

RIG-VEDA-SAMHITĀ

THE

SACRED HYMNS OF THE BRĀHMANS

TOGETHER WITH THE

COMMENTARY OF SĀYANĀKĀRYA

EDITED BY

F. MAX MÜLLER

SECOND EDITION

VOLUME IV

MANDALA X

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF

HIS HIGHNESS THE MAHĀRĀJAH OF VIJAYANAGARA

LONDON

HENRY FROWDE

OXFORD UNIVERSITY PRESS WAREHOUSE, AMEN CORNER

1892

[All rights reserved]

Oxford

PRINTED AT THE CLARINDON PRESS

BY ROBERT DODD, SENIOR TO THE UNIVERSITY

TO

HER MOST EXCELLENT MAJESTY

Victoria

Queen of Great Britain and Ireland

Empress of India

THIS EARLIEST RECORD

OF THE RELIGIOUS INSTITUTIONS OF THE NATIVES OF

IS BY GRACIOUS PERMISSION

Dedicated

BY

HER MAJESTY'S

FAITHFUL SUBJECTS AND DEVOTED SERVANTS

Dasupati Ananda Gajapati Rax and Frederick Max R.

CONTENTS.

	PAGE
PREFACE TO THE FOURTH VOLUME OF THE FIRST EDITION	vii
PREFACE TO THE FIFTH VOLUME OF THE FIRST EDITION	lxxxvii
PREFACE TO THE SIXTH VOLUME OF THE FIRST EDITION	cviii
PREFACE TO THE SECOND EDITION	clxii
VARIETAS LECTIONIS	1-44
TEXT AND COMMENTARY, MANDALA X	9-494
APPENDIX: THE KHILAS OF THE RIG-VEDA	499-489
ABBREVIATIONS USED IN THE REFERENCES	543
CORRIGENDA	544

PREFACE

TO THE FOURTH VOLUME OF THE FIRST EDITION.

SINCE the publication of the third volume of this edition of the Rig-veda, the age and authenticity of the sacred writings of the Brâhmans have become the subject of new and animated discussions, and many points in the history of the ancient literature of India which seemed almost beyond the reach of reasonable criticism, have become overcast by doubts and surmises. Although it would be impossible to examine every objection that has been raised, there are some which deserve a careful consideration; and I feel that it becomes part of the duty incumbent on me, as the editor of the Rig-veda, to state how far the convictions which I expressed on former occasions as to the age and character of the Vedic literature in its four divisions, the *Khandas*, *Mantra*, *Brâhmans*, and *Sûtra* periods, have been either changed or strengthened by the researches and arguments of other scholars.

The first question which requires to be considered anew is,

Can the age of the Vedic hymns be fixed by astronomical evidence?

In my 'History of Ancient Sanskrit Literature' I have endeavoured to show that it is possible to distinguish four great classes of literary compositions, corresponding to four great periods in the growth of the Vedic religion and of the theological system of the Brâhmans. The most recent of these four periods extends to about 200 B.C., and from the peculiar style in which all the works belonging to it are composed, it has received the name of the *Sûtra* period. Several of the most eminent among the authors of *Sûtras* or aphorisms lived prior, if not to the origin, at least to the spreading and the political ascendancy of Buddhism, and hence the date 600 B.C. was assigned as the most probable for the beginning of the *Sûtra* period.

It is, I believe, admitted by all scholars, that the *Sûtras* presuppose the existence of the *Brâhmanas*, another class of Vedic writings, which together constitute what I call the *Brâhmans* period. As that period comprehends

the first establishment of the elaborate Brahmanical ceremonial with its four classes of priests, the composition of separate theological treatises, the so-called *Brāhmanas*¹, their collection, and again the schism of sects which were founded originally on the basis of the great collective *Brāhmanas*, it would seem impossible to bring the whole of this literary and theological activity within a narrower space than 200 years. I therefore assigned to it a duration from 800 to 600 B. C.

The *Brāhmanas*, again, presuppose the existence of a complete collection of Vedic hymns, such as we now possess in the ten books of the *Rig-veda-Saṃhitā*. Seven out of these ten books belonged originally to separate families or clans, and each contains a number of hymns, clearly the productions of different generations of poets. Some of these hymns are written in imitation of others, and the more modern assume a decidedly ritual character. As Mantra is the technical name of a hymn employed for sacrificial purposes, I have designated the period during which the latest sacrificial hymns were written, and collected, together with the older hymns, at first into separate books, and afterwards into a complete body of sacred and liturgical poetry, the Mantra period. Several generations of modern poets, and probably two classes of collectors, have to be accommodated in it; so that if we allow 200 years to this period, this is hardly out of proportion to the work which had to be performed in it.

There remains the last and most important period in the history of Vedic literature, that of the ancient poets or Rishis, who, by their songs, gave the first impulse to the religion, the poetry, the worship of the Aryan dwellers in India. Their forefathers were strangers in the land of the Seven Rivers,

¹ I differ from Professor Westergaard (*Abhandlungen*, p. 57), and still prefer to derive *brāhmana* from *brahmán*, 'the priest,' not from *bráhman*, which is said to have the sense of 'the holy element in the sacrifice.' (Roth, *Nirukta*, p. xxvi.) My reasons are,

1. It is not correct to form a derivative like *brāhmana* from a neuter, *bráhman*, in the sense of treating of or concerned with the *bráhman*. We should not find a work, treating of *nāman* or *sāman*, called *nāmana* or *sāmana*; at least I know of no analogous formation in classical Sanskrit. It would certainly be against Pāṇini, for Pāṇini allows the suffix *añ* only after words which have not the *udatta* on the first syllable (IV. 2. 44). He would allow *brāhmana* to be formed from *brahmán*, 'priest,' but not from *bráhman*, 'prayer.'

2. *Brāhman* does not occur, at least in ancient works, in the sense of 'the holy element in the sacrifice;' it means 'prayers,' 'offerings.' In later works it is used for Veda or holy word, etc.

3. The *Brāhmanas* treat chiefly of the outward ceremonial, the *karmaṇ*. They give the *vidhis*, 'rules,' or the *kalpa*, 'ceremonial,' together with the *arthavādas*, 'comments.' The *bráhman* is treated of in the *Āraṇyakas* and *Upanishads*, which constitute the *brahmakāṇḍa*, as opposed to the *karmakāṇḍa*.

4. The *Brāhmanas* contain just that kind of information which the *Brahmans*, as overseers at sacrifices, would want, nay, without which they could hardly have exercised that ministerial function which was peculiarly their own.

and some of the thoughts and accents of the earliest Vedic hymns may point beyond the natural frontiers of the great Indian peninsula. To assign any definite date to the first or the last of the old Rishis is clearly impossible; yet looking at the numerous relics of that early age, I ventured to suggest 200 years as a minimum, which few, acquainted with the early history of mankind, could consider extravagant. I thus arrived at about 1200 B.C. as the latest date at which we may suppose the Vedic bards settled in the Northern regions of the Indian continent. I pointed out repeatedly, that beyond the frontiers of the Sûtra period (600–200 B.C.) our chronological measurements must necessarily be of a merely hypothetical character; yet I felt convinced that those who from an intimate acquaintance with the Vedic literature are most competent to form an opinion as to the time required for its growth, its maturity, and its decay, would allow that the minimum durations assigned by me to the Brâhmana, Mantra, and Khandas periods were below rather than above the average durations of similar periods in the intellectual and literary history of other nations. I may be allowed to quote the concluding words of my History of Ancient Sanskrit Literature, as I find they have given rise to a curious misunderstanding. ‘The chronological limits,’ I said, ‘assigned to the Sûtra and Brâhmana periods will seem to most Sanskrit scholars too narrow rather than too wide, and if we assign but 200 years to the Mantra period, from 800 to 1000 B.C., and an equal number to the Khandas period, from 1000 to 1200 B.C., we can do so only under the supposition that, during the early periods of history, the growth of the human mind was more luxuriant than in later times, and that the layers of thought were formed less slowly in the primary than in the tertiary ages of the world.’

I should have thought that the meaning of this paragraph could hardly have been misapprehended, and that the expression ‘layers of thought,’ was sufficient to show that the terms ‘primary and tertiary ages of the world,’ could not refer to geological periods and to the growth of the crust of the earth, but were used metaphorically of the periods in the historical growth of the human mind. I was not prepared therefore for a question addressed to me rather bluntly by a distinguished philosopher. ‘Is 1200 B.C. a primary age of the world except in Biblical geology?’—a question to my mind entirely meaningless, unless we ascribe to it a meaning unworthy of so intelligent and liberal-minded a writer.

With this single exception, however, my anticipations of the judgment of

all competent scholars with regard to the minimum durations assigned by me to the four periods of Vedic literature have not been deceived. On a question so purely hypothetical as the chronological system on which my History of Ancient Sanskrit Literature was built, the assenting votes of independent and fair-minded scholars are, of course, of great importance, and I shall therefore quote the opinions of some who have a right to be heard on these difficult problems. Professor Wilson, in his Review of my History¹, says :

‘ Professor Max Müller thinks it impossible to assign a shorter interval than two centuries for the origin and accumulation of the mass of Brahmanical literature that must have existed. We confess that we are disposed to look upon this limit as much too brief for the establishment of an elaborate ritual, for the appropriation of all spiritual authority by the Brāhmins, for the distinction of races or the institution of caste, and for the mysticism and speculation of the Âranyakas or Upanishads: a period of five centuries would not seem to be too protracted for such a complete remodelling of the primitive system and its wide dissemination through all those parts of India where the Brāhmins have spread. There seems no reason to question the general accuracy of the lists of teachers preserved by Brahmanical tradition, and which, as Professor Max Müller remarks, would extend the limits of this age to a very considerable degree. These traditions are preserved in different supplementary works or Vamsas, also regarded as Brāhmanas, several of which are extant. There are several of these in the Satapatha Brāhmaṇa, which Professor Max Muller quotes, and he concludes that from their extent it is possible that the limit he suggests will have to be extended. We quite concur in this anticipation, and think there can be little doubt that, instead of two centuries, we may venture to conjecture four or five, and so carry the commencement of the Brāhmaṇa period to the tenth or eleventh century B.C.’

The same scholar, after stating his reasons for treating the Mantra and Khandas periods as one ‘ complete in itself, though extending over a long space of time, and in some instances to a very remote antiquity,’ hints at the twelfth to the twentieth centuries B.C. as the probable limits of the age which gave birth to the poetry of the Veda.

M. Barthélemy Saint-Hilaire², in his articles on the same work (January. p. 53), has the following remarks as to the approximate durations assigned by

¹ Edinburgh Review, 1860. p. 375.

² Journal des Savants, August, September, October, December, 1860, and January 1861.

me to the four periods of Vedic literature: 'Ces considérations m'amènent naturellement à la dernière question que je voulais traiter, en rendant compte de l'ouvrage de M. Max Müller, et que j'ai déjà plus d'une fois indiquée ; c'est celle de la chronologie. L'auteur ne pouvait guère se borner à diviser l'histoire de l'ancienne littérature Sanscrite dans les quatre périodes distinctes que nous avons successivement parcourues avec lui ; il devait aussi tenter d'assigner à chacune de ces périodes une durée approximative. Mais c'est là qu'est le péril, quand on songe à quelles incertitudes est encore livrée presque toute la chronologie indienne, et de quelles ténèbres elle est couverte. Cependant, en s'appuyant sur quelques données générales, qui sont actuellement admises par les indianistes, et dont j'ai parlé plus haut, M. Max Müller établit que les quatre périodes répondent aux dates suivantes ; la période des Soûtras, qui dure quatre siècles s'étend en remontant de l'an 200 avant J. C. à l'an 600 ; celle des Brâhmanas comprend de l'an 600 à l'an 800 ; celle des Mantras, de l'an 800 à l'an 1000 ; et enfin la période du Tchhandas va de l'an 1000 à l'an 1200 avant l'ère chrétienne. Il est bien entendu que ce ne sont là que des à peu près, et, malgré l'apparente rigueur de ces chiffres, il est clair qu'on ne peut arriver en ceci à aucune détermination précise. Aussi M. Max Müller aurait-il peut-être bien fait de ne pas chercher à fixer des limites aussi arrêtées et de ne pas circonscrire si nettement les choses. Comme il y a nécessairement toujours beaucoup de vague dans les appréciations de ce genre, il est bon que la forme donnée à des hypothèses soit indécise elle-même autant que les assertions ; et, comme il n'y a rien de moins flexible qu'un nombre une fois qu'il est énoncé, il eût mieux valu, je crois, rester dans une demi-obscurité, qui est, d'ailleurs, bien excusable en ces matières. Tout le monde reconnaîtra, du reste, que les supputations de M. Max Müller sont très-modérées, et, s'il a failli en quelque chose, c'est plutôt par un excès de réserve. La durée de chacune de ces périodes est bien courte ; et, comme les Samhitâs, telles que nous les possédons, sont rédigées un millier d'années au moins avant notre ère, on peut faire remonter sans la moindre crainte la période du Tchhandas fort au delà, et l'on en revient ainsi aux calculs de Sir William Jones et de Colebrooke, qui reportaient la composition du Rig-Vêda à quatorze ou quinze cents ans avant J. C.

'D'un autre côté, cette durée uniforme de deux siècles donnée à la période des Brâhmanas, comme à celle des Mantras et du Tchhandas peut également prêter à la critique. Si la période des Soûtras a pu remplir quatre siècles entiers, il paraît peu probable que celle des Brâhmanas, qui sont beaucoup plus longs et tout aussi nombreux peut-être, n'en ait pas rempli davantage, en y compre-

nant les *Āraṇyakas* et les *Oupanishads*. Il y a certainement aussi beaucoup moins de distance entre les *Brāhmaṇas* et les *Sōūtras*, qu'il n'y en a entre les *Mantras* et les *Brāhmaṇas*. Cependant M. Max Müller ne compte que deux siècles entre chacune de ces deux classes. L'analogie semblerait autoriser à mettre bien plus d'intervalle entre les unes qu'entre les autres. Il y a une immense différence entre l'époque où l'on constitue les recueils de la poésie sacrée et l'époque où on les commente ; il y en a moins entre cette dernière et celle où l'on réduit ces commentaires diffus et obscurs à des règles claires et méthodiques. Quant à la période des *Mantras*, elle semble, de son côté, trop développée, si celle des *Brāhmaṇas* ne l'est point assez. En admettant qu'il ait fallu deux siècles pour la composition des *Brāhmaṇas*, la simple collection des *Samhitās* n'a pas dû en exiger autant. Ainsi donc, sans contester la durée absolue des périodes réunies, leur durée relative ne paraît pas très-acceptable, et cette proportion pourrait être établie d'une manière toute différente, qui se justifierait non moins bien. Quant à la période du *Tchhandas*, la première de toutes, et la plus féconde puisqu'elle a enfanté tout le reste, il est bien à présumer qu'elle a été la plus longue ; et cette inspiration, qui a vivifié, durant plus de trois mille ans, toute la croyance religieuse d'un grand peuple, n'a pas pu être passagère pour que ses effets aient été si durables. Mais je quitte le champ des conjectures, et je m'empresse de résumer cette analyse que j'ai faite avec tant de détails, et tant de satisfaction du livre de M. Max Müller.'

Like Professor Wilson and M. Barthélemy Saint-Hilaire, Professor Whitney too, the learned editor of the *Atharva-veda* and of the *Sūrya-siddhānta*, has expressed his conviction that the chronological limits assigned by me to the four periods of Vedic literature are too narrow rather than too wide.

'We may next follow Professor Max Müller,' he writes, 'in his attempt to establish a chronological groundwork for the Vedic literature. How extremely delicate and difficult a task this is wont to be in matters affecting the literary history of India, is sufficiently known to all who have had any occasion to deal with the subject. What wild and baseless theories respecting the dates of events, and the periods of works, or classes of works, in Hindu antiquity, have been built up and accepted, only to be overthrown again and forgotten ! But also what learned and cautious conclusions upon like subjects have been drawn by critical scholars, to be proved fallacious and set aside by farther research ! It can scarcely be said that there is a single Sanskrit work, not of quite modern authorship, in existence, whatever be its prominence and importance, over the period of which there reigns not an uncertainty to be measured only by cen-

turies. The one reliable date which we possess for Indian history, until times long posterior to the Christian era, is furnished by the Greek accounts of the Indian sovereign "Sandrocottus," contemporary of the early successors of Alexander. That this is the king called by the Hindus Chandragupta, the founder of a new dynasty upon the Ganges, there can be no reasonable doubt; luckily, the prominence of his grandson, Aśoka, in Buddhist history, as the Constantine of Buddhism, the first who gave that religion supremacy in India, has led to the preservation of such trustworthy accounts of him as permit the satisfactory identification of the two personages. This datum is well styled by our author the sheet-anchor of Indian chronology; without it we should be, even respecting the most important eras of Indian history, drifting almost hopelessly at sea. If there has been, besides this, any date in which nearly all students of Hindu archaeology have acquiesced, agreeing to regard it as satisfactorily established, it has been that of the death of Buddha, as supposed to be fixed by the Buddhists of Ceylon, at B.C. 543. But, in the work now under consideration, Professor Max Müller attacks with powerful arguments the authenticity and credibility of this date also: he points out that the Ceylon data, if compared with and corrected by the Greek era of Chandragupta, indicate rather 477 than 543 B.C. as Buddha's death-year; and he argues farther, that the data themselves contain an artificial and arbitrary element which destroys their faith; and that back of the great synod under Aśoka, about 250 B.C., we really know nothing of the chronology of Buddhism. From this conclusion we do not ourselves feel inclined to dissent; the considerations adduced by Max Muller as the ground of his scepticism are not easily to be set aside; and we have been taught, by long and sad experience, that a Hindu date is not a thing that one can clutch and hold. But while we pay our author homage in his character of Śiva, the Destroyer, we cannot show him equal reverence when he acts the part of Brahma, the Constructor; for the basis of evidence on which he founds his system of chronology for the Vedic literature seems to us far less substantial than that which had been relied upon to establish the date of Buddha's entrance upon nihility. Let us briefly review his reasonings. He begins with laying down as strongly as possible the marked distinctness of the periods represented by the three principal classes of the Vedic literature, showing that each class necessarily presupposes the existence and full development of that which precedes it: as regards the two later classes, he dwells upon the native distinction of them as śruti and smṛiti, "revelation" and "tradi-

tion," respectively, contending that this implies a recognition of the latter as of notably later origin than the other. He farther divides the period of the Hymns into two, that of their composition and that of their collection and arrangement: the former he styles the *chhandas* period, the period of spontaneous poetic productiveness; the latter is the *mantra* period, that in which this poetry had become invested with a conventional and adscititious character,—had become *mantra*, "sacred formula." To such a division no Vedic scholar will refuse assent; the wide difference, in time and in character, between the singers and the *diakēnasts* of the hymns has long been recognised, and has only failed to be marked by a suitable and happy nomenclature; that proposed by our author will probably henceforth be generally adopted. Professor Max Müller thus establishes four chronological steps, or separate and successive epochs of time; and, save that we may regard it as still uncertain how far these periods have interlaced with, or even slightly overlapped one another, we find nothing in his method to criticise.

Professor Whitney then proceeds to state some objections to the dates commonly assigned to Pāṇini and Kātyāyana, and he continues (p. 263): 'Adopting 600-200 B.C. as the period of the *sūtra* literature, our author assumes that each of the two which preceded it may have lasted for a couple of centuries, and accordingly suggests as the epoch of the composition of the Vedic Hymns the time prior to 1000 B.C.; or, if to it be assigned the same length as to the two succeeding epochs, 1200-1000 B.C. To this date for the beginnings of Hindu history and culture no one will deny at least the merit of extreme modesty and caution: it stands in this respect in most refreshing contrast with the theorizings of many others who have had occasion to treat the same point. The era of the Vedic poets is more likely to have preceded, perhaps considerably, the time thus allotted to it, than to have been more modern. . . . It is, upon the whole, clear that a final positive determination of the controversy, if ever attained, must be arrived at, not by following any one clew, however faithfully and perseveringly, but by carefully combining all evidences, whether literary, historical, astronomical, or of whatever other character they may be. Professor Max Müller can by no means be blamed for adhering to the general methods of his work, and refraining from entering upon those other lines of inquiry; but we should have been better satisfied if he had guarded against misapprehension by at least referring to their existence, and their indispensableness to the full solution of his problem.'

I need hardly say that I agree with almost every word of my critics. I

antiquity of the Veda,' I then said, 'the most striking remark is that of Colebrooke, bearing on an astronomical observation of the position of the colures. That observation is to be found in a small treatise appended to the Veda, which, partly by its position as a Vedāṅga or member of the Veda, partly by its general style, belongs to an earlier period than the great scientific astronomical works of Varāha Mihira, Brahmagupta, and others. These astronomers refer to that observation as one of earlier date, and we may well believe in its reality, if we bear in mind that the Brāhmins themselves never make use of it as a proof of the high antiquity of their sacred literature, nay, that they could not have done so, because, if used for chronological purposes, the date derived from that astronomical notice would stand in direct contradiction to their own system of chronology. Brahmagupta¹, who lived at the end of the sixth and the beginning of the seventh centuries, as proved by the position of the colures at his time, and who knew the observation of the earlier position of the colures, declares against the admission of a precession of the equinoctial points; and although other astronomers admitted a precession or vibration², yet they, too, were not in possession of

J
te
1.
pl
the
Vec
seas
ther

¹ 'En effet, Brahmagupta n'a pas eu l'avantage d'être un personnage mythologique. On sait qu'il a existé très-réellement vers la fin du vi^e ou au commencement du viie siècle de notre ère et qu'il appartenait au collège d'Ogoin, célèbre alors dans l'Inde comme un centre de science astronomique. Biot, *Journal des Savants*, 1859. *Études sur l'Astronomie Indienne* p. 31. Colebrooke (*Misc. Essays*, II p. 463) established the date of Brahmagupta by the following process. 'The star Chitra, which unquestionably is the β of γ Virginis, was referred by Brahmagupta to the 103^d degree counted from its origin to the intersection of the star's circle of declination whence the star's right ascension is deduced $182^{\circ} 45'$. Its actual right ascension in A. D. 1800 was $198^{\circ} 40' 2''$. The difference, $15^{\circ} 55' 2''$ is the quantity by which the equinoctial longitude of the first zodiacal asterism and lunar conjunction Asvini, as inferrible from the position of the Arabic Chitrā, has receded from the equinox and it indicates the lapse of 1216 years (to A. D. 1800) since the equinox coincided with the equinox the annual manzor' longitude of the star being reckoned at $47^{\circ} 14'$. The $385, 447$ years, which appears to be ζ Piscium, had no tables made according to the same author, being situated about 10th at the close of the asterism and commencement of the following one, Asvinī, without latitude or

declination, exactly in the equinoctial point. Its actual right ascension in 1800 was $15^{\circ} 49' 15''$. This, which is the quantity by which the origin of the Indian ecliptic, as inferrible from the position of the star Revati, has receded from the equinox, indicates a period of 1221 years elapsed to the end of the eighteenth century, the annual precession of that star being $46' 65''$. The mean of the two is $1218\frac{1}{2}$ years, which, taken from 1800, leaves 581 or 582 of the Christian era. Brahmagupta, then, appears to have observed and written towards the close of the sixth or the beginning of the following century, for, as the Hindu astronomers seem not to have been very accurate observers, the belief of his having lived and published in the seventh century, about A. D. 628, which answers to 550 Saka, the date assigned to him by the astronomers of Ujjainī, is not inconsistent with the position, that the vernal equinox did not sensibly to his view deviate from the beginning of Aries or Mesha, as determined by him from the star Revati (ζ Piscium), which he places at that point.' Biot (*Journal des Savants*, 1845, p. 41) gives 572 as corresponding to the equinox of ζ Piscium.

² 'L'autre notion que Colebrooke présentait encore comme propre aux Hindoux, c'était le mouvement de trépidation périodique attribuée par eux aux points

have repeatedly dwelt on the merely hypothetical character of the dates which I ventured to assign to the first three periods of Vedic literature. All I have claimed for them has been that they are minimum dates, and that the literary productions of each period which either still exist or which formerly existed, could hardly be accounted for within shorter limits of time than those suggested. Like most Sanskrit scholars, I feel that 200 years, or about six generations, are scarcely sufficient to account for the growth of the poetry and religion ascribed to the *Khandas* period. There are vistas opened to those who are able to appreciate the perspective distances of thought which seem to reach to a much more remote past. But unless such general impressions can be clearly defined, so as to force conviction even from the prejudiced and the unwilling, it is worse than useless to express them at all. Nothing has brought Oriental studies into greater disrepute than the constant attempts of enthusiastic scholars to claim an exorbitant antiquity for the primitive civilisation of the East; and the equally unreasonable scepticism which rejects all history previous to 500 B.C. as fable or forgery, is but a natural reaction called forth by the over-confident assertions of the students of Egyptian, Babylonian, and Indian antiquities.

It has been pointed out, however, that although on the evidence of literature alone, no higher antiquity could have been claimed for the earliest poetry of India than the thirteenth century B.C., I ought to have strengthened my argument by additional evidence, and particularly by that of certain astronomical data which have long been brought forward as establishing the existence of Vedic poetry as early as the fifteenth century B.C. My reasons for not entering upon a discussion of these astronomical questions in a history of Sanskrit Literature have been rightly guessed by Professor Whitney. My object was to show how far the literary productions of the Vedic age could by themselves be made to bear witness to the antiquity of the Vedic religion and poetry. I was writing a history of Vedic Literature not of Indian Astronomy. Nor could I have supposed that my not alluding to the trite arguments of Bentley, Colebrooke, Laplace, and Biot on the chronological meaning of certain astronomical observations preserved in certain Vedic treatises, could be so far misinterpreted as to expose me to the charge of either disregard for ignoring, or ignorance for disregarding the theories of those eminent scholars and astronomers. That I was not ignorant of those researches, I had shown by what I wrote in 1846, when first announcing intention of publishing an edition of the *Rig-veda*. With regard to

sufficient observations to prove, still less to utilise for chronological purposes, a regular periodical precession of the equinoctial points. This is an argument which, as it reaches back to the fourteenth century B.C., may be used with advantage against those critics who cannot be convinced of the antiquity of any work except by figures and dates.'

Though much has been written in the interval on Indian astronomy, and in particular on the possibility of deriving certain chronological dates from the astronomical observations alluded to before, I still adhere in the main to the opinion which I expressed sixteen years ago. But I do not intend to deny that many and very weighty objections may be urged against the use which Bentley and Colebrooke made of these observations, and I doubt whether an appeal even to the authority of a Colebrooke, the greatest of all Sanskrit scholars, is sufficient to silence the opposition of astronomers and historians. It may be as well to state some of these objections in order to warn those who allow themselves to be guided by the authority of even so eminent a scholar and astronomer as Colebrooke, against the dangers which this kind of authoritative belief invariably entails, namely, a tendency to shrink from the trouble of examining all evidence to the contrary, and to speak with greater certainty of the results obtained by independent inquirers than these inquirers themselves have claimed for their discoveries.

The first time that Colebrooke refers to the date of the Vedas is in the year 1801, in the seventh volume of the Asiatic Researches (p. 283), in a note to his article on the Religious Ceremonies of the Hindus (Miscellaneous Essays, I. p. 200). In describing the offerings to the manes, Colebrooke mentions a prayer in which the six seasons, the hot, the dewy, the rainy, the flowery, the frosty, and the sultry, are enumerated; and he adds a passage from the Veda, first quoted by Sir W. Jones (As. Res. III. p. 258), in which these six seasons are each identified with what he considers two lunar months. He then argues in the following manner: 'According to the Veda, the lunar

équinoxiaux et solsticiaux de l'orbite solaire. Retrouvant plus tard cette idée dans Albategni et chez les Arabes d'Espagne, il la croyait dérivée des astronomes Hindoux par les communications qui s'établirent entre eux et les Arabes de Bagdad au temps du calife Almanzor.' (Biot, Journal des Savants, 1845, pp. 383, 385, 447.) 'Mais nous voyons aujourd'hui dans les tables manuelles de Théon, que cette idée était pareillement Alexandrine, et les doutes d'Hipparque sur la constance de la durée de l'année tropique pourraient

faire soupçonner qu'elle avait déjà cours au temps de ce grand observateur, puisqu'un mouvement d'oscillation supposé propre à l'orbite solaire produirait, en effet, des variations correspondantes dans cette durée. Si l'on admet une transmission directe ou indirecte des théories grecques dans l'Inde, comme cela paraît impossible à méconnaître, l'idée de la trépidation, qui en faisait partie, a dû y parvenir en même temps.' Biot, l.c.

months Madhu and Mādhava, or Chaitra and Vaiśākha, correspond with Vasanta or the spring. Now the lunar Chaitra, here meant, is the primary lunar month beginning from the conjunction which precedes full moon in or near Chitrā, and ending with the conjunction which follows it. Vaiśākha does in like manner extend from the conjunction which precedes full moon in or near Viśākhā to that which follows it. The five Nakshatras, Hasta, Chitrā, Svāti, Viśākhā, and Anurādhā¹, comprise all the asterisms in which the full moons of Chaitra and Vaiśākha can happen; and these lunar months may therefore fluctuate between the first degree of Uttara-Phalgunī and the last of Jyeshthā. Consequently the season Vasanta might begin at soonest when the sun was in the middle of Pūrva-Bhādrapadā, or it might end at the latest when the sun was in the middle of Mṛgaśīras. It appears, then, that the limits of Vasanta are Pisces and Taurus, that is, Mīna and Vṛisha. (This corresponds with a text which I shall forthwith quote from a very ancient Hindu author.) Now, if the place of the equinox did then correspond with the position assigned by Parāśara to the colures, Vasanta might end at the soonest seven or eight days after the equinox, or at latest thirty-eight or thirty-nine days; and on a medium (that is, when the full moon happened in the middle of Chitrā) twenty-two or twenty-three days after the vernal equinox. This agrees exactly with the real course of the seasons; for the rains do generally begin a week before the summer solstice, but their commencement does vary, in different years, about a fortnight on either side of that period. It seems therefore a probable inference, that such was the position of the equinox when the calendar of months and seasons was adjusted as described in this passage of the Veda. Hence I infer the probability, that the Vedas were not arranged in their present form earlier than the fourteenth century before the Christian Era.'

It will be clear to every attentive reader, that the object of Colebrooke in these remarks is to protest against the received chronological notions of the Brāhmans, who place the Veda at the beginning of the Kali-yuga, 3102 B.C.² He wishes to show that it could not be older than the fourteenth century.

¹ This statement is based on astronomical considerations, and is quite independent of the statements of later Indian astronomers, such as the author of the *Sūrya-siddhānta*. As long as the Nakshatras are taken in their original sense, as twenty-seven equal divisions of the heavens, two months, or two-twelfths of the year, correspond, not with four, but with four and a half Nakshatras. See Weber, *Nakshatras*, p. 348;

and p. 358. I should have thought that *Gyeshthā* would be more likely as the fifth Nakshatra than *Hasta*; but all depends on the nature of the months, whether synodical or sidereal, a distinction which has been completely overlooked by late writers on this subject.

² *Sūrya-siddhānta*, ed. Burgess and Whitney, p. 29.

This he states distinctly in what follows: 'If the Vedas were compiled in India so early as the commencement of the astronomical Kali-yuga, the seasons must have then corresponded with other months; and the passage of the Veda, which shall be forthwith cited, must have disagreed with the natural course of the seasons at the very time it was written.' But even if wishing only to fix the earliest possible date of the Veda, Colebrooke has taken many things for granted which would not be granted to him at present. The passage of the Veda on which he builds his conclusion is, as he says, taken from Âpastamba's copy of the Yagur-veda, usually denominated the White Yagush. There is no copy, i.e. no sâkhâ, of Âpastamba for the White Yagush. But be that as it may, no such passage identifying the twelve months with the six seasons occurs in the Rig-veda; and the Yagur-veda, both the Black and the White, in which such passages¹ do occur, belong to a secondary period of Vedic literature. This objection, however, applies only against Colebrooke as wishing to prove that the Veda could not be older than the fourteenth century. It is of no importance for our own objects.

But, secondly, the course of the seasons differs in different parts of India, and because in Central India the rains begin generally one week before the summer solstice, we are not at liberty to conclude that it was the same in the North of India, where the hymns of the Veda were composed.

Thirdly, the months and seasons would not at once have changed their names, even though they had ceased to coincide with the time of the year from which their names were originally derived, to say nothing of the different systems of counting time in different parts of India. We know from the *Nirmayasindhu* (Calcutta, 1833), that South of the Vindhya the lunar month begins with the moon's decrease, whereas in the North it begins with new moon or the moon's increase. It is said in the same work that a Brâhmana begins his month with the new moon or Amâvâsya, a Kshatriya and Vaisya with the Samkrânti or the entrance of the sun into a new sign. In more ancient times we are told that the number of the seasons varied from three to five and six², and that different castes began the year with different seasons³.

¹ The earliest passage is *Taittiriya-Samhitâ* IV. 4, 11, 1. मधुस्य माधवस्य वासंतिकावृतू। शुक्रस्य शुचिस्य शिष्मावृतू। नभस्य नभस्यस्य वार्षिकावृतू। इषस्योर्जस्य शारदावृतू। सहस्य सहस्यस्य हेमंतिकावृतू। तपस्य तपस्यस्य शिशिरावृतू॥ For other passages see Böhtlingk and Roth, *Sanskrit Dictionary*, s. vv.

² *Gyotisha-bhâshya*, p. 5^b. पंचर्तवः संवत्सरस्त्विति

च ब्राह्मणं। तथा गर्गः चय चतव इत्याह कृष्णात्रेयः। वट् गर्गः। चतवो द्वादशेति नारदः। चतुर्विंशतिरिति भागुरिः। बीणि शतानि सषट्षष्टिरित्याह क्रीडुकिः॥

³ *Gyotisha-bhâshya*, p. 3^b. ननु यथेवं कथमुत्तनां वसंतो जायत आषाढपूर्वाः अतएव इति उच्यते तासु वर्षानां क्रमानुष्ठानाभिधायकत्वेन प्रवृत्ताः॥

Fourthly, the observation of the colures by Parâsara and the calculated date of that observation as 1391 B. C. are taken for granted.

This argument therefore is, as Colebrooke himself has freely acknowledged, '*vague and conjectural*,' and, in the present state of Sanskrit scholarship, it ought no longer to be quoted.

Colebrooke, however, again touched on the same question in the year 1805, in his Essay on the Vedas, in the eighth volume of the Asiatic Researches, p. 471, Misc. Essays, I. p. 108. He had then met with the passage in the *Gyotisha*, so often quoted afterwards, where the solstitial points are mentioned, as at the beginning of Dhanishthâ and the middle of Âsleshâ, and he maintained that this situation of the cardinal points was true only in the fourteenth century B. C. Here two points have to be considered, 1. the character of the astronomical treatise, the *Gyotisha*; 2. the astronomical interpretation of the solstitial points as there mentioned.

The *Gyotisha* may have been written, as Colebrooke says, in the infancy of astronomical knowledge, but that it is later than the Rîg-veda, later than the Yagur-veda, later than all the Brâhmanas and all the Vedic Sûtras, no one would doubt at present¹. What Colebrooke meant by infancy of astronomical knowledge, may best be gathered from the following facts: 'The *Gyotisha* is adapted to the comparison of solar and lunar time with the vulgar or civil year. The cycle there employed is a period of five years only. The month is lunar, but at the end, and in the middle, of the quinquennial period, an intercalation is admitted, by doubling one month. Accordingly, the cycle comprises three common lunar years, and two, which contain thirteen lunations each. The year is divided into six seasons; and each month into half months. A complete lunation is measured by thirty lunar days; some of which must of course, in alternate months, be sunk, to make the dates agree with the nycthemera. For this purpose, the sixty-second day appears to be deducted²: and thus the cycle of five years consists of 1860 lunar days, or 1830 nycthemera, subject to a further correction, for the excess of nearly four days above the true sidereal year: but the exact quantity of this correction, and the method of making it, according to this calendar, have not yet been sufficiently investigated to be here stated. The zodiac is divided into twenty-seven asterisms, or signs, the first of which, both in the *Gyotisha* and the Vedas, is *Krittikâ*,

¹ M. M.'s History of Sanskrit Literature, p. 210seq.

² 'The Athenian year was regulated in a similar manner; but, according to Geminus, it was the sixty-

third day which was deducted. Perhaps this Hindu calendar may assist in explaining the Grecian system of lunar months.' Colebrooke.

or the Pleiades. The place of the colures, according to these astronomical treatises, will be forthwith mentioned: but none of them hint at a motion of the equinoxes. The measure of a day by thirty hours, and that of an hour by sixty minutes, are explained, and the method of constructing a clepsydra is taught.'

From these remarks it is clear, that though in one sense all this may be called the infancy of astronomy, the method of constructing a clepsydra and other scientific processes of a similar character are not exactly what we are prepared for when we speak of a knowledge of the stars and seasons in the fourteenth century B. C. in India. The most important point, however, is this, that the passage which, according to Colebrooke, contains the statement of the solstitial points, such as they were, according to him, in the fourteenth century, does not occur in the Mantras, the age of which is certainly anterior to the tenth century B. C., nor in the Brâhmanas, nor in the Sûtras, but in a treatise, the *Gyotisha*, which no scholar would place higher than the third century B. C.¹ This treatise was written, not for astronomical purposes, but to explain the principles for fixing the hours, days, and seasons of the ancient sacrifices. Even if it had been written but yesterday, the writer would have had to accommodate himself to the primitive ideas on the motions of the heavenly bodies, as prevalent in the liturgical traditions of the Brâhmanas, just as a scholar who writes on the festivals of the Greeks would have to speak in the primitive astronomical language of Greece, not in that of Copernicus. To make this clear I shall quote the introductory verses of the *Gyotisha*.² The only MS. which I possess is that of the E. I. H. 1510, containing text and commentary. Colebrooke says, that the commentary is the work of an unknown author, and that it is accordingly assigned to a fabulous personage, Seshanâga. This is indeed the name of the commentator as given at the

¹ It is curious that no Sûtras on astronomy have as yet been discovered. Prose quotations on sacrificial astronomy occur here and there in commentaries, but they seem extracts from Kalpa-sûtras or Brâhmanas. Thus Somâkara quotes Laugâkshi as having said: **माघ्याः पौर्णमास्याच्चतुरहः पुरस्तात् संवत्सराय दीक्षते**, 'four days before the full moon in Mâgha, they sacrifice to the year,' i. e. to the new year. He likewise quotes Garga, sometimes in Slokas, sometimes in prose; for instance: **तथा च गर्गः । तेषां च सर्वेषां नक्षत्राणां कर्मसु कृत्तिकाः प्रथममाचक्षते ।** But these are passages such as occur frequently in Brâh-

manas and Kalpa-sûtras, as when the Satapatha Brâhmana and the Sâṅkhâyana Brâhmana speak of the full moon in Phâlguna as the first in the year (**या वैषा फाल्गुनी पौर्णमासी संवत्सरस्य प्रथमा रात्रिः**), a passage which shows as clearly as possible that the full moon in Phalgunî is meant as the first in the year, not the Phâlguna month, whether sidereal or synodical. Professor Weber (Nakshatra, p. 329) takes a different view.

² [The whole text has since been published by Weber, *Über den Vedakalender*, Namens Jyotisham.]

end of the book (इति शेषनागकृतं ज्योतिःशास्त्रभाष्यं समाप्तं). But I believe we ought to read, इति शेषनागकृतज्योतिःशास्त्रभाष्यं, so that Seshanāga, sometimes the name of Patañjali, would be the author of the text, whereas the commentary was composed by Somākara, as stated by himself (सोमाकरोऽहं विवृणोमि शक्त्या).

पंचसंवत्सरमययुगाध्यक्षं प्रजापतिं ।

दिनत्वयनमासांगं प्रणम्य शिरसा श्रुचिः ॥१॥

ज्योतिषामयनं कृत्स्नं प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।

ब्राह्मणेंद्राणां संमतं यज्ञकालार्थसिद्धये ॥२॥¹

‘Having bowed with my head to the lord of the universe, the overseer of the quinquennial Yuga, whose members are days, seasons, half-years, and months, I shall explain in order, full of purity, the whole course of the celestial luminaries, as it is approved by the chief Brāhmans, for the accomplishment of those objects which are dependent on the times fixed for sacrifices.’

The next verse explained by the commentator does not occur here in the MSS. of the text²; but it is found towards the end of the Gṛyotisha, and is quoted also as belonging to this Vedāṅga in Rādhakānt’s *Sabdakalpadruma* :

¹ A. I differ in the translation of these two verses

from the explanation given by the commentator, I subjoin his own words: एतेन श्लोकद्वयेन शास्त्रकारोऽभिधेयभूतामिष्टदेवतां नमस्कृत्य वस्तूपन्यासं करोति । तद्यथा । श्रुचिरहं । वाङ्मनःकायशुद्धौ ज्योतिषामयनं सूर्यचंद्रनक्षत्राणां गमनं वक्ष्यामि । कथयिष्यामि । कथं । अनुपूर्वशः । यथाक्रमेणेत्यर्थः । कीदृशं । पुंशः । यागकालविधिज्ञानतया पापहं । तथा संमतं ब्राह्मणेंद्राणां । यजमानानामभिप्रेतं । एते वै यज्ञखेंद्रा इति श्रुतेः । किमर्थं । यज्ञकालार्थसिद्धये । यागचोदितकालविधानार्थमित्यर्थः । किं कृत्वा । प्रणम्य । नमस्कृत्य । कं । प्रजापतिं । स्रष्टारं । केन । शिरसा । उत्तमग्रेण । कीदृशं । पंचसंवत्सरमयं । संवत्सरपरिवत्सरेदावत्सरानुवत्सरेद्वत्सरात्मकं । तथा युगाध्यक्षं । कृतादीनां द्वादशानां च स्रष्टारं (द्रष्टारं?) । तथा दिनत्वयनमासांगं । कालावयवा दिनादयो यस्यांगानि ॥

Other MSS. have विप्राणां संमतं श्लोके instead of ब्राह्मणेंद्राणां संमतं; the commentator reads मयं in the first and पुंशं in the third line. Between the first and second, the following stanza is inserted :

प्रणम्य शिरसा कालमभिवाच्य सरस्वतीं ।

कालज्ञानं प्रवक्ष्यामि लगधस्य महात्मनः ॥

‘Having bowed with my head to Kāla (time), and having saluted Sarasvatī (goddess of eloquence), I shall promulgate the knowledge of time of the high-minded Lagadha.’ This would be important as giving the name of the reputed author, Lagadha; but the whole verse is ignored by the commentator. As Magadha is considered the birthplace of several of the exact sciences of the Hindus, and as particularly Magadha-measures were widely used in India after they had been first introduced or regulated by the physician Karaka and others, one might be led to suppose that the original reading had been Māgadha, meaning a native of Magadha. But all the MSS. agree in Lagadha in this as well as in another passage of the Gṛyotisha, without however giving any more information about the author. [See Weber, *History of Indian Literature*, p. 258.]

² On the strength of this and similar differences other scholars admit two Gṛyotishas, one for the Rīg-veda, another for the Yagur-veda. See my *History of Ancient Sanskrit Literature*, p. 211.

वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः कालानुपूर्व्या विहिताश्च यज्ञाः ।

तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञं ॥ ३ ॥

‘The object of the Vedas is the sacrifice, and the sacrifices are instituted according to a certain order of time. Therefore whosoever knows this G'yotisha, imparting the doctrine of the regulation of time, he will know the sacrifice¹.’

The next verse, according to the commentary, is :

यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा ।

तद्वद्वेदांगशास्त्राणां गणितं मूर्ध्नि संस्थितं ॥ ४ ॥

‘Like the crests of peacocks, like the gems (in the heads) of serpents, so is calculation placed at the head of the Vedāṅga doctrines.’

Then follows in the commentary :

माघशुक्लप्रपञ्चस्य पौषकृष्णसमापिनः ।

युगस्य पञ्चवर्षस्य कालज्ञानं प्रचक्षते ॥ ५ ॥

‘They teach the knowledge of time of the quinquennial lustrum, which begins with the light half of the month Māgha, and ends with the dark half of the month Pausha.’

Then follow the verses on which Colebrooke founded his chronological calculations :

¹ Comm. वेदा च्छेदादयः किल हि यस्याद्यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः । अभिप्रपञ्चाः प्रणीता उत्पन्नाः । तद्यथा स्मृतिः । अभिर्वायुरादित्यश्च चयं ब्रह्म सनातनं । दुदोह यज्ञसिद्धयर्थमृग्यजुःसामलक्षणमिति । तथा कालानुपूर्व्या विहिताश्च यज्ञाः । दिनत्वयनेषु विभक्ताः श्रुताः । यथा पुण्यहि दीक्षा । वसते ज्योतिष्टोमेन यजेत । यजेत वाजपेयेन ग्रीष्म इति । तथा पञ्चशरदीय इति । तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं । अनेन हि कालावयवा विज्ञायते । यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञं । ज्योतिःशास्त्रज्ञः कालस्वरूपज्ञतया यद्योक्तयज्ञफलभागभवतीत्यर्थः । न वै सु विदुरिव पुण्यमवचमिति श्रुतिः । तथा च परिशिष्टकृतं ।

मन्त्रपादपदसंधिविधिद्वौ धातुनामवचनप्रकृतिज्ञः । ईदृशो भवति यज्ञविधिज्ञः पञ्चमासतिथिचंद्रगतिज्ञः ॥

² Comm. एवमिह ज्योतिर्विदः कालज्ञानं तत्स्वरूपप्रतिपादनं वदन्ति । कस्य । युगस्य । कीदृशस्य । पञ्चवर्षस्य । संवत्सरादीनां चेकीकृत्यं । यतश्चत्वारि मानानि वक्ष्यमाणानि । सौरसावनचांद्रार्चाणि । तेषां च यतः परस्परवैषम्येण कालवैषम्यं । यतः सावनस्य संवत्सरस्य प्रकृत्यैव षड् दिनानि लुप्यन्ते सौरमानापेक्षया ऽवपञ्चम्यानि (sic) तानि त्वधिकमासाभ्यामापूर्यन्ते । यतस्तौ द्वौ युगमध्ये भवतः । ते च युगा द्वादश । वैष्णवबार्हस्पत्यिंद्रापस्वाद्विबुध्निपित्र्यसीम्यवैश्वदेवसार्पार्यम्णदास्रभाग्याः । तेः षड्विंशतिः । ततः काम्यं भवति । सौरमानापेक्षया तस्य कुतः प्रवृत्तिरित्याह । माघशुक्ल इति । तदादिकालगणनेत्यर्थः । तथा च लौगाधिः । माघ्याः पौर्णमास्याश्च तुरहः पुरस्तात्संवत्सराय दीक्षन्त इति । एवमेव पौषकृष्णसमापिनः ॥

स्वराक्रमेते सोमार्कौ यदि साकं सवासवौ ।

स्यात्तदादि युगं माघस्तपः शुक्रोऽयनं ह्युदक् ॥ ६ ॥¹

‘When the sun and moon ascend the sky together, being in the constellation over which the Vasus preside, then does the (quinquennial) cycle begin, and the (month) Mâgha, and the warmth, and the bright (fortnight), for the path (of the sun) is north.’

प्रपद्येते अविष्ठादौ सूर्यचंद्रमसावुदक् ।

सार्पार्थे दक्षिणार्कस्तु माघश्रावणयोः सदा ॥ ७ ॥²

‘The sun and moon turn towards the north at the beginning of *Sravishthâ*; but the sun turns towards the south in the middle of the constellation over which the Serpents preside; and this (the turning towards the north and towards the south) always (happens) in (the month of) Mâgha and *Śrâvana*.’

घर्मवृद्धिरपां प्रस्थः क्षपाद्वास उदग्गतौ ।

दक्षिणेतौ विपर्यस्तौ षण्मुहूर्त्ययनेन तु ॥ ८ ॥³

‘In the northern progress, an increase of day and decrease of night take place, amounting to a *prastha* (or 32 *palas*) of water: in the southern progress, both are reversed (i.e. the days decrease and the nights increase), and (the difference consists), by the journey, of six *muhûrtas*.’

¹ Comm. सवासवौ धनिष्ठायां नक्षत्र इत्यर्थः । तथा च नक्षत्रे यदि बृहस्पतिरास्ते तदादिकमेतदित्याह । स्यात्तदादि युगं । तदादि युगप्रारंभो भवेत् । तथा तदैव माघो मास चतुर्था भवेत् । तथा स एव तपो मासो भवेत् । तपश्च तपस्यश्चेति श्रुतौ । तथा शुक्रः पक्ष इति वाक्यशेषः । तथा तदैव यस्यादुदगयनं भवेदिति प्रतिज्ञा ॥ ननु यद्येवं कथमृतूनां वसंतो जायत आश्वः । तत्पूर्वाः श्रुतय इति । उच्यते । तासु वर्णानां कर्मानुष्ठानाभिधायकत्वेन प्रवृत्ताः ॥

² Comm. सर्वेषु युगेषु सूर्यचंद्रमसावुदकप्रवृत्तिं प्रपद्येते अविष्ठादौ । प्रथमेऽंशे । तथा सार्पार्थेऽंशेष-मध्ये शीष्मन्ति सूर्यो दक्षिणां प्रपद्यते । एवं तस्यायनं माघश्रावणयोः सर्वकालं पंचस्वपि संवत्सरेष्वित्यर्थः ॥

³ How this bears on the proper time for certain sacrifices may be seen from passages like तत्र षण्-मूर्त्यः काम्यस्य । तत्र नित्यः षट्सु मासेषु यावज्जीवं

प्रयोज्यः । माघमासे धनिष्ठानक्षत्रगते सवितर्येकस्य पक्षोः कालः । आषाढ आश्विषोत्तरार्धगते सवितर्यन्यस्य पक्षोः कालः (MS. E. I. II. p. 288, 2). ‘The animal sacrifice is either obligatory or voluntary. The obligatory one must be performed every six months during life. The time for one is in the month of Mâgha, when the sun has gone to the Nakshatra Dhanishthâ; the time for the other is the month Âshâdha, when the sun has entered into the second half of Âshleshâ.’

⁴ Comm. तस्य सूर्यस्योदग्गतौ निमित्ते घर्मवृद्धि-र्भवतीति वाक्यशेषः । घर्म इत्यहर्नाम । घर्मो घंसो घृत्तिरित्यहर्नामसु पठितं । तथा क्षपाद्वासः । क्षपेति रात्रिनाम । क्षपा शर्वरीति रात्रिनामसु पठितं । तदामृतं दिनानि वर्धते । रात्रिश्चापशीयते । एव-मेव तस्य दक्षिणेतौ विपर्यासः । कियती वृद्धिरित्याह । षण्मुहूर्ती । एवमयने वृद्धिर्ज्ञासौ । तथा च सापि कियतीत्याह । प्रस्थः । द्वात्रिंशत्पलिकमित्यर्थः ॥

It is, however, only in the first year of each quinquennial cycle, that Sun and Moon are said to be together on the first of Mâgha, in the Constellation of the Vasus, at the winter solstice. For the intervening years their relative position is thus given :

1st Year (called Samvatsara¹, sacred to Agni).

Winter solstice : Sun, { 1st of Mâgha, { in the beginning of Sravishthâ.
Moon, { in the beginning of Sravishthâ.

Summer solstice : Sun, { 7th of Srâvana, { in the middle of Âsleshâ.
Moon, { in Kîtrâ.

2nd Year (called Parivatsara, sacred to Arka).

Winter solstice : Sun, { 13th of Mâgha, { in the beginning of Sravishthâ.
Moon, { in Ârdrà.

Summer solstice : Sun, { 4th of Srâvana (dark half), { in the middle of Âsleshâ.
Moon, { in Pûrva-Bhâdrapadâ.

3rd Year (called Idâvatsara, sacred to Vâyu).

Winter solstice : Sun, { 10th of Mâgha (dark), { in the beginning of Sravishthâ.
Moon, { in Anurâdhâ.

Summer solstice : Sun, { 1st of Srâvana, { in the middle of Âsleshâ.
Moon, { in the middle of Âsleshâ.

4th Year (called Anuvatsara, sacred to Indra).

Winter solstice : Sun, { 7th of Mâgha, { in the beginning of Sravishthâ.
Moon, { in Asvinî.

Summer solstice : Sun, { 13th of Srâvana, { in the middle of Âsleshâ.
Moon, { Pûrva-Ashâdhâ.

5th Year (called Idvatsara, sacred to Mrityu).

Winter solstice : Sun, { 4th of Mâgha (dark), { in the beginning of Sravishthâ.
Moon, { in Uttara-Phalgunî.

Summer solstice : Sun, { 10th of Srâvana, { in the middle of Âsleshâ.
Moon, { in Rohinî².

¹ On these names see Weber, *Naxatra*, p. 298; Taitt. S. V. 5, 7, 3; 4. Vâg. Samh. 27, 45. Taitt. Br. III. 10, 4, 1. Kâth. 13, 15; 39, 6; 40, 6 (five). Vâg. S. XXX. 5. Taitt. Â. IV. 19, 1 (six). Pañkav. Br. XVII. 13, 17. Taitt. Br. I. 4, 10, 1 (four). Taitt. S. V. 7, 2, 4. Ath. Samh. VI. 55, 3 (three). Taitt. Â. X. 80. Kaus. 42 (two). See also Böhlingk and Roth, s. vv.

² This would show that the months are to be considered as sâvana months of 30 Ahorâtras each, and

that therefore 12 such months + 12 days are necessary to fill a lunar year of 372 days. In order to bring the winter solstice, which in the third year falls on the 10th of Mâgha (dark half), in the fourth year back to the 7th of Mâgha (light half), a month of 30 days must have been intercalated; and in the same manner another sâvana month must have been added at the end of the fifth year, in order to bring the winter solstice, which fell upon the 4th of Mâgha (dark half), back to the 1st of Mâgha (light half).

These extracts are sufficient to enable astronomers to form an idea of the real character of this treatise, which altogether consists of about thirty-six verses. It was clearly written at a time when more was known of astronomy than was required for the ancient calendar of the Vedic festivals. The general notions which its author lays down for fixing the beginning of the year, the months, and seasons, and the proper times of the Vedic sacrifices, had been handed down by the tradition of priestly families; they were not invented by himself. He was forced to surrender the more scientific astronomical notions current in his own time, and had to adapt himself to the more primitive notions of those who had composed the hymns and Brāhmanas, and had settled the sacrifices of the Vedic age. He may have reduced those primitive astronomical notions to a more systematic form than they ever had in the minds of the early Rishis; but in a case like the one which occupies us at present, the beginning of the year and the position of the solstitial points, we may fairly grant to Colebrooke and others, that there was a real tradition which fixed these important points as they are fixed in the *Gyotisha*; nay, we may believe that for sacrificial purposes these points were still supposed to be in the same position even at a time when, by the laws of nature, they had considerably receded from it.

The next question, then, which arises is this, Does the traditional position of the solstitial points, as recorded in the *Gyotisha*, point back to the fourteenth century B.C. as the only time in which it could have been the result of actual observation? Colebrooke does not enter into details. He simply affirms that the position of the solstitial points at the beginning of Dhanishthâ and in the middle of Âsleshâ could have been a reality at no time except in the fourteenth century B.C. He depends, in fact, on Davis, who, in his *Essay on the Astronomical Computations of the Hindus* (As. Res. II. p. 268), recorded the position of the colures, as observed by Parâsara,—this being identical with that of the *Gyotisha*;—and on Sir W. Jones, who, in a *Supplement to this Essay* (As. Res. II. p. 393), touched on the same subject. After fixing the date of Varâha Mihira, from the observation of the solstitial points at his time, at 499 A.D., Sir William writes: ‘By Newton’s demonstrations, which agree as well with the phenomena as the varying density of our earth will admit, the equinox recedes about 50” every year, and has receded 17° 55’ 50” since the time of Varâha, which gives us more nearly in our own sphere the first degree of Mesha in that of the Hindus. By the observation recorded in older Śāstras, the equinox had gone back 23° 20’, or about 1680 years had intervened between the age of the Muni (Parâsara) and that of the modern astronomer: the former observation, therefore, must

have been made about 2971 years before the 1st January 1790, that is, 1181 before Christ.'

In the fifth volume, however, of the *Asiatic Researches*, p. 288, Colonel Wilford published the following new Supplement to Sir W. Jones' Supplement :

'It has been stated,' he writes, 'that Parásara lived about 1180 years B.C., in consequence of an observation of the places of the colures. But Mr. Davis having considered this subject with the minutest attention, authorizes me to say, that this observation must have been made 1391 years B.C. This is also confirmed by a passage from the Parásara-Sanhitá, in which it is declared, that the Udaya or heliacal rising of Canopus (when at the distance of thirteen degrees from the sun, according to the Hindu astronomers) happened in the time of Parásara on the tenth of Kárttika; the difference now amounts to twenty-three degrees. Having communicated this passage to Mr. Davis, he informed me that it coincided with the observation of the places of the colures in the time of Parásara.'

Thus vanishes the fourteenth century; and a fact which was spoken of as beyond the reach of doubt, dwindles down to a statement made by Colonel Wilford, the result of a private conversation with Mr. Davis! With all possible regard for Mr. Davis and Colonel Wilford, we cannot accept such assertions in lieu of proof.

The astronomical interpretation of the position of the solstitial points, as recorded in the *Gyotisha*, led Mr. Bentley to the year 1181 B.C. Archdeacon Pratt, who lately re-examined the whole evidence, arrives at the same result. His calculations may best be stated in his own words, from a letter addressed by him to Professor Cowell, March 21st, 1862¹.

'In reply to your question, How did Colebrooke deduce the age of the Vedas from the passage which he quotes from the *Jyotisha* or Vedic Calendar in his *Essays* (vol. i. p. 110)? I beg to send you the following remarks :

'In that passage it is stated that the winter solstice was, at the time the Vedas were written (!), at the beginning of Śravishthá or Dhanishthá, and the summer solstice at the middle of Áśleshá.

'Now the Hindus divided the Zodiac into twenty-seven equal parts, called *Lunar Mansions*, of 13 20' each. Their names are

1. Ásvini	3. Krittiká	5. Mṛigaśíras
2. Bharaṇi	4. Rohini	6. Árdrá

¹ *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, 1862, p. 51.

7. Punarvasu	14. Chitrā	21. U. Āshāḍhā
8. Pushya	15. Svāti	22. Śravaṇa
9. Āśleṣhā	16. Viśākhā	23. Dhanishṭhā
10. Maghā	17. Anurādhā	24. Śatabhishā
11. P. Phalgunī	18. Jyeshṭhā	25. P. Bhādrapadā
12. U. Phalgunī	19. Mūla	26. U. Bhādrapadā
13. Hasta	20. P. Āshāḍhā	27. Revatī.

The position of these lunar mansions among the stars is determined by the stars themselves and not by the sun, and is therefore unaffected by the precession of the equinoxes. If, therefore, we can determine their position at any one epoch, we know their position for all time. The Hindu books furnish us with the requisite information. In the translation of the *Sūrya-siddhānta*, published in the *Bibliotheca Indica*, Chap. VIII. p. 62, you will find that the conspicuous star Regulus, or α Leonis, is placed by the Hindu astronomers at 4 signs, 9 degrees from the beginning of these lunar mansions (or asterisms, as they are there called). As 4 signs equal one-third of the whole zodiac, they equal 9 lunar mansions. Hence the position of Regulus is 9' in Maghā, the 10th lunar mansion.

But by the *Jyotisha*, the summer solstice was in the middle of Āśleṣhā, the 9th lunar mansion, at the epoch of the Vedas: therefore Regulus was half a lunar mansion + 9, that is, 15° 40', east of the summer solstice at that time.

By the *Nautical Almanac* for 1859, the position of Regulus is given as follows:

Right ascension, January 1st, 1859	10h. 0m. 53s.
North declination, ditto	12° 39' 12".7.

From this I obtain, by spherical trigonometry, the following result:

Longitude of Regulus, January 1st, 1859	...	147° 52' 30".
---	-----	---------------

Hence Regulus was east of the summer solstice at that date by 57° 52' 30". The summer solstice had, therefore, retrograded through 42° 12' 30" = 42° 20' 8" since the epoch of the Vedas. As the equinoxes and solstices move backward on the ecliptic at the rate of 1° in 72 years, it must have occupied $72 \times 42 \cdot 208 = 3039$ years to effect this change.

Hence the age of the Vedas was 3039 on 1st January, 1859; or their date is 1181 B.C., that is, the early part of the twelfth century before the Christian era.

This differs from Mr. Colebrooke's result: he makes it the fourteenth century. Two more degrees of precessional motion would lead to this; but where he gets

these from, I do not know, unless it be by taking the *constellations* loosely, instead of the exact lunar mansions. Thus Dhanishṭhā being taken to be the lunar mansion above which the Dolphin occurs, it is possible that he may have considered the first star in the constellation Dolphin to be the “beginning of Dhanishṭhā” alluded to in the Jyotisha; and similarly he may have taken a star in the middle of Hydra’s head to represent the “middle of Āśleshā.” But even this supposition will not carry us into the fourteenth century. If we take the first star ϵ in Dolphin and the opposite star ζ in Hydra’s head to be the solstitial points, the precessional motion will only be about 40' more than above, and the date will be B.C. 1229 or late in the thirteenth century. But then ζ is not in the middle of Hydra’s head; it is about 2° east of it; and therefore I have no doubt the lunar mansion, and not the constellation, is what the Jyotisha refers to, and the early part of the twelfth century is the correct result.

This lucid statement of so careful a reasoner as Archdeacon Pratt shows clearly that the position of the solstitial points as recorded in the Jyotisha, belongs to the twelfth, not to the fourteenth century B.C.

It is not my wish to invalidate the conclusions that have been drawn from the recorded observation of the colures. But I feel bound to remark that unless there was internal evidence that the Vedic hymns reached back to that remote antiquity, this passage in the Jyotisha would by itself carry no weight whatever. First, it might be perfectly true that such an observation was really made, as recorded in the Jyotisha, but where is there the slightest hint that at the same time a single Vedic hymn had been in existence, or, as has been asserted with greater boldness than discretion, that a collection of Vedic hymns was completed? As well might we say that because the Prayer-book contains a Table to find Easter-day founded on the Gregorian Calendar, therefore the Service for Charles the Martyr must have been composed, and the collection of the Prayer-book have been completed before the year 1582. But, secondly, the manner in which the observations of the solstitial points are recorded, is so vague and unscientific that any astronomical critic, at all unfriendly to the pretensions raised by Sanskrit scholars in favour of a high antiquity of the Vedic hymns, could dissect them without difficulty. What is thought of the accuracy of Indian observations even when, after the model of the Greek, they had framed a system of scientific astronomy, may be seen from the remarks of Professor Whitney, *Sūrya-siddhānta*, pp. 212 and 220. It is not too much to say, and every practical astronomer I have consulted has confirmed my opinion, that, to judge from their much later performances, the Brāhmins in the twelfth

century B. C. had no means for observing with astronomical accuracy the solstitial points, a task by no means easy even at the present day; and in deducing any chronological dates from observations so loosely recorded as those of the *Gyotisha*, a margin of several centuries ought to be left on either side.

The truth therefore is simply this, that the dates derived from the observation of the solstitial points in the *Gyotisha* are welcome as confirmatory evidence, after we have from internal evidence established the existence of Vedic poetry in the twelfth century B. C., but by itself this observation would be of no use for establishing the age of Vedic literature.

As I have been obliged to enter so fully into a controversy which most Sanskrit scholars would consider as closed long ago, I may, for the sake of historical completeness, mention one or two attempts of the same kind which, if too much importance has been attributed to Colebrooke's speculations—not, however, by himself, but by his indiscriminate admirers—have been treated with perhaps greater neglect than they deserved.

Bentley, in his *Historical View of the Hindu Astronomy* (Calcutta, 1823), a work which has been justly criticised by Professor Whitney in his *Sūrya-siddhānta*, has the following remarks. After treating of the position of the solstitial points, the same as recorded in the *Gyotisha*, and deducing from it the date 1181 B. C., he states that at a still earlier period the autumnal equinox was, not as in 1181 B. C. at 3' 20" of the asterism *Viśākhā*, but just on the middle of it, and that hence the name of *Viśākhā*. According to Bentley, *Viśākhā* received its name from the equinoxial colure cutting it in the middle, and thereby bisecting it, or dividing it into two equal sections or branches. Although the meaning commonly ascribed to *visākha* is 'branchless,' yet *visākha* may mean, and originally did mean, 'possessed of two expanded branches,' 'branched,' 'bisected,' like *vidala*, 'opened,' 'split,' *vidruma*, 'coral,' i. e. 'with expanded stems,' and other adjectives in which *vi*, before a substantive, is not used in a privative sense. So far nothing could be said against Bentley's view. But that the asterism *Viśākhā* was so called from the equinoxial colure bisecting it, and not from any other cause, is a mere conjecture, which may be right or wrong, but which requires stronger proof than Bentley has adduced in support of it. He maintains that the original name of the asterism was *Râdhâ*, and he takes the name of the asterism immediately following, *Anurâdhâ*, in the sense of post-*Râdham*. He then proceeds to adjust the other points in accordance with the autumnal equinox bisecting *Viśākhâ*, which gives him (page 2)—

The vernal equinoxial point in the beginning of *Kṛittikā* ;
 The summer solstice in 10' of *Āśleshā* ;
 The autumnal equinox in the middle of *Rādhā*, thence called *Viśākhā* ;
 And the winter solstice in 3 20' of *Dhanishthā*.

He then proceeds :

'In order to ascertain the time when this observation was made, we must find the precession from the position of some of the fixed stars at the time. Thus the longitude of *Cor Leonis* (*Regulus*) in the lunar mansion *Maghā* is always 9 . The vernal equinoxial point was found by the observation to be in the beginning of *Kṛittikā* ; and from the beginning of *Kṛittikā* to the beginning of *Maghā* is seven lunar mansions of 13 20' each, and therefore equal to 93 20'

Add longitude of *Cor Leonis* in *Maghā* 9 0

Their sum is the longitude of *Cor Leonis* from *Aries*.....102 20

Longitude of *Cor Leonis* in A. D. 1750 was146 21

Difference in the precession 44 1

or the quantity by which the equinoxes fell back in respect of the fixed stars since the time of the observation. Now to find the number of years corresponding to this precession, it must be observed that, as we go back into antiquity, the rate of precession diminishes about 2", 27 for every century. If we assume that the observation was made 1450 B. C., then $\frac{1450 + 1750}{2} = 1600$; from which subtracting 1450, we get A. D. 150 for the middle point. Now in the first century of the Christian era, the precession was 1 23' 6"4, to which if we add 2"27. we get 1 23' 8"67 for the mean precession ; that is to say, the precession that corresponds to the second century of the Christian era, in which the middle point is found. Therefore, as 1 23' 8"65 is to 100 years, so 44 1' to 3176 years ; from which subtracting 1750, we get 1426 B. C. for the time of the observation, and the formation of the lunar mansions.'

It cannot be denied that the same objections which apply to *Colebrooke's* calculations, apply in a still stronger degree to this argument of *Bentley's*. But, with these necessary qualifications, *Bentley's* statements are certainly deserving of more attention than they have hitherto received. Though I know of no passage in *Vedic literature*¹ where the vernal equinox is referred, by astronomical observation, to the lunar mansion of the *Kṛittikās*, it is true that the *Kṛittikās* occupy the first place in all the ancient lists of the *Nakshatras*,

¹ The vernal equinox is referred to the first degree of *Kṛittikā* in later works ; for instance, in the *Vishnu-Purāṇa*, p. 224.

even when it is distinctly stated that the winter solstice was at the beginning of *Sravishthâ*, and hence the vernal equinox at the last quarter of *Bharanî*. For sacrificial purposes, in fact, the *Kṛittikâs* are always to be considered as occupying the first place among the *Nakshatras*¹, and in the *Gyotisha* itself, though the vernal equinox would fall, as we saw, at the end of *Bharanî*, *Agni*, the presiding deity of the *Kṛittikâs*, stands first in the list. The same applies to the lists of the *Nakshatras* contained in the *Taittirîya Samhitâ* IV. 4, 10, 1; and in the *Taittirîya Brâhmana* I. 5, 1, 1. In the *Taitt. Br.* I. 5, 1, 7, it is distinctly stated that the *Nakshatras* of the gods begin with the *Kṛittikâs* and end with *Visâkhâ*; whereas the *Nakshatras* of *Yama* (so called because *Yama* presides over the last of them) begin with the *Anûrâdhas* and end with the *Apabharanîs*. In the third book of the *Taittirîya Brâhmana*, the *Kṛittikâs*, with *Agni* as their deity, occupy again the first place. Even in the *Atharva-veda* (I. 19. 7), in a passage of decidedly modern date, and in the *Law-book* of *Yâgyavalkya* (I. 267), the *Kṛittikâs* continue to occupy their early position.

Although, however, the *Kṛittikâs* retained their place even in later works which treat of sacrificial and astrological subjects, they were supplanted by the lunar mansion of *Asvinî* in the later astronomical literature. At what time that change took place is difficult to determine with exactness. It could not have been till the vernal equinox actually touched *Asvinî*, having receded from the *Kṛittikâs* and from the intervening mansion of *Bharanî*. It must have been before *Varâha Mihira* (499 A.D.), at whose time the equinox fell in the beginning of *Asvinî*. All works in which the lists of the *Nakshatras* begin with *Asvinî* must be later than the first year in which the equinox touched *Asvinî*, and this would tend to fix the date of the *Amara-kosha* (I. 1, 2, 23) and other works²; but it does by no means follow that works in which the *Kṛittikâs* are mentioned as the first *Nakshatra* are therefore prior even to *Varâha Mihira*, nor has it ever been proved by *Bentley* or by others, that any actual observation took place when the equinox coincided with *Kṛittikâ*.

The *Kṛittikâs*, as has been shown by *Colebrooke* and others, are the same stars which are familiar to us under the name of the *Pleiades*; and it is curious to observe that the same uncertainty as to their number, which in Greece gave rise to well-known legends³, existed to a certain degree in India. The statement in *Bohtlingk* and *Roth's Dictionary*, that their number was six, is, in this

¹ तेषां सर्वेषां नक्षत्राणां कर्मसु कृत्तिकाः प्रथममा-
चक्षते । *Gyotisha-bhâshya*, p. 3^a

² Cf. *Hemalandra-kosha*, 105.

³ Sir C. Lewis, *Historical Survey of the Astronomy of the Ancients*, p. 65.

general form, hardly correct; for though that number is given in later astronomical works (see Colebrooke's *Miscellaneous Essays*, II. p. 331; *Sūrya-siddhānta*, ed. Whitney, p. 184), the earliest authorities speak of the *Kṛittikās* as seven. Their names are mentioned (*Taitt. Samh.* IV. 4, 5, 1, and *Taitt. Br.* III. 1, 4, 1); as, 1. *Ambā*, 2. *Dulā*, 3. *Nitatni*, 4. *Abhṛayantī*, 5. *Meghayantī*, 6. *Varshayantī*, 7. *Kūpuzikā*¹. It was therefore not a numerical fancy which in Greece fixed the number of the Pleiades at seven; but it is more likely that one of the seven stars, which Hipparchus still affirms to have been visible in a clear moonless night, lost its primitive splendour,—a fact by no means without a parallel in the history of astronomy.

The next calculation of Bentley's shows his ingenuity as much as his want of critical caution. The names of the planets on which he builds his theory are believed to be of very modern origin², or, at all events, they have never been met with as yet either in the Vedas, or in any of the early productions of Sanskrit literature. Nevertheless, if his calculations are right, the coincidence between these modern names and the ancient astronomical facts to which they owe their origin, is all the more interesting, and requires an explanation at the hands of experienced astronomers. Daksha, says the legend, gave his twenty-seven daughters, the lunar asterisms, to the moon. From the union of the daughters of Daksha with the moon, the ancient (?) astronomers feigned the birth of four of the planets, that is to say, Mercury from *Rohinī*; hence he is called *Rohineya* after his mother. *Maghā* brought forth the beautiful planet Venus; hence one of the names of that planet is *Maghābhū*. The lunar mansion *Ashāḍhā* brought forth the martial planet Mars, who was thence called *Ashāḍhābhava*, and *Pūrva-phalgunī* brought forth Jupiter, the largest of all the planets, and the tutor of the gods; hence he is called *Pūrva-phalgunībhava*: the moon, the father, being present at the birth of each. The observations here alluded to are supposed by Bentley to have been occultations of the planets by the moon, in the respective lunar mansions from which they are named. They are supposed to be occultations, because they are not made in the time of a single revolution of the moon, but take place in the space of about sixteen months, from 19th August 1425, to the 19th April 1424 B. C.; and this idea of the observations being confined to

¹ Their number is stated by the commentators on *Taitt. Br.* I. 5, 1. The third name is *Nitatni* in the *Taitt. Samh.*

² The *Vāyu-Purāṇa* appeals to the *Śruti*, the *Līṅga-*

Purāṇa to the *Śruti*, in support of the legendary derivation of the names of the planets. See *Vishnu-Purāṇa*, p. 225.

occultations is supported by Saturn not being included, because that planet was then out of the moon's course. These occultations would refer us to the years 1424-5 B.C., thus corroborating the result of the observation of the colures.

The planet Mercury and the Moon in Rohinī, 17th April 1424 B.C.

The planet Jupiter and the Moon in Pūrva-Phalgunī, 23rd April 1424 B.C.

The planet Mars and the Moon in Pūrva-Ashādhā, 19th August 1424 B.C.

The planet Venus and the Moon in Maghā, 19th August 1425 B.C.

All within the space of about sixteen months; and there is no other year, as

Names of Nakshatras.	Later Names.	Names of presiding Deities.
1. Śravishāhā (fem.) 4	Śravishāhā, Dhanishāhā	Vasavaḥ (8)
2. Satabhishak	Satabhishak	Indraḥ (Varunaḥ III)
3. Pūrve Proshākapadāh (masc.)	P. Bhādrapadā	Agṇi Ekapād
4. Uttare Proshākapadāh	U. Bhādrapadā	Ahir Budhniyaḥ
5. Revatī	Revatī	Pūshā
6. Asvayugau	Asvinī	Asvinau
7. Apabharanāh (Bharanāh III)	Bharanā	Yamaḥ
8. Krīttikāh 7 (fem.)	Krīttikā	Agṇiḥ
9. Rohinī	Rohinī (Brāhmi, Hem. K.)	Prajāpatiḥ
10. Invakāh (Mrigasīrsham III)	Mrigasīras, Āgrahīyanī, A. K.	Somaḥ
11. Bāhū (Ārdra III)	Ārdra	Rudraḥ
12. Punarvasū	Punarvasu (Yāmakau, H. K.)	Aditiḥ
13. Tishyāh	Pushya (Sidhya, A. K.)	Brīhaspatiḥ
14. Āśleshāh (Āśreshāh, fem. III)	Āśleshā	Sarpāh
15. Maghāh (fem.) (Aghāh, R.V.)	Maghā	Pitaraḥ
16. Pūrve Phalgunī (-nī III) (Argunī, R.V.)	P. Phālgunī	Aryamā (17th)
17. Uttare Phalgunī (fem. dual)	U. Phālgunī	Bhagaḥ (16th)
18. Hastāh	Hasta	Devaḥ Savitā
19. Kītrā	Kītrā	Indraḥ (Tvashā III)
20. Nishāyā (Svātī, T. S.)	Svātī	Vāyuḥ
21. Visākhe	Visākhā (Rādā, A. Kosh.)	Indra-Agni
22. Anurādhāh (masc.)	Anurādhā	Mitraḥ
23. Rohinī, Gyeshāghnī (Gyeshāh III)	Gyeshāh	Indraḥ
24. Mūlabarhanī (Mūlam III. Vikṛtau, T. S.)	Mūla	Nirritīh (Prajāpatiḥ III). Pitaraḥ, T. S.
25. Pūrva Ashādhāh (fem.)	P. Ashādhā	Āpaḥ
26. Uttarā Ashādhāh Abhigīt (III)	U. Ashādhā Abhigīt	Visve Devāh Brahmā (III)
27. Śroṇā	Śravaṇā	Vishnuḥ
Names given from Taittirīya Brahmana I. 5, 1 & 2		
Important variations occurring in Taittirīya Br. III. 1, 1-6, marked III: others from Taittirīya Samhitā IV. 4, 10, marked T. S.		
Modern names as collected by Prof Whitney, Sūrya-siddh. p. 183. A. K. means Amara-kosha; H. K., Hemakandra-kosha.		

Bentley affirms, either before that period or since, in which they were so placed or situated. Saturn is not mentioned among these births, probably from his being situated out of the moon's course; but was feigned to have been born afterwards from the shadow of the earth, at the time of churning the ocean, or the war between the gods and the giants.

Finally, Bentley maintains that the names of the twelve Indian months could only have been formed in 1181 B.C. His argument is this:

The position of the twenty-seven lunar mansions at this period would have been as follows:

Six Seasons.	Twelve Months.	Asterisms in which full moon may occur, according to Śārya-siddhī p. 270.	Position of the Sun, 1181 B.C.
1. } 2. } 3. } 4. } 5. } 6. } 7. } 8. } 9. } 10. }	1. Māghaḥ, Tapas 2. Phālgunaḥ, Tapasyaḥ 3. Kaitraḥ, Madhuk 4. Vaiśākhaḥ, Mādhyak 5. Āyāśhāḥ, Sukraḥ	XIV. XV. XVI. XVII. XVIII. XIX. XX. XXI. XXII. XXIII. XXIV.	Winter solstice, beginning of Śrāvishthā Udag-aynaman.
11. } 12. } 13. } 14. } 15. }	6. Āshāḥḥ, Sukh 7. Śrāvāḥ, Nalhas	XXV. XXVI. XXVII. I.	
16. } 17. } 18. } 19. } 20. } 21. } 22. }	8. Bhādrapadaḥ, Nābhasyaḥ (Praushḥapadaḥ) 9. Āsvinaḥ, I/ (Āsvayugaḥ) 10. Kārttikaḥ, Ūrk	II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX.	
23. } 24. } 25. } 26. } 27. }	11. Mārgaśīrshaḥ, Sahaḥ 12. Pausaḥ, Sahasyaḥ (Taisaḥ)	X. XI. XII. XIII.	Summer solstice, middle of Āshāḥḥ Autumnal equinox, second quarter of Viśākhā.

There can be no doubt that the names of the months, *Mâgha*, *Phâlguna*, *Kaitra*, *Vaisâkha*, *Gyeshthâ*, *Âshâdha*, *Srâvana*, *Bhâdra*, *Âsvina*, *Kârttika*, *Mârgasîrsha*, and *Pausha* were derived from the names of the twelve lunar mansions, *Maghâ*, *Phalgunî*, *Kitrâ*, *Visâkhâ*, *Gyeshthâ*, *Ashâdthâ*, *Sravanâ*, *Bhadrâ*, *Asvinî*, *Kṛttikâ*, *Mṛigasîras*, and *Pushyâ*. But it is at first sight difficult to explain why the succession of the months is so different from that of the lunar asterisms. When the sun stands in *Sravishtâ*, with the *Vasus*, the month is called *Mâgha*, but *Maghâ* is not the first, but the fifteenth *Nakshatra*; and when the sun is in *Âsleshâ*, with the *Serpents*, the month is called *Srâvana*, while *Sravanâ* is not the fourteenth, but the twenty-seventh *Nakshatra*.

Bentley offers the following explanation :

‘In the same manner as the lunar mansions were fabled by the Hindu poets to have been married to the moon, and that the first offspring of that poetic union were four of the planets; the Hindu poets feign, that the twelve months sprang from the same union, each month deriving its name in the form of a patronymic, from the lunar mansions in which the moon was supposed to be full at the time.

‘Let us therefore, in the case before us, apply this principle. At the above epoch, 1181 B.C., the sun and moon were in conjunction at the winter solstice; and as the months began when the sun entered the signs, the first month therefore began at the winter solstice. Now to find the name of that month, the moon would be full at about 14½ days after the winter solstice, and would then be in the opposite part of the heavens to the sun. The sun would have advanced in 14½ days about 14½°, and therefore would have entered the second lunar asterism, *Satabhishâ*: a line drawn from the point in which the sun is thus situated through the centre, would fall into the lunar asterism *Maghâ*, in which the moon was full, on the opposite side, and consequently, on the principle stated, the solar month was from thence called *Mâgha* in the form of a patronymic. At the next full, the moon would be in *Uttara Phalgunî*, and the solar month from thence called *Phâlguna*; and on this principle all the months of the year were named.

‘Hence it is very easy to demonstrate the utmost possible antiquity of the time when the months were, or could be, so named: for there are certain limits beyond which the line cannot be drawn: and these are the termination of the lunar mansion and the commencement of the solar month which determines the time, because it points out the commencement of the solar month in respect of the fixed stars at the time. Thus, at the time of the above

observations, the summer solstitial point was found in the middle of the lunar asterism Âsleshâ, and the solar month *Srâvana* then began; for in the ancient astronomy of the Hindus, that month always began at the summer solstice. Now the month *Srâvana* derives its name from the lunar asterism *Sravanâ* (the twenty-seventh), then in the opposite part of the heavens. Let, therefore, a line be drawn from the solstitial point, or commencement of the month, cutting the centre, and it will fall into the very end of the lunar asterism *Sravanâ*, from which it derives its name *Srâvana*; which line is, therefore, at its utmost limit, as it cannot go farther without falling into a mansion of a very different name. This position of the line, therefore, proves that the months received their names at the time of the above observations, and not before. For if we wish to make it more ancient, let the solstitial point be supposed more advanced in respect of the fixed stars, say one, two, or three degrees, then a line drawn from the solstitial point, or commencement of the month *Srâvana*, cannot fall into any part of the lunar asterism *Sravanâ*, from which it derives its name, but into *Sravishthâ* (the first). Therefore the name which it possesses could never be given to it till the solstitial point, and commencement of the month, actually coincided with the middle of the lunar asterism Âsleshâ (the fourteenth), being the same with the observation which refers us to the year 1181 B.C., and this is the utmost antiquity of the formation and naming of the Hindu months.'

I have recalled these speculations of Bentley and others, partly because they show considerable ingenuity and open some questions which have not yet been solved by either scholars or astronomers; partly because I wished to convince my critics that if I do not always enter into all the controverted points, the theories, guesses, doubts, assertions, and counter-assertions of various scholars, it is not because I shrink from the trouble of examining them, (much of what is here printed was written twelve years ago,) but because I believe it is our duty, as Frederick the Great¹ said, to learn to distinguish between what is important and what is not. We only retard the discovery of truth by entering into every by-path on the right and on the left. The straight line is always the best, the simplest machinery the most perfect. If we can prove our point without a great apparatus of so-called learning, it is our duty to do so. He sweeps cleanest that makes the least dust.

Are the Indian Nakshatras of native or foreign origin?

Another controversy, most seriously affecting, not only the age of Vedic

¹ Œuvres, vol. i. p. 264.

poetry, but the whole history of the growth of the Indian mind in those remote ages, has been revived of late with so much vigour and acrimony, that, though it has hardly yielded a single new result, it cannot here be passed over in silence. The question is, whether one of the simplest and fundamental notions of Indian astronomy, the division of the heavens into twenty-seven equal parts, commonly called the twenty-seven Nakshatras or *Rikshas*, was indigenous to India, or borrowed from without. As one allusion to these Nakshatras occurs in the hymns of the *Rig-veda*, and as the twenty-seven divisions, with their asterisms and presiding deities, are known in the *Brâhmanas*, the principal charm of Vedic antiquities, namely, its independent originality, would be destroyed, if it could be proved that even at that early time, the rays of a foreign civilisation had influenced the growth of the Indian mind. If so important a subject as the division of the heavens into twenty-seven sections, a division which is at the root of their sacred calendar, and without which none of the sacrifices enjoined in the *Brâhmanas* could be conceived, was borrowed from without, what security would there be that the gods worshipped at the sacrifices, and the hymns repeated at the annual festivals were not borrowed from the same quarter? If at first the movements of the sun, the moon, and the stars suggested the *fasti* or festivals of the ancient world, the regulation of these festivals soon gave rise to a more accurate study of the periodical returns of the heavenly luminaries; and what we call the ancient calendars is but the result of this mutual action and reaction of astronomy and religion. And if that quarter from which the ancient Indian astronomy is supposed to have been borrowed was China, would not all our received ideas on the earliest history of mankind be upset? Would not the national individuality of the Aryan race be tainted in its core, and the Turanian man rise superior to his Aryan and Semitic brothers? Where so much is at stake, it would be wrong to trust to convictions, however firmly rooted; and when the arguments proceed from one of the most eminent men of our age, and are repeated by him, after a lapse of twenty years, with increased warmth and vigour, it is necessary to meet argument by argument, however strong our feeling that the conflict arose from a mere misunderstanding, and ought never to have taken place.

Biot, one of the most eminent among living,—I may now add,—one of the most eminent among departed astronomers¹, published a number of articles in the *Journal des Savants* in the years 1839, 1840, 1845, and again in 1859, 1860, and 1861, in which he endeavoured to prove the Chinese origin of the Indian

¹ S.-B. Biot died the 3rd of February, 1862, eighty-eight years of age.

Nakshatras. He maintained that the number of the Nakshatras was originally twenty-eight, and afterwards reduced to twenty-seven; that originally they did not represent the twenty-seven equal divisions of the Indian ecliptic; that they had no connection with the course of the moon, but were single stars, near the equator, the intervals of which in time had been carefully determined, in order to refer to them the positions of other stars and planets coming to the meridian between them.

Such was the authority which of right belonged to the opinions of so great an astronomer as Biot, and such the learning and ingenuity with which he defended his propositions, that Professor Lassen allowed himself to be swayed by Biot's arguments, and, in his 'Indian Antiquities,' admitted the introduction of the Chinese Sieu into Northern India before the fourteenth century B.C. I quote from the first volume of his excellent work, page 747: 'As a primitive intercourse between Hindus and Chinese, never suspected before, is now firmly established, and as the latter employed their Sieu at a much earlier period, it is impossible to use the Chinese origin of the Nakshatras as an argument against their employment by the Hindus at the time of their own most ancient and still preserved astronomical observations. These observations belong to the fourteenth century B.C., and it follows from them that the Hindus were at that time settled in the north of India.'

These early observations, however, which were supposed to point to the fourteenth century, presupposed, as we said, the employment of twenty-seven Nakshatras, (otherwise the solstitial points there mentioned would be at unequal distances from each other,) whereas, according to Biot's own statements, the number of the Chinese Sieu was only twenty-four, and was not raised to the number of twenty-eight till the year 1100 B.C. This difficulty did not escape so careful a scholar as Professor Lassen. He admits (p. 745) that the Hindus could not have received the division of the heavens into twenty-eight sections before 1100 B.C.; but, in order to save the early observations of the fourteenth century, he adds (p. 746), that though the complete number of the twenty-eight Nakshatras was not known in India before that date, their use may have been transmitted there at an earlier period.

I doubt whether even the authority of a Lassen was strong enough to give currency to Biot's theory among Sanskrit scholars; but it soon became apparent that historians and philosophers were attracted by its novelty, and used it as an important help for determining the mutual relations of the principal races of the East at the very dawn of history. The late Mr. Hardwick, in his

learned and thoughtful work, 'An Historical Inquiry into some of the chief Parallelisms and Contrasts between Christianity and the Religious Systems of the Ancient World,' 1855-58, had the following remarks on the supposed intellectual intercourse between China and India :

'Before the name of the Middle Kingdom had been ever uttered in the learned halls and avenues of the Athenian Academy ; before the eagle of the Roman legions, thirsting after universal sway, had tried its earliest flight across the Central Appennines ; before the English of that ancient world, the colonising merchants of Phœnicia, had unfurled their sails upon the waves of the Atlantic, and trafficked in the precious metals on the coasts of Albion and Ierne ; large communities of settlers, stretching far across the plateau of Upper Asia, were already living under the patriarchal rule of great and powerful princes. Chinese ports were even then frequented by adventurous traders from Ceylon, from India, from the Persian Gulf. A knowledge of Chinese astronomy found its way beyond the mountains, and took root in Northern Hindustan.'—Pages 7, 8.

In a review of this work, which I published in 1858, I felt it necessary to protest strongly against treating the Chinese origin of the Indian *Nakshatras* as a recognised fact, and thus disturbing, without sufficient evidence, the early history of Eastern civilisation. I may be allowed to give a short extract from my Review :

'Now, in stating that a knowledge of Chinese astronomy found its way at that early period beyond the mountains, and took root in Northern Hindustan, Mr. Hardwick has the authority of Professor Lassen on his side, or rather that of M. Biot, whose views on this subject were adopted by Professor Lassen. But did Mr. Hardwick consider what is involved in such an admission, and how violently the true relation of these two ancient races, the Aryans in India and the Chinese in the Middle Kingdom, would be disturbed if this admission was well founded? Astronomy—at least that part of it to which Mr. Hardwick more particularly refers, the *Nakshatras*, or the twenty-seven lunar mansions of the Brāhmans—is most intimately connected with the religious worship of the Veda. No Hindu sacrifice could have been properly performed without a knowledge of the lunar mansions ; no month could have received its present appellation without names being first given to those constellations from which the months derived their titles. Now, Mr. Hardwick would never admit that a Chinese or Turanian race could have exercised any very definite influence on the faith and worship of the Aryan settlers of India, and he would scout the

idea of tracing Sanskrit words back to Chinese monosyllabic terms. Yet, if a knowledge of Chinese astronomy found its way across the mountains, and took root in Northern Hindustan, the event must have taken place at a very early period, previous at least to the composition of the Vedic hymns. The Nakshatras are mentioned in the ancient songs of the Veda. Thus, we read, Rv. I. 50, 2 :—"Like thieves, the Nakshatras (the stars) depart every night, before the sun who illuminates everything." Here it might be said, that *Nakshatra* signified stars in general, and not the twenty-seven constellations rendered important by the passage of the moon. But it is in connexion with the moon, and therefore with an allusion to an equally-divided lunar zodiac, that the Nakshatras are mentioned in the Veda. "Soma, or the moon," it is said, in a hymn of the tenth *Mandala* (X. 85, 2), "is placed in the lap of the Nakshatras." The moon is called the month-maker, *māsakrit*, in the first book of the *Rig-veda*, at least according to one of the ancient commentators; and one of the principal sacrifices, mentioned in the ceremonial portion of the Veda, is that of the Full and New moon. The exact time of these lunar festivals is fixed with such minute accuracy, that the Hindus, at the time when these public sacrifices were established, or at least when they were regulated by the sacred institutions of the *Brāhmanas*, must have been considerably advanced in astronomy; and the base of their ancient astronomy was the zodiac of the lunar Nakshatras.

'The gradual growth of astronomical knowledge in India is intimately connected with the whole intellectual and religious history of that country. The primitive division of the year into lunar months must have taken place previously to the first separation of the Aryan family, for the name for moon and month is the same in the dialects of nearly all of its members. The proper names of the months, however, are peculiarly Indian. They exist in Sanskrit only, but not in Greek or Latin. Now these Indian names of the months were derived from the names of the Nakshatras, and the names of the Nakshatras again were derived in several instances from the names of ancient Vedic deities¹. If, therefore, we find the same names of the months in Sanskrit and Chinese, and if these names are inexplicable in the Chinese dictionary, surely the conclusion is evident, that they were borrowed by the Chinese from the Hindus, and not by the Hindus from the Chinese. The three winter months are called

¹ Prof. Whitney points out the Vedic character of the deities, *Sūrya-siddh.* p. 203. The important point is, that some of them are *exclusively* Vedic.

in Chinese, *Pehoua*, *Mokué*, and *Pholkuna*; names which Dupuis¹ has compared with the three Indian months, *Paushya*, *Māgha*, and *Phālguna*. These Indian months had received their names according to a definite system, from the corresponding Nakshatras, *Pushyā*, *Maghā*, and *Phalgunī*. Shall we suppose, then, that the Hindus borrowed the idea of the lunar Nakshatras from the Chinese, but that the Chinese borrowed their names from the Hindus? In order to defend such a supposition, it would be necessary to establish the antiquity and genuineness of the early literature and civilisation of China on a much firmer basis than that on which it rests at present.

‘Mr. Hardwick, who is at other times so sceptical about the early dates which Oriental nations claim for their literature, seems to have lent too willing an ear to the assertions of the Chinese scholars. It is true, that many of the most distinguished “Sinologues” speak with perfect confidence of Chinese dates, going back as far as three and four thousand years B.C. Such dates occur in the original chronicles of the Chinese, and they are given there as if they had been written down at the time by imperial historiographers and astronomers. But has their value ever been tested by the same critical tests which have reduced the mythical chronology of Greece and Rome to such small dimensions? In Roman history, the destruction of the city and the burning of the Capitol are generally considered fatal to the genuineness of any dates previous to those events. Now, in Chinese history one of the most indisputable facts is, that between 480 and 206 B.C., that is to say, after that period of Chinese literature which is marked by the labours of Confucius and his collections of the ancient written and oral traditions of the country, China was devastated by revolutions and civil wars. In 213 B.C., the famous emperor *Tsin-chi-hoang* ordered all books to be burnt, except those treating on medicine, astrology, agriculture, and his own family annals. The punishment of death was threatened and inflicted on those who should venture to conceal books; and all Chinese authorities agree, that, during the years 213 to 206, this literary crusade had proved completely successful. In 206 a new dynasty, that of the *Huns*, came to the throne, and every effort was made by them to collect from written documents or from oral tradition, the remains of Chinese literature. But whatever the Chinese may relate of the miraculous escape of some of their old classics, and however plausible the arguments may sound by which Chinese scholars have defended

¹ *Mémoire explicatif du Zodiaque*, par Dupuis, Paris, 1806, p. 15. I cannot ascribe much importance to this argument until these barbarous names men-

tioned by Dupuis have been authenticated by Chinese scholars. [Professor Legge assures me that they are mere inventions.]

the general fact of the high antiquity of Chinese civilisation, it would have been difficult to recover from oral tradition minute astronomical observations. M. Biot feels this himself; and he tries, very ingeniously, to save "a little of ancient astronomy." Speaking of the emperor *Tsin-chi-hoang*, he says, "Il ordonna, sous peine de mort, de brûler tous les livres, à l'exception de ceux qui traitaient de médecine, d'astrologie (*conséquemment un peu d'astronomie*)¹." This language shows sufficiently what the claims of the Chinese to genuine and accurate astronomical observations, fixing the days and hours of historical events, about 4000 B.C., really are; and we cannot bring ourselves to admit that, either in language, religion, or science, the relation of the early Âryas to the Turanian inhabitants of China was that of pupils to their teachers. On the contrary, we believe that the relation of India to China has always been the same which we find at the time when Buddhism was introduced into the Middle Kingdom; and we know of no fact, even in later times, which would lead us to suppose that China had ever repaid to India the debt which it owed to that ancient cradle of Eastern civilisation. If this relation of the two countries is once established and well kept in mind, it would require stronger evidence than the hypothesis even of so learned an astronomer as M. Biot, or the admission of so careful a Sanskrit scholar as Professor Lassen, to induce us on a sudden to invert the relative position of China and India, and to admit a civilising influence, exercised by the former on the latter. Such exceptions occur, no doubt, now and then in the ancient history of religion and civilisation, as well as in the ancient history of language. But, a general rule once being established, the exceptions require very strong evidence before they can be admitted. No one would allow an ancient Sanskrit word to be derived from Greek. But if words of decidedly Greek character have found their way into the Sanskrit dictionary, it becomes more necessary than ever to determine their relative ages: and we shall find that, in every instance, those Greek words, such as the words connected with the solar zodiac, are of a very late date in Sanskrit; in

¹ A still stronger admission has been pointed out by Prof. Weber (p. 300) from Gaubil (*Observ. II. 3 seq.*). Gaubil says that according to the unanimous testimony of Chinese astronomers, astronomy had been almost entirely neglected after the time of the Tchun-tsieou, edited by Confucius (died 480 B. C.). Eclipses were no longer observed, their calculations were no longer handed to the emperor, the tower of the mathematicians was but seldom ascended, and the science

and practice of the astronomical calculus became gradually lost. When the emperor Tsin-chi-hoang ordered the great burning of books, Gaubil continues, 'supposé qu'il y eut des livres où il se trouvât des observations célestes et de préceptes d'astronomie, on les perdit: . . . il ne restoit que des traditions confuses, des catalogues d'étoiles et de constellations et des fragmens de quelques livres cachés.'

fact, not anterior to the well-established historical intercourse between India and Greece after the time of Alexander.

'We have dwelt rather long on this single question about the Chinese origin of Hindu astronomy; but it will be seen, we hope, that, though it seems to be an isolated fact, it involves important consequences with regard to the organic structure, if we may say so, of the whole ancient civilisation of the East. We do not blame Mr. Hardwick for having been swayed by the authority of such men as Biot and Lassen; but we thought it right to point out how, in travelling over the unexplored and unmapped regions of the ancient world, he might have guarded himself against ever missing the right direction, if, instead of trusting to partial guides, he had clearly impressed on his own mind the great watersheds of thought and language which divide the principal families of the human race. Mr. Hardwick mistakes the place where the currents of Chinese and Indian civilisation effect their first junction.'

Shortly after these remarks were published, Biot renewed the controversy about the Chinese origin of the Indian Nakshatras, and he succeeded by his learning and by his eloquence to win the approval of at least one more Sanskrit scholar, and one eminently qualified to express an opinion on such a subject, I mean Professor Whitney, the editor of the Atharva-veda, and of the important astronomical manual, the *Sūrya-siddhānta*. In his Notes on the *Sūrya-siddhānta* the Professor gives a most careful analysis of all the information that could be collected on the Indian Nakshatras, the Chinese Sieu, and the Arabic Manzil. He determines the situation of the stars and groups of stars, which, under their Sanskrit, Chinese, and Arabic names, are referred to by the astronomers of the East, and he arrives at the conclusion, that 'after the exhibition of the concordances existing among the three systems, it can enter into the mind of no one to doubt that all have a common origin, and are but different forms of one and the same system.' (Page 201.)

He then enters on an examination of Biot's hypothesis, according to which the Indian Nakshatras are derived from the Chinese Sieu. 'According to Biot,' he writes¹, 'the Sieu form an organic and integral part of that system by

¹ *Sūrya-siddhānta*, edited by Burgess and Whitney, p. 201 seq. I add the last statement which Biot has left of his views on the Chinese Sieu: 'Je vais signaler à l'avance le but unique vers lequel nous allons marcher. Il est tout entier compris dans la proposition suivante, que je me borne à reproduire d'après les énoncés que j'en ai plusieurs fois donnés dans ce

journal même: Le trait distinctif de l'astronomie des Chinois, c'est l'observation assidue des astres quand ils passent au méridien, en notant, au moyen des horloges d'eau, les instants où ils se trouvent dans ce plan. Vingt-huit étoiles, réparties sur le contour du ciel, et toujours les mêmes, leur servent comme autant de signaux fixes, auxquels ils rapportent les positions

which the Chinese, from an almost immemorial antiquity, have been accustomed to make their careful and industrious observations of celestial phenomena. Their instruments, and their methods of observation, have been closely analogous with those in use among modern astronomers in the West: they have employed a meridian-circle and a measure of time, the clepsydra, and have observed meridian-transits, obtaining right ascensions and declinations of the bodies observed. To reduce the errors of their imperfect time-keepers, they long ago selected certain stars near the equator, of which they determined with great care the intervals in time, and to these they referred the positions of stars or planets coming to the meridian between them. The stars thus chosen are the *Sieu*. Twenty-four of them were fixed upon more than two thousand years before our era, &c.' (Pages 201-203.)

After expressing his entire concurrence in the views of Biot, Professor Whitney proposes nevertheless another theory, according to which the knowledge of Chinese astronomy was not imported straight from China to India, but (p. 205) 'was carried, together with the Chinese system of division of the heavens into twenty-eight mansions, into Western Asia, at a period not much later than B. C. 1100, and was then adopted by some western people, either Semitic or Iranian. In their hands it received a new form, such as adapted it to a ruder and less scientific method of observation, the limiting stars of the mansions being converted into zodiacal groups or constellations, and in some instances altered in position, so as to be brought nearer to the general planetary path of the ecliptic. In this changed form, having become a means of roughly determining and describing the places and movements of the planets, it passed into the keeping of the Hindus—very probably along with the first knowledge of the planets themselves—and entered upon an independent career of history in India. It still maintained itself in its old seat, leaving its traces later in the Bundelesh; and made its way so far westward as finally to become known to, and adopted by, the Arabs.'

Though I had hoped that some one better qualified than myself would vindicate the Indian origin of the ancient Indian astronomy, and though I consider Professor Whitney, who, to an extensive acquaintance with astronomy adds a

relatives des astres ainsi observés. De cette seule pratique, invariablement suivie depuis un temps immémorial, ils ont su déduire par eux-mêmes les durées moyennes des révolutions du soleil, de la lune, et des planètes; les périodes de temps qui ramènent ces astres en conjonction ou en opposition entre eux; les élé-

ments d'un calendrier luni-solaire suffisant à tous les besoins publics; et aussi une ample provision, incessamment renouvelée, de pronostics astrologiques, ce besoin primitif et universel de l'esprit humain.' *Journal des Savants*, 1861 (p. 9).

scholarlike knowledge of Sanskrit, an antagonist even more formidable than Biot, yet, as I protested against the conclusions of the one, I feel bound to oppose the arguments of the other. I do not see that we gain anything by assuming an indirect instead of a direct importation of Chinese wisdom into India, particularly if the intermediate stage seems to have no other object than to bring the scientific discoveries of the Chinese down to the level of the Indian understanding. Nor do I see that we fare better if, as Professor Weber¹ proposes, we admit a spreading of astronomical knowledge from a Semitic centre, and assume the fundamental notions of chrononomy to have been imported from Babylon to China on one side, and to India on the other. I differ *toto cælo* from every one of these theories. I feel as strongly to-day as I did when, in the year 1846, I read at Paris the articles then published by Biot, that the Brâhmans cannot have borrowed the idea of the Nakshatras from the Chinese. I maintain, 1. that the Nakshatras were suggested to the Hindus by the moon's sidereal revolution; 2. that they were intended to mark certain *equal* divisions of the heavens; and 3. that their number was originally twenty-seven, not twenty-eight.

Though the custom of beginning a discussion with verbal definitions has got into disrepute, I think it best to adhere to the old rule; nay, I believe that its observance would have shortened, if it had not prevented, this long controversy. What then is meant by Nakshatra? Nakshatra has three principal meanings. Originally it meant stars in general; secondly, it meant the twenty-seven equal divisions of the heavens, constantly referred to in the Brâhmanas and Sûtras; and thirdly, it meant the twenty-eight asterisms, consisting of either one or more stars, which in later scientific treatises served as '*points de depart*' for astronomical observations. In order to avoid confusion I shall in future use Nakshatra in the second sense only, translating it by

¹ Die Vedischen Nachrichten von den Naxatra; erster Theil, 1860; zweiter Theil, 1862. These Essays are very creditable to the author, and did not deserve the withering contempt with which they were treated by Biot (*Précis de l'Histoire de l'Astronomie Chinoise*, p. 9). I differ from nearly all the conclusions at which Prof. Weber arrives, but I admire his great diligence in collecting the necessary evidence. It is not necessary, however, to enter on a discussion of all the problems touched upon by the learned author, and I have tried to confine myself as much as possible to the main issues of this already but too complicated controversy. What vitiates many of Prof. Weber's argu-

ments is that he has not made it clear to himself in every instance whether the months he is speaking about are sidereal or synodical. Their relation to the fixed stars (Nakshatras) and to the seasons would be much affected by this difference. At Rome, in spite of intercalary months, January, at the time of Cæsar, occupied the season of the year which ought to have been occupied by October. (Sir C. Lewis, *Survey of Ancient Astronomy*, p. 237.) Much greater confusion must have existed in ancient India, where the standard measure of time was simply nycthemeric, modified on certain occasions by lunar, solar, or sidereal time.

lunar mansions, while I use *Târâ* instead of *Nakshatra*, if employed in the third sense, translating it by asterism. .

The coincidences between the Indian and Chinese systems of astronomy which struck Biot, and which before him had struck Anquetil and Bentley, refer entirely to the Indian *Târâs* and the Chinese *Sieu*. I can understand how an astronomer who for the first time perceives these coincidences, should be strongly inclined to waive all minor differences and assume that the conceptions shared in common by Indian and Chinese astronomers were derived by the Indians from the Chinese, or by the Chinese from the Indians, or by both from a common source. But now that the novelty of the discovery has well-nigh passed away, a more sober examination of the case would seem to lead to different results. I cannot agree with Prof. Weber when, in the beginning of his Essay, he asserts that 'the thorough analogy or even identity of both systems necessitate the admission of a special relationship.' The *Sieu* were originally twenty-four in number, they were afterwards raised to twenty-eight. There is no trace of a similar change in India. The *Sieu* throughout are single stars¹; the *Târâs* are, for the most part, groups or clusters of stars. The system of single stars, *Yoga-târâs* or *junction-stars*, is of so decidedly modern a date that Prof. Whitney places its introduction in the sixth century of our era (page 212). But as to the coincidences themselves, taking it for granted that the *Sieu* stars are in all cases rightly identified with the stars of our globes, it should be borne in mind, that the identification of the Hindu *Târâs* is in many cases extremely problematical. Al-Biruni, who, in the eleventh century, attempted for the first time to authenticate the Indian *Târâs*, relates that the Indian astronomers were unable to point out the stars to him. He was obliged to leave seven or eight as unknown or doubtful². Sir W. Jones and Colebrooke, who, in more recent times, undertook the same task, complained of the same difficulty. But even in the astronomical works of the Hindus there is some discordance as regards the stated position of the *junction-stars* of the *asterisms*³, and with regard to the number of stars comprised in each *asterism* the opinions vary even more considerably⁴. But if we waive all these objections, nay, if we allow a still further latitude, and count all *Sieus* and *Târâs* as identical whenever the *Sieu* star corresponds with any one star of the Hindu *asterisms*, what is the result⁵? Out of twenty-eight *Sieus* there are seventeen only that can be identified with the *Târâs*. Now, if a

¹ Whitney, p. 207.

² Whitney, p. 181; *Journal des Savants*, 1845, pp. 39-54.

³ Whitney, p. 182.

⁴ Weber, p. 380 seq.

⁵ Whitney, p. 200.

scientific system is borrowed, it is borrowed as a whole. When the Hindus borrowed the twelve zodiacal signs, they did not borrow one-half of them only, but the whole. Unless therefore the discordance of nearly one-half of the Hindu and Chinese asterisms can be satisfactorily accounted for, I, for my part, must confess that I do not see so startling a problem that requires to be solved. If certain stars suggested themselves as particularly useful to the Chinese astronomers, some of them, not all, might have recommended themselves for the same reason to the Hindus. Under the supposition that the Hindus were the pupils of the Chinese, the coincidences arising from this cause would be far less startling to me than the differences. On a point like this, however, I shall be inclined to defer to the authority of astronomers, and I am quite prepared to find that sooner or later the differences between the *Sieus* and *Târâs* may be accounted for. What then? Every Sanskrit scholar will most readily surrender the whole system of the *Târâs* and *Yoga-târâs*, or junction-stars, whether twenty-seven or twenty-eight in number, as of foreign origin. It never occurs in the ancient literature of the *Brâhmanas*, it is not mingled with any of their ancient rites or traditions. It comes in at a time when India was no longer shut out from the rest of the world, and when a scientific study of astronomy had succeeded to the homely rules of the Vedic priests. That the system of the *Sûrya-siddhânta* points to Greek and Alexandrian models has been proved by Prof. Whitney, and before him, by Colebrooke. Let us hear what Colebrooke said on this subject¹:

‘The Hindus had undoubtedly made some progress at an early period in the astronomy cultivated by them for the regulation of time. Their calendar, both civil and religious, was governed chiefly, not exclusively, by the moon and the sun: and the motions of these luminaries were carefully observed by them, and with such success, that their determination of the moon’s synodical revolution, which was what they were principally concerned with, is a much more correct one than the Greeks ever achieved. They had a division of the ecliptic into twenty-seven and twenty-eight (?) parts, suggested evidently by the moon’s period in days, and seemingly their own: it was certainly borrowed by the Arabians. Being led to the observation of the fixed stars, they obtained a knowledge of the positions of the most remarkable; and noticed, for religious purposes, and from superstitious notions, the heliacal rising, with other phenomena of a few.

¹ *Miscellaneous Essays*, II. p. 447.

‘Whatever may have been the period when the notion was first obtained, that foreknowledge of events on earth might be gained by observations of planets and stars, and by astronomical computation, or wherever that fancy took its rise, certain it is, that the Hindus have received and welcomed communications from other nations on topics of astrology: and although they had astrological divinations of their own as early as the days of Parâsara and Garga, centuries before the Christian era (?), there are yet grounds to presume that communications subsequently passed to them on the like subject, either from the Greeks, or from the same common source (perhaps that of the Chaldeans) whence the Greeks derived the grosser superstitions engrafted in their own genuine and ancient astrology, which was meteorological.

‘Joining this indication to that of the division of the zodiac into twelve signs, represented by the same figures of animals, and named by words of the same import with the zodiacal signs of the Greeks; and taking into consideration the analogy, though not identity, of the Ptolemaic system, or rather that of Hipparchus, and the Indian one of excentric deferents and epicycles, which in both serve to account for the irregularities of the planets, or at least to compute them, no doubt can be entertained that the Hindus received hints from the astronomical schools of the Greeks.’

At the time at which Professor Whitney places the selection of the junction-stars to represent the asterisms, namely, in the sixth century of our era, there were Chinese travelling in India, and Hindus settled in China. An Indian religion had been imported into China, Indian festivals were celebrated in that country, and an Indian calendar had to be accommodated to that of the Chinese. At that time it was not only possible, but almost necessary that some compromise should be effected between the astronomical grammars of the two nations; and I have little doubt that the distinguished scholar whose works have thrown so much light on the intellectual and religious intercourse between China and India in the seventh century A.D., will be able to solve the problem, how it was that some of the Chinese determinative stars were identified with the Târâs or Yoga-târâs of the Hindus, and a twenty-eighth asterism added to the twenty-seven heretofore in use. If the Chinese had been acquainted with India at the early period implied in Biot’s theory, would it not be extraordinary that the name of India should never occur in their ancient annals? It is commonly admitted that India was unknown to the Chinese before the expedition of Tchang Khian, 126 B.C., and its usual name, Thiantchu (Sindhu), is in the Chinese annals mentioned for the first time in the eighth

year of the emperor Ming-ti, 65 B.C.¹ The name of 'China' has commonly been supposed to imply a date. If it is derived from the dynasty of the Tsin which came to the throne in the year 246 B.C., then no work in which 'China' occurs as the name of the country, could be older than the third century B.C. I confess that I feel very unwilling to give up this view, and the fact that the name of China occurs in the so-called Code of Manu and in the *Mahābhārata*, so far from invalidating the date of the name, would only tend to confirm the modern origin now assigned to these works by all critical Sanskrit scholars. The difficulty is that 'erez Sínim' occurs in Isaiah xlix. 12, and that the passage in which it occurs is considered by unprejudiced scholars as beyond any reasonable doubt more ancient than the third century B.C. It has been pointed out, however, that the dynasty of the Tsin, before its accession to the imperial throne, had been reigning for 600 years in the province of Tsin (now Shensi), in that part of China which was the most likely to be first visited by travellers either from India or from Babylon. This would entail the loss of a most useful date, but it would help on the other hand to establish the possibility of Chinese astronomy being carried to Babylon, or Babylonian astronomy to China, at an early period, at least at the time when the second part of Isaiah was written².

Leaving the problem, if problem it can be called, as to the coincidences between certain of the Chinese *Sieu* and certain of the Hindu *Tārās*, to be settled by scholars and astronomers who take an interest in the medieval history of India and China, we now approach a second question, namely, whether it is possible to identify the Chinese *Sieu* with the Hindu *Nakshatras* or twenty-seven lunar mansions. Bentley declared decidedly that such an attempt was useless. 'With respect to the lunar mansions of the Chinese,' he writes, 'they differ entirely from those of the Hindus, who invariably make theirs to contain 13° 20' each on the ecliptic; whereas the Chinese have theirs of various extents, from upwards of 30' to a few minutes, and marked by a star at the beginning of each, which makes them totally differ from the Hindu.' With the more accurate knowledge of the *Sieu*, which we owe to Biot, the difference between the two has become still greater, and instead of wasting any more time on attempts to compare the two, and trace them back to some common origin, we have only to describe the original character of the *Nakshatras*, in order to show how from beginning to end they differ from the Chinese *Sieu*.

¹ Foe Koue Ki, p. 14.

² Cf. Gesenius, ed. Dietrich, s. v. *sínim*.

First then, the twenty-seven Nakshatras were suggested by the moon's passage. But though suggested by it, they were by no means confined to the one object of determining the moon's position in the heavens. Nothing was more natural for the sake of counting days, months, and seasons, than to observe the twenty-seven places which the moon occupied in her passage from any point of the sky back to the same point. It was far easier than to determine the sun's position either from day to day, or from month to month, for the stars being hardly visible at the rising and setting of the sun, the idea of the sun's conjunction with certain stars could not suggest itself to a listless observer¹. The moon progressing from night to night, and coming successively in contact with certain stars, was like the finger of a clock moving round a circle and coming in contact with one figure after another. Nor would the portion of about one-third of a lunation in addition to the twenty-seven from new moon to new moon, create much confusion in the minds of the rough and ready reckoners of those early times. All they were concerned with were the twenty-seven celestial stations which, after being once traced out by the moon, were fixed like so many mile stones for determining the course of all the celestial travellers that could be of any interest for signs, and for seasons, and for days, and years. Any circle divided into twenty-seven sections, or any twenty-seven poles planted in a circle at equal distances round a house, would answer the purpose of a primitive observatory. All that was wanted to be known was between which pair of poles the moon or the sun were visible at their rising or setting, the observer occupying the same central position on every day. Our notions of astronomy cannot be too crude and imperfect if we wish to understand the first beginnings in the reckoning of days, and seasons, and years, and I doubt whether a profound knowledge of modern astronomy is not an impediment rather than a help to the historian of the early days of astronomical discovery. We cannot expect in those days more than what a shepherd would know at present of the sun, and moon, and stars, and seasons, if so much. We cannot expect any observation of heavenly phenomena unless they had some bearing on the practical wants of primitive society, and if we meet with any records of these we must not expect them in that scientific form in which they are said to have been recorded in China, but rather in the forms of myths and legends, the only language possible in those days of intellectual awakening. Thus we find the earliest allusion to the connection between the moon and the

¹ Thus it is said in the Taitt. Br. I. 5, 2, 1: 'Let him determine the Nakshatra about dawn; for when the sun rises, one cannot see the Nakshatra.'

twenty-seven Nakshatras, in a legend preserved in several of the *Brāhmanas*. We read in the *Kāthaka*, II. 3¹:

‘Pragāpati gave his daughters, the Nakshatras, to King Soma (the moon). He dwelt with Rohinī. Those who were not visited by him, went back; (therefore does a wife, if she is not visited, go back.) He followed them, he asked for them again. He (Pragāpati) did not give them back. He said, Dwell equally with all, then will I give them back. He dwelt with Rohinī only. Therefore consumption seized him upon this falsehood. (The King Soma is the moon, and as consumption seized the King, this is the origin of the so-called royal consumption.) He withered like grass. He prayed to Pragāpati. He said, Dwell equally with all, then will I deliver thee of this. Therefore does the moon dwell equally with all the Nakshatras.’

It is unfortunate that the number of the daughters of Pragāpati is not given in this passage, but it is nevertheless important as establishing the fact on which I insisted, namely, that the Nakshatras represented originally a division of the heavens into so many equal parts, and that this division was suggested by the course of the moon.

In another passage where the same legend is told (*Taitt. Samh.* II. 3, 5, 1) the number of the daughters of Pragāpati is stated as thirty-three², which may possibly be explained by the fact that in the ancient lists six of the Nakshatras are spoken of in the dual³. In the later literature, however, in the *Mahābhārata*, *Manu*, the *Vishnu-Purāna*, where the same or similar legends are related, the number of the daughters of Pragāpati or Daksha⁴ is given as twenty-seven.

But we need not depend on these legends only in order to convince ourselves of the intimate connection between the twenty-seven Nakshatras and the moon. The sidereal, or, as it is sometimes called, the periodical month, i. e. the time during which the moon makes a revolution from any Nakshatra back to the same, though it was not used by later writers for astronomical or historical purposes, is nevertheless described by Garga and others on account of its importance for sacrificial purposes. I give the following extract from

¹ Weber, *Ind. Stud.* III. p. 467.

² The *Trinava* (27) and *Trayastrimsa* (33) *Stoma* are mentioned together, *Vāg. Samh.* XIII. 58.

³ These are 6, 11, 12, 16, 17, 21; all the rest are spoken of either in the singular or in the plural. The commentary to *Taitt. Samh.* II. 3, 5 (just received in

Prof. Cowell's valuable edition) explains the number by counting the *Kṛittikās* as seven, and the other Nakshatras each as one.

⁴ See Böttlingk-Roth, *Dictionary*, s. v. *Dakṣha*; Weber, *Nakshatra*, p. 277.

Garga which occurs in the commentary on the *Gyotisha* (MS. E. I. H. 1510, p. 6) :

तथा च गर्गः ।

यावता त्वेव कालेन भवर्गे चिण्वात्मकं ।

भुक्त इदुः स आक्षो मास्तस्यार्धं पक्ष उच्यते ॥

यतश्चत्वारि मानानि तानि तु गर्गवाक्ये दर्शयिष्यामि ॥ तद्यथा ॥

सावनं चापि सौर्यं च चांद्रं नाक्षत्रमेव च ।

चत्वार्येतानि मानानि तैर्युगं प्रविभज्यते ॥ १ ॥

अहोरात्रात्मकं लौक्यं^१ मानं च सावनं स्मृतं ।

अतश्चेतानि मानानि प्रकृतानीह^२ सावनात् ॥ २ ॥

ततः सिद्धान्यहोरात्राण्युदयाश्चाप्यथार्कजाः ।

चिंशच्चाष्टादशशतं १८३० दिनानां च युगे स्मृतं ॥ ३ ॥

मासस्त्रिंश ३० दहोरात्रः^३ पक्षोऽर्धं १५ सावनं स्मृतं ।

अहोरात्रं लवानां तु चतुर्विंशच्छता २४०० त्मकं ॥ ४ ॥

सौर्यं सूर्यास्तु संभूतं परिसर्पति भास्करे ।

यावद्युत्तरां काष्ठां स^४ गत्वा गच्छति दक्षिणां ॥ ५ ॥

कालेन सोऽष्टस्तस्यार्धमयनं तु चयोऽर्तवः^५ ।

चतुर्तोरर्धं भवेन्मासं चिंशद्भागं दिनोऽर्कजः ॥ ६ ॥

तस्यार्धमर्कजः पक्षस्तस्मात्पंचदशं दिनं ।

शतं लवानां षड्विंशं^६ लवाः पंचदशस्तथा ॥ ७ ॥

चिंशच्चाष्टादशशतं युगमार्कैर्दिनैः स्मृतं ॥ ८ ॥

वृद्धिक्षयाभ्यां संभूतं चांद्रं मानं^७ हि चंद्रतः ।

लवं लवमथानेन सावनेन निशाकरः ॥ ९ ॥

क्षयं वृद्धिमवाप्नोति स चांद्रो मास उच्यते ।

तस्यार्धं पार्वणः पक्षस्तस्मात्पंचदशी तिथिः ॥ १० ॥

प्रमाणेन लवानां तु द्वाविंशं शतमुच्यते ।

^१ लौक्यं MS.

^२ प्रकृतानि ?

^३ रात्रिः MS.

^४ स deest in MS.

^५ चोऽर्तवः MS.

^६ षड्विंश MS.

^७ मासं MS.

सोमस्याष्टादशशती युगे षष्ठ्यधिका स्मृता १८६० ॥११॥

यावता तेव कालेन भवर्गे चिण्वात्मकं ।

भुक्त इंदुः स आर्क्षो मास्तस्यार्थं पक्ष उच्यते ॥१२॥

आर्क्षोत्पक्षात्पंचदशं नाक्षत्रं दिनमुच्यते ।

प्रमाणेन लवानां तु द्वाविंशं शतमुच्यते ॥१३॥

नाम्ना सप्त षष्ठ्युत्तरां^१ जनं चास्मात्परो लवः ।

दशोत्तरे च सहस्रे युगमार्क्षदिनैः स्मृतं ॥१४॥

‘And so says Garga,

“The time in which the moon enjoys the circle of the Nakshatras, consisting of twenty-seven, that is a Nakshatra month, and its half is called a paksha.”

‘For there are four measures of time, and I shall propound them in the words of Garga^२, viz. :—

“The libatory (sāvana), the solar, the lunar, and the sidereal (nākshatra), these are the four measures, by them the lustrum (yuga) is divided.

“The measure consisting of day and night is called the vulgar and the libatory (sāvana)^३; and therefore these measures do here proceed from the libatory measure.

“After it the nycthemera are fixed, and their beginnings proceed from the sun; and a lustrum is said to consist of 1830 such days.

“The month consists of thirty nycthemera, and half of a sāvana (month) is called a paksha. A nycthemeron consists of 2400 lavas^४.

“The solar computation is derived from the sun while Bhâskara (the sun) travelling round goes to the south, having first gone to the northern region.

“This is a year in time, its half, the Ayana, consists of three seasons; half of a season is a month, consisting of thirty parts; the day is made by the sun.

^१ *ध्वज* MS.

^२ ‘Of four modes, namely, solar, lunar, sidereal, and civil time, practical use is made among men.’ Sūrya-siddhānta XIV. 2.

^३ It is called sāvana from the three libations or savanas, at morning, noon, and evening; it is the simplest conception of the day, extending always from sunrise to sunrise, without taking into account the different lengths of the year. Cf. Sūrya-siddhānta I. 36; XIV. 18: udayād udayam bhānoḥ sāvanaṁ tat prakīrtitam, sāvanaṁ syur etena yagñakālavidhis tu taiḥ.

^४ A lava would thus correspond to 36 seconds of our

time. Wilson’s Dictionary gives a lava either as the 60th part of a nimesha, or as two kâshthās, neither of which would correspond with $\frac{1}{180}$ of a day and night.

1 day and night = 60 ghatikās (nādi) = 24 minutes.

1 ghatikā = 60 kalās (pala, vinādi) = 24 seconds.

1 kalā = 60 kâshthās = 24”.

1 kâshthā = 18 nimeshas.

1 nimesha = 30 tatparas.

1 tatpara = 100 truti.

Other divisions are given by Böhlingk-Roth, s. v. truti. Prof. Weber takes चतुर्विंशत्युत्तरात्मकं for one hundred and twenty-four.

“Half of it is a solar paksha, and a day is the fifteenth part of it; this fifteenth part (one day) consists of 2600 lavas¹.

“A lustrum (or yuga) is said to consist of 1830 solar days².

“The lunar measure is derived from the moon by its increase and wane. When the moon step by step, every libatory day, increases and wanes that is called a lunar month; half of it is a pârvana paksha, and the fifteenth part a tithi.

“This (the tithi) is said to be 2200 lavas in measure, and in the lustrum of the moon there are said to be 1860 days³.

“The time in which the moon enjoys the circle of the Nakshatras, consisting of twenty-seven, that is, a Nakshatra month, and its half is called a paksha.

“The fifteenth part of this Nakshatra paksha is called a Nakshatra day; this is said to be 3200 lavas in measure.

“A yuga is said to consist of 2010 Nakshatra days⁴.”

Another account of the different computations of the year is given in the *Nirnayasindhu*, written by Kamalākara Bhatta, and printed at Calcutta, 1833. There it is said, that ‘according to Mâdhava’s opinion, five ways exist of calculating the year, and that there is a sâvana, saura, kândra, nâkshatra, and bârhaspatya year. The Bârhaspatya year is regulated by the planet Jupiter, and is known in astronomical works only. North of the Narmadâ it may be used for ceremonial purposes. Hemâdri says, that there are only three different years, because the two last are not employed in the *Dharmasâstra* (law-books). Each year consists of twelve months, and if there be intercalary months, sixty days must be considered as one month, as Vyâsa said, “Sixty days are called a month by the Bâdarâyana.” Five Kândra or lunar years make a yuga, and each of the sixty years has its own name. The same names apply also to the Bârhaspatya years, which begin with the month of Mâgha (winter solstice), while the Kândra years begin with the bright half of Kaitra (vernal equinox). At sacrifices and on other solemn occasions the Kândra or lunar year is to be used, and no other, as Ârshṭishena says.

‘An Ayana (sun’s road, half year) consists of three solar seasons. There are two Ayanas, a southern and a northern one, the one beginning with Karka

¹ There is some mistake in the MS., which will have to be corrected with the help of other MSS. The construction is that the 26th hundred of lavas is the 15th part of the paksha.

² One line seems to be wanting.

³ अष्टादशशती must be taken as a feminine, a sum of eighteen hundred.

⁴ The first line is not clear, and throughout the whole extract both text and translation must be considered to rest on the authority of one MS. only.

(Cancer), the other with **Makara** (Capricorn), and different sacrifices are to be performed, according to different authorities, either in the one or the other **Ayana**.

‘A season consists of two months, but here too an intercalary month is not counted by itself. A month is of two kinds, lunar or solar. The first lunar month is **Kaitra** in **Vasanta**, the first solar month begins either with **Mīna** (Pisces) or **Mesha** (Aries), as **Baudhāyana** says: “**Vasanta** (spring) is in **Mīna** and **Mesha**, or in **Mesha** and **Vṛisha** (Taurus).” For *srauta* and *smārta* ceremonies the lunar seasons ought to be used, and, if this be impossible, the solar ones. There are six seasons, lunar as well as solar: **Vasanta**, **Grīshma**, **Varsha**, **Sarad**, **Hemanta**, and **Sisira**.

‘There are four kinds of months:

1. **Sāvana**, 2. **Saura**, 3. **Kāndra**, 4. **Nākshatra**.

1. The **sāvana** month has thirty days and nights.

2. The **saura** month goes from one conjunction of the sun to the next one. The first is **Vaisākha** in **Mesha** (Aries). Although there are two **Darsas** (days of new moon or conjunction) in **Mesha**, the first is reckoned as belonging to **Mīna** (Pisces), and goes to the solar month **Kaitra**.

‘Some **ghatikās** before and after the entrance of the sun into a new sign are considered as sacred:

1. In **Mesha** 10 **ghatikās** are sacred before and after the conjunction.
2. In **Vṛisha** 16 before the conjunction.
3. In **Mithuna** 16 after the conjunction.
4. In **Karka** 30 before the conjunction (*ayanam dakshinam*).
5. In **Simha** 16 before the conjunction.
6. In **Kanyā** 16 after the conjunction.
7. In **Tulā** 10 before and after the conjunction.
8. In **Vṛiskika** (*Annakī*) 16 . . before the conjunction.
9. In **Dhanus** 16 after the conjunction.
10. In **Makara** (*Ghasha*) 24 **ghatikās** are sacred after the conj. (*ayanam udak*).
(This is according to **Hemādri**’s opinion. **Mādhava** considers 20 **ghatikās** as sacred after the conjunction.)
11. In **Kumbha** 16 **ghatikās** are sacred before the conjunction.
12. In **Mīna** 16 after the conjunction.

The equinoxes fall in **Mesha** and **Tulā**.

The solstices in **Karka** and **Makara**.

3. The **kāndra** month consists of two **pakshas** (halves of the moon). This

lunar month either begins with *sukla* (the bright half) and ends with *Amā* (new moon), or it begins with *krishna* (the dark half) and ends with full moon. South of the Vindhya they begin the month with the moon's increase, but north of it either with its increase or with its decrease, though the former is the more usual. The first *kāndra* month is *Kaitra*.

4. The *nākshatra* month consists of one passage of the moon through all the *Nakshatras*¹.

'A *Brāhmana* ends his month with the new moon (*Amāvāsyā*), a *Kshatriya* with the sun's entrance (*Samkrānti*) into a new sign, a *Vaisya* with full moon. *Garga* says: "The *saura* month is to be used at marriages &c., the *sāvana* month at sacrifices, the *kāndra* month at annual and obsequial rites. Other authorities however give different rules."

Having thus established the first point, that the twenty-seven *Nakshatras* were suggested by the periodical revolution of the moon, we proceed to consider the second, namely, that the twenty-seven *Nakshatras* represented so many *equal* divisions of the heavens. This was clearly indicated by the legend of *Soma* being ordered to dwell the same time with every one of his wives, but it is likewise implied in almost every statement in which the *Nakshatras* are used for chronological purposes. No one in the present day would think of employing instead of the equal segments of the zodiac, the single stars of the Greek constellations, the *Lion* &c., for fixing the time of the year; nor would an Indian astronomer make use for that purpose of the single stars of the *Nakshatras*, instead of the twenty-seven equal divisions in which these stars are scattered about. Unless the *Nakshatras* meant the twenty-seven equal divisions, each consisting of $13^{\circ} 20'$, how could it be explained that the summer solstice falls in the middle of *Āslesha* when the winter solstice is in the beginning of *Sravishtā*, thus giving thirteen and a half *Nakshatras* to the sun's road north and exactly the same number to its road south of the equator?

The passages generally quoted to prove the inequality of the *Nakshatras*²

¹ Thus it is said in the *Grammar* of *Pāṇini* (IV. 2, 3), that certain adjectives are formed from the names of the *Nakshatras*, to express the time connected with them, i.e. the time during which the moon is in conjunction with any one of the *Nakshatras*. If therefore the passage of the moon through all the *Nakshatras* corresponds to one *nākshatra* month, its passage through each of the *Nakshatras* would be a *nākshatra*

ahorātra (day and night). This is said expressly by *Patañjali*: कः पुनः कालो नक्षत्रेण युज्यते । अहो-रात्रः ॥ The day and night therefore during which the moon passes through the *Nakshatra* *Pushya* in any month would be called *pausha*, *pausham ahar*, *paushī rātriḥ*.

² Cf. *Weber*, *Nakshatra*, p. 309 seq.

are all taken from modern books, and, as far as I can understand them, they refer to the Tārās or stars, not to the Nakshatras or lunar mansions. It is perfectly possible that, as Hindu astronomers maintain, the moon or the sun may be in conjunction with one of the stars belonging to the Tārās, before they have entered the Nakshatra-segment to which that Tārā has given its name. Nor would this in any way disprove the equal distances of the Nakshatras, for it is only in comparison with these equidistant Nakshatras that the stars or clusters of stars could possibly be called either deficient or excessive. If the coincidences between certain Tārās and certain Sieus are so startling as they are represented to be, they may possibly find their explanation in the intercourse between the Buddhists of India and China, which dates from a period anterior to the first occurrence of the non-equidistant Tārās in Sanskrit literature.

The only passage which for a moment made me doubtful as to the equal division of the Indian Nakshatras, is that quoted by Prof. Weber from a Hebrew translation of Majrīti (p. 323 seq.). Majrīti (died 1007 A. D.) speaks of the lunar mansions of the Hindus: he gives their names, twenty-eight in number, and their degrees on the ecliptic. These degrees, to judge from the translation supplied by Dr. Steinschneider, vary considerably. I therefore requested Dr. Neubauer to collate the original text of Majrīti, preserved in an Arabic MS. of the Bodleian Library, and I was glad to find that the apparent inequalities are due entirely to the Hebrew translation, the Arabic original allowing about $12^{\circ} 51' 26''$ to each of the twenty-eight manzil¹. This therefore shows again an equal division, though it does show at the same time that the Arabs, in other respects the docile pupils of the Hindus, divided the heavens into twenty-eight, instead of twenty-seven, equal segments.

Finally, as to the number of the Nakshatras, I maintain that it was originally, and that, in one sense, it always remained twenty-seven. Let us first examine Biot's view of the subject. He maintains that the number of Nakshatras was originally twenty-eight, because such was the number of the Chinese Sieu; and that² 'the omission of Abhigit from the series took place because the mansion belonging to that asterism was on the point of becoming extinguished, the circle of its junction-star being brought by the precession to a coincidence

¹ Majrīti begins: Now I shall mention the effects of the moon within the limits of their stations, as agreed upon by the Indians, &c. Dr. Steinschneider has lately supplied a more correct list of the lunar mansions

from a Leyden MS. in his learned essay on 'Pseudepigraphic Literature,' p. 76.

² Whitney, *Sūrya-siddhānta*, p. 208.

with that of the junction-star of the preceding asterism about A. D. 972.' Prof. Whitney has pointed out some mistakes which vitiate Biot's calculation, and which would defer till several centuries later the date of coincidence of the two circles of declination. He himself, however, believes, like Biot, that Abhigit is as originally and truly a part of the system of asterisms as any other constellation in the series, which is properly composed of twenty-eight members, and not of twenty-seven. 'The analogy of the other systems,' he says, 'and the fact that treatises like the *Sūrya-siddhānta*, which reckon only twenty-seven divisions of the ecliptic, are yet obliged, in treating of the asterisms as constellations, to regard them as twenty-eight, are conclusive upon this point. The whole difficulty and source of discordance seem to lie in this,—how shall there, in any systematic method of division of the ecliptic, be found a place and a portion for a twenty-eighth asterism? The *Khanda-kataka*, as cited by Albirūni, in making out, by a method which is altogether irrespective of the natural positions of the asterisms with reference to the zodiac, the accordance already referred to between their portions and the moon's daily motions, allots to Abhigit so much of the ecliptic as is equivalent to the mean motion of the moon during the part of a day by which her revolution exceeds twenty-seven days. Others allow it a share in the proper portions of the two neighbouring asterisms: thus the *Muhūrta-Mālā*, a late work, of date unknown to us, says, "the last quarter of *Uttara-Ashādhā* and the first fifteenth of *Sravanā* together constitute Abhigit: it is so to be accounted when twenty-eight asterisms are reckoned; not otherwise." Ordinarily, however, the division of the ecliptic into twenty-seven equal portions is made, and Abhigit is simply passed by in their distribution. After the introduction of the modern method of dividing the circle into degrees and minutes, this last way of settling the difficulty would obviously receive a powerful support and an increased currency, from the fact that a division by twenty-seven gave each portion an even number of minutes, 800, while a division by twenty-eight yielded the awkward and unmanageable quotient $77\frac{1}{2}$.'

In answer to Biot, who fixes the date of the suppression of Abhigit at A. D. 972, we may simply appeal to Albirūni. He wrote a book on India, and particularly on Indian astronomy, about fifty-seven years after the supposed disappearance of Abhigit. He had been in India for several years, learning Sanskrit, reading in the original the astronomical works of the Brāhmans, and consulting living astronomers on the actual position of their stars, and asking their advice on any points of difficulty. Yet nothing can be more opposed to Biot's theory than the view which Albirūni takes of the *Nakshatras*.

'The origin of the lunar mansions,' he says, 'amongst the Hindus is analogous to that of the zodiacal signs, for in reference to these mansions, the circle of the zodiac is divided into *twenty-seven equal parts*, each mansion comprising $13^{\circ} 20'$, or $800'$. The planets enter and leave them, moving through them in latitude to the north and south. The principle of this division in twenty-seven parts lies in the moon's moving over the whole circumference of the heaven in $27\frac{1}{7}$ days, which needs correction. The number of twenty-eight, admitted by the Arabs, has likewise its origin by counting from the first lunar phase in the west to the last in the east. They reckon as one of the mansions the falling Eagle (*a* Lyræ, Abhigit), so that they get twenty-eight, which has been the reason why some of our Arabian astronomers and almanac writers have been mistaken, asserting that the Hindus also had twenty-eight Nakshatras, and that they suppressed one which was always covered by the rays of the sun. *But this is wrong, for originally there were only twenty-seven, and one has been added afterwards.*'

Nothing can be clearer than this ; nothing more in accordance with all we know from other ancient sources on the same subject. Yet Biot sees in all this nothing but a proof of Albirûni's ignorance, and remains unshaken in his belief that Abhigit was one of the old Nakshatras, and disappeared in the year 972 A. D.

In answer to Professor Whitney, who though differing from Biot's arguments, agrees nevertheless with him on the original number of the twenty-eight Nakshatras and the later suppression of Abhigit, I beg to propose the following theory. We must, from the beginning, distinguish between two things, the Nakshatras as the twenty-seven equal portions of the heavens, and the Nakshatras or Târâs as independent asterisms. We have to do the same in Greece with the zodiacal portions and the zodiacal stars, and it is well known that the Greeks for a long time admitted only eleven constellations, though they always had the twelve equal divisions of the ecliptic¹. I hold then that the names given to stars or constellations, such as Krittikâ &c., existed before the trisein-

¹ Letronne, *Journal des Savants*, 1839 (p. 528): 'La sphère grecque est originale; la formation en a été successive; l'idée de la division zodiacale, étrangère à sa première constitution, y a été transportée après coup; mais les figures et les noms des signes sont d'invention grecque.—Des textes existent, qui attestent l'introduction successive dans la sphère grecque de trois au moins des figures zodiacales.—Belier et Sagittaire par Cleostrate de Tenedos. (6me siècle.) Plin. II. 6.—Avant

Cleostrate les asterismes n'étaient pas même au nombre de neuf; et bien qu'il n'y ait aucune preuve que l'introduction de la Balance ne soit pas due à Hipparque lui-même, il est constant que les premiers textes où l'emploi de ce signe est clairement énoncé, sont ceux de Geminus et de Varron, appartenant au milieu du 1er siècle.—On sait que Ptolémée dans son catalogue, conserve *χηλαί* pour la constellation (*δοτερισμός*), et *συγός* pour le signe (*ζώδιον* et *δεκακατημόριον*).'

adic division of the heavens became fixed; that the most interesting, though not always the most brilliant stars were selected to serve as exponents of the twenty-seven divisions; and that in this selection Abhigit was not comprised. Abhigit, however, being as its very name declares, a star of good omen, continued to be observed for sacrificial purposes, and was invoked between the twenty-sixth and twenty-seventh constellations, between Uttara-Ashâdhâ and Sravanâ, where its real position is to be found. This is clearly shown by a popular legend, repeated in the Taittirîya Brâhmana I. 5, 2, 3 and 4: 'There is a Nakshatra, Abhigit by name, above the Ashâdhâs¹, below Sronâ. The gods and Asuras were fighting, the gods conquered under that Nakshatra. Because they conquered, therefore it is Abhigit, the conqueror. Him of whom one wishes that he should conquer an invincible enemy, one ought to stir up to fight under the Nakshatra Abhigit. He conquers even the invincible, and as if he (the enemy) were defeated by his own fault.' When in later times the Hindus became acquainted with nations using twenty-eight instead of twenty-seven determining constellations, Abhigit would naturally be thought of in order to bring their own system in harmony with that of their neighbours, and Arabic astronomers, in particular, would naturally, though wrongly, as pointed out by Albirûni, adopt the theory, adopted by Biot, that the Hindus did not understand their own system, and that Abhigit had at all times formed an integral part of their elementary astronomy.

If with this view clearly before us we examine the earliest as well as the latest notices of the Nakshatras that can be found in the literature of the Hindus, many difficulties will disappear. The number of twenty-seven, though not to be found in the *Khandas* or *Mantra* periods, is of frequent occurrence in the *Brâhmana* period. Many passages containing the number of twenty-seven for the Nakshatras may be seen in Prof. Weber's Essay, and in the Dictionary of Böhtlingk and Roth. In the Taittirîya Samhitâ IV. 4, 10, 1-3, where all the names and the presiding deities of the Nakshatras are given, Abhigit is not mentioned, nor is its name to be found in a similar list in the Taittirîya Brâhmana I. 5, 1. It occurs for the first time in a second list of the Nakshatras, in the Taittirîya Brâhmana III. 2, 1, 6; and it occurs there, what is important and not

¹ The commentator states that Abhigit occupies the fourth quarter of Uttara-Ashâdhâ, and the first quarter of Sravanâ. There is nothing to show that Abhigit was a new Nakshatra; on the contrary, the Brâhmana connects it with ancient legends, like all the other Nakshatras. The only reason why its position is given

is because the other twenty-seven Nakshatras had been mentioned before in proper order, whereas Abhigit, not being comprised in that list, had to be referred to the two Nakshatra divisions with which it coincided.

favourable to my theory, as the sixth asterism after Full moon. Nevertheless I cannot bring myself to believe that it here enjoys an equal rank with the other Nakshatras; or, if it does, it does so only because certain popular superstitions had attached themselves to this asterism, and because certain libations were offered to it at the same time as those destined for the twenty-seven Nakshatras. The passage from the Atharva-veda (XIX. 7, 1; 8, 1), so often quoted by Biot and others, is more decided, and certainly proves the connection of twenty-eight Nakshatras with twenty-eight days. But the Atharva-veda stands by itself, and its last books particularly contain very doubtful passages. Unsupported by the genuine literature of ancient India, nay, opposed by its almost unanimous testimony, the charms and nursery rhymes of the Atharva-veda can carry no weight.

That an attempt was made to foist in Abhigit as a Nakshatra in places where it was not intended to be, is shown in a curious way by the MSS. of the *Gyotisha* and its commentary. The names of the twenty-seven presiding deities are given in the *Gyotisha* in three *Slokas* :

अग्निः प्रजापतिः सोमो रुद्रोऽदितिर्बृहस्पतिः ।
 सर्पाश्च पितरश्चैव भगश्चैवार्यमापि च ॥२५॥
 सविता त्वष्टाश्च वायुश्चंद्रायमी मित्र एव च ।
 इंद्रो निर्वृत्तिरापो वै विश्वे देवास्तथैव च ॥२६॥
 विष्णुर्वसवो वरुणोऽज एकपात्तथैव च^१ ।
 अहिर्बुध्नस्तथा पूषाश्विनौ यम एव च^२ ॥२७॥
 नक्षत्रदेवता एता^३ एताभिर्यज्ञकर्मणि ।
 यजमानस्य शास्त्रज्ञैर्नाम नक्षत्रजं स्मृतं ॥२८॥

When these verses are repeated in the MS. of the commentary, Brahmā, the presiding deity of Abhigit, is inserted before Vishnu, as pointed out by Professor Lassen, but in violation of all the rules of metre.

The very name given to the Nakshatra zodiac, namely *Trinavakakra*^४, shows that the idea of twenty-seven was foremost in the mind of those who fixed that name^५. At the time of Amara^६ the word *nakshatra* was used almost

^१ Comm. वरुणोऽहिर्बुध्नस्तथैव च.

^२ Comm. अज एकपात्तथा. Afterwards मोक्षपद-
 योर्विपर्ययः पाठदोषो वा ॥ ^३ Comm. क्षेता.

^४ See also Taitt. Samh. VII. 1, 2, 2.

^५ Cf. Böhtlingk-Roth, s. v. trinava, where Trinavakakra is not given.

^६ Cf. Amara-kosha, 2, 6, 2, 8. *nakshatramāṣṣṣyāt saptavimsatimauktikāḥ*. Cf. Halāyudha II. 408.

synonymously with twenty-seven, and a necklace, consisting of twenty-seven pearls, was called *Nakshatra-mālā*, *Nakshatra-string*. In like manner the *Hemakandra-kosha*, when enumerating the *Nakshatras* (vv. 108-115), gives only twenty-seven names, and does not include *Abhigit*.

Lastly, in astronomical works, the *Nakshatras*, if used as chronological elements, are always twenty-seven in number.

Sākalya, the reputed author of the *Sākalya-Samhitā*, when speaking of the supposed motion of the Seven *Rishis*, says, 'their motion is eight minutes in a year;' and again, 'moving in the North into different positions, the *Rishis* employ 2700 years in revolving through the assemblage of asterisms¹.' This is possible only under the supposition that the number of asterisms is twenty-seven, not twenty-eight. For eight minutes a year would amount to 800 minutes in one hundred years. Now 800 minutes is equal to 13° 20'; this again is the twenty-seventh part of the ecliptic, and therefore the stars called the Seven *Rishis* would require 2700 years to pass through the twenty-seven asterisms or the whole of the ecliptic.

Varāha Mihira again, when speaking of the supposed movement of the Seven *Rishis*, states on the authority of *Garga*, that 'when king *Yudhishtira* ruled the earth, the *Rishis* were in *Maghā*, and the period of the era of that king is 2526 years. The *Rishis* remain for a hundred years in each asterism, being connected with that particular *Nakshatra* to which, when it rises in the East, the line of their rising is directed². The same position of the Seven *Rishis* at the junction of the *Dvāpara* and *Kali-yuga* is confirmed by quotations from *Vṛiddha Garga* and *Kāśyapa* by the commentator *Bhattotpala*.

Now although this movement of the Seven *Rishis* is but imaginary, it was used for chronological purposes, and as the *Paurāṇic* tradition gives 1115 years as intervening between the beginning of the *Kali-yuga* and *Nanda*, the predecessor of *Kandragupta* (*Sandrokyptos*), the *Bhāgavata-Purāṇa* says quite in accordance with the theory of the movement of the Seven *Rishis*, that 'when, from *Maghā*, they shall reach *Pūrvāśādhā*, then will this *Kali* age attain its growth under *Nanda* and his successors;' for as eleven *Nakshatras* pass from *Maghā* to *Pūrvāśādhā*, 11 × 100 years must have passed between the beginning of the *Kali* age and *Nanda*.

A single allusion to *Abhigit*, as one of the chronological elements of the *Brāhmins*, occurs in a computation proposed by *Lalla*, as quoted by *Muniśvara* in his gloss on the *Śiromaṇi* (*Colebrooke*, II. p. 358). *Lalla* says: 'If the number of

¹ *Colebrooke, Miscellaneous Essays*, II. p. 358.

² *Colebrooke, Miscellaneous Essays*, II. p. 356.

years of the Kali age, less fourteen, be divided by 100, the quotient, as the wise declare, shows the asterisms traversed by Marīki and the other celestial sages, beginning from the asterism of Virāñki (Brahmā).’ Here Lalla is generally understood to mean the asterism Rohinī, which is sacred to Pragāpati (or Brahmā). But Munisvara remarks in another place, that Lalla may here intend Abhigit, which is sacred to Vidhi or Brahmā.

But even then, what is the conclusion of Munisvara? Not that the movement begins in the Nakshatra Abhigit, as one of twenty-eight Nakshatras, placed between Uttarāshādhā and Sravanā; but, on the contrary, that the movement would then begin in Sravanā, of which Abhigit forms a part, and that thus the statements of Lalla and Sākalya would be reconciled. Abhigit therefore, or Brahmā, would be simply a synonyme of Sravanā or of some part of Sravanā: it would not be one of twenty-eight equal divisions of the ecliptic.

I conclude with two extracts from the Sūrya-siddhānta¹. We read II. 64. भग्नोऽष्टमं विभागः, ‘the portion of an asterism is eight hundred minutes,’ i. e. the twenty-seventh part of the ecliptic.

We find afterwards (l. c. p. 177) from VIII. 2 to 9, the position of each asterism in the arc of the ecliptic to which it gives name, and which is styled its ‘portion’ (bhoga), the resulting polar longitudes and the polar latitudes. The stars of which the text thus accurately defines the positions, do not, in most cases, by themselves alone, constitute the asterisms; they are only the principal members of the several groups of stars,—each, in the calculation of conjunctions (yoga) between the planets and the asterisms, representing its group, and therefore called the junction-star, yoga-tārā, of the asterism.

If therefore we find, as Professor Whitney writes, that in the former passage the ecliptic is divided into twenty-seven equal arcs, whereas in this passage we are told of twenty-eight asterisms, very unequally distributed along the ecliptic, and at greatly varying distances from it, the natural conclusion is that the word *nakshatra* had two meanings, quite distinct from each other, as distinct in fact as Leo, when spoken of as a fixed star, and Leo, when spoken of as one of the duodecimal divisions of the sky, and that these must never be confounded.

The original meaning of *Nakshatra*² was of course the natural, not the

¹ Sūrya-siddhānta, ed. Whitney, p. 91.

² I say nothing of the etymology of *Nakshatra*, because though many have been proposed by Indian and

European scholars, there is not one that carries conviction, or does not violate some of the laws of Comparative Philology. The most unobjectionable deriva-

scientific. It meant first, star in general, afterwards, certain stars or portions of the starry heaven. In the Rig-veda, Nakshatra does not occur in its technical sense except in one passage, which I pointed out in my History of Ancient Sanskrit Literature (p. 212)¹. This passage I communicated to Biot, who referred to it on several occasions. That I was right in speaking of it as the only allusion in the Rig-veda to the Nakshatras, in the technical sense of the word, is now admitted even by those who at first were sceptical on that point. Nor should I have ventured to suggest the technical meaning of Nakshatra even in this one passage of the Rig-veda, if it had not been that it occurred in the last *Mandala*, which contains a mixture of very ancient and very modern fragments. I agree, however, with Professor Weber, that even in this passage there is no absolute necessity for taking Nakshatra in the sense of the twenty-seven Nakshatras, the stations of the moon. The word nakshatra may even here be rendered by star. But the probabilities are in favour of the translation which I first proposed. There are several allusions in the hymn to times and seasons², nay, the only two names of particular Nakshatras which have been traced in the Rig-veda occur in this very hymn, Aghâh for Maghâh, and Argunî for Phalgunî. The text, as repeated in the Atharva Samhitâ XIV. 1, 13, leaves no doubt that the two Nakshatras Maghâh and Phalgunî are here intended.

सूर्यायाः । वहतुः । प्र । अगात् । सविता । यं । अवऽअसृजत् ।
अघासु । हन्यन्ते । गावः । अर्जुन्योः । परि । उह्यन्ते ॥१३॥

‘The wedding procession of Sûryâ (sun, as feminine) went forth, which Savitr sent off. At the Aghâs the cows are killed, at the Argunîs it (the procession) is led back.’

This is evidently intended simply as a symbolic sanction of some ancient customs, the marriage of the sun being the type of every human marriage. That the Argunî stars were favourable for marriage ceremonies we can see from

tion is that of Yâska, who derives nakshatra from naksh, ‘to come,’ ‘to approach.’ Naksh is used of the light of the sun filling the sky, Rv. X. 3, 5; and in a similar sense it occurs IV. 43, 5, and I. 95, 10. The idea of comers or goers is certainly not a very striking one, but the ancient poets actually used karishnu, ‘going,’ as an epithet of nakshatra, Rv. X. 88, 13. See Böhrling and Roth, s. v.

¹ Rv. X. 85, 2. अयो । नक्षत्राणां । एषां । उपसृजं ।

सोमः । आहितः, ‘then Soma, the moon, is placed in the lap of these Nakshatras.’

² Verse 5. वायुः । सोमस्य । रक्षिता । समानां । मासः । आकृतिः । ‘Vâyu is the protector of Soma, the moon (month) is the type of the years.’ Why Vâyu is mentioned as protector of Soma is not clear. Rv. X. 21, 10, the Maruts are called nakshatrasavas, but here nakshatra seems used in the sense of ‘heaven,’ and the compound would mean ‘of heavenly strength.’

the Taittiriya Brāhmaṇa I. 5, 1¹, where the first Phalgunīs are represented as flanked by a husband and wife, the second Phalgunīs by a dowry and those who carry it away from the father's house. It would be a mistake to think here of solar time, the time when the sun stands in Maghâ and Phalgunī being considered in India as anything but favourable for marriage ceremonies. If the expressions here used had any direct reference to a definite system of chronology, we could only take 'at the Aghâs' and 'at the Argunīs' in the sense of 'at the Aghâ and Argunī full moons,' and this would correspond with the month of Mâgha or the winter solstice, the beginning of the year², the time most auspicious for nuptial ceremonies. The killing of cows at marriage feasts may seem strange to those who are accustomed to modern Indian ideas, but the old Rishis had no scruples in killing the sacred animal. In the *Srauta-padma-nâbhi* (MS. p. 107^b) a Sûtra is given गोपयुः कसौ निषिद्धः, 'the cow as a sacrificial animal is prohibited in the Kali age,' which implies that in former ages no such prohibition existed.

In conclusion, I have to say a few words on an hypothesis according to which the discovery of the twenty-seven Nakshatras was originally made at Babylon, and from thence communicated at a very early time—the date is not given—to the Indians in the South, the Chinese in the East, and sundry Semitic nations in the West. Such an hypothesis seems almost beyond the reach of scientific criticism, though with the progress of the deciphering of the Babylonian inscriptions, some facts may come to light either to confirm or to refute it. At present, however, all that can be brought forward in proof of such a theory is vague and uncertain, and could not stand the test of the most forbearing criticism, much less the attacks of that uncompromising scepticism which has lately been directed against all that is called ancient Babylonian astronomy.

It is certainly striking that the Arabic name of the lunar mansions, manzil (plur. menazil), should be derived from the same root as the Mazzaloth mentioned in the Bible. In the Second Book of Kings, xxiii. 5, we read how Josiah (624 B.C.) 'put down the idolatrous priests, whom the kings of Judah had ordained to burn incense in the high places in the cities of Judah, and in the places round about Jerusalem; them also that burned incense unto Baal, to the sun, and to the moon, and to the *planets*, and to all the host of heaven.' The

¹ अर्यम्नाः पूर्वे फल्गुनी । जाया परस्मादुपमोऽव-
सात् । भगवोऽन्तरे । बहवः परस्माद्वहमाना अवसात् ॥

The commentator adds : पितृगृहात्कन्या जीयमाना

धनविशेषा बहवः । तेषां जोडारो बहमानाः ॥

² तथा च जोगाधिः । माघ्याः पीर्षमासास्तुरहः
पुरस्तात्संवत्सराय दीयते ॥

word here translated by planets is Mazzaloth. The LXX do not translate it, but render it by *μαζουράθ*, the Vulgate substitutes the zodiac; Rabbi Jona Ibn Djanáh suggests, as Dr. Neubauer informs me, the twenty-eight manzil. None of these translations rest on any tangible evidence, and all that can be said is, that the Mazzaloth *may* have been the lunar Nakshatras, but that we have no means of proving it. How dangerous it is to trust to mere plausibilities in matters involving such vast consequences, is shown by the word Mazzaroth, which occurs in Job xxxviii. 31, 32: 'Canst thou bind the sweet influences of Pleiades, or loose the bands of Orion? Canst thou bring forth Mazzaroth in his season? or canst thou guide Arcturus with his sons?'

Here too Mazzaroth has been translated by the twelve signs of the zodiac; but as this is impossible, it was certainly tempting to take Mazzaroth as a dialectic variety of Mazzaloth, particularly as the expression of bringing forth the Mazzaroth in his season, seems so appropriate to the stars being, as it were, brought forth, and following each other in the succession of the seasons. Nevertheless, Professor Ewald declares such an identification as inadmissible, and is in favour of deriving the word from *nêzer*, 'crown,' as the name of a constellation.

The fact that the Harranians¹ offered sacrifices to their god Sin (moon) every twenty-seventh or twenty-eighth day, proves nothing whatever as to the existence of twenty-seven Nakshatras.

Lunar chronology seems everywhere to have preceded solar chronology. The Psalmist (civ. 19) sings², 'He appointed the moon for seasons: the sun knoweth his going down;' and the Vedic Rishi (X. 85, 18) when speaking of sun and moon, says, 'The one (sun) shines upon all creation, the other establishing the seasons is born anew.' Ibn Esra observes in his Commentary on the Pentateuch (Exodus xii. 2) that the Hebrew word for month, *chodesh*, can be intended for lunar months only, because it is derived from a root meaning to be new, whereas *shanah*, year, would imply a solar year, because it expresses the idea of annus or annulus³. It is known besides, that at Jerusalem⁴ the Synedrium used to sit till two or three witnesses came to announce the first appearance of the new moon, and that the event was signalized all over the country by

¹ Chwolson *Ssabier*, II. 37, 256, 258, 295, quoted by Prof. Weber, *Nakshatras*, p. 316.

² Humboldt, *Kosmos*, II. 47 (Germ. Ed.).

³ Ideler, *Handbuch der Chronologie*, p. 489.

⁴ Cf. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen*

Gesellschaft, II. p. 344. Prof. Seyffarth endeavoured to show that the Jews, before the destruction of Jerusalem, used solar months only, but his arguments are not convincing.

bonfires. And a similar custom prevailed among the Bâhikas, where, according to the Mahâbhârata, an old witch sang out the new moon, beating a drum during the night, while the town of Sâkala was feasting¹. I could mention fifty other passages where festivals are mentioned at the beginning, the middle, or the end of each lunar month, and I believe even that the Sabbath was originally a holiday connected with a lunar chronology². But it serves no purpose to bring forward evidence which does not prove the point that has to be proved, and of which all that can be said is, that it is consistent with our theory.

More important are the passages where the manzil are mentioned in the Korân, X. 5, XXXVI. 39; nor can there be any doubt, after the evidence collected by Dr. Sprenger³, that the twenty-eight lunar asterisms had been observed by the Beduins of the desert long before the time of Mohammed. Yet, after all that has been written on the subject, and I would particularly call attention to Prof. Weber's careful reasonings on p. 320, I still hold to Colebrooke's view, who derives the Arabic manzil, at least in their scientific form, from an Indian source. Whatever view we may take on this point, the fact that Mohammed knew the twenty-eight lunar mansions, and that they were known to the Arabs before his time, could under no circumstances be used as an argument to show that they existed at Babylon in the twelfth century before our era, which is the point that would have to be established. The passage in the Bundelesh in which the twenty-eight divisions occur, is no more pertinent to the establishment of the Babylonian theory than the list of Coptic names⁴, neither of them going back beyond the time of Mohammed. Why, finally, the latitude⁵ to be discovered from the difference between the longest and shortest days which, according to the *Gyotisha*, amounted to six muhûrtas, or 288 minutes, should prove the Babylonian origin of Indian astronomy,

¹ Lassen, *De Pentapotamia*, p. 65, verse 25.

² Dr. Neubauer has quoted a marginal note from the Cusari which is remarkable. It states that the hebdomadal chronology is found nowhere except where the Jews have introduced it: 'J'ai trouvé une idée dans le livre de Salem ben Rou'heim; il fait observer que nous ne trouvons pas de nations qui connaissent le sabbat (c'est-à-dire qui sachent le déterminer par le calcul), à moins qu'elles n'aient une notion de la Torah; par conséquent elles ont emprunté ce jour de repos aux Israélites; mais celles qui connaissent point la Torah, comme les Indiens et les Persans, &c., ne con-

naissent que les jours des mois d'après le calcul et d'après la tradition; mais elles ignorent la semaine sabbatique. Ces paroles sont citées au nom de Fayoumi.' *Journal Asiatique*, Déc. 1861, p. 462.

³ *Zeitschrift der D. M. G.* XIII. 160-165. Dr. Sprenger's remarks on page 161 are very important, and confirm the view which I have taken of primitive lunar astronomy.

⁴ Weber, *Nakshatras*, pp. 326, 330.

⁵ Weber, *Nakshatras*, pp. 362, 400. A difference of 4 h. 48 m. between the longest and the shortest days would really correspond to lat. 35° 24'.

I am at a loss to understand. Exact observations on such a point are out of the question in the absence of any exact time-pieces; a large margin therefore must be left in drawing any conclusions as to the latitude of the place in which such an observation could have been made. But the rivers of the Penjâb are in about the same latitude as the rivers of Mesopotamia; the observation in its crudest form could have been made in the Indian Penjâb quite as well as in the Babylonian Doâb; the whole argument therefore dwindles into nothing at the first touch of criticism. In spite of all, however, I am quite prepared to take into serious consideration the Babylonian origin of Indian, nay, even of Chinese astronomy, whenever the decipherers of the Cuneiform inscriptions shall have supplied us with evidence that deserves to be considered. No hypothesis, however repugnant to received notions, should on that ground be treated with contempt; but it would certainly be wiser to let certain questions remain in abeyance on which no new evidence has been forthcoming since they were last handled by sound and sober scholars.

I have thus, I believe, established what I wished to establish, namely, that the Nakshatras owed their origin and their successive growth to the Indian mind; that Nakshatra, meaning originally stars in general, was fixed upon as the word to be used, *κατ' ἐξοχήν*, of the twenty-seven equal divisions of the starry sky, marked out by the periodical course of the moon; that they always retained their original number and character when used for chronological purposes; but that in later times certain stars, twenty-eight in number, and vaguely corresponding with the twenty-seven ancient Nakshatras, were selected for the purpose chiefly of fixing the movements of the planets, but likewise for other astronomical and astrological purposes. How it came to pass that some of these Târâs and Yoga-târâs coincided with the Sieu of the Chinese, is a problem which will probably be solved when the history of Chinese literature has passed through the same critical ordeal which has destroyed so many illusions in Greece, Rome, and India. But, whatever that solution may be, it will never affect the springheads of the thought, of the language, and of the poetry of India, which rise from depths inaccessible to foreign tributaries, and whose earliest course we may follow step by step in the literature of the Brâhmans with greater accuracy than is the case in the early history of any other nation.

The two points of which I have here treated at some length, namely, the value of the astronomical dates, and the origin of the Nakshatras, are by no means the only points on which objections have been raised tending to

invalidate the views which I expressed in my History of Ancient Sanskrit Literature; but they are the most important, and they alone involved consequences compromising the antiquity and originality of the Rig-veda. If the astronomical data on which conclusions as to the age of the Veda have been built implied all they were represented to imply, the earliest periods of Vedic poetry would have to be rearranged. If it could be proved that China had exercised an influence on India, previous to the establishment of the Nakshatras, one of the principal charms of Vedic literature, its native originality, would be lost.

As to minor objections that have been started against some of the conclusions arrived at in my History of Sanskrit Literature, they must wait till more evidence has been brought forward which may tend either to modify or to confirm them. Many of these objections were not new to me, and had been carefully weighed before I wrote; others were groundless, and must have arisen either from want of clearness in the writer, or want of attention on the part of the reader. Thus when I maintained that, previous to Pânini, no terms occurred which implied the existence of a written literature, of books, paper, pen or ink, I was perfectly aware that *kânda* was used in ancient works in the sense of a division of a literary composition, for instance, in the Taittiriya Samhitâ, and in the Satapatha Brâhmana. In fact I had mentioned *kândas*, *kândikâs*, *kândânukramanîs*, &c., very frequently in my History. But how these words could prove the existence of books, i.e. of written books made of paper, I cannot see. *Kânda* means a section, a division, whether of a tree or of anything else; it is almost synonymous with *parvan* and *parikkheda*. As I had shown that even such a word as *grantha* did not necessarily imply a written book, I thought I might safely pass by such terms as *kânda*, *parvan*, or *parikkheda*. *Kânda* never means a book, but always a section of a work, and there is no proof¹ as yet that books in India were originally made of 'the part of the trunk of a tree whence the branches proceed, a stalk or stem.' I had myself expressed some doubts whether the word *patala*, which was said to mean originally the covering or bark of a tree, and which is used in the Rik-Prâtisâkhya in the sense of chapter, might not point to books made of *liber*, the bark or rind of a tree. After Prof. Weber's remarks, however, on this word,

¹ This view that *kânda* meant a book was advanced by Professor Theodore Goldstûcker, in a most learned and painstaking review of my History of Ancient Sanskrit Literature, which precedes his valuable fac-

simile of the Mânava-kalpa-sûtra. Some objections of the same scholar are answered in the next pages; others would require a fuller examination than was compatible with the limits of this preface.

as used in the Aitareya Brâhmana¹ (I. 21, 22 ; Âsv. S. IV. 6, 7), these doubts are nearly removed, it being most likely that the original meaning of *patala* was likewise section, division.

Another instance where my meaning has been misapprehended, and where I have been refuted² for opinions which I never held, occurred with regard to the dates of Yâska and Pânini. Because I said that on certain points Yâska holds more advanced views than Kâtyâyana, it is argued that I *must* place Yâska after Kâtyâyana and after Pânini. I see how the wording of one sentence in my book could have given rise to such a misunderstanding, but no attentive reader could have failed to see that I place Yâska before Kâtyâyana, before Pânini, nay, even before Saunaka. I believe I was the first to point out that Yâska, not Vaiyâska, was actually quoted in the Rik-Prâtisâkhyâ, and as I still hold that this Prâtisâkhyâ was anterior to Pânini, I could not have placed Yâska after Pânini.

It would be impossible to answer all objections of this kind, particularly when they are of a personal rather than a scientific character. Why I write *unâdi* instead of *unnâdi* would seem to be a matter of very small importance. That I know the rule of Pânini VIII. 3, 32, I have proved, I should think, in more than a thousand passages of my edition of the Rig-veda. But the phonetic rules are not applicable in their full strictness to the technical terms used by grammarians. Thus **अच्** means all vowels ; gen. **अचः** (Pân. I. 1, 57). Whenever **च्** becomes final, it ought to be changed into a guttural. Pânini does not so change it (I. 1, 10 ; 3, 2), nor have I ever met with the form **अगादि** or **अजंत**, which would be analogous to **उहादि**, but only with **अवादि** and **अजंत**, in apparent violation of Pânini's own rules. The same applies to **तिङंत**, which as a compound is generally spelt with one **ङ**, whereas, if it occurs by itself, followed by a vowel, the final **ङ** is doubled. Thus I have always printed **तिङुतिङः**, but **तिङंत**. The eighth class of verbs is commonly called **तनादि**³, of which there is the derivation **तनादिङः** (Rv. Bh. I. 138, 2), both written with a single *n*. The fact is that in the real Sanskrit there is not a single instance⁴ where in a compound the first *pada* ends in a nasal, which nasal is doubled ; and hence there was no analogy to be followed in such artificial words as **उहादि**. Besides there is

¹ The commentator says, *patalasabdak samûhavâkî* ; he also explains it by *bhâgâk*.

² Neither *pûrvapaksha* nor *uttarapaksha* could be correctly rendered by 'refutation,' in the sense in which that word is used by English writers.

³ The Calcutta edition has **तनादि** (P. II. 4, 79),

which Bôhtlingk alters to **तनादि**. Westergaard retains **तनादि**.

⁴ The only instance which has been brought forward, *vrishanasva*, is an exception to the rule, 'exceptio probat regulam.'

a natural reluctance to apply the rules of Sandhi to technical terms, the very meaning of which might sometimes be completely changed if the changes of Sandhi were observed. Taking all this into account, and being unable by the help of MSS. to satisfy myself as to whether Pāṇini's Sūtras gave उवादि or उवादि (the editions vary), I determined to retain the usual form, and I was strengthened in my determination by the fact that in metrical works too उवादि is used with the first syllable short ¹.

With regard to one of the most important questions which have of late occupied Sanskrit scholars, namely, the Introduction of Writing, some new evidence, which deserves careful attention, has been brought to light by several of my critics, Professor Böhrling, Benfey, Whitney, Goldstücker ², and Wester-

¹ Svaramaṇḍari (MS. E. I. H. 98, p. 50^a, l. 1):

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।
कार्यादिष्वानुबन्धमेतच्छास्त्रमुक्तमिदम् ॥

² A few points which can be settled without entering into details may here be touched upon in a note:

1. When I said that writing was not known *before* Pāṇini, I meant to imply that it became known in India about his time, but that the literature known to him, which had accumulated before his time, was oral only. I thus tried to account both for the absence of any allusion to written language in his grammatical terminology, and for the appearance of grammatical terms implying a written language (vinḍu &c.) in later grammarians.

2. Lipikara, which I myself pointed out as occurring in Pāṇini, is never used for writer, still less for author; it means a man who makes lipis, i.e. public inscriptions. See Westergaard, Abhandlungen, p. 33.

3. With regard to the meaning of Yāvanānī lipi, a wide field is open to conjecture, because we have no means of exact knowledge. The two points, however, which I maintained, have never been shaken; namely, 1. that if Yāvanānī lipi means the Greek writing, it does not prove that Pāṇini was later than Alexander, because the Greek alphabet might well have been known in India before Alexander's conquest. This has been confirmed by Westergaard, Abhandlungen, p. 81; 2. that Yāvanānī lipi is most likely that variety of the Semitic alphabet which, previous to Alexander, and previous to Pāṇini, became the type of the Indian alphabet (Hist. of A. S. L. p. 521). The numerous changes of opinion of other scholars on this subject may be seen in the 'Indische Studien,' V. p. 8. Pro-

fessor Weber does not yet seem to be aware that his efforts to prove that Yavana may mean Greek were not necessary. The important point was to prove that Yavana need not always mean Greek. This point was proved by Professor Lassen. But Professor Lassen, as well as most Sanskrit scholars, was fully aware that Yavana may mean Greek, before Professor Weber informed us of this fact. To determine *where* Yavana means Greek, and *where* it means Semitic nations, or even nations of black complexion, kālayavana, this is, and has been for some time, the real problem for Sanskrit scholars.

4. Ever since I have quoted Pāṇini for historical purposes, I have tried to distinguish between text and commentary, but as I have never based historical conclusions on words occurring in the commentary only, I have not distinguished between Patañjali, Kāśikā, &c. Professor Goldstücker deserves great credit for having pointed out the necessity of such a distinction where the intellectual horizon of Patañjali has to be fixed. When I write 'in Pāṇini,' I mean the grammar such as we have it; when I say 'by Pāṇini,' I mean the man, the author of the Sūtras. Professor Goldstücker is right about Pāṇ. IV. 3, 108; I am glad, however, to find that I do not stand alone in my opinion of the traditional character of the udāharana and pratyudāharana. (See Westergaard, Abhandlungen, p. 66; and Prof. G.'s very pertinent remarks, p. 24, l. 21.) In other instances where Professor Goldstücker has suspected me of want of accuracy in quoting Pāṇini, he will find that there is a Cf. added to my quotations. Wherever this is the case, I wish the reader to compare Pāṇini, but give him to understand that Pāṇini, the author of the Sūtras, does not himself

gaard. Not one of the facts, however, on which I based my argument, has been invalidated; on the contrary, the evidence has been strengthened, particularly

use the word in question. Thus, on page 369, the only quotation from Pāṇini with which Prof. G. finds fault, is marked with Cf. The same applies to p. 361, where I refer to Pān. IV. 3, 101, and IV. 2, 64, in confirmation of the name by which Pāṇini's own work was familiarly known in later times. Here too Cf. is added. Thus again, Pān. IV. 3, 108, is marked by Cf.; and the same caution is added to Pān. IV. 2, 66 (p. 362), to Pān. IV. 3, 102 (p. 371). The names mentioned on page 369 I did not intend to restrict to Pāṇini.

5. The fact that Sūtra in the singular means a complete work, confirms the opinion which I expressed, that it meant a string of rules, before it meant a single rule. The German 'Band' does not mean a book in general, but a volume, originally a bound volume. The word was used in that sense since the middle of the eighteenth century (see Grimm, s. v.); and grammarians distinguish between der Band, die Bande, 'volume,' and das Band, die Bänder, 'string,' 'sūtra.'

6. The Sūtra which Kaiyaṣa marks as not composed by Pāṇini is IV. 3, 132, not IV. 3, 116. Sūtra IV. 3, 116, is merely marked as not explained in the commentary. See IV. 3, 106, ityādiṇi katurdaśa sūtrāṇi bhāṣhye tu na vyākhyātāni. To this fact, that certain Sūtras are not explained in the Mahābhāṣya, I attach little importance, and quite agree with Professor Goldstücker's remarks. To any candid mind this subject is disposed of by Professor Aufrecht's remarks, Catalogus Bodl. p. 160.

7. The passage from the Mahābhārata (Sāntip. v. 11339-11342) can only be understood of the weight of memory. No one would suspect Yudhiṣṭhira or anybody else of being intent on carrying about a book; or if he felt the weight at all uncomfortable, he might easily debarrass himself of it. The weight of the Veda (vedabhāra) is spoken of in the Vasiṣṭha-smṛiti (History of Anc. Sansk. Lit. p. 55), where there can be no idea of heavy folios.

8. If varṇa means a modified sound, there ought to be, as Prof. G. says, something of which the varṇas are modifications. This is perfectly true. In the Rik-Prātiśākhya, XIII. 4, we read, 'the breath being one, assumes in reality, as it becomes varṇa or letter, many sounds.' As far as I understand Prof. G.'s further discussions on varṇa and kārṇa, they seem to prove to me simply this, that Pāṇini never uses kārṇa, and that

he uses varṇa of vowels only. In Sūtra VII. 4, 53, I divide yivarnayoh into y (yakāra) and ivarnā.

9. The expressions ūrdhva, udaya, &c., apply to memory even better than to books. Books might be turned topsyturvy, but in the memory the beginning of a book must always be bottommost.

10. Though I have never denied that Pāṇini may have been one of the first Brāhmins acquainted with the art of writing, I did not think that this could be proved by the employment of accents in his Sūtras. The Svarita, which was intended to show that a rule extended its influence over certain other rules, was actually pronounced, nor could a more convenient method have been imagined for distinguishing the head-words or head-rules than the prolonged intonation of the Svarita. It is nowhere said that these Svaritas were not pronounced, but only that they were not part and parcel of the rule (na tu prayogasanavāyi, lit. 'they do not enter into the effect produced by the rule').

11. As I always distinguish between the existence of an alphabet and its employment for literary purposes, I should be quite willing to admit that the shepherds at the time of Pāṇini marked their cattle with letters. The Greeks knew the alphabet, and used it for commercial purposes, for inscriptions, for public registers long before they dreamt of reducing their poems to writing. (See this point well argued by Mr. Grote in answer to the late Colonel Mure, Appendix I and II annexed to the third edition of Grote's History of Greece.) Numerical figures, totems, &c., are known to American tribes who have no alphabet. But I must confess that Pān. VI. 3, 115, does not seem to prove to me convincingly the custom of using either letters or figures for branding cattle.

12. On the use of dris in the sense of perceiving in general, see Böhtlingk-Roth, s. v. dars. The expression 'na drisyate' is synonymous with 'na vidyate,' 'nāsti.' In grammar, adarsanam is explained by aprayoga I, 2, 55; and prayoga, according to Prof. G., would mean pronunciation. See also the passage quoted from Yagñavalkya III. 191, and Rik-veda-bhāṣya, vol. i. p. 30.

उत त्वः पञ्चदश ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोतिनां,
and the commentary,

एकः पुरुषः पाठमात्रपर्यवसितो वेदरूपां वाचं
पञ्चदशपि न सम्यक् पश्यति ॥

by Professor Westergaard. The conclusion which I draw from these facts, namely, that writing was never used for literary purposes in India before the time of Pāṇini, is certainly startling, and I have never disguised this. But I confess that the explanations which have been proposed by some of my critics, in order to save the character of an ancient written literature in India, seem to me too artificial, and based on historical theories rather than on historical facts.

I ought perhaps to add a few words on the delay which has occurred in the publication of this volume of the Rig-veda. For a time it was doubtful whether the funds necessary for the completion of the Rig-veda would be provided. This caused uncertainty and delay. When I resumed my work, my time was no longer my own, and there were more urgent occupations which left me but scant leisure for the prosecution of my Sanskrit studies. Had I been allowed to devote, I do not say the whole, but at least one half of my time to the study of Sanskrit and the carrying on of my edition of the Rig-veda, the present volume no doubt would have been published long ago. Or, if I had been satisfied with printing the commentary of Sāyana such as it is given in the MSS. at our disposal, without attempting to verify the numerous quotations, to authenticate scattered allusions, to correct evident blunders of the copyists, and to supply omissions, as far as possible, from other sources, my task would have been a very easy one, and would have required far less of my time. But though a rapid reprint of a few MSS. has its advantages, and though I by no means share in the sweeping condemnation of the manner in which the text and commentary of another Veda have of late been edited, I feel that I should have ill requited the confidence of those who entrusted me with the *editio princeps* of the Rig-veda and of its commentary by Sāyana, if I had not done my best to make it as perfect as it could be made in the present state of Sanskrit scholarship, and with the materials now available. How many imperfections there remain in spite of my best endeavours, no one can feel more than myself. Though greater familiarity with the style of Sāyana has enabled me in the later books to remove the blunders of the copyists with more readiness and certainty than at the beginning, yet the MSS. of the later Ashtakas are much inferior to those of the first, and the number of passages hopelessly corrupt and imperfect is constantly increasing. The few Various Readings which I have printed give a very imperfect idea of the battles which an editor of Sāyana has to fight against the perverseness and carelessness of the scribes. Where the right reading could be restored with perfect certainty, little or nothing has been said

in the Various Readings ; but there is many a short line in these notes which represents the results of hours, nay, of days and weeks of hard work. Nor was one single passage surrendered as hopeless before everything had been tried to render it correct.

I have stated on former occasions how much I owed to the assistance of my learned friend Professor Aufrecht, and I am glad to say that in the present volume also I have to a considerable extent had the benefit of his co-operation. Though I regret his departure from Oxford, nothing could have been more beneficial to the interests of sound Sanskrit scholarship in this country than his appointment to the Chair of Sanskrit at Edinburgh, lately founded by Mr. J. Muir, D.C.L., the munificent patron of Sanskrit philology. Professor Aufrecht's transliteration of the text of the Rîg-veda in Roman letters, now in course of publication, will be welcome to all students of Sanskrit. I look forward with confidence to many valuable contributions from his pen towards the elucidation of the Vedic language, Vedic mythology, and Vedic religion.

Another friend whose name I always had to mention in these pages with admiration and gratitude, H. H. Wilson, has not lived to see the completion of a work which owed so much to him. Without his strong recommendation it would have been impossible to secure the patronage of the Court of Directors of the late East-India Company, and afterwards of the Secretary of State for India ; and some of the most valuable MSS. on which this edition is based, were procured through his influence. How deep an interest he took in this work he proved by undertaking the ungrateful task of preparing an English translation, a task which on other occasions 'he intentionally left to younger and more enterprising study¹.' Wilson had lived through almost the whole history of Sanskrit scholarship, and had taken part in nearly every important work that marked an epoch in the study of Indian literature, history, and religion. Every one of his own works represents a new conquest. He never followed, he was always first ; and though he was sometimes blamed for want of accuracy, he might well appeal to the rough work which he had to do, while others followed in the paths which he had opened and smoothed. Where any useful work was to be done, where a dictionary had to be compiled, manuscripts to be catalogued, coins and inscriptions to be deciphered, where new texts had to be edited, new works to be translated, Wilson was always ready to undertake the task which no one else was willing or able to undertake, and he never undertook anything

¹ See the Preface to his edition of the *Dasa-kumâra-karita*, p. 31.

without finishing it with unflinching perseverance. His was not the scholarship of a Colebrooke, a Burnouf, or a Lassen; but if we look at the works which he left behind, we shall see how much we owe to him, and how much we have lost in him. Though the scorn with which he spoke of those who had never ventured in translation beyond works that had been previously translated by English scholars, and who were not even familiar with the native grammarians¹, provoked at the time angry rejoinders from Continental students, he lived long enough to see himself regarded as the revered Nestor by all who belong to the small but brave army of bonâ fide students of Sanskrit; and his memory will long be cherished in India as well as in Europe, as that of a real benefactor to India and to Indian literature.

I am glad to be able to announce that the translation of the Rig-veda which Wilson had undertaken, will not remain incomplete. He worked at it till nearly the last moments of his life, and Professor Ballantyne, his worthy successor in the Library of the India Office, has undertaken the task of editing his MS. What I think of Wilson's translation I have fully stated on various occasions, and particularly in the Preface to the third volume of this work. I consider a literal translation of the Veda, in strict adherence to the explanation of Sâyana, as highly valuable and interesting, and I hope that that principle will be rigorously observed by the editor of the remaining portion of this translation. But though I regret that the opinions which I expressed on this subject were not approved by Professor Wilson, I cannot but repeat my firm conviction that if we may learn from Sâyana how, after a lapse of thirty centuries, the ancient poems of the Rishis had been misunderstood by Indian theologians and philosophers, we must proceed in quite a different manner in order to learn how these simple hymns were originally understood by the Rishis themselves. This point has of late been so frequently discussed, that I will not here enter again upon it; but I hope within a short time to be able to lay before the public the first volume of a translation of the Rig-veda, based on those principles of interpretation on which nearly all who have worked in this new field of Sanskrit scholarship are fully agreed. A difference of opinion like this, though it may have caused pain to my departed friend and teacher, has never in the least detracted from the esteem and admiration which I shall always entertain for him. His loss I, more than any other, feel to be irreparable; but the true way to honour the memory

¹ See his 'Memorandum respecting Sanskrit Literature in England.'

of our departed generals is not to halt where they fell, but to advance to new conquests.

The vigour and enthusiasm with which the study both of the modern and of the ancient Sanskrit has of late been taken up, the continued activity of such veterans as Bopp, Lassen, Benfey, Brockhaus, Stenzler, Westergaard, the original investigations of Aufrecht, Ballantyne, Böhtlingk, Foucaux, Goldstücker, Gorresio, Hall, Kuhn, Muir, Regnier, Ruer, Roth, Schiefner, Weber, Whitney, the excellent work done in India both by Europeans, such as Cowell, Griffith, and Haug, and by a most important class of independent native scholars, such as Râdhâkânta Deva, Îsvarachandra Vidyâsâgara, Bâpû Deva, Krishnamohana Banerjea, Nilakantha Gore, Rajendralala Mitra, Bhâu Daji ; lastly, the constant succession of new students, among whom the names of Bréal, Bühler, Fausböll, Haas, Kern, Pertsch, Siegfried, deserve to be distinguished—all these hold out a hope that the study of Sanskrit will not become stagnant, or lose the position which, thanks to the genius and honest industry of Sir W. Jones, Colebrooke, and Wilson, it has gained in our Universities by the side of Greek and Latin, of Hebrew and Arabic. The work which still remains to be done, however large its proportions, will not suffer from lack of labourers. At the present moment the most pressing work is, no doubt, the Veda, and new hands are wanted both for the edition of texts, not yet published, and for the critical interpretation of the relics of the ancient poetry of the Rishis. It is impossible for one scholar, it will probably be impossible for one generation of scholars, to bring the deciphering of the hymns of the Rig-veda to a satisfactory conclusion. My own contributions can for the future be but small, and very inadequate to the great difficulties that have to be overcome. With this volume, however, the most important portion of the Rig-veda is before the public. The ninth *Mandala* contains nothing but the Soma hymns, the tenth and last offers a mixture of ancient and modern fragments. Every scholar is now able to take his share in the elucidation of the difficult language and the still more difficult thoughts of the ancient poets of India. Much has been done already, and a most important advance towards a right understanding of the Rig-veda will have been made when the Sanskrit Dictionary of Böhtlingk and Roth, published under the auspices of the Imperial Academy of St. Petersburg, and supported by the enlightened liberality of the Emperor of Russia, is finished. It is a work of which I feel it a duty to speak with the fullest acknowledgment of its great merits, because in this country its defects have been criticised with extreme rigour. Still further progress will be made when the Sanskrit

Dictionary at which Professor Goldstücker has been working for many years is completed. But, with all the light which the labours of these and other scholars have shed on considerable portions of the Rig-veda, the dark and unintelligible passages have still a decided preponderance over those that have been made out to the satisfaction of impartial critics. Some portions of the Rig-veda, I confess, I consider as hopeless, and as likely to resist all attempts at interpretation. But there is no reason why we should despair. The Rig-veda is the most ancient book of the Aryan world. Every hymn, every verse, every word that can be deciphered in it is a gain. The sacred hymns of the Brâhmans stand unparalleled in the literature of the whole world, and their preservation might well be called miraculous. We must be thankful that any authentic image of those primitive periods in the history of mankind which can now be studied in the Rig-veda, should have been handed down to us. These ancient hymns represent the lowest stratum in the growth of the human mind which can be reached anywhere by means of contemporaneous literature. And if in putting together the petrified remains of a primeval world, the geologist must often rest satisfied with fragments that tell but half of what they might have told, the historian also in gathering up the threads of the most primitive thoughts of man, must learn to make the best of rags and tatters that once formed part of the splendid webs of poetry and religion woven by the early fathers of the human race.

MAX MÜLLER.

TENBY, October 1862.

ADDITIONAL NOTES.

I add a letter of Biot's on the Nakshatras, together with some interesting notes on some parts of my essay, which I owe to the kindness of Professor W. F. Doukin, and of the Rev. R. Main, Radcliffe Observer.

Biot's letter was written about two months before his death. It was addressed to Professor Benfey at Göttingen, and printed by him in his Journal, 'Orient und Occident,' vol. i. p. 747. It completes the evidence, as far as Biot's views are concerned. Although we learn from it that the eminent astronomer had slightly modified his opinion as to the exclusively Chinese origin of the Indian Nakshatras, it is impossible to accept his explanation of the original character of these asterisms, which would reduce the primitive elements of Indian astronomy and chronology to mere astrological contrivances.

'C'est moi qui me trouve très-honoré, et très-heureux, de la lettre que vous venez de m'écrire. J'en suis, on ne peut plus, reconnaissant. Dans tout le cours de ma longue carrière scientifique, je n'ai jamais eu en vue que la recherche de la vérité; et je ne m'en suis cru en possession, qu'après avoir vu les résultats de mes efforts sanctionnés par l'autorité des personnes qui en étaient les juges légitimes. Votre lettre me donne cette assurance pour le présent de l'histoire de l'astronomie chinoise qui m'a occupé toute cette année. C'est ma récompense. L'opinion des gens, peu ou mal informés, favorable ou défavorable, m'est complètement indifférente. Même, dans le premier cas, je dirais volontiers, comme Phocion à ses amis, après avoir prononcé un discours qui avait été fort applaudi par le peuple d'Athènes; est ce que j'aurais dit quelque sottise! Pour les travaux de l'intelligence, comme dans les décisions politiques, je ne fais aucun cas du suffrage universel.

'L'intérêt bienveillant que vous me témoignez m'enhardit à vous soumettre une idée, qui, si elle se trouverait justifiée par les épreuves que l'érudition pourrait lui faire subir, terminerait, à l'amiable, toutes les controverses aujourd'hui élevées, sur la nature et l'origine des Nakshatras primitifs des Hindous.'

'Prenons d'abord le texte réputé le plus ancien où on les voit mentionnés. Dans un passage du Rig-véda, VIII. 3, 20, cité par M. Max Müller, il est dit :

'Soma (la lune) est dans le sein de ces Nakshatras.

'Comment ces Nakshatras primitifs étaient-ils constitués? C'est la première question qu'il faut se faire.

'Or je dis que ce n'étaient pas, que ce ne pouvaient pas être, des divisions du ciel, marquées par des étoiles prises sur la route mensuelle de la Lune. En effet, le plan de l'orbite lunaire n'est pas fixe dans le ciel. Il tourne continuellement autour de l'axe de l'écliptique, en conservant, sur le plan de ce cercle céleste une inclinaison moyenne d'environ 5°, qui éprouve de très-petites variations périodiques. Ainsi dans son mouvement révolutif, qui s'accomplit en 18 ans juliens et à peu près 7 mois et demi, il contient des étoiles sans cesse différentes, entre lesquelles, par conséquent, on ne peut pas établir des intervalles fixes, qui soient toujours situés sur la route changeante que la Lune parcourt mensuellement. Les chinois, qui rapportaient généralement les positions méridiennes des astres à 28 étoiles, toujours les mêmes, auraient pu, s'ils l'avaient voulu, considérer les intervalles équatoriaux compris entr'elles, comme autant de *Mansions*

passagères, appartenantes spécialement à la Lune. Mais les plus minutieuses recherches, faites à ce sujet, dans les textes originaux et les traditions, par M. Stanislas Julien et mon fils, ne leur ont pas découvert le moindre indice de cette pensée. Les Chinois considèrent leurs 28 sieou, comme les *demeures momentanées*, du soleil, de la Lune, des Planètes, des comètes, en un mot, de tous les astres qui se meuvent parmi les étoiles, sans les attribuer particulièrement à aucun d'eux.

‘ Si les Nakshatras *primitifs* des Hindous, n'étaient pas des divisions stellaires prises sur la route mensuelle de la Lune on peut leur concevoir un autre mode de formation, qui aurait été bien plus simple, et plus naturel. Ce serait, qu'ils eussent désigné dans chaque lunaison, certaines époques, ou certains intervalles temporaires, auxquels on aurait attribué des influences favorables ou défavorables, comme S. Augustin nous apprend qu'on le faisait, de son tems, chez les Romains, et comme bien des gens le font encore de nos jours; n'osant pas se mettre en voyage, ou entreprendre certaines opérations agricoles, ou commencer un traitement médical, quand la Lune est en décours. Les Hindous n'auraient-ils pas, très-anciennement, sans aucune science, sans aucun échafaudage astronomique, attaché des pronostics de ce genre à chacun des 27 ou 28 jours de chaque mois, pendant lesquels la Lune nous est visible, ce qui aurait produit leurs 27 ou 28 Nakshatras? Ce ne sont là, sans doute, que des conjectures, mais si naturelles, qu'elles semblent mériter qu'on examine si les anciens textes Védiques n'en offraient pas quelque indication.

‘ En supposant qu'elles se trouvassent ainsi justifiées le reste s'expliquerait de soi-même. Quand les Brahmes ont voulu remplacer leur astronomie primitive par une science abstraite et mathématique, comme nous la voyons établie dans le *Súrya-siddhánta*, les 28 sieou chinois, régulièrement définis par leurs étoiles déterminatrices, leur offraient la matière, toute préparée, d'une substitution savante à faire aux Nakshatras primitifs: et, ne voulant les employer qu'à des applications astrologiques, ils purent, sans inconvénient, les adopter pour cet usage, contrairement à leur destination originaire; de même qu'ils ont dénaturé l'emploi des excentriques et des epicycles grecs, quand ils se les sont appropriés.

‘ Si les choses se sont passées comme je viens de le dire, les Nakshatras primitifs des Hindous, et ceux du *Súrya-siddhánta*, seraient des institutions de nature et d'origine entièrement différentes, l'une indigène, l'autre étrangère; et tous les efforts d'érudition que l'on a faits, que l'on voudrait faire, pour dériver les nouveaux des anciens, seraient sans fondement, comme sans résultat. Mais dans tous les cas, ceux qui prétendraient établir cette dérivation, auraient pour obligation première, de nous faire connaître, d'après des documents positifs, en quoi les Nakshatras primitifs consistaient.

‘ Je m'excuserais de vous avoir entretenu, avec tant de détails, d'une simple conjecture, si la question qu'elle concerne ne m'avait paru devoir vous intéresser, comme étant un des juges les plus compétents, et les mieux préparés, pour la décider.

‘ En vous réitérant etc.

J. B. BIOT.

‘ P.S. Si vous pensez qu'il y aurait quelque utilité à publier cette lettre, à cause du desideratum qu'on y signale, disposez en, comme vous le jugerez à propos ¹.’

¹ Für die in diesem geistvollen Brief ausgesprochene Hypothese lässt sich vielleicht schon jetzt geltend machen: 1. Vájas. Samh. IX. 7, wo sieben und zwanzig Gandharva's erwähnt werden, welche der

Schol. Mahádhara gewiss mit Recht mit den Nakshatra's identificirt (man vergleiche damit Bhágav. Pur. IV. 29, 21, wo gesagt wird, dass die Gandharva's die Tage, die Gandharvî's (Femin. von gandharva) die

Note of Professor Donkin on the Vedic Calendar (page xxvi).

‘The calendar at p. xxvi professes to give the days of the month on which the solstices would fall during a cycle of five years, and also the moon’s place at each solstice. It is supposed that the moon is in conjunction with the sun, and the sun in a solstice, at the beginning of the cycle; and that the same thing happens at the middle of the cycle. Hence it is easy to find the ratios which must have been assumed for the lunar months, both sidereal and synodical, to the solar year. Five solar years namely have been considered to be equal to 67 sidereal or 62 synodical months.

‘According to the former of these assumptions the moon would make 6.7 sidereal revolutions in half a year; hence at the end of the half year it would be $\frac{1}{10}$ of a revolution in advance of its place at the beginning. Now $\frac{1}{10}$ of a revolution is ($\frac{1}{10} \times 27 =$) 18.9 nakshatras. Hence if for every half year we add 18.9 nakshatras to the moon’s longitude, and reject multiples of 27, we get its place as follows: (the names of the nakshatras are taken from the table in p. xxxiv.)

Time (in solar years).	Moon’s longitude (in nakshatras).	Name of nakshatra in which the moon’s place falls.
0	0	beginning of <i>Śravishtā</i> .
$\frac{1}{2}$	18.9	in <i>Kitrā</i> .
1	10.8	in <i>Ārdrā</i> .
$1\frac{1}{2}$	2.7	in <i>Pūrva-Bhādrapadā</i> .
2	21.6	in <i>Anurādhā</i> .
$2\frac{1}{2}$	13.5	middle of <i>Āśleshā</i> .
3	5.4	in <i>Asvinī</i> .
$3\frac{1}{2}$	24.3	in <i>Pūrva-Ashādhā</i> .
4	16.2	in <i>Uttara-Phalgunī</i> .
$4\frac{1}{2}$	8.1	in <i>Rohinī</i> .
5	0	beginning of <i>Śravishtā</i> .

‘This agrees exactly with the calendar, and leaves no doubt as to the way in which the moon’s places were calculated. But it does not settle the ratios of the month or year to the solar day. We find it stated, however, in the extract from Garga (pp. liii, liv), that the lustrum is said to consist of 1830 solar days; and as this lustrum is evidently the period of five years, the year must have been assumed to contain 366 days, the lunar sidereal month $27\frac{2}{3}\frac{1}{7}$ days, and the synodical month $29\frac{1}{3}\frac{1}{4}$ days.

‘All this is clear, and agrees with the statement that a yuga (or lustrum) contains 2010 nakshatra days, that is ($\frac{2010}{30} =$) 67 sidereal lunar months.

‘But an apparent difficulty arises when we compare these results with the column in the

‘Nächte des Jahres sind), 2. die bekannten beiden Hymnen des Atharva-veda XIX. 7 und 8, von Regnier übersetzt in den 1859 in Journal des Savants erschienenen Artikeln (im besondern Abdruck, p. 86, 87 Anm.). Diese Stellen sind jedoch verhältnissmässig jung. Im Rig-veda finde ich nakshatra nur in der Bedeutung ‘Stern’ (M. I. 50, 2. III. 54, 19. X. 68, 11), selbst

als Bezeichnung der ‘Sonne’ (VII. 81, 2. X. 156, 4. und höchst wahrscheinlich auch VI. 67, 6), und ich glaube deshalb, dass Max Müller in der von ihm citirten Stelle (Asht. VIII. 3, 20 = M. X. 85, 2), eine Beziehung auf die Nakshatras im spätern Sinn mit Unrecht erblickt (History of Ancient Sanskrit Literature, p. 212 u.).—Anm. d. Red.’

calendar which gives the days of the month on which the solstices would fall. For since intercalations seem to be implied amounting to 60 days, the cycle would consist of 1860 days instead of 1830. The discrepancy will disappear, however, if we suppose the 1860 days to be, not solar days, but "tithis," of which 30 make a synodical month; for five years, being assumed to be equal to 62 synodical months, would contain 1860 tithis. And this also explains the statement (p. lv) that "in the lustrum of the moon there are said to be 1860 days," which is unintelligible on the supposition that solar days are meant.' (See the extract from Colebrooke, p. xx.)

(Calculation of difference of epochs for observed precessional motion $42^{\circ} 12' 30''$ of Regulus (from 1859), given in Archdeacon Pratt's investigation (p. xxviii), by the Rev. R. Main, Radcliffe Observer.

'The general expression for the precessional motion reckoning from the year 1800, is

$50''.2401t + 0''.0001134t^2$, when t is the number of years, and, reckoning from 1859, it is $50''.2545t + 0''.0001134t^2$, and this is equal to $-42^{\circ} 12' 30'' = -151950''$. As a first approximation neglect t^2 . Hence $50''.2545t = -151950''$, or $t = -3024$ years. Substituting this in t^2 , we get $50.2545t = -152987$, or $t = -3044$ years, which is equivalent to 1186 B.C.'

(Archdeacon Pratt uses for mean annual precession $50''$, instead of $49''.899$.)

Making a similar calculation for Bentley's investigation (page xxxi &c.), we have for 1750, $50''.2298t + .0001134t^2 = -158460''$, whence, by exactly the same process, $t = -3177$ years, which is equivalent to 1428 B.C.

AFTER this Preface was printed I received, through the kindness of the Rev. R. Main, the Radcliffe Observer, some extremely valuable calculations, which had been made, at his instance, by Mr. Hind. Though I never placed much confidence in Bentley's speculations, I certainly felt, as I said on page xxxiii of my Preface, that 'the coincidence pointed out by him between the modern names of the planets and the ancient astronomical facts to which they owe, or are supposed to owe, their origin, required an explanation at the hand of experienced astronomers.' Much would depend on the correctness of Bentley's assertion that the occultations of the four planets by the moon took place within the space of about sixteen months, in the years 1424 and 1425 B. C., and that they took place respectively in those Nakshatras from which the names of the planets are derived. If Bentley's calculations should prove incorrect, his whole argument in favour of the date 1424 would at once be disposed of. But if they should turn out correct, then of two things one: either we should have to allow the reality of the observation and the reality of the date implied, or we should have to admit that the Brāhmans, at the time at least of the Purāṇas, possessed sufficient knowledge of astronomy to be able to calculate correctly the longitudes and latitudes of the moon and of four of the planets according to the equinox of the year 1424 B. C. The one result would almost be as interesting as the other. I feel convinced, therefore, that all Sanskrit scholars will appreciate the important service rendered by Mr. Hind in undertaking the troublesome calculation, the results of which I am now able to lay before them:

Nautical Almanac Office, Nov. 21, 1862.

MY DEAR SIR,

I send you herewith the places of the moon and planets about the times indicated in your letter. Ecliptic conjunctions appear to have occurred in each case, but the differences of latitude show that, according to our best tables, Jupiter is the only planet that could have been occulted. The astronomical and not the chronological method of reckoning seems to have been adopted by Mr. Bentley, as you supposed.

Yours, &c.,

J. R. HIND.

The Rev. R. Main, M.A.

PREFACE TO THE

LONGITUDE.

LATITUDE.

	☾	♀	♀—☾	☾	♀	♀—☾
— 1425 Aug. 18, h.	° /	° /	° /	° /	° /	° /
0	69.12	97.28	+ 28.16	— 4. 5	+ 0.2	+ 4. 7
12	76.21	98. 4	21.43	3.39	0.3	3.42
19, 0	83.30	98.40	15.10	3. 8	0.5	3.13
12	90.39	99.16	8.37	2.35	0.6	2.41
20, 0	97.46	99.53	+ 2. 7	1.59	0.8	2. 7
12	104.51	100.31	— 4.20	— 1.22	+ 0.9	+ 1.31

Venus therefore in Ecliptic ☾ with the Moon, about Aug. 20, 3^h 56^m, but differing from her in Latitude, + 1° 55'.

	☾	♂	♂—☾	☾	♂	♂—☾
— 1424 April 16, h.	° /	° /	° /	° /	° /	° /
0	12.43	31. 9	+ 18.26	— 5. 0	+ 1.50	+ 6.50
12	19.49	31.15	11.26	5. 0	1.45	6.45
17, 0	26.58	31.20	+ 4.22	4.56	1.39	6.35
12	34. 9	31.24	— 2.45	4.56	1.33	6.19
18, 0	41.23	31.26	9.57	4.32	1.27	5.59
12	48.38	31.27	— 17.11	— 4.14	+ 1.21	+ 5.35

Mercury therefore in Ecliptic ☾ with the Moon, about April 17, 7^h 22^m, but differing from her in Latitude, + 6° 25'.

	☾	♂	♂—☾	☾	♂	♂—☾
— 1424 April 22, h.	° /	° /	° /	° /	° /	° /
0	98.56	112.35	+ 13.39	— 0.36	+ 1.17	+ 1.53
12	105.59	112.37	+ 6.38	+ 0. 1	1.17	1.16
23, 0	112.59	112.39	— 0.20	0.38	1.17	0.39
12	119.56	112.41	7.15	1.14	1.17	+ 0. 3
24, 0	126.50	112.43	14. 7	1.49	1.17	— 0.32
12	133.42	112.45	— 20.57	+ 2.22	+ 1.17	— 1. 5

Jupiter therefore in Ecliptic ☾ with the Moon, about April 22, 23^h 26^m, but differing from her in Latitude, + 0° 41'.

	☾	♂	♂—☾	☾	♂	♂—☾
— 1424 Aug. 18, h.	° /	° /	° /	° /	° /	° /
0	217.54	224.53	+ 6.59	+ 4.40	— 2.42	— 7.22
12	224. 6	225.12	+ 1. 6	4.23	2.42	7. 5
19, 0	230.13	225.31	— 4.42	4. 4	2.42	6.46
12	236.16	225.50	10.26	3.42	2.42	6.24
20, 0	242.16	226. 9	16. 7	3.17	2.42	5.59
12	248.14	226.28	— 21.46	+ 2.51	— 2.42	— 5.33

Mars therefore in Ecliptic ☾ with the Moon, about Aug. 18, 14^h 17^m, but differing from her in Latitude, — 7° 1'.

In reply to some further questions, whether such near approaches of the moon and the four planets were likely to occur again within the same space of time, and whether, reckoning from the equinox of -1424 , the longitudes of these conjunctions coincided with the longitudes of the Nakshatras from which the names of the planets are derived, I received the following statements from the Rev. the Radcliffe Observer:—

‘With regard to the first of your questions,—it would require an enormously long period to bring the four planets in question into the same relative positions, so as to produce, within an equally short space of time, near approaches of all of them to the moon at ecliptic conjunction. I think therefore we may consider that this set of conjunctions can belong only to the epoch $-(1424-5)$; and there seems to be really some foundation for Bentley’s interpretation of the legend of Daksha’s daughters.

‘This seems confirmed by a comparison of the longitudes of the planets in question with the longitudes of the beginnings of the corresponding Lunar Mansions at this epoch (Mr. Hind’s equinox being taken for -1424).

‘Thus from the data at page xxviii, it appears that, for the epoch -1181 , the beginning of *Āṣvini*, the first Lunar Mansion, is in longitude 23° nearly, and, reckoned from the equinox of -1424 , it would be in longitude 20° nearly.

‘Hence, for -1424 , we have the following table for comparison of the planets’ places with the commencements of the Lunar Mansions from which they are supposed to have derived their names:—

Planet.	Planet’s Longitude.	Longitude of Lunar Mansion.
Mercury	31°	20° <i>Robhīṇī</i> .
Venus	100°	100° <i>Maghā</i> .
Mars	225	233° <i>P. Āshāḍhā</i> .
Jupiter	113°	113° <i>P. Phālgunī</i> .

‘The agreement is certainly remarkable, and probably as close as it could be, considering that the Lunar Mansions must occupy equal spaces.

‘On the other hand, it is said that the names of the planets are most probably of modern origin. If this be true, it would appear that the modern Hindús calculated correctly the conjunctions in question, and formed the legends and assigned the names of the planets afterwards from the Lunar Mansions which they occupied.’

It will thus be seen that the statement of Bentley as to the dates of the four conjunctions of the moon and the planets is fully borne out by Mr. Hind’s calculations, and that the coincidence between the legend quoted by Bentley and the astronomical facts determined by Mr. Hind is a real one. Bentley, it is true, does not give his authority, but Prof. Wilson, in a note to his translation of the *Vishṇu-Purāṇa* (p. 225), speaks distinctly of the legend as occurring in the *Vāyu* and *Līnga-Purāṇas*; and he mentions that these *Purāṇas* appeal to the authority of revelation and tradition in support of the birth of the planets in the Nakshatras *Āshāḍhā*, &c. This appeal is, of course, unfounded, for in the early Vedic literature, and even in the Laws of the *Mānavas*, the very existence of planets is unknown. If, however, at a later time the planets were fabled to be daughters of the Nakshatras by Soma, the moon, ecliptical conjunctions of moon and planets in each Nakshatra would certainly

offer the most natural explanation of such a legend. There is only one other explanation that might be suggested. The *Linga-Purāṇa* specifies the position of sun, moon, and planets at the so-called Great Equinox, and the *Vāyu-Purāṇa* mentions the same position as having happened at the end of one of the Manvantaras, the *Kāksbusha*. At that time the sun is said to have been in *Viśākhā*, the moon in *Kṛttikā*, Venus in *Pushya* (13th Nakshatra, instead of *Maghā*, 15th), Jupiter in *Pūrva-Phālgunī*, Mars in *Aśvīn*, Mercury in *Dhanishṭhā* (1st Nakshatra, instead of *Rohiṇī*, 9th), Saturn in *Revatī*, Ketu in *Āśleṣhā*, and Rāhu in *Bharanī*. This, whether a real or a fanciful configuration, might have given rise to the names of two of the planets, Jupiter and Mars, but it would leave the names of Venus (*Maghābhū*) and Mercury (*Rauhiṇeya*) unexplained. Now *Rauhiṇeya*, as a name of Mercury, occurs in the *Amara-kosha* (I. 1, 2, 27), and in *Halāyudha*; and in the *Hemaṇdra-kosha* this planet is called *Rohiṇisuta*, 'the son of *Rohiṇī*,' and *Saumya*, 'the son of the moon.' (See *Indische Studien*, II. p. 261.) In the same *Kosha*, however, Mercury is also called *Sravishṭhābhū*, 'born in *Sravishṭhā*,' i. e. the first Nakshatra; and this, as will be seen, agrees with the statement quoted above from the *Vāyu* and *Linga-Purāṇas*. Among the names of Mars, *Hemaṇdra* mentions *Aśvīnābhū*; among those of Jupiter, *Phālgunībhava*; among those of Venus, *Maghābhava*. *Hemaṇdra* likewise mentions *Revatībhava* as a name of Jupiter, *Bharanībhū* as a name of Rāhu, and *Āśleṣhābhū* as a name of Ketu, all in conformity with the description of the Great Equinox given in the *Purāṇas*. Whichever explanation of the names of the four planets we adopt, it is certain that the names are of modern date, with the sole exception of *Rauhiṇeya*. None of them occur in the *Sūrya-siddhānta* (see *Sūrya-siddhānta*, ed. Whitney, p. 278); nay, at the time of the *Sūrya-siddhānta*, and with the astronomical views contained in that work, their positions, as far back as -1424, could not have been ascertained correctly by calculation. Whether subsequent astronomers in India possessed the knowledge necessary for such calculations is a question which I feel not competent to answer; but it seems to me almost as incredible as that an observation of the planets which could have been real but once in the history of the world, namely, in the fifteenth century B. C., should have been preserved for thousands of years by mere tradition.

PREFACE

TO THE FIFTH VOLUME OF THE FIRST EDITION.

WHEN in the Preface to the fourth volume of my edition of the Rig-veda I felt it my duty to state that for the future my contributions to Vedic literature could be but small, I hardly imagined that it would still fall to my lot to bring out the remaining two volumes of this work. I consoled myself with the thought that I had placed the most important portion of the Rig-veda and its commentary in the hands of Sanskrit scholars, and I felt certain that no one would blame me if, with the new direction which my studies had necessarily to take, first as Professor of Modern European Literature, afterwards as Professor of Comparative Philology in the University of Oxford, I could not, as before, devote all my time and strength to the study of Sanskrit. For some years I had indeed to allow Sanskrit to become a mere *πάρεργον*, partly in order to be able to keep pace with the advance of two most progressive branches of learning, the history of modern European literature, and the science of language, partly in order to fill those gaps which an almost exclusive devotion to the study of Sanskrit for the space of fifteen years would naturally leave in the general knowledge of any scholar. Life is meant for more, at least I think so, than the mere drudgery of collating MSS. and correcting proof-sheets, and those who know what it is to publish a Sanskrit text for the first time, particularly such a work as Sâyana's commentary, full of extracts from works unpublished, full of allusions to authorities but little known or lost altogether, will understand that the printing of six volumes like the present is enough to occupy the best part of a man's life.

If now, after the lapse of ten years, I resume the work of my youth, intending, if life and health be spared, to complete it without further interruption, I do so not without an effort. What I myself wished to learn from Sâyana, I have learnt, and the critical restoration and editing of his text will involve a sacrifice of time which I can ill afford. My own plan

was to go on with the translation of the Rig-veda, of which the first volume appeared in 1870, and to finish some other works which are even nearer to my heart. But the extremely kind way in which I have been urged by scholars, not only in Europe, but also in India, to complete this edition of the text and commentary of the Rig-veda, left me at last no choice, and I only hope that I may not disappoint my friends in spite of all I have done to comply with their wishes.

It is but too true that as we advance in the commentary of Sāyana, the difficulties in restoring a correct text grow greater rather than smaller. The MSS. become more and more faulty, the omissions more numerous, and the really useful variety of readings, represented before in different independent families of MSS., often dwindles away into the most perplexing uniformity. This, as I suggested on a former occasion, is probably due to the fact that the later portions of this great work were less frequently studied in the schools of India, so that the MSS. which we possess, either in the original or in copies, did not receive the benefit of those corrections to which as editor I owed so much in the earlier portions of the commentary. I have spared no trouble and expense in order to find out whether MSS. of Sāyana could still be discovered in India which might help me over desperate passages or fill up gaps which occur in all our MSS. My friends in India have really scoured the country, and I have to return to them my most sincere thanks for the trouble they have taken for my sake and for the sake of Sāyana. But the result has not been encouraging. No MSS. have been discovered anywhere which do not belong to the three families, A, B, and C, none to supply deficiencies that run through all the members of these families. Only a few weeks ago I received a letter, dated Tanjore, Dec. 27, 1871, from Mr. Burnell, to whom I had sent a number of test passages for the last *Maṇḍala*. His search too has been in vain, and though of one MS. which the proprietor would not let out of his possession, Mr. Burnell has not yet been able himself to make a collation, yet he received trustworthy information that it was in precisely the same condition as the MSS. in my possession. If, hereafter, new and independent MSS. of Sāyana's commentary should come to light, I am quite prepared to find that in some places they may convict me of faults, and supply lacunas which I was unable to fill. But the same fate awaits all critical editions. All I can say is that I have done my best to make my *apparatus criticus* as complete as I could make it, and with that *apparatus* I doubt whether on the whole a more correct text could have been produced

than the one which I have given. There is not one doubtful or difficult passage in the whole of this work where I have not myself carefully weighed the evidence of the MSS., not one where I have not myself verified the exact readings of the MSS. even in those portions which were copied and collated for me by others, except where the originals were out of my reach.

I am well aware of the opinion more or less openly expressed by certain Sanskrit scholars that a work such as Sâyana's commentary did not deserve a critical edition, that the time and care bestowed on it were simply wasted, that a mere reprint of one MS. would have been sufficient for all purposes, and that we, the scholars of Europe, may dispense altogether with the assistance of native scholars and commentators. On these points I decline to be drawn into any argument. I have repeatedly expressed and defended my own views on these matters during the last five and twenty years. My own convictions with regard to them have never wavered, and though I hope I can surrender a conviction even when I have held it for a quarter of a century, I do not think that scholars who simply repeat old and, I think, exploded arguments, without even supporting them with such skill and learning as were employed in their defence by former scholars, have any right to insist on a new reply. The evidence is complete, and I am quite prepared to await the verdict.

I cannot, however, leave this subject without entering my most earnest protest against the language used by a scholar for whose learning, and I ought to add, what is far more important, for whose character I have long entertained a sincere respect, I mean Professor Spiegel of Erlangen. In a discussion lately carried on between him and Professor Roth on the question as to what weight we ought to attribute respectively to traditional interpretation and to modern criticism in translating the sacred books of the ancient world, Professor Spiegel tries to show that my views on this subject differ from those of Professor Roth. He says: 'Max Müller in seiner Übersetzung des Rigveda äussert sich folgendermassen (I. XV): "The word translation, however, has many meanings. I mean by translation, not a mere rendering of the hymns of the Rig-veda into English, French, or German, but a full account of the reasons which justify the translator in assigning such a power to such a word, and such a meaning to such a sentence. I mean by translation a real deciphering, a work like that which Burnouf performed in his first attempts at a translation of the Avesta—a *traduction raisonnée*, if such an expression may be used. Without such a process, without a running

commentary, a mere translation of the ancient hymns of the Brāhmans will never lead to any solid results." Professor Spiegel then continues: 'Wollte man diese Ansicht in aller Strenge festhalten und nur eine solche Übersetzung als eine wirkliche gelten lassen, welche mit einem fortlaufenden Commentare versehen ist, so würde man auf die Frage, ob Luther die Bibel übersetzt habe oder Schlegel den Shakspeare, eigentlich mit einem herzhaften Nein! antworten müssen, denn keiner von beiden hat seiner Übersetzung einen Commentar beigegeben.'

Now this is not a fair way of arguing. I did not say there was only one kind of translation: I said on the contrary that the word translation has many meanings, and I said this, as will appear from the sentence immediately preceding, because, without such a limitation, it would have been extremely presumptuous on my part to call my translation the first translation of the Rig-veda. The sentence immediately preceding the one quoted by Professor Spiegel runs thus: 'It may sound self-contradictory, if, after confessing the help which I derived from these translations, I venture to call my own the first translation of the Rig-veda.' If after that I continue, 'I mean by translation not a mere rendering of the hymns into English, French, or German,' every unprejudiced reader will see that these words have a very different meaning from what they would have if they stood by themselves. They do not mean that there is but one way of translating the Rig-veda, but that the translation which I intend to give is meant to be a *traduction raisonnée*.

As therefore I did not say what Professor Spiegel makes me say, I cannot admit that my views and those of Professor Roth on the proper mode of translating the Rig-veda are opposed to each other. There is ample room for such a translation as Professor Roth shadows forth by the side of my own, and there is hardly a word in Professor Roth's remarks on the subject with which I do not heartily agree. 'Eine richtige Übersetzung,' he says, 'ist der beste Commentar. Ich kann mich darum mit der Ansicht nicht einverstanden erklären, dass eine Übertragung des Veda nur wenig Nutzen bringen könne, wenn sie nicht von einem ausführlichen Commentar begleitet sei, und würde, wenn ich daran denken könnte, ein solches Werk zu unternehmen, mich vielmehr bemühen, nicht in die Noten, sondern in den Text den Schwerpunkt der Arbeit zu legen. Die Übersetzung muss für sich selbst reden, eines Commentars bedarf sie in der Regel nur da, wo sie nicht unmittelbar überzeugend, wo der Übersetzer seiner Sache nicht sicher ist.'

Vor denjenigen Lesern, welche nicht nachrechnen können, auf welchem Weg der Übersetzer zu seinen Combinationen gekommen ist, hat er nicht nöthig sich im Einzelnen zu rechtfertigen, für die andern kann er sich kurz fassen.'

All I can say is that there is much force in these remarks, that I feel the truth of them probably more than any one else, and that I have myself frequently pleaded in exactly the same sense. But I cannot disguise from myself or from others that there is considerable danger in these principles of translation, so boldly enunciated, and that all depends on their application. As applied by Langlois and others they have proved most disastrous, in the hands of Professor Roth they might produce the most valuable results. No one would rejoice more than myself if Professor Roth would publish a translation of the Rig-veda, even without any commentary whatever. The public at large would receive such a translation most gratefully, and for many years to come it would answer nearly all purposes. But as far as Sanskrit scholars are concerned, I doubt whether such a translation, however striking and brilliant, would render the more tedious work which I have undertaken altogether useless. No scholar will be satisfied unless he has the complete evidence before him on which a translation is founded. If a meaning is assigned to a certain word, and we do not know that that meaning proves satisfactory in every passage where that word occurs, if we have the slightest misgiving that one single passage may have been left out, the requirements of true scholarship are not fulfilled, the work is imperfect, and each successive generation will have to go through the same process of collecting and collating again and again.

Besides, the argument which has been urged so strongly by all Sanskrit scholars against the assumed infallibility of native commentators and translators cannot surely be warded off from ourselves. If Sâyana is infallible, it has been said again and again, why does he differ from Yâska or Mahîdhara? why does he even differ from himself? Does not the same apply to ourselves, or is there any scholar likely to submit to the *ipse dixit* of another? Let any one compare, for instance, Professor Roth's translation of the Vedic burial-hymns in the eighth volume, with my own in the ninth volume of the Journal of the German Oriental Society, and he will find that both translations are intelligible, and so far might be said to carry their own conviction; but he will also find that in some very important points they differ. Again, in some of the commonest words Professor Roth's interpretation as given in his Dictionary differs considerably from the interpretation proposed in his earlier essays. To give an instance, we find that in 1846 he translated

apāsām apāstamâ, an epithet of the river Sindhu (X. 75, 7), by 'das wasserreichste der Gewässer,' as if apās were derived from ap, water. In the Dictionary apās is rightly rendered by active, and derived from āpas, opus. Yet in his Original Sanskrit Texts (vol. v. p. 345), published in 1870, Dr. Muir reverts to the old interpretation, rendering apāsām apāstamâ by 'the most abundant of streams.' How are such differences to be settled except by proof, i.e. by a comparison and translation of every passage of the Rig-veda in which the same words and the same ideas occur? Even when this has been achieved, many passages will still remain where that laborious process does not lead us to satisfactory results. But we may honestly say then that all that can be done has been done, and that every one is henceforth left to his own resources. If we keep our *pièces justificatives* to ourselves, no conscientious scholar will accept our conclusions without feeling it his duty to collect the same evidence for himself, and to go over all the passages again as we have done ourselves. Even though I might mistrust my own judgment, the concurrent testimony of the best Sanskrit scholars would leave me no room for doubt on this point, and will certainly not allow me to deviate in future from the method which I have followed in the first volume of my translation.

Having thus, as I hope and trust, made it clear that, if there is any difference of opinion between Professor Roth and myself, it is simply with reference to what at the present moment is likely to be most practically useful, but none whatever as to the principles which ought to be followed in the translation of the Veda or Avesta, I must next complain of the manner in which Professor Spiegel contradicts me with regard to Burnouf's principles of interpretation, and tries to enlist that eminent scholar as a supporter of his own views on the paramount importance of the traditional interpretation of the Avesta. Professor Spiegel thinks it becoming to say: 'Es ist daher "ganz falsch," wenn Max Müller (Essays I. 124, der deutschen Ausgabe) den Standpunct Burnoufs als verschieden von dem meinigen darstellt und sich folgendermassen äussert: "Ein Gelehrter wie Burnouf jedoch, der zum ersten Mal darauf ausging, von jedem Wort des Zendavesta Rechenschaft zu geben, jede grammatische Endung zu erklären, jeden Satz in seine Bestandtheile aufzulösen und die wahre Bedeutung jedes Ausdrucks durch eine etymologische Analyse und Vergleichung verwandter Wörter im Sanskrit zu ergründen, vermochte aus diesen überlieferten Übersetzungen nur geringen Nutzen und Rath zu ziehen." Bekanntlich hat Burnouf gerade das Gegentheil gesagt und seine Arbeiten über das Avesta sind eine fortgesetzte Widerlegung

der eben angeführten Behauptung. Man schlage Burnoufs Schriften auf, wo man will, wo er ein neues Wort erklärt, wird man ihn stets von der Tradition ausgehend finden, die Billigung der traditionellen Angabe bildet gewöhnlich den Schluss seiner Untersuchung, die Abweichung von der Tradition ist Ausnahme.'

Now these are strong words:—but what are the facts? I shall not appeal to those who attended Burnouf's lectures at the *Collège de France*, and who know with what ingenuity and irony Burnouf delighted to dissect the traditional interpretations whether of Sâyana or of Nériosengh or of Anquetil, and how he enjoyed every opportunity of explaining the Veda by the Zendavesta and the Zendavesta by the Veda. I shall appeal to his own printed words in order to show that, from the very beginning, Burnouf looked upon the traditional interpretation of the Zendavesta as, no doubt, extremely useful in a first attempt to disentangle the words and to guess at their meaning, but as of no authority in itself. Whether the tradition was right or wrong, he held that under all circumstances it had to be confirmed by an independent grammatical and etymological analysis of the original text¹.

In his *Commentaire sur le Yaçna*, p. xxvii, he says: 'Le problème que j'avais à résoudre était celui-ci: étant donné un mot zend auquel les Parses attribuent une signification que la comparaison des textes et l'étude des langues qui appartiennent à la même famille ne confirment ni n'expliquent, justifier le sens donné par les Parses ou en trouver un autre.'

Thus he asserts from the very beginning the independence of his criticism. Again, p. xxxii, he says: 'Je fais suivre la version de Nériosengh de celle d'Anquetil, parce que c'est une autre expression du sens traditionnel; et, après avoir mis sous les yeux du lecteur ce double moyen d'interprétation, je me livre à la discussion de chacun des mots du paragraphe, comparant entre elles les variantes des manuscrits, et terminant par un résumé *qui confirme ou rectifie* la traduction de Nériosengh, ou celle d'Anquetil, ou l'une et l'autre à la fois.' . . . 'Car, de trois choses l'une, ou je pense que la traduction de Nériosengh ou celle d'Anquetil, ou l'une et l'autre à la fois, sont exactes, et alors la discussion a pour but de prouver cette opinion; ou, ce qui est beaucoup plus fréquent, je rectifie la traduction d'Anquetil à l'aide de celle de Nériosengh ou de l'analyse du texte; ou enfin, je trouve que la

¹ Chips from a German Workshop, vol. i. p. 138.

traduction d'Anquetil et celle de Nériosengh sont inexactes, mais ni l'une ni l'autre ne me donnent les moyens d'en proposer une nouvelle¹.'

All this was written in 1838, and before Rosen's edition of the first book of the Rig-veda had been published. When Burnouf had discovered what assistance might be derived from the Veda for a correct interpretation of the Zendavesta, he spoke with even greater precision. In the introduction to his *Études sur la langue et sur les textes Zends*, he writes (in 1840): 'La plupart de ces termes sont obscurs, et Anquetil en a rarement saisi le véritable sens; souvent même la tradition des Parses, qui a servi de base à son travail, se tait sur leur signification précise, et l'analyse philologique peut seule en faire soupçonner l'origine et l'application. Ici, comme dans mon Commentaire sur le Yaçna, je ferai amplement usage de ce dernier moyen; mais j'aurai l'avantage d'y joindre les secours que fournit la connaissance plus avancée aujourd'hui du dialecte védique. Grâce aux travaux d'un savant à jamais regrettable (Fr. Rosen), nous pouvons maintenant étudier une portion assez étendue du Rigvêda, et mettre à profit, pour l'intelligence des livres zends, un texte qui n'était pas accessible au moment où j'ai publié le commencement de mon Commentaire sur le Yaçna. Les analogies nombreuses qu'offrent les Vêdas avec ce que nous possédons du Zend Avesta, sous le rapport du langage et des idées, ne seront, je le pense, méconnues de personne . . .'

Still more striking than in the case of grammatical forms is the complete independence with which Burnouf treated the Parsi tradition, whether embodied in Anquetil's or Nériosengh's translation, when discussing questions of doctrine. Thus, to mention but one instance², the dogma of the resurrection, which, according to Anquetil's translation, would seem to be mentioned again and again in the ancient Zend texts, was completely eliminated by Burnouf's analysis³, and though he gives Nériosengh credit for not introducing this dogma, yet he adds at once, 'l'inexactitude manifeste de la version de

¹ See on the true character of Burnouf's system of interpretation the words of Darmesteter in the *Sacred Books of the East*, vol. iv. Introduction, pp. xxi seq.

² *Études sur la langue et sur les textes Zends*, pp. 1-82.

³ Though Burnouf's explanation of *vispâi yavê*, for all time, and of *yavaê ka yavaêtâtâê ka*, for ever and ever, seem beyond the reach of criticism, it is curious to observe the expression *visvâyave* in the Veda (X. 22, 14) used in the sense of for ever, once for

all. *Visvâyuh*, too, must frequently be taken in the Veda as an adverb, meaning 'always.' In passages like I. 27, 3; 67, 6; 68, 5, &c., the sense forbids to take *visvâyuh* as a nominative, the accent shows that it is not a vocative of *visvâyus*. Professor Benfey rightly translates it by 'Lebenslang'; Professor Roth takes *visvâyuh* everywhere as an adjective in the sense of *visvâkriehî*, dwelling among all people. This is a case in point where a translation of all the passages in which *visvâyuh* occurs could alone show whether it should be taken as an adjective or as an adverb.

Nériosengh infirme gravement l'argument négatif que je me crois en droit de tirer de son texte.'

I could add many more passages to show that Burnouf, though never neglectful of the assistance which the tradition of the Parsis offers for an interpretation of the Avesta, always asserted the supremacy of European scholarship, and that he did this the more strongly the more he advanced in his study of the Avesta and the Veda. But the extracts I have given will suffice to show that what I wrote of Burnouf was written deliberately, more deliberately, I trust, than Professor Spiegel imagined. That it would have been almost impossible for Burnouf to decipher the language of the Avesta without the assistance of the Parsi tradition is well known to all Zend scholars. As a preliminary step that tradition was as indispensable to the students of the Avesta, as Sâyana's commentary was to the students of the Veda. But when the time came 'to give an account of every word in the Zend texts, to explain each grammatical termination, to parse every sentence, and to establish the true meaning of every term,' then, I repeat again, Burnouf found that both Anquetil and Nériosengh offered him but scant assistance. More than this I did not intend to say, and I doubt whether on calmer reflection Professor Spiegel would say again that in this I was 'quite wrong.' The sincere regard which I have always entertained for Professor Spiegel made it impossible for me to allow such expressions, as coming from him, to pass unnoticed and unchallenged, nor do I stand alone in regretting that in their crude, and my friend Professor Spiegel will forgive me for adding, in their somewhat rude form, they should ever have been allowed to appear in the pages of the Journal of the German Oriental Society.

But allowing even that people might differ as to the real value of the Veda and, more particularly, of Sâyana's commentary, I feel that a work which is the oldest literary record of the Aryan, if not of the whole human race, together with that commentary which represents to us the last result of native traditional exegesis, deserved to be edited once for all with at least the same care as the love-songs of Catullus or of Walther von der Vogelweide. Nor should I have consented to be the editor unless I had been allowed to follow my own judgment in these matters, and to apply in editing Sâyana's commentary the same principles of critical scholarship which I had learnt to respect in the schools of Hermann and Haupt.

Some years ago, on receiving two new MSS. from India, I gave a short account of their relative position and value in the Journal of the Royal Asiatic

Society (December, 1866). I here subjoin the more important portions of that article.

Having lately received two new MSS. of Sâyana's commentary on the Rig-veda, I thought that a few lines on the character of these MSS., and on the proper use to be made of Sanskrit MSS. in general, might be of some interest both in England and in India. I owe these MSS. to the kindness and enlightened generosity of Dr. Bhao Daji, who is well known to the members of the Royal Asiatic Society, both as an intelligent collector of Indian antiquities, inscriptions, and manuscripts, and as a careful and successful inquirer into the history and chronology of India. I had explained to him and to other friends of mine in India the great difficulties I have to contend with in editing the two final Ashtakas of the Rig-veda. Whenever I heard of the existence of an old or otherwise promising MS. of Sâyana, I always sent to my correspondents in India a number of test passages, in order to find out whether the MS. in question contained any independent readings. A collation of three or four passages in which all my MSS. shared exactly the same mistake, was generally sufficient to establish whether or no the new MS. represented an independent family, and a comparison of some other passages in which one of the three families had its peculiar faults or omissions, sufficed to show to which of the three the MS. belonged.

It is well known by this time that a mere collation of MSS. and an accumulation of various readings are of little use for critical purposes. MSS. are copied one from another, and if we have ten MSS. all copied from the same original, the various readings of these MSS. are clearly of no documentary value whatever. It is quite possible that here and there some of the more intelligent copyists may have been struck by the palpable errors of the original before them, and the corrections which they introduced may carry conviction to every reader. Yet, according to the principles of diplomatic criticism so well laid down by Lachmann, and at present adopted by all classical scholars of note, these corrections can claim no more authority than the conjectures of any living scholar, unless it can be proved, and this is very difficult, that the copyist had before him more than one MS. at the time. The object of diplomatic criticism is not to restore the most correct or the most plausible text, but that text, with all its mistakes and omissions, which a comparison of all the MSS. at our disposal places within our reach. Hence our first object in examining and collating MSS. must be to establish their respective worth and weight as witnesses. We ought to be most careful

not to allow ourselves to be swayed either by the beautiful writing or by the age of any MS. Though the age of a MS. is always a matter of considerable importance, it happens not unfrequently that a modern copy possesses greater documentary value than an older copy, for the simple reason that it was copied straight from a MS. of greater age than any which we have access to. This is the case, for instance, with regard to the Ca MS. of *Sāyana*, which, although the oldest, is of far less value critically than the modern MS. A Colebrooke. Let it once be established that out of ten MSS., B, C, D, are copied from A; that E, F, G, H, I, can all be traced back to a common source; and that J stands by itself:—then the office of an editor is simply to establish for each doubtful passage the reading of A, the reading that will account for the variations, if any, in E, F, G, H, I, and the reading of J. To give one of these readings in the printed text and the others in the notes, is all that can be required of him. After confronting in numerous places the evidence of three witnesses, it will, generally, be possible to arrive at an estimate of their respective value, and it is no doubt the greatest triumph of diplomatic criticism if it is possible, by conclusive evidence, to establish the paramount authority of one among three or more apparently independent traditions. In classical philology, where we have mostly to deal with MSS. which directly or indirectly must be traced back to the original MS. of one individual author, the establishment of one supreme authority is an object never to be lost sight of. In India, where the individual author is frequently merged in a school, and where oral teaching opens, even in modern times, so wide a door to disturbing influences, we must be prepared to arrive in the end at several independent authorities, generally localised in the principal seats of Brāhmanic learning. Thus, although there may have been one original text of the *Rāmāyana*, it would clearly be in vain to attempt to restore that text by subjecting the two traditional texts to an eclectic criticism. All that an editor can do, is to give either the one or the other text according to the MSS. and to the commentaries, belonging to the one or the other school. The same applies to literary works which are ascribed to individual authors, as the play of *Sakuntalā*, ascribed to Kālidāsa. Here, too, the two traditional texts or ‘recensions’ must be kept apart, though, in this case, it is less difficult to decide which of the two is the original. With regard to the text of the *Vedas*, the Brāhmins themselves recognised the existence of independent traditions or branches (*sākhās*); they chronicled the various readings of the

hymns and even of the Brâhmanas, and this at so early a date that we cannot ascribe these variations to the negligence of scribes, but only to the influence of oral tradition, kept up in different families and schools. What applies to the text of the Vedas, applies with equal, or even greater, force to their commentaries. Although the commentary of Sâyana was composed as late as the fifteenth century of our era, and although I possess one MS., written not more than about a hundred years later, yet that MS. (Ca) cannot claim the supreme authority, which, for instance, the codex Laurentianus A claims among the MSS. of Sophocles. The MS. of Colebrooke (A 2), although of a much more modern date, about 1761 A.D., represents in innumerable passages a less corrupt and less mangled text; at all events a text which could not possibly have passed through that phase which is exhibited in Ca. I have repeatedly, in the Prefaces to my edition of the Rig-veda, explained the principles by which I have been guided in restoring the text of Sâyana. Having to supply a text that should be practically useful, I have now and then had to deviate from the strict principles of diplomatic criticism, so far as to place manifest blunders, even when they were supported by all the MSS., in the notes. I have chiefly done so when none of the readings of the MSS. would have yielded any sense whatever, or, when I was enabled, by consulting the originals from which Sâyana quoted, to support my corrections by independent authority. I have on two or three occasions allowed an explanation, though it appeared in one or two MSS. only, and was clearly a marginal note due to the hand of a later student, and not Sâyana's own, to form part of the printed text, simply because I imagined it would be useful, and might be passed over if given only in the notes. Deviations like these from the strict rules followed by Lachmann, Haupt, and others, have always been noted in the *Varietas Lectionis*. I do not wish to defend them even in the edition of a work like Sâyana's commentary, and I have tried to avoid them in the later volumes.

In order to show the position which the two new MSS. of Sâyana, lately received from Dr. Bhao Daji, hold in the well-established pedigree of Sâyana's MSS., I have chosen a passage where Sâyana gives a long extract from a Brâhmana. Such extracts are generally full of blunders, and unless they can be verified in the original from which they are taken, they are very troublesome to an editor. Their usefulness, however, for determining the relative position of our MSS. is all the greater, because the scribes, who had little difficulty in correcting blunders in the uniform and business-like

style of Sāyana, found it more difficult to deal with the antiquated words and grammatical forms of the Brāhmanas, and therefore contented themselves generally with copying letter by letter the original before them. It will be seen at one glance, by comparing the texts of the various MSS. in this passage, that of the two MSS. lent to me by Dr. Bhao Daji, the one which I mark CB belongs to the B class, the other which I mark AD belongs to the A class. The first MS. (CB) is written in a beautiful hand, with large and distinct letters, and contains both text and commentary. It has no date, at least not in that portion of it which I was able to examine. The other MS. (AD) is likewise written in a very distinct hand, but the letters are smaller and less carefully formed. In the centre of each page, space is left for inserting the text, but it is only in the sixth Ashtaka, and in the seventh as far as fol. 51, that the text has been added. In the eighth Ashtaka the commentary occupies the whole page, no space being left for the text. At the end of the eighth Ashtaka a date is given, 1813, as it would seem, of Samvat, i.e. 1757 A.D. The name of the writer is not clear, but it may be meant for Sadāsim, the son of Gagannātha. Whoever the writer was, he lived, like the writer of Colebrooke's MS., at Benares, and this so far confirms my opinion that the A class represents the Benares text, in the same manner as the B class represents the scholastic tradition of Bombay and Punah, and the C class, at least in the earlier Ashtakas, that of Calcutta. In order to explain the arrangement of the following extracts, I have only to add that the first class of MSS. comprises, besides the MSS. of Dr. Bhao Daji and Colebrooke, the two C MSS., which, as I pointed out in the Preface to the second volume of my edition (p. viii [see now vol. i. p. xxxii]), are in the later Ashtakas derived from an A source¹. Taylor's MS. too, which in the earlier Ashtakas belonged to the B class, and was therefore marked B 4, belongs in the eighth Ashtaka to the A class. How this came to pass is easily explained by the fact that these MSS. were copied from different originals lent to Taylor, Mill, and Wilson by persons residing in different parts of India. The second, or C class, is now represented by one MS. only, the oldest hitherto known in Europe, which I continue to quote as Ca. In the third, or B class, B 1 is the MS. of Stevenson; B 2 the MS. of Burnouf, as copied by me (I hope, correctly) in 1846; B 3 is the new

¹ Dr. Mill's MS. (C 2 or C Mill) and Professor Wilson's MS. (C 4 or C Wilson) were both copied at Calcutta, but not from either A or Ca, so that occasionally they supply independent readings where the other A MSS. are either corrupt or imperfect. (See Rv. VIII. 91, 3; 91, 4; 101, 14, &c.)

copy mentioned by me in the Preface to the second volume, now in the hands of Dr. Goldstücker, and kindly collated by him for me; BM is a short fragment of the last Ashtaka which I received from Dr. Haug; CB is the MS. lent me by Dr. Bhao Daji. The last line gives the text as it may be re-established from an intercomparison of the three families of Sâyana's MSS. I do not maintain that it represents exactly what Sâyana wrote, still less that it gives the correct text of the Sâtyâyanaka. It is simply impossible, with the MSS. at our disposal, to restore a text that might claim to be identical with Sâyana's own writing. All that can be claimed for our text is that it represents Sâyana's writing as far as it can *now* be restored with the help of our MSS. It gives what is obtainable with a strict observance of the rules of diplomatic criticism. It is not only possible, but extremely likely, that if to-morrow we obtained Sâyana's own manuscript, whether from the ruins of Vidyânagara, where a complete collection of his works is said to have been buried, or from the MS. which Dr. Haug saw at Ahmadabad, and to which he assigns the date of Samvat 1526, A.D. 1470, we should find slight variations between Sâyana's original and the nearest approach to it that is within our reach. It is still more likely that if a MS. of the Sâtyâyanaka were recovered in India, there might be between it and our own restored text, considerable discrepancy. The students of Sâyana's commentary know that this is frequently the case when Sâyana quotes from Brâhmanas and Sûtras, of which we possess both MSS. and printed texts; and we have our choice between supposing that Sâyana quoted from memory and without caring about minute accuracy, or that he quoted from a sâkhâ different from that which is before us. It would be easy, no doubt, to improve the text of the Brâhmana, as here printed, by conjecture. But those who know the mischief done by conjectural criticism in classical scholarship, will deprecate, most strongly, any countenance given to it by Sanskrit scholars. It may be truly said that the chief business of modern critics is to cleanse the text of the classics from the improvements introduced by the ingenious editors of the last three centuries, and we ought not to neglect this lesson in preparing our own *editiones principes*. Let an editor give what there is, and let the commentator and translator say what might be, or what ought to be.

A	अचोक्ताख्येन	शाठ्यायनकं असमातिं राज्याप्रौष्ठं
AD	अचोक्ताख्येन शाठ्यायन	शाठ्यायनकं असमातिं राज्याप्रौष्ठं
C 2	अचोक्ताख्येन	शाठ्यायनकं असमातिं राज्याप्रौष्ठं
C 4	अचोक्ताख्येन	शाठ्यायनकं असमातिं राजाप्रौष्ठं
B 4	अचोक्ताख्येन	शाठ्यायनकमसमातिं राज्यप्रौष्ठं
Ca	अचोक्ताख्येन	शाठ्यायनकं असमातिराद्य प्रौष्ठं
B 1	तचोक्ताख्याने	शाठ्यायनकं । असमितिं राज्यात्प्रौष्ठ
B 2	तचोक्ताख्याने	शाठ्यायनकं ॥ असमितिं राज्यात्प्रौष्ठ
B 3	तचोक्ताख्याने	शाठ्यायनकं असमीतिं राज्यात्प्रौष्ठ
BM	तचोक्ताख्याने	शाठ्यायनकं असमीतिं राज्यात्प्रौष्ठ
CB	तचोक्ताख्याने	शाठ्यायनकं असमीतिं राज्यात्प्रौष्ठ
	Text in M. M.'s edition. अचोक्ताख्याने ¹	शाठ्यायनकं । असमातिं ³ राद्यप्रौष्ठं

A	गोपायना अभ्यागमंस्ते खांडवे सचमासताद्य हासमातौ
AD	गोपायना अभ्यागमंस्ते खांडवे सचमासताद्य हासमातौ
C 2	गोपायना अभ्यागमंस्ते खांडवे सचमासताद्य हासमातौ
C 4	गोपायना अभ्यागमंस्ते खांडवे सचमासताद्य हासमातौ
B 4	गोपायना अभ्यागमंस्ते खांडवे सचमासताद्य हासमातौ

¹ The B MSS. differ from the A and Ca MSS. by putting तच instead of अच. The repetition of शाठ्यायन is a slip of the writer of A D.

² All B MSS. have आख्याने right, while the A MSS. have the mistake आख्येन, which reappears in the still more corrupt Ca उक्ताख्येन.

³ All the B MSS. blunder in the third vowel of असमातिं; the A MSS. are right; Ca blunders in leaving out the anusvāra. The patronymic name of Asamāti, which I suppose to be राद्यप्रौष्ठं, is corrupt in all MSS.; the A MSS. agree in राज्याप्रौष्ठं except

B 4, which has been corrected, and C 4, which has the slight variation of राजाप्रौष्ठं; while the B MSS. support throughout at all events the vridhi vowel of the third syllable, which also appears in the faulty reading of Ca: B 1 and 2 are more closely united, and so are B 3, BM, and CB; the former giving राज्यात्प्रौष्ठ or *ष्ट, the latter राज्यात्प्रौष्ठ or *प्रौष्ठ; see Rv. X. 60, 5. On Asamāti see Lassen, Indische Alterthumskunde (first edition), vol. i. p. xiii. note 31; Colebrooke, Misc. Essays, I. p. 25.

{ Ca गोपायनोयं अभ्यंगासंस्तेषां खांडवे सचमासताद्य हासमातौ

{ B 1 गोपायना अभ्यंगासंस्ते खांडवे सचमासतथा हासमातौ

{ B 2 गोपायना अभ्यंगासंस्ते खांडवे सचमास तथा हासमातौ

{ B 3 गोपायना अभ्यंगासंस्ते खांडवे सचमास मातौ

{ BM गोपायना अभ्यंगासंस्ते खांडवे सचमास मातौ

{ CB गोपायना अभ्यंगासंस्ते खांडवे सचमास मातौ

Text in M. M.'s edition. गोपायना¹ अभ्यगमंस्ते² खांडवे सचमासताद्य हासमातौ

{ A राज्यप्रोष्ठे किलाताकुली दूषतुरसुमीयौ त ह स्मानमौ

{ AD राज्यप्रोष्ठे किलाताकुली दूषनुरसुमीयौ त ह स्मानमौ

{ C 2 राज्यप्रोष्ठे किलाताकुली दूषनुरसुसीयौ त ह स्मानमौ

{ C 4 राज्यप्रो। ष्टे किलाताकुली दूषनुरसुसीयौ त ह स्मानमौ

{ B 4 राज्याप्रोष्ठे किलाताकुली दूषतुरसमीयौ त (म) ह स्माहनमौ

{ Ca राज्यप्रोष्ठे किलाताकुली दूषतुरसमीयौ न ह स्मानमौ

¹ BM stands alone in furnishing the right reading गोपायना, the correction probably of an individual copyist, unsupported even by the nearest MS. CB. The short vowel in the second syllable is equally peculiar to BM.

² The right reading अभ्यगमंस्ते is nearly preserved in A. Other MSS. belonging to this class, C 2, C 4, and AD slide into अभ्यगमंस्ते. [This is the reading

of R.] B 4 seems to give अभ्यगासंस्ते, and this is the reading of Ca. The B MSS. add to it a new mistake अभ्यगासंस्ते.

³ The A class and Ca have throughout the right reading प्रासत, followed by चय, which I think is meant for चय. B 1 and 2 have taken तथा as one word, and left प्रास without the त, thus rendering it unintelligible. B 3, BM, and CB have all the same lacuna.

B 1	राज्यात्पाष्टे	कुली दूषनुरसुमीयौ तमह स्मानमौ
B 2	राज्यात्पाष्टे	कुली दूषनुरसुमीयौ तमह स्मानमौ
B 3	राज्योत्प्रीष्टे	किलांताकुली दूषनुरसुमीयौ नमह स्मानमौ
BM	राज्योत्प्रीष्टे	किलांताकुली दूषनुरसुमीयौ तमह स्मानमौ
CB	राज्यात्प्रीष्टे	किलांताकुली दूषनुरसुमीयौ नमह स्मानमौ

Text in
M. M. n.
edition.

राथप्रीष्टे¹ किलांताकुली ऊषतुरसुरमायौ² तं ह³ स्मानमौ

¹ The patronymic has again puzzled the scribes. The A and Ca MSS. now agree in राज्यप्रीष्टे or राज्याप्रीष्टे. B 4 brings in the long आ in राज्याप्रीष्टे, which seems to come from B though accidentally only. B 1 and 2 have राज्यात्पाष्टे and ०ष्टे, to which they inclined before; while B 3, BM, and CB approach to their former blunder राज्यात्प्रीष्टे.

² The anusvāra in किं is the characteristic mark of the A class. B 1 and 2 are held together by their common lacuna; B 3, BM, and CB by the anusvāra on the second syllable.

³ The spelling of दूषतुः or दूषतुः seems to point to ऊषतुः. The verb वस, to dwell, may be construed with a locative, in the sense of 'to dwell with.'

⁴ असुमीयौ is probably intended for असुरमायां. The readings of the different MSS. might seem to suggest समीपौ or असमीपौ, but I prefer असुरमायौ because this word is used in the Tāndya Brāhmaṇa XIII. 12, 5. There we find two Māyā's, evidently treated as females, but acting a similar part to that assigned to the two priests in our legends. I subjoin the text and Sāyana's commentary (MS. Wilson 396, p. 161^a): गौपायनानां वै सचमासीनानां किरातकु-
आवसुरमाये अंतःपरिध्यसूत्राकिरतां तेऽमे त्वं नो
अंतम इत्यभिमुपासीदंसेनासूत्रस्युत्वंसदाव ते तर्ह्य-
कामयंत कामसनि साम गूदः काममेवैतेनावरंध
इति ॥ Comm. गौपायनानां गौ(गो?)पगोपायां
सचमासीनानां सचसनि कुर्वतामुषीयामसूत्राया-
नकिरातकुली। किराता स्नेहाः। तमुष्यस्ये असु-

रमाये असुरसंबन्धिनी माये अंतःपरिधि आहवनी-
यस्य परिधीनां मध्यदेशे प्राकिरतां। प्रकर्षेण व्यधि-
पतां। कू विधिप इति धातुः। ततस्ते गौपायना अमे
त्वं नो अंतम इति तृचेनापिमुपासीदन्। उपानच्छन्।
असुवन्नित्यर्थः। तेनोपसदनेनापिः प्रसादात्पुनरात्मी-
यानसूत्रस्युत्पन्नं। अवलयन्। मायापरिधिपान्युनरा-
दाय प्रबलानकुर्वन्नित्यर्थः। ते गौपायनास्तस्मिन्समय
एतदेव तर्ह्यकामयंत तस्माद्गूदः। कामसनि कामप्रदं।
गतमन्यत् ॥ Here then किरातकुली would have to
be taken in the sense of 'of the race of, or similar
to Kirātas,' it would be a feminine, corresponding to
असुरमाये, and the singular in the feminine would
therefore be किरातकुली, masc. किरातकुलः. In our
passage, on the contrary, किलांताकुली must be a
masculine in the nom. dual, and would therefore lead
us to suppose that किरात and अकुलि were the names
of the two sorcerers. They occur again as male
demons in the Satapatha Brāhmaṇa I. 1, 4, 14, and
in the Bṛihaddevatā. Sāyana in his commentary on
the Satapatha Brāhmaṇa explains किराताकुली by
किरातश्चाकुलिश्च द्वावसुरपुरोहितौ बभूवतुः। In
another passage, the Tāndya (XIII. 7, 12) uses the
fem. termination of the dual (ध्वसे for ध्वसौ) for the
masc. Here, however, the commentator calls it किं-
न्यत्ययः. [R reads ऊषतुः समायौ.]

⁵ The A MSS. agree on त ह, i. e. तं ह, for the म
of B 4 is from the margin. The B MSS., on the con-
trary, all point to तमह.

- A निधायोदनं पवनो म्रौ मांस यथासुरा रात्रं दग्धेष्वाकवः
 AD निधायोदनं पवनो म्रौ मांस यथासुरा रात्रं दग्धेष्वाकवः
 C₂ निधायोदनं पवनो म्रौ मांस यथासुरा रात्रं दग्धेष्वाकवः
 C₄ निधायोदनं पवनो म्रौ मांस यथासुरा रात्रं दग्धेष्वाकवः
 B₄ निधायोदनं पचतो म्रौ मांस मथासुरा अन्नं दग्धेष्वाकवः
 Ca निधायोदनं पचतो म्रौ मांसं यथासुरा च दग्ध्वा कवयः
 B₁ निधायोदनं पचतो म्रौ मांसमथासुरा रात्रं दग्धेष्वाकवः
 B₂ निधायोदनं पचतो म्रौ मांसमथासुरा रात्रं दग्धेष्वाकवः
 B₃ निधायोदनं पचतो म्रौ मांसमथासुरा रात्रं दग्धेष्वाकवः
 BM निधायोदनं पचतो म्रौ मांसमथासुरा रात्रं दग्धेष्वाकवः
 CB निधायोदनं पचतो म्रौ मांसमथासुरा रात्रं दग्धेष्वाकवः
 Text in M. M.'s edition. निधायोदनं¹ पचतोऽम्रौ मांसमथासुरा अन्नं दग्धेष्वाकवः

- A पराबभूवुः तमसमातिं रायप्रौष्टं गोपायनामाहुतयो
 AD पराबभूवुः तमसमातिं रायप्रौष्टं गोपायनामाहुतयो
 C₂ पराबभूवुः तमसमातिं राद्य प्रौष्टं गोपायना मा हुतयो
 C₄ पराबभूवुः तमसमातिं राद्य प्रौष्टं गोपायना मा हुतयो
 B₄ पराबभूवुः तमसमातिं राज्यप्रौष्टं गोपायनानामाहुतयो
 Ca पराबभूवुः तमसमातिं रायप्रौष्टं गोपायनं मा हुत तो
 B₁ परा समति रायप्रौष्टं गोपायनामाहुतयो
 B₂ परा समति रायप्रौष्टं गोपायनामाहुतयो
 B₃ परा समति रायप्रौष्टं गोपायनामा हुतयो
 BM परा समति रायप्रौष्टं गोपायनामा हुतयो
 CB परा समति रायप्रौष्टं गोपायनामा हुतयो
 Text in M. M.'s edition. परा³बभूवुः । तमसमातिं रायप्रौष्टं गोपायनानामाहुतयो

¹ निधायोदनं marks the A and Ca MSS.; निधायोदनं the B MSS.

² The A MSS. agree in मांस यथा, instead of मांसमथा which is intended by the B MSS. B₄ has the B reading, and alone of all MSS. supplies the reading अन्नं. In Ca the two readings are mixed.

³ In the lacuna after परा and in समति we have marked features of the entire B class. B₄ has its own peculiar mistake, पराबभूवुः, which could only refer to the two Asuras, while it is meant for the Ikshvākus, i. e. Asamāti and the Rathaproshtas.

- { A भ्यतपन् सा च वीदिमौ किलाताकुली इमा वै मा गौपा-
 AD भ्यनयन् साच वीदिमौ किलाताकुली इमा वै मा गौपा-
 C₂ भ्यतपन् साच वीदिमौ किलाताकुली इमा वै मा गौपा-
 C₄ भ्यतपन् साच वीदिमौ किलाताकुली इमा वै मा गौपा-
 B₄ भ्यतपन् स्तो ब्रवीदिमौ किलाताकुली इमा वै वे मा गोपा-
 { Ca त्व तयन् सौ ब्रवीदिमौ कि रं ला राकुली इमा वै गोपा-
 { B₁ भ्यपतन् सो ब्रवीदिमो किलाताकुली इमा वै मा गोपा-
 B₂ भ्यपतन् सो ब्रवीदिमो किलाताकुली इमा वै मा गोपा-
 { B₃ भ्यपतन् सो ब्रवीदिमो किलाताकुली इमा वै मा गोपा-
 BM भ्यपतन् सो ब्रवीदिमो किलाताकुली इमा वै मा गोपा-
 CB भ्यपतन् सो ब्रवीदिमो किलाताकुली इमा वै मा गोपा-
 Text in M. M.'s edition. ऽभ्यतपन्¹ सोऽब्रवीदिमौ किलाताकुली इमा वै मा गौपा-

- { A यनानामाहुतयो भितपंतीति तावब्रूतां तस्य वा अयमेव
 AD यनानामाहुतयो भितपंतीति तावब्रूनां तस्य वा अयमेव
 { C₂ यनानामाहुतयो भितपंतीति तावब्रूनां तस्य वा अयमेव
 C₄ यनानामाहुतयो भितपंतीति तावब्रूनां तस्य वा अयमेव
 { B₄ यनामाहुतयो नितपंतीति तावब्रूतां तस्य वा आवमेव
 { Ca यनानामाहुतयो भिनयंतीति तावब्रूतां तस्य वा आवामच
 { B₁ यना अभिपतंतीति तावब्रूतां तस्य वा अयमेव
 B₂ यना अभिपतंतीति तावब्रूतां तस्य वा अयमेव
 { B₃ यना अभिपतंतीति तावब्रूतां तस्य अयमेव
 BM यना अभिपतंतीति तावब्रूतां तस्य अयमेव
 { CB यना अभिपतंतीति तावब्रूतां तस्य अयमेव

Text in M. M.'s edition. यनानामाहुतयो² ऽभितपंतीति तावब्रूतां तस्य वा⁴ आवमेव⁵

¹ The A class is again marked by retaining the correct **भ्यतपन्** though not always clearly written, whereas the B MSS. have clearly **भ्यपतन्**.

² The B MSS. again agree in the mistake **गोपायना**.

[R has **इमे वै मा गौपा**.]

³ The B class is sharply marked by the lacuna of

आहुतयो and again by **अभिपतंति** instead of **अभितपंति**, and the short vowel in **वरिष्वो**.

⁴ The omission of **वा** shows the close relationship of B₃, BM, and CB.

⁵ The original reading was probably **आवमेव**; cf. *Satapatha Brāhmaṇa* I. 1, 4, 15, **आवमिति इत्योच्चारणं**.

- { A भेजो स्या अवं प्रायश्चित्तिरापं तथा करिष्यावो यथा
 AD भेजो स्या अवं प्रायश्चित्तिरापं तथा करिष्यावो यथा
 C 2 भेजो स्या अवं प्रायश्चित्तिरापं तथा करिष्यावो यथा
 C 4 भेजो स्या अवं प्रायश्चित्तिरापं तथा करिष्यावो यथा
 B 4 भिषजो स्थ अवं प्रायश्चित्तिरापं तथा करिष्यावो यथा
 Ca भेषजौ स्तं अचं प्रायश्चित्तिराचं तथा करिष्यावो यथा
 B 1 भेषजौ स्थ अवं प्रायश्चित्तिरायं तथा करिष्यवो यथा
 B 2 भेषजौ स्थ अवं प्रायश्चित्तिरायं तथा करिष्यवो यथा
 B 3 भेषजौ स्थ अवं प्रायश्चित्तिरायं तथा करिष्यदो यथा
 BM भेषजौ स्थ अवं प्रायश्चित्तिरायं तथा करिष्यदो यथा
 CB भेषजौ स्थ अवं प्रायश्चित्तिरायं तथा करिष्यदो यथा
 Text in M. M.'s edition. भिषजौ¹ स्व अवं प्रायश्चित्तिरावां तथा करिष्यावो यथा

- { A न्वेता नाभितपंतीति तौ परेत्य सुबंधोर्गोपायनस्य स्वपतः
 AD न्वेता नाभितपंतीति तौ परेत्य सुबंधोर्गोपायनस्य स्वपतः
 C 2 न्वेता नाभितपंतीति तौ परेत्य सुबंधोर्गोपायनस्य स्वपतः
 C 4 न्वेता नाभितपंतीति तौ परेत्य सुबंधोर्गोपायनस्य स्वपतः
 B 4 न्वेता नाभितपंतीति तौ परेत्य सुबंधोर्गोपायनस्य स्वपतः
 Ca न्वेता नाभिनयंतीति त्वै परेत्य सुबंधोर्गोपायनस्य स्वपतः
 B 1 न्वेता ॥ तीति तौ परेत्य सुबंधोर्गोपायनस्य स्वपतः
 B 2 न्वेत ॥ तीति तौ परेत्य सुबंधोर्गोपायनस्य स्वपतः
 B 3 वेत तीति तौ परेत्य सुबंधोर्गोपायनस्य स्वपतः
 BM न्वेत तीति तौ परेत्य सुबंधोर्गोपायनस्य स्वपतः
 CB न्वेत तीति तौ परेत्य सुबंधोर्गोपायनस्य स्वपतः
 Text in M. M.'s edition. न्वेता² नाभितपंतीति तौ परेत्य सुबंधोर्गोपायनस्य स्वपतः

¹ The mistake भेजो in AD, A, C 2, and C 4 indicates a closer relationship between these three MSS.

² The lacuna after न्वेता in the BMSS. is important; likewise the coincidences between B 1 and B 2 on one side, and between B 3, BM, and CB on the other. [R has न्वेता.]

³ सुबंधोर्गो is a mistake that distinguishes the B MSS. from the A and Ca MSS. सुबंधे in C 2 is a mere *lapsus calami*, repeated in C 4. So is गोपा in AD and B 4, and again प्रपत in AD. Is चाकृत intended for चाकृत?

- { A प्रमत्तस्यासुमाहुत्यातः परिधिं न्यधत्तानमित्यादि ॥
 AD प्रमत्तस्यासुमाहुत्यातः परिधिं न्यधत्तानमित्यादि ॥
 C 2 प्रमत्तस्यासुमाहुत्यातः परिधिं न्यधत्तानमित्यादि ॥
 C 4 प्रमत्तस्यासुमाहुत्यातः परिधिं न्यधत्तानमित्यादि ॥
 B 4 प्रमत्तस्यासुमाहुत्यांतः परिधिं न्यधत्तानमित्यादि ॥
 { Ca प्रमत्तस्यासुमाहृत्यातः परिधिं निधत्तानमित्यादि ॥
 { B 1 प्रमतस्यासुमाहुत्यांतः परिधिं न्यधतामित्यादि ॥
 B 2 प्रमतस्यासुमाहुत्यांतः परिधिं न्यधतामित्यादि ॥
 B 3 प्रमतस्यासुमाहुत्यांतः परिधिं न्यधातामित्यादि ॥
 BM प्रमतस्यासुमाहुत्यांतः परिधिं न्यधतामित्यादि ॥
 CB प्रमतस्यासुमाहुत्यांतः परिधिं न्यधतामित्यादि ॥
 Text in
M. M.'s
edition. प्रमत्तस्यासुमाहुत्यांतः परिधिं न्यधत्तानमित्यादि ॥

I publish in this volume the first portion of the *Index verborum*, and shall publish the second portion at the end of the sixth volume. This index was made before I began the publication of the Rig-veda and Sâyana's commentary, and it was by its help only that I was enabled to make my way through the intricacies of that work. I had at first made a separate index for each *Mandala*. These ten indices were afterwards copied for me, and arranged as one continuous index. Lastly, in order to remove any mistakes that might have happened during this process, I secured the services of a young Sanskrit scholar, who once more carefully verified every reference before the MS. was sent to Press.

So many scholars engaged in the study of the Veda have seen and consulted this Index during the last quarter of a century that I need hardly say what it is, and what it is not. It is an *index verborum* in the strict sense of the word, so much so that in the rare cases where two words happen to have the same outward form and the same accent, they have not been separated, although they differ in their meaning and in their grammatical character. The words are given throughout in their *Pada* form.

¹ The A MSS. agree in न्यधत्तानमि° instead of न्यधत्तां. Ca stands alone with निधत्तानमि°, while the B MSS. just miss the right reading by the omission of one त. B 3 has न्यधाता°, where the long â is a blunder of the copyist. [R has °माहुत्यांतःपरिधिं न्यधत्तमित्यादि.]

I had intended to omit all the real Galitas, but I found, after the printing had progressed too far, that they had been left in the earlier *Mandalas*, and I was therefore obliged to give up my original intention on that point. I believe that all that can be done to secure the correctness of the references has been done, but I am not so sanguine as to suppose that all mistakes have been avoided. I have myself detected several in the portion now printed, and if any of my friends will kindly send me such errata as they may discover while using the index, I shall not fail to publish them at the end of the sixth volume.

F. MAX MÜLLER.

PARKS END, OXFORD,
1872.

P R E F A C E

TO THE SIXTH VOLUME OF THE FIRST EDITION.

WHEN I had written the last line of the *Rig-veda* and *Sâyana's* commentary, and put down my pen, I felt as if I had parted with an old, old friend. For thirty years scarcely a day has passed on which my thoughts have not dwelt on this work, and for many a day, and many a night, too, the old poets of the *Veda*, and still more their orthodox and painstaking expositor, have been my never-failing companions. I am happy, no doubt, that the work is done, and after having seen so many called away in the midst of their labours, I feel deeply grateful that I have been spared to finish the work of my life. But habits established for so long a time, are not broken without a wrench, and even now I begin to miss my daily task: I begin to long for some difficult and corrupt passages to grapple with, for some abrupt quotation from the *Sâtyâyanaka* to verify, or for some obscure allusion to *Pâṇini* to trace back to its original source.

It was in the year 1845, when attending the lectures of Eugène Burnouf at Paris, that for the first time my thoughts became fixed on an edition of the *Rig-veda* and its voluminous commentary. I still see the eager faces of a number of young scholars, sitting round the table where Burnouf was lecturing, with a vivacity, a keenness, a flow of knowledge which I have never seen surpassed. Most of those who then attended his lectures, have since

become famous in Oriental literature. I need only mention the late Dr. Goldstücker, the late Abbate Bardelli, and of those who are still among us, Gorresio, Nève, and last, not least, R. Roth. I was the youngest of them all, and though I had published my first book, the translation of the *Hitopadesa*, my ideas of Sanskrit literature did not reach much beyond Kālidāsa's poetry, the epic poems, the systems of philosophy, and the Upanishads. Nothing, I thought at that time, could in beauty of thought or expression surpass the Upanishads. I had translated some of them for Schelling, while attending his lectures at Berlin, had copied some of the commentaries from MSS. of the Royal Library there, and was thinking of devoting myself to that branch of literature. Well do I remember my surprise when I heard Burnouf speaking of these Upanishads as works of small importance, compared with the older portions of the Veda, the Mantras and the Brāhmanas. Burnouf was lecturing then on the first book of the Rig-veda, prepared by F. Rosen, and published after his death, in 1838. I still possess some of the notes which I took at his lectures, with extracts from Sāyana's commentary, of which Burnouf possessed a complete copy, with passages from the Nirukta and the commentary on the Nirukta, works at that time hardly known in Europe. After a time, Burnouf lent me some of his MSS., and encouraged me to copy certain portions of them. It was hard work at first. I often despaired, and but for his encouragement, but for his frank acknowledgment, that he himself, too, could not always make out the arguments of Sāyana, I should never had the courage to persevere.

My own ambition had not yet risen beyond an edition of the text of the Rig-veda, with extracts only from Sāyana's commentary. No more was really wanted, I thought; and I had Colebrooke's authority for holding that opinion. 'The Vedas,' Colebrooke wrote at the end of his celebrated essay on the Sacred Writings of the Hindus, 'are too voluminous for a complete translation of the whole; and what they contain would hardly reward the labour of their reader, much less that of the translator. The ancient dialect in which they are composed, and especially that of the three first Vedas, is extremely difficult and obscure: and, though curious, as the parent of a more polished and refined language (the classical Sanskrit), its difficulties must long continue to prevent such an examination of the whole Vedas, as would be requisite for extracting all that is remarkable and important in those voluminous works. But they well deserve to be occasionally consulted by the Oriental scholar.'

But here I met with the strongest remonstrances from Burnouf. Not only

the text, but the commentary, too, he maintained, if they were to be published at all, should be published in their entirety, and after a careful collation of all the MSS. then accessible in Europe. Extracts could never be depended upon, for the most difficult passages would, as usual, be left out, and after a time the work would have to be done again.

At that time, I confess, I was hardly able to grapple with Sâyana's commentary, at least with the most difficult portions of it, nor was there any prospect of my being able to collate the most important MSS. of Sâyana, which were in England. Burnouf therefore advised me to try the Yagur-veda. I copied the whole of Mahîdhara's commentary from a MS. which I owed to Burnouf's liberality¹. But in the end I arrived at the same result, viz. that without a collation of other MSS. it would be impossible to carry out a really scholarlike edition of that work.

My disappointment was great, but I determined not to be beaten. I saw that it was absolutely necessary for me to spend some time in England; and I secured the necessary funds by working hard for other Sanskrit scholars, copying, among other things, the complete text of the Aitareya Brâhmana in Roman letters for the late Baron Eckstein. When once settled in the library of the old East-India House, surrounded by the MSS., not only of the Rig-veda and Sâyana, but of the numerous works constantly referred to by Sâyana, I saw that the plan, first sketched out for me by Burnouf, and I ought to add, by the late Dr. Goldstucker, was the right one, and that it could be realised. I worked on till a portion of the work was finished; and after obtaining the patronage of the old East-India Company, I was able to publish the first volume in 1849.

We are now in 1874; and in writing the Preface to this, my last volume, the words used by another scholar return to my memory, and seem best to express what I wish to say: '*Adolescens manum admovi, senex, dum perficerem, factus sum, ut videtur.*' And again: '*Habes hoc opus absolutum serius quam promiseram, et expectabam. Nosti conditionem rerum humanarum. Multa saepe accidunt quae non sinunt nos ad amussim cogitata perficere.*' Twenty-five years are certainly a long time, and when I saw how some of my kind friends clamoured against the delay that had occurred in the publication of Sâyana, though I could not but feel gratified at their impatience, I began to fear that I might really be to blame. I therefore tried to make out an account

¹ [This copy I lent to Professor Weber for his edition of the Yagur-veda, and it is now deposited in the Royal Library of Berlin.]

of my stewardship, and the result was as follows. In looking through my notes, I found that since 1849, there were only three years during which I was prevented from going on with my work; one year, when I was out of health; another, when I had to wait for the renewal of the grant at the time of the extinction of the East-India Company; and a third, when expecting a MS. which had been discovered in India, and promised to be, if not the original, at least much more ancient than any of those on which I had based the critical restoration of Sâyana's commentary. I cannot deny that during the last twenty-five years, I have also done some other work, in the science of language, mythology, and religion, and that I have not thought, that a man can live, or ought to live, by Sanskrit alone. But after deducting the three years, when it was impossible for me to print, I found, to my own surprise, I confess, that I had published in my two editions of the Rig-veda, the large one with, and the small one without the commentary of Sâyana, what would amount to an annual volume of nearly 600 pages *octavo*, during twenty-five consecutive years. If my friends in Brahma will kindly take into account, that during that time I also published two editions of my History of Ancient Sanskrit Literature; two editions of my Sanskrit Grammar; the Prâtisâkhya, belonging to the Rig-veda, text, translation, and notes; and the first volume of my translation of the Rig-veda, I think they will admit, that I have not been altogether faithless to my first love.

But though on the score of mere quantity my conscience does not smite me, it is far otherwise with reference to the quality of my work. During the last twenty-five years Sanskrit scholarship, particularly with regard to Vedic literature, has advanced so rapidly, that I myself feel most deeply, how much more perfect an edition of Sâyana might have been, if begun now, instead of in 1850. I believe, however, that I did all that could be done at the time, and I fear, or rather, I hope, that an edition begun in 1875, by one of our young Sanskrit scholars, would probably share the same fate in the year 1900. What I did was this. I tested all the MSS. which I could get access to in Europe, in order, first of all, to find out their true genealogical relationship. After I had discovered that out of the three clearly marked families, none could claim to represent the original text of Sâyana, I determined on the only course that, under the circumstances, seemed possible: I selected in every doubtful case that reading towards which the three families pointed, or from which their divergence might best be explained. In following this course, however, I met with two difficulties. In the first *Ashtaka*, more

particularly, but also in the beginning of some of the other Ashtakas, and again in the commentary on certain very popular hymns, many of the MSS. had been so much used for private study, that they were not only full of marginal notes, containing corrections and additions, but that some of these had actually found their way into the body of the MSS. themselves. While this facilitated the process of restoring a correct, or at all events, a plausible and readable text, it disturbed, for a time at least, the exact genealogical position of the principal MSS., and thus rendered a strict adherence to the only true principles of criticism impossible. In the first Ashtaka, therefore, I contented myself with giving Sâyana's text, chiefly from the A and C classes; and I feel it my duty to warn future editors of Sâyana, if there ever be such, that with the new MSS. that have come to hand since my first volume was published, there will probably be ample room for critical gleanings: partly by a more strict adherence to the principles of diplomatic criticism, partly by a more careful examination of the originals from which the numerous quotations in the commentary are derived. Some passages which seem to require emendation in the first Ashtaka, have been pointed out by Professor Weber, Mr. Muir, and others; and I gladly avail myself of the opportunity of examining these more carefully, partly in order to avow frankly, where I have erred; partly in order to show, that in many cases I was not unprepared for the objections that have been made, and that I chose such readings as I have chosen with a full appreciation of all the difficulties by which they seem to be surrounded.

Professor Weber dwells chiefly on five passages in the Introduction to Sâyana's commentary where, as he thinks, emendations are necessary. The quotation on p. 12, l. 8 [now p. 7, l. 2], can now be verified from the Taittiriya Brâhmana II. 1, 2, 12. It ought to be, यथातिथये प्रदुताय शून्यायावसथायाहार्यं हरंति तादृगेव तत्, 'to sacrifice after the sun has risen, is as if one brought food to an empty dwelling for a departed guest.' Here I see that the A class, then represented by the old MS. at Paris, collated for me by Dr. Goldstücker, gives यमुन् याया; the C class, represented by C 1, equally at Paris, gives यमुन् यायावसथाय; while B 1 has the right reading, शून्यायावसथाय. This is also confirmed by my own MS. Ca, which at that time I did not possess. How little the other MSS. in India would have helped, may be seen from the reading, adopted by Dr. Roer in the Bibliotheca Indica, vol. i. p. 13, l. 8, यथातिथये प्रदुतायासूर्यायावसथाय.

On the same page, line 29 [now l. 18], प्रमायुक्ते is no doubt what Sâyana

ought to have written, and I see that Dr. Roer has adopted it. If I retained **प्रमायुक्तो**, it was partly because the best MSS. give that reading, partly because I did not know then the meaning of *pramâyuka*. It is one of the words which Wilson's Dictionary did not supply. In the course of my reading it occurred to me for the first time in the Nirukta III. 5, a passage not mentioned in the Dictionary of Böhtlingk and Roth. From its frequent occurrence in the Brâhmanas, we are now all familiar with the meaning and the origin of the word. That it was not easily intelligible, however, even to Indian readers, may be gathered from my own MS. Ca. Here the passage is given *in margine*, and correctly; but after writing **प्रमायुकः**, the writer himself adds a new marginal gloss, **हिंसायुक्तः**.

On page 21, line 23 [now p. 11, last line], I should have separated **मानयति**, if I had known the passage in the Taittirîya Samhitâ VII. 4, 19; but in that case, I should most likely have corrected **अवे अवाले अवे** to **अवे अवालयवे**, which is the correct reading there (see Taitt. Prâtis. XI. 17), whereas the reading of the MSS. of Sâyana, as adopted in my edition, is supported by the *ipsissima verba* of Pânini, VI. 1, 113; Siddhânta-kaumudî, vol. ii. p. 510.

In the other passages, where the reading which I adopted has been challenged, it will be seen that I was right, and that my critics were wrong. Thus with regard to **दष्टं**, on page 34, line 15 [now p. 18, l. 33], Professor Weber has no doubt discovered, since he pointed out the various reading of **दष्टं** as one of his five necessary emendations, that in writing **दष्टं** I had adopted the right reading, the passage being an extract from the Pâniniyâ Sikshâ, published by himself in the Indische Studien, vol. iv. p. 271. Why are not such technical terms as *gîtin*, *sira/kampin*, etc., given in the Petersburg Dictionary?

There remains the fifth passage, p. 35, l. 6 [now p. 19, l. 6 seq.], where it was thought, that I ought to have written **तथारिच्यते** instead of **तथा रिच्यते**. However, here, too, Professor Weber will have since discovered that I was right; for the Taittirîya Âranyaka II. 16, from which the quotation is taken, has **रिच्यते**, not **आरिच्यते**. **रिच्यते** means, he is left behind, he fails, or, as the commentator explains it, he is deprived of glory, a meaning which does not belong to **आरिच्यते**.

So much with regard to the five necessary corrections, for such asuddha's as p. 31, l. 28 [now p. 17, l. 18], **अन्नदः** for **अन्नादः**, and p. 41, l. 6 [now p. 22, l. 5], **तदु हा** for **तदु ह**, need not be noticed.

Mr. Muir also had suggested a correction in the Introduction¹, viz. the addition of न on p. 4, l. 3 [now p. 2, l. 28], after इति चेत्. In a later edition, however, he withdraws his objection, having been informed, as he says, by Professor Goldstücker that न is often omitted, though understood after इति चेत्. I need hardly say, that it was on the very ground adduced by Professor Goldstücker that, much against my own wish, I decided not to insert the न, which was wanting in the best MSS. then accessible to me. But I must state at the same time, that seeing the न in Roer's edition, and likewise in my own carefully-revised MS. Ca, I should certainly insert the न in a new edition, and likewise put a stop after शरीरत्वात्.

These doubts and difficulties carry me back many years, and though I well remember how I did my best with such a knowledge as I then possessed to overcome them, yet I am perfectly aware and ready to confess that on many points I ought to have decided differently. All I can say is, that those were the days when other scholars wrote of Etendhras², or could not distinguish between षाडिकमाबुदात्तत्वं and आष्टमिकं सर्वाबुदात्तत्वं³, so that here, too, the Indian maxim might be taken to heart:

खलः सर्वपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति । आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥

Many of the difficulties I had to contend with at first and single-handed, have disappeared during the progress of this work. The MS. Ca, which I owe to the kindness of Professor Wilson, was of considerable assistance throughout. The *Index verborum*, once made, enabled me, in many a difficult passage, to confront the numerous explanations of the same or similar words in different parts of Sāyana's commentary, and thus to discover the drift of his arguments. Many of the books, too, referred to by Sāyana, and which, when I began my edition, I possessed in MS. only, such as the Nirukta, the Aitareya Brāhmaṇa, Âsvalāyana, the Taittirīyaka, and other works, have since been published in more or less critical editions; and last, not least, Pāṇini's Grammar, which in 1847 was still a book with seven seals, has been rendered more and more intelligible by the combined labours of native and European scholars.

But, on the other hand, the MSS. of Sāyana in the progress of my work became worse and worse, so much so that a scholar who was best acquainted with the MSS. at my disposal, declared that a critical restitution of the last books of Sāyana would be altogether impossible. Nor were the editions of the

¹ Sanskrit Texts, vol. iii. p. 61.

³ See Preface to the first volume of the first edition.

² Roth, Zur Litteratur und Geschichte des Weda, vol. i. p. xxiv. note 1. p. 133.

works to which Sâyana referred, always a help. Before they were published, I felt obliged to restore the text of each passage, as well as I could, partly from the MSS. of Sâyana, partly from the MSS. of the works themselves. After their publication, I had often the additional difficulty of finding out whether the *textus receptus* was to be accepted or to be rejected.

This is a point which will require some elucidation, and I shall therefore give a few instances to show how dangerous it would have been, if I had in every case surrendered the readings of Sâyana's MSS. for the published text of the works to which he refers.

I begin with Pânini, the text of whose Sûtras might seem to be the least exposed to critical doubts. Yet it will be seen that I have in several cases adopted a reading different from that of Böhlingk's edition, and that I have done so for some good reason. In the commentary to I. 9, 2, I adopted at first the reading of B.'s edition, द्वितीयाटीःखेनः (Pân. II. 4, 34), but in doing so I was wrong. I ought to have followed the MSS. of Sâyana, which consistently give द्वितीयाटीःखेनः, a form which is not correct grammatically, but supported by an irresistible weight of evidence. I therefore restored that reading in I. 105, 19; III. 9, 5; X. 125, 8. The Mahâbhâshya (p. 402^b) has the same reading. [In the second edition, 1887, Böhlingk reads द्वितीयाटीःखेनः.]

When speaking of the two possible forms उणादि and उणादि (Preface to vol. iv, see above, p. lxxi seq.) I explained the rules which Pânini and most grammatical writers seem to have followed with regard to the final letters of technical terms. If what I stated there, is true, and I know of no one who has controverted it, then I could not in X. 68, 7 adopt the reading of Pân. II. 4, 79, as given by Böhlingk, but had to write instead तनादिभ्यस्तथासोः. The same rule applies to Pân. III. 1, 79, as quoted by Sâyana, I. 19, 8; I. 30, 14, etc.; to Pân. III. 2, 168, as quoted I. 25, 14; to Pân. V. 4, 11; to Pân. VI. 4, 156, as quoted I. 36, 6; to Pân. VII. 1, 2, as quoted I. 6, 4. I was wrong also in I. 3, 1, in adopting at first the text of Böhlingk, Pân. III. 1, 32, सन्नायन्ता धातवः, and I afterwards followed the authority of the MSS., in writing सन्नायन्ता धातवः, Rv. I. 8, 4, etc. [In the new edition, Böhlingk has adopted the spelling तनादि° etc.]

With regard to Pân. III. 1, 80, I was doubtful for some time whether I ought to follow Böhlingk's text, धिन्विह्वयोर च, or the reading of the best MSS. धिन्विह्वयोरच्च. I saw there was no support for Sâyana's reading either in the Calcutta edition, or in the Siddhânta-kaumudi, or in the Mahâbhâshya (p. 45^a), yet the MSS. of Sâyana were so consistent that I wrote धिन्विह्वयोरच्च in I. 6, 3; I. 10, 7; I. 92, 1; I. 117, 25; III. 11, 4; IX. 91, 5; X. 101, 2; X. 128, 5.

It may seem to some critics that I went too far in altering the text of Pāṇini IV. 2, 43, by inserting सहाय. This word, no doubt, falls under the same rule, but it forms the subject of a Vārttika. Sāyana, however, may have mixed up the Sūtra and the Vārttika, and if he did so, it would have gone beyond the duty of an editor to correct him in such matters. [See Varietas Lectionis to Rv. Bh. III. 60, 1.]

In Pāṇ. IV. 4, 117, Böhtlingk writes घञौ च instead of घञौ च. The च, however, is here not merely euphonic, but marks the accent of च, as we see from Rv. I. 13, 10, घञञित्वादंतोदात्तत्वं. I therefore had to follow the authority of the MSS. in writing घञौ, Rv. I. 13, 10; X. 120, 8. [It is corrected in Böhtlingk's new edition.]

I was misled twice, Rv. I. 93, 8, and III. 41, 1, by an emendation introduced by Böhtlingk, to write Pāṇini's Sūtra VI. 3, 92, विश्वदेवयोश्च टेरञ्चतौ वप्रत्यये. It ought to be विश्वदेवयोश्च टेरञ्चतावप्रत्यये, and I adopted this afterwards, in accordance with Sāyana's MSS. The Calcutta edition of Pāṇini and the Siddhānta-kaumudī (vol. i. p. 179) give विश्वदेवयोश्च rightly, and Böhtlingk also in his Notes inclines towards it. It is the only possible reading, because there is no such word as विश्वच्. [Böhtlingk has now corrected it.] The reading of ञ्चतौ वप्रत्यये is more doubtful, because the Calcutta edition of Pāṇini and the Siddhānta-kaumudī give ञ्चतौ वप्रत्यये, and explain the Sūtra accordingly. Sāyana, however, preferred, as far as it is possible to judge, the reading ञ्चतावप्रत्यये, which I therefore adopted in IX. 93, 4. [See Varietas Lectionis to Rv. Bh. I. 93, 8; III. 41, 1; IX. 93, 4.]

More serious mischief has happened in the case of Pāṇ. VII. 1, 47. Here the text of the Sūtra is quite right, but in the commentary, both the Calcutta edition and Böhtlingk's give दत्ताय instead of दत्ताय. This ungrammatical form, I am grieved to say, has found its way, by an extraordinary accident, into my large edition, for though I corrected it in the Pada-text and in the commentary (X. 85, 33), it has remained unaltered in the Samhitā-text. The result has been that it crept into my small edition of the two texts, and likewise into the *Index verborum*. I know, of course, that it could be defended as a license allowed in writing (see Böhtlingk, Notes to Pāṇini VIII. 4, 47), but I should be sorry to avail myself of such an excuse.

In Pāṇ. VII. 3, 57, I believe the right reading would be सङ्घिटोर्जेः, or सङ्घिटोर्जेः, as in the Calcutta edition and the Siddhānta-kaumudī. I adopted at first the reading adopted by Böhtlingk, सङ्घिटोः, but changed it afterwards for सङ्घिटोर्जेः. See Rv. IX. 65, 9, seq. [It has now been printed सङ्घि* throughout. So also Böhtlingk's new edition.]

In Pân. VIII. 3, 66, Böhtlingk gives सद्दिरप्रतेः. The Calcutta edition has the same, likewise the Siddhânta-kaumudî, vol. ii. p. 37. There may be some reason why Pânini wrote सद्दिरप्रतेः, and Târânâtha distinctly explains it, सद्दिरिति प्रथमा षष्ठ्यर्थे इत्याशयेन व्याचष्टे सद्देरिति. Sâyana, however, was evidently not aware of any sufficient reason for so ungrammatical a proceeding, and as I had to edit Sâyana, and not Pânini, I wrote throughout सद्देरप्रतेः. See Rv. Bh. I. 5, 1; I. 22, 8; III. 14, 2, etc. [See Varietas Lectionis to Rv. Bh. I. 5, 1.]

I hold by no means that we are justified in altering the received text of Pânini, or even of his commentator, according to the authority of the MSS. of Sâyana. Sâyana is not even consistent in his own manner of quoting Pânini. Thus instead of तित्स्वरितः, VI. 1, 185, he sometimes writes तित्स्वरितः; instead of नयजादी, the dual, in Pân. VI. 1, 173, he sometimes writes नयजादिः; instead of हरयो रे, Pân. VI. 4, 76, he allows himself occasionally to quote the other reading, हरयोः, Rv. Bh. X. 130, 5.

Frequently, too, Sâyana expresses himself with a briefness which one feels at first inclined to correct, but which one becomes accustomed to in the course of his work. At first I always corrected अविद्यमानत्वं into अविद्यमानवत्त्वं, which is the only correct form. But as Sâyana knew this perfectly well, it became clear to me after a time, that he considered अविद्यमानत्वं sufficient for all practical purposes. See Rv. Bh. X. 116, 7. In the same manner he sometimes says स्वरः for प्रकृतित्स्वरः. So again in X. 136, 7, Sâyana explains the genitive of विषयस् as an accusative, but having done the same again and again, he does it sometimes more briefly, and says क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये षष्ठी. This, at all events, is clearly the reading of the MSS. in this and in other places (VI. 49, 12), and I saw no reason why I should alter it. What was in his mind was evidently to appeal to the Vârttika, I. 4, 32, 1, for giving to the Sampradâna the meaning of that which can be reached by the action of the verb, and then to quote Pân. II. 3, 62, for showing that the sixth case can stand in place of the fourth. He might have said, पानक्रियया प्राप्यत्वात्संप्रदानत्वेन चतुर्थी; cf. I. 4, 10; VIII. 96, 17; IX. 74, 8; IX. 97, 15; and then have continued, चतुर्थ्ये षष्ठ्यर्थे वदन्ति वदन्तीति संप्रदानार्थे षष्ठी.

Such passages in which an editor abstains from treating his author magisterially are, as I know from painful experience, the very passages for which the editor himself is afterwards treated magisterially by perfunctory critics.

In Pânini's Grammar the text is generally as firmly established as in the hymns of the Rig-veda, and therefore there could be but few passages in which I felt doubtful between the authority of the MSS. and the printed text. This

was more frequently the case with the Vārttikas, and it will be seen that these glosses, as quoted by Sāyana, differ frequently from that form in which they appear in our editions of Pāṇini.

When, however, we come to other works, such as the Unādi or Phit-sūtras, the difficulties increase immensely. At first I had only Dr. Böhtlingk's edition of the Unādi-sūtras to consult, and with the help of Uggvaladatta's excellent commentary, I could generally arrive at some conclusion as to what was, if not the original reading, at least that which Sāyana intended to follow. Afterwards Dr. Aufrecht gave us an edition of this very commentary, and thereby reduced very considerably the labour of determining the right reading. Still in many of these Sūtras, Sāyana constantly either adds or omits a verb, which does or does not suit him, and an editor of Sāyana is bound to be guided, in each case, by the respective weight of the MSS. Thus in Sūtra I. 3, Sāyana inserts रङ्गि after चटि, see I. 10, 2; III. 52, 5, etc., while in the editions राङ्गः is treated as a bahulaka derivative under Sūtra I. 1. [See Varietas Lectionis to Rv. Bh. I. 10, 2.]

Sūtra I. 23 Bö. (24 Aufr.), Sāyana adds दृशिभ्यः at the end, Rv. Bh. I. 5, 2; I. 11, 4, etc. It also occurs in the MS. of Uggvaladatta, but I doubt whether it should have been added in an edition of the Sūtras. Uggvaladatta himself does not explain it in his commentary, the reason being that he gives it in Sūtra I. 27 Bö. (28 Aufr.), where he derives pasu from it. At all events दृशि ought not to be in both Sūtras. In I. 51, 5, Sāyana brings पिमुः under the same Sūtra, I. 23 (24).

Sūtra I. 30¹, Sāyana reads रंघि, in order to explain रघुः. See Rv. Bh. I. 52, 5.

Sūtra I. 40, Sāyana reads अथेः संप्रसारणं धः किञ्च, and when he explains विधुरः in I. 87, 1, he particularly adds बह्वचनानाङ्गत्वं न भवति ।. The MS. of Uggvaladatta has the same reading, अथेः संप्रसारणं धः किञ्च ।, and at the end विधुरादीररचणेः, i. e. रचणेः.

Sūtra I. 74 is sometimes quoted by Sāyana चायः को च, see Rv. Bh. III. 61, 3. As the same reading occurs in Uggvaladatta, and as in III. 11, also, Sāyana, III. 34, 3, reads छेद ई च instead of छेद इच्च, I did not think it right to make any alteration. [That the spurious passage, mentioned in the Varietas Lectionis to Rv. Bh. I. 27, 11, has चायः किः, only confirms its spuriousness.]

In Sūtra I. 139, Sāyana changes the last नीम्बो to क्षीम्बो, Rv. Bh. I. 5, 1. This seems right, though the ordinary reading नीम्बो can be defended.

¹ Aufrecht's edition is to be understood henceforward, except where special reference to Böhtlingk's edition is made.

Sûtra I. 151 appears generally as अग्निमुषीत्यादिना instead of अग्नु०, I. 9, 1; II. 4; III. 9, 6. Another peculiarity in Sâyana's quotations of this Sûtra is that he inserts रणि after ऋटि, in order, as it would seem, to explain रण्. Yet, where that word occurs, he explains its etymology differently, I. 65, 5; I. 66, 3. [See Varietas Lectionis to Rv. Bh. I, 9, 1; 14, 2; III. 9, 6. The रणि is very doubtful.]

Sâyana is not always guided by the exact wording of the Sûtras. Thus he quotes Sûtra I. 153, in order to explain the formation of ऋष्वः, and, as that Sûtra explains not ऋष्वः, but रिष्वः, he simply changes रिष्व into ऋष्व, and substitutes ष for षन्, Rv. I. 64, 2; III. 32, 7.

Sâyana quotes सय्यभूमां तुट्च as a Sûtra (cf. Uggvaladatta on Un. I. 156), in order to explain सप्त, but as in III. 7, 1, he assigns to सप्त the meaning of सर्पणस्वभाव, he allows by bahulakatva the substitution of षप् for सप्, and remarks on the irregularity of the accent which, if the suffix be kanin, ought to have been on the first syllable.

He likewise quotes a Sûtra for the formation of नवन् and दशन्, viz. III. 9, 9, शुद्धोर्गुदश्च (this is the reading of Ca too), adding afterwards गुणश्च, which applies to गु, while दश्च would teach the substitution of दन् for दंश्, which Uggvaladatta accounts for by नलोपः. Soon after, however, III. 23, 3, Sâyana again quotes this Sûtra, but in a slightly different form, viz. शुद्धोर्गुणश्च (thus also in Ca), which is better with regard to नवन्, but not with regard to दशन्. [See Varietas Lectionis to Rv. Bh. III. 9, 9; 23, 3.]

Sâyana does not consider that when a number of ready-made words are given after suffixes which differ in accent only, as, for instance, रक् and रन्, they are all to follow the accent of the suffix mentioned in the Sûtra immediately preceding. Uggvaladatta, no doubt, puts this interpretation on the Sûtras, but not Sâyana, nor, if we may judge from I. 23, 1, the Manoramâ. [Spurious passage, see Var. Lect. l. c.] Thus in II. 28, he quotes the âdyudâttas, like रंद्ः, as formed by रन्, I. 2, 6; I. 3, 5; III. 10, 9; but the antodâttas, such as ऋक्, वुर, मद्, उय, मुक्, also तीव्र, he quotes as formed by रक्; cf. I. 1, 6; I. 23, 1. [The latter passage spurious, see Varietas Lectionis.] In III. 26, 5, several MSS. have ऋचेंद्रायेति निपातनाद्ग्रन्थयः, or दुग्रन्थयः (Ca), and I believe रग्रन्थयः is what Sâyana really intended.

Sûtra II. 60, Sâyana quotes either as ऊवः सुवश्च, I. 12, 6; I. 58, 4, or as जुहोतेर्देहीर्बश्च, in III. 31, 3.

According to Sâyana I had always quoted Sûtra II. 90, as युजिबुधिहयः किञ्च instead of युधिबुधिहयिभ्यः किञ्च [Böhtlingk, II. 87]. Sâyana explains युवानः by it in

III. 43, 6; III. 57, 4. I see that Dr. Aufrecht has **दृशः**, but not **युधि**, and in this he is supported by *Ugvaladatta*. [See *Varietas Lectionis* to III. 57, 4; IV. 2, 3.]

In II. 97 (92 Böhlingk), too, I am glad to see that Dr. Aufrecht has adopted the reading **सुयसेर्चन्** instead of **स्वसेर्चन्**; *Sâyana*'s MSS. are unanimous in I. 71, 1; and *Ugvaladatta*'s reading, twice repeated, viz. **सेर्चन्**, is of course impossible.

In II. 105 (100 Böhlingk), I see that Dr. Aufrecht has changed **कषेरादेश चः** into **कषेरादेश चः**, which is, no doubt, in accordance with *Ugvaladatta*'s view. *Sâyana*, however, differs, and refers to the *Sûtra* in explanation of **चर्वणि**. See III. 37, 4. [Also I. 17, 2, see *Varietas Lectionis*.]

In *Sûtra* III. 2, *Sâyana* omits **चि**, while *Ugvaladatta* admits it, a fact not without significance, as I pointed out in my *History of Ancient Sanskrit Literature* (1859), p. 249. I also pointed out in the same work, that the *Sûtra* III. 140, which explains the formation of so modern a word as *dînâra*, i.e. *denarius*, was distinctly mentioned by *Ugvaladatta* as not explained in two of the earlier commentaries, and that the etymology of *tirîta*, as given in IV. 184, is left out, according to *Ugvaladatta*, in the *Nyâsa*, and, as I showed, in the *Mahâbhâshya* also. Dr. Aufrecht has added to these spurious words which I had obelized, one more, viz. *mihira*, the Persian *mîhr*, in *Sûtra* I. 52, but much more remains to be done before we can hope to obtain a really critical edition of the *Ârsha-text*¹ of these ancient *Sûtras*.

It is quite clear from *Rv. Bh.* I. 4, 1; I. 25, 2; I. 92, 10, that *Sâyana* read *Sûtra* III. 30, as **हृनिभ्यां कृः**. I do not say, that this was the right reading; all I maintain is, that I should not have been justified in altering it.

Sometimes *Sâyana*'s commentary gives *Sûtras* which are wanting in our editions of the *Unâdi-sûtras*. Thus the word *dharuna* is not explained, but *Sâyana* brings it under *Sûtra* III. 49, by adding **धरेणिलुक्च**, see I. 121, 2. In order to explain **योषा**, he adds, III. 38, 8, **युमुचि** after **कषि** in *Sûtra* III. 62; in order to explain **चस्त**, he adds, I. 66, 9, **चसि** before **हसि** in *Sûtra* III. 86. [See *Varietas Lectionis* to *Rv. Bh.* I. 5, 10. Also I. 18, 3; 25, 9; 100, 15; III. 35, 10; V. 9, 1.]

In *Sûtra* III. 96 seq. I had altered **आयः** into **आयः** on the authority of *Sâyana*'s MSS. This has been accepted by Dr. Aufrecht also; but on the authority of *Ugvaladatta* he retains **गृहि**, which I had printed in I. 27, 8, and afterwards altered to **ग्रहि**, I. 91, 3, on account of *Pân.* VI. 1, 16, and similar passages.

¹ See *Ugvaladatta* on *Un.* III. 91.

Sûtra III. 99 was given by Böhlingk (III. 98) as सुवः क्तिथरकंदसि, in support of सुवेयः. It was clear that this had to be altered into सुवः क्तिथरकंदसि, in order to explain the Vedic form सुवेयः. But Uggvaladatta, and with him Dr. Aufrecht, read the Sûtra as सुवः केय्यरकंदसि, in order to explain the word सुवेयः. That there is such a word as सुवेयः in Vedic literature, has not been shown; it certainly does not occur in the Rig-veda. But there occurs in the Rig-veda X. 120, 6, the word सुवेयः as applied to Purandara, and Sâyana quotes our Sûtra in support of it. We must therefore partly return to Böhlingk's text, and read सुवः क्तिथरकंदसि¹, the reading which I adopted as at all events the one approved by Sâyana.

Sâyana I. 66, 5, obtains the words इशीक by modifying Sûtra IV. 17; अरुष IX. 72, 1, by changing Sûtra IV. 73 [see also Rv. Bh. I. 14, 12; 71, 1; 72, 10; and Varietas Lectionis to I. 71, 1]; नङ्ग in I. 31, 11, by changing Sûtra IV. 75; मनुष in I. 31, 11, by enlarging the same Sûtra; सुरमा in I. 62, 3, by adding to IV. 84; धर्गसि I. 105, 6, by changing IV. 107; सत्तन् I. 100, 1, by changing IV. 116. Thus he gains सरीमन् III. 29, 11, from IV. 147; हरिम्न् I. 50, 11, from IV. 148; मखः III. 34, 2, from V. 23, etc.

In order to obtain पक्ष in the sense of पालक, Rv. Bh. IX. 74, 4, Sâyana changes Sûtra IV. 101, मिपीभ्यां वः into मापोरित्वे वन्, supposing that इत्वे, which is a conjectural reading, is right.

I had ventured to alter Sûtra IV. 141, by changing वलि to चरि, Rv. Bh. I. 18, 6; and afterwards अजि also to चंजि, I. 85, 3; I. 116, 12. I am glad to see both emendations adopted by Dr. Aufrecht, though Uggvaladatta reads अजि.

Strange mistakes have arisen from Sûtra IV. 207 (Bö. 209). Dr. Böhlingk separated the Sûtra and placed part of it in the commentary. Yet he was right in the main, and all that was necessary was to suppress one कर्माख्यायां and read आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो गुट् च वा. This was the reading I adopted where अन्नः had to be explained, I. 112, 24; I. 113, 20. Sâyana does not always quote the Sûtra at full length, and often leaves out the वा, where it is not wanted for his immediate purpose, as X. 110, 8, compared with X. 132, 7. But whether it is to explain आपः or अन्नः, there is always the proviso ह्रस्वो गुट् च वा. Strange to say, Uggvaladatta, at least the only MS. of Uggvaladatta which I know, takes an independent line and writes ह्रस्वगुट् च वा. The Sandhi here leaves no doubt that गुट् is meant, though in the commentary the त in अन्नः might be taken for an न. Dr. Aufrecht adopts the reading of गुट् instead of गुट्, and what has been the result? A word अन्नः, which nowhere occurs, has found its way, first as a

¹ Some MSS. have केय्य instead of क्तिथ. [See Varietas Lectionis to X. 120, 6.]

various reading into the Petersburg Dictionary, then as a real and independent word into other Dictionaries, and while the Unâdi-sûtras are made to lend their authority to this sky-lotus, the old Vedic word वसः disappears from their list. Only one Dictionary, which is not infected by the ordinary sequacity of Dictionary-makers, the Vâkaspatya of Târânâtha, does not recognise the word वसः, but refers to our Sûtra as the warranty for वसः.

With regard to the text of the Nirukta, I shall confine my remarks to the first six books of Yâska's commentary, which Professor Roth, though not quite correctly, calls the Naigamakânda. How much I appreciated the edition of that work by Professor Roth, how much my own labour in restoring the numerous quotations which Sâyana gives from the Nirukta was simplified by it, I have already declared on several occasions. Yet what applies to Pânini and the Unâdi-sûtras, applies also to the Nirukta. I could not trust myself to quote from the edited text, I could not correct Sâyana's quotations, even when they seemed less trustworthy than the printed text, and I had in each case to satisfy myself from the evidence supplied by the three families of Sâyana's MSS., whether he meant to quote the text, such as we now have it in our edition of the Nirukta, or whether he did not.

I. 94, 7, Sâyana quotes from the Nirukta III. 11. He writes दूरऽपि सप्ततिर्य एव सन्दृष्टसे, and this seems better than संदृष्टसे in Roth's edition.

I. 115, 4, Sâyana in quoting Nir. IV. 11, writes वासरं instead of वेसरं, the reading of the MSS. adopted by the commentators and by Roth. I have little doubt that वेसरं is the right reading in the Nirukta¹, but judging from what precedes the quotation, I feel equally certain that Sâyana wrote वासरं. Ca also reads वासरं.

Quoting from Nirukta IV. 15, Sâyana IX. 75, 5, writes वचनवंतः instead of वचनवंतः, which is the reading of the MSS. of the Nirukta, of the commentary, and therefore rightly adopted by Professor Roth. वचनवंतः, however, is mentioned by him as the reading of another recension of Yâska (p. 108).

The same remark applies to Nir. IV. 25, where Sâyana IX. 64, 30, reads पृथग्भावस्त्वानुप्रवचनं, instead of the simple प्रवचनं which was used by Yâska. In quoting, however, from Nir. V. 2, Sâyana VI. 70, 2, is right, I think, in writing

¹ Devanâga. p. 18*, says, यद्वा विपूर्वात्सर्तेर्गत्यर्था-
त्यचायचीत्यस्येकारस्वाकारः । पृथोदरादित्वात् । वि-
विधं सराणि खतानि विसीर्णानीत्यर्थः । वासराणि
वेसराणीत्यत्र भाष्ये स्फुटस्वामी । वेसरशब्दस्यायमे-
कारस्वाकारः ॥ Then follows a more curious explana-
tion: सादृश्येन चाप्यवर्तते । यथा वेसरो निःपादकग-

ताभ्यां विद्वाभ्यां जातिभ्यामश्वत्वात्वा गर्दभत्वजा-
त्या संपन्नः । एवं यावद्द्वौ निष्पादकौ पूर्वभागापरभागा
तत्रताभ्यां विद्वाभ्यां श्रुतिोष्णाभ्यां पूर्वभागगतिन
श्रुतिनापरभागगतिनोष्णेन संबंधाद्वेसरसदृशत्वाद्वास-
रमिति ॥

वा बुदसंती instead of वाबुदसंती, as printed in Roth's edition. I am quite aware that Durga reads वाबुदसंती, but Sāyana does not, and to judge from the meaning of बुदस, he is right.

In I. 54, 5, Sāyana quotes Nir. V. 16, and it seems quite clear that he meant to read वनानीति वा धनानीति वा. The MSS. admit of no doubt on that point, and Sāyana himself refers once more to धनानि, when he adds धनानीति पक्षे मेघस्य धनानीति वाक्यं. Professor Roth, however, edits वनानीति वा वधेनेति वा, and, as far as the authority of the MSS. of the Nirukta is concerned, he is perfectly justified in doing so. Durga also refers as distinctly to वधेन as Sāyana to धनानि, for he says यस्मिंस्तु पक्षे वधेनेति निर्वचनं तस्मिन्पक्षे वनेत्येष शब्दो मेघवधेनेति द्योऽयः । उदकशब्दस्य तस्मिन्पक्षे ऽध्याहार्योऽभिवर्जनसंबन्धात् ॥

There are numerous differences between the printed text of the Nirukta and Sāyana's quotations which in themselves are of small importance, but which, nevertheless, required in every case very careful consideration. When Sāyana I. 190, 1, quotes Nir. VI. 23, he puts अनवीणं for अनर्वं; when I. 39, 10, he quotes the same passage again, he puts विमृष्ट for विमृत; when X. 5, 6, he quotes Nir. VI. 27, he puts अनृतोषं for नृतोषं [A 2 reads पातकेनृतोषं, which may stand for नृ° or अनृत°]; when I. 51, 14, he quotes Nir. VI. 31, he puts वसुमानित्यर्थः for वसुमानित्यर्थः, this being likewise the reading adopted by Durga.

Several deviations from the printed text of Yāska have been observed in the passage Nir. VI. 32, quoted by Sāyana III. 53, 14. Sāyana reads प्रेप्सवी वा instead of प्रेप्सा वा. Here प्रेप्सवी is decidedly the better reading, and if spelt according to the old fashion प्रेप्सावा, it would easily account for the reading which is now found in the MSS. of Yāska. Durga explains किं क्रियामिरित्येवं प्रेप्साक्षे नास्तिकाः. [The MS. B also has प्रेप्सा वा, which has been accepted in the new edition. इतिप्रेप्साः, not इति प्रेप्सा, as printed in Roth's edition, means the same as इतिप्रेप्सवः.]

Sāyana reads चरणं instead of हर्म्यं. Here हर्म्यं is no doubt the most likely reading, but it was for that very reason that I did not like to reject चरणं, a purely etymological equivalent of चर्म, such as Yāska not unfrequently gives in his glosses.

What is the exact meaning of the next passage, आंडावाणी इव ब्रीडयति तस्मिन्ने, I confess I do not see, nor do I wish to question the reading of Yāska's MS., supported as it is by Durga's commentary, and by the use of ब्रीडयति in Nir. V. 16. Yet with all this, I cannot doubt that Sāyana wrote तत्स्यं, and again तन्नो, and that he understood these words, as they are understood by Durga, viz. यदेतेषामन्वतमस्य नीचाशाखाप्रसूतस्य नीचवंशप्रसूतस्य धनं तत् हे मघवन् नः शीघ्रं रंधय ॥

I need hardly say much about the text of the *Āsvalāyana-sūtras*. It was not published till nearly the whole of my edition of the *Rig-veda* was finished; and though I do not wish to say anything hard of its editor, *Rāmanārāyana Vidyāratna*, particularly as he died before his work was finished; yet it will easily be seen, that even in so simple a matter as the restoring of a correct wording of the Vedic hymns, proper care has not been taken, and that in quoting from this edition, no more weight could be assigned to it than to a good MS. I cannot deny that the quotations from the *Sūtras* of *Āsvalāyana* have often been a great trouble to me. At first, where *Sāyana* gives some indication as to the book and chapter from which each rule is taken, to find the exact passage was easy enough; but in the progress of the work, the finding of the references became sometimes a matter of great difficulty. Take, for instance, the rules quoted in X. 131, 1. The first and second cases were easy, because the verse **अप प्राचः** is actually given; but in the third case, where the initial words of the hymn are not quoted, nothing but a knowledge of the system followed by *Āsvalāyana* and a good deal of patience were of any avail.

It is different with the *Gṛhya-sūtras* of *Āsvalāyana*, of which we now possess a really critical edition by Professor Stenzler. In some places, where I thought I should have to deviate from his text, I always found in the end that he was right. Thus in quoting from the *Gṛhya-sūtras* I. 7, 17, I thought at first that *Sāyana* gave the right reading, by adding **अथास्या योक्तं विवृतिः**, but there is no authority for it in any of the MSS., and I cannot but think that, for once, *Sāyana* must have referred to another *Gṛhya-sūtra*. [He refers, *Rv. Bh. X. 85, 24*, to *Āsv. Sraut. I. 11.*]

Again, when *Sāyana* X. 103, quotes from *Āsvalāyana* III. 12, 13, the *Sūtra* **अथैनमन्वीचेताप्रतिरथशाससीपर्णेः**, I was surprised to find in Professor Stenzler's edition **अथैनमन्वीचेताप्रतिरथे शास सीपर्णेः**. I see, however, from a note to his translation, that the mistake had not escaped the careful editor, and that he himself proposes to read **अप्रतिरथशाससीपर्णेः**. But if that is so, then why is the translation retained, 'while he recites the hymn of *Apratiratha*, the hymn "A killer," and the *Sauparna* hymn?' whereas the correct text can only be translated, 'while he recites the hymns of *Apratiratha*, *Rv. X. 103*; of *Sāsa*, *Rv. X. 152*; and of *Suparna*.' That this is the right translation becomes quite clear by the next *Sūtra*, where it is said that the hymn of *Suparna*, which is here intended, is that which begins **प्र धारा यंतु**, a remark which, as the commentator adds, was necessary, because *Suparna* is the author of several hymns.

So much for the method which I followed in the treatment of published texts, when quoted by Sâyana. There are other works, however, which Sâyana quotes, and which have hitherto not been published; and these again are divided into two classes, works of which I possessed MSS., and works of which no MSS. exist, or at least of which none could be obtained in Europe.

When Sâyana quotes from works of which I possessed other MSS., I had in every case to determine first, whether Sâyana quoted freely, without binding himself to the exact words of the author; secondly, whether he followed a different recension of the author; or, lastly, whether the difference between his quotations and the originals from which they were taken, was due to the carelessness of the copyists.

To take a case of the first class. Having not only the text of the Sarvânukrama in different MSS., but likewise an excellent commentary by Shadgurusishya, and another by Gagannâtha, I had no difficulty in determining the original reading of that ancient Index, but I was by no means enabled thereby to correct all the quotations occurring in Sâyana. For instance, Rv. IV. 3, some of the MSS. of the Sarvânukrama have आया रौद्री; in others, these words are inserted at least in the margin. The commentator Shadgurusishya distinctly calls the first verse रौद्री, but in doing so he contradicts himself, and forgets that he is explaining, not the Yagur-veda, but the hymns of the Bahvrikas¹. In the Yagur-veda (see Taittirîya Samhitâ I. 3, 14, 1; Taittirîya Brâhmana II. 8, 6, 9), the devatâ may be Agni, qualified as Rudra; but if the Bahvrikas recognise as the devatâ of our verse Agni, *pur et simple*, then the first verse of our hymn cannot be called रौद्री, and it would be wrong to alter the introductory remarks which Sâyana makes to our hymn. I am not able therefore to adopt Professor Aufrecht's correction, who assigns the first verse to Rudra. [In the second edition, Aufrecht gives Agni alone as the devatâ.]

In assigning the deities to the first hymn of the fourth Mandala, Professor Aufrecht and myself are both wrong. I had put Agnih, 2-4 Agnih or Varunah; Professor Aufrecht puts Agni (I. 6-20), Agni and Varuna (2-5). The text, however, gives उपायास्यतस्त्री वास्यस्य वा, and that means that verses 2-5 are either addressed to Agni, or to Agni and Varuna. Shadgurusishya says, अपिवाणदेवत्याः शुद्धापिदेवत्या वेत्यर्थः । पुरस्ताच्च परस्ताच्च षोडश शुद्धापिदेवत्या एव ॥ A similar mistake, arising

¹ अथाया वो राजानमित्येषा यजुर्वेदेऽप्येव ब्रह्मवत ह्यारम्भ दर्शनाद्ब्रह्मगुणापिदेवत्या । अस्माकं तु बह्वचानामिदं शुद्धापिदेवत्या । अपिरेव विशेषणं ब्रह्मवत इति । रौर्यमाणस्याद्ब्रह्म इति निर्वचनमिति नैव-
ज्ञाः । युद्धेषु शत्रुं नादयतीत्येतिहासिकाः । सामवेदे स्त्रियं भगवतो ब्रह्मस्यैव प्रतिपादिका । शेषा रौद्री संहितेति सामगाः समामनन्ति ॥

from the neglect of the *vâ*, occurs V. 31. Here I had given the deities for verse 8, as 8^{cd}. *Indrah or Kutsah and Usanâh*, 9 *Indrah and Kutsah*; Professor Aufrecht as *Indra, Kutsa or Usanas* (8^{cd}), *Indra and Kutsa* (9). [Altered by Aufrecht in the new edition.] The *Anukramanî* says, उद्यमिति कौत्सीश्वर्यो वा पादौ परेन्द्राकौत्सी, and *Sâyana* explains this rule by उद्यमयातं सं ह यदामिति पादयोः क्रमेण कुत्सोश्वर्यो विकल्पेन देवता, i.e. for *Pâda* उद्यमयातं, the *devatâ* is either *Indra* or *Kutsa*; for *Pâda* सं ह यदां, *Indra* or *Usanas*. *Shadgurusishya* says, उद्यमयातमवहो ह कुत्समिति पादः कुत्सदेवत्व ऐन्द्रो वा । सं ह यदामिति पादः कौत्सीश्वर्य ऐन्द्रो वा ॥

Again, the *vâ* has not been properly explained in VI. 28, 2 and 8^d. I had put *Gauh or Indrah*, Professor Aufrecht puts *Gâvah and Indra*. [Corrected by Aufrecht in the new edition to *Gâvah or Indra*.] That I was right is shown by *Sâyana*'s remarks, and likewise by *Shadgurusishya*, who says, द्वितीयेंद्रो गवा वा.

In IX. 67, a proper attention to the use of *vâ* will show that verses 25 and 26 do not belong to *Agnih and Savitâ*, or 27 to *Agnih and the Visve Devâh*, as Professor Aufrecht stated, but that verses 23–27 are either all assigned to *Agnih*, or 25 to *Agnih or Savitâ*, 26 to *Agnih or Agnih and Savitâ*, 27 to *Agnih or the Visve Devâh*. [Corrected in Aufrecht's second edition.]

There is another divergence between the *Anukramanî* and *Sâyana* in VI. 48, 22. The *Anukramanî* says, मारुतोऽन्वा बावामूय्योर्वा पुत्रिर्वा, which shows that its author assigned three (20, 21, 22), not two (20, 21), verses at the end of the hymn to the *Marutas*, while the last verse would be assigned either to the *Marutas* or to *Dyâvâbhûmî* or to *Prisnih*. The style of the *Anukramanî* is here peculiar, and possibly the two *vâ*'s may have been intended to show that in the first *Pâda* the *Dyâvâbhûmî* are optional; in the second *Pâda*, *Prisnih*. However that may be, it is quite clear that *Sâyana* takes an independent view, for he says at the end, विंशैकविंशोः पृश्निमूकमित्युक्तत्वाच्चरतां माता पृश्निर्देवता । द्वाविंशनुष्टुप् । सा चापि पृश्निदेवत्वा बावामूनिदेवत्वा वा ; i.e. because it has been said that the whole hymn is addressed to *Prisnih*, therefore the 20th and 21st verses belong to her, and the 22nd to her or *Dyâvâbhûmî*. The writer of one of the MSS. of *Shadgurusishya*'s commentary has evidently been struck by this divergence, for he first of all puts a marginal note to अनुष्टुप् मारुतो, viz. अनुष्टुप् बावामूय्योरिति संहिताभाष्ये पाठः ।, thus admitting a various reading of *Sâyana*'s for the *Anukramanî*, and then continues, quoting the very words of *Sâyana*, विंशैकविंशोः पृश्निमूकमित्युक्तत्वात् मरुतां माता पृश्निर्देवता इति तस्य तच्चार्यस्य ॥ The state of the case therefore is this: we may either follow the *Anukramanî*, and in that case 20–22 are assigned to the *Marutas or to Dyâvâbhûmî or to Prisnih* (in succession); or we may follow *Sâyana*, and in that case 20 and 21 belong to *Prisnih*, while 22

belongs to *Prisniḥ* or *Dyāvābhūmī*. [See, however, *Varietas Lectionis* to Rv. Bh. VI. 48, and *Anukramanī*, ed. Macdonell, p. 23.]

In VII. 104, 23, the *Anukramanī* says, मा नो रच इत्युचिरात्मन आशीरुत्तरोऽर्ध्वः पृथिव्यंतरिचदेवतः. The commentator explains this, मा नो रचो अग्नि ऋषिर्देवतः चयोर्विष्णाः पूर्वोऽर्ध्वः आत्मनो बहिर्हस्ताग्नीः प्रार्थना । उत्तरः पृथिवी नः पार्थिवादिति पृथिव्यंतरिचदेवतः. This, at least, is the reading of MS. W. 379. But MS. E. I. H. 1823 reads in the text of the *Anukramanī* उत्तरोऽर्ध्वः पृथिव्यंतरिचयोरितिदेवतः, and in the commentary उत्तरः पृथिवी नः पार्थिवादिति पृथिव्यंतरिचं योरितिदेवतः. *Dyauh*, however, is not invoked in this verse, and cannot therefore be its devatā, nor does *Sâyana* support that view. The mistake must have arisen from the occurrence of the word *divyât*, but this is not sufficient to admit *Dyauh* as the real devatā of that verse, as, I see, Professor Aufrecht has done. [Corrected in Aufrecht's second edition.]

It is, however, not always so easy to determine whether *Sâyana* is right, or *Shadgurusishya*, or the author of the *Anukramanī*. In X. 59, for instance, the question arises, whether the first Pāda of verse 10 should be assigned to *Dyāvāprithivya* or *Indrah*, or to *Dyāvāprithivya* and *Indrah*. *Sâyana* takes the latter view, for he reads the end of the *Anukramanī* as समिद्रेतींद्रं चार्धर्चेन, and in his commentary assigns that *Ardharka* to *Indrah*, after having first assigned 8-10 to *Dyāvāprithivya*. But the MS. of *Shadgurusishya* (E. I. H. 1823) reads once at least वा instead of च, while MS. W. 379 had originally च in both places where it occurs, but altered it twice to वा. In cases of this kind I generally follow *Sâyana*, while I see that Professor Aufrecht reads वा, and therefore translates rightly *Dyāvāprithivya* or *Indrah*.

In X. 167, *Sâyana* takes no account of the *vā* in his introductory remarks, but he fully explains it afterwards, by saying तृतीया लिङ्गोक्तदेवता वेति । पञ्च इंद्र एव देवतान्ये तु निपातभाज इति वाशब्दस्यार्थः. I have, therefore, left the devatā of the last verse optional, while Professor Aufrecht assigns it definitely to the *Liṅgoktadevatāh*.

No doubt, this conflict of evidence between the text of *Sâyana* and the text of the works quoted by him is frequently very perplexing, yet it is better than when we have to deal with *Sâyana*'s quotations from works of which we have no MSS. at all. Here it became frequently impossible to restore a readable text, and all that could be done was to apply most strictly the rules of diplomatic criticism. *Sâyana*'s quotations from the *Sātyāyanaka* have become almost proverbial among Sanskrit scholars, and those who wish to know the straits to which I was sometimes driven by them, may consult the Preface to

the fifth volume. It is curious that of this *Sātyāyanaka* which *Sāyana* quotes so frequently, no MSS. should have been obtainable. Another *Brāhmana* quoted by *Sāyana* of which I had no complete MS. is the *Kaushitaki Brāhmana* VI. 46, 3; while others, such as the *Aitareya* (*asmad-brāhmana* I. 164, 31), *Taittiriya*, *Tāndya*, and *Satapatha Brāhmana*, though not accessible at first, have all been published during the last twenty-five years.

Of his own works *Sāyana* quotes the *Dhātuvṛtti*, I. 42, 7; I. 51, 8 (*asmā-bhir dhātuvṛttāṁ uktam*) [see also I. 82, 1], and the *Nyāyamālāvistara*. The latter work is quoted frequently in the Preface, as *Saṅgrahasloka*s (pp. 6, 10, 11, etc.). The commentator speaks of it in the third person, pp. 11, 12; and in one passage, X. 125, 2, he speaks of its author as *Bhagavān Bhāshyakāra*, a title which he could hardly have applied to himself. When speaking of himself, he uses the name *Sāyanākārya*, *Srīsāyanākārya*, *Sāyanārya*, *Sāyanāmātya*, *Srimatsāyanamantrisaḥ* (IV. 58); once he calls himself the son of *Srimatī*, VIII. 46, init.; once the son of *Srīmāyana*, VIII. 68, init., and the pupil of *Vidyātīrthaguru*¹ (IV. 58). In one place, of which I had to speak already, the commentary is ascribed to *Saṅgama*, IX. 13, init. [See *Varietas Lectionis*.] Another curious passage in which *Sāyana* adopts an explanation different from that of *Mādhavabhāṭṭa*, has been discussed by me in the *Academy*².

¹ The predecessor of *Vidyāranya* at *Sringēri* is, as the author of the *Pañkadasi*, called *Bhāratīrthavidyāranya-munisvara*. A picture of him is given in the edition of the *Adhikaranamālā*, a work which is called *Srimad-bhāratīrthamunipraṇītā*, though the author in the introduction expresses his reverence for the *Paramātmā srividya-tīrtharūpī*. Both these works are also ascribed to *Mādhava*.

² I subjoin two letters on the subject from the *Academy*, without entering here more fully into the disputed question whether *Sāyana* is but another name of *Mādhava Vidyāranya*, or whether *Sāyana* was the brother of *Mādhava Vidyāranya*. Without denying the weight of Mr. Burnell's arguments, I still hold to the opinion that *Sāyana* was the brother of *Mādhava*, the latter living retired from the world, the former being his literary representative. But as more evidence on this question is expected from India, it would be premature to say anything definite at present.

Parks End, Oxford, Jan. 26, 1874.

In the edition of the *Vamśabrāhmana* (The *Vamśabrāhmana*, being the eighth *Brāhmana* of the *Sāma*-

veda, edited by A. C. Burnell. Mangalore, 1873) Mr. Burnell has tried to solve a problem which has puzzled Sanskrit scholars for many years, viz. the mutual relations of the three commentators on the *Rig-veda*, *Vidyāranya*, *Mādhava*, and *Sāyana*. I had myself, twenty years ago, corresponded with some of the Pandits at Benares on the subject; but though, after what they wrote, I was satisfied that *Vidyāranya* was only another name for *Mādhava*, I never could understand the connection between *Mādhava* and *Sāyana*, and therefore abstained from expressing any opinion on the subject. Now Mr. Burnell has solved the problem, or at all events proposed a solution which would remove many difficulties. He maintains that not only *Mādhava* and *Vidyāranya*, but *Mādhava* and *Sāyana*, too, are all one and the same person, that *Sāyana* was the ordinary, *Mādhava* the more sacred name of the Guru of *Sringēri*, and that the peculiar nomenclature which allowed *Sāyana* to speak of himself as the younger brother of *Mādhava*, though being one and the same person, has to be explained by a reference to *Vedānta* theories.

I confess that this explanation would remove many

It appears likewise from Sāyana's preface, that before he attempted the expla-

difficulties, yet it does not remove all. What shall we say when Sāyana, after having given his own interpretation of a Vedic verse, quotes a different one of Mādhavabhāṭṭa? In the hymn X. 86 there is considerable uncertainty as to the persons to whom each verse is to be assigned. The first verse is explained by Sāyana as being spoken by Indra. But after having done so, he adds, Mādhavabhāṭṭas tu vi hi sotor ityesharg indrānyā vākyam iti manyante; tasmin pakṣhe tv asyā riko'yam arthah, 'The Mādhavabhāṭṭas think that this verse is the speech of Indrānī, and according to this view the meaning of the verse would be as follows, etc.'—Who can this (or these) Mādhavabhāṭṭas be?

In his commentary on the Baudhāyana-sūtras, Sāyana calls himself Sāyanākāryapadābhishikta, and Śrīṅga-nākāryasutāgragūnyah, i. e. the best of the sons of the Ākārya of Śrīngann, while in the Yagñatantrasudhānidhi, when he is no longer the family Guru of Bukka, but of Harihara, the son (tanūga) of Bukka, he calls himself the son of Māyana, and speaks of Mādhava as his real brother, saying, Upendrayeva yasyāsīd indrah sumanaśapriyah, mahākratūnām āhartā Mādhavāryah sahodarah, 'He whose brother was Mādhavārya, the offerer of great sacrifices, beloved by the gods, an Indra, as it were, to an Upendra (i. e. to myself).' I do not mean to say that even these passages would resist a Vedāntist explanation, but I should like to know how, according to the Vedāntists of Śrīngēri, it is to be applied. The question is one of great importance, and Mr. Burnell, living so near the monastery of which Sāyana was the head, is probably the only person who could clear up our doubts.

There is little more to be said about Mr. Burnell's valuable Introduction. As Mr. Burnell is engaged in searching for MSS. of commentaries on the Rig-veda, anterior to Sāyana's, I may mention that, besides those which I referred to in my History of Ancient Sanskrit Literature, and in the Prefaces to my edition of Sāyana, I possess a considerable portion of Gayatīrthabhikṣu's gloss on Ānandatīrtha's Rig-bhāṣya, and Ātmananda's commentary on the Vāmiya-sūkta. [See *Academy*, June 5 and 12, 1880.] I should also like to call Mr. Burnell's attention to a statement made in 1846 by the Pandits of Benares, that Mādhava wrote a commentary on the Atharva-veda-samhitā, and that it consisted of 80,000 lines. Although

there is little hope of recovering it, yet when the exact extent of the work is given, we can hardly doubt that it once existed. (See my Introduction to the Science of Religion, p. 109.)

Parks End, Oxford, April 6, 1874.

In answer to my letter of January 26, printed in the *Academy* of January 31, Mr. Burnell writes to me from Mangalore, March 10, telling me that he has been unable, as yet, to visit the College of Śrīngēri, of which Sāyana, the author of the great commentary on the Rig-veda, was once the Warden, and where the tradition of his teaching is still kept up.

'I hoped,' he says, 'to be able to show you how highly I valued your kindness, by getting some more information from Śrīngēri, but in this I have unfortunately not succeeded, owing to the prolonged absence of the Guru on a begging tour.'

'The passage you quote about Mādhava Bhāṭṭa is very interesting. I have no doubt (as Bhāṭṭa is used) that this man was perhaps the rival of Sāyana, for in South India this title is by no means complimentary. I hope to find some traces of him, but must write to you again on the subject. Mādhava is so common a name in South India that it is impossible to suppose any Vedāntist allegory in this case; nor, if Sāyana had a real brother called Mādhava, would he have spoken of him in this way.'

'Gayatīrthabhikṣu's gloss is not uncommon; the author was a monk of Ānandatīrtha's (i. e. Madhva's) sect, and lived A. 1190–1254. He was the fifth in succession to Madhvākārya or Ānandatīrtha. There are six MSS. of the whole (?) or parts at Tanjore, but I did not mention it, as it seemed to me purely sectarian.'

'It is very uncertain how much of the Rig-veda Ānandatīrtha commented on. I have only seen a small tract containing the beginning, and it is always spoken of by the Brahmans of that sect as a small work. One, however, at Conjeveram, some six years ago, told me that he had seen a MS. which was as big as two volumes of your edition of Sāyana, but I doubt this much, as he never could produce it.'

'For the same reason I doubt the report of the Benares Brahmans to Dr. Muir about an Atharva-veda commentary. I have so often had tales told me quite as precise which I have ascertained afterwards

nation of the Rig-veda, he had explained the Taittirīya Samhitā, the Taittirīya Brāhmaṇa, and the Taittirīya Āraṇyaka¹.

Sāyana refers but seldom to former commentators on the Rig-veda. Those whom he does mention do no longer exist, or, at all events, no MSS. of them have ever yet reached Europe. It is more than doubtful, even, whether any of them were real commentaries on the Rig-veda. Sāyana mentions Bhatta-Bhāskara Misra. In I. 63, 4, he quotes him for his explanation of पराचिः; in I. 71, 4, he refers to his etymology of जेन्वः by means of an aunaḍika suffix; in I. 84, 15, he gives his explanation of चयीचः; and in VII. 1, 7, he appeals to him for the meaning of चतति. These quotations², however, need not refer to a commentary on the Rig-veda. It is different with the quotation which occurs in VI. 1, 13. Here he contrasts Bhatta-Bhāskara Misra and Bharatasvāmin, both explaining the word vasutā, the latter as having the termination of the locative, the former as one word, used in the vocative case. Still even this does not prove that Bhatta-Bhāskara Misra wrote a commentary on the Rig-veda. There is a commentary by Bhatta Kausika Bhāskara Misra³ on the Taittirīyaka still in existence, and Sāyana, who used it largely in his commentaries on the Taittirīyaka, may likewise have quoted from it here. Devarāga, who mentions Bhāskara Misra, ascribes to him a Vedabhāshya, without, however, restricting it to any Veda in particular.

Bharatasvāmin is known as the author of a commentary on the Pūrvārka of the Sāma-veda⁴, written, it is supposed, at the end of the thirteenth or the beginning of the fourteenth century. He also is quoted by Devarāga, but again only as the author of a Vedabhāshya in general, so that he, too, need not be considered as having written a commentary on the Rig-veda.

to be untrue, that I am very little inclined to believe mere assertions.

'The best Pandits all accept my view of the Mādhava Sāyana question. There are no Pandits, I hear, at Srīngēri, and very few Brahmins there who know any Sanskrit at all.

'When the Guru returns I shall visit the place, and do my best to get you a transcript of some of the Rig-veda commentary there, at all events.'

I have only one remark to make. When Sāyana speaks of Mādhava, he calls him generally Mādhava, Mādhavārya or Mādhavākārya, not Mādhavabhāta. But if Bhatta or Bhattās (plural) is now in South India a title by no means complimentary, was it so at the time of Sāyana? There are so many names formed

like Mādhavabhāta, that one can hardly suppose they were, at the time, not complimentary. The great Bhatta, Kumārila, is perhaps more correctly called Bhatta Kumārilasvāmin, but in Ānantabhāta, Āryabhāta, and other names, bhatta always stands at the end. In the Bohtlingk and Roth Dictionary Bhatta is mentioned as commonly meant for great scholars, and as distinct from bhāta, a mixed caste, chiefly occupied with composing panegyrics.

¹ See Burnell, Vamsabrāhmaṇa, Preface, p. xviii.

² See also note to I. 189, 2.

³ Burnell, l. c. p. xxvii, and Catalogue of Sanskrit MSS. p. 12.

⁴ Burnell, l. c. p. xxviii.

Another commentator mentioned by Sāyana is Skandasvāmin. In I. 88, 5, Sāyana quotes his etymology of varāhu; in V. 12, 3, his view of the origin of navedas. Neither passage would enable us to assert that Skandasvāmin wrote a commentary on the Rig-veda, particularly as both these words would most likely be treated by him in his Niruktaṭkā. To judge from other passages, however, it is not impossible that the Vedabhāṣya, assigned to him by Devarāja, may have been a commentary to the Rig-veda¹.

Udgītha, too, who is quoted by Sāyana X. 46, 5, is most likely the author of a commentary, and spoken of as such by Ātmānanda².

There is, lastly, a work by Kapardin, quoted I. 60, 1. Kapardisvāmin is chiefly known by his commentary on the Āpastamba-sūtras³, and though it is not certain that this is the book referred to by Sāyana⁴, yet we see from other passages that Sāyana, living in the South of India, where 'even the house-cats know the Yagur-veda⁵,' was most familiar with the ceremonial of the Taittirīya-schools. Thus when in I. 97, init. he quotes Bhāradvāja, we can hardly doubt that he refers to the Śrauta-sūtras of Bhāradvāja, belonging to the Taittirīyas⁶. He quotes Āpastamba's Sūtras, IV. 9, 5; IV. 58, 3; V. 56, 9⁷; the Hārīdrāvika, a Brāhmaṇa belonging to the Maitrāyaṇīyas⁸, V. 40, 8. We saw already that he quotes the Taittirīya-prātiśākhya, and in X. 50, 5, he clearly refers to the Pada-text of the Taittirīyas, and to Yaska's Nighantu III. 12. The passage given in MS. C (III. 20, 3) has already been discussed.

Instead of quoting his predecessors by name, Sāyana more frequently refers to them in a general way. Thus I. 161, 6, he quotes केचन, without saying who they are, and expresses his dissent from them⁹. In III. 20, 3, one MS. at least quotes पूर्व मायहतः. The remark is intended for the various reading धाम in the Taittirīya Samhitā III. 1, 11, 6, instead of नाम as in the Rig-veda. The reference to the सूक्तत् might be to Āpastamba, whose commentary by Kapardin was mentioned before. Sometimes Sāyana introduces various opinions by अन्य आह, अपर आह, कश्चिदाह, etc. For instance, VI. 42, 2; VII. 87, 4; VII. 57, 3. Sāyana also quotes संप्रदायविद्ः. In III. 55, 12, he cites their authority in support of

¹ See History of Ancient Sanskrit Literature, p. 240, note 1.

² See History of Ancient Sanskrit Literature, p. 240, note 1.

³ History of Ancient Sanskrit Literature, p. 380, note; Burnell, Catalogue, p. 21.

⁴ [He refers to Kapardin's commentary on the Āpastambīya-Gr̥hya-sūtra 12, 24.]

⁵ Burnell, Vamsabrāhmaṇa, p. viii.

⁶ History of Ancient Sanskrit Literature, p. 199.

⁷ [See also the long quotation from Āpast.-Gr̥hy. 9, 5-8, giving the Viniyoga for Rv. X. 145.]

⁸ History of Ancient Sanskrit Literature, p. 370.

⁹ Sometimes corrections made by the copyists on the margin are introduced by vastutas tu, 'but in reality.' Some of these find their way into the text.

the meaning of सवः; in VI. 9, 2, he quotes two of their slokas in answer to the questions asked in the hymn, and contrasts their view with that of the Âtmavidah. In I. 88, 1, we find him, though at second hand, appealing to the Vriddhânusâsanam¹, in opposition to the Paurânîkas (see also V. 52, 17); and in VIII. 33, 6, he says रमन्तु युवमिति वृद्धा वदन्ति. In the same manner he appeals frequently to the Nairuktas and Aitihâsikas, I. 64, 8; to the Sâbdikas, IV. 58, 3; and to others, Apare.

There are still a few books quoted by Sâyana, which may here be mentioned. He quotes the Mahâbhâshya by name, VI. 66, 9, but not for the purpose of grammatical analysis. For that he quotes Pânini and the Vârttikas.

It is interesting to see that, once at least, Sâyana quotes the Kâsikâ, X. 115, 7. There is a verse mentioned in the Sabdakaustubha and the Manoramâ, stating that Mâdhava re-established the reputation of Vâmana, the author of the Kâsikâ, a reputation which for a time had been eclipsed by Vopadeva. वोपदेवमहायाहयसो वामनदिग्गजः । कीर्तेरेव प्रसंगेन माधवेन विमोचितः ॥ इति शब्दकोशमनोरमयोरुपलब्धमानसोक्तो निखिलवेदिकभारतीतत्त्वार्थप्रकाशकमाध्याकारमाधवाचार्यतस्तोऽपि प्राचीनाद्वोपदेवाचार्यतस्यापि काशिकाकारस्य प्राचीनत्वस्य निर्णयेन . . . ॥²

¹ This means the teaching of the old people, for वृद्ध is only used of persons, not of things. I mention this, because in the Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, vol. vii. p. 599, I find the following 'Correction' (Berichtigung) addressed to me by Professor Weber: 'I have seen with great interest the beautiful communication of our M. Müller with reference to an edition of the Mahâbhâshya, prepared at Calcutta. . . . It is all the more painful to meet in this communication with a passage, which, being misunderstood, as it seems to me, by our friend, might serve to lower our opinion of the value of the grammatical speculations of the Hindus. On p. 168 we read, "The language of society (bhâshâ) is explained by Nagesa as that which is used in the transactions of grown-up people, receiving or giving orders." The Sanskrit text is भाषा प्रयुज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारः । तच्च प्रयुज्यमानानामित्यर्थः ॥ In this passage, however, prayug means to use, then to name. Therefore we ought to translate literally, "Bhâshâ is old custom of him who uses what is to be used in those which are there used" (bhâshâ ist alter Gebrauch des das zu Gebrauchende Brauchenden in den darin gebraucht werdenden); or more clearly, "Old custom of him who expresses what is to be expressed in those which are

expressed in it (scil bhâshâ)," (alter Gebrauch des das Auszudrückende Ausdruckenden in den in ihr (nämlich in der bhâshâ)ausgedrückt werdenden); or simply, "The common language is that in which, for that which one wishes to say, such words only are used as by traditional practice are fixed as expressions for the objects which they are to signify" (die gewöhnliche Sprache ist diejenige, in welcher für das, was man sagen will, nur solche Wörter gebraucht werden, welche durch hergebrachte Praxis als Ausdrücke für die Gegenstände, welche sie bezeichnen sollen, fixirt sind).' If Professor Weber will consult the Mahâbhâshya, and the translation of this passage by Balantyne, he will see that I was right, and his correction wrong. It was known, surely, even in 1853, that vriddhavyavahâra cannot mean old custom (alter Gebrauch), but only the usage, the conversation, the practice of old, and therefore authoritative people. See the article on Indian Law-books by Professor Stenzler, published in the Indische Studien, 1849, where the titles Vriddha-Yâgñavalkya etc. are discussed. In the Petersburg Dictionary this is rendered by 'Yâgñavalkya senior.'

² See Bâlasâstri's Preface to the Kâsikâ, Pandit, vol. viii. no. 94.

It is of importance, therefore, to observe that Sāyana, though never quoting Vopadeva, does quote the Kāsikā, and likewise two of the most famous commentaries on the Kāsikā. I see no reason to doubt that Haradatta, whom Sāyana quotes, is the author of the Padamañgarī. He is quoted in a passage I. 1, 5, which, it is true, rests on the authority of C1 only, and is absent in A 1. 2, B 1. 2, also in Ca, and which by itself would carry little weight. But it is known from Westergaard's Preface to his *Radices Sanscritae*, 1841 (p. iii. l. 18), that the author of the Dhātuvṛtti, whether Sāyana or Mādhava, quotes Haradatta Misra, the author of the Padamañgarī, which is an exposition of the Kāsikā Vṛtti. And I am still further confirmed in my opinion that the Haradatta, quoted by Sāyana, is the expositor of the Kāsikā, by the fact that he is again quoted by Sāyana (I. 82, 1) in company with the Nyāsakāra, i.e. Ġinendra, the author of the Nyāsa, or Kāsikā-vṛtti-pañjikā, another exposition of the Kāsikā Vṛtti¹. If Vopadeva, who lived in the twelfth century, is the author also of the commentary, the Kāvyaakāmadhenu², the fact that he quotes both the Kāsikā and the Nyāsa, would place Ġinendra at least before the twelfth century; while with regard to Haradatta, the author of the other commentary on the Kāsikā, we may at all events place him before Sāyana, i.e. before 1350.

There is one very startling quotation in Sāyana's commentary I. 62, 3³. In explaining the formation of उन्नया he says उन्नाशब्दात्स्वार्थे पृषोदरादित्तेन घप्रत्यय इति निघंटुमाख्यं. That passage occurs in all the three families, and yet the quotation is in intention identical with what we read in Devarāga's commentary on the Nighantuka (MS. E. I. H. 1134, p. 70^b): उन्नाशब्दात्पृषोदरादित्तेन स्वार्थे चः । चर्चः पूर्ववत्. It is well known, however, that Devarāga in the preface to his commentary quotes Mādhava, and quotes not only other works of his, such as the Nāmānukramanī, the Ākhyātānukramanī⁴, the Nipātānukramanī, the Nirvakanānukramanī⁵, but also his Vedabhāshya. He calls Mādhava, the son of Sri-Venkatākārya, or in the MS. E. I. H. 1134, of Sri-Ventakākārya, and it is just possible he may distinguish this Mādhava from Mādhavadeva, as he calls him afterwards. What the Anukramanīs are we do not know; to judge from quotations in the body of the book (p. 5^a), the Nirvakanānukramanī

¹ Colebrooke, *Sanskrit Grammar*, p. ix.

² Westergaard, l. c. p. v; Aufrecht, *Catalogue*, p. 176.

³ [See also *Varietas Lectionis* on Rv. Bh. I. 30, 1.]

⁴ I write ākhyāta, for although t and n are diffi-

cult to distinguish, we expect ākhyāta, verb, by the side of nāma, noun, and nipāta, particle.

⁵ On the Anukramanīs, see *History of Ancient Sanskrit Literature*, p. 216. With regard to an Anukramanī in slokas, see Rv. Bh. I. 100, 1; X. 62, 7.

seems to have been a kind of Nirukta. Certain it is, that they have never been met with among the works ascribed to Mādhava or Sāyana of Vidyānagara. If this distinction, however, between two Mādhavas should seem inadmissible, nothing would remain but to admit, that Devarāga knew the commentary of Mādhava, but not in that form in which it was edited by Sāyana. We might quote some passages in support of this view. On p. 6, Devarāga quotes Mādhava as giving an etymology of Pūshan, while explaining Rv. I. 23, 13. That explanation, however, does not occur there. Again, Devarāga quotes Mādhava's comment on Rv. VII. 87, 4, but the words do not agree. The case is different, however, in other passages. Thus on p. 20^a, where Devarāga quotes Mādhava's interpretation of चयन् in Rv. X. 68, 8, he says, चयनापिनहं मधु पर्यपन्नदिति मेघस्य निगमः । माधवपक्षेकायमेव पर्यतस्य ; and in Sāyana we read, चयनापिनहं व्याप्तया शिलयापिनहं. With regard to वेकनाटः Devarāga says, वेक इति द्विशब्दस्त्वार्ये वज्रशो वृष्टः । एकं कार्वाणमृणिकाय प्रयच्छन्ती मह्यं प्रतिदातव्यावित्थिवममिन्नेन दर्शयन्ति । ततो द्विशब्दादेकशब्दात्प्रत्ययेन वेकनाटाः । एतदेति नाटा द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं कामयन्त इति वेति । द्विकयोर्नाटाः । नटनं । तद्वन्तो वेकनाटाः । मत्स्योयस्य सुक् । नटेष्वि नाटः । द्विकशब्दस्य वेकभावः ॥ This would supply the lacuna in Sāyana VIII. 66, 10.

With regard to metrical matters, Sāyana follows the excellent treatise at the beginning of the Sarvānukrama. He once or twice, however, refers to other works. Thus X. 130, 5, he quotes the *Khandovikiti*, i.e. the Sūtras of Piṅgala, with reference to the deities with which certain metres are supposed to be specially connected, the extract being taken from III. 63; and in I. 169, 1, he quotes Piṅgalanāga by name, quoting his Sūtra, विराजो द्विशः, III. 5¹.

Sāyana quotes from both Mīmāṃsās, and most largely from the Pūrva-mīmāṃsā in his introduction, and elsewhere. Here, too, the text gives rise to critical difficulties, nor was it always easy to find the Sūtra to which Sāyana referred. To quote but one passage. In X. 129, 7, none of Sāyana's MSS. except CB gives the correct text of the Pāramārsha² Sūtra I. 4, 23; yet after finding the original, I could have no hesitation in giving the words such as they stand in the Vedānta Sūtras.

Apart from these passages, however, in which the authority of the MSS. of Sāyana is more or less checked by the independent authority of the texts quoted by Sāyana, I have throughout followed those principles of criticism which I had laid down for myself from the first. I did not undertake with

¹ The readings मिवावयवो and विन्ने देवा देवता are confirmed by MS. ख; see Pandita Visvanātha Śāstrī's edition, p. 37, note. See also Rig-veda-prātisākhya 957; Indische Studien, VIII. 257-259.

² Cf. Rig-veda-bhāṣya I. 115, 1.

the MSS. at my disposal to restore in every case the original wording of Sāyana; I only promised to give in every doubtful passage that reading which seemed to me presupposed by the various readings of the three families. This is what I should have done, if it had fallen to my lot to carry out the *editio princeps* of a Greek or Latin author, and what would have satisfied the claims of classical criticism. I do not deny that I was somewhat disturbed, when I was informed, on what seemed to be good authority, that a MS. of Sāyana had been discovered in India, far more ancient than any which I possessed, nay, almost contemporaneous with Sāyana. I naturally waited for a time with my edition, hoping to receive more exact information, but in that respect my hopes were disappointed. It is not impossible, of course, that such a MS. may still come to light, but, as far as I am concerned, I should hardly regret it. I feel certain that the critical method which I have followed, will stand even that severest of all tests; and though I may not in every case have restored the original wording of Sāyana, I believe it will appear, that I have given that text from which the three streams of our MSS. started¹. I have myself pointed out again and again, that accidents have happened to the text of Sāyana before it reached that stratum, if I may say so, which contains the three sources of our MSS. Whole sentences have been lost, which must have existed in Sāyana's original work; nay, the very fact that they were lost, has sometimes been marked in our MSS. In X. 123, 2, for instance, a lacuna is actually mentioned in the MSS. belonging to the A class (पङ्क्तिरेका लक्ष्मणादि); in the B class there are dots to mark the accident; while in the C class only, the commentary goes on as if nothing had happened.

Wishing to know whether the present Guru of Srīngēri, the successor of Mādhava, Srī Nrisimha Bhāratī, was in possession of materials to supply such lacunas, I asked Mr. Burnell to use his influence with the head of the wealthy College of Srīngēri, in order to obtain an answer to some of my questions. I cannot thank Mr. Burnell sufficiently for his great kindness in assisting me in my inquiries; and the result, though far from satisfactory, will certainly be interesting, and, I hope, encourage other efforts. Writing from Mangalore on the 29th of December, 1873, Mr. Burnell says:

‘I have lately sent to Srīngēri, and the passage on the opposite page is said to be the commentary on one of the test passages you sent me. It appears almost impossible to get information; the Guru is on a pilgrimage,

¹ [All the cases in which my conjectural readings have been confirmed by later MSS. are mentioned in the *Varietas Lectionis*.]

and everybody there is too rich to care for money, nor is there any way to influence these people. . . . Srīngēri is at present very unhealthy, and every person from the low country who visits it, gets a bad form of malarious fever. I must, however, try to visit the place, and I am going to send again.'

The verse of which I had asked to have the commentary, was X. 27, 9. The commentary is left out in all my MSS., and in B there is even a note पतितोऽत्र च्छगर्थः ।.

The authorities at Srīngēri supplied the following commentary: सं यमिति वसुक्तात्मनावस्थित इन्द्रस्य सार्वभौमं प्रकटयन् बंधमोचयोरुत्तमः स्वातंत्र्यमाविष्करोति । यद्यदा वयं जनानां यवसादो जनानां स्वभूतस्य सख्यस्य सम्यगन्तारो गवादिहृष्येणावस्थिता उर्वक्षे विस्तीर्णे गंतव्ये चेत्तेऽतर्मध्ये स्तितस्त्राहं वयं यवादो यवादिधाव्यस्त्रात्तारो मनुष्यरूपेणावस्थिता अनात्मिन्संसारमंडले कश्चिन्नुक्तो योगाभ्यासरतो भूत्वा सुमुमुः सन् यवसातारं संसारबंधस्य मोचकमिच्छात् । मामेवेच्छति । अद्यो अपि च ववन्वान् संमत्ताहमयुक्तमयोगिनं पृथग्जनं युजयत् । युजामि । बध्नामि । पुरुषस्यत्ययः ॥

This may, of course, be the original of Sāyana, but we must not be too rash in our conclusions. The comment, as given above, was not copied from a MS., but dictated by the agent of the Srīngēri-matḥa, Subrahmanya Somayājigal. Supposing the same lacuna to exist in the old MSS. at Srīngēri, nothing would be easier than to supply a comment, like the one given above. Nor would there be the least *mala fides* in the matter. A scholar at Srīngēri, being told that an explanation of Rv. X. 27, 9, was wanted, and finding the lacuna in his own MS., would at once supply the required article. Or, suppose the MS. at Srīngēri had been used for educational purposes, then again the teacher, on discovering the omission, might long ago have supplied it on the margin, and the marginal gloss might long ago have been incorporated in the body of a new MS. I do not wish to be over-sceptical, but I am as yet far from satisfied that Srīngēri possesses MSS. of Sāyana, independent of the three families known to us. It may be, or it may not be, but till I hear more from Mr. Burnell, I should wish to remain entirely neutral on that point. Mr. Burnell says, 'I am going to try again, and you may rest assured that whatever information I get, I shall at once communicate to you.' The last I heard on March 10, 1874, is that 'the Guru is still absent on a begging tour. When the Guru returns,' Mr. Burnell writes, 'I shall visit this place, and do my best to get you a transcript of some of the Rig-veda commentary there, at all events.'

By dwelling so much on the difficulties in preparing a critical edition of Sāyana, I do not wish to produce the impression that the text was corrupt from beginning to end. It is with Sāyana as with other Sanskrit authors: there are long passages which, if we are once familiar with the style of Sāyana,

present no difficulties whatever; passages where I knew beforehand almost every word that was coming, and where no regard for the authority of the MSS. would have kept me from restoring the text, such as I knew it ought to be, and such as Sâyana could alone have written it. Any one accustomed to Sanskrit MSS. knows the accidents that may happen in copying. Instead of दातुं we find शतं; instead of भृशं, वशं; instead of अति, युति; पु instead of ष्ट; रा instead of क; रव instead of ख. Owing to the more ancient system of writing the diphthongs, ताया appears for तपो, ताये for तथे, तारो for तरी, नाये for नवे¹. Again, there are many passages where आयुदात्तत्वं was intended, but अतोदात्तत्वं written; where the Sûtra to be quoted from Pânini could only be अन्विभ्योऽपि वृश्चते, but where all the MSS. write वृश्चते. There are hundreds of accidents of that kind which, in so large a work as Sâyana's commentary, occur again and again, and which I corrected without a moment's hesitation. Such corrections I have not even marked in the various readings, except when they seemed to throw light on the mutual relationship of the various MSS. I should not wonder if to a casual reader some of these mere routine corrections might seem too bold; but after copying, collating, and correcting Sâyana's commentary for thirty years, I have not the slightest misgivings about them.

And here I may be allowed to make a personal remark. I believe I have acknowledged, without stint, whatever assistance I have received from other scholars during the progress of my work. They themselves have assured me, that I had said more than they deserved or expected. I have never liked the rule, followed by nearly all scholars, of not acknowledging services for which payment has been accepted. But as it has been broadly hinted, that for certain portions of Sâyana's commentary, I had parted with my editorial responsibility, I take this opportunity of stating, once for all, that there is no page, no line, no word, no letter, no accent, in the whole of the commentary, for which I am not personally responsible. Nothing was ordered for press that I had not myself carefully examined and revised; and though for certain portions of my edition, as I stated in the Preface to each volume, I was relieved of much preliminary labour, the decision in all critical passages, whether for good or evil, always rested with me. In an edition of Sâyana, as in an edition of Cicero, there are whole pages which require little or no editorial labour; but the real character of an edition depends on the treatment of critical passages, the more or less frequent occurrence of which constitutes the difficulty of an editor's work.

It should not be supposed from what I have said of the state of the

¹ See also Burnell, Vamsabrâhmana, p. xxxviii.

apparatus criticus for an edition of Sâyana, that everything could be settled by diplomatic evidence. I have already spoken of those regular corrections which, though to an outsider they might seem conjectural, are really self-evident to an editor familiar with his work. But there are other passages, and they are not few in number, where nothing but conjectural criticism would avail, though founded always on the evidence supplied by a proper arrangement of the various readings. Sometimes the mere question of an Anusvâra required the most careful consideration, and the MSS. on such points are naturally of little use. Whether Sâyana, for instance, wrote शंस or शस् cannot be settled by diplomatic evidence only, but rather by a close attention to his general style of interpretation. The word अभिशक्ति is derived by Sâyana sometimes from the root शसु हिंसायां (Dhātu-pāṭha 17, 78), sometimes from the root शन्सु कुतो (Dhātu-pāṭha 17, 79). Unfortunately शन्सु is not written in Sâyana's MSS., as it ought to be, with स्, but with Anusvâra, शंसु, thus making the distinction more difficult, particularly as some authorities assign to the root शन्सु, too, the meaning of हिंसायां.

The word अभिशक्ति, though derived from शन्सु कुतो, has the meaning of imprecation, and lends itself therefore to the interpretation of शाप as well as of हिंसा. Thus we find, Rv. VIII. 19, 26, अभिशक्ति explained by अभिशंसन, and this word itself rendered by मिथ्यापवाद or हिंसा. This being the case, it is all the more curious that Sâyana, in explaining अभिशक्ति, should quote once only the root शन्सु कुतो (I. 91, 15). This would, in fact, lead us to suppose, that we ought to read अभिशंसन and अभिशंसक, were it not quite clear on the other side, by the employment of such words as मिथ्यापवाद, निंदक (V. 3, 12), निंदा (VIII. 66, 14), that Sâyana admitted both derivations, that from शन्सु कुतो as well as that from शसु हिंसायां (I. 76, 3; VIII. 89, 2). Taking all the twenty-one passages, in which अभिशक्ति is explained, together, we find there is none in which, either by the character of the explanation adopted by Sâyana, or by the authority of the MSS., we are obliged to admit the use of अभिशंसन or अभिशंसक as equivalent to अभिशक्ति. The mere fact that शस्, to kill, is not in ordinary Sanskrit joined with the preposition अभि, would not have sufficed to show that, for etymological purposes, such forms as अभिशंसन or अभिशंसक could not have been introduced; but I doubt whether there is any but etymological or grammatical authority for the admission of such words as अभिशंसन and अभिशंसक into our dictionaries.

Sometimes, however, the changes required for a restoration of Sâyana's commentary are of a much bolder character. I shall mention a few, in order to justify my critical proceedings. In Rv. X. 121, 4, the passage occurs, यक्षिमाः

प्रदिशो यस्य बाहः. Sâyana's first idea was evidently to take प्रदिशः in the sense of दिशः, the principal regions or four points of the compass; but he saw that he had to explain यस्य बाहः independently, and wishing to assign to the arms of Pragâpati the place of the principal regions, he recollects himself, and assigns to प्रदिशः the meaning of विदिशः or कोणदिशः, the intermediate points of the compass. I do not say anything here about the correctness of such an explanation, I only try to explain to myself what was passing in Sâyana's mind. Now the state of the MSS. is as follows: A gives प्रारंभाः अग्नेय्याद्याः कोणदिशः ईशितव्याः; B 4 agrees with this on the whole. The B class gives प्रारंभाः अग्नेय्याद्याः कोणादेशे ईशितव्याः. The independent authority of Ca is missing, except the last word दीशितव्याः. As the MSS. are simply unintelligible, I had to ask myself, what Sâyana could have written, and the mention of कोणदिशः made it clear, that he had attempted a distinction between प्रदिशः and विदिशः. The points of the compass in Sanskrit are ten, and they are given in the following order: 1. पूर्वा, 2. अग्नेयी, 3. दक्षिणा, 4. नैर्ऋती, 5. पश्चिमा, 6. वायवी, 7. उत्तरा, 8. ऐशानी, 9. ऊर्ध्वं, 10. अधः. As the Eastern point is called not only पूर्वा, but also प्राची, I supposed that the first explanation given by Sâyana must have been यस्य चेमाः प्रदिशः प्राचारंभाः, i.e. to whom these principal regions, beginning with the Eastern, belong. Then, seeing that in his explanation of यस्य बाहः, he had distinctly assigned to the arms the position of the principal regions, भुजवत्प्रधान्वयुक्ताः प्रदिशश्च यस्य स्वभूताः, it seemed to me to follow that he must have allowed another rendering for प्रदिशः, by identifying these with the विदिशः or कोणदिशः, the intermediate points. The first of these being the अग्नेयी, and the last the ऐशानी, I now ventured to restore the text by reading अग्नेय्याद्याः कोणदिशः ऐशान्यन्ताः. I should have preferred ऐशान्यन्ताः, but ईशितव्याः would hardly support so violent a correction. Lastly, I was driven to add a वा at the end, in order to get a proper construction, though I confess that the absence of any trace of such a particle makes me doubt, whether, after all, my correction is quite right. [Professor Peterson considered these conjectural emendations too bold, and tried to defend the reading of the MSS., unsuccessfully, it seems to me. He retains प्रारंभाः and ईशितव्याः. His own friends, the Editors of the Bombay edition, however, have adopted my conjecture to a great extent, unless they actually found the reading in some of their MSS. They read प्राचारंभाः अग्नेय्याद्याः कोणदिशः ऐशान्यन्ताः.]

In X. 106, 11, the MSS. stand as follows:

- A गोष्ठतः गोरूपस्यव०
- B गोष्ठंतः गोरूपस्यंत०
- Ca गोष्ठंतरथं धनं वोचतः स्वव०

I leave out the minor differences of the individual MSS. belonging to each

class, which may be seen in the various readings. The A and B classes still have traces of what must have been the original reading, viz. गोधंतर्गोऽथस्वस्थितः; but suppose we had only MSS. connected with Ca, how would it have been possible to restore the text ?

In X. 178, 1, the MSS. give the following readings :

तार्क्ष्यं वृक्षं त्रिष चपुचं सुवर्णं नृ च यद्वा गर्भादिस्वस्थये A.

तार्क्ष्यं वृक्षं त्रिष चपुचं सुवर्णं नृ च यद्वा गर्भादिष्वस्वस्थये C 2.

तार्क्ष्यं वृक्षं नृच पचं सुपर्णं नृ च यद्वा गर्भादिस्वस्त्राप Ca.

तार्क्ष्यं वृक्षपुचं सुपर्णं यद्वा गर्भादिस्वस्थये B 1.

तार्क्ष्यं वृक्षं त्रिष च पुच सुवर्णं नृच यद्वा गर्भादिष्वस्वस्थये CB.

तार्क्ष्यं वृक्षपुचं सुपर्णं यद्वा गर्भादिस्वस्थये B 4.

It is clear that this passage has been misunderstood by all the copyists. The corruption must have begun at a very early date, for we see that the commentary to the Sâma-veda, too, shows signs of it. At first sight that commentary seems quite right. It reads (p. 672):

तार्क्ष्यं वृक्षपुचं सुपर्णं वृक्षपुत्रो गर्गादिः स्वस्थये ।

But is there any authority for calling Garga and others the son of Triksa? The only thing which Garga shares in common with Triksa is that their patronymics, according to Pâṇini IV. 1, 105, are formed by the same suffix, viz. यञ्. I therefore have little doubt that we must restore the original reading, as I have done, तार्क्ष्यं वृक्षपुचं सुपर्णं । वृक्षाद्यञ् । गर्गादिः or गर्गादित्वात्.

I have not thought it necessary to give all the extraordinary corruptions that have crept into Sâyana's text, particularly when they occurred in passages, the wording of which admitted of easy restoration. Thus, even without Sâyana, we could easily supply ourselves what he says at the beginning of each hymn with regard to the deities, rishis, and metres. But in order to give an idea of what is possible in Sâyana's MSS., I shall give at least one specimen. In X. 132, initio, this is the state of the MSS. :

A सप्तमी न्यकुसारिणी द्वितीयद्वादशरात्र्यष्टकवती द्वितीया महासाताबृहती त्र्यष्टकद्विद्वादश-

B सप्तमी न्यकुसारिणी द्वितीयद्वादशकत्र्यष्टकवती द्विती आ ब्या महासतो बृहसति त्र्यष्टकद्विद्वादश-

Ca सप्तमी न्यकुसारिणी द्वितीया द्वद्वादश अष्टकवती य महासतो बृहती न्य ष्टक द्वि द्वद्वादश-

M. M. न्यकुसारिणी द्वितीयद्वादशकत्र्यष्टकवती । द्वितीया-

A कवती पंचमीषड्यौ प्रसारपंक्ती त्रिद्वादशकद्व्यष्टकवती

B कवती पंचमीषड्यौ प्रसारपंक्ती त्रिद्वादशकद्व्यष्टकवती

Ca कवती पंचमीषड्यौ प्रसारपंक्ती द्विद्वादशकद्व्यष्टकवती

M. M. षड्यौ प्रसारपंक्ती द्विद्वादशकद्व्यष्टकवती¹ । सप्तमी महासतोबृहती त्र्यष्टकद्विद्वादशकवती ।

¹ [R has षड्यौ, the rest agreeing with M. M.]

- A शिष्टाक्षिप्तो विराडूपा एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्चेति लक्षणलक्षिताः ।
 B शिष्टाक्षिप्तो विराडूपा एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्चेति लक्षणलक्षिताः ।
 Ca शिष्टा तिस्रो विराट् रूपः एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्चेति लक्षणलक्षिताः ॥
 M.M. शिष्टाक्षिप्तो विराडूपा एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्चेति लक्षणलक्षिताः ।

Let any one read this passage carefully and compare it with the original text of the *Anukramanī*, and he will see that my alterations, however violent in appearance, were inevitable.

In many cases, of course, a familiarity with the style of *Sâyana* is the only means of restoring his text. In X. 177, 1, we have :

- A अकथे तता तस्य त्तो वयं ।
 B इदा हत्येना तास्वहा । ता इदं ।
 CB हत्ये तता रा तस्यात्तच्छब्दं
 Ca इदा हत्येन तास्या वा इदं

I have altered this without any misgivings to इदा हत्येन । तास्वहात्तच्छब्दं, but I could only do so because I knew that *Sâyana* is accustomed to use the expression तास्वहात्तच्छब्दं, as, for instance, in IX. 74, 7.

The same remark applies, of course, to thousands of quotations from *Pânini*. They are almost always inaccurate, but with such exceptions as I mentioned before¹, they could almost always be restored either from *Pânini* or from analogous passages in *Sâyana*. In X. 116, 7, I must confess that I did not for some time recollect the *Sûtra* by which *Pânini* fixes the accent of तुभ्यं, though the *Sûtra* had been quoted often before, cf. I. 23, 15; I. 135, 1; III. 21, 3. But any one who will look at the various readings will see, that they did not render much help.

In X. 121, 8, *Sâyana* writes दधातिहेती शानच्. What does हेती mean here? Böhtlingk does not give it in his Index to *Pânini*, where he gives the other passages in which हेतुः occurs; yet there can be no doubt, that it refers to *Pân.* III. 2, 126, where it is said, that participles in शतृ and शानच् are used to express either a quality or a reason, लक्षणहेत्वोः शानच्. Thus शयाना भुञ्जते यवनाः means, the Yavanas (Greeks) eat while lying down; and अर्जयन्वसति means, he dwells there for the sake of gaining a livelihood. In this sense, therefore, *Sâyana* wishes दधानाः to be understood; and he does the same in other places, for instance, VIII. 7, 16; X. 122, 2; X. 135, 3.

I trust that these remarks, though they touch on a few scattered passages only, will serve to give to present and future students of the *Veda* some idea

¹ Pages cxv seqq.

of the way in which I have tried to discharge the trust which was committed to me, of editing the text of the Rig-veda and of the commentary of Sâyana. Mr. Burnell¹, when speaking of Sâyana, says, 'Sâyana's position is almost precisely similar to that of the Alexandrian Neo-Platonists, and especially Proclus. Like him, he was a theosophist, and hoped for the restoration by his mysteries of what was fast passing away. He was also, like Proclus, the representative of all the older science of his race, a philosopher, astronomer, philologist, and mystic. Like him, too, he was a laborious, painful compiler, whose industry supplied to some extent his lack of originality. The works of both, therefore, possess only an historical value, and are the best records of the last efforts of an old but decaying form of faith. As such, they call for editions which will preserve them for future enquirers into the history and philosophy of religions; *but the work can be done only once for all, and editors must therefore neglect no precaution to publish these difficult works in as thorough a way as they can with the materials available.*'

I feel the weight of these concluding remarks as strongly as any one. All I can say is, that I have devoted to this work the best part of my life, and the best energies of my mind. It was often a most tedious work, but feeling, like Mr. Burnell, that so large a work would not be likely to be published again (though who can tell what direction the studies of future generations will take?), I have edited it as if I had to edit Plato or Aristotle. I do not think that the *editio princeps* of Sâyana will altogether escape that fate which has overtaken the editions of the Scholia to Homer, though entrusted to such scholars as Villoison and Bekker²; yet I trust, that future generations of students will not forget the state of Sanskrit scholarship at the time when I began to prepare my edition, and I may add, the age of the editor, when he first resolved on this work. Were I to depend on the judgment of my contemporaries, even of those who have been most opposed to me, I might indeed be satisfied; but my own mind tells me that, in the early volumes, in particular, future gleaners will find that the edge of my critical sickle has not always been so sharp as it ought to have been, and that it would have been better if the editor of the last volume had been the editor of the first. All I can say is, δειλοὶ βροτοὶ πολὺπονοὶ! and let those who may hereafter discover single mistakes in my edition of Sâyana, bear in mind, that in carrying through the press so extensive a work, it is simply impossible to attain to the same

¹ Vamsabrâhmana, p. xxxv.

² See *Academy*, July 18, 1874.

degree of exactness as in publishing an edition of Horace or Catullus, of Kālidāsa or Bhavabhūti.

One foretaste of what future editors of Sāyana may say of me, I have had, and I am glad of it, because it enables me, while I can reply, to show that I might possibly have something to say in self-defence, when I shall no longer be able to do so. The first volume of my edition, in particular, which has been most frequently studied, has been already subjected to a searching criticism, and in such a way as to test, once for all, the soundness of the critical method which I have adopted. Knowing that I had not been able to collate a valuable old MS. of the first Ashtaka, now at Berlin, Professor Weber has published a careful collation of that MS., and we may trust him, that he omitted nothing in order to detect flaws in my text. Here, therefore, is the desired test of my critical principles, and I may say at once, that I believe that, even if the original autograph MS. of Sāyana were hereafter to be discovered, the test would not be either more severe or more damaging. I proceed, therefore, to an examination of the passages in which Professor Weber has thought it right to mark the various readings of the Berlin MS., and I shall endeavour to show, how little they affect the text as constituted by me twenty-five years ago.

P. 48. ll. 7-11 [see now *Varietas Lectionis* to p. 25. l. 31]. Professor Weber¹ says that the passage from यद्यपि to सिद्धिः is wanting. It is wanting, not only in the Berlin MSS., but in all MSS. except A 2. I retained it on account of its intrinsic value. The MSS. used by Dr. Roer must have contained the same paragraph, but he failed to restore it, because he could not trace the extract back to the Prātisākhya.

P. 48. l. 19 [now p. 25. l. 39]. रत्नानि दधतीति. This is a mere blunder in the Berlin MS.; it can only be रत्नानि दधातीति, as I had printed.

P. 48. l. 21 [now p. 25. l. 40]. The Berlin MS. reads स्वरितप्रचयी. A 1 and B 2 give प्रचिती, C 1 प्रचिती. B 1 has प्रचिती, but प्रचयी in *margine*. The only MS., therefore, which supports the Berlin MS. is A 2. Hence प्रचिती must be retained.

P. 48. l. 27 [now p. 26. l. 3]. The Berlin MS. leaves out पूर्वैः and नूतनैः. I added the words in both cases from B 2, not as necessary, but as useful. In Ca, which I did not possess at the time, they are likewise added in *margine*.

P. 49. l. 2 [now p. 26. l. 5, where read पूर्व पर्व सर्व, see also Rv. Bh. I. 19, 7]. The Berlin MS. reads चर्व instead of सर्व. चर्व was well known to me, for it is the

¹ See *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, IV. 265; and, more lately, *Indische Streifen*, vol. ii. p. 9. 1869.

reading of the MSS.; but the passage is a quotation from the Dhātu-pāṭha, and in it no root **चर्व** is recognised in the sense of **पूरणे**; hence **मर्व** must be retained.

P. 49. l. 7 [now p. 26. l. 9]. From **नवस्य** to **वार्त्तिकेन** is wanting in the Berlin MS., but added *in margine*. This is exactly what I expected. The original reading was probably **नवशब्दस्य नू इत्यादेशस्तन्मन्त्रस्य महावार्त्तिके विहितः**. Then the question arose, what was meant by this Mahāvārttika, the general title of Kātyāyana's Vārttikas? I can find nothing like it in the Mahābhāṣya (p. 77^b). It was probably for this very reason that another commentator added the usual explanation, viz. **नवस्य नू तन्मन्त्रस्यास्य इति वार्त्तिकेन**. That explanation is wanting not only in the Berlin codex, but likewise in A 1. 2, B 1. 2, and Ca. Professor Weber is wrong in thinking that Sāyana requires **तनन्**, and by referring to other passages, e. g. Rv. Bh. III. 32, 13, he would find, that Sāyana forms **नूतनः**, though ādyudātta, by **तनप्**. In fact, I know no authority for the existence of a Taddhita **तनन्**, except the so-called Mahāvārttika, here quoted by Sāyana. [The correct reading of the Vārttika is **तन्मन्त्रस्यास्य**, and the suffix in question is neither **तनप्**, nor **तनन्**, but **तन**; see Varietas Lectionis to Rv. Bh. III. 32, 13.]

P. 49. l. 13 [now p. 26. l. 13], **उदात्तत्वेनेव**, and l. 19 [l. 18], **संधिकार्यं**, are both the right readings, and ought to have been inserted in the list of Corrigenda.

P. 49. l. 21 [now p. 26. l. 19]. **स्यप्रत्ययः** is the reading, not only of the Berlin MS., but likewise of B 1. 2. A 2 has **तस्य**, C 1 **पस्य**; the right reading is probably that of A 1 **तस्य स्यप्रत्ययः**.

P. 50. l. 3 [now p. 26. l. 26]. The reading of the Berlin codex **कदाचिदपि चीयमाणं** is not sufficiently supported against **कदाचिदपि चीयमाणं** A 2. B 1. Ca.

P. 50. l. 9 [now p. 26. l. 30]. I purposely rejected the reading **एवादिस्वादतोदाः**, which occurs not only in the Berlin MS., but also in C 1. A 2. Ca, in favour of the fuller text of the B class.

P. 50. ll. 15, 16 [now p. 26. ll. 35, 36]. The passage from **ह्रस्व** to **प्रतिषेधः** is wanting, not only in the Berlin MS., but likewise in A 1. 2, B 1. 2, and Ca. It may have been originally a marginal note, as it still is in A 2, but being a useful one, I retained it on the authority of C 1. The same applies to p. 51. l. 4 [now p. 27. l. 9], which is absent in C 1, but supported by B 1. 2. Ca, and partly by A 2, which reads **असीत्यत्र निघाताभावो यच्छब्दप्रयोगात्**.

P. 51. ll. 13, 14 [now p. 27. l. 17]. The passage **सत्सु साधुः** to **निपातितः** rests on the authority of C 1; it is not in A 1. 2, B 1. 2, nor in Ca. It is most probably a later addition, but it does not belong to the same category as the passage from the Manoramā. When I allowed a passage from the Manoramā to remain in the commentary, I felt it my duty to give notice of it in the Preface (vol. i. p. xxiii. note 1).

Professor Weber asks : 'Is Haradatta really a predecessor of Sāyana, or does this addition belong to the same category as that from the Manoramā?' Unless Professor Weber has some very weighty reason to suppose that the Haradatta here mentioned cannot be the same as Haradatta, the commentator of the Kāsikā, I do not know what to reply¹.

P. 51. l. 15 [now p. 27. l. 18]. The omission of **ह्रस्वः** after **लोपश्च** in the Berlin MS. is not supported by the other MSS. The same applies to **ख** before **प्रत्यय** on p. 52. l. 5 [now p. 27. l. 30], and to **खरत्वे प्राप्ते** on p. 57. l. 23 [now p. 30. l. 34]. The only various reading of importance is in A 1, which writes **प्रकृतिखरः । प्रकृतिखरप्राप्ते** etc.

P. 60. l. 2 [now p. 32. l. 4]. **वृद्धिश्च** is right, and supported by A 2. B 1.

P. 60. l. 14 [now p. 32. l. 12]. On **नवजादिः** I have spoken on p. cxvii.

P. 61. l. 24 [now p. 33. l. 4]. The reading of the Berlin MS. **अनं** for **अं** is properly marked by Professor Weber with his own sign of exclamation. If Sāyana says **राध साध संविद्यी**, he quotes the Su class, and he can therefore speak of **अं** only. The only various reading is **अं**, instead of **अं**, in A 2.

P. 62. l. 11 [now p. 33. l. 14]. The same wrong quotation from Pāṇini, which Dr. Weber quotes from his Berlin MS., occurs also in B 1. 2. It was impossible, however, to admit it into the text, because the root **वृधि** does not occur in the Sūtra. If Dr. Weber appeals to a passage in Mahīdhara's commentary on the Vāgasaneyi-samhitā, where he finds **वृधि** written instead of **वृषि**, this is a statement I cannot allow to pass without considerable qualification. Dr. Weber quotes as the authority for this reading, M. M., i. e. a copy which I made at Paris, and which I gave him on *the distinct understanding, that it should never be quoted as an authority*. All scholars will understand why I did this. I had copied the MS. as carefully as I could, but I never collated it with the original, and therefore should never have ventured myself to appeal to it as an authority. But besides this, my copy does not give **वृधीत्या०** but **वृथीत्या०**, which is, of course, meant for **वृषीत्या०**. The whole quotation, in fact, is as much out of place in the Vāg. Samhitā, XII. 77, as in our passage. **वीरत्** cannot be explained by Pāṇ. VI. 3, 115, but should be accounted for by Pāṇ. VII. 3, 53. The explanation of the mistake in our passage is probably this, that what happened in Ca, happened also to an earlier MS. In Ca we only find **वृधिः क्तिप् । पूर्वपदस्य दीर्घः**. Then some one added on the margin **नहिवृतीत्यादिना**, to be inserted after **क्तिप्**; and, lastly, a more careful reader added **नहिवृतिवृषे वृधिरयइयादन्येषामपीति दीर्घ इति नहिवृतिवृषे मनो-रमायां ॥**

¹ See Preface, above, p. cxxiii.

P. 63. l. 1 [now p. 33. l. 27]. **अतावृधिति** was the reading of C 1. As A 1, however, gave the correct reading **अतावृधानिति**, I naturally accepted it.

P. 63. l. 3 [now p. 33. l. 29]. There is no authority for the **च** of the Berlin MS., not even in Ca.

P. 63. l. 5 [now p. 33. l. 30]. The reading of the Berlin MS. **निघातामावात्** was well known to me from C 1. I preferred, however, **अनिघातात्**, because it rests on the authority of A and B; likewise of Ca.

P. 63. l. 20 [now p. 34. l. 1]. **सामर्थ्यात्** is the reading of all the MSS.; **स** was a slip of the pen, as well as **विलु** for **वीलु** on p. 64. l. 5 [now p. 34. l. 10].

P. 65. l. 7 [now p. 34. l. 32]. The mistake in the Berlin MS. **डीप् संनियोगेन** was well known to me from C 1. The reading **तत्संनियोगेन** has the authority of B and Ca.

P. 65. l. 9 [now p. 34. l. 33]. **शब्दे** after **इषः** has the authority of A and B; C 1 has **शब्दो**, Ca has **शब्दे**.

P. 65. l. 28 [now p. 35. l. 9]. The Berlin reading **शपा एकादेश उदा०** was known to me from C 1 and A. I preferred the reading of B as clearer in itself, and, at the same time, as accounting more naturally for the mistake which had happened. In Ca also, the omission had taken place, but the right reading was restored.

P. 66. l. 21 [now p. 35. l. 25]. **अश्विसंबंधो** has the authority of A. C. B. **अश्वबंधो** is a mistake; but I should now prefer to write **अश्वसंबंधो**, which is supported by Ca.

P. 66. l. 24 [now p. 35. l. 27 seq.]. I changed **हीडे** to **हीठि** according to the *Bahvrika* system of spelling, and retained **चष्ट्ये** on the authority of the B class, which is supported by Ca. [But **हीडे** and **अष्ट्रिये** have now been restored in accordance with the text of the *Taittirīya Samhitā*, from which the passage is quoted.]

P. 67. l. 25 [now p. 36. l. 11]. The reading of the Berlin codex, whether **अवण** or **सवण**, is impossible. Between **अयण** and **अपण** the choice is sometimes difficult; in our passage, however, the authority of the MSS. is decidedly on the side of **अयण**.

P. 68. l. 1 [now p. 36. l. 14]. **पादादित्वेन निघातामावात्** is again supported by B, but **अनिघातात्** might have been preferable, as it has the support of A and Ca.

P. 68. l. 14 [now p. 36. l. 24]. The reading **द्रवतीति वा** rests on the authority of the *Nirukta*, X. 8; and though there are other various readings there, there is none with regard to **द्रवतीति**. The MSS. of *Sāyana* are, no doubt, in favour of **द्रवत्** or **द्रवत**, but in passages like the one in question, where the copyists hardly

understand what they are writing, they are of very small value. I corrected वेधि in the same passage, in Professor Roth's edition, to वेदे, because it is well to distinguish the third from the first person, but I saw no reason for changing यज्जनां into यज्जिनां, which has no authority except the Berlin MS. The same applies to कर्षण for कर्षक, p. 68. l. 21 [now p. 36. l. 29]; to आरण्यककादि for आरण्यकादि, p. 69. l. 6 [now p. 36. l. 39]; to ईयत after पुरुरूप, p. 69. l. 7 [now p. 37. l. 2; ईयति is also in G, and has now been adopted]; and to अदरयिता instead of the only possible form आदरयिता. For यज्जिनां in the same line there is indeed the authority of C1, but the other MSS. have again the reading, which I have given, viz. यज्जनां.

P. 70. l. 26 [now p. 37. l. 34]. सामर्थात् instead of असामर्थात् would be wrong. No MSS. support it, nor do they support वकारः for वादेशः, p. 71. l. 2 [now p. 37. l. 36].

P. 71. l. 28 [now p. 38. l. 15]. On the possibility of omitting न after इति चेत् see p. cxiv. In our case, as C and A give, and B inserts it, there would have been no excuse for omitting it.

P. 72. l. 1 [now p. 38. l. 16]. ऐकपदे is the right form, and although C and A have the ए, the B MSS. have ऐ, as well as the Berlin MS.

P. 72. l. 8 [now p. 38. l. 21]. The mistake समानाधिकरणं instead of समानाधिकरणं was known to me from C1, but I corrected it on the authority of A and B, also on account of the words immediately following. The same applies to the omission of चेत् on p. 72. l. 13 [now p. 38. l. 25].

P. 74. l. 5 [now p. 39. l. 21]. The reading of the Berlin MS. संगमने for संगमे च would be impossible. It is a quotation from the Dhātu-pāṭha; संगमने would mean the very contrary of संगमे, and no MS. supports it.

Professor Kuhn, in quoting a passage from Sâyana I. 65, 1, श्रूयते च । अपिर्देवेभ्यो निजायत । अश्वो रूपं कृत्वा, says (Zeitschrift, I. p. 451), 'Instead of अश्वो रूपं कृत्वा we must read either आश्वं or अश्वरूपं.' I thought so too, but as the MSS. agreed on अश्वो, and as I could not find the passage, I retained अश्वो. Even now I have not been able to find the passage, but from such passages as Taitt. Samh. VI. 2, 4, 2, यश्वो देवेभ्यो निजायत विष्णु रूपं कृत्वा, or Taitt. Brâhm. I. 2, 1, 5, अश्वो रूपं कृत्वा, I have little doubt that my text is right.

Though the process of examining in detail the value of the various readings culled by Professor Weber from the Berlin MS. was rather tedious, yet I hope it will serve one important purpose. It will show that if we follow carefully the principles of diplomatic criticism, so long recognised by the best classical scholars, it is hardly possible that we should go very far wrong in restoring

the text of an ancient author, however illegible or corrupt. The work itself of copying and collating MSS., and eliciting from them the original readings which they presuppose by their agreement as well as by their divergence, requires, no doubt, considerable time and labour; and as I have sometimes been assured that by adopting a less laborious process, I could have finished the edition of Sāyana in a much shorter time, I think it right to show, by a few instances, what the result of this more expeditious proceeding would have been, or, at all events, might have been. Professor Weber, who has on several occasions shown a truly motherly solicitude with regard to my edition of the Rig-veda, has again and again complained of the delay in the publication of Sāyana. His complaints seem to me, and not to me only, unfounded, his language not quite worthy of him. He has himself edited the Yağur-veda, and he has done so on principles of criticism which he, no doubt, conscientiously prefers, but which I could not bring myself to follow, even if they had enabled him to get through his work much more rapidly. But even this seems to me not quite certain, as the following facts will show.

The first volume of his edition of the Yağur-veda appeared in 1849, the third and last in 1859. One volume only of the three professes to give a complete commentary, the other two contain extracts only, and these so incomplete that Professor Kuhn and others, when they wished to make use of certain passages in the Satapatha Brāhmaṇa, had to write to India for new extracts. Some scholars think that the time has already come for a new edition of the Satapatha Brāhmaṇa with the *complete* commentary of Sāyana; and if we may accept Professor Weber's candid account of the nature of the extracts from the commentaries on the Sūtras, that work also will sooner or later have to be done again. Far be it from me to say anything unkind of so laborious and so learned a scholar, but as he has so often contrasted his own velocity with my slowness, may I just say in self-defence, that if he will, according to the rules of Adam Riese, to whom he appeals, divide the number of sheets contained in his three volumes, by ten years, and the number of sheets contained in my large and small editions of the Rig-veda by twenty-two years, he will be surprised to find, that the difference between his speed and my slower progress is not so very great after all.

But this, in itself, is of little consequence, nor should I have said one word about it, had I not been so fiercely challenged. The only thing that is of real importance to scholars is, whether it is possible to carry out a critical edition of Sanskrit texts on different principles from those which are followed by Greek

and Latin scholars. I say nothing of the texts of the hymns and Brâhmanas. They are settled, and require little editing, in the proper sense of the word. With commentaries, however, the case is different, and I still hold that they do require the same amount of critical editing as any classical author.

In order to substantiate this assertion, I shall beg leave to follow Professor Weber's example, and to examine a small portion of his edition of Mahîdhara's commentary, by comparing it, not with a MS. which he has *not* collated, but with one which he himself professes to have collated. This is the old MS. belonging to Mill's collection, and marked by Professor Weber as M. The first fifty-two pages of this MS. ought to have been invaluable to any editor. They ought to have been collated with the minutest care, for old MSS. of Mahîdhara were then, and are still, scarce. What is Professor Weber's *apparatus criticus*? As far as I can see, he has copied one MS. (A) only, and this is not quite complete; and I believe I am correct in stating, that the only other complete MS. which he possessed for the purpose of his edition, was the copy I had made at Paris of Burnouf's MS., and which I gladly lent to him, and eventually, at his request, presented to the Royal Library at Berlin. This copy, however, can in no sense claim the authority of a MS., because, though I copied it as well as it was possible in the time given, I never collated it with the original. I therefore, as I said just now, lent my copy to Professor Weber on the distinct understanding that it should never be quoted by him as an authority. Instead of this, it is in most places, if not the only, at least the most important independent authority for the critical restitution of his text. I do not think, that I can be mistaken in this statement. If I am, it is not my fault, for Professor Weber clearly says that he collated the third MS. (O) for the defects of the last twenty-five Adhyâyas only, while the fourth MS. at Paris (P), of which the beginning, from I. 8. to II. 4, was copied by myself, was collated by him no further than the end of the fourth Adhyâya.

There remains, therefore, only the MS., formerly belonging to Dr. Mill, and now in the Bodleian Library, which contains the first twenty Adhyâyas, and has in the beginning those fifty-two old leaves which Professor Weber professes to have collated. By them I shall now try to test the critical state of his edition. I do so simply to test two systems of editorial criticism. Professor Weber knows these various readings, for I showed them to him as soon as his first *fasciculus* had been published. So many years have since elapsed, that I feel I can now speak with perfect freedom, without fearing to give offence by my remarks. The question itself seems to me one, the importance

of which cannot be exaggerated. The whole future of Sanskrit scholarship will depend on the decision which our leading Sanskrit scholars shall take between the principles of eclectic and diplomatic criticism. In India the same question is now being agitated, and the scholars of Bombay and Punah, under the auspices of Professors Bühler and Kielhorn, have made their choice. No personal considerations should be mixed up with such a controversy, and the editor of the Yagur-veda will feel, I hope, that, even if judgment should be given against him, which it is not for me to anticipate, he has by his Herculean labours, during the last twenty-five years, raised to himself a pedestal, that would not be shaken by such a decision.

Before I begin my critical examination, I must say a few words on the observance, or rather, non-observance of the rules of Sandhi in Professor Weber's editions. Any one at all familiar with Sanskrit MSS., and particularly with such as are written by scholars, svârtham, not parârtham, must know, that there is a certain system in the manner in which words are either joined or not joined. Different authors vary, and even the same authors are by no means consistent in their use of Sandhi, as little as we are in our interpunction. They are guided, in fact, by vivakshâ, i.e. by what they wish to say. In my edition of Sâyaṇa, I have, as much as possible, followed the Sandhi of the best MSS., and I may at least mention a few cases, which might give rise to misapprehensions. After a vocative, Sandhi is optional; it is mostly omitted, except in cases where the writer perceived a certain continuity between the vocative and what follows immediately after. Between a question and the answer, there is always a break of Sandhi. Verbs of which the one explains the other are without Sandhi, e.g. पितृत्वं ज्ञप्तिं च वदति यावत्. But if the verb occurs in the first part of a relative sentence, the Sandhi is generally observed, e.g. ये सुन्दिरेऽभिषूयतेऽभ्यषूयन्ते ते.

Again, we find frequently in commentaries, where it is desirable to keep the words of the text distinct from the explanations, that Sandhi is avoided. For instance, in relative sentences where, as we saw, the verbs are generally joined, they are still kept asunder, when it can be done, by employing the Virâma. We read, यथायन् आगच्छन् प्राप्नुवन्. Here the use of the Virâma is very convenient, for it acts as a stop in such cases also where the absence of Sandhi could not otherwise be marked. Frequently we find the Virâma where we should use a small stop, e.g. गिरः स्तोत्रं स्तुतीर्वा, 'the voices, the poets, or their songs.' Rv. X. 110, 1, पूजयितः तेः पूजमान वा, 'thou, the worshipper, or thou worshipped by them.' Rv. X. 113, 10, हे रथकृत् शत्रुभिः सह युद्धकर्तः अत एव हे सत्त्वगुण,

'O war-maker, maker of fights with enemies, and therefore thou of real strength!' If the Virāma is used, the last letter is not modified. I can hardly remember writers of Sanskrit MSS. putting, e.g. सम्यक् अपि तु, but generally, either सम्यनपि तु, or सम्यक् अपि तु. Nor is it right, I think, to write सम्यक्चिपामि, but सम्यक् चिपामि, Vâg. Samh. p. 25, l. 19. After a participle, which in itself represents a sentence, the Virāma is very common, e.g. प्रज्ञायुक्तः सन् नोऽस्मभ्यं देहि, 'being endowed with wisdom, give to us;' गृह्यन् अकुचत् etc. In all such cases, I have, as a rule, followed the writing of the best MSS., but I have never allowed a hiatus to remain where it would have destroyed the structure of a sentence. Thus in X. 165, 1, I write कपोतो यद्वाधनमिच्छन् अभिलषन्निदमसदीयं गृहमाजगाम प्राप्नोत् तस्यी etc., 'columba quod malum cupiens, desiderans, hanc nostram domum venit, assecuta est, huic malo' etc. Rv. X. 166, 1, न केवजमेकस्या एव गोः पतिं अपि तु सर्वासामित्याह गवामिति, 'wishing to say, not only lord of one cow, but of all cows, he adds gavām.' Rv. X. 191, 3, पूर्वोऽर्ध्वः परोऽक्षतः उत्तरः प्रत्यक्षतः, 'the former half-verse is in the third, the latter in the first person.'

In Professor Weber's editions I have in vain looked for any definite system. If he had disregarded the rules of Sandhi altogether, that would have been intelligible. But as he sometimes observes them, and then, without any apparent cause, neglects them, the effect is not only bewildering, but actually misleading. What reason can there be for writing, p. 2. l. 22, अधिकारादौ अग्न्याधानः; p. 4. l. 21, मध्ये एकां; p. 4. l. 25, देवः द्योतमानः तस्मिन्नाहं; स्वभावतः उद्यमः; मनो आश्रयः (p. 44. l. 10); and the same in innumerable passages? I hope Professor Weber will not think, that I doubt his knowledge of the rules of Sandhi. What I do not understand is, why he should disregard them in his editions.

I shall not attempt to give all the various readings of Dr. Mill's MS., but only those which serve to determine the relation of this MS. to other MSS., or such as really furnish a correction of a mistake. Professor Weber sometimes gives the various readings of M, sometimes he does not. This again is misleading. If we are told p. ii. l. 9, that B reads पदावः, and P पदावसानायावद्भूपकं, we conclude that M agrees with the printed text; but it agrees with B. The various reading, under No. 17, which Professor Weber ascribes to B, belongs to B and M; No. 18 is supported not only by P, but also by M; No. 33 by B and M; No. 36 by B and M. In No. 37, M has not दधिविशेष्य, but दधिशेष्य, and so on.

P. iii. l. 25. शाखामलधूआवपनयन इदं W. Not only B has शाखालप, as Professor Weber says, but M also, to say nothing of O and P. Besides, M reads शाखालप-मलधूआवपनयनं । इदं, which is right.

- P. iv. l. 21. बाहुत्व W. बाहुत्व M (twice), i.e. बाहुत्व.
 P. v. l. 6. हविहेतुरूपं W. हविहेतुरूपं M.
 P. v. l. 13. शास्त्रतिलोः W. शास्त्रतिकाः M.
 P. v. l. 21. इषशब्दं W. इषशब्दं M, which is right.
 P. v. l. 22. चोदात्तः W. चोदात्तः M, which is right.
 P. vi. l. 6. ऊर्जं वलप्रायणयोरक्षात्क्रिय W. M; but read ऊर्जं वलप्रायणयोः । अक्षात्क्रिय ।
 P. vi. l. 13. कृवायाजिं W. कृवायाजिं M, which is right.
 P. vii. l. 2. हेतुमति च W. हेतुमतिश्च M, which is right. If the Sūtra had been quoted in full, it would have been necessary to add इति णिच्.
 P. vii. l. 6. पा० ६. १. १९८. This is a false quotation, arising, as I have shown, from a misunderstanding of the whole passage; it ought to be पा० ८. १. १९.
 P. viii. l. 3. ऊरुस्मिन् W. ऊः स्मिन् M, which is right, as may be seen from Pān. VII. 1, 15.
 P. ix. l. 1. त्वं वायोः W. त्वं मातरिस्त्वनो वायोः M, which is right.
 P. ix. l. 13. तीर्थगमुखायां वा after अवागमुखायां is not found in B only, as Professor Weber states, but likewise in M.
 P. xi. l. 12. After अये, M has on the margin अंगत्पूर्वं यावत्पिः.
 P. xi. l. 13. आशीर्लिङ्गासुट् W. आशीर्लिङ्ग । यासुट् M, which is right.
 P. xii. l. 6. वेदेषु W. देवेषु M.
 P. xii. l. 11. From वामिति to कर्मणे deest in M.
 P. xii. l. 12. युवां कर्मार्थं W. युवां कर्मणे कर्मार्थं M.
 P. xii. l. 15. °हवणीव्यापाराः W. °हवणीव्यापाराः M.
 P. xii. l. 23. तेऽपि दग्धा अन्यथा न यज्ञसाधनमित्यर्थः. We are told by Professor Weber that अन्यथा is wanting in all the MSS., and so no doubt it is. But why was it put in? The sense is clear: 'The enemies are burnt, not the vessel, i.e. the instrument with which the sacrifice is accomplished.' Did Professor Weber think it meant, 'The enemies also are burnt, otherwise there is no accomplishing the sacrifice?' But this would have been यज्ञसिद्धिः. Uvata makes it still clearer: सुतरां तप्तं रक्षः । न तु यज्ञसाधनमित्यभिप्रायः¹.
 P. xiii. l. 2. पार्श्वयोरिव स्थितं W. पार्श्वयोरवस्थितं M.
 P. xiii. l. 5. तिष्ठत्समं हि W. तिष्ठत्समं हि M, which is right, as अणः is neuter.
 P. xiii. l. 14. हिंसितुमुद्यताः W. हिंसितुमुद्यताः M.
 P. xiv. l. 6. धारकं पोषकं भवसि W. धारकं पोषकं वासि M.
 P. xiv. l. 11. शकटस्य त्रीहीणां W. शकटस्य त्रीहीणां M, which is right.
 P. xv. l. 4. काभ्यामश्विनोर्बाहुभ्यां W. काभ्यां । अश्विनोर्बाहुभ्यां M, which is right, for

¹, which is here inserted, was omitted by Professor Weber in another passage, viz. Vāg. Prātisākhya I. 90. (Indische Studien, IV. 127.) We ought to read अन्यथा, instead of यथा.

there must be a stop at the end of a question, and the answer begins with चञ्चिनीः.

P. xv. l. 21. त्वा संपरिशेषयामि । W. त्वा त्वां परिशेषयामि, which seems better ; the same on p. xxxiii. l. 12, and elsewhere.

P. xvi. l. 19. After युष्मानुत्पुनानि, M adds उत्कर्षेण शोधयामि, which is left out by Professor Weber, as well as च in the next line after सूर्यस्य.

P. xvii. l. 16. The Vārttika is not Pân. VI. 4, 68, 1, but VI. 4, 77, 1. The वा ought not to be without Sandhi, otherwise it would be taken for वै.

P. xviii. l. 4. After कृष्णाजिनोलूखलादीनि, M has पात्राणि, which is left out by Professor Weber.

P. xviii. l. 17. पतितम् एवमरातयोऽपि पातिताः W. M has पातितं, which is right, as may be seen by the preceding instrumental कृष्णाजिनकंपनेन, and by the immediately following पातिताः.

P. xix. l. 8. यतस्त्वचचिन्नं W. यतस्तच्च चिन्नं M, which is right.

P. xx. l. 6. मधुजिह्वकसासि W. मधुजिह्वसासि M.

P. xx. l. 21. तद्रतजलेन W. तद्रतजलेन M, which is better.

P. xxi. l. 9. प्राशित्रहारेण W. प्राशित्रप्रहारेण. not only B. P but also M.

P. xxii. l. 22. अंगुलिदानासक्तं मा दृहेत्यर्थः W. अंगुलिदानासक्तं मा दहेत्यर्थः M, which is right.

P. xxiv. l. 1. तदुत्पन्ना त्वं W. तदुत्पन्नत्वात् M, which seems better.

P. xxiv. l. 8. हे उपले उपरितनशिलं त्वं W. हे उपले उपरितनशिले त्वं M, which is right.

P. xxiv. l. 10. बालस्वरूपा W. बालास्वरूपा M, which is better.

P. xxv. l. 21. पिष्टसंयवनीया W. पिष्टसंयवनीया, not only B, but also M. On संयवनं see p. 26. l. 9.

P. xxix. l. 10. किं च अस्माद् W. किंच अतोऽस्माद् M, which is right.

P. xxx. l. 8. निष्काशितः W. निष्कासितः M, which is better, see Petersburg Dictionary, s.v. l. 24. निः काशनेन W. निष्कासनेन M.

P. xxx. l. 13. पूर्वस्थामाहवनीयः पालकोऽस्तीति भावः । W. पूर्वस्थामाहवनीय एव पालकोऽस्तीति भावः M.

P. xxxi. l. 14. विविधं रपति वेदचयकूपेण शब्दं करोतीति विरप्यी । यज्ञो वेदित्वं प्राप्तो विष्णुः संबोध्यते W. Here, first of all, यज्ञो is not supported by B. P only, as Professor Weber states, but also by M. Secondly, the passage, as printed, does not construe properly, for वेदचयकूपेण शब्दं करोति requires the complement of either यज्ञः or विष्णुः. We might read इति विरप्यी यज्ञः, or continue इति विरप्यी यज्ञो वेदित्वं प्राप्तो विष्णुः. The latter seems Mahidhara's intention, for Uvāta, from whom he quotes, writes, विरप्यन्निति । आमन्त्रितं । महत्तमम् । स च विष्णुर्यज्ञे वेदित्वमापन्नः । स हि त्रिभिर्वेदैर्निर्वर्त्यमानो विविधं रपति शब्दं करोति ।

P. xxxi. l. 18. पंचम्यर्षी बन्धी W. पंचम्यर्षे बन्धी M, which, considering the gender of बन्धी, is right.

P. xxxi. l. 19. धावी W. हावी M, which, considering what goes before, seems better.

P. xxxvi. l. 18. बहिर्वृष्टां W. बहिर्वे वृष्टां M, which is right.

P. xxxvii. l. 2. क्लेदगमसि W. क्लेदगसाधनमसि M, which is better.

P. xxxvii. l. 16. कथा W. श्रुतिकथा, not only B. P, but also M, which omits कृत before इति.

P. xxxviii. l. 21. After इतिर्गतिः, M adds विविधेतिर्वीतिः, which is omitted by Professor Weber.

P. xxxix. l. 14. अग्निनिदधाति W. अग्निनिदधाति M, which is right.

P. xl. l. 19. परिक्राममिति W. परिक्राममिति, not only B, but also M.

P. xliii. l. 16. M reads द्वितीयं प्राप्नोति । उपहृतो योः पिता । एवं योः पिता यन्मपासक उपहृत इत्यादि समानार्थः, which seems better.

P. xliv. l. 7. मां ब्रह्माणमव पालय । W. मामभ्यर्चुमव । पालय M. Uvata has only मामव । पालय.

P. xlv. l. 23. अतः प्राकृतमार्थं W. अतः परं, not only B, but also M. Uvata says, एषा ते अपि । इतः प्रभृति प्राकृतमार्थं.

P. xlv. l. 3. आसिषीमहि च W. आ आसिषीमहि च M, which is right.

P. xlvii. l. 2. पृथिवीसंबन्धिमागनादाय W. पृथिवीसंबन्धिमागनादाय M, which is right. Uvata also has पृथिवीसंबन्धिर्मोनेः.

P. xlvii. l. 20. M has neither तांतं nor नांतं, the reading assigned to all the MSS. by Professor Weber, but simply त.

P. xlviii. l. 11. विश्वे देवा W. विश्वे सर्वे देवा M.

P. l. l. 14. Here M has really an independent reading, which, whether right or wrong, ought not to have been passed over. We read, हे गातुविदो यज्ञवेत्तारो देवा गातुमित्रा । इह गत्वर्थः । गत्वर्थास्ते ज्ञानार्थाः । अस्मदीयो यज्ञः प्रवृत्त इति ज्ञात्वा गातुमित । यज्ञं प्रत्यानच्छत ॥

P. li. l. 22. M also, like the other MSS., has संबंधः, and there was no necessity for changing it, as Professor Weber does, to संबन्धः, if we only read with M समित्युपसर्गनामानवच्छिन्नत्वेन संबंधः प्रत्येकं ।

P. lii. l. 1. वर्चसावपेति W. वर्चसावपेति M, which is right. Uvata says, यज्ञमुपगच्छतः पुत्रस्य सर्वमेवेतदपेति वर्चसादि । अतोऽनेन पुनराख्यायति ।

These are various readings¹ selected from fifty-two pages, and they must

¹ I add a few more in a note. On page 56, line 2, शिरसु; l. 18, it adds नायवी पितृदेवता after M repeats अतवः; l. 3, it adds संबन्धि after युष्माकं; युष्मानिति; the u from सुष्, i. e. सङ्, l. 21, should go to कमार, l. 16. P. 59, l. 21, विनिव्यः. P. 60, l. 8,

no person, to no party, to no school or *clique*, but being able at all times to speak the truth, and nothing but the truth, about all things which concern him, convinced that all who deserve the name of scholars will thank him where he has pointed out any of their mistakes, will forgive him even where he may have spoken rather freely or bluntly, and will defend him against the clamour of those who seem to think they are nothing, unless they are infallible.

I may take this opportunity of replying to some of my own critics. In the Preface to my reprint of the Rig-veda, I had stated that although in order to have the Samhitâ and Pada-texts corresponding to each other, page by page, the words in the Samhitâ-text had to be spaced very considerably, yet, even thus, and printed in the largest Devanâgarî types, that text occupied a smaller number of pages than the edition printed with Roman letters. I went on to say, 'No one who knows the peculiarity of the Sanskrit alphabet, would suppose that a Roman transcript could ever occupy less space than the original Devanâgarî. We have here used the largest Devanâgarî types, we have lost much space in having to print the accents above and below the letters, and had thus only twenty-four lines on each page against twenty-seven lines in the Romanised text (*exclusive of notes*), and yet the sum total of our pages is only 844, against 920 pages required for the transcript in Roman letters.'

The facts themselves are patent, and known to every beginner in Sanskrit. It is true that our ordinary founts of Devanâgarî are very large, and that the complicated character of certain Sanskrit letters will render it difficult ever to match the smallest Roman types. But what can be clearer than the fount of the Royal Printing Office at Berlin, used, for instance, in Professor Kielhorn's edition of the *Phit-sûtras*? Yet, even smaller types than those would still be perfectly legible. The advantages inherent in the Devanâgarî alphabet, as such, and quite independent of the different sizes of different founts, are these. According to the peculiar nature of the Sanskrit alphabet, we save nearly all a's, e's, u's, *ri*'s, and they are many; we save final and medial m's, and they are many too; and we are able to combine sundry consonants so as to form more compact groups. Hence the saving of space. But as this has been denied, I must now try to give geometrical demonstration.

In the three columns on the opposite page, the first contains the largest Devanâgarî types, with accents, these accents necessitating larger spaces between the lines, which would be saved in printing ordinary Sanskrit.

The second column contains the smaller Devanâgarî types, again with accents. These types are cast on the same body, as printers call it, as the

Roman types used in the third column, and we have therefore between the second and third columns common ground on which to institute a real and rational comparison. The system of transcription is that adopted by Professor Aufrecht in his excellent edition of the hymns in Roman letters. The spaces, however, between the words have been reduced, and another saving has been effected by removing the unnecessary, and rather objectionable, break at the end of each Varga; otherwise no alterations have been made, excepting the change of n into ñ in yajña, and the addition of a c in gacchati.

अग्निमीळे पुरोहितं य-
ज्ञस्य देवमृत्विजं । होतारं र-
त्नधातमं ॥१॥ अग्निः पूर्वे-
भिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरु-
त । स देवाँ एह वक्षति ॥२॥
अग्निना रयिमश्नवत्पोषमे-
व दिवेदिवे । यशसं वीरवत्त-
मं ॥३॥ अग्ने यं यज्ञमध्वरं वि-
श्रतः परिभूरसि । स इहेवेषु
गच्छति ॥४॥ अग्निर्होता क-
विक्रतुः सत्यश्चित्रश्रवस्तमः ।
देवो देवेभिरा गमत् ॥५॥ य-
दंग दाशुषे त्वमग्ने भद्रं करि-
ष्यसि । तवेत्तत्सत्यमंगिरः ॥६॥
उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषाव-
स्तर्धिया वयं । नमो भरत ए-
मसि ॥७॥ राजंतमध्वराणां
गोपामृतस्य दीदिविं । वर्ध-
मानं स्वे दमे ॥८॥ स नः पि-
तेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भ-
व । सच स्वा नः स्वस्तये ॥९॥

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्वि-
जं । होतारं रत्नधातमं ॥१॥ अग्निः पूर्वे-
भिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत । स देवाँ एह
वक्षति ॥२॥ अग्निना रयिमश्नवत्पोषमेव
दिवेदिवे । यशसं वीरवत्तमं ॥३॥ अग्ने यं
यज्ञमध्वरं विश्रतः परिभूरसि । स इहेवेषु
गच्छति ॥४॥ अग्निर्होता कविक्रतुः सत्य-
श्चित्रश्रवस्तमः । देवो देवेभिरा गमत् ॥५॥
यदंग दाशुषे त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि । तवे-
त्तत्सत्यमंगिरः ॥६॥ उप त्वाग्ने दिवेदिवे
दोषावस्तर्धिया वयं । नमो भरत एमसि ॥७॥
राजंतमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविं । व-
र्धमानं स्वे दमे ॥८॥ स नः पितेव सूनवेऽग्ने
सूपायनो भव । सच स्वा नः स्वस्तये ॥९॥

Agnīm ile purōhitam
yajñāsya devām ṛitvījam ।
hótāraṁ ratnadhātamaṁ
॥ 1 ॥ agnīḥ pūrvebhīr ṛishi-
bhīr īdyo nūtanair utá ।
sá devāñ éhá vakshati
॥ 2 ॥ agnínā rayīm aṇa-
vat pósham evá divé-
dive । yaçásam vírāvatta-
mam ॥ 3 ॥ ágne yám yaj-
ñām adhvarām viçvátah
paribhūr ási । sá íd de-
véshu gacchati ॥ 4 ॥ agnir
hótā kavíkratuḥ satyáç ci-
tráçravastamaḥ । devó de-
vébhir ā gamat ॥ 5 ॥ yád
aṅgá dāçúshe tvám ágne
bhadráṁ karishyási । tá-
vét tát satyám aṅgirah
॥ 6 ॥ úpa tvágne divé-dive
dóshāvastar dhiyā va-
yám । námo bháranta éma-
si ॥ 7 ॥ rájantam adhvarā-
ṇaṁ gopām ṛitásya dīdi-
vim । vārdhamānaṁ své
dāme ॥ 8 ॥ sá naḥ pité-
va sūnávé 'gne sūpāyanó
bhava । sácasvā naḥ sva-
stáye ॥ 9 ॥

Each column measures exactly 1 inch and $\frac{1}{16}$ of an inch in width. The small Sanskrit type occupies 3 inches and $\frac{1}{16}$ of an inch in length; the largest Sanskrit type 5 inches and $\frac{1}{16}$ of an inch; the Roman type, without reckoning the last line, 6 inches and $\frac{1}{16}$ of an inch. No doubt, if we compare a Sanskrit text, printed in large Devanāgarī types, with another, printed in small Roman type, the advantage, inherent in the Devanāgarī alphabet, is somewhat reduced. But if we want to find out the relative merits of two alphabets, we must surely give the same start to both, or inform the judges that it is a handicap race.

What follows, is still more curious. In comparing the two texts, the one in Devanāgarī, the other in Roman types, I have been accused of having suppressed the fact, that in the latter edition, there are about four lines of notes on each page, reducing the number of lines from thirty-one to twenty-seven. This, however, is the very fact which I make a point of stating, saying, 'Thus we had only twenty-four lines on each page against twenty-seven lines in the Romanised text, *exclusive of notes!*' These were, in fact, the very four lines which I wanted for my own argument, as a make-weight against the exceptional spacing of the Samhitā-text and the accents below the line; my object being to show, that what in our case was exceptional on one side, viz. the wide spacing and the accents below the line, was matched by what was exceptional on the other side, viz. the four lines of notes at the bottom.

Let me add one word more to my critics in general. No one, I can honestly assure them, is more truly grateful than I am to those who have really taken the trouble of pointing out mistakes which I have committed; no one, as I think I have shown sufficiently, is more indifferent to any hard words by which it is thought that such criticisms can be rendered more emphatic. During the whole of my literary career I have always availed myself of whatever was really good in the remarks of my critics, and have given them the fullest credit for it. But I have not been able to bring myself to waste my time in idle wrangling. If in matters of opinion I find that another scholar differs honestly from my own views, I am not so diffident as to fear that everybody will think me wrong, and him right; nor so conceited as to imagine that, even if my own views are right, I could always convince him that they are so. I have spoken, and he has spoken, and, as in Parliament, I do not claim the right of reply, except when matters of fact have been misstated. We both stand before our judges, and trusting in the indestructible strength of truth, I have never declined to submit to their

verdict. I know I have sometimes been blamed for not replying to my critics, but such blame was most unjust. The fact is, that I could not possibly do it. When books are reviewed, as they now are, not only in England, but in almost every country of Europe, nay, even in America and India, what are we to do? Many of these reviews never reached me at all, but even if I had attempted to read and notice those only which I happened to see, I should have had no time left for anything else. It was not want of respect that made me silent, but simply want of time¹. No author, when he publishes books, containing new facts and new theories, expects that the whole world will at once say, Amen. If it were so, the book would probably never have been written. An author must be prepared for contradiction and censure, and we all know that from certain quarters censure is more flattering than praise. After a time, every author becomes a target, but fortunately, not every shot that is fired, however loud the report, hits the mark. As far as my own experience goes, I have felt much more frequently inclined to protest against unmerited praise, than against unmerited blame. There are few things written by any scholar of my name, for which, at some time or other, I have not received the credit, though I did all I could to disclaim those equivocal honours. There are few languages which I am not supposed to know, though again and again I have protested against the laurels of a Mezzofanti.

These are old perplexities of which those who came before us have complained, and of which those who follow after, will complain likewise. Let me conclude with the verses of an old Indian poet :

¹ I venture to avail myself of this opportunity to explain another apparent neglect on my part, for which, I know, I have been blamed, if not in public, at least in private. During the last ten years the number of books sent me from all parts of the world has become so great that I had to give up the attempt to acknowledge them all. When I was a young man, it was generally understood, that no acknowledgment was expected, when a book was sent without a letter. To that rule I have conformed, both as a sender and as a receiver of presentation copies. There are, of course, exceptions, but they should be treated as such. It should also be publicly stated, that books sent through friends or booksellers, are apt to miscarry. A friend of mine bought a volume of the Rig-veda at a sale in Paris, and when he opened it, he found, that it was the very copy which I had sent him years ago as a present. How such accidents can be avoided,

I cannot tell. It is generally said, that Humboldt acknowledged all books, and answered all letters. That may be so, but not every man is a Humboldt, and Humboldt died before the penny post attained its full development. When I tell my friends that, though most letters are now penny letters, I spent in one year £18 for postage, they can easily find out the number of letters I have to write, and I feel sure they will forgive me, if I do not always write by return of post, that 'I am looking forward with the greatest pleasure to reading their books.' Nothing gives me greater pleasure than reading books written by men with whom I am personally acquainted. But if a friend sends me a book on Comparative Mythology, while I am in the midst of work on Sanskrit accentuation, I must put his work aside for a time, and cannot express an opinion till I find leisure to read it carefully. *Soyons raisonnables!*

PREFACE TO THE

What care we for the praise of him who lauds
 In ignorance of where our merit lies?
 What painter values at a rush applause,
 However loud, from him that lacketh eyes?

Nay, blame itself we'd rather choose to hear,
 If that the judge discerns the fault he shows;
 And censure pleases the judicious more
 Than floods of flattery from fools like those.

I have still the pleasant duty to fulfil of thanking my many friends, both old and young, for the constant help which they have given me during the many years that I have been engaged in this edition of the Rig-veda. Some of them are no more amongst us, but the names of Burnouf, Bunsen, Wilson, Mill, Trithen, Roer, Bardelli, Goldstucker, Ballantyne, Bhao Daji, and I must also add the names of two most excellent printers, Penubrey, whose son keeps up the reputation of his father, and Hickman, a truly noble soul, will always be remembered with gratitude by one to whom, each in his own way, they have shown so much kindness, and rendered such essential help. To those who are still living, and who have assisted me by their advice and by their active co-operation, particularly to Professor Theodore Aufrecht, Dr. Fitz-Edward Hall, Professor Haug, I have in the Preface to each successive volume expressed my deep obligation. With regard to the last volume, I have to add the names of Professors Cowell, Eggeling, Thibaut, and Mr. Burnell. My old friend Professor Cowell, though fully occupied with other work, has never grudged me his time, whether for reading proof-sheets, or for giving me his opinion on difficult passages. Professor Eggeling has rendered me most useful service in the same manner; and to Professor Thibaut I am especially indebted for the assistance he has rendered me in reading revises and in preparing the Index of the Uttarapadas. That Index is founded on the *Index verborum*, printed in the fifth and sixth volumes. It is arranged alphabetically; first, according to the Uttarapada; then, according to the Pûrvapada. It will be seen that it contains all the words, actually divided by an Avagraha, except those in which the second part was a mere suffix, रसऽवान्, यशऽतरः, or a termination, चदिऽभिः. It also contains other words which, though, according to the system of the Prâti-sâkhyas, they could not have the Avagraha, could easily be divided, and were thought to be useful to the students of the Veda. The principle followed in the selection was that of practical usefulness, not of systematic completeness. If, as happens frequently, the same Uttarapada occurs with different accents,

then it is first placed as ādyudāṭṭa, afterwards as madhyodāṭṭa, as antodāṭṭa, and lastly as anudāṭṭa.

Mr. Burnell's readiness in helping me to obtain information on some MSS. in India, has been acknowledged; and I still hope, that his researches may produce new and important results.

F. MAX MÜLLER.

OXFORD, 14 SEPTEMBER, 1874,

*The first day of the International Congress of Orientalists
in London.*

PREFACE

TO THE SECOND EDITION.

AFTER the account given of the MSS. in the Prefaces to the earlier volumes, I have only to state here that no new MSS. of Sâyana were available for the later Mandalas, except a few fragments in my possession, viz. fragment D, containing Ashtaka V, Adhyâyas 3 to 5 (= Mandala VII. 20 to 80), fragment Bf, containing portions of the ninth, and Af, containing portions of the ninth and tenth Mandalas.

The fragment D is related to Ca sec. m., as will be seen from such passages as VII. 20, 10, where Ca, in the second explanation of वस्त्रं पु. reads प्रशस्त्रा with सु सुतिषु added in the margin, while D has प्रशस्त्रासु सुतिषु. VII. 40, 6, instead of विघातं मा दद्याः Ca writes विघातमात्तथाः, which has been misread by the writer of D, who wrote विघाते मा त्थाः. VII. 43, 5, D reads with Ca sec. m. युञ्ज युञ्ज नित्ययुक्ते. VII. 67, 7, Ca reads सर्वगत्वे by mistake for पूर्वगत्वे, D corrects पूर्व° to स° in the margin.

The fragment Bf is related to B₄, Af to A and Ca, as may easily be seen from the Varietas Lectionis.

But though there were no new MSS. to be used, there was a new edition of the Rig-veda with Sâyana's commentary, published at Bombay, which reached me in time to be consulted, at least for the tenth Mandala. This edition, I must say at once, is very favourably distinguished from most editions of Sanskrit texts published in India. It is neither a mere reproduction of a manuscript, with occasional corrections, nor a reprint of a text as restored and corrected by a European scholar with all its mistakes and misprints. It differs in that respect most favourably from the edition of the text of the Rig-veda, published at Bombay some years ago, which was so completely a reprint of my own edition that I had to take legal advice on the subject. It is well that it should be known both in India and in England that to reprint a text with its misprints and accidental mistakes is considered piracy by English and Indian law and is punishable as such. A small number of misprints is sufficient to convict the offender, but in this case the number was by no means small, and I am

glad to say that the publishers at once recognised the bearing of the law, and printed a new title-page in which my name was given, as it ought to have been from the first.

I have great pleasure in saying that no such blame attaches to the new edition of the Rig-veda with Sāyana's commentary. The editors, Bodasa Rājā-Rāmasāstri and Gore Siva-Rāmasāstri, both well known as men of considerable learning, did not simply take my old edition and send it to be reprinted with a few corrections and additions here and there. They made use of my edition throughout, but I believe they made a copy of the commentary for themselves, and collated some MSS. They also inserted some of their own conjectural emendations and supplied some lacunas. In fact this edition reflects great credit on native scholarship, and I hope it may serve as a pattern for future editors of Sanskrit texts. To me it was a matter of considerable interest to find out whether any of the MSS. which the editors had used represented an independent text, different from the three families of MSS. which I had established from the materials at my disposal. I shall say at once that this is not the case, and my impression is that even in cases where lacunas have been filled, this has been done, as it easily might have been (see Preface to the Sixth Volume of the First Edition, above, p. cxxxvi), by conjecture, or by consulting commentaries on the other Vedas, on the Nirukta, or on other similar works. In order to prove this once for all, I have asked Dr. Winternitz to put together a list of passages from the seventh, the eighth, and the ninth *Mandūlas* which will show the true relation of the *editio princeps* and the new Bombay edition, and will serve at the same time as a supplement to the *Varietas Lectionis* for the third volume. The whole revised copy of my new edition was in the press before the Bombay edition reached me, and as far as IX. 90, 6 all was printed. From IX. 91 onwards, however, the Bombay edition could be consulted during the reading of the proof-sheets, but in very few cases only were readings of R (the Bombay edition) inserted in the text on the authority of R alone, as, for instance, in IX. 97, 12; X. 27, 7; X. 27, 14; X. 30, 7. Dr. Winternitz has already published an article on the true character of the Bombay edition in the Journal of the Royal Asiatic Society of London, vol. xxiii. pp. 173-182, and the following notes will serve to confirm his judgment. The first class of passages given in list A below, is intended to show that the two native scholars had no access to MSS. which represent an independent text, or a text differing in essentials from that of my three families of MSS. A great number of mistakes which run through all our MSS. meet us again in the Bombay edition. This

fact is of great importance, and it naturally makes us doubtful with regard to another class of passages which are given in list B, where the Bombay edition offers a different, and sometimes better reading than that found in our MSS., and more especially with regard to passages collected in list C, where lacunas which are found in all our MSS. have been carefully filled out in the Bombay edition.

Again, though the editors have not stated that they have made constant use of my edition for restoring the text of Sâyana, there are certain coincidences which hardly admit of any other explanation. Such passages will be found in the next two lists. List D contains a number of passages where the Bombay edition has adopted doubtful or even erroneous readings from my first edition which I myself have now rejected, while list E gives a number of more or less certain conjectural emendations proposed by me in my first edition, and found also in the Bombay edition. I should, of course, be very much pleased to learn that the editors found some of these readings in their MSS. Nothing is so gratifying to a scholar as to see his conjectures confirmed by the discovery of new MSS. Conjectural emendations of my own which had the good fortune of being confirmed by the discovery of new MSS., will be found in the *Varietas Lectionis*. But I am afraid that in most cases this is not very probable, seeing that the MSS. used by the Bombay editors are on the whole not very different from those on which my own *editio princeps* was based.

List F gives a number of passages where the Bombay edition has real improvements, which either confirm my own readings adopted in the new edition, or seem to me preferable. Whether they are conjectural emendations or rest on the authority of MSS., must again remain an open question.

Appended is a short list (G) of palpable mistakes and misprints occurring from Rv. IX. 91 to the end of the ninth *Mandala*, in the Bombay edition, which may be useful for a new edition.

M 1 = My Editio Princeps.

M 2 = My Second Edition.

R = Bombay Edition.

A.

PASSAGES IN WHICH R SHARES THE MISTAKES OF OUR MSS.

VII. 5, 5. After *उषसामह्रां*, A. B. Ca add *मह्रांतं*. This has been retained in M 1 and in R. But it is clear that a *lector male sedulus* mistook *मह्रां* i.e. *म* *मह्रां* for *मह्रां*, and added *मह्रांतं*. The same MSS. have in the same line the addition *हरषाद्* after *हरितः*. This *हरषाद्* was rejected both in M 1 and in R.

- VII. 6, 7. R has चंतरिः, the reading of the MSS., for चांतः.
- VII. 7, 6. R, like all our MSS., has मानुषाणां, where we should expect माषाणां.
- VII. 18, 5. R, like our MSS., has बोधमानं. We expect बाधमानं.
- VII. 18, 22. R has इंद्रः for इंद्रं with our MSS.—R reads अतस्तद्विवता with A. Ca.
- VII. 22, 6. R reads स्तीति आह्वयति with D.
- VII. 27, 5. R has मंहनीयाय with the MSS., for मंहनीयाये.
- VII. 34, 24. R retains जिहातां of the MSS. instead of (वरुणश्च) जिहीतां.
- VII. 35 introd. R has एवमेतासु like D, for एव - - सु.
- VII. 35, 6. The explanation of जलावः, given by Ca sec. m. D सुखरूपः, is found also in R. It may be right.
- VII. 36, 1. नान्यस्य चित् R with our MSS.
- VII. 37, 5. R, like all our MSS., reads विविष व्याप्नोषि. The text has विविषः. It is hardly possible that Sâyana read विविष. If he had, he could only have explained it as a third person.
- VII. 39, 5. R reads गरीयान् with A. B.
- VII. 43, 2. R has साधुकं like the MSS., not the emendation साधकं (explanation of साधु).
- VII. 43, 4. The MSS. omit यति ष, and leave it unexplained. R simply inserts the words यति ष from the text. Surely no improvement.
- VII. 56, 9 and 10. R agrees with our MS. D in verse 9, and with B 4 in verse 10.
- VII. 56, 18. R also has त्वदीयं like all our MSS.
- VII. 57, 2. ये मरुतः R like our MSS.
- VII. 57, 3. R has रोचमानैरायुधैरामरणीः for *रामरणीरायुधिः, like our MSS.
- VII. 59, 8. R, like our MSS., has स जनः.
- VII. 66, 3. R reads यहाः with the MSS., not गृहाः.
- VII. 67, 8. For तद्रथानुकूलाः, R has तद्रथान्वाः like B 1 and M 1.
- VII. 69, 6. R reads मा नियंतु with A, for मा नियच्छंतु.
- VII. 70, 1. R has यद्यागं like A. Ca. D and M 1. Corrected to यद्यं यागं in M 2.
- VII. 75, 4. R reads ण्यंचमाश्चत्वारो वर्षाः with B 4. D, without adding तान्.
- VII. 82, 2. R also has वां युवां, like our MSS., where it should be युवाभ्यां.
- VII. 92, 4. R also has सूरयः स्रोतारः, like A. B. Ca, though सूरयः is quite superfluous.
- VII. 98, 4. R has the reading of the MSS. अभियुध्यस्व (which may be right), not the emendation अभियुध्येस्व.
- VII. 100, 6. R also has तन्नाम where we expect यद्वा तन्नाम.—R has यस्मान्नाम् अन्वत् like A. Ca.

VII. 103, 7. R reads सर्वतः तथा वदंतः, which seems to be based on the reading of A सर्वतः चावदंतः.

VII. 104, 12. असत्यभाषिणं is the reading of the MSS. R reads सत्यभाषिणं, M 1. 2 सत्यभाषणं.

VII. 104, 25. R copies the mistake of the MSS. and of M 1 स्तोमिं वरः for स्तो अरणः.

VIII. 1, 26. R has स हिंद्र°, like A. Ca, for स इवेन्द्र°.

VIII. 2, 6. R has यमिंद्र° with the MSS.

VIII. 2, 27. R gives the same commentary as our MS. B 4; see Varietas Lectionis.

VIII. 3, 1. R has सहिते: with the MSS., for संहिते:.

VIII. 3, 22. R has तां with B 4, for तस्याः.

VIII. 4, 3. R also reads संपूर्णत्वं for संपूर्णं.

VIII. 4, 6. R reads परस्त्रीपदं । सचते, showing the same omission as our MSS.

VIII. 6, 33. R reads वज्रहस्तः तद्वत्, which comes much nearer to the reading of A. Ca, वज्रहस्तः तद्वत्, than our emendation वज्री हस्तः । तद्वत्. Yet the latter yields a better sense.

VIII. 6, 43. R has अत्यष्टोमादिषु with A. Ca, and M 1, for अत्यभिष्टोमादिषु.

VIII. 6, 47. R has शतगुणितानि with the MSS., for दशगु°.

VIII. 7, 21. R has प्रवृत्तयश्चका with the MSS., for प्रवृत्त°.

VIII. 7, 29. तत्संबन्धि R with the MSS., for तत्संबन्धिनि.

VIII. 8, 2. R also has स्तोतृभिः for स्तोतृभ्यः.

VIII. 12, 12. प्रांचती R = MSS., for प्रांचंती.

VIII. 13, 6. R also has the mistake °समर्थाः शृधु प्रसहने.

VIII. 19, 33. R has लभेयमिति like MSS. and M 1, for लभेयेति.

VIII. 22, 11. अधृतधनाः R = MSS., for अधृतगमनाः.

VIII. 22, 12. वंदनमालामिः R = MSS., for वंदनी मायामिः.

VIII. 22, 15. R reads सेचनीयशीर्षा with the MSS.

VIII. 23, 25. वनस्पतिरूपाभिर्वारणीभिः R = MSS. and M 1.

VIII. 24 and 25 introd. Instead of विश्वमना R has the reading of B 1 वेद्यमनाम.

VIII. 24, 4. Instead of सवमानः R has सवानः with A. Ca. M 1.

VIII. 25, 17. R, like M 1 and the MSS., has वर्षणस्य व्रतानि वा for वर्षणस्य व्रतानि च.

VIII. 25, 22. R has वृद्धभावो for वृद्धिभावो, like A sec. m. Ca.

VIII. 29, 1. पृथग्देवताः R = A. Ca, for °देवतं.

VIII. 31, 16. देवानां न इयच्छति R = A. Ca, for देवानां मन इ°.

VIII. 37. The Viniyoga in R the same as in our MSS.

VIII. 41, 7. The lacuna is supplied by R in accordance with B, यः वदतः to मर्मशत, after which it continues परिमृशती etc. This may be right.

VIII. 45, 38. Here also R supplies the lacuna in accordance with B, see Varietas Lectionis.

VIII. 46, 33. योज्य R = A. Ca. M 1, for योज्यं.

VIII. 48, 5. वध्यः R = A. Ca. M 1, for वध्यः.

VIII. 61, 2. R reads with the MSS. वनदुपकारकस्य वृष्टेः.

VIII. 66, 3. R reads किमस्य कथं जात इति च यस्य हिरण्यस्य etc., undisturbed by the lacuna after इति च (इति च -- MSS.).

VIII. 67 init. R reads आदित्यमनुवन् with the MSS., but immediately afterwards आदित्या देवता against the MSS., which have आदित्यो देवता.

VIII. 69, 2. R has the difficult reading of our MSS. विवस्वदिन्द्र युग्य इति.

VIII. 71, 3. R adopts the reading of B त्वं नोऽस्मभ्यं विश्वेभिर्देवेभिर्धनं प्रयच्छसि. which agrees with the text.

VIII. 79, 6 and 7. R supplies the lacunas in accordance with B. See Varietas Lectionis.

VIII. 89, 1. The lacuna after देवगशीलं is also in R, though R does not mark it, as our MSS. do.

VIII. 91 init. R reads with our MSS. तस्याः पूर्वाभिहतायाः त्वक्.

VIII. 93, 13. R inserts पक्ष्णीषु without explanation, like B.

VIII. 93, 24. R, like B, gives the second explanation only, thus avoiding the lacuna in the first explanation of हितं.

VIII. 99, 3. R inserts अतः before मानं, like our MSS.

IX. 7, 1. R changes the spurious हविर्धाना of our MSS. to र्धानाः and reads अस्य हविर्धानाः सज्यन्ते.

IX. 10, 6. It is clear that Sâyana read हरसः against the authority of the Pada-text, yet R has हरसे हरसः आहर्तारसः; compare B 1.

IX. 14, 4. R reads धावति यदा तान्वा etc., without marking a lacuna before यदा.

IX. 30, 2. R reads इन्द्रियमपि करं, the MSS. इन्द्रियमपि -- करं.

IX. 43, 5. R reads with B यः इन्द्रुः for यस्यमिन्द्रुः, and with the MSS. इन्द्रभावस्य for इन्द्रभावे च.

IX. 61, 23. R agrees with the MSS. in placing the words from हे मीढुः to पूयमानस्त्वं before सुवीरासः.

IX. 66, 28. R agrees with our MSS. in giving a second grammatical explanation after हल्ङ्यादिना तिषीयः.

IX. 91 init. R has the same mistake, अष्टमं for षष्ठं, as our MSS.

IX. 91, 4. R, like our MSS., has येषां for तेषां.

- IX. 92, 4. R reads उदकेर्वा वजंति, the reading intended by A. Ca.
 IX. 96, 1. R reads कृतान् for कृतानि with the MSS.
 IX. 96, 13. R reads उदकवन्ति with A. Ca.
 IX. 97, 4. R reads प्रभूतधनाय with the MSS.
 IX. 97, 19. R, like A. Ca and M 1, reads अयणशीलेन and अन्नलाभाय निमित्ते.
 IX. 97, 23. R reads रचयिता with the MSS., for चारयिता.
 IX. 97, 36. R, like our MSS., reads बह्मधियं for बह्मधि.
 IX. 97, 58. एतन्नामका R = A. Ca.
 IX. 98, 12. The reading of R, एतन्न तच्च भवं सोममश्याम अग्नीम, is almost the same as the reading of A. Ca.
 IX. 99, 6. R reads with B and M 1 रेत आदधत् आदधाति. But आदधाति cannot be the explanation of आदधत्, the participle.
 IX. 101, 1. पुरःस्थितस्य जयस्य R = MSS.
 IX. 102, 3. R has the same corrupt reading धारया आत्मीयया विधारय किंच as our MSS.
 IX. 106, 9. R reads, with A. Ca, वृष्टिभिर्द्यौः चैः, IX. 107, 5 सह तिष्ठन्तं, and IX. 107, 7 सोमो भवन्.
 IX. 107, 11. R has the same interpolation after तिरस्कुर्वन् as A. Ca. M 1.
 IX. 107, 14. R reads रसं ग्रामेषु प्रेरयन्ति अभि पवन्ते; compare the reading of A. Ca.
 IX. 108, 7. R reads सत्त्वं (sic), for स्रोतत्त्वं, A. Ca have तत्त्वं.—R reads, with B 1, वनकृष्णं उदकानां वर्षकं.
 IX. 112, 2. R, like A. Ca, has जीर्णामिर्यामिः and त एतैः.
 IX. 112, 3. R has the reading of the MSS. पूर्विका व्यापारणा.
 IX. 114, 1. तमनुजनं R = A. Ca.
 IX. 114, 2. R has the same mistake as A, in writing नमस्य मनसा पुजय.

B.

PASSAGES IN WHICH R HAS INDEPENDENT READINGS. COMPARE ALSO LIST F.

VII. 1, 23. M 1 had ददाति धारयति like A. B 1. M 2 has ददाति like Ca. The reading of R, दधाति धारयति, is better. But has it the support of any MSS., or is it simply a conjectural emendation?

VII. 55 init. In the quotation from the Brh. R reads सांत्वयित्वा ह्यमुष्वपत्.

VII. 56, 8. R reads कंपयितुः वेगः for कंपयितुवेगः. In the Varietas Lectionis कंपयितुः and कंपयिता were suggested as possible emendations. Does the reading of R rest on the authority of any MSS.?

VII. 60, 3. R reads तद्वांतरयोद्युक्तिं for गोव्यक्तिं.

VII. 61, 2. The MSS. have यत्कर्म. One expects कर्मणा as an explanation of कला. R inserts the words of the text and reads यत्कला न कर्म. No improvement.

VII. 71, 4. Our MSS. have अथवाह and अथ आह, R reads अथवा only.

VII. 90, 2. Our MSS. read वाज्यस्य प्राप्त्यस्य, and this points to Sâyana's reading वाज्यस्य instead of वाजी अस्य in the Pada. R reads, however, वाजी अस्य प्राप्त्यस्य धनस्य प्राप्तये (sic).

VII. 98, 6. The MSS. have तवेत् तवेव, as if Sâyana had read तवेदिद् instead of तवेद् in the text. R throws out the इत्, but retains the एव, reading तव तवेव.

VII. 104, 6. R has कश्चसंबन्धिनी for कश्चबंधनी.

VIII. 4, 14. R has पुनःपुनर्गच्छती वा गतिः, which may be right.

VIII. 5, 23. Our MSS. read सत्सु साधु सखी, which was corrected to सत्सु साधू सखी (in M 2). The emendation rests on Pân. IV. 4, 98 (तत्र साधुः). In R we find सत्सु साधुषु सखी.

VIII. 17, 13. The MSS. have स्वयं ते तव, corrected to स्वयमेव in M 1. 2; R has स्वयं only.

VIII. 20, 1. R reads हे प्रस्थावानः प्रस्थातारः प्रगन्तारः महतः आगन्त, quite different from our MS. B, the only MS. which has the passage. Is this a conjectural reading?

VIII. 20, 2. Here again R differs in the passage as given from B only. R reads कामयमानाः सन्तः अथ इदानीं यज्ञं etc.

VIII. 24, 6. R reads तथा मदीयं मनो मानसं धनादिभिः प्रदानेनापूरय.

VIII. 25, 6. R avoids the difficulty at the end of this verse by omitting the last sentence altogether.

VIII. 29, 1. Instead of शबलतादिषु (सबल° A. (a), R reads सर्वलतादिषु.

VIII. 31, 1. R reads ब्रह्मा ब्रह्माणि. But Sâyana read ब्रह्म for ब्रह्मा.

VIII. 40, 6. R has लताया for वक्ष्या.

VIII. 44, 3. Our MSS. have सादयत् for सादयात्. R reads सादयात् in accordance with the text.

VIII. 46, 15. R has अथ with the text and with A, as corrected. All the other MSS. have अथ.

VIII. 47, 6. R has आशुवः (Sâyana's reading) also in the Pada-text, for आशु । वः ।

VIII. 64, 7. R reads ब्रह्मा स्तोता तमिंद्र. This is in accordance with the text of the Rig-veda. But our MSS. point to a reading of Sâyana's, स्वां instead of तं.

VIII. 67, 13. The MSS. have उच्छ्रियंता, which had to be corrected to उच्छ्रयंतः. R reads उच्छ्रिताः.

VIII. 77, 9. R reads भूमेः कीलवद्धारणानि. कीलवद्धारणानि was suggested in the notes of M 1. The MSS. point to *धारणाय or *धारणया, either of which may be right. But there is no evidence, in our MSS., for *धारणानि.

VIII. 80, 1. R reads बळा बट् तन्नह्यकरं. Our MSS. mark a lacuna, बळा बट् - - तन्नाकरं.

VIII. 83, 3. R avoids the first lacuna by reading ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा हे रथो नेतारो देवाः, the second lacuna is supplied by विष्पितानि as in M 1.

VIII. 91 init. R reads अचिकन्या like Prof. Aufrecht, for अच कन्या. In the same passage R reads तत्पितृशिरःस्थितां खलति, taking खलति as a fem.

VIII. 92, 3. R has गृहीत्वा instead of यत्वा (दत्त्वा MSS.).

VIII. 93, 6. The grammatical note, which is corrupt in A. Ca, and has been omitted as spurious, has been put after द्विवचनभावः in R, and corrected, it seems, as follows : मुनोतिः कर्मणि लिटि व्यत्ययेन स्युः ये सोमाः ऋत्विगिर* etc.

VIII. 93, 7. R again gives the grammatical explanation with some corrections.

VIII. 93, 23. R reads simply अवमृथदिन एव कुर्वन्तीत्युक्तं, as if there were no lacuna at all.

VIII. 98, 9. R has उरुयुगे in accordance with the Samhitā MSS., but our Sāyana MSS. read उरुयुगे.

VIII. 99, 6. R has अथयन्त अथिताः (= text), while our Sāyana MSS., differing from the text, read अथयन्त अ*.

IX. 33, 1. R has दृष्टांतो दर्शतो (!) for दृष्टांतो दर्शितो. The MSS. are corrupt.

IX. 41, 2. R has बंधं दुष्टमतिं च for बंधनं दुराध्यं दुष्टमतिं च.

IX. 48, 3. R makes the commentary agree with the text. It reads, like A. Ca, हे मुक्तो शोभनकर्मन्पवमान सोम, but omits the words मुक्तुः सुप्रज्ञः which stand in all our MSS.

IX. 53, 1. Sāyana seems to explain परि । सृधः (rendering परि by प्रतिबाधन्ते) instead of परिऽसृधः. R (against our MSS.) gives परिसृधः for सृधः, the rest of the commentary being the same.

IX. 63, 4. R reads रक्षांस्त्विति गच्छन्ति, but our MSS. read अभिगच्छन्ति. If Sāyana wanted to explain अति, he would say अतीत्य, अतिक्रम्य, or something like it, and not simply अति गच्छन्ति.

IX. 65, 4. R gives the fuller commentary of the B MSS., but it begins पवमान पृथमान वृषा etc., and explains स्वाधः by शोभनकर्माणाः सुष्ठुध्यानवन्तो वा. In a foot-note the commentary as printed in M 1 is given, adding at the end इति पुत्राकांतरे. Does this refer to another MS., or to the Editio Princeps?

IX. 69, 10. The reading of R, पवमानेन परिभृते सखी (A. Ca have पवमानेन परिते स०). may be right.

IX. 86, 21. R reads एकविंशतिं वा अलिङ्गुखेन instead of एकविंशतिं वा अ०. No improvement.

IX. 86, 27. R inserts पृष्ठे between तृतीये and चित्पिपासायां.

IX. 86, 33. R reads after स्वामी, सोमः पवते पूयते, which is not in our MSS.

IX. 88, 3. R reads हवे हवमाह्वानमाकर्षं, हवे not in our Sâyana MSS., though it is in the text.

IX. 89, 4. R reads उत्तलक्षणमश्ममश्मस्यानीयं व्याप्तं सोमं. This would be better than the readings of our MSS., if वा were added after व्याप्तं.

IX. 91, 1. The MSS. have रथे यथा and रथे रथापथे. R reads रथे alone.

IX. 91, 6. R reads तोका तोकान्.

IX. 95, 4. Instead of ततो विततः (ततो वितताः B1, ततोभिगताः A. Ca) R reads स्थितः.

IX. 96, 15. Our MSS. read वोह्वा वोढाश्चः, the reading of R वोह्वा न वोढा अश्च इव is no improvement. सोतुभिः in R, for सोतुभिः, is possible, but not necessary ; see also IX. 96, 23.

IX. 97, 2. For महान्, R alone has महान् पुण्यः.

IX. 97, 16. Our MSS. read सुपथानि and सुगा, R, with the text, सुपथा सुपथानि and सुगानि.

IX. 97, 32. R reads मार्गमनु with the text, our MSS. give मार्गमभि.

IX. 97, 38. For भृत्तिकाय etc., R reads यथा कारिणे च छतकाय भृतिं प्रयच्छति तद्वत्.

IX. 97, 44. For वा पवस्व वस्वो वसुनो of the MSS. (वा वस्वो वसुनो M 1, M 2), R has आ पवस्व वसो वसु.

IX. 103, 4. R reads अहिंस्यः for अहिंसितः.

IX. 108, 2. R reads स्वर्विदः सर्वस्य दर्शकस्य, taking स्वर्विदः from the text. But our MSS. read स्वर्दृशः, which seems to be Sâyana's reading. If he had read स्वर्विदः he would probably have given the explanation found in B, स्वर्गसंभकस्य.

IX. 108, 4. R reads आननुः अन्नानि व्याप्नुवन्.

IX. 109, 22. The MSS. read श्रीणन् प्रेरयन् सोमो, but प्रेरयन् cannot be an explanation of श्रीणन्, but only of रिणन्. A lacuna ought to have been marked after श्रीणन्, which may be supplied in the following way: श्रीणन् मिश्रयन् उय उद्वृक्षः अपो रिणन् उद्वृक्षानि प्रेरयन् सोमः. R is content with writing श्रीणन् प्रेरयन् उय उद्वृक्षः सोमः.

IX. 111, 3. R reads सोमश्च त्वं च.

IX. 113, 10. For यच्च विद्यते तच्च (MSS have विद्यते तच्च only), R reads विद्यते यच्च.

C.

LIST OF LACUNAS, SUPPLIED IN R.

VII. 104, 6. R reads सोबाणि नृपतीव यथा नृपतयो धनैः पूरयन्ति, thus supplying the lacuna of our MSS. This seems spurious, even if it should have the authority of some MS.

VIII. 6, 23. R explains the words उत प्रजां सुवीर्यं by उतापि च सुवीर्यं शोभनवीर्ययितां प्रजां संततिं दातुं कामयस्य. Very doubtful.

VIII. 14, 13 and 14. The words at the end of verse 13, इंद्रो वृषं हत्वासुरान्, are left out in R, and the lacuna of verse 14 is supplied according to B from हे इंद्रो तं दध्नुः, after which शत्रून् उपचेष्टुन् is added.

VIII. 19, 37. R borrows the commentary from the commentary on the Nirukta IV. 15, adding at the end of the verse (*not in a note*): अस्या अचो व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतं, which might give the impression, as if Sāyana, not the editors, had copied from the Nirukta-tikā. At all events, this throws some light on the manner in which lacunas have been filled in R.

VIII. 21, 14. R supplies a commentary for the second half of the verse, which is wanting in A. Ca, and supplied by B. But R differs from B. यदा त्वं नदन् नद अन्ते शब्दे यं सोतारं ह्योषि मदीयोयमिति यदा भावयसि तदानीं समूहयसि धनादिकं तस्मै वहसि । आदित् अनन्तरमेव तेन लब्धधनेन सोचा पितेव पालयिता जनक इव ह्यस्ये सुतिभिराह्वयसे स्तुयसे इत्यर्थः ॥ R.

VIII. 66, 10. Our MSS. offer three lacunas in this verse. R gets rid of the first one by reading न कदाचिदित्यर्थः अथवास्व etc., of the second by reading दातव्यं नयेन दर्शयति etc. In the third place R reads simply अतः ईदृशान् पणीन् etc.

VIII. 69, 12. R adds at the end : दृष्टान्तः सूर्यं सुषिरामिव यथा सूर्यं प्रति रश्मिजालं तद्वत् ॥ Cf. our MS. B.

VIII. 103 init. The omission in the second Viniyoga is supplied by R, which has आभिन्नविकेषकृत्षु मेवावयस्य प्रमहिषायेति वैकल्पिकः सोत्रियसृचः । सूचितं च । प्रमहिषाय गायत प्र सो अमे तवोतिभिरिति । अध्यायोपाकरणोत्सर्जनयोः (read °त्सर्ज°) मण्डलान्महोमे आदि याहीतिषा । सूचितं च । मा etc.

IX. 21, 5. R supplies the lacuna after अरावा by अदातृशब्दरहितः संपन्नः सन्, not at all in Sāyana's style. Cf. the reading of B 1. 4.

IX. 47, 2. The first part of the commentary which is defective in our MSS. reads in R quite smoothly : अथ यक्षैतस्य सोमस्य दक्षुतर्हणा दक्षुनामसुराणां तर्हणानि नाश-कानि कर्त्ता कर्माणि कृतानीत् अस्माभिरिव कृतानि सोऽयं etc. Is this supported by any MSS.?

IX. 67, 22. R adds after तेजसा, यः पोता स्वयं पवित्रः सन् स, which is not in our MSS.

IX. 85, 11. Our MSS. are deficient at the beginning of the commentary,

'सुपर्ण' being unexplained and 'उपपत्तिर्वाचं' being not fully explained. No such defects exist in R, which has नाके सुलोके वर्तमानं सुपर्णं शोभनपणोपेतं पश्चात् उपपत्तिर्वाचं उपपत्तयनं सोमं etc. Yet R, like all our MSS., reads उपाकृपता उपकल्पते, as if Sāyana had read उप । पत्तिर्वाचं for उपपत्तिर्वाचं.

IX. 89, 1. R adds the missing explanation of the last Pāda : मातुः दद्यापविचक्ष उपक्षे सुलोकात् वा उपक्षे अथवा वने सोमः आनिषीदति ।

IX. 89, 7. R has a complete commentary of the verse, our MSS. have none at all.

IX. 96, 11. The explanation of the last Pāda is deficient in A and Ca (as to B 1, see Var. Lect.). R inserts वीरेभिर्वेगवद्भिः अश्विर्वायकेः before परिधीन्, and मघवा इन्द्रो मघ भूयाः after अस्त्राकं. Doubtful, whether in MS. or not.

IX. 97, 26. R has सुमतिं शोभनमतिं यजमानं आयज्यवः यदुमिच्छवः विश्ववाराः विश्वैर्वरणीयाः, a good explanation of the third Pāda, wanting in our MSS.

IX. 98, 4. After वसु धनं R inserts विवाससि । हे इंदो सोम त्वं सहस्रिणं सहस्रसंस्त्राकं रयिं धनं शतात्मानं अपरिमितपुत्रपौत्राशुपेतं.

IX. 107, 18. R inserts उत्तरः उत्कृष्टतरः after सीदन्.

See also X. 12, 6 ; 14, 3 ; 18, 14 ; 19, 4 ; 27, 9 (here R gives a different commentary from that supplied by the authorities at Srīngēri, see above, p. cxxxvi); 30, 8 ; 45, 12, etc., which shows again how easily lacunas are filled by native scholars in India.

D.

LIST OF DOUBTFUL OR ERRONEOUS READINGS IN THE EDITIO PRINCEPS (M 1) WHICH HAVE BEEN REPEATED IN R.

VII. 1, 3. अजस्रयाशरणशीलया is the unobjectionable reading of the MSS. अजस्रया सरणशीलया in M 1 was wrong, yet we find the same reading in R.

VII. 5, 7. कामान्वा, the reading of the MSS., was corrected to कामान् च in M 1. to कामान्त्र in the new edition. R has कामांश्च.

VII. 39, 1. सेवति, wrong form, in M 1, but adopted in R, instead of सेवेति, the right reading of A.

VII. 39, 3. The explanation of जमयाः is now given as पृथिव्यां भवाः in accordance with Nirukta XII. 43. The emendation in M 1 was पृथिव्यां, which is the reading of R. Sāyana would hardly explain जमयाः as a locative. Besides, the reading of the principal MSS. पृथिव्यासा comes nearer to पृथिव्यां भवा than to पृथिव्यां.

VII. 57, 6. प्रत्नचक्षुतः, the reading of the MSS., has been restored in M 2 ; in M 1 it was corrected to प्रत्नचक्षतः, which has found its way into R.

VII. 88, 3. चमूच, the reading of A. Ca, has been restored in M 2. It was corrected to चमूविच in M 1, the reading adopted in R.

VII. 104, 19. तीक्ष्णीकृतं of the MSS. has been restored in M 2. The reading of M 1, तीक्ष्णीकृतं, has been adopted in R.

VIII. 2, 12. अपि च पाः कंदांसि, the reading of A. Ca. has been restored in M 2. R has adopted the erroneous emendation of M 1, अपि च नपाः कंदांसि.

VIII. 15, 10. R has adopted the readings of M 1, now rejected in M 2. See Varietas Lectionis.

VIII. 22 introd. After अनुष्टुप् R has the mistake नवमी दशमी द्वे ज्योतिषी (compare the reading of B: नवमी दशमी द्वे ज्योतिषां). This was printed in M 1, but in the *Corrections* at the end of the volume (iv) नवमी दशमी was corrected to एकादशी द्वादशी च. The editors of R have not observed this.

VIII. 24, 17. The unintelligible दोम of the MSS., which is now corrected to सुम्, was changed to आगमः in M 1, and this is adopted in R.

VIII. 24, 20. R has ऋत्विग्भ्यः, with M 1, for ऋत्विग्भिः.

VIII. 30, 3. As to मानवात् मनुः etc., R agrees with M 1, except that it has मनुः सर्वेषां पिता for सर्वेषां मनुः पिता.

VIII. 35 introd. औपरिष्टाज्योतिषं now restored according to A. Ca. It was corrected to उपरि° in M 1, and this has been adopted in R.

VIII. 45, 40. Instead of हिंधि अतस्तासां, M 1 proposed another emendation: हिंस च तासां, which is the reading of R.

VIII. 70 introd. त्रयोदशी पुरउष्णिक् आद्य°, the reading of M 1 (according to B), is adopted in R. It had been corrected already in the *Corrections* to vol. iv of M 1. This has not been observed by the editors of R.

VIII. 71, 13. R agrees with M 1 in reading तस्मिन् । अथवा, which has now been corrected to तस्मिन्वा.

VIII. 76, 12. सुतिमयां was corrected to सुतिं मया in M 1, and this is adopted in R. M 2 has the reading of B, सुतिमहं.

VIII. 96, 8. R has तच्चादि with M 1, the MSS. (A. Ca) have तत्र अहिते, which is now changed into तच्चादितः.

VIII. 101, 14. तथा चैतस्य ब्राह्मणं (A. Ca) has been corrected to तथा चैतस्य ब्राह्मणं in M 1, which is adopted in R. It is now तथा चैतरेयब्रा°.

VIII. 103 introd. R reads with M 1 पंचमी विराड्रूपा सप्तम्याययुवः and ककुब्धसीयसी. See Varietas Lectionis.

IX. 72, 8. अदाभ्ययहो (now corrected to ग्यहे) had been corrected in M 1 to अदाभ्ययहात्, which is the reading adopted in R.

IX. 74, 6. नामस्तपसो बाधिकाः, the reading of U 2 and very nearly of the other MSS., is unobjectionable. It should be remembered that नमते is one of the बधकर्मणि:

in Ngh. II. 19. गमो गमसो वा^० was, therefore, a wrong conjectural emendation in M 1; yet it has been adopted in R.

IX. 87, 8. पाचं स्वयंप्राप्त्यं is the nearest approach to the readings of the MSS. पाचं तथा प्राप्त्यं of M 1 and R is against the authority of the MSS., and no improvement.

IX. 101, 13. राधक^० in M 1 was an unnecessary correction for संसाधक^०. Cf. Dhp. राध संसिद्धी. Yet R also has राधक^०.

IX. 103, 1. Compare: मतिमिर्बुधोषते प्रीयमाणाय यद्वा मतिमिः स्तो^० M 1.

मतिमिर्बुधोषते प्रीयमाणाय यद्वा मतिमिः सुतिमिः स्तो^० R.

IX. 112, 1. सोमस्त्राजामिस्त्राय (MSS.) was at first changed in M 1 to सोमस्त्र जा^० but afterwards corrected in the Varietas Lectionis. R has adopted सोमस्त्र जा^०, a wrong emendation of M 1.

A few curious passages of the tenth *Maṇḍala* may here be added :

X. 13, 5. ईशाने, which was corrected in the Varietas Lectionis of M 1 to ईशाने, is retained in R.

X. 20, 10. R reads with M 1 •पितृभूतस्त्र instead of •पितृभूतस्त्र, the correct reading of the MSS.

X. 66, 5 and 7. The MSS. have all चिक्कमं. The conjecture चिक्कमं is against the MSS., as stated in the Varietas Lectionis. The Anusvāra of च्क in verse 5 was lost by a mere misprint. R has, like M 1, चिक्कमं in verse 5 and चिक्कमं in verse 7.

X. 121, 4. The passage discussed above, p. cxxxviii seq. Here R has प्राच्यारंभा etc., my own very bold conjectural reading, except that it substitutes ईशान्यंताः for ईशान्यंता वा. How does Prof. Peterson, who criticised my conjectural emendations in the *Academy*, account for this?

X. 184, 1. R has the (now rejected) conjectural reading of M 1, गर्भपातापप्रसवा for स्त्रावपा^०.

E.

LIST OF EMENDATIONS, WITH OR WITHOUT THE AUTHORITY OF MSS.,
PROPOSED BY M. M., AND ADOPTED IN R.

VII. 1, 1. आगम्यमतनवंतं वा (easy emendation). VII. 2 init. पशविष्टाविद्. VII. 2, 11. चक्षकं for चक्षान्. VII. 3, 4. खादति. VII. 3, 8. रक्षेः. VII. 5, 2. वा before वावृधानः. VII. 5, 3. असितवर्णाः. VII. 5, 6. असेवंतं for सेवंत (easy emendation). VII. 11, 5. किमर्धमि^० for किमि^०. VII. 15 init. भजिनो. VII. 16, 5. कामयस्त्र. VII. 18, 9. सुतोकात्. VII. 18, 11. युवाध्वर्युरिव etc. (easy). VII. 18, 17. अग्नीन्. VII. 18, 21. उपगच्छति. VII. 20, 8. चः before ते by conjecture. VII. 21, 5. उत्सहेत and दीव्यति. VII. 22, 2. अनुनुयः. VII. 23, 6. वसकस्त्रवाङ्. VII. 24, 1. मादयस्त्र. VII. 24, 3. इमं यच्च. VII.

31, 12. खोबाणि. VII. 32, 4. सुता वभूयुः. VII. 34, 4. पूर्वस्मामिन्द्रस्य. VII. 36, 4. युञ्ज्यात्. VII. 39, 7. चंद्रा to इदनु. VII. 40, 1. युष्मान्. VII. 41, 5. वा before वयं. VII. 43, 3. जननीं and अस्माकं. VII. 46, 1. देवाय. VII. 48, 1. मनुष्यहितं. VII. 48, 2. उह मवंतीत्युभवः. VII. 55 init. आद्या गायत्री etc. and तद्वचनयोगात्. VII. 57, 4. हि प्रमादः. VII. 60, 6. कर्तुं कर्तारं. VII. 60, 12. दुःखेन. VII. 61, 3. अधस्त्येन यतः विवेकात्; R omits अधस्त्येन at the beginning. VII. 61, 5. युवाभ्यां and नाभूवन् न भवन्ति. VII. 66, 15. सूर्यं वहति. VII. 67, 4. अतो वां. VII. 68, 6. तस्य रूपस्य प्रताप्यै. VII. 68, 8. धनादभि and नदीं तां. VII. 70, 2. वा before वां by conjecture. VII. 71, 4. यो by conjecture, and वां for वा. VII. 72, 1. गोप्रदेन. VII. 72, 3. परिवृढानि. VII. 73, 4. समगच्छन्त. VII. 76, 3. यती पतिं परित्यज्य etc. VII. 82, 5. जातिमंति. VII. 93, 8. मा before परि ख्यन् by conjecture. VII. 95, 6. यंतुः for यंतु. VII. 96 init. सरस्वदेवताकः. VII. 98, 3. अदिद्या इन्द्रमहत्त्वस्यो R. VII. 100, 6. गूढरूपोऽपि. VII. 104, 12. दृष्टा वसिष्ठेनेति नः श्रुतं. VIII. 1, 24. तद्विभूतयोऽन्ये. VIII. 1, 27. न वियुक्तो. VIII. 1, 29. प्राप्ति. VIII. 2 init. च after आगिरसस्य. VIII. 2, 2. भवतीति. VIII. 2, 37. अनुकूलः. VIII. 3, 11. विकल्पनात्. VIII. 4, 8. कर्मप्रवचनीयत्वं. VIII. 4, 13. वज्रलमिति सप्तम्या अनुक्. VIII. 4, 20. मुद्धानां. VIII. 5, 6. अपायः. VIII. 5, 7. कीदृशैः. VIII. 5, 35. प्रथमांतमेव नामंचितं. VIII. 7, 5. यददा by conjecture. VIII. 7, 24. आप्यस्य (easy). VIII. 7, 28. समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशः. VIII. 8, 5. पक्षे. VIII. 8, 10. Is प्रियमाणा in R a misprint for त्रियमाणा? VIII. 8, 12. अभिप्राप्तावश्रीष्टां. VIII. 9, 5. इत्यादिना. VIII. 9, 17. वा after होतः. VIII. 12, 12. सुत्यगुणं for सुत्यागुणं. VIII. 12, 20. वा after प्रापयितारं. VIII. 13, 4. बर्हिषो यज्ञस्य वि राजसि. VIII. 13, 20. ज्ञायते पतते. VIII. 13, 25. अविभिष्टपादिताभिः. VIII. 15, 3. शत्रुजातानि. VIII. 17 init. आद्यसृष्टो. VIII. 17, 5. सव्यदक्षिणमेदेन. VIII. 17, 12. शाचिपूजन and यतः. VIII. 18, 10. शिष्यते. VIII. 18, 14. अयमर्थः. VIII. 19, 8. साधकाः समीचीनाः चेमासो धारणान्यपि. VIII. 19, 14. निशानसाधनया. VIII. 19, 25. भवेयमिति. VIII. 20, 2. महान्तः. VIII. 20, 9. विशिष्यते. VIII. 20, 11. शक्त्यादीन्यायुधानि. VIII. 20, 14. हीनः. VIII. 20, 19. शक्तान्. VIII. 20, 22. धारयितव्ये स्तोत्रे यज्ञे वा. VIII. 21, 5. गोविकारे दधिपयसी गोशब्देनोच्यते. VIII. 21, 7. ते त्वां महान्तमिति जानंतो वयं भवता रक्ष्या इति ॥ VIII. 21, 16. धनादिभिः and कैश्चित्. VIII. 21, 18. वर्तते तान् and धनेनोति. VIII. 22, 1. उपचपयितारं. VIII. 22, 2. युजेषु. VIII. 22, 6. R has adopted the conjectural readings given in M 1, except that it adds लांगलेन after वृक्षेण. VIII. 22, 7. अस्मान्. VIII. 22, 18. प्रयच्छति. VIII. 23, 7. यष्ट्वेन. VIII. 23, 8. यज्ञवति. VIII. 23, 15. माययापि तस्य. VIII. 23, 17. गृह for सह. VIII. 23, 24. उपरिहारेण. VIII. 24, 24. संबोधाह, भवतीति, यजमानानामिव, and परिपदां समानाधिकरणः. VIII. 24, 27. ऋन् मनुष्यान् ज्ञोति and किं पुनस्तं. VIII. 24, 28. प्रापितवत्यसि and करोषि. VIII. 24, 29. आदत्तवान्. VIII. 24, 30. यदा.

Henceforth some striking cases only will be noticed. VIII. 26, 5. संक्षिप्यतं etc. VIII. 27, 5. शुश्रूषतया प्राप्तव्यत्वर्थः तथा, 'the reading is very doubtful.' VIII. 31, 3.

येन मे रघो 'very doubtful.' VIII. 32 init. अष्टावाकवादे पत्नीयवमानस्त्वानि. VIII. 61, 16. पश्चात् पश्चाज्जागात् etc. VIII. 77, 11. यास्तेन व्याख्याता तदेव लिखति. VIII. 91, 7. R begins तां स्त्री रघुस्त्वान्यवृहत्, the rest agreeing with M. M. VIII. 94, 5. तना । ततसू-
र्यासुकेनेति 'conjectural and very doubtful.' VIII. 100 init. R has adopted all the emendations of M. M. IX. 67, 32. यागादिपरं वेदशास्त्रविदं 'different emendations might easily be proposed.' IX. 73, 1. Is तदास्त्रशब्दयन्वा in R a misprint, meant for तदास्त्रम्, the conjectural emendation of M 1? IX. 73, 7. R retains मध्यमवाचा of the MSS., but follows M 1 in reading पुत्रा मरुतः स्यो वाचा वशिष्ठो भवन्ति. IX. 97, 7. उच्चारयन्. IX. 97, 20. अथवा इत्यर्थः. IX. 108, 4. एतन्नामकोऽगिरा. IX. 110, 11. यच्चवान्. IX. 112, 3. असः शसादेशः. IX. 112, 4. नर्मसचिवा.

F.

LIST OF PASSAGES WHERE R HAS BETTER READINGS THAN M 1 OR M 2.

VII. 15, 14. *प्राकारादिः, the correct reading, instead of *प्रकारादिः (MSS. and M 1), is also in R.

VII. 23, 3. उपास्युः R = M 2, for उपस्युः of the MSS. and M 1.

VII. 48, 3. मिथतिः of R seems better than मेथतिः, as मिथतिर्हिंसा follows immediately, and मिथ् may be both first and sixth class. The various readings point all to मि.

VII. 59, 4. शत्रुभिः कृतां हिंसां सहत इत्यर्थः R. This is better than न सहते, as all our MSS. read.

VII. 83, 1. R gives the right reading अक्षिति and the reference to TBr. III. 2, 2.

VII. 93, 2. R has युवां, not युवं युवां, as our MSS. read. In any case it might have been better to omit युवं, as there is no justification for it.

VII. 103, 8. R reads प्रवर्गेण, which seems to be the right reading for प्रवर्गेण of our MSS.

VIII. 1, 30. लक्ष्यते, the same emendation in M 2 and R, independently.

VIII. 2, 37. The reading of R, प्रियमेधास्य ऋषिः, is decidedly better than प्रियमेधा ऋषिः, or प्रियमेधोऽस्य ऋषिः, as suggested in the Var. Lect.

VIII. 3, 13. नट् corrected to नुट् both in R and M 2, independently.

VIII. 3, 24. For बलस्य दातारं, as our MSS. read, R has बलस्य दाता तं, which would be preferable even as a conjectural emendation.

VIII. 4, 20. R has तेः प्रतिगृहीतानि, as suggested in the Var. Lect. (of M 1). Is it in a MS.?

VIII. 6, 40. वसहतेन, as suggested in the Var. Lect. (of M 1) for *वहतेन, is the reading of R.

VIII. 8, 4. ऋषेः for ऋषिः, the same emendation in M 2 and R, independently.

VIII. 12, 31. R reads प्रेरति प्रेरयति.

VIII. 19, 32. R has the same emendation स्रोतबलेन for स्रोतबल.

VIII. 24, 14. दक्षं for रक्षं, the same emendation in R and M 2, independently.

VIII. 26, 20. R reads करतलास्फालनेः, which seems better than करतलाः.

VIII. 41, 1. मरुत्तय for मरुत्तिय, both in R and M 2, independently.

VIII. 44, 9. R has ज्वलद्दीप्ति for ज्वलदीप्ति.

VIII. 67, 12. For the unintelligible जीवेनापृत्यान्नचितुं R has जीवेनापृत्यान्नचितुं, but can अपृत्य be used as a masc.?

VIII. 76, 3. Instead of अपृत्यन्न, R has the correct reading वृजन् अपृत्यन्न. Is it supported by MSS.?

VIII. 92, 2. गानयोग्यं, the reading of R, comes nearer to गानयोग्यं as our MSS. read, than गाथाः, and seems therefore preferable.

VIII. 96, 13 (p. 575. l. 2). R has उदकस्य for the unusual उदस्य of our MSS.

IX. 64, 11. Note in M 1: 'one expects देवकाम,' R has it.

IX. 66, 28. कलशं प्रकर्षेण चरति is at all events a good emendation for प्रतिकर्षेण चरति. It would be still better to conjecture कलशं प्रति प्रकर्षेण चरति.

IX. 77, 5. R has the right reading वृजनेषु for वृजिनेषु, which is the reading of all our MSS.

IX. 86 init. Our MSS. read नीवावरी, R has the correct name निवावरी, as in the Anukr.

IX. 88, 2. अस्त्रविरोधीनि is perhaps better than विरोधात्, as it comes nearer to the reading of A and C.

IX. 91, 3. R reads कर्मप्रेरकः for कर्मणि प्रेरकः. This seems better.

IX. 97, 12. प्रियाणि प्रीणयितृणि धर्माणि धारकाणि तेषां चतुर्था कालेकाले of R is much better than the reading in M 1. It has therefore been adopted in M 2, except कालेकाले, which is not supported by MSS.

IX. 97, 13. आ मृत्वे is good, on account of the following सर्वेः म्रूयते, सर्वेः being the explanation of आ. But our MSS. omit the आ.

IX. 97, 16. R reads सानौ समुच्छिते देशे, देशे wanting in our MSS.

IX. 97, 40. समुद्रवन्ति of R is better than the unusual संद्रवन्ति.

IX. 97, 55. R has पवित्रा for the first पवित्राणि, as our MSS. have.

IX. 98, 4. R has with the text मर्त्याय for मर्त्याय.

IX. 107, 7. अत्यंतं देवकामो, the same emendation in M 2 and R, independently.

IX. 113, 10. हर्षणं हर्षय, which is in A. Ca, is left out in R; it is really quite superfluous.

Sâyana, as a rule, repeats every word of the text in his commentary. But

it often happens that a word is left out in all our MSS., and was so probably by Śāyana himself. Sometimes also a preposition or a particle of little importance is omitted altogether. R, in such cases, frequently inserts the missing word from the text. Thus, IX. 91, 4 our MSS. omit the वि of the text, and read only ऊर्गुहि, while R has विविधं ऊर्गुहि. IX. 92, 2. R has सीदन् उपविशन् and सप्त सप्तसंख्याका, while our MSS. omit सीदन् and सप्त. IX. 94, 5. R has तानि विश्वानि, inserting तानि from the text. IX. 95, 1. R reads आ ह्यज्यमानः. IX. 96, 1. R has वस्त्रा वस्त्राणि, our MSS. only वस्त्राणि. IX. 96, 12. R inserts एव before एवं. IX. 96, 14. R inserts संवाव-
शानः from the text, before संगच्छस्व; it is not in our MSS. IX. 96, 20. R inserts यूया before यूयानि; IX. 96, 24. सुदुघाः before सुदु दो०; IX. 97, 32. पंधां before पंधानं. IX. 97, 42. बावापृथिवी before बावापृथिवी; IX. 101, 8. मदाय before मदार्थे; IX. 107, 17. ई before इमं; IX. 107, 24. दिव्या before दिव्यानि.

G.

LIST OF MISTAKES AND MISPRINTS IN R, FROM IX. 91 TO THE END
OF THE NINTH MANDALA.

- IX. 91, 1, l. 4 of the comm. मृज्यते R for ह्यज्यते.
IX. 92, 2, l. 4 of the comm. अभिसर R for सरति. l. 5. नर्मिष्यामिचो R for नर्वि०.
IX. 92, 6. Pada-text सीदन् R = M 1 for सीदन्.
IX. 93, 3. Pada-text श्रीणन्ति R for श्रीणन्ति.
IX. 94, 1. Pada-text वाजिनी R for वाजिनि.
IX. 94, 2. Samh.-text ह्यवाणाः R for पिन्वाणाः.
IX. 94, 3. सांयामिकाणि R for काणि. A. Ca. M 1 have संयामिकाणि.
IX. 94, 4, l. 3 of the comm. जीवनं चा R for नं वा.
IX. 95, 5. Samh.-text पुनाम R for पुनान.
IX. 96, 15, l. 4 of the comm. उर्वीव R for उर्विव. l. 5. उह विस्तीर्णो R = A. B 1. Ca for उहर्वि०.
IX. 97 init. वृषगणाः R for गणः.
IX. 97, 8. क्षिप्रचारी R = A. Ca for क्षिप्रवाची. न्हन्यमानं R = A. Ca for मन्यमानं.
प्रायसिधुः R = A. Ca for प्राया०. आह R for आड.
IX. 97, 11 beg. अद्रिदुग्धाः R for दुग्धः.
IX. 97, 23. इंद्राय तं R for इंद्रायर्ते. एतत्संज्ञकामिः R for एतत्संख्याकामिः.
IX. 97, 27. मरणधर्मरहिते R = A. Ca for सहिते.
IX. 97, 29, l. 3 of the comm. युसोत् R for युसोकात्.
IX. 97, 33. उपोहि R for उपेहि.
IX. 97, 45 end. गोभिर्गो० R for गोभिर्गो०.

- IX. 97, 46, l. 2 of the comm. सर्वदर्शिनः R for °दर्शनः.
 IX. 97, 47, l. 2 of the comm. पृथिव्यां R for पृथिव्याः.
 IX. 97, 49. Pada मित्रावर्णना R for °वर्णना.
 IX. 97, 53, l. 1 of the comm. प्रसिद्धी R for प्रसिद्धे. l. 2. श्रुतः R = A. Ca for श्रुतस्.
 IX. 97, 54. R has स्नेहयत् for स्ने° in Samh., Pada-text, and in comm. In l. 3 of the comm. R has मञ्जू for मञ्जु.
 IX. 97, 56. विन्दन्ति R = A. Ca for विदन्ति.
 IX. 98, 6. Pada स्वस्वारः R for स्वसारः.
 IX. 98, 7. Pada हृद्यतम् R for हृद्यतम्.
 IX. 98, 8 end. स्थापयतीति R for °यतीति.
 IX. 98, 9. Pada तम् R for तम्.
 IX. 99, 5 end. प्रार्थयते R for प्रार्थयन्ते.
 IX. 100, 7. द्रोहवर्जितः R for °वर्जिताः.
 IX. 101 init. श्लावाश्वपुत्रा चंधी° R for °पुत्रोऽंधी°.
 IX. 101, 1, l. 3 of the comm. दीर्घजिह्वं R for दीर्घजिह्वम्.
 IX. 101, 2. प्रगच्छन्ति R for °गच्छति.
 IX. 101, 3, l. 2 of the comm. खलु R for खलि.
 IX. 101, 9, l. 2 of the comm. असम्भ्रमाभर R for °हर.
 IX. 104, 2. Samh.-text °साधम् R for °साधनम्.
 IX. 104, 6. Samh.-text अपादेवं R for अपादेवम्.
 IX. 106, 3. गृहीतव्यं R for गृही°.
 IX. 107 init. परितः R (p. 301. l. 4) misprint for परीतः.
 IX. 107, 5. Samh.-text °मांसदत् R for °मांसदत्.
 IX. 107, 5. अदाभ्यः यहे R (p. 303. l. 7) wrong and against MSS. for अदाभ्ययहे.
 IX. 107, 11. छंदसि वनिषी R (p. 306. l. 2) for छंदसीव°.
 IX. 107, 15. Pada अर्षेन् R for अर्षेत् and also in the commentary प्रार्षेन् for प्रार्षेत्.
 IX. 107, 17. इन्द्रायेद्गार्थं R for °येद्गार्थं.
 IX. 107, 26, l. 3 of the comm. मन्दानाः R for मंदनाः.
 IX. 108, 8 (last line). महान्तमा° R for महान् । तमा°.
 IX. 108, 9. Pada मध्यम् R for मध्यमम्.
 IX. 108, 9, l. 2 of the comm. दीदिहि R for दिदीहि.
 IX. 109, 7. महान्तं R for महतां (wrong and against the MSS.).
 IX. 109, 14. तेन R for येन (wrong and against the MSS.).
 IX. 109, 16. प्रचरन्ति R (= A. Ca) for प्रचरति.
 IX. 110, 5, l. 1 of the comm. अभितृणवान् R (= A) for °तृण°.
 IX. 110, 7, l. 4 of the comm. वीरपुत्रे R for वीरे पुत्रे (MSS.).
 IX. 112, 4 beg. लक्षं R for लक्षम्.

IX. 113 Anukr. काशप R for कशप.

IX. 113, 7, l. 3 of the comm. अशीयलोकि R for *शी लोकि.

IX. 113, 11. यच लोकि R for यच लोकि च (A. Ca).

IX. 114 init. इंदोरति R for इंदोरिति.

IX. 114, 2, l. 2 of the comm. वर्धन् R = A. Ca for वर्धयन्. l. 4. R, like A. Ca, has पावकः स (स is impossible).

IX. 114, 4, l. 2 of the comm. निघातितः R for निपातितः.

Besides the complete edition of the Rig-veda and its commentary, we have likewise received from Bombay a Selection of Hymns of the Rig-veda, edited with Sāyana's commentary, notes, and translation, by P. Peterson, Professor of Sanskrit at the Elphinstone College, Bombay, and from the same author a 'Hand-book to the Study of the Rig-veda.' What applies to the complete edition of Sāyana applies *totidem verbis* to Prof. Peterson's extract also. He has collated some MSS., and he may have had access also to the MSS. used for the complete edition by Rāgā-Rāmasāstri and Siva-Rāmasāstri, but none of their MSS. contains what may be called independent readings, none of them stands outside the circle of the three families of my own MSS. Prof. Peterson has not used either the Bombay edition or my own new edition of Sāyana. The following list of passages will show on what grounds Prof. Peterson either follows the Editio Princeps, or differs from it. I have mentioned such passages only as are of any critical importance. There are many more on which a difference of opinion is possible, but of very small interest to scholars.

I. 19, 7. M 1 had श्रीणादिको भृमुदशीत्यादिनातचप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः. Prof. Peterson corrects(!): श्रीणादिको भृमुदशीत्यादिना तचप्रत्ययस्वरः. The only possible explanation of पर्वत with the accent on the first syllable is श्रीणादिकोऽतन् प्रत्ययस्वरः, which is also supported by the best MSS. There is no suffix तच, nor is पर्वत formed by it.

I. 25 init. P. adopts from M 1 the mistake अमिश्रवपुष्याहानामिति खंडे for *हानीति खंडे. It is right in R, which Prof. Peterson has not consulted.

I. 25, 10. गुणवचनब्रह्मणादिभ्य for *ब्राह्म* was a mere misprint in M 1, but we find it again in P.

I. 143 init. P. prints from M 1, तथा चाचार्योतिदेश एकाहिकान्युपशंस, though *र्योतिदेश and उपशंस are impossible forms. R also has *र्योऽतिदेश, but writes correctly उपसंशंस. The reading of the Grantha MS., *र्योऽतिदिदेश, would be possible, but *र्योतिदेश: of A. Ca is quite unobjectionable.

I. 143, 1. अहमपे was a mistake for अहमपये. R has here again the right reading.

I. 143, 7. Both P. and R have adopted the readings of M 1, अनुक्रांतो and

उद्योतयति (R उद्यो°). The Grantha MS. gives here the correct readings अनाक्रांती and उद्योजयति.

I. 154 init. The palpable mistake अभिज्ञवषट्हेषु for अभि° is simply repeated in P. and R. Ibidem, अथ यद्येतमिति खंडे has been corrected in R (to यद्ये°), but not in P.

I. 154, 1. It would have been easy to verify and correct from Rv. I. 108, 9, यदींद्रापी to यदि° (right in R), yet P. prints यदी° from M 1.

II. 12 init. The quotation from Ait. Âr. V. 3, 1 is introduced by the words ऊह इति खंडे सूचितं. Here both R and Peterson repeat the misprint in M 1 ऊह इति खंडे.

II. 12, 3. Is there any authority for मेघमेहनं, as Prof. Peterson writes?

II. 12, 4. Peterson prints from M 1 जिघृक्षन् मृगं, R has जिघृक्षितं. Prof. Peterson, according to his system, ought to have printed जिघृक्षन् तं.

II. 12, 5. P. has the same misprint पोषकानि for पोषकाणि as M 1. It is correct in R.

III. 59, 7. पृथिवीमभि अभिभवति in Peterson is better than पृथिवीमप्यभिभवति of M. M. and R.

III. 59, 9. Peterson and R copy M 1 in quoting मंचे वृषत्वादिना. The right reading मंचे घसे° was intended by the writer of Ca, which has घत्वादिना.

III. 61 init. Peterson उषो (sic) औषस्यं. M 1 had उष औषस्यं with A 2. B. So also R. But Ca reads उष उषस्यं with the Anukr. MSS.

III. 61, 3. Peterson and R retain the mistake of M 1 अर्थति गम्यति for अर्यति गम्यति. If there could be any doubt about the reading, it would be dispelled by the grammatical explanation following immediately afterwards, अर्तेख्यन्तयः.

III. 61, 4. R agrees with Ca, from which the वा after सौभाग्ययुक्ता has been inserted. P. = M 1.

In the same verse both P. and R have taken two false readings from M 1, शेर्लुक् for सोर्लुक्, and तिप आर्ध° for शप आर्ध°.

III. 61, 5. P. and R read मधुः क्षोमः with M 1, for मधु सोमः (Ca reads मधुः सोमः, the other MSS. have क्षोमः).

V. 26, 3. Both P. and R have copied the mistake of M 1, वोतिहोचं क्रांतयच्चं, it can only be क्रांतयच्चं. The gloss यद्वा प्रिययच्चं, inserted by P. and R, is also in our MS. Ca.

VII. 28, 3. P. inserts न after नृत्. R, still better, reads नृत्तं सोतृनिव. If supported by MSS., this would be the best reading.

VII. 68, 4. P. 'corrects' शब्दयति to शब्दति. Why?

VII. 68, 8. If we retain नदीनां of the MSS., पूरयतः has no object. The reading

of C. Ca, नदीतां, supports the conjecture नदीं तां, which is adopted by R, and certainly yields a better sense.

VII. 75, 4. It would have been better to write with B₄. D and Peterson's MS., चितीः । निषादपंचमाक्षरारो वर्णाः । तान्, since the nominative is in all MSS. R = A. Ca. B₁.

VII. 83 init. P. shares the mistake of the MSS. and M₁, मेधावरणं for ऐन्द्रावरणं. It was corrected in R.

VII. 88 init. If P.'s MSS. read ऐन्द्रावरणं, they are wrong. It must be वावरणं, according to the Anukramanī.

VII. 89, 5 Viniyoga. Why does P. insert वा between हविःषु and वावरणस्य. There is no occasion for it.

VII. 89, 5. निर्वर्तयामः in M₁ for निर्वर्तयामः was a mere misprint. It is corrected in R, but copied by P.

VIII. 30, 3. P. adopts the reading of B in the second half of the commentary. The difficulty is that the explanation following after मानवात् पित्र्यात् belongs to मानवात् only, पित्र्यात् remaining without explanation. Nor is there any sense in the two clauses: 'Lead us not away from the distant road, but even far beyond that: lead us away from that road' (''). The emendation now proposed rests on the readings of A. Ca. Sāyana explains मानवात् by मनुः सर्वेषां पिता तत आगतात्, and पित्र्यात् by पिता मनुष्यं मार्गं चक्रे तस्मात्: so we get: 'Lead us not away from Manu's road, from the road which father Manu has made.' Now in order to explain the last Pāda, Sāyana inserts the clause सर्वदा to नयत i.e. 'Lead us always on that road where there are Brahma-karya, Agnihotra, and other pious acts,' and goes on: 'But lead us far away beyond that distant road that is different from Manu's road (i.e. from the road of piety).' The words य एतद्व्यतिरिक्तो विप्रच्छेदमार्गोऽस्ति तस्मात् are the explanation of परावतः.

VIII. 30, 4. P. reads मृणोति हिनस्ति with our MSS. and M₁, for मृणाति हि. R has the right reading.

X. 14 init. P. retains the reading of the MSS. पुत्री द्वौ श्वानी परलोकमार्गमभितः स्त्री (sic). But what would be the construction? R adopts the emendation सरमापुत्री यौ श्वानी परलोकमार्गमभितः स्त्रितौ.

X. 14, 2. The MSS. read स्वकर्ममार्गप्रतागताः, स्वकर्ममार्गप्रगताः, and स्वकर्ममार्ग प्रमागताः, which P. corrects to स्वकर्ममार्गप्रत्यागता. But how is this to be translated? R reads with M. M. स्वकर्ममार्गभूता गतीः, which was of course a conjectural reading only, but at least a possible explanation of पथ्याः.

X. 14, 6. Our MSS. A. Ca, like Peterson, read तदा नूतनवत्प्रीतिः. The best reading, however, is that found in R, सदा नूतनवत्प्रीतिः, which should be adopted.

X. 90, 6. P. prefers the reading of B 1, but the reading of A. Ca is better.

X. 119, 11. P. writes अकार्षे for अकार्षे (अकार्षे MSS.). अकार्षे is a better explanation of अचोक्ष्व the aorist. That Sāyana uses the imperfect उदपादय afterwards, does not prove anything.

X. 119, 12. P. and R repeat the mistake of M 1, नमो for नामो.

X. 121, 4. See Varietas Lectionis and Preface, p. cxxxviii seq. P.'s translation of ईशितव्याः is impossible.

X. 121, 5. P. and R give the reading of B 1 उन्नूर्णविशेषा महनरूपा वा. There is some corruption in these words, as may be seen from the various readings. As a rule, Sāyana would make the adjectives agree with अंतरिक्षं, hence the emendation. However, P.'s reading is not impossible.

X. 168 init. The MSS. (A. B 1. Ca) read वायुदेवताकं, and the Anukramanī has वायव्यं, nor is there any mention of Indra in the hymn, yet Peterson alone reads ऐन्द्रवायुदेवताकं, a wrong form, as it could only be either ऐन्द्रवायव्यं or इन्द्रवायुदेवताकं.

A number of passages of the seventh Mandala have been discussed by Prof. Peterson in his Preface to the forthcoming edition of the seventh Mandala. Some of his remarks are useful, others require considerable qualification, as will be seen from the following list.

VII. 2 init. Instead of साविष्टाविदं of the MSS. (पशाविष्टाविदं emendation of M. M., also adopted by R), Peterson proposes वासिष्ठमिदं, which is better.

VII. 2, 4. Peterson may be right with regard to पादौ भरतः.

VII. 2, 11. P.'s explanation of नोऽस्यान् बर्हिः अध्यास्तां is possible; compare Rv. I. 142, 7.

VII. 3, 5. आहवनीयायेति P., is possible, but I doubt whether it 'gives a better sense.' आहवनीयायतने comes near enough to the readings of A and B, and आयतने corresponds better to योनी स्थाने.

VII. 5, 2. Sāyana takes वावृधानः from the text, and explains it by वर्धमानः. If he wanted to explain it as 'growing in glory,' he would say वावृधानः तेजसा वर्धमानः, not तेजसा वावृधानः वर्धमानः, as P. reads with the MSS. To supply वा before वावृधानः is certainly not a very bold conjecture.

VII. 5, 3. असित is 'dark,' 'black,' not 'white,' and therefore not so inappropriate by the side of राजस. P. prefers to read with the MSS. असितवर्णाः, which might, no doubt, be taken as an etymological explanation of असिक्नीः, but what would it mean?

VII. 5, 6. I doubt whether Sāyana or Pānini would ever tolerate so ungrammatical a form as सेवंत. He may have written सेवते or असेवंत.

VII. 34, 4. P.'s conjecture पूर्वस्वामिदमः प्रकृतत्वात् is better than पूर्वस्वामिदं प्र०.

VII. 41, 5. P.'s explanation of तेन भगेन देवेन धनेन वयं भगवतः स्वाम is possible, though धनेन वा seems better on account of the following धनवंतो भवेम. R reads भगेन देवेन वा without धनेन. Possibly the best reading would be भगेन देवेन वयं भगवतः स्वाम, assuming that धनेन was inserted by a copyist from the margin.

VII. 57, 4. चिप्रयागः सुखमः, the reading of B 1 is intelligible. But what would मनुष्याणां चिप्रयागसुखमः mean?

VII. 59, 7. I doubt whether Pāṇini or Sāyana, for any reason whatever, would tolerate so ungrammatical a form as निषेदतु for निषीदतु, nor would Sāyana ever explain नि षेद् by निषेदतु and निषीदतु, for Sāyana does not mean to say that षेद् stands for वेदतु, but if he had added a grammatical explanation he would have explained it by a vakanavyatyaya, or purushavyatyaya. The reading of Peterson's MS. D, समन्तानिषेदतु i.e. *निषेद्---तु, shows how the mistake in the MSS. arose.

VII. 60, 12. Sāyana explains दुर्गा etymologically, and therefore he can only say दुःखेन गंतव्यानि (so also R), as he says X. 56, 7. Sāyana might render दुर्गानि by दुःखानि, but he would never tolerate an etymology explaining दुः as दुःखानि. In our verse दुर्गा is rendered by आपदः, and दुःखेन गंतव्यानि is only an etymology, and as such cannot 'spoil the sense altogether.' Compare I. 41, 3, दुःखेन गच्छत्येति दुर्गाणि, and X. 85, 32, दुर्गे दुःखेन गंतुं शक्यं. It is, therefore, needless to consider the question whether दुःखानि गंतव्यानि could mean 'evils that have to be faced.'

VII. 69, 6. नियंतु is as impossible as निषेदतु.

VII. 70, 2. Sāyana explains चनिष्ठा as कमनीयतमा, evidently on account of Dhātupāṭha 13, 17 कनी दीप्तिर्कांतगतियु, or as चतिश्रयेणाप्तवती on account of Nirukta VI. 16 चन इत्यप्तनाम. Hence वा is necessary. Where we have a combination like वा वां युवां some mishap will often happen in the MSS. Accordingly we find the various readings वा युवां, युवा युवां, and यवां युवां. R also has the वा.

VII. 73, 4. सोमान् समरमत समगच्छंत युवां, as Peterson reads, is better than सोमाः and समगच्छंत (so also R), and ought to be corrected.

VII. 88, 3. Peterson is right with regard to चमूच, as he will see from the new edition.

VII. 104, 23. Peterson is right. स्त्रीपुंसरूपाणि (so also R) ought to have been retained according to Pāṇ. V. 4, 77.

In a great number of cases not mentioned here where P. differs, it is simply a question of opinion, whether it is possible to retain the readings of the MSS. or not. In other cases P. will find that his text agrees with the new edition.

In 'Rig-veda Handbook,' Part I (1890), Prof. Peterson gives text and trans-

lation of Sâyana's introduction. The text of this introduction has been so much altered and, as I hope, improved in the new edition, that it would be useless to enter into details about Prof. Peterson's text which is based on a collation of the old, not of the new edition, with one MS. of his own.

In conclusion I have once more to express my sincere gratitude to H. H. the Mahârâjah of Vijayanagara, Sir Pasupati Ananda Gajapati Raz, K.C.I.E., for his enlightened and truly patriotic liberality in bearing the whole expense of this new edition, and in enabling me to distribute copies of it to my many friends and fellow-labourers. After the latest researches into the history and chronology of the books of the Old Testament, we may now safely call the Rig-veda the oldest book, not only of Aryan humanity, but of the whole world, and we may hope that

यावत्स्थास्यंति गिरयः सरितश्च महोदले ।

तावद्वेदमहिमा लोकेषु प्रचरिष्यति ॥

And if so, he who as a liberal patron, like one of the Vedic Maghavanis, has inscribed his name in golden letters on this ancient monument of human thought and faith, may hope that his memory will be honoured for ages to come, like that of the famous patron of Sâyana, Bukka, the enlightened ruler of another Vijayanagara, nay, like that of Sudâs, the patron of Vasishtha, or that of Ganamegaya, the patron of Yâgyñavalkya.

F. MAX MÜLLER.

OXFORD, 20 April, 1892.

VARIETAS LECTIONIS.

ABBREVIATIONS.

- A, Colebrooke's MS., India Office Library, Nos. 2133-2136. [Prof. Eggeling's Catalogue, Nos. 27-30.]
 AD, Dr. Bhao Daji's MS. belonging to the A class.
 Af, Fragments of Sâyana's Commentary, containing portions of the 9th and 10th *Man-dalas*, belonging to me.
 B 1, Dr. Stevenson's MS., India Office Library, Nos. 3126-3129. [Prof. Eggeling's Catalogue, Nos. 39-42.]
 B 2, Burnouf's copy, taken from Stevenson's MS.
 B 3, A modern copy, taken in Bombay, from B 1
 B 4, Dr. Taylor's MS., India Office Library, Nos. 1861-1864. [Prof. Eggeling's Catalogue, Nos. 43-46.]
 C 2, Mill's MS., Bodleian Library, Mill 24-26^e.
 C 4, Wilson's MS., Bodleian Library, Wilson 78-86.
 Ca, My own MS. of Sâyana's Commentary, the original of the C MSS.
 CB, Dr. Bhao Daji's MS., belonging to the B class
 M, Another B copy, sent to me by Dr. Haug from India.

- M 1, Editio princeps.
 P 1, Pada MS., Bodleian Library, Mill 155-158.
 P 2, Dr. Taylor's Pada MS., India Office Library, Nos. 2023 A, 2023 B [Prof. Eggeling's Catalogue, Nos. 25, 26.]
 P 3, Colebrooke's Pada MS., India Office Library, Nos. 20-27. [Prof. Eggeling's Catalogue, Nos. 17-24.]
 P 4, Pada MS., Bodleian Library, Wilson 439-442.
 P 8, Pada MS. of the 8th Ashtaka only Bodleian Library, Wilson 360.
 R, Bodasa Râgârâma Sâstri and Gore Sivarâma Sâstri's edition of the *Rig-veda-samhitâ* with Sâyana's *Bhâshya*, Bombay, 1888-1890.
 S 1, *Samhitâ* MS., Bodleian Library, Mill 147-150.
 S 2, *Samhitâ* MS., Bodleian Library, Mill 151-154.
 S 3, Colebrooke's *Samhitâ* MS., India Office Library, Nos. 129-132^b. [Prof. Eggeling's Catalogue, Nos. 3-6.]
 S 4, My own *Samhitâ* MS.

Brih., Saunaka's *Brihaddevatâ*, MS. of my own. Sv, *Sâma-veda*.

For other Abbreviations, see vol. i, *Varietas Lectionis*, p. 1.

MANDALA X.

P. 1. l. 5. (1.) इति वैष्टुमं A. B 1. Ca; not in Âsv.—l. 6. सहस्रावममोदेतोः Âsv. सहस्रावममोहेतोः A. Ca. C 2. B 4. सहस्रवमदेतोः B 1. 2. CB.—P. 2. l. 23. (1, 4.) ह्येष मर्त्येषु MSS. (Cf. TS. VI. 1, 4, 7.—l. 32. (1, 5.) यत्सर्वेषामर्धिमिन्द्रं प्रतीति A. Ca; lacuna in B 1. Cf. TS. V. 4, 8, 3.—l. 33. त्रियोऽर्थं C 2. त्रियोऽर्थं A. Ca. B 1. 2. 4. CB. R.

P. 3. l. 26. (2, 1.) After ओतुं B 1. 2. CB add हवींषि चात्तुं.—P. 5. l. 3. (2, 5.) After दीनदत्ताः, सततयानिजितेन A. Ca. संततपानि जितेन B 4. संततयाचितेन C 2. सततपानजितेन B 1. 2. CB.—पाकेन B 1. 2. CB. पोषकेन A. Ca. B 4. C 2.—l. 26. (2, 7.) दीप्यसे A. Ca. B. C 2.

P. 6. l. 29. (3, 4.) सुत्यस्रोतृत्वयष्टयष्टव्यत्वलं ॥ सुत्यस्रोतृत्वयष्टयष्टव्यत्वलं A. Ca. सुत्यस्रोतृत्वयष्टयष्टव्यत्वलं B 1. सुत्यस्रोतृत्वयष्टयष्टव्यत्वलं R. Cf. Rv. Bh. X. 23, 7. 25, 1.—l. 31. अंजतो A. Ca. अंजतो B 1. अंजतो?—P. 7. l. 5. (3, 5.) शोभनदीर्घिवा A. Ca. B 1. 2. 4. CB. Another explanation of सुदिवः must have been omitted by the earliest copyists.—l. 22. (3, 7.) महि महान् A. Ca. C 2. B 4. महि महतो B 1. 2. CB.

P. 10. l. 5. (5, 1.) मनो वै देवा मनुष्यस्य A. Ca. C 2. मनो वै देवा मनुष्यं B 4. हन्नतो वै देवा मनुष्याणां B 1. 2. CB. Cf. Sat. Br. II. 1, 4, 1.—l. 15. (5, 2.) नीलं स्थानं A. Ca. नीलस्थानं B 1. नीलं नीलस्थानं M 1. Cf. verse 6.—P. 11. l. 14. (5, 5.) स्वतेजसा A. Ca. C 2. B 4. स्वयमेव B 1. 2. CB.—l. 25. (5, 6.) उद्धृताः A. Ca. उद्धृधाः B 1. उत्थिताः R.—The first enumeration of the seven forbidden things is taken from Manu VII. 50 and 51. After enumerating eight sins which spring from kâma (kâmagya), and eight which spring from krodha (krodhaga), Manu selects four of the former and three of the latter, as the seven most dangerous. Danda stands for dandasya pâtanam or dandapârushyam, whereas pârushyam is more specially meant for vâk-pârushyam. Instead of अन्यदूषणं Manu reads twice अर्थदूषणं, i.e. अर्थानामपहरणं देयानामदानं च. Sâyana, no doubt, intended to write अर्थदूषणं, but the MSS. agree on अन्यदूषणं (A. Ca. B 1) or अन्नदूषणं.—l. 26. स्तेयं गुरुतं B 1. स्वयं गुरुतं A. Ca. B 4. स्तेयं तं Nir. SS. स्तेयमतं Nir. Roth.—भूणहृत्वां Nir. after ब्रह्महृत्वां.—सुरापानं A. B 1. Ca. Nir. SS. ०पाणं M 1. Nir. Roth.—P. 12. l. 4. (5, 7.) ज्ञानसहिते A. Ca. C 2. B 4. ज्ञाने सति B 1. 2. CB.

P. 12. l. 29. (6, 2.) सत्यवानुदकवान् B 1. 2. CB. सत्यवाक्यवान् A. Ca. C 2. B 4. सत्यवान् R.—P. 13. l. 2. सदासर्पणं B 1. CB. सदामर्षणं A. Ca. B 4. सदासर्पणं C 2. सप्त सर्पणं B 2.—l. 17. (6, 4.) वृधो वर्धितो B 1. 2. CB. वृधः पंडितो A. Ca. C 2. B 4.—हविर्यज्ञीः B 1. 2. CB. हविर्युक्तिः A. Ca. C 2. B 4.

P. 14. l. 28. (7, 2.) ०स्तोत्रमुखादुत्पन्नाः B 1. 2. CB. ०स्तोत्रमुषोवत् । उत्पन्नाः A. Ca. B 4. ०स्तोत्रमुषोवत् । उत्पन्नाः C 2.

P. 16. l. 28. (8, 2.) उद्यमानि A. Ca. C 2. CB. उद्यमान् B 4. sec. m.; the commentary on this verse is left out in B 1.—P. 17. l. 4. (8, 3.) आरब्धदर्थे । आरब्ध ईषद्विनस्ति । निर्मथनकालेऽपि ॥ आरब्ध । दर्थे आरब्ध ईषद्विनस्ति निर्मथनकालेऽपि । A. Ca. आर उ

वे । द्ये आरब्ध ईषद्विनिध्वनतमियतकालेऽपि C 2. अग्न द्ये आरब्ध ईषद्विनि स्तुतर्मथनकालेऽपि B 4; lacuna in B 1. 2. अकृत् प्रेषद्ये आरब्ध ईषद्विनिनि निर्मथनकालेऽपि CB.—P. 18. l. 2. (8, 6.) समीरयति A. B 1. Ca. उदीरयति R, with TS. II. 4, 10, 2.—l. 8. (8, 7.) इममर्थे ॥ इन्द्रममर्थे A. Ca. इन्द्र इमर्थे B 1. इन्द्र इममर्थे M 1. R.

P. 19. ll. 2 seq. (9.) The words from ईशाना इति to प्रतिष्ठा, and again from पंचमी to प्रतिष्ठेति were left out in all the MSS. and had to be supplied.

P. 21. l. 8. (10, 2.) The end of the commentary is wanting in all the MSS., also in R.—P. 22. l. 21. (10, 7.) विश्वस्ता B 1. 2. CB. विश्वह्वा C 2. विश्वस्ता A. Ca. B 4.—P. 23. l. 7. (10, 9.) After यमाय CB alone of all MSS. inserts वहेतां.—अजाव्य-धातरं CB. अजामि धातरं A. Ca. B 4. R; deest in C 2. In B 1. 2 the commentary of verse 8 to 10 is left out.—l. 14. (10, 10.) गच्छान् ॥ गच्छन् A. Ca. M 1.

P. 24. l. 25. (11.) तु चिचिदुबंतं Anukr. तु चिदु° A. Ca. M 1. R. चिचिदु° B 1.—l. 30. (11, 1.) वृष्णोय° B 1. विष्णोर्य° A. Ca. वृष्णः (sic) R. वृष्णी वृष्णो ?—P. 25. l. 26. (11, 4.) अभिगमनीयं तं व्रजंतो ॥ अभिगमनीयतां व्रतंतो (जंतो C 2) A. Ca. C 2. अभिगमनीयतां तु तं तो B 4. अभिगमनीयतां व्रतंतो CB. The commentary of this verse left out in B 1. 2.—l. 27. प्रतायत A. Ca. प्राज्ञायत C 2. प्रजायत B 4. प्रतीयत CB.—P. 26. l. 16. (11, 6.) तुनुविषति । B 1. 2. This is meant by Sāyana for the desiderative of तु; but A and Ca. C 2 have तत्सेविषति; B 4 corrects this into तविष्यते; उत्सेवेषति CB.—P. 27. l. 15. (11, 9.) °व्यज्ञादप° ॥ °व्यज्ञामप° A. Ca. C 2. CB. °व्यज्ञमप° B 1. 4. M 1. R.

P. 28. l. 8. (12, 3.) धारयंति A. B 1. Ca. धारयंते R.—l. 22. (12, 5.) देवाङ्ग्लोको ॥ देवाङ्ग्लोको S 1. S 4. देवां क्लोको S 2. देवाङ्ग्लोको S 3.—P. 29. l. 2. (12, 6.) The commentary to this verse is wanting in all the MSS. B 4 adds on the margin अत्र पतितो यंघः. It supplies the following commentary: यत् यस्य अमृतस्य मरणध-र्मरहितस्य सूर्यस्य अस्य मरणधर्मराहित्यं तु सूर्ये विषमा सजामीत्यमृतस्याचि प्रसिद्धं । (Rv. I. 191, 10.) तादृशस्य संबन्धि नाम नामकमुदकं अत्र अस्यां पृथिव्यां विषुरुपा नानारूपं भवति भवति । उदकस्य नानारूपत्वं या आपो दिव्या इति मंचे स्फुटमुक्तं । (Rv. VII. 49, 2.) कीदृशं तत् दुर्मनु निरपराधं प्रहृस्वभावत्वात् । पुनः कीदृशं सलक्ष्मा मधुररसलक्षणीयेतं । किंच यः सूर्यः यमस्य संयमि-नीयते: सुमन्तु सुतरामपराधं मातृताडनरूपं मनयति अवबुध्यते यदा धातूनामनेकार्थत्वात् समत इत्यर्थः । तं तादृशं जलजनकं सर्वज्ञं समाशीलं सूर्यं हे अहम् महत्तमे अप्रयुक्तप्रमाद्यन् त्वं पाहि आजतिप्रदानेन रक्षणद्वारा आत्मरक्षणं प्रार्थयते अग्निः ॥ It would be interesting to know whether this is taken from any MS., and from which.—l. 8. (12, 7.) स्थापयंति च । A. Ca. °यंति वा B 1. M 1.

P. 29. l. 26. (13.) हाविर्धानं B 1. Anukr. M. हविर्धानं A. Ca. M 1. R.—P. 30. l. 4. (13, 1.) पत्नीशालातो ह° ॥ पत्नीशालांते ह° A. Ca. C 2. B 4. M 1. R. पत्नीशालात् B 1. 2. CB. See Rv. Bh. X. 36, 8.—l. 18. (13, 2.) प्र भरन् प्रभरंति ॥ प्रतरन् प्रतरंति A. Ca. B 4. पभरन् प्रतरंति CB. प्रतरन्न प्रभरंति C 2. प्रभरन् प्रहरंति B 1. 2.—l. 24. (13, 3.) यष्टृणां B 1. 2. CB. शष्टृणां A. Ca. C 2. शकटानां B 4 sec. m.—धाना° B 1. 2. CB. धना° A. Ca. यथा° C 2. इधन° B 4 sec. m.—l. 25. अनुरोहामि । शकटयोः ॥ आरोहामि शकटे युवयोः A. Ca. C 2. B 4. अनुरोहामि शकटे युवयोः B 1. 2. CB. अनुरोहामि शकटे युवयोः R. It may have been हे शकटे युवयोः.—करणं B 1. 2. CB. करणे A. Ca. B 4. R. करणे C 2.—P. 31. l. 13.

(13, 5.) सोमस्य पुत्रभूताः ॥ सोमस्य पितृभूताः A. Ca. C 2. B 4. CB; deest in B 1, 2, which omit the whole commentary from 13, 4, to 14, 10.—l. 15. From देवजातस्य to च पुष्टतः left out in all MSS. except CB.

P. 31. l. 20. (14.) सरमापुत्री यौ श्वानी परलोकमार्गमभितः स्थिती ॥ पुत्री द्वौ श्वानी परलोक-
मार्गमभितस्थौ A. Ca. C 2. B 4. CB. See above, p. clxxxiii.—l. 32. (14, 1.) अनुपस्यशानं ।
C 2. अनपस्यशानं A. Ca. B 4. CB.—P. 32. l. 3. (14, 2.) णिमित्तं विवेद । C 2. णिमित्तं मा
विवेद A. Ca. B 4. CB.—l. 5. सर्वे स्वाः स्वभूताः पथ्याः स्वकर्ममार्गभूता गतीरनु गच्छन्ति ॥ सर्वस्वाः
स्वभूताः पथ्याः स्वकर्ममार्गप्रतागताः (प्रगताः B 4 sec. m.) अनु गच्छन्ति । A. Ca. CB. B 4. सवस्वाः
भूताः पथ्याः स्वकर्ममार्गप्रमागताः अनु गच्छन्ति C 2.—l. 14. (14, 3.) The commentary to बृहस्प-
तिर्ह्यङ्गमिर्वावृधानः is left out in all the MSS. R adds तथा बृहस्पतिः ऋक्भिः पितृविशेषैः
सह वर्धमानो भवति.—P. 33. l. 6. (14, 6.) Read सदा नू० with R. A. Ca have तदा नू०.
See p. clxxxiii.—l. 9. (14, 7.) सत्तमथे दीक्षितस्य मरणे ॥ तत्र मथे दीक्षितमथे मथेरपो । A.
Ca. C 2. तत्र मथे दीक्षितमथे प्रेरय B 4. सत्तमथे दीक्षितमथे मथेरणे CB.—l. 23. (14, 8.)
त्रियमानास्यं A. Ca. B 4. त्रियमानास्यं C 2; deest in CB. The dental n shows that
the mistake lies in त्रि, but I cannot amend it properly. It may be रमशानास्यं.
or it may refer to the same idea which is expressed in the *varia lectio* of
the TĀ. VI. 4, 2 (7), where we read यत्र भूम्यै वृणसे तत्र गच्छ.—l. 26. (14, 9.) गतीर्द्वेक
A. Ca. B 4. CB; deest in C 2. See M. M., Die Todtenbestattung bei den Brah-
manen, Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, vol. IX. p. iv
note 5.—P. 35. l. 27. (14, 16.) बृहद्गङ्गाजगदमस्य ॥ बृहत् महत् जंगमस्य A. Ca. B 4. CB
बृहद्गमस्य B 1, 2. बृहत् जंगमस्य (' 2. The commentary to TĀ. VI. 5, 11, affords no
help.—l. 28. अवस्थितानि । A. Ca. C 2. B 1, 4. CB.

P. 37. l. 7. (15, 4.) From श्रुतत्वाद्या begins a long lacuna in B 1, extending
to the last verse of the hymn, where it continues again with नितारं. The same
lacuna exists in B 2, 3.—P. 39. ll. 1 seq. (15, 10.) A. Ca. C 2. B 4 and R have कीदृशः
and युक्ताः; CB. कीदृश and युक्ताः. From परैः the adjectives are to be referred
to पितृभिः.—l. 12. (15, 11.) सुचि ॥ मुनि A. Ca. मुचीनी C 2. मुचि B 4. शब्दानि CB.
मुचीनि R.

P. 40. l. 20. (16, 1.) मक्षीभूतं A. Ca. C 2. B 4. मषीभूतं B 1. CB, i.e. like ink.
In the commentary to TĀ. VI. 1, 4 (20) we read दग्धं मषीरूपं.—l. 30. (16, 2.) भवति
A. B 1. Ca. भवानि भवति R.—P. 41. ll. 5 seq. (16, 3.) The last portion of verse 3 is
imperfectly explained. R inserts यदि before तत्रांतरिक्षे and adds प्रतिष्ठित after
प्रतिष्ठि. Sâyana in explaining the same verse in TĀ. VI. 1, 4 (22) says: यत्र
यस्मिंल्लोके ते तत्र हितं सुखमस्ति तत्र गत्वौषधीषु प्रविश्य तद्वारा पितृदेहमातृदेहौ प्रविश्य तत्र तत्रो-
चितानि शरीराणि स्वीकृत्य तैः शरीरैः प्रतिष्ठितो भव ॥—l. 12. (16, 4.) अंतरपुरुषं A. Ca. C 2.
B 4. CB. B 1, 2.—l. 21. (16, 5.) उदकादिभिः B 4 sec. m. उदकाभिः A. Ca. C 2. B 4.
उदकेः B 1. CB. Sâyana, TĀ. VI. 4, 2 (6), has उदकादिभिः, and another MS. उदकां-
जलिभिः.—l. 23. Sâyana, TĀ. l. c., explains शेषः by भोगं.—l. 31. (16, 6.) Sâyana,
TĀ. VI. 4, 2 (8), in explaining the same verse takes विश्वात् as an ablative of विश्वः,
i. e. विश्वात् सर्वसादुपद्रवात्.—P. 42. l. 10. (16, 7.) विस्तारयति B 4. CB. विस्तारयति A.

Ca. C 2. विस्तरयन्ति B 1. Sâyana, TÂ. VI. 1, 4 (19), पर्यव्याप्ति परितो नैव चानयतु तवापसारयं मा करोतु 1.—L. 12. (16, 8.) The quotation from Âsv. is omitted in the MSS.—P. 43. ll. 7 to 13. (16, 11.) कव्यवाहनः कव्यस्व A. B 1, Ca. कव्यवाहनः क० C 2. R. The Samhitâ and Pada MSS. कव्य०.—l. 15. Sâyana reads वोचतु instead of वोचति.—l. 17. (16, 12.) From अगवानं ताः B 1. 2 leave out everything to 17, 6.—l. 25. प्रत्तं CB. प्रकृष्टं A. Ca. B 4. प्रत्तं C 2.

P. 44. l. 17. (17.) आत्मसदृशा CB; A. Ca. C 2 and B 4 have आत्मसदृशा; B 1 is missing. The following extract is from the Nitimañjarî (p. 68 a): सुखमिच्छता पुंसा भार्यानुरागेण स्थातव्यमित्यर्थ आह ॥ भर्त्रा भार्यानुरागेण स्थातव्यं सुखमिच्छता । विवस्वान् हि तदाश्चोऽभूत्सरण्वर्धवा यदा ॥ अर्धो ह वा एष आत्मनो यज्जायेति शतपथे दृष्टत्वात् यन्नानुकूलं दंपत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्धत इति याज्ञवल्क्येनोक्तत्वाच्च यः शाश्वतिकं सुखमिच्छति तेन भर्त्रा भरणीशेन भार्यानुरागेण भार्या-नुरूपेण स्थातव्यं । तस्य विवस्वतो दृष्टातेन वृद्धयति । हि यस्माद्यदा सरण्वर्धवस्त्वन्नार्था बद्धवाश्चरूपिणी जाता तदा विवस्वानप्यश्चरूपो भूत्वा सुखमिच्छन् भार्यारूपोऽभवत् पश्चात्संभोगं सुखं प्राप्तवान् तदनुकूप-त्वात्तस्मात्तदनुकूपत्वेन भार्यासुखं प्राप्यत इत्युक्तं । तदर्थेयमुक् ॥ अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः - सरण्वः ॥ तत्रेति-हासः । त्वष्ट्रनामकस्य देवस्य सरण्वस्त्रिशिराश्चेति स्त्रीपुंसात्मकमपत्यद्वयमभूत् । ततस्त्वष्टा सरण्वनामिकां पुत्रीं विवस्वते प्रायच्छत् । ततस्तस्यां विवस्वतः सकाशाद्यमयम्यौ जज्ञाति । ततः कदाचिदात्मसदृशा जनितायाः स्त्रियः समीपे तदपत्यद्वयं निधाय स्वयमाश्वं रूपं कृत्वा स्वयमुत्तराङ्कुर्वन्प्रति जगाम । अथ विवस्वनितां स्त्रियं सरण्वमिति मत्वा तामरंसीत् । तस्यां मनुनीम राजर्धिरजायत । ततो विवस्वनिषा सरण्वर्जं भवतीति विज्ञाय स्वयमप्यश्चो भूत्वा तामश्चरूपिणीं प्रायासीत् । ततः संकीर्तमानयोस्तयो रेतः पृथिव्यां पपात । अथ सा गर्भकामा तत्पतितं रेत आजघ्नी । ततस्तस्याः सकाशादश्विनावजायेतामिति । तत्रेतिहासमावर्त्तते त्वाष्ट्री सरण्वरिति यास्केन सम्यगुक्तं । अभवन्मिथुनं त्वष्टुरिति बृहद्देवतोक्तं पूर्वमुक्तं ॥

The following extract from the Brîhaddevatâ was given me by Dr. Thibaut, who is preparing a critical edition of the whole work. He has divided the MSS. into two families—the one comprising B. b¹, b² all MSS. in my possession, and b³ a MS. lent me by Dr. Buhler; the other comprising h. a MS. lent by Dr. Hall to M. Regnier, H a MS. given by Dr. Hall to the Bodleian Library, and K the MS. at Berlin, copied by Prof. Kuhn.

1. अभवन्मिथुनं त्वष्टुः सरण्वस्त्रिशिराः सह ।
2. स वै सरण्वं प्रायच्छत्स्वयमेव विवस्वते ।
3. ततः सरण्व्या जज्ञाति यमयम्यौ विवस्वतः ।
4. तौ चाप्युर्भा यमावेव ज्यायांस्ताभ्यां तु वै यमः ।
5. खट्वा मर्तुः परोक्षं तु सरण्वः सदृशीं स्त्रियं ।
6. निक्षिप्य मिथुनं तस्यामश्वा भूत्वापचक्रमे ।
7. अविज्ञानादिवस्वांसु तस्यामजनयन्ननु ।

1. H. h त्विष्टुः. K. h ०शर०.
h ०यस्वी. ०स्वतं. H ०स्व० wanting.

2. K. H. h ०रण्वू. H. h पाय०.
4. K. H. h वै यमौ.

3. H. h सरण्वीर्ज०.
5. K. H. h खट्वा. K चरण्वः.

6. H. h तस्याम०. K तस्यान०.

2. B. b. b². b³ सेव.

3. B सरण्वीर्ज०. b. b². b³ सरण्वीर्ज०.

5. b. b². b³ खट्वा.

6. B. b. b². b³ ०त्वोपच०.

7. b. b². b³ ०स्यां प्रज०.

8. राजर्षिरासीत्स मनुर्विष्वानिव तेजसा ।
9. स विज्ञाय त्वपक्रांतां सरस्वमश्कृपिणीं ।
10. त्वाङ्गीं प्रतिजगामासु वाजी भूत्वा सलक्षः ।
11. सरस्वसं विवस्वतं विज्ञाय हयकृपिणीं ।
12. मिथुनायोपषक्राम तां च तचाचरोह सः ।
13. ततस्तयोस्तु वेगेन शुक्रं तदपतद्भुवि ।
14. उपाजिघ्रस सा त्वश्वा तच्छुक्रं गर्भकाम्यया ।
15. आघ्रातमाचक्षुक्रात्तु कुमारौ संवभूवतुः ।
16. नासत्यक्षीव दसस्य यौ सुतावन्निनाविति ।

P. 45. l. 1. (17, 2.) तदुत्पत्त्यर्थं CB; B 4 had the same, but struck it out. A. C 2 have तदुत्पत्त्यर्थः, Ca तदुत्पत्त्यर्थः. The meaning is 'for the sake of men,' i.e. that men might be born, all men being the descendants of Manu, the son of Savarnâ, i.e. Saranyû-sadrîṣṭi stri.—l. 2. उपनीतवन्त A. Ca. C 2. CB. B 4.—l. 23. (17, 4.) परिपातु ॥ परिपासि A. Ca. B 4. परिपासि C 2. CB has त्वं परिपासि, leaving out परिपासति. In TÂ. VI. 1, 2 (7) Sâyana says, त्वां प्रेतं परिपासति परिपालयितुमिच्छति दहनार्थमागच्छन्तं त्वां प्रतीक्षत इत्यर्थः 1.—l. 25. प्रमितं A. Ca. CB. C 2; deest in B 1. प्रसितं B 4. It may be meant for प्रेतं or प्रमीतं, but as all the MSS. agree on the short i, प्रमितः may possibly have been used in the sense of प्रसिद्धः, or प्रत्यक्षप्रमितः. See again in verse 5.—ll. 31 and 33. (17, 5.) आघृणिः P. 1. 2. 3. आघृणिः S. 1. 2. 3. 4. TÂ. I. 6, 1 (5) reads आघृणिः, and Sâyana explains it by अदीप्तः.—P. 46. l. 2. प्रमिते A. Ca. C 2. B 4. प्रमिगत CB; deest in B 1.—P. 47. l. 20. (17, 10.) घृतेन नो etc. (Cf. Sat. Br. III. 1, 2, 11.

P. 49. ll. 5 and 9. (18.) The name of the Rishi, according to the author of the Sarvânukramanî, is संकुमुकः, not संकमुकः. MS. S 3 has संकुं, India Office MS. Colebrooke 1636 सकुमुको, Shadgurusishya (India Office MS. Taylor 1823) संकुसिको and संकुशिको. (MS. Bodl.) संकुमुको. All Sâyana's MSS. (A. Ca. C 2. B 1. 4. CB) read संकुमुक repeatedly, the only various reading being संकुषुकः once in C 2. In his commentary to the VS. XXXV. 7; 15, Mahîdhara gives the name of the Rishi as Saṅkasuka, a word explained in Un. II. 29. Prof. Aufrecht supposes that the author of the Anukr. took the name of the Rishi from the Atharva-veda XII. 2, 11; 14, where Agni is called both saṅkasuka and vikasuka, and he proposes therefore in the Anukr. also to correct Saṅkusuka into Saṅkasuka. I retain the reading of the MSS., for it is more easy to explain how the name Saṅkusuka was changed into the regular saṅka-

8. K °स्वानिव.	9. H विजानाय त्वं. h विजाना त्वं. H. h °श्चसूरणी.	10. H. h °मासु
वाजि. K प्रतिजगामासु.	12. H. h मिनायोः. K मिथुनायांप° तचाचरोह.	13. K शक्रं.
14. H. h तदुक्तं. K °घ्नस्रान्वष्टात्तच्छक्रं.	15. H. h आघ्रातं. K °क्षक्रात्तु कुमारौ.	16. h ना°
wanting. K दस्यं. h दस्यं सुतां.		

8. B. b. b ² . b ³ राजर्षिरमवत्सोऽपि वि°.	10. b. b ² . b ³ स्वल°.	11. B. b. b ² . b ³ सरस्वस्य, °तं
विदित्वा.	12. B. b. b ² . b ³ मिथुना°.	13. B. b. b ² . b ³ शुक्रं.
15. B. b. b ² . b ³ °स्नात्तु.	16. b. b ² . b ³ °सत्यैव.	14. B. b. b ² . b ³ °कुक्षं.

suka than *vice versa*.—P. 50. l. 19. (18, 5.) पूर्वपूर्व ॥ पूर्व MSS. M 1. R. One पूर्व out of three immediately following might easily have been omitted.—P. 51. l. 16. (18, 8.) अनुसरण° suggested by Prof. Aufrecht, adopted also by Windisch, Zwölf Hymnen, p. 85. अनुसरण° B 1. M 1. R. असुसरण° A. Ca. C 2. CB. असुसरण° B 4.—P. 52. l. 12. (18, 11.) कर्ध्वगतोष्ठासमेन A. Ca. B 1. 4. कर्ध्वगतोष्ठासमेन C 2. कर्ध्वगतोष्ठासमेन CB.—l. 13. सूपचारिका CB. सपवारिका A. Ca. C 2; deest in B 1. B 4 had the same reading as A, but altered it to तदुपचारिका.—l. 14. Instead of प्रलभनं and शोभनप्रलभभा (A. Ca. C 2. B 4) B 1 has उपलभनं and शोभनोपलभभा, which seems more appropriate, because प्रलभनं is generally used in the sense of deceiving, over-reaching, instead of simply reaching. But it is difficult to see why उप° should have been changed into प्र°. In TĀ. VI. 7, 1 (3) Sāyana explains सूपवचना by सुहूपवचनं स्वेच्छागमनं यस्याः सा. CB has उपवचनं फलं शोभनफलता.—l. 24. (18, 12.) ते पांसवः ॥ तेषां सवा A. Ca. B 4. तेषां सवा CB. तेषां सवा C 2.—P. 53. l. 2. (18, 13.) लोमं । A. Ca. C 2. B 4 pr. m.; लोकं CB. In TĀ. VI. 7, 1 (1) the published text gives लोकं, and Sāyana explains इमं लोकं लोकते दृश्यत इति लोको लोष्टः.—l. 9. (18, 14.) All the MSS. leave out the commentary. They write अथ चतुर्दशी ॥ प्रतीचीन इति । A. Ca. C 2. CB. B 4 adds in the margin, अथ पतितो संघः ॥ R supplies the following commentary : अनया प्रजापतिः प्रार्थ्यते हे प्रजापते प्रतीचीने प्रतिपूज्ये अहनि तदुपलक्षिते संवत्सरात्मके मां संकुसुममृषिं आदधुः निहितवन्तः सर्वे देवाः । किमिव इष्वाः बाणस्य पर्णमिव पक्षमिव पक्षं यथा बाणस्य मूले स्थापयन्ति तद्वत् जगन्मूले त्वयि मां स्थापितवन्तः अतो मदीयां प्रतीचीं पूज्यां वाचं स्तुतिरूपां जगृभ गृहाण । कथमित्युच्यते अथ आशुगामिनं हयं रश्मया रज्ज्वा यथा गृह्णन्ति तद्वत् कर्णाभ्यां मत्कृतां स्तुतिं गृहाणेत्यर्थः ॥ १४ ॥

P. 53. l. 25. (19, 1.) सेचयत । अवगाहत । गोदोहन° ॥ मेवयत अवगाहत । गोदोहन° A. मेवयत अवगाहत । गोदोहन° Ca. सेवयत । अवगाहत । ---- गोदोहन° C 2. मेवयत अपगाहत गोदोहन° B 4. सचयत अवमाहं न स्नानापानादि° B 1. सेचयत अवगाहनस्नानापानादि° CB.—P. 54. l. 8. (19, 3.) Sāyana seems to have read एनाः for एताः.—l. 9. सास्त्रादिमतीनां ॥ सास्त्रादिमतीनां A. Ca. रास्त्रादिमतीनां C 2. सास्त्रादिमतीनां B 4. सस्त्रादिप्रतीनो B 1. CB.—l. 18. (19, 4.) The commentary to सञ्ज्ञानं यत्परायणं आवर्तनं is left out in all the MSS. R, however, inserts before निवर्तनं the following explanation : सञ्ज्ञानं गोभिः सह ऐकमाद्यं यदस्ति तदपि प्रार्थये परायणं परागमनं वनं प्रति गवां चरणाय गमनं यदस्ति तदपि प्रार्थये आवर्तनं वन-चारिणीभिर्गोभिः सह प्रवर्तनं यदस्ति तदपि प्रार्थये.—ll. 30 and 32. (19, 6.) A. B 1. Ca. R have गच्छतीः and जीवतीभिः instead of गच्छ° and जीव°.—l. 31. देहि B 1. धेहि A. Ca. M 1.

P. 55. l. 26. (20, 1.) The words are not separated in the Pada MSS.—P. 57. l. 31. (20, 10.) किञ्चिद्देवमस्ति ॥ किञ्चिदेवं यमस्ति A. किञ्चिद्देवं यमस्ति Ca. किञ्चिद्देवयमस्ति C 2. किञ्चिद्देवं यदस्ति B 4. किञ्चिदेवमस्ति B 1. किञ्चिद्देवमस्ति CB.

P. 60. l. 33. (22, 3.) आश्वर्यादायां । आ समाप्तेः ॥ आ मर्यादया असमाप्तः । A. Ca. CB. अमर्यादया असमाप्तः C 2. B 4. आ मर्यादायां आ समाप्तेः B 1.—P. 62. l. 13. (22, 8.) At the end of this verse there is great confusion in all the MSS. A has असुरप्रकृतिरिच्छर्थः । एवभूतोस्ति हे अमित्रहन् शत्रूणां हिंसायां समर्था मवेम, running on from verse 8 to verse 9. The same has happened in Ca and B 4. C 2 fortunately supplies part

of the lacuna. It reads: असुरप्रकृतिरित्यर्थः । एवंभूतोस्ति हे अमिषहन् शक्राणां हंगुरि इत्थं सदायस्य उपचयितव्यस्य वधः इता सन् शत्रु मिधि ॥ B 1, on the contrary, breaks off after व्यवहाराद्वाह्यः, and continues इता सन् दंभय ते शत्रु हिंधि । CB gives the text as I had restored it, only reading हिधि for हिंधि. R has एवंभूतो योस्ति, inserts तस्य before वधः, and reads मिन्धि for हिंधि.—P. 63. l. 13. (22, 12.) Sāyana seems to have read कुध्यक्. This is the reading of A. Ca. B 4. C 2. In CB च is inserted before कुध्यक्. B 1 has अकुध्यक्.—l. 20. (22, 13.) सति निर्देशस्याविशेषणत्वात् ॥ सनि निर्देशमाविशेषणत्वात् A. Ca. सति निर्देशमाविशेषणत्वात् C 2. सति निर्देशविशेषणत्वात् B 1. CB. सनि निर्देशस्याविशेषणत्वात् R. I suppose it means, the final â of tâ and satyâ must be taken for the nom. plur. fem., because otherwise (sati, as it is) there would be no predicate to the proposition, i. e. tâ and satyâ would refer to nothing.—P. 64. l. 2. (22, 14.) परिवेद्य ॥ वेद्य B 1. M 1. R. In A. Ca all from विश्वायवे to विश्वायवे is missing.

P. 66. l. 13 to 16. (23, 7.) From सख्यानि to सख्यानि all is left out in A. Ca. B 4. In C 2 there is a longer lacuna from वयं स्तोमं स्तोत्रं etc. to the second verse of the next hymn. The text is preserved in B 1 and CB.—l. 13. R reads सुखस्तोतृत्वेन यष्ट्ययष्टृत्वेन च सखिकर्माणि.—कचित् CB. केचित् B 1. R.—l. 14. After प्रमतिं CB and R insert प्रकृष्टां मतिं.

P. 70. l. 1. (25, 6.) A. Ca read °दानमुत देवा उपजीवंमुतःप्रदानं etc. In B 1 verses 2 to 7 are missing.—l. 25. (25, 9.) तस्मिन् अतिमहतीत्यर्थः ॥ तस्मिन्नस्ति महतीत्यर्थः A. B 4. CB. तस्मिन् सति महतीत्यर्थः Ca. C 2. तस्मिन्सर्वाणि महतीत्यर्थः B 1.

P. 72. l. 29. (26, 7.) Sāyana seems to have read अदूधोत् for दूधोत् R, however, reads प्रविदूधोत्.

P. 73. l. 20. (27, 1.) आत्मा वै etc. See Kaush. Up. II. 11; Âsv. Grihy. I. 15, 11; Nir. III. 4.—l. 31. (27, 2.) यदीयदाहमेव ॥ यद्यदाहमित्य अहमेव A. Ca. यद्यदाहमेव M 1. यद्यदाहमित् अहमेव R; from verse 1 to 3 lacuna in B 1.—P. 74. l. 18. (27, 4.) शरीर-वस्त्रास्त्रबलादिभिः A. Ca. C 2. B 4 sec. m. शरीरशस्त्रबलादिभिः B 1. शरीरशस्त्रावलादिभिः CB.—l. 22. प्र क्षिणां C 2. B 4 sec. m. प्रदक्षिणां A. Ca. B 4. CB. प्रादक्षिणां B 1. R reads प्रदक्षिणां प्रहितवानस्मि प्रक्षिपामि.—l. 27. (27, 5.) वै उ इत्येव ॥ वै उ इत्येव A. Ca. R. वै उ इत्येव C 2. वै दु इत्येव B 1. ते ऊमित्येतौ एव B 4 sec. m. वै इत्येव CB.—l. 30. स्थावर° A. Ca. C 2. B 1. 4. CB. स्थावरः? or स्थविरः?—°पिपीलिकादिरपि C 2. °पिपीलिकाभिरपि A. B 1. Ca.—P. 75. l. 18. (27, 7.) आ भूतसंज्ञवाज्जी° from R. आभूतसंज्ञं जी° M 1. अभूत संज्ञवाजी° A. Ca. आभूतं संज्ञं जी° B 1.—l. 25. °भवनाय गच्छन्तौ ॥ °भवतः, then lacuna to प्रयुताः in the next verse, A. Ca. C 2. B 4. In B 1 the lacuna begins after °सप्तप्रत्ययः, after which it has ॥ यद्वा सर्वस्य सह भूताः etc. °भवनाय गन्तौ (गन्तौ R) यद्वा सर्वस्य प्रकर्षेण छादयित्री (प्रकर्षेणाच्छा° R) रेफरच्छादसः । CB. R.—P. 76. l. 2. (27, 8.) दुदुहे ॥ दुहदि A. Ca. दुह B 1. दुहे R. दुहत M 1.—l. 6. (27, 9.) The commentary is left out in all the MSS. In B 4 there is a note पतितोऽत्र अगर्थः. R supplies the following commentary : अगथा अघिरिद्रप्रसादलब्धं स्वस्य सार्वगत्यं प्रकाशयति । अनानां लोकानां मध्ये ये यवसादः तृणस्योत्तारः पशवः ते वयमिति सं सम्यक् जानीहि उपसर्गश्रुत्यैर्गोमयक्रियाध्याहारः । ये च यवादः यवोपलक्षितस्यान्नस्योत्तारो मनुष्यास्तपि वयमिति संजानीहि । वसुतसु उर्वसे विस्तीर्णे अघिरि-गणे हार्दाकाशरूपे यत् अंतः अंतर्यामिरूपं ब्रह्म तदहमस्मि अत्रास्मिन् हार्दाकाशे युक्तः समाहितो भवा-

निद्रः अवसातारं आत्मनः संमत्तारं इच्छात् इच्छति आत्मसाक्षात्कर्तुं । अथो अपि च अयुक्तं अयोगिनं वचन्यान् द्वितीयार्थे प्रथमा वचनत्वं अतिशयेन विषयान् सेवमानं पुषं युनक्त युनक्ति संसारे शपा-
गुणहसमर्चो भवद्रूपोहमेवास्मीति भावः ॥ ९ ॥ See also Preface to the Sixth Volume of the First Edition, above, p. cxxxvi.—l. 22. (27, 11.) लिटि रूपं B 1. जेटि रूपं A. Ca. C 2. B 4. स्वालटि रूपं CB.—l. 28. वरयितुं B 1. CB. वारयितुं A. Ca. C 2. B 4. R.—P. 77. ll. 11 to 13. (27, 13.) From वृष्टिलक्षणमुदकं to वृष्टिलक्षणमुदकं all is left out in A. Ca. C 2. B 1. CB and B 4 (in marg.) give जिगर्ति instead of गिरति. To प्रत्यंचं, R adds the following note: प्रत्यंचं प्रतिकूलगंतारमुदकसंचमतीति तस्यैव विशदीकरणं वक्ष्यं तापनिवारकं तत् ॥—l. 22. (27, 14.) पराशदनवर्जितः from R. पराशदनवर्जितो A. Ca. पराशदनवर्जितो C 2. परासादनवर्जितो B 4 sec. m. B 1. CB. पलाशनवर्जितो M 1. Cf. Nir. XII. 29, and var. lect. in Nir. SS. vol. iv. p. 294.—P. 78. l. 4. (27, 15.) तिरंति ॥ तरं A. Ca. B 1. तरंति M 1.—l. 6. तिरंति ॥ तरंति A. Ca. B 1. M 1. R.—l. 17. (27, 16.) निवासं CB. गतिनिवासं A. Ca. B 1. 4. R; deest in C 2. It would be better to read तच्च निवासं.—l. 24. (27, 17.) देवानां from देव gambler? A. Ca. have देवाना, B 4 देवनां, B 1 देवोना, CB देवता; deest in C 2.—l. 26. द्वा ॥ यद्वा A. B 1. Ca. M 1.—P. 79. l. 13. (27, 19.) युगा युगानि ॥ युगा युगमानि A. Ca. CB. B 1. 4. R. युगानि C 2.—l. 21. (27, 20.) सुष्ठु पूजितो MSS.; सुष्ठु योजितो?—l. 22. °ज्ञानापगमय ॥ °ज्ञान मा गमय A. Ca. B 1. 4. °ज्ञान मा गमय C 2. °ज्ञान मा गय CB. °ज्ञात् मागमय R.

P. 82. l. 5. (28, 4.) अत्सारीत् ॥ अत्सात् A. Ca. B 1. R.—l. 6. अतिगहनदेशात् ॥ अभि-
गहनदेशात् B 4. M 1. R. अभिगहनदेशात् A. Ca. C 2. निर्गहनदेशात् B 1. CB.—l. 31. (28, 7.) भूरमसह्यं A. Ca. C 2. CB. B 4. भूरं समर्थं B 1.—P. 83. l. 17. (28, 9.) बलवत्कूरमुं ॥ बल-
चकूरस्य मुं A. Ca. बलचकूरस्य मुं C 2. बलवत्कूरभूरमुं B 1. B 4 sec. m. बलवत्कूरभूरमुं CB. बलवत्कूरं मुं M 1. The passage is corrupt. Prof. Aufrecht suggests बलगर्वात्कूरं.—l. 30. (28, 10.) क्रीडया A. Ca. C 2. B 4. CB. क्रीडया B 1.—P. 84. ll. 1 and 4. (28, 11.) In this verse the Pada MSS. (P 1. P 2. P 3) read गोधाः, probably in order to avoid the hiatus. In the commentary A. Ca. B 4 have गोधाः, B 1. CB गोधा; lacuna in C 2.

P. 84. l. 26. (29, 1.) The commentary begins with वने न वायो व्यधायीति in A. Ca. B 4. CB. In B 1 the commentary on this verse is left out; in C 2 there is a long omission from X. 28, 11 to X. 29, 7. The commentary here, and X. 30, 11, is the same as that given by Durga on Nir. VI. 28. See Nir. SS. vol. iii. p. 257 seqq.—P. 85. l. 21. (29, 2.) स रथः कुत्सेन । कुत्सो ॥ स रथः कुत्सो A. Ca. B 4. स रथः कुत्सेन B 1. CB. तं रथं कुत्सो R.—l. 24. (29, 3.) All MSS. have रंथो, not रंथो.—P. 86. l. 25. (29, 6.) मज्जकेन A. Ca. B 1. 4. मज्जकेन CB.—l. 28. आस्वादिताः ॥ अस्वाभिर्दत्ताः A. Ca. B 4. अस्वादिताः B 1. अस्वादत्ताः CB. R reads स्वादान् स्वादानः स्वादिष्टाः भवन्तु अस्वाभिर्दत्ताः संतु.

P. 89. l. 21. (30, 7.) °नाभिर्हिसनात् from R. °ता हिंसनात् M 1. °ताभिः हिंसनात् A. Ca. B 4. C 2. °ताभिः हिंसात् CB; lacuna in B 1 from verse 3 to 13.—l. 31. (30, 8.) The second half of the verse is left unexplained in the MSS. (A. Ca. C 2). R supplies the following: कीदृशं अध्वरेषु यज्ञेषु घृतपृष्ठं घृतमाज्यं पृष्ठे यस्य तं पञ्चाहुतपातिनमित्यर्थः । ईडां सुखं । किंच हे आपः यूयं रेवतीः रेवत्यः अस्मभ्यं यानि धनानि दातव्यानि तैर्धनवत्यः मे मदीयं हवमाह्वानं नृणुत ॥—P. 90. l. 6. (30, 9.) नमोजां ॥ नमोजं A. Ca. M 1.—l. 30. (30, 11.) प्रकटता

Durga on Nir. VI. 22. प्रकटना A. Ca. M₁. R.—l. 31. भाष्यकारेण Durga. न्कारेण A. Ca. M₁.—l. 32. निरुक्तटीकाया उद्धृतं B₄. C₂. निरुक्तटीकायां उद्धृतं A. Ca. CB. The commentary is taken nearly literally from Durga's commentary, see Nir. SS. vol. iii. p. 233 seq.—P. 91. l. 25. (30, 14.) आगमन् ॥ आगमन् A. Ca. M₁; deest in B₁.—l. 27. सादयाम इति ॥ सादयम इति B₁. सादयामीति A. Ca. M₁. R.

P. 93. l. 12. (31, 4.) After वारिमः CB alone has स्तुतः.—P. 94. l. 15. (31, 8.) एतावद्देवजातं सामर्थ्येन युक्तमिति न । अपि तु ॥ एतावद्देवजातं सामर्थ्येन युक्तं इति । अपि तु A. Ca. C₂. B₄. एताः देवा वा जातं सामर्थ्येन युक्तं । एतेभ्यो B₁. एता देवा जातं सामर्थ्येन युक्तं एना एतेभ्यो CB.—P. 95. l. 7. (31, 10.) मंथंतीति A. Ca. मथतीति B₁. मथूनीति R. मंथते TBr. I. 1, 9, 1.

P. 95. l. 19. (32.) The devatâ is Indra.—l. 26. (32, 1.) आसादयतो B₁. आसादयतो A. Ca. M₁.—P. 96. l. 5. (32, 2.) रजःशब्दाज्जस आकारः ॥ रजः शब्दा स आकारः A. Ca. C₂. राजशब्दाज्जस आकारः B₁. रजःशब्दाजस आकारः CB. रजःशब्दाज्जस आकारः B₄. It looks like a marginal gloss inserted in the text. The intention was most likely to take रजसा for रजांसि.—l. 14. (32, 3.) सुब्रह्मण्या° B₁. सुब्रह्मण्या° A. Ca. M₁.—l. 25. (32, 4.) दीप्यस्व A. Ca. B₁. 4. CB. —l. 27. यत आगत्य प्रकाशयेत्यत्र कारणमाह ॥ यतः आगत्य प्रकाशयेत्यत्र कारणमाह A. Ca. C₂. B₄. R. यत आगत्य प्रकाशयेत्यत्र तात्पर्यमाह B₁. यतः आगत्य प्रकाशयेत्यत्र कारणमाह CB.—P. 97. l. 23. (32, 7.) The explanation of चैवविद्ं ह्यप्राट् is found in C₂ only.—P. 98. l. 11. (32, 9.) After हे कलश A. Ca. C₂ have कलाशन्, CB कलशान्. It is struck out in B₄, but is not found in B₁. R has कलावन्.—l. 18. क्रियाम मघवानः कुक्ष्यवणाः । पूजायां बज्रचचनपदं ॥ क्रियामः कुक्ष्यवणाः पूजायां बज्रचचनं पदं A. Ca. C₂. B₄; from प्रयच्छतः to प्रयच्छतु lacuna in B₁. क्रियाम मघवानः कुक्ष्यवणा पूजायां बज्रचचनं । एवं CB. क्रियामहे मघवानः कुक्ष्यवणाः पूजायां बज्रचचनं पदं R.

P. 99. l. 12. (33, 2.) पार्श्वस्थीनि ॥ पार्श्वस्थानि A. Ca. C₂. B₄. पार्श्वस्थानि B₁. पार्श्वस्थीनी CB. Cf. Rv. Bh. I. 105, 8.—P. 100. l. 2. (33, 5.) प्रतिष्ठाहिनं रथं ॥ प्रतिष्ठवाहिनं त रथं च A. Ca. प्रतिष्ठवाहिनं रथं च C₂. प्रतिष्ठवाहिनं रथं च B₄. प्रतिष्ठवाहिनं रथं B₁. प्रतिष्ठवाहिनं रथं CB. The emendation प्रतिष्ठाहिनं was suggested by Prof. Aufrecht.

P. 100. ll. 24 and 27. (34.) मुजवतः Ca sec. m. B₁. 4. मुजवनः A. Ca pr. m. C₂. CB. One Shadgurusishya MS. writes मुजवत्, all the rest मुज°, see Anukr. M. p. 151. The name of the second supposed poet is Maugavân Aksha (India Office MS. 132 writes Mojavân, by mistake). 'The commentator of the Anukramanî explains Maugavân as Mûgavatputra, and he is quite aware of the irregularity in the formation of the patronymic, for he says that, although the patronymic suffix has been omitted, the Vriddhi of the first syllable has been preserved. Hence Maugavat, instead of Maugavata. Roth in his Dictionary gives the name as Maugavata, but this is wrong, for Shadgurusishya quotes Sauvishtakrit as a parallel case, clearly showing that the name he wished to explain was Maugavat, nom. sing. Maugavân. The name, no doubt, is irregular even thus, yet we have no right to change it.—l. 25. अत्र द्वादशशब्दांतीति etc. Here all the MSS. are at fault, and possibly Sâyana himself or whosoever wrote the passage. I shall first give the various readings :

- A अच द्वादशाब्धान् स्तौति नवम्याद्या वा सा तस्मात्सहैवत्यः सप्तमी त्रयोदशी च कृषिं स्तौति ।
 Ca अच द्वादशाब्धान् स्तौति नवम्याद्या वा तस्मात्सहैवत्यः सप्तमी त्रयोदशी च कृषिं स्तौति ।
 B4 अच द्वादशाब्धान् स्तौति नवम्याद्या . . . सहैवत्यः । सप्तमी त्रयोदशी च कृषिं स्तौति ।
 C2 अच द्वादशी चान् स्तौति नवम्याद्या च तु स्त्री सहैवत्यः सप्तमी त्रयोदशी च कृषिं स्तौति ।
 B1 अच द्वादशाब्धान् स्तौति नवम्याद्या चा त सहैवत्यः सप्तमी त्रयोदशी च कृषिं स्तौति ।
 B2 अच द्वादशाब्धान् स्तौति न - वम्याद्या त सहैवत्यः सप्तमी त्रयोदशी च कृषिं स्तौति ।
 CB अचा द्वादशाब्धात् स्तौति नवम्याद्या वा त तस्मात्सहैवत्यः सप्तमी त्रयोदशी च कृषिं स्तौति ।

- A अतस्तयोस्ता देवता । एवं पंच गताः शिष्टाभिर्नवभिः कितवो ख्याश्च निंदन्ति । अतस्ता अपि तद्देवत्यः ।
 Ca अतस्तयोस्ता देवता । एवं पंच गताः शिष्टाभिर्नवभिः कितवो ख्याश्च निंदन्ति । अतस्ता अपि तद्देवत्यः ।
 B4 अतस्तयोस्ता देवता । एवं पंच गताः शिष्टाभिर्नवभिः कितवो ख्याश्च निंदन्ति । अतस्ता अपि तद्देवत्यः ।
 C2 अतस्तयोस्ता देवता । एवं पंच गताः शिष्टाभिर्नवभिः कितवो ख्याश्च निंदन्ति । अतस्ता अपि तद्देवत्याः ।
 B1 अतः स्तयोः सा देवती । एवं पंच गताः शिष्टाभिर्नवभिः कितवो चाश्च मन्थन्ति । अतस्तो अपि तद्देवत्याः ।
 B2 अतः स्तयोः सा देवती । एवं पंच गताः शिष्टाभिर्नवभिः कितवो चाश्च मन्थन्ति । अतस्तो अपि तद्देवत्याः ।
 CB अतस्तयोः सा देवता । एवं पंच गताः शिष्टाभिर्नवभिः कितवो चाश्च मन्थन्ति । अतस्ता अपि तद्देवत्यः ।

Now it is clear that the seventh verse does not praise agriculture ; nor would it be स्तौति in the singular, if two verses were intended. Nevertheless we have तयोः, a dual, as if two verses were intended. Shadgurusishya in his commentary to the Anukramanî says : तच्चाष्टान्द्वादशी स्तौति नवम्याद्या च सप्तमी त्रयोदशी कृषिं स्तौति कितवं चानुशास्ति शिष्टाभिर्नवभिस्त्वचाः कितवश्चैव मन्थन्ति ॥ This is clearly metrical, and evidently taken from the Brihaddevatâ (VII. 1009 seq.), where the following verses occur : प्रावेपा मेति मुक्तं यत्तद्वक्ष्यतिश्च्यते । अच्चाष्टान्द्वादशी स्तौति नवम्याद्या च सप्तमी ॥ त्रयोदशी कृषिं स्तौति कितवं चानुशासति (read स्तौति) । अच्चाष्टौ शेषा निंदन्ति ॥ If we look at this, we see what has happened. Sâyana has taken the Brihaddevatâ, quoted it, and inserted after each paragraph some words of explanation. In doing this he seems to have drawn सप्तमी and त्रयोदशी together, without altering the verb स्तौति, but putting, when he speaks for himself, the dual तयोः, as referring to the seventh and thirteenth verses. What he ought to have said was this : अच द्वादशाब्धान् स्तौति नवम्याद्या च सप्तमी । अतस्तत्सहैवत्याः । त्रयोदशी कृषिं स्तौति । अतस्तस्याः सा देवता ॥ This is, no doubt, a greater alteration of the text of Sâyana than would be permissible according to the critical principles followed in this edition. But both grammar and sense required this deviation, and the various readings as given above will enable every reader to form his own opinion. R reads अच द्वादशाब्धान् स्तौति नवम्याद्या चातस्तत्सहैवत्याः सप्तमी त्रयोदशी च कृषिं स्तौति अतस्तयोः सा देवता एवं पंच गताः । शिष्टाभिर्नवभिः etc.—P. 101. l. 1. (34, 1.) विभीतकस्य A. B. Ca. ०भीदं Ca sec. m.—आस्कारे A. Ca. ऊखरे B1.—l. 2. प्रवेपिणः B1. प्रवेपिनः A. Ca. R.—कंपनशीलाः A. Ca. वेपनं B1.—l. 3. विभीदको विभीतकं B1. विभीतको विभीतकं A. Ca.—अचच्छदत् ॥ अवच्छत् A. Ca; deest in B1.—ll. 4, 7, and 8. मुजवति (twice) and मुजवान् A. B. Ca. मूजं Nir. R has मुं in the first case, but afterwards मू.—l. 6. विभीतकस्य ॥ विभीतस्य B1. विभीतकस्य A. Ca. विभीदकस्य Nir. Again, l. 8, A. Ca read विभीतको (in B1 the word is left out), while Nir. has विभी-

दक्षी.—1. 8. Instead of विमुञ्चत इषीकयेषीकियते R reads विमुञ्चतीषीकामिषीकियते.—P. 102. l. 3. (34, 5.) न दूषये ॥ दूषये B1. Ca. दूषय A.—1. 5. अवहितो B1. CB. अवहता A. Ca. C2. B4. One expects अवहीनो, but as the next sentence seems to depend on this word, it can only be अवहितो, in the sense of attentive.—1. 20. (34, 7.) अंकुशवंतो नितोदिनो नितोदितवंतश्च ॥ अंकुशवंतो दिना (नितोदिनो Ca sec. m.) नितोदितवंतश्च पुष्यश्च कृषी प्रवर्तमाने A. Ca. अंकुशवंतो नितोदितवंतश्च पुष्ये द्युनप्रवर्तमाने C2. अंकुशवंतो नितोदिनो नितोदितश्च पुष्यश्च कृषी प्रवर्तमानश्च B1. अंकुशवंतो नितोदिनो नितोदितः (नितोदितः sec. m.) पुष्यश्च च कृषी प्रवर्तमाने B4. अंकुशवंतो नितोदिनो नितोदितः पुष्यश्च कृषी प्रवर्तमाने CB. अंकुशवंतो नितोदिनो नितोदितवतश्च पुष्यश्च कृषी प्रवर्तमानश्च M1. अंकुशवंतो नितोदिनो नितोदितवंतश्च पुष्ये च कृषी प्रवर्तमाने R. If the emendation in the introduction is right, and we are justified in assuming that Sāyana did not take our verse as a छषिसुति, then the words पुष्यश्च कृषी प्रवर्तमानश्च must be an interpolation inserted at the same time, when the mistake in the introduction arose, they have therefore been omitted. The corruptions in all the MSS. justify such violent critical proceedings.—1. 28. (34, 8.) आस्फरि ॥ आस्फरि A. Ca. R. आस्फारो B1. In l. 30, A. Ca (and also R) have आस्फरि, B1 आस्फरि corrected in the margin to आस्फरि. In verse 9, B1 has again आस्फारो, A. Ca. R आस्फरि.—P. 103. l. 7. (34, 9.) अपहताः A. Ca. B4. C2. B1. अपा चताः CB.—P. 104. l. 8. (34, 13.) मतिं कुष A. Ca. B1. 4. CB; deest in C2. Prof. Aufrecht suggests the plausible emendation रतिं कुष 1, which is also the reading of R.

P. 106. l. 28. (35, 9.) तिष्ठ A. Ca. C2. B1. 4. CB.

P. 108. l. 16. (36, 1.) स्वः सर्वं च यष्ट्यं ॥ स्वः सर्वं च यष्ट्यं A. Ca. B4. स्वः सर्वं च यष्ट्यं C2. स्वः सर्वं च B1. स्वः सर्वं च CB. स्वः स्वर्गं च यष्ट्यं R.—P. 111. l. 15. (36, 14.) After उत्तरतः स्थितश्च B1 adds अधरात् अधरतश्च स्थितः त्व सविता एवमुपरिष्ठात् दक्षिणतश्च स्थितः सविता. Cf. Rv. Bh. VIII. 61, 16. R has अधरात्तात् दक्षिणतश्च स्थितः सविता.

P. 111. l. 28. (37.) The Viniyoga of X. 40, 10 is inserted here in A. Ca. C2. CB. B4. In B1 it is added in the margin.

P. 114. l. 31. (38.) तांडवाः शाव्यायनका ॥ तांडवीशाव्यायनका A. B4. तांडवा शाव्यायनका Ca. तांडवा शाव्यायनका C2. तांडवा छाव्यायनका CB; deest in B1. तांडवशाव्यायनका ? तांड्यशा R.—P. 116. l. 7. (38, 5.) वाध्रिंशतेन ॥ वाध्रिंशतेन B1. R. वाध्रियतेन A. Ca. In l. 10, A. Ca have वाध्रिभिः, B1 साध्रिभिः, R वाध्रिभिः; and in l. 14, A. B1. Ca and R read वध्रिंशतेन. See Tândya Br. IX. 2, 22.—l. 10. R omits तं before लुशो.—The quotation from the Sâtyâyanaka could not be verified, as in spite of repeated efforts, I have not succeeded in finding any copy of that work in India. Sāyana's quotation, however, from the Sâtyâyanaka agrees very much with the passage in the Tândya Brâhmana IX. 2, 22; in fact, it does so to a greater degree than the extract given by Sāyana as from the Khandoga Brâhmana.—l. 11. इभवद् ॥ न्यवद् A. Ca. न्यवद् B1. See Tândya Br. l. c.—l. 12. प्रादुद्रवदिति ॥ प्रादुद्रवदिमपि A. Ca. प्रादुद्रवदिति B1. प्रादुद्रवदिति R.—l. 13. आहृतवती ॥ आहृतवती A. Ca. आहृतवती B1.

P. 117. l. 10. (39, 3.) Sāyana seems to have read अतस्य for इतस्य. A. Ca. CB. B4 read अतस्य, C2 इतस्य, B1 इतस्य.—l. 17. (39, 4.) युवं चवानं A. B1. Ca. युवं चवानं

R, like Nir. Roth and SS.—l. 18. पुनर्युवानं B1. पुनर्नवीनं A. Ca. C 2. CB. B 4.—P. 118. l. 1. (39, 6.) संबन्धिनमिममाह्वानं A. Ca. C 2. B1. 4. CB. Sâyana has evidently used आह्वान as a masculine. He may have intended to write आह्वावं. See Pân. III. 3, 115.—l. 8. (39, 7.) विमदाय B1. B 4 sec. m. CB. विमदे A. Ca. C 2. B 4 pr. m.—l. 19. (39, 8.) The commentary to the first line is left out in A. Ca. C 2. B 4. It is given in B1. CB.—P. 119. l. 20. (39, 11.) संसारमयं CB. C 2. 'सारमयं A. Ca. B 4. संक्षामयं B1; deest in R.—P. 120. l. 4. (39, 13.) यातमद्भिः B1. CB. C 2. यातमिद्भिः A. Ca. B 4.

P. 121. l. 14. (40, 3.) वंदीनो वाणी कापा । तथा ॥ वंदीनो वरणीकापातया A. Ca. वदीनो वणीकापातया C 2. वंदीनो वाणी कापा तथा B1. 4. R. वंदितो वाणी सापातया CB.—l. 17. राजकुमाराविव CB. B1. B 4 sec. m. राजकुमारीव A. Ca. B 4 pr. m. राजकुमारीविव C 2.—l. 22. (40, 4.) युवां ॥ युवं युवां A. Ca. C 2. B1. 4. CB.

P. 126. l. 17. (42, 5.) पूर्वाह्ने ॥ पूर्वाह्नः B1. CB. B 4 sec. m. पूर्वाह्नः A. Ca. C 2. B 4. R.—P. 127. l. 26. (42, 10.) P 1. 2. 3 read प्रथमाः, Sâyana leaves it free to read प्रथमा or प्रथमाः.—P. 128. l. 5. (42, 11.) सखिभूतेन्द्रः A. Ca. C 2. B1. 4. CB.

P. 128. l. 8. (43.) ऽपुबंतं A. B1. Ca. ऽपुबंतं तु Anukr.—l. 15. (43, 1.) आंगिरसस्य कृष्णस्य A. Ca. C 2. B 4. हे घोषेयस्य सुहस्य CB. हे घोषेमस्य सुहस्यस्य B1.—P. 129. l. 15. (43, 5.) परस्त्रानां CB. C 2. परश्चानां A. Ca. B 4. परस्त्रानां B1.—l. 18. पूर्वोऽपि ॥ पुनोपि A. Ca. C 2. B1. 4. CB. पुरातनोपि R.—P. 130. l. 11. (43, 8.) पतयति ॥ पतवि A. Ca. तपति B1. पतति R.

P. 132. l. 12. (44, 5.) ऽधृष्याणि ॥ ऽधृष्यानि A. B1. Ca.—l. 23. (44, 6.) ऋणेनेव ते A. B. Ca. इहेव ते न्यविशंत ऋणे हेव (ऋणेनेव var. lect.) ते Nir.—l. 30. (44, 7.) य उपरे ॥ All the MSS., as well as R, read ये अपरे.—P. 133. l. 9. (44, 8.) वृष्णः स्वीदरस्यासेकृन्सोमान्पीत्वा मदे सति ॥ सोमं पीत्वा मदे सति वृष्णः सोदरस्यासकृत् सोमान् पीत्वा उक्थे सति A. Ca. C 2 has the same, but it omits उक्थे सति and reads सोरस्यासकृत्. B 4 had the same as A, but sec. manu it inserts सोमरसस्य, सेकृन्, and मदे for उक्थे. B has सोमं पीत्वा मदे सति वृष्णः सोमरसस्ये सेकृन् सोमान् पीत्वा मदे सति. CB reads वृष्णः सोदरस्य सेकृन् सोमान् पीत्वा उक्थे सति. R has वृष्णः स्वीदरस्यासकृत् वर्षणशीलान् सोमान् etc.

P. 133. ll. 29 and 30. (45.) The name of the Rishi of this hymn, and of hymn IX. 68, is called by the author of the Sarvânukramanî Vatsapri, not Vatsapri. Shadgurusishya in IX. 68 has वत्सप्रिः twice, in X. 45 वत्सप्रिः thrice. Sâyana in IX. 68 has the genitive वत्सप्रेः and nom. वत्सप्रिः, supported by all the MSS., and likewise in X. 45 the gen. वत्सप्रेः and the nom. वत्सप्रिः, without any various reading. See BR. s.v. वत्सप्री; Aufrecht, Rig-veda, vol. ii, p. 494, note; Anukr. M. pp. 34, 38, 146, 152.—P. 134. l. 9. (45, 1.) सुप्रज्ञाता C 2. सुप्रज्ञो नेता A. Ca. सुप्रज्ञो नेता CB. R. सुप्रज्ञो नेता B 4 sec. m. B1.—P. 135. l. 11. (45, 4.) चामां वै रेरिह्यमाणो ॥ चामामा वै रेरिह्यमाणं A. Ca. चामा वै रेरिह्यमाणं B1. चमा वै पर्जन्यो रेरिह्यमाणो Sat. Br.—P. 136. l. 19. (45, 9.) सुखं ॥ सुखं B1. सुखं A. Ca. M1.—P. 137. l. 10. (45, 12.) The commentary to the first line is left out in all MSS. R supplies the following : नरां कर्मनेतृणां पुंसां सुशेवः सुखसेव्यो वैश्वानरोपिः ऋषिभिः मन्त्रैः अस्त्रावि सुतः । कीदृशः सोमगोपाः सोमस्य गोप्ता रक्षिता.

ASHTAKA VIII.—MSS. for the Eighth Ashtaka.

1. A. Colebrooke's MS.
2. AD. A MS. lent me by Dr. Bhao Daji. It is an A copy, but more carelessly written than Colebrooke's; it offers no original readings.
3. C 2. Dr. Mill's MS. which was copied for him at Calcutta from different originals, represents in this portion the A class. The copyist has occasionally been enabled to supply independent readings, either conjecturally or by consulting other MSS.
4. Af. Fragments of a MS., belonging to the A class. It has been consulted for critical passages in the new edition. Though generally agreeing with A. C 2, it occasionally offers independent readings, or helps to restore the original reading of the A class.
5. B 4. Taylor's MS. This MS. has been much read and corrected in the last Ashtaka. In its original text it agrees with A; the corrections and numerous marginal notes come from a B source.
6. Ca. My own MS. Though very carelessly written, it is of the greatest value, as containing not only readings independent both of the A and B classes, but as supplying passages which are omitted in all other MSS.
7. B 1. Stevenson's copy.
8. B 2. Burnouf's copy, taken from Stevenson's MS. I transcribed the tenth Mandala at Paris, and finished it on the 30th of May 1846. As I traced the whole of it, my copy is, I believe, perfectly trustworthy, even at this great distance of time.
9. B 3. A modern copy, a mere repetition of B 1. (See vol. i. p. xxx.)
10. M. Another B copy, sent to me by Dr. Haug from India. It was derived from B 1, directly or indirectly, but before B 1 had been corrected with yellow ink. (See X. 56, 1 fin. Here B 1 has *sūrya iva iti hi srutiḥ*, but *iva* is covered over with yellow ink. M has *sūrya iva iti hi srutiḥ*.) This MS. is afterwards replaced in my edition by
11. CB, a MS. lent me by Dr. Bhao Daji, beautifully written, agreeing generally with M, but here and there supplying corrections and marginal notes. In the passage quoted before, it has *sūrya iva iti hi srutiḥ*.

The three representative MSS. for the eighth Ashtaka are: A. Ca. and B 1.

Of these A is generally supported by C 2 and B 4 *primâ manu*; Ca stands by itself; B 1 is supported by B 2, afterwards by CB, sometimes by B 4 *sec. manu*. In difficult passages the A readings were checked by AD; the B readings by B 3.

P. 139. l. 11. (46, 1.) *सीदत्* before *निषकोऽभूत्* in M 1 and R, but not in A. B 1. Ca.—l. 12. *गुणेः पूज्यः* A. *गुणेः पूज्यमानो* Ca. *गुणेः पूज्यः* B 1. 2. M.—*वेत्ता* ॥ *वेत्ता* Ca. *ज्ञाता* A. B 1. 2. M.—l. 13. *वेद्यां* A. Ca; *deest* in B 1. 2. M.—l. 14. *यदा* ॥ *यदां* ॥

अपसामित्यर्थः ॥ अपां समीप इत्यर्थः [यद्वा in marg.] Ca. अपसामित्यर्थः A. B 1. 2. M. R.—
 l. 15. अथवा from Ca.—l. 16. पुनः प्रार्थितः A. B 1. 2. M; पुनः deest in Ca.—B 4 gives
 the following independent commentary on verse 1 : होता देवानामाहुता जातः प्रादुर्भूतः
 यतः नमोवित् प्रथममनमस आकाशस्य वेदितवान् अतः महान् सर्वेभ्यो भूतेभ्यः प्रथममाहुतानि आदिभूतत्वेन
 महत्त्वं नृषदा । नृषु मनुष्येषु अठरापिरूपेणावस्थितवान् । होतुरपेक्षमयोर्लोकयोरेव वावस्थानं । नमोविदि-
 त्वेन नमसि । अपामुपस्थे अग्निः सह स्थाने । विद्युद्रूपेण । एवंरूपोऽपिः पृथिव्यग्नेजःसु प्रादुर्भूत । इधिः
 पृथिव्यग्नेजसो धारकत्वेनापि च यः । स एव वसुनि विधत्ते । वसूनां यन्ता । यो नियन्ता भवति । स
 एव विदधातुं शक्नोति । तनूपाः । तनूनां देवमनुष्यादिशरीराणां पाता रचकः सोऽस्यं शरीरपोष-
 कानि वसुनि विदधातु । इत्याशाकहे ॥—l. 23. (46, 2.) सधस्ये सहस्रानि Ca sec. m.; deest in
 A. B 1. 2. 4. M. R.—निगूढं Ca; deest in A. B 1. 2. 4. M.—परिचरन्त Ca. A. B 4; deest
 in B 1. 2. M.—l. 25. विलीनं A. Ca. B 4. विलीनां B 1. 2. M.—l. 26. सोऽपिः Ca; deest
 in A. B 1. 2. M. B 4 has सोऽवादिहविर्मर्धनमिच्छन्तो.—आत्मन इच्छन्तो ॥ अग्निमिवन्तो Ca.
 आत्मनमिच्छन्तः A. B 1. 2. M.—पलाय्याप्सु Ca. पलाय्याप्सु A. पलाभू B 1. 2. M. पलायमान-
 स्स्याप्सु B 4.—P. 140. l. 5. (46, 3.) अघ्या भूमिः । तस्या भूम्या मूर्धनि । भूम्यामित्यर्थः । तत्राविदत्
 लब्धवान् । सोऽपिः Ca. आग्न्या भूम्या मूर्धनि भूम्यामित्यर्थः । तत्राविदत् लब्धवान् सोऽपिः A.
 अग्न्याः भूम्याः मूर्धनि भूम्यामित्यर्थः तत्राविदत् लब्धवान् सोऽपिः B 4; but altered into अविदत्
 प्राप ततः. अघ्याया गोर्मूर्धनि अविदत् प्राप ततः B 1. 2. अघ्याया गोर्मूर्धनि अविदन् प्राप्तवन्तः M.
 अहन्तव्याया भूम्या मूर्धनि भूम्यामित्यर्थः तत्राविदत् लब्धवान् सोऽपिः R.—l. 6. सुखस्य वर्धयिता सन् Ca.
 A. B 4. सुखरूपः B 4 sec. m. B 1. 2.—l. 7. यज्ञस्यादित्यस्य वा Ca. आदित्यस्य यज्ञस्य वा A.
 B 1. 2. M. सुखस्य यज्ञस्य वा B 4.—ll. 13 seq. (46, 4.) Ca leaves out the words
 between आहवनीयं and अध्वराणां.—l. 14. नेतारं प्रापयितारमरतिं गन्तारं ॥ नेतारं प्रापयितारं
 Ca. नेतारं अरतिं गन्तारं A. B 1. 2. M. B 4 had अरतिं गन्तारं, but नेतारं added sec. m.—
 l. 22. (46, 5.) हे स्रोतः Ca. हे होतः A. B 1. M 1.—जितव्याञ्शबुजयन्तं ॥ जितव्यान् Ca. B 1. 2.
 M. R. जितव्यं A. शबुजं जयन्तं B 4.—l. 23. भूर्जयन्तमित्येकं पदं मत्वा भूरादीन्लोकाजयन्तमिति
 व्याचकार ॥ भूर्जयन्तमिति (एकं पदमिति marg.) इत्या etc. Ca. भूर्जयन्तमिति एकदमिति मत्वा etc.
 A. भूजयन्तं इति मत्वा भूरादीन् (भूरादीन् M) जयन्तमिति व्याचकार B 1. 2. M. उद्गीथे भूर्जयन्तमित्ये-
 कपदं मत्वा etc. B 4. In his commentary on Sv. I. 1, 2, 8, 2, Sâyana adopts the
 same division of words, and the same construction as in our verse. But Satya-
 vrata remarks, प्रेत्ययं जयन्तमित्यनेन संबन्धयितव्यः भुः प्रथमेकवचनमिदं द्वितीयेकवचनस्य स्थाने
 द्रष्टव्यं.—l. 27. प्रीणवसुतिं Ca. A. B 4. प्रीणवसुतिं B 1. 2. M. As to घन=प्रीण, see
 Nir. III. 9; Dh. 15, 84. प्रीणकरस्रोचं in the commentary on Sv. I. 1, 2, 8, 2 is
 better.—P. 141. l. 5. (46, 6.) B 1. 2. M add an explanation of अयं वैः, viz. अकारो
 ऽधिवाचकः । तेषामर्थः । अधिकानां शबुजां यन्त्राः नियमनानि तैः सह शबुजियहं कुर्वन्नित्यर्थः ।—l. 13.
 (46, 7.) श्रितोचयः श्रितिमानमन्तः ॥ श्रितिमानं चयन्तं Ca. श्रितिमानमन्तः A. श्रितिमाचयन्तः
 B 1. 2. M. श्रितिमानमन्तः B 4. Although the substantive श्रितिमन् does not occur in
 Wilson, nor in BR., it is correctly formed according to Pāṇ. V. 1, 123. (It is in
 Böhtlingk's smaller Dictionary).—अपयः is left out in the commentary.—l. 21.
 (46, 8.) रचणाय A. Ca. B 4. रचणानि B 1. 2. M.—l. 22. मंद्ं सुखं A. Ca. B 4. मंद्ं
 मादनीयं B 1. 2. M.—Instead of यदृतमं वा Ca reads यजमाना धातुमिवा pr. m., but it has
 been corrected in the margin.

P. 142. l. 17. (47, 1.) वृत्त्यवृत्तिभ्यां A. Ca. B. Cf. Pāṇ. II. 1, 3 comm.; Rv. Bh. V. 4, 1.—l. 31. (47, 3.) देववंतं (द्योतमानं marg.) वृहंतं महंतं Ca. देववंतं महंतं A. B 1. M 1.—P. 143. l. 14. (47, 5.) श्रुतिनं श्रुतवंतं from Ca.

P. 145. l. 10. (48, 3.) संपादितवान् Ca. साधु संपादितवान् A. B 1.—ll. 10 to 13. From देवा मयि to कुर्वन्ते the text is given from Ca, where all from स्वविरोधि* stands in the margin. A. B 1. M have after संपादितवान् nothing but वृषादिवधादिरूपेण (वृषवधादि° B 1) कर्मणा आर्येति गच्छति । आर्यतिर्गतिकर्मा (आर्यतिर्ग° M) । यद्वा आर्य ईश्वरं कुर्वन्ति ॥ B 4 gives after संपादितवान्, केन कृतेन कर्त्वेन वृषादिवधादिरूपेण कर्मणा । तथा देवासः देवाः मयि क्रतुं अपि वृजन् । संपादितवंतः । वृषादिवधार्थं मम अनीकं सैन्यं कर्म प्रज्ञा वा सूर्यस्त्वैव दुष्टं मां आर्येति गच्छति आर्यतिर्गतिकर्मा । यद्वा आर्यमीश्वरं कुर्वन्ति ॥ R has अपि च देवाः मयि विषये क्रतुं यज्ञं अवृजन् कुर्वन्ति मम अनीकं अस्त्रादि सूर्यस्त्वैव रवेरिव दुष्टं दुरवगाहं । किंच कृतेन निष्पादितेन कर्त्वेन वृषवधादिरूपेण कर्मणा उपलक्षितं मां सर्वे आर्येति गच्छति ॥—l. 30. (48, 5.) मेत् Ca. मे A. B 1.—मे before सख्ये from Ca.—न A. मा B 1. Ca.—P. 146. l. 14. (48, 7.) खलनिष्पादने यथा जीर्णव्रीह्यादिसंभान् ॥ खलनिष्पादने जीर्णव्रीह्यादिसंभान् (a. खलनिष्पादने (खलनिष्पादने न B 4 sec. m.) जीर्णव्रीह्यादिसंभान् A. B 4. खलनिष्पादे न जीर्णव्रीह्यादिसंभान् B 1. खलं यथा निष्पावजीर्णव्रीह्यादिसंभान् R.

P. 148. l. 14. (49, 3.) इदानीमेव कृतानीत्यनुवदति A. इदानीमेव ऋचानुवदति Ca. इदानीमेव कृतानीत्यनुवदति B 4. इदानीमेव क्रियत इत्यनुवदति B 1. इदानीमेव कृतानीत्यनुवदति R.—l. 24. (49, 4.) प्रदेशं B 1. देशं A. Ca. B 4 pr. m. R. Should it be प्रदेशं?—P. 149. l. 1. (49, 5.) प्रहं करं A. B 4. प्रहमकरं Ca. मृत्युं आयके करं B 1. प्रहं आयवे एतन्नामकाय अकरं R. As all the MSS. of Sāyana give अडभावःकांदसः it is clear that Sāyana read आयवे करं. The MSS. of the Pada text, however, give अकरं.

P. 152. l. 9. (50, 5.) अम गत्यादिषु । श्रीणादिक आचन्प्रत्ययः । कांदस उमादेशः ॥ अम गत्यादिषु श्रीणादिक आचन्प्रत्ययः (°कस्त्रन् B 4 sec. m.) कांदस उरादिरादेशः (श्रीमादेशः B 4 sec. m.) A. B 4. अम गत्यादिषु श्रीणादिक अचन्प्रत्ययः कांदसः उमादेशः Ca. ओमन्नादिषुणादिकोचन्प्रत्ययः कांदस उवडादेशः M. ओमन्नादिषु श्रीणादिकोचन्प्रत्ययः । कांदस उडादेशः B 1. Cf. Un. III. 105. R has अचन्प्रत्ययः and उमादेशः.

P. 152. l. 32, and p. 153. l. 3. (51.) सौचीको B 3. A. सोचीको Ca. सीचिको B 1. The MSS. vary in the same manner whenever this name of Agni occurs. The MS. of the Anukramanī (Ind. Off. 132) has सौचीकः ; the commentary (I. O. MS. Taylor 1823) has likewise सौचीकः. The MSS. of the Bṛihaddevatā vary. MS. B reads अभिचक्राम सौचीको मयादपिरिति श्रुतिः । MS. H (a fragment) reads अपचक्राम देवेभ्यः सौचीको ऽपिरिति श्रुतिः । सूचिकः, in the sense of tailor, is given by Wilson, Rādhakant, and in the Ganapāṭha, with the short i only. In writing सौचीकः I am guided chiefly by the authority of the Anukramanī, though unfortunately the commentary does not in this case give an etymological and grammatical explanation.—P. 153. ll. 3 seq. तच्च युजो to अपेरिति Ca. A has only °महत्तन्त्रवेत्यादि । B 1 °महत्तन्त्रमेत्यादि सर्वं । (Cf. X. 53, p. 157. l. 16.—P. 154. l. 7. (51, 4.) नैव योजयंत ॥ नैव योजयत A. नैव योजयंत B 1. नैव योजयंतो Ca (where नेयुजन् is left out). नैव योजयन्तु R.—l. 17. (51, 5.) संमत्वा A. समित्वा B 1. समित्वा Ca. समित्य R. It would be better to write तच्च

संमत्ता.—P. 155. l. 8. (51, 8.) प्रधानस्य प्रमुखे A. B 1. 4. प्रधानहविषोऽथे Ca sec. m. प्रधानमुखे probably Ca pr. m.—l. 14. शरीरदाया ह वा अपयो Ca. शरीरदायादा ह वा अपिया B 4. शरीरदायादा ह वो अपयो A; deest in B 1.

P. 156. l. 7. (52, 2.) अनुशातव्यं A. B 1. 4. अनुशातव्यं Ca.—l. 8. सा स इत्यर्थः B 1. 4. Ca. सासमित्यर्थः A. सा स सोम इत्यर्थः R.—l. 9. तदेवोभयं भवतीति ॥ तदेवामयं भवतीति Ca. तदेवामयं तीति A. ते देवा भवतीति हि B 4; deest in B 1. तदेवोभयन्तीति R.

P. 157. l. 15. (53.) तंतुं तन्वन्नित्याद्या Ca. तंतुमाद्या A. B 1. M 1.—P. 158. l. 3. (53, 3.) जीवति मृतशब्दो जायते तस्य ॥ जीवति सति प्र याजायते तस्याः Ca. जीवति सति मृतशब्दो जायते तस्य B 3. R. जीवति प्र जाया जायते तस्या B 1. जीवति प्र या जायत तस्याः A. सुरभय एव यस्मिन्जीवे मृतशब्दः Âsv. य आहिताग्निर्जीवे मृतशब्दं श्रुत्वा का तच्च प्रायश्चित्तिरिति Ait. Br. VII. 9. Cf. Rv. Bh. V. 1, 6.—l. 23. (53, 4.) जुषध्वं सेवध्वमिति एवं बह्व्यमाने अपिमनूयन्ति सर्वे देवा B 4. A. जुषध्वं इति सेवध्वं । एवं बह्व्य व्याम अपिमनूयन्ति सर्वे देवा Ca. जुषध्वं इति एवं बह्व्यमाने अपिमनूयन्ति सर्वे देवा B 1. R adds हवमाह्वानं after होचं. The text is corrupt, and requires emendation.—P. 159. l. 3. (53, 6.) अग्न्यंतराले आतिक्रमणे ॥ अपिं नरो लेख्यातिक्रमणे A. अपि नरो वेद्यतिक्रमणे B 4 marg. अग्न्यंतराले आतिक्रमणे Ca. अपि नरो वेति यमिक्रमणे B 2. अपि नरो वेद्यमिक्रमणे B 1.—l. 25. (53, 7.) युष्मदीयान्नधान् A. B 4. M. अस्मदीयान्नधान् Ca.—प्रियमस्मान् Ca. प्रियमात्मानं A. B 4. M. R.—P. 160. l. 26. (53, 11.) ते मरुतो A. B. तेऽमी मरुतो Ca. त अमवो? R has ते अमवो, but is it supported by MSS.?

P. 160. l. 32. (54.) तां सु to वामदेव्यः Anukr. ता सु षट् बृहदुक्त्यो वा वामदेव्य इति Ca. तां सु षडित्यादि A. B 1. तां सु षट् बृहदुक्त्यो वामदेव्यो वेति M 1.—P. 161. l. 9. (54, 1.) देवानां रक्षणेन B 4. Ca. ण्योऽन A. निवारणेन B 1. M.—l. 27. (54, 3.) द्यौः पिता A. B 1. द्यौर्वः पिता (Rv. I. 191, 6) R. Ca has only यद्यस्मात् मातरं वा द्यौः द्यावापृथिव्यावित्यर्थः etc.—P. 162. l. 1. (54, 4.) उत्तरसूक्ते उपांथवर्जिते दूरे तन्नामेत्यादिषु ॥ उत्तरसूक्तेषु उत्पद्यन्ते वर्जितेषु दूरे तन्नामेत्यादिषु B 4. उत्तरसूक्ते उपांथवर्जितेषु दूरेषु तन्नामेत्यादिषु Ca. उत्तरसूक्तेषु उत्पद्यन्तवर्जितेषु इत्यादिषु M. उत्तरसूक्तेषु उत्पद्यन्ते वर्जितेषु इत्यादिषु B 1. उत्तरसूक्ते उपांथवर्जितेषु दूरे तन्नामेत्यादिषु चतुर्मन्त्रेषु R.

P. 162. ll. 24 and 26. (55, 1.) वयोधे S 1. S 2. S 4. S 3 had वयोधिः, but the Visarga was struck out. The Pada MSS. have वयःऽधि. It is the same in X. 67, 11. Here, too, S 3 seems to have had वयोधिः, though this is not quite clear. The other MSS., S 1. S 2. S 4 and P 1. P 2. P 4 have again वयोधि and वयःऽधि. But P 3 and P 8 have वयःऽधिः 1.—l. 30. अवेत्यब्रूतां ॥ आहेत्य° M. अहेत्य° A. B 4. B 1; deest in R. Lacuna in Ca, extending from भीते to द्यौतमानं in the next verse.—l. 31. निधानार्थं A. निधनार्थं B 1. B 4. M.—l. 33. At the end of verse 1, B 4 adds: इति विशुद्रूपेन्द्र इति च वाजसनेयकं यद्वा पर्जन्यस्य रूपमाह तदानीं वायुरस्मिन्द्रस्य आतावगन्तव्यः ॥ R has a similar addition: इति विशुद्रूपमिन्द्रमाह विशुद्रूपेन्द्र इति वाजसनेयकं । यद्वा पर्जन्यरूपमाह तदानीं वायुरस्मिन्द्रस्य आतावगन्तव्यः ॥—P. 163. l. 6. (55, 2.) भूतभव्योभयान्वयाय येनेत्यस्यावृत्तिः ॥ भूतभव्योभयाव्याययेत्यर्थस्यावृत्तिः A. भूतभव्योभयान्वयाय ये तेत्यर्थस्यावृत्तिः B 4. C 2. भयादयमर्थं M. भूतभव्योभयादयमर्थं स्यात् B 1; Ca is wanting.—l. 8. After प्रियभूतं Ca has अंतरिक्षं आ अपृणादिति वर्तते । प्रत्नं जातमुत्पन्नं etc.—l. 27. (55, 4.) सद्यीच्छः. One expects यद्यीच्छः, but the relative is left out here in all the MSS.—P. 164. l. 6. (55, 5.) अननमनः प्राणानं ॥ अननं

प्राणनं A. अनेन मनः प्रीयानं M. B 1. B 4. अनेन मनः प्राणनं Ca.—सम्यगननोपेति A. सम्यग-
ननोपेति M. B 1. B 4. सम्यगननोपेति Ca. सम्यगननोपेति R.—l. 7. जरा Ca. B 4 pr. m.;
deest in A. B. C 2, struck out in B 4. जरावशाच्छुक्लकेशः पुमान् R.—l. 27. (55, 7.)
महतेद्रेण Ca. महता तंचेण A. B 1. 4. M. C 2.

P. 165. l. 23. (56, 1.) यत्सूर्यः ॥ यत्सूर्य Ca. यः सूर्य A. B 1. See verse 6.—P. 166.
l. 4. (56, 3.) अनु गाः । अन्वगाः । अनुगच्छ । B 1. अनु गाः । अनुगच्छ । M. अनु गाः । अन्वगाः ।
गच्छ । A. B 4. Ca. R.—P. 167. l. 4. (56, 6.) संबन्धिनं A. Ca. B, instead of संबन्धि, an
inadvertence, it would seem, of Sâyana's.—l. 7. हेत्तीः A. Ca. B, instead of हेत्तीः.
The same form in the editions, and in Ind. Off. MS. 1980.—l. 13. (56, 7.) यथा वा
A. Ca. यथा B 1. M 1. The words प्रदिशः पृथिव्याः are omitted in A. B. Ca.—l. 15.
दिक्षेषु सूर्यादिषु A. दिक्षेषु सू० Ca. सूर्यादिषु B 1. M 1.

P. 167. l. 24. (57.) Sâyana does not notice a passage in the Anukr. at the
beginning of this hymn. The Anukr. says, पराणि चत्वारि सूक्तान्युक्ता ऋषयो द्वेपदे
त्वचिमंडले, i. e. 'The Rishis mentioned in the Dvipada portion in the Atrimandala
saw the next four Sûktas.' This refers to Mandala V, Sûkta 24, where the
four Gaupâyanas or Laupâyanas are mentioned as Rishis.—ll. 31 seqq. (57, 1.)
The extract from the Sâtyâyana has been fully discussed in the Preface to the
Fifth Volume of the First Edition (see above, pp. c to cvii). It seemed a useful
passage for proving the existence of the three families of Sâyana's MSS., which
had been called in question, and for showing, at the same time, the result that
can be obtained by a strict application of the principles of diplomatic criticism.
It has been objected that, according to these principles, I ought not to have
restored राधप्रोष्ठे, because none of the MSS. have it. This would be true, but for
the fact that we have here to deal with a proper name, which can only be either
right or wrong, and where therefore the authority of the MSS. must yield to the
authority of independent facts. प्रोष्ठ, by itself, is impossible, and could not be
connected with राज्य. Again, if the first syllable has a long vowel, we cannot read
राधप्रोष्ठे, but must admit a patronymic राधप्रोष्ठे. प्रोष्ठः is a word of doubtful
meaning. It occurs in the Ganapâtha (sivâdi), where it is followed by प्रोष्ठिक.
The commentary to Pân. V. 4, 120, explains प्रोष्ठः by गीः, ox. See also Pân. VII.
3, 18. Wilson gives the meanings of carp and ox. The Amara-kosha gives prosthî
as the name of a fish, and the commentary adds prosthîah as a masculine in the
same sense. Râdhakânta gives the following extract: द्वे पूर्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदासु
प्रोष्ठो गीः भद्रश्च गीः (cf. Hemakandra, 1257) तस्मैव पाद आसां तास्तथा । पूर्वे प्रोष्ठपदे द्वे
उत्तरे तु भाद्रपदे द्वे समुदायस्यासां चतुःसंख्य इति वज्रवचनं । कदा पूर्वे प्रोष्ठपदे कदा उत्तरे प्रोष्ठपदे
इति तारकयोर्द्वित्वाद्धिवचनं । इति भरतः । In the Rig-veda प्रोष्ठ occurs once more in
VII. 55, 8, in प्रोष्ठिश्याः, which Sâyana explains by प्रांक्षि श्यानाः. In X. 60, 5
रधप्रोष्ठेषु is used as another name for Asanâti and his family. Again, the
passage from तं ह स्यान्मयी to परावभूतुः is evidently corrupt, and it has been
remarked that I ought to have restored it conjecturally. But my object was

the very opposite of conjectural restoration. It was to show how far in a passage, where we could not hope for external help, a strict adherence to the rules laid down by Lachmann and other classical scholars, would lead us. I ought, however, as pointed out by Professor A. Weber, to have given more weight to the reading असुराचं in Ca. Though this is not the reading towards which the three families of Sâyana's MSS. point, yet my own MS. Ca frequently holds an independent position, and would suggest the reading असुराचं, which has now been adopted; R reads असुरा चं.—P. 168. l. 7. (57, 2.) प्राप्नुयाम ॥ प्रोप्नोति A. Ca. B 1. 4. M. व्याप्नुयाम R.—l. 14. (57, 3.) वपनं. See Kâtâyâna Srauta-sûtra IX. 13, 35.—l. 18. (57, 4.) कृत्वेऽपानाय etc. ॥ कृत्वे प्राणनाय दद्याय अपाननाय प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुरिति A. कृत्वे प्राणनाय दद्याय अपाननाय प्राणो वै दक्षोर्यनक्रतुरिति Ca. कृत्वे प्राणाय अपानाय प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुरिति B 1. कृत्वे अपाननाय दद्याय प्राणनाय etc. R. See TS. II. 5, 2, 4.—l. 22. (57, 5.) Sâyana seems to have taken पितरः as a nominative, and to have read जनः instead of मनः.

P. 170. ll. 1 seqq. (58, 7 to 10.) A has no commentary, but simply states यत्ते अप इति यत्ते सूर्यमिति यत्ते पर्वतानिति यत्ते विश्वमिति चतस्र ऋचो निगदसिद्धाः 1. The same in B and C 2. B 4 has the same, except its reading यत्ते विश्वमिदं जगरिति etc. Ca reads: सप्तमी । यत्ते अप इति । अष्टमी । यत्ते पर्वतानिति । नवमी यत्ते विश्वमिदं जगदिति । दशमी । एकादशी । यत्त पराः परावत इति । चतस्र ऋचः निगदसिद्धा पंचम्यां पराः परावत इत्यंतं दूरदेश इत्यर्थः ॥ यज्यां भूतं च भव्यं चेत्यनेन etc. The text as given in M 1 was taken from M, which has: 7, हे सुबंधो यत्ते मनोऽप उदकं यदोषधीर्वनस्पतीनिति तदिति गतं ॥ 8, हे सुबंधो यत्ते मनः सूर्यं सूर्यमिव यदुषसं तदिति गतं ॥ 9, हे सुबंधो यत्ते मनो बृहतः पर्वतान् तदिति गतं ॥ 10, हे सुबंधो यत्ते मनो विश्वमिति तदिति गतं ॥ चतस्र ऋचो निगदसिद्धाः ॥ The last words show that the commentary in M is a later addition.—l. 21 seq. (58, 12.) The separate mention of the वर्तमान must be supposed to lie in the words इह चयाय जीवसे 1. All the MSS. give प्रपंच as a neuter.

P. 171. l. 8. (59, 1.) निर्वर्तिः पापदेवता A. B 4. निर्वर्तिः प्राणदेवता Ca. निर्वर्तिदेवता B 1. M.—l. 9. जिह्वीतां Ca. परिजिह्वीतां A. B 1. M 1.—l. 16 seq. (59, 2.) जीर्णा सुता वा । जरा सुतिः ॥ जीर्णासुतिः जरासुतिः A. B 1. 4. जीर्णा सुता वा जरासुति Ca. जीर्णा सुता जरा सुतिः R.—P. 172. l. 8. (59, 5.) *संदर्शने ॥ *संदर्शन A. Ca. B.—P. 173. l. 5. (59, 8.) हिनसु ॥ मा आगच्छतु M. म आगच्छतु B 1. हिनसु A. C 2. हिनस्ति Ca. मे आगच्छतु B 4.

P. 173. l. 25. (60.) सुबंधोर्जीविताङ्गानरूपोऽर्थो देवता A. B 4. सुबंधोर्नाम जीवितायां ङ्गानरूपो यो देवता । Ca. सुबंधोर्जीविताङ्गानरूपोर्था देवता B 1.—l. 26. भूतो देवता B 1. भूता देवता A. R. भूतो Ca. भूतो हसो देवता?—P. 174. l. 7. (60, 2.) तस्य after शत्रुः deest in A. B 1. 4, and Ca, which reads एतन्नामकाश्चिदस्यतु नियमं. Possibly निययिनं may be a marginal note which was intended for नियामिनं, and meant to be inserted after the first निययिनं. B 4 has indeed नियमिनं (sic) between निययिनं and रथं.—l. 22. (60, 5.) अनयेद्रमाङ्गयतेऽसमात्यर्थं हे इंद्र ॥ अनया इं मा सने असमात्यर्थं हे इंद्र A. अनयासमातिषु असमात्यर्थं इंद्र M. अनयासमातिषु असमात्यर्थं हे इंद्र B 1. 4. अनया इंद्रस्य समा सा त समात्यर्थं तत्रा चचाणि etc. Ca. अनयेद्रमाशासते असमात्यर्थं हे इंद्र R.—P. 175.

l. 4. (60, 7.) The extract from the *Sātyāyanaka* is again corrupt. अच शेषे A. B 4. B 1. C 2. अच चोक्तं M. अचाशेषशेष Ca. अच सूक्तशेषे R.—l. 5. पुनर्वनुमेत्यब्रुवन् एषांतः परिधीत्यब्रवीत् ते मा बध्वमिति तन्निराह । अयं माता Ca. पुनर्वनुमेत्यब्रुवी तमादध्वमिति तन्निराह अयं माता A. CB. C 2. पुनर्वनुमेत्यब्रुवन् एषांतः परिधीत्यब्रवीत् तमादध्वमिति तन्निराह अयं माता B 4. पुनर्वनुमेत्यब्रवीत् तमादध्वमिति । तन्निराहं अयं माता B 1. पुनर्वनुमेत्यब्रवीत् तमादध्वमिति । तन्निराहं तन्नयं माता M. पुनर्ननुमित्यब्रुवन् एषोक्तः परिधीत्यब्रवीत् तमादध्वमिति तं निराहरन्नयं माता R.—l. 7. गौपायनान् ॥ गौपा° A. Ca and Brh. MS. पायनान् B 1.—द्वैपदेन यथाचिषु ॥ द्वैपदं यदचिषु A. B 1. द्वैपदं यददचिषु B 4. द्वैपदं यदमचिषु Ca. The two MSS. of the *Bṛihaddevatā* read द्वैपदेन यथाचिषु. Cf. Rv. V. 24.—l. 9. गौपायनेः A and Brh. MS. गौपा° B 1. Ca.

P. 176. l. 12. (61.) नाभानेदिष्ठस्यार्थं विष्टुमं Ca. नाभानेदिष्ठस्य A. M 1. नाभानेदिष्ठ B 1.—l. 13. सप्ताधिका नाभानेदिष्ठो मानवो वैश्वदेवं तदिति ॥ सप्ताधिकेत्यादि B 1. CB. सप्तेत्यादि A. C 2. सप्ताधिका नाभानेदिष्ठो मानवो वैश्वदेवं तदि Ca. सप्ताधिका नाभानेदिष्ठो मानवो वैश्वदेवे तदिति B 4.—l. 15. उदृत्य चोत्तमं सूक्तं B 4. उदृतं सूक्तं A. उदृतं सूक्तं CB. उदृ स चोत्तमं सूक्तं Ca. उदृतं च उदृतं सूक्तं C 2. उ—सूक्तिं B 1.—अवेतरेयब्राह्मणं । A. Ca. B 1. 4. C 2. अच तैत्तिरीये ब्राह्मणं CB.—l. 18. अनुष्टाय मुह्यति । CB. B 1. अनुष्टाये पर्यनुष्टाये मुह्यति A. B 4 pr. m. अनुष्टयानुष्टाये मुह्यति C 2. अनुष्ट चानुष्टाये मुह्यति Ca.—l. 19. सूक्ते शंसय ते ॥ सूक्ते सं यते A. सूक्तं संयते B 4. Ca. सूक्ते संयते C 2. सूक्ते संस्तूय ते CB. सूक्ते संस्तू ते ये B 1. सूक्ते संयच्छ ते R.—वसिष्ठा गाः सं ॥ वसिष्ठाः सं A. Ca. C 2. वशिष्ठा गा सं CB. B 1. वशिष्ठोः सं B 4. R reads वसिष्ठाः सहस्रसंख्याका गा दास्यन्तीति.—l. 21. यज्ञं पारं प्रापय ॥ यज्ञपरं पारं प्रापय A. C 2. यज्ञपां र प्रापय B 1. यन्त्यपरं पारं प्रापय Ca. यज्ञपारं प्रापय CB. यज्ञपरं पारं प्रापय B 4. यज्ञं परं पारं प्रापय R.—०सहस्रं प्रादुः । तं च तन्नोसहस्रं ॥ ०सहस्रं प्रादुः ते च तन्नासहस्रं A. ०सहस्रं प्रादुः ते च तन्नोसहस्रं Ca. B 4. ०सहस्रं प्रादुः ते च तन्नासदस्रं C 2. ०सहस्रं स्वीकुर्वाणं B 1. CB.—l. 22. ब्राह्मणं मदीयं B 1. Ca. ब्राह्मणमसदीयं A. ब्राह्मणासदीयं R.—l. 23. ब्रह्मायायं न्याय्य A. ब्रह्मायायं भाग B 1. ब्रह्मायायाम्पादा Ca.—l. 25. नाभानेदिष्ठं B 1. नाभानेदिष्ठं वै मानवं A. Ca. M 1. R.—l. 33. (61, 1.) भागप्रदाने वर्तमाना A. भागप्रदाने व वर्त्तमानाः Ca. भागप्रदाने प्रवर्त्तमाना C 2. B 4. भागं प्रवर्त्तमाना CB. B 1.—गोलाभसाधनत्वेन B 4. गोलाभसाधनत्वेना A. गोलाभसाधन Ca. गोलाभसाधनत्वेता C 2. अणुलाभ साधयन् B 1. CB.—l. 34. तेन नाभानेदिष्ठः ॥ तेन यत्राभा° A. C 2. तेन यत्राभा° B 1. 4. Ca. CB.—ते षष्ठमेव Ait. Br. ते षष्ठमेव A. B 1. R. तेषामेव Ca.—P. 177. l. 10. (61, 2.) यथा घनः ॥ यथा घनं A. Ca. C 2. यथा घनं CB. B 1. यथा B 4.—P. 178. l. 6. (61, 5.) वीरकर्म रेत (MS. has रत) इत्यर्थः from Ca. R also has it.—l. 10. After अस्तेः सिपि B 4. Ca mark a lacuna; not A. B 1. CB. C 2. It should have been अस्तेः सिपि लङि बज्रं ब्रह्मं ब्रह्मं ब्रह्मं ब्रह्मं हस्त्यादिना मुनीपः. Cf. Rv. X. 149, 2. R has अस्तेः सिपि ह्यं.—P. 179. l. 2. (61, 8.) तद्वत् क्षेपमना A. तद्वत् क्षेपमाना Ca. क्षेपमानो B 1. तद्वत् क्षेपमानो M 1.—l. 3. As Sāyana would hardly refer दध्वचेताः to Vāstoshpati, he must take it as the subject of a new sentence, connecting it with यः कश्चित्परावृक्. The reading of the MSS. seems corrupt in the passage which follows; and after अभिमुखं, न should either be added or understood.—l. 4. यः कश्चिद्विषया दक्षिणार्थानां ॥ यः कश्चित् दक्षिणार्थानां B 1. यं किंचिद्विषयार्थानां A. दक्षिणा द° R. Ca reads दध्वचेताः । अल्पमनस्तः । किंच ॥ दक्षिणा दक्षिणार्थानां.—P. 180. l. 1. (61, 11.) हे इन्द्र ते तुभ्यं Ca. B 4. हे तुभ्यं A. C 2. B 1. CB. हे इन्द्र ?—पथोलक्षणं A. C 2. B 4. पथोलक्षणं B 1. CB. Ca.—l. 2.

Before तदोदकं all the MSS. (so also R) repeat अयजंत. If this were kept, it would have been necessary to write तं रसं यदायजंत.—l. 11. (61, 12.) स्वा नामकरणः A. C 2. स्वी नामकरणः Ca. B 4. B 1. CB. R. Nāmakarana used in the sense of nominal suffix.—l. 12. अनेहा अपाप B 1. Ca. अनेहा । अपाप A.—l. 14. धनं जानंति CB. धनं जानं Ca. धनं न जानंति B 4. A. C 2. धनं जानंति B 1.—P. 181. l. 13. (61, 16.) स एवापि etc. ॥ Sāyana seems to have written स एवापि: and to have continued in the nominative हविर्वोदुमशतः सन्. Thus we have स एवापि: हविर्वोदुमशतः सन् A. C 2. स एवापि: हविर्वोदुमशतः सन् CB. B 1. 4. सोम एवापि हविर्वोदुमशतः सन् Ca.—l. 29. (61, 18.) बंधुका Ca. बंधिका A. B 1. M 1. R. बंधुका occurs in Gana prekshâdi. But in p. 182, l. 1, Ca also has बंधिका.—P. 182. l. 11. (61, 19.) द्विजा विप्रा ऋतस्य प्रथमजाः सत्यस्य प्रथमजाः सत्यभूतस्य ब्रह्मणः प्रथमोत्पन्नाः ॥

{ द्विजाः विप्राः ऋतस्य प्रथमजाः सत्यभूतस्य ब्रह्मणः प्रथमोत्पन्ना (sec. man. ज्ञाः) B 4.

{ द्विजा --- ऋतस्य प्रथमजाः सत्यभूतस्य ब्रह्मणः प्रथमोत्पन्ना Ca.

{ द्विजाः ऋतस्य तस्य प्रथमजाः सत्य प्रथमजाः सत्यभूतस्य ब्रह्मणः प्रथमोत्पन्ना A. C 2.

{ द्विजाः ऋतस्य प्रथमजाः सत्यस्य प्रथमजाः सत्यस्य भूतस्य ब्रह्मणः प्रथमोत्पन्नाः CB. B 1.

द्विजा ब्रह्मांडजा ऋतस्य सत्यभूतस्य ब्रह्मणः प्रथमोत्पन्ना R.

—l. 18. (61, 20.) अणिर्न शिशुः शंसनीयः सेनेव ॥ अणिः न शिशुः नसेतेन B 4. अणिः न शिशुः नसेतेन A. C 2. अणिर्न शिशुः नसोनेन CB. B 1. अणि ना सेनेन Ca. अणिर्न शिशुः शंसनीयो M 1. R.—P. 184. l. 5. (61, 26.) देवताभिर्देवान् ॥ देवताभिः देवान् A. देवताभिः देवान् B 1. देवताभिर्देवाने Ca. अद्विर्देवताभिर्देवान् R. One expects अद्विरद्वेवताभिर्दे०.

P. 185. l. 6. (62, 1.) बङ्गवचनं । This is the reading of all the MSS., instead of what we should expect परस्मैपदं. Sāyana may, however, with regard to the immediately following verses, have considered the second person plural (आनश्) irregularly put for the third person plural, and in that case, the reading of the MSS. might be explained. All the MSS. have प्राप्ताः स्य, but B 1 and CB have आनश्चिरे, B 4 आनश्चिरे sec. m., which reading occurs also in the Nītimañyari.—P. 186. l. 26. (62, 7.) तत्पुण्याय च कर्मणि B 1. CB. Ca. तत्पुण्याय च कर्मणि A. B 4. C 2. R. The passage, though apparently taken from the Bṛihaddevatâ, is not to be found in any MSS. of that work.—इत्यकीर्त्तयत् Ca. इतिकीर्त्तयत् A. इतिकीर्त्तयात् B 1. इति कीर्त्तयेत् R.—P. 187. l. 13. (62, 10.) गोपरिणसी गोभिः ॥ परिणसी गोभिः A. C 2. परिणहपशू गोभिः B 1. B 4. CB. Ca. गोपरिणसी परिणहपशू गोभिः R.

P. 187. l. 27. (63.) चोत्तरया ॥ चोत्तरया A. सोत्तरया Ca; lacuna in B 1. See Anukr. M. p. 40.—l. 28. पृथ्याभिन्नवयोऽसृतीयेऽहनि वैश्वदेव एतत्सूक्तं वैश्वदेवं निविधानं ॥

{ पृथ्याभिन्नवयोऽहयोऽसृतीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे एतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविधानं । Ca.

{ पृथ्याभिन्नवयोऽहयोऽसृतीयेऽहनि वैश्वदेवे निविधानं B 4, एतत्सूक्तं वैश्वदेवं in marg.

{ पृथ्याभिन्नवयोः तृतीयेऽहनि वैश्वदेवे एतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविधानं A.

{ पृथ्याभिन्नवयोः तृतीयेऽहनि वैश्वदेवे एतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविधानं C 2.

{ पृथ्याभिन्नवयोः तृतीयेऽहनि वैश्वदेवे एतत्सूक्तं वैश्वदेवं निविधानं B 1.

{ पृथ्याभिन्नवयोः तृतीयेऽहनि वैश्वदेवे एतत्सूक्तं वैश्वदेवं निविधानं CB.

पृथ्याभिन्नवयोऽहयोऽसृतीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे एतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविधानं R.

—P. 188. l. 3. (63, 1.) ज्ञातिं A. C 2. B1. CB. B4. ज्ञातिः Ca.—P. 189. l. 22. (63, 6.) Ca reads युष्मदर्थं को वः स्वस्ये etc., omitting all from यजमानो to नोऽस्मान्. Sâyana seems to have read को वाध्वरं instead of को वोऽध्वरं.—P. 192. l. 1. (63, 15.) With regard to the Viniyoga, see Rv. Bh. I. 189.

P. 193. l. 25. (64, 3.) गंतुमशकं MSS. गूहितुमशकं?—P. 194. l. 2. (64, 4.) तुविशब्दस्य रो मत्वर्थीयः A. C 2. शब्दाद्वरो मत्वर्थीयः B4 sec. m. हविष्यस्य रो मत्वर्थीयः Ca. शब्दा स्वरो मत्वर्थीयः CB. B1. Cf. X. 64, 16; 99, 6. Sâyana takes tuvîravân either as derived from tuvi by means of two possessive affixes, viz. ra and vâ, meaning 'possessing many,' i.e. praisers; or he takes ra as a possessive affix, attached to tuvi, tuvîra meaning 'possessing manifoldness,' and referring to the gods, to which a new possessive suffix is added, viz. vâ, giving to the compound the meaning of 'united with those who are possessed of manifoldness.' It is not possible to read pratyayâvritih; first, because the MSS. are unanimous against it; secondly, because âvritih is never used as a technical term for loss or disappearance. See also Aufrecht in Zeitschr. der Deutschen Morgenl. Ges. vol. xxv. p. 232 seq.—P. 195. l. 29. (64, 10.) सौधन्वः ॥ सौधन्वः Ca. M1. सौधन्व A. B1.—l. 30. ततः शशमानस्य शंसमानं स्तोतृमोऽस्मान्पातु ॥ ततः शशमानस्य शंसमानं स्तोतु नोऽस्मान्पातु A. ततः शशमानस्य शंसमानं स्तोतुं नोऽस्मान्पातु B4. ततः शमानस्य शंसमानं स्तोतुं नां स्मान्पातु C 2. ततः शशमानस्य तत्समानं स्तोतुं नोऽस्मान्पातु Ca. ततः शशमानस्य शंसमानं स्तोतुं नोऽस्मान्पातु B1. CB. ततः शशमानस्य शंसमानं स्तोतुं नोऽस्मान् पातु R. It might be शंसमानान्, or शंसमानस्य स्तोतुः, if governed by शंसः, but the corruption begins even with ततः. As it is, शशमानस्य would be first explained by the acc. sing. शंसमानं, and this afterwards by स्तोतृन् in order to have a plural for नः.—P. 196. l. 11. (64, 12.) हे मरुतो etc. There has been a misplacement in all the MSS.: A begins with हे देवाः ये देवाः, A sec. m. and C 2 with हे इंद्राः ये देवाः, Ca. B4. CB. B1 with हे इंद्रादयो देवाः, and they all continue यां धियं यत्कर्म मे मह्यं दातुमिच्छथ हे मरुतः हे इंद्र (इंद्रादयो Ca) देवाः हे वरुण हे मित्र यूयं अददात etc. There probably was a lacuna, which was supplied in a marginal note, and this note was afterwards inserted in the wrong place.

P. 197. l. 29 to p. 198. l. 4. (65, 1 and 2.) सजोषसः संहत्या युद्धानि तेषु etc. ॥ No pratika of verse 2 is given in A. B. Ca. A. Ca read सजोषसः संहत्या युद्धानि तेषु etc.; B1 reads सजोषसः युद्धानि तेषु etc.; R reads सजोषसः संगताः संतः अंतरिक्षं स्वमहिम्ना आपुरयन्तीत्युत्तरेण संबंधः ॥ १ ॥ and begins the commentary of verse 2 with वृचहत्वेषु वृचहननेषु युद्धेषु यद्वा कर्मणि छाद्सः क्यप् वृचाणि शचवो हन्यन्ते अत्रेति वृचहत्या युद्धानि तेषु etc.—P. 200. l. 4. (65, 8.) चरणवत् from R. चरणवत् M1. लक्षणवत् A. C 2. B4. CB. B1. Ca reads अन्वाद्देवान् पितृवत् पथः उदकं पि घतः सिंचत उद°. The same MS. has बहुधान्यविकरणत्वेन instead of the आहुत्यधिकरणत्वेन of the other MSS., and हितः instead of वियतः.

P. 203. l. 16. (66, 5.) चिष्कमं. Although all the MSS. read either चिष्कमं Ca. B4, or चिः क्रमं A. C 2. CB. B1, and though the same reading चिष्कमं occurs again in X. 66, 7, I have ventured to print चिष्कमं as the nearest approach to what would otherwise be unintelligible.

P. 226. l. 15. (73.) निविद्धानं A. B. l. Ca. Af. महत्त्वतीयं Ait. Âr.—l. 29. (73, 2.)
 *तमिंद्र निषलेति ॥ *तं इंद्र निषलेति A. Af. *तमिंद्र निषलेति Ca. *तं च निषणाति B. l.—P. 227.
 l. 20. (73, 5.) स दस्युः तस्माः अवर्षणेन ग्लापयित्रीमिहो वृष्टीः प्रावपत् व्यनाशयदित्यर्थः । तमांसि A.
 स दस्युः तस्माः अवर्षणं न ग्लापयित्रीमिहो वृष्टीः प्रावपत् व्यनाशयदित्यर्थः । तमांसि Af.
 स दस्युः तस्माः अवर्षणेन ग्लापयित्री मिहो वृष्टीः प्रावपत् व्यनाशयदित्यर्थः तमांसि C 2.

स ह दस्यु तमाः अवर्षणेन ग्लापयिषीर्मिहो वृष्टी तस्माः प्रावपद्विनाशयदित्यर्थः । Ca.

स दस्युः तस्माः अवर्षणेन ग्लापयिषीर्मिहो वृष्टीः प्रावपत् विनाशयदित्यर्थः । तमांसि B 4.

स दस्युः तस्माः अवर्षणेन ग्लापयिषीर्मिहो वृष्टीः प्रावपयत् व्यानाशयदित्यर्थः । तमांसि B 1.

स दस्युः तस्माः आवर्षणेन ग्लापयिषीर्मिहो वृष्टीः प्रावपत्तमांसि विनाशयदित्यर्थः CB.

स इन्द्रस्तस्मा अवर्षणेन ग्लापयिषीर्मिहो वृष्टीः प्रावपत् तमांसि च प्रावपत् । व्यानाशयदित्यर्थः M 1. R.

—l. 26. (73, 6.) अथेन्द्रस्त्वं ॥ अथेन्द्रः त्वं A. Af sec. m.? (It is not clear in Af, whether त्वं is corrected from something else, or crossed off.) अथेन्द्रस्त्वं Ca. M 1. R. अथ द्रं त्वं B 1.—P. 228. l. 8. (73, 7.) शीघ्रं B 1. रुघ्रं A. रुघ्रं Ca. मुघ्रं Af.—कांत्या ॥ कांती A. Ca. Af. B 4. CB. कांति C 2. कांती B 1. In M 1 कांत्या गतो मार्गः was left out; it is likewise omitted in R. But the explanation seems to be, 'Quick goes the way, lovely goes the way.'—l. 20. (73, 9.) The commentary to verse 9 is left out in all the MSS., it may be seen in Sâyana's commentary to Sv. I. 4, 1, 4, 9 : अथेन्द्रस्त्वं चक्रमायुधमप्संतरिष आ सर्वतो निषत्तं निषत्तमासीन्निघहननार्थमुतो तदपि चास्मा इन्द्राय मध्विदुदकमपि चच्छयात् । वशं नयति । पृथिव्यामतिषितं विमुक्तं यदूधरुदकमस्ति तत्पथो गोष्पोषधीषु वादधाः । आदधाति ॥ R gives परामासित्वे हननार्थं उतोचित् अपिवा अस्मा इन्द्राय मध्वितत् उदकमपि चच्छयात् पृथिव्यामतिषितं विमुक्तं यदधर्मस्ति उदकमस्ति न नापो गोष्ठादिषु वादधा इति ॥ ??

P. 232. l. 4. (75, 4.) सिचौ सिच्यमानौ भटौ नयस्युदकपुरं ययदा ॥ सिचौ सिच्यमानौ भटौ नयसि उदकपुरययदा A. सिचौ सिच्यमानौ भटौ नयसि उदकपुरं ययदा C 2. सिचौ सिच्यमानौ भटौ नयसि उदकपुरं ययदा B 4. सिचौ सिच्यमानौ तदौ नयसि । उदकपुर ययदा Ca. सिचौ सिच्यमानौ भये नयसि उदकं पूरयं ययदा CB. B 1. सिचौ सिच्यमानौ भटौ नयसि ययदा R.

P. 233. l. 24. (76, 1.) यथा of the text is left out by Sâyana.—l. 32. (76, 2.) दृढगृहीतो Ca.—धृतोऽश्व ॥ धूर्तः अश्व A. C 2. धृताश्व Ca. धूर्तः अश्व B 4. CB; deest in B 1.—P. 234. l. 1. दृढगृहीतो Ca. गृहीतो A. B 1.—बलवान् ॥ बलाति A. C 2. B 4. Ca. बलाति CB. B 1. बल् might be a technical term connected with horsemanship, in which case Sâyana may have written बलते.

P. 235. l. 24. (77.) On the metre of this hymn, see my Translation of the Rig-veda, vol. i. p. xcvi.—l. 31. (77, 1.) बह्वचनं A. C 2. Ca. B 4. CB. B 1. (Cf. verse 7.—P. 236. l. 1. न सुतवानस्योतः पूर्वं ॥ न सुतोऽसि इतः पूर्वं A. C 2. CB. B 1. न सुतोऽसि इतः इतः पूर्वं B 4. न सुतोऽसि पूर्वं Ca.—l. 26. (77, 4.) परिष्कर्तार इव ॥ परिष्कार इव A. C 2. B 4. CB. B 1. परिष्ठा इव Ca.—After सप्त there begins a lacuna in A and C 2, extending to तर्पयितारो in X. 78, 1.—P. 237. l. 4. (77, 5.) प्रसिद्धयानाः B 4. प्रसिद्धे यो नः Ca. प्रसिद्धयाना प्रवृद्धयाना B 1. CB. प्रसिद्धयोना Af.—l. 29. (77, 8.) यामन्यागमने ॥ यागे यागगमने Ca. यामन यागगमने Af. यामन यामनि गमने B 1. यामन्यामनि गमने M 1. R.

P. 239. l. 31. (78, 7.) दूराध्वनीना ॥ दूराध्वानिना A. Ca. दूराध्वनिना B 1.

P. 241. l. 16 seq. (79, 4.) From स प्रचेताः to स प्रचेताः deest in A. Af. B 1.—l. 18. प्रमवामि ॥ भवामि A. Af. B 1. Ca.—P. 242. l. 1. (79, 6.) चकर्थं विविधं करोषि. As all the MSS. give this reading, there can be little doubt that the mistake is due to Sâyana himself, who mistook चकर्त for चकर्थं.

P. 242. l. 12. (80.) Shadgurusishya, too, says, सीचीको वैश्वानरोऽसिर्हविः । वाविशिष्टत्वात् सप्तिः ।

P. 244. l. 4. (81.) य इमेति सप्तर्षं चयोदशं CB. य इमेति चयोदशर्षं द्वितीयं A. C 2. B 4. B 1. Af. य इमेति चयोदशर्षं चयोदशं Ca.—l. 5. ब्रह्मा वै स्वयंभुः A. C 2. B 4. ब्रह्मा वै स्वयंभुः Af. Ca; the passage omitted in B 1. CB. Weber's edition gives ब्रह्मा वै स्वयंभुः. See also TS. IV. 6, 2, 1; VS. XVII. 17.—l. 12. (81, 1.) विश्वकर्मा A. Ca. C 2. B 4. Af. विश्वकर्मा मीवनः Nir.—l. 24. बह्वः A. Af. बह्वः Ca. B 1.—l. 26. बह्वः ॥ बह्वः A. Af. B 1. Ca.—P. 245. l. 5. (81, 2.) After °पृथिव्योद्गपादानानर्हत्वात् B 1 adds तयोः स्तोत्यन्तेः पूर्वमपादानानर्हत्वादित्यर्थः । आत्माश्चयप्रसंग इति शेषः । It should be स्तोत्यन्तेः पूर्वम्, but the whole is clearly a marginal note, and there is no trace of it even in CB. It occurs, however, in B 2.—l. 7. Instead of the simple किं स्वदासीदिति in A. C 2. Ca. B 4, we find in B 1 स्वरूपेण किं पदार्थं रूपे ॥ भूदिति प्रश्नार्थः ॥ न किंस्वि, in CB स्वरूपेण किं पदार्थं रूपो भूदिति प्रश्नार्थः भिन्ना न किंस्वि. It was probably meant for स्वरूपेण किंपदार्थरूपोऽभूदिति प्रश्नार्थः । न किंस्वि etc.; or we should write न किंचिदासीदिति ।—P. 246. l. 7. (81, 5.) The comment to यजस्व is left out in all MSS.—l. 9. बह्वः A. Af. B 1. बह्वः Ca.

P. 246. l. 33 and p. 247. ll. 1 and 6. (82, 1.) नम्रमाने S 1. S 2. S 3. S 4. P 1. P 3. P 4. P 8. A. B 1. Af. Ca. नम्रमाने Aufrecht.—एने इति Pada MSS. एने M 1. R.—l. 2. पूर्वे Pada MSS. पूर्वे इति Aufrecht.—P. 248. l. 1. (82, 3.) तत्त्वदेवेषु Ca. तत्त्वेषु A. R. तत्त्वेषु C 2. Af. तूतत्वेषु B 4. तत्त्वेषु CB. B 1.—l. 2. प्रश्नं A. Af. Ca. B 1.—l. 18. (82, 5.) असुरैः परस्ताद्वर्तमानं च यदस्ति तत् B 1. ग्रेष्ठ यत्परः परस्ताद्वर्तमानं A. M 1. R. ग्रेष्ठ परस्ताद्वर्तमानं Ca.—l. 30. (82, 6.) The quotation from the Smṛiti seems to be taken from Manu I. 8 seq., but it varies from the received text, having अवाकिरत् for अवाहजत्, and सूर्यकोटि° for सहस्रांशु°. In Mahidhara's commentary, VS. XVII. 30, which agrees very much with Sāyana's, but follows nevertheless its own way, we have वीजमथाक्षिपत्, and सूर्यकोटि°.—P. 249. l. 6. (82, 7.) सर्ववेदांतवेद्यं. The same is the reading of the MSS. of Mahidhara, VS. XVII. 31, for सर्वावदांत is only the very common Bengālī spelling for सर्ववेदांत, which Professor Weber has changed to सर्वावदानं.—l. 8. °कत्वात् नात्यंतं सत् काष्ठपाषाणादिवत्संबोधमयोग्यत्वात् ॥ The state of the MSS. is as follows:

A °कत्वात् काष्ठपाषाणादिवान्तरेण संबोधमयोग्यत्वात्.

C 2 °कत्वात् काष्ठपाषाणादि वान्तरेण संबोधमयोग्यत्वात्.

Ca °कत्वात्काष्ठपाषाणादि तरेण संबोधमयोग्यत्वात्.

B 4 °कः त्वा काष्ठपाषाणादिवदंतरेण संबद्धः अयोग्यत्वात्.

B 1 °कत्वात् एवमज्ञानमपि नात्यंतमसत् ईश्वरतत्त्वावरकत्वात् नापि ह्यत् बोधमानाच्च निवर्त्यत्वात्.

CB °कत्वात् एव काष्ठपाषाणादि वान्तरेण संबोधमयोग्यत्वात्.

It is only by a reference to Mahidhara's commentary on VS. XVII. 31 that Sāyana's wording can be restored with some kind of certainty. The general conception in both commentaries is evidently the same. Nîhâra, fog, is meant for ignorance; and as fog is not altogether nothing, for it impedes the vision, nor altogether something, for it cannot be perceived like wood and stones, so ignorance, too, is not altogether nothing, for it covers the essence of the supreme Lord, nor is it altogether something, for it can be removed simply by under-

standing. Supposing that Mahīdhara wrote काष्ठारमादिवद्बोधयितुमयोग्यत्वात्, not, as Professor Weber prints, काष्ठारमादिवद्बोधयितुमयोग्यत्वात्, I yet felt unable to make anything of the चन्तरेण, which is, however, supported by all MSS. There may have been an addition, to express that fog could not be perceived without something else to which it adhered, possibly Sāyana may have said, that it could not be perceived except as clinging to stones and wood: anyhow, we can go no further in the present state of our MS. materials, and must wait for help from other sources. In his commentary on TS. IV. 6, 2, 2, Sāyana says: *कल्पात् नाप्यत्यंतं सन् काष्ठपाषाणादिरूपांतरेण संबहुमयोग्यत्वात्. This is better. I retain the neuter सत् and चसत्, because all the MSS. have it.

P. 251. l. 16. (84, 1.) In some respects Sāyana's commentary in TBr. II. 4. 1, 10, where this verse occurs with slight variations, is better.

P. 253. l. 30. (85, 2.) सोमो नक्षत्राणामेषां । न च चायंत इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः ॥

A सोमो नक्षत्राणामेषां न च चायंत इति नक्षत्रा ग्रह वने युलोके etc.

C 2 सोमो नक्षत्राणामेषां न च चायंत इति नक्षत्रा ग्रह वने युलोप etc.

Ca सोमो नक्षत्राणां न च चायंत इति नक्षत्र ग्रहचमसादयः ।

B 1. 4 सोमो नक्षत्राणामेषां न च चायंत इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः ।

CB सोमो नक्षत्राणामेषां न चचाणाय त इति नक्षत्रा ग्रहचमसादयः ।

I doubt whether the text, as I have given it, is right. I have not been able to trace a similar etymology of nakshatra anywhere else; at all events, it is not more absurd than other etymologies of the same word, proposed by native scholars. In the commentary to the Sāṅkhāyana-sūtras (MS. meum, p. 14^b), at the end of the fourteenth Adhyāya, in explaining the Nakshatra-stomas, it is said, नक्षत्राणि ह तेजस्कामानि । एव ग्रह इत्युच्यते.—P. 254. l. 3. (85, 3.) यः पपिवान् मेधुन-कामार्थं चिकित्साद्यर्थं ॥ यः पपिवान् वे धे नु कामार्थं A. यः पपिवान् वे धे नु कामार्थं C 2. यः पपिवान् न वोधनकामार्थं Ca. यः पपिवान् । वर्धनकामार्थं चिकित्साद्यर्थं B 4 sec. m. यः पपिवान् पिवान् वर्धनकामार्थं चिकित्साद्यर्थं CB. यः पिवान् वर्धन । कामार्थं चिकित्साद्यर्थं B 1. पपिवान् वेधेन कामार्थं चिकित्साद्यर्थं R.—l. 26. (85, 5.) आ प्यायस्व समिति प्रातःसवने A. C 2. Ca. B 4. आ प्यायस्व समिति B 1. CB. Cf. Ait. Br. VII. 33.—P. 255. l. 14. (85, 7.) *चिकित्सापर्वते । तेन चिकित्सादेनां जनसजातीयेन चक्षुषी आंजते ॥

*त् चिकित्सापर्वते । तेन चिकित्सादेनां जनसजातीयेन चक्षुष्यांजते B 1.

*त् तच्चिकित्सापर्वता ता तन चिकित्सादेनां जनसजातीयेन चक्षुष्यांजा ता Ca.

*त् चिकित्सापर्वतः । तेन चिकित्सादेनां जनसजातीयेन चक्षुष्यांजने A.

*त्चिकित्सापर्वते । तेन चिकित्सादेनां जनसजातीयेन चक्षुषी अंजते M 1.

*त् चिकित्सापर्वतः तेन चिकित्सादेनां जनसजातीयेन चक्षुषी अंजते R.

See also TS. VI. 1, 1, 5; Sat. Br. III. 1, 3, 12.—l. 22. (85, 8.) येनोपश्रते स ओपशः ॥ येना नो वति स ओपशः A. C 2. त्या तनः नुवति अ ओपशः Ca. येनोपश्रवति स ओपशः B 4. स म नु षः इपशः CB. समुषः B 1. Nothing remained but to restore the text conjecturally, and chiefly with reference to Rv. Bh. VI. 53, 9. —P. 257. l. 19. (85, 16.) विनिर्दिष्टे ॥ निविचष्टे A. Ca. निवि । चष्टे C 2. तिचिचष्टे B 4. विनिचष्टे CB. विनिचष्टे B 1.—

P. 259. l. 8. (85, 22.) लमामि तेन कन्यां ॥ लमामि तेन कन्यां A. लमामि तेन कन्यां Ca. लमामि ते कन्यां B 1.—l. 9. बृहन्नितंवां Ca; deest in A. C 2. B 4. B 1. CB. The lacuna is indicated in A. B 4, the position of Ca is very exceptional here.—l. 17. (85, 23.) देवा आसंगतं Ca. देवा आ सं संगतं A. देवा संगतं B 1.—l. 19. (85, 24.) अथास्या योक्तं विवृते ॥ अथा योक्तं विवृते A. C 2. अथास्या योक्तं विवृते Ca. अथास्या योक्तं विवृते B 4; deest in B 1. CB. Cf. Indische Studien, vol. v. p. 384.—P. 260. l. 2. (85, 25.) भाग्या वा असति A. B 1. भाग्य असति Ca.—l. 13. (85, 27.) प्रवेशनी ॥ प्रवेशनी A. B 1. M 1. प्रवेशनं Ca.—P. 261. l. 1. (85, 29) शमुल्यं शमलमित्यर्थः Ca. शमुल्यं शमुलमित्यर्थः A. C 2. CB. शालुल्यं शमुलमित्यर्थः B 1. शमुल्यं शमलं शरीरा° etc. B 4. शमुल्यं शमुलमित्यर्थः M 1. R.—शरीरावच्छिन्नस्य A. शरीरावच्छिन्नस्य C 2. शरीरां छिन्नस्य CB. छिन्नस्य B 1. शरीरावच्छिन्नस्य Ca. शरीरावच्छिन्नस्य B 4.—l. 17. (85, 31.) श्वात् यद्वा जनात् यमाख्यात् B 1. श्वाद्वा जनात् यत् यमाख्यात् A. श्वाद्वा जनात् यमाख्यात् C 2. श्वाद्वा जना यमाख्यात् Ca. जनात् यमाख्यात् B 4. जनात् यमाख्या CB. श्वाद्वा जनात् यमाख्यात् R.—P. 262. l. 8. (85, 34.) अनुपयोग्यं । B 1. 4. Ca. C 2. CB. अनुपयोग्यं A.—l. 14. (85, 35.) तूपाधानं B 1. 4. Ca. CB. तूपाधानं C 2. रूपाधानं A. The commentary is difficult, but it is quite clear that Sāyana takes āsasanam, visasanam, and adhivikartanam as parts of female dress.—
मानमधिविकर्तनं ॥ मानं विकर्तनं A. B 1. Ca.—l. 15. यन्विधा वासो ॥ यन्विधा वास्ये A. य धस वास्ये C 2. यन्विधा वास्ये Ca. CB. यन्विधा वास्ये B 4. यन्विधा वसे B 1. This I do not understand.—P. 263. l. 1. (85, 37.) Sāyana's explanation is very extraordinary, but the MSS. leave little doubt. All would be right if the word ऊरु, apparently used as a feminine, were simply left out, except where it is the dual. Even after अत्यंतमंगलभूतां, most of the MSS. have inserted this ऊरु, reading तां ऊरु आ ईरयस्व सर्वतः A. तां ऊरु आ ईरयस्व सर्वतः C 2. तां एरयस्व आ ईरयः सर्वतः Ca. तां ऊरु आ एरयस्व सर्वतः B 4. तां ऊरु अत एव सर्वतः CB. In B 1 all is left out between तां and ऊरु उशती. One might conjecture मूः, like वामोः, but such a word would be too unusual for Sāyana to use. I have left the passage as it is, because it is just possible in yasyām ūrau to take ūrau as an independent locative.—l. 30. (85, 42.) पौत्रैः ॥ प्रपौत्रैः A. Ca; from पौत्रैः to प्रपौत्रैः wanting in B 1.

P. 265. l. 13. (86.) संविवादं A. C 2. Ca. संवादं R. सविवादं B 4; deest in B 1. (CB: cf. BR., s. v. The Brihaddevatā makes Vṛishākapi the setting sun, Vṛishākapyāi the gloaming.—l. 20. अग्निष्टोमः स्यात्. One expects अग्निष्टोमसंख्यः स्यात्. One MS., A, reads अग्निष्टोम स्यात्, which may have been meant for an adjective of अग्निष्टोमः.—l. 30. (86, 1.) As this passage is important (see 'Academy,' 1874. 31st Jan.), I subjoin the readings of the six principal MSS.:

B 1 माधवभट्टासुति वि हि सोतोरित्येषा अग्निद्राष्ट्या वाक्यमिति मन्यते । तथा च नमिन्द्राष्ट्यै कल्पितं हविः
CB माधवभट्टासुति विहितसोतोरित्येषा अग्निद्राष्ट्या वाक्यमिति मन्यते । तथा च तद्वचनमिन्द्राष्ट्यै कल्पितं हविः
Ca माधवभट्टासुति वि हि सोतोरित्येषा अग्निद्राष्ट्या वाक्यमिति मन्यते । तथा च तद्वचनमिन्द्राष्ट्यै कल्पितं हविः
B 4 माधवभट्टासुति वि हि सोतोरित्येषा अग्निद्राष्ट्या वाक्यमिति मन्यते । तथा च तमिन्द्राष्ट्यै कल्पितं हविः
A माधवभट्टासुति वि हि तोरित्येषा अग्निद्राष्ट्या वाक्यमिति मन्यते । तथा च तद्वचनमिन्द्राष्ट्यै कल्पितं हविः ।
C 2 माधवभट्टासुति वि हि सोतोरित्येषा अग्निद्राष्ट्या वाक्यमिति मन्यते । तथा च तद्वचनमिन्द्राष्ट्यै कल्पितं हविः ।

कश्चित् इदं पुत्रस्य वृषा विषये वर्तमानस्तत्रेन्द्रमिन्द्राणीं वदति तस्मिन् पक्षे त्वसा अचोयमर्थः ॥
 कश्चित् इदं पुत्रस्य वृषा विषये वर्तमानस्तत्रेन्द्रमिन्द्राणीं वदति तस्मिन् पक्षे त्वसा अचोयमर्थः ॥
 कश्चिद्वन्दो अदृषत् । इन्द्रपुत्रस्य वृषाकपेर्विषये वर्तमानस्तत्रेन्द्रमिन्द्राणीं वदति तस्मिन् पक्षे त्वसा अचोयमर्थः ॥
 कश्चित् इदं पुत्रस्य वृषाविषये वर्तमानः तत्रेन्द्र इन्द्रमिन्द्राणीं वदति तस्मिन् पक्षे त्वसा अचोयमर्थः ॥
 कश्चिन्मृगोदूषत् । इन्द्रपुत्रस्य वृषाकपेर्विषये वर्तमानः तत्रेन्द्रमिन्द्राणीं वदति तस्मिन् पक्षे त्वसा अचोयमर्थः ॥
 कश्चिन्मृगोदूषत् इन्द्रपुत्रस्य वृषाकापः विषये वर्तमानस्तत्रेन्द्रमिन्द्राणीं वदति तस्मिन् पक्षे त्वसा अचोयमर्थः ॥
 —P. 266. l. 7. (86, 2.) चलितः A. C 2. B 4. खलितः Ca. चलतः CB. B 1. —P. 267. l. 17. (86, 7.) यथैव A. B 1. Ca. —l. 23. (86, 8.) पृथुस्तो इति पृथुस्तो P 3 pr. m. P 4. P 8. पृथुस्तो P 3 sec. m. पृथुस्तो इति पृथुस्तो P 1. —l. 27. After एकः किञ्चिद्: something is left out, आदरार्थः or अतिशयविस्मयकोत्तमार्थः. —P. 270. l. 5. (86, 17.) The last paragraph अथ त्वयिष्मरिन्द्र इन्द्राणीं वदति is left out in all MSS. except Ca. I have inserted it, although it is against the Anukramanī. The Anukramanī, however, has been several times disregarded in this hymn, and there is no other way of removing the vyatireka, and establishing the avirodha of the two verses. —l. 13. (86, 18.) उद्धानं ॥ उद्धानं A. उद्धानं C 2. उद्धानं CB. B 1. उद्धानं Ca. मुद्धानं B 4. मूना is explained by Manu III. 68 to comprehend five pasnavadhasthānas, the kitchen-hearth, the grindstone, the broom, the pestle and mortar, and the water-pot. The question is, which of these is meant here by Sāyana. The MSS. are of little use, but as Kullūka explains the first sūnā, the kullī, by udvāhanī, this might seem to be the word intended, though not in the senses ascribed to it by the dictionaries, but in the sense of kullī, hearth. There is, however, another word for hearth, which comes nearer to the MSS., viz. uddhāna or uddhmāna (Am. Kosha II. 9. 29). Still nearer would be uddhava, if it could be proved that this word, too, was used in a technical sacrificial sense. Even musalam would be possible, for this, too, is one of the five sūnās. —l. 27. (86, 20.) मृगोदासं ॥ मृगो वाः सः A. Ca C 2. मृगोवासं B 4. CB. मृगोवां B 1. —P. 271. l. 17. (86, 22.) अजगमत B 1. Ca. Nir. अजगमत A. M 1. R. —l. 23. (86, 23.) At the beginning of this verse the MSS. have हे इन्द्र विष्टज्यमानमनेन मन्त्रेण वृषाकपिराशस्ते । A. C 2. B 4. CB. B 1. हे इन्द्र विष्टज्यमानं अनंतरमन्त्रेण वृषाकपिराशस्ते Ca. —भल is explained as a vocative; शरभ भलतिर्भे° A. C 2. शर भलतिर्भे° Ca. शलभ भलतिर्भे° B 4. शर ल भलति भे° CB. B 1. Now Sarabha is the name of a monkey in the Rāmāyana, besides being the name of a strong fabulous animal, and this might refer to the animal mentioned in the preceding verse. But bhala does not lend itself to this interpretation, whereas by taking bhala for bhalla, Sāyana might explain it by sara, arrow, and derive it from bhalati bhedane, if in Dhātu-pāṭha 32, 66.

P. 271. l. 29. (87.) अंगारामिविहरणे ॥ संहारामिविहरणे A. C 2. B 4. अहारामिविहरणे Ca. the passage left out in B 1. CB. —P. 272. l. 12. (87, 2.) मारकव्यापारान् ॥ मारक (ह) व्यापारान् B 4. मारक व्यापारान् A. मारकव्यापारान् C 2; from किञ्च त्वं to मारयित्वा left out in B 1. CB, from गृहेत्यर्थः to मरकान् in Ca. मारकव्यापारान्! See verses 14 and 19. —P. 274. l. 19. (87, 11.) यो या° ॥ त्वं या° Ca. या° A. M 1. R; from राक्षसः to राक्षसः

left out in B 1.—P. 275. l. 4. (87, 13.) णमधरं Ca. णमधरं A. B 1. णं मधुरं B 4. CB. णमधरं C 2.—l. 12. (87, 14.) मारब्धापारान् A. B 1. मारयितव्यान् Ca. R.

P. 278. l. 8. (88.) हविष्पातमभिर्होता A. B 1. Ca. (cf. Rv. Bh. VI. 66.—l. 31. (88, 3.) लोषाणि लोषामि Ca. लोषामि A. C 2. CB; lacuna in B 4 and B 1. Probably something is left out by which Sâyana would have traced the theoretical form लोषामि back to लोमि. The form itself, an imperative of the aorist, was probably unknown to him. R reads लोषाणि लोमि.—P. 279. l. 17. (88, 5.) रोदसिप्राः Ca. रोद-लोप्राः A. B 1. M 1.—P. 280. l. 3. (88, 7.) आभिमुख्येन जुहुवुः ॥ आभिमुख्येनाजुहुवुः C 2. Ca. B 4. आभिमुख्येन आजुहुवुः A. आभिमुख्येन जुहुः CB. आभिमुख्येनाजुहुः B 1. In verse 9, A. B 1. Ca read आभिमुख्येन जुहुवुः.—l. 27. (88, 10.) यं हि दिवि देवासो Ca. हि देवा A. हि यं देवा B 1. See Nir. SS. vol. iii. p. 429.—ॐयोः पुराणं तमं A. B 1. ॐयोरापुरकमं Ca.—P. 281. l. 23. (88, 13.) प्रयत्नमित्यादी ॥ प्रयत्नमित्यादी A. प्रयत्नमित्यादी B 1. प्रयत्नमि-ह्यादी Ca. See Var. Lect. to II. 5, 1.—P. 282. l. 17. (88, 16.) उत मन्येऽहमेनमनयोर्हि ॥ उत मन्येऽहमेनमनयोर्हि A. उत मन्येऽहमेनमनयोर्हि C 2. उत मन्ये दमे मम तयोर्हि Ca. उत मन्ये हमेन-मनयोर्हि B 4. उतमे ह्यन्ये नस मायोगे B 1. CB. I cannot find the passage; if metrical, there are two syllables wanting.—l. 27. (88, 17.) After वेत्ति one expects इति.

P. 284. l. 11. (89, 3.) यः before इन्द्रो by conjecture.—l. 17. (89, 4.) अंतरिक्षस्य R. अंतरिक्षं च MSS.—l. 18. प्रेरयानि MSS. प्रेरयामि M 1. R. See Pân. VIII. 5, 30.—यः before इन्द्रः by conjecture.—l. 30. (89, 5.) क्षिप्रप्रहारी A. क्षिप्रहारी B 1. Ca. क्षिप्र-प्रहारी क्षप्रप्रहारी M 1. R. Nir. Roth. See Nir. SS. vol. iii. p. 66.—P. 286. l. 6. (89, 10.) प्राज्ञानां ॥ प्रज्ञानां A. Ca. M 1. R. प्रज्ञानां B 1.—P. 287. l. 6. (89, 14.) यद्यदा हेत्वा—यद्यदा च शक्त्या ॥ यद्या lacuna च शक्त्या A. यद्यदा च शक्त्या C 2. CB. यद्यदा व शक्त्या B 4. यद्या च शसनस्थाने B 1. Ca only has the passage, and reads यद्यद्या हेत्वा त्वमदस्य द्वितीयार्थे षष्ठी । अभूतमेवयुद्धार्थमागच्छद्बो भिनहो भिनदः यद्यदा च शक्त्या.

P. 288. l. 8. (90.) As this is a hymn which has been much read, owing to its bearing on Vedânta doctrines, the MSS. are full of corrections and marginal notes. Sâyana's text, however, is not affected by them.—l. 26. (90, 2.) नेदं तस्य वसुत्वं A. नेदं तस्य वसुतत्वं Ca. तदंतस्य वसुत्वं B 1.—P. 289. l. 25. (90, 5.) माययेवेति ॥ ययेति B 1. CB. यये वेति A. पयेवेति C 2. तथी वच्चेति Ca. य एवं वेदेति B 4 sec. m. माययेति M 1. R.—P. 290. l. 2. (90, 6.) वसंतादीनामाज्यादिविशेषं A. Ca. तादीनामाज्या-दिविशेषं B 1.

P. 293. ll. 25 to 30. (91, 4.) The lacuna at the end of verse 4 and the beginning of verse 5 occurs in all the MSS. The fifth verse occurs in Sv. II. 3, 2, 7. 1, but the commentary there affords little help towards restoring the original reading of Sâyana. R supplies, यथा सूर्यस्वारेपसः पापरहिता निर्गता रश्मयो दृक्क्षन्ते तद्गदा चिकिचे आजायन्ते ॥ ४ ॥ हे अग्ने तव त्रियो रश्मिलक्षणा विभूतयस्त्रिचार्चिकिचे प्रजायन्ते (sic) । तत्र दृष्टान्तः । लोचनपर्यायवर्षितुर्मेघस्य etc.—P. 295. l. 10. (91, 10.) अपिप्रां ॥ अपिपि वां B 1. अपिप्रां Ca. M 1. R. अपिः नां A.—ll. 18 seq. (91, 11.) उत वा to शेषः ॥ उत वा अपि वा हविः कृतिर्यस्मिन् तद्यज्ञमनुतिष्ठतीति शेषः Ca. उत वा अपि वा हविष्कृति हविषां कृतकरणं (कृतं करणं CB. B 1) यस्मिन् स हविष्कृत् तस्मिन्त्येव हवीषि ददातीति संस्कृतिर्यस्मिन् (ददातीति स हविष्कृत्

यस्मिन् CB. B 1) तयश्चमनुतिष्ठतीति शेषः A. C 2. B 4. Af. CB. B 1. R inserts संस्कृतं यस्मिन् तयश्चमनुतिष्ठतीति after ददातीति.—P. 296. l. 6. (91, 13.) अनुप्रवेष्टा भवेति A. C 2. Af. अनुप्रवेष्टा भवति Ca. अनुप्रवेष्टो भवेति B 4. अनुप्रवेष्टो भवेति CB. B 1.

P. 296. l. 28. (92.) चातुर्विंशकेन तृतीयसवनं ॥ चातुर्विंशकेन तु° A. Ca. दातुर्विंशकेन तु° B 1. See Âsv. VII. 6, 6.—P. 299. l. 22. (92, 11.) इद्रस्य पत्नी च etc. ॥ इद्रस्य पत्नी पत्न्यौ च मरुतो देवाश्च विष्णुश्च एते B 1. इद्रस्य पत्नी पत्न्यौ च मरुतो देवाश्च इद्राश्च त एते Ca. From त्व(ष्टा) to एते left out in A. इद्रस्य पत्नी पत्न्यौ वा मरुतो देवाश्च विष्णुश्च एते M 1. इद्रस्य पत्न्यौ च मरुतो देवाश्च इद्राश्च एते R.—°भिर्युक्ताः तस्मिन् नराशंसो नराशंसनामधेये यज्ञे प्रार्हिरे अस्माभिः स्तोतुभिः पूज्यते A. °भिर्युक्ताः तस्मिन् etc. अस्माभिः पूज्यते B 1. °भिर्युक्तोपिस्तस्मिन्नराशंसो नराशंसनामधेये यज्ञे विष्णुरस्माभिरर्हिरे (°स्माभिः स्तोतुभिरर्हिरे R) प्रपूज्यते Ca. R.—l. 30. (92, 12.) धिया बुध्याश्च ॥ बुध्या A. Ca. धिया बुध्या B 1. R. बुधेतां MSS.—l. 32. After युवां A. Ca insert बुध्या, B 1 बुध्या.—बुधेतं । अवगच्छतमि° ॥ बुधेत । अवगतमि° A. °तां अवगच्छन्ति° Ca. °तां अवगच्छतामि° B 1. बोधेतं बुधेतं अवगच्छतमि° R.—P. 300. l. 7. (92, 13.) The same lacuna occurs in all the MSS. I have only changed कामयमान into °मं, without attempting conjectural emendation, though it would be easy to do so ; अन्नमभि प्राप्नुं । अन्नमममं कामयमानमिति शेषः । अर्चत । स्तुत ।—l. 14. (92, 14.) पत्युरपत्यंतत्वेना° ॥ यत्पुत्रपतंतत्वेना° A. पत्युरपतंतत्वेना° C 2. पत्युरत्वेना° B 4 sec. m. पत्युरपत्यंतं तत्वेन्य CB. पत्युरयत्वेना° B 1. पत्युरपत्यंतं चेना° Ca. पत्युरप्रत्युतत्वेना° M 1. R.

P. 300. ll. 27 and 30. (93.) As Sâyana evidently took the name of the author to be तान्वः पार्थः it has been left so. He derives पार्थः from पृथुः, and even in the last verse where तान्वः पार्थः occurs, he takes पार्थः as a separate word. The Anukr., however, reads पार्थः, and the commentator explains पृथोरपत्यार्थं स्यत्. See, however, Anukr. M. p. 156.—l. 30. चानुष्टुभो Anukr. M. चानुष्टुभौ A. Af. M 1. नुष्टुभौ Ca; lacuna in B 1.—P. 302. l. 17. (93, 7.) वायुश्च A. C 2. Ca. B 4 pr. m. Af. सूर्यश्च B 4 sec. m. B 1. CB.—l. 24. (93, 8.) अतिशीघ्रं B 4 sec. m. B 1. प्रतिशीघ्रं A. Ca. B 4 pr. m. Af. R. It may have been यज्ञं प्रति शीघ्रं, but प्र for अ is a very common mistake in MSS., and अतिशीघ्रं is appropriate on account of the intensive form.—P. 303. l. 2. (93, 9.) चक्रं रथस्य चक्रं रश्मिं न । यथा चक्रादिकं तद्वदित्यर्थः ॥ चक्रं रथस्य चक्रं रश्मि चक्रादिकं तद्वदित्यर्थः । A. C 2. Af. चक्रं रथस्य चक्रं रश्मि न यथा रश्मिः चक्रादिकं तद्वदित्यर्थः Ca. चक्रं रथस्य चक्रं रश्मिं चक्रादिकं तद्वदित्यर्थः B 4 pr. m., न रश्मि व inserted after रश्मिं sec. m. चक्रं रथस्य चक्रं रश्मिं न रश्मिमिव चक्रादिक (रश्मिमिव चक्रादिक B 1) तद्वदित्यर्थः CB. B 1.—l. 24. (93, 12.) विसृतान्नरश्मीन्वर्धयति तद्वदित्यर्थः ॥ विसृतान् रश्मीन् वर्धयंत तद्वदित्यर्थः A. विसृतान् रश्मीन् वर्धयंत तद्वदित्यर्थः C 2. Af. विसृताद्रश्मीन् वर्धयंत तद्वदित्यर्थः Ca. विसृतान् रश्मीन् वर्धयंत तद्वदित्यर्थः B 4. विसृतान् रश्मीन् वर्धयित तद्वदित्यर्थः B 1. CB. The text is corrupt.—l. 30. (93, 13.) स्तुतिरावर्तं तेषां ॥ स्तुतिः सारा वर्त्ततेषां A. स्तुतिः सारा ववर्त्त वर्त्ततेषां Af. स्तुतिः सा ववर्त्तं ते तेषां Ca. स्तुतिः आववर्तं तेषां B 1. स्तुतिः आववर्तं वर्तते तेषां R.—P. 304. l. 2. घटिकात्रयंमाला A. Af. कटिकात्रयंमाला Ca. घटितात्रयंमाला B 1.—l. 16. (93, 15.) पार्थो A. Af. पार्थो Ca. M 1. R. पार्थो B 1.—युवनायनामकस्य B 4 sec. m. CB. युञ्जनामस्य A. Af. B 4 pr. m. युञ्ज नामस्य C 2. Ca. युवनायनामकस्य B 1. The text is corrupt.—पृथोःपुत्रः Ca. पृथुः पुत्रः A. Af. पृथुपुत्रः B 1. पृथेः पुत्रः M 1. R.

P. 305. l. 27. (94, 5.) सोमं after सत् and न्यक् must be taken as an independent gloss.—P. 306. l. 3. (94, 6.) धुरो धुरं भारं Ca. धुरं धारं बिभ्रतः धारं A. धुरं धारं Af. धुरः धारं B I. धुरं भारं M I. Cf. Rv. Bh. X. 102, 10.—l. 27. (94, 8.) प्रथमं भेजिरे A. Af. B I. प्रथमस्य भेजिरे भजंत इति Ca. प्रथमस्य भेजिरे इति R.—P. 307. l. 1. (94, 9.) आसति A. Ca. Af. आधासति B I. R. It may have been गव्यधि अधिपवणचर्मणि.

P. 308. l. 16. (95.) पूर्वोषितात् A. Ca. Af. पूर्वोषितां B I and Anukr. M.—l. 20. सा च्छिका A. C 2. Ca. B 4 pr. m. CB. Af; deest in B I. स च्छिपिः B 4 sec. m.—l. 21. प्रवर्षति A. र्षति Ca. प्रवर्त्तते Af. B I.—l. 22. शप्तवंती मनुजभोग्या ॥ शप्तवंती मनुजभोग्यां A. शपूर्वतो मनुजभोग्यां Af. शतवंती मनुजभाग्यं B I. Ca has ता सपूर्वतो मनुजभोग्यां भूमौ भवेति तर्हि ती.—l. 23. पुत्रिश्च Ca. B 4 sec. m. CB. पुत्रोऽश्च A. C 2. B 4 pr. m. B I. पुत्रोश्च Af.—देवीक्रीडां A. Af. Ca. B I. देवीक्रीडां M I.—l. 24. यत्र A. Af. B I. तत्र Ca.—अचाविशन् Af. Ca. B I. अचाविशत् A.—चाविशत् A. B I. वाविशत् Af. Ca. प्राविशत् M I.—l. 28. सोमसुतात् A. सोमपुत्रात् Af. Ca. B I. R.—तमुर्वशी तु ॥ तमुर्वशीति A. Af. B I. तमुर्वशीं Ca.—l. 29. तत्पादन्यच ॥ तत्पादन्यश्च A. तत्पादन्यं C 2. तदानीं च Af. Ca. B 4 sec. m. B I. तदानीं च (B.—यथागतं Ca sec. m. B I. तथागतं Ca pr. m. तथागतां A. Af.—सुता उरणका A. Af. B I. सुतारणा Ca. सुतापुरणका R.—समीपं A. सप्तमीपं Af. ममीयं Ca. समयं B I.—l. 30. उरणकद्वयं ॥ उरणकं A. Af. Ca. B I.—l. 31. हतं Af. Ca. हुतं B I. हतं A.—तावागच्छेति जल्पकोन्यतः Af. तावागच्छेति (°च्छेति C 2) जल्पकोन्यतः A. C 2. त तावा गच्छेति जल्पका नृपा Ca. तावागच्छेति जल्पवतीत्ययं B 4 sec. m. वागच्छेति जकोन्यतः CB. गच्छेति जकोन्यतः B I. ती मागच्छेति जल्पकोन्यतः M I. तावागच्छेति जल्पको नृपः R. तावागच्छेति तन्पतोऽन्यतः? See Anukr. M. p. 157.—l. 32. सादृष्टमया ह्यु° B I. सादृष्टमयाहु° A. Af. सदृष्टमया ह्यु° Ca. सा नष्टमया ह्यु° M I.—l. 35. साश्रं सापश्रदुक्ता ॥ साश्रं सापश्रदुक्ता A. साश्रं सापश्रदु° C 2. साश्रासापश्रदु° B 4. साश्रः सापश्रदुक्ता Af. स सापश्र उक्ता Ca. साश्रः सापश्रदुक्ता B I. CB. साश्रं सापश्रदुक्ता R. एषोऽप्यसूचयत् scil. इतिहासः. The same Itihāsa is also found in Shaṅgurusishya's commentary, see Anukr. M. pp. 156 seqq. The story of king Purūravas and the Apsaras Urvasi as told in the Brīhaddevatā VII. 1120–1126 is different. The passage there, though very corrupt, may be restored conjecturally, as follows :

पूरुवरसि राजर्षावप्सरसूर्वशी पुरा । न्यवसत्संविद् कृत्वा तस्मिन्मम चचार च ॥ २० ॥
तथा तस्य च संवासमसूयन्याकशासनः । पैतामहं चानुरागमिन्द्रवच्चापि तस्य तु ॥ २१ ॥¹
स तयोस्तु वियोगार्थं पार्श्वस्थं वज्रमब्रवीत् । प्रीतिं मिद्धि तयोर्वज्रं मम चेद्विच्छसि प्रियं ॥ २२ ॥
तथेत्युक्त्वा तयोः प्रीतिं वज्रोऽभिनत्स्वमायया । ततस्तया विहीनस्तु चचारोन्नतवन्नृपः ॥ २३ ॥
चरन्सरसि सोऽपश्रदमिच्छुपामिवोर्वशी । सखीभिरभिच्छुपामिः पंचभिः पार्श्वतो वृतां ॥ २४ ॥
पुनराद्भुततः प्रीत्या दुःखात्सा त्वब्रवीन्नृपं । अप्राप्याहं त्वयाथेह स्वर्गे प्राप्स्यसि मां पुनः ॥ २५ ॥
आह्वानं प्रति चाख्यातमितरेतरयोरिदं । संवादं मन्यते यास्तु इतिहासं तु शौनकः ॥ २६ ॥

—P. 309. l. 2. Professor Weber's edition has योन् instead of ज्योन्.—P. 310. l. 14. (95, 4.) यच्छुरस्य ॥ यः यश्चुरस्य A. M I. यस्तश्चुरस्य Af. यस्तश्चुरस्य Ca. यस्तश्चुरस्य B I.—

¹ This line is unintelligible. Paitāmaha may refer to Mitrāvaruṇa, grandfather of Purūravas, who fell in love with Urvasi.

l. 26. (95, 5.) परमथेवं मंतव्यं किमिति कातरो Ca. CB. परमस्युप रतव्यं किमिति कातरो A. C 2. Af. परामथापरः किमिति कामकतरो B 4 sec. m. परमस्यरं किमिति कामकतरो B 1.—P. 311. l. 2. (95, 6.) आश्रयार्थं Ca. आश्रितार्थं A. C 2. B 4. CB. B 1. Af. R.—l. 29. (95, 9.) जिह्वाभिरात्मीयाः खक्ता (खक्ताः B 4 sec. m. B 1) भक्षयंतः C 2. B 4. B 1. Af. जिह्वाभिरात्मीयस्य भक्षयंतः Ca. CB. जिह्वाभिरात्मीयाभिः खक्ता भक्षयंतः A. I cannot guess the original reading.—P. 312. l. 16. (95, 11.) शिञ्चितवत्यसि ॥ शिञ्चितवानसि A. Af. B 1; lacuna in Ca.—P. 313. l. 13. (95, 14.) अथ परिदूनः Ca. अथ परिदूतः A. अथ परिदूनः Af. अथ परिदूनः B 1. अथ परिदूनः M 1. Cf. Sat. Br. XI. 5. 1. 8.—P. 314. l. 18. (95, 18.) All the MSS. read यजासि; in B 4 only it is altered sec. manu to यजाति.

P. 315. l. 28. (96, 4.) हर्यतः सृहणीयः CB. हर्यतः सृहणायः Af. हर्यतः सृहीणायः A. C 2. हरितः सृहणीयः B 4. दर्शतः दर्शनीयः Ca; deest in B 1.—l. 29. अध्वाहर्तारो वा CB. It is difficult to say what Sâyana wrote. B 1 writes simply आहर्तारो वा, but all the other MSS. show that there was originally another derivation given. A. Af. read असाध्वाहर्तारो वा. C 2 intended to give the same, but the writing is indistinct. Ca could not make out the text, and has the corrupt reading असाधा वर्तते वा. B 4 strikes out whatever preceded हर्तारो and puts in आ, like B 1. I have given the reading of CB as the most difficult, and therefore the most likely to cause misunderstanding, but I am not certain whether अध्वाहर्तारः is quite correct, and whether असाध्वाहर्तारः may not have been Sâyana's explanation.—P. 317. l. 13. (96, 9.) पुरतः प्रत्तस्य सोमस्य प्रीत्या चलतः ॥ पुरतः प्रत्तस्य सोमस्य प्रिया बलतः A. पुरतः प्रत्तस्य सोमस्य प्रिया चलतः Af. पुरतः प्रत्तस्य सोमस्य प्रियबलजः B 4. CB. B 1. पुरतः प्रत्तस्य सोमस्य प्रिया बलतः C 2. पुरतः प्रत्तस्य सोमस्य प्रिया चलतः Ca.—l. 21. (96, 10.) हे इन्द्र त्वां. These words seem to have been added afterwards, with reference to दधिषे. B 1 has हे इन्द्र त्वं.

P. 318. l. 34. (97, 1.) सोम्या औषधय औषधः पुरुषः ॥ सोम्या औषधयः औषधयः पुरुषः Ca. सोम्या औषधयः पुरुषः A. Af. सोम्या औषधयः B 1.—P. 319. ll. 1 seq. From शतार्धः to पूर्वा जाता left out in A. Af. B 1.—l. 3. मन्ये Nir. मने A. Af. मेने B 1. वने Ca.—भरणानां हरणानामिति A. Af. भरणानां वरणानामिति B 1. हरणानामिति Ca.—सप्त चेति Ca. सप्त च Af. B 1. सप्त A. See Nir. SS. vol. iv. p. 45.—P. 320. l. 2. (97, 5.) भोजयिष्य A. भाजयिष्य Ca. C 2. B 4. B 1. CB. Af.—l. 3. यद्वा etc. ॥ यद्वा उत्सर्गिकः शप् चेति विकरणता A. यद्वा औत्सर्गिकः शप्तेति वि० Af. अद्वा औत्सर्गिकः ॥ शप्तेति वि० B 1. यद्वा औत्सर्गिकः शप्तेति हि विकरणता Ca.—l. 10. (97, 6.) अमीवा B 1. अवा A. Af. अमीवो Ca. M 1.—P. 321. l. 13. (97, 11.) शकुनादीनां याहकाद्याधावथा जीवा नश्चति ॥ कुश्यादीनां याहकाद्याधावथा जीवा न पश्चति A. शकुन्यानां यद्वाकोवाधावथा जीवा नश्चति B 1. शकुनादीनां याहवाक - - वधी यथा जीवा नश्चति Ca.—l. 14. जीवोपश्चति Ca. जीवोपश्चति A. जीवो वध्यते B 1. R.

P. 326. l. 28. (98, 11.) कुक्कुलजातमपि ॥ भृताकुलजालमपि C 2. CB. Af. भृताकुलजातमपि Ca. भृताकुलजालमपि A. B 4. भृताकुलजालमपि B 1. उलकुलजातमपि?—P. 327. l. 5. (98, 12.) दुर्गहा दुर्गहाणि दुःखेन गाहितव्यानि Af. दुर्गहा दुर्गहाणि दुःखेनागदितव्यानि A. दुर्गहा दुर्गहाणि दुःखेन गाहितव्यानि B 1. दुर्गहा दुर्गहाणि दुःखेन व्यानि Ca. Cf. Rv. Bh. IV. 18, 2; V. 4, 9.—वि बाधस्व तथा A. Af. B 1. वि बाधस्व वि मृधोपि बाधस्व Ca. Sâyana omitted मृधः.

P. 327. l. 27. (99, 2.) मायासुर्युते ॥ माया आसुरीः ऋते A. Af. R. माया असुरीः ऋते B I. माया आसुररुतेन Ca. Sāyana must have read माया instead of मायाः, for though some MSS. read आसुरीः, which is of little use, they have संभवति.—P. 328. l. 3. (99, 3.) संघामे by conjecture.—l. 32. (99, 6.) वराहारं A. Af. B I. वराहाकारं Ca. M I; deest in R. See Nir. V. 4.—l. 33. व्यहन् विहतवान् MSS.—P. 329. l. 17. (99, 8.) इच्छन् A. Af. B I. इच्छतु Ca.—l. 18. संभयन् न इति ॥ संभयत इति A. लभय न इति Af. संभयन् इति B I. असंभत न इति Ca. M I. R.—P. 330. l. 24. (99, 12) वलवसिंद्र A. B I. Ca. वसिंद्र Af. वसिंद्र M I. Sāyana seems to have read इंद्र for इंद्रं.

P. 332. l. 24. (100, 7.) रूपस्य प्राप्ति माकिः मा भूत इतः परं मानुषं रूपं मा भूदित्यर्थः A.

रूपस्य प्राप्ति मां किः मा भूत इतः परं मा उपं ह यं मा भूदित्यर्थः C 2.

रूपस्य प्राप्तिर्माकिः मा भूत इतः परं मानुषं रूपं मा भूदित्यर्थः B I. Af.

रूपस्य प्राप्ति कर्मा कर्मा भूत इतः परं मानुषं रूपं मा भूदित्यर्थः CB.

रूपस्य प्राप्तिर्माकिः मा भूत इतः परं मानुषं रूपं मा भूदित्यर्थः B 4.

रूपस्य प्राप्ति माकिर्मा भूत इतः परं मानुषं रूपं मा भूदित्यर्थः Ca.

I have restored the text according to the MSS., but the reading seems to be corrupt in all of them.—l. 29. (100, 8.) सवितृदेवताऽस्माकं A. ऽदेवो नोस्माकं Af. Ca. M I. R. सवितृ नोस्माकं B I.—P. 333. ll. 10 and 12. (100, 10.) अङ्घ्रे S 2. S 3. S 4. P 1. P 3. अंग्घ्रे S 1. P 4. M I. Aufrecht. अङ्घ्रे P 8. See Rv. IX. 5, 10; X. 156, 3.—l. 15. अङ्घ्रे ॥ अङ्घ्रे Af. अङ्घ्र A. अंग्घ्रे अङ्घ्रे Ca; deest in B I.

P. 334. l. 25. (101, 2.) इष्कृणुध्वं is not explained by Sāyana.—P. 335. l. 3. (101, 3.) लविचः A. Af. Ca. लविच B I.—l. 16. (101, 5) ऽप्रदेशकर्षणार्थगोपानसाधनद्रुममयपानपात्राण्युच्यते ॥

ऽप्रदेशे कर्षणार्थं गोपानसाधनं । द्रुममयपानपात्राण्युच्यते M I.

ऽप्रदेशकर्षणार्थं गोपानसाधनद्रुममयपानपात्राण्युच्यते R.

ऽप्रदेशकर्षणार्थं गोपानसाधनं द्रुममयपानपात्राण्युच्यते A. Af.

ऽप्रदेशकर्षणार्थगोपानसाधनमुपपद्यमाने पात्राण्युच्यते Ca.

ऽप्रदेशे कर्षणार्थं then lacuna B I.

—l. 19. The explanation of सं वरचा दधातन is left out in all the MSS.—P. 336. l. 21. (101, 8.) दल्यध्वं. This would seem, according to the dictionaries, to be the very opposite of सीवध्वं, but the MSS. give no various reading.—P. 337. l. 13. (101, 10.) प्रति ॥ प्र Ca; deest in A. Af. B I. M I.—Sāyana seems to have read वही. Ca only has वही, but for the rest agrees with the other MSS.—l. 19. (101, 11.) धुरावापिबद्मान आपिशब्दमानो वह्निर्विवाहको ॥ धुरावापिशब्दमानो वह्निर्विवाहको Ca. धुरी वा आपिबद्मानः हविर्वाहको A. Af. धुरी वा अपिशब्दमानः हविर्वाहनको B I. धुरी आपिबद्मानः आशब्दमानो वह्निर्विवाहको R. Cf. Rv. Bh. VI. 46, 6.—द्विजानिद्विजायः । तयोरंतश्चरति ॥ द्विजातिः विजानन तेषामंतश्चरति A. C 2. द्विजानि विजानन् तेषामंतश्चरणि B I. द्विजानि द्विजान मे तेषामंतश्चरति CB. द्विजातिः द्विजाये तेषामंतश्चरि Ca. द्विजानिः विजानन् तेषामंतश्चरति B 4. द्विजानिः विजानन तेषामंतश्चरति Af.—l. 22. ऽतासंघां ॥ ऽत । संघां A. ऽत संघा C 2. ऽता स घं CB. ऽत सघां B I. ऽता संघां Ca. ऽत स घां B 4. ऽत । संघा Af.—l. 23. धुरावापिबद्मानोऽपिशब्दमानो ॥ धुरावपि पिशब्दमानो Ca. धुरी अपिबद्मानो A. धुरी अपिशब्दमानो Af. धुरी अपिशब्दी B I.

धुरावपिद्धमानः शब्दमानो R.—l. 32. (101, 12.) उद्भातन is not explained by Sāyana.—P. 338. l. 1. ०योरदिति: A. C 2. Ca. B 4. CB. Af. ०योदिति: B 1. ०यदिति: ?

P. 338. l. 4. (102.) मर्म्यश्चपुत्रो ॥ मर्म्यश्चपुत्रो Ca. भार्म्यश्चपुत्रो A. Af. B 1. मृम्यश्चपुत्रो Shadgurusishya. मर्म्यश्चपुत्रो R.—l. 6. चक्षणेन द्रुघणेन A. Af. B 1. द्रुघणेन पुत्रमेव Ca. M 1. R. द्रुघणेन च Anukr.—l. 8. ॥ ०यश्च चौरमार्गोनु ॥ ०यश्च चौरमार्गोनु A. ०यश्च चौरमार्गोनु Af. ०यश्च चौरमार्गोनु B 1. ०यश्च चौरमार्गोनु Ca. ॥ ०यश्च च चौरमार्गोनु M 1. See Shadgurusishya in Anukr. M. p. 158 seq.—खगा Ca. खगा A. Af. From द्रुघणं चा° to the beginning of verse 1 left out in B 1.

P. 344. l. 11. (103, 8.) अक्षत्सहायार्थं Ca. B 1. अक्षहायार्थं A. Af. अक्षत्सहायार्थं?—P. 345. l. 10. (103, 12.) परेहि is left unexplained. On Apvā, see Weber, Indische Studien, vol. ix. p. 482.

P. 346. l. 29. (104, 4.) यक्षमहर्जानंतः । चंगि ॥ यक्षं महर्जानंसांगि A. Af. यक्षं महर्जानंतोंगि B 1. यक्षं मययनिंयानगितांगि Ca.—P. 348. l. 12. (104, 9.) ०हत्यायां चकर्थं करोषि ॥ ०हत्यायमेहवेमेव करोषि A. ०हत्यायमेहवेमेव करोषि A sec m. C 2. Af. ०हत्यायां मे हवं चकर्थं करोषि Ca. ०हत्याय -- चकर्थं करोषि B 4. ०हत्याय चकर्थं करोषि B 1. ०हत्याय मे हे वम चकर्थं करोषि CB.—विश्वाभिः सर्वाभिः त्वं तनुं A. Af. विश्वाभिः सर्वामित्वं तनुं B 1. विश्वाभिः सर्वाभि तत्त्वं तनु Ca.

P. 349. l. 10. (105, 1.) वातेनाप्यते A. Af. तेनाप्यते अप्यते C 2. वातेनाप्यायते Ca. तेनाप्यते B 4. वाते B 1.—P. 351. l. 4. (105, 9.) तद्वती चे° ॥ द्विती चे° Ca. यद्वदती चे° A. Af. यद्वा चे° B 1. यद्वा चे° M 1. R.—l. 22. (105, 11.) कामितवानित्वर्थः B 4 sec. m. कामितिवानित्वर्थः A. C 2. CB. B 4 pr. m. कामितवानित्वर्थः Ca.

P. 352. l. 21. (106, 1.) चौरादिकः Ca marg. तौरादिकः Ca pr. m. A. Af. B 1. M 1. R. See Dh. 33, 56.—l. 26. (106, 2.) उष्टः कामयेते Ca sec. m. Af. उष्टः कामयेत A. इति । उष्टरेव कामयेते B 1. स्व कामयेते Ca pr. m. उष्टः कामयेतो M 1.—P. 354. l. 7. (106, 5.) शिंवाता शिंवाती ॥ शिंवा शिंवाती A. शिंवा शिंवाती Af. शिंवाता शिंवाती Ca. शिंवाता शिंवाती B 1.—शिंवेन etc. ॥ शिंवेन दुःखानां तनूकरणेन हेतुना आतं व्याप्नमिति शिवृ निशाने अस्मान् शिंचमिति वाङ्मलकात् नुप्रत्यो मुक्त नि° A. शिंवेन दुःखानां तनूकरणेन हेतुना आतं व्याप्नव्यमिति शिवृ निशाने अस्मात् शिंचमिति वाङ्मलकानुप्रत्ययो मुक्त नि° Af. शिंवेन दुःखानां तनूकरणेन हेतुना आतं व्याप्नमिति शिंवादेशः सुखकरी भवचः etc. B 1. The derivation of शिंच may be referred to Un. IV. 95 and 96. Devarāga mentions निंबबिंबशिंबहिंबडिंबखंब-संबादय इति शिनोतिर्बप्रत्ययो मुम् निपात्यते, and he adds अततेर्घञ् । दुःखानि तनूकृष्यप्राप्यते. See Nir. SS. vol. i. p. 314. I had to change हेतुनातं into हेतुनातितं, taking आतित as a causal participle.—l. 8. आजादेशः A. C 2. आजादेशः Ca. B 4 sec. m. Af. CB; deest in B 1. Sāyana frequently uses this आजादेशः, although the ordinary explanation of Pān. VII. 1, 39, gives no authority for it.—l. 14. Devarāga quotes, as coming from Mādhava, a sentence which is not in our commentary, although it expresses the meaning of Sāyana. After explaining शिंवाता, शतरा, and शतपंता as सुखनामानि, he says सुखवाचिनः सर्वे सुखकारयि (i. e. सुखकरेऽपि) स्फुरिति माधवः । काश्चयेऽप्यधिगोः सुखस्य विवक्षितत्वेन विशेषभेदादपुनस्तुतिः । He then quotes Bhattabhāskara : मनुमास्वर-

मिथसु शिवाता सुखनामित । सुखी । शतरा । शंततरी सुखतरी । शतपंता । शंतमी । उमयचापि
वर्णविकारादेः (रादि) पृषोदरादित्वात् ।—l. 15. सुखकरत्वस्य विवक्षितत्वेन ॥ सुखस्य विवक्षितत्वेन
Ca. M 1. सुखकरत्वस्य विवक्षितत्वेन C 2. सुखकरत्वमसद्विवक्षितत्वेन B 4 sec. m. B 1. सुखक-
रत्वमस्य विवक्षितत्वे A. अश्विनोः सुखकरत्वस्य विवक्षितं ले । CB. सुखकरत्वस्य विवक्षितत्वे Af.—
l. 22. पुरीषं पृष्णातिः (पृष्णातिः B 1. उष्णातिः Ca) पोषयतेर्वा A. Af. B 1. Ca. पुरीषं पृष्णातिः पोष-
यतेर्वा M 1. पुरीषं पृष्णातिः पूरयतेर्वा Nir. II. 22 ; Rv. Bh. III. 22, 4.—l. 28. (106, 6.)
जम वृमि A. जमां वृमि B 1. जम वृमी Af. Ca. वृमी R.—औणादिकोरि० Af. Ca. ०कारि०
A. ०को र० B 1. ०कोऽरि० M 1.—l. 31. तथा तुफरीतु तर्फितारौ Af. तथा उर्फरीज तर्फितारौ
A. तुफरीभूत - - ताशौ Ca. तथा तुफरीतु फरीतारौ B 1. तथा तुफरी तुफरीतारौ M 1. R.—
l. 32. इप्रत्ययः A. B 1. Ca. ई० R.—तुफ तुफ A. Af. तुफत तुफ Ca. तुफ B 1. Cf. Dhp.
28, 27 ; II, 10-17 ; 28, 24.—तुफरीतारावित्यस्य B 1. तुफरीतरावित्यस्य A. Af. मफतवा-
दित्यस्य Ca. तुफरीतु इत्यस्य ?—l. 33. उत्तं च । अत्र निवृत्तं । A. Af. उत्तं चेत्यत्र निवृत्तं Ca. उत्तं
च तत्र निवृत्तं B 1. उत्तं चात्र निवृत्तं M 1. R.—l. 34. ०वित्यर्थसु० B 1 and Nir. ०वित्यस्य तु०
A. Af. Ca. R.—l. 36. तुफरी ॥ तुफरी Ca. तुफरी A. Af. M 1. तुफरीतु B 1.—०दिकोरि०
A. Af. Ca. ०दिरि० B 1. ०दिकोऽरि० M 1. If ०कोरि० here and in l. 28 were meant
for ०कोऽरि० at least one of the MSS. would have अरि०, as in l. 33 all the MSS.
read औणादिको अरीतुम्. See also verse 2 (फर्वर).—उत्तं च A. Af. Ca. उत्तं च B 1.
M 1. R.—P. 355. l. 2. अस्मादीकनि ॥ अस्मादिति A. Af. B 1. अस्मादिनि Ca.—फर्वतेः B 1.
Af. A. पूर्वन् Ca. फर्वतेः M 1. R. In A फ and पू are much alike. See verses 2 and
7, and cf. Dhp. 15, 67-68.—l. 3. उदन्यजेव उदन्यजे इव A. Af. उदन्यजेव दत्वजेव—Ca.
उदन्यजेव B 1. M 1.—l. 4. उदन्नादेशः ॥ उदन्या० A. Af. B 1. Ca. R.—जाते रत्ने इव ॥ जाते
रत्नेव B 1. जाते रत्ने इव A. Af. जाते रत्ने इव Ca. जाताविव M 1. R.—P. 356. l. 11.
(106, 9.) The reading of Un. IV. 207 is supported by all the MSS. The
reading in Aufrecht's edition, ह्रस्वसुट् च, must be wrong. There is no such
word as aptas, while apnas is a common Vedic word, and ought to be explained
in the Sūtras. The Sūtra is rightly given in Böhtlingk's edition, yet in BR. we
find aptas, and the same word is repeated by others. The Calcutta edition of
the Unādi-sūtras repeats ह्रस्वसुट् च, but Tārānātha rightly omits the word in his
great Dictionary. See also Rv. Bh. I. 2, 9 ; 95, 4 ; 110, 1 ; X. 132, 7.—l. 20.
(106, 10.) ०त्वाद्वा Ca. ०त्वास्वः A. M 1. ०त्वा B 1.—P. 357. l. 1. (106, 11.) गोष्वंतर्गो-
धस्व० ॥ गोष्टतः गोरूपस्व० A. गोष्टतः गोरूपं स्व० C 2. गोष्वंतः गोरूपस्यांतं CB. गोष्टतरं
धनं वोचतः स्व० Ca. गोष्वंतः गोरूपस्यांतं B 4 sec. m. गोष्वंतः गोरूपस्यांतं B 1. गोष्वंतः
गोरूपस्यांतः R. See above, pp. cxxxix seq.—l. 5. दिङ्मात्रं means within a short
compass, alpamātre ; cf. Tārānātha, Śabdastomamahānidhi, s. v.

P. 357. l. 9. (107.) दक्षिणां Ca. दक्षिणा A. Af. B 1. See Anukr. M. p. 42.—
P. 358. ll. 3 to 5. (107, 3.) पालिनी A. Ca. पालनी Af. B 1. R. If पालनी could be
taken as a nomen abstractum in the sense of पालन, तत्साध्या would yield a
better meaning, and it would be possible to retain the reading of the MSS.,
एते न भवन्ति, एते would refer to the three things, पालनी, देवद्यागः, and दक्षिणा.
We should then also have to read दक्षिणा च with A. Af. B 1, instead of दक्षिणा न

which is the reading of Ca.—l. 5. एतेभ्यो न भवति ॥ एते न भवन्ति A. Af. C 2. Ca. B 4. B 1. CB. एतेभ्यो न भवन्ति R.

P. 360. l. 31. (108.) ०र्निगूह्या गा ॥ ०र्निगूहा गा B 1. ०र्निर्दूहा गा A. ०र्निगूह्यते Ca. ०र्निगूह्या गा Anukr. M.—l. 32. सा Ca. Anukr. M. स A. B 1. M 1.—P. 361. l. 28. (108, 3.) कीदृक् MSS.—l. 31. The commentary is very imperfect in all the MSS. बहूनां is fem., like एवस्याः. वृत्त्यवृत्तिभ्यां refers to गवां गोपतिः. Cf. Rv. Bh. X. 47, 1.—P. 364. l. 3. (108, 10.) Before सा the MSS. add अन्यान्, possibly meant for पणीन्. Ca reads अघान् मान प्रत्याह.—l. 6. कद अपवारणे ॥ कदः अपवारणे A. कंद आपवा° B 1. कंद आवरणे Ca.

P. 364. l. 30. (109, 1.) This refers to Prât. 139.—P. 365. l. 31. (109, 4.) सुहृतवती A. Ca. B 4. C 2. Af. पतिवती B 1. CB. M 1. R.—P. 366. l. 5. (109, 5.) एवं स्वपतिः मामलभतेति Af. एवं स्वं पतिः मामलभतेति A. एवं स्वं पतिः मामलभतेति C 2. B 4. एवं स्वपतिं बृहस्पतिनामलभतेति Ca. एवं स्वपतिं मामलेति B 1. CB. बृहस्पतिनामलभतेति M 1.—l. 11. दानादनयोः Ca. दानादानयोः A. Af. B 1. M 1. See Rv. Bh. I. 108, 6.—जुहोतेर्दे चेति A. Af. Ca; deest in B 1. Cf. Rv. Bh. III. 31, 3; IV. 4, 2; Pân. and Kâs. III. 2, 178, 3; Un. II. 60.

P. 367. l. 20. (110, 2.) स्वादुक् ॥ स्वादुक् A. Af. B 1. Ca. M 1. R. See verse 10, and Rv. Bh. I. 119, 2; IX. 67, 31; 68, 2; 105, 1.—l. 28. (110, 3.) दानादनयोः Ca. दानादानयोः A. M 1. दानयोः Af. B 1. See above, 109, 5.—l. 32. एतान् MSS. instead of एनान्.—P. 369. l. 26. (110, 9.) The MSS. have आबुदात्तः instead of अतोदात्तः. The mistake is probably due to the आबुदात्तः immediately preceding. See Rv. Bh. I. 52, 14.—P. 370. l. 7. (110, 10.) खादं A. B 1. Ca. खाद Af. खादु M 1. Cf. verse 2.

P. 370. l. 17. (111.) The poet is called the first time अष्टादंष्ट्र in A. C 2. CB. B 4. Af. अष्टादंष्ट्र in B 1. दिष्ट्र in Ca. The second time, अष्टादंष्ट्र in A. C 2. CB. B 4. Ca. B 1. Af; yet the right form is अष्टादंष्ट्र. BR. give the wrong form, अष्टादंष्ट्र, so also Anukr. M.—l. 24. (111, 1.) बुध्नु° ॥ बुध्नु° A. Af. B 1. बुध्नु° Ca. M 1.—P. 371. l. 3. (111, 2.) अभिगमे A. Af. B 1. अभिगमे Ca. R. Dbp. 24, 31.—l. 14. (111, 3.) The end of the commentary is left out in all the MSS., but the omission is not marked. After भौवादिकः a little space is left in B 1, the other MSS. do not indicate the lacuna.—P. 372. l. 15. (111, 7.) तदानीं ॥ इदानीं A. Af. B 1. तदनु Ca.—इणः from Ca.—l. 23. (111, 8.) वक्तव्यमिति अवपवादे अच् Af. ०व्यमित्यपवादेऽच् M 1. R. वक्तव्यमित्यवपवादेच B 1. वक्तव्यमिति अववादे अर A. वक्तव्य इति अवपवादे मन् Ca. See Pân. III. 3, 56–57; Rv. Bh. I. 113, 1.

P. 377. l. 10. (113, 3.) भवति A. C 2. Ca. B 1. CB. B 4. Af.—P. 379. l. 3. (113, 10.) मसैर् नि° S 2 sec. m. S 1. S 4. मसैर्नि° S 3. S 2 pr. m.—l. 5. मसैर् । नि° P 1. P 3. P 4. मसैर् । नि° P 8.

P. 379. l. 25. (114, 1.) धिषु धारणे चानश्च Ca. धिषु धारणे चानम् A. B 1. धिषु धारणे चानश्च Af. See Rv. Bh. III. 8, 6; VIII. 96, 6; X. 63, 1.—P. 380. l. 31. (114, 4.) Ca reads यद्वा समुदञ्चं सर्वतो गतो गमनं तद्धीचं प्रपञ्चजातमाविष्टवान् कृद्वा तदेवानु प्राविशदिति

युतेः । वायुपक्षे बाह्यादिरूपेण विवेश सः इदं विचिं. This looks more like part of the original commentary than a marginal note, though it is left out in all the other MSS. यदा समंदनं वायुरूपेण विवेश A. C 2. B 4. यदा समुद्रं वायुरूपेण विवेश CB. B 1. यदा समंदनं वायुरूपेण विवेश Af. What is intended in Ca is evidently a distinction between the Paramâtma and the mere Vāyu, frequently discussed by the Vedānta philosophers: cf. Ved. Sūtra II. 3, 1 seq. For that purpose समुद्रं was explained as समुद्रं सर्वतो गमनं । तच्छीनं प्रपंचजातमाविष्टवान् । बाह्यादि might seem better than वायुरूपेण or बाह्यादिरूपेण, because the Paramâtma is never bāhya, the bāhya world beginning with ākāśa, which itself is still vibhu: ākāśādisarvaprāpaka etc. See Ved. Sūtra II. 3, 7: एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः । एतेनाकाशोत्पत्तिप्रतिपादनेन वायो-त्पत्तिरपि प्रतिपादिता भवतीत्यर्थः । आकाशाद्वायुरिति श्रुतिः । But in that case we should expect बाह्य, and not बाह्यादि.—P. 381. l. 14. (114, 6.) The number of Grahas given by Sāyana is 33, not 36, unless we take the trayo dvidevatyagrahāḥ as six. Other Grahas may be seen in VS. VII and VIII.—P. 382. l. 6. (114, 8.) Here again Ca has its own independent reading, तदाधारत्वेन विषयानां तद्वापदेशः आकाशादागतानि पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशरूपाणि etc.

P. 383. l. 11. (115, 1.) समासांतस्यानङः स्त्रियामिष्टत्वाद् ॥ समासांतस्य । ङः न यामिष्टत्वाद् A. Af. समासांतस्य ङः न यामिष्टत्वाद् C 2. समासांत-नि ङ स्त्रियामिष्टत्वाद् Ca. समासांत-स्याङः स्त्रियामिष्टत्वाद् B 4 sec. m. समासांतस्यङ् न यामिष्टत्वाद् CB. B 1.—l. 13. तर्हि स्तनपानाय न गच्छतीति ॥ तर्हि स्तनयानाय न गच्छतीति Af. नहि स्तनयाताय न गच्छतीति A. सार्हि तनपानाय न गच्छतीति B 1. तर्हि स्तनपानायति Ca.—तथा न भवति । Ca. तथा नु भवति । A. तथा नु भवति Af. B 1.—l. 14. तथापि न याति ॥ तथापि नायाति A. Af. तथापि नायापि B 1. तथापि नु याति Ca.—l. 23. (115, 2.) हेतो A. C 2. Ca. B 4. B 1. CB. Af. Cf. Pāṇ. III. 2, 126.—l. 27. मूर्क्षा MSS.—P. 384. l. 19. (115, 4.) प्र शिषंतः प्रकर्षेण सिषंतः सिं ॥ प्रकर्षेण सिषंतः सिं A. B 1. Ca. प्र शिषंतः प्रकर्षेण शिषंतः शिं R.—l. 26. (115, 5.) शब्दार्थादशिषुषीं ॥ शब्दार्थादशिषुषीं A. Af. शिषुषीं B 1. शब्दार्थादशिषुषीं Ca. See Rv. Bh. I. 9, 1; Un. I. 151.—कृन्म ॥ चत्प्रं Ca. वन्म A. Af. M 1. चन्म B 1.—P. 385. l. 11. (115, 7.) It is clear that Sāyana read वसु एवे, as he could not otherwise have quoted Pāṇ. VIII. 3, 106. The Pada MSS. read वसुः सवे, but the Samhitā MSS. वसुं एवे, which, however, may represent both वसुः सवे and वसु सवे । Though I have always given the Visarga, even where the MSS. omit it before स etc., yet in this passage I felt obliged to make an exception. Cf. Pāṇ. VIII. 3, 36, 1.—l. 18. सुधितार्थास्तृप्यर्था इति Ca. ०र्थो तृप्यर्था इति A. Af. ०र्थो तृप्यर्थ इति B 1. The quotation is not in Kās. VII. 4, 45.—l. 19 seq. The words from द्योतमाना to जगान् are given by Ca only.

P. 386. l. 10. (116.) Shaṅgurusishya gives Sthaura, the son of Sthūra; Colebrooke's MS. of the Anukramanī gives Sthauva; Sāyana, Sthaula in A. C 2. CB. B 1. B 4; but Sthaura in Ca.—P. 388. l. 4. (116, 6.) वंदसि A. B 1. Ca, as in X. 131, 2. Cf. Rv. Bh. I. 13, 2; 18, 1; 31, 8.—l. 16. (116, 7.) संनिपातपरिभाषया च नि-त्वात्वादिर्बुक् A. परिभाषया च नित्वात्वादिर्बुक् B 1. संनिपातः परिभाषयादनित्वात्वादिर्बुक् Ca.

See Paribhāṣhendusekhara 85.—l. 17. ऊयि वेत्वायुदात्तत्वं ॥ दुः पि वेत्वायुदात्तत्वं A. दुपि वेत्वायुदात्तत्वं C 2. सुवेत्वायुदात्तत्वं Ca. दुः पि वेत्वायुदात्तत्वं B 4. दुः पि वेत्वायुदात्तत्वं CB. दुः पि वेत्वायुदात्तत्वं B 1.

P. 389. l. 10. (117.) शंससि ॥ शंससि Ca. शंससि A. B 1. See Anukr. M. p. 43.—P. 390. l. 15. (117, 4.) व्यतिरेकेण निंदामाह ॥ व्यतिरेकेण निंदामाह Ca. व्यतिरेकान्वयान्वामाह A. C 2. CB. B 4. पतिं B 1. Cf. verses 1 and 3.—l. 27. (117, 5.) न तिष्ठन्ती Ca. न पश्यन्ती B 1. नितिष्ठन्ती A. M 1.—l. 30. संगतिकरणेत्या B 1. संगतिकरणेत्या Ca. संगतिकरणेत्या A. M 1. Sāyana evidently reads with the Kās., संगतिकरणमिचीकरणपधिविति, not with the Mahābhāṣya, संगतिकरणयोः. The reading of the Kās. is also mentioned in the Mahābh. (apara āha, etc.). In X. 119, 4, Ca. B 1 read संगतिकरणे, A again संगतिकरणे.

P. 393. l. 31. (119.) लवरूपं ॥ लवरूपं A. लव-रूपं Ca. लव ॥ रूपं B 1. लव M 1. R.—l. 32. लवरूपा A. लवरूपा Ca. लव M 1. R; left out in B 1.—l. 33. लव B 1. Ca. Anukr. M. लव A. M 1. R.—P. 394. l. 29. (119, 6.) छदि etc. ॥ छदि अपवारणे चुरादीनामित्यख्यंतदख्यंतत्वात् भावे लुङि B 1. अदी अपवारणे चुरादीनामित्यख्यंतत्वादत्र भावभावे लुङि A. छदि अपवारणे । चुरादीनामिति ख्यंतत्वाद्वाजनातेर्लुङि Ca. Cf. Rv. Bh. III. 9, 7; 12, 3; X. 108, 10; Dhṛ. 32, 41; 34, 27; 35, 80.—P. 395. l. 25. (119, 11.) अकार्षं ॥ अकार्षं MSS.—P. 396. l. 1. (119, 12.) गामी ॥ गामी B 1. गमी A. गतो Ca. गमी M 1. R.

P. 398. l. 3. (120, 3.) प्रजात्या इति ॥ प्रजापत्या इति A. Af. Ca. M 1. R. प्रजापत्या इति B 1.—P. 399. l. 1. (120, 6.) सुवः स्तेय्यकंदसि and स्तेय्यप्रत्ययः ॥ सुवः स्तेय्यकंदसि and स्तेय्यप्र A. सुवः स्तेय्यकंदसि and स्तेय्यप्र Af. सवः कसेयः कंदसि and क्सेप्रत्ययः Ca. सुवस्तेय्यः कंदसि श्रीणादिको स्तेय्यप्रत्ययः B 1. सुवः स्तेय्य etc. M 1. R. The Un. has कसेय, if indeed the reading there, as explained by the commentary, is correct.

P. 402. l. 5. (121, 4.) प्राच्यारंभा अपेय्यायाः कोणदिश ईशानांता वा ॥ प्रारंभाः अपेय्यायाः कोणदिशः ईशित्याः A. C 2. Af; Ca leaves out all except दीशित्याः. प्रारंभा अपेय्यायाः कोणदिशः ईशित्याः B 4. प्रारंभा अपेय्यायाः कोणदिशे ईशित्याः B 1. प्राच्यारंभा अपेय्यायाः कोणदिशः ईशान्यताः R. See Preface to the Sixth Volume of the First Edition, above, pp. cxxxviii seq., and Prof. Peterson's remarks in 'The Academy,' June 23, 1888, p. 434, and Hymns from the Rig-veda (Bombay, 1888), p. 247.—l. 11. (121, 5.) उन्नूर्णे विशेषागहनरूपा वा ॥ उन्नूर्णे विशेषा गहनरूपा वा B 1. R. Peterson. उन्नूर्णा तता A. Af. उन्नूर्णा विशेषागहनरूपा Ca.—l. 33 to p. 403. l. 1. (121, 7.) The words यद्यस्मात् to यद्वा are given in Ca only, which reads धारयंतः आपो ह अपो ह आप एक व विश्वमायन् सर्वे जगदापूरयन् यत् यस्मात्तत् तस्माच्चेतोः देवानां देवादीनां सर्वेषां प्राणिनां असु प्राणभूतः एकः प्रजापतिः समवर्तत समवायत । यद्वा । यत् यं गर्भं दधानाः आपो. I have adopted it in the text, because it seems required by what comes before. A. Af. B 1 have धारयंतः आपो ह आप एव विश्वमायन् सर्वे जगद्वापूरयन् यत् यं गर्भं दधाना आपो.

P. 405. l. 31. (122, 5.) नोऽस्मानिः MSS.

P. 407. l. 22. (123, 2.) There is a lacuna between आकाशे or आकाशश्च and इमं वेन in all the MSS. In A. C 2. B 4 the lacuna is mentioned in the text, पन्तिरेका त्वात्तासि; in B 1 there are dots to indicate it; in CB and Ca the commentary goes

on without any indications of an omission. So also in R, where we read **आकाशेन हं वेनं** etc.—P. 409. l. 5 seq. (123, 7.) **गवि गन् धृजो व इति** and **गम्भा°** ॥ **गवि गं धृजो व इति** (गं धिग्यो नाव इति pr. m.) and **गम्भा°** Ca. **गविगंधृजोव इति** and **गंभा°** R. **गवि धं धृजो व इति** and **गंभा°** A. **गवि धृजो व इति** and **गंभा°** B 1. See Rv. Bh. I. 22, 14; III. 38, 6.

P. 411. l. 28. (124, 7.) **दंशसंजघ्वंजां** A. B 1; lacuna in Ca.—l. 31. **वेनं कुर्वाणाः** A. B 1. Ca. **वेनं कृत्वाणाः** R.

P. 415. l. 16. (126.) **शिलूवपुचस्व कुल्लवर्हिषस्व** Ca. **शिलूवपुचस्व कुल्लवर्हिषस्व** A. **शिलूवपुचकुल्लवर्हिष** B 1.—l. 18. **शिलूवः कुल्लवर्हिषो** Ca. **शिलूवः कुल्लवर्हिषो** A. **शिलूवं कुल्लवर्हिषो** B 1. See Anukr. M. pp. 43, 162.—P. 416. l. 17. (126, 4.) **अनुकूले वेवे** CB. B 1. B 4 pr. m. **•लवे°** B 4 sec. m. **अनुकूलवेवे** A. C 2. **अनुकूलावय** Ca.

P. 418. l. 17. (127, 4.) **हृदिः शपो लृक्**. See, however, the explanation in the next verse.

P. 422. l. 4. (128, 8.) **शब्दमानः** A. **शंसमानः** Ca. M 1. **पृहमानः** B 1. See **दृषु शब्दे**, Dh. 24, 27.

P. 422. l. 21. (129.) **अष्टिस्थितिप्रलयादीनां ॥ अष्टिस्थित्यादिप्रलयादीनां** A. C 2. Ca. B 4. **अष्टिस्थित्यादिः प्रलयादीनां** B 1. CB. **अष्टिस्थित्यादि** may have been originally an explanation of **प्रलयादीनां**.—l. 29. (129, 1.) **तदसत् श°** A. B 1. **तत्तासक्°** Ca sec. m. **तत्तासक्°** Ca pr. m. **तत्तासत् । श°** M 1. R.—P. 423. l. 1. **अथ व्यावहारिकसतां** A. **अथ व्यवहारिकसतां** B 1. **अथ व्यावहारिकसत्त्वस्य तदापि व्यवहारिकसतां** Ca. **अथ व्यावहारिकसत्त्वस्य । तदापि व्यावहारिकसतां** M 1. R.—l. 4. **आसेतेर°** B 1. **तादेर°** Ca. **तासेर°** A. M 1. R.—l. 7. **आसेपमुखेन ॥ आसेपमुखेन** Ca. **आपेचामुखेन** A. C 2. **आपेचामुखेन** B 4. B 1. CB. Both **आसेपमुखेन**, by way of objection or irony, and **आपेचामुखेन**, by way of disdain or dissent, would be applicable. **आसेप°** is confirmed by Śāyana's commentary on TBr. II. 8, 9, 3.—l. 38. (129, 2.) **शुद्ध ॥ शुद्ध** A. B 1. **अथ** Ca.—P. 424. l. 8. **प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां**. I can only explain this as referring to the prakṛiti of svadhā which was given before, and to the pratyaya, the instrumental, as implying both union with and dependence on the real sat.—l. 31. (129, 3.) **तद्रूपता तदात्मनां ॥ तद्रूपतां तदात्मतां** A. B 4. Ca. B 1. **तद्रूपतां तदात्मा तां** C 2. **तद्रूपतां तदात्मनां** CB. I do not see how this sentence comes in here.—P. 425. l. 18. (129, 4.) **वज्रः स्वां** A. **वज्र स्वां** Ca sec. m. **वज्रभ्यां** Ca pr. m. B 1.—l. 19. **इति श्रुत्यात्मनेत्यमवगमिर्तेर्धे ॥ इति श्रुत्यात्मना इत्यमवगमिर्तेर्धो** (written गताया) Ca. **इति श्रुतिरात्मना इत्यमवगमि । तथो** A. **इति ॥ श्रुतिरात्मनेत्यमवगमिर्तेर्धे** B 1. **इति । श्रुतिरात्मना इत्यमवगमिर्तेर्धे** R.—P. 426. l. 34. (129, 7.) **प्रकृतिश्च प्रतिष्ठादृष्टांतानुपरोधात्** CB. **प्रकृतिश्च दृष्टांतानुपरोधात्** A. C 2. **प्रकृतश्चादृष्टांतानुपरोधात्** Ca, with **तिष्ठप्र** in marg. **प्रकृतिश्च प्रस्थादृष्टांतानुपरोधात्** B 1. B 4. See on the whole subject the commentary to this Sūtra.

P. 427. ll. 27 to 30. (130, 1.) The passage from **शतसंख्या** to **पालकाः** is preserved in CB only, which MS., on the contrary, has its own lacuna afterwards. For after **विस्तारवान्** it adds **यदुक्तः सर्गालोको यज्ञः अं सर्वं जगत् सर्वजनेन व्यायुः**, while the other MSS. give all from **पालकाः** to **व्यायुः**. I have added **पितरः** conjecturally, as the word explained by **पालकाः**. Though the passage in CB is far from correct, I have

given it as indicating at least how the words of the text were taken by Sāyana.—
l. 30. स्ववचनेन ॥ सर्वजनेन A. C2. Ca. CB. B1. सवजने B4, with न in marg. स्वसर्वजने ?
—P. 428. l. 11. (130, 2.) B1. CB. B4 pr. m. add after अनुवादी, नाके अस्मिन्निति शोधं
कृतव्याख्यानं वा.—P. 429. l. 3. (130, 4.) टापं चापि A. C2. आपं चैव Ca. B1. B4. टापं
चापि CB (cf. Pān. IV. 1, 4, and Gana agādi.—l. 20. (130, 5.) आज्यदध्यादिमी A. C2.
CB. B1. B4. औषध्यादिमी Ca.

P. 432. l. 23. (132.) On न्यकुसारिणी etc., see Preface to the Sixth Volume of
the First Edition, above, p. cxi seq.—P. 434. l. 15. (132, 5) From अस्मिन्नृषी to इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वं all is left out in A. C2. B4. B1. CB.—l. 17. मित्रो वरुणो वा ॥ मित्रावरुणो
वा A. C2. मित्रावरुणो वा Ca. मित्रावरुणो B1. CB. मित्रावरुणो (marg. वा) B4.—P. 435.
l. 9. (132, 7.) Again from वनर्वदं to उभयत्र all is left out in A. C2. B4. B1. CB.

P. 435. l. 20. (133.) व्यतोऽनु° Ait. Âr. व्यनु° A. M1. R. ण्ति अनु° Ca. व्यनुतो°
B1.—l. 29. (133, 1.) प्रगृह्यसंज्ञं A. संज्ञा B1. Ca. R.—P. 437. l. 12. (133, 5.) अधा°
B1. अधा° A. Ca. M1.

P. 439. l. 24 (134, 5.) वियता A. Ca. C2. B1. B4. CB. The explanation is
unusual, but not sufficiently so to require conjectural emendation.

P. 440. l. 15. (135.) त्विति A. B1. Ca. हि Anukr.—P. 441. l. 19 seq. (135, 3.)
From पुण्यापुण्यात्मकं to शरीरात्मकं Ca only gives the text, viz. पुण्यं पुण्यकामात्मकं कामं क्रियते
तेन व भोगप्रदानाय इदं शरीरमारभ्यत इति परंपरस्य मनसा शरीरस्य निष्पादकं तं शरीरात्मकं. It
has पुण्यपापात्मकं for पुण्यापुण्या.—P. 442. l. 7. (135, 5.) निर्वर्तयति ॥ निवर्त्त° A. Ca; deest
in B1.—l. 8. निर्वर्तयितुः ॥ निवर्त्त° A. B1. Ca.—निर्वर्त्यस्यान्यस्य ॥ निवर्त्यस्यान्यस्य A. निवर्त्त-
स्यास्य B1. निवर्त्तकस्यान्यस्य Ca.

P. 444. l. 28. (136, 7.) In explaining the षष्ठी, the reference to Pān. II. 3, 62,
is taken for granted. See above, p. cxvii.—l. 30. आलोडयति ॥ आलोकयति MSS.

P. 445. l. 4. (137, 1.) The first half of the commentary is imperfect in all
the MSS. A. Ca begin उतापि च हे देवाः आगः etc., B1 उतापि च हे देवाः अवहितं उतापि
च हे देवाः आगः etc.

P. 448. l. 14. (138, 5.) अप्रहृतसेनः ॥ प्रहृतसेनः A. C2. अहृतसेनः Ca; deest in B4.
B1. CB.

P. 450. l. 31 seq. (139, 6.) From जानाति to जानाति lacuna in all MSS. except Ca.

P. 451. l. 5. (140.) The quotation from the Āranyaka is here, as elsewhere,
omitted. B1. 4 give गतो विनियोगः ॥—l. 32. (140, 3.) इत्यस्य ॥ One might con-
jecture इत्यत्र.—P. 452. l. 6. (140, 4.) आयमानैरात्मीयैस्तेजोभिः A. C2. Ca. यजमानैरात्मीयैः
सोमभिः B1. 4. CB.

P. 454. l. 12. (142.) द्रोणः A. Anukr. द्रोणिः Ca; in B1 the quotation from the
Anukr. is left out.—सारिद्धकसं° A. Ca. सारिद्धकः सं° M1. सारिद्धकः सं° R. See
Anukr. M. p. 44.—चतस्रस्य त्रि° A. Anukr. चतस्रस्त्रि° Ca. M1. R.—इति । गतो विनियोगः
from Ca.—P. 455. l. 29. (142, 5.) Lacuna in all the MSS.—P. 456. l. 7. (142, 6.)
वाजा वेगा Ca. वाजाः खगाः A. C2. CB. खाडाः B4. B1. In the old writing वेगाः
(खगाः) and खगाः are nearly the same.—l. 11. अद्या कर्तव्यः ॥ अद्या कर्तव्यः A. अद्या कर्तव्यः

C 2. यद्वा वर्तव्यः Ca. कर्तव्यः B 1. 4. यद्वा कर्तव्यः CB. Cf. Pān. VII. 3, 78, where the change is made dependent on sit.

P. 459. l. 3. (144.) The poet's name is given as ऊर्ध्वकृशान by C 2. A (once), Ca. as ऊर्ध्वकृशान in CB. B 1. 4. Colebrooke's MS. of the Anukramanī has long ā, and so has Shadgurusishya (once). But as the text of the Rig-veda has the short a, the name must be spelt with short a.—l. 23. (144, 3.) आसु from Ca.—P. 460. l. 19. (144, 6.) यद्वा etc. ॥ यद्वा अस्मत्तयदाभिमुखेन सुतः प्रेरितः ते वुं रित्यन्वयः A. यद्वा अस्मत्तयदाभिमुखेन सुतः प्रेरितः तेंदुरित्यन्वय C 2. यद्वा अस्मत् अस्मत्तः त्वदाभिमुखेन सुतः प्रेरितः तेवेंदुरित्यन्वयः Ca; deest in B 1.

P. 460. ll. 24 to 28. (145.) From यदि वाहस्यसि to आलिंगनमिति there is a lacuna in B 1. CB; B 4 adds on the margin the words from यदि वाहस्यसि to निष्कीयामीति.—l. 26. शय्याकाले A. C 2. शयनकाले Ca. M 1. R.—l. 27. अभिमन्त्रणं ॥ मन्त्रणे A. C 2. Ca.

P. 462. l. 27. (146, 2.) उपावति etc. ॥ उपावति वृषारवेत्स्वशब्दस्य प्रत्युत्तररूपेण चीचीशब्दकरिणे उपेत्य पासयति वा A. उपावति वृषारवे स्वशब्दस्य प्रत्युत्तररूपेण चीचीशब्दकरिणे उपगच्छति उपेति पासयति वा B 1. उपावति वा Ca, omitting everything else. उपावति वृषारवाय स्वशब्दस्य प्रत्युत्तररूपेण चीचीशब्दकरिण उ० M 1. R agrees with M 1, but has शब्दकरिणे. The emendation शब्दकरिण seems to be required on account of प्रत्युत्तररूपेण. It may be वृषारवाय or वृषारवे or एवं, the reading of A seems to be meant for वृषारवोक्तस्व शब्दस्य.—l. 28. आघाटिभिरिव । आघाटयो घाटलिकाः ॥ आघाटिभिरिव आघाटया घाटलिकाः A. आघाटिरिव आघाटया घाटलिकाः B 1. अघाटिभिर्मरतक आघाट आघाटलिकः Ca.—P. 463. l. 3. (146, 3.) सर्जतीव रुजतीव Ca.—l. 4. अरस्ते चतं B 4 in marg. अस्ती । चतं A. C 2. अपेक्षितं Ca; deest in B 1. CB. अरस्ते चतं M 1. R. अपेक्षितं would be the easier reading; see also TBr. II. 5, 5, 7 (p. 624. ll. 13, 14).—l. 10. (146, 4.) The commentary is deficient in all the MSS. except Ca; but there, too, it is incorrect. A reads वर्तमानः त्वामाह्वयति तथा सायंकाले, B 1 वर्तमानः त्वमाह्वयति तथा सायंकाले. Ca gives निष्ठां गामन्विद्वन् स्वदीयं नमो अ्यते after आह्वयति; this I cannot restore. The commentary on TBr. II. 5, 5, 7 is far better.

P. 465. l. 29. (148, 2.) विशः प्रजाः ॥ विशः प्रभाः Ca. विशः जातः A. M 1. R. विश-जातः B 1.—P. 466. l. 6. (148, 3.) After स्वाम, the MSS. insert समुद्रा A. C 2. Ca. B 4. ससमुद्र B 1. स तु मः त्समुद्र CB.

P. 466. l. 31. (149.) अर्चत आर्षं ॥ अर्चतस्त्वार्षं A. C 2. अर्चतस्त्वार्षं Ca. आर्षं B 4. B 1. CB.—l. 32. अर्चन्हे० Anukr. अर्चतो हे० A. C 2. B 4. B 1. CB. अर्चतो हे० Ca. अर्चिनो हे० twice, Shadgurusishya, Ind. Off. MS. Taylor 1823. See verse 5.—P. 467. l. 11. (149, 1.) After शिष्यः, साची A. C 2. B 4 in marg.; lacuna in Ca. B 1. CB. सारथिः?—l. 32. (149, 3.) अतो हेतोः A. C 2. Ca. अतो हेतुभूतौ B 1. CB. हेतुभूतः B 4 sec. m. अतो हेतुभूतः M 1. R.—P. 468. l. 15. (149, 5.) वाजे अन्ने A. यागे अन्न Ca; lacuna in B 1.

P. 469. l. 18. (150, 4.) पुरस्तात् धृतो A. B 1. श्लाघिता (meant for श्लाघितो) Ca.—l. 20. विशेषणसाधेयस्यापि धनशब्दस्य ह्यंदसः समासः ॥ विशेषणस्यापि समासः A. विशेषेयस्यापि समासः C 2. विशेषेण साधेयस्यापि नशब्दस्य ह्यंदसः CB. B 1 adds समासः. विशेषेण साधेयस्यापि समासः B 4. विशे विशेषेण साधेयस्यापि धनशब्दस्य ह्यंदसः Ca.

P. 473. l. 18. (154, 1.) एके in the text, not एकः, which is the reading of P 2 only.—l. 24. यदावर्षांगिरसो ॥ यद[य marg.]र्षांगिरसो A. यदवर्षांगिरसोः B 1. यदवर्षांगिरसो Ca, where a whole leaf (from 153, 2 to 154, 3) is supplied by a modern hand. For the Sruti passages compare Âsv. Grihy. III. 3 and Sat. Br. XI, 5, 6.

P. 474. l. 22. (155.) द्वितीयातृतीये Ca. द्वितीया तृतीया A; lacuna in B 1. The same var. lect. in Anukr. M. p. 45.—P. 476. l. 1. (155, 5.) पर्यनेषत् पर्यनयत् ॥ पर्यनेषत् पर्यनयत् B 1. Ca. M 1. R. पर्यनेषत् पर्यनयत् A.

P. 476. l. 20 seq. (156, 3.) अङ्गि S 1. 2. 3. 4. P 3. P 4. P 8. अपि P 1 (where the last Adhyâya is written by a later hand, and unaccentuated). See RV. IX. 5, 10.—l. 23. अङ्गि ॥ अङ्गि Ca. अङ्गिः A. अङ्गि B 1.

P. 478. l. 3. (158.) The second Viniyoga, preserved in A and Ca, but in fragments only, had to be supplied from Rv. Bh. I. 27, 13.

P. 481. l. 21. (160, 4.) न is left out by Sâyana.—l. 24. (160, 5.) इंद्रो वा मुन इति ॥ इंद्रो देवामुन इति A. C 2. CB. M 1. R. इंद्रो देवामुना इति Ca; lacuna in B 1. B 4. See Âsv. II. 20, 3.

P. 482. l. 10. (161.) Instead of आतुरस्य the MSS. have आधितस्य A. Ca. C 2. CB. In B 1. B 4 the Viniyoga is left out.—l. 29. (161, 2.) प्रबलं करोमि स्यु शीतिबलनयोः A. प्रबलं करोमि स्यु शीतिबलनयोः Ca. बलं करोमि स्यु शीतिबलनयोः B 1.

P. 485. ll. 11 and 16. (163, 1.) उद्धारयामि ॥ उद्धारयामि A. B 1. M 1. R. उद्धारयामि Ca in l. 11. उद्धारयामि Ca in l. 16.—l. 13. कुवुकात् कुवुकात् ॥ कुवुकात् कुवुकात् A. कुवुकात् कुवुकात् C 2. कुवुकात् कुवुकाद् Ca. कुवुकात् B 1. B 4. CB.—l. 32. (163, 3.) मतस्त्री as masculine, clearly the kidneys, the form of which in man corresponds to the mango fruit. Is मतस्त्री different?

P. 488. l. 6. (165.) प्रायश्चित्तं ॥ प्रायश्चित्त Ca. प्रायश्चित्तमिदं M 1. R; lacuna in A and B 1. See Anukr. M. pp. 45, 223.—l. 29. (165, 3.) यद्वा deest in A. Ca; lacuna in B 1 from करोति to करोति.—अग्रत्यक्षिमिति, probably with प्रदेशे understood.

P. 489. l. 19. (166.) प्रयाणसमये etc. ॥ प्रयाणसमये निर्गमनाद्यं न एतत्सूचितं च । अथमं मा समानानामित्यभिक्रम[मि A pr. m.]मिति A. C 2. प्रयाणसमये निर्गह्न मार्गे जपेत् सूचितं च । अथमं मा समानानामित्यभिक्राममिति Ca. The other MSS. have no Viniyoga. One might conjecture something like प्रयाणसमये गृहमभिगच्छेत्तज्जपेत्. R has प्रयाणसमये निर्गमनाद्यमेतज्जपेत्.

P. 490. l. 30. (167.) वेति etc. A. Ca. In B 1 all after षोडशं सूक्तं is left out. See Anukr. M. p. 45; Aufrecht, Rig-veda, vol. ii. p. 505, m te 2.

P. 492. l. 12. (168, 1.) पृथिव्या भूमेः A. पृथिव्याः भूमेः B 1. Ca. The Pada MSS. read पृथिव्या. Cf. Rv. X. 70, 5.—l. 20. (168, 2.) Sâyana seems to have read स्वयुक् Ca. स्वयुक् A. C 2. स्वयुक् B 1. CB. B 4.—l. 30. (168, 3.) ईश इति B 1. ईश इति Ca. ईशत इति A. M 1. R.

P. 493. l. 20. (169, 1.) प्राणयित्रीः A. Ca. प्रीणयित्रीः B 1. Cf. Rv. Bh. X. 30, 14; l. 80, 4.

P. 495. l. 19. (170, 4.) धर्मकाले B 4. CB. धर्मकाले A. C 2. कर्मकाले Ca; deest in B 1.

P. 495. l. 31. (171, 2.) After तदभिप्रायेणेदमुक्तं, A. Ca and C 2 add a quotation, which I cannot find. श्रूयते हि तर्क्षेद्गो वनिरूपेण धनुज्यामनि रुद्रस्य लेव धनु राशिं शिर उत्पिपेव । स प्रवाग्वा भवदिति A. व्यामहि रुद्र स्य ले धं वे गुराशिं शिर उत्पिपेव etc. C 2. श्रूयते हि तर्क्षेद्गो वनिरूपेण धनुर्व्योमिहति तथा रुद्रस्य लेव धं करो तिः शिर उत्पिपेव स प्रवर्ग्या भवदिति Ca. The story is told in different Brāhmanas, but not in this form. We have it in the Sat. Br., at the beginning of the fourteenth book; in the Taittiriya-āranyaka, at the beginning of the fourth Prapāthaka, with the explanatory portion in the fifth Prapāthaka; also in the Tāndya-brāhmana VII. 5, 6; and Aitareya-brāhmana I. 18. I have restored the text conjecturally, but I feel doubtful about Rudra.

P. 498. l. 28. (174, 2.) The commentary to this verse is wanting in all our MSS. R gives the following commentary (on what authority?): हे राजन् सपत्नान् शत्रून् अभिवृत्तं अभितो गमयित्वा नोऽस्माकं या अरातयः अदानशीलाः प्रवाः संति ता अपि अभि तिष्ठ अभिमव पृतन्वतं पृतनाः सेना आत्मानमिच्छन्तं युयुत्सुं च अभि तिष्ठ पृतनाशब्दात्कचि कचध्वरपृतनस्त्रेयन्त-कोपः यच्च नोऽस्माभ्यमिरस्वति ईर्यति इरस ईर्यायां कंडादिः तमप्यधितिष्ठ यद्वा प्रहृती ब्रह्मण्यसतिरेवाचापि संबोध्यः ॥—P. 499. ll. 13 and 15. (174, 5.) एषां S 1. 2. 3. 4. P 3. P 4. P 8 (P 1 gives here no accents). एषां Aufrecht, Index Verborum of M 1.—ll. 16 to 18. अभूवं A (thrice), Ca (twice), अभुवं B 1 (thrice), Ca (once). See verse 4, and X. 159, 4

P. 500. l. 10. (175, 4.) सुवतु ॥ प्रसवतु 'a. प्रभुवतु A. प्रसुवतु B 1.

P. 500. l. 13. (176.) द्वितीया गायत्र्यादार्भवी Anukr. द्वितीय त्र्यादार्भवी A. द्वितीया गायत्र्यार्भवी भवति Ca. द्वितीयं गायत्र्यार्भवी M 1; deest in B 1.

P. 501. l. 30. (177, 1.) हृदा हृत्स्थेन । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दं ॥ चक्षुषे तता तस्य त्तो वषं A. हृत्स्थे त तातस्य त्तो व व C 2. हृदा हृत्स्थेन तास्या वा कब्दां । Ca. हृदा हृत्स्थेना तात्स्था । ता कब्दं B 1. हृत्स्थे तता रा तस्यात्ताच्छब्दं CB. हृदा हृत्स्थे तेनात्मना B 4 sec. m. See above, p. cxli.—P. 502. l. 3. वृत्तिज्ञानानां A. B 1. B 4. वृत्तिज्ञानानां C 2. दत्तिज्ञानानां CB; deest in Ca.—l. 18. (177, 2.) See Manu I. 21.

P. 502. l. 35. (178.) तार्क्ष्यपुत्रस्य A. Ca. C 2. B 4. B 1. CB. Cf. Shadgurusishya in Anukr. M. p. 165.—P. 503. l. 8. (178, 1.) On तार्क्ष्यं to गर्गादिः etc. see Preface to the Sixth Volume of the First Edition, above, p. cxl.—l. 18. इष्टप्रत्ययः ॥ इष्टप्रत्ययः A. इष्टप्रत्ययः C 2. B 4. B 1. CB. इष्टप्रत्ययः Ca. Sv. IV. 1, 5, 1, vol. i. p. 675, यजतेर्वा किरप्रत्ययः.

P. 504. l. 12. (179.) A reads शिविः, Ca शिविः, in B 1 the whole introduction is left out. Anukr. M. reads शिविः. Sāyana read रौहिदश्वः, Shadgurusishya रौहिदश्वः. See Anukr. M. pp. 165, 223.—दधिघर्मे ॥ दधिघर्मे Ca marg. दधिघर्मे Ca pr. m. A. M 1.—l. 17. (179, 1.) आसनादू° B 1. आसनदू° Ca. आ समंतादू° A. M 1. R.—l. 32. (179, 2.) अभिन्यासादितिः A. अभिन्या° B 1. अभिष्टुत्यासादितिः Ca.—P. 505. l. 8. (179, 3.) मध्यंदिने Ca. माध्यंदिने A. M 1. R.

P. 505. l. 11. (180.) ऐंद्र इति A. Ca; introduction left out in B 1. ऐंद्रिः Anukr. M.—l. 24. (180, 1.) ऐशब्दाच्च A. Ca; deest in B 1. See Kās. VI. 1, 176, 1; Rv. Bh. I. 79, 5; 92, 14; 95, 11; 116, 18.

P. 508. l. 4. (183.) अचः ॥ अंता अचः A. CB. अंता अचुः C 2. इत्याचर Ca. अचुः B 1. अचचः B 4 sec. m.

P. 509. l. 3. (184.) ०देवतं A. ०दे० B 1. Ca. M 1.—l. 11. (184, 1.) स्त्रावपातापप्रसवा ॥ स्त्रावपातापप्रसवा A. C 2. स्त्रावपातापप्रसवा Ca. स्त्रावपातप्रसवा B 4 sec. m. सावपातप्रसवा B 1. स्त्रावपातापप्रसवा CB. गर्भपातापप्रसवा M 1. R.

P. 513. l. 14. (189, 3.) सूर्यते सूर्यः सर्वत इत्यर्थः ॥ सूर्यते सूर्यं सवत इत्यर्थः A. C 2. सेवत इत्यर्थः Ca. सूर्यते सूर्यं सवत इत्यर्थः B 1. B 4. सूर्यं सवन इत्यर्थः CB.

P. 513. l. 18. (190.) ०त्वात्तादृग्यूप ॥ ०त्वात् अदृग्यूप A. C 2. ०त्वादृग्यूप Ca. ०त्वात् अदृग्यूप B 1. B 4. CB.—l. 27. (190, 1.) ०रूपापादानं ॥ ०रूपादानं A. B 1 pr. m. ०रूपाधारं B 1 sec. m. In B 1 the whole verse stands in the margin. Ca has मायाधिष्ठातृनात् अतं etc. R reads ०रूपादुपादानभूतात्.—P. 514. ll. 4 seqq. (190, 2 and 3.) From मिषतो in verse 2 to the end of the hymn, lacuna in A. Ca.

P. 514. l. 17. (191, 1.) अर्यस्वाम्याख्यायां A. B 1 pr. m. Ca. अर्यः स्वाम्याख्यां B 1 marg. Cf. Rv. Bh. I. 33, 3; 71, 3; 121, 15; III. 43, 2.—l. 19. After किंच there is खिन्नः A. C 2. खि न B 4. खिन्नः CB. खि नः B 1. It may have been meant for स त्वं, or तत्र स्थितोऽपि, as Ca reads किंच स्थितोपीडायाः पृ० etc

ऋग्वेदसंहिता

सायणाचार्यविरचितमाधवीयवेदार्थप्रकाशसहिता

शर्मण्यदेशोत्पन्नेनंगलगडदेशनिवासिना मोक्षमूलरभट्टेन संशोधिता

गोतीर्थाभिधाननगरे

विद्यामंदिरसंस्थानमुद्रायंचालये मुद्रिता

संवत् १९४९ वर्षे

॥ दशमं मंडलं ॥

॥ दशमं मंडलं ॥

दशमे मंडले द्वादशानुवाकाः । तत्र प्रथमानुवाके षोडश सूक्तानि । तत्राग्रे बृहन्निति सप्तमं प्रथमं सूक्तं । आप्त्यस्य त्रितस्यार्थं । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । मंडलादिपरिभाषयापिदेवता । तथा चानुक्रम्यते । अग्रे सप्त चित इति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्नशस्त्रयोरपिमेये क्रतौ वैष्टुमे कंदसीदमादीन्यष्ट सूक्तान्यष्टमस्यांत्वास्त्रिस्रो वर्जयित्वा । सूच्यते हि । अग्निं नयाये बृहन्नित्यष्टानामुत्तमादुत्तमास्त्रिस्र उद्वरेदिति वैष्टुमं । आ० ४. १३. इति । प्रातरनुवाकन्यायेन तस्यैव समान्नायस्य सहस्रावममोदेतोः शंसेत् । आ० ६. ५. इति च ॥ होमार्थं प्रणीत आहवनीये प्राग्वोमादुपशान्तिं ज्योतिष्मन्नुणकापिदेवताका काचिदिष्टिः । तत्राद्या याज्या । सूचितं च । इष्टि-रभिर्ज्योतिष्मान्वहण उदये शुचयस्तवाये बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थात् । आ० ३. १२. इति ॥ उपाकरणीत्सर्जन-योर्मंडलादिहोमेऽप्येषा । सूचमुदाहृतं ॥

अग्नें बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थान्निर्जगन्वान्तमसो ज्योतिषागात् ।

अग्निर्भानुना रुशता स्वंग आ जातो विश्वा सन्नान्यप्राः ॥ १ ॥

अग्ने । बृहन् । उषसां । ऊर्ध्वः । अस्थात् । निःऽजगन्वान् । तमसः । ज्योतिषा । आ । अगात् ।

अग्निः । भानुना । रुशता । सुऽअंगः । आ । जातः । विश्वा । सन्नानि । अप्राः ॥ १ ॥

बृहन्महानेपोऽपिद्वेषसामय उपसामुपर्युषःकाल ऊर्ध्वः प्रज्वलितः सञ्जालारूपेणास्थात् । तिष्ठति । तत-स्तमसः । रात्रिनामेतत् । रात्रेर्निर्जगन्वान्निर्गतः ॥ गमेः कृसाविडभावे रूपं ॥ निर्गतो निष्क्रान्तवान् सो ऽपिर्ज्योतिषा स्वीयेन तेजसा लक्षितः सन्नानात् । गार्हपत्याद्विहित्यमाण आहवनीयं प्रत्यागच्छति । अगंतरं स्वंगः शोभनज्वालावयवो जातः कर्मार्थं समुत्पन्न एषोऽपी दशता ॥ रोचतेर्ज्वलतिकर्मण इदं रूपं ॥ आरौच-माणेन । यद्वा । दशतिर्हिसार्थः । तमसां हिंसकेन । भानुना तेजसा विश्वा सन्नानि सर्वाँल्लोकान् यद्वा सन्नानि यज्ञगृहाख्याप्राः । आपूरयति ॥ प्रा पूरणे । तिङ्गां तिङ्को भवन्तीति तिपः सिवादेशः ॥ अच वाजसनेयकं । अग्ने बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थादित्ये ह्येष बृहन्नुषसामूर्ध्वस्तिष्ठति । निर्जगन्वान्तमसो ज्योतिषागादिति निर्जगन्वाजा-त्रेस्तमसो ज्योतिषेति । अग्निर्भानुना दशता स्वंग इत्यपिर्वा एष भानुना दशता स्वंग आ जातो विश्वा सन्नान्यप्रा इतीमे वै लोका विश्वा सन्नानि तानिष जात आपूरयति । शत० ६. ७. ३. १०. इति ॥

स जातो गर्भो असि रोदस्योरग्ने चारुर्विभृत ओषधीषु ।

चित्रः शिष्नुः परि तमाँस्यकून्म मातृभ्यो अधि कर्निक्रदन्नाः ॥ २ ॥

सः । जातः । गर्भः । असि । रोदस्योः । अग्ने । चारुः । विऽभृतः । ओषधीषु ।

चित्रः । शिष्नुः । परि । तमाँसि । अकून् । प्र । मातृऽभ्यः । अधि । कर्निक्रदत् । गाः ॥ २ ॥

हे अग्ने जात उत्पन्नश्चाहः कक्षाण्यरूप ओषधीष्वोषधिविकारेष्वरणीषु विभृतो विश्वेष्य मथित आहव-

नीयायात्मना विविधं द्वियमाण औषधीषु वर्तमानः स त्वं रोदस्योर्द्यावापृथिव्योर्गर्भोऽसि । गर्भो भवसि ।
अपिरूप आदित्यरूपश्चेति । किं च विष्विष्वर्णः काली कराली च मनोजवेत्यादिसप्तविद्भाभिर्गानाः
यद्वा चिचक्षायणीयः शिशुरोषधीनां शिशुरपिसमांस्तूनाचिवत्कृष्णाञ्छाबुंश्च परि भवसि । स्वतिसामि-
भवसि । स त्वं मातृभ्यो मातृभूताभ्य औषधीभ्यः । अधिः पंचम्यर्थयोतकः । ताभ्यः कनिक्कदत्युनःपुनः शब्दं
कुर्वन्त्र गाः । प्रगच्छसि । प्रजायसे ॥

विष्णुरित्था परममस्य विद्वाञ्जातो बृहन्नभि पाति तृतीयं ।

आसा यदस्य पयो अक्रत स्वं सचेतसो अभ्यर्चेत्यच ॥३॥

विष्णुः । इत्था । परमं । अस्य । विद्वान् । जातः । बृहन् । अभि । पाति । तृतीयं ।

आसा । यत् । अस्य । पयः । अक्रत । स्वं । सऽचेतसः । अभि । अर्चेति । अच ॥३॥

विद्वाञ्जानानो जातः प्रादुर्भूतो बृहन्नहाण विष्णुरित्येत्यमनेन प्रकारेण विष्णुर्द्यापनशीलो ज्ञानादिगुण-
युक्तोऽपिरस्य मे तृतीयं चयाणां पूरकं चितं मामभि पाति । अभिरचतु । एकतो द्वितस्त्रित इति चयो
बभूवुः । नि० ४. ६. । इति याज्ञिकोक्तं । किंचास्यापिः स्वमात्मीयं पय उदकमासास्त्रेण यथादाकृत कुर्वन्ति यज-
माना याचन्ति तदानीमचास्त्रिंशोके स्थिताः स्रोतारः सचेतसः समानमनस्का भूत्विनमभ्यर्चेति । अभिरुवन्ति ॥

अत उ त्वा पितृभृतो जनिचीरन्नावृधं प्रति चरन्त्यन्नैः ।

ता ई प्रत्येषि पुनरन्यरूपा असि त्वं विष्णु मानुषीषु होता ॥४॥

अतः । ऊं इति । त्वा । पितृभृतः । जनिचीः । अन्नऽवृधं । प्रति । चरन्ति । अन्नैः ।

ताः । ई । प्रति । एषि । पुनः । अन्यऽरूपाः । असि । त्वं । विष्णु । मानुषीषु । होता ॥४॥

हे अने अतः । ऊ इत्यवधारणे । अस्मादेव कारणात् पितृभृतः पितृनाम्नेन सर्वस्य जगतो धारयित्र्यः
पोषयित्र्यो वा जनिचीर्जनयित्र्य औषधयोऽन्नावृधमन्नस्य वर्धकं त्वा त्वामन्नेर्हेतुभिः प्रति चरन्ति । परिचरन्ति ।
अभिगच्छन्ति । ततस्त्वमीमेनास्ता औषधीः प्रत्येषि । प्रतिगच्छसि । पुनरन्यरूपा जीर्णा औषधीर्दावभूतस्त्वं
गच्छसि । किंच मानुषीषु मनुष्यजातिषु विषु प्रजासु । यद्वा । विस्वमिहोच्चादिक्रियास्वभिनिविशन्तीषु मानुषीषु
मनुष्यजातिषु । होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वासि । भवसि । मनुष्येषु स्थित इत्यर्थे ब्राह्मणं देवो
होष मर्त्येष्विति ॥

आतिथ्यायां स्विष्टकृतोऽनुवाक्या होतारमित्येषा । सूचितं च । होतारं चिचरथमध्वरस्य प्रप्रायमभिर्भर-
तस्य शृण्व इति संथाज्ये । आ० ४. ५. । इति ॥

होतारं चिचरथमध्वरस्य यज्ञस्ययज्ञस्य केतुं रुशंतं ।

प्रत्यर्धि देवस्यदेवस्य मूहा श्रिया त्वग्निमतिथिं जनानां ॥५॥

होतारं । चिचरथं । अध्वरस्यं । यज्ञस्यऽयज्ञस्य । केतुं । रुशंतं ।

प्रतिऽअर्धि । देवस्यऽदेवस्य । मूहा । श्रिया । तु । अग्निं । अतिथिं । जनानां ॥५॥

अध्वरस्य यज्ञस्य होतारमेतन्नामानमृत्विजं यद्वा होतारं देवानामाह्वातारं चिचरथं नानारूपरथमध्व-
रस्य रचोभिरहिंसितस्य यज्ञस्य सर्वस्य यज्ञस्य केतुं प्रज्ञापकं पताकास्थानीयं वा रुशंतं श्वेतवर्णं मूहा
स्वमहत्त्वेन देवस्य देवस्य सर्वेषां देवानामर्धिमिन्द्रं प्रति भवंतं । यत्सर्वेषामर्धिमिन्द्रं प्रतीति ब्राह्मणं । तादृशं
जनानां यजमानानामतिथिर्मतिथिचिचत्पूज्यमग्निं तु अग्निं श्रिया श्रियोऽर्थं वयं सुमः ॥

स तु वस्त्राण्यध पेशनानि वसानो अग्निर्नाभा पृथिव्याः ।

अरूषो जातः पदे इळायाः पुरोहितो राजन्यक्षीह देवान् ॥ ६ ॥

सः । तु । वस्त्राणि । अध । पेशनानि । वसानः । अग्निः । नाभा । पृथिव्याः ।

अरूषः । जातः । पदे । इळायाः । पुरःऽहितः । राजन् । यक्षि । इह । देवान् ॥ ६ ॥

हे राजन्दीप्यमानाग्नि वस्त्राणां दानि तेजांसि अधापि च पेशनानि तेषां तेजसां कार्ष्णशीकक्षा-
दीनि रूपाणि । यद्वा । अधानंतरं पेशनानि । पेश इति हिरण्यनाम । हिरण्यवद्विरण्यसङ्गानि भास्वराणि
तेजांसि । वसान आच्छादयन् पृथिव्या नामा नाभौ नाभिस्थानीय इळायास्तद् उत्तरवेद्यां । एतद्वा इळा-
यास्तद् यदुत्तरवेदीनाभिः । ऐ० ब्रा० १. २८. । इत्याद्यानात् । तस्यां जातः समुत्पन्नोऽरूष आरोचमानो
योऽग्निरेवंविधोऽसि स त्वं पुरोहितः पुरतो निहितः पूर्वस्थां दिश्राहवनीयायतने स्थापितः सन्निहास्मिन्ब्रह्म
देवानिन्द्रादीन्ब्रह्म । यज । पूजय ॥

आ हि द्यावापृथिवी अग्रे उभे सदा पुत्रो न मातरा ततंथ ।

प्र याह्यच्छोशतो यविष्ठाया वह सहस्येह देवान् ॥ ७ ॥

आ । हि । द्यावापृथिवी इति । अग्रे । उभे इति । सदा । पुत्रः । न । मातरा । ततंथ ।

प्र । याहि । अच्छ । उशतः । यविष्ठ । अथ । आ । वह । सहस्य । इह । देवान् ॥ ७ ॥

हे अग्रे त्वमुभे द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी सदा सर्वदा ततंथ । आतेनिथ । स्तितोभिर्विस्तारयसि खलु ॥
बभूव ततंथेति यलि निपातितः ॥ तत्र दृष्टांतः । पुत्रो न यथा पुत्रो मातरा मातापितरौ शीघ्रौ धनैस्तनोति
तद्वत् । किंच हे यविष्ठ युवतम स त्वमुशतः कामयमानान्कामिष्य प्र याहि । प्रकर्षणागच्छ । अधानंतरं
हे सहस्य सहसो बलस्य पुत्र हे अग्रे त्वमिहास्मदीये यज्ञे देवानिन्द्रादीना वह । प्रापय ॥ ॥ २९ ॥

पिप्रीहीति सप्तमं द्वितीयं सूक्तं । अथाद्याः पूर्ववत् । पिप्रीहीत्यनुक्रांतं ॥ मातरनुवाकान्निगद्योक्तः
सूक्तविनियोगः ॥ दर्शपूर्णमासयोराद्या स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । सूचितं च । अथ स्विष्टकृतः पिप्रीहि देवां उशतो
यविष्ठेननुवाक्या । आ० १. ६. । इति ॥

पिप्रीहि देवां उशतो यविष्ठ विद्वां ऋतूँर्ऋतुपते यजेह ।

ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्रे त्वं होतृणामस्यायजिष्ठः ॥ १ ॥

पिप्रीहि । देवान् । उशतः । यविष्ठ । विद्वान् । ऋतून् । ऋतुऽपते । यज । इह ।

ये । दैव्याः । ऋत्विजः । तेभिः । अग्रे । त्वं । होतृणां । असि । आऽयजिष्ठः ॥ १ ॥

हे यविष्ठ युवतमाग्ने उशतः स्तुतिः श्रोतुं कामयमानान्देवान्पिप्रीहि । हविर्भिः प्रीणय । हे ऋतुपते
ऋतूनां देवयागकालानां स्वामिन्नाग्ने ऋतून्वागकालान्विद्वाज्जानानस्त्वमिहास्मिन्ब्रह्म तान्वज । पूजय । किंच हे
अग्ने दैव्या देवेषु भवाः अपिहीतास्मिन्नावधर्यु त्वष्टापीडिष्य उपवक्ता । तै० आ० ३. ३. । इत्यपीता य ऋत्विजः
सन्ति तेभिः सह देवान्वज । यद्वा । दैव्या देवेषु भवा ऋत्विज आश्रयायनेनोक्तायं द्रमा ब्रह्मादिद्वौऽध्वर्युः
पर्यव्य उन्नातेति । आ० गृ० १. २३. ८-९. । तैः सह यज । यस्मात्त्वं होतृणां मध्य आयजिष्ठ आभिमुख्येन देवानां
यष्टतमोऽसि भवसि ॥

वेषि होचमुत पोचं जनानां मंधातासि द्रविणोदा ऋतावा ।

स्वाहा वयं कृणवामा हवींषि देवो देवान्यजत्वग्निर्हन् ॥ २ ॥

वेधि । होचं । उत । पोचं । जनानां । मंधाता । असि । द्रविणः ऽदाः । ऋतु ऽवा ।
स्वाहा । वयं । कृण्वाम । हवींषि । देवः । देवान् । यजतु । अग्निः । अर्हन् ॥ २ ॥

हे अग्ने जनानां यजमानार्थं होचं होतुः कर्म तेन क्रियमाणं सोचं वेधि । कामयसे । उतापि च पोचं
पोतुः कर्म तेन क्रियमाणं सुतिं कामयसे । किंच मंधाता मेधाव्यूतवा सत्यवांस्त्वं द्रविणोदा असि । धनस्य
प्रदाता भवसि । अथ परोषकृतः । वयं देवेभ्यो हवींषि स्वाहा कृण्वाम । स्वाहा करवाम । प्रयच्छाम ।
ततो देवो दीप्यमानो ऽर्हन् प्रशंसो यजमानयोग्यो वापिर्देवान्यजतु । तैर्हविर्भिः पूजयतु ॥

दर्शपूर्णमासातिपत्त्यादौ निमित्ते पाथिकृतीष्टिः कर्तव्या । तथा देवानामित्येषा याज्या । सूचितं च ।
वेत्या हि वेधो अध्वन आ देवानामपि पंथामगन्म । आ० ३. १०. । इति ॥ प्रायणीयायामथेषिव याज्योदयनी-
यायां सेवानुवाक्या । सूचितं च । अग्ने नय सुपथा राये अस्माना देवानामपि पंथामगन्म । आ० ४. ३. । इति ।
विपरीताश्च याज्यानुवाक्या इति ॥

आ देवानामपि पंथामगन्म यच्छक्रवाम तदनु प्रवोळ्हुं ।

अग्निर्विद्वान्स यजात्सेदु होता सो अध्वरान्स ऋतून्कल्पयाति ॥ ३ ॥

आ । देवानां । अग्निं । पंथां । अगन्म । यत् । शक्रवाम । तत् । अनु । प्र ऽवोळ्हुं ।

अग्निः । विद्वान् । सः । यजात् । सः । इत् । ऊं इति । होता । सः । अध्वरान् । सः ।

ऋतून् । कल्पयाति ॥ ३ ॥

देवानां देवलोकादिगमनसाधनं देवानां स्वभूतं पंथां पंथानं तमपि वैदिकमार्गे वयमागन्म । आगतवन्तो
भवेम । येन देवान्प्राप्नुमः । तथा वयं यत्कर्मानुष्ठानं शक्नुवाम शक्नुमः समर्था भवामः तत्कर्मानुक्रमेण प्रवोळ्हुं
प्रकर्षेण वोढुं समाप्तिं प्रापयितुं समर्था भवेम । अनंतरं विद्वांसं पंथानं जानानः सोऽग्निर्यजात् । देवान्यजतु ।
सेदु स एव खलु होता मनुष्याणां होमनिष्पादकः । ततः स एवाग्निरध्वरान्यज्ञान् किंचित्तून् कालान्कल्पयाति ।
कल्पयतु । करोतु ॥

व्रतातिपत्तौ व्रतपतीष्टिः कर्तव्या । तच्च यज्ञो वयमित्येषा याज्या । सूचितं च । स्वमये व्रतया असि यज्ञो
वयं प्रमिनाम व्रतानि । आ० ३. १३. । इति ॥

यज्ञो वयं प्रमिनाम व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः ।

अग्निष्टद्विष्टमा पृणति विद्वान्येभिर्देवाँ ऋतुभिः कल्पयाति ॥ ४ ॥

यत् । वः । वयं । प्र ऽमिनाम । व्रतानि । विदुषां । देवाः । अविदुः ऽतरासः ।

अग्निः । तत् । विष्टं । आ । पृणति । विद्वान् । येभिः । देवान् । ऋतु ऽभिः । कल्पयाति ॥ ४ ॥

हे देवाः अविदुष्टरासोऽविदुष्टरा अत्यंतमजानंतो वयं युष्माकं यत् यत्किंचित्प्रतानि कर्माणि विदुषां
भवतां जानतामेव प्रमिनाम प्रहंसितवन्तः । भवत्सु जानत्सु नित्यनैमित्तिककर्माणि विलोपितवन्त इत्यर्थः ।
विद्वानेतत्सर्वं जानानोऽग्निः स्वष्टकृत्तद्विष्टं सर्वं कर्मजातमा पृणति । आपूरयतु । फलसहितं करोत्वित्यर्थः ।
केनापूरयतु तच्चाह । येभिर्ऋतुभिर्द्यागयोन्धिः कालीर्देवान्कल्पयाति कल्पयति कर्मागभावाय समर्थयति
तेरापूरयतु ॥

यत्पाकचा मनसा दीनदक्षा न यज्ञस्य मन्वते मर्यासः ।

अग्निष्टद्वोतां ऋतुविद्विजानन्यजिष्टो देवाँ ऋतुशो यजाति ॥ ५ ॥

यत् । पा॒कऽ॒वा । मन॑सा । दी॒नऽद॑क्षाः । न । य॒ज्ञस्य॑ । म॒न्वते॑ । म॒र्यासः॑ ।

अ॒ग्निः । तत् । हो॒ता । क्र॒तुऽ॒वित् । वि॒ज्जान॑न् । यजि॑ष्ठः । दे॒वान् । क्र॒तुऽ॒शः । य॒जा॒ति ॥ ५ ॥

दीनदक्षा दीनबला दीनोत्साहा वा मर्यासो मर्या मनुष्या ऋत्विजः पाकवा पाकेन ॥ ब्रह्मस्यहयाद-
स्यादपि तृतीयार्थे चाप्रत्ययः ॥ पाकेन पक्तयेन विशिष्टज्ञानरहितेनात्येन वा मनसा युक्ताः संतो यज्ञसंबन्धि
यत्कर्म न मन्वते न जानन्ति तत्कर्म विजानन् होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा क्रतुवित् कर्मविष-
जिष्ठो देवानामतिशयेन यष्टा सोऽग्निः स्विष्टकृदुश ऋतावृतां स्वे स्वे धानयोग्ये काले देवान्यजाति ।
यजतु । हविर्भिः पूजयतु ॥

विश्वे॑षां ह्य॒ध्वरा॑णाम॒नीकं॑ चि॒त्रं के॒तुं जनि॑ता त्वा ज॒जान॑ ।

स आ य॑जस्व नृ॒वती॑रनु॒क्षाः स्या॒र्हा इषः॑ स्तु॒मती॑र्वि॒श्वज॑न्याः ॥ ६ ॥

विश्वे॑षां । हि । अ॒ध्वरा॑णां । अ॒नीकं॑ । चि॒त्रं । के॒तुं । जनि॑ता । त्वा । ज॒जान॑ ।

सः । आ । य॒जस्व । नृ॒वतीः॑ । अ॒नु । क्षाः । स्या॒र्हाः । इषः॑ । स्तु॒मतीः॑ । वि॒श्वऽज॑न्याः ॥ ६ ॥

हे अग्ने विश्वेषां सर्वेषामध्वराणां यज्ञानामनीकं सुखं प्रधानं चित्रं चायनीयं नानारूपं केतुं प्रज्ञापकं
त्वा त्वां जनिता जनयिता प्रजापतिर्यजमानो वा जजान । जनयामास । उत्पादितः स त्वं नृवतीर्दासादि-
युक्ताः जाः । पृथिवीनामेतत् । जयत्यत्रेति चा भूमिः । अन्वा यजस्व । अनुप्रयच्छ । यद्वा । नृवतीर्गृभिः
संस्कृतानि वा अनु पृथिवीं वेदिलक्षणामनुगतानि वेद्यामासादितानि स्यार्हाः स्मृणीयानि शुमतीः
सुतिर्बलक्षणशब्दवति विश्वजन्याः सर्वजनहितानि वृथ्यन्नहेतुत्वात् तानीषोऽज्ञानि हविर्लक्षणानि यजस्व ।
देवेभ्यः प्रयच्छ ॥

यं त्वा॒ द्यावा॑पृथि॒वी यं त्वा॑प॒स्वष्टा॒ यं त्वा॑ सु॒जनि॑मा ज॒जान॑ ।

पंथा॑म॒नु प्रवि॑द्धान्पितृ॒याणं॑ द्यु॒मद॑ग्ने स॒मिधा॑नो वि भा॒हि ॥ ७ ॥

यं । त्वा॒ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । यं । त्वा॒ । आपः॑ । त्वष्टा॑ । यं । त्वा॒ । सु॒जनि॑मा । ज॒जान॑ ।

पंथां॑ । अ॒नु । प्र॒ऽवि॒द्धान् । पि॒तृ॒ऽयानं॑ । द्यु॒ऽमत् । अ॒ग्ने । सं॒ऽइ॒धानः॑ । वि । भा॒हि ॥ ७ ॥

हे अग्ने यं त्वा त्वां द्यावापृथिवी जनितवत्यौ आदित्यात्मनाग्न्यात्मना वा । तथा यं त्वामापो मेघोदर-
गता विद्युदात्मना स्थितं जनितवत्यः । यद्वा । आप इत्यंतरिक्षनाम । द्यावापृथिवी अंतरिक्षं त्रैमे चर्यो लोका यं
त्वामजीजनन् । किंच सुजनिमा शोभनजननस्त्वष्टा प्रजापतिर्यं त्वां जजान जनयामास हे अग्ने पितृयाणं
पितरो येन मार्गेण गच्छन्ति तं पंथां हविर्वहनमार्गमनु प्रविद्धान् प्रजानंस्त्वं समिधानः समिध्यमानः सन्
द्युमदीप्तिपुक्तं यथा भवति तथा वि भाहि । विशेषेण दीप्यसे ॥ ३० ॥

इनो राजन्निति सप्तमं तृतीयं सूक्तं । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । इन इत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोक्तो
विनियोगः ॥

इ॒नो रा॑जन्न॒रतिः॑ स॒मिद्धो॑ रौ॒द्रो द॑क्षा॒य सु॒षुमाँ॑ अ॒दर्शि॑ ।

चि॒कि॒चि भा॑ति भा॒सा बृ॑ह॒तासि॑क्रीमेति॒ रु॒शंती॑म॒पाज॑न् ॥ १ ॥

इ॒नः । रा॒जन् । अ॒रतिः॑ । सं॒ऽइ॒द्धः । रौ॒द्रः । द॑क्षा॒य । सु॒सु॒ऽमान् । अ॒दर्शि॑ ।

चि॒कि॒त् । वि । भा॒ति । भा॒सा । बृ॒ह॒ता । अ॒सि॒क्री॑ । ए॒ति । रु॒शंती॑ । अ॒प॒ऽअ॒ज॑न् ॥ १ ॥

हे राजन्दीप्यमानाये त्वमिह ईश्वरः सर्वस्य भवसि । अथ परोक्षः । अरतिर्हविरादाय देवाप्रति जंता समिद्धः संदीप्तो रौद्रः शत्रूणां भयंकरः सुषुमान् । औषध्यात्मना स्थितोऽयुः सुष्ठु सुयत इति सुष्ठुः सोमः । तेन तद्वान् शोभनप्रसवो वा सोऽभिर्दिषाय यजमानानां धनादिवृद्धार्थमदर्शि । सर्वैर्वृद्धते । किं चिन्ति सर्वं जानानोऽभिर्वि भाति । विशेषेण दीप्यते । तथा बृहता महता मासा तेजसा ज्वालालक्षणेनासिद्धीं राशिमेति । सायंहोमसिद्धार्थमेव गच्छति । किं कुर्वन् । दशतीं श्वेतवर्णा दीप्तिमपाजत्रपगमयन्नाचं गच्छति । सामर्घ्या-
द्राचं परित्यजन्नुषसं प्रातर्होमसिद्धार्थं गच्छतीत्यर्थो लक्ष्यते ॥

कृष्णां यदेनीमभि वर्षसा भूज्जनयन्योषां बृहतः पितुर्जा ।

ऊर्ध्वं भानुं सूर्यस्य स्तभायन् दिवो वसुभिररतिर्वि भाति ॥ २ ॥

कृष्णां । यत् । एनीं । अभि । वर्षसा । भूत् । जनयन् । योषां । बृहतः । पितुः । जां ।

ऊर्ध्वं । भानुं । सूर्यस्य । स्तभायन् । दिवः । वसुऽभिः । अरतिः । वि । भाति ॥ २ ॥

सोऽप्रियंषदा कृष्णां कृष्णवर्णामिनीं गच्छंतीं राचिं वर्षसात्मीयेन ज्वालालक्षणेन रूपेणाभि भूत अभि-
भवति । किं कुर्वन् । बृहतो महतः पितुः सर्वस्य जगतः पालयितुः पितृभूताद्वादित्याज्जां वायमानां योषामुषसं
जनयन्नभिव्यञ्जयन् । तदानीमरतिर्गमनशीलोऽभिर्दिवो बुलोकस्य वसुभिर्वीसयितुमिराच्छादकैः संधुचणसम-
र्थैरात्मीयिस्तेजोभिः सूर्यस्य भानुं दीप्तिमूर्ध्वमुपरिष्ठात् स्तभायन् स्तंभयन् वि भाति । विशेषेण दीप्यते ॥

भद्रो भद्रया सचमान आगात्स्वसारं जारो अभ्येति पश्चात् ।

सुप्रकेतैर्द्युभिरग्निर्वितिष्ठन् रुशं द्विर्वर्णैरभि राममस्यात् ॥ ३ ॥

भद्रः । भद्रया । सचमानः । आ । अगात् । स्वसारं । जारः । अभि । एति । पश्चात् ।

सुऽप्रकेतैः । द्युऽभिः । अग्निः । विऽतिष्ठन् । रुशं । द्विः । वर्णैः । अभि । रामं । अस्यात् ॥ ३ ॥

भद्रो भजनीयः कल्याणो भद्रया भजनीयया दीप्त्योषसा वा सचमानः सेव्यमानः संगच्छमानो वापि-
रामात् । आजगाम । गार्हपत्यादाहवनीयमागच्छति । ततः पश्चाज्जारो जरयिता शत्रूणां सोऽग्निः स्वसारं
स्वयंसारिणीं भगिनीं वागतामुषसमभ्येति । अभिगच्छति । तथा सुप्रकेतैः सुप्रज्ञैर्द्युभिर्दीप्तिस्तेजोभिः सह
वितिष्ठन् सर्वतो वर्तमानः सोऽग्नी दशद्विः श्वेतैर्वर्णैर्वारकैरात्मीयिस्तेजोभी रामं कृष्णं शर्वरं तमोऽभ्यस्यात् ।
सायंहोमकालेऽभिभूय तिष्ठति ॥

अस्य यामासो बृहतो न वमूनिंधाना अग्नेः सख्युः शिवस्य ।

ईद्मस्य वृष्णां बृहतः स्वासो भामासो यामन्नक्तवश्चिकिचे ॥ ४ ॥

अस्य । यामासः । बृहतः । न । वमून् । इंधानाः । अग्नेः । सख्युः । शिवस्य ।

ईद्मस्य । वृष्णाः । बृहतः । सुऽआसः । भामासः । यामन् । अक्तवः । चिकिचे ॥ ४ ॥

बृहतो महतोऽस्यापिः संबन्धिन इंधाना दीप्यमाना यामासः । यांति गच्छंतीति यामा रश्मयः । न
वमून् कृतिकारिणो जनान्न बाधन्ते । किंतु सख्युः सुखस्रोतुत्वयष्टयष्टयत्वलक्षणेन सख्येन सखिभूतस्य शिवस्य
कल्याणस्य भक्तानां सुखकरस्थिद्वयस्य स्रोतव्यस्य वृष्णाः कामाणां वर्षितुर्वृहतो महतः स्वासः शोभनास्यस्यास्यापिः
स्वभूता अक्तवसमांस्त्वजंतोऽपगमयन्त आऊतिभिः संगता वा भामासः ॥ माम क्रोधे ॥ तीक्ष्णा अप्रसह्या
रश्मयो यामन् । यांति देवाप्रति तर्पणाय यांति देवा एतं प्रत्यंगमावायेति यामा यज्ञः । तत्किंचिकिचे ।
सर्वतो अक्षिरे । प्रथिता अभुवन् ॥

स्वना न यस्य भामासः पर्वते रोचमानस्य बृहतः सुदिवः ।

ज्येष्ठेभिर्यस्तेजिष्ठैः क्रीळुमन्निर्वर्षिष्ठेभिर्भानुभिर्नक्षति द्यां ॥ ५ ॥

स्वनाः । न । यस्य । भामासः । पर्वते । रोचमानस्य । बृहतः । सुदिवः ।

ज्येष्ठेभिः । यः । तेजिष्ठैः । क्रीळुमत्सभिः । वर्षिष्ठेभिः । भानुसभिः । नक्षति । द्यां ॥ ५ ॥

रोचमानस्य दीप्यमानस्य बृहतो महतः सुदिवः शोभनदीप्तेषां यस्यापिः स्वभूता भामासः ॥ भा दीप्ती ॥ दीप्ता रश्मयः स्वना न स्वन्तो महत इव पर्वते सर्वतः शब्दं कुर्वन्तो गच्छन्ति । किंच योऽपिज्येष्ठेभिरत्यंतं प्रशस्तीक्ष्णैस्तेजस्वितमैः क्रीळुमन्निः क्रीडनवन्निर्वर्षिष्ठेभिर्वृद्धतमैर्भानुभिरात्मीयैस्तेजोभिर्द्यां युक्तोक्तं गच्छति । आभीतीति । स त्वं देवानामवहेत्युत्तरेण संबधः ॥

अस्य शुष्मासो ददृशानपवेर्जेहमानस्य स्वनयन्नियुद्धिः ।

प्रत्नेभिर्यो रश्नद्देवतमो वि रेभद्भिररतिर्भाति विभ्वा ॥ ६ ॥

अस्य । शुष्मासः । ददृशाच्चऽपवेः । जेहमानस्य । स्वनयन् । नियुत्सभिः ।

प्रत्नेभिः । यः । रश्नत्सभिः । देवत्तमः । वि । रेभत्सभिः । अरतिः । भाति । विऽभ्वा ॥ ६ ॥

ददृशानपवेर्दर्शनीयज्वालापिः । यद्वा । पविर्वन्न आयुधं । दृश्यमानायुधस्य । जेहमानस्य । जेहतिर्गतिकर्मा । हविरादाय देवान्प्रति गच्छतोऽस्यापिः स्वभूताः शुष्मासः शोषका नियुद्धिः । नियुतो वायोरिति वायोरश्वा नियुतः । तद्युक्तेर्वायुभिः संयुक्ता रश्मयः स्वनयन् । शब्दायते । किंच देवतमो देवानां मुख्योऽरतिर्गता विभ्वा विभवनशीलो महान् योऽपिः प्रत्नेभिः पुराणि वृश्निः श्वेतवर्णै रेभद्भिः शब्दायमानैस्तेजोभिर्वि भाति विविधं दीप्यते ॥

स आ वक्षि महि न आ च सत्ति दिवस्पृथिव्योररतिर्युवत्योः ।

अग्निः सुतुकः सुतुकेभिरश्चै रभस्वद्भी रभस्वाँ एह गम्याः ॥ ७ ॥

सः । आ । वक्षि । महि । नः । आ । च । सत्ति । दिवःपृथिव्योः । अरतिः । युवत्योः ।

अग्निः । सुत्तुकः । सुत्तुकेभिः । अश्चैः । रभस्वत्सभिः । रभस्वान् । आ । इह । गम्याः ॥ ७ ॥

हे अग्नि स तादृशस्त्वं नोऽस्मादीये यक्षि महि महान् देवाना वक्षि । आवह । प्रापय । किंच युवत्योः परस्परं मिश्रितयोस्तदृशोर्वा दिवस्पृथिव्योर्वावापृथिव्योर्मध्येऽरतिरपिः सूर्यात्मना गता त्वमा सत्ति । अस्माकं यक्षमासीद् । तथा सुतुकः । तुकिर्गत्यर्थः । सुगमः स्तोतृभिर्यष्टृभिश्च सुखेन प्राप्तव्यो रभस्वान्वेगवानपि-
रंगनादिगुणयुक्तस्त्वं सुतुकेभिः सुगमै रभस्वन्निर्वेगवन्निरश्चै रोहिदाखीः सहेहास्मादीये यक्ष आ गम्याः । आगच्छ ॥ ॥ ३१ ॥

प्र त इति सप्तमं चतुर्थं सूक्तं । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । प्र त इत्यनुक्तांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोद्धतो विनियोगः ॥

प्र ते यक्षि प्र त इयमि मन्म भुवो यथा वंद्यो नो हवेषु ।

धन्वन्निव प्रपा असि त्वमग्न इयक्षवे पूरवे प्रत्न राजन् ॥ १ ॥

प्र । ते । यक्षि । प्र । ते । इयमि । मन्म । भुवः । यथा । वंद्यः । नः । हवेषु ।

धन्वन्ऽइव । प्रऽपा । असि । त्वं । अग्ने । इयक्षवे । पूरवे । प्रत्न । राजन् ॥ १ ॥

हे अग्ने ते तुभ्यं हविः प्र यच्च । प्रयच्छामि । यजिर्दानार्थः । तथा मय्य मननीयां स्तुतिं ते त्वहर्षं प्रेषयामि । प्रेरयामि । प्रोक्षारयामि । वंशः सर्वैर्वदनीयस्त्वं नोऽस्मदीयेषु हवेषु देवाङ्गणेषु यथा त्वं संगीहितो भुवः भवसि तथा हविः प्रयच्छामि स्तौमि च । हे प्रत्न पुराण राजन् सर्वस्य जगतः स्वामिन् हे अग्ने स त्वमियच्च ये यष्टुमिच्छते पूरवे । पूरुरिति मनुष्यनाम । मनुष्याय यजमानाय हविर्भिर्देवाभूपुरयिचे जनाय धन्वन्निव प्रपासि । यथा धन्वन् धन्वनि मरौ निबृदकप्रदेशे प्रपा । प्रपिबन्त्यचेति प्रपा । सा यथोदकप्रदानेन अग्नेभ्यः सुखदा भवति एवं त्वं धनदानेन तस्मै सुखदाता भवसि ॥

यं त्वा जनासो अभि संचरंति गावं उष्णमिव व्रजं यविष्ठ ।

दूतो देवानामसि मर्त्यानामंतर्महान् चरसि रोचनेन ॥२॥

यं । त्वा । जनासः । अभि । संचरंति । गावं । उष्णं । इव । व्रजं । यविष्ठ ।

दूतः । देवानां । असि । मर्त्यानां । अंतः । महान् । चरसि । रोचनेन ॥२॥

हे यविष्ठ युवतमाग्ने यं त्वा त्वां जनासो जना यजमानाः फलप्राप्त्यर्थमभि संचरंति अभितः परिचरंति सेवते । तच्च दृष्टान्तः । गाव उष्णमिव यथा गावः शीताती उष्णं शीतजनितदुःखापनोदनार्थमुष्णं व्रजं गोष्ठमभि गच्छंति तद्वत् । स त्वं देवानामिन्द्रादीनां मर्त्यानां मनुष्याणां च दूतोऽसि हविःप्रापणद्वारा । ततो महास्त्वमंतर्बावापृथिव्योर्मध्ये हवींषादाय रोचनेनांतरिक्षेण लोकैः चरसि । गच्छसि । तं त्वां शुभ हति शेषः ॥

शिष्टुं न त्वा जेन्यं वर्धयंती माता बिभर्ति सचनस्यमाना ।

धनोरधि प्रवता यासि हर्यञ्जिगीषसे पशुरिवावसृष्टः ॥३॥

शिष्टुं । न । त्वा । जेन्यं । वर्धयंती । माता । बिभर्ति । सचनस्यमाना ।

धनोः । अधि । प्रवता । यासि । हर्यन् । जिगीषसे । पशुः । इव । अवसृष्टः ॥३॥

हे अग्ने जेन्यं जयशीलं त्वा त्वां शिष्टुं न पुत्रमिव वर्धयंती पोषयंती माता पृथिवी सचनस्यमाना संपर्कमिच्छती सती बिभर्ति । धारयति । स त्वं हर्यन् कामयमानस्तस्मिन्लोके धनोरधि । अधिः सप्तम्यर्थ-द्योतकः । अंतरिक्षात्प्रवता प्रवशेन मार्गेण यासि । यज्ञं प्रत्यागच्छसि । किंच त्वमवसृष्टो यष्टुभिर्हविरादाय जिगीषसे । देवान्प्रति गंतुमिच्छसि । कथमिव । पशुरिव यथा विमुक्तः पशुर्गोष्ठं प्रत्यागच्छति तद्वत् ॥

मूरा अमूर न वयं चिकित्वो महित्वमग्ने त्वमंग वित्से ।

शये वव्रिश्चरति जिह्यादनेरिह्यते युवतिं विशपतिः सन् ॥४॥

मूराः । अमूर । न । वयं । चिकित्वः । महिऽत्वं । अग्ने । त्वं । अंग । वित्से ।

शये । वव्रिः । चरति । जिह्या । अदन् । रेरिह्यते । युवतिं । विशपतिः । सन् ॥४॥

हे अमूरामूढ अत एव चिकित्वश्चेतनवन् हे अग्ने मूरा मूढा वयं तव माहात्म्यं न जानीमः । किंतु हे अग्ने त्वमंग । अग्नेति निपात एवार्थः । त्वमेव तव महित्वं माहात्म्यं वित्से । जानासि । त्वत्तः कोऽन्यो वेदितुमर्हति । किंच वव्रिर्जीर्णं औषधीसंगः शये । शेति । तिष्ठति । यद्वा । वव्रिरिति रूपनाम सामर्थ्याच्चांत-र्णोत्तमत्वर्थं द्रष्टव्यं । आहवनीयाख्येन रूपेण रूपवाञ्शये । चरति । अथ जिह्या ज्वालाख्ययादग्निर्वीषि भक्षयंश्चरति ॥ वाक्यभेदादनिघातः ॥ किंच विशपतिर्विशं स्वामी सप्तपिथुवतिमात्मनो निअयिषीमाञ्जतिं दीर्घप्रवृत्तया ज्वालाया जिह्या रेरिह्यते । अत्यर्थं लेडि । आस्वादयति ॥ लिह आस्वादेन । यकि रूपं ॥ यद्वा । सोऽपिथुवतिं तद्वर्णी जीर्णीषधिकां पृथिवीमास्वादयति ॥

कूचिज्जायते सनयासु नव्यो वने तस्थौ पलितो धूमकेतुः ।

अस्त्रातापो वृषभो न प्र वेति सचेतसो यं प्रणयंत मर्ताः ॥ ५ ॥

कूऽचित् । जायते । सनयासु । नव्यः । वने । तस्थौ । पलितः । धूमऽकेतुः ।

अस्त्राता । आपः । वृषभः । न । प्र । वेति । सऽचेतसः । यं । प्रऽनयंत । मर्ताः ॥ ५ ॥

नव्यो नवतरः सुखो वापिः कूचित् कृषिप्रदेशे जायते । कुच । सनयासु पुराणीषु जीर्णस्वोवधी-
ष्वरस्त्रोः । तथा पलितः पालयिता श्वेतवर्णो धूमकेतुर्धूमप्रज्ञानोऽपिर्वने सर्वस्त्ररस्त्रे तस्थौ । तिष्ठति । यद्वा ।
वन उदके मेघगते विबुदात्मना तिष्ठति च । अस्त्राता स्नानमकुर्वन्नपेक्षितस्नानः सर्वदाशुद्धः सोऽपिरापः ॥
सुख्यात्मयः ॥ अप उदकानि शान्त्यर्थं प्र वेति । प्रगच्छति । तच्च वृष्टांतः । वृषभो न यथा वृषमसृष्णोपशमना-
र्थमरस्त्रमध्यस्थान्युदकानि प्रगच्छति तद्वत् । मर्ता मनुष्या ऋत्विजः सचेतसः समानमनस्काः समानप्रज्ञानाः
संतो यमपि प्रणयंत हविर्भिः प्रीणयन्ति ॥

तनूत्यजेव तस्करा वनगू रशनाभिर्दशभिर्भ्यधीतां ।

इयं ते अग्ने नव्यसी मनीषा युष्ट्वा रथं न शुचयन्त्रिरंगैः ॥ ६ ॥

तनूत्यजाऽऽव । तस्करा । वनगू इति । रशनाभिः । दशऽभिः । अभि । अधीतां ।

इयं । ते । अग्ने । नव्यसी । मनीषा । युष्ट्वा । रथं । न । शुचयन्तऽभिः । अंगैः ॥ ६ ॥

हे अग्ने वनगू वनगामिनी तनूत्यजा चीर्ये मर्तुं कृतनिश्चयी धृष्टौ तस्करा तस्करौ यथा पथिकं मोषणार्थं
रज्ज्वा बद्धाकृष्य च कृषिप्रदेशे स्थापयतः तद्वत् । तथा यास्कः । तनूत्यक् तनूत्यक्ता वनगू वनगामिनावधि-
मंथनी बाहू तस्कराभ्यामुपमिमीते । नि० ३. १४. । इत्यादि । अधीतां ॥ दधातेर्बुद्धिं सिचो लुकि च्छंदस्यु-
भयथेति तस आर्धधातुकत्वेन कृत्वाहुमाख्येतोकारः ॥ ततो हे अग्ने ते त्वदर्थं नव्यसी नवतरेयं मनीषा
सुतिर्मया क्रियते । एतच्छ्रुत्वा शुचयन्त्रिः सर्वे प्रकाशयन्त्रिरात्मीयैरंगैस्त्रिजोभिरात्मानं मदीयं यज्ञं प्रति
युज्यते । योजय । कथमिव । रथं न यथा रथमग्निः संयोजयन्ति तद्वत् ॥

उत्वासंभरणीयेष्टावपेर्ब्रह्मण्यतो याज्या ब्रह्म च त इत्येवा । सूचितं च । ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्च
पुरुषमपि पुरुषा त्वाया । आ० ४. १. । इति ॥

ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्चेयं च गीः सदमिद्वर्धनी भूत् ।

रक्षा णो अग्ने तनयानि तोका रक्षोत नस्तन्वोऽप्रयुच्छन् ॥ ७ ॥

ब्रह्म । च । ते । जातऽवेदः । नमः । च । इयं । च । गीः । सद । इत् । वर्धनी । भूत् ।

रक्ष । नः । अग्ने । तनयानि । तोका । रक्ष । उत । नः । तन्वः । अप्रऽयुच्छन् ॥ ७ ॥

हे जातवेदो जातप्रज्ञापि ते त्वदर्थं ब्रह्मास्माभिर्दीयमाणं हवीरूपमन्नं वर्धनी वर्धनं भूत् । भवतु । तथा
नमो नमस्कारश्च किंचेयमिदानींक्रियमाणेषा सुतिः सदमित् सदैव वर्धनी वर्धयिषी भूत् । भवतु । तस्माच्च
अग्ने नोऽस्माकं तनयानि पुत्रांस्तोका पीत्रांश्च रक्ष । पालय । उतापि चाप्रयुच्छन्नप्रमाणंस्त्वं नोऽस्माकं तन्वो
ऽगानि रक्ष ॥ ॥ ३२ ॥

एकः समुद्र इति सप्तमं पंचमं सूक्तं । अष्टाष्टाः पूर्ववत् । विनियोगश्च । एक इत्यनुक्रांतं ॥

एकः समुद्रो धरुणो रयीणामस्मद्भूदो भूरिजन्मा वि चष्टे ।

सिषक्तूधर्निर्णयोरुपस्य उत्सस्य मध्ये निहितं पदं वेः ॥ १ ॥

एकः । समुद्रः । धरुणः । रयीणां । अस्मत् । हृदः । भूरिऽजन्मा । वि । चष्टे ।

सिसंक्ति । ऊधः । निरयोः । उपऽस्ये । उत्सस्य । मध्ये । निऽहितं । पदं । वेरिति वेः ॥ १ ॥

समुद्रः यस्याज्जगान्युदकानि वा समुद्रवन्तीति तादृशो रयीणां धनानां धरुणो धारयितेकोऽसहायो भूरिजया वज्रविधजननो नानायज्ञेष्वहवनीयादिभावेन वज्रजननः सोऽपिरस्मत् ॥ सुपां सुगुगिति यस्या लुक् ॥ अस्माकं हृदो हृदयान्यभिलषितानि वि चष्टे । विपश्यति । जानाति । उक्तं च । मनो वै देवा मनुष्यस्य जागन्तीति । किंच निष्कोः । अंतर्हितनामैतत् । अंतर्हितयोग्योतिस्तमोभ्यामाच्छादितयोः प्रातःसायंकालयो-
रपस्य उपस्थाने समीपे वर्तमानमूधो रात्रिं सिषक्ति । सेवते । उपजीवति । यद्वा । निष्कोरंतर्हितस्यांतरिषस्य समीपे वर्तमानमूधो मेघं सेवते । अथ प्रत्ययः । हे अपि उत्सस्योदकधारकस्य लोकस्य मध्ये पदमपां स्थानं निहितं । तस्याध्यमिकां वाचं वेः । गच्छ । यद्वा । उत्सस्य मेघस्य मध्ये निहितं पदं विबुदास्यं तत् स्वात्मतया गच्छ ॥ वेः । वी गत्यादिषु । लङि सिपि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः ॥

समानं नीळं वृषणो वसानाः सं जग्मिरे महिषा अर्वतीभिः ।

ऋतस्य पदं कवयो नि पांति गुहा नामानि दधिरे पराणि ॥ २ ॥

समानं । नीळं । वृषणः । वसानाः । सं । जग्मिरे । महिषाः । अर्वतीभिः ।

ऋतस्य । पदं । कवयः । नि । पांति । गुहा । नामानि । दधिरे । पराणि ॥ २ ॥

वृषण आङ्गतीनां सेक्तारः समानमेकं नीळं स्थानमपि वसाना मंचत आच्छादयंतो महिषा महांतो यजमाना अर्वतीभिर्वडवाभिः सं जग्मिरे । समगच्छंत । अश्ववन्तोऽभूवन् । यद्वा । अपिमेवात्मीययज्ञं प्रत्यागंतुं रोहिदाख्याभिर्वडवाभिः संयोजितवन्तः । तथा कवयो मेधाविन ऋतस्योदकस्य पदमावासस्थानमपि नि पांति । नितरां रक्षन्ति । हविर्भिः स्तुतिभिस्साराधयन्तीत्यर्थः । ततो गुहा गुहायामंतरिक्षे स्थितानि दिव्यानि नामान्युदकानि दधिरे । धारयन्ति । यद्वा । गुहा गूढे संवृते हृदये पराणि प्रधानान्यभिर्जातवेदा वैश्वानर इत्यादीनि नामानि दधिरे । कुर्वन्ति । स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

ऋतायिनी मायिनी सं दधाते मित्वा शिशुं जज्ञतुर्वर्धयंती ।

विश्वस्य नाभिं चरतो ध्रुवस्य क्वेश्चिन्तुं मनसा वियंतः ॥ ३ ॥

ऋतायिनी इत्यृतऽयिनी । मायिनी इति । सं । दधाते इति । मित्वा । शिशुं । जज्ञतुः ।

वर्धयंती इति ।

विश्वस्य । नाभिं । चरतः । ध्रुवस्य । क्वेः । चित् । तंतुं । मनसा । विऽयंतः ॥ ३ ॥

ऋतायिनी ऋतवती सत्त्ववती अत एव मायिनी प्रज्ञावती कर्मयुक्ते वा वावापृथिवी यज्ञसाधनभूते अरणी वेममपि सं दधाते । सम्यग्धारयतः । अपिं सूर्यात्मना केवलाग्न्यात्मना वा सं दधाते । मित्वा कालपरिमाणं कृत्वा यद्वा संपरिच्छिन्न शिशुं शंसनीयं बालमपि जज्ञतुः । जनयतः । वर्धयंती वर्धयंती वावापृथिवी । लोके यथा परिच्छेदाय पुत्रं पितरौ जनयतस्तद्वत् । ततो विश्वस्य सर्वस्य चरतो जगमस्य ध्रुवस्य स्थावरस्य च जगतो नाभिं नाभिभूतं मध्यं प्रधानभूतं वा क्वेर्मेधाविनोऽपेक्षन्तुं तनितारं वैश्वानरा-
ख्यमंशमेव मनसा वियंतो विविधं गच्छन्तो मनुष्याः सुखेन युज्यंत इति शेषः । तं वयं यजाम इति ॥

ऋतस्य हि वर्तनयः सुजातमिषो वाजाय प्रदिवः सचंते ।

अधीवासं रोदसी वाक्साने घृतैरन्नैर्वावृधाते मधूनां ॥ ४ ॥

चतस्य । हि । वर्तनयः । सुऽजातं । इषः । वाजाय । प्रऽदिवः । सचंते ।

अधीवासं । रोदसी इति । ववसाने इति । घृतैः । अन्नैः । ववृधाते इति । मधूनां ॥४॥

अतस्त्वयश्च कर्तनयः प्रवर्तका इषोऽभिलषितानीच्छतः प्रदिवः पुरातना अस्त्विग्यजमानाः सुजातमाधानकाले सुवृत्तमपि वाजाय बलार्थमन्नार्थं वा सचंते हि । सेवते खलु । अपि च वावसाने सर्वस्य जगत आच्छादयित्वा रोदसी वावापृथिव्यावधीवासमोषधिनश्चाद्यात्मना निवसंतं । यद्वा । अधिरूपपर्यर्थं । यद्याणां लोकानामुपर्यन्निविषुदादित्वात्मना निवसंतं । अपि मधूनामुदकानां जन्यत्वेन संबंधिभिर्घृतैरन्नैः पुरोडाशादिभिश्च वावृधाते । वर्धयतां चक्रतुः । वर्धयतः । तस्माद्वयमपि तमभिमभिष्टुम इत्यभिप्रायः ॥

सप्त स्वमृरुषीर्वावशानो विद्वान्मध्व उज्जभारा दृशे कं ।

अंतरेयमे अंतरिक्षे पुराजा इच्छन्वविमविदत्पूषणस्य ॥५॥

सप्त । स्वसृः । अरुषीः । वावशानः । विद्वान् । मध्वः । उत् । जभार । दृशे । कं ।

अंतः । येमे । अंतरिक्षे । पुराऽजाः । इच्छन् । वविं । अविदत् । पूषणस्य ॥५॥

वावशानः कामयमानो वाञ्छमानः स्तोत्रभिः स्तूयमानो वा विद्वान् सर्वे जानानः सोऽग्निररुषीरारोचमानाः सप्त सप्तसंख्याकाः स्वसृः स्वयंसारिणीः काली कराली चेत्यादिकाः सप्त जिह्वा मध्वो मदकराद्यश्चादुज्जभार । उज्जहार । ऊर्ध्वं हतवान् । यज्ञे स्वतेजसा प्रादुर्भूत इत्यर्थः । किमर्थं कं सुखेन दृशे सर्वेषामेव पदार्थानां दर्शनार्थं । किंच पुराजाः पुराजातः सोऽग्निर्वावापृथिव्योरंतर्मध्येऽंतरिक्षे स्थितस्ता जिह्वा येमे । नियमितवान् । सर्वत्र तेजोयुक्तो वर्तत इत्यर्थः । अपि चेच्छन्यजमानाकामयमानोऽग्निः पूषणस्य । पूषेति पृथिवीनाम । पार्थिवस्य लोकस्य वविं रूपं पृथिव्यामविदत् । प्रायच्छत् । यद्वा । मूर्धा भुवो भवति जलमपि सतः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् । अ० १०. ८८. ६. इति मंत्रांतरे दर्शनादादित्वात्मनापिः स्तूयते । कामयमानः सूर्यात्मापिः सप्तसंख्याकान् स्वसृ रश्मीन् मध्वः समुद्रोदकादुद्धृतवान् । प्राप्तः । अंतरिक्षे विषुदात्मना स्थित्वा वृष्टिलक्षणं रूपं पृथिव्याः प्रयच्छति ॥

सप्त मर्यादाः कवयस्ततस्तुस्तासामेकामिदभ्यंहुरो गात् ।

आयोहं स्तंभ उपमस्य नीळे पथां विसर्गे धरुणेषु तस्थौ ॥६॥

सप्त । मर्यादाः । कवयः । ततस्तुः । तासां । एका । इत् । अभि । अंहुरः । गात् ।

आयोः । ह । स्तंभः । उपऽमस्य । नीळे । पथां । विऽसर्गे । धरुणेषु । तस्थौ ॥६॥

कवयो मेधाविनश्च यः सप्त मर्यादाः । कामजेभ्यः क्रोधजेभ्यश्चोद्धृताः पानमद्याः स्त्रियो मृगया दंडः पाष्यमन्यदूषणमिति सप्त मर्यादाः । यद्वा । स्तेयं गुह्यतल्पारोहणं ब्रह्महत्यां सुरापानं दुष्कृतकर्मणः पुनःपुनः-सेवां पातकेऽनुतोषं । नि० ६. २७. इति निश्चिते निर्दिष्टाः सप्त मर्यादाः । अवस्थितास्ततस्तुः । ततः कृतिकर्मा । सुष्ठु लघनीयाश्चक्रुः । त्यक्तवन्त इत्यर्थः । तासां मर्यादानामेकामिदमेकमेवांजरः पापवान् पुरुषोऽभिगात् । अभिगच्छति । यस्त्वेवं करोति स पापवान्भवतीत्यर्थः । किंचायोस्तस्य मनुष्यस्य स्तंभः स्तंभयिता निरोधकोऽग्निरूपमस्य समीपभूतस्यायोर्नीळे स्थाने पथामादित्यरूपस्य स्वस्य रश्मीनां विसर्गे विसर्जनस्थानेऽंतरिक्षमथैवर्तमानेषु धरुणेषुदकेषु तस्थौ । विषुदात्मना तिष्ठति । अनेन लोकत्रयवर्तित्वमिति ॥

असच्च सच्च परमे व्योमन्दक्षस्य जन्मन्नदितेरुपस्थे ।

अग्निर्ह नः प्रथमजा चतस्य पूर्व आयुनि वृषभश्च धेनुः ॥७॥

असत् । च । सत् । च । परमे । विऽओमन् । दक्षस्य । जन्मन् । अदितेः । उपऽस्थे ।
अग्निः । ह । नः । प्रथमऽजाः । ऋतस्य । पूर्वे । आयुनि । वृषभः । च । धेनुः ॥ ७ ॥

असद्व्याकृतं सच्च व्याकृतं । असदेवेदमय आसीत् तत्सदासीत् तत्समभवत् । अं० उ० ३. १९. १. इति श्रुतेः । सदसदात्मकं जगत्सर्वं परम उत्तमे ज्ञानसहिते ओमम्योमनि कारणात्मनि जातमभूत्सदा । अदितेः पृथिव्या उपस्थ उपस्थाने समीपे दक्षस्य प्रजापतेः । यद्वा । दक्षस्य । स वेधात्मनं अभजतादित्यं तृतीयं वाचुं तृतीयमिति श्रुतेः । शत० १०. ६. ५. ३. । तृतीयस्य शुक्लोकस्थाधिष्ठानत्वादादित्यस्य । जगज्जगनि । तत् एवं सति मनुष्यस्य ऋष्टिकमात्पूर्वमपिर्हाभिरेवर्तस्य कर्मफलस्य भोक्तृणां गोऽस्याकं प्रथमजाः प्रथमजातः समुत्पन्नः । तेजो रसो निरवर्ततामिः । शत० १०. ६. ५. २. वृ० उ० १. १. २. २. इति श्रवणात् । पश्चात्तत्प्रकरणे ततो मनुष्या अजायतेति प्रथमत एव मनुष्यरूपेण अभिहितत्वात् अनन्तरं पूर्वं । उत्तररूपेणैव पूर्वत्वं । आयुनि काशे ऽयमपिरेव वृषभश्चासीत् । धेनुश्चभवत् । स्त्रीपुंसवत् स्त्रीपुंसात्मकोऽभवदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थान्तरुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टके पंचमोऽध्यायः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥
सप्तमस्याष्टकस्यैव व्याकार्थीत्यंचमं सुधीः । सायणाहस्ततः षष्ठमध्यायं व्याचिकीर्षति ॥

दशमे मंडले प्रथमेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्रायं स यथेति सप्तमं षष्ठं सूक्तं । आप्त्यस्य चित्तस्थार्थं चैष्टुभमापेयं । अयमित्यनुक्तांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्नशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

अयं स यस्य शर्मन्त्रवोभिर्मेरेधते जरिताभिष्टौ ।

ज्येष्ठेभिर्यो भानुभिर्ऋषूणां पर्येति परिवीतो विभावा ॥ १ ॥

अयं । सः । यस्य । शर्मन् । अवंऽभिः । अग्नेः । एधते । जरिता । अभिष्टौ ।

ज्येष्ठेभिः । यः । भानुऽभिः । ऋषूणां । परिऽएति । परिऽवीतः । विभाऽवा ॥ १ ॥

जरिता क्षोतामिष्टौ यागे कृते यस्यापेरवोभिः पावनेः शर्मन्ऋग्मणि स्वगृह एधते वर्धते सोऽयमपिर्या-
गार्थमस्याभिराहृत इति शेषः । विभावा दीप्तिमान् योऽपिर्ऋषूणां सूर्यरश्मिणां ज्येष्ठेभिः प्रशस्तीर्मानुभिस्ते-
जोभिः परिवीतः परिपूतः पर्येति सर्वतो गच्छति । यच्च यच्च गंतव्यं तच्च तच्चाप्रतिहतगतिर्गच्छतीत्यर्थः ॥

यो भानुभिर्विभावा विभात्यग्निर्देवेभिर्ऋतावाजस्रः ।

आ यो विवायं सख्या सखिभ्योऽपरिहृतो अत्यो न सग्निः ॥ २ ॥

यः । भानुऽभिः । विभाऽवा । विऽभाति । अग्निः । देवेभिः । ऋतऽवा । अजस्रः ।

आ । यः । विवायं । सख्या । सखिऽभ्यः । अपरिऽहृतः । अत्यः । न । सग्निः ॥ २ ॥

ऋतवा सत्यवानुदकवान्यज्ञवान्वाजस्रोऽनुपशीणोऽहिंसितो वा । केनचिद्वनमिभूत इत्यर्थः । विभावा
दीप्तिमान्योऽपिर्देवेभिर्देवैर्दोतमग्निर्मानुभिस्तेजोभिर्विभाति विविधं दीप्यते किंच योऽपिः सख्या सख्यानि

सखिभिः कर्तव्यानि कर्माणि हविरादीनि । कर्तुमिति शेषः । सखिभ्यः सखिभूतानां यजमानानामर्थायापरि-
कृतोऽपरिहिंसितः । अपरिभ्रांत इत्यर्थः । आ विवाय आमिसुखेन गच्छति । तच्च दृष्टांतः । सन्निः । सदासर्पण
इत्यर्थः । अतो न यथा सततगमनसमर्थोऽस्योऽपरिभ्रांतो गच्छति तद्वत् । सोऽयमभिरक्षाभिर्ध्यागार्थमाहृत
इति पूर्ववचोभ्यं ॥

ईशे यो विश्वस्या देववीतिरीशे विश्वायुरुषसो व्युष्टौ ।

आ यस्मिन्मना हवींष्यमावरिष्टरथः स्कभ्राति श्रूषैः ॥३॥

ईशे । यः । विश्वस्याः । देवऽवीतिः । ईशे । विश्वऽआयुः । उषसः । विऽउष्टौ ।

आ । यस्मिन् । मना । हवींषि । अग्नौ । अरिष्टऽरथः । स्कभ्राति । श्रूषैः ॥३॥

योऽपि विश्वस्या देववीतिः सर्वस्य यज्ञस्थे ईष्टे । अपि च विश्वायुः सर्ववाप्रतिहतगमन उषसो व्युष्टौ
विवासन उदयकाले होमार्थं यजमानानामीशे ईष्टे । श्रूषैः शत्रुबलैररिष्टरथोऽहिंसितयज्ञरथः सर्व एव
यजमानो यज्ञिज्ञपी मना मनीष्यानि हवींष्या स्कभ्राति आदरेण प्रतिबभ्राति प्रक्षिपति । सोऽयमभिरक्षा-
भिर्ध्यागार्थमाहृत इत्यर्थः ॥

श्रूषेभिर्वृधो जुषाणो अर्केर्देवाँ अच्छा रघुपत्वा जिगाति ।

मंद्रो होता स जुह्वा ३ यजिष्ठः संमिश्यो अग्निरा जिघर्ति देवान् ॥४॥

श्रूषेभिः । वृधः । जुषाणः । अर्केः । देवान् । अच्छ । रघुऽपत्वा । जिगाति ।

मंद्रः । होता । सः । जुह्वा । यजिष्ठः । संऽमिश्यः । अग्निः । आ । जिघर्ति । देवान् ॥४॥

वृधो वर्धितोऽग्निः श्रूषेभिर्हविर्लक्षणीर्बलिः । बलनिमित्तेर्हविर्मिरित्यर्थः । अर्केः सोमैश्च जुषाणः सेव्यमानः
सन् देवानिन्द्रादीन्च्छातुं रघुपत्वा लघुपतनः शीघ्रगामी जिगाति । गच्छति । गत्वा च मंद्रः सुखो होता
देवानामाहृता होमनिष्पादको वा यजिष्ठो यष्टुतमः संमिस्रः स्वगुणैर्देवैर्वा संप्रयुक्तः सोऽपि देवान्मति
हविरा जिघर्ति । आहारयति । देवेभ्यो हविर्ददातीत्यर्थः ॥

तमुस्त्रामिंद्रं न रेजमानमग्निं गीर्भिर्नमोभिरा कृणुध्वं ।

आ यं विप्रासो मतिभिर्गृणंति जातवेदसं जुह्वं सहानां ॥५॥

तं । उस्त्रां । इंद्रं । न । रेजमानं । अग्निं । गीऽभिः । नमऽभिः । आ । कृणुध्वं ।

आ । यं । विप्रासः । मतिऽभिः । गृणंति । जातऽवेदसं । जुह्वं । सहानां ॥५॥

हे अस्त्रिजः यूयमुस्त्रां भोगानामुस्त्राविणं दातारं रेजमानं ज्वालात्मना कंपमानं तमपिमिंद्रं नेंद्रमिव
गीर्भिः स्तुतिभिर्नमोभिर्हविर्भिश्चा कृणुध्वं । अस्त्रदभिसुखं कुर्वत । विप्रासो मेधाविनः स्तोतारः सहानां शत्रुब-
लाद्यभिमक्षितृणां देवानां जुह्वमाहृतातारं जातवेदसं जातधनं जातप्रज्ञं वा यमभिमा गृणंति आदरेण कुर्वन्ति ।
तमा कृणुध्वमिति पूर्वैष्य संबन्धः ॥

सं यस्मिन्विश्वा वसूनि जग्मुर्वाजे नाश्वाः सप्तीवंत एवैः ।

अस्मे जतीरिंद्रवाततमा अर्वाचीना अग्ने आ कृणुष्व ॥६॥

सं । यस्मिन् । विश्वा । वसूनि । जग्मुः । वाजे । न । अश्वाः । सप्तिऽवंतः । एवैः ।

अस्मे इति । जतीः । इंद्रवातऽतमाः । अर्वाचीनाः । अग्ने । आ । कृणुष्व ॥६॥

हे अग्ने यस्मिंस्त्वयि विश्वानि वसुनि धनानि सं वरमुः स्वस्तेन संगतानि भवन्ति । तच्च दृष्टान्तः । एवेर्मेमनैः सप्तीवतः सर्पणवतः शीघ्रगमनसमर्था अथा वाजे न यथा संग्रामे संगतास्तद्वत् । हे अग्ने स त्वमिन्द्रपाततमा इद्रेणामिगता जती रथा अस्मै अस्मास्वर्वावीना अभिमुखीरा ह्यगुज्व । आदरेण कुब ॥

अथा अग्ने महा निषद्या सद्यो जज्ञानो हव्यो बभूव ॥

तं ते देवासो अनु केतमायन्न्धर्वावर्धत प्रथमास ऊमाः ॥७॥

अथ । हि । अग्ने । महा । निऽसद्य । सद्यः । जज्ञानः । हव्यः । बभूव ।

तं । ते । देवासः । अनु । केतं । आयन् । अथ । अवर्धत । प्रथमासः । ऊमाः ॥७॥

अधानंतरं हि यस्मादे अग्ने त्वं महा महत्त्वेन जज्ञानो जायमानो ज्वलन्निषद्योपविश्य सबसस्मिन्नजन्मकाल एव हव्यो हवनार्हं आहुतिप्रवेपणाहो बभूव भवसि तस्मात्कारणादेवासो हविषां दातार अत्वित्यजमानास्ते तव स्वभूतं तं तादृशं केतं प्रज्ञानलक्षणमन्वायन् । अनुगच्छन्ति । दोषे त्वयि हवींषि जुहुतीत्यर्थः । अधानंतरमृत्विगादयः प्रथमासः क्रियाभिजनविद्यागुणैरुत्कृष्टा ऊमास्त्वया रचिताः संतोऽवर्धत । वर्धते ॥ ॥१॥

स्वस्ति न इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं । अथाद्याः पूर्ववत् । स्वस्तीत्यनुक्रांतं ॥ उक्तः सूक्तविनियोगः ॥ स्वस्थयन्तां प्रधानस्य स्वस्ति न इत्येषानुवाक्य । सूचितं च । अग्निः स्वस्तिमान् स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्याः । आ० २. १०. इति ॥

स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्या विश्वायुर्धेहि यजथाय देव ।

सचेमहि तव दस्म प्रकेतैरुष्या ए उरुभिर्देव शंसैः ॥१॥

स्वस्ति । नः । दिवः । अग्ने । पृथिव्याः । विश्वऽआयुः । धेहि । यजथाय । देव ।

सचेमहि । तव । दस्म । प्रऽकेतैः । उरुष्य । नः । उरुऽभिः । देव । शंसैः ॥१॥

हे देव दानादिगुणविशिष्टाग्ने त्वं दिवः पृथिव्या वावापृथिव्योः सकाशाप्तोऽस्य विश्वायुः सर्वाप्तं स्वस्ति पुत्रादि यजथाय देवयागार्थं धेहि । प्रयच्छ । सर्वोपद्रवरहिताः सर्वाप्तपुत्रयुक्ताश्च संतो वयं यथा यज्जानो भवेम तथास्मान्कुर्विति वाक्यशेषः । अपि च वयं सचेमहि । हे दस्म दर्शनीय देवाय उरुभिर्ब्रह्मिः शंसैः शंसनीयैस्त्वय्य संबन्धिभिः प्रकेतैः पालनोपायप्रदानैर्नोऽस्मानुरूप्य । रच ॥

इमा अग्ने मतयस्तुभ्यं जाता गोभिरश्वैरभि गृणन्ति राधः ।

यदा ते मर्तो अनु भोगमानुसो दधानो मतिभिः सुजात ॥२॥

इमाः । अग्ने । मतयः । तुभ्यं । जाताः । गोभिः । अश्वैः । अभि । गृणन्ति । राधः ।

यदा । ते । मर्तः । अनु । भोगं । आनन्द । वसो इति । दधानः । मतिऽभिः । सुऽजात ॥२॥

हे अग्ने इमा ईदृशी मतयः सुतयस्तुभ्यं त्वदर्थं जाता अस्मादादिस्वोत्पन्नाः । उच्चारिता इत्यर्थः । गोभिरश्वैश्च सहितं राधस्त्वया दीयमानं हिरण्यादिवं धनमभि गृणन्ति । अभिष्टुवन्ति । अस्मात्सुखमुत्पन्नमस्मभ्यं त्वया दत्तमिति प्रशंसन्ति । यदा मर्तोऽस्मादादिको मनुष्यस्ते त्वया दीयमानं भोगं भोगार्हं धनमन्वाण्ड प्राप्नोति लभते तदा हे वसो प्रशस्तवसुमन् । यदा । स्वेन तेजसा सर्वस्माच्छादयितः । हे सुजात शोभनकर्माद्यमुत्पन्नाग्ने त्वं दधानोऽस्य धनं प्रयच्छन् मतिमिरसदीयानिः सूयस इति शेषः ॥

अग्निं मन्ये पितरमग्निमापिमग्निं भ्रातरं सदमित्सखायं ।

अग्नेरनीकं बृहत् सपर्यं दिवि शुक्रं यजतं सूर्यस्य ॥३॥

अग्निं । मन्ये । पितरं । अग्निं । आपिं । अग्निं । भ्रातरं । सदं । इत् । सखायं ।

अग्नेः । अनीकं । बृहत् । सपर्यं । दिवि । शुक्रं । यजतं । सूर्यस्य ॥३॥

अहं सोता पितरमग्निमेव मन्ये । आग्ने । आपिं बंधुमग्निमेव मन्ये । भ्रातरमग्निमेव मन्ये । सदमित्सखायसंवादिनं सखायमग्निमेव जानामि । बृहतो महतोऽग्नेरनीकमाहवनीयाख्यं मुखं सपर्यं । परिचरामि । तच्च कुप्तोपममेतत् । दिवि युलोके स्थितं यजतं यष्ट्यं पूजनीयं सूर्यस्य संबंधि शुक्रं दीप्तिमन्ब्रह्मं यथा कश्चिदग्निमेतार्थसिद्धय आराधयति तद्वत् ॥

सिध्ना अग्ने धियो अस्मे सनुचीर्ये चायसे दम् आ नित्यं होता ।

चृतावा स रोहिदंश्चः पुरुक्षुर्द्युभिरस्मा अहंभिर्वा ममस्तु ॥४॥

सिध्नाः । अग्ने । धियः । अस्मे इति । सनुचीः । यं । चायसे । दमे । आ । नित्यं होता ।

चृतऽवा । सः । रोहितऽश्चः । पुरुऽक्षुः । द्युऽभिः । अस्मै । अहंऽभिः । वामं । अस्तु ॥४॥

हे अग्ने सनुचीः संभक्तयोऽस्मै अस्माकं संबंधिन्यो धियः स्तुतयः सिध्नाः सिद्धा निष्पन्नाः । त्वदर्थमस्माभिः कृता इत्यर्थः । दम् आ अस्माक्यगृहे मर्यादतयावस्थितस्त्वं नित्यं होता सततं होमनिष्पादको देवानामाह्वाता वा सन् यं चायसे कर्मवैगुण्याद्रक्षसि सोऽहं त्वत्प्रसादान्त्वत्सायुज्यं गतः सन्नतवा यज्ञवान् सत्यवान् वा स्वामिति शेषः । रोहिदंश्चो रोहितंश्चकाशः पुरुर्बुद्धयश्च स्था । किंचास्मा ईदृग्भुताय तुभ्यं द्युभिर्दीप्तिष्वहभिरहःसु दिवसेषु वामं वननीयं हविरस्तु ॥

द्युभिर्हितं मिचमिव प्रयोगं प्रत्नमृत्विजमध्वरस्य जारं ।

बाहुभ्यामग्निमायवोऽज नंत विक्षु होतारं न्यसादयंत ॥५॥

द्युऽभिः । हितं । मिचंऽइव । प्रऽयोगं । प्रत्नं । चृत्विजं । अध्वरस्य । जारं ।

बाहुऽभ्यां । अग्निं । आयवः । अज नंत । विक्षु । होतारं । नि । असादयंत ॥५॥

द्युभिर्हितं दीप्तिराहितं मिचमिव स्निग्धमिव प्रयोगं प्रयोक्तव्यं प्रत्नं पुराणमृत्विजं होतृसंज्ञकं । अग्निर्वै देवानां होतासीदिति अन्तेः । अध्वरस्य जारं समापयितारं एवंभूतमग्निमायवो यजमाना मनुष्या बाहुभ्यामज नंत । जनितवतः । किंच विक्षु मनुष्येषु । तदाकारेषु देवेष्वित्यर्थः । होतारमाह्वातारं न्यसादयंत । नियमेन सादितवतः । देवानां यागार्थं निरूपितवत इत्यर्थः ॥

स्वयं यजस्व दिवि देव देवान्किं ते पाकः कृणवदप्रचेताः ।

यथायज चतुर्भिर्देव देवानेवा यजस्व तन्वं सुजात ॥६॥

स्वयं । यजस्व । दिवि । देव । देवान् । किं । ते । पाकः । कृणवत् । अप्रऽचेताः ।

यथा । अयजः । चतुर्ऽभिः । देव । देवान् । एव । यजस्व । तन्वं । सुऽजात ॥६॥

हे देव सोतमानाग्रे त्वं दिवि युलोके स्थितान्देवानिन्द्रादीन् स्वयमात्मनैव यजस्व । पाकः पक्त्वप्रश्नोऽप्रचेता अप्रकृष्टज्ञानो मनुष्यस्तै तव किं कृणवत् । किं करोति । त्वयानधिष्ठितः किंचिदपि न जानातीत्यर्थः ।

किंच हे देव त्वमृतमिः कालविशेषेर्देवान्यथायजः इष्टवानसि एवैवं हे सुजात शोभनजन्मस्य तन्वमात्मा-
नमपि यजस्व ॥

भवा नो अग्नेऽवितो गोपा भवा वयस्कृदुत नो वयोधाः ।

रास्वा च नः सुमहो हव्यदातिं चास्वोत नस्तन्वोऽप्रयुच्छन् ॥ ७ ॥

भव । नः । अग्ने । अविता । उत । गोपाः । भव । वयःऽकृत् । उत । नः । वयःऽधाः ।

रास्व । च । नः । सुऽमहः । हव्यऽदातिं । चास्व । उत । नः । तन्वः । अप्रऽयुच्छन् ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वं नोऽस्माकमविता दृष्टमयेभ्यो रक्षको भव । भूयाः । उतापि च गोपा च दृष्टमयेभ्यो गोप्ता
रक्षको भव । उतापि च वयस्कृदन्नस्य कर्ता भव । वयोधा अन्नस्य दाता भव । हे सुमहः सुष्ठु पूजनीयामि त्वं
स्वभूतां हव्यदातिं हविषो दातिं नोऽस्माभ्यं रास्व च । प्रयच्छ । उतापि च नोऽस्माकं स्वभूतास्तन्वः शरीराण्य-
प्रयुच्छन्नप्रमाणंस्त्रास्व । पालय ॥ ॥ २ ॥

प्र केतुनेति नवर्चमष्टमं सूक्तं त्रिष्टुभं । त्वष्टृपुत्रस्त्रिशिरा नामर्षिः । आदितः षडामिष्यस्ततस्त्रिष्य ऐंशः ।
तथा चानुक्रांतं । प्र केतुना नव त्रिशिरास्त्वाष्ट्रसृचोऽंत्य ऐंद्र इति ॥ आदितः षणां प्रातरनुवाकाश्चिनग्रस्य-
धोराभेयक्रतावुक्तो विनियोगः ॥

प्र केतुना बृहता यात्यग्निरा रोदसी वृषभो रोरवीति ।

दिवश्चिदंतौ उपमाँ उदानऋषामुपस्थे महिषो ववर्ध ॥ १ ॥

प्र । केतुना । बृहता । याति । अग्निः । आ । रोदसी इति । वृषभः । रोरवीति ।

दिवः । चित् । अंतान् । उपऽमान् । उत् । आनत् । अपां । उपऽस्थे । महिषः । ववर्ध ॥ १ ॥

अभिर्वृहता महता केतुना प्रज्ञानेन युक्तः सप्तेदानीं रोदसी यावापृथिव्यौ प्र याति । प्रकर्षेण गच्छति ।
किंच देवानामाह्वानकाले वृषभ इव रोरवीति । अत्यर्थं शब्दं करोति । दिवश्चिदुलोकस्यायंतानवसानानु-
पमान् समीपांश्च प्रदेशान् ज्वलनात्मनादित्यात्मना वा स्थित उदानत् । ऊर्ध्वं व्याप्नोति । अपां पृष्ठेनचणा-
नामुदकानामुपस्थ उपस्थानेऽंतरिक्षे वैद्युतात्मना महिषो महान्ववर्ध । वर्धते ॥

मुमोद् गर्भो वृषभः ककुप्त्तानस्त्रेमा वत्सः शिमीवाँ अरावीत् ।

स देवतान्युद्यतानि कृण्वन्स्वेषु क्षयेषु प्रथमो जिगाति ॥ २ ॥

मुमोद् । गर्भः । वृषभः । ककुत्तऽमान् । अस्त्रेमा । वत्सः । शिमीऽवान् । अरावीत् ।

सः । देवऽताति । उत्ऽयतानि । कृण्वन् । स्वेषु । क्षयेषु । प्रथमः । जिगाति ॥ २ ॥

गर्भो यावापृथिव्योरंतर्गतो वृषभः कामानां वर्धिताभिः ककुप्त्तानुत्ततेजस्को मुमोद् । मोदते । किंचा-
स्त्रेमा । प्रशस्त्रनामैतत् । प्रशस्तो वत्सो नक्तोषसोर्वत्समृतः सायंप्रातराह्न्युपजीवनात् शिमीवान् हविर्विर्वहण-
वाह्वानादिकर्मवानपिररावीत् । देवाह्वानादिशब्दं करोति । सोऽभिर्देवताति यज्ञ उद्यतान्युद्यमान्युत्साहक-
र्माणि कृण्वन् कुर्वन् स्वेषु चयेष्वाग्नीयेष्वाहवनीयादिस्थानेषु स्थितः प्रथमो देवानां ज्ञानेषु सुखो
जिगाति । गच्छति ॥

आ यो मूर्धानं पित्रोररब्ध न्यध्वरे दधिरे सूरौ अर्णैः ।

अस्य पत्न्यरुषीरश्वबुधा ऋतस्य योनौ तन्वो जुषंत ॥ ३ ॥

आ । यः । मूर्धानं । पिबोः । अरन्ध्र । नि । अध्वरे । दधिरे । सूरः । अरुणैः ।
अस्य । पत्नन् । अरुषीः । अश्वऽबुधाः । ऋतस्य । योनौ । तन्वः । जुषंत ॥ ३ ॥

योऽपिः पिबोर्मातापितृभूतयोर्बावापृथिव्योर्मूर्धानमारन्ध्रं स्वतेजोभिरारमते । यद्वा । मातापितृभूतयो-
ररन्ध्रोर्मूर्धानं शिरोवत्प्रधानभूतं मंथनप्रदेशं । आरुणैर्दधे । अरन्ध्र ईषद्विनस्ति । निर्मयनकालेऽपि दहिन्
इगुं समर्थः । सूरः सुवीर्यस्वामिरणौ गमनशीलं तेजोऽध्वरे यज्ञे नि दधिरे । यष्टारो नियमेन धारयन्ति ।
अस्मादिः पत्न्यतनेऽरुषीरारोषमाणा ऋतस्य यज्ञस्य योगी स्थानेऽश्वबुधा व्याप्तमूला अशनबंधना वा ।
हविराहारान्विता इत्यर्थः । तन्वसदीयास्तनुर्जुषंत । कवयः सेवते ॥

उषउषो हि वसो अयमेषि त्वं यमयोरभवो विभावा ।
ऋताय सप्त दधिषे पदानि जनयन्मिचं तन्वे ३ स्वायै ॥ ४ ॥
उषऽउषः । हि । वसो इति । अयं । एषि । त्वं । यमयोः । अभवः । विभाऽवा ।
ऋताय । सप्त । दधिषे । पदानि । जनयन् । मिचं । तन्वे । स्वायै ॥ ४ ॥

हे वसो खेन तेजसा सर्वस्वाच्छादयितव्यमुमन्वा प्रशस्य वामे त्वमुष उषः सर्वस्वा एवोषसोऽयं पूर्वमेषि ।
प्राप्नोषि । अपि च यमयोर्युग्मयोः परस्परमवियुक्तयोरहोरात्रयोर्विभावा दीप्तिमानभवः । भवसि । तन्वे
स्वाया आत्मीयाच्छरीराग्निचमादित्यं जनयन्मुत्पादयन् सप्त पदानि सप्तसंख्याकानि धिप्स्वादिस्थानान्युताय
यज्ञार्थं दधिषे । धारयसि ॥

भुवश्चक्षुर्मह ऋतस्य गोपा भुवो वरुणो यदृताय वेषि ।
भुवो अपां नपाज्जातवेदो भुवो दूतो यस्य हव्यं जुजोषः ॥ ५ ॥
भुवः । चक्षुः । महः । ऋतस्य । गोपाः । भुवः । वरुणः । यत् । ऋताय । वेषि ।
भुवः । अपां । नपात् । जातऽवेदुः । भुवः । दूतः । यस्य । हव्यं । जुजोषः ॥ ५ ॥

महो महत् ऋतस्य यज्ञस्य हे अपि त्वं चक्षुरिव प्रकाशको भुवः । भवसि । गोपा यज्ञस्य रक्षकस्त्वमेव
भवसि । यद्यदृताय सोमरसस्रवणस्रोदकस्त्रादनार्थं वक्ष्य आदित्यो वेषि गच्छसि तदा त्वमेव भुवः ।
भवसि । हे जातवेदो जातप्रज्ञापि अपां वृष्टिलक्षणां नमुदकानां नपात् पीबस्त्वमेव भुवः । भवसि । अज्ञो हि
मेघो जायते मेघादपिर्वियुद्धो जायत इत्यपां पीबत्वमुच्यते । यस्य यजमानस्य हव्यं हविर्जुषोषः सेवसे तस्य
दूतो भुवः । भवसि ॥ ३ ॥

दर्शपूर्णमासयोरपियस्य याज्या भुवो यज्ञस्तेषां । सूचितं च । तासां याज्यानुवाक्या अपिर्मूर्धा भुवो
यज्ञस्य । आ० १. ६. इति ॥ आपेयी काचित्काम्येष्टिः । तस्यामेषिव याज्या । सूचितं च । आपेय्या उत्तरे नित्ये
मूर्धन्वतः । आ० २. १०. इति ॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यचा नियुग्निः सचसे शिवाभिः ।
दिवि मूर्धानं दधिषे स्वर्षा जिह्माम्ये चकृषे हव्यवाहं ॥ ६ ॥
भुवः । यज्ञस्य । रजसः । च । नेता । यच । नियुत्ऽभिः । सचसे । शिवाभिः ।
दिवि । मूर्धानं । दधिषे । स्वऽसां । जिह्मां । अम्ये । चकृषे । हव्यऽवाहं ॥ ६ ॥

हे अपि त्वं यच यक्षिन्नतरिषे शिवाभिः कक्षाशीभिर्नियुग्निर्नियुत्संज्ञकानिरक्षवातिभिः संबद्धं वायुं

सचसे संगच्छसे तस्मिन्तरेषि यज्ञस्य रजसस्योदकस्य च नेता प्रापयिता सुषः । मवसि । अपिर्वा इतो वृष्टिं समीरयतीति युतेः । किंच दिवि युक्तोके मूर्धानं शिरोवत्प्रधानभूतं स्वर्षा सर्वस्य संभक्तारमादित्यं इधिवि । हविर्वहनद्वारेण धारयसि । हे अपि त्वं जिह्वां ज्वालां हव्यबाह्वं हविषो वोद्रीं चक्षवे । करोषि ॥

अस्य चितः क्रतुना ववे अंतरिच्छन्धीति पितुरेवैः परस्य ।

सचस्यमानः पित्रोरुपस्थे जामि ब्रुवाण आयुधानि वेति ॥ ७ ॥

अस्य । चितः । क्रतुना । ववे । अंतः । इच्छन् । धीतिं । पितुः । एवैः । परस्य ।

सचस्यमानः । पित्रोः । उपऽस्थे । जामि । ब्रुवाणः । आयुधानि । वेति ॥ ७ ॥

अस्मिन्नुच इममर्थं ब्रवीति । हे चित सर्वेषामायुधानि वेत्ता त्वं त्वष्टृपुत्रस्य त्रिशिरसो वधार्थं मम साहाय्यं कुर्वितीद्रेणैवं पृष्टस्त्रितः स्वकीर्यवृद्धार्थं यज्ञभागं ववे । स चेन्द्रस्यै पाणिप्रचालनार्थं च जलं यज्ञभागं च दत्तवान् । अनेन यज्ञभागिनं वृद्धवीर्यस्त्रित एतत्संज्ञकं अक्षरेवैरात्मनो रक्षणीयुक्तोऽतर्क्यस्य मध्ये धीतिं भागमिच्छन् परस्त्रोत्कृष्टस्य पितुः सर्वस्य जगतः पालयितुरस्तेन्द्रस्य क्रतुना त्रिशिरसो मम वधार्थं साहाय्यभूतेन कर्मणा निमित्तेन ववे । सखायं वृतवान् । किंच पित्रोर्मातापितृभूतयोर्षावापृथिव्योरुपस्थे समीपस्थे यज्ञे सचस्यमान अस्त्रिभिः सेव्यमानस्त्रितो जामि योन्ममिन्द्रस्यानुकूपं स्तोत्रं ब्रुवाण इन्द्रस्य वलवृद्धार्थमुच्चारयन्नायुधानि स्वभूतानि वेति । त्वष्टृपुत्रस्य मम वधार्थमागच्छति ॥

स पित्र्याणयायुधानि विद्वानिद्रेषित आप्तो अभ्ययुध्यत् ।

त्रिशीर्षाणं सप्तरश्मिं जघन्वान् त्वाष्ट्रस्य चित्निः संसृजे चितो गाः ॥ ८ ॥

सः । पित्र्याणि । आयुधानि । विद्वान् । इद्रेऽइषितः । आप्तः । अभि । अभ्युध्यत् ।

त्रिऽशीर्षाणं । सप्तरश्मिं । जघन्वान् । त्वाष्ट्रस्य । चित् । निः । संसृजे । चितः । गाः ॥ ८ ॥

आप्त्य आप्त्यस्य पुत्रोऽपां पुत्रो वा ॥ तत्कारोपजनच्छांदसः ॥ स चितः पित्र्याणि स्वपितृसंबन्धीन्यायुधानि विद्वान्जानिद्रेषितस्त्रिशिरसा मया सह युद्धार्थमिद्रेण प्रेषितः सप्तभ्ययुध्यत् । अभिमुख्येन युज्वान् । तदनंतरं सप्तरश्मिं शत्रुनिधनमार्थं सप्तप्रयहहस्तं । यद्वा । सप्तरश्मिरादित्यः । तत्सङ्ग्रहं । त्रिशीर्षाणं त्रिशिरस्कं मां जघन्वान् । हतवान् । मूर्च्छितं हतवानित्यर्थः । किंच चितस्त्वाष्ट्रस्य चित्त्वष्टृपुत्रस्य ममापि गाः पशूनिः ससृजे । विकृष्टवान् । अपहृतवानित्यर्थः ॥

भूरीदिंद्र उदिनक्षंतमोजोऽवाभिन्तसत्पतिर्मन्यमानं ।

त्वाष्ट्रस्य चिद्विश्वरूपस्य गोनामाचक्राणस्त्रीणि शीर्षा परां वर्के ॥ ९ ॥

भूरि । इत् । इंद्रः । उत्ऽइनक्षंतं । ओजः । अव । अभिन्त । सत्ऽपतिः । मन्यमानं ।

त्वाष्ट्रस्य । चित् । विश्वऽरूपस्य । गोनां । आऽचक्राणः । बीणि । शीर्षा । परां ।

वर्गिति वर्के ॥ ९ ॥

सत्पतिः सतां पाञ्चक इंद्रो भूरीद्वेष्टेव पूर्वतुल्यमतिरिक्तं वीर्यो बलमुदिनक्षंतं व्याप्तवतं मन्यमानं भूरमि-
त्वात्मानं चिंतयंतं । यद्वा । मन्यतिदीप्तिर्कर्म क्रोधकर्म वा । दीप्यमानं कुम्भंतं वा । त्वष्टृपुत्रं मामवामिनत् ।
वक्ष्ये विदारितवान् । विदार्थं त्वाष्ट्रस्य चित्त्वष्टृपुत्रस्यापि गोनां गवां । स्वामिन इति शेषः । विश्वरूपस्य मम
बीणि शीर्षा शीर्षाणाचक्राण आ समंताच्छब्दं कुर्वन् परां वर्कं । पराङ्मुखस्य वृक्षवान् । क्षिप्तवानित्यर्थः ।
इंद्राय मावि वक्षु विश्वरूपः स्वप्नतिऽनेन तुल्येन दृष्टवान् ॥ १४ ॥

आपो हीति नवर्षं नवमं सुक्तं । चंबरीवक्त्रं राक्षः पुत्रः सिंधुद्वीपं च विस्त्वृष्टपुत्रस्त्रिशिरा वा । इदमाप इत्यादिके हे अनुष्टुभी । ईशाना इति वर्धमाना । आपः पृथीतिरिति प्रतिष्ठा । शिष्टा गायत्र्यः । आपो देवता । तथा चानुक्रांतं । आपो हि सिंधुद्वीपो चंबरीव आपं गायत्रं द्यनुष्टुभंतं पंचमी वर्धमाना सप्तमी प्रतिष्ठेति ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥ आपिमावत् आपो हि ऐत्यायास्त्रिस्तः । सूचितं च । आपो हि ऐति तिस्रो विद्यतमप उपसृशन् । आ० ५. २०. इति ॥

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे ॥ १ ॥

आपः । हि । स्थ । मयःऽभुवः । ताः । नः । ऊर्जे । दधातन । महे । रणाय । चक्षसे ॥ १ ॥

हि यस्मात्कारणादापो या यूयं मयोभुवः सुखस्य भावयिष्यः स भवथ तास्मादृक्षो यूयं नोऽस्मानूर्जे ऽज्ञाय दधातन । धत्त । अन्नप्राप्तियोग्यान्स्नानं कुर्वत । अन्नमस्माभ्यं दत्तेत्यर्थः । महे महते रणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय सम्यग्ज्ञानाय च धत्त । अस्मान् सम्यग्ज्ञानं प्रति योग्यान्कुर्वतेत्यर्थः ॥

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ॥ २ ॥

यः । वः । शिवऽतमः । रसः । तस्य । भाजयत । इह । नः । उशतीःऽइव । मातरः ॥ २ ॥

हे आपः यो युष्माकं स्मृतो यो रसः शिवतमः सुखतम इहास्मिन्लोके तस्य तं रसं नोऽस्मान् भाजयत । सेवयत । उपयोजयतेत्यर्थः । तत्र वृष्टांतः । उशतीरिवोशत्य इव पुत्रसमृद्धिं कामयमाना मातरः स्नानं रसं यथा भाजयंति प्रापयंति तद्वत् ॥

तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः ॥ ३ ॥

तस्मै । अरं । गमाम । वः । यस्य । क्षयाय । जिन्वथ । आपः । जनयथ । च । नः ॥ ३ ॥

हे आपः यूयं यस्य पापस्य क्षयाय विनाशायस्माज्जिन्वथ प्रीणयथ तस्मै तादृशाय पापक्षयायारं चिप्रं वो युष्मान् गमाम । गमयाम । वयं शिरसि प्रक्षिपामेत्यर्थः । यद्वा । यस्मात्तस्य क्षयाय निवासायै यूयमोष-धोर्जिन्वथ तर्पयथ तस्मै तदन्नमुद्दिश्व वयमरमसं पर्याप्तं यथा भवति तथा वो युष्माग्गमाम । गच्छाम । किंच हे आपः नोऽस्माज्जनयथ च । पुत्रपौत्रादिवन्ने प्रयोजयतेत्यर्थः ॥

शं नो देवीरभिष्टय आपो भवंतु पीतये । शं योरभि स्रवंतु नः ॥ ४ ॥

शं । नः । देवीः । अभिष्टये । आपः । भवंतु । पीतये । शं । योः । अभि । स्रवंतु । नः ॥ ४ ॥

नोऽस्माकं पापापनोदहरिष्य शं सुखं भवंतु देवीर्देव्य आपः । अभिष्टयेऽस्माकञ्चाय भवंतु । यज्ञांगभावाय च भवत्वित्यर्थः । पीतये पानाय च भवंतु । तथा शमुत्पन्नानां रोगाणां शमनं योर्यावनमनुत्पन्नानां पृथक्करणं च कुर्वंतु । अपि च नोऽस्माकमभ्युपरि स्रवंतु । मुञ्चयै सिंचंतु ॥

ईशाना वार्याणां क्षयैतीक्ष्वर्षणीनां । अपो याचामि भेषजं ॥ ५ ॥

ईशानाः । वार्याणां । क्षयैतीः । चर्षणीनां । अपः । याचामि । भेषजं ॥ ५ ॥

वार्याणां वारिप्रभवानां ग्रीहिचवादीनां यद्वा वरणीयानां धनानामीशाना ईश्वराक्षर्वणीनां मनुष्याणां क्षयंतीर्निवासयिषीरप उदकानि भेषजं । सुखनामेतत् । पापापनोदनं सुखं याचामि । अहं प्रार्थये ॥

अप्सु मे सोमो अब्रवीदंतर्विश्वा नि भेषजा । अग्निं च विश्वशंभुवं ॥ ६ ॥

अप्ऽसु । मे । सोमः । अब्रवीत् । अंतः । विश्वानि । भेषजा । अग्निं । च । विश्वऽशंभुवं ॥ ६ ॥

आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे३ मर्म । ज्योक् च सूर्ये दृशे ॥ ७ ॥

आपः । पृणीत । भेषजं । वरूथं । तन्वे । मर्म । ज्योक् । च । सूर्ये । दृशे ॥ ७ ॥

इदमापः प्र वहत यत्किं च दुरितं मयि । यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेप उतानृतं ॥ ८ ॥

इदं । आपः । प्र । वहत । यत् । किं । च । दुः । इतं । मयि । यत् । वा । अहं । अभि । दुद्रोहं ।

यत् । वा । शेपे । उत । अनृतं ॥ ८ ॥

आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ।

पर्यस्वानम आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा ॥ ९ ॥

आपः । अद्य । अनु । अचारिषं । रसेन । सं । अगस्महि ।

पर्यस्वान् । अमे । आ । गहि । तं । मा । सं । सृज । वर्चसा ॥ ९ ॥

अप्सु मे सोमो अग्रवीदित्वादिकाश्चतस्र ऋचः प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये विनियोगपुरःसरं व्याख्याताः
। ऋ० १. २३. २०-२३. ॥ ॥ ५ ॥

श्री चिदिति चतुर्दशर्षं दशमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । श्री चित्त्वकूना वैवस्वतयोर्यमयस्योः संवादः षष्ण-
युगिर्यमी मिथुनार्थं यमं प्रोवाच स तां नवमीयुगिरनिकृन् प्रत्याचष्ट इति । ततः षष्णां प्रथमातृतीयाश्च-
युषु विवस्वतः पुत्री यम्युषिर्यमी देवता । यस्व वाक् स ऋषिर्या तेनोच्यते सा देवतेति न्यायात् । तथा
नवम्यां द्वितीयाचतुर्थीप्रभृतिषु युषु वैवस्वतो यम ऋषिर्यमी देवता । अनादेशपरिभाषया चिष्टम् ॥ गतो
विनियोगः ॥

श्री चित्सखायं सख्या ववृत्यां तिरः पुरु चिदर्णवं जगन्वान् ।

पितुर्नर्पातमा दधीत वेधा अधि क्षमि प्रतरं दीध्यानः ॥ १ ॥

श्री इति । चित् । सखायं । सख्या । ववृत्यां । तिरः । पुरु । चित् । अर्णवं । जगन्वान् ।

पितुः । नर्पातं । आ । दधीत । वेधाः । अधि । क्षमि । प्रऽतरं । दीध्यानः ॥ १ ॥

अत्रास्मिन्सूक्ते वैवस्वतयोर्यमयस्योः संवाद उच्यते । अस्मामृषि यमं प्रति यमी प्रोवाच । तिरोऽतर्हित-
मप्रकाशमानं । निर्जनप्रदेशमित्यर्थः । पुरु चित्पुरुषो विस्तीर्णं चार्णवं समुद्रैकदेशमवांतरद्वीपं जगन्वान्
गतवती यमी । चिदिति प्रार्थने । पूजितमिष्टं । श्रेष्ठमित्यर्थः । सखायं गर्भवासादारभ्य सखीभूतं यमं सख्या
सख्याय स्त्रीपुरुषसंपर्कजनितमित्रत्वाय श्री ववृत्यां । आवर्तयामि । आभिमुख्येन स्थित्वा जङ्घां परित्वण्य
त्वत्संमोगं करोमीत्यर्थः । धर्मस्य स्मरिता गतिरिति न्यायेन कामस्य स्मरितत्वात् । अपि च पितुरावधोर्भ-
विष्यतः पुरुष पितृभूतस्य तवार्थायाधि चम्यधि पृथिव्यां । पृथिवीस्त्राणीये ममोदर इत्यर्थः । प्रतरं प्रकष्टं ।
सर्वगुणोपेतमित्यर्थः । नर्पातं नर्मलक्षणमपातं वेधा विधाता प्रजापतिर्दीध्यान आबधोरनुकूपस्य पुरुषस्य
जनार्थमावां ध्यायन्ना दधीत । प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते । ऋ० १०. १८४. १. । इत्युक्तत्वात् ॥

न ते सखा सख्यं वक्ष्येत्तत्सलक्ष्मा यद्विषुर्रूपा भवति ।

महस्पृचासो असुरस्य वीरा दिवो धर्तारं उर्विया परि ख्यन् ॥ २ ॥

न । ते । सखा । सख्यं । वष्टि । एतत् । सऽलक्ष्मा । यत् । विषुऽरूपा । भवति ।

महः । पुचासः । असुरस्य । वीराः । दिवः । धर्तारः । उर्विया । परि । ख्यन् ॥ २ ॥

यम आत्मानं परोक्षीकृत्य यमीं प्रब्रुवाच । हे यमि ते तव सखा गर्भवासलक्षणेन सखीभूतो यम एतदीदृशं त्वयोक्तं स्त्रीपुरुषलक्षणं सख्यं न वष्टि । न कामयते । यद्यस्मात्कारणायमी सलक्ष्मा समानयोनि-
त्वलक्षणा विषुरूपा भगिनीत्वाद्विषमरूपा भवति भवति । तस्मान्न वष्टीत्यर्थः । इदानीं तिरः पुरु चिदर्णवं
जगन्वानित्यस्य प्रतिवचनमुच्यते । महो महतोऽसुरस्य प्राणवतः प्रज्ञावतो वा प्रजापतेः पुचासः पुत्रभूता
वीराः । वीरो वीरपत्यमिचान्वेतेर्वा स्थात्रतिकर्मणो वीरयतेर्वा । नि० १. ७. । इति निरुक्तं । शत्रूणां विविध-
मीरधितारो धर्तारो धारधितारो दिवो बुभोकोऽस्य । प्रदर्शनमेतत् । युप्रभृतीनां लोकानामित्यर्थः । --- ॥

उशंति घा ते अमृतास एतदेकस्य चित्यजसं मर्त्यस्य ।

नि ते मनो मनसि धायस्मे जन्युः पतिस्तन्वमा विविश्याः ॥ ३ ॥

उशंति । घा । ते । अमृतासः । एतत् । एकस्य । चित् । त्यजसं । मर्त्यस्य ।

नि । ते । मनः । मनसि । धायि । अस्मे इति । जन्युः । पतिः । तन्व । आ । विविश्याः ॥ ३ ॥

पुनरपि यमी यमं प्रब्रुवाच । चेति निपातोऽप्यर्थः । हे यम ते प्रसिद्धा अमृतासः प्रजापत्यादयोऽपि
देवा एतदीदृशं शास्त्रेणागम्यत्वेनोक्तं त्यजसं । त्यज्यते परस्मै प्रदीयत इति त्यजसं दुहितृभगिन्यादिस्त्रीजातं ।
उशंति । कामयते । एकस्य चित् सर्वस्य जगतो मुख्यस्यापि प्रजापत्यादेः स्वदुहितृभगिन्यादीनां संबन्धोऽस्तीति
शेषः । अतः कारणात्ते तव मनश्चित्तमस्मै अस्माकं । ममेत्यर्थः । मनसि चित्ते नि धायि । निधीयतां । अहं
त्वां कामये त्वं मामपि कामयस्वैत्यर्थः । अपि च । जन्युरिति लुप्तोपममेतत् । जन्युरिव यथा जगयिता
प्रजापतिः पतिर्भर्ता भूत्वा स्वदुहितुः शरीरं संभोगेनाविष्टवान् तथा त्वमपि मम पतिर्भूत्वा तन्वं मदीयं
शरीरमा विविश्याः । संभोगेनाविश । योगी प्रजननप्रक्षेपोपगूहनचुंबनादिना मां संभुंस्त्वैत्यर्थः ॥

न यत्पुरा चकृमा कञ्च नूनमृता वदंतो अनृतं रपेम ।

गंधर्वो अप्स्वर्षा च योषा सा नो नाभिः परमं जामि तन्नौ ॥ ४ ॥

न । यत् । पुरा । चकृम । कत् । ह । नूनं । अमृता । वदंतः । अनृतं । रपेम ।

गंधर्वः । अप्सु । अप्सर्षा । च । योषा । सा । नः । नाभिः । परमं । जामि । तत् । नौ ॥ ४ ॥

यमो यमीं पुनर्ब्रूते । पुरा पूर्वं प्रजापतेर्यदगम्यागमनमपरिमितसामर्थ्योपेतत्वात्कृतं तथा वयं न चक्रेम ।
नाकुर्म । वयमृतानि सत्त्वानि वदंतो ब्रुवंतोऽनुतमसत्वं कञ्च कदा खलु नूनं निश्चितं रपेम । वदेम । न कदा-
चिदपीत्यर्थः । अगम्यागमनं न कुर्म इति यावत् । अपि चाप्सु । अंतरिक्षनामेतत् । अंतरिक्षे स्थितो गंधर्वो
गवां ररमीनामुदकानां वा धारयितादित्योऽप्यांतरिक्षस्था सा प्रसिद्धा योषादित्यस्य भार्या सरण्युश्च नो
नाडीवयोर्वाभिदत्पत्तिस्थानं । मातापितरावित्यर्थः । तत्तस्मात्कारणान्नावावयोर्जामि बांधवमुत्कृष्टं । एवं
सत्त्वावयोरगम्यागमनरूपत्वात्कर्तुमशुक्तं तस्मादेतन्न करोमीत्त्वमिप्रायः ॥

गर्भे नु नौ जनिता दंपती कर्देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः ।

नकिरस्य प्र मिनन्ति व्रतानि वेदं नावस्य पृथिवी उत द्यौः ॥ ५ ॥

गर्भे । नु । नौ । जनिता । दंपती इति दंऽपती । कः । देवः । त्वष्टा । सविता । विश्वऽरूपः ।

नकिः । अस्य । प्र । मिनन्ति । व्रतानि । वेदं । नौ । अस्य । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५ ॥

त्वष्टा कृपाणां कर्ता सविता सर्वेषां शुभाशुभस्य प्रेरको विश्वरूपः सर्वात्मको देवो दानादिगुणयुक्तो जनिता जनयिता प्रजापतिर्गर्भे नु गर्भावस्थायामेव नावावां दंपती जायापती कः । उतवान् एकोदरे सहवासित्वात् । अस्य प्रजापतेर्गर्भतानि कर्माणि नकिः प्र मिर्नन्ति । न केचित्प्रहिंसन्ति । न लोपयन्तीत्यर्थः । अतः कारणाद्गर्भावस्थायामेवावयोः प्रजापतिर्जति दंपतित्वे सति संभोगं कुर्वित्यर्थः । अपि च नावावधोरस्त्रिदं मातुर्दरे सहवासजनितं दंपतित्वं पृथिवी भूमिर्वेद । जानाति । उतापि च बौर्धुलोकोऽपि जानाति ॥ ६ ॥

को अस्य वेद प्रथमस्याहः क ई ददर्श क इह प्र वोचत् ।

बृहन्मिचस्य वरुणस्य धाम कतु ब्रव आहनो वीच्या नृन् ॥ ६ ॥

कः । अस्य । वेद । प्रथमस्य । अहः । कः । ई । ददर्श । कः । इह । प्र । वोचत् ।

बृहत् । मिचस्य । वरुणस्य । धाम । कत् । ऊं इति । ब्रवः । आहनः । वीच्या । नृन् ॥ ६ ॥

प्रथमस्याहः संबंध्यस्त्रिदमन्योन्यसंगमनं को वेद । जानाति । प्रथमेऽहनि यत्क्रियते तदनुमानमाश्रित्य न कश्चिदपि ज्ञातुं शक्नोतीत्यर्थः । इहास्मिन्प्रदेशे प्रत्यक्षतः क ईमिदं संगमनं ददर्श । पश्यति । कः प्र वोचत् । प्रख्यापयति । न कोऽपीत्यर्थः । मिचस्य वरुणस्य मिवावरुणयोर्बृहन्महद्वाम स्थानमहोरात्रं यदस्ति तच्च नृत्वागुप्यान् वीच्या नरकेण हे आहन आहंतर्मर्यादया हिंसितः । स्वकृतशुभाशुभकर्मपेक्षया मनुष्यादिप्राणिनां नरकपातेन स्वर्गप्रापणेन नियद्मानुयहयोः कर्तरित्यर्थः । एवंभूत हे यन्मत्वं कतु ब्रवः । किं वा ब्रवीषि ॥

यमस्य मा यम्यं काम आगन्त्समाने योनौ सहशेय्याय ।

जायेव पत्ये तन्वं रिरिच्यां वि चिद्बृहेव रथ्येव चक्रा ॥ ७ ॥

यमस्य । मा । यम्यं । कामः । आ । अगन् । समाने । योनौ । सहऽशेय्याय ।

जायाऽइव । पत्ये । तन्वं । रिरिच्यां । वि । चित् । बृहेव । रथ्याऽइव । चक्रा ॥ ७ ॥

यमस्य तव कामोऽमिलायी यम्यं यमो मा मां प्रत्यागन् । आगच्छतु । ममोपरि तव यमस्य संभोगेच्छा जायतामित्यर्थः । किमर्थं । समाने योनविकक्षिन् स्थाने शय्यास्थे सहशेय्याय सहशयनार्थं । तदनंतरं पूर्वमनोरथा सती जायेव पत्ये यथा भार्या पत्युरर्थाय परया प्रीत्या विश्वस्ता सती रतिकामा स्वशरीरं प्रकाशयति एवं तन्वमात्म्यं शरीरं रिरिच्यां । विविच्यां । त्वदर्थं प्रकाशयेयमित्यर्थः । किंच । चिदिति पुरणः । वि बृहेव ॥ बृह उषमने ॥ धर्मार्थकामान्विविधमुषच्छावः । तच्च वृष्टांतः । रथ्येव चक्रा रथस्त्रावयवभूते चक्रे यथा रथमुषच्छतस्तद्वत् ॥

न तिष्ठन्ति न नि मिषन्त्येते देवानां स्पश इह ये चरन्ति ।

अन्येन मदाहनो याहि तूयं तेन वि बृह रथ्येव चक्रा ॥ ८ ॥

न । तिष्ठन्ति । न । नि । मिषन्ति । एते । देवानां । स्पशः । इह । ये । चरन्ति ।

अन्येन । मत् । आहनः । याहि । तूयं । तेन । वि । बृह । रथ्याऽइव । चक्रा ॥ ८ ॥

यस्या प्रख्यातो यमः पुनराह । इहास्मिन्लोके देवानां संबंधिनी ये सशोऽहोरात्रादयस्साराचरन्ति सर्वेषां शुभाशुभलक्षणकर्मप्रत्यवेक्षणार्थं परिभ्रमन्ति एते चाराः चणमात्रमपि चरणव्यापाररहिता न तिष्ठन्ति । न नि मिषन्ति । नेषणं न कुर्वन्ति । शुभमशुभं वा यः करोति तं निरोधन्ति चेत्यर्थः । हे आहनो ममापहंश-सह्यभाषणेन दुःखमिषि त्वं मन्त्रतोऽन्येन त्वत्सदृशेन सह तूयं चिप्रं याहि । संवच्छ । गत्वा च तेन वि बृह । धर्मार्थकामानुषच्छ । तच्च वृष्टांतः । रथ्येव चक्रा यथा रथावयवभूते चक्रे रथमुषच्छतस्तद्वत् ॥

राशीभिरस्मा अहभिर्दशस्येत्यस्य चक्षुर्मुहुर्हन्मिमीयात् ।

दिवा पृथिव्या मिथुना सबंधू यमीर्यमस्य बिभृयादजामि ॥९॥

राशीभिः । अस्मै । अहऽभिः । दशस्येत् । सूर्यस्य । चक्षुः । मुहुः । उत् । मिमीयात् ।

दिवा । पृथिव्या । मिथुना । सबंधू इति सऽबंधू । यमीः । यमस्य । बिभृयात् । अजामि ॥९॥

राशिभिरहभिरहोराचयोरक्षी यमाय कल्पितं भागं सर्वो यजमानो दशस्येत् । प्रयच्छतु । सूर्यस्य संबंधि चक्षुक्षीवो मुहुर्मुहुर्हन्मिमीयात् । उदेतु । दिवा पृथिव्या वावापृथिवीभ्यां सह मिथुना मिथुनी सबंधू समानबंधू अहोरात्रे अक्षी यमाय । एतच्छास्त्रियं यमीर्यमस्याजाम्यधातरं बिभृयात् । धारयतु । यत्निम परिगृह्णात्वित्यर्थः ॥

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवन्नजामि ।

उप बर्बृहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥१०॥

आ । घ । ता । गच्छान् । उत्तरा । युगानि । यत्र । जामयः । कृणवन् । अजामि ।

उप । बर्बृहि । वृषभाय । बाहुं । अन्यं । इच्छस्व । सुऽभगे । पतिं । मत् ॥१०॥

यत्र धेनु कालेषु जामयो भगिन्योऽजाम्यधातरं पतिं दृष्टवन् करिष्यन्ति ता तान्युत्तराणि युगानि कालविशेषा आ गच्छान् । आ गमिष्यन्ति । धेति पूरुषः । यस्यादेष्टं तस्याद्धे सुभगे स्वमिदानीं मन्त्रतोऽन्यं पतिं भर्तारमिच्छस्व । कामयस्व । तदन्तरं वृषभाय तव योगी रेतः सेक्ते पुषपायात्रीयं बाहुमुप बर्बृहि । शयनकाल उपबर्हणं कुरु ॥ ७॥

किं भ्रातासद्यदनाथं भवति किमु स्वसा यन्निर्जतिर्निगच्छात् ।

काममूता बहुऽतद्रूपामि तन्वा मे तन्वं सं पिपृग्धि ॥११॥

किं । भ्राता । असत् । यत् । अनाथं । भवति । किं । ऊं इति । स्वसा । यत् ।

निऽगच्छतिः । निऽगच्छात् ।

कामऽमूता । बहु । एतत् । रूपामि । तन्वा । मे । तन्वं । सं । पिपृग्धि ॥११॥

यमी यमेन प्रत्याख्याता पुनराह । यद्यपिन्धातरि सति स्वसादिकमनाथं नाथरहितं भवति स भ्राता किमसत् । किं भवति । न भवतीत्यर्थः । किंच यस्यां भगिन्यां सत्यां धातरं निर्जतिर्दुःखं निगच्छात् नियमेन गच्छति प्राप्नोति सा स्वसा किमु । किं वा भवति । धातुभगिन्योश्च परस्परं प्रीतिर्येन केनचिदपायेनैव वञ्चं कार्यत्वमिप्रायः । साहं काममूता कामेन मूर्छिता सती बहू नानाप्रकारमेतदीदृशमुक्तं वक्ष्यमाणं च रूपामि । प्रक्षपामि । एतच्छास्त्रा मे मम तन्वा शरीरेण तन्वं शरीरं सं पिपृग्धि । संपर्चय । संयोगेन संक्षेपय । मां सम्यग्मुञ्चेत्यर्थः ॥

न वा उ ते तन्वा तन्वं सं पिपृग्धां पापमाहुर्यः स्वसारं निगच्छात् ।

अन्येन मत्प्रमुदः कल्पयस्व न ते भ्राता सुभगे वक्ष्येत् ॥१२॥

न । वै । ऊं इति । ते । तन्वा । तन्वं । सं । पिपृग्धां । पापं । आहुः । यः । स्वसारं । निऽगच्छात् ।

अन्येन । मत् । प्रऽमुदः । कल्पयस्व । न । ते । भ्राता । सुऽभगे । वक्षि । एतत् ॥१२॥

यमी यमीं प्रत्युक्तवान् । हे यमि ते तव तन्वा शरीरेण तन्वमात्मीयं शरीरं न वै सं पृच्छां । निव संपर्षयामि । निवाहं त्वां संभोक्तुमिच्छामीत्यर्थः । यो धाता स्वसारं भगिनीं निगच्छात् नियमेनोपगच्छति । संभुक्त इत्यर्थः । तं पापं पापकारिणमाहुः । शिष्टा वदन्ति । एतज्ज्ञात्वा हे सुमने सुष्ठु भजनीये हे यमि त्वं मन्त्रतोऽन्वेन त्वद्योग्येन पुरुषेण सह प्रसुदः संभोगलक्षणान्महर्षाकल्पयस्व । समर्थय । ते तव धाता यम एतदीदृशं त्वया सह मैथुनं कर्तुं न वष्टि । न कामयते । नेच्छति ॥

बतो वतासि यम् नैव ते मनो हृदयं चाविदाम् ।

अन्या किल त्वां कस्यैव युक्तं परि ष्वजाते लिबुजेव वृक्षं ॥ १३ ॥

बतः । बत । असि । यम् । न । एव । ते । मनः । हृदयं । च । अविदाम् ।

अन्या । किल । त्वां । कस्याऽइव । युक्तं । परि । स्वजाते । लिबुजाऽइव । वृक्षं ॥ १३ ॥

यमी प्रत्युक्ताव । हे यम त्वं बतो दुर्बलोऽसि । बतेति निपातः खेदानुकंपयोः । अनुकंपयसासि । ते त्वदीयं मनो मनोगतं संकल्पं हृदयं च बुद्धिगतमध्यवसायं च निवाविदाम् । ययं न जानीम एव । मन्त्रतोऽन्या काचित्स्त्री त्वां परि ष्वजाते किल । तत्र दृष्टान्तव्यमुच्यते । कस्यैव युक्तं यथा कस्या रज्ज्वर्युक्तमात्मना संबद्धमश्वं परिष्वजते तद्वत् । लिबुजेव वृक्षं यथा लिबुजा व्रततिर्गाढं वृक्षं परिष्वजते तद्वत् । अन्यस्यां स्त्रियामासक्तस्त्वं मां परिष्वक्तुं नेच्छसीत्यर्थः ॥

अन्यम् पु त्वं यम्यन्य उ त्वां परि ष्वजाते लिबुजेव वृक्षं ।

तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा तवाधा कृणुष्व संविदं सुभद्रां ॥ १४ ॥

अन्यं । ऊं इति । सु । त्वं । यमि । अन्यः । ऊं इति । त्वां । परि । स्वजाते । लिबुजाऽइव । वृक्षं ।

तस्य । वा । त्वं । मनः । इच्छ । सः । वा । तव । अध । कृणुष्व । संऽविदं । सुऽभद्रां ॥ १४ ॥

यमः पुनरप्याह । हे यमि त्वमन्यसु अन्यं पुरुषमेव सु सुष्ठु परिष्वज । अन्य उ अन्योऽपि पुरुषस्त्वां परि ष्वजाते । तत्र दृष्टान्तः । लिबुजेव वृक्षं यथा वल्ली गाढं वृक्षं परिष्वजते तद्वत् । तथा सति । वाशब्दः समुच्चये । त्वं तस्य च पुरुषस्य मन इच्छ । कामय । तस्य त्वं वशवर्तिनो भवेत्यर्थः । स च पुरुषस्तव मन इच्छतु । अधाथ परस्परवशवर्तित्वानंतरं त्वं तेन सह सुभद्रां सुकल्याणीं संविदं परस्परसंभोगमुखसंविन्तिं कृणुष्व । कृणुष्व ॥ ८ ॥

वृषेति नवर्चमेकादशं सूक्तमाग्नेर्हविर्धानस्त्वार्यमापेयं । सप्तम्याद्यास्तिसस्त्रिभुवः शिष्टा जगत् । तथा चानुक्रांतं । वृषा नवाग्निर्हविर्धान आपेयं तु त्रिचिद्रुचंतमिति ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥

वृषा वृषो दुदुहे दोहसा दिवः पयांसि यज्ञो अदितेरदाभ्यः ।

विश्वं स वेद वरुणो यथा धिया स यज्ञियो यजतु यज्ञियो अतून ॥ १ ॥

वृषा । वृषो । दुदुहे । दोहसा । दिवः । पयांसि । यज्ञः । अदितेः । अदाभ्यः ।

विश्वं । सः । वेद । वरुणः । यथा । धिया । सः । यज्ञियः । यजतु । यज्ञियान् । अतून ॥ १ ॥

वृषाऽतिदारेण वृष्टिर्वर्धता यज्ञो महानदाभ्यः केनाप्यहिंस्त्रोऽपिरदितेरधीयागक्रियस्य वृषो यज्ञ-
दारेण सुतीनां हविषां वा वर्धितुर्थजमानस्त्वार्यो दोहसा दोहनेन महता प्रक्षारणेन दिवः सकाशात्पयांसि
वृष्टिलक्षणां दुदुहे । दोग्धि । प्रक्षारयति । किंच यथा वरुण आदित्यो धियात्मानुरूपया प्रक्षया
विश्वं सर्वं वेद जानाति तथा सोऽयमभिर्जानातीत्यर्थः । यज्ञियो यज्ञार्हो यज्ञियान् यज्ञार्हानुत्पन्नयतु ।
पूजयतु ॥

रप॑न्ध॒र्वीरि॑णा च॒ योष॑णा न॒दस्य॑ न॒दे परि॑ पातु मे॒ मनः॑ ।

इ॒ष्टस्य॑ मध्ये॒ अदि॑तिर्नि॒धातु॑ नो॒ भ्राता॑ नो॒ ज्येष्ठः॑ प्रथ॒मो वि॒ वोच॑ति ॥ २ ॥

रप॑न् । ग॒न्ध॒र्वीः । अ॒प्या । च॒ । योष॑णा । न॒दस्य॑ । न॒दे । परि॑ । पा॒तु । मे॒ । मनः॑ ।

इ॒ष्टस्य॑ । मध्ये॒ । अदि॑तिः । नि॒ । धा॒तु । नः॑ । भ्रा॒ता । नः॑ । ज्ये॒ष्ठः । प्र॒थ॒मः । वि॒ । वो॒च॒ति ॥ २ ॥

रपद्रुपितवत्प्रिगुणानुक्तवती गन्धर्वीर्गन्धर्वस्य स्त्र्यप्याग्निः संस्कृता योषणाकृतिलक्षणा स्त्री च । अपि तर्पितवतीति शेषः । नदस्य । सोतुनामेतत् । सोतुर्मे मम स्वभूतं मनो नादे सुतिलक्षणे शब्दे परि पातु । अपिः सम्ययद्यतु । अहं समाहितमना भूत्वा सम्यक् सुतिं करोमीत्यर्थः । किंचादितिरस्त्रं जनीयोऽपिर्नोऽस्यानिष्टस्य यागस्य मध्ये नि धातु । निदधातु । नितरां स्थापयतु । प्रथमः सर्वेषां यजमानानां मुख्यो नोऽस्याकं ज्येष्ठो भ्राता वि वोचति । विशेषेण ब्रवीति । स्वीतीत्यर्थः । नाहमेव केवलो यजनशीलः किंतु सर्व एवास्मात्कुलीनो देवयागप्रिय इत्यर्थः ॥

सो चि॒न्तु भ॒द्रा क्षु॒मती॑ यश॑स्वत्युषा उ॒वास॑ मन॒वे स्व॑र्वती ।

यदी॑मुश॑न्तमुश॑तामनु॒ क्तुम॑मिं हो॒तारं॑ वि॒दथा॑य जी॒जनन् ॥ ३ ॥

सो इति॑ । चि॒त् । नु॒ । भ॒द्रा । क्षु॒ऽमती॑ । यश॑स्वती । उ॒षाः । उ॒वास॑ । मन॒वे । स्वः॑ऽवती ।

यत् । ई॒ । उ॒श॑न्तं । उ॒श॑तां । अ॒नु॒ । क्तुं॑ । अ॒मिं॑ । हो॒तारं॑ । वि॒दथा॑य । जी॒जनन् ॥ ३ ॥

भद्रा भजनीया क्षुमती शब्दवती यशस्वत्यन्नवती कीर्तिमती वा सो चित् शिव प्रसिद्धोषा मनवे मनुष्याय यजमानाय स्वर्वादिदिव्यवती सती नु चिप्रमुवास । उचितवती । उदितवतीत्यर्थः । कदोदितवतीति उच्यते । यद्यदोशन्तं सुतिं हविष्य कामयमानमुशन्तं यद्वं कामयमानानां संबन्धिनं होतारं देवानामाहूतारं होमनिष्पादकं वेमेनमपिमनु क्तुं सुतिकर्मणः पश्चाद्विदथाय यजनीयाय यज्ञार्थं जीजनन् । अतिग्वयमाना जनयन्तीत्यर्थः । तदोदितवतीति संबन्धः ॥

अध॒ त्यं द्रु॒प्सं वि॒भ्वं वि॒चक्ष॑णं वि॒राभ॑रदि॒षितः॑ श्ये॒नो अ॒ध्वरे॑ ।

यदी॑ विशो॑ वृ॒णते॑ द॒स्ममा॑र्या अ॒मिं हो॒तारं॑ मध॒ धीर॑जायत ॥ ४ ॥

अध॒ । त्यं॒ । द्रु॒प्सं । वि॒ऽभ्वं॑ । वि॒ऽच॒क्ष॒णं॑ । विः॑ । आ॒ । अ॒भ॒र॒त् । इ॒षितः॑ । श्ये॒नः॑ । अ॒ध्वरे॑ ।

यदि॑ । विशः॑ । वृ॒णते॑ । द॒स्मं॑ । आ॒र्याः॑ । अ॒मिं॑ । हो॒तारं॑ । अ॒ध॒ । धीः॑ । अ॒जा॒य॒त ॥ ४ ॥

अधाधानंतरं श्वेनः श्वेनाख्यो विः पत्यध्वरे याग इषितोऽपिप्रेषितो विभ्वं महान्तं विचक्षणं सर्वस्य विशेषेण द्रष्टारं त्वं तं प्रसिद्धं द्रुप्सं नात्यल्पं नातिबहुलं सोममाभरत् । आहूतवान् । अपि च यदि यदार्था अभियमनीयं तं ब्रजन्तो विशो यजमाना मनुष्या दस्मं दर्शनीयं शत्रूणामुपचयितारं वा होतारमपि वृणते प्रार्थयन्ते अध तदा धीर्यागादिक्रियाजायत । यजमिः प्रतायत इत्यर्थः ॥

सदा॑सि र॒खो य॑र्वसेव॒ पुष्य॑ते हो॒चाभि॑रमे॒ मनु॑षः स्व॒ध्वरः॑ ।

विप्र॑स्य वा॒ यच्छ॑श॒मान उ॒क्थ्यं॑ वाजं॒ सस॑वाँ उ॒पया॑सि भूरि॑भिः ॥ ५ ॥

सदा॑ । अ॒सि । र॒खः । य॑र्वसाऽइव । पु॒ष्य॒ते । हो॒चा॒भिः । अ॒मे॒ । मनु॑षः । सु॒ऽअ॒ध्वरः॑ ।

विप्र॑स्य । वा॒ । यत् । श॒श॒मानः॑ । उ॒क्थ्यं॑ । वा॒जं॑ । स॒स॒वान् । उ॒प॒या॒सि॑ । भूरि॑ऽभिः ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं सदा सततं रक्षोऽसि । रमणीयो भवसि । तच्च वृष्टांतः । यवसेव पुष्पंति यथा यवस्यानि
तृणानि च पुष्टिं कुर्वते हस्त्यश्वगोमहिषादिचतुष्पदाय सर्वदा रमणीयानि भवन्ति तद्वत् । अपि च हे अग्ने
मनुष्यो मनुष्यस्य स्वभूतैर्होत्राभिः । होत्रेति यज्ञनामेतत् । यज्ञैः स्वध्वरः शोभनयज्ञो भवेति शेषः । विप्रस्य वा
कोतुर्वा यवस्य यजमानस्य वा स्वभूतसुखं कोचं शशमानः प्रशंसन् वाजं हविर्ब्रह्ममन्नं सस्रवान् संनज-
मानश्च भूरिभिर्वज्रभिर्देवैः सहोपयासि उपगच्छसि ॥ १२ ॥

उदीरय पितरां जार आ भगुमिर्यस्यति हर्यतो हृत्त इष्यति ।

विवर्क्ति वहिः स्वपस्यते मखस्तविष्यते असुरो वेपते मती ॥ ६ ॥

उत् । इरय । पितरां । जारः । आ । भगं । इर्यस्यति । हर्यतः । हृत्तः । इष्यति ।

विवर्क्ति । वहिः । सुऽअपस्यते । मखः । तविष्यते । असुरः । वेपते । मती ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वदीयं ज्योतिः पितरा पितरौ सर्वप्राणिनां मातापितृभूते यावापृथिव्यौ प्रत्युन्नमय । तच्च वृष्टांतः ।
आकार उपमार्थः । राचेर्नक्षत्रादिदीप्तीनां च जरयितुं ताज्जार आदित्यः । स यथा यावापृथिव्यौ प्रति भगं
भजनीयं ज्योतिरुन्नमयति तद्वत् । हर्यतो यागं कामयमानान्प्रतीययति । यजमानो यष्टुमिच्छति । हृत्तो
हृदयेन चेष्यति । इषिरयं गत्वर्थः शुद्धोऽप्युपसर्गपूर्वो द्रष्टव्यः । अधीष्यति देवान्यष्टुमधिगच्छति । विवर्क्ति ।
विवर्चति । शस्त्रक्षत्राः सुतीर्वक्तुमिच्छति । वहिर्वीडा सुतीनां देवान्प्रति प्रापयिता होता च स्वपस्यते ।
शोभनमात्मीयं कर्म कर्तुमिच्छति । मखः । यज्ञनामेतत् । अच तत्प्रयोक्ताध्वर्युश्च्यति । स च तविष्यति । तवि-
षिर्बुद्धयः । स चाचांतर्णीतसनर्थश्च द्रष्टव्यः । तनुविषति । सोषक्षत्राः सुतीर्वधयितुमिच्छतीत्यर्थः । असुरः
प्राणवान् प्रज्ञावान्वा । ब्रह्मेति शेषः । मती मत्या बुद्ध्या वेपते । कर्मवैगुण्याद्विभ्यक्तं पते । हे अग्ने यतो यजमानः
सर्वविजयश्च स्वस्वकर्म कर्तुं त्वामागच्छति अतस्त्वं शीघ्रमुन्नमयेत्यर्थः ॥

यस्ते अग्ने सुमतिं मर्तो अक्षत्सहसः सूनो अति स प्र शृण्वे ।

इषं दधानो वहमानो अश्वैरा स द्युमाँ अमवान्भूषति द्यून् ॥ ७ ॥

यः । ते । अग्ने । सुऽमतिं । मर्तैः । अक्षत् । सहसः । सूनो इति । अति । सः । प्र । शृण्वे ।

इषं । दधानः । वहमानः । अश्वैः । आ । सः । द्युऽमान् । अमऽवान् । भूषति । द्यून् ॥ ७ ॥

हे सहसः सूनो वक्त्रस्य पुत्राग्ने त्वदीयां सुमतिं शोभनामनुयाहिकां बुद्धिं यो मर्तो मनुष्यो यजमानोऽस्य
अमृति । अनुग्रहशीलं त्वां सुतिभिर्विभिन्ध परिचरतीत्यर्थः । स यजमानोऽति प्र शृण्वे । सर्वज्ञो कान्तीत्य
प्रकर्षेण श्रूयते । प्रख्यातो भवतीत्यर्थः । कीदृशः । इषमन्नं दधानोऽर्चिभ्यः प्रयच्छन् अश्वैर्वहमानः । किंच स
एव द्युमान्दीप्तिमान् शरीरपतनानंतरं सुखानवान्मामवान्भूषवान् द्यून् । दुरित्यहनाम । कासाध्वनोरत्न-
संयोग इत्येषा द्वितीया ॥ आदित्यकर्तृकाष्टहानि । आचंद्रार्कमित्यर्थः । भूषति । भवति ॥

महाव्रते संस्थिते मन्वन्तरीये यदग्र एवेत्यनया चतुर्नृहीतमाज्यं जुहुयात् । तथैव पंचमारब्धे सूचितं ।
यदग्र एषा समितिर्भवाति । ऐ० आ० ५. १. १. इति ॥

यदग्र एषा समितिर्भवाति देवी देवेषु यजता यजच ।

रत्ना च यद्विभजांसि स्वधावो भागं नो अच वसुमंतं वीतात् ॥ ८ ॥

यत् । अग्ने । एषा । संऽइतिः । भवाति । देवी । देवेषु । यजता । यजच ।

रत्ना । च । यत् । विऽभजांसि । स्वधाऽवः । भागं । नः । अच । वसुऽमंतं । वीतात् ॥ ८ ॥

हे यवच यष्ट्यापि यवदेवा समितिरक्षात्कर्तुं का कुतिसंहतिर्यजता यजतेषु यष्ट्येषु देवेषु मध्ये देवी
कीर्तमाना भवति । यष्ट्या देवा अक्षानिः सूर्यत इत्येति चेत्यर्थः । हे स्वधावी हविर्ब्रह्माज्ञपयमे त्वं यद्यदा
रत्ना च रत्नानि रमणीयानि धनानि सोमृग्यो यष्टृभ्यश्च विभजसि विभजसि अथ तदानीं तथा नो
ऽक्षान्प्रति वसुमंतं धनवंतं नानाधनावयवभूतं भागमंशं वीतात् ॥ वी गत्यादिषु । तुष्टीक्षातुःकुशिल्यत-
रक्षा । पा० ७. १. ३५ । इति हेः खानि तातङ् । अंतर्णीतक्षर्षश्चाथ द्रष्टव्यः ॥ वयय । आगमय । अक्षभ्यं
प्रयच्छेत्त्वर्थः ॥

शुधी नो अग्ने सदने सधस्थे युष्ट्वा रथममृतस्य द्रवितुं ।

आ नो वह रोदसी देवपुत्रे माकिर्देवानामप भूरिह स्याः ॥९॥

शुधि । नः । अग्ने । सदने । सधस्थे । युष्ट्व । रथं । अमृतस्य । द्रवितुं ।

आ । नः । वह । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे । माकिः । देवानां । अप ।

भूः । इह । स्याः ॥९॥

हे अपि सधस्थे सहस्रानि सर्वदेवतासाधारणी सदने यज्ञगृहे स्थितः सप्तोऽक्षादीयं वचनं शुधि । मृगु । किं
तद्वचनं उच्यते । अमृतस्य देवपानस्य मधुनो द्रवितुं द्रावकं रथमात्मीयं युष्ट्व । आह्वानार्थं देवान्प्रति वस-
नायाज्ञैः संयुक्त । संयुक्तेन रथेन गत्वा नोऽक्षाकं यज्ञं प्रति देवपुत्रे देवस्य प्रजापतेर्दुहितरी यदा देवाः
पुत्रा यद्येसो रोदसी यावापृथिव्यावा वह । प्रापय । देवानां मध्ये कसिदेवोऽप्य भूरपमवितास्यश्चादपंगता
माकिः स्यात् । त्वं वेहाक्षिन्वन्ती स्याः । संनिहितो भव ॥ १० ॥

आवेति नवर्चं द्वादशं सूक्तमावेर्हविर्धानस्यार्थं वैदुभमापेयं । आवेत्वनुक्रांतं ॥ नतो विनिधोगः ॥

द्यावा ह क्षामा प्रथमे ऋतेनाभिश्चावे भवतः सत्यवाचा ।

देवो यन्मर्तान्यजथाय कृण्वन् सीदन्तोता प्रत्यङ् स्वमसुं यन् ॥१॥

द्यावा । ह । क्षामा । प्रथमे इति । ऋतेन । अभिऽश्चावे । भवतः । सत्यऽवाचा ।

देवः । यत् । मर्तान् । यजथाय । कृण्वन् । सीदन् । होता । प्रत्यङ् । स्वं । असुं । यन् ॥१॥

सत्यवाचा सत्यवाची सत्यवादिन्यौ प्रथमे प्रधानभूते यावा क्षामा दुषामे यावापृथिव्यावृतेन सत्यभूतेन
देवयजनेन सहाभिश्चवे । अभिमुखेन श्रूयत इत्यभिश्चाव आह्वानं । तस्मिन्सत्ययज्ञनिमित्तेऽपिः संबंधिव्याह्वाने
भवतः ॥ सोऽर्थे सट् ॥ भवतां । यद्यदा देवो कीर्तमानोऽपिर्यजथाय यज्ञाय मर्ताभ्यगुण्यन् ह्रस्वम्यैरथन्
प्रत्यङ्गाह्वानार्थं देवानां प्रत्यंचिता स्वममुमात्मीयं ज्वालाज्वलं प्राणं यन् प्राप्नुवन् होता देवानामाह्वाना
सीदत् वेद्यां निधीदति । तदासत्ययजनकाले यावापृथिवी प्रमुखोऽपिराह्वयत्वित्यर्थः ॥

देवो देवान्परिभूर्ऋतेन वहां नो हव्यं प्रथमश्चिकित्वान् ।

धूमकेतुः समिधा भाञ्ज्जीको मंद्रो होता नित्यो वाचा यजीयान् ॥२॥

देवः । देवान् । परिऽभूः । ऋतेन । वहं । नः । हव्यं । प्रथमः । चिकित्वान् ।

धूमऽकेतुः । संऽड्धा । भाऽञ्ज्जीकः । मंद्रः । होता । नित्यः । वाचा । यजीयान् ॥२॥

देवो कीर्तमानोऽपिस्त्वं देवाभिर्द्रादीन्परिभूराह्वानहविर्नयनद्वारेण परिभूः परिगृह्णन्तेन यज्ञेन सह
नोऽक्षाकं हव्यं हविर्वह । प्रापय । सोऽहस्त्वं । प्रथमो देवानां मुखः चिकित्वान् सर्वं ज्ञानं धूमकेतुर्धूमस्य

कर्ता वा धूमध्वजो वा धूमप्रज्ञानो वा समिधा समिधेन दीपनेन भास्वजीक ऋजुदीप्तिः । ऊर्ध्वजन इत्यर्थः । मंद्रः सुखः होताह्वाता गिबो ध्रुवो वाचा यजीयानतिशयेन यष्टा य ॥

स्वावृग्देवस्यामृतं यदी गोरतो जातासो धारयंत उर्वी ।

विश्वे देवा अनु तस्ते यजुर्गुदुहे यदेनीं दिव्यं घृतं वाः ॥३॥

स्वावृक् । देवस्य । अमृतं । यदि । गोः । अतः । जातासः । धारयन्ते । उर्वी इति ।

विश्वे । देवाः । अनु । तत् । ते । यजुः । गुः । दुहे । यत् । एनीं । दिव्यं । घृतं । वारिति वाः ॥३॥

देवस्यापिः स्वावृक् स्वार्जनममृतमुदकं स्तित्वसः सकाशाद्यदि यदीत्ययति तदातोऽस्मान्नोदकाज्जातास उत्पन्ना ओषधय उर्वी वावापृथिवी धारयन्ति । विश्वे देवाः सर्वे सोतारसो तव संबन्धि तवजुर्गुदकस्य तद्गानमनु गुः । अनुगारयन्ति । एनीं श्रेता दीप्तिर्दिव्यं दिवि भवं घृतं वरयद्वा वृष्टिलक्षणं यदुदकं दुहे दोग्धि ॥

अर्चामि वां वर्धयापो घृतसू द्यावाभूमी ऋणुतं रोदसी मे ।

अहा यद्यावोऽसुनीतिमयन्मध्वा नो अच पितरां शिशीतां ॥४॥

अर्चामि । वां । वर्धय । अपः । घृतसू इति घृतऽसू । द्यावाभूमी इति । ऋणुतं ।

रोदसी इति । मे ।

अहा । यत् । द्यावः । असुऽनीतिं । अयन् । मध्वा । नः । अच । पितरां । शिशीतां ॥४॥

हे अपे त्वमपो मदीयं यज्ञरूपं कर्म वर्धय । प्रोत्सर्पिते सति हे घृतसू वृष्यदकस्य प्रसवित्री हे द्यावाभूमी द्यावापृथिवी वां युवामर्चामि ॥ अच सुती ॥ सौमि । हे रोदसी द्यावापृथिवी युवां मे मदीयं सोत्रं ऋणुतं । यद्यस्मिन् अहा । अहःशब्दसामर्थ्यादहोरात्रसाध्यं कर्मोच्यते ॥ सुपां सुलुगिति सप्तम्येकवचनस्या-
जादेशः ॥ अहन्यहोरात्रसाध्यकर्मणि द्यावः सोतारोऽसुनीतिं । असुः प्रज्ञा । तथा नीयत इत्यसुनीतिः सुतिः । तामयन् गच्छति अचास्मिन्कर्मणि पितरा सर्वस्य मातापितृभूते द्यावापृथिवी नोऽस्मान् वृष्यदकेन शिशीतां । स्नानपानादिना संस्कारतां ॥

किं स्विन्नो राजा जगृहे कदस्याति व्रतं चकृमा को वि वेद ।

मिचश्चिद्धि ष्मा जुहुराणो देवाञ्छोको न यातामपि वाजो अस्ति ॥५॥

किं । स्वित् । नः । राजा । जगृहे । कत् । अस्य । अति । व्रतं । चकृम । कः । वि । वेद् ।

मिचः । चित् । हि । स्म । जुहुराणः । देवान् । श्लोकः । न । यातां । अपि । वाजः । अस्ति ॥५॥

किंस्विच्छब्दो वितर्कार्थे । किंवा राजा दीप्यमानोऽपिर्नोऽस्माकं स्मृतानि हवींषि सुतीञ्च जगृहे परिगृह्णीयात् किंवास्माधिरति व्रतमतिपूजितं परिचरणाख्यं कर्म चक्ष्म वयं क्रियास्य । कर्मवैगुण्याज्जीतस्य पूर्वार्ध एतद्वचनमुक्तं । उत्तरार्ध इदानीं तन्निराक्रियते । हि क्षीतीमौ पूरणी । चिदित्युपमार्थे । जुहुराणः स्निग्धमाह्वयमानो मिचः स्निग्धो यथागच्छेत् तथा । नेति संप्रत्यर्थे । श्लोकोऽसदीया सुतिनक्षत्रा वाग्देवा-
ग्निदादीन्यातां । गच्छतु । अपि वाजो हविराख्यं चाम्नं यदस्ति तदपि देवान्प्रति गच्छतु । देवाः सुतिं हविष्य प्रतिगृह्णन्तित्यर्थः ॥ १११ ॥

दुर्मैत्र्यामृतस्य नाम सलक्ष्मा यद्विषुरुपा भवति ।

यमस्य यो मनवते सुमन्त्रे तमृष्व पाप्मप्रयुच्छन् ॥६॥

दुःस॒म॒तु । अ॒ब॒ । अ॒मृ॒त॒स्य॒ । ना॒म॒ । स॒ऽल॒क्ष्मा॒ । यत् । वि॒षु॒ऽरू॒पा । भ॒वा॒न्ति॒ ।
य॒म॒स्य॒ । यः । म॒न॒व॒न्ते॒ । सु॒ऽम॒तु॒ । अ॒ग्ने॒ । तं॒ । ऋ॒ष्व॒ । पा॒हि॒ । अ॒प्र॒ऽयु॒च्छन् ॥ ६ ॥

यस्मिन्दे॒वा वि॒दथे॒ मा॒द॒य॑न्ते वि॒वस्व॑तः स॒द॒ने धा॒र॒य॑न्ते ।

सूर्ये॒ ज्योति॑र॒दधु॑र्मा॒स्य॒ऽकू॒न्परि॑ द्योत॒निं च॑रतो॒ अज॑सा ॥ ७ ॥

यस्मिन् । दे॒वाः । वि॒दथे॒ । मा॒द॒य॑न्ते । वि॒वस्व॑तः । स॒द॒ने । धा॒र॒य॑न्ते ।

सूर्ये॒ । ज्योतिः॑ । अ॒दधुः॑ । मा॒सि॒ । अ॒कू॒न् । परि॑ । द्योत॒निं । च॒रतः॑ । अ॒ज॒सा ॥ ७ ॥

यस्मिन्नपी यस्मिन् प्रधानांशे सति देवा इन्द्रादयो विदथे यस्मि मादयन्ते हविषात्मानं तर्पयन्ति तृप्यन्ति वा । अपि च विवस्वतो मनुष्यस्य यजमानस्य स्वभूते सद्ने वेद्याख्ये स्थाने धारयन्ते । आत्मानं स्थापयन्ति च । किंच सूर्ये ज्योतिरहराख्यं तेजोऽदधुः । स्थापितवन्तः । मासि चंद्रमस्यकूचाक्षीः स्थापितवन्तः । तद्गन्तरमज-
ज्ञानुपबीणौ सूर्याचंद्रमसौ द्योतनिं दीप्तिं परि चरतः । परिगच्छतः । सर्वत्र प्राप्तुतः ॥

यस्मिन्दे॒वा म॒न्म॒नि स॑ंचर॑न्त्यपी॒च्ये॒ऽन॒ व॒य॒म॒स्य॒ वि॒द्य॒ ।

मि॒त्रो नो॒ अ॒चा॒दि॒तिर॑ना॒गान्त्स॒वि॒ता दे॒वो व॑रु॒णाय॒ वो॒चत् ॥ ८ ॥

यस्मिन् । दे॒वाः । म॒न्म॒नि । स॑ंचर॑न्ति । अ॒पी॒च्ये॒ । न॒ । व॒यं॒ । अ॒स्य॒ । वि॒द्य॒ ।

मि॒त्रः । नः॒ । अ॒ब॒ । अ॒दि॒तिः॑ । अ॒ना॒गान् । स॒वि॒ता । दे॒वः । व॑रु॒णाय॒ । वो॒चत् ॥ ८ ॥

देवा इन्द्रादयो यस्मिन्नपी मन्मनि ज्ञानभूते ज्ञानवत्सर्वप्रकाशके सति संचरन्ति स्वाधिकारि संप्रवर्तन्ते अपीच्येऽतर्हि ते स्मितमयेः स्वरूपं वयं न विद्य । तत्त्वतो न जानीमः । अचास्मिन्नेऽंगभावाय वर्तमानो मित्रो वरुणाय सर्वेषां पापानां निवारयित्वेऽप्ये नोऽज्ञानानानपापान्वोचत् । ब्रवीतु । तथादितिर्देवमाता सविता सर्वस्य प्रेरको देवस्य ब्रवीतु ॥

श्रु॒धी नो॒ अ॒ग्ने स॒द॒ने स॒ध॒स्ये॒ यु॒ह्वा रथ॑म॒मृ॒त॒स्य॒ द्र॒वि॒न्तु॒ ।

आ॒ नो॒ वह॑ रो॒दसी॒ दे॒वपु॑त्रे॒ मा॒किर्दे॒वाना॑म॒पं भूरि॑ह॒ स्याः ॥ ९ ॥

श्रु॒धि । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । स॒द॒ने॒ । स॒ध॒ऽस्ये॒ । यु॒ह्व॒ । रथं॑ । अ॒मृ॒त॒स्य॒ । द्र॒वि॒न्तु॒ ।

आ॒ । नः॒ । वह॑ । रो॒दसी॒ इति॑ । दे॒वपु॑त्रे॒ इति॑ दे॒वऽपु॑त्रे॒ । मा॒किः॑ । दे॒वानां॑ । अ॒पं॒ ।

भूः । इ॒ह॒ । स्याः॑ ॥ ९ ॥

श्रुधी न हविषा नवमी पूर्वसूक्ते व्याख्याता ॥ १२ ॥

युजे वामिति पंचर्चं त्रयोदशं सूक्तं । अदितिः पुत्रस्य विवस्वत आर्षं । हविर्धानाख्ये ये दे शकटे तद्देवत्व-
मिदं । अन्ता जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । युजे पंच विवस्वानादित्यो हविर्धानं जगत्वंतमिति ॥
मतः सूक्तविनियोगः ॥ हविर्धानप्रवर्तने युजे वामित्येका । सूचितं च । अंतरा वर्तपादयोर्युजे वां ब्रह्म पूर्णं
नमोमिः । आ० ४. ९. इति ॥

यु॒जे वां॒ ब्रह्म॑ पू॒र्ये॒ नमो॑भि॒र्वि॒ श्लोक॑ ए॒तु प॒थ्ये॒व सू॒रेः॒ ।

पृ॒थ्व॑न्तु॒ वि॒ष्वे॒ अ॒मृ॒त॒स्य॒ पु॒त्रा आ॒ ये धा॒मानि॑ दि॒व्यानि॑ त॒स्युः ॥ १० ॥

युजे । वां । ब्रह्म । पूर्णं । नमःऽभिः । वि । श्लोकः । एतु । पथ्याऽइव । सूरः ।

मृत्वंतु । विन्धे । अमृतस्य । पुषाः । आ । ये । धामानि । दिव्यानि । तस्युः ॥ १ ॥

हे हविर्धानशकटे वां युवामहं पूर्वं पूर्वस्मिन्काले भवं । अनादिकालप्रवृत्तमित्यर्थः । एवंभूतं ब्रह्म मन्त्रं । उच्चार्येति शेषः । नमोभिः सोमादिहविर्ब्रह्मैरग्निर्गुणे । युगज्जि । युवयोश्चपरि सोमादिकमारोप्य पत्नीशालातो हविर्धानं प्रति युवां नयामीत्यर्थः । एवंभूतयोर्युवयोः श्लोकः शब्दो वेत्तु । विद्यादेवान्प्रति विविधं गच्छतां । तच्च दृष्टान्तः । पथ्येव सूरः यथा स्तोतुः स्वभूता पथ्या परिणाममुक्तावहाऽतिविद्यादेवान्प्रति विविधं गच्छति तद्वत् । अमृतस्वामरसधर्मकः प्रजापतेः पुषा विन्धे देवा एवंभूतं शब्दं मृत्वंतु ये देवा दिव्यानि दिवि भवानि धामानि स्थानान्वा तस्युः अभिहितवन्तः । ते मृत्वंतित्यर्थः ॥

अथैव हविर्धानप्रवर्तने यमे इवेतिषा । सूचितं च । यमे इव यतमाने यदैतमधि द्वयोरदधा उक्थं वच इत्यर्थं चारमेत् । आ० ४. ९. इति ॥

यमे इव यतमाने यदैतं प्र बां भरन्मानुषा देवयंतः ।

आ सीदतं स्वमु लोकं विदाने स्वासस्ये भवतमिन्देवे नः ॥ २ ॥

यमे इवेति यमेऽइव । यतमाने इति । यत् । ऐतं । प्र । वां । भरन् । मानुषाः । देवऽयंतः ।

आ । सीदतं । स्वं । ऊं इति । लोकं । विदाने इति । स्वासस्ये इति सुऽआसस्ये । भवतं ।

इन्देवे । नः ॥ २ ॥

यमे इव यथा सहोत्पन्ने अपलि संचरतः तथा यतमाने यमनहविर्धारणादिस्वाधिकारकर्मणि प्रवर्तमाने हविर्धानशकटे युवां यद्यदैतं हविर्धानस्थानं प्रतिगच्छतः तदा देवयंतो देवकामा मानुषा यजमाना वां युवां प्र भरन् । प्रभरन्ति । किंच युवां स्वमु लोकमात्मीयमेव हविर्धानाख्यं स्थानं विदाने जानती आ सीदतं । ततो नोऽस्माकमिन्देवे सोमार्थं स्वासस्ये शोभननिवासस्थाने भवतं ॥

पंच पदानि रूपो अन्वरोहं चतुष्पदीमन्वेमि व्रतेन ।

अक्षरेण प्रति मिम एतामृतस्य नाभावधि सं पुनामि ॥ ३ ॥

पंच । पदानि । रूपः । अनु । अरोहं । चतुऽपदीं । अनु । एमि । व्रतेन ।

अक्षरेण । प्रति । मिमे । एतां । अमृतस्य । नाभौ । अधि । सं । पुनामि ॥ ३ ॥

रूपो यदृशां स्वर्गमारोपयितुं यज्ञस्यांगत्वेन संबन्धीनि पंचसंख्याकानि धानासोमपशुपुरोडाशाज्याख्यान पदानि वृष्टिहेतुत्वेन देवान्प्रति गंतृणि हवींश्चान्वरोहं । अनुरोहामि । शकटयोः स्थापनवह्नागन्तरं करणं करोमीत्यर्थः । किंच चतुष्पदीं चतुर्भिः पादिर्युक्तां त्रिषुवादिच्छंदसं क्रियां प्रतिग प्रयोगकर्मज्ञान्वेमि । अनुगच्छामि । यथाकालं प्रयुज्जामीत्यर्थः । अक्षरेण प्रणवाख्येनैतामुपस्थितां प्रतिगर्क्रियां प्रति मिमे । निमिमे । अपि चर्तस्व यज्ञस्य । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । नाभौ नामिभूते वेद्याख्ये स्थाने सं पुनामि । संशोधयामि । दशापविषेण सोमं संस्कारोमीत्यर्थः ॥

देवेभ्यः कर्मवृणीत मृत्युं प्रजायै कसमृतं नावृणीत ।

बृहस्पतिं यज्ञमकृण्वत ऋषिं प्रियां यमस्तन्वं प्र प्रारिरेचीत् ॥ ४ ॥

देवेभ्यः । कं । अवृणीत । मृत्युं । प्रऽजायै । कं । अमृतं । न । अवृणीत ।

बृहस्पतिं । यज्ञं । अकृण्वत । ऋषिं । प्रियां । यमः । तन्वं । प्र । प्रारिरेचीत् ॥ ४ ॥

हविर्भो देवानां नृणुं मारयितारं च स्वपुत्रमनुणीत । प्रार्थयते । प्रयुञ्ते । किञ्च प्रजापति देवव्यतिरिक्ताया मनुष्यादिकायाः प्रजाया अमृतममारकमविनाशकं च वा स्वपुत्रं नावृणीत । न प्रयुञ्ते । हविर्धारणक्रियायां प्रवृत्तायां सत्वां पूर्वोक्तानां सर्वेषां स्थितिरवर्जनावित्याद्यं किञ्चिदपि विनाशकं स्वपुत्रं यमो निरुद्धयतीत्यर्थः । अपि च नृहन्ति नृहतां देवानां हविर्धारणे पासकं नृहतां मन्वाणां स्वामिन् वधिं सर्वस्य दृष्टादृष्टफलस्य दृष्टारं चक्ष्मणश्चक्षत । अस्त्विव्यवमानाः कुर्वन्ति । अपि च यमः प्रियां तन्वमस्यदीयमिष्टं शरीरं प्रारिरेचीत् । धातुनामनेकार्थत्वाद्भिषिरच परिहारार्थं वर्तते । प्रैरचयति । मृत्योः सक्ताप्रात्परिहरति । कर्मवैगुण्यजनित-दोषभावादस्यां जीवितं नापहरतीत्यर्थः ॥

सप्त क्षरन्ति शिशवे मरुत्वन्ते पित्रे पुत्रासो अर्प्यवीवतन्त ।

उभे इदस्योभयस्य राजत उभे यतेते उभयस्य पुष्यतः ॥ ५ ॥

सप्त । क्षरन्ति । शिशवे । मरुत्वन्ते । पित्रे । पुत्रासः । अर्पि । अवीवतन् । अतन् ।

उभे इति । इत् । अस्य । उभयस्य । राजतः । उभे इति । यतेते इति । उभयस्य । पुष्यतः ॥ ५ ॥

मरुत्वन्ते । मरुतः स्रोतारः । सुतिद्वारेण तद्वते पित्रे अस्त्विव्यवमानाः पितृभूताय शिशवे शंसमीयाय हविर्धान-शकटयोः सुखासीनभूताय सोमाय सप्त च्छन्दांसि चरन्ति । सुतिलेन गच्छन्ति । अपि च पुत्रासोऽपि सोमस्य पुत्रभूता अस्त्विव्यवमानाः सत्यभूतं सोममधीवतन् । संगमयन्ति । सङ्गुण्याहिषीं सुतिं कुर्वन्तीत्यर्थः । उभे इहे एव हविर्धानशकटे अस्त्वोभयस्य देवजातस्य मनुष्यजातस्य च राजतः । ईशते । उभे एव शकटे यतेते । कर्मानुष्ठाने प्रयत्नं कुर्वतः । उभयस्य देवजातस्य मनुष्यजातस्य च पुष्यतः । हविर्धारणद्वारेण पुष्टिं कुर्वत इत्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

परेयिवांसमिति षोडशर्षं चतुर्दशं सूक्तं विवस्वतः पुत्रस्य यमस्यार्थं । अंगिरसो नः पितरो नवम्वा इति षष्ठा अंगिरःपित्रर्षमृगुक्तव्या लिंगोक्ता देवताः । प्रेहीत्याद्यास्तिस्रो लिंगोक्तदेवताकाः पितृदेवताका वा । अति द्रव सारमेयावित्यादिकसृचः सरमापुत्री यौ चानौ परलोकमार्गममितः स्थिती तद्देवताकः । शिष्टा यमदेवताः । यमाय सोममिति चयोदश्याया अगुष्टुमः । यमाय मधुमन्तममितेषा नृहती । आदितो द्वादश चिष्टुमः । तथा चानुक्तां । परेयिवांसं षोडश यमो यामं षष्ठी लिंगोक्तदेवता परास्त्वित्सः पित्र्या वा तृचः सभ्यां परा अगुष्टुमो नृहत्पुत्रांश्चिति ॥ नतः सूक्तविनियोगः ॥ महापितृयज्ञे यमयागाख्या याज्या । सूचितं च । इमं यम प्रखरमा हि सीदिति हे परेयिवांसं प्रवतो महीरन् । आ० २. १०. इति ॥

परेयिवांसं प्रवतो महीरन् बहुभ्यः पंधामनुपस्पशानं ।

वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य ॥ १ ॥

परेयिऽवांसं । प्रऽवतः । महीः । अन्नु । बहुऽभ्यः । पंधा । अन्नुऽपस्पशानं ।

वैवस्वतं । संऽगमनं । जनानां । यमं । राजानं । हविषा । दुवस्य ॥ १ ॥

हे मदीयांतरात्नं यजमान वा त्वं राजानं पितृणां स्वामिन् यमं हविषा पुरोडाशादिना दुवस्य । परिचर । कीदृशं । प्रवतः प्रकष्टकर्मवतो भूलोकवर्तिभोगसाधनं पुष्यमनुष्ठितवतः पुष्यान्महीसप्तज्ञोर्गोचित-भूप्रदेशविशेषाननु परेयिवांसं क्रमेण मरणादूर्ध्वं प्रापितवन्तं तच्चा बहुभ्यः स्वर्गार्थिभ्यः पुष्यकृशः पुष्यकृतार्थे पंधां स्वर्गस्वीकृतं मार्गमनुपस्पशानमवाधमानं । यापिन एव पुष्यान् स्वर्गमार्गवाधेन नरकं प्रापयति न तु पुष्यकृत इत्यर्थः । वैवस्वतं विवस्वतः सूर्यस्य पुत्रं जनानां यापिनां संगमनं गंतव्यस्थानरूपं ॥

यमो नो गातुं प्रथमो विवेद् नैषा गष्पूतिरपभर्तवा उ ।

यचा नः पूर्वे पितरः परेयुरेना जज्ञानाः पथ्याऽ अन्नु स्वाः ॥ २ ॥

यमः । नः । गातुं । प्रथमः । विवेद । न । एषा । गव्यूतिः । अपऽभर्तवै । ऊं इति ।
यच । नः । पूर्वे । पितरः । पराऽईयुः । एना । जज्ञानाः । पथ्याः । अन्तु । स्वाः ॥ २ ॥

प्रथमः सर्वेषां मुख्यो यमो नोऽस्माकं प्रजानां गातुं शुभाशुभनिमित्तं विवेद । जानाति । एषा गव्यूतिर्ना-
पमर्तवा उ । अतिशयज्ञानयोगात्मकं न केनचिदपहर्तुमपनेतुं शक्यत इत्यर्थः । यच यस्मिन्मार्गे नोऽस्माकं
पूर्वे पितरः परेद्युः एनानेन मार्गेण गच्छन्तो जज्ञाना जाताः सर्वे स्वाः स्वभूताः पथ्याः स्वकर्ममार्गभूता
गतीरनु गच्छन्ति ॥

आपिमादते मातली कथैर्यमो अंगिरोभिर्वहस्पतिर्ऋक्भिर्वावृधानः । सूचितं च । इमं यम प्रस्तरमा हि सीद मातली कथैर्यमो
अंगिरोभिर्बदीरतामवर उत्परासः । आ० ५. २० । इति ॥

मातली कथैर्यमो अंगिरोभिर्वहस्पतिर्ऋक्भिर्वावृधानः ।

यांश्च देवा वावृधुर्ये च देवान्स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदन्ति ॥ ३ ॥

मातली । कथैः । यमः । अंगिरऽभिः । बृहस्पतिः । ऋक्भिः । वृधानः ।

यान् । च । देवाः । वृधुः । ये । च । देवान् । स्वाहा । अन्ये । स्वधया । अन्ये । मदन्ति ॥ ३ ॥

मातली । मातलिरिन्द्रस्य सारथिः । तद्वानिन्द्रो मातली । स कथैः कथमाग्निः पितृभिः सह वृधानो
वर्धमानो भवति । यमश्चांगिरोभिः पितृविशेषैः सह वर्धमानो भवति । --- । तच्च देवा इन्द्रादयो यांश्च
कथमागादीन्पितृन्वृधुः वर्धयन्ति ये च कथमायादयः पितरो देवानिन्द्रादीन्वर्धयन्ति तेषां मध्येऽन्य इन्द्रादयः
स्वाहा मदन्ति । स्वाहाकारेण हृष्यन्ति । अन्ये पितरः स्वधया स्वधाकारेण हृष्यन्ति ॥

महापितृयज्ञे यमस्त्रिमं यमेत्यादिके द्वे अनुवाक्ये । इमं यम प्रस्तरमा हि सीदेति द्वे । आ० २. १९. । इति
हि सूचितं ॥ शेषापिमादतेऽपि धाव्या । सूचं पूर्वमेवोदाहृतं ॥

इमं यम प्रस्तरमा हि सीदांगिरोभिः पितृभिः संविदानः ।

आ त्वा मंचाः कविशस्ता वहन्तेना राजन्हविषा मादयस्व ॥ ४ ॥

इमं । यम । प्रऽस्तरं । आ । हि । सीद । अंगिरऽभिः । पितृभिः । संऽविदानः ।

आ । त्वा । मंचाः । कविऽशस्ताः । वहन्तु । एना । राजन् । हविषा । मादयस्व ॥ ४ ॥

हे यम अंगिरोभिरतन्नामकैः पितृभिः संविदान एकमत्वं गतस्त्वमिमं प्रस्तरं विस्तीर्णं यज्ञविशेषमा
सीद । आगत्योपविश । हि यस्यादेवं तस्मात्कविशस्ता विद्वन्निर्ऋत्विग्भिः प्रयुक्ता मंचास्वा त्वामा वहन्तु । हे
राजन् एनेतेन हविषा तुष्टो मादयस्व । यजमानं हर्षय ॥

अंगिरोभिरा गहि यज्ञियेभिर्यम वैरूपैरिह मादयस्व ।

विवस्वतं हुवे यः पिता तेऽस्मिन्यज्ञे बर्हिषा निषद्य ॥ ५ ॥

अंगिरऽभिः । आ । गहि । यज्ञियेभिः । यम । वैरूपैः । इह । मादयस्व ।

विवस्वतं । हुवे । यः । पिता । ते । अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । आ । निऽसद्य ॥ ५ ॥

हे यम वैरूपैर्विविधरूपयुक्तेर्वैरूपसामप्रिथैर्वा यज्ञियेभिर्यज्ञयोग्यैरांगिरोभिः सह गहि । आगच्छ ।
आगत्य चेहास्मिन्यज्ञे मादयस्व । यजमानं हर्षय । यो विवस्वांस्ते तव पितास्ते अस्मिन्यज्ञे तं विवस्वतं हुवे ।
आह्वयामि । स वास्तीर्थं बर्हिषा निषद्योपविश यजमानं हर्षयतु ॥ ॥ १४ ॥

अंगिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।

तेषां वयं सुमत्तौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ६ ॥

अंगिरसः । नः । पितरः । नवऽग्वाः । अथर्वाणः । भृगवः । सोम्यासः ।

तेषां । वयं । सुऽमत्तौ । यज्ञियानां । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ ६ ॥

अंगिरसोऽंगिरोगामका अथर्वाणोऽथर्वनामका भृगवो भृगुनामकाश्च नोऽस्माकं पितरो नवग्वा अग्नि-
वगमनयुक्ताः । यद्वा । नूतनवत्प्रीतिजनका इत्यर्थः । ते च सोम्यासः सोममर्हतीति सोम्याः । यज्ञियानां
यज्ञार्हाणां तेषां सुमतावनुग्रहयुक्तायां बुद्धौ वयं स्याम । सर्वदा तिष्ठेम । अपि च सौमनसे भद्रे सौमनसस्य
कारणे कक्षाणि फले स्याम । सर्वदा तिष्ठेम ॥

सप्तमध्ये दीक्षितस्य मरणे प्रेहीत्याद्याः पञ्चर्चसृतीयावर्जिता होवा शंसनीयाः । सूचितं च । प्रेहि प्रेहि
पथिभिः पूर्वैभिरिति पञ्चानां तृतीयामुचरेत् । आ० ६. १०. । इति ॥

प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्वैभिर्यच्चा नः पूर्वे पितरः परेयुः ।

उभा राजाना स्वधया मदंता यमं पश्यासि वरुणं च देवं ॥ ७ ॥

प्र । इहि । प्र । इहि । पथिऽभिः । पूर्वैभिः । यच्चा । नः । पूर्वे । पितरः । पराऽइयुः ।

उभा । राजाना । स्वधया । मदंता । यमं । पश्यासि । वरुणं । च । देवं ॥ ७ ॥

यच्च यस्मिन्स्थाने नोऽस्माकं पूर्वे पुरातनाः पितरः पितामहादयः परेयुः पूर्वैभिः पूर्वस्मिन्स्थाने भवैः ।
अनादिकालप्रवृत्तैरित्यर्थः । पथिभिर्मार्गैर्हि मत्पितः तत्स्थानं प्रेहि । प्रगच्छ । शीघ्रं गच्छ । गत्वा च स्वधया-
मृताग्नेन मदंतीं तृप्यंतीं राजाना राजानावुभोभौ यमं देवं द्योतमानं वरुणं च पश्यासि । पश्य ॥

सं गच्छस्व पितृभिः सं यमेनेष्टापूर्यते परमे व्योमन् ।

हित्वायावद्यं पुनरस्तमेहि सं गच्छस्व तन्वा सुवर्चाः ॥ ८ ॥

सं । गच्छस्व । पितृऽभिः । सं । यमेन । इष्टापूर्यते । परमे । विऽव्योमन् ।

हित्वाय । अवद्यं । पुनः । अस्तं । आ । इहि । सं । गच्छस्व । तन्वा । सुऽवर्चाः ॥ ८ ॥

हे मदीय पितः ततस्त्वं परम उत्कृष्टे व्योमव्योमनि स्वर्गाख्ये स्थाने स्वभूतिः पितृभिः सह सं गच्छस्व ।
इष्टापूर्यते अतस्त्वात्तदानफलैश्च सं गच्छस्व । तत इष्टापूर्यते सहागम्यावयं पापं हित्वा परित्यज्यासं त्रियमा-
नाख्यं गृहमेहि । आगच्छ । ततः सुवर्चाः । तृतीयार्थे प्रथमा । सुवर्चसा शोभनदीप्तिपुक्तेन तन्वा स्वशरीरेण
सं गच्छस्व ॥

पितृमेधिके कर्मणि रमशानाथतनं प्रोक्षत्यपेत वीतिति । सूचितं च । गर्तोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसब्-
मायतनं परिव्रजन् प्रोक्षत्यपेत वीत वि च सर्पतातः । आ० गृ० ४. २. १०. । इति ॥

अपेत वीत वि च सर्पतातोऽस्मा एतं पितरो लोकमक्रन् ।

अहोभिरन्निरक्तुभिर्व्यक्तं यमो ददात्यवसानमस्मै ॥ ९ ॥

अप । इत् । वि । इत् । वि । च । सर्पत् । अतः । अस्मै । एतं । पितरः । लोकं । अक्रन् ।

अहःऽभिः । अत्ऽभिः । अक्तुऽभिः । विऽअक्तं । यमः । ददाति । अवऽसानं । अस्मै ॥ ९ ॥

रमशाने पूर्वं स्थिता हे पिशाचादयः अतोऽस्माद्युतयजमानदहनस्नानादपेत । अपगच्छत । कीत । विशेषेण गच्छत । वि सर्यत च । इदं स्नानं परित्यज्य नानाभावेन दूरतरं देशं गच्छतेत्यर्थः । पितरोऽसौ मृतयजमानस्वार्थधितं लोकमिदं दहनस्नानमकन । यमस्याश्चयान्वकुर्वन् । यमोऽप्यहोभिर्दिवसैरन्निरभुषणोदकैरक्तभी रात्रिभिर्व्यक्तं संगतं । मुद्दिनिमिषैः कालोदकादिभिः शोधितमित्यर्थः । अवसानं दहनस्नानमसौ मृतयजमानस्वार्थाय ददाति । दत्तवान् ॥

अनुसारस्या वृक्षो पार्श्वयोराश्रफलाकृतो । तावुद्धृत्य प्रेतस्य हस्तयोर्निदधात्वति द्रव सारमेयाविति दाभ्यां । सूचितं च । वृक्षावुद्धृत्य पाखोरादध्यादति द्रव सारमेयी ज्ञानी । आ० गृ० ४. ३. २०. इति ॥

अतिं द्रव सारमेयी ज्ञानौ चतुरक्षौ श्वलौ साधुना पथा ।

अथा पितृन्सुविदचाँ उपेहि यमेन ये सधमादं मदंति ॥ १० ॥

अतिं । द्रव । सारमेयी । ज्ञानौ । चतुःऽअक्षौ । श्वलौ । साधुना । पथा ।

अथ । पितृन् । सुऽविदचान् । उपे । इहि । यमेन । ये । सधऽमादं । मदंति ॥ १० ॥

हे अपे साधुना पथा समीचीनेन मार्गेण ज्ञानावुभावति द्रव । अतिक्रम्य गच्छ । यमसंबन्धिनी यौ ज्ञानी प्रेतस्य बाधकौ तौ परित्यज्य समीचीनेन मार्गेण प्रेतं नयेत्यर्थः । कीदृशी ज्ञानी । सारमेयी । सरमा नाम काचित्प्रसिद्धा देवमुनी । तस्याः पुत्री चतुरक्षी उपरिभागे सुमरप्यश्चिद्वयं ययोस्तादृशी । अथ शोभनमार्गेण यमनानंतरं ये पितरो यमेन सधमादं सहर्षं मदंति प्राप्नुवन्ति तान्सुविदचान् सुदृढभिज्ञान्पितृनुपेहि । उपगच्छ ॥ ॥ १५ ॥

यौ ते ज्ञानौ यम रक्षितारौ चतुरक्षौ पथिरक्षौ नृचक्षसौ ।

ताभ्यामेनं परि देहि राजन्स्वस्ति चास्मा अनमीवं च धेहि ॥ ११ ॥

यौ । ते । ज्ञानौ । यम । रक्षितारौ । चतुःऽअक्षौ । पथिरक्षौ इति पथिऽरक्षौ । नृऽचक्षसौ ।

ताभ्यां । एनं । परि । देहि । राजन् । स्वस्ति । च । अस्मै । अनमीवं । च । धेहि ॥ ११ ॥

हे राजन् हे यम ते स्वदीयी यौ ज्ञानी विधेते ताभ्यां हे राजन् यम एनं प्रेतं परि देहि । रक्षार्थं प्रयच्छ । कीदृशी ज्ञानौ । रक्षितारौ यमगृहस्य रक्षकौ चतुरक्षावश्चिचतुष्टययुक्ता पथिरक्षी मार्गस्य रक्षकौ नृचक्षसी मनुष्यैः स्थाप्यमाणी । श्रुतिस्मृतिपुराणामिज्ञाः पुष्पास्तौ प्रख्यापयन्ति । ताभ्यां ज्ञानं दत्त्वाप्ये प्रेताय स्वस्ति च यममप्यनमीवं च रोगाभावमपि धेहि । संपादय ॥

उरुसावसुतृपा उदुबलौ यमस्य दूतौ चरतो जनाँ अनु ।

तावस्मभ्यं दृश्ये सूर्याय पुनर्दातामसुमद्येह भद्रं ॥ १२ ॥

उरुऽनसौ । असुऽतृपा । उदुबलौ । यमस्य । दूतौ । चरतः । जनान् । अनु ।

तौ । अस्मभ्यं । दृश्ये । सूर्याय । पुनः । दातां । असुं । अद्य । इह । भद्रं ॥ १२ ॥

यमस्य संबंधिनी दूतौ ज्ञानी जनाँ अनु प्राणिनो लचीकृत्य सर्वत्र चरतः । कीदृशी । उच्यन्ती दीर्घनासिकायुक्ता असुतृपा परकीयन्प्राणान् स्वीकृत्य तैलुप्यन्ती उदुबलावुच्यन्ती विस्तीर्णवन्ती । तावुभौ दूतौ सूर्याय दृश्ये सूर्यस्य दर्शनार्थमद्य दिन इह कर्मणि मद्रमसुं समीचीनं प्राणं पुनरस्मभ्यं दातां । अदत्तां ॥

यमाय सोमं सुनुत यमाय जुहुता हविः । यमं ह यज्ञो गच्छत्यग्निर्दूतो अरंकृतः ॥१३॥
यमाय । सोमं । सुनुत । यमाय । जुहुत । हविः । यमं । ह । यज्ञः । गच्छति । अग्निऽदूतः ।
अरंऽकृतः ॥१३॥

हे अश्विजः यमाय यमदेवतार्थं सोमं सुनुत । कृतात्मकं सोममभिषुनुत । तथा यमार्थं हविर्जुहुत ।
अग्निर्दूतो यस्मिन् यज्ञो सोऽयमग्निर्दूतः । अग्निर्दूतत्वमन्यथाम्नातं । अग्निर्देवानां दूत आसीत् । ते० सं० २. ५. ८. ५. ।
इति । अरंकृतो ब्रह्मिर्देवैरन्काररूपैर्युक्तः तादृशो यज्ञो यमं ह यममेव गच्छति ॥

यमाय घृतवद्विर्जुहोत प्र च तिष्ठत । स नो देवेष्वा यमहीर्घमायुः प्र जीवसे ॥१४॥
यमाय । घृतऽवत् । हविः । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत । सः । नः । देवेषु । आ । यमत् ।
दीर्घं । आयुः । प्र । जीवसे ॥१४॥

हे अश्विजः यूयं यमाय घृतवदाज्येन संयुक्तं हविः पुरोडाशादिकं जुहोत । जुहुत । प्र च तिष्ठत । यमं
यूयमुपतिष्ठध्वं च । देवेषु मध्ये स यमो देवः प्र जीवसे प्रकृष्टजीवनार्थं नोऽस्माकं दीर्घमायुरा यमत् ।
प्रयच्छतु ।

यमाय मधुमत्तमं राज्ञे हव्यं जुहोत न ।
इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः पूर्वैभ्यः पथिकृद्भ्यः ॥१५॥
यमाय । मधुमत्ऽतमं । राज्ञे । हव्यं । जुहोत न ।
इदं । नमः । ऋषिऽभ्यः । पूर्वऽजेभ्यः । पूर्वैभ्यः । पथिकृत्ऽभ्यः ॥१५॥

हे अश्विजः यमाय राज्ञे मधुमत्तममतिशयेन मधुरं हव्यं पुरोडाशादिकं हविर्जुहोत न । जुहुत । पूर्वजेभ्यः
कृष्यादावुत्पन्नेभ्यः अत एव पूर्वैभ्योऽस्मत्तः पूर्वभाविभ्यः पथिकृद्भ्यः शोभनमार्गकारिभ्य ऋषिभ्य इदं प्रत्यक्षं
यथा भवति तथा नमोऽस्तु ॥

चिकदुकेभिः पतति षट्कुर्वीरेकमिबृहत् ।
चिष्टुग्गायत्री छंदांसि सर्वा ता यम आहिता ॥१६॥
चिऽकदुकेभिः । पतति । षट् । कुर्वीः । एकं । इत् । बृहत् ।
चिऽस्तुप् । गायत्री । छंदांसि । सर्वा । ता । यमे । आऽहिता ॥१६॥

चिकदुकेभिः । द्वितीयार्थे तृतीयेषा । चिकदुकाण । ज्योतिर्गौरायुरिति चयो यागविशेषास्त्रिकदुका
उच्यते । तान्प्रत्यङ्गभावाय संरक्षणार्थं च पतति । यमस्तान् प्राप्नोति । षट्संख्याका उर्वीर्भूमीः कृताकृतप्रत्य-
वेषणाय प्राप्नोति । ताद्योर्ध्वः शाखांतरमंचे समाख्याताः । षण्मोर्वीरंहसस्यांतु यौच पृथिवी चापस्वीषध-
यद्योर्कं सुगुता चेति । एकमिदमेव बृहन्नहज्जगद्यमश्च प्रतिपालनीयः प्राप्नोति । किंच यानि चिष्टुग्गायत्र्या-
दीनि छंदांसि सन्ति सर्वाणि तानि छंदांसि यम आहितानि । अश्विभिः स्तुतिविनावस्थितानि ॥ ॥१६॥

उदीरतामिति चतुर्दश्वं पंचदशं सूक्तं । अचानुकम्यते । उदीरतां षट्कृता शंखः पित्र्यं जगत्त्रिकादशी ।
यामाथनाः परे पंचेति वचनाद्यमपुषः शंखाख्य ऋषिः । अग्निष्वात्ता इत्येषा जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । पितरो
देवता । यतः सूक्तविनिर्धोः ॥ अष्टकायामुदीरतामवर इत्याद्या अष्टावृचो होमार्थाः । सूचितं च । उदीर-
तामवर उत्पराक्ष इत्यष्टाभिर्जत्वा । आ० गु० २. ४. ६. । इति ॥ महापितृयज्ञे पितरः सोमवत इत्यष्टानुवाक्यो-

दीरतामिषिषा । सूचितं च । पितरोऽपिष्यान्ता यम उदीरतामवर उत्परासः । आ० २. १९. । इति ॥ आशि-
मावतिऽपिषा धाव्या । सूचितं च । मातली कविर्यमो अंगिरोभिषदीरतामवर उत्परासः । आ० ५. २०. । इति ॥

उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥ १ ॥

उत् । ईरतां । अवरै । उत् । परासः । उत् । मध्यमाः । पितरः । सोम्यासः ।

असुं । ये । ईयुः । अवृकाः । ऋतज्ञाः । ते । नः । अवन्तु । पितरः । हवेषु ॥ १ ॥

त्रिविधाः पितर उन्मत्ता मध्यमा अधमाश्चेति । यथाविधं त्रीन् कर्मानुष्ठाय पितृत्वं प्राप्ता उन्मत्ताः ।
कार्तकर्ममात्रपरा मध्यमाः । अत्रापि कैचित्संस्कारैर्विकल्पा अधमाः । एतदेवामिषेयं ये अपिदग्धा ये
अनपिदग्धा इत्यादिमन्त्र आवातः । तेष्ववरे निहृष्टा उदीरतां । उन्मत्तं हविः प्राप्तुवन्तु । परास उन्मत्ताः
पितर उदीरतां । मध्यमाः पितरयोदीरतां । ते सर्वेऽप्यस्यद्विषये सोम्यासः सोम्या अनुग्रहपराः संतु । ये
पितरोऽवृका वृकवदरस्वश्वदक्षामु हिंसामकुर्वन्त ऋतज्ञा अस्मदनुष्ठितं यज्ञं जानन्तोऽसुमन्त्राणामोयुः
रचितुं प्राप्ताः ते पितरो हवेष्वस्यदीयेष्वाङ्गिषु नोऽस्मानवन्तु । रचन्तु ॥

महापितृयज्ञे पितरो बर्हिषद् इत्यस्येदं पितृभ्य इति द्वितीयानुवाक्या । सूचं तु पूर्वमेवोदाहृतं । आ० २.
१९. । इदं पितृभ्य इत्येषा धाव्या । सूचितं च । आहं पितृन्सुविदवाँ अविस्तीदं पितृभ्यो नमो अस्त्वय
स्वादुष्किलायमिति चतस्रः । आ० ५. २०. । इति ॥

इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य ये पूर्वांसो य उपरास ईयुः ।

ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता ये वा नूनं सुवृजनासु विष्णु ॥ २ ॥

इदं । पितृभ्यः । नमः । अस्तु । अद्य । ये । पूर्वांसः । ये । उपरासः । ईयुः ।

ये । पार्थिवे । रजसि । आ । निऽसत्ताः । ये । वा । नूनं । सुऽवृजनासु । विष्णु ॥ २ ॥

पूर्वांसो यजमानोत्पत्तिः पूर्वमुत्पन्ना ज्येष्ठधातुपितामहादयो य ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः । ये चान्य उपरासो
यजमानजन्त उपर्युत्पन्नाः कनिष्ठधातुस्वपुत्रादय ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः । येऽप्यन्ये पार्थिवे पृथिवीसंबन्धनि
रजसि रजोगुणकार्येऽस्मिन्कर्मस्था निषत्ता हविः स्वीकर्तुमागत्योपविष्टाः । ये वा केचिदन्ये बंधुवर्मरूपाः
पितरो विष्णु बंधुरूपासु प्रजास्वा निषत्ताः आद्यादिस्वीकाराद्यागत्योपविष्टाः । कीदृशीषु विष्णु । सुवृजनासु ।
वृज्यते परित्वज्यते दारिद्र्यमनेनेति वृजन् धनं । शोभनं वृजन् यासां ताः सुवृजनाः । तादृशीषु । धनसमुत्था
आद्यादिकर्मपरास्त्वित्यर्थः । सर्वेभ्य उक्तेभ्यः पितृभ्योऽद्यास्मिन्कर्मणीदं नमोऽस्तु । अयमाहुतिप्रदानपूर्वको
नमस्कारो भवतु ॥

आहं पितृन्सुविदवाँ अविस्ति नपातं च विक्रमणं च विष्णोः ।

बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजंत पितृस्त इहागमिष्टाः ॥ ३ ॥

आ । अहं । पितृन् । सुऽविदवान् । अविस्ति । नपातं । च । विऽक्रमणं । च । विष्णोः ।

बर्हिऽसदः । ये । स्वधया । सुतस्य । भजंत । पितृः । ते । इह । आऽगमिष्टाः ॥ ३ ॥

आहं यजमानः सुविदवान् मदीयां मक्तिं सुपु जानतः पितृणाविति । आभिमुख्येन सम्भवागच्छि ।
विष्णोर्वापिनो यज्ञस्य नपातं च विनाशमाव च विक्रमणं च विशिष्येण प्रवृत्तिं च सम्भवागच्छि । ये पितरो

बर्हिषदो बर्हिषि सीदन्ति त इहास्मिन्कर्मस्नानमिष्टाः । अतिशयेनागताः । आदरपूर्वं समागत्य स्वधया पुरोडाशाद्यन्नेन सह सुतस्नाभिपुतस्य सोमसन्धानस्य पितृः पितोरन्नस्य भागं भजंत । सेवन्ते । उपयुजन्ते ॥

बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वाग्निमा वो हव्या चकृमा जुषध्वं ।

त आ गतावसा शंतमेनार्था नः शं योररपो दधात ॥ ४ ॥

बर्हिऽसदः । पितरः । ऊती । अर्वाक् । इमा । वः । हव्या । चकृम । जुषध्वं ।

ते । आ । गत । अवसा । शंऽतमेन । अर्थ । नः । शं । योः । अरपः । दधात ॥ ४ ॥

हे बर्हिषदः । यज्ञे सीदन्तीति बर्हिषदः । अत्रापि ये वै यज्जानन्ते पितरो बर्हिषद इत्यत्र श्रुतत्वाद्यागं कृत्वा प्रेत्य पितृलोकं प्राप्ता बर्हिषदः । तादृशा हे पितरः अर्वागर्वाचीनानामस्नाकमूती रक्षा भवद्भिः कर्तव्येति शेषः । वो युष्मदर्धमिमा हव्येतां हवींषि चकृम । अतस्तानि जुषध्वं । ते हविर्जुष्टवन्तो यूयं शंतमेन सुखतमेनावसा रक्षणेन निमित्तभूतेना गत । आभिमुख्येनास्नान्प्राप्तु । अद्यान्तरं नोऽस्मभ्यं शं सुखं योर्दुःखवियोगमरपः पापरहितं च दधात । दत्त ॥

महापितृयज्ञे पितरः सोमवन्त इत्यस्य याज्योपहृताः पितर इत्येषा । सूचितं च । उपहृताः पितरः सोम्यासस्त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा । आ० २. १९. । इति ॥

उपहूताः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ।

त आ गमन्तु त इह श्रुवन्त्वधि ब्रुवन्तु तेऽवन्त्स्मान् ॥ ५ ॥

उपऽहूताः । पितरः । सोम्यासः । बर्हिष्येषु । निऽधिषु । प्रियेषु ।

ते । आ । गमन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु । अधि । ब्रुवन्तु । ते । अवन्तु । अस्मान् ॥ ५ ॥

सोम्यासः सोम्या अस्मदनुग्रहपराः सोमसंपादिनो वा पितरो बर्हिष्येषु यागार्हेषु प्रियेषु तृप्तिकरेषु निधिषु निधिसदृशेषु हविःषु निमित्तभूतेषु सत्सूपहृता अस्नामिराहतास्ते पितर आ गमन्तु । आगच्छन्तु । आगत्य चेहास्मिन्कर्मस्नानमिः प्रयुक्ताः सुतीः श्रुवन्तु । श्रुत्वा चाधि ब्रुवन्तु । साधुरयं यजमान इत्यादरेण कथयन्तु । ते तादृशाः पितरोऽस्नानवन्तु । रक्षन्तु ॥ १७ ॥

आच्या जानुं दक्षिणतो निषद्येमं यज्ञमभि गृणीत विश्वे ।

मा हिंसिष्ट पितरः केन चित्तो यच्च आगः पुरुषता कराम ॥ ६ ॥

आऽअच्य । जानुं । दक्षिणतः । निऽसद्य । इमं । यज्ञं । अभि । गृणीत । विश्वे ।

मा । हिंसिष्ट । पितरः । केन । चित् । नः । यत् । वः । आगः । पुरुषता । कराम ॥ ६ ॥

पितृणामयं स्वाभाविको धर्मः अथेनं पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाच्य । शत० २. ४. २. २. । इति वचनात् । हे पितरः विश्वे सर्वे यूयं जान्वाच्य भूमौ निपात्य दक्षिणतो दक्षिणपार्श्वे निषद्योपविशेममस्मादीयं यज्ञमभि गृणीत । अभिष्टुत । विशिष्टतृप्तियोगात्परया प्रीत्या सगुणोऽयं यज्ञ इति प्रशंसतित्यर्थः । अपि च वो शुष्माकं यत्किंचित्कर्मैवैगुणजनितमागोऽपराधं पुरुषता मनुष्यत्वेन हेतुना कराम वयं कृतवन्तः हे पितरः तेन केन चिदप्यपराधिना नोऽस्माका हिंसिष्ट ॥

आसीनासो अरुणीनामुपस्थे रयिं धंस दाशुषे मर्त्याय ।

पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वस्वः प्र यच्छत त इहोजे दधात ॥ ७ ॥

आसीनासः । अरुणीनां । उपऽस्थे । रयिं । धत्त । दाणुषे । मर्त्याय ।

पुत्रेभ्यः । पितरः । तस्य । वस्वः । प्र । यच्छत । ते । इह । ऊर्जे । दधात ॥ ७ ॥

अरुणीनामारोचमानानां ज्वालाणां वा देवतानां वोपस्ते समीपस्थानि वेद्यास्य आसीनास उपविष्टाः पितरः दूयं दाणुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय रयिं धनं धत्त । दत्त । हे पितरः दूयं तस्य यजमानस्य पुत्रेभ्यो वस्वो वसु धनं प्र यच्छत । ते तादृशा दूयमिहास्मिन्नस्मदीये कर्मसूजे धनं दधात । निधत्त ॥

ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासोऽनूहिरे सोमपीथं वसिष्ठाः ।

तेभिर्यमः संरराणो हवींषुशन्नुशङ्निः प्रतिकाममन्तु ॥ ८ ॥

ये । नः । पूर्वे । पितरः । सोम्यासः । अनुऽऊहिरे । सोमऽपीथं । वसिष्ठाः ।

तेभिः । यमः । संरराणः । हवींषि । उशन् । उशन्ऽभिः । प्रतिऽकामं । अन्तु ॥ ८ ॥

सोम्यासः सोमसंपादिनो वसिष्ठा वस्तुतमाः कृताच्छादना धनवत्तमा वा गोऽस्माकं ये पूर्वे पितरः सोमपीथं सोमपानमनूहिरे आनुपूर्व्येण देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च प्राप्तुवन्तः । दत्तवन्त इत्यर्थः । उशन् पितृभिः सह संभोगं कामयमानो यमः पितृपतिश्चञ्चिर्यमेन सह संभोगं कामयमानस्तेभिस्तेरस्मदीयेः पितृभिः सह रराणो रममाणो हवींष्यस्माभिर्दत्तानि प्रतिकामं कामं कामं प्रयत्नु । यानि यानि हवींषि कामयते तानि तानि भक्षयस्त्वित्यर्थः ॥

महापितृयज्ञेऽपि कथ्यवाहनस्य ये तातृषुरित्येषा प्रथमानुवाक्या । सूचितं च । ये तातृषुर्देवता जेहमाना-
स्त्वदपि काव्या त्वन्मनीषाः । आ० २. १८. इति ॥

ये तातृषुर्देवता जेहमाना होचाविदः स्तोमंतष्टासो अर्केः ।

आग्ने याहि सुविदत्रेभिर्वाङ् सत्यैः कथ्यैः पितृभिर्घर्मसङ्निः ॥ ९ ॥

ये । तृषुः । देवऽचा । जेहमानाः । होचाऽविदः । स्तोमऽतष्टासः । अर्केः ।

आ । अग्ने । याहि । सुऽविदत्रेभिः । अर्वाङ् । सत्यैः । कथ्यैः । पितृऽभिः । घर्मसन्ऽभिः ॥ ९ ॥

देवता देवाज्जेहमानाः क्रमेण गच्छन्तः । क्रमेण देवत्वं प्राप्ता इत्यर्थः । होचाविदो यज्ञान्स्मृत्यङ्गान् वेदि-
तारोऽर्केरर्चनीयैः स्तोत्रैः स्तोमंतष्टासः स्तोमनां च सम्यक्कर्तारो ये पितरस्तातृषुः तृषन्ति हे अग्ने त्वं तेः
पितृभिरर्वाङ्मादभिमुख आ याहि । आगच्छ । कीदृशीः । सुविदत्रेभिः सुविदत्रैः सत्यैरविस्वादिभिः कथ्यैः ।
कथं नाम पितृदेवत्वं हविः । तत्संबन्धिभिः । यद्वा । कथ्यैः कविभिर्मैधाविभिः ॥ स्वार्थिको यत् ॥ घर्मस-
ञ्चिर्घ्नसादिभिः ॥

ये सत्यासो हविरदो हविष्या इंद्रेण देवैः सरथं दधानाः ।

आग्ने याहि सहस्रं देववन्दैः परैः पूर्वैः पितृभिर्घर्मसङ्निः ॥ १० ॥

ये । सत्यासः । हविऽऽदः । हविऽऽपाः । इंद्रेण । देवैः । सऽरथं । दधानाः ।

आ । अग्ने । याहि । सहस्रं । देवऽवन्दैः । परैः । पूर्वैः । पितृऽभिः । घर्मसन्ऽभिः ॥ १० ॥

सत्यासः सत्या ये पितरो हविरदो मन्त्रययोग्यस्य हविषोऽन्तारो मन्त्रयितारो हविष्याः पानयोग्यस्य
हविषः पातार इंद्रेण देवैः सरथं समानमेकं तुष्यं वा रथं दधानाः ॥ अर्च्ये शानच् ॥ गमनाय सदा

धारयन्ति हे अग्ने तैः पितृभिः सहा याहि । आगच्छ । कीदृशः । सहस्रं । तृतीयांशं प्रथमा । सहस्रेण ।
बहुभिरित्यर्थः । देवर्षिर्देवसंबन्धिभिः सोषैर्युतः । परैः परकालीनैः पूर्वैः पूर्वकालीनैर्धर्मसन्निधिर्यज्ञसादिभिर्म-
हावीरसादिभिरादित्यसादिभिर्वा ॥ १८ ॥

महापितृयज्ञे पितरोऽभिष्वक्ता इत्यस्याभिष्वक्ताः पितर इत्येषा प्रथमानुवाक्या । सूचितं च । अभि-
ष्वक्ताः पितर एह गच्छत ये चेह पितरो ये च नेह । आ० २. १९. इति ॥

अभिष्वक्ताः पितर एह गच्छत सदःसदः सदत सुप्रणीतयः ।

अज्ञा हवींषि प्रयतानि बर्हिष्यथा रयिं सर्ववीरं दधातन ॥ १९ ॥

अग्निंऽस्वाक्ताः । पितरः । आ । इह । गच्छत । सदःऽसदः । सदत । सुऽप्रणीतयः ।

अज्ञ । हवींषि । प्रऽयतानि । बर्हिषि । अर्थ । रयिं । सर्वऽवीरं । दधातन ॥ १९ ॥

अभिष्वक्ता अभिना स्वादिता एतन्नामकाः पितरः यूयमिहास्मिन्पितृकर्मणा गच्छत । आगत्य च हे
सुप्रणीतयोऽभिपूजितप्रणयनाः यूयं सदः सदस्तत्स्थानं सदत । सोदत । तच्च तच्च स्थाने यथेष्टमुपविशते-
त्यर्थः । उपविश च बर्हिष्यासादितानि प्रयतानि सूचि हवींष्यन्त । भक्षयत । अथानंतरं सर्ववीरं सर्ववीरैः
पुत्रपौत्रैरुपेतं रयिं धनं दधातन । अस्मभ्यं दत्त ॥

महापितृयज्ञे षष्ठ्यारक्रियायां त्वमप ईकित इत्येषा स्विष्टकृतो याज्या । सूचितं च । योऽग्निः कथ्यवाह-
नस्त्वमप ईकितो जातवेद इति संयाज्ये । आ० २. १९. इति ॥

त्वमप ईकितो जातवेदोऽवाङ्म्यानि सुरभीणि कृत्वी ।

प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्ऽद्धि त्वं देव प्रयता हवींषि ॥ २० ॥

त्वं । अग्ने । ईकितः । जातऽवेदः । अवाङ् । ह्यानि । सुरभीणि । कृत्वी ।

प्रादाः । पितृभ्यः । स्वधया । ते । अक्षन् । अद्धि । त्वं । देव । प्रऽयता । हवींषि ॥ २० ॥

हे जातवेदः । जातं सर्वं अगच्छेत्तीति जातवेदाः । तथाविध हे अग्ने ईकितोऽस्माभिः सुतस्त्वं ह्यान्वस्य-
दीयानि हवींषि सुरभीणि सुगंधीनि कृत्वी कृत्वावाट् । वहनं कृतवानसि । कृत्वा च पितृभ्यः प्रादाः । ते च
पितरः स्वधया स्वधाकरणेण दत्तं हविरक्षण । अदंतु । हे देव त्वमपि प्रयता प्रयत्नसंपादितानि हवीं-
ष्यद्धि । भक्षय ॥

महापितृयज्ञे ये चेहेति द्वितीयानुवाक्या । सूचमुक्तं ॥

ये चेह पितरो ये च नेह यांश्च विद्म यौ उ च न प्रविद्म ।

त्वं वेत्स्य यति ते जातवेदः स्वधाभिर्यज्ञं सुकृतं जुषस्व ॥ २१ ॥

ये । च । इह । पितरः । ये । च । न । इह । यान् । च । विद्म । यान् । ऊं इति । च । न । प्रऽविद्म ।

त्वं । वेत्स्य । यति । ते । जातऽवेदः । स्वधाभिः । यज्ञं । सुऽकृतं । जुषस्व ॥ २१ ॥

ये च पितर इहास्मत्समोपि वर्तन्ते ये चेह न संति । यांश्च पितृन्विद्म संगिच्छत्वाज्यामीमः यौ उ च
नापि च न प्रविद्म विप्रच्छत्वाद्यं न विजानीमः । यति ते यावन्तस्ते भवन्ति तान्सर्वान्यथोक्तान् हे जातवेद
उत्पन्नसर्ववस्तुविषयज्ञानाग्ने त्वं वेत्स्य । जानासि । स्वधाभिर्हविर्ब्रह्मरूपैः सुकृतं साधु कृतं यज्ञं जुषस्व ।
प्रीत्या गृहाण ॥

पूर्वोक्त एव यागे ये अग्निदग्धा इति वा याज्या । सूचितं च । ये अग्निदग्धा ये अन्नपिदग्धा एतं यम प्रस्तरमा हि सीदेति द्वे । आ० २. १९. । इति ॥

ये अग्निदग्धा ये अन्नपिदग्धा मध्ये दिवः स्वधया मादयन्ते ।

तेभिः स्वराळसुनीतिमेतां यथावशं तन्व कल्पयस्व ॥ १४ ॥

ये । अग्निदग्धाः । ये । अन्नपिदग्धाः । मध्ये । दिवः । स्वधया । मादयन्ते ।

तेभिः । स्वराट् । असुनीतिं । एतां । यथावशं । तन्व । कल्पयस्व ॥ १४ ॥

ये पितरोऽग्निदग्धा अग्निना भस्मीकृताः । इमंशानं प्राप्ता इत्यर्थः । ये च पितरोऽन्नपिदग्धाः इमंशानकर्म न प्राप्ता मध्ये दिवो बुलोकस्य मध्ये स्वधया हविर्लक्षणेनाग्नेन मादयन्ते तृप्यन्ति हे अपि स्वराट् स्वकर्मोपभोगेन दीप्यमानक्षेमिद्वैः पितृभिः सहितः सन्नसुनीतिं प्राणानां विषयेषु नेतारमक्षत्पिबन्तरात्मानमेतां तन्वमेतद्देवताशरीरं यथावशं यथाकामं कल्पयस्व । समर्थयस्व । यास्येत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

मैत्रिमिति चतुर्दशर्षं षोडशं सूक्तं । यमपुत्रस्य दमनस्त्वार्थं । आदितो दश चिष्टुमः ततस्तत्स्रोऽनुष्टुमः । अग्निर्देवता । तथा चागुक्तांतं । मैत्रं दमन आग्नेयं चतुरनुष्टुबन्तमिति ॥ दोषितमरण आद्याः षड्बुधः शंसनीयाः । सूचितं च । मैत्रमपि वि दहो माभि शोच इति षट् पूवा त्वेत्स्यावयतु प्र विद्वान् । आ० ६. १०. । इति ॥ दह्यमानस्य प्रेतस्योपस्थानेऽप्येताः शंसनीयाः ॥

मैत्रमग्ने वि दहो माभि शोचो मास्य त्वचं चिक्षिपो मा शरीरं ।

यदा शृतं कृणवो जातवेदोऽर्थमेनं प्र हिणुतात्पितृभ्यः ॥ १ ॥

मा । एनं । अग्ने । वि । दहः । मा । अभि । शोचः । मा । अस्य । त्वचं । चिक्षिपः ।

मा । शरीरं ।

यदा । शृतं । कृणवः । जातवेदः । अर्थ । ई । एनं । प्र । हिणुतात् । पितृभ्यः ॥ १ ॥

हे अपि एनं प्रेतं मा वि दहः । विशेषेण दग्धं भस्मीभूतं मा कुरु । माभि शोचः । अभितः शोकेन संतापेन युक्तं मा कुरु । अस्य त्वचं मा चिक्षिपः । इतस्ततो विक्षिप्तां मा कुरु । शरीरमपि विक्षिप्तं मा कुरु । हे जातवेदोऽग्ने यदा त्वं शृतं पक्वं सुदग्धं कृणवः करिष्यसि अथ तदानीमीमेनं प्रेतं पितृभ्यः प्र हिणुतात् । पितृसमीपे प्रेरय ॥

शृतं यदा करसि जातवेदोऽर्थमेनं परि दत्तात्पितृभ्यः ।

यदा गच्छात्यसुनीतिमेतामथा देवानां वशनीर्भवाति ॥ २ ॥

शृतं । यदा । करसि । जातवेदः । अर्थ । ई । एनं । परि । दत्तात् । पितृभ्यः ।

यदा । गच्छाति । असुनीतिं । एतां । अर्थ । देवानां । वशनीः । भवाति ॥ २ ॥

हे जातवेदः यदा प्रेतशरीरं शृतं पक्वं करसि करिष्यसि अर्थं तदानीमीमेनं प्रेतं पितृभ्यः परि दत्तात् । प्रयच्छ । यदायं प्रेत एतामग्निना कृतामसुनीतिं प्राणस्य नयनं प्राणप्रेरणं गच्छाति प्राप्नोति अथ तदानीमिव देवानां वशनीर्देवानां वशं प्रापितो भवति ॥

सूर्यं चक्षुर्गच्छतु वार्तमात्मा द्यां च गच्छ पृथिवीं च धर्मणा ।

अपो वा गच्छ यदि त्वं ते हितमोषधीषु प्रति तिष्ठा शरीरैः ॥ ३ ॥

सूर्ये । चक्षुः । गच्छतु । वातं । आत्मा । द्यां । च । गच्छ । पृथिवीं । च । धर्मेणा ।
अपः । वा । गच्छ । यदि । तच्च । ते । हितं । ओषधीषु । प्रति । तिष्ठ । शरीरैः ॥३॥

हे प्रेत ते स्वदीयं चक्षुरिन्द्रियं सूर्यं गच्छतु । प्राप्नोतु । आत्मा प्राणो वातं वाह्यं वायुं गच्छतु । अपि च स्वमपि धर्मेणा मुक्तयेन तत्फलं भोक्तुं द्यां च । अथ चक्षुःशब्दो विकल्पार्थः । सुलोकं वा पृथिवीं च पृथिवीं वा गच्छ । प्राप्नुहि । अपो वातरिचलोकं गच्छ । प्राप्नुहि । तत्रांतरिक्षे हितं स्थापितं ते तव कर्मफलमोषधीषु शरीरैः शरीरावयवैः प्रति तिष्ठ ॥

अजो भागस्तपसा तं तपस्व तं ते शोचिस्तपतु तं ते अर्चिः ।
यास्ते शिवास्तन्वा जातवेदस्ताभिर्वहेनं सुकृतां लोके ॥४॥
अजः । भागः । तपसा । तं । तपस्व । तं । ते । शोचिः । तपतु । तं । ते । अर्चिः ।
याः । ते । शिवाः । तन्वाः । जातवेदः । ताभिः । वह । एनं । सुकृतां । ऊं इति ।
लोके ॥४॥

अजो जननरहितः शरीरैर्द्रव्यादिभागव्यतिरिक्तोऽंतरपुरुषलक्षणो यो भागोऽस्ति हे अग्ने ते स्वदीयेन तपसा तापयेन तं तादृशं भागं तपस्व । तप्तं कुर्व । तथा ते तव शोचिः शोकेहेतुज्वालाविशेषस्तं भागं तपतु । संस्करोतु । अपि च ते तवार्चिर्भासको ज्वालाविशेषस्तं भागं तपतु । संस्करोतु । तपःशोचिरर्चिःशब्दानां संतापतारतम्येन भेदः । हे जातवेदः ते तव यास्तन्वो मूर्तयः शिवाः सुखहेतवो न तु तापप्रदाः ताभिरनं तनुभिः प्रेतं सुकृतां शोभनकर्मकारिणां लोकं स्थानं वह । प्रापय । उग्रशब्दः पूरणः ॥

अवं सृज पुनरग्ने पितृभ्यो यस्त आहुतश्चरति स्वधाभिः ।
आयुर्वसान् उप वेतु शेषः सं गच्छतां तन्वा जातवेदः ॥५॥
अवं । सृज । पुनः । अग्ने । पितृभ्यः । यः । ते । आहुतः । चरति । स्वधाभिः ।
आयुः । वसानः । उप । वेतु । शेषः । सं । गच्छतां । तन्वा । जातवेदः ॥५॥

हे अग्ने यः प्रेतः पुमानाहुतस्थितौ मन्त्रेण समर्पितः सन् स्वधाभिः स्वधाकारसमर्पितैरुदकादिभिः सह चरति तं प्रेतं पितृभ्यः पितृप्राप्त्यर्थं पुनरव सृज । भूयः प्रेरय । अयं प्रेत आयुर्विवर्णं वसान आच्छादयन् । आयुषा युक्त इत्यर्थः । शेषः शिष्यमाणमखिलक्षणं यजनीयं शरीरमुप वेतु । उपगच्छतु । हे जातवेदः तव प्रसादान्वा शरीरेण सं गच्छतां । संगतो भवतु ॥ ॥२०॥

यज्ञे कृष्णः शकुन आतुतोद पिपीलः सर्प उत वा आपदः ।
अमिष्टद्विश्वादगदं कृणोतु सोमश्च यो ब्राह्मणो आविवेश ॥६॥
यत् । ते । कृष्णः । शकुनः । आतुतोद । पिपीलः । सर्पः । उत । वा । आपदः ।
अमिः । तत् । विश्वः । अतः । अगदं । कृणोतु । सोमः । च । यः । ब्राह्मणान् । आविवेश ॥६॥

हे मृतशरीर ते तव संबंधि यदंगं कृष्णः शकुनः काकाख्य आतुतोद । आङ्गीषदर्थः । ईषतुमवान् । तथा पिपीलः पिपीलिका वा सर्पो वीत वापि वा आपदश्च मृगालादिः । एतेषामन्यतमो यदि तुल्यवानित्यर्थः । विश्वात् सर्वस्वाप्तापिस्वाप्तादृशमंगमगदं कृणोतु । दोषरहितं करोतु । संस्करोत्वित्यर्थः । तथा सोमश्च देवतारूप औषधिरूपो वा संस्करोतु । यः सोमो ब्राह्मणानृत्विगादीनाविवेश प्रविष्टवान् ॥

अनुस्तरणा वपया प्रेतस्य सुखमपेर्वमेत्यनया प्रोर्णुयात् । सूचितं च । अनुस्तरणा वपामुत्तिष्ठति शिरोमुखं प्रच्छादयेदपेर्वमं परि गोभिर्व्ययति । आ० गु० ४. ३. १९. । इति ॥

अप्रेर्वमं परि गोभिर्व्ययस्व सं प्रोर्णुष्व पीवसा मेदसा च ।

नेत्वा धृष्णुर्हरसा जहृषाणो दधृग्विधस्यन्पर्यस्यति ॥ ७ ॥

अप्रेः । वमं । परि । गोभिः । व्ययस्व । सं । प्र । ऊर्णुष्व । पीवसा । मेदसा । च ।

न । इत् । त्वा । धृष्णुः । हरसा । जहृषाणः । दधृक् । विधस्यन् । परिऽअस्यति ॥ ७ ॥

हे प्रेत अप्रेः स्वभूतं वमं ज्वालालक्षणं कवचं गोभिरनुस्तरणीगोचर्मणा परि व्ययस्व । परितः संबुधु । किंच पीवसा खूलेन मेदसा मासेन सम्यक् प्रोर्णुष्व । आच्छादय । एवं कृते सति हरसा तेजसा धृष्णुर्धर्षणशीलो जहृषाणोऽत्यर्थं हृष्यन् दधृग्धृष्टः प्रगल्भः ॥ अस्त्विति आदिना दधृक्शब्दो निपातितः । विधस्यन् विविधं भक्षीकरिष्यन् एवंभूतोऽपिस्त्वा त्वां नेत्यर्थं खयाति । नैव सर्वतो विस्तारयति ॥ अस्वेर्गत्वर्षास्ते-व्यङ्गागमः ॥

इममपे चमसमित्यनया प्रणीताप्रणयनमनुमंचयते । सूचितं च । इममपे चमसं मा वि जिह्वर इति प्रणीताप्रणयनमनुमंचयते । आ० गु० ४. ३. २४. । इति ॥

इममपे चमसं मा वि जिह्वरः प्रियो देवानामुत सोम्यानां ।

एष यश्चमसो देवपानस्तस्मिन्देवा अमृता मादयन्ते ॥ ८ ॥

इमं । अप्रे । चमसं । मा । वि । जिह्वरः । प्रियः । देवानां । उत । सोम्यानां ।

एषः । यः । चमसः । देवऽपानः । तस्मिन् । देवाः । अमृताः । मादयन्ते ॥ ८ ॥

हे अप्रे इमं चमसं प्रणीताप्रणयनं मा वि जिह्वरः । मा विचालीः । यश्चमसो देवानामिन्द्रादीनां प्रिय उतापि च सोम्यानां सोमाहीनां पितृणां प्रियः । किंच य एष चमसो देवपानः । देवाः पिबन्त्यस्मिन्निति । देवपानस्थानीयो भवति तस्मिन्चमसेऽमृता मरणवर्जिता देवाः पितरश्च मादयन्ते । हृष्यन् हृष्टा भवन्ति ॥

क्रव्यादमग्निं प्र हिणोमि दूरं यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः ।

इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ ९ ॥

क्रव्यऽअदं । अग्निं । प्र । हिणोमि । दूरं । यमऽराज्ञः । गच्छतु । रिप्रऽवाहः ।

इह । एव । अयं । इतरः । जातऽवेदाः । देवेभ्यः । हव्यं । वहतु । प्रऽजानन् ॥ ९ ॥

आहितापिमरण एतदादिके द्वे अचावौपासनोद्वासने विनियुक्ते । तच्च प्रथमायाः पूर्वार्धेन दक्षिणस्यां दिशि चतुष्पथादावौपासनाग्निं निरस्त्रति । उत्तरेण शान्तिकर्मार्थमादत्ते । आ० गु० ४. ६. ॥ क्रव्यादं । क्रव्यमाग्निं । तस्यात्तारं तीव्रमग्निं दूरं विप्रकृष्टदेशे प्र हिणोमि । प्रगमयामि ॥ हि गतौ स्वादिः ॥ रिप्रवाहः । रिप्रं पापं । तस्य वोढा सोऽपिर्यमराज्ञो यमो राजा येषां तान्यमराजकानन्यप्रदेशान्गच्छतु । प्राप्नोतु । अथ शान्तिकर्मार्थमुपासन इतरः क्रव्यादादन्यो जातवेदा जातानां वेदिता जातधनो वा प्रजानन् सर्वैर्विज्ञायमानोऽपिरिहैव देशे देवेभ्यो देवार्थं हव्यं हवनयोग्यं हविर्वहतु । प्रापयतु ॥

यो अग्निः क्रव्यात्प्रविवेश वो गृहमिमं पश्यन्नितरं जातवेदसं ।

तं हरामि पितृयज्ञाय देवं स घर्ममिन्वात्परमे सधस्ये ॥ १० ॥

यः । अग्निः । क्रव्यऽश्नात् । प्रऽविवेश । वः । गृहं । इमं । पश्यन् । इतरं । जातऽवेदसं ।
तं । हरामि । पितृऽयज्ञाय । देवं । सः । घर्मं । इन्वात् । परमे । सधऽस्थे ॥ १० ॥

यः क्रव्यादोऽभिर्देवो युष्माकं गृहिणां गृहं प्रविवेश प्रविष्टवान् तं क्रव्यादं देवं हरामि । गृहाद्गृहिर्निष्क्रामयामीत्यर्थः । किमर्थं । पितृयज्ञाय तदर्थं । किं कुर्वन् । इममितरं तस्मादन्यं हव्यवाहं जातवेदसं पश्यन् पर्याप्तोचयन् । तथा सति क्रव्यादात्परोऽग्निः परम उत्कृष्टे सधस्थे सहस्रानि घर्मं यज्ञमिन्वात् । प्राप्नोतु । पितृभिर्घर्मपिः सहेति शेषः ॥ २१ ॥

महापितृयज्ञे वषट्कारक्रियायां यो अग्निः कव्यवाहन इत्येषा स्विष्टकृतो याज्या । सूचितं च । यो अग्निः कव्यवाहनस्त्वमप ईक्षितो जातवेद इति संयाज्ये । आ० २. १०. इति ॥

यो अग्निः क्रव्यवाहनः पितृन्यक्षदृतावृधः ।

प्रेतु हव्यानि वोचति देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ॥ ११ ॥

यः । अग्निः । क्रव्यऽवाहनः । पितृन् । यक्षत् । ऋतुऽवृधः ।

प्र । इत् । ऊं इति । हव्यानि । वोचति । देवेभ्यः । च । पितृभ्यः । आ ॥ ११ ॥

कव्यवाहनः कव्यस्य हविषो वोढा योऽग्निः पितृनुतावृध ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा वर्धयितृन् सत्येन पुत्रान्वा देवान् । एतत्पितृविशेषणं वासु । तान्यक्षत् यजति ॥ यज्ञैर्लेटि सिन्धुवागमः ॥ सोऽग्निर्हव्यानि हवींषि प्र वोचतु । पितृयज्ञे प्रजवीतु । युष्मदर्थं मयानीतानीति । इदू पूरणी । केभ्यः । देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च । आकारः समुच्चये ॥

महापितृयज्ञे उशंतस्त्वेषा सामिधेनी । सूत्र्यते हि । उशंतस्त्वा नि धीमहीक्षितां चिरनवानं ताः सामिधेन्यः । आ० २. १०. इति ॥

उशंतस्त्वा नि धीमह्युशंतः समिधीमहि ।

उशन्तुशत आ वह पितृन् हविषे अक्षवे ॥ १२ ॥

उशंतः । त्वा । नि । धीमहि । उशंतः । सं । इधीमहि ।

उशन् । उशतः । आ । वह । पितृन् । हविषे । अक्षवे ॥ १२ ॥

हे अग्ने उशंतः कामयमाना वयं त्वा त्वां नि धीमहि । कर्मार्थं स्थापितवतः । उशंतो वयं समिधीमहि । संदीपयामः । त्वमप्युशन् कामयमानो हविरादिकमुशत आगंतुकामान्पितृन्सिम्यश्च आ वह । हविषेऽस्मामिः प्रत्तं हविरक्षवेऽन्तुं ॥ अदेसुमर्थं तवेन्द्रतयः । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा ॥

यं त्वमग्ने समदहस्त्वमु निर्वपया पुनः । क्रियांश्च रोहतु पाकदूर्वा व्यल्कशा ॥ १३ ॥

यं । त्वं । अग्ने । संऽअदहः । तं । ऊं इति । निः । वापय । पुनरिति । क्रियांबु । अक्षं ।

रोहतु । पाकऽदूर्वा । विऽअल्कशा ॥ १३ ॥

हे अग्ने त्वं पितृदहनकाले यं देशं समदहः पुरा सम्यग्दग्धवानसि ॥ तिष्ठि चोदात्तवतीति समो निघातः ॥ तसु तमेव पुनर्निर्वपय । अक्षास्त्रिंशे क्रियांबु क्रियत्प्रमाणमुदकं यस्मिन् तत्पुष्करिण्यादिकं रोहतु । उत्पद्यतां । किंच व्यल्कशा विविधशाखा पाकदूर्वा परिपक्वदूर्वा चोत्पद्यतां ॥

अस्त्रिसंघयने क्षीरोदकेन शमीशाखया चिः प्रसव्यं रसशानायतनं प्रोषति शीतिके शीतिक्वावतीत्यनया ।

सूचितं च । शीरोदकेन शमीशाखया चिः प्रसव्यं परिव्रजन्नोचति शीतिके शीतिकावतीति । आ० गृ० ४. ५. ३. इति ॥

शीतिके शीतिकावति ह्लादिके ह्लादिकावति ।

मंडूक्या३ सु सं गम इमं स्व१मिं हर्षय ॥१४॥

शीतिके । शीतिकाऽवति । ह्लादिके । ह्लादिकाऽवति ।

मंडूक्या । सु । सं । गमः । इमं । सु । अ१मिं । हर्षय ॥१४॥

हे शीतिके शीत्युक्ते हे शीतिकावति । शीतिकाः शीत्युक्ता ओषधयः । तामिहावति हे ह्लादिक आह्लादयिषि हे ह्लादिकावत्याह्लादकफलयुक्तेर्बुधैस्तद्वति हे पृथिवि मंडूक्या मंडूकस्त्रिया वृष्टिप्रियया सु सुष्ठु सं गमः । संगच्छस्व ॥ गर्भेर्बुद्धिं व्यत्ययेन परस्पीपदं ॥ तत इमममिं सु सुष्ठु हर्षय ॥ २२ ॥ ११ ॥

द्वितीयेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र त्वष्टा दुहित्र इत्येतत्तुर्दशर्चं प्रथमं सूक्तं । यमपुत्रो देवअवा नामर्षिः । आदितो द्वादश चिष्टुभः । त्रयोदशोचतुर्दशावनुष्टुभी । यदा । त्रयोदशी पुरस्ताद्ब्रूहती । आदितो द्वयोः सरण्युदेवता । पूषा खेत इत्याद्याद्यतस्रः पूषदेवताः । सरस्वती देवयंत इत्याद्यास्तिस्रः सरस्वतीदेवताकाः । आपो अस्मानित्याद्याः पंचर्चोऽब्देवताकाः । तत्र द्रप्सस्त्र्यस्रदेवतायास्तिस्रः सोमदेवता वा । अथ चानुक्तांतं । त्वष्टा देवअवा द्वे सरण्युदेवते पीप्पल्यद्यतस्रः सारस्वत्यस्तिस्रः पंचाप्यो द्रप्सस्तिस्रः सौम्यो वांत्वे अनुष्टुभावुपांत्वा पुरस्ताद्ब्रूहती वेति ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥ अत्रेतिहासमाचक्षते । त्वष्ट्रनामकस्य देवस्य सरण्युस्त्रिशिराश्चेति स्त्रीपुंसात्मकमपत्यद्वयमभूत् । ततस्त्वष्टा सरण्युनामिकां पुत्रीं विवस्वते प्रायच्छत् । ततस्तस्यां विवस्वतः सकाशाद्यमयम्यो विजज्ञाति । ततः कदाचिदात्मसदृशा देवजनितायाः स्त्रियः समीपे तदपत्यद्वयं निधाय स्वयमाश्वं रूपं ह्रस्वोत्तरान्कुहन्प्रतिजगाम । अथ विवस्वानेतां स्त्रियं सरण्युमिति मत्वा तामरंसीत् । तस्यां मनुर्नाम राजर्षिरजायत । ततो विवस्वानेषा सरण्यूर्न भवतीति विज्ञाय स्वयमप्यश्वो भूत्वा तामश्वरूपिणीं प्रायासीत् । ततः संक्रीडमानयोस्तयोः स्वभूतं रेतः पृथिव्यां पपात । अथ सा गर्भकामनया तत्पतितं रेत आजघ्नी । ततस्तस्याः सकाशान्नासत्यो दस्रश्चेत्युभावश्चिनावजायेतामिति ॥

त्वष्टा दुहित्रे वहतुं कृणोतीतीदं विश्वं भुवनं समेति ।

यमस्य माता पर्युह्यमाना महो जाया विवस्वतो ननाश ॥१॥

त्वष्टा । दुहित्रे । वहतुं । कृणोति । इति । इदं । विश्वं । भुवनं । सं । एति ।

यमस्य । माता । परिऽउह्यमाना । महः । जाया । विवस्वतः । ननाश ॥१॥

त्वष्टितन्नामको देवो दुहित्रे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । दुहितुः सरण्युनामिकाया वहतुं वहनं विवाहं ॥ एधिवह्योश्चतुः । उ० १. ७९. इति वहिश्चतुप्रत्ययः ॥ तं कृणोति । करोति । इत्येतेन हेतुनेदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं समेति । तं विवाहं समागमत् । पर्युह्यमाना विवस्वतोदोढव्या यमस्य यम्याश्च माता महो महतो विवस्वतो जाया भार्या सरण्यूर्ननाश । उत्तरान्कुहन्प्रति नष्टा । अगच्छदित्यर्थः ॥

अपागूहन्मृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सर्वणीमददुर्विवस्वते ।

उताश्विनावभरद्यत्तदासीदजहादु द्वा मिथुना सरण्यूः ॥२॥

अप । अगूहन् । अमृतां । मर्त्येभ्यः । कृत्वी । सऽवर्णी । अददुः । विवस्वते ।

उत । अश्विनौ । अभरत् । यत् । तत् । आसीत् । अजहात् । ऊं इति । द्वा । मिथुना ।

सरण्यूः ॥२॥

अमृतां मरुधर्मरहितामेतां सरष्णं मर्त्येभ्यो मनुष्येभ्यस्तदुत्पत्त्यर्थमपागूहन् । अपमूहितवतः । संवृतवतः ।
 देवा उपनीतवत इत्यर्थः । किंच सर्वर्षीं सरष्णसदृशीमन्त्रां स्त्रियं कृत्वा कृत्वा तस्यै विवस्वते देवा अददुः ।
 प्रायच्छन् । उतारपि च साञ्चरूपिणी सरष्णसदाश्विनावभरत् । स्त्रीदरे गर्भभूती धारितवती । यद्यदा
 तज्जायापतिभ्यामञ्चरूपात्मना संभोगकाले रेतः पतितमासीत् तदाश्विनी जगयामासेत्यर्थः । तथा सरष्णः
 सरणवद्वितन्नामिका वा मिथुना द्वौ मिथुनौ यमयम्यावजहात् । त्यक्तवती । जनितवतीत्यर्थः । यद्वा । सरष्ण-
 रेतन्नामिका मध्यमस्थाना देवता मध्यममग्निं माध्यमिकां वाचं चोत्पादितवती ॥

दीक्षितमरणे पूषा त्वित इत्याद्यास्ततः शंसनीयाः । सूचितं च । पूषा त्वितश्चावयतु प्र विद्वानिति
 चतस्रः । आ० ६. १०. इति ॥

पूषा त्वेतश्चावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः ।

स त्वेतेभ्यः परि ददत्पितृभ्योऽग्निदेवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः ॥३॥

पूषा । त्वा । इतः । अयवयतु । प्र । विद्वान् । अनष्टऽपशुः । भुवनस्य । गोपाः ।

सः । त्वा । एतेभ्यः । परि । ददत् । पितृभ्यः । अग्निः । देवेभ्यः । सुऽविदत्रियेभ्यः ॥३॥

पूषा पोषयितेतन्नामको देवस्त्वा त्वामितोऽस्मादेशाज्ञोकात्प्र आवयतु । प्रकर्षेणोत्तमलोकं गमयतु ।
 कीदृशः । विद्वानश्चक्रतां विजानानः अष्टपशुरविनश्चरपशुयुक्तः । यस्मिन्सर्वे पशवस्तुष्टंति न तु नश्व-
 तीत्यर्थः । भुवनस्य भूतजातस्य गोपा गोपायिता । किंच प्रक्रमय्य स पूषेतेभ्यः पितृभ्यस्त्वा त्वां परि ददत् ।
 परिप्रयच्छतु । तथापिच सुविदत्रियेभ्यः । सुविदत्रं ज्ञानं धनं वा । तदहोः सुविदत्रियाः ॥ छांदसो घप्रत्ययः ॥
 शोभनश्चावेभ्यः सुधनेभ्यो वा देवेभ्यस्त्वां प्रयच्छतु । तेषां लोके स्थापयत्वित्यर्थः ॥

आयुर्विश्वायुः परि पासति त्वा पूषा त्वां पातु प्रपथे पुरस्तात् ।

यच्चासते सुकृतो यच्च ते ययुस्तच्च त्वा देवः सविता दधातु ॥४॥

आयुः । विश्वऽआयुः । परि । पासति । त्वा । पूषा । त्वा । पातु । प्रऽपथे । पुरस्तात् ।

यच्च । आसते । सुऽकृतः । यच्च । ते । ययुः । तच्च । त्वा । देवः । सविता । दधातु ॥४॥

विश्वायुः सर्वात्मः सर्वत्र गमनशीलो वायुः ॥ वकारलोपश्छांदसः ॥ वायुः । यद्वा ॥ छंदसीण इत्युरप्रत्यये
 वृद्धौ च कृतायां ऋप् ॥ गता वायुः । त्वा त्वां परि पासति । परिपातु । पूषानुज्ञया परितो रक्षतु ॥ पा
 रक्षणे । लेटि सियङ्गागमः ॥ प्रपथे प्रकृष्टे मार्गे स्वर्गे पुरस्तात्सर्वेषां प्रथममेव वर्तमानः पूषा स्वयमेव त्वा त्वां
 प्रमितं यजमानं पातु । रक्षतु । सुकृतः पुण्यकर्माणो यच्च यस्मिन्देश आसते तिष्ठति यच्च वा ते सुकृतो ययुः
 प्राप्ताः तच्च तस्मिन्स्थाने देवो दीप्यमानः सविता सर्वस्य स्वसकर्मणि प्रेरक एतन्नामको देवस्त्वा त्वां
 दधातु । निदधातु ॥

एकादशिनस्य पीणस्य पशोर्हविषः पूषेमा इत्यनुषाक्या । पूषेमा आशा अनु वेद सर्वाः शुक्रं ते अन्यथाजतं
 ते अन्यत् । आ० ३. ७. इति हि सूचितं ॥

पूषेमा आशा अनु वेद सर्वाः सो अस्माँ अभयतमेन नेषत् ।

स्वस्तिदा आर्घृणिः सर्ववीरोऽप्रयुच्छन्पुर एतु प्रजानन् ॥५॥

पूषा । इमाः । आशाः । अनु । वेद । सर्वाः । सः । अस्मान् । अभयऽतमेन । नेषत् ।

स्वस्तिऽदाः । आर्घृणिः । सर्वऽवीरः । अप्रऽयुच्छन् । पुरः । एतु । प्रऽजानन् ॥५॥

पूषा देव इमा सर्वा आशाः प्राच्याद्या दिशोऽनु वेद । आनुपूर्वेण जानाति । इमाः सुखेन जेतव्या अमुखेनेति वैवमनुक्रमेण जानातीत्यर्थः । एवं सत्वस्थान् । प्रमिति यजमानो ब्रवीति पुत्रमुखेन वाजकमुखेन वा । अस्मानभयतमेनात्वं भयरहितेन मार्गेण जेषत् । नयतु । कथं । स्वस्तिदाः कक्षाणस्व दाताधुशिरा-
गतदीप्तिभ्युक्तः सर्ववीरः सर्ववीरैः कर्मणि समर्थैर्धृतिगिभिरपेतोऽप्रयुच्छन्नप्रमाद्यन् प्रजानन्नस्माकं फलाकथे
विजानानः सन् पुर एतु । अस्माकं पुरस्तादच्छतु । यथास्माकं भयं न भवति तथा गच्छत्वित्यर्थः ॥ २३ ॥

एकादशिनस्व पौष्णस्व पशोः पुरोडाशस्व प्रपथे पथामिति याज्या । सूचितं च । प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा
पथस्यथः परिपतिं वचसा । आ० ३. ७. । इति ॥

प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा प्रपथे दिवः प्रपथे पृथिव्याः ।

उभे अग्निं प्रियतमे सधस्ये आ च परां च चरति प्रजानन् ॥ ६ ॥

प्रऽपथे । पथां । अजनिष्ट । पूषा । प्रऽपथे । दिवः । प्रऽपथे । पृथिव्याः ।

उभे इति । अग्निं । प्रियतमे इति प्रियऽतमे । सधस्ये इति सधऽस्ये । आ । च ।

परां । च । चरति । प्रऽजानन् ॥ ६ ॥

पथामंतरिचगमनहेतुभूतानां मार्गाणां मध्ये प्रपथे यः प्रकृष्टः पंथास्ति तत्र पूषाजनिष्ट । प्रादुरभूत् ।
पुण्यकर्मणां सुगतिप्रापणार्थमवस्थित इति भावः । तथा दिवो बुभुक्षस्य च मार्गाणां मध्ये प्रपथे प्रकृष्टे
मार्गे जातः । तथा पृथिव्याः प्रपथे प्रकृष्टे मार्गे मनुष्याणां तत्तत्कर्मणि प्रवर्तनार्थं प्रादुर्भूत इत्यर्थः । सोऽयं
पूषा प्रियतमे सर्वस्नेष्टतमे सधस्ये सर्वेषां सहावस्थानभूते उभे आवापृथिव्यावभिलक्ष्या चरति । आग्निमुखेन
चरति । सुकृतिनां सुकृतफलप्रदर्शनायानुकूलं चरतीत्यर्थः । तथा परा चरति । दुष्कर्मणां प्रतिकूलं गच्छति ।
किं कुर्वन् । प्रजानन् अनेनेदं कर्म कृतमस्य कर्मण इदं फलमित्यविशेषेण जानानः ॥

ब्यूहस्य दशरात्रस्य तृतीये कंदोमे प्रउगग्रस्त्रे सारस्वततृषस्य सरस्वतीं देवयंत इत्येषाद्या । सूच्यते हि ।
प्र ब्रह्माणो अंगिरसो नचंत सरस्वतीं देवयंतो हवन्ते । आ० ८. ११. । इति ॥

सरस्वतीं देवयंतो हवन्ते सरस्वतीमध्वरे तायमानि ।

सरस्वतीं सुकृतो अह्वयंत सरस्वती दाशुषे वार्यं दात् ॥ ७ ॥

सरस्वतीं । देवऽयंतः । हवन्ते । सरस्वतीं । अध्वरे । तायमानि ।

सरस्वतीं । सुऽकृतः । अह्वयंत । सरस्वती । दाशुषे । वार्यं । दात् ॥ ७ ॥

देवयंतो देवान्यष्टुं स्तोतुं च कामयमाना यजमानाः सरस्वतीमेतन्नामिकां मध्यमस्थानदेवतां हवन्ते ।
कर्मावयवत्वायाह्वयन्ति । तथा तायमाने स्तुतिभिर्हविर्भिन्नं विशीर्यमाणेऽध्वरे यज्ञे सरस्वतीं यजन्तीति शेषः ।
सुकृतः पुण्यकर्मणः सरस्वतीमह्वयन्ति । फलप्रदानाय ह्वयन्ते । यत एवमतः कारणात्सरस्वती देवी दाशुषे
हवींषि दत्तवती यजमानाय वार्यं वरणीयं कर्मफलं दात् । प्रयच्छतु ॥

सरस्वति या सरथं ययार्थं स्वधाभिर्देवि पितृभिर्मदंती ।

आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयस्वानमीवा इष आ धेह्यस्मे ॥ ८ ॥

सरस्वति । या । सऽरथं । ययार्थं । स्वधाभिः । देवि । पितृऽभिः । मदंती ।

आऽसद्यं । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयस्व । अनमीवाः । इषः । आ । धेहि ।

अस्मे इति ॥ ८ ॥

हे सरस्वति हे देवि वा त्वं सरथं पितुभिः सह समानेन रथेन युक्तं यथा भवति तथा यथाव । अस्मादीयं यच्च प्राप्तमस्ति । किं कुर्वती । पितुभिः सह स्वधामिर्हविर्लक्षणीरन्निर्मदंती मायंती यच्च गच्छसीति संबंधः । सा त्वं बर्हिषस्त्रिन्विदिसारथी यच्च आसद्योपविश मादयस्व । हविर्मिलुप्ता भव । आत्मानं तर्पय वा । ततस्तुप्ता सती त्वमनमीषाः । अमीषा रोगः । तद्वर्जिताम्बारोग्यजननानीषोऽन्नायस्वी अस्माभ्यमा धेहि । पर्याप्तं प्रयच्छ ॥

सरस्वतीं यां पितरो हवन्ते दक्षिणा यज्ञमभिनक्षमाणाः ।

सहस्रार्धमिच्छो अथ भागं रायस्पोषं यजमानेषु धेहि ॥ ९ ॥

सरस्वतीं । यां । पितरः । हवन्ते । दक्षिणा । यज्ञं । अभिनक्षमाणाः ।

सहस्रऽर्धं । इच्छः । अथ । भागं । रायः । पोषं । यजमानेषु । धेहि ॥ ९ ॥

यां त्वां सरस्वतीं पितरो हवन्ते आह्वयन्ति । कीदृशाः । दक्षिणा ॥ दक्षिणादाजित्याच्प्रत्ययः । पा० ५. ३. ३६. ॥ दक्षिणत आगत्य यज्ञमभिनक्षमाणा अभितो गच्छन्ती व्याप्नुवन्तः । अत्रास्मिन्वक्षि सहस्रार्धं वज्रभिः पूषनीयमुपयोज्यमिच्छोऽन्नस्य भागं रायो धनस्य पोषं पुष्टिं च यजमानेषु त्वं धेहि । स्थापय ॥

अवभृथस्नान आपो अस्मान्मातरः । सूचितं च । तत आचम्यान्नवन्त आपो अस्मात्मातरः मुंध्यन्तु । आ० ६. १३. ॥ इति ॥ दशमेऽहनि वषामार्जनेऽधिषा । सूचितं च । इदमापः प्र वहतेत्येतस्याः स्नान आपो अस्मात्मातरः मुंध्यन्तु । आ० ८. १२. ॥ इति ॥

आपो अस्मान्मातरः मुंध्यन्तु घृतेन नो घृतप्वः पुनन्तु ।

विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीरुदिदाभ्यः शुचिरा पूत एमि ॥ १० ॥

आपः । अस्मान् । मातरः । मुंध्यन्तु । घृतेन । नः । घृतऽप्वः । पुनन्तु ।

विश्वं । हि । रिप्रं । प्रऽवहन्ति । देवीः । उत । इत । आभ्यः । शुचिः । आ । पूतः । एमि ॥ १० ॥

मातरो अगतो मातृस्थानीया आपोऽस्माञ्मुंध्यन्तु । प्रोक्षणेन शोधयन्तु । तथा घृतप्वः । घृतमुदकं । तेनान्यान्पुनन्तीति । तासथोक्ता आपः । यद्वा । घृतप्वः । घृतं गव्यं । तेन पुनन्ति । तथा ब्राह्मणं । घृतेन नो घृतप्वः पुनन्तीति तदे सुपूतं यद्वृतेन पूषत इति । ता आपो घृतेन प्रत्यक्षेणोदकेन नोऽस्मान्पुनन्तु । हि यस्मादे-
वोर्देवो देवनशीला आपो विश्वं सर्वं रिप्रं पापं प्रवहन्ति पुष्यसकाशात्प्रगमयन्ति । अपनयन्तीति यावत् । अनन्तरमाभ्योऽन्न आ पूत आभिमुख्येन मुञ्चः सन् सोताहमुदेमि । उन्नच्छामि । ऊर्ध्वं स्वर्गं गच्छामी-
त्यर्थः ॥ २४ ॥

सुखेऽहनि द्रप्सश्चस्कंदेत्यादिके द्वे विप्रुद्धोमार्थे । सूचितं च । द्रप्सश्चस्कंदेति द्वाभ्यां विप्रुद्धोमी ऊत्वा । आ० ५. २. ॥ इति ॥ स्तन्नहविरभिमर्शनेऽपि द्रप्स इत्येषा । आहुतिर्बहिष्परिधि यदि स्कंदेत तदानीमाग्नीध्रो ऽनया जुहुयात् । स्तन्नमभिमृशेदिति प्रकृत्य सूचितं । द्रप्सश्चस्कंदेत्याहुतिश्चेद्बहिष्परिध्याग्नीध्र एनां जुहुयात् । आ० ३. १३. ॥ इति ॥

द्रप्सश्चस्कंद प्रथमाँ अनु द्यूनिमं च योनिमनु यश्च पूर्वः ।

समानं योनिमनु संचरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होचाः ॥ ११ ॥

द्रप्सः । चस्कंद । प्रथमान् । अनु । द्यून् । इमं । च । योनिं । अनु । यः । च । पूर्वः ।

समानं । योनिं । अनु । संऽचरन्तं । द्रप्सं । जुहोमि । अनु । सप्त । होचाः ॥ ११ ॥

द्रप्सोऽभिषूयमाणस्य सोमस्य रसः प्रथमान् पूर्वभाविनः पार्थिवान्तेकान् द्यून् दीपमानाम्बुलोकांश्चानु

लक्ष्मीकाम चस्कंद । स्कंदवान् । गतवान् । तदेवाह । इमं परिदृश्यमानं योनिं स्नानभूतं लोके च यथास्नात्पूर्वो
ऽस्ति तमनुगतवान् । समानं साधारणं योनिं बावापृथिवीलक्षणं स्नानमनु संघरतं सम्यग्गच्छतं द्रप्सं
सोमरसं विप्रुञ्चणं सप्त होचाः सप्तसंख्याका विप्रुञ्जोमस्य कर्तारो होतुप्रभृतयो वयमन्वानपूर्वेषु जुहोमि ।
जुहुमः । यद्वा । होचाः सप्तहोतृभिः क्रियमाणा यागक्रिया होचाः । ता अणु पश्चादध्वर्युरहं जुहोमि । यद्वा ।
द्रुतगामित्वाद्द्रप्स आदित्य उच्यते । स आदित्यः पृथिवीं च दिवं च गच्छति समानं योनिमंतरिचं लक्ष्मीकाम ।
सम्यक्करतं तं द्रप्समादित्यमुद्दिश्य सप्त होचाः सप्तसंख्याका दिशः । यस्यां दिशि सूर्यो वर्तते तद्व्यतिरिक्ताः
सप्तसंख्याका दिशः । अणु पश्चाज्जुहोमि । यच्च यच्च वर्तते तां तां दिशं द्रव्यत्वेन प्रयच्छामि । प्रतिष्ठापद्यामी-
त्यर्थः । अत्र वाजसनेयकं । असौ वा आदित्यो द्रप्सः स दिवं च पृथिवीं च स्कंदतीमं च योनिमनु यच्च पूर्वं
इतीमं च लोकमनुं चेत्तेतत् समानं योनिमनु संघरतमिति समानं ह्येष एतं योनिमनु संघरति द्रप्सं जुहोम्यनु
सप्त होचा इत्यसौ वा आदित्यो द्रप्सो दिशः सप्त होचा अमुं तदादित्यं दिशु प्रतिष्ठापयति । शत० ७. ४.
१. २०. इति ॥

यस्ते द्रप्सः स्कंदति यस्ते अंशुर्बाहुच्युतो धिषणाया उपस्थात् ।

अध्वर्योर्वा परि वा यः पवित्रात्तं ते जुहोमि मनसा वर्षदृतं ॥ १२ ॥

यः । ते । द्रप्सः । स्कंदति । यः । ते । अंशुः । बाहुऽच्युतः । धिषणायाः । उपऽस्थात् ।

अध्वर्योः । वा । परि । वा । यः । पवित्रात् । तं । ते । जुहोमि । मनसा । वर्षदृतं ॥ १२ ॥

हे सोम ते त्वदीयो यो द्रप्सो रसः स्कंदति अधिषवणचर्मणोऽन्यत्र गच्छति । यच्च ते त्वदीयोऽंशु
रसादितरः सन् स्कंदति । बाहुच्युतोऽध्वर्योर्बाहुभ्यां प्रच्युतः सन् स्कंदति । यद्वा । बाहुवत्साधनभूता
यावाणः । तेः प्रच्युतोऽभिषुतः सन् धिषणायाः । धिषणेत्यधिषवणफलकनाम । प्रत्येकविवचयैकवचनं ।
अधिषवणफलकयोरेपस्थात्समीपस्थात्प्रदेशादन्यत्र गच्छति । तथाध्वर्योर्वाभिषुण्वतोऽध्वर्योर्हस्तात्स्कंदति ।
वापि वा पवित्राद्दृशापवित्रात्परिस्कंदति । तं सर्वं द्रप्सं ते त्वदीयं रसं मनसांतःकरणेन सोत्रेण वा सह
वषट्कृतं वषट्कारेण स्वाहाकारेण कृतं जुहोमि । अग्नौ प्रक्षिपामि ॥

यस्ते द्रप्सः स्कन्तो यस्ते अंशुरवश्च यः परः सुचा ।

अयं देवो बृहस्पतिः सं तं सिंचतु राधसे ॥ १३ ॥

यः । ते । द्रप्सः । स्कन्तः । यः । ते । अंशुः । अवः । च । यः । परः । सुचा ।

अयं । देवः । बृहस्पतिः । सं । तं । सिंचतु । राधसे ॥ १३ ॥

हे सोम ते त्वदीयो यो द्रप्सो रसोऽन्यत्र स्कन्तो गतो यच्च त्वदीयस्य कारणभूतोऽंशुर्हस्ताखंडो रसा-
दितरो भवति सुचा पाचविशेषेण गृहीतः सोमोऽवोऽवस्तात्स्कंदते परः परस्तादातिरिक्तो भवति तमिमं
सोममयं बृहस्पतिरितन्नामको देवः सं सिंचतु । सम्यक् प्रचारयतु । किमर्थं । राधसेऽस्माकं धनार्थं । स्कन्ते हि
सोमे प्रजापत्यादिकमपस्कन्तं भवति खलु ॥

पर्यस्वतीरोषधयः पर्यस्वन्मामकं वचः ।

अपां पर्यस्वदित्पयस्तेन मा सह श्रुधत ॥ १४ ॥

पर्यस्वतीः । ओषधयः । पर्यस्वत् । मामकं । वचः ।

अपां । पर्यस्वत् । इत् । पर्यः । तेन । मा । सह । श्रुधत ॥ १४ ॥

इयं प्रत्यक्षता । हे आपः जीवधनः पयस्वतीः पयस्वत्यो वृष्टिचक्षुषीनोदकेन स्फारयत्यो भवन्ति । मामकं मदीयं वचो वचनं वृष्टिप्रार्थनवचनं पयस्वत्सारवन्नवति । किं वज्रना । वज्रेह किंचिदपानुदकानां पयः शीर-
वत्सारभूतं यद्वति तत्सर्वं पयस्वत्सारवदेव । तेनोदकसारिण सह मा मां मुंथत । यूयं शोधयत । आपो
अबान्यचारिणं रक्षेन सममन्त्रहि । अ० १. २३. २३. । इति निगमांतरं ॥ २५ ॥

परं मृत्यो इति चतुर्दशर्षं द्वितीयं सूक्तं । यमपुत्रस्य संकुमुकस्यार्धं । एकादशी प्रसारपंक्तिः । आची
जायती ततो द्वी गायत्री । प्रसारपंक्तिः पुरतः । पिं ३. ४०. । इति । चयोदशी जगती चतुर्दशगुणः । शिष्टा-
स्त्रिगुणः । तथादी चतस्रो मृत्युदेवत्याः । पंचमी धातुदेवताका । षष्ठी खट्वदेवत्या । सप्तम्याद्याः शिष्टाः
पितृमेधाभिधाथिन्वः । अतस्तदेवताकाः । अंत्वा त्वनिश्चत्वात्माजापत्वा वा । तथा चानुक्रांतं । परं मृत्यो
संकुमुकचतस्रो मृत्युदेवताः परा धात्री परा त्वात्री पराः पितृमेधा एकादशी प्रसारपंक्तिर्जगत्पुंत्वांत्वांत्वागुणः
प्राजापत्या वा सागिश्चकिति ॥

परं मृत्यो अनु परेहि पंथां यस्ते स्व इतरो देवयानात् ।

चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषो मोत वीरान् ॥१॥

परं मृत्यो इति । अनु । परा । इहि । पंथां । यः । ते । स्वः । इतरः । देवऽयानात् ।

चक्षुष्मते । शृण्वते । ते । ब्रवीमि । मा । नः । प्रऽजां । रीरिषः । मा । उत । वीरान् ॥१॥

हे मृत्यो सर्वेषां मारकितन्नामक देव परमन्वं पंथां पंधानमन्यानुपूर्वेण परेहि । पराशुखो गच्छ । यजमा-
नादिति शेषः । कोऽसौ पंथाः । ते तव स्वः स्वभूतः देवयानात् । देवा अनेन मार्गेण गच्छन्तीति देवयानो
देवमार्गः । तस्मादितरो यः पंथासं प्रगच्छ । न केवलमतः परागच्छ अपि तु चक्षुष्मते दर्शनवते शृण्वते सर्वं ।
अप्रतिहतसर्वेन्द्रियविज्ञानाथेत्यर्थः । ते तुभ्यं ब्रवीमि । कथयामि । नोऽस्माकं प्रजां दुहितुदौहित्रात्मिकां मा
रिरिषः । मा हिंसीः । उतापि च वीरान्मुषपीचादीनां हिंसीः । तत्परागमनेन रक्षेत्यर्थः ॥

मृत्योः पदं योपयंतो यदैत द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ।

आप्यायमानाः प्रजया धनेन शुद्धाः पूता भवत यज्ञियासः ॥२॥

मृत्योः । पदं । योपयंतः । यत् । ऐतं । द्राघीयः । आयुः । प्रऽतरं । दधानाः ।

आऽप्यायमानाः । प्रऽजया । धनेन । शुद्धाः । पूताः । भवत । यज्ञियासः ॥२॥

हे मृत्युश्च ज्ञातयः मृत्योः परागच्छतस्तस्य पदं । पश्यतेऽस्मिन्निति पदं पितृयाजः । तं योपयंतो विमोहयंतः
परिवर्जयंतो यथास्मादित देवयानीयपथा गतवतः तस्माद्द्राघीयो दीर्घतरमायुर्जीवनं प्रतरं प्रकृष्टतरमत्यर्थं
दधाना धारयंतो भवथ । किंच हे यज्ञियासो यजार्हा यज्ञसंपादिनो यजमानाः प्रजया पुत्रपौत्रादिकया
धनेन गवाद्यादिकेन आप्यायमाना वर्धमानाः संतः शुद्धा जन्मांतरसंचितदुरितघयाच्छुद्धा भवत । पूता
वर्तमानजन्मोपचितदुरितघयाश्च पूता भवत ॥

पितृमेधिके कर्मक्षमात्वा इमे जीवा वि मृतैरिति सत्त्वावृतो ब्रजन्ति । सूचितं च । इमे जीवा वि मृतैरिति
सत्त्वावृतो ब्रजन्ति । आ० नृ० ४. ४. ९. । इति ॥

इमे जीवा वि मृतैराववृचन्भूद्भद्रा देवहूतिर्नो अद्य ।

प्रांचो अगाम नृतये हसाय द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥३॥

इमे । जीवाः । वि । मृतैः । आ । अववृचन् । अभूत् । भद्रा । देवऽहूतिः । नः । अद्य ।

प्रांचः । अगाम । नृतये । हसाय । द्राघीयः । आयुः । प्रऽतरं । दधानाः ॥३॥

इमि जीवा जीवतः पुत्रा भूतिः पित्रादिभिः । तैश्च रत्नैः । आचपुत्रम् । आवृत्ता भवन्तु । इति न विंशता-
मिति भावः । विंशत्यादिभिः योऽस्माकमशीषि पित्रे देवकृतिः देवानामाह्वानं यच्च न देवकृतिः
पितृमेधाव्यो यश्चो मद्रा कक्षाव्योऽमृत । भवन्तु । तत उत्तरं यच्च प्राञ्चः प्राप्नुवांचना चनाम । गच्छन् ।
प्रत्यञ्च इति भावः । मृतये वर्तमान कर्मणि नाचविधेयाय । स्वकर्मानुष्ठानायेति भावः । इवाच इवनाच
पुत्रादिभिः सह कीदृशाच । कीदृशा यच्च । द्रावीच आचुः प्रतरं दधानाः ॥

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गादपरो अर्थमेतं ।

शतं जीवन्तु शरदः पुरुचीरन्तर्मृत्युं दधतां पर्वतेन ॥४॥

इमं । जीवेभ्यः । परिधिं । दधामि । मा । एषां । नु । गात् । अपरः । अर्थः । एतं ।

शतं । जीवन्तु । शरदः । पुरुचीः । अन्तः । मृत्युं । दधतां । पर्वतेन ॥४॥

अथवा जीवरक्षार्थं पाषाणं परिधिरूपेण स्थापयति । जीवेभ्यो जीवज्ञः पुत्रपौत्रादिभ्यस्तेषां रक्षणाभिमं
परिधिं मृत्योः परिधानभूतं पाषाणं दधामि । निदधामि । तत एषां जीवतां मध्येऽपरोऽन्व एतमिममर्थं ॥
अन्तरिदं रूपं ॥ नतत्वं मरणाख्यं मार्गं नु चिप्रं मा गात् । मा गच्छतु । एतदर्थं परिधिं स्थापयामीति संबन्धः ।
किञ्च पुरुचीर्बहुचपा बहुममणाः शतं शरद एतत्संख्याकान्वर्षाजीवन्तु । स्वस्वप्राणान्धारयन्तु । तथा पर्वतिन
शिखोच्चयेन मृत्युं सर्वेषां मारकमेतन्नामकमन्तर्दधतां । अन्तर्हितं कुर्वन्तु । यथा नागच्छति तथा कुर्वतामित्यर्थः ॥

यथाहान्यनुपूर्वं भवन्ति यथ ऋतव ऋतुभिर्येति साधु ।

यथा न पूर्वमपरो जहात्येवा धातरायूषि कल्पयैषां ॥५॥

यथा । अहानि । अनुऽपूर्वं । भवन्ति । यथा । ऋतवः । ऋतुऽभिः । यन्ति । साधु ।

यथा । न । पूर्वं । अपरः । जहाति । एव । धातः । आयूषि । कल्पय । एषां ॥५॥

यथा येन प्रकारेणाहान्वहोरात्रात्मकानि दिगान्वनुपूर्वं पूर्वपूर्वमनुक्रमेण भवन्ति परिवर्तन्ते । यथा वर्तवो
वसन्तादय ऋतुभिः सह साधु शोभनमविपर्ययेन यन्ति गच्छन्ति । यथा च पूर्वं पूर्वकालीनं पितरमपरो
ऽर्वाकालीनः पुत्रो न जहाति न परित्यजति पूर्वमरणेन । एवैव तैर्विद्वत्प्रकारेण हे धातः सर्वेषां धारयि-
तरेतन्नामक देव इषामकात्पुत्रीणामां जीवानामायूषि जीवनानि कल्पय । समर्थय । कुर्वित्यर्थः ॥ ॥२६॥

आ रोहतायुर्जरसं वृणाना अनुपूर्वं यतमाना यति ह ।

इह त्वष्टा सुजनिमा सजोषा दीर्घमायुः करति जीवसे वः ॥६॥

आ । रोहत् । आयुः । जरसं । वृणानाः । अनुऽपूर्वं । यतमानाः । यति । स्थ ।

इह । त्वष्टा । सुऽजनिमा । सऽजोषाः । दीर्घः । आयुः । करति । जीवसे । वः ॥६॥

हे मृतस्य स्वजनाः पुत्रपौत्रादयः जरसं जरां वृणानाः संभवमाना धूयसाधुजीविनमा रोहत । अधि-
तिष्ठत । अनुपूर्वमानुपूर्वेण । अन्वयीभावः । पूर्वो व्येष्टः । व्येष्टानुपूर्वा यतमानाः प्रयत्नं कुर्वन्तो धूयं यति का
यत्संख्याया भवय ॥ यच्छब्दाच्छांद्सो इति ॥ सुजनिमा शोभनजननस्त्वष्टेतन्नामको देवः सजीवा भवद्भिः
संगतः सन्निहासिन्कर्मणि प्रवृत्तानां यो पुत्राणं जीवसे जीवनाय दीर्घं प्रभूतमायुः करति । करोतु ॥

इमा नारीरविधवाः सुपत्नीरांजनेन सर्पिषा सं विंशन्तु ।

अनुश्रवोऽनमीवाः सुरता आ रोहन्तु जनयो योनिमये ॥७॥

इ॒माः । ना॒रीः । अ॒वि॒ध॒वाः । सु॒ऽपा॒नीः । आ॒ऽअ॒ज॒नेन । स॒र्पि॒षा । सं । वि॒श॒न्तु ।
अ॒न॒ध॒वः । अ॒न॒मी॒वाः । सु॒ऽरा॒नाः । आ । रो॒ह॒न्तु । ज॒न॒यः । यो॒निं । अ॒य्ये ॥ ७ ॥

अविधवाः । धवः पतिः । अविगतपतिकाः । जीवन्नर्तुका इत्यर्थः । सुपत्नीः श्रोमनपतिका इमा नारीर्मायं
आजनेन सर्वतोऽङ्गनसाधनेन सर्पिषा धृतेनाक्तनेषाः सत्वः सं विशन्तु । स्वगृहान्निशन्तु । तत्रानन्धोऽनुवर्जिता
अनधवोऽनमीवाः । अमीवा रोमः । तद्वर्जिताः । मानसदुःखवर्जिता इत्यर्थः । सुरक्षाः श्रोमनधनसहिता
जनयः । जनयन्त्यपत्यमिति जनयो माय्याः । ता अयि सर्वेषां प्रथमत एव योनिं गृहमा रोहन्तु । आगच्छन्तु ॥

देवरादिकः प्रेतपत्नीसुदीर्घं नारीत्वगया मर्तुसकाशादुत्पापयेत् । सूचितं च । तामुत्पापयेद्देवरः पतिस्त्वा-
नीयोऽतिषासी जरहाखो बोदीर्घं नार्यभि जीवन्तीकं । आ० गृ० ४. २. १८. । इति ॥

उदी॒र्घ्वं ना॒र्य॒भि जी॒व॒लो॒कं ग॒ता॒मु॒मे॒तमु॒प॒ शेष॒ एहि॒ ।

ह॒स्त॒या॒भ॒स्य॒ दि॒धि॒षो॒स्तवे॒दं प॒त्यु॒र्ज॒नि॒त्वम॒भि सं व॒भू॒ष ॥ ८ ॥

उत् । ई॒र्ष्वं । ना॒रि । अ॒भि । जी॒व॒ऽलो॒कं । ग॒त॒ऽअ॒सुं । ए॒तं । उ॒प॒ । शे॒षे । आ । इ॒हि ।

ह॒स्त॒ऽया॒भ॒स्य॒ । दि॒धि॒षोः । त॒व । इ॒दं । प॒त्युः । ज॒नि॒ऽत्वं । अ॒भि । सं । व॒भू॒ष ॥ ८ ॥

हे नारि मृतस्य पत्नि जीवलोकं जीवानां पुत्रपौत्रादीनां लोकं स्थानं गृहमभिलक्ष्योदीर्घं । अस्मात्स्वा-
नादुत्तिष्ठ । ईर गती आदादिकः ॥ गतामुपपन्नांतप्राणमेतं पतिमुप शेषे । तस्य समीपे स्वपिबि । तस्मात्स्व-
मेहि । आगच्छ । यस्मात्त्वं हस्तयाभस्य पाणियाहं कुर्वतो दिधिवोर्गर्भस्य निधातुस्त्वयास्य पत्युः संबंधादाग-
तमिदं जनित्वं आयात्वमभिलक्ष्य सं वभूष संभूतासि अनुमरणनिश्चयमकार्षीः तस्मादागच्छ ॥

अचिद्यस्य धनुर्हस्तादित्यगया धनुः ग्रहेत् । सूचितं च । धनुर्हस्तादाददानो मृतस्तेति धनुः । आ० गृ०
४. २. २०. । इति ॥

ध॒नु॒र्ह॒स्ता॒दा॒द॒दा॒नो मृ॒तस्या॒स्मे स्त्र॒चाय॒ वर्च॑से॒ बला॑य ।

अ॒थै॒व त्वमि॒ह व॒यं सु॒वीरा॒ विश्वाः॒ स्पृधो॑ अ॒भिमा॑ती॒र्जये॑म ॥ ९ ॥

ध॒नुः । ह॒स्तात् । आ॒ऽद॒दानः । मृ॒तस्य॑ । अ॒स्मे इति॑ । स्त्र॒चाय॑ । वर्च॑से । बला॑य ।

अ॒थ॒ । ए॒व । त्वं । इ॒ह । व॒यं । सु॒ऽवी॒राः । वि॒श्वाः । स्पृ॒धः । अ॒भि॒ऽमा॑तीः । ज॒ये॒म ॥ ९ ॥

मृतस्य अचिद्यस्य हस्ताधनुराददानः । किमर्थं । अस्मे अस्माकं चचाय प्रजापालनसमर्थाय वलाय वर्चसे
तेजसे वलाय सेनालक्षणाय च धनुराददानोऽहं प्रवीणीति शेषः । किमिति । त्वमथैवास्मिन्स्थान एव भव
वयं वैशाखिर्लोके सुवीराः सुपुत्रयुक्ता भवन्तो विश्वाः सर्वानभिमातीरभिमन्वमानाभ्युधः संघर्षविशीन्वाध-
काम्यशूलजयेम । सहेमहि ॥

दीक्षितमरण उप सर्व मातरमित्याषाच्चतस्रः शंसनीयाः । सूचितं च । उप सर्व मातरं भूमिमितामिति
चतस्रः सोम एकेभ्यः । आ० ६. १०. । इति ॥ उप सर्वेत्यगया संचितात्यस्त्रीणि गते निदधुः । आ० गृ० ४. ५. ५. ॥

उ॒प॒ सर्प॑ मा॒तरं॒ भू॒मिमे॑ता॒मु॒रु॒ध्वच॑सं॒ पृ॒थि॒वीं सु॒शे॒वां ।

उ॒र्ध्व॒म॒दा यु॒व॒ति॒र्दे॒क्षि॒णाव॑त ए॒षा त्वा॑ पा॒तु नि॒श्च॑ते॒रु॒प॒स्थात् ॥ १० ॥

उ॒प॒ । स॒र्प॒ । मा॒तरं॑ । भू॒मिं॑ । ए॒तां । उ॒रु॒ऽध्व॑च॒सं । पृ॒थि॒वीं । सु॒ऽशे॒वां ।

उ॒र्ध्व॑म॒दाः । यु॒व॒तिः॑ । द॒क्षि॒णा॒ऽव॑ते॒ । ए॒षा॒ । त्वा॒ । पा॒तु॒ । निः॑ऽश्च॒तेः॑ । उ॒प॒ऽस्था॑त् ॥ १० ॥

मातरं मातृभूतां भूमिमस्मान्निर्मूमी निधीयमानस्त्वमुप सर्प । उपगच्छ । अनुप्रविशित्वर्धः । कीदृशी । उद्वचनं बज्रव्याप्तिकां पृथिवीं विशीर्या सुशेवां सुसुखां । सर्वेषां सुखदात्रीमित्यर्थः । तामुपगच्छ । पुनरतिर्घो-
वनान्विता स्त्रीरूपेयं भूमिर्दक्षिणावतः अस्त्रिभ्यो देयत्वेन धनवति यजमानाद्योर्ब्रह्मदाः । ऊर्ध्वोर्बोर्बासुक्त
इव मृदी भवति । सुकुमारा भवति । न बाधयितीत्यर्थः । सैवा पृथिवी निर्वर्ततेर्भूमुदेवताया उपस्थात्समीप-
स्थानात्सा त्वामस्त्रिरूपं यजमानं पातु । रक्षतु ॥ ॥२७॥

उच्छ्वचस्वेत्येतया पांसुनवक्षिरेत् । सूच्यते हि । उत्तरया पांसुनवक्षिरेत् । आ० गु० ४. ५. ६. इति ॥

उच्छ्वचस्व पृथिवि मा नि बाधथाः सूपायनास्मै भव सूपवंचना ।

माता पुत्रं यथा सिचाभ्येनं भूम ऊर्णुहि ॥११॥

उत् । अंचस्व । पृथिवि । मा । नि । बाधथाः । सुऽउपायना । अस्मै । भव ।
सुऽउपवंचना ।

माता । पुत्रं । यथा । सिचा । अभि । एनं । भूमे । ऊर्णुहि ॥११॥

हे पृथिवि उच्छ्वचस्व । ऊर्ध्वगतोष्णसमेनं कुत्र । अधस्तात्मा कथा इत्यर्थः । किं मा नि बाधथाः । मा
संपीडय । तवास्त्री यजमानार्थं सूपायना शोभनोपगमना सूपचारिका भवेत्यर्थः । सूपवंचना । उपवंचनं
प्रशंसनं । शोभनप्रशंसा सुप्रतिष्ठा भव । अपि च माता पुत्रमात्मीयं बालकं सिचा वस्त्रातिन यथाच्छादयति
तद्वदे भूमि एनमस्त्रिरूपं यजमानं त्वमभूणुहि । आभिमुखीनाच्छादय ॥

उच्छ्वचमाना पृथिवी सु तिष्ठतु सहस्रं मित उप हि श्रयंतां ।

ते गृहासो घृतश्रुतो भवंतु विश्वाहास्मै शरणाः संत्वच ॥१२॥

उत्ऽअंचमाना । पृथिवी । सु । तिष्ठतु । सहस्रं । मितः । उप । हि । श्रयंतां ।

ते । गृहासः । घृतऽश्रुतः । भवंतु । विश्वाहा । अस्मै । शरणाः । संतु । अच ॥१२॥

पांसुभिः प्रच्छाद्यैतां पठति । उच्छ्वचमानास्त्रिकुंभमवष्टभ्योर्ध्वं गच्छती पृथिवी सु तिष्ठतु । प्रतिष्ठिता
भवतु । किंच सहस्रं सहस्रसंख्याका मितः प्रक्षिप्ताः ॥ मिनीतिरीयादिके कर्मणि क्षिपि तुयागमः । ततो वस ॥
यहा । सहस्रं । गुतीयार्थे प्रथमा ॥ मित इति निष्ठांतं रूपं । व्यत्ययेन बज्रवचनस्त्रीकचनं । स्वरो वृषादित्वा-
द्ब्रह्मः ॥ सहस्रेण संमिता बज्रसंख्याकाः । पार्थिवाः पांसव उप श्रयंतां । एनमुपसेवतां । तं संपरिवार्य
तिष्ठन्त्यित्यर्थः । हिरवधारणे । तथा ते पांसवोऽस्त्री गृहासो गृहा भवंतो घृतश्रुतो घृतस्त्रोदकस्य सर्पिषो वा
चारयितारो भवंतु । अनाक्षिप्तोके विश्वाहा सर्वेष्वहःसु सर्वदाका अस्य शरणाः संतु । आश्रयभूता भवंतु ॥

उक्ते सधामीति कपालेनास्त्रीन्वपिदध्यात् । सूचितं च । उक्ते सधामीति कपालेनापिधाय । आ० गु०
४. ५. ८. इति ॥

उक्ते सधामि पृथिवीं त्वत्परीमं लोगं निदधन्मो अहं रिषं ।

एतां स्थूणां पितरो धारयंतु तेऽचा यमः सादना ते मिनोतु ॥१३॥

उत् । ते । सधामि । पृथिवीं । त्वत् । परि । इमं । लोगं । निऽदधत् । मो इति ।

अहं । रिषं ।

एतां । स्थूणां । पितरः । धारयंतु । ते । अच । यमः । सादना । ते । मिनोतु ॥१३॥

हे अक्षिर्गुण स्वपरि । परिग्रह्योवि पंचमी । तवोपरि ते त्वदीयेन कपाक्षेन पुष्टिबीसुत्सवामि । प्रतिव-
त्रामि । अथा पुष्टिबी तवोपरि मा गच्छति तत्रापिदधामीत्यर्थः । इमं वोगं कपाक्षवचनं खोटं निदधदुपरि
आपयन्नहं मो रिचं । मा हिंस्विचं । किंचितां मया निहितां खूषां ते त्वदीयां पुष्टिवा धारयिषीं कपाक्ष-
वचनं पितरो धारयंतु । निचनं कुर्वंतु । ततस्ते त्वदीयेऽस्मिन्स्थाने यमः पितृपतिः सदनानि आनानि
मिनीतु । परिच्छिन्नानु । करोत्वित्यर्थः ।

प्रतीचीने मामहनीष्वाः पुण्यमिवा दधुः ।

प्रतीचीं जयभा वाचमर्धं रशनया यथा ॥ १४ ॥

प्रतीचीने । मां । अहनि । इष्वाः । पुण्येऽइव । आ । दधुः ।

प्रतीचीं । जयभ । वाचं । अर्धं । रशनया । यथा ॥ १४ ॥ ॥ २८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थोऽस्तुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेत्तरः ।

इति श्रीमद्राधाधिरावपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धमुपासकसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे अक्षंहितामाधे सप्तमाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिंशं जगत् । निर्गमे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेत्तरं ।

अष्टके सप्तमे षष्ठं व्याख्याय भुतिकीविदः । सायणार्यस्ततोऽध्यायं सप्तमं व्याचिकीर्षति ॥

अथ द्वादशानुवाकात्मकस्य दशममंडलस्य द्वितीयेऽनुवाके अथोदश सूक्तानि । तत्र नि वर्तधमित्यष्टवं
तृतीयं सूक्तं । अस्य यमपुत्रो मधितास्य अविर्वक्ष्यपुत्रो मृगुर्वाचवा मार्गवक्ष्यवनः । षष्ठो गायत्री श्रिष्टा
अनुष्टुभः । इदमव्येवताकं गोदेवताकं वा । अपीषोमा पुनर्वसू इत्यर्धर्चोऽपीषोमदेवताकः । तथा चानुक्रांतं ।
नि वर्तधमष्टी मधितो मृगुर्वा वाचणिर्मागवक्ष्यवनो वापं गन्वं चानुष्टुभमपीषोमीयो द्वितीयोऽर्धर्चः षष्ठो
गायत्रीति ॥ नतो विनियोगः ॥

नि वर्तध्वं मानु गातास्मान्सिषक्त रेवतीः ।

अपीषोमा पुनर्वसू अस्मे धारयतं रयिं ॥ १ ॥

नि । वर्तध्वं । मा । अणु । गात । अस्मान् । सिषक्त । रेवतीः ।

अपीषोमा । पुनर्वसू इति पुनःऽवसू । अस्मे इति । धारयतं । रयिं ॥ १ ॥

हे नावो हे आपो वा धूयं नि वर्तध्वं । अस्मान्प्रत्नान्कृत । मानु जात । अक्षद्व्यतिरिक्तं यजमानं मा
गच्छत । आगत्य च हे रेवती रेवती धनवत्यो धूयमस्मान्सिषक्त । सिषयत । अवगाहत । गोदोहनस्नानपा-
नादिद्वारेण सेवधमित्यर्थः । हे पुनर्वसू पुनःपुनर्वसारी खोतृणां यष्टुषामाच्छादयितारावेतन्नामकी देवी
सुवामकी अस्मासु रयिं श्रीद्व्यादिजपत्वं धनं धारयतं । आपयतं ॥

पुनरेना नि वर्तय पुनरेना न्या कुरु । इंद्र एणा नि यच्छत्वग्निरेना उपाजंतु ॥ २ ॥

पुनः । एनाः । नि । वर्तय । पुनः । एनाः । नि । आ । कुरु । इंद्रः । एनाः । नि ।

यच्छतु । अग्निः । एनाः । उपऽआजंतु ॥ २ ॥

अथ मंचद्रष्टा स्वात्मानं प्रतिवृत्ति । हे मदीयात्मा स्वमेना एता चक्षतोऽभिर्नदीनां अपो वा पुनर्नि वर्तय । पुनःपुनर्मंदमिमुखीकुरु । तद्गन्तरमेना एताः पुनर्भूयो भूयो वा कुरु । नियता आत्मायताः कुरु । किंचिद्भोऽपि तव सहायभूतः सन्निना एता नि चक्षतु । तदायताः करोतु । अपिचैना एता वा अपो बोपावतु । उपगमयतु । उपधिपतु वा । उपधोभ्याः करोत्वित्यर्थः ॥

पुनरेता नि वर्तेतामस्मिन्पुथंतु गोपती । इहैवाग्ने नि धारयेह तिष्ठतु या रयिः ॥३॥
पुनः । एताः । नि । वर्तेतां । अस्मिन् । पुथंतु । गोऽपती । इह । एव । अग्ने । नि ।
धारय । इह । तिष्ठतु । या । रयिः ॥३॥

एना एता ईदृशो गाव आपो वा पुनर्नि वर्तेतां । भूयो भूयो मां प्रत्यागच्छतु । आगत्य च गोपती साक्षादिमतीनां धेनूनां वृष्टिस्तथागामयां पाशकोऽस्मिन्नीदृशि मयि पुथंतु । आत्मायत्तत्वेन क्षित्वा पुष्टा भवंतु । पुष्टाः सतीक्षा हे अग्ने त्वमिहैवास्मिन्नेव मयि नि धारय । नियमेन स्थापय । या रयिर्यदपि ग्रीष्मादिकं धनमस्ति तदपि धनं गोसहितमिहास्मिन्नेव गोपती मयि तिष्ठतु । निवसतु ॥

यन्नियानं न्ययनं संज्ञानं यत्परायणं । आवर्तनं निवर्तनं यो गोपा अपि तं हुवे ॥४॥
यत् । निऽयानं । निऽअयनं । संऽज्ञानं । यत् । पराऽअयनं । आऽवर्तनं ।
निऽवर्तनं । यः । गोपाः । अपि । तं । हुवे ॥४॥

नियानं ॥ अधिचरन्ति क्षुद्र ॥ नियमेन यांतागच्छन्ति गावोऽपि नि यानं गोष्ठात्तं ज्ञानं । यत् चक्षतीति शेषः । यच्छब्दोभाक्तच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । ऊव इति क्रियापदं सर्वभानुष्यति । तत्क्षणं ऊवे । आह्वयामि । आह्वानमभिमुखीकरणं तेन चाथ तत्पूर्विका प्रार्थना सञ्जते । गोसहितं गोष्ठं प्रार्थय इत्यर्थः । न्ययनं ॥ भावे क्षुद्र ॥ नियमेन गृहं प्रति प्राप्तिसख्यं गमनं यदस्ति तदपि प्रार्थये । निवर्तनं वने चरित्वा गृहं प्रति यदागमनमस्ति तदपि प्रार्थये । योऽपि गोपा गवां पाशकोऽस्ति तमपि ऊवे । प्रार्थये । सर्वगुणोपेता गाः प्रार्थय इत्यर्थः ॥

य उदान इध्ययनं य उदानत्परायणं । आवर्तनं निवर्तनमपि गोपा नि वर्तेतां ॥५॥
यः । उत्ऽआनन्द । विऽअयनं । यः । उत्ऽआनन्द । पराऽअयनं । आऽवर्तनं ।
निऽवर्तनं । अपि । गोपाः । नि । वर्तेतां ॥५॥

यो गोपा गोपाक्षो अथनं गृष्टानां गवामन्विषणार्थं विविधं गमनमुदानत् आप्नोति अनुभवति । यः परायणं परागमनमुदानत् आप्नोति । वनं प्रति गवां चरणाथ गमनमित्यर्थः । यस्मावर्तनं वनचारिणीभिर्नोमिः सह प्रवर्तनमनुभवति । योऽपि गोपा निवर्तनं नोमिः सह वनाद्गृहं प्रति निर्गमनमनुभवति । योऽपि गोपाक्षो नि वर्तेतां । नोमिः सह वनाद्गृहं प्रति चेतोऽगच्छतु ॥

आ निवर्त नि वर्तय पुनर्न इन्द्र गा देहि । जीवाभिर्भुनजामहे ॥६॥
आ । निऽवर्त । नि । वर्तय । पुनः । नः । इन्द्र । गाः । देहि । जीवाभिः । भुनजामहे ॥६॥

हे इन्द्र त्वमा निवर्त । आनिवर्तस्व । अस्मादभिमुखो भव । ततोऽन्यतो गच्छतीर्वा नि वर्तय । अस्मादभिमुखीः कुरु । एवं कृत्वा च हे इन्द्र त्वं पुनः पञ्चाक्षोऽस्मान् गा देहि । प्रयच्छ । त्वदा इत्तानिर्जीवानिचिरं जीवन्तीभिः सर्वस्य जीवयिषीमिर्वा नोमिर्भुनजामहे । वयं भुञ्जीमहि । यदा । भुविरचातर्मावित्यर्थः । देवपितृन्संभोजयेमहि ॥

परि वो वि॒श्वतो॑ दध॒ ऊर्जा॑ घृतेन॒ पय॑सा ।

ये दे॒वाः के च॑ य॒ज्ञिया॒स्ते र॒म्या सं॑ सृजंतु नः ॥७॥

परि॑ । वः । वि॒श्वतः॑ । द॒धे । ऊ॒र्जा । घृ॒तेन॑ । पय॑सा ।

ये । दे॒वाः । के । च॑ । य॒ज्ञियाः॑ । ते । र॒म्या । सं । सृ॒जंतु॑ । नः ॥७॥

हे देवाः विश्वतः सर्वतः क्षितान्वो पुष्पागूर्जा मोसंबंधिना दधिलक्षणेनास्तेन घृतेनाज्जेन पयसा चरिष्य च परि दधि । संभारयामि । पुष्पम् हविर्दारेण प्रयच्छामि । न केवलमात्मानं पुष्पामीत्यर्थः । एतन्नात्मा धि के च देवा यज्ञिया यज्ञार्हाः संति ते देवा नोऽस्माज्जया मोलक्षणेन धनेन सं यजंतु । संयोजयंतु ॥

आ नि॒वर्त॑न॒ वर्त॑य॒ नि नि॒वर्त॑न॒ वर्त॑य ।

भूम्या॒ चर्त॑सः प्र॒दिश॒स्ताभ्य॑ ए॒ना नि॒ वर्त॑य ॥८॥

आ । नि॒ऽवर्त॑न॒ । वर्त॑य॒ । नि । नि॒ऽवर्त॑न॒ । वर्त॑य॒ ।

भूम्याः॑ । चर्त॑सः । प्र॒दिशः॑ । ताभ्यः॑ । ए॒नाः । नि । वर्त॑य ॥८॥

मंत्रदृष्टिः स्वात्मानं गात्र संबोधाह । हे मदीयात्मन् त्वं गा आ वर्तय । आकारोऽप्यनेनापि संबध्यते । मदमिमुखीः कुब । सुखा यजेन च ताः प्रसाद्योपनयेत्यर्थः । हे गावः धूयमपि प्रसाद्यमाना आ निवर्तन । आनिवर्तय । आमिमुखीनावच्छत । पुनरप्याह । हे मदीयात्मन् त्वं नि वर्तय । गोसंपरयस्त्वानादपमच्छंतीर्गा इतोऽमिगंधीः कुब । धूयमपि हे गावः निवर्तयमानाः खलो निवर्तन । निवर्तय । इदानीं स्वात्मा गावश्चर्षिं प्रति ब्रुवते । हे ऋषे ऋहं कुतो या निवर्तयामीति कुतो वयं निवर्तयामह इत्यात्मना गोमिच्छ पृष्टः सप्ताह । भूम्याः पृथिव्याश्चतस्रः प्रदिशश्चतुःसंख्यायुक्ताः प्रकृष्टा या दिशः संति ताभ्यो दिग्भ्य एना गा नि वर्तय । हे आत्मान् मदमिमुखीः कुब । हे गावः धूयमपि ताभ्यो दिग्भ्यो निवर्तयामिति सामर्थ्याद्वा । यद्वा । ऋषीवतपचे ऽपि सूक्ताचो यथा घटते तथा योजना कर्तव्या ॥ ११ ॥

मद्रमिति दशर्षं चतुर्थं सूक्तं । आथिकपदा दशाक्षरा विराट् । अपिमीळे मुजामिषिषानुष्टुप् नवमी विराट् दशमी चिष्टुप् मध्ये षड्वाचय्यः । इदमादीनां सप्तसूक्तानामिन्द्रपुत्रः प्रजापतिपुत्रो वा विमद ऋषिर्वसुक्षपुत्रो वसुक्षदाख्यो वा । इदमुत्तरं चापेयं । तथा चागुक्तांतं । सप्तोत्तराक्षिन्द्रो विमदः प्राजापत्यो वा वासुक्षो वसुक्षदा मद्रं दशापेयं तु नायचमाथिकपदा पाद एव वा शात्वर्थः परानुष्टुबन्धे विराट्चिष्टुमाविति ॥ गतो विनिघोमः ॥

भ॒द्रं नो॒ अपि॑ वा॒तय॒ मनः॑ ॥९॥

भ॒द्रं नो॒ अपि॑ वा॒तय॒ मनः॑ ॥९॥

हे अपि त्वं नोऽस्माकं मनो मद्रं मुमयुक्तमपि वातय । अपिरत्र धात्वर्थानुवादी । आवमय । त्वत्संबन्धि-
लोचकरणे प्रेरयेत्यर्थः ॥

अ॒पिमी॑ळे भु॒जां य॒विहं॑ श॒सा मि॒चं दु॒र्धरी॑तुं ।

यस्य॑ ध॒र्मन्स्व॑रे॒नीः स॒प॒र्येति॑ मा॒तुरु॑धः ॥२॥

अ॒पिं । ई॒ळे । भु॒जां । य॒विहं॑ । श॒सा । मि॒चं । दुः॒धरी॑तुं ।

यस्य॑ । ध॒र्मेन॑ । स्वः । ए॒नीः । स॒प॒र्येति॑ । मा॒तुः । ऊ॒धः ॥२॥

मुजां हविर्मुजां देवानां मध्ये यविष्ठमहन्वहन्विहोपादिकर्मोर्धं जायमानत्वादतिष्ठथेन पुत्रार्थं शास्त्रानु-

शासनेन मित्रं । यथादिदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमिति सर्वमनुशासि तस्यात्सर्वस्य मित्रभूतमित्यर्थः । दुर्धरीतुं दुर्धरणीयं संग्रामे शत्रुभिर्दुर्निवारणीयं एवंभूतमपिमीळे । सौमि । अपि च यथापिर्धर्मन्धर्मस्यपिहोषादिके कर्मणि स्वर्गुलोकमादित्यं सर्वं देवजातं वैनीरेभ्यः प्रतिगन्त्र्य आकृतयः क्षुतयश्च सपर्येति परिचरन्ति सेवन्ति । यद्वा । स्वः सपर्येतीत्यनयोः सामानाधिकरस्यं । अथ स्वरित्यं सर्वशब्दो निपातः । स्वः सर्वे देवा एनीरात्मनः प्रतिगन्त्रीराकृतीः क्षुतीश्च सपर्येति सेवन्ति । उपजीवन्तीत्यर्थः । तच्च कृष्टांतः । क्षुप्तोपममेतत् । मातुर्गोक्ष्यः क्षीरोपसंहारस्थानं प्रति यथा वत्सा उपजीवन्ति तद्वत् । तमपिमीळ इति पूर्वस्य संबंधः ॥

यमासा कृपनींळं भासाकेतुं वर्धयति । भाजते श्रेणिदन् ॥३॥

यं । आसा । कृपऽनींळं । भासाऽकेतुं । वर्धयति । भाजते । श्रेणिऽदन् ॥३॥

स्रोतारो यष्टारश्चासा क्षुतिहविर्यज्ञेनोपासनेन यमपिं वर्धयति । कीदृशं । कृपनींळं कर्मस्थानं । कर्माधारमित्यर्थः । भासाकेतुं ज्वालावचनप्रापकं दीप्तिः कर्तारं वा । यच्छब्दश्रुतिसाक्ष्योऽप्याहार्यः । सोऽपिः श्रेणिदन् स्रोतुभ्यो यष्टुभ्योऽभीष्टफलसमूहप्रदः शत्रुभ्यो ज्वालापत्तिप्रदो वा एवंभूतः सन् भाजते । भासते ॥

अर्यो विशां गातुरेति प्र यदानं द्विवो अंतान् । कविरभं दीद्यानः ॥४॥

अर्यः । विशां । गातुः । एति । प्र । यत् । आनन्द । दिवः । अंतान् । कविः । अभं । दीद्यानः ॥४॥

विशां यजमानमनुष्ठाणामर्यो मंतव्यो गातुर्मनशीलोऽपिदीद्यानो दीप्यमानो यद्यदिति ऊर्ध्वं गच्छति तदा दिवो बुभुक्षोक्तान्तर्यताम्बविमेषावो सोऽपिः प्राणदः । प्रकर्षेण व्याप्नोति । अभं मेघोपपन्नितमन्तरिक्षं च व्याप्नोति ॥

जुषद्भ्या मानुषस्योर्ध्वस्तस्यावृष्वा यज्ञे । मिन्वन्सद्यं पुर एति ॥५॥

जुषत् । हव्या । मानुषस्य । ऊर्ध्वः । तस्थौ । अृष्वा । यज्ञे । मिन्वन् । सद्यं । पुरः । एति ॥५॥

मानुषस्य यजमानस्य यद्यि यजनीये यागे हव्या हव्यानि हवींषि जुषत्सेवमानोऽपिऊर्ध्वोऽभूतो बह्वज्वालोपेत ऊर्ध्वस्तस्थौ । उत्तिष्ठति । ऊर्ध्वं ज्वलतीत्यर्थः । अपि चायमपिः प्राग्वशादारभ्य सद्यं सद्यं सौमिकीं वेदिं मिन्वन् परिच्छिदन् पुरः पुरस्तादुत्तरवेदिशालामुखीयात्प्रकीर्तयमानः सन्नेति । गच्छति ॥

स हि क्षेमो हविर्यज्ञः श्रुष्टीदस्य गातुरेति । अग्निं देवा वाशीमंतं ॥६॥

सः । हि । क्षेमः । हविः । यज्ञः । श्रुष्टी । इत् । अस्य । गातुः । एति । अग्निं । देवाः । वाशीऽमंतं ॥६॥

य उक्तगुणविशिष्टोऽपिः । हीयितव्यधारणे । स एवापिः क्षेमः कुशलहेतुः । सर्वस्य परिपालनहेतुरित्यर्थः । हविः पुरोडाशादिकं च स एव हविर्यज्ञमिति तत्त्वात् । यज्ञो यागोऽपि स एव तस्यापि तद्धेतुत्वात् । किञ्च श्रुष्टीत् चिप्रमेवास्यापिर्गातुर्मनशीलोऽधिष्ठातास्मैति । देवानामाह्वानार्थं गच्छति । गत्वा च प्रत्यागच्छन्तं वाशीमंतं क्षुतिवचनया काचोपेतमपिं प्रति देवा अपि गच्छन्तीति शेषः ॥ ॥२॥

यज्ञासाहं दुवं इषेऽग्निं पूर्वस्य शेवस्य । अद्रेः सूनुमायुमाहुः ॥७॥

यज्ञऽसहं । दुवं । इषे । अग्निं । पूर्वस्य । शेवस्य । अद्रेः । सूनुं । आयुं । आहुः ॥७॥

अथैकवाक्यतायै यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । अपरार्धार्थः पूर्वं व्याख्येयः । आधुं देवानामाङ्गानार्थं कृत्विन
वन्तारं यमपिमङ्गः सुनुमरमनः पुत्रमाङ्गः स्वमङ्गस्त्वमरमनसरि । अ० २. १. १. इत्येवमादयो मन्त्रा वदन्ति ।
यज्ञसहं धानस्य वोढारं । धारयितारमित्यर्थः । तमपिममित्यस्य दुवः परिचरणमिवे । इच्छामि । किमर्थं ।
पूर्वस्य । अथ पूर्वशब्द उत्कृष्टवाची । उत्कृष्टस्य शिवस्य स्वर्गोपवर्गलक्षणसुखस्य प्राप्त्यर्थमिति शेषः ॥

नरो ये के चास्मदा विश्वेते वाम आ स्युः । अग्निं हविषा वर्धतः ॥ ८ ॥

नरः । ये । के । च । अस्मत् । आ । विश्वा । इत् । ते । वामे । आ । स्युरिति स्युः । अग्निं ।
हविषा । वर्धतः ॥ ८ ॥

नरो नेतारो ये के च ये केचित्युचपीचादयोऽस्यद्वयाकं संति । आकारः पूरकः । ते पुत्रपीचादयो वामे
वजनीये संमजनीये विश्वेद्विश्वस्मिन्नेव पञ्चादिधन आ स्युः । आ समन्ताद्भवेयुः । उपविशेयुरित्याशासहे । किं
वर्धतः । अपिममगादिगुणविशिष्टं देवं हविषा पुरोडाशादिकेन वर्धतो वर्धयतः ॥

कृष्णः श्वेतोऽरुषो यामो अस्य ब्रध्नः कृज उत शोणो यशस्वान् ।

हिरण्यरूपं जनिता जजान ॥ ९ ॥

कृष्णः । श्वेतः । अरुषः । यामः । अस्य । ब्रध्नः । कृजः । उत । शोणः । यशस्वान् ।

हिरण्यरूपं । जनिता । जजान् ॥ ९ ॥

अथ यच्छब्दमध्याहृत्य योज्यं । यामः । याति गच्छत्यस्मिन्निति यामो रथः प्रजापतिना निर्मितः ।
कीदृशः । कृष्णोऽसितवर्णः श्वेतः सितवर्णोऽरुष आरोपमानो ब्रध्नो महागृध्रः अजुनाभ्युतापि च शोणो
रक्तवर्णो यशस्वाकीर्तिमान् । यद्वा । यश इति धननाम । हविर्लक्षणेन धनेन युक्तः । हिरण्यरूपं सुवर्णसदृशं
तं रथमस्यापेरर्थाय जनिता सर्वस्य जगतो जनयिता प्रजापतिर्जजान । जनयामास । अस्मै दत्तवानित्यर्थः ।
कथमेकस्मिन् रथस्य कृष्णादिनामरूपत्वं संभवतीति चेत् अग्नेः सामर्थ्यातिशयेन संभवतीत्यर्थः । यद्वा ।
हिरण्यरूपमिति रथवाचिना शब्देन सह सामानाधिकरण्यात्कृष्णादिशब्दा द्वितीयांतत्वेन योज्याः । अथ
सर्वगुणोत्तरथवत्तयापिः सूयत इत्यर्थः ॥

एवा ते अग्ने विमदो मनीषामूर्जो नपाद्मृतेभिः सजोषाः ।

गिर आ वक्षत्सुमतीरियान् इषमूर्जं सुक्षितिं विश्वमाभाः ॥ १० ॥

एव । ते । अग्ने । विमदः । मनीषां । ऊर्जः । नपात् । अमृतेभिः । सजोषाः ।

गिरः । आ । वक्षत् । सुमतीः । इयानः । इषं । ऊर्जं । सुक्षितिं । विश्वं । आ ।

अभारित्यभाः ॥ १० ॥

एवमुक्तप्रकारेण हे ऊर्जो नपादोषधिजनस्यतिपितुभूतस्त्रात्रस्य पीष हे अग्ने अमृतेभिरमृतेर्हविर्लक्ष्यैरग्निः
सजोषाः संगतो विमदो नामविर्मनीषां प्रकृष्टां बुद्धिं कामयमानः संसे तुभ्यं गिरः सुतिलक्षणा वाच आ
वक्षत् । आभिमुख्येनोक्तवान् ॥ वक्षेच्छब्दसि केटि रूपं ॥ ततस्त्वमेतज्ज्ञात्वा सुमतीरियानः शोभनलक्षणा
बुद्धीः संगमयन्निषममूर्जं बीरादिकं रसं च सुक्षितिं शोभननिवासं । यद्वा । क्षितयो मनुष्याः । शोभनपुत्र-
पीचादिकं । यत्किंचिद्देयमस्ति तद्विश्वं धनं चामाः । तस्मै विमदायाहर । देहि ॥ ३ ॥

आपिं नेत्यष्टवर्षं पंचमं सूक्तमाकारपंक्तिच्छब्दकं । आषी गायत्री पादौ ततो द्वौ जागतौ साकारपंक्तिः ।
अथिदेवते पूर्ववत् । तथा जानुकांतं । आपिं नाष्टावाकारपंक्तिमिति ॥ पृथक्स्य चतुर्वेद्व्यापिं च स्वपुक्तिभि-

रित्वाञ्च । आ० ७. ११. । इति ॥ महाव्रत आपिमाहते घावतोऽवृत्तिष्ठां साम सुवीरन् तदाभीमादित-
स्त्वावत् अचोऽनुरूपार्थाः । सूचितं च । घदीकां भूयसीषु चेत सुवीरन्नामिं न स्ववृत्तिभिरिति तावतीर-
नुरूपः । ऐ० आ० ५. ३. २. । इति ॥

आमिं न स्ववृत्तिभिर्होतारं त्वा वृणीमहे ।

यज्ञाय स्तीर्णबर्हिषे वि वो मदे शीरं पावकशोचिषं विवक्षसे ॥ १ ॥

आ । अमिं । न । स्ववृत्तिऽभिः । होतारं । त्वा । वृणीमहे ।

यज्ञाय । स्तीर्णऽबर्हिषे । वि । वः । मदे । शीरं । पावकऽशोचिषं । विवक्षसे ॥ १ ॥

हे अमे वस्तव स्वभूते विमद एतदाख्य अघी मयीयं सुतिः प्रवृत्तास्ति । नेति संप्रत्यर्थे । अतो वयमिदानीं
स्ववृत्तिभिः स्वयंकृताभिर्दोषवर्जिताभिः सुतिभिर्होतारं देवानामाह्वातारं होमनिष्पादकं वापिं त्वा त्वामा
वृणीमहे । आभिमुख्येन संभवामहे । किमर्थं । स्तीर्णबर्हिषे यज्ञाय ॥ तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ यज्ञार्थं । कीदृशं ।
शीरमोषधादिषु सर्वशानुशायिणं पावकशोचिषं शोधकदीप्तिं । विवक्षसे । महत्तामितत् । हे अमे त्वमपि
महान्भवसि । यद्वा । विमदे यज्ञस्य संबन्धिनः सोमस्य पानजन्यविविधमदार्थं त्वामावृणीमहे इति योज्यं ॥

त्वामु ते स्वाभुवः शुभंत्यश्वराधसः ।

वेति त्वामुपसेचनी वि वो मद् ऋजीतिरम् आहुतिर्विवक्षसे ॥ २ ॥

त्वां । ऊं इति । ते । सुऽआभुवः । शुभंति । अश्वऽराधसः ।

वेति । त्वां । उपऽसेचनी । वि । वः । मदे । ऋजीतिः । अग्ने । आऽहुतिः । विवक्षसे ॥ २ ॥

स्वाभुवः स्वप्रकाशेन दीप्यमाना अश्वराधसो व्याप्तधनास्ते यजमाना हे अमे त्वामु त्वामेव शुभंति ।
शोभयंति । यज्ञे हविर्निर्दीपयंतोत्यर्थः । किंचोपसेचनी तपोपरिचरणशीलजीतिर्ऋजुगामिनी ह्रयमानाङ्ग-
तिर्हे अमे त्वां वेति । गच्छति । किमर्थं । वस्तव मदे मदनिमित्ते । तृप्यर्थमित्यर्थः । किंच त्वमपि विवक्षसे ।
महान्भवसि ॥

त्वे धर्माण आसते जुहूभिः सिंचतीरिव ।

कृष्णा रूपाण्यर्जुना वि वो मदे विश्वा अधि श्रियो धिषे विवक्षसे ॥ ३ ॥

त्वे इति । धर्माणः । आसते । जुहूभिः । सिंचतीऽइव ।

कृष्णा । रूपाणि । अर्जुना । वि । वः । मदे । विश्वाः । अधि । श्रियः । धिषे । विवक्षसे ॥ ३ ॥

धर्माणो यज्ञस्य धारयितार अस्मिन्नो जुहूभिः संपूर्णाङ्गतिभिर्होमपात्रेस्त्वे त्वमिवासते । सेवते । तत्र
दृष्टांतः । सिंचतीरिव वृष्टिचक्षणाः पृथिवीं सिंचन्त आप अग्निं यथा स्वपितृत्वेन सेवते तद्वत् । अमेराय इति
श्रुतेस्तस्यापां पितृत्वं । यद्वा । जुहूभिः सिंचतीरिव सिंच्यमाना आङ्गतय इव धर्माणस्त्वया धार्यमाणा
ररमयस्त्वे त्वज्जासते । निवसंति । हे अमे त्वं कृष्णा कृष्णवर्णान्यर्जुनार्जुनानि श्वेतवर्णानि ज्वालांतर्जतरूपाणि
च विश्वाः सर्वाः श्रियः शोभा अधि धिषे । अधिकं यथा भवति तथा धारयसि । किमर्थं । वो युष्माकं सर्वेषां
देवानां विमदे विविधसोमपानजन्यमदार्थं । यत एवमतो विवक्षसे । त्वं महान्भवसि ॥

यमग्ने मन्यसे रयिं सहसावन्नमर्थं ।

तमा नो वाजसातये वि वो मदे यज्ञेषु चिन्मा भरा विवक्षसे ॥ ४ ॥

यं । अग्ने । मन्यसे । रयिं । सहसाऽवन् । अमृत्यं ।

तं । आ । नः । वाजऽसातये । वि । वः । मदे । यज्ञेषु । चिचं । आ । भर । विवक्षसे ॥ ४ ॥

हे अमर्त्यामरसधर्मन् सहसावन्भवन् एवंभूत हे अपि त्वं यं रयिं मन्यसे सर्वेषु धनेषु यज्ञं वरिष्ठमिति जानासि चिचं चापनीयं तं रयिं नोऽस्माकं वाजसातयेऽन्ननामाया भर । आहर । प्रयच्छ । किमर्थं । वो पुष्पाकं सर्वेषां देवानां यज्ञेषु विमदे विविधसोमादिहविर्जन्यमदनिमित्ते । यागेषु जानाप्रकारैर्हविर्भिर्युष्माकं तर्पणाधिक्यार्थः । त्वमपि विवक्षसे । महान्भवसि ॥

अग्निर्जातो अथर्वणा विद्विष्वानि काव्या ।

भुवद्भूतो विवस्वतो वि वो मदे प्रियो यमस्य काम्यो विवक्षसे ॥ ५ ॥

अग्निः । जातः । अथर्वणा । विदत् । विष्वानि । काव्या ।

भुवत् । दूतः । विवस्वतः । वि । वः । मदे । प्रियः । यमस्य । काम्यः । विवक्षसे ॥ ५ ॥

अथर्वणीतन्नाथर्विणा जातो जनितोऽपिः । कथं अवगम्यति । त्वमपि पुष्करादध्यर्च्य निरमंयत । अ० ६. १६. १३. इति मंत्रांतरात् । विष्वानि समस्तानि काव्या काव्यानि स्रोतुकर्माणि विदत् । वेत्ति । विवस्वतो यजमानस्य दूतो देवानामाह्वानार्थं भुवत् । भवति । किंच यमस्य संयंतुर्यजमानस्य प्रिय इष्टः सन् काम्यः कमनीयः प्रार्थनीयो भवतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टं ॥ ४ ॥

त्वां यज्ञेष्वीकृतेऽग्ने प्रयत्यध्वरे ।

त्वं वसूनि काम्या वि वो मदे विश्वा दधासि दाप्नुषे विवक्षसे ॥ ६ ॥

त्वां । यज्ञेषु । ईकृते । अग्ने । प्रयति । अध्वरे ।

त्वं । वसूनि । काम्या । वि । वः । मदे । विश्वा । दधासि । दाप्नुषे । विवक्षसे ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वां प्रयति प्रकर्षेण गच्छति प्रवर्तमानेऽध्वरे यागे यज्ञेषु यजनीयेषु हविःप्राप्तयेषु सत्स्वीकृते । अस्त्रिग्यजमानाः सुवर्ति । अपि च हे अग्ने त्वं विश्वा विश्वानि काम्या काम्यानि कमनीयानि वसूनि धनानि दाप्नुषे हविर्दत्तवते यजमानाय विमदे सोमादिहविर्जन्यतृप्ती सत्त्वां दधासि । प्रयच्छसि । अतः कारणाद्विवक्षसे । त्वं महान्भवसि ॥

त्वां यज्ञेष्वृत्विजं चारुमग्ने नि वेदिरे ।

घृतप्रतीकं मनुषो वि वो मदे ऋक् चेतिष्ठमक्षभिर्विवक्षसे ॥ ७ ॥

त्वां । यज्ञेषु । ऋत्विजं । चारुं । अग्ने । नि । वेदिरे ।

घृतऽप्रतीकं । मनुषः । वि । वः । मदे । ऋक् । चेतिष्ठं । अक्षऽभिः । विवक्षसे ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वां मनुष्या यजमाना यज्ञेषु यागेषु नि वेदिरे । नियमेन स्थापयन्ति । कीदृशं । अस्त्रिजं होतृनामकं चारुं रमणीयं घृतप्रतीकमाज्याहुतिपूर्णमुखं ऋक् ज्वलंतमक्षभिर्वाग्निस्तेजोभिश्चेतिष्ठमतिशयेन ज्ञातारं । किमर्थं । वि वो मदे तव सोमादिहविर्जन्यविधिधनुष्यर्थं । यज्ञादेवं तस्माद्विवक्षसे । महान्भवसि ॥

अग्ने ऋकेण शोचिषोरु प्रथयसे बृहत् ।

अभिक्रंदन्वृषायसे वि वो मदे गर्भं दधासि जामिषु विवक्षसे ॥ ८ ॥

अ॒र्ये । अ॒ग्रेण । शोचिषा । उ॒रु । प्र॒थ॒य॒से । बृ॒हत् ।

अ॒भिऽक्रंद॑न् । वृष॒ऽय॒से । वि । वः । म॒दे । ग॒र्भे । द्धा॒सि । जा॒मिषु॑ । वि॒वक्ष॑से ॥ ८ ॥

हे अ॒र्ये बृ॒हन्महा॑स्त्वं अ॒ग्रेण॑ दी॒प्ति॒न शोचि॑षा तेज॒सो॒रु प्र॒थय॑से । वि॒स्ती॒र्य यथा॑ भवति तथा प्र॒ख्यातो॑ भवसि । किंचा॒भिऽक्रंद॑न्ना॒भिमुखे॑न यु॒द्धार्थं॑ शत्रू॒नाद्भय॑न् वृषा॒यसे । वृष॑ इ॒वाच॑रसि । यु॒द्धकाले॑ दर्पितवृष इष रो॒हव॑ज्रवसीत्यर्थः । त्वं मा॒ध्य॒मिकः स॒ज्जामिषु॑ भ॒गिनी॑भूतास्त्रोषधीषु ग॒र्भं बीज॑लक्षणं द॒धासि । वृ॒ष्टि॒क्षरे॑ण धारयसि । एक॒स्मात्प्रजा॑पतेः सकाशादु॒ज्जुत॑त्वाद्गन्धोषधीर्जामि॒त्रमुप॑चर्यते । क॒क्षि॒प्तसि । वि वो म॒दे तव॑ विविधसोमादिहविर्जन्यम॒दे संजा॑ते सति । यस्मादे॒वं कृत॑वानसि तस्मात्त्वं वि॒वक्ष॑से । महा॒भ॒वसि ॥ वि॒वक्ष॑स इति महा॒भ्राम॑ व॒क्तेर्वा ब॒हते॒र्वा स॒मंत॑स्य रूपमिति ॥ ॥ ५ ॥

कुहेति पंचदशर्षं षष्ठं सूक्तमैन्द्रं । पंचदशी चिदुप पंचमीसप्तमीनवम्यस्त्रिंशोऽनुष्टुभः शिष्टाः पुरस्ताद्बृहत् । आद्यद्वादशकत्र्यष्टकवती पुरस्ताद्बृहती । पूर्ववदृषिः । तथा चानुक्रांतं । कुह पंचोना पुरस्ताद्वाहंतं चिदुबंतं त्वं तथा पिदा नस्त्वं नोऽनुष्टुभ इति ॥ चतुर्थेऽहनि निष्क्रियस्य एतत्सूक्तं । सूचितं च । कुह श्रुत इन्द्रो युध्मस्य त इति निष्क्रियस्य । आ० ७. ११. इति ॥

कुह॑ श्रुत इन्द्रः कस्मिन्च॒द्य जने॑ मि॒त्रो न श्रू॑यते ।

ऋ॒षीणां॑ वा॒ यः क्षये॑ गुहा॑ वा च॒र्कषे॑ गि॒रा ॥ १ ॥

कुह॑ । श्रुतः । इन्द्रः । कस्मिन् । अद्य । जने । मित्रः । न । श्रूयते ।

ऋ॒षीणां॑ । वा॒ । यः । क्षये॑ । गुहा॑ । वा॒ । च॒र्कषे॑ । गि॒रा ॥ १ ॥

अथास्मिन्दि॒न इन्द्रः॑ कुह कुच स्थाने श्रुतो वि॒श्रुतः प्र॒ख्यातः । क॒क्षि॒ज्जने॑ यज॒मान इत्य॑त्वेन सुत्यत्वेनावस्थितः श्रूयते । प्र॒ख्यायते॑ । तत्र दृष्टांतः । मि॒त्रो न सूर्य॑ इव सखेव वा तद्वत् । य इन्द्र ऋ॒षीणां॑ भृ॒ग्वादीनां॑ षडे निवास आश्रमे गुहा वा गुहायामरक्षे वा गिरा सुतिलक्षणाया वाचा च॒र्कषे॑ आत्यर्थमाकलयते । आत्यर्थं सूयत इत्यर्थः । स इन्द्रः कुह श्रुत इति पूर्वण संबधः ॥

इ॒ह श्रुत॑ इन्द्रो अ॒स्मे अ॒द्य स्त॒वे व॒ज्र्यु॒ची॒षमः॑ ।

मि॒त्रो न यो जने॑ष्वा यशश्च॒क्रे अ॒साम्या॑ ॥ २ ॥

इ॒ह । श्रुतः । इन्द्रः । अ॒स्मे इति॑ । अ॒द्य । स्त॒वे । व॒ज्री । ऋ॒ची॒षमः॑ ।

मि॒त्रः । न । यः । जने॑षु । आ । यशः । च॒क्रे । अ॒सामि॑ । आ ॥ २ ॥

इहास्मिन्यद्य इन्द्रः श्रुतः प्र॒ख्यातः । अथास्मिन्दि॒वस॑ अ॒सौ अ॒सामिः॑ स्त॒वे । सू॒यते । कीदृशः । वज्री वज्रवान् ऋचीषमः । यद्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीषत स्युः न त्वा वज्रिन् । अ० ८. ७०. ५. । इत्यादिकथा सुत्या समानगुण इत्यर्थः । य इन्द्रो मि॒त्रो न सूर्य॑ इव जिग्ध इव वा जनेषु सोतृजनेषु यशोऽन्नं कीर्तिं वा चक्रे करोति । कीदृशं । अ॒साम्यसा॑धारणं । स इन्द्रोऽ॒सामिः॑ सू॒यत इति॑ पूर्वण संबधः ॥

म॒हो यस्पतिः॑ शर्व॒सो अ॒साम्या॑ म॒हो नृ॒मण॑स्य तू॒तुजिः॑ ।

भ॒र्ता वज्र॑स्य धृ॒ष्णोः पि॒ता पु॒त्रमि॑व प्रि॒यं ॥ ३ ॥

म॒हः । यः । पतिः । शर्व॒सः । अ॒सामि॑ । आ । म॒हः । नृ॒मण॑स्य । तू॒तुजिः॑ ।

भ॒र्ता । वज्र॑स्य । धृ॒ष्णोः । पि॒त । पु॒त्रं॑ इ॒व । प्रि॒यं ॥ ३ ॥

य इन्द्रो महो महतः शर्वसो वज्रस्य पतिरीचरोऽसाम्या । आश्रयार्थादायां । आ समानिः । अनंतगुण

रत्नार्थः । महो महतो नृम्यास्य धनस्य च तृतुभिः सोतृभ्यः प्रेरकः । किंच धृष्णोः शत्रूणां धर्मकस्य वनस्य स्वकीयस्यायुधस्य भर्ता य इन्द्रो धारयिता । स इन्द्रोऽस्मान्वात्विति शेषः । तच्च कृष्टांतः । पिता पुत्रमिव प्रियं यथा पितेप्सितं सुतं पाति तद्वत् ॥

युजानो अश्वा वातस्य धुनी देवो देवस्य वज्रिवः ।

स्यंतां पथा विरुक्मता सृजानः स्तोषध्वनः ॥ ४ ॥

युजानः । अश्वा । वातस्य । धुनी इति । देवः । देवस्य । वज्रिऽवः ।

स्यंतां । पथा । विरुक्मता । सृजानः । स्तोषि । अध्वनः ॥ ४ ॥

हे वज्रिवो वज्रमिन्द्र ॥ एको मत्सर्थीयोऽनुवादकः ॥ देवो द्योतमानस्त्वं देवस्य द्योतमानस्य वातस्य वायोर्धुनी प्रेरकौ । वायोरपि शीघ्रगामिनावित्यर्थः । अश्वाश्चौ त्वदीया हरिनामकौ युजानः स्वरथे संयोजयन् । कीदृशौ । विरुक्मता विरोधनवता पथा मार्गेण स्यंता स्यंती गच्छंती । अध्वनो युद्धे गमन-मार्गान्सृजान उत्पादयन् स्तोषि । सततं सूयसे ॥

त्वं त्या चिद्वातस्याश्वागां ऋजा त्मना वहंध्ये ।

ययोर्देवो न मर्त्यो यंता नकिर्विदाय्यः ॥ ५ ॥

त्वं । त्या । चित् । वातस्य । अश्वा । आ । अगाः । ऋजा । त्मना । वहंध्ये ।

ययोः । देवः । न । मर्त्यः । यंता । नकिः । विदाय्यः ॥ ५ ॥

यच्छब्दसंबन्धादुत्तरोऽर्धर्षः पूर्वं व्याख्यायते । ययोस्त्वदीययोर्यंता नियंता निवारयिता देवो न देवानां मध्ये कश्चिदपि देवो नास्ति मर्त्यो मनुष्याणां मध्ये कश्चिदपि नास्ति नकिर्न कश्चिदपि विदाय्यो वेत्ता । अवस्य वलक्षति वा शेषः । हे इन्द्र त्वं वातस्य वायोर्वलेन जवेन च युक्तावृक्षजुगामिनी त्या चित्तावप्यश्वा त्वदीया-वश्चौ त्मनात्मनैव । सारथिगिरपेक्षेत्यर्थः । वहंध्ये वहनार्थं । अभिप्रेतदेशप्रापणायेत्यर्थः । आगाः । आभिमुख्येन गच्छसि ॥ ६ ॥

अध गमंतोऽशनां पृच्छते वां कदर्थो न आ गृहं ।

आ जग्मथुः पराकाहिवश्च गमश्च मर्त्यं ॥ ६ ॥

अध । गमंतां । उशनां । पृच्छते । वां । कत्ऽअर्थो । नः । आ । गृहं ।

आ । जग्मथुः । पराकात् । दिवः । च । गमः । च । मर्त्यं ॥ ६ ॥

अथाथ यज्ञसमाप्त्यनंतरमुशना भार्गव ऋषिर्हे इन्द्रापी गमंता स्वस्त्रानं प्रति गच्छंती वां युवां पृच्छते । पृच्छति च । यद्वा । उशनेति विभक्तियत्ययः । उशनसमिन्द्रस्य सखिमृतं भार्गवमिन्द्रं च युवां सर्वौ यजमानः पृच्छति । किं पृष्ठवानिति उच्यते । युवां कदर्थो कदर्थो किंप्रयोजनवन्तौ संती नोऽस्मादीयं । आकारः प्रतीत्य-स्यार्थः । गृहं प्रति पराकात् । दूरनामेतत् । दूरादा जग्मथुः । आगतवन्तौ स्यः । तदेवोक्तं । दिवश्च बुल्लोकाश्च गमश्च भूल्लोकाश्च मर्त्यं मनुष्यं मां प्रत्यागतवन्तौ । युवयोः कृतार्थत्वादवागमनमस्मादनुग्रहार्थमेव न स्वार्थमिति ब्रुवन्ननुब्रूयतीत्यर्थः ॥

आ न इन्द्र पृक्षसेऽस्माकं ब्रह्मोद्यतं । तत्त्वा याचामहेऽवः शुष्णां यद्वन्नमानुषं ॥ ७ ॥

आ । नः । इन्द्र । पृक्षसे । अस्माकं । ब्रह्म । उतऽयतं । तत् । त्वा । याचामहे । अवः ।

शुष्णां । यत् । हन् । अमानुषं ॥ ७ ॥

हे इंद्र त्वं । न इति तुतीयाये बही । नोऽस्मानिदमत्यतमुत्तिष्ठ । दत्तमित्यर्थः । अस्माकमस्मादीयं ब्रह्म हविर्ब्रह्मममृतं । आह्वयार्थादायां । आ तुतिरित्यर्थः । पृषसि । आत्मना संपर्षय ॥ पृषी संपर्क इति धातो ऋषं ॥ आभयत्यर्थः । किंच वयमपि त्वेवंभूतं त्वां तत् । यदुत्कृष्टमस्तीति शेषः । तत्तादृशममृतमवसाद्रूपं च याचामहे । प्रार्थयामहे । तथा यच्छृणु बलं चामानुषं मनुष्यादन्यं राक्षसादिकं हन् हन्ति तदुत्कृष्टं बलं च याचामहे । यद्वा । हे इंद्र त्वं शुष्ममेतन्नामानममानुषं मनुष्यव्यतिरिक्तमसुरं हन् । हतवानसि । इत्या च यक्षेण राक्षसेन वैलोक्षं पालितवानसि तदवः पालनमस्माकमपि भवेदिति त्वां याचामहे इति वाक्यार्थः ॥

अ॒क॒र्मा द॒स्यु॒र॒भि नो॒ अ॒म॒न्तु॒र॒न्य॒घ्न॒तो॒ अ॒मा॒नु॒षः ।

त्वं त॒स्या॒मि॒च॒ह॒न्व॒ध॒दा॒स॒स्य॒ दं॒भ॒य ॥ ८ ॥

अ॒क॒र्मा । द॒स्युः । अ॒भि । नः । अ॒म॒न्तुः । अ॒न्य॒ऽघ्न॒तः । अ॒मा॒नु॒षः ।

त्वं । त॒स्य॒ । अ॒मि॒च॒ऽह॒न् । व॒धः । द॒ा॒स॒स्य॒ । दं॒भ॒य ॥ ८ ॥

अकर्मविद्यमानयागादिकर्मा दस्युरपचपयिताभ्यामिमुखेन स्वरूपतो नोऽस्मानमन्तुरघ्नता । यद्वा । अचविलुपसर्गस्य वकारलोपो द्रष्टव्यः । अवमन्तुरवमन्ताभिभविता । अन्यघ्नतः श्रुतिस्मृतिव्यतिरिक्तकर्मामानुषो मनुष्यसंन्यवहारादाह्वः । असुरप्रकृतिरित्यर्थः । य एवमभूतोऽस्ति हे अमिचहञ्छृणु हन्तरिंद्र त्वं दासस्त्रोपचपयितव्यस्य वधहेता सन् दंभय । तं शत्रुं हिंधि ॥

त्वं न॒ इं॒द्र॒ शू॒र॒ शू॒रै॒रु॒त त्वा॒ता॒सो ब॒र्हे॒णा ।

पु॒रु॒चा ते॒ वि पू॒र्त॒यो न॒व॑न्त॒ स्त्रो॒ण॒यो यथा ॥ ९ ॥

त्वं । नः । इं॒द्र॒ । शू॒र॒ । शू॒रैः । उ॒त । त्वा॒ऽऊ॒ता॒सः । ब॒र्हे॒णा ।

पु॒रु॒ऽचा । ते॒ । वि॒ । पू॒र्त॒यः । न॒व॑न्त॒ । स्त्रो॒ण॒यः । य॒था ॥ ९ ॥

हे शूर विक्रातेन्द्र त्वं शूरैर्मर्तिर्महद्भिः सहितः सन्नोऽस्मान् पाहीति शेषः । उतापि च त्वातासस्त्वया रक्षिता वयं बर्हेणा परिवर्हेणायां शत्रूणां हिंसायां समर्था भवेम । किंच ते त्वदीयाः पूर्तयः कामाणां पूरणानीप्सितार्थप्रदानानि पुरुचा बहन्स्तोतृन्वि नवन्त । विविधं व्याप्नुवन्ति । स्त्रोणयः । मनुष्यनमितत् । मनुष्याः स्वकीयं स्वामिनं सेवार्थं यथा व्याप्नुवन्ति तद्वत् ॥

त्वं तान्॒वृ॒च॒ह॒त्ये॒ चो॒द॒यो नृ॒न्का॒र्पा॒णे शू॒र व॒ज्रि॒वः ।

गुहा॒ यदी॒ कवी॒नां वि॒शां नक्ष॑च॒श॒वसां ॥ १० ॥

त्वं । तान् । वृ॒च॒ऽह॒त्ये॒ । चो॒द॒यः । नृ॒न् । का॒र्पा॒णे । शू॒र॒ । व॒ज्रि॒ऽवः ।

गुहा॒ । यदी॒ । क॒वी॒नां । वि॒शां । नक्ष॑च॒ऽश॒वसां ॥ १० ॥

हे वज्रियो वज्रधर शूरेंद्र त्वं कार्पाणे । असिः कृपाणः । तेन साध्वं युद्धं कार्पाणं । तस्मिन्वृचहवि शत्रुहणार्थं नृत्तरांस्मान्प्रसिद्धावज्रकांश्चोदयः । चोदयसि । प्रेरयसि । यदि यदा त्वं कवीनां मेधाविनां नक्षचशवसां देवान्प्रतिगच्छत्स्तोतृवसानां विशां स्तोतृवनानां संबंधीनि गुहा गूढानि गुणैः संवृतानि स्त्रोषाणि शृणोषीति शेषः । तदा प्रेरयसीति पूर्वणान्वयः ॥ ॥ ७ ॥

म॒क्षू ता त॒ इं॒द्र दा॒ना॒प्र॒स आ॒क्षा॒णे शू॒र व॒ज्रि॒वः ।

य॒द्ध॒ शृ॒णा॒स्य दं॒भ॒यो जा॒तं वि॒श्वं स॒याव॑भिः ॥ ११ ॥

म॒धु । ता । ते । इ॒न्द्र । दा॒नऽअ॒प्रसः । आ॒क्षा॒णे । शू॒र । व॒ज्रि॒ऽवः ।

यत् । ह । ऋ॒ण॑स्य । द॒भयः । जा॒तं । वि॒श्वं । स॒याव॑ऽभिः ॥ ११ ॥

हे शूर विक्रांत वज्रिवो वज्रोपेतेंद्र दानाप्रसो दानकर्मणः । श्रोतृभ्यः सततमभीष्टफलप्रदस्त्वत्पथः । ते तव स्वभूतानि मधु चिप्रास्त्रविशंबितानि । चिप्राकारणयुक्तानीत्यर्थः । आक्षणे योद्धृमिर्बोध्यमाने त्वत्त्ववस्त्रि-
तानि ता तानि कर्माणि श्रोतारः कुर्वन्तीति श्रेयः । सयावभिः सहयातुभिर्मन्त्रिः सहितस्त्वं ऋणस्यासुरस्य
विश्वं जातं सर्वमपत्नजातं दंभयः । अदंभयः । हिंसितवानसि । यद्वा । एवमादीनि यानि खलु कर्माणि सन्ति
तानि कुर्वन्तीति पूर्वेषु संबंधः ॥

माकु॒ध्रि॒गिन्द्र॑ शू॒र व॒स्वी॒र॒स्मे भू॒वन्न॑भिष्टयः ।

व॒यंव॑यं त आसां सु॒प्ते स्या॑म वज्रिवः ॥ १२ ॥

मा । अ॒कु॒ध्रि॒क । इ॒न्द्र । शू॒र । व॒स्वीः । अ॒स्मे इति॑ । भू॒वन् । अ॒भिष्टयः॑ ।

व॒यंऽव॑यं । ते । आ॒सां । सु॒प्ते । स्या॑म । व॒ज्रि॒ऽवः ॥ १२ ॥

हे शूर विक्रांतेंद्र अक्षो अस्माकं स्वभूता वस्वीर्महत्वीऽभिष्टय आभिमुख्येष्टय इत्याः । यद्वा । आभिमु-
ख्येष्टा अभिप्रेतप्रार्थनाः । कुध्यक् कुत्सिताः । विफला इत्यर्थः । मा भूवन् । किंताहं हे वज्रिवो वज्रिगिन्द्र ते
तव प्रसादाद्वयंवयमृत्विग्यजमानाः । त्रिवर्चनमतिस्वराप्रदर्शनाथं । आसामिज्जानामिच्छाणां वा संबंधिनि सुप्ते
मुख्येऽवस्थिताः स्नाम । भवेम । वयमभिष्टिजन्वेन वृष्टावृष्टमुखेन युक्ताः शीघ्रं भवेमेत्याशास्माह इत्यर्थः ॥

अ॒स्मे ता त इ॒न्द्र संतु॑ स॒त्याहिंस॑न्तीरुपस्पृशः ।

वि॒द्याम॒ यासां॑ भुजो धेनू॒नां न व॑ज्रिवः ॥ १३ ॥

अ॒स्मे इति॑ । ता । ते । इ॒न्द्र । संतु॑ । स॒त्या । अ॒हिंस॑न्तीः । उ॒प॒ऽस्पृशः॑ ।

वि॒द्याम॑ । यासां॑ । भुजः॑ । धेनू॒नां । न । व॒ज्रि॒ऽवः ॥ १३ ॥

हे इन्द्र अक्षो अस्माकं स्वभूताः ॥ ता सत्येयुभयश्च प्रथमावज्रवचनस्य च्छांदस आकारः सति निर्देशस्या-
विशेषणत्वात् ॥ ता तास्मावृष्ट उपस्पृशः । स्वामुपगम्य स्पृशन्तीत्युपस्पृशः स्तुतयः । ते तव प्रसादात्सत्या सत्याः
संतु । यद्यार्था भवन्तु । तव सद्गुणसाहिष्णु इत्यर्थः । अपि चाहिंसन्तीस्त्वामहिंसत्यश्च भवन्तु । सत्स्तुतित्वादनृद्वेज-
यंत्यश्च भवन्त्वित्यर्थः । हे वज्रिव इन्द्र यासां कुत्सीणां संबंधिनी भुजो वृष्टावृष्टाभ्योमान्विद्याम वयं समेमहि ।
तव वृष्टांतः । धेनूनां न गवां क्षीरादिभोगान्यथा गोस्वामी जमते तद्वत् । ताः सत्या भवन्त्विति पूर्वेष्वान्वयः ॥

अ॒ह॒स्ता यद॒पदी॑ वर्ध॑त॒ क्षाः श॒ची॑भिर्वे॒द्यानां॑ ।

ऋ॒णां परि॑ प्रद॒क्षि॒णि॒ज्जि॒घ्राय॑वे नि शि॒घ्रयः॑ ॥ १४ ॥

अ॒ह॒स्ता । यत् । अ॒पदी॑ । वर्ध॑त॒ क्षाः । श॒ची॑भिः । वे॒द्यानां॑ ।

ऋ॒णां । परि॑ । प्र॒ऽद॒क्षि॒णित् । वि॒श्वऽअ॒यवे॑ । नि । शि॒घ्रयः॑ ॥ १४ ॥

हे इन्द्र यद्यदा वा भूमिरहस्ता पाणिरहितापदी चरणवर्जिता च । अमनुष्यकर्मकेत्यर्थः । वेद्यानां
क्षीयद्योम्बानां सत्प्रभृतीनां देवानां संबंधिभिः शचीभिः कर्मनिर्वर्धत अवरधत । धनधान्यादिभिः समुद्धेत्यर्थः ।
तदा त्वं परि प्रदक्षिणित्वं भूतां पृथिवीं परिवेष्ट्य प्रदक्षिणं यथा भवति तथा स्मितं मुष्णमसुरं विद्यायवे ।
तादृशं चतुर्थी । सर्वेषां प्रतिहतगामिन एतदास्त्रस्त्रीर्वेशेयराष्ट्रोऽर्थाय नि शिघ्रयः । नितरां ताडितवानसि ।

यद्वा । यद्वा शुष्णस्वाच्छादनार्थं हस्तपादवर्जिता काचित्पृथिवी वेदितव्यानामसुराणां माघारूपैः कर्मभिः शुष्णमसुरं परिवेद्य प्रदक्षिणं यथा भवति तथावस्थितावर्धत तदानीं तां माघोत्पादितां पृथिवीं विश्वायवे सर्वव्यापकस्य मरुतस्य प्रवेशनार्थं नि शिञ्चथः ॥

पिबापिबेदिंद्र शूर सोमं मा रिषण्यो वसवान् वसुः सन् ।

उत चायस्व गृणतो मघोनो महश्च रायो रेवतस्कुधी नः ॥ १५ ॥

पिबऽपिब । इत् । इंद्र । शूर । सोमं । मा । रिषण्यः । वसवान् । वसुः । सन् ।

उत । चायस्व । गृणतः । मघोनः । महः । च । रायः । रेवतः । कुधी । नः ॥ १५ ॥

पिबपिबेति वीप्सातिस्वराप्रदर्शनार्थं । हे शूर वीरेन्द्र त्वमभिषुतं सोमं शीघ्रं पिब । यागकालातिपातो यावन्न भवति तावच्छीघ्रं सोमं पिबेत्यर्थः । इदिति पूरणः । हे वसवान् वसूनां धनानामानेतः त्वं वसुः प्रशस्तः सन्मा रिषण्यः । यागकालातिक्रमजातेन दोषेणास्मात्मा हिंसीः । प्रशस्तस्य तव कर्मवैगुण्यकरणेन हिंसितुमयुक्तमित्यर्थः । उतापि च हे इंद्र त्वं गृणतस्त्वां सुवतः सोतृमघोनो हविर्लक्षणाधनवतो यजमानांश्च चायस्व । प्रसादजनितकर्मवैगुण्यदोषात्पालयस्व । किंच । महश्च राय इत्युभयच तृतीयाथे षष्ठी । महो महता रायो धनेन च नोऽस्माच्चेवतः कुधी । धनवतः कुब ॥ ॥ ८ ॥

यजामह इति सप्तचं सप्तमं सूक्तं । प्रथमासप्तम्यौ त्रिष्टुभौ । पंचम्यभिसारिणी । द्विदंशकद्विर्द्वादशकवती-त्यभिसारिणीत्युच्यते । शिष्टाश्चतस्रो जगत्यः । पूर्ववदृषिदेवते । तथा चानुक्रांतं । यजामहे सप्ताष्टांति त्रिष्टुभौ पंचम्यभिसारिणीति ॥ चतुर्थेऽहनि माध्यंदिनसवने तृतीयापंचम्योरावर्तनेन वींसृषाणं होचका एकैकं तृषमा-वपेरन् । सूचितं च । यजामह इंद्रं वज्रदक्षिणमिति द्वितीयानेवमेव । आ० ७. ११. इति ॥

यजामह इंद्रं वज्रदक्षिणं हरीणां रथ्यं विव्रतानां ।

प्र श्मश्रु दोधुवदूर्ध्वया भूहि सेनाभिर्दयमानो वि राधसा ॥ १ ॥

यजामहे । इंद्रं । वज्रऽदक्षिणं । हरीणां । रथ्यं । विऽव्रतानां ।

प्र । श्मश्रु । दोधुवत् । ऊर्ध्वऽया । भूत् । वि । सेनाभिः । दयमानः । वि । राधसा ॥ १ ॥

ययमिंद्रं यजामहे । सोमलक्षणेर्हविर्भिः पूजयामः । कीदृशं । वज्रदक्षिणं शत्रुवधाय सततं वज्रो दक्षिणे हस्ते यस्य तं विव्रतानां रथवहनादिविविधकर्मणां हरीणामेतत्संज्ञकानामश्वानां रथ्यमानेतारं । स इंद्रः सोमपानानंतरं श्मश्रु स्वकीयानि श्मश्रूणि दोधुवत् पुनःपुनर्धुन्वानः सन्नूर्ध्वयोर्ध्वं प्र भूत् । प्रादुरभूत् । किंच सेनाभिर्महदादिस्वकीयैः सेनैर्वि दयमानो विविधं शत्रून्हिंसन्नाधसा । द्वितीयाथे तृतीया । राधो धनं । वीत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । विविधं सोतृभ्यो ददाति ॥

हरी न्वस्य या वने विदे वस्विन्द्रो मघैर्मघवा वृचहा भुवत् ।

ऋभुर्वाज ऋभुक्षाः पत्यते शवोऽव ह्णौमि दासस्य नाम चित् ॥ २ ॥

हरी इति । नु । अस्य । या । वने । विदे । वसु । इंद्रः । मघैः । मघऽवा । वृचऽहा । भुवत् ।

ऋभुः । वाजः । ऋभुक्षाः । पत्यते । शवः । अव । ह्णौमि । दासस्य । नाम । चित् ॥ २ ॥

अखेंद्रस्य संबंधिनी या यौ हरी अस्त्री वने । वन्यते संभज्यतेऽस्मिन् देवा इति वनं यस्मिंरखं वा । तस्मिन्वस्तुजीवन्तानां धनं यवसलक्ष्यं वा नु क्षिप्रं विदे विंदते लभते । यद्वा । यौ हरी अखेंद्रस्य वने संभजनाथे वसु वसुनो कामाय क्षिप्रं भवत इति शेषः । ताभ्यां हरिभ्यां मघैर्धर्ममघवाग्वनवाग्निंद्रो वृचहा

पुत्रायास्त्रासुरस्य मेघस्य वा हंता भुवत् । भवति । अपि चर्भुर्दोहो वाजो बलवान्मुखा महानिद्रः शवः
शबलो बलस्य धनस्य वा पत्यते । ईष्टे । यदा । शत्रूणां बलं प्रति पत्यते । प्रतिपत्यते । गच्छति । अहमपि तस्य
प्रसादाहासस्योपचपयितव्यस्य शबोर्नाम चित् । नम्यतेऽनेनेति नाम शिरः । तदप्यव ण्यौमि । अवहन्मि ।
किमुतान्बदं । अथवा । नामधेयमपि नाशयामि किमुत शत्रुं ॥

यदा वज्रं हिरण्यमिदया रथं हरी यमस्य वहंतो वि सूरिभिः ।

आ तिष्ठति मघवा सनश्चुत इन्द्रो वाजस्य दीर्घश्रवसस्पतिः ॥३॥

यदा । वज्रं । हिरण्यं । इत् । अथ । रथं । हरी इति । यं । अस्य । वहंतः । वि । सूरिभिः ।

आ । तिष्ठति । मघवा । सनश्चुतः । इन्द्रः । वाजस्य । दीर्घश्रवसः । पतिः ॥३॥

यदिन्द्रो हिरण्यं हितरमणीयं वज्रं स्वकीयमायुधं शत्रुहन्नाय गृह्णातीति शेषः । इदिति पूरणः । अथ
तदानीमस्त्रिन्द्रस्य हरी अस्त्री यं रथं वहतः गंतृप्रदेशं विशेषेण प्रापयतः मघवा धनवानिन्द्रः सूरिभिः
सौतृभिः कुत्सादिभिः सह तं रथमा तिष्ठति । आरोहति । कीदृशः । सनश्चुतश्चिरप्रख्यातः । जगति स्वगावत
एव विख्यात इत्यर्थः । दीर्घश्रवसो बह्वकीर्तिर्वाजस्यास्य पतिः स्वामी । एवभूत इन्द्रस्तं रथमारोहतीत्यर्थः ॥

सो चिन्नु वृष्टिर्यूथ्या इ स्वा सचा इन्द्रः शमश्रूणि हरिताभि प्रुष्णुते ।

अव वेति सुक्षयं सुते मधुदिङ्मनोति वातो यथा वनं ॥४॥

सो इति । चित् । नु । वृष्टिः । यूथ्या । स्वा । सचा । इन्द्रः । शमश्रूणि । हरिता । अभि । प्रुष्णुते ।

अव । वेति । सुक्षयं । सुते । मधु । उत् । इत् । धूनोति । वातः । यथा । वनं ॥४॥

तच्छब्दश्चुतेर्यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । या महती वृष्टिरस्ति सो सा वृष्टिर्नु क्षिप्रं । चिदित्युपमार्थः । यथा सर्वं
सिंचति तथेन्द्रः स्वा स्वानि यूथ्या यूथ्यानि मरुदादिगणलक्षणानि सचा सह स्वानि शमश्रूणि च हरिता
हरित्वेन सोमेनाभि प्रुष्णुते ॥ प्रुष प्रुष स्नेहनसेचनपूरणेष्विति धातुः ॥ अभिसुक्षेन स्थित्वा क्षिप्रं सिंचति ।
सोमं पाययति पिबति चेत्यर्थः । अपि च सुक्षयं शोभनं यज्ञगृहमव वेति । अभिगच्छति । गत्वा च सुते सोमे
ऽभिपुते सति मधु मधुररसोपेतं सोमं पीत्वा । मत्तः सन्निति शेषः । उदिङ्मनोति । स्वशरीरमुत्कंपयति । तत्र
दृष्टान्तः । वातो वायुर्यथा वनं वृक्षसमूहमुत्कंपयति तद्वत् ॥

यो वाचा विवाचो मृधवाचः पुरु सहस्राशिवा जघान ।

तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसि पितेव यस्तविषीं वावृधे शवः ॥५॥

यः । वाचा । विवाचः । मृधवाचः । पुरु । सहस्रा । अशिवा । जघान ।

तत्तत्तत् । इत् । अस्य । पौंस्यं । गृणीमसि । पिता इव । यः । तविषीं । वावृधे । शवः ॥५॥

य इन्द्रो वाचा वाक्प्राचैव विवाचो विविधवाचः स्वशत्रून् मृधवाचो हिंसितवाचः । कृत्विति शेषः ।
पुरु पुरुणि बह्वन्यशिवाशिवान्यमुखकराणि । दुःखकराणीत्यर्थः । सहस्रा शत्रूणां सहस्राणि जघान इति ।
अपि च यथेन्द्रः पितेव यथा पिता पुत्रस्य तविषीं बलमन्नप्रदानैर्ववृधे वर्धयति तथा वृष्टिद्वारेण सर्वस्य
जगतः शवो बलं ववृधे वर्धयति अस्त्रिन्द्रस्य तत्तदिदस्य पौंस्यं बलं गृणीमसि । वयं क्षुमः । इन्द्रो येन येन
बलेन शत्रून् हन्ति तस्य तत्तद्वत् वयं क्षुम इत्यर्थः ॥

स्तोमं त इन्द्र विमदा अजीजनन्नपूर्थं पुरुतमं सुदानवे ।

विद्या तस्य भोजनमिनस्य यदा पशुं न गोपाः करामहे ॥६॥

स्तोमं । ते । इंद्र । वि॒ऽम॒दाः । अजी॒जन॒न् । अपूर्॒व्यं । पुरु॒ऽत॒मं । सु॒ऽदा॒न॒वे ।

वि॒द्य । हि । अस्य॒ । भो॒ज॒नं । इ॒नस्य॒ । यत् । आ । प॒शुं । न । गो॒पाः । क॒रा॒म॒हे ॥ ६ ॥

हे इंद्र ते तुभ्यं सुदानवे शोभनदानस्वार्थाय विमदा विमदानामागो वयं स्तोमं स्तोत्रविशेषमजीवनम् । जनितवन्तः । कृतवन्त इत्यर्थः ॥ अथ पूर्वोत्तरयोरेकवाक्ययोः पुरुषव्यत्ययः ॥ कीदृशं । अपूर्व्यमपूर्वमन्यैः पूर्वमकृतं । उत्कृष्टमित्यर्थः । पुरुषतमं ब्रह्मतमं । नानाप्रकारोपेतमित्यर्थः । हि यस्मात्कारणाद्दे इन्द्र एनस्त्वैश्वर-
स्यास्त्वैवृशस्य तव यद्भोजनं धनमस्तीति विद्य वयं जानीमः तस्मात्कारणात्त्वदीयं तद्वनमा करामहे । वयमस्यदभिमुखं कुर्महे । तत्र दृष्टान्तः । पशुं न गोपा यथा गोपालो धेनुमाह्वयन् स्वस्वामिमुखीं करोति तद्वत् ॥

मा॒कि॒र्न ए॒ना स॒ख्या वि यौ॒षुस्त॒व चे॒न्द्र वि॒म॒दस्य॑ च॒ ऋ॒धेः ।

वि॒द्या हि ते॒ प्र॒म॒तिं दे॒व जा॒मि॒व॒द॒स्मे ते॒ संतु॑ स॒ख्या शि॒वानि॑ ॥ ७ ॥

मा॒किः । नः । ए॒ना । स॒ख्या । वि । यौ॒षुः । त॒व । च । इं॒द्र । वि॒ऽम॒दस्य॑ । च । ऋ॒धेः ।

वि॒द्य । हि । ते । प्र॒ऽम॒तिं । दे॒व । जा॒मि॒ऽव॒त् । अ॒स्मे इ॒ति । ते । सं॒तु । स॒ख्या । शि॒वानि॑ ॥ ७ ॥

हे इंद्र तव च विमदस्यैवर्मम च नः ॥ अस्मदो द्वयोश्च । पा० १. २. ५९. । इति द्वयोर्बहुवचनं ॥ आवयोरे-
नैनानि सख्या सख्यानि सुत्यस्तोतृत्वैश्वर्यदृष्टत्वलक्षणानि सखिकर्माणि माकिर्वि यौषुः । क्वचिदपि न विस्र-
ययेयुः । अपि च हि यस्मात्कारणाद्दे देव द्योतमानेन्द्र ते तव प्रमतिमनुयाहिकां बुद्धिं विद्य वयं जानीमः ।
तत्र दृष्टान्तः । जामिवद्यथा भ्राता स्वभगिन्यां स्नेहयुक्तां मतिं जानाति तद्वत् । तस्मात्कारणादस्मै अस्माकं ते
तव च सख्या सख्यानि शिवानि संतु । मंगलानि भवन्तु । अनपायानीत्यर्थः ॥ ॥ ९ ॥

इन्द्र सोममिति षड्वचमष्टमं सूक्तं । चतुर्थ्यावास्तिस्रोऽनुष्टुभोऽश्विदेवत्याः । आदितस्त्रिषु ऐंश्च आसारपं-
क्तिच्छन्दस्काः । आदितो द्वौ गायत्री ततो द्वौ जागती सासारपंक्तिः । ऋषिः पूर्ववत् । तथा चानुक्रांतं । इन्द्र
सोमं षष्ठासारपंक्तिं त्वाश्विन्योऽत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभ इति ॥ गतो विनियोगः ॥

इ॒न्द्र सोम॑मि॒मं पि॒व॒ मधु॑म॒न्तं च॒मू सु॑तं ।

अ॒स्मे र॒यिं नि॒ धार॑य॒ वि वो॒ मदे॑ सह॒स्रिणं॑ पु॒रु॒व॒सो वि॒व॒क्ष॒से ॥ १ ॥

इ॒न्द्र । सो॒मं । इ॒मं । पि॒व॒ । मधु॑ऽम॒न्तं । च॒मू इ॒ति । सु॑तं ।

अ॒स्मे इ॒ति । र॒यिं । नि॒ । धार॑य॒ । वि । वः । मदे॑ । सह॒स्रिणं॑ । पु॒रु॒व॒सो इ॒ति पुरु॑ऽव॒सो ।

वि॒व॒क्ष॒से ॥ १ ॥

हे इंद्र त्वमिममीदृशं सोमं पिब । कीदृशं । मधुमन्तं मधुररसोपेतं चमू चम्बोरधिषवणफलकयोः सुतम-
भिषुतं । तदनन्तरं पुरुवसो ब्रह्मधन हे इंद्र वस्तव विमदे विशेषेण सोमजन्यमदे सत्यस्मै अस्मासु रयिं धनं नि
धारय । नितरां स्थापय । कीदृशं । सहस्रिणं सहस्रसंख्यायुक्तं । प्रभूतमित्यर्थः । त्वया दत्तेन धनेन यस्माद्वयं
पुनरपि त्वदर्थं यागं कुर्मः तस्मादस्मासु धनं निधेहीत्यर्थः । अतः कारणादिवचसे । महन्नामेतत् । त्वं
महान्भवसि ॥

त्वां य॒ज्ञेभि॑रु॒क्थैरु॒प ह॒व्येभि॑रीमहे ।

श॒ची॑प॒ते श॒ची॑नां॒ वि वो॒ मदे॑ अ॒ष्टं नो॒ धेहि॑ वा॒र्यं वि॒व॒क्ष॒से ॥ २ ॥

त्वां । य॒ज्ञेभिः॑ । उ॒क्थैः॑ । उ॒प । ह॒व्येभिः॑ । इ॒महे॑ ।

श॒ची॑ऽप॒ते । श॒ची॑नां॒ । वि । वः । मदे॑ । अ॒ष्टं । नः । धे॒हि । वा॒र्यं । वि॒व॒क्ष॒से ॥ २ ॥

हे इन्द्र वयं यज्ञिभिर्व्यष्टैः सोमयागादिभिर्व्यष्टैः शस्त्रवर्षाणैः सोमैर्हव्यैर्हव्यैः पुरोडाशादिभिश्च ।
उषितुपसर्गभूतिर्योग्यपदाध्याहारः । त्वामुपेत्यमहे । अभिलषितं धनं याचामहे । अतो हे शचीपते कर्मणां
पालयितः । त्वं केषांचित्कर्मणां पालको न भवसीति न किंतु शचीनां सर्वेषां कर्मणां पालको भवसीत्यर्थः ।
एवं याचितस्त्वं नोऽस्मभ्यं वार्यं वरणीयं श्रेष्ठं प्रशस्ततमं पञ्चादिधनं धेहि । देहि । शिष्टं स्पष्टं ॥

यस्पतिर्वार्याणामसि रधस्य चोदिता ।

इंद्र स्तोतृणामविता वि वो मदे द्विषो नः पाह्यंहसो विवक्षसे ॥३॥

यः । पतिः । वार्याणां । असि । रधस्य । चोदिता ।

इंद्र । स्तोतृणां । अविता । वि । वः । मदे । द्विषः । नः । पाहि । अंहसः । विवक्षसे ॥३॥

हे इन्द्र यस्त्वं वार्याणां वरणीयानां धनानां पतिरसि स्वामी भवसि । रधस्य राधकस्य स्तोतृषु
चोदिता धनदानेन कर्मसु नियोक्ता च भवसि । किंच हे इन्द्र यस्त्वं स्तोतृणामविता रचकोऽसि । स त्वं वि
वो मदे तव विविधे सोमजन्यमदे सति द्विषो द्वेष्टुः सकाशात्तोऽस्मान्पाहि । रच । अंहसः पापाश्च रच ।
कक्षादेवमुच्यसे । यस्मात्त्वं विवक्षसे महान्भवसि ॥

युवं शक्रा मायाविना समीची निरमंथतं ।

विमदेन यदीकृता नासत्या निरमंथतं ॥४॥

युवं । शक्रा । मायाऽविना । समीची इति संऽईची । निः । अमंथतं ।

विऽमदेन । यत् । ईकृता । नासत्या । निःऽअमंथतं ॥४॥

हे शक्रा शक्रौ शत्रुवधादिकर्मसु समर्थौ हे अश्विनी मायाविना मायाविनी प्रज्ञावंतौ शत्रुवंचनकुशलौ
वा युवं युवां समीची परस्परं संगतीं निरमंथतं । अपिं निरमथीतं । अश्विनावध्वर्यू । ऐ० ब्रा० १. १८. । इति
ब्राह्मणोक्तत्वादपिमंथनमयश्विनोरूपपत्तमिति । कदाश्विनी निर्मथितवंतौ उच्यते । यद्यदा नासत्या नासत्वा
युवां विमदेन मयेकृती सुतौ निरमंथतं निरमथीतं तदानीं युवां परस्परं संगतीं निर्मथितवंतौ स्थ इत्यर्थः ॥

विश्वे देवा अकृपंत समीच्योर्निष्पतंत्योः ।

नासत्यावब्रुवन्देवाः पुनरा वहतादिति ॥५॥

विश्वे । देवाः । अकृपंत । संऽईच्योः । निःऽपतंत्योः ।

नासत्या । अब्रुवन् । देवाः । पुनः । आ । वहतात् । इति ॥५॥

हे अश्विनी युवाभ्यामपिमंथनकाले प्रेर्यमाणयोः समीच्योः परस्परेण संयुक्तयोररक्षोर्निष्पतंत्योर्विस्फु-
लिंगान्निर्गमयंत्योः सत्त्वोर्विश्वे सर्व इन्द्रादयो देवा अकृपंत । युवामब्रुवन् । किंच देवा नासत्यावश्विनी
युवामब्रुवन् । अबोचन् । किमिति । पुनरा वहतादिति । पुनःपुनरीदृशानि जगत्स्थितिहेतुभूतानि कर्माणि
युवामभिमुख्येन स्थित्वावहतं । यद्वा । युवाभ्यामुत्पाद्यमानः पुनश्चायमपिरक्षदीयानि हवींश्चावहत्विति
देवा नासत्यावब्रुवन् ॥

मधुमन्मे परायणं मधुमत्पुनरायनं । ता नो देवा देवतया युवं मधुमतस्कृतं ॥६॥

मधुऽमत् । मे । पराऽअयनं । मधुऽमत् । पुनः । आऽअयनं । ता । नः । देवा ।

देवतया । युवं । मधुऽमतः । कृतं ॥६॥

हे अश्विनी मे मदीयं परायणं गृहात्परागमनं मधुमत् । अथ रसविशेषवाचिना मधुशब्देन तद्वता प्रीतिर्बुध्यते । युवयोः प्रसादात्प्रीतियुक्तं भवत्विति शेषः । पुनरायनं गृहं प्रत्यागमनं मधुमत् प्रीतियुक्तं भवतु । अपि च हे देवा देवी द्योतमानौ ता तौ युवं युवां नोऽस्माकमधुमतः प्रीतियुक्ताम्कतं । कुरुतं । केनिति उच्यते । देवतया देवत्वेन । अणिमादिदेवतैश्चर्ययोगेनेत्यर्थः ॥ १० ॥

भद्रमित्येकादशर्चं नवमं सूक्तं । तुह्यादिपरिभाषयेदमप्यास्तारपांक्तं । सोमदेवताकं । अविद्यान्यस्यादिति परिभाषया प्राजापत्य ऐंद्रो वा विमदो वा वासुको वसुक्रद्विर्षिः । तथा चानुक्रांतं । भद्रमेकादश सौम्यमिति ॥ गतो विनियोगः ॥

भद्रं नो अपि वातय मनो दक्षमुत क्रतुं ।

अधा ते सख्ये अंधसो वि वो मदे रण्णावो न यवसे विवक्षसे ॥ १ ॥

भद्रं । नः । अपि । वातय । मनः । दक्षं । उत । क्रतुं ।

अध । ते । सख्ये । अंधसः । वि । वः । मदे । रण्ण । गावः । न । यवसे । विवक्षसे ॥ १ ॥

हे सोम त्वं नोऽस्मादीयं मनो भद्रं कक्षाणं वातय । गमय । अस्माकं मनः शुभसंकल्पं कुर्वित्यर्थः । तथा दक्षमुत दक्षमपि ॥ दक्षं वृद्धौ ॥ वृद्धं सर्वव्यापिनमंतरात्मानमपि भद्रं शुभकारित्वलक्षणं प्रापय । अस्माकमंतरात्मानं शुभकारिणं कुर्वित्यर्थः । उतापि च क्रतुं प्रज्ञानं भद्रं शुभाध्यवसायलक्षणं प्रापय । शुभाध्यवसायिनं कुर्वित्यर्थः । अधाय स्तोतारस्ते तव सख्ये सुखस्तोतृत्वेज्ययष्टृत्वलक्षणे सखिकर्मणि रण्ण । रमंतां । तत्र दृष्टांतः । गावो न यवसे यथा धेनवो घासे रमंते प्रीतिं कुर्वन्ति तद्वत् । कक्षिन्सति । अंधसः सोमाख्यस्यान्नस्य संबंधिनि वस्तव विमदे विविधसोमजन्यमदनिमित्ते सति । कक्षादेवं । यस्माद्विवक्षसे महामभवसि ॥

हृदिस्पृशस्त आसते विश्वेषु सोम धामसु ।

अधा कामा इमे मम वि वो मदे वि तिष्ठते वसूयवो विवक्षसे ॥ २ ॥

हृदिऽस्पृशः । ते । आसते । विश्वेषु । सोम । धामऽसु ।

अध । कामाः । इमे । मम । वि । वः । मदे । वि । तिष्ठते । वसुऽयवः । विवक्षसे ॥ २ ॥

हे सोम ते तव हृदिस्पृशः सुतिभिर्हृदयं स्पृशंत अस्मिन् विश्वेषु धामसु सर्वेषु स्थानेष्वसति । त्वां सुवन्तस्तिष्ठन्ति । अधाधेदृग्भूताः कामा अभिलाषा वि वो मदे तव सोमपानजन्यविविधमदनिमित्ते सति । सोमयागार्थमित्यर्थः । वसूयवो वसुकामा धनमिच्छन्तो मम । हृदयादिति शेषः । वि तिष्ठते । उत्तिष्ठन्ति । कक्षादेवं । यस्माद्विवक्षसे महामभवसि ॥

उत व्रतानि सोम ते प्राहं मिनामि पाक्या ।

अधा पितेव सूनवे वि वो मदे मृळा नो अभि चिद्धधाद्विवक्षसे ॥ ३ ॥

उत । व्रतानि । सोम । ते । प्र । अहं । मिनामि । पाक्या ।

अध । पिताऽइव । सूनवे । वि । वः । मदे । मृळा । नः । अभि । चित् । वधात् । विवक्षसे ॥ ३ ॥

उतापि च हे सोम अहं ते तुभ्यं व्रतानि यागादिकर्माणि पाक्या परिपक्वया सर्वार्थदर्शिन्या प्रज्ञया । यद्वा । पाक्येति व्रतविशेषणमेतत् । पाक्यानि परिपक्वानि । परिनिष्ठितानीत्यर्थः । प्र मिनामि । प्रहिनक्षि । प्रकीर्णं करोमीत्यर्थः । अधाय यागानंतरं वि वो मदे तव विविधे मदे सति नोऽस्माकम् । सुखय । अभि चिद्धधादामिमुख्येन स्थित्वा श्रद्धादिवधास्माकम्याकथेति शेषः । तत्र दृष्टांतः । पितेव सूनवे यथा पिता

पुनार्थं सुखयति सर्वस्मात्पुनरेव पालयति तद्वत् । यस्मात्सुख्यमानः पात्यमानश्चाहं युष्मदर्थं पुनःपुनः सोमयागं करोमि तस्मान्मां सुखय पालय चेत्यर्थः । कस्मादेवमुच्यसे । यस्मात्त्वं विवक्षसे महाम्भवसि । महान्तश्च भक्तान्सुखयन्ति पालयन्ति चेति यावत् ॥

समु प्र यंति धीतयः सर्गासोऽवताँ इव ।

क्रतुं नः सोम जीवसे वि वो मदे धारया चमसाँ इव विवक्षसे ॥४॥

सं । ऊं इति । प्र । यन्ति । धीतयः । सर्गासः । अवतान्ऽइव ।

क्रतुं । नः । सोम । जीवसे । वि । वः । मदे । धारय । चमसान्ऽइव । विवक्षसे ॥४॥

हे सोम धीतयो देवतागुणान्धधति गृह्णन्तीति धीतयः स्तुतयोऽस्मादीयाः समु संभूयेव प्र यन्ति । प्रकृष्टया गत्वा त्वां गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । सर्गासोऽवतानिव । विद्यज्यन्त उदकपानार्थमिति सर्गा गोसंघाः यंचस्या घटसंघा वा । ते यथोदकपानार्थमादानार्थं वावतान् । कूपनामितत् । कूपान्प्रति गच्छन्ति तद्वत् । त्वमथेतज्ज्ञात्वा क्रतुं यागादिकं कर्म प्रज्ञां वा नोऽस्माकं जीवसे चिरंजीवनाय धारय । महतादरेण स्थापय । तत्र दृष्टान्तः । चमसानिव यथा वस्तव विमदे विविधसोमजन्यमदे कर्तव्यत्वेन निमित्तभूते सत्यध्वर्युर्हविर्धाने महता यत्नेन चमसान्सोमपात्राणि स्थापयति तद्वत् । कस्मादेवमुच्यसे । यस्मात्त्वं विवक्षसे महाम्भवसि । यद्वा । धीतयः । अंगुलिनामितत् । धयन्ति पिबन्त्याभिरिति धीतयोऽंगुलयः । हे सोम त्वां समु प्र यन्ति । सहेव प्रकर्षेण त्वां प्राप्तुवन्ति । किमिव । अवतानिव । जलोद्वरणार्थं विद्यज्यन्त इति सर्गा रज्जवः । यथा कूपान्प्रति गच्छन्ति तद्वत् । ततस्त्वं नोऽस्माकं जीवसे चिरंजीवनाय क्रतुं कर्म धारय । यथा संपूर्णं भवति तथा पूरय । किमिव । यथा चमसान्स्वयं पूरयसि तद्वत् ॥

तव त्ये सोम शक्तिभिर्निकामासो व्यृखिरे ।

गृत्सस्य धीरास्तवसो वि वो मदे व्रजं गोमंतमश्विनं विवक्षसे ॥५॥

तव । त्ये । सोम । शक्तिभिः । निऽकामासः । वि । व्यृखिरे ।

गृत्सस्य । धीराः । तवसः । वि । वः । मदे । व्रजं । गोऽमंतं । अश्विनं । विवक्षसे ॥५॥

निकामासो दृष्टादृष्टफले नियतकामास्त्ये ते प्रसिद्धा धीरा मेधाविनश्चत्विजः शक्तिभिर्यागादिकर्मभिः सह हे सोम गृत्सस्य मेधाविनस्तवसो महत्सव व्यृखिरे । विविधाः स्तुतीर्गमयन्ति । प्रापयन्ति । कुर्वन्तीत्यर्थः । अतः कारणाद्धि वो मदे तव सोमपानजन्यविविधमदनिमित्तभूते सत्यसमं गोमंतं गोसहितमश्विनमश्वसहितं व्रजं गोष्ठं । सामर्थ्यान्मंदुरा लभ्यते । मंदुरां च देहीति शेषः । कस्मादेवमुच्यसे । यस्माद्विवक्षसे महाम्भवसि ॥ ॥११॥

पशुं नः सोम रक्षसि पुरुचा विष्टितं जगत् ।

समाकृणोषि जीवसे वि वो मदे विश्वा संपश्यन्भुवना विवक्षसे ॥६॥

पशुं । नः । सोम । रक्षसि । पुरुऽचा । विऽस्थितं । जगत् ।

संऽआकृणोषि । जीवसे । वि । वः । मदे । विश्वा । संऽपश्यन् । भुवना । विवक्षसे ॥६॥

हे सोम त्वं नोऽस्मादीयं पशुं देवयागार्थमुपाकृतं रक्षसि । पालयसि । न केवलं पशुं किंतु पुरुचा बज्रधा विष्टितं सुरनरतिर्यग्योन्यादिभावेनावस्थितं जगत् रक्षसि । किंच स त्वं समाकृणोषि । जगतो वृत्तिं सम्यगाकरोषीत्यर्थः । किमर्थं । जीवसे जीवनार्थं । किं कुर्वन् । विश्वा भुवना विश्वानि भुवनानि भूतजातानि संपश्यन् । किमर्थमेतदादिकं सर्वं करोषि उच्यते । वि वो मदे युष्माकं सर्वेषां देवानां विविधहविर्जन्यतृप्यर्थं । उक्तं हि ।

इतःप्रदानमुत देवा उप जीवन्ति अमुतःप्रदानं मनुष्या उप जीवन्ति । तै० सं० ३. २. ९. ७. । इति । अत एव त्वं विवक्षसे । महान्भवसि । महतामेतत्सर्वमुचितमित्यर्थः ॥

त्वं नः सोम विश्वतो गोपा अदाभ्यो भव ।

सेध राजन्नप सिधो वि वो मदे मा नो दुःशंस ईशता विवक्षसे ॥ ७ ॥

त्वं । नः । सोम । विश्वतः । गोपाः । अदाभ्यः । भव ।

सेध । राजन् । अप । सिधः । वि । वः । मदे । मा । नः । दुःशंसः । ईशत । विवक्षसे ॥ ७ ॥

हे सोम अदाभ्यः केनाप्यहिंस्त्रस्त्वं विश्वतः सर्वतो नोऽस्माकं गोपा रक्षिता भव । अपि च हे राजन्नाजमान सोम त्वं सिधोऽस्माकमुपन्नपयितुमप सेध । अस्मत्तोऽपगमय । अपजहि वा । नोऽस्माकं दुःशंसो विद्यमानानामविद्यमानानां कर्मणां शंसिता प्रख्यापयिता भेशत । ईशिता मा भूत् । तव प्रसादादस्माकमपक्ता कश्चिदपि मा भूदित्यर्थः । किमर्थमेतत्सर्वं प्रार्थ्यते । वि वो मदे तव विविधसोमादिहविर्जन्यतृप्त्यर्थं । अतो विवक्षसे । त्वं महान्भवसि ॥

त्वं नः सोम सुक्रतुर्वयोधेयाय जागृहि ।

क्षेचवित्तरो मनुषो वि वो मदे दुहो नः पासंहसो विवक्षसे ॥ ८ ॥

त्वं । नः । सोम । सुऽक्रतुः । वयःऽधेयाय । जागृहि ।

क्षेचवित्ऽतरः । मनुषः । वि । वः । मदे । दुहः । नः । पाहि । अंहसः । विवक्षसे ॥ ८ ॥

हे सोम सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः क्षेचवित्तरः क्षेचस्यातिशयेन संभक्तस्त्वं नोऽस्माकं वयोधेयायान्नदानाय जागृहि । किंच द्रुहो द्रोघुर्मनुषो मनुष्याच्छ्रोः सकाशान्नोऽस्मान्पाहि । रक्ष । अंहसः पापाश्च नोऽस्मान्पाहि । किमर्थं । वि वो मदे । तव सोमादिहविर्जन्यतृप्त्यर्थमित्यर्थः । विवक्षसे । त्वं महान्भवसि ॥

त्वं नो वृचहन्तमेट्रस्येदो शिवः सखा ।

यत्सीं हवन्ते समिथे वि वो मदे युध्यमानास्तोकसातौ विवक्षसे ॥ ९ ॥

त्वं । नः । वृचहन्तऽतम । इंट्रस्य । इंटो इति । शिवः । सखा ।

यत् । सीं । हवन्ते । संऽइथे । वि । वः । मदे । युध्यमानाः । तोकऽसातौ । विवक्षसे ॥ ९ ॥

हे वृचहन्तम शत्रूणामतिशयेन हन्तर्हं इंटो हे सोम यस्त्वमिंटस्य शिवः सुखकरः सखा मित्रभूतोऽसि स त्वं नोऽस्मान्पाहीति शेषः । कदेति उच्यते । तोकसातौ । तोक इत्यपत्यनाम ॥ सातिः । षण्णु दान इत्यस्माद्धातो रूपं ॥ दीयतेऽस्मिन्नपत्यमिति तोकसातिः संयामविशेषणं । तस्मिन् । अतिमहतीत्यर्थः । समिथे संयामे युध्यमाना युद्धं कुर्वाणाः शत्रुजनाः सीं सर्वतो यद्यदा हवन्ते युद्धार्थमस्मान्गाहयन्ति । तदास्माकं रक्षिता भवेत्यर्थः । कस्मिन्निति । वि वो मदे तव विविधहविर्जन्यहर्षनिमित्ते । विवक्षसे । त्वं महान्भवसि । महतां हि पाप्मानं युक्तमेवेति ॥

अयं घ स तुरो मद् इंट्रस्य वर्धत प्रियः ।

अयं कक्षीवन्तो महो वि वो मदे मतिं विप्रस्य वर्धयद्विवक्षसे ॥ १० ॥

अयं । घ । सः । तुरः । मद् । इंट्रस्य । वर्धत । प्रियः ।

अयं । कक्षीवन्तः । महः । वि । वः । मदे । मतिं । विप्रस्य । वर्धयत् । विवक्षसे ॥ १० ॥

अयं धेनुशः खलु स प्रसिद्धोऽस्माभिरभिपुतः सोमसुरः सर्वकार्येषु त्वरणशीलो मदो मदकरः प्रियं रंद्मस्य तर्पयिता वर्धत । अस्मादीयां मतिमवर्धयत् । अयं सोमः कषीवत एतदाख्यस्त्वर्थः । कीदृशस्य । महो महतो विप्रस्य मेधाविनः । मतिं प्रप्नो वर्धयत् । अवर्धयत् । तद्दस्माकमपि मतिमवर्धयदित्यर्थः । शिष्टं गतं ॥

अयं विप्राय दाप्नुषे वाजौ इयति गोमंतः ।

अयं सप्तभ्य आ वरं वि वो मदे प्राधं ओणं च तारिषद्विवस्से ॥ ११ ॥

अयं । विप्राय । दाप्नुषे । वाजान् । इयति । गोऽमंतः ।

अयं । सप्तऽभ्यः । आ । वरं । वि । वः । मदे । प्र । अंधं । ओणं । च । तारिषत् । विवस्से ॥ ११ ॥

अयं सोमो विप्राय मेधाविने दाप्नुषे हविर्दत्तवते यजमानाय गोमंतः पशुयुक्तानि वाजान्वाजीयति । प्रेरयति । प्रयच्छतीत्यर्थः । किंचायमेव सोमः सप्तभ्यो होतृभ्यो वरं वरणीयं धनमा । प्रयच्छति । अंधं मेघहीनं दीर्घतमसमृषिं चतुष्प्रदानेन ओणं च पशुं परावृजमृषिं चरणप्रदानेन एवमुभावृषी प्र तारिषत् । प्रकर्षेण वर्धितवान् । शिष्टं स्पष्टं ॥ १२ ॥

प्र हीति नवर्षे दशमं सूक्तमानुष्टुभं पुषदेवताकं । आयाचतुर्थ्यानुष्णिहो । अग्निः पुर्ववत् । तथा चानुक्रांतं । प्र हि नव पोष्णमानुष्टुभमायाचतुर्थ्या उष्णिहाविति ॥ गतो विनियोगः ॥

प्र स्यच्छा मनीषाः स्यार्हा यंति नियुतः । प्र दस्मा नियुद्रथः पूषा अविष्टु माहिनः ॥ १२ ॥

प्र । हि । अच्छ । मनीषाः । स्यार्हाः । यंति । निऽयुतः । प्र । दस्मा । नियुत् । रथः । पूषा । अविष्टु । माहिनः ॥ १२ ॥

हि यस्मात्कारणात्मनीषा अस्मादीयाः सुतिलक्षणा वाचोऽच्छ गुणग्रहणद्वारेण पूषणमभिप्राप्तुं प्र यंति प्रकर्षेण गच्छति । कीदृशः । स्यार्हाः सर्वगुणोपेतत्वात्स्युहणीयाः नियुतः ॥ नियमनाद्वा नियोजनाद्वैत्येतद्रूपं ॥ अस्माभिर्नियमिता वा नियुक्ता वा । उत्सारिता इत्यर्थः । एतच्छालोपकारस्य प्रत्युपकारं कर्तुं दस्मा दर्शनीयो नियुद्रथो गमनाय सर्वदा नियतरथो नियुक्तरथो वा माहिनो महान्पूषा देवः प्राविष्टु । अस्मान्प्रकर्षेण रक्षतु । यद्वा । दस्मा दंसयितारौ कर्मणामुपचयितारौ । परिसमापयितारावित्यर्थः । एवमभूतौ पत्नीयज-मानी पूषा रक्षत्विति योज्यं ॥

यस्य त्यन्महित्वं वाताप्यमयं जनः । विप्र आ वंसङ्गीतिभिश्चिकेत सुष्टुतीनां ॥ २ ॥

यस्य । त्यत् । महित्वं । वाताप्यं । अयं । जनः । विप्रः । आ । वंसत् । धीतिऽभिः । चिकेत । सुऽस्तुतीनां ॥ २ ॥

विप्रो मेधाव्ययं जनो यजमानः । यस्य पूष्णः संबन्धि त्यक्तप्रसिद्धं महित्वं महत्त्वं वाताप्यं मंडले संभृतं परिपक्वमुदकं धीतिभिर्यागादिकर्मभिरा वंसत् संभजते स देवः सुष्टुतीनां तदीयाः शोमनाः सुतीचिकेत । जानातु ॥

स वेद सुष्टुतीनामिदुर्न पूषा वृषा । अभि प्सुरः प्रुषायति व्रजं न आ प्रुषायति ॥ ३ ॥

सः । वेद् । सुऽस्तुतीनां । इदुः । न । पूषा । वृषा । अभि । प्सुरः । प्रुषायति । व्रजं । नः । आ । प्रुषायति ॥ ३ ॥

य उक्तगुणः स पूषा सुदुतीनां शोभनसोपानां । स्वरूपमिति शेषः । वेद । जानाति । अपि चेंदुर्न सोम इव तथायं पूषा वृषा कामानां वर्धिता भवति । पुरो रूपवान् स अभ्यस्नानभिलष्य मुषायति । सिंचति । तथा नोऽस्माकं व्रजं गोष्ठं चा मुषायति । आभिमुख्येन सिंचति । अस्मभ्यं हिरण्यपश्वादिकं ददातीत्यर्थः ॥

मंसीमहि त्वा वयमस्माकं देव पूषन् । मतीनां च साधनं विप्राणां चाध्वं ॥४॥

मंसीमहि । त्वा । वयं । अस्माकं । देव । पूषन् । मतीनां । च । साधनं । विप्राणां । च । आऽध्वं ॥४॥

हे देव शीतमान पूषन् वयं स्तोतारस्त्वा त्वां मंसीमहि । सुमः । कीदृशं । अस्माकमस्यदीयानां मतीनां चाभिलषितानां च साधनं साधयितारं विप्राणां च मेधाविनामप्याध्वं परिचर्यादरेण कंपयितारं ॥

प्रत्यर्धिर्यज्ञानामश्वहयो रथानां । ऋषिः स यो मनुर्हितो विप्रस्य यावयत्सखः ॥५॥

प्रतिऽअर्धिः । यज्ञानां । अश्वऽहयः । रथानां । ऋषिः । सः । यः । मनुऽहितः । विप्रस्य । यवयत्सखः ॥५॥

ऋषिः सर्वस्य द्रष्टा स पूषा यज्ञानां प्रत्यर्धिरर्धमायथानामश्वहयः । हयतिर्गतिकर्मा । रथानां संबन्धिभिरश्वैर्गमनशीलो भवति । अश्वयुक्तेन रथेन रुदा गतेत्यर्थः । मनुर्हितो मनुष्यहितो यो विप्रस्य मेधाविनः स्तोतुर्यावयत्सखः शत्रूणां पृथक्कर्ता सखा भवति स इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ॥ १३ ॥

आधीषमाणायाः पतिः शुचायाश्च शुचस्य च ।

वासोवायोऽवीनामा वासांसि मर्मजत् ॥६॥

आऽधीषमाणायाः । पतिः । शुचायाः । च । शुचस्य । च ।

वासःऽवायः । अवीनां । आ । वासांसि । मर्मजत् ॥६॥

आधीषमाणाया आढार्यं धीयमानायाः शुचायाश्च दीप्ताया अजायाश्च पतिः स्वामी । न केवलं स्वामीचस्य किंतु शुचस्य दीप्तस्य पुंशोश्च पतिरित्यर्थः । एवंभूतः पूषा देवोऽवीनामुरणानां संबन्धिमी रोमभिर्वासीवायो दशापवित्रादीनि वस्त्राणि प्रेरयन् वासांसि रजकशोधानि तानि वस्त्राण्या मर्मजत् । आ समंतात्प्रकाशोष्णाभ्यां शोधयन्भवति ॥

इनो वाजानां पतिरिनः पुष्टीनां सखा ।

प्र श्मश्रु हर्यतो दूधोद्वि वृथा यो अदाभ्यः ॥७॥

इनः । वाजानां । पतिः । इनः । पुष्टीनां । सखा ।

प्र । श्मश्रु । हर्यतः । दूधोत् । वि । वृथा । यः । अदाभ्यः ॥७॥

इन ईश्वरः पूषा वाजानां हविरादीनां सर्वेषामन्त्रानां पतिः स्वामीनः प्रभुः पुष्टीनां सर्वेषां प्राणिनां स्वभूतानां पोषणानां करणे सखा मित्रभूतः । सर्वस्योपकारित्वात् । किंच हर्यतः कामयमानस्य यजमानस्य स्वभूतं सोमं पिबन्निति शेषः । श्मश्रु श्मश्रूणि वृथानायासेनाप्रयत्नेन प्र व्यदूधोत् प्रकर्षेण विविधं कंपयति यः पूषादाभ्यः शत्रुभिरहिंस्यः स इति पूर्वेण संबन्धः ॥

आ ते रथस्य पूषञ्जो धुरं ववृत्युः । विश्वस्यार्थिनः सखा सनोजा अनपच्युतः ॥८॥
 आ । ते । रथस्य । पूषन् । अजाः । धुरं । ववृत्युः । विश्वस्य । अर्थिनः । सखा ।
 सनः । अजाः । अनपऽच्युतः ॥८॥

हे पूषन्देव ते त्वदीयस्य रथस्य धुरमजा वाहनत्वेना ववृत्युः । आवर्तयन्ति । आवहन्तीत्यर्थः । यस्त्वं विश्वस्य सर्वस्यार्थिनो याचकस्याभिलषितार्थप्रदातृत्वात्सखिभूतः सनोजार्थिर जातोऽनपच्युतः स्वाधिकाराद्व्यपगतः तस्य ते रथमिति संबंधः ॥

अस्माकमूर्जा रथं पूषा अविष्टु माहिनिः । भुवद्वाजानां वृध इमं नः शृण्वद्भव ॥९॥
 अस्माकं । ऊजा । रथं । पूषा । अविष्टु । माहिनिः । भुवन् । वाजानां । वृधः । इमं ।
 नः । शृण्वन् । हव ॥९॥

माहिनो महान्पूषास्माकं स्वभूतं रथमूर्जा बलेनास्त्रेण वाविष्टु । अवतु । रथतु । किंच वाजानामन्तानां वृधो वर्धको भवतु । भवतु । नोऽस्मादीयमिममीदृग्भूतं हवमाह्वानं शृण्वन् । शृणोतु ॥ ॥९॥

असत्सु म इति चतुर्विंशत्युचमेकादशं सूक्तं । इन्द्रपुत्रस्य वसुकस्त्रार्थं त्रैष्टुभमिन्द्रं । तथा चानुक्रांतं । असत्सु चतुर्विंशतिरैन्द्रो वसुक इति ॥ महाव्रते महात्वंतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । तथैव पंचमारण्यके सूचितं च । असत्सु मे जरितः साभिवेगः पिबा सोममभि यमुय तर्दः । ऐ० आ० ५. १. १. इति ॥

असत्सु मे जरितः साभिवेगो यत्सुन्वते यजमानाय शिष्यं ।
 अनाशीर्दामहमस्मि प्रहन्ता सत्यध्वतं वृजिनायतंमाभुं ॥१॥
 असत् । सु । मे । जरितरिति । सः । अभिऽवेगः । यत् । सुन्वते । यजमानाय । शिष्यं ।
 अनाशीऽदां । अहं । अस्मि । प्रऽहन्ता । सत्यऽध्वतं । वृजिनऽयतं । आभुं ॥१॥

वासुकेषु सूक्तेषु बाहुज्येनेन्द्रः सूयते । इदानीमिन्द्रो वसुकं सोतुमुद्यतं पुत्रं संबोध्य स्वसामर्थ्यं कथयति येन विज्ञातदेवतारूपः सन् सुखेन स्तोष्यतीति । यद्वा । कार्यकारणयोरैकत्वोपचारादात्मा वै पुत्रनामासीति वचनादिन्द्ररूपेणावस्थितो वसुक आत्मानं स्तौति । क्वचित्क्वचिदिन्द्रं चेति । हे जरितः स्तोतः मे मम सु शोभनः स तादृशोऽभिवेगोऽभिवगमनं मनसो वृत्तिविशेषोऽसत् । अस्ति । विद्यते । यद्येनाभिवेगेन सुन्वते मदर्थं सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय यज्यते शिष्यं अभिलषितमर्थं ददामि । किंचाहमनाशीर्दा । आशीरन्यत्र प्रार्थना इह तु सामर्थ्यात्प्रार्थितं हविष्यते । तत्प्रत्यमददत्तं जनं । यद्वा । आशीरिति सोमाश्रयणं दध्युष्यते । तस्यादातारं । असोमयाजिनमित्यर्थः । प्रहन्तास्मि । प्रकर्षेण हिंसिता भवामि । कीदृशं । सत्यध्वतं सत्यस्य हिंसकं । अनृतवादिनं चेत्यर्थः । वृजिनायतं पापं कर्तुमिच्छन्तमाभुं व्याभ्रवंतं ॥

यदीदहं युधये संनयान्यदेवयून्तन्वाऽऽशृणुजानान् ।
 अमा ते तुमं वृषभं पचानि तीव्रं सुतं पंचदशं नि सिचं ॥२॥
 यदि । इत् । अहं । युधये । संऽनयानि । अदेवऽयून् । तन्वा । शृणुजानान् ।
 अमा । ते । तुमं । वृषभं । पचानि । तीव्रं । सुतं । पंचऽदशं । नि । सिचं ॥२॥

यदीदहाहमेव युधये युद्धार्थमदेवयून् देवान्बहुमनिच्छतोऽयज्यनः संनयानि संगमयामि । कीदृशान् । तन्वा स्वशरीरेण भूभुजानानात्मभरित्वात्पुष्टिबलवया दीप्या युक्तान् । पुष्टानित्यर्थः । यदा हे इन्द्र अहम-

स्विगादिभिः सहितसो तुभ्यं तुभ्यं प्रेरकं बलिनं । पीवानमित्यर्थः । वृषभं सचनसमर्थं पुंपुं पचानि । किंच तीव्रं मदकररसं सुतमभिषुतं पंचदशं । प्रतिपत्प्रभृतिपंचदशसंख्याकासु तिथिषु शुक्लपक्ष एकोत्तरवृक्षा पर्णानि जायते । कृष्णपक्षे तु तदग्निहीयते । एवंभूतत्वात्पंचदशः सोम उच्यते । तं । यद्वा । चिदृत्यपंचदशसोमोपेतं माध्यंदिनसवनकमित्यर्थः । नि धिचं । दशापविचे द्रोणकलशे चमसपात्रेऽप्यौ वा सिंचामि । प्रक्षिपामीत्यर्थः ॥

नाहं तं वेदु य इति ब्रवीत्यदेवयून्समरणे जघन्वान् ।

यदावाख्यत्समरणमृधावदादिह मे वृषभा प्र ब्रुवन्ति ॥३॥

न । अहं । तं । वेदु । यः । इति । ब्रवीति । अदेवऽयून् । संऽअरणे । जघन्वान् ।

यदा । अवऽअख्यत् । संऽअरणं । अृधावत् । आत् । इत् । ह । मे । वृषभा । प्र । ब्रुवन्ति ॥३॥

यो जनोऽदेवयून् देवानकामयमानान्देवद्विषो राक्षसादीन्समरणे संयामे जघन्वान् अहं हतवानिति ब्रवीति वदति तं तादृशं मद्भतिरिक्तं जनमहं न वेद । न जानामि । मत्तोऽन्यः संयामे शूराणां हता नास्तीत्यर्थः । किंच यदा यस्मिन्काले समरणं संयाममवाख्यत् अवाकृतं न्यकृतमहं पश्यामि । कीदृशं । अघा-वदघावंतं परस्परं हिंसायुक्तं । अत्यंतक्रूरमित्यर्थः । आत्तदानीं मे मम स्वभूतानि वृषभा वृषभकर्माणि दर्पित-वृषभस्थेव विक्रांतकर्माणि प्र ब्रुवन्ति । विद्वज्जना इति शेषः । इहेतीमौ पदपुराणौ ॥

यदज्ञातेषु वृजनेष्वासं विश्वे सतो मघवानो म आसन् ।

जिनामि वेत्सेम आ संतमाभुं प्र तं क्षिणां पर्वते पादगृह्य ॥४॥

यत् । अज्ञातेषु । वृजनेषु । आसं । विश्वे । सतः । मघऽवानः । मे । आसन् ।

जिनामि । वा । इत् । सेमे । आ । संतं । आभुं । प्र । तं । क्षिणां । पर्वते । पादऽगृह्य ॥४॥

यद्यदाज्ञातेषु शरीरवस्त्रास्त्रबलादिभिरपरिज्ञातेषु वृजनेषु संयामेष्वासं अहं युद्धार्थमुपविश्यामि तदा विश्वे सर्वे मघवानो हविर्लक्षणातपोलक्षणधनवंत ऋषयः सत एवं वर्तमानस्य मे ममेन्द्रस्य समीप आसन् । उपविशन्ति । मम वीर्यवृद्धार्थं मां सुवंतस्त्रिष्टंतीत्यर्थः । अपि च सेमे जगत्पालने निमित्त आ संतं । आकारोऽभ्योत्थार्थं वर्तते । सर्वमभिभवन्तमाभुं महान्तं शत्रुं जिनामि वा । विनाशयाम्येष । नात्र विनाशे संशयः । इदिति पूरणः । तं महान्तं शत्रुं पादगृह्य पादौ गृहीत्वा पर्वते गिरौ प्र क्षिणां । प्रहिणस्मि । प्रक्षिपामि ॥

न वा उ मां वृजने वारयन्ते न पर्वतासो यदहं मनस्ये ।

मम स्वनात्कृधुकर्णो भयात् एवेदनु द्यून्किरणः समेजात् ॥५॥

न । वै । ऊं इति । मां । वृजने । वारयन्ते । न । पर्वतासः । यत् । अहं । मनस्ये ।

मम । स्वनात् । कृधुऽकर्णः । भयात् । एव । इत् । अनु । द्यून् । किरणः । सं । एजात् ॥५॥

वे उ इत्येवैव । वृजने संयामे मां युद्धार्थमुपस्थितं संतं न वारयन्ते । केचित्त्रिवारयितुं समर्था न भवन्ति । अहं यत्कर्म मनसि मनसा कर्तुमिच्छामि पर्वतासोऽवितरणचमा हिमवदादयो गिरयस्तात्कर्म मनसा प्रोढुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । किंच ममेन्द्रस्य स्वनाच्छब्दादेव कृधुकर्णो नामासुरः यद्वा कृधुकर्णो ब्रह्मकर्णो मंदगच्छेन्द्रियो बधिरः स्थावरपिपीलिकादिरपि भयात् । बिभेति । अपि चैवेदेवमेव कृधुकर्णवदनु द्यून् । प्रतिदिनमित्यर्थः । किरणः । अंतर्णीतमत्वर्थमेतत् । किरणवान्निर्मिमवानादित्यः समेजात् । सम्यक्कल्पयति । चलति । नियमेन प्रधातीत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

दर्शन्वचं शृतृपां अग्निद्रान्बाहुक्षदः शरवे पत्यमानान् ।

घृषुं वा ये निनिदुः सखायमधू न्वेषु पवयो ववृत्युः ॥ ६ ॥

दर्शनं । नु । अच । शृतृऽपान् । अग्निद्रान् । बाहुऽक्षदः । शरवे । पत्यमानान् ।

घृषुं । वा । ये । निनिदुः । सखायं । अधि । ऊं इति । नु । एषु । पवयः । ववृत्युः ॥ ६ ॥

अवास्मिन्नगति शृतृपाश्रुतानि पक्वानि सोमादिहवीषपहृत्य पिबतोऽग्निद्रानिद्रेण मया वर्जितान् बाहुक्षदो बाहुभिर्यजमानाऽशक्नोर्जुर्वतः शरवे हिंसार्थं पत्यमानानभिपततोऽसुरादीन् चिप्रं दर्शनं । अहमिन्द्रः पश्यामि । एवंभूतिष्वेधुपरि पवयो मदीयान्यायुधानि ववृत्युः । वर्तते । वाशब्दः समुच्चये । घृषुं महान्तं च सखायं सखिवत्प्रियं हितस्य कर्तारं मां ये निनिदुः निन्दन्ति । उ इति समुच्चये । एषु चोपरि मदीयान्यायुधानि चिप्रं वर्तते ॥

अभूर्वोक्षीर्व्यु५ आयुरान्दूर्ध्वं पूर्वो अपरो नु दर्षत् ।

हे पवस्ते परि तं न भूतो यो अस्य पारे रजसो विवेष ॥ ७ ॥

अभूः । ऊं इति । औक्षीः । वि । ऊं इति । आयुः । आनृदृ । दर्षत् । नु । पूर्वः । अपरः ।

नु । दर्षत् ।

हे इति । पवस्ते इति । परि । तं । न । भूतः । यः । अस्य । पारे । रजसः । विवेष ॥ ७ ॥

अच मध्यमपुष्पत्वेनैन्द्रस्योच्यमानत्वादमुक इन्द्रं स्तौति । उ इत्यवधारणे । हे इन्द्र अभूः । त्वमेव प्रादुर्भवसि । औक्षीः । काले काले त्वमेव पृथिवीं सिंचसि । नान्य इत्यर्थः । आनृदृत्वादी सर्वत्र परोक्षनिर्देशे प्रत्यक्षीकरणार्थं मध्यमपुष्पेण प्रकृतत्वादिकवाक्यतायै युष्मच्छब्दसमानार्थो भवच्छब्दोऽध्याहृत्यः । वि इति वैविध्ये । उ इति चार्थे । आयुर्जोवितमुच्यते । इन्द्रो भवान्विविधमायुश्चानृदृ । व्याप्नोति । आ भूतसंज्ञवा-
क्यीवतीत्यर्थः । किंच पूर्वः पुरातनो भवानिन्द्रो नु चिप्रं दर्षत् ॥ दृ विदारणे । सिञ्जज्जलं लेटि ॥ वज्रेण शत्रुत्विदारयति । अपरोऽन्यः शत्रुर्नु दर्षत् । नु इति निषेधार्थे । भवंतमिन्द्रं न विदारयति । भवानेव सर्वं शत्रुजातं हिनस्तीत्यर्थः । अपि च यो भवानिन्द्रोऽस्तेदृशस्य रजसो लोकस्य । ऐलोक्यस्तेत्यर्थः । परि परतः । परमसूक्ष्मवायुरूपेण रुष्टिकारणात्मना स्थितिं शेषः । विवेष सर्वतो व्याप्नोति तं भवंतमिन्द्रं हे इति साम-
र्थ्याद्यावापृथिव्यौ न परि भूतः । न परिभवतः । अभिभवितुं न शक्नुत इत्यर्थः । कीदृशी । पवस्ते ॥ पवतिर्गति-
कर्मा । अस्मादीणादिकोऽस्तप्रत्ययः । अतोऽजायतष्टाप् । पा० ४. १. ४. इति टापि कृते प्रथमाद्विवचने चेतद्रूपं भवति ॥ महत्त्वेन सर्वस्याभिभवनाय गच्छत्यौ ॥

गावो यवं प्रयुता अर्यो अक्षन्ता अपश्यं सहगोपाश्चरंतीः ।

हवा इत्यो अभितः समायन्कियंदासु स्वर्पतिश्छंदयाते ॥ ८ ॥

गावः । यवं । प्रऽयुताः । अर्यः । अक्षन् । ताः । अपश्यं । सहऽगोपाः । चरंतीः ।

हवाः । इत् । अर्यः । अभितः । सं । आयन् । कियत् । आसु । स्वऽर्पतिः । छंदयाते ॥ ८ ॥

गावो धेनवः प्रयुताः प्रक्षेपेण मिश्रिताः परस्परं सह भूता यवं मनुष्टिजनितयवादिषासमचन । अदंति । भचयंति । अर्यः सर्वस्य स्वाम्यहं ता गा अपश्यं । पश्यामि । कीदृशीः । सहगोपाः पशुपालकेन सहिताश्चरंतीर्वासं भचयंतीः । एवंभूतास्ताः परया प्रीत्या पश्यामीत्यर्थः । किंच हवा वाहनदोहनार्थमा-
ह्वानाहं गावो अर्यः । द्वितीयार्थे प्रथमा । अर्यं स्वामिनं प्रत्यभितः सर्वतः समायन् । समित्विकीभावे ।

एकीभूयागच्छन्ति । इदिति पूरणः । आगतास्वासु गोषु स्वपतिः स्वानां गवां स्वामी कियत्पीरं वदयति ।
दोग्धुं कामयते । मदर्थं दोग्धीत्यर्थः । गाव आशिरं दुदुहे । अ० ८. ६९. ६. इति वचनात् ॥

सं यद्वयं यवसादो जनानामहं यवार्द उर्वर्जे अंतः ।

अचा युक्तोऽवसातारमिच्छादथो अयुक्तं युनजद्वन्वान् ॥ ९॥

सं । यत् । वयं । यवसऽअर्दः । जनानां । अहं । यवऽअर्दः । उरुऽअर्जे । अंतरिति ।

अच । युक्तः । अवऽसातारं । इच्छात् । अथो इति । अयुक्तं । युनजत् । वन्वान् ॥ ९॥

अचेदु मे मंससे सत्यमुक्तं द्विपाच्च यच्चतुष्पात्संसृजानि ।

स्त्रीभिर्यो अच वृषणं पृतन्यादयुद्धो अस्य वि भजानि वेदः ॥ १०॥

अच । इत् । ऊं इति । मे । मंससे । सत्यं । उक्तं । द्विऽपात् । च । यत् । चतुऽपात् । संऽसृजानि ।

स्त्रीभिः । यः । अच । वृषणं । पृतन्यात् । अयुद्धः । अस्य । वि । भजानि । वेदः ॥ १०॥

मे ममाचास्मिन्सोच उक्तं मया कथितं सत्यमिवथाभूतमेव मंससे । त्वं जानीहि । अर्थवादरूपेण नैतद-
धारोपितगुणमित्यर्थः । उ इति पूरणः । किंच द्विपाच्च मनुष्यादिकं च चतुष्पाच्च पञ्चादिकं च यत्स्यावरज-
गमात्मकं जगत्संसृजानि । अहमुत्पादयामीति । अचास्मिन्नगति स्त्रीभिः स्त्रीसदृशैर्बलादिहीनैः पुरुषैः सह यः
शूरमन्यो जनो वृषणमभिलषितस्य वर्षितारं मां । परित्यजेति शेषः । पृतन्यात् युद्धं कर्तुमिच्छति अहम-
स्तेदृशस्य स्वभूतं वेदो धनमयुद्धेन पुरुषेणायोद्धा सन् बलादपहृत्य वि भजानि । स्त्रीभ्यो यष्टृभ्यश्च
ददामीत्यर्थः ॥ ॥ १६॥

यस्यानृक्षा दुहिता जात्वास् कस्तां विद्वाँ अभि मन्याते अंधां ।

कतरो मेनिं प्रति तं मुचाते य ई वहाते य ई वा वरेयात् ॥ ११॥

यस्य । अनृक्षा । दुहिता । जातु । आसं । कः । तां । विद्वान् । अभि । मन्याते । अंधां ।

कतरः । मेनिं । प्रति । तं । मुचाते । यः । ई । वहाते । यः । ई । वा । वरेऽयात् ॥ ११॥

यस्त्रेदस्य मम कारणरूपेणावस्थितस्थानचाचिवर्जिता दर्शनहीना । अचेतनेत्यर्थः । दुहिता प्रकृत्याख्या
जातु कदाचिदास ॥ असतेर्गत्यर्थस्य लिटि रूपं ॥ सामर्थ्यादहाप्रलये मध्येव लीना सती सर्वत्र वर्तते तां
प्रकृतिं विद्वान् मध्येव लीनां जानन् मत्तोऽन्यो देवः को भवति । न कोऽपीत्यर्थः । अपि चांधां दर्शनहीना-
मचेतनां तामभि मन्याते । आत्मन्याश्रयप्रदानेन को देवोऽभिपूजयति । यद्वा । क्षीरोदकवत् घटाकाशवत्
मया सहैकीभूतां तामाभिमुख्येन को जानाति । अहमेव सर्वज्ञः स्वात्मन्याश्रयप्रदानेनाभिपूजयामि । मया
सहैकीभूतां तां तत्त्वतोऽहमेव जानामि । नान्य इति । किंच कतरो देवो मेनिं वचं तं प्रसिद्धं वृषादिशत्रुं
प्रति मुचाते । मुंचति । स्वयमेव प्रश्रमुत्थायेदानीं प्रतिब्रूते । यो देव ईमेन शत्रुं वहाते वहति । अपि वा य
ईमेन वरेयात् वरयितुमिच्छति । स चाहमेव नान्यो मत्सदृशोऽसौत्यर्थः ॥

कियंती योषा मर्यतो वधूयोः परिप्रीता पन्यसा वार्येण ।

भद्रा वधूर्भवति यत्सुपेशाः स्वयं सा मिचं वनुते जने चित् ॥ १२॥

कियंती । योषा । मर्यतः । वधूऽयोः । परिऽप्रीता । पन्यसा । वार्येण ।

भद्रा । वधूः । भवति । यत् । सुऽपेशाः । स्वयं । सा । मिचं । वनुते । जने । चित् ॥ १२॥

किञ्चित् किंपरिमाणा घोषा स्त्रीजातिर्मर्त्यतो मनुष्यसंबन्धिनी भोगानाचरतो बधूयोः स्त्रीकामस्य
सर्वात्मकत्वांतर्यामिह्येणावस्थितस्त्रिंश्रस्य परिप्रीता । अनुरक्ता । वशवर्तिनीत्यर्थः । कीदृशस्य । वार्येण वर-
क्षीयेन पत्न्यसा स्त्रीचेष्टा कुतस्तु सत इति शेषः । अपि च यथा बधूर्भद्रा कल्याणी सुपेशाः शोभनरूपा च
भवति सा द्रौपदीदमयंत्वादिका बधूः स्वयमात्मनैव जने चिज्जनमध्येऽवस्थितमिति मित्रं प्रियमर्जुननला-
दिकं पतिं वनुति । याचते । स्वयंवरधर्मेण प्रार्थयते । स च प्रीयमाणो वरज्जोऽहमेवेत्यभिप्रायः । रूपंरूपं
प्रतिरूपो बभूव । अ० ६. ४७. १८. । इति मंचलिंगात्सर्वात्मकत्वादिति ॥

पत्तो जंगार प्रत्यंचमस्ति शीर्ष्णा शिरः प्रति दधौ वरूयं ।

आसीन ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति न्यङ्कुत्तानामन्वेति भूमिं ॥ १३ ॥

पत्तः । जंगार । प्रत्यंचं । अस्ति । शीर्ष्णा । शिरः । प्रति । दधौ । वरूयं ।

आसीनः । ऊर्ध्वा । उपसि । क्षिणाति । न्यङ् । उत्तानां । अन्नु । एति । भूमिं ॥ १३ ॥

अथादित्यात्मनेन्द्रः सूर्यति तदंशत्वात् । आदित्यरूपीन्द्रः पत्तो रश्म्याख्यः पादैर्जंगार । वृष्टिलक्षणमुदकं
गिरति गृह्णाति वा । गृहीत्वा च प्रत्यंचमात्मानं प्रतिगतमुदकमस्ति । भवयति । मंडलेऽवस्थापयतीत्यर्थः ।
तदन्तरं वरूयं वरणीयं वृष्टिलक्षणमुदकं शीर्ष्णा शिरःस्थानीयेन रश्मिजालेन शिरः सर्वस्य लोकस्य मस्तकं
प्रति दधौ । दधाति । प्रतिक्षिपतीत्यर्थः । किंचोपसुपस्थे स्वसमीपस्थाने मंडले आसीन उपविष्टः सन्नूर्ध्वा-
मुप्रातं स्वदीप्तिं क्षिणाति । हिनस्ति । आलोककरणाय प्रक्षिपतीत्यर्थः । न्यङ् रश्मिसमूहरूपेण भीचैरचिता
गता सन्नृत्तानां विसृतां भूमिमन्वेति । अनुगच्छति ॥

बृहच्च्छायो अपलाशो अर्वा तस्थौ माता विषितो अस्ति गर्भः ।

अन्यस्या वत्सं रिहती मिमाय कया भुवा नि दधे धेनुरूधः ॥ १४ ॥

बृहन् । अच्छायः । अपलाशः । अर्वा । तस्थौ । माता । विऽसितः । अस्ति । गर्भः ।

अन्यस्याः । वत्सं । रिहती । मिमाय । कया । भुवा । नि । दधे । धेनुः । ऊधः ॥ १४ ॥

वसुक्रोऽनयादित्यात्मानमिन्द्रं स्वीति । बृहन्नहानादित्योऽच्छायश्छायावर्जितः । तमोरहित इत्यर्थः ।
अपलाशः परांरहितः पराशदनवर्जितः । विनाशरहित इत्यर्थः । अर्वा सततगामी तस्थौ । तिष्ठति । किंच माता
वृष्टिप्रदानद्वारेण सर्वस्य जगतो निर्माता विषितो विसृक्तः । निरालंबन इत्यर्थः । गर्भस्त्रिलोक्यस्य गर्भभूत
आदित्यात्मिन्द्रोऽस्ति । हवींषि भवयति । यद्वा । अनेन विनाशनं लक्ष्यते । पापानि नाशयति । किंचान्यस्या
अदित्याख्याया देवमातुर्वत्समपत्यभूतमादित्यं रिहत्यास्वादयंत्युपजीवन्ती वर्धयन्ती मिमाय । निर्मिमीते ।
पूर्वस्यां दिशश्च हन्यहन्त्यादयतीत्यर्थः । कया भुवा केन भावेनाभिप्रायेण । भक्त्या भयेन वेत्यर्थः । धेनुर्वाग्दक-
स्याधारत्वात् चरितृत्वाद्योऽधःस्थानीयमादित्यं नि दधे । स्थापयति । यद्वा । धेनुर्गौरूधो यथा तद्वदादित्यं
भीधायति ॥

सप्त वीरासो अधरादुदायन्नष्टोत्तरात्तात्समजग्मिरन्ते ।

नवं पश्चातात्स्थिविमंत आयन्दश् प्राक्सानु वि तिरंत्यघ्नः ॥ १५ ॥

सप्त । वीरासः । अधरात् । उत् । आयन् । अष्ट । उत्तरात्तात् । सं । अजग्मिरन् । ते ।

नवं । पश्चातात् । स्थिविऽमंतः । आयन् । दश् । प्राक् । सानु । वि । तिरन्ति । अघ्नः ॥ १५ ॥

अनघेन्द्रः प्रजापतिरूपेण सूर्यति । सप्त सप्तसंख्याया वीरासः प्रजापतेः पुत्रा विश्वामित्रादयोऽधरात्प्रजा-

पतिरधःकायादुदायन् । उत्पन्ना बभूवुः । अष्टाष्टसंख्याकास्ते प्रसिद्धा बालखिण्यादय उत्तरात्तादुत्तरात्का-
 चप्रदेशात्समजगिमरन् । संजगिरे । स्थिविमंतः स्थानवंतो नव नवसंख्याका मृगवः पश्चातात्पृष्ठत आचयन् ।
 आगताः । उत्पन्ना इत्यर्थः । तथा दश दशसंख्याका अंगिरसः प्रागयत उत्पन्नाः संतोऽश्रोऽशनवतो शुकोवत्स
 सानून्नतप्रदेशं वि तिरन्ति । वर्धयन्ति ॥ अपर आह । सप्तसंख्योपेता वीरा मरुतोऽधरादिंद्रस्य दक्षिणभावा-
 दुदगमन् । अष्टसंख्याकास्ते मरुत उत्तरभागात्संगच्छन्ति । स्थानवंतो नवसंख्याकास्ते मरुतः पृष्ठभागादागच्छन्ति ।
 दशसंख्याकास्तेऽश्रोऽशनवत इंद्रस्य प्राक्प्रदेशे स्थिताः समुच्छितमुदकं तेजो वा वि तिरन्ति । मरुतः प्रतिदि-
 शमवस्थायिंद्रस्य साहाय्यं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

दृशानामेकं कपिलं समानं तं हिन्वन्ति क्रतवे पार्याय ।

गर्भं माता सुधितं वक्षणास्ववेनंतं तुषयन्ती विभर्ति ॥ १६ ॥

दृशानां । एकं । कपिलं । समानं । तं । हिन्वन्ति । क्रतवे । पार्याय ।

गर्भं । माता । सुधितं । वक्षणासु । अवेनंतं । तुषयन्ती । विभर्ति ॥ १६ ॥

दृशानां दशसंख्याकानां पूर्वोक्तानमिवांगिरसां मध्य एकं मुखं कपिलमेतन्नामानं तं प्रसिद्धमृषिं । कीदृशं ।
 समानं सदृशं । केन । सामर्थ्यात्प्रजापतिना । हिन्वन्ति । अवशिष्टा अंगिरसः प्रेरयन्ति । किमर्थं । क्रतवे यज्ञा-
 दिजगत्प्रवर्तनकर्मणे । यद्वा । सम्यग्ज्ञानलक्षणप्रज्ञानाय । कीदृशाय । पार्याय परिसमापयितव्याय । प्रणेत-
 व्याय वा । यज्ञादिकर्मोपदेशनायेत्यर्थः । माता प्रकृताख्या वा वक्षणासु । वक्षणा इति नव उच्यते । तामि-
 खात्रापो लक्ष्यते । प्रकृतिस्थानु सूक्ष्मास्वप्सु सुधितं सुहितं । प्रजापतिना स्थापितमित्यर्थः । अवेनंतं । वेनतिः
 कांतिकर्मा । तच्च निवासमकामयमानं तादृशं प्रजापतेर्गर्भं तुषयन्ती तुष्यन्ती सम्यग्ज्ञानादुपदेष्टुं योग्योऽयमिति
 प्रीता सती विभर्ति । प्रजापतेर्नियोगाद्वारयति ॥

पीवानं मेधमपचंत वीरा न्युप्ता अक्षा अनु दीव आसन् ।

द्वा धनुं बृहतीमप्स्वंतः पविचवंता चरतः पुनन्ता ॥ १७ ॥

पीवानं । मेधं । अपचंत । वीराः । निऽउप्ताः । अक्षाः । अनु । दीवे । आसन् ।

द्वा । धनुं । बृहतीं । अपऽसु । अंतरिति । पविचऽवंता । चरतः । पुनन्ता ॥ १७ ॥

वीराः प्रजापतेः पुत्रा अंगिरसः पीवानं स्थूलं । मेदोमांसादियुक्तमित्यर्थः । मेधमजमपचंत । प्रजापति-
 रूपस्येन्द्रस्यार्थाय पक्ववन्तोऽभवन् । पशुयागं कुर्वन्त इत्यर्थः । किंच । सुप्तोपममेतत् । यथा देवानामक्षा दीवे
 देवने रमणस्थाने न्युप्ता निचिप्ताः संतोऽन्वासन् संकीडमानयोर्द्वयोरेकतरस्यानुवता भवन्ति तथा सर्वे
 अंगिरसः प्रजापतेरनुवता भवन्ति । द्वांगिरसां मध्ये द्वावंगिरसी धनुं । धनुश्चन्द्रोऽत्र धनुःशब्दपर्यायो धन-
 शब्दपर्यायो वा । धनुर्यथा वधसाधनं तथाज्ञानादिवधसाधनं धनवत्प्रीतिकरं वा । कपिलमित्यर्थः । बृहतीं
 प्रजापतेराज्ञया वर्धयित्रीं प्रकृतिमप्स्वंतः प्रकृतिस्थानां सूक्ष्माणामुदकानां मध्ये चरतः । प्रजापत्यादेशादा-
 राधयतः । कीदृशी । पविचवंता पविचवंता । मंचः पविचमुच्यते । ध्यानसाधनप्रणवमंचवंता पुनन्ता शुद्धी ।
 प्रणवध्यानेनात्मानं संस्कुर्वन्तावित्यर्थः ॥

वि क्रौशनासो विष्वंच आयन्पचाति नेमो नहि पक्षार्धः ।

अयं मे देवः सविता तदाह दून्न इह नवत्सर्पिरन्नः ॥ १८ ॥

वि । क्रौशनासः । विष्वंचः । आयन् । पचाति । नेमः । नहि । पक्षत् । अर्धः ।

अयं । मे । देवः । सविता । तत् । आह । दुऽअन्नः । इत् । वनवत् । सर्पिःऽअन्नः ॥ १८ ॥

वि क्रोशनासो विविधं प्रजापतिं पितरमाह्वयतो विष्वंघो नानागतयो नानापूजना वा सर्वेऽगिरस
आयन् । आगच्छन् । प्रजापतेः सक्ताशादुत्पन्ना इत्यर्थः । उत्पद्यमानो नेमोऽर्धोऽगिरसां मध्य एको भागः
पचति । प्रजापत्यर्थं हवींषि पचति । अर्धोऽपरो भागो नहि पचत् । नहि पचति । एतत्सर्वं कथमज्ञायि
उच्यते । अथमीदृशो देवो शीतमानः सविता सर्वस्य प्रेरक आदित्यो वा प्रजापतिर्वा मे मद्यं तत्सर्वं यद्योक्त-
माह । किंच सर्पिरसो घृतीदग्नौ दूतं इहावीदग्नौऽपिरपि वनवत् । हविर्द्वारेण प्रजापतिं वनुते । संभवति ॥

अपश्यं यामं वहमानमारादचक्रया स्वधया वर्तमानं ।

सिषक्त्यर्थः प्र युगा जनानां सद्यः शिष्टा प्रमिनानो नवीयान् ॥ १९ ॥

अपश्यं । यामं । वहमानं । आरात् । अचक्रया । स्वधया । वर्तमानं ।

सिषक्ति । अर्थः । प्र । युगा । जनानां । सद्यः । शिष्टा । प्रमिनानः । नवीयान् ॥ १९ ॥

अपश्यं । वसुकोऽहं प्रजापतिरूपमिन्द्रं सम्यग्ज्ञानेन दृष्टवानस्मि । कीदृशं । यामं यामभूतं संधं वहमानं
वाहयंतं । स्रजंतमित्यर्थः । कुतः । आराहूरात् । उपादानकारणात्प्रकृतित इत्यर्थः । अचक्रया चक्रवर्जितया
रथहीनया स्वधया स्वयमात्मानं धारयत्वा सेनया वर्तमानमागच्छंतं । एवंभूतमपश्यमित्यर्थः । किंचार्थः सर्वस्य
स्वामीद्वो जनानां यजमानानां कार्यत्वेन संबंधिनो युगा युगानि यज्ञकालविशेषान् सिषक्ति । प्रकर्षेण
सेवते । कीदृशः । सत्यसादानीमेव शिष्टा शिष्टानि । शिष्टं अद्यतेरिति निर्वचनात् । नि० ४. १९. अथितृणि
ताडयितृणि राक्षसादिपुंदानि प्रमिनानः प्रकर्षेण हिंस्रणीयाञ्छरीरेण च बलपांश्चनयनादिभिश्च नवतरः ॥

एतौ मे गावौ प्रमरस्य युक्तौ मो घु प्र सेधीर्मुहुरिन्ममंधि ।

आपश्चिदस्य वि नशंत्यर्थे सूरश्च मर्के उपरो बभूवान् ॥ २० ॥

एतौ । मे । गावौ । प्रमरस्य । युक्तौ । मो इति । सु । प्र । सेधीः । मुहुः । इत् । ममंधि ।

आपः । चित् । अस्य । वि । नशंति । अर्थे । सूरः । च । मर्केः । उपरः । बभूवान् ॥ २० ॥

कार्यकारणयोर्पश्चारादात्मा वै पुनरामासीति वचनासंदेहपक्षेणावस्थितस्य प्रमरस्य प्रकर्षेण शत्रूणां
मारयितुर्मे मम स्वभूतावेतवेतादृशौ युक्तौ मुहुः पुजितौ गावौ शत्रून्पुनश्च प्रति गंतारी हरी मो प्र सेधीः ।
सुख्युपसंहारकरणेनास्वयज्ञाभ्यापगमय । किं तर्हि मुहुःसुहुर्मुहुर्ममंधि । पुनःपुनः सुहि ममात्मनित्यर्थः ।
आपश्चिदृष्टलक्षणान्युदकान्यप्यस्त्रिंशद्वार्यं गतिं वि नशंति । विनशतिर्व्याप्तिर्कर्म । व्याप्नुवति । तथा सूरश्च
सूर्यश्च व्याप्नोति । कीदृशः । मर्को मार्कयिता सर्वस्य शोधयितोपरो मेघसदृशो बभूवान् भवन् । मेघवच्छीघ्र-
गतिः सन्नित्यर्थः ॥ ॥ १८ ॥

अयं यो वज्रः पुरुधा विवृत्तोऽवः सूर्यस्य बृहतः पुरीषात् ।

अव इदेना परो अन्यदस्ति तदव्यथी जरिमाणस्तरेति ॥ २१ ॥

अयं । यः । वज्रः । पुरुधा । विवृत्तः । अवः । सूर्यस्य । बृहतः । पुरीषात् ।

अवः । इत् । एना । परः । अन्यत् । अस्ति । तत् । अव्यथी । जरिमाणः । तरेति ॥ २१ ॥

योऽयं वज्र इन्द्रस्य स्वभूतः सूर्यस्यादित्यस्य बृहतो महतः पुरीषात्पूरकाब्जलादवोऽवस्तादधोभागे
स्थितेषु विवृत्तो वृथार्थं प्रवृत्तः पतितः । इच्छद्दोऽयर्थे । तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । परः परस्तादंतरि-
चलोकलोपरि स्थिते सूर्यमंडले स्थितमेतत् । अव इत्यज्ञानम् । तदेतुत्वादुदकं अव इत्युच्यते । यदप्युदकं
मेघोदरगतादुदकादन्यदप्यस्ति अव्यथी व्यथारहिता जरिमाणः सीतारो मध्वादयस्सत्तादृशमुदकं तरेति ।
अंतरिचलोकं प्रत्यवतारयति ॥

वृक्षेवृक्षे नियता मीमयद्गौस्ततो वयः प्र पतान्पूरुषादः ।

अथेदं विश्वं भुवनं भयात् इन्द्राय सुन्वदृषये च शिक्षात् ॥२२॥

वृक्षेऽवृक्षे । निऽयन्ता । मीमयत् । गौः । ततः । वयः । प्र । पतान् । पुरुषऽअदः ।
अथ । इदं । विष्णुं । भुवनं । भयात्ते । इंद्राय । सुन्वत् । ऋषये । च । शिष्यत् ॥ २२ ॥

वृत्ते वृत्ते सर्वस्मिन्वृत्तमये धनुषि नियता संबद्धा गौर्गोसंबंधिनी स्नायुमती मौर्वी मीमयत् । मीमयतिः शब्दकर्मा । आकृष्यमाणा सती शब्दं करोति । ततस्तस्माद्धनुषः पुष्पादः शुभुजनामत्तारः । मारयितार इत्यर्थः । वयः पञ्चिसदृशा गंतारो वाणाः प्र पतान् । श्चून्मति प्रपतन्ति । अथ तदानीमिन्द्रायेन्द्रार्थं सुव्यत्सो-मयागं कुर्वद्दृष्टये च शिञ्जत्कर्मणां द्रष्टुं च्छत्विजे च संपूर्णां दक्षिणां दददपीदमीदृशं विश्वं समस्तं सुवनं भूतजातं भयाति । इन्द्राद्विभेति । अन्यत्किमुतेत्यर्थः ॥

देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन्कृतचदिषामुपरा उदायन् ।

अयस्सपन्ति पृथिवीमनूपा डा बृबूकं वहतः पुरीषं ॥ २३ ॥

देवानां । माने । प्रथमाः । अतिष्ठन् । कुतश्चात् । एषां । उपराः । उत् । आयन् ।

चयः । तपन्ति । पृथिवीं । अनूपाः । द्वा । बृहूकं । वहतः । पुरीषं ॥ २३ ॥

देवानां सर्वेषां माने निर्माणे । सृष्टिकाल इत्यर्थः । जगत्स्थितिहेतुभूतरसानुप्रदानकर्मणि सृष्टव्यत्वेन प्रथमा अतिष्ठत् । इंद्रादेशदेते पूर्वे स्थिताः । क एते । मेघाः । कुत एतद्वगम्यते । परस्मिन्पादे तेपामनुकथनात् । उक्तं हि । मेघा एव माध्यमिका देवगणा इति । नि० २. २२ । एषामेवंभूतानां मेघानां कृतत्राक्तेदनादुपराः । मेघनामैतत् । तत्रस्था आप उच्यते । मेघस्था आप उदायन् । उत्पन्नाः । वृष्टिभावेन भूमौ निपातिता इत्यर्थः । पातितास्त्वप्स्विन्द्रस्याज्ञया पर्जन्यो वायुरादित्य इत्येते त्रयो देवाः पृथिवीं भूमिं । तत्रस्था ओषधीरित्यर्थः । तपंति । वृष्टिशीतोष्णीः संतापयंति । पावयंतीत्यर्थः । कीदृशाः । अनूपा वर्षादीनामानुपूर्वेण वप्नारः प्रभावयितारः । प्रजेप्नार इत्यर्थः । द्वा द्वौ वाय्वादित्यौ पाचितास्त्रोषधीषु स्थितं पुरीषं सर्वस्य प्रीणयितृ वा बृबूकमुदकमादित्यमंडलं प्रति वहतः । वायुः शोषयन् आदित्यो रश्मिभिराददानः इत्यर्थः ॥

सा ते जी॒वातु॑रु॒त तस्य॑ वि॒द्धि॒ मा स्मै॑ता॒दृ॒गप॑ गू॒हः स॒म॒र्ये ।

आ॒विः स्वः कृ॒णुते गृ॒ह्णते बु॒सं स पा॒दुर॑स्य नि॒र्णिजो॑ न मुच्यते ॥२४॥

सा । ते । जी॒वातुः । उ॒त । तस्य॑ । वि॒द्भिः । मा । स्म । ए॒तादृक् । अ॒प । गृ॒हः । सऽम॑र्ये ।

आ॒विः । स्व॑रि॒ति स्वः । कृ॒णुते । गृ॒ह्णते । बु॒सं । सः । पा॒दुः । अ॒स्य । निः॑निजः ।

न । मुच्यते ॥ २४ ॥

अचांतरात्मनेन्द्रः स्यूयते । हे अंतरात्मन् ते तव सा तादृक्षादित्यात्मिका देवता जीवानुर्जीविका जीवन-
हेतुः । उतापि च तस्यादित्यस्यैतादृग्दीदृशं स्वरूपं समर्थं । संयामवाची समर्थशब्दोऽत्र यज्ञवाची । यज्ञे
विद्धि । जानीहि । सुखत्वेनेति शेषः । मा स्माप गूहः । मा खल्वपवृणोः । किञ्च भिर्यिषः सर्वस्य शोधयितु-
रादित्यस्य स पादुस्रस्र पादनं गमनं रश्मिद्वारेण गत्वा स्वः सर्वं वैलोक्यमाविष्कुरुते । प्रकाशीकरोति ।
नुसमुदकं गूहते । संपृणोति । आदत्त इत्यर्थः । अक्षौ प्रयोजनद्वयायादित्येन निर्वेदनाच्छ्रमेण वा गमनं न
मुच्यते । न कदाचित्परित्याज्यत इत्यर्थः ॥ १९९ ॥

विश्वो हीति द्वादशर्चं द्वादशं सूक्तं वैष्टुमं । इन्द्रवसुक्तयोः पितापुत्रयोः संवाहोऽत्र क्रियते । पुरा वसुक्ते

यच्च कुर्वीषे सतीन्द्रः प्रच्छन्नरूप आचगाम । तं वसुकपत्नीद्रागमनाकाञ्चिषी विप्रलटमिवावधाकौत् । अत-
स्तस्याः सर्पिः इन्द्रो देवता । अथ तस्याः प्रीत्य वसुकेण सहेन्द्रः संवादमकरोत् । द्वितीयादियुजश्चतुर्थीरहिताः
पंचर्ष इन्द्रवाक्यानि । अतस्तासां स अक्षिः । यद्यप्यासु वसुक्तः संबोध्यत्वादिवता तथापि ता अक्ष एद्रे कर्मणि
विनियोज्यत्वा इन्द्रमिगसज्जावात् । चतुर्थीसहिताः शिष्टासृतीयाया वसुक्वाक्यानि । अतः स अक्षिस्तासां
इन्द्रो देवता । तथा चाशुक्रांतं । विष्णो हि द्वादशेन्द्रवसुक्तयोः संवाद ऐन्द्रः सूक्तस्य प्रथमयेन्द्रस्य क्षुषा परोक्ष-
बहिन्द्रमहिन्द्रस्य युजः शेषा अक्षेचतुर्थी चेति ॥ गतो विनियोगः ॥

विष्णो ह्यन्यो अरिराजगाम ममेदह श्वशुरो ना जगाम ।

जक्षीयाज्जाना उत सोमं पपीयात्स्वाशितः पुनरस्तं जगायात् ॥ १ ॥

विष्णः । हि । अन्यः । अरिः । आऽजगाम । मम । इत् । अहं । श्वशुरः । न । आ । जगाम ।

जक्षीयात् । धानाः । उत । सोमं । पपीयात् । सुऽआशितः । पुनः । अस्तं । जगायात् ॥ १ ॥

अनया वसुकपत्नीन्द्रं स्तौति । अन्य इन्द्रव्यतिरिक्तोऽरिरर्थे ईश्वरो विष्णो हि सर्व एव देवगण आचगाम ।
अक्षश्च प्रत्याययी । इदित्यवधारणे । अहेत्यनुते । सर्वदेवगण आगते सति ममेव श्वशुर इन्द्रो ना जगाम ।
स इन्द्रो यथागच्छेत् तर्हि धाना मृष्टयवाज्जक्षीयात् । भक्षयेत् । उतापि च सोममभिषुतं पपीयात् । पिबेत् ।
ततः स्वाशितः सुषु मुक्तकुपुः सन् पुनर्मुन्योऽस्तं स्वगृहं प्रति जगायात् । गच्छेत् ॥

स रोरुवद्वृषभस्तिग्मशृंगो वर्षमन्तस्थौ वरिमन्ना पृथिव्याः ।

विश्वेष्वेनं वृजनेषु पामि यो मे कुक्षी सुतसोमः पृणानि ॥ २ ॥

सः । रोरुवत् । वृषभः । तिग्मऽशृंगः । वर्षमन् । तस्थौ । वरिमन् । आ । पृथिव्याः ।

विश्वेषु । एनं । वृजनेषु । पामि । यः । मे । कुक्षी इति । सुतऽसोमः । पृणानि ॥ २ ॥

वृषभः कामानां वर्षिता तिग्मशृंगस्तीक्ष्णरश्मिः स इन्द्रोऽहं पृथिव्या अंतरिक्षस्य वर्षमन् वर्षणि ।
वर्षश्चाब्द उन्नतवचनः स्थिरवचनो वा । एवंभूते वरिमन् विस्तीर्णे प्रदेशे रोरुवद्वृषं शब्दायमानः सज्जा
तस्थौ । आतिष्ठामि । एवंभूतोऽहं विश्वेषु सर्वेषु वृजनेषु संयामेध्विनमीदृशं वसुक्तं यजमानं पामि । रक्षामि ।
यो यजमानः सुतसोमोऽभिषुतसोमो मे मम कुक्षी उभौ पाश्वौ पृणानि सोमरसपुरोडाशादिहविर्भिः
पूरयति । ईदृशं रक्षामीति संबंधः ॥

अद्रिणा ते मंदिनं इन्द्र तूयान्सुन्वन्ति सोमान्पिबसि त्वमेषां ।

पचन्ति ते वृषभाँ अस्ति तेषाँ पृक्षेण यन्मघवन्हूयमानः ॥ ३ ॥

अद्रिणा । ते । मंदिनः । इन्द्र । तूयान् । सुन्वन्ति । सोमान् । पिबसि । त्वं । एषां ।

पचन्ति । ते । वृषभान् । अस्ति । तेषाँ । पृक्षेण । यत् । मघऽवन् । हूयमानः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते त्वदर्थं मंदिनो मादधितृसूयानविवर्जितासोमानद्रिणाभिषयथाव्या सुन्वन्ति । यजमाना
अभिषुण्वन्ति । एषामक्षदादियजमानानां संबंधिनः सोमांस्त्वं पिबसि । किंच त्वदर्थं वृषभान्यशुन्वे च यज-
मानाः पचन्ति तेषां संबंधिनो हविर्भूतान्यशुनन्ति । भक्षयसि । हे मघवन्धनवज्रिन्द्र त्वं यदा पृषेण हविर्भूते-
नाग्नेन निमित्तेन ह्रयमानः यजमानैर्हयसे तदेति पूर्वेण संबंधः ॥

इदं सु मे जरितरा चिकिञ्चि प्रतीपं शार्पं नृद्यौ वहन्ति ।

लोपाशः सिंहं प्रत्यंचमत्साः क्रोष्टा वराहं निरतक्तु कक्षात् ॥ ४ ॥

इदं । सु । मे । ज॒रितः । आ । चि॒कि॒द्धि । प्र॒ति॒ऽई॒पं । शा॒यै । न॒द्यः । व॒ह॒न्ति ।

लो॒पा॒शः । सि॒ंहं । प्र॒त्य॒चै । अ॒त्सा॒रि॒ति । क्रो॒ष्टा । व॒रा॒हं । निः । अ॒त॒क्तुः । क॒क्षात् ॥ ४ ॥

हे जरितः शत्रूणां अरयितरिद्र त्वं मे मम सु शोभनमपीदमीदृशं रूपं सामर्थ्यमा चिकिद्धि । आ समं-
ताज्जानीहि । क्रोदृशं । नद्यो गंगाद्याः सरितः प्रतीपं प्रतिकूलं शापमुदकं वहन्ति । अपि च लोपाशः । लुप्यमानं
तृणमश्नातीति लोपाशो मृगः । मया प्रेषितः सन् प्रत्यक्षमात्मानं प्रति गच्छन्तं सिंहमत्साः । अत्सारीत् ।
आभिमुख्येन गच्छति । तथा क्रोष्टा मृगालो वराहं बलवन्तमपि मूकं कक्षादतिग्रहनदेशान्निरतक्त । निर्मम-
यति । एतदपि सर्वं सामर्थ्यं त्वत्पुत्रे मयि त्वत्प्रसादात्प्रत्यक्षमपि जानीहीत्यर्थः ॥

कथा तं ए॒तद्द॒हमा चि॒केतं॒ गृत्स॑स्य॒ पा॒कस्त॒वसो॑ मनी॒षां ।

त्वं नो॑ वि॒द्वाँ अ॒तु॒था वि वो॑चो॒ यम॑र्धं ते मघव॒न्क्षे॒म्या धूः ॥ ५ ॥

कथा । ते । ए॒तत् । अ॒हं । आ । चि॒केतं॒ । गृत्स॑स्य । पा॒कः । त॒वसः॑ । मनी॒षां ।

त्वं । नः । वि॒द्वान् । अ॒तु॒ऽथा । वि । वो॒चः । यं । अ॒र्धं । ते । म॒घ॒ऽव॒न् । क्षे॒म्या । धूः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र पाकः पक्त्वप्रज्ञोऽहं गृत्सस्य मेधाविनस्तवसो वृद्धस्य ते तव मनीषां स्मृतिं । कर्तुमिति शेषः ।
एतदीदृशं त्वदीयं सामर्थ्यं कथा कथं केन प्रकारेणा चिकेतं । आ समंताज्जानामि । त्वदुपदेशं विना न
जानामीत्यर्थः । तस्मात्कारणाद्विद्वान् सर्वज्ञस्त्वमेव नोऽस्मभ्यमृतुथा काले काले वि वोचः । विशेषेण ब्रूहि ।
हे मघवन्धनवन्निद्र ते तवार्धं यं सुखवयवं कुर्मः सा स्मृतिर्धूः क्षेम्या क्षेमे भवा क्लेशरहिता वोढुं शक्नोति ।
यस्मात्तव सुखवयवमेव वयमक्षेपेण कर्तुं न शक्नुमोऽस्माकं मन्दबुद्धित्वात् तस्मात्त्वमेवास्मभ्यं स्वसामर्थ्यं स्मृति
प्रकारं च पुनरपि कथयेत्यर्थः ॥

ए॒वा हि मां त॒वसँ॑ व॒र्धय॑न्ति दि॒वश्चि॑न्मे बृ॒हत॑ उ॒त्तरा॑ धूः ।

पु॒रु॒ सह॑स्रा॒ नि शि॑शामि सा॒कर्म॑श॒चुं हि मा॒ जनि॑ता ज॒जानं॑ ॥ ६ ॥

ए॒व । हि । मां । त॒वसँ॑ । व॒र्धय॑न्ति । दि॒वः । चि॒त् । मे । बृ॒हतः॑ । उ॒त्त॒ऽतरा॑ । धूः ।

पु॒रु॒ । सह॑स्रा । नि । शि॒शामि॑ । सा॒कं । अ॒श॒चुं । हि । मा॒ । जनि॑ता । ज॒जानं॑ ॥ ६ ॥

हि यस्मात्कारणादेवैवमुक्तप्रकारेण तवसं प्रवृद्धं मां स्त्रोतारः स्मृतिभिः कुर्वन्तो वीर्येण वर्धयन्ति तस्मात्का-
रणाद्बृहतो महतो मे ममेन्द्रस्य दिवश्चिद्युलोकादपि धूः स्मृतिवत्तरोन्नततराधिकतरा । किंच पुन पुच्छेण
बहूनि सहस्रा शत्रूणां सहस्राणि साकं युगपन्नि शिशामि । तनूकरोमि । हिनक्षीत्यर्थः । हि यस्मात्कारणाज्ज-
निता सर्वस्य अग्नयिता प्रजापतिर्मा मामिन्द्रमशचुमविद्यमानशचुं जजान अजितवान् ॥ २० ॥

ए॒वा हि मां त॒वसँ॑ ज॒ज्ञुर्यं॑ कर्म॒न्कर्म॑न्वृ॒षण॑मिन्द्र दे॒वाः ।

व॒धीं वृ॒चं व॒जेण॑ म॒न्दसा॑नोऽप॒ व्रजं॑ म॒हिना॑ दा॒प्नुषे॑ वं ॥ ७ ॥

ए॒व । हि । मां । त॒वसँ॑ । ज॒ज्ञुः । उ॒यं । कर्म॑न्ऽकर्म॑न् । वृ॒षणं॑ । इ॒न्द्र । दे॒वाः ।

व॒धीं । वृ॒चं । व॒जेण॑ । म॒न्दसा॑नः । अ॒प । व्रजं॑ । म॒हिना॑ । दा॒प्नुषे॑ । वं ॥ ७ ॥

हि यस्मात्कारणादेवैवमनेनोक्तप्रकारेण हे इन्द्र देवा मरुदादय ऋत्विग्यजमाना वा तवसं महान्तं त्वत्पुत्रं
त्वदूपेणावस्थितं संतं वसुक्तं मां कर्मन्कर्मन् वृषवधाभिहोचादौ सर्वस्मिन्कर्मस्थुयं गुरमसद्धं वा वृषणं वर्धितारं
हविषां दातारं वज्रुः जानति अतो मन्दसानो मोदमानोऽहं वजेणायुधेन वृचं मेचासुरं वधीं । अवाधिषं ।

किंच दानुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वृष्टिप्रदानार्थं महिना महस्वेन त्रयं मेघसमूहमप्यं । अपावं । अप-
वृणोमि ॥

देवासं आयन्परं रविभ्रन्वना वृश्चतो अभि विद्भिरायन् ।

नि सुद्वं दधतो वक्षणासु यत्र कृपीटमनु तदहंति ॥ ८ ॥

देवासः । आयन् । परं । रविभ्रन् । वना । वृश्चतः । अभि । विद्भिः । आयन् ।

नि । सुद्वं । दधतः । वक्षणासु । यत्र । कृपीटं । अनुं । तत् । दहंति ॥ ८ ॥

देवासो देवा इंद्रेण चोदिताः संत आयन् । गच्छन्ति । मेघवधार्थं परं रविभ्रन्वना विभ्रन् । धारयन्ति च ।
तदनंतरं विद्भिर्महदादिप्रजाभिः सहिता वृश्चतो मेघान्द्वंद्वतो वना वनानि वृष्टिलक्षणान्युदकान्यभ्यायन् ।
अभिमुख्येन गच्छन्ति । ततः सुद्वं शोभनद्रवणं वृक्षदकं वक्षणासु नदीषु नि दधतो नियमेन स्थापयंतो यत्र
यस्मिन्नेघजाते कृपीटं । उदकनाभितत् । निगूढमुदकं तिष्ठति त इमे देवासन्नेघजातमनु लक्ष्मीकृत्य दहंति ।
उदकनिर्गमनार्थं शोषयन्ति ॥

शशः क्षुरं प्रत्यंचं जगाराद्रिं लोगेन व्यभेदमारात् ।

वृहंतं चिदृहते रंधयानि वयं वत्सो वृषभं शूशुवानः ॥ ९ ॥

शशः । क्षुरं । प्रत्यंचं । जगार । अद्रिं । लोगेन । वि । व्यभेदं । आरात् ।

वृहंतं । चित् । अहते । रंधयानि । वयं । वत्सः । वृषभं । शूशुवानः ॥ ९ ॥

वसुक इन्द्रं प्रतिब्रूते । शश एतत्संज्ञितो मया प्रेरितो मृगविशेषः प्रत्यंचं वधायात्मानं प्रति गच्छंतं क्षुरं
क्षुरवंतं दृढदीर्घतीक्ष्णखं सिंहव्याघ्रादिकं । बलवत्क्षुरमृगमित्यर्थः । जगार । गिरति गृह्णाति वा । किंच
लोगेन लोष्टेनाद्रिं हिमवदादिकं पर्वतमाराहरे स्थितमपि व्यभेदं । अहं भिज्जि । वृहंतं चिच्छांतमपि
हस्तादिकमृहते द्रुवकायात्पाय शशकादिकाय रंधयानि । वयं गमयानि । शूशुवानो वीर्येण वर्धमानो
वत्सो वृषभं महोच्चं वयत् । युद्धाय गच्छति । हे इन्द्र एतदपि सर्वं स्वप्नसादादहं करोमीत्यर्थः ॥

सुपर्ण इत्या नखमा सिषायावरुद्धः परिपदं न सिंहः ।

निरुद्धश्चिन्महिषस्तर्थावाङ्गोधा तस्मा अयथं कर्षदेतत् ॥ १० ॥

सुपर्णः । इत्या । नखं । आ । सिषाय । अवर्षुद्धः । परिपदं । न । सिंहः ।

निरुद्धः । चित् । महिषः । तर्थावाङ् । गोधा । तस्मै । अयथं । कर्षत् । एतत् ॥ १० ॥

सुपर्णः पक्षिरूपा गायत्रीत्यामुच्युलोके नखमास्तीयमा सिषाय । सोमाहरणकाल इन्द्रार्थमावबन्ध ।
इन्द्रस्य प्रसादाद्विपदं व्यस्रवतीत्यर्थः । तत्र वृष्टांतः । अवर्षुद्धः पंजरेणावृतः परिवेष्टितः सिंहः परिपदं न ।
यथा करस्त्रोपरि सर्वतः पादमवबध्नाति । किंच । चिदित्युपमार्थः । यथा केनापि बद्धपादो निबद्धो महि-
षस्तर्थावानुदकाभावे तृषावाभवति एवमिन्द्रः सोमाहरणापूर्वं सोमामावे तुषितवानभूदिति शेषः । तस्मै ।
तादर्थ्यं चतुर्थी । तादृशस्य तुषितस्त्रिंश्रुत्सार्थं गोधा । गमयति वर्णानिति गौर्वाक् तत्र निधीयमानत्वान्नायवो
गोधा । यद्वा । गुधिर्निष्कर्षणार्थः । निष्कृष्यसोमाहरणाग्नौधा जायवी । अयथमयत्नेन । लीक्षयेत्यर्थः । एतत्सो-
मजातं कर्षत् । अकृष्टवती । दिवः सकाशादाहृतवतीत्यर्थः ॥

तेभ्यो गोधा अयथं कर्षदेतद्ये ब्रह्मणः प्रतिपीयंत्यक्षैः ।

सिम उक्ष्णोऽवसृष्टौ अदंति स्वयं बलानि त्वं पृष्ठानाः ॥ ११ ॥

तेभ्यः । गोधाः । अयथं । कर्षत् । एतत् । ये । ब्रह्मणः । प्रतिऽपीयन्ति । अन्नैः ।

सिमः । उक्षणः । अवऽसृष्टान् । अदन्ति । स्वयं । बलानि । तन्वः । शृणानाः ॥ ११ ॥

ये मरुदादिदेवगणा ब्रह्मणः परिवृढस्थेन्द्रस्य स्वभूतेरग्निः सोमाख्यैः । तृप्ताः संत इति शेषः । प्रतिपीयन्ति । पीयतिर्हिंसाकर्मा । इंद्रादेशाङ्गिसकान्प्रतिहिंसन्ति तेभ्यस्तेषां देवगणानामर्थाय गोधाः पूर्वोक्ता गायत्र्ययथम-
नायासिनैतत्सोमजातं कर्षत् । आकृष्टवती । किंच सिमः सिमाञ्ज्रेष्ठान् । यद्वा । सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः ।
सर्वान् । उक्षणः सिंचतीऽवसृष्टानिंद्रेण निरुष्टाननुष्ठाताहविर्भूतान्सोमान्यज्ञेष्वदन्ति । भक्षयन्ति । किं कुर्वन्ति ।
स्वयमात्मनैव बलानि शत्रूणां सैन्यानि तन्वः शरीराणि च शृणाना हिंसन्तः । गायत्रीन्द्रादेशादिवेभ्यः सोम-
माहृतवतीत्यर्थः ॥

एते शमीभिः सुशमीं अभूवन् ये हिन्विरे तन्वः सोम उक्थैः ।

नृवहदन्नुपं नो माहि वाजान्दिवि अर्वो दधिषे नाम वीरः ॥ १२ ॥

एते । शमीभिः । सुऽशमीं । अभूवन् । ये । हिन्विरे । तन्वः । सोमे । उक्थैः ।

नृऽवत् । वदन् । उपं नः । माहि । वाजान् । दिवि । अर्वः । दधिषे । नाम । वीरः ॥ १२ ॥

ये देवर्थादयस्तन्वः शरीराणि सोमे सोमयाग उक्थैः शस्त्रैर्हिन्विरे वर्धयन्ति एते देवादय इंद्रादेशात्सोम
आहृते सति शमीभिः सोमयागकर्मभिः सुशमीं सुकर्माणोऽभूवन् । नृवहन्नुपवदन् इदं युष्मभ्यं मया दत्त-
मिति व्यक्तां वाचमुच्चारयन् नोऽस्मभ्यमुप माहि । उपगम्य वाजान्नानि बलानि वा हे इंद्र त्वं देहीति
शेषः । अतः कारणाद्वीरो दानशूरस्त्वं दिवि बुलुके अर्वो दानपतिरिति कीर्तितं नाम नामधेयं दधिषे ।
धारयसि ॥ २१ ॥

वने न वेत्यष्टर्चं त्रयोदशं सूक्तं वसुकस्यायं चैष्टुभेन्द्र । अनुक्तांतं च । वने नाष्टाविति ॥ चतुर्थेऽहनि
सोमवृद्धौ ब्राह्मणाच्छंसिन एतत्सूक्तमावापार्थं । सूचितं च । सोमे वर्धमाने को अयं नर्यो वने न वा यः
। आ० ७. १२. इति ॥ महाव्रते निष्केवत्य एतत्सूक्तं । सूचितं च । प्र वो महे मंदमानायांधस इति निषिद्धानं
वने न वा यो व्यधायि चाकन् । ऐ० आ० ५. ३. १. इति ॥

वने न वा यो व्यधायि चाकञ्छुचिर्वो स्तोमो भुरणावजीगः ।

यस्येदिन्द्रः पुरुदिनेषु होता नृणां नर्यो नृतमः स्रपावान् ॥ १ ॥

वने । न । वा । यः । नि । व्यधायि । चाकन् । शुचिः । वां । स्तोमः । भुरणौ । अजीगरिति ।

यस्य । इत् । इंद्रः । पुरुऽदिनेषु । होता । नृणां । नर्यः । नृऽतमः । स्रपाऽवान् ॥ १ ॥

वने न वायो व्यधायीति । वने न वन इव वृक्ष इव शकुनिः स्वे नीडे वायमात्मीयं पुत्रं व्यधायि निद-
धाति शिशुकमजातपथं । स यथा तत्र निहितश्चाकन्यश्च न भयाद्दिशो निरीक्षमाण आसीत् । अथवा ।
कामयमानस्तदुत्सुकमना आसीत् । एवमयमस्मासु वृक्षस्य नीडभूतेषु शकुनिपुत्रभूतः शुचिर्ब्रह्मपगतसर्वदोषो
युवयोः स्वभूतः स्तोमः हे भुरणौ भर्तारावन्विनी शीघ्रौ वा । भुरणुरिति चिप्रनामिति । किंच यस्य सोमस्य
पुरुदिनेषु बहुष्वहःस्त्रिंद्रो होतृद्वौऽप्याह्वाता भवति ममायं स्तोमः स्यादिति । किञ्चलः पुनरिन्द्र आह्वाता ।
यो नृणां मनुष्याणां नृतमः मनुष्याणामपि मनुष्यतमः । शूराणामपि मध्ये शूरतम इत्यर्थः । नर्यश्च नृभ्यो हितो
यः स्रपावांश्च रात्रिपर्यायेषु सोमभागः । एवंगुणयुक्तेन यः स्तोम इंद्रेणापि प्रार्थ्यतेऽस्मासु वर्तमानः स युवां
प्रत्यजीगः । नित्यकालमेव गच्छतीत्यर्थः । एतावदेतामृचमाश्विनीमिति कृत्वा व्याचक्षते । तदसाधु । ऐंद्रि हि
सूक्ते प्रथमैवेयं भवति । तच्च पुनः पृथक्स्य षष्ठेऽहनि सोमे वर्धमाने माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे

विनिपुज्यते । हे भुरगौ भर्तारौ देवानां पती य एष सोमोऽस्मासु निहितः शुचिर्व्यपगतदोषः शकुनिपुत्र इव
वने वनावयवे वृषे चाकल्पश्चन्निव कामयमान इव चन्द्रमासे । यस्य सोमस्य किमिति । यस्येन्द्रः पुषदिनेषु
बहुष्वहः स्वाह्वाताभूत् अपि नाम मामनेन सोमेन सुयुरिति । किङ्क्षणः पुनराह्वाता । यस्येन्द्र इति नृणां
नृतमो नर्यस्य चपावांस समानमेतत्पूर्वैर्णार्येन । यमेवमिन्द्रः प्रार्थयते स एष सोमसं प्रत्यजीगः । गच्छतीत्यर्थः ।
अथवा स एष सोमोऽस्माभिर्ददीर्यमाणसस्त्रेन्द्रस्य गुणागृह्णातीति स्यात् । जिगर्तिर्गृह्णातिकर्मेति ह्युक्तं । नि०
६. ८. । एषमत्र चाकस्त्रित्यस्य चायन्निति वा कामयमान इति वेत्येता विपरिणामानुपपद्येते शब्दसाक्य्या-
दर्थविरोधाच्च । एतस्मिन्निगमे पदविभागगतः कश्चिद्विचारोऽस्ति । तमाह भाष्यकारः । वेति च य इति च
चकार शाकन्व इति । वेति य इति च पदे चकार शाकन्वः पदकारः । तदेतद्विचार्यमाणं न साधु भवति ।
किं कारणं । उदात्तं लेखमाख्यातमभविष्यत् । एवमेतस्मिन्पदद्वये सति यदेतदाख्यातं न्यधायीति तदुदात्तम-
भविष्यत् । यदुत्तात्परस्य नित्यमाख्यातस्य निघातो न भवतीति लक्षणविदो मन्यन्ते । न चेदमुदात्तं तस्माच्च
इति नेदं यदुत्तं किंतर्हि वाय इत्येकमेव पदं । किंच । असुसमाप्तद्वयार्थः । अपुष्कलः । एवमेव तस्मिन्पदद्वये सति
मन्त्रस्थार्थोऽसुसमाप्तो भवति ॥

प्र ते अस्या उषसः प्रापरस्या नृतौ स्याम नृतमस्य नृणां ।

अनु चिशोकः शतमावहन्कुत्सेन रथो यो असत्सवान् ॥ २ ॥

प्र । ते । अस्याः । उषसः । प्र । अपरस्याः । नृतौ । स्याम । नृतमस्य । नृणां ।

अनु । चिऽशोकः । शतं । आ । अवहत् । नृन् । कुत्सेन । रथः । यः । असत् । सऽवान् ॥ २ ॥

अस्या वर्तमानाया ईदृशा उषसो नृतौ ॥ नृ नये ॥ नयने प्रापणे । उदयकाल इत्यर्थः । नृणां नेतृणां
मध्ये नृतमस्यातिशयेन नेतृषु त्वेन्द्रस्य सुत्या यागेन च प्र स्याम । वयं प्रकृष्टा भवेम । तथा हे इन्द्र अपरस्या
आगामिन्याद्योषसो नृतौ प्रापणे तव सुत्या यागेन च वयं प्रकृष्टा भवेमेत्याशास्महे । किंच चिशोको नामार्थिर्हे
इन्द्र त्वामाराध्य त्वत्प्रसादाच्छतं बह्वन्वनुचरभूतास्तु नृन्नुत्थानावहत् । प्रापितवान् । लब्धवानित्यर्थः । तथा
तव कुत्सस्य च ससवान् सजिता युगपदेव संभक्ता यो रथोऽसत् अस्ति स रथः कुत्सेन । कुत्सो लब्धवानिति
शेषः । तथा च मन्त्रांतरे श्रूयते । यासि कुत्सेन सरथमवस्युः । ऋ० ४. १६. ११. इति । यस्मादेवं तस्मात्त्वत्प्रसा-
दाद्वयं प्रकृष्टा भवेमेत्यर्थः ॥

कस्ते मद इन्द्र रंत्यो भूहुरो गिरो अभ्युपयो वि धाव ।

कद्वाहो अर्वागुपं मा मनीषा आ त्वा शक्यामुपमं राधो अन्नैः ॥ ३ ॥

कः । ते । मदः । इन्द्र । रंत्यः । भूत् । दुरः । गिरः । अभि । उपयः । वि । धाव ।

कत् । वाहः । अर्वाक् । उपं । मा । मनीषा । आ । त्वा । शक्यां । उपऽमं । राधः । अन्नैः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते तवेष्वधमोत्तमानां सोमजन्यानां मदानां मध्ये को मदो रंत्यो रमयिता प्रीतिकरो भूत् ।
भवति । त्वत्प्रीतिकरमदयोग्यसोमदानाभिप्रायेणायं प्रश्नः । उप ओजस्वी त्वं दुरो यज्ञगृहद्वाराणि गिरः
कुतिलक्षणा वाचस्वामि वि धाव । अभ्यागच्छ । किंच कत् कदा वाहः । इन्द्रं प्रत्युह्यत इति वाहः सोम
उच्यते । एवंभूतोऽर्वाक् त्वत्प्रसादात्फलदानायास्तदभिमुखो भविष्यतीति शेषः । अपि च कदा मनीषा सर्वार्थ-
दर्शना प्रज्ञा सर्वगुणयाहिणी कुतिर्वा मा मां त्वत्प्रसादादुपगमिष्यतीति शेषः । कदा हे इन्द्र त्वा त्वां । आ
इत्थमुपसर्गश्रुतिर्योग्यपदाधाहारः । आराध्य वयमग्नैः सह राधो धनमुपमं मत्समीपं शक्यां । शकिरच गत्वर्थो
ऽतर्भावित्यर्थः । संगमयेयं ॥

कदु शुक्लमिन्द्र त्वावतो नृन्कया धिया कर्से कच्च आगन् ।

मिषो न सत्य उरुगाय भृत्या अन्नै समस्य यदसन्मनीषाः ॥ ४ ॥

कत् । ऊं इति । द्युस्त्रं । इन्द्र । त्वाऽवतः । नृन् । कया । धिया । कर्से । कत् । नः । आ । अग्न ।
मिचः । न । सत्यः । उरुऽगाय । भृत्यै । अन्नैः । समस्य । यत् । असन् । मनीषाः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं कदा कदा वा द्युस्त्रं हविर्लक्षणमसदीयमन्नं भुक्तिं शेषः । कया धिया केन कर्मणा नृन्नेतुन-
स्मात्स्वावतस्त्वत्सदृशान्कर्से । करिष्यसि । कत् कदा नोऽस्मान्प्रत्यागन् । आगमिष्यसि । सत्यः । अगवश्च
इत्यर्थः । मिचो न सखिष तथा । हे उरुगाय वज्रकीर्त इन्द्र त्वं भृत्यै भरणाय पोषणाय भवसीति शेषः । यदा
समस्यासदादिकस्य सर्वस्य जगतोऽन्ने जगत्स्थितिनिमित्त आहारे मनीषा अन्नाभिलषणा बुद्धयोऽसन्
भवेयुः । तदा सर्वस्य पोषणाय त्वं भवसीत्यर्थः ॥

प्रेरय सूरौ अर्थं न पारं ये अस्य कामं जनिधा इव गमन् ।

गिरश्च ये ते तुविजात पूर्वीनरं इन्द्र प्रतिशिष्टान्यन्नैः ॥ ५ ॥

प्र । ईरय । सूरः । अर्थं । न । पारं । ये । अस्य । कामं । जनिधाऽइव । गमन् ।

गिरः । च । ये । ते । तुविऽजात । पूर्वीः । नरः । इन्द्र । प्रतिऽशिष्टंति । अन्नैः ॥ ५ ॥

सूरः सूर्योऽर्थं न यथातीरं गन्तारं योगिनमनुगृह्णन् पारं संसारस्यांतमपवर्गं गमयति तथा हे इन्द्र त्वं
यजमानान्संसारस्यांतं प्रेरय । गमय । येऽसदादयो यजमाना अस्य तवेन्द्रस्य कामं सोमपानेच्छां गमन् ।
गमिरश्च विपूर्वोऽतर्भावितव्यर्थश्च द्रष्टव्यः । विगसयन्ति महता सोमपानेनापनयन्ति । तच्च दृष्टांतः । जनिधा
इव जनीनां आयानां संभोगकाले शय्यासु धारयितारः पतयो यथा प्रभूतसंभोगप्रदानेन मैथुनेच्छामपनयन्ति
तद्वत् । किंच नरो नेतारोऽसदादयो ये यजमाना हे तुविजात वज्ररूप । रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव । ऋ० ६.
४७. १८. । इति वचनात् । सर्वात्मनिन्द्र ते तुभ्यं पूर्वोरनादिकालप्रवृत्ता गिरश्च क्षुतिलक्षणा वाचश्चाग्निः
पुरोडाशादिहविर्भिः सह प्रतिशिचन्ति प्रतिकालं प्रयच्छन्ति तानसदीयान्यजमानान्पारं गमयेति पूर्वेषां
संबन्धः ॥ ॥ २२ ॥

माचे नु ते सुमिते इन्द्र पूर्वी द्यौर्मज्मना पृथिवी काव्येन ।

वराय ते घृतवतः सुतासः स्वाद्यन्भवन्तु पीतये मधूनि ॥ ६ ॥

माचे इति । नु । ते । सुमिते इति सुऽमिते । इन्द्र । पूर्वी इति । द्यौः । मज्मना ।
पृथिवी । काव्येन ।

वराय । ते । घृतऽवतः । सुतासः । स्वाद्यन् । भवन्तु । पीतये । मधूनि ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ते तव स्वभूतेन मज्मना शत्रूणां मज्जेन काव्येन कर्मणा वीः पृथिवी वावापृथिवी नु बिप्रं
सुमिते । निमित्ते । कीदृशी । माचे निर्मात्र्यौ पूर्वीं पूर्यौ महर्षी । यस्यादीदृशेन महत्त्वेन युक्तः तस्यावृतवन्तो
ऽपिमुखत्वात् त्वां चरन्तो दीप्तिमन्तो वा सुसंस्कृतत्वात् यद्वाग्यसंयुक्ताः सुतासोऽभिषुताः सोमा वराय श्रेष्ठाय
तुभ्यमिन्द्राय स्वाद्यन् भवन्तु । आस्वादिताः संतु । किमर्थं । पीतये पानाय । मधूनि मधुररसात्मकानि पुरोडा-
शादीन्यन्नानि हवीषि मन्त्रार्थं दत्तानि भवन्तु ॥

आ मध्वो अस्मा असिचक्ष्मन्मिन्द्राय पूर्णे स हि सत्यराधाः ।

स वावृधे वरिमन्त्रा पृथिव्या अभि क्रत्वा नर्यः पौंस्यैश्च ॥ ७ ॥

आ । मध्वः । अस्मै । असिचन् । अमन्त्रं । इंद्राय । पूर्णे । सः । हि । सत्यऽराधाः ।
सः । ववृधे । वरिमन् । आ । पृथिव्याः । अभि । क्रत्वा । नर्यैः । पौंस्यैः । च ॥७॥

अस्मा इन्द्रायेंद्रार्थं मध्वो मधुररसस्य सोमस्य पूर्वममन्त्रं यद्वचमसादिकं पाचमासिचन् । आभिमुख्येन
स्त्रित्वा परया भक्त्याऽऽदीया अस्त्रिवः सित्तवन्तः । अपो प्रक्षिप्तवन्तः । हि यस्मात्कारणात्स इंद्रः सत्यराधाः
सत्यधनः । यजमानेभ्यो दातव्यस्त्रिणाविसंवादिधन इत्यर्थः । तस्मादसिचन्निति संबंधः । अपावासिक्तेन तेन
पाचिणं पुनः स इंद्रः पृथिव्या अंतरिक्षस्य वरिमन्त्रतिशयेन विसीर्णं स्त्रान आगत्याभि ववृधे । अभिवर्धते ।
कीदृश इंद्रः । नर्यो भूभ्यो हितः । क्रत्वा वृचवधादिकर्मणा प्रज्ञानेन वा पौंस्यस्य युक्त इति शेषः ॥

व्यान्किंद्रः पृतनाः स्त्रोजा अस्मै यतन्ते सख्याय पूर्वीः ।

आ स्मा रथं न पृतनासु तिष्ठ यं भद्रया सुमत्या चोदयासे ॥८॥

वि । आनृद् । इंद्रः । पृतनाः । सुऽओजाः । आ । अस्मै । यतन्ते । सख्याय । पूर्वीः ।

आ । स्म । रथं । न । पृतनासु । तिष्ठ । यं । भद्रया । सुऽमत्या । चोदयासे ॥८॥

स्त्रोजाः शोभनबल इंद्रः पृतनाः शत्रुसेना व्यानृद् । व्याप्नोति । स इंद्रः संयामेषु केनाप्यप्रतिहन्यमानः
सञ्चबुञ्जयतीत्यर्थः । किंच पूर्वीः । अत्र पूर्वशब्द उत्कृष्टवाची । उत्कृष्टाः शत्रुसेना अप्रभवन्तः सत्योऽस्मा
अस्त्रिंशस्य सख्याय संधित्ववचनाय सखित्वाया यतन्ते । संधिं कर्तुमिच्छन्तीत्यर्थः । अपरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षत-
त्वाश्रितं वाक्यं । हे इंद्र त्वं यं स्त्रीयं रथं भद्रया कव्याया सुमत्या शोभनया परानुग्रहया बुद्ध्या चोदयासे
यज्ञान्प्रति प्रेरयसि तं रथमस्त्रवज्रं प्रत्यागंतुं महतादरेणा तिष्ठ । आरोह । तत्र दृष्टान्तः । पृतनासु संयामेषु
रथं न यथा स्वरथं महतादरेणातिष्ठसि तद्वत् । स्त्रीति पदपूरणः ॥ ॥२३॥ ॥२॥

तृतीयेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र प्र देवचेति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं । हलूषपुत्रस्य कवषस्थार्चं त्रिभु-
मन्देवत्वमपांनपाद्वेवताकं वा । तथा चानुक्रांतं । प्र देवचा पंचोना कवष ऐलूष आपमपोनप्रीयं वेति ॥
अपयिष्य होतरित्युक्तः सन् होता प्र देवचेत्याद्या नवर्चोऽनुब्रूयात् । सूचितं च । प्र देवचा ब्रह्मणे गातुरेत्विति
नव हिनोता नो अध्वरं देवयज्येति दशमीं । आ० ५. १. इति ॥

प्र देवचा ब्रह्मणे गातुरेत्वपो अच्चा मनसो न प्रयुक्ति ।

महीं मिचस्य वरुणस्य धासिं पृथुजयसे रीरधा सुवृत्तिं ॥९॥

प्र । देवऽचा । ब्रह्मणे । गातुः । एतु । अपः । अच्च् । मनसः । न । प्रऽयुक्ति ।

महीं । मिचस्य । वरुणस्य । धासिं । पृथुऽजयसे । रीरध । सुऽवृत्तिं ॥९॥

ब्रह्मणे । तृतीयार्थे चतुर्थी । ब्रह्मणा स्त्रोत्रेण । स्तूयमान इति शेषः । गातुर्देवानपो वा प्रतिगमनश्रीलः
सोमो देवचा देवोद्योतमाना अपो वसतीवर्चकधनालक्षणान्युदकाव्यच्छाभि प्रेतु । प्रकर्षेण गच्छतु । तत्र
दृष्टान्तः । मनसो न प्रयुक्ति यथा मनसः प्रयुक्तिः प्रयोग उद्योगः शीघ्रं गच्छति तद्वत् । एवं सोमेऽपः प्रतिगते
सति हे मदीयात्मन् अध्वर्यो वा महीं धासिं महत्सोमलक्षणमज्ञं मिचस्य वरुणस्य चार्थाय पृथुजयसे
विसीर्णववाय । महागतेरिन्द्रस्य चार्थायेत्यर्थः । रीरध । संसाधय । संस्तुव । दानयोम्यं कुव । सुवृत्तिं सुष्टु
दोषैर्वर्जितां सुतिं च कुव ॥

अध्वर्यवो हविष्मन्तो हि भूताच्छाप इतोशतीरुशंतः ।

अव याश्चष्टे अरुणः सुपर्णस्तमास्यध्वमूर्मिमद्या सुहस्ताः ॥२॥

अध्वर्यवः । हविर्धमंतः । हि । भूत । अच्छ । अपः । इत । उशतीः । उशंतः ।

अव । याः । चष्टे । अरुणः । सुऽपर्णः । तं । आ । अस्यध्वं । ऊर्मि । अद्य । सुऽहस्ताः ॥ २ ॥

हे अध्वर्यवः यूयं हविर्धमंतो ह्यभिषोतयेन सोमलक्षणेन हविषा युक्ताः खलु भूत । भवत । किंच हे उशंतः सोमाभिषवं कर्तुं कामयमाना अध्वर्यवः यूयमुशतीः सोमाभिषवांगभावमभिलषन्तीरेकधनालक्षणा अपो ऽच्छाभिमुख्येनेत । गच्छत । अरुणो रक्तवर्णः सुपर्णः सुपतनः सोमो ऽवाधस्तादंतरिक्षे या मेघोदरगता अपश्चष्टे पश्यति हे सुहस्ताः सोमाभिषवादिशोभनकर्मकारित्वात् सुवर्णमयपवित्राद्यलंकृताः । यदा । शोभन-हस्ताः । एते ऽध्वर्यवः यूयमवेदानीं तं तादृशमूर्मिं सोमसंघातं ताभिरग्निः सहास्यध्वं । आभिमुख्येन स्थित्वा महतादरेण दशापवित्रे शोधनार्थं प्रक्षिपत ॥

अध्वर्यवोऽप इता समुद्रमपां नपांतं हविषा यजध्वं ।

स वो दददूर्मिमद्या सुपूतं तस्मै सोमं मधुमंतं सुनोत ॥ ३ ॥

अध्वर्यवः । अपः । इत । समुद्रं । अपां । नपांतं । हविषा । यजध्वं ।

सः । वः । ददत् । ऊर्मि । अद्य । सुऽपूतं । तस्मै । सोमं । मधुऽमंतं । सुनोत ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवः यूयमप एकधनालक्षणान्युदकानि । आहर्तुमिति शेषः । समुद्रमुदधिस्थानीयं जलाशयमित । गच्छत । इदानीमुत्तरोऽध्वर्यो व्याख्यायते पश्चाद्वितीयः पादः । स्वार्थिकोऽयं क्रमः । अवेदानीं सोऽपां नपादो जलाशयं प्रतिगतेभ्यो युष्मभ्यं सुपूतं सुशुद्धमूर्मिं जलसमूहं ददत् । ददातु । यूयमपि तेन समूहेन तज्ज्ञा अपां नपाते मधुमंतं मधुरस्तादूपेतं सोमं सुनोत । अभियुगुत । अभियुतेन सोमाख्येन हविषापां नपातं वृष्टिकर्मण्यधिकृतं देवं यजध्वं ॥

यो अनिध्मो दीदयत्स्वंतयं विप्रास ईळते अध्वरेषु ।

अपां नपान्मधुमतीरपो दा याभिरिद्रो वावृधे वीर्याय ॥ ४ ॥

यः । अनिध्मः । दीदयत् । अपऽसु । अंतः । यं । विप्रासः । ईळते । अध्वरेषु ।

अपां । नपात् । मधुऽमतीः । अपः । दाः । याभिः । इद्रः । ववृधे । वीर्याय ॥ ४ ॥

उत्तरार्धस्य प्रथमकृतत्वादेकवाक्यतायै युष्मच्छब्देन समानार्थो भवच्छब्दः प्रथमार्धेऽध्याहार्यः । यो भवानपां नपादप्स्वन्तरपां मध्ये मेघस्थानेऽनिध्मः काष्ठवर्जितः सन् दीदयत् दीयते विप्रासो मेघाविन अस्त्रिग्यजमाना अध्वरेषु यागेषु यं भवंतमीळते सुषन्ति हे अपां नपात् स त्वं मधुमतीर्मधुररसयुक्ता अपो वृष्टिलक्षणा दाः । अस्त्रभ्यं देहि । याभिर्वसतीवर्षेकधनाख्याभिः सोमेन मिश्रिताभिरिद्रो वीर्याय वृत्रवधादिभूरकर्मणे ववृधे वर्धते ता अपो देहीति संबंधः ॥

याभिः सोमो मोदते हर्षते च कल्याणीभिर्युवतिभिर्न मर्यैः ।

ता अध्वर्यो अपो अच्छा परेहि यदासिंचा ओषधीभिः पुनीतात् ॥ ५ ॥

याभिः । सोमः । मोदते । हर्षते । च । कल्याणीभिः । युवतिऽभिः । न । मर्यैः ।

ताः । अध्वर्यो इति । अपः । अच्छ । परा । इहि । यत् । आऽसिंचाः । ओषधीभिः ।

पुनीतात् ॥ ५ ॥

अभियुतः सोमो याभिर्वसतीवर्षेकधनाख्याभिरग्निः सह मोदते मुदितो भवति हर्षते च । पुनश्चक्रिराद-

राधा । अथर्वं हृष्यतीत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । कक्षाणीभिः कमनीयानिर्युवतिभिस्तक्षणीभिः स्त्रीभिः सह मयों न यथा मनुष्यो मोदते तद्वत् । हे अध्वर्यो त्वं तास्तादृशीरपोऽच्छाभिप्राप्तुं परेहि । जलाशयं प्रतिगच्छ । किंच यद्यदाहताभिस्ताभिरङ्गिरासिंधाः आ समन्तात्सोमानासिंचसि तदीषधीभिः सोमैः सहापद्य पुनीतात् । दशापवित्रेण पुनीहि ॥ २४ ॥

एवेद्यूने युवतयो नमंतु यदीमुशन्नुशतीरित्यच्छ ।

सं जानते मनसा सं चिकिचेऽध्वर्यवो धिषणापश्च देवीः ॥ ६ ॥

एव । इत् । यूने । युवतयः । नमंतु । यत् । ई । उशन् । उशतीः । एति । अच्छ ।

सं । जानते । मनसा । सं । चिकिचे । अध्वर्यवः । धिषणा । आपः । च । देवीः ॥ ६ ॥

युवतयस्तत्त्वः स्त्रियो यूने तद्विषयाय नमंत यथा प्रह्रीभवन्ति एवैव वसतीवर्येकधनाख्या आपः सोमाय प्रह्रीभवन्ति । यद्वा । युवतयः सोमेन सह मिश्रयिष्य आपो यूनेऽभिषवादिर्मणामात्मना सह मिश्रयिष्ये कर्त्तुं अध्वर्यवे नमंत । प्रह्रीभवन्त्येव । इदिति पूरणः । कदा । यद्यदोशन्नभिषवार्थं वसतीवरोः कामयमानः सोमः सोमाभिषवं कर्त्तुं कामयमानोऽध्वर्युर्वीशतीः सोमेन सह मिश्रीभावमभिषवादिकर्मगभावं च कामयमाना ईमेना अपोऽच्छ प्राप्तुमेति गच्छति तदोपनमते । अध्वर्यवो धिषणा तदीया स्तुतिलक्षणा वाक्क देवीर्देव्य आपश्च मनसा विशिष्टया बुद्ध्या सं जानते । सम्यग्जानन्ति । सं चिकिचे । स्वं स्वमधिकारं परस्परोपकारं च चक्षुषा सम्यक् पश्यन्ति ॥

यो वो वृताभ्यो अकृणोतु लोकं यो वो मृह्या अभिशस्तेरमुंचत् ।

तस्मा इन्द्राय मधुमंतमूर्मि देवमादनं प्र हिणोतनापः ॥ ७ ॥

यः । वः । वृताभ्यः । अकृणोत् । ऊं इति । लोकं । यः । वः । मृह्याः । अभिऽशस्तेः । अमुंचत् ।

तस्मै । इन्द्राय । मधुऽमंतं । ऊर्मि । देवऽमादनं । प्र । हिणोतन् । आपः ॥ ७ ॥

य इन्द्रो वृताभ्यो मेघैरावृताभ्यः परिवेष्टिताभ्यो वो युष्मभ्यमग्नौ लोकं मेघोदरान्निर्गमनमार्गमग्नौत अकरोत् । उ इति पूरणः । किंच यो वो युष्मानपो मृह्या मृहत्या अभिशस्तेर्मैघपरिवेष्टनाभिहिंसनादमुंचत् मोक्षितवान् । हे आपः यूयं तस्मै तादृशयिन्द्राय मधुमंतं मधुरस्वादयुक्तं देवमादनमिन्द्रादिदेवानां सोमेन सह मिश्रीभूय तर्पयितारमूर्मिमपसंधातं प्र हिणोतन् । अस्मद्वच्च प्रति गमयत । सोमाभिषवकर्मगभावाय प्रस्थापयत ॥

प्रास्मै हिनोतु मधुमंतमूर्मि गर्भो यो वः सिंधवो मध्व उत्सः ।

घृतपृष्ठमीड्ममध्वरेष्वापो रेवतीः शृणुता हव मे ॥ ८ ॥

प्र । अस्मै । हिनोतु । मधुऽमंतं । ऊर्मि । गर्भः । यः । वः । सिंधवः । मध्वः । उत्सः ।

घृतऽपृष्ठं । ईड्मं । अध्वरेषु । आपः । रेवतीः । शृणुत । हव । मे ॥ ८ ॥

अत्र यच्छब्दसंबन्धाद्वितीयः पादः पूर्वं व्याख्येयः । हे सिंधवः स्तंदनशीला आपः वो युष्माकं यो गर्भो मध्वो मधुररसस्तोत्स उत्संदनः प्रसवणः । यच्छब्दयोगात्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । तं मधुमंतं मधुररसोपेतमूर्मिमपसंधातं । सारमित्यर्थः । अस्मा अस्मिन्द्रस्वार्थाय प्र हिनोत । प्रहिणुत ॥

तं सिंधवो मत्सरमिन्द्रपानमूर्मि प्र हेतु य उभे इयति ।

मद्व्युतमौशनं नभोजां परि चित्तुं विचरंतमुत्सं ॥ ९ ॥

तं । सिं॒ध॒वः । म॒त्सरं । इ॒न्द्र॒ऽपानै । ज॒र्मि । प्र । हे॒तु । यः । उ॒भे इति । इ॒य॒र्ति ।

म॒द॒ऽच्युतं । अ॒श॒नं । न॒भः॒ऽजां । परि । त्रि॒ऽत॒तुं । वि॒ऽच॒र॒तं । उत्सं ॥ ९॥

हे सिंधवः खंदनशीला आपः यो युष्मदीयः सारभूतः समूह उभे अस्मभ्यं वृष्टावृष्टफले दाता सन्निधितं कर्मागभावं प्रतिपद्यते मत्सरं मादयितारमिन्द्रादिदेवानां तर्पयितारमिन्द्रपानं देवानां प्रमुखेन्द्रेण पानीयं तं तादृशमूर्तिमुदकसमूहं प्र हेत । प्रगमयत । अस्मभ्यं प्रति प्रेरयत । कीदृशं । मदच्युतं मदस्य व्यापकमौशनं सोमेन सह मिश्रीभावं कामयमानं नभोजां नभस्तन्तरिक्षे वृष्टिरूपेण जातं परि सर्वतस्त्रितुं चयाणां लोकानां तनितारं विस्तारयितारं विचरंतं यज्ञपात्रेषु गच्छंतमुत्समुत्स्यंदनं । तर्पितारं देवान्प्रत्यूर्ध्वं गंतारमित्यर्थः ॥

अपोनम्रीय एकधनास्त्रावृत्तास्त्रावर्ततीरिषिषा । सूचितं च । आवर्तततीरध नु द्विधारा इत्यावृत्तास्त्रेकधनासु । आ० ५. १. इति । तत्रैव हिनोता न इत्येषा । सूचं पूर्वमुदाहृतं ॥

आ॒व॒र्व॒त॒ती॒र॒ध॒ नु द्वि॒धारां गो॒षु॒यु॒धो न नि॒य॒वं च॒र॒तीः ।

अ॒धे ज॒नि॒ची॒र्भु॒व॒न॒स्य॒ प॒त्नी॒र॒पो व॑ंद॒स्व स॒वृ॒धः स॒यो॒नीः ॥ १० ॥

आ॒ऽव॒र्व॒त॒तीः । अ॒ध । नु । द्वि॒ऽधाराः । गो॒षु॒ऽयु॒धः । न । नि॒ऽय॒वं । च॒र॒तीः ।

अ॒धे । ज॒नि॒चीः । भु॒व॒न॒स्य । प॒त्नीः । अ॒पः । व॑ंद॒स्व । स॒ऽवृ॒धः । स॒ऽयो॒नीः ॥ १० ॥

अधाधानंतरं गोषुयुधो न । गोष्वप्सु निमित्तभूतासु मेघैः सह युध्यत इति गोषुयुद्धिन्द्रः । तस्य यथा वृष्टिलक्षणा अपो द्विधाराः । द्विशब्दोऽचानेकत्ववाची । अनेकधाराः । अपर्यंतधारा इत्यर्थः । अस्माकमख्येवस्थिता आवर्तततीरावृत्ता नियवं सोमं प्रति निक्षेपेन मिश्रीभावं चरंतीर्गच्छंतीर्भुवनस्य लोकस्य जनिचीर्जनयित्रीः पत्नीः पालयित्रीश्च सवृधः सह सोमस्य वर्धयित्रीः सयोनीः सोमेन सह समानस्थाना हे अघे मदीयान्तरात्मन् अध्वर्यो वा त्वमेवभूता अपो नु चिप्रं वंदस्व । सुहीत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

हि॒नो॒ता नो अ॒ध्व॒रं दे॒व॒य॒ज्या हि॒नो॒त॒ ब्र॒ह्म स॒न॒ये॒ ध॒ना॒नां ।

अ॒त॒स्य॒ यो॒गे वि॒ ष॒ध्व॒मृ॒धः अ॒ष्टी॒व॒री॒र्भू॒त॒ना॒स्मभ्य॑मा॒पः ॥ ११ ॥

हि॒नो॒त॒ नः । अ॒ध्व॒रं । दे॒व॒ऽय॒ज्या । हि॒नो॒त॒ ब्र॒ह्म । स॒न॒ये॒ ध॒ना॒नां ।

अ॒त॒स्य॒ यो॒गे । वि॒ ष॒ध्वं । ऊ॒धः । अ॒ष्टी॒ऽव॒रीः । भू॒त॒न॒ । अ॒स्मभ्य॑ । आ॒पः ॥ ११ ॥

हे अद्विजः हिनोत प्रहिणुत प्रगमयत प्रोत्सर्पयतेतमध्वरं यज्ञं देवयज्या देवयज्यायै देवयजनार्थं । किंच प्रहिणुत ब्रह्म सुत्याख्यं यथाशास्त्रक्रमेण सनये लब्धये नोऽस्माकं धनानां । किंचर्तस्य यज्ञस्य योगे संयोगे यदेतदूधरिव सोमपूर्णमधिषवणचर्म वर्तते । अथवा योगसंबंधाच्छकटं योगः । तद्वि तत्रैव युज्यते । तेनाधिषवणचर्मण ऊधसोऽधस्तादवस्थितेनेति मन्यमानो निरुक्तकारो ब्रवीति याज्ञे शकट इति वा । नि० ६. २२. इति । यदेतद्विज्ञशकटस्याधस्तादुपरि वाधिषवणचर्म एतद्वि षध्वं । विमुंचध्वं । यहचमसस्त्राख्यादिषु यो निषेकः सोमस्यैतद्विमोचनमधिषवणचर्मोऽधसः । तद्वि सोम उत्तिष्ठमाने झयीभवति यथेतरज्जोरूपो दुह्यमानायां गवि । एवमृत्विज उक्ताधुनैव सोमसंमिश्रा अपो ब्रवीति । यूयमपि हे आपः एभिर्ह्यस्त्रिभिर्ह्यतिष्ठमानाः अष्टीवरीः सुखवत्यो भूतन । भवतास्मभ्यं । एवमव प्रशब्देनार्थस्य सुतरां प्रकटता भवतीति भाष्यकारेण प्रशब्दोऽध्याहृतः प्रहिणुतेति । अध्वरमित्यनेन संबन्धाद्विनोतेर्गत्यर्थत्वमुपपद्यते । एतस्या अचो व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतं ॥

प्रातरनुवाकस्यापो रेवतीरिषिषा प्रतिपत् । सूचितं च । आपो रेवतीः ययथा हि वस्व उपप्रयंत इति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥

आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्वः क्रतुं च भद्रं विभृषामृतं च ।

रायश्च स्थ स्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वती तद्गृणते वयो धात् ॥ १२ ॥

आपः । रेवतीः । क्षयथा । हि । वस्वः । क्रतुं । च । भद्रं । विभृष । अमृतं । च ।

रायः । च । स्थ । सुऽअपत्यस्य । पत्नीः । सरस्वती । तत् । गृणते । वयः । धात् ॥ १२ ॥

हे आपो रेवती रेवत्यो धनवत्यः यूयं वसो वसुभ्यो धनस्य क्षयथ हि । ऐश्वर्ये खलु । किंच भद्रं भवनीयं क्रतुं च सोमयागादिलक्षणं कर्म चामृतं चामरणरूपं तज्जन्यफलं च विभृष । धारयथ । पुण्यीथ वा । तथा रायश्च धनस्य च स्वपत्यस्य शोभनपुत्रस्य च पत्नीः पत्यः पालयिष्यः स्त्र । भवथ । तथा सरस्वती तदभिमानिनी देवता गृणते सुवते मह्यं तदिदं सर्वं वयोऽल्लक्षणं धनं धात् । ददातु ॥

अपोनप्तीये प्रति यदाप इत्येषा । सूचितं च । प्रति यदापो अदृश्यमायतीरिति प्रतिदृश्यमानासु । आ० ५. १. इति ॥

प्रति यदापो अदृश्यमायतीर्धृतं पयांसि विभ्रतीर्मधूनि ।

अध्वर्युभिर्मनसा संविदाना इंद्राय सोमं सुषुतं भरंतीः ॥ १३ ॥

प्रति । यत् । आपः । अदृश्यं । आऽयतीः । धृतं । पयांसि । विभ्रतीः । मधूनि ।

अध्वर्युऽभिः । मनसा । संऽविदानाः । इंद्राय । सोमं । सुऽसुतं । भरंतीः ॥ १३ ॥

हे आपः आयतीरस्वयं प्रत्यागच्छंतीर्यत् ॥ सुपां सुनुगिति विभ्रतीर्भुक् ॥ या युष्मान्प्रत्यदृश्यं प्रतिपञ्चामि घृतं सोमसंस्पृष्टमाज्यं मधूनि मधुसदृशानि मृष्टरसानि पयांस्युदकानि च संभूय विभ्रतीर्यागकाले धारयंतीः तथा अध्वर्युभिर्मनसातःकरणेन संविदानाः संभाषमाणाः किंचेन्द्रायेंद्रार्थं सुषुतं सुषु सुतं सोमं भरंतीर्धारयंतीः एवंभूतास्ता युष्मांस्तस्मीति शेषः ॥

अपोनप्तीये एमा अगमन्निति द्वे । सूचितं च । एमा अगमन्नेवतीर्जीवधन्या इति द्वे सत्रासूत्ररया परिधाय । आ० ५. १. इति ॥

एमा अगमन्नेवतीर्जीवधन्या अध्वर्यवः सादयन्ता सखायः ।

नि बर्हिषि धत्तन सोम्यासोऽपां नम्रा संविदानास एनाः ॥ १४ ॥

आ । इमाः । अगमन् । रेवतीः । जीवऽधन्याः । अध्वर्यवः । सादयन्त । सखायः ।

नि । बर्हिषि । धत्तन । सोम्यासः । अपां । नम्रा । संऽविदानासः । एनाः ॥ १४ ॥

रेवती रेवत्यो धनवत्यो जीवधन्या जीवानां पालयिष्यः प्रीणयिष्यो वेमा ईदृग्भूता आप आगमन् । अस्वयं प्रत्यागच्छन् । एतज्ज्ञात्वा हे सखायः सखिभूता हे अध्वर्यवः यूयमपां नम्रा वृष्टिकर्मस्वधिक्रतेन देवेन सह संविदानाः संभक्ष्यमाणा एना एता अपः सादयन्त । स्थापयन्त । कुत्र सादयाम इति उच्यते । सोम्यासः सोमसंपादिनोऽध्वर्यवः यूयं बर्हिषि वेद्यामासीषि कुशमे नि धत्तन् । नियमेन स्थापयन्त ॥

आगमन्नाप उशतीर्बर्हिरेदं न्यध्वरे असदन्देवयन्तीः ।

अध्वर्यवः सुनुतेन्द्राय सोममभूदु वः सुशका देवयज्या ॥ १५ ॥

आ । अ॒ग्मन् । आ॒पः । उ॒श॒तीः । ब॒र्हिः । आ । इ॒दं । नि । अ॒ध्व॒रे । अ॒स॒द॒न् । दे॒वऽय॒न्तीः ।
अ॒ध्व॒र्य॒वः । सु॒नु॒त । इ॒न्द्रा॒य । सो॒मं । अ॒भू॒त् । ऊं इति॑ । वः । सु॒ऽश॒का । दे॒वऽय॒ज्या ॥ १५ ॥

आपो वसतीवर्यैकधनाख्या इदमीदृशं बर्हिर्वेदिस्तरणमुशतीश्शत्यः कामयमाना आगमन् । आगच्छन् । अस्मद्यज्ञं प्रत्या आगत्य साध्वरेऽस्मदीये यज्ञे देवयन्तीर्देवान्कामयमानाः । तर्पयितुमिच्छन्त्य इत्यर्थः । न्यसदन् । न्यसीदन् । एतज्ज्ञात्वा हे अध्वर्यवः यूयमिन्द्रायिन्द्राय सोमं सुनुत । अभिषुणुत । इदानीमपां प्रसादाद्दो युष्माकं देवयज्या देवानिन्द्रादीनुद्दिश्य क्रियमाणा यागक्रिया मुशका मुपु कर्तुं शक्याभूदु । आसीदेव ॥ ॥ २६ ॥

आ न इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं कवचस्थार्थं चैपुभं वैश्वदेवं । अनुक्रांतं च । आ न एकादश वैश्वदेवमिति ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥ एकादशिनस्य वैश्वदेवस्य पशोः पुरोडाशस्या न इत्येषानुवाक्या । सूचितं च । विश्वे अथ मरुतो विश्व ऊत्या नो देवानामुप वेतु शंसः । आ० ३. ७. । इति ॥

आ नो॑ दे॒वाना॒मुप॑ वेतु॒ शंसो॑ वि॒श्वेभि॒स्तुरै॒रव॑से॒ यज॑चः ।
तेभि॑र्व॒यं सु॒ष॒खायो॑ भवेम॒ तर॑तो॒ विश्वा॑ दु॒रिता॑ स्याम ॥ १ ॥
आ । नः । दे॒वानां॑ । उप॑ । वे॒तु । शंसः॑ । वि॒श्वेभिः॑ । तुरैः॑ । अ॒व॑से । यज॑चः ।
तेभिः॑ । व॒यं । सु॒ऽस॒खायः॑ । भ॒वे॒म । तर॑तः । वि॒श्वा । दुः॒ऽइ॒ता । स्या॒म ॥ १ ॥

देवानां स्रोतृणां नोऽस्माकं शंसः स्रोतव्यो यजन्तो यष्टव्यः एवंभूत इन्द्रसुरैस्त्वरणशीलैर्विश्वेभिः सर्वैर्मन्त्रिः सहावसेऽस्मद्यज्ञरक्षणार्थमोप वेतु । उपागच्छतु । वयमपि तेभिस्तैः सह सुसखायः शोभनसखायो भवेम । स्याम । किंच विश्वा दुरिता विश्वानि दुरितानि पापानि तरंतः स्याम ॥

परि॑ चि॒न्म॒तो॒ द्रवि॑णं म॒मन्या॑दृतस्य॒ प॒था न॒म॒सा वि॒वासे॑त् ।
उ॒त स्वे॒न क्र॑तु॒ना सं व॑देत् श्रेयांसं॒ दक्षं॑ म॒नसा॑ जगृ॒भ्यात् ॥ २ ॥
परि॑ । चि॒त् । म॒तः । द्रवि॑णं । म॒म॒न्यात् । ऋ॒तस्य॑ । प॒था । न॒म॒सा । आ । वि॒वा॒से॒त् ।
उ॒त । स्वे॒न । क्र॑तु॒ना । सं । व॑देत् । श्रेयांसं॑ । दक्षं॑ । म॒न॒सा । ज॒गृ॒भ्यात् ॥ २ ॥

मर्तो मनुष्यो यजमानः परि चित्सर्वतो द्रविणं विश्वेषां देवानां यागार्थं धनं ममन्यात् । मन्यतिः कांति-कर्मा । कामयेत । लभ्युमिच्छेत् । धनं लब्ध्वा चर्तस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण नमसा हविराख्येनास्त्रेणा विवासेत् । परिचरेत् । उतापि च स्वेनास्त्रीयेन क्रतुना प्रज्ञानेन । मनसेत्यर्थः । सं वदेत् । संवादोऽत्र समाधानमुच्यते । हविर्गृहीत्वा वषट्कारिष्यन्विश्वान्देवान्मनसाध्यायेदित्यर्थः । विश्वेषां देवानां यागानंतरं च तत्प्रसादाच्छ्रेयांस-मतिशयेन प्रशस्यमात्मानं दक्षं प्रवृद्धं सर्वव्यापिनं मनसा ध्यानसाधनेनांतःकरणेन जगृभ्यात् । गृह्णीयात् ॥

अ॒धायि॑ धी॒तिर॑स॒मृय॑मं॒शास्ती॑र्थे न॒ द॒स्ममु॑प॒ यंत्यू॑माः ।
अ॒भ्या॒न॒शम॑ सु॒वि॒तस्य॑ श्रूषं न॒वे॒दसो॑ अ॒मृता॑नाम॒भूम॑ ॥ ३ ॥
अ॒धायि॑ । धी॒तिः । अ॒स॒मृय॑मं । अं॒शाः । ती॒र्थे । न । द॒स्मं । उप॑ । यं॒ति । ऊ॒माः ।
अ॒भि । आ॒न॒शम॑ । सु॒वि॒तस्य॑ । श्रूषं । न॒वे॒दसः॑ । अ॒मृता॑नां । अ॒भूम॑ ॥ ३ ॥

धीतिर्देवयागक्रियाधायि । निहिता । स्थापिता । अस्माभिः प्रवर्तितेत्यर्थः । तदनंतरमूमा अवितास्तर्प-यितारोऽंशा अस्माभिर्देवता हविर्भागा दक्षं दर्शनीयं शत्रुणामुपचरयितारं वासकथमसमानकष्टिं । उक्त्वष्ट-जन्मानमित्यर्थः । एवंभूतं देवसंघमुप यंति । उपगच्छन्ति । तत्र दृष्टांतः । तीर्थं न यथा गंगादितीर्थं तर्पणमुखे

विदुष्टा अपामंशा देवसंघमुपगच्छन्ति तद्वत् । तदनंतरं वयं सुवितस्य सु इतस्य सुष्ठु प्राप्तस्य स्वर्गादिकस्य गृधं सुखमभ्यागरम । अभिप्राप्तवाम । किंच वयममृतानां देवानां नवेदसः ॥ न वेदेत्येतिस्मिन्नर्थे नवेदःशब्दो नधाएनपात्रवेदा इति निपातितः ॥ न न वेत्तारो वेत्तार एव । स्वरूपतो ज्ञातार एवेत्यर्थः । अभूम । भवेमेत्वाशास्त्रे ॥

नित्यंश्चाकन्यात्स्वपतिर्दमूना यस्मा उ देवः सविता ज्ञानं ।

भगो वा गोभिर्यमेमनज्यात्सो अस्मै चारुच्छदयदुत स्यात् ॥४॥

नित्यः । चाकन्यात् । स्वऽपतिः । दमूनाः । यस्मै । ऊं इति । देवः । सविता । ज्ञानं ।

भगः । वा । गोभिः । अयमा । ई । अनज्यात् । सः । अस्मै । चारुः । छदयत् । उत । स्यात् ॥४॥

नित्यः कल्पावस्थायां प्रजापतिश्चाकन्यात् । तस्मै दृष्टादृष्टफलं दातुं कामयतां । कीदृशः । स्वपतिः स्वीयानां प्रजानां स्वामी धनपतिर्वा दमूना दानमग्नः । कस्मै कामयतामिति उच्यते । उ उतापि च यस्मै यजमानाय मह्यं सविता सर्वस्य प्रेरको देवो ज्ञानं जनितवान् दृष्टादृष्टफलं दत्तवानित्यर्थः । वाऽशब्दः समुच्चये । तथा भगो देवस्य गोभिरस्यदीयाभिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिर्यमा देवसेमीदृग्भूतं दृष्टादृष्टफलमनज्यात् । व्यक्तीकुर्यात् । दद्यादित्यर्थः । उतापि च स्यात् अन्योऽपि यो देवगणोऽस्ति चारुः रमणीयः सोऽपि देवगणोऽस्मै यजमानाय मह्यं छदयत् । दृष्टादृष्टफलं दातुं कामयतामित्येतदाशास्त्रे ॥

इयं सा भूया उषसांमिव सा यज्ञं क्षुमंतः शवसां समायन् ।

अस्य स्तुतिं जरितुर्भिक्षमाणा आ नः शग्मास उप यंतु वाजाः ॥५॥

इयं । सा । भूयाः । उषसांऽइव । साः । यत् । ह । क्षुऽमंतः । शवसां । संऽआयन् ।

अस्य । स्तुतिं । जरितुः । भिक्षमाणाः । आ । नः । शग्मासः । उप । यंतु । वाजाः ॥५॥

क्षुमंतः । शुशब्दोऽत्रवाची शब्दवाची वा । अत्रयंतः स्तुतिमंतः कीर्तिमंतो वेत्यर्थः । एवंभूता देवाः शवसां बलेन ययामस्यदीयां स्तुतिं प्रति समायन् समागच्छन् संप्राप्ताः सेयं स्तुतिर्देवानां प्राप्या भूयाः । भूयात् । भवतु । उषसांमिव साः यथा पृथिव्युषसां व्याप्या सर्वेषां प्राप्या भवति तद्वत् । किंच जरितुः स्तोत्रस्य मम स्तुतिं भिक्षमाणा याचमानाः शग्मासः । शग्ममिति सुखनाम । सुखाः सुखकरा वाजाः सुधन्वनः पुत्रास्त्रयोऽप्यभुर्विभवा वाज इत्येते नोऽस्मानाभिमुख्येनोप यंतु । उपगच्छंतु ॥ ॥२७॥

अस्येदेषा सुमतिः पप्रथानाभवत्पूर्या भूमना गौः ।

अस्य सनीळा असुरस्य योनौ समान आ भरणे बिभ्रमाणाः ॥६॥

अस्य । इत् । एषा । सुऽमतिः । पप्रथाना । अभवत् । पूर्या । भूमना । गौः ।

अस्य । सऽनीळाः । असुरस्य । योनौ । समाने । आ । भरणे । बिभ्रमाणाः ॥६॥

इदिदानीमस्य देवगणसंबन्धिन्येषा सुमतिः सुष्ठुस्तुतिः पप्रथानाभवत् । विस्तीर्यमाणाभूत् । अस्माभिः क्लिधमाणेत्यर्थः । कीदृशी । पूर्या पूर्वकालीना भूमना भूम्ना बलत्वेन युक्तेति शेषः । सर्वदेवसंबन्धित्वाद्भृशं जातेत्यर्थः । गौर्देवान्प्रतिगंची । एतच्छात्वा सर्वे देवा असुरस्य प्रजारूपबलवतोऽस्य मम संबन्धिनि समाने सर्वदेवसाधारणे भरणे सर्वेषां देवानां पुष्टिकरं योनौ यज्ञाख्ये स्थाने सनीळाः समानस्थाना बिभ्रमाणा अस्मदर्थं दृष्टादृष्टफलं धारयन्त आ गच्छन्त्विति शेषः ॥

किं स्विह्वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः ।

संतस्थाने अजरे इतजती अहानि पूर्वीरुषसो जरंत ॥७॥

किं । स्विह्व । वनं । कः । उं इति । सः । वृक्षः । आस । यतः । द्यावापृथिवी इति ।
निःस्ततक्षुः ।

संतस्थाने इति संस्तस्थाने । अजरे इति । इतजती इतीतःस्तजती । अहानि ।
पूर्वीः । उषसः । जरंत ॥७॥

यतो यस्मादृषाद्यावापृथिवी द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः देवा निःशेषेण कृतवतः स तादृशो वृक्षः क उ आस । कीदृश्या बभूव । तदुत्पादकं वनमरुखं किं स्विह्व । संतस्थाने सम्यक्निष्ठत्वावजरे जरावर्जिते इतजती इत एतेभ्यो देवेभ्यो रक्षणं यद्योक्षि । किंचाहानि सर्वाणि दिनानि पूर्वीर्बह्वीरुषसश्च देवा निष्टतक्षुः । एवंभूता-
न्नेषाञ्जरंत । स्रोतारः सुवन्ति ॥

नैतावदेना परो अन्यदस्त्युक्षा स द्यावापृथिवी बिभर्ति ।

त्वचं पविचं कृणुत स्वधावान्यदीं सूर्यं न हरितो वहन्ति ॥८॥

न । एतावत् । एना । परः । अन्यत् । अस्ति । उक्षा । सः । द्यावापृथिवी इति । बिभर्ति ।

त्वचं । पविचं । कृणुत । स्वधाऽवान् । यत् । ई । सूर्यं । न । हरितः । वहन्ति ॥८॥

द्यावापृथिव्योर्निर्माणरूपमेतावद्विज्जातं सामर्थ्येन युक्तमिति न । अपि त्वेनैतेभ्यो देवेभ्यः पर उत्कृष्टो
ऽन्यदन्यो हिरण्यगर्भोऽस्ति । उक्षा सेक्ता । प्रजाणां सष्टेत्यर्थः । हिरण्यगर्भः परमसूक्ष्मो वायुरूपो बिम्बात्मापः
प्रविश्य द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी बिभर्ति । धारयति । किंच स्वधावान्स्वधावन्नवात्वा स हिरण्यगर्भः
पविचं पविचमयं त्वचमात्मियं शरीरं दीप्तं मंचं वा कृणुत । करोति । कदेति उच्यते । यद्यदेमिमां त्वचं
हरितोऽश्वाः सूर्यं न वहन्ति न प्रापयन्ति तदेति । सष्टेः प्रागित्यर्थः ॥

स्तेगो न क्षामत्येति पृथ्वीं मिहं न वातो वि ह वाति भूम ।

मिचो यच्च वरुणो अज्यमानोऽग्निर्वने न व्यसृष्ट शोकं ॥९॥

स्तेगः । न । क्षां । अति । एति । पृथ्वीं । मिहं । न । वातः । वि । ह । वाति । भूम ।

मिचः । यच्च । वरुणः । अज्यमानः । अग्निः । वने । न । वि । व्यसृष्ट । शोकं ॥९॥

स्तेगः ॥ स्ते घ्ये शब्दसंघातयोः ॥ रश्मिसंघात्यादित्यः पृथ्वीं विस्तीर्णां क्षां भूमिं तेजसा नात्येति । नाति-
गच्छति । मर्यादाया तिष्ठतीत्येवमादित्यः स्तूयते । वातो वायुरपि खलु भूम भूमिं मिहं वृष्टिं न वि वाति ।
समर्थोऽपि सन् विविधं न गमयति । भूमिं प्रति सावशेषमेव वर्षयतीति वातः स्तूयते । यच्च यस्मिन्प्रजापती
मिचो देवोऽज्यमानो व्यज्यमानो व्यक्तीभवन् । उत्पाद्यमान इत्यर्थः । शोकं स्वीयां दीप्तिं व्यसृष्ट विस्त्रजति
सर्वतो विक्षिपति तथा वरुणश्च व्यक्तीभवन्स्वदीप्तिं विक्षिपति । तच्च दृष्टांतः । अपिर्देवो वने न यथा वृक्षसं-
घाते स्वदीप्तिं सर्वतो विस्त्रजति तद्वत् । तादृशं प्रजापतिं स्वीमीति शेषः ॥

स्तरिरेत्सूत सद्यो अज्यमाना व्यथिरव्यथीः कृणुत स्वगोपा ।

पुत्रो यत्पूर्वः पित्रोर्जनिष्ट शम्यां गौर्जंगार यद्ध पृच्छान् ॥१०॥

स्त॒रीः । यत् । सू॒त । स॒द्यः । अ॒ज्यमा॑ना । व्य॒धिः । अ॒व्य॒थीः । कृ॒णु॒त । स्वऽगो॑पा ।
पु॒त्रः । यत् । पू॒र्वैः । पि॒त्रोः । ज॒निष्ट॑ । श॒म्यां । गौः । ज॒गार॑ । यत् । ह । पृ॒च्छान् ॥ १० ॥

अरखोः कारणभूतां शमीं गोविन रूपयति । अरीर्निवृत्तप्रसवा गौः सद्यः शीघ्रमज्यमाना निविध्यमा-
नरेतस्का सती यद्यदा सूत वत्सं प्रसूते तदा व्यधिर्दुःखानां बाधयित्री स्वगोपा स्वायत्तगोभृका स्वभूतरक्षया
वा सती सा गौरव्यधीर्व्यधारहिताः प्रजाः कृणुत । करोति । यदा शमी पुत्रस्थानीयमश्वत्थं प्रसूते तदानीम-
रख्याहरणाय तादृशमश्वत्थमन्विष्यतामृत्विजामश्वत्थस्य जनयित्री शमी सुखहेतुर्भवतीत्यर्थः । शमीगर्भादश्व-
त्वाद्दरणी आहर्तव्ये । श्रूयते हि । शमीगर्भादपि मंथंतीति । अपि च पूर्वं पुरातनः पुत्रः । पुत्राखो नरका-
च्चाता । यदा । पुत्रस्थानीयोऽपि । पित्रोर्वनयित्रोररखोः सकाशाद्यद्यदा जनिष्ट मद्यनेन प्रादुर्भवति
तदानीं गौः पृथिवी तद्योररखोर्मातृभूतां शम्यामश्वत्थगर्भा तां शमीं ॥ सुपां सुगुणिति सुपो व्यादेशः ॥
जगार । उन्निरति । यच्च यां खलु शमीं पृच्छान् अत्विजः पृच्छंति वीप्संति गवेषयंति ॥

उ॒त क॑खं नृष॑दः पु॒त्रमा॑हु॒रु॒त श्या॒वो धन॑माद॒त्त वा॒जी ।

प्र कृ॒णाय॑ रु॒श॒दपि॒न्व॒तो॒ध॒र्ज॒तम॑च॒ नकि॑र॒स्मा अ॒पी॒पेत् ॥ ११ ॥

उ॒त । क॑खं । नृ॒ऽस॒दः । पु॒त्रं । आ॒हुः । उ॒त । श्या॒वः । धनं॑ । आ । अ॒द॒त्त । वा॒जी ।

प्र । कृ॒णाय॑ । रु॒श॒त् । अ॒पि॒न्व॒त् । ऊ॒धः । ज॒तं । अ॒च॒ । नकि॑ः । अ॒स्मै । अ॒पी॒पेत् ॥ ११ ॥

उतापि च कखमृषिं नृषदः पुत्रमाहुः । वेदवादिनो वदंति । उतापि च वाजी हविर्लक्षणात्तन्माकखः
आवः श्लामवर्णः सन्नस्मादपेः सकाशाद्जनमादत्त । अगृह्णात् । कृणाय श्लामवर्णाय नार्पदाय कखायापेरूधा
इन्द्रोचमानरूपं प्रापिन्वत् । प्रासिंचत् । अचेत्यमपिष्यतिरिक्तः कश्चिदपि देवोऽस्मी कखायते यच्च नकिर-
पीपेत् । नावर्धयत् । पुत्रं श्लावाय इत्यतीमदत्तं । अ० १. ११७. ८. । इत्युक्तं ॥ २८ ॥

प्र सु गमंति नवर्षे तृतीयं सुक्तं । आदितः पंच जगत्थः । अथ चतस्रस्त्रिष्टुभः । पूर्ववदृषिदेवते । तथा
चानुक्रांतं । प्र सु गमंता नव पंचाद्या जगत्थ इति ॥ गतो विनियोगः ॥

प्र सु ग॒मंता॑ धि॒यसा॑नस्य॒ स॒क्षणि॑ व॒रेभि॑र्व॒राँ अ॒भि षु प्र॑सी॒दतः॑ ।

अ॒स्माक॑मि॒न्द्र उ॒भयं॑ जु॒जोष॑ति॒ यत्सो॑म्यस्या॒धसो॑ बु॒बो॒धति॑ ॥ १ ॥

प्र । सु । ग॒मंता॑ । धि॒यसा॑नस्य॒ । स॒क्षणि॑ । व॒रेभिः॑ । व॒रान् । अ॒भि । सु । प्र॑ऽसी॒दतः॑ ।

अ॒स्माकं॑ । इ॒न्द्रः । उ॒भयं॑ । जु॒जोष॑ति॒ । यत् । सो॒म्यस्य॑ । अ॒धसः॑ । बु॒बो॒धति॑ ॥ १ ॥

इन्द्रः स्वभूती हरी धियसानस्येंद्रागमनं चिंतयतो यजमानस्य मम संबंधिनि सक्षणि सेवायां सद्गुणके
सेव्ये यज्ञे निमित्ते गमंतागच्छतौ सु सुष्ठु प्रेरयति । ततः स इन्द्रो वरेभिर्वरणीधर्मैर्गैः प्रसीदतो हविरासाद-
यतो यजमानस्य वरानुकृष्टान् हविर्विशेषाण् क्षुतिविशेषांश्चाभि लक्षोक्त्य सु सुहागच्छतु । इन्द्र आगतः
सन्नस्माकं स्वभूतमुभयं हविष क्षुतिक्षेत्येतद्व्यं जुजोषति । सेवतां । मद्यतु शृणोतु चेत्यर्थः । यद्यदा सोम्यस्य
सोमसंपादिनो ममाधसोऽन्नरूपस्य सोमस्य । रसमिति शेषः । बुबोधति बुध्यते जिह्वया विजानाति । सोमं
पिबतीत्यर्थः । तदा जुजोषतीति पूर्वेण संबंधः ॥

वी॒न्द्र या॑सि दि॒व्यानि॑ रो॒चना॒ वि पा॑र्थि॒वानि॒ रज॑सा पु॒रु॒ष्टुत॑ ।

ये त्वा॒ वह॑न्ति॒ मुहु॑र॒ध्वराँ॑ उप॒ ते सु॒ व॑न्व॒न्तु व॑ग्व॒नाँ अ॒रा॒धसः॑ ॥ २ ॥

वि । इंद्र । यासि । दिव्यानि । रोचना । वि । पार्थिवानि । रजसा । पुरुऽस्तुत ।

ये । त्वा । वहन्ति । मुहुः । अध्वरान् । उप । ते । सु । वन्वन्तु । वग्वनान् । अराधसः ॥ २ ॥

हे इंद्र दिव्यानि दिवि भवानि रोचना रोचनानि दीप्तिस्वभावकानि ज्योतींषि यद्वा दिव्याङ्गोक्तानि यासि । व्याप्नोषि । हे पुरुष्टुत ब्रह्मभिः स्तुतेन्द्र पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि रजसात्मीयेन ज्योतिषा विद्युज्ज-
ज्ञेन । यद्वा ॥ रजःशब्दाच्छ आकारः ॥ पार्थिवाङ्गोक्तान् । व्याप्नोषि । ये त्वदीया अश्वा मुजः पुनःपुनरध्व-
रानस्मदीयान्यज्ज्ञान्प्रति त्वा त्वामुप वहन्ति समीपे प्रापयन्ति तेऽश्वा वग्वनान्वधनेन स्तुत्या संभक्तृनराधसो
धनरहितानस्मान् सु सुष्ठु वन्वन्तु । धनप्रदानार्थं संभजंतां ॥

तदिन्मे छत्सद्वपुषो वपुष्टरं पुत्रो यज्जानं पित्रोरधीयति ।

जाया पतिं वहति वमुना सुमत्पुंस इन्द्रो वहतुः परिष्कृतः ॥ ३ ॥

तत् । इत् । मे । छत्सत् । वपुषः । वपुऽतरं । पुत्रः । यत् । जानं । पित्रोः । अधिऽइयति ।

जाया । पतिं । वहति । वमुना । सुऽमत् । पुंसः । इत् । भद्रः । वहतुः । परिऽकृतः ॥ ३ ॥

वपुषः । वपू रूपं । तद्वाङ्मन्यते । वपुष्मतोऽपि वपुष्टरं रूपवत्तरमत्यंतं मूर्ख्यं तद्यज्ञकर्म मे मह्यं कंसत् ।
इन्द्रः कामयतां । यद्यदा पुत्रो जानं जन्मात्मन उत्पत्तिं पित्रोर्मातापित्रोः सकाशादधीयति संकीर्तनद्वारेणा-
धिगच्छति । सुब्रह्मस्थाद्भानकालेऽमुकशर्मणः पुत्रो यजत इत्यात्मनो जन्म संकीर्तयति । यद्वा । यज्जननादागतं
धनं पित्रोः सकाशात्पुत्रोऽधिगच्छति तदेव मह्यमिच्छतु । जाया पत्नी पतिं यजमानं सुमत्कल्याणेन वपुना
वायूपेण शब्देन वहति । आत्मसमीपं प्रापयति । भद्रो भजनीयः परिष्कृतः सुसंस्कृतः पुंस इत् । पत्युरेवेत्यर्थः ।
वहतुर्जायायै प्रदातव्यः । तदुक्तं । सुभद्रमर्य भोजनं बिभर्षि । अ० ८. १. ३४. इति । यद्वा । पुंसोऽतिशूरस्त्रि-
स्यार्थाय भद्रो भजनीयो वहतुर्वहनशीलो देवान्प्रति स सोमः परिष्कृतः संस्कृतो भवति । तदेन्द्रः कामयता-
मित्यर्थः ॥

तदित्सधस्यमभि चारु दीधय गावो यच्छासन्वहतुं न धेनवः ।

माता यन्मंतुर्यूथस्य पूर्याभि वाणस्य सप्रधातुरिज्जनः ॥ ४ ॥

तत् । इत् । सधऽस्यं । अभि । चारु । दीधय । गावः । यत् । शासन् । वहतुं । न । धेनवः ।

माता । यत् । मंतुः । यूथस्य । पूर्या । अभि । वाणस्य । सप्रऽधातुः । इत् । जनः ॥ ४ ॥

तदित्तदेव सधस्यं । सह तिष्ठत्येति सधस्यं स्थानं यज्ञास्थं । चास् शोभनमभि दीधय । हे इंद्र अभितो
दीप्स्व । यद्यदा गावः स्तुतिलक्षणा वाच इंद्र आगच्छ हरिव आगच्छेत्येवमावाः शासन् अस्मयज्ञं प्रति
त्वदागमनमाशासते । तच्च दृष्टान्तः । वहतुं न धेनवः यथा धेनवो नवप्रभूता गावः प्रापणसाधनं गृहमाशासते
तद्वत् । यत् आगत्यप्रकाशस्ततोऽच कारणमाह । यद्यस्माभ्यंतुः । मन्यतिरर्चतिकर्मा । अर्चकस्य मम स्वभूता
माता देवतागुणानां निष्पादयित्री स्तुतिर्यूथस्य यष्टुस्तोतृगणस्य पूर्या प्रथमभाविनी खलु । यस्माच्च सप्रधातुः ।
धार्यते क्रियते कर्माष्टेष्विति धातवस्कंदंस्तुतवो वा । सप्रच्छंदस्तः सप्रतुक्तः सप्रहोवात्मको वायं जनो
वाणस्य स्तुतिशब्दस्याभि कर्ता खलु । तस्माच्छीघ्रमागच्छति भावः । यद्वा । यत्कल्याणं तदेव स्थानमस्माकम-
भिधारय । प्रयच्छ । यस्मिंस्थाने धेनवः पयःप्रदानेन प्रीणयिष्यो गावो वहतुं । उद्यते पुष्टोऽनेनेति
वहतुरन्नं । पयोधृतावनुशासति । न संप्रत्यर्थं । इदानीं प्रयच्छति । तथा यस्मिंश्चतुर्मेतस्या पूजनीया पुत्रसमूहस्य
माताभिगच्छति वाणस्य वाद्यस्य सप्रधातुर्निषादादिसप्तस्वरपेत्तो जनोऽभिगच्छति तद्वत्तद्गुणोपेतं प्रयच्छति
भावः ॥

प्र वोऽच्छा रिरिचे देवयुष्पदमेको रुद्रेभिर्याति तुर्वणिः ।

जरा वा येष्वामृतेषु दावने परि व ऊर्मेभ्यः सिंचता मधु ॥ ५ ॥

प्र । वः । अच्छ । रिरिचे । देवऽयुः । पदं । एकः । रुद्रेभिः । याति । तुर्वणिः ।

जरा । वा । येषु । अमृतेषु । दावने । परि । वः । ऊर्मेभ्यः । सिंचता । मधु ॥ ५ ॥

हे यजमानाः देवयुर्देवाण्कामयमानो होता वो युष्माकं पदमच्छ स्थानं प्रति प्र रिरिचे । प्ररिक्तोऽभूत् । अथ होतृभ्यः सकाशादेको मुख्य इन्द्रो रुद्रेभ्यो रुद्रपुत्रैर्मन्त्रिः सह तुर्वणिः क्षिप्रगामी सन्याति । गच्छति युष्मदीयं यज्ञं । जरा वा । वाशब्दोऽप्यर्थः । सुतिरपि येष्वामृतेषु मरणधर्मरहितेषु देवेषु दावने धनप्रदानाय समर्था भवति । तस्माद्वो यूयं ॥ छांदसो वसादेशः ॥ ऊर्मेभ्यो रक्षितृभ्यो देवेभ्यो मधु मदकरं सोममग्निः परि पिंचत ॥ ॥ २९ ॥

निधीयमानमपगूळमप्सु प्र मे देवानां व्रतपा उवाच ।

इन्द्रो विद्वाँ अनु हि त्वा चचक्ष तेनाहमग्ने अनुशिष्ट आगां ॥ ६ ॥

निऽधीयमानं । अपऽगूळं । अपऽसु । प्र । मे । देवानां । व्रतऽपाः । उवाच ।

इन्द्रः । विद्वान् । अनु । हि । त्वा । चचक्ष । तेन । अहं । अग्ने । अनुऽशिष्टः । आ । अगां ॥ ६ ॥

कुक्ष्यवणस्य यज्ञे निधीयमानोऽपिरभिधीयते । निधीयमानमप्ययुग्माहवनीयेऽप्रावप्सु मातृभूतास्वप-
गूळमंतर्हितं देवानां व्रतपाः कर्मणो रक्षक इन्द्रो मे मह्यं प्रोवाच । प्रावादीत् । हे अग्ने विद्वान्जानान इन्द्रः
स्वाधिकारमस्मद्भक्ततां वा त्वा त्वामनु हि चचक्ष । अनुगतः पश्चाद्दर्श । तेनेन्द्रेणानुशिष्टोऽहमग्नेन पथा
त्वया स्वर्गो गंतव्य इत्येवमुपदिष्टः सप्तागां । आभिमुख्येन स्वर्गं गच्छेयं ॥

अक्षेत्रवित्क्षेत्रविदं ह्यप्राट् स प्रैति क्षेत्रविदानुशिष्टः ।

एतच्च भद्रमनुशासनस्योत् सुतिं विंदत्यंजसीनां ॥ ७ ॥

अक्षेत्रऽवित् । क्षेत्रऽविदं । हि । अप्राट् । सः । प्र । एति । क्षेत्रऽविदा । अनुऽशिष्टः ।

एतत् । वै । भद्रं । अनुऽशासनस्य । उत् । सुतिं । विंदति । अंजसीनां ॥ ७ ॥

सेधमनुशासनस्योत्तिः प्रासंगिकी । अक्षेत्रवित् ॥ वि निवासगत्योः ॥ चीयते गम्यतेऽनेनेति क्षेत्रं पंथाः ।
पंथानमजानन् पुरुषः क्षेत्रविदं क्षेत्रज्ञं पुरुषमप्राट् । पृष्टवान् । स क्षेत्रविदा पथिज्ञेन तेनानुशिष्टः प्रदर्शित-
मार्गः सन् प्रैति । स्वाभिलषितं देशं गच्छति । अनुशासनस्य मार्गोपदेशरूपस्त्वैतद्वा एतत्खलु भद्रं भजनीयं
कल्याणकरं । किं तत् । उतापि चांजसीनामृजुना मार्गेण गंतव्यानामपां सुतिं मार्गं पिपासितः सन् विंदति ।
लभते । यद्वा । अंजसीनामिति सुतिर्विशेषणं । अजुमकुटिलमप्रयासेन गंतव्यं मार्गं लभते खलु ॥

अद्येदु प्राणीदममन्त्रिमाहापीवृतो अधयन्मातुरुधः ।

एमेनमाप जरिमा युवानमहेऽन्वसुः सुमना बभूव ॥ ८ ॥

अद्य । इत् । ऊं इति । प्र । आनीत् । अममन् । इमा । अहा । अपिऽवृतः । अधयत् ।

मातुः । ऊधः ।

आ । ई । एनं । आप । जरिमा । युवानं । अहेऽन्व । असुः । सुऽमनाः । बभूव ॥ ८ ॥

अथमग्निरवेददेवास्त्रिन्दिने प्राप्नोति । मघनेन वेष्टितोऽभवत् ॥ अस प्राणने अग्नं वेति धातुः ॥ तदानी-
मेवेमेमान्यहाहानि सौमिकान्यममन् । नेतुममन्यत ॥ मग्नं ज्ञाने । व्यत्ययेन झुः । तिङ् उत्तरत्वादिनिघातः ॥
अपि चापीवृतस्तेजोभिः परिवृतः सन् मातुः पृथिव्या ऊधः सारभूतं सोमादिकं हविरधयत् । पिबति । तथा
युवानं नित्यतरुणं देवानां हविषा मिश्रयंतं वेनमग्निं जरिमा ॥ जरतिः स्तुतिकर्मा । तस्यादौयादिकं इम-
निच् ॥ स्तोतृभिः क्रियमाणा स्तुतिराप । अभिसुख्येन व्याप्नोति । ईमिति पूरणः । ततोऽहेकसकुध्यन् स्तोतृन्मति
वसुवीसयिता सर्वेषां धनदानेनाच्छादयिता तेजोभिः शूष्णां वा वसुमान्वापिः सुमनाः शोभनमनस्को बभूव ॥

एतानि भद्रा कलश क्रियाम् कुरुश्रवण ददतो मघानि ।

दान इद्वो मघवानः सो अस्त्वयं च सोमो हृदि यं बिभर्मि ॥९॥

एतानि । भद्रा । कलश । क्रियाम् । कुरुऽश्रवण । ददतः । मघानि ।

दानः । इत् । वः । मघऽवानः । सः । अस्तु । अयं । च । सोमः । हृदि । यं । बिभर्मि ॥९॥

हे कलश सर्वकलापरिपूर्ण । यद्वा । लुप्तमत्वर्षीयः । द्रोणकलशवन् । हे कुरुश्रवण । कुरुव अस्त्रिजः ।
तेषां स्वभूतानां स्तुतीनां श्रौतहो इन्द्र मघानि धनानि स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च ददतः प्रयच्छतस्त्वेन्द्रस्यार्थमेतानि
भद्रा भजनीयानि हवीषि स्तोत्राणि च क्रियाम् । विधेयास्य ॥ करोतेराशीर्लिङि रिङ् शयग्लिङ् । पा०
७. ४. २८. इति रिङादेशः ॥ अथ स्तोतृन्मत्याह । हे मघवानो महनीयस्तोत्ररूपधनवन्तः यो युष्माकं स इन्द्रो
दान इद्वनादेर्दातेवासु । भवतु । अयं च यज्ञे स्थितः सोमो दातासु हृदय आत्मीये यं पीतं सोमं बिभर्मि
धारयामि ॥ दुभृज धारणपोषणयोः । जीहोत्यादिकः । भृजामिदित्यभ्यासस्त्वत् । यद्योगादिनिघातः ॥ यद्वा ।
हे कलशकुलजात हे कुरुश्रवणैतन्नामक असदस्योः पुत्र राजन् अस्त्रिजभ्यो धनानि प्रयच्छतस्त्वार्थं वयं
कर्माणि क्रियाम् । मघवानः कुरुश्रवणाः । पूजायां बङ्गवचनपदं । यागकर्म कुर्वाणस्य तवेन्द्रो दाता भवतु ।
अयं सोमश्च धनानि प्रयच्छतु ॥ ॥३०॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीबीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे चक्षुसंहिताभाष्ये सप्तमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथाष्टमोऽध्याय आरभ्यते । तत्र प्र मेति नवर्चं चतुर्थं सूक्तं । ऐलूषस्य कवषस्यार्थं । आद्या त्रिष्टुप् सा च
वैश्वदेवी । द्वितीयातृतीये बृहतीसतोबृहत्सर्वित्री । पराः पङ्कायज्यः । कुरुश्रवणमावृणीति द्वाभ्यां असदस्यु-
पचस्य कुरुश्रवणमावृणीति द्वाभ्यां असदस्यु-
पचस्य कुरुश्रवणमावृणीति द्वाभ्यां असदस्यु-
पचस्य कुरुश्रवणमावृणीति द्वाभ्यां असदस्यु-
पचस्य कुरुश्रवणमावृणीति द्वाभ्यां असदस्यु-
पचस्य कुरुश्रवणमावृणीति द्वाभ्यां असदस्यु-
पचस्य कुरुश्रवणमावृणीति द्वाभ्यां असदस्यु-
पचस्य कुरुश्रवणमावृणीति द्वाभ्यां असदस्यु-
पचस्य कुरुश्रवणमावृणीति द्वाभ्यां असदस्यु-
पचस्य कुरुश्रवणमावृणीति द्वाभ्यां असदस्यु-
पचस्य कुरुश्रवणमावृणीति द्वाभ्यां असदस्यु-

प्र मां युयुजे प्रयुजो जनानां वहामि स्म पूषणमंतरेण ।

विश्वे देवासो अध मामरक्षन्तुः शासुरागादिति घोष आसीत् ॥१॥

प्र । मा । युयुजे । प्रऽयुजः । जनानां । वहामि । स्म । पूषणं । अंतरेण ।

विश्वे । देवासः । अध । मां । अरक्षन् । दुःशासुः । आ । अगात् । इति । घोषः । आसीत् ॥ १ ॥

जनानां यवमानाणां प्रयुजः प्रयोक्तारो देवा मा मां कवषमृषिं प्र युयुजे । कुरुश्रवणं प्रति युक्तवतः । अंतरेण मार्गे पूषणं देवमध्वनां पतिं सखायमहं वहामि स्म । ऊढवानस्मि । तथा श्रूयते । ऐन्द्राग्रमेकादशकपाकं निर्वपेज्जनतामेष्यन्नित्युपक्रम्य पीप्लं चक्षुमनु निर्वपेत् । ति० सं० २. २. १. ४. । इति । अधाथ मार्गे विश्वे देवा मां कवषमरक्षन् । रक्षितवतः । दुःशासुः केनापि दुःशासनोऽयमृषिरागात् आगच्छतीति घोषः शब्दश्च मार्गं आसीत् । अभूत् ॥

सं मा तपंत्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः ।

नि बाधते अमतिर्नयता जसुर्वेन वेवीयते मतिः ॥ २ ॥

सं । मा । तपन्ति । अभितः । सपत्नीः । इव । पर्शवः ।

नि । बाधते । अमतिः । नयता । जसुः । वेः । न । वेवीयते । मतिः ॥ २ ॥

मा मां देवताप्रसादरहितं कवषं पर्शवः पार्श्वस्थीन्यन्नाभावाद्दोषत्वात्कुशयनाच्च सपत्नीरिव यथा सपत्न्यस्तद्वदभित उभयतः सं तपन्ति । दुःखयन्तीत्यर्थः । किंचामतिर्दारिद्र्यादागता दुर्मतिः सर्वार्थविषया सा मां नि बाधते । मां पीडयति । वस्त्राभावादागता नयता च मां नि बाधते । असुरशनाभावादागता उपपन्नोऽपि मां नि बाधते । किंच वेनं यथा पत्निर्नो मतिः शाकुनिकव्याधभयात्कंपयति तथा मे मतिः शत्रोर्वेवीयते । मृशं कंपयते ॥

मूषो न शिश्ना व्यदन्ति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो ।

सकृत्सु नो मघवन्निद्र मृळयाधा पितेव नो भव ॥ ३ ॥

मूषः । न । शिश्ना । वि । व्यदन्ति । मा । आऽध्यः । स्तोतारं । ते । शतक्रतो । इति शतऽक्रतो ।

सकृत् । सु । नः । मघऽवन् । इन्द्र । मृळय । अध । पिताऽइव । नः । भव ॥ ३ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मण मघवन् धनवन्निद्र ते तव स्तोतारं मा मां कवषमाध्य आधयो मूषो न यथा मूषिकाः शिश्नास्तातानि सूत्राण्यग्रंति तथा व्यदन्ति । विविधमदन्ति । तथा च यास्कः । संतपन्ति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पर्शवः कूपपर्शवो मूषिका इवास्तातानि सूत्राणि व्यदन्ति स्वांगाभिधानं वा स्वाच्छिग्रानि व्यदन्तीति संतपन्ति माध्यः कामाः । नि० ४. ६. । इति । तथा च सति नोऽस्मान्मृगसु मृळय । अभीष्टप्रदानेन सम्यक् सुख्य । अधाथ नोऽस्माकं पितेव यथा पिता तद्वद्विज्ञाता भव ॥

कुरुश्रवणमावृणु राजानं चासदस्यवं । मंहिष्ठं वाधतामृषिः ॥ ४ ॥

कुरुऽश्रवणं । अवृणु । राजानं । चासदस्यवं । मंहिष्ठं । वाधतां । ऋषिः ॥ ४ ॥

अपिरतीन्द्रियपदार्थद्रष्टा कवषोऽहं चासदस्यवं त्रसदस्योः पुत्रं मंहिष्ठं धनानामतिशयेन दातारं कुरुश्रवणं । कुरुव ऋत्विजः । तदीयानां सुतीनां ओतारं कुरुश्रवणं तन्नामकं राजानं वाधतामृषिजामर्थावावृणु । धनानि प्रार्थये ॥

यस्य मा हरितो रथे तिस्रो वहन्ति साधुया । स्त्वै सहस्रदक्षिणे ॥ ५ ॥

यस्य । मा । हरितः । रथे । तिस्रः । वहन्ति । साधुऽया । स्त्वै । सहस्रऽदक्षिणे ॥ ५ ॥

यस्य कृश्रवणाख्यस्य राज्ञः स्वभूतास्त्रिस्तो हरितस्त्रयोऽश्वा रथे प्रस्थितं मा मां कवषं साधुया साधु
वहन्ति कृश्रवणं राजानमहं सहस्रदक्षिणेऽस्मिन्वागे सवि । सौमि । प्रष्टिवाहिनं रथं परिगृह्यर्षिरा-
शास्ते ॥ १॥

अतः परं यस्मिन्वादिक्तेन सूक्तशेषेण मित्रातिथी राज्ञि मृते तत्पुत्रस्योपमश्रवसः समीपमागत्य कवषः
स्नेहाच्छोकं निवारयति ॥

यस्य प्रस्वादसो गिरं उपमश्रवसः पितुः । क्षेचं न रणमूचुषे ॥ ६ ॥

यस्य । प्रऽस्वादसः । गिरः । उपमऽश्रवसः । पितुः । क्षेचं । न । रणं । ऊचुषे ॥ ६ ॥

हे राजन् उपमश्रवसस्तव पितुर्यस्य मित्रातिथेर्गिरो वाचः प्रस्वादसः प्रकर्षेण स्वादयिष्यः । तच्च दृष्टान्तः ।
ऊचुषे सेवमानाय दरिद्राय दानार्थं प्रकल्पितं रणं रमणीयं क्षेचं न यथा क्षेचं स्वादयितुं तद्ददित्वर्थः ।
उत्तररच संबंधः ॥

अधि पुत्रोपमश्रवो नपांन्मित्रातिथेरिहि । पितुष्टे अस्मि वंदिता ॥ ७ ॥

अधि । पुत्र । उपमऽश्रवः । नपात् । मित्रऽअतिथेः । इहि । पितुः । ते । अस्मि । वंदिता ॥ ७ ॥

हे पुत्रोपमश्रवो मित्रातिथेर्नपात्युत्र स्वमधीहि । मत्समीपमागच्छ । ते तव पितुस्तस्य मित्रातिथेरहं
वंदिता स्तोतास्मि । एतच्छात्वा शोकं मा कुरु । यद्देयं द्रव्यमस्ति तत्सर्वं मह्यं देहि ॥

यदीशीयामृतानामुत वा मर्त्यानां । जीवेदिन्मघवा मम ॥ ८ ॥

यत् । ईशीय । अमृतानां । उत । वा । मर्त्यानां । जीवेत् । इत् । मघऽवा । मम ॥ ८ ॥

उतापि च यद्यथामृतानां देवानां मर्त्यानां मनुष्याणां वा मरणहेतुनामीशीय अहमीश्वरः स्यां तर्हि
मम कवषस्य याज्यो मघवा धनवास्मित्रातिथी राजा जीवेत् । प्राणान्धारयेत् । तथा च नाहं मरणहेतो-
रीश्वरः तस्मादयं राजा मृत इत्यर्थः ॥

न देवानाममि व्रतं शतात्मा च न जीवति । तथा युजा वि ववृते ॥ ९ ॥

न । देवानां । अमि । व्रतं । शतऽआत्मा । च न । जीवति । तथा । युजा । वि । ववृते ॥ ९ ॥

देवानां ब्रह्मादीनां व्रतं मर्यादालक्षणं कर्मात्यतिक्रम्य शतात्मा च न शतसंवत्सरः कश्चन जीवति । तथा
युजा सहायादिना वि ववृते । विवर्तते । विद्युक्तो भवतीति छात्वा शोकं मा कुर्वित्वर्थः ॥ २ ॥

प्रावेपा इति चतुर्दशर्चं पंचमं सूक्तमैलूषस्य कवषस्यार्थं मुजवतः पुत्रस्याषाख्यस्य वा । सप्तमी अगती
शिष्टास्त्रयोदश चिष्टुभः । अत्र द्वादशबान्तीति नवम्याद्या च सप्तमी । अतस्तास्तद्देवत्याः । त्रयोदशी ऊषिं
स्तीति । अतस्तास्याः सा देवता । एवं पंच गताः । शिष्टाभिर्नवभिः कितवोऽष्टाश्च निधन्ते । अतस्ता अपि
तद्देवत्याः । तथा चानुक्रांतं । प्रावेपाः षड्भूना मौजवान्वाचोऽचक्षुषिप्रशंसा चाक्षकितवनिंदा च सप्तमी
अगतीति ॥ गतो विनियोगः ॥

प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा इरिणे ववृतानाः ।

सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् ॥ १ ॥

प्रावेपाः । मा । बृहतः । मादयन्ति । प्रवातेऽजाः । इरिणे । ववृतानाः ।

सोमस्यऽइव । मौजऽवतस्य । भक्षः । विऽभीदकः । जागृविः । मह्यं । अच्छान् ॥ १ ॥

बृहतो महतो विभीतकस्य फलत्वेन संबंधिनः प्रवातेजाः प्रवणे देशे जाता हरिण्य अस्फुरि वर्तमानाः प्रवर्तमानाः प्रवेपाः प्रवेपिणः कंपनशीला अश्वा मा मां मादयन्ति । हर्षयन्ति । किंच जागृविर्जयपराजययो-
र्हर्षशोकाभ्यां कितवानां जागरणस्य कर्ता विभीदको विभीतकविकारोऽद्यो मह्यं मामच्छान् । अचच्छदत् ।
अत्थर्थं मादयति । तच्च दृष्टान्तः । सोमस्यैव यथा सोमस्य मीजवतस्य । मुजवति पर्वते जातो मीजवतः ।
तस्य । तच्च ह्युत्तमः सोमो जायते । भक्षः पानं यजमानान्देवांश्च मादयति तद्वदित्यर्थः । तथा च यास्कः ।
प्रवेपिणो मा महतो विभीतकस्य फलानि मादयन्ति । प्रवातेजाः प्रवणेजा हरिणे वर्तमाना हरिणं निर्च्छेद-
मृणातिरेपायं भवत्यपरता अस्मादोषधय इति वा सोमस्यैव मीजवतस्य भक्षो मीजवतो मुजवति जातो
मुजवान्पर्वतो मुजवाबुजो विमुच्यत इषीकयेषीकषतेर्गतिकर्मण इयमपीतेरषीकितस्मादेव विभीतको विभेद-
नाज्जागृविर्जागरणात्प्रह्वमचच्छदत् । नि० ९. ८. । इति ॥

न मां मिमेथ न जिहीठ एषा शिवा सखिभ्य उत मह्यमासीत् ।

अक्षस्याहमेकपरस्य हेतोर्नुव्रतामपं जायामरोधं ॥२॥

न । मा । मिमेथ । न । जिहीठे । एषा । शिवा । सखिभ्यः । उत । मह्यं । आसीत् ।

अक्षस्य । अहं । एकऽपरस्य । हेतोः । अनुऽव्रतां । अपं । जायां । अरोधं ॥२॥

एषास्मदीया जाया मा मां कितवं न मिमेथ न च चुक्रोध न जिहीठे न च लाज्जतवती । सखिभ्यो
ऽस्मदीयेभ्यः कितवेभ्यः शिवा सुखकर्यासीत् । अभूत् । उतापि च मह्यं शिवासीत् । इत्यमनुव्रतामनुकूलां
जायामेकपरस्यैकः परः प्रधानं यस्य तस्यास्य हेतोः कारणादहमपारोधं । परित्यक्तवानस्मीत्यर्थः ॥

द्वेष्टिं श्वश्रूरपं जाया रुणद्धि न नाथितो विंदते मर्दितारं ।

अश्वस्येव जरतो वस्यस्य नाहं विंदामि कितवस्य भोगं ॥३॥

द्वेष्टिं । श्वश्रूः । अपं । जाया । रुणद्धि । न । नाथितः । विंदते । मर्दितारं ।

अश्वस्यऽइव । जरतः । वस्यस्य । न । अहं । विंदामि । कितवस्य । भोगं ॥३॥

श्वश्रूजायाया माता गृहगतं कितवं द्वेष्टि । निंदतीत्यर्थः । किंच जाया भार्याप रुणद्धि । निरुणद्धि । अपि
च नाथितो याचमानः कितवो धनं मर्दितारं धनदानेन सुखयितारं न विंदते । न लभते । इत्थं बुद्ध्या
विमृशन्नहं जरतो वृद्धस्य वस्यस्य । वसं मूख्यं । तदर्हस्याश्वस्यैव कितवस्य भोगं न विंदामि । न लभे ॥

अन्ये जायां परि मृशन्त्यस्य यस्यागृध्वेदने वाज्यपक्षः ।

पिता माता भ्रातर एनमाहुर्न जानीमो नयता बद्धमेतं ॥४॥

अन्ये । जायां । परि । मृशन्ति । अस्य । यस्य । अगृधत् । वेदने । वाजी । अक्षः ।

पिता । माता । भ्रातरः । एनं । आहुः । न । जानीमः । नयत । बद्धं । एतं ॥४॥

यस्य कितवस्य वेदने धने वाजी बलवानस्यो देवोऽगृधत् अभिकांशां करोति तस्यास्य कितवस्य जायां
भार्यामन्ये प्रतिक्रितवाः परि मृशन्ति । वस्त्रकेशायाकर्षणेन संस्पृशन्ति । किंच पिता जननी च भ्रातरः
सहोदराश्चैव कितवमाहुः । वदन्ति । न वयमस्मदीयमेतं जानीमः । रज्ज्वा बद्धमेतं कितवं हे कितवाः यूयं
नयत । यथेष्टदेशं प्रापयतेति ॥

यदादीध्ये न देविषाण्येभिः परायज्ञोऽव ह्ये सखिभ्यः ।

न्युप्ताश्च बभूवो वाचमक्रतुं एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव ॥५॥

यत् । आऽदीध्ये । न । दविषाणि । एभिः । परायत्ऽभ्यः । अवं । हीये । सखिभ्यः ।
निऽउप्ताः । च । बभ्रवः । वाचं । अकृत । एभिः । इत् । एषां । निऽकृतं । जारिणीऽइव ॥५॥

यद्यदाहमादीध्ये ध्यायामि तदानीमेभिरक्षैर्न दविषाणि । न दूषये । न परितपामि । यद्वा । न
दविषाणि । न देविष्यामीत्यर्थः । परायज्ञः स्वयमेव परागच्छज्ञः सखिभ्यः सखिभूतेभ्यः कितवेभ्योऽव हीये ।
अवहितो भवामि । माहं प्रथममक्षान्विद्वजामीति । किंच बभ्रवो बहुवर्णा अवा न्युप्ताः कितवैरवधिप्ताः
संतो वाचमकृत । शब्दं कुर्वन्ति । तदा संकल्पं परित्यज्याचव्यसनेनाभिभूयमानोऽहमेषामक्षाणां निष्कृतं स्थानं
जारिणीष्व यथा कामव्यसनेनाभिभूयमाना खैरिणी संकेतस्थानं याति तद्वदेतीति । गच्छाम्येव ॥ ३ ॥

सभामेति कितवः पृच्छमानो जेष्यामीति तन्वाऽशूशुजानः ।
अक्षासो अस्य वि तिरन्ति कामं प्रतिदीवे दधत् आ कृतानि ॥६॥
सभां । एति । कितवः । पृच्छमानः । जेष्यामि । इति । तन्वा । शूशुजानः ।
अक्षासः । अस्य । वि । तिरन्ति । कामं । प्रतिऽदीवे । दधत् । आ । कृतानि ॥६॥

तन्वा शरीरेण शूशुजानः शोशुचानो दीप्यमानः कितवः कोऽवाप्ति धनिकसं जेष्यामीति पृच्छमानः
पृच्छन् सभां कितवसंबन्धिनीमेति । गच्छति । तच्च प्रतिदीवे प्रतिदेवित्रे कितवाय कृतानि देवतोपयुक्तानि
कर्माणां दधतो जयार्थमाभिमुख्येन मर्यादया वा दधतोऽस्य कितवस्य काममिच्छामक्षासोऽवा वि
तिरन्ति । वर्धयन्ति ॥

अक्षास इदंकुशिनो नितोदिनो निऽकृत्वानस्तपनास्तापयिष्णवः ।
कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हणो मध्वा संपृक्ताः कितवस्य बर्हणा ॥७॥
अक्षासः । इत् । अंकुशिनः । निऽतोदिनः । निऽकृत्वानः । तपनाः । तापयिष्णवः ।
कुमारदेष्णाः । जयतः । पुनऽहनः । मध्वा । संऽपृक्ताः । कितवस्य । बर्हणा ॥७॥

अक्षास इदवा एवांकुशिनोऽंकुशवंतो नितोदिनो नितोदितवंतश्च निष्ठत्वनः पराजये निकर्तनशीला-
श्चेत्तारो वा तपनाः पराजये कितवस्य संतापकास्तापयिष्णवः सर्वस्वहारकत्वेन कुटुंबस्य संतापनशीलाश्च
भवन्ति । किंच जयतः कितवस्य कुमारदेष्णा धनदानेन धान्यतां नभयन्तः कुमारानां दातारो भवन्ति । अपि
च मध्वा मधुना संपृक्ताः प्रतिकितवेन बर्हणा परिवृद्धेन सर्वस्वहरणेन कितवस्य पुनर्हणः पुनर्हंतारो भवन्ति ॥

चिपंचाशः क्रीळति व्रात एषां देव इव सविता सत्यधर्मा ।
उयस्य चिन्मन्यवे ना नमन्ते राजा चिदेभ्यो नम इत्कृणोति ॥८॥
चिऽपंचाशः । क्रीळति । व्रातः । एषां । देवऽइव । सविता । सत्यऽधर्मा ।
उयस्य । चित् । मन्यवै । न । नमन्ते । राजा । चित् । एभ्यः । नमः । इत् । कृणोति ॥८॥

एषामक्षाणां चिपंचाशस्त्वधिकपंचाशस्तस्याको व्रातः संघः क्रीळति । आस्फुरि विहरति । अशिकाः
प्रायेण तावद्विरक्षैर्दीव्यन्ति हि । तच्च दृष्टान्तः । सत्यधर्मा सविता सर्वस्य जगतः प्रेरकः सूर्यो देव इव । यथा
सविता देवो जगति विहरति तद्वदक्षाणां संघ आस्फुरि विहरतीत्यर्थः । किंचोयस्य चित् क्रूरस्यापि मन्यवे
क्रोधायेतेऽवा न नमन्ते । न प्रह्वीभवन्ति । न वशे वन्ति । तं नमयन्तीत्यर्थः । राजा चिज्जगत ईश्वरोऽप्येभ्यो
नम इदमस्कारमेव देवगवेक्षायां कृणोति । नावक्षां करोतीत्यर्थः ॥

नीचा वर्तते उपरि स्फुरन्त्यहस्तासो हस्तवन्तं सहन्ते ।

दिष्या अंगारा इरिणे न्युप्ताः शीताः संतो हृदयं निर्देहन्ति ॥९॥

नीचा । वर्तते । उपरि । स्फुरन्ति । अहस्तासः । हस्तऽवन्तं । सहन्ते ।

दिष्याः । अंगाराः । इरिणे । निऽउप्ताः । शीताः । संतः । हृदयं । निः । दहन्ति ॥९॥

अपि चैतेऽवा नीचा नीचीनस्थले वर्तते । तथाप्युपरि पराजयाग्नीतानां द्यूतकराणां कितवानां हृदय-
स्त्रोपरि स्फुरन्ति । अहस्तासो हस्तरहिता अप्यवा हस्तवन्तं द्यूतकरं कितवं सहन्ते । पराजयकरणेनाभिभवन्ति ।
दिष्या दिवि भवा अपकृता अंगारा अंगारसदृशा अवा इरिण इंधनरहित आस्फुरि न्युप्ताः शीताः शीत-
स्पर्शाः संतोऽपि हृदयं कितवानामन्तःकरणं निर्देहन्ति । पराजयजनितसन्तापेन मस्तीकुर्वन्ति ॥

जाया तप्यते कितवस्य हीना माता पुत्रस्य चरतः क्व स्वित् ।

चृणावा विभ्यञ्जनमिच्छमानोऽन्येषामस्तमुप नक्तमेति ॥१०॥

जाया । तप्यते । कितवस्य । हीना । माता । पुत्रस्य । चरतः । क्व । स्वित् ।

चृणुऽवा । विभ्यन्त । धनं । इच्छमानः । अन्येषां । अस्तं । उप । नक्तं । एति ॥१०॥

क्व स्वित् क्वापि चरतो निर्वेदान्नच्छतः कितवस्य जाया भार्या हीना परित्यक्ता सती तप्यते । वियोग-
असन्तापेन संतप्ता भवति । माता जनन्यपि पुत्रस्य क्वापि चरतः कितवस्य संबन्धाद्धीना तप्यते । पुत्रशोकेन
संतप्ता भवति । चृणावाचपराजयादृणवान् कितवः सर्वतो विभ्यञ्जनं स्तैयजनितमिच्छमानः कामयमानो
ऽन्येषां ब्राह्मणादीनामस्तं गृहं । अस्तं पस्थमिति गृहनामसु पाठात् । नक्तं रात्रावुपैति । चौर्थाधंमुपग-
च्छति ॥ ॥४॥

स्त्रियं दृष्ट्वाय कितवं ततापान्येषां जायां सुकृतं च योनिं ।

पूर्वाह्णे अश्वान्युयुजे हि बभूवन्तो अग्नेरन्ते वृषलः पपाद ॥११॥

स्त्रियं । दृष्ट्वाय । कितवं । तताप । अन्येषां । जायां । सुऽकृतं । च । योनिं ।

पूर्वाह्णे । अश्वान् । युयुजे । हि । बभूवन् । सः । अग्नेः । अन्ते । वृषलः । पपाद ॥११॥

कितवं कितवः ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ अन्येषां स्वव्यतिरिक्तानां पुरुषाणां जायां जायामूतां स्त्रियं नारीं
मुखेन वर्तमानां सुकृतं सुष्ठु कृतं योनिं गृहं च दृष्ट्वाय मज्जाया दुःखिता गृहं चासंस्कृतमिति ज्ञात्वा तताप ।
तप्यते । पुनः पूर्वाह्णे प्रातःकाले बभूवन्धुवर्षाणश्चान्यापकानद्यान्युयुजे । युनक्ति । पुनश्च वृषलो वृषलकर्मा स
कितवो रात्रावग्नेरन्ते समीपे पपाद । शीतार्तः सञ्ज्येते ॥

यो वः सेनानीर्महतो गणस्य राजा व्रातस्य प्रथमो बभूव ।

तस्मै कृणोमि न धना रुणध्मि दशहं प्राचीस्तदृतं वदामि ॥१२॥

यः । वः । सेनाऽनीः । महतः । गणस्य । राजा । व्रातस्य । प्रथमः । बभूव ।

तस्मै । कृणोमि । न । धना । रुणध्मि । दशं । अहं । प्राचीः । तत् । श्रुतं । वदामि ॥१२॥

हे अवाः वो युष्माकं महतो गणस्य संबन्ध योऽवः सेनानीर्मेता बभूव भवति व्रातस्य च । गणव्रातयो-
रन्यो भेदः । राजेश्वरः प्रथमो सुख्यो बभूव तस्मा अवाय कृणोम्यहं । अञ्जलिं करोमि । अतः परं धना

धनान्यकार्यमहं न हणधि । न संपादयामीत्यर्थः । एतदेव दर्शयति । अहं दश दशसंख्याका चंगुलीः प्राचीः प्राङ्मुखीः करोमि । तदेतदहमृतं सत्यमेव वदामि । गानृतं ब्रवीमीत्यर्थः ॥

अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमिकृषस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः ।

तच्च गावः कितव तच्च जाया तन्मे वि चष्टे सवितायमर्यः ॥१३॥

अक्षैः । मा । दीव्यः । कृषिं । इत् । कृषस्व । वित्ते । रमस्व । बहु । मन्यमानः ।

तच्च । गावः । कितव । तच्च । जाया । तत् । मे । वि । चष्टे । सविता । अयं । अर्यः ॥१३॥

हे कितव बड् मन्यमानो महत्त्वेने विद्यासं कुर्वस्वमक्षैर्मा दीव्यः । द्यूतं मा कृष । कृषिमिकृषिमेव कृषस्व । कृष । वित्ते कृष्या संपादिते धने रमस्व । मतिं कृष । तच्च कृषी गावो भवन्ति । तच्च जाया भवति । तदेव धर्मरहस्यं श्रुतिस्मृतिकर्ता सविता सर्वस्य प्रेरकोऽयं दृष्टिगोचरोऽयं ईश्वरो वि चष्टे । विविधमाख्यातवान् ॥

मित्रं कृणुध्वं खलु मृकता नो मा नो घोरेण चरताभि धृष्णु ।

नि वो नु मन्युर्विशतामरातिरन्यो बभूणां प्रसितौ न्वस्तु ॥१४॥

मित्रं । कृणुध्वं । खलु । मृकता । नः । मा । नः । घोरेण । चरत । अभि । धृष्णु ।

नि । वः । नु । मन्युः । विशतां । अरातिः । अन्यः । बभूणां । प्रसितौ । नु । अस्तु ॥१४॥

हे अक्षाः यूयं मित्रं कृणुध्वं । अस्मासु मैत्रीं कुरुत । खल्विति पूरणः । नोऽस्मान्मृकता । मुखयत च । नोऽस्मान्धृष्णु धृष्णुना । तृतीयार्थे प्रथमा । घोरेणासह्येन मामि चरत । मा गच्छत । किंच वो युष्माकं मन्युः क्रोधोऽरातिरस्माकं शत्रुर्नि विशतां । असक्चतुषु तिष्ठतु । अन्योऽस्माकं शत्रुः कश्चिद्बभूणां बभुवर्णानां युष्माकं प्रसितौ प्रबन्धने नु चिप्रमसु । भवतु ॥ ॥५॥

अबुध्रमिति चतुर्दशर्चं षष्ठं सूक्तं । धनाकपुत्रस्य लुशस्वार्थं । इदमुत्तरं च वैश्वदेवं । चयोदशीचतुर्दशी चिष्टुमी शिष्टा द्वादश जगत्यः । तथा चानुकांतं । अबुध्रं लुशो धानाको वैश्वदेवं तु द्विचिष्टुबतं त्विति ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥ एकादशिनस्य वैश्वदेवस्य पशोर्वपायागस्यानुवाक्या विश्वे अश्वेतिषा । सूचितं च । विश्वे अश्व मरुतो विश्व ऊत्या नो देवानामुप वेतु शंसः । आ० ३. ७. । इति ॥

अबुध्रमु त्य इंद्रवंतो अग्नयो ज्योतिर्भरंत उषसो व्युष्टिषु ।

मही द्यावापृथिवी चेततामपोऽद्या देवानामव आ वृणीमहे ॥१॥

अबुध्रं । ऊं इति । ते । इंद्रवंतः । अग्नयः । ज्योतिः । भरंतः । उषसः । विऽउष्टिषु ।

मही इति । द्यावापृथिवी इति । चेततां । अपः । अद्या । देवानां । अवः । आ । वृणीमहे ॥१॥

इंद्रवंतो यष्टव्यत्वेनेंद्रसंबन्धिनस्ये तेऽमी आहवनीयादयोऽप्य उषसो व्युष्टिषु व्युक्त्तनेषु तमसां विवासनकालेषु ज्योतिस्तेजो भरंतो धारयंतोऽबुध्रं । प्रबुद्धा आसन् । मही महती द्यावापृथिव्यावपः कर्म । अपोऽप्र इति कर्मनामसु पाठात् । चेततां । जानीतां । अद्यास्मिन्नहनि देवानामिन्द्रादीनामवो रचयं वयमा वृणीमहे ॥

दिवस्पृथिव्योरव आ वृणीमहे मातृन्तिसंधून्पर्वताञ्छर्यणावतः ।

अनागास्त्वं सूर्यमुषासमीमहे भद्रं सोमः सुवानो अद्या कृणोतु नः ॥२॥

दिवःपृथिव्योः । अ॒वः । आ । वृ॒णीम॒हे । मा॒तृन् । सि॒धून् । पर्व॑तान् । शूर्य॑णाऽव॑तः ।
अ॒ना॒गाःऽत्वं । सूर्य॑ । उ॒षसं॑ । इ॒महे॒ । भ॒द्रं । सोमः॑ । सु॒वानः । अ॒द्य । कृ॒णोतु॑ । नः ॥ २ ॥

दि॒वःपृथि॒व्योर्वा॒वापृथि॒व्योः का॒र्यत्वेन॑ संब॑न्ध॒वो र॒चणं॑ व॒यमा॑ वृ॒णीमहे॑ । किंच॑ मा॒तृ॒ङ्गो॒कस्य॑ निर्मा॒तृन्सि॒धून्शूर्य॑णाव॑तः सर॑सः संब॑न्धिनः पर्व॑ताञ्जि॒लोच्च॑यांश्च॒ तथा॑ सूर्य॑मुष॑सं वा॒नागा॑स्त्वं कर्म॑वैगुण्य॒जनित॑पापराहि॒त्वमी॒महे । वयं॑ याचामहे । किंचा॒द्यास्मिन्न॑हनि नोऽस्माकं॑ सु॒वानोऽभि॑षूयमाणः सोमो॑ भ॒द्रं क॒क्षाणं॑ कृ॒णोतु॑ । करोतु ॥

द्या॒वा नो॑ अ॒द्य पृथि॒वी अ॒ना॒गसो॑ म॒ही चा॒येतां॑ सु॒वि॒ताय॑ मा॒तरा॑ ।
उ॒षा उ॒च्छ॑त्यप॑ बा॒धता॑म॒घं स्व॒स्त्य॒ग्निं स॑मिधा॒नमी॑महे ॥ ३ ॥
द्या॒वा । नः । अ॒द्य । पृथि॒वी इति॑ । अ॒ना॒गसः । म॒ही इति॑ । चा॒येतां॑ । सु॒वि॒ताय॑ । मा॒तरा॑ ।
उ॒षाः । उ॒च्छ॑ती । अ॒प । बा॒धतां॑ । अ॒घं । स्व॒स्ति । अ॒ग्निं । संऽइ॒धानं॑ । इ॒महे॒ ॥ ३ ॥

म॒ही म॒हती॑ मा॒तरा मा॒तरौ॑ सर्व॑स्य मा॒तृभूते॑ द्या॒वा पृथि॒वी द्या॒वापृथि॒व्याव॑द्यास्मिन्न॑ह॒न्यना॑गसोऽ॒परा॑धरहि॒ताङ्गोऽस्मान्॑सु॒वि॒ताय॑ सु॒खाय॑ चा॒येतां॑ । र॒चेतां॑ । किंचो॒च्छंती॑ तमांसि॑ वि॒वासय॑तुषा अ॒स्माकम॑घं पापम॑प बा॒धतां॑ । अ॒पन॑यतु । अ॒पि च॑ स॒मिधा॑नं स॒म्यग्दी॒प्यमा॑नम॒ग्निं स्व॒स्ति॑ सर्व॑प्रका॒रावि॒नाश॑मीमहे । वयं॑ याचामहे ॥

इ॒यं न॑ उ॒स्मा प्र॑थ॒मा सु॒दे॒व्यं रे॒वत्स॒निभ्यो॑ रे॒वती॑ व्यु॒च्छतु॑ ।
आ॒रे म॒न्युं दुर्वि॑द॒चस्य॑ धीम॒हि स्व॒स्त्य॒ग्निं स॑मिधा॒नमी॑महे ॥ ४ ॥
इ॒यं । नः । उ॒स्मा । प्र॑थ॒मा । सु॒दे॒व्यं । रे॒वत् । स॒निऽभ्यः॑ । रे॒वती॑ । वि । उ॒च्छ॑तु ।
आ॒रे । म॒न्युं । दुःऽवि॑द॒चस्य॑ । धीम॒हि । स्व॒स्ति । अ॒ग्निं । संऽइ॒धानं॑ । इ॒महे॒ ॥ ४ ॥

रे॒वती॑ ध॒नव॑ती प्रथ॒मा सु॒ख्येय॑मु॒स्मा पा॒पाना॑मु॒त्सारि॑षुषाः सु॒दे॒व्यं शो॒भन॑दे॒वाहं॑ रे॒वङ्ग॑नवत्प्र॒धानया॑ग॒काल॑त्वं स॒निभ्यो॑ भ॒जमा॑नेभ्यो नोऽस्मभ्यं॑ प्र॒यच्छंती॑ व्यु॒च्छतु॑ । तमांसि॑ वि॒वासय॑तु । किंच॑ दुर्वि॑द॒चस्य॑ दु॒र्धन॑स्य॒पु॒षस्य॑ म॒न्युं क्रो॒धम॑रि॒दूरे॑ धीम॒हि । नि॒धीम॒हि । सि॒द्धम॑न्यत् ॥

प्र॒ याः सि॒स्रते॒ सूर्य॑स्य॒ रश्मि॑भि॒ज्योति॑र्भरंतीरू॒षसो॑ व्यु॒ष्टिषु॑ ।
भ॒द्रा नो॑ अ॒द्य अ॒वसे॒ व्यु॒च्छत॑ स्व॒स्त्य॒ग्निं स॑मिधा॒नमी॑महे ॥ ५ ॥
प्र॒ । याः । सि॒स्रते॒ । सूर्य॑स्य । र॒श्मिऽभिः॑ । ज्योतिः॑ । भ॒रंतीः॑ । उ॒षसः॑ । विऽउ॒ष्टिषु॑ ।
भ॒द्राः । नः । अ॒द्य । अ॒वसे॒ । वि । उ॒च्छ॑त । स्व॒स्ति । अ॒ग्निं । संऽइ॒धानं॑ । इ॒महे॒ ॥ ५ ॥

या उ॒षसः॑ सूर्य॑स्य रश्मि॑भिः किरणैः प्र॒ सि॒स्रते॒ संग॑च्छंते बृ॒ष्टिषु॑ व्यु॒च्छनेषु॑ तमसां॑ वि॒वास॑नकालेषु ज्योति॒रात्मीयं॑ तेजो भ॒रंतीः॑ भ॒रंति॑ च॒ ता यू॒यं नोऽस्मा॑कम॒द्यास्मिन्न॑हनि अ॒वसे॑ऽज्ञाय॒ भद्रा॑ भ॒जनी॒या भ॑वत । व्यु॒च्छत॑ । तमांसि॑ वि॒वासय॑त च । सि॒द्धम॑न्यत् ॥ ६ ॥

अ॒न॒मी॒वा उ॒षस॑ आ च॑रंतु न॒ उ॒द्य॒यो जि॒हतां॑ ज्योति॑षा बृ॒हत् ।
आ॒यु॒क्षाता॑म॒श्विना॑ तू॒तुजिं॑ रथं॒ स्व॒स्त्य॒ग्निं स॑मिधा॒नमी॑महे ॥ ६ ॥

अ॒न॒मी॒वाः । उ॒षसः । आ । च॒रंतु । नः । उ॒त् । अ॒ग्र॒यः । जि॒हतां । ज्योति॑षा । बृ॒हत् ।
अ॒यु॒क्षातां । अ॒श्विना॑ । तू॒तुजिं । रथं । स्व॒स्ति । अ॒ग्निं । सं॒ऽइ॒धानं । ई॒महे ॥ ६ ॥

अनमीवा रोगरहिता उषसो नोऽस्माना चरंतु । आगच्छंतु । बृहद्बृहता महता ज्योतिषा तेजसा युक्ता
अययोऽप्युज्जिता । उन्नच्छंतु । अश्विनाश्विनौ तूतुजिं क्षिप्रगामिनं रथमायुक्तातां । अस्मान्प्रत्यागतुं रास-
भाभ्यां युक्तां । हरित आदित्यस्य रासभावश्चिनोरिति पाठात् । सिद्धमन्यत् ॥

श्रेष्ठं नो अ॒द्य स॒वित॒र्वरे॑ण्यं भा॒गमा सु॒व स हि रत्न॒धा अ॒सि ।
रा॒यो जनि॑त्रीं धि॒षणा॑मुप॒ ब्रुवे स्व॒स्त्य॒ग्निं संमि॑धान॒मीमहे ॥ ७ ॥
श्रेष्ठं । नः । अ॒द्य । स॒वितः । वरे॑ण्यं । भा॒गं । आ । सु॒व । सः । हि । रत्न॒ऽधाः । अ॒सि ।
रा॒यः । जनि॑त्रीं । धि॒षणां । उप॒ । ब्रु॒वे । स्व॒स्ति । अ॒ग्निं । सं॒ऽइ॒धानं । ई॒महे ॥ ७ ॥

हे सवितः त्वमद्यास्त्रिहवि नोऽस्मभ्यं वरेण्यं वरणीयं श्रेष्ठं प्रशस्यतमं भागं भजनीयं धनमा सुव ।
प्रेरय । देहीत्यर्थः । हि यस्मादप्रार्थितस्त्वं रत्नधाः श्रेष्ठानां धनानां संविभक्तासि भवसि । तथा च निगमांतरं ।
विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः सवितारं नृचक्षसं । ऋ० १. २२. ७. इति । रायो धनस्य जनित्रीं
धिषणां सर्वदेवसुतिरूपां वाचमुप ब्रुवे । अहमुपब्रवीमि । यद्वा । धिषणां देवीमुप ब्रुवे । उपसामीत्यर्थः ।
सिद्धमन्यत् ॥

पि॒प॒र्तु मा॒ तदृ॒तस्य॑ प्र॒वाच॑नं दे॒वानां॑ यन्म॑नु॒ष्या॒ऽअम॑न्महि ।
वि॒श्वा इ॒दु॒स्त्राः स्प॒ठुदे॑ति॒ सूर्यैः स्व॒स्त्य॒ग्निं संमि॑धान॒मीमहे ॥ ८ ॥
पि॒प॒र्तु । मा । तत् । ऋ॒तस्य॑ । प्र॒ऽवा॒चनं॑ । दे॒वानां॑ । यत् । म॒नु॒ष्याः । अ॒मन्महि॑ ।
वि॒श्वाः । इ॒त् । उ॒स्त्राः । स्प॒ट् । उ॒त् । ए॒ति । सूर्यैः । स्व॒स्ति । अ॒ग्निं । सं॒ऽइ॒धानं । ई॒महे ॥ ८ ॥

यदृतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा संबन्धि देवानां प्रवाचनं प्रकर्षेण गुणानां कथनं स्तोत्रं मनुष्या वयममन्महि
कर्तुं जानीमः तत्प्रवाचनं मा मां पिपर्तु । पालयतु । किंच सूर्यो विश्वाः सर्वा उस्त्रा उषसः स्पट् सृष्टावगच्छ-
न्वोदेति । सिद्धमन्यत् ॥

अ॒द्वेषो अ॒द्य ब॒र्हिषः॑ स्त॒रीम॑णि॒ याव्णां॑ यो॒गे म॑न्म॒नः साध॑ ई॒महे ।
आ॒दि॒त्यानां॑ श॒र्मणि॑ स्था भु॒रग॑य॒सि स्व॒स्त्य॒ग्निं संमि॑धान॒मीमहे ॥ ९ ॥
अ॒द्वेषः । अ॒द्य । ब॒र्हिषः । स्त॒रीम॑णि । याव्णां॑ । यो॒गे । म॑न्म॒नः । साधे॑ । ई॒महे ।
आ॒दि॒त्यानां॑ । श॒र्मणि॑ । स्थाः । भु॒र॒ग॒य॒सि । स्व॒स्ति । अ॒ग्निं । सं॒ऽइ॒धानं । ई॒महे ॥ ९ ॥

अद्यास्त्रिहवि बर्हिषः स्तरीमणि वेद्यां स्तरस्ते मन्मनो मजनीयस्याभीष्टस्य फलस्य साधे साधके याव्णा-
मभिषषपाषाणानां योगे सोमेन सह संयोगे च सत्यद्वेषो द्वेषवर्जितानादित्यानीमहे । वयमभीष्टं याचामहे ।
हे स्तोतः त्वं तेषामादित्यानां देवानां शर्मणि सुखे स्त्राने वा स्त्राः । तिष्ठ । भुरगयसि । कर्तव्यानि कर्माणि
विभर्षि । शक्यसि वा । सिद्धमन्यत् ॥

आ नो ब॒र्हिः स॒ध॒मादे॑ बृ॒हद्वि॑ दे॒वा ई॒मे सा॒दया॑ स॒प्र हो॑तृ॒न् ।
इ॒न्द्रं मि॑त्रं वरु॒णं सा॒तये॑ भ॒गं स्व॒स्त्य॒ग्निं संमि॑धान॒मीमहे ॥ १० ॥

आ । नः । ब॒र्हिः । स॒ध॒ऽमादे । बृ॒हत् । दि॒वि । दे॒वान् । ई॒क्रे । सा॒दय । स॒प्त । होत॑र॒न् ।
इ॒दं । मि॒त्रं । व॒रुण॑ । सा॒तये । भ॒गं । स्व॒स्ति । अ॒ग्निं । सं॒ऽइ॒धानं । ई॒महे ॥ १० ॥

नोऽस्माकं बृहद्बृहति महति दिवि दीप्ति सधमादे । सह मायन्ति देवा यच्च तस्मिन् । बर्हिर्बर्हिषि यज्ञे सप्त सप्तसंख्याकान्होतृत्वषड्भूतनिद्रं मित्रं च वरुणं च भगं च देवानितरानपि यष्ट्वान्देवान् हे अग्ने त्वमा सादय । अपिराभिमुख्यकरणं इहाय देव्यं जनं बर्हिरा सादया वसो । ऋ० १. ४५. ९ । इत्येवमादिमन्त्रैरवगम्यते । तच्च त्वयासादितांस्मान्द्रादीन्देवानहं सातये धनलाभायैके । स्तौमि । सिद्धमन्यत् ॥ ७ ॥

त आ॒दित्या॒ आ ग॑ता स॒र्वता॑तये वृ॒धे नो॑ य॒ज्ञम॑वता सजोषसः ।
बृ॒ह॒स्पतिं॑ पू॒षण॑म॒श्विना॒ भ॒गं स्व॒स्त्य॒ग्निं सं॑मि॒धान॑मी॒महे ॥ ११ ॥
ते । आ॒दित्याः । आ । ग॒त । स॒र्वता॑तये । वृ॒धे । नः । य॒ज्ञं । अ॒वत॑ । स॒जोष॑सः ।
बृ॒ह॒स्पतिं॑ । पू॒षण॑ । अ॒श्विना॑ । भ॒गं । स्व॒स्ति । अ॒ग्निं । सं॒ऽइ॒धानं । ई॒महे ॥ ११ ॥

हे आदित्याः येऽस्माभिराहतास्ते यूयं सर्वतातये यज्ञार्थमा गत । आगच्छत । आगत्य च हे सजोषसः संगताः यूयं नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय यज्ञं प्रत्यवत । गच्छत । वयं च बृहस्पतिं पूषणं चाश्विनाश्विनी च भगं भगाख्यं देवं च समिधानं सम्यग्दीप्तमग्निं च स्वस्ति सर्वप्रकाराविनाशमीमहे । याचामहे ॥

तन्नो॑ दे॒वा य॒च्छत॑ सु॒प्रवा॑च॒नं छ॒र्दि॒रा॒दित्याः॑ सु॒भरं॑ नृ॒पाय्यं॑ ।
प॒थे तो॑काय॒ तन॑याय जी॒वसे॑ स्व॒स्त्य॒ग्निं सं॑मि॒धान॑मी॒महे ॥ १२ ॥
तत् । नः । दे॒वाः । य॒च्छत॑ । सु॒ऽप्र॒वा॒च॒नं । छ॒र्दिः । आ॒दित्याः । सु॒भरं॑ । नृ॒पाय्यं॑ ।
प॒थे । तो॑काय॒ । तन॑याय । जी॒वसे॑ । स्व॒स्ति । अ॒ग्निं । सं॒ऽइ॒धानं । ई॒महे ॥ १२ ॥

हे आदित्या देवाः यूयं सुप्रवाचनमत्यंतं प्रशस्तं सुभरं सुसमृद्धं नृपाय्यं नृणां रक्षकं तदस्मदभिलषितं छर्दिर्गृहं नोऽस्माकं पथे पश्चात्तत्काय तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय च जीवसे जीवनार्थं यच्छत । दत्त । सिद्धमन्यत् ॥

वि॒श्वे अ॒द्य म॒रुतो॑ वि॒श्वं ज॒ती वि॒श्वे भ॑वंत॒ग्रयः॑ स॒मिद्धाः॑ ।
वि॒श्वे नो॑ दे॒वा अ॒वसा॑ ग॒मंतु॑ वि॒श्वम॑स्तु द्र॒विणं॑ वा॒जो अ॒स्मे ॥ १३ ॥
वि॒श्वे । अ॒द्य । म॒रुतः॑ । वि॒श्वे । ज॒ती । वि॒श्वे । भ॑वंतु । अ॒ग्रयः॑ । सं॒ऽइ॒द्धाः॑ ।
वि॒श्वे । नः । दे॒वाः । अ॒वसा॑ । आ । ग॒मंतु॑ । वि॒श्वं । अ॒स्तु । द्र॒विणं॑ । वा॒जः । अ॒स्मे इति॑ ॥ १३ ॥

अथास्मिन्नहनि प्रधानयागदिवसे विश्वे सर्वे मरुतो विश्वे सर्वे मरुद्गणसहचरिता रुद्रादयो देवाश्चोत्पूयै रक्षणाय भवन्तु । अपि च विश्वे सर्वेऽग्रय आहवनीयादयः समिद्धाः संदीप्ता भवन्तु । अपि च विश्वे सर्वे रुद्रादयो देवा नोऽस्माकमवसा रक्षणेना गमन्तु । आगच्छन्तु । किंचास्मि अस्मासु विश्वं सर्वं द्रविणं धनं वाजोऽन्नं चाक्षु । भवन्तु ॥

यं दे॒वासो॑ऽव॒ष्य वा॒जसा॑तो॒ यं चा॒य॒ध्वे॒ यं पि॑पृ॒थात्य॑हः ।
यो वो॑ गो॒पी॒थे न॑ भ॒यस्य॑ वे॒द् ते स्या॑म दे॒ववी॑तये तुरासः ॥ १४ ॥

यं । दे॒वा॒सः । अ॒व॒थ । वा॒ज॒ऽसा॒तौ । यं । चा॒र्य॒ध्वे । यं । पि॒पृ॒थ । अ॒ति । अ॒हः ।

यः । वः । गो॒ऽपी॒थे । न । भ॒य॒स्य । वे॒द । ते । स्या॒म । दे॒व॒ऽवी॒तये । तुरा॒सः ॥ १४ ॥

हे तुरासोऽभीष्टप्रदाने क्षिप्रा देवासो देवाः यूयं वाजसातौ संयामे यं मनुष्यमवथ रक्षथ यं च चायध्वे शत्रोः पालयथ यं चाहः पापमत्यतिनीथ पिपृथ कामैः पुरयथ यद्यापि मनुष्यो वो युष्माकं कार्यत्वेन संबन्धिनि गोपीथे रक्षणे भयस्य भयं न वेद न जानाति ते सर्वं वयं देववीतये यद्यार्थं स्याम । भवेम ॥ ८ ॥

उषासान्कृतेति चतुर्दशर्चं सप्तमं सूक्तं । धानाकस्य शुशस्थार्थं । आदितो द्वादश जगत्सक्तो द्वे क्षिप्रभौ । विश्वे देवा देवता । पूर्वसूक्ते वैश्वदेवं तु द्विचिष्टुबन्तं त्वित्युक्तत्वात् । उषासान्कृत्यनुकांतं ॥ आभिप्रायिके षष्ठेऽहनि वैश्वदेव इदं वैश्वदेवनिविधानं । सूचितं च । कतरा पूर्वोषासान्कृतेति वैश्वदेवं । आ० ७. ७. इति ॥

उ॒षा॒सा॒न॒क्ता बृ॒हती सु॒पे॒श॒सा द्या॒वा॒क्षामा वरु॑णो मि॒त्रो अ॒र्य॒मा ।

इ॒दं हु॒वे म॒रुतः पर्व॑तां अ॒प आ॒दि॒त्यान् द्या॒वा॒पृथि॒वी अ॒पः स्वः ॥ १ ॥

उ॒ष॒सा॒न॒क्ता । बृ॒हती इति । सु॒ऽपे॒श॒सा । द्या॒वा॒क्षामा । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा ।

इ॒दं । हु॒वे । म॒रुतः । पर्व॑तान् । अ॒पः । आ॒दि॒त्यान् । द्या॒वा॒पृथि॒वी इति । अ॒पः ।

स्व॑रिति स्वः ॥ १ ॥

बृहती बृहती महती सुपेशसा मरुते उषासानक्ता रात्र्युषसौ द्यावाक्षामा द्यावापृथिवी च वरुणो मित्रो मित्रावरुणौ चार्यमा च येऽत्र विहिता देवाः तानेतानिद्रं मरुतस्य पर्वतांश्चाप उदकानि चादित्याश्च द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी च । पुनर्द्यावापृथिव्योर्यहणमादरार्थं । अपोऽंतरिक्षं च स्वः सर्वं च यष्टव्यं देवजातं ऊवे । ब्रूयामि ॥

द्यौश्च॑ नः पृथि॒वी च प्र॒चेत॑स ऋ॒ताव॑री र॒क्षता॑म॒हंसो रि॒षः ।

मा दुर्वि॒द॒वा नि॒र्ऋ॒तिर्न ई॒शत॑ तद्दे॒वाना॑म॒वो अ॒द्या वृ॒णीम॑हे ॥ २ ॥

द्यौः । च॒ नः । पृथि॒वी । च॒ प्र॒ऽचे॒त॒सा । ऋ॒ता॒व॒री इत्यु॒तऽव॒री । र॒क्ष॒तां । अ॒हंसः । रि॒षः ।

मा । दुः॒ऽवि॒द॒वा । निः॒ऽऋ॒तिः । नः । ई॒श॒त॒ । तत् । दे॒वाना॑ । अ॒वः । अ॒द्या । वृ॒णीम॑हे ॥ २ ॥

प्रचेतसा सुबुद्धी ऋतावरी यज्ञवत्यौ सत्यवत्यौ द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्याभुमे नोऽस्मान्निषो हिंसकादहंसः पापास्त रक्षतां । किंच दुर्विदवा कुत्सितज्ञाना निर्ऋतिर्मृत्युदेवता नोऽस्माकं मेशत । ईश्वरी मा भूत् । किंच वयं देवानां संबन्धि तदसाधारणमवो रक्षणमद्यास्त्रिहनि प्रधानयागदिवसे वृणीमहे । प्रार्थयामहे ॥

वि॒श्व॒स्मा॒न्नो अ॒दि॒तिः पा॒त॒व॒हंसो मा॒ता मि॒त्रस्य॑ वरु॑णस्य रे॒वतः॑ ।

स्व॑र्व॒ज्योति॑रवृ॒कं न॑शीमहि तद्दे॒वाना॑म॒वो अ॒द्या वृ॒णीम॑हे ॥ ३ ॥

वि॒श्व॒स्मात् । नः । अ॒दि॒तिः । पा॒तु । अ॒हंसः । मा॒ता । मि॒त्रस्य॑ । वरु॑णस्य रे॒वतः॑ ।

स्वः॑ऽवत् । ज्योतिः॑ । अ॒वृ॒कं । न॑शीमहि । तत् । दे॒वाना॑ । अ॒वः । अ॒द्या । वृ॒णीम॑हे ॥ ३ ॥

रेवतो धनवतो मित्रस्य वरुणस्य च धनवतोर्मित्रावरुणयोर्मता जनन्यदितिर्देवी नोऽस्मान्निश्वस्मात्सर्वस्मादहंसः पापात्यातु । रक्षतु । किंच वयमवृकं बाधकरहितं स्वर्वत् सर्वं ज्योतिस्तेजो नशीमहि । नशिः पलायनकर्मा । पलायनं च शीघ्रगमनं । शीघ्रं प्राप्तुम इत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

यावा॒ वद॑न्नप॒ रक्षा॑ंसि॒ सेध॑तु दु॒ष्प॒त्र्यं॒ नि॒र्च॑तिं॒ वि॒श्व॑म॒चि॒रं॑ ।

आ॒दि॒त्यं॒ श॒र्म॑ म॒रुता॑मशीमहि॒ तद्दे॒वाना॑मवो॒ अद्या॑ वृ॒णीम॑हे ॥ ४ ॥

यावा॑ । वद॑न् । अप॑ । रक्षा॑ंसि । से॒ध॑तु । दुः॒ऽस्व॒त्र्यं॒ । निः॒ऽच॑तिं । वि॒श्वं॑ । अ॒चि॒रं॑ ।

आ॒दि॒त्यं॒ । श॒र्म॑ । म॒रुता॑ । अ॒शीम॑हि । तत् । दे॒वाना॑ । अवः॑ । अ॒द्य॑ । वृ॒णीम॑हे ॥ ४ ॥

यावामिषवपाषाणो वदन्नभिषववेलायां शब्दं कुर्वन्नक्षांसि यागविघ्नकारीष्यप सेधतु । विनिवारयतु । दुःस्वत्र्यं दुःस्वप्नप्रभवमक्षदीयमणिष्टं चाप सेधतु । निर्चतिं मृत्युदेवतां चाप सेधतु । अत्रिणमदनशीलं विश्वं सर्वं पिशाचादिकं चाप सेधतु । एवं निर्विघ्नत्वेन निष्पन्ने यागे वयमादित्यमादित्यानां संबंधि मरुतां च संबंधि शर्म सुखमशीमहि । प्राप्नुयाम । सिद्धमन्यत् ॥

ए॒न्द्रो ब॒र्हिः॑ सी॒दतु॑ पि॒न्वता॑मि॒ळा॒ बृ॒ह॒स्पतिः॑ सा॒म॒भि॒र्च॑को अ॒र्च॑तु ।

सु॒प्र॒केतं॑ जी॒वसे॑ म॒न्म॑ धीमहि॒ तद्दे॒वाना॑मवो॒ अद्या॑ वृ॒णीम॑हे ॥ ५ ॥

आ॑ । इ॒न्द्रः॑ । ब॒र्हिः॑ । सी॒दतु॑ । पि॒न्वता॑ । इ॒ळा॑ । बृ॒ह॒स्पतिः॑ । सा॒म॒ऽभिः॑ । अ॒र्च॑कः । अ॒र्च॑तु ।

सु॒ऽप्र॒केतं॑ । जी॒वसे॑ । म॒न्म॑ । धी॒म॒हि॒ । तत् । दे॒वाना॑ । अवः॑ । अ॒द्य॑ । वृ॒णीम॑हे ॥ ५ ॥

इन्द्रो बर्हिः सीदतु । इळा माध्यमिका सनयितुल्लङ्घना वागपि पिन्वतां । किंतु सामभिर्गोचरमान अर्चकः सुतिमांबृहस्पतिरप्यर्चतु । अस्मान्युजयतु । किंच वयं सुप्रकेतं सुप्रज्ञानं मन्म मननीयं धनं सोमं वा धीमहि निदधीमहि जीवसे जीवनाय । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ ९ ॥

दि॒वि॒स्पृ॒शं॑ य॒ज्ञं॒ अ॒स्माकं॑ म॒श्विना॑ जी॒रा॒ध्वरं॑ कृ॒णु॑तं सु॒म॒मि॒ष्टये॑ ।

प्रा॒चीन॑र॒श्मि॒माहु॑तं घृ॒तेन॑ तद्दे॒वाना॑मवो॒ अद्या॑ वृ॒णीम॑हे ॥ ६ ॥

दि॒वि॒ऽस्पृ॒शं॑ । य॒ज्ञं॑ । अ॒स्माकं॑ । अ॒श्विना॑ । जी॒र॒ऽअ॒ध्वरं॑ । कृ॒णु॑तं । सु॒म॒म॑ । इ॒ष्टये॑ ।

प्रा॒चीन॑ऽर॒श्मि॒म॑ । आ॒ऽहु॑तं । घृ॒तेन॑ । तत् । दे॒वाना॑ । अवः॑ । अ॒द्य॑ । वृ॒णीम॑हे ॥ ६ ॥

हे अश्विनी युवां नोऽस्माकं यज्ञं दिविस्पृशं दिवि स्पष्टारं गंतारं कृणुतं । कुरुतं । तथा जीराध्वरं क्षिप्रं हिसारहितं च यज्ञं नोऽस्माकं कृणुतं । कुरुतं । इष्टयेऽभिलषितसिद्ध्यर्थं सुमं सुखं च कुरुतं । किंच घृतेनाज्येनाहुतमग्निं प्राचीनरश्मिं देवाभिमुखं कुरुतमित्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

उप॑ हू॒ये सु॒ह॒वं॒ मा॒रुतं॑ ग॒णं॑ पा॒व॒क॒मृ॒ष्वं॑ स॒ख्याय॑ शं॒भुव॑ ।

रा॒य॒स्योषं॑ सौ॒श्र॒व॒साय॑ धीमहि॒ तद्दे॒वाना॑मवो॒ अद्या॑ वृ॒णीम॑हे ॥ ७ ॥

उप॑ । हू॒ये॑ । सु॒ऽह॒वं॑ । मा॒रुतं॑ । ग॒णं॑ । पा॒व॒कं॑ । अ॒मृ॒ष्वं॑ । स॒ख्याय॑ । शं॒ऽभुव॑ ।

रा॒यः॑ । पोषं॑ । सौ॒श्र॒व॒साय॑ । धी॒म॒हि॒ । तत् । दे॒वाना॑ । अवः॑ । अ॒द्य॑ । वृ॒णीम॑हे ॥ ७ ॥

सुहवं स्वाङ्गानं पावकं शोधकमृष्वं दर्शनीयं शंभुवं सुखस्य भावयितारं रायो धनस्य पोषं पोषकं मारुतं मरुतां संबंधिने गणं संधं सख्याय सखिभावायोप हूये । उपगम्य हूयामि । आगतं गणं सौश्रवसाय शोभनामवत्त्वाय सुयशस्त्वाय वा वयं धीमहि । बुद्धी निदधीमहि । सिद्धमन्यत् ॥

अ॒पां पे॒रुं जी॒व॒ध॒न्यं॑ भ॒राम॑हे दे॒वा॒य्यं॑ सु॒ह॒र्व॒म॒ध्व॒र॒श्रियं॑ ।

सु॒र॒श्मि॒मं॑ सो॒म॒मि॒न्द्रि॒यं॑ य॒मीम॑हि॒ तद्दे॒वाना॑मवो॒ अद्या॑ वृ॒णीम॑हे ॥ ८ ॥

अपां । पेहं । जीवऽधन्यं । भरामहे । देवऽअथ्यं । सुऽहवै । अध्वरऽअथ्यं ।

सुऽरश्मिं । सोमं । इन्द्रियं । यमीमहि । तत् । देवानां । अवं । अद्य । वृणीमहे ॥ ८ ॥

अपामुदकानां पेहं पालकं जीवधन्यं । धन्या जीवा यस्मिन्नसौ जीवधन्यः । तं देवाय देवानां तर्पकं सुहवं शोभनाङ्गानं शोभनस्तुतिं वाध्वरअथ्यं सुरश्मिं शोभनांशुं सोमं भरामहे । धारयामः । पत्नीशाखातो हविर्धानं प्रति प्रापयामो वा । भृतं तं सोममिन्द्रियं वीर्यं यमीमहि । वयं याचामहे । सिद्धमन्यत् ॥

सनेम तत्सुसनिता सनित्वभिर्वयं जीवा जीवपुत्रा अनागसः ।

ब्रह्मद्विषो विष्वगेनो भरेरत् तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ९ ॥

सनेम । तत् । सुऽसनिता । सनित्वऽभिः । वयं । जीवाः । जीवऽपुत्राः । अनागसः ।

ब्रह्मऽद्विषः । विष्वक् । एनः । भरेरत् । तत् । देवानां । अवं । अद्य । वृणीमहे ॥ ९ ॥

जीवा जीवतो जीवपुत्रा जीवनवत्पुत्राश्चानागसोऽपराधवर्जिताश्च वयं धनाका लुशाः सनित्वभिः संभक्तभिः पुत्रपौत्रादिभिः सह सुसनिता शोभनेन भजनेन तद्देवजातं सनेम । सुत्या हविष्प्रदानेन च संभजेमहि । किंच ब्रह्मद्विषो ब्राह्मणानामस्त्राकं द्वेष्टारो विष्वप्पानागच्छदेनोऽस्मदीयं पापं भरेरत् । आत्मानि धारयंतु । पोषयंतु । सिद्धमन्यत् ॥

ये स्था मनोर्यज्ञियास्ते शृणोतन् यद्वो देवा ईमहे तद्ददातन् ।

जैत्रं क्रतुं रयिमद्वीरवद्यशस्तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ १० ॥

ये । स्थ । मनोः । यज्ञियाः । ते । शृणोतन् । यत् । वः । देवाः । ईमहे । तत् । ददातन् ।

जैत्रं । क्रतुं । रयिमत् । वीरऽवत् । यशः । तत् । देवानां । अवं । अद्य । वृणीमहे ॥ १० ॥

हे देवाः ये यूयं मनोर्मनुष्यस्य यज्ञिया यज्ञार्हाः स्तु भवथ ते यूयं शृणोतन् । अस्मदीयां स्तुतिं शृणुत । किंच हे देवाः वो युष्मान्यदभीष्टमीमहे याचामहे तज्जैत्रं जयशीलं क्रतुं प्रज्ञानं रयिमद्वनवद्वीरवत्पुत्राबुपेतं यशश्च ददातन् । नोऽस्मभ्यं प्रयच्छत । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ १० ॥

महदद्य महतामा वृणीमहेऽवो देवानां बृहतामनर्वणां ।

यथा वसु वीरजातं नशामहे तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ ११ ॥

महत् । अद्य । महतां । आ । वृणीमहे । अवं । देवानां । बृहतां । अनर्वणां ।

यथा । वसु । वीरऽजातं । नशामहे । तत् । देवानां । अवं । अद्य । वृणीमहे ॥ ११ ॥

अद्यास्मिन्नहनि महतां त्रिष्टानां बृहतां वृद्धानामनर्वणामप्रतिगतानां देवानामिन्द्रादीनां संबंधि महदधिकमवो रक्षणा वृणीमहे । प्रार्थयामहे । किंच वयं यथा वसु धनं वीरजातमपत्यजातं च नशामहे प्रामुष्याम तथा ते देवाः कुर्वन्त्विति शेषः ॥

महो अग्नेः समिधानस्य शर्मण्यनागा मित्रे वरुणे स्वस्तये ।

अग्ने स्याम सवितुः सवीमनि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ १२ ॥

महः । अग्नेः । संऽइधानस्य । शर्मणि । अनागाः । मित्रे । वरुणे । स्वस्तये ।

अग्ने । स्याम । सवितुः । सवीमनि । तत् । देवानां । अवं । अद्य । वृणीमहे ॥ १२ ॥

समिधानस्य समिधमानस्य महो महतोऽग्निः शर्मणि सुखे वयं स्याम । भवेम । किंच वयमनागं
जनागसः ॥ वचनव्यत्ययः ॥ स्याम । अपि च मित्रे वरुणे मित्रावरुणयोः । पक्ष्यर्थे सप्तमी । सवितुश्च सवीमणि
प्रसवे स्वस्थये सर्वप्रकाराविनाशाय स्याम । सिद्धमन्यत् ॥

ये सवितुः सत्यसंवस्य विश्वे मित्रस्य व्रते वरुणस्य देवाः ।

ते सौभगं वीरवज्रोमदप्रो दधातन् द्रविणं चित्रमस्मे ॥ १३ ॥

ये । सवितुः । सत्यऽसंवस्य । विश्वे । मित्रस्य । व्रते । वरुणस्य । देवाः ।

ते । सौभगं । वीरऽवत् । गोऽमत् । अप्रः । दधातन् । द्रविणं । चित्रं । अस्मे इति ॥ १३ ॥

ये विश्वे देवाः सत्यसवस्य सत्यप्रसवस्य सवितुर्मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोश्च व्रते प्रसवाख्ये कर्मणि
भवन्ति ते यूयं सौभगं सौभाग्यं वीरवत्युच्चादुपितं गोमत्रोयुक्तं चित्रं पुत्रणीयं द्रविणं धनं चाप्रः कर्म चाख्ये
मह्यं दधातन् । प्रयच्छत ॥

सविता पश्चातात्सविता पुरस्तात्सवितोत्तरात्तात्सविताधरात्तात् ।

सविता नः सुवतु सर्वतातिं सविता नो रासतां दीर्घमायुः ॥ १४ ॥

सविता । पश्चातात् । सविता । पुरस्तात् । सविता । उत्तरात्तात् । सविता । अधरात्तात् ।

सविता । नः । सुवतु । सर्वऽतातिं । सविता । नः । रासतां । दीर्घं । आयुः ॥ १४ ॥

पश्चातात्पश्चिमतः स्थितः सविता पुरस्तात्पूर्वतश्च स्थितः सवितोत्तरात्तादुत्तरतः स्थितश्च सविता नो
ऽस्माकं सर्वतातिं सर्वमभिलषितं धनादिकं सुवतु । प्रेरयतु । किंच सवितैव नोऽस्मभ्यं दीर्घं बहुकालीनमायू
रासतां । ददातु । बहुधा सवितृपदग्रहणमत्यंतमादरार्थं ॥ ॥ ११ ॥

नमो मित्रस्येति द्वादशर्चमष्टमं सूक्तं । अमितपा नाम सूर्यपुत्र ऋषिः । इदमादीनि पंच सूक्तानि जाग-
तानि । अस्य सूक्तस्य दशमी त्रिष्टुप् । सूर्यो देवता । तथा चानुक्रांतं । नमो द्वादश सौर्योऽमितपाः सौर्यं
जागतं वै त्रिष्टुप्दशमीति ॥ आश्विनशस्त्रे सूर्योदयादूर्ध्वं सौर्यकांड एतत्सूक्तं । सूचितं च । चित्रं देवानां नमो
मित्रस्य । आ० ६. ५. । इति ॥ विषुवति निक्लेवस्य आद्यसृचोऽनु रूपः । सूचितं च । विश्वाङ्बृहत्पिबतु सोम्यं
मधु नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इति स्तोत्रियानुरूपी । आ० ८. ६. । इति ॥ स्वपंतमभ्यस्तमये सति रात्रिशेषं
स्थित्वा प्रातयेन सूर्यो ज्योतिषेत्यादिभिः पंचभिः सूर्य उपस्थेयः । सूचितं च । अव्याधितं चेत्स्वपंतमादित्यो
ऽभ्यस्तमियाद्वाग्यतोऽनुपविशन्नात्रिशेषं भुत्वा येन सूर्यं ज्योतिषा बाधसे तम इति पंचभिरादित्यमुपतिष्ठेत ।
स्वपंतमभ्युदिते यस्य ते विश्वेत्यादिभिस्तत्तमभिः सूर्य उपस्थेयः । सूचितं च । अभ्युदियाच्चेदकर्मश्रांतमनमिह्येण
कर्मणा वाग्यत इति समानमुत्तराभिस्तत्तमभिरुपस्थानं । आ० गृ० ३. ७. १-२. । इति ॥ एकादशिनस्य सौर्यस्य
पशोर्हविषो याज्या । सूचितं च । शं नो भव चक्षसा शं नो अह्ना वायो भूष सुचिपाः । आ० ३. ८. । इति ॥
होचकाणां शकलाधाने यद्वो देवा इत्येषा । आ० ६. १२. ॥ विवाहे कन्यारोदनीये जीवं रुदंतीत्येषा जप्या
। आ० गृ० १. ८. ४. ॥

नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तदृतं संपर्यत ।

दूरेदृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शंसत ॥ १ ॥

नमः । मित्रस्य । वरुणस्य । चक्षसे । महः । देवाय । तत् । अतुं । संपर्यत ।

दूरेऽदृशे । देवऽजाताय । केतवे । दिवः । पुत्राय । सूर्याय । शंसत ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः यूयं मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोश्चक्षसे द्रष्टे महो महते देवाय शीतमानाय दूरेदृशे दूरे संतमपि पश्यते देवजाताय देवेषु जाताय देवार्थमुत्पन्नाय केतवे विश्वस्य प्रज्ञापकाय दिवः पुत्राय पुत्रभूताय । दिवि जायमानत्वान्त्युचत्वव्यपदेशः । सूर्याय सूर्यार्थं नमः कृत्वा तद्विहितमृतं यागादिष्वर्चनं कर्म सपर्यत । पूजयत । शंसत । स्तुतिमपि कुरुत ॥

सा मां सत्योक्तिः परि पातु विश्वतो द्यावा च यच्च ततनन्नहानि च ।

विश्वमन्यन्नि विश्णते यदेजति विश्वाहापो विश्वाहोदेति सूर्यः ॥ २ ॥

सा । मा । सत्यऽउक्तिः । परि । पातु । विश्वतः । द्यावा । च । यच्च । ततनन्न । अहानि । च । विश्वं । अन्यत् । नि । विश्णते । यत् । एजति । विश्वाहा । आपः । विश्वाहा । उत् । एति । सूर्यः ॥ २ ॥

सा सत्योक्तिस्तत्त्ववचनं मा मां विश्वतः सर्वतः परि पातु । परिरक्षतु । यथा सत्योक्त्या यच्च यस्मिन्देहे द्यावा च द्यावापृथिव्यावहानि राक्षयस्य ततन्नन्नं अतन्वन् तच्च विश्वं सर्वमन्यन्नृतजातं नि विश्णते । विश्राम्यति । यदेतन्नृतजातमेजति कंपते विश्वाहा सर्वदापश्य स्वदंते विश्वाहा सर्वदा सूर्योदेति । सा सत्योक्तिर्मां परिपालित्वर्थः ॥

न ते अदेवः प्रदिवो नि वासते यदेतशेभिः पतरै रथर्यसि ।

प्राचीनमन्यदनु वर्तते रज उदन्येन ज्योतिषा यासि सूर्य ॥ ३ ॥

न । ते । अदेवः । प्रऽदिवः । नि । वासते । यत् । एतशेभिः । पतरैः । रथर्यसि ।

प्राचीनं । अन्यत् । अनु । वर्तते । रजः । उत् । अन्येन । ज्योतिषा । यासि । सूर्य ॥ ३ ॥

हे सूर्य ते तव समीपे प्रदिवः प्रतः पुरातनः कश्चिददेवोऽसुरो राक्षसो वा न नि वासते । न निवसति । कदेत्यत आह । यद्यदा त्वं पतरैर्गमनशीलैरितशेभिरथ रथर्यसि रथं कामयसे योक्तुं । किंच प्राचीनमन्यत्स्वदीयं ज्योती रज उदकमनु वर्तते । अन्येन तेन ज्योतिषोद्यासि । उदेषि । यद्वा । प्राचीनमन्यद्रजश्चन्द्राख्यं ज्योतिस्त्वामनु वर्तते ततस्त्वमन्येन ज्योतिषा सहोदेषीत्यर्थः ॥

येन सूर्य ज्योतिषा बाधसे तमो जगच्च विश्वमुदियर्षि भानुना ।

तेनास्मद्विश्वमनिरामनाहुतिमपामीवापमप दुष्वश्र्यं सुव ॥ ४ ॥

येन । सूर्य । ज्योतिषा । बाधसे । तमः । जगत् । च । विश्वं । उत्ऽइयर्षि । भानुना ।

तेन । अस्मत् । विश्वा । अनिरां । अनाहुतिं । अपं । अमीवां । अपं । दुऽस्वश्र्यं । सुव ॥ ४ ॥

हे सूर्य त्वं येन ज्योतिषा तेजसा तमोऽधकारं बाधसे निवारयसि येन च भानुना तेजसा विश्वं सर्वं जगज्जगममुदियर्षि उन्नमयसि तेन ज्योतिषास्मदस्मत्तोऽनिरामन्नाभावमनाऽऽतिमहोमं चामीवां रोगजातं चाप सुव । अपगमय । दुःस्वश्र्यं दुःस्वप्नप्रभवमनिष्टं चाप सुव ॥

विश्वस्य हि प्रेषितो रक्षसि घृतमहेऽयन्नुच्चरसि स्वधा अनु ।

यद्यत्वा सूर्योपब्रवामहे तं नो देवा अनु मंसीरत् क्रतुं ॥ ५ ॥

विश्वस्य । हि । प्रऽइषितः । रक्षसि । व्रतं । अहेऽयन् । उत्ऽचरसि । स्वधाः । अनु ।
यत् । अद्य । त्वा । सूर्य । उपऽब्रवामहि । तं । नः । देवाः । अनु । मंसीरत । क्रतुं ॥ ५ ॥

हे सूर्य प्रेषितः प्रेरितस्त्वमहेऽयन्नकुप्यन्विश्वस्य सर्वस्य यजमानस्य व्रतं कर्म रक्षसि हि । यज्ञविध्वंसकेभ्यो
राक्षसेभ्यः पालयसि । स्वधा हवींश्चरसि । उत्तच्छसि च । प्रातर्होमे निवृत्ते सति पश्चादुत्तच्छसीत्यर्थः ।
तथा च यद्यदायास्त्रिहणि त्वा त्वामुपब्रवामहि उपब्रूमः तदा नोऽस्माकं तं क्रतुं तत्कर्म देवा इन्द्रादयोऽनु
मंसीरत । अनुमन्यतां ॥

तं नो द्यावापृथिवी तन्न आप इंद्रः शृण्वंतु मरुतो हवं वचः ।
मा शूने भूम सूर्यस्य संदर्शि भद्रं जीवंतो जरणामशीमहि ॥ ६ ॥
तं नः । द्यावापृथिवी इति । तत् । नः । आपः । इंद्रः । शृण्वंतु । मरुतः । हवं । वचः ।
मा । शूने । भूम । सूर्यस्य । संऽदर्शि । भद्रं । जीवंतः । जरणां । अशीमहि ॥ ६ ॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावापश्चंद्रश्च मरुतश्च नोऽस्माकं तं हवमाह्वानं शोऽस्माकं तद्वचः सुतिरूपं
वाक्यं च । न इति विदित्तरादरार्थः । शृण्वंतु । किंच वयं सूर्यस्य संदर्शि संदर्शने शूने अवृद्धाय दुःखाय मा
भूम । मैव भवेम । किंतु जीवंतश्चिरं प्राणान्धारयंतो वयं भद्रं कल्याणं जरणा वृद्धत्वममरत्वं चाशीमहि ।
प्राप्नुयाम ॥ ॥ १२ ॥

विश्वाहा त्वा सुमनसः सुचक्षसः प्रजावंतो अनमीवा अनागसः ।
उद्यंतं त्वा मित्रमहो दिवेदिवे ज्योग्जीवाः प्रति पश्येम सूर्य ॥ ७ ॥
विश्वाहा । त्वा । सुऽमनसः । सुऽचक्षसः । प्रजाऽवंतः । अनमीवाः । अनागसः ।
उत्ऽयंतं । त्वा । मित्रऽमहः । दिवेऽदिवे । ज्योक् । जीवाः । प्रति । पश्येम । सूर्य ॥ ७ ॥

हे सूर्य त्वा त्वां सुमनसः प्रीतियुक्तमनस्काः सुचक्षसः सुदर्शनाः प्रजावंतः पुत्राद्युपेता अनमीवा रोगर-
हिता अनागसोऽपराधवर्जिताश्च वयं विश्वाहा सर्वदा यजेमेति शेषः । किंच हे मित्रमहो मित्राणां पूजयितः
सूर्य दिवेदिवे प्रतिदिनमुद्यंतमुदयं प्राप्नुवंतं त्वा त्वां ज्योक् चिरं जीवा जीवंतो वयं प्रति पश्येम ॥

महि ज्योतिर्विभ्रतं त्वा विचक्षण भास्वंतं चक्षुषेचक्षुषे मयः ।
आरोहंतं बृहतः पाजसस्परि वयं जीवाः प्रति पश्येम सूर्य ॥ ८ ॥
महि । ज्योतिः । विभ्रतं । त्वा । विऽचक्षण । भास्वंतं । चक्षुषेऽचक्षुषे । मयः ।
आऽरोहंतं । बृहतः । पाजसः । परि । वयं । जीवाः । प्रति । पश्येम । सूर्य ॥ ८ ॥

हे विचक्षण विद्वष्टः सूर्य महि महज्ज्योतिस्तेजो विभ्रतं धारयंतं भास्वंतं दीप्तिमंतं चक्षुषे चक्षुषे सर्वेषां
द्रष्टृणां चक्षुषे मयः सुखकरं बृहतो महतः पाजसो बलवतः परि । महतो बलवतः समुद्रस्योदकस्योपरीत्यर्थः ।
आरोहंतं त्वा त्वां जीवाश्चिरं जीवंतो वयं प्रति प्रतिदिनं पश्येम ॥

यस्य ते विश्वा भुवनानि केतुना प्र चेरते नि च विशंते अक्षुभिः ।
अनागास्त्वेन हरिकेश सूर्याह्वाहा नो वस्यसावस्यसोर्दिहि ॥ ९ ॥

यस्य । ते । विश्वा । भुव॑नानि । के॒तुना॑ । प्र । च । ई॒रते । नि । च । वि॒शते॑ । अ॒क्षुऽभिः ।
अ॒नागाः॒ऽत्वेन॑ । हरि॒ऽकेश॑ । सूर्य॑ । अ॒ह्ना॒ऽअ॒ह्ना । नः । वस्य॑सा॒ऽवस्य॑सा । उ॒त् । इ॒हि ॥ ९ ॥

हे हरिकेश हरितवर्णकेश सूर्य यस्य ते तव केतुना प्रज्ञानेन विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि प्र
चरते प्रकर्षेण गच्छन्ति अक्षुभी रात्रिभिर्नि विशते च विश्राम्यन्ति च । स्वपन्तीत्यर्थः । स त्वं नोऽस्माकमनागा-
स्त्विनापराधवर्जितत्वेन वस्यसा वस्यसात्यन्तश्रेयस्करेण वसुमन्तरेण बाह्याह्ना तेन तेन दिवसेनोदिहि । उगच्छ ॥

शं नो॑ भव॒ चक्ष॑सा॒ शं नो॑ अ॒ह्ना॒ शं भानु॑ना॒ शं हि॒मा॒ शं घृ॑णेन ।

यथा॒ शम॑ध्व॒ञ्छम॑स॒हुरो॑णे॒ तत्सूर्य॑ द्रवि॒णं धे॒हि चि॒चं ॥ १० ॥

शं । नः । भव॒ । चक्ष॑सा । शं । नः । अ॒ह्ना । शं । भानु॑ना । शं । हि॒मा । शं । घृ॑णेन ।

यथा । शं । अ॒ध्वन् । शं । अ॒सत् । दुरो॑णे । तत् । सूर्य॑ । द्रवि॒णं । धे॒हि । चि॒चं ॥ १० ॥

हे सूर्य त्वं चक्षसा तेजसा नोऽस्माकं शं सुखकरो भव । अह्ना दिवसेन च शं सुखकरो नोऽस्माकं भव ।
भानुना रश्मिना च शं भव । अस्माकं सुखकरो भव । हिमा शैलेन च शं भव । घृणेनौष्णेन च शं करो भव ।
यथा यादृशेन नोऽस्माकमध्वन्नध्वनि मार्गे शं भवति दुरोणे गृहे च शं सुखमसत् भवति तच्चिचं पूजनीयं
द्रविणं धनं धेहि । अस्मभ्यं प्रयच्छ ॥

अ॒स्माकं॑ दे॒वा उ॒भया॑य॒ जन्म॑ने॒ शर्म॑ य॒च्छत॑ द्वि॒पदे॑ चतु॑ष्पदे ।

अ॒दत्पि॑ब॒दूर्ज॑य॒मान॒माशितं॑ तद॒स्मे शं यो॒रर॑पो द॒धात॑न ॥ ११ ॥

अ॒स्माकं॑ । दे॒वाः । उ॒भया॑य । जन्म॑ने । शर्म॑ । य॒च्छत॑ । द्वि॒ऽपदे॑ । चतु॑ऽपदे ।

अ॒दत् । पि॑बत् । ऊ॒र्जय॑मानं । आ॒शितं॑ । तत् । अ॒स्मे इति॑ । शं । योः । अ॒रपः । द॒धात॑न् ॥ ११ ॥

हे देवाः सूर्येणाभ्यनुज्ञाता यूयमस्माकं द्विपदे मनुष्यात्मकाय चतुष्पदे पश्वात्मकाय चोभयायोभयविधाय
जन्मने भूतजाताय शर्मं सुखं यच्छत । दत्त । किंच यथास्तत्पुत्रादिकमदङ्गवर्णीयं भक्षयत् पिबत्पानीयं पिब-
दूर्जयमानं बलवंतमिवात्मानमाचरन्नाशितं सुहितं च भवति तथा शं रोगशान्तिनिमित्तकं सुखं योर्विषययो-
गजनितं सुखं चारपोऽपापं च दधातन । प्रयच्छत ॥

यद्वो॑ दे॒वाश्च॑कृ॒म जि॒ह्वा॑ गु॒रु मन॑सो वा॒ प्रयु॑ती दे॒व॒हेळ॑नं ।

अ॒रा॒वा॒ यो नो॑ अ॒भि दु॑च्छु॒ना॒यते॑ तस्मि॒न्तदे॒नो॑ वस॒वो नि॑ धे॒तन ॥ १२ ॥

यत् । वः । दे॒वाः । च॒कृ॒म । जि॒ह्वा॑ । गु॒रु । मन॑सः । वा । प्र॒यु॑ती । दे॒व॒ऽहेळ॑नं ।

अ॒रा॒वा॒ । यः । नः । अ॒भि । दु॑च्छु॒न् । ऽय॑ते । तस्मि॒न् । तत् । ए॒नः । व॒स॒वः । नि॑ । धे॒तन् ॥ १२ ॥

हे वसवो वासयितारो देवाः वो युष्माकं वयं जिह्वा वाचा मनसः प्रयुती प्रयुत्वा प्रयोगेण गुह
महदेवहेळनं देवक्रोधनं च यदेनश्चकृम अकार्ष्म योऽस्माच्छुनोऽस्मानभि प्रत्यरावा गमनवाभूत्वा दुच्छु-
नायते पापान्याचरत्वास्मानुद्वेजयति वा तस्मिन्नस्माच्चो तदेनोऽस्माभिः कृतं पापं नि धेतन । सूर्यस्याज्ञया
विधत्त । स्थापयतेत्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

अस्मिन्न इति पंचर्चं नवमं सूक्तं जागतमैन्द्रं । मुष्कविशिष्ट इन्द्राख्य ऋषिः । तथा चानुक्रांतं । अस्मिन्नः
पंच मुष्कवानिन्द्र इति ॥ गतो विनियोगः ॥ अपरे तु तांडवाः शाव्यायनका अस्य सूक्तस्य मुष्कवानिन्द्रो देवता
कुश ऋषिरिति वर्णयन्ति ॥

अस्मिन् इन्द्र पृत्सुतौ यशस्वति शिमीवति क्रंदसि प्रावं सातये ।

यच्च गोषाता धृषितेषु खादिषु विष्वक्पतन्ति दिद्यवो नृषाह्ये ॥ १ ॥

अस्मिन् । नः । इन्द्र । पृत्सुतौ । यशस्वति । शिमीवति । क्रंदसि । प्र । अ० । सातये ।

यच्च । गोऽसाता । धृषितेषु । खादिषु । विष्वक् । पतन्ति । दिद्यवः । नृऽसह्ये ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं यशस्वति कीर्तिमति शिमीवति परस्परप्रहारलक्षणाकर्मवत्यस्मिन्पस्थिते पृत्सुतौ संयामे क्रंदसि । सिंहनादं करोषि । सातये धनलाभाय प्राव नोऽस्मान्प्ररक्षसि च । कस्मिन्नित्यत्राह । यच्च यस्मिन्गोषाता गोसाती लब्धपशुके नृषाह्ये नृणामभिभावुके च संयामे खादिषु परस्परखादकेषु च योद्धृषु धृषितेषु धृष्टेषु सत्सु दिद्यव आयुधानि विष्वक् सर्वतः पतन्ति ॥

स नः क्षुमंतं सदेने व्यूर्णुहि गोअर्णसं रयिमिन्द्र अवाय्यं ।

स्यामं ते जयंतः शक्र मेदिनो यथा वयमुश्मसि तवसो कृधि ॥ २ ॥

सः । नः । क्षुऽमंतं । सदेने । वि । व्यूर्णुहि । गोऽअर्णसं । रयिं । इन्द्र । अवाय्यं ।

स्यामं । ते । जयंतः । शक्र । मेदिनः । यथा । वयं । उश्मसि । तत् । वसो । इति । कृधि ॥ २ ॥

हे इन्द्र स सर्वानुयाहकत्वेन प्रसिद्धस्त्वं नोऽस्माकं सदेने गृहे क्षुमंतमनंतवतं शब्दवतं वा गोअर्णसं । गावो ऽर्ण उदकमिव प्रवृद्धा यस्मिन् । तं अवाय्यं अवणीयं रयिं धनं व्यूर्णुहि । विविधमाच्छादय । किंच हे वसो वासक शक्नेद्र जयतः शत्रुं ते तव प्रसादादयं मेदिनो मेदसा युक्ता बलवतः स्याम । भवेम । किं बहूतया । यथा यदयमुश्मसि कामयामहे तत्सर्वं कृधि । कुरु ॥

यो नो दास आर्यो वा पुरुष्टुतादेव इन्द्र युधये चिकेतति ।

अस्माभिष्टे सुषहाः संतु शत्रवस्त्वया वयं तान्वनुयाम संगमे ॥ ३ ॥

यः । नः । दासः । आर्यः । वा । पुरुऽस्तुत । अदेवः । इन्द्र । युधये । चिकेतति ।

अस्माभिः । ते । सुऽसहाः । संतु । शत्रवः । त्वया । वयं । तान् । वनुयाम । संऽगमे ॥ ३ ॥

हे पुरुष्टुत बहूनुतं यो दासः कर्मकरः सूद्र आर्यस्त्रैवर्णिकोऽदेवो देवादभ्योऽसुरो वा नोऽस्मान्युधये युधाय चिकेतति जानाति ते सर्वे शत्रवोऽस्मदरयस्ते तव प्रसादादस्माभिः सुसहाः स्वभिभवाः संतु । भवन्तु । किंच वयं त्वया सहायेन ताञ्शत्रून्संगमे संयामे वनुयाम । हन्याम ॥

यो दभ्रेभिर्हव्यो यश्च भूरिभिर्यो अभीके वरिवोविन्नृषाह्ये ।

तं विखादे सस्त्रिमद्य श्रुतं नरमर्वाचमिन्द्रमवसे करामहे ॥ ४ ॥

यः । दभ्रेभिः । हव्यः । यः । च । भूरिऽभिः । यः । अभीके । वरिवः । वित् । नृऽसह्ये ।

तं । विऽखादे । सस्त्रिं । अद्य । श्रुतं । नरं । अर्वाचं । इन्द्रं । अवसे । करामहे ॥ ४ ॥

शुसह्ये नृणामभिभावुके विखादे विशेषेण भक्षकेऽभीके संयामे वरिवोविन्नृषाह्ये लंभको य इन्द्रो दभ्रेभिः स्वर्णहव्यो ह्रातव्यो यश्च भूरिभिर्बहुभिर्हव्यः तं सस्त्रिं श्रुतिं श्रुतं सर्वत्र विख्यातं नरं नेतारमिन्द्रमयास्मिन्नहव्यवसेऽस्मद्रक्षणायावाचमस्मदभिमुखं करामहे । कर्मः ॥

स्ववृजं हि त्वामहमिन्द्र शुश्रवानानुदं वृषभ रधचोदनं ।

प्र मुंचस्व परि कुत्सादिहा गहि किमु त्वावान्मुष्कयोर्बद्ध आसते ॥ ५ ॥

स्वऽवृजं । हि । त्वां । अहं । इन्द्र । शुश्रवं । अननुऽदं । वृषभ । रधऽचोदनं ।

प्र । मुंचस्व । परि । कुत्सात् । इह । आ । गहि । किं । ऊं इति । त्वाऽवान् । मुष्कयोः ।

बद्धः । आसते ॥ ५ ॥

हे वृषभ कामानां वर्षकेन्द्र स्ववृजं स्वयमेव क्षेत्रारमननुदमनपेषितबलानुप्रदानं रधचोदनं राधकस्य चोदकं प्रेरकं त्वामहं शुश्रः शुश्रव अश्रीषं हि यस्मात् तस्मात्प्र मुंचस्व । कुत्सिन् वाध्रींशतेनाडयोर्बद्धमात्मानं बंधनाद्विमुंच । अथ परि सर्वतः परिवृतस्त्वं कुत्सात्कुत्साख्यादृषेरिहास्वयाग आ गहि । आगच्छ । किमु त्वावांस्त्वत्सदृशोऽन्यः कश्चिन्मुष्कयोर्बद्ध आसते । न कोऽप्येतादृशो निर्लज्जस्वत्तोऽन्योऽस्तीत्यभिप्रायः । तच्च शास्त्रायनकं । कुत्सश्च शुश्रुषेन्द्रं व्यहृयेतां स कुत्सस्वाहवमागच्छत् तं शतेन वाध्रीभिराण्डयोरबध्नात् तं शुश्रोऽभवदत् स्ववृजं हि त्वामहमिन्द्र शुश्रवानानुदं वृषभ रधचोदनं प्र मुंचस्व परि कुत्सादिहा गहि किमु त्वावान्मुष्कयोर्बद्ध आसत इति ताः सर्वाः संलुप्य शुश्रमभि प्रादुद्रुवदिति । कंदोगब्राह्मणमपि । कुत्सश्च शुश्रश्च युगपदिन्द्रमाहूतवन्तौ स्वं स्वं यच्च प्रत्यंगभावाय सखित्वादिन्द्रः कुत्सं प्रति अगाम तं तु गतं वशिस्वात्कुत्सो वाध्रींशतेनाडयोरबध्नादिति ॥ १४ ॥

यो वामिति चतुर्दशर्चं दशमं सूक्तं । कचीवती दुहिता घोषा नाम ब्रह्मवादिनृषिः । अंत्या चिष्टुप । शिष्टा अगत्यः । अश्विनी देवता । तथा चागुक्रांतं । यो वां षळूना काचीवती घोषाश्विनं हि चिष्टुबंतमिति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोजांगते कंदसीदमादीनि चीणि सूक्तानि । सूचितं च । यो वां परिज्मेति चीणि चिश्चितो अथ । आ० ४. १५. इति ॥

यो वां परिज्मा सुवृदश्विना रथो दोषामुषासो हव्यो हविष्मता ।

शश्वत्तमासस्तमु वामिदं वयं पितुर्न नाम सुहवं हवामहे ॥ १ ॥

यः । वां । परिऽज्मा । सुऽवृत् । अश्विना । रथः । दोषां । उषसः । हव्यः । हविष्मता ।

शश्वत्तमासः । तं । ऊं इति । वां । इदं । वयं । पितुः । न । नाम । सुऽहवं । हवामहे ॥ १ ॥

हे अश्विनाश्विनी वां युवयोः परिज्मा परितो गता सुवृत्सुषु वर्तमानो यो रथो दोषां राक्षिमुषसश्च । अहोरात्रयोरित्यर्थः । हविष्मता यजमानेन हव्यो ह्रातव्यो वां युवयोः स्वभूतं सुहवं शोभनाह्वानं तमु तमेव रथं शश्वत्तमासोऽतिशयेन चिरंतना वयं पितुर्न यथा पितुरिदं नाम तथा हवामहे । ह्वयामः ॥

चोदयंतं सूनृताः पिन्वंतं धिय उतपुरंधीरीरयतं तदुश्मसि ।

यशसं भागं कृणुतं नो अश्विना सोमं न चारुं मघवंत्सु नस्कृतं ॥ २ ॥

चोदयंतं । सूनृताः । पिन्वंतं । धियः । उत् । पुरंऽधीः । ईरयतं । तत् । उश्मसि ।

यशसं । भागं । कृणुतं । नः । अश्विना । सोमं । न । चारुं । मघवंत्सु । नः । कृतं ॥ २ ॥

हे अश्विनाश्विनी युवां सूनृता वाच उषसो वा चोदयतं । प्रेरयतं । अस्माकं धियः कर्माणि च पिन्वंतं । पूरयतं । पुरंधीर्बह्वीः प्रज्ञासोदीरयतं । उन्नमयतं । प्रेरयतं । उत्पादयतमित्यर्थः । तदेतत्तयमुश्मसि । वयं कामयामहे । किंच नोऽस्माकं यशसं यशस्विनं भागं भजनीयं धनादिकं कृणुतं । कृणुतं । चारुं कक्षायां सोमं न सोममिव नोऽस्मान्मघवत्सु धनवत्सु कृतं । कृणुतं ॥

अ॒मा॒जु॒र॒श्चि॒द्भव॒थो यु॒वं भ॒गोऽना॒शो॒श्चि॒दवि॒तारा॑प॒मस्य॑ चि॒त् ।

अ॒ध॒स्य॑ चि॒न्ना॒स॒त्या कृ॒श॒स्य॑ चि॒द्यु॒वामि॒दाहु॑र्भि॒षजा॑ रु॒तस्य॑ चि॒त् ॥३॥

अ॒मा॒ऽजु॒रः । चि॒त् । भ॒व॒थः । यु॒वं । भ॒गः । अ॒ना॒शोः । चि॒त् । अ॒वि॒तारा॑ । अ॒प॒मस्य॑ ।
चि॒त् ।

अ॒ध॒स्य॑ । चि॒त् । ना॒स॒त्या । कृ॒श॒स्य॑ । चि॒त् । यु॒वां । इ॒त् । आ॒हुः । भि॒षजा॑ । रु॒तस्य॑ । चि॒त् ॥३॥

हे नासत्या नासत्यौ युवं युवाममाजुरश्चित्पितृगृहे कूर्यन्त्या अपि दुर्भगाया घोषाया भगो भवथः । शोभनरूपेणात्मानं परिणमस्य पतिं दत्तवन्ती स्त्व इत्यर्थः । तथा च निगमांतरं । घोषायै चित्पितृषदे दुरोक्षे पतिं कूर्यन्त्या अश्विनावदत्तं । अ० १. ११७. ७. इति । अनाशोश्चिदनशनस्त्राप्यवितारा रश्चितारी युवां भवथः । अपमस्य चिज्जात्यातिनिष्ठस्यापि रश्चितारी भवथः । अधस्य चिच्चुर्विकलस्यापि रश्चितारी भवथः । कृशस्य चिदुर्बलस्यापि रश्चितारी भवथः । किंच युवामिदुवामेवर्तस्व चिबलस्यापि भिषजौ वैयावाऊर्विद्वांसः ॥

यु॒वं च्य॒वानं॑ स॒नयं॑ यथा॒ रथं॑ पु॒नर्यु॒वानं॑ च॒रथाय॑ त॒क्षथुः॑ ।

नि॒ष्टौ॒ग्यमू॒हपु॒रद्व॒स्प॒रि वि॒श्वे॒जा वां स॒वने॑षु प्र॒वाच्या॑ ॥४॥

यु॒वं । च्य॒वानं॑ । स॒नयं॑ । यथा॑ । रथं॑ । पु॒नः । यु॒वानं॑ । च॒रथाय॑ । त॒क्षथुः॑ ।

निः । तौ॒ग्यं । ऊ॒हथुः॑ । अ॒तऽभ्यः॑ । परि॑ । वि॒श्वा । इ॒त् । ता॑ । वां । स॒वने॑षु । प्र॒वाच्या॑ ॥४॥

हे अश्विनी युवं युवां सनयं पुराणं च्यवानमृषिं यथा रथं जीर्णं रथमिव पुनर्युवानं तद्वत् चरथाय चरणार्थं तक्षथुः । ततक्षथुः । अकृषतमित्यर्थः । तथा च यास्कः । युवं च्यवानं सनयं पुराणं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय ततक्षथुर्युवा प्रयति कर्माणि तक्षतिः करोतिकर्मा । नि० ४. १९. इति । किंच युवां तौग्यं तुयपुत्रं भुज्यमग्निः परि समुद्रस्योपरि निरूहथुः । किंच वां युवयोर्विश्वा विश्वानि ता तानि कर्माणि सवनेषु यज्ञेषु प्रवाच्या प्रवाच्यानि प्रकर्षेण वक्तव्यानि ॥

पु॒रा॒णा वां वी॒र्या॑ऽ प्र॒ब्र॒वा ज॒नेऽथो॑ हा॒सथु॑र्भि॒षजा॑ म॒योभु॒वा ।

ता वां नु न॒व्याव॑व॒से करा॒महे॑ऽयं ना॒स॒त्या अ॒रि॒र्यथा॑ द॒धत् ॥५॥

पु॒रा॒णा । वां । वी॒र्या॑ । प्र॒ । ब्र॒व । ज॒ने॑ । अ॒थो॒ इति॑ । ह । आ॒स॒थुः । भि॒षजा॑ । म॒यः॑ऽभु॒वा ।

ता॑ । वां । नु । न॒व्या॑ । अ॒व॒से । करा॒महे॑ । अ॒यं । ना॒स॒त्या । अ॒तः । अ॒रिः॑ । यथा॑ । द॒धत् ॥५॥

हे अश्विनी वां युवयोः पुराणा पुराणानि वीर्याणि जने लोके प्रब्रव । प्रब्रवामि । अथो अपि च हे नासत्या नासत्यौ युवां मयोभुवा सुखस्य भावयितारी भिषजा भिषजौ वैयावासथुः । बभूवथुः । ता तौ युवामवसे रक्षणाय नव्यां सुखीं करामहे । कुर्मः । अयमरिर्गता पतिर्यजमानो यथा अदधत् । अदध्यादिति ॥ ॥ १५ ॥

इ॒यं वा॒महे॑ ऋ॒णु॒तं मे॑ अ॒श्वि॒ना पु॒त्रायै॑व पि॒तरा॑ म॒ह्यं शि॒क्षतं॑ ।

अ॒ना॒पि॒रज्ञा॑ अ॒स॒जा॒त्याम॑तिः पु॒रा त॒स्या अ॒भि॒श॒स्तेर॑व॒ स्मृतं॑ ॥६॥

इ॒यं । वां । अ॒हे॑ । ऋ॒णु॒तं । मे॑ । अ॒श्वि॒ना । पु॒त्रायै॑ऽइ॒व । पि॒तरा॑ । म॒ह्यं । शि॒क्षतं॑ ।

अ॒ना॒पिः । अ॒ज्ञाः । अ॒स॒जा॒त्या । अ॒म॒तिः । पु॒रा । त॒स्याः । अ॒भि॒ऽश॒स्तेः । अ॒व॒ । स्मृ॒तं ॥६॥

हे अश्विनाश्विनी वां युवामिदं घोषाहमङ्गे । आह्वयामि । मे मम संबन्धिनमिममाह्वानं श्रुयुतं । युत्वा चाह्वानं मह्यं पुत्रायेव यथा पुत्राय पितरा मातापितरौ तद्वच्छिन्तं । धनं दत्तं । अनापिरबन्धुरश्चा अकृत-
चासजात्यामतिरश्वेय्या चाभिग्रस्तिर्मागच्छति । तस्या अभिग्रस्तेः पुरा प्रागेवाव स्यूतं । मामवपारयतं ॥

युवं रथेन विमदायं श्रुंध्युवं न्यूह्युः पुरुमित्रस्य योषणां ।

युवं हवं वधिमत्या अगच्छतं युवं सुसुतिं चक्रयुः पुरंधये ॥ ७ ॥

युवं । रथेन । विमदायं । श्रुंध्युवं । नि । ऊह्युः । पुरुमित्रस्य । योषणां ।

युवं । हवं । वधिमत्याः । अगच्छतं । युवं । सुसुतिं । चक्रयुः । पुरंधये ॥ ७ ॥

हे अश्विनी युवं युवां पुरुमित्रस्य पुरुमित्रनामधेयस्य योषणां दुहितरं श्रुंध्युवं नाम जायां विमदाय विमदनामधेयायष्ये रथेन स्वसेनापरिवृतेन रथेन न्यूह्युः । प्रापयतं । विमदस्य गृहं नीतवन्ती स्य इत्यर्थः । तथा च निगमांतरं । यावर्भगाय विमदाय जायां सेनाजुवा न्यूहतू रथेन । ऋ० १. ११६. १. । इति । किंच युवं युवां वधिमत्याः संयामे शत्रुभिश्चिक्कन्नहस्ताया हवमाह्वानमगच्छतं । आगत्य च तस्य हिरण्मयं हस्तं प्रायच्छतं । तथा च निगमांतरं । अजोहवीनासत्वा करा वां महे यामपुत्रभुजा पुरंधिः श्रुतं तच्छामुरिव वधिमत्या हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तं । ऋ० १. ११६. १३. । इति । किंच युवं युवां पुरंधये वध्रपद्मायै वधिमत्यै सुपुतिं सुप्रसवं शोभनमैश्वर्यं वा चक्रयुः । कृतवन्ती स्यः ॥

युवं विप्रस्य जरणामुपेयुषः पुनः कलेरकृणुतं युवद्वयः ।

युवं वंदनमृश्यदादुदूपयुयुवं सद्यो विशपलामेतवे कृषः ॥ ८ ॥

युवं । विप्रस्य । जरणां । उपेयुषः । पुनरिति । कलेः । अकृणुतं । युवत् । वयः ।

युवं । वंदनं । अृश्यदात् । उत् । ऊपयुः । युवं । सद्यः । विशपलां । एतवे । कृषः ॥ ८ ॥

हे अश्विनी युवं युवां विप्रस्य मेधाविनो जरणां जरामुपेयुष उपगतवतः कलेः कलिनामधेयस्यर्षेर्वयः पुनरपि युवयुवत्वयुक्तमकृणुतं । अकृतं ! तथा च निगमांतरं । कलिं याभिर्वित्तजानिं दुवस्यथः । ऋ० १. ११२. १५. । इति । किंच युवं युवां वंदनं जायावियोगसंतापेन कूपपतितं वंदनाख्यमृषिमृश्यदात्कूपादुदूपयुः । उदैरयतं । तथा निगमांतरं । उद्वंदनमैरयतं स्वर्दृशे । ऋ० १. ११२. ५. । इति । किंच युवं युवां विशपलां । खेलस्य राज्ञः सेनायां योद्धो विशपला नाम काचित् स्त्री । तां संयामे शत्रुभिश्चिक्कन्नजंघां सयसदैवैतवे गमनाय कृषः । अकृतं । तथा च निगमांतरं । चरिचं हि वेरिवाक्केदि पर्यमाजा खेलस्य परितक्यायां । सद्यो अंधामायसीं विशपलायै धने हिते सतवे प्रत्यधत्तं । ऋ० १. ११६. १५. । इति ॥

युवं ह रेभं वृषणा गुहां हितमुदैरयतं ममृवांसमश्विना ।

युवमृबीसमुत तप्रमचय ओमन्वंतं चक्रयुः सप्रवंधये ॥ ९ ॥

युवं । ह । रेभं । वृषणा । गुहां । हितं । उत् । ऐरयतं । ममृवांसं । अश्विना ।

युवं । अृबीसं । उत् । तप्रं । अचये । ओमन्वंतं । चक्रयुः । सप्रवंधये ॥ ९ ॥

हे वृषणा वर्षितारावश्विनाश्विनी युवं युवां गुहा गुहायां हितमसुरैर्निहितं ममृवांसं अघमाखं रेभं रेमाख्यमृषिमुदैरयतं । उत्तारितवन्ती स्यः । तथा च निगमांतरं । दश रात्रीरश्विना नव यूगवनव अथित-
मप्सवंतः । विप्रुतं रेभमुदनि प्रवृक्तमुन्निव्युः सोममिव सुवेण । ऋ० १. ११६. २४. । इति । उत किंच युवं युवां तप्रमृबीसमपिकुंडमचयेऽचेर्यायीमन्वंतमवनवंतं चक्रयुः । वृष्ट्या निशमस्य शीतं कृतवन्ती स्य इत्यर्थः । तथा च निगमांतरं । हिमेनापि घंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्या अधत्तं । अृबीसे अचिमश्विनावनीतमुन्निव्युः

सर्वगणं स्वस्ति । अ० १. ११६. ८. । इति । किंच युवां सप्तवधयेऽश्वमेधिन राज्ञा केनचिदपराधिन काष्ठमयमं-
ब्रूयाथां निहितस्य सप्तवधिनामधेयस्वर्षेरर्थाय चक्रयुः । मंजूषोद्घाटनं कृतवन्ती स्त इत्यर्थः । तथा च निग-
मांतरं । वि जिहीष्व वनस्यति योनिः सूयंत्वा इव । श्रुतं मे अश्विना हवं सप्तवधिं च मुंचतं । अ० ५.
७८. ५. । इति ॥

युवं श्वेतं पेद्वेऽश्विनाश्वं नवभिर्वज्रैर्नवती च वाजिनं ।

चर्कृत्यं ददधुर्द्रावयत्सखं भगं न नृभ्यो हव्यं मयोभुवं ॥ १० ॥

युवं । श्वेतं । पेद्वे । अश्विना । अश्वं । नवऽभिः । वाजैः । नवती । च । वाजिनं ।

चर्कृत्यं । ददधुः । द्रवयत्ऽसखं । भगं । न । नृऽभ्यः । हव्यं । मयःऽभुवं ॥ १० ॥

हे अश्विनाश्विनी युवं युवां पेद्वे पेदुनामधेयाय राज्ञे श्वेतं श्वेतवर्णं वाजिनं बलिनं नवभिर्नवती नवत्याश्विः सहितं चर्कृत्यं संयामाणामत्यर्थं कर्तारं शत्रूणां जेतारं वा द्रवयत्सखं शत्रुसखीनां द्रावयि-
तारं हव्यं द्वातव्यं मयोभुवं सुखस्य भावयितारमश्वं नृभ्यो मनुष्येभ्यो भगं न भजनीयं धनमिव ददधुः ।
प्रायश्चित्तं ॥ ॥ १६ ॥

न तं राजानावदिते कुतश्चन नाहो अश्रोति दुरितं नकिर्भयं ।

यमश्विना सुहवा रुद्रवर्तनी पुरोरथं कृणुथः पत्न्या सह ॥ ११ ॥

न । तं । राजानौ । अदिते । कुतः । चन । न । अहं । अश्रोति । दुःऽदुतं । नकिः । भयं ।

यं । अश्विना । सुऽहवा । रुद्रवर्तनी इति रुद्रऽवर्तनी । पुरःऽरथं । कृणुथः । पत्न्या ।

सह ॥ ११ ॥

हे राजानावीश्वरावदिते अदीनां सुहवां स्वाङ्गानौ रुद्रवर्तनी स्तोत्रयुक्तमार्गो हे अश्विनाश्विनी युवां यं
जनं पुरोरथमग्रतोरथं पत्न्या सह स्वयंवरे कृणुधः कृणुथः तं जनं कुतश्चन कुतोऽयंहः पापं नाश्रोति । न
आश्रोति । दुरितं दुर्गतिरपि नाश्रोति । नकिर्न च भयं संसारभयं न प्राप्नोति ॥

आ तेन यातं मनसो जवीयसा रथं यं वामृभवश्चक्रुरश्विना ।

यस्य योगे दुहिता जायते दिव उभे अहनी सुदिने विवस्वतः ॥ १२ ॥

आ । तेन । यातं । मनसः । जवीयसा । रथं । यं । वां । अमृभवः । चक्रुः । अश्विना ।

यस्य । योगे । दुहिता । जायते । दिवः । उभे इति । अहनी इति । सुदिने इति सुऽदिने ।

विवस्वतः ॥ १२ ॥

हे अश्विनाश्विनी वां युवयोर्यं रथमृभवश्चक्रुः अकार्युः यस्य रथस्य योगे संबन्धे सति दिवो दुहितोषा
जायते प्रादुर्भवति यस्य च योगे विवस्वतो भास्करादुभे अहनी अहोरात्रे सुदिने शोभने जायेते तेन रथेन
मनसोऽपि जवीयसा वेगवज्रेणा यातं । युवामागच्छतं ॥

ता वर्तिर्यातं जयुषा वि पर्वतमपिन्वतं शयवे धेनुमश्विना ।

वृकस्य चिह्नितिकामंतरास्याद्युवं शचीभिर्यसिताममुंचतं ॥ १३ ॥

ता । वर्तिः । यातं । जयुषा । वि । पर्वतं । अपिन्वतं । शयवे । धेनुं । अश्विना ।

वृकस्य । चित् । वर्तिकां । अंतः । आस्यात् । युवं । शचीभिः । यसितां । अमुंचतं ॥ १३ ॥

हे अश्विनाश्विनौ ता तौ युवां जयुषा जयशीलेन रथेन पर्वतमद्रिं प्रति वर्तिमार्गं वि यातं । विविधं गच्छथः । तथा च निगमांतरं । वि जयुषा रथ्या यातमद्रिं श्रुतं हवं वृषणा वधिमत्याः । ऋ० ६. ६२. ७. । इति । किंच युवां शयवे शयोरर्थाय धेनुमपिन्वतं । निवृत्तप्रसवां वृद्धां गां प्रभूतस्य पयसो दोग्ध्रीं हतवन्तौ स्य इत्यर्थः । तथा च निगमांतरं । युवं धेनुं शयवे नाधितायापिन्वतमश्विना पूष्याय । ऋ० १. ११८. ८. । इति । किंच युवं युवां वृकस्यांतरनुप्रविष्टां यसितां वृकेण यक्षां वर्तिकां । वर्तिका नाम चटका । तामास्यावृकस्य मुखाच्छचीभिः प्रक्षामिः कर्मभिर्वासुंचतं । अमोचयतं । तथा च निगमांतरं । अजोहवीदश्विना वर्तिका वामासो यत्सीममुंचतं वृकस्य । ऋ० १. ११७. १६. । इति ॥

एतं वां स्तोममश्विनावकर्मातक्षाम भृगवो न रथं ।

न्यमृक्षाम योषणां न मर्ये नित्यं न सूनुं तनयं दधानाः ॥ १४ ॥

एतं । वां । स्तोमं । अश्विनौ । अकर्म । अतक्षाम । भृगवः । न । रथं ।

नि । अमृक्षाम । योषणां । न । मर्ये । नित्यं । न । सूनुं । तनयं । दधानाः ॥ १४ ॥

हे अश्विनाश्विनौ ततो वां युवयोरेतं यथोक्तं स्तोमं स्तोत्रमकर्म । अकर्म । तदेवाह । भृगवो न भृगव इव रथमतक्षाम । वर्यं स्तोत्रं संस्कृतवतः । कर्मयोगादृभवो भृगव उच्यंते । अथवा रथकारा भृगवः । किंच वर्यं नित्यं शाश्वतं तनयं यागादीनां कर्मणां तनितारं सूनुं नीरसं पुत्रमिव स्तोमं दधाना धारयन्तौ मर्ये मनुष्ये न्यमृक्षाम । युवयोः स्तुतिं नितरां संस्कृतवतः । तत्र दृष्टांतः । योषणां न । यथा जायां तद्वदित्यर्थः ॥ ॥ १४ ॥

रथं यांतमिति चतुर्दशर्चमेकादशं सूक्तं । काचीवत्या घोषाया आर्यं । जागतमाश्विनं । रथं यांतमित्यनु-
क्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

रथं यातं कुह को ह वां नरा प्रति द्युमंतं सुविताय भूषति ।

प्रातर्यावाणं विभ्वं विशेविंशे वस्तोर्वस्तोर्वहमानं धिया शमि ॥ १ ॥

रथं । यातं । कुह । कः । ह । वां । नरा । प्रति । द्युऽमंतं । सुविताय । भूषति ।

प्रातःऽयावानं । विऽभ्वं । विशेऽविंशे । वस्तोःऽवस्तोः । वहमानं । धिया । शमि ॥ १ ॥

हे नरा कर्मणां नेतारावश्विनौ वां युवयोः संबंधिनं द्युमंतं दीप्तिमंतं प्रातर्यावाणं यज्ञं प्रति प्रातःकाले गतारं विभ्वं विभुं व्यापिनं विशे विशे सर्वेषु मनुष्येषु वस्तोर्वस्तोरन्वहं वहमानं धनं प्रापयंतं यातं गच्छंतं रथं कुह कस्मिन्दे शे को ह कः खलु यजमानः शमि यज्ञरूपे कर्मणि धिया स्तुतिरूपेण कर्मणा सुवितायाभ्युदयार्थं प्रति भूषति । अलंकरोति । कस्मिन्दे शे यज्ञे कोऽन्यो यजमानो युवां स्तुतिभिर्हविर्भिश्च पूजितवान् येनास्मद्यज्ञं प्रति विलंबेनागतवन्तौ स्य इत्यभिप्रायः ॥

कुह स्विहोषा कुह वस्तोरश्विना कुहाभिपित्वं करतः कुहोषतुः ।

को वां शयुचा विधवेव देवरं मर्ये न योषा कृणुते सधस्य आ ॥ २ ॥

कुह । स्वि । दोषा । कुह । वस्तोः । अश्विना । कुह । अभिऽपित्वं । करतः । कुह । ऊषतुः ।

कः । वां । शयुऽचा । विधवाऽइव । देवरं । मर्ये । न । योषा । कृणुते । सधऽस्ये । आ ॥ २ ॥

हे अश्विनाश्विनी जुह स्वित क्व चिहोवा रात्री भवथ इति शेषः । जुह वस्तोः क्व वा दिवा भवथः । जुह क्व वामिपितृमभिप्राप्तिं करतः । जुहथः । जुह क्व वोषथुः । वसथः । किंच वां युवां को यजमानः सधस्थे सहस्रानि वेद्यास्य आ ह्युते । आहुते । परिचरणार्थमात्माभिमुखीकरोति । तत्र दृष्टांतौ दर्शयति । शयुषा शयने विधवेव यथा मृतमर्तुका नारी देवरं भर्तृभ्रातरमभिमुखीकरोति । मयं न यथा च सर्वं मनुष्यं योषा सर्वा नारी संभोगकालेऽभिमुखीकरोति तद्वदित्यर्थः । तथा च यास्कः । क्व सिद्धात्री भवथः क्व दिवा क्वाभिप्राप्तिं जुहथः क्व वसथः को वां शयने विधवेव देवरं देवरः कस्माद्वितीयो वर उच्यते विधवा विधातुका भवति विधवनाद्या विधावनाद्वेति चर्मशिरा अपि वा धव इति मनुष्यनाम तद्वियोगाद्विधवा देवरो दीव्य-
तिकर्मा मयीं मनुष्यो मरणाधर्मा योषा यीतेराहुते सधस्थानि । नि० ३. १५. । इति ॥

प्रातर्जरेथे जरणेव कापया वस्तोर्वस्तोर्यजता गच्छथो गृहं ।

कस्य ध्वसा भवथः कस्य वा नरा राजपुत्रेव सवनाव गच्छथः ॥३॥

प्रातः । जरेथे इति । जरणाऽइव । कापया । वस्तोःऽवस्तोः । यजता । गच्छथः । गृहं ।

कस्य । ध्वसा । भवथः । कस्य । वा । नरा । राजपुत्राऽइव । सवना । अत्र । गच्छथः ॥३॥

हे नरा नेतारावश्विनी युवां प्रातः प्रातःकाले जरेथे । स्तोतृभिः मूयेथे । तत्र दृष्टांतः । जरणेव यथा जरणावेत्यर्थेण वृद्धौ राजानौ कापया । प्रातःप्रबोधकस्य वंदनो वाणी कापा । तथा सूयते । तद्वदित्यर्थः । किंच वस्तोर्वस्तोरन्वहं यजता यष्टव्यौ युवां गृहं यजमानस्य मंदिरं गच्छथः । प्राप्नुथः । तौ युवां कस्य यजमानसंबन्धिना दोषस्य ध्वसा ध्वंसकौ विनाशयितारौ भवथः । कस्य यजमानस्य सवना सवनानि राजपुत्रेव राजकुमाराविव युवामव गच्छथः । प्राप्नुथः ॥

युवां मृगेव वारणा मृगण्यवो दोषा वस्तोर्हविषा नि ह्वयामहे ।

युवं होचामृतुथा जुहते नरेषं जनाय वहथः शुभस्पती ॥४॥

युवां । मृगाऽइव । वारणा । मृगण्यवः । दोषा । वस्तोः । हविषा । नि । ह्वयामहे ।

युवं । होचां । अतुऽथा । जुहते । नरा । इषं । जनाय । वहथः । शुभः । पती इति ॥४॥

हे अश्विनी युवां वारणा वारणी मृगेव यथा शार्दूलौ मृगण्यवो मृगयवः तद्वद्वयं दोषा रात्री वस्तो-
रहनि च हविषा नि ह्वयामहे । नियमेन ह्वयामः । किंच हे नरा नेतारावश्विनी युवं युवामृतुथा काले काले होचामाहुतिं जुहते । जुहति । यजमाना इति शेषः । किंच युवां शुभः शुभस्य वृष्युदकस्य पती स्वामिनौ संतौ जनाय जनार्थमिषमन्नं वहथः । प्रापयथः ॥

युवां ह घोषा पर्यश्विना यती राज्ञ ऊचे दुहिता पृच्छे वां नरा ।

भूतं मे अहं उत भूतमश्वेऽश्ववते रथिने शक्तमर्वते ॥५॥

युवां । ह । घोषा । परि । अश्विना । यती । राज्ञः । ऊचे । दुहिता । पृच्छे । वां । नरा ।

भूतं । मे । अहं । उत । भूतं । अश्वे । अश्वऽवते । रथिने । शक्तं । अर्वते ॥५॥

हे नरा नेतारावश्विनी युवां खलु परि परितो यती गच्छंती राज्ञो दीप्तस्य कबीवतो दुहिता पुत्री घोषा घोषाख्याहमूचे । संनिहितेभ्यो वृद्धेभ्य उक्तवत्यस्मि । किंच वां युवां पृच्छे । वृद्धान्संनिहितान् कीदृशाव-
श्विनाविति पृच्छामि । तथा सति मे ममाह्ने दिवसाय दिवसनिर्वर्त्यकर्मणे भूतं । भवतं । उतापि चाश्वे राज्ञौ रात्रिनिर्वर्त्यकर्मणे भूतं । भवतं । तथाश्ववतेऽश्वयुक्ताय रथिने रथवते चार्वते भ्रातृव्याय शक्तं । निरसने शक्तौ भवतं ॥ ॥१८॥

युवं कवी ष्टः पर्यश्विना रथं विशो न कुत्सो जरितुर्नशाययः ।

युवोर्ह मक्षा पर्यश्विना मध्वासा भरत निष्कृतं न योषणा ॥ ६ ॥

युवं । कवी इति । स्थः । परि । अश्विना । रथं । विशः । न । कुत्सः । जरितुः । नशाययः ।

युवोः । ह । मक्षा । परि । अश्विना । मधु । आसा । भरत । निः । ऽकृतं । न । योषणा ॥ ६ ॥

हे अश्विनाश्विनौ कवी मेधाविनौ युवं युवां रथं परि ष्टः । परितो भवथः । अथ जरितुः स्रोतुर्यज्ञं प्रति गमनाय नशाययः । रथं प्राप्तयः । तच्च दृष्टान्तः । कुत्सो न यथा कुत्सचंद्रश्च सरथमधितिष्ठतः । तथा च मंचांतरं । यासि कुत्सेन सरथमवसुसोदो वातश्च हयोरीशानः । ऋ० ४. १६. ११. इति । किंच हे अश्विनाश्विनौ युवोर्ह युवयोः खलु स्वभूतं मधु मक्षा मक्षिकासास्तेन परि भरत । विभर्ति । तच्च दृष्टान्तः । निष्कृतं न यथा निष्कृतं संस्कृतं मधु योषणा नारी । तद्वदित्यर्थः । तथा च मंचांतरं । उत स्था वां मधुमन्त्राधिकारपक्षे सोमस्त्रीश्विनौ ऊबन्वति । ऋ० १. ११९. ९. इति ॥

युवं ह भुज्युं युवमश्विना वशं युवं शिंजारमुशनामुपारथुः ।

युवो ररावा परि सख्यमासते युवोरहमवसा सुसमा चके ॥ ७ ॥

युवं । ह । भुज्युं । युवं । अश्विना । वशं । युवं । शिंजारं । उशनां । उपं । आरथुः ।

युवोः । ररावा । परि । सख्यं । आसते । युवोः । अहं । अवसा । सुसं । आ । चके ॥ ७ ॥

हे अश्विनाश्विनौ युवं ह युवां खलु भुज्युं समुद्रमध्ये विपन्नानां तुष्टपुत्रं भुज्युमुपारथुः । उत्तारयितुमुपगतवन्ती भवथः । किंच युवं युवां वशं हस्तिवत्सेन शुभ्रभिः पराजयमानं वशनामधेयं राजानं रचणायोपारथुः । किंच युवं युवां शिंजारमश्विमपिकूटाकुत्तारयितुमुशनां कमनीयां सुतिं च श्रोतुमुपारथुः । तथा च मंचांतरं । अचिं शिंजारमश्विना । ऋ० ८. ५. २५. इति । किंच युवोर्युवयोः सख्यं मित्रत्वं ररावा हविषां प्रदाता यजमानो पर्यासते । पर्यासि ॥ वचनव्याख्यः ॥ किंच युवोर्युवयोरवसा रचणेनाहं घोषा सुसं सुसमा चके । वामथे ॥

युवं ह कृशं युवमश्विना शयुं युवं विधन्तं विधवांमुरुष्यथः ।

युवं सनिभ्यः स्तनयंतमश्विनाप व्रजमूर्णुथः सप्तास्यं ॥ ८ ॥

युवं । ह । कृशं । युवं । अश्विना । शयुं । युवं । विधन्तं । विधवां । उरुष्यथः ।

युवं । सनिभ्यः । स्तनयंतं । अश्विना । अपं । व्रजं । ऊर्णुथः । सप्तऽआस्यं ॥ ८ ॥

हे अश्विनाश्विनौ युवं ह युवां खलु कृशं दुर्बलं ह्यग्न्यामधेयं वीरुष्यथः । रचयः । किंच युवं युवां शयुं शयुनामानमृषिमुष्यथः । किंच युवं युवां विधन्तं परिचरन्तं मनुष्यं विधवां चापतिकां वभि्रमतीं योर्ध्वीं स्त्रियं वीरुष्यथः । किंच हे अश्विनाश्विनौ युवं युवां स्तनयन्तं शब्दं कुर्वन्तं सप्तास्यं सर्पणशीलद्वारं व्रजं मेघं । व्रजश्चरति मेघनामसु पाठात् । सनिभ्यो हविषां दातृभ्योऽपोर्णुथः । विवृतद्वारं कृतवन्ती स्त्र इत्यर्थः ॥

जनिष्ट योषा पतयत्कनीनको वि चारुहन्वीरुधो दंसना अनु ।

आस्मै रीयते निवनेव सिंधवोऽस्मा अहं भवति तत्पतित्वनं ॥ ९ ॥

जनिष्ट । योषा । पतयत् । कनीनकः । वि । च । अरुहन् । वीरुधः । दंसनाः । अनु ।

आ । अस्मै । रीयते । निवनाऽइव । सिंधवः । अस्मै । अहं । भवति । तत् । पतिऽत्वनं ॥ ९ ॥

हे अश्विनी युवयोः प्रसादादियं जीवा जीवा स्त्रीगुणोपेता सुमगा जनिष्ट । जाता । अस्त्राः समीपे कनीनकाः कन्याकामः पतिः पतयत् । पततु । अस्त्री कनीनकाय युवयोर्दसना अनु वृष्टिस्तथापि कर्माणि लक्ष्मीकृत्य वीर्यं जीवधयो वि चाबहन् । विरोहन्तु । प्रादुर्भवन्तु । अस्त्री कनीनकाय निवर्तिनः प्रवर्तिनः विंधव उदकान्या रीयते । ता वीर्यधोऽभिगच्छन्तु । किंचाह्ने केनाप्यहंतव्यायास्त्री कनीनकाय तत्संभोगसमर्थं पतिजनं जीवनं भवति । भवतु ॥

जीवं रुदन्ति वि मयन्ते अध्वरे दीर्घामनु प्रसितिं दीधियुर्नरः ।

वामं पितृभ्यो य इदं समेरिरे मयः पतिभ्यो जनयः परिष्वजे ॥ १० ॥

जीवं । रुदन्ति । वि । मयन्ते । अध्वरे । दीर्घा । अनु । प्रसितिं । दीधियुः । नरः ।

वामं । पितृभ्यः । ये । इदं । संऽएरिरे । मयः । पतिभ्यः । जनयः । परिऽस्वजे ॥ १० ॥

हे अश्विनी युवयोरनुग्रहाद्ये नरः पतयो जायानां जीवं जीवनमुद्दिष्टं रुदन्ति । रोदनेनापि जायानां जीवनमेवाश्रयत इत्यर्थः । ता जाया अध्वरे यन्ने वि मयन्ति निवेशयन्ति च किंच तासु दीर्घा महतीं प्रसितिं सुवयोः प्रबंधनमनु दीधियुः अनुदधति इदं वामं वननीयमपत्वं पितृभ्यः समेरिरे संप्रेरयन्ति च तेभ्यः पतिभ्यो जनयो जायाः परिष्वजे परिष्वंगार्थं मयः सुखं कुर्वन्तीति शेषः ॥ ॥ १० ॥

न तस्य विद्म तदु षु प्र वोचत युवा ह यद्युवत्याः स्नेति योनिषु ।

प्रियोस्त्रियस्य वृषभस्य रेतिनो गृहं गमेमाश्विना तदुश्मसि ॥ ११ ॥

न । तस्य । विद्म । तत् । ऊं इति । सु । प्र । वोचत । युवा । ह । यत् । युवत्याः । स्नेति । योनिषु ।

प्रियऽउस्त्रियस्य । वृषभस्य । रेतिनः । गृहं । गमेम । अश्विना । तत् । उश्मसि ॥ ११ ॥

हे अश्विनाश्विनी तस्य तत्सुखं वयं न विद्म । न जानीमः । तत्सुखं यूयं सु मुहु प्र वोचत । बह्वचनं पूजार्थं । युवा ह तव्यः खलु मत्पतिर्युवत्या यौवनाविताया मम योनिषु गृहेषु यत्स्नेति निवसतीति । किंच प्रियोस्त्रियस्य प्रिययुवतेर्वृषभस्य सेकू रेतिनो रेतस्विनो मत्पतेर्गृहं गमेम । गच्छेम । वयं तद्गृहमुश्मसि । कामयामहे ॥

आ वामगन्तुमतिर्वोजिनीवसू न्यश्विना ह्यसु कामा अयंसत ।

अभूतं गोपा मिथुना शुभस्पती प्रिया अयंमणो दुर्या अशीमहि ॥ १२ ॥

आ । वां । अगन् । सुऽमतिः । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । नि । अश्विना । ह्यऽसु । कामाः । अयंसत ।

अभूतं । गोपा । मिथुना । शुभः । पती इति । प्रियाः । अयंमणः । दुर्यान् । अशीमहि ॥ १२ ॥

हे वाजिनीवसू अन्नधनी शुभस्पती उदकस्य स्वाभिनी हे अश्विनाश्विनी मिथुना मिथुनी परस्परं सहितौ वां युवां सुमतिरागन् । आगच्छतु । इत्स्वस्वदीयेषु हृदयेषु कामा अभिलाषा न्ययंसत । निधम्यन्तां । किंच युवां गोपा मम गोपाधितारावभूतं । भवतं । अपि च प्रियाः सखी वयमयंमणः पत्युर्दुर्याग्नृहानशीमहि । प्राप्नुयाम ॥

ता मंदसाना मनुषो दुरोण आ धत्तं रयिं सहवीरं वचस्यवे ।

कृतं तीर्थं सुप्रपाणं शुभस्पती स्थाणुं पथेष्टामप दुर्मतिं हंत ॥१३॥

ता । मंदसाना । मनुषः । दुरोणे । आ । धत्तं । रयिं । सहऽवीरं । वचस्यवे ।

कृतं । तीर्थं । सुऽप्रपाणं । शुभः । पती इति । स्थाणुं । पथेऽस्थां । अपः । दुःऽमतिं । हंत ॥१३॥

हे अश्विनी मंदसाना मंदसानौ ता तौ युवां मनुषो मनुषस्य मत्पतिर्दुरोणे गृहे वचस्यवे युष्मत्सुतिका-
मायै मह्यं सहवीरं पुषादिसहितं रयिं धनमा धत्तं । स्थापयतं । किंच हे अश्विनी शुभस्पती उदकस्य
स्वामिनी युवां पतिगृहं गच्छत्या मम तीर्थं पाणाय सुप्रपाणं कृतं । कुरुतं । किंच युवां पथेष्टां मार्गस्थं स्थाणुं
वृषं दुर्मतिं दुर्बुद्धिं परिपथिनं चाप हंतं । अपगमयतं ॥

क्व स्विद्य कतमास्वश्विना विष्णु दस्त्रा मादयेते शुभस्पती ।

क ईं नि येमे कतमस्य जग्मतुर्विप्रस्य वा यजमानस्य वा गृहं ॥१४॥

क्व । स्वित् । अद्य । कतमासु । अश्विना । विष्णु । दस्त्रा । मादयेते इति । शुभः । पती इति ।

कः । ईं । नि । येमे । कतमस्य । जग्मतुः । विप्रस्य । वा । यजमानस्य । वा । गृहं ॥१४॥

हे अश्विनाश्विनी दस्त्रा दर्शनीयौ शुभस्पती उदकस्य पती स्वामिनी भवन्तौ क्व स्विच्छ स्विती जनपदे
ऽद्यास्मिन्नहनि कतमासु कासु विष्णु प्रजासु मादयेते । आत्मानं तर्पयतः । किंच को यजमान ईमेतौ नि येमे ।
नियच्छति । किंच भवन्तौ कतमस्य विप्रस्य मेधाविनः स्तोत्रयजमानस्य गृहं वा जग्मतुः । गतवन्तौ ॥ २० ॥

समानमिति तृचं द्वादशं सूक्तं घोषायाः पुत्रस्य सुहस्त्यस्त्रार्थं आगतमाश्विनं । अनुक्रांतं च । समानं तृचं
सुहस्त्यो घोषेय इति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनश्स्त्रयोऽक्षौ विनियोगः ॥

समानमु त्वं पुरुहूतमुक्थ्यं रथं चिचक्रं सवना गनिग्मतं ।

परिज्मानं विदथ्यं सुवृक्तिभिर्वयं व्युष्टा उषसो हवामहे ॥१॥

समानं । उं इति । त्वं । पुरुऽहूतं । उक्थ्यं । रथं । चिऽचक्रं । सवना । गनिग्मतं ।

परिऽज्मानं । विदथ्यं । सुवृक्तिऽभिः । वयं । विऽउष्टौ । उषसः । हवामहे ॥१॥

हे अश्विनी युवयोः समानमु साधारणमेव त्वं तं पुरुहूतं बह्मिराहूतमुक्थ्यं प्रशस्तं चिचक्रं सवना
सवनानि यज्ञाग्निग्मतं प्रतिगच्छंतं परिज्मानं परितो गंतारं विदथ्यं यज्ञहितं रथमुषसो व्युष्टौ सुवृक्तिभिः
सुष्ठु दोषवर्जिताभिः सुतिभिर्वयं हवामहे । आहूयामः ॥

प्रातर्युजं नासत्याधि तिष्ठथः प्रातर्यावाणं मधुवाहनं रथं ।

विशो येन गच्छथो यज्वरीनरा कीरेश्चिद्यज्ञं होतृमंतमश्विना ॥२॥

प्रातःऽयुजं । नासत्या । अधि । तिष्ठथः । प्रातःऽयावानं । मधुऽवाहनं । रथं ।

विशः । येन । गच्छथः । यज्वरीः । नरा । कीरेः । चित् । यज्ञं । होतृऽमंतं । अश्विना ॥२॥

हे नासत्या नासत्यभूतौ सत्यस्य प्रणेतारी वा नरा नेतारावश्विनी युवां प्रातर्युजं प्रातःकाशिऽश्विर्युजमानं
प्रातर्यावाणं प्रातर्गतारं मधुवाहनं मधुनीऽमृतस्य वाहकं तं रथमधि तिष्ठथः । आरौहतमित्यर्थः । यज्वरी-
र्यजगशीला विशः प्रजा येन रथेन गच्छथः । येन च कीरेश्चित्कोतुरपि होतृमंतमुषियुक्तं यज्ञं गच्छथः ॥

अध्वर्यु वा मधुपाणिं सुहस्त्यमग्निधं वा धृतदक्षं दमूनसं ।

विप्रस्य वा यत्सर्वनानि गच्छथोऽत आ यातं मधुपेयमश्विना ॥३॥

अध्वर्यु । वा । मधुऽपाणिं । सुऽहस्त्यं । अग्निधं । वा । धृतऽदक्षं । दमूनसं ।

विप्रस्य । वा । यत् । सर्वनानि । गच्छथः । अतः । आ । यातं । मधुऽपेयं । अश्विना ॥३॥

हे अश्विनी युष्मां मधुपाणिं सोमपाणिमध्वर्युं वा सुहस्त्यं सुहस्त्यनामानमृषिं मां धृतदक्षं धृतबलं दमूनसं दानमनसमग्निधं वर्त्तिविशेषं समायातं । तदेव दर्शयति । यद्यद्यपि विप्रस्यान्यस्य मेधाविनः सर्वानि यज्ञाण्यच्छथः तथाप्यतस्तेभ्यो यज्ञेभ्यो मधुपेयमस्माकं सोमात्मकं पेयमा यातं । अन्वागच्छतं ॥ ॥२१॥

अस्तेवेत्येकादशर्चं त्रयोदशं सूक्तमागिरसस्य कृष्णाख्यस्यार्चं वैष्टुभमिन्द्रं । अनुक्रांतं च । अस्तेवेकादश कृष्ण इति ॥ आभिन्नविकेषूक्थेषु सोमपुत्राविदं सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसिन् आवापार्थं । सूचितं च । यज्ञे दिव इति सूक्ते अस्तेव सु प्रतरं । आ० ७. ९. इति ॥

अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यभूर्षन्निव प्र भरा स्तोममस्मै ।

वाचा विप्रास्तरत वाचमर्यो नि रामय जरितः सोम इन्द्रं ॥१॥

अस्ताऽइव । सु । प्रऽतरं । लायं । अस्यन् । भूर्षन्ऽइव । प्र । भर । स्तोमं । अस्मै ।

वाचा । विप्राः । तरत । वाचं । अर्यः । नि । रमय । जरितरिति । सोमे । इन्द्रं ॥१॥

प्रतरं प्रवृद्धतरं लायं संश्लेषणं हृदयवेधिनं शरं सु सुष्ठुस्यन् विपन्नस्तेव यथा चेप्ता धानुष्को भूषन्निव यथा चालंकारमलंकुर्वन्नकर्ता तद्वत्स्तोममस्मा इन्द्राय प्र भर । प्रापय । हे अंतरात्मन् त्वमिति शेषः । किंच हे विप्रा मेधाविनः यूयं वाचा सुत्यार्योऽरेः शत्रोर्वाचं तरत । नितरां तरत । निराकृतेत्यर्थः । हे वरितः सोमः त्वं सोमे सोमयाग इन्द्रं नि रमय । क्रीडय ॥

दोहेन गामुप शिष्ठा सखायं प्र बोधय जरितर्जरमिन्द्रं ।

कोशं न पूर्णं वसुना नृष्टमा च्यावय मघदेयाय शूरं ॥२॥

दोहेन । गां । उप । शिष्ठा । सखायं । प्र । बोधय । जरितः । जारं । इन्द्रं ।

कोशं । न । पूर्णं । वसुना । निऽऽर्ह्यं । आ । च्यावय । मघऽदेयाय । शूरं ॥२॥

हे जरितः त्वं दोहेन कामानां दोहनार्थं गां गोरूपं सखायं प्रियमिन्द्रमुप शिष । वशं नय । किंच जारं मूतानां जरयितारमिन्द्रं प्र बोधय । सुतिभिः प्रबुधं कृष । किंच पूर्णमुदकेन पूरितं कोशं न पात्रमिव वसुना हिरण्यादिना धनेन नृष्टं नीचैर्गतं शूरं वीरमिन्द्रं मघदेयाय धनदानाया च्यावय । अभिमुखं कुर्वित्वर्थः ॥

किमंग त्वा मघवन्भोजमाहुः शिशोहि मा शिशयं त्वा शृणोमि ।

अप्रस्वती मम धीरस्तु शक्र वसुविदं भर्गमिन्द्रा भरा नः ॥३॥

किं । अंग । त्वा । मघऽवन् । भोजं । आहुः । शिशोहि । मा । शिशयं । त्वा । शृणोमि ।

अप्रस्वती । मम । धीः । अस्तु । शक्र । वसुऽविदं । भर्गं । इन्द्रं । आ । भर । नः ॥३॥

अनेति सामान्याह्वानं । अंग हे मघवन्मनवश्शक्रं त्वा त्वां किं किमर्थं भोजं सोतृणां भोजकमभीष्ट-
माहुः सर्वे विद्वांसः । यदि न ददासीत्यध्याहारः । तस्माद्ददास्तेव सोतृभ्यो धनानीत्यर्थः । तथा सति मा

सोतारं शिशोहि । धनदानेन तीक्ष्णीकृत । त्वा त्वां शिशयं सोतृषां संस्कर्तारं गृह्णोमि । किंच मम धीर्बु-
धिरप्रसवती कर्मवत्सु । भवतु । किंच नोऽस्माकं वसुविदं धनस्य संभवं मगं भाग्यमा भव । आहर ॥

त्वां जनां ममसत्येष्विन्द्र संतस्थाना वि ह्वयंते समीके ।

अत्रा युजं कृणुते यो हविष्मान्नासुन्वता सुख्यं वष्टि शूरः ॥४॥

त्वां । जनाः । ममऽसत्येषु । इन्द्र । संऽतस्थानाः । वि । ह्वयंते । संऽईके ।

अत्र । युजं । कृणुते । यः । हविष्मान् । न । असुन्वता । सुख्यं । वष्टि । शूरः ॥४॥

हे इन्द्र त्वां जना ममसत्येषु संगमेषु वि ह्वयंते । विविधमाह्वयंति साहाय्यार्थं । एतदेव दर्शयति ।
समीके युद्धे संतस्थानाः सह तिष्ठतो जना वि ह्वयंत इति । अत्रास्मिन्नाह्वाने स शूरो वीर इन्द्रस्य युजं सखायं
कृणुते कुरुते यो हविष्माभूवति । असुन्वता सोमाभिषयमकुर्वता पुरुषेण सह सख्यं सखित्वं न वष्टि । न
कामयते ॥

धनं न स्यंद्रं बहुलं यो अस्मै तीव्रान्सोमौ आसुनोति प्रयस्वान् ।

तस्मै शूचून्सुतुकान्प्रातरहो नि स्वष्टान्युवति हंति वृचं ॥५॥

धनं । न । स्यंद्रं । बहुलं । यः । अस्मै । तीव्रान् । सोमान् । आऽसुनोति । प्रयस्वान् ।

तस्मै । शूचून् । सुऽतुकान् । प्रातः । अहः । नि । सुऽअष्टान् । युवति । हंति । वृचं ॥५॥

प्रयस्वान् हविष्मान्यो यजमानः स्यंद्रं स्यंदनशीलं गवाद्यादिकं बहुलं प्रभूतं धनं न यथा धनं दरिद्राय
पात्रभूताय दातुं संस्करोति तद्वदस्मा इन्द्राय तीव्रांस्तीव्ररसान्सोमानासुनोति अभिषुणोति । अभिषवास्तेन
संस्करिणं संस्करोतीत्यर्थः । तस्मै यजमानाय प्रातरहः पूर्वाह्ने सुतुकान्सुप्रेरणाञ्जोभनपुत्रसहितान्वा स्वप्ना-
ञ्जोभनायुधाञ्जुनि युवति । स इन्द्रः पृथक्करोति । किंच वृचं तदीयमुपद्रवं हंति । हिनस्ति ॥ २२ ॥

यस्मिन्वयं दधिमा शंसमिन्द्रे यः शिश्राय मघवा काममस्मे ।

आराच्छित्सन्भयतामस्य शूचुर्न्यस्मै द्युम्ना जन्या नमंतां ॥६॥

यस्मिन् । वयं । दधिमा । शंसं । इन्द्रे । यः । शिश्राय । मघवा । कामं । अस्मे इति ।

आरात् । चित् । सन् । भयतां । अस्य । शूचुः । नि । अस्मै । द्युम्ना । जन्या । नमंतां ॥६॥

यस्मिन्निन्द्रे वयं धीमेयाः सुहस्ताः शंसं कृतिं दधिम विदध्मः । यस्य मघवा धनवानिन्द्रोऽस्मै अस्मासु
काममभिषावं शिश्राय आययति । अस्मिन्द्रस्य शूचुराराहूर एव संक्षितं सन्नपि मयतां । विभेत् । किंचास्मा
इन्द्राय जन्या जन्यानि शूचुजनपदभवानि द्युम्ना द्युम्नान्यन्त्रानि नि नमंतां । प्रह्रीभवन्तु । भोजनीयानि
मवत्वित्यर्थः ॥

आराच्छुमप बाधस्व दूरमुयो यः शंबः पुरुहूत तेन ।

अस्मे धेहि यवमग्नोमदिन्द्र कृधी धियं जरिचे वाजंरत्नां ॥७॥

आरात् । शूचुः । अप । बाधस्व । दूरं । उयः । यः । शंबः । पुरुऽहूत । तेन ।

अस्मे इति । धेहि । यवऽमत् । गोऽमत् । इन्द्र । कृधी । धियं । जरिचे । वाजंऽरत्नां ॥७॥

हे पुण्ड्रत बज्रभिराहतेन्द्र तव य उय उदूर्यः शंबो वज्रः । तथा च यास्कः । शंब इति वज्रनाम शमयतेर्वा शतयतेर्वा । नि० ५. २४. । इति । तेन वज्रेण शत्रुमक्षदरिमारादक्षत्समीपाहूरमप बाधस्त । त्वमप-
गमय । किंचाक्षी अस्मासु यवमयवयुक्तं गोमन्नीयुक्तं च धनं धेहि । निधिहि । किंच जरिषे स्त्रीषे मद्वां वाज-
रत्नां रमणीयानां धियं कर्म ऊधि । ऊष ॥

प्र यमंतवृषसवासो अगमन्तीवाः सोमा बहुलांतासु इंद्र ।

नाहं दामानं मघवा नि यंसन्नि सुन्वते वहति भूरि वामं ॥ ८ ॥

प्र । यं । अंतः । वृषऽसवासः । अगमन् । तीव्राः । सोमाः । बहुलऽअंतासः । इंद्र ।

न । अहं । दामानं । मघऽवा । नि । यंसत् । नि । सुन्वते । वहति । भूरि । वामं ॥ ८ ॥

चंतर्वठरे यमिंद्र वृषसवासो वृषसवा अपौ सोमस्य वर्षितुभिरध्वर्युभिरभिषुतास्त्रीव्रास्त्रीवरसा बज्रनां-
तासो बज्रलमत्तादिकमंते धेभ्यस्ते बज्रलांताः सोमाः प्रागमन् प्रगच्छन्ति स मघवा धनवानिंद्रो दामानं
दातारं यजमानं नाह मेव नि यंसत् । निगच्छति । किंतु सुन्वते सोमाभिवषं कुर्वते यजमानाय भूर्यधिकं
वामं वगनीयं धनं नि वहति । नितरां प्रापयति ॥

उत प्रहामतिदीप्या जयाति कृतं यच्छुग्मी विचिनोति काले ।

यो देवकामो न धनां रुणद्धि समिसं राया सृजति स्वधावान् ॥ ९ ॥

उत । प्रऽहां । अतिऽदीप्य । जयाति । कृतं । यत् । शुग्मी । विऽचिनोति । काले ।

यः । देवऽकामः । न । धनां । रुणद्धि । सं । इत् । तं । राया । सृजति । स्वधाऽवान् ॥ ९ ॥

उतापि चेंद्रः प्रहां प्रहंतारमतिदीप्य । अतिरभिपूजितार्थे वर्तते । दीप्यतिर्गत्वर्थे । अभिपूजितं गमयित्वा
जयाति । जयति । किंच यक्षया । अथ प्रकारवचनप्रत्ययस्य लोपो द्रष्टव्यः । शुग्मी कितवः कृतं कृतसमयं
प्रतिकृतं कृतवानां मध्ये विचिनोति परीक्ष्य गृह्णाति तद्वदिंद्रः काले युद्धकाले बलवंतं शत्रुं परीक्ष्य वधार्थं
गृह्णातीत्यर्थः । किंच यो मनुष्यो देवकामो देवान्यष्टुं स्तोतुं वामिलाषवाम्भवति तस्यार्थाय धना धनानि न
रुणद्धि । नापृणोति । नाच्छादयतीत्यर्थः । किंतु स्वधावाम्बलवानिंद्रस्तं देवकामं राया धनेन सं रूजति ।
संयोजयति ॥

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन सुधं पुरुहूत विश्वां ।

वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम् । अमतिं । दुऽएवां । यवेन । सुधं । पुरुऽहूत । विश्वां ।

वयं । राजऽभिः । प्रथमाः । धनानि । अस्माकेन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

हे पुण्ड्रत बज्रभिराहतेन्द्र तव प्रसादादुरेवां दुष्टागमनां दारिद्र्यादागताममतिं दुर्बुद्धिं वयं वीक्ष्याः
सुहृत्स्था गोभिः पशुभिरस्मरेम । निस्मरेम । किंच यवेन विश्वां व्याप्तां सुधं तरेम । किंच प्रथमा मुख्यानि
धनानि राजभिर्धनानामीश्वरैः । लभेमहीति शेषः । यद्वा । प्रथमा वयमिति संबंधः । किंचास्माकिनास्मदीयेन
वृजनेन बलेन जयेम । शत्रुनिति शेषः ॥

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।

इंद्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उतऽतरस्मात् । अधरात् । अघऽयोः ।
इंद्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिऽभ्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

पश्चात्पश्चिमतो योऽघायुरागच्छति तस्मादघायोः पापकाच्छोर्नोऽस्मान्बृहस्पतिः परि पातु । रश्चतु ।
उतापि चोत्तरस्मादुत्तरतोऽधरादधस्ताच्च योऽघायुरागच्छति तस्मादघायोर्नोऽस्मान्परि पातु । उतापि
चेंद्रः पुरस्तात्पूर्वतो मध्यतश्च योऽघायुरागच्छति तस्मादघायोर्नोऽस्मान्परि पातु । किंच सखा सखिभूतेन्द्रः
सखिभ्यः प्रियेभ्योऽस्मभ्यं वरिवो धनं कृणोतु । करोतु ॥ २३ ॥ ३ ॥

चतुर्थेऽनुवाकेऽष्टादश सूक्तानि । तत्राच्छा म इत्येकादशर्चं प्रथमं सूक्तं । दशम्येकादशौ चिष्टुभौ । शिष्टा
जगत् । पूर्ववद्विदेवते । तथा चानुक्रांतं । अच्छा मे द्विचिष्टुवंतमिति ॥ उक्थे ब्राह्मणाच्छंसिनस्तृतीयसवन
एतत्सूक्तं । सूचितं च । अच्छा म इंद्रं बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्व इति याज्ये । आ० ६. १. इति ॥ षष्ठेऽहन्यण्यस्यै-
तत्सूक्तं । सूचितं च । अच्छा म इंद्रमिति नित्यमेकाहिकं । आ० ८. ३. इति ॥

अच्छा म इंद्रं मतयः स्वर्विदः सध्रीचीर्विश्वा उशतीरनूषत ।

परि ष्वजंते जनयो यथा पतिं मयं न श्रुंधुं मघवानमूतये ॥ १ ॥

अच्छ । मे । इंद्रं । मतयः । स्वःऽविदः । सध्रीचीः । विश्वाः । उशतीः । अनूषत ।

परि । स्वजंते । जनयः । यथा । पतिं । मयं । न । श्रुंधुं । मघऽवानं । ऊतये ॥ १ ॥

आंगिरसस्य कृष्णस्य मे मम स्वर्विदः सर्वस्य संभयिष्यः सध्रीचीः संगता विश्वा व्याप्ता उशतीः कामय-
माना मतयः सुतय इंद्रमच्छानूषत । अभिष्टुवंति । किंच जनयो जाया यथा पतिं भर्तारं मयं न यथा च
मनुष्यं श्रुंधुं शुक्रं दोषरहितं मघवानं धनवंतमूतये रक्षणार्थं परि ष्वजंते आलिङ्गंति तद्वदिन्द्रं मे सुतयः
परि ष्वजंते ॥

न घा त्वद्रिगपं वेति मे मनस्वे इत्कामं पुरुहूत शिश्रय ।

राजेव दस्म नि षदोऽधि बर्हिष्यस्मिन्सु सोमोऽवपानमस्तु ते ॥ २ ॥

न । घ । त्वद्रिक् । अपं । वेति । मे । मनः । त्वे इति । इत् । कामं । पुरुऽहूत । शिश्रय ।

राजाऽइव । दस्म । नि । सदः । अधि । बर्हिषि । अस्मिन् । सु । सोमो । अवऽपानं ।

अस्तु । ते ॥ २ ॥

हे पुरुहूत बह्मभिराहूत दस्य दर्शनीयेंद्र त्वद्रिक् त्वदभिमुखं मे मदीयं मनो न घ न खलप वेति ।
त्वत्तोऽपगच्छति । किंच त्वे इत् त्वत्वेव काममभिलाषं शिश्रय । स्थापयामि । किंच राजेवेश्वर इव बर्हिष्यधि
नि षदः । निषीद । किंच ते तवास्मिन्सोमोऽवपानमस्तु । भवतु ॥

विषूवृदिद्रो अमतेरुत क्षुधः स इद्रायो मघवा वस्व ईशते ।

तस्येदिमे प्रवणे सप्त सिंधवो वयो वर्धति वृषभस्य शुष्मिणः ॥ ३ ॥

विषुऽवृत् । इंद्रः । अमतेः । उत । क्षुधः । सः । इत् । रायः । मघऽवा । वस्वः । ईशते ।

तस्य । इत् । इमे । प्रवणे । सप्त । सिंधवः । वयः । वर्धति । वृषभस्य । शुष्मिणः ॥ ३ ॥

इंद्रोऽमतेरस्माकं कुबुंजेः प्रज्ञापहारिष्ठाः पिपासाया वा विषूवृद्विष्वत्कर्तको भवतु । उतापि च शुधो
नुमुषाया विषूवृज्जवतु । किंच स इत् स एव मघवा धनवानिन्द्रो वस्वो वासयितु रायो धनस्त्रेयते । ईष्टे ।

किंच वृषभस्य वर्षितुस्तस्मिदिन्द्रस्त्विवमे प्रसिद्धाः सप्त सप्तसंख्याकाः सिंधवो नद्यः प्रवणे देशे वयोऽङ्गं वर्धन्ति ।
वर्धयन्ति ॥

वयो न वृष्टं सुपलाशमासदन्त्सोमास इन्द्रं मंदिनश्चमूषदः ।

प्रेषामनीकं शर्वसा दविद्युतद्विदस्व१र्मनवे ज्योतिरायै ॥४॥

वयः । न । वृष्टं । सु०पलाशं । आ । असदन् । सोमासः । इन्द्रं । मंदिनः । चमू०सदः ।

प्र । एषां । अनीकं । शर्वसा । दविद्युतत् । विदत् । स्वः । मनवे । ज्योतिः । आयै ॥४॥

वयो न यथा पक्षिणः सुपलाशं शोभनपूर्णं वृक्षमासीदन्ति तद्वन्मंदिनो मदकराश्चमूषदश्चमसपात्रेषु
स्वातारः सोमासः सोमा इन्द्रमासदन् । आसीदन्ति । अधितिष्ठतीत्यर्थः । एषामिन्द्रमधितिष्ठतां सोमानां
शर्वसा वेगेन युक्तमनीकमयं प्र दविद्युतत् । प्रद्योतते । किंचायमिन्द्रः स्वः स्वात्मनार्यं प्रयं ज्योतिरादित्याख्यं
तेजो मनवे मनुष्येभ्यो विदत् । प्रयच्छतु ॥

कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति देवने संवर्गे यन्मघवा सूर्ये जयन्त ।

न तत्रे अन्यो अनु वीर्यं शक्न पुराणो मघवन्नोत नूतनः ॥५॥

कृतं । न । श्व०घ्नी । वि । चिनोति । देवने । सं०वर्गे । यत् । म०घ०वा । सूर्ये । जयन्त ।

न । तत् । ते । अन्यः । अनु । वीर्यं । शक्नत् । न । पुराणः । म०घ०वन् । न । उत । नूतनः ॥५॥

श्वघ्नी परस्वानां हंता कितवो देवने द्यूते छतं न यथा छतं वि चिनोति तद्वदिन्द्रः सूर्यं मृगयते । कदेत्यत
आह । यद्यदा मघवा धनवानिन्द्रः संवर्गे सम्यग्वृष्टैर्वर्जयितारं सूर्यमादित्यं अयत् तदीयरसापहरणद्वारेण
जयति । अथ प्रत्यक्षसुतिः । हे मघवन्धनवसिन्द्र ते तव तत्सूर्यजयलक्षणं वीर्यं वीरत्वमन्यस्त्वत्तोऽन्यो भविष्य-
त्कालीनः पुमान्वनुकर्तुं न शक्नत् । न शक्नोति । पुराणः पूर्वोऽपि त्वदीर्यमनुकर्तुं न शक्नत् । न शक्नोति ।
उतापि च नूतनो वर्तमानकालीनोऽपि त्वदीर्यं वीर्यमनुकर्तुं न शक्नोति ॥ ॥२४॥

विशंविशं मघवा पर्येणायत जनानां धेना अवचाकश्वृषा ।

यस्याहं शक्रः सर्वनेषु रणयति स तीव्रैः सोमैः सहते पृतन्यतः ॥६॥

विशं०विशं । म०घ०वा । परि । अ०श०यत् । जनानां । धेनाः । अव०चाकशत् । वृषा ।

यस्य । अहं । शक्रः । सर्वनेषु । रणयति । सः । तीव्रैः । सोमैः । सहते । पृतन्यतः ॥६॥

वृषा कामानां वर्षिता मघवा धनवानिन्द्रो विशंविशं सर्वान्मनुष्यान्पर्येणायत । परिणेतु । किंच जनानां
स्रोतृजनानां धेनाः स्रोतीरवचाकशत् । अभिपश्यति । किंच शक्र इन्द्रो यस्याहं यस्मैव यजमानस्य सर्वनेषु
रणयति रमते स यजमानस्तोत्रैस्तीव्रकरैः प्रदीयमानैः सोमैः पृतन्यतः संयाममिच्छतः शत्रून् सहते ।
अभिभवति ॥

आपो न सिंधुमभि यत्समक्षरन्त्सोमास इन्द्रं कुल्या इव हृदं ।

वर्धन्ति विप्रा महो अस्य सार्दने यवं न वृष्टिर्दिव्येन दानुना ॥७॥

आपः । न । सिंधुं । अभि । यत् । सं०अक्षरन् । सोमासः । इन्द्रं । कुल्याः०इव । हृदं ।

वर्धन्ति । विप्राः । महः । अस्य । सार्दने । यवं । न । वृष्टिः । दिव्येन । दानुना ॥७॥

यद्यदा सोमासः सोमा इन्द्रमभि समचरन् अभिचरन्ति । अभिगच्छन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतौ दर्शयति । आपो न यथापः सिंधुं समुद्रमभिसंचरन्ति । कुल्या इव यथा च कुल्या इन्द्रमभिसंचरन्ति तद्वदित्यर्थः । तदानीमखिंद्रस्य महो महत्त्वं सद्ने यज्ञगृहे विप्रा मेधाविनो वर्धन्ति । तत्र दृष्टांतमाह । यवं न यथा यवं यवसस्यं वृष्टिः ॥ कर्तरि क्तत् ॥ वर्षिता पर्जन्यो दिव्येन दिवि भवेन दानुना दानेन वर्षणेन वर्धयति तद्वदित्यर्थः ॥

वृषा न क्रुद्धः पतयद्रजःस्वा यो अर्यपत्नीरकृणोदिमा अपः ।

स सुन्वते मघवा जीरदानवेऽविंदज्ज्योतिर्मनवे हविष्मते ॥ ८ ॥

वृषा । न । क्रुद्धः । पतयत् । रजः । सु । आ । यः । अर्यऽपत्नीः । अकृणोत् । इमाः । अपः ।

सः । सुन्वते । मघऽवा । जीरऽदानवे । अविंदत् । ज्योतिः । मनवे । हविष्मते ॥ ८ ॥

रजःसु लोकेषु वृषा न यथा वृषभः क्रुद्धः सन् प्रतिवृषभवधाय पतयत् गच्छति तद्वय इन्द्रः क्रुद्धः सन्नेघवधाय पतयति हत्वा च मेघमर्यपत्नीः सर्वस्य जगतः स्वामिन इन्द्रस्य पालयितव्या इमाः प्रसिद्धा अपो वृष्ट्युदकान्याकृणोत् आकृणोति अस्मदभिमुखं करोति स मघवा धनवानिन्द्रः सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते जीरदानवे क्षिप्रदानाय हविष्मते मनवे मनुष्याय । यजमानायेत्यर्थः । ज्योतिस्तेजोऽविंदत् । प्रायच्छत् ॥

उज्जायतां परश्रुज्योतिषा सह भूया ऋतस्य सुदुघा पुराणवत् ।

वि रोचतामरूषो भानुना शुचिः स्वर्णं शुक्रं शुशुचीत् सत्पतिः ॥ ९ ॥

उत् । जायतां । परश्रुः । ज्योतिषा । सह । भूयाः । ऋतस्य । सुऽदुघा । पुराणऽवत् ।

वि । रोचतां । अरूषः । भानुना । शुचिः । स्वः । न । शुक्रं । शुशुचीत् । सत्ऽपतिः ॥ ९ ॥

परशुरिन्द्रस्य वज्रो ज्योतिषा तेजसा सहोज्जायतां । अस्मच्छत्रुवधे मेघवधे च व्याप्रियतामित्यर्थः । किंचित्स्य सत्यस्य सुदुघा माध्यमिका वाक् पुराणवत् पत्रवत्काले भूयाः । भूयात् । पुरुषव्यत्ययः ॥ किंचिंद्रोऽरूष आरोचमानो भानुना दीप्त्या शुचिर्ज्वलन् वि रोचतां । प्रकाशतां । किंच सत्पतिः सतां पतिरिन्द्रः स्वर्णादित्य इव शुक्रं ज्वलन्शुशुचीत् । अत्यंतं दीयतां ॥

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन सुधं पुरुहूत विश्वा ।

वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम । अमतिं । दुऽएवां । यवेन । सुधं । पुरुऽहूत । विश्वा ।

वयं । राजऽभिः । प्रथमाः । धनानि । अस्माकेन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।

इंद्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत् । उत्ऽतरस्मात् । अधरात् । अघऽयोः ।

इंद्रः । पुरस्तात् । उत् । मध्यतः । नः । सखा । सखिऽभ्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

एतद्वचनं प्रागेव व्याख्यातं ॥ २५ ॥

आ यात्विषकादशर्चं द्वितीयं सूक्तमांगिरसस्य छण्णस्यार्धमेन्द्रं । आदितस्त्रिस्त्रिषुमः । ततः षड्भुगल्यः । ततो हे त्रिषुमी । तथा चानुक्रांतं । आ यातु त्रिचिष्टुबादीति ॥ आभिप्रविकेषूक्येषु ब्राह्मणाच्छंसिनः सोम-
बुद्धाविदमावापार्थं । सूचितं च । आ यात्विन्द्रः स्वपतिरिमां धियमिति ब्राह्मणाच्छंसी । आ० ७. ९. इति ॥

आ यात्विन्द्रः स्वपतिर्मदाय यो धर्मेणा तूतुजानस्तुविष्मान् ।

प्रत्वक्षाणो अति विश्वा सहांस्यपारेण महता वृष्येन ॥१॥

आ । यातु । इन्द्रः । स्वऽपतिः । मदाय । यः । धर्मेणा । तूतुजानः । तुविष्मान् ।

प्रऽत्वक्षाणः । अति । विश्वा । सहांसि । अपारेण । महता । वृष्येन ॥१॥

य इन्द्रस्तूतुजानस्त्वरमाणस्तुविष्मान्वृद्धिमान्विश्वा विश्वानि सहांसि शत्रुबलान्यपारेण महताधिकेन
वृष्णेन बलेन प्रत्वक्षाणः प्रकर्षेण तनूकुर्वन्निति । गच्छतीति शेषः । स्वपतिर्धनपतिरिन्द्रो मदाय मदार्थं धर्मेणा
धारकेण रथेना यातु । अस्यद्यज्ञं प्रत्यागच्छतु ॥

सुष्ठामा रथः सुयमा हरी ते मिम्यक्ष वज्रो नृपते गभस्तौ ।

शीर्भं राजन्सुपथा याह्यर्वाङ् वर्धाम ते पपुषो वृष्यानि ॥२॥

सुऽस्थामा । रथः । सुऽयमा । हरी इति । ते । मिम्यक्ष । वज्रः । नृऽपते । गभस्तौ ।

शीर्भं । राजन् । सुऽपथा । आ । याहि । अर्वाङ् । वर्धाम । ते । पपुषः । वृष्यानि ॥२॥

हे नृपते नृणां पालकं ते तव रथः सुष्ठामा शोभनावस्थानो हरी अश्वावपि सुयमा सुयमौ । सुबद्धावि-
त्यर्थः । किंच तव गभस्तौ बार्हा वज्रो मिम्यक्ष । संहतो भवति । तथा सति हे राजन् सर्वस्यैश्वरं शीर्भं शीघ्रं
सुपथा शोभनेन मर्गेणावाङ्मदभिमुख आ याहि । आगच्छ । आगत्य पपुषः सोमं पीतवतस्ते तव वृष्ण्यानि
बलानि वर्धाम । वयं वर्धयामः ॥

एन्द्रवाहो नृपतिं वज्रबाहुमुयमुयासंस्तविषास एनं ।

प्रत्वक्षसं वृषभं सत्यशुष्ममेमस्मचा सधमादो वहंतु ॥३॥

आ । इन्द्रऽवाहः । नृऽपतिं । वज्रऽबाहुं । उयं । उयासः । तविषासः । एनं ।

प्रऽत्वक्षसं । वृषभं । सत्यऽशुष्मं । आ । इ । अस्मऽचा । सधऽमादः । वहंतु ॥३॥

नृपतिं नरां नेतृणां पालकं वज्रबाहुं वज्रहस्तमुयमुयूणीं प्रत्वक्षसं शत्रुबलानां प्रकर्षेण तनूकर्तारं वृषभं
कामानां वर्धितारं सत्यशुष्ममविसंवादिबलमेनमिन्द्रं । आ ईमिति पूरणी । उयास उन्नूणास्तविषासः प्रवृद्धाः
सधमादः सह माद्यंत इन्द्रवाह इन्द्रस्य वोढारोऽस्यचास्मास्मा वहंतु ॥

एवा पतिं द्रोणसाचं सचेतसमूर्जः स्कभं धरुण आ वृषायसे ।

ओजः कृष्व सं गृभाय त्वे अयसो यथा केनिपानामिनी वृधे ॥४॥

एव । पतिं । द्रोणऽसाचं । सऽचेतसं । ऊर्जः । स्कभं । धरुणं । आ । वृषऽयसे ।

ओजः । कृष्व । सं । गृभाय । त्वे इति । अपि । असः । यथा । केऽनिपानां । इनः । वृधे ॥४॥

हे इन्द्र त्वमेवैव पतिं पालकं द्रोणसाचं द्रोणकलशस्य सेवितारं सचेतसं सप्रज्ञमूर्जः स्कभं बलस्य धारकं
सोमं धरुणे धारके जठर आ वृषायसे । आसिंचसे । धारयसीत्यर्थः । किंच मद्यमोजो बलं कृष्व । कृष्व ।

स्वे त्वय्यस्मानपि सं गृभाय । संगृहाण च । किंच केनिपानां मेधाविनामस्माकं । केनिप उशिज इति मेधाविनाममु पाठात् । वृधे वर्धनाय यथा यथावत्सर्वधेनः स्वाम्यसः । भवसि ॥

गमन्स्मे वसून्वा हि शंसिषं स्वाशिषं भरमा याहि सोमिनः ।

त्वमीशिषे सास्मिन्ना सत्ति बर्हिष्यनाधृष्या तव पात्राणि धर्मणा ॥ ५ ॥

गमन् । अस्मे इति । वसूनि । आ । हि । शंसिषं । सुऽआशिषं । भरं । आ । याहि । सोमिनः ।

त्वं । ईशिषे । सः । अस्मिन् । आ । सत्ति । बर्हिषि । अनाधृष्या । तवं । पात्राणि । धर्मणा ॥ ५ ॥

हे इंद्र वसूनि त्वद्देवानि धनान्यस्मे मया गमन् । आगच्छतु । हि यस्मात्त्वामहं शंसिषं स्तौमि । किंच सोमिनः सोमवतो मम स्वाशिषं शोभना आशिषो यस्मिंस्तं भरं यज्ञमा याहि । त्वमागच्छ । किंच त्वमीशिषे । धनस्येश्वरोऽसि । एवंविधः स त्वमस्मिन्नस्मादोषे वेद्यामृते बर्हिष्या सत्ति । आसीद् । किंच तव सोमपात्राणि धर्मणा राजसानां कर्मणानाधृष्याणि धर्षयितुमशक्यानि ॥ ॥ २६ ॥

पृथक् प्रायन्प्रथमा देवहूतयोऽकृण्वत अवस्यानि दुष्टरा ।

न ये शेकुर्यज्ञियां नावमारुहमीमैव ते न्यविशन्तु केपयः ॥ ६ ॥

पृथक् । प्र । आयन् । प्रथमाः । देवऽहूतयः । अकृण्वत । अवस्यानि । दुष्टरा ।

न । ये । शेकुः । यज्ञियां । नावै । आऽरुहं । ईमी । एव । ते । नि । अविशन्तु । केपयः ॥ ६ ॥

हे इंद्र तव प्रसादान्ते पृथक् प्रायन् देवलोकान्पृथग्गच्छन्ति ये प्रथमाः पूर्वे मुख्या वा देवहूतयो देवानामाह्वातारः ॥ कर्तरि क्त ॥ किंच दुष्टरान्यैर्दुस्तराणि अवस्यानि अवणीयानि यशांस्यकृण्वत अकुर्वत । किंच ये त्वत्प्रसादरहिता जना यज्ञियां यज्ञसंबन्धिनीं । यज्ञमयोमित्यर्थः । नावमारुहमारोढुं न शेकुः न शक्नुवन्ति ते केपयः कुत्सितपुत्रकर्मणः पापकर्माणो जना ईमैव ऋणेनैव न्यविशन्तु । नीचैरविशन्तु । अधोगतिं प्राप्ता इत्यर्थः । तथा च यास्कः । पृथक् प्रायन् पृथक् प्रथतेः प्रथमा देवहूतयो ये देवानाह्वयंताकुर्वन्त अवणीयानि यशांसि दुरनुकराण्यन्यैर्येऽशक्नुवन्त्यज्ञियां नावमारोह्युमथ ये नाशक्नुवन्त्यज्ञियां नावमारोह्युमीमैव ते न्यविशन्त ऋणेनैव ते न्यविशन्तास्मिन्नेव लोक इति वा । नि० ५. २५. इति ॥

एवैवापागपरि संतु दृढ्योऽश्वा येषां दुर्युजं आयुयुजे ।

इत्या ये प्रागुपरि संति दावने पुरुणि यत्र वयुनानि भोजना ॥ ७ ॥

एव । एव । अपाक् । अपरि । संतु । दुऽध्यः । अश्वाः । येषां । दुऽयुजः । आऽयुयुजे ।

इत्या । ये । प्राक् । उपरि । संति । दावने । पुरुणि । यत्र । वयुनानि । भोजना ॥ ७ ॥

एवैवैवमेव दृढ्यो दुर्बुद्धयोऽपरिऽन्ये । अयज्जान इत्यर्थः । अपागपाचीना अधोगतारः संतु भवन्तु येषां यज्ञमकुर्वतामश्वा दुर्युजो दुर्योजाः प्रबला अश्वा आयुयुजे रथेषु युज्यन्ते । ये सद्यपि सामर्थ्यं न यजन्ति ते नरकं गच्छन्तीति भावः । किंचेत्येत्यं ते स्वर्गगामिनो भवन्ति य उपरि यज्जानः प्राग्मरणात्पूर्वमेव दावने देवानां हविर्दानाय संति भवन्ति । यत्र येषु च यज्ञकारिषु वयुनानि प्रज्ञानानि कांतानि वा भोजना भोग्यानि धनानि पुरुणि बह्वनि देवेभ्यो दानाय संति ॥

गिरीरज्ज्वेजमानाँ अधारयद्द्यौः क्रंदन्तरिक्षाणि कोपयत् ।

समीचीने धिषणे वि ष्कभायति वृष्णः पीत्वा मदे उक्थानि शंसति ॥ ८ ॥

गिरीन् । अजान् । रेजमानान् । अधारयत् । द्यौः । क्रंदत् । अंतरिक्षाणि । कोपयत् ।

समीचीने इति संऽईचीने । धिषणे इति । वि । स्कुभायति । वृष्णः । पीत्वा । मदे ।

उक्थानि । शंसति ॥ ८ ॥

गिरिर्निघागन्नागमनशीलान्नेजमानान्कंपमानानधारयत् । इंद्रो धारितवान् । निश्चलान्कृतवानित्यर्थः । किंच बीर्षुलोकसन्निवासी वा जनोऽसुरराक्षसेभ्यो भीतः सन् क्रंदत् । क्रंदति । इंद्रमाह्वयत्यात्मनः परिवारार्थं । किंचेंद्रोऽंतरिक्षाणि कोपयत् । कोपयति । संचोभयतीत्यर्थः । किंचेंद्रः समीचीने परस्परं संगते धिषणे यावापृथिव्या वि ष्कभायति । अंतरिक्षेण स्तम्भाति । संभयतीत्यर्थः । किंचेंद्रो वृष्णः स्वोदरस्यासैकृन्तो-मान्यीत्वा मदे सत्युक्थानि प्रशस्यानि वचनानि शंसति । प्रव्रवीति ॥

इमं विभर्मि सुकृतं ते अंकुशं येनारुजासि मघवज्छफारुजः ।

अस्मिन्सु ते सर्वने अस्त्योक्थं सुत इष्टौ मघवन्बोध्याभगः ॥ ९ ॥

इमं । विभर्मि । सुऽकृतं । ते । अंकुशं । येन । आऽरुजासि । मघऽवन् । शफऽआरुजः ।

अस्मिन् । सु । ते । सर्वने । अस्त्युक्थं । सुते । इष्टौ । मघऽवन् । बोधि । आऽभगः ॥ ९ ॥

हे मघवन्धनवत्तिंद्र ते तव सुकृतं संस्कृतमिममंकुशं विभर्मि । धारयामि । अत्रांकुशशब्देन प्रेरकत्वगुण-योगात्सुतिष्यते । सुतिं धारयामीत्यर्थः । येन सुतिलक्षणांकुशेन सुतः संस्वं शफाश्च अभिमुख्येन परव-सानां हंतृनेरावतादीन्गजानारुजासि अभिमुख्येन रुजसि । पीडयसीत्यर्थः । किंच ते तवास्मिन्नस्मदीये सर्वन ओक्थमोक्तौ निवासोऽस्तु । भवतु । किंच हे मघवन्धनवत्तिंद्र आभग आभजनीयस्त्वं सुते सुतसोम इष्टौ यज्ञे बोधि । अस्मदीयाः सुतीर्बुध्यस्व ॥

गोभिष्टरेमामंति दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वा ।

वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम । अमंति । दुऽएवाँ । यवेन । क्षुधं । पुरुऽहूत । विश्वा ।

वयं । राजऽभिः । प्रथमाः । धनानि । अस्माकेन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।

इंद्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उत्तरस्मात् । अधरात् । अघऽयोः ।

इंद्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिऽभ्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

इदमुद्वयं व्याख्यातचरं ॥ २७ ॥

दिवस्परिति द्वादशर्षं तृतीयं सूक्तं भालंदनस्य वत्सप्रेरार्थं वैष्णवमापेयं । तथा चानुक्रांतं । दिवस्परि द्वादश वत्सप्रेरार्थं त्विति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिगशस्त्रयोःरिदमादिके द्वे सूक्ते अस्य सूक्तस्यांख्यां वर्जयित्वा ।

सूचितं च । दिवस्यरीति सूक्तयोः पूर्वस्योत्तमामुद्धरेत् । आ० ४. १३. इति ॥ चामवत्त्वामक्रंददधिरिषिषा
याज्या । सूचितं च । अग्ने त्वमस्रबुयोध्यमीवा अक्रंददग्निः सनयन्निव यौः । आ० ३. १३. इति ॥

दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद्वितीयं परि जातवेदाः ।

तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिंधान एनं जरते स्वाधीः ॥ १ ॥

दिवः । परि । प्रथमं । जज्ञे । अग्निः । अस्मत् । द्वितीयं । परि । जातऽवेदाः ।

तृतीयं । अप्सु । नृमनाः । अजस्रं । इंधानः । एनं । जरते । सुऽआधीः ॥ १ ॥

अग्निः प्रथमं पूर्वं दिवो बुलोकस्य पर्युपर्यादित्यात्मना जज्ञे । जातः । जातवेदा जातप्रज्ञो जातधनो
वाग्निर्द्वितीयमस्रदस्माकं पर्युपरि पार्थिवात्मना जज्ञे । नृमणा नृषु मनुष्येष्वनुयाहकतयासक्तचित्तोऽभिसृती-
यमप्स्वन्तरिक्षे वैद्युतात्मना जज्ञे । एवंविधमेनमग्निं स्वाधीः सुप्रज्ञाताजस्रमनवरतमिंधानो दीपयञ्जरते ।
सौति । यद्वा । वाजसनेयकोक्तप्रकरणस्य मंत्रस्थार्थो द्रष्टव्यः । तद्यथा । दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अपिरिति
प्राणो वै यौः प्राणाद्वा एष प्रथममजायतास्मद्वितीयं परि जातवेदा इति यदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधो
ऽजनयत्तृतीयमप्स्वति यदेनमदसृतीयमद्भोऽजनयन्नृमणा अजस्रमिति प्रजापतिर्वै नृमणा अपिरजस्रमिंधान
एनं जरते स्वाधीरिति यो वा एनमिधे स एनं जनयते स्वाधीः । शत० ६. ७. ४. ३. इति ॥

विद्या ते अग्ने वेधा चयाणि विद्या ते धाम विभृता पुरुचा ।

विद्या ते नाम परमं गुहा यद्विद्या तमुत्सं यत आजगंथं ॥ २ ॥

विद्य । ते । अग्ने । वेधा । चयाणि । विद्य । ते । धाम । विऽभृता । पुरुऽचा ।

विद्य । ते । नाम । परमं । गुहा । यत् । विद्य । तं । उत्सं । यतः । आऽजगंथं ॥ २ ॥

हे अग्ने ते तव वेधा त्रिषु स्थानेषु पृथिव्यन्तरिक्षबुलोकेषु स्थितानि त्रयाण्यभिवाध्वादित्याख्यानि त्रीणि
रूपाणि विद्य । वयं जानीमः । किंच हे अग्ने ते तव धाम सप्तानि स्थानानि विभृता विभृतानि पुरुचा बहुधा
बह्वनि वा गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनादीनि विद्य । किंच ते तव गुहा गूढमवेदविज्ञिरविज्ञातं परम-
मुत्कृष्टं वेदे प्रसिद्धं यन्नामास्ति तद्विद्य । वेदविदो वयं विजानीमः । किंच त्वं यतो यस्मादाजगंथ आगतवा-
नसि । उत्पन्नवानित्यर्थः । तमुत्समुत्स्यं दधितारमुत्पादयितारं कारणात्मानं विद्य । जानीमः ॥

समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वतर्नृचक्षा ईधे दिवो अग्न उधन् ।

तृतीयं त्वा रजसि तस्थिवांसमपासुपस्थे महिषा अवर्धन् ॥ ३ ॥

समुद्रे । त्वा । नृमनाः । अप्सु । अंतः । नृचक्षाः । ईधे । दिवः । अग्ने । उधन् ।

तृतीयं । त्वा । रजसि । तस्थिऽवांसं । अपां । उपऽस्थे । महिषाः । अवर्धन् ॥ ३ ॥

हे अग्ने समुद्रे महोदधौ जायमानमप्स्वन्तरपां मध्ये वडवात्मना स्थितं त्वा त्वां नृमणा नृषु मनुष्येष्वनु-
याहकतयासक्तचित्तो वरुण ईधे । संदीपितवान् । किंच नृचक्षा नृणां प्रत्यक्षेण द्रष्टादित्यो दिवो बुलोकस्य
संवंधिनूधनूधसूधःस्थानीय आदित्यमंडले यज्ञे वेधे । संदीपितवान् । किंच तृतीये चयाणां पूरकेऽपां
वृथ्युदकानामुपस्थे स्थाने रजसन्तरिक्षलोके तस्थिवांसं विशुद्रूपेणावस्थितं त्वां महिषा महान्तो माध्यमिका
देवगणा मरुदादयः स्तोतारोऽवर्धन् । स्तुतिभिरवर्धयन् । यद्वा । वाजसनेयकोक्तप्रकरणार्थो द्रष्टव्यः ।
तद्यथा । समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्तरिति प्रजापतिर्वै नृमणा अप्सु त्वा प्रजापतिरित्येतन्नृचक्षा ईधे दिवो अग्न
उधन्निति प्रजापतिर्वै नृचक्षा आपो दिव उधन्नुतीये त्वा रजसि तस्थिवांसमिति यौर्वै तृतीयं रजो
ऽपासुपस्थे महिषा अवर्धन्निति प्राणा वै महिषा दिवि त्वा प्राणा अवर्धन्नित्येतत् । शत० ६. ७. ४. ५. इति ॥

अक्रंदद्मिः स्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहृद्दीरुधः समंजन ।

सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यदा रोदसी भानुना भात्यंतः ॥ ४ ॥

अक्रंदत् । अग्निः । स्तनयन् ऽइव । द्यौः । क्षाम । रेरिहत् । वीरुधः । सं ऽअंजन ।

सद्यः । जज्ञानः । वि । हि । ई । इद्धः । अख्यत् । आ । रोदसी इति । भानुना ।

भाति । अंतरिति ॥ ४ ॥

दावरूपोऽग्निः सूयते । अग्निर्दावाग्निः स्तनयन्निव द्यौर्यथा दीप्तो विद्युद्रूपः पर्जन्यो महान्तं शब्दं करोति तद्वदक्रंदत् । महान्तं शब्दं करोति । किं कुर्वन्निवचाह । क्षाम क्षामां पृथिवी रेरिहृदास्वादयन्वीरुध ओषधीश्च समंजन स्रचयन् । संतापयन्निवत्यर्थः । किंच सयस्तत्क्षणे समाने काले जज्ञानो जायमान इदो दीप्त ईमिदं स्वेन दग्धं वसुजातं व्यख्यत् । विविधं पश्यति । हीति पादपूरणः । किंच रोदसी बावापृथिवी बावापृथिव्यावन्तरंतेरेण भानुना स्वदीप्या भाति । प्रकाशते । यद्वा । वाजसनेयकोक्ताथो द्रष्टव्यः । तद्यथा । अक्रंदद्मिः स्तनयन्निव द्यौरिति क्रंदतोव हि पर्जन्यः स्तनयन्क्षामा रेरिहृद्दीरुधः समंजन्निति क्षामां वै रेरिहृदमाणो वीरुधः समनक्ति सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यदिति सद्यो वा एष जज्ञान इदं सर्वं विख्यापयत्या रोदसी भानुना भात्यंतरितीमे वै बावापृथिवी रोदसी ते एष भानुना भात्यंतः । शत० ६. ७. ३. २. इति वेषुतस्य स्तुतिः । यद्वा । इयं दावाग्निः स्तुतिरिति ॥

श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां मनीषाणां प्रार्पणः सोमगोपाः ।

वसुः सूनुः सहसो अप्सु राजा वि भात्ययं उषसामिधानः ॥ ५ ॥

श्रीणां । उत् ऽआरः । धरुणः । रयीणां । मनीषाणां । प्र ऽअर्पणः । सोम ऽगोपाः ।

वसुः । सूनुः । सहसः । अप् ऽसु । राजा । वि । भाति । अयं । उषसां । इधानः ॥ ५ ॥

श्रीणां विभूतीनामुदार उन्नमयिता दाता रयीणां धनानां धरुणो धारको मनीषाणांभीक्षितार्थानां प्रार्पणः प्रापयिता सोमगोपाः सोमस्य गोपा वसुः सर्वस्य लोकस्य वासकः सहसो बलस्य सूनुरप्सूदकेषु स्थितो राजा सर्वस्वेश्वर उषसामये प्रभातकाल इधानोऽग्निहोचार्थं समिध्यमानोऽग्निर्वि भाति । प्रकाशते ॥

विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भे आ रोदसी अपृणाज्जायमानः ।

वीकुं चिदद्रिमभिनत्परायज्जना यदग्निमयजंत पंच ॥ ६ ॥

विश्वस्य । केतुः । भुवनस्य । गर्भः । आ । रोदसी इति । अपृणात् । जायमानः ।

वीकुं । चित् । अद्रिं । अभिनत् । परा ऽयन् । जनाः । यत् । अग्निं । अयजंत । पंच ॥ ६ ॥

विश्वस्य सर्वस्य केतुः प्रज्ञापको भुवनस्योदकस्य गर्भो गर्भभूतोऽग्निर्जायमानः प्रादुर्भवन्नेव रोदसी बावापृथिव्यावापृणात् । आपूरयति । परायन् परागच्छन् वीकुं चिदृढमयद्रिं मेघमभिनत् । भिनत्ति च । कदेत्यचाह । यद्यदा पंच जना मनुष्या अग्निमयजंत यजन्ते ॥ २८ ॥

उशिकपावको अरतिः सुमेधा मर्तेष्वग्निर्मृतो नि धायि ।

इयति धूममरुधं भरिभदुच्छुक्लेण शोचिषा द्यामिनंक्षन् ॥ ७ ॥

उशिक । पावकः । अरतिः । सुमेधाः । मर्तेषु । अग्निः । अमृतः । नि । धायि ।

इयति । धूमं । अरुधं । भरिभत् । उत् । शुक्लेण । शोचिषा । द्यां । इनंक्षन् ॥ ७ ॥

उशिग्वीषि कामयमानः पावकः सर्वस्य लोकस्य शोधकोऽरतिर्गता भूतानामारयिता वा सुमेधाः
सुप्रज्ञोऽमृतो मरणधर्मरहितोऽभिर्मर्तेषु मनुष्येषु नि धायि । निहितः । सोऽयमभिर्धूममिधर्ति । प्रेरयति ।
किंचाव्यमारोचमानं रूपं भरिभ्रज्जारयन्मुक्तेन मुक्तेन शोचिषा रोचिषा वां दिवमिग्वीष्यामुवन् गच्छ-
तीति शेषः ॥

दृशानो रुक्म उर्विया व्यद्यौदुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः ।

अग्रिरमृतो अभवद्वयोभिर्यदेनं द्यौर्जनयत्सुरेताः ॥ ८ ॥

दृशानः । रुक्मः । उर्विया । वि । व्यद्यौत् । दुःसमर्ष । आयुः । श्रिये । रुचानः ।

अग्रिः । अमृतः । अभवत् । वयःऽभिः । यत् । एनं । द्यौः । जनयत् । सुरेताः ॥ ८ ॥

दृशानः प्रत्यक्षेण दृश्यमानो रुक्मो रोचमानोऽग्निरुर्वियोर्वत्यंतं व्यद्यात् । विद्योतते । किंचायुर्गता स
सर्वतोऽयमभिः श्रिये विभूत्यै दुर्मर्षं दुरभिभवं यथा भवति तथा रुचानो रोचमानो भवति । सोऽयमभिर्व-
योभिरन्नैर्वनस्पतिभिरमृतो मरणरहितोऽभवत् यद्यस्मात्कारणादेनमपि सुरेताः शोभनरेतस्को बहीः प्राण
आदित्यो वा जनयत् जनयति ॥

यस्ते अद्य कृणवद्भद्रशोचेऽपूपं देव घृतवंतमग्ने ।

प्र तं नय प्रतरं वस्यो अच्छाभि सुसं देवभक्तं यविष्ठ ॥ ९ ॥

यः । ते । अद्य । कृणवत् । भद्रशोचे । अपूपं । देव । घृतवंतं । अग्ने ।

प्र । तं । नय । प्रतरं । वस्यः । अच्छ । अभि । सुसं । देवभक्तं । यविष्ठ ॥ ९ ॥

हे भद्रशोचे कव्याणदीप्ति हे देव द्योतमान यविष्ठ युवतमाग्ने ते तुभ्यं यो यजमानोऽद्यास्त्रिहवि
घृतवंतं घृतेन युक्तमपूपं पुरोडाशं कृणवत् करोति प्रतरं प्रकृष्टतरं यजमानं वस्यो वसीयोऽच्छ प्रति प्र नय ।
अत्यर्थं प्रापय । तथा देवभक्तं स्तुतिभिर्हविर्मिथ देवानां संभक्तारं सेवितारं तं यजमानं सुसं सुखमभि
प्रति प्र नय ॥

आ तं भज सौश्रवसेष्वग्न उक्थउक्थ आ भज शस्यमाने ।

प्रियः सूर्ये प्रियो अग्रा भवात्युज्जातेनं भिनददुज्जनिर्त्विः ॥ १० ॥

आ । तं । भज । सौश्रवसेषु । अग्ने । उक्थेऽउक्थे । आ । भज । शस्यमाने ।

प्रियः । सूर्ये । प्रियः । अग्रा । भवाति । उत् । जातेनं । भिनदत् । उत् । जनिऽर्त्विः ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वं सौश्रवसेषु । शोभनानि श्रवांस्त्रिजानि हवीषि येषु कर्मसु तानि सौश्रवसानि । तेषु क्रियमाणेषु
तं यजमानं स्तोतारं वा भज । अग्नीष्टफलप्रदानेनैव सेवस्व । किंचोक्थे शस्त्रे शस्यमाने पद्यमाने सति तमा
भज । अग्नीष्टफलप्रदानेनैव सेवस्व । सोऽयं यजमानः स्तोता वा सूर्ये प्रियो भवाति । भवतु । तथाप्राप्तावपि
प्रियो भवाति । किंच सोऽयं जातिनोत्पन्नेन पुत्रेणोद्भिन्नदत् । शत्रून्विदारयतु । तथा जनिर्त्विर्जनयिष्यमाणश्च
पुत्रैः शत्रून्विन्नदत् ॥

त्वामग्ने यजमाना अनु द्यून्विश्व वसु दधिरे वार्याणि ।

त्वया सह द्रविणमिच्छमाना व्रजं गोमंतमुशिजो वि वव्रुः ॥ ११ ॥

त्वां । अग्ने । यजमानाः । अनु । द्यून् । विश्वा । वसु । दधिरे । वार्याणि ।
त्वया । सह । द्रविणं । इच्छमानाः । व्रजं । गोऽमंतं । उशिजः । वि । वव्रुः ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वां प्रति यजमाना अनु द्यून् प्रत्नहं विश्वा विश्वानि वार्याणि वरणीयानि वसु वसूनि धनानि
दधिरे । धारयन्ति । किंच त्वया सह द्रविणमसुरैरपहतं गोरूपं धनमिच्छमानाः कामयमाना उशिजो
मेधाविनो देवा गोमंतं पशुमंतं व्रजं वि वव्रुः । विवृतद्वारं कृतवन्तः ॥

अस्ताव्यग्निर्नरां सुशेवो वैश्वानर ऋषिभिः सोमगोपाः ।
अश्वेषे द्यावापृथिवी हुवेम देवा धत्त रयिमस्मे सुवीरं ॥ १२ ॥
अस्तावि । अग्निः । नरां । सुऽशेवः । वैश्वानरः । ऋषिऽभिः । सोमऽगोपाः ।
अश्वेषे इति । द्यावापृथिवी इति । हुवेम । देवाः । धत्त । रयिं । अस्मे इति । सुऽवीरं ॥ १२ ॥

अश्वेषे द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी हुवेम । वयं हुवेम । किंच हे देवाः यूयं सुवीरं शोभनपुत्राबुपेतं रयिं
धनमस्मै अस्मासु धत्त । धारयत ॥ ॥ २९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये सप्तमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ कल्याणं भूयात् ॥

ओं

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिषं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥
सप्तमेऽष्टममध्यायं व्याख्यायाचार्यवंशजः । अष्टमे सायनाचार्य आदिमं व्याकरोत्यथ ॥

अच्छा म इति चतुर्थेऽनुवाकेऽष्टादश सूक्तानि । तच्च प्र होतेति चतुर्थं दशर्चं सूक्तं । प्र होता दशैत्यनुक्रांतं ।
अनुवर्तमानाङ्गानंदनस्य वत्सप्रेरार्थं । अनादेशपरिभाषया वैष्टुभं । आपेयं ॥ पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

प्र होता जातो महान्नभोविचृषद्वा सीदत्पामुपस्थे ।

दधिर्यो धायि स ते वयांसि यंता वसूनि विधत्ते तनूपाः ॥ १ ॥

प्र । होता । जातः । महान् । नभःऽवित् । नृऽसद्वा । सीदत् । अपां । उपऽस्थे ।

दधिः । यः । धायि । सः । ते । वयांसि । यंता । वसूनि । विधत्ते । तनूऽपाः ॥ १ ॥

यो नृषद्वापिरपां । अंतरिक्षनामैतत् । अंतरिक्षलोपस्य उत्संगे वैद्युतरूपेण निषण्णोऽभूत् स इदानीं
होता यजमानानां होमनिष्पादको जातः प्रादुर्भूतो महान् गुणैः पूज्यो नभोविदंतरिक्षस्य वेत्ता । यतस्त-
तोत्पन्नः अतस्तस्य ज्ञाता ॥ नृषद्वा नृषु सीदन् । सदेः कृनिप् छत्स्वरः ॥ प्र सीदत् । वेद्यां प्रसीदति । अपा-
मुपस्थे महिषा अगृभ्णात् ॥ ऋ० ६. ८. ४. इति हि निगमः । यद्वा । अपां । अपसामित्यर्थः । कर्मणामुपस्थ उप-
स्थाने समीपे वेद्यामुक्तलक्षणः सन् । अथवा । अपामुदकानामुपस्थे मध्ये योऽपिर्हविर्वोढुमसहमानो निगूढः
स देवेः पुनः प्रार्थित उक्तविधः सन् वेद्यां प्रसीदति । योऽपिर्दधिर्धाता यज्ञस्य धारकः सन् धायि वेद्यां
निहितोऽभूत् सोऽपिर्ह वत्सप्रे विधत्ते परिचरते ते तुभ्यं वयांस्यज्ञानि वसूनि धनानि च यंता । नियमिता
भवतु । किंच तनूपास्ते तन्वः पाता च भवत्विति शेषः ॥

इमं विधंतो अपां सधस्थे पशुं न नष्टं पदैरनु गमन् ।

गुहा चतंतमुशिजो नमोभिरिच्छंतो धीरा भृगवोऽविंदन् ॥ २ ॥

इमं । विधंतः । अपां । सधऽस्थे । पशुं । न । नष्टं । पदैः । अनु । गमन् ।

गुहा । चतंतं । उशिजः । नमःऽभिः । इच्छंतः । धीराः । भृगवः । अविंदन् ॥ २ ॥

इममपिमपामुदकानां सधस्थे सहस्थाने मध्ये निगूढं विधंतः परिचरंत उपचारं वदंतो वर्षयज्ञ पदैः
पलायनमार्गव्यंजकैर्नष्टं चोरादिभिरपहृतं पशुमिवानु गमन् । अनुजग्मुः ॥ गमेर्लुङि मंचे घसेति ल्लुर्लुक् ॥ तेषु
मध्ये गुहा गुहायां चतंतं । चतिर्गतिकर्मा । अप्सु विलीनमित्यर्थः । उशिजः कामयमाना नमोभिर्नमस्कारैः
स्तोत्रैर्विच्छंत आत्मन इच्छंतो धीरा धीमंतो भृगवोऽविंदन् । लब्धवंतः । अपिर्हविर्वोढुमसहमानस्य पलाय्याप्सु
प्रवेशो देवानामन्वेषणं चापेक्षयो ज्यायांस इत्यत्र स्पष्टमात्रातं । तै० सं० २. ६. ६. । अन्वेषणं कुर्वतां मध्ये
भृगूणामपिलाम इमं विधंतो अपां सधस्थे द्वितादधुर्भृगव इत्युक्तं । ऋ० २. ४. २. ॥

इ॒मं चि॒तो भूर्य॑वि॒ददि॒च्छन्वै॒भूव॒सो मूर्ध॑न्य॒घ्यायाः ।

स शे॒वृधो॑ जा॒त आ ह॒र्म्येषु॑ नाभि॒र्युवा॑ भवति रोच॒नस्य॑ ॥३॥

इ॒मं । चि॒तः । भूरि॑ । अ॒वि॒दत् । इ॒च्छन् । वैभु॑ऽव॒सः । मूर्ध॑नि । अ॒घ्यायाः ।

सः । शे॒वृधः । जा॒तः । आ । ह॒र्म्येषु॑ । नाभिः॑ । युवा॑ । भ॒वति॑ । रोच॒नस्य॑ ॥३॥

इ॒मं भूरि॑ महा॒न्तम॑पि॒ वैभूव॒सो विभूव॒सः पुत्र॑स्त्रित ऋषि॒रिच्छन्वै॒भूमि॑च्छन्व॒घ्यायाः । अ॒घ्या भूमिः॑ । त॒स्मा भूम्या॑ मूर्ध॒नि । भूम्या॑मित्यर्थः । तच्चा॒वि॒दत् । लब्ध॑वान् । सोऽपि॑ शे॒वृधः सुख॑स्य वर्धयिता सन् ह॒र्म्येषु॑ यज॒मान॑गृहेष्वा सर्वतो जातः प्रादुर्भूतः सन्नोचनस्य रोचमानस्य स्वर्गाख्यस्य फलस्योक्तलक्षणस्य यज्ञस्यादित्यस्य वा नाभिर्बन्धको भवति ॥

म॒न्द्रं हो॒तार॑मु॒शिजो॑ नमो॒भिः प्रा॑चं॒ यज्ञं॑ ने॒तार॑म॒ध्वराणां॑ ।

वि॒शाम॑कृ॒ण्वन् र॒तिं पा॒वकं॑ ह॒व्यवा॑हं दध॒तो मानु॑षेषु ॥४॥

म॒न्द्रं । हो॒तारि॑ । उ॒शिजः॑ । नमः॑ऽभिः । प्रा॑चं॒ । यज्ञं॑ । ने॒तारं॑ । अ॒ध्वराणां॑ ।

वि॒शां । अ॒कृ॒ण्वन् । अ॒रतिं॑ । पा॒वकं॑ । ह॒व्यऽवा॑हं । दध॒तः । मानु॑षेषु ॥४॥

उ॒शिजः॑ कामयमाना ऋत्विजो म॒न्द्रं मा॒दनी॑यं हो॒तारं॑ होमनिष्पादकं प्रा॑चं गार्हपत्यादाहवनीयं प्रति प्राग्वन्तं यज्ञं यजनीयमध्वराणां यागानां ने॒तारं॑ प्रापयितारमरतिं ग॒तारं॑ सर्वदा यागगृहे वर्तमानं पावकं शोधकं हव्यवाहं हविषो वोढारं मानुषेषु मनुष्येषु मध्ये दधतो दधाना ऋत्विजो वि॒शां यज॑मानानामर्थाय । यद्वा । वि॒शां प्र॒जाना॑मरतिमर्थं । स्वा॒मिन॑मित्यर्थः । नमो॒भिर्नम॑स्कारैः । स्तुति॑भिरित्यर्थः । अ॒कृ॒ण्वन् । अकुर्वन् । सु॒प्रीतं॑ कृतवन्तः ॥

प्र भूर्ज॑यंतं म॒हां वि॒पो॒धां मू॒रा अ॒मूरं॑ पु॒रां द॒र्माणं॑ ।

नय॑न्तो ग॒र्भे व॒नां धि॒यं धु॒र्हिरि॑श्मश्रुं ना॒र्वाणं॑ धन॒र्चं ॥५॥

प्र । भूः । ज॑यंतं । म॒हां । वि॒पः॒ऽधां । मू॒राः । अ॒मूरं॑ । पु॒रां । द॒र्माणं॑ ।

नय॑न्तः । ग॒र्भे । व॒नां । धि॒यं । धुः । हि॒रि॑ऽश्मश्रुं । न । अ॒र्वाणं॑ । धन॒र्चं ॥५॥

हे स्तोतः त्वं जयंतं जेतव्याश्चूजयंतं म॒हां म॒हां वि॒पो॒धां मे॒धावि॒नो धर्तार॑मपि॒ प्र भूः । प्र॒भव । स॒मर्थो॑ भव । स्तोतु॑मिति शेषः । उ॒न्नीय॑न्तु भूर्जयंतमित्येकपदं मत्वा भूरादील्लोकाज्जयंतमिति व्याचकार । न केवलं त्वमेक एव अपि तु मू॒रा मू॒ढाः सर्वे॑ऽपि पु॒ष्षा अ॒मूर॑ममूढं पु॒रां द॒र्माणं॑ दारकं ॥ श्रीणा॑दिको मनिः । प्रत्ययस्वरः ॥ गर्भमरण्योर्गर्भभूतं वनां वननीयं ॥ वा क्कंदसि । पा० ६. १. १०६-१०७. । इति वचनादमि पूर्वाभावः ॥ हि॒रि॒श्मश्रुं॑ ना॒र्वाणं॑ । नेत्युपमा॒र्थीयः । श्मश्रु॑श्च रोमसामान्यवचनः । हि॒रि॒तरो॒मोपि॑तम॒र्वाणम॑रणशीलमश्रमिव । उ॒क्तल॑क्षणाश्चवद्वरितकेशस्थानीयज्वालोपेतं धन॒र्चं प्री॒णन॑स्तुतिं ॥ शक॑ध्वादि॒त्वात्पर॑रूपत्वं ॥ ई॒दृश॑मपि॒ नय॑न्तो हविर्भिः प्रापयन्तो धियं कर्म स्तोत्रं वा धुः । प्रापयन्ति ॥ गाति॑स्थेति सिचो लुक् ॥ ५ ॥

नि प॒स्त्यासु॑ चि॒तः स्त॒भूय॑न्परि॒वीतो॑ यो॒नौ सी॒दद॑न्तः ।

अ॒तः सं॒गृभ्या॑ वि॒शां द॒र्मूना॑ वि॒धर्म॑णाय॒चैरी॑यते नृ॒न् ॥६॥

नि । प॒स्त्यासु॑ । चि॒तः । स्त॒भूऽय॑न् । परि॑ऽवीतः । यो॒नौ । सी॒दत् । अ॒न्तरि॑ति ।

अ॒तः । सं॒गृभ्या॑ । वि॒शां । द॒र्मूनाः॑ । वि॑ऽधर्म॑णा । अ॒यंचैः॑ । ई॒यते॑ । नृ॒न् ॥६॥

चितस्त्रिषु स्थानेषु गार्हपत्यादिषु तायमानः समूयन् यजमानगृहान् संभयितुमिच्छन् ॥ इच्छार्थं क्वचि
तदात्ताच्छतरि रूपं ॥ परिवीतः परितो ज्वालाभिर्ध्यातः सन् पस्थानु यागगृहेषु योनावतः स्वीये वेद्यात्मके
स्थाने नि षीदत् । निषीदति । अतोऽस्मात्स्थानादिशां प्रजानां संबन्धीनि हवींषि संगृह्य संगृह्यिद्वादीनुहि
प्रत्तानि चक्षुरोऽङ्गुलीनि स्वीकृत्य दमूना देवेभ्यो दानमना यजमानाय वाभिमतप्रदानमना विधर्मणा
तासां विविधेन कर्मणा निमित्तेन दानमना देवेभ्यो दानपक्षे विविधगमनरूपेण कर्मणायन्त्रैः शत्रूणां निय-
मनैः सह नृन्देवानीयते । गच्छति ॥

अस्याजरासो दमामरिचा अर्चधूमासो अग्नयः पावकाः ।

श्वितीचयः श्वाचासो भुरण्यवो वनर्षदो वायवो न सोमाः ॥ ७ ॥

अस्य । अजरासः । दमां । अरिचाः । अर्चत् धूमासः । अग्नयः । पावकाः ।

श्वितीचयः । श्वाचासः । भुरण्यवः । वनऽसदः । वायवः । न । सोमाः ॥ ७ ॥

अत्र बह्वेन सूयते । अस्य यजमानस्य संबन्धीनोऽजरासो वरारहिता दमां दमनीयानां रक्षःप्रमु-
तीनां ॥ दमेः क्लिपि सविकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ तेषामरिचास्वारका अर्चधूमासोऽर्चनीया धूमा
धूमोपलब्धिता ज्वाला वा येषां ते तथोक्ताः पावकाः शोधकाः श्वितीचयः श्वेतिमानमन्तः ॥ श्वितिः श्वेतः ।
श्रीणादिक इः ॥ श्वाचासः । क्षिप्रनामितत् । क्षिप्रधर्मका भुरण्यवो भरणशीला वनर्षदो वनेषु सीदन्तः ॥ संहि-
तायां ह्यं दसं ह्यत्वं ॥ वायवो न सोमा गन्तारः सोमा इव । हविर्दातुर्यजमानस्य शीघ्रा भवन्तीति ॥

प्र जिह्या भरते वेपो अग्निः प्र वयुनानि चेतसा पृथिव्याः ।

तमायवः शुचयन्तं पावकं मद्रं होतारं दधिरे यजिष्ठं ॥ ८ ॥

प्र । जिह्या । भरते । वेपः । अग्निः । प्र । वयुनानि । चेतसा । पृथिव्याः ।

तं । आयवः । शुचयन्तं । पावकं । मद्रं । होतारं । दधिरे । यजिष्ठं ॥ ८ ॥

योऽग्निर्जिह्या ज्वालाया वेपः । कर्मनामितत् । कर्म प्र भरते तथा योऽग्निर्वयुनानि प्रज्ञानानि सोत्राणि
पृथिव्या रक्षणाय चेतसानुग्रहयुक्तेन मनसा प्र भरते तमग्निमायवो गन्तारो मनुष्याः शुचयन्तं दीप्यमानं
पावकं शोधकं मद्रं सुखं होतारमाह्वतारं होमनिष्पादकं वा यजिष्ठमतिशयेन यष्टव्यं यष्टुतमं वा दधिरे ।
धारयन्ति ॥

द्यावा यमग्निं पृथिवी जनिष्टा मापस्त्वष्टा भृगवो यं सहोभिः ।

ईकेन्यं प्रथमं मातरिश्वा देवास्तत्सुर्मनवे यजत्रं ॥ ९ ॥

द्यावा । यं । अग्निं । पृथिवी इति । जनिष्टां । आपः । त्वष्टा । भृगवः । यं । सहऽभिः ।

ईकेन्यं । प्रथमं । मातरिश्वा । देवाः । तत्सुः । मनवे । यजत्रं ॥ ९ ॥

यमग्निं द्यावा पृथिवी द्यावापृथिवी जनिष्टां अजनिवातां ॥ जनेर्जुडि व्यत्ययेन परस्पीदं ॥ आपश्च
यमुदपादयन् वेद्युतरूपेण त्वष्टा च यमजनयत् भृगवश्च यं सहोभिर्बलिः सोत्रादिसाधनेर्लब्धवन्तः । भृगवो
ऽविद्वदिति श्रुतं । अ० १०. ४६. २. । ईकेन्यं सुखं यं प्रथमं मातरिश्वा वायुवदपादयत् अन्ये देवाश्च मनवे राक्ष-
सोऽनोरथाय यजत्रं यष्टव्यमग्निं ततश्च । निष्पादितवन्तः ॥

यं त्वा देवा दधिरे हव्यवाहं पुरुस्पृहो मानुषासो यजत्रं ।

स यामन्त्रमे स्तुवते वयो धाः प्र देवयन्यशसः सं हि पूर्वीः ॥ १० ॥

यं । त्वा । देवाः । दधिरे । हव्यऽवाहं । पुरुऽस्पृहः । मानुषासः । यजचं ।

सः । यामन् । अग्ने । स्तुवते । वयः । धाः । प्र । देवऽयन् । यशसः । सं । हि । पूर्वीः ॥ १० ॥

हे अग्ने हव्यवाहं यं त्वा त्वां देवा दधिरे धारितवन्तः मानुषासो मनुष्याश्च पुष्पसृहो बह्वकामान् स्पृहयन्तो यजचं यष्टव्यं दधिरे धारितवन्तः हे अग्ने स त्वं यामन् यामनि यज्ञे स्तुवते मह्यं वयोऽसं धाः । देहि । हे अग्ने त्वत्तो देवयन् देवकामो यजमानः पूर्वीर्बह्वीर्बह्वनि यज्ञसो यज्ञांसि । सं हीत्युपसर्गश्रुतेर्योस्व-
क्रियाध्याहारः । संप्राप्नोति खलु ॥ २ ॥

अगृभ्मा त इत्यष्टर्चं पञ्चमं सूक्तमांगिरसस्य सप्तगुणान्न आर्चं चैष्टुभं । विकुंठा नामासुरस्त्री । सा चन्द्रसदृशं पुत्रं कामयमाना कृच्छ्रचांद्रायणादिकं तपस्तेषु । मत्सदृशोऽन्यः कश्चिन्मा अनिष्टेति बुद्धेन्द्र एव तस्याः पुत्रोऽजायत । तादृशो वैकुंठ इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रांतं । अगृभ्माष्टौ सप्तगुर्वैकुंठमिन्द्रं तुष्टावेत्यादि ॥ गतो विनियोगः ॥

जगृभ्मा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तं वसूयवो वसुपते वसूनां ।

विद्महि त्वा गोपतिं शूर गोनामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ १ ॥

जगृभ्मा । ते । दक्षिणं । इन्द्र । हस्तं । वसुऽयवः । वसुऽपते । वसूनां ।

विद्महि । त्वा । गोऽपतिं । शूर । गोनां । अस्मभ्यं । चित्रं । वृषणं । रयिं । दाः ॥ १ ॥

वसूनां वसुपते बह्वणां धनानां स्वामिनिन्द्र ते तव दक्षिणं हस्तं वसूयवो वसुकामा वयं अगृभ्मा । गृहीतमः । यथा बह्वप्रदस्यार्चिणो मह्यमदत्त्वा न गंतव्यमिति हस्तं गृह्णन्ति तद्वत् । हे शूर विक्रांतेन्द्र त्वा त्वां गोनां गोपतिं । अत्र वृत्त्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बह्वत्वं च प्रतिपादयते । बह्वीनां गवां गोपतिं विद्महि । आनीमः । अतो ऽस्मभ्यं चित्रं चायनीयं वृषणं वर्षकं रयिं धनं दाः । देहि ॥

स्वायुधं स्ववसं सुनीथं चतुःसमुद्रं धरुणं रयीणां ।

चर्कृत्यं शंस्यं भूरिवारमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ २ ॥

सुऽआयुधं । सुऽअवसं । सुऽनीथं । चतुःऽसमुद्रं । धरुणं । रयीणां ।

चर्कृत्यं । शंस्यं । भूरिऽवारं । अस्मभ्यं । चित्रं । वृषणं । रयिं । दाः ॥ २ ॥

स्वायुधं शोभनवज्राद्यायुधं स्ववसं शोभनरक्षणं सुगमनं वा सुनीथं सुनयनं चतुःसमुद्रं चतुरः समुद्रान्वो यशसा व्याप्नोति तं धरुणं धारकं । केषां । रयीणां धनानां । चर्कृत्यं पुनःपुनः कर्तव्यं शंस्यं सुतुषं भूरिवारं भूरीणां दुःखानां वारकं बह्वभिर्वरणीयं वा त्वां विद्महि शेषः । तादृशोऽस्मभ्यमित्यादि पूर्ववत् । यद्वा । हे इन्द्र उक्तगुणविशिष्टं पुत्राख्यं रयिं दाः । देहि ॥

सुब्रह्माणं देववैतं बृहंतं मुहं गभीरं पृथुबुधमिन्द्र ।

श्रुतश्चक्षुषिमुग्रमभिमातिषाहमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ३ ॥

सुऽब्रह्माणं । देवऽवैतं । बृहंतं । उहं । गभीरं । पृथुऽबुधं । इन्द्र ।

श्रुतऽश्चक्षुषिं । उयं । अभिमातिऽसहं । अस्मभ्यं । चित्रं । वृषणं । रयिं । दाः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं सुब्रह्माणं । ब्रह्मा परिवृढं क्षुतिलक्षणं कर्म । शोभनक्षुतिकमित्यर्थः । देववैतं बृहंतं महान्तमुहं विस्तीर्णं गभीरमसुरादिभिरगम्यं पृथुबुधं विस्मृतमूलं श्रुतश्चक्षुषिं श्रुता चक्षवो येन तादृशमृषीणां व्यापयितार

प्रथितज्ञानं बोधमुत्तुर्णवत् अत एवाभिमातिषाहमभिमातीनां शत्रूणामभिभवितारं हंतारमस्मभ्यं चित्रं वृषणं वर्षकं पुत्रं रयिं धनं दाः । देहि । अथवा विशेषणविशेष्यभावः । उक्तलक्षणं पुत्रास्त्रं रयिं दाः ॥

स॒न॒द्वाजं॑ वि॒प्र॒वीरं॑ त॒रुचं॑ ध॒न॒स्पृ॒तं॑ शू॒णु॒वांसं॑ सु॒द॒क्षं॑ ।

द॒स्यु॒हनं॑ पू॒र्भिदं॑ मि॒द्र स॒त्यम॒स्मभ्यं॑ चि॒त्रं वृष॑णं र॒यिं दाः॑ ॥४॥

स॒न॒तऽवा॑जं । वि॒प्रऽवी॑रं । त॒रुचं॑ । ध॒न॒ऽस्पृ॒तं॑ । शू॒णु॒ऽवांसं॑ । सु॒ऽद॒क्षं॑ ।

द॒स्यु॒ऽहनं॑ । पू॒ऽभि॒दं । इ॒न्द्र । स॒त्यं । अ॒स्मभ्यं॑ । चि॒त्रं । वृष॑णं । र॒यिं । दाः॑ ॥४॥

सनद्वाजं लब्ध्वास्त्रं विप्रवीरं मेधाविनं पुत्रं तरुचं तारकं धनस्पृतं धनानां पूरकं स्पृष्टारं वा ॥ स्युनोतिः स्युशतेर्वीरपदं ॥ शूणुवांसं वर्धमानं सुदक्षं शोभनबलं दस्युहनं शत्रूणां हंतारं पूर्भिदं शत्रूणां पुरां भेत्तारं सत्त्वं सत्यकर्माणं । शिष्टमुक्तं ॥

अ॒श्व॒वा॒न्तं॑ र॒यि॒नं॑ वी॒र॒व॑न्तं स॒ह॒स्रि॒णं॑ श॒ति॒नं॑ वा॒ज॒मि॒न्द्र ।

भ॒द्र॒वा॒न्तं॑ वि॒प्र॒वीरं॑ स्व॒र्षाम॒स्मभ्यं॑ चि॒त्रं वृष॑णं र॒यिं दाः॑ ॥५॥

अ॒श्वऽवा॑न्तं । र॒यि॒नं॑ । वी॒रऽव॑न्तं । स॒ह॒स्रि॒णं॑ । श॒ति॒नं॑ । वा॒जं । इ॒न्द्र ।

भ॒द्रऽवा॑न्तं । वि॒प्रऽवी॑रं । स्व॒ऽर्षा॑ । अ॒स्मभ्यं॑ । चि॒त्रं । वृष॑णं । र॒यिं । दाः॑ ॥५॥

अश्ववातं वज्रभिरश्वैरपेतं रयिनं रथवंतं वीरवंतं वीरैः पुरुषैरपेतं सहस्रिणं सहस्रवंतं शतिनं शतवंतं । असंख्यातगवादियुक्तमित्यर्थः । भद्रवातं भद्रगणं कक्षाणिः सेवकैः परिकृतं विप्रवीरं विप्रैर्वीरैश्चोपेतं स्वर्षा सर्वस्व संभक्तारं वाजं बलवंतं हे इन्द्र । शिष्टमुक्तं ॥ ३ ॥

प्र स॒प्र॒गु॒मृ॒त॒धी॑तिं सु॒मे॒धां बृ॒ह॒स्प॒तिं॑ म॒तिर॒च्छा॑ जि॒गा॒ति॑ ।

य आ॒गि॒र॒सो॑ न॒म॒सो॒प॒स॒द्यो॒ऽस्मभ्यं॑ चि॒त्रं वृष॑णं र॒यिं दाः॑ ॥६॥

प्र । स॒प्र॒ऽगुं॑ । अ॒मृ॒त॒ऽधी॑तिं । सु॒ऽमे॒धां । बृ॒ह॒स्प॒तिं॑ । म॒तिः । अ॒च्छं । जि॒गा॒ति॑ ।

यः । आ॒गि॒र॒सः । न॒म॒सा॑ । उ॒प॒ऽस॒द्यः । अ॒स्मभ्यं॑ । चि॒त्रं । वृष॑णं । र॒यिं । दाः॑ ॥६॥

सप्रगुं मां मतिः स्मृतिर्देवविषयाच्छा जिगाति । कीदृशं सप्रगुं । अमृतधीतिं सत्यकर्माणं सुमेधां शोभनप्रज्ञं बृहस्पतिं बृहती मंत्रस्य स्वामिनं । यः सप्रगुरागिरसोऽगिरोगोचोत्पन्नोऽहं नमसा नमस्कारेण देवानुपसद्यः । उपगतः । यद्वा । नमसान्नोपसद्य उपसदनीयः । देवैरनुयाह्य इत्यर्थः । तादृशयास्त्रभ्यं मह्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥

व॒नी॒वा॒नो॑ म॒म दू॒ता॒स॒ इ॒न्द्रं॑ स्तो॒माश्च॑रन्ति सु॒म॒ती॒रि॒या॒नाः॑ ।

हृ॒दि॒स्पृ॒शो॑ म॒न॒सा॑ व॒च्य॒मा॒ना॑ अ॒स्मभ्यं॑ चि॒त्रं वृष॑णं र॒यिं दाः॑ ॥७॥

व॒नी॒वा॒नः॑ । म॒म । दू॒ता॒सः॑ । इ॒न्द्रं॑ । स्तो॒माः॑ । च॒रन्ति॑ । सु॒ऽम॒तीः॑ । इ॒या॒नाः॑ ।

हृ॒दि॒ऽस्पृ॒शः॑ । म॒न॒सा॑ । व॒च्य॒मा॒नाः॑ । अ॒स्मभ्यं॑ । चि॒त्रं । वृष॑णं । र॒यिं । दाः॑ ॥७॥

वनीवानो वननवंतः ॥ छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् ॥ मम सप्रगोर्दूतासो दूतसङ्घाः दूता यथा भर्तुरभिमतार्थं प्रापणीयं प्रापयन्ति तद्वत्पुत्रान्गुणान्प्रापयन्तः स्तोमाः सखाः सुमतीस्त्वैर्द्रक्षाः काद्विषया अगुक्ता बुद्धीरियाणा याचमाना इन्द्रं चरन्ति । प्राप्नुवन्ति । पुनश्च त एव विशेयन्ति । हृदिस्पृशो

इदये सृशंतः । सुत्यस्य प्रियभूता इत्यर्थः ॥ इद्युभ्यामित्युपसंख्यानान् ऊरलुक् ॥ मनसा सत्त्वोद्भिक्तेन वक्ष्यमाना उच्यमानाः । अस्मभ्यमित्यादि गतं ॥

यस्या यामि दृद्धि तन्न इन्द्र वृहंतं क्षयमसंमं जनानां ।

अभि तद्यावापृथिवी गृणीतामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ८ ॥

यत् । त्वा । यामि । दृद्धि । तत् । नः । इन्द्र । वृहंतं । क्षयं । असंमं । जनानां ।

अभि । तत् । द्यावापृथिवी इति । गृणीतां । अस्मभ्यं । चित्रं । वृषणं । रयिं । दाः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां यद्वक्ष्यमाणं यामि याचामि ॥ वर्षालोपस्कांदसः ॥ याच्यमानं तदृद्धि । देहि ॥ ददाति-
लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् ॥ तदिति सामान्येन निर्दिष्टं विशेषयति । वृहंतं
महांतं क्षयं निवासं जनानामन्येषामसममसाधारणं देहि । त्वया दातव्यं द्यावापृथिवी अभि गृणीतां ।
अस्मभ्यमित्यादि गतं ॥ ॥ ८ ॥

अहं भुवमित्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं । पूर्वसूक्तेन सप्तगुणा सुतो हृष्टः सन्निदमादिसूक्तत्रयेण स्वयमात्मान-
मस्मीत् । तस्माद्वैकुण्ठसिद्धस्य वाक्यत्वाद्यस्य वाक्यं स ऋषिरिति परिभाषयेद्र ऋषिः । वैकुण्ठसिद्धस्य च
सूयमानत्वात्वा तेनोच्यते सा देवतेति परिभाषयेद्र एव देवता । दशम्येकादशीसप्तम्यस्त्रिपुमः । शिष्टास्त्रिपु-
मंतपरिभाषया जगत् । तथा चानुक्रांतं । स सप्तगुणसुतिसंहृष्ट आत्मानमुत्तरेस्त्रिभिस्तुष्टावाहं भुवमेकादशांते
त्रिपुर्भा सप्तमी चेति ॥ अतिरात्रे द्वितीयपर्याये होतुः शस्त्र एतत्सूक्तं । सूचितं च । अहं भुवमपात्यस्याधसो
मदायेति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥ समूहस्य दशरात्रस्य तृतीये छंदोमे निष्केवत्येऽप्येतत्सूक्तं । अहं भुवं
तत्त इन्द्रियमिति निष्केवत्यं । आ० ८. ७. इति सूचितं ॥

अहं भुवं वसुनः पूर्यस्पतिरहं धनानि सं जयामि शश्वतः ।

मां हवन्ते पितरं न जंतवोऽहं दाशुषे वि भजामि भोजनं ॥ १ ॥

अहं । भुवं । वसुनः । पूर्यः । पतिः । अहं । धनानि । सं । जयामि । शश्वतः ।

मां । हवन्ते । पितरं । न । जंतवः । अहं । दाशुषे । वि । भजामि । भोजनं ॥ १ ॥

अहमिन्द्रो वसुनो धनस्य पूर्यो मुखोऽसाधारणः पतिः स्वामी भुवं । अभवं । भवतेर्लङि बङ्गलं कंदसीति
शपो लुक् । अचि शुधातुभुवामित्युवडादेशः । अडभावस्कांदसः ॥ तथाहं शश्वतः । बङ्गनामेतत् । बहोः
शचोः संबंधीनि धनानि । समित्येकीभावे । सह जयामि । किंच मामेव जंतवः प्राणिनो यजमाना हवन्ते ।
आह्वयन्ति । पितरं न पितरमिव पुत्राः । अहं दाशुषे दात्रे यजमानाय भोजनमन्नं वि भजामि । ददामि ॥

अहमिन्द्रो रोधो वक्षो अथर्वणस्त्रिताय गा अजनयमहेरधि ।

अहं दस्युभ्यः परि नृम्णमा ददे गोचा शिष्यन् दधीचे मातरिष्वने ॥ २ ॥

अहं । इन्द्रः । रोधः । वक्षः । अथर्वणः । त्रिताय । गाः । अजनयं । अहेः । अधि ।

अहं । दस्युऽभ्यः । परि । नृम्णं । आ । ददे । गोचा । शिष्यन् । दधीचे । मातरिष्वने ॥ २ ॥

आयपादस्तेतिहासमाङ्गः । आथर्वणं दध्यंचं मधुविद्यावंतमिन्द्र आगत्य मधुविद्यां कक्षचिन्नं ब्रूया इति
नियमितवान् । यदि ब्रूयास्ते शिरो हरामीत्युक्तवान् । स चाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । इदं वै त्वमधु दध्यङ्गा-
थर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । शत० १४. ५. ५. १६. । अश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाच । अ० १. ११६. १२. । इति हि श्रुतिः ।
स चेन्द्र आगत्य दधीचः शिरोऽहरदिति तत्रोच्यते । इन्द्रोऽहमथर्वणोऽथर्वणः पुत्रस्य दधीचो वक्षः ।

तदुपलक्षितं शिर इत्यर्थः । तस्य रोधो रोधको हर्तास्मि । तथा चितायेतन्नामकायाप्याव कूपपतितायोद्धर-
णार्थमहेमैघस्याधुपरि गा उदकान्यजनयं । उदपादयं । चितस्य कूपपतितस्तेन्द्रं प्रत्युद्धरणप्रार्थनं सं मा तपंत्य-
मितः । अ० १०. ३३. २. इत्यत्र प्रतिपादितं । तथाहं दस्युभ्य उपचपयितुभ्यः शत्रुभ्यः सकाशात्तृण्यं धनमा
ददे । आदत्तवानस्मि । किं कुर्वन् । गोवा गवामुदकानां रक्षकान्निघाञ्छिन्नं विनयन् । किमर्थं । मातरिश्चने
मातरिश्चनः पुत्राय दधीच एतन्नामकायर्पये वर्षकामाय प्रवर्षयितुमिच्छन् ॥

मह्यं त्वष्टा वज्रमतस्तदायसं मयि देवासोऽवृजन्नपि क्रतुं ।

ममानीकं सूर्यस्येव दुष्टरं मामार्येति कृतेन कर्त्वेन च ॥ ३ ॥

मह्यं । त्वष्टा । वज्रं । अतस्तत् । आयसं । मयि । देवासः । अवृजन् । अपि । क्रतुं ।

मम । अनीकं । सूर्यस्यऽइव । दुस्तरं । मां । आर्येति । कृतेन । कर्त्वेन । च ॥ ३ ॥

मह्यं मदर्थं त्वष्टा देव आयसमयोमयं वज्रमायुधमतस्तत् । संपादितवान् । देवा मयि विषये क्रतुं
स्वविरोधिहननरूपं कर्माप्यवृजन् । समपादयन् । ममानीकं सेनासमूहं सूर्यानीकमिव दुष्टरं । अन्येन तरीतु-
मशक्यं । ममैव कृतेन कर्मणा कर्त्वेनेतः परं कर्तव्येन वृत्रवधादिरूपेणार्येति । गच्छति । आर्यतिर्गतिकर्मा ।
यदा । आर्यमीश्वरं कुर्वते ॥

अहमेतं गव्ययमश्व्यं पशुं पुरीषिणं सायकेना हिरण्ययं ।

पुरु सहस्रा नि शिंशामि दाशुषे यन्मा सोमास उक्थिनो अमंदिषुः ॥ ४ ॥

अहं । एतं । गव्ययं । अश्व्यं । पशुं । पुरीषिणं । सायकेन । हिरण्ययं ।

पुरु । सहस्रा । नि । शिंशामि । दाशुषे । यत् । मा । सोमासः । उक्थिनः । अमंदिषुः ॥ ४ ॥

अहमेतं गव्यं गोमयमश्वमश्वमयं हिरण्यं हिरण्यालंकारोपितं पुरीषिणं । पुरीषमुदकं चीररूपं । तद्वत्
पशुं शत्रुसंबन्धिनं । जात्येकवचनं । पशुसंघमित्यर्थः । तं सायकेनायुधेनाजयं । तथा पुरु पुरुणि सहस्रा
सहस्राणि शस्त्राणि नि शिंशामि संस्कारोमि दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय । वैरिनाशयेत्यर्थः । कदेति
उच्यते । यद्यदा मा मां सोमासः सोमा उक्थिनः शस्त्रोपिताः संतः अथवा सोमेन शस्त्रोपिता यजमाना
अमंदिषुः तर्पयन्ति ॥

अहमिन्द्रो न परा जिग्य इद्वनं न मृत्यवेऽव तस्ये कदा चन ।

सोममिन्मा मुन्वंतो याचता वसु न मे पूरवः सख्ये रिषायन ॥ ५ ॥

अहं । इन्द्रः । न । परा । जिग्ये । इत् । धनं । न । मृत्यवे । अव । तस्ये । कदा । चन ।

सोमं । इत् । मा । मुन्वंतः । याचत । वसु । न । मे । पूरवः । सख्ये । रिषायन ॥ ५ ॥

इन्द्रो धनस्य सर्वस्य स्वास्यहं धनमात्मीयं न परा जिग्य इत् । नैव पराभावयामि । मदीयं धनं न
पराभूयत इत्यर्थः । किंचाहं मृत्यवे सर्वेषां मारकाय कदा चन कदापि नाव तस्ये । नावस्थितो भवामि ।
इन्द्रभक्ता न मृत्युभाजो भवन्ति किल किमु वक्तव्यमिन्द्रस्य मृत्युचिरहे । यस्मादेवं तस्मात्सोमं मुन्वंतो हे
यजमानाः वसु युष्मदभिमतं धनं मेकामेव याचत । हे पूरवो मनुष्याः मे सख्ये न रिषायन । मा रिष्टा
भवथ । मत्सख्यं मा विनाशयत ॥ ५ ॥

अहमेताञ्छार्श्वसतो वाङ्मिन्द्रं ये वज्रं युधयेऽकृण्वत ।

आह्वयमानाँ अव हन्मनाहनं दृष्ट्वा वदन्ननमस्युर्नमस्विनः ॥ ६ ॥

अ॒हं । ए॒तान् । शा॒श्व॒सतः । द्वा॒ऽवा । इ॒न्द्रं । ये । व॒ज्रं । यु॒धये । अ॒कृ॒ण्वत ।

आ॒ऽह्य॒मानान् । अ॒व । ह॒न्म॒ना । अ॒ह॒नं । दृ॒ष्ट्वा । व॒दन् । अ॒न॒म॒स्युः । न॒म॒स्वि॒नः ॥ ६ ॥

अहमिन्द्र एतान्वक्ष्यमाणाऽशाश्वसतो भृशं प्राणतः प्रकुञ्चबलाऽश्वेषु द्वाद्वा द्वी द्वी । युग्ममूतानित्यर्थः । तानहनमिति संबंधः । एतानित्युक्तं कानित्याह । ये श्वेष इन्द्रं शत्रूणां दारकं । इन्द्रः शत्रूणां दारयितेति निरुक्तं । १०. ८. । ईदृशं वज्रं बलिनं यद्वा वज्रवतं युधये युद्धायाकृण्वत अकुर्वत । तानेतानित्यर्थः । पुनः कीदृशान् । आह्वयमानान् एहि युध्यस्वेत्याह्वयतः शत्रून् नमस्विनो नमनवतो बलान्नामयित्वानमस्युरप्रणतिशीलः सन् दृष्ट्वा दृढानि भयजनकानि स्त्रिराणि वधनानि वदन्नहनं । हतवानस्मि ॥

अ॒भी॒ऽदमे॒कमे॒को अ॒स्मि नि॒ष्वा॒ठ॒भी द्वा किमु॒ चयः॑ क॒रन्ति॑ ।

खले॒ न प॒र्षान् प्रति॑ ह॒न्मि॒ भूरि॒ किं मा॑ नि॒दंति॒ श॒च॒वोऽनि॒न्द्राः ॥ ७ ॥

अ॒भि । इ॒दं । ए॒कं । ए॒कः । अ॒स्मि । नि॒ष्वा॒ट् । अ॒भि । द्वा । किं । उ॒ं इति॑ । च॒यः । क॒रन्ति॑ ।

खले॒ । न । प॒र्षान् । प्रति॑ । ह॒न्मि॒ । भूरि॒ । किं । मा॑ । नि॒दंति॒ । श॒च॒वः । अ॒नि॒न्द्राः ॥ ७ ॥

अहमिदमिदानीमेकं शत्रुमेकोऽसहाय एव सन्नभस्मि । अभिमवामि । किंच निष्वाट् सपत्नान्निःपह्यमाणोऽहं द्वा द्वावप्यसह्यौ शत्रू अभस्मि । किमु किं वा चयः शचवः करन्ति । कुर्वन्ति । तानप्यभिमवामीत्यर्थः । किं वज्रम् । खले न खलनिष्पादने यथा जीर्णशीघ्रादिसंबाननायासेन प्रतिहन्ति कर्षकः तद्वत्पर्षान्निष्ठुरान्भूरि बह्वऽश्ववृत्तिरिति ह्यस्मि । मा मामनिन्द्रा इन्द्ररहिता इन्द्रमजानंत इन्द्रविरोधिनः शचवो मामिन्द्रं किं निदंति । निदितुमशक्ता इत्यर्थः । अत्राभिमवामीत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं । नि० ३. १०. ॥

अ॒हं गुं॒गु॒भ्यो अ॒तिथि॒ग्वमि॒ष्कर॒मिषं॑ न वृ॒च॒तुरं॑ वि॒ष्णु॒ धार॑यं ।

यत्प॒र्णय॑म॒ उत॒ वा॒ क॒रंज॑हे प्रा॒हं म॒हे वृ॒च॒ह॒त्ये अ॒प्नु॒श्च॒वि ॥ ८ ॥

अ॒हं । गुं॒गु॒ऽभ्यः । अ॒ति॒थि॒ऽग्वं । इ॒ष्करं॑ । इ॒षं । न । वृ॒च॒ऽतुरं॑ । वि॒ष्णु॒ । धा॒र॑यं ।

यत् । प॒र्ण॑य॒ऽग्रे । उ॒त । वा॒ । क॒रंज॑ऽहे । प्र । अ॒हं । म॒हे । वृ॒च॒ऽह॒त्ये । अ॒प्नु॒श्च॒वि ॥ ८ ॥

अहमिन्द्रो गुंगुभ्य एतन्नामकेभ्यो जनपदेभ्यो रक्षणायातिथिस्वमतिथिगोः पुत्रं दिवोदासमृषिमिष्करं निष्कर्तारं वृचतुरं शत्रूणां हिंसकं विष्णु प्रजासु मध्य इषं नान्नमिव तासामन्नं यथा भोगाय भवति तद्वदन्नस्थानीयं धारयं । धारितवानस्मि । कदेति उच्यते । यद्यदा पर्णयग्रे पर्णयनामकस्यासुरस्य हननवति उतापि च करंजह एतन्नामकस्य हननीपेते महे महति वृचहत्ये संग्रामेऽशुचि अतोऽभवत् ॥

प्र मे॒ नमी॑ सा॒ण्य इ॒षे भु॒जे भू॒त॒वामे॒षे स॒ख्या कृ॒णु॒त द्वा॒ता ।

दि॒द्युं यद॑स्य स॒मि॒षेषु॑ म॒हय॑मादि॒देनं॑ शंस्य॒मुक्थ्यं॑ क॒रं ॥ ९ ॥

प्र । मे॒ । नमी॑ । सा॒ण्यः । इ॒षे । भु॒जे । भू॒त् । ग॒वां । ए॒षे । स॒ख्या । कृ॒णु॒त । द्वा॒ता ।

दि॒द्युं । यत् । अ॒स्य । सं॒ऽइ॒षेषु॑ । म॒हयं॑ । आ॒त् । इ॒त् । ए॒नं । शंस्यं॑ । उ॒क्थ्यं॑ । क॒रं ॥ ९ ॥

मे मम मत्संबन्धी नमी । नामकत्वान्नमः सोचं । तदस्यासीति नमी सोता साण्यः सर्वैरात्रयणीय इषेऽन्नाय भुजे भोगाय प्र भूत् । प्रभवति । तं मत्सोतारं मनुष्या गवामेषेऽन्वेषणाय सख्या सख्याय च द्विता द्विविधं द्विप्रकाराय कृणुत । कृण्वन्ति । गवां दातारं सखायं च कुर्वन्तीत्यर्थः । यद्वा । गवामेष एषणे द्विता द्विधाय सख्याय शरीराय सैनिकाय च सख्याय कृण्वन्ति । कदेति उच्यते । यद्यदास्य मत्संबन्धिनः सोतुर्जगार्थं

समिधेषु संयामेषु दिक्षुमायुधं मंहयं । स्वीकुर्यामित्यर्थः । आदिदन्तरमेवेन स्वीतारं शंसं सुखमुक्थमुक्थार्हं करं । अकरं । करोमि ॥

प्र नेमस्मिन्ददृशे सोमो अंतर्गोपा नेममाविरस्था कृणोति ।

स तिग्मशृंगं वृषभं युयुत्सन् द्रुहस्तस्थौ बहुले बद्धो अंतः ॥ १० ॥

प्र । नेमस्मिन् । ददृशे । सोमः । अंतः । गोपाः । नेमः । आविः । अस्था । कृणोति ।

सः । तिग्मशृंगं । वृषभं । युयुत्सन् । द्रुहः । तस्थौ । बहुले । बद्धः । अंतरिति ॥ १० ॥

नेमस्मिन् । नेमशब्दोऽर्धपर्यायः । यथायथा च द्वी पुष्पी युध्यन्ती । तयोरेकस्मिन्यष्टरीत्यर्थः । तस्मिन्नंतः सोमो ददृशे । दृश्यते । तं नेममर्धमेकं गोपा गोपायितंद्रोऽस्था जेषणसाधनेन वज्रेणाविष्करोति । प्रकटयति । शशुभिरनभिभूतं करोतीत्यर्थः । स यच्च सोमो न दृश्यते स तिग्मशृंगं तीक्ष्णायुधं वृषभं ज्ञानान्वर्षयंतमिंद्रेणा-
नुगृहीतं प्रति युयुत्सन् योद्धुमिच्छन् द्रुहो द्रोघा बद्धः सन् वज्रलेऽधकरिऽतस्तस्य मध्ये तस्थौ । तिष्ठति । यद्वा । एवं व्याख्येयं । नेमस्मिन्निद्रमत्तेऽतः सोमो ददृशे । नेममन्यं गोपाः स्वभक्तैरक्षक इंद्रोऽस्था वज्रेणावि-
ष्करोति । आविष्करोति । वज्रेण पीडयतीत्यर्थः । स नेमो द्रुहस्तिग्मशृंगं वृषभमिंद्रं युयुत्सन् । शिष्टं समानं ॥

आदित्यानां वसूनां रुद्रियाणां देवो देवानां न मिनामि धाम ।

ते मा भद्राय श्वसे ततश्चुरपराजितमस्तुतमषाळ्हं ॥ ११ ॥

आदित्यानां । वसूनां । रुद्रियाणां । देवः । देवानां । न । मिनामि । धाम ।

ते । मा । भद्राय । श्वसे । ततश्चुः । अपराऽजितं । अस्तुतं । अषाळ्हं ॥ ११ ॥

आदित्यानां वसूनां रुद्रियाणां रुद्राणां यद्वा रुद्रपुत्राणां मरुतां च देवानां धाम स्थानं देव इंद्रो न मिनाति । न हिनस्ति । त आदित्यादयो मा मां भद्राय श्वसे ततश्चुः । अनुगृह्णतु । अपराजितमस्तुतमहिंसितमषाळ्हमनभिभूतं ॥ ६ ॥

अहं दामित्येकादशर्षं सप्तमं सूक्तं । वैकुण्ठ एवर्षिर्देवता च । द्वितीयेकादशी चिष्टभी । शिष्टा जगत्सः । अनुक्रांतं च । अहं दामंत्योपाये चेति ॥ द्वितीये रात्रिपर्याये त्रिषाषणख्येदं सूक्तं । सूचितं च । अहं दां पाता सुतमिंद्रो अस्तु सोम । आ० ६. ४. इति ॥

अहं दां गृणते पूर्णं वस्वहं ब्रह्म कृणवं मह्यं वर्धनं ।

अहं भुवं यजमानस्य चोदितायज्वनः साक्षि विश्वस्मिन्भरे ॥ १ ॥

अहं । दां । गृणते । पूर्णं । वसु । अहं । ब्रह्म । कृणवं । मह्यं । वर्धनं ।

अहं । भुवं । यजमानस्य । चोदिता । अयज्वनः । साक्षि । विश्वस्मिन् । भरे ॥ १ ॥

अहमिंद्रो गृणते सुवते पूर्णं मुख्यं वसु धनं दां । अदां । अहमेव ब्रह्म परिवृढं कर्म सुतिस्रचणं मह्यं वर्धनं कृणवं । करोमि । सोमः संबन्धि सोचं तस्मै धनं प्रयच्छन् मह्यमेव वर्धनं करोमीत्यर्थः । तथाहं यजमानस्य मासुहिंश्च यदुर्ध्वस्य चोदिता भेरको भुवं । भवामि । अयज्वनोऽयष्टुः । अयष्टारमित्यर्थः । तं विश्वस्मिन्भरे सर्वस्मिन्नपि संयामे साक्षि । अभिभवामि ॥

मां धुरिंद्रं नाम देवता दिवश्च गमश्चापां च जंतवः ।

अहं हरी वृषणा विव्रता रघू अहं वज्रं श्वसे धृषत्वा ददे ॥ २ ॥

मां । धुः । इन्द्रं । नाम । देवता । दिवः । च । गमः । च । अपां । च । जंतवः ।

अहं । हरी इति । वृषणा । विऽव्रता । रघू इति । अहं । वज्रं । शवसे । धृष्णु । आ । ददे ॥ २ ॥

इन्द्रं नामद्रनामानं मां देवता देवानां मध्ये दिवो द्युलोकस्य । गमा पृथिव्यापोऽतरिचं । एतेषु लोकेषु जंतवो जाता मा मामेव धुः । दधुः । धारयन्ति हविर्भिः स्तुतिभिश्च । अहं यज्ञगमनाय संयामगमनाय वा हरी हरितवर्णी वृषणा पुंस्त्वोपेता विव्रता विविधकर्माणी रघू रघू शीघ्रगती अश्वी नियोजयामि रथे । तथाहं धृष्णु धर्षकं वज्रमायुधं शवसे बलाया ददे । स्वीकरोमि ॥

अहमर्त्तं कवये शिष्यं हथैरहं कुत्समावमाभिरूतिभिः ।

अहं शुष्णस्य अर्षिता वधर्यमं न यो रर आर्यं नाम दस्यवे ॥ ३ ॥

अहं । अर्त्तं । कवये । शिष्यं । हथैः । अहं । कुत्सं । आवं । आभिः । ऊतिऽभिः ।

अहं । शुष्णस्य । अर्षिता । वधः । यमं । न । यः । ररे । आर्यं । नाम । दस्यवे ॥ ३ ॥

अहमिन्द्रोऽत्कमाच्छादकं शत्रुपुत्रं कवय उशनस ऋषये तस्य सुखार्थं हथैर्बहुप्रकारैः प्रहरिष्यतामधनैरायुधैर्वा शिष्यं । ताडितवानस्मि । अथतिर्वधकमा । किंचाहं कुत्समेतन्नामकमृषिमाभिरूतिभिर्वधादिरूपैः । कुत्साय शुष्णमशुषं नि बर्हीः । ऋ० ४. १६. १२. । इत्यादि मंत्रांतरं । ररणीरावं । अररं । पूर्वमेव कृतान्वपि ररणाानीदानीमिव कृतानीत्यनुवदति । कुत्सार्थं शुष्णस्येतन्नामकस्यासुरस्य अर्षिता हिंसिता । तस्य हननाद्येत्यर्थः । वधर्वजं यमं । प्रहरणाय नियमितवानस्मि । अपि चाहमार्यमार्यसंबन्धि । आर्याणां देयमित्यर्थः । तादृशं नाम । उदकनामितत् । नामकमुदकं दस्यवे शत्रव उपक्षपयिष्ये न ररे । न दत्तवानस्मि । यद्वा । आर्यं पूज्यमित्यसाधारणं नाम दस्यवे न दत्तवानस्मि । अत्रेन्द्रस्यात्मसुती कुत्सरक्षणशुष्णवधादिकं आवः कुत्समिन्द्र यस्मिन्नाकम् । ऋ० १. ३३. १४. । शुष्णं पिप्रं कुयवं वृत्रमिन्द्र । ऋ० १. १०३. ८. । इत्यादिषु बहुधा प्रपञ्चितं । अतोऽत्र यथविस्तरमयाम लिख्यते ॥

अहं पितेव वेतसूरभिष्टये तुयं कुत्साय स्मदिभं च रंधयं ।

अहं भुवं यजमानस्य राजनि प्र यज्ञरे तुजये न प्रियाधृषे ॥ ४ ॥

अहं । पिताऽइव । वेतसून् । अभिष्टये । तुयं । कुत्साय । स्मत्ऽइभं । च । रंधयं ।

अहं । भुवं । यजमानस्य । राजनि । प्र । यत् । भरे । तुजये । न । प्रिया । आऽधृषे ॥ ४ ॥

अहमिन्द्रः पितेव पिता पुत्राद्येव स यथा तस्मै निर्वाहार्थमभिमतं प्रदेशं प्रसाधयति तद्वद्वेतमुनेतन्नामकाऽन्नपदानभिष्टयेऽभोच्छते कुत्साय महर्षये तुयं स्मदिभं च रंधयं । वशमनयं । अहं यजमानस्य राजनि राजनार्थं भुवं । अभवं । समर्थ इति शेषः । यद्यस्मात्तुजये न पुत्राद्येव पिता तस्मै यजमानायाधृषे शत्रुणां धर्षणाय प्रिया प्रियाणि प्र भरे प्रभरामि तस्माद्यजमानस्य राजनि भुवमिति संबंधः ॥

अहं रंधयं मृगयं श्रुतर्वणे यन्माजिहीत वयुना च नानुषक् ।

अहं वेशं नम्रमायवेऽकरमहं सव्याय पट्गृभिर्मरंधयं ॥ ५ ॥

अहं । रंधयं । मृगयं । श्रुतर्वणे । यत् । मा । अजिहीत । वयुना । च । न । आनुषक् ।

अहं । वेशं । नम्रं । आयवे । अकरं । अहं । सव्याय । पट्ऽगृभिं । अरंधयं ॥ ५ ॥

अहमिन्द्रो मृगयमेतन्नामकमसुरं श्रुतर्वण एतन्नामकाय महर्षये रंधयं । रथ्यतिर्वशमने । वशमनयं । यद्यस्माच्छ्रुतर्वा मा मामजिहीत ॥ श्रीहाङ् गती ॥ आगच्छत् । तदेवोच्यते । वयुना प्रक्षानेन स्त्रीवेणानुषग-

गुणतोऽभूत् । चनेति पुरणः । अहं वेशमेतन्नामानं नम्रं प्रह्वं करं । अकार्षं ॥ करोतेर्लुङि कृमुदृक्ङिभ्यश्चङ्द-
सीति चुरङ् । अडभावश्चांदसः ॥ अहं सव्यायितन्नामकाय पङ्कभिमेतन्नामकमरंधयं ॥ ७ ॥

अहं स यो नववास्त्वं बृहद्रथं सं वृत्रेव दासं वृत्रहारजं ।

यवर्धयंतं प्रथयंतमानुषदूरे पारे रजसो रोचनाकरं ॥ ६ ॥

अहं । सः । यः । नवऽवास्त्वं । बृहत्ऽरथं । सं । वृत्राऽइव । दासं । वृत्रऽहा । अरजं ।

यत् । वर्धयंतं । प्रथयंतं । आनुषक् । दूरे । पारे । रजसः । रोचना । अकरं ॥ ६ ॥

अहमिन्द्रः सोऽस्मि योऽहं नववास्त्वं बृहद्रथं च वृत्रेव वृत्रमिव दासमुपपत्तितारमिव नववास्त्वं
बृहद्रथं चारजं । अहं भयमकरं ॥ इजो मंगे ॥ यद्यदा वर्धयंतं वर्धमानं प्रथयंतं प्रथमानं चोर्मा शत्रु
आनुषगानुषक्तः सन्नोचना रोचनास्य रजसो लोकस्य दूरे पारेऽकरं कृतवानस्मि ॥

अहं सूर्यस्य परि याम्याशुभिः प्रैतशेभिर्वहमानं ओजसा ।

यन्मा सावो मनुष आह निर्णिजं ऋधक्कृषे दासं कृत्स्नं हथैः ॥ ७ ॥

अहं । सूर्यस्य । परि । यामि । आशुऽभिः । प्र । एतशेभिः । वहमानः । ओजसा ।

यत् । मा । सावः । मनुषः । आह । निऽनिजे । ऋधक् । कृषे । दासं । कृत्स्नं । हथैः ॥ ७ ॥

अहं सूर्यस्य देवस्याशुभिः शीघ्रगामिभिरितिशेभिरितश्वर्णैरश्वैर्वहमानं उह्यमानं ओजसात्मीयेन बलेन
प्रकर्षेण परि यामि । परिगच्छामि सूर्यात्मना । किंच यद्यदा मा मां मनुषो मनुष्यस्य सावः सोमामिषव
आह ब्रूते । आह्वयतीत्यर्थः । किमर्थमाह । निर्णिजे । निर्णिगिति रूपनाम । यज्ञस्वरूपायेत्यर्थः । तदानीं
कृत्स्नं कर्तव्यं । हंतव्यमित्यर्थः । दासमुपपत्तितारं शत्रुं हथैर्हननसाधनेर्ऋधक्कृषे । पृथक्करोमि । ऋधगि-
त्यव्ययं पृथगर्थे ॥

अहं सप्तहा नहुषो नहुषरः प्राश्रावयं शवसा तुर्वशं यदुं ।

अहं न्यन्यं सहसा सहस्करं नव व्राधतो नवतिं च वक्ष्यं ॥ ८ ॥

अहं । सप्तऽहा । नहुषः । नहुऽतरः । प्र । अश्रावयं । शवसा । तुर्वशं । यदुं ।

अहं । नि । अन्यं । सहसा । सहः । करं । नव । व्राधतः । नवतिं । च । वक्ष्यं ॥ ८ ॥

अहं सप्तसंख्याकानां पुरां शत्रूणां वा हन्ता । सप्त यत्पुरः शर्म शारदीः । अ० १. १७४. २. । इत्युक्तं ।
यदा । सप्त नमुच्यादीन् हतवान् । किंच नङ्गयो बंधकस्यापि नङ्गष्टरो बंधकतरोऽहं शवसा बलेन तुर्वशं यदुं
च प्राश्रावयं । शत्रुसंबन्धगवादिप्रदानेन आवितवानस्मि । ती यथा लोके श्रुतौ भवतः तथाकार्षमित्यर्थः ।
किंचाहमन्यं चास्मत्स्रोतारं सहसा बलेन सहो बलिनं करं । अकार्षं ॥ करोतेर्लुङि कृमुदृक्ङिभ्यश्चङ्द-
सीति चुरङ् । अडभाव आर्षः ॥ किंच नव नवसंख्याका नवतिं च नवतिसंख्याकाश्च । नवोत्तरनवतिसित्यर्थः । कथंभूताः ।
व्राधतो वर्धमानाः । वक्ष्यं । अवहं । व्यनाशयमित्यर्थः ॥

अहं सप्त स्रवतो धारयं वृषां द्रवित्वं पृथिव्यां सीरा अधि ।

अहमणीसि वि तिरामि सुक्रतुर्युधा विदं मनवे गातुमिष्टये ॥ ९ ॥

अहं । सप्त । स्रवतः । धारयं । वृषां । द्रवित्वं । पृथिव्यां । सीराः । अधि ।

अहं । अणीसि । वि । तिरामि । सुऽक्रतुः । युधा । विदं । मनवे । गातुं । इष्टये ॥ ९ ॥

वृषा वर्षकोऽहं सप्त सवतः सवन्तीर्नदीधारायं । अधारयं । कीदृक्कृताः । इवित्त्वो इवन्तीः ॥ अ
हं दसीति पूर्वसवर्णदीर्घाभावः ॥ सीराः सरणशीलाः । कुच । पृथिव्यां । सुक्रतुः शोभनकर्महमर्णाश्चुदकानि
वि तिरामि । प्रयच्छामि । किंच मन्वे मनुष्यायेष्ट्ये तस्व गमनाय गातुं मार्गं युधा संप्रहारेण । निरोधपरि-
हरिणेत्यर्थः । विदं । अलभं । प्रायच्छमित्यर्थः ॥ विदेर्लोभार्थस्य पुषादित्यात् । पा० ३. १. ५५ । त्रिरङ् ॥

अहं तदासु धारयं यदासु न देवश्च न त्वष्टाधारयदुशन्त ।

स्याहं गवामूधःसु वक्षणास्वा मधोर्मधु आच्यं सोममाशिरं ॥१०॥

अहं । तत् । आसु । धारयं । यत् । आसु । न । देवः । च । न । त्वष्टा । अधारयत् । रुशन्त ।

स्याहं । गवाँ । ऊधःऽसु । वक्षणासु । आ । मधोः । मधु । आच्यं । सोमं । आऽशिरं ॥१०॥

अहं तत्प्रसिद्धं पय आसु गोषु धारयं । धृतवानसि ॥ धृञ् धारणे । श्यंतस्य लङि रूपं ॥ यत्पय आसु
गोषु देवश्च न त्वष्टा देवशिल्पी सूर्यो वा देवो न चनाधारयत् धर्तुं नाशक्रीत् । कीदृक् पयोऽधारयमिति
चेत् उच्यते । रुशद्दीप्तं स्याहं सृहणीयं । केषु प्रदेशेष्विति उच्यते । गवामूधःसु उद्धततरिषु गवां पयोधारण-
प्रदेशेषु । किंच मधूदकं वक्षणासु । नदीनामितत् । वहनशीलासु नदीषु धारयामीत्यनुव्यति । नमुदकधारण-
स्यावधिरुच्यते । आ मधोरोदकोत्पत्तेः । आगामिवर्षसमयपर्यंतमित्यर्थः । कीदृशं मध्विति तदुच्यते । आच्यं ।
आचमिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रगमनाहं । यदा । आच्यमित्युत्तरच संबध्यते । आच्यं सुखावहं सोमं प्रत्या
शिरं धारयं ॥

एवा देवाँ इन्द्रो विव्ये नृन् प्र च्यौत्नेन मघवा सत्यराधाः ।

विश्वेता ते हरिवः शचीवोऽभि तुरासः स्वयशो गृणन्ति ॥११॥

एव । देवान् । इन्द्रः । विव्ये । नृन् । प्र । च्यौत्नेन । मघऽवा । सत्यऽराधाः ।

विश्वः । इत् । ता । ते । हरिऽवः । शचीऽवः । अभि । तुरासः । स्वऽयशः । गृणन्ति ॥११॥

अथानयेन्द्र इन्द्रभावं परित्यज्य अविभावेनाह । एवैवमुक्तप्रकरणे देवान्छेन्द्रो देवः प्र विव्ये । प्रकर्षेण
गमयति । तस्मात्पराचीः प्रजाः प्र वीर्यं प्रतिचीर्ययते । ति० सं० ६. ३. १. ४. इति ब्राह्मणं । किमन्यसहायेन
नेत्याह । च्यौत्नेन स्वीयेन बलेन । कीदृश इन्द्रः । मघवा धनवान् सत्यराधाः सत्यधनः । अथ प्रत्यक्षेणाह । हे
हरिवो हरिभ्यां तद्वज्राचीवः कर्मवन् हे स्वयशः स्वायत्तकीर्तिऽन्नवन्द्रे ता तानि विश्वा सर्वाणि कर्माणि ते
तव संबन्धीनि येषु कर्मसु तुरासस्त्वरसाणा अविजोऽभि गृणन्ति अभिपुवन्ति ॥ ॥ ८ ॥

प्र वो मह इत्यष्टर्चमष्टमं सूक्तं । आदितो द्वे जगत्वी । के ते नर इत्यादिके द्वे अभिसारिणी । आदितो
द्वौ दशाचरौ ततो द्वौ द्वादशकौ साभिसारिणी । तदुक्तं । चैरावी जागतौ चाभिसारिणी । अनु० ९. ४. ।
इति । ततस्त्रिपुबेका । ततो द्वे जगत्वी । पूर्ववद्विदेवते । तथा चानुक्रांतं । प्र वो मह सप्त द्विजगत्वाद्यंतं के
तेऽभिसारिण्याविति ॥ महाव्रते निष्केवञ्च एतत्सूक्तं निबिडानं । सूचितं च । प्र वो मह मंदमानायांधस इति
निबिडानं । ऐ० आ० ५. ३. १. इति ॥

प्र वो महे मंदमानायांधसोऽची विश्वानराय विश्वाभुवे ।

इन्द्रस्य यस्य सुमखं सहो महि अर्वो नृम्णं च रोदसी सपर्येतः ॥१॥

प्र । वः । महे । मंदमानाय । अंधसः । अर्वः । विश्वानराय । विश्वऽभुवे ।

इन्द्रस्य । यस्य । सुऽमखं । सहः । महि । अर्वः । नृम्णं । च । रोदसी इति । सपर्येतः ॥१॥

हे सोतः वस्त्वं ॥ पूजार्थं बह्वचनं ॥ महे महतेऽंधसः । अंधसेत्यर्थः । सोमेन मंदमानाय मोदमानाय

विश्वानराय सर्वस्व मेवे ॥ नरे संज्ञायामिति दीर्घः ॥ विश्वामुवे सर्वस्व भावयिषे मह्यमिन्द्राय प्रार्थं । अर्चतिः
श्रुतिकर्मा । प्रोक्षारय । यस्व ममैन्द्रस्व सुमखं सुष्ठु मंहनीयं सहो बलं महि महच्छ्रवोऽन्नं नृभ्यां सुखं च
रोदसी बावापुत्रिणी सपरीतः पूजयतः । तस्मा इन्द्रायार्चति समन्वयः ॥

सो चिन्नु सख्या नर्ये इनः स्तुतश्चर्कृत्य इन्द्रो मावते नरे ।

विश्वासु धूर्षु वाजकृत्येषु सत्पते वृचे वाप्स्वभि शूर मंदसे ॥ २ ॥

सः । चित् । नु । सख्या । नर्येः । इनः । स्तुतः । चर्कृत्यः । इन्द्रः । माऽवते । नरे ।

विश्वासु । धूऽसु । वाजऽकृत्येषु । सत्पते । वृचे । वा । अपऽसु । अभि । शूर । मंदसे ॥ २ ॥

सो विश्व स खल्विन्द्रः सख्या सखिभूतेन निमित्तेन नर्यो नृभ्यो हित इनः सर्वस्वेश्वरः स्तुतः सर्वैरभिष्टुतः ।
सख्या स्तुत इति वान्वयः । मावते मत्सदृशाय नरे नराय चक्षेत्यः । पुनःपुनः कर्तव्यः । परिचरणीय इत्यर्थः ।
अथ प्रत्यक्षवादः । हे सत्पते सतां पालकेन्द्र स त्वं विश्वासु सर्वासु धूर्षु वोढव्येषु कायभारेषु वाजकृत्येषु च
बलकृत्येषु च वृचे वाप्सु मेघे वर्तमानेषूदकेषु च निमित्तेषु हे शूर त्वमभि मंदसे । अभिष्टुयसे ॥

के ते नर इन्द्र ये त इषे ये ते सुखं सधन्यमियक्षान् ।

के ते वाजायासुर्याय हिन्विरे के अप्सु स्वासूर्वरासु पौंस्ये ॥ ३ ॥

के । ते । नरः । इन्द्र । ये । ते । इषे । ये । ते । सुखं । सऽधन्यं । इयक्षान् ।

के । ते । वाजाय । असुर्याय । हिन्विरे । के । अप्सु । स्वासु । उर्वरासु । पौंस्ये ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते के नरः के मनुष्या इति प्रश्नः । ते महान्तो मया ज्ञातव्या इत्यभिप्रायः । प्रष्टव्यानाह । ये
नरास्ते तवेषुऽन्नाय प्रभवन्तीति शेषः । ये च ते सुखं सुखं त्वदीयं सधन्यं धनयुक्तमियक्षान् गच्छन्ति । इयक्षति-
र्गतिकर्मा । त्वदीयमन्नं सुखं धनं च ये लभन्ति ते के महात्मान इति । किंच के ते तवासुर्यायासुरसंबन्धिने तेषां
वधनिमित्ताय वाजाय बलाय हिन्विरे । प्रेरयन्ति सोमादि हविः । के वाप्सु स्वासु स्वापेक्षितेषूदकेषूर्वरासु
सर्वसखाद्यासु भूमिषु पींस्ये पुंस्त्वे चेति तेषु निमित्तभूतेषु हविः प्रेरयन्तीत्यनुवर्तते । उक्तविधा महान्तो दुर्लभा
इति भावः ॥

भुवस्त्वमिन्द्रेति दर्शपूर्णमासयोर्महिन्द्रस्व हविषो याज्या । सूचितं च । महौ इन्द्रो य ओजसा भुवस्त्वमिन्द्र
ब्रह्मणा महान् । आ० १. ६. । इति ॥ देवसुवां हविःष्विन्द्रस्व ज्येष्ठस्यैव याज्या । भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान-
जमीवास इत्यादि । आ० ४. ११. । इति हि सूचितं ॥ एषैव भूनाम्येकाहे निष्केवस्व सूक्तमुखीया । सूचितं च ।
शस्त्रमुक्तं बृहस्पतिसवेन त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान् । आ० ९. ५. । इति ॥

भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्भुवो विश्वेषु सर्वनेषु यज्ञियः ।

भुवो नृश्व्यौत्नो विश्वस्मिन्भरे ज्येष्ठश्च मंचो विश्वचर्षणे ॥ ४ ॥

भुवः । त्वं । इन्द्र । ब्रह्मणा । महान् । भुवः । विश्वेषु । सर्वनेषु । यज्ञियः ।

भुवः । नृन् । श्व्यौत्नः । विश्वस्मिन् । भरे । ज्येष्ठः । च । मंचः । विश्वऽचर्षणे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं ब्रह्मणाऽऽत्कृतेन परिवृढेन स्तोत्रेण महान्भुवः । अभवः ॥ भवतेर्लैटि भुसुवोऽस्तिङीति गुणप्र-
तिषेध उवङादेशः ॥ तथा विश्वेषु सर्वेषु सर्वनेषु यज्ञियो यष्टवो भुवः । अभवः । तथा विश्वस्मिन्भरे संघामे
नृश्व्यौत्नां शत्रूणां श्व्यौत्नस्यावधिताभवः । हे विश्वचर्षणे सर्वस्व द्रष्टरिन्द्र मंचो मंचयितव्यस्त्वं ज्येष्ठस्वामवः
सर्वेषां मञ्जे ॥

अवा नु कं ज्यायान् यज्ञवनसो महीं त ओमाचां कृष्टयो विदुः ।

असो नु कमजरो वर्धाश्च विश्वेदेता सर्वना तूतुमा कृषे ॥५॥

अव । नु । कं । ज्यायान् । यज्ञऽवनसः । महीं । ते । ओमाचां । कृष्टयः । विदुः ।

असः । नु । कं । अजरः । वर्धाः । च । विश्वा । इत् । एता । सर्वना । तूतुमा । कृषे ॥५॥

हे इंद्र त्वं ज्यायान् प्रशस्ततरस्त्वं यज्ञवनसः संभक्तयज्ञान् सोतृन्नु कं चिप्रमव । रक्ष ॥ अध्येतारो नु कमिति पदद्वयं कुर्वति तथापि हिकं नुकमित्यादीनि नवोत्तराणि पदानीत्युक्तवान्यास्काचार्यः । नै० ३. १२ । अतः केवलानां हिकं नुकमित्येवमादीनां यावानर्थः स एव विशिष्टानामपि । तैत्तिरीया अथैकमेव पदं कुर्वति ॥ अवेत्युक्तं । इंद्रस्यावनप्रसिद्धिं दर्शयति । हे इंद्र ते तवीमाचां रक्षणं महीं महद्भिदुः कृष्टयो मनुष्या ऋषयः ॥ ओमाचां । अम गत्यादिषु । औणादिक आचमन्यथयः । क्हांदस उमादेशः ॥ किंच त्वमजरो जरारहितोऽसः । भव । नु कं चिप्रं वर्धाश्च । वर्धस्व च हविराज्यादिना । किंच विश्वेत् सर्वाण्येतानि सवनानि तूतुमा तूर्णानि कृषे । करोषि ॥ कृषे । क्हांदसे क्षिटि च्हांदसि वेति द्विवचनाभावः ॥

एता विश्वा सर्वना तूतुमा कृषे स्वयं सूनो सहसो यानि दधिषे ।

वराय ते पात्रं धर्मणे तना यज्ञो मंचो ब्रह्मोद्यतं वचः ॥६॥

एता । विश्वा । सर्वना । तूतुमा । कृषे । स्वयं । सूनो इति । सहसः । यानि । दधिषे ।

वराय । ते । पात्रं । धर्मणे । तना । यज्ञः । मंचः । ब्रह्म । उत्स्यतं । वचः ॥६॥

हे इंद्र एतानि विश्वा सवना सर्वाणि सवनानि तूतुमा तूर्णानि कृषे । करोषि । एतानीत्युक्तं कानीति तत्राह । हे सहसो बलस्य सूनो पुत्र । बलवन्नित्यर्थः । स्वयं यानि दधिषे धारयसि । हे इंद्र ते तव वराय शत्रूणां वारकाय ते तव स्वभूतं पात्रं रक्षणं भवत्वस्माकं । किंच धर्मणे धारणाय तना धनं भवत्विति शेषः । किंच तुभ्यं यज्ञो मंचः । इज्यतेऽनेनेति यज्ञकरणसाधनभूतो मंचः । यजुरित्यर्थः । ब्रह्म परिवृढं । शस्त्रमित्यर्थः । तदुभयात्मकं वच उद्यतं भवतीति शेषः ॥

ये ते विप्र ब्रह्मकृतः सुते सचा वसूनां च वसुनश्च दावने ।

प्र ते सुस्रस्य मनसा पथा भुवन्मदे सुतस्य सोम्यस्यांधसः ॥७॥

ये । ते । विप्र । ब्रह्मऽकृतः । सुते । सचा । वसूनां । च । वसुनः । च । दावने ।

प्र । ते । सुस्रस्य । मनसा । पथा । भुवन् । मदे । सुतस्य । सोम्यस्य । अंधसः ॥७॥

हे विप्र मेधाविनिद्र ते तुभ्यं ये ब्रह्मकृतः सोत्रकृतो हविष्कर्तारो वा सोतारः सचा संधीभृताः सुते सोमेऽभिपुते वसूनां बहूनां धनानां वसुनश्चैकस्य निवासयोग्यस्य धनस्य च दावने दानाय परिचरंतीति शेषः । अत्र वसूनामिति वज्रवचनेनैहिकभोगसाधनानि धनान्यभिप्रेतानि । एकवचनातेन च निवासयोग्यं स्वर्गाख्यं धनमभिप्रेतमित्यवगतं । तेऽनुष्ठातारः सुस्रस्य सुस्रस्य लाभाय मनसा पथा मनोमर्गेण । सोत्रवर्द्धनेत्यर्थः । प्र भुवन् । प्रभवन्तु । उक्तवसुदानाय योग्या भवत्वित्यर्थः । कदेति उच्यते । सुतस्याभिपुतस्य सोम्यस्य सोमसंबन्धिनोऽंधसोऽन्नस्य मदे सति ॥ ॥९॥

महत्तदिति नवर्चं नवमं सूक्तं । वज्रभूतेन वषट्कारेण देवानां हविर्वहनेन च इतिषु धातृषु कनिष्ठः सौचीको नामाप्रिर्वषट्कारहविर्वहनाभ्यां भीतो देवेभ्यो निर्गत्यापः प्राविशत् । स च मत्स्थिः प्रदर्शितः सन्नन्विष्टु-मार्गतेर्देवैः सहैदमादिमृक्तचरेण संवादं कृतवान् । अस्य मृक्तस्य द्वितीयादियुज्यतस्यो विश्वे देवाः शासनेति षड्वचमुत्तरसूक्तं चेति दशर्चोऽपिवाक्यं । अयुजः प्रथमाद्याः पंचर्चो यमैच्छाम मगसेत्येकादशर्चमुत्तरसूक्तं च

देवानां वाक्यं । तच्च तद्वच्च वाचः प्रथमं मसीयेति वृचस्त्वपिर्वाक्यं । अतोऽपिवाक्येषु देवा देवतापिर्द्धविः । देवोक्तिष्वपिर्द्धवता देवा ऋषयः । अनादेशपरिभाषयेदमुत्तरं च द्वे वैधुमे विशेषानभिधानात् । तथा चागुक्तांतं । वषट्कारेण वृक्तेषु भातृषु सौचीकोऽभिरपः प्रविशन् देवैः समवददुत्तरैस्त्रिभिर्महत्तमैश्च तच्च युजोऽपिवाक्यं विश्व इत्युत्तरं षट्समयुजो देवानां यमेच्छामेत्युत्तरं वैकादशकं तद्वेति तु वृचोऽपेरिति ॥ गतो विनियोगः ॥ सूक्तचयोक्तार्थे तैत्तिरीयब्राह्मणं । अप्रेस्तयो ज्ञायांसो भातर आसन् ते देवेभ्यो हव्यं वहंतः प्रामीयंत सोऽपिरविभेदित्यं वाव स्व आर्तिमारिष्यतीति स गिलायत सोऽपः प्राविशन्त देवताः प्रेमैच्छन्नित्यादि । ते सं २. ६. ६. ॥ तच्चावया देवा अपिमाङ्गः ॥

महत्तदुल्लं स्थविरं तदासीद्येनाविष्टितः प्रविवेशिथापः ।

विश्वा अपश्यद्बहुधा ते अग्ने जातवेदस्त्वो देव एकः ॥ १ ॥

महत् । तत् । उल्लं । स्थविरं । तत् । आसीत् । येन । आऽविष्टितः । प्रऽविवेशिथ । अपः ।

विश्वाः । अपश्यत् । बहुधा । ते । अग्ने । जातवेदः । त्वः । देवः । एकः ॥ १ ॥

तदुल्लं वक्ष्यमाणं प्रावरणं महत् स्थविरमत्यंतं स्खलं च तदासीत् येनोल्बेनाविष्टित आवेष्टितः सन् हे अग्ने प्रविवेशिथापः उदकानि प्रविष्टवानसि । हे अग्ने जातवेदो जातप्रज्ञान विश्वाः सर्वास्तन्वस्तनूः सर्वाः खंगानि बह्वधा बह्वप्रकारमेको देवोऽपश्यत् । दृष्टवान् ॥

को मां ददर्श कतमः स देवो यो मे तन्वो बहुधा पर्यपश्यत् ।

क्वाह मित्रावरुणा क्षियंत्यग्नेर्विश्वाः समिधो देवयानीः ॥ २ ॥

कः । मा । ददर्श । कतमः । सः । देवः । यः । मे । तन्वः । बहुधा । परिऽअपश्यत् ।

क्व । अह । मित्रावरुणा । क्षियन्ति । अग्नेः । विश्वाः । संऽइधः । देवऽयानीः ॥ २ ॥

इदमपिर्वाक्यं । एको देवोऽपश्यदित्युक्ते पृच्छति । को मा मां ददर्श । दृष्टवान् । स देवः कतमः यो मे मम तन्वस्तनूर्बहुधा बह्वप्रकारं स्थिताः पर्यपश्यत् परिदृष्टवान् । हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अग्नेर्मम विश्वाः सर्वाः समिधो दीप्ता देवयानीर्देवयानसाधनभूतास्तन्वो दृष्टा इत्युक्तं यदि दृष्टाक्षेत्तर्हि क्व क्षियन्ति क्व क्षियन्तीत्येवं देवानां पुरतो वर्तमाना मित्रावरुणावाहापिः ॥

ऐच्छाम त्वा बहुधा जातवेदः प्रविष्टमग्ने अप्स्वोषधीषु ।

तं त्वा यमो अचिकेच्चिभानो दशांतरुष्यादतिरोचमानं ॥ ३ ॥

ऐच्छाम । त्वा । बहुधा । जातवेदः । प्रऽविष्टं । अग्ने । अप्सु । ओषधीषु ।

तं । त्वा । यमः । अचिकेत् । चिभानो इति चिभऽभानो । दशऽअंतरुष्यात् ।

अतिऽरोचमानं ॥ ३ ॥

एवमग्निना पृष्टा देवा अपिं भवंति । हे जातवेदो जातप्रज्ञामि त्वा त्वामन्वेक्षाम । कीदृशं त्वां । अप्सूदकेऽषधीषु च बह्वधा प्रविष्टं । अन्विष्य च तं तादृशं प्रविष्टं त्वा त्वां यमो देवोऽचिकेत् ज्ञातवान् हे चिभभानो चायनीयरमे । कुच स्थितं ज्ञातवानिति तदुच्यते । दशांतरुष्यात् । अंतरुष्यं गूढमावासस्थानं तच्च स्थानं दशसंख्योपेतं । तादृशं स्थानमतिरोचमानमतीत्य प्रकाशमानं । अग्नेर्हि गूढानि दश स्थानानि भवंति पृथिव्यादयस्त्रयो लोका अपिवाध्यादित्यास्त्रयो देवा आप ओषधयो वनस्पतयः प्राणिशरीरमिति दश स्थानानि ॥

हो॒चाद॑हं वरुण॒ विभ्य॑दायं नेदेव मा॒ युनज॑न्नच देवाः ।

तस्य॑ मे त॒न्वो बहु॑धा निवि॒ष्टा एत॑मर्थं न चि॒केता॒हम॒ग्निः ॥४॥

हो॒चात् । अ॒हं । वरु॑ण । विभ्य॑त् । आ॒यं । न । इत् । ए॒व । मा॒ । युनज॑न् । अ॒च । दे॒वाः ।

तस्य॑ । मे । त॒न्वः । बहु॑धा । निऽवि॒ष्टाः । ए॒तं । अ॒र्थं । न । चि॒केत॒ । अ॒हं । अ॒ग्निः ॥४॥

अनया देवगणा मां ज्ञातवन्त इति निश्चित्य गूह्यस्य प्रयोजनमाह । हे वरुण देव अहं होचाद्वीतव्यात् । हविर्वहनादित्यर्थः । तस्माद्विभ्यदायं । आगतवानस्मि । अतो मा मामेवैवं पूर्वप्रकरेणावास्मिहविर्वहनप्रयोजने नेयुनजन् मैव योजयन्त देवाः । तस्य तादृशस्य विभ्यतो मे तन्वो बहुधा निविष्टा अप्सु । एतमर्थमेतद्विर्वह-
नकार्यमपिरहं न चिकेत । न बुध्दि । नांगीकरोमि ॥

एहि॒ मनु॑र्देवयुर्यज्ञकामोऽरंकृत्या॒ तम॑सि शेष्यमे ।

सु॒गान्प॒थः कृ॑णुहि दे॒वयाना॑न्वहं ह॒व्यानि॑ सुमन॒स्यमा॑नः ॥५॥

आ । इ॒हि । मनु॑ः । दे॒वऽयुः । य॒ज्ञऽका॑मः । अ॒रं॒ऽकृत्य॑ । तम॑सि । शेषि॑ । अ॒ग्ने ।

सु॒ऽगान् । प॒थः । कृ॑णुहि । दे॒वऽया॑नान् । व॒हं । ह॒व्यानि॑ । सु॒ऽमन॑स्यमानः ॥५॥

अग्निवैवमुक्ता देवाः पुनरपिमाह्वयन्ति । हे अग्ने एहि । आगच्छ । मनुर्मनुष्यो यथा मननीयो मनु राजा वा देवयुर्देवान्यष्टमिच्छन् यज्ञकामश्च भवति । अत एहि । किं कुर्वन् यज्ञकामो भवतीति चेत् उच्यते । अरंकृत्य केवलं तेजःपुंजमेवालं कुर्वन् । यत्तेदमुत्तरञ्च संबध्यते । त्वमलंकृत्यात्मानमलंकुर्वन् तमस्यैवाज्ञातुमशक्येऽंधकारि क्षेपि । निवससि । हे अग्ने आगत्य च देवयानान् देवान्प्रति धैर्मनुष्या गच्छन्ति तान्पथो मार्गान् सुगान्कृणुहि । कुरु । ऋवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विक्कण्वोरश्चेत्युप्रत्ययः ॥ संमत्या नो यज्ञनिष्पत्तेर्देवयानाः सुपथा भवन्ति । वह हव्यान्वस्त्रदीयानि सुमनस्यमानः सीमनस्यमाचरंस्त्वं ॥ ॥१०॥

अ॒ग्नेः पूर्वे॑ भ्रात॒रो अ॒र्थमे॑तं रथी॒वाध्वा॑न्मन्वा॒वरी॑वुः ।

तस्मा॑द्भिया वरुण दूर॑मायं गौ॒रो न श्रे॑भ्रो॒रवि॑जे॒ ज्यायाः॑ ॥६॥

अ॒ग्नेः । पूर्वे॑ । भ्रात॑रः । अ॒र्थं । ए॒तं । रथी॑ऽइव । अ॒ध्वा॑नं । अ॒नु । आ । अ॒वरी॑वुरिति॑ ।

तस्मा॑त् । भि॒या । वरु॑ण । दूरं॑ । आ॒यं । गौ॒रः । न । श्रे॑भ्रोः । अ॒वि॒जे॒ । ज्या॑याः ॥६॥

अनयाभिः स्वपलायननिमित्तमाह । हे देवाः अग्नेर्मम पूर्वे पूर्वमुत्पन्ना भ्रातरो भूपतिर्भुवनपतिर्भूतानां पतिरिति त्रयोऽयञ्जा एतमर्थं हविर्वहनाख्यमर्थमन्वावरीवुः । अनुक्रमेण वृत्तवन्तः ॥ तच्च वृणोतेर्यङ्लुगंतामुङि श्रेष्ठांदसो लुक् । बहुलं वृद्धसीत्युक्तं ॥ आवरणे दृष्टांतः । रथीवाध्वानं अध्वानं यथा रथी वृणुते तद्वत् । ते भ्रातरस्तथा कुर्वन्तो हताः । तस्मात्परणाद्भिया भीत्या हे वरुण दूरं देशमायं । किञ्च श्रेभ्रोःरिषुषेर्भुर्धनुषो ज्यायाः सकाशाद्गौरो न मृग इव स यथा विभेति चलति वा तद्वद्विजे । अक्षेपे ॥ श्रीविज्जी भयचलनयोः । अनुदात्तेर्त्तीदादिकः । तस्य लङ्युत्तमे रूपं ॥

कु॒र्मस्तु॒ आयु॑र॒जरं॒ यद॑ग्ने॒ यथा॑ यु॒क्तो जा॑तवेदो न रि॒थाः ।

अथा॑ वहा॒सि सु॒मन॑स्यमानो भा॒गं दे॒वेभ्यो॑ ह॒विषः॑ सुजा॒त ॥७॥

कु॒र्मः । ते । आ॒युः । अ॒जरं॑ । यत् । अ॒ग्ने । यथा॑ । यु॒क्तः । जा॒तऽवे॒दः । न । रि॒थाः ।

अ॒र्थं । व॒हा॒सि । सु॒ऽमन॑स्यमानः । भा॒गं । दे॒वेभ्यः॑ । ह॒विषः॑ । सु॒ऽजा॒त ॥७॥

इदं देवानां वाक्यं । हे अग्ने यदायुरायुश्चमवरं जरारहितमस्ति तत्ते कुर्मः । तथा तेनायुषा युक्तस्त्वं हे जातवेदो जातप्रज्ञ यथा न रिष्याः न म्रियसे तथा कुर्मः । अथ वहसि वह सुमनस्त्वमानः सीमनस्त्वं कुर्वन् वोढव्यं वहन् । तदेव दर्शयति । हविषो यजमानप्रत्तस्य भागं । केभ्यः । देवेभ्यः । हे मुजात शोभनजन्मज्ञप्ते ॥

प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च केवलानूर्जस्वंतं हविषो दत्त भागं ।

घृतं चापां पुरुषं चौषधीनामग्नेश्च दीर्घमायुरस्तु देवाः ॥ ८ ॥

प्रऽयाजान् । मे । अनुऽयाजान् । च । केवलान् । ऊर्जस्वंतं । हविषः । दत्त । भागं ।

घृतं । च । अपां । पुरुषं । च । औषधीनां । अग्नेः । च । दीर्घं । आयुः । अस्तु । देवाः ॥ ८ ॥

अग्नेनाभिर्हविर्वहने दातव्यान्युक्ता दत्तेति प्रतिजानाति । हे देवाः मे मह्यं प्रयाजान् प्रधानस्य प्रमुखे यष्टव्यानेतन्नामकान् हविर्भागान् तथानुयाजानाम् प्रधानात्पद्याद्यष्टव्यानेतन्नामकान् केवलानसाधारणान्दत्त । प्रयच्छत । तथोर्जस्वंतं प्रत्यभिधारणात्सारवंतं हविषः सर्वस्यापि चरुपुरोडाशादिर्भागं स्विष्टकृदाख्यं भागं दत्त । अथवोर्जस्वंतं हविषो भागं प्रयाजानुयाजाख्यं दत्तेति योज्यं । किंचापां सारभूतं ताभ्य उत्पन्नं वा घृतमाज्यभागादिसाधनमोषधीनामोषधीभ्य उत्पन्नं पुरुषं च भागं दत्त । किंचाग्नेर्मम दीर्घमायुश्चास्तु । वषट्कारकृतवधमयं मा भूदित्यर्थः । अमुमितिहासं प्रभृत्य कौषीतकिब्राह्मणं । तस्मादाङ्गराग्नेयाः प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा आग्नेयमाज्यमाग्नेयः पुरोडाश इति । शरीरदाया ह वा अपयो भवतीति च ब्राह्मणं पुरुषाङ्गतिर्यस्य प्रियतमेति च ॥

तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवल ऊर्जस्वंतो हविषः संतु भागाः ।

तवाग्ने यज्ञोऽयमस्तु सर्वस्तुभ्यं नमंतां प्रदिशश्चतस्रः ॥ ९ ॥

तव । प्रऽयाजाः । अनुऽयाजाः । च । केवले । ऊर्जस्वंतः । हविषः । संतु । भागाः ।

तव । अग्ने । यज्ञः । अयं । अस्तु । सर्वैः । तुभ्यं । नमंतां । प्रऽदिशः । चतस्रः ॥ ९ ॥

एवमग्निना याच्यमाना देवाः प्रतिब्रुवते । हे अग्ने तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवलेऽसाधारणा ऊर्जस्वंतो बलवंतो हविषो भागाः संतु । हे अग्ने अयं सर्वो यज्ञश्च तवास्तु । तथा प्रदिशः प्रकृष्टा मुख्याश्चतस्रो दिशस्तुभ्यं नमंतां । अत एहि हविर्वहेति शेषः ॥ १११ ॥

विश्वे देवाः शास्त्रेति षड्वचं दशमं सूक्तं सीचीकस्यापिरार्षं वैश्वदेवं ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥ सुगादाप-
नात्पूर्वमाविनि जपे विनियुक्ता । सूचितं च । विश्वे देवाः शास्त्रेण मा यथेहाराधि होता निषदा यजीयान् ॥ आ० १. ४. इति ॥

विश्वे देवाः शास्त्रेण मा यथेह होता वृतो मनवै यन्निषद्यं ।

प्र मे ब्रूत भागधेयं यथा वो येन पथा हव्यमा वो वहानि ॥ १ ॥

विश्वे । देवाः । शास्त्रेण । मा । यथा । इह । होता । वृतः । मनवै । यत् । निऽसद्यं ।

प्र । मे । ब्रूत । भागऽधेयं । यथा । वः । येन । पथा । हव्यं । आ । वः । वहानि ॥ १ ॥

एतसूक्तं कृत्स्नमापेयं । हे विश्वे देवाः यूयं मा मां शास्त्रेण । अनुज्ञां दत्त । यथेह यज्ञे होता देवानामा-
ज्ञाता सन् वृतो होतृत्वेन वृतोऽहं मनवै सीमि भवतः । यद्यस्मान्निषद्य सीमि तस्माच्छास्त्रेण । मे मम भागधेयं प्र ब्रूत । यथा वो यूयं भागं कल्पितवतः तथा तं भागं प्र ब्रूत । येन च पथा वो हव्यमा वहानि वहनं करोमि ॥

अहं होता न्यसीदं यजीयान् विश्वे देवा मरुतो मा जुनन्ति ।

अहरहरश्चिनाध्वर्यवं वां ब्रह्मा समिद्धवति साहुतिर्वा ॥२॥

अहं । होता । नि । असीदं । यजीयान् । विश्वे । देवाः । मरुतः । मा । जुनन्ति ।

अहःऽअहः । अश्चिना । आध्वर्यवं । वां । ब्रह्मा । संऽइत् । भवति । सा । आऽहुतिः । वां ॥२॥

यजीयान् यष्टतमोऽहं होता सन्न्यसीदं । निषण्णोऽस्मि । निषदने तं निषण्णं विश्वे व्याप्ता मरुतो देवा जुनन्ति । प्रेरयन्ति हविर्वहनाय । हे अश्चिना वां युवयोराध्वर्यवमहरहः प्रतिदिनं कर्तव्यमिति शेषः । आध्वर्यवं भवज्ञामनुज्ञातव्यमित्यर्थः । ब्रह्मा भवति भवतु । कः । समित् समिद्धचंद्रमाः । चंद्रमा ब्रह्मा भवतु । किंच सा । स इत्यर्थः । स च समित् समिद्धचंद्रमा वां युवयोर्होमार्थं वां युवाभ्यां क्रियमाणायाध्वर्यवकर्मण आहुतिर्भवत्वित्यर्थः । सोमात्मको हि चंद्रमा ह्रयते । एष वै सोमो राजेत्युपक्रम्य तदेवोभयं भवतीति हि च्छंदोगब्राह्मणं । अष्वेवं योजना । याहुतिराध्वर्यवमनुष्ठितवज्ञां होतव्या सा वां युवयोर्युवाभ्यां भवति । भवतु । आध्वर्यवं वामित्यस्त्रैव विवरणमेतत् ॥

अयं यो होता किरु स यमस्य कमप्यूहे यत्समंजन्ति देवाः ।

अहरहर्जायते मासिमास्यथा देवा दधिरे हव्यवाहं ॥३॥

अयं । यः । होता । किः । ऊं इति । सः । यमस्य । कं । अपि । ऊहे । यत् । संऽअंजन्ति । देवाः ।

अहःऽअहः । जायते । मासिऽमासि । अथ । देवाः । दधिरे । हव्यऽवाहं ॥३॥

योऽयं होता स किः । को भवति । कीदृशो भवति । तस्य को व्यापार इत्यर्थः । तस्योत्तरमुच्यते । यमस्य मृत्योर्भोतः सन्निति शेषः । कमपि ऊतमूहे । वहति । यद्वा । सर्वमृत्विग्जातं नियमयतीति यमो यजमानः । तस्य कमपि ऊतमूहे । वहति देवान्प्रति । यत्समंजन्ति यद्विः प्राप्नुवन्ति देवाः । किंचाधिरहरहः प्रतिदिनमपिहोचार्थं जायते । प्रादुर्भवति । तथा मासि मासि प्रतिमासं जायते पितृयज्ञार्थं । एतत्कालद्वय-मुपलक्षणं पञ्चचतुर्भासषण्माससंवत्सरादीनां । अपरे पुनरेवमाहुः । अहरहः सूर्यात्मना जायते मासि मासि चंद्रात्मनेति । अथ तमिममपि देवा दधिरे हव्यवाहं हविषां वोढारं । एवमधिरात्मानं स्वयमेवोक्तवान् ॥

मां देवा दधिरे हव्यवाहमपम्लुक्तं बहु कृच्छ्रा चरंतं ।

अग्निर्विद्वान्यज्ञं नः कल्पयाति पंचयामं चिवृतं सप्ततंतुं ॥४॥

मां । देवाः । दधिरे । हव्यऽवाहं । अपऽम्लुक्तं । बहु । कृच्छ्रा । चरंतं ।

अग्निः । विद्वान् । यज्ञं । नः । कल्पयाति । पंचऽयामं । चिऽवृतं । सप्तऽतंतुं ॥४॥

मामपि देवा हव्यवाहं हविर्वोढारं दधिरे । ऊतवतः । कीदृशं मां । अपम्लुक्तमपक्रम्यागतं बद्धं कृच्छ्रा बह्वि कृच्छ्राणि स्थानानि चरंतं गच्छंतं । कया मनीषया दधिर इति उच्यते । अयमग्निर्विद्वान् सर्वं जानन्नोऽस्माकं यज्ञं कल्पयाति । कीदृशं यज्ञं । पंचयामं पंचविधगमनं । पांक्तो हि यज्ञः । चिवृतं सवनचयभेदेन त्रिप्रकारं सप्ततंतुं सप्तभिस्संक्षेदोमयैः क्षुतिभिर्विस्तृतं ॥

आ वो यस्यमृतत्वं सुवीरं यथा वो देवा वरिवः कराणि ।

आ बाहोर्वज्रमिंद्रस्य धेयामथेमा विश्वाः पृतना जयाति ॥५॥

आ । वः । य॒च्छि । अ॒मृत॒ऽत्वं । सु॒ऽवीरं । यथा । वः । दे॒वाः । वरि॒वः । करा॒णि ।

आ । बा॒ह्वोः । वज्रं । इं॒द्रस्य॒ । धे॒यां । अथ । इ॒माः । वि॒श्वाः । पृ॒त॒नाः । ज॒या॒ति ॥ ५ ॥

हे देवाः वो युष्माना यचि । आयाचे । किं । अमृतत्वमविनाशित्वं सुवीरं सुपुत्रं च । हे देवाः वो युष्माकं वरिवः परिचर्यां हवीरूपं धनं वा यथा कराणि करवाणि तदर्थमित्यर्थः । किंचेन्द्रस्य बाह्वोर्वज्रमा धेयां । याह्वामीत्यर्थः । अपिर्होतृत्वाभाव इन्द्रस्य सोमायभावाद्बलत्वेन वज्रधारणं गोपपद्यते । अतस्तत्कृत्वा वज्रं याह्वामीत्यर्थः । अथैवं सतीमा विश्वाः सर्वाः पृतनाः शत्रुसेना जयाति । जयति । जयतु वा ॥

भी॒णिं श॒ता ची॒ सह॒स्रा॒ण्यग्निं चिं॒शच्च॒ दे॒वा न॒व चा॒स॒पर्य॒न् ।

औ॒क्षन्धृ॒तैरस्तृ॒णन्ब॒र्हि॒रस्मा॒ आदि॒हो॒तारं॒ न्य॒साद॒यन्त ॥ ६ ॥

भी॒णिं । श॒ता । ची॒ । स॒ह॒स्रा॒णि । अ॒ग्निं । चिं॒शत् । च॒ । दे॒वाः । न॒व । च॒ । अ॒स॒पर्य॒न् ।

औ॒क्षन् । धृ॒तैः । अस्तृ॒णन् । ब॒र्हिः । अ॒स्मै । आ॒त् । इ॒त् । हो॒तारं॒ । नि । अ॒सा॒द॒यन्त ॥ ६ ॥

भीणि शता शतानि भीणि सहस्राणि चिंशच्च नव च एतत्संख्याका देवा अग्निं मामसपर्यन् । पर्यचरन् । परिचर्याप्रकार उच्यते । धृतैः चरन्निराक्षरीषन् । सिक्तवन्तः । अस्मा अग्नये मह्यं च बर्हिरस्तृणन् । आस्तृ-
तवन्तः । आदिदास्तरणान्तरं होतारमाह्वतारं न्यसादयन्त । नियमेनासादितवन्तः ॥ ॥ १२ ॥

यमैकामेतेकादशर्चमेकादशं सूक्तं । देवानां वाक्यत्वाद्देवा अघयः । तद्वेति तृचस्य सौचोकोऽपि-
र्चषिः । तन्तुं तन्वन्निवाया अष्टमीवर्जिता जगत् । अष्टमी शिष्टाश्च त्रिष्टुभः । तथा चागुक्रांतं । तन्तुमाया
जगत्कोऽष्टमोवर्जमिति । शिष्टसूक्तं ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥

यमै॒च्छाम॒ मन॑सा॒ सो॒ऽय॒मागाद्य॒ज्ञस्य॒ वि॒द्वान्प॒रुषश्चि॒क्त्वान् ।

स नो॒ यस्त॒द्दे॒वता॒ता॒ यजी॑यान्नि हि ष॒त्स॒दन्तरः॒ पूर्वे॑ अ॒स्मत् ॥ १ ॥

यं । ऐ॒च्छाम॒ । मन॑सा॒ । सः । अ॒यं । आ॒ । अ॒गा॒त् । य॒ज्ञस्य॒ । वि॒द्वान् । प॒रुषः । चि॒क्त्वान् ।

सः । नः । य॒ज्ञात् । दे॒वऽता॒ता॒ । यजी॑यान् । नि । हि । स॒त्स॒त् । अ॒न्तरः॒ । पूर्वेः॑ । अ॒स्मत् ॥ १ ॥

यमग्निमैच्छाम अन्विष्टवन्तो वयं मनसा हविष्प्रापणबुद्ध्या । मह्यं हविः प्रापयत्विति बुद्धेत्यर्थः । सो
ऽयमग्निरागात् । आजगाम । कीदृशोऽपिः । यज्ञस्य यज्ञं विद्वान् तथा परुषः परुषि संधातव्यान्वंगानि
चिक्त्वानभिगच्छन् । सोऽपिर्यजीयान्यष्टृतमो नोऽस्मान्देवताता देवताती यज्ञे यज्ञत् । यजतु । नि हि
षत्सत् । न्यसीदन्स्वन् वेद्यामिति शेषः । कीदृशः सन् । अन्तर अस्तिजां यष्टव्यानां देवानां च मध्ये संचरन्
अस्तृण्वोऽस्मात्तो देवेभ्यः पूर्वभावी सन् । अग्निं समिध्य पश्चाच्च देवा आह्वयते ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुराराधोत्पेया जप्या । सूचमुदाहृतं ॥

अ॒रा॒धि॒ हो॒ता॒ नि॒षदा॒ यजी॑यान्नि प्र॒यांसि॒ सु॒धि॒तानि॒ हि ख्य॑त् ।

य॒जाम॑है य॒ज्ञिया॒न्तं॒ दे॒वाँ ई॒ळा॑महा॒ ई॒ड्याँ॒ आ॒ज्ये॑न ॥ २ ॥

अ॒रा॒धि॒ । हो॒ता॒ । नि॒ऽसदा॒ । यजी॑यान् । अ॒भि॒ । प्र॒यांसि॒ । सु॒ऽधि॒तानि॒ । हि । ख्य॑त् ।

य॒जाम॑है । य॒ज्ञिया॒न् । ह॒न्तं॒ । दे॒वान् । ई॒ळा॑महै । ई॒ड्या॑न् । आ॒ज्ये॑न ॥ २ ॥

अयमपिर्होता होमनिष्पादको यजीयान्यष्टृतमश्च सन्निषदा वेद्यां निषदनेनाराधि । सिद्धोऽभूत् ।
आह्वतियोग्योऽभूदित्यर्थः । तथाभूतोऽयं सुधितानि सुष्ठु निहितानि प्रयांसि अरुपुरोडाशावज्ञान्यभि हि

ख्यत् । अभिचष्टि । सर्वतः पञ्चति । हीति पादपूरणः । कथा बुद्धेति । यज्ञियान्यष्ट्वानाङ्गतिभाजो देवान्
हंत शीघ्रमाज्येन यजामहे तथेष्टान् सुतिभाजो देवान् सुत्येकामहा इति बुद्धेति शेषः ॥

यस्मिन्यजमाने जीवति मृतशब्दो जायते तस्य सुरभिमतोष्टिः कर्तव्या । साध्वीमकरित्वेषा तच्च याज्या ।
सूचितं च । अपिर्होता न्यसीदयजीयान् साध्वीमकर्देववीतिं नो अद्य । आ० ३. १३. । इति ॥

साध्वीमकर्देववीतिं नो अद्य यज्ञस्य जिह्मामविदाम गुह्यां ।

स आयुरागात्सुरभिर्वसानो भद्रामकर्देवहूतिं नो अद्य ॥ ३ ॥

साध्वीं । अक्रः । देवऽवीतिं । नः । अद्य । यज्ञस्य । जिह्मां । अविदाम । गुह्यां ।

सः । आयुः । आ । अगात् । सुरभिः । वसानः । भद्रां । अक्रः । देवऽहूतिं । नः । अद्य ॥ ३ ॥

अयमग्निरय नोऽस्माकं देववीतिं देवानामागमनवंतं देवानां हविर्भक्षणोपेतं वा यज्ञं साध्वीमकः ।
साधुमकरोत् । वयं च यज्ञस्य जिह्मां गुह्यां गूढतरां जिह्मामविदाम । लब्धवन्तः स्म । अपिर्हि यज्ञस्य जिह्मा
तेन देवानां पानाञ्जिह्मत्वोपचारः । स तादृशोऽपिः सुरभिः सुगन्ध आयुर्देवैर्दत्तमायुष्यं वसान आच्छाद-
यन्नागात् । आगच्छति । आगत्य च नोऽस्मादर्थं देवहूतिं देवानामागमनवंतं यज्ञं भद्रामकः । कन्याणं
कृतवान् । अवेदानीं ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेय्यर्थं प्रेषितेन होत्रा तदय वाच इत्येषा जप्या । सुगादापनात्पूर्वमपि जप्या ।
सूचितं च । तदय वाचः प्रथमं मसीयेति समाप्य । आ० १. २. । इति ॥

तदद्य वाचः प्रथमं मसीय येनासुरां अभि देवा असीम ।

ऊर्जाद उत यज्ञियासः पंच जना मम होत्रं जुषध्वं ॥ ४ ॥

तत् । अद्य । वाचः । प्रथमं । मसीय । येन । असुरान् । अभि । देवाः । असीम ।

ऊर्जोऽअदः । उत । यज्ञियासः । पंच । जनाः । मम । होत्रं । जुषध्वं ॥ ४ ॥

इदमुत्तरं चापेक्षाकमित्युक्तं । अवेदानीं प्रथमं । मुख्यनामैतत् । वानां मुख्यं तद्वाचो वचो वचनं मसीय ।
मसीय । उच्चारयामि । येन वचसाहं देवाश्च वयमसुरानभ्यसाम अभिभवेम । किं तत्प्रथमं वचनमिति
उच्यते । ऊर्जादो हे अन्नाद उतापि च यज्ञियासो यज्ञार्हा हे पंच जना देवमनुष्यादयः यूयं मम होत्रं
जुषध्वं । सेवध्वमिति । एवं ब्रह्मच्यमानेऽपिमनूयन्ति सर्वे देवा इत्यभिप्रायः । अत्र तदय वाच इत्यादि निरुक्तं
द्रष्टव्यं । नि० ३. ८. ॥

पंच जना मम होत्रं जुषतां गोजाता उत ये यज्ञियासः ।

पृथिवी नः पार्थिवात्पात्वंहसोऽंतरिक्षं दिव्यात्पात्वस्मान् ॥ ५ ॥

पंच । जनाः । मम । होत्रं । जुषतां । गोऽजाताः । उत । ये । यज्ञियासः ।

पृथिवी । नः । पार्थिवात् । पातु । अंहसः । अंतरिक्षं । दिव्यात् । पातु । अस्मान् ॥ ५ ॥

पंच जना देवादयो मम होत्रं हवमाह्वानं जुषतां । सेवतां । अपि च गोजाता भूम्यामुत्पन्नाः । यद्वा ।
गोशब्देन तज्जं पयआदिकमुच्यते । हविरर्थं प्रादुर्भूता इत्यर्थः । तादृशा ये सन्ति । उतापि च ये यज्ञियासो
यज्ञार्हाः सन्ति ते मम होत्रं जुषतां । किंच पृथिवी पृथिवीदेवता पार्थिवात्पृथिवीसंबन्धात्तोऽस्मानंहसः
पापात्पातु । रचतु । तथांतरिक्षमंतरिक्षदेवता दिव्यादांतरिक्षादंहसः पापसकाशादस्मान्पातु ॥ १३ ॥

मार्हपत्थादारभ्याहवनीयाद्विदिं वेदतुषीरासृणाति तंतुमित्यनया । सूचितं च । अविधून्वन् संततं सृण्वन्

सद्येन गार्हपत्यादाहवनीयमेति तंतुं तन्वन्नजसो भानुमन्विहि । आ० १. ११. । इति ॥ अपिहोचहोमेऽध्यनयोद-
कधारा स्नावणीया । सूचितं च । गार्हपत्यादविच्छिन्नामुदकधारां हरेत्तंतुं तन्वन्नजसो भानुमन्विहि । आ०
२. २. । इति ॥ अग्न्यंतराले आतिक्रमणेऽनया गार्हपत्याहवनीययोर्मध्य उदकेन भस्मना चापूरयेत् । सूचितं
च । गार्हपत्याहवनीययोरंतरं भस्मराज्योदकराज्या च संतनुयात् । आ० ३. १०. । इति ॥ आपिमाहतेऽधिषा
धाव्या । सूचितं च । तंतुं तन्वन्नजसो भानुमन्विह्येवा न इंद्रो मघवा विरप्सी । आ० ४. २०. । इति ॥

तंतुं तन्वन्नजसो भानुमन्विहि ज्योतिष्मतः पथो रक्ष धिया कृतान् ।

अनुल्बणं वयत जोगुवामपो मनुर्भव जनया दैव्यं जनं ॥ ६ ॥

तंतुं । तन्वन् । रजसः । भानुं । अनु । इहि । ज्योतिष्मतः । पथः । रक्ष । धिया । कृतान् ।

अनुल्बणं । वयत । जोगुवां । अपः । मनुः । भव । जनय । दैव्यं । जनं ॥ ६ ॥

हे अपि तंतुं यज्ञं तन्वन्विस्तारयन्नजसो रंजनात्मकस्य लोकस्य भानुं भासकभादित्यमन्विहि । अनुगच्छ ।
रश्मिद्वारा सूर्यमंडलं प्रविशेत्पर्यः । किंच ज्योतिष्मतः प्रकाशवतो यज्ञस्य पथो गमनमार्गान् अथवा ज्योति-
ष्मतो दीप्तिमतः स्वर्गस्य पथो मार्गान्देवयामान् रक्ष । पालय । कीदृशः मार्गान् । धिया कर्मणा कृतान्
संपादितान् । किंच सोऽपिजोगुवां स्तोत्रणामपः । कर्मनामैतत् । क्रियया व्याप्य कर्मानुल्बणममतिरिक्तं
वयत । करोतु । यदेव यज्ञ उल्बणं क्रियते तस्यैविषा शांतिः । तै० सं० ३. ४. ३. ७. । इति हि ब्राह्मणं । स त्वं
मनुर्भव । मंतव्यो भव । सुव्यो भवेत्पर्यः । किंच दैव्यं जनं देवसंघं जनय । उत्पादय । यज्ञाभिगमनवतं
कुर्वित्यर्थः ॥

अक्षानहो नह्यतनोत सोम्या इष्कृणुध्वं रशना ओत पिंशत ।

अष्टावंधुरं वहताभितो रथं येन देवासो अनयन् अभि प्रियं ॥ ७ ॥

अक्षऽनहः । नह्यतन । उत । सोम्याः । इष्कृणुध्वं । रशनाः । आ । उत । पिंशत ।

अष्टाऽवंधुरं । वहत । अभितः । रथं । येन । देवासः । अनयन् । अभि । प्रियं ॥ ७ ॥

अत्र यज्ञजिगमिषवो देवाः परस्परं ब्रुवते । हे सोम्याः सोमार्हा देवाः यूयमक्षानहोऽक्षेषु नह्यान्
बंधनीयान्द्यान्नह्यतन । नह्यत । बध्नीत रथे । उतापि च रशना अश्वबंधनप्रयहानिष्कृणुध्वं । निष्कुरुत ।
सम्यक् संस्कुरुत ॥ नकारलोपस्कांदसः ॥ उतापि चा पिंशत ॥ पिश अवयवे ॥ अश्वानलंकुरुतेत्यर्थः । अष्टा-
वंधुरं । वंधुरं सारथिनिवासस्थानं । अष्टसंख्याकबंधुरोपेतं रथं सूर्यसंबंधिनमभितः सर्वतो वहत । सूर्यरथेन
साकं युष्मदीयान्नथान्वह्यं प्रति गमयतेत्यर्थः । येन देवासो देवाः प्रियमस्माननयन् अभिगमयति तं रथम-
भितो वहतेति संबंधः । यद्वा । तं यज्ञं प्रति वहतेति योज्यं ॥

वैवाहिके प्रयागे यदि नावा तार्था नदी स्यात् तदानीमश्वमन्वतीत्यर्धर्चेन वधूं नावमारोहयेत् उत्तरे-
णार्धर्चेन नदीमुत्क्रमयेत् । सूचितं च । अश्वमन्वती रीयते सं रभध्वमित्यर्धर्चेन नावमारोहयेदुत्तरेणोत्क्र-
मयेत् । आ० गृ० १. ८. २-३. । इति ॥

अश्वमन्वती रीयते सं रभध्वमुत्तिष्ठत प्र तरता सखायः ।

अचा जहाम ये असन्नशैवाः शिवान्वयमुत्तरेमाभि वाजान् ॥ ८ ॥

अश्वमन्ऽवती । रीयते । सं । रभध्वं । उत् । तिष्ठत । प्र । तरत । सखायः ।

अच । जहाम । ये । असन् । अशैवाः । शिवान् । वयं । उत् । तरेम । अभि । वाजान् ॥ ८ ॥

अनयापि देवा यज्ञजिगमिषवः परस्परं ब्रुवते । अश्वमन्वती नाम नदी रीयते । गच्छति ॥ री गतिरे-

वक्ष्योः ॥ तां यज्ञगमनायोत्तरीतुमुत्तिष्ठत । उन्नच्छत । तथा कृत्वा प्र तरत । तां नदीमुल्लंघयत । हे सखायो यजमानस्य सखिभूता इति देवानां संबोधनं । अवास्यां नद्यां जहाम । परित्यजाम । कागिति उच्यते । येऽश्वेवाः । श्वमिति सुखनाम । येऽसुखभूता असन् अभवन् अस्मानाश्रित्य वर्तन्ते ताज्जहाम । तथा कृत्वा शिवान् सुखकराणि वाजानस्रानि हवींष्यभि प्राप्तुमुत्तरिम ॥

त्वष्टा माया वेदपसामपस्तमो विभ्रत्पाचा देवपानानि शंतमा ।

शिशीति नूनं परंशुं स्वायसं येन वृश्चादेतशो ब्रह्मणस्पतिः ॥ ९ ॥

त्वष्टा । मायाः । वेत् । अपसां । अपःऽतमः । विभ्रत् । पाचा । देवऽपानानि । शंऽतमा ।

शिशीति । नूनं । परंशुं । सुऽआयसं । येन । वृश्चात् । एतशः । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ९ ॥

अयं त्वष्टा देवशिल्पो मायाः । कर्मनामैतत् । कर्माणि पाचनिर्माणविषयाणि वेत् । वेत्ति । जानाति । स च त्वष्टापसां शोभनकर्मवता मध्येऽपस्तमोऽतिशयेन शोभनकर्मा देवपानानि । देवाः पिबन्ति येषु तानि पाचा सोमपाचाणि बिभ्रद्वाद्यन्वर्तत इति शेषः । स च त्वष्टा नूनमिदानीमपी हविर्वहनायां नीकते सति स्वायसं शोभनायःसारभूतं परंशुं शिशीति । तीक्ष्णयति । त्वष्टा पाचसंपादनार्थं येन परंशुनैतश्च एतश्चवर्णो ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणो मंत्रस्य पाता पाचादिसंपादनरूपस्य कर्मणः स्वामी वा वृश्चात् वृश्चति ॥

सतो नूनं कवयः सं शिशीत वाशीभिर्याभिरमृताय तक्षथ ।

विद्वांसः पदा गुह्यानि कर्तन् येन देवासो अमृतत्वमान्शुः ॥ १० ॥

सतः । नूनं । कवयः । सं । शिशीत । वाशीभिः । याभिः । अमृताय । तक्षथ ।

विद्वांसः । पदा । गुह्यानि । कर्तन् । येन । देवासः । अमृतऽत्वं । आन्शुः ॥ १० ॥

हे कवयो मेधाविनस्त्वष्टुर्मम शिष्या अभवः सतः । संत इत्यर्थः । प्रशस्ताः यूयं नूनमिदानीं सं शिशीत । अत्यर्थं तीक्ष्णीकृतं वाशीः । याभिर्वाशीभिः पाचाष्टमृताय सोमाय । तत्पानायेत्यर्थः । यद्वा । युष्माकममृतत्वाय । तदर्थं तक्षथ । संपादयथ । हे कवयो विद्वांसः यूयं गुह्यानि गोपनीयानि पदा पदानि निवासस्थानानि कर्तन् । कुरुत । येन स्थानकरणेन देवासो देवाः यूयममृतत्वमान्शुः प्राप्ता यूयं । एवं स्वशिष्यानाह ॥

गर्भे योषामदधुर्वत्समासन्त्यपीच्येन मनसोत जिह्या ।

स विश्वाहा सुमना योग्या अभि सिषासनिर्वनते कार इज्जिति ॥ ११ ॥

गर्भे । योषां । अदधुः । वत्सं । आसनि । अपीच्येन । मनसा । उत । जिह्या ।

सः । विश्वाहा । सुऽमनाः । योग्याः । अभि । सिषासनिः । वनते । कारः । इत् । जिति ॥ ११ ॥

ते मरुतो गर्भे मृताया गोर्मध्ये ग्राहके चर्मणि मृताया गोः संबन्धिनि योषां कांचिन्नामदधुः । धारितवन्तः । निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिः । ऋ० १. १६१. ७. । इत्युक्तं । तथासनि मृताया आस्ये वत्समदधुः । केन साधनेन । अपीच्येन मनसा देवत्वमाकांक्षतोतापि च जिह्या । सद्बुद्धप्रधानोऽयं निर्देशः । जिह्वावदायतया वाञ्छेत्यर्थः । यद्वा । जिह्या युक्तां योषामिति संबंधः । सिषासनिः संभजनशीलः स अमुसंधो विश्वाहा सर्वेष्वहःसु सर्वदा योग्याः स्वीचिताः सुमनाः सुतीरभि वनते । स च संघो जितिं शत्रुजयं कामं कार इत् कर्तेव । शत्रुजयकर्तेव ॥ १४ ॥

तां सु त इति षड्बुचं द्वादशं सूक्तं वामदेवगोचस्य बृहदुक्थस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रं । तथा चानुक्रांतं । तां सु षड् बृहदुक्थो वामदेव्य इति ॥ समूहस्य दशराचस्य द्वितीये कंदोम एतत्सूक्तं । सूचितं च । अपूर्वा पुस्तमानि तां

सु ते कीर्तिं त्वं मह्यं इंद्र । आ० ८. ७. । इति ॥ महाव्रते निष्किलब्ध एतत्सूक्तं । सूचितं च । तां सु ते कीर्तिं मघवन्महिला भूय इदामुधि वीर्याय । ऐ० आ० ५. १. ६. । इति ॥

तां सु ते कीर्तिं मघवन्महिला यत्त्वा भीते रोदसी अहयेतां ।

प्रावो देवाँ आतिरो दासमोजः प्रजायै त्वस्यै यदशिक्ष इंद्र ॥ १ ॥

तां । सु । ते । कीर्तिं । मघऽवन् । महिऽत्वा । यत् । त्वा । भीते इति । रोदसी इति । अहयेतां ।

प्रा । आवः । देवान् । आ । अतिरः । दासं । ओजः । प्रऽजायै । त्वस्यै । यत् । अशिक्षः । इंद्र ॥ १ ॥

हे इंद्र मघवन् धनवन् ते तव संबंधिनीं महिला महत्वेनागतां कीर्तिं सु सुष्ठु कीर्तयामीति शेषः । किंच यथादा त्वा त्वां प्रति भीते असुरैर्भयं प्राप्ते रोदसी द्यावापृथिव्यावहृयेतां अवेत्यब्रूतां तदानीं देवान्प्रावः । प्रारब्धः । तथा दासं देवानामुपक्षयकर्तारमसुरमातिरः । व्याशयः । असुरान् हत्वा देवानां रक्षणेन द्यावा-पृथिव्योर्भीतिं पर्यहर इति यदस्ति किंच त्वस्या एकस्यै प्रजायै यवमानरूपायै यद्वलमशिक्षः प्रायच्छः । तां कीर्तिं कीर्तयामीत्यर्थः ॥

यदचरस्तन्वा वावृधानो बलानींद्र प्रब्रुवाणो जनेषु ।

मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुर्नाद्य शत्रुं ननु पुरा विवित्से ॥ २ ॥

यत् । अचरः । तन्वा । ववृधानः । बलानि । इंद्र । प्रऽब्रुवाणः । जनेषु ।

माया । इत् । सा । ते । यानि । युद्धानि । आहुः । न । अद्य । शत्रुं । ननु । पुरा । विवित्से ॥ २ ॥

हे इंद्र तन्वा शरीरेण स्त्रीणां वा वावृधानो वर्धमानो जनेषु प्राणिषु बलानि प्रब्रुवाणो वृत्रवधादि-रूपाणि सामर्थ्यानि प्रकर्षेण कथयन्नचर इति यत्संचारं हतवानिति यदस्ति ते तव सा गतिर्मायेत्याधैव । मृषेत्यर्थः । किंच यानि युद्धानि शत्रुविषयास्त्राजः ब्रुवते पुराविद अक्षयः तान्यपि मायेव । कृत इति आह । अवेदानीं शत्रुं हंतव्यं न विवित्से । न लभसे । अद्य मा भूत् पूर्वं हतवानस्मीति यदूचे तदपि नेत्याह । नन्विति प्रश्ने । किं पुरा शत्रुमलभथाः । तदपि नेत्यर्थः ॥

क उ नु ते महिमनः समस्यास्मत्पूर्व ऋषयोऽंतमापुः ।

यन्मातरं च पितरं च साकमजंनयथास्तन्वः स्वायाः ॥ ३ ॥

के । ऊं इति । नु । ते । महिमनः । समस्य । अस्मत् । पूर्वं । ऋषयः । अंतं । आपुः ।

यत् । मातरं । च । पितरं । च । साकं । अजंनयथाः । तन्वः । स्वायाः ॥ ३ ॥

हे इंद्र ते तव महिमनो महिम्नः समस्य सर्वस्वायंतं पारमस्मदक्षतः पूर्वं ऋषयः क आपुः । प्राप्नुवन् । न कोऽपीत्यर्थः । यद्यपि महत्त्वं प्रस्थापयन्ति तथापि न कात्स्न्येनेति । तत्र कारणमाह । यद्यस्यामातरं पितरं च । यीः पिता पृथिवी मातेति हि श्रुतं । अतो द्यावापृथिव्यावित्यर्थः । ते उभे अपि साकं सहेव स्वायास्तन्वः स्वकीयाच्छरीरादजनयथाः । उद्पादयः । अतो नापुरिति संबंधः ॥

चत्वारि ते असुर्योणि नामादाभ्यानि महिषस्य संति ।

त्वमंग तानि विश्वानि वित्से येभिः कर्माणि मघवञ्चकर्थं ॥ ४ ॥

चत्वारि । ते । असुर्योणि । नाम । अदाभ्यानि । महिषस्य । संति ।

त्वं । अंग । तानि । विश्वानि । वित्से । येभिः । कर्माणि । मघऽवन् । चकर्थं ॥ ४ ॥

हे इंद्र महिषस्य महतः पूषस्य ते तव चत्वार्यसुर्यास्यसुरविघातीन्यदाभ्यान्वन्विरहिंस्त्रान्युत्तरसूक्त उपांश-
वर्जिते दूरे तन्नामेत्यादिषु प्रतिपादितानि यानि नाम नामकानि शरीराणि संति चंग बन्धि त्वं तानि
विद्यानि सर्वाणि वित्से । अदाभ्यान्वहिंस्त्रानि वेत्ति । जानासि । धेभिर्धेर्नामभिः कर्माणि पुषवधादिरूपाणि
चकर्ष कुरुषे हे मघवन् तानि वेत्सीति ॥

त्वं विश्वा दधिषे केवलानि यान्याविर्या च गुहा वसूनि ।

काममिन्मे मघवन्मा वि तारीस्वमाज्ञाता त्वमिन्द्रासि दाता ॥ ५ ॥

त्वं । विश्वा । दधिषे । केवलानि । यानि । आविः । या । च । गुहा । वसूनि ।

कामं । इत् । मे । मघऽवन् । मा । वि । तारीः । त्वं । आऽज्ञाता । त्वं । इंद्र । असि । दाता ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वं विश्वा सर्वाणि केवलान्यन्येषामसाधारणानि वसूनि धनानि दधिषे । धारयसि । विश्वानीत्युक्तं
कथं विश्वत्वमित्यत आह । यान्याविराविर्भूतानि सर्वैः प्रसिद्धानि वसूनि वासयोग्यानि धनानि संति या च
गुहा गुहायां निगुढे प्रदेशे वर्तमानानि वसूनि संति तानि विद्यानि दधिष इति । यस्मादेवं तस्मात्मे मम
कामं काञ्चित् हे मघवन् धनवन्निन्द्र मा वि तारीः । मा हिंसीः । इदिति पादपूरणः । वर्धयेति शेषः । हे इंद्र
त्वमाज्ञातासि प्रापयितास्वभिलषितं धनं । तथा हे इंद्र त्वं दातासि ॥

यो अर्द्धाज्योतिषि ज्योतिरंतयो असृजन्मधुना सं मधूनि ।

अध प्रियं भूषमिंद्राय मन्म ब्रह्मकुतो बृहदुक्थादवाचि ॥ ६ ॥

यः । अर्द्धात् । ज्योतिषि । ज्योतिः । अंतः । यः । असृजत् । मधुना । सं । मधूनि ।

अध । प्रियं । भूषं । इंद्राय । मन्म । ब्रह्मऽकृतः । बृहत्ऽउक्थात् । अवाचि ॥ ६ ॥

य इंद्रो ज्योतिषि द्योतमान आदित्यादिके तेजस्यंतज्योतिस्तेजोऽर्द्धात् भारितवान् । यदादित्याग्न्या-
दिषु तेजोऽस्ति तर्दिद्रुतमित्यर्थः । यच्च मधुना मधुरेण रसेन मधूनि सोमादिमधुद्रव्याणि समसृजत्
समयोजयत् । यद्वा । मधुना । अच मधुशब्देन सर्वैः सेव्यमान आदित्य उच्यते । तेन सह मधुन्युदकानि
समसृजत् । अध संग्रति तस्मा इंद्राय प्रियं प्रीतिजनकं गुप्तं बलं शशूणां शोषकत्वाद्बलकरं मय्य मगनीयं
सोचं ब्रह्मकृतो मंचकृतो बृहदुक्थात् प्रभूतशस्त्रयुक्तादेतन्नामकादृषेर्मत्तोऽवाचि । उक्तमभूत् ॥ ॥ १५ ॥

दूरे तदित्यष्टर्चं त्रयोदशं सूक्तं । अष्टाष्टाः पूर्ववत् । दूर इत्यनुक्रांतं ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥

दूरे तन्नाम गुह्यं पराचैर्यच्चा भीति अहंयेतां वयोधै ।

उदस्तभाः पृथिवीं द्यामभीके भ्रातुः पुचान्मघवन्तिविषाणः ॥ १ ॥

दूरे । तत् । नाम । गुह्यं । पराचैः । यत् । त्वा । भीति इति । अहंयेतां । वयऽधै ।

उत् । अस्तभाः । पृथिवीं । द्यां । अभीके । भ्रातुः । पुचान् । मघऽवन् । ति । विषाणः ॥ १ ॥

अनया चत्वारि ते असुर्याणि नामेत्युक्तस्यायं नाम सूयते । हे इंद्र ते तव तद्वत्प्रमाणं नाम सर्वेषां
नामकं शरीरं पराचैः पराङ्मुखैर्मनुष्यैः । मनुष्याणामित्यर्थः । गुह्यं गोपनीयमप्रकाशितं सद्गुर इतो विप्रकृष्टे
दूरदेशे वर्तत इति शेषः । यद्यदा त्वा त्वां रोदसी दावापृथिव्यौ भीति सती अहंयेतां अविष्यन्तां । किमर्थं ।
वयोधा अन्नस्य निधानार्थं । जगतोऽन्नस्य साधनायेत्यर्थः । तदानीं तेन शरीरेणाभीके । अंतिक्रमाभितत् । तव
समीप एव पृथिवीं द्यां सोऽर्द्धं परस्परविपुक्तं यथा भवति तथास्तभाः । संमितवानसि । किं कुर्वन् । हे मघ-
वन्निन्द्र भ्रातुः पर्जन्यस्य पुचान् पुषस्यानीयागुदस्य संस्थापार्थित्विषाणो दीपयन् ॥

महत्तन्नाम गुह्यं पुरुस्पृग्मेन भूतं जनयो येन भव्यं ।

प्रत्नं जातं ज्योतिर्यदस्य प्रियं प्रियाः समविशन्तं पञ्च ॥२॥

महत् । तत् । नाम । गुह्यं । पुरुऽस्पृक् । येन । भूतं । जनयः । येन । भव्यं ।

प्रत्नं । जातं । ज्योतिः । यत् । अस्य । प्रियं । प्रियाः । सं । अविशन्तं । पञ्च ॥२॥

हे इंद्र तव तद्गुह्यं गोपनीयमन्यैरविज्ञातं पुरुस्पृग्भृजभिर्वृध्यर्थिभिः स्पृहणीयमाकाशात्मकं नाम शरीरं महत्तन्तं प्रवृद्धं येन नाम्ना भूतं भव्यं च पूर्वं जनयः उत्पादितवानसि । भूतमन्वीभयान्वयाय येनेत्यस्यावृत्तिः स्थात् । आकाशात्मकादि परमेश्वरस्वरूपाद्भूतमन्वात्मकं जगदुत्पद्यते । आकाशाद्वायुरित्यादिभ्युतेः । किंच प्रत्नं पुरातनं पूर्वकालीनं यज्योतिर्वीतमानमादित्याख्यमुदकाख्यं वासिष्ठस्य प्रियं प्रियभूतं तत्त्वं ज्ञातमुत्पन्नं प्रियाः प्रीयमाणाः पञ्च । पञ्च वना इति शेषः । भीमसेनो भीम इतिवदेकदेशलक्षणा । निषादपञ्चमाद्यत्वारो वर्णाः समविशन्तः । संविशन्ते । स्वनिर्वाहार्थं भजन्त इत्यर्थः ॥

आ रोदसी अपृणादोत मध्यं पञ्च देवाँ ऋतुशः सप्तसप्त ।

चतुस्त्रिंशता पुरुधा वि चष्टे सरूपेण ज्योतिषा विव्रतेन ॥३॥

आ । रोदसी इति । अपृणात् । आ । उत । मध्यं । पञ्च । देवान् । ऋतुऽशः । सप्तऽसप्त ।

चतुऽस्त्रिंशता । पुरुधा । वि । चष्टे । सरूपेण । ज्योतिषा । विव्रतेन ॥३॥

अथमिन्द्र आत्मीयेन शरीरेण तेजसा वा रोदसी बावापृचिन्वावा सर्वतोऽपृणात् । पूरयति । उतापि च मध्यं बुभूक्ष्यपेक्षया मध्यभूतमंतरिक्षमपृणादिति वर्तते । तदपि स्वशरीरेण तेजसा वा पूरयति । किंच पञ्च देवान् देवमनुष्यपित्रसुरराक्षससंज्ञकान् तथा सप्त सप्त । द्विरुक्त्या सप्तसंख्याकानि तत्त्वानि लोके यानि सन्ति तानि परिगृह्यन्ते । कानि तानीति सप्त मन्त्राणां सप्तादित्यरम्भेन सप्त चेंद्रियाणि सप्त लोकानन्यानि सप्तसंख्योपेताऽऽतुशः काले काले चतुस्त्रिंशता चतुस्त्रिंशत्संख्याकेन देवगणेन सह पुरुधा बह्वप्रकारं वि चष्टे । विपश्नति । सर्वदेवते । अष्टौ वसव एकादश ब्रह्मा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च विराट् चेति चतुस्त्रिंशत्त्वं देवानां । केनेति तदुच्यते । सरूपेण समानरूपेण ज्योतिषा प्रकाशकेन विव्रतेन विविधेन कर्मणा ॥

यदुष औच्छः प्रथमा विभानामर्जनयो येन पुष्टस्य पुष्टं ।

यत्ते जामित्वमवरं परस्या महन्महत्या असुरत्वमेकं ॥४॥

यत् । उषः । औच्छः । प्रथमा । विभानां । अर्जनयः । येन । पुष्टस्य । पुष्टं ।

यत् । ते । जामित्वं । अवरं । परस्याः । महत् । महत्याः । असुरत्वं । एकं ॥४॥

अथ प्रसंगात्सूर्यात्मकेन्द्रसंबन्धिन्युषाः सूयते । हे उष उषोदेवते विभानां विभासकानां ग्रहणश्वादीनां प्रथमा प्रथमभूता सतीच्छः । विभासनमकरोः । अये ह्युषसः प्रादुर्भवन्ति पश्चादन्यानि तेजांसि । येन च तेजसा पुष्टस्य पोषयुक्तस्यापि पदार्थस्य पुष्टमतिशयिण पोषयुक्तमादित्यमर्जनयः उदपादयः । यत् यद्वा ते तव जामित्वं बांधवमवरमवापुष्टं । अस्मदभिमुखमित्यर्थः । कीदृश्यास्तवेति उच्यते । परस्याः । उपरि स्थिताया इत्यर्थः । तदिदं महत्यास्तव महदतिप्रवृद्धमेकमसाधारणमेकमेव वासुरत्वं प्रकटवलवत्त्वं । तव वल्लेन कृतमित्यर्थः ॥

महाव्रते निक्षेपस्ते विभुं दद्राणमित्येषा । सूचितं च । आ याह्यर्वाङ्मुप बंधुरेष्टा विभुं दद्राणं । ऐ० आ० ५. ३. १. इति ॥

विधुं दद्राणं समने बहूनां युवानं संतं पलितो जगार ।

देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्या ममार स ह्यः समान ॥ ५ ॥

विऽधुं । दद्राणं । समने । बहूनां । युवानं । संतं । पलितः । जगार ।

देवस्य । पश्य । काव्यं । महिऽत्वा । अद्य । ममार । सः । ह्यः । सं । आन ॥ ५ ॥

अनया कालात्मक इन्द्रः सूयते । विधुं विधातारं सर्वस्य युवादेः कर्तारं । विपूर्वो दधातिः करोत्यर्थः । तथा समने । अननमनः प्राणनं । सम्यगननोपेति संयमे बहूनां शत्रूणां दद्राणं द्रावकं ईदृक्सामर्थोपेतं युवानं संतं पुष्यं पलितो जरा जगार । निगिरतीन्द्राक्षया । एवमुक्तलक्षणं वक्ष्यमाणलक्षणं च देवस्य कालात्मकस्यैन्द्रस्य महित्वा महत्त्वेनोपेतं काव्यं सामर्थ्यं पश्य । पश्यत हे जनाः । तथा जरसा प्राप्तोऽयं ममार । ध्रियते । स ह्यः परेषुः समान । सम्यक्तेष्टे । पुनर्जन्मांतरे प्रादुर्भवतीत्यर्थः । तदेवं चत्वारि नामानि शरीरा-
श्रुक्तानि ॥ ॥ १६ ॥

शाकना शाको अरुणः सुपर्ण आ यो महः शूरः सनादनीळः ।

यच्चिकेत सत्यमित्तन्न मोघं वसुं स्याहमुत जेतोत दाता ॥ ६ ॥

शाकना । शाकः । अरुणः । सुऽपर्णः । आ । यः । महः । शूरः । सनात् । अनीळः ।

यत् । चिकेत । सत्यं । इत् । तत् । न । मोघं । वसुं । स्याहं । उत । जेता । उत । दाता ॥ ६ ॥

शाकना । शक्तीव शाकम् । शकना बलेन शाकः शक्तः ॥ शक्नु शक्ती ॥ स्वशक्त्यैव सर्वं कर्तुं शक्त इत्यर्थः । न हीन्द्रस्य सहायांतरापेक्षास्तीन्द्रत्वादेव । अरुणोऽरुणवर्णः सुपर्णः कश्चिच्छोभनपर्णः पक्ष्या गच्छतीत्यध्या-
हारः । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । यो महो महाशूरो विक्रांतः सनात् पुराणोऽनीळोऽनीळो
नीडस्याकर्ता । न हीन्द्रोऽपिवत् कुचचिदपि यज्ञे निकेतनं करोति । एवं सुपर्णरूपेणैन्द्रमाह । स पर्षीन्द्रो
यच्चिकेत कर्तव्यत्वेन जानाति तत्सत्यमित् सत्यमेव न तु मोघं व्यर्थं भवति । स स्याहं स्पृहणीयं वसुत जेता
अयति शत्रुभ्यः सकाशात् उतापि दाता प्रयच्छति च सोतृभ्यः ॥ न लोकाव्ययेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥

एभिर्देदे वृष्या पौंस्यानि येभिरौक्ष्वृचहत्याय वज्री ।

ये कर्मणः क्रियमाणस्य मह्ना ऋतेकर्ममुदजायंत देवाः ॥ ७ ॥

आ । एभिः । देदे । वृष्या । पौंस्यानि । येभिः । औक्षत् । वृचऽहत्याय । वज्री ।

ये । कर्मणः । क्रियमाणस्य । मह्ना । ऋतेऽकर्म । उतऽअजायंत । देवाः ॥ ७ ॥

इन्द्र एभिर्महद्भिः सह वृष्ण्यानि वर्षकाणि पौंस्यानि बलान्या ददे । आदत्ते । येभिर्महद्भिः सहितो
वृचहत्याय । प्राण्युपकारकवृथ्यावरकत्वाद्वृचः पापं । तस्य हत्याय । मनुष्याणामुपद्रवशमनायेत्यर्थः । तदर्थं
वज्री वज्रवानिन्द्र औक्षत् । वर्षति । ये च महतो देवा मह्ना महर्तेद्रेण क्रियमाणस्य कर्मणो वृष्टिप्रदान-
लक्षणस्य साहाय्यार्थमृतेकर्ममृतकर्म वृष्टिप्रदानकर्म प्रत्युदजायंत उन्मुखा जायते स्वयमेव तैरेभिर्देद इति
समन्वयः ॥

युजा कर्माणि जनयन्विश्वीजा अशस्तिहा विश्वमनास्तुराषाद ।

पीत्वी सोमस्य दिव आ वृधानः शूरो निर्युधार्धमहस्यून् ॥ ८ ॥

युजा । कर्माणि । जनयन् । विश्वऽञ्जोऽजाः । अशस्तिऽहा । विश्वऽमनाः । तुराषाट् ।
पीत्वी । सोमस्य । दिवः । आ । वृधानः । पूरः । निः । युधा । अधमत् । दस्यून ॥ ८ ॥

स इन्द्रो युजा मरुतां साहाय्येन कर्माणि प्रवर्धनादीनि जनयन्मुत्पादयन् विश्वीजा व्याप्तबन्धोऽशस्तिहा रक्षोहा विश्वमना व्याप्तमना अत्यंतं मनस्वी तुराषाट् तूर्णमभिमविता शत्रूणां । एवमहानुभाव इन्द्रः सोमस्य सोमं पीत्वी पीत्वा दिवो बुधोकादागत्य सोमं पीत्वा वृधानो वर्धमानः पूरः सन् युधायुधेन प्रहरिष्य वा दक्षुश्चाशुस्मिरधमत् । निर्धमति । युधेनासुरानपबाधत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

इदं त इति सप्तमं चतुर्दशं सूक्तं । वामदेवपुत्रो बृहदुक्थ ऋषिः । चतुर्थीपंचमीषष्ठ्यो जगत्त्वः । आदित-
स्त्रिषः सप्तमी च त्रिष्टुमः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रांतं । इदं ते सप्त वैश्वदेवं तु चतुर्थ्यायास्त्रिषो
जगत्त्व इति ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥ आहवनीये वाद्यादिकारणेनायतनान्निष्क्रम्य शम्यापरासादर्वीचीने
देशे दीप्यमाने सति तमभिमनया पुनरायतने संवपेत् । सूचितं च । आहवनीयमवदीप्यमानमर्वाक शम्याप-
रासादिदं त एकं पर ऊ त एकमिति संवपेत् । आ० ३. १०. इति ॥

इदं त एकं पर ऊ त एकं तृतीयैन् ज्योतिषा सं विशस्व ।

संवेशने तन्वँ चारुरेधि प्रियो देवानां परमे जनिचै ॥ १ ॥

इदं ते । एकं । परः । ऊं इति । ते । एकं । तृतीयैन् । ज्योतिषा । मं । विशस्व ।

संऽवेशने । तन्वँ । चारुः । एधि । प्रियः । देवानां । परमे । जनिचै ॥ १ ॥

एतदादिभिर्बृहदुक्थो वाजिनं नाम स्वपुत्रं मृतं वदति । हे मृत पुत्र ते तवेदं । उपरि ज्योतिषेति वक्ष्य-
माणत्वाद्देवशब्देन ज्योतिरभिधीयते । इदं ज्योतिरग्न्याख्यमेकमेकोऽंशः । अतस्तमपि तव देहगताग्न्यंशेन
चाह्यमपि सं विशस्व । संगच्छस्व । तथा पर ऊ अन्योऽपि ते तवैकं वाध्वाख्योऽंशः । ते तव प्राणवाध्वाख्ये-
नांशेन सं विशस्व । शरीरापिप्राणवाध्वाख्योर्वाह्यापिवाध्वाख्योश्चैकत्वादंशत्वमिति भावः । तथा तृतीयेन ज्योति-
षादित्याख्येन तेजसा तवात्मना सं विशस्व । सूर्यगतात्मचैतन्यदेहगतात्मचैतन्ययोरभेदादंशत्वं । तयोऽहं
सोऽसी योऽसी सोऽहं सूर्य आत्मा जगतस्तत्पुत्रश्चेति श्रुतेरात्मनः सूर्यप्रवेशो युक्तः । तन्वस्तन्वाः संवेशने
तस्मिन्सूर्ये संविज्ञ चारुरेधि । कच्छाणो भव । कीदृशस्त्वं । प्रियस्तेन सह प्रीयमाणः । कीदृशे तस्मिन् ।
देवानां परम उत्तमे जनिचै जनके । देवानां ह्येतत्परमं जनिचं यत्सूर्य इति हि श्रुतिः ॥

तनूष्टे वाजिन्तन्वँ नयंती वाममस्मभ्यं धातु शर्म तुभ्यं ।

अहंतो महो धरुणाय देवान्द्विर्व ज्योतिः स्वमा मिमीयाः ॥ २ ॥

तनूः । ते । वाजिन् । तन्वँ । नयंती । वामं । अस्मभ्यं । धातु । शर्म । तुभ्यं ।

अहंतः । महः । धरुणाय । देवान् । द्विविऽइव । ज्योतिः । स्वं । आ । मिमीयाः ॥ २ ॥

हे वाजिन्नेतन्नामक पुत्र ते तव तन्वं शरीरं नयंती स्वशरीरं प्रापयंती तनूरियं पृथिवी । उभयोरपि
पार्थिवत्वात्तव शरीरस्य पृथिवीप्राप्ती सत्यां तस्मात्तव शरीरनयनं युक्तं । तादृशी पृथिवी वामं वननीयं
धनमस्मभ्यं धातु । दधातु । शर्म च सुखं तुभ्यं धातु । दधातु । स त्वमहंतोऽनवपतितः सन् महो महतो
देवांस्तव कारणभूतान् दिवीव ज्योतिर्भुलोके वर्तमानं सूर्यं च । इवशब्दश्चार्थे निपातानामनेकार्थत्वात् । तं च
स्वं तव स्वभूतमा मिमीयाः । आविश ॥

वाज्यंसि वाजिनेना सुवेनीः सुवितः स्तोमं सुवितो दिवं गाः ।

सुवितो धर्मं प्रथमानु सत्या सुवितो देवान्सुवितोऽनु पत्नं ॥ ३ ॥

वाजी । असि । वाजिनेन । सुवेनीः । सुवितः । स्तोमं । सुवितः । दिवं । गाः ।
सुवितः । धर्मं । प्रथमा । अनु । सत्या । सुवितः । देवान् । सुवितः । अनु । पत्नम् ॥३॥

हे पुत्र त्वं वाजिनेनास्त्रसेन बलिना वा वाज्यसि । तदाम्भवसि । कीदृशस्त्वं । सुवेनीः सुष्ठु कांतः ॥ की
गत्यादिषु ॥ तादृशस्त्वं सुवितः सुष्ठु प्रेरितस्त्वं स्तोमं पूर्वं त्वया कृतं स्तोत्रं तदभिमानिदेवमनु गाः । अन्वगाः ।
अनुगच्छ । तथा सुवितो दिवं गाः । तथा सुवितो धर्मत्वया संपादितानि धर्माण्यनुगच्छ । कीदृशानि ।
प्रथमा मुख्यानि सत्या सत्यफलानि । तथा सुवितो देवानिन्द्रादीन् । तथा सुवितः पत्न्य पतञ्ज्योतिरादिभ्यः
स्वमनु गाः ॥

महिष एषां पितरंश्चनेशिरि देवा देवेष्वदधुरपि क्रतुं ।

समविष्यचुरुत यान्यत्विषुरेषां तनूषु नि विविषुः पुनः ॥४॥

महिषः । एषां । पितरः । चन । ईशिरि । देवाः । देवेषु । अदधुः । अपि । क्रतुं ।

सं । अविष्यचुः । उत । यानि । अत्विषुः । आ । एषां । तनूषु । नि । विविषुः । पुनरिति ॥४॥

पितरस्यनास्त्रपितरोऽर्धंगिरस एषां देवानां महिषो महत्त्वसेशिरि । ईश्वरा अभवन् । ते देवा अपि
देवत्वं प्राप्ता अंगिरसो देवेष्विन्द्रादिषु क्रतुं संकल्पमदधुः । धृतवन्तः । उतापि च यानि तेजसांस्त्रिषुः होष्यन्ते
तानि समविष्यचुः । संगता आसन् । एषां देवानां तनूषु शरीरेषु नि विविषुः । निविशन्ति पितरोऽंगिरसः ।
अतस्त्वमपि तथा कुर्वित्वर्थः ॥

सहोभिर्विष्वं परि चक्रमू रजः पूर्वा धामान्यमिता मिमाणाः ।

तनूषु विश्वा भुवना नि येमिरे प्रासारयन्त पुरुध प्रजा अनु ॥५॥

सहः । ऽभिः । विष्वं । परि । चक्रमुः । रजः । पूर्वा । धामानि । अमिता । मिमाणाः ।

तनूषु । विश्वा । भुवना । नि । येमिरे । प्र । असारयन्त । पुरुध । प्रजाः । अनु ॥५॥

मदीयाः पितरः सहोभिर्विष्वं सर्वे रजो लोकं । लोका रजांस्युच्यन्ते इति निश्चितं । पूर्वा
पूर्वाणि धामानि स्थानान्यमिताऽन्यमितानि मिमाणाः परिच्छिदन्तः परि चक्रमुः । पर्यक्रमन् । किंच तथा
कुर्वन्तो विश्वा सर्वाणि भुवना भूतजातानि नि येमिरे । नियमितवन्तः । किंच पुरुध पुरुधा बहुप्रकारं प्रजा
अनु ज्योतीषुदकानि वा प्रासारयन्त । प्रसारितवन्तः । अस्त्रपितरः पूर्वोऽंगिरसः स्वसामर्थ्येन सर्वे लोकं व्याप्य
पुरातनानि ग्रहनक्षत्रादीनि परिच्छिद्य सर्वभूतानि नियम्य प्रजा अनूदकानि तेजांसि वा प्रसारितवन्त
इत्यर्थः । अतस्त्वमप्येवं कुर्विति भावः ॥

द्विधा सूनवोऽसुरं स्वर्विदमास्थापयन्त तृतीयैन् कर्मणा ।

स्वां प्रजां पितरः पित्र्यं सह आवरेष्वदधुस्तन्तुमातन्तं ॥६॥

द्विधा । सूनवः । असुरं । स्वः । विदं । आ । अस्थापयन्त । तृतीयैन् । कर्मणा ।

स्वां । प्रजां । पितरः । पित्र्यं । सहः । आ । आवरेषु । अदधुः । तन्तुं । आ । तन्तं ॥६॥

सूनव आदित्यस्य पुत्रा देवा अंगिरसः । देवानां ह्येतत्परमं जनिचं यत्सूर्य इति प्रदर्शितत्वादादित्यस्य
सूनव इति गम्यते । असुरं बलवन्तं स्वर्विदं सर्वज्ञं स्वर्गस्य जन्मकं वादित्यं तृतीयेन कर्मणा प्रजोत्पत्त्याच्छेन ।
प्रज्ञाचर्येणर्विभो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः । तै० सं० ६. ३. १०. ५. इति श्रुतेः प्रजोत्पादनस्य तृतीयकर्मत्वं ।

तेनादित्वा द्विधाऽप्यपद्यत । द्विप्रकारमाख्यापयति । उदितं चाख्यमितं च कुर्वति । उद्वामं च निधामं च ब्रह्म
देवा अवीवृधन् । ते० सं० १. १. १३. १. इति मंत्रस्य ब्राह्मणेऽसौ वा आदित्य उद्यमृद्वा एव निधोवन्निधामः
। ते० सं० ५. ४. ६. ६. इति श्रुतत्वाद्देवानामादित्यस्य द्विःस्त्रापनमुद्यासमयकरणमिति गम्यते । किंच पितरो
मदीया अंगिरसः स्वां प्रजां । उत्पायेति शेषः । पित्र्यं सङ्घः पितुरादित्यस्य संबंधिनमपरामिबन्धनं बलमचरे-
ष्वद्भ्युः । निरुद्धेषु स्वप्रजाभूतेषु मनुष्येषु स्थापितवन्तः । यथा पित्र्यं धनं सम्यक् परिरक्ष्य स्वपुत्रिभ्यः प्रयच्छति
तद्वत्पितुरादित्यस्य प्रकाशादिवत् मनुष्येषु न्यदधुरित्यर्थः । किंच तंतुं प्रजामाततं विततं कृतवन्त इति शेषः । पुत्र-
पौत्रादिकल्पेष्टानवच्छिन्नां प्रजामित्यर्थः । अयं ज्ञाततंतुर्यत्प्रवेति ब्राह्मणं । प्रजातंतुं मा व्यच्छेत्सीः । ते० आ०
७. ११. १. इति च । तंतुं तन्वन् । अ० १०. ५३. ६. इत्यस्य ब्राह्मणं प्रजा वै तंतुः । ऐ० ब्रा० ३. ३८. इति ॥

नावा न स्रोदः प्रदिशः पृथिव्याः स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा ।

स्वां प्रजां बृहदुक्थो महित्वावरेष्वदधादा परेषु ॥ ७ ॥

नावा । न । स्रोदः । प्रदिशः । पृथिव्याः । स्वस्तिऽभिः । अति । दुःऽगानि । विश्वा ।

स्वां । प्रजां । बृहत्ऽउक्थः । महिऽत्वा । आ । अवरेषु । अदधात् । आ । परेषु ॥ ७ ॥

नावा मोदकोत्तरणसाधनेनेव स्रोद उदकं यथा मनुष्या नावोदकमतितरति यथा वा स्वस्तिभिः
क्षेमैर्विश्वा सर्वाणि दुर्गाणि दुःखेन गंतव्यान्वतितरति तद्वद्बृहदुक्थः स्वां प्रजां चाजिनं मृतं पुत्रं महित्वा
स्वमहत्वेनावरेष्वन्यादिष्वदधात् । कृतवान् । तदा परेषु दिव्येषु सूर्यादिष्वदधात् । एवमृषिर्भूते स्वयमेव
वा स्वात्मानं परोक्षेणाह ॥ ॥ १८ ॥

मा प्र जामेति षड्वचं पंचदशं सूक्तं गायत्रं वैश्वदेवं । ऐत्वाकोऽसमातिर्नाम राजा । तस्य बन्धुः सुबन्धुः
श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुश्चेति चत्वारः पुरोहिता आसन् । ते च गौपायनाः । स च राजा तांस्थक्कान्त्री मायाविना-
वृषी पुरोहितत्वेनावृषीत । ततो बंध्वादयः क्रुद्धाः संत इमं राजानमभिचरितवन्तः । एतज्ज्ञात्वा मायाविनी
पुरोहिताविषामन्यतमं सुबन्धुं प्राणिविद्योजितवन्ती । मृतस्यास्य धातरो बन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुरित्येतेऽविनाश-
प्राप्तिहेतुभूतमिदं क्रुद्धा जपन्ति स्म । अतस्तेऽस्य सूक्तस्पर्धयः । प्रतिपाद्यत्वादावर्तमानं मनो देवता । तथा
चानुक्रांतं । अथ हेत्वाको राजासमातिर्गौपायनाबन्धादीन्पुरोहितांस्थक्कान्त्री मायाविनी श्रेष्ठतमी मत्वा
पुरोद्धे तमितरे क्रुद्धा अभिचेष्टः अथ ती मायाविनी सुबन्धोः प्राणानाचिचिपतुरच हास्य धातरस्त्रयो मा
प्र गामेति षट्कं गायत्रं स्वस्थयनं जप्सेति ॥ अपिसमीप्रादेशांतरगमनसमय इदं सूक्तं जप्यं । सूचितं च । प्रवजे-
दनपेक्षमात्रो मा प्र गामेति सूक्तं जपन् । आ० २. ५. इति ॥ महापितृयज्ञेऽप्येतद्वत्किमिर्कष्यं । सूचितं च । मा
प्र जामाये त्वं न इति जपन्तः । आ० २. १०. इति ॥ निबिद्ः स्त्रानातिपत्ताविदं सूक्तं शस्त्वा सूक्तांतरे निवि-
त्प्रवेष्टवा । सूचितं च । स्त्रानं चेन्निबिदोऽतिहरेत्वा प्र गामेति पुरस्तात्सूक्तं शस्त्वा : आ० ६. ६. इति ॥

मा प्र गाम पथो वयं मा यज्ञादिद्र सोमिनः । मांतः स्थुर्नो अरातयः ॥ १ ॥

मा । प्र । गाम । पथः । वयं । मा । यज्ञात् । इन्द्र । सोमिनः । मा । अंतरिति । स्थुः ।

नः । अरातयः ॥ १ ॥

अथोक्ताख्ये शाखायनकं । असमातिं राधप्रीष्ठं गौपायना अभ्यगमंस्ते खांडवे सप्तमासताय हासमाती
राधप्रीष्ठे किलाताकुली ऊषतुरसुरमाथी तं ह स्त्रानपी निधायीद्वनं पचतोऽपी मांसमथासुराक्षं दग्धे-
त्वाक्षवः पराबभूवुः । तमसमातिं राधप्रीष्ठं गौपायनानामाहुतयोऽभ्यतपन् सोऽब्रवीदिमी किलाताकुली
हमा वै मा गौपायनानामाहुतयोऽभितपन्तीति तावद्भूतां तस्य वा आवामेव भिषजी स्व आवां प्राचक्षिति-
रावां तथा करिष्यावो यथा ज्वेता नाभितपन्तीति । ती परित्य सुबन्धोर्गौपायनस्य स्वपतः प्रमत्तस्त्रासुमाहु-
त्वांतःपरिधिं न्यधत्तामित्यादि । तं सुबन्धोरसुमादातुं खांडवाद्समातिं प्रतिगच्छतो गौपायना बद्धति । हे

इंद्र वयं गौपायनाः पशवः समीचीनान्मार्गाणां प्र गाम । मा परागच्छाम । असमातिगृहमेव गच्छाम । मा च सोमिनोऽसमतिर्यज्ञात्प्र गाम । मा क्षुर्मा तिष्ठतु नोऽस्माकमंतर्मार्गमध्वेऽरातयः शशवः । यद्वा । सोमिनः सोमवतो यागाणां प्र गाम ॥

यो यज्ञस्य प्रसाधनस्तंतुदेवेष्वान्ततः । तमाहुतं नशीमहि ॥ २ ॥

यः । यज्ञस्य । प्रऽसाधनः । तंतुः । देवेषु । आऽतंतः । तं । आऽहुतं । नशीमहि ॥ २ ॥

योऽयमग्न्याख्यस्तंतुराहवनीयादिरूपेण विसृतो यज्ञस्य प्रसाधनः प्रकर्षेण साधयिता देवैः सोतुभिर्ध्व-
त्विभिर्विस्तारितो वर्तते वेदां तमाहुतं सर्वतो ह्ययमानं नशीमहि । प्रामुयाम । नशतिर्य्याप्तिकर्मा ॥

पिंडपितृयज्ञे मनो न्वा ऊवामह इति तृचेन पिंडाभिमानिनः पितर उपस्थेयाः । सूचितं च । मनो न्वा ऊवामह इति चतस्रभिरथेनात्रवाहयेत् । आ० २. ७. इति ॥

मनो न्वा हुवामहे नाराशंसेन सोमेन । पितृणां च मन्मभिः ॥ ३ ॥

मनः । नु । आ । हुवामहे । नाराशंसेन । सोमेन । पितृणां । च । मन्मऽभिः ॥ ३ ॥

वयं बंधुश्रुतबंधादयो मनः सुबंधोः संबन्धि मायाविभिरपहतं नु चिप्रमा ऊवामहे । केन साधनेनेति तदुच्यते । नाराशंसेन नराशंसचमसगतेन सोमेन । नरेः शस्यंत इति नराशंसाः पितरः । तेषां चमसानां कंपनमेव होमः । तथाविधेन सोमेन पितृणामंगिरसां मन्मभिर्मननीयैः सोवेद्य ॥

आ त एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे । ज्योक् सूर्यं दृशे ॥ ४ ॥

आ । ते । एतु । मनः । पुनरिति । क्रत्वे । दक्षाय । जीवसे । ज्योक् । च । सूर्यं । दृशे ॥ ४ ॥

हे सुबंधो ते मनः पुनरेतु । अभिचरतः सकाशात्पुनरागच्छतु । किमर्थमिति उच्यते । क्रत्वे कर्मणे सौक्ष्मिकवेदिकविषयाय दक्षाय बलाय च । यद्वा । क्रत्वेऽपानाय दक्षाय प्राणाय । प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुरिति हि श्रुतिः । जीवसे जीवनाय च ज्योक्ता चिरकाशं सूर्यं दृशे सूर्यं द्रष्टुं । अत्यंतचिरजीवनायेत्यर्थः ॥

पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः । जीवं व्रातं सचेमहि ॥ ५ ॥

पुनः । नः । पितरः । मनः । ददातु । दैव्यः । जनः । जीवं । व्रातं । सचेमहि ॥ ५ ॥

नोऽस्माकं पितरः पितृभूता अंगिरसो जनः । तेषां संघ इत्यर्थः । स च जीवं व्रातं प्राणादीन्द्रियसंचातं पुनर्ददातु । तथा दैव्यो जनः । जनशब्दः संघवचनः । देवानां संघोऽपि जीवं व्रातं च ददातु । वयं च तदुभयं सचेमहि । प्रामुयाम ॥

वयं सोम व्रते तव मनस्तनूषु बिभ्रतः । प्रजावंतः सचेमहि ॥ ६ ॥

वयं । सोम । व्रते । तव । मनः । तनूषु । बिभ्रतः । प्रजाऽवंतः । सचेमहि ॥ ६ ॥

हे सोम देव वयं बंध्वादयस्तव व्रते त्वदीये कर्मणि । व्रतमिति कर्मणाम् । तव तनूषु त्वदीयेष्वंगेषु च मनो बिभ्रतस्तात्पर्ययुक्तां बुद्धिं धारयंतः प्रजावंतः प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्ताः सचेमहि । संगच्छेमहि । जीवं व्रातं चेति शेषः ॥ ॥ १९ ॥

यत्ने यममिति द्वादशर्चं षोडशं सूक्तमानुष्टुभं । बंध्वादय ऋषयः सुबंधुदेहाभिर्गतस्तेन्द्रियवर्गसहितस्त मनसः पुनस्तस्मिन्निवेशनार्थमिदं सूक्तं दृष्ट्वाजपन् । अतस्तेऽस्त्वर्थयः । प्रतिपाद्यत्वादावर्तमानं मन एव देवता । तथा चानुक्तांत । यत्त इति द्वादशर्चमानुष्टुभं मनश्चावर्तनं जेपुरिति ॥ गतो विविद्योवः ॥

यत्ते॒ यमं॑ वैवस्व॒तं मनो॑ ज॒गाम॑ दूर॒कं । तत्त॒ आ॒ वर्त॑यामसीह॒ क्षया॑य जी॒वसे॑ ॥१॥
 यत् । ते॒ । यमं॑ । वैवस्व॒तं । मनः॑ । ज॒गाम॑ । दूर॒कं । तत् । ते॒ । आ । वर्त॑याम॒सि । इह॑ ।
 क्षया॑य । जी॒वसे॑ ॥१॥

पुष्यस्य द्विधमाणस्य मनो नाम महद्भूतं बहुधा विशीर्णं भवति । तस्य पुनःसंभरणमबोध्यते । हे द्विधमाण पुष्य यत्ते तव मनो वैवस्वतं विवस्वतः पुत्रं यमं दूरकमत्यंतं दूरं यथा भवति तथा जगाम ते तव तस्मिन् आ वर्तयामसि । आवर्तयामः । किमर्थं । इह क्षयायेह लोके निवासाय जीवसे । चिरकालजीवनायेत्यर्थः ॥

यत्ते॒ दिवं॑ यत्पृथि॒वीं मनो॑ ज॒गाम॑ दूर॒कं । तत्त॒ आ॒ वर्त॑यामसीह॒ क्षया॑य जी॒वसे॑ ॥२॥
 यत् । ते॒ । दिवं॑ । यत् । पृथि॒वीं । मनः॑ । ज॒गाम॑ । दूर॒कं । तत् । ते॒ । आ । वर्त॑याम॒सि ।
 इह॑ । क्षया॑य । जी॒वसे॑ ॥२॥

हे सुबन्धो यस्मिन् दिवं जगाम यस्त पृथिवीं दूरकं । दूरकमिति क्रियाविशेषणं । तदिह निवासाय जीवनाय आवर्तयामः ॥

यत्ते॒ भूमिं॑ चतुर्भृष्टिं॑ मनो॑ ज॒गाम॑ दूर॒कं । तत्त॒ आ॒ वर्त॑यामसीह॒ क्षया॑य जी॒वसे॑ ॥३॥
 यत् । ते॒ । भूमिं॑ । चतुः॑भृष्टिं । मनः॑ । ज॒गाम॑ । दूर॒कं । तत् । ते॒ । आ । वर्त॑याम॒सि ।
 इह॑ । क्षया॑य । जी॒वसे॑ ॥३॥

हे सुबन्धो यस्मिन् भूमिं चतुर्भृष्टिं । चतुर्दिशु भ्रंशो यस्याः सा । तां जगाम तदावर्तयामः ॥

यत्ते॒ चत॑स्रः प्र॒दिशे॑ मनो॑ ज॒गाम॑ दूर॒कं । तत्त॒ आ॒ वर्त॑यामसीह॒ क्षया॑य जी॒वसे॑ ॥४॥
 यत् । ते॒ । चत॑स्रः । प्र॒दिशः॑ । मनः॑ । ज॒गाम॑ । दूर॒कं । तत् । ते॒ । आ । वर्त॑याम॒सि ।
 इह॑ । क्षया॑य । जी॒वसे॑ ॥४॥

हे सुबन्धो यत्ते मनः प्रदिशः प्रकृष्टा महादिशश्चतस्रो जगाम तदावर्तयामः ॥

यत्ते॒ समु॑द्रम॒र्णं मनो॑ ज॒गाम॑ दूर॒कं । तत्त॒ आ॒ वर्त॑यामसीह॒ क्षया॑य जी॒वसे॑ ॥५॥
 यत् । ते॒ । समु॑द्रं । अ॒र्णं । मनः॑ । ज॒गाम॑ । दूर॒कं । तत् । ते॒ । आ । वर्त॑याम॒सि ।
 इह॑ । क्षया॑य । जी॒वसे॑ ॥५॥

हे सुबन्धो यत्ते मनोऽर्णं । अर्णीत्युदकानि । तद्वतं समुद्रं मेघं वा जगाम तदावर्तयामः ॥

यत्ते॒ मरी॑चीः प्र॒वतो॑ मनो॑ ज॒गाम॑ दूर॒कं । तत्त॒ आ॒ वर्त॑यामसीह॒ क्षया॑य जी॒वसे॑ ॥६॥
 यत् । ते॒ । मरी॑चीः । प्र॒वतः॑ । मनः॑ । ज॒गाम॑ । दूर॒कं । तत् । ते॒ । आ । वर्त॑याम॒सि ।
 इह॑ । क्षया॑य । जी॒वसे॑ ॥६॥

हे सुबन्धो यत्ते मनः प्रवतः प्रगच्छन्तीर्मरीचीर्दीप्तीर्जगाम तदिति गतं ॥ ॥२०॥

यत्ने अपो यदोषधीर्मनो जगाम दूरकं । तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥७॥
यत् । ते । अपः । यत् । ओषधीः । मनः । जगाम । दूरकं । तत् । ते । आ । वर्तयामसि ।
इह । क्षयाय । जीवसे ॥७॥

यत्ने सूर्यं यदुषसं मनो जगाम दूरकं । तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥८॥
यत् । ते । सूर्यः । यत् । उषसं । मनः । जगाम । दूरकं । तत् । ते । आ । वर्तयामसि ।
इह । क्षयाय । जीवसे ॥८॥

यत्ने पर्वतान्बृहतो मनो जगाम दूरकं । तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥९॥
यत् । ते । पर्वतान् । बृहतः । मनः । जगाम । दूरकं । तत् । ते । आ । वर्तयामसि ।
इह । क्षयाय । जीवसे ॥९॥

यत्ने विश्वमिदं जगन्मनो जगाम दूरकं । तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥१०॥
यत् । ते । विश्वं । इदं । जगत् । मनः । जगाम । दूरकं । तत् । ते । आ । वर्तयामसि ।
इह । क्षयाय । जीवसे ॥१०॥

यतस ऋचो निगदसिद्धाः ॥

यत्ने पराः परावतो मनो जगाम दूरकं । तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥११॥
यत् । ते । पराः । परावतः । मनः । जगाम । दूरकं । तत् । ते । आ । वर्तयामसि ।
इह । क्षयाय । जीवसे ॥११॥

हे मुबन्धो यत्ने मनः पराः परावतोऽत्यंतं दूरदेशाञ्जगाम तदिति गतं ॥

यत्ने भूतं च भव्यं च मनो जगाम दूरकं । तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥१२॥
यत् । ते । भूतं । च । भव्यं । च । मनः । जगाम । दूरकं । तत् । ते । आ । वर्तयामसि ।
इह । क्षयाय । जीवसे ॥१२॥

हे मुबन्धो यत्ने मनो भूतं च भव्यं चेत्यनेन भूतभव्यात्मकव्यतिरेकेण कस्यचिद्भावाद्दत्तमानस्य पृथगेवामि-
धानात् कृत्स्नं प्रपञ्चमुक्तं भवति । तच्च सर्वत्र गतं मनो जीवनाय निवासाय चावर्तयामः ॥ ॥२१॥

प्र तारीति दशर्चं सप्तदशं मूक्तं बन्धादीनां चयाणां गोपायनानामार्थं । आदितः सप्त विष्टुमः । अष्टमी
पंचाष्टका पंक्तिः । नवमी षडष्टका महापंक्तिः । दशमी पंक्त्युत्तरा । आर्या दशकावष्टकास्त्रयः । अनु० ९. ११. ।
इत्युक्तलक्षणसङ्गावात् । एकाचराधिकाद्भूरिनिशेषणैयं वेदितव्या । मूक्तस्यादितश्चतस्रो देहात्पाणान्निर्मम-
यिच्या निर्वर्ततेर्निवृत्त्यर्थं बन्धादयोऽजपन् । मो पु एः सोमेति चतुर्थ्यामेव भृत्यनिवृत्त्यर्थं सोममक्षुवन् । अत-
श्चतस्रणां निर्वर्तितेदेवता चतुर्थ्याः सोमस्य । अमुनीति मन इति द्वाभ्याममुनीतिनाम्नीं देवीमक्षुवन् अतस्तयोः
सा देवता । पुनर्नो अमुमित्यस्याः पृथिव्याया लिंगोक्ता देवता । ततस्त्रिष्टुभिः शिष्टाभिः पंक्तिमहापंक्तिपंक्त्युत्त-
राभिर्बीवापृथिव्याविति व्यावापृथिव्या देवते । समिद्रेत्यर्धर्चस्येन्द्रो देवता । तथा चानुक्रांतं । प्र तारीति दशर्चं
चतस्रो निर्वर्त्यपनोदनार्थं जपुश्चतुर्थ्यां सोमं चाक्षुवन्मृत्योरपगमायोत्तराभ्यां देवीममुनीतिं सप्तम्यां लिंगोक्तदे-
वताः शिष्टाभिः पंक्तिमहापंक्तिपंक्त्युत्तराभिर्बीवापृथिव्या समिद्रेतीन्द्रं चार्धर्चयेति ॥ गतो विनिधोगः ॥

प्र तार्यायुः प्रतरं नवीयः स्यातरिव क्रतुमता रथस्य ।

अथ चवान उक्तवीत्यर्थं परातरं सु निश्च्यतिर्जिहीतां ॥ १ ॥

प्र । तारि । आयुः । प्रऽतरं । नवीयः । स्यातराऽइव । क्रतुऽमता । रथस्य ।

अथ । चवानः । उक्त् । तवीति । अर्थं । पराऽतरं । सु । निऽश्च्यतिः । जिहीतां ॥ १ ॥

सुबन्धोरायुरायुष्यं प्र तारि । प्रवर्धतां । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । कथं प्रवर्धतामिति उच्यते । प्रतरं प्रवृद्धतरं नवीयो नवतरं । यौवनोपेतमित्यर्थः । निश्च्यत्वमुग्रहादेवमायुर्वर्धतां । तच्च दृष्टान्तः । क्रतुमता कर्मवता सारथिना रथस्य स्यातरिव रथे स्थिताविव वर्धते तद्वत् । अधाय चवानो जीवितात्प्रच्यवमानोऽर्थं स्वाभिलषितमायुर्वर्धनमुक्तवीति । वर्धयति । सुबन्धुप्राणापहर्त्रो निश्च्यतिः पापदेवता परातरमत्यंतं दूरतरं जिहीतां । परित्यजतु । गच्छतु ॥

सामन्तु राये निधिमन्वन्तं करामहे सु पुरुध श्रवांसि ।

ता नो विश्वानि जरिता ममन्तु परातरं सु निश्च्यतिर्जिहीतां ॥ २ ॥

सामन् । नु । राये । निधिऽमन् । नु । अन्नं । करामहे । सु । पुरुध । श्रवांसि ।

ता । नः । विश्वानि । जरिता । ममन्तु । पराऽतरं । सु । निऽश्च्यतिः । जिहीतां ॥ २ ॥

सामन्तु साम्नि गीयमाने सति । नु चार्थं । राये जीवायूरुपधनार्थं निधिमन्निधानवदन्नं हविश्च करामहे । कुर्मः । अन्नं न्विति चार्थं । निश्च्यत्यै स्तुतिं हविष्योभयं कुर्म इत्यर्थः । तदेवाह । सु सुष्ठु पुरुध पुरुधा बहुप्रकारं श्रवांस्यस्मानि हवींषि करामहे । ता तानि हवींषि नोऽस्माकं संबन्धीनि विश्वानि सर्वाणि जरिता जीर्णा स्तुता वा । जरा स्तुतिः । नि० १०. ८. । ममन्तु । स्वदतां । आस्वाद्य च निश्च्यतिः परातरमत्यंतं दूरदेशं जिहीतां । गच्छतां ॥

अभी ध्वयः पौंस्यैर्भवेम द्यौर्न भूमिं गिरयो नाजान् ।

ता नो विश्वानि जरिता चिकेत परातरं सु निश्च्यतिर्जिहीतां ॥ ३ ॥

अभि । सु । अर्यः । पौंस्यैः । भवेम । द्यौः । न । भूमिं । गिरयः । न । अजान् ।

ता । नः । विश्वानि । जरिता । चिकेत । पराऽतरं । सु । निऽश्च्यतिः । जिहीतां ॥ ३ ॥

वयमर्योऽरीश्वर्युष्योऽस्तेः पुंस्त्वेर्बलैः सु सुष्ठुभि भवेम । द्यौर्न भूमिं सूर्यो यथा स्वरश्मिभिर्भूमिमभिमवति तद्वत् । गिरयो नाजान् । गिरिर्वज्रः । ते यथाज्ञानजनशीलास्तेष्वानभिमवन्ति तद्वत् । ता तानि यानि नोऽस्माभिः कृतानि स्तोत्राणि तानि विश्वानि सर्वाणि जरिता स्तुता सती निश्च्यतिश्चिकेत । जानाति । शिष्टमुक्तं ॥

मो षु णः सोम मृत्यवे परा दाः पश्येम नु सूर्यमुच्चरंतं ।

द्युभिर्हितो जरिमा सू नो अस्तु परातरं सु निश्च्यतिर्जिहीतां ॥ ४ ॥

मो इति । सु । नः । सोम । मृत्यवे । परा । दाः । पश्येम । नु । सूर्यं । उक्त्ऽचरंतं ।

द्युऽभिः । हितः । जरिमा । सु । नः । अस्तु । पराऽतरं । सु । निऽश्च्यतिः । जिहीतां ॥ ४ ॥

हे सोम नोऽस्मात् सु सुष्ठु मृत्यवे मो परा दाः । मेव परादानं कुरु । मृत्यवधीनामोऽस्माक्या कार्षीः । किंतु त्विदानीमुच्चरंतमूर्ध्वं गच्छंतमुदयंतं सूर्यं पश्येम । चिरकालं जीवेमेत्यर्थः । जीवामावे सूर्यादर्शनादित्य-

भिप्रायः । किंच युभिः । अहर्नामैतत् । अहोभिर्दिवसैर्द्वितः प्रेरितो जरिमा जराभावो नोऽस्माकं सु
मुखकरोऽसु । शिष्टमुक्तं ॥

असुनीते मनो अस्मासु धारय जीवातवे सु प्र तिरा न आयुः ।

रारंधि नः सूर्यस्य संदृशि घृतेन त्वं तन्वै वर्धयस्व ॥ ५ ॥

असुऽनीते । मनः । अस्मासु । धारय । जीवातवे । सु । प्र । तिर । नः । आयुः ।

रारंधि । नः । सूर्यस्य । संऽदृशि । घृतेन । त्वं । तन्वै । वर्धयस्व ॥ ५ ॥

हे असुनीते मनुष्याणामसूनां नेचि देवि अस्मासु मनः पुनर्धारय । किंच जीवातवे जीवितुं सु प्र तिर सुष्ठु
वर्धय नोऽस्माकमायुः । किंच रारंधि स्थापय नोऽस्मान् सूर्यस्य संदृशि चिरसंदर्शने । त्वं च घृतेनास्माभि-
र्दत्तेन तन्वं शरीरं वर्धय । वर्धयस्व ॥ २२ ॥

असुनीते पुनरस्मासु चक्षुः पुनः प्राणमिह नो धेहि भोगं ।

ज्योक् पश्येम सूर्यमुच्चरंतमनुमते मृळ्या नः स्वस्ति ॥ ६ ॥

असुऽनीते । पुनः । अस्मासु । चक्षुः । पुनरिति । प्राणं । इह । नः । धेहि । भोगं ।

ज्योक् । पश्येम । सूर्यं । उतऽच्चरंतं । अनुऽमते । मृळ्यं । नः । स्वस्ति ॥ ६ ॥

हे असुनीते प्राणदायिनि देवि अस्मासु । अस्मादीये सुबंधावित्यर्थः । पुनश्चक्षुः प्रकाशकं मयनं । ईक्षण-
सामर्थ्यामित्यर्थः । किंच पुनः प्राणमस्मासु धेहि । स्थापय । वयं च ज्योत्स्निरमुच्चरंतमुद्गच्छंतं सूर्यं पश्येम । हे
अनुमते देवि स्वस्त्वविनाशं यथा स्वात्तथा नोऽस्मान्मृळ्य । मुखय ॥

पुनर्नो असुं पृथिवी ददातु पुनर्द्यौर्देवी पुनरंतरिक्षं ।

पुनर्नः सोमस्तन्वं ददातु पुनः पूषा पथ्यां३ या स्वस्तिः ॥ ७ ॥

पुनः । नः । असुं । पृथिवी । ददातु । पुनः । द्यौः । देवी । पुनः । अंतरिक्षं ।

पुनः । नः । सोमः । तन्वं । ददातु । पुनरिति । पूषा । पथ्यां । या । स्वस्तिः ॥ ७ ॥

पृथिवी देवी नोऽस्मभ्यमसुं प्राणं ददातु पुनः । र्द्यौर्देवतासुं ददातु । तथांतरिक्षमंतरिक्षदेवतासुं ददातु ।
तथा सोमो नस्तन्वं शरीरं पुनर्ददातु । तथा पूषा पोषाभिमानिनी देवता पथ्यां । पंथा अंतरिक्षं । नि०
११. ४५. । तच्च भवां वाचं । वागात्मकः शब्दो ह्याकाशादुत्पद्यते । तां पुनर्ददातु । किंच या स्वस्तिर्या लोके
वेदं च स्वस्तिरुच्यते तामपि पूषा प्रयच्छतु । यद्वा । पूषा पोषं प्रयच्छतु । या स्वस्तिर्वाप्राप्नी देव्यस्ति सा
पथ्यां वाचं प्रयच्छतु । वाग्वै पथ्या स्वस्तिः । शत० ३. २. ३. ८. । इति ब्राह्मणं ॥

शं रोदसी सुबंधवे यद्ही ऋतस्य मातरा ।

भरतामप यद्रपो द्यौः पृथिवि स्रमा रपो मो षु ते किं चनाममत् ॥ ८ ॥

शं । रोदसी इति । सुऽबंधवे । यद्ही इति । ऋतस्य । मातरा ।

भरतां । अपं । यत् । रपः । द्यौः । पृथिवि । स्रमा । रपः । मो इति । सु । ते । किं ।

चन । आममत् ॥ ८ ॥

इदमादिभिस्त्रिभिर्वावापृथिव्योः स्तुतिः । रोदसी वावापृथिव्यौ सुबंधवे शं मुखं प्रयच्छतां । कीदृशी ते । यद्वी महती चतस्र यज्ञस्योदकस्य वा मातरा निर्मात्र्यौ । यद्रपः पापं कृच्छ्रमस्ति तद्रप भरतां । अपहरतां । अपनयतां । हे योः हे पृथिवि हे वावापृथिव्यौ जमा जमायां सत्वां । यद्वा । जमा पृथग-
युच्यते । जमायपहरतु । एवमुक्ता सुबंधुं बंधादयो ब्रुवते । हे सुबंधो ते त्वां मो घु मेव सु सुष्ठु किं चन
परं रपः कृच्छ्रमाममत् । हिनस्तु ॥

अव इके अव चिका दिवश्चरंति भेषजा ।

समा चरिष्येककं भरतामप यद्रपो द्यौः पृथिवि समा रपो मो घु ते किं चना-
ममत् ॥ ९ ॥

अव । इके इति । अव । चिका । दिवः । चरंति । भेषजा ।

समा । चरिष्णु । एककं । भरतां । अप । यत् । रपः । द्यौः । पृथिवि । समा । रपः ।
मो इति । सु । ते । किं । चन । आममत् ॥ ९ ॥

दिवो बुल्लोकाग्नेषजा भेषजानि इके द्विकं चिका चिक चाव चरंति । सचाग्निर्न द्विकमवचरतः । इत्का
सरस्वती भारती चिकमवचरंति । जमा जमायां चरिष्णु चरत्येककमेकं भेषजमित्यभिप्रायमाह । तानि
सर्वाणि सुबंधोः प्राणं रचंत्विति शेषः ॥

समिंद्रेय गार्मन्द्वाहं य आवहदुशीनराण्या अनः ।

भरतामप यद्रपो द्यौः पृथिवि समा रपो मो घु ते किं चनाममत् ॥ १० ॥

सं । इन्द्र । इरय । गां । अन्नद्वाहं । यः । आ । अवहत् । उशीनराण्याः । अनः ।

भरतां । अप । यत् । रपः । द्यौः । पृथिवि । समा । रपः । मो इति । सु । ते । किं ।
चन । आममत् ॥ १० ॥

हे इन्द्र समीरय प्रेरय । किं । गां गंतारमन्द्वाहमनोवहनसमर्थं । योऽन्नद्वानावहत् आवहत्यस्मान्प्रति ।
किं । अनः शकटं । कस्य । उशीनराण्या एतन्नामिकाया ओषधेः । ययार्तमनुलिंपति सोशीनराणी । भरता-
मित्यादि गतं ॥ ॥ २३ ॥

आ जगमिति द्वादशर्चमष्टादशं मूक्तं । गौपायना बंधादय ऋषयः । षड्यास्त्वग्स्थस्य स्वसैषां मातर्धिका ।
आदितः पंच गायत्र्यः । अष्टमीनवम्यां पंक्ती शिष्टा अनुष्टुभः । आदितश्चतस्रणामसमातिनाम्नो राज्ञः
स्तुयमानत्वात् स एव देवता । पंचम्या इन्द्रः । षड्या अप्यसमातिः । ततः पंचानां सुबंधोर्जीविताङ्गानरूपो
ऽर्थो देवता । अयं मे हस्त इत्यस्या लज्जसंज्ञस्य सुबंधोः स्पर्शनहेतुभूतो देवता । तथा चानुक्रांतं । आ
जगमिति द्वादशर्चमानुष्टुभं चतस्रभिरसमातिमनुष्टुभ्यंचम्येन्द्रं षड्यागस्थस्य स्वसा मातैषां राजानमस्तीत्य-
राभिः सुबंधोर्जीवमाङ्गयंसमंत्यथा लज्जसंज्ञमसृष्टुश्च पंचम्याद्या गायत्र्योऽष्टम्याद्ये पंक्ती इति ॥

आ जनं त्वेषसंदृशं माहीनानामुपस्तुतं । अगन्म बिभ्रतो नमः ॥ १ ॥

आ । जनं । त्वेषसंदृशं । माहीनानां । उपऽस्तुतं । अगन्म । बिभ्रतः । नमः ॥ १ ॥

इदमादिभिस्त्रिभिर्वा राजानं स्तुवति । वयं बंधादयो जनं जनपदममुनीतिस्वभूतमागच्छ । अभिगताः ॥
नमेषुंङि मन्त्रे घसेति त्रिर्लुक् । म्येति मकारस्य नकारः ॥ कीदृशं जनं । त्वेषसंदृशं दीप्तदर्शनं माहीनानां
महतामुपस्तुतमुपगतस्तुतिं ॥ तादौ चेति गतेः प्रकृतित्स्वरः ॥ कीदृशा वयं । नमो नमस्कारं बिभ्रतो धारयंतः ।

कुर्वन्त इत्यर्थः । यद्वा । जनमसमातिमित्यर्थः । शिष्टं समानं । नमो बिभ्रत इति राजकृते नमस्कारं धारयन्त इत्यर्थः ॥

असमातिं नितोशनं त्वेषं निययिनं रथं । भजेरथस्य सत्पतिं ॥ २ ॥

असमातिं । निऽतोशनं । त्वेषं । निऽययिनं । रथं । भजेऽरथस्य । सत्पतिं ॥ २ ॥

असमातिं राजानं नितोशनं शत्रूणां हन्तारं । नितोशतिर्वधकर्मा । त्वेषं दीप्तं । निययिनं रथमित्युपमा-
प्रधानो निर्देशः । रथवत्सर्वाभिमतप्राप्तिसाधनं भजेरथस्यैतन्नामकस्य राज्ञो वंशे जातं । यद्वा । एतन्नामा
कश्चिदस्य शत्रुः । तस्य निययिनं ॥ हलदन्तात् । पा० ६. ३. ९. इति सप्तम्या अलुक् ॥ सत्पतिं सतां पातकं ॥

यो जनान्महिषाँ इवातिस्थौ पवीरवान् । उतापवीरवान्युधा ॥ ३ ॥

यः । जनान् । महिषान्ऽइव । अतिऽतस्थौ । पवीरवान् । उत । अपवीरवान् ।
युधा ॥ ३ ॥

योऽसमातिर्जनान् स्वविरोधिभूतानतितस्थौ अतिक्रम्य तिष्ठति । परामावयतीत्यर्थः । क इव । महिषान्
सिंह इव । कीदृशः सन् । पवीरवान् । पवीरः पविः । खड्गवान् । उतापि चापवीरवानपगतखड्गः सन् ।
शस्त्रसाहाय्यमपि कदाचिन्नापेक्षत इत्यर्थः । किं कुर्वन् । युधा योधनेन । युद्धेत्यर्थः ॥

यस्येष्ट्वाकुरूपं व्रते रेवान्मराय्येधते । दिवीव पंचं कृष्टयः ॥ ४ ॥

यस्य । इष्ट्वाकुः । उप । व्रते । रेवान् । मरायी । एधते । दिविऽइव । पंचं । कृष्टयः ॥ ४ ॥

यस्य जनपदस्येष्ट्वाकू राजा व्रते कर्मणि रक्षणरूप उपैधते प्रवर्धते । कीदृशः सन् । रेवान्मरायिवान्
मरायी शत्रूणां मारकश्च सन् । विशेषणद्वयेन जनानां दानादिरूपेण धनलाभः परराजोपद्रवापत्तिश्चोक्ता
भवति । एवं सति तद्विषयस्थाः पंच कृष्टयो निषादपंचमाश्वत्वारो वर्णा दिवीव युलोके यथा संकल्पसिद्धाः
संतः सुखिनो भवन्ति तद्वत्सुखिनो भवन्तीति शेषः ॥

इंद्रं क्षचासमातिषु रथप्रोष्ठेषु धारय । दिवीव सूर्यं दृशे ॥ ५ ॥

इंद्रं । क्षचा । असमातिषु । रथऽप्रोष्ठेषु । धारय । दिविऽइव । सूर्यं । दृशे ॥ ५ ॥

अनयेन्द्रमाह्वयतेऽसमात्यर्थं । हे इंद्र क्षचा क्षचाणि बलानि रथप्रोष्ठेष्वसमातिषु ॥ एकस्मिन्बहुवचनं
पुजार्यं ॥ रथप्रोष्ठेऽसमाती धारय । दिवीव सूर्यं दिवि यथा सूर्यं दृशे सर्वेषां संदर्शनाय स्थापितवानसि
तद्वद्व बलं धारय ॥

अगस्त्यस्य नद्यः सप्ती युनक्षि रोहिता । पृणीन्त्यक्रमीरभि विश्वान्राजन्नाधसः ॥ ६ ॥

अगस्त्यस्य । नत्ऽभ्यः । सप्ती इति । युनक्षि । रोहिता । पृणीन् । नि । अक्रमीः ।

अभि । विश्वान् । राजन् । अराधसः ॥ ६ ॥

अनयागस्त्यस्य स्वसा बंध्वादीनां माता राजानं सौति । हे राजसमाति त्वमगस्त्यस्त्वर्षेर्नद्यो नंदयितृभ्यो
बंध्वादिभ्यो निमित्तभूतेभ्यस्तेषां धनप्राप्तये सप्ती सर्पणस्वभावावस्थी रोहिता रोहितवर्णी युनक्षि । योजय
रथे । तथा कृत्वा विश्वान् सर्वाणराधसोऽदातृनयजमानान्यणीन्वसिजो बुभुक्षामि निष्ठुष्टं नितरां वाभ्य-
कमीः । अभिभव ॥ ॥ २४ ॥

अयं मातायं पितायं जीवातुरागमत् । इदं तव प्रसर्पणं सुबन्धवेहि निरिहि ॥ ७ ॥

अयं । माता । अयं । पिता । अयं । जीवातुः । आ । अगमत् । इदं । तव । प्रसर्पणं ।

सुबन्धो इति सुबन्धो । आ । इहि । निः । इहि ॥ ७ ॥

अत्र शेषे शास्त्रायनकं । अथापि द्वैपदेन सूक्तेनाकुवन् । अपिः सुत आजगाम । आगत्य चाह किंकामा मागच्छतेति । सुबन्धोरिवासुं पुनर्वनुयामित्यब्रुवन् । एषांतःपरिधीत्यब्रवीत्तमादद्धमिति । तन्निराह । अयं मातायं पितेति । शौनकश्च ।

सुतः स राजा सुप्रीतस्तस्थी गौपायनागमि । सूक्तेन तेऽस्तुवन्नपि द्वैपदेन यथाचिषु ॥

अथापिरब्रवीदेतानयमंतःपरिध्यसुः । सुबन्धोरस्य चेत्वाकीर्मया गुप्तो हितार्थिना ॥

सुबन्धवे प्रदायासुं जीवेत्युक्त्वा च पावकः । सुतो गौपायनैः प्रीतो जगाम चिदिवं प्रति ॥

अयं मातेति हृष्टासि सुबन्धोरसुमाद्वयन् । शरीरमभिनिर्दिश्य सुबन्धोः पतितं भुवि ॥

सूक्तशेषं जगुश्चास्य चेतसो धारणाय ते । बृ० ७. १०७२-१०७६ । इति ॥

अयमभिर्माता । अयमेव पिता । अयं जीवातुर्जीवयितागमत् । आजगाम । अतो हे सुबन्धो जीवपरिधा वर्तमान इदं तव शरीरं तव प्रसर्पणं प्रकर्षणं सर्पणसाधनं । अत इदं प्रत्येहि । आगच्छ । निरिहि । निर्गच्छ परिधिः सकाशात् । अन्य एवं व्याचक्षते । हे निर्गतप्राण सुबन्धो अयं ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ इयं मातायं पितायं जीवातुर्जीवणफलभूतः पुत्रश्चागमदिति संबध्यते । सर्वे त्वामागता दुःखिताः संतः । शिष्टं समानं ॥

यथा युगं वरचया नह्यंति धरुणाय कं ।

एवा दाधार ते मनो जीवातवे न मृत्यवेऽथो अरिष्टतातये ॥ ८ ॥

यथा । युगं । वरचया । नह्यंति । धरुणाय । कं ।

एव । दाधार । ते । मनः । जीवातवे । न । मृत्यवे । अथो इति । अरिष्टऽतातये ॥ ८ ॥

यथा युगं वरचया याशेन नह्यंति बध्नाति धरुणाय रथादिधारणाय । कमिति पादपुराणः । एवैवं ते मनो दाधार परिधावपिः । किमर्थं । जीवातवे जीवनाय न मृत्यवे मरणाय न अथो अपि चारिष्टतातये ऽविनाशाय ॥ स्वार्थिकस्तातिः ॥

यथेयं पृथिवी मही दाधारेमान्वनस्पतीन् ।

एवा दाधार ते मनो जीवातवे न मृत्यवेऽथो अरिष्टतातये ॥ ९ ॥

यथा । इयं । पृथिवी । मही । दाधार । इमान् । वनस्पतीन् ।

एव । दाधार । ते । मनः । जीवातवे । न । मृत्यवे । अथो इति । अरिष्टऽतातये ॥ ९ ॥

यथेयं पृथिवी महीमान्वनस्पतीन्वादीन्दाधार । शिष्टमुक्तं ॥

यमादहं वैवस्वतात्सुबन्धोर्मन आभरं । जीवातवे न मृत्यवेऽथो अरिष्टतातये ॥ १० ॥

यमात् । अहं । वैवस्वतात् । सुबन्धोः । मनः । आ । अभरं । जीवातवे । न । मृत्यवे ।

अथो इति । अरिष्टऽतातये ॥ १० ॥

इयं निगदसिद्धा ॥

न्य॒ग्वा॒तोऽव॑ वा॒ति॒ न्य॒क्त॒प॒ति॒ सूर्यः॑ । नी॒ची॒न॒म॒घ्या दु॒हे न्य॒ग्भव॑तु ते॒ रपः॑ ॥ ११ ॥
 न्य॒क् । वा॒तः । अ॒व । वा॒ति॒ । न्य॒क् । त॒प॒ति॒ । सूर्यः॑ । नी॒ची॒न॒ । अ॒घ्या । दु॒हे । न्य॒क् ।
 भ॒व॒तु । ते॒ । रपः॑ ॥ ११ ॥

वातो वायुर्बुल्लोकाग्रभीचीनमव वाति । गच्छति । सूर्यश्च न्यक् तपति । अघ्याहननीया गौनीचीनं दुहे । दुग्धे । एवं ते रपः पापं न्यभीचीनं भवतु ॥

अ॒यं मे॒ ह॒स्तो॒ भग॑वान॒यं मे॒ भग॑वत्तरः । अ॒यं मे॒ वि॒श्व॒भे॒षजो॒ऽयं शि॒वाभि॑मर्शनः ॥ १२ ॥
 अ॒यं । मे॒ । ह॒स्तः । भग॑ऽवान् । अ॒यं । मे॒ । भग॑वत्ऽतरः । अ॒यं । मे॒ । वि॒श्व॒ऽभे॒षजः ।
 अ॒यं । शि॒वऽअ॑भि॒मर्शनः॑ ॥ १२ ॥

अनया बंधादयो लब्धजीवं सुबंधुं पाणिभिरसृशन् । अयं मे हस्तो भगवान् यस्मात्सजीवं सुबंधुं सृशति तस्मात् । तथायं मे हस्तो भगवत्तरः । अतिशयेन भगवान् । तथायं मे हस्तो विश्वभेषजो जीवधिकित्सासाधनसर्वाषधवान् तत्स्थानीयो वा । अयं शिवाभिर्मर्शनो मंगलस्पर्शनः । यतो जीवंतं सृशत्यत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ४४ ॥

पंचमेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि । तत्रेदमित्येति सप्तविंशत्युचं प्रथमं सूक्तं मानवस्य नाभानेदिष्ठस्यार्धं वैष्टुभं । इदमादीनि षट् सूक्तानि वैश्वदेवानि । तथा चानुक्रांतं । इदमित्या सप्ताधिका नाभानेदिष्ठो मानवो वैश्वदेवं तदिति ॥ पृथक्स्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आभिन्नविकातिदेशप्राप्तस्योपासान्तेत्यस्य स्थान इदं सूक्तं । सूचितं च । उद्धृत्य चोत्तमं सूक्तं चीलीदमित्या रौद्रमिति । आ० ८. १. इति ॥ अत्रैतरेयब्राह्मणं । नाभानेदिष्ठं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसंतं आतरो निरभजंतोऽब्रवीदेत्य किं मह्यमभाक्तेत्येतमेव निष्ठावमवदितारमित्यब्रुवन्नित्यादि । ऐ० ब्रा० ५. १४. ॥ तत्र नाभानेदिष्ठो भ्रातृभिर्भागे निराकृतः पितृसामीप्यमागत्य किं मह्यं भागं न कल्पितवानसीत्यपृच्छत् । स च किमनेन भागेन । अंगिरसः स्वर्गार्थं सत्त्वमासीनाः पष्ठाहः पर्यंतमनुष्ठाय मुह्यंति । तानिदमित्येति सूक्ते शंसय ते स्वर्गं यतो वसिष्ठा गाः सहस्रसंख्याकान्दास्यंतीति पित्रा प्रेरितोऽंगिरसां समीपमागत्य तेभ्यः सत्त्वपरिवेषणं गोसहस्रमुत्कोचं परिकल्प्य तानेते सूक्ते षष्ठेऽहन्यशंसयत् । ते च तत्सूक्तसामर्थ्याद्यज्ञं पारं प्रापथ्य स्वर्जिगमिषवोऽस्मै गोसहस्रं प्रादुः । तं च तन्नोसहस्रं स्त्रीकुर्वाणं कश्यप छण्णशवासी पुरुष उत्तरत उत्थाय ब्राह्मण मदीयं यज्ञशेषभागं मा स्त्रीकुर्वित्यब्रवीत् । स च मह्यमंगिरसः प्रादुर्गिति प्रत्यब्रवीत् । तर्हि ब्राह्मण तव पितरमेव पृच्छ कस्मै भागः प्राप्नुयादित्युक्तः पितृसमीपमागत्य पित्रा रुद्रायायं न्याय्य इति तेनोक्तस्तवैवायं भाग इति मम पिताब्रवीदिति प्रत्युवाच । ततो यथार्थकथनेन तुष्टः पुरुषो नाभानेदिष्टायैव स्वं भागं प्रादादित्युक्तं ॥ तथाध्वर्युब्राह्मणेऽपि मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यमजत् स नाभानेदिष्ठं । ते० सं० ३. १. ९. ४. । इत्यादिनायमर्थ उक्तः । तत्सर्वमचानुसंधेयं ॥

इ॒दमि॒त्या रौ॒द्रं गूर्त॑व॒चा ब्र॒ह्म॒ क्र॒त्वा श॒च्यामं॑तरा॒जौ ।

क्रा॒णा य॒दस्य॑ पि॒तरा॑ म॒ह॒ने॒ष्ठाः प॑र्ष॒त्प॒क्थे अ॒ह॒न्ना स॒प्र हो॑तृ॒न् ॥ १ ॥

इ॒दं । इ॒त्या । रौ॒द्रं । गूर्त॑ऽव॒चाः । ब्र॒ह्म । क्र॒त्वा । श॒च्यां । अं॒तः । आ॒जौ ।

क्रा॒णा । य॒त् । अ॒स्य । पि॒तरा॑ । म॒ह॒ने॒ऽस्थाः । प॑र्ष॒त् । प॒क्थे । अ॒ह॒न् । आ॒ । स॒प्र । हो॑तृ॒न् ॥ १ ॥

गूर्तवचा उद्यतवचनो नाभानेदिष्ठ इदं ब्रह्म स्तोत्रं रौद्रं रुद्रप्रणीतमित्येत्यमिदानीं क्रियमाणप्रकारं क्रत्वा प्रज्ञानेन निष्पाद्यं स्तोत्रं शच्यामंतः कर्मणि सत्त्वमध्य आजवांगिरसां संघे करोतीति शेषः । यत्स्तोत्रं क्राणा भागं कुर्वाणा भागं कुर्वाणावस्य पितरा पितरावये च मंहनेष्ठा भागप्रदाने वर्तमाना आतरश्च गोक्षामसाधनत्वेनाकल्पयन्निति शेषः । तेन नाभानेदिष्ठः पक्थे पक्थ्येऽहन्नहनि । षष्ठेऽहनीत्यर्थः । ते षष्ठषष्ठमेवाहरागत्य

मुञ्चन्ति तान्ते सुक्ते षष्ठेऽहनि शंसय । ऐ० ब्रा० ५. १४. । इत्युक्तत्वात् । सप्त होतॄन् होतृप्रशासृब्राह्मणाच्छादि-
कानां पर्वतः । सर्वतोऽपूरयत् । इदमित्येति सूक्ताभ्यां यज्ञपारं प्रापयामासेत्यर्थः ॥

स इहानाय दभ्याय वन्वञ्चवान् सूरैरमिमीत् वेदिं ।

तूर्वयाणो गूर्तवचस्तमः क्षोदो न रेत इत ऊति सिंचत् ॥ २ ॥

सः । इत् । दानाय । दभ्याय । वन्वन् । चवानः । सूरैः । अमिमीत् । वेदिं ।

तूर्वयाणः । गूर्तवचःऽतमः । क्षोदः । न । रेतः । इतःऽऊति । सिंचत् ॥ २ ॥

स इत् स कृष्णशवासी पुष्यो रुद्राख्यो दानाय स्तोत्राणां धनप्रदानाय दभ्याय शत्रूणां वधाय च वन्वन्
स्तोत्रसंभजनं सूरैः सूरैर्कोहिसकैः शस्त्रैश्चवानो रक्षांसि आवयन् वेदिममिमीत् । परिमितवान् । यज्ञवास्व-
धिष्ठितवानित्यर्थः । तं कृष्णशवास्तुत्तरत उपोत्थायाद्रवीक्ष्य वा इदं मम वै वास्तुहमितोति ब्राह्मणं । ऐ० ब्रा०
५. १४. । तदेवाह । तूर्वयाणस्तूर्णगमनो गूर्तवचस्तमोऽत्यंतमुद्यतवचा रुद्रः क्षोदो नोदकमिव । उदकं यथा घनः
सिंचति तद्वद्रेतः स्वसामर्थ्यामितऊतीतोगमनवद्यथा भवति तथा सिंचत् । प्रेरितवानित्यर्थः । यज्ञा । अनेनोत्त-
रार्धेनोत्तराभ्यां च प्रासंगिक्यस्थिनोः स्तुतिः क्रियते । तूर्वयाणस्तूर्णगमनोऽतिशयेनोद्यतवचनो रुद्रः क्षोदो
नोदकमिव रेत उत्पादनसामर्थ्यापेक्षं रेत इतऊति सिंचत् । वनयामाग्माश्चिनी । अन्यचेतऊतीत्यस्थिनोरभि-
धानादन्यत्र तयो रुद्रपुत्रत्वसिद्धेः सायमर्थो लभ्यते ॥

मनो न येषु हवनेषु तिग्मं विपः शच्या वनुथो द्रवंता ।

आ यः शर्याभिस्तुविनृम्णो अस्याश्रीणीतदिशं गभस्तौ ॥ ३ ॥

मनः । न । येषु । हवनेषु । तिग्मं । विपः । शच्या । वनुथः । द्रवंता ।

आ । यः । शर्याभिः । तुविऽनृम्णः । अस्य । अश्रीणीत । आऽदिशं । गभस्तौ ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ युवां मनो न मन इव यथा मनस्तिग्मं तीक्ष्णमाशु धावति आगच्छति एवं येषु हवनेष्वा-
ह्मणेषु विपः स्तोत्रः शच्या प्रज्ञानेन गंतव्यमिति बुद्ध्या द्रवंता द्रवंती गच्छन्ती वनुथः संभजयः । योऽध्वर्युरा
आभिमुख्येन तुविनृम्णः प्रभृतहविल्लक्षणधनः सन्नस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य मम संबंधी शर्याभिरंगुलीभिरश्रीणीत
श्रीणाति । किं कृत्वा । गभस्तौ हस्ते धृत्वादिशं । इदमश्विभ्यामिति निर्दिष्टेत्यर्थः । तादृशं मदीयमध्वर्युं येषु
हवनेषु वनुथः संभजयः तौ युवां ऊव इत्युत्तरत्र संबंधः ॥

कृष्णा यज्ञोष्वरुणीषु सीदद्दिवो नपांताश्विना हुवे वां ।

वीतं मे यज्ञमा गतं मे अन्नं ववन्वांसा नेषमस्मृतधू ॥ ४ ॥

कृष्णा । यत् । गोषु । अरुणीषु । सीदत् । दिवः । नपांता । अश्विना । हुवे । वां ।

वीतं । मे । यज्ञं । आ । गतं । मे । अन्नं । ववन्वांसा । न । इषं । अस्मृतधू इत्यस्मृतऽधू ॥ ४ ॥

कृष्णा रात्रिर्यदाहणीष्वरुणवर्णासु गोषु सीदत् निवसति । उषा विभासनाय रथमधितिष्ठतीत्यर्थः ।
अरुणो गाव उपसामिति निरुक्तं । उपःकाले हे दिवो नपांता दीप्यमानस्य स्वर्गस्य प्रकाशात्मकस्य यागस्य
वा न पातयितारौ हे अश्विनौ वां ऊवे । आहूये । वीतं कामयेथां मेऽन्नं हविल्लक्षणं । तदर्थं मे यज्ञमा गतं ।
आगच्छतं । इषमन्नं ववन्वांसा न संभजमानावश्चाविव । तद्वदा गतं । कीदृशौ युवां । अस्मृतधू अस्मृतद्रोहौ
मथि द्रोहमस्तरंतौ ॥

प्रथिष्ट यस्य वीरकर्ममिष्णदनुष्ठितं नु नर्यो अपौहत् ।

पुनस्तदा वृहति यत्कनाया दुहितुरा अनुभृतमनुवा ॥ ५ ॥

प्रथिष्ट । यस्य । वीरऽकर्म । इष्णत् । अनुऽस्थितं । नु । नर्यः । अप । औहत् ।

पुनरिति । तत् । आ । वृहति । यत् । कनायाः । दुहितुः । आः । अनुऽभृतं । अनुवा ॥ ५ ॥

यथा स्वांशेन भगवान्नुद्रः प्रजापतिर्वास्तोष्पतिं रुद्रमखजत् तदेतदादिभिस्त्रिभिर्वदति । यस्य प्रजापते-
रिष्णुदेवेषणवीरकर्म ॥ बिगव्यत्ययः ॥ वीरकर्म । रेत इत्यर्थः । येन रेतसोत्पन्ना वीरा भवन्ति तादृशेतः प्रथिष्ट
प्रथितमासीत् तद्वेतोऽनुष्ठितं प्रजापतिनापत्यार्थं निषिक्तं नर्यो नरेभ्यो हितो यद्वा नेतृभ्यो देवेभ्यो हितो रुद्रो
ऽपौहत् । अपोहति । तदेवाह । पुनस्तद्वेत आ वृहति । सर्वत उत्पिबदति । उन्नमयति पुष्पाकारिण स्वयमुत्पन्नः
सन् । कीदृशं रेतः । यद्वेतः कनायाः कान्ताया दुहितुः स्वपुत्र्याः । तस्यामित्यर्थः । तच्च प्रजापतिनानुभृतमाः
आसीत् ॥ अस्तेः सिपि - - - ॥ कीदृशो रुद्रः । अनर्वाण्यस्त्रिप्रत्युतः । प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यधाद्यहिव-
मित्यन्य आङ्गव्यसमित्यन्ये । ऐ० ब्रा० ३. ३३. इति ब्राह्मणं ॥ ॥ २६ ॥

मध्या यत्कर्त्तृमभवद्भीके कामं कृण्वाने पितरि युवत्यां ।

मनानयेतो जहतुर्वियंता सानौ निषिक्तं सुकृतस्य योनौ ॥ ६ ॥

मध्या । यत् । कर्त्तृ । अभवत् । अभीके । कामं । कृण्वाने । पितरि । युवत्यां ।

मनानक् । रेतः । जहतुः । विऽयंता । सानौ । निऽसिक्तं । सुऽकृतस्य । योनौ ॥ ६ ॥

कामं यथेच्छं कृण्वाने कुर्वाणे पितरि प्रजापती युवत्यां दुहितर्युषसि दिवि वा । दिवमित्यन्य इति हि
ब्राह्मणं प्रदर्शितं । मध्या तयोर्मध्येऽतरिचमध्ये वाभीके समीपे यत्कर्त्तृ कर्माभवत् मिथुनीभावास्त्वं तदानी
मनानगल्यं रेतो जहतुः । त्यक्तवन्ती । किं कुर्वाणाविति तच्चाह । वियंती परस्परमभिगच्छन्ती । प्रजापतिना
सानौ समुच्छ्रिते स्थाने मुक्तस्य यज्ञस्य योनी निषिक्तमासीदित्यर्थः । ततो रुद्र उत्पन्न इत्यर्थः ॥

पिता यत्स्वां दुहितरमधिष्कन्क्ष्मया रेतः संजग्मानो नि पिंचत् ।

स्वाध्वोऽजनयन्ब्रह्म देवा वास्तोष्पतिं व्रतपां निरतक्षन् ॥ ७ ॥

पिता । यत् । स्वां । दुहितरं । अधिऽस्कन् । क्ष्मया । रेतः । संऽजग्मानः । नि । पिंचत् ।

सुऽआध्यः । अजनयन् । ब्रह्म । देवाः । वास्तोः । पतिं । व्रतऽपां । निः । अतक्षन् ॥ ७ ॥

पिता प्रजापतिर्यद्यदा स्वां दुहितरं दिवमुपसं वाधिष्कन् अध्यस्कन्दत् तदानीमेव क्षया पृथिव्या सह
संजग्मानः संगच्छमानः प्रजापतिरस्त्रिंशोके रोहितो भूत्वा रेतो नि पिंचत् । निषेकमकरोत् । तामृशो भूत्वा
रोहितं भूतामग्रेदिति ब्राह्मणं । ऐ० ब्रा० ३. ३३. । तदानीं स्वाध्यः सुध्यानाः सुकर्माणो वा देवा ब्रह्माजनयन् ।
उदपादयन् । किं तद्वृक्षेति तदाह । वास्तोष्पतिं यज्ञवास्तुस्वामिनं व्रतपां व्रतस्य कर्मणो रचःप्रभृतिभ्यः पाजकं
निरतक्षन् । समुदपादयन् । यज्ञवास्तुस्वामित्वं दत्त्वा कर्मरचकलेन निर्मितवन्त इत्यर्थः ॥

स ई वृषा न फेनमस्यदाजौ स्मदा परैदप दभ्रचैताः ।

सरत्पदा न दक्षिणा परावृद्ध ता नु मे पृश्न्यो जगृभे ॥ ८ ॥

सः । ई । वृषा । न । फेनं । अस्यत् । आजौ । स्मत् । आ । परा । ऐत् । अप । दभ्रऽचैताः ।

सरत् । पदा । न । दक्षिणा । पराऽवृक् । न । ताः । नु । मे । पृश्न्यः । जगृभे ॥ ८ ॥

अंगिरसां सप्तति नामानेदिष्ठो गा निरोधयंतं वासोप्यति पुरतः पश्यन्वदति । स ईं सोऽयं वृषा न वर्षेक इंद्र इव स यथा नमुचेर्वधार्थमाजौ संग्रामे केनमस्यत् क्षिप्तवान् तद्वत्क्षेपमना वासोप्यतिरिदानीं तवैव वासुमागो युक्त इति यथार्थकथनानंतरं अदक्षस्त आप परित् । अपपरागच्छति । दध्वेता अल्पमनस्को यः कश्चिद्विद्या दक्षिणार्थानां गवां परावृक् परावर्जयिता सन् पदा पदानि न सरत् । न सरति । अक्षद-
निमुखमागच्छति । मे मम संबंधिन्यस्ता गा अंगिरोभिर्दत्ताः पुश्व्यः पथिकानामभिसर्शनकुशलो इन्द्रो न जगृहे । न गृह्णातीत्येवमाशक्षि ॥

म॒क्षू न वह्निः प्र॒जाया उप॒ष्टि॒रग्निं न न॒ग्र उप॒ सीद॒दूधः ।

स॒न्ति॒ते॒ध्मं स॒न्ति॒तो॒त वाजं॑ स ध॒र्ता ज॒ज्ञे स॒हसा॑ यवी॒युत् ॥ ९ ॥

म॒क्षू । न । वह्निः । प्र॒जायाः । उप॒ष्टिः । अ॒ग्निं । न । न॒ग्रः । उप॒ । सीद॒त् । ऊ॒धः ।

स॒न्ति॒ता । इ॒ध्मं । स॒न्ति॒ता । उ॒त । वाजं॑ । सः । ध॒र्ता । ज॒ज्ञे । स॒हसा॑ । य॒वि॒ऽयुत् ॥ ९ ॥

वासोप्यतिना इद्रेण गोप्यमानेऽस्मिन्वक्षे वह्निर्वह्निवद्वाहको राक्षसादिमंशु न शीघ्रं गोप सीदत् । नागच्छति । यो वह्निः प्रजाया उपष्टिर्नृपपीडको भवति यज्ञविधातार्थमागच्छति । अत्विगादिरूपायाः प्रजाया न पीडां करोत्यहनि । तथोधः । राक्षिनामैतत् । रात्रावप्यग्निं ज्वलंतं नपो विवसगो राक्षसादिर्नोप सीदत् । एवं इद्रे रक्षितरि सति सोऽपिरिध्मं सन्तिता जज्ञे । उत्पन्नः । उतापि च वाजमन्नं हविः सन्तिता जज्ञे । स धर्ता यज्ञस्य फलस्य वा धारक उत्पन्नः सोऽपिः सहसा बलेन यवीयुवज्जमित्रयितृणां रक्षःप्रभृ-
तीनां योदा जज्ञे ॥

म॒क्षू क॒नायाः स॒ख्यं न॒व॒ग्वा ऋ॒तं वदंत॑ ऋ॒तयु॑क्तिम॒गमन् ।

द्वि॒वर्ह॑सो॒ य उप॑ गो॒पमा॑गुरदक्षि॒णासो॒ अच्यु॑ता दु॒धुक्षन् ॥ १० ॥

म॒क्षू । क॒नायाः । स॒ख्यं । न॒व॒ऽग्वाः । ऋ॒तं । वदंतः॑ । ऋ॒तयु॑क्तिं । अ॒गमन् ।

द्वि॒ऽवर्ह॑सः । ये । उप॑ । गो॒पं । आ । अ॒गुः । अ॒दक्षि॒णासः॑ । अच्यु॑ता । दु॒धुक्षन् ॥ १० ॥

नवग्वा अंगिरसः । गवामयनाख्यं सत्त्वमनुतिष्ठतामंगिरसां मध्ये ये नवसु मासेषु लब्धगावः संत उत्थितास्तै नवग्वाः । त अतं वदंतो मनु शीघ्रं कनायाः कमनीयायाः सुतेर्नामानेदिष्ठप्रेरितायाः सकाशाद्-
तयुक्तिमगमन् । उक्तयोगपरिसमाप्तिमगमन् । प्राप्ताः । यद्वा । अतयुक्तिं यज्ञयोगोपेतमृतं शब्दं सुतिं वदंतो
ऽंगिरसः कनायाः पुश्व्याः सख्यमगमन्निति योजना । द्विवर्हसो द्वयोः स्थानयोर्वावापृथिव्योः परिवृढा ये
ऽंगिरसो गोपं गोपायितारं नामानेदिष्ठमिन्द्रं वोपागुः उपगताः तेऽदक्षिणासो दक्षिणारहिताः । अदक्षिणानि
सप्ताणीत्याहुरिति हि वचनं ये यजमानास्त अत्विज इति । ते चाच्युतोदकान्यबीणानि फलानि वा
दुधुक्षन् ॥ ॥ २७ ॥

म॒क्षू क॒नायाः स॒ख्यं नवी॑यो॒ राधो॒ न रे॒तं ऋ॒तमि॑हुरण्यन् ।

शुचि॑ य॒ज्ञे रे॒कण॑ आ॒यजंत॑ स॒व॒र्दु॒घायाः॑ प॒य उ॒स्त्रिया॑याः ॥ ११ ॥

म॒क्षू । क॒नायाः । स॒ख्यं । नवी॑यः । राधः । न । रे॒तः । ऋ॒तं । इ॒त् । तुर॑ण्यन् ।

शुचि॑ । यत् । ते । रे॒कणः॑ । आ॒ऽअ॒यजंत॑ । स॒व॒ऽदु॒घायाः॑ । प॒यः । उ॒स्त्रिया॑याः ॥ ११ ॥

मनु शीघ्रं कनायाः कमनीयाया चर्मदोग्ध्या नवीयो नवतरं सख्यं । प्रायेति शेषः । अथवा नवीय
इति राधोविशेषणं । नवतरं राधो धनमिव रेतः सिञ्चमानमुतमुदकं तुरण्यन् । दिवः सकाशाद्विरितवंतः ।

हे इंद्र ते तुभ्यं यद्यदा रेकणः पाथोलक्षणं धनमाभिमुखमयजंत अपुजयन् । कीदृशं रेकणः । सबर्हुधायाः । सबरित्त्वमृतनाम । अमृतदोग्ध्रा उत्तियाया गोः पयः पानयोम्यं रसं । तदोदकं तुरण्यन्निति । अथाध्वर्यु-
ब्राह्मणं । अंगिरसो वै सत्त्वमासत तेषां पृश्निर्धर्मधुगासीत् सर्जीषेणाजीवत् तेऽब्रुवन् कक्षी नु सत्त्वमासहे ये
ऽस्या औषधीर्न अनयाम इति ते दिवो वृष्टिमसृजंत । तै० ब्रा० २. १. १. १. इति ॥

पश्चा यत्पश्चा वियुता बुधंतेति ब्रवीति वक्तरी रराणः ।

वसोर्वसुत्वा कारवोऽनेहा विश्वं विवेष्टि द्रविणमुप स्रु ॥ १२ ॥

पश्चा । यत् । पश्चा । विऽयुता । बुधंतं । इति । ब्रवीति । वक्तरी । रराणः ।

वसोः । वसुऽत्वा । कारवः । अनेहा । विश्वं । विवेष्टि । द्रविणं । उप । स्रु ॥ १२ ॥

यद्यदा स्रोतारः पश्चा पशुना । गोसमूहेनेत्यर्थः । तेन वियुता वियुक्तानि स्वकीयानि गोस्थानानि पश्चा
पश्चादुधंत अजानन् तदानीं कारवः । कारवित्यर्थः । इति ब्रवीति । इत्थं ब्रूते । किमिति । वक्तरी स्रोतरि
रराणो रसमाणो वसोर्वासकाद्वसुत्वातिशयेन वासयिता । यद्वा । वसुत्विति समूहार्थे त्वा नामकरणः । गोरू-
पधनवतोऽतिशयेन गोसमूहवानित्यर्थः । अनेहा अपाप इंद्रो विश्वं सर्वं द्रविणं गोरूपं पणिभिरपहतं धनं नु ।
मत्त्वित्यर्थः । शीघ्रमुप विवेष्टि । उपव्याप्नोति पुनरादातुं । अयमर्थः । यदेन्द्रस्य स्रोतारोऽसुरैरपहतमात्मीयं
गोधनं जानति ततः प्रागेवागच्छेद्रसं न्यरुधदिति ॥

तदिन्वस्य परिषद्धानो अगमन्पुरु सदैतो नार्षदं बिभित्सन् ।

वि शुष्णस्य संयथितमन्वा विदत्पुरुप्रजातस्य गुहा यत् ॥ १३ ॥

तत् । इत् । नु । अस्य । परिऽसद्धानः । अगमन् । पुरु । सदैतः । नार्षदं । बिभित्सन् ।

वि । शुष्णस्य । संऽयथितं । अनन्वा । विदत् । पुरुऽप्रजातस्य । गुहा । यत् ॥ १३ ॥

तदिन्वैव नु चिप्रमखेन्द्रस्य परिषद्धानः परितो वर्तमानाः परिचारका रश्मयोऽगमन् । प्रकाशनार्थ-
मगच्छन् । पुरु पुरुणि छचिमाणि सदैतः सौदैतोऽसुरा नार्षदं नृषदः पुत्रं बिभित्सन् । भक्तुमेच्छन् । किंचायं
शुष्णस्तीतन्नामकस्यासुरस्य पुरुप्रजातस्य वज्रप्रादुर्भावस्य संयथितं मर्म विदत् । वेत्ति । अयमिन्द्रो यदसुरस्य
दुर्ज्ञेयं मर्मं गुहा गुहायां गोपितं तद्विदत् ॥

भर्गो ह नामोत यस्य देवाः स्वर्णं ये विषधस्ये निषेदुः ।

अग्निर्ह नामोत जातवेदाः शुधी नो होतर्चतस्य होताधुक् ॥ १४ ॥

भर्गः । ह । नाम । उत । यस्य । देवाः । स्वः । न । ये । विऽसधस्ये । निऽसेदुः ।

अग्निः । ह । नाम । उत । जातऽवेदाः । शुधि । नः । होतः । चतस्य । होता । अधुक् ॥ १४ ॥

उतापि च भर्गो ह नाम तत्तेजः किं प्रसिद्धं यस्य तेजस आयेयस्य संबंधिनि विषधस्ये बर्हिषि ये
देवाः संति ते सर्वे स्वर्णं स्वर्गे यथा तथैव निषेदुः निषीदंति । उतापि च तत्तेजोऽग्निर्ह नामाग्निः किं नाम ।
उतापि च जातवेदा जातप्रज्ञो जातानां वेदितैतदपि तस्य तेजसो नाम । अग्नेर्मर्ग इत्यग्निरिति जातवेदा
इति च चीणि नामाभीत्यर्थः । अथ प्रत्यब्रूतः । हे होतर्होमनिष्पादकोक्तनामाग्ने अतस्य होता यज्ञस्य
संबंधिनां देवानामाह्वाताधुद्रोहरहितस्त्वं नोऽस्माकमाह्वानं शुधि । शृणु ॥

उत न्या मे रौद्रावर्चिमंता नासत्याविंद्र गूर्तये यजंथी ।

मनुष्वङ्कृत्बर्हिषे रराणा मंदू हितप्रयसा विष्णु यज्यू ॥ १५ ॥

उत । त्या । मे । रौद्री । अर्चिऽमंता । नासत्यौ । इन्द्र । गूर्तये । यजध्वे ।

मनुष्वत् । वृक्तऽबर्हिषे । रराणा । मंदू इति । हितऽप्रयसा । विष्णु । यज्यू इति ॥ १५ ॥

उतापि च हे इन्द्र त्या तौ प्रसिद्धौ रौद्री इन्द्रपुत्री । सोदो न रेत इतकृति सिंचत् । अ० १०. ६१. २. । इति हि इन्द्रपुत्रत्वमुक्तं । अर्चिमंता दीप्तिमंतौ नासत्यावश्विनौ मे गूर्तये स्तुतये यजध्वे यागाय च भवेतामिति शेषः । किंच मनुष्वक्षम पितुर्मनोरिव तस्य यज्ञे यथा तथैव वृक्तबर्हिषे स्तोत्रबर्हिषे मह्यं रराणा रममाणौ मंदू मद्विष्णू हितप्रयसा प्रेरितधनौ विद्वत्स्वित्स्वस्वदीयेषु तथा यज्यू यष्टव्यौ भवतमिति शेषः ॥ २८ ॥

अयं स्तुतो राजा वंदि वेधा अपश्च विप्रस्तरति स्वसैतुः ।

स कक्षीवैतं रेजयत्सो अग्निं नेमिं न चक्रमर्वतो रघुदु ॥ १६ ॥

अयं । स्तुतः । राजा । वंदि । वेधाः । अपः । च । विप्रः । तरति । स्वऽसैतुः ।

सः । कक्षीवैतं । रेजयत् । सः । अग्निं । नेमिं । न । चक्रं । अर्वतः । रघुऽदु ॥ १६ ॥

अयं वेधाः सर्वस्य विधाता राजा सोमः स्तुतः सर्वैर्वंदि । स्तुयतेऽस्माभिः । किंच विप्रो विशेषेण पूरको विप्रवच्छुद्धो वा स्वसैतुर्यस्य स्वभूता रश्मयो जगद्धंधकाः भति स सोमोऽपश्चांतरिचं च तरति । बंधयति प्रतिदिनं । स सोमः कक्षीवैतमृषिं पर्वतमथि सोमार्थं गतं रेजयत् सः स एवाग्निं हविर्वोदुमशक्तं संतं पलाय्याप्सु प्रविष्टं रेजयत् । अकंपयत् । कंपने दृष्टान्तः । नेमिं नमनशीलं रघुदु लघुगमनं चक्रमर्वतोऽर्वतोऽद्या इव ते यथा तथा रेजयत् ॥ नुमभावः ऋक्षांसः ॥

स द्विबंधुवैतरणो यष्टा सबर्धु धेनुमस्वं दुहध्वे ।

सं यन्मित्रावरुणा वृज उक्थैर्ज्येष्ठैर्भिर्यमणं वरुथैः ॥ १७ ॥

सः । द्विऽबंधुः । वैतरणः । यष्टा । सबऽर्धु । धेनुं । अस्वं । दुहध्वे ।

सं । यत् । मित्रावरुणा । वृजे । उक्थैः । ज्येष्ठैर्भिः । अर्यमणं । वरुथैः ॥ १७ ॥

सोऽपिर्द्विबंधुर्द्वयोर्लोकायोर्बंधुभूतो वैतरणः सर्वस्य विशेषेण तारयिता । यद्वा । वितरणार्हो हविष्प्रदानार्हः । यष्टा देवानां याजकोऽपिः सबर्धुमृतोपमपयोदोग्धीं धेनुमस्वमप्रसूतां निवृत्तप्रसवां शयवे दुहध्वे दोहायाकरोत् । यद्यदा स शयुर्मित्रावरुणार्यमणं च ज्येष्ठैर्भिर्येष्ठैः प्रशस्त्रैर्वरुथैर्वरुणीयैश्चकथैः शस्त्रैः सं वृजे सम्यक् स्तौति । यदा स शयुर्मित्रावरुणार्यमणां स्तुतिं करोति तदा तेषामाज्ञयापिनिवृत्तप्रसवां पयोः दोग्धीमकरोदिति ॥

तद्वंधुः सूरिर्दिवि ते धियंधा नाभानेदिष्ठो रपति प्र वेनन् ।

सा नो नाभिः परमास्य वा घाहं तत्पश्चा कतिथश्चिदास ॥ १८ ॥

तत्ऽबंधुः । सूरिः । दिवि । ते । धियंऽधाः । नाभानेदिष्ठः । रपति । प्र । वेनन् ।

सा । नः । नाभिः । परमा । अस्य । वा । घा । अहं । तत् । पश्चा । कतिथः । चित् । आस ॥ १८ ॥

तद्वंधुः । सैव पृथिवी बंधुकोत्पत्त्यधिष्ठानत्वेन यस्यासौ तद्वंधुः । तस्मात्तृक इत्यर्थः । सूरिः स्तुतेः प्रेरको दिवि वर्तमानस्य ते तव स्वभूत इति शेषः । त्वदपत्यभूत इति यावत् । षष्ठीसामर्थ्यात्संबंधसामान्यं प्रतीयते । तस्मादिद्विषुषो मनुर्मनोः पुत्रो नाभानेदिष्ठ इत्येवं सूर्यापत्यत्वं पर्यवस्यति । सूर्यनाभानेदिष्ठयोः संबन्धश्चरमपाद उत्तरमंशे च वस्यते । स च धियंधाः कर्मेणां धारको नाभानेदिष्ठो वेनन्नगिरोदत्तं बीसहस्रं वेनन्कामयन् प्र

रपति । प्रक्षपति । स्तौतीत्यर्थः । वापि चेत्यर्थः । सा यौनोऽस्माकं परमोत्कृष्टा नाभिर्बधिका चास्यादित्यस्या-
धिष्ठानभूतास्ति । धेति पूरणः । अहं तत्तस्यादित्यस्य पश्चा पश्चादनंतरं कतिपयः कतिपयानां पूरण आस ।
अभवं । अनेन ममादित्येन जन्यजनकभावः संबंधः संनिष्ठ इत्युक्तं भवति ॥

इयं मे नाभिरिह मे सधस्थमिमे मे देवा अयमस्मि सर्वः ।

द्विजा अहं प्रथमजा ऋतस्येदं धेनुरदुहज्जायमाना ॥ १९ ॥

इयं । मे । नाभिः । इह । मे । सधऽस्थं । इमे । मे । देवाः । अयं । अस्मि । सर्वः ।

द्विऽजाः । अहं । प्रथमऽजाः । ऋतस्य । इदं । धेनुः । अदुहत् । जायमाना ॥ १९ ॥

इयं माध्यमिका वाग्मे नाभिः संनाहिनी । आदित्यस्य तस्यासामेदादस्यैर्माध्यमिका वाग्बधिका
भवति । तथा च ब्राह्मणं । सा या वागसौ स आदित्य इति ब्राह्मणं । इहास्मिन्मंडले मे मम सधस्थं स्थानं ।
इमे मे देवा द्योतमाना रश्मयो मे मम स्वभूताः । अयमहमस्मि सर्वः । सूर्यस्य स्वस्योक्तेन प्रकारेणाभेदान्त-
द्वारा सर्वात्मकत्वं । अहं किंचेत्यर्थः । द्विजा विप्रा ऋतस्य प्रथमजाः सत्यस्य प्रथमजाः सत्यभूतस्य ब्रह्मणः
प्रथमोत्पन्नाः । धेनुः पृथिवेता माध्यमिका वाग्जायमानेदं सर्वमदुहत् । दुदोह । उदपादयदित्यर्थः ॥

अधासु मंद्रो अरतिर्विभावार्थं स्यति द्विवर्तनिर्वनेषाट् ।

ऊर्ध्वा यच्छ्रेणिर्न शिशुर्दन्मक्षू स्थिरं शेवृधं सूत माता ॥ २० ॥

अधं । आसु । मंद्रः । अरतिः । विभाऽवा । अवं । स्यति । द्विऽवर्तनिः । वनेषाट् ।

ऊर्ध्वा । यत् । श्रेणिः । न । शिशुः । दन् । मक्षू । स्थिरं । शेऽवृधं । सूत । माता ॥ २० ॥

अधाथासु चतसृषु दिक्षु मंद्रो मोदमानोऽरतिर्गता विभावा दीप्तिमान् द्विवर्तनिर्वयोर्लोकयोर्गता
वनेषाट्ने काष्ठानामभिभवितापिरव स्यति । अवसन्नी भवति यागार्थं । यच्च योऽपि ऊर्ध्वोऽमुखा श्रेणिर्न
शिशुः शंसनीयः सेनेव मधु शीघ्रं दन् शबून्दमयति तमिमं स्थिरं निश्चलं शेवृधं सुखस्य वर्धकं मातारणिः
सूत । यज्ञे जनयामास ॥ ॥ २० ॥

अधा गाव उपमातिं कनाया अनु श्वान्तस्य कस्य चित्परैयुः ।

श्रुधि त्वं सुद्रविणो नस्त्वं याक्ताश्वघ्नस्य वावृधे सूनृताभिः ॥ २१ ॥

अधं । गावः । उपऽमातिं । कनायाः । अनु । श्वान्तस्य । कस्य । चित् । परा । ईयुः ।

श्रुधि । त्वं । सुऽद्रविणः । नः । त्वं । याट् । आश्वऽघ्नस्य । ववृधे । सूनृताभिः ॥ २१ ॥

अध संप्रति कस्य चिच्छ्वान्तस्य प्रवृजस्य श्वान्तस्य वा । आत्मनो निर्देशः । ईदृशस्य नाभानेदिष्टस्य कनायाः
कमनीयायाः सुतेर्गावो वाचः । यद्वा । वाचः सुतयः कनायाः कमनीयायाः सुतेरुपमातिमुपमानभूतमिन्द्रमनु
परैयुः । अनु परागच्छति । हे सुद्रविणः सुधनापे त्वं श्रुधि । शृणु । नोऽस्माकमिममिन्द्रं याट् । अयाट् । यज ।
त्वं चाश्वघ्नस्य । अश्वघ्नोऽश्वमेधयाजी मनुः । तस्य पुत्रस्य मम सूनृताभिः सुतिभिर्ववृधे । वर्धसे ॥ पुत्रव्यावृधः ॥
अथवायं वर्धत इति परोक्षेण निर्देशः ॥

अध त्वमिन्द्र विद्य १स्मान्महो राये नृपते वज्रबाहुः ।

रक्षा च नो मघोनः पाहि सूरीर्ननेहसंस्ते हरिवो अभिष्टौ ॥ २२ ॥

अध० । त्वं । इन्द्र० । विद्धि० । अस्मान् । म॒हः । रा॒ये । नृ॒ऽप॒ते । वज्र॑ऽबाहुः ।

रक्ष॑ । च॒ । नः॒ । म॒घो॒नः । पा॒हि । सू॒रीन् । अ॒ने॒ह॒सः । ते॒ । हरि॑ऽवः । अ॒भि॒ष्टौ ॥ २२ ॥

हे इन्द्र अधाधुना वज्रबाहुस्त्वमस्माकम्हो महते राये धनाय विद्धि । जानीहि । हे इन्द्र मघोऽनो हविष्मतः सूरीन् क्षुतिमैरकाशोऽस्माञ्च च । हे हरिवो हरिभ्यां तद्वन्निद्र ते तवामिष्टावभिगमनेऽनेहसोऽपापाः स्यामिति शेषः ॥

अध० यद्वाजानां गविष्टौ सरत्सरयुः कारवे जरयुः ।

विप्रः प्रेष्ठः स ह्येषां बभूव परां च वक्षदुत पर्थदेनान् ॥ २३ ॥

अध० । यत् । रा॒जा॒ना । गो॒ऽइ॒ष्टौ । सर॑त् । सर॑युः । का॒र॒वे । ज॒र॒युः ।

विप्रः । प्रेष्ठः । सः । हि । ए॒षां । ब॒भू॒व । परा॑ । च॒ । वक्ष॑त् । उ॒त । प॒र्ध॑त् । ए॒ना॒न् ॥ २३ ॥

हे राजाना राजमानो मित्रावरुणौ अधाधुना सत्तसमाप्तौ यद्यस्माद्गविष्टौ गवामिषणायां सत्वां सरयुः सरणशीलो यमः सरत् गच्छति कारवे कर्माणि कुर्वतेऽगिरसां गन्ताय । किमिच्छन् । जरयुस्तस्मा अगिरसां गन्ताय क्षुतिमिच्छन् । तस्मात्स विप्रो नाभानेदिष्ट एषामगिरसां प्रेष्ठः प्रियतमो बभूव । भवतु । ह्येति पूरणः । तेषां कर्तव्यं परा च वक्षत् । परावहतु । उतापि क्षिणानगिरसः पर्थत् पारयस्वित्वात्मन एवाशक्ते ॥

अध० न्वस्य जेन्यस्य पुष्टौ वृथा रेभंत ईमहे तद्रू नु ।

सरयुरस्य सूनुरश्चो विप्रश्चासि अवंसश्च सातौ ॥ २४ ॥

अध० । नु । अ॒स्य॒ । जे॒न्य॒स्य॒ । पु॒ष्टौ । वृ॒था । रे॒भ॑न्तः । ई॒म॒हे । तत् । ऊं॒ इति॑ । नु ।

सर॑युः । अ॒स्य॒ । सू॒नुः । अ॒श्वः । वि॒प्रः । च॒ । अ॒सि॒ । अ॒वं॒सः । च॒ । सा॒तौ ॥ २४ ॥

अनया वरुणं पुथक् स्तौति । अधाय नु विप्रमस्य जेन्यस्य जयशीलस्य स्तुत्या जेतव्यस्य वा तत्स्वभूतं गवादिधनं पुष्टौ पोषे निमित्ते सति तस्य पुथ्यर्थं वा वृथानायासेन रेभन्तः सुवन्तो नु विप्रमीमहे । याचामहे । सरयुः शीघ्रसरणशीलोऽश्वोऽस्य वरुणस्य सूनुः पुत्रः । वरुणाद्व्यश्च उत्पन्नः । अथ प्रत्यवक्रतः । हे वरुण त्वं विप्रश्चासि । विप्रवत्पूज्यः गुह्यो वा भवसि । अवंसश्चास्य सातौ लाभेऽस्माकमन्नलाभाय प्रवृत्तश्च भवसि ॥

युवोर्यदि सख्यायास्मे शर्धाय स्तोमं जुजुषे नमस्वान् ।

विश्वच॒ यस्मि॒न्ना गिरः॑ समीचीः पूर्वीव गातुर्दाशत्सूनृतायै ॥ २५ ॥

युवोः । यदि॑ । स॒ख्या॒य॒ । अ॒स्मे॒ इति॑ । श॒र्धा॒य॒ । स्तो॒मं॒ । जु॒जु॒षे॒ । न॒म॒स्वा॒न् ।

वि॒श्व॒च॒ । यस्मि॑न् । आ॒ । गिरः॑ । सं॒ऽइ॒चीः॒ । पूर्वी॑ऽइव । गा॒तुः । दा॒श॒त् । सू॒नृ॒ता॒यै ॥ २५ ॥

हे मित्रावरुणौ युवोर्युवयोः शर्धाय बलवतेऽस्मे अस्माकं सख्याय । यद्वा । युवयोः सख्यायास्ते अस्माकं शर्धाय बलाय च । यदि नमस्वान्नवानध्वर्युः स्तोत्रवान्होता वा स्तोमं जुजुषे सेवते । यस्मिन् सख्ये सिद्धे सति विश्वच विश्वस्त्रिजगत्पदे गिरोऽगिरसां संबंधिन्यः समीचीः समीच्य आ गच्छतीति शेषः । उदाराणां गृह इदं गृहाणेदं गृहाणेत्येवंरूपाः श्रूयन्त इत्यर्थः । यद्वा । यागानुष्ठातृणां क्षुतिगिर आगच्छतीति । पूर्वीव गातुः प्राची दिग्वि सा यथा गच्छतां सुखं प्रयच्छति तद्वत् । यद्वा । पूर्वीं पुरा प्रसिद्धा पुरातनीव गातुः सरस्विरिव सा यथा गच्छतां सुखं प्रयच्छति तद्वत् । सूनृतायै प्रियसत्वरूपायै क्षुतिवाचै दाशत् । प्रयच्छतु ॥

स गृणानो अद्भिर्देववानिति सुबन्धुर्नमसा सूक्तैः ।

वर्धदुक्थैर्वचोभिरा हि नूनं व्यध्वैति पर्यस उस्त्रियायाः ॥ २६ ॥

सः । गृणानः । अत्भिः । देववान् । इति । सुबन्धुः । नमसा । सुउक्तैः ।

वर्धत् । उक्थैः । वचःभिः । आ । हि । नूनं । वि । अध्वा । एति । पर्यसः । उस्त्रियायाः ॥ २६ ॥

देवताभिर्देवान् सुबन्धुः शोभनबन्धनः स वरुण इतीत्यङ्कतप्रकारेण नमसा नमस्कारेण सूक्तैश्च गृणानः स्तुयमानः सन्वर्धत् । वर्धतां । उक्थैर्वचोभिश्च्यमानैः प्रशस्तीर्वा स्तुतिवचोभिर्नूनमिदानीमा गच्छत्विति शेषः । इति पूरणः । तस्य यागार्थमुस्त्रियाया गोः पर्यसोऽध्वा मार्गो वेति । स्तनाद्याणि चरंतीत्यर्थः ॥

त ऊ षु णो महो यजचा भूत देवास ऊतये सजोषाः ।

ये वाजाँ अनयता वियन्तो ये स्या निचेतारो अमूराः ॥ २७ ॥

ते । ऊं इति । सु । नः । महः । यजचाः । भूत । देवासः । ऊतये । सजोषाः ।

ये । वाजान् । अनयत । विऽयन्तः । ये । स्थ । निऽचेतारः । अमूराः ॥ २७ ॥

अनयपरिंरगिरस आशास्ते । हे यजचा यष्ट्या देवासो देवाः ते यूयं । उ इति पूरणः । महो महते नोऽस्माकमूतये रक्षणाय सजोषाः संगता भूत । भवत । ये च यूयमंगिरसो मह्यं वाजानस्रानयत प्रापयत वियन्तः सततमुक्थाय विविधं गच्छन्तः संतः । ये च यूयममूराः । षष्ठाहः प्रयोगमौढ्यरहिता इत्यर्थः । तादृशा निचेतारो गवां विविक्षारः स्थ भवथ । ते सजोषा भूतिति समन्वयः ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीत्यतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टकस्य प्रथमोऽध्यायः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

व्याख्याय प्रथमं विद्वानष्टमस्याष्टकस्य सः । अध्यायं सायणामात्यो द्वितीयं व्याचिकीर्षति ॥

तत्र ये यज्ञेनेत्यादिदशर्चमनुवाकपिष्टया द्वितीयं सूक्तं । मानवस्य नाभानेदिष्टस्यार्थं । आदितस्ततो जगत् । पंचम्यनुष्टुप् । षष्ठी बृहती । सप्तमी सतोबृहती । अष्टमीनवम्यावनुष्टुभी । दशमी गायत्री । एकादशी त्रिष्टुप् । आदितः षष्ठां विश्वे देवा अंगिरसो वा देवता । सप्तमी वैश्वदेवी । अष्टम्याद्यासु चतसृषु सावर्णेर्महाराजस्य दानं स्तूयते । अतस्तासु देवताकाः । तथा चानुक्रम्यते । ये यज्ञेनेकादशाद्याः षडंगिरसां स्तुतिर्वीत्या त्रिष्टुप्चम्यनुष्टुप्प्रगाथोऽनुष्टुभी गायत्री चतस्रोऽत्याः सावर्णेर्दानस्तुतिरिति ॥ षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र एतत्सूक्तं । सूचितं च । इदमित्या रौद्रमिति प्रागुपोत्तमाया ये यज्ञेनेत्यावपति । आ० ८. १. इति ॥

ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इन्द्रस्य सख्यममृतत्वमानंश ।

तेभ्यो भद्रमंगिरसो वो अस्तु प्रति गृभ्णीत मानवं सुमेधसः ॥ १ ॥

ये । यज्ञेन । दक्षिणया । संऽअक्ताः । इन्द्रस्य । सख्यं । अमृतऽत्वं । आनंश ।

तेभ्यः । भद्रं । अंगिरसः । वः । अस्तु । प्रति । गृभ्णीत । मानवं । सुऽमेधसः ॥ १ ॥

नामानेदिष्टः स्वपित्रा मनुनाभ्यनुज्ञातः सत्तमासीनानंगिरसोऽभ्येत्य मां प्रतिगृह्णीत युष्मभ्यं यज्ञं प्रक्षा-
पयामोति यदुक्तवान् तदुच्यते । इतिहासस्त्विदमित्येति पूर्वसृक्ते नामानेदिष्टं शंसति नामानेदिष्टं वै मानव-
मिति ब्राह्मणानुसारेण मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यमजदिति तैत्तिरीयब्राह्मणानुसारेण च सप्रपञ्चमभिहितः । तथा
चाक्षा ऋचोऽयमर्थः । यज्ञेन यजनीयेन हविषा दक्षिणयत्विग्भ्यो देयया समक्ताः संगता येऽहीनैकाह-
सत्त्वाणि कुर्वन्तो यूयमिन्द्रस्य सख्यं सखिकर्म अत एवामृतत्वममरणधर्मं देवत्वमानश्च आनश्वि प्राप्ताः स्स ॥
अत्रोतिर्लिटि मध्यमे व्याख्येयं वज्रवचनं । अत्रोतिश्चेति मुडागमः । यदुक्तयोगादनिघातः ॥ हे अंगिरसः तेभ्यो
वो युष्मभ्यं भद्रं कक्षाणं कर्मास्तु । हे सुमेधसः सुप्रज्ञा हे अंगिरसः ते यूयमिदानीमागतं मानवं मनोः पुत्रं
मां प्रति गृह्णीत । प्रतिगृह्णीत । मयि प्रतिगृहीते सति यज्ञं साधु करिष्यामीति तदर्थं प्रतिगृह्णीत ॥

य उ॒दाज॑न्पित॒रो गो॒मयं॑ वस्वृ॒तेनाभि॑दन्परिवत्स॒रे व॒लं ।

दी॒र्घायु॑त्वमंगिर॒सो वो अस्तु॑ प्रति॑ गृ॒ह्णीत॑ मान॒वं सु॑मेधसः ॥ २ ॥

ये । उ॒तऽआ॑जन् । पि॒तरः । गो॒मयं॑ । वसु॑ । ऋ॒तेन॑ । अ॒भि॒दन् । प॒रि॒वत्स॒रे । व॒लं ।

दी॒र्घायु॑ऽत्वं । अंगि॒रसः॑ । वः । अस्तु॑ । प्रति॑ । गृ॒ह्णीत॑ । मा॒न॒वं । सु॑मेध॒सः ॥ २ ॥

हे अंगिरसः पितरोऽस्माकं पूर्वजत्वेन पितृभृता ये यूयं गोमयं गवाज्जकं पणिभिरपहृतं वसु धनमुदाजन्
तेरधिष्ठितात्यर्वतादुदगमयन् । किंचित्तेन सत्यभूतेन यज्ञेन परिवत्सरे पर्यागते वत्सरे संपूर्णे । सत्त्वांत इत्यर्थः ।
तच्च वलं वलनामानं गवामपहर्तारममुरमभिदन् चनाशयन् तेभ्यो वो युष्मभ्यं दीर्घायुत्वं प्रभूतजीवनमस्तु ।
शेषं पूर्ववत् ॥

य ऋ॒तेन॑ सू॒र्यमारो॑हयन् दि॒व्यप्र॑थयन्पृथि॒वीं मा॒तरं॑ वि ।

सु॒प्रजा॑स्त्वमंगिर॒सो वो अस्तु॑ प्रति॑ गृ॒ह्णीत॑ मान॒वं सु॑मेधसः ॥ ३ ॥

ये । ऋ॒तेन॑ । सू॒र्यं । आ । अ॒रो॒हयन्॑ । दि॒वि । अ॒प्र॒थयन्॑ । पृथि॒वीं । मा॒तरं॑ । वि ।

सु॒प्रजा॑ऽत्वं । अंगि॒रसः॑ । वः । अस्तु॑ । प्रति॑ । गृ॒ह्णीत॑ । मा॒न॒वं । सु॑मेध॒सः ॥ ३ ॥

हे अंगिरसः ये भवंत ऋतेन सत्यभूतेन यज्ञेन दिवि दुलोके सूर्यं सुष्ठु सर्वस्य प्रेरकमादित्यमारोहयन्
अस्थापयन् किंच मातरं सर्वेषां निर्मात्रीं पृथिवीं व्यप्रथयन् प्रसिद्धामकुर्वन् सत्त्वादिकर्मकरणेन तेभ्यो युष्मभ्यं
सुप्रजास्त्वं सुपुत्रत्वमस्तु ॥ नित्यमसिच्च प्रजामेधयोरित्यसिच्चसमासांतः । तस्माद्भावप्रत्ययः ॥

अ॒यं ना॒भा व॑दति व॒ल्गु वो॑ गृ॒हे दे॒वपु॒त्रा ऋ॒षय॑स्तच्छृ॒णोत॑न ।

सु॒ब्र॒ह्म॒ण्यमंगि॒रसो॑ वो अस्तु॑ प्रति॑ गृ॒ह्णीत॑ मान॒वं सु॑मेधसः ॥ ४ ॥

अ॒यं । ना॒भा । व॑दति । व॒ल्गु । वः । गृ॒हे । दे॒वऽपु॒त्राः । ऋ॒षयः॑ । तत् । शृ॒णो॒त॑न ।

सु॒ब्र॒ह्म॒ण्यं । अंगि॒रसः॑ । वः । अस्तु॑ । प्रति॑ । गृ॒ह्णीत॑ । मा॒न॒वं । सु॑मेध॒सः ॥ ४ ॥

हे देवपुत्रा देवानां पुत्रा ऋषेः पुत्रा ऋषयोऽतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टारो हे अंगिरसः अयं नाभा नामानेदिष्टः
पुरोवर्ती जगो वो युष्माकं गृहे गृहभूते यज्ञे वल्गु कक्षाणं वचो वदति । तद्वाक्यं यूयं शृणोतन । महतादरेण
शुश्रूत ॥ अथ वणे । तप्तनप्तनयनाच्चेति तनवादेशः ॥ तेभ्यो युष्मभ्यं सुब्रह्मण्यं शोभनं ब्रह्मवर्चसमस्तु । इदानी-
मागतं मानवं मां प्रति गृह्णीत । प्रतिगृह्णीत ॥

विरूपास इदृषयस्त इग्भीरवेपसः । ते अंगिरसः सूनवस्ते अग्नेः परि जज्ञिरे ॥ ५ ॥
 विरूपासः । इत् । ऋषयः । ते । इत् । गंभीरवेपसः । ते । अंगिरसः । सूनवः ।
 ते । अग्नेः । परि । जज्ञिरे ॥ ५ ॥

परोक्षतयर्विराह । ऋषयः कर्मणां द्रष्टार एत ऋषयो विरूपास इदृष्योऽयं वर्णतो रूपतश्च नामाख्या भवन्ति । त इत् एवामी अंगिरसो गंभीरवेपसः । वेप इति कर्मणाम् । गंभीरकर्मणो भवन्ति । त इमेऽंगिरसः सूनवः पुत्राः खलु । तदेवाह । त इमेऽंगिरसोऽग्नेः परि जज्ञिरे । सर्वतो जाताः प्रादुर्भूताः । येऽंगिरा आसंस्तोऽंगिरसोऽभवन् । ऐ० ब्रा० ३. ३४. इति ब्राह्मणं । अथ निबन्धं च द्रष्टव्यं । नि० ३. १७. ॥ १ ॥

ये अग्नेः परि जज्ञिरे विरूपासो दिवस्परि ।
 नवग्वो नु दशग्वो अंगिरस्तमः सचा देवेषु मंहते ॥ ६ ॥
 ये । अग्नेः । परि । जज्ञिरे । विरूपासः । दिवः । परि ।
 नवऽग्वः । नु । दशऽग्वः । अंगिरःस्तमः । सचा । देवेषु । मंहते ॥ ६ ॥

विरूपासो विविधरूपा येऽंगिरसो दिवस्परि सुलोकादग्नेः परि जज्ञिरे परितो जाताः । यद्वा । दिवस्परि । परिः पंचम्यर्थयोक्तः । स्वतेजसा दीप्यमानादपेक्षाताः । तेषां मध्ये नवग्वो दशग्व्यांगिरस्तमोऽंगिरसां वरिष्ठः । सत्तमासीनानामंगिरसां मध्ये केचन नवसु मास्तु कर्म कृत्वोदतिष्ठन् केचन दशसु मास्तिष्ठत्येवमंगिरसामयनमुक्तं । तेषामपि नवग्वश्च दशग्वोक्तः । तादृशो देवेषु सचा सहावस्थितः सोऽपि मंहते । मह्यं धनं प्रयच्छति । मंहतिर्दानकर्मा ॥

इद्रेण युजा निः सृजंत वाघतो व्रजं गोमंतमश्विनं ।
 सहस्रं मे ददतो अष्टकार्यैः अर्वो देवेष्वक्रत ॥ ७ ॥
 इद्रेण । युजा । निः । सृजंत । वाघतः । व्रजं । गोऽमंतं । अश्विनं ।
 सहस्रं । मे । ददतः । अष्टऽकार्यैः । अर्वः । देवेषु । अक्रत ॥ ७ ॥

वाघतः कर्मणां वोढारो विश्वे देवा अंगिरसो वेंद्रेण युजा सहायेन निः सृजंत । निरगमयन् । किं । गोमंतं गीयुक्तमश्विनमश्ववंतं पणिभिरवच्छं व्रजं । ते मे मां प्रति सहस्रं सहस्रसंख्याकं धनं सत्तपरिवेषणमष्टकार्यैः ॥ अष्ट इति अग्नौ व्याप्तौ निष्ठायां रूपं ॥ विसृतकर्णाः । उपलक्षणमेतत् । व्याप्तसर्वावयवा गाश्च इदतो मह्यं प्रयच्छन्तो देवेष्विन्द्रादिषु अर्वो हविर्लक्षणमन्नं कीर्तिं वाकत । अक्रत ॥ करोतेर्लुङि मंथे घसेति ल्लेर्लुक् ॥ एवं नामानेदिष्टेनांगिरसः सुतास्तस्मै धनं प्रादुः । तदुक्तं श्रीनकेन । ऋषयोऽंगिरसस्तुष्टा यद्दुर्मनवाय तु । तत्पुण्याय च कर्मणि ये यज्ञेनेत्यकीर्तयत् ॥

उत्तरामिष्यतस्मिन्नस्मै मानवायर्थये सावर्णिना यद्दत्तं तत्प्रशस्यते । तदप्युक्तं श्रीनकेन । सावर्णिना च यद्दत्तं मानवाय महद्भु । तदुक्तं सूक्तशेषेण प्र नूनं जायतामिति ॥

प्र नूनं जायतामयं मनुस्तोक्तेव रोहतु । यः सहस्रं शताश्वं सद्यो दानाय मंहते ॥ ८ ॥
 प्र । नूनं । जायतां । अयं । मनुः । तोक्तेऽइव । रोहतु । यः । सहस्रं । शतऽअश्वं ।
 सद्यः । दानाय । मंहते ॥ ८ ॥

अयं सावर्णिर्मनुर्नूनं क्षिप्रं प्र जायतां । प्रजाती भवतु धनादिभिः पुत्रादिभिश्च रोहतु । प्रादुर्भवतु । तच्च

वृष्टांतः । लोकीव । यथा जलकितं बीजं प्रादुर्भवति एवं कर्मफलसंयुक्तः स मनुः पुत्रादिभ्यो रोहतु । योऽयं मनुः शताब्दं बहुशसंयुक्तं सहस्रं गवां सशस्रदानीमेव दानाय मंहति अस्मा अथ ये दातुं प्रेरयति ॥

न तमश्नोति कश्चन दिव इव सान्धारभं । सावर्ण्यस्य दक्षिणा वि सिंधुरिव पप्रथे ॥९॥
न । तं । अश्नोति । कः । चन । दिवः । इव । सानु । आ । ऽरभं । सावर्ण्यस्य । दक्षिणा ।
वि । सिंधुः । इव । पप्रथे ॥९॥

तं सावर्णिं मनुं कश्चन कश्चिदप्यारभमारब्धं स्वकर्मणा नाश्नोति । न व्याप्नोति । यथा मनुः प्रयच्छति तथान्यो दातुं न शक्नोतीत्यर्थः । कथं स्थितं । दिव इव मुनीकस्य सानु समुच्छितं तेजसा केचिदप्यप्रधुष्यमादित्यमिव स्थितं ॥ आरभं । शक्ति शमुक्तमुक्ती । पा० ३. ४. १२. इति कमुल् ॥ तस्य सावर्ण्यस्य मनोरियं गवादिदक्षिणा सिंधुरिव खंदमाना नदीव पृथिव्यां पप्रथे । विप्रथते । विस्तीर्णा भवति ॥

उत दासा परिविषे स्महिष्टी गोपरीणसा । यदुस्तुर्वश्च मामहे ॥१०॥

उत । दासा । परिऽविषे । स्महिष्टी इति स्मत्ऽदिष्टी । गोऽपरीणसा । यदुः । तुर्वः ।
च । ममहे ॥१०॥

उतापि च स्महिष्टी कल्याणादेशिनी गोपरीणसा गोपरिणसी गोमिः परिवृती बहुगवादियुक्ती दासा दासवत्प्रियवत्स्थिती तेनाधिष्ठिती यदुश्च तुर्वश्चैतन्नामका राजर्षी परिविषेऽस्य सावर्णेर्मनोर्भोजनाय ममहे । पशुन्प्रयच्छतः ॥ प्रत्येकमन्वयादेकवचनं ॥

सहस्रदा यामणीर्मा रिषन्मनुः सूर्येणास्य यतमानेतु दक्षिणा ।

सावर्णेर्देवाः प्र तिरंत्वायुर्यस्मिन्नश्रान्ता असनाम वाजं ॥११॥

सहस्रऽदाः । यामऽनीः । मा । रिषत् । मनुः । सूर्येण । अस्य । यतमाना । एतु । दक्षिणा ।

सावर्णेः । देवाः । प्र । तिरंतु । आयुः । यस्मिन् । अश्रान्ताः । असनाम । वाजं ॥११॥

सहस्रदा गवादीनां सहस्रस्य दाता यामणीर्चामाणां नेता कर्ता जनपदानामयं मनुर्मा रिषत् । न केचिदपि रिष्टो हिंसितो भवतु । यद्वा । कर्मनेतृनस्यान्वा हिनस्तु किंतु धनादिदानेन पूजयतु । अस्य यतमाना गच्छन्ती दक्षिणा सूर्येण सहितु । संगच्छतां । त्रिषु लोकेषु प्रसिद्धा भवत्वित्यर्थः । तस्मात्स्य सावर्णेः सर्वगपुत्रस्य मनोर्देवा इन्द्रादय आयुर्जीवनं प्र तिरंतु । प्रवर्धयंतु । अश्रान्ताः कर्मस्वनलसाः सर्वे कर्म कुर्वन्तो वयं यस्मिन्मानी वाजं योजयन्मममसनाम संभजेमहि । नाभानेदिष्टोऽहमस्मत् इत्याशास्ते ॥ ॥२॥

परावतो य इति सप्तदशवं तृतीयं सूक्तं ज्ञतेः पुत्रस्य गयस्त्वार्यं । षोडशीसप्तदशौ चिष्टुभौ । पंचदशी चिष्टुञ्जगती वा । शिष्टाश्चतुर्दश जगत्स्यः । स्वस्ति नः पथ्यास्त्विति द्वे पथ्यास्त्विति देवताकि । शिष्टा वैश्वदेवः । तथा चानुकांतं । परावतस्त्र्यूना गयः प्रातो द्विचिष्टुवंतं तु स्वस्ति नस्त्रिष्टुञ्जा सह चोत्तरया पथ्यास्त्विति देवत्विति ॥ पृथ्वाभिन्नवयोऽसृतीयेऽहनि वैश्वदेव एतत्सूक्तं वैश्वदेवं निविज्ञानं । सूचितं च । अगच्छो जातः परावतो य इति वैश्वदेवं । आ० ७. ७. इति ॥

परावतो ये दिधिषंत आप्यं मनुप्रीतासो जनिमा विवस्वतः ।

ययातेर्ये नहुषस्य बर्हिषि देवा आसन्ते ते अधि ब्रुवंतु नः ॥१॥

परावतः । ये । दिधिषन्ते । आर्यं । मनुऽप्रीतासः । जनिम । विवस्वतः ।

ययातेः । ये । नहुषस्य । बर्हिषि । देवाः । आसन्ते । ते । अधि । ब्रुवन्तु । नः ॥ १ ॥

ये देवाः परावतो दूरदेशादागत्यायं ज्ञातेयं मनुष्यैः सह बंधुत्वं दिधिषन्ते धारयन्ति । यदा । इविषां प्रदातृभिर्मनुष्यैः सह सख्यं कुर्म इति परस्परं शब्दायन्ते ॥ धिष शब्दे जाहीत्यादिकः । छांदसो सखांतादेशः । धिष धारण इति कैश्चिदप्युपगम्यते ॥ उक्तार्थमेव विशिनष्टि । मनुप्रीतासो मनुष्यैः प्रीता देवा विवस्वतो विवस्वत्पुत्रस्य मनोजनिम जन्मानि मनुष्यान्धारयन्ति । किंच ये देवा नहुषस्य नहुषपुत्रस्य ययातिरेतन्नामकस्य राजर्षेर्बर्हिषि यज्ञ आसन्ते उपविशन्ति ते देवा नोऽस्मानधि ब्रुवन्तु । धनादिप्रदानेनास्मानधिकं वदन्तु । पूजयंतित्वर्थः ॥

विश्वा हि वो नमस्यानि वंद्या नामानि देवा उत यज्ञियानि वः ।

ये स्थ जाता अदितेरद्भ्यस्परि ये पृथिव्यास्ते मे इह श्रुता हवँ ॥ २ ॥

विश्वा । हि । वः । नमस्यानि । वंद्या । नामानि । देवाः । उत । यज्ञियानि । वः ।

ये । स्थ । जाताः । अदितेः । अत्ऽभ्यः । परि । ये । पृथिव्याः । ते । मे । इह । श्रुत । हवँ ॥ २ ॥

हे देवा इंद्रादयः । हिरवधारणे । वो युष्माकमेव नामानि नमनीयानि विश्वा सर्वाणि शरीराणि नमस्यानि नमस्कारार्हाणि भवन्ति वंद्या वंद्यानि स्तोतव्यानि च भवन्ति । ये यूयमदितेरदीनाद्युलोकादद्भ्यः । अंतरिक्षनामैतत् । अंतरिक्षात् । परिः पंचम्यर्थोक्तकः । पृथिव्याश्च जाताः प्रादुर्भूताः स्तु भवथ ते यूयमिहा-
स्मिन्यज्ञ आगत्य मे मदीयं हवमाह्वानं श्रुत । शृणुत ॥

अपिष्टोमे वैश्वदेवशस्ते येभ्यो मातेत्येषा धाव्या । मूत्रितं च । अयं वेनश्चोदयत्यृग्निर्गर्भा येभ्यो माता मधुमत् । आ० ५. १८. इति ॥

येभ्यो माता मधुमत्पिन्वन्ते पयः पीयूषं द्यौरदितिरद्विर्बर्हाः ।

उक्थशुष्मान्वृषभरान्स्वप्नस्तौ आदित्याँ अनु मदा स्वस्तये ॥ ३ ॥

येभ्यः । माता । मधुऽमत् । पिन्वन्ते । पयः । पीयूषं । द्यौः । अदितिः । अद्विऽबर्हाः ।

उक्थऽशुष्मान् । वृषऽभरान् । सुऽअप्नसः । तान् । आदित्यान् । अनु । मद् । स्वस्तये ॥ ३ ॥

माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी येभ्यो देवेभ्यो देवार्थं मधुमद्याधुर्योपेतं पयः सारभूतं द्यौरं पिन्वन्ते चरति । तथादितिरदीनाद्विर्बर्हा मेघैः परिवृढा प्रवृद्धा परिवृद्धमेघा वा द्यौश्च पीयूषं पिन्वते । द्यावापृथिव्यौ हविस्त्यादयत इत्यर्थः । अघिरात्मानं संबोधाह । उक्थशुष्मानतिबलान् वृषभरान्वृष्टेराहर्तृन् ॥ इत्यहोर्म इति भः ॥ स्वप्नसः सुकर्मणस्तानादित्यानदितेः पुत्राद्देवान् स्वस्तयेऽविनाशायां नु मद । अनुमुहि ॥ मायते-
लोऽति व्यत्ययेन शप् । मंदतेर्वा स्तुत्यर्थस्यानित्यमागमशासनमिति नुमभावः ॥

नृचक्षसो अर्निमिषन्तो अर्हणा बृहद्देवासो अमृतत्वमानशुः ।

ज्योतीरथा अर्हिमाया अनागसो दिवो वर्ष्माणं वसते स्वस्तये ॥ ४ ॥

नृऽचक्षसः । अर्निऽमिषन्तः । अर्हणा । बृहत् । देवासः । अमृतऽत्वं । आनऽशुः ।

ज्योतिःऽरथाः । अर्हिऽमायाः । अनागसः । दिवः । वर्ष्माणं । वसन्ते । स्वस्तये ॥ ४ ॥

नृचक्षसः कर्मेनेतृणां मनुष्याणां द्रष्टारः अत एवानिमिषन्तो निमेषमकुर्वाणाः सर्वदा जागृक्का देवासो

देवा अर्हणा लोकस्य परिचरणार्थं स्तोत्रव्यख्याय बृहद्वृंहितममृतत्वमरणधर्ममाणयुः । प्राप्ताः । देवाः खलु मनुष्यैः पूज्याः । तस्मात्पूजयितुं देवत्वमानश्रिते । अत एव ज्योतीरथा दीप्यमानरथोपेता अहिमायाः कैश्चिद-
प्यर्हन्त्यप्रज्ञा अनागसः पापरहिता आदित्या दिवो बुलोकस्य वर्ष्माणं नाभिस्थानं समुच्छ्रितं देशं स्वस्तये
ऽविनाशाय लोकस्य शेमकरणार्थं वसते । अधिवसन्ति । यद्वा । स्वतेजसाच्छादयन्ति ॥

सम्राजो ये सुवृधो यज्ञमाययुरपरिहृता दधिरे दिवि क्षयं ।

ताँ आ विवास नमसा सुवृक्तिभिर्महो आदित्याँ अदितिं स्वस्तये ॥ ५ ॥

संऽराजः । ये । सुऽवृधः । यज्ञं । आऽययुः । अपरिऽहृताः । दधिरे । दिवि । क्षयं ।

तान् । आ । वि । वा । स । नमसा । सुवृक्तिऽभिः । महः । आदित्यान् । अदितिं । स्वस्तये ॥ ५ ॥

सम्राजः सर्वेषां राजानः स्वतेजोभिः सम्ययाजमानाः सुवृधः सुवृद्धा ये देवा यज्ञभाययुः आयांति सोमादिहविर्भक्षणार्थं । ततोऽपरिहृताः कैश्चिदप्यर्हंसिता ये देवा दिवि बुलोके चयं निवासं दधिरे विदधति कुर्वन्ति । अघिरात्मानमाह । महो महतो गुणाधिक्येनादित्यानदितेः पुत्रांस्त्राप्रसिद्धान्देवानदितिं तेषां मातरमेतन्नामिकां च स्वस्तयेऽविनाशाय नमसा हवीरूपेणान्नेन मुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिश्चा विवास । आभिमुख्येन परिचर । विवासतिः परिचरणकर्म ॥ ॥ ३ ॥

को वः स्तोमं राधति यं जुजोषथ विश्वे देवासो मनुषो यति स्तन ।

को वोऽध्वरं तुविजाता अरं करद्यो नः पर्षदत्यंहः स्वस्तये ॥ ६ ॥

कः । वः । स्तोमं । राधति । यं । जुजोषथ । विश्वे । देवासः । मनुषः । यति । स्तन ।

कः । वः । अध्वरं । तुविऽजाताः । अरं । करत् । यः । नः । पर्षत् । अति । अंहः । स्वस्तये ॥ ६ ॥

अपिदेवान्प्रति बद्धधा वितर्कयति । हे देवाः वो युष्माकं कः स्तोता स्तोमं त्रिवृत्यंचदशादिनक्षत्रां राधति । संसाधयति । न कश्चिदस्तीत्यर्थः । यद्वा । मदन्त्यः को वो युष्मभ्यं स्तोमं करोति । यूयं यं स्तोतारं जुजोषथ सेवध्वे ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोः । नेटि शवः सुः । अडागमः ॥ किंच हे मनुषो मंतारो ज्ञातारो हे विश्वे देवासो देवाः यूयं यति यत्संख्याः स्थान भवथ ॥ यच्छब्दादपि च्छांदसो उतिर्द्रष्टव्यः ॥ हे तुविजाता धावादिविभागेन बद्धजनना हे देवाः युष्मदर्थं को वा यजमानोऽध्वरं यज्ञमरं करत् । अनं करोति स्तुति-
भिर्हविर्भिश्च । मदन्त्यो नास्तीत्यर्थः । यो यज्ञो नोऽस्मान् स्वस्तयेऽविनाशायान्हः पापकृतं मार्गमवैदिकमति पर्षत् अतिपारयति तं यज्ञं को बालं करोतीति ॥

येभ्यो होचां प्रथमामायेजे मनुः समिद्धाग्निर्मनसा सप्त होतृभिः ।

त आदित्या अभयं शर्म यच्छत सुगा नः कर्त सुपथा स्वस्तये ॥ ७ ॥

येभ्यः । होचां । प्रथमां । आऽयेजे । मनुः । समिद्धऽअग्निः । मनसा । सप्त । होतृऽभिः ।

ते । आदित्याः । अभयं । शर्म । यच्छत । सुऽगा । नः । कर्त । सुऽपथा । स्वस्तये ॥ ७ ॥

समिद्धापिर्हविर्भिः सम्यग्दीप्ताभिर्मनुर्वैवस्वतो मनुष्याणां प्रथमभावी अहधानेन मनसा सप्त सप्तसंख्या-
कैर्होतृभिर्वषट्कर्तृभिर्हविर्भिश्च सह येभ्यो युष्मभ्यं प्रथमां प्रथमं मुख्यं यद्वा सर्वेषां मनुष्याणामग्रे क्रियमाण-
त्वादायं होचां । ह्रयते हवीष्येति होचा यज्ञः । तं । यद्वा । आह्रयते देवाः स्तुतिभिरन्वेति । तं यज्ञमायेजे
आभिमुख्येनेष्टवान् ॥ यजेर्लेटि रूपं । यद्वा । लटि लोपस्त आत्मनेपद्विविति तलोपः । यजिष्योरलियेत्वं
बक्तव्यं । का० ६. ४. १२०. ४. । इति वचनादेकारः ॥ हे आदित्या अदितेः पुत्रा हे देवाः ते यूयं नोऽस्मभ्यमभयं

शर्म च सुखं प्रयच्छत । किंच नोऽस्माकं स्वस्तये विमाच सुपथा सुपथानि शोभनान्वेदिकमार्यान् सुधा सुधु
मंतव्यान् कर्त । कुरुत ॥ करोतेर्लोऽटि वऋषं वृंदसीति विकरणस्य लुक् । तथादेशः ॥

य ईशिरि भुवनस्य प्रचेतसो विश्वस्य स्यातुर्जगतश्च मंतवः ।

ते नः कृतादकृतादेनसस्पर्येद्या देवासः पिपृता स्वस्तये ॥ ८ ॥

ये । ईशिरि । भुवनस्य । प्रऽचेतसः । विश्वस्य । स्यातुः । जगतः । च । मंतवः ।

ते । नः । कृतात् । अकृतात् । एनसः । परि । अद्य । देवासः । पिपृत् । स्वस्तये ॥ ८ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञाना मंतवः सर्वस्य वेदितारो धे देवाः स्यातुः स्थावरस्य जगतो जंगमस्य विश्वस्य सर्वस्य
भुवनस्य लोकक्षेत्रे ईश्वरा भवन्ति । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे देवासो देवाः य उक्तगुणास्तै चूयं नोऽस्मान्कृता-
त्कायिकात्पापात् अकृतात्करचरणादिभिरकृतादेनसः किंतु मानसात्पापाद्याबाह्यस्मिन्दिने स्वस्तयेऽविनाशा-
यायुषोऽभिवृद्धये पिपृत् । पारयत । पापरहिताङ्कुरतेत्यर्थः ॥

भरेष्विंद्रं सुहवं हवामहेऽहोमुचं सुकृतं दैव्यं जनं ।

अग्निं मिचं वरुणं सातये भगं द्यावापृथिवी मरुतः स्वस्तये ॥ ९ ॥

भरेषु । इंद्रं । सुऽहवं । हवामहे । अंहःऽमुचं । सुऽकृतं । दैव्यं । जनं ।

अग्निं । मिचं । वरुणं । सातये । भगं । द्यावापृथिवी इति । मरुतः । स्वस्तये ॥ ९ ॥

अंहोमुचमंहसः पापस्य मोचकं सुहवं शोभनाङ्गानमिंद्रं भरेषु । भृणंति भर्जयन्ति विनाशयन्ति शत्रून्चेति
भराः संयामाः । तेषु हवामहे । रक्षणायाङ्ग्यामः । किंच सुकृतं सुकर्मणं दैव्यं देवसंबन्धिनमन्यं जगं चाङ्ग-
यामहे । तं जनमुद्दिशति । अग्निं मिचं वरुणं भगं भजनीयमेतन्नामानं देवं द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी
मरुतश्च सातयेऽज्ञात्वाभाय स्वस्तयेऽविनाशाय रक्षणायाङ्ग्यामहे ॥

अदितिदेवताकस्य पशोः सुचामाणमित्येषा वपायागस्य याज्या । सूचितं च । अदितिर्हजनिष्ट सुचामाणं
पृथिवीं धामनेहसं । आ० ३. ८. । इति ॥ प्रायणीयेष्टावादित्यस्य हविष एषैवानुवाक्सा सेवोदयनीयाया
याज्या । सूचितं च । सुचामाणं पृथिवीं धामनेहसं महीमू षु मातरं सुव्रतानां । आ० ४. ३. । इति ॥ प्रयाणे
ऽन्येव नावमारोहेत् । सूचितं च । सुचामाणं पृथिवीं धामनेहसमिति नावं । आ० गृ० २. ६. ८. । इति ॥

सुचामाणं पृथिवीं धामनेहसं सुशर्माणमदितिं सुप्रणीतिं ।

दैवीं नावं स्वरिचामनागसमस्रवंतीमा रुहेमा स्वस्तये ॥ १० ॥

सुऽचामाणं । पृथिवीं । द्यां । अनेहसं । सुऽशर्माणं । अदितिं । सुऽप्रणीतिं ।

दैवीं । नावं । सुऽअरिचां । अनागसं । अस्रवंतीं । आ । रुहेम । स्वस्तये ॥ १० ॥

सुलोको नीरूपकतया सूयते । सुचामाणं सुधु चायंतीं पृथिवीं विलुतामनेहसं पापरहितां सुशर्माणं
शोभनसुखयुक्तामदितिमदीनां सुप्रणीतिं सुप्रणयनां सुधु प्रणीचीं दैवीं देवसंबन्धिनीं स्वरिचां शोभनारिचां
जलाहरणशीलदाहयुक्तामनागसं पापरहितामस्रवंतीमगच्छंतीमविनश्वरीं नावं नावमिव स्थितां द्यां स्वस्तये
ऽविनाशाय देवत्वप्राप्तये आ रुहेम । वयमारोहेम ॥ रोहेतेर्लिङि लिङ्याशिष्यङ्ङित्त्वरूपप्रत्ययः ॥ ४ ॥

विश्वे यजन्ता अधि वोचन्तोतये चायध्वं नो दुरेवाया अभिहुतः ।

सत्यया वो देवहूत्या हुवेम ऋणतो देवा अर्वसे स्वस्तये ॥ ११ ॥

विश्वे । यज॒षाः । अ॒धि । वो॒चत॒ । ऊ॒तये॑ । चा॒र्यध्वं॑ । नः । दुः॒ऽएवा॒याः । अ॒भिऽहु॑तः ।
स॒त्यया॑ । वः । दे॒वऽहू॑त्या । हु॒वेम॒ । शृ॒ण्वतः॑ । दे॒वाः । अ॒वसे॑ । स्व॒स्तये॑ ॥ ११ ॥

हे यजषा यजनीया हे विश्वे सर्वे देवाः यूयमूतये रक्षणार्थमधि वोचत । अस्मानधिभूत । आभाष्य चाभिभूतोऽभिहिंसित्या दुरेवाया दुर्गतेर्गोऽस्मांस्त्रायध्वं । यदेवं कुर्यात् तर्हि हे देवाः शृण्वतः श्रोत्रास्माभिश्चक्षानि तादृशान्वो युष्मान् सत्यया यद्यर्थभूतया देवहृत्या । देवा ह्रयंतेऽनयेति देवहृतिः क्षुतिः । तथा वयं ऊवेम । आहूयेम । किमर्थं । अवसे रक्षणाय शुश्रूवः स्वस्तये चेमाय जीवनाभिवृद्धये च ॥

अ॒पामी॑वा॒मप॒ विश्वा॑म॒नाहु॑ति॒मपारा॑तिं दुर्वि॒दवा॑मघाय॒तः ।

आ॒रे दे॒वा द्वे॒षो अ॒स्मद्यु॑योत॒नो रु॒णः श॒र्म यच्छ॑ता स्व॒स्तये॑ ॥ १२ ॥

अ॒पं । अ॒मीवां॑ । अ॒पं । वि॒श्वा । अ॒नाहु॑तिं । अ॒पं । अ॒रातिं॑ । दुः॒ऽवि॒दवा॑ । अ॒घऽय॑तः ।

आ॒रे । दे॒वाः । द्वे॒षः । अ॒स्मत् । यु॒योत॑न् । उ॒रु । नः । श॒र्म । यच्छ॑त । स्व॒स्तये॑ ॥ १२ ॥

हे देवाः अमीवां रोगादिकं यदा रोगवद्वाधकं अनुमस्यन्तो दूरेऽप कुरुत । पृथक्कुरुत । तथा विश्वां सर्वात्मनाऽति देवानामनाह्वानबुद्धिं यदा देवानां महाशत्रुं पृथक्कुरुत । किंचारातिमदानं लोभबुद्धिं यदा द्वेषो हविषामदातारं शुश्रूमप गमयत । अपि चाघायतः पापमिच्छतः शत्रोर्दुर्विदवां दुर्विज्ञानं दुष्टां बुद्धिं इत्यं च द्वेषो द्वेषुन् सर्वाञ्छत्रुणसदस्यन्त आरे दूरे युयोतन् । पृथक्कुरुत । एवं सति यूयं नोऽसम्यगुच्यस्तीर्णं शर्म सुखं स्वस्तये कक्षाणाय प्रयच्छत ॥

अ॒रि॒ष्टः स॒ मर्तो॑ वि॒श्व ए॒धते॒ प्र प्र॒जाभिर्जा॑यते॒ धर्मे॑ण॒स्परि॑ ।

य॒मादि॒त्यासो॒ नय॑था सु॒नीति॑भि॒रति॒ विश्वा॑नि दु॒रिता॑ स्व॒स्तये॑ ॥ १३ ॥

अ॒रि॒ष्टः । सः । म॒र्तः । वि॒श्वः । ए॒धते॑ । प्र । प्र॒जाभिः॑ । जा॒यते॑ । ध॒र्मे॑णः । परि॑ ।

यं । आ॒दि॒त्यासः॑ । न॒यथ॑ । सु॒नीति॑भिः । अ॒ति । वि॒श्वा॒नि । दुः॒ऽइ॒ता । स्व॒स्तये॑ ॥ १३ ॥

हे विश्वे देवाः विश्वः सर्वो मर्तः स मनुष्योऽरिष्टः कश्चिदप्यहिंसितः सन्नेधते पश्चादिभिर्वधते । तथा धर्मेणस्परि धारकात्कर्मणोऽन्तरं स मनुष्यः प्रजामिः पुत्रादिभिः प्र जायते । प्रकीर्षणाविर्भूतो भवति । हे आदित्यास आदित्या देवाः यं मनुष्यं सुनीतिभिः सुनयनेर्विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि पापानि तद्दूपाञ्छत्रुन्वा स्वस्तये चेमायाति नयथ क्षतीत्वं सम्भार्य नयथ । स वर्धते इति समन्वयः ॥

यं दे॒वा॒सोऽव॑थ॒ वाज॑सा॒तौ यं शूर॑सा॒ता म॒रुतो॑ हि॒ते ध॒ने ।

प्रा॒त॒र्यावा॑णं रथ॑मिन्द्र॒ सान॑सि॒मरि॑ष्यन्त॒मा रु॒हेमा॑ स्व॒स्तये॑ ॥ १४ ॥

यं । दे॒वा॒सः । अ॒वथ॑ । वाज॑ऽसा॒तौ । यं । शूर॑ऽसा॒ता । म॒रुतः॑ । हि॒ते । ध॒ने ।

प्रा॒तः॒ऽयावा॑नं । रथं॑ । इन्द्र॒ । सान॑सिं । अ॒रि॒ष्यन्तं॑ । आ॒ । रु॒हेम॒ । स्व॒स्तये॑ ॥ १४ ॥

हे देवासो देवाः वाजसातावज्रभजनेऽज्रलाभे वा यं रथमवथ रथ्य हे मरुतः शूरसाता । संग्रामनाशितत् शूराः स्थितिं खिद्यतेऽचेति शूराः सीयंते विनश्यंते योद्धुमिरचेति । तस्मिन्नुद्धे यं रथं हिति निहिते धने धनमुहिष्ण ॥ निमित्तात्कर्मसंयोगे । पा० २. ३. ३६. ६. इति सप्तमी ॥ तदुहिष्ण रथ्य । सर्वेषां देवानां मुख्यत्वादिन्द्रमेवाभिलष्य वदत्युत्तरार्धेन । हे इन्द्र सर्वेषां मुख्य प्रातर्यावाणं प्रातरेव युद्धं प्रति गन्तारं सानसिं संभजनीयमरिष्यन्तं कश्चिदप्यहिंसितं । यदा । इन्द्रसहायानां मरुतामवाधकं । तं रथं स्वस्तयेऽस्माकं रक्षायै वयमा रुहेम । आरोहेम ॥

प्राज्जलीयेष्टी पथ्यास्वस्तीर्यागस्य स्वस्ति नः पथ्यास्वस्तिपानुवाक्या । उत्तरा याज्या । सूचितं च । स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वस्विति द्वे अपि नय सुपथा राये अस्मान् ॥ आ० ४. ३. ॥ इति । उदयनीयायामेत एव विपर्यस्ते याज्यानुवाक्ये । सूचितं च । विपरीताश्च याज्यानुवाक्या इति ॥

स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वसु स्वस्त्यप्सु वृजने स्वर्वति ।

स्वस्ति नः पुत्रकृषेषु योनिषु स्वस्ति राये मरुतो दधातन ॥ १५ ॥

स्वस्ति । नः । पथ्यासु । धन्वऽसु । स्वस्ति । अपऽसु । वृजने । स्वऽवति ।

स्वस्ति । नः । पुत्रऽकृषेषु । योनिषु । स्वस्ति । राये । मरुतः । दधातन ॥ १५ ॥

हे मरुतो मितराविणो देवाः नोऽस्माकं पथ्यासु पथियोग्येषु सोदकेषु देशेषु स्वस्ति कल्याणं कुरुत । तथा धन्वसु निरुदकेषु देशेषु स्वस्ति कल्याणमुदकजननलक्षणं कुरुत । तथाप्सूदकेषु स्वस्ति । तथा स्वर्वति सर्वैरायुधैर्युक्ते सेनालक्षणे वृजने शत्रूणामावर्जके बले च कल्याणं कुरुत । नोऽस्माकं पुत्रकृषेषु पुत्राणां कर्तृपुत्रादकेषु स्त्रीणां योनिषु स्वस्ति कल्याणं यथा गर्भा न पतन्ति तथा बिभं कुरुत । किंच नोऽस्माकं राये धनाय गवादिस्वच्छाय स्वस्ति बिभं दधातन । धत्त । कुरुत ॥

स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वत्यभि या वाममेति ।

सा नो अमा सो अरणे नि पातु स्वावेशा भवतु देवगोपा ॥ १६ ॥

स्वस्तिः । इत् । हि । प्रऽपथे । श्रेष्ठा । रेक्णस्वती । अभि । या । वामं । एति ।

सा । नः । अमा । सो इति । अरणे । नि । पातु । सुऽआवेशा । भवतु । देवऽगोपा ॥ १६ ॥

या पृथिवी गंतुमुद्युक्तानां प्रपथे प्रकृष्टाय मार्गाय स्वस्तिरित् क्षेमकारिण्येव भवति श्रेष्ठा प्रशस्ततमा रेक्णस्वती धनवती या पृथिवी वामं वननीयं यज्ञमध्येति उत्तरवेद्यात्मना वाभिप्राप्नोति सा पृथिवी नोऽस्माकममा । गृहनामेतत् । गृहं रचतु । तथा सो सा उ सवारणे गंतव्ये देशेऽरणेऽरमणेऽरण्यादिके देशे वा नोऽस्मान्नि पातु । नितरां रचतु । तथा देवगोपा देवा गोपायितारो यस्याः संति सा पृथिव्यस्माकं स्वावेशा शोभननिवासा भवतु ॥

एवा झतेः सूनुरवीवृधद्वो विश्व आदित्या अदिते मनीषी ।

ईशानासो नरो अमर्त्येनास्तावि जनो दिव्यो गयेन ॥ १७ ॥

एव । झतेः । सूनुः । अवीवृधत् । वः । विश्वे । आदित्याः । अदिते । मनीषी ।

ईशानासः । नरः । अमर्त्येन । अस्तावि । जनः । दिव्यः । गयेन ॥ १७ ॥

हे विश्व आदित्याः सर्वे देवा हे अदिते देवानां मातरेतन्नामिके देवि वो युष्माकमनीषी प्राज्ञः स्तोता मतेरेतन्नामकस्वर्धेः सूनुः पुत्रो गयो नामैवैवमुक्तरीत्यावीवृधत् । स्तुतिभिरवर्धयत् ॥ वर्धतेर्धतस्य कृडि रूपं ॥ अमर्त्येन मनुष्यधर्मरहितेन स्तुतेन येन देवजनेन नरो मनुष्या ईशानासो धनस्त्वैश्वराः स्वामिनो भवन्ति स दिव्यो दिवि भवो जनो देवगणो गयेनैतन्नामकेन मयास्तावि । अभिपुतोऽभूत् ॥ स्तौतिः कर्मणि कृडि चङि रूपं ॥ ॥ ५ ॥

कथेति सप्तदशर्षं चतुर्थं सूक्तं ज्ञातव्यं गयस्वार्थं वैश्वदेवं । यां मे धियमित्थिवा द्वादशी षोडशीसप्तदशी च त्रिष्टुभः शेषा जगत्तः । तथा चानुक्रांतं । कथा यां मे त्रिष्टुबिति ॥ गतो विनियोगः ॥

कथा देवानां कतमस्य यामनि सुमंतु नाम नृणामनामहे ।

को मृळाति कतमो नो मयस्करत्कतम ऊती अभ्या ववर्तति ॥ १ ॥

कथा । देवानां । कतमस्य । यामनि । सु० सुमंतु । नाम । नृणामनामहे ।

कः । मृळाति । कतमः । नः । मयः । करत् । कतमः । ऊती । अभि । आ । ववर्तति ॥ १ ॥

अधिवर्जधात्मानं वितर्कयति । यामनि । यांति गच्छन्त्येति यामा यच्च । तस्मिन्मृण्वतामस्याभिदत्ताणि सोपाणि देवानां मध्ये कतमस्य देवस्य सुमंतु सुपु मगनीयं सोतव्यं नाम कथा कथं मनामहे । उच्चारयामः । अस्मान्को वा मृळाति । मृळातिरपदधाकमेति यास्कः । नि० १०. १५. । छपां करोति । कतमो वा नोऽस्माकं मयः सुखं करत् । करोति । कतमो वोतो ॥ चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ऊत्या अस्माकं रक्षणायाभ्या ववर्तति । अभ्यागच्छतीत्यर्थः ॥

क्रतूयंति क्रतवो हत्सु धीतयो वेनैति वेनाः पतयंत्या दिशः ।

न मर्दिता विद्यते अन्य एभ्यो देवेषु मे अधि कामा अयंसत ॥ २ ॥

क्रतुऽयंति । क्रतवः । हत्सु । धीतरयः । वेनैति । वेनाः । पतयंति । आ । दिशः ।

न । मर्दिता । विद्यते । अन्यः । एभ्यः । देवेषु । मे । अधि । कामाः । अयंसत ॥ २ ॥

हत्सु हृदयेषु धीतयो निधातव्या निहिताः क्रतवः प्रज्ञाः क्रतूयंति । अपिहोचादि कर्म कर्तुमिच्छन्ति । तदेवाह । वेनाः कांताः प्रज्ञा वेनंति । देवान्कामयन्ति । वेनो वेनतेः कान्तिकर्मण इति यास्कः । नि० १०. ३८. । तथा दिशोऽस्माभिर्निर्दिशमानाः प्रेर्यमाणाः कामा आ पतयंति । देवान्फलावाप्तय आगच्छन्ति । यत एभ्यो देवेभ्योऽन्यो देव एषां कामानां मर्दिता सुखयिता न विद्यते । किं वज्रना । देवेष्वधि । अधिशब्दः सप्तम्यर्थ-स्रोतकः । इंद्रादिषु देवेषु मे मदीयाः कामा अयंसत । नियम्यते ॥ यच्छतेः कर्मणि लुङि रूपं ॥

नरा वा शंसं पूषणमगोत्यमग्निं देवेद्वमभ्यर्चसे गिरा ।

सूर्यामासा चंद्रमसा यमं दिवि चितं वातमुषसमक्तुमश्विना ॥ ३ ॥

नराशंसं । वा । पूषणं । अगोत्यं । अग्निं । देवऽईद्वं । अभि । अर्चसे । गिरा ।

सूर्यामासा । चंद्रमसा । यमं । दिवि । चितं । वातं । उषसं । अक्तुं । अश्विना ॥ ३ ॥

अग्निः स्वात्मानं संबोधाह । नराशंसं ॥ उभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । संहितायां विप्रकर्षश्चांदसः ॥ नरैः शंसनीयमेतन्नामानं पूषणं सोतृणां धनदानेन पोषकमेतन्नामानं तथागोद्यमगूहित-मन्वीर्गतुमशक्यं देवेद्वं वामदेवादिभिर्चाग्निभिर्दोषितमग्निं च गिरा सुत्याभ्यर्चसे । अभिष्टुहि । तथा सूर्यामासा चंद्रमसा । मा इति चंद्रमसो विशेषणं । माति पशमिति माचंद्रमाः । तौ सूर्याचंद्रमसौ दिवि दुर्लभे स्थितं यमं च चितं चिषु लोकेषु ततं स्वमहिम्ना विसृतं चिस्थानं वा तमिंद्रं वातं वायुमुषसमुषःकालमतुं रात्रिम-श्विनाश्विनी वेतान्देवास्तत्तन्निगेः सोषैरभिष्टुहि ॥

कथा कविस्तुवीरवान्कया गिरा बृहस्पतिर्विवृधते सुवृक्तिभिः ।

अज एकपात्सुहवेभिर्ऋकभिरहिः नृणोतु बुध्योऽहवीमनि ॥ ४ ॥

कथा । कविः । तुविऽरवान् । कया । गिरा । बृहस्पतिः । विवृधते । सुवृक्तिभिः ।

अजः । एकऽपात् । सुऽहवेभिः । ऋकऽभिः । अहिः । नृणोतु । बुध्यः । हवीमनि ॥ ४ ॥

कविः क्रांतप्रज्ञोऽपिः कथा कथं केन प्रकारेण तुवीरवाभ्यङ्गस्रोतुयुक्तो भवति ॥ मत्वर्थीयप्रत्ययावृत्तिः । यद्वा । तुविशब्दस्य रो मत्वर्थीयः । बाङ्गव्युक्तदेवैः सहितो भवति ॥ कथा वा गिरा सुखा बङ्गमाभभवति । बृहस्पतिरितन्नामको देवः सुवृत्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिस्तथा वावृधते । तथैकपात् । एकोऽसहाय एव पतति गच्छतीत्येकपात् । तादृशो दिवो धारयिताञ्ज एतन्नामको देवश्च सुहवेभिः शोभनाङ्गनिर्घञ्जभिर्मन्त्रवद्भिः स्तोत्रैर्वावृधते । एते च यो देवा वर्धते ॥ जित्वापेक्षया बङ्गवचनं । वृधु वृद्धी । व्यत्ययेन शपः सुः ॥ अहिर्बुध्न्यैतन्नामको देवश्च हवीमन्याङ्गानिऽस्माङ्मृणोतु ॥

दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते राजाना मित्रावरुणा विवाससि ।

अतूर्तपंथाः पुरुरथो अर्यमा सप्तहोता विष्णुरूपेषु जन्मसु ॥ ५ ॥

दक्षस्य । वा । अदिते । जन्मनि । व्रते । राजाना । मित्रावरुणा । आ । विवाससि ।

अतूर्तऽपंथाः । पुरुऽरथः । अर्यमा । सप्तऽहोता । विष्णुऽरूपेषु । जन्मऽसु ॥ ५ ॥

हे अदिते पृथिवि दक्षस्य सूर्यस्य जन्मनि तस्मिन्निति व्रते तस्य यज्ञकर्मणि राजाना राजन्तो मित्रावरुणा विवाससि । वाशब्द उपमार्थः । यथा त्वं वेदिभूता सती तौ पर्यचरः एवमिदानीमप्यस्मद्व्यष्टे कुर्विति पृथिवी-माशास्ते । सोऽर्यमारीणां तमसां यन्ता नियन्ता सूर्यो विष्णुरूपेषु जगन्मूर्तेषु जन्मसु कर्मस्वत्वहमुद्यन् सप्त-होता । सप्त रश्मयो यस्मिन्नसाञ्जुहति प्रशिपन्ति स एतादृशो भवति । अतूर्तपंथाः । अतूर्तस्वरारहितः पंथा यस्य सः । नियतगतित्वात् त्वरमाणो ह्यनियतगतिर्भवति । पुरुरथः । रथो रंहितः । प्रत्यहं भुक्तिभेदाद्बङ्ग-रंहणो भवति ॥ यद्वा । हे अदिते प्रातस्तुनि संधे दक्षस्यादित्यस्य जन्मन्युदयाख्ये जन्मनि कर्मणि । उदयादित्य इत्यर्थः । वाशब्दः श्रुतिसामर्थ्याद्दक्षस्य वा जन्मनि त्वत्तत्त्व वा जन्मनि दद्यादिति । राजाना दीप्यमानौ मित्रावरुणा । अहर्वे मित्रो रात्रिर्वरुणः । ऐ० ब्रा० ४. १०. । इति अन्तरहोरावौ मित्रावरुणावुच्येते । तौ विवा-ससि । परिचरसि । कथं । तदनुप्रवेशेन । अर्धं हि संध्याया रात्रिमनुप्रविशत्यर्धमहरिति । उत्तरार्धः पूर्ववत् । सप्तहोता । इत्यन्तेरर्चतिकर्मण इदं रूपं । सप्तर्षयो भरद्वाजादयो होतारः स्तोतारः संतीति । अथवा सप्तहोता । मल्लिन्गुचाहस्यतिसहिताः सप्तर्षवो यस्य होतारो भवन्ति तादृशः । अत्र निरुक्तं । दक्षस्य वादिते जन्मनि कर्मणि व्रते राजानौ । नि० ११. २३. । इत्यादि ॥ ॥ ६ ॥

ते नो अर्वतो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वंतु वाजिनो मितद्रवः ।

सहस्रसा मेधसाताविव त्मना महो ये धनं समिधेषु जभिरि ॥ ६ ॥

ते । नः । अर्वतः । हवनऽश्रुतः । हवं । विश्वे । शृण्वंतु । वाजिनः । मितऽद्रवः ।

सहस्रऽसाः । मेधसातोऽइव । त्मना । महः । ये । धनं । संऽइधेषु । जभिरि ॥ ६ ॥

हवनश्रुत आहुतं शृण्वंतो वाजिनो बलवन्तो मितद्रवो मितमार्गा अध्वानं परिक्रिंदन्तो विश्वे सर्वे प्रसिद्धा अर्वतोऽश्वा इन्द्रादीनां वाहनभूता हर्यादयो नोऽस्माकं हवमाहुतं शृण्वंतु । कीदृशाः । मेधसा-ताविव । मेधाः स्तुतयः सायन्ते संभज्यतेऽचेति मेधसातिर्यथः । तस्मिन्निव त्मनात्मनैव सहस्रसाः सहस्रसंख्या-कधनस्य दातारः । ते शृण्वंतु येऽश्वाः समिधेषु । संयामनामैतत् । संप्राप्यते योद्धुमिरचेति । तेषु संयामेषु महो महद्वनं जभिरि शत्रुभ्य आहरन्ति ॥ इत्यहोर्भः ॥

प्र वो वायुं रथयुजं पुरंधिं स्तोमैः कृणुध्वं सख्याय पूषणं ।

ते हि देवस्य सवितुः सर्वांमनि क्रतुं सचन्ते सचितः सचेतसः ॥ ७ ॥

प्र । वः । वायुं । रथऽयुजं । पुरंऽधिं । स्तोमैः । कृणुध्वं । सख्यायं । पूषणं ।

ते । हि । देवस्य । सवितुः । सर्वांमनि । क्रतुं । सचन्ते । सऽचितः । सऽचेतसः ॥ ७ ॥

हे सोतारः वो धूयं वायुं रथयुजं रथस्य योक्तारं पुरंधिं बह्वर्कमाणमिंद्रं पूषणमेतन्नामानं च सोमेस्त्रि-
वृत्पंचदशादिषण्णैः सखाय सखिकर्मणे प्र कृणुध्वं । प्रकुरुध्वं । यथा तेऽस्माकं धनादिप्रदानेन सखायो
भवति तथा कुरुत । हि यस्यात्सचितो ज्ञानयुक्तास्ते देवाः सचेतसः परस्परं समानबुद्धयः संतः सवितुः सर्व-
प्रेरकस्य देवस्यादित्यस्य सवीमनि प्रसवेऽहि क्रतुं यज्ञं सचते सेवते तस्मात्प्रकुरुध्वं ॥

षिः स॒प्त स॒प्ता न॒द्यो म॒हीर॒पो वन॒स्पती॒पर्व॑ताँ अ॒ग्नि॒मू॒तये॑ ।

कृ॒शानु॑म॒स्तृ॒न्ति॒थं स॒ध॒स्य॒ आ रु॒द्रं रु॒द्रेषु॑ रु॒द्रियं॑ हवामहे ॥ ८ ॥

षिः । स॒प्त । स॒प्ताः । न॒द्यः । म॒हीः । अ॒पः । वन॒स्पती॑न् । पर्व॑तान् । अ॒ग्निं । ऊ॒तये॑ ।

कृ॒शानुँ । अ॒स्तृ॒न् । ति॒थं । स॒ध॒स्ये । आ । रु॒द्रं । रु॒द्रेषु॑ । रु॒द्रियं॑ । ह॒वाम॑हे ॥ ८ ॥

षिः सप्तैकविंशतिसंख्याकाः सप्ताः सरतीर्गयो नदीः । सरस्वती सरयुः सिंधुरिति त्रयाणां गणानां
प्रधानभूताः । तदाद्या नदीर्महीर्महांत्यपसासामुदकानि सोमाभिषवाथं वनस्पतीन्द्राहमयांश्चमसादीन्पर्व-
तास्तोमाभिषवाथं याव्योऽग्निं होमनिष्पादकं छशानुं सोमपालमेतन्नामानं गंधर्वमस्तृनिषूणां चिप्तृस्तदनुच-
रागंधर्वाभूतये सोमरक्षणाय तिथं नक्षत्रं च रुद्रियं रुद्रसोमाहं रुद्रं हविर्भागिनं रुद्रमेतन्नामानं यद्वा
परिशिष्टस्वामिनं रुद्रं च एतास्तर्वास्तधस्ये । सह तिष्ठत्यचेति सधस्यो यज्ञः । तस्मिन् रुद्रेषु सोमकारिषु
तदर्थं हवामहे । सुत्यत्वेनाह्वयामहे ॥

सर॑स्वती सर॒युः सिंधु॑रु॒र्मिभि॑र्म॒हो म॒हीर॒वसा॑ यंतु वक्ष॑णीः ।

दे॒वीरा॒पो मा॒तरः॑ सू॒दयि॑त्वो घृ॒तव॑त्पयो मधु॒मन्त्रो॑ अ॒र्चत॑ ॥ ९ ॥

सर॑स्वती । सर॒युः । सिंधुः । ऊ॒र्मिऽभिः । म॒हः । म॒हीः । अ॒वसा॑ । आ । यंतु । वक्ष॑णीः ।

दे॒वीः । आ॒पः । मा॒तरः । सू॒दयि॑त्वः । घृ॒तऽव॑त् । पयः । मधु॑ऽमत् । नः । अ॒र्चत॑ ॥ ९ ॥

महो महतोऽपि महीर्महत्योऽत्यंतं महत्य ऊर्मिभिः सहिताः सरस्वती सरयुः सिंधुरेतदाद्या एकविंशति-
संख्याका वक्षणीरिमा नवोऽवसा रचणेन हेतुना यंतु । अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छंतु । ततो देवीर्देवनशीला
मातरो मातृभूताः सूदयित्वः प्रेरयित्र्यस्वासांमापो घृतवद्भृतयुक्तं मधुमन्त्रधुसहितमात्मीयं पयो नोऽस्मभ्य-
मर्चत । प्रयच्छत ॥

उ॒त मा॒ता बृ॒हद्दि॒वा षृ॒णोतु॑ न॒स्वष्टा॑ दे॒वेभि॑र्जनि॒भिः पि॒ता वचः॑ ।

अ॒भु॒क्षा वा॒जो रथ॑स्पति॒र्भगो॑ र॒खः शंसः॑ श॒शमा॑नस्य पा॒तु नः॑ ॥ १० ॥

उ॒त । मा॒ता । बृ॒हत् । दि॒वा । षृ॒णोतु॑ । नः । त्वष्टा॑ । दे॒वेभिः॑ । जनि॑ऽभिः । पि॒ता । वचः॑ ।

अ॒भु॒क्षाः । वा॒जः । रथः॑ । पतिः॑ । भगः॑ । र॒खः । शंसः॑ । श॒शमा॑नस्य । पा॒तु । नः॑ ॥ १० ॥

उतापि च बृहद्दिवा । महद्दिवेति यास्कः । नि० ११. ४९. महतो दिवा दीप्तिर्यस्याः सा माता देवमाता
नोऽस्माकमाह्वानं षृणोतु । तथा देवेभिर्देवेन्द्रादिभिर्जनिभिर्देवपत्नीभिश्च पिता सर्वेषां त्वष्टेतन्नामको
ऽस्मदीयं वचः षृणोतु । तथर्भुक्षा इन्द्रो वाजस्तसहायो वाजो नाम सौधन्वनः कनीयान्नयस्यती रचस्य
पतिर्भगश्च तथा रखो रमणीयः शंसः सुखो मन्त्रज्ञश्च ततः शशमानस्य शंसमानं सोतृन्नोऽस्मान्पातु ।
रचतु ॥ ॥ ७ ॥

र॒खः सं॒दृष्टौ॑ पि॒तुमाँ॑ इ॒व क्ष॒यो भ॒द्रा रु॒द्राणाँ॑ म॒रुता॑मुप॒स्तुतिः॑ ।

गो॒भिः ध्या॒म य॒शसो॑ जने॒ष्वा सदा॑ दे॒वास इ॒ळ्या स॒चेम॑हि ॥ ११ ॥

रखः । संऽदृष्टौ । पितुमान्ऽइव । क्षयः । भद्रा । रुद्राणां । मरुतां । उपऽस्तुतिः ।
गोभिः । स्याम । यशसः । जनेषु । आ । सदा । देवासः । इळया । सचेमहि ॥ ११ ॥

संदृष्टौ संदर्शने रखो रमणीयो मरुतः पितुमानिवाप्तवानिव ययो निवासः सोतुणां भवति । रुद्राणां रुद्रपुत्राणां तेषां मरुतामुपस्तुतिरनुग्रहबुद्धिर्भद्रा कल्याणी भवति । तस्माज्जनेषु जनानां मध्ये यथं गोभिर्गवादिभिर्ग्रशसो यशस्विनः स्याम । भवेम । आन्तरं हे देवासो देवाः युष्मास्तदा सर्वदेव्यान्नि हविर्ब्रह्मणः सचेमहि । सचेम । संगच्छेम ॥

यां मे धियं मरुत इंद्र देवा अर्ददात वरुण मित्र यूयं ।
तां पीपयत पर्यसेव धेनुं कुवित्रिरो अधि रथे वहाथ ॥ १२ ॥
यां । मे । धियं । मरुतः । इंद्र । देवाः । अर्ददात । वरुण । मित्र । यूयं ।
तां । पीपयत । पर्यसाऽइव । धेनुं । कुवित् । गिरः । अधि । रथे । वहाथ ॥ १२ ॥

हे मरुतो हे इंद्र देवा हे वरुण हे मित्र यूयं यां धियं यत्कर्म मे मह्यमर्ददात दत्तवतः स्तः ॥ मरुत इत्यत्र वाक्भेदादनिघातः । पूर्वपूर्वस्यावियमानत्वेनाबुदात्तत्वं ॥ तां धियं पीपयत । फलेनाप्याययत । तत्र वृष्टांतः । पर्यसेव धेनुं नवप्रसूतिकां गां क्षीरेण यथाप्याययति तद्वत् । किंच गिरोऽसदीयाः कुतीरधि रथ आत्मीये रथे कुविद्रुज्वारं वहाथ । प्राप्ताः स्तः । कुतेषु सत्सु यच्च प्रत्यागमनाय यथाकृच्छा भवथ ॥

कुविद्रुंग प्रति यथा चिदस्य नः सजात्यस्य मरुतो बुबोधथ ।
नाभा यत्र प्रथमं संनसामहे तत्र जामित्वमर्दितिर्दधातु नः ॥ १३ ॥
कुवित् । अंग । प्रति । यथा । चित् । अस्य । नः । सऽजात्यस्य । मरुतः । बुबोधथ ।
नाभा । यत्र । प्रथमं । संऽनसामहे । तत्र । जामित्वं । अर्दितिः । दधातु । नः ॥ १३ ॥

अंगेति संबुद्धौ । हे मरुतः यूयं नोऽस्मान्कुविद्रुज्वारं प्रति बुबोधथ । तथा प्रतिबुध्यध्वं ॥ कुविच्छब्दयो-
गादनिघातः ॥ यथा नोऽस्मात्सजात्यस्यास्य बांधवस्य विषयभूतान्कुर्वथ तथा जानीथ । ततो नामा पृथिव्या
नाभिस्थाने यत्र यस्मिन्नुत्तरवेदिलक्षणे देशे प्रथममेव संनसामहे हविषा यत्र संगच्छेमहि तत्रैव देशेऽदितिर्दे-
वानां माता नोऽस्माकं जामित्वं मनुष्यैः सह बांधवं दधातु । विदधातु ॥

ते हि द्यावापृथिवी मातरा मही देवी देवाञ्जन्मना यज्ञिये इतः ।
उभे बिभृत उभयं भरीमभिः पुरु रेतोसि पितृभिश्च सिंचतः ॥ १४ ॥
ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । मातरा । मही इति । देवी इति । देवान् । जन्मना ।
यज्ञिये इति । इतः ।

उभे इति । बिभृतः । उभयं । भरीमभिः । पुरु । रेतोसि । पितृभिः । च । सिंचतः ॥ १४ ॥

मातरा सर्वस्य जगतो निर्मात्र्यौ अत एव मही महती देवी देवजन्मना यज्ञिये यज्ञाहं ते द्यावापृथिवी
द्यावापृथिव्यौ देवानिन्द्रादीञ्जन्मनेवेतो हि । प्रामुतः खलु ॥ इण गती । क्षिति रूयं ॥ किंचोमे द्यावापृथिव्यौ
भरीमभिर्भरणीर्नानाविधैरुभयं जगं देवान्मनुष्यांश्च बिभृतः । धारयतः । पोषयतः । तथा पितृभिः पालकैर्दे-
वैः संगते ते पुरु पुरुक्षातीयानि रेतोस्तुदकानि सिंचतः । चरतः । प्रत्यक्षेण धारयतः ॥

वि वा होवा विश्वमश्नोति वार्यं बृहस्पतिररमतिः पनीयसी ।

यावा यच्च मधुषुदुच्यते बृहदवीवशंत मतिभिर्मनीषिणः ॥ १५ ॥

वि । सा । होवा । विश्वं । अश्नोति । वार्यं । बृहस्पतिः । अरमतिः । पनीयसी ।

यावा । यच्च । मधुऽसुत् । उच्यते । बृहत् । अवीवशंत । मतिऽभिः । मनीषिणः ॥ १५ ॥

होवा । वाङ्ममेतत् आह्वयतेऽनया देवा इति । सा वाग्वार्यं वरणीयं विश्वं सर्वं पञ्चादिसहितं धनं अश्नोति । विविधं व्याप्नोति । कीदृशी । बृहस्पतिर्बृहतां महतां पालयित्री अरमतिः पर्याप्तसुतिः यद्वा कुचाप्यनुपरता पनीयस्यत्वं देवानां शोषकारिणी । यच्च यस्यां होवायां मधुषुत् सोममभिषुण्वन्बृहत्सहान्यावीच्यते अभिधीयते । सूयत इत्यर्थः । तं सुतिमंतं यच्च मनीषिणी देवा मतिभिः सुतिभिः सहावीवशंत । कामयते ॥ वष्टेर्लौतस्य लुङि रूपं ॥ यद्वा । मनीषिणः श्रोतारः सुतिभिर्देवान्यच्च कामयमानाङ्कुर्वन्ति ॥

एवा कविस्तुवीरवाँ ऋतज्ञा द्रविणस्युर्द्रविणसश्चकानः ।

उक्थेभिरच्च मतिभिश्च विप्रोऽपीपयन्नयो दिव्यानि जन्म ॥ १६ ॥

एव । कविः । तुविऽरवान् । ऋतऽज्ञाः । द्रविणस्युः । द्रविणसः । चकानः ।

उक्थेभिः । अच्च । मतिऽभिः । च । विप्रः । अपीपयत् । गयः । दिव्यानि । जन्म ॥ १६ ॥

कविः क्रांतप्रज्ञस्तुवीरवान् ॥ मत्सर्धोयप्रत्ययावृत्तिः ॥ बह्वसुतियुक्त ऋतज्ञा यज्ञस्य वेदिता द्रविणस्युर्धनकामः ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्यो ज्ञात्वासायामिति सुगागमः ॥ तस्यैव विशदवचनं । द्रविणसश्चकान इति । पञ्चादिधनं कामयमान इत्यर्थः । विप्रो मेधावी गयो नामर्षिरेवमुक्तप्रकारेणाच सूक्त उक्थेभिः शस्त्रैर्मतिभिः सुतिभिश्च दिव्यानि दिवि जातानि वज्र जननानि देवानपीपयत् । अवर्धयत् । अस्तावीदित्यर्थः ॥

एवा मतेः सूनुरवीवृधद्वो विश्वं आदित्या अदिते मनीषी ।

ईशानासो नरो अमर्त्येनास्तावि जनो दिव्यो गयेन ॥ १७ ॥

एव । मतेः । सूनुः । अवीवृधत् । वः । विश्वं । आदित्याः । अदिते । मनीषी ।

ईशानासः । नरः । अमर्त्येन । अस्तावि । जनः । दिव्यः । गयेन ॥ १७ ॥

इयं व्याख्याता ॥ ॥ ८ ॥

अभिरिद्र इति पंचदशर्षं पंचमं सूक्तं । वसुकपुत्रस्य वसुकर्णस्थार्षं वैश्वदेवं । पंचदशी चिद्रुप शिष्टा जगत्यः । तथा चासुक्तम्यते । अभिरिद्रः पंचोना वासुको वसुकर्णस्त्रिष्टुवंतं त्विति ॥

अभिरिद्रो वरुणो मिचो अर्यमा वायुः पूषा सरस्वती सजोषसः ।

आदित्या विष्णुर्मरुतः स्वर्बृहत्सोमो रुद्रो अदितिर्ब्रह्मणस्पतिः ॥ १ ॥

अग्निः । इंद्रः । वरुणः । मिचः । अर्यमा । वायुः । पूषा । सरस्वती । सऽजोषसः ।

आदित्याः । विष्णुः । मरुतः । स्वः । बृहत् । सोमः । रुद्रः । अदितिः । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १ ॥

अग्न्यादय आदित्यादयो बृहद्बृहती स्वर्लोच सोमादय एते देवाः सजोषसः संहत्य ॥

इन्द्राग्नी वृचहव्येषु सत्पती मिथो हिंत्वाना तन्वाऽऽ समोकसा ।

अंतरिक्षं मखा पंपुरोजसा सोमो घृतश्रीर्महिमानमीरयन् ॥ २ ॥

इन्द्राग्नी इति । वृचऽहव्येषु । सत्पती इति सत्ऽपती । मिथः । हिन्वा॒ना । त॒न्वा ।
संऽओ॒कसा ।

अ॒न्तरि॒क्षं । महि॑ । आ । प॒पुः । ओज॑सा । सोमः॑ । घृत॑ऽश्रीः । म॒हि॒मानं॑ । ईर॑यन् ॥ २ ॥

वृच॒हव्या यु॒द्धानि॑ । तेषु॑ मिथः परस्परं तन्वा शरीरेण तवस्त्रेण बलेन शत्रून् हिन्वाना प्रेरयन्ती सत्पती सतां पती समो॒कसा॑ समानस्थानाविन्द्रा॒ग्नी । घृत॒श्री॒रुद॑कं वसती॒वर्या॑स्त्र्यं अथमा॒णो महि॑मानमा॒त्मीय॒मी॒रयन्॑ सर्वचोदीरयत्तु॒न्नम॑यन् सोमश्च । एते सर्वे च महि॑ महदन्तरि॒क्षमो॒जसा॑ स्वबले॒ना प॒पुः । आपू॑रयन्ति ॥ मा पू॒रये॑ ॥

तेषां॑ हि म॒हा म॒हता॑म॒न॒र्वणां॑ स्तोमाँ॑ इय॒म्यृत॑ज्ञा च॒तावृ॑धा ।

ये अ॒प्स॒वम॑र्ण॒वं चि॒च॒रा॒धस॑स्ते नो॑ रा॒स॒तां म॒हये॑ सुमि॒त्र्याः ॥ ३ ॥

तेषां॑ हि । म॒हा । म॒हतां॑ । अ॒न॒र्वणां॑ । स्तोमाँ॑ । इय॒र्मि । च॒त॒ऽज्ञाः । च॒त॒ऽवृ॑धा ।

ये । अ॒प्स॒वं । अ॒र्ण॒वं । चि॒च॒ऽरा॒धसः॑ । ते । नः॑ । रा॒स॒तां । म॒हये॑ । सु॒ऽमि॒त्र्याः ॥ ३ ॥

म॒हा स्व॑महत्त्वेन मह॒ताम॑न॒र्वणाम॑न्यस्त्रिप्रत्यु॒तानां॑ शत्रुभि॒रन॑भि॒गन्त॑व्यानामु॒तावृ॑धां सत्त्वभू॒तेन॑ यज्ञेन वृ॒द्धानां॑ तेषाम॒ग्न्यादी॑नां दे॒वानामे॒वर्त॑न्वा यज्ञस्य चा॒ताहं॑ सोमा॒निय॑र्मि । प्रेर॑यामि ॥ अ॒थ गति॑प्राप॒णयोः जी॒होत्या॑दिकः ॥ चि॒च॒रा॒धस॑श्चा॒यमी॒यध॑नोपे॒ता यदा॑ पश्चादिलक्षणव॒ङ्गध॑ना ये दे॒वा अ॒प्स॒वं । अ॒प्स॒ इति॑ रूपनाम । रूप॒वंत॑मर्ण॒वं ॥ अ॒र्ण॒सः सलो॑पश्च । का० ५. २. १०९. ३. इति म॒त्स॒र्षीयो॑ व॒प्रत्य॑यः ॥ उ॒द॒क॒वंतं॑ मेघं वर्धन्ति ते सुमि॒त्र्याः शो॒भन॑स॒त्त्विक॑र्माणस्ते दे॒वा नो॑ऽस्मभ्यं म॒हये॑ वनेषु मध्ये पू॒जार्थं॑ धनं रा॒स॒तां । प्र॒यच्छ॑न्तु ॥ रा॒क्ष॒ दाने॑ ॥

स्व॒र्णर॑म॒न्तरि॑क्षाणि रोच॒ना द्या॒वाभू॑मी पृ॒थि॒वीं स्तं॒भुरो॑जसा ।

पृ॒क्षा इ॒व म॒हय॑न्तः सुरा॒तयो॑ दे॒वाः स्त॑वंते म॒नुषा॑य सूर॒यः ॥ ४ ॥

स्वः॑ऽन॒रं । अ॒न्तरि॑क्षाणि । रोच॒ना । द्या॒वाभू॑मी इति । पृ॒थि॒वीं । स्तं॒भुः । ओज॑सा ।

पृ॒क्षाऽइ॒व । म॒हय॑न्तः । सु॒ऽरा॒तयः॑ । दे॒वाः । स्त॑वंते । म॒नुषा॑य । सूर॒यः ॥ ४ ॥

स्व॒र्णरं॑ सर्वस्य स्वस्वकर्मणि ने॒तार॑मादित्यम॒न्तरि॑क्षाणि । द्या॒वापृ॒थि॒व्यो॒रन्तरा॑ मध्ये चि॒यन्ति॑ नि॒वस॑न्तीत्यन्त॒रि॒क्षाणि । मध्य॑स्थितानि रोच॒ना रोच॑मानानि तेजांसि द्या॒वाभू॑मी द्या॒वापृ॒थि॒व्यौ पृ॒थि॒वीं वि॒सी॒र्णम॑न्तरि॒क्षं च ए॒ताना॑दित्यादी॒नो॒जसा॑ स्वबलेनै॒व दे॒वाः स्तं॑भुः । धार॑यन्ति ॥ स्तं॒भ इति॑ सौ॒त्रो धातुः । क्षि॒टि रूपं॑ ॥ किंच पृ॒क्षा इ॒व दरि॑द्रेषु ध॒नानि॑ संप॒र्चय॑न्त इ॒व अ॒त ए॒व म॒हय॑न्तः सो॒तृन्ध॒नादि॑भिः पू॒जय॑न्तः सुरा॒तयः॑ सु॒दाना॑ म॒नुषा॑य म॒नुषा॑य सूर॒यो ध॒नानां॑ प्रेर॒का एते॑ दे॒वाः क्ष॒वन्ते । अ॒स्मिन्ध॑न्ते क्षू॒यन्ते ॥

मि॒त्राय॑ शि॒ष्टा वरु॑णाय दा॒प्नुषे॑ या स॒म्रा॒जा म॑न॒सा न प्र॑युच्छन्तः ।

ययो॑र्धाम॒ धर्मे॑णा॒ रोच॑न्ते बृ॒हद्यो॑रु॒भे रोद॑सी॒ नाध॑सी॒ वृता॑ ॥ ५ ॥

मि॒त्राय॑ । शि॒ष्टा । वरु॑णाय । दा॒प्नुषे॑ । या । स॒ऽरा॒जा । म॑न॒सा । न । प्र॑युच्छन्तः ।

ययोः॑ । धाम॑ । धर्मे॑णा॒ रोच॑न्ते । बृ॒हत् । ययोः॑ । उ॒भे इति॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । नाध॑सी॒ इति॑ ।

वृता॑ ॥ ५ ॥

हामुषि धनानि क्षीतुभ्यः प्रयच्छति मित्राय वरुणाय च शिशु । हवीषि प्रयच्छ । शिशुतिर्दानकर्मा । सन्नाजा सन्नाजी सर्वस्य या यी मित्रावरुणौ मगसांतःकरणेनापि न प्रयुक्ततः न प्रमाद्यतः किमुत बाह्येन व्यापरिण ॥ युच्छ प्रमादे मौषादिकः ॥ ययोर्मित्रावरुणयोर्बृहद्ब्रह्म शरीरं धर्मणात्मीयेन लोकप्रकाश-
नादिप्रणयिण कर्मणा रोषति सम्यग्दीप्यते । ययोश्च नाधसी ॥ नाधु याज्ञोपतपेभ्यर्थाशीःषु ॥ याचमाने उभे रोदसी व्यावापृथिव्यौ वृत्तौ वर्तमाने भवतः । यद्वा । नाधसी देवमनुष्यैः समृद्धे व्यावापृथिव्यौ । तयोर्वृत्तौ वर्तमाने भवतः । तदधीने भवत इत्यर्थः ॥ ॥९॥

या गौर्वर्तनिं पर्येति निष्कृतं पयो दुहाना व्रतनीरवारतः ।

सा प्रब्रुवाणा वरुणाय दाप्नुषे देवेभ्यो दाशङ्खविषा विवस्वते ॥६॥

या । गौः । वर्तनिं । परिऽएति । निऽकृतं । पयः । दुहाना । व्रतऽनीः । अवारतः ।

सा । प्रऽब्रुवाणा । वरुणाय । दाप्नुषे । देवेभ्यः । दाशत् । हविषा । विवस्वते ॥६॥

येयं मदीया पयः क्षीरादिकं दुहाना व्रतनीराश्रयणपयःप्रदानेन कर्मणो नेत्री गौर्मिष्कृतं संस्कृतं वर्तनि-
मावासस्थानं यज्ञमवारतोऽवरुणेनाप्रार्थनेनैव पर्येति परिगच्छति स्वयमेवागच्छति प्रब्रुवाणा मया प्रस्तूय-
माना सा गौर्दामुषे हविर्दत्तवते वरुणाय देवेभ्योऽग्नेभ्य इन्द्रादिभ्यश्च हविषाष्टेन विवस्वते देवान्परिचरते
मह्यं मां रक्षितुं दाशत् । पयः प्रयच्छतु ॥ दामृ दाने । लेव्यडागमः ॥ यद्वा । गौरिति माध्यमिका वाक् या
पय ऊर्जे दुहाना सा गो मंद्रेषमूर्जे दुहाना । अ० ८. १००. ११. । इत्यादिषु दृष्टत्वात् । तत्परतया पूर्ववद्योज्यं ॥

दिवस्वसो अग्निजिह्वा ऋतावृध ऋतस्य योनिं विमृशंत आसते ।

द्यां स्तुभित्व्यप आ चक्रुरोजसा यज्ञं जनिन्वी तन्वीऽ नि मामृजुः ॥७॥

दिवस्वसः । अग्निऽजिह्वाः । ऋतऽवृधः । ऋतस्य । योनिं । विऽमृशंतः । आसते ।

द्यां । स्तुभित्वी । अपः । आ । चक्रुः । ओजसा । यज्ञं । जनिन्वी । तन्वी । नि । ममृजुः ॥७॥

दिवस्वसः स्वतेजसा दिवं व्यामुवंतः ॥ अष्टू व्याप्ती । अमुनि रूपं ॥ यद्वा । दिवो वोढारः । अग्निजिह्वा
अग्न्यास्थाः । अग्निना हवीषि लिहत्यास्वादयंतीति तन्मुखाः । ऋतावृधो यज्ञवृद्धा यज्ञस्य वर्धयितारो देवा
वर्तस्य सत्त्वभूतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानं विमृशंतो विचारयंतः प्रतीक्षमाणाः संत आसते । सर्वत्र तिष्ठति । त
इमे द्यां बुल्लोकं स्तुभित्वी स्तुभित्वा तां धारयित्वाजसा स्ववलेनापोऽपेक्षितान्युदकान्या चक्रुः । आकुर्वन्ति ।
ततो यज्ञं यजनीयं हविश्च जनिन्वी जनयित्वा तन्वि स्वशरीरे नि मामृजुः । निनृजन्ति । नितरामलंकुर्वन्ति ।
हविर्भक्षयंतीत्यर्थः ॥

परिक्षिता पितरा पूर्वजावरी ऋतस्य योनां क्षयतः समोक्सा ।

द्यावापृथिवी वरुणाय सव्रते घृतवत्पयो महिषाय पिन्वतः ॥८॥

परिऽक्षिता । पितरा । पूर्वजावरी इति पूर्वऽजावरी । ऋतस्य । योनां । क्षयतः ।

संऽओक्सा ।

द्यावापृथिवी इति । वरुणाय । सव्रते इति सऽव्रते । घृतऽवत् । पयः । महिषाय ।

पिन्वतः ॥८॥

परिचिता परितो निवसन्तौ सर्वत्र व्यापिनौ पितरा सर्वेषां मातापितृभूते अत एव पूर्वजावर्यौ पूर्वं जाति समोकसा समाननिवासस्थाने एते व्याप्यपृथिव्यावृतस्य यज्ञस्य योना योनी स्थाने अयतः । आऊत्स्यधिकरणत्वेन निवसतः । हविर्धानरूपे वा अयतः । किंच सप्रति समानकर्मणी ते महिषाय महते पूषाय वा वक्ष्यामि । तं यष्टुं । उपलक्षणमेतत् । अन्यान्देवानपि । घृतवत्करणवत् पय उदकं पिबतः । सिषतः । उदकेन ह्यन्नं जायते ॥

पर्जन्यावाता वृषभा पुरीषिणोऽद्रवायू वरुणो मित्रो अर्यमा ।

देवाँ आदित्यौ अदितिं हवामहे ये पार्थिवासो दिव्यासो अप्सु ये ॥९॥

पर्जन्यावाता । वृषभा । पुरीषिणा । इन्द्रवायू इति । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

देवान् । आदित्यान् । अदितिं । हवामहे । ये । पार्थिवासः । दिव्यासः । अप्सु । ये ॥९॥

पर्जन्यावाता पर्जन्यावाता पर्जन्यावायू वृषभा वृषभौ कामानां सेक्तारी पुरीषिणा पुरीषिणौ । पुरीष-मुदकं । कर्तुंत्वेन तद्वन्तौ ताविन्द्रवायू वरुणादयस्य एते स्वमहिम्ना सर्वत्र वर्तन्ते । वायोः पर्जन्येन्द्रेण च तत्कार्यपेक्षया सहोपादानं । एतानादित्यान्देवानदितिं तेषां मातरं च हवामहे । अस्मिन्त्यस्ते वयमाह्वयामः । किंच ये देवाः पार्थिवासः पार्थिवाः पृथिव्यां भवा ये च दिव्या दिवि जाता ये चाप्संतरिषे समुत्पन्नाः तानाह्वयामहे ॥

त्वष्टारं वायुमृभवो य ओहते दैव्या होतारा उषसं स्वस्तये ।

बृहस्पतिं वृचखादं सुमेधसमिन्द्रियं सोमं धनसा उ ईमहे ॥१०॥

त्वष्टारं । वायुं । ऋभवः । यः । ओहते । दैव्या । होतारौ । उषसं । स्वस्तये ।

बृहस्पतिं । वृचऽखादं । सुऽमेधसं । इन्द्रियं । सोमं । धनऽसाः । ऊं इति । ईमहे ॥१०॥

हे ऋभवः । ऋतेन सत्येन भांतीत्यृभवः । उष प्रभूतं स्वतेजसा भांतीति वा । हे मेधाविनः यः सोमः स्वस्तये कक्ष्याणाय युष्माकं मदाय त्वष्टृप्रभृतीनोहते ॥ ओहिर्यर्थः । भोवादिक् ॥ आवहति प्राप्नोति । तथा बृहस्पतिं सुमेधसं सुप्रज्ञं वृचखादं वृचस्यासुरस्य खादितारमिन्द्रं च प्राप्नोति धनसा धनं संभजमाना वयमिन्द्रियमिन्द्रजुष्टं तं सोममीमहे । धनं याचामहे । ईमहे इति याज्ञाकर्मा ॥ ईह गतीं देवादिक् । ब्रह्मणं वन्दसीति विकरणस्य लुक् ॥ १० ॥

ब्रह्म गामश्च जनयंत ओषधीर्वनस्पतीन्पृथिवीं पर्वताँ अपः ।

सूर्ये दिवि रोहयंतः सुदानव आर्या व्रता विसृजंतो अधि क्षमि ॥११॥

ब्रह्म । गां । अश्च । जनयंतः । ओषधीः । वनस्पतीन् । पृथिवीं । पर्वतान् । अपः ।

सूर्ये । दिवि । रोहयंतः । सुऽदानवः । आर्या । व्रता । विऽसृजंतः । अधि । क्षमि ॥११॥

ब्रह्म वर्धनसाधनमन्नं । अन्नेन हि सर्वाः प्रजा वर्धन्ते । गामश्चमेतत्प्रभृतीन्पृथिवीं तथैषधीर्वनस्पतींश्च तथा पृथिवीं विसृजन्तौ भूमिं पर्वताञ्जलोक्षयान् वृथा जगदापूरकास्तेषां अप उदकाव्यंतरिषं वा एताज्जनयन्त उत्पादयन्तः किंच दिवि युक्तीन् सूर्यमादित्यं रोहयन्तः सुदानवः शोभनदानास्तेऽमी देवा अधि क्षमि ॥ आत इति योगविभागात् । पा० ६. ४. १४०. । अकारलोपः ॥ समायां पृथिव्यामार्या अष्टानि कक्ष्याणामि व्रतानि कर्माणि यागादीनि विद्वजन्तः प्रसारयन्तः सर्वत्र वर्तन्ते । तान्वयं धनं याचामहे इति शेषः ॥

भुज्युमंहसः पिपृषो निरश्विना श्यावं पुत्रं वधिमत्या अजिन्वतं ।

कमद्युवं विमदायोहयुर्वुवं विष्णाप्वं विश्वकायाव सृजथः ॥ १२ ॥

भुज्युं । अंहसः । पिपृषुः । निः । अश्विना । श्यावं । पुत्रं । वधिऽमत्याः । अजिन्वतं ।

कमऽद्युवं । विऽमदाय । ऊहयुः । युवं । विष्णाप्वं । विश्वकाय । अवं । सृजथः ॥ १२ ॥

हे अश्विनाश्वन्ती सर्वं व्याप्तवन्ती वेतस्नामकौ हे देवो अंहस उपद्रवकारिणः समुद्राद्भुज्यं तुयपुत्रमेतस्ना-
मानं निः पिपृषुः । निष्पारयथः । नितरां रक्षथः ॥ पू पावनपूरणयोः । जीहोत्यादिकः ॥ निष्टीग्यं पारयथः
समुद्रात् । अ० १. ११८. ६. । इति निगमः । तथा श्यावं हिरण्यहस्तनामानं पुत्रं वधिमत्या एतस्नामिकाया
अजिन्वतं । अभीशयतं । अदत्तं । हिरण्यहस्तमश्विना रराणा । अ० १. ११७. २४. । इत्यादि निगमः । तथा
कमद्युवं कामस्य दीपनीं वेनपुत्रीं जायां विमदायर्षेये युवमूहयुः । प्रापयथः । युवं रथेन विमदाय । अ० १०.
३०. ७. । इति निगमः । तथा विष्णाप्वमेतस्नामानं विनष्टं पुत्रं विश्वकायर्षेय आनीयाव सृजथः । अदत्तं ।
पशुं न गृह्णिव दर्शनाय । अ० १. ११६. २३. । इति निगमः ॥

पावीरवी तन्यतुरेकपादजो दिवो धर्ता सिंधुरापः समुद्रियः ।

विश्वे देवासः शृणवन्वचांसि मे सरस्वती सह धीभिः पुरंध्या ॥ १३ ॥

पावीरवी । तन्यतुः । एकऽपात् । अजः । दिवः । धर्ता । सिंधुः । आपः । समुद्रियः ।

विश्वे । देवासः । शृणवन् । वचांसि । मे । सरस्वती । सह । धीभिः । पुरंध्या ॥ १३ ॥

पावीरव्यायुधवती तन्यतुः स्तनयित्री वागमाध्यमिका तथा दिवो बुलोकस्य धर्ता धारयिताञ्च एकपात्
एक एव पश्यते गच्छतीति न जायत इत्येतत्संज्ञको देवः सिंधुश्च समुद्रियः । समुद्रमंतरिक्षं । तत्र भवा
आपश्च ॥ समुद्राभ्राह इति भावार्थे घप्रत्ययः ॥ विश्वे देवास्य धीभिः कर्मभिर्युक्ताः पुरंध्या बहुविधया प्रज्ञया
सहिता सरस्वती च मे मदीयानि वचांसि वक्तव्यानि स्तोत्राणि शृणवन् । शृण्वन्तु । पविः शब्दो भवति
यद्विपुर्नाति कायमित्यादि निरुक्तमनुसंधेयं । नि० १२. ३०. ॥

विश्वे देवाः सह धीभिः पुरंध्या मनोर्यजचा अमृता अतज्ञाः ।

रातिषाचो अभिषाचः स्वर्विदः स्वर्गिरो ब्रह्म सूक्तं जुषेरत ॥ १४ ॥

विश्वे । देवाः । सह । धीभिः । पुरंध्या । मनोः । यजचाः । अमृताः । अतज्ञाः ।

रातिऽसाचः । अभिऽसाचः । स्वऽर्विदः । स्वः । गिरः । ब्रह्म । सूऽक्तं । जुषेरत ॥ १४ ॥

धीभिः कर्मभिः सहिताः पुरंध्या प्रज्ञानेन युक्ता मनोर्मनुष्यस्य यज्ञे यजचा यष्ट्या अमृता मरणधर्मर-
हिता अतज्ञाः सत्यविदो रातिषाचो दीयमानं हविः सेवमाना अभिषाच आभिमुख्येन यज्ञं समवयंतः
संगतवन्तः स्वर्विदः सर्वस्य लभका विश्वे सर्व इन्द्रादयो देवाः स्वः सर्वा गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीर्ब्रह्म महेश्वरं
सूक्तं सुष्ठु वक्तव्यं स्तोमं यज्ञा सुष्ठु मन्त्रेण सह दत्तमन्नं जुषेरत । सेवतां ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोः । तीदादिकः ।
अनुदात्तत् । लिङि झस्य रनादेशाभावात्कांदसः । बहुलं कंदसीति वडागमः ॥

देवान्वसिष्ठो अमृतान्वदि ये विश्वा भुवन्नाभि प्रतस्थुः ।

ते नो रासन्तामुरुगायमद्य यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १५ ॥

देवान् । वसिष्ठः । अमृतान् । ववदे । ये । विश्वा । भुवना । अभि । प्रऽतस्थुः ।

ते । नः । रासंतां । उरुऽगायं । अद्य । यूयं । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ १५ ॥

वसिष्ठो वसिष्ठकुलजोऽयमुषिरमृताभरणरहितान्देवान्ववदे । एवमसावीत् । ये देवा विश्वा विश्वानि भुवनानि लोकानि प्रतस्थुः स्वतेजसामिभवन्ति । अभितः प्रतिष्ठन्तीति वा ॥ प्रपूर्वान्तिष्ठतेर्लिटि रूपं । समा-
सस्वरः ॥ ते देवा अद्यास्मिन्दिने नोऽस्मभ्यमुरुगायं प्रभूतयशस्कमन्नं रासंतां । प्रयच्छतु । हे देवाः यूयं
स्वस्तिभिः कल्याणीभिस्तृप्तिभिर्नोऽस्मान्सदा सर्वदा पात । रक्षत ॥ ॥ १५ ॥

देवाङ्गव इति पंचदशर्षं षष्ठं सूक्तं । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । देवाङ्गव इत्यनुकांतं ॥ पुण्याभिन्नवषट्पद्योः
पंचमेऽहनीदं वैश्वदेवनिविधानं । सूचितं च । इहेह व इति चतस्रो देवाङ्गव इति वैश्वदेवं । आ० ७. ५. । इति ॥

देवान्बुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्तये ज्योतिष्कृतो अध्वरस्य प्रचेतसः ।

ये वावृधुः प्रतरं विश्ववेदस इन्द्रज्येष्ठासो अमृता ऋतावृधः ॥ १ ॥

देवान् । हुवे । बृहत्ऽश्रवसः । स्वस्तये । ज्योतिःऽकृतः । अध्वरस्य । प्रऽचेतसः ।

ये । ववृधुः । प्रऽतरं । विश्वऽवेदसः । इन्द्रऽज्येष्ठासः । अमृताः । ऋतऽवृधः ॥ १ ॥

बृहच्छ्रवसः प्रभूतान्नाज्योतिष्कृत आदित्याख्यास्य तेजसः कर्तृन्प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानांसान्देवानध्वरस्यास्य
यज्ञस्य स्वस्तयेऽविनाशाय निर्विघ्नं यज्ञपरिसमाप्तये ज्वे । आहुयामि । विश्ववेदसः सर्वधना इन्द्रज्येष्ठासः ।
इन्द्रो ज्येष्ठः प्रधानो येषां । इन्द्रनेतृका इत्यर्थः । अमृता मरणधर्मरहिता ऋतावृधो यज्ञेन प्रवृद्धा ये देवाः
प्रतरमत्यंतं ववृधुः वर्धन्ते ॥

इन्द्रप्रसूता वरुणप्रशिष्टा ये सूर्यस्य ज्योतिषो भागमानश्रुः ।

मरुतगणे वृजने मन्म धीमहि माघोने यज्ञं जनयंत सूरयः ॥ २ ॥

इन्द्रऽप्रसूताः । वरुणऽप्रशिष्टाः । ये । सूर्यस्य । ज्योतिषः । भागं । आनश्रुः ।

मरुत्ऽगणे । वृजने । मन्म । धीमहि । माघोने । यज्ञं । जनयंत । सूरयः ॥ २ ॥

इन्द्रप्रसूता इन्द्रेण तत्कार्येषु प्रेरिता वरुणप्रशिष्टा वरुणेनानुशिष्टा अनुमोदिता ये महतो ज्योतिषो
द्योतमानस्य सूर्यस्य स्वस्वकर्मणि सर्वस्य प्रेरकस्यामुष्यादित्यस्य भागं भजनीयं लोकमानश्रुः आनश्रिरे
व्याप्तवन्तः । सूर्यमधिष्ठाय वर्तन्त इत्यर्थः । वृजने शत्रूणां छेदके माघोने मघवत इन्द्रस्य संबन्धिनि मरुतगणे
तेषां महतां गणे मन्म मननीयं सोमं धीमहि । दध्मः । कुर्मः । किंच सूरयः प्राज्ञा यजमानास्तन्निमित्तमेव
यज्ञं जनयन्त । जनयन्ति । तेषां हविष्प्रदानाय कुर्वन्ति ॥

इन्द्रो वसुभिः परि पातु नो गयमादित्यैर्नो अदितिः शर्म यच्छतु ।

इन्द्रो इन्द्रेभिर्देवो मृळयाति नस्वष्टा नो प्राभिः सुवितायं जिन्वतु ॥ ३ ॥

इन्द्रः । वसुऽभिः । परि । पातु । नः । गयं । आदित्यैः । नः । अदितिः । शर्म । यच्छतु ।

इन्द्रः । इन्द्रेभिः । देवः । मृळयाति । नः । त्वष्टा । नः । प्राभिः । सुवितायं । जिन्वतु ॥ ३ ॥

वसुभिरेतन्नामकैरष्टभिर्देवैः सहित इन्द्रो नोऽस्मदीयं गयं । गृहणामेत् प्राप्त्वं गायते शब्दयतिऽचेति वा
गृहं गयं । परि पातु । परिरक्षतु । तथादितिर्देवमातादित्यैर्देवैः सह नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं प्रयच्छतु । किंच
देवो दीपमानो इन्द्रो इन्द्रेभिः स्वपुत्रैर्मरुतैः सह नोऽस्मान्मृळयाति । सुखयतु ॥ मृड सुखेने । शिखडागमः ॥

अपि च त्वष्टा प्रजापतिर्गामिर्देवपत्नीमिन्द्रोभिः सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्यायाभ्युदयाय नोऽस्माज्जिवतु ।
मीषायतु ॥

अदितिर्द्यावापृथिवी ऋतं महदिन्द्राविष्णू मरुतः स्वर्बृहत् ।

देवाँ आदित्याँ अवसे हवामहे वसून् रुद्रान्सवितारै सुदंसं ॥४॥

अदितिः । द्यावापृथिवी इति । ऋतं । महत् । इन्द्राविष्णू इति । मरुतः । स्वः । बृहत् ।

देवान् । आदित्यान् । अवसे । हवामहे । वसून् । रुद्रान् । सवितारै । सुदंसं ॥४॥

अदितिर्द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी महत्प्रहानृतं सत्यभूतोऽग्निरिन्द्राविष्णू मरुतश्च बृहत्परिवृढः स्वरादित्यः
एते देवाः सर्वत्र स्वमहिम्ना वर्तन्ते । एतादेवानादित्यादीन्सुदंसं सुकर्माणं सवितारमेतन्नामानं चावसे
रक्षणाय हवामहे । वयमाहुयामहे ॥

सरस्वान्धीभिर्वरुणो धृतव्रतः पूषा विष्णुर्महिमा वायुरश्विना ।

ब्रह्मकृतो अमृता विश्ववेदसः शर्म नो यंसन् त्रिवरुणमंहसः ॥५॥

सरस्वान् । धीभिः । वरुणः । धृतऽव्रतः । पूषा । विष्णुः । महिमा । वायुः । अश्विना ।

ब्रह्मऽकृतः । अमृताः । विश्वऽवेदसः । शर्म । नः । यंसन् । त्रिऽवरुणं । अंहसः ॥५॥

धीभिः प्रज्ञाभिर्युक्तः सरस्वानेतन्नामा धृतव्रतो धृतकर्मा वरुणश्च पूषा महिमा महत्त्वेन युक्तो विष्णुश्च
वायुरश्विनाश्विना ब्रह्मकृतः कर्मकृतः स्रोतृणामन्नदातारो वा विश्ववेदसः सर्वधना व्याप्तज्ञाना वांहसः
पापरूपाणां शत्रूणां हंतारोऽमृता एते देवा नोऽस्मभ्यं त्रिवरुणं त्रिष्कंभं त्रिकक्षं शर्म गृहं । यद्वा । त्रिवरुणं ।
द्रोणाधवनीयपूतभृत्संज्ञकानि चीणि पात्राणि यत्र त्रियन्ते संभज्यन्ते तद्वज्रसाधनं गृहं । यंसन् । प्रयच्छंतु ॥
यच्छतेर्लेटि सिध्यडागमः ॥ ॥१२॥

वृषा यज्ञो वृषणः संतु यज्ञिया वृषणो देवा वृषणो हविष्कृतः ।

वृषणा द्यावापृथिवी ऋतावरी वृषा पर्जन्यो वृषणो वृषस्तुभः ॥६॥

वृषा । यज्ञः । वृषणः । संतु । यज्ञियाः । वृषणः । देवाः । वृषणः । हविऽकृतः ।

वृषणा । द्यावापृथिवी इति । ऋतावरी इत्यृतऽवरी । वृषा । पर्जन्यः । वृषणः ।

वृषऽस्तुभः ॥६॥

यज्ञ एषोऽस्मदीयो वृषा कामानां वर्धितास्तु । तथा यज्ञिया यज्ञार्हा देवाश्च वृषणः संतु । किंच देवाः
सुतिकारिण अस्त्विजो वृषणो धनवर्धये कारणानि संतु साधुसुतिकरत्नेन । तथा हविष्कृतो हविषां कर्तारो
ऽध्वर्यादयो वृषणोऽध्वयतया मंत्रसाहित्येन च हविष्प्रदानेन । अपि चर्तावरी यज्ञवत्यौ द्यावापृथिवी
द्यावापृथिवी वृषणा हविष्यत्पादनेन कामानां वर्धयित्री भवतां । तथा पर्जन्य इन्द्रो वृषापां वर्धिता भवतु ।
वृषस्तुभो वर्धयशीलसुतिभिर्देवान्भुवन्तः सर्व अस्त्विजो वृषणो भवन्तु ॥

अग्नीषोमा वृषणा वाजसातये पुरुप्रशस्ता वृषणा उप ब्रुवे ।

यावीजिरे वृषणो देवयज्यया ता नः शर्म त्रिवरुणं वि यंसतः ॥७॥

अग्नीषोमा । वृषणा । वाजऽसातये । पुरुऽप्रशस्ता । वृषणी । उप । ब्रुवे ।

यौ । ईजिरे । वृषणः । देवऽयज्यया । ता । नः । शर्म । चिऽवरूचं । वि । यंसतः ॥ ७ ॥

वृषणा वर्षणशीलौ पुष्प्रशस्ता बह्वभिः प्रशस्तावग्नीषोमी वाजसातयेऽमलाभायोप ब्रुवे । अहमुपस्वीमि । पुनर्वृषणावित्यादरार्थं । यौ देवौ वृषण अस्त्रिजो देवयज्यया । देवा इज्यतेऽचेति देवयज्या यज्ञः ॥ इदं सि निष्ठक्येति निपातितः ॥ तेनेजिरे यजते हविर्भिः पूजयन्ति ता तौ प्रसिद्धौ नोऽस्मभ्यं चिवरूचं चिक्रमं शर्म गृहं वि यंसतः । विश्वेष्वेष प्रयच्छतां ॥

धृतव्रताः क्षत्रिया यज्ञनिष्कृतौ बृहद्वा अध्वराणामभिश्चियः ।

अग्निहोतार ऋतसापो अदुहोऽपो असृजन्नु वृचतूर्ये ॥ ८ ॥

धृतऽव्रताः । क्षत्रियाः । यज्ञनिऽकृतः । बृहत्ऽदिवाः । अध्वराणां । अभिऽश्चियः ।

अग्निऽहोतारः । ऋतऽसापः । अदुहः । अपः । असृजन् । अनु । वृचऽतूर्ये ॥ ८ ॥

धृतव्रता धृतकर्माणो जात्या क्षत्रियाः । यद्वा । यज्ञं बलं । तदर्हाः । यज्ञनिष्कृतः । यज्ञं प्रति निर्गमनं यज्ञनिः । तस्य कर्तारो बृहद्वा महतेजस्का अध्वराणां रक्षोभिरहिंसितानां यज्ञानामभिश्चियोऽभिसेवका अग्निहोतारोऽग्निहोताह्वाता येषां तादृशा ऋतसापः ॥ यप समवाये ॥ सत्यभाजः अत एवादुहः केषांचिदप्यद्रोग्धारः । यद्वा ॥ द्रुहः कर्मस्वीयादिकः क्रिप् ॥ केचिदप्यहिंसाः । एवंप्रभावा देवा वृचतूर्ये । वृचस्तूर्येति हिंस्वतेऽचेति वृचतूर्यः सयामः । तस्मिन्पामावरकशत्रुवधेऽप उदकान्यन्वसृजन् । अन्वसारयन् ॥

द्यावापृथिवी जनयन्नभि व्रताप ओषधीर्वनिनानि यज्ञिया ।

अंतरिक्षं स्वरा पमृरुतये वशं देवासस्तन्वीर्नि ममृजुः ॥ ९ ॥

द्यावापृथिवी इति । जनयन् । अभि । व्रता । आपः । ओषधीः । वनिनानि । यज्ञिया ।

अंतरिक्षं । स्वः । आ । पमृः । जतये । वशं । देवासः । तन्वि । नि । ममृजुः ॥ ९ ॥

देवासो देवा इन्द्रादयो द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावभिमलस्य व्रता व्रतेन स्वेन कर्मणापः ॥ मुख्यत्वयः ॥ अप उदकान्योषधीश्च तथा यज्ञिया यज्ञार्हान्वनिनानि वने भवान्पलाशादीन्वृक्षाञ्जनयन् । उदपादयन् । किंच ते देवाः स्वः सर्वमंतरिक्षमा पमृः । तेजसापूरयन्ति । किमर्थं । जतये रक्षणाय शत्रुभ्यो बाधाभावाय । अपि च वशं काम्यमानं ॥ वशिरण्योरूपसंख्यानं । पा० ३. ३. ५८. ३ । इत्यर्कतरि कारवेऽप ॥ तं यज्ञं तन्वि स्वशरीरे नि ममृजुः । नितरां शुद्धमलंकृतं चक्रुः ॥

धर्तारो दिव ऋभवः सुहस्ता वातापर्जन्या महिषस्य तन्यतोः ।

आप ओषधीः प्र तिरंतु नो गिरो भगो रातिर्वाजिनो यंतु मे हवँ ॥ १० ॥

धर्तारः । दिवः । ऋभवः । सुहस्ताः । वातापर्जन्या । महिषस्य । तन्यतोः ।

आपः । ओषधीः । प्र । तिरंतु । नः । गिरः । भगः । रातिः । वाजिनः । यंतु । मे । हवँ ॥ १० ॥

दिवो बुभोक्स्व धर्तारो धारयितार ऋभवः सत्येन मासमानाः सुहस्ताः शोभनवस्त्राद्यायुधयुक्तहस्ता देवास्तथा महिषस्य महतस्तन्यतोः शब्दस्य ॥ तनु विसारि । अतन्यंतीति यतुचप्रत्ययः ॥ शब्दस्य कर्तारौ वातापर्जन्या वातश्च पर्जन्यश्च तत्कार्या आप ओषधीरोषधयश्च नोऽस्माकं गिरः स्तुतीः प्र तिरंतु । प्रवर्धयंतु । प्रपूर्वस्तिरतिवृद्धयर्थः । तथा रातिर्दाता भगो भवनीयोऽर्थमा च वाजिनः । अपिर्वायुः सूर्यक्षौ च वाजिन इति तैत्तिरीयब्राह्मणं । १. ६. ३. ९ । एते देवाश्च मे मदीयं हवमाह्वानं यंतु । अभिगच्छंतु ॥ १३ ॥

समुद्रः सिंधू रजो अंतरिक्षमज एकपासनयित्नुर्णवः ।

अहिर्बुध्नः मृणवच्चांसि मे विश्वे देवास उत सूरयो मम ॥११॥

समुद्रः । सिंधुः । रजः । अंतरिक्षं । अजः । एकऽपात् । तनयित्नुः । अर्णवः ।

अहिः । बुध्नः । मृणवत् । वच्चांसि । मे । विश्वे । देवासः । उत । सूरयः । मम ॥११॥

समुद्रः समुद्रग्रीवः स्रंदमानोदकः सिंधुरेतन्नामकोऽंतरिक्षं व्यावापृथिव्योरंतरा मध्ये चित्तमुषितं रजो मध्यमलोकमज एकपात् । अवायमान एक एव पयते । एतत्संज्ञको देवोऽर्णव उदकवांसनयितुः स्तनयितुर्मेषो बुध्नोऽंतरिक्षे मयोऽहिरेतत्संज्ञकः एते देवा मे मम वच्चांसि वक्तव्यानि स्तोत्राणि मृणवत् । प्रत्येकं मृणोतु । उतापि च सूरयः प्राज्ञा विश्वे देवासो देवा मम स्तोत्राणि मृण्वंतु ॥

स्याम वो मनवो देववीतये प्रांचं नो यज्ञं प्र णयत साधुया ।

आदित्या रुद्रा वसवः सुदानव इमा ब्रह्म शस्यमानानि जिवन्त ॥१२॥

स्याम । वः । मनवः । देवऽवीतये । प्रांचं । नः । यज्ञं । प्र । नयत । साधुऽया ।

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । सुऽदानवः । इमा । ब्रह्म । शस्यमानानि । जिवन्त ॥१२॥

हे देवाः मनवो मनुष्या वयं वो युष्मदीयाय देववीतये । देवानां वीतिर्भक्षणं यस्मिन् स यज्ञः । तस्मै यज्ञाय स्वाहा । यज्ञकर्तारो भवेम । ततो नोऽस्यदीयं यज्ञं साधुया ॥ सुपो याज्ञादेशः ॥ साधु कव्याणं प्रांचं प्राचीनं प्र णयत । प्रकृष्टांचनं कुशत । हे आदित्या हे रुद्रा रुद्रपुत्रा मयतो हे सुदानवः शोभनदाना हे वसवः इमेभ्यो शस्यमानानि ब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राणि जिवन्त । प्रीणयत ॥

अग्नोर्यामेऽच्छावाकातिरिक्तोक्तस्य दैव्या होतारेत्येषा परिधानीया । सूचितं च । उभा उ नूनं दैव्या होतारा प्रथमा पुरोहितेति परिधानीया । आ० ९. ११. इति ॥

दैव्या होतारा प्रथमा पुरोहित ऋतस्य पंथामन्वेमि साधुया ।

क्षेचस्य पतिं प्रतिवेशमीमहे विश्वान्देवाँ अमृताँ अप्रयुच्छतः ॥१३॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । पुरऽहिता । ऋतस्य । पंथाँ । अनु । एमि । साधुऽया ।

क्षेचस्य । पतिं । प्रतिऽवेशं । ईमहे । विश्वान् । देवान् । अमृतान् । अप्रऽयुच्छतः ॥१३॥

प्रथमा मुख्यो पुरोहिता पुरोहिती पुरतो निहिती दैव्या देवसंबन्धिनी होतारा होतारावेतन्नामाना-
वग्यादित्यावन्वेमि । इविर्भिरनुगच्छामि । तत ऋतस्य यज्ञस्य पंथां पंथानं साधुया कव्याणं विघ्नराहित्ये-
नान्वेमि । अनुगच्छामि । अगंतरं प्रतिवेशं समीपे वर्तमानं क्षेचस्य पतिं पाक्षयितारमेतन्नामानममृतान् अमर-
धर्मरहितानप्रयुच्छतोऽप्रमायतो विश्वान्सर्वाँदेवाँश्चेमहे । धनं याचामहे ॥

वसिष्ठासः पितृवद्वाचमक्रत देवाँ ईळांना ऋषिवत्स्वस्त्ये ।

प्रीता इव ज्ञातयः काममेत्यास्मे देवासोऽव धूनुता वसु ॥१४॥

वसिष्ठासः । पितृऽवत् । वाचं । अक्रत । देवान् । ईळांनाः । ऋषिऽवत् । स्वस्त्ये ।

प्रीताः । ईव । ज्ञातयः । कामं । आऽइत्यं । अस्मे इति । देवासः । अव । धूनुत । वसु ॥१४॥

अविवत् पूर्वं अथय इव देवानीकानाः कुर्वन्तो वसिष्ठासो वसिष्ठकुलजाता अथयः पितृवद्वसिष्ठवत्स्व-

स्तथेऽविनाशाय वाचं स्तोत्रमकृत । कुर्वन्ति ॥ करोतेर्बुद्धिं मन्त्रे घसेति बुभुक् ॥ हे देवासो देवाः यूयं काम-
मस्यदभिलाषमेवागत्यासी अस्यासु वसु गवादिशरणं धनमव धूनुत । अभिमुखं प्रेरयत । तत्र वृष्टांतः । प्रीता
इव यथा प्रीताः संहृष्टा ज्ञातयो बंधवः स्वजनस्य धनं प्रेरयन्ति तद्वद्विर्दानेन सुतिकरणीयं च बंधुष्वस्यासु
धनं प्रेरयतेति भावः ॥

देवान्वसिष्ठो अमृतां न्ववंदे ये विश्वा भुवनाभि प्रतस्थुः ।

ते नो रासंतामुरुगायमद्य यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १५ ॥

देवान् । वसिष्ठः । अमृतां न् । ववंदे । ये । विश्वा । भुवना । अभि । प्रतस्थुः ।

ते । नः । रासंतां । उरुगायं । अद्य । यूयं । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १५ ॥

एषर्कं पूर्वमेव व्याख्यायि ॥ ॥ १४ ॥

इमां धियमिति द्वादशर्चं सप्तमं सूक्तमांगिरसस्यायास्यस्यार्थं चैष्टुभं । इदमुत्तरं च बृहस्पतिदेवताकं । तथा
चानुक्रांतं । इमां धियं द्वादशायास्यो बार्हस्पत्यं त्विति ॥ आभिप्रविकेषुकथेषु स्तोमवृद्धौ ब्राह्मणाच्छंसि न इदं
सूक्तमावापार्थं । सूचितं च । इमां धियमिति ब्राह्मणाच्छंसी विष्णोर्नु कमिति सूक्ते । आ० ७. ९. इति ॥

इमां धियं सप्तशीर्ष्णीं पिता न ऋतप्रजातां बृहतीमविंदत् ।

तुरीयं स्विज्जनयद्विश्वजन्योऽयास्य उक्थमिंद्राय शंसन् ॥ १ ॥

इमां । धियं । सप्तशीर्ष्णीं । पिता । नः । ऋतप्रजातां । बृहतीं । अविंदत् ।

तुरीयं । स्वित् । जनयत् । विश्वजन्वः । अयास्यः । उक्थं । इंद्राय । शंसन् ॥ १ ॥

अचेतिहासमाचक्षते । पुरा किलांगिरा नामर्षिर्बृहस्पतिं पुत्रमलभत । स तु देवानां हितोपदेशनायेंद्रस्य
पुरोहितोऽभवत् । कदाचित्तस्य गावः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य वलपुरं प्रापथ त्रिषु स्थानेषु तमसावृतेषु
स्थापिता आसन् । अथ तासामन्वेषणार्थेंद्रेण प्रेरितो बृहस्पतिर्महद्भिः सह तत्रागत्य गवां गुहा स्थितानां
दर्शनाय सूर्यं जनयित्वा वलनामानमसुरं तदनुचरान्पणींश्च हत्वा गा आजहरेति । तद्वच दर्शयिष्यते । तथा
चास्या अचोऽयमर्थः । धियं कर्मणां धात्रीं सप्तशीर्ष्णीं सप्तशिरस्कां सप्तभिः शिरःस्थानीयेस्तत्प्रधानभूतिर्म-
हद्भ्योऽपितां । यद्वा । सप्तच्छंदोमयशिरस्कां । ऋतप्रजातां यज्ञार्थमुत्पन्नां बृहतीं महतीमिमां तनुं नोऽस्माकं
पितांगिरा अविंदत् । लब्धवान् । कर्मणां धातारं बृहस्पतिं पुत्रमलभतेत्यर्थः । येऽंगारा आसंसेऽंगिरसो
ऽभवन् यदंगाराः पुनरवशांता उददीप्यंत तद्बृहस्पतिरमवदिति ब्राह्मणं । ऐ० ब्रा० ३. ३४. । तथा तुरीयं स्वित्-
प्रारमपि जनयत् अजनयत् विश्वजन्यः सर्वजनहित इंद्रायैश्वराय बृहस्पतय इंद्राय षोकथं स्तोत्रं शंसन्नयम-
यास्यो नामर्षिः । पूर्वमेव नोऽस्माकं पिताकार्योदित्याह ॥

ऋतं शंसंत ऋजु दीधाना दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः ।

विप्रं पदमंगिरसो दधाना यज्ञस्य धाम प्रथमं मनंत ॥ २ ॥

ऋतं । शंसंतः । ऋजु । दीधानाः । दिवः । पुत्रासः । असुरस्य । वीराः ।

विप्रं । पदं । अंगिरसः । दधानाः । यज्ञस्य । धाम । प्रथमं । मनंत ॥ २ ॥

ऋतं सत्यभूतं स्तोत्रं शंसंतः सुवंत ऋजु कक्षायं दीधानाः कर्माणि ध्यायंतो दिवो दीप्तस्त्रासुरस्य
प्रज्ञानवतोऽपिरंगिरसः पुत्राः । अंगिरसो ह्यंगिरभ्यो जाता इत्युक्तं । अंगिरस्त्वंगिराः । नि० ३. १७. । इति ।
वीरा विक्रांतप्रज्ञा एतेऽंगिरसो विप्रं प्रज्ञापकं यज्ञस्य धाम धारकं पदं बृहस्पत्याख्यं दधानाः कर्मणा
धारयंतः संतः प्रथममादित एव मनंत । सुवंति । प्रज्ञापकं ह्येतत्स्थानं यद्बृहस्पतिरिति ॥

देवसुवां हविःषु बृहस्पतये वाचस्पतये इत्यस्त्र याज्या हसैरिवेत्येषा । सूचितं च । बृहस्पतिं प्रथमं वाचो
अथ हसैरिव सखिभिर्वाचदग्निः । आ० ४. ११. इति ॥

हंसैरिव सखिभिर्वाचदग्निरश्मन्मयानि नहना व्यस्यन् ।

बृहस्पतिरभिकर्निक्रदत्ता उत प्रास्तौदुच्चं विद्वान् अगायत् ॥३॥

हंसैःऽइव । सखिऽभिः । वाचदत्ऽभिः । अश्मन्ऽमयानि । नहना । विऽअस्यन् ।

बृहस्पतिः । अभिऽकनिक्रदत् । गाः । उत । प्र । अस्तौत् । उत । च । विद्वान् । अगायत् ॥३॥

हंसैरिव मधुरवाग्भिः सखिभिः सखिमृतिर्वाचदग्निरत्यंतं शब्दायमानैर्महद्ग्निरश्मन्मयान्यश्मन्मयानि नहना
गवां बंधकान्यावरकाण्यसुराणां स्थानानि व्यस्यन् विधिपञ्चाथिलयन्नभिकनिक्रददामिमुख्येन शब्दयन् गाः
पशुभिरपहृतान्यभूनाजिह्वीर्षुः स बृहस्पतिर्वर्तते । यद्वा । वाचदग्निरत्यंतं सुवग्निः स्तोतृभिः सह गाः स्तोच-
कचणा वाचोऽभिकनिक्रददामिमुख्येनोच्चारयन् । उतापि च प्रास्तौत् । कर्मणि प्रवृत्तां यज्ञस्य सखिभिः
सहासीनः साम गातुं प्रसूति । विद्वान् सर्वं वागानः स उद्गाता भूत्वोदगायत् । देवानुद्गायति । अभिष्टौति ॥

अवो द्वाभ्यां पर एकया गा गुहा तिष्ठंतीरनृतस्य सेतौ ।

बृहस्पतिस्तमसि ज्योतिरिच्छन्नुदुस्मा आकर्वि हि तिस्र आवः ॥४॥

अवः । द्वाभ्यां । परः । एकया । गाः । गुहा । तिष्ठंतीः । अनृतस्य । सेतौ ।

बृहस्पतिः । तमसि । ज्योतिः । इच्छन् । उत् । उस्माः । आ । अकः । वि । हि । तिस्रः ।

आवरित्यावः ॥४॥

पण्यो गा आहत्य त्रिषु स्थानेषु निदधुः । अघोऽवस्तात्स्थिता अनृतस्य तमसः सेतौ स्थाने गुहा गुहायां
तिष्ठंतीर्गा द्वाभ्यां स्थानाभ्यामुदाकत् । ततः परः परस्तादवस्थिता गा एकयैकेन स्थानेनोदगमयत् । तदेवाह ।
बृहस्पतिसखिस्तमसि ज्योतिः कर्तुमिच्छंस्तच्च स्थिता उस्मा गा उदाकः । उदकार्षीत् । प्रादुर्भूता अकार्षीत् ।
इत्यमयं तिस्रोऽसुराणां द्वारो व्यावः । विवृतवाभ्वलु ॥ वृणोतेर्मुडि मंचे घसेति त्रेर्मुक् । बड्ढं छंदसी-
त्यडागमः ॥

विभिद्या पुरं शयथेमपाचीं निस्त्रीणि साकमुदधेरकृतत् ।

बृहस्पतिरुषसं सूर्यं गामर्के विवेद स्तनयन्निव द्यौः ॥५॥

विऽभिद्य । पुरं । शयथा । इ । अपाचीं । निः । चीणि । साकं । उदऽधेः । अकृतत् ।

बृहस्पतिः । उषसं । सूर्यं । गां । अर्के । विवेद । स्तनयन्ऽइव । द्यौः ॥५॥

स बृहस्पतिः शयथोपशयेन स्त्रित्वापाचीं पराङ्मुखीमीमिमामसुरपुरीं विभिद्य विदार्योदधेर्वलासेघरू-
पादसुरात्साकं सह युगपत् चीष्युषसं सूर्यं गमेतानि चीणि निरहंतत् । निर्गतमकार्षीत् । तमसावृतेषु
स्थानेषुषःकालतः पश्चाद्गाविनं सूर्यं च जनयित्वा पशून्निरगमयदित्यर्थः । सोऽयमर्कमर्चनीयं मंचं सूर्यं विवेद ।
प्रश्नापयति । कथमिव । यथा स्तनयञ्छब्दं कुर्वन् द्यौरिव स्थितः ॥

इंद्रो बलं रक्षितारं दुधानां करेणैव वि चकर्ता रवेण ।

स्वेदाजिभिराशिरमिच्छमानोऽरोदयत्पणिमा गा अमुष्णात् ॥६॥

इंद्रः । वलं । रक्षितारं । दुधानां । करेणऽइव । वि । चकृत् । रवेण ।

स्वेदांजिऽभिः । आऽशिरं । इच्छमानः । अरोदयत् । पणिं । आ । गाः । अमुष्णात् ॥ ६ ॥

इंद्र ईश्वरो बृहस्पतिर्दुधानां क्षीरस्य दोग्ध्रीणां गवां रक्षितारं वलमसुरं करेणैव सायुधकर इव स्थितेन रवेण शब्देन वलं वि चकृत् । विचिक्षेद । किंच स्वेदांजिभिः । स्वेदांजयो महतः शरदाभरणाः । तैः सहाशिरमाश्रयणं संयोगमिच्छमानः कामयमानः पणिं वलस्यानुचरमेतन्नामानमसुरमरोदयत् । अनाशयत् । ततस्तेनापहृता गा अमुष्णात् । आजहार ॥ ॥ १५ ॥

स ई सत्येभिः सखिभिः शुचिर्द्भिर्गोधायसं वि धनसैरददः ।

ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैर्घर्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्यानट् ॥ ७ ॥

सः । ई । सत्येभिः । सखिऽभिः । शुचत्ऽभिः । गोऽधायसं । वि । धनऽसैः । अददृरित्यददः ।

ब्रह्मणः । पतिः । वृषऽभिः । वराहैः । घर्मऽस्वेदेभिः । द्रविणं । वि । व्यानट् ॥ ७ ॥

स बृहस्पतिः सत्येभिर्यथार्थवलीः सखिभिः सखिभूतैः शुचिर्द्भिर्दोषमानैर्धनसैर्धनस्य संभक्तमिर्महद्भिः सह गोधायसं गवां धारकमीमेनं वलं दददः । ददारयत् । ततो ब्रह्मण ऋग्यजुःसामलक्षणस्य सोचस्य पतिरधिपतिः स वृषभिर्वर्षितुभिर्वराहैर्वराहारैर्वरस्य वरणीयस्योदकस्याहर्तुभिर्घर्मस्वेदेभिर्द्रोणागमनैः यदा शरदुदकैः । अथवा । घर्मो यच्च । तं प्रति गंतुभिः । महद्भिर्द्रविणं गोलक्षणं धनं व्यानट् । व्याप्नोत् ॥

ते सत्येन मनसा गोपतिं गा इयानासं इषणयंत धीभिः ।

बृहस्पतिर्मिथोऽवद्यपेभिरुदस्रिया असृजत स्वयुग्मिभः ॥ ८ ॥

ते । सत्येन । मनसा । गोऽपतिं । गाः । इयानासः । इषणयंत । धीभिः ।

बृहस्पतिः । मिथःऽअवद्यपेभिः । उत् । उस्रियाः । असृजत । स्वयुक्ऽभिः ॥ ८ ॥

गाः पणिभिरपहतान्पशूनिद्यानासोऽभिगच्छंतः सत्येन यथार्थभूतेन मनसा युक्तास्ते महतो धीभिरात्मीयैः कर्मभिरतं बृहस्पतिं गोपतिं तदाहरणेन गवां स्वामिनं कुर्म इतीषणयंत । ऐच्छन् । बृहस्पतिश्च मिथोऽवद्यपेभिः ॥ पातेः कर्मस्त्रीणादिकः प्रत्ययः ॥ अवद्यरूपादसुराद्रक्षितव्या गावो येषु महत्सु परस्परं संगच्छंत इति ते तथोक्ताः । तैः स्वयुग्मिः स्वयमेव युक्तैर्महद्भिर्द्रुस्रिया गा उदस्रजत । पर्वताग्निरगमयत् ॥

तं वर्धयंतो मतिभिः शिवाभिः सिंहमिव नानदतं सधस्थे ।

बृहस्पतिं वृषणं गूरसातो भरेभरे अनु मदेम जिष्णुं ॥ ९ ॥

तं । वर्धयंतः । मतिऽभिः । शिवाभिः । सिंहऽइव । नानदतं । सधऽस्थे ।

बृहस्पतिं । वृषणं । गूरऽसातो । भरेऽभरे । अनु । मदेम । जिष्णुं ॥ ९ ॥

सधस्थे । सह तिष्ठत्यत्र देवा इति सधस्थमंतरिक्षं । तस्मिन् सिंहमिव नानदतं पुनःपुनः शब्दाद्यमानं वृषणं कामानां वर्धितारं जिष्णुं अयशीलं तं बृहस्पतिं वर्धयंतो महतो वयं गूरसातो गुरैः संभजनीये भरे भरे संगामे शिवाभिः कक्ष्याणीभिः स्तुतिभिरनु मदेम । अनुष्टुभः । स्तोत्रपरत्वेन वा योजनीयं ॥

यदा वाजमसनं चिश्चरूपमाद्यामरुह्यदुत्तराणि सद्यं ।

बृहस्पतिं वृषणं वर्धयंतो नाना संतो विभ्रतो ज्योतिरासा ॥ १० ॥

यदा । वाजं । असनत् । विश्वऽरूपं । आ । द्यां । अरुहत् । उत्तराणि । सद्यं ।
बृहस्पतिं । वृषणं । वर्धयंतः । नाना । संतः । विभ्रतः । ज्योतिः । आसा ॥ १० ॥

स बृहस्पतिर्यदा यस्मिन्काले विश्वरूपं नानारूपं वाजं गोलक्षणमन्नमसनत् भजते यदा बाह्वतपशुकः
सद्यं वां बुभुक्षुःकमवचत् आरोहति अथवोत्तराणि वा सद्यं स्थानान्यारोहति ॥ इहेर्बुद्धिः त्रैः शस्त्र इगुपधा-
दग्नितः कसः । पा० ३. १. ४५. ॥ तदानीं वृषणं वर्धितारं बृहस्पतिमासास्त्रिण देवा वर्धयन्ती भवन्ति । तथा नाना
दिषु संतो भवन्ती ज्योतिर्विभ्रतो धारयन्ती देवाश्च सुवन्ति ॥

सत्यामाशिश्वं कृणुता वयोधै कीरिं चिद्यवथ स्वेभिरेवैः ।
पश्चा मृधो अप भवन्तु विश्वास्तद्रोदसी ऋणुतं विश्वमिन्वे ॥ ११ ॥
सत्यां । आऽशिश्वं । कृणुत । वयःऽधै । कीरिं । चित् । हि । अवथ । स्वेभिः । एवैः ।
पश्चा । मृधः । अप । भवन्तु । विश्वाः । तत् । रोदसी इति । ऋणुतं । विश्वमिन्वे इति
विश्वंऽइन्वे ॥ ११ ॥

हे बृहस्पतिप्रभृतयो देवाः वयोधा अन्नस्य ध्यानापासदीयामाशिश्वं कुतिं सत्वां यथार्थां कृणुत ।
कृणुत । तथा यूयं स्वेभिरात्मीयैरेवैर्गमनैः कीरिं सोतारं मामवथ । वचथ । हिरवधारणे । पश्चा ॥ पश्चा च
च्छंदसि । पा० ५. ३. ३३. इति निपातितः ॥ पश्चाद्विद्याः सर्वा मृधो हिसिन्त्योऽप भवन्तु । नश्यन्तु । तदिदम-
स्माभिषक्तं वचनं हे विश्वमिन्वे विश्वस्य प्रीणयित्री हे रोदसी यावापृथिवी ऋणुतं ॥

इंद्रो म॒हा म॒हतो अ॒र्णव॒स्य वि मूर्धा॑नमभिनद॒र्बुद॒स्य ।
अ॒ह॒न्नहि॒मरि॑णात्स॒प्त सि॒धून्दे॒वैर्द्या॑वापृथि॒वी प्रा॒वतं॑ नः ॥ १२ ॥
इंद्रः । म॒हा । म॒हतः । अ॒र्णव॒स्य । वि । मूर्धा॑नं । अ॒भि॒न॒त् । अ॒र्बुद॒स्य ।
अ॒ह॒न् । अ॒हि॒ । अ॒रि॒णात् । स॒प्त । सि॒धून् । दे॒वैः । द्या॑वापृथि॒वी इति॑ । प्र॒ । अ॒व॒तं॑ । नः ॥ १२ ॥

इंद्र ईश्वरो म॒हा महत्त्वेन यु॒क्तो बृहस्पति॑र्म॒हतो अ॒र्णव॒स्योद॒कव॒तोऽर्बुद॒स्यांर्बुद॒स्य मेघ॒स्य मूर्धा॑नं शिरो
यभि॒नत् । अ॒च्छि॒नत् । तदु॒च्यते । अ॒हि॒म॒हंत॒व्यम॒पामा॒वर॒कं शत्रु॑म॒हन् । अ॒वधी॑त् । अ॒तः स॒प्त सर्प॑णशीलाः
सि॒धून् छंद॑मा॒ना अपः । यदा । स॒प्तसं॒ख्याका गंगा॒द्या नदीः । अ॒रि॒णात् । स॒मुद्रं प्र॒त्यग॑मयत् । अथ
प्र॒त्यग॑कृतः । हे यावापृथि॒वी दे॒वैः सह॑ नोऽस्मान्प्रा॒वतं । प्र॒र॒चतं॑ ॥ १२ ॥

उदप्रुत इति द्वादशर्वमष्टमं सूक्तं । अष्टाद्याः पूर्ववत् । उदप्रुत इत्यनुकांतं ॥ उक्थे ब्राह्मणाच्छंसिन
एतत्सूक्तं । सूचितं च । प्र मंहिष्ठाद्योदप्रुतोऽच्छा म इन्द्रं । आ० ६. १. इति ॥

उ॒द॒प्रुतो॒ न वयो॑ रक्ष॒माणा॒ वाव॑दतो अ॒भिय॑स्येव॒ घोषाः॑ ।
गि॒रि॒भ्रजो॒ नोर्म॑यो म॒दैतो॒ बृह॑स्पतिम॒भ्यर्॑का अ॒नाव॑न् ॥ १ ॥
उ॒द॒ऽप्रुतः॑ । न । वयः॑ । रक्ष॒माणाः । वाव॑दतः । अ॒भिय॑स्यऽइव । घोषाः॑ ।
गि॒रि॒भ्रजः॑ । न । ऊ॒र्मयः॑ । म॒दैतः॑ । बृह॑स्पतिं । अ॒भि । अ॒र्काः । अ॒ना॒व॒न् ॥ १ ॥

उदप्रुत उदकस्रोत्रमयितारो वयः पक्षिणः पक्वात्सस्याद्रचमाणाः कृषीवलाः । न उपमार्थे । यथा
शब्दायते । यथा च वावदतः पुनःपुनः शब्दायमानस्वाधियस्त्रेबाधसमूहस्य घोषाः शब्दा यथा भवन्ति ।

किं च निरिध्वो निरिभ्यो मेघेभ्यो धृष्टा निर्बता कर्मघोऽप्समूहा यथा मदंतः शब्दायमाना भवन्ति । तथार्का
अर्चकाः स्रोतारो बृहस्पतिमभ्यगावन् । अभिष्टुवंति ॥ नु सवने ॥

सं गोभि॑रांगिर॒सो नक्ष॑माणो भग॒ इवे॒दर्य॑मणै॒ निना॑य ।

जने॑ मि॒त्रो न दंप॑ती अ॒नक्ति॑ बृह॒स्पते वा॒जया॒श्रूँरिवा॒जौ ॥२॥

सं । गोभिः । आंगिरसः । नक्षमाणः । भगः इव । इत् । अर्यमणै । निनाय ।

जने । मित्रः । न । दंपती इति दं पंती । अनक्ति । बृहस्पते । वाजय । आश्रून् इव ।

आजौ ॥२॥

आंगिरसोऽंगिरसः पुत्रो नक्षमाणः स्वतेजसा व्याप्नुवन् भग इवेद्भगो देव इव स्थितो बृहस्पतिरिवार्यमणं
सुतेः प्रेरकं स्रोतारं गोभिः सह सं निनाय । नयति । संयोजयति । मित्रो न मित्रो यथा जने जनपदे
स्वरश्मीन्संयोजयति तद्वदंपती आयापती अनक्ति । संगमयति । स्वसामर्थ्यं तत्र स्थापयतीत्यर्थः । हे बृहस्पते
आश्रून्व्याप्तास्वरश्मीन्वाजय । तव स्रोतृषु गमय । स्थापय । आश्रूनिव व्याप्तान्वाजानां यो संयामे योऽतारो
यथा संगमयति तद्वत् ॥

सा॒ध्वर्या॑ अ॒तिथि॑नी॒रिषि॑राः स्या॒र्हाः सु॒वर्णा॑ अ॒नव॑द्य॒रूपाः ।

बृह॒स्पतिः॑ पर्व॑तेभ्यो वि॒तूर्या॑ निर्गो ऊ॒पे यव॑मिव स्थि॒विभ्यः॑ ॥३॥

सा॒धुऽअ॒र्याः । अ॒तिथि॑नीः । इ॒षि॒राः । स्या॒र्हाः । सु॒ऽवर्णाः । अ॒न॒व॒द्य॒ऽरूपाः ।

बृह॒स्पतिः॑ । पर्व॑तेभ्यः । वि॒ऽतूर्य॑ । निः । गाः । ऊ॒पे । यव॑ऽइव । स्थि॒वि॒ऽभ्यः ॥३॥

साध्वर्याः साधूनां कक्षाणामां पयसां नेत्रीरतिथिनीः सततं गच्छंतीरिषिरा एषणीयाः स्यार्हाः
सृहणीयाः सुवर्णाः शोभनशुक्लादिवर्णोपेता अनवद्यरूपाः प्रशस्तरूपा एता गाः पर्वतेभ्यो वलसंबन्धिभ्यो
वितूर्य निर्गमज्योपे । देवसमीपे निर्वपति । प्रापयति । तत्र दृष्टान्तः । यवमिव यथा यवं स्थिविभ्यः कुसीदेभ्य
आदाय निर्वपति ॥ ऊपे बीजसंताने । स्मिदि रूपं ॥ यद्वा । साधुनयनादिगुणयुक्ता गा अपः पर्वतेभ्यो मेघेभ्य
आहत्य सर्वत्र वर्षति ॥

आ॒मुषा॑यन्मधु॒न च॒तस्य॑ योनि॒मव॑क्षि॒पन्न॑र्क उ॒ल्का॑मिव द्योः ।

बृह॒स्पति॑रु॒द्धर॑न्नश्म॒नो गा॑ भूम्या उ॒ज्ज्व॑ वि॒ त्वच॑ वि॒भेद॑ ॥४॥

आ॒ऽमुषा॑यन् । मधु॒ना । च॒तस्य॑ । योनि॑ । अ॒व॒ऽक्षि॒पन् । अ॒र्कः । उ॒ल्का॑ऽइव । द्योः ।

बृह॒स्पतिः॑ । उ॒द्धर॑न् । अ॒श्मनः॑ । गाः । भूम्याः । उ॒ज्ज्वा॑ऽइव । वि॒ । त्वच॑ । वि॒भेद॑ ॥४॥

मधुनोदकेनामुषायन् पृथिवीमभिमुख्येन सिंचन् ॥ मूष मूष स्नेहनसेचनपूरणेषु । व्यत्ययेन विकरणास्त
शायजादेशः ॥ अतस्सोदकस्य योनिं मेघमवक्षिपन् वृथ्यर्थमवकिरन्नकोऽर्चनीयो बृहस्पतिर्योर्बुल्लोकादुल्का-
मिवोल्कां यथोद्धरति तद्वदश्मनः शिखोच्चयाद्वलेनाधिष्ठिताग्नाः पश्चिमिरपहतान्यशुद्धरत्नार्धं गमयन्भू-
म्यास्त्वचं तेषां शक्तिर्वि विभेद । विभिन्नामकार्षीत् । सर्वत्र वा वितता अकार्षीदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । उज्ज्व
यथा वृथ्युदकेन पर्जन्यो भूमित्वचं विभिनक्ति तद्वत् ॥

अप॒ ज्योति॑षा॒ तमो॑ अ॒न्तरि॑क्षादु॒द्गः शी॑पा॒लमि॒व वा॒त आ॑जन् ।

बृह॒स्पति॑रनु॒मृश्या॑ व॒लस्या॒भ्रमि॒व वा॒त आ॑ च॒क्र आ॑ गाः ॥५॥

अप । ज्योतिषा । तमः । अंतरिक्षात् । उन्नः । शीपालंऽइव । वार्तः । आजत् ।

बृहस्पतिः । अनुऽमृश्य । वलस्य । अभ्रंऽइव । वार्तः । आ । चक्रे । आ । गाः ॥ ५ ॥

स बृहस्पतिर्ज्योतिषा तमसावृते पर्वतविषरे कृतेन सूर्येणांतरिक्षात्तमोऽपावत् । अपागमयत् । तत्र दृष्टांतः । उन्नः शीपालमिव यथोदकाद्वातो वायुः शीपालं शीवालमपगमयति तद्वत् । ततः सोऽयमनुमृश्यात् गावक्षिप्रंतीति विचार्य निश्चित्य वलस्य स्वभूतस्य पर्वतस्यांतर्गता गा आ चक्रे । आ समंतादकार्णीत् । कथमिव । अभ्रमिव यथा वायुरंतरिक्षस्थितमभ्रं मेघमाकरोति तद्वत् ॥

यदा वलस्य पीयतो जसुं भेद्वृहस्पतिरमृतपोभिरर्केः ।

दुद्धिर्न जिह्वा परिविष्टमाददविनिधीरकृणोदुस्त्रियाणां ॥ ६ ॥

यदा । वलस्य । पीयतः । जसुं । भेत् । बृहस्पतिः । अमृतपःऽभिः । अर्केः ।

दत्तऽभिः । न । जिह्वा । परिऽविष्टं । आदत् । आविः । निऽधीन् । अकृणोत् ।

उस्त्रियाणां ॥ ६ ॥

पीयतः । पीयतिर्हि साकर्मा । हिंसकस्य वलस्य जसुमायुधं यदा यस्मिन्काशे भेत् भिजति । केन साधनेन । अमृतपोभिरपिक्वत्तपगशीलिरर्कैरर्चनीये रश्मिभिः अपि वा मंचैर्भिजति । किंच दुद्धिः ॥ पद्मोमासित्यादिना दंतशब्दस्य दृग्भावः ॥ यथा दंतैः परिविष्टं भक्ष्यं जिह्वा भक्षयति तद्वत्स परिविष्टं पर्वते पणिभिः परिवृत्तं वलनामानं यदादत् अभक्षयत् अवधीत् तदानीं तैरपहृतानामुस्त्रियाणां गवां निधीनाविरक्ष्योत् । आवि-भूतमकरोत् ॥ ॥ १७ ॥

बृहस्पतिरमृत हि त्यदासां नाम स्वरीणां सद्ने गुहा यत् ।

आंडेव भित्त्वा शकुनस्य गर्भमुदुस्त्रियाः पर्वतस्य त्मनाजत् ॥ ७ ॥

बृहस्पतिः । अमृत । हि । त्यत् । आसां । नाम । स्वरीणां । सद्ने । गुहा । यत् ।

आंडाऽइव । भित्त्वा । शकुनस्य । गर्भं । उत् । उस्त्रियाः । पर्वतस्य । त्मना । आजत् ॥ ७ ॥

बृहस्पतिर्गुहा गुहायां सद्ने स्थाने स्वरीणां शब्दायमानानामासां गवां त्यक्तत्प्रसिद्धं नाम नामधेयं यद्यदामत हि ज्ञातवांस्त्वसु ॥ मनु अवबोधने । लुङि तनादिभ्यस्तथासोः । पा० २. ४. ७९. इति सिचो लुक् ॥ तदानीं पर्वतस्यांतःस्थिता उस्त्रिया गास्त्वनात्मनैवासहायेन पर्वतं भित्तोदाजत् । उदगमयत् । तत्र दृष्टांतः । आंडेव यथा शकुनस्य पक्षिण आंडानि भित्त्वा तत्र स्थितं गर्भमुन्नमयति तद्वत् ॥

अध्नापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यं न दीन उदनिं क्षियंतं ।

निष्टज्जभार चमसं न वृक्षाद्बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य ॥ ८ ॥

अध्ना । अपिऽनद्धं । मधु । परि । अपश्यत् । मत्स्यं । न । दीने । उदनिं । क्षियंतं ।

निः । तत् । जभार । चमसं । न । वृक्षात् । बृहस्पतिः । विऽरवेणा । विऽकृत्य ॥ ८ ॥

बृहस्पतिरध्नाश्रमना व्याप्तया शिलयापिनद्धं पिहितं मधु गोलक्षणं पर्यपश्यत् । परितोऽद्राचीत् । तत्र दृष्टांतः । मत्स्यं न यथा दीने शुष्क उदनि । उदकशब्दस्योदनादेशः । उदके क्षियंतं निवसंतं मत्स्यं यथा पश्यति तद्वत् । वृक्षा च तन्नोलक्षणं मधु विरवेण विविधेन शब्देन विज्ञात्य बलं क्षित्वा निर्वज्जभार । कथमिव । चमसं न । चमति भक्षयत्येति चमसः सोमपात्रं । तं यथा वृक्षानिर्हरति तद्वत् ॥ हरतेर्बिडि रूपं । इयहोर्मः ॥

सोषामविंदत् स्वः सो अग्निं सो अर्केण वि बवाधे तमांसि ।

बृहस्पतिर्गोवपुषो वलस्य निर्मज्जानं न पर्वणो जभार ॥ ९ ॥

सः । उषां । अविंदत् । सः । स्वः । रिति स्वः । सः । अग्निं । सः । अर्केण । वि । बवाधे । तमांसि ।

बृहस्पतिः । गोऽवपुषः । वलस्य । निः । मज्जानं । न । पर्वणः । जभार ॥ ९ ॥

स बृहस्पतिस्तत्र पर्वतविवरे गवां दर्शनाद्योषामुपसमविंदत् । अलभत । स एव स्वरादित्यं सोऽपि लब्ध्वाऋणार्चनीयेन तेजसा तमांसि वि बवाधे । अत्यर्थं बाधितवान् । ततः स गोवपुषो गोरूपशरीरस्य पशुभिः परिवृतस्य वलस्य पर्वणः पर्वतात्ता गा निर्जभार । वलेन निर्जहार । वलादाहरणे दृष्टांतः । मज्जानं न पर्वणः अस्थो मज्जानं यथातिक्रान्तेन निर्हरति तद्वत् ॥

हिमेव पर्णा मुषिता वनानि बृहस्पतिनाकृपयद्बलो गाः ।

अनानुकृत्यमपुनश्चकार यात्सूर्यामासा मिथ उच्चरातः ॥ १० ॥

हिमाऽइव । पर्णा । मुषिता । वनानि । बृहस्पतिना । अकृपयत् । बलः । गाः ।

अननुऽकृत्यं । अपुनरिति । चकार । यात् । सूर्यामासा । मिथः । उत्ऽचरातः ॥ १० ॥

हिमेव यथा हिमेन पर्णा पर्णानि पश्यपत्राणि मुषिता मुषितानि भवन्ति तद्वद्वलेन वनानि वननीयानि गोधनानि मुषितान्यभूवन् । अथ गवामन्वेषणाय बृहस्पतिनागतेन हेतुना बलोऽकृपयत् । अस्मै ता मुषिता गाः प्रायच्छत् । तत्राननुकृत्यमननुकरणीयमपुनःकर्तव्यं च तत्कर्म चकार । यथा तत्पश्चात्करणीयं न भवति यथा पुनरकरणीयं तथाकार्षीदित्यर्थः । किं तदिति आह । सूर्यामासा सूर्यचंद्रमसौ मिथः परस्परमहोरात्रयोश्चरातः उच्चरात इति घात् तच्चकार ॥ यादिति दीर्घश्छांदसः ॥

अभि श्यावं न कृशनेभिरश्वं नक्षत्रेभिः पितरो द्यामपिंशन् ।

रात्र्यां तमो अदधुज्योतिरहन्बृहस्पतिर्भिनदद्रिं विदद्गाः ॥ ११ ॥

अभि । श्यावं । न । कृशनेभिः । अश्वं । नक्षत्रेभिः । पितरः । द्यां । अपिंशन् ।

रात्र्यां । तमः । अदधुः । ज्योतिः । अहन् । बृहस्पतिः । भिनत् । अद्रिं । विदत् । गाः ॥ ११ ॥

पितरः पालयितारो देवा द्यां बुलोकं नक्षत्रेभिराश्विन्यादिभिरभ्यपिंशन् । अभितोऽदीपयन् ॥ पिश्र अवयवे । अयं दीपनायां वर्तते ॥ तत्र दृष्टांतः । श्यावं न यथा श्याववर्णमश्वं कृशनेभिः सीवर्णैराभरणीरलंकुर्वन्ति तद्वत् । तथा रात्र्यां तमो निहितवन्तः । किंचाहमद्रिं ज्योतिरादित्याख्यमदधुः ॥ अदधुरित्युत्तरवाक्येन संबंधः करणीयः । अन्यथा स्वरो न घटेत् । अत्र तु वाक्यभेदादनिघातः ॥ यदा बृहस्पतिरद्रिं वलेनाधिष्ठितं शिलोच्चयं भिनत् अभिनत् विभिद्य च तत्र स्थिताभ्याः पशुन्विदत् अविदत् अलभत ॥ विदेर्बुद्धिं लुदित्वादह् ॥ तदा देवा एवमकार्षुरित्यर्थः ॥

इदमकर्म नमो अभियाय यः पूर्वीरन्वानोनवीति ।

बृहस्पतिः स हि गोभिः सो अश्वैः स वीरेभिः स नृभिर्नो वयो धात् ॥ १२ ॥

इदं । अकर्म । नमः । अभियाय । यः । पूर्वीः । अनु । आऽनोनवीति ।

बृहस्पतिः । सः । हि । गोभिः । सः । अश्वैः । सः । वीरेभिः । सः । नृऽभिः । नः । वयः ।

धात् ॥ १२ ॥

अधियायाधेषु भवायांतरिक्षाय मध्यमाय बृहस्पतय इदमुक्तं नमः सोत्रमकर्म । वयमकार्ष्ण । यो बृहस्पतिः पूर्वोर्बङ्गीर्ष्योऽन्वगुक्तमेणानोन्वीति अत्यर्थमामिसुखेन ब्रवीति स बृहस्पतिरेव गोभिरश्वैश्च युक्तं वीरेभिः पुनर्निर्भृत्वादिभिश्च सहितं वयोऽन्नं गोऽस्त्रम् सोतुभ्यो धातु । दधातु । प्रयच्छतु । तच्छब्दा-
पुत्तिरादरार्था ॥ ॥ १८ ॥ ॥ ५ ॥

यष्टेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । भद्रा इति द्वादशर्चं प्रथमं सूक्तं वध्यश्चपुत्रस्य सुमित्रस्यार्थं । आदितो द्वे जगत्वावथ दश चिष्टुमः । अधिर्देवता । तथा चानुक्रम्यते । भद्राः सुमित्रो वाध्यश्च आपेयं द्विजगत्यादीति ॥ गतो विनियोगः ॥

भद्रा अग्नेर्वध्यश्चस्य संदृशो वामी प्रणीतिः सुरणा उपेतयः ।

यदौ सुमित्रा विशो अयं इंधते घृतेनाहुतो जरते दर्विद्युतत् ॥ १ ॥

भद्राः । अग्नेः । वध्यिऽअश्चस्य । संऽदृशः । वामी । प्रऽणीतिः । सुऽरणाः । उपऽेतयः ।

यत् । ई । सुऽमित्राः । विशः । अग्नेः । इंधते । घृतेन । आऽहुतः । जरते । दर्विद्युतत् ॥ १ ॥

अपेर्वध्यमाणगुणस्य संदृशः संदृष्टयो वध्यश्चस्यैतन्नामकस्य मम पितुर्भद्राः कल्याणकारिण्यो भवन्तु । यद्वा । वध्यश्चस्य वध्यश्चकुले जातस्यापिः संदृष्टयो भजनीया भवन्तु । प्रणीतिस्तस्य प्रणयनं वामी कल्याणं च भवतु । तथोपेतयो यज्ञं प्रत्युपगतयः सुरणाः शोभनरमणा भवन्तु । सुमित्रा एतन्नामधिया विशोऽमी मनुष्या ईमेनमपिमये प्रथमं यद्यदेंधते हविर्भिर्दोषयति तदा घृतेनाहुतो हविर्भिश्च दर्विद्युतञ्जुं द्योतमानः ॥ दार्धतिं दधर्तौत्यादिना निपातितः ॥ सोऽपिजरेते । अस्माभिः स्तूयते ॥

घृतमग्नेर्वध्यश्चस्य वर्धनं घृतमन्नं घृतम्वस्य मेदनं ।

घृतेनाहुत उर्विया वि पप्रथे सूर्य इव रोचते सर्पिरासुतिः ॥ २ ॥

घृतं । अग्नेः । वध्यिऽअश्चस्य । वर्धनं । घृतं । अन्नं । घृतं । ऊं इति । अस्य । मेदनं ।

घृतेन । आऽहुतः । उर्विया । वि । पप्रथे । सूर्यः । इव । रोचते । सर्पिः । आऽसुतिः ॥ २ ॥

वध्यश्चस्य संबंधिनोऽपेर्घृतं दीयमानं हविर्वर्धनं भवतु । तथा घृतमन्नमदनीयं भवतु । तथास्यापेर्घृतमु घृतमेव मेदनं पुष्टिकरं भवतु । येनापिः पुष्टो भवति तन्मेदनं । तेन घृतेनाहुतोऽपि हविर्घृतोर्वत्यंतं वि पप्रथे । स्वतेजसा विप्रथितो भवति । तथा सर्पिरासुतिः सर्पिरासूयते यस्मिन्निति सोऽपिः सूर्य इव रोचते । दीयते ॥

यज्ञे मनुयदनीकं सुमित्रः समीधे अग्ने तदिदं नवीयः ।

स रेवञ्छौच स गिरो जुषस्व स वाजं दर्षि स इह श्रवो धाः ॥ ३ ॥

यत् । ते । मनुः । यत् । अनीकं । सुऽमित्रः । संऽईधे । अग्ने । तत् । इदं । नवीयः ।

सः । रेवत् । शौच । सः । गिरः । जुषस्व । सः । वाजं । दर्षि । सः । इह । श्रवः । धाः ॥ ३ ॥

हे अग्ने ते त्वदीयं यदनीकं रश्मिसंघं मनुरेतन्नामको यथा समीधे हविर्भिः सम्यग्दीपयति सुमित्र एतन्नामकोऽहं समीधे । सम्यग्दीपयामि ॥ जिह्वी दीप्ती । लिटीधिभवतिभ्यां चेति कित्वात्तलोपः ॥ तदिदं सोऽयं रश्मिसंघो नवीयो नवतरो भवतु । स त्वं रेवङ्गनयुक्तं यथा भवति तथा शौच । प्रज्वल । स एव त्वं गिरोऽस्त्रदीयाः स्तुतीर्जुषस्व । शेषस्व । स त्वं वाजं शत्रुबलं दर्षि । विदारय । तथेह मयि श्रवोऽन्नं धाः । धेहि ॥

यं त्वा पूर्वमीकृतो वध्यश्चः समीधे अग्ने स इदं जुषस्व ।

स नः स्तिपा उत भवा तनूपा दाचं रक्षस्व यदिदं ते अस्मे ॥४॥

यं । त्वा । पूर्व । ईकृतः । वधिऽअश्चः । संऽइधे । अग्ने । सः । इदं । जुषस्व ।

सः । नः । स्तिऽपाः । उत । भव । तनूऽपाः । दाचं । रक्षस्व । यत् । इदं । ते ।
अस्मे इति ॥४॥

ईकृतः ॥ व्यत्ययेन कर्तरि ऋः ॥ स्तीता वध्यश्चो मम पिता पूर्वं पूर्वस्मिन्काले संजातं यं त्वां समीधे हविर्भिः सम्यग्दीपयत् स त्वमिदानीं मया क्रियमाणमिदं सोचं जुषस्व । सेवस्व । यद्वा । वध्यश्चस्तस्य पुत्रो ऽहं सम्यग्दीपितवानस्मि । स त्वं नोऽस्माकं स्तिपाः ॥ पृषोदरादिः ॥ पस्त्वं गृहं । तस्य रक्षको भव । यद्वा । उपस्थिताञ्ज्योतिष्टोमादीन्यागान्यालयतीति स्तिपाः । अक्षदीयानां यज्ञानां पालयिता भव । उतापि च तनूपाः स्वांगानां रक्षको भव । किंच दाचं तद्वनं रक्षस्व यदिदं धनं ते तव स्वभूतेष्वस्ते अस्मासु तिष्ठति ॥

भवा द्युम्नी वाध्यश्चोत गोपा मा त्वा तारीदभिमातिर्जनानां ।

शूर इव धृष्णुश्च्यवनः सुमित्रः प्र नु वोचं वाध्यश्चस्य नाम ॥५॥

भव । द्युम्नी । वाधिऽअश्च । उत । गोपाः । मा । त्वा । तारीत् । अभिऽमातिः । जनानां ।

शूरऽइव । धृष्णुः । च्यवनः । सुऽमित्रः । प्र । नु । वोचं । वाधिऽअश्चस्य । नाम ॥५॥

हे वाध्यश्च वध्यश्चकुले जाताये द्युम्नी । द्युम्नं द्योततेर्यशो वाचं वा । तद्वाभव । उतापि च गोपा गोपायिता भव । किंच त्वा त्वां कश्चिदपि मा तारीत् । मा हिनस्तु । यतो जनानां शत्रूणामभिमातिरभि-
भवनशीलमानयुक्तोऽभिभविता भवसि । किंच शूर इव बलवानिव धृष्णुः शत्रुधर्षणशीलः तस्माच्च्यवन-
स्तेषां च्यावयिता भवसि । अथ वाध्यश्चस्यापेक्षव नामापिर्जातवेदा वैश्वानर इत्यादीनि नामानि नु क्षिप्रं सुमित्रोऽहं प्र वोचं । प्रव्रवीमि । तस्माच्चेऽन्नादियुक्तो भव ॥

समज्या पर्वत्या वसूनि दासा वृचाण्यार्या जिगेथ ।

शूर इव धृष्णुश्च्यवनो जनानां त्वमग्ने पृतनायूरभि ध्याः ॥६॥

सं । अज्या । पर्वत्या । वसूनि । दासा । वृचाणि । आर्या । जिगेथ ।

शूरऽइव । धृष्णुः । च्यवनः । जनानां । त्वं । अग्ने । पृतनाऽयून । अभि । स्याः ॥६॥

हे अग्ने अज्या । अजंति गच्छंतीत्यज्यो जनाः । तेभ्यो हितानि पर्वत्या पर्वतभवानि वसूनि गवादिषण-
णानि सं जिगेथ । शत्रुभ्यः संजितवानसि । तथार्या बलवन्निः हतान्दासा दासैरसुरैः हतान्वृचाषुपद्रवांसं
जिगेथ । ताम्हतवानसीत्यर्थः ॥ जि जये । लिटि रूपं ॥ शूर इव धृष्णुर्जनानां च्यवनस्त्वं पृतनायून्संग्राम-
कामानभि ध्याः । अभिभव । पृतनायूनित्यत्र स्त्रीभावावच्छादसः । अश्वाघस्यादित्यात्वं विधीयमानमस्मादपि
व्यत्ययेन भवति ॥ ॥९८॥

दीर्घतंतुर्बृहदुक्षायमग्निः सहस्रस्तरिः शतनीथ ऋभवा ।

द्युमान् द्युमत्सु नृभिर्मृज्यमानः सुमित्रेषु दीदयो देवयत्सु ॥७॥

दीर्घऽतंतुः । बृहत्ऽउक्षा । अयं । अग्निः । सहस्रऽस्तरिः । शतऽनीथः । ऋभवा ।

द्युऽमान् । द्युमत्ऽसु । नृऽभिः । मृज्यमानः । सुऽमित्रेषु । दीदयः । देवयत्ऽसु ॥७॥

दीर्घतंतुः । धीर्यं संतनोति ते तंतवः स्तोत्रादयः । प्रभूतस्तुतिमान्बृहदुवा । उवा सेचको रश्मिः । प्रभूतरश्मियुक्तः सहस्रक्षरीर्हवीरूपबद्धाच्छादनः शतनीथ आहवनीयादिद्वारेण बद्धविधनयन च्छ्वा महाम्बुमतसु दीप्तिमतसु मध्ये शुमानतिशयेन दीप्तिमानघनमिर्गुभिः कर्मनेतृभिर्हस्तिभिर्मृज्यमानोऽलंक्रिय-
माणो भवति ॥ मूबू शौचालंकारयोः ॥ स त्वं देवयत्सु देवाभ्यामयमानेषु सुमित्रेष्वस्मासु दीदयः । दीप्यस्व । दीदयतिर्दीप्तिर्कर्म ॥

त्वे धेनुः सुदुधा जातवेदोऽसृष्टतेव समना संवर्धुक् ।

त्वं नृभिर्दक्षिणावज्जिग्मे सुमित्रेभिरिध्यसे देवयज्ञिः ॥ ८ ॥

त्वे इति । धेनुः । सुदुधा । जातवेदः । असृष्टताऽइव । समना । संवःऽधुक् ।

त्वं । नृऽभिः । दक्षिणावत्ऽभिः । अग्ने । सुऽमित्रेभिः । इध्यसे । देवयत्ऽभिः ॥ ८ ॥

हे जातवेदो जातप्रज्ञापि त्वे त्वयि सुदुधा सुष्ठु पयसो दोग्ध्री काचिद्विमसाधनभूता धेनुरस्ति । कीदृशी । असृष्टतेव संगवर्जितेनैवैकैव स्थितभावात्कुत्रापि न संयुक्तेनादित्वेन समना संगता संवर्धुगमृतं दुहाना । गोरूपा माध्यमिका वासिष्ठुते त्वय्यस्तीति भावः । तादृशस्त्वं नृभिः कर्मनेतृभिर्दक्षिणावज्जिर्हस्तिगभ्यो देयत्वेन तद्वज्जिर्देवयज्ञिर्देवकामिः सुमित्रेभिरस्माभिरिध्यसे । हविर्भिर्दीप्यसे ॥

देवाश्विन्ने अमृता जातवेदो महिमानं वाध्यश्च प्र वोचन् ।

यत्संपृच्छं मानुषीर्विश आयन्त्वं नृभिरजयस्त्वावृधेभिः ॥ ९ ॥

देवाः । चित् । ते । अमृताः । जातवेदः । महिमानं । वाग्निऽअश्च । प्र । वोचन् ।

यत् । संऽपृच्छं । मानुषीः । विशः । आयन् । त्वं । नृऽभिः । अजयः । त्वाऽवृधेभिः ॥ ९ ॥

हे जातवेदो हे वाध्यश्चापि ते तव महिमानममृता देवाश्चिद्देवा अपि प्र वोचन् । प्रब्रुवंति । यवदा मानुषीर्मनुष्यसंबन्धिन्यो विशः प्रजाः संपृच्छं देवैः सह को वा असुरान्हंतीत्येवमादिकं संप्रश्नमायन् प्राप्तवन्तः तदा त्वं नृभिः सर्वस्य नेतृभिस्त्वावृधेभिस्त्वया वर्धितेर्देवैः सह कर्मविघ्नकारिणस्तानजयः । जितवानसि ॥

पितेव पुत्रमविभरूपस्ये त्वामग्ने वध्यश्च संपर्यन् ।

जुषाणो अस्य समिधं यविष्ठोत पूर्वा अवनोव्राधतश्चित् ॥ १० ॥

पिताऽइव । पुत्रं । अविभः । उपऽस्ये । त्वां । अग्ने । वग्निऽअश्च । संपर्यन् ।

जुषाणः । अस्य । संऽइधं । यविष्ठ । उत । पूर्वा । अवनोः । व्राधतः । चित् ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वामुपस्थे पृथिव्या उपस्थान उत्तरवेद्यां संपर्यन् परिचर्याकर्म परिचरन्वध्यश्चो मम पिताविभः । धृतवान् । हविर्भिः पोषितवान्वा । कथमिव । पितेव यथा पिता समीपे पुत्रं स्थापयति पोषयति वा ॥ जुमृञ् धारणपोषणयोः । लङ् तिपि गुणे कृते हस्त्रादिना तिपो लोपः ॥ हे यविष्ठ युवतमापि उतापि चास्य वध्यश्चस्य पितुर्वा मम वा समिधं जुषाणः सेवमानः सन् पूर्वान्प्रत्नाप्राधतश्चिद्वाधकानपि शत्रून्वनोः । अवधीः ॥ वनतिर्हिसायां भौवादिकः । अत्ययेनोपप्रत्ययः ॥

शश्वदग्निर्वध्यश्चस्य शत्रून् नृभिर्जिगाय सुतसोमवज्जिः ।

समनं चिददहश्चिबभानोऽव व्राधतमभिनवृधश्चित् ॥ ११ ॥

शश्वत् । अग्निः । व॒ध्निऽअश्वस्य॑ । श॒चून् । नृ॒ऽभिः । जि॒गाय॑ । सु॒तसो॑मवत्॒ऽभिः ।
सम॑नं । चि॒त् । अ॒दहः॑ । चि॒च॒भा॒नो॒ इति॑ चि॒च॒ऽभा॒नो । अ॒व । व्रा॒ध॑तं । अ॒भि॒न॒त् ।
वृ॒धः । चि॒त् ॥ ११ ॥

सोऽपिर्वध्यश्च सुतसोमवज्जिरभिषुतसोमैः ॥ अनुवादको मत्वर्थीयः ॥ तैर्गुभिर्हृत्विग्भिः शश्वत् सर्वदा शत्रुजिगाय । जितवान् । अथ प्रत्यचः । हे चिचभानो नामतिजस्तु चायनीयदीप्तिमन्त्रपे त्वं समनं चित् । समनमिति संगमनाम । तमप्यदहः स्वतेजोभिः । अथ तव सोता वाध्यश्चो वृधश्चिस्त्वयं वृद्धो भवन्नाधतं वर्धमानं हिंसकं वावाभिगत् । अवाङ्मुखं कृत्वाच्छिनत् । यद्वा । त्वमेव तमवाभिगत् । अवाङ्मुखं कृत्वाभिगः । अच्छिनः ॥ प्रथममध्यमयोः समानमेतद्रूपं ॥

अ॒यम॒ग्निर्व॒ध्यश्च॑स्य॑ वृ॒च॒हा स॑न॒कात्प्रे॒डो न॑म॒सोप॒वाक्यः॑ ।
स नो॒ अजा॑मी॒रुत॒ वा वि॒जा॑मी॒न॒भि तिष्ठ॑ श॒र्धतो॑ वा॒ध्यश्च॑ ॥ १२ ॥
अ॒यं । अ॒ग्निः । व॒ध्निऽअश्वस्य॑ । वृ॒च॒ऽहा । स॑न॒कात् । प्र॒ऽइ॒डः । न॑म॒सा । उ॒प॒ऽवा॒क्यः॑ ।
सः । नः॑ । अजा॑मी॒न् । उ॒त । वा॒ वि॒जा॑मी॒न् । अ॒भि । तिष्ठ॑ । श॒र्धतः॑ । वा॒ध्निऽअश्व॑ ॥ १२ ॥

वृचहा शत्रूणां हंतायमग्निः सनकाक्षिरादारभ्य वध्यश्चस्य हविषा प्रेडः प्रकर्षेण दीपितो भवति । तथा तस्य नमसा नमस्कारेण सहोपवाक्य उपस्तोतव्यो भवति । हे वाध्यश्च वध्यश्चकुले मर्षणेन समुत्पन्नापि स त्वं नोऽस्माकमजामीनश्चातीञ्शत्रून् उत वापि वा शर्धतो हिंसतो विजामीन्विधाञ्चातीनयामि तिष्ठ । अभिभव ॥ ॥ २० ॥

इमां म इथिकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं । वाध्यश्चस्य सुमित्रस्वार्धं त्रेष्टुभं तनूनपाद्वर्जिताः सनराशंसाः समिदादयः प्रत्युचं देवताः । तथा चानुक्रांतं । इमां म एकादशाप्रमिति ॥ वध्यश्चगोत्राणां पश्नाविदमाप्रोसूक्तं । सूचितं च । समिद्धो अयेति सर्वेषां यथच्छवि वा । आ० ३. २. इति ॥

इ॒मां मे॑ अ॒ग्ने स॒मिधं॑ जुष॒स्वे॒ऽऽस्प॒दे प्र॑ति॒ हर्या॑ घृ॒ताचीं॑ ।
व॒र्ष्मन्पृ॑थि॒व्याः सु॑दि॒न॒त्वे अ॒ह्ना॒मूर्ध्वो॑ भ॒व सु॑क्र॒तो दे॒वय॑ज्या ॥ १ ॥
इ॒मां । मे॒ । अ॒ग्ने । स॒ऽइ॒धं । जुष॒स्व । इ॒ऋः । प॒दे । प्र॑ति॒ । ह॒र्य॒ । घृ॒ताचीं॑ ।
व॒र्ष्मन् । पृ॑थि॒व्याः । सु॑दि॒न॒त्वे । अ॒ह्नां॑ । ऊ॒र्ध्वः । भ॒व । सु॑क्र॒तो इति॑ सु॒ऽक्र॒तो ।
दे॒व॒ऽय॑ज्या ॥ १ ॥

हे अग्ने इत्स्यद् इत्कायास्यदे । एतद्वा इत्कायास्यदं यदुत्तरवेदीनाभिः । ऐ० ब्रा० १. २८. इति ब्राह्मणं । उत्तरवेद्यामिमां मे मदीयां समिधं जुषस्व । सेवस्व । तथा घृताचीं घृतमंचतीं सुचं प्रति हर्य । प्रतिकामयस्व । किंच हे सुक्रतो सुप्रज्ञ पृथिव्या वर्ष्मन्वर्ष्मणि समुच्छिते पूर्वाक्ते देशेऽह्नां सुदिनत्वे तन्निमित्तं देवयज्या देवयगेन हेतुगोर्ध्वो ज्वालाभिश्चक्रतो भव ॥

आ दे॒वाना॑म॒य॒यावे॒ह या॑तु न॒राशं॑सो वि॒श्वरू॑पेभि॒रश्वैः॑ ।
च॒त॒स्य॑ प॒था न॑म॒सा मि॒येधो॑ दे॒वैभ्यो॑ दे॒वत॑मः सु॒षूद॑त् ॥ २ ॥
आ । दे॒वानां॑ । अ॒य॒ऽयावा॑ । इ॒ह । या॑तु । न॒राशं॑सः । वि॒श्वऽरू॑पेभिः । अ॒श्वैः ।
च॒त॒स्य॑ । प॒था । न॑म॒सा । मि॒येधः॑ । दे॒वैभ्यः॑ । दे॒वऽत॑मः । सु॒षूद॑त् ॥ २ ॥

देवानामध्यावाये गन्ता नराशंसः ॥ उमे वनस्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोर्धुनपत्रकृतिस्वरत्नं ॥
नरैः शंसनीय एतन्नामकोऽभिर्विश्वरूपेभिर्गोमाक्षैरथ रोहिदाक्षैः सहेहास्त्रिन्यञ्च आ यातु । आगत्य च
मिथो मेथो यज्ञहितः क्षुतियोग्यो वा देवतमो देवानां मुख्यः सोऽभिर्विर्गन्धर्वाद्योऽग्निर्नर्तक यज्ञस्य पथा
मार्गेण नमसा स्तोत्रेण सह देवेभ्य इन्द्रादिभ्यः सुषूदत् । हविः प्रेरयतु ॥

शश्वत्तममीकृते दूत्याय हविष्मतो मनुष्यासो अग्निं ।

वह्निष्ठैरथैः सुवृता रथेना देवान्वसि नि षदेह होता ॥३॥

शश्वत्तऽतमं । ईकृते । दूत्याय । हविष्मतः । मनुष्यासः । अग्निं ।

वह्निष्ठैः । अथैः । सुऽवृता । रथेन । आ । देवान् । वसि । नि । सद् । इह । होता ॥३॥

शश्वत्तममत्यंतं नित्यमग्निं हविष्मतः संभृतहविष्का मनुष्यासो मनुष्या यजमाना दूत्याय ॥ दूतस्य भागक-
र्मणी इति यत्प्रत्ययः ॥ दूतकर्मणे हविर्वहनलक्षणाया तस्मिन्निजमीकृते । सुवन्ति । स त्वमेवं सुतो वह्निष्ठैर्वीरु-
तमैरथैः सुवृता सुवर्तेन रथेन च सह देवानिन्द्रादीना वसि । अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यावह । प्रापय । ततस्त्वं
होता भवसिहास्त्रिन्यञ्च नि सद् । निषीद ॥

वि प्रथतां देवजुष्टं तिरश्चा दीर्घे द्राघ्मा सुरभि भूत्वस्मे ।

अहेकृता मनसा देव वह्निर्द्रज्येष्ठा उशतो यस्मि देवान् ॥४॥

वि । प्रथतां । देवऽजुष्टं । तिरश्चा । दीर्घे । द्राघ्मा । सुरभि । भूतु । अस्मे इति ।

अहेकृता । मनसा । देव । वह्निः । इन्द्रऽज्येष्ठान् । उशतः । यस्मि । देवान् ॥४॥

हे वह्निर्नामकापि देवजुष्टं देवैः सेवितं तिरश्चा तिरश्चीनं तिर्यगंचनमिदं वह्निर्वि प्रथतां । विशेषेण
विसृतं भवतु । तथा दीर्घं चेदं द्राघ्मा द्राघिम्ना ॥ दीर्घशब्दस्येकमिचि प्रियस्थिरेत्यादिना द्राघिरादेशः ।
अकारस्थिकारो वर्णव्यापग्या । पश्चादक्षोपः ॥ द्राघिम्ना युक्तं भवतु । अस्मि अस्मदीयं वह्निः सुरभि सोमादिह-
विर्निधानेन सुगंधं भूतु । भवतु । हे देव द्योतमान हे वह्निरेतन्नामकामि अहेकृता । हेन इति क्रोधनाम ।
अकुप्यता मनसोऽशतो हवीषि कामयमानानिन्द्रज्येष्ठानिन्द्रप्रधानान्देवान्यधि । यज । पूजय ॥

दिवो वा सानुं स्पृशता वरीयः पृथिव्या वा माचया वि अयध्वं ।

उशतीर्वीरो महिना महद्भिर्देवं रथं रथयुर्धारयध्वं ॥५॥

दिवः । वा । सानुं । स्पृशत । वरीयः । पृथिव्या । वा । माचया । वि । अयध्वं ।

उशतीः । द्वारः । महिना । महत्ऽभिः । देवं । रथं । रथऽयुः । धारयध्वं ॥५॥

हे द्वार एतन्नामधेया देव्यः यूयं दिवो वा । वाशब्दार्थे । दिवस्य सानुं समुच्चितं वरीय उन्नतरं
स्नानं स्पृशत । उन्नता भवतेत्यर्थः ॥ चवायोगे प्रथमेति न निघातः ॥ पृथिव्याश्च यावती माचस्ति तावत्या
माचया वि अयध्वं । विसृता भवत । उशतीर्देवान्कामयमाना यूयं रथयुः ॥ सुपां सुलुगिति जसः सुः ॥
रथकामाः सत्वो महिना महिम्ना महद्भिर्देवैरधिष्ठितं अत एव देवं द्योतमानं रथं रमणसाधनं धारयध्वं ।
धारयत ॥ ॥२१॥

देवी दिवो दुहितरां सुशिल्ये उषासानक्ता सदतां नि योनौ ।

आ वां देवास उशती उशंत उरौ सीदंतु सुभगे उपस्थे ॥६॥

देवी इति । दिवः । दुहितरा । सुशिल्ये इति सुऽशिल्ये । उपसानक्ता । सदतां ।
नि । योनौ ।

आ । वां । देवासः । उ॒श॒ती इति । उ॒श॒तः । उ॒रौ । सी॒द॒न्तु । सु॒भ॒गे इति सुऽभगे ।
उपऽस्थे ॥ ६ ॥

देवी द्योतमाने दिवो बुलोकस्य दुहितरा दुहितरौ सुशिल्ये शोभनरूपे उवासानक्तोपास्य नक्तं चाहो-
रात्री योनी यज्ञस्य स्थाने नि सदतां । निषीदतां । हे उशती उशती कामयमाने हे सुभगे शोभनधने हे
देव्यौ वां युवयोररौ विस्तीर्ण उपस्थे समीपस्थे स्थान उशतो हवीषि कामयमाना देवासो देवा आ सीदन्तु ।
उपविशन्तु ॥

ऊ॒र्ध्वो या॒वा बृ॒हद्ग॒मिः स॒मि॒द्धः प्रि॒या धा॒मान्य॒दितेरु॒प॒स्थे ।

पु॒रोहि॒तावृ॒त्वि॒जा य॒ज्ञे अ॒स्मिन् वि॒दुष्ट॒रा द्र॒वि॒ण॒मा य॒जेथां ॥ ७ ॥

ऊ॒र्ध्वः । या॒वा । बृ॒हत् । अ॒ग्निः । संऽइ॒द्धः । प्रि॒या । धा॒मानि । अ॒दि॒तेः । उ॒प॒स्थे ।

पु॒रऽहि॒तौ । ऋ॒त्वि॒जा । य॒ज्ञे । अ॒स्मिन् । वि॒दुऽत॒रा । द्र॒वि॒णं । आ । य॒जेथां ॥ ७ ॥

यावा सोमाभिषवाय यदोर्ध्व उन्नतो भवति यदा च बृहन्नहानसिः समिद्धो हविर्भिः सम्यग्दीप्तो भवति
तथा प्रियाणि देवानां सोमादिहविष्प्रदानेन प्रीणयितृणि धामानि हविषां धारकाणि यज्ञपात्राण्यदितेः
पृथिव्या उपस्थे यज्ञसदने यदासादितानि भवन्ति तदानीं हे ऋत्विजा देव्यौ पुरोहितां होतारौ पुरतो
निहितां विदुष्टरा ॥ छांदसं संप्रसारणं ॥ विदुत्तमी युवामस्मिन्यज्ञे द्रविणं धनमा यजेथां । यजिर्दानार्घः ।
अस्मभ्यमभिमुख्येन प्रयच्छतं ॥

ति॒स्रो दे॒वीर्ब॒र्हि॒रि॒दं व॒री॒य आ सी॒दत॒ च॒कृ॒मा वः स्यो॒नं ।

म॒नु॒ष्व॒द्य॒ज्ञं सु॒धि॒ता ह॒वी॒षी॒क्षा दे॒वी घृ॒तप॑दी जुषंत ॥ ८ ॥

ति॒स्रः । दे॒वीः । ब॒र्हिः । इ॒दं । व॒री॒यः । आ । सी॒द॒न्तु । च॒कृ॒म । वः । स्यो॒नं ।

म॒नु॒ष्व॒त् । य॒ज्ञं । सु॒ध॒िता । ह॒वी॒षि । इ॒क्षा । दे॒वी । घृ॒त॒प॑दी । जुष॑न्त ॥ ८ ॥

हे तिस्रो देवीरिक्षायास्तिस्रो देव्यः वरीय उन्नतरमिदं बर्हिरा सीदत ॥ कासाध्वनोरिति द्वितीया ॥
अत्यंतं तस्मिन्निषीदत । कुत एतत् तच्चाह । वो युष्मदर्थं स्त्र्योर्गं विस्तीर्णमिदं चक्रम । वयं कृतवन्तः ॥ वाक्कमे-
दादनिघातः ॥ इकितन्नामिका देवी द्योतमाना सरस्वती घृतपदी दीप्तपदोपिता भारती चैता मनुष्वन्मनोर्यज्ञे
यथा हवीष्यसेवंत तद्वदस्मदीयं यज्ञं सुधिता सुष्ठु निहितानि हवीषि च जुषन्त । सेवन्तां ॥

त्वाङ्मस्य पशोर्वपायागस्य देव त्वष्टरिति याज्या । सूचितं च । देव त्वष्टर्यज्ञ चाहस्वमानट् पिशंवरूपः
सुमरो वयोधाः । आ० ३. ८. । इति ॥

दे॒व त्वष्ट॑र्य॒ज्ञं चा॒रु॒त्व॒मा॒न॒द्वा॒दं॒गिर॒सा॒म॒भ॒वः स॒चा॒भूः ।

स दे॒वानां॑ पा॒थ॒ उप॒ प्र वि॒द्वानु॑श॒न्य॒स्त्रि॒ द्र॒वि॒णो॒दः सु॒र॒त्नः ॥ ९ ॥

दे॒व । त्वष्टः॑ । यत् । ह । चा॒रु॒त्वं । आ॒न॒द॒ । यत् । अ॒ंगिर॒सां । अ॒भ॒वः । स॒चा॒भूः ।

सः । दे॒वानां॑ । पा॒थः । उप॑ । प्र । वि॒द्वान् । उ॒श॒न् । य॒स्त्रि॒ । द्र॒वि॒णः॒ऽदः । सु॒र॒त्नः ॥ ९ ॥

हे देव त्वष्टरेतन्नामकं त्वं यज्ञाद्यत्वं हविर्भिः कक्षाद्यरूपत्वमागच्छ प्राप्तवान् ॥ अन्नोतिर्बिडि प्रत्ययस्य
सुक् ॥ यज्ञ त्वमनिरसामन्नात्वं सचाभूः सहभावी सखाभवः । हे द्रविणोदो धनस्य दातः अत एव सुरतः
सुधनः स त्वमुशन्हवींषि कामयमानः सन् विद्वान् अस्तेदमस्तेदमिति प्रवान्देवानां पाथोऽन्नमुप यषि ।
उपयज । तेभ्यः प्रयच्छ ॥

वनस्यतिसोमे निष्किवन् वनस्यते रश्मनयेतिषा सूक्तमुखीया । सूचितं च । देवेभ्यो वनस्यते हवींषि
वनस्यते रश्मनया नियूयेति सूक्तमुखीयाः । आ० ९. ५. इति ॥

वनस्यते रश्मनया नियूया देवानां पाथ उप वसि विद्वान् ।

स्वदाति देवः कृण्वन् हवींष्यवतां द्यावापृथिवी हवं मे ॥ १० ॥

वनस्यते । रश्मनया । निऽयूय । देवानां । पाथः । उप । वसि । विद्वान् ।

स्वदाति । देवः । कृण्वन् । हवींषि । अर्वतां । द्यावापृथिवी इति । हवं । मे ॥ १० ॥

हे वनस्यते वनस्यतिविकार यूष विद्वान्नामानस्त्वं रश्मनया रक्त्वा नियूय बद्धा परिचाय पाथोऽन्नं
देवानामिन्द्रादीनामुप यषि । उपवह । प्रापय । ततो देवो वनस्यतिः स्वदाति । हविष्प्रापणेन स्वदयतु ।
तथा हवींष्यन्नाभिर्दत्तानि कृण्वत् । देवानां करोतु । तथा मे मदीयं हवं देवविषयाद्भानं द्यावापृथिवी
द्यावापृथिव्यावतां । रक्षतां ॥

आग्ने वह वरुणमिष्टये न इन्द्रं दिवो मरुतो अंतरिक्षात् ।

सीदंतु बर्हिर्विष्णु आ यजत्राः स्वाहा देवा अमृता मादयन्तां ॥ ११ ॥

आ । अग्ने । वह । वरुण । इष्टये । नः । इन्द्र । दिवः । मरुतः । अंतरिक्षात् ।

सीदंतु । बर्हिः । विष्णु । आ । यजत्राः । स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्तां ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वं नोऽस्माकमिष्टये यागायेंद्रं वरुणं च मरुतश्च दिवो सुलोकादंतरिक्षास्माकदीयं यज्ञमा वह ।
प्रापय । आगतास्ते यजत्रा यष्ट्या विष्टे सर्वे देवा बर्हिरा सीदंतु । तत्रासन्ना भवन्तु । ततोऽमृता मरणध-
र्मरहिता देवाः स्वाहा स्वाहाकरेण दत्तैर्हविर्भिर्मादयन्तां । आत्मानं मादयन्तु ॥ २२ ॥

बृहस्यत इत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं । आंगिरसस्य बृहस्यतेरार्षं नवमी जगती शिष्टा दश चिष्टुमः । अनेन
सूक्तेनर्षिः परमपुरुषार्थसाधनं परब्रह्मज्ञानं सुतवान् । अतस्तद्देवत्वमिदं । उक्तं हि बृहद्देवतायां । सुज्योतिः
परमं ब्रह्म यद्योगात्समुपाप्नुते । तज्ज्ञानमभितुष्टाव सूक्तेनाथ बृहस्यतिः । बृ० ७. १०८४. इति । अनुक्रांतं च ।
बृहस्यते बृहस्यतिर्ज्ञानं तुष्टाव नवमी जगती ॥ सूक्तविनियोगो गतः ॥ देवमुषां हविःषु बृहस्यतिर्वाचस्य-
तिरित्यस्य प्रथमानुवाक्या । सूचितं च । बृहस्यते प्रथमं वाचो अयं हंसैरिव सखिभिर्वावदद्भिः । आ०
४. ११. इति ॥

बृहस्यते प्रथमं वाचो अयं यत्पैरंत नामधेयं दधानाः ।

यदेषां श्रेष्ठं यदरिप्रमासीत्प्रेणा तदेषां निहितं गुहाविः ॥ १ ॥

बृहस्यते । प्रथमं । वाचः । अयं । यत् । प्र । ऐरंत । नामऽधेयं । दधानाः ।

यत् । एषां । श्रेष्ठं । यत् । अरिप्रं । आसीत् । प्रेणा । तत् । एषां । निऽहितं । गुहा । आविः ॥ १ ॥

बृहस्यतिरनेन सूक्तेन विदितवेदार्थान्पालान्बृह्मा अयमानः स्वात्मानं संबोधाह । हे बृहस्यतेऽतरात्मन्
प्रथममुत्पत्त्यन्तरमितरवानुस्मरणेनात्मानेव नामधेयं नाम दधानाः पदार्थेषु निदधाना वाचा यत्पैरंत

श्रितवन्तः तद्वाचोऽयं भवति । यत्तत तातेत्यादिकं वाक्त्वं पूर्वमभिधाय पश्चादन्वा वाचो वदित्यन्ति खलु तस्माद्वाचोऽयं । अस्यां दशायामवस्थितान्वाक्यान्पश्य । तथेदानीमेषां अष्टं प्रशस्त्यतमं यद्यच्चारिप्रं पापरहितं वेदार्थज्ञानमासीत् एषां तज्ज्ञानं गुहा गुहायां निहितं गोप्यं तत्रिणा ॥ मकारलोपच्छादसः ॥ प्रेम्णाभिर्भवति । वेदाभ्यासकाले सरस्वती स्वार्थमेभ्यः प्रकाशयतीत्यर्थः । एवं विद्यये बृहस्पते प्रथमं वाचो अयमित्यादिक-
मारण्यकमनुसंधेयं । ऐ० आ० १. ३. ६. ॥

सक्तुमिव तितउना पुनंतो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।

अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥ २ ॥

सक्तुऽइव । तितउना । पुनंतः । यत्र । धीराः । मनसा । वाचं । अक्रत ।

अत्रा । सखायः । सख्यानि । जानते । भद्रा । एषां । लक्ष्मीः । निऽहिता । अधि । वाचि ॥ २ ॥

तितउना । परिपूर्यतेऽनेनेति । यद्वा । तता विसृता भृष्टयवा अवेति तितउः ॥ तनोतेऽउः सन्वच्च । उ० ५. ५२. इति उउप्रत्ययः । सन्वज्जावादित्वं ॥ उक्तनिर्वचनेन सूर्येण सक्तुमिव यथा कश्चित्सक्तुं दुर्धावं पुनाति तद्वत् प्रकृतितः प्रत्ययतश्च शब्दानुत्पुनंतो धीरा धीमंतो विद्वांसो यत्र यस्मिन्काले विद्वत्संधे वा मनसा प्रज्ञायुक्तेन वाचमक्रत अकृत्यत कुर्वन्ति ॥ करोतेर्लुङि रूपं ॥ अत्र तत्र काले सखायः समानख्यानाः शास्त्रा-
द्विषयज्ञानास्ते सख्यानि तेषु भवानि ज्ञानानि जानति । जानन्ति । यद्वा । सखायो वाचा बहसख्यास्ते तस्या-
सखा वाचः सख्यानि जानन्ति । वाक्ययुक्तान्भुदयाक्षन्त इत्यर्थः । तस्मादेषां वाचि भद्रा कल्याणी निहिता लक्ष्मीर्भवति । अधिः सप्तम्यर्थद्योतकः । अर्थज्ञानं वाचि पश्याम इत्यर्थः । तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुल्यवद्वा तिलमात्रतुल्यमिति वा सक्तुमिव तितउनेत्यादि निरुक्तमनुसंधेयं । नि० ४. १०. ॥

वाग्देवत्वपशोर्वपापुरोडाशयोर्यज्ञेन वाच इत्यादिके द्वे क्रमेण याज्ये । सूचितं च । यज्ञेन वाचः पदवी-
यमायमिति द्वे देवीं वाचमज्जनयंत देवाः । आ० ३. ८. इति ॥

यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्तामन्वविन्दृषिषु प्रविष्टां ।

तामाभृत्या व्यदधुः पुरुचा तां सप्त रेभा अभि सं नवंते ॥ ३ ॥

यज्ञेन । वाचः । पदुऽवीयं । आयन् । तां । अन्तु । अविन्दन् । ऋषिषु । प्रऽविष्टां ।

तां । आऽभृत्यं । वि । अदधुः । पुरुऽचा । तां । सप्त । रेभाः । अभि । सं । नवंते ॥ ३ ॥

विदितार्था धीराः पदवीयं ॥ वेतेरचो यत् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वान्गुणभावः ॥ पदेन यातव्यः
पंथाः पदवीयः । तं वाचो मार्गं यज्ञेनायन् । प्राप्तवन्तः । ऋषिष्वतीर्द्वियार्थदर्शेषु प्रविष्टां तां वाचमविन्दन् ।
अलभन्त । अनन्तरं तां वाचमाभृत्याहृत्य पुरुचा बह्वेषु देशेषु व्यदधुः । व्यकार्षुः । सर्वान्गुणानध्यापयामासु-
रित्यर्थः । एतादृशीं वाचं रेभाः शब्दायमानाः पचिणः पचिरूपाणि गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांस्यभि सं नवंते ।
अभितः संगच्छन्ते ॥

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनां ।

उतो त्वस्मै तन्वं वि सस्ने जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥ ४ ॥

उत । त्वः । पश्यन् । न । ददर्श । वाचं । उत । त्वः । शृण्वन् । न । शृणोति । एनां ।

उतो इति । त्वस्मै । तन्वं । वि । सस्ने । जायाऽईव । पत्ये । उशती । सुऽवासाः ॥ ४ ॥

त्वशब्द एकवाची । एकाः । उतशब्दोऽप्यर्थः । पश्यन्नपि मनसा पर्यालोचयन्नपि वाचं न ददर्श । दर्शनप-
त्तामावाप्त पश्यति । त्व एकः शृण्वन्नप्येनां वाचं न शृणोति श्रवणफलमावाप्त । इत्यनेनार्थेनाविज्ञानमिहितः ।

गुतीयपादेन विदितवेदार्थमाह । स्वस्मा एकस्मा अपि तन्वमात्मीयं शरीरं वि सस्मि । स्वयं वाग्विविधं गमयति । आत्मानं विवृणुते प्रकाशयतीत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । जायेव यथोयती संभोगं कामयमाना सुखासाः शोभनवसना वाया पत्नि भर्ष चतुष्काले संभोगार्थं स्वयमात्मानं विवृणुते । तद्वदेनां पश्यति शृणोति चेति विदितवेदार्थस्य प्रशंसा । अधिकः पश्यति पश्यति वाचमित्यादि निरुक्तमत्र द्रष्टव्यं । नि० १. १९. ॥

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वंत्यपि वाजिनेषु ।

अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पां ॥ ५ ॥

उत । त्वं । सख्ये । स्थिरऽपीतं । आहुः । न । एनं । हिन्वंति । अपि । वाजिनेषु ।

अधेन्वा । चरति । मायया । एषः । वाचं । शुश्रुऽवान् । अफलां । अपुष्पां ॥ ५ ॥

स्वमतिक्रमपि सख्ये विदुषां संसदि । या सत्कथा सा सखिकर्मत्वात्सख्यमित्युच्यते । सा च वाचा क्रियते । अतो वाक्संबन्धाद्वक्त्रस्थे स्थिरपीतं मधु यस्य हृदये स्थितं भवति । यद्वा । स्थिरपीतं स्थिरप्राप्तिमाहुः । यद्वा । तस्मिन्ज्ञातार्थमाहुः । लोके यथा ज्ञातार्थं पुद्गलं पीतार्थमिति वदन्ति । किंचिन् विज्ञातार्थं पुद्गलं वाजिनेषु । वाग्विनेश्वरा येषां ते वाजिना अर्था वाच आयत्ताः खलु । वाग्विनेष्वर्थेषु नापि हिन्वंति । अपिशब्दोऽन्वर्थः । केचिदपि नानुगच्छन्ति । अयमेवातिशयेन विद्वानित्यर्थः । यद्वा । वाजिनेषु सारभूतेषु निरूपणीयेष्वर्थेष्वेनं न हिन्वंति । न वहिः कुर्वन्ति । एनं पुरस्कृत्यैव सर्वं वेदार्थं विचारयन्तीत्यर्थः । इत्यर्थश्चः प्रशंसः । अनंतरमुत्तरार्धेन केवलपाठको निश्चिती । एषोऽविज्ञातार्थः पुद्गलोऽधेन्वा धेनुत्वविवर्जितया कामानामदोग्ध्या देवमनुष्यस्थानेषु वाक्प्रतिरूपया मायया चरति । किं कुर्वन् । अफलामपुष्पां । वाचोऽर्थः पुष्पफलं । अर्थवर्जितां । यद्वा । वाचोऽर्थो याज्ञदेषते । यज्ञे भवं ज्ञानं याज्ञं देवतासु भवं ज्ञानं दैवतं । तद्वर्जितां कर्मादिविषयज्ञानवर्जितां वाचं शुश्रुवाञ्श्रुतवान् । केवलं पाठमात्रेणैव श्रुतवान् स चरति । यथा बन्धा पीना गौः किं द्रोणमात्रं चीरं दोग्धीति मायामुत्पादयन्ती चरति यथा बन्धो वृषोऽकाले पक्षवादिद्युक्तः सन्मुष्यति फलतीति भ्रान्तिमुत्पादयन्तिष्ठति तथा पाठं प्रवृत्तवाचश्चरतीत्यर्थः । अधिकं वाक्सख्ये स्थिरपीतमित्यादि निरुक्तमनुसंधेयं । नि० १. २०. ॥ ॥ २३ ॥

यस्तित्याजं सचिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति ।

यदीं शृणोत्यलंकं शृणोति नहि प्रवेदं सुकृतस्य पंथां ॥ ६ ॥

यः । तित्याजं । सचिऽविदं । सखायं । न । तस्य । वाचि । अपि । भागः । अस्ति ।

यत् । ई । शृणोति । अलंकं । शृणोति । नहि । प्रऽवेदं । सुऽकृतस्य । पंथां ॥ ६ ॥

सचिविदं । सचिशब्दः सखिवाची । सखिविदं । योऽध्येता स वेदस्य सखा संप्रदायोक्तेर्दिविवारकत्वेन वेदं प्रत्युपकारित्वात् । तादृशमुपकारिणमध्येतारं वेत्तीति सचिवित् । तमभिज्ञं सखायमध्येतृणां पुद्गलाणां स्वार्थबोधनेनोपकारित्वात्सखिभूतं वेदं यः पुमास्तित्याज परार्थविनियोगेन परित्यजति ॥ त्यजतेर्लिय्यपसृधेयामानुचुरित्यादिना निपातितः ॥ तस्य पुद्गलस्य वाचि सर्वस्यां लौकिक्यां शास्त्रीयायां वाच्यपि भागो भवनीयः कश्चिदर्थो नास्ति । ईमयं पुद्गलो यद्वेदव्यतिरिक्तं शृणोति तदलंकमलीकं व्यर्थमेव शृणोति । हि यस्मात्कारणात्सुकृतस्य पंथां पंथानं न प्रवेदं अद्वाराहित्यादनुष्ठानमार्गं न जानाति । तस्मात्तदीयश्रवणमपि निष्फलमित्यर्थः । द्वितीयचतुर्थपादयोरभिप्राय आरण्यके दर्शितो न तस्यानूक्ते भागोऽस्तीत्यादिना । ऐ० आ० ३. २. ४. तथा तं योऽनूत्सृजत्यभागे वाचि भवत्यभागे नाके तदेवाभ्युक्ता । ते० आ० २. १५. ५. इत्यभ्यर्थमिह ॥

अक्षरान्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वासमा बभूवुः ।

आदमास उपकक्षास उ ते हृदा ईव स्नात्वा उ ते ददृशे ॥ ७ ॥

अक्ष्णऽवन्तः । कर्णेऽवन्तः । सखायः । मनःऽज्वेषु । असमाः । बभूवुः ।

आदमासः । उपऽकक्षासः । ऊं इति । त्वे । हृदाऽइव । स्नात्वाः । ऊं इति । त्वे । दृष्ट्रे ॥ ७ ॥

अक्ष्णवन्तोऽक्षिमन्तः ॥ हृदस्वपि दृश्यत इत्यक्षिशब्दादनङ् । अनो बुद्धिर्नि नुत् ॥ अनेन दृश्यते सर्वमित्यक्षि । यद्वा । तजसत्वादन्वेभ्योऽन्वेभ्यो व्यक्ततरं । तथा च श्रूयते । तस्मादेति व्यक्ततरं इवेति । तादृशाचियुक्ताः कर्णवन्तः । कर्णो निष्कृत्तदारः । गर्भावस्थायामिव केनापि निर्मितविल इत्यर्थः । यद्वा । शरीरस्य शिरसो बोधं गते उच्चैः स्थिते । कर्णविलक्षणाकाशवन्तः । तथा चास्मायते । ऋच्छंती इव खे उदगन्तामिति । तादृशाः सखायः । समानं ख्यानं ज्ञानं येषामिति सखायः । तेषु वाक्षेषु वाह्येष्विन्द्रियेषु समानज्ञाना इत्यर्थः । ते मनोजवेषु । मनसा गम्यन्ते ज्ञायन्त इति मनोजवाः प्रज्ञायाः । तेष्वसमा अतुल्या बभूवुः । भवन्ति । तेषु मध्ये केचिदादमासः ॥ आस्थशब्दस्य पृषोदरादित्वादाकारादेशः ॥ आस्थदघ्रा आस्थप्रमाणोदका हृदा इवेति मध्यमप्रज्ञानाह । अथ त्व एके ॥ सर्वनामत्वाज्जसः शीभावः ॥ उपकक्षासः कक्षसमीपप्रमाणोदका हृदा इव । अलोदका इत्यर्थः । अनेनाल्पप्रज्ञानाह । तथा त्व एके स्नात्वाः ॥ स्नातिः कृत्यार्थे त्वन्प्रत्ययः । पा० ३. ४. १४. । स चार्हं कृत्यतृषश्च । पा० ३. ३. १६०. । इत्यर्हार्थे च भवति ॥ स्नानार्हा अपोभ्योदका हृदा इव दृष्ट्रे । दृश्यन्ते । अनेन महाप्रज्ञानाह । उः पूरणः । अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखायोऽक्षि चष्टेरित्यादिकं निरुक्तमत्र द्रष्टव्यं । नि० १. ९. ॥

हृदा तष्ट्रेषु मनसो ज्वेषु यद्वाह्यणाः संयजते सखायः ।

अचाह त्वं वि जहुर्वेद्याभिरोहब्रह्माणो वि चरंत्यु त्वे ॥ ८ ॥

हृदा । तष्ट्रेषु । मनसः । ज्वेषु । यत् । ब्राह्मणाः । संयजते । सखायः ।

अच । अहं । त्वं । वि । जहुः । वेद्याभिः । ओहं ब्रह्माणः । वि । चरन्ति । ऊं इति । त्वे ॥ ८ ॥

सखायः समानख्याना ब्राह्मणा हृदा बुद्धिमतां हृदयेन तष्ट्रेषु निश्चितेषु परिकल्पितेषु मनसो जवेषु गतव्येषु वेदार्थेषु गुणदोषनिरूपणा यद्यदा संयजते संगच्छते । यजिरच संगतिकरणवाची । अचाक्ष्मब्राह्मणसंघे त्वमविज्ञातार्थमेकं पुरुषं वेद्याभिर्वेदितव्याभिर्वेद्याभिः प्रवृत्तिभिर्वा वि जहुः । विशेषेण परित्यजति । अहेति विनिश्चये । ओहब्रह्माणः । ऊह्यमानं ब्रह्म विद्याश्रुतिमतिबुद्धिलक्षणं येषां ते तथोक्ताः । तादृशास्त एके विद्वांसो वि चरन्ति । यथाकामं वेदार्थेषु विनिश्चयार्थं प्रवर्तन्ते । उः प्रसिद्धौ । हृदा तष्ट्रेषु मनसां प्रअवेधित्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यं । नि० १३. १३. ॥

इमे ये नार्वाङ् परश्चरन्ति न ब्राह्मणासो न सुतेकरासः ।

त एते वाचंमभिपद्य पापया सिरीस्तं च तन्वते अप्रजज्ञयः ॥ ९ ॥

इमे । ये । न । अर्वाक् । न । परः । चरन्ति । न । ब्राह्मणासः । न । सुतेऽकरासः ।

ते । एते । वाचं । अभिऽपद्य । पापया । सिरीः । तं च । तन्वते । अप्रऽजज्ञयः ॥ ९ ॥

अनया वेदार्थानभिज्ञा निश्च्यते । इमे येऽविद्वांसोऽर्वागर्वाचीनमधोभावव्यक्लिङ्गिके ब्राह्मणीः सह न चरन्ति ये परः परस्ताद्देवैः सह न चरन्ति ते ब्राह्मणासो ब्राह्मणा वेदार्थतत्परा न भवन्ति । तथा सुतेकरासः । सोमं सुतमभिषुतं कुर्वतीति सुतेकरा अस्त्रिजः । तेऽपि न भवन्ति । अप्रजज्ञयः ॥ जानातेरादृगमहन इति किप्रत्ययः ॥ अविद्वांसस्त एते मनुष्या वाचं लौकिकीमभिपद्य प्राप्य तथा पापया पापकारिण्या वाचा युक्तास्ते सिरीः ॥ हृदसोवनिपातिप्रत्ययः । सुपां सुनुगिति जसः सुः ॥ सीरियो भूत्वा तं च कृषिकषयं तन्वते । विस्तारयन्ति । कुर्वतीत्यर्थः । सर्वथा वेदार्थो ज्ञेय इत्यभिप्रायः ॥

सोमप्रवहणे सर्वे नदन्तीत्येषा । सूचितं च । सोम यास्ते मयोभुव इति तिस्रः सर्वे नदन्ति यशसागतेन । आ० ४. ४. । इति ॥

सर्वे नंदन्ति यशसागतेन सभासाहेन सख्या सखायः ।

क्लिब्विषस्पृत्पितुषणिर्ह्येषामरं हितो भवन्ति वाजिनाय ॥ १० ॥

सर्वे । नंदन्ति । यशसा । आऽगतेन । सभाऽसहेन । सख्या । सखायः ।

क्लिब्विषऽस्पृत् । पितुऽसनिः । हि । एषां । अरं । हितः । भवन्ति । वाजिनाय ॥ १० ॥

सखायः समानख्यानाः समानज्ञानाः सर्वे सभा मनुष्याः सभासहेन सभां सोढुं शक्नुवता सख्यत्विजां प्रतिभूतेन यच्च प्रत्यागतेन यशसा यशस्विना सोमेन हेतुना नंदन्ति । हृष्टा भवन्ति । स हि स एव सोम एषां जनानां क्लिब्विषस्पृत् । यः स्वस्मादन्यः पुरुषः श्रेष्ठतामश्रुते स क्लिब्विषं भवति बाध्यत्वेन । यथा पापं सदाचरिर्बाधितव्यं भवति तद्वत् । पापरूपस्य शत्रोर्बाधकः । यद्वा । यज्ञे साध्वनुप्रवचनाकरणेन यत्क्लिब्विषं येषां संजायते तस्यो बाधते स क्लिब्विषस्पृत् । तथा त्वं पितुषणिः । पितुरित्यन्ननाम दक्षिणा वा । तमनेन सोमेन सजोति यजमानः संभजत इति तादृशः । तेषामन्नदक्षिणादातेत्यर्थः । किंच हिनः पात्रेषु निहितः सोमो वाजिनाय । इन्द्रियं वीर्यं वाजिनं । तेषां वीर्याय तत्कर्तुमरमणं पर्याप्तः समर्थो भवति । सर्वे नंदन्ति यशसागतेनेत्यन्वाह यशो वै सोमो राजेत्यादिकमिन्द्रियं वै वीर्यं वाजिनमात्ररसं हास्यै वाजिनं नापच्छिद्यत इत्यंतं ब्राह्मणमपानुसंधेयं । ऐ० ब्रा० १. १३. ॥

चृचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्गायचं त्वो गायति शक्ररीषु ।

ब्रह्मा त्वो वदन्ति जातविद्यां यज्ञस्य माचां वि मिमीत उ त्वः ॥ ११ ॥

चृचां । त्वः । पोषं । आस्ते । पुपुष्वान् । गायचं । त्वः । गायति । शक्ररीषु ।

ब्रह्मा । त्वः । वदन्ति । जातऽविद्यां । यज्ञस्य । माचां । वि । मिमीते । उं इति । त्वः ॥ ११ ॥

अनया होत्राद्युत्तिकर्मणां विनियोगमाचष्टे । त्व एको होतृर्वा पोषं यथाविधि कर्मणि प्रयोगं पुपुष्वान् । एको धातुरनुवादायः । बद्धीर्हचः पुष्यञ्शंसन्नास्ते । त्व एक उन्नाता शक्ररीषु । शक्र्यं ऋचः । आभिर्हृग्भिर्गुचं हंतुमिन्द्रः समर्थोऽभूदिति शक्र्यः । तासु गायचं साम गायति । त्व एको ब्रह्मा च जातविद्यां जाते जाते कर्तव्ये प्रायश्चित्तादां वेदयित्रीं वाचं वदति । ब्रह्मा हि सर्वं वेदितुं योग्यो भवति खलु । चादिलोपि विभाषेति न निघातः ॥ त्व एकोऽध्युर्यश्च यज्ञस्य माचां यज्ञो यया मीयतेऽभिषयग्रहणादिकया क्रियया तां माचां यज्ञशरीरं वि मिमीति । अत्यर्थं निर्मिमीति । ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान् होतृर्गर्चनी । नि० १. ८. । इत्यादिनिघक्तानुसारेणार्थोऽभ्यधायि । एवं बृहस्पतिर्विदितवेदार्थं तुष्टाव ॥ २४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थान्धतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाळसाम्राज्यधुरंधरसायणाचार्यविरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

प्राज्ञः श्रीसायणाचार्यो व्याख्याय चरमेऽष्टके । स्फुटं द्वितीयमध्यायं तृतीयं वक्तुमुद्यतः ॥

तच्च देवानामिति नवर्चमनुवाकापेक्षया चतुर्थं सूक्तं । आनुष्टुभं देवदेवत्वं । लोकनाम्नः पुत्री बृहस्पतिरा-
गिरस एव वा बृहस्पतिर्ह्यधिः । अथवा दक्षस्य दुहितादितिर्ह्यधिः । तथा चानुक्तांतं । देवानां नव सौक्त्यो
वा बृहस्पतिर्दक्षायस्त्वदितिर्वा देवमानुष्टुभमिति ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥

देवानां नु वयं जाना प्र वोचाम विपन्यया ।

उक्थेषु शस्यमानेषु यः पश्यादुत्तरे युगे ॥ १ ॥

देवानां । नु । वयं । जाना । प्र । वोचाम । विपन्यया ।

उक्थेषु । शस्यमानेषु । यः । पश्यात् । उत्तरे । युगे ॥ १ ॥

अदितिर्देवाद्यख्येन सूक्तेन स्वयं यथादित्यानजनयत्तद्वतीति । बृहत्याद्यधिपक्षे स अधिरदितिः सकाशादादित्योत्पत्तिप्रकारमाह । वयं देवानामादित्यानां जाना जन्मानि प्र वोचाम । प्रकथयाम । विपन्यया विसृष्टया वाचा । वयमिति वोचामेति चोभयत्र पूजार्थं बहुवचनं । अधिकवदाह । यो देवानां गणः पूर्वे युगे उत्पन्नोऽप्युक्थेषु शस्यमानेषु यागे शस्त्रेष्वनुधीयमानेषु उत्तरे युगे वर्तमानं सुवर्तं स्तोतारं पश्चात् पश्यति । अनेकेष्वपि युगेषु गतेषु कर्मसु स्तूयमानो वर्तत इत्यर्थः ॥

ब्रह्मणस्पतिरिता सं कर्मार इवाधमत् । देवानां पूर्व्ये युगेऽसंतः सदजायत ॥ २ ॥

ब्रह्मणः । पतिः । एता । सं । कर्मारः । इव । अधमत् । देवानां । पूर्व्ये । युगे । असंतः ।

सत् । अजायत ॥ २ ॥

ब्रह्मणोऽन्नस्य पतिरदितिरैतानि देवानां जन्मानि कर्मार इव स यथा भस्त्रयापिमुपधमति प्रज्वलनार्थमेवं समधमत् । उदपादयदित्यर्थः । देवानां पूर्व्ये युगे । आदिष्टावित्यर्थः । तेषामुपादानकारणादसतो नामरूपवर्जितत्वेनासत्समानाद्ब्रह्मणः सकाशात्सन्नामरूपविशिष्टं देवादिकमजायत । प्रादुरभूत् । असद्वा इदमय आसीत्ततो वै सदजायत । तै० उ० २. ७. । इति हि श्रुतिः । न सदात्मकस्य प्रपञ्चस्यासत्कारणत्वं युक्तमिति वाच्यं कंदोर्गैः कथमसतः सज्जायेतेत्यसत्कारणत्वमाचिष्य सत्त्वेष सोम्येदमय आसीदित्यवधारितत्वात् । क्वा० उ० ६. २. २. । तर्ह्यसत्कारणप्रतिपादकवाक्यानां का गतिरिति चेत् तेषामव्याकृतत्वाभिप्रायत्वात् तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । शत० १४. ४. २. १५. । इति श्रुतेः । यथेवं तर्ह्यदितिः सकाशात्कथं देवाद्युत्पत्तिः । वायोरभिरित्यादिवत् अधिष्ठानसकाशाद्युत्पत्तेः । यद्वा । देवानां कारणभूतं सदसतो ब्रह्मणः सकाशाद्युत्पन्नमिति योजनादुक्तन्यायोऽस्मिन्यच्चेऽपि समान एव ॥

देवानां युगे प्रथमेऽसंतः सदजायत । तदाशा अन्वजायंत तदुत्तानपदस्परि ॥ ३ ॥

देवानां । युगे । प्रथमे । असंतः । सत् । अजायत । तत् । आशाः । अनु । अजायंत ।

तत् । उत्तानऽपदः । परि ॥ ३ ॥

पूर्वार्धमुक्तं । तदन्वाशा दिशोऽजायंत । तत्परि । तदन्वित्यर्थः । उत्तानपदः । उत्तानमूर्ध्वतानं पशंत इत्युत्तानपदो वृत्ताः । तै० जायंत । प्रादुरभवन् ॥

भूर्जज्ञ उत्तानपदो भुव आशा अजायंत ।

अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाददितिः परि ॥ ४ ॥

भूः । जज्ञे । उत्तानऽपदः । भुवः । आशाः । अजायंत ।

अदितेः । दक्षः । अजायत । दक्षात् । ऊं इति । अदितिः । परि ॥ ४ ॥

भूर्जज्ञानपदो वृत्ताज्जज्ञे । तथा भुवः सकाशादाशा अजायंत । तथादितेर्दक्षोऽजायत । उत्पन्नः । दक्षाद्दक्षादप्यदितिः पर्यजायत । न स्तोत्रं कार्यं स्वस्वैव कारणमपि भवतीति विप्रतिषिद्धमिति वाच्यं ।

यास्माच्चार्य इदमेव चाक्यमुदाहृत्य विरोधमाशङ्क्य पर्यहरत् । तथा हि । अदितिर्देवो अजायत दद्याददितिः परोति च तत्कथमुपपद्येत समानजन्मानौ स्थातामित्यपि वा देवधर्मेणैतरेतरजन्मानौ स्थातामितरेतरप्रकृती । नि० ११. २३. इति ॥

अदितिदेवताके पञ्चाशदितिर्ह्यजनिष्टेषा हविषोऽनुवाक्या । सूचितं च । अदितिर्ह्यजनिष्ट मुच्यमानं पुत्रिणीं यामनेहसं । आ० ३. ८. इति ॥

अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्ष या दुहिता तव । तां देवा अन्वजायंत भद्रा अमृतबंधवः ॥ ५ ॥
अदितिः । हि । अजनिष्ट । दक्ष । या । दुहिता । तव । तां । देवाः । अनु । अजायंत ।
भद्राः । अमृतऽबंधवः ॥ ५ ॥

हे दक्ष तव या दुहिताभूत सादितिरजनिष्ट हि पुत्रानादित्याम् । तदेवाह । तां देवा अन्वजायंत भद्राः कृत्वा भजनीया अमृतबंधवोऽमरणबंधवाः ॥ ५ ॥

यद्देवा अदः सलिले सुसंरब्धा अतिष्ठत ।
अचा वो नृत्यतामिव तीव्रो रेणुरपायत ॥ ६ ॥
यत् । देवाः । अदः । सलिले । सुऽसंरब्धाः । अतिष्ठत ।
अच । वः । नृत्यतांऽइव । तीव्रः । रेणुः । अप । आयत ॥ ६ ॥

अनयोत्तरेण चादित्याः सूयते । यद्यदा हे देवाः अदोऽमुष्मिन्सलिले यूयं सुसंरब्धाः सुष्ठु सन्धात्मानोऽतिष्ठत स्मितघंतः । आपो वा इदं सर्वं । ते० आ० १०. २२. । अप एव ससर्जादाविति श्रुतिस्मृती । अचास्मिन्सलिले नृत्यतामिव वो युष्माकं संबन्धी तीव्रो दुःसहो रेणुरंशभूत एकोऽपायत । अपागच्छत् । दिवं प्रति गत इति मूर्याभिप्रायं । परा मार्ताण्डमास्यदिति वक्ष्यति ॥

यद्देवा यतयो यथा भुवन्नान्यपिन्वत । अचा समुद्र आ गूळ्हमा सूर्यमजभर्तन ॥ ७ ॥
यत् । देवाः । यतयः । यथा । भुवन्नानि । अपिन्वत । अच । समुद्रे । आ । गूळ्हं । आ ।
सूर्यं । अजभर्तन ॥ ७ ॥

यद्यदा हे देवाः यतयो यथा । वृथ्वा नियमयंतीति वा वर्षणेन यातयंतीति वा यतयो मेघाः । ते यद्योदकैर्भुवनानि लोकं पुरयंति तद्वत्स्वतेजोमिरपिन्वत । पूरितवंतः । अच समुद्रेऽप्ला गूळ्हं निगूळ्हं सूर्यं प्रातश्चदयायाजभर्तन । आहूतवंतः ॥

अष्टौ पुत्रासो अदितेर्ये जातास्तन्वर्परि ।
देवाँ उप प्रैत्सप्रभिः परा मार्ताण्डमास्यत् ॥ ८ ॥
अष्टौ । पुत्रासः । अदितेः । ये । जाताः । तन्वः । परि ।
देवान् । उप । प्र । ऐत् । सप्रऽभिः । परा । मार्ताण्डं । आस्यत् ॥ ८ ॥

अष्टौ पुत्रासः पुत्रा मित्रादयोऽदितिर्भवन्ति येऽदितेस्तन्वः परि शरीराज्जाता उत्पन्नाः । अदितेरष्टौ पुत्रा अध्वर्युब्राह्मणे परिगणिताः । तथा हि । तामनुक्रमिष्यामो मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा वांश्च भगश्च विवस्वानादित्येति । तथा तत्रैव प्रदेशांतरेऽदितिं प्रस्तुत्यास्मात् । तस्या उच्छेषमददुस्तत्रास्मात् सा

रेतोऽधस्त तस्य चत्वार आदित्या अजायन्त सा द्वितीयमपचदित्यष्टानामादित्यानामुत्पत्तिर्वर्णिता । तै० सं० ६. ५. ६. १. । सादितिः सप्तभिः पुत्रैर्देवानुप प्रेत । उपागच्छत् । अष्टमं पुत्रं मार्ताण्डं सूर्यं परास्वत् । उपरि प्राक्षिपदित्यर्थः ॥

सप्तभिः पुत्रैरदितिरूपं प्रैत्पूर्य्यं युगं । प्रजायै मृत्यवे त्वत्पुनर्मार्ताण्डमाभरत् ॥ ९ ॥

सप्तभिः । पुत्रैः । अदितिः । उप । प्र । ऐत् । पूर्य्यं । युगं । प्रजायै । मृत्यवे । त्वत् ।

पुनः । मार्ताण्डं । आ । अभरत् ॥ ९ ॥

पूर्वमंचोक्त एवार्थः पुनरत्रोच्यते । सप्तभिर्मार्ताण्डव्यतिरिक्तैर्मित्रादिभिरदितिः पूर्वं पुराणं युगमुप प्रेत । उपगता । अथ प्रजायै प्राणिनामुत्पत्तये मृत्यवे तेषां मरणाय मार्ताण्डं मृताष्टादंडाज्जातं मार्ताण्डनामानं सूर्यं पुनराभरत् । आहरत् । कुलोक्तोऽधारयत् । प्राणिमरणजननादीनां सूर्योदयास्तमयायत्तता स्फुटा । तस्य बृद्धमांडमजायतेत्यादि ब्राह्मणं । तै० सं० ६. ५. ६. १. ॥ २ ॥

जनिष्ठा इत्येकादशर्चं पंचमं सूक्तं शक्तिपुत्रस्य गौरिवीतेरार्षं मारुतं त्रैष्टुभं । तथा चागुक्तांतं । जनिष्ठा एकादश गौरिवीतेरिति ॥ अग्निष्टोमे मरुत्वतीयशस्त्र इदं सूक्तं निविज्ञानं । सूचितं च । जनिष्ठा उय इत्येकभूयसीः शस्त्रा मरुत्वतीयां निविदं दध्यात् । आ० ५. १४. । इति ॥ सौमिकचातुर्मास्येषु वैश्वदेवेऽधितमरुत्वतीयां निविज्ञानं । सूचितं च । जनिष्ठा उय उयो जज्ञ इति माध्यंदिनः । आ० ९. २. । इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्केवस्य एतत्सूक्तं । तथैव पंचमारण्यके सूचितं । जनिष्ठा उयः सहसे तुरायेति निविज्ञानं । ऐ० आ० ५. १. १. । इति ॥

जनिष्ठा उयः सहसे तुराय मंद्र ओजिष्ठो बहुलाभिमानः ।

अवर्धन्निद्रं मरुतश्चिदत्र माता यद्वीरं दधन्जनिष्ठा ॥ १ ॥

जनिष्ठाः । उयः । सहसे । तुराय । मंद्रः । ओजिष्ठः । बहुलऽअभिमानः ।

अवर्धन् । इन्द्रं । मरुतः । चित् । अत्र । माता । यत् । वीरं । दधन् । धनिष्ठा ॥ १ ॥

हे इन्द्र सहसे बलाय तुराय शत्रूणां हिंसनाय त्वमुय उन्नूर्णबलो जनिष्ठाः । अजायथाः । कीदृशस्त्वं । मंद्रः सुत्य ओजिष्ठः । ओजः शरीरवर्धनं । अतिशयेन तद्वान् बहुलाभिमानो भूयिष्ठाभिमानो । इन्द्रं महानुभावमिन्द्रमव वृचवधे मरुतश्चिदत्रोऽप्यवर्धन् । सुत्या साहाय्येन वा वर्धितवन्तः । यद्यदा धनिष्ठा धारयित्रीद्रमाता वीरं दधन्त आधारयत् ॥

द्रुहो निषत्ता पृशनी चिदेवैः पुरु शंसेन वावृधुष्ट इन्द्रं ।

अभीवृतेव ता महापदेन ध्वांतात्प्रपित्वादुदरंत गर्भीः ॥ २ ॥

द्रुहः । निऽसत्ता । पृशनी । चित् । एवैः । पुरु । शंसेन । ववृधुः । ते । इन्द्रं ।

अभीवृताऽइव । ता । महाऽपदेन । ध्वांतात् । प्रऽपित्वात् । उत् । अरंत । गर्भीः ॥ २ ॥

द्रुहो द्रोणधुरिन्द्रस्य पृशनी चित् सेनापि निषत्ता । तत्सन्निधौ निषत्ताभूत् । एवैर्गंतुभिर्मरुद्भिः सहितमिन्द्रं निषत्तति संबंधः । तैऽपि मरुतः पुरु प्रभूतेन शंसेन स्तोत्रेणैन्द्रं ववृधुः । अवर्धत वृचं जिघांसन्तं । अथ महापदेन महता व्रजिनाभीवृतेव परिवृतानीव गवादीनि तानि यथावरणापगमे निर्गच्छन्ति तद्वत्तान्युदकाणि ध्वांतादुदकारूपपात्रपित्वादासत्तात्प्राप्तादृचान्नर्भा गर्भभूतान्युदकान्युदरन्त । उदगच्छन् ॥

ऋष्या ते पादा प्र यज्जिगास्यवर्धन्वाजा उत ये चिद्वच ।

त्वमिन्द्र सालावृकान्सहस्रमासन्दधिषे अश्विना ववृत्याः ॥३॥

ऋष्या । ते । पादा । प्र । यत् । जिगासि । अवर्धन् । वाजाः । उत । ये । चित् । अच ।

त्वं । इन्द्र । सालावृकान् । सहस्रं । आसन् । दधिषे । अश्विना । आ । ववृत्याः ॥३॥

हे इन्द्र ते पादावृष्या महती । तादृशस्त्वं यद्यदा जिगासि गच्छसि तदानीं वाजा अभवोऽवर्धन् । अवर्धयन् । उतापि च ये चिथे केचिद्देवाः संति तेऽप्यवर्धयन् । हे इन्द्र त्वं सहस्रं सालावृकानासन्नास्ते दधिषे । धारयसि । तदानीमश्विनाश्विनावप्या ववृत्याः । आवर्तयेः ॥

समना तूर्णिरूपं यासि यज्ञमा नासत्या सख्याय वक्षि ।

वसाव्यामिन्द्र धारयः सहस्राश्विना शूर ददतुर्मघानि ॥४॥

समना । तूर्णीः । उप । यासि । यज्ञं । आ । नासत्या । सख्याय । वक्षि ।

वसाव्यां । इन्द्र । धारयः । सहस्रां । अश्विनां । शूर । ददतुः । मघानि ॥४॥

हे इन्द्र समना संयामे तूर्णिस्त्वरमाणोऽपि यज्ञमुप यासि । उपगच्छसि । तदानीं नासत्याश्विनी सख्याय वक्षि । वहसि । हे इन्द्र वसाव्यां वसुसमूहं सहस्रा सहस्रां वज्रसंख्यां धारयः । धारयस्त्वस्माकमर्थाय । हे शूर अश्विनाश्विनावपि तवानुचरौ मघानि धनानि ददतुः । अस्मभ्यं प्रयच्छतः ॥

मन्दमान ऋतादधि प्रजायै सखिभिरिन्द्र इषिरेभिरथै ।

आभिर्हि माया उप दस्युमागान्मिहः प्र तस्मा अवपत्तमांसि ॥५॥

मन्दमानः । ऋतात् । अधि । प्रजायै । सखिऽभिः । इन्द्रः । इषिरेभिः । अथै ।

आ । आभिः । हि । मायाः । उप । दस्युं । आ । अगात् । मिहः । प्र । तस्माः । अवपत् । तमांसि ॥५॥

इन्द्र ऋतावृक्षादधीषिरेभिर्गमनशौलैः सखिभिर्महद्भिः सह मन्दमानो मायन्प्रजायै यजमानायार्थं धनं प्रयच्छति । स चन्द्र आभिः प्रजाभिर्निमित्तभूताभिर्माया दस्युसंबन्धिनीर्विनाशयितुं दस्युमुपागात् । स दस्युस्तस्मा अवर्षणेन ग्रापयित्रीर्महो वृष्टीः प्रावपत् । अनाशयदित्यर्थः । तमांसि --- ॥ ३॥

सनामाना चिद्वसयो न्यस्मा अवाहन्निन्द्र उषसो यथानः ।

ऋष्वैरगच्छः सखिभिर्निकामैः साकं प्रतिष्ठा हृद्या जघंथ ॥६॥

सऽनामाना । चित् । ध्वसयः । नि । अस्मै । अव । अहन् । इन्द्रः । उषसः । यथा । अनः ।

ऋष्वैः । अगच्छः । सखिऽभिः । निऽकामैः । साकं । प्रतिऽस्था । हृद्या । जघंथ ॥६॥

अयमिन्द्रो वृचं हंतुं सनामाना चित् समाननामानी नि ध्वसयः । न्यगमयत् । अथेन्द्रस्त्वं वृचमवाहन् । अवहतवान् । यथोषसोऽनः शकटमवनाशितवान् तद्वत् । अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । हे इन्द्र त्वमृष्वैर्दीप्तिर्महद्भिर्वा निकामैर्नितरां वृचवधं कामयमानैः सखिभिर्महद्भिः साकं वृचं हंतुमगच्छः । आगत्य च प्रतिष्ठा प्रतिष्ठानानि शरीराणि हृद्या हृद्यानि रमणीयानि जघंथ । हतवानसि ॥ हतित्वमप्युपदेशेऽत्यत इतीदृप्रतिषेधः ॥

त्वं जघंथ नमुचिं मखस्युं दासं कृत्वा न ऋषये विमायं ।

त्वं चकर्थ मनवे स्योनान्पथो देवचांजसेव यानान् ॥७॥

त्वं । जघंष । नमुचिं । मखस्युं । दासं । कृण्वानः । ऋषये । विऽमायं ।

त्वं । च॒कर्ष । मन॑वे । स्यो॒नान् । पथः । दे॒वऽवा । अंज॑साऽइव । या॒नान् ॥ ७ ॥

हे इंद्र त्वं नमुचिमेतत्संज्ञकमसुरं जघंष । हतवानसि । कीदृशं । मखस्युमृषेर्यञ्च विधातुमिच्छतं यद्वा स्वदीयं धनमिच्छतं । किं कुर्वन् । दासमुपपत्तितां नमुचिमसुरमृषये मनवे विमायं विगतमायं कृण्वानः कुर्वन् । किंच देववा देवेषु मध्ये मनव ऋषये सामान्येन मनुष्याय वा पथो मार्गान्स्थोनांश्चकर्ष । कृतवानसि । अथवा देववा देवेषु मध्ये गंतव्यान्मार्गानिति वा संबंधः । स्थोनांश्चकर्षेत्युक्तमेव विवृणोति । अंजसेव यागानिति । इवेत्येवकारार्थे । अंजसेवाकुटिलेनैव यागागंतव्यान्मार्गानकरोः । अथवा मार्गेणाकुटिलेनैव गंतुंश्चकर्ष । यथा लोके शीघ्रं गतो मार्गः कांथा गतो मार्ग इति मार्गस्य गंतृत्वोपचारः तद्वद्वापि यातृत्वं द्रष्टव्यं ।

त्वमे॒तानि॑ पप्रि॒षे वि॒ नामे॑शान इ॒न्द्र दधि॑षे ग॒भस्तौ ।

अ॒नु॒ त्वा दे॒वाः शर्व॑सा म॒दंत्यु॑परि॒बुभान्व॑निन॒श्चकर्ष॑ ॥ ८ ॥

त्वं । ए॒तानि॑ । प॒प्रिषे॑ । वि । नाम॑ । ई॒शानः । इ॒न्द्र । दधि॑षे । ग॒भस्तौ ।

अ॒नु॒ । त्वा॒ । दे॒वाः । शर्व॑सा । म॒दंति॑ । उ॒परि॑ऽबुभान् । व॒निनः॑ । च॒कर्ष॑ ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वमेतानि नाम नामानि नामकान्युदकानि वि पप्रिषे । विपूरयसि । हे इंद्र ईशानः सर्वस्येश्वरस्त्वं गभस्तौ हस्ते दधिषे धारयसि वज्रं धनं वा । किंच त्वा त्वां शर्वसा वल्लोपेतं देवाः सर्वेऽनु मदंति । अनुपवन्ति । स त्वं वनिन उदकवतो मेघाज्जमीन्वोपरिबुभानुपरिमूलानधोमुखांश्चकर्ष । कृतवानसि ।

च॒क्रं यद॑स्याप्स्वा निष॑त्तमु॒तो तद॑स्मै म॒ध्विञ्च॑च्छ॒द्यात् ।

पृथि॒व्याम॑ति॒षितं॑ यदू॒धः पयो॑ गोष्व॒दधा॑ ओष॑धीषु ॥ ९ ॥

च॒क्रं । यत् । अ॒स्य । अ॒प्ऽसु । आ । निऽस॑त्तं । उ॒तो इति॑ । तत् । अ॒स्मै । म॒धु । इत् ।

च॒च्छ॒द्यात् ।

पृथि॒व्यां । अ॒तिऽसि॑त्तं । यत् । ऊ॒धः । पयः॑ । गोषु॑ । अ॒दधाः । ओष॑धीषु ॥ ९ ॥

अ॒श्वादि॑या॒येति॑ यद्व॒दंत्यो॑ज॒सो जा॒तमु॒त म॑न्य ए॒नं ।

म॒न्यो॒रिया॑य ह॒र्म्येषु॑ त॒स्थौ यतः॑ प्र॒ज॒ज्ञ इ॒न्द्रो अ॒स्य वे॒द ॥ १० ॥

अ॒श्वात् । इ॒या॒य॒ । इति॑ । यत् । व॒दंति॑ । ओ॒ज॒सः । जा॒तं । उ॒त । म॒न्ये । ए॒नं ।

म॒न्योः । इ॒या॒य॒ । ह॒र्म्येषु॑ । त॒स्थौ । यतः॑ । प्र॒ज॒ज्ञे । इ॒न्द्रः । अ॒स्य । वे॒द ॥ १० ॥

इंद्रसामर्थ्यं ब्रूया केचिदेनमद्यादादित्यादियायोदितवानिति वदंति यद्यद्यपि उत तद्याज्यहमेनमोजसो बलाज्जातं मन्ये । जानामि । अस्य तेजस्वित्वं ब्रूया सूर्यादुत्पन्न इति तेषां मतिः । अहं त्वोऽपदार्थाज्जात इति मन्ये यतोऽयं वृचादीन्हतवानिति । अथवायं मन्योः क्रोधादियाय । उदितवान् । अतो हर्म्येषु शत्रुसंबंधिषु युद्धेषु हर्म्येष्वेव वा तस्थौ । तिष्ठति । यतोऽयं प्रजज्ञ उत्पन्न इतींद्र एवास्व । स्वस्यैतर्थाः । सामर्थ्यं वेद । जानाति । न ह्यन्यो ज्ञातुमीष्टे ।

वयः सु॒प॒णा उप॑ से॒दुरि॑द्रं प्रि॒यमे॑धा ऋ॒षयो॑ ना॒र्धमा॑नाः ।

अ॒प ध्वा॑त॒मूर्णु॑हि पू॒र्धि च॑क्षु॒र्मुमु॑ग्ध्य॒स्मान्नि॒धये॑व ब॒ह्वान् ॥ ११ ॥

वयः । सुऽप॒र्णाः । उप॑ । से॒दुः । इं॒द्रं । प्रि॒यऽमे॒धाः । ऋ॒षयः । ना॒ध॒मा॒नाः ।

अप॑ । ध्वा॒न्तं । ऊ॒र्णु॒हि । पू॒र्धि । च॒क्षुः । मु॒मु॒ग्धि । अ॒स्मान् । नि॒धया॑ऽइ॒व । ब॒द्धान् ॥ ११ ॥

वयो गन्तारः सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मय इन्द्रमुप सेदुः । उपसन्ना अभवन् । कीदृशाः । प्रियमेधाः प्रिययज्ञा ऋषयो द्रष्टारो नाधमानाः प्रज्ञां याचमानाः । याचनप्रकार उच्यते । हे इंद्र ध्वातमंधकारमपोर्णुहि । परिहर । पूर्धि पूरय च चक्षुसेवः । मुमुग्धि मोचय चास्मान् निधयेव बद्धान् । निधा पाश्चा भवति । पाश्चा पाशसमूहः । पाशसमूहेन बद्धान्वया मुवंति तद्वत् । अत्र वयो वेर्बज्जवचनमित्यादि निश्चतं द्रष्टव्यं । नि० ४. ३. ॥ ४॥

वसूनामिति षडृचं षष्ठं सूक्तं । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । वसूनां षष्ठित्यनुक्रांतं ॥ गतो विनियोगः ॥

वसू॑नां वा च॒र्क॒ष इ॒य॒क्षन्धिया॑ वा य॒ज्ञैर्वा॑ रो॒द॒स्योः ।

अ॒र्व॒तो वा॒ ये र॒यि॒म॒न्तः सा॒तौ व॒नुं वा॒ ये सु॒श्रु॒णं सु॒श्रु॒तो धुः ॥ १ ॥

वसू॑नां । वा । च॒र्क॒षे । इ॒य॒क्षन् । धि॒या । वा । य॒ज्ञैः । वा । रो॒द॒स्योः ।

अ॒र्व॒तः । वा । ये । र॒यि॒ऽम॒न्तः । सा॒तौ । व॒नुं । वा । ये । सु॒ऽश्रु॒णं । सु॒ऽश्रु॒तः । धु॒रि॒ति धुः ॥ १ ॥

इयक्षन् धनानि दातुमिच्छन्निंद्रो वसूनां धनानां लाभाय वा चर्कषे । अपठयते । धिया वा । धीः कर्म धार्यमाणत्वात् । युष्वादिर्मणवा निमित्तनाष्ठयते । यज्ञैर्वा निमित्तभूतैः कृष्यते । कैरिति उच्यते । रोद-
स्त्रोर्वावापृषिभ्योः संबंधिभिर्देवैर्मनुष्यैश्चेत्यर्थः । सातौ संगामे जेतव्ये सति येऽर्वतो वा गच्छंतो रयिमन्तो भवंति तैरप्याकृष्यते । ये वनुं वा हिंसां वा सुश्रुणं सुप्रसिद्धामत्यंतदुर्जयविषयां सुश्रुतः सुश्रवसः प्रसिद्धाः कुर्वन्ति तैरपींद्र आकृष्यत इति ॥

हव॑ एषा॒मसु॑रो न॒क्षत॒ द्यां अ॒व॒स्य॒ता मन॑सा नि॒सत॒ द्यां ।

च॒क्षा॒णा य॒च सु॒वि॒ताय॑ दे॒वा द्यौर्न॑ वारे॒भिः कृ॒ण्व॑न्त॒ स्वैः ॥ २ ॥

हवः॑ । ए॒षां । अ॒सुरः॑ । न॒क्षत॒ । द्यां । अ॒व॒स्य॒ता । मन॑सा । नि॒सत॒ । द्यां ।

च॒क्षा॒णाः । य॒च । सु॒वि॒ताय॑ । दे॒वाः । द्यौः । न । वारे॒भिः । कृ॒ण्व॑न्त॒ स्वैः ॥ २ ॥

एषामनुष्ठातृणामंगिरसां हव आह्वानशब्दोऽसुर इन्द्रस्य प्रेरको द्यां दिवं गच्छत । व्याप्नोत् । तत्रत्या इन्द्रसंबन्धिना देवाः अवस्यतामिच्छता मनसा द्यां पृथिवीं निंसत । प्राप्तवन्तः । यच यस्यां पृथिव्यां चक्षाणाः पक्षिभिरपहृता गाः पश्वन्तो देवाः सुविताय सुष्ठु हिताय स्वात्मनोऽभ्युदयाय द्यौर्नादित्य हव वारेभिर्वरणीयैः स्वैस्तेजोभिः कृण्वन्त प्रकाशमकुर्वन् । गवां प्रदानायांधकारमपनेतुमिति शेषः । अथवा । एषां यज्विनामपहृतानां गवां हवोऽसुर इन्द्रस्य प्रेरयिता सन्नक्षत । इन्द्रप्रेरिता अंगिरसः अवस्यतामं कीर्तिं वेच्छता मनसा द्यां भूमिं निंसत । अनुष्ठातृणां गाः प्रदर्शयितुमित्यर्थः । इतरत्समानं ॥

इ॒यमे॑षा॒ममृ॑ता॒नां गीः॑ स॒र्व॒ता॒ता॒ ये कृ॒प॒ण॑न्त॒ रत्नं॑ ।

धि॒यं च॒ य॒ज्ञं च॒ सा॒ध॑न्त॒स्ते नो॑ धा॒न्तु॒ वस॒व्यं॑ म॒सामि॑ ॥ ३ ॥

इ॒यं । ए॒षां । अ॒मृ॒ता॒नां । गीः॑ । स॒र्व॒ऽता॒ता॒ । ये । कृ॒प॒ण॑न्त॒ । रत्नं॑ ।

धि॒यं । च॒ । य॒ज्ञं । च॒ । सा॒ध॑न्तः । ते । नः॑ । धा॒न्तु॒ । व॒स॒व्यं॑ । अ॒सामि॑ ॥ ३ ॥

इयमेषाममृतानां यष्ट्यानां देवानां गीः सुतिः क्रियत इति शेषः । धि देवाः सर्वताता सर्वताती यष्टि
कृपणां प्रयच्छन्ति याचन्ति वा रत्नं रमणीयं धनं । धियं चाक्षदीयां सुतिं च यज्ञं च साधतः साधयंतसि
नोऽस्माभ्यं वसव्यं वसुसमूहमसाम्यनल्पमसाधारणं वा धातु । प्रयच्छंतु ॥

आ तत्त इन्द्रायवः पनन्ताभि य ऊर्वे गोमंतं तितृत्सान् ।

सकृत्स्वं ये पुरुपुचां महीं सहस्रधारां बृहतीं दुधुक्षन् ॥४॥

आ । तत् । ते । इन्द्र । आयवः । पनन्त । अभि । ये । ऊर्वे । गोऽमंतं । तितृत्सान् ।

सकृत्स्वं । ये । पुरुऽपुचां । महीं । सहस्रऽधारां । बृहतीं । दुधुक्षन् ॥४॥

हे इन्द्र ते तवायवो मनुष्या चांगिरसस्तत्ता पनन्त । आ सर्वतः पनन्त । स्तूयन्ति । येऽंगिरसो गोमंतमूर्ध्वं
संधं पणिभिरपहृतं प्राप्तं तितृत्सान् हिंसितुमिच्छन् ॥ तुदेहिंसार्थस्य सनंतस्य लिट्याङागमः । ययोगादनिघातः ।
अभ्यस्तस्वरः ॥ ये चांगिरसः सकृत्स्वं । या सकृत्सूते सा सकृत्सूः । तां सकृत्प्रजातां पुरुपुचां बह्वोषधिवनस्य-
तिरूपपुचां सहस्रधारां बज्रकामानामुत्पादयित्रीं बृहतीं विसृतां महीं भूमिं । यद्वा । पुरुपुचां बह्वोषधिव-
नस्यतिरूपपुचां सहस्रधारां बज्रकामवर्षित्रीं महीं महतीं पूज्यां वा बृहतीं परिमाणरहितां दिवं । दुधुक्षन्
दुदुङ्गः । ते पनन्तेति संबंधः । सकृद्वयोरजायतित्याद्युक्तं । अ० ६. ४८. २२ ॥

शचीव इद्रमवसे कृणुध्वमनानतं दमयंतं पृतन्यून ।

अभुक्ष्णं मघवानं सुवृक्तिं भर्ता यो वज्रं नयं पुरुषुः ॥५॥

शचीऽवः । इन्द्र । अवसे । कृणुध्वं । अनानतं । दमयंतं । पृतन्यून ।

अभुक्ष्णं । मघऽवानं । सुऽवृक्तिं । भर्ता । यः । वज्रं । नयं । पुरुऽषुः ॥५॥

हे शचीवः कर्मवतो यजमानाः ॥ व्यत्ययेनैकवचनं ॥ इद्रमवसे रक्षणाय कृणुध्वं । कुरुध्वं । कीदृशमिन्द्र ।
अनानतं कदाचिदपि परेषामनवनतं पृतन्यूनृतना इच्छतः शत्रुन्दमयंतं वशं प्रापयंतं अभुक्षणं महान्तं मघवानं
धनवंतं सुवृक्तिं सुष्ठुतिं । यः पुरुषुर्बज्रशब्द इन्द्रो नयं नरेभ्यो हितं । असुरविघातित्वात् । तादृशं वज्रं भर्ता
बिभर्ति तमिन्द्रमवसे कृणुध्वमिति ॥

निष्केवत्ये यद्वावानेत्येषा धाव्या । सूचितं च । यद्वावानेति धाव्या पिवा सुतस्य रसिन इति सामप्रगाथः
। आ० ५. १५. । इति ॥ महाव्रतेऽप्येषा । तथैव पंचमारण्यके सूचितं च । यद्वावानेति धाव्या मूददोहाः । ऐ० आ०
५. २. २. इति ॥

यद्वावानं पुरुतमं पुराषाठा वृत्रहेन्द्रो नामान्यप्राः ।

अर्चेति प्रासहस्पतिस्तुविष्मान्यदीमुशमसि कर्तवे करत्त ॥६॥

यत् । ववानं । पुरुऽतमं । पुराषाट् । आ । वृत्रऽहा । इन्द्रः । नामानि । अप्राः ।

अर्चेति । प्रऽसहः । पतिः । तुविष्मान् । यत् । ई । उशमसि । कर्तवे । करत्त । तत् ॥६॥

यद्यदा पुरुतममत्यंतं प्रवृद्धतमं वृत्रं ववानं हन्ति पुराषाट् शत्रुपुराणामभिवर्तिन्द्रः तदानीमागतं रमेव
वृत्रहेन्द्रो नामान्यदकान्यप्राः । पूरयति ॥ व्यत्ययेन मध्यमः ॥ सोऽयमिन्द्रः प्रासहः शत्रुणां प्रकर्षणाभिवविता
पतिः सर्वस्य स्वामी तुविष्मान् । तुवीति बज्रनाम तत्सामर्थ्याङ्गनं परिगृह्यते । बज्रधन इत्यर्थः । ईदृशः
सन्नचेति । सर्वैः प्रज्ञातः । स महानिन्द्रो यदीं यदेतत्कर्मेऽशमसि वयं कामयामहे तत्करत्त । करोत्येव । इदं

मर्बत्विदं भवत्विति यत्कामयामहे तत्तदानीमेव करोत्विव नोदास्त इत्यर्थः । सैतदेव प्रत्यययत यद्वाचान् पुनश्च पुराषाक्तित्वादिकं ब्राह्मणमत्र द्रष्टव्यं । ऐ० ब्रा० ३. २२. ॥ ५ ॥

प्र सु व इति नवर्चं सप्तमं मूर्त्तं । प्रियमेधपुत्रस्य सिंधुक्षित आर्षं जागतं नदीदेवताकं । तथा चानुक्रांतं । प्र सु नव सिंधुक्षितेयमेधो नदीक्षुतिर्जागतं त्विति ॥ गतो विनियोगः ॥

प्र सु व आपो महिमानमुत्तमं कारुर्वोचाति सदर्ने विवस्वतः ।

प्र सप्तसप्त त्रेधा हि चक्रमुः प्र सृत्वंरीणामति सिंधुरोजसा ॥ १ ॥

प्र । सु । वः । आपः । महिमानं । उत्तमं । कारुः । वोचाति । सदर्ने । विवस्वतः ।

प्र । सप्तसप्त । त्रेधा । हि । चक्रमुः । प्र । सृत्वंरीणां । अति । सिंधुः । ओजसा ॥ १ ॥

हे आपः वो युष्माकं महिमानं महत्त्वं सोऽत्रमुत्तममुत्कृष्टतमं कारुः सोऽता सिंधुक्षिदहं विवस्वतः परिचरणवतो यजमानस्य सदर्ने यज्ञगृहे सु सुष्ठु प्र वोचाति । प्रब्रवीमि । ता नद्यः सप्तसप्त भूत्वा त्रेधा पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि चेति त्रेधा विप्रकारं चक्रमुः । प्रावहन् । सृत्वंरीणामासां मध्ये सिंधुरेतन्नामिका नवोजसा स्वबलेनाति सर्वा अपि नदीरतिक्रम्य प्रवहतीति शेषः ॥

प्र तेऽरद्वरुणो यातवे पथः सिंधो यद्वाजो अभ्यद्रवस्त्वं ।

भूम्या अधि प्रवता यासि सानुना यदेषामयं जगतामिरज्यसि ॥ २ ॥

प्र । ते । अरदत् । वरुणः । यातवे । पथः । सिंधो इति । यत् । वाजान् । अभि । अद्रवः । त्वं ।

भूम्याः । अधि । प्रवता । यासि । सानुना । यत् । एषां । अयं । जगतां । इरज्यसि ॥ २ ॥

हे सिंधो देवि ते तव यातवे गमनाय वरुणो देवः पथो मार्गान्प्रदत् । प्राचीनं जलित्वत् । सा हि प्राक् प्रवर्हति । अथवा प्रकृष्टमितरनदीभ्योऽप्यत्यंतं विस्तृतं व्यदारयत् । यद्यस्मादे सिंधो वाजान्नान्यभिरुच्य त्वमभ्यद्रवः अभ्यगच्छः । किंच त्वं भूम्या अधुपरि सानुना समुच्छितेन प्रवता मार्गेण यासि । गच्छसि । सिंधुः खलु पर्वतान्विमिव गता । यथेन समुच्छितेन मार्गेण गच्छंती त्वमेषां सर्वेषां जगतां जंगमानां प्राणिनामयं प्रत्यक्षमिरज्यसि ईश्वरिणे ॥

दिवि स्वनो यतते भूम्योपर्यनंतं शुष्ममुदियति भानुना ।

अभ्रादिव प्र स्तनयन्ति वृष्टयः सिंधुर्यदेति वृषभो न रोस्वत् ॥ ३ ॥

दिवि । स्वनः । यतते । भूम्या । उपरि । अनंतं । शुष्मं । उत् । इयति । भानुना ।

अभ्रात्ऽइव । प्र । स्तनयन्ति । वृष्टयः । सिंधुः । यत् । एति । वृषभः । न । रोस्वत् ॥ ३ ॥

भूम्योपरि भूमेरुपरि प्रवर्तमानः स्वनो दिवि यतते । गच्छति । दिवं प्राप्नोति । सेयं सिंधुरनंतमपर्यंतं शुष्मं वेगं भानुना दीप्तिनोर्मिश्रोदियति । उन्नमयति । अभ्रादिवांतरिक्षाद्यथा वृष्टयः प्र स्तनयन्ति तद्वदस्त्राः शब्दाः प्रादुर्भवन्ति । यद्यदा सिंधुरियं रोस्वद्भृशं शब्दयन् वृषभो न वृषभ इवेति गच्छति तदेवं भवति ॥

अभि त्वा सिंधो शिशुमिन्न मातरौ वाश्चा अर्षेति पर्यसेव धेनवः ।

राजैव युध्वा नयसि त्वमित्सिचौ यदासामयं प्रवतामिनश्सि ॥ ४ ॥

अभि॒त्वा॒ सि॒न्धो॒ इति॑ । शि॒शुं । इत् । न । मा॒तरः॑ । वा॒श्राः । अ॒र्षेति॑ । प॒यसा॑ऽइव । धे॒नवः॑ ।
राजा॑ऽइव । यु॒धा । न॒य॒सि॒त्वं । इत् । सि॒चौ । यत् । आ॒सां । अ॒र्यं । प्र॒ऽवतां॑ । इ॒न॒क्षसि॑ ॥ ४ ॥

हे सिन्धो त्वा त्वां शिशुमित्र मातरः पुत्रमिव वाश्राः शब्दयन्त्य इतरा नयोऽभ्यर्षेति । अभिगच्छति । पयसेव धेनवः पयसा युक्ता नवप्रसूतिका गाव इव । किंच युधा युद्धद्रात्रेव त्वमित्वमेव सिचौ सिच्यमानौ तटौ नयस्युदकपूरं चयदासां प्रवतां त्वया सह गच्छंतीनामयमय इनक्षसि व्याप्नोषि सर्वासां पुरतो गच्छसि ॥

इ॒मं मे॑ ग॒ङ्गे य॒मुने॑ स॒रस्व॒ति॒ श्रु॒तु॒द्रि॒ स्तोमं॑ स॒चता॑ प॒रु॒ष्ण्या ।

अ॒सि॒क्वा म॑रु॒द्वृ॒धे वि॒तस्त॒या र्जा॑की॒ये शृ॒णु॒ह्य सु॒षोम॑या ॥ ५ ॥

इ॒मं । मे॒ । ग॒ङ्गे । य॒मुने॑ । स॒रस्व॒ति॒ । श्रु॒तु॒द्रि॒ । स्तोमं॑ । स॒चता॑ । प॒रु॒ष्णि । आ ।

अ॒सि॒क्वा । म॒रुत्॑ऽवृ॒धे । वि॒तस्त॒या । आ॒र्जा॑की॒ये । शृ॒णु॒हि । आ । सु॒ऽसोम॑या ॥ ५ ॥

अत्र प्रधानभूताः सप्त नवस्तदवयवभूता नवसिक्वाः स्तूयते । हे गङ्गे हे यमुने हे सरस्वति हे श्रुतुद्रि हे परुष्णि । हे असिक्वावयवभूतया सहिते मरुद्वृधे हे वितस्तया सुषोमया च सहित आर्जाकीये त्वं च एवं सप्त नवः यूयं मे स्तोमं स्तोत्रमस्मादीयमा सचत । आसेवध्वं । शृणुहि । शृणुत । आर्जाकीयाया वितस्तया सुषोमया च साहित्यं निरुक्त उक्तं । वितस्तया आर्जाकीय आ शृणुहि सुषोमया चेति । अत्र गङ्गा गमनादित्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं । ९. २६. ॥ ६ ॥

तृ॒ष्टाम॑या प्रथ॒मं या॒तवे॑ स॒जूः सु॒सर्त्वा॑ र॒सया॑ श्वेत्या॒ त्या ।

त्वं सि॒न्धो॒ कु॒भया॑ गो॒मतीं॑ क्रु॒मुं मे॒हृत्वा॑ स॒रथं॑ या॒भिरी॒यसे॑ ॥ ६ ॥

तृ॒ष्टऽअ॑म॒या । प्र॒थ॒मं । या॒तवे॑ । स॒जूः । सु॒ऽसर्त्वा॑ । र॒सया॑ । श्वेत्या॒ । त्या ।

त्वं । सि॒न्धो॒ इति॑ । कु॒भया॑ । गो॒ऽमतीं॑ । क्रु॒मुं । मे॒हृत्वा॑ । स॒ऽरथं॑ । या॒भिः । ई॒यसे॑ ॥ ६ ॥

हे सिन्धो त्वं क्रुमुं क्रमणशीलां गोमतीं नदीं यातवे प्रतियातुं पर्वतादवच्छ्रद्धा प्रथमं तृष्टामया नद्या सजूः संगतासि । पश्चात्सुसर्त्वा रसया श्वेत्या त्या कुभया मेहृत्वा च सह सज्जर्भव याभिस्त्वं सरथं समानं रथमाह्वयसे । गच्छसि ॥

ऋ॒जीत्ये॒नी रु॒शंती॑ म॒हित्वा॑ परि॒ ज॒यांसि॑ भ॒रते॑ र॒जांसि॑ ।

अ॒द॒ब्धा॒ सि॒न्धुर॑प॒साम॑प॒स्त॒माश्वा॑ न चि॒त्रा व॑पु॒षीव॑ दर्श॒ता ॥ ७ ॥

ऋ॒जी॒ती । ए॒नी । रु॒शंती॑ । म॒हि॒ऽत्वा । परि॑ । ज॒यांसि॑ । भ॒रते॑ । र॒जांसि॑ ।

अ॒द॒ब्धा । सि॒न्धुः । अ॒पसां॑ । अ॒पऽत॑मा । अ॒श्वा । न । चि॒त्रा । व॑पु॒षीऽइव॑ । दर्श॒ता ॥ ७ ॥

ऋजीत्युजगामित्येनी श्वेतवर्णा रुशंती दीप्यमाना सिन्धुर्जयांसि वेगवन्ति रजांस्युदकानि परि भरते । प्रभरति । तादृशदब्धाहिंसिता सिन्धुरपसां कर्मवतीनां मध्येऽपस्तमा वेगाख्यकर्मवती भवति । अश्वा न वद्वेव चित्रा चायनीया वपुषी वपुष्मती योषिदिव दर्शता दर्शनीया भवति ॥

स्व॒श्वा॒ सि॒न्धुः॒ सुर॑था॒ सु॒वासा॑ हि॒र॒ण्ययी॑ सु॒कृता॑ वा॒जिनी॑वती ।

ऊ॒र्णा॒वती॑ यु॒वतिः॑ सी॒लमा॑व॒न्युता॑धि॒ वस्ते॑ सु॒भगा॑ म॒धुवृ॑धं ॥ ८ ॥

सुऽअष्टा । सिंधुः । सुऽरथा । सुऽवासाः । हिरण्ययी । सुऽकृता । वाजिनीऽवती ।
ऊर्णाऽवती । युवतिः । सीलमाऽवती । उत । अधि । वस्ते । सुऽभगा । मधुऽवृधं ॥ ८ ॥

सिंधुः स्वस्वा शोभनाश्रोपेता सुरथा शोभनरथा सुवासाः शोभनवस्त्रोपेता हिरण्ययी हिरण्यमया-
भरणा मुहता वाजिनीवत्सवत्सुषीवती । तस्याः समीपदेशे हि संत्यूणी यासां रोमभिः कंबलाः क्रियन्ते ।
युवतिर्नित्यतद्वती सर्वदाहीनोदका सीलमावती । सीराणि यद्यौषध्या रज्जुभूतया बध्यन्ते सा सीलमेति
निगद्यते कृषीवन्ती । तादृगोषधुपेता । उतापि च सुभगा सिंधुर्मधुवृधं मधुवर्धकं निर्गुड्यादिकमधि वस्ते ।
आच्छादयति । तस्यासीरे निर्गुड्यादीनि बह्विनि संति ॥

सुखं रथं युयुजे सिंधुरश्विनं तेन वाजं सनिषदस्मिन्नाजौ ।
महान्धस्य महिमा पनस्यतेऽदब्धस्य स्वयंशसो विरप्णिनः ॥ ९ ॥
सुऽखं । रथं । युयुजे । सिंधुः । अश्विनं । तेन । वाजं । सनिषत् । अस्मिन् । आजौ ।
महान् । हि । अस्य । महिमा । पनस्यते । अदब्धस्य । स्वऽयंशसः । विऽरप्णिनः ॥ ९ ॥

सिंधुर्देवता सुखं सुखकरं शोभनद्वारं वाञ्छिममश्वपतं रथं युयुजे । युगति । तेन रथेन वाजमग्नं सनिषत् ।
प्रयच्छतु । अक्षिताजौ संग्रामे यस्ते वास्य सिंधुरथस्य महिमा महान्ध पनस्यते । स्यूते । कीदृशस्यास्य ।
अदब्धस्यान्यैरहिंस्यस्य स्वयंशसः स्वायत्तकीर्तिर्विरप्णिनः । महत्तामेतत् । महतः ॥ ॥ ७ ॥

आ च इत्यष्टममष्टमं सूक्तं । इरावतः पुत्रस्य सर्पजातेर्जरत्कर्णनाम्न आर्यं । जागतं । सोमाभिषवार्था ये
यावाणस्तद्देवतं । तथा चानुक्तं । आ वोऽष्टौ सर्प एरावतो जरत्कर्णो यावणोऽस्तीदिति ॥ यावस्तोच
एतसूक्तं । सूचितं च । आ च अंजसे प्र वो यावाण इति सूक्तयोरंतरोपरिष्ठात्पुरस्तादा । आ० ५. १२. इति ॥

आ व अंजस ऊर्जा व्युष्टिष्विदं मरुतो रोदसी अनक्तन ।
उभे यथा नो अहनी सचाभुवा सदःसदो वरिवस्यात उज्झिता ॥ १० ॥
आ । वः । अंजसे । ऊर्जा । विऽउष्टिषु । उंद्रं । मरुतः । रोदसी इति । अनक्तन ।
उभे इति । यथा । नः । अहनी इति । सचाऽभुवा । सदःऽसदः । वरिवस्यातः ।
उत्ऽभिदा ॥ १० ॥

हे यावाणः वो युष्मानूर्जा सारभूतानामस्रवतीनां वोषसां व्युष्टिषु विभातेषु सत्स्वा अंजसे । आप्रसाध-
यामि । यूयं सोमेनेद्रं मरुतो रोदसी यावापृथिव्यां चानक्तन । व्यञ्जयत । नोऽस्मानुभे सचाभुवा सहोत्पन्ने
अहनी यावापृथिव्यां सदःसदः सर्वेषु यागगृहेषु वरिवस्यातः । परिचरतः । उज्झितोऽन्नेदकेन धनेन पूरय-
तामिति ॥

तदु श्रेष्ठं सर्वनं सुनोतनात्यो न हस्तयतो अद्रिः सोतरि ।
विदध्यार्यो अभिभूति पौंस्यं महो राये चित्तरुते यदर्वतः ॥ ११ ॥
तत् । उं इति । श्रेष्ठं । सर्वनं । सुनोतन । अत्यः । न । हस्तऽयतः । अद्रिः । सोतरि ।
विदत् । हि । अर्यः । अभिऽभूति । पौंस्यं । महः । राये । चित् । तर्तुते । यत् । अर्वतः ॥ ११ ॥

हे यावाणः यूयं तदु तमेव श्रेष्ठं प्रशस्तं सर्वनं सोमं सुनोतन । अभिषुशुत । अथैकवदाह । अद्रिरभिष-
वयावा हस्तयतो हस्ताभ्यां गृहीतः सप्तत्यो न धृतोऽश्वा इव भवति सोतर्थाभिषवकर्तव्यध्वर्यो । स यथा

इसाभ्यां वृद्धगृहीतोऽपि बलवान् तद्वत् । अर्यो याव्यामभिषवाय प्रेरको यजमानोऽभिभूति शत्रूणामभिभावकं
पीत्स्वं बलं विदद्वि । लभते खलु देवेभ्यः । यद्वा । अभिषवायाध्वर्वादेः प्रेरितो यावाभिभूति पीत्स्वं विदद्वज-
मानार्थं । किंच महे महते राये चिद्वनायापि यद्यो यावार्वतोऽन्वांस्तद्वति तनुते प्रयच्छति ॥

तदिद्व्यस्य सर्वनं विवेरपो यथा पुरा मनवे गातुमश्रेत् ।

गोअर्णसि त्वाष्ट्रे अश्वनिर्णिजि प्रेमध्वरेष्वध्वराँ अशिअयुः ॥ ३ ॥

तत् । इत् । हि । अस्य । सर्वनं । विवेः । अपः । यथा । पुरा । मनवे । गातुं । अश्रेत् ।

गोऽअर्णसि । त्वाष्ट्रे । अश्वऽनिर्निजि । प्र । ई । अध्वरेषु । अध्वरान् । अशिअयुः ॥ ३ ॥

इदिति पूरणः । अस्य याव्यास्तत्सवनमभिषवोपेतमस्यदीयं सोमयागाख्यमपः कर्म विवेः । व्याप्तोतु ॥
विपूर्वस्य वेतेलं द्यादित्वाच्छपो लुक् । वेतेर्विपूर्वस्य वा क्वांसे द्यौ वापररूपमिति संदेहादनवग्रहः ।
समासस्वरः ॥ यथा पुरा मनवे राक्षे गातुं गमनमश्रेत् आजगाम तद्वद्व्याप्तोतु । किंच गोअर्णसि गोरूपे
ऽपहतैर्गोभिः परिवृते तथाश्वनिर्णिजि । निर्णिगिति रूपनाम । अश्वरूपे । अपहतैरश्विर्वृत इत्यर्थः । ईदृशे
त्वाष्ट्रे त्वष्टुः पुत्रे हंतव्ये सतीति शेषः । ईमेतानध्वरानसुरैरहिंस्तानध्वरसाधकान्वोपलानध्वरेष्वशिअयुः ।
आश्रयंति पूर्वं यजमानाः ॥

अप हत रक्षसो भंगुरावतः स्कभायत् निर्ऋतिं सेधतामतिं ।

आ नो रयिं सर्ववीरं सुनोतन देवाय्यं भरत श्लोकमद्रयः ॥ ४ ॥

अप । हत । रक्षसः । भंगुरऽवतः । स्कभायत् । निःऽऋतिं । सेधत । अमतिं ।

आ । नः । रयिं । सर्वऽवीरं । सुनोतन । देवऽअय्यं । भरत । श्लोकं । अद्रयः ॥ ४ ॥

हे अद्रयः यूयमप हत विनाशयत रक्षसो राक्षसान् । कीदृशान् । भंगुरावतो भञ्जकेन कर्मणा तद्वतः ।
तथा स्कभायत दूरे परिहरत निर्ऋतिं पापदेवतां । यथासुं यच्च नागच्छति तथा । किंच सेधत निषेधता-
मतिं हिंसामतिं रक्षःप्रभृतिं । किंच नोऽस्माकं सर्ववीरं बह्वपुत्राद्युपेतं रयिं धनमा सुनोतन । अभिषवनं
पुत्रधनादीनां लाभदेवमुक्तं । किंच देवाय्यं देवप्रीणनं श्लोकं भरत । संपादयत ॥

दिवश्चिदा वोऽमवत्तरेभ्यो विभ्वना चिदाश्वपस्तरैभ्यः ।

वायोश्चिदा सोमरभस्तरैभ्योऽग्नेश्चिदर्च पितुकृत्तरैभ्यः ॥ ५ ॥

दिवः । चित् । आ । वः । अमवत्ऽतरेभ्यः । विऽभ्वना । चित् । आश्वपऽतरेभ्यः ।

वायोः । चित् । आ । सोमरभऽतरेभ्यः । अग्नेः । चित् । अर्च । पितुकृत्ऽतरेभ्यः ॥ ५ ॥

दिवश्चिदादित्यादप्यमवत्तरेभ्योऽत्यंतं बलवद्भ्यो वो युष्मभ्यमर्च । अर्चोर्द्ध्वयुः । यद्वा । हे अध्वर्वाद्यः वो
यूयमुच्यमानलक्षणभ्यो यावभ्य आ सर्वतोऽर्च । अर्चतेत्येवं प्रतिवाक्यं योज्यं । विभ्वना चित् । विभ्वा सुधन्वनः
पुत्रः । तेनाप्याश्वपस्तरैभ्यः । शीघ्रकर्मभ्य इत्यर्थः । विभ्वादोनां चयाणां चमसादिशीघ्रकर्म प्रसिद्धं । वायोश्चिदा-
योरपि सोमरभस्तरैभ्यः सोमाभिषवाथेनात्यंतं वेगेन युक्तैभ्यः । वायोरपि यावाणो वेगवतो भवन्ति सोमाभि-
षवार्थं । अग्नेश्चिदयेरपि पितुकृत्तरैभ्योऽत्यंतमन्नसाधकेभ्यः । ईदृशेभ्यो यावभ्यः प्रीणनाय यूयमर्चतेति ॥ ८ ॥

भुरंतु नो यशसः सोत्वंधसो यावाणो वाचा दिविता दिवित्मता ।

नरो यच दुहते काम्यं मध्वाघोषयंतो अभितो मिथस्तुरः ॥ ६ ॥

भुरंतु । नः । यशसः । सोतु । अंधसः । यावाणः । वाचा । दिविता । दिविमता ।
नरः । यच । दुहते । काम्यं । मधु । आऽघोषयंतः । अभितः । मिथऽतुरः ॥ ६ ॥

यशसो यशस्विनो यावाणो नोऽस्मभं सोतु सुतमंधसः सोमस्य रसं भुरंतु । भुरंतु । संपादयंतु ॥
उकारम्हान्दसः ॥ किंच दिविमता दीप्तिमत्या ॥ निगव्यत्ययः ॥ वाचा स्तुतिवाचा दिविता दिवितायां
दीप्तिमत्तायां वाक्काङ्क्षयंतु । सोमयागे स्थापयंतित्यर्थः । क्षिपा दीप्तिमत्तेति उच्यते । नरो नेतार अस्विजो
यच यागे काम्यं कमनीयं मधु सोमरसं दुहते । किं कुर्वंतः । आघोषयंतः सर्वतोऽभिषवशब्दं स्तोत्रशस्त्रादिरूपं
वा शब्दं कुर्वंतः । अभितः सर्वतो मिथसुरस्वरमाणाः । सा दीप्तिमत्तेति ॥

सुन्वन्ति सोमं रथिरासो अद्रयो निरस्य रसं गविषो दुहन्ति ते ।

दुहन्तूधरूपसेचनाय कं नरो हव्या न मर्जयंत आसभिः ॥ ७ ॥

सुन्वन्ति । सोमं । रथिरासः । अद्रयः । निः । अस्य । रसं । गोऽइषः । दुहन्ति । ते ।

दुहन्ति । ऊधः । उपऽसेचनाय । कं । नरः । हव्या । न । मर्जयन्ते । आसऽभिः ॥ ७ ॥

रथिरासो रथवतो रंहणवतोऽद्रयो यावाणः सोमं सुन्वन्ति । यावाणोऽस्य सोमस्य रसं निर्वुहन्ति ।
निःशेषेण दुहन्ति गविषः स्तुतिवाचमिच्छंतः संतः । दुहन्तूधा रसं सोमसंबन्धिनं । किमर्थं । उपसेचनायापि ।
कमिति पादपुरणः । नरो नेतारोऽभिषवकर्तार अस्विजो हव्या हवीषि चाग्न्युपसेचनानंतरमासभिः स्वास्ते-
मर्जयन्ते । शोधयन्ति । शेषभक्षणेन शुद्धीकुर्वन्ति । यद्वा । अपी होतुर्दशापविचात्पुरासभिरास्योपलक्षितैः
सोमैर्मर्जयन्ते ॥

एते नरः स्वपसो अभूतन् य इन्द्राय सुनुथ सोममद्रयः ।

वामं वामं वो दिव्याय धाम्ने वसुवसु वः पार्थिवाय सुन्वते ॥ ८ ॥

एते । नरः । सुऽअपसः । अभूतन् । ये । इन्द्राय । सुनुथ । सोमं । अद्रयः ।

वामंऽवामं । वः । दिव्याय । धाम्ने । वसुऽवसु । वः । पार्थिवाय । सुन्वते ॥ ८ ॥

हे नरो नेतारो हे अद्रयः एते यूयं स्वपसोऽभूतन् । शोभनाभिषवकर्माणो भवत । ये यूयमिन्द्राय सोमं
सुनुथ वो यूयं वामं वामं यद्यद्वननीयं धनमस्ति तत्तद्विद्याय धाम्ने तेजसे कुर्वत । तथा वसुवसु यद्यद्वासयोग्यं
धनमस्ति तद्वो यूयं पार्थिवाय सुन्वते यजमानाय कुर्वत ॥ ८ ॥

अधप्रुष इत्यष्टर्चं नवमं मुक्तं भृगुगोत्रस्य सूमररिमैरार्धं मरुदेवताकं । पंचमी जगती शिष्टाः सप्त चिष्टुभः ।
तथा चानुक्रांतं । अधप्रुषः सूमररिमर्गवो मारुतं तु पंचमी जगतीति ॥ गतो विनियोगः ॥

अभ्रप्रुषो न वाचा प्रुषा वसु हविष्मंतो न यज्ञा विजानुषः ।

सुमारुतं न ब्रह्माणं मर्हसे गणमस्तोषेष्वां न शोभसे ॥ ९ ॥

अभ्रऽप्रुषः । न । वाचा । प्रुष । वसु । हविष्मंतः । न । यज्ञाः । विऽजानुषः ।

सुऽमारुतं । न । ब्रह्माणं । अर्हसे । गणं । अस्तोषि । एषां । न । शोभसे ॥ ९ ॥

अधप्रुषो न मेघान्निर्गच्छंत उदकविंदस्व इव वाचा सुत्या प्रीता मरुतो वसु धनं प्रुष । सिंचन्ति ॥
व्यत्ययेन बज्रवचनं ॥ किंच हविष्मंतो न यज्ञा हविर्मर्युक्ता यागा इव विजानुषो जगती विजगद्यितारो भवन्ति ।
अथ समुदायेनाह । तेषामेषां सुमारुतं शोभमानानां मरुतां ब्रह्माणं महान्तं गणमर्हसे पूजार्थं नास्तोषि ।

नास्तीष । न सुतवानस्तीतः पूर्वं । तथा शोभसे शोभार्थमपि मादत्तं गणं नास्तीषि । अत इदानीं नूतनेन स्तोत्रेण स्तौमीत्यर्थः ॥

अत्रिये मर्यासो अञ्जीरकृण्वत सुमारुतं न पूर्वीरिति क्षपः ।

दिवस्पुचास एता न येतिर आदित्यासस्ते अक्रा न वावृधुः ॥२॥

अत्रिये । मर्यासः । अञ्जीन् । अकृण्वत् । सुऽमारुतं । न । पूर्वीः । अति । क्षपः ।

दिवः । पुचासः । एताः । न । येतिरे । आदित्यासः । ते । अक्राः । न । ववृधुः ॥२॥

अत्रिये शोभार्थं मर्यासो मारका मनुष्यरूपा वा मरुतः । पूर्वं मनुष्याः संतः पश्चात्सुकृतविशेषेण ह्यमरा आसन् । तेऽजीनञ्जकान्याभरणान्यकृण्वत । कुर्वन्ति । किमर्थं । अत्रिये स्वशरीरशोभनार्थं । सुमारुतं शोभमानानां मरुतां गणं पूर्वोर्बद्धः क्षपः क्षपयिष्यः सेना नाति । न पराभावयतीति शेषः । किंच दिवो बुदेवतायाः पुचासः पुचा एता गंतारो न येतिरे । निर्गच्छन्ति । त आदित्यासोऽदितेः पुचा अक्रा आक्रमणशीला मरुतो न वावृधुः । न वर्धन्ते । यतोऽस्माभिर्न सुता अत इति भावः ॥

प्र ये दिवः पृथिव्या न बर्हणा तमना रिरिचे अभ्राच्च सूर्यः ।

पाजस्वंतो न वीराः पनस्यवो रिशादसो न मर्या अभिद्यवः ॥३॥

प्र । ये । दिवः । पृथिव्याः । न । बर्हणा । तमना । रिरिचे । अभ्रात् । न । सूर्यः ।

पाजस्वंतः । न । वीराः । पनस्यवः । रिशादसः । न । मर्याः । अभिऽद्यवः ॥३॥

ये मरुतो दिवः पृथिव्या न पृथिव्याश्च । नेति चार्थः । बर्हणा महत्त्वेन तमनात्मनेव रिरिचे अतिरिक्ता अमवस्वशरीरेण अधात्माधादिव सूर्यः । किंच पाजस्वंतो न वीरा बलवंतो वीरा इव पनस्यवः सुतिकामा भवन्ति । किंच रिशादसो न मर्या रिशतामसितारो मनुष्या इवाभिवयोऽभिगतदीप्तयो भवन्ति ॥

युष्माकं बुधे अपां न यामनि विधुर्यति न मही अथर्यति ।

विश्वप्सुर्यज्ञो अर्वागयं सु वः प्रयस्वंतो न सचाच आ गत ॥४॥

युष्माकं । बुधे । अपां । न । यामनि । विधुर्यति । न । मही । अथर्यति ।

विश्वऽप्सुः । यज्ञः । अर्वाक् । अयं । सु । वः । प्रयस्वंतः । न । सचाचः । आ । गत ॥४॥

हे मरुतः युष्माकं बुधे परस्परसंघातेऽपां न यामनि प्रवृद्धानामुदकानां गमन इव मही महती भूर्न विधुर्यति । न व्यथते । नापि अथर्यति । न विशीर्णा भवति । शीघ्रगतयोऽपि ध्रुवमेवां न पीडयध्वमित्यर्थः । विश्वप्सुर्विश्वरूपोऽयं यज्ञो यागसाधनं इविवो युष्माकमर्वागभिमुखं सु सुष्ठु गच्छति । प्रयस्वंतो नाग्नवंतः परिष्कर्तार इव सुखप्रदाः संतः सचाचः सहाचरा आ गत । आगच्छत । संघाकारेणागच्छतेत्यर्थः । सप्तगणा वै मरुतः । तै० सं० २. २. ५. ७. । इति श्रुतेः ॥

यूयं धूर्षु प्रयुजो न रश्मिभिर्ज्योतिष्मन्तो न भासा व्युष्टिषु ।

श्वेनासो न स्वयंशसो रिशादसः प्रवासो न प्रसितासः परिप्रुषः ॥५॥

यूयं । धूऽसु । प्रऽयुजः । न । रश्मिऽभिः । ज्योतिष्मन्तः । न । भासा । विऽउष्टिषु ।

श्वेनासः । न । स्वऽयंशसः । रिशादसः । प्रवासः । न । प्रऽसितासः । परिऽप्रुषः ॥५॥

हे मरुतः यूयं धूर्षु रथसंबन्धिनीषु रश्मिमिर्योक्त्रिः प्रयुजः प्रयुक्ता बद्धा अस्मा इव परिपुषः परितो गंतारः स्म । तथा ज्योतिष्मंतो न तेजोवंत आदित्यादय इव भासा युक्ता भवथ व्युष्टिषूषःसूदितासु । किंच श्रेणासो न श्रेणा इव स्वयशसः स्वायत्तयशसः ते यथा रिशादसो रिशतामसितारस्तद्विरिशादसः स्वायत्तयशसश्च । किंच प्रवासो न प्रवासिन इव पथिका इव प्रसितासः प्रसिद्धयानाः । उक्तरूपा मरुतः परिपुषः परितो गंतारो भवथ ॥ १० ॥

प्र यद्बह्वे मरुतः पराकाद्यूयं महः संवरणस्य वस्वः ।

विदानासो वसवो राध्यस्याराद्धिद्वेषः सनुतर्युयोत ॥ ६ ॥

प्र । यत् । वह्वे । मरुतः । पराकात् । यूयं । महः । संवरणस्य । वस्वः ।

विदानासः । वसवः । राध्यस्य । आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोत ॥ ६ ॥

हे मरुतः यूयं यद्यदा पराकादत्यंतं दूरदेशाद्बह्वे आगच्छथ तदानीं महो महत्संवरणस्य संवरणीयं राध्यस्य संराधनीयं वसो वसु धनं विदानासः प्रयच्छंतो हे वसवः यूयमाराद्धिद्विरादेव युयोत । पृथक्कृत । कानिति उच्यते । द्वेषो द्वेष्टुं सनुतरं तर्हितान् । निगूढानित्यर्थः । सनुतरित्वं तर्हितनाम ॥

य उदृचि यज्ञे अध्वरेष्ठा मरुद्भ्यो न मानुषो ददाशत् ।

रेवत्स वयो दधते सुवीरं स देवानामपि गोपीथे अस्तु ॥ ७ ॥

यः । उत् । अचृचि । यज्ञे । अध्वरेऽस्थाः । मरुत् । भ्यः । न । मानुषः । ददाशत् ।

रेवत् । सः । वयः । दधते । सुऽवीरं । सः । देवानां । अपि । गोऽपीथे । अस्तु ॥ ७ ॥

अध्वरेष्ठा यागे सीदन्मानुषो यो यजमानो यज्ञ उदृचि सति । अक्षशब्देन स्तोत्रमुपलक्ष्यते । यज्ञे समाप्त-
स्तुतिके सति संपूर्णे सति मरुद्भ्यो न मरुद्भ्य इवान्येषामध्वर्युभ्य अस्त्रिणादिभ्यो ददाशत् दद्यात् । यद्वा । यज्ञ उदृच्युपक्रांत इत्यर्थः । तस्मिन्यज्ञे मरुद्भ्य इवान्यस्मा इन्द्राय ददाशत् ददाति । स यजमानो रेवद्वनवत्सुवीरं शोभनपुत्रायुपेतं वयोऽन्नं दधते । धारयति ॥ व्यत्ययेनैकवचनं । स देवानामिन्द्रादीनामपि गोपीथे सोम-
पानेऽसु । भवतु ॥

ते हि यज्ञेषु यज्ञियास ऊमा आदित्येन नाम्ना शंभविष्ठाः ।

ते नोऽवंतु रथतूर्मनीषां महश्च यामन्नध्वरे चकानाः ॥ ८ ॥

ते । हि । यज्ञेषु । यज्ञियासः । ऊमाः । आदित्येन । नाम्ना । शंभविष्ठाः ।

ते । नः । अवंतु । रथऽतूः । मनीषां । महः । च । यामन् । अध्वरे । चकानाः ॥ ८ ॥

ते हि ते खनु यज्ञेषु यागेषु यज्ञियासो यज्ञार्हा यष्टव्या ऊमा अवितार आदित्येन नाम्नादित्यसंबन्धि-
नोदकेन शंभविष्ठाः सुखस्य भावयितारः । यद्वा । आदित्याख्येन नाम्नादित्यनामकेन देवेन सह शंभविष्ठाः । ते मरुतो नोऽस्मानवंतु । रथतू रथगुरो रथस्य यज्ञगमनसाधनस्य स्वरयितारः संतो मनीषां स्तुतिमवंतु । रचंतु । कीदृशासौ । अध्वरे यामन्यागगमने महो महद्भविष्ठाकानाः कामयमानाः ॥ ११ ॥

विप्रास इत्यष्टवर्षं दशमं सूक्तं । पंचम्याद्यास्तिस्रो द्वितीया चेति चतस्रो जगत्यः । शिष्टाश्चतसस्त्रिभुमः । पूर्वषड्विदेवते । तथा चानुक्रांतं । विप्रासो द्वितीया पंचम्याद्याश्च तिस्रो जगत्य इति ॥ गतो विनिधोगः ॥

विप्रासो न मन्मभिः स्वाध्या देवाभ्यो न यज्ञैः स्वप्नसः ।

राजानो न चिन्ताः सुसंदृशः क्षितीनां न मर्या अरेपसः ॥ १ ॥

विप्रासः । न । मन्मऽभिः । सुऽआध्यः । देवऽअभ्यः । न । यज्ञैः । सुऽअप्नसः ।

राजानः । न । चिन्ताः । सुऽसंदृशः । क्षितीनां । न । मर्याः । अरेपसः ॥ १ ॥

विप्रासो न विप्रा ब्राह्मणा इव ते यथा मन्मभिः स्तुतिभिः स्वाध्यः शोभनाध्याना भवन्ति एवं मरुतो
ऽप्यस्त्रदीर्घैर्मन्मभिर्मननीयैः स्तोत्रैः स्वाध्यः सुमनसो भवन्ति । अथवा मन्मभिः स्तोत्रैर्युक्ता विप्रासो न मेधा-
विनः स्तोतार इव स्वाध्या यज्ञे यजमाने वा सुध्याना इत्यर्थः । तथा यज्ञीर्याग्निदेवाभ्यो न देवानां तर्पयि-
तारो ये यजमाना इव स्वप्नसः । अप्न इति कर्मणाम् । शोभनकर्मणः । ते यथा कर्मसु व्यापृता भवन्ति
तद्वदृष्टिप्रदानादिकर्मसु व्यापृता भवन्ति । राजानो न मूर्धाभिषिक्ताः क्षितिपतय इव चिन्ताश्चायनीयाः
पूजनीयाः । यद्वा चिन्ताभरणाः । तथा सुसंदृशः सुष्ठु दर्शनीयाः । तथा क्षितीनां निवासानां स्वामिनो मर्या
न मनुष्या इवरेपसोऽपापाः । यथा प्रतियहार्थमन्यत्रागत्वा स्वगृह एवानुतिष्ठन्तो निर्दोषा भवन्ति तादृशा
इत्यर्थः । ईदृशाः शोभन्त इत्यर्थः ॥

अग्निर्न ये भ्राजसा रुक्मवक्षसो वातासो न स्वयुजः सद्यजतयः ।

प्रज्ञातारो न ज्येष्ठाः सुनीतयः सुशर्माणो न सोमा ऋतं यते ॥ २ ॥

अग्निः । न । ये । भ्राजसा । रुक्मऽवक्षसः । वातासः । न । स्वऽयुजः । सद्यऽजतयः ।

प्रऽज्ञातारः । न । ज्येष्ठाः । सुऽनीतयः । सुऽशर्माणः । न । सोमाः । ऋतं । यते ॥ २ ॥

ये मरुतोऽपिर्नागिरिव स यथा भ्राजसा तेजसा शोभते तद्वद्भ्राजसा युक्ताः किंच रुक्मवक्षसो रुक्मान-
स्तवक्षस्का वातासो न प्रत्यक्षवाता इव स्वयुजः स्वयंयुज्यमानाः सद्यजतयः सद्योगमनाः प्रज्ञातारो न
प्रकर्षेण ज्ञातारो ज्ञानिन इव ज्येष्ठाः पूज्याः सुनीतयः सुनयनाः सुशर्माणो न सोमाः सुमुखाः सोमा इव ते
यूयमृतं यते यज्ञं गच्छते यजमानाय गच्छतेति ॥

वातासो न ये धुनयो जिगत्नवोऽग्नीनां न जिह्वा विरोकिणः ।

वर्मण्वन्तो न योधाः शिमीवन्तः पितृणां न शंसाः सुरातयः ॥ ३ ॥

वातासः । न । ये । धुनयः । जिगत्नवः । अग्नीनां । न । जिह्वाः । विऽरोकिणः ।

वर्मण्वन्तः । न । योधाः । शिमीवन्तः । पितृणां । न । शंसाः । सुऽरातयः ॥ ३ ॥

ये मरुतो वातासो न वायव इव धुनयः शत्रूणां कंपयितारो जिगत्नवो गमनशीलाः । अथ माहते सूक्ते
मरुतामेव दृष्टान्तकथनं संचरणस्वभाववायुपदार्थतदभिमानिदेवताभेदेनाविबुधं । तथाग्नीनां न जिह्वा
अग्नीनां ज्वाला इव विरोकिणो विरोचनशीलमुखाः । तथा वर्मण्वन्तो न योधाः कवचिनो योद्धार इव
शिमीवन्तः शौर्यकर्मवन्तः । तथा पितृणां न शंसाः पितृणां जनकानां शंसा वाच इव सुरातयः सुदानाः ।
एवमहानुभावा एते मरुतोऽस्त्रबलमागच्छन्तु ॥

रथानां न येराः सनाभयो जिगीवांसो न शूरा अभिद्यवः ।

वरेयवो न मर्या घृतपुषोऽभिस्वर्तारो अर्कं न सुष्टुभः ॥ ४ ॥

रथानां । न । ये । अराः । सऽनाभयः । जिगीवांसः । न । शूराः । अभिऽद्यवः ।
वरेऽयवः । न । मर्याः । घृतऽमुषः । अभिऽस्वर्तारः । अर्के । न । सुऽस्तुभः ॥ ४ ॥

रथानां न रथचक्राणामिवाराः ते यथा बहवोऽपि सनाभयः समाननाभयो भवन्ति तद्वन्ने परस्परं
सनाभयः समानबंधना एकस्मिन्नेवांतरिक्षे वर्तमानाः । परस्परं बंधुभूता इत्यर्थः । जिगीवांसो न शूरा
जयशीलाः शूरा इवामिषवोऽभिगतदीप्यः किंच वरेयवो न मर्या वृतं वरं परस्मै प्रदानुमिच्छन्तो मनुष्या
इव घृतमुष उदकसेतारः । उदकपूर्वं हि वराणि वसुनि दीयन्ते नियमेन । वृथुदकप्रदा इत्यर्थः । किंचामिस्व-
तारोऽर्के नार्कमर्चनीयं स्त्रीचमभिस्वर्तारोऽभितः शब्दधितारो वंदिन इव सुष्टुभः सुशब्दाः ॥

अश्वांसो न ये ज्येष्ठास आशवो दिधिषवो न रथ्यः सुदानवः ।
आपो न निष्पैरुदभिर्जिगत्नवो विश्वरूपा अंगिरसो न सामभिः ॥ ५ ॥
अश्वासः । न । ये । ज्येष्ठासः । आशवः । दिधिषवः । न । रथ्यः । सुदानवः ।
आपः । न । निष्पैः । उदऽभिः । जिगत्नवः । विश्वरूपाः । अंगिरसः । न । सामऽभिः ॥ ५ ॥

ये महतोऽश्वासो नाश्वा इव ज्येष्ठाः प्रशस्यतमा आशवः शीघ्रगमनाः । तथा दिधिषवो न वसूनां
धारका इव रथ्यो रथस्वामिनः सुदानवः सुदानाः । तथापो नाप इव निष्पैः प्रवणैरुदभिर्दकैः सह
जिगत्नवो गमनशीलाः । तथा विश्वरूपा नानारूपाः सामभिर्युक्ता अंगिरसो नांगिरस इव । सर्वदा
सामगा इत्यर्थः ॥ ॥ १२ ॥

यावाणो न सूरयः सिंधुमातर आदर्दिरासो अद्रयो न विश्वहा ।
शिन्धूला न क्रीळयः सुमातरो महायामो न यामन्तुत त्विषा ॥ ६ ॥
यावाणः । न । सूरयः । सिंधुऽमातरः । आऽदर्दिरासः । अद्रयः । न । विश्वहा ।
शिन्धूलाः । न । क्रीळयः । सुऽमातरः । महाऽयामः । न । यामन् । उत । त्विषा ॥ ६ ॥

सूरय उदकस्य प्रेरका यावाणो न मेघा इव सिंधुमातरो नदीनिर्मातारः । आदर्दिरास आदरणी-
मान्यद्रयो न वज्रावायुधानीव विश्वहा सर्वदा शत्रूणां हंतार इत्यर्थः । यद्वा । सर्वदाद्रयो न वज्रा इव
शत्रूणामादर्दिरास आदरणीशीलाः । सुमातरः शोभनमातृकाः शिन्धूला न शिशव इव क्रीळयो विहर्तारः ।
उतापि च महायामो न महाजनसंघ इव यामन्यामनि गमने त्विषा दीप्त्या युक्ता भवन्ति । तेऽस्त्रयश्च-
मागच्छन्तु ॥

उषसां न केतवोऽध्वरश्रियः शुभंयवो नांजिभिर्व्यश्वितन् ।
सिंधवो न ययियो भ्राजदृष्टयः परावतो न योजनानि ममिरे ॥ ७ ॥
उषसां । न । केतवः । अध्वरऽश्रियः । शुभंऽयवः । न । अंजिऽभिः । वि । व्यश्वितन् ।
सिंधवः । न । ययियः । भ्राजत्ऽदृष्टयः । पराऽवतः । न । योजनानि । ममिरे ॥ ७ ॥

ये महत उषसां न केतव उषसां रश्मय इवाध्वरश्रियो यज्ञस्वाश्रयितारो भवन्ति । तथा शुभंयवो न
कक्षाणकामा वरा इवांजिभिराभरणैर्व्यश्वितन् दीयन्ते ॥ श्रिता वणैः । लङ्ङि रूपं ॥ तथा सिंधवो न नद्य इव
ययियो गमनशीला भ्राजदृष्टयो दीप्यमानायुधाः परावतो न दूराध्वनीना वडवा इव योजनानि दूर-
देशाभिमरे । परिच्छिंदन्ति । तेऽस्त्रयश्चमागच्छन्त्विति ॥

सुभागाच्चो देवाः कृणुता सुरत्नान्स्मान्स्तोतृन्मरुतो वावृधानाः ।

अधि स्तोत्रस्य सख्यस्य गात सनाद्धि वो रत्नधेयानि संति ॥ ८ ॥

सु० सुभा० गान् । नः । देवाः । कृणुत । सु० सुरत्नान् । अस्मान् । स्तोतृन् । मरुतः । ववृ० धानाः ।

अधि । स्तोत्रस्य । सख्यस्य । गात । सनात् । हि । वः । रत्न० धेयानि । संति ॥ ८ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति । हे मरुतो देवाः ववृधानाः सुत्या वर्धमाना यूयं स्तोतृन्तोऽस्मान्सुभागान्सुधना-
न्कणुत । कुर्वत । तथा सुरत्नाञ्छोभनरत्नाङ्कणुत । यद्वा । सुरत्नाञ्छोभनरमणीयस्तोत्रानस्मानिति संबंधनीयं ।
किंच यूयं सख्यस्य स्तोत्रस्य सखिभूतं स्तोत्रमधि गात । अधिगच्छत । वो युष्माकं रत्नधेयानि रत्नदाना-
न्सद्विषयाणि सनाद्धि चिरकालादारभ्य खलु संति ॥ १३ ॥

अपश्यमिति सप्तर्चमेकादशं सूक्तमाधेयं वैष्टुभं । सौचीकगुणोऽपिर्वैष्टुभं चानरगुणो वाद्यवा सप्तिर्नाम
वाजंभरपुत्रः । तथा चागुक्तांतं । अपश्यं सप्त सौचीकोऽपिर्वैष्टुभं चानरो वा सप्तिर्वा वाजंभर आधेयं त्विति ॥
प्रातरनुवाकाश्चिन्नशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छंदसीदमादिके द्वे सूक्ते । सूचितं च । अपश्यमस्य महत इति सूक्ते । आ० ४.
१३ । इति ॥

अपश्यमस्य महतो महित्वममर्त्यस्य मर्त्यासु विष्णु ।

नाना हनू विभृते सं भरेते असिन्वती वप्सती भूर्यत्तः ॥ १ ॥

अपश्यं । अस्य । महतः । महि० त्वं । अमर्त्यस्य । मर्त्यासु । विष्णु ।

नाना । हनू इति । विभृते इति वि० भृते । सं । भरेते इति । असिन्वती इति ।

वप्सती इति । भूरि । अत्तः ॥ १ ॥

अस्यापिर्महतो महनीयस्य महित्वं महत्त्वमपश्यं । पश्यामि । कीदृशस्यास्य । मर्त्यासु विष्णु मनुष्यरूपासु
प्रजासु तासां हृदयेऽमर्त्यस्यामरणस्वभावस्य वैष्टुभरूपेण वर्तमानस्य । यद्वा । मर्त्यासु विच्युत्विग्यजमान-
रूपासु प्रजास्वमर्त्यस्य सर्वदा जागरितस्य । अथ दावापिरूपोऽपिबध्यते । अस्यापिर्हनु शिप्रे नाना विभृते
विभिन्ने सं भरेते । संभरतो दंतैः । तथा छत्वासिन्वती असंखादंती स्तोतारं वप्सती भक्षयंत्यौ भूरि प्रभूतं
काष्ठमरस्त्रे वर्तमानमत्तः । भक्षयतः ॥

गुहा शिरो निहितमृधगक्षी असिन्वन्नत्ति जिह्या वनानि ।

अचाण्यस्मै पद्भिः सं भरंत्युत्तानहस्ता नमसाधि विष्णु ॥ २ ॥

गुहा । शिरः । नि० हितं । अ० धक् । अक्षी इति । असिन्वन् । अत्ति । जिह्या । वनानि ।

अचाणि । अस्मै । पद्भिः । सं । भरन्ति । उत्तान० हस्ताः । नमसा । अधि । विष्णु ॥ २ ॥

अस्यापिः शिरो मूर्धा गुहायां निहितं मनुष्योदरेषु वर्तते । अस्याक्षी अचिणी अ० धक् पृथग्विहितं निहिते
चंद्रमूर्यात्मना । तावेवाचिणी इत्यर्थः । ईदृशो योऽपिरसिन्वन्तैरसंखादजिह्या वनान्यत्ति काष्ठानि
भक्षयति दाहभूतः अस्या अपयेऽध्वर्यादयः पद्भिः पादैरभिगच्छाचाणि सं भरन्ति । संपादयन्ति इवीषि ।
कथंभूताः । उत्तानहस्ताः पात्रधारणार्थमुन्नतकरा नमसा नमस्कारेण युक्ताः । कुच । अधि विष्णु प्रजासु-
त्विषु मध्ये ॥

प्र मातुः प्रतरं गुह्यमिच्छन्कुमारो न वीरुधः सर्पदुर्वीः ।

ससं न पङ्कमविदच्छुचंतं रिरिह्रांसं रिप उपस्थे अंतः ॥३॥

प्र । मातुः । प्रतरं । गुह्यं । इच्छन् । कुमारः । न । वीरुधः । सर्पतु । उर्वीः ।

ससं । न । पङ्कं । अविदत् । शुचंतं । रिरिह्रांसं । रिपः । उपस्थे । अंतरिति ॥३॥

अथमभिर्मातुः पृथिव्याः संबंधिनीर्दुर्वीर्बह्वीर्बुधो सता इच्छन् तथा प्रतरं प्रकृष्टतरं गुह्यं गोप्यं तासां वीरुधां मूलमपीच्छन्कामयमानः प्र सर्पतु । प्रसर्पति । प्रसरति । किमिव । कुमारो न कुमार इव । स यथा क्त्वां पातुं जानुभ्यां सर्पति तद्वत् । ससं न पङ्कं पङ्कममिव शुचंतं दीप्यमानं नीरसं वृक्षं रिपः पृथिव्या उपस्थेऽतश्चत्संगेऽंतरविदत् । विंदति । पुनः कीदृशं । रिरिह्रांसमाकाशमास्वादयंतं । यदा । मूलेर्भातरं पृथिवीं रिरिह्रांसं ॥

तद्धामृतं रोदसी प्र ब्रवीमि जायमानो मातरा गर्भो अस्ति ।

नाहं देवस्य मर्त्यश्चिकेतामिरंग विचेताः स प्रचेताः ॥४॥

तत् । वां । चतुतं । रोदसी इति । प्र । ब्रवीमि । जायमानः । मातरा । गर्भः । अस्ति ।

न । अहं । देवस्य । मर्त्यः । चिकेत । अग्निः । अंग । विचेताः । सः । प्रचेताः ॥४॥

हे रोदसी यावापृथिवी वां युवां तद्वत् सत्त्वं प्र ब्रवीमि यदरणीभ्यां जायमान उत्पन्नो गर्भो गर्भस्याजीयोऽभिर्मातरारणी अस्ति भक्षयति । देवस्य द्योतनादिगुणस्यापेक्षितं मर्त्यो मनुष्योऽहं न चिकेत । न जानामि । हे अंग वेद्यानर अपिररणीभ्यामुत्पन्नो विचेता विविधज्ञानवान् स प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः । अतो न जानामीत्यर्थः । अथवागेत्यात्मानमेव संबोध्य ब्रवीमि । अपिरेव विचेता बहुधा जानाति स प्रचेताः स एव जानाति । स्वमहिमानं नाहं स्तोतुं प्रभवामीत्यर्थः ॥

यो अस्मा अन्नं तृष्वाऽदधात्याज्यैर्घृतैर्जुहोति पुष्यति ।

तस्मै सहस्रमक्षभिर्वि चक्षेऽग्ने विश्वतः प्रत्यङ्मुसि त्वं ॥५॥

यः । अस्मै । अन्नं । तृषु । आऽदधाति । आज्यैः । घृतैः । जुहोति । पुष्यति ।

तस्मै । सहस्रं । अक्षऽभिः । वि । चक्षे । अग्ने । विश्वतः । प्रत्यङ् । अस्मि । त्वं ॥५॥

यो यजमानोऽस्मा अग्नये तृषु चिप्रमन्नमादधाति करोत्याज्यैर्घृतैः षड्रूपैर्दोर्निर्वा सोमरसेर्जुहोति पुष्यति पुष्णाति चैनं काष्ठैः तक्षैः तमित्यर्थः । तं सहस्रं सहस्रसंख्याकैरक्षभिरक्षिप्त्वाजीयाभिरपरिमिताभिर्ज्वालाभिर्वि चक्षे । विचष्टे । विपश्यति । अथ प्रत्यक्षतः । हे अग्ने त्वं विश्वतः सर्वतः प्रत्यङ्मुसि । प्रत्यगंगणो भवसि । अन्नदानुकृत्वेन प्रवर्तमानो भवसि ॥

किं देवेषु त्यज एनश्चकर्थाग्ने पृच्छामि नु त्वामविद्वान् ।

अक्रीळन् क्रीळन्हरिरत्नवेऽदन्वि पर्वशश्चकर्त गामिवांसिः ॥६॥

किं । देवेषु । त्यजः । एनः । चकर्था । अग्ने । पृच्छामि । नु । त्वां । अविद्वान् ।

अक्रीळन् । क्रीळन् । हरिः । अत्नवे । अदन् । वि । पर्वऽशः । चकर्त । गांऽइव । अंसिः ॥६॥

हे अग्ने त्वां नु चिप्रं देवेषु किं त्वजः क्रोधमेनः पापं च चकर्ष हतवानसीत्यविद्वानहं पृच्छामि । खांजवं दहंतमग्निं पृच्छामि । किंचाक्रीळन् क्वाचिद्देशेऽविहरन् क्रीळन् क्वाचिद्देशे विनोदयन्नीलया दहन्हरिर्हरितवर्णः

सप्तमवेऽतथमदसप्तकाष्टादिकं पर्वणः संधी संधी वि चक्षर्थं । विविधं करोवि । मामिवांसिः वां चक्षसिः
स्थितिः पर्वणश्चिह्नन्ति तद्वत् ॥

विषूचो अश्वान्युयुजे वनेजा ऋजीतिभी रशनाभिर्गृभीतान् ।

चक्षदे मिचो वसुभिः सुजातः समानृधे पर्वभिर्वावृधानः ॥ ७ ॥

विषूचः । अश्वान् । युयुजे । वनेऽजाः । ऋजीतिऽभिः । रशनाभिः । गृभीतान् ।

चक्षदे । मिचः । वसुऽभिः । सुऽजातः । सं । आनृधे । पर्वऽभिः । ववृधानः ॥ ७ ॥

अयमग्निर्विषूचो विष्वगं वनानश्चान्याप्राक्कहतो वृषान्सर्वतो गंतूनश्चानेव वा युयुजे युंक्ते वनेजा वने प्रवृद्धः
संपन्नः सन् । कीदृशानश्चान् । ऋजीतिभिर्ष्वजुगामिनीभी रशनाभी रशनास्थानोद्याभिर्लताभिर्गृभीतान्परिगृ-
हीतान्वेष्टितान् । साक्षादक्षपक्ष ऋजुगतिभिः प्रसिद्धाभी रशनाभिर्गृभीतान्गृहीतान्स्वकीयानश्चाग्नीध्रदाहाय
रथे योजितवानित्यर्थः । तादृशोऽपिचक्षदे चक्षाद शकलीकरोति वसूनि मिचोऽस्याकं मिचभूतो वसुभिर्वासके
रश्मिभिः सुजातः सुष्ठु प्रवृद्धः सन् । किंच समानृधे सम्यस्वर्धते पर्वभिः काष्ठस्वर्देर्वावृधानो वर्धमानः ॥ १४ ॥

अग्निः सप्तिमिति सप्तर्चं द्वादशं सूक्तं सौचीकस्य वैश्वानरस्त्रापेरायं वैष्टुभमायिष्यं । अग्निः सप्तिमित्यनुक्रांतं ॥
प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

अग्निः सप्तिं वाजंभरं ददात्यग्निर्वीरं श्रुत्यं कर्मनिष्ठां ।

अग्नी रोदसी वि चरत्समंजन्मग्निर्नारीं वीरकुक्षिं पुरंधिं ॥ १ ॥

अग्निः । सप्तिं । वाजंऽभरं । ददाति । अग्निः । वीरं । श्रुत्यं । कर्मनिऽस्थां ।

अग्निः । रोदसी इति । वि । चरत् । संऽअंजन् । अग्निः । नारीं । वीरऽकुक्षिं । पुरंऽधिं ॥ १ ॥

अयमग्निः सप्तिं सर्पणस्वभावमश्वं वाजंभरं युद्धे शत्रुजित्वाप्तसंपादकं ददाति स्तोतृभ्यः । तथापिर्वीरं
वीर्यवंतं पुत्रं श्रुत्यं पितृव्यपदेशकं कर्मनिःष्ठां यागेऽनन्यचित्तं ददाति । अग्नी रोदसी वावापृथिव्या समंजन्
सम्यगंजयन् चरत् । विविधं चरति । अयमग्निर्नारीं घोषितं वीरकुक्षिं वीरप्रसवकुक्षिं पुरंधिं च करोति ॥

अग्नेरप्रसः समिदंस्तु भद्राग्निर्मही रोदसी आ विवेश ।

अग्निरेकं चोदयत्समत्स्वग्निर्वृचाणि दयते पुरुणि ॥ २ ॥

अग्नेः । अप्रसः । संऽइत् । अस्तु । भद्रा । अग्निः । मही इति । रोदसी इति । आ । विवेश ।

अग्निः । एकं । चोदयत् । समत्ऽसुं । अग्निः । वृचाणि । दयते । पुरुणि ॥ २ ॥

अप्रसः कर्मवतोऽग्नेः समिद्भद्रास्तु । अयमग्निर्मही महत्यां रोदसी वावापृथिव्या वा विवेश । आविष्टवान्स्व-
तेजसा । तथायमग्निरेकमसहायमेव चोदयत् चोदयति प्रेरयति समत्सु संयामेषु । युद्धे स्वभक्तं स्वयं सहायः
सज्जयित्वं करोतीत्यर्थः । तथापिर्वृचाणि पुरुणि बह्वंश्चन्द्रयते । हंति ॥

अग्निर्हे त्वं जरतः कर्णेमावाग्निरद्भ्यो निरदहृज्जरूथं ।

अग्निरचिं घर्मे उरुष्यदंतरग्निर्नृमेधं प्रजयांसृजत्सं ॥ ३ ॥

अग्निः । हे । त्वं । जरतः । कर्णे । आ । व । अग्निः । अत्ऽभ्यः । निः । अदहत् । जरूथं ।

अग्निः । अचिं । घर्मे । उरुष्यत् । अंतः । अग्निः । नृऽमेधं । प्रऽजयां । असृजत् । सं ॥ ३ ॥

अग्निर्हायमग्निः खलु त्वं तं प्रसिद्धं जरतः कर्णं जरत्कर्णनामानमुषिमाव । ररच । तथायमपिरज्जो
जह्यमेतज्जामानमसुरं निरदहत् । निर्दग्धवान् । तथापिरक्षिं महर्षिं धर्मेऽतर्ह्ववीसेऽवस्थितमुदधत् । ररच ।
तथायमपिर्भुमेधमेतज्जामकमृषिं प्रजया पुत्रादिदण्डणया समदधत् । संयुयोज ॥

अग्निर्दाद्विणं वीरपेशा अग्निर्ऋषिं यः सहस्रा सनोति ।

अग्निर्दिवि हव्यमा ततानामेधामानि विभृता पुरुचा ॥४॥

अग्निः । दात् । द्रविणं । वीरऽपेशाः । अग्निः । ऋषिं । यः । सहस्रा । सनोति ।

अग्निः । दिवि । हव्यं । आ । ततान् । अग्नेः । धामानि । विऽभृता । पुरुऽचा ॥४॥

अयमपिर्वीरपेशाः प्रेरकज्वालाकूपो द्रविणं धनं दात् । ददाति । तथापिर्ऋषिं मन्त्रद्वष्टारं पुत्रं प्रयच्छ-
तोति शेषः । ऋषिर्विशेष्यते । य ऋषिः सहस्रा गवां सहस्राणि सनोति भजते दक्षिणात्वेन तमृषिं ददातीति ।
तथापिर्दिवि बुल्लोके हव्यं यजमानिर्जतमा ततान् । देवेषु विस्तारयति । तथापेधामानि शरीराणि विभृता
विभृतानि पुरुचा बह्वेषु स्थानेष्वहवनीयधिष्ण्यादिषु शिवादिषु वा ॥

अग्निमुक्थैर्ऋषयो वि ह्वयन्तेऽग्निं नरो यामनि बाधितासः ।

अग्निं वयो अंतरिक्षे पतन्तोऽग्निः सहस्रा परि याति गोनां ॥५॥

अग्निं । उक्थैः । ऋषयः । वि । ह्वयन्ते । अग्निं । नरः । यामनि । बाधितासः ।

अग्निं । वयः । अंतरिक्षे । पतन्तः । अग्निः । सहस्रा । परि । याति । गोनां ॥५॥

अग्निमुक्थैः शस्त्रैर्ऋषयः पूर्वं वि ह्वयन्ते । विविधमाह्वयन्ति यज्ञे स्वीये । अग्निं नरो मनुष्या यामनि संयामे ।
यातिर्वधकर्मसु पठितः । बाधितासः शत्रुभ्यो बाधिताः प्राप्तुर्वन्ति जयार्थं । तथापिं वयोः पक्षिणोऽंतरिक्षे पतन्तः
पश्यन्ति रात्रिषु । तस्मादिमां वयामि नक्तं नाध्यासते । तै० सं० ५. ६. ४. ४. । इति ब्राह्मणं । यद्वा । दावभूत-
मपिमन्तरिक्षगा वयोः पतन्ति । तथापिर्गोनां सहस्रा सहस्राणि परि परितो याति । गच्छति ॥

अग्निं विशं ईरुते मानुषीर्या अग्निं मनुषो नहुषो वि जाताः ।

अग्निर्गांधर्वीं पथ्यामृतस्याग्नेर्गव्यूतिर्घृत आ निषत्ता ॥६॥

अग्निं । विशः । ईरुते । मानुषीः । याः । अग्निं । मनुषः । नहुषः । वि । जाताः ।

अग्निः । गांधर्वीं । पथ्यां । ऋतस्य । अग्नेः । गव्यूतिः । घृते । आ । निऽसत्ता ॥६॥

अग्निं विशः प्रजा ऋत्विग्यजमानलक्षणा ईरुते । कुर्वन्ति । या मानुषीर्मानुष्यो मनुष्याज्जाताः ता ईरुते ।
तथापिं मनुषो मनुष्या नहुषो राक्षः सकाशाज्जाताः प्रजा विविधं कुर्वन्तीति । अग्निर्गांधर्वीं । बाह्णमैतत् ।
वाचं शृणोति । कीदृशीं गांधर्वीं । ऋतस्य यज्ञस्य पथ्यां पथि हितां । अग्नेर्महात्मनो गव्यूतिर्मागो घृत आज्य
आ निषत्ता सर्वतो निषक्तो भवति ॥

अग्नये ब्रह्म ऋभवंस्ततश्चुरग्निं महामवोचामा सुवृक्तिं ।

अग्ने प्रावं जरितारं यविष्ठामे महि द्रविणमा यजस्व ॥७॥

अग्नये । ब्रह्म । ऋभवं । ततश्चुः । अग्निं । महं । अवोचाम् । सुऽवृक्तिं ।

अग्ने । प्र । अव । जरितारं । यविष्ठ । अग्ने । महि । द्रविणं । आ । यजस्व ॥७॥

अपये ब्रह्म लोचमृमवो मेधाविनस्ततुः । अकुर्वन् । वयं च मह्यं महान्तमपि प्रति सुवृत्तिं कृतिमवोचाम । हे अविष्ट युवतमपि अरितारं स्रोतारं प्राव । प्ररच । हे अपि महि महद्दुर्विषं धनमा यजस्व । प्रयच्छिष्यः । अथ प्रतिवाक्यमग्न्यभिधानं तस्य सुखत्वप्रदर्शनार्थं ॥ १५ ॥

य इमेति सप्तमं चयोदशं सूक्तं भुवनपुत्रस्य विश्वकर्मण आर्यं विदुमं विश्वकर्मदेवत्वं । तथा चाणुक्तांतं । य इमा विश्वकर्मा भौवनो वैश्वकर्मणं त्विति ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥ अथ वाजसनेयकं । ब्रह्मा वै स्वयंभुवापोऽतप्यत । तदेत न वै तपस्यानंत्यमस्ति हंताहं भूतेष्वात्मानं जुह्वानि भूतानि चात्मनीति तत्सर्वेषु भूतेष्वात्मानं ऋषिणादि । शत० १३. ७. १. ॥

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदृषिर्होता न्यसीदन्पिता नः ।

स आशिषा द्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छदवरौ आ विवेश ॥ १ ॥

यः । इमा । विश्वा । भुवनानि । जुह्वत् । ऋषिः । होता । नि । असीदत् । पिता । नः ।

सः । आऽशिषा । द्रविणं । इच्छमानः । प्रथमऽछत् । अवरान् । आ । विवेश ॥ १ ॥

अथ निरुक्तं । विश्वकर्मा सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुह्वांचकार स आत्मानमप्यंततो जुह्वांचकार । तदभिवादिन्येषमवति य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदिति । नि० १०. २६. १. इति ॥ यो विश्वकर्मेतन्नामक ऋषिर्भुवनपुत्रो होता होमनिष्पादकः सन्विशा सर्वाणि भुवनानि जुह्वन्तोमं कुर्वन् । प्रथमं सर्वं जगदुत्पत्त्यर्थः । पश्चादपौ न्यसीदत् पिता जनकः । आत्महतेन कर्मणा देहोत्पत्तेः । न चिकस्य जन्यजनकभावो विश्वधत्ति तपोबलेन शरीरद्वयस्वीकारात् । स एकधा भवति । छां० उ० ७. २६. २. इत्यादिश्रुतेः । स ऋषिराशिषाशि-
प्प्रतिपादकेन सूक्तवाकादिना द्रविणं धनं स्वर्गाख्यमिच्छमानः कामयमानः प्रथमच्छप्रथममेर्भुवनैराक्षा-
दयितावरान्विप्रकृष्टाभूतास्वात्मनाऽताना विवेश । आविष्टवानपिमितुक्तार्थ एव पुनर्विशेषणोक्तः । एवमुक्त-
रचाधियज्ञपरतया योज्यं ॥ अथाध्यात्मप्रसिद्धोच्यते । यो विश्वकर्मा परमेश्वर इमा विश्वा भुवनानि जुह्वन्त्यय-
काले पृथिव्यादीनिमान्सप्त लोकान्स्वात्मन्याऽतिप्रवेपवत्संहरन्नृषिरतीन्द्रियद्रष्टा सर्वज्ञो होता संहाररूपस्य
होमस्य कर्ता नोऽस्याकं पिता जनको निषसाद स्वयं स्थितवान् । अयमर्थः । प्रलयकाले प्राप्तिं सति सर्वलोकै-
कान्तं हृत्वास्माकमपि संहर्ता पुनः स्रष्टा च सन् सर्वज्ञो यः परमेश्वरः स्वयमेक एवासीत् । तथा हि श्रुतयः ।
आत्मा वा इदमेक एवाय आसीत् । ऐ० आ० २. ४. १. सदेव सोम्येदमय आसीत् । छां० उ० ६. २. १. इत्यादिकाः ।
स तादृशः परमेश्वर आशिषा ब्रह्मः स्यां प्रजायेयेत्येवंरूपया पुनः पुनः सिद्धयया द्रविणमिच्छमानः धनोपलब्धितं
जगद्भोगमाकांक्षमाणः प्रथमच्छप्रथमं सुखं निष्प्रपंचं पारमार्थिकं रूपमावृत्तवन्नवराम्बलष्टान्प्राप्तिद्वयप्रदे-
शाना विवेश । आविष्टवाजीवरूपेण । तथा च श्रूयते । सोऽकामयत ब्रह्मः स्यां प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत स
तपस्तप्लेदं सर्वमखजत यदिदं किंच तत्सृष्टा तदेवानुप्राविशत् । ति० आ० ८. ६. १. इति । एषमन्या अप्युपनिषद
उदाहर्याः ॥

वैश्वदेवस्य पशोर्वपाया अनुवाक्या किं स्विदितेषा । सूचितं च । किं स्विदासीदधिष्ठानं यो नः पिता
जनित । आ० ३. ८. १. इति ॥

किं स्विदासीदधिष्ठानमारंभणं कृतमत्स्विक्कथासीत् ।

यतो भूमिं जनयन्विश्वकर्मा वि द्यामौर्णोन्महिना विश्वचक्ष्वाः ॥ २ ॥

किं । स्वित् । आसीत् । अधिऽस्थानं । आऽरंभणं । कृतमत् । स्वित् । कथा । आसीत् ।

यतः । भूमिं । जनयन् । विश्वऽकर्मा । वि । द्यां । और्णोत् । म्हिना । विश्वऽचक्ष्वाः ॥ २ ॥

पूर्वमंत्रे जगत्प्रलयकाले संहृत्य पश्चात्सिद्धयायां सर्वं सृष्ट्वा तत्र प्रविष्ट इत्युक्तं । तत्र तस्य द्वितीयस्याधि-
ष्ठानजगदुपादानकारकायसंभवात्सृष्टिरनुपपन्नेत्यादिपति । लोके हि षट् पित्रीर्युः कुलाली नृहादिकं किंचि-

तस्मानमधिष्ठानं मूहूपेक्षारंभद्वयेन चक्रादिकूपेक्षपकरणैर्घटं निष्पादयति । तद्वदीश्वरस्य जगदाश्रयबावापृ-
थिव्योत्पादनवेत्तायामधिष्ठानं किं स्विदासीत् । किं नामाभूत् । न किंचिदित्यर्थः । तथा तथोरारंभश्च
कृतमस्त्वित् । आरंभतेऽनेनेत्यारंभशमुपादानकारणं । तदपि कृतमस्त्वित् । तदपि नेत्यर्थः । यद्यपि संभवेदा-
रंभश्च कथासीत् । कथमभूत् । किं स्वयं सदसदा भवेदित्यर्थः । उभयमपि नोपपद्यते । सञ्ज्ञेत् अद्वैतमंगप्रसंगः ।
असञ्ज्ञेत् यदात्मकयोर्बावापृथिव्योत्पादानागर्हत्वात् । नान्यत्किंचन मिषत् । ऐ० आ० २. ४. १. इति श्रुतिस्त्व-
निप्रायः । यतो यस्मादधिष्ठानादारंभश्चात्र विश्वव्यापः सर्वद्रष्टा विश्वकर्मा परमेश्वरो भूमिं जनयन्वर्तते तथा
यां दिवं बीर्षीति व्यवयोत् सृष्टवान् महिना स्वमहत्वेन । किं स्विदासीदिति ॥

विश्वतश्चक्षुः विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतःस्पात् ।

सं बाहुभ्यां धमति सं पतचैद्यावाभूमी जनयन्देव एकः ॥३॥

विश्वतःऽचक्षुः । उत । विश्वतःऽमुखः । विश्वतःऽबाहुः । उत । विश्वतःऽस्पात् ।

सं । बाहुऽभ्यां । धमति । सं । पतचैः । द्यावाभूमी इति । जनयन् । देवः । एकः ॥३॥

अथवा सर्वात्मकत्वेन कुलाक्षादिविलक्षणत्वादधिष्ठानाद्यभावेऽपि स्रष्टुं शक्नोतीत्याह । विश्वतश्चक्षुः सर्वतो
व्याप्तश्चक्षुः । उतापि च विश्वतोमुखः । तथा विश्वतोबाहुः । उतापि च विश्वतस्पात् । स एवंविधः परमेश्वरः
स्वस्तिंस्त्रिभोक्कमुत्पादयतीत्यर्थः । कथमिति उच्यते । बाहुभ्यां दिवं सं धमति । धमतिर्गतिकर्मा । सम्यक्
प्रेरयति । तथा पतचैर्गमनशीलैः पादैः पृथिवीं सं धमतीति । उभयोरैव अथवा प्राधान्याभिप्रायं । एवं
द्यावाभूमी जनयन् दिवं च पृथिवीं चोत्पादयन्देवो द्योतमानः स्वयंप्रकाशः परमेश्वर एकोऽसहाय
एव वर्तते ॥

किं स्विन्नं क उ स वृक्ष आसु यतो द्यावापृथिवी निष्ठतक्षुः ।

मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तद्यदध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन् ॥४॥

किं । स्वित् । वनं । कः । ऊं इति । सः । वृक्षः । आसु । यतः । द्यावापृथिवी इति ।

निःऽततक्षुः ।

मनीषिणः । मनसा । पृच्छत । इत् । ऊं इति । तत् । यत् । अधिऽअतिष्ठत् । भुवनानि ।

धारयन् ॥४॥

पूर्वस्यामुच्युक्तं ब्रह्मैव भूम्यादिकारणमिति । तदेवानया प्रसक्तयन्व्याजिनोच्यते । लोके हि ग्रीढं प्रासादं
निर्ममाणः कस्मिंश्चित्प्रीढे वने कंचिकाहंतं वृक्षं क्षित्वा तच्छणादिना संभादिकं संपादयति । इह तु
परमेश्वरप्रेरिता जगत्स्रष्टारो यतो यस्माद्वनाद्यं वृक्षमादाय द्यावापृथिवी निष्ठतक्षुः तच्छणेन द्यावापृथिवी
निष्पादितवन्तः तद्वनं किं स्वित् किं नाम स्यात् । तथा क उ स वृक्ष आसु । कसादृशो महान्वृक्षोऽभूत् । हे
मनीषिणो मनसा ईश्वराः तदुभयं मनसा जिज्ञासायुक्तेन पृच्छतेदु । पृच्छतेव । किंचेश्वरो भुवनानि धारयन्-
तस्मानमध्यतिष्ठत् तदपि पृच्छत् । एतस्य सर्वस्याप्युत्तरं ब्रह्म स वृक्ष आसीदित्यादिकमुत्तरं ॥

साकमेधिषु वैश्वकर्मण एककपालस्य या ते धामानीतिवा याज्या । सूचितं च । विश्वकर्महविषा वावृधानो
या ते धामानि परमाणि यावमा । आ० २. १८. । इति ॥ पूर्वोक्तस्य पशोर्हविष एवैव याज्या । सूचितं च । या
ते धामानि परमाणि यावमा य इमे द्यावापृथिवी अनिचो । आ० ३. ८. । इति ॥

या ते धामानि परमाणि यावमा या मध्यमा विश्वकर्मन्नुतेमा ।

शिष्टा सखिभ्यो हविषि स्वधावः स्वयं यजस्व तन्वं वृधानः ॥५॥

या । ते । धामानि । परमाणि । या । अवमा । या । मध्यमा । विश्वऽकर्मन् । उत । इमा ।
शिख । सखिऽभ्यः । हविषि । स्वधाऽवः । स्वयं । यजस्व । त्वं । वृधानः ॥ ५ ॥

अनया भौवनी विश्वकर्मा जगत्कारणं विश्वकर्मदेवं स्मृति । हे विश्वकर्मन् या यानि ते तव परमाणि धामानि शरीराणि संति या यानि च मध्यमानि शरीराणि संति उतापि च या यान्यवमावमानि धामानि शरीराणि संति उतापि च तानीमानि सर्वाणि शरीराणि सखिभ्योऽस्मभ्यं यष्टुं हविषि मयि हविर्भूते सति शिख । देहि । हे स्वधावो हविर्लक्षणास्त्रवन् स्वयमेव त्वं त्वं स्वकीयं पूर्वोक्तं त्रिविधं शरीरं वृधानो हविषा वर्धमानः सन् । अनेन धामत्रैविध्योपन्यासेनोत्तमभूतानि देवादिशरीराणि मध्यमभूतानि मनुष्यादिशरीराणि निरुद्धभूतानि छमिकीटादिशरीराणि च परिगृहीतानि । किं ब्रह्मणा सर्वं जगदुपात्तं भवति । उक्तव्य-
तिरेकेण निरवयवस्य परमेश्वरस्य विग्रहाभावात् तदैव त ब्रह्मः स्थां प्रजायेय । छा० उ० ६. २. ३ । इत्यादि-
श्रुतिभ्यः परमेश्वरस्यैव देवादिभेदेन ब्रह्मभावावगमात् ॥

तस्मिन्नेव वैश्वकर्मणपशौ वपापुरोडाशयोर्विश्वकर्मन्हविषेति क्रमेण द्वे अनुवाक्ये । सूचितं च । विश्वकर्म-
न्हविषा वावृधान इति द्वे विश्वकर्मा विमना आदिहायाः । आ० ३. ८. इति ॥ साकमेधेषु वैश्वकर्मणस्य
विश्वकर्मन्हविषेत्येवैवानुवाक्या । सूचं तु पूर्वमुदाहृतं ॥

विश्वकर्मन्हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत द्यां ।

मुह्यंतन्ये अभितो जनास इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु ॥ ६ ॥

विश्वऽकर्मन् । हविषा । ववृधानः । स्वयं । यजस्व । पृथिवीं । उत । द्यां ।

मुह्यंतु । अन्ये । अभितः । जनासः । इह । अस्माकं । मघऽवा । सूरिः । अस्तु ॥ ६ ॥

हे विश्वकर्मन्विश्वविषयकर्मन्नेतन्नामक परमेश्वर हविषा हविर्भूतेन मया विश्वकर्मणा मया दत्तेन वा
हविषा ववृधानो वर्धमानः । विश्वकर्मा सर्वाणि भूतानि जुहवांचकार स आत्मानमप्यंततो जुहवांचकरिति
हि निरुक्तं पूर्वमुदाहृतं । स्वयमेव पृथिवीमुतापि च द्यां दिवं च स्वच्छे द्यावापृथिव्यां स्वयं प्रवृद्धः सन् यजस्व ।
पुजय । अन्ये मन्तोऽन्ये जनासो जना अयष्टारोऽस्मदागविरोधिनो वा मुह्यंतु मुग्धा भवंत्वभितः सर्वतः ।
अथ परोक्षकृतः । इहास्मिन्यागेऽस्माकं मघवास्मत्पत्तेन हविर्लक्षणेन धर्मेन धनवान् स सूरिः स्वर्गादिफलस्य
प्रेरकोऽस्तु । भवतु । अत्र विश्वकर्मन्हविषा वर्धमान इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयं । १०. २७ ॥

वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये मनोजुवं वाजे अद्या हुवेम ।

स नो विश्वानि हवनानि जोषद्विश्वशंभूरवसे साधुकर्मा ॥ ७ ॥

वाचः । पतिं । विश्वऽकर्माणं । ऊतये । मनःऽजुवं । वाजे । अद्या । हुवेम ।

सः । नः । विश्वानि । हवनानि । जोषत् । विश्वऽशंभूः । अवसे । साधुऽकर्मा ॥ ७ ॥

वाचस्पतिं मन्त्रात्मकस्य वचसः स्वामिनं विश्वकर्माणं विश्वकर्तारं मनोजुवं मनोविशगमनं वाजे यज्ञे
ऽद्यास्मिन्दिन ऊतये तर्पणाय ऊवेम । आह्वयाम । स देवो नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि हवनानि जोषत ।
सेवतां । किमर्थं । अवसेऽस्माकं रक्षणाय । स विशेष्यते । विश्वशंभुर्विश्वस्य मुखस्थोत्पादकः साधुकर्मा
च ॥ ॥ १६ ॥

चक्षुष इति सप्तर्चं चतुर्दशं मूक्तं । अथाद्याः पूर्ववत् । चक्षुष इत्यनुक्रांतं ॥ गतः मूक्तविनियोगः ॥

चक्षुषः पिता मनसा हि धीरो घृतमेने अजन्त्रस्माने ।

यदेदंता अददृहंतं पूर्वं आदिद्यावापृथिवी अप्रयेतां ॥ १ ॥

चक्षुषः । पिता । मनसा । हि । धीरः । घृतं । एने इति । अजन्त । नन्माने इति ।
यदा । इत् । अन्ताः । अददृहंत । पूर्वे । आत् । इत् । द्यावापृथिवी इति । अप्रयेतां ॥ १ ॥

चक्षुषश्चक्षुषलक्षितस्त्रिंश्रियसंघातकस्य शरीरस्य पितोत्पादयिता । यदा । चक्षुः स्थापकं तेजः । तस्योत्पादयिता । मनसा न हि मत्समोऽस्ति कश्चिदिति बुद्ध्या हि खलु धीरो धृष्टो विश्वकर्मा प्रथमं घृतमुदकमवजत । अवजयत् । आपो वा इदमग्रे । तै० सं० ७. १. ५. १. । अप एव ससर्वादा । मनु० १. ८. । इत्यादिश्रुतिस्मृती स्थातां । पश्चादेन द्यावापृथिवी नन्माने तस्मिन्मुदक इतस्ततश्चलन्ती योऽजयत् । अथ यदेवदेवाताः पर्यंतप्रदेशाः पूर्वं पुराणा द्यावापृथिव्योः संबन्धिनोऽददृहंत वृद्धा अभवन् । विश्वकर्मणा वृद्धाः संपादिता इत्यर्थः । आदिदन्तरमेव द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावप्रयेतां । यथाकामं प्रयिते अभूतां ॥

विश्वकर्मणस्य पशोर्हविष एषानुवाक्या । विश्वकर्मा विमना आदिहायाः किं स्वदासीदधिष्ठानं । आ० ३. ८. । इति सूचितं ॥

विश्वकर्मा विमना आदिहाया धाता विधाता परमोत्तमोत्तमः ।

तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति यत्र सप्तञ्चुषीन्पर एकमाहुः ॥ २ ॥

विश्वकर्मा विमनाः । आत् । विहायाः । धाता । विधाता । परमा । उत्तमः । संऽदृक् ।

तेषां । इष्टानि । सं । इषा । मदन्ति । यत्र । सप्तऽञ्चुषीन् । परः । एकं । आहुः ॥ २ ॥

अयं मन्त्रोऽधियक्षाध्यात्मयोर्भेदेन द्विधा व्याख्येयः । तत्र प्रथमं देवतमधिष्ठत्योच्यते । विश्वकर्मा ब्रह्मविधप्रकारवृष्टिप्रदानादिकर्मणां कर्तादित्यः स च विमना विभूतमनाः । आदित्यनर्थकः सर्वत इत्यर्थे वा । विहाया विविधमाप्ता । महानित्यर्थः । धाता वृष्ट्यादिकर्ता च विधाता जगतः कर्ता च परमा परमः संदृक् संद्रष्टा च भूतानां । तेषां सप्तर्षीणां । ज्योतिषां रश्मीनामित्यर्थः । चरमपादे वक्ष्यमाणत्वात् । इष्टानि स्नानानि शरीराणि वेधोदकेन सं मदन्ति संमोदन्ति यत्र यस्मिन्नादित्ये तं देवं सप्तर्षीन् । सप्तर्षिभ्य इत्यर्थः । तैश्च परः परस्तादेकमेवादित्यमाहुर्मन्त्रविदः ॥ अध्यात्मपक्ष उच्यते । विश्वकर्मा यः परमात्मा प्राणप्रकाशाभ्यामुपेतः सन् ब्रह्मकर्मा भवति स च विमना विभूतमना विहाया वस्तुतो महान् विशेषेण मुक्ततदुष्कृतफलस्याप्ता धाता विधाता च परमोत्तमः संदृक् परमस्य संद्रष्टेन्द्रियाणां । तेषां सप्तर्षीणां द्रष्टृणांन्द्रियाणामिष्टानि स्वरूपाणीषास्तेन सह सं मदन्ति संमोदन्ति यत्र यस्मिन्नात्मनि तमात्मानं सप्तर्षीन्सप्तसंख्याकैश्च सप्तर्षस्वभावैश्च वा परः परस्ताद्वर्तमानमिन्द्रियाद्यतोत्तमैकं परमात्मानमाहुस्तत्त्वविदः ॥ अत्र विश्वकर्मा विभूतमना आग्नेत्यादि निरुक्तमनुसंधेयं । १०. २६. ॥

पूर्वोक्त एव पशौ पुरोडाशस्य यो नः पितृत्वेष्टा याज्या । सूचितं च । यो नः पिता जनिता यो विधाता या ते धामानि परमाणि यावमा । आ० ३. ८. । इति ॥

यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।

यो देवानां नामधा एक एव तं संप्रश्नं भुवना यन्त्यन्या ॥ ३ ॥

यः । नः । पिता । जनिता । यः । विधाता । धामानि । वेद । भुवनानि । विश्वा ।

यः । देवानां । नामधा । एकः । एव । तं । संप्रश्नं । भुवना । यन्ति । अन्या ॥ ३ ॥

यो विश्वकर्मा नोऽस्माकं पिता पालयिता । न केवलं पालकः किंतु जनितोत्पादकः । किमनेनास्माकमुत्पादक इति संकोचेन । यो विधाता सर्वस्य जगत उत्पादको यो विश्वकर्मा नोऽस्माकमुत्पन्नानि धामानि देवानां तेजःस्नानानि वेद वेत्ति । किं ब्रह्म । विश्वा विश्वानि भुवना भूतजातानि वेद वेत्ति ।

यश्च देवानामपिवाच्यादीनां नामधा नामां धाता इंद्रादीन्निर्माय तेषामिंद्रादि नाम कृत्वा तत्तत्तदेवेषु स्थापयिता एक एव । तं देवमन्यान्वानि भुवना भूतजातानि प्रश्नं कः परमेश्वर इति पृच्छां यंति । प्राप्नुवन्ति ॥

त आयजंत द्रविणं समस्मा ऋषयः पूर्वं जरितारो न भूना ।

असूते सूते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ॥४॥

ते । आ । अयजंत । द्रविणं । सं । अस्मै । ऋषयः । पूर्वं । जरितारः । न । भूना ।

असूते । सूते । रजसि । निऽसत्ते । ये । भूतानि । संऽअकृण्वन् । इमानि ॥४॥

ते पूर्व ऋषयोऽस्मै विश्वकर्मणे द्रविणं ऋषपुरोडाशादिलक्षणं धनं सं सम्यगायजंत । सर्वतो यजति । जरितारो न भूना स्रोतारो यथा भूम्ना महता स्रोत्रेण यजति तद्वत् । ये महर्षयोऽसूते सरणवर्जिते सूते सरणसहिते स्थावरजंगमात्मके रजसि लोके निषत्ते निषक्ते निखलमवस्थित इमानि भूतानि भुवनानि । प्राणिन इत्यर्थः । समकृण्वन् सम्यग्धनादिनापुजयन् । अथवायमर्थः । ये स्थावरजंगमात्मके जगति वर्तमाना-
नेतान्प्राणिनस्तेजसा समकृण्वन् ते पूर्व ऋषयो द्रष्टारो रश्मयोऽस्मा आदितात्मकाय विश्वकर्मणे द्रविणं तेज आयजंत ॥

परो दिवा पर एना पृथिव्या परो देवेभिरसुरैर्यदस्ति ।

कं स्विन्नर्भं प्रथमं दधे आपो यच्च देवाः समपश्यंत विश्वे ॥५॥

परः । दिवा । परः । एना । पृथिव्या । परः । देवेभिः । असुरैः । यत् । अस्ति ।

कं । स्वित् । गर्भं । प्रथमं । दधे । आपः । यच्च । देवाः । संऽअपश्यंत । विश्वे ॥५॥

यदीश्वरतत्त्वं दिवा परो बुलोकादपि परस्ताद्वर्तमानं तथैनास्याः पृथिव्याः परः परस्ताद्वर्तमानं तथा देवेभिर्देवैः परस्ताद्वर्तमानमसुरैः परस्ताद्वर्तमानं च यदस्ति तद्गुहायामवस्थितं कं स्विन्नर्भं गर्भवत्सर्वस्य यावत्कं तत्त्वमापः प्रथमं दधे । धृतवत्यः । यच्च यस्मिन्नर्भे देवा इंद्रादयो विश्वे सर्वेऽपि समपश्यंत संगताः परस्परं पश्यन्ति । एवं जानन्नेव कश्चित्तत्त्ववित्प्रश्नं करोति ॥

तमिन्नर्भं प्रथमं दधे आपो यच्च देवाः समगच्छंत विश्वे ।

अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्युः ॥६॥

तं । इत् । गर्भं । प्रथमं । दधे । आपः । यच्च । देवाः । संऽअगच्छंत । विश्वे ।

अजस्य । नाभाव । अधि । एकं । अर्पितं । यस्मिन् । विश्वानि । भुवनानि । तस्युः ॥६॥

अनया पूर्वमंजोक्तस्य प्रश्नस्योत्तरमभिधीयते । तमित्तमेव विश्वकर्माणं गर्भं गर्भस्थानीयं प्रथममितरुष्टेः पूर्वमापो दधे । धृतवत्यः । यच्च गर्भे विश्वे सर्वे देवा इंद्रादयः समगच्छंत संगता भवन्ति । तस्याजस्य नाभावधि नाभौ । अधीति सप्रत्यर्थानुवादी । एकमर्पितमित्यंङाभिप्रायेणोक्तं । अंङं हि प्राक्सर्गाद्भाभिख्याने तिष्ठति । यस्मिन्नंङे विश्वानि भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि तस्युः तिष्ठन्ति । अथवाजस्य अक्षरहितस्य ब्रह्मणः स्वरुष्टे अले शयानस्य नाभौ सर्वजगद्वंधक उदक एकं ब्रह्मांडमर्पितं स्थापितं । शिष्टं समानं । अथास्मिन्नर्भे कृतः । अप एव ससर्जादौ तामु वीर्यमवाकिरत् । तदंङमभवद्भेमं सूर्यकोटिसमप्रभमिति ॥

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमंतरं बभूव ।

नीहारेण प्रावृता जल्पा चासुनृप उक्थशासश्चरन्ति ॥७॥

न । तं । वि॒दा॒थ । यः । इ॒मा । ज॒जानं । अ॒न्यत् । युष्माकं । अ॒न्तरं । ब॒भूव ।
नी॒हारे॒ण । प्रावृ॒ताः । जल्पा । च । अ॒सुऽतृ॒पः । उ॒क्थ॒ऽश॒सः । च॒रन्ति ॥ ७ ॥

हे नराः तं विश्वकर्माणं न विदाथ न जानीथ य इमेमानि भूतानि जजान उत्पादितवान् । देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमिति वयमात्मानं विश्वकर्माणं जानीम इति यदुच्येत तदसत् न ह्यहंप्रत्ययगम्यं जीवरूपं विश्वकर्मेभ्यः परमेश्वरस्य तत्त्वं किंतु युष्माकमहंप्रत्ययगम्यानां जीवानामंतरमन्यदहंप्रत्ययगम्यादतिरिक्तं सर्वविदांतविषयमीश्वरतत्त्वं बभूव । भवति । विद्यते । जीवरूपवत्तदपि कुतो न विद्य इति चेत् श्रूयतां । नीहारेण प्रावृता यूथं नीहारसदृशेनाज्ञानिनाच्छ्रिताः । अतो न जानीथ । यथा नीहारो नात्यंतमसङ्कष्टेरावरकत्वात् नात्यंतं सत्काष्ठपाषाणादिवत्संबोद्धमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि नात्यंतमसदीश्वरतत्त्वावरकत्वात् नापि सद्बोधमात्रनिवर्त्यत्वात् । ईदृशेनाज्ञानेन सर्वे जीवाः प्रावृताः । न केवलं प्रावृतत्वं किंतु जल्पा च द्वेषोऽहं मनुष्योऽहमित्याद्यनुतजल्पनेन प्रावृताः । किंचासुतृपः केनाप्युपायेनासूत्राणां कृत्यंतः । उदरंभरा इत्यर्थः । न तु पारमेश्वरं तत्त्वं विचारितवतः । न केवलमिहलोकभोगमात्रगृह्णा उक्थशसो नानाविधेषु यज्ञेषूक्तं प्रउगनिष्कैवल्यादिकं शंसंतश्चरन्ति । पृथिव्यां वर्तन्ते । केवलमैहिकामुष्मिकभोगपरा वर्तन्तेऽतो विश्वकर्माणं देवं न जानीथेत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

यस्मै मन्यो इति सप्रर्चं पंचदशं सूक्तं । मन्युर्नाम तपसः पुत्र ऋषिः । आद्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । इदमुत्तरं च मन्युदेवतं । तथा चानुक्रांतं । यस्मै मन्यो मन्युस्तापसो मान्यवं तु जगत्यादीति ॥ अजिरनामन्य-
मिन्दारसाधने यज्ञ एतत्सूक्तं निविद्वानं । सूचितं च । त्वया मन्यो यस्मै मन्यो । आ० ९. ७. इति ॥

यस्मै म॒न्योऽवि॒ध॒वज्ज साय॒क॒ सह॒ ओजः॑ पु॒थति॒ विश्व॑मानुष॒क् ।

सा॒ह्याम॒ दास॒मार्यं॑ त्वया॒ युजा॑ सह॒स्कृतेन॒ सह॒सा॒ सह॒स्वता॑ ॥ १ ॥

यः । ते । म॒न्यो इति॑ । अ॒वि॒ध॒त् । व॒ज्ज । सा॒य॒क॒ । सहः॑ । ओजः॑ । पु॒थ॒ति॒ । विश्वं॑ । आ॒नु॒ष॒क् ।

स॒ह्याम॑ । दासं॑ । आ॒र्यं॑ । त्वया॑ । युजा॑ । सहः॑ऽकृतेन । सह॒सा॑ । सह॒स्वता॑ ॥ १ ॥

हे मन्यो क्रोधाभिमानिन्देव । मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वेति निवृत्तं । १०. २९. । यो यजमानस्य तुभ्यमविधत् परिधरति हे वज्र वज्रवत्सारभूत सायक सायकवच्छत्रूणां हिंसक स मनुष्यः सहो बलं बाह्यमोक्षः शारीरं बलं चानुषगनुषक्तं पुथति त्वदन्यग्रहात्संयामे । यस्मादेवं तस्माद्वयं दासमुपचयकर्तारमार्य-
मस्मात्तोऽधिकं चोभयविधं शत्रुं साह्याम । अभिभवेम । केन साधनेनेति तदुच्यते । त्वया युजा त्वया सहायेन । सहायो विशेष्यते । सहस्कृतेन बल्योत्पादितेन सहसा सहमानेन परान् सहस्वता बलवता । ईदृशेन त्वया सहायेनेत्यर्थः ॥

म॒न्युरि॒न्द्रो म॒न्युरे॒वास॑ दे॒वो म॒न्युर्हो॒ता वरु॑णो जा॒तवे॒दाः ।

म॒न्युं वि॒शं ई॒ळते॒ मानु॑षी॒र्याः पा॒हि नो॑ म॒न्यो तप॑सा स॒जोषाः॑ ॥ २ ॥

म॒न्युः । इ॒न्द्रः । म॒न्युः । ए॒व । आ॒स॒ । दे॒वः । म॒न्युः । हो॒ता । वरु॑णः । जा॒त॒ऽवे॒दाः ।

म॒न्युं । वि॒शः । ई॒ळ॒ते॒ । मानु॑षीः । याः । पा॒हि । नः । म॒न्यो इति॑ । तप॑सा । स॒ऽजोषाः॑ ॥ २ ॥

अयं मन्युरिन्द्रो मन्युरेव देवः सर्वोऽपि मन्युरेवास । अभवत् । मन्युरेव होता होमनिष्पादकोऽपिः । तथा मन्युर्वरुणोऽपि जातवेदा जातप्रज्ञो वरुणश्च । सर्वेष्वपि तेजस्विषु मन्युसम्भावात् । या मानुषीर्मनुषोऽपत्यभूता विशः प्रजाः संति ता मन्युमेव देवमीळते । क्षुवंति । हे मन्यो तपसेतन्नामकेनास्मत्पिषा सजोषाः समानप्रीतिस्त्वं पाहि । रच ॥

अभीहि मन्यो तवसस्त्ववीयान्तपसा युजा वि जहि शबून् ।

अमित्रहा वृत्रहा दस्युहा च विश्वा वसून्मा भरा त्वं नः ॥३॥

अभि । इहि । मन्यो इति । तवसः । तवीयान् । तपसा । युजा । वि । जहि । शबून् ।

अमित्रऽहा । वृत्रऽहा । दस्युऽहा । च । विश्वा । वसूनि । आ । भर । त्वं । नः ॥३॥

हे मन्यो त्वमभीहि । अभिगच्छास्वशब्दं । कीदृशस्त्वं । तवसो बलवतोऽपि तवीयान्तं बलवान् । स त्वं तपसास्त्वया युजा सहायेन शबून्वि जहि । किंचामित्रहामित्राणां हन्ता । अमित्रोऽजिगृधः । तथा वृत्रहावरकाणां शत्रूणां हन्ता तथा दस्युहा च । दस्युरपचयकारी शत्रुः । तादृश मन्युदेव त्वं विश्वा सर्वाणि वसूनि धनानि नोऽस्माभ्यमा भर । आहर ॥

त्वं हि मन्यो अभिभूत्योजाः स्वयंभूर्भामो अभिमातिषाहः ।

विश्वचर्षेणिः सहुरिः सहावानस्मास्वोजः पृतनासु धेहि ॥४॥

त्वं । हि । मन्यो इति । अभिभूतिऽओजाः । स्वयंऽभूः । भामः । अभिमातिऽसहः ।

विश्वऽचर्षेणिः । सहुरिः । सहावान् । अस्मासु । ओजः । पृतनासु । धेहि ॥४॥

हे मन्यो त्वमभिभूत्योजाः परेषामभिभावुकबलः स्वयंभूः स्वयमेवोत्पन्नो भामः क्रुद्धोऽभिमातिषाहः । अभितो हिंसंतीत्यभिमातयः शत्रवः । तेषामभिभविता विश्वचर्षेणिः सर्वेषां द्रष्टा सहरिः सहनशीलः सहावान् सहनवान् ईदृशस्त्वमस्मासु पृतनासु संग्रामेष्वोजो बलं धेहि । देहि ॥

अभागः सन्नप परेतो अस्मि तव क्रत्वा तविषस्य प्रचेतः ।

तं त्वा मन्यो अक्रतुजिहीकाहं स्वा तनूबलदेयाय मेहि ॥५॥

अभागः । सन् । अप । पराऽइतः । अस्मि । तव । क्रत्वा । तविषस्य । प्रचेत इति प्रऽचेतः ।

तं । त्वा । मन्यो इति । अक्रतुः । जिहीक । अहं । स्वा । तनूः । बलऽदेयाय । मा । आ ।

इहि ॥५॥

हे प्रचेतः प्रकृष्टज्ञान मन्यो तविषस्य महत्तत्त्व क्रत्वा कर्मणाभागो भागरहितः सन् । त्वां यज्ञोऽयाजकः सन्नित्यर्थः । त्वदनुकूलरहितोऽहमप परेतोऽस्मि । युद्धे शत्रुभिरभिभुतः सन्दूरं गतोऽस्मि । तं तादृशं भागरहितं त्वा त्वां हे मन्यो अक्रतुः कर्मरहितोऽहं जिहीक । क्रुद्धं हतवानित्यर्थः । यद्वा । अहमेव त्वत्सहायमेव क्रोधितवान् । अथेदानीं स्वा तनूर्मम शरीरभूतस्त्वं बलदेयाय बलदानाय मेहि । मां प्राप्नुहि ॥

अयं ते अस्युप मेह्यर्वाङ् प्रतीचीनः सहुरे विश्वधायः ।

मन्यो वज्रिन्मभि मामा ववृत्स्व हनाव दस्यूरुत बोध्यापेः ॥६॥

अयं । ते । अस्मि । उप । मा । आ । इहि । अर्वाङ् । प्रतीचीनः । सहुरे । विश्वऽधायः ।

मन्यो इति । वज्रिन् । अभि । मां । आ । ववृत्स्व । हनाव । दस्यून् । उत । बोधि । आपेः ॥६॥

हे सहरि शत्रूणां सहनशील विश्वधायो विश्वस्य धर्तर्मन्यो अयं जनोऽहं ते तवास्मि कर्मकृत् । यत एवमतः प्रतीचीनः प्रतिगतार्वाङ्कादभिमुखं मा मामुपेहि । उपागच्छ । हे मन्यो वज्रिन् मामभ्या ववृत्स्व । अभ्यावर्तस्व । किमर्थमभ्यागमनमिति चेत् उच्यते । हनावानां दस्यूञ्जान् । उतापि चापेर्बन्धुं बोधि । बुध्यस्व ॥

अभि प्रेहि दक्षिणतो भवा मेऽधा वृचाणि जघनाव भूरि ।

जुहोमि ते धरुणं मध्वो अयमुभा उपांशु प्रथमा पिबाव ॥ ७ ॥

अभि । प्र । इहि । दक्षिणतः । भव । मे । अध । वृचाणि । जघनाव । भूरि ।

जुहोमि । ते । धरुणं । मध्वः । अयं । उभौ । उपऽअंशु । प्रथमा । पिबाव ॥ ७ ॥

हे मन्यो अभि प्रेहि । अभिगच्छ । मम युद्धं गत्वा च मे मम दक्षिणतो भव । अधाधावां वृचाणि शत्रून्भूरि प्रभूतं जघनाव । हनाव । ते तुभ्यमयं श्रेष्ठं मध्वो मधु सोमरसं जुहोमि । उभौ त्वं चाहं चोपांशुप्रकाशं प्रथमा प्रथमौ संतो पिबाव ॥ १८ ॥

त्वया मन्यो इति सप्तमं षोडशं सूक्तं । आदितस्त्रिस्त्रिपुमस्ततश्चतस्रो जगत्यः । पूर्ववदृषिदेवते । तथा चानुक्रांतं । त्वया मन्यो चतुर्जगत्तमिति ॥ अजिरनाभ्येकाह इदं सूक्तं मरुत्वतीयशस्त्रे निविद्यानं । सूचं पूर्वसूक्त एवोदाहृतं ॥ विनुच्यभिभूतिषु वज्रेषुष्वेकाह्रियेते सूक्ते मरुत्वतीयगन्धर्वेण्ययोः शस्त्रे । सूचितं च । विनुच्यभिभूत्योरिषुवज्रयोश्च मन्युसूक्ते । आ० ९. ८. इति ॥

त्वया मन्यो सरथमारुजंतो हर्षमाणासो धृषिता मरुत्वः ।

तिग्मेषव आयुधा संशिशाना अभि प्र यंतु नरो अग्निरूपाः ॥ १ ॥

त्वया । मन्यो इति । सऽरथं । आऽरुजंतः । हर्षमाणासः । धृषिताः । मरुत्वः ।

तिग्मऽइषवः । आयुधा । संऽशिशानाः । अभि । प्र । यंतु । नरः । अग्निऽरूपाः ॥ १ ॥

हे मन्यो हे मरुत्वः त्वया सरथं समानमेकमेव रथमारुह्येति शेषः । आरुजंतो गच्छंतो हर्षमाणासो हृष्टा धृषिता धृष्टास्तिग्मेषवस्त्रीक्ष्णबाणा आयुधायुधानि संशिशानाः सम्यपिश्रंतो नरो युद्धस्व नेतार इन्द्रादयो देवास्त्वदनुचरा वाप्ररूपा अभिवत्तीक्ष्णदाहादिकर्माणः यद्वा संनद्याः कवचिनोऽभि प्र यंतु युद्धे सहायार्थं । अत्र त्वया मन्यो सरथमारुह्य रुजंत इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयं । १०. ३०. ॥

अग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्व सेनानीनः सहुरे हूत एधि ।

हत्वाय शत्रून्वि भजस्व वेद ओजो मिमानो वि मृधो नुदस्व ॥ २ ॥

अग्निऽइव । मन्यो इति । त्विषितः । सहस्व । सेनाऽनीः । नः । सहुरे । हूतः । एधि ।

हत्वाय । शत्रून् । वि । भजस्व । वेदः । ओजः । मिमानः । वि । मृधः । नुदस्व ॥ २ ॥

हे मन्यो अग्निरिव त्विषितो ज्वलितः सहस्व । अभिभव शत्रून् । हे सज्जरे सहजशील सेनानीरेधि भव नोऽस्माकं संयामे हतः सन् । किंच हत्वाय हत्वा शत्रून्वि भजस्व प्रयच्छास्माकं वेदो धनं शत्रुसंबन्धि । किंचीजो मिमानोऽस्माकं बलं कुर्वन्मृधः शत्रून्वि नुदस्व । घातयेत्यर्थः ॥

सहस्व मन्यो अभिमातिमस्मे रुजन्मृणन्प्रमृणन्प्रेहि शत्रून् ।

उयं ते पाजो नन्वा रुरुध्रे वशी वशं नयस एकज त्वं ॥ ३ ॥

सहस्व । मन्यो इति । अभिऽमातिं । अस्मे इति । रुजन् । मृणन् । प्रऽमृणन् । प्र ।

इहि । शत्रून् ।

उयं । ते । पाजः । ननु । आ । रुरुध्रे । वशी । वशं । नयसे । एकऽज । त्वं ॥ ३ ॥

हे मन्यो अस्मि अस्माकमभिमातिमभिगतारं शत्रुं सहस्र । अभिमव । वज्रं हिंसन् मृणान् प्रमृणान् प्रकर्षेण हिंसन् यथा पुनर्न जीवेत्तथा कुर्वस्त्वं शत्रून्प्रति प्रेहि । ते तव पात्रो बलमुयमुन्नूयं के नन्वा वरधि । आरुधति । न तथा संभवति । हे एकज त्वमसहाय वशी त्वं वशं नयसे प्रापयसि शत्रुं ॥

एको बहूनामसि मन्यवीकृतो विश्वविशं युधये सं शिशाधि ।

अकृत्तस्त्वा युजा वयं द्युमंतं घोषं विजयाय कृणमहे ॥४॥

एकः । बहूनां । असि । मन्यो इति । ईकृतः । विश्वविशं । युधये । सं । शिशाधि ।

अकृत्तः । त्वया । युजा । वयं । द्युमंतं । घोषं । विजयाय । कृणमहे ॥४॥

हे मन्यो ईकृतः सुतस्त्वमेक एवासहाय एव बहूनां शत्रूणामसि । भवसि पर्याप्तो हंतुं । अतो विश्वं विश्वं तां तामसाद्विरोधिनीं प्रजां युधये युजाय सं शिशाधि । सम्यक् तीक्ष्णीकुश । किंच हे अकृत्तस्त्वास्मदीति त्वया युजा सहायेन वयं द्युमंतं दीप्तिमंतं घोषं सिंहनादवतं विजयाय विशिष्टजयार्थं कृणमहे । कुर्मः ॥

विजेषकृदिंद्र इवानवब्रवोऽस्माकं मन्यो अधिपा भवेह ।

प्रियं ते नाम सहुरे गृणीमसि विद्म तमुत्सं यत आबभूथ ॥५॥

विजेषः । इंद्रः । इव । अनवः । ब्रवः । अस्माकं । मन्यो इति । अधिपाः । भव । इह ।

प्रियं । ते । नाम । सहुरे । गृणीमसि । विद्म । तं । उत्सं । यतः । आबभूथ ॥५॥

हे मन्यो इंद्र इव विजेषकृद्विजयकर्ता तथानवब्रवोऽनिंदितवचनः । अनवब्रवोऽनवविप्रवचन इति यास्कः । नि० ६. २९. । ईदृशस्त्वमस्माकमधिपा अधिकं पाता रचिता भवेहास्मिन्ने । हे सज्जरे शत्रूणां सहनशील ते प्रियं नाम स्तोत्रं गृणीमसि । गृणीमः । सुमः । यतो नाम्नः स्तोत्रात्त्वमाबभूथ आभवसि प्रवृद्धो भवसि तमुत्सं बलस्योन्नमयितारं विद्म । जानीमः ॥

आभूत्या सहजा वज्र सायक सहो विभर्षिभिभूत उत्तरं ।

क्रत्वा नो मन्यो सह मेद्येधि महाधनस्य पुरुहूत संसृजि ॥६॥

आभूत्या । सहजाः । वज्र । सायक । सहः । विभर्षि । अभिभूते । उत्तरं ।

क्रत्वा । नः । मन्यो इति । सह । मेदी । एधि । महाधनस्य । पुरुहूत । संसृजि ॥६॥

हे वज्र वज्रवत्सारभूत हे सायक शत्रूणामंतकराभिभूते शत्रूणामभिभावुक मन्यो आभूत्या । आभूतिरभिभवः । तेन सहजाः सहैवीत्पन्नस्त्वमुत्तरमुत्कृष्टतरं सहो बलं विभर्षि । धारयसि । हे मन्यो क्रत्वा कर्मणा सह नोऽस्माकं मेद्येधि । क्षिगधो भव । कुत्रेति तदुच्यते । महाधनस्य । संयामनामेतत् । संयामस्य संसृजि सर्गे । हे पुरुहूत वज्रभिराकृतेति मन्युसंबोधनं ॥

संसृष्टं धनमुभयं समाकृतमस्मभ्यं दत्तां वरुणश्च मन्युः ।

भियं दधाना हृदयेषु शर्चवः पराजितासो अप नि लयंतां ॥७॥

संसृष्टं । धनं । उभयं । संसृष्टं । अस्मभ्यं । दत्तां । वरुणः । च । मन्युः ।

भियं । दधानाः । हृदयेषु । शर्चवः । पराजितासः । अप । नि । लयंतां ॥७॥

संक्षेपमविभागमापन्नमुभयसुमयविधं धनं समाकृतं सम्यग्गीतमस्मभ्यं दत्तां । कः । वक्ष्यामि देवो मन्युष ।
मिधं मयं हृदये दधानाः शश्वोऽस्मद्विरोधिः पराजितासः पराजिता अप नि सयंतां । अपनिनीना
भवन्तु ॥ १९॥ ॥ ६॥

सप्तमेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र सत्येनेति सप्तचत्वारिंशद्वचं प्रथमं सूक्तं सवितृसुतायाः सूर्याया आर्षं ।
नवोनव इति तिस्रोऽनुषरा इति द्वे गृन्थामीति द्वे यदश्विना पृच्छमानावित्थेषा पुषा त्वेतो नयत्स्वित्थेकाचोर-
चचुरिति विवमेता दशर्षस्त्रिष्टुभः । तृष्टमेतदित्थेयोरोबृहत्त्यष्टकद्वादशष्टकवती । पूर्वापरं चरत इह प्रियं प्रजया
नः प्रजां जनयत्स्वित्थितास्त्रिष्टो जगत्सः । शिष्टास्त्रयस्त्रिंशदनुष्टुभः । आदितः पंचानामृचां सोमो देवता । तत
एकादशभिः सूर्या स्वविवाहं सुतवती । अतस्तत्र योऽर्थः प्रतिपाद्यते स एव देवतात्वेन विज्ञेयः । या तेनोच्यते
सा देवतेति व्यायात् । सप्तदश्या देवा देवता । अष्टादश्याः सोमाकीं । एकोनविंश्याश्चंद्रमाः । सुकिंशुकमित्थाया
नवर्षो विवाहमंशा आश्विषः प्रतिपादकाः । अतस्तत्र तत्र प्रतिपाद्योऽर्थो देवता । परा देह्यश्रीरा तनूरिति द्वे
वध्वा विवाहकाले परिहितस्य वाससः संस्पर्शनिंदयित्री । ये वध्वश्चंद्रमिति दंपत्योः चयरोगस्य नाशिनी ।
अतस्तद्देवताका । परिशिष्टानां षोडशानां सूर्या देवता । तथा चानुक्रांतं । सत्येन सप्तचत्वारिंशत् सर्वमनुक्रांतं ॥
सूक्तविनियोगो शैलिकः ॥

सत्येनोत्तमिता भूमिः सूर्येणोत्तमिता द्यौः ।

चृतेनादित्यास्त्रिष्टंति दिवि सोमो अधि श्रितः ॥ १॥

सत्येन । उत्तमिता । भूमिः । सूर्येण । उत्तमिता । द्यौः ।

चृतेन । आदित्याः । त्रिष्टंति । दिवि । सोमः । अधि । श्रितः ॥ १॥

सत्येन ब्रह्मणानंतात्मना । ब्रह्मा खलु देवानां मध्ये सत्यभूतः । तेनाधःस्थितेन भूमिस्तमिता । उपरि स्तमिता ।
यथाधो न पतेत्तथा ऊता । यद्वा । सत्येनानृतप्रतियोगिना धर्मेण भूमिस्तमितादुता फलिता भवतीत्यर्थः ।
असति सत्ये भूम्यां सस्यादयो न फलन्ति । तथा सूर्येण देवेन द्यौस्तमिता । सूर्यो हि बुध्मानस्वाहिवं दधार ।
अतेन यज्ञेनादित्या अदितेः पुषा देवास्त्रिष्टंति । यज्ञेन यजमानदत्तेन खल्वाहुता देवा उपजीवन्ति । दिवि
बुध्नोके सोमो देवानामाप्यायनकारी वल्लीरूपो देवतारूपश्चाधि श्रितः । अधितिष्ठति । इति स्वर्गतं सोमं
सूर्या स्तौति ॥

सोमेनादित्या बलिनः सोमेन पृथिवी मही ।

अथो नक्षत्राणामेषामुपस्थे सोम आहितः ॥ २॥

सोमेन । आदित्याः । बलिनः । सोमेन । पृथिवी । मही ।

अथो इति । नक्षत्राणां । एषां । उपस्थे । सोमः । आहितः ॥ २॥

सोमेनादित्या अदितेः पुषा इंद्रादयो बलिनो भवन्ति । इंद्रवायवादियहपरियहादिति भावः । तथा
सोमेनाहुत्यात्मनापी ज्ञेतेन पृथिवी भूमिर्मही महती भवति । आहुत्या वृष्टिदारेण सस्यादिसंपत्तेः । अथो
अपि चायं सोमो नक्षत्राणामेषां । न च चायं इति नक्षत्रा यहचमसादयः । तेषामेषामुपस्थे सोमो रसात्मक
आहितः । यद्वा । सिद्धानामेव नक्षत्राणामुपस्थे उपस्थाने बुध्नोके सोम आहितः । तृतीयस्यामितो दिवि सोम
आसीत्तं गायत्र्याह्वयत् । तै० ब्रा० ३. २. १. १. इत्यादिश्रुतेः ॥ देवतारूपसोमपक्षे । सोमेनादित्या देवा बलिनो
बलवन्तो भवन्ति तथैकैककलास्वादानात् । प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविरित्यादिस्रुतेः । सोमेन पृथिवी
मही । अमृतसेकेनौषध्याबभिवृद्धा पृथिव्या बलवत्त्वं । चंद्रस्य नक्षत्राणामुपस्थे स्थितिः प्रसिद्धा ॥

सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपिंधंत्योषधिं ।

सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन ॥ ३॥

सोमं । मन्यते । पपि॒ऽवान् । यत् । सं॒ऽपि॒वंति । ओषधिं ।

सोमं । यं । ब्र॒ह्माणः । वि॒दुः । न । तस्य । अ॒भ्रा॒ति । कः । च॒न ॥३॥

सोमं मन्यते । कः । यः पपिवान् । मैथुनकामार्थं चिकित्सावर्थं पीतः सोमो येन । यथामित्यर्थः । यं सोममोषधिं वल्लीरूपं संपि॒वंति । सामर्थ्याद्वासायनिकाः । न च स साक्षात्सोमः । तर्हि कः । उच्यते । सोमं हि तं मन्यते यं ब्रह्माणः । यद्वृहत्शब्दो ब्राह्मणशब्दपर्यायोऽस्ति कुतो न चरसि ब्रह्मन् तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मनिष्ठादिप्रयोगात् । ब्राह्मणा इत्यर्थः । ते चर्त्विजो यजमानस्य यागसाधनभूतं संस्कर्तुं विदुः जानन्ति तस्यांशं । यद्वा । कर्मणि षष्ठी । तं सोमं कश्चन नाभ्राति । कश्चिदप्ययज्वेति शेषः । यज्जैनं भक्षयितुमर्हति नान्य इत्यर्थः । एवमोषधिपक्षे ॥ अथ चंद्रपक्ष उच्यते । तं सोमं मन्यते पपिवान् पीतवान्यजमानो यथमोषधिरूपं संपि॒वंत्यभिषवयावभिरध्वर्वाद्यो यजमानस्य । न च स सोमः । कस्तर्हि । यं ब्रह्माणो ब्राह्मणा अभिज्ञा देवज्ञा विदुः कथयन्ति चंद्रमसं न तस्याभ्राति कश्चनादेवो देवेभ्योऽन्यो मनुष्यादिः । देवा अग्न्यादयो रश्मयो वा । यच्चाहसोमस्यासोमत्वं न निंदायै अपि खितरस्य सुत्या इति मंतव्यं । अपशवोऽन्ये गोअश्वेभ्य इत्यादिवत् ॥ एवमत्र सोम्या उभयथा योज्याः ॥

आ॒च्छ॒द्वि॒धानैर्गु॒पितो॒ बार्ह॑तैः सोम र॒क्षितः ।

या॒व्णा॒मि॒च्छृ॒ण्वन्ति॑ष्ठसि॒ न ते॒ अ॒भ्रा॒ति॒ पार्थि॑वः ॥४॥

आ॒च्छ॒त्॒ऽवि॒धानैः । गु॒पितः । बार्ह॑तैः । सो॒म । र॒क्षितः ।

या॒व्णा॑ । इत् । शृ॒ण्वन् । ति॒ष्ठसि॒ । न । ते । अ॒भ्रा॒ति॒ । पार्थि॑वः ॥४॥

हे सोम आच्छद्विधानैः । आच्छादयन्ति विधानानि तेषां विद्यन्ते त आच्छद्विधानाः । तेर्गुपितः । तथा बार्हतेर्गुपितः । स्वानभ्राजाघार्यादिभिः सप्तभिः सोमपालै रक्षितस्त्वं । एते वा अमुष्मिन्नोके सोममरक्षन् । ति० सं० ६. १. १०. ५. । इति ब्राह्मणं । याव्णामिच्छृण्वन्नभिषवयाव्णां ध्वनिं शृण्वन्नेव तिष्ठसि । ते त्वां पार्थिवः पार्थिवो जनो नाभ्राति । न हि दुस्त्र्यंशद्रूपोऽचलैः पानयोग्यो भवति । चंद्रमा वै सोमो देवानाममंत्रं तं पौर्णमास्यायामभिषुण्वन्तीति वाजसनेयकं ॥

य॒ज्ञा दे॒व प्र॒पि॒वंति॒ तत् आ॒ प्या॒यसे॒ पुनः॑ ।

वा॒युः सोम॑स्य र॒क्षिता॒ समा॑नां मास॒ आ॒कृ॒तिः ॥५॥

यत् । त्वा॒ । दे॒व । प्र॒ऽपि॒वंति॒ । तत्तः॑ । आ॒ । प्या॒यसे॒ । पुन॑रिति ।

वा॒युः । सोम॑स्य । र॒क्षिता॒ । समा॑नां । मासः॑ । आ॒ऽकृ॒तिः ॥५॥

हे देव सोम यद्यदा त्वा त्वां प्रपि॒वंत्योषधिरूपं चिष्वपि सवनेषु ततोऽनंतरमेव पुनरा प्यायसे । आ प्यायस्व सं । ऋ० १. ९१. १६. । इति प्रातःसवने सं ते पयांसि । ऋ० १. ९१. १८. । इत्युत्तरयोः सवनयो-
राप्यायसे । किंच वायुस्तव सोमस्य रक्षिता । यथा न श्रुयति तथा । वायुः शोषकः प्रसिद्धो लोके । किंच मासः । परिमीयत इति मासः सोमः । स च समानां संवत्सराणामाकृतिराकर्ता व्यवच्छेदको भवति । संवत्सरे संवत्सरे वसंतादिकालेष्वनुष्ठीयमानत्वादसंते वसंते ज्योतिषा यजेतिति श्रुतेः । यद्वा । सोमाधारवणस्य-
तिविकारग्रहद्वारेण वायुः सोमरसस्य रक्षिता भवति । वायुगोपा वनस्पतय इति श्रुतेः । एवं वल्लीरूपसो-
मपक्षे योजना ॥ चंद्रपक्षे तु हे देव सोम यद्यदा त्वा त्वां प्रपि॒वंति रश्मयोऽपरपक्षे ततोऽनंतरमेव पूर्वपक्षे पुनरा प्यायसे । वायुश्च सोमस्य तव रक्षिता । वाय्वधीनत्वाच्चंद्रगतेः । किंच समानां संवत्सराणां मासः ॥ षष्ठीकवचनमेतत् ॥ मासस्याकृतिश्च कर्ता त्वं चासि । एकैककलाचयसंवृद्धिभ्यां हि मासः पूर्यते तेः संवत्सर इति ॥ ॥२०॥

रैभ्यासीदनुदेयीं नाराशंसी न्योचनी। सूर्याया भद्रमिवासो गाथयैति परिष्कृतं ॥ ६ ॥
रैभी। आसीत्। अनुऽदेयीं। नाराशंसी। निऽओचनी। सूर्यायाः। भद्रं। इत्। वासः।
गाथया। एति। परिऽकृतं ॥ ६ ॥

आभिः सूर्या स्वविवाहमस्तीदित्युक्तं। सूर्या सावित्री ब्रूते। रैभी। रैभ्यः काश्चनर्चः। रैभीः शंसति
रैभंतो वै देवाद्यर्थयश्च स्वर्गं लोकमायन्निद्यादिब्राह्मणविहिता रैभ्यः। ऐ० ब्रा० ६. ३२.। सा रैभ्यनुदेव्यासीत्।
दीयमानवधूविनोदनायागदीयमाना वयस्यासीत्। तथा नाराशंसी। प्राता रत्नं। अ० १. १२५. १.। इत्या-
दिका मनुष्याणां स्तुतयो नाराशंस्थः। सा नाराशंसी न्योचनी। उचतिः सेवाकर्मा। सा वधूयुष्मृषार्थं
दीयमाना दास्यभवत्। सूर्याया मम भद्रं वासो विचित्रं दुकूलादिकमाच्छादनयोग्यं वस्त्रं गाथया परिष्कृ-
तमलंकृतमिति। गाथा गीयत इत्यादिब्राह्मणोक्ता गाथा। तथा गाथया यत्परिष्कृतमस्ति तद्वासोऽभवदिति ॥

चित्तिरा उपबर्हणं चक्षुरा अभ्यंजनं। द्यौर्भूमिः कोशं आसीद्यदयात्सूर्या पतिं ॥ ७ ॥
चित्तिः। आः। उपऽबर्हणं। चक्षुः। आः। अभिऽअंजनं। द्यौः। भूमिः। कोशः।
आसीत्। यत्। अयात्। सूर्या। पतिं ॥ ७ ॥

चित्तिर्देवतोपबर्हणमाः। आसीत्। चक्षुरभ्यंजनमाः। आसीत्। तथा हि। दुर्बल्य कनीनिका परापत-
त्रिककुम्भामपर्वते। तेन चैककुदेनांजनसजातीयेन चक्षुषी आंजते। तच्चक्षुरेवांजनमासीदिति। यद्यस्य भूमिश्च कोश
आसीत्। कोशस्थानीये अभूतां। यद्यदा सूर्या पतिं स्वकीयं नवभर्तारं सोममयात् अगच्छत् तदैवमुपक-
रणाभ्यासम् ॥

स्तोमा आसन्प्रतिधयः कुरीरं छंद ओपशः।
सूर्याया अश्विना वराग्रिासीत्पुरोगवः ॥ ८ ॥
स्तोमाः। आसन्। प्रतिऽधयः। कुरीरं। छंदः। ओपशः।
सूर्यायाः। अश्विना। वरा। अग्रिः। आसीत्। पुरऽगवः ॥ ८ ॥

सूर्याया रथस्य स्तोमास्त्रिवृदादयः प्रतिधय आसन्। प्रतिधीयंत इति प्रतिधय ईषातिर्यगायतका-
ष्टादयः। तथा कुरीरं छंदः कुरीरनामकं छंदोऽनस ओपशोऽभवत्। येनोपशरते स ओपशः। तादृशायाः
सूर्याया अश्विनाश्विनी वरा वरावास्तामिति शेषः। तस्या विवाहे पुरोगवः पुरोगंता पुरतो गंता यः
पूर्वमेव प्रस्तावार्थं गच्छति तत्स्थानीयोऽपिरासीत् ॥ प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत्सूर्या
सावित्रीं तस्यै सर्वे देवा वरा आगच्छन्निद्यादि हि ब्राह्मणं। ऐ० ब्रा० ४. ७.। अत्रायमभिप्रायः। प्रजापतिः
सविता स्वदुहितरं सोमाय प्रायच्छत्। सोमाय दास्यामीति मनीषामकरोत्। तस्मिन्समये पुत्र्या उपचारार्थं
प्रदानान्युक्ताभ्यभवन्। तथा च सत्यश्विनी प्रबलौ संतावाजिं पुरतो गत्वा तामलभेतामिति। उत्तरत्रापि
सोमो वधूयुरभवदित्यादिनायमेवार्थः स्पष्टो भविष्यति। योषावृणीत ज्येष्ठ्यादिकमुक्तं। अ० १. ११९. ५. ॥

सोमो वधूयुरभवदश्विनास्तामुभा वरा। सूर्या यत्पत्ये शंसंतीं मनसा सविताददात् ॥ ९ ॥
सोमः। वधूऽयुः। अभवत्। अश्विना। आस्तां। उभा। वरा। सूर्या। यत्। पत्ये। शंसंतीं।
मनसा। सविता। अददात् ॥ ९ ॥

सोमो वधूयुर्वधूकामो वरोऽभवत्। तस्मिन्समयेऽश्विनाश्विनावुभौ वरा वरावास्तां। अभूतां।
यद्यदा सूर्या पत्ये शंसंतीं पतिं कामयमानां। पथाप्रययीवनामित्यर्थः। सूर्या मनसा सहिताय सोमाय वराद्य
सविता तन्यिताददात् प्रादात् दित्वा चकार ॥

मनो अस्या अन आसीद्यौरासीदुत छदिः ।

शुक्रावन्द्वाहावास्तां यदयात्सूर्या गृहं ॥१०॥

मनः । अस्याः । अनः । आसीत् । द्यौः । आसीत् । उत । छदिः ।

शुक्रौ । अनद्वाहौ । आस्तां । यत् । अयात् । सूर्या । गृहं ॥१०॥

अस्याः सूर्यायाः पत्युर्गृहं गच्छत्या अनो रथो मन आसीत् । या पतिगृहं त्वया गच्छामीति मतिरस्ति सान आसीत् । उतापि च तस्या अनसो द्यौर्बुलोकच्छदिष्वपर्यपिधानमासीत् । शुक्रौ दीप्ती सूर्याश्चंद्रमखाव-
नद्वाहौ रथस्य वोढारावास्तां । अभवतां । यद्यदा सूर्या गृहं सोममयात् अगात् ॥ ॥२१॥

चक्षुःसामाभ्यामभिहितौ गावौ ते सामनावितः ।

श्रोत्रं ते चक्रे आस्तां दिवि पंथाश्चराचरः ॥११॥

चक्षुःसामाभ्यां । अभिहितौ । गावौ । ते । सामनौ । इतः ।

श्रोत्रं । ते । चक्रे इति । आस्तां । दिवि । पंथाः । चराचरः ॥११॥

हे सूर्ये देवि ते तवर्क्षामाभ्यामभिधानीस्थानाभ्यामभिहितौ गावौ गोस्थानीयौ सूर्याश्चंद्रमसौ सामनौ
सामानौ संतावितः । गच्छतः । अनोवाहौ पत्युर्गृहं प्रति गच्छतः । ते तव श्रोत्रं । श्रोत्रे इत्यर्थः । वरस्य
गुणग्राहिणी श्रोत्रे एव चक्रे आस्तां । मनोरूपस्य रथस्य श्रोत्रे चक्रे अभवतामित्यर्थः । दिवि पंथाश्चराचर-
खाचसोऽत्यंतं गमनसाधनभूतो मार्गोऽभूत् । रथसंचारप्रदेशो बुलोक आसीत् ॥

शुचीं ते चक्रे यात्या व्यानो अक्ष आहतः ।

अनो मनस्मयं सूर्यारोहत्प्रयती पतिं ॥१२॥

शुची इति । ते । चक्रे इति । यात्याः । विऽआनः । अक्षः । आऽहतः ।

अनः । मनस्मयं । सूर्या । आ । अरोहत् । प्रऽयती । पतिं ॥१२॥

यात्या गच्छत्यास्ते तवानसश्चक्रे चक्रमणशीले रथांगे शुची श्रोत्रे आस्तां । व्यानस्तव व्यानो वायुरक्षः ।
उभयरथचक्रच्छिद्रगामिनी या काष्ठा सा च रथस्य सर्वं भारं वहति । सोऽक्षो व्यानोऽभूत् । मनस्मयं
मनोमयमनः शकटं सूर्या पतिं सोमं प्रति प्रयती प्रकर्षेण गच्छत्यारोहत् । आरूढवती । पतिं प्रति जिगमि-
योर्मनोरूपस्य रथस्य पत्युर्गुणग्राहिणी श्रोत्रे एव चक्रे अभूतां व्यानो धारको वायुक्षेष्टकोऽक्षोऽभूदित्यर्थः ॥

सूर्याया वहतुः प्रागात्सविता यमवासृजत् ।

अघासु हन्यते गावोऽर्जुन्योः पर्युह्यते ॥१३॥

सूर्यायाः । वहतुः । प्र । अगात् । सविता । यं । अवऽअसृजत् ।

अघासु । हन्यते । गावः । अर्जुन्योः । परि । उह्यते ॥१३॥

सोमाय प्रदत्तितायाः सूर्याया वहतुः । कन्याप्रियार्थं दातव्यो गवादिपदार्थो वहतुः । स च प्रागात् ।
तस्या अपि पूर्वमगच्छत् । यं वहतुं सवितास्याः पितावाहयत् अवसृष्टवान् । प्रादादित्यर्थः । कदा सागच्छत्
कदा वहतुरित्युभयोः काल उच्यते । अघासु । मघास्त्वित्यर्थः । मघानक्षत्रेषु गावः सविता दत्ता गावः
सोमगृहं प्रति हन्यते । दंडेस्ताड्यते प्रेरणार्थं । अर्जुन्योः । फल्गुन्योरित्यर्थः । तयोर्नक्षत्रयोः सवितुः सकाशात्
परि सोमगृहं प्रतुह्यते । नीयते रथेन ॥

यदश्विना पृच्छमानावयातं चिचक्रेण वहतुं सूर्यायाः ।

विश्वे देवा अन्तु तद्धामजानन्पुत्रः पितराववृणीत पूषा ॥ १४ ॥

यत् । अश्विना । पृच्छमानौ । अयातं । चिऽचक्रेण । वहतुं । सूर्यायाः ।

विश्वे । देवाः । अन्तु । तत् । वां । अजानन् । पुत्रः । पितरौ । अवृणीत । पूषा ॥ १४ ॥

हे अश्विनाश्विनी यद्यदा पृच्छमानौ सवितारं प्रष्टुमयातं अगच्छतं । केन साधनेनायातं तदुच्यते । चिचक्रेण चक्रवययुक्तेन रथेन । किं पृच्छमानौ । सूर्याया वहतुं । विवाहमित्यर्थः । तत्तदानीं वां युवां सवितारं प्रति गच्छंतौ विश्वे सर्वे देवा अन्वजानन् । अनुज्ञातवन्तः । तथा पितरौ पुनोऽश्विनोः पुत्रः पूषावृणीत । वृत्तवान् ॥

यदयातं शुभस्पती वरेयं सूर्यामुप । कैकं चक्रं वामासीत्कं देष्ट्राय तस्यथुः ॥ १५ ॥

यत् । अयातं । शुभः । पती इति । वरेऽयं । सूर्यो । उप । कं । एकं । चक्रं । वां ।

आसीत् । कं । देष्ट्राय । तस्यथुः ॥ १५ ॥

हे शुभस्पती उदकस्य स्वामिनी यदावयातं अगच्छतं । कं प्रति । वरेयं वरणीयायाः सूर्यायाः संबंधिनं वरेयाचितव्यं वा । सवितारमित्यर्थः । किमर्थं । सूर्यामुप गंतुं । वां भवतोः संप्रति दृश्यमानमिदमेकं चक्रं क्रासीत्युरा । क्व वां युवां देष्ट्राय दानाय प्रवृत्तौ तस्यधुरित्यश्विनोर्निवासं पृच्छति ॥ ॥ २२ ॥

हे ते चक्रे सूर्ये ब्रह्माणं ऋतुथा विदुः । अथैकं चक्रं यद्गुहा तदज्ञातय इद्विदुः ॥ १६ ॥

हे इति । ते । चक्रे इति । सूर्ये । ब्रह्माणः । ऋतुऽथा । विदुः । अथ । एकं । चक्रं ।

यत् । गुहा । तत् । अज्ञातयः । इत् । विदुः ॥ १६ ॥

अथ स्वयमेव स्वात्मानं प्रति सूर्या वदति । हे सूर्ये ते तव द्वे चक्रे प्रज्ञाते पुरा दृष्टे द्वे एव चंद्रसूर्यात्मके ऋतुयुग्मेषु विनिर्दिष्टे चक्रे ब्रह्माणो ब्राह्मणा विदुः । अथैकं चक्रं तृतीयं संवत्सरात्मकं गुहा गुहायां निहितं यदस्ति तदज्ञातय इत् । एतन्मेधाविनामसु पठितं । मेधाविन एव विदुः । जानन्ति ॥

सूर्यायै देवेभ्यो मित्राय वरुणाय च । ये भूतस्य प्रचेतस इदं तेभ्योऽकरं नमः ॥ १७ ॥

सूर्यायै । देवेभ्यः । मित्राय । वरुणाय । च । ये । भूतस्य । प्रऽचेतसः । इदं । तेभ्यः ।

अकरं । नमः ॥ १७ ॥

सूर्यायै सूर्यस्य पत्न्यै देवेभ्योऽग्न्यादिभ्यो मित्राय वरुणाय च ये च भूतस्य भूतजातस्य प्रचेतसः सुमतयो ऽभिमतप्रदा भवन्ति तेभ्यः सर्वेभ्य इदं नमो नमस्कारमकरं । करोमि ॥

पूर्वापरं चरतो माययितौ शिशू क्रीळंतौ परि यातो अध्वरं ।

विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्टे ऋतूरन्यो विदधज्जायते पुनः ॥ १८ ॥

पूर्वऽअपरं । चरतः । मायया । एतौ । शिशू इति । क्रीळंतौ । परि । यातः । अध्वरं ।

विश्वानि । अन्यः । भुवना । अभिऽचष्टे । ऋतून् । अन्यः । विऽदधत् । जायते ।

पुनरिति ॥ १८ ॥

कश्चित्पूर्वं गच्छति सूर्यः । अन्यस्तमनुचरति चंद्रमाः । एवं पूर्वापरं पौर्वापर्येण मायया स्वप्रज्ञानेनैतावा-
दित्यचंद्रौ चरतः । गच्छतो दिवि । तौ शिशू । शिशुवद्भ्रमणाज्जायमानत्वाद्वा शिशू इत्युच्येते । शिशू संतो
क्रोढंतावंतरिक्तं विहरंतावध्वरं परि यातः । यच्च प्रतिगच्छतः । तयोरन्य आदित्यो विश्वानि भुवनान्यभिषष्टे ।
अभिपश्यति । अतून्वसंतादीन्यश्चंद्रमा विदधत्कुर्वन्नासानर्धमासांश्च कुर्वन्पुनर्जायते । यद्युभयोरपि पुनर्जा-
तिरस्ति तथापि सूर्यस्य सर्वदा प्रवृद्धिरुदयो नाभिप्रेतः । चंद्रस्य तु हासवृद्धिसंज्ञावात्पुनःपुनर्जायत इत्युक्ति-
र्युक्ता । चंद्रमा वै जायते पुनः । तै० ब्रा० ३. ९. ४. । इत्यादिश्रुतेः ॥

अतिमूर्तिनाम्येकाहि शुक्लपक्षे चांद्रमसोष्टिः । तत्र नवोनव इत्येषा याज्या । मृचितं च । नवोनवो भवति
जायमानस्तरणिर्विचंद्रशतः । आ० ९. ८. । इति ॥

नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषसामेत्ययं ।

भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन् प्र चंद्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥ १९ ॥

नवःऽनवः । भवति । जायमानः । अह्नां । केतुः । उषसां । एति । अयं ।

भागं । देवेभ्यः । वि । दधाति । आऽयन् । प्र । चंद्रमाः । ति०रते । दीर्घं । आयुः ॥ १९ ॥

अयं चंद्रमा जायमानः प्रतिदिनं जायमान एकैककलाधिकेनोत्पद्यमानः सप्तवोनवो भवति । प्रतिदिनं
नूतन एव भवति । एतत्पूर्वपक्षावभिप्रायं । तथाह्नां दिवसानां केतुः प्रज्ञापकः प्रतिपदादीनां तिथीनां
चंद्रकलाहासवृद्धधीनत्वात् । तादृशश्चंद्रमा उपसां प्रभातीनामयमेति । एतत्कृष्णपक्षांताभिप्रायं । केचनैतं
पादमादित्यदैवत्वमाहुः । तस्मिन्पक्षेऽह्नां केतुत्वमुषसामयगतिश्च प्रसिद्धे । देवेभ्यो भागं हविर्भागं वि दधाति ।
करोति । उभयपक्षांते । किं कुर्वन् । आयन् प्रतिदिनं हासवृद्ध्या पक्षांतमभिगच्छन् । एतदर्धमासाभिप्रायं ।
चंद्रमा उक्तलक्षणो देवो दीर्घमायुस्तिरते । वर्धयति ॥

सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृतं सुचक्रं ।

आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व ॥ २० ॥

सुऽकिंशुकं । शल्मलिं । विश्वरूपं । हिरण्यवर्णं । सुऽवृतं । सुऽचक्रं ।

आ । रोह । सूर्ये । अमृतस्य । लोकं । स्योनं । पत्ये । वहतुं । कृणुष्व ॥ २० ॥

सुकिंशुकं शोभनकिंशुकवृक्षनिर्मितं तथा शल्मलिं शल्मलिवृक्षनिर्मितं विश्वरूपं नामारूपं हिरण्यवर्णं
हितरमणीयवर्णं हिरण्यालंकारयुक्तं वा सुवृतं सुध्रुवतनं सुचक्रं शोभनचक्रोपेतं रथं हे सूर्य आ रोह । अमृतस्य
लोकं स्थानं स्योनं सुखकरं पत्ये सोमाय वहतुं वहनमात्मनः प्रापणं कृणुष्व । कृष्व । अत्र निष्कृतं । १०. ८. ।
द्रष्टव्यं ॥ ॥ २३ ॥

उदीर्ष्वीतः पतिवती खेऽषा विश्वावसुं नमसा गीर्भिरीळे ।

अन्यामिच्छ पितृषदं व्यक्तां स ते भागो जनुषा तस्य विद्धि ॥ २१ ॥

उत् । ईर्ष्व । अतः । पतिऽवती । हि । एषा । विश्वऽवसुं । नमसा । गीऽभिः । ईळे ।

अन्यां । इच्छ । पितृऽसदं । विऽअक्तां । सः । ते । भागः । जनुषा । तस्य । विद्धि ॥ २१ ॥

आभिर्नृणां विवाहः स्तूयते । हे विश्वावसो अतः स्थानात्कन्यासमीपादुदीर्ष्व । उत्तिष्ठ । एषा कन्या
पतिवती हि संजाता । अत उदीर्ष्वीति वातःशब्दो योज्यः । विश्वावसुमेतन्नामानं गंधर्वं नमसा नमस्कारेण
गीर्भिः स्तुतिभिश्चेत्ते । सोमि । तर्ह्येनां विहाय कां स्वीकरोमीति यदि ब्रूवे तर्ह्यन्यां पितृषदं पितृकुले स्थितां

व्यक्तामनूदेति परिक्षुटां विगतांजनां वा । सनोदमादिराहित्येनाप्रीढामित्यर्थः । स तादृशः पदार्थस्ते तव भागः कल्पितः । तस्य तं भागं विद्धि जानीहि जनुषा जन्मना । लभस्वित्यर्थः ॥

उदीर्ष्वानो विश्वावसो नमसेळामहे त्वा ।

अन्यामिच्छ प्रफर्ष्यं सं जायां पत्यां सृज ॥ २२ ॥

उत् । ईर्ष्व । अतः । विश्वावसो इति विश्वऽवसो । नमसा । ईळामहे । त्वा ।

अन्यां । इच्छ । प्रऽफर्ष्यं । सं । जायां । पत्यां । सृज ॥ २२ ॥

अतोऽस्माच्छयनाद्ये विश्वावसो कन्यास्वामिगंधर्व उदीर्ष्व । उन्नच्छ ॥ ईर गतीं आदादिकः । अनुदासेत् । तस्य लोटि रूपं ॥ विश्वावसुर्नाम गंधर्वः कन्यानामधिपतिर्यतः । लभामि तेन कन्यामिति हि मंत्रः । स तादृश देव त्वां नमसा नमस्कारिणेळामहे । सुमः । स त्वमन्यां प्रफर्ष्यं बृहन्नितंवां कन्यामिच्छ । जायां मां पत्या सह पुनः सं सृज ॥

अनृक्षरा ऋजवः संतु पंथा येभिः सखायो यंति नो वरेयं ।

समर्यमा सं भगो नो निनीयात्सं जास्पत्यं सुयममस्तु देवाः ॥ २३ ॥

अनृक्षराः । ऋजवः । संतु । पंथाः । येभिः । सखायः । यंति । नः । वरेऽयं ।

सं । अर्यमा । सं । भगः । नः । निनीयात् । सं । जाः पत्यं । सुऽयमं । अस्तु । देवाः ॥ २३ ॥

हे देवाः पंथाः पंथानो मार्गो अनृक्षराः । ऋक्षरः कंटक उच्यते । कंटकरहिता ऋजवोऽकुटिलाश्च संतु येभिर्भ्यः पथिभिर्नोऽस्माकं सखायो वरप्रपिता वरेयं वरेर्याचितव्यं पितरं प्रति यंति गच्छन्ति ते पंथा इति । किंचार्यमा देवो नोऽस्मान् सं निनीयात् । सम्यक् प्रापयेत् । तथा भगो देवः सं निनीयात् । हे देवाः आसंगतमस्तु पतिकुलमिति शेषः । तथेदं जास्पत्यं जायापत्योर्युगलं सुयममस्तु । सुमिधुनमस्तु ॥

पत्या योक्तृविमोचने प्र त्वा मुंचामोक्षिषा । मुञ्चितं च । अथास्या योक्तुं विचृतेत्य त्वा मुंचामि वरुणस्य पाशात् । आ० १. ११. इति ॥

प्र त्वा मुंचामि वरुणस्य पाशाद्येन त्वाबन्धात्सविता सुशेवः ।

ऋतस्य योनौ सुकृतस्य लोकेऽरिष्टां त्वा सह पत्या दधामि ॥ २४ ॥

प्र । त्वा । मुंचामि । वरुणस्य । पाशात् । येन । त्वा । अबन्धात् । सविता । सुऽशेवः ।

ऋतस्य । योनौ । सुऽकृतस्य । लोके । अरिष्टां । त्वा । सह । पत्या । दधामि ॥ २४ ॥

जातं प्राणिनं सवित्रा प्रेरितो वरुण आत्मपाशैर्बन्धाति । तस्माद्वरुणस्य पाशात् हे वधु त्वा त्वां प्र मुंचामि येन त्वा त्वां सविता वरुणस्य प्रेरकः सुशेवः सुखोऽबन्धात् बन्धनं हतवान् । यज्ञांगपत्रे पत्नी योक्त्रेण बन्धाति । बन्धनस्य वरुणोऽभिमानि । अतो वरुणपाशाद्योक्तात् प्र मुंचामि येन योक्त्रेण सविता कर्मणामनुष्ठाता देव ऋत्विक्पाशेनावन्धात् । तं मोचयित्वा चर्तस्य यज्ञस्य योनौ स्थाने यागभूर्मा सुकृतस्य लोके कर्मक्षेत्रे भूलोके चारिष्टामर्हिसितां त्वां पुत्रादर्थं पत्या सह दधामि । स्थापयामि ॥

प्रेतो मुंचामि नामुतः सुबद्धाममुतस्करं । यथेयमिन्द्र मीढुः सुपुत्रा सुभगासति ॥ २५ ॥

प्र । इतः । मुंचामि । न । अमुतः । सुऽबद्धां । अमुतः । करं । यथा । इयं । इन्द्र । मीढुः ।

सुऽपुत्रा । सुऽभगा । असति ॥ २५ ॥

इतः पितृकुलात्पुं चामि त्वां नामुतो भर्तृगृहात्पुं चामि । अमुतो भर्तृगृहे सुवद्वां करं । यथेयं कन्या हे इन्द्र मीढुः सेक्तः सुपुत्रा सुभगा सुष्टु भाग्या वासति भवति तथा कुरु ॥ २४ ॥

विवाहानंतरभाविनि प्रयाणे पूषा त्वेतो नयत्वित्यनया रथादियानमारोहयेत् । सूचितं च । पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्येति यानमारोहयेत् । आ० गृ० १. ८. १. ॥

पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्याश्विना त्वा प्र वहतां रथेन ।

गृहान्गच्छ गृहपत्नी यथासौ वशिनी त्वं विदथ्यमा वदासि ॥ २६ ॥

पूषा । त्वा । इतः । नयतु । हस्तऽगृह्य । अश्विना । त्वा । प्र । वहतां । रथेन ।

गृहान् । गच्छ । गृहऽपत्नी । यथा । असः । वशिनी । त्वं । विदथ्यं । आ । वदासि ॥ २६ ॥

हस्तगृह्य ग्राह्यहस्तः पूषा त्वा त्वामितो नयतु । प्रापयतु । अश्विनाश्विनी त्वा त्वां रथेन प्र वहतां । प्रगमयतां । गृहान् भर्तृसंबन्धिनो गच्छ त्वं गृहपत्नी यथासः भवसि स्वगृहस्वामिनी भवसि । वशिनी सर्वेषां गृहगतानां वशं प्रापयित्री पत्युर्वशे वर्तमाना वा विदथ्यं पतिगृहमा वदासि । आवदासि । गृहस्थितं भृत्यादिजनमावद ॥

इह प्रियमितेषा वध्वा गृहप्रवेशिनी । सूचितं च । इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामिति गृहं प्रवेशयेत् । आ० गृ० १. ८. ८. इति ॥

इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामस्मिन्गृहे गार्हपत्याय जागृहि ।

एना पत्या तन्वं सं सृजस्वाधा जिब्री विदथ्यमा वदाथः ॥ २७ ॥

इह । प्रियं । प्रऽजया । ते । सं । सृज्यतां । अस्मिन् । गृहे । गार्हऽपत्याय । जागृहि ।

एना । पत्या । तन्वं । सं । सृजस्व । अध । जिब्री इति । विदथ्यं । आ । वदाथः ॥ २७ ॥

हे वधु ते तवेहास्मिन्पतिकुले प्रियं प्रजया सह समृध्यतां । अस्मिन्गृहे गार्हपत्याय गृहपतित्वाय जागृहि । बुध्यस्व । एनानेन पत्या सह तन्वं स्वीयं शरीरं सं सृजस्व । संसृष्टा भव । अधाय जिब्री जीर्णी जायापती युवां विदथ्यं गृहमा वदाथः । आभिमुख्येन वदतं ॥

नीललोहितं भवति कृत्यासक्तिर्यज्यते । एधंते अस्या ज्ञातयः पतिर्बन्धेषु बध्यते ॥ २८ ॥

नीलऽलोहितं । भवति । कृत्या । आसक्तिः । वि । अज्यते । एधंते । अस्याः । ज्ञातयः ।

पतिः । बन्धेषु । बध्यते ॥ २८ ॥

कृत्याभिचाराभिमानिनी देवता नीललोहितं भवति । नीलं च लोहितं च तस्या रूपं भवतीत्यर्थः । सा कृत्यासक्तिरासक्तास्यां संबद्धा व्यज्यते । त्यज्यत इत्यर्थः । तस्यां कृत्यायामपगतायामस्या वध्वा ज्ञातय एधंते । वधंते । पतिर्बन्धेषु सांसारिकेषु बध्यते ॥

परा देहि शमुल्यं ब्रह्मभ्यो वि भजा वसु ।

कृत्यैषा पद्धतीं भूत्या जाया विशन्ते पतिं ॥ २९ ॥

परा । देहि । शमुल्यं । ब्रह्मऽभ्यः । वि । भजा । वसु ।

कृत्या । एषा । पतऽवती । भूत्वी । आ । जाया । विशन्ते । पतिं ॥ २९ ॥

शाम्बलं । शाम्बलमित्यर्थः । शम्बलं शरीरं मलं । शरीरावच्छिन्नस्य मलस्य धारकं वस्त्रं परा देहि । परात्वाज । धृतप्रायश्चित्तार्थं ब्रह्मभ्यो ब्राह्मणेभ्यो वसु धनं वि भज । प्रयच्छेत्यर्थः । किमर्थं वधूवासःपरित्याग इति चेत् उच्यते । एषा कृत्वा पद्मती पादवती सती जाया भूत्वा भूत्वा पतिं विशते । कृत्यारूपवासःप्रवेशात् कृत्वा जाया भूत्वा विशत इत्युपचर्यते । अतस्तत्परित्यागे कृत्यैव त्यक्ता भवतीत्यर्थः । यदि वधूवासः स्वयं निधत्ते तदैवं भवतीति वधूवासःसंस्पर्शनं निंदायुक्तं ॥

अश्रीरा तनूर्भवति रुशंती पापयामुया ।

पतिर्यद्वध्वोऽ वाससा स्वमंगमभिधित्सते ॥३०॥

अश्रीरा । तनूः । भवति । रुशंती । पापया । अमुया ।

पतिः । यत् । वध्वः । वाससा । स्वं । अंगं । अभिऽधित्सते ॥३०॥

अत्रापि वधूवासःसंस्पर्शनंदोच्यते । तनूर्वरस्य संबन्धिन्यश्रीराश्रीका भवति । कथं स्यादिति उच्यते । रुशंती । रुशदिति वर्णनाम । दीप्तयामुयानया पापरूपया कृत्यया युक्ता चेत्तनूः । तदेवाह । पतिर्यद्यदि वध्वो वाससा स्वमंगमभिधित्सते परिधातुमिच्छति ॥ २५ ॥

ये वध्वश्चंद्रं वहतुं यक्ष्मा यंति जनादनु ।

पुनस्तान्यज्ञिया देवा नयंतु यत् आगताः ॥३१॥

ये । वध्वः । चंद्रं । वहतुं । यक्ष्माः । यंति । जनात् । अनु ।

पुनरिति । तान् । यज्ञियाः । देवाः । नयंतु । यतः । आऽगताः ॥३१॥

वध्वश्चंद्रं हिरण्यरूपं वहतुं ये यक्ष्मा व्याधयोऽनु यंति प्राप्नुवन्ति जनादस्मद्विरोधिनः सकाशात् । यद्वा । जनाद्यमाख्यात् । तान्पुनर्नयंतु प्रापयंतु यज्ञिया यज्ञार्हा देवा इन्द्रादयः । यत् आगता यक्ष्मांते यक्ष्मा आगताः तत्र ताप्नुयंतु ॥

वध्वाः प्रयागे मा विदन्निषिषा याज्या । सूत्रितं च । कल्याणेषु देशवृक्षचतुष्पथेषु मा विदन्परिपंथिन इति जपेत् । आ० गृ० १. ८. ६. इति ॥

मा विदन्परिपंथिनो य आसीदंति दंपती । सुगेभिर्दुर्गमतीतामपं द्रांत्वातयः ॥३२॥

मा । विदन् । परिऽपंथिनः । ये । आऽसीदंति । दंपती इति दंऽपती । सुऽगेभिः ।

दुऽगं । अति । इतां । अपं । द्रांतु । अरातयः ॥३२॥

परिपंथिनः पर्यवस्थातारः शब्दो मा विदन् मा प्रापयन् ये परिपंथिनो दंपती आसीदंति अभिगच्छन्ति । सुगेभिः सुगेर्मार्गैर्दुर्गं दुःखेन गंतुं शक्यं दुर्गमं देशमतोतां । अतिगच्छतां । अरातयोऽदातारः शब्दोऽप द्रांतु । अपगच्छंतु ॥

सुमंगलीरियं वधूरिमां समेत पश्यंत । सौभाग्यमस्यै दृष्ट्वायाथास्तं वि परेतन ॥३३॥

सुऽमंगलीः । इयं । वधूः । इमां । संऽएतं । पश्यंत । सौभाग्यं । अस्यै । दृष्ट्वायं ।

अथ । अस्तं । वि । परां । इतन् ॥३३॥

इयं वधूः सुमंगलीः शोभनमंगला । अत इमां सर्व आशीःकर्तारः समेत । संगच्छत । तां पश्यत च । तां

संगताश्च दृष्ट्वास्या ऊढाय सौभाग्यं दत्त्वाय दत्त्वाथासं । गृह्णामैतत् । स्वस्वसंबन्धिनं वि परेतन । विविधं परागच्छत ॥

तृष्टमेतत्कर्तुं कमेतदपाष्टवं द्विषवन्नैतदत्तवे ।

सूर्या यो ब्रह्मा विद्यात्स इद्धाधूयमर्हति ॥ ३४ ॥

तृष्टं । एतत् । कर्तुं । एतत् । अपाष्टवत् । विषवत् । न । एतत् । अत्तवे ।

सूर्या । यः । ब्रह्मा । विद्यात् । सः । इत् । वाधूयं । अर्हति ॥ ३४ ॥

अनयापि वधूवस्त्रपरित्यागः प्रतिपाद्यते । एतद्वस्त्रं तृष्टं दाहजनकं । तथैतत्कर्तुं । तथापाष्टवत् । अपाष्टम-
पस्थितमृजोषं । तद्वत् । तथा विषवत् । नैतद्वस्त्रमत्तवे । अत्तव्यं । अनुपयोग्यं । यो ब्रह्मा ब्राह्मणः सूर्यामिदानीं
प्रस्तुतां देवीं विद्यात् सम्यग्जानीयात् स इत्स एव वाधूयं वधूवस्त्रमर्हति ॥

आशसनं विशसनमथो अधिविकर्तनं ।

सूर्यायाः पश्य रूपाणि तानि ब्रह्मा तु शृणुधति ॥ ३५ ॥

आशसनं । विशसनं । अथो इति । अधिविकर्तनं ।

सूर्यायाः । पश्य । रूपाणि । तानि । ब्रह्मा । तु । शृणुधति ॥ ३५ ॥

आशसनं तूषाधानं । तच्चान्यवर्णं भवति । विशसनं शिरसि निधीयमानं । तादृशं दशांते निधीयमान
मधिविकर्तनं यत्त्रिधा वासो विहन्ति । तान्याशसनादीनि वासांस्वर्वास्तानि सूर्याया रूपाणि भवन्ति । तानि
पश्य । एवंभूतान्याशसनादीनि पुरा सूर्यास्वशरीरे स्थितान्यमंगलानि वासांसि विधत्ते । तानि रूपाणि
सूर्याविद्ब्रह्मा तु ब्राह्मण एव तस्माद्वाससः सकाशाच्छृणुधति । अपनयति ॥ ॥ २६ ॥

विवहि कन्याहस्तग्रहणे गृभ्णामोत्पिषा । सूचितं च । गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तामत्यंगुष्ठमेव गुह्णीयात्
। आ० गु० १. ७. ३. इति ॥

गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथासः ।

भगो अर्यमा सविता पुरंधिर्मह्यं त्वादुर्गाहंपत्याय देवाः ॥ ३६ ॥

गृभ्णामि । ते । सौभगत्वाय । हस्तं । मया । पत्या । जरत् अष्टिः । यथा । असः ।

भगः । अर्यमा । सविता । पुरंधिः । मह्यं । त्वा । अदुः । गार्हपत्याय । देवाः ॥ ३६ ॥

हे वधु ते तव हस्तमहं गृभ्णामि । गुह्णामि । किमर्थं । सौभगत्वाय सौभाग्याय । मया पत्या त्वं यथा
जरदष्टिः प्राप्तवार्धक्यासः भवसि । भगो अर्यमा सविता पुरंधिः पुषा एते देवास्त्वा त्वं मह्यमदुः । दत्तवन्तः ।
किमर्थं । गार्हपत्याय । यथाहं गृह्णतिः स्थासिति ॥

तां पूषञ्छिवतमामेरयस्व यस्यां बीजं मनुष्या उ वपन्ति ।

या न ऊरु उशती विश्रयति यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपं ॥ ३७ ॥

तां । पूषन् । शिवत्तमां । आ । इरयस्व । यस्यां । बीजं । मनुष्याः । वपन्ति ।

या । नः । ऊरु इति । उशती । विश्रयति । यस्यां । उशन्तः । प्रहराम । शेपं ॥ ३७ ॥

हे पूषन्मोषकैतन्नामक देव शिवतमामत्यंतमंगलभूतां तामेरयस्व । आ ईरय । सर्वतः प्रेरय । यस्यामूरां बीजं रेतो लक्ष्णां मनुष्या वपन्ति आदधति । या नोऽस्माकमूक उग्रती कामयमाना विश्रयाति । यस्यामूरावुग्रतः कामयमाना वयं शेषं स्पर्शनयोग्यं पुंस्प्रजननं प्रहराम । ऊरौ व्यंजनसंबन्धं करवामेत्यर्थः ॥

तुभ्यमये पर्यवहन्सूर्या वहतुना सह । पुनः पतिभ्यो जायां दा अग्ने प्रजया सह ॥ ३८ ॥
तुभ्यं । अये । परि । अवहन् । सूर्या । वहतुना । सह । पुनरिति । पतिभ्यः । जायां ।
दाः । अग्ने । प्रजया । सह ॥ ३८ ॥

गंधर्वा हे अग्ने तुभ्यमये पर्यवहन । प्रायच्छन्नित्यर्थः । कां । सूर्या । केन सह । वहतुना सह । त्वं च तां सूर्या वहतुना सह सोमाय प्रायच्छः । तददिदानीमपि हे अग्ने पुनः पतिभ्योऽस्मभ्यं जायां प्रजया सह दाः । देहि ॥

पुनः पत्नीमग्निर्दादायुषा सह वर्चसा ।
दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतं ॥ ३९ ॥
पुनरिति । पत्नीं । अग्निः । अदात् । आयुषा । सह । वर्चसा ।
दीर्घेऽआयुः । अस्याः । यः । पतिः । जीवाति । शरदः । शतं ॥ ३९ ॥

पुनः स्वगृहीतां पत्नीमग्निर्दादायुषा सह वर्चसा सहादात् । प्रायच्छत् । अस्या अग्निदत्ताया यः पतिः पुमान् स दीर्घायुः सः शरदः शतं शतसंवत्सरं जीवाति । जीवतु ॥

सोमः प्रथमो विविदे गंधर्वा विविद् उत्तरः ।
तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥ ४० ॥
सोमः । प्रथमः । विविदे । गंधर्वः । विविदे । उत्तरः ।
तृतीयः । अग्निः । ते । पतिः । तुरीयः । ते । मनुष्यजाः ॥ ४० ॥

जातां कन्यां सोमः प्रथमभावी सन् विविदे । लब्धवान् । गंधर्व उत्तरः सन् विविदे । लब्धवान् । अग्निस्तुरीयः पतिस्ते तव । पश्चात्तनुष्यजाः पतिस्तुरीयश्चतुर्थः ॥ ४० ॥

सोमो ददद्गंधर्वाय गंधर्वो ददद्ग्नये । रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमां ॥ ४१ ॥
सोमः । ददत् । गंधर्वाय । गंधर्वः । ददत् । अग्नये । रयिं । च । पुत्रान् । च । अदात् ।
अग्निः । मह्यं । अथो इति । इमां ॥ ४१ ॥

सोमो गंधर्वाय प्रथमं ददत् । प्रादात् । गंधर्वोऽग्नये प्रादात् । अथो अपि चाग्निरिमां कन्यां रयिं धनं पुत्रांश्च मह्यमदात् ॥

इहैव स्तं मा वि यौष्टं विश्वमायुष्यंभुतं । क्रीळंतौ पुत्रैर्नमृभिर्मोदमानौ स्वे गृहे ॥ ४२ ॥
इह । एव । स्तं । मा । वि । यौष्टं । विश्वं । आयुः । वि । अभुतं । क्रीळंतौ । पुत्रैः ।
नमृभिः । मोदमानौ । स्वे । गृहे ॥ ४२ ॥

इहैव स्तं । इहैवास्मिंल्लोके स्तं । भवतं । मा वि यौष्टं । मा पृथग्भुतं । विश्वमायुष्यंभुतं । प्राप्तुं । किंच पुत्रैर्नमृभिः पौत्रैः सह स्वे गृहे मोदमानौ भवतमिति शेषः ॥

गृहप्रवेश आ नः प्रजां जनयत्वित्याद्यास्तस्रो होमार्थाः । सूचितं च । आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिरिति चतसृभिः प्रत्यृचं कृत्वा । आ० गृ० १. ८. ९. इति ॥

आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिराजरसाय समनस्कुर्यमा ।

अदुर्मंगलीः पतिलोकमा विश शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥४३॥

आ । नः । प्रजां । जनयतु । प्रजापतिः । आजरसाय । सं । अनक्तु । अर्यमा ।

अदुःमंगलीः । पतिलोकं । आ । विश । शं । नः । भव । द्विपदे । शं । चतुःपदे ॥४३॥

प्रजापतिर्देवो नोऽस्माकं प्रजामा जनयतु । अर्यमा चाजरसाय जरापर्यंतं जीवनाय समनक्तु । संगमयतु । सा त्वमदुर्मंगलीर्दुर्मंगलरहिता सुमंगली । यद्वा । या मंगलाचारा नूषयति सा दुर्मंगली । ततोऽन्यादुर्मंगली । तादृशी सती पतिलोकं पतिसमीपमा विश । प्राप्नुहि । नोऽस्माकं द्विपदे शं भव । तथा च शं चतुष्पदे भव ॥

अघोरचक्षुरपतिघ्नेधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः ।

वीरसूदेवकामा स्योना शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥४४॥

अघोरऽचक्षुः । अपतिघ्नो । एधि । शिवा । पशुभ्यः । सुमनाः । सुवर्चाः ।

वीरऽसूः । देवऽकामा । स्योना । शं । नः । भव । द्विपदे । शं । चतुःपदे ॥४४॥

हे वधु त्वमघोरचक्षुः क्रोधादभयंकरचक्षुरेधि । भव । तथापतिघ्नी भव । तथा पशुभ्यः शिवा हितकरी भव सुमनाः सुवर्चाश्च भव । वीरसूः पुत्राणामेव प्रसवित्री देवकामा स्योना सुखकरा च भव ॥

इमां त्वमिंद्र मीढुः सुपुत्रां सुभगां कृणु ।

दशास्यां पुत्राना धेहि पतिमेकादशं कृधि ॥४५॥

इमां । त्वं । इंद्र । मीढुः । सुपुत्रां । सुभगां । कृणु ।

दश । अस्यां । पुत्रान् । आ । धेहि । पतिं । एकादशं । कृधि ॥४५॥

हे इंद्र त्वमिमां वधूं सुपुत्रां सुभगां च कृणु । कृधि । अस्यां वध्वां दश पुत्राना धेहि । पतिमेकादशं कृधि । दश पुत्राः पतिरेकादशो यथा स्यात्तथा कृधि । कृणु ॥

सम्राज्ञी श्वशुरे भव सम्राज्ञी श्वश्रवां भव ।

ननांदरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधि देवृषु ॥४६॥

संऽराज्ञी । श्वशुरे । भव । संऽराज्ञी । श्वश्रवां । भव ।

ननांदरि । संऽराज्ञी । भव । संऽराज्ञी । अधि । देवृषु ॥४६॥

हे वधु श्वशुरादिषु त्वं सम्राज्ञी भव । देवृषु । देवरेष्वित्यर्थः ॥

समंजंस्त्वित्येषा वरस्य दधिप्राशने वधूवरयोर्हृदयस्पर्शने वा विनियुक्ता । तथा च सूचितं । समंजंतु विश्वे देवा इति दध्नः प्राञ्ज प्रतिप्रयच्छेदाज्यशेषेण वानक्ति हृदये । आ० गृ० १. ८. ९. इति ॥

समंजंतु विश्वे देवाः समापो हृदयानि नौ ।

सं मातरिश्वा सं धाता समु देष्ट्री दधातु नौ ॥४७॥

सं । अजंतु । विश्वे । देवाः । सं । आपः । हृदयानि । नौ ।

सं । मातरिश्वा । सं । धाता । सं । ऊं इति । देष्ट्री । दधातु । नौ ॥ ४७ ॥

विश्वे देवाः सर्वे देवा नौ हृदयानि मानसानि समजंतु । सम्यगजंतु । अपगतदुःखादिक्लेशानि कृत्वा
कौकिकवैदिकविषयेषु प्रकाशयुक्तानि कुर्वन्त्वित्यर्थः । आपश्च समजंतु । तथा मातरिश्वा नौ हृदयानि सं
दधातु । आवयोर्बुद्धीः परस्परानुकूलाः करोत्वित्यर्थः । धाता च सं दधातु । देष्ट्री दात्री फलानां । सरस्व-
तीत्यर्थः । सा च सं दधातु । संधानं करोतु ॥ ॥ २८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरसायणाचार्यविरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे अक्षरहिताभाष्येऽष्टमाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अष्टमाष्टकस्य चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । तत्र वि हीति त्रयोविंशत्युचं द्वितीयं सूक्तं । वृषाकपिर्नामिन्द्रस्य
पुत्रः । स चिंद्राणीद्रश्चेति त्रयः संहताः संविवादं छतवंतः । तत्र वि हि सोतोरसृक्षत किं मुबाहो खंगुर
इंद्राणीमामु नारिष्विति द्वे उच्छापो हि मेऽयमेमीति चतस्र इत्येता नवर्च इंद्रवाक्यानि । अतस्तासामिन्द्र
अपिः । परा हीद्रेति पंचावीरामिति द्वे वृषभो न तिरमश्रुंग इत्याद्यास्तस्र इत्येकादशर्च इंद्राणां वाक्यानि ।
अतस्तासामिन्द्राण्यपिः । उवे अंब वृषाकपायि रेवति पर्शुर्हं नामेति तिस्रो वृषाकपेर्वाक्यानि । अतस्तासां
वृषाकपिर्चर्षिः । सर्वं सूक्तमिंद्रं पंचपदापंक्तिच्छंदस्कं । तथा चानुक्रांतं । वि हि त्र्यधिकेंद्रो वृषाकपिरिंद्रा-
णीद्रश्च समुदरे पांक्तिमिति ॥ षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसी उक्थ्यशस्त्र एतत्सूक्तं । सूचितं च । अथ वृषाकपिं
शंसेद्यथा होताज्यायां चतुर्थे । आ० ८. ३. । इति ॥ यदि षष्ठेऽहन्युक्थ्यस्तोत्राणि द्विपदासु न सुवीरन्तामगा
यदि वेदमहरपिष्टोमः स्यात्तदानीं ब्राह्मणाच्छंसी माध्यंदिने सवन आरंभणीयाभ्य ऊर्ध्वमेतत्सूक्तं शंसेद्विश्व-
जित्यपि । तथा च सूचितं । सुकीर्तिं ब्राह्मणाच्छंसी वृषाकपिं च पंक्तिशंसं । आ० ८. ४. । इति ॥

वि हि सोतोऽसृक्षत नेंद्रं देवममंसत ।

यचामंदवृषाकपिर्यः पुष्टेषु मत्सखा विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥ १ ॥

वि । हि । सोतोः । असृक्षत । न । इंद्रं । देवं । अमंसत ।

यच । अमंदत् । वृषाकपिः । अर्यः । पुष्टेषु । मत्सखा । विश्वस्मात् । इंद्रः । उत्तरः ॥ १ ॥

सोतोः सोमाभिषवं कर्तुं व्यक्षत । यागं प्रति मया विच्छेष्टा अनुज्ञाताः सोतारो वृषाकपेर्यष्टारः ।
हीति पूरणः । तत्र देवं द्योतमानमिंद्रं मां नामंसत । मया प्रेरिताः संतोऽपि ते सोतारो न स्तुतवंतः ।
किंतु मम पुत्रं वृषाकपिमेव स्तुतवंतः । यत्र येषु पुष्टेषु सोमेन प्रवृद्धेषु यागेष्वर्थः स्वामी वृषाकपिर्मम पुत्रो
मत्सखा मम सखिभूतः सन्नमदत् सोमपानेन हृष्टोऽभूत् । यस्यैवं तथापींद्रोऽहं विश्वस्मात्सर्वस्माज्जगत
उत्तरः । उत्कृष्टतरः ॥ माधवभट्टास्तु वि हि सोतोरित्येवर्गिंद्राणां वाक्यमिति मन्यते । तथा च तद्वचनं ।
इंद्राणी कल्पितं हविः कश्चिन्मृगोऽदूढुषदिंद्रपुत्रस्य वृषाकपेर्विषये वर्तमानः । तच्चेंद्रमिंद्राणी वदति ।
तस्मिन्पक्षे त्वस्या अचोऽयमर्थः । सोतोः सोमाभिषवं कर्तुं वि व्यक्षत । उपरतसोमाभिषवा आसन्न्यजमाना

इत्यर्थः । किंच मम पतिमिन्द्रं देवं नामंसत । सोतारो न क्षुवंति । कुचेति अत्राह । यत्र यस्मिन्नेषे पुष्टेऽपु
प्रवृत्तेषु धनेष्वर्थः स्वामी वृषाकपिरमदत् । मत्सखा मत्प्रियश्चेंद्रो विश्वस्मात्सर्वस्वाज्जगत उत्तरः । उत्कृष्टतरः ॥

परा हीद्र धावसि वृषाकपेरिति व्यथिः ।

नो अहं प्र विंदस्यन्यत्र सोमपीतये विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥२॥

परा । हि । इंद्र । धावसि । वृषाकपेः । अति । व्यथिः ।

नो इति । अहं । प्र । विंदसि । अन्यत्र । सोमऽपीतये । विश्वस्मात् । इंद्रः । उत्तरः ॥२॥

हे इंद्र त्वमत्यंतं व्यथिश्चलितो वृषाकपेर्वृषाकपिं परा धावसि । प्रतिगच्छसि । अन्यत्र सोमपीतये
सोमपानाय नो अहं नैव च प्र विंदसि । प्रगच्छसीत्यर्थः । सोऽयमिंद्रो विश्वस्मादुत्तरः ॥

किमयं त्वां वृषाकपिश्चकार हरितो मृगः ।

यस्मा इरस्यसीदु न्वययो वा पुष्टिमहसु विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥३॥

किं । अयं । त्वां । वृषाकपिः । चकार । हरितः । मृगः ।

यस्मै । इरस्यसि । इत् । ऊं इति । नु । अयः । वा । पुष्टिऽमत् । वसु । विश्वस्मात् । इंद्रः ।

उत्तरः ॥३॥

हे इंद्र त्वां प्रति हरितो हरितवर्णो मृगो मृगभूतोऽयं वृषाकपिः । मृगजातिर्हि वृषाकपिः । किं प्रियं
चकार । अकार्षीत् । यस्मै वृषाकपये पुष्टिमत्पोषयुक्तं वसु धनमर्थो वोदार इव स त्वं नु बिप्रमिरस्वसीत्
प्रयच्छस्व । य इंद्रो विश्वस्मादुत्तरः ॥

यमिमं त्वं वृषाकपिं प्रियमिंद्राभिरक्षसि ।

आ न्वस्य जंभिषदपि कर्णे वराहयुर्विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥४॥

यं । इमं । त्वं । वृषाकपिं । प्रियं । इंद्र । अभिऽरक्षसि ।

आ । नु । अस्य । जंभिषत् । अपि । कर्णे । वराहऽयुः । विश्वस्मात् । इंद्रः । उत्तरः ॥४॥

हे इंद्र त्वं प्रियमिष्टं पुत्रं यमिमं वृषाकपिमभिरक्षसि परिपालयसि अस्मिन् वृषाकपिं । द्वितीयार्थे षष्ठी ।
वराहयुर्वराहमिच्छन्वा नु बिप्रं जंभिषत् । भक्षयतु । अपि च कर्णे गृह्णात्विति शेषः । आनो हि वराहमिच्छति ।
सिद्धमन्यत् ॥

प्रिया तृष्टानि मे कपिर्व्यक्ता व्यदूदुषत् ।

शिरो न्वस्य राविषं न सुगं दुष्कृते भुवं विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥५॥

प्रिया । तृष्टानि । मे । कपिः । विऽअक्ता । वि । अदूदुषत् ।

शिरः । नु । अस्य । राविषं । न । सुऽगं । दुऽकृते । भुवं । विश्वस्मात् । इंद्रः । उत्तरः ॥५॥

मे मह्यमिंद्रास्त्री तृष्टानि यजमानिः कल्पितानि प्रिया प्रियाणि व्यक्ता व्यक्तान्याग्निर्विश्वेषाक्ताणि हवींषि
कश्चिवृषाकपेर्विषये वर्तमानः कपिर्व्यदूदुषत् । दूषयामास । ततोऽहमस्य तत्कपिस्वामिनो वृषाकपेः शिरो नु
बिप्रं राविषं । सुनीयां । दुष्कृते दुष्टस्य कर्णः कर्णे वृषाकपयेऽस्त्री सुनं सुखं न भुवं । अहं न मयेयं । अस्त्री
सुखप्रदात्री न भवामीत्यर्थः । अस्त्रा मम पतिरिंद्रो विश्वस्मादुत्तरः ॥ ॥१॥

न मत्स्त्री सुभसत्तरा न सुयान्तरा भवत् ।

न मत्प्रतिच्यवीयसी न सकथ्युद्यमीयसी विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥ ६ ॥

न । मत् । स्त्री । सुभसत्तरा । न । सुयान्तरा । भवत् ।

न । मत् । प्रतिच्यवीयसी । न । सकथ्य । उत्तरमीयसी । विश्वस्मात् । इंद्रः ।
उत्तरः ॥ ६ ॥

मत्सतोऽन्या स्त्री नारी सुभसत्तरातिशयेन सुभगा न भवत् । न भवति । नास्तीत्यर्थः । किंच मत्सतोऽन्या स्त्री सुयान्तरातिशयेन सुमुखातिशयेन सुपुत्रा वा न भवति । तथा च मंचांतरं । ददाति मह्यं यादुरी यामुनां भोज्या शता । अ० १. १२६. ६. इति । किंच मत्सतोऽन्या प्रतिच्यवीयसी पुमांसं प्रति शरीरस्वात्वं च्याव-
यिषी नास्ति । किंच मत्सतोऽन्या स्त्री सकथ्युद्यमीयसी संभोगेऽत्वंतमुत्वेप्सु नास्ति । न मत्सतोऽन्या काचिदपि नारी मेघुनेऽनुगुणं सकथ्युद्यक्तीत्यर्थः । मम पतिरिंद्रो विश्वस्मादुत्तरः । उत्कृष्टः ॥

उवे अंब सुलाभिके यथेवांग भविष्यति ।

भसन्मे अंब सकथ्य मे शिरो मे वीव हृष्यति विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥ ७ ॥

उवे । अंब । सुलाभिके । यथाऽइव । अंग । भविष्यति ।

भसत् । मे । अंब । सकथ्य । मे । शिरः । मे । विऽइव । हृष्यति । विश्वस्मात् । इंद्रः ।
उत्तरः ॥ ७ ॥

एवमिंद्राद्या शत्रो वृषाकपिर्ब्रवीति । उवे इति संबोधनाद्यो निपातः । हे अंब मातः सुलाभिके शोभनसामे त्वया यथैव येन प्रकारेणैवोक्तं तथैव तदंगं बिभ्रं भविष्यति । भवतु । किमनेन त्वदनुमीतिकारिणा यथेयं मम प्रयोजनं । किंच मे मम पितुस्त्वदीयो भसन्नग उपयुज्यतां । किंच मम पितुस्त्वदीयं सकथ्य चोपयुज्यतां । किंच मे मम पितरमिंद्रं त्वदीयं शिरसि प्रियालापेन वीव यथा कोकिलादिः पक्षी तद्वदृष्यति । हर्षयतु । मम पितेन्द्रो विश्वस्मादुत्तरः ॥

किं सुबाहो स्वंगुरे पृथुष्टो पृथुजाघने ।

किं शूरपत्नि नस्त्वमभ्यमीषि वृषाकपिं विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥ ८ ॥

किं । सुबाहो इति सुऽबाहो । सुऽअंगुरे । पृथुस्तो इति पृथुऽस्तो । पृथुऽजघने ।

किं । शूरऽपत्नि । नः । त्वं । अभि । अभिमीषि । वृषाकपिं । विश्वस्मात् । इंद्रः । उत्तरः ॥ ८ ॥

कुत्रामिंद्र उपशमयति । हे सुबाहो हे शोभनबाहो स्वंगुरे शोभनांगुलिके पृथुष्टो पृथुक्शसंघाते पृथुजघने विस्तीर्णजघने शूरपत्नि वीरभार्ये हे इंद्राणि त्वं नोऽस्त्वदीयं वृषाकपिं किमर्थमभ्यमीषि । अभिकुप्यसि । हन्तः किंशब्दः । यस्य पितेन्द्रोऽहं विश्वस्मादुत्तरः ॥

अवीरामिव मामयं शरारुभि मन्यते ।

उताहमस्मि वीरिणींद्रपत्नी मरुत्सखा विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥ ९ ॥

अवीराऽइव । मां । अयं । शरारुः । अभि । मन्यते ।

उत्त । अहं । अस्मि । वीरिणी । इंद्रऽपत्नी । मरुत्सखा । विश्वस्मात् । इंद्रः । उत्तरः ॥ ९ ॥

पुनरिन्द्रमिन्द्राणी ब्रवीति । शरावर्धातुको मृगोऽयं वृषाकपिमिमिन्द्राणीमवीरामिवामि मन्यते । विजानाति । उतापि चेंद्रपत्नीन्द्रस्य भार्याहमिन्द्राणी वीरिणी पुत्रवती मरुत्तखा मरुद्भिर्गुक्ता चास्मि । भवामि । यस्या मम पतिरिन्द्रो विश्वस्मादुत्तरः ॥

संहोत्रं स्म पुरा नारी समनं वाव गच्छति ।

वेधा ऋतस्य वीरिणीन्द्रपत्नी महीयते विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १० ॥

संहोत्रं । स्म । पुरा । नारी । समनं । वा । अत्र । गच्छति ।

वेधाः । ऋतस्य । वीरिणी । इन्द्रऽपत्नी । महीयते । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १० ॥

नारी स्मृतस्य सत्यस्य वेधा विधात्री वीरिणी पुत्रवतीन्द्रपत्नीन्द्रस्य भार्येन्द्राणी संहोत्रं सा समीचीनं यज्ञं खलु समनं वा संयामं । समनमिति संयामनामसु पाठात् । अत्र प्रति पुरा गच्छति । महीयते । स्तोत्रभिः स्तूयते च । तस्या मम पतिरिन्द्रो विश्वस्मादुत्तरः ॥ २ ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवं ।

नहस्या अपरं च न जरसा मरते पतिर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ११ ॥

इन्द्राणी । आसु । नारिषु । सुभगा । अहं । अश्रवं ।

नहि । अस्याः । अपरं । च न । जरसा । मरते । पतिः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ११ ॥

अयेन्द्राणीमिन्द्रः स्तौति । आसु सौभाग्यवत्तया प्रसिद्धासु नारिषु स्त्रीषु स्त्रीणां मध्ये इन्द्राणीं सुभगां सौभाग्यवतीमहमिन्द्रोऽश्रवं । अश्रीषं । किंचास्या इन्द्राण्याः पतिः पालको विश्वस्मादुत्तर उत्कृष्टतर इन्द्रोऽपरं च नान्यद्भूतजातमिव जरसा वयोहान्या न हि मरते । न खलु म्रियते । यद्वा । इदं वृषाकपेर्वाक्यं । तस्मिन्पक्षे लहमिति शब्दो वृषाकपिपरतया योज्यः । अन्यत्समाजं ॥

नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेऽर्चते ।

यस्येदमर्थं हविः प्रियं देवेषु गच्छति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १२ ॥

न । अहं । इन्द्राणि । रारण । सख्युः । वृषाकपेः । अर्चते ।

यस्य । इन्द्रं । अर्थं । हविः । प्रियं । देवेषु । गच्छति । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १२ ॥

हे इन्द्राणि अहमिन्द्रः सख्युर्मम सखिभुतावृषाकपेऽर्चते प्रियं वृषाकपिं विना न रारण । न रमे । अथमप्यु भवमग्निर्वा सुसंस्कृतं प्रियं प्रीतिकरमिदमुपस्थितं हविर्देवेषु देवानां मध्ये यस्य ममेन्द्रस्य सकाशं गच्छति । यच्चाहमिन्द्रः सर्वस्मादुत्तरः । यद्वा । अयमर्थः । हे इन्द्राणि वृषाकपेः सख्युरिन्द्रावृतेऽहं वृषाकपिर्न रारण । न रमे । अन्यत्समाजं ॥

वृषाकपायि रेवन्ति सुपुत्र आदु सुसुषे ।

घसन्त इन्द्र उक्षणः प्रियं काचित्करं हविर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १३ ॥

वृषाकपायि । रेवन्ति । सुऽपुत्रे । आत् । ऊं इति । सुऽसुषे ।

घसन्त । ते । इन्द्रः । उक्षणः । प्रियं । काचित्करं । हविः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १३ ॥

हे वृषाकपायि । कामानां वर्षकत्वादमीष्टदेशं गच्छिन्द्रो वृषाकपिः । तस्य पत्नि । यद्वा । वृषाकपेर्मम

मातरित्वर्थः । रेवति धनवति सुपुत्रे शोभनपुत्रे सुसुत्रे शोभनसुत्रे हे इंद्राणि ते तवायमिन्द्र उच्यते । सेचनसम-
र्थानाह्नन्तरमेव । शीघ्रमेवेत्यर्थः । पशुम्वसत । प्रात्रातु । किंच काचित्करं । कं सुखं । तस्माच्चित् संघः । तत्करं
हविः प्रियमिष्टं कुर्विति शेषः । किंच ते पतिरिन्द्रो विश्वस्मादुत्तरः । तथा च यास्तः । वृषाकपायि रेवति सुपुत्रे
मध्यमेन सुसुत्रे माध्यमिकया वाचा । सुषा साधुसादिनीति वा साधुसानिनीति वा । प्रियं कुर्वन् सुखाचयकरं
हविः सर्वस्वाय इन्द्र उत्तरः । नि० १२. ९. इति ॥

उत्सृणो हि मे पंचदश साकं पचंति विंशतिं ।

उताहमग्निं पीव इदुभा कुक्षी पृणंति मे विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १४ ॥

उत्सृणः । हि । मे । पंचदश । साकं । पचंति । विंशतिं ।

उत । अहं । अग्निं । पीवः । इत् । उभा । कुक्षी इति । पृणंति । मे । विश्वस्मात् ।

इंद्रः । उत्तरः ॥ १४ ॥

अथेन्द्रो ब्रवीति । मे मदर्थं पंचदश पंचदशसंख्याकान् विंशतिं विंशतिसंख्याकांश्चोत्सृणो वृषभान् साकं सह
मम भार्ययंद्राण्या प्रेरिता यष्टारः पचंति । उतापि चाहमग्निं । ताम्भजयामि । जग्ध्वा चाहं पीव इत् स्थूल
एव भवामीति शेषः । किंच मे ममोभोभी कुक्षी पृणंति । सोमेन प्ररयंति यष्टारः । सोऽहमिन्द्रः सर्व-
स्मादुत्तरः ॥

वृषभो न तिग्मशृंगोऽंतयूषेषु रोरुवत् ।

मंथस्त इन्द्र शं हृदे यं ते सुनोति भावयुर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १५ ॥

वृषभः । न । तिग्मऽशृंगः । अंतः । यूषेषु । रोरुवत् ।

मंथः । ते । इन्द्र । शं । हृदे । यं । ते । सुनोति । भावयुः । विश्वस्मात् । इंद्रः । उत्तरः ॥ १५ ॥

अथेन्द्राणी ब्रवीति । तिग्मशृंगस्तीक्ष्णशृंगो वृषभो न यथा वृषभो यूषेषु गोसंघेष्वंतर्मध्ये रोरुवच्छब्दं
कुर्वन् गा अभिरमयति तथा हे इंद्र त्वं मामभिरमयेति शेषः । किंच हे इंद्र ते तव हृदे हृदयाय मंथो दध्मो
मथनवेलायां शब्दं कुर्वन् शंकरो भवत्विति शेषः । किंच ते तुभ्यं यं सोमं भावयुर्भावमिच्छंतींद्राणी सुनोति
अभिषुनोति सोऽपि शंकरो भवत्वित्यर्थः । मम पतिरिन्द्रो विश्वस्मादुत्तरः ॥ ३ ॥

न सेशे यस्य रंबतेऽंतरा सक्थ्याऽ कपृत् ।

सेदीशे यस्य रोमंशं निषेदुषो विजृंभते विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १६ ॥

न । सः । ईशे । यस्य । रंबते । अंतरा । सक्थ्या । कपृत् ।

सः । इत् । ईशे । यस्य । रोमंशं । निऽसेदुषः । विऽजृंभते । विश्वस्मात् । इंद्रः । उत्तरः ॥ १६ ॥

हे इंद्र स जनो नेशे मेषुनं कर्तुं नेष्टे न शक्नोति यस्य जनस्य कपृच्छेपः सक्थ्या सक्थिनी अंतरा रंबते
रंबते । सेत् स एव स्त्रीजन ईशे मेषुनं कर्तुं शक्नोति यस्य जनस्य निषेदुषः शयानस्य रोमंशमुपस्थं विजृंभते
विवृतं भवति । यस्य च पतिरिन्द्रो विश्वस्मादुत्तरः ॥

न सेशे यस्य रोमंशं निषेदुषो विजृंभते ।

सेदीशे यस्य रंबतेऽंतरा सक्थ्याऽ कपृच्छ्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १७ ॥

न । सः । ई॒शे । यस्य॑ । रो॒म॒शं । नि॒ऽसे॒दुषः॑ । वि॒ऽजृ॒भते॑ ।

सः । इत् । ई॒शे । यस्य॑ । रं॒बते॑ । अ॒न्तरा॑ । स॒क्थ्या॑ । क॒पृत् । वि॒श्व॒स्मात् । इ॒न्द्रः । उ॒त्ऽत॒रः ॥ १७ ॥

स जनो नेशे मेषुनं कर्तुं नेष्टे यस्य जनस्य निषेदुषः शयानस्य रोमशमुपस्थं विजृम्भते विपृतं भवति । सितं स एव जन ईशे मेषुनं कर्तुं शक्नोति यस्य जनस्य कपृत् प्रजननं सकथ्या सकथ्यनी अन्तरा रंभते रंभते । सिद्धमन्यत् । पूर्वोक्तव्यतिरेकोऽत्र द्रष्टव्यः । पूर्वस्यामृचि यियसुरिन्द्राणीन्द्रं वदति अत्र त्वयियसुरिन्द्र इन्द्राणीं वदतीत्यविरोधः ॥

अ॒यमि॒न्द्र वृ॒षाक॑पिः पर॒स्व॒तं ह॒तं वि॒दत् ।

अ॒सिं सू॒नां न॒वँ च॒रु॒मादे॑ध॒स्यान् आ॒चितं॑ वि॒श्व॒स्मादि॑न्द्र उ॒त्तरः॑ ॥ १८ ॥

अ॒यं । इ॒न्द्र । वृ॒षाक॑पिः । पर॒स्व॒तं । ह॒तं । वि॒दत् ।

अ॒सिं । सू॒नां । न॒वँ । च॒रु॒म् । आ॒त् । ए॒ध॒स्य । अ॒नः । आ॒ऽचितं॑ । वि॒श्व॒स्मात् । इ॒न्द्रः ।

उ॒त्ऽत॒रः ॥ १८ ॥

हे इन्द्र अयं वृषाकपिः परस्वतं परस्वमात्मनो विषयेऽवर्तमानं हतं हिंसितं विदत् । विंदतु । तथा हतस्य विशसनायासिं शस्त्रं सूनामुद्धानं पाकार्थं नवं प्रत्ययं चरुं भांडमादनंतरमेधस्य काष्ठस्याचितं पूर्णमनः शकटं च विंदतु । मम पतिरिन्द्रो विश्वस्यादुत्तरः ॥

अ॒यमे॒मि वि॒चाक॑शश्चि॒न्वन्दा॑स॒मार्थं॑ ।

पि॒बामि॑ पा॒क॒सु॒त्वनो॑ऽभि धी॒र॒म॒चाक॑शं वि॒श्व॒स्मादि॑न्द्र उ॒त्तरः॑ ॥ १९ ॥

अ॒यं । ए॒मि॒ । वि॒ऽचाक॑शत् । वि॒ऽचि॒न्वन् । दा॒सँ । आ॒र्थं ।

पि॒बामि॑ । पा॒क॒ऽसु॒त्वनः॑ । अ॒भि । धी॒रं । अ॒चा॒क॒शं । वि॒श्व॒स्मात् । इ॒न्द्रः । उ॒त्ऽत॒रः ॥ १९ ॥

अधेन्द्रो ब्रवीति । विचाकशत् पश्यन्व्यजमानान् दासमुपचपयितारमसुरमार्थमपि च विचिन्वन् पृथक्पूर्वतः यमहमिन्द्र एमि । यज्ञं प्रति गच्छामि । यज्ञं गत्वा च पाकसुत्वनः । पचतीति पाकः । मुनोतीति सुत्वा । इविषां पक्तुः सोमस्याभिषोतुर्यजमानस्य पाकेन विपक्वेन मनसा सोमस्याभिषोतुषा यजमानस्य संबंधिनं सोमं पिबामि । तथा धीरं धीमंतं यजमानमभ्यचाकशं । अभिपश्यामि । योऽहमिन्द्रो विश्वस्यादुत्तरः ॥

ध॒न्वं च॒ यत्कृ॑त॒चं च॒ क॒र्ति स्वि॒त्ता वि॒ यो॒ज॒ना ।

ने॒दी॒य॒सो वृ॒षाक॑पेऽस्त॒मेहि॑ गृ॒हाँ उप॑ वि॒श्व॒स्मादि॑न्द्र उ॒त्तरः॑ ॥ २० ॥

ध॒न्वं । च॒ । यत् । कृ॑त॒चं । च॒ । क॒र्ति । स्वि॒त् । ता॒ । वि॒ । यो॒ज॒ना ।

ने॒दी॒य॒सः । वृ॒षा॒क॒पे॒ । अ॒स्तं । आ॒ । इ॒हि॒ । गृ॒हान् । उप॑ । वि॒श्व॒स्मात् । इ॒न्द्रः । उ॒त्ऽत॒रः ॥ २० ॥

धन्व निषदकोऽरस्वरहितो देशः । छंतचं कर्तनीयमरस्त्रं । यद्यस्य धन्व च छंतचं च भवति । मृगोद्यास-मरस्त्रमेवंविधं भवति न त्वयंतविपिनं । तस्य शुशुनित्यस्यासदीयगृहस्य च मध्ये कति स्विता तानि योजना योजनानि स्थितानि । नात्यंतदूरे तद्भवतीत्यर्थः । अतो नेदीयसोऽतिशयेन समीपस्थाच्छुनित्यथात् हे वृषाकपे त्वमस्त्रमस्त्राकं गृहं वेहि । विशेषेणागच्छ । आगत्य च गृहान्वज्जगृहानुपगच्छ । अतोऽहमिन्द्रः सर्वस्यादुत्तरः ॥

पुनरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहे ।

य एष स्वप्नंशनोऽस्तमेषि पथा पुनर्विश्वस्मादिद्र उत्तरः ॥ २१ ॥

पुनः । आ । इहि । वृषाकपे । सुविता । कल्पयावहे ।

यः । एषः । स्वप्नऽनंशनः । अस्तं । एषि । पथा । पुनः । विश्वस्मात् । इद्रः । उत्तरः ॥ २१ ॥

आगत्य प्रतिगतं वृषाकपिमिन्द्रो ब्रवीति । हे वृषाकपे त्वं पुनरेहि । अस्मान्प्रत्यागच्छ । आगते च त्वयि सुविता सुवितानि कक्षाणानि त्वस्मिन्प्रीतिकराणि कर्माणि कल्पयावहे । इन्द्राक्षहं चावामुभौ पर्यालोच्य कुर्याव । किंच यः स्वप्नंशन उदयेन सर्वस्य प्राणिनः स्वप्नानां नाशयितादित्यः स एष त्वं पथा मार्गेणास्तमात्मायमावास पुनराय । गच्छास । यतोऽहमिन्द्रो विश्वस्मादुत्तरः । तथा च यास्कः । सुप्रसूतानि वः कर्माणि कल्पयावहे य एष स्वप्नंशनः स्वप्नानाशयस्मादित्य उदयेन सोऽस्तमेषि पथा पुनः । नि० १२. २८. । इति ॥

यदुदंचो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगंतन ।

क्वस्य पुल्वघो मृगः कमगज्जनयोपनो विश्वस्मादिद्र उत्तरः ॥ २२ ॥

यत् । उदंचः । वृषाकपे । गृहं । इद्र । अजगंतन ।

क्वस्यः । पुल्वघः । मृगः । कं । अजन् । जन्ऽयोपनः । विश्वस्मात् । इद्रः । उत्तरः ॥ २२ ॥

गत्वा पुनरागतं वृषाकपिमिन्द्रः पृच्छति । हे इद्र परमैश्वर्यवन् हे वृषाकपे यूयमुदंच उन्नामिनः संतो मनुहुमजगंतन । आगच्छ । एकस्यापि बह्वचनं पूजार्थं । तत्र भवतः संबंधी पुल्वघो बहूनां भौमरसानामत्ता स्य स मृगः क्ताभूत् । जनयोपनो जनानां मोदयिता मृगः कं वा देशमगन् । अगच्छत् । सोऽहमिन्द्रो विश्वस्मादुत्तरः ॥ यदा । इन्द्राणीवाक्यमिदं । अत्र यास्कः । यदुदंचो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगमत क्व स्य पुल्वघो मृगः क्व स बह्मादौ मृगः । मृगो माष्टैर्गेतिकर्मणः । कमगमद्देशं जनयोपनः । नि० १३. ३. । इति ॥

पर्शुर्हे नाम मानवी साकं समूव विंशतिं ।

भद्रं भलं त्यस्या अभूद्यस्या उदरमामयद्विश्वस्मादिद्र उत्तरः ॥ २३ ॥

पर्शुः । ह । नाम । मानवी । साकं । समूव । विंशतिं ।

भद्रं । भलं । त्यस्यै । अभूत् । यस्याः । उदरं । आमयत् । विश्वस्मात् । इद्रः । उत्तरः ॥ २३ ॥

इद्रविष्यमानमनेन मंत्रेण वृषाकपिराशास्ते । हे भलेन्द्रेण विष्यमान शर । भलतिर्भेदनकर्मा । पर्शुर्नाम मृगी । इति पुराणः । मानवी मनोर्बुद्धितयं विंशतिं विंशतिसंख्याकान्युचान् साकं सह समूव । अजीजनत् । त्वस्यै तस्यै भद्रं भजनीयं कक्षाणमभूत् । भवतु ॥ लोड्ये लुङ् ॥ यस्या उदरमामयत् गर्भस्यैर्विंशतिभिः पुत्रैः पुष्टमासीत् । मम पितेन्द्रो विश्वस्मादुत्तरः ॥ ४ ॥

रक्षोहणमिति पंचविंशत्युचं तृतीयं सूक्तं । पायुर्नाम भारद्वाज ऋषिः । द्वाविंशत्यासतस्त्रोऽनुष्टुभः । शिष्टा एकविंशतिस्त्रिष्टुभः । रक्षोहापिर्देवता । तथा चानुक्रांतं । रक्षोहणं पंचाधिका पायुरामियं राक्षोघ्नं चतुरनुष्टुबं तमिति ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥ अंगारामिविहरणे परि त्वाप ह्येषा जप्ता । सूचितं च । धिष्णावतामि-
त्वादिना परि स्वापे पुरं वयमित्येतेन । आ० ५. १३. ॥

रक्षोहणं वाजिनमा जिघर्मि मिचं प्रथिहमुप यामि शर्म ।

शिशानो अग्निः क्रतुभिः समिद्धः स नो दिवा स रिषः पांतु नक्तं ॥ १ ॥

रक्षःऽहनं । वाजिनं । आ । जिघर्मि । मित्रं । प्रथिष्ठं । उपं । यामि । शर्म ।

शिशनः । अग्निः । क्रतुऽभिः । संऽइष्टः । सः । नः । दिवा । सः । रिषः । पातु । नक्तं ॥ १ ॥

रक्षोहणं रक्षसां हंतारं वाजिनं बलवन्तमन्नवन्तं वापिमा जिघर्मि । घृतेनाजुहोमि । किंच मित्रं यजमानाणां सखायं प्रथिष्ठं पृथुतमं शर्म गृहमुप यामि । उपगच्छामि । सोऽयमग्निः शिशानो ज्वालास्तीक्ष्णीकुर्वन् क्रतुभिः कर्मपरैः पुरुषैः समिद्धः प्रज्वालितो भवति । किंच सोऽपिर्नोऽस्मान्दिवाहनि रिषो हिंसकाद्रक्षसः पातु । रक्षतु । सोऽग्निर्नक्तं रात्रौ चास्मान्नक्षसः पातु ॥

अयोदंष्ट्रो अर्चिषा यातुधानानुप स्पृश जातवेदः समिद्धः ।

आ जिह्या मूरदेवानभस्व क्रव्यादो वृक्षपि धत्स्वासन् ॥ २ ॥

अयःऽदंष्ट्रः । अर्चिषा । यातुऽधानान् । उपं । स्पृश । जातऽवेदः । संऽइष्टः ।

आ । जिह्या । मूरऽदेवान् । रभस्व । क्रव्यऽअदः । वृक्षी । अपि । धत्स्व । आसन् ॥ २ ॥

हे जातवेदो जातधन जातप्रज्ञ वा त्वं समिद्धः सम्यग्दीप्तोऽयोदंष्ट्रोऽयोमयदंष्ट्रः । तीक्ष्णदंष्ट्रः सन्नित्यर्थः । यातुधानान्नाक्षसानर्चिषा ज्वालयां प स्पृश । संदहेत्यर्थः । किंच त्वं मूरदेवान् मूढदेवान्मारकव्यापारान्नाक्षसा-जिह्या ज्वालाया रभस्व । मारयेत्यर्थः । मारयित्वा च क्रव्यादो मांसमन्नकाक्षसान्वृक्षी कृत्वा सन्नास्थिऽपि धत्स्व । अपिधेहि । आच्छादयेत्यर्थः ॥

उभोभयाविन्नुप धेहि दंष्ट्रा हिंस्रः शिशानोऽवरं परं च ।

उतांतरिक्षे परि याहि राजञ्जभैः सं धेह्यभि यातुधानान् ॥ ३ ॥

उभा । उभयाविन् । उपं । धेहि । दंष्ट्रा । हिंस्रः । शिशानः । अवरं । परं । च ।

उत । अंतरिक्षे । परि । याहि । राजन् । जभैः । सं । धेहि । अभि । यातुऽधानान् ॥ ३ ॥

हे उभयाविन्नुभाभ्यां दंष्ट्राभ्यां युक्तापि त्वं हिंस्रो राक्षसानां हिंसकस्त्वमुभोमे दंष्ट्रा दंष्ट्रे शिशानस्तीक्ष्णीकुर्वन्नुप धेहि । वधाहेषु राक्षसेषु प्रतिष्ठापय । किंचावरं परं च जगद्रक्ष । उतापि च हे राजन् दीप्तापि त्वमंतरिक्षे स्थितान्नाक्षसान्परि याहि । परिगच्छ । परिगत्य च तान्यातुधानान्नाक्षसाञ्जभैश्चणसाधनभृताभिर्दंष्ट्राभिरभि सं धेहि । संयोजय । भक्षयेत्यर्थः ॥

यज्ञैरिषूः संनममानो अग्ने वाचा शल्याँ अशनिभिर्दिहानः ।

ताभिर्विध्य हृदये यातुधानान्प्रतीचो बाहून्प्रति भङ्ध्येषां ॥ ४ ॥

यज्ञैः । इषूः । संऽनममानः । अग्ने । वाचा । शल्यान् । अशनिऽभिः । दिहानः ।

ताभिः । विध्य । हृदये । यातुऽधानान् । प्रतीचः । बाहून् । प्रति । भङ्गि । एषां ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं यज्ञैरिषूदीर्घबलकैर्योगैर्वाचास्त्रादीयया श्रुत्या च पूर्वक्राम्बाणान् संनममानः संनमयन् शल्यां-क्षासां श्रुत्याशनिभिर्दीप्तिभिर्दिहानस्तीक्ष्णीकुर्वन् ताभिरिषुभिर्यातुधानान्नाक्षसान् हृदये विध्य । तत एषां यातु-धानानां संबन्धिनः प्रतीचो युद्धाय त्वां प्रतिगताम्बाहून्प्रति भङ्गि । प्रत्यामर्दय ॥

अग्ने त्वचं यातुधानस्य भिंधि हिंसाशनिर्हरसा हन्वेनं ।

प्र पर्वाणि जातवेदः शृणीहि क्रव्यात्क्रविष्णुर्वि चिनोतु वृक्षं ॥ ५ ॥

अग्ने॑ । त्वचं॑ । या॒तुऽधा॒नस्य॑ । भि॒न्धि॑ । हिं॒सा । अ॒शनिः॑ । हर॑सा । हु॒न्तु । ए॒नं ।

प्र । प॒र्वीणि॑ । जा॒तऽवे॒दः । शृ॒णीहि॑ । क्र॒व्यऽअ॒त् । क्र॒विष्णुः॑ । वि । चि॒नो॒तु । वृ॒क्षं ॥ ५ ॥

हे जातवेदो जातधन जातमज्ञ वापि त्वं यातुधानस्य राक्षसस्य त्वचं भिन्धि । दारय । एनं भिन्नत्वचं यातुधानं हिंसा हिंसनशीलं तवाशनर्वचं हरसा तपिन हुन्तु । हिनन्तु । हतस्य राक्षसस्य पर्वीणि शरीरपर्वीणि च प्र शृणीहि । किंहीत्यर्थः । क्षिप्तेषु च शरीरसंबन्धिषु सत्सु वृक्षं क्षिप्तसंधिमेनं यातुधानं क्रविष्णुर्मांसमिच्छन् क्रव्यान्मांसमचको वृकादिव चिनोतु । भक्षयत्वित्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

य॒चे॒दानीं॑ प॒श्यसि॑ जा॒तवे॒दस्तिष्ठ॑तम॒ग्न उ॒त वा॒ चर॑तं ।

य॒द्वा॒न्तरि॑क्षे प॒थिभिः॑ प॒तंतं॑ तम॒स्ता वि॒ध्य श॒र्वा शि॒शानः॑ ॥ ६ ॥

य॒चं । इ॒दानीं॑ । प॒श्यसि॑ । जा॒तऽवे॒दः । तिष्ठ॑तं । अ॒ग्ने । उ॒त । वा॒ । चर॑तं ।

यत् । वा॒ । अ॒न्तरि॑क्षे । प॒थिऽभिः॑ । प॒तंतं॑ । तं । अ॒स्ता । वि॒ध्य । श॒र्वा । शि॒शानः॑ ॥ ६ ॥

हे जातवेद उत्पन्नप्रज्ञापि त्वं यच्च पृथिव्यां तिष्ठतमुतापि च चरतं यद्वान्तरिक्षे पथिभिराकाशमार्गैः पतंतं गच्छंतं यातुधानमिदानीं संप्रति पश्यसि तं यातुधानमज्ञा शराणां चेन्ना त्वं शिशानः शरांस्तीक्ष्णीकुर्वन्शर्वा शरेण विध्य ॥

उ॒ता॒ल॒ब्धं॑ स्पृ॒णुहि॑ जा॒तवे॒द आ॒लेभा॒नादृ॒ष्टिभि॑र्या॒तुधा॒नात् ।

अ॒ग्ने॒ पूर्वा॑ नि ज॒हि शो॒शु॒चान॑ आ॒मादः॑ त्वि॒ंका॒स्तम॑दं॒त्वेनीः॑ ॥ ७ ॥

उ॒त । आ॒ऽल॒ब्धं॑ । स्पृ॒णुहि॑ । जा॒तऽवे॒दः । आ॒ऽले॒भा॒नात् । अ॒दृष्टि॑भिः । या॒तुऽधा॒नात् ।

अ॒ग्ने॑ । पूर्वा॑ । नि । ज॒हि । शो॒शु॒चानः॑ । आ॒मऽअ॒दः॑ । त्वि॒ंकाः॑ । तं । अ॒दंतु॑ । ए॒नीः॑ ॥ ७ ॥

उतापि च हे जातवेदोऽपि त्वमालब्धं हुंतुं हस्ताभ्यामारब्धं साधु मां सोतारं यष्टारं बालेभानादालभमानायातुधानाद्राक्षसादृष्टिभिरास्मीयेरायुधविशेषैः स्पृणुहि । पारय । रचेत्यर्थः । किंच पूर्वं मुख्यस्त्वं शोशुचानः प्रज्वलन्नि जहि । मां हुंतुमुद्युक्तं यातुधानं मारय । किंच तं यातुधानमामादोऽपक्रस्य मांसस्य भक्षकाः त्विंकाः शब्दकारिण्यः ॥ टुणु शब्दे ॥ यद्वा । त्विंका नाम पक्षिविशेषाः । एनीर्गन्धोऽदंतु । भक्षयंतु ॥

इ॒ह प्र॑ ब्रू॒हि य॒तमः॑ सो अ॒ग्ने॒ यो या॑तु॒धानो॒ य इ॒दं कृ॑णोति ।

त॒मा र॑भ॒स्व स॒मिधा॑ य॒विष्ठ॑ नृ॒चक्ष॑स॒श्चक्षु॑षे रं॒धय॑नं ॥ ८ ॥

इ॒ह । प्र॑ । ब्रू॒हि । य॒तमः॑ । सः । अ॒ग्ने॑ । यः । या॒तुऽधा॒नः॑ । यः । इ॒दं । कृ॑णोति ।

तं । आ॒ । र॑भ॒स्व । सं॒ऽइ॒धा॑ । य॒विष्ठ॑ । नृ॒ऽचक्ष॑सः । चक्षु॑षे । रं॒धय॑ । ए॒नं ॥ ८ ॥

हे यविष्ठ युवतमपि यो यातुधानो राक्षसोऽस्य चक्षुषिघ्नकारी यज्ञान्योऽपि पिशाचादिरिदं यज्ञदूषणादि करोति स यतमः ॥ तमवधारणार्थं ॥ इहास्मिंस्त्वद्विषययागकर्मणि वर्तमानाय मह्यं प्र ब्रूहि । तं पापकारिणं समिधा स्वकीयेन तेजसा रभस्व । हुंतुं प्रारभस्व । तत एनं पापिष्ठं नृचक्षसो नृणां द्रष्टुस्तव चक्षुषे तेजसे रंधय । वशं नय । तेजसा संदेहेत्यर्थः ॥

ती॒क्ष्णेना॒ग्ने॒ चक्षु॑षा र॒क्ष य॒ज्ञं प्रा॑चं॒ वसु॑भ्यः प्र र॒ण्य प्र॑चेतः ।

हिं॒सं र॒क्षां॒स्यभि॑ शो॒शु॒चानं॑ मा॒ त्वा द॑भ॒न्यातु॑धानां नृ॒चक्षः॑ ॥ ९ ॥

तीक्ष्णेन। अग्ने। चक्षुषा। रक्ष। यज्ञं। प्रांचं। वसुऽभ्यः। प्र। नय। प्रचेत इति प्रऽचेतः।
हिंसं। रक्षांसि। अभि। शोशुचानं। मा। त्वा। दुभन। यातुऽधानाः। नृऽचक्षाः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वं तीक्ष्णेन तिग्मेन चक्षुषा तेजसा यज्ञमस्मदीयं यागं रक्ष। पासय। किंच हे प्रचेतः प्रहृष्टज्ञानाग्ने प्रांचं प्रांचितारं यज्ञं वसुभ्यो वसूनामर्थाय प्र णय। प्रकर्षेण नय। किंच हे नृचक्षो नृणां द्रष्टरग्ने रक्षांसि हिंसं हिंसनशीलमभि शोशुचानमभिप्रदीप्तं त्वा त्वां यातुधाना राक्षसा मा दभन्। मा हिंसिषुः ॥

नृचक्षा रक्षः परि पश्य विशु तस्य चीणि प्रति शृणीह्यया।

तस्याग्ने पृथीर्हरसा शृणीहि त्रेधा मूलं यातुधानस्य वृश्च ॥ १० ॥

नृऽचक्षाः। रक्षः। परि। पश्य। विशु। तस्य। चीणि। प्रति। शृणीहि। अया।

तस्य। अग्ने। पृथीः। हरसा। शृणीहि। त्रेधा। मूलं। यातुऽधानस्य। वृश्च ॥ १० ॥

हे अग्ने नृचक्षा नृणां द्रष्टा त्वं विशु मनुष्येषु हिंसकत्वेन वर्तमानं रक्षो राक्षसं परि पश्य। सर्वतो ऽवलोकय। अवलोक्य च तस्य रक्षसस्त्रीण्यायाणि शिरांसि प्रति शृणीहि। किंहीत्यर्थः। ततस्तस्य रक्षसः पृथीः पार्श्वस्थानाक्षसानपि हरसा स्वकीयेन तेजसा शृणीहि। मारय। एवं त्रेधा यातुधानस्य तस्य राक्षसस्य मूलं पादं वृश्च। किंदि ॥ ६ ॥

चिर्यातुधानः प्रसितिं त एतृतं यो अग्ने अनृतेन हंति।

तमर्चिषा स्फूर्जयञ्जातवेदः समक्षमेनं गृणते नि वृद्धि ॥ ११ ॥

त्रिः। यातुऽधानः। प्रऽसितिं। ते। एतु। ऋतं। यः। अग्ने। अनृतेन। हंति।

तं। अर्चिषा। स्फूर्जयन्। जातऽवेदः। संऽअक्षं। एनं। गृणते। नि। वृद्धि ॥ ११ ॥

हे जातवेदो जातप्रज्ञाग्ने ते त्वदीयं प्रसितिं ज्वालाप्रबंधनं यातुधानो राक्षसस्त्रिम्बीन्वारानितु। गच्छतु। चिर्बद्धं यत्तत्सुबद्धं भवति हि। किंच यो यातुधानो राजस ऋतं सत्यमदृतेनासत्येन हंति हिनस्ति तं यातुधानमर्चिषा स्वकीयेन तेजसा स्फूर्जयन्निष्पिषन्। स्फूर्जतिरच निष्पिषणकर्म। एनं यातुधानं गृणते स्तोत्रं कुर्वते मह्यं समचं प्रत्यचं नि वृद्धि। निनृह्य वर्जय वृक्षेण ॥

तदग्ने चक्षुः प्रति धेहि रेभे शफारुजं येन पश्यसि यातुधानं।

अथर्ववज्ज्योतिषा दैव्येन सत्यं धूर्वतमचितं न्योष ॥ १२ ॥

तत्। अग्ने। चक्षुः। प्रति। धेहि। रेभे। शफऽआरुजं। येन। पश्यसि। यातुऽधानं।

अथर्वऽवत्। ज्योतिषा। दैव्येन। सत्यं। धूर्वतं। अचितं। नि। न्योष ॥ १२ ॥

हे अग्ने त्वं रेभे शब्दायमाने राक्षसे तच्चक्षुस्तेजः प्रति धेहि प्रक्षिप येन चक्षुषा शफारुजं शफाभ्यामारुजतं शफसदृशीर्नखैः साधूनामभिमुखेन भञ्जकं यातुधानं राक्षसं पश्यसि। किंच सत्यं धूर्वतमसत्येन हिंसतमचित-मज्ञानं दैव्येन दिवि भवेन ज्योतिषा तेजसाथर्ववज्ज्योष। नितरां दह। दध्यङ्कुथर्वा रक्षसां हृतेति प्रागुक्तं ॥

यदग्ने अद्य मिथुना शर्पातो यद्वाचस्तृष्टं जनयंत रेभाः।

मन्योर्भनसः शरव्याऽजायते या तया विध्य हृदये यातुधानान् ॥ १३ ॥

यत् । अग्ने । अद्य । मिथुना । शपातः । यत् । वाचः । तृष्टं । जनयंत । रेभाः ।

मन्योः । मनसः । शर्या । जायते । या । तया । विध्य । हृदये । यातुऽधानान् ॥ १३ ॥

हे अपि यद्यदाद्यास्त्रिहजि मिथुना स्त्रीपुंसी शपातः परस्परमाक्रोशतः । यद्यदा रेभाः क्षीतारो वाचः संबंधि तृष्टं कटुकं परस्परमाक्रोशलक्षणमधरं वा जनयंत । परस्परमाक्रोशतीत्यर्थः । तदा मन्योर्दीप्तस्त्र कुवस्त्र वा तव । तथा च यास्कः । मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वा । नि० १०. २९. इति । मनसः सकाशाद्या शरव्येषुर्जायते तथा शरव्यया यातुधानान्नाचसान्हृदये विध्य । ताडय । मारयेत्यर्थः ॥

परां शृणीहि तपसा यातुधानान्पराग्ने रक्षो हरसा शृणीहि ।

परार्चिषा मूरदेवाञ्छृणीहि परासुतृपो अभि शोष्नुचानः ॥ १४ ॥

परां । शृणीहि । तपसा । यातुऽधानान् । परां । अग्ने । रक्षः । हरसा । शृणीहि ।

परां । अर्चिषा । मूरदेवान् । शृणीहि । परां । असुतृपः । अभि । शोष्नुचानः ॥ १४ ॥

हे अग्ने यातुधानांस्तपसा तपेन परा शृणीहि । मारय । किंच रक्षो हरसा त्वदीयेर्गोष्ठेन परा शृणीहि । किंच मूरदेवान्मारव्यापारान्नाचसानर्चिषा स्वकीयेन तेजसा परा शृणीहि । अपि चासुतृपो मनुष्याणाममुमिस्तृप्ता ये तानपि परा शृणीहीत्यर्थः ॥

पराद्य देवा वृजिनं शृणुं प्रत्यगेनं शपथा यंतु तृष्टाः ।

वाचास्तेनं शरव ऋच्छंतु मर्मन्विश्वस्यंतु प्रसितिं यातुधानः ॥ १५ ॥

परां । अद्य । देवाः । वृजिनं । शृणुं । प्रत्यक् । एनं । शपथाः । यंतु । तृष्टाः ।

वाचाऽस्तेनं । शरवः । ऋच्छंतु । मर्मन् । विश्वस्य । एतु । प्रऽसितिं । यातुऽधानः ॥ १५ ॥

अद्यास्त्रिहजि देवा अग्निपुरोगाः सर्वे देवा वृजिनं प्राणिनां प्राणैर्वर्जितारं यातुधानं परा शृणुं । अधेनमायांतं राक्षसं तृष्टाः कटुका अस्त्राभिरुक्ताः शपथाः प्रत्यग्यंतु । किंच वाचास्तेनमनृतवचनमेनं यातुधानं शरवः शरा मर्मन मर्मण्यच्छंतु । गच्छंतु । विश्वस्य व्याप्तस्याग्नेः प्रसितिं जालं । तथा च यास्कः । प्रसितिः प्रसयनात्तनुर्वा जालं वा । नि० ६. १२. इति । जालं यातुधानो राक्षस एतु । गच्छंतु ॥ ॥ ७ ॥

यः पौरुषेयेण क्रविषा समंक्ते यो अश्वेन पशुना यातुधानः ।

यो अघ्याया भरति क्षीरमग्ने तेषां शीर्षाणि हरसापि वृश्च ॥ १६ ॥

यः । पौरुषेयेण । क्रविषा । संऽअंक्ते । यः । अश्वेन । पशुना । यातुऽधानः ।

यः । अघ्यायाः । भरति । क्षीरं । अग्ने । तेषां । शीर्षाणि । हरसा । अपि । वृश्च ॥ १६ ॥

यो यातुधानो राक्षसः पौरुषेयेण पुरुषसंबन्धिना क्रविषा मांसेन समंक्ते आत्मानं संगमयति । यश्चाश्वेनाश्वसमूहेन । तदीयेन मांसेनेत्यर्थः । आत्मानं संगमयति । यो वा यातुधानोऽश्वेन पशुनात्मानं संगमयति । यो वा यातुधानोऽघ्याया गोः क्षीरं भरति हरति । हे अग्ने त्वं तेषां सर्वेषामपि राक्षसानां शीर्षाणि शिरांसि हरसा त्वदीयेन तेजसा वृश्च । छिंदि ॥

संवत्सरीणं पय उस्त्रियायास्तस्य माशीद्यातुधानो नृचक्षः ।

पीयूषमग्ने यत्तमस्तिनृप्तात्तं प्रत्यंचमर्चिषा विध्य मर्मन् ॥ १७ ॥

संवत्सरीणं । पयः । उस्त्रियायाः । तस्य । मा । अशीत् । यातुऽधानः । नृऽचक्षुः ।
पीयूषं । अग्ने । यतमः । तितृप्सात् । तं । प्रत्यंचं । अर्चिषा । विध्य । मर्मन् ॥ १७ ॥

हे नृचक्षो नृणां द्रष्टरमे उस्त्रियाया गोः । उस्त्रियाहीति गोनामसु पाठात् । संवत्सरीणं संवत्सरेण भवं
यत्पयोऽस्ति यातुधानो राक्षसस्तस्य माशीत् । तत्पयो मा भक्षयतु । किंच यतमो यो राक्षसः पीयूषं
पीयूषेण ॥ विभक्तित्वत्थयः ॥ अस्त्रदीयाया गोः पयसा तितृप्सात् आत्मानं तर्पयितुमिच्छति तं प्रत्यंचं युद्धा-
यात्मानं प्रतिगतं राक्षसं मर्मन् मर्मणि प्राणवियोगस्थानेऽर्चिषा स्वकीयेन तेजसा विध्य । ताडय ।
मारयेत्यर्थः ॥

विषं गवां यातुधानाः पिबंत्वा वृश्च्यन्तामदितये दुरेवाः ।

परैरान्देवः सविता ददातु परां भागमोषधीनां जयन्तां ॥ १८ ॥

विषं । गवां । यातुऽधानाः । पिबन्तु । आ । वृश्च्यन्तां । अदितये । दुऽएवाः ।

परां । एनान् । देवः । सविता । ददातु । परां । भागं । ओषधीनां । जयन्तां ॥ १८ ॥

हे अग्ने यातुधाना राक्षसा गवां पशूनां गृहे स्थितं विषं पिबन्तु । किंचादितयेऽदित्यर्थं दुरेवा दुस्तरा
यातुधाना आ वृश्च्यन्तां । त्वदीयैरायुधैराक्ख्यन्तां । किंच सविता देव एनान्नाक्षसान्परा ददातु । सिंहेभ्यः
प्रयच्छतु । अपि च तेऽमी राक्षसा ओषधीनां स्वभूतं भागं भजनीयमन्नं परा जयन्तां । लभन्तामित्यर्थः ॥

सनादग्ने मृणसि यातुधानान्न त्वा रक्षांसि पृतनासु जिग्युः ।

अनु दह सहमूरान्क्रव्यादो मा ते हेत्या मुक्षत दैव्यायाः ॥ १९ ॥

सनात् । अग्ने । मृणसि । यातुऽधानान् । न । त्वा । रक्षांसि । पृतनासु । जिग्युः ।

अनु । दह । सहमूरान् । क्रव्यऽअदः । मा । ते । हेत्याः । मुक्षत । दैव्यायाः ॥ १९ ॥

हे अग्ने त्वं सनादिरादेवारभ्य यातुधानान्नाक्षसामृणसि । बाधसे । तथापि त्वा त्वां पृतनासु संग्रामेषु
रक्षांसि राक्षसा न जिग्युः । नाजयन् । किंच स त्वमधुनान्वनुक्रमेण सहमूरान् मूलेन सहितान् मारकव्या-
परिण युक्तान् क्रव्यादो मांसभक्षकान्नाक्षसान्दह । तेजसा भस्मीकुरु । किंच तव संबन्धिनो दैव्याया दैव्याहेत्या
आयुधास्ते यातुधाना मा मुक्षत । मुक्ता मा भूवन् ॥

त्वं नो अग्ने अधरादुदक्तात्त्वं पश्चादुत रक्षा पुरस्तात् ।

प्रति ते ते अजरासस्तर्पिष्ठा अघशंसं शोशुचतो दहन्तु ॥ २० ॥

त्वं । नः । अग्ने । अधरात् । उदक्तात् । त्वं । पश्चात् । उत । रक्ष । पुरस्तात् ।

प्रति । ते । ते । अजरासः । तर्पिष्ठाः । अघऽशंसं । शोशुचतः । दहन्तु ॥ २० ॥

हे अग्ने त्वं नोऽस्मानधराहर्षिणतः । उत्तरादिदिक्समभिव्याहारादधरशब्दोऽत्र दक्षिणदिक्पर इति
विज्ञायते । उदक्तादुत्तरतश्च रक्ष । पाहि । उतापि च हे अग्ने त्वं पश्चात्पश्चिमतः पुरस्तात्पूर्वतश्च नोऽस्मान्नक्ष ।
चतुष्टु दिक्ष्वस्थितेभ्यो राक्षसेभ्योऽस्मान्पाहीत्यर्थः । किंच ते तव संबन्धिनो तर्पिष्ठा अतिशयेन तप्यमाना
अजरासो अरावर्जिताः शोशुचतो ज्वलन्तः संतो रश्मयोऽघशंसं पापशंसकं राक्षसं प्रति दहन्तु । भस्मी-
कुर्वन्तु ॥ ८ ॥

पञ्चात्पुरस्तादधरादुदक्तात्कविः काव्येन परि पाहि राजन् ।

सखे सखायमजरौ जरिम्णेऽग्ने मर्तौ अमर्त्यस्त्वं नः ॥ २१ ॥

पञ्चात् । पुरस्तात् । अधरात् । उदक्तात् । कविः । काव्येन । परि । पाहि । राजन् ।

सखे । सखायं । अजरः । जरिम्णे । अग्ने । मर्तौ । अमर्त्यः । त्वं । नः ॥ २१ ॥

हे राजन्हीनापि कविः क्रांतदर्शनस्त्वं काव्येन कविकर्मणा पञ्चात् पश्चमतः पुरस्तात्पूर्वतोऽधराद्वर्षित-
सोदक्तादुत्तरतश्चास्यान्यरि पाहि । परितो रक्ष । किंच हे सखे मित्रभूतापि अजरौ जरारहितस्त्वं मां सखायं
जरिम्णे वरायै कुर्व । त्वत्पसादादहं चिरं जीवामीत्यर्थः । एतदेव दर्शयति । हे अग्ने अमर्त्यो मरणधर्मरहितस्त्वं
मर्ताभरणधर्मवतो नोऽस्माज्जरिम्णे वरायै कुर्विति शेषः ॥

परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्रं सहस्य धीमहि । धृषद्वर्णे दिवेदिवे हंतारं भंगुरावतां ॥ २२ ॥

परि । त्वा । अग्ने । पुरं । वयं । विप्रं । सहस्य । धीमहि । धृषत् । वर्णे । दिवे । दिवे ।

हंतारं । भंगुरावतां ॥ २२ ॥

हे सहस्र सहस्रे हित सहस्रो जात वापि पुरं पूरकं विप्रं मेधाविनं धृषद्वर्णं धर्षकरूपं भंगुरावतां भंगुरक-
मयुक्तानां रक्षसां दिवेदिवे प्रत्यहं हंतारं हिंसितारं त्वा त्वां वयं पाथुनामधेया भारद्वाजा रक्षसां हननाय
परि धीमहि ॥

विषेण भंगुरावतः प्रति ष्व रक्षसो दह ।

अग्ने तिग्मेन शोचिषा तपुरयाभिर्ऋष्टिभिः ॥ २३ ॥

विषेण । भंगुरावतः । प्रति । स्म । रक्षसः । दह ।

अग्ने । तिग्मेन । शोचिषा । तपुः । अयाभिः । ऋष्टिभिः ॥ २३ ॥

हे अग्ने त्वं भंगुरावतो भंजनकर्मयुक्तान् रक्षसो राक्षसान्विषेण व्याप्तेन तिग्मेन तीक्ष्णेन शोचिषा तेजसा
प्रति दह । भस्मीकुर्व । तथा तपुरयाभिस्तपनशीलायाभिर्ऋष्टिभिः । ऋष्टय आयुधविशेषाः । तामिरपि
प्रति दह ॥

प्रत्यग्ने मिथुना दह यातुधानां किमीदिनां ।

सं त्वा शिशामि जागृह्यदब्धं विप्र मन्मभिः ॥ २४ ॥

प्रति । अग्ने । मिथुना । दह । यातु । धानां । किमीदिनां ।

सं । त्वा । शिशामि । जागृहि । अदब्धं । विप्र । मन्मभिः ॥ २४ ॥

हे अग्ने त्वं मिथुना मिथुनभूतानि किमीदिना । किमीदानीमिति ये चरन्ति ते किमीदिनः । तान् । तथा
च यास्कः । किमीदिने किमीदानीमिति चरते किमिदं किमिदमिति वा । नि० ६. ११. इति । यातुधाना
यातुधानाञ्चाक्षसान् प्रति दह । किंच हे विप्र मेधाविनपि अदब्धं केनाप्यहिंसितं त्वा त्वां मन्मभिः स्तुतिभिरहं सं
शिशामि । सौम्यीत्यर्थः । अतस्त्वं जागृहि । निद्रां मा कुर्व । बुध्यस्वेत्यर्थः ॥

प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणीहि विश्वतः प्रति ।

यातुधानस्य रक्षसो बलं वि रुज वीर्ये ॥ २५ ॥

प्रति । अग्ने । हरसा । हरः । शृणीहि । विश्वतः । प्रति ।

यातुऽधानस्य । रक्षसः । बलं । वि । रुज । वीर्यं ॥ २५ ॥

हे अग्ने हरसा त्वदीयेन तेजसा । तथा च यास्तुः । हरो हरतेऽर्जोतिर्हर उच्यते । नि० ४. १९. । इति । यातुधानस्य राक्षसस्य हरो हरणशीलं बलं प्रति शृणीहि । नाशयेत्यर्थः । तथा रक्षसो राक्षसस्य वीर्यं च वि रुज । भंजय ॥ २५ ॥

हविष्पातमित्येकोनविंशत्युचं मृतं चतुर्थं वैष्टुभं । मूर्धन्वानृषिः । स चांगिरसो वामदेवो वा । सूर्यो वैश्वानरगुणकोऽग्निश्च समुदितो देवता । तथा चानुकांतं । हविरेकोनांगिरसो मूर्धन्वान्वामदेवो वा सौर्यवैश्वानरीयमिति ॥ ब्रूहस्प दशराचस्य पंचमेऽहन्यापिमाहृत एतद्वैश्वानरीयनिविज्ञानं । सूचितं च । हविष्पातमपिर्होता गृहपतिः स राजा । आ० ८. ८. । इति ॥

हविष्पातमजरं स्वर्विदि दिविस्पृश्याहुतं जुष्टमग्नी ।

तस्य भर्मणे भुवनाय देवा धर्मणे कं स्वधया पप्रथंत ॥ १ ॥

हविः । पातं । अजरं । स्वःऽविदि । दिविऽस्पृशि । आऽहुतं । जुष्टं । अग्नी ।

तस्य । भर्मणे । भुवनाय । देवाः । धर्मणे । कं । स्वधया । पप्रथंत ॥ १ ॥

पातं पानीयं सोमात्मकमजरं जरारहितं जुष्टं देवानां प्रियं यद्वह्विः स्वर्विदि सूर्यस्य वेदितरि दिविस्पृशि दिवि स्पृष्टर्यभावाद्भूतमभिजुतं तस्य सोमात्मकस्य हविषो भर्मणे भरणाय भुवनाय भावनाय च धर्मणे धारणाय च कं सर्वस्य सुखकरमिममपि देवाः स्वधयान्नैव पप्रथंत । प्रथयन्ति । तथा च यास्तुः । हविर्यत्यानीयमजरं सूर्यविदि दिविस्पृश्याभिजुतं जुष्टमग्नी तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय चितेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्यो देवा इममपिमन्त्रेणापप्रथंत । नि० ७. २५. । इति ॥

गीर्णे भुवनं तमसापगूहमाविः स्वरभवज्जाते अग्नी ।

तस्य देवाः पृथिवी द्यौरुतापोऽरण्यन्वोषधीः सख्ये अस्य ॥ २ ॥

गीर्णे । भुवनं । तमसा । अपऽगूहं । आविः । स्वः । अभवत् । जाते । अग्नी ।

तस्य । देवाः । पृथिवी । द्यौः । उत । आपः । अरण्यन् । ओषधीः । सख्ये । अस्य ॥ २ ॥

गीर्णे पूर्वं निगीर्णे तमसांधकारिणापगूहमाच्छादितं स्वः सर्वं भुवनमग्नी यस्मिन्वैश्वानरे जात उत्पन्ने सत्याविरभवत् आविर्भवति तस्यास्य वैश्वानरस्याग्निः सख्ये सखिकर्मणि देवा इन्द्रादयः पृथिवी भूमिश्च द्यौश्चापोऽतरिक्षं चोदकानि वौषधीरोषध्यश्चारण्यन् । अरमंत । प्रीतिं कृतवन्त इत्यर्थः ॥

देवेभिर्निषितो यज्ञियैभिरग्निं स्तोषायजरं बृहंतं ।

यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमामाततान् रोदसी अंतरिक्षं ॥ ३ ॥

देवेभिः । नु । इषितः । यज्ञियैभिः । अग्निं । स्तोषाणि । अजरं । बृहंतं ।

यः । भानुना । पृथिवीं । द्यां । उत । इमां । आऽततान् । रोदसी इति । अंतरिक्षं ॥ ३ ॥

यज्ञियैभिर्यज्ञाहिर्देवेभिर्देवैरिन्द्रादिभिर्नु क्षिप्रमिषितोऽहमजरं जरारहितं बृहंतं महान्तमग्निं तं वैश्वानराग्निं स्तोषाणि । स्तोषामि । यो वैश्वानराग्निर्भानुना तेजसा पृथिवीं भूमिमुतापि चेमां द्यां दिवं चाततान् आतनोति । तदेव दर्शयति । रोदसी द्यावापृथिवीं चाततान् आतनोति । विस्तारयतीत्यर्थः ॥

यो होतासीत्प्रथमो देवजुष्टो यं समांजन्नाज्येना वृणानाः ।

स पतन्वीत्वरं स्था जगद्यच्चाचमग्निरकृणोज्जातवेदाः ॥४॥

यः । होता । आसीत् । प्रथमः । देवऽजुष्टः । यं । संऽआंजन् । आज्येन । वृणानाः ।

सः । पतन् । इत्वरं । स्थाः । जगत् । यत् । अच्चा । अग्निः । अकृणोत् । जातऽवेदाः ॥४॥

यो वैश्वानरोऽपिर्देवजुष्टो देवैः सेवितः प्रथमो मुख्यो होतासीत् अभुत् यं च वैश्वानराग्निं यजमाना वृणाना आज्येन समांजन् समंजति जातवेदा जातप्रज्ञो जातधनो वा वैश्वानरोऽग्निः पतन्वि पतनशीलं पक्षि-जातमित्वरं गमनशीलं सरीसृपादिकं स्थाः स्थावरं वृक्षादिरूपं च जगत् । स्थावरं जंगमं च यज्जगदित्यर्थः । अच्चां क्षिप्रमेवाकृणोत् । अजनयत् । तथा च यास्कः । स पतन्वि चित्वरं स्थावरं जंगमं च यत्तत्क्षिप्रमग्निरकरोज्जातवेदाः । नि० ५. ३. इति ॥

यज्जातवेदो भुवनस्य मूर्धन्वतिष्ठो अग्ने सह रोचनेन ।

तं त्वहिम मतिभिर्गीर्भिरुक्थैः स यज्ञियो अभवो रोदसिप्राः ॥५॥

यत् । जातऽवेदः । भुवनस्य । मूर्धन् । अतिष्ठः । अग्ने । सह । रोचनेन ।

तं । त्वा । अहेम । मतिऽभिः । गीऽभिः । उक्थैः । सः । यज्ञियः । अभवः ।

रोदसिऽप्राः ॥५॥

हे जातवेदो जातप्रज्ञाग्ने यद्यस्त्वं भुवनस्य वैलोक्यस्य मूर्धन् मूर्धनि रोचनेनादित्येन सहातिष्ठः स्थितवानसि तं वैश्वानराग्निं त्वा त्वां मतिभिरर्चनीयाभिर्गीर्भिः स्तुतिभिरुक्थैः शस्त्रैश्चाहम । प्रपद्यामहे ॥ हि गताविति धातुः ॥ स वैश्वानरस्त्वं रोदसिप्रा वावापृथिव्योः पुरथिता यज्ञियो यज्ञार्हश्चाभवः । भवसि ॥ ॥१०॥

मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् ।

मायामू तु यज्ञियानामेतामपो यत्तूणिश्चरति प्रजानन् ॥६॥

मूर्धा । भुवः । भवति । नक्तं । अग्निः । ततः । सूर्यः । जायते । प्रातः । उत्ऽयन् ।

मायां । ऊं इति । तु । यज्ञियानां । एतां । अपः । यत् । तूणिः । चरति । प्रऽजानन् ॥६॥

अपिर्वैश्वानरोऽपिर्नक्तं रात्रौ भुवो भूतजातस्य मूर्धा शिरोवत्प्रधानभूतो भवति । रात्रौ सर्वप्राणिना-मालोक्य तदधीनत्वात् । ततो रात्रेरनंतरं प्रातरुद्यन् सूर्यो जायते । अहनि स एव वैश्वानरोऽग्निः सूर्यो भवतीत्यर्थः । किंच यज्ञियानां यज्ञसंपादिनां देवानां मायामु प्रज्ञामेवितां मन्यते कवय इति शेषः । यत्प्रजानन् प्रज्ञायमानः सूर्यस्तूणिस्त्वरमाणः सन्नपोऽंतरिक्षं कर्म वा चरति । तथा च यास्कः । मूर्धा मूर्तमस्मिन्धीयते मूर्धा यः सर्वेषां भूतानां भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्त एव प्रज्ञां त्वतां मन्यते यज्ञियानां देवानां यज्ञसंपादिनामपो यत्कर्म चरति प्रजानन्तर्वाणि स्थानान्यनुसंचरति त्वरमाणः । नि० ७. २७. इति ॥

दृशेन्यो यो महिना समिद्धोऽरोचत दिवियोनिर्विभावा ।

तस्मिन्चग्रौ सूक्तवाकेन देवा हविर्विश्व आजुहवुस्तनूपाः ॥७॥

दृशेन्यः । यः । महिना । संऽइद्धः । अरोचत । दिविऽयोनिः । विभाऽवा ।

तस्मिन् । अग्रौ । सूक्तऽवाकेन । देवाः । हविः । विश्वे । आ । अजुहवुः । तनूपाः ॥७॥

द्यौ वैश्वानरोऽग्निर्महिना महत्त्वेन वृशेभ्यः सर्वदर्शनीयः समिद्धः सत्यगदीप्तो दिव्योनिर्बुध्न्याणो विभावा दीप्तिमांश्च सन्नरोचत दीप्यते तस्मिन्वैश्वानरोऽग्नीं तनूपाः शरीराणां रश्मिन्वा विश्वे सर्वे देवाः सूक्तवाकिनेदं वावापृथिवी इत्यादिवाक्येन स्तोत्राणां वचनेन वा हविराजुहवुः । आभिमुख्येन जुहुवुः ॥

सूक्तवाकं प्रथममादिदुग्निमादिहविरजनयंत देवाः ।

स एषां यज्ञो अभवत्तनूपास्तं द्यौर्वेदं तं पृथिवी तमापः ॥ ८ ॥

सूक्तऽवाकं । प्रथमं । आत् । इत् । अग्निं । आत् । इत् । हविः । अजनयंत । देवाः ।

सः । एषां । यज्ञः । अभवत् । तनूऽपाः । तं । द्यौः । वेदं । तं । पृथिवी । तं । आपः ॥ ८ ॥

प्रथमं पूर्वं सूक्तवाकमिदं वावापृथिवी इत्यादि वाक्यं मनसा निरूपयति । आदिदन्तरमेवापि मथनेनोत्पादयति । आदिदन्तरमेव देवा हविरजनयंत । स वैश्वानरोऽग्निरेषां देवानां यज्ञो यष्टव्योऽभवत् । भवति । स तनूपाः शरीराणां रश्मिन्वा च भवति । तमपि द्यौर्बुध्न्योको वेद । जानाति । तमपि पृथिवी भूमिरपि च जानाति । तमपिमापोऽन्तरिक्षं च जानाति ॥

यं देवासोऽजनयन्ताग्निं यस्मिन्नाजुहवुर्भुवनानि विश्वा ।

सो अर्चिषा पृथिवीं द्यामुतेमामृजुयमानो अतपन्महिम्ना ॥ ९ ॥

यं । देवासः । अजनयंत । अग्निं । यस्मिन् । आ । अजुहवुः । भुवनानि । विश्वा ।

सः । अर्चिषा । पृथिवीं । द्यां । उत । इमां । ऋजुऽयमानः । अतपत् । महिऽत्वा ॥ ९ ॥

यं वैश्वानरमग्निं देवासो देवा अजनयंत उत्पादितवन्तः यस्मिन्चोत्पन्ने वैश्वानरोऽग्नीं विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतान्याजुहवुः आभिमुख्येन जुहुवुः सर्वमेधे स वैश्वानरोऽग्निर्अर्चिषा तेजसा पृथिवीमन्तरिक्षं । आपः पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । द्यां दिवं सोतापि चेमां भूमिं चर्जयमान ऋजुगमनो महित्वा महत्त्वेनातपत् । सर्वं तपति ॥

स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निमजीजनञ्छक्तिंभी रोदसिप्रां ।

तमू अकृण्वन् चेधा भुवे कं स ओषधीः पचति विश्वरूपाः ॥ १० ॥

स्तोमेन । हि । दिवि । देवासः । अग्निं । अजीजनन् । शक्तिऽभिः । रोदसिऽप्रां ।

तं । ऊं इति । अकृण्वन् । चेधा । भुवे । कं । सः । ओषधीः । पचति । विश्वऽरूपाः ॥ १० ॥

देवासो देवाः शक्तिभिः कर्मभी रोदसिप्रां वावापृथिव्योरापूरयितारमपि सूर्यात्मकं दिवि शुक्लोक्तोमेन हि स्तुत्या खल्वजीजनन् । उत्पादितवन्तः । अपि च तमु तमेव कं सुखकरमपि यज्ञे चेधा भुवे चेधाभावायाकृण्वन् । कुर्वन्ति । स पृथिव्यां वर्तमानो विश्वरूपाः सर्वरूपा ओषधीर्जीह्यावासेन तेनोपकारेण पचति । अत्र यास्कः । स्तोमेन यं हि दिवि देवासोऽग्निमजनयञ्छक्तिभिः कर्मभिर्वावापृथिव्योः पुराणं तमकुर्वन्नेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः । यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्य इति हि ब्राह्मणं । नि० ७. २८. इति ॥ ॥ ११ ॥

यदेदेनमदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्यमादितेयं ।

यदा चरिणू मिथुनावभूतामादिप्रापश्यन्भुवनानि विश्वा ॥ ११ ॥

यदा । इत् । ए॒नं । अ॒दधुः । य॒ज्ञिया॑सः । दि॒वि । दे॒वाः । सू॒र्यं । अ॒दि॒ते॒यं ।
यदा । च॒रि॒णू इति॑ । मि॒थु॒नौ । अ॒भू॒तां । आत् । इत् । प्र । अ॒प॒श्यन् । भु॒व॒नानि॑ ।
वि॒श्वे ॥ ११ ॥

यदेवदेव प्रातरादित्यमदितेः पुत्रं सूर्यमेतमपि च यज्ञियासो यज्ञार्हा देवा दिवि युक्तोकेऽदधुः धृतवन्तः । यदा चेमी चरिणू चरणशीली सूर्यवैश्वानरौ मिथुनावभूतां प्रादुरभूतां । आदिदन्तरमेव विश्वानि भुवनानि भूतजातानि प्रापञ्चन् । तौ पञ्चन्ति ॥ अथ यास्कः । यदेतमदधुर्यज्ञियाः सर्वे दिवि देवाः सूर्यमदितेः पुत्रं यदा चरिणू मिथुनौ प्रादुरभूतां सर्वदा सहचारिणामुवाचादित्यश्च । मिथुनौ कस्माच्चिनोतिः अयतिकर्मा यु इति नामकरणस्थकारो वा गयतिः परो वनिर्वा समाश्रितावन्योन्यं गयतो वगुतो वा । मनुष्यमिथुनावयितस्मादेव मेयंतावन्योन्यं वगुत इति वा । नि० ७. २९. इति ॥

वि॒श्वस्मा॑ अ॒ग्निं भु॒व॒नाय॑ दे॒वा वै॒श्वान॒रं के॒तुम॒ह्ना॑म॒कृ॒ण्वन् ।
आ यस्त॒तानो॒ष॒सो वि॒भा॒ती॒रपो॑ ऊ॒र्णोति॑ त॒मो अ॒र्चिषा॑ यन् ॥ १२ ॥
वि॒श्वस्मै । अ॒ग्निं । भु॒व॒नाय॑ । दे॒वाः । वै॒श्वान॒रं । के॒तुं । अ॒ह्नां । अ॒कृ॒ण्वन् ।
आ । यः । त॒तान॑ । उ॒ष॒सः । वि॒भा॒तीः । अ॒पो इति॑ । ऊ॒र्णोति॑ । त॒मः । अ॒र्चिषा॑ । यन् ॥ १२ ॥

देवा इन्द्रादयो विश्वस्मै भुवनाय वैश्वानरं विश्वनरहितमपिमह्नां दिवसानां केतुं प्रज्ञापकमकृण्वन् । अकृण्वन् । यो वैश्वानरोऽपिऋषसो विभातीर्विविधं दीप्यमाना आ ततान् विस्तारयति । किंच सोऽयं यगच्छंसामोऽधकारमर्चिषा तेजसापो ऊर्णोति । अपगमयति ॥

वै॒श्वान॒रं क॒वयो॑ य॒ज्ञिया॑सोऽ॒ग्निं दे॒वा अ॒ज॒न॒य॒न्न॒जु॒र्यं ।
नक्ष॑त्रं प्र॒त्नम॒मिन॑च्चरि॒णु य॒क्ष॒स्याध्य॑क्षं त॒विषं॑ बृ॒ह॒तं ॥ १३ ॥
वै॒श्वान॒रं । क॒वयः॑ । य॒ज्ञिया॑सः । अ॒ग्निं । दे॒वाः । अ॒ज॒न॒य॒न् । अ॒जु॒र्यं ।
नक्ष॑त्रं । प्र॒त्नं । अ॒मिन॑त् । च॒रि॒णु । य॒क्ष॒स्य । अ॒धिऽअ॒क्षं । त॒विषं॑ । बृ॒ह॒तं ॥ १३ ॥

कवयो मेधाविनो यज्ञियासो यज्ञार्हा यज्ञसंपादिनो वा देवा अजुर्त्यं जरावर्जितमहिंसं वा वैश्वानरं विश्वनरहितं सूर्यात्मकमपिमजनयन् । उत्पादितवन्तः । स च देवैश्चत्पादितोऽपिर्नक्षत्रं कृत्स्निकादि प्रत्नं पुराणं चरिणू चरणशीलं यक्षस्य । यक्षतिः पूजार्थः । प्रयक्षमित्यादौ दर्शनात् । अ० २. ५. १. यक्षस्य पूज्यस्य देवस्याध्यक्षं प्रत्यक्षं स्वामिनं वा तविषं वृद्धं बृह॒तं महा॑न्तममिनत् । हिंसितवान् । तेजसामिभूतवानित्यर्थः ॥

वै॒श्वान॒रं वि॒श्वहा॑ दी॒दि॒वांसं॑ म॒न्त्रैर॒ग्निं क॒विम॒च्छा॑ व॒दामः॑ ।
यो म॒हि॒म्ना॑ प॒रिब॒भूवो॒र्वी उ॒ता॒वस्ता॑दु॒त दे॒वः प॒रस्ता॑त् ॥ १४ ॥
वै॒श्वान॒रं । वि॒श्वहा॑ । दी॒दि॒वांसं॑ । म॒न्त्रैः । अ॒ग्निं । क॒विं । अ॒च्छ । व॒दामः॑ ।
यः । म॒हि॒म्ना॑ । प॒रिऽव॒भूव॑ । उ॒र्वी इति॑ । उ॒त । अ॒वस्ता॑त् । उ॒त । दे॒वः । प॒रस्ता॑त् ॥ १४ ॥

विश्वहा सर्वदा दीदिवांसं दीप्तं कविं ज्ञातप्रज्ञं वैश्वानरमग्निं मन्त्रैरच्छा वदामः । अभिष्टुमः । यो वैश्वानरोऽपिर्महिम्ना महत्विनोर्वी यावापृथिवीं परिबभूव परिभवति । उतापि चायमवस्थादधस्तात्तपति । उतापि चायं सूर्यात्मको देवः परस्तादुपरिष्टाच्च तपतीत्यर्थः ॥

हे सुती अमृतं पितृणामहं देवानामृत मर्त्यानां ।

ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदंतरा पितरं मातरं च ॥ १५ ॥

हे इति । सुती इति । अमृतं । पितृणां । अहं । देवानां । उत । मर्त्यानां ।

ताभ्यां । इदं । विश्वं । एजत् । सं । एति । यत् । अंतरा । पितरं । मातरं । च ॥ १५ ॥

पितृणां देवानां चोतापि मर्त्यानां मनुष्याणां च हे सुती द्वौ मार्गौ देवयानपितृयाणां ब्रह्मममृतं । अमृतं । यद्विश्वं पितरं पातकत्वेन पितृभूतां यां मातरं च धारकत्वेन मातृभूतां पृथिवीं चांतरा यावापृथिवीमध्ये भवति तदिदं विश्वमपिना संस्कृतं सदेवदेवलोको पितृलोको च गच्छत् ताभ्यां देवयानपितृयाणां ब्रह्माभ्यां मार्गाभ्यां समेति । गच्छति । तौ च मार्गौ भगवता दर्शितौ । भ० शी० ८. २४-२६ ।

अपिज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणं । तत्र प्रयाता गच्छति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥

धूमो राचिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनं । तत्र चांद्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्यया वर्तते पुनः ॥

नेते ह्यती पार्थ ज्ञानयोगी मुह्यति कश्चेति ॥ ॥ १२ ॥

हे समीची विभृतश्चरंतं शीर्षतो जातं मनसा विमृष्टं ।

स प्रत्यङ्मिषा भुवनानि तस्यावप्रयुच्छन्तरणिभ्राजमानः ॥ १६ ॥

हे इति । समीची इति सं ईची । विभृतः । चरंतं । शीर्षतः । जातं । मनसा । विमृष्टं ।

सः । प्रत्यङ् । मिषा । भुवनानि । तस्यै । अवप्रयुच्छन् । तरणिः । भ्राजमानः ॥ १६ ॥

समीची संगतिं हे यावापृथिवी चरंतं गच्छंतं शीर्षतः शिरसो जातमुत्पन्नं । तथा च निगमांतरं । उत मन्येऽहमेनमनयोर्हि शिरसोऽयं प्रातर्जायत इति । यद्वा । सर्वेशिरोभूतादादित्याज्जातमित्यर्थः । मनसा । मन्यतिरर्चतिकर्मा । अर्चनीयया स्तुत्या विमृष्टं शोधितं संस्कृतमपि विभृतः । धारयतः । सोऽप्रयुच्छन्नप्रमादं तरणिः चिप्रकारी भ्राजमानो दीप्यमानोऽपिर्विश्वानि भुवनानि प्रत्यङ्मुभिमुखस्तस्थौ । तिष्ठति । तथा च श्रूयते । तस्मात्सर्व एव मन्यते मां प्रत्युदगादिति ॥

यत्रा वदेते अवरः परश्च यज्ञन्योः कतरो नौ वि वेद ।

आ शैकुरित्सधमादं सखायो नक्षत यज्ञं क इदं वि वोचत् ॥ १७ ॥

यत्र । वदेते इति । अवरः । परः । च । यज्ञन्योः । कतरः । नौ । वि । वेद ।

आ । शैकुः । इत् । सधमादं । सखायः । नक्षत । यज्ञं । कः । इदं । वि । वोचत् ॥ १७ ॥

यत्र यज्ञिकाक्षेऽवरः पार्थिवोऽग्निर्देवो होता परश्च मध्यमो वायुश्चोमी वदेते विवादं कुर्वति यज्ञन्योऽयं यज्ञस्तेजोर्भावावयोर्मध्ये कतरो भूयिष्ठं यज्ञं वि वेद वेत्ति तत्र सखायः समानख्याना अश्विनः सधमादं यज्ञमा शैकुः । कर्तुं शक्नुवति । तथा यज्ञं गच्छतं अनुवर्ततेऽनुतिष्ठति च ये तेषां विदुषां यज्ञमनुवाचानां मध्ये को विद्वाननुवाता वेदमस्य विवादस्य निर्णयक्यं वाक्यं वि वोचत् । ब्रवीति । माध्यमिकमिममपि ब्रवीति ॥ तथा च यास्कः । यत्र विवदेते दैव्यौ होतारावयं चाग्निरसौ च मध्यमः कतरो नौ यज्ञे भूयो वेदेत्वाशक्नुवति तत्सहमदनं समानख्याना अश्विनक्षेत्रां यज्ञं समनुवाचानां को न इदं विवच्छति । नि० ७. ३० । इति ॥

कन्यग्रयः कति सूर्यासः कन्युषासः कन्यु स्विदापः ।

नोपस्मिजं वः पितरो वदामि पृच्छामि वः कवयो विद्यने कं ॥ १८ ॥

कति । अ॒प॒यः । कति । सूर्या॑सः । कति । उ॒ष॒सः । कति । उं॒ इति॑ । स्वि॒त् । आ॒पः ।
न । उ॒प॒ऽस्मि॒जं । वः । पि॒तरः । व॒दामि॑ । पृ॒च्छामि॑ । वः । क॒व॒यः । वि॒द्य॒ने । कं ॥ १८ ॥

एवं विवदमानावपिवायु पितृभ्यश्च मेघतुः । तत्र मध्यमकान्पृच्छति । कल्पयः । अपयः कति कतिसंख्याकाः । सूर्यासः सूर्याश्च कतिसंख्याकाः । उषास उषसश्च कतिसंख्याकाः । आपश्च कति । उ इति पूरणः । स्विच्छब्दोऽत्र विचारणार्थः । हे पितरः वो युष्माकमुपस्मिजं । उपस्मिजमिति संधायुक्तं वचनमुच्यते । पूर्वोक्तं प्रश्नवचनमेतत्तत्र वदामि किंतु ह्यहमज्ञानम् हे कवयो मेधाविनः युष्मान्विदुषि विज्ञानाय कं सुखं स्वरूपपर्यालोचनक्षेत्रमंतरेण पृच्छामि । अचोत्तराणि वाल्मिक्यसंहितायां दर्शितानि । एक एवापिर्बहुधा समिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनु प्रभूतः । एकैवोषाः सर्वमिदं वि मात्वेकं वा इदं वि बहुष सर्वं । अ० ८. ५८. २. इति ॥

या॒व॒न्मा॒त्रमु॒ष॒सो॒ न प्र॒तीकं॑ सु॒प॒र्यो॑ऽव॒स॒ते मा॒तरि॒श्वः ।

ता॒व॒द्धा॒त्यु॒प॒ य॒ज्ञमा॒यन्त्रा॒ह्म॒णो हो॒तु॒रव॒रो नि॒षी॒दन् ॥ १९ ॥

या॒व॒त्ऽमा॒त्रं । उ॒ष॒सः । न । प्र॒तीकं॑ । सु॒ऽप॒र्योः । व॒स॒ते । मा॒त॒रि॒श्वः ।

ता॒व॒त् । द॒धा॒ति॒ । उ॒प॒ । य॒ज्ञं । आ॒ऽय॒न् । ब्रा॒ह्म॒णः । हो॒तुः । अ॒व॒रः । नि॒ऽसी॒दन् ॥ १९ ॥

प्रकृतस्य वैश्वानरस्य विषये यः प्रश्नस्तस्य निर्णयमनया वदन्ति । हे मातरिश्वो मातर्यंतरिष्वे स्वसन् माध्यमिक वायो यावन्मात्रं यावदेव सुपर्षः सुपतना रात्रय उषसः प्रतीकं मुखं प्रकाशाख्यं दर्शनं वा । नेति पूरणः । वसते आच्छादयन्ति तावदेव ब्राह्मणो होतावरो निष्कटो होतुरस्यापेर्वैश्वानरस्य दैवस्य होतुर्निषीदन् हीनं कर्म कर्तुमुपविशन् यज्ञमायत्तुपगच्छन्तुप दधाति । होतुकर्म स्वबुद्धौ धारयति । तथा च यास्कः । यावन्मात्रमुषसः प्रत्यक्तं भवति प्रतिदर्शनमिति वास्त्युपमानस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इहेव निधेहीति यथा सुपर्षः सुपतना एता रात्रयो वसते मातरिश्वञ्च्योतिर्वर्णस्य तावदुपदधाति यज्ञमागच्छन्ब्राह्मणो होतास्यापेर्होतुरवरो निषीदन् होतुजपस्त्वनपिर्वैश्वानरीयो भवति । नि० ७. ३१. इति ॥ ॥ १३ ॥

इदं सवेत्यष्टादशर्चं पंचमं सूक्तं वैश्वामित्रस्य रेणोरार्षं त्रैष्टुभमिन्द्रं । अनुक्रांतं च । इदं सव द्यूना रेणुरिति ॥ सूर्यसुजाय्येकाह इदं सूक्तं निष्कैवत्यनिविधानं । सूचितं च । सूर्यसुता यशस्कामः पिबा सोममभीन्द्रं सवेति मध्यंदिनः । आ० ९. ८. इति ॥

इ॒दं स्त॒वा नृ॒त॒मं॑ यस्य॑ म॒हा वि॒व॒बा॒धे रो॒च॒ना वि॒ज्मो अ॒न्ता॒न् ।

आ॒ यः प॒प्रौ च॑र्ष॒णीधृ॒ङ्गरो॒भिः प्र॑ सि॒न्धु॒भ्यो रि॒रि॒चा॒नो म॒हि॒त्वा ॥ १ ॥

इ॒दं । स्त॒व । नृ॒ऽत॒मं । यस्य॑ । म॒हा । वि॒ऽब॒बा॒धे । रो॒च॒ना । वि॒ । ज्मः । अ॒न्ता॒न् ।

आ॒ । यः । प॒प्रौ । च॑र्ष॒णिऽधृ॒त् । वरः॑ऽभिः । प्र॑ । सि॒न्धु॒भ्यः । रि॒रि॒चा॒नः । म॒हि॒ऽत्वा ॥ १ ॥

हे सोतः त्वं नृतमं नेतृतममिन्द्रं सव । सुहि । यत्सेन्द्रस्य महा महत्त्वं ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ रोचना परेषां तेजांसि विवबाधे विबाधते । अभिभवतीत्यर्थः । वि ज्मः पृथिव्यास्तांतान्यर्यतामभिभवति । यत्सेन्द्रं चर्षणीधृङ्गनुष्णाणां धर्ता सिन्धुभ्यः समुद्रेभ्योऽपि महित्वा महत्त्वेन प्र रिरिचानः प्रवर्धमानश्च सन् वरोमिस्त्रमसां वरकैस्तेजोभिरा पप्रौ बावापृथिव्यावापूरयति ॥

स सूर्यः पर्युह्य वरांस्येन्द्रो ववृत्त्याद्रथ्येव चक्रा ।

अतिष्ठंतमपस्यै न सर्गं कृष्णा तमसि त्विषा जघान ॥ २ ॥

सः । सूर्यैः । परि । उरु । वरांसि । आ । इंद्रः । ववृत्यात् । रथ्याऽइव । चक्रा ।

अतिष्ठंतं । अपस्यं । न । सर्गे । कृष्णा । तमांसि । त्विष्या । जघान ॥ २ ॥

सूर्यः सुवीर्यः स प्रसिद्ध इन्द्र उरु बहूनि वरांसि तेजांसि पर्या ववृत्यात् । पर्यावर्तयति । तत्र वृष्टांतः । रथेव यथा सारथी रथसंबन्धीनि चक्रा चक्राण्यावर्तयति तद्वदित्यर्थः । किंच सोऽयमतिष्ठंतं शीघ्रं गच्छतमपश्यं न कर्मण्यमिव सर्गे । सृज्यत इति सर्गेऽश्वः । कृष्णानि तमांसि त्विष्या दीप्त्या जघान । इति ॥

समानमस्मा अनपावृदच स्मया दिवो असमं ब्रह्म नय्यं ।

वि यः पृष्ठेव जनिमान्यर्य इंद्रश्चिकाय न सखायमीषे ॥ ३ ॥

समानं । अस्मै । अनपऽवृत् । अर्चं । स्मया । दिवः । असमं । ब्रह्म । नय्यं ।

वि । यः । पृष्ठाऽइव । जनिमानि । अर्यः । इंद्रः । चिकायं । न । सखायं । ईषे ॥ ३ ॥

हे सोतः त्वं समानं मया सहानपावृदपगतिरहितं स्मया दिवो दिवः पृथिव्याश्वासममत्यंतमतिरिक्तं । महदित्यर्थः । नय्यं नवतरमन्यैरुक्तपूर्वं ब्रह्म सोचमस्मा इंद्रायार्चं । उच्चारय । य इंद्रो जनिमानि यज्ञे यज्ञे जातानि पृष्ठेव पृष्ठसंज्ञकानि सोचाणीवार्योऽरीऽश्वान्वि चिकाय विचिनोति सखायं च भेषे भेषेति ॥

इंद्राय गिरो अनिशितसर्गा अपः प्रेरयं सगरस्य बुधात् ।

यो अक्षेणेव चक्रिया शचीभिर्विष्वक्स्तंभं पृथिवीमुत द्यां ॥ ४ ॥

इंद्राय । गिरः । अनिशितऽसर्गाः । अपः । प्र । इंद्रयं । सगरस्य । बुधात् ।

यः । अक्षेणऽइव । चक्रियां । शचीभिः । विष्वक् । तस्तंभं । पृथिवीं । उत । द्यां ॥ ४ ॥

इंद्रार्थेन्द्रार्थमनिशितसर्गा अतनूकृतविसर्गा उपर्युपरि वर्तमाना या गिरः सुतयस्ताभिर्गोभिः सगरस्तांत-
रिचस्य । सगरं समुद्र इत्यंतरिचनानामसु पाठात् । बुधात्प्रदेशादप उदकानि प्रेरयं । प्रेरयानि । य इंद्रः
शचीभिः कर्मेभिः पृथिवीमुतापि च द्यां दिवं चक्रिया रथचक्राण्यक्षेणेव यथा रथाक्षेण तद्वद्विष्वक् सर्वतस्तसंभ
असंभ्रात् ॥

आपांतमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमाँ ऋजीषी ।

सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वागिंद्रं प्रतिमानानि देभुः ॥ ५ ॥

आपांतऽमन्युः । तृपलऽप्रभर्मा । धुनिः । शिमीऽवान् । शरुऽमान् । ऋजीषी ।

सोमः । विश्वानि । अतसा । वनानि । न । अर्वाक् । इंद्रं । प्रतिऽमानानि । देभुः ॥ ५ ॥

आपांतमन्युरापातितमन्युस्तृपलप्रभर्मा यावादिभिः क्षिप्रप्रहारी धुनिः शत्रूणां कंपयिता शिमीवान् कर्म-
वाञ्छमानायुधवानृजीष्यजीषवान् सोमो विश्वानि सर्वाण्यतसातसमयानि वनान्यरण्यानि वर्धयतीति
शेषः । प्रतिमानानि प्रतिमानभूतानि । समानानि द्रव्याणीत्यर्थः । इंद्रमर्वाप देभुः । दभ्योतिरत्राकर्षणकर्मा ।
तुलया मीयमानान्यात्माभिमुखतया नाकर्षयति । लघूनि भवन्तीत्यर्थः । अन्यत्र प्रतिनिधीयमानानि पुच्छि
तान्यात्माभिमुखमाकर्षयति नैवमिंद्रं कुर्वतीति । सर्वेभ्यो महानिंद्र इत्यर्थः । त्रयः पादाः सौम्यासुरीयस्त्रिंद्रः ।
तथा च यास्तुः । आपातितमन्युस्तृपलप्रहारी क्षिप्रप्रहारी सोमो वेद्रो वा धुनिर्धूनेतिः शिमीति कर्मणाम्
श्रमयतेवा शक्नोतेर्वर्जीषी सोमो यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तदृजीषमपार्जितं भवति तेनर्जीषी सोमो
ऽथाधिंद्रो निगमो भवत्यृजीषी वज्रीति । सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि नार्वागिंद्रं प्रतिमानानि दभ्युवंति
धेरं प्रतिमिमते नैनं तानि दभ्युवंति । नि० ५. १२. इति ॥ ॥ १४ ॥

न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नांतरिक्षं नाद्रयः सोमो अक्षाः ।

यदस्य मन्युरधिनीयमानः शृणाति वीकृ रुजति स्थिराणि ॥ ६ ॥

न। यस्य। द्यावापृथिवी इति। न। धन्व। न। अंतरिक्षं। न। अद्रयः। सोमः। अक्षारिति।

यत्। अस्य। मन्युः। अधिऽनीयमानः। शृणाति। वीकृ। रुजति। स्थिराणि ॥ ६ ॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ यत्सिंदूरस्य प्रतिमानभूते न भवतः । न धन्व । उदकमपि प्रतिमानभूतं न भवति । नांतरिक्षं । अंतरिक्षमपि प्रतिमानभूतं न भवति । नाद्रयः । पर्वताश्च प्रतिमानभूता न भवन्ति । तत्सिंदूरस्य सोमोऽक्षाः । भरति । किंच यद्यदासिंदूरस्य मन्युः क्रोधोऽधिनीयमानः शृणुणामुपरि प्राप्यमायो भवति तदानीमयमिंद्रो वीकृ दृढं शृणाति । हिनस्ति । स्थिराणि रुजति । भिनत्ति च ॥

जघान वृचं स्वधितिर्वनेव रुरोज पुरो अरदन्न सिंधून् ।

बिभेद गिरिं नवमिन्न कुंभमा गा इंद्रो अकृणुत स्वयुग्भिः ॥ ७ ॥

जघान। वृचं। स्वऽधितिः। वनाऽइव। रुरोजं। पुरः। अरदत्। न। सिंधून्।

बिभेद। गिरिं। नवम्। इत्। न। कुंभं। आ। गाः। इंद्रः। अकृणुत। स्वयुक्ऽभिः ॥ ७ ॥

इंद्रो वृचमसुरं जघान । हतवान् । अपि च स्वधितिः परशुर्वनेव वनानीव पुरः शत्रुनगरी हरोज । रुजति । भिनत्ति । शत्रुनगरीभिन्त्वा च सिंधुमदीररदत् । वृष्ट्युदकेनालिखत् । नेति संप्रत्यर्थे । किंच गिरिं मेघं नवं न नवमिव कुंभं कलशं बिभेदत् । भिनत्त्येव । किंचेद्रः स्वयुग्भिः स्वयं युज्यमानैर्महश्चिगी उदकान्याकृणुत । अस्मदभिमुखं करोति ॥

त्वं ह त्वदृणया इंद्र धीरोऽसिर्न पर्वं वृजिना शृणासि ।

प्र ये मिचस्य वरुणस्य धाम युजं न जनां मिनन्ति मिचं ॥ ८ ॥

त्वं। ह। त्वत्। अणुऽयाः। इंद्र। धीरः। असिः। न। पर्वं। वृजिना। शृणासि।

प्र। ये। मिचस्य। वरुणस्य। धाम। युजं। न। जनाः। मिनन्ति। मिचं ॥ ८ ॥

इंद्र धीरः प्राज्ञस्त्वं ह त्वं खलु त्वत्तदृणयाः स्रोतृविषयाणामृणानां प्रापयितासि । किंच त्वमसिर्न शस्त्रमिव पर्वं पशूनां पर्वणि वृजिना वृजिनानि स्रोतृणामुपद्रवाणि शृणासि । हंसि । किंच मिचस्य वरुणस्य मिचावरुणयोर्धाम धारकं कर्म युजं न युक्तमिव मिचं येऽज्ञा नृशंसा जनाः प्र मिनन्ति प्रकीर्णं हिंसन्ति तानपि शृणासीत्यर्थः ॥

प्र ये मिचं प्रार्यमणं दुरेवाः प्र संगिरः प्र वरुणं मिनन्ति ।

न्यमिचेषु वधमिंद्र तुमं वृषन्वृषाणमरुधं शिंशीहि ॥ ९ ॥

प्र। ये। मिचं। प्र। अर्यमणं। दुःऽएवाः। प्र। संऽगिरः। प्र। वरुणं। मिनन्ति।

नि। अमिचेषु। वधं। इंद्र। तुमं। वृषन्। वृषाणं। अरुधं। शिंशीहि ॥ ९ ॥

ये दुरेवा दुष्टगमना जना मिचं देवं प्र मिनन्ति प्रहिंसन्ति अर्यमणं च देवं प्र मिनन्ति संगिरः समीचीन-
स्तुतिमतो महत्तस्य प्र मिनन्ति वरुणं च देवं प्र मिनन्ति तेष्वमिचेषु शत्रुषु । तानुद्दिशेत्यर्थः । हे वृषन् कामानां
वर्षकेन्द्र त्वं तुमं गमनशीलं वृषाणं कामानां वर्षकमरुधमारोचमानं वधं वधं । वधो वध इति वज्रनामसु
पाठात् । नि शिंशीहि । तीक्ष्णीकुब ॥

इंद्रो दिव इंद्र ईशे पृथिव्या इंद्रो अपामिंद्र इत्पर्वतानां ।

इंद्रो वृधामिंद्र इन्मेधिराणामिंद्रः क्षेमे योगे हव्य इंद्रः ॥ १० ॥

इंद्रः । दिवः । इंद्रः । ईशे । पृथिव्याः । इंद्रः । अपां । इंद्रः । इत् । पर्वतानां ।

इंद्रः । वृधां । इंद्रः । इत् । मेधिराणां । इंद्रः । क्षेमे । योगे । हव्यः । इंद्रः ॥ १० ॥

दिवो ब्रह्मलोकेन्द्र ईशे । ईष्टे । पृथिव्या भूमेरपीन्द्र ईशे । ईश्वरो भवति । अपामुदकानामपीन्द्र ईश्वरो भवति । पर्वतानां मेघानामपीन्द्र ईश्वरो भवति । वृधां वृद्धानामपीन्द्र एवेश्वरः । मेधिराणां प्राज्ञानामपीन्द्र एवेश्वरो भवति । किंचिंद्रः क्षेमे लब्धस्य धनस्य परिपालने हव्यो ज्ञातव्यो योगेऽलब्धस्य धनस्य लामेऽपीन्द्र एव ज्ञातव्यो भवति ॥ ॥ १५ ॥

प्राक्तुभ्य इंद्रः प्र वृधो अहभ्यः प्रांतरिक्षात्प्र समुद्रस्य धासेः ।

प्र वातस्य प्रथसः प्र ज्मो अंतात्प्र सिंधुभ्यो रिरिचे प्र क्षितिभ्यः ॥ ११ ॥

प्र । अक्तुभ्यः । इंद्रः । प्र । वृधः । अहभ्यः । प्र । अंतरिक्षात् । प्र । समुद्रस्य । धासेः ।

प्र । वातस्य । प्रथसः । प्र । ज्मः । अंतात् । प्र । सिंधुभ्यः । रिरिचे । प्र । क्षितिभ्यः ॥ ११ ॥

इंद्रोऽक्तुभ्यो रात्रिभ्यः प्र वृधः । प्रवृद्धः । अहभ्यो दिवसेभ्योऽपि प्र वृधः । अधिकः । अंतरिक्षादपि प्रवृद्धः । समुद्रस्याब्धेर्धसिधारकाऽस्यानादपि प्रवृद्धः । वातस्य वायोः प्रथसः प्रथिव्योऽपि प्रवृद्धः । ज्मः पृथिव्या अंतात्पर्यंतादपि प्रवृद्धः । सिंधुभ्यो नदीभ्यश्च प्र रिरिचे । अतिरिच्यते । महाभवतीत्यर्थः । क्षितिभ्यो मनुष्येभ्योऽपि प्र रिरिचे ॥

प्र शोशुचत्या उषसो न केतुरसिन्वा ते वर्ततामिंद्र हेतिः ।

अशमेव विध्य दिव आ सृजानस्तपिष्ठेन हेषसा द्रोघमिचान ॥ १२ ॥

प्र । शोशुचत्याः । उषसः । न । केतुः । असिन्वा । ते । वर्ततां । इंद्र । हेतिः ।

अशमाऽइव । विध्य । दिवः । आ । सृजानः । तपिष्ठेन । हेषसा । द्रोघमिचान् ॥ १२ ॥

हे इंद्र ते तवासिन्वा भेदनरहितं हेतिर्वज्राख्यमायुधं शोशुचत्या ज्वलन्त्या उषसो न यथोषसः केतुः पताकस्थानीयो रश्मिसदृक्कृष्णु प्र वर्ततां । किंच तपिष्ठेनातिशयेन शत्रूणां तापयित्र्या हेषसा शब्दकारिण्या हेत्या द्रोघमिचान् द्रुग्धानि मित्राणि येषां ते द्रोघमित्राः । ताञ्शत्रून्विध्य । ताडय । तच्च दृष्टान्तः । दिव आ सृजानः सृज्यमानोऽशमेव । यथाशनिर्वृचान्विध्यति तद्वदित्यर्थः ॥

अन्वह मासा अन्विज्जना न्यन्वोषधीरनु पर्वतासः ।

अन्विद्रं रोदसी वावशाने अन्वापो अजिहत जायमानं ॥ १३ ॥

अनु । अह । मासाः । अनु । इत् । वनानि । अनु । ओषधीः । अनु । पर्वतासः ।

अनु । इंद्र । रोदसी इति । वावशाने इति । अनु । आपः । अजिहत । जायमानं ॥ १३ ॥

जायमानं प्रादुर्भवतमिंद्र मासाश्चिदादयोऽन्विजहत । अनुगच्छति । अहेति पूरणः । वनान्यरक्षान्यपीन्द्रमन्विजहत । इदिति पूरणः । ओषधीरोषधोऽपीन्द्रमनुगच्छति । पर्वतासः पर्वता अपीन्द्रमनुगच्छति । वावशाने कामयमाने रोदसी बावापृथिव्यावपीन्द्रमनुगच्छतः । आप उदकान्यपीन्द्रमनुगच्छति । मासाश्चिदातु-देवताः प्रादुर्भवतमिंद्रमनुगच्छतीत्यर्थः ॥

कहिं स्वि॒त्सा त इ॒न्द्र चे॒त्यास॑द॒घस्य॑ य॒ज्ञिन॑दो र॒क्ष ए॒षत् ।

मि॒त्र॒क्रु॒वो य॒च्छ॑स॒ने न॒ गा॒र्वः पृ॒थि॒व्या आ॒पृ॒ग॒मु॒या श॑य॒न्ते ॥ १४ ॥

कहिं॑ । स्वि॒त् । सा । ते । इ॒न्द्र । चे॒त्या । अ॒स॒त् । अ॒घ॒स्य॑ । यत् । भि॒न॒दः । र॒क्षः । आ॒ऽई॒षत् ।

मि॒त्र॒ऽक्रु॒वः । यत् । श॑स॒ने । न । गा॒र्वः । पृ॒थि॒व्याः । आ॒ऽपृ॒क् । अ॒मु॒या । श॑य॒न्ते ॥ १४ ॥

हे इन्द्र ते तव सा हेतिरिषुवो चेत्वा चेतयितव्या शत्रुषु चेत्तव्या कहिं स्वि॒त् कदा वासत् । भविष्यति । यद्यदा हेत्वा त्वमघस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । अहतमेषयुद्धार्थमागच्छद्रक्षो भिनदः अभिनत् । यद्यदा च शत्रूनां मित्रक्रुवो मित्राणां क्रूरस्य कर्मणः कर्तारो जनाः पृथिव्याः संबंधिनि शसने विशसनस्थाने गावो न पशव इवापृगापचर्चिताः संतोऽमुयानया पृथिव्या संगता युद्धे शयन्ते शरते ॥

श॒चू॒य॒न्तो॑ अ॒भि ये न॑स्त॒त्से म॒हि ब्रा॑ध॒न्त ओ॒ग॒णा॒स इ॒न्द्र ।

अ॒धेना॑मि॒त्रास्त॑म॒सा स॒च॒न्तां सु॒ज्यो॒तिषो॑ अ॒क्तव॑स्ताँ अ॒भि षुः ॥ १५ ॥

श॒चु॒ऽय॒न्तः । अ॒भि । ये । नः । त॒त्से । म॒हि । ब्रा॑ध॒न्तः । ओ॒ग॒णा॒सः । इ॒न्द्र ।

अ॒धेन॑ । अ॒मि॒त्राः । त॑म॒सा । स॒च॒न्तां । सु॒ऽज्यो॒तिषः । अ॒क्तवः । तान् । अ॒भि ।

स्युरि॑ति॒ स्युः ॥ १५ ॥

हे इन्द्र शचूयन्तो मर्त्यत्वं ब्राधन्तोऽस्मान्बाधमाना ओगणासः संधीयुता ये शचवो नोऽस्मानमि ततसे निषिपन्ति तेऽमित्राः शचवोऽधेन तमसा महतांधकारिण सचन्तां । संगच्छन्तां । किंच तानमित्रान् सुज्योतिषो दिवसा अक्तवो रात्रयश्चाभि षुः । अभिभवन्तु ॥

पु॒रू॒णि हि॒ त्वा स॑र्व॒ना ज॑ना॒नां ब्र॑ह्मा॒णि म॑द॒न्गृ॒ण॒तामृ॑षी॒णां ।

इ॒मा मा॒घोष॑न्व॒सा स॒हृ॒तिं ति॒रो वि॒श्वो॑ अ॒र्च॑न्तो या॒ह्य॒र्वाङ् ॥ १६ ॥

पु॒रू॒णि । हि । त्वा । स॑र्व॒ना । ज॑ना॒नां । ब्र॑ह्मा॒णि । म॑द॒न् । गृ॒ण॒तां । अ॒मृ॑षी॒णां ।

इ॒मां । आ॒ऽघोष॑न् । अ॒व॒सा । स॒ऽहृ॒तिं । ति॒रः । वि॒श्वान् । अ॒र्च॑न्तः । या॒हि । अ॒र्वाङ् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां जनानां संबंधीनि पुरूणि बह्वनि सवना सवनानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि च मदन । कुर्वन्ति मोदयन्ति वा । गृणतां कुवतामृषीणामिमां सहृतिं सुतिं त्वमाघोषन् महती शब्दवती चयं सुतिरिति वदन्नर्चतः कुवतोऽन्यान्विश्वान्सर्वानपि तिरस्तिरस्कृत्वावसा रक्षणैः सहार्वाङ्मदभिमुखं याहि । गच्छ ॥

ए॒वा ते॒ व॒यमि॑न्द्र भुं॒जती॑नां वि॒द्याम॑ सु॒मती॑नां न॒वानां॑ ।

वि॒द्याम॑ व॒स्तो॒र॒व॒सा गृ॑ण॒न्तो वि॒श्वामि॑त्रा उ॒त ते॒ इ॒न्द्र नू॑नं ॥ १७ ॥

ए॒व । ते॒ । व॒यं । इ॒न्द्र । भुं॒जती॑नां । वि॒द्याम॑ । सु॒ऽमती॑नां । न॒वानां॑ ।

वि॒द्याम॑ । व॒स्तोः । अ॒व॒सा । गृ॑ण॒न्तः । वि॒श्वामि॑त्राः । उ॒त । ते॒ । इ॒न्द्र । नू॑नं ॥ १७ ॥

हे इन्द्र ते तवैव भुंजतीनां रचन्तीः प्रिया वयं विश्वामित्रपुत्रा रेणवो विद्याम । लभेमहि । उतापि च हे इन्द्र ते तव नवानां नूतनाः सुमतीनामनुग्रहबुद्धीर्षस्तोरहन्वसा रक्षणार्थं गृणन्तो नूनं त्वां कुर्वन्त एव विश्वामित्रा विश्वामित्रपुत्रा वयं विद्याम । लभेम ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिद्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वंतमुयमृतये समत्सु घ्नंतं वृत्राणि संजितं धनानां ॥ १८ ॥

शुनं हुवेम । मघवान् । इन्द्रं । अस्मिन् । भरे । नृतमं । वाजसातौ ।

शृण्वंतं । उयं । जृतये । समत्सु । घ्नंतं । वृत्राणि । संजितं । धनानां ॥ १८ ॥

अस्मिन्भरे संयामे शुनं वृद्धं मघवानं धनवंतं शृण्वंतमस्यदीयस्याङ्गानस्य श्रोतारमुयमुष्णं समत्सु संयामेषु वृत्राणि शृण्वंतं मारयंतं धनानां शत्रुधनानां संजितं सम्यगेव जितारमिन्द्रं वाजसातावन्नस्य लाभायोतये रक्षणाय च ऊवेम । आहूयेम ॥ ॥ १६ ॥

सहस्रशीर्षेति षोडशर्षं षष्ठं मूक्तं । नारायणो नामर्षिरन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा अनुष्टुभः । अव्यक्तमहदादिविलक्षणक्षेतगो यः पुरुषः । वेदां १. ४. १. । पुरुषास्त परं किंचित् । क० उ० ३. ११. । इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः स देवता । तथा चानुक्रांतं । सहस्रशीर्षा षोडश नारायणः पौरुषमानुष्टुभं त्रिष्टुवंतं त्विति ॥ गतो विनियोगः ॥

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशंगुलं ॥ १९ ॥

सहस्रं ऽशीर्षा । पुरुषः । सहस्रं ऽअक्षः । सहस्रं ऽपात् । सः । भूमिं । विश्वतः । वृत्वा ।

अति । अतिष्ठत् । दशं ऽअंगुलं ॥ १९ ॥

सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्मांडदेहो विराडाख्यो यः पुरुषः सोऽयं सहस्रशीर्षा । सहस्रशब्दस्त्रीपलक्षणत्वाद्दशंगुलः शिरोभिर्युक्त इत्यर्थः । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहांतःपातित्वात्तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वं । एवं सहस्राक्षित्वं सहस्रपादत्वं च । स पुरुषो भूमिं ब्रह्मांडगोलकरूपां विश्वतः सर्वतो वृत्वा परिवेष्ट्य दशंगुलं दशंगुलपरिमितं देशमत्यतिष्ठत् । अतिक्रम्य व्यवस्थितः । दशंगुलमित्युपलक्षणं । ब्रह्मांडाद्बहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः ॥

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं । उतामृतत्वस्येशानो यदन्वेनानिरोहति ॥ २० ॥

पुरुषः । एव । इदं । सर्वं । यत् । भूतं । यत् । च । भव्यं । उत । अमृतं ऽत्वस्य । ईशानः ।

यत् । अन्वेन । अतिरोहति ॥ २० ॥

यदिदं वर्तमानं जगत्सर्वं पुरुष एव । यच्च भूतमतीतं जगद्यच्च भव्यं भविष्यञ्चगत् तदपि पुरुष एव । यथास्मिन्कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि विराट्पुरुषस्यावयवाः तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्दृष्टव्यमित्यभिप्रायः । उतापि चामृतत्वस्य देवत्वस्यायमीशानः स्वामी । यद्यस्मात्कारणादन्वेन प्राणिनां भोक्ष्येनान्नेन निमित्तभूतेनातिरोहति स्वकीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां आप्नोति तस्मात्प्राणिनां कर्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकारान्नेदं तस्य वस्तुत्वमित्यर्थः ॥

एतावानस्य महिमातो ज्यायांश्च पूरुषः ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ २१ ॥

एतावान् । अस्य । महिमा । अतः । ज्यायान् । च । पूरुषः ।

पादः । अस्य । विश्वा । भूतानि । त्रिपात् । अस्य । अमृतं । दिवि ॥ २१ ॥

अतीतागतवर्तमानरूपं जगद्यावदस्ति एतावान्सर्वोऽयस्य पुरुषस्य महिमा । स्वकीयसामर्थ्यविशेषः । न तु तस्य वास्तवस्वरूपं । वास्तवस्तु पुरुषोऽतो महिम्नोऽपि ज्यायान् । अतिशयेनाधिकः । एतन्नोभयं सगती-

क्रियते । अस्य पुरुषस्य विद्या सर्वाणि भूतानि कालचयवर्तीनि प्राणिजातानि पादः । चतुर्थोऽंशः । अस्य पुरुषस्यावशिष्टं त्रिपात्यरूपममृतं विनाशरहितं सहिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशस्वरूपे व्यवतिष्ठत इति शेषः । यद्यपि सत्त्वं ज्ञानमनंतं ब्रह्म । तै० आ० ८. १. उ० २. १. । इत्याम्नातस्य परब्रह्मण इयत्ताभावात्पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं तथापि जगदिदं ब्रह्मस्वरूपेणैवात्म्यमिति विवक्षितत्वात्पादत्वोपन्यासः ॥

त्रिपातूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहर्भवत्पुनः ।

ततो विष्वङ्मक्रामत्साशनानशने अभि ॥ ४ ॥

त्रिऽपात् । ऊर्ध्वः । उत । ऐत् । पुरुषः । पादः । अस्य । इह । अभवत् । पुनरिति ।

ततः । विष्वङ् । वि । अक्रामत् । साशनानशने इति । अभि ॥ ४ ॥

योऽयं त्रिपात्पुरुषः संसाररहितो ब्रह्मस्वरूपः सोऽयमूर्ध्व उदैत् । अस्मादज्ञानकार्यात्संसारद्विर्भूतो ऽवशिर्गुणदोषैरसृष्ट उत्कर्षेण स्थितवान् । तस्यास्य सोऽयं पादो ज्ञेशः सोऽयमिह मायायां पुनरभवत् । सृष्टिसंहाराभ्यां पुनःपुनरागच्छति । अस्य सर्वस्य जगतः परमात्मज्ञेशत्वं भगवताप्युक्तं । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् । म० गी० १०. ४२. । इति । ततो मायायामागत्यनंतरं विष्वङ् देवमनुष्यतिर्यगादिरूपेण विविधः सन् व्यक्रामत् । व्याप्तवान् । किं कृत्वा । साशनानशने अभिलक्ष्य । साशनं भोजनादिव्यवहारोपेतं चेतनं प्राणिजातं अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिन्यादिकं । तदुभयं यथा स्वात्तया स्वयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ॥

तस्माद्विराठ्जायत विराजो अधि पुरुषः ।

स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥ ५ ॥

तस्मात् । विऽराट् । अजायत । विऽराजः । अधि । पुरुषः ।

सः । जातः । अति । अरिच्यत । पश्चात् । भूमिं । अथो इति । पुरः ॥ ५ ॥

विष्वङ् व्यक्रामदिति यदुक्तं तदेवात्र प्रपंच्यते । तस्मादादिपुरुषाद्विराड्ब्रह्मांडदेहोऽजायत । उत्पन्नः । विविधानि राजते ब्रह्मत्वमेति स्मिरत् । विराजोऽधि विराड्विहस्योपरि तमेव देहमधिकरणं कृत्वा पुरुषस्तदेहाभिमानी कश्चित्पुमानजायत । सोऽयं सर्ववेदांतवेद्यः परमात्मा स्वयमेव स्वकीयया मायया विराड्विहं ब्रह्मांडरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्मांडाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवत् । एतच्चाथर्वणिका उत्तरतापनीये विस्पष्टमामनन्ति । स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरत्तासे माययैव । नृ० ता० २. १. ९. । इति । स जातो विराट् पुरुषोऽत्यरिच्यत । अतिरिक्तोऽभूत् । विराड्व्यतिरिक्तो देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोऽभूत् । पश्चाद्देवादिजीवमावाद्ध्वं भूमिं ससर्जति शेषः । अथो भूमिकष्टेरनंतरं तेषां जीवानां पुरः ससर्ज । पुर्यते सप्तसिंधानुभिरिति पुरः शरीराणि ॥ १७ ॥

यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ।

वसंतो अस्यासीदाज्यं यीष्म इध्मः शरद्धावः ॥ ६ ॥

यत् । पुरुषेण । हविषा । देवाः । यज्ञं । अतन्वत ।

वसंतः । अस्य । आसीत् । आज्यं । यीष्मः । इध्मः । शरत् । हविः ॥ ६ ॥

यद्यदा पूर्वोक्तक्रमेणैव शरीरेषूपत्यज्ञेषु सत्सु देवा उत्तरसृष्टिसिद्धार्थं बाह्यद्रव्यस्यानुत्पत्तत्वेन हविरंतरासंभवात्पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविर्देन संकल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा मानसं यज्ञमतन्वत अन्वतिष्ठन् तदानीमस्य यज्ञस्य वसंतो वसंतर्तुरेवाभ्युपसीत् । अभूत् । तमेवाज्यत्वेन संकल्पितवत इत्यर्थः । एवं यीष्म

इध्म आसीत् । तमेवेध्मत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । तथा शरद्धविरासीत् । तामेव पुरोडाशादिहविर्हेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । पूर्वं पुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन संकल्पः । अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेषरूपत्वेन संकल्प इति द्रष्टव्यं ॥

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन्पुरुषं जातमग्नयतः । तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥ ९ ॥
तं । यज्ञं । बर्हिषि । प्र । प्रौक्षन् । पुरुषं । जातं । अग्नयतः । तेन । देवाः । अयजन्त ।
साध्याः । ऋषयः । च । ये ॥ ९ ॥

यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वभावनाया यूये बह्वं बर्हिषि मानसे यज्ञे प्रौक्षन् । प्रोक्षितवन्तः । कीदृशमित्यत्राह । अग्नयतः सर्वसृष्टेः पूर्वं पुरुषं जातं पुरुषत्वोत्पन्नं । एतच्च प्रागेवोक्तं तस्माद्विराज्जायत विराजो अधि पुरुष इति । तेन पुरुषरूपेण पशुना देवा अयजन्त । मानसयागं निष्पादितवन्त इत्यर्थः । के ते देवा इत्यत्राह । साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतयः तदनुकूला ऋषयो मन्त्रद्रष्टारश्च ये संति । ते सर्वे ऽप्ययजन्तेत्यर्थः ॥

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यं ।
पशून्तांश्चक्रे वायव्यान्आरण्यान्ग्राम्याश्च ये ॥ ८ ॥
तस्मात् । यज्ञात् । सर्वं ऽहुतः । सं ऽभृतं । पृषत् ऽआज्यं ।
पशून् । तान् । चक्रे । वायव्यान् । आरण्यान् । ग्राम्याः । च । ये ॥ ८ ॥

सर्वहुतः । सर्वात्मकः पुरुषो यस्मिन्यज्ञे हयते सोऽयं सर्वहुतः । तादृशात्तस्मात्पूर्वोक्तात्मानसाश्चात्पृषदाज्यं दधिभिश्चमाज्यं संभृतं । संपादितं । दधि चाज्यं चेत्येवमादिभोग्यजातं सर्वं संपादितमित्यर्थः । तथा वायव्यान्वायुदेवताकास्त्रोक्तप्रसिद्धानारण्यान्पशून्चक्रे । उत्पादितवान् । आरण्या हरिणादयः । तथा ये च ग्राम्या गवाश्चादयः तानपि चक्रे । पशूनामन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्वत्वं यजुर्ब्राह्मणे समाम्नायते । वायवः स्वेत्याह वायुर्वा अन्तरिक्षस्थाध्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवताः खलु वै पशवः । वायव एवैनान्परिददाति । तै० ब्रा० ३. २. १. ३. इति ॥

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतं ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ९ ॥
तस्मात् । यज्ञात् । सर्वं ऽहुतः । ऋचः । सामानि । जज्ञिरे ।
छन्दांसि । जज्ञिरे । तस्मात् । यजुः । तस्मात् । अजायत ॥ ९ ॥

सर्वहुतस्तस्मात्पूर्वोक्ताद्यज्ञादृचः सामानि जज्ञिरे । उत्पन्नाः । तस्माद्यज्ञाच्छन्दांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे । तस्माद्यज्ञाद्यजुरप्यजायत ॥

तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः ।
गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ॥ १० ॥
तस्मात् । अश्वाः । अजायन्त । ये । के । च । उभयादतः ।
गावः । ह । जज्ञिरे । तस्मात् । तस्मात् । जाताः । अजावयः ॥ १० ॥

तस्मात्पूर्वोक्तावज्ञादज्ञा अजायत । उत्पन्नाः । तथा ये के चाश्वव्यतिरिक्ता गर्दभा अश्वतराशोमयादत
अर्धाधोभानयोर्बभूवुर्दंतयुक्ताः संति तेऽप्यजायत । तथा तस्मादज्ञानावस्य जज्ञिरे । किंच तस्मादज्ञादजा-
वयस्य जाताः ॥ ११८ ॥

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।

मुखं किमस्य कौ बाहू का ऊरू पादा उच्येते ॥ ११९ ॥

यत् । पुरुषं । वि । व्यदधुः । कतिधा । वि । व्यकल्पयन् ।

मुखं । किं । अस्य । कौ । बाहू इति । कौ । ऊरू इति । पादा । उच्येते इति ॥ ११९ ॥

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वर्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते । प्रजापतेः प्राणरूपा देवा यद्यदा पुरुषं
विराड्रूपं व्यदधुः संकल्पेनोत्पादितवन्तः तदानीं कतिधा कतिभिः प्रकारैर्व्यकल्पयन् । विविधं कल्पितवन्तः ।
अस्य पुरुषस्य मुखं किमासीत् । कौ बाहू अभूतां । का ऊरू । कौ च पादावुच्येते । प्रथमं सामान्यरूपः प्रश्नः
पश्चात्मुखं किमित्यादिना विशेषविषयाः प्रश्नाः ॥

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः ।

ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्मां शूद्रो अजायत ॥ १२० ॥

ब्राह्मणः । अस्य । मुखं । आसीत् । बाहू इति । राजन्यः । कृतः ।

ऊरू इति । तत् । अस्य । यत् । वैश्यः । पद्मां । शूद्रः । अजायत ॥ १२० ॥

इदानीं पूर्वोक्तानां प्रश्नानामुत्तराणि दर्शयति । अस्य प्रजापतेर्ब्राह्मणो ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टः पुरुषो
मुखमासीत् । मुखादुत्पन्न इत्यर्थः । योऽयं राजन्यः क्षत्रियत्वजातिमान्पुरुषः स बाहू कृतः । बाहूत्वेन
निष्पादितः । बाहूभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तत्तदानीमस्य प्रजापतेर्यदूरू तद्रूपो वैश्यः संपन्नः । ऊरूभ्यामुत्पन्न
इत्यर्थः । तथास्य पद्मां पादाभ्यां शूद्रः शूद्रत्वजातिमान्पुरुषोऽजायत । इयं च मुखादिभ्यो ब्राह्मणादीनामु-
त्पत्तिर्यज्ञःसंहितायां सप्तमकांडे स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत । ति० सं० ७. १. १. ४. । इत्यादौ विखट्टमास्नाता ।
अतः प्रश्नोत्तरे उभे अपि तत्परतथैव योजनीये ॥

चंद्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।

मुखादिंद्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत ॥ १२१ ॥

चंद्रमाः । मनसः । जातः । चक्षोः । सूर्यः । अजायत ।

मुखात् । इंद्रः । च । अग्निः । च । प्राणात् । वायुः । अजायत ॥ १२१ ॥

यथा दध्याज्यादिद्रव्याणि गवादयः पशवश्चरगादिवेदा ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्ना एवं
चंद्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह । प्रजापतेर्मनसः सकाशाच्चंद्रमा जातः । चक्षोश्च चक्षुषः सूर्यो
ऽप्यजायत । अस्य मुखादिंद्रश्चाग्निश्च देवावुत्पन्ना । अस्य प्राणाद्वायुरजायत ॥

नाभ्यां आसीदंतरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।

पद्मां भूमिदिशः श्रीचाक्षथा लोकौ अकल्पयन् ॥ १२२ ॥

नाभ्याः । आसीत् । अंतरिक्षं । शीर्ष्णः । द्यौः । सं । अवर्तत ।

पद्मां । भूमिः । दिशः । श्रीचात् । तथा । लोकान् । अकल्पयन् ॥ १२२ ॥

यथा चंद्रादीन्प्रजापतेर्मनःप्रमृतिभ्योऽकल्पयन् तथांतरिक्षादीन्लोकान्प्रजापतेर्नाभ्यादिभ्यो देवा अकल्पयन् । उत्पादितवन्तः । एतदेव दर्शयति । नाभ्याः प्रजापतेर्नाभेरंतरिक्षमासीत् । शीर्ष्णः शिरसो बभौः समवर्तत । उत्पन्ना । अस्य पद्मां पादाभ्यां भूमिरुत्पन्ना । अस्य ओचादिश्च उत्पन्नाः ॥

सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।

देवा यज्ञं तन्वाना अबध्नन्पुरुषं पशुं ॥ १५ ॥

सप्त । अस्य । आसन् । परिऽधयः । त्रिः । सप्त । संऽधः । कृताः ।

देवाः । यत् । यज्ञं । तन्वानाः । अबध्नन् । पुरुषं । पशुं ॥ १५ ॥

अस्य सांक्रान्तिकयज्ञस्य गायत्र्यादीनि सप्त च्छंदांसि परिधय आसन् । ऐष्टिकस्याहवनीयस्य चयः परिधय उत्तरवेदिकास्त्रय आदित्यस्य सप्तमः परिधिप्रतिनिधिरूपः । अत एवास्मायते । न पुरस्तात्परिदध्यादित्वादिभ्यो ह्येवोच्यन्पुरस्ताद्वाचस्पहतीति । तत एत आदित्यसंहिताः सप्त परिधयोऽत्र सप्त च्छंदोऽरूपाः । तथा समिधस्त्रिः सप्त त्रिगुणीकृतसप्तसंख्याका एकविंशतिः कृताः । द्वादश भासाः पंचर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः । तै० सं० ५. १. १०. ३. । इति श्रुताः पदार्था एकविंशतिदाहयुक्तेधनत्वेन भाविताः । यद्यः पुरुषो विराजोऽस्ति तं पुरुषं देवाः प्रजापतिप्राणैर्द्रियरूपा यज्ञं तन्वाना मानसं यज्ञं तन्वानाः कुर्वन्नाः पशुमबध्नन् । विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वत्र यत्पुरुषेण हविषेत्युक्तं ॥

यज्ञेन यज्ञमयजंत देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचंत यच्च पूर्वं साध्याः संति देवाः ॥ १६ ॥

यज्ञेन । यज्ञं । अयजंत । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ।

ते । ह । नाकं । महिमानः । सचंत । यच्च । पूर्वं । साध्याः । संति । देवाः ॥ १६ ॥

पूर्वं प्रपंचेनोक्तमर्थं संचिष्याच्च दर्शयति । देवाः प्रजापतिप्राणरूपा यज्ञेन यथोक्तेन मानसेन संकल्पेन यज्ञं यथोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिमयजंत । पूजितवन्तः । तस्मात्पूजनात्तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्रूपविकाराणां धारकाणि प्रथमानि मुख्यान्यासन् । एतावता ऋषिप्रतिपादकसूक्तभागार्थः संगृहीतः । अथोपासनतत्फलानुवाकभागार्थः संगृह्यते । यच्च यस्मिन्विराट्प्राप्तिरूपे नाके पूर्वं साध्याः पुरातना विराडुपासिताधका देवाः संति तिष्ठन्ति तन्नाकं विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ते महिमानस्तदुपासका महात्मानः सचंत । समवयन्ति । प्राप्नुवन्ति ॥ १९९ ॥ ७ ॥

अष्टमेऽनुवाके नव सूक्तानि । सं जागृवन्निरिति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं वीतहव्यपुत्रस्याख्यनाम्न आर्षमधिदेवत्वं । अंत्या चिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । सं जागृवन्नः पंचोनाख्यो वीतहव्य आपेयमिति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते कंदसीदं सूक्तं । सूत्रितं च । सं जागृवन्नश्चिच्च इच्छिशोर्वसुं न चिच्चमहसमिति जागतं । आ० ४. १३. । इति ॥

सं जागृवन्नर्जर्माण इध्यते दमे दमूना इषयन्निष्ठस्पदे ।

विश्वस्य होता हविषो वरेण्यो विभुर्विभावा सुषखा सखीयते ॥ १ ॥

सं । जागृवत्ऽभिः । जर्माणः । इध्यते । दमे । दमूनाः । इषयन् । निष्ठः । पदे ।

विश्वस्य । होता । हविषः । वरेण्यः । विऽभुः । विभाऽवा । सुऽसखा । सखिऽयते ॥ १ ॥

हे अपि जागृवन्नर्जर्माणशीलैः स्तोतृभिर्जर्माणः सूयमानो दमूना दममना दानमना दांतमना वेळ

इत्थायास्यदे स्नान उत्तरवेद्यानिषयत्तमिच्छन् विश्वस्य सर्वस्य हविषो होता वरेष्वा वरणीयो विभुर्वाप्तो विभावा दीप्तिमान् सुवृक्षा शोभनसखा भवान् सखीयते सखित्वमिच्छते यजमानाय समिध्यते । सम्यग्दीप्यते ॥

स दर्शतु श्रीरतिथिर्गृहेगृहे वनेवने शिश्रिये तक्कवीरिव ।

जनंजनं जन्यो नाति मन्यते विश्वा स्तेति विश्वोऽ विश्वंविशं ॥२॥

सः । दर्शतुऽश्रीः । अतिथिः । गृहेऽगृहे । वनेऽवने । शिश्रिये । तक्कवीऽइव ।

जनंऽजनं । जन्यः । न । अति । मन्यते । विश्वः । आ । स्तेति । विश्वः । विश्वंऽविशं ॥२॥

दर्शतुर्दर्शनीयविभूतिरतिथिरतिथिमूतः सोऽभिर्गृहेगृहे यजमानानां गृहेषु वनेवने सर्वेषु वनेषु च शिश्रिये । अयति । किंच जन्मो जनहितः सोऽभिर्जनंजनं सर्वं जनं तक्कवीरिव गच्छन्निव नाति मन्यते । न विश्वस्य गच्छतीत्यर्थः । तदेव दर्शयति । विश्वो विद्म्यो हितः सोऽभिर्विशो मनुष्यानां चेति । किंच विश्वंविशं सर्वा विश्वः प्रजा अधितिष्ठतीति शेषः ॥

सुदक्षो दक्षैः क्रतुनासि सुक्रतुरग्ने कविः काव्येनासि विश्ववित् ।

वसुर्वसूनां क्षयसि त्वमेक इद्यावा च यानि पृथिवी च पुथतः ॥३॥

सुऽदक्षः । दक्षैः । क्रतुना । असि । सुऽक्रतुः । अग्ने । कविः । काव्येन । असि । विश्वऽवित् ।

वसुः । वसूनां । क्षयसि । त्वं । एकः । इत् । द्यावा । च । यानि । पृथिवी इति । च । पुथतः ॥३॥

हे अग्ने त्वं दक्षैर्बलैः सुदक्षः सुबलोऽसि । भवसि । किंच क्रतुना कर्मणा सुक्रतुः शोभनकर्मसि । किंच काव्येन मेधाविकर्मणा कविर्मेधाव्यसि । किंच विश्ववित्सर्वज्ञोऽसि । किंच वसूनां धनानां वसुर्वसयितासि । किंच हे अग्ने त्वमेक इदेक एव क्षयसि । निवससि । किंच द्यावा च पृथिवी च द्यावामूमी यानि वसूनि पुथतः संवर्धयतः तेषां दिव्यानां पार्थिवानां च धनानामीशिश्व इत्यर्थः ॥

प्रजानक्षग्ने तव योनिर्मृत्वियमिच्छायास्पदे घृतवतमासदः ।

आ ते चिकिच उषसामिवेतयोऽरेपसः सूर्यस्येव रश्मयः ॥४॥

प्रऽजानन् । अग्ने । तव । योनिं । मृत्वियं । इच्छायाः । पदे । घृतऽवतं । आ । असदः ।

आ । ते । चिकिचे । उषसांऽइव । एतयः । अरेपसः । सूर्यस्यऽइव । रश्मयः ॥४॥

हे अग्ने तवर्त्तियमृती भवं घृतवतं घृतेन सहितं योनिं निवासस्थानमिच्छायास्यदे उत्तरवेद्यां प्रजानंस्त्वमासदः । आसीदसि । किंच ते तव रश्मय उषसामिव यथोषसामेतयः प्रज्ञाः प्रकाशलक्षणा आगतयो वा । सूर्यस्त्वेव --- ॥

तव श्रियो वर्थस्येव विद्युतश्चिचाश्चिकिच उषसां न केतवः ।

यदोषधीरभिसृष्टो वनानि च परि स्वयं चिनुषे अन्नमास्ये ॥५॥

तव । श्रियः । वर्थस्यऽइव । विऽद्युतः । चिचाः । चिकिचे । उषसां । न । केतवः ।

यत् । ओषधीः । अभिसृष्टः । वनानि । च । परि । स्वयं । चिनुषे । अन्नं । आस्ये ॥५॥

--- यथा वर्षितुर्मेघस्य संबन्धिन्यो विद्युत उषसां न यथा चोषसां केतवः प्रज्ञानास्तत्स्थाः प्रकाशाः

प्रज्ञायन्ते तद्वदित्यर्थः । कदेत्यत्राह । यद्यदा त्वमोषधीर्ग्रीह्याद्या वनान्तराण्यानि चाभिरुष्टः कष्टो दग्धुं विकष्टः सन् स्वयमात्मनाख्ये मुखेऽन्नमदनीयं स्थावरलक्षणं परि चिनुषे । परिचिपसीत्यर्थः ॥ २० ॥

तमोषधीर्दधिरे गर्भमृत्वियं तमापो अग्निं जनयन्त मातरः ।

तमित्समानं वनिनश्च वीरुधोऽतर्वतीश्च सुवते च विश्वहा ॥ ६ ॥

तं । ओषधीः । दधिरे । गर्भे । ऋत्वियं । तं । आपः । अग्निं । जनयन्त । मातरः ।

तं । इत् । समानं । वनिनः । च । वीरुधः । अतःऽतर्वतीः । च । सुवते । च । विश्वहा ॥ ६ ॥

ऋत्वियमृतौ प्राप्तं गर्भं गर्भभूतं तं प्रकृतमपिमोषधीरोषधो दधिरे । धारयन्ति । तमेवापि मातरो धारकत्वेन मातृस्थानीया आपश्च जनयन्त । जनयन्ति । किञ्च वनिनो वनस्थतयश्च समानं गर्भभावेन प्रवेशा-
त्स्वतुल्यं तमित्तमेवापि जनयन्ति । किञ्च तमेवापिमंतर्वतीर्गर्भवत्यो वीरुध ओषधयश्च विश्वहा सर्वदा सुवते । जनयन्ति ॥

वातोपधूत इषितो वशाँ अनु तृषु यदन्ना वेविषद्वितिष्ठसे ।

आ ते यतन्ते रथ्योऽ यथा पृथक्छर्धास्यमे अजराणि धक्षतः ॥ ७ ॥

वातऽउपधूतः । इषितः । वशान् । अनु । तृषु । यत् । अन्ना । वेविषत् । विऽतिष्ठसे ।

आ । ते । यतन्ते । रथ्यः । यथा । पृथक् । शर्धासि । अमे । अजराणि । धक्षतः ॥ ७ ॥

हे अग्ने यद्यदा त्वं वातोपधूतो वायुना कंपितो वशान्कातान्वनस्पतीन्नु प्रति तृषु क्षिप्रमिषितः प्रेरितश्च सन्नान्यदनीयानि वनस्पत्यादीनि स्थावराणि वेविषद्वाप्तुवन्वितिष्ठसे इतस्ततो गच्छसि तदानीं धक्षतः काननानि दहतस्ते तवाजराणि जरारहितानि शर्धासि तेजांसि यथा रथ्यो रथिनस्तद्वत्पृथगा यतन्ते । गच्छन्ति ॥

मेधाकारं विदथस्य प्रसाधनमग्निं होतारं परिभूतमं मतिं ।

तमिदमे हविष्या समानमित्तमिन्महे वृणते नान्यं त्वत् ॥ ८ ॥

मेधाऽकारं । विदथस्य । प्रऽसाधनं । अग्निं । होतारं । परिऽभूतमं । मतिं ।

तं । इत् । अमे । हविषि । आ । समानं । इत् । तं । इत् । महे । वृणते । न । अन्यं । त्वत् ॥ ८ ॥

मेधाकारं प्रज्ञायाः कर्तारं विदथस्य यज्ञस्य प्रसाधनं प्रकर्षेण साधकं होतारं देवानामाहुतारं परि-
भूतममतिशयेन शत्रूणां परिभवितारं मतिं मंतारं यं त्वामपि वृणीमहे इति शेषः । तमित्तमेवापिममेऽन्ये
हविषि च पुरोडाशादिके हविषि समानमित्तमहैवत्विज आ वृणते । प्रार्थयन्ते । महे महति सोमात्मके हविष्यपि
तमित्तमेवापि वृणते । त्वत्त्वत्तोऽन्यमतिरिक्तं देवं न वृणते ॥

त्वामिदं वृणते त्वायवो होतारमग्ने विदथेषु वेधसः ।

यदेवयन्तो दधति प्रयांसि ते हविष्यन्तो मनवो वृक्तबर्हिषः ॥ ९ ॥

त्वां । इत् । अत्र । वृणते । त्वाऽयवः । होतारं । अग्ने । विदथेषु । वेधसः ।

यत् । देवऽयन्तः । दधति । प्रयांसि । ते । हविष्यन्तः । मनवः । वृक्तऽबर्हिषः ॥ ९ ॥

हे अग्ने होतारं देवानां हुतारमपि त्वामित्त्वामेव त्वायवस्त्वत्कामा वेधसः कर्मणां कर्तार ऋत्विजो

ऽवाक्किङ्कोके विदधेऽपि यज्ञेषु वृणते । प्रार्थयन्ते । कदेत्यत्राह । यद्यदा देवयन्तो देवान्यहुं स्तोतुं वेच्छन्तो वृक्त-
बर्हिषन्किञ्चनबर्हिषो हविष्मन्तः संस्कृतहविष्का मगवो मनुष्या अत्विजस्ते तुभ्यं प्रयांसि हवींषि दधति
धारयन्ति । प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥

तवाग्ने होचं तव पोचमृत्वियं तव नेष्ट्रं त्वमग्निदृतायतः ।

तव प्रशास्त्रं त्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे ॥ १० ॥

तव । अग्ने । होचं । तव । पोचं । अमृत्वियं । तव । नेष्ट्रं । त्वं । अग्निम् । अमृतायतः ।

तव । प्रशास्त्रं । त्वं । अध्वरिऽयसि । ब्रह्मा । च । असि । गृहऽपतिः । च । नः । दमे ॥ १० ॥

हे अग्ने तव होचं होतृकर्म त्वया विना तस्याभावात् । किञ्च तवैवर्त्तियमृता भवं प्राप्तानुष्ठानकालं पोचं
पोतृकर्म त्वया विना तस्याप्यभावात् । किञ्च तवैव नेष्ट्रं नेष्ट्रकर्म । किञ्चर्तायत अमृतं यज्ञं कर्तुमिच्छतो यज-
मानस्य त्वमेवाग्निमान्यः कश्चित् । किञ्च तवैव प्रशास्त्रं प्रशास्यकर्म । किञ्च हे अग्ने त्वमेवाध्वरीयसि । अध्वरं
यज्ञं कर्तुमिच्छसि । तव हेतुत्वात्त्वत्कर्तृत्वं । किञ्च त्वमेव ब्रह्मासि त्वया विना तस्याभावात् । किञ्च नोऽस्माकं
दमे गृहे गृहपतिर्यजमानोऽसि त्वया विनास्माकं यजमानत्वाभावात् ॥ ॥ २१ ॥

यस्तुभ्यमग्ने अमृताय मर्त्यैः समिधा दाशदुत वा हविष्कृति ।

तस्य होता भवसि यासि दृत्य१मुप ब्रूषे यजस्यध्वरीयसि ॥ ११ ॥

यः । तुभ्यं । अग्ने । अमृताय । मर्त्यैः । संऽइधा । दाशत् । उत । वा । हविःऽकृति ।

तस्य । होता । भवसि । यासि । दृत्यं । उप । ब्रूषे । यजसि । अध्वरिऽयसि ॥ ११ ॥

हे अग्ने अमृताय मरणधर्मवर्जिताय तुभ्यं यो मर्त्यो मनुष्यः समिधा समिधं ॥ द्वितीयायाः सुपां सुलु-
गित्याकारः ॥ दाशत् ददाति प्रयच्छति उत वापि वा हविष्कृति । हविषां कृतं करणं यस्मिन् स हविष्कृत् ।
तस्मिन् यज्ञे हवींषि ददातीति शेषः । तस्य मनुष्यस्य होता देवानामाहुता भवसि । किञ्च त्वं दृत्यं देवान्मति
दृतकर्म कर्तुं यासि । गच्छसि । किञ्च त्वं ब्रह्मा भूत्वास्मिन्कर्मणि युष्मभ्यमिमानि हवींषि यजमानेन प्रहिता-
नीत्युप ब्रूषे । उपक्रम्य ब्रवीषि । किञ्च त्वं यजसि । यजमानो भूत्वा देवेभ्यो हवींषि ददासि । किञ्च त्वं तथा
पूर्वोक्तप्रकारेणाध्वरीयसि । अध्वर्युरिवाचरसि । अथवान्यं यज्ञं कर्तुमिच्छसि ॥

इमा अस्मै मतयो वाचो अस्मदाँ अचो गिरः सुष्टुतयः समग्मत ।

वसूयवो वसवे जातवेदसे वृडासु चिद्धर्धनो यासु चाकनन्त ॥ १२ ॥

इमाः । अस्मै । मतयः । वाचः । अस्मत् । आ । अचः । गिरः । सुऽस्तुतयः । सं । अग्मत ।

वसुऽयवः । वसवे । जातऽवेदसे । वृडासु । चित् । वर्धनः । यासु । चाकनन्त ॥ १२ ॥

जातवेदसे जातप्रज्ञाय वसवे वासयित्रेऽस्मा अपये मतयः पूजयिष्य इमा वाचो वसूयवोऽस्मदर्थं धन-
कामाः सत्योऽस्मदस्मत्तो निर्गत्या समग्मत । आभिमुख्येन संगच्छन्ते । तमिममपि प्रीणयन्तीत्यर्थः । काः
पुनस्ताः । सुष्टुतयः शोभनस्तुतिरूपा अच अगात्रिका गिरो वाचः । तथा यासु वृडासु चित् स्वत एव
वृडास्वपि वर्धनः पुनरपि वर्धयिता सन्नप्रियाकनत् स्तोतृन्कामयते । इमा मतय इत्यन्वयः ॥

इमां प्रत्नाय सुष्टुतिं नवीयसीं वोचेयमस्मा उशते शृणोतु नः ।

भूया अंतरा ह्यस्य निस्पृशे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥ १३ ॥

इ॒मां । प्र॒त्नाय॑ । सु॒ऽस्तुतिं॑ । नवी॑यसीं । वो॒चेयं॑ । अ॒स्मै । उ॒शते॑ । शृ॒णोतु॑ । नः ।

भू॒याः । अ॒न्तरा॑ । हृ॒दि । अ॒स्य । नि॒ऽसृ॒शे । जा॒याऽइ॒व । प॒त्ये । उ॒शती॑ । सु॒ऽवासाः॑ ॥ १३ ॥

प्रत्नाय पुराणायोशते स्तोत्रं कामयमानायास्मा अपये नवीयसीं नवतरामन्विरक्तपूर्वा सुष्टुतिं शोभन-
स्तुतिं वोचेयं । अहं वक्ष्यामि । सोऽग्निरस्मादीयां स्तुतिं शृणोतु । किंचाहमस्माभिर्हृदि हृदये तत्राप्यन्तरा मध्ये
निस्पृशे संस्पर्शनाय । गृणैरनुरजनायेत्यर्थः । भूयाः । भूयासं ॥ व्यत्ययेन मध्यमः ॥ अपेर्हृदिसृगहं स्थामित्वर्थः ।
अथवा मम सुष्टुतेरनुप्रवेष्टा भवेति धोञ्जं । समानमन्यत् । तत्र वृष्टांतः । पत्ये पत्युर्हृदयस्य मध्ये सुवासाः
शोभनवस्त्रादिना मंडिता जायोशती कामयमाना यथेष्टतमा भवति तद्वदित्यर्थः ॥

यस्मिन्ब्र॒ह्मास॑ ऋष॒भास॑ उ॒क्ष्णो॑ व॒शा मे॒षा अ॒वसृ॑ष्टास॒ आहु॑ताः ।

की॒ला॒ल॒पे सोम॑पृ॒ष्ठाय॑ वे॒धसे॑ हृ॒दा म॒तिं ज॑नये॒ चारु॑म॒ग्रये॑ ॥ १४ ॥

यस्मिन् । अ॒श्वा॒सः । ऋष॒भासः॑ । उ॒क्ष्णः॑ । व॒शाः । मे॒षाः । अ॒वऽसृ॑ष्टासः । आ॒ऽहु॒ताः ।

की॒ला॒ल॒ऽपे । सोम॑ऽपृ॒ष्ठाय॑ । वे॒धसे॑ । हृ॒दा । म॒तिं । ज॑नये॒ । चारु॑ । अ॒ग्रये॑ ॥ १४ ॥

यस्मिन्प्रावृक्षणे उक्षाणः ॥ वा षपूर्वस्य निगम इति दीर्घविकल्पः ॥ सेचनसमर्था अश्वासोऽश्वा ऋषभासो
वृषभाश्च वशाः स्वभावबंधाश्च मेषाश्चावच्छासो देवतार्थमवच्छाः परित्यक्ताः संतोऽश्वमेध आहुता आभि-
मुख्येन ऊता भवन्ति कीलालपे सौचामण्यां सुरां पिबते । कीलालमित्युदकनामसु पाठात् । उदकं पिबते
सोमपृष्ठाय सोमयुक्तः पृष्ठ उपरिभागो यस्य तस्मै सोमपृष्ठाय वेधसे विधात्रे तस्मा अपये हृदा हृदयेन चारुं
कक्ष्याणीं मतिं स्तुतिं जनये । जनयामि । उत्पादयामि ॥

अ॒हा॒व्यमे॑ ह॒विरा॒स्ये ते॑ सु॒ची॒व घृ॑तं च॒म्बी॒व सोमः॑ ।

वा॒ज॒सनिं॑ र॒यिम॒स्मे सु॒वीरं॑ प्र॒शस्तं॑ धे॒हि य॒शसं॑ बृ॒हन्तं॑ ॥ १५ ॥

अ॒हा॒वि । अ॒ग्रे । ह॒विः । आ॒स्ये । ते॑ । सु॒चिऽइ॒व । घृ॑तं । च॒म्बिऽइ॒व । सोमः॑ ।

वा॒ज॒ऽसनिं॑ । र॒यिं । अ॒स्मे इति॑ । सु॒ऽवीरं॑ । प्र॒ऽशस्तं॑ । धे॒हि । य॒शसं॑ । बृ॒हन्तं॑ ॥ १५ ॥

हे अग्रे ते तवास्ते मुखे हविः पुरोडाशादि हविरस्माभिरहावि । सततं प्रक्षिप्यते । तत्र वृष्टांती । घृत-
माज्यं सुचीव यथा सुचि । चम्बीव सोमः यथा चमसे सोमः । तद्वदित्यर्थः । तथा त्वं वाजसनिमत्तस्य दातारं
सुवीरं शोभनपुत्रोपितं प्रशस्तं सुवर्णादिकं यशसं यशस्विनं कीर्तितं बृहन्तमपरिमितं महान्तं वा रयिं रमणीयं
धनमस्मै अस्मभ्यं धेहि । देहि ॥ ॥ २२ ॥

यज्ञस्येति पंचदशर्चं द्वितीयं सूक्तं मनोः पुत्रस्य शार्धातस्यार्धं जागतं ब्रह्मदेवताकं । तथा चानुक्रांतं ।
यज्ञस्य शार्धातो मानवो वैश्वदेवं तु जागतमिति ॥ चानुर्विशिक आरंभणीयेऽहनि वैश्वदेवयज्ञ इदं सूक्तं
वैश्वदेवनिविधानं । सूचितं च । ते हि यावापृथिवी यज्ञस्य वो रथ्यं । आ० ७. ४. इति ॥ पृथ्याभिज्ञवषट्पह-
योर्द्वितीयेऽह्न्यपीदं वैश्वदेवनिविधानं चानुर्विशिकेन तुतोयसवनमिति सूत्रकृतातिदिष्टत्वात् ॥

य॒ज्ञस्य॑ वो र॒थ्यं वि॒शप॑तिं वि॒शां हो॒तार॑म॒क्तोर॑तिथिं वि॒भाव॑सुं ।

शोच॑ञ्छु॒ष्कासु॑ हरि॒णीषु॑ ज॒र्भुर॑वृ॒षा के॒तुयै॑ज॒तो द्या॑म॒शाय॑त ॥ १॥

य॒ज्ञस्य॑ । वः । र॒थ्यं । वि॒शप॑तिं । वि॒शां । हो॒तारं । अ॒क्तोः । अ॒तिथिं॑ । वि॒भाऽव॑सुं ।

शोच॑न् । शु॒ष्कासु॑ । हरि॒णीषु॑ । ज॒र्भुर॑त् । वृ॒षा । के॒तुः । य॒ज॒तः । द्यां । अ॒शाय॑त ॥ १॥

इ देवाः वो द्युयं यज्ञस्य रथं नेतारं विरपतिं मनुष्याणां पातकं स्वाभिन्नं वा विशां देवानां होतारमा-
ह्नातारमहो राशिरतिथिमतिथिभूतं विभावसुं विविधदीपधनं तमपि परिचरतेति शेषः । मुष्कासु मुष्कमृता-
स्त्रोषधीषु शोषज्ज्वलन हरिणीषु हरितवर्णास्त्रार्द्रास्त्रोषधीषु अर्धरत्नचयन कुटिसं गच्छन्वा वृषा कामानां
वर्षिता केतुः प्रज्ञापको यजतो यष्टव्योऽपिथी दिवमशायत । प्रतिशिते ॥

इममँजस्पाभुभये अकृत्वत धर्माणमग्निं विदथस्य साधनं ।

अक्तुं न यद्भुषसः पुरोहितं तनूनपातमरुषस्य निसते ॥२॥

इमं । अंजःऽपां । उभये । अकृत्वत । धर्माणं । अग्निं । विदथस्य । साधनं ।

अक्तुं । न । यद्भुं । उषसः । पुरःऽहितं । तनूऽनपातं । अरुषस्य । निसते ॥२॥

उभये देवमनुष्या अंजस्यामंजसा रथकं धर्माणं धारकमिममग्निं विदथस्य यज्ञस्य साधनं साधयितारम-
ह्नातारमहो राशिरतिथिमतिथिभूतं विभावसुं विविधदीपधनं तमपि परिचरतेति शेषः । मुष्कासु मुष्कमृता-
स्त्रोषधीषु शोषज्ज्वलन हरिणीषु हरितवर्णास्त्रार्द्रास्त्रोषधीषु अर्धरत्नचयन कुटिसं गच्छन्वा वृषा कामानां
वर्षिता केतुः प्रज्ञापको यजतो यष्टव्योऽपिथी दिवमशायत । प्रतिशिते ॥

बठस्य नीथा वि पणेश्व मन्महे वया अस्य प्रहुता आसुरत्तवे ।

यदा घोरासो अमृतत्वमाशतादिज्जनस्य दैव्यस्य चर्किरन् ॥३॥

बद । अस्य । नीथा । वि । पणेश्व । मन्महे । वयाः । अस्य । प्रऽहुताः । आसुः । अत्तवे ।

यदा । घोरासः । अमृतऽत्वं । आशत । आत् । इत् । जनस्य । दैव्यस्य । चर्किरन् ॥३॥

वि पणेश्वरामिर्विविधं पणितव्यस्य सुखस्यापेर्नीथा नीथान्वस्यत्संबंधीनि प्रज्ञानानि बट् सत्यानि स्फुरिति
मन्महे । वयं कामयामहे । किंचास्त्रापेर्वया अस्त्रदीया अत्राज्जतयोऽन्तवे भवणाय प्रज्ञता आसुर्भवेयुरिति
कामयामहे । किंच यदा यस्मिन्काले घोरासो घोरा अपेर्ज्वाला अमृतत्वमविनाशित्वमाशत प्राप्नुवन्ति आदि-
दन्तरमेवास्त्राकमृत्विजो दैव्यस्य देवेषु भवस्य जनस्यापेर्धाय चर्किरन् । किरयुः । अप्री हवीषि प्रचि-
पेयुरित्यर्थः ॥

अतस्य हि प्रसितिद्यौरुरु व्यचो नमो मस्यपरमतिः पनीयसी ।

इंद्रो मिचो वरुणः सं चिकिचिरेऽथो भगः सविता पूतदक्षसः ॥४॥

अतस्य । हि । प्रऽसितिः । द्यौः । उरु । व्यचः । नमः । मही । अरमतिः । पनीयसी ।

इंद्रः । मिचः । वरुणः । सं । चिकिचिरे । अथो इति । भगः । सविता । पूतऽदक्षसः ॥४॥

अतस्य यज्ञस्य संबंधिगमपिं प्रति प्रसितिर्विद्युता यौहव विस्तीर्णं व्यचो व्याप्तमंतरिक्षं च पनीयसी
सुखतमारमतिः पर्यंतरहिता मही पृथिवी च नमो नमनं कुर्वतीति शेषः । अथो अपि चैनमपिमिंद्रो मिचश्च
वरुणश्च भगश्च सविता पूतदक्षसः शुद्धवला एते देवा एनमपिं सं चिकिचिरे । ज्येष्ठाय संजागते ॥

प्र रुद्रेण ययिना यन्ति सिधंवस्तिरो महीमरमतिं दधन्विरे ।

येभिः परिज्मा परियन्तुरु जयो वि रोरुवज्जठरे विश्वमुक्षते ॥५॥

प्र । रुद्रेण । ययिना । यन्ति । सिधंवः । तिरः । मही । अरमतिं । दधन्विरे ।

येभिः । परिऽज्मा । परिऽयन् । उरु । जयः । वि । रोरुवत् । जठरे । विश्वं । उक्षते ॥५॥

सिंधवः स्तंदनशीला आपो ययिना गमनशीलेन वद्रेय बद्रपुत्रेण मरुतयेन सह प्र घंति । अथ वज्रव-
दाह । तेऽमी मरुतोऽरमन्ति । रमतिर्विरामोऽवसानं । तद्रहितामपयंतां महीं पृथिवीं तिर्रो दधन्विर ।
तिरस्कुर्वन्तीत्यर्थः । परिज्मा परितो मंतेद्रः परिधन् परितो गच्छन् येभिर्वैर्मरुतैः सहोह अथो वज्रवेवं
करोतीति शेषः । किंच जठरेऽंतरिक्षे रोचवच्छब्दं कुर्वन्पर्जन्यो धैर्मरुतैः सह विश्वं भुवनमुचते सिंचते ॥ २३ ॥

क्राणा रुद्रा मरुतो विश्वकृष्टयो दिवः श्येनासो असुरस्य नीळयः ।

तेभिश्चष्टे वरुणो मिचो अर्यमेन्द्रो देवेभिरवशेभिरवशः ॥ ६ ॥

क्राणाः । रुद्राः । मरुतः । विश्वऽकृष्टयः । दिवः । श्येनासः । असुरस्य । नीळयः ।

तेभिः । चष्टे । वरुणः । मिचः । अर्यमा । इंद्रः । देवेभिः । अवशेभिः । अवशः ॥ ६ ॥

असुरस्य मेघस्य नीळय आवासभूता दिवोऽंतरिक्षसंबन्धिनः श्येनासः श्येनाः शंसनीयगतयो विश्वकृष्टयो
आप्तमनुष्या रुद्रा रुद्रपुत्रा ये मरुतः क्राणाः स्वाधिकारकर्माणि कुर्वाणा आसत इति शेषः । तेभिस्तीरवशे-
भिरवशवन्निः सोमवन्निवा देवेभिर्देवेः सहावशोऽश्वाण् सोमवान्विद्रुष्टे । पश्यति । वरुणश्च मिचश्चार्यमा च
सोमवन्निर्मरुतैः सह पश्यति ॥

इंद्रे भुजं शशमानास आशत सूर्यो दृशीके वृषणश्च पौंस्ये ।

प्र ये न्वस्यार्हणा ततश्चिरे युजं वज्रं नृषदनेषु कारवः ॥ ७ ॥

इंद्रे । भुजं । शशमानासः । आशत । सूरः । दृशीके । वृषणः । च । पौंस्ये ।

प्र । ये । नृ । अस्य । अर्हणा । ततश्चिरे । युजं । वज्रं । नृऽसदनेषु । कारवः ॥ ७ ॥

ये शशमानासः शशमानाः स्रोतार इंद्रे क्षुते सति भुजं पात्ननमाशत प्राप्तुवन्ति । सूरः सूर्ये क्षुते सति
दृशीके दर्शनं सर्ववस्तुविषयं प्राप्तुवन्ति । वृषणो वर्षितरींद्रे क्षुते पौंस्यं वस्त्रं च प्राप्तुवन्ति । किंच ये कारवः
स्रोतारोऽस्त्रेन्द्रस्यार्हणा पूजनानि नृ चिप्रं ततश्चिरे प्रकृष्टानि कुर्वन्ति ते स्रोतारो नृषदनेषु नरः कर्तुंस्वेन येषु
सीदन्ति तिष्ठन्ति तेषु यज्ञेषु युजं सहायमिन्द्रस्य वस्त्रं प्राप्तुवन्ति ॥

सूरश्चिदा हरितो अस्य रीरमदिद्रादा कश्चिद्भयते तवीयसः ।

भीमस्य वृष्णो जठरादभिश्चसो दिवेदिवे सहुरिः स्तन्बाधितः ॥ ८ ॥

सूरः । चित् । आ । हरितः । अस्य । रीरमत् । इंद्रात् । आ । कः । चित् । भयते । तवीयसः ।

भीमस्य । वृष्णः । जठरात् । अभिऽश्वसः । दिवेऽदिवे । सहुरिः । स्तन् । अबाधितः ॥ ८ ॥

सूरः सूर्योऽप्यस्त्रेन्द्रस्य परमेश्वरस्य परमात्मन आद्यां परिपालयितुं मन्वानो हरितोऽश्वाग्नेरचतीति
शेषः । प्रेरयन्नध्वन्वा रीरमत् । आभिमुख्येन रमयति । यः कश्चिद्देवोऽपि दृष्टौ भयते विभेति स देवस्यवीयसः
प्रवृद्धादिद्रात्परमात्मनो मयादेव विभेति । तथा च तैत्तिरीये पठितं । भीषाक्षाहातः पवते । ति० उ० २. ८. ।
इत्यादिना । किंच वृष्णः कामानां वर्षितुर्भीमस्य सर्वभयंकरस्य परमात्मनः परमेश्वरस्य दिवेदिवेऽन्वहमभिश्चस
आभिमुख्येन अशतो जठरादुदरादंतरिक्षात्सहुरिः सहनशीलोऽबाधितो बाधरहितः सन् । स्तनयति ।
शब्दं करोति ॥

स्तोमं वो अद्य रुद्राय शिक्से छयवीराय नमसा दिदिह्न ।

येभिः शिवः स्ववाँ एवयावभिर्दिवः सिषक्ति स्वयंश निकामभिः ॥ ९ ॥

स्तोमं । वः । अद्य । रुद्राय । शिक्नसे । क्षयत् ऽवीराय । नमसा । दिदिष्टु ।
 येभिः । शिवः । स्वऽवान् । एवयावऽभिः । दिवः । सिसंक्ति । स्वऽयंशः ।
 निकामऽभिः ॥ ९ ॥

एवयावमिरक्षैरागच्छन्निर्वैमिर्मेवज्ञिः सह स्ववाञ्छातिमान् स्वयंशः स्वभूतकीर्तिः शिवः सुखकरः
 परमेश्वरो दिवो बुभोक्षाद्यजमानास्तिसृषति क्षेपते हे अद्विजः यूयमद्यास्त्रिन्यानि निकामभिर्नियताभिस्त-
 षैक्षिर्मवज्ञिः संहिताय चयवीराय चितशब्दे शिक्नसे शरणे शक्ताय रुद्राय नमसास्तेन नमस्कारेण वा सह
 स्तोमं स्तोत्रं दिदिष्टु । दिशत । व्रजत । गमयतेत्यर्थः ॥

ते हि प्रजाया अभ्रंत वि श्रवो बृहस्पतिर्वृषभः सोमं जामयः ।
 यज्ञैरथर्वा प्रथमो वि धारयद्देवा दक्षैर्भृगवः सं चिकिचिरे ॥ १० ॥
 ते । हि । प्रऽजायाः । अभ्रंत । वि । श्रवः । बृहस्पतिः । वृषभः । सोमं ऽजामयः ।
 यज्ञैः । अथर्वा । प्रथमः । वि । धारयत् । देवाः । दक्षैः । भृगवः । सं । चिकिचिरे ॥ १० ॥

हि यस्मात्कारणावृषभः कामानां वर्षिता बृहस्पतिः सोमजामयोऽन्वे सोमबंधवक्षी विश्वे देवाः प्रजाया
 अर्थाय श्रवोऽन्नं व्यभ्रंत विभ्रंति वृष्टिद्वारेण पोषयंति तस्मात्कारणान्तासां प्रजानां मध्येऽथर्वा नामयिः
 प्रथमः प्रथमेव क्रियमाणीर्यक्षीर्षि धारयत् । देवाः कर्मयोग्यान्विधृतानकरोत् । अत्र निगमः । यज्ञैरथर्वा
 प्रथमः प्रथमस्ते । अ० १. ८३. ५. इति । अथ दक्षैर्वैः सह देवा विश्वे भृगव आषयश्च सं चिकिचिरे । अथर्वणा
 कृतं यज्ञं गत्वा पशून्संघातवतः ॥ २४ ॥

ते हि द्यावापृथिवी भूरिरेतसा नराशंसश्चतुरंगो यमोऽदितिः ।
 देवस्त्वष्टा द्रविणोदा ऋभुक्षणः प्र रोदसी मरुतो विष्णुरर्हिरे ॥ ११ ॥
 ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । भूरिऽरेतसा । नराशंसः । चतुःऽङ्गः । यमः । अदितिः ।
 देवः । त्वष्टा । द्रविणः ऽदाः । ऋभुक्षणः । प्र । रोदसी इति । मरुतः । विष्णुः । अर्हिरे ॥ ११ ॥

भूरिरेतसा ब्रह्मदेवो द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ यमो देवोऽदितिश्च त्वष्टा देवश्च द्रविणोदा अप्रिय
 ऋभुश्च ऋभवश्च रोदसी रुद्रश्च पत्नी च मरुतो देवाश्च विष्णुश्च एते विश्वे देवाश्चतुरंगश्चतुर्भिरेप्रभिर्युक्तश्च-
 क्षिप्रराशंसो नराशंसनामधेये यज्ञे प्रार्हिरे । अस्माभिः स्तोतुभिः पूज्यते ॥

उत स्य न उशिजामुर्विया कविरहिः ऋणोतु बुभ्योऽ हवीमनि ।
 सूर्यामासा विचरंता दिविक्षिता धिया शमीनहुषी अस्य बोधतं ॥ १२ ॥
 उत । स्यः । नः । उशिजा । उर्विया । कविः । अर्हिः । ऋणोतु । बुभ्यः । हवीमनि ।
 सूर्यामासा । विऽचरंता । दिविऽक्षिता । धिया । शमीनहुषी इति । अस्य । बोधतं ॥ १२ ॥

उतापि च नोऽस्माकमुशिजां कामयमानानामुत्तिजामुर्वियोर्वी बह्वीं स्तुतिं कविर्मेधावी बुभ्यो बुभ्ये
 ऽतरिणे भवः सोऽहिर्देवो हवीमनि ह्वयते यच्च देवेभ्यो हवींषि तस्मिन्बुधे नृणोतु । दिविक्षिता दिवि वसंती
 विचरंता विशेषेण चरंती सूर्यामासा सूर्यचंद्रमसी धिया बुद्ध्याश्च स्तोत्रमिदं बोधतं । बुधेतां । शमी कर्मवती
 पृथिवी । शमीति कर्मनामसु पाठात् । गङ्गधी यीः । अत्र वाजसनेयकं । वीर्नङ्गधीयं वै शमी तस्या एव गर्भ
 इति । हे द्यावापृथिव्यौ युवां स्तोत्रं धिया स्वीयया प्रज्ञया बुधेतं । अवगच्छतमित्यर्थः ॥

प्र नः पूषा चरथं विश्वदेव्योऽपां नपादवतु वायुरिष्टये ।

आत्मानं वस्यो अभि वातमर्चेत तदश्विना सुहवा यामनि श्रुतं ॥१३॥

प्र नः । पूषा । चरथं । विश्वदेव्यः । अपां । नपात् । अवतु । वायुः । इष्टये ।

आत्मानं वस्यः । अभि वातं । अर्चेत । तत् । अश्विना । सुहवा । यामनि । श्रुतं ॥१३॥

पूषा देवो नोऽस्माकं संबन्धि चरथं जंगमं प्रावतु । प्रकीर्णं रचतु । किं विश्वदेवो विश्वदेवहितोऽपां नपादायुरिष्टये यज्ञस्य निष्कृत्यर्थं प्रावतु । किंचात्मानं सर्वेषामात्मभूतं वातं वायुं वस्यो वसीधः प्रशस्ततरमन्नं प्राप्तुं । यज्ञाभ्यमन्नं कामयमानमिति शेषः । हे अश्विनाश्विनी सुहवा स्वाहा नो पुषां यामनि ममने तदिदं शीघ्रं श्रुतं । श्रुतुतं ॥

विशामासामभयानामधिष्ठितं गीर्भिरु स्वयंशसं गृणीमसि ।

माभिर्विश्वाभिरदितिमनर्वणमक्तोर्युवानं नृमणा अधा पतिं ॥१४॥

विशां । आसां । अभयानां । अधिऽस्थितं । गीऽभिः । ऊं इति । स्वऽयंशसं । गृणीमसि ।

माभिः । विश्वाभिः । अदितिं । अनर्वणं । अक्तोः । युवानं । नृमनाः । अधा पतिं ॥१४॥

अभयानां संसारमयरहितानामासां विशां मनुष्याणामधिष्ठितमंतर्निवसंतं स्वयंशसमुपार्जितकीर्तिमेन-
मपि गीर्भिः स्तुतिभिर्गृणीमसि । वयं कुमः । किंचानर्वणमप्रत्युतां पशुरपत्यांतत्वेनाप्रतिगतामदितिमदीनां
देवमातरं विश्वाभिः सर्वाभिर्पामिदेवपत्नीभिः सह कुमः । किंचाक्तो रात्रेर्युवानं स्वतेजसा मिश्रयितारं
चंद्रमसं कुमः । किंच नृमणाः नृषु मनुष्येष्वनुयाहकमना यः तमादित्यं कुमः । अधाध पतिं सर्वस्य पाल-
कमिदं कुमः ॥

रेभदश्च जनुषा पूर्वो अंगिरा यावाण ऊर्ध्वा अभि चक्षुरध्वरं ।

येभिर्विहाया अभवच्चिच्छुणः पार्थः सुमेकं स्वधितिर्वनन्वति ॥१५॥

रेभत् । अश्च । जनुषा । पूर्वः । अंगिराः । यावाणः । ऊर्ध्वाः । अभि । चक्षुः । अध्वरं ।

येभिः । विऽहायाः । अभवत् । विऽच्छुणः । पार्थः । सुऽमेकं । स्वऽधितिः ।

वनन्ऽवति ॥१५॥

अंगिरा नामर्षिराख्येन वृतः स देवास्तौति । अचास्त्रिन्यस्ते जनुषा जम्बना पूर्वः प्रतोऽंगिरा नामर्षो
रेभत् । देवास्तौति । यावाण ऊर्ध्वा उच्यताः संतोऽध्वरं यज्ञसाधनं सोममभि चक्षुः । अभिपश्यति । विश-
वणो विद्वष्टेद्रो येभिर्विहायवभिरभिवचसंबन्धिभिः शब्दैर्विहाया महानभवत् । इष्टोऽभूदित्यर्थः । अस्मिद्भूत
स्वधितिर्वचो वगन्वत्युदकवति मार्गे पाथोऽन्नसाधनं सुमेकं शोभनमुदकं निरगमयदिति शेषः ॥ २५ ॥

महीति पंचदशर्षं तृतीयं सूक्तं । तान्वो नाम पुथोः पुच श्वभिः । द्वितीयातृतीये चयोदशी चेति तिस्रो
ऽनुष्टुभः । नवम्यचरसंख्यया पंक्तिर्न पादैः । एकादशी व्यंजुसारिष्यष्टकद्वादशकद्वादशकवती । पंचदशी पुरस्ताद्बु-
हत्यावद्वादशकत्र्यष्टका । शिष्टा नव प्रसारपंक्तिच्छ्रद्धस्ताः । आसी जागती द्वौ गायत्री सा प्रसारपंक्तिः ।
विश्वे देवा देवता । तथा चानुष्ठांतं । महि तान्वः पार्थः प्रसारपांक्तं पुरस्ताद्बुहत्यांतं चयोदशपुथो चानुष्टुभो
नवम्यचरैः पंक्तिरेकादशी व्यंजुसारिणीति ॥ गतो विनियोगः ॥

महिं द्यावापृथिवी भूतमुर्वी नारीं यद्ही न रोदसी सदै नः ।

तेभिर्नः पातं सस्यस एभिर्नः पातं शूषणि ॥१॥

महिं । द्यावापृथिवी इति । भूतं । उर्वी इति । नारी इति । यद्ही इति । न ।
रोदसी इति । सदं । नः ।

तेभिः । नः । पातं । सखासः । एभिः । नः । पातं । शूषणि ॥ १ ॥

हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी युवां मह्यत्वं यथा भवति तथोर्वी विसीर्ये भूतं । भवतं । किंच यद्ही महती रोदसी द्यावापृथिवी नारी न स्त्रियाविव नोऽस्माकं सदं सदा भवतं । किंच युवां शूषणि नोऽस्माकं शत्रुवन्ने युष्मदीयेभिः पातनेः पातं । रचतं । किंच युष्मदीयेभिः तेः पातनेनोऽस्माकं सहासीति-
शयेनास्मानभिभवितुः शत्रोरपि पातं । रचतं ॥

यज्ञेयज्ञे स मर्त्यो देवान्संपर्यति । यः सुचैर्दीर्घश्रुतम आविवासात्येनान् ॥ २ ॥

यज्ञेऽयज्ञे । सः । मर्त्यः । देवान् । संपर्यति । यः । सुचैः । दीर्घश्रुतऽतमः । आ-
ऽविवासाति । एनान् ॥ २ ॥

स मर्त्यो मनुष्यो यज्ञेयज्ञे सर्वेषु यज्ञेषु देवान्सर्वात्संपर्यति परिचरति यो दीर्घश्रुतमोऽतिशयेन दीर्घस्व-
बहोः शास्त्रस्य ओता यो मनुष्यः सुचैः सुखकैरेहविर्भिरेनाद्देवानाविवासाति परिचरति । अमुखकैरेहविर्भिः
छतमपि कर्म समर्थं न भवतीत्यर्थः ॥

विश्वेषामिरज्यवो देवानां वार्महः । विश्वे हि विश्वमहसो विश्वे यज्ञेषु यज्ञियाः ॥ ३ ॥
विश्वेषां । इरज्यवः । देवानां । वाः । महः । विश्वे । हि । विश्वऽमहसः । विश्वे । यज्ञेषु ।
यज्ञियाः ॥ ३ ॥

हे विश्वेषामिरज्यवो भुवनानामीश्वराः देवानां शीतमानादिगुणयुक्तानां भवतां महो महद्गार्वरणीयं
धनं विद्यत इति शेषः । तदस्वभ्यं दत्तेति भावः । किंच विश्वे सर्वे यूयं विश्वमहसो व्याप्ततेजस्ताः । किंच विश्वे
यूयं यज्ञेषु यज्ञिया यष्ट्याः ॥

ते घा राजानो अमृतस्य मंद्रा अर्यमा मित्रा वरुणः परिज्मा ।

कद्रुद्रो नृणां स्तुतो मरुतः पूषणो भगः ॥ ४ ॥

ते । घ । राजानः । अमृतस्य । मंद्राः । अर्यमा । मित्रः । वरुणः । परिऽज्मा ।

कत् । रुद्रः । नृणां । स्तुतः । मरुतः । पूषणः । भगः ॥ ४ ॥

अर्यमा देवो मित्रश्च परिज्मा सर्वतो गामी सर्वत्राप्रतिहतगतिर्वरुणोऽन्वो देवजनश्चर्त्विग्मिः स्तुतो
रुद्रश्च पूषणः सर्वस्य पोषयितारो मरुतश्च भगश्च एते देवा मंद्राः सर्वेः सुखाः संतो नृणां मनुष्याणां क्त
मुखं प्रयच्छतेति शेषः । ते सर्वेऽमृतस्यामृतसदृशस्य हविषो राजानो घ । ईश्वराः खसु ॥

उत नो नक्तमपां वृषण्वसू सूर्यामासा सदनाय सधन्या ।

सचा यत्साद्येषामहिर्बुधेषु बुध्नः ॥ ५ ॥

उत । नः । नक्तं । अपां । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । सूर्यामासा । सदनाय । सऽधन्या ।

सचा । यत् । सादि । एषां । अहिः । बुधेषु । बुध्नः ॥ ५ ॥

उतापि च हे वृषण्वसू वर्षणधनावश्विनी युवामपासुदक्कानां संबन्धिनी सधन्वा सधन्वी समानधनी सूर्यामासा सूर्याचंद्रमसौ बुध्रेष्वंतरिक्षेषु निवासस्थानेषु मेघेषु ययोऽहिर्बुध्नो देवो सादि सीदति तिष्ठति एषामेभिः सखा सह युवां नक्तं रात्रावहनि चोदयतमिति वक्ष्यमाणेन संबंधः ॥ २६ ॥

उत नो देवावश्विनां शुभस्पती धामभिर्मिचावरुणा उरुथतां ।

महः स राय एषतेऽति धन्वेव दुरिता ॥ ६ ॥

उत नः । देवौ । अश्विना । शुभः । पती इति । धामऽभिः । मिचावरुणौ । उरुथतां ।

महः । सः । रायः । आ । ईषते । अति । धन्वऽइव । दुःऽइता ॥ ६ ॥

उतापि च शुभस्पती शुभस्योदकस्य पती अश्विनाश्विनी देवौ नोऽस्मान्धामभिरात्मीयैः शरीरैश्चरुथतां । रचतां । किंच मिचावरुणावात्मीयैः शरीरैश्चरुथतां । रचेतां । यं यजमानं पुरुषममी देवा रचन्ति स महो महान्ति रायो धनान्येषते । आभिसुख्येन प्राप्नोति । गच्छति । किंच दुरिता दुरितानि शीघ्रमत्यतिगतातिक्रान्ता च भवति । तच्च दृष्टान्तः । धन्वेव यथा पथिको निरुदकान्देशानतिक्रामति तद्वदित्यर्थः ॥

उत नो रुद्रा चिन्मृकृतामश्विना विश्वे देवासो रथस्पतिर्भगः ।

ऋभुर्वाजं ऋभुक्षणः परिज्मा विश्ववेदसः ॥ ७ ॥

उत नः । रुद्रा । चित् । मृकृतां । अश्विना । विश्वे । देवासः । रथः पतिः । भगः ।

ऋभुः । वाजः । ऋभुक्षणः । परिऽज्मा । विश्वऽवेदसः ॥ ७ ॥

उत चिदपि च रुद्रा रुद्रपुत्रावश्विनाश्विनी नोऽस्माकृतां । सुखयतां । किंच रथस्पती रथस्य पतिः पूषर्भुर्वाजोऽन्नवान्मगश्च परिज्मा परितो गता वायुश्चेति विश्वे सर्वे देवासो देवाः सुखयन्तु । हे विश्ववेदसो विश्ववेदाः सर्वप्रज्ञाः सर्वधना वा हे ऋभुक्षणे महान्तो ब्रह्मादयो देवाः यूयं सुखयत ॥

ऋभुर्वाजं ऋभुक्षणे ऋभुर्विधतो मद आ ते हरीं जूजुवानस्य वाजिना ।

दुष्टरं यस्य सामं चिदधृग्यज्ञो न मानुषः ॥ ८ ॥

ऋभुः । ऋभुक्षाः । ऋभुः । विधतः । मदः । आ । ते । हरी इति । जूजुवानस्य । वाजिना ।

दुस्तरं । यस्य । सामं । चित् । ऋधृक् । यज्ञः । न । मानुषः ॥ ८ ॥

ऋभुषा महानिद्रं ऋभुर्यज्ञेन भाति । किंच विधतस्त्वां परिचरतो यजमानस्य मदो हर्षोऽप्युभुर्यज्ञेन भाति । हे रुद्र आ जूजुवानस्यातिशीघ्रमागच्छतस्ते तव हरीं अथावपि वाजिना वाजिनीं बलवन्ती । किंच यक्षेन्द्रस्य संबन्धि सामं चिदधीयमानं सामापि दुष्टरं रक्षोभिरप्रापणीयं । एष यज्ञो मानुषो मनुष्यसाधारणो न किंचिदधृक् पृथक् । दिव्य इत्यर्थः ॥

कृधी नो अह्नयो देव सवितः स च स्तुषे मघोनां ।

सहो न इन्द्रो वह्निभिर्न्येषां चर्षणीनां चक्रं रश्मिं न योयुवे ॥ ९ ॥

कृधि । नः । अह्नयः । देव । सवितरिति । सः । च । स्तुषे । मघोनां ।

सहो इति । नः । इन्द्रः । वह्निऽभिः । नि । एषां । चर्षणीनां । चक्रं । रश्मिं । न । योयुवे ॥ ९ ॥

हे सवितः प्रेरक बोऽस्मान्महयोऽनवनतवद्वानसज्जिताम्कृधि । कृध । किंच स त्वं मघोनां धनवतां

यजमानानां संबन्धिभिर्हृत्विभिः सुवे । सूयसे । इन्द्रो वह्निमिर्वीरुमिर्महन्निः सह सही बलं चर्षणीनां
मनुष्याणां गोऽस्त्राकं नि योयुवे । मृशं निमिअयतु । तत्र दृष्टांतः । चक्रं रथस्य चक्रं ररिमं न । यथा
चक्रादिकं तद्वदित्वर्थः ॥

ऐषु द्यावापृथिवी धातं महद्स्मे वीरेषु विश्वचर्षणि अवः ।

पृष्ठं वाजस्य सातये पृष्ठं रायोत तुर्वणे ॥ १० ॥

आ। एषु। द्यावापृथिवी इति। धातं। महत्। अस्मे इति। वीरेषु। विश्वऽचर्षणि। अवः।

पृष्ठं। वाजस्य। सातये। पृष्ठं। राया। उत। तुर्वणे ॥ १० ॥

हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी ध्रुवामस्मे अस्त्राकं संबन्धिवेषु वीरेषु पुत्रेषु विश्वचर्षणि सर्वमनुष्योपेतं
महच्छ्रवो यश आ धातं । आधत्तं । दत्तं । किंच वाजस्य बलस्य सातये संमज्जनाय पृष्ठं पालकमन्नं दत्तं ।
उतापि च तुर्वणे शत्रूणां तरणाय राया धनेन सह पृष्ठमन्नं दत्तं ॥ १० ॥

एतं शंसमिन्द्रास्मयुष्टं कूचित्संतं सहसावन्नभिष्टये सदा पाह्यभिष्टये ।

मेदतां वेदता वसो ॥ ११ ॥

एतं । शंसं । इन्द्र । अस्मऽयुः । त्वं । कूऽचित् । संतं । सहसाऽवन् । अभिष्टये । सदा ।

पाहि । अभिष्टये ।

मेदतां । वेदतां । वसो इति ॥ ११ ॥

हे वसो वासयितः सहसावन् बलवन्निद्रं अस्मयुरस्त्राकामयमानस्त्वं कूचित् कचिदपि संतं स्मितमेतमिदं
शंसं स्तोतारमभिष्टयेऽभिलषितसिद्ध्यर्थमपि चामिष्टये यागार्थं सदा सर्वदा पाहि । रच । किंच वेदता
त्वदीयेन प्रक्षानेन स्तोतारं मां मेदतां । बुध्यस्व ॥

एतं मे स्तोमं तना न सूर्ये द्युतद्यामानं वावृधंत नृणां ।

संवर्ननं नाश्व्यं तष्टेवानपच्युतं ॥ १२ ॥

एतं । मे । स्तोमं । तना । न । सूर्ये । द्युतत्ऽद्यामानं । ववृधंत । नृणां ।

संऽवर्ननं । न । अश्व्यं । तष्टाऽइव । अनपऽच्युतं ॥ १२ ॥

नृणां नेतृणां देवशत्रूणां संवर्ननं न संमज्जनं सम्यग्निहंसनमिवावस्थितं मे मदीयमेतमिदं स्तोमं स्तोचं
ववृधंत । अश्विर्वो वर्धयंतु । तत्र दृष्टांतः । सूर्ये द्युतद्यामानं दीप्तगमनं तना न विसृताज्जमीन्वर्धयन्ति
तद्वदित्वर्थः । अनपच्युतं च्युतिरहितमश्व्यमश्वार्हं रथं तष्टेव यथा वर्धकी रथिष्वागतेषु संस्कृतं रथं संस्कार-
स्थानात्तेरयति तद्वदित्वर्थः ॥

वावर्त येषां राया युक्तेषां हिरण्ययी । नेमधिता न पौंस्या वृथैव विष्टांता ॥ १३ ॥

ववर्तं । येषां । राया । युक्ता । एषां । हिरण्ययी । नेमऽधिता । न । पौंस्या ।

वृथाऽइव । विष्टऽअंता ॥ १३ ॥

येषां देवानां स्वभूतेन रायास्त्रभ्यं दातव्येन धनेन युक्ता क्षुतिरावर्तं तेषामेवामर्षाद्य हिरण्यधी हिरण्यमयी

हिरण्यसंकारवत्प्रीतिवरासमुखात्पुनः पुनरावर्तत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । पींक्षा पींक्षानि वक्षानि नेमधिता न नेमधितौ संयामे । विष्टान्ता आप्तावसाना वृथेव यथा घटिकायं चमात्ता तद्वदित्यर्थः ॥

प्र तहुःशीमे पृथ्वाने वेने प्र रामे वोचमसुरे मघवत्सु ।

ये युक्ताय पंच शतास्मयु पथा विश्राव्येषां ॥ १४ ॥

प्र । तत् । दुःशीमे । पृथ्वाने । वेने । प्र । रामे । वोचं । असुरे । मघवत्सु ।

ये । युक्ताय । पंच । शता । अस्मयु । पथा । विश्रावि । एषां ॥ १४ ॥

ये देवाः पंच शता शतानि रथान्युक्तायश्चिर्युक्तास्वस्वत्कामाः संतः पथा यज्ञमार्गेण गच्छति तेषामेषां देवानां विश्रावि देवानां लोके भानाविशेषेण श्रावकगुणयुक्तं तत्सोचं दुःशीमे दुःशीमनास्त्रि पृथवानि । पृथवानः पृथिः । तस्मिन् वेने चासुरे बलवति रामे चैतेषु राजसु प्र वोचं । प्रजवीमि । प्रख्यापयामीत्यर्थः । मघवत्स्वनेषु धनवत्सु च प्रख्यापयामीत्यर्थः ॥

अधीन्वच सप्रतिं च सप्र च ।

सद्यो दिदिष्ट तान्वः सद्यो दिदिष्ट पार्थ्यः सद्यो दिदिष्ट मायवः ॥ १५ ॥

अधि । इत् । नु । अच । सप्रतिं । च । सप्र । च ।

सद्यः । दिदिष्ट । तान्वः । सद्यः । दिदिष्ट । पार्थ्यः । सद्यः । दिदिष्ट । मायवः ॥ १५ ॥

अथैषु राजसु तान्वो नामर्षिर्गवां सप्र च सप्रतिं च नु चिप्रं सद्य इत् सद्य एवाधि दिदिष्ट । अधिपूर्वो दिशिर्योचनार्थः । यथाचे । किंच पार्थो नाम युवनाश्वनामकस्य कुले पृथोः पुत्रः कश्चित्सद्य एव गवां सप्तसप्ततिमधि दिदिष्ट । किंच मायवोऽपि सद्य एवाधि दिदिष्ट ॥ ॥ २८ ॥

प्रेत इति चतुर्दशर्षं चतुर्थं सूक्तं । कद्रुः पुत्रस्य सर्पस्त्रार्बुदस्त्रार्धं पंचमी सप्तमी चतुर्दशी त्रिष्टुभः शिष्टा एकादश जगत्यः । सोमाभिषवार्थं यावाणोऽच देवता । तथा चागुक्रांतं । प्रेते षडूना सर्पोऽर्बुदः काद्रवेयो याव्योऽस्त्रीत्यं चम्यत्वे त्रिष्टुभौ सप्तमी चेति ॥ यावस्तोच एतत्सूक्तं । सूचितं च । प्रेते वदंस्त्वित्पूर्वदं प्रागुक्तमाथा आ व च्चंजसे प्र वो यावाण इति सूक्तयोः । आ० ५. १२ । इति । यद्वा । इदमेकमेव सूक्तं यावस्तोचं । सूचितं च । अर्बुदमेवेत्येके प्र वो यावाण इत्येके । आ० ५. १२ । इति ॥

प्रेते वदंतु प्र वयं वदाम यावभ्यो वाचं वदता वदद्भ्यः ।

यदद्रयः पर्वताः साकमाश्वः श्लोकं घोषं भरथेंद्राय सोमिनः ॥ १ ॥

प्र । एते । वदंतु । प्र । वयं । वदाम । यावभ्यः । वाचं । वदत । वदत्भ्यः ।

यत् । अद्रयः । पर्वताः । साकं । आश्वः । श्लोकं । घोषं । भरथ । इंद्राय । सोमिनः ॥ १ ॥

एते यावाण उपलाः प्र वदंतु । अभिषवशब्दं कुर्वंतु । वयं यजमाना वदद्भ्योऽभिषवशब्दं कुर्वद्भ्यो यावभ्यो याव्यशमर्थाय वाचं प्र वदाम । किंच हे अश्विनः यूयमपि सुतिजषणां वाचं वदत । पठत । यद्वा द्रय आदरणीया दृढा आश्वः सोमाभिषवार्थं चिप्रकारिणः पर्वता यावाणः सर्वे यूयं साकं संहेंद्रा-येंद्रार्थं श्लोकं श्रोतव्यं घोषमभिषवशब्दं भरथ पोषयथ तदानीं सोमिनः सोमवतः सोमेन तुष्टा भवथ ॥

एते वदन्ति शतवत्सहस्रवद्भि क्रंदन्ति हरितेभिरासभिः ।

विष्टी यावाणः सुकृतः सुकृत्यया होतुश्चित्पूर्वं हविरद्यमाशत ॥ २ ॥

ए॒ते । व॒द॒न्ति । श॒त॒ऽव॒न् । स॒ह॒स्र॒ऽव॒न् । अ॒भि । क॒द॒न्ति । ह॒रि॒ते॒भिः । आ॒स॒ऽभिः ।

वि॒ष्टी । या॒वा॒णः । सु॒ऽकृतः । सु॒ऽकृत्य॒या । हो॒तुः । चि॒त् । पू॒र्वे । ह॒विः॒ऽअ॒द्यै । आ॒श॒त ॥ २ ॥

शतवत्सहस्रवत् यथा शतं मनुष्याः सहस्रवदपरिमिता मनुष्याश्च वदन्ति तद्वदेते यावाणो वदन्ति । शब्दं कुर्वन्ति । किञ्च हरितेभिः सोमसंसर्गाद्वरितवर्णैरासभिरास्तेरभि कदन्ति । सोममभिलक्ष्य देवानाद्भयंतीत्यर्थः । किञ्च सुकृतः शोभनकर्माणो यावाणो विष्टी यच्च प्राप्य होतुर्देवानामाह्नातुरभेः पूर्वे चित् पूर्वमेवाद्यं भक्षणीयं हविराशत । प्राप्नुवन्ति ॥

ए॒ते व॒द॒न्त्यवि॒द॒न्ना म॒धु न्यू॒ख॒य॒न्ते अ॒धि प॒क्क आ॒मि॒षि ।

वृ॒क्षस्य॒ शा॒खा॒म॒रु॒णस्य॒ व॒प्स॒त॒स्ते सू॒र्भ॒वा वृ॒ष॒भाः प्रे॒म॒रा॒वि॒षुः ॥ ३ ॥

ए॒ते । व॒द॒न्ति । अ॒वि॒द॒न् । अ॒ना । म॒धु । नि । ऊ॒ख॒य॒न्ते । अ॒धि । प॒क्के । आ॒मि॒षि ।

वृ॒क्षस्य॑ । शा॒खा॑ । अ॒रु॒णस्य॑ । व॒प्स॒तः । ते । सू॒र्भ॒वाः । वृ॒ष॒भाः । प्र । ई । अ॒रा॒वि॒षुः ॥ ३ ॥

अरुणस्यारुणवर्णस्य वृक्षस्य शाखां वप्सतो भक्षयन्तस्ते सूर्भवाः शोभनमन्वा वृषभाः प्रेमराविषुः । प्रव्रवन्ति । यथा पक्क आमिषध्यामिषे कव्यादौ मांसमन्वाकाश्च मांसविषयं यथा न्यूखयन्ते शब्दविशेषं कुर्वन्ति तद्वदेते यावाणो वदन्ति । शब्दं कुर्वन्ति । किञ्च मधु मदकरं सोममनास्तेनाविदन् । लभन्ते ॥

बृ॒ह॒व॒द॒न्ति म॒दि॒रेण॑ म॒दि॒ने॒द्रं क्रो॒श॒न्तोऽवि॒द॒न्ना म॒धु ।

सं॒र॒भ्या॒ धी॒राः स्व॒सृ॒भि॒रन॒र्ति॒षु॒राघो॒ष॒य॒न्तः पृ॒थि॒वीमु॒प॒ब्धि॒भिः ॥ ४ ॥

बृ॒ह॒त् । व॒द॒न्ति । म॒दि॒रेण॑ । म॒दि॒ना । इ॒न्द्रं । क्रो॒श॒न्तः । अ॒वि॒द॒न् । अ॒ना । म॒धु ।

सं॒ऽर॒भ्य॑ । धी॒राः । स्व॒सृ॒ऽभिः । अ॒न॒र्ति॒षुः । आ॒ऽघो॒ष॒य॒न्तः । पृ॒थि॒वीं । उ॒प॒ब्धि॒ऽभिः ॥ ४ ॥

मदिरेण मदकरेण मदिनाभिषूयमाणेन सोमेनेन्द्रं क्रोशन्त आद्भयन्त एते यावाणो बृहदत्यन्तं वदन्ति । शब्दं कुर्वन्ति । किञ्चानास्तेन मधु मदकरं सोममविदन् । अलभन्त । किञ्च संरभ्य संरब्धा भूत्वा धीरा धृष्टाः संत उपब्धिभिः शब्दैः पृथिवीमाघोषयन्तः पूरयन्तः स्वसृभिरंगुलिभिः सहानर्तिषुः । नृत्यन्ति ॥

सु॒प॒र्णा वा॒चम॒क्रतो॒प॒ द्य॒व्या॒ख॒रे कृ॒ष्णा इ॒षि॒रा अ॒न॒र्ति॒षुः ।

न्य॒ऽङ्गि॒ य॒न्यु॒पर॒स्य नि॒ष्कृतं॑ पु॒रु॒ रेतो॑ द॒धिरे॒ सूर्य॑श्चि॒तः ॥ ५ ॥

सु॒ऽप॒र्णाः । वा॒चं । अ॒क्र॒त॒ । उ॒प॒ । द्य॒वि॒ । आ॒ऽख॒रे । कृ॒ष्णाः । इ॒षि॒राः । अ॒न॒र्ति॒षुः ।

न्य॒क् । नि । य॒न्ति । उ॒पर॒स्य । निः॒ऽकृतं॑ । पु॒रु॒ । रेतः॑ । द॒धिरे॒ । सूर्य॑ऽश्चि॒तः ॥ ५ ॥

सुपर्णाः सुपतना यावाण उपोपलक्ष्य समीपे द्यव्यन्तरिचि वाचमभिषवशब्दमक्रत । कुर्वन्ति । किञ्चाखरे । मृगाणां ब्रज आखरः । तस्मिन्निषिरा गमनशीलाः कृष्णाः कृष्णमृगा इव सूर्यश्चितः सूर्यवच्छेतवर्णा द्रप्सा अनर्तिषुः । नृत्यन्ति । निष्कृतं यावभिः पीडितं सदुपरस्योपलक्ष्य व्यगधोमुखं सोमं नि यन्ति । निगमयन्ति । किञ्च पुरु बह्व रेतः सोमलक्षणमुदकं दधिरे । धारयन्ति ॥ ॥ २९ ॥

उ॒या इ॒व प्र॒व॒ह॒न्तः स॒मा॒य॒मुः सा॒कं यु॒क्ता वृ॒ष॒णो वि॒भ॒न्तो धु॒रः ।

य॒च्छु॒स॒न्तो ज॒य॒सा॒ना अ॒रा॒वि॒षुः शृ॒ख ए॒षां प्रो॒थ॒थो अ॒र्व॒तामि॒व ॥ ६ ॥

उपाऽइव । प्रऽवहंतः । संऽआयमुः । साकं । युक्ताः । वृषणः । विभ्रतः । धुरः ।
यत् । अ॒संतः । ज॒यसा॒नाः । अ॒रावि॒षुः । श्रू॒खे । ए॒षां । प्रो॒षथः । अ॒र्वतां॑ऽइव ॥ ६ ॥

वृषणः । फलं वर्षतीति वृषा यज्ञः । तस्य धुरो धुरं भारं बिभ्रतो धारयंत एते यावाणः साकं सोमेन सह युक्ताः संतः प्रवहंतो रथं प्रकर्षेण बोद्धार उपा उहूणा अन्वा इव समायमुः । समायच्छति । आयता भवन्तीत्यर्थः । यद्यदा अ॒संतोऽभिषवसमय उत्पत्तननिपत्तनव्यापारजनितेन वायुना अ॒संत इव स्थिता यावाणो जयसानाः सोमं यसमाना अ॒राविषुः शब्दायते तदानीमेषां यावणां संबंधी प्रोषथो मुखाच्छब्दः श्रूखे । श्रूयते । तत्र दृष्टांतः । अ॒र्वतामिवा॒स्त्रानां संबंधिनो मुखाद्देवाशब्दो यथा तद्वदित्यर्थः ॥

दशा॒वनि॒भ्यो दश॑क॒क्ष्येभ्यो दश॑यो॒क्तेभ्यो दश॑योजनेभ्यः ।

दशा॒भीशु॒भ्यो अ॒र्चता॒जरे॑भ्यो दश॑ धुरो दश॑ युक्ता वह॒इयः ॥ ७ ॥

दशा॒वनि॒भ्यः । दश॑क॒क्ष्येभ्यः । दश॑यो॒क्तेभ्यः । दश॑योजनेभ्यः ।

दशा॒भीशु॒भ्यः । अ॒र्चत॒ । अ॒जरे॑भ्यः । दश॑ । धुरः । दश॑ । युक्ताः । वह॒इयः ॥ ७ ॥

दशावनिभ्यः । कर्माणां वन्ति गच्छन्तीत्यवगमः । दशावगयोऽंगुलयो येषां ग्राहकत्वेन संबंधिनस्ते दशावगयः । तान्मावाणः । द्वितीयार्थे चतुर्थी । दशकक्ष्येभ्यः । कक्ष्याः प्रकाशका अंगुलयो येषां ते दशकक्ष्याः । तान् । दशयोक्तेभ्यः । योक्तृवद्वधने साधनभूता दशांगुलयो येषां तान् । दशयोजनेभ्यः । सोमेन सह योजने साधनभूता दशांगुलयो येषां तान् । दशाभीशुभ्यः । कर्माणां भित्तो व्याप्नुवन्तीत्यभीशवोऽंगुलयो दश येषां तान् । अजरेभ्यो जराविवर्जितान्दश दशभिर्धुरो धूर्भिर्हंसितृभिः । तृतीयार्थे प्रथमा । युक्ता युक्तान् । द्वितीयार्थे प्रथमा । वहइयो वहतोऽभिषवाख्ये कर्माणि व्याप्रियमाणानवन्त । सुत । हे अस्त्विज इति शेषः ॥ अत्र यास्तः । अवनयोऽंगुलयो भवन्त्यवन्ति कर्माणि कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि योक्ताणि योजनानीति व्याख्यातमभीशवोऽभ्यश्रुवन्ति कर्माणि दश धुरो दश युक्ता वहइयः । धूर्धूर्वतेर्वधकर्मण इयमपीतरा धुरेतस्मादेव विहन्ति वहं धारयतेर्वा । नि० ३. ९. इति ॥

ते अ॒द्रयो॑ द॒शय॑न्त्रास आ॒शव॑स्तेषा॒माधा॑नं प॒र्येति॑ ह॒र्यतं॑ ।

त ऊ॒ सुत॑स्य सो॒म्यस्या॑ध॒सोऽशोः॑ पी॒यूषं॑ प्रथ॒मस्य॑ भेजिरे ॥ ८ ॥

ते । अ॒द्रयः । द॒शय॑न्त्रासः । आ॒शवः । तेषां । आ॒धानं॑ । प॒रि । ए॒ति । ह॒र्यतं॑ ।

ते । ऊ॒ इति॑ । सु॒तस्य॑ । सो॒म्यस्य॑ । अ॒धसः॑ । अ॒शोः । पी॒यूषं॑ । प्रथ॒मस्य॑ । भे॒जिरे॑ ॥ ८ ॥

अ॒द्रय आ॒दरणी॑या आ॒शवः नि॒प्रकारि॑णस्त एते प्रकृता यावाणो दशयन्त्रासो दशयन्त्राः । तेषामेषां यावणां संबंधि यदाधानं प्रक्षेपणमभिषवकर्म ह॒र्यतं सृहणीयं प॒र्येति॑ । प॒रितो गच्छ॑ति । त एते यावाण एव सुतस्याभिपुतस्य सोमस्य सोमस्य संबंधिनोऽशोः खंडस्वरूपस्याधसोऽन्नस्य पीयूषममृतं प्रथमं भेजिरे ॥

ते सो॒मादो॑ ह॒री इ॒न्द्रस्य॑ नि॒सते॑ऽशुं दु॒हंतो॑ अ॒ध्यास॑ते ग॒वि ।

तेभि॑रु॒धं प॑पि॒वान्सो॒म्यं म॒ध्विन्द्रो॑ वर्ध॒ते प्रथ॑ते वृषा॒यते॑ ॥ ९ ॥

ते । सो॒मऽअ॒दः । ह॒री इति॑ । इ॒न्द्रस्य॑ । नि॒सते॑ । अ॒शुं । दु॒हंतः । अ॒धि । आ॒सते॑ । ग॒वि ।

तेभिः । उ॒धं । प॑पि॒वान् । सो॒म्यं । म॒धु । इ॒न्द्रः । वर्ध॒ते । प्रथ॑ते । वृषा॒यते॑ ॥ ९ ॥

ते सोमादः सोमस्यान्तारस्ते प्रकृता एते यावाण इन्द्रस्य हरी अश्वी नि॒सते॑ । नि॒चन्ति॑ । चु॒न्ति॑ । प्राप्नुव॑न्-

तीत्यर्थः । किंच गन्धधिवषण्यधर्मस्थं सोमं दुहंत आसते । किंचिद्रक्षेभिर्क्षीर्बुधं सोम्यं सोममयं मध्वृतं पपिवान्भीतवान्धर्धति । वृक्षशरीरो भवति । प्रथते । विस्तीर्णशरीरश्च भवति । वृषायते । वृषिवाचरति ॥

वृषा वो अंशुर्न किला रिषायनेळावंतः सदमित्स्थिनाशिताः ।

रैवत्येव महसा चारवः स्थन यस्य यावाणो अजुषध्वमध्वरं ॥ १० ॥

वृषा । वः । अंशुः । न । किल । रिषायन । इळाऽवतः । सदै । इत् । स्थन । आशिताः ।

रैवत्याऽइव । महसा । चारवः । स्थन । यस्य । यावाणः । अजुषध्वं । अध्वरं ॥ १० ॥

अंशुः सोमो वो युष्माकं वृषा यज्ञे वर्धिता भविष्यति । यूयमपि न रिषायन किल । न रिष्यथ । न शीर्णा भवथ किल । किंचेळावंतोऽन्नवंत एव यूयं सदमित् सदैवाशिता भोजिताः स्वन । भवथ । किंच रैवत्येव यथा रैवंतस्तेजसा युक्ता भवंति तदन्नमहसा तेजसा युक्ताश्चारवः कल्याणाः स्वन । भवथ । हे यावाणः यूयं यस्य यजमानस्याध्वरं यज्ञमजुषध्वं । असेवध्वं ॥ ३० ॥

तृदिला अतृदिलासो अद्रयोऽश्रमणा अश्रुथिता अमृत्यवः ।

अनातुरा अजराः स्थामविष्णवः सुपीवसो अतृषिता अतृष्णजः ॥ ११ ॥

तृदिलाः । अतृदिलासः । अद्रयः । अश्रमणाः । अश्रुथिताः । अमृत्यवः ।

अनातुराः । अजराः । स्थ । अमविष्णवः । सुऽपीवसः । अतृषिताः । अतृष्णऽजः ॥ ११ ॥

अश्रमणाः श्रमणवर्जिता अश्रुथिता अन्यैरश्रुथिलीकृता अमृत्यवोऽमारिता अनातुरा अरोगा अजरा जरारहिताः स्थ । भवथ । किंचामविष्णव उत्क्षेपणावक्षेपणगत्युपेता हे यावाणः तृदिला अन्येषां भेदका अतृदिलासः स्वयमन्येनाभिन्नाः सुपीवसः सुबला अतृषिताऽतृष्णारहिता अतृष्णजो निःस्पृहा भवथ ॥

ध्रुवा एव वः पितरो युगेयुगे क्षेमकामासः सदसो न युंजते ।

अजुर्यासो हरिषाचो हरिद्रव आ द्यां रवेण पृथिवीमश्रुश्रुवुः ॥ १२ ॥

ध्रुवाः । एव । वः । पितरः । युगेऽयुगे । क्षेमऽकामासः । सदसः । न । युंजते ।

अजुर्यासः । हरिऽसाचः । हरिद्रवः । आ । द्यां । रवेण । पृथिवीं । अश्रुश्रुवुः ॥ १२ ॥

हे यावाणः युगेयुगे सर्वेषु युगेषु ध्रुवा एव निश्चला एव वो युष्माकं पितरः पितृभूताः पर्वताः क्षेमकामासः क्षेमकामाः सदसो न युंजते । सदांस्थात्माना न संयोजयन्ति । अजुर्यासो जरारहिता हरिषाचः सोमस्य संभक्तारो हरिद्रवः सोमसंसर्गाद्धरितवर्णा द्यां दिवं पृथिवीं च रवेणाभिषवशब्देनाश्रुश्रुवुः । आवयन्ति ॥

तदिद्वंद्वयो विमोचने यामन्नंजस्या इव घेदुपन्दिभिः ।

वपंतो बीजमिव धान्याकृतः पृंचन्ति सोमं न मिनन्ति बप्संतः ॥ १३ ॥

तत् । इत् । वदन्ति । अद्रयः । विऽमोचने । यामन्नं । अंजः पाःऽइव । घ । इत् । उपन्दिऽभिः ।

वपंतः । बीजंऽइव । धान्यऽकृतः । पृंचन्ति । सोमं । न । मिनन्ति । बप्संतः ॥ १३ ॥

अद्रय आदरणीया यावाणो यामन् यामनि गमनेऽजसाः । अंजसा पांति रचन्तीत्यंजसाः । तेषां रथानामिषोपन्दिभिस्तदेवाभिषवकर्म विमोचने घेत तत्सोमरसविमोचनवेत्तायामपि वदन्ति । प्रकाश-

यन्ति । किं वसतः सोमं भक्षयन्तो यावाणो वपन्तो धान्याकृतः कृषीवला बीजमिव यथा पुंचन्ति तद्वत्सोमं पुंचन्ति । संपर्चयन्तीत्यर्थः । नैनं भिजन्ति । न हिंसन्तीत्यर्थः ॥

सुते अ॒ध्वरे अ॒धि वाच॑म॒क्रता क्री॒ळयो न मा॒तरं तु॒दन्तः ।

वि षू मुँ॒चा सुषु॑वुषो मनी॒षां वि वर्ते॑ताम॒द्रय॑श्चाय॒मानाः ॥ १४ ॥

सुते । अ॒ध्वरे । अ॒धि । वाचं । अ॒क्रत॒ । आ । क्री॒ळयः । न । मा॒तरं । तु॒दन्तः ।

वि । सु । मुँ॒च । सुसु॑वुषः । मनी॒षां । वि । वर्ते॑तां । अ॒द्रयः । चाय॒मानाः ॥ १४ ॥

चायमानाः पूज्यमाना अद्रय आदरणीया यावाणोऽध्वरेऽधि यज्ञे सुते सोमेऽभिषुते मातरं तुदन्तो हस्तेन ताडयन्त आ क्रीळयो नाक्रीडकाः कुमाराः शब्दं यथा कुर्वन्ति तथा वाचं शब्दमक्रत कृण्वन्ति । सुषुवुषः सोममभिषुतवतो ग्राव्यो मनीषां सुति वि मुँच । विशेषेण मुँच । किंचाद्रयो वि वर्तेतां । अभिषवशब्दं विमुंचन्तु ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थोऽस्तुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निमेषे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथाष्टमाष्टकेऽध्यायस्तुर्थः संप्रदर्शितः । धीमता सायणार्येण पंचमोऽथ प्रदर्शितः ॥

तत्र हये जाय इत्यष्टादशर्चं पंचमं मूलं त्रैपुभं । अचानुक्रमणिका । हये द्यूनोर्वशीमेळः पुरुरवाः पूर्वाषि-
तात्कामात्पुनरासायावरोद्धुमेच्छता तमनिच्छन्ती प्रत्याचष्टे हय इपुर्या कदा सुदेवोऽंतरिक्षप्रां सचेति तिस्र-
श्चैळवाक्यं शिष्टा उर्वश्वा इति । हये जाय इपुर्न अये या सुजूर्णिः कदा सुनः सुदेवो अद्यांतरिक्षप्रां सचा
यदासु जहतीप्सित्याद्यास्त्रिष्वेति नवर्च ऐळस्य पुरुरवमो वाक्यानि । अतस्तासां स अषिः । शिष्टा नवोर्वश्वा
वाक्यानि । अतस्तासु सर्षिका । उभयोर्वाक्येषु योऽर्थः प्रतिपाद्यते सा देवता ॥ गतो विनियोगः ॥

ऐळोर्वशीतिहासोऽत्र वैश्याय प्रवर्ण्यते । मित्रश्च वरुणश्चोर्भा दीक्षितां प्रेक्ष्य चोर्वशीं ॥ १ ॥

रेतः सिषिचतुः सद्यस्तत्कुंभे न्यदधुस्तदा । तां शप्नवतीं मनुजभोग्या भुम्यां भवेति तां ॥ २ ॥

अत्रांतर इळो राजा मनोः पुत्रश्च संयुतः । मृगयां संचरन् साश्वो देवीक्रीडं विवेश ह ॥ ३ ॥

यत्र देवं गिरिसुता सर्वैर्भावेरतोषयत् । अत्राविशन्पुमान्स्त्री स्यादित्युक्त्वा तत्र चाविशत् ॥ ४ ॥

स्त्रीभूत्वा व्रीडितः सोऽगाच्छरणं शिवमंजसा । इयं प्रसाद्यतां राजन्नित्युक्तः शंभुना नृपः ॥ ५ ॥

जगाम शरणं देवीमात्मनः पुंस्त्वसिद्धये । अकरोत्सा नृपं देवी घण्टासात्प्राप्तपुंस्त्वकं ॥ ६ ॥

ततः कदाचित्स्त्रीकाले बुधः सीदर्यमोहितः । अप्सरोभ्यो विशिष्टां तामिळां संगतवाग्मुदा ॥ ७ ॥

तदेळायां सोमसुताज्जातो राजा पुरुरवाः । तमुर्वशी तु चकमे प्रतिष्ठानपुरे स्थितं ॥ ८ ॥

तत्पादन्यत्र नपं त्वां दृष्ट्वा यामि यथागतं । सुता उरण्कां त्वं च समीपं कुरु मे द्रुतं ॥ ९ ॥

इति सा समयं कृत्वा रमयामास तं नृपं । चतुरब्दे गते रात्रौ देवैररणकद्वयं ॥ १० ॥

इतं तस्य ध्वनिं श्रुत्वा नप एव स भूपतिः । उत्थाय जित्वा तावागच्छेत्येवं जल्पकोऽन्यतः ॥ ११ ॥

विषुता दर्शितोऽस्मी स नप एव पुरुरवाः । अथ सादृष्टसमया ह्युर्वशी तु दिवं ययौ ॥ १२ ॥

तत उभयतश्च राजा दिव्यजुस्सामितस्ततः । कुर्वन्नन्वेषणं तीरे सरसो मानसस्य तां ॥ १३ ॥

विहरन्तीमप्सरोभिः सहापश्यत्पुरुरवाः । पुनः स चकमे भोक्तुमुर्वशीं च पुरुरवाः ॥ १४ ॥

साश्रं सापश्यदुक्ता च प्रत्याचष्टे व्रजेति तं । इत्युर्वशीऽसंवादिमिमेषोऽप्यसूचयदिति ॥ १५ ॥

अथ वाजसनेयकं । उर्वशी हाप्सराः पुंरुवसमैकं चक्रमे तं ह विंदमानोवाच चिः स माहो वेतसेन
दंडेन हतादकामौ स मा निपद्यासि मो स त्वा नयं दर्शयेय वै न स्त्रीणामुपचार इति सा हास्मिञ्च्योगुवा-
सापि हास्मान्नर्मिष्यास तावज्ज्योग्धास्मिन्नुवास । ततो ह गंधर्वाः समूदिरे ज्योग्वा इयमुर्वशी मनुष्येष्ववात्सी-
दुपवाप्नोत यथेयं पुनरागच्छेदिति तस्मै हाविर्ह्युरणा शयन उपबद्धास ततो ह गंधर्वा अन्यतरमुरणं प्रमेयुः ।
सा होषाचावीर इव बत मेऽजन इव पुनं हरंतीति द्वितीयं प्रमेयुः सा ह तथैवोवाचाथ हायमीषां चक्रे
कथं नु तदवीरं कथमवर्णं स्थायचाहं स्त्रामिति स नय एवानुत्पपात चिरं तस्मिन्ने यद्वासः पर्यधास्यत ततो ह
गंधर्वा विद्युतं जनयां चक्रुस्तं यथा दिव्यं नयं ददर्श ततो ह्येयं तिरोबभूव पुनरेमीत्यन्तिरोभूतां स आध्या
जल्पकुक्षेचं समया चचारान्यतः प्रमेति विसवती तस्मै हाथ्यंतेन वत्राज तद्ध ता अप्सरस आतयो भूत्वा
परिपुष्पविरं तं ह्यं ज्ञात्वोवाच अयं वै स मनुष्यो यस्मिन्नहमवात्ममिति ता होचुस्तस्मै वा आविरसामिति
तथेति तस्मै हाविरासुस्तौ हायं ज्ञात्वाभिपरोवाद् इये जाये मनसेत्यादि । शत० ११. ५. १. ॥

ह्ये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचांसि मिश्रा कृणवावहे नु ।

न नौ मंचा अनुदितास एते मयस्करन्परतरे चनाहन् ॥ १ ॥

ह्ये । जाये । मनसा । तिष्ठ । घोरे । वचांसि । मिश्रा । कृणवावहे । नु ।

न । नौ । मंचाः । अनुदितासः । एते । मयः । करन् । परतरे । चन । अहन् ॥ १ ॥

पुंरुवसो वाक्चं । जायां पञ्चन्दति । ह्ये हे घोरे । अस्माकं दुःखजनकत्वात् । घोरकारिणि जाये
मनसास्मदुपर्यगुरागवता मनसा युक्ता सती तिष्ठ । चणमः चं संनिधविव निवस ॥ ह्य इत्यस्य निघाताभा-
वस्त्वंदसः ॥ किमर्थं संस्थानमिति तच्चाह । वचांसि वाक्यानि मिश्रास्त्युक्तिप्रत्युक्तिरूपाणि न्वय चिप्रं वा
कृणवावहे । करवावहे ॥ कृवि हिंसाकरणयोः । धिन्विक्कण्योरस्तेत्युप्रत्ययः ॥ किमर्थं वचसः करणमिति चेत
उच्यते । नावावयोर्मंचा रहस्यार्था एते विवक्षिता अनुदितासोऽव्याह्रियमाणाः परस्परमसंभाष्यमाणा
गुंफिताः संतः परतरे चनाहन् । चनेति निपातसमुदायस्यार्थः । अनेकेषु दिवसेषु चरमेऽप्यहनि मयः । सुखना-
मैतत् । मुखं न करन् । कुर्वति । अतः कृणवावहा इति ॥

किमेता वाचा कृणवा तवाहं प्राक्रमिषमुषसामग्रियेव ।

पुंरुवः पुनरस्तं परेहि दुरापना वात इवाहमस्मि ॥ २ ॥

किं । एता । वाचा । कृणवा । तव । अहं । प्र । अक्रमिषं । उषसां । अग्रियाऽइव ।

पुंरुवः । पुनः । अस्तं । परां । इहि । दुःऽआपना । वातःऽइव । अहं । अस्मि ॥ २ ॥

अनया तमुर्वशी प्रत्युवाच । एततया वाचा केवलया पुनःसंभोगरहितया किं कृणवा । किं करवाव । अहं
त्विदानीं त्वत्सकाशात्प्राक्रमिषं । अतिक्रान्तवत्यस्मि । अतिक्रमे दृष्टान्तः । उषसामग्रियेव । बह्वीनामुषसां मध्ये
ऽग्न्याये भवा पूर्वोषाः प्राक्रमीयथाहमपीति । यस्मादेवं तस्माज्जे पुंरुवः त्वं पुनरस्मात्सकाशादस्तं गृहं परेहि ।
परागच्छ । मा ममाभिलाषं कार्षीः । तस्मा दुर्महत्वमाह । अहं वात इव वायुरिव दुरापना दुष्प्रापा दुरापना
वाक्मि । दुरापना वा अहं त्वयेतर्ह्यस्मि पुनर्गृहानिहीति ह्येवं तदुवाचेति वाजसनेयकं । शत० ११. ५. १. ७. ॥

इषुर्न श्रिय इषुधेरसना गोषाः शतसा न रंहिः ।

अवीरे क्रतौ वि दविद्युतचोरा न मायुं चितयन्त धुनयः ॥ ३ ॥

इषुः । न । श्रिये । इषुऽधेः । असना । गोऽसाः । शतऽसाः । न । रंहिः ।

अवीरे । क्रतौ । वि । दविद्युतत् । न । उरां । न । मायुं । चितयन्त । धुनयः ॥ ३ ॥

अनया पुरुरवाः स्वस्य विरहजनितं वैक्लवं तां प्रति ब्रूते । इषुधिः । इषवो धीयन्तेऽचेतीषुधिर्निषंगः । ततः सकाशादिपुरसनासनाद्यै प्रवेष्टुं न भवति श्रिये विजयार्थं । त्वद्विरहाद्युदस्य बुद्धावध्यनिधानात् । तथा रंहिर्वैगवानहं शत्रुसकाशाश्रीषाक्षिषां शत्रूणां गवां संभक्ता नाभवं । तथा शतसाः शतानामपरिमितानां शत्रुधनानां संभक्ता नाभवं । किंचावीरि वीरवर्जिते कर्तौ राजकर्मणि सति न वि दविद्युतत् । न विद्योतते । न मत्सामर्थ्यं । किंच धुनयः कंपयितारोऽस्मदीया नरा उरोरौ ॥ सुपां सुनुगिति सप्तम्या ङादेशः ॥ विस्तीर्णं संयामे मायुं । मीयते प्रक्षिप्यत इति मायुः शब्दः ॥ हवापाजतीत्यादिनोण ॥ सिंहनादं न चितयंत । न बुध्यते ॥ चितो संज्ञानि । अस्मात्त्रिचि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्तद्विधुपधगुणाभावः । ह्रादसो ऋह् ॥

सा वसु दधती अश्वराय वय उषो यदि वष्ट्यन्तिगृहात् ।

अस्तं ननक्षे यस्मिन्चाकन्दिवा नक्तं अथिता वैतसेन ॥४॥

सा । वसु । दधती । अश्वराय । वयः । उषः । यदि । वष्टि । अन्तिऽगृहात् ।

अस्तं । ननक्षे । यस्मिन् । चाकन् । दिवा । नक्तं । अथिता । वैतसेन ॥४॥

इदमुत्तरं चोर्वशीवाक्यं । आद्येन पुरातनानां कृतमुषसे निवेदयति । हे उषः सेयमुर्वशी वसु वासकं वयोऽसं अश्वराय भर्तुः पुरुरवसः पित्रे दधतीं प्रयच्छंती तव गृहे स्थिता यदि पतिं वष्टि कामयते तदांति-गृहात् । स्वभर्तृभोगगृहांतिके यच्छुरस्य भोजनगृहं तदन्तिगृहं । तस्माद्गृहात्सोर्वशस्तं पतिगृहं ननक्षे । व्याप्नोति । यस्मिन्गृहे चाकन् कामयत उर्वशी । सा चोर्वशी दिवा नक्तमहनि रात्रौ च वैतसेन । श्रेपो वैतस इति पुंस्प्रज-ननक्षेति निरुक्तं । ३. २१. । पुंस्प्रजननेन अथिता ताडिता च भवति । एवमुर्वश्यात्मानं परोक्षेण निर्दिदेश ॥

चिः स्म माहः अथयो वैतसेनोत स्म मेऽव्यत्यै पृणासि ।

पुरुरवोऽनु ते केतमायं राजा मे वीर तन्वस्तदासीः ॥५॥

चिः । स्म । मा । अहः । अथयः । वैतसेन । उत । स्म । मे । अव्यत्यै । पृणासि ।

पुरुरवः । अनु । ते । केतं । आयं । राजा । मे । वीर । तन्वः । तत् । आसीः ॥५॥

अथेन पुरुरवसमेव संबोध्योक्तवती । हे पुरुरवः त्वं मा मामहोऽहनि वैतसेन दंडेन पुंयंजनेन चिस्त्रि-वारं ॥ द्वित्रिचतुर्थः सुच । पा० ५. ४. १८. ॥ अथयः स्म । अथयः । अताडयः ॥ कृत्वोऽर्थप्रयोगे । पा० २. ३. ६४. । इति कालवाचिनोऽहःशब्दादधिकरणे षष्ठी ॥ उतापि च । स्मिति पुरणः । अव्यत्यै । सपत्नीभिः सह पर्यायेण पतिमागच्छति सा व्यती । न तादृश्वत्यती । तस्यै मे मह्यं पृणासि । पुरयसि । एवं बुद्ध्या हे पुरुरवः ते तव केतं गृहमन्वायं । अन्वगमं पूर्वं । हे वीर राजा त्वं च मे मम तन्वः शरीरस्य तत्तदासीः । अभवः । सुखयितेति शेषः । परमयेवं संतथं किमिति कातरौ भवसीत्युवाच ॥ ॥५॥

या सुजूर्णिः श्रेणिः सुम्भ्रआपिहृदेचक्षुर्न यंथिनीं चरणयुः ।

ता अंजयोऽरुणयो न संसुः श्रिये गावो न धेनवोऽनवन्त ॥६॥

या । सुऽजूर्णिः । श्रेणिः । सुम्भ्रेऽआपिः । हृदेऽचक्षुः । न । यंथिनीं । चरणयुः ।

ताः । अंजयः । अरुणयः । न । संसुः । श्रिये । गावः । न । धेनवः । अनवन्त ॥६॥

पुरुरवसो वाक्यं । या सुजूर्णिः सुजवैतन्नामिकास्ति तथा या श्रेणिया सुम्भ्रआपिर्या हृदेचक्षुः । नकारः समुच्चये । तामिद्यत्तदभिरालिभूताभिर्मानिनीभिः सहिता यंथिनो यंथनवती संदर्भवती चरच्छुचरशशी-लोर्वशाजगाम । यद्वा । यंथिनीत्येतत्सखिभूताप्सरोनामधेयं । या सुजूर्णिः सुजवोर्वशी सा तामिः सह जगाम ।

ता अप्सरसोऽजय आभरणीयता अक्षय्योऽक्षयवर्णा न ससुः । पूर्ववत् न च्छति । अत्रि अक्षय्य धेनवो नवप्रसूता गावो न गाव इव । आश्रयार्थं यथा गावोऽनन्तं शब्दायन्ते तथा न शब्दयन्तीति अतिरेके दृष्टांतः ॥

समस्मिन् जायमान आसत् प्रा उतेमवर्धयन् नद्यः स्वगूर्ताः ।

महे यत्त्वा पुरुरवो रणायवर्धयन् दस्युहत्याय देवाः ॥ ७ ॥

सं । अस्मिन् । जायमाने । आसत् । प्राः । उत । ई । अवर्धन् । नद्यः । स्वऽगूर्ताः ।

महे । यत् । त्वा । पुरुरवः । रणाय । अवर्धयन् । दस्युहत्याय । देवाः ॥ ७ ॥

अनयेताभिः सह संसर्गस्त्वयागुभूत इत्युर्वशी वदति । अस्मिन्पुरुरवसि जायमाने सति प्रा अप्सरसो देववेष्टा अपि समासत । संगता अभवन् । अथवा जायमाने यज्ञार्थं प्रवर्धमाने सति प्रा देवपत्न्योऽपि समासत । समभवन् । उतापि चेमेनं पुरुरवसं स्वगूर्ताः स्वयंगामिन्यो नवसासामाश्रयभूता अवर्धयन् । किंच ते पुरुरवः यथेष्टात्त्वा त्वां महे महते रणाय रमणीयाय संयामाय दस्युहत्याय दस्युहनाय देवास्त्वामवर्धयन् ॥

सचा यदासु जहतीष्वत्कममानुषीषु मानुषो निषेवे ।

अपं स्म मत्तरसंती न भुज्युस्ता अत्रसन्नयस्पृशो नाश्वाः ॥ ८ ॥

सचा । यत् । आसु । जहतीषु । अत्कं । अमानुषीषु । मानुषः । निऽसेवे ।

अपं । स्म । मत् । तरसंती । न । भुज्युः । ताः । अत्रसन् । रथऽस्पृशः । न । अश्वाः ॥ ८ ॥

इदमादिबोध्यैकवाक्यानि । तत्रादितो द्वाभ्यामुर्वशीमन्याद्य सह स्तीति । यद्यदा सचा सहायभूतः पुरुरवा अत्कं स्वकीयं रूपं । अत्क इति रूपनाम । जहतीषु परित्यजंतीष्वमानुषीषु देवताभूतास्वप्सरःसु मानुषः सन्निषेवे अभिमुखं गच्छति तदानीं ता अप्सरसो मन्त्रतोऽपापक्षत्यावसन् । असतिर्गतिकर्मा । गच्छति । पलायने दृष्टांतः । तरसंती भुज्युर्न । तरसन्नाम मृगः । तस्य स्त्री भुज्युर्भोगसाधनभूता स्त्री मृगी । सा यथा व्याधाङ्गीता पलायते । किंच रथस्पृशो नाश्वा रथे नियुक्ता अश्वा इव । यथा ते पलायन्ते तद्वत्पलायन्त इति । उर्वश्यानेकाभिरस्त्राभिः सह भोगसन्नुभुक्तवानसीत्युक्तः प्रत्याचष्टे ॥

यदासु मर्तो अमृतासु निस्पृक्सं क्षोणीभिः क्रतुभिर्न पृक्ते ।

ता आतयो न तन्वः शुभत स्वा अश्वांसो न क्रीळयो दंदशानाः ॥ ९ ॥

यत् । आसु । मर्तः । अमृतासु । निऽस्पृक् । सं । क्षोणीभिः । क्रतुऽभिः । न । पृक्ते ।

ताः । आतयः । न । तन्वः । शुभत । स्वाः । अश्वासः । न । क्रीळयः । दंदशानाः ॥ ९ ॥

यद्यदास्वमृतास्वप्सरःसु मर्तो मनुष्यः पुरुरवा निस्पृक् निःशेषेण स्पृशन् क्षोणीमिर्वाग्भिः क्रतुभिर्न कर्मभिश्च सं पृक्ते संपर्कं करोति । नकारः समुच्चयार्थः । ता अप्सरस आतय आतिभूतास्तदानीं स्वास्त्व आत्मीयानि रूपाणि न शुभत । न प्रकाशयति । अश्वासो नाश्वा इव क्रीळयः संक्रीडमाना दंदशाना दंदशूका जिह्वाभिरात्मीयाः सक्ता भक्षयन्तः । ते यथा चापस्त्रेण धावन्तः स्वरूपं न प्रयच्छन्ति रथिकाय तद्वदिति दुःखाद्भूते ॥

विद्युन् या पतंती दविद्योद्भरंती मे अप्या काम्यानि ।

जनिष्टो अपो नर्यः सुजातः प्रोर्वशीं तिरत दीर्घमायुः ॥ १० ॥

विऽद्युत् । न । या । पतंती । दर्विद्योत् । भरंती । मे । अष्या । काम्यानि ।

जनिष्टो इति । अपः । नर्यः । सुऽजातः । प्र । उर्वशी । तिरत् । दीर्घः । आयुः ॥ १० ॥

अनयोर्वशी स्तौति । योर्वशी विद्युन् विद्युदिव पतंती गच्छंती दर्विद्योत् द्योतते । किं कुर्वती । अष्या । अप इत्यंतरिक्षनाम । तत्संबन्धीनि व्याप्तानि वा काम्यान्वस्यदभिमतान्युदकानि वा मे मह्यं भरंती संपादयंती । यदागतायास्तस्याः सकाशादपो व्याप्तः कर्मसु नर्यो नरेभ्यो हितः सुजातः सुजननः पुत्रो जनिष्टो अजनिष्ट उत्पद्यते तदानीं समोर्वशी दीर्घमायुः प्र तिरत् । प्रवर्धयति । प्रजामनु प्रजायसे तदु ते मर्त्यामृतं । तै० ब्रा० १. ५. ५. ६. इति हि मंत्रः ॥ ॥ २ ॥

जज्ञिष इत्या गोपीथ्याय हि दधाथ तत्पुंरवो म ओजः ।

अशांसं त्वा विदुषी सस्मिन्नहन् म आपृणोः किमभुग्वदासि ॥ ११ ॥

जज्ञिषे । इत्या । गोऽपीथ्याय । हि । दधाथ । तत् । पुंरवः । मे । ओजः ।

अशांसं । त्वा । विदुषी । सस्मिन् । अहन् । न । मे । आ । अपृणोः । किं । अभुक् । वदासि ॥ ११ ॥

इत्येत्यं गोपीथ्याय । गीः पृथिवी । पीथं पालनं ॥ स्वार्थिकस्तद्धितः ॥ भूरचणाय जज्ञिषे हि । जातोऽसि खलु पुत्ररूपेण । आत्मा वै पुत्रनामेति श्रुतिः । पुनर्देवाह । हे पुंरवः मे ममोदरे मय्योजोऽपत्योत्पादनसामर्थ्यं दधाथ । मयि निहितवानसि । तत्तथास्तु । अथापि स्नातव्यमिति चेत् तत्राह । अहं विदुषी भावि कार्यं जानती सस्मिन्नहन् सर्वस्मिन्नहनि त्वया कर्तव्यं त्वा त्वामशांसं । शिषितवत्यसि । त्वं मे मम वचनं नापृणोः । न अपृणोषि । किं त्वमभुगभोक्तापालयिता प्रतिज्ञातार्थमपालयन्वदासि ह्ये जाय इत्यादिकरूपं प्रलापं ॥ वदेल्लेख्यङागमः ॥ दिवसे त्रिवारं यमस्य एडकबालकमस्माकं पुत्रत्वेन परिकल्पय अपत्योत्पादनपर्यंतं वसामि नपं त्वां यदाद्राशं तदा गच्छामीत्येवंरूपो मिथःसमय उर्वशी हाप्सराः पुंरवसमैकं चकमे तं ह विंदमा-
नोवाच चिः स्म माहो वैतसेन दंडेनेत्यादि वाजसनेयकमुदाहृतं ॥

कदा सूनुः पितरं जात इच्छाचक्रन्नाश्रु वर्तयद्विजानन् ।

को दंपती समनसा वि यूयोदध यदग्निः श्वशुरेषु दीदयत् ॥ १२ ॥

कदा । सूनुः । पितरं । जातः । इच्छात् । चक्रन् । न । अश्रु । वर्तयत् । विऽजानन् ।

कः । दंपती इति दंऽपती । सऽमनसा । वि । यूयोत् । अथ । यत् । अग्निः । श्वशुरेषु । दीदयत् ॥ १२ ॥

इदं पुंरवसो वाक्यं । कदा कस्मिन्काले सूनुस्तयोदरजातः सन् पितरं मामिच्छात् । इच्छेत् ॥ इषु इच्छायां । नेटि शपीषुगमियमां छ इति क्वादेशः । नेटोऽडाटावित्यङागमः ॥ कदा वा विजानन्पितरं मामधिगच्छंश्चक्रन् क्रंदमानो नाश्रु वर्तयत् । नेति चार्थः । किंच कः किंविधः सन् सूनुः समनसा समनसी समनस्को दंपती जायापती त्वां मां च वि यूयोत् । विज्ञेययेत् ॥ यु मिश्रणामिश्रणयोः । यौतेऽङादसः शपः युः । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः ॥ अधाधुना यद्यदापिस्तव हृदयस्थितस्तेजोरूपो गर्भः श्वशुरेषु दीदयत् दीप्यते । दीदयतिर्दीप्तिकर्मेति नैरुक्तो धातुः ॥

प्रति ब्रवाणि वर्तयन्ते अश्रु चक्रन् क्रंददार्थे शिवार्यै ।

प्र तन्नै हिनवा यन्नै अस्मे परेह्यस्तं नहि मूर मापः ॥ १३ ॥

प्रति । ब्रवाणि । वर्तयते । अश्रु । चक्रन् । न । क्रंदत् । आऽध्ये । शिवायै ।

प्र । तत् । ते । हिनव । यत् । ते । अस्मे इति । परा । इहि । अस्तं । नहि । मूर । मा । आपः ॥ १३ ॥

इदमुर्वशीवाक्यं । हे पुरुरवः त्वां प्रति ब्रवाणि । प्रतिवक्षि । त्वदपत्यमश्रु वाप्यं वर्तयते । वर्तयिष्यति । आद्य आध्याति वसुनि शिवायै शिवे कव्याणि समुपस्थिते सति चक्रन्नुदन्नश्रूणि विमुंचन् क्रंदत् । नकारश्चार्थः । रोत्यति चेत्यर्थः । तत्त्वदपत्यं ते तुभ्यं हिनव प्रहिणोमि यदपत्यं ते तव संबंधस्य अस्मासु निहितं । त्वं परेह्यस्तं । अस्मिमिति गृहणाम । स्वगृहं प्रतिगच्छ । हे मूर मूढ मा मां न ह्यापः । न प्राप्नोषि ॥ हिनवेत्यत्र हिनोतिःकंदसि शुक्लकृष्टि इति भविष्यदर्थे लङि मिप आमादेशः । गुणः । अंत्यलोपश्चादसः । वज्रसवचनादडभावः । आपः । आप्नु व्याप्नो । लिटि तिङां तिङो भवन्तीति यलो गल् ॥

सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत्परावतं परमां गंतुवा उ ।

अधा शयीत निःसृतेरुपस्थेऽर्धेन वृका रभसासो अद्युः ॥ १४ ॥

सुऽदेवः । अद्य । प्रऽपतेत् । अनावृत् । पराऽवतं । परमां । गंतवै । ऊं इति ।

अर्ध । शयीत । निःऽसृतेः । उपऽस्थे । अर्ध । एनं । वृकाः । रभसासः । अद्युः ॥ १४ ॥

अथ परिदूनः पुरुरवा उवाच । सुदेवस्त्वया सह सुक्रीडः पतिरस्य प्रपतेत् । अत्रैव प्रपततु । अथवाना-
वृदनावृत्तः सन् परमां परावतं दूरादपि दूरदेशं गंतवै गंतुं महाप्रस्थानगमनं कुर्यात् । अधायवा यत्रकुत्रापि
गंतुं समर्थो निःसृतेः पृथिव्या उपस्थे शयीत । शयनं कुर्यात् । यद्वा । निःसृतिः पापदेवता । तस्या उपस्थ
उत्सर्गे संनिधौ म्रियतामित्यर्थः । अधायवेनं वृका आरब्धाः श्वानो रभसासो वेगवंतोऽद्युः । भक्षयंतु । अत्र
वाजसनेयकं । सुदेवोऽद्योक्षा बधीत प्र वा पतेत्तदेनं वृका वा श्वानो वायुरिति हेव तदुवाच । शत० ११.
५. १. ८. इति ॥

पुरुरवो मा मृथा मा प्र पप्नो मा त्वा वृकासो अशिवास उ क्षन् ।

न वै स्त्रैणानि सख्यानि संति सालावृकाणां हृदयान्येता ॥ १५ ॥

पुरुरवः । मा । मृथाः । मा । प्र । पप्नः । मा । त्वा । वृकासः । अशिवासः । ऊं इति । क्षन् ।

न । वै । स्त्रैणानि । सख्यानि । संति । सालावृकाणां । हृदयानि । एता ॥ १५ ॥

तमितरा प्रत्युवाच । हे पुरुरवः त्वं मा मृथाः । मृतिं मा प्राप्नुहि ॥ म्रियतेर्भुङ्क्ति चासि ह्रस्वादंगादिति
सिचो लोपः ॥ तथा मा प्र पप्नः । अत्रैव पतनं मा कार्षीः ॥ पतेर्भुङ्क्ति ऋदित्वात्युषादीत्यादिना त्रैरङ् । पतः
पुमिति पुन ॥ तथा त्वा त्वामशिवासोऽशुभा वृकासो वृका मा उ क्षन् । उ इत्येवकारार्थः । अक्षन् । माभ्यव-
हारयंतु । किमित्येवमक्षदुपर्याग्रहं करोषि । मा कार्षीरित्यर्थः ॥ अदेर्भुङ्क्ति शुक्लसर्गोर्धसु । पा० २. ४. ३७. ।
इति घञादेशः । मंत्रे घसेति त्रैर्भुक् । गमहेत्यादिनोपधालोपः । शसिषसीत्यादिना षत्वं । खरि चेति चत्वं ।
वाङ्मलादडभावः ॥ अथ स्त्रैहस्यासारतामाह । स्त्रैणानि स्त्रीणां कृतानि सख्यानि न वै संति । न संति
खलु । अभावे कारणमाह । एतानि सख्यानि सालावृकाणां हृदयानि यथा वत्सादीनां विश्वासापन्नानां
घातुकानि तद्वत् । अत्र वाजसनेयकं । मितदाकृथा न वै स्त्रैर्षं सख्यमस्ति पुनर्गृहानिहीति हेवेनं तदुवाच
। शत० ११. ५. १. ९. इति ॥ ॥ ३ ॥

यद्विरूपाचरं मर्त्येष्ववसुं राचीः शरदश्चतस्रः ।

घृतस्य स्तोत्रं सकृद्दह आम्नां तादेवेदं तातृपाणा चरामि ॥ १६ ॥

यत् । विऽरूपा । अचरं । मर्त्येषु । अवसं । रात्रीः । शरदः । चतस्रः ।

घृतस्य । स्तोत्रं । सकृत् । अहः । आश्रां । तात् । एव । इदं । तत्प्राणा । चरामि ॥ १६ ॥

यद्यदा विरूपा मनुष्यसंपर्काद्विगतसहजभूतदेवरूपापत्यानुकूल्येन नानारूपा वा मर्त्येषु मनुष्येष्वचरं तदानीं रात्रीः पूरयिषीयतस्रः शरदोऽवसं । न्यवसं ॥ आद्यंतसंयोगे द्वितीया । तदानीं घृतस्य स्तोत्रं सकृदहः आश्रां । तादेव तेनैव स्तोकेनाहमिदं संप्रति तातुप्राणा तृप्ता सती चरामि ॥

अंतरिक्षप्रां रजसो विमानीमुप शिक्षाम्युर्वशीं वसिष्ठः ।

उप त्वा रातिः सुकृतस्य तिष्ठाच्चि वर्तस्व हृदयं तप्यते मे ॥ १७ ॥

अंतरिक्षऽप्रां । रजसः । विऽमानीं । उप । शिक्षामि । उर्वशीं । वसिष्ठः ।

उप । त्वा । रातिः । सुऽकृतस्य । तिष्ठात् । नि । वर्तस्व । हृदयं । तप्यते । मे ॥ १७ ॥

अंतरिक्षप्रां स्तित्वसांतरिक्षस्य पूरयिषीं तथा रजसो रजसस्तोदकस्य विमानीं निर्मात्रीमुर्वशीं वसिष्ठः समानानां मध्येऽतिशयेन वासयिताहमुप शिक्षामि । वशं नयामि । सुकृतस्य शोभनकर्मणो रातिर्दाता पुष्करवास्त्वा त्वामुप तिष्ठात् । उपतिष्ठतु । मे हृदयं तप्यते । अतो नि वर्तस्व । एवं राजोवाच ॥

इति त्वा देवा इम आहुरैऋ यथेमेतज्जवसि मृत्युबंधुः ।

प्रजा ते देवान्हविषा यजाति स्वर्ग उ त्वमपि मादयासे ॥ १८ ॥

इति । त्वा । देवाः । इमे । आहुः । ऐऋ । यथा । ई । एतत् । भवसि । मृत्युऽबंधुः ।

प्रऽजा । ते । देवान् । हविषा । यजाति । स्वऽऽगे । ऊं इति । त्वं । अपि । मादयासे ॥ १८ ॥

हे ऐऋ पुष्करवः त्वा त्वामिमे देवा इत्याहुः । मृत्युबंधुर्मृत्योर्बंधको मृत्योर्बंधभूतो वा मृत्युवशमप्राप्नुवंस्त्वं यथे यथैतज्जवसि भविष्यसि प्रजा प्रकर्षेण जायमानस्त्वं ते तव संबंधिनो यष्ट्यान्देवान्हविषा यजासि । यजसि । स्वर्ग उ स्वर्ग एव त्वमपि मादयासे । मादयसेऽस्माभिः सह । एवमाहुःरित्यर्थः । यक्षादेवं करोषि तस्मादभिलाषं हिला सुखी भवेति श्रेयं पुष्करवसं प्रत्युवाच ॥ ॥ ४ ॥

अथ प्र ते मह इति त्रयोदशर्षं षष्ठं सूक्तं । बर्हनीमांगिरस ऋषिः इंद्रस्य पुत्रः सर्वहरिर्वा नाम । द्वाद-
शीत्रयोदशौ त्रिष्टुभौ शिष्टा एकादश जगत्यः । इंद्रस्याद्यौ हरी । तयोरेव सूयमानत्वात्तद्देवताकमिदं । तथा
चानुक्रांतं । प्र ते सप्तोना बहः सर्वहरिर्वैद्रो हरिस्तुतिर्द्विष्टुबंतं ॥ अतिरात्रे तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिज
एतत्सूक्तं । सूचितं च । प्र ते मह ऊती शचीवस्तव यीर्येणेति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥ योऽशिशस्तेऽयाव-
सृचः शंसनीयः । सूचितं च । प्र ते मह विदधे शंसिषं हरी इति तिस्रो जगत्यः । आ० ६. २. इति ॥

प्र ते महे विदधे शंसिषं हरी प्र ते वन्वे वनुषो हर्यतं मदं ।

घृतं न यो हरिभिश्चारु सेचन् आ त्वा विशन्तु हरिवर्षसं गिरः ॥ १ ॥

प्र । ते । महे । विदधे । शंसिषं । हरी इति । प्र । ते । वन्वे । वनुषः । हर्यतं । मदं ।

घृतं । न । यः । हरिऽभिः । चारु । सेचन्ते । आ । त्वा । विशन्तु । हरिऽवर्षसं । गिरः ॥ १ ॥

हे इंद्र ते तव हरी ऋषी महे महति विदधे यज्ञे प्र शंसिषं । अशंसिषं । अस्ताविषं । तथा वनुषः ॥ वनु
हिसायां ॥ हिसकस्य ते तव हर्यतं ॥ हर्यं मतिकान्तोः । तस्त्रीयादिकोऽतश्च । चिम्बरेणांतोदातः ॥ कमनीयं

महं प्र वन्दे । प्रयाचेऽक्षदमिमत् ॥ वनु याचने ॥ य इन्द्रो हरिभिर्हरितवर्णैरक्षैर्मन्त्रात् मत्वा चाव चरन्तीयं
धृतं न धृतमिव सुपुतमुदकं सेचति वर्धति तं तादृशं हरिवर्पसं । वर्प इति रूपनाम । हरितवर्पं त्वा त्वात्मा
विशन्तु गिरोऽक्षदीयाः स्तुतिवाचसव मदाय ॥

हरिं हि योनिमभि ये समस्वरन्निवन्तो हरीं दिव्यं यथा सदः ।

आ यं पृणन्ति हरिभिर्न धेनव इन्द्राय श्रूषं हरिवन्तमर्चत ॥२॥

हरिं । हि । योनिं । अभि । ये । संऽअस्वरन् । निवन्तः । हरी इति । दिव्यं । यथा । सदः ।

आ । यं । पृणन्ति । हरिऽभिः । न । धेनवः । इन्द्राय । श्रूषं । हरिऽवन्तं । अर्चत ॥२॥

ये पूर्वं सोतार अथ यो योनिमिन्द्रस्य ज्ञानभूतं हरिमन्त्रमभि समस्वरन् ॥ स्रु शब्दोपतापयोः ॥ अग्नि-
संस्तुवन्ति । किं कुर्वन्तः । दिव्यं देवसंबन्धि सदो यानगृहं यथा प्रेरयन्तीन्द्रं तथा हरी अक्षी निवन्तः प्रेरयन्तः ।
सोमेऽभिभुते सति स्वयमेवेन्द्रो रथेऽक्षी प्रेरयति अतः सोतृणां हरिप्रेरणात्वं । यद्वा । दिव्यं सद इन्द्रः प्राप्नु-
याद्यथा तथा हरी स्तुतिमिर्निवन्तः प्रेरयन्तः । यमिन्द्रं धेनवो नवप्रसूतिका बाधो यथा पृणन्ति क्षीरादिभिः ।
अथ पुरस्तादुपचारोऽपि नकार उपमाधीयः । हरिभिर्हरितवर्णैः सोमेरा पृणन्ति पुरयन्ति च । तथा यूयम-
पीन्द्रधिन्द्रस्य हरिवन्तं श्रूषं वक्षमर्चत । पूजयत हे सोतारः स्तुतिभिः ॥

सो अस्य वज्रो हरितो य आयसो हरिर्निकामो हरिरा गर्भस्त्योः ।

द्युम्नी सुशिप्रो हरिमन्युसायक इन्द्रे नि रूपा हरिता मिमिक्षिरे ॥३॥

सः । अस्य । वज्रः । हरितः । यः । आयसः । हरिः । निऽकामः । हरिः । आ । गर्भस्त्योः ।

द्युम्नी । सुऽशिप्रः । हरिमन्युऽसायकः । इन्द्रे । नि । रूपा । हरिता । मिमिक्षिरे ॥३॥

अक्षेन्द्रस्य स वज्रो हरितो हरितवर्णो य आयसोऽयःसारभूतोऽस्ति निर्मितः । स च हरिर्हरितवर्णो
वज्रो निकामो नितरां कमनीयः । स आ इता श्रूषां । तादृशो वज्रो गर्भस्त्योर्हस्तयोर्वर्तत इति शेषः ।
अयमिन्द्रो द्युम्नी । द्युम्नं द्योतमानं धनं । तदान् सुशिप्रः शोभनहनुर्हरिमन्युसायकः । यस्य मन्वुः सायकः
शत्रुहन्ताभिगता वा भवति । यद्वा । शत्रुहन्ता क्षोपः सायकस्य यस्य स तादृशो भवति । किं वज्रणा । इन्द्रे रूपा
रूपाणि हरिता हरितानि नि मिमिक्षिरे । निषिक्तानि वभूवुः ॥ मिहः सन्तात्कर्मणि क्षिति रूपं ॥

दिवि न केतुरधि धायि हर्यतो विष्यच्चवज्रो हरितो न रंक्षा ।

तुददहिं हरिशिप्रो य आयसः सहस्रशोका अभवद्धरिभरः ॥४॥

दिवि । न । केतुः । अधि । धायि । हर्यतः । विष्यचन् । वज्रः । हरितः । न । रंक्षा ।

तुदत् । अहिं । हरिऽशिप्रः । यः । आयसः । सहस्रऽशोकाः । अभवत् । हरिऽभरः ॥४॥

दिव्यन्तरिक्षे केतुः प्रकाशेन सर्वस्य प्रज्ञापक आदित्य एव स यथाधि निहितः एवमयमिन्द्रोऽधि धायि ।
अध्वधाधि । सोमभिरधि निहितः । किंचेन्द्रस्य वज्रो हर्यतः स्पृहणीयः सन् विष्यचत् । व्याप्नोति व्याप्तव्यं
शत्रुसंघं । तत्र दृष्टान्तः । हरितो न हरितवर्णो अध्याहर्तारो वाक्ता आदित्यसंबन्धिनः । ते यथा रंक्षा रंहणेन
वेगेन व्याप्नुवन्ति व्याप्तव्यं । योऽस्य वज्र आयसोऽयोविकारोऽहिं वृषं मेघं वा तुदत् हिनस्ति । योऽयं महानु-
भावो हरिशिप्रः सोमपाजरभसेन हरितवर्णनासिकसहस्रहनुर्वा हरिभरो हयोर्मर्तेन्द्रः सहस्रशोका अभवत् ॥
मुच दीप्ती ॥ अपरिमितदीप्तिर्भवति ॥

त्वं त्वमहर्यथा उपस्तुतः पूर्वैभिरिन्द्र हरिकेश यज्वभिः ।

त्वं हर्यसि तव विश्वमुक्थ्य मसामि राधो हरिजात हर्यतं ॥ ५ ॥

त्वं ऽत्वं । अहर्यथाः । उपऽस्तुतः । पूर्वैभिः । इन्द्र । हरिऽकेशः । यज्वऽभिः ।

त्वं । हर्यसि । तव । विश्वं । उक्थ्यं । असामि । राधः । हरिऽजात । हर्यतं ॥ ५ ॥

हे इन्द्र हे हरिकेश हरितरोमवदस्य त्वत्वं त्वमेव सर्वेषु यज्ञेऽहर्यथाः । अकामयथाः शोचं हविषा । कीदृशस्त्वं । पूर्वैभिः पूर्वतनैर्यज्वभिर्यजमानिहपस्तुतः सन् । हे हरिजात हरितवर्णः सन्नादुभूत हारकप्रादुर्भाव वा । शत्रुवधार्थं प्रादुर्भूतेत्यर्थः । हे तादृशेन्द्र त्वं तव । स्वभूतमिति शेषः । विश्वं व्याप्तं सोमषड्पुरोडाशादिरूपं सर्वं वा । यद्वा । यच्च यानि यानि हवींषि दीयते तत्सर्वं वा । तथोक्थ्यं प्रशस्त्यमसाम्यसाधारणमसमं कृत्स्नं हर्यतं कांतं राधोऽन्नं हविर्ब्रह्मणं हर्यसि । कामयसे ॥ ५ ॥

ता वज्रिणं मंदिनं स्तोम्यं मद् इन्द्रं रथे वहतो हर्यता हरी ।

पुरुण्यस्मै सवन्नानि हर्यत इन्द्राय सोमा हरयो दधन्विरे ॥ ६ ॥

ता । वज्रिणं । मंदिनं । स्तोम्यं । मदे । इन्द्रं । रथे । वहतः । हर्यता । हरी इति ।

पुरुणि । अस्मै । सवन्नानि । हर्यते । इन्द्राय । सोमाः । हरयः । दधन्विरे ॥ ६ ॥

ता तौ प्रसिद्धौ हर्यता हर्यतौ गंतारी कांती वा हरी हरितवर्णावश्चौ मंदिनं मोदमानं स्तोम्यं सुखं वज्रिणमिन्द्रं मदे निमित्ते रथे वहतः । धारयतः । यज्ञमस्मदीयं प्रापयतः । अस्मै हर्यते कांतयेंद्राय पुरुणि वज्रिणि सवन्नानि प्रातरादीनि हरयो हरितवर्णाः सोमा दधन्विरे । निधीयते ॥

अरं कामाय हरयो दधन्विरे स्थिराय हिन्वन्हरयो हरी तुरा ।

अर्वैन्निर्यो हरिभिर्जोषमीयते सो अस्य कामं हरिवंतमानशे ॥ ७ ॥

अरं । कामाय । हरयः । दधन्विरे । स्थिराय । हिन्वन् । हरयः । हरी इति । तुरा ।

अर्वैत्ऽभिः । यः । हरिऽभिः । जोषं । ईयते । सः । अस्य । कामं । हरिऽवंतं । आनशे ॥ ७ ॥

अरमलं पर्याप्तं कामायेन्द्रकामनाय हरयो हरितवर्णाः सोमा दधन्विरे । ते च हरयः स्थिराय युष्ते ऽपलाधितायेन्द्राय तुरा तुरौ त्वरमाणी हरी अश्चौ हिन्वन् । प्रेरयन्ति । योऽर्वैन्निररणकुशैर्हरिभिरक्षौर्जोषं शूरैः सेव्यं संयाममीयते गच्छति स रथोऽस्त्रेन्द्रस्य स्वभूतं कामं कमनीयं हरिवंतं सोमवंतं यज्ञमानशे । आप्नोति ॥

हरिश्मशारुर्हरिकेश आयसस्तुरस्येये यो हरिपा अवर्धत ।

अर्वैन्निर्यो हरिभिर्वाजिनीवसुरति विश्वा दुरिता पारिषद्दरी ॥ ८ ॥

हरिऽश्मशारुः । हरिऽकेशः । आयसः । तुरऽस्येये । यः । हरिऽपाः । अवर्धत ।

अर्वैत्ऽभिः । यः । हरिऽभिः । वाजिनीऽवसुः । अति । विश्वा । दुऽइता । पारिषत् ।

हरी इति ॥ ८ ॥

हरिश्मशारुर्हरितवर्णश्मशुर्हरिकेशो हरितवर्णकेश आयसोऽयोमयहृदयः । शत्रूणां घातक इत्यर्थः । एतादृशो य इन्द्रसुरस्येये तूष्णीं पातये सोमे हरिपा हरितवर्णसोमपा अवर्धत वर्धते यथावैन्निर्योऽनुमिर्हरि-

निरुधैः सोमैर्वा वाजिनीवसुः । वाजिनमग्नं हविर्वाचयं । तदस्मा अस्मीति वाजिनी क्रिया । सैव वसु धनं
यस्य स तथोक्तः । यज्ञधन इत्यर्थः । यदा । वाजिनमेव वाजिनी । तदेव धनं यस्य । स एवसुक्तस्य चण्डो
हरी रथे घोषयित्वा विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरितास्माकं दुरितानि पारिषत् । पारयतु ॥ पारयतेर्नेति
सिष्यङागमः ॥

सुवेव यस्य हरिणी विपेततुः शिमे वाजाय हरिणी दविध्वतः ।

प्र यत्कृते चमसे मर्मजङ्घरी पीत्वा मदस्य हर्यतस्यांधसः ॥ ९ ॥

सुवाऽइव । यस्य । हरिणी इति । विऽपेततुः । शिमे इति । वाजाय । हरिणी इति ।
दविध्वतः ।

प्र । यत् । कृते । चमसे । मर्मजत् । हरी इति । पीत्वा । मदस्य । हर्यतस्य । अंधसः ॥ ९ ॥

यस्त्रैश्वर्यं हरिणी हरितवर्णावन्ती विपेततुः रथ इन्द्रमारोष विपततो यज्ञमस्यदीयं । यद्वा । यस्य
हरिणी हरितवर्णे कनीनिके विपेततुः सोमं प्रति विपततः । तत्र दृष्टांतः । सुवेव । यथा सुवा सुवी हविषा
पूर्णो पात्रविशेषो होमार्थं विपततः तद्वत् । तथा यस्य च हरिणी हरितवर्णे शिमे हनु वाजाय सोमलक्षणा-
याज्ञाय दविध्वतः कंपयतः पुरतः प्रतस्य सोमस्य पीत्वा चक्षतः । तथा यद्यदा छते सस्कृते चमसे वर्तमानं
मदस्य मदकरं हर्यतस्य कांतमंधसोऽग्नं सोमं पीत्वा हरी चक्षी प्र मर्मजग्नं प्रमाष्टि । तदानीं स्तुत इत्यर्थः ॥

उत स्म सद्यं हर्यतस्य पस्त्योऽरत्यो न वाजं हरिवाँ अचिक्रदत् ।

मही चिद्धि धिषणाहर्यदोजसा बृहद्वयो दधिषे हर्यतश्चिदा ॥ १० ॥

उत । स्म । सद्यं । हर्यतस्य । पस्त्योः । अत्यः । न । वाजं । हरिऽवान् । अचिक्रदत् ।

मही । चित् । हि । धिषणा । अहर्यत् । ओजसा । बृहत् । वयः । दधिषे । हर्यतः ।

चित् । आ ॥ १० ॥

उतापि च हर्यतस्य कमनीयस्त्रैश्वर्यं सद्यं सदनं पस्त्योर्वावापृथिव्योः संबन्धि । सोऽयमत्यो नाश्व इव
वाजं संघामं हरिवानश्चवानचिक्रदत् । गच्छति । तथा हि यस्माद्धे इन्द्र त्वां मही महती धिषणा सुतिरोजसा
बलेन युक्तमिन्द्रमहर्यत् कामयते । चिदिति पूरणः । अतो वाजमचिक्रदत् । तथा सति हर्यतः कामयमानस्य
यजमानस्य बृहद्बृहद्वयोऽज्ञमा दधिषे । धारयसि । आप्रयच्छसि । चिदिति पूरणः ॥ ॥ ६ ॥

आ रोदसी हर्यमाणो महित्वा नय्यनय्यं हर्यसि मन्म नु प्रियं ।

प्र पस्त्यमसुर हर्यतं गोराविष्कृधि हरये सूर्याय ॥ ११ ॥

आ । रोदसी इति । हर्यमाणः । महिऽत्वा । नय्यऽनय्यं । हर्यसि । मन्म । नु । प्रियं ।

प्र । पस्त्यं । असुर । हर्यतं । गोः । आविः । कृधि । हरये । सूर्याय ॥ ११ ॥

हे इन्द्र हर्यमाणः कामयमानो महित्वा महत्त्वेन रोदसी वावापृथिव्यावा । पूरयसीति शेषः । तथा
नय्यनय्यं नवतरं प्रियं प्रियकरं मन्म मननीयं स्तोत्रं नु चिप्रं हर्यसि । कामयसे । हे असुर बलवन् । असुः
प्राणः । तद्वन् ॥ मन्मर्षीयो रः ॥ तादृशेन्द्र गोः । जालेकवचनं । मवां हर्यतं सृष्टृणीयं पस्त्यं गृहं गोबद्धकस्त्रो-
क्तगुणकं स्नानं वा हरय उदकस्य हर्षे सूर्याय प्र प्रकीर्णनाविष्कृधि । प्रकटीकुष ॥

आ त्वा ह॒र्येतं प्र॒युजो॑ ज॒नानां॑ रथे॒ वहंतु॑ हरि॒शिप्रमि॑न्द्र ।

पि॒बा यथा॑ प्र॒तिभू॑तस्य म॒ध्वो ह॒र्यन्त्य॑ज्ञं स॒धमा॑दे द॒शोणिं॑ ॥ १२ ॥

आ । त्वा । ह॒र्येतं । प्र॒युजः । ज॒नानां । रथे । वह॒न्तु । हरि॑ऽशिप्रं । इन्द्र ।

पि॒ब । यथा॑ । प्र॒तिभू॑तस्य । म॒ध्वः । ह॒र्यन् । य॒ज्ञं । स॒धमा॑दे । द॒शो॑ऽणिं ॥ १२ ॥

हे इन्द्र हरिशिप्रं हरितवर्षशिप्रं त्वा त्वां ह॒र्येतं यच्च कामयमानं प्रयुजो रथे प्रयुक्ता चत्वा रथे स्थापयित्वा जनानामृत्विग्वजमानानामंतिचं वहंतु । प्रापयंतु । प्रवहंति । यथा येन प्रकारेण प्रतिभूतस्तथा दशदिषु संभूतं मध्वो मधु सोमरसं यच्च यागसाधनं दशोणिं । ओणयोऽङ्गुल्ययः । दशमिरङ्गुलिभिः संपादितं सोमं ह॒र्यन् कामयमानः सन् पिब पिबसि सधमादे संयामे जयार्थं तथावहंत्वित्यर्थः ॥

अपाः पूर्वेषामित्थिषा षोडशिशस्त्रस्य याज्या । सूचितं च । एवा हि शक्रो वयो हि शक्र इति जपित्वापाः पूर्वेषां हरिषः सुतानामिति यजति । आ० ६. २. इति ॥

अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामथो इदं सवनं केवलं ते ।

म॒म॒हि सोमं॑ म॒धुम॑न्तमिन्द्र स॒चा वृष॑ञ्ज॒ठर॑ आ वृष॒स्व ॥ १३ ॥

अपाः । पूर्वेषां । हरि॒ऽवः । सु॒तानां॑ । अथो॑ इति । इदं । सवनं । केवलं । ते ।

म॒म॒हि । सोमं॑ । म॒धुऽम॑न्तं । इन्द्र । स॒चा । वृष॑न् । ज॒ठरे॑ । आ । वृष॑स्व ॥ १३ ॥

हे इन्द्र सुतानामभिषुतानां पूर्वेषां प्रातःसवनसंपादितानां । कर्मणि षष्ठावेति । अभिषुतान्प्रातःसवनिका-
न्तोमानित्यर्थः । तानपाः । अपिबः । हे हरिष इतीन्द्रसंबोधनं । हरिभ्यामश्वाभ्यां तद्वन् । यद्वा । अक्साभाक्सा-
काभ्यां हरिभ्यां युक्त । अक्सामि वा इन्द्रस्य हरी । ऐ० ब्रा० २. २४. ते० सं० ६. ५. ९. २. । ताभ्यामेष हरतीति
ब्राह्मणं । अथो अपि चेदं माध्यन्दिनं सवनं केवलं ते तवैवासाधारणं । माध्यन्दिनं सवनं केवलं ते । आ० ४.
३५. ७. इति हि मंत्रांतरं । तस्मिन्सवने हे इन्द्र मधुमन्तं माधुर्योपितं सोमं ममहि । पिब । आस्तादयेत्यर्थः ।
मदिरास्तादनकर्मा । पिबंतु मदंतु वियंत्विति च मंत्रः । सचा वृषन् । सचाशब्दो भूयिष्ठवचनः । हे भूयिष्ठ
वर्षितरिन्द्र जठर आ वृषस्व । आसिंचस्व ॥ ७ ॥

या औषधीरिति त्रयोविंशत्युचं सप्तमं सूक्तं । अथर्वणः पुत्रस्य भिषपाय आर्थं । आनुष्टुभमोषधिदेवताकं ।
तथा चानुक्तांतं । या औषधीरस्यधिकार्यवशो भिषगोषधिसुतिरानुष्टुभमिति ॥ दीक्षितानां ज्वराशुपसंतपि
संजातेऽनेन सूक्तेन मार्जयेत् । सूचितं च । औषधिसूक्तेन चाग्राव्यानुमृजेत् । आ० ६. ९. इति ॥

या औषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।

म॒नै नु ब॒भू॒णांम॒हं श॒तं धा॒मानि स॒प्त च॑ ॥ १ ॥

याः । औष॑धीः । पूर्वाः । जा॒ताः । दे॒वेभ्यः॑ । त्रि॒ऽयुगं॑ । पुरा ।

म॒नै । नु । ब॒भू॒णां । अ॒हं । श॒तं । धा॒मानि । स॒प्त । च॑ ॥ १ ॥

या औषधयः पूर्वाः पुरातन्यो जाता उत्पन्नाः । केभ्यः सकाशात् । देवेभ्यो जगन्निर्मातृभ्यः । यद्वा । देवा
द्योतमाना अतवः । तेभ्यः । कस्मिन्काले । त्रियुगं त्रिषु युगेषु विशेषेण प्रादुर्भावपिचया कृतादियुगत्रयसूक्तं
कस्मै त्वत्संताप्यत्वादुपेक्षितं । अथवा त्रिषु युगेषु वसंते प्रावृषि शरदि वेत्यर्थः । अहं बभूवां बभूवर्षाणां
सोमाद्यौषधीणां शतं सप्त च धामान्यनुलेपमार्जनाभिषेकादिरूपेणाश्रयभूतानि स्थानानि नु क्षिप्रं मने । मन्त्रे ।
संभावयामीत्यर्थः । अथ वाजसनेयकं । या औषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरातन्यो वै देवादीभ्य
एतास्त्रिः पुरा जायंते वसंते प्रावृषि शरदि मने नु बभूवामहमिति सोमो वै बभुः सोम्या औषधय औषधः

पुष्पः शतं धामानीति यदिदं शतायुः शतार्धः शतवीर्य एतानि हास्य तानि शतं धामानि सप्त चेति य एवेमे सप्त शीर्षभ्राह्मणैतदाह । शत० ७. २. ४. २६. । इति । अथ निबन्तं च । या औषधयः पूर्वा जाता देवेभ्य-
स्त्रोक्षि युगानि पुरा मन्त्रे नु तद्वधूकामहं बधुवर्णाणां मर्यानां हरिणागामिति वा शतं धामानि सप्त
चेति । धामानि चयाश्चि भवन्ति स्नानानि नामानि ज्ञानानीति । ज्ञानान्यत्राभिप्रेतानि सप्तशतानि सप्तशतं
पुष्पस्य मर्मणां तेष्वेना दधति । नि० ९. २८. । इति ॥

शतं वो अंब धामानि सहस्रमुत वो रुहः । अधा शतक्रत्वो यूयमिमं मे अगदं कृत ॥२॥
शतं । वः । अंब । धामानि । सहस्रं । उत । वः । रुहः । अध । शतऽक्रत्वः । यूयं । इमं ।
मे । अगदं । कृत ॥२॥

हे अंब मातर औषधयः वो युष्माकं धामानि स्नानानि ज्ञानानि वा शतमपरिमितानि । उतापि च वो
युष्माकं रुहः प्ररोहः प्रोहमः सहस्रमपरिमितः । अधापि च हे शतक्रत्वः शतकर्माणः यूयमिमं मे मां मदीयं
वा जगमासयस्यसमगदं । गदो रोगः । तद्वहितं कृत । कुरुत ॥

औषधीः प्रति मोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः ।
अथा इव सजित्वरीवीरुधः पारयिष्वः ॥३॥
औषधीः । प्रति । मोदध्वं । पुष्पऽवतीः । प्रऽसूवरीः ।
अथाऽइव । सऽजित्वरीः । वीरुधः । पारयिष्वः ॥३॥

हे औषधीरोषधयः प्रति मोदध्वं । इमं वरणं प्रति मुदिता हृष्टा भवत । कीदृजो यूयं । पुष्पवतीः
पुष्पवत्त्वः प्रसूवरीः । प्रकर्षेण सूयंत उपभोगायेति प्रसवाः फलानि । तद्वत्त्वः किंचाश्वा इवाभुवाना इया इव
सजित्वरीः सह रोषं जयंतः वीरुधो विरोहंतः पारयिष्वो वरणं पुष्पं पारयंतो रोगात् ॥

औषधीरिति मातरस्त्वष्टो देवीरूपं ब्रुवे । सनेयमश्वं गां वासं आत्मानं तव पूरुष ॥४॥
औषधीः । इति । मातरः । तत् । वः । देवीः । उप । ब्रुवे । सनेयं । अश्वं । गां । वासः ।
आत्मानं । तव । पूरुष ॥४॥

हे औषधीरोषधयो देवीर्देवो योतनादिगुणका हे मातरो जनानां मातृभूताः । मातृवद्वितकारित्वा-
यातृत्वोपचारः । अथवा मातर आरोग्यनिर्मात्र्यः वो युष्माकं संबंधिनं भिषजं तद्वत्त्वमाश्रमितीत्यमुष ब्रुवे ।
उपब्रवीमि । किं तदिति चेत् उच्यते । औषधधर्ममहमश्वं गां वासोऽशुकं किं ब्रूनात्मानमपि हे पुष्प चिकित्सक
तव तुभ्यं सनेयं । ददामि ॥

अश्वत्ये वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता ।
गोभाज इत्किलासथ यत्सनवथ पूरुष ॥५॥
अश्वत्ये । वः । निऽसदनं । पर्णे । वः । वसतिः । कृता ।
गोऽभाजः । इत् । किल् । असथ । यत् । सनवथ । पूरुष ॥५॥

हे औषधिदेवताः वो युष्माकमश्वत्ये निषदनं नितरां वर्तनं । तथा वो युष्माकं पर्णे पलाशे वसतिर्निवासः
कृता । गोतीयज्ञानितो दिशि सोम आसीत्तं नायत्राहरत्तस्य पर्यमच्छिद्यत तत्पर्योऽभवत् तत्पर्यस्य पर्यत्व-

मिति । तै० ब्रा० १. १. ३. १०. । ब्राह्मणात्पलाशस्य पर्णत्वप्रसिद्धिः । अथत्यपलाशयोर्यज्ञयोर्म्यत्वप्राधान्यापिबधो-
पादानं । किंच गोमाज इत्थिल गवां भाजयिष्य एवासथ । भवथ खलु । यद्यदि समवथ संभज्ये पुरुषं तर्ह्येवं
भवथेति ॥ वन षण् संभक्तौ । खेव्यडागमः । व्यत्ययेनोप्रत्ययः । यद्वा । औत्सर्गिकः श्रेतेति द्विविकरण्याता ॥ ८ ॥

यचौषधीः समग्मत राजानः समिताविव ।

विप्रः स उच्यते भिषयस्त्रोहामीवचातनः ॥ ६ ॥

यच । औषधीः । संऽअग्मत । राजानः । समितौऽइव ।

विप्रः । सः । उच्यते । भिषक् । रक्षऽहा । अमीवऽचातनः ॥ ६ ॥

यच यस्मिन्देश औषधीरोषधयः समग्मत संगच्छंते । राजानः समिताविव संगामे यथा संगता भवन्ति
तद्वत् । तासां नागाविधानामोषधीनां संगमनं यस्मिन्देशेऽस्ति तच्च विप्रः प्राज्ञो ब्राह्मणो भिषगुच्यते रचोहंता
रचोहंता । अमीवचातनः । अमीवा व्याधिः । तस्य चातनश्चातयिता नाशयिता च भवति तदानीं ॥

अश्वावतीं सोमावतीमूर्जयंतीमुदोजसं ।

आवित्सि सर्वा औषधीरस्मा अरिष्टतातये ॥ ७ ॥

अश्वऽवतीं । सोमऽवतीं । ऊर्जयंतीं । उत्ऽओजसं ।

आ । आवित्सि । सर्वाः । औषधीः । अस्मै । अरिष्टऽतातये ॥ ७ ॥

अश्वावत्यादयः प्रधानभूता औषधयस्तत्तः । ताः सर्वा औषधीरावित्सि । आज्ञाने । सोमीत्यर्थः । अस्मा
अरिष्टतातये । अमुं रोगं विनाशयितुमित्यर्थः ॥

उच्छुष्मा औषधीनां गावो गोष्ठादिवेरते । धनं सनिष्यंतीनामात्मानं तव पूरुष ॥ ८ ॥

उत् । शुष्माः । औषधीनां । गावः । गोस्यात्ऽइव । ईरते । धनं । सनिष्यंतीनां ।

आत्मानं । तव । पूरुष ॥ ८ ॥

औषधीनां शुष्मा बलान्युदीरते । उच्छ्रंति । इरणे स्ववीर्यं प्रोन्नमयंतीत्यर्थः । गावो गोष्ठादिव । ता यथा
ततः सकाशादुदीरते तद्वत् । कीदृशीनामोषधीनां । उच्यते । धनं स्वसामर्थ्यलक्षणं सनिष्यंतीनां दातुमिच्छं-
तीनां । किं प्रतीति उच्यते । पूरुष पूरुष रोगयस्त तवात्मानं शरीरं प्रति । यद्वा । प्ररोहंतीरोषधीर्वृद्धा वदति ।
हे पूरुष प्रियंवायोषधिस्वामिन् तवात्मानं वर्धयितुं धनं सनिष्यंतीनां ब्रीह्यायोषधीनां शुष्मा उदीरते ॥

इष्कृतिर्नाम वो माताथो यूयं स्य निष्कृतीः ।

सीराः पतत्रिणीः स्थन यदामयति निष्कृथ ॥ ९ ॥

इष्कृतिः । नाम । वः । माता । अथो इति । यूयं । स्य । निऽकृतीः ।

सीराः । पतत्रिणीः । स्थन । यत् । आमयति । निः । कृथ ॥ ९ ॥

हे औषधयः वो माता जननीष्कृतिर्नाम । सर्वेषां इरणानां निष्कर्षीति प्रसिद्धा यस्यात्सा इरणं निष्क-
रोति । अथातो यूयमपि निष्कृतीर्निष्कृतयः स्तु । भवथ । किंच यूयं सीराः सरणशीलाः पतत्रिणीः पतनवत्त्वश्च
स्थन । भवथ ॥ तप्तनविति तनादेशः ॥ किंच पूरुषो यद्यदामयति व्याधितो भवति तं निष्कृथ । संक्षुद्रथ ॥

अति विन्धाः परिष्ठाः स्तेन इव व्रजमक्रमुः ।

ओषधीः प्राचुच्यवुर्यत्किं च तन्वोऽरपः ॥ १० ॥

अति । विन्धाः । परिऽस्थाः । स्तेनऽइव । व्रजं । अक्रमुः ।

ओषधीः । प्र । अचुच्यवुः । यत् । किं । च । तन्वः । रपः ॥ १० ॥

विन्धा व्याप्ताः परिष्ठाः परितः स्थिता ओषधयोऽत्यक्रमुः । व्याधीनतिक्रान्तवत्यः । स्तेन इव व्रजं । यथा स्तेनो व्रजमत्यक्रमीत् तद्वत् । तथा कृत्वा ओषधीरोषधयः प्राचुच्यवुः प्रच्यावर्यति यत्किं च तन्वो वरुणशरीरस्य रपः पापं व्याधिलक्षणमस्ति तदिति ॥ १० ॥

यदिमा वाजयन्तहमोषधीर्हस्त आदधे ।

आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥ ११ ॥

यत् । इमाः । वाजयन् । अहं । ओषधीः । हस्ते । आऽदधे ।

आत्मा । यक्ष्मस्य । नश्यति । पुरा । जीवऽगृभः । यथा ॥ ११ ॥

अहं यद्यदिमा ओषधीर्हस्त आदधे आधारयामि । किं कुर्वन् । वाजयन् वरुणं बलिनं कुर्वन् । ततः पुरा यक्ष्मस्य रोगस्वात्मा नश्यति नष्टो भवति जीवगृभो यथा । जीवानां शकुनादीनां ग्राहकाद्याधाद्यथा जीवा नश्यन्ति तद्वत् । यथा । जीवगृभो मृत्योः सकाशाज्जीवोऽपह्रियते । तद्वत् ॥

यस्यौषधीः प्रसर्पथांगमंगं परुष्यरुः । ततो यक्ष्मं वि बाधध्व उग्रो मध्यमशीरिव ॥ १२ ॥

यस्य । ओषधीः । प्रऽसर्पथ । अंगंऽअंगं । परुऽपरुः । ततः । यक्ष्मं । वि । बाधध्वे ।

उग्रः । मध्यमशीऽइव ॥ १२ ॥

हे ओषधीरोषधयः यस्य वरुणस्यांगमंगं यद्यदंगं परुः परुष्यत्यप्येव प्रसर्पथ प्रकर्षेणाश्रयय ततोऽगात्यर्षणस्य यक्ष्मं व्याधिं वि बाधध्वे । उग्र उन्नूर्णवलो मध्यमशीर्मध्यमस्थाने वर्तमानो राजा यथोपद्रवकारिणः समनंतरं शत्रून्पदेपदे पिबाधते तद्वत् ॥

साकं यक्ष्म प्र पत चाषेण किकिदीविना ।

साकं वातस्य ध्राज्या साकं नश्य निहाकया ॥ १३ ॥

साकं । यक्ष्म । प्र । पत । चाषेण । किकिदीविना ।

साकं । वातस्य । ध्राज्या । साकं । नश्य । निऽहाकया ॥ १३ ॥

हे यक्ष्मदीयस्य पुष्यस्य शरीराधिष्ठायिन्यक्ष्म व्याधि त्वं साकं सहैव प्र पत । प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छ । केन साकमिति उच्यते । चाषेणातिशीघ्रं पतता चाषास्त्रेण पक्षिणा सह । तथा किकिदीविना पक्षिणा च सह । तथा वातस्य शीघ्रं गच्छतो वायोध्राज्या ॥ ध्रज गती ॥ गतिवेगेन सह गच्छ । तथा निहाकया गोधिकया साकं नश्य । नाशं प्राप्नुहि ॥

अन्या वो अन्यामवत्वन्यान्यस्या उपावत ।

ताः सर्वाः संविदाना इदं मे प्रावता वचः ॥ १४ ॥

अन्या । वः । अन्या । अवतु । अन्या । अन्यस्याः । उप । अवत ।
ताः । सर्वाः । संविदानाः । इदं । मे । प्र । अवत । वचः ॥ १४ ॥

हे ओषधयः वो युष्माकं मध्येऽन्यौषधिरन्यामौषधिमवतु । प्राप्नोतु । अवतिरच गत्वर्थः । तथान्यान्यस्याः समीपमुपावत । उपगच्छत । एवं याः सन्ति शिष्यामौषधयः ताः सर्वाः संविदानाः परस्परमेकमतं प्राप्ताः सत्य इदं मे मदीयं वचः प्रार्थनालक्षणं वचनं प्रावत । प्ररक्षत ॥

याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः ।
बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुंचन्वंहसः ॥ १५ ॥
याः । फलिनीः । याः । अफलाः । अपुष्पाः । याः । च । पुष्पिणीः ।
बृहस्पतिप्रसूताः । ताः । नः । मुंचन्तु । अंहसः ॥ १५ ॥

याः फलिनीः फलवत्यो या अफलाः फलवर्जिता या अपुष्पाः पुष्परहिता याश्च पुष्पिणीः पुष्पवत्यो बृहस्पतिप्रसूताः । बृहस्पतिर्मन्त्रामिमानी देवः । तेनानुज्ञाताः । ता नोऽस्मान्हसो मुंचन्तु । मोचयन्तु ॥ १० ॥

मुंचन्तु मा शपथ्याऽदथो वरुण्यादुत ।
अथो यमस्य पङ्गीशात्सर्वस्माद्देवकिल्बिषात् ॥ १६ ॥
मुंचन्तु । मा । शपथ्यात् । अथो इति । वरुण्यात् । उत ।
अथो इति । यमस्य । पङ्गीशात् । सर्वस्मात् । देवऽकिल्बिषात् ॥ १६ ॥

मा मामौषधयः शपथ्याच्छपथसंजातादेनसः सकाशान्मुंचन्तु । अथो अपि च वरुण्याद्वरुणसंभवाभ्यां मुंचन्तु । वरुणोऽपि स्वपाशेन जातमात्रं पुरुषं बध्नाति । उतेति पूरणः । अथो अपि च यमस्य पङ्गीशात्पाद-
बन्धनान्निगडांमुंचन्तु । न केवलं वरुणादेः पापात् किंतु सर्वस्माद्देवकिल्बिषाद्देवैः कृतात्पापान्मुंचन्तु ॥

अवपतंतीरवदन्दि व ओषधयस्परि । यं जीवमश्वामहै न स रिष्याति पूरुषः ॥ १७ ॥
अवऽपतंतीः । अवदन् । दिवः । ओषधयः । परि । यं । जीवं । अश्वामहै । न ।
सः । रिष्याति । पूरुषः ॥ १७ ॥

दिवो बुलोकादवपतंतीरवपतंत्य ओषधय इत्थं पर्यवदन् । किमिति उच्यते । यं जीवं जीवंतमश्वामहै
व्याप्तमो न स पूरुषः पुरुषो रिष्याति । रिष्यति । विनश्यति ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्वह्नीः शतविचक्षणाः ।
तासां त्वमस्युत्तमारं कामाय शं हृदे ॥ १८ ॥
याः । ओषधीः । सोमऽराज्ञीः । वह्नीः । शतऽविचक्षणाः ।
तासां । त्वं । असि । उत्तमा । अरं । कामाय । शं । हृदे ॥ १८ ॥

या ओषधीरोषधयः सोमराज्ञीः सोमो राजा स्वामी यासां तासथोक्ता वह्नीरसंख्याताः शतविचक्षणा
बहुदर्शना हे सोमाख्य ओषधे तासामौषधीनां त्वमुत्तमासि । यस्मादेवं तस्मादरमणमत्यर्थं कामाय कांताय
हृदे हृदयाय शं मुखकरी भवेति शेषः ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्टिताः पृथिवीमनु ।

बृहस्पतिप्रसूता अस्यै सं दत्त वीर्यै ॥ १९ ॥

याः । ओषधीः । सोमऽराज्ञीः । विऽस्थिताः । पृथिवीं । अनु ।

बृहस्पतिऽप्रसूताः । अस्यै । सं । दत्त । वीर्यै ॥ १९ ॥

या ओषधीरोषधयः सोमराज्ञीः पृथिवीमनु विष्टिता विविधं स्थिताः दिवः सकाशादागत्य पृथिव्यां
नागभेदेन स्थिताः बृहस्पतिप्रसूता बृहस्पतिनानुज्ञाताः सत्यो यूयमस्यै ह्यणतन्वे वीर्यं सं दत्त । संधत्त ॥

मा वो रिषत्खनिता यस्मै चाहं खनामि वः ।

द्विपच्चतुष्पद्स्माकं सर्वमस्त्वनातुरं ॥ २० ॥

मा । वः । रिषत् । खनिता । यस्मै । च । अहं । खनामि । वः ।

द्विऽपत् । चतुऽपत् । अस्माकं । सर्वं । अस्तु । अनातुरं ॥ २० ॥

हे ओषधयः वो युष्माकां रिषत् । मा हिंस्यात् । कः । खनिता भूमेः खननकर्ता । यस्यै ह्यणाय चाहं
खनामि वो युष्मान् । किंचास्माकं संबन्धि द्विपत् पुत्रभृत्यादिकं चतुष्पन्नोमहिषादिकं च यदस्ति तत्सर्वम-
नातुरमरोगमस्तु ॥

याश्चेदमुपगृह्णन्ति याश्च दूरं परागताः । सर्वाः संगत्य वीरुधोऽस्यै सं दत्त वीर्यै ॥ २१ ॥

याः । च । इदं । उपऽगृह्णन्ति । याः । च । दूरं । पराऽगताः । सर्वाः । संऽगत्य । वीरुधः ।

अस्यै । सं । दत्त । वीर्यै ॥ २१ ॥

याश्चापधय इदं स्तोत्रमुपगृह्णन्ति याश्चापधयो दूरं परागताः सर्वा वीरुधः संगत्य संगताः सत्यो हे
वीरुधः अस्यै ह्यणतन्वे वीर्यं सं दत्त ॥

ओषधयः सं वदन्ते सोमेन सह राजा ।

यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन्पारयामसि ॥ २२ ॥

ओषधयः । सं । वदन्ते । सोमेन । सह । राजा ।

यस्मै । कृणोति । ब्राह्मणः । तं । राजन् । पारयामसि ॥ २२ ॥

ओषधयः सर्वाः सोमेन राज्ञा सह सं वदन्ते । संवादं कुर्वन्ति । किमिति उच्यते । यस्यै ह्यणाय ब्राह्मण
ओषधिसामर्थ्यज्ञो ब्राह्मणो वैद्यः कृणोति करोति चिकित्सां तं ह्यणं हे राजन् पारयामसि । पारयामः ॥
इदं तो मसिः ॥

त्वमुत्तमास्योषधे तव वृक्षा उपस्तयः ।

उपस्तिरस्तु सोऽस्माकं यो अस्माँ अभिदासन्ति ॥ २३ ॥

त्वं । उत्तमा । असि । ओषधे । तव । वृक्षाः । उपस्तयः ।

उपस्तिः । अस्तु । सः । अस्माकं । यः । अस्मान् । अभिऽदासन्ति ॥ २३ ॥

हे ओषधे सोमाख्ये त्वमोषधीनामन्वासासुप्तमासि । तव वृषाः सर्व उपलभ्यः । अधःशाधिन् एव । तथा सति स उपस्तिरसु अधःशाधी भवतु योऽस्मानभिदासति हिनस्ति । आतृष्य इति ॥ १११ ॥

बृहस्पते प्रतीतिं द्वादशर्चमष्टमं सूक्तं वैष्टुभं बृहस्पतिमिषादिसर्वदेवताकं । ऋष्टिषेणपुत्रो देवापिर्नामर्षिः । तथा चानुक्रांतं । बृहस्पते द्वादशाष्टिषेणो देवापिर्वृष्टिकामो देवांसुष्टाव ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥ अथ सूक्त-
स्याख्यानं निरुक्तकारः प्रदर्शयति । देवापिष्टाष्टिषेणः शंतनुश्च कीरख्यौ भ्रातरौ बभूवतुः । स शंतनुः कनीया-
नभिषेचयांचक्रे देवापिस्तपः प्रतिपेदे । ततः शंतनो राज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न वर्षेत् । तमूचुर्नामया
अधर्मस्त्वया चरितो ज्येष्ठं भ्रातरमंतरित्याभिषेचितं तस्मान्ने देवो न वर्षतीति । स शंतनुर्देवापिं शिशिच
राज्येन । तमुवाच देवापिः पुरोहितस्तेऽसानि याजयानि च त्वेति । तस्यैतद्वर्षकामसूक्तं । नि० २. १०. इति ॥

बृहस्पते प्रति मे देवतामिहि मित्रो वा यद्वरुणो वासि पूषा ।

आदित्यैर्वा यद्वसुभिर्मरुत्वान्स पर्जन्यं शंतनवे वृषाय ॥ १ ॥

बृहस्पते । प्रति । मे । देवतां । इहि । मित्रः । वा । यत् । वरुणः । वा । असि । पूषा ।

आदित्यैः । वा । यत् । वसुऽभिः । मरुत्वान् । सः । पर्जन्यं । शंऽतनवे । वृषय ॥ १ ॥

तत्र ब्रह्मत्वे प्रवृत्तो बृहस्पतिमनुधावति । हे बृहस्पते मे मम वृथ्यर्थं प्रति देवतां प्रतीहि । प्रतिगच्छ ।
यष्टया देवताः प्रतिगच्छ । यदि त्वं मित्रो वासि अथवा वरुणोऽसि यद्वा पूषासि अथवादित्विद्वादशादित्विर-
रुणादिभिर्वसुभिर्वासकिरष्टवसुभिर्धरध्रुवादिभिः सह मरुत्वान् । मरुतो देवाः । तद्वानसि । स त्वं पर्जन्यं तर्पयि-
तारं मेघं शंतनवे राज्ये वृषाय । वर्षय ॥ कंदसि शायजपीति व्यत्ययेन शपोऽपि शायजादेशः ॥

आ देवो दूतो अजिरश्चिकित्वान्वहेवापे अभि मामगच्छत् ।

प्रतीचीनः प्रति मामा ववृत्स्व दधामि ते द्युमतीं वाचमासन् ॥ २ ॥

आ । देवः । दूतः । अजिरः । चिकित्वान् । त्वत् । देवऽआपे । अभि । मां । अगच्छत् ।

प्रतीचीनः । प्रति । मां । आ । ववृत्स्व । दधामि । ते । द्युऽमतीं । वाचं । आसन् ॥ २ ॥

देवः कश्चिद्दूतोऽजिरो गमनशीलश्चिकित्वांश्चिन्नावान् हे देवापे त्वत् त्वत्तः सकाशात्त्वया प्रेषितः सन्
मामभ्यागच्छत् । अभ्यागच्छतु । हे बृहस्पते प्रतीचीनोऽस्मदभिमुखो मां प्रत्या ववृत्स्व । मां प्रत्यागच्छ । ते तुभ्यं
त्वदर्थं द्युमतीं दीप्तियुक्तां वाचं सुतिरूपां दधाम्यासन्नास्येऽस्मदीये ॥

अस्मे धेहि द्युमतीं वाचमासन्बृहस्पते अनमीवामिषिरां ।

यया वृष्टिं शंतनवे वनाव दिवो द्रुप्सो मधुमाँ आ विवेश ॥ ३ ॥

अस्मे इति । धेहि । द्युऽमतीं । वाचं । आसन् । बृहस्पते । अनमीवां । इषिरां ।

यया । वृष्टिं । शंऽतनवे । वनाव । दिवः । द्रुप्सः । मधुऽमान् । आ । विवेश ॥ ३ ॥

हे बृहस्पते त्वमस्मै अस्मासु द्युमतीं दीप्तिमतीं वाचं सोचात्मिकामासन्नास्येऽस्मदीये धेहि । स्नापय ।
कीदृशी वाचं । अनमीवाममीवारहितां । वाचोऽमीवा नाम गन्त्रदादिदोषः । तथेषिरां गमनशीलां । यथा
वाचा सुत्यात्मिकया देवानिष्टा शंतनवे वृष्टिकामाय वनाव संभजेवहि वृष्टिं त्वं चाहं च दिवो युनोकात् ।
त्वयाधिष्ठितो द्रुप्स उदकस्यंदो मधुमान् माधुर्योपेत आ विवेश । आविशति वाचमिति समन्वयः ॥

आ नो द्रप्सा मधुमंतो विशन्तिद्र देवधिरथं सहस्रं ।

नि षीद होचमृतुथा यजस्व देवान्देवापे हविषा सपर्य ॥४॥

आ । नः । द्रप्साः । मधुऽमंतः । विशन्तु । इंद्र । देहि । अधिऽरथं । सहस्रं ।

नि । सीद । होच । ऋतुऽथा । यजस्व । देवान् । देवऽआपे । हविषा । सपर्य ॥४॥

नोऽस्माद्रप्सा वृष्टिसंस्तथाया मधुमंतो माधुर्योपेता आ विशन्तु । हे इंद्र परमेश्वर बृहस्पते अधिरथं रथस्त्राधुपरि वर्तमानं सहस्रं सहस्रसंख्याकं धनं देहि । धेहि । यद्वा । रथमधिकं यस्य सहस्रस्य तादृशं नोसहस्रं । हे देवापि नि षीद होच । आर्त्विज्ये निषीद । निपत्य त्वमृतुथा काले काले यजस्व यष्टव्यान्देवान् कृत्वा हविषा च सपर्य । परिचर ॥

आर्ष्टिषेणो होचमृषिर्निषीदन्देवापिर्देवसुमतिं चिकित्वान् ।

स उत्तरस्मादधरं समुद्रमपो दिव्या असृजद्वर्षी अभि ॥५॥

आर्ष्टिषेणः । होच । ऋषिः । निऽसीदन् । देवऽआपिः । देवऽसुमतिं । चिकित्वान् ।

सः । उत्तरस्मात् । अधरं । समुद्रं । अपः । दिव्याः । असृजत् । वर्षीः । अभि ॥५॥

आर्ष्टिषेण ऋष्टिषेणस्य पुत्रो देवापिर्ऋषिर्देवसुमतिं देवानां कल्याणो मतिं सुतिं चिकित्वाज्ञानं होचं होतुकर्म कर्तुं निषीदन् नियतो भवति । स उत्तरस्मादुपरि वर्तमानादंतरिक्षास्त्रात्समुद्रादधरमधो वर्तमानं पार्थिवं समुद्रमभि दिव्या दिवि भवा वर्षा वर्षभवा अपोऽसृजत् । सृजतु । अत्रार्ष्टिषेण ऋष्टिषेणस्य पुत्र इत्यादि निबन्धे । २. ११. । द्रष्टव्यं ॥

अस्मिन्समुद्रे अध्युत्तरस्मिन्नापो देवेभिर्निवृता अतिष्ठन् ।

ता अद्रवन्नार्ष्टिषेणेन मृष्टा देवापिना प्रेषिता मृक्षिणीषु ॥६॥

अस्मिन् । समुद्रे । अधि । उत्तरस्मिन् । आपः । देवेभिः । निऽवृताः । अतिष्ठन् ।

ताः । अद्रवन् । आर्ष्टिषेणेन । मृष्टाः । देवऽआपिना । प्रऽईषिताः । मृक्षिणीषु ॥६॥

अस्मिन्पार्थिवे समुद्रे पुरणीये सति । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । उत्तरस्मिन्समुद्रेऽंतरिक्षास्य आप उद-
कानि देवेभिर्द्योतमानैर्निवृता निबद्धा अतिष्ठन् । ता आप आर्ष्टिषेणेनर्ष्टिषेणस्य पुत्रेण देवापिना सृष्टाः
प्रेषिताः प्रकर्षणेच्छां प्राप्ताः काञ्चिता मृक्षिणीषु मृष्टवतीषु परिमृष्टासु स्थलीष्वद्रवन् । स्रवंति ॥ ॥१२॥

यद्देवापिः शंतनवे पुरोहितो होचाय वृतः कृपयन्नदीधेत् ।

देवश्रुतं वृष्टिवनिं रराणो बृहस्पतिर्वाचमस्मा अयच्छत् ॥७॥

यत् । देवऽआपिः । शंतनवे । पुरऽहितः । होचाय । वृतः । कृपयन् । अदीधेत् ।

देवऽश्रुतं । वृष्टिऽवनिं । रराणः । बृहस्पतिः । वाचं । अस्मै । अयच्छत् ॥७॥

यद्यदा देवापिरार्ष्टिषेणः शंतनवे स्वभ्रात्रे कौरव्याय पुरोहितः सन् होचाय होचार्यं वृतः सन् देवश्रुतं ।
देवा एनं मृत्वंतीति देवश्रुत् । तं तथा वृष्टिवनिं वृष्टियाविनं बृहस्पतिमदीधत् अन्वध्यायत् स च रराणो
रममाणो बृहस्पतिर्देवोऽसौ देवापये वाचमयच्छत् ॥

यं त्वा देवापिः शुशुचानो अग्र आर्ष्टिषेणो मनुष्यः समीधे ।

विश्वेभिर्देवैरनुमद्यमानः प्र पर्जन्यमीरया वृष्टिमंतं ॥ ८ ॥

यं । त्वा । देवऽआपिः । शुशुचानः । अग्रे । आर्ष्टिषेणः । मनुष्यः । संऽइधे ।

विश्वेभिः । देवैः । अनुऽमद्यमानः । प्र । पर्जन्यं । ईरय । वृष्टिऽमंतं ॥ ८ ॥

हे अग्रे यं त्वा त्वां शुशुचानः स्तोत्रेण ज्वलन् मनुष्य आर्ष्टिषेणो देवापिः समीधे सम्यग्दीपयति स त्वं विश्वेभिः सर्वैर्देवैरनुमद्यमानोऽनुमाद्यमानः सन् पर्जन्यं मेघं वृष्टिमंतं वर्षणवतं प्रेरय । गमय ॥

त्वां पूर्वं ऋषयो गीर्भिरायन्त्वामध्वरेषु पुरुहूत विश्वे ।

सहस्राण्यधिरथान्यस्मे आ नो यज्ञं रोहिदश्वोप याहि ॥ ९ ॥

त्वां । पूर्वं । ऋषयः । गीऽभिः । आयन् । त्वां । अध्वरेषु । पुरुऽहूत । विश्वे ।

सहस्राणि । अधिऽरथानि । अस्मे इति । आ । नः । यज्ञं । रोहिऽदश्व । उप । याहि ॥ ९ ॥

हे अग्रे त्वां पूर्वं ऋषयो गीर्भिः स्तुतिभिरायन् । आगच्छन् । तथा हे पुरुहूत ब्रह्मभिराहूतापि विश्वे सर्वेऽपीदानीतना यजमाना अध्वरेषु यज्ञेषु स्तुतिभिर्गच्छंतीति शेषः । किंच सहस्राणि सहस्रसंख्यानि गोयूथान्यधिरथानि रथाधिकान्यस्मे अस्माकं शतगुणा दक्षिणात्वेन संकल्पितानि भवत्विति शेषः । हे रोहिदश्व नो यज्ञमुप याहि । उपागच्छ ॥

एतान्यग्रे नवतिर्नव त्वे आहुतान्यधिरथा सहस्रा ।

तेभिर्वर्धस्व तन्वः शूर पूर्वीर्दिवो नो वृष्टिमिषितो रिरिहि ॥ १० ॥

एतानि । अग्रे । नवतिः । नव । त्वे इति । आऽहुतानि । अधिऽरथा । सहस्रा ।

तेभिः । वर्धस्व । तन्वः । शूर । पूर्वीः । दिवः । नः । वृष्टिं । इषितः । रिरिहि ॥ १० ॥

हे अग्रे गवां नवतिर्नव च तथैतान्यधिरथानि सहस्रा सहस्राणि च रथाधिकानि गवां सहस्राणि च त्वे त्वय्याहुतानि त्वयि प्रीणयितव्ये सत्याहुतानि । यद्वा । त्वे त्वय्याहुतानि समर्पितानीत्यर्थः । तेभिस्तैः प्रसूतैः पूर्वोर्बद्धीकृतान्वस्तनुर्युष्मदीया वर्धस्व । वर्धय । नोऽस्मदर्थं दिवो द्युलोकावृष्टिमिषितः प्रार्थितः सन् रिरिहि । पुरय ॥

एतान्यग्रे नवतिं सहस्रा सं प्र यच्छ वृष्ण इंद्राय भागं ।

विद्वान्पथ ऋतुशो देवयानान्पथीलानं दिवि देवेषु धेहि ॥ ११ ॥

एतानि । अग्रे । नवतिं । सहस्रा । सं । प्र । यच्छ । वृष्णे । इंद्राय । भागं ।

विद्वान् । पथः । ऋतुऽशः । देवऽयानान् । अपि । औलानं । दिवि । देवेषु । धेहि ॥ ११ ॥

हे अग्रे गवामेतानि नवतिं सहस्रा सहस्राणि च वृष्णे वर्षिच इंद्राय भागं सं प्र यच्छ । तत्प्रीत्यर्थं मृत्विग्भ्यो देहि । किंच देवयानान्पथो देवयानान्मार्गान्विद्वांस्त्वमृतुशः काले काल औलानमपि कुक्कुलजातमपि शांतनवं देवेषु मध्ये धेहि । निधेहि । स्थापय ॥

अग्ने॒ बाध॑स्व॒ वि मृ॒धो॒ वि दु॒र्गहा॑पा॒मीवा॑मप॒ रक्षा॑सि॒ सेध॒ ।

अ॒स्मात्स॑मु॒द्रावृ॑हतो दि॒वो नो॒ऽपां॑ भू॒मान॑मु॒प नः॑ सृ॒जेह ॥ १२ ॥

अग्ने॒ । बाध॑स्व । वि । मृ॒धः । वि । दुः॒ऽगहा॑ । अप॒ । अमी॑वां । अप॒ । रक्षा॑सि । से॒ध ।

अ॒स्मात् । स॒मुद्रात् । वृ॒हतः॑ । दि॒वः । नः॑ । अ॒पां । भू॒मानं॑ । उ॒प । नः॑ । सृ॒ज । इ॒ह ॥ १२ ॥

हे अग्ने दुर्गहा दुर्गहाणि दुःखेन गाहितव्यानि शत्रुपुराणि वि बाधस्व । तथामीवां रोगमप सेध । तथा रक्षांस्व सेध । अपवारय । अस्मात्समुद्रात् समुद्रवगसाधनावृहतो महतो दिवो बुल्लोकादंतरिक्षाद्वापामुदकानां भूमानं ब्रह्मत्वं वृष्टिसंस्थायमिहास्मिन्नौक उप सृज । प्रयच्छेत्यर्थः ॥ १२ ॥

कं न इति द्वादशर्चं नवमं सूक्तं । वैखानसस्य वज्रस्यार्थं त्रैलोक्येन्द्रं । तथा चानुक्रांतं । कं नो वज्रो वैखानस इति ॥ गतो विनियोगः ॥

कं न॒श्चि॒त्रमि॑षयसि चि॒कित्वा॑न॒पृथु॑ग्मानं॒ वा॒श्रं वा॑वृ॒ध॒धै ।

क॒त्तस्य॑ दातु॒ शर्व॑सो॒ व्यु॑ष्टौ॒ तक्ष॑द्वा॒जं वृ॒चतु॑र॒मपि॑न्वत् ॥ १ ॥

कं । नः॑ । चि॒त्रं । इ॒षय॑सि । चि॒कित्वा॑न । पृ॒थुऽग्मा॑नं । वा॒श्रं । व॒वृध॑धै ।

क॒त् । तस्य॑ । दातु॑ । शर्व॑सः । वि॒ऽउ॒ष्टौ । तक्ष॑त् । व॒ज्रं । वृ॒चऽतु॑रं । अ॒पि॑न्वत् ॥ १ ॥

हे इन्द्र नोऽस्माकं चित्रं चायनीयं कं धनविशेषमिषयसि । प्रेरयसि । चिकित्वान् सर्वथा प्रेरणीयमिति जानन् । कीदृशं तं । पृथुग्मानं पृथुमावं प्राप्तुवंतं वाश्रं शब्दनीयं सुतं । किमर्थं च । ववृधध्या अस्माकं वर्धनाय । किंच तस्यिन्द्रस्य शर्वसो वलस्य व्युष्टौ व्युच्छने मति कदातु किं दानमस्माकं भवतीति शेषः । यं वज्रं वृचतुरं वृचस्यावरकस्य पापस्य हिंसकं त्वष्टा तक्षत अतक्षत् साधु संपादितवान् अपिन्वत् अमिचक्ष । तस्य शर्वसो व्युष्टावति संबंधः । यद्वा । हे इन्द्र कर्त्तिकं तस्य वज्रस्य दानं भवति यं वज्रमिन्द्रार्थं तक्षदिति योजना । मह्यं त्वष्टा वज्रमतक्षदायसं । अ० १०. ४८. ३. इति संक्रांतरं ॥

स हि द्यु॒ता वि॒द्युता॒ वेति॒ सामं॑ पृथुं॒ योनि॑मसुर॒त्वा स॑साद ।

स स॒नी॒क्रि॒भिः प्र॑सहा॒नो अस्य॑ भा॒तुर्न॑ ऋ॒ते स॒प्रथ॑स्य मा॒याः ॥ २ ॥

सः । हि । द्यु॒ता । वि॒ऽद्युता॑ । वेति॑ । सामं॑ । पृथुं॑ । योनिं॑ । अ॒सुर॑ऽत्वा । आ । स॒सा॒द ।

सः । स॒ऽनी॒क्रि॒भिः । प्र॒ऽसहा॑नः । अ॒स्य । भा॒तुः । न । ऋ॒ते । स॒प्रथ॑स्य । मा॒याः ॥ २ ॥

स हि स खल्विन्द्रो द्युता द्योतमानेन विद्युतैतन्नामकेनायुधेन युक्तः सन् साम स्तोत्रात्मकं यज्ञसंबन्धि वेति । गच्छति । तथासुरत्वासुरत्वेन बलेन युक्तः सन् पृथुं विस्तीर्णं योनिं फलस्थोत्पादकं यज्ञं ससाद । संगतो भवति । स इन्द्रः सनीक्रिभिः । नीडं विमानं । सविमानमैरुद्धिर्युक्तः प्रसहानोऽभिमवभवति । तस्य सप्तथस्यादिद्यानां धावादीनां मध्ये सप्तमस्येन्द्रस्य धातुर्मर्गैर्भक्तव्यस्य मायासुर्यते यज्ञे न संभवतीति शेषः ॥

स वा॒जं या॒ताप॑दु॒ष्पदा॒ यन्स्व॑र्धा॒ता परि॑ षद॒त्सनि॑ष्यन् ।

अ॒न॒र्वा य॒च्छत॑दु॒रस्य॑ वेदो॒ म॒ञ्जि॒श्रदे॑वाँ अ॒भि वर्ष॑सा भू॒त् ॥ ३ ॥

सः । वा॒जं । या॒ता । अ॒प॒दुऽप॑दा । यन् । स्वः॑ऽसा॒ता । परि॑ । स॒दत् । स॒नि॑ष्यन् ।

अ॒न॒र्वा । यत् । श॒त॑दु॒रस्य॑ । वेदः॑ । म॒न् । शि॒श्र॑ऽदे॒वान् । अ॒भि । वर्ष॑सा । भू॒त् ॥ ३ ॥

वाजं भूरैर्मंतव्यं संग्रामं याता स इंद्रः ॥ न लोकाव्येति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ अपदुष्यदापनतदुष्टपतनेन घनं गच्छन् सनिर्धन्यश्च शत्रुधनानि संभक्तुमिच्छन् परि षदत् । परिषीदति । कुर्वति उच्यते । स्वर्षाता स्वर्षाती सर्वलाभोपेति संग्रामे । किंचानर्वा युद्धेऽप्रत्यूत इंद्रः शतदुरस्य शत्रुपुरस्तांतर्निहितं यष्टेदो धनमक्षि तपनं वर्षसावरकेण बलेनाभि भूत् । अभिभवति । किं कुर्वन् । शिष्टदेवानब्रह्मचर्याश्रितदारेषु शत्रुपुरसंबन्धिषु वर्तमानान् घ्नन् हिंसन् ॥

स यद्वा॑ऽवनी॒र्गोष्व॑र्वा जु॒होति॑ प्र॒ध॒न्या॑सु स॒सिः ।

अ॒पादो॑ य॒च्च॒ यु॒ज्या॑सोऽर॒था द्रो॒ण्य॑श्वास॒ ईर॑ते घृ॒तं वाः ॥४॥

सः । यद्वा॑ः । अ॒वनीः॑ । गो॒षु । अ॒र्वा । आ । जु॒होति॑ । प्र॒ध॒न्या॑सु । स॒सिः ।

अ॒पादः॑ । य॒च्च॑ । यु॒ज्या॑सः । अ॒र॒थाः । द्रो॒णिऽअ॑श्वासः । ईर॑ते । घृ॒तं । वा॒रिति॑ वाः ॥४॥

स इंद्रोऽर्वा मेघेष्वभिगता ससिः सरणकुशलः प्रधन्यासु प्रकृष्टधननिमित्तासु गोषु भूमिषु यद्वाः । महिमा-
मैतत् । महतीरवनीः । अवंतीत्यवनेय आपः । ता आ जुहोति । आक्षिपति । यच्च यासु भूमिष्वपादः पादर-
हिता अरथा रथवर्जिताः । पादरहिताः केचन रथेन गच्छन्ति । केनापि गूण्या द्रोण्यश्वासो द्रुतव्यापना
युज्यासो युज्या इंद्रस्य सख्यो नव्यो वार्वारकं घृतमुदकमीरते प्रेरयति तत्राजुहोति ॥

स रु॒द्रेभि॒र॒श॒स्त॒वार॒ ऋ॒भ्वा हि॒त्वी ग॒य॒मा॒रे॒अ॒व॒द्य॒ आ॒गात् ।

व॒म्र॒स्य॒ म॒न्ये मि॒थु॒ना वि॒व॒व्री॒ अ॒न्नं म॒भी॒त्या॒रो॒द॒य॒न्मु॒षा॒यन् ॥५॥

सः । रु॒द्रेभिः॑ । अ॒श॒स्त॒वारः॑ । ऋ॒भ्वा । हि॒त्वी । ग॒य॒म् । आ॒रे॒ऽअ॒व॒द्यः॑ । आ । अ॒गात् ।

व॒म्र॒स्य॒ । म॒न्ये॒ । मि॒थु॒ना । वि॒व॒व्री॒ इति॑ वि॒ऽव॒व्री॒ । अ॒न्नं॑ । अ॒भि॒ऽइत्य॑ । अ॒रो॒द॒य॒त् ।

मु॒षा॒यन् ॥५॥

स इंद्रो रुद्रेभी रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिः सहित आगात् । आगच्छतु । कीदृशः । अशस्तवारः सोतुभिरप्रार्थित-
धनः । स्वयमेव प्रदातेत्यर्थः । तथर्वा महान् गयं हित्वा हित्वा न्वस्थानं परित्यज्यागात् । आगच्छतु । तच्च
संबन्धः । आरेअवद्यो दूरेगतगर्ह्यः । किंच वम्रस्यैतन्नामकस्यैर्मम मिथुना मिथुना मातापितरौ विवव्री
विगतज्वरौ मन्ये । अवगच्छामि । अयं वम्रोऽन्नं शत्रुसंबन्धभीत्याभिप्राय्य मुषायमुष्णन्नरोदयत् । रोदयति ॥
कंदसि शायजपीत्यहावपि मुषेः अः शायजादेशः ॥

स इ॒हासं॑ तु॒वीर॒वं प॒ति॒र्दे॒न्य॒ऋ॒क्षं चि॑शी॒र्षाणं॑ द॒म॒न्य॒त् ।

अ॒स्य चि॒तो न्नी॒ज॒सा वृ॒धा॒नो वि॒षा व॒रा॒ह॒म॒यो॒अ॒य॒या ह॒न् ॥६॥

सः । इत् । दा॒सं॑ । तु॒वि॒ऽर॒वं॑ । प॒तिः॑ । द॒न् । ष॒ट्ऽअ॒क्षं॑ । चि॒ऽशी॒र्षाणं॑ । द॒म॒न्य॒त् ।

अ॒स्य । चि॒तः॑ । नु॒ । अ॒ज॒सा॒ । वृ॒धा॒नः॑ । वि॒षा । व॒रा॒हं॑ । अ॒यः॑ऽअ॒य॒या । ह॒न्ति॑ ह॒न् ॥६॥

स इत् स एवेन्द्रः पतिः सर्वस्य स्वामी दासमुपचपयितारं तुवीरवं बज्रशब्दं संग्रामे भयंकरं शब्दं कुर्वाणं
वृचं दनं दमयन् षऊचमचिषट्कूपेति चिशीर्षाणं विशिरस्कं त्वष्टुः पुत्रं विश्वरूपं दमन्यत् । दमितुं प्रहर्तुमिच्छत् ।
अवधीदित्यर्थः । यद्वा । दमयतीति दमनः ॥ गंधादित्वाक्युः ॥ स इवाचरति ॥ उपमानादाचरे । पा० ३. १.
१०. । इति क्यच्चत्यलोपच्छांदसः । ततो लङि बज्रत्वं कंदसीत्युद्भावः ॥ किंच चित एतन्नामा महर्षिरक्षेन्द्र-
स्त्रीजसा बलेन वृधानो वर्धमानो विपांगुश्चा । कीदृशा । अयोअययायोवत्कठिनगन्धया वराहं वराहार-
मुदकवंतं मेघं ब्रह्म । विहृतवान् ॥ ॥ १४ ॥

स दुहणे मनुष ऊर्ध्वसान आ साविषदर्शसानाय शहै ।

स नृतमो नहुषोऽस्मात्सुजातः पुरोऽभिनदहैन्दस्युहत्ये ॥ ७ ॥

सः । दुहणे । मनुषे । ऊर्ध्वसानः । आ । साविषत् । अर्शसानाय । शहै ।

सः । नृतमः । नहुषः । अस्मात् । सुजातः । पुरः । अभिनत् । अहैन् । दस्युऽहत्ये ॥ ७ ॥

स इन्द्रो दुहणे दुहण्याय वृढं शत्रुभिर्द्धातव्याय मनुषे मनुष्याय योद्धे स्वभक्तायोर्ध्वसानः । ऊर्ध्व उच्चैः शौर्यादिभिर्गुणैरधिकः सन् स्वति शत्रुणामन्तं करोतीत्यूर्ध्वसः । स इवाचरन् ॥ ऊर्ध्वसशब्दादाचारार्थे क्लिबं-
ताच्छान्त् ॥ अर्शसानाय शत्रुणां हिंसित्वे शब्दं हिंसकमायुधमा साविषत् । आभिमुख्येन प्रसीति । यच्छति ।
यद्वा । दुहणे मनुषे द्रोघध्व्याय मनुष्याचारशसानाय स्वभक्तहिंसित्वे तस्य वधार्थमूर्ध्वसानः सञ्शब्दमा सावि-
षत् । वधं प्रेरयति । स एवेन्द्रो नहुषो मनुष्यामृतमो मनुष्याणां नेतृतमः संयामे शूराणां गमयितृतमः । यद्वा ।
नृतमो नहुषो बन्धकश्च । अस्मादस्मादर्थं सुजातः सुष्ठु प्रादुर्भूतोऽहैन् पूज्यः सन् दस्युहृदि । दस्यव उपबपयितारः
शववः । तेषां हृत्यं हननं यस्मिन् तादृशे संयामे पुरः शत्रुणां शरीरास्त्रभिनत् । भिन्नवान् ॥

सो अभियो न यवस उदन्यन्क्षयाय गातुं विदन्नो अस्मे ।

उप यत्सीददितुं शरीरैः श्येनोऽयोपाष्टिहैति दस्यून ॥ ८ ॥

सः । अभियः । न । यवसे । उदन्यन् । क्षयाय । गातुं । विदत् । नः । अस्मे इति ।

उप । यत् । सीदत् । इदुं । शरीरैः । श्येनः । अयःऽअपाष्टिः । हन्ति । दस्यून ॥ ८ ॥

स इन्द्रोऽभियो न । न भ्राजतेऽपो बिभ्रतीति वाधाणि मेघाः । तेषां संघोऽभियः । स इव यवसे
गवादिभक्षणसाधनाय तृणयोदन्यन्नदकं दातुमिच्छन् । तथा क्षयाय गमनाय निवासाय वाक्से अस्माकं
गातुं मार्गं विदन्नभयन । न इति पुराणः । तादृशः सन् यवदेदुं सोमं शरीरैः स्वशरीरावयवैरङ्गेभ्यः सीदत्
उपगच्छति ॥ यच्छब्दयोगादिनघातः ॥ तदानीं श्येनः । सादृश्यप्रधानोऽयं निर्देशः । श्येनसदृशः श्येनवच्छंस-
नीयगमनोऽयोपाष्टिः । अपयष्टिर्वाप्तिर्यस्य स प्रदेशोऽपाष्टिः पार्श्वः । अयोमयोऽपाष्टिः पार्श्वर्यस्य सः ।
दस्युश्चाबुहन्ति । हिनसि ॥

स ब्राधतः शवसानेभिरस्य कुत्साय शुष्णं कृपणे परादात् ।

अयं कविर्मनयच्छस्यमान्मत्कं यो अस्य सन्नितो नृणां ॥ ९ ॥

सः । ब्राधतः । शवसानेभिः । अस्य । कुत्साय । शुष्णं । कृपणं । परा । अदात् ।

अयं । कविं । अनयत् । शस्यमानं । अत्कं । यः । अस्य । सन्निता । उत । नृणां ॥ ९ ॥

स इन्द्रो ब्राधतः । महत्तामेतत् । महतोऽपि शत्रून्शवसानेभिर्बलमाचरद्भिरायुधैरस्य । अस्वतु ॥ असु
षेपणे । व्यत्ययेन मध्यमः ॥ कुत्सायैतन्नामकाय कृपणे स्तोत्रे । कृपतिः स्तुतिकर्मा । शुष्णं शोषकमेतन्नामकमसुरं
परादात् । पराभूय खंडितवान् । कुत्साय शुष्णमशुभं नि बर्हीः । अ० ४. १६. १२. इति मंत्रांतरं । किंचाथ-
मिन्द्रः कविमुशनसं । कविरिति पितृनाम्ना पुत्रस्यापि व्यवहार उपचारात् । शस्यमानं सुवन्तमनयत् । वधं
प्रापयन्तस्य विरोधिनं । यद्वा । कविं भार्गवमेव स्तोत्रुभिः शस्यमानं स्ववशमनयत् । यः कविरस्त्रैर्द्रव्यात्कं
कृपं सन्निता संभक्ता भवति ॥ न लोकाव्ययेति वहीप्रतिषेधः ॥ उतापि च नृणां वृध्यादिनेतृशामिन्द्रानुचराणां
महतां यः कविः सन्निता । तमनयदिति ॥

अयं दशस्य नर्यैर्भिरस्य दस्सो देवेभिर्वरुणो न मायी ।

अयं कनीनं ऋतुपा अवेद्यमिमीतारुं यश्चतुष्पात् ॥ १० ॥

अयं । दशस्यन् । नर्यैभिः । अस्य । दस्सः । देवेभिः । वरुणः । न । मायी ।

अयं । कनीनः । ऋतुऽपाः । अवेदि । अमिमीत । अरुं । यः । चतुऽपात् ॥ १० ॥

अयमिन्द्रो दशस्यन् स्रोतुभ्यो धनं प्रयच्छन् । दशस्यतिर्दानकर्मा । नर्यैर्भिर्यैर्गृहीतैर्मन्त्रिरस्य । अस्मति ॥ क्वांदसस्तिपो लोपः । यद्वा । व्यत्ययेन लोएमध्यमः ॥ तथा देवेभिर्योतमानैः स्वतजोभिर्दस्यो दर्शनीयो वरुणो न वरुण इव । वरुणस्तमोवारक आदित्यो वरुण एव वा । स इव मायी मायावान् । तथायं कनीनः कमनीय ऋतुपा ऋतौ पातावेदि । अज्ञायि । तथारहमसुरमेतन्नामानममिमीत । अमिनात् । योऽरुचतुष्पात् पादचतुष्टयोपेतः ॥ मीड् हिंसायां । लङि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य सुः ॥

अस्य स्तोमेभिरौशिज ऋजिश्वा व्रजं दरयवृषभेण पिप्रोः ।

मुत्वा यद्यजतो दीदयन्नीः पुरं इयानो अभि वर्षसा भूत् ॥ ११ ॥

अस्य । स्तोमेभिः । औशिजः । ऋजिश्वा । व्रजं । दरयत् । वृषभेण । पिप्रोः ।

मुत्वा । यत् । यजतः । दीदयत् । गीः । पुरः । इयानः । अभि । वर्षसा । भूत् ॥ ११ ॥

अस्येन्द्रस्य स्तोमेभिः स्तोत्रैराशिज उशिजः पुत्र ऋजिश्चैतन्नामा वृषभेण वज्रेण वृषभेण वा युक्तं व्रजं गोष्ठं पिप्रोरेतन्नामकस्यासुरस्य संबंधिनं तेनापहत्य पालितं दरयत् । अदारयत् । यद्यदा मुत्वा सोमस्य सोता ॥ मुयजोर्ङ्गनिविति वनिप् । इत्स्वस्य पितीति तुक् ॥ यजतो यष्टौशिजो गीः स्तुतिवाचो दीदयत् दीपितवान् । तथा यद्यदेयानो गच्छन् पुरः शत्रुपुराणि । यद्वा । पुरः पुर इव संघीभृतानि पापानि । अभि भूत् । अभिभवति । केन साधनेन । वर्षसा । रूपनामैतत् । रूपेणैन्द्रानुगृहीतेन । यदेवमकरोत् तदा व्रजं दरयदिति संबंधः ॥

एवा महो असुर वक्षथाय वम्रकः पडिरूपं सर्पदिंद्रं ।

स इयानः करति स्वस्तिमस्मा इषमूर्जे सुष्ठितिं विश्वमाभाः ॥ १२ ॥

एव । महः । असुर । वक्षथाय । वम्रकः । पट्ऽभिः । उषं । सर्पत् । इंद्रं ।

सः । इयानः । करति । स्वस्तिं । अस्मै । इषं । ऊर्जे । सुऽस्थितिं । विश्वं । आ । अभारित्यभाः ॥ १२ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहृत्याभिमतं वम्रकः प्रार्थयति । हे असुर बलवन्निद्र त्वामेवैवमुक्तप्रकारेण महो महतो हविषः स्तोत्रस्य वा वक्षथाय वहनाय महतः स्वर्गादेः प्रापणाय वा पडिः पादिरूपं सर्पत् । उपागमत् । स इयान उपागम्यमानः सन् करति करोतु स्वस्तिमविनाशमसौ वम्रकाय । तथेवममूर्जे रसं मुञ्चति सुनिवासं सम्यग्विश्वं सर्वमाभाः । आहरतु ॥ ॥ १५ ॥ ॥ ८ ॥

नवमेऽनुवाके च्योदश सूक्तानि । तत्रेन्द्र इत्येति द्वादशर्चं प्रथमं सूक्तं वंदनपुत्रस्य दुवस्योरार्षं वैश्वदेवं । द्वादशी चिष्टुप । शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । इन्द्रं दुवस्युर्वोदनो वैश्वदेवं त्वंता चिष्टुविति ॥ गतो विनियोगः ॥

इंद्रं दृष्टं मघवन्त्वावदिहृज इह स्तुतः सुतपा बोधि नो वृधे ।

देवेभिर्नः सविता प्रावतु श्रुतमा सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ १ ॥

इंद्र। दृष्टं। मघऽवन्। त्वाऽवन्। इत्। भुजे। इह। स्तुतः। सुतऽपाः। बोधि। नः। वृधे।
देवेभिः। नः। सविता। प्र। अवतु। श्रुतं। आ। सर्वऽतातिं। अदितिं। वृणीमहे ॥१॥

हे इंद्र मघवन्धनवन् त्वं त्वावदित् त्वत्सदृशमेव शत्रुवन् वृह्य। मारय। किमर्थं। भुजेऽस्माकं भोगाय। तदर्धमिहास्मिन्यस्ते स्तुतः सन् सुतपाः सुतस्त्राभिषुतस्य सोमस्य पाता बोधि। बुध्यस्व। भवेत्त्वर्थः। किमर्थं। नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय। किंच देवेभिर्देवैः सह नोऽस्माकं श्रुतं विद्युतं यज्ञं सविता सर्वस्य स्वस्वकर्मसु प्रेरको देवः प्रावतु। प्ररचतु। किंच सर्वतातिं ॥ स्वार्थिकस्तातित् ॥ सर्वा सर्वात्मिकां। यद्वा। सर्वं ताद्यन्तेऽस्यामिति सर्वतातिः ॥ छान्दसो दीर्घः ॥ तादृशीमदितिमखंडनीयां देवमातरमा वृणीमहे ॥

भराय सु भरत भागमृत्वियं प्र वायवे शुचिपे क्रंददिष्टये ।

गौरस्य यः पयसः पीतिमान्श आ सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥२॥

भराय । सु । भरत । भागं । ऋत्वियं । प्र । वायवे । शुचिऽपे । क्रंदत्ऽइष्टये ।

गौरस्य । यः । पयसः । पीतिं । आनशे । आ । सर्वऽतातिं । अदितिं । वृणीमहे ॥२॥

भराय संग्रामकारिणे सर्वेषां पोषकाय वेद्रायर्त्विज्यं काले जातं प्राप्तकालं भागं सु भरत। सुपु संपादयत हे ऋत्विजः। तथा शुचिपे शुद्धस्य सोमस्य पात्रे क्रंददिष्टये शब्दितगमनाय। वायोः शीघ्रगमने हि शब्दः प्रवृत्तः। तादृशाय वायवे देवाय प्र भरत भागमिति शेषः। यो देवो गौरस्य गौरवर्णस्य पशोः पयसः पीतिं पानमानशे प्राप्नोति तस्मै वायवे। शिष्टमुक्तं ॥

आ नो देवः सविता साविष्वयं ऋजूयते यजमानाय सुन्वते ।

यथा देवान्प्रतिभूषेम पाकवदा सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥३॥

आ । नः । देवः । सविता । साविष्वत् । वयः । ऋजूऽयते । यजमानाय । सुन्वते ।

यथा । देवान् । प्रतिऽभूषेम । पाकऽवत् । आ । सर्वऽतातिं । अदितिं । वृणीमहे ॥३॥

सविता सर्वस्य प्रेरकः सूर्यो नोऽस्माकं संबन्धिन ऋजूयत ऋजुकामाय सुन्वतेऽभिषवं कुर्वते यजमानाय वयोऽङ्गं पाकवत् पाकोपेतं। व्यवहितमप्येतदत्र संबध्यते। आ साविष्वत्। आभिमुख्येन प्रसीति ॥ सौतेर्य्य-ताक्षेष्टि रूपं ॥ यथा येन प्रकारेण देवान्प्रतिभूषेम प्रतिभवेम ॥ भवतेर्लिङि सिप्शपी। द्विविकरणात् ॥ यद्वा ॥ भूषणंकारे। भावादिक् ॥ भूषयेमेत्यर्थः ॥

इंद्रो अस्मे सुमना अस्तु विश्वहा राजा सोमः सुवितस्यार्थे तु नः ।

यथायथा मित्रधितानि संदधुरा सर्वतातिमदितिं वृणीमहे ॥४॥

इंद्रः। अस्मे इति। सुऽमनाः। अस्तु। विश्वहा। राजा। सोमः। सुवितस्य। अधि। एतु। नः।

यथाऽयथा। मित्रऽधितानि। संऽदधुः। आ। सर्वऽतातिं। अदितिं। वृणीमहे ॥४॥

इंद्रो देवोऽस्मै अस्माकं सुमनाः सुमनस्कोऽनुग्रहचेता अस्तु। भवतु। विश्वहा सर्वेष्वप्यहःसु। राजा सोमश्च नोऽस्माकं सुवितस्य सुवितं स्तोत्रमध्येतु। अधिगच्छतु। यथायथा येन येन प्रकारेणास्माकं मित्रधितानि मित्रनिहितानि धनानि संदधुः तथाधिगच्छतु सोमः। तथेन्द्रोऽपि सुमना अस्त्विति समन्वयः ॥

इंद्र उक्थेन शवसा परुर्दधे बृहस्पते प्रतरीतास्यायुषः ।

यज्ञो मनुः प्रमतिर्नः पिता हि कमा सर्वतांतिमदितिं वृणीमहे ॥ ५ ॥

इंद्रः । उक्थेन । शवसा । परुः । दधे । बृहस्पते । प्रऽतरीता । असि । आयुषः ।

यज्ञः । मनुः । प्रऽमतिः । नः । पिता । हि । कं । आ । सर्वऽतांतिं । अदितिं । वृणीमहे ॥ ५ ॥

अयमिंद्र उक्थेन शवसा सुत्वेन बलेन परः पर्य यज्ञियमस्यदीयं वा दधि । धारयति । हे बृहस्पते आयुषो ममायुषस्य प्रतरीता प्रवर्धयितासि । भव । तथा यज्ञो मनुर्मेता प्रमतिः प्रकृष्टा मतिर्यस्य स नः पिता पालकः स नः कं सुखं प्रयच्छतु । यद्वा । यज्ञो मंभो बुद्धिश्च प्रत्येकं सुखं प्रयच्छतु ॥

इंद्रस्य नु सुकृतं दैव्यं सहोऽग्निर्गृहे जरिता मेधिरः कविः ।

यज्ञश्च भूद्विदधे चारुंरंतम आ सर्वतांतिमदितिं वृणीमहे ॥ ६ ॥

इंद्रस्य । नु । सुऽकृतं । दैव्यं । सहः । अग्निः । गृहे । जरिता । मेधिरः । कविः ।

यज्ञः । च । भूत् । विदधे । चारुः । अंतमः । आ । सर्वऽतांतिं । अदितिं । वृणीमहे ॥ ६ ॥

दैव्यं देवानां हितं सहो बलं यदस्ति तदिंद्रस्य सुकृतं । इंद्रेण खलु सुष्ठु संपादितं । यद्वा । यत्सुकृतं दैव्यं सहो बलं मत्संज्ञकमस्ति तदिंद्रस्य नु । इंद्रस्य संबंधि खलु । अथवा । इंद्रस्य नु संबंधि सुकृतं दैव्यं सहो देवार्हं बलमग्निर्गृहेऽस्यदीये यागगृहे वर्तत इति शेषः । इंद्रस्य संबंधी सुष्ठु संपादितो देवानां बलभूतोऽग्निर्गार्हपत्यः स न वर्तत इत्यर्थः । स चाग्निर्जरिता देवानां स्तोता मेधिरः । मेधो यज्ञो हविर्वा । तद्वान् कविः क्रांतप्रज्ञो यज्ञो यष्टव्यश्च भूत् । भवति । कुच । विदधे यज्ञे । किंच सोऽग्निश्चाव्ययणीयोऽंतमोऽस्याकमंतिकतमश्च ॥ ॥ १६ ॥

न वो गुहा चकृम भूरि दुष्कृतं नाविष्ट्यं वसवो देवहेळनं ।

माकिर्नो देवा अनृतस्य वर्षस आ सर्वतांतिमदितिं वृणीमहे ॥ ७ ॥

न । वः । गुहा । चकृम । भूरि । दुऽकृतं । न । आविऽत्यं । वसवः । देवऽहेळनं ।

माकिः । नः । देवाः । अनृतस्य । वर्षसः । आ । सर्वऽतांतिं । अदितिं । वृणीमहे ॥ ७ ॥

हे देवाः वो युष्माकं गुहा गुहायां प्रच्छन्ने देशे भूरि प्रभूतं दुष्कृतं पापं । द्रोहमित्यर्थः । न चकृम । तथा-विध्यमाविः संभूतं देवहेळनं देवानां क्रोधनं तस्मिन्निजं द्रोहं न चकृम हे वसवो वासका देवाः । किंच हे देवाः नोऽस्याकमृतस्य वर्षसो रूपस्य प्राप्तिर्माकिः । मा भूत् । इतः परं मानुषं रूपं मा भूदित्यर्थः । शिष्टमुक्तं ॥

अपामीवां सविता साविषद्वयं ग्वरीय इदं सेधंत्वद्रयः ।

यावा यच्च मधुषुदुच्यते बृहदा सर्वतांतिमदितिं वृणीमहे ॥ ८ ॥

अपं । अमीवां । सविता । साविषत् । न्यक् । वरीयः । इत् । अपं । सेधंतु । अद्रयः ।

यावा । यच्च । मधुऽसुत् । उच्यते । बृहत् । आ । सर्वऽतांतिं । अदितिं । वृणीमहे ॥ ८ ॥

सविता सर्वस्य प्रेरकः सवितुदेवतास्याकं संबंधिनममीवां रोगमप साविषत् । अपप्रेरयतु । अपगमय-त्वित्यर्थः । तथा वरीय इदुत्तरमपि पापं न्यपीचीगमप सेधंत्वद्रयः पर्वताभिमानिनो देवा अभिववाग्मानो

वा । एतत्सर्वं कुच भवत्विति चित् उच्यते । यच्च यस्मिन्देशे यस्मिन्वाग्नि वा मधुरस्य सोमस्य सोता यावा
बृहत्प्रवृद्धमुच्यते सूच्यते तच्च ॥

ऊर्ध्वो यावा वसवोऽस्तु सोतरि विश्वा द्वेषांसि सनुतयुयोत ।

स नो देवः सविता पायुरीड्य आ सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥९॥

ऊर्ध्वः । यावा । वसवः । अस्तु । सोतरि । विश्वा । द्वेषांसि । सनुतः । युयोत ।

सः । नः । देवः । सविता । पायुः । ईड्यः । आ । सर्वऽताति । अदिति । वृणीमहे ॥९॥

हे वसवो देवाः सोतरि सोमाभिषवकर्तरि मयि यावोर्ध्व उन्नतोऽस्तु । तेनोच्छ्रितेन विश्वा द्वेषांसि सर्वा-
नपि देष्टुमनुतर्निगूढान्युयोत । पृथक्कृत । स सविता देवो नोऽस्माकं पायुः पालयिता ॥ कृवापाजीत्यादिनोय ॥
प्रत्ययस्वरः ॥ स ईड्यः सोतव्यश्च ॥

ऊर्जे गावो यवसे पीवो अस्तन ऋतस्य याः सदेने कोशे अङ्ध्वे ।

तनूरेव तन्वो अस्तु भेषजमा सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥१०॥

ऊर्जे । गावः । यवसे । पीवः । अस्तन । ऋतस्य । याः । सदेने । कोशे । अङ्ध्वे ।

तनूः । एव । तन्वः । अस्तु । भेषजं । आ । सर्वऽताति । अदिति । वृणीमहे ॥१०॥

हे गाव आशिरार्थाः यूयं यवसे तृणवति देशे पीवः प्रवृद्धमूर्जे रसमस्तन । अस्त । या ऋतस्य यज्ञस्य
सदेने गुहे कोशे गोष्ठे दोहनस्थानेऽङ्ध्वे व्यञ्जयथ ता अस्तन । तनूरेव । अन्ये वनकशब्दः । तनूरेव क्षीरमेव
तन्वः सोमरसस्य भेषजमस्तु । यद्वा । पृथगेव वाक्यं । अस्माकं तन्वो भेषजमस्तु । किञ्च तनूरेव पशुक्षीरमेव ।
पशुना याग्ने सति स्वर्गस्य संपादयितुं शक्नोत्वात् ॥

ऋतुप्रावा जरिता शश्वतामव इन्द्र इन्द्रा प्रमतिः सुतावतां ।

पूर्णमूर्धदिथ्यं यस्य सिक्त्य आ सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥११॥

ऋतुऽप्रावा । जरिता । शश्वतां । अवः । इन्द्रः । इत् । भद्रा । प्रऽमतिः । सुतऽवतां ।

पूर्णं । ऊर्ध्वः । दिथ्यं । यस्य । सिक्त्ये । आ । सर्वऽताति । अदिति । वृणीमहे ॥११॥

ऋतुप्रावा कर्मणां पूरकः ॥ प्रा पूरणे । आतो मन्त्रित्यादिना वनिष् ॥ जरिता सोता । यजमानं साधु
सोमः कृत इति स्वीति । यद्वा शश्वतां सर्वेषां जरयितेन्द्र इदिन्द्र एव सुतावतां सोमवतां यजमानानामपी
रक्षको भद्रा भद्रया कृत्वा प्रमतिः । यस्मिन्द्रस्य सिक्त्ये सेकाय पानायोधद्वततरं द्रोणकलशं पूर्णं सोमेन
पूर्णं भवति स एवावः स एव प्रमतिरिति ॥

चिचस्ते भानुः ऋतुप्रा अभिष्टिः संति स्पृधो जरणिप्रा अधृष्टाः ।

रजिष्ठया रज्या पश्व आ गोस्तूतूर्ध्वति पर्ययं दुवस्युः ॥१२॥

चिचः । ते । भानुः । ऋतुऽप्राः । अभिष्टिः । संति । स्पृधः । जरणिऽप्राः । अधृष्टाः ।

रजिष्ठया । रज्या । पश्वः । आ । गोः । तूतूर्ध्वति । परि । अयं । दुवस्युः ॥१२॥

हे इन्द्र ते भानुः प्रकाशश्चिच आश्चर्यभूतश्चायनीयो वा । तथा ऋतुप्राः स भानुरस्माकं कर्मणां पूरको

ऽभिष्टिरभ्येषणीयः । हे इन्द्र ते जरणिमाः सोतृणां धनस्य पूरयिष्योऽधृष्टा अन्धिरप्रधृष्टाः स्युधः स्वर्धाः संति । यस्मादेवं तस्माद्रजिष्ठयर्जुतमया रज्या रज्ज्वा गोः पञ्चः पशोरयं दुवस्युः परिचरणमिच्छन्नेतन्नामर्षिः परि तूतूर्षति । अभित्वरयति ॥ ॥ १७ ॥

उद्बुध्यध्वमिति द्वादशर्चं द्वितीयं सूक्तं । सोमपुत्रस्य बुधस्यार्धं । आ वो धियमिति नवमी कपुन्नर इत्यर्था च द्वे जगती । चतुर्थोषर्था गायत्र्या । निराहावानिति पंचमी बृहती । शिष्टास्विष्टुभः । विश्वे देवा देवता । ऋत्विक्स्मृतिरूपोऽर्थो वा देवता । तथा चानुकांतं । उद्बुध्यध्वं बुधः सौम्य ऋत्विक्स्मृतिर्वा नवम्यंत्वे जगती गायत्र्योर्मध्ये पंचमी बृहतीति ॥ गतः सूक्तविनियोगः ॥

उद्बुध्यध्वं समनसः सखायः समग्निमिध्वं बहवः सनीळाः ।

दधिक्कामग्निमुषसं च देवीमिन्द्रावतोऽवसे नि हूये वः ॥ १ ॥

उत् । बुध्यध्वं । सऽमनसः । सखायः । सं । अग्निं । इध्वं । बहवः । सऽनीळाः ।

दधिऽक्कां । अग्निं । उषसं । च । देवीं । इन्द्रऽवतः । अवसे । नि । हूये । वः ॥ १ ॥

अग्निं चेष्यमाणा ऋत्विजो वदन्ति । हे सखायः सखिभूता ऋत्विजः समनसः समानमनस्काः परस्परम-द्रोहधारः । अन्योन्यं कर्मानुकूला इत्यर्थः । तादृशा यूयमुदत्कृष्टं बुध्यध्वं । जानीध्वं । उत्तरत्र युष्माकं कर्तव्यमे-वोपदिशति । तथापि समिध्वं । सम्यग्दीपयध्वं ॥ जिह्वी दीप्ता रीधादिकः । लोटि असोरलोप इत्यलोपः ॥ बहवोऽनेके सनीळाः समाननिवासा एकस्यामेव शालायां निवसन्तः । अहं च दधिकामेतन्नामिकां देव-तामपिमुषसं च देवीमेतांस्त्रीन्देवानिन्द्रावत इन्द्रेण युक्तान्वो युष्मानवसेऽस्माकं रक्षणाय नि नितरां हूये । आहूयामि ॥

मन्द्रा कृणुध्वं धिय आ तनुध्वं नावमरित्रपरणीं कृणुध्वं ।

इष्कृणुध्वमायुधारं कृणुध्वं प्रांचं यज्ञं प्र णयता सखायः ॥ २ ॥

मन्द्रा । कृणुध्वं । धियः । आ । तनुध्वं । नावं । अरित्रऽपरणीं । कृणुध्वं ।

इष्कृणुध्वं । आयुधा । अरं । कृणुध्वं । प्रांचं । यज्ञं । प्र । नयत । सखायः ॥ २ ॥

मन्द्रा मन्द्राणि मदकराणि स्तोत्राणि कृणुध्वं । कृध्वं हे सखायः ॥ कृवि हिंसाकरणयोः । धिन्विष्णव्यो-रश्चेत्युत्पत्त्यः । अकारश्चांतादेशः । यद्वा । करोतेत्येन युः । तथा धियः कर्माणि चयनप्रदेशकर्षणादीन्या तनुध्वं । विस्तारयत । तथारित्रपरणीं कर्षणादिरूपेणारित्रेण पारयितव्यां नावं चयनाख्यां कृणुध्वं । कृध्वं । तथायुधायुधानि सीरयुगादीन्यरमलं कृणुध्वं । हे सखाय ऋत्विजः प्रांचं प्रागंचनं यज्ञं यष्टयमपि प्र णयत । प्रकर्षेण नयत । आदौ कर्षणं प्रांचं कुरुतेत्यर्थः ॥

युनक्त सीरा वि युगा तनुध्वं कृते योनौ वपतेह बीजं ।

गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्तो नेदीय इत्सूर्यः पृक्कमेयात् ॥ ३ ॥

युनक्त । सीरा । वि । युगा । तनुध्वं । कृते । योनौ । वपत । इह । बीजं ।

गिरा । च । श्रुष्टिः । सऽभराः । असन्त । नः । नेदीयः । इत् । सूर्यः । पृक्कं । आ । इयात् ॥ ३ ॥

हे सखायः यूयं सीरा सीराणि युनक्त । युग्धमनइक्षिः सह ॥ युजेलोटि तप्तनप्तनयनाश्चेति तवादेशः । अत एवाङित्वाक्कसोरलोप इत्यलोपाभावः ॥ तदर्थं युगा युगानि वि तनुध्वं । विस्तारयध्वं । कृते च योना-विह सीतायां बीजं ग्राम्यमारब्धं च वपत । निधत्त । तिलमाषप्रीत्यादिकं ग्राम्यसप्तकं वेणुश्यामाकनीवारा-

दिकमारब्धबीजसप्तकं च छष्टाछष्टयोर्निवपतेत्यर्थः । सप्त ग्राम्याः छष्टे सप्तराख्या अछष्ट इत्यापसंबः । तथा नोऽस्माकं गिरा सुत्या प्रशस्त्या सहास्माकं अष्टिरत्नं समराः समरमसत् । भवति । भवतु । तथा नेदीय इदंतिकमेव सख्यः । खगिरंकुशः । अंकुशवद्वक्त्रो खविचः । पङ्क्तं संवमेयात् । आभिमुख्येन गच्छतु ॥ अष्टिः समरा असत् सख्यः पङ्क्तमेयादिति चशब्दानुवृत्तिसंवायोगे प्रथमेति प्रथमस्य निघाताभावः ॥

सीरां युंजन्ति कवयो युगा वि तन्वते पृथक् । धीरां देवेषु सुम्नया ॥४॥

सीरा । युंजन्ति । कवयः । युगा । वि । तन्वते । पृथक् । धीराः । देवेषु । सुम्नया ॥४॥

कवयो मेधाविन अस्त्रिजः सीरा सीराणि कर्षणसाधनानि युंजन्ति । योजयन्ति । युगा युगान्यपि पृथक् परस्परं वि तन्वते । भिन्नप्रदेशानि कुर्वन्ति । कीदृशाः कवयः । देवेषु विषये धीरा धीमंतः । किमर्थं । सुम्नया । सुम्नमिति सुखनाम । सुखेच्छया ॥ सुम्नशब्दात्क्यजन्ताद्वावे अ प्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः । सुपां सुनुगिति तृतीयाया आकारः ॥ अथवा । धीरा धीमंतो देवेषु सुम्नया सुम्नेन । देवेषु सुखं भूयादिति ॥ सुपां सुनुगिति विभक्त्येयादादेशः ॥

निराहावान्कृणोतन् सं वरचा दधातन् ।

सिंचामहा अवतमुद्रिणं वयं सुषेकमनुपक्षितं ॥५॥

निः । आऽहावान् । कृणोतन् । सं । वरचाः । दधातन् ।

सिंचामहे । अवतं । उद्रिणं । वयं । सुऽसैकं । अनुपऽक्षितं ॥५॥

हे सखायः आहावान् । आह्वयन्ति पानार्थं गावोऽवेत्याहावा निपानानि । अर्चोचित्यादपिचयनप्रदेश-कर्षणार्थगोपानसाधनद्रुममयपानपात्राण्युच्यन्ते । तानाहावान् निष्कृणोतन् । निष्कृत ॥ आह्वयन्तेर्निपान-माहावः । पा० ३. ३. ७४. । इति निपातितः । याथादिस्वरः । कृणोतन् । तप्तनबित्यादिना तनप् । तेनाङ्गित्वाद्गुणः । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः ॥ किमर्थमाहावकरणं वरचस्थापनं चेति । अर्चोच्यते । वयमवत-मवटं सिंचामहे । कीदृशमवटं । उद्रिणमुद्गाववंतं सुषेकं सुष्ठु सेक्तुं शक्यं अनुपक्षितमनुपक्षीणं कदाचिदु-दकोपक्षयरहितं ॥

इष्कृताहावमवतं सुवरचं सुषेचनं । उद्रिणं सिंचे अक्षितं ॥६॥

इष्कृतऽआहावं । अवतं । सुऽवरचं । सुऽसेचनं । उद्रिणं । सिंचे । अक्षितं ॥६॥

इष्कृताहावं संस्कृताहावमवतमवटं द्रोणं सिंचे । सेचयामि । पुनः कीदृशमवटं । सुवरचं शोभनवरचोपेतं सुषेचनं शोभनोदकसेकोपेतं उद्रिणमुद्गाववंतं अक्षितमक्षीणं ॥ १८ ॥

प्रीणीताश्वान्हितं जयाथ स्वस्तिवाहं रथमिक्तृगुध्वं ।

द्रोणाहावमवतमशमचक्रमसंचकोशं सिंचता नृपाणं ॥७॥

प्रीणीत । अश्वान् । हितं । जयाथ । स्वस्तिऽवाहं । रथं । इत् । कृणुध्वं ।

द्राणऽआहावं । अवतं । अशमऽचक्रं । असंचऽकोशं । सिंचत । नृऽपानं ॥७॥

हे अस्त्रिजः यूयमश्वान्वापनशीलान्बलिबर्दान्प्रीणीत । उचितघासोदकादिप्रदानेन प्रीणयत । यथा चेत्कर्षणाय प्रभवन्ति तथा कुर्वतेत्यर्थः । तथा कृत्वा हितं चयनायोचितं कर्षणं जयाथ । जयथ । संपादयथ । तथा रथं चयनाख्यं हलाख्यं वा स्वस्तिवाहमित् सुखस्य वाहकमेव कृणुध्वं । कुर्वध्वं । तदर्थं द्रोणाहावं । आह्वयन्त्यत्र पानार्थं बलिबर्दानित्याहावो जलाधारः पात्रविशेषः । स च द्रोणमयो द्रुममय आहावो यस्य

तादृशमवतमवटवमिन्नभूतमरमचक्रं व्याप्तक्रमणमरममयचक्रं वांसचक्रोऽं संसचं कवचं यथा कायं रक्षति तद्वदुदकस्य कोशं कोशस्थानीयं नृपाणं नृपां कर्मनेतृणां पानयोम्यमीदृशमवतं सिंचत हे ऋत्विजः । एवमु-
त्त्विकस्मृतिर्वेति पक्षे । सूक्तस्य वैश्वदेवपक्ष एवं योजना । प्रीणीत प्रीणयताम्बान् । स्नानपानयोम्यातिः संयामयो-
म्याम्कुरुतेत्यर्थः । हितं जयाय । हितमिति क्रियाविशेषणं । कथं जयय । बंधुमुहज्यो यथा हितं भवति तथा
जयय संयामं । स्वस्तिवाहं । स्वस्तीत्यविनाशनाम । अविनाशवाहनं रथमिदं च ह्यगुध्वं । इदिति चार्थे ।
अश्वरथं च वृहं कृत्वा संयाममूर्ध्नि गत्वा द्रोणाहावमित्यादीनि द्वितीयांतानि कूपाख्यसंयामविशेषणानि
सिंचतेत्यनेन संबध्यते । द्रोणो द्रुममयः स एव रथ आहाव आहावस्थानीयो यस्तु संयामस्तु तं । अवनं ।
कूपनामितत् । कूपं संयामाख्यं । अरमचक्रं कूपप्रांतनिबद्धारमसदृशप्रहरणायुधवतं । असनानि वा शिपणानि
वा चक्राख्यायुधविशेषा यस्मिन् तं । व्याप्तचरणवतं व्याप्तक्रमणवतं वा । चक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा कामतेर्वेति
निबन्तं । ४. २७. । अंसचक्रोऽं अंसचक्राणि धनुषि कवचाणि च कोशस्थानीयानि यस्मिन् तं सिंचत । नृपालं
यस्मिन्योद्धार उदकवत्पीयते मार्यते तं । ईदृशं कूपसदृशं संयामं सिंचत हे अस्मदीया योद्धारः । सूक्तस्य
वैश्वदेवत्वादि सैनिका विश्वेषां देवानां प्रसादेन सर्वमेतत्कुरुतेत्यर्थः । एवं निराहावानित्यादिषु कूपरूपव्याजिन
संयामवर्णनमवगतं त्वं ।

व्रजं कृणुध्वं स हि वो नृपाणो वर्मं सीव्यध्वं बहुला पृथूनि ।

पुरः कृणुध्वमायसीरधृष्टा मा वः सुस्रोच्चमसो दृंहता तं ॥ ८ ॥

व्रजं । कृणुध्वं । सः । हि । वः । नृऽपानः । वर्मं । सीव्यध्वं । बहुला । पृथूनि ।

पुरः । कृणुध्वं । आयसीः । अधृष्टाः । मा । वः । सुस्रोत् । चमसः । दृंहता । तं ॥ ८ ॥

हे ऋत्विजः व्रजं कृणुध्वं । व्रजं गोष्ठं कुबध्वं । आशिरदोहार्थं गोस्थानं कुबत । स हि स खलु वो नृपाणो
नेतृणां देवानां पातव्यः । देवपानसाधन इति । सांन्याय्यरूपेण वाशिररूपेण वा गोः पयश्चादिकं देवाः
पिबन्ति खलु । वर्मं वर्माणि सीव्यध्वं । वर्मवत्प्रधानस्रोभयत आच्छादकत्वात्प्रयाजादीनि प्राच्यानि प्रतीच्यानि
चांगानि वर्माणि । तानि सीव्यध्वं । दल्यध्वं । कुबध्वमित्यर्थः । कीदृशानि वर्माणि । बज्रला बज्रलान्यने-
कानि । तानि च पृथूनि विसीर्णानि । तथा पुरः पुराणि धिष्ण्यादीनि यष्टव्यानां देवानां वा पुरः शरीरा-
ख्यायसीरयोमयवत् सारभूता अधृष्टा अनैरधृष्टाः । पूरणीया यद्वा वा पुर इत्युच्यते । तानुक्तलक्षणाङ्कुरत ।
वो युष्मदीयश्चमसो यच्चाख्यो भक्षणसाधनश्चमस एव वा । चमसपक्षे सामान्येनैकवचनं । मा सुस्रोत् । मा
सवेत् ॥ सवतेर्लङ् बज्रस्य कंदसीति श्रपः युः ॥ तं दृंहता । दृढीकुरुत । यथा विकलो न भवति तथा कुरुत ॥ दृह
दृहि वृद्धी भावादिकः । तस्माज्जोटीदित्वात्तुम् ॥ ऋत्विक्स्मृतिपक्ष एवं । वैश्वदेवपक्षे । अस्मदीया योद्धारो
यूयं । नरो योद्धारः पिबन्ति प्रत्यर्थिनां प्राणानिति नृपाणः । स तादृशो युष्मदीयः खलु । गोष्ठपक्षे नराणां
पानसाधनः स खलु ॥ पातेः करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् ॥ वर्मं वर्माणि कवचाणि सीव्यध्वं बज्रलानि पृथूनि
च यथा भवन्ति तथा । पुरः पुरीः कृणुध्वमायसीरनैरधृष्टाश्च । चमसोऽदनमाधनो मा सुस्रोत् । मा
सवेत् । तं दृंहतेति । इति देवतानुग्रहलब्धबलौ वदति ॥

आ वो धियं यज्ञियां वर्तं ऊतये देवा देवीं यजतां यज्ञियामिह ।

सा नो दुहीयद्यर्वसेव गत्वी सहस्रधारा पयसा मही गौः ॥ ९ ॥

आ । वः । धियं । यज्ञियां । वर्तं । ऊतये । देवाः । देवीं । यजतां । यज्ञियां । इह ।

सा । नः । दुहीयत् । यर्वसाऽइव । गत्वी । सहस्रऽधारा । पयसा । मही । गौः ॥ ९ ॥

हे देवाः स्रोतार ऋत्विजः वो युष्माकमृतये यज्ञियां यच्चाहं धियं बुद्धिमा वर्तं । प्रवर्तये । यद्वा ।
हे देवा ऋत्विजः वो यज्ञियां धियं युष्माकं कर्तव्यत्वेन संबन्धिनीमस्माकमृतये रक्षणाया वर्तं । अपि च देवा

एष संबोधाः । हे देवाः वो युष्माकं धियं बुद्धिमा वर्ते । आवर्तयामि । किमर्थं । उतयेऽस्माकं रचयामि । कोदृशीं धियं । यन्त्रियां यन्त्राही देवीं योतमानां यजतां पूज्यां । इहास्मिन्वाग्नेऽस्मां भूमौ वा । एको यन्त्रियामिति शब्दः पूरणः । सा धीर्गोऽस्माकं दुहीयत् । दुह्यात् । तच्च दृष्टांतः । यवसेव यवसानि मन्त्रयित्वैव गत्वा पुनर्गोष्ठं गत्वा । पीत्वीतिवत् । पयसा सहस्रधारा मही महती गौर्यया दुग्धे तद्वत् ॥

आ तू धिंच हरिमीं द्रोऽपस्ये वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः ।

परि ध्वजध्वं दश कक्ष्याभिरुभे धुरौ प्रति वह्निं युनक्त ॥ १० ॥

आ । तु । सिंच । हरि । ई । द्रोः । उपऽस्ये । वाशीभिः । तक्षत । अश्मन्ऽमयीभिः ।

परि । स्वजध्वं । दश । कक्ष्याभिः । उभे इति । धुरौ । प्रति । वह्निं । युनक्त ॥ १० ॥

हे अध्वर्यो त्वमेव हरिं हरितवर्णं सोमं द्रोर्द्रुमविकारस्य पात्रस्योपस्य उपर्या सिंच । आसिकं कुच । त्विति पूरणः । तदर्थं हे पात्रसंपादनः अश्मन्मयीभिरयः शिलासारभृताभिर्वाशीभिस्तक्षत पात्राणि ॥ नकारोपजनस्यैव दसः । मयटः टित्वाद्दुह्ये ॥ तानि पात्राणि सोमपूणीनि दश दशसंख्याकाणि कक्ष्याभिः प्रकारैः पर्यायेण परि ध्वजध्वं । संस्क्रुध्वं । आसादयत । यदा । वाशीभिरश्मन्मयीभिर्हविर्धानशकटे तक्षत । ते च दश कक्ष्याभिर्दशसंख्याकामी रज्जुभिः परि ध्वजध्वं । उभे धुरौ युगसंबन्धिनौ प्रति वह्नी वाहकावन-
द्वाही युनक्त । अथवायं मंत्रश्चयनश्चैव कर्षणसाधनहस्तादिष्यतया आख्येयः ॥

उभे धुरौ वह्निरापिष्टमानोऽंतर्योनेव चरति द्विजानिः ।

वनस्पतिं वन आस्थापयध्वं नि धू दधिध्वमखनंत उत्सं ॥ ११ ॥

उभे इति । धुरौ । वह्निः । आपिष्टमानः । अंतः । योनाऽइव । चरति । द्विऽजानिः ।

वनस्पतिं । वने । आ । अस्थापयध्वं । नि । धू । दधिध्वं । अखनंतः । उत्सं ॥ ११ ॥

हविर्धानशकटस्योभे धुरावापिष्टमानो आपिष्टमानो वह्निर्विषाहकोऽनङ्गान् योनावंतरिव द्विजानि-
र्विजायः । तयोरंतश्चरति । तं वनस्पतिं वनस्पतिविकारं शकटं वने वनसंबन्धिनि वृक्षे । मेधीभूत इत्यर्थः । तत्रास्थापयध्वं । यदा । वने वननीये देशे आस्थापयध्वं । तत्पश्चात्तत्रत्यं सोमं सु सुष्ठु नि दधिध्वं । मुखं यथा भवति तथा स्थापयतासंघां । अमिषवप्रदेशे च पश्चादुत्सं तद्रसमखनंतः संपादयतित्यर्थः ॥ अथवायमपि मंत्रः कर्षणपरो आख्येयः । यस्य लांगलस्योभे धुरावापिष्टमानोऽपिष्टमानो वह्निरनङ्गान् अंतर्योनाविवेत्वादि समानं । तादृशं वनस्पतिं वनस्पतिविकारं लांगलं वने वननीये वपनार्थं कर्षणप्रदेशे आस्थापयध्वं । सु सुष्ठु सर्वत्र तं लांगलं नि दधिध्वं । उत्सं सेकसाधनं गतं सिक्तं वा प्रदेशमखनंतः ॥

षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छिशस्त्रे कपृन्नर इत्येषा । कपृन्नरो यश्च प्राचीरवर्गतेति धेते । आ० ८. ३. इति ॥

कपृन्नरः कपृथमुद्धातन चोदयत खुदत् वाजसातये ।

निष्टिग्यः पुचमा च्यावयोतय इद्रं सबाध इह सोमपीतये ॥ १२ ॥

कपृत् । नरः । कपृथं । उत् । दधातन् । चोदयत । खुदत् । वाजऽसातये ।

निष्टिग्यः । पुचं । आ । च्यावय । ऊतये । इद्रं । सऽबाधः । इह । सोमऽपीतये ॥ १२ ॥

हे नरो नेतार अस्त्रिचः एष इद्रः कपृत् । मुखस्य पूरको यष्टृणां खोटृणां च । कनिति मुखनाम । तं कपृथं मुखस्य पूरयितारमिद्रं चोदयत । प्रेरयत । खुदत् । खुदत् । क्रीडयत ॥ खुर्दं क्रीडायां मीवादिभः । आख्येयः शः । रिफलोपस्यैव दसः । संपिष्ट । संस्क्रुतेत्यर्थः । किमर्थं । वाजसातयेऽन्नस्य सामाद्य । तदेवाह । हे होतः

विष्टिग्यः पुं० । निष्टिं दितिं स्वसपत्नीं विरतीति निष्टिधीरदितिः । तस्याः पुत्रमिन्द्रं सबाधः । सह पापैः
त्रयासकूपैः कर्मभिर्बाध्यन्त इति सबाध ऋत्विजः । तथाविधा यूयं सोमपीतये तस्य सोमपागायितयेऽस्माकं
रक्षन्ताय वा अथवा ॥ व्यत्ययेनैकवचनं ॥ आश्वावयतेत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

प्र ते रथमिति द्वादशर्षं तृतीयं सूक्तं । मर्यश्चपुत्रो मुन्नल ऋषिः । आया तृतीयांता चेति तिष्ठो बृहत्तः ।
शिष्टा नव त्रिष्टुभः । द्रुघणो नाम मुन्नरः । तद्देवत्वमिदमिन्द्रदेवत्वं वा । तथा चानुक्रांतं । प्र ते मुन्नलो
भार्यश्च ऋषभेण द्रुघणेन चाजिं जिगाधेति द्रौघणं वाया तृतीयांता च बृहत्त इति ॥ गतो विनिघोमः ॥
अबाहुः । मुन्नलस्य हता गावश्चोरेस्तथाका जरत्नवं । स शिष्टं शकटे कृत्वा गलिकं अजुराहवं । द्रुघणं युयुजि
ऽन्यच्च चोरमार्गानुसारकः । द्रुघणं चायतः क्षिप्त्वा चोरेभ्यो जगृहे स्वगा इति ॥ तथा निक्षेपेऽपीयं कथा
सूचिता । मुन्नलो भार्यश्च ऋषिर्वृषभं च द्रुघणं च युक्त्वा संपामे व्यवहृत्याजिं जिगाय । नि० ९. २३. इति ॥

प्र ते रथं मिथूकृतमिन्द्रोऽवतु धृष्णुया ।

अस्मिन्नाजौ पुरुहूत अवाय्ये धनभक्षेषु नोऽव ॥ १ ॥

प्र । ते । रथं । मिथुऽकृतं । इन्द्रः । अवतु । धृष्णुऽया ।

अस्मिन् । आजौ । पुरुऽहूत । अवाय्ये । धनऽभक्षेषु । नः । अव ॥ १ ॥

हे मुन्नल ते रथं मिथूकृतं मिथःकृतमसहायं कृतं । अथवा मिथुरिति मिथ्यानाम । अश्वादिभिः शूयं कृतं
धृष्णुया धर्षणशील इन्द्रोऽवतु । रथतु । यद्वा । धृष्णुया धर्षणशीलेन वक्षेण ॥ उभयत्र सुपां सुमुगिति सुपो
याजादेशः ॥ अथ प्रत्यचकृतः । हे पुरुहूत वज्रभिराकृतं अस्मिन्नाजौ संपामेऽपहतगोभिर्धौरेः कृते संपामे ।
कीदृशे । अवाय्ये श्रोतये । विभ्रुत इत्यर्थः ॥ अदधीत्यादिना । उ० ३. ९६. । आख्यप्रत्ययः ॥ धनभक्षेष्वासु गो-
रूपधनभजनकामेषु सत्सु । यद्वा । गोरूपधनस्य भक्षकेषु चोरेषु जेतव्येषु सत्सु । नोऽस्मानव । रथ ॥

उत्सम वातो वहति वासो अस्या अधिरथं यदजयत्सहस्रं ।

रथीरभून्मुन्नलानी गविष्टौ भरे कृतं अचेदिद्रसेना ॥ २ ॥

उत् । स्म । वातः । वहति । वासः । अस्याः । अधिऽरथं । यत् । अजयत् । सहस्रं ।

रथीः । अभूत् । मुन्नलानी । गोऽइष्टौ । भरे । कृतं । वि । अचेत् । इन्द्रऽसेना ॥ २ ॥

अस्या रथीरभून्मुन्नलानीति वक्ष्यमाणत्वादस्य मुन्नलस्य पत्न्याः सारथिभूताया वासोऽग्निकं वातो
वायुरवहति । ऊर्ध्वं प्रापयति । अमजनितस्वेदापनयनाय । अथवा शीघ्ररथधावनजनितो वायुरग्निकं बाह-
यतीत्यर्थः । कदेति उच्यते । यद्वादाधिरथमधिकं रथमाह्वय सहस्रं सहस्रसंख्याकं गोसंघमजयत् तदा । यथा
गोसहस्रमजयदस्या इति वा योज्यं ॥ यद्योगाज्जयतेर्न निघातः ॥ गविष्टौ गवामपहतानामेष्वेव मुन्नलानी
मुन्नलस्य स्त्री रथीरभूत् । सारथिरभवत् ॥ क्वांदस आनुक् ॥ इन्द्रसेना सुत्या परितुष्टस्त्रिंशस्य सेना । यद्वा ।
इन्द्रस्य शत्रूणां दारयितुं मुन्नलस्य सेनानीरूपा मुन्नलानी । भरे संपामे कृतं संपादितं गोसंघं वचेत् । अचिनोत् ।
शत्रुभः पृथक्कृतवती ॥ अयतेर्लङि वज्रसं कंदसीति विकरणस्य कुक् ॥

अंतर्येच्छ जिघांसतो वज्रमिन्द्राभिदासंतः ।

दासंस्य वा मघवन्नार्यस्य वा सनुतर्यवया वधं ॥ ३ ॥

अंतः । यच्छ । जिघांसतः । वज्रं । इन्द्र । अभिऽदासंतः ।

दासंस्य । वा । मघऽवन् । नार्यस्य । वा । सनुतः । यवय । वधं ॥ ३ ॥

हे इन्द्र जिघांसतो हंतुमिच्छतोऽमिदासतोऽमिदुद्गतः शचीर्वचमंतर्त्यच्छ । अंतर्वचमय । तदेवाह । हे मधवन्धनचमिन्द्र दासस्य धोपचीणस्याल्पस्यार्यस्याभिर्गतव्यस्य महतो वा शचीर्वचं । वचनमितत् । हनमसाधनं वचं सगुतः । अंतर्हितनामितत् । अंतर्हितं गूढं प्रयुज्यमानं यवय । पृथक्कृष्ट ।

उ॒न्नो हृ॒दम॒पिब॒ज्जहृ॑षाणः॒ कूटं॑ स्म तृ॒हद॒भिमा॑तिमेति ।

प्र मु॒ष्कभारः॒ अ॒व इ॒च्छमा॑नोऽजि॒रं बा॒हू अ॒भर॑त्सिषासन् ॥४॥

उ॒न्नः । हृ॒दं । अ॒पि॒ब॒त् । ज॒हृ॑षाणः । कू॒टं । स्म । तृ॒हत् । अ॒भिऽमा॑तिं । ए॒ति ।

प्र । मु॒ष्कऽभारः । अ॒वः । इ॒च्छमा॑नः । अ॒जि॒रं । बा॒हू इति॑ । अ॒भर॑त् । सि॒षास॑न् ॥४॥

अथ वृषभः सूयति । वृषभ उन्न उदकस्य हृदमगाधजलाशयमपिबज्जहृषाणोऽत्यंतं हृषितः सन् । तथा कूटं पर्वतमुंगं चौरिर्गोपिधानार्थं निहितं तृहत्स्य । मुंगेण विहिंसितवान् । व्यदारयदित्यर्थः । तथा कृत्वाभिमातिमेति । शत्रुं गच्छति हंतुं । पश्चात्मुष्कभारः प्रवृद्धमुष्कः । प्रवृद्धस्य वृषभस्य हि मुष्कवृद्धिर्भवति । तथा प्रवृद्धो वृषभः अवः । अयत् इति अयो यशः । इच्छमान इच्छन्नजिरं गमनशीलं शत्रुं बाहू बाह्वभ्यां बाह्वोर्वा प्राभरत् । प्रहृतवान् । यद्वा । अजिरमिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं क्षिषासन् संभक्तुमिच्छन् बाहू प्राभरत् । प्रसारितवानित्यर्थः ॥

न्य॒क्रंद॒यन्नु॒प॒यंतं॑ ए॒न॒म॒मे॒हय॑न्वृष॒भं म॒ध्यं आ॒जेः ।

ते॒न॒ सू॒भ॒र्वं श॒त॒वत्स॒हस्रं॑ ग॒वां मु॒द्गलः॑ प्र॒धने॑ जिगाय ॥५॥

नि । अ॒क्रंद॒यन् । उ॒प॒ऽयंतः॑ । ए॒नं । अ॒मे॒हय॑न् । वृष॒भं । म॒ध्ये । आ॒जेः ।

ते॒न॒ । सू॒भ॒र्वं । श॒त॒ऽवत् । स॒हस्रं॑ । ग॒वां । मु॒द्गलः॑ । प्र॒ऽधने॑ । जि॒गा॒य ॥५॥

मुद्गल आह । तेनेति तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यमेनं वृषभं न्यक्रंदयन् नितरां क्रंदनमकुर्वन् । के । उपयंतः समीपे गच्छंतो नरः । यथा प्रचंडेन क्रंदनेन शत्रवो भीताः पलायन्ते तथाकुर्वन् । किं । वृषभं वर्षकं सेत्तारमाजेः संयामस्य मध्येऽमेहयन् मूत्रपुरीषोत्सर्गं विश्रामार्थं कारितवतः सूभर्वं । भर्वतिरत्तिकर्मा । शोभनशर्वसादिभषकं । तादृशो यथा भवति तथा कृत्वित्यर्थः । यद्वा । एतन्नोसहस्रविशेषसं । तेनोक्तत्वेण वृषभेन सूभर्वं मुहु यवसाखादि शतवच्छतोपेतं गवां सहस्रं मुद्गल एतन्नामाहं प्रधने संयामे जिगाय । अजैषं ॥

क॒क॒र्दे॒वे वृष॑भो यु॒क्त आ॑सी॒दवा॑वची॒त्सार॑थिरस्य केशी ।

दु॒धेर्यु॑क्तस्य द्र॒वतः॑ स॒हान॑स ऋ॒च्छंति॑ ष्मा नि॒ष्पदो॑ मु॒द्गला॑नी ॥६॥

क॒क॒र्दे॒वे । वृष॑भः । यु॒क्तः । आ॑सी॒त् । अ॒वा॑वची॒त् । सा॒र॑थिः । अ॒स्य । के॒शी ।

दु॒धेः । यु॒क्तस्य॑ । द्र॒वतः॑ । स॒ह । अ॒न॑सा । ऋ॒च्छंति॑ । स्म । नि॒ऽपदः॑ । मु॒द्गला॑नी ॥६॥

ककर्देवे हिंसनाथ शत्रूणां वृषभो वर्धिता गौर्युक्त आसीत् । रथे संबद्धोऽभूत् । केशी केशवान् प्रयहवानस्य राशौ रथस्य वा सारथिः । मुद्गलानीत्यर्थः । सारथ्यभिप्रायेण केशीति पुंलिङ्गता । अवावचीत् । वृषभमथजनकं शत्रुमथजनकं बाकोशमकरोत् । अथवा । केशी केशिनी सारथिरस्य । अमुमित्यर्थः । अमुं वृषभं शब्दमकारयत् ॥ वच परिभाषण इत्यस्य केवलस्यांतर्णीतव्यस्य यद्गुणंतस्य लुङि रूपं ॥ अथवा । अस्य सारथिः सहायभूतः केशी प्रकृष्टकेशो वृषभोऽवावचीत् । भृशमशब्दयत् । एवंभूतस्य दुधेर्दुधरस्यानसा सह द्रवतः ग्रीधं शत्रुमध्ये रथेन सह धावतो वृषभस्य भयंकरशब्देन निष्पदो निर्गच्छतो योद्धारो मुद्गलानीं मुद्गलस्य क्षीपितं सारथिभूतां प्रवृच्छंति ष्म । अगच्छन्तित्यर्थः ॥ पात्रिणादिर्नकादेशः ॥ २० ॥

उत प्रथिमुदहन्नस्य विद्वानुपायुनृग्वंसंगमच शिक्षन् ।

इंद्र उदावत्पतिमघ्यानामरंहत पद्याभिः ककुद्मान् ॥ ७ ॥

उत । प्र०धिं । उत । अ०हन् । अ०स्य । वि०द्वान् । उप । अ०युनृक् । वंसंगं । अ०च । शिक्षन् ।

इंद्रः । उत । आ०वत् । पतिं । अ०घ्यानां । अ०रंहत । पद्याभिः । क०कुत्०मान् ॥ ७ ॥

उतापि च विद्वान् स मुन्नलोऽस्य रथस्य प्रधिं । प्रधिरचच्छिद्रकाष्ठः प्रांतकाष्ठः । स च रथावयवानामुप-
लक्षकः । रथावयवमुदहन् । उदगमयत् । रथं संगगाहेत्यर्थः । तदनंतरमच रथे वंसंगं वननीयगमनं वृषमं
शिक्षन्शिक्षयन्नञ्जुषु स्थापयन्नुपायुनृक् । रथसमीपे युगेऽयोजयत् ॥ युजेर्लुङि तिपो हलश्चादिनोपः ॥ एवं
सतींद्रो देवोऽघ्यानामहंत्यानां गवां पतिमुदावत् । उत्कृष्टमावत् । रथामकरोत् । पद्यात्ककुद्मान्वृषमः
पद्याभिः सरणिभिररंहत । वेगेनागमत् । रहिर्गत्वर्थः ॥

शुनमघ्राव्यचरत्कर्पदीं वरचायां दार्वानह्यमानः ।

नृम्णानि कृण्वन्बहवे जनाय गाः पस्पशानस्तविषीरधत्त ॥ ८ ॥

शुनं । अ०घ्रा०वी । अ०च०रत् । क०प०दीं । व०र०चायां । दारु । आ०ऽनह्यमानः ।

नृम्णानि । कृण्वन् । ब०हवे । ज०नाय । गाः । प०स्पशानः । तविषीः । अ०ध०त्त ॥ ८ ॥

शुनमिति सुखनाम । सुखं यथा भवति तथा । अघ्रावी । अघ्रा प्रतोदः । तद्वान् ॥ छांदसो विनिः ॥
कर्पदीं कपर्दवानचरत् । संचरति । किं कुर्वन् । वरचायां वध्यां दारु काष्ठं रथांगभूतमानह्यमानः सर्वतो
बध्नन् । पुनः किं कुर्वन् । बहवे जनाय स्वपुत्रमृत्वादिलक्षणाय नृम्णानि धनानि शत्रुसंबंधीनि सुखानि वा
कृण्वन् । गाः पस्पशानः स्युश्च ॥ स्पश बाधनस्यर्शनयोः । छांदसो लिटि कानच् ॥ एवं कुर्वन्तविषीर्वज्रान्बध्नन् ।
धत्ते । अयं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

इमं तं पश्य वृषभस्य युञ्जं काष्ठाया मध्ये दुघणं शयानं ।

येन जिगाय शतवत्सहस्रं गवां मुङ्गलः पृतनाज्येषु ॥ ९ ॥

इमं । तं । प०श्य । वृ०ष०भ०स्य । यु०ञ्जं । का०ष्ठायाः । म०ध्ये । दु०घ०णं । श०यानं ।

येन । जि०गाय । श०त०वत् । स०ह०स्रं । ग०वां । मु०ङ्गलः । पृ०त०ना०ज्येषु ॥ ९ ॥

कंचन सखायं सेनादिसहायामावेन जयविषय उपहासं कुर्वाणं प्रति ब्रवीति । रात्रा दुघणेन वृषभेण
चाविं जिगायत्युक्तवान् । पूर्वं वृषभो वर्णितः । अच दुघणो वर्णिते । हे सखे तमिमं दुघणं पश्य । कीदृशमि-
ममिति उच्यते ॥ युजेरसमासे । पा० ७. १. ७१. इति शुम् ॥ युञ्जं । युज्यत इति युक् सखा । वृषभस्य सखिभूतं ।
वृषभो यावन्तमर्थं साधयति तावन्तमेव साधयन्तमित्यर्थः । पुनः कीदृशं । काष्ठाया मध्ये । आज्यंतोऽपि का-
ष्ठोच्यत इति निबृक्तं । २. १५. आज्यंतस्य मध्ये । संघाम इत्यर्थः । तत्र शयानं हंतव्यान्सर्वान्बद्ध्वा मुखेन स्वपंतं
निर्व्यापारत्वेन वर्तमानं । ईदृशं द्रुममयं घनं पश्येत्यर्थः । येन दुघणेन शतवच्छतोपेतं गवां सहस्रं पृतनाज्येषु
संघामेषु जिगाय अहमजैषं तमिमं पश्येति समन्वयः ॥ जयतेर्लिट् । सगलिटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं ।
मिपो णच् ॥

आरे अघा को न्वि०न्त्या ददर्शं यं युञ्जन्ति तम्वा स्यापयन्ति ।

नास्मै नृणं नोदकमा भरंत्युत्तरो धुरो वहति प्रदेदिशत् ॥ १० ॥

आरे । अघा । कः । नु । इत्या । ददर्श । यं । युञ्जति । तं । ऊं इति । आ । स्थापयति ।
न । अस्मि । तृणं । न । उदकं । आ । भरति । उत्तरः । धुरः । वहति । प्रदेदिशत् ॥ १० ॥

य आरे समीप एवाघाघानि दुःखानि शत्रुरूपाणि करोति तं को नरो न्विदानीमित्येवं ददर्श । पश्यति । किंच यं द्रुघणं युञ्जति रथे तसु तमेवा स्थापयति । आरोहयतीत्यर्थः । अथवा यं रथे युञ्जति तमेव प्रहर-
यार्धमा स्थापयति । उभयविधं कार्यमेकः करोतीत्यर्थः । किंचास्मी तृणं ना भरति । नाहरति । तद्योदकं
नाहरति ॥ इयहोर्म इति भवं ॥ ईदृशो द्रुघण उत्तरो दक्षिणस्य वृषभस्य स्वयमुत्तरः सन् धुरो रथभारस्य
रथधुरं वहति प्रदेदिशत् प्रकर्षेण जयं स्वामिने प्रदिशन् शत्रूणां वा भयं प्रदिशन् वहति । दिश अतिसर्जन
इत्यन्वाद्यनुगताच्छतरि रूपं ॥

परिवृक्तेव पतिविद्यमानद् पीप्याना कूचक्रेण सिंचन् ।

एषैषा चिदृथ्या जयेम सुमंगलं सिनवदस्तु सातं ॥ ११ ॥

परिवृक्ताऽइव । पतिऽविद्यं । आनद् । पीप्याना । कूचक्रेणऽइव । सिंचन् ।

एषऽएषा । चित् । रथ्या । जयेम । सुऽमंगलं । सिनऽवत् । अस्तु । सातं ॥ ११ ॥

अथ मुद्रणानी सारथिः सूयते । एषा मुद्रणानी परिवृक्तेव । वृजी वर्जने ॥ परित्यक्ता पत्या पत्या विद्युक्ता
योषिदिव । सा यथा पतिविद्यं । विद्यो वेद्यो संभनीयः । पतिश्चासौ विद्यस्य । पतिविद्यमानश्चे तद्वत्पतिवि-
द्यमानद् ॥ आनद् व्याप्तिकर्मा । नशेर्नुङि मन्वे घसेति ज्ञेमुक् । कंदस्यपि वृक्षतः । पा० ६. ४. ७३. । इत्यनवादी-
नामप्यङागमः । अत्रोतेर्लिटि वा णङ्गोपच्छांदसः ॥ तथा पतिसमीपं सारथित्वेनागत्य पीप्याना वर्धमाना
भवति । किमिव । कूचक्रेणैव सिंचन् । कुः पृथिवी । तस्याश्चक्रो वलयः कूचक्रः । तेन वर्षणीयत्वेन निमित्तेन
सिंचञ्जलं वर्षन्नेध इव । स यथांतरिक्षे स्वल्पमात्रोऽपि वर्षणसमये महाभवति तद्वदियमपि शत्रुमध्ये शरधारा
वर्षती वर्धत इत्यर्थः । तथेपेक्षा । एषतव्यो गोसंघ एषः । तमिच्छतीत्येपेक्षी । ईदृश्या तथा रथ्या सारथिभूतया
जयेम शत्रुभिरपहतं गोसंघं । तस्याः सातं दत्तं संभजनं वा सुमंगलं शोभनमंगलवत् सिनवत् । सिनमग्नं ।
तद्वत्सालु । योरूपान्नवस्य भवतु ॥

त्वं विश्वस्य जगतश्चक्षुरिंद्रासि चक्षुषः ।

वृषा यदाजिं वृषणा सिंसाससि चोदयन्वध्रिणा युजा ॥ १२ ॥

त्वं । विश्वस्य । जगतः । चक्षुः । इंद्र । असि । चक्षुषः ।

वृषा । यत् । आजिं । वृषणा । सिंसाससि । चोदयन् । वध्रिणा । युजा ॥ १२ ॥

सूक्तस्य विकल्पेनिंद्रत्वादाविंद्रस्य सुतत्वादन्तेऽपींद्रः सूयते । हे इंद्र त्वं विश्वस्य सर्वस्य जगतश्चक्षुष-
चक्षुषतः पश्यतो वा जगतश्चक्षुरसि । प्रत्येकमुत्पत्तिविशिष्टचक्षुःसंज्ञावेऽपि सर्वस्य साधारणं चक्षुरसि । त्वया
द्रष्टव्यनिर्हिकामुष्मिकपदार्थान्पश्यंतीत्यर्थः । त्वामेव हि यज्ञादिना लब्ध्वा पुष्ट्यर्थान्साधयति । यद्वा ।
विश्वस्य जगतो यन्निजं चक्षुरस्ति तस्यापि चक्षुषस्त्वं चक्षुरसि । यद्यस्यावृषाभिमतवर्षकस्त्वमाजिं मुद्रणस्य मम
संघामं वध्रिणा पाशिन युजा युजौ युक्तौ वृषणा वृषणी वर्षकावस्थौ रथे योजयित्वा चोदयन्शत्रुषु भ्रैरचन्
सिंसाससि आजिं संभक्तमिच्छसि तस्माच्चक्षुरसि ॥ ॥ २१ ॥

आयुः शिशान इति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तमिंद्रपुत्रस्याप्रतिरथनाम् आयुं । त्रयोदशनुष्टुप शिष्टास्त्रिष्टुभः ।
बृहस्पते परि दीयेत्यस्मा बृहस्पतिर्देवता । अमीषां चित्तमित्यस्या अप्वाच्या देवी देवता । शिष्टा ऐन्द्रः ।
त्रयोदशी विकल्पेन मावती । तथा चानुक्रांतं । आयुः सप्तोर्निद्रोऽप्रतिरथश्चतुर्थो बाईसत्योपांत्वाप्वादेवत्या-
नुष्टुप्मावती वेति । सापिचित्ते क्रतौ चित्पिषु प्रतीयमानेषु दक्षिणतो व्रजता ब्रह्मयैतत्सूक्तं जप्यं । तथा च

सूचितं । दक्षिणतश्च ब्रजजपत्वाभ्युः शिशान इति सूक्तं समाप्य । आ० १. १२. इति । ब्रह्माप्रतिरक्षं अपित्वा । आ० ४. ८. इति च ॥ युद्धार्थं राक्षः सन्नहनेऽनेन सूक्तिन राज्ञिषितव्यः । सूचितं च । अधिनमन्वीचेताप्रति-
रक्षशाससीपणैः । आ० गृ० ३. १२. १३. इति ॥

आभ्युः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः क्षोभणचर्षणीनां ।

संक्रंदनोऽनिमिष एकवीरः शतं सेनां अजयत्साकमिन्द्रः ॥ १ ॥

आभ्युः । शिशानः । वृषभः । न । भीमः । घनाघनः । क्षोभणः । चर्षणीनां ।

संऽक्रंदनः । अ॒नि॒ऽमि॒षः । ए॒क॒ऽवी॒रः । श॒तं । से॒नाः । अ॒ज॒य॒त् । सा॒कं । इं॒द्रः ॥ १ ॥

अयमिन्द्र आभ्युः शीघ्रकारी व्यापको वा शिशानो निशितः । शत्रूणां भयजनक इत्यर्थः । क इव । वृषभो न भीमः । बिभेत्स्वादिति भीमः । तादृशो वृषभ इव । स यथा तीक्ष्णाभ्यां शृंगाभ्यां भीमो भवति तद्वत् । अथवा । शिशानस्तीक्ष्णमतिः ॥ व्यत्येनात्मनेपदं ॥ वृषभो न भीमः वृषभो यथा शृंगाभ्यां भयजनकः तद्वत्-
श्रूणां भयजनकश्च । घनाघनो घातकः शत्रूणां हंता ॥ पचाद्यचि हंतेर्घञ् । पा० ६. १. १२. ७. इति द्विवचन-
मन्त्रासंज्ञाङगमो घञ् च धात्वन्भासयोः ॥ चर्षणीनां । चर्षणयो मनुष्याः । मनुष्याणां द्वेषाणां क्षोभणः
क्षोभयिता । संक्रंदनः सम्यक्क्रंदयिता प्राणिनामाकर्षणेन प्रहारेण वा । अनिमिषयश्चुनिमेषरहितः । सर्वदा
स्वयञ्चगमनयुद्धादिकार्येष्वनलस इत्यर्थः । एकवीरः । वीरयत्यभिधानिति वीरः । एकश्चासौ वीरश्च । अथवा ।
एक एव विक्रान्तः । असाहाय्येन कार्यक्षम इत्यर्थः । ईदृशोऽयमिन्द्रः शतं सेनाः साकं सहिष्योयोगेनैवाजयत् ।
जयति ॥

संक्रंदनेनानिमिषेण जिष्णुना युत्कारेण दुश्चवनेन धृष्णुना ।

तदिद्रेण जयत तत्सहध्वं युधो नर इषुहस्तेन वृष्णा ॥ २ ॥

संऽक्रंदनेन । अ॒नि॒ऽमि॒षेण । जि॒ष्णु॒ना । यु॒त्ऽका॒रेण । दुः॒ऽच॒व॒नेन । धृ॒ष्णु॒ना ।

तत् । इं॒द्रेण । ज॒य॒त । तत् । स॒ह॒ध्वं । यु॒धः । न॒रः । इ॒षु॒ऽह॒स्तेन । वृ॒ष्णा ॥ २ ॥

असु नामिन्द्र उक्तविधः तथाप्यस्माकं किमिति चेत् आह । संक्रंदनेनानिमिषेण चोक्तसंज्ञेन जिष्णुना
जयशीलेन युत्कारेण । योधनं युत् । युद्धकारिणा ॥ कर्मण्यस्य ॥ दुश्चवनेनान्विरविचाक्षेण ॥ अयं प्रुक् मर्ता ।
कंदसि गत्यर्थेभ्यः । पा० ३. ३. १२९. इति युच् ॥ धृष्णुना धर्षकेण ईदृशेन्द्रेण तयुद्धं जयत । शत्रुनक्षं सहध्वं ।
अभिभवत । हे युधो योद्धारो हे नरो नेतारः ॥ विभाषितं विशेषवचने बह्वचनं । पा० ८. १. ७४. इति
पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधादुत्तरं निह्न्यते ॥ पुनः कीदृशेन्द्रेणेति । इषुहस्तेन वृष्णा धर्षया च ॥

स इषुहस्तैः स निषंगिभिर्वशी संस्रष्टा स युध इंद्रो गणेन ।

संसृष्टजित्सोमपा बाहुशर्ध्वो यधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता ॥ ३ ॥

सः । इ॒षु॒ऽह॒स्तैः । सः । नि॒षंगि॒ऽभिः । व॒शी । सं॒ऽस्र॒ष्टा । सः । यु॒धः । इं॒द्रः । ग॒णेन ।

सं॒सृ॒ष्ट॒ऽजि॒त् । सो॒म॒ऽपाः । बा॒हु॒ऽश॒र्ध्वी । उ॒य॒ऽध॒न्वा । प्र॒ति॒ऽहि॒ताभिः । अ॒स्ता ॥ ३ ॥

पूर्वमंत्र इद्रेण जयतेत्युक्तं । अचेंद्रस्य जयसाधनसमर्थत्वं दर्शयति । स इंद्र इषुहस्तेर्मर्तेर्मर्दादिनिर्वशी
वक्षीसादान् । तथा निषंगिभिर्युक्तः । निषंगः खड्गः । तद्वन्निर्वशी । स चेंद्रो युधो युध्यमानः सन् । इनुपधस्यचः
कः ॥ अथवा युधो युद्धहेतोर्गणेन शत्रुसंघेन सह संस्रष्टीकीभवनशीलः । यत एवंविधोऽतः संस्रष्टवित् । ये
परस्परैकमस्त्रेण युद्धाय संस्रष्टा भवन्ति तेषां जिता । तथा सोमपाः सोमस्य पाता । बाहुशर्ध्वी । शर्ध्वो बन्धः ।

बाह्योर्वचं बाह्यवचं । तद्वान् ॥ मत्वर्षीय रनिः । यद्वा । मृधु प्रसहने । बाह्यं शर्धयत्वमिवतीति बाह्यशर्धो ।
मुष्यवातो गिनिस्त्राच्छीये । पा० ३. २. ७८. । इति गिनिः ॥ उयधन्वोवतधन्वा प्रतिहिताभिः शत्रुषु प्रेरिताभि-
रिषुभिरसा मारयिता । यत्रेषूमुंचति तत्र वृथा न भवतीत्यर्थः । ईदृशेन्द्रेण जयतेति संबंधः ॥

बृहस्पते परि दीया रथेन रक्षोहामिचौ अपबाधमानः ।

प्रभंजन्सेनाः प्रमृणो युधा जयन्स्माकमेध्यविता रथानां ॥ ४ ॥

बृहस्पते । परि । दीय । रथेन । रक्षःऽहा । अमिचान् । अपऽबाधमानः ।

प्रऽभंजन् । सेनाः । प्रऽमृणः । युधा । जयन् । अस्माकं । एधि । अविता । रथानां ॥ ४ ॥

हे बृहस्पते बृहतां पातः पालयितुं देव रथेन परि दीय । परिगच्छ । दीयतिर्गच्छतिकर्मा । आगत्य च
रक्षोहा रथसां हन्तामित्राश्च शत्रुनपबाधमानः सर्वतो नाशयन् तथा सेनाः शत्रुसंबन्धिनीः प्रभंजन् प्रकर्षेण
नाशयन् प्रमृणः प्रकर्षेण हिंसन् ॥ मृण हिंसायां । रगुपधनक्षणाः कः ॥ केन हिंसन् । युधा युद्धेन ॥ सावेकाच
इति विभक्त्येवदात्तत्वं ॥ जयन्नेवं सर्वत्र जयं प्रतिपद्यमानः ईदृशस्त्यमस्माकं रथानामवितेधि । भव ॥

बलविज्ञायः स्थविरः प्रवीरः सहस्वान्वाजी सहमान उयः ।

अभिवीरो अभिसत्वा सहोजा जैत्रमिन्द्र रथमा तिष्ठ गोवित् ॥ ५ ॥

बलऽविज्ञायः । स्थविरः । प्रऽवीरः । सहस्वान् । वाजी । सहमानः । उयः ।

अभिऽवीरः । अभिऽसत्वा । सहऽजाः । जैत्रं । इन्द्रं । रथं । आ । तिष्ठ । गोऽवित् ॥ ५ ॥

सर्वस्व भूतस्व वलं विजानातीति बलविज्ञायः । यद्वा । वलं ममायमिति सर्वैर्बलत्वेन विज्ञायत इति
बलविज्ञायः । सर्वस्व बलभूत इत्यर्थः । स्थविरो महान् प्रवीरः प्रकर्षेण वीरः सहस्वान् पराभिभवसामर्थ्यान्
वाजी वेजनवान् अस्त्वान्वा सहमानः शत्रूणामभिभवतोय उत्तूर्णबलोऽभिवीरः । अभिगता वीरा वीर्यवन्तो
ऽनुचरा यस्य स तथोक्तः । अभिसत्वाभिगतसत्वा सहोजाः सहस्रो बलाज्जातः एवमहानुभावस्त्वं हे इन्द्र जैत्रं
जयशीलं रथमा तिष्ठ । अस्मत्सहायार्थमारोढुमर्हसि । त्वं च गोविदुदकस्य क्षुतिर्वा लब्धा वेदिता वा ॥

गोचभिदं गोविदं वज्रबाहुं जयन्तमज्म प्रमृणन्तमोजसा ।

इमं सजाता अनु वीरयध्वमिन्द्रं सखायो अनु सं रभध्वं ॥ ६ ॥

गोचऽभिदं । गोऽविदं । वज्रऽबाहुं । जयन्तं । अज्मं । प्रऽमृणन्तं । ओजसा ।

इमं । सऽजाताः । अनु । वीरयध्वं । इन्द्रं । सखायः । अनु । सं । रभध्वं ॥ ६ ॥

गोचभिदं । गा उदकानि चायन्त इति गोचा मेघाः । यद्वा । गौर्भूमिः । तां चायन्त इति गोचाः पर्वताः ।
तेषां भेत्तारं गोविदमुदकस्य लब्धारं वज्रबाहुं वज्रहस्तं ॥ प्रहरणार्थेभ्यः । पा० २. २. ३६. ४. । इति परनिपातः ॥
जयन्तं शत्रुनभिभवन्तं जयनशीलमज्म गमनशीलं शत्रुबलमोजसा बलेन जयन्तं यद्वाज्माजिं जयन्तमोजसा बलेन
प्रमृणन्तं शत्रुनभिभवन्तं ईदृशं महानुभावमिममिन्द्रं हे सजाताः सहोत्पन्ना योद्धारः यूयमनु वीरयध्वं । एनम-
यतः कृत्वानु पञ्चाक्षीरयध्वं । वीरकर्म युद्धं कुरुध्वं ॥ मूर वीर विक्रांती । वीरशब्दात्तत्करोति तदावष्ट इति
विष् ॥ हे सखायः परस्परं सखिभूताः यूयमिममिन्द्रं संरभमाणमनु सं रभध्वं ॥ २२ ॥

अभि गोचाणि सहसा गार्हमानोऽद्यो वीरः शतमन्युरिन्द्रः ।

दुष्पवनः पृतनाषाठ्युध्योऽस्माकं सेना अवतु प्र युत्सु ॥ ७ ॥

अभि । गोचाणि । सहसा । गार्हमानः । अद्यः । वीरः । शतऽमन्युः । इंद्रः ।

दुःच्यवनः । पृतनाषाट् । अयुध्यः । अस्माकं । सेनाः । अवतु । प्र । युतऽसु ॥ ७ ॥

अयमिन्द्रो गोचाण्यभ्याणि मेघान् सहसा बलिनाभि गार्हमानः प्रविशन्नद्यो निर्दयो वीरो बिक्रांतः शतमन्युर्वज्रयज्ञो बज्रक्रोधो वा दुष्ट्यवनोऽन्यैरचात्यः ॥ स्वयं पृतनाषाट् शत्रुसेनानामभिभविता ॥ इंद्रसि सह इति एवः । सहेः साडः स इति मूर्धन्यादेशः ॥ अयुध्यः संप्रहर्तुमशक्यः ॥ युध संप्रहरे । छांदसः क्यप् ॥ इंद्रमिन्द्रोऽस्माकं सेना युत्सु संयामेषु प्रावतु । प्रकर्षेण रषतु ॥

इंद्र आसां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः ।

देवसेनानामभिभंजतीनां जयंतीनां मरुतो यंत्ययं ॥ ८ ॥

इंद्रः । आसां । नेता । बृहस्पतिः । दक्षिणा । यज्ञः । पुरः । एतु । सोमः ।

देवऽसेनानां । अभिऽभंजतीनां । जयंतीनां । मरुतः । यंतु । अयं ॥ ८ ॥

आसामस्यत्सहायार्थमागतानामयमिन्द्रो नेता नायकोऽसु । तथा तस्य बृहस्पतिः पुर एतु । एवं दक्षिणा यज्ञः सोमश्च पुर एत्विति प्रत्येकं संबन्धः । तथा देवसेनानामभिभंजतीनामस्यदमिचानामिमुख्येन मर्दयंतीनां जयंतीनां ॥ इंद्रसीति नाम उदात्तत्वं जयंतीनामित्यत्र बज्रलवचनात् भवति । पा० ६. १. १७८. ॥ तासामयं मरुतो यंतु । गच्छंतु ॥

इंद्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां मरुतां शर्ध उयं ।

महामनसां भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतामुदस्थात् ॥ ९ ॥

इंद्रस्य । वृष्णः । वरुणस्य । राज्ञः । आदित्यानां । मरुतां । शर्धः । उयं ।

महाऽमनसां । भुवनऽच्यवानां । घोषः । देवानां । जयतां । उत । अस्थात् ॥ ९ ॥

वृष्णो वर्षकस्त्रेद्रस्य राज्ञो वरुणस्यादित्यानां मरुतां चौर्यमूर्तर्णं शर्धो बलमस्माकं भवत्विति शेषः । किंच महामनसामुदारमनसां भुवनच्यवानां च्यावधितृणां देवानां घोषो जयशब्द उदस्थात् । उत्तिष्ठति ॥ अगूर्ध्व-कर्मत्वादात्मनेपदाभावः । पा० १. ३. २४. ॥

उद्धर्षय मघवन्नायुधान्युत्सवनां मामकानां मनांसि ।

उद्धृचहन्वाजिनां वाजिनान्युद्रथानां जयतां यंतु घोषाः ॥ १० ॥

उत् । हर्षय । मघऽवन् । आयुधानि । उत् । सवनां । मामकानां । मनांसि ।

उत् । वृचऽहन् । वाजिनां । वाजिनानि । उत् । रथानां । जयतां । यंतु । घोषाः ॥ १० ॥

हे मघवन्निद्र अस्मदीयान्यायुधान्युद्धर्षय । उत्कृष्टं हर्षय । प्रहरणेषूयुक्तानि भवंत्वित्यर्थः । मामकानामस्मदीयानां सत्वनां प्राणिनां सेवकानां मनांसि चोद्धर्षय । हे वृचहन्निद्र वाजिनामश्वानां वाजिनानि वेगा उवांतु । तथा जयतां रथानां घोषा उवांतु ॥

अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता जयंतु ।

अस्माकं वीरा उत्तरे भवंत्वस्माँ उ देवा अवता हवेषु ॥ ११ ॥

अस्माकं । इंद्रः । संऽऋतेषु । ध्वजेषु । अस्माकं । याः । इषवः । ताः । जयंतु ।

अस्माकं । वीराः । उत्तरे । भवंतु । अस्मान् । ऊं इति । देवाः । अवत । हवेषु ॥ ११ ॥

अस्माकं संबंधिष्वेव समृतेषु परसेनां संप्राप्तेषु ध्वजेषु ध्वजवत्सु सैनिकेष्विन्द्रो रक्षिता भवतु । तथास्माकं या इषवः संति ता एव जयंतु शत्रून् । तथास्माकं वीरा भटा उत्तर उपरि भवंतु । हे देवाः अस्माँ उ अस्मा-
मेवावत रक्षत हवेषु संयामेषु ॥

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयंती गृहाणांगान्यप्वे परंहि ।

अभि प्रेहि निर्दह हृत्सु शोर्कैरंधेनामित्रास्तमसा सचंतां ॥ १२ ॥

अमीषां । चित्तं । प्रतिऽलोभयंती । गृहाण । अंगानि । अप्वे । परा । इहि ।

अभि । प्र । इहि । निः । दह । हृत्सु । शोर्कैः । अंधेन । मित्राः । तमसा । सचंतां ॥ १२ ॥

हे अग्नि पापाभिमानिनि देवते अमीषां योद्धृणां शत्रूणां चित्तं प्रतिलोभयंती विमोहयंत्यंगानि तेषामव-
यवाञ्छिरआदिकान्गृहाण । स्त्रीकुक्ष । अभि प्रेहि । अभिगच्छ । तेषां समीपं गत्वा च हृत्सु हृदयेषु शोर्कैर्निर्दह ।
नितरां भस्मीकुक्ष । तेऽमित्रा अस्मच्छत्रवोऽधेन तमसा सचंतां । संगच्छंतां ॥

प्रेता जयंता नर इंद्रो वः शर्म यच्छतु । उया वः संतु बाहवोऽनाधृष्या यथासंथ ॥ १३ ॥

प्र । इतु । जयंत । नरः । इंद्रः । वः । शर्म । यच्छतु । उयाः । वः । संतु । बाहवः ।

अनाधृष्याः । यथा । असंथ ॥ १३ ॥

हे नरो नेतारः संयामस्य निर्वोढारो योद्धारः प्रेत । प्रकर्षेण गच्छत । गत्वा च जयत तान्प्रतिभटान् ॥
तिष्ठः परत्वान्तिष्ठुःतिष्ठ इति निघाताभावः ॥ वो युष्माकमिन्द्रः शर्म सुखं यच्छतु । प्रयच्छतु । वो बाहव
उया उन्नूर्णबलाः संतु । भवंतु । अनाधृष्या अन्यैरनभिभाव्या यथा यूयमसंथ भविष्यथ तथोग्राः संतु वो
बाहवः ॥ ॥ २३ ॥

असावीथेकादशर्चं पंचमं मूक्तं । वैश्वामित्रस्याष्टकस्यार्थं वैष्टुभमिन्द्र । तथा चानुक्रांतं । असाथेकादशाष्टको
वैश्वामित्र इति ॥ गतः मूक्तविनियोगः ॥

असावि सोमः पुरुहूत तुभ्यं हरिभ्यां यज्ञमुप याहि तूयं ।

तुभ्यं गिरो विप्रवीरा इयाना दधन्विरे इंद्र पिबा सुतस्य ॥ १ ॥

असावि । सोमः । पुरुऽहूत । तुभ्यं । हरिऽभ्यां । यज्ञं । उप । याहि । तूयं ।

तुभ्यं । गिरः । विप्रऽवीराः । इयानाः । दधन्विरे । इंद्र । पिब । सुतस्य ॥ १ ॥

हे पुरुहूत बह्वभिः सोतृभिरारूत तुभ्यं त्वदर्थं सोमोऽसावि । अभिषुतोऽभूत ॥ पुञ् अभिषव इत्य-
स्मात्कर्मणि लुङ् ॥ अतो हरिभ्यां हरितवर्णाभ्यामश्वभ्यां यज्ञमस्यदीयं तूयं तूर्णमुप याहि । उपागच्छ । तुभ्यं
त्वदर्थं गिरोऽस्यदीयाः सुतयो विप्रवीराः । विप्रा मेधाविनो वीरा विशेषेण प्रेरयितारः प्रोन्नमयितारो
यासां तास्तथोक्ताः । इयाना गमनशीला दधन्विरे । गम्यन्ति । अस्माभिर्युष्मत्प्रीणनाय प्राप्यंत इत्यर्थः ॥ ईङ्
गती । ताच्छीलिकः शानच् । छांदसो विकरणस्य लुक् । धविर्गत्यर्थः । इदित्वाप्तुम् । कर्मणि छांदसो लिट् ॥
यत एवमतः सुतस्याभिषुतस्यांशं सुतं सोमं वा पिब ॥

प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेऽप्सु धूतस्त्रेत्वेषा याज्या । सूचितं च । अप्सु धूतस्य हरिवः पिबेहेति
याज्या । आ० ६. ४. इति ॥

अप्सु धूतस्य हरिवः पिबेह नृभिः सुतस्य जठरं पृणस्व ।

मिमिक्षुर्यमद्रय इन्द्र तुभ्यं तेभिर्वर्धस्व मदमुक्यवाहः ॥२॥

अप्सु । धूतस्य । हरिऽवः । पिब । इह । नृभिः । सुतस्य । जठरं । पृणस्व ।

मिमिक्षुः । यं । अद्रयः । इन्द्र । तुभ्यं । तेभिः । वर्धस्व । मदं । उक्यऽवाहः ॥२॥

हे हरिवः अक्सामे वा इन्द्रस्य हरी । ऐ० ब्रा० २. २४. । इति श्रुतेः स्तोत्रशस्त्राधारभूताभ्यामृक्सामाभ्यां हरिभ्यां तद्वन्निद्रं अप्लेकधानादिषूदकेषु धूतस्य कंपितस्य । अभिषुतस्येत्यर्थः । तथा नृभिः कर्मनेतृभिः कर्मनिर्वाहकैरध्वर्थादिभिः सुतस्याभिषुतस्य ॥ उभयत्र क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थ्यर्थे बङ्गलं कंदसीति षष्ठी ॥ ईदृशं सोममिहास्मिन्यज्ञे पिब । पीत्वा च जठरं स्वकीयं पृणस्व । पूरय च ॥ चादिज्ञोपे विभवेति प्रथमा तिङ्भिर्भक्तिर्न निहन्यते ॥ यं सोममद्रयोऽभिषवयावाणो हे इन्द्र तुभ्यं त्वदर्थं मिमिक्षुः सेक्तुमभिषोतुमिच्छन् । अभिषवमकुर्वन्नित्यर्थः ॥ मिह सेचन इत्यस्य सनि लिङ्गुसि रूपं ॥ हे उक्यवाह उक्यैः शस्त्रैरुह्यमान तेभिस्सौमदं वर्धस्व ॥

द्वितीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रोयामित्येषा याज्या । सूचितं च । अश्वावति प्रथमः प्रोयां पीतिं वृष्ण इयमि सत्यामिति याज्या । आ० ६. ४. । इति ॥

प्रोयां पीतिं वृष्ण इयमि सत्यां प्रयै सुतस्य हर्यश्च तुभ्यं ।

इन्द्र धेनाभिरिह मादयस्व धीभिर्विश्वाभिः शच्या गृणानः ॥३॥

प्र । उयां । पीतिं । वृष्णे । इयमि । सत्यां । प्रऽयै । सुतस्य । हरिऽश्च । तुभ्यं ।

इन्द्र । धेनाभिः । इह । मादयस्व । धीभिः । विश्वाभिः । शच्या । गृणानः ॥३॥

हे हर्यश्चन्द्र वृष्णे वर्षकाय तुभ्यमुद्यामुन्नतं सत्यां पीतिं सोमपानं प्रयमि । प्रेरयामि । किमर्थं । प्रयै प्रगमनाय । कस्य पीतिं । सुतस्याभिषुतस्य । अतो हे इन्द्र शच्या शक्त्या कर्मणा वा युक्तो गृणानः स्तूयमानस्त्वं विश्वाभिः सर्वाभिर्धेनाभिः स्तुतिवाग्भिर्विश्वाभिर्धीभिः सर्वैः कर्मभिरेहास्मिन्यागे मादयस्व । तृणस्व ॥ मदं तुमिद्योगे । आत्मनेपदं ॥

तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र ऊती शचीव इत्येषा याज्या । ऊती शचीवस्तव वीर्येणेति याज्या । आ० ६. ४. । इति सूचितं ॥

ऊती शचीवस्तव वीर्येण वयो दधाना उशिजं ऋतज्ञाः ।

प्रजावदिन्द्र मनुषो दुरोणे तस्युर्गृणंतः सधमाद्यासः ॥४॥

ऊती । शचीऽवः । तव । वीर्येण । वयः । दधानाः । उशिजः । ऋतऽज्ञाः ।

प्रजाऽवत । इन्द्र । मनुषः । दुरोणे । तस्युः । गृणंतः । सधऽमाद्यासः ॥४॥

हे शचीवः शक्तिवन्निद्रं तवोत्थूत्वा रक्षणेन तव वीर्येण वयोऽन्नं प्रजावत्प्रजोपेतं दधाना धारयंत उशिजस्त्वामेव कामयमाना ऋतज्ञा ऋतं यज्ञमहर्जानंतः । अंगिरसः सत्त्वमनुतिष्ठंतः षष्ठेऽह्नि प्रयोगमूढाः संतो नाभानेदिष्ठेन पारं गता यतः अतस्तेषामुतज्ञत्वं । ईदृशोऽंगिरसो मनुषो मनुष्यस्य यजमानस्य दुरोणे यज्ञगृहे गृणंतस्त्वां सुवतः सधमाद्यासः सह साद्यंतस्तस्युः । तिष्ठन्ति ॥ मादयतेः कृत्यव्युटो बङ्गलमिति वचनात्कर्तव्यो यदिति यत् । ह्यंद्सः सधादेशः ॥ अतो वयमपि तिष्ठमेत्यर्थः ॥

प्रणीतिभिष्टे हर्यश्च सुष्टोः सुषुम्नस्य पुरुषो जनासः ।

मंहिष्ठामूतिं वितिरे दधानाः स्तोतारं इन्द्र तव सूनृताभिः ॥ ५ ॥

प्रनीतिऽभिः । ते । हरिऽअश्च । सुऽस्तोः । सुऽसुम्नस्य । पुरुऽरुचः । जनासः ।

मंहिष्ठां । ऊतिं । विऽतिरे । दधानाः । स्तोतारः । इन्द्र । तव । सूनृताभिः ॥ ५ ॥

हे हर्यश्च हरितवर्णाश्चोपेतन्द्र सुष्टोः सुष्ठु सुयमानस्य सुषुम्नस्य सुमुखस्य सुधनस्य वा पुरुषो बज्रदीप्तिस्तै तव प्रणीतिभिः प्रणयनेर्धनादिप्रदानैर्जनासो जनाः स्तोतारः सूनृताभिः प्रियसत्वात्त्रिकाभिर्वाग्भिः । एतत्प्रणीतिभिरित्यनेन समुचीयते । वितिरेऽन्वेभ्योऽर्थेभ्यो वितरणाय मंहिष्ठामतिशयेन मंहनीयां तव संबंधिनी-मूतिं रक्षां दधाना आसत इति शेषः ॥ ॥ २४ ॥

उप ब्रह्माणि हरिवो हरिभ्यां सोमस्य याहि पीतये सुतस्य ।

इन्द्र त्वा यज्ञः क्षममाणमानद् दाश्वान् अस्यध्वरस्य प्रकेतः ॥ ६ ॥

उप । ब्रह्माणि । हरिऽवः । हरिऽभ्यां । सोमस्य । याहि । पीतये । सुतस्य ।

इन्द्र । त्वा । यज्ञः । क्षममाणं । आनद् । दाश्वान् । असि । अध्वरस्य । प्रऽकेतः ॥ ६ ॥

हे हरिवो हरिवन्निन्द्र सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पीतये पानाय ब्रह्माणि परिवृढान्यस्यदीयानि कर्माणि स्तोत्राणि वोप याहि । उपागच्छ । केन साधनेनेति तदुच्यते । हरिभ्यामश्वाभ्यां । ताभ्यां युक्तेन रथेनेत्यर्थः । यद्वा । हरिभ्यां हरिव इति संबंधनीयं । हे इन्द्र क्षममाणं त्वा त्वां यज्ञः सोमयाग आनद् । व्याप्नोति ॥ नशतेर्लुङि मंचे घसेति ल्लुङ् । कंदस्यपि दृश्यत इत्याडागमः । अश्रोतिरेव वा लिटि च्छांदसस्तत्प्रत्ययस्य लोपः । अश्रोतिर्द्यति जुडागमः ॥ अध्वरस्य यागस्य प्रकेतः प्रकीर्षणं जानस्त्वं दाश्वानसि । दातासि कर्मफलस्य ॥

सहस्रवाजमभिमातिषाहं सुतेरणं मघवानं सुवृत्तिं ।

उप भूषन्ति गिरो अप्रतीतमिन्द्रं नमस्या जरितुः पनंत ॥ ७ ॥

सहस्रऽवाजं । अभिमातिऽसहं । सुतेऽरणं । मघऽवानं । सुऽवृत्तिं ।

उप । भूषन्ति । गिरः । अप्रतिऽइतं । इन्द्रं । नमस्याः । जरितुः । पनंत ॥ ७ ॥

सहस्रवाजमपरिमितान्नमपरिमितबलं वाभिमातिषाहमभिमातीनां सर्वतो हिंसकानां शत्रूणामभिभवि-तारं सुतेरणमभिषुते सोमे रममाणं मघवानं धनवंतं सुवृत्तिं शोभनस्तुतिकमप्रतीतं युद्धेऽन्विरप्रतिगतमिन्द्रं गिरः स्तुतिरूपा वाच उप भूषन्ति । अलंकुर्वन्ति । तदेवाह । जरितुः स्तोतुर्नमस्याः स्तुतयः पनंत । स्तुवन्ति ॥

सप्तापो देवीः सुरणा अमृक्ता याभिः सिंधुमतर इन्द्र पूर्भित् ।

नवतिं स्तोत्या नवं च स्रवतीर्देवेभ्यो गातुं मनुषे च विंदः ॥ ८ ॥

सप्ता । आपः । देवीः । सुऽरणाः । अमृक्ताः । याभिः । सिंधुं । अतरः । इन्द्र । पूऽभित् ।

नवतिं । स्तोत्याः । नवं । च । स्रवतीः । देवेभ्यः । गातुं । मनुषे । च । विंदः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वदाद्यया सन्निवृत्तसंख्याका आपोऽब्रूपा देवीर्देव्यो गंगाद्याः सुरणाः सुष्ठु रममाणाः शोभनशब्दा वा ॥ रणिः शब्दार्थः । वशिरण्योरुपसंख्यानं । पा० ३. ३. ५८. ३. इति भावेऽपि । बज्रग्रीवाबाधुदानं द्यच्छन्द-

सीत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं ॥ अमृता अहिंसिताः प्रवहंतीति शेषः । हे इंद्र पूर्वमेतत् पुरा भेत्ता त्वं यामिर्गंगादिभिः सप्तनदीभिः सिंधुं समुद्रमतरः । प्रावर्धय इत्यर्थः । यद्वा । सप्त सर्पणस्वभावा उक्तलक्षणा आपो देव्यस्त्वया खष्टाः प्रवहंति यामिः सिंधुं नदीमतरः । किंच त्वं नवतिं नव च नवोत्तरनवतिसंख्याकाः स्रवंतीः प्रवहंतीः स्त्रीत्याः । नदीनामेतत् । नदीर्देव्यो हविरर्थं मनुषे मनुष्याय भोगार्थं च गातुं गंतव्यं तासां मार्गं च विंदः । अलभथाः ॥

अपो महीरभिश्शस्तेरमुंचोऽजागरास्वधिं देव एकः ।

इंद्र यास्वं वृचतूयै चकर्थ ताभिर्विश्वायुस्तन्वं पुपुष्याः ॥ ९ ॥

अपः । महीः । अभिऽशस्तेः । अमुंचः । अजागः । आसु । अधि । देवः । एकः ।

इंद्र । याः । त्वं । वृचऽतूयै । चकर्थ । ताभिः । विश्वऽआयुः । तन्वं । पुपुष्याः ॥ ९ ॥

हे इंद्र महीर्महतोरप उदकान्यभिश्शस्तेरभिश्सकादृचादमुंचः । आसु मुक्तास्वप्सु देवस्त्वमेक एक एवास-
हायः सप्तमथागः । अप्रमत्तो भवसि । यद्वा । अधीति सप्तमर्थानुवादी । हे इंद्र त्वं या अपो वृचतूयै
वृचहत्यायां चकर्थ करोषि ताभिरङ्घ्रिर्विश्वाभिः सर्वाभिस्त्वं तनुं स्वकीयं शरीरं पुपुष्याः । पोषयेः ॥ पुष
पुष्टावित्यस्य व्यत्ययेन सुः ॥

वीरेण्यः क्रतुरिंद्रः सुशस्तिरुतापि धेनां पुरुहूतमीदृ ।

आर्देयद्वृचमकृणोदु लोकं ससाहे शक्रः पृतना अभिष्टिः ॥ १० ॥

वीरेण्यः । क्रतुः । इंद्रः । सुऽशस्तिः । उत । अपि । धेनां । पुरुऽहूतं । ईदृ ।

आर्देयत् । वृचं । अकृणोत् । ऊं इति । लोकं । ससाहे । शक्रः । पृतनाः । अभिष्टिः ॥ १० ॥

इंद्रो वीरेण्यो वीरैर्गंतव्योऽतिशयेन वीरो वा क्रतुः कर्मवान् सुशस्तिः शोभनस्तुतिकः । उतापि च ।
अपीत्यनर्थकः । अपि च धेना । वाप्राभैतत् । प्रीणयित्री स्तुतिवाक् पुरुहूतमिंद्रमीदृ । स्तौति पुजयति वा ।
यत उक्तलक्षणेः अतः स्तौतीत्यर्थः । किंचायं वृचमावरकमेतन्नामकमनुगमार्देयत् । इतवानित्यर्थः । उ अपि च
लोकं । लोकात् इति लोकः प्रकाशः । तमकृणोत् । अकरोत् । आवरकमसुरं हत्वा प्रकाशं कृतवानित्यर्थः । न
केवलं तमेकमेव अपि तु शक्र इंद्रोऽभिष्टिः शत्रूणामभिगंता पृतनाः शत्रुसेनाः ससाहे । अभ्यभवत् ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिंद्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वंतमुयमूतयै समत्सु घ्नंतं वृचाणि संजितं धनानां ॥ ११ ॥

शुनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृतमं । वाजऽसातौ ।

शृण्वंतं । उयं । ऊतयै । समत्सु । घ्नंतं । वृचाणि । संजितं । धनानां ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ २५ ॥

कदेत्येकादशर्वं षष्ठं मृत्तं । ऐंद्रकुत्सपुत्रो नाम्ना दुर्मित्रो गुणतः सुमित्रः यद्वा नाम्ना सुमित्रो गुणतो
दुर्मित्र ऋषिः । हरी यस्य सुयुजा वज्रं यस्यक इति द्वे पिपीलिकमध्ये एकादशषट्केकादशके उष्णिहं । अंत्वा
चिष्टुप । आत्वा गायत्री वा । अक्षरव्यूहेन पक्षांतर उष्णिक् । शिष्टाभिः सर्वाभिः सप्तोष्णिहः । तथा चानुकांतं ।
कदा कौत्सो दुर्मित्रो नाम्ना सुमित्रो गुणतः सुमित्रो वा नाम्ना दुर्मित्रो गुणत औष्णिहं हरी वज्रं पिपीलि-
कमध्ये चिष्टुबंत्वाया गायत्री वेति ॥ गतो विनिघोगः ॥

कदा वसो स्तोत्रं हर्येत आव शमशा रुध्वाः । दीर्घं सुतं वाताप्याय ॥ १ ॥

कदा । वसो इति । स्तोत्रं । हर्येते । आ । अव । शमशा । रुध्त् । वारिति वाः । दीर्घं । सुतं । वाताप्याय ॥ १ ॥

हे वसो वासयितरिद्र स्तोत्रमस्तुर्तुके हर्येत कामयमानाय कामयमानं त्वां ॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ कदा कस्मिन्कालेऽव रुधत् । अवरोत्यति । अवरुध् च कदा वाः । वारयिष्यति । तादृशः कालः कदास्माकं संभविष्यतीत्याशास्ते ॥ रुधर्नुडीरितो वेति त्रैरङ्गादेशः । वारिति वृणोतिर्ष्यताञ्जलिच्छांदसः शपो लुक् । छंदसुभयथेति तिप आर्धधातुकत्वात्तेरनिटीति लोपे हल्ङ्गाभ्य इति तिजोपः ॥ तच्च वृष्टांतः । अमुते चेन्नमिति शमशा कुख्या । लुप्तोपममेतत् । यथा कुल्येतस्तत् उदकान्ववरुण्डि अवरुध् च वारयति तथेत्यर्थः । किमुद्दिष्टावरोध इति तत्राह । दीर्घं सवनत्रयरूपेणायतं सुतमभिषुतं सोमं प्रति । किमर्थमिति तदाह । वाताप्याय । वातेनाप्यतेऽधस्तात्त्रिपात्यत इति वाताप्यमुदकं । तस्य प्रदानायेत्यर्थः ॥

हरी यस्य सुयुजा विव्रता वेरर्वेतानु शेपा । उभा रजी न केशिना पतिर्दन् ॥ २ ॥

हरी इति । यस्य । सुऽयुजा । विऽव्रता । वेः । अर्वेता । अनु । शेपा । उभा । रजी इति । न । केशिना । पतिः । दन् ॥ २ ॥

यस्मिंश्च हरी हरितवर्णावर्था सुयुजा मुहु नियोज्या । सुशिक्षितावित्यर्थः । विव्रता । व्रतमिति कर्मणाम् । विशिष्टकर्माणावर्वेतावरणकुशलां शेपा शेषवन्ता । मलर्षो लुप्यते । प्रशस्तपुंस्त्वावित्यर्थः । उभोभौ रजी न रजसी द्यावापृथिव्याविव यद्वा महान्तौ रजकां सूर्याचंद्रमसाविव केशिनां प्रकाशमानां केशवन्ता वा ईदृशावर्था हे इंद्र यस्य ते तव स्वभूतां तयोः पतिः स्वामी त्वं दन् धनानि प्रयच्छन्ननु धेः । स्तुतशस्त्रादीन्यनुकामयस्व ॥ दन्निति ददातेः शतरि छंदसुभयथेत्यार्धधातुकत्वादातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । अत एव स्वभावश्च ॥

अप योरिद्रः पापज आ मर्तो न शश्रमाणो बिभीवान् ।

शुभे यद्युयुजे तविषीवान् ॥ ३ ॥

अप । योः । इंद्रः । पापजे । आ । मर्तः । न । शश्रमाणः । बिभीवान् ।

शुभे । यत् । युयुजे । तविषीऽवान् ॥ ३ ॥

य इंद्रः पापजे । आ इत्यनर्थकः । पापाज्जायत इति पापजो वृचः । तस्मिन्मर्तो न मनुष्य इव शश्रमाण-
णस्तेन सह युद्धे आम्यन् बिभीवान् विभ्यस्त भवति ॥ आम्यतेऽस्त्रेण दंसि लिट् । तस्य व्यत्ययेन कानच् ॥ स इंद्रो यद्यदा तविषीवान् मरुद्भिर्बलिर्बलवान्युयुजे युज्यते संपद्यते शुभे शोभार्थं तदानीमप योः । तस्य वृचस्यापयोर-
पयोजिता भवति ॥

सचायोरिद्रश्चर्कष आ उपांसः सपर्यन् । नद्योर्विव्रतयोः शूर इंद्रः ॥ ४ ॥

सचा । आयोः । इंद्रः । चर्कषे । आ । उपांसः । सपर्यन् । नद्योः । विऽव्रतयोः ।

शूरः । इंद्रः ॥ ४ ॥

आयोः । मनुष्यनामैतत् । मनुष्यस्य स्तोत्रशृङ्गे पुनःपुनर्विलेखनाय । धनप्रदानायेत्यर्थः । सचा सह दातव्यैर्धनेः सहितः । यद्वा । आयोः सचा सहायभूतः । उपांसोऽन उपागतवान् ॥ अत्वादयः क्रांतावर्थे द्वितीयया । म० २. २. १८. ४. इति प्रादिसमासः । अनसंताप्तपुंसकात् । पा० ५. ४. १०३. इति समासांतष्टच् ॥

आकृडरथ इत्यर्थः । सपर्यङ् धनैः स्तोतारं पूजयन् । यद्वा । अत्ययेन कर्तृप्रत्ययः । सुतिभिर्हविर्भिस्व पूज्यमानः । उक्तगुणविशिष्टः सत्ता । आगच्छति । उपसर्गयुतेरचितक्रियाध्याहारः । कीदृश इन्द्रः । नद्योर्होषाशब्दं कुर्वतो-
र्विभ्रतयोर्विशिष्टकर्मणोरश्वयोर्नियंता शूरो विक्रांतः ॥

अधि यस्तस्यै केशवंता व्यचस्वंता न पुष्ट्यै । वनोति शिप्राभ्यां शिप्रिणीवान् ॥ ५ ॥

अधि । यः । तस्यै । केशंऽवंता । व्यचस्वंता । न । पुष्ट्यै । वनोति । शिप्राभ्यां ।

शिप्रिणीऽवान् ॥ ५ ॥

य इन्द्रः केशवंता केशिनी व्यचस्वंता व्यचनवंती व्याप्तिमन्ती । नेत्यनर्थको निपातः । ईदृशावस्थौ पुष्ट्यै पोष-
णाय यजमानस्यात्मनो वाधि तस्यै अधितिष्ठति आरोहति ॥ अधिशीङ्स्यासां कर्म । पा० १. ४. ४६. । इति
कर्मणोऽधिकरणसंज्ञा ॥ यद्वा । नेति चार्थः । तेन गुणो समुच्चीयते । प्रशस्तकेशी व्यचस्वंती चेत्यर्थः । स
शिप्राभ्यां हनुभ्यां शिप्रिणीवाञ्छिप्रवानिन्द्रः । एको मत्वर्थोऽनुवादः । वनोति । सोमान्याचते ॥ वनु याचने ॥
यद्वा । वनुष्यतिर्हतिकर्मा । शत्रून्निहन्ति ॥ ॥ २६ ॥

प्रास्तौतृष्वौजा ऋष्वेभिस्ततस्तु शूरः शवंसा । ऋभुर्न क्रतुभिर्मातरिश्वा ॥ ६ ॥

प्र । अस्तौत् । ऋष्वेऽञ्जोः । ऋष्वेभिः । ततस्तु । शूरः । शवंसा । ऋभुः । न ।

क्रतुऽभिः । मातरिश्वा ॥ ६ ॥

ऋष्वौजा दर्शनीयबलो व्याप्रबलो वष्वेभिर्दर्शनीयेर्महद्भिः सह प्रास्तौत् । सुत्वादिकं मय्यकृतमनेनेति
प्रशंसति । यद्वा । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्रकर्षेण सुतोऽभूत् । य इन्द्रः शूरो विक्रांतो मातरिश्वा वृष्टिर्निर्मातय-
तरिश्चे श्वसन्वर्तमानः सञ्जवसा बलेन क्रतुभिः क्रियमाणैः कर्मभिः । यद्वा । क्रतुरिति प्रज्ञानाम् । बलेन
प्रज्ञामिष्य ततश्च वृत्रवधादिकं चकार । तच्च दृष्टांतः । ऋभुर्नर्भव इव ॥ सुपां सुलुगिति असः सुरादेशः ॥
ऋभवो यथा कर्मभिः प्रज्ञामिष्यानन्यसाधारणरथचमसादिर्निर्माणमकुर्वन् तद्वदित्यर्थः ॥

वज्रं यश्चक्रे सुहनाय दस्यवे हिरीमशो हिरीमान् । अरुतहनुरद्भुतं न रजः ॥ ७ ॥

वज्रं । यः । चक्रे । सुऽहनाय । दस्यवे । हिरीमशः । हिरीमान् । अरुतऽहनुः । अद्भुतं ।

न । रजः ॥ ७ ॥

य इन्द्रः सुहनाय सुष्ठु हननीयाय दस्यव उपसर्पयित्वे शचवे तस्य वधाय वज्रं प्रहरणसाधनमायुधं चक्रे
छतवान् स त्वं वृजिना शिशिहीत्युत्तरसंबन्धः । कीदृश इन्द्रः । हिरीमशो हरितश्मश्रुः ॥ पृषोदरादिः ॥ हिरी-
मान् हरिताश्चो हरितवर्णो वा अरुतहनुरबाधितहनुः । किमिव । अद्भुतं न रजः । अद्भुतमिति महत्ताम् ।
रज इति रंजकमंतरिक्षमुच्यते । महदंतरिक्षमिव । तद्यथान्यैरबाध्यं भवति तद्वत् ॥

अव नो वृजिना शिशिहृचा वनेमानृचः । नाब्रंसा यज्ञ ऋधग्जोषति त्वे ॥ ८ ॥

अव । नः । वृजिना । शिशिहि । ऋचा । वनेम । अनृचः । न । अब्रंसा । यज्ञः । ऋधक् ।

जोषति । त्वे इति ॥ ८ ॥

हे इन्द्र नोऽस्माकं वृजिना वृजिनानि वर्जनीयानि पापान्यव शिशिहि । अत्यर्थं तनुकुह । विनाशयेत्यर्थः ।
वयं चर्चा सुत्वा साधनेनानृचोऽस्तुतिकानयजमानान्वनेम । हिंसाम । अब्रंसा । ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं । सुतिवि-
रहितो यज्ञ ऋधक् सस्तुतिकाद्यज्ञात्पृथग्भूतस्त्वे त्वयि न जोषति । न सेवते त्वां । न प्रीणयतीत्यर्थः ॥ जुषी
प्रतिसेवनयोः । अत्ययेन शप् परस्मैपदं च ॥

ऊर्ध्वा यज्ञे चेतिनी भूयज्ञस्य धूर्षु सद्यन् । सजूर्नावं स्वयंशसं सचायोः ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वा । यत् । ते । चेतिनी । भूत् । यज्ञस्य । धूः । सु । सद्यन् । सऽजूः । नावं । स्वऽयंशसं । सचा । आयोः ॥ ९ ॥

हे इंद्र ते तव स्वभूता चेतिनी । चेतापिचयं । तद्वती चेतिनी क्रिया । सा यद्यदोर्ध्वोन्नता प्रवृत्ता भूत अभूत् ॥ यद्योगादनिघातः ॥ कुच स्थान इति । यज्ञस्य यागस्य सद्यन् सद्ये । केचित् । धूर्षु कर्मणां वोढृषु-
त्वेषु । तदानीं सजूर्यजमानेन मरुद्भिर्वा सह प्रीयमाणो वा सन्नायोर्मनुष्यस्य यजमानस्य सचा सह तेन साकं स्वयंशसं स्वायन्तयज्ञस्कं यज्ञःसाधनं नावं तरणसाधनं तरणिं । आरोहसीति शेषः । एकमेव रथं यजमान आरोहति स्वतरणार्थं तमेव तस्य साधकमारोहसीत्यर्थः । यद्वा । नावं रथं स्वयंशसमाचोर्यजमानस्य सचा सहायभूतः सजूक्षेण सह प्रीयमाण आरोहेत्यर्थः ॥

श्रिये ते पृश्निरुपसेचनी भूच्छ्रिये दर्विररेपाः । यया स्वे पात्रे सिंचसु उत् ॥ १० ॥

श्रिये । ते । पृश्निः । उपऽसेचनी । भूत् । श्रिये । दर्विः । अरेपाः । यया । स्वे । पात्रे । सिंचसे । उत् ॥ १० ॥

हे इंद्र ते तव संबंधिनः सोमस्य श्रिये श्रयणाय पृश्निर्गोः पृश्निवर्णोपसेचनी पयसो दोग्ध्री भूत् । भवतु । तथा दर्विररणिररेपा अपापा सती ते श्रिये हविषः श्रयणाय भूत् । भवतु । यया दर्व्या स्वे स्वकीये पात्रे पानसाधने मुख उत्सिंचसे उपर्याकृष्य पिबसि सा श्रिये भृदिति संबंधः ॥

शतं वा यदसुर्यं प्रति त्वा सुमित्र इत्यास्तौ दुर्मित्र इत्यास्तौत् ।

आवो यदस्युहत्ये कुत्सपुत्रं प्रावो यदस्युहत्ये कुत्सवत्सं ॥ ११ ॥

शतं । वा । यत् । असुर्यं । प्रति । त्वा । सुऽमित्रः । इत्या । अस्तौत् । दुः । मित्रः । इत्या । अस्तौत् ।

आवः । यत् । दस्युऽहत्ये । कुत्सऽपुत्रं । प्र । आवः । यत् । दस्युऽहत्ये । कुत्सऽवत्सं ॥ ११ ॥

हे असुर्य बलवन्निद्र । अवध्यत्वेनासुरसंबन्धित्वात् । त्वा त्वां प्रति शतं वा शतसंख्याकं धनं । वाशब्देना-
परिमितं धनं वा । यद्यदा कामितवानित्यर्थः । यद्यदा च दस्युहत्ये दस्युहनने शत्रुवधे कुत्सपुत्रं दुर्मित्रमावः
रक्षितवानसि । तथा कुत्सवत्सं कुत्सपुत्रं प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि ॥ अव रक्षणादी । लङ्घ्याडजादीनामि-
त्याडागमः । पादादित्वादिनिघातः । पुनरुक्तिरादरार्थं ॥ तदानीं सुमित्रो नाम्नेत्यमस्तौत् । तथा दुर्मित्रो
गुणत इत्यमस्तौत् । तद्विपरीतं वा द्रष्टव्यं । सुमित्रो नाम्ना दुर्मित्रो गुणत इति कात्यायनेन तथोक्तिः । स
इत्येत्यमनेन कृतप्रकारेणास्तौत् । अस्मावीत् । इत्यास्तौदिति द्विरुक्तिः स्तुतिसमाप्त्यर्थं ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थोऽस्तुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभुपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे अक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके पंचमोऽध्यायः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्मेमे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥
अष्टमे पञ्चमाध्यायं व्याख्याय त्रुतिकोविदः । सायणार्यस्ततोऽध्यायं षष्ठं च व्याचिकीर्षति ॥

तत्रोभा उ नूनमित्येकादशर्चमाद्यं सूक्तं । अनुवाकापिप्तया सप्तमं सूक्तं । वैष्टुभमश्विदैवत्यं । कश्यपपुषो भूतांशो नामर्षिः । तथा चानुक्रम्यते । उभा भूतांशः काश्यप आश्विनमिति ॥ अप्तोर्यमेऽच्छावाकातिरिक्तोक्थ्य एतसूक्तं । सूचितं च । उभा उ नूनं देव्या होतारा प्रथमा पुरोहितेति परिधानीया । आ० ९. ११. इति ॥

उभा उ नूनं तदिदंयेथे वि तन्वाथे धियो वस्त्रापसेव ।

सध्रीचीना यातवे प्रेमजीगः सुदिनेव पृष्ठ आ तंसयेथे ॥१॥

उभा । उं इति । नूनं । तत् । इत् । अर्थयेथे इति । वि । तन्वाथे इति । धियः । वस्त्रा ।
अपसाऽइव ।

सध्रीचीना । यातवे । प्र । ई । अजीगुरिति । सुदिनाऽइव । पृष्ठः । आ । तंसयेथे इति ॥१॥

हे अश्विनावुभा युवां नूनमिदानीं तदिदस्याभिर्दीयमानं हविः क्रियमाणं स्तोत्रमेवार्थयेथे । प्रार्थयथः ॥ अर्थ याज्यायां चौरादिकः । अनुदानेत् । उः पूरणः ॥ संप्रार्थं च धियः कर्माणि स्तुतीर्वा वि तन्वाथे । विस्तारयथः ॥ तनु विस्तारि तानादिकः ॥ तत्र दृष्टान्तः । अपसेवापस्विनी कुविंदी यथा वस्त्रा वस्त्राणि विस्तारयतः ॥ अपःशब्दाव्यत्वर्थीयो विनिः । तस्य वज्रं कंदसीति लुक् । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदान्तः । उभयश्च सुप आकारः ॥ ईमयं यजमानः सध्रीचीना सध्रीचीनी सहांचनी युवां ॥ सहपूर्वादंचतेः क्तिनि सहस्य सध्रिरिति सध्यादेशः । विभाषांचेरदिकस्त्रयामिति खः । सुप आजादेशः ॥ तां यातवे ॥ तुमर्थं तवेत्ययः ॥ अभिमतप्राप्त्यर्थं प्राजीगः । प्रकर्षेण स्तौति । यद्वा । युवां प्रति स्तुतीरन्निरति । गृ शब्दे । गृ निगरणे वा । एताभ्यां लुङि वज्रं कंदसीति विकरणस्य सुः । वज्रं कंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । दीर्घश्चांदसः । गुणे कृते हल्ङादिना तिपो लोपः ॥ किंच सुदिनेव सुदिनेष्वन्नाति यथालंकुर्वेति । यद्वा । सुदिना सुदिनी । अहोरात्रयोः प्रवर्तकत्वेन तद्वर्ती सूर्याचंद्रमसी स्वरश्मिभिर्यथाज्ञान्यलंकुरुतः । तद्वयुवां पृष्ठः । अन्ननामेतत् । भोक्तृभिः संपृच्यत इति पृष्ठोऽज्ञानि । आ तंसयेथे । समंतादलंकुरुथः ॥ तसि भूष अलंकारं चौरादिकः ॥

उष्टारेव फर्वरेषु अयेथे प्रायोगेव श्वाच्या शसुरेथः ।

दूतेव हि षो यशसा जनेषु मापं स्यातं महिषेवावपानात् ॥२॥

उष्टाराऽइव । फर्वरेषु । अयेथे इति । प्रायोगाऽइव । श्वाच्या । शसुः । आ । इथः ।

दूताऽइव । हि । स्यः । यशसा । जनेषु । मा । अपं । स्यातं । महिषाऽइव । अवऽपानात् ॥२॥

उष्टारेव । उष्टः कामयेति गंतव्यं देशमित्युष्टारी प्रासंगस्य वोढारावनद्वाहाविव ॥ वशं कांतावित्यस्मात्तृचिच्चांदसं संप्रसारणमिडभावश्च ॥ तां यथा संपूर्णघासिषु संचरतः तद्वत्फर्वरेषु स्तुतिभिर्हविर्भयं पुरयितुषु जनेषु अयेथे । तत्स्वीकरणार्थमाश्रयथः ॥ फर्वतिः पूरणार्थः । अस्मादीणादिको रन्त्ययः ॥ प्रायोगेव प्रयोक्तव्याव-नद्वाहाविव ॥ प्रपूर्वाद्युजैः कर्मणि घञ्युपसर्गस्य दीर्घः । याथादिस्वरेणांतोदान्तः ॥ तां यथा श्वाच्या श्वाच्या । शु चिप्रमतनं श्वाचं । तत्र साधु भवतः तद्वत् । यद्वा । युद्धार्थं प्रयोक्तव्यावश्वाविव श्वाच्या । श्वाचमिति धननाम । तत्र भवी । धनस्य साधकावित्यर्थः । तां युवां शसुः शंसितुः स्तोतुः स्तुतिं प्रत्येयः । आगच्छथः ॥ इण गती आदादिकः ॥ दूतेव दूताविव यथा राज्ञः प्रियतमो दूतो जनपदेषु यशस्विनी भवतः तद्वज्जनेषु स्तोतृषु यशसा यशस्विनी स्यो हि । भवथः खलु ॥ अस्तेर्लटि रूपं । हियोगादनिघातः ॥ महिषेव महिषाविव यथा आंती महिषाववपानात् । पीयतेऽस्मिन्निति पानं दूदादि ॥ अधिकरणे ल्युट् ॥ पानमेवावपानं । संनि-

कृष्टात्पागादपगच्छतः तद्वयुवामस्यदीयाद्विषः सोचास्य माप स्यात् । मापकस्य तिष्ठतं ॥ तिष्ठतेर्बुद्धिं नाति-
क्षेति सिधो बुक् । न मापयोग इत्युक्तभावः ॥

साकंयुजां शकुनस्यैव पक्षा पश्वेव चिचा यजुरा गमिष्टं ।

अग्निरिव देवयोर्दीद्वांसा परिज्मानेव यजथः पुरुचा ॥ ३ ॥

साकंयुजा । शकुनस्यैव । पक्षा । पश्वेव । चिचा । यजुः । आ । गमिष्टं ।

अग्निः । इव । देवयोः । दीद्वांसा । परिज्माना । इव । यजथः । पुरुचा ॥ ३ ॥

शकुनस्यैव पक्षिण इव यथा पक्षिणः पक्षा पक्षी संहत्य वर्तमानौ तद्वत्साकंयुजा साकंयुजौ सहावियुज्य
वर्तमानौ भवथः ॥ युजेः सत्सूक्ष्मेत्यादिना क्तिप् ॥ पश्वेव पशू इव ॥ सुप आकारः ॥ तौ यथा चायनीयौ
तद्वत्चिचा चिची चायनीयौ युवां यजुर्यजनावस्यदीयावा गमिष्टं । आगच्छतं ॥ यजेरौणादिको भाव उस्मिन्प्र-
त्ययः । गमिष्टं । गमेल्लेटि सिक्कङ्गलं लेटीति सिप् । सिप् आर्धधातुकत्वात्त्रमेरिट् परस्मैपदेषु । पा० ७. २. ५८ ।
इतीडागमः ॥ देवयोर्देवानिच्छतो यजमानस्य यज्ञेऽग्निरवाग्निर्यथा हविर्भिः स्तुतिभिश्च दीप्यते तद्वद्दी-
द्वांसा दीद्वांसा स्तुतिभिर्दीप्ता भवथः ॥ दीप्यतेः क्लृप्तां वस्वेकाजादिति नियमादिहभावः । वलि लोपे
तुवादिवाद्भासस्य दीर्घः ॥ परिज्मानेव परिज्मानादिव परितोऽजतो गच्छतः कर्मकरणाथमिति परिज्मा-
नावध्वर्यु इव स्थितौ युवां पुरुचा बङ्गषु देशेषु यजथः । देवान्पूजयथः । अग्निनी हि देवानामध्वर्यु इत्यास्मा-
नात् । ऐ० ब्रा० १. १८ । यद्वा । परिज्मानेव परितो गंतारीं पुरो वा पश्चाद्वा तौ यथा बङ्गषु देशेषु यजथः
संगच्छमानौ भवथः ॥ यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । पुरुचा । देवमनुष्येत्यादिना चाप्रत्ययः ॥

आपी वो अस्मे पितरेव पुत्रोयेव रुचा नृपतीव तुर्ये ।

इर्येव पुष्ट्यै किरणैव भुज्यै श्रुष्टीवानेव हवमा गमिष्टं ॥ ४ ॥

आपी इति । वः । अस्मे इति । पितराऽइव । पुत्रा । उयाऽइव । रुचा । नृपती
इवेति नृपतीऽइव । तुर्ये ।

इर्याऽइव । पुष्ट्यै । किरणाऽइव । भुज्यै । श्रुष्टीवानाऽइव । हवं । आ । गमिष्टं ॥ ४ ॥

अस्मै अस्माकं वो युवां । पूजायां बङ्गवचनं । आपी प्राप्ती बंधुभूती भवथः । पितरेव पितराविव यथाच
पितरौ प्रति पुत्रा पुत्री बंधुभूती भवतः तद्वत् । यद्वा । पुत्रा ॥ पक्षा आकारः ॥ पुत्राणां पितरौ बंधू । तपो-
येवोद्याविव यथोयी स्वतेजसोभूणावगत्यादित्यौ यथा रोचमानौ भवतः तद्वद्पुत्रा दीप्त्या युक्तौ ॥ रोचतेर्भावे
क्तिप् । सविकाच इति विभक्तैरुदात्तत्वं ॥ यद्वा । रुचा रोचमानौ भवथः ॥ रोचतेरिगुपधलक्षणः कः । सुप
आकारः ॥ नृपतीव यथा नृणां पालयितारी राजानौ संभ्रमयुक्तायै सेनायै रचकत्वेन भवतः तद्वत्तुर्ये कर्मार्थं त्वर-
माणायै संभ्रमवत्यै जनतायै युवामभीष्टदातृत्वेन भवथः ॥ तुर त्वरणे । इगुपधात्कित् । उ० ४. ११९ । इतीत्यत्ययः ।
कृदिकारादक्षिणः । पा० ४. १. ४५. * । इति ङीष् । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तैरुदात्तत्वं ॥ इर्येवैर्याविव ।
इरात्रं । तत्र भवौ ॥ भावार्थे यत् ॥ अन्नवंतावाढ्यौ स्वजनपरितोषणाय भवतः । तद्वद्युवां पुष्ट्यै धनादिदाने-
नास्माकं परितोषणाय भवथः । किरणैव किरणाविव यथाग्न्यादित्यकिरणी सर्वेषां प्रकाशनादित्यरिष
भोगाय भवतः तद्वद्भुज्यै स्तोतृणां परिभोगाय भवथः । श्रुष्टीवानेव श्रुष्टिवंताविव । श्रुष्टीति चिप्रनाम ॥
मत्सर्वायो वणिप् ॥ तद्वंतावश्चौ यथा लक्ष्यं देशं प्रति शीघ्रं गच्छतः तद्वत् । यद्वा । श्रुष्टीवानेव । श्रुष्टीति
मुख्यनाम । तद्वंतौ पुरुषौ यथा क्रीडार्थमागच्छतः तद्वद्युवां हवमस्यदीयमाह्वानं प्रत्या गमिष्टं । आगच्छतं ॥
हवं । भावेऽनुपसर्गस्येति ह्यथेतरेप संप्रसारणं च ॥

वंसगेव पूषयीं शिंवाता मिचेव ऋता शतरा शतपंता ।

वाजेवोच्चा वयसा घर्म्येष्टा मेघेवेषा सपर्याऽपुरीषा ॥ ५ ॥

वंसगाऽइव । पूषयी । शिंवाता । मिचाऽइव । ऋता । शतरा । शतपंता ।

वाजाऽइव । उच्चा । वयसा । घर्म्येऽस्था । मेघाऽइव । इषा । सपर्या । पुरीषा ॥ ५ ॥

वंसगेव वंसगाविव वननीयगमनी वृषभाविव तौ यथा पूषयी पूषयी पूषणे भवौ । पुष्टावयवावित्यर्थः । तद्वयुवां स्कीतांगावयवी ॥ पुष पुष्टौ । अस्मादीणादिको भावेऽरन्प्रत्ययः । तदंताद्भावे ऋदसीति यत् । तित्स्वरितं ॥ तथा शिंवाता शिंवाती । मुखनामेतत् । शिवेण दुःखानां तनूकरणेन हेतुनातितं प्राप्तमिति ॥ शिञ् निशाने । अस्माच्छिञ्भमिति बाङ्लकाद्वप्रत्ययो मुक्क निपात्यते । अततेः कर्मणि घञ् । सुप आलादेशः ॥ सुखकरी भवथः । मिचेव मिचाविव । मिचशब्देन वदणोऽप्युपलक्ष्यते । सहावस्थितमिचावदणाविवर्तती सत्त्वभूती तद्वयुवाद्यार्धदर्शनी भवथः । तथा शतरा शतं शतसंख्याकानि बहूनि रायो धनानि ययोः संति तौ तद्योक्तौ ॥ सुपो डादेशः ॥ यद्वा । शतमनेकमिन्द्रियप्रसादादि राति ददातीति शतरा सुखं । तेन तद्वती । शतपंता शतपंती तीक्ष्णसुतिकी ॥ शतं तीक्ष्णं । पंतं । पनतेर्बाङ्लकात्तन् । उ० ३. ८६. ॥ यद्वा । शतपंता शतपंता दुःखानां तनूकरणेन पन्यते सूयत इति शतपंतं सुखं ॥ शो तनूकरणे । निष्ठा । पनतेस्तन् ॥ तेन युषां सुखवन्तौ भवथः । यद्यपि शिंवाता शतरा शतपंतेति शीत्यपि सुखनामानि तथापि कालवयेऽप्यश्विनोः सुखकरत्वस्य विवक्षितत्वेन विषयभेदादपीनरुतयं । वाजेव वाजाविव यथाश्वौ घासादिनोसतौ संपूर्णावयवौ तद्वयसा हवीरूपेणाग्नेन हेतुनोच्चोच्चैर्वर्तमानौ । पुष्टावित्यर्थः ॥ उच्चा । उच्चैःशब्दात्सुपो डादेशः । ङित्वाङ्ङि-कोपः ॥ घर्म्येष्टा घर्मस्थी । घर्मं दीप्तमंतरिक्षं । तत्संबन्धिनि देशे सूर्याचंद्रमसो रूपेणावस्थितौ भवथः । सूर्याचंद्रमसाविति यास्कः । नि० १२. १. । यद्वा । घर्मं प्रवर्ग्यं भवं घर्म्यं हविः । तत्र देवतात्वेनावस्थितौ भवथः । तिष्ठतेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । तत्पुरुषे कृति बङ्लमिति पूर्वपदस्य सप्तम्या अन्नुक् । मेघेव मेघाविव । तौ यथान्नेन परिचरणीयौ तद्वयुवामिषा हवीरूपेणाग्नेन सपर्या सपर्यौ परिचरणीयौ भवथः ॥ सपरशब्दः कंडादिः । सपर्यतिः परिचरणकर्म ॥ पुरीषा पुरीषा धनादिदानेन सोतृणां पोषयितारी यद्वा हविर्भिः पोषणीयौ भवथः । पुरीषं पुष्पातिः पोषयतेर्वेति यास्कः ॥ १ ॥

सूर्येव जर्भरी तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका ।

उदन्यजेव जेमना मदेरू ता मे जराय्वजरं मरायु ॥ ६ ॥

सूर्याऽइव । जर्भरी इति । तुर्फरीतू इति । नैतोशाऽइव । तुर्फरी इति । पर्फरीका ।

उदन्यजाऽइव । जेमना । मदेरू इति । ता । मे । जरायु । अजरं । मरायु ॥ ६ ॥

खल्वेव खल्लाविव । खणिरंकुशः ॥ तत्र साधुरिति यत् ॥ अंकुशाहौ मत्तगजाविव जर्भरी गावविनामं कुर्वती ॥ जम जृमि गावविनामे । अस्मादीणादिको रिप्रत्ययः ॥ यद्वा । खल्वेव । खणिर्विधा । मत्तगजखि-खचावस्थापथित्रीका । अपरा बाधयित्री ॥ सतेः क्तिञ् । उ० ४. ४९. १०४. । इत्थीणादिको निप्रत्ययः । कित्वा-दगुणः । छदिकारादक्तिञ् इति ङीष् । सुप आकारः । उदान्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितः ॥ तादृशी खल्लाविव जर्भरी भर्तारावेकैवावस्थापकौ । तथा तुर्फरीतू तर्फितारी शत्रूणां हंतारी ॥ जर्भरी । भर-तेर्ङ्लुगतादीणादिक इप्रत्ययः । अभ्यासस्य अकारश्छादसः । तुफ तुफ हिंसायां । अस्मात्तुजंतस्य तुर्फरीता-रावित्यस्य पुषोदरादित्वाद्धर्णविकारः । यद्वा । अस्माद्बाङ्लकादौणादिकोऽरोतुप्रत्यय उत्वं च । अच् निश्चिञ् । द्विविधा खणिर्मवति भर्ता च हंता च तथाश्विनी चापि भर्तारी जर्भरी भर्तारावित्यर्थस्तुर्फरीतू हंतारावि-त्वादि । नि० १३. ५. ॥ नैतोशेव । नितोशतिर्वधकर्म । नितोशयतीति नितोशः । तस्यापत्वं नैतोशः । ताविव तुर्फरी शत्रूणां हंतारी ॥ तुफतिर्हिंसार्थः । अस्मादीणादिको रिप्रत्यय उत्वं च ॥ पर्फरीका पर्फरीकौ शत्रूणां

विहारयितारौ ॥ निफला विशरणे । अस्मात्पर्षरीकादयश्च । उ० ४. २०. । इतीकप्रत्ययांते निपात्यते ॥ यद्वा । सोमृजनानां धनादिदानेन पुरयितारौ ॥ पू पालनपुरणयोः । अस्मादीकनि पूर्ववत्सर्वे निपात्यते । फर्षतेः पुरणार्थाद्वा ॥ उदन्वजेव उदन्वजे इव । उदके भवमुदयः ॥ पह्नोमास । पा० ६. १. ६३. । इत्यादिनाशस्मृतिष्वप्युदन्नादेशः ॥ तच्च जाते रत्ने इव निर्मली । कांतियुक्तावित्यर्थः । जेमना जेमनी जयशीली ॥ जयतिरन्विभ्योऽपि वृक्षंतं इति मनिन् । दीर्घाभावम्हांदसः ॥ मदेरु बलातिशयेन मत्तो सुखी वा । ता ती पूर्वोक्तगुणावस्थिनी युवां मे मदीयं जरायु जरायुजं अत एव मरायु मरणशीलं शरीरमजरं जरारहितं मरणधर्मरहितं कुर्वतं ॥ नञो जरमरमिचमृता इति नञ उत्तरस्त्व जरशब्दस्यायुदानत्वं ॥

प॒ज्जेव॒ चर्चैरं॒ जारं॒ म॒रायु॒ क्षन्ने॒वार्थेषु॒ तर्त॑रीथ॒ उया॒ ।

अ॒भू॒ नाप॑त्खरम॒ज्जा खर॑जु॒र्वायु॒र्न पर्फ॑रत्क्षयद॒यीणां॑ ॥ ७ ॥

प॒ज्जाऽइ॒व । च॒र्चैरं॒ । जा॒रं॒ । म॒रायु॒ । क्षन्ने॒ऽइ॒व । अ॒र्थेषु॒ । तर्त॑रीथः । उ॒या॒ ।

अ॒भू॒ इति॑ । न । आ॒पत् । ख॒रम॒ज्जा । ख॒रऽजु॒ः । वा॒युः । न । पर्फ॑रत् । क्ष॒यत् । र॒यीणां॑ ॥ ७ ॥

हे उद्योगावुन्नूर्णतजस्कावस्थिनी पजेव पक्षाविव प्रार्जितबली वीराविव स्थिती । यद्वा । पजेव ॥ जि जि अभिभवे ॥ पादाभ्यामभिभवती समर्थाविव स्थिती । युवां चर्चैरं चरणशीलं जारं जरायुक्तं अत एव मरायु मरणशीलं मदीयं शरीरमर्थेषु गंतव्येषु तरीतव्येष्वपदादिषु चसेव । उदकनामेतत् । उदकमिव तर्तरीथः । अत्यंतं तारययः ॥ तू प्रवणतरणयोः । यङ्गुगंतासृष्टि क्दस्वुभयचेति यस्य आर्धधातुकत्वेनेडागमः । वृत्तो वा । पा० ७. २. ३८. । इति दीर्घः ॥ अ॒भू॒ गर्भे॒ इव॑ । दाष्टीतिकसाम्यादश्च द्विवचनं । अ॒भू॒ यथा॑ स्वनिर्मितो रश्च आपत् तद्वत् खरमज्जा खरं तीक्ष्णं मञ्जयितारौ शोधयितारौ । अत्यंतं मुञ्चनलावित्यर्थः ॥ टुमस्त्वो मुञ्जी । अस्मादीयादिको रप्रत्ययः ॥ तादृशी युवां खरकुक्षीक्ष्णगतिरतिशयेन वेगवानुमुमिर्दन्तो रथो युवामापत् । आप्नोत् ॥ आप्प व्याप्नोत् । लुङि लुटित्वास्तुरङ् । स रथो वायुरिव पर्फरत् । सर्वत्रापुरयत् । सर्वत्र व्याप्तवानित्यर्थः ॥ फर्ष पूरणे । अस्मात्तेति वङ्गलं क्दसीति शपः झुः । अभ्यासस्य ङगागमो वलोपश्च । लोटोऽडाटावित्यङागमः ॥ ततः स रथो रयीणां धनानां धनानि क्षयत् । शत्रुभ्य आगमयत् ॥ चि निवासनयोः । अस्मादंतर्णीतस्पर्षाक्षेयङागमः ॥ यद्वा । जयतिरेच्यर्चकमी । धनानामीष्टे ॥ ह्हांदसमनुदात्तत्वं ॥

घ॒र्मेव॒ मधु॒ ज॒ठरे॑ स॒नेरु॒ भर्गे॑विता तु॒र्फरी॒ फारि॒वारं॑ ।

प॒तरे॒व च॒चरा॒ चंद्र॑निर्णिक् च॒ङ्गम॒न॒न्या॒ न ज॒ग्मी॑ ॥ ८ ॥

घ॒र्माऽइ॒व । मधु॒ । ज॒ठरे॑ । स॒नेरु॒ इति॑ । भर्गे॑ऽअविता । तु॒र्फरी॒ इति॑ । फारि॒वा । अ॒रं॑ ।

प॒त॒राऽइ॒व । च॒च॒रा । च॒न्द्र॑निर्निक् । म॒नः॑ऽच॒ङ्गा । म॒न॒न्या॒ । न । ज॒ग्मी॒ इति॑ ॥ ८ ॥

घर्मेव घर्माविव महावीराविव जठरे स्तोदरे मधु मधुनः ॥ षष्ठा लुक् ॥ घृतस्व सनेरु संभक्तारौ ॥ वन षण संभक्ती । अस्मादीयादिक इष्टप्रत्ययः ॥ भर्गेविता । भर्गो धनं । तद्विषयवचनयुक्ता ॥ अवतिर्मावे क्तः । तत्पुष्पे कृति वङ्गलमिति वङ्गलवचनाद्वङ्गवीहावप्यलुक् । यद्वा । अवतेसृजंतस्व सुपो ङादेशः । खरकु ह्हांदसः ॥ खरमत्वं तुर्फरी शत्रूणां हिंसितारौ अत एव फारिवा । फारिरायुधं । तद्वतो भवतः ॥ स्फुरतिर्वधकमी । अस्मात्क्षिचि चिस्फुरोर्णी । पा० ६. १. ५४. । इत्यात्वं । तदंतादिप्रत्ययः । सकारलोपम्हांदसः । क्दसीवनिपाविति मत्वर्थोयो वनिप् । सुपो ङादेशः ॥ पतरेव पतराविव पतनशीली पक्षिणाविव चचरा संचरंतौ चंद्रनिर्णिक् । निर्णिगिति रूपनाम ॥ सुपो लुक् ॥ चंद्रनिर्णिजौ चंद्रसदृशरूपयुक्ता । यद्वा । चंद्राद्वाहादिकं रूपं यद्योस्त्री वर्तते । मनश्चंगा मनसा प्रसाधनं सद्योस्त्री । अंजतिः प्रसाधनकमी । अस्मान्नावि चञ् । वङ्गवीहिस्वरः ॥ मनन्या न मनन्यी यथा । मनने साधू । सुखावित्यर्थः ॥ मननशब्दात्तच्च साधुरिति यत् । तित्स्वरितं ॥ तादृशाविव जग्मी यच्च प्रत्यावमनशीली भवतः ॥ भर्गेराहुममहन् इति किप्रत्ययः ॥

बृहतेव गंभरेषु प्रतिष्ठां पादेव गाधं तरते विदाथः ।

कर्णेव शासुरनु हि स्मराथोऽंशेव नो भजतं चिचमप्रः ॥९॥

बृहताऽइव । गंभरेषु । प्रतिऽस्थां । पादाऽइव । गाधं । तरते । विदाथः ।

कर्णाऽइव । शासुः । अनु । हि । स्मराथः । अंशाऽइव । नः । भजतं । चिचं । अम्रः ॥९॥

बृहतेव बृहताविव प्रांशु पुरुषौ यथा गंभरेषु गहनेषु जलेषु प्रतिष्ठां विदतः तद्वज्रहरेषु गंभीरेषु दुष्प्रविशेषु स्थानेषु प्रतिष्ठामवस्थितिमासदं युवां विदाथः । जानीथः । पादेव पादाविव यथा तरते । पथ्यथे चतुर्थी । तरतः पुरुषस्य पादौ यथा गाधं जलं वित्तः तद्वयुवां तार्येषु जलेषु गाधं विदाथः । जानीथः ॥ विद आनि । जेत्यडागमः ॥ कर्णेव यथा कर्णावुक्तं शब्दं विदतुः तद्वयुवां शासुः शासितारं स्तुतिं कुर्वाणं जनमनु हि स्मराथः । अनुकूलं जानीथः खलु ॥ स्मरतेर्लेट्यडागमः । हियोगादनिघातः । अधीगर्थदयेशां कर्मणि । पा० २. ३. ५२ । इति शासुरित्यस्य षष्ठी । अंशेवांशाविव यथावयवी तद्वतं यज्ञं भजेति तद्वयुवां नोऽस्मदीयं धिचं धायनीयमप्रः कर्म भजतं । आश्रयतं ॥ अम्रः । आपू व्याप्ती । अस्मादापः कर्माख्यायां ह्रस्वो गुड् वा । उ० ४. २०७ । इत्यमुं तत्संनियोगेन ह्रस्वो गुडागमश्च । निस्वरेणाबुदात्तः ॥

आरंगरेव मध्वेयेथे सारधेव गवि नीचीनबारे ।

कीनारेव स्वेदमासिष्विदाना क्षामेवोर्जा सुयवसात्सचेथे ॥१०॥

आरंगराऽइव । मधु । आ । ईरयेथे इति । सारघाऽइव । गवि । नीचीनऽबारे ।

कीनाराऽइव । स्वेदं । आऽसिस्विदाना । क्षामऽइव । ऊर्जा । सुयवसऽअत् ।

सचेथे इति ॥१०॥

आरंगरेव ॥ गृ शब्दे । अस्माद्भाव ऋदोरप । अरमलं पर्याप्तं गरः शब्दनं । तस्य संबन्धिनौ । तस्मिन्मिथ्य ॥ शब्दवन्तौ मेधाविव यथा मधु जलं प्रेरयतः तद्वयुवामेरयेथे । प्रेरयथः ॥ ईर प्रेरणे क्षीरादिषुः ॥ सारधेव सारधाविव । सरघा मधुमक्षिका । सरधेव सारघा ॥ प्रक्षादित्वादाण । पा० ५. ४. ३८. ॥ ते यथा नीचीनबारे नीचीनद्वारे मधुपुष्पे मधु प्रेरयतः तद्वयुवां नीचीनबारे न्यग्भुतद्वारं गवि गोरूपधसि क्षीरं प्रक्षिपथः । कीनारेव कीनाराविव कुत्सितमनुष्यां यथा स्त्रियमानौ भवतः तद्वत्स्वेदं स्त्रियमानं जलमासिस्विदाना समंतात् स्वेदयन्ती प्रचारयन्ती भवथः ॥ जिष्विदा गात्रप्रचरणे । अनुदानेत् । तस्माच्छांसे लिटि कानजादेशः । क्षामेव । क्षे जे वै चये । अस्मादातो मनिन् । ह्रस्वस्कांदसः ॥ क्षामा क्षीणा गौः सुयवसात् ॥ ऋदेः कृप् ॥ शोमनं यवसं घासादिकं भक्षयन्ती क्षीररूपेणाग्नेन समवेता यथा भवति तद्वयुवामूर्जा हवीरूपेणाग्नेन सचेथे । संगच्छेथे ॥ षष्ठ समवाये ॥

ऋध्याम स्तोमं सनुयाम वाजमा नो मंचं सरथेहोप यातं ।

यशो न पक्वं मधु गोष्वन्तरा भूतांशो अश्विनोः काममप्राः ॥११॥

ऋध्याम । स्तोमं । सनुयाम । वाजं । आ । नः । मंचं । सऽरथा । इह । उप । यातं ।

यशः । न । पक्वं । मधु । गोषु । अंतः । आ । भूतऽअंशः । अश्विनोः । कामं । अप्राः ॥११॥

हे अश्विनौ वयं स्तोमं चिबृत्पंचदशादिकमुध्याम । ऋध्याम । वर्धयेम ॥ ऋधु वृद्धौ । अस्मादाशीर्षिकि किदाशिपीति यासुटः क्त्विं ॥ वाजं हविलक्षणाग्रमं युवाभ्यां सनुयाम । प्रयच्छेम ॥ षणु दानि तानादिषुः । विधिलिङ् । वाक्भेदादनिघातः ॥ तस्माद्युवां सरथा सरथौ समानरथाविकमेव रथमाकूटी संताविहाक्षि-

कर्मणि नोऽस्मादीयं मन्त्रं मन्त्रीयं स्तोत्रमुप यातं । उपागच्छतं । गोष्वन्तर्गोरूध्रस्यवस्थितं पशून् परिहृतं चत
एव मधु मधुरं यशो न । यश इत्यत्र नाम । नक्षत्रे । चौराज्यादिलक्षणं महावीरेऽवनीयमानमन्नं चापि स्वा-
गच्छतमिति संबंधः । एवमुक्तप्रकारेण भूतांश्च एतन्नामपरिहृत्य नोः काममभिलाषमात्मीयामिः स्तुतिभिरप्राः ।
आपूरयत् । संपूर्णमन्त्रावीर्दित्वर्थः ॥ प्रा पूरणे आदादिकः । व्यत्ययेन मध्यमः ॥ अत्राश्विने सूक्ते सर्वाण्यपि
पदानि कुर्वन्त्यादाव्यस्माभिर्दिष्टानां प्रदर्शितानि । एवं निरुक्तव्याकरणादिभिरर्थविशेषे बुद्धिमद्भि-
र्यानि ॥ २॥

आचिरत्वेकादशर्चमष्टमं सूक्तं । दिव्यो नामांगिरस ऋषिः । प्रजापतेः सुता दक्षिणा सा वर्षिका । शत-
धारं वायुमिति चतुर्थी जगती श्रिष्टा दश चिष्टमः । अनेन सूक्तेन त्विग्भ्यो दीयमाना दक्षिणा तद्दातारो
यजमाना वा स्तुयन्ते । अतः सैव देवता । तथा चानुक्रांतं । आविर्दिव्यो दक्षिणा वा प्राजापत्या दक्षिणां
तद्दातुन्वासीच्चतुर्थी जगतीति ॥ गतो विनियोगः ॥

आविर्भून्महि माघोनमेषां विश्वं जीवं तमसो निरमोचि ।

महि ज्योतिः पितृभिर्देवमागादुरुः पंथा दक्षिणाया अदर्शि ॥ १ ॥

आविः । अभूत् । महि । माघोनं । एषां । विश्वं । जीवं । तमसः । निः । अमोचि ।

महि । ज्योतिः । पितृभिः । दत्तं । आ । अगात् । उरुः । पंथाः । दक्षिणायाः । अदर्शि ॥ १ ॥

इदं सूक्तं दक्षिणाया वा तद्दातृणां वा स्तावकं । दक्षिणा तु यागांगं यागस्तु सायंकाले न क्रियते । न
सायमस्ति देवया अजुष्टं । ऋ० ५. ७७. २. । इत्यादिश्रवणात् । तस्मादह्येव कर्तव्यः । अह्यस्य सूर्योदयात्पश्चाद्वप-
तीति सूक्तादौ सूर्योदयोऽभिधीयते । माघोनं । मघवेंद्रः । इन्द्रस्य सूर्यश्चैवमासे तयोरिन्द्र इति स्मरणात् ।
तस्य संबंधि ॥ तस्येदमित्यण । अतद्विते प्रत्यये संप्रसारणमभिहितं । पा० ६. ४. १३३. । सर्वविधीनां कंदसि
विकल्पितत्वाच्च तद्वितेऽपि संप्रसारणं ॥ सूर्यात्मकस्तेन्द्रस्य स्वभूतं महि महत्तेज एषां यजमानानां यागसि-
द्धार्थमाविर्भूत् । प्रकाशितमुन्नतमभूत् । तत्र विश्वं सर्वं जीवं स्थावरजंगमात्मकं जगत्तमसः सकाशान्निरमोचि ।
निर्मुक्तमभूत् ॥ मुंचतेः कर्मजुडि चिणि रूपं ॥ अद्यान्तरे पितृभिर्यत्पितृभिर्देवैर्दत्तं नो हविषामागमनाय
तस्महि महज्ज्योतिः सूर्याख्यमागात् । आगच्छति । पश्चाद्दक्षिणाया यागांगभूताया उरुर्महान् पंथा मानो
ऽदर्शि । सर्वैर्यजमानैर्दृष्टोऽभूत् । सर्वे यागं कृत्वत्विग्भ्यो दक्षिणां दत्तवन्त इत्यर्थः ॥

उक्षा दिवि दक्षिणावंतो अस्थुर्ये अश्वदाः सह ते सूर्येण ।

हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते वासोदाः सोम प्र तिरन्ते आयुः ॥ २ ॥

उक्षा । दिवि । दक्षिणाऽवंतः । अस्थुः । ये । अश्वऽदाः । सह । ते । सूर्येण ।

हिरण्यऽदाः । अमृतऽत्वं । भजन्ते । वासःऽदाः । सोम । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ २ ॥

दक्षिणावंतो दक्षिणाया देयत्वेन तद्वन्तो दक्षिणां दत्तवन्तो यजमाना उक्षोच्चैः स्थानैः स्थिते दिवि
युक्तोक्तेऽस्थुः । तिष्ठन्ति । सामान्येनोक्ता दातृविशेषाणां फलविशेषमाह । अश्वदा अश्वानां दातारो ये यज-
मानाः ते सूर्येण सर्वस्य स्वस्वकर्मणि प्रेरकेणादित्येन सह तिष्ठन्ति । ये हिरण्यदा हिरण्यदातारः तेऽमृतत्वमम-
रणधर्मत्वं देवत्वं भजन्ते । अमृतं वै हिरण्यमित्याम्नानात् । तथा सोम्यं वै वास इति श्रवणात्सोम एव संबोध्यते ।
हे सोम वासोदास्त्वह्वेवत्यवस्त्राणां दातारो ये संति ते त्वया सह तिष्ठन्तीति शेषः । एते सर्व आयुर्जीवनं प्र
तिरन्ते । प्रवर्धयन्ति । प्रपूर्वस्तिरतिवृद्ध्यर्थः ॥

दैवीं पूर्तिर्देक्षिणा देवयज्या न कवारिभ्यो नहि ते पृणन्ति ।

अथा नरः प्रयतदक्षिणासोऽवद्यभिया बहवः पृणन्ति ॥ ३ ॥

देवी । पूर्तिः । दक्षिणा । देवऽयज्या । न । कवऽअरिभ्यः । नहि । ते । पूरुंति ।

अथ । नरः । प्रयतऽदक्षिणासः । अवद्यऽभिया । बहवः । पूरुंति ॥ ३ ॥

देवी देवसंबन्धिनी ॥ देवाद्यजनी । पा० ४. १. ८५. ३. । इत्यञ् ॥ तादृशी पूर्तिः पाणिनी तात्ताभ्या देवयज्या ॥ इन्द्रसि निष्टर्षेति निपातितः ॥ देवयागः । तदंगभूता दक्षिणा न कवारिभ्यः ॥ अ गतावित्त्वक्काच इः । उ० ४. १३८. । इतीप्रत्ययः ॥ कुत्सितगंतुभ्योऽयष्टृभ्यः । एतेभ्यो न भवति । यद्वा । देवानां स्वभूता पूर्तिः पूरयित्री क्षुतिभिर्हविर्भिन्ने तादृशी देवयज्या दक्षिणा च तेभ्यो न भवतः । तच्च हेतुव्यति । हि यस्यासि कुत्सितयंतारो नहि पूरुंति देवान्क्षुतिभिर्हविर्भिन्ना न प्रीणयंति ॥ पुनः प्रीणने तीदादिकः ॥ अथेति प्रश्ने । यष्टृणां देवयामादि कथं भवति । उच्यते । नरः कर्मणां नेतारः अत एव प्रयतदक्षिणासो दत्तदक्षिणा बहवो यजमाना अवद्यभिया ॥ अवद्यपण्यवर्या गृह्येति । पा० ३. १. १०१. । यत्प्रत्ययांतत्वेन निपातितः ॥ पापमिद्या । विहिताननुष्ठाने दुरितानि भवंति खलु । तस्मात्तज्ज्ञोत्या पूरुंति । देवान्प्रीणयंति । तस्माद्यष्टृणां देवपासनया गदक्षिणा भवतीत्यर्थः ॥

शतधारं वायुमर्कं स्वर्विदं नृचक्षसस्ते अभि चक्षते हविः ।

ये पूरुंति प्र च यच्छंति संगमे ते दक्षिणां दुहते सप्तमातरं ॥ ४ ॥

शतऽधारं । वायुं । अर्कं । स्वऽविदं । नृचक्षसः । ते । अभि । चक्षते । हविः ।

ये । पूरुंति । प्र । च । यच्छंति । संऽगमे । ते । दक्षिणां । दुहते । सप्तऽमातरं ॥ ४ ॥

शतधारं बहुधारेणोपेतं वायुमेतन्नामकं स्वर्विदं स्वर्गस्य लभकं सर्वस्य वेत्तारं वार्कमर्धनीयमादित्यं च तौ नृचक्षसो नृणां द्रष्टृनन्यानिद्रादीन्देवांश्चाभिलक्ष्य ते यजमाना हविश्चक्षते । तेभ्यो दातुं पश्रंति आगन्ति ॥ चष्टेर्लटि रूपं ॥ किंच संगमे । कर्मकरणार्थमृत्विजोऽत्र संगच्छंत इति संगमः ॥ यहवृद्धिनिश्चिगमयेत्यधिकरणेऽपि । थाथादिस्वरः ॥ तस्मिन्त्ये ये यष्टारः पूरुंति क्षुतिभिः प्रीणयंति । ये च तेभ्यो देवेभ्यो हवींषि प्रयच्छंति ॥ उभयत्र यद्योगादनिघातः ॥ ते सप्तमातरं । सप्तसंख्याका मातृभूता अपिष्टोमादिसंख्या यस्यां भवंति सा । यद्वा । सप्तसंख्याका मातरः कर्मणां निर्मातारः कर्तारो होचादयः संति । तादृशो दक्षिणां दुहते । अस्मिन्त्यो दुहति ॥

दक्षिणावान्प्रथमो हूत एति दक्षिणावान्ग्रामणीरयमेति ।

तमेव मन्ये नृपतिं जनानां यः प्रथमो दक्षिणामाविवाय ॥ ५ ॥

दक्षिणाऽवान् । प्रथमः । हूतः । एति । दक्षिणाऽवान् । ग्रामऽनीः । अयं । एति ।

तं । एव । मन्ये । नृपतिं । जनानां । यः । प्रथमः । दक्षिणां । आऽविवाय ॥ ५ ॥

हूत अस्मिन्निभराहूतो दक्षिणावान्यजमानः प्रथमः सर्वेषां मुख्यः सन्नेति । सर्वत्र गच्छति । तथा ग्रामणी-यासाणां नेता धनवत्त्वेन तेषां कर्ता दक्षिणावान् सोऽयमेति । सर्वेषां प्रथममेव गच्छति । तमेव नृपतिं नराणां पालयितारमिति मन्ये अघिरहमवबुद्धे प्रथमो यो जनानां दक्षिणामाविवाय आयमयति ॥ की गत्वादेषु । तस्मि लिटि रूपं ॥ तं नृपतिमिति मन्ये । यद्वा । जनानामिति पूर्ववाक्यशेषः । जनानां मध्ये तमेव मनुष्याणां स्वामिनमिति मन्ये ॥ ३ ॥

तमेव ऋषिं तमु ब्रह्मास्माहुर्यज्ञं सामगामुक्थशासं ।

स ऋक्सं तवो वेद तिस्रो यः प्रथमो दक्षिणामा रराध ॥ ६ ॥

तं । एव । अर्धं । तं । ऊं इति । ब्रह्माणं । आहुः । यज्ञं । सामं । उक्थं । शसं ।
सः । शुक्रस्य । तन्वः । वेद । तिस्रः । यः । प्रथमः । दक्षिणया । रराध ॥ ६ ॥

तमेव दक्षिणाया दातारमुषिमतीन्द्रियार्थदर्शिनं यद्वा सत्कर्मकरणेनर्षिमित्याहुः । तथा तमु तमेव
ब्रह्माणमाहुः । किंच तमेव यज्ञं ॥ ऋग् प्रापणे । क्रिप् । उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यमः स्वरितत्वं ॥ यज्ञस्य
नेतारमध्युर्मित्याहुः । तमेव सामगां साम्नां गातारमिति । तथोक्त्यशासं ॥ शन्सु सुती । क्रिप् । संहितायां
दीर्घच्छादसः ॥ उक्थशसं शस्त्राणां शंसितारं होतारमिति ब्रुवंति । दक्षिणादानेन तत्कर्मणः परियह्यात् । स
दाता शुक्रस्य दीप्यमानस्य ज्योतिषसिखसन्वोऽपिविद्युतादित्यात्मकानि चीणि शरीराणि वेद । जानाति ।
यद्वा । शुक्रस्य दोषस्यापेराहवनीयावात्मकानि चीणि शरीराणि जानाति । प्रथमो मुखो यो जनो दक्षि-
णया रराध अस्त्रिगादीनाराधयति ॥ राध संसिद्धी । लिटि रूपं । लिटस्वरः ॥

दक्षिणां दक्षिणां गां ददाति दक्षिणा चंद्रमुत यद्धिरण्यं ।

दक्षिणां वनुते यो न आत्मा दक्षिणां वमं कृणुते विजानन् ॥ ७ ॥

दक्षिणा । अर्धं । दक्षिणा । गां । ददाति । दक्षिणा । चंद्रं । उत । यत् । हिरण्यं ।

दक्षिणा । अर्धं । वनुते । यः । नः । आत्मा । दक्षिणां । वमं । कृणुते । विजानन् ॥ ७ ॥

दक्षिणा तद्वातृभ्योऽर्धं ददाति । तथा गां च ददाति तथा चंद्रं सुवर्णं ददाति । उतापि च यद्धिरण्यं
रजतमस्ति । रजतं हिरण्यामिद्वान्मानात् । तच्च ददाति । किंच सामं वनुते । ददाति । वनोतिरच दानार्थः ।
तस्मात्तोऽस्यदीयो य आत्मास्ति स वमं विजानन् कवचं यथायुधानां निवारकं तद्वहुरितानि वारयतीति
कवचमिति विजानन् दक्षिणामश्वादिदानशीलां ह्नुते । अस्त्रिभ्यः करोति ॥

न भोजा ममसुर्न न्यर्थमीयुर्न रिष्यंति न व्यथंते ह भोजाः ।

इदं यद्विश्वं भुवनं स्वश्चैतत्सर्वं दक्षिणैभ्यो ददाति ॥ ८ ॥

न । भोजाः । मसुः । न । निऽअर्थं । ईयुः । न । रिष्यंति । न । व्यथंते । ह । भोजाः ।

इदं । यत् । विश्वं । भुवनं । स्व । रिति स्वः । च । एतत् । सर्वं । दक्षिणा । एभ्यः । ददाति ॥ ८ ॥

भोजा भोजयितारो धनादिदानेन दातारो न मसुः । न स्त्रियंते । देवत्वं मज्जत इत्यर्थः । अत एव न्यर्थं ॥
अ गती । उषिकृषिगार्तिभ्यस्त्वन । उ० २. ४ । समासे थायादिस्वरः ॥ निष्ठां गतिं नेयुः । न प्राप्नुवन्ति ॥ इह
गती । लिटि दीर्घ इणः कृतीति दीर्घः ॥ तथा न रिष्यंति । केचिदप्यहिंसिता भवन्ति ॥ कर्मणि व्यत्ययेन
परस्मैपदं ॥ अत एव भोजा दातारो न व्यथंते । परस्परं न भीता न बाधिता वा भवन्ति । ह प्रसिद्धी ।
किंचिद् परिदृष्टमानं विश्वं सर्वं भुवनं यज्जुतजातमस्ति स्वस्य स्वर्गलोकस्य एतत्सर्वं दक्षिणा स्वयमेभ्यसाहातृभ्यो
ददाति । प्रयच्छति ॥

भोजा जिग्युः सुरभिं योनिमये भोजा जिग्युर्वध्वं या सुवासाः ।

भोजा जिग्युरंतःपेयं सुराया भोजा जिग्युर्ये अहूताः प्रयंति ॥ ९ ॥

भोजाः । जिग्युः । सुरभिं । योनिं । अये । भोजाः । जिग्युः । वध्वं । या । सुऽवासाः ।

भोजाः । जिग्युः । अंतःऽपेयं । सुरायाः । भोजाः । जिग्युः । ये । अहूताः । प्रऽयंति ॥ ९ ॥

भोजा दातारोऽये प्रथममेव योनिं बीरादेष्टपत्तिस्थानं सुरभिं धेनुं जिग्युः । शत्रुभ्यो वितवंतः ॥ जि
अथे । लिटि सन्लिटोर्जैरित्यभासादुत्तरस्व कवर्गादेशः ॥ तथा भोजा दातारो वध्वं वधूं नवोढां स्त्रीं

जिम्बुः । या स्त्री सुवासाः शोभनवासा अस्ति तां जिम्बुः । किं भोजः शृणुणां सुराणां चतःपियमंतःपानं जिम्बुः ॥ पा पाने । भावे यत् । ईयतीतीत्वं । आर्धधातुकलक्षणे गुणः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ये शृण्वो ऽहता बलाधिक्येनाहयमाणाः प्रयंति प्रमुखमागच्छंति तांभोजा दक्षिणाया दातारो जना जिम्बुः । जयंति ॥

भोजायाश्च सं मृजंत्यांशुं भोजायास्ते कन्याऽंशुभमाना ।

भोजस्येदं पुष्करिणीव वेश्म परिष्कृतं देवमानेव चित्रं ॥ १० ॥

भोजाय । अश्वं । सं । मृजंति । आशुं । भोजाय । आस्ते । कन्या । शंभमाना ।

भोजस्य । इदं । पुष्करिणीऽइव । वेश्म । परिऽकृतं । देवमानाऽइव । चित्रं ॥ १० ॥

भोजाय दात्र आशुं शीघ्रगामिनमश्वं सं मृजंति । परिचारकाः सम्यगलंकुर्वन्ति ॥ मृजू शीघ्रांकारयोः ॥ तथा कन्या । कन्यात्वेनात्र संनिकर्षादभिनवं र्यावनं लक्ष्यते । अभिनवर्यावना शंभमाना शरीरावयवशोभया वस्त्राणलंकारशोभया च शोभमाना स्त्री तस्मै भोजाय दात्र अस्ते । तथा भोजस्य दातुरेव इदयाज्ञादकरं वेश्म गृहं भवति । कीदृशं । पुष्करिणीव । पुष्कराणि फलानि यस्याः संतीति पुष्करिणी सरसी । सा यथा पद्महासादिभिरलंकृता भवति तद्वत् परिष्कृतं वितानादिभिरलंकृतं ॥ परिपूर्वस्य करोतिर्भूषणार्थं संहितायां मुडागमः । परिनिविभ्य इति सुटः पत्वं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ तथा देवमानेव ॥ सुपां सुनुगिति प्रथमेकवचनस्याकारः ॥ देवमानमिव चित्रं मनोहरं वेश्म तस्य भवति ॥

भोजमश्वाः सुषुवाहो वहन्ति सुवृद्धो वर्तते दक्षिणायाः ।

भोजं देवासोऽवता भरेषु भोजः शचून्समनीकेषु जेता ॥ ११ ॥

भोजं । अश्वाः । सुषुऽवाहः । वहन्ति । सुऽवृत् । रथः । वर्तते । दक्षिणायाः ।

भोजं । देवासः । अवत । भरेषु । भोजः । शचून् । संऽअनीकेषु । जेता ॥ ११ ॥

सुषुवाहः ॥ वह प्रापणे । वहश्चेति खिप्रत्ययः ॥ शोभनवहनसमर्था अश्वा भोजं दातारं वहन्ति । लक्ष्यं देशं प्रापयन्ति । ततो दक्षिणाया दातुर्यजमानस्य सुवृत् सुषु चक्रादिवर्तनं यस्य सोऽश्वादिसहितो रथो वर्तते । अथ प्रत्ययः । हे देवासो हे देवा इंद्रादयः भरेषु । भ्रियत आहवनीयादिरूपेणाभिरर्चेत भरा यज्ञाः । यद्वा ॥ मू मर्त्सने ॥ भृणंति मर्त्सयन्ति योद्धारोऽचेति भराः संयामाः । तेषु भोजं दातारमवत । रथत । ततो युष्माभिः पालितो भोजो धनादिदानेन जनानां भोजयिता सन् समनीकेषु संयामेषु शत्रुजिता जयशीलो भवति ॥ जि जये । ताच्छीलिकसृन् । अत एव न लोकाव्ययेति शत्रुशब्दस्य षष्ठीप्रतिषेधः ॥ ॥ ४ ॥

किमिच्छंतीत्येकादशर्चं नवमं सूक्तं त्रैष्टुभं । ऐंद्रपुरोहितस्य बृहस्पतिर्गोषु वलनास्त्रोऽसुरस्य भटेः पक्षिणा-मकेरसुरैरपहृत्य गुहायां निहितासु सतीषु बृहस्पतिप्रिरितेनेद्रेण गवामन्वेषणाय सरमा नाम देवमुनी प्रेषिता । सा च महती नदीमुत्तीर्य वलपुरं प्राप्य गुप्तस्थाने नीतास्ता गा ददर्श । अथ तस्मिन्तरे पश्यत् इदं वृत्तांतमवगच्छंत एनां मित्रीकर्तुं संवादमकुर्वन् । तत्र प्रथमातृतीयाद्या अयुजोऽत्यावर्जिताः पक्षीनां वाक्यानि । अत्र त ऋषयः सरमा देवता । द्वितीयाचतुर्थीया युज एकादशी च षट् सरमाया वाक्यानि । अतस्तासु सर्षिः पणयो देवता । तथा चानुक्रांतं । किमिच्छंती पणिभिरसुरैर्निगूह्या गा अन्वेष्टुं सरमां देवमु-नीमिद्रेण प्रहितामयुग्मिः पणयो मित्रीयंतः प्रोचुः सा तान्युग्मांत्याभिरनिच्छंती प्रत्याचष्ट इति ॥ ततो विनियोगः ॥

किमिच्छंती सरमा प्रेदमानद् दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः ।

कास्मेहितिः का परितक्म्यासीत्कथं रसाया अतरः पयांसि ॥ १ ॥

किं । इच्छंतीं । सरमा । प्र । इदं । आनृदृ । दूरे । हि । अन्धा । जगुरिः । पराचैः ।

का । अस्मेऽहिंतिः । का । परिऽतक्म्या । आसीत् । कथं । रसायाः । अत्ररः । पयांसि ॥ १ ॥

अनयागच्छंतीं सरमां बृद्धा पणयो वदन्ति । सरमा सरणशीलैतन्नामिका देवशुनी किमिच्छंती किं प्रार्थयमाना सतीदमस्मदीयं स्थानं प्राप्नोत् । प्राप्नोत् ॥ आरुपूर्वो नशिर्याप्तिकर्मा । तस्य लुङि मंचे घसेत्वादिना श्लेषः । इदंस्थपि दृश्यत इत्याहागमः ॥ पराचैः परांचि पराङ्मुखान्यावृत्तिवर्जितानि यानि गमनानि तैर्जगुरिरन्वृणः । महता प्रयत्नेनापि गंतुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ गृ निगरणे । आरुगमहनेत्यादिना किन्प्रत्ययः । बङ्गलं इदंति । पा० ७. १. १०३. इत्युत्वं ॥ तादृशोऽयमन्धा दूरे हि । विप्रकृष्टः खलु । यद्वा । पराचैः परांचि-तैर्जगुरिरन्वृणं गंची पाष्णिभागमनालोकमाना सतीदं स्थानं प्राप्नोति । दूरेऽयमन्धा यदृच्छया गंतुं न शक्यते । अतो वयमेतां पृच्छामः । हे सरमे का कीदृशस्येहिंतिः । कोऽस्मात्स्वयं हिंतिः । कोऽस्मात् त्वदपेक्षितार्थो निहितः । यद्वा । अस्मात् कोऽर्थो गतः ॥ दधातेहिंनोतेर्वा क्तिनि रूपं ॥ आगच्छत्यास्तव का कीदृशी परितक्म्या रात्रिरासीत् । यद्वा । तत्किं गतं । परितक्मं परितो गमनं भ्रमणं वा कीदृशमासीत् । कथं च रसायाः शब्दायमानाया अंतरिक्षनद्या योजनशतवस्तीर्णायाः पयांसुदकान्यतरः । तीर्णवत्यसि । एतद्दृ । अथ किमिच्छंती सरमेदं प्राण्डित्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यं । नि० ११. २५. ॥

इंद्रस्य दूतीरिषिता चरामि मह इच्छंतीं पणयो निधीन्वः ।

अतिष्कदो भियसा तन्न आवत्तथा रसाया अत्ररं पयांसि ॥ २ ॥

इंद्रस्य । दूतीः । इषिता । चरामि । महः । इच्छंतीं । पणयः । निऽधीन् । वः ।

अतिऽस्कदः । भियसा । तत् । नः । आवत् । तथा । रसायाः । अत्ररं । पयांसि ॥ २ ॥

अनया तान्तरमा प्रत्युवाच । हे पणय एतन्नामका अमुराः इंद्रस्य दूतीः ॥ सुपां सुलुगिति प्रथमेकवचनस्य सुष्कांदसः ॥ अहमिषिता तेनैव प्रेषिता सती चरामि । युष्मदीयं स्थानमागच्छामि । किमर्थं । वो युष्मदीयान्युष्मदीये पर्वतेऽधिष्ठापितास्महो महतो निधीन्वृहस्यतेर्गोनिधीनिच्छंती कामयमाना सती चरामि । किंचातिष्कदः ॥ स्कंदिर् गतिशोषणयोः । भावे क्तिप् ॥ अतिष्कदनादतिक्रमणाज्जातेन भियसा भयेन तन्नदीवत् नः । पूजायां बङ्गवचनं । मामावत् । अरन्तत् । तथा तेन प्रकारेण रसाया नद्याः पयांसुदकान्यतरं । तीर्णवत्यसि ॥

कीदृङ्किंद्रः सरमे का दृशीका यस्येदं दूतीरसरः पराकात् ।

आ च गच्छान्मिचमेना दधामाथा गवां गोपतिर्नो भवाति ॥ ३ ॥

कीदृङ् । इंद्रः । सरमे । का । दृशीका । यस्य । इदं । दूतीः । असरः । पराकात् ।

आ । च । गच्छात् । मिचं । एन । दधाम । अथ । गवां । गोऽपतिः । नः । भवाति ॥ ३ ॥

तेषां वाक्यं । हे सरमे तव स्वामीन्द्रः कीदृङ् । किद्यत्पराक्रमवान् । का दृशीका । तस्य कीदृशी दृष्टिः । दृष्टिश्चा सेना कियती । यस्य दूतीर्दूती त्वमिदमस्मदीयं स्थानं पराकादतिदूरादसरः आगमः । इति तामुक्तिदानीं ते परस्परमाहुः । एषा सरमा गच्छाच्च । आगच्छतु च ॥ गमेर्लेश्याहागमः ॥ स्वामी भवाति । भवतु । न ह्येकस्मा गोः किंतु बहूनां गवां स्वामी भवतु । वृत्त्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बाङ्गञ्च च विवक्ष्यते ॥

नाहं तं वेद दभ्यं दभत्स यस्येदं दूतीरसरं पराकात् ।

न तं गूहन्ति स्रवतो गभीरा हता इंद्रेण पणयः शयध्वे ॥ ४ ॥

न । अहं । तं । वेद । दभ्यं । दभत् । सः । यस्य । इदं । दूतीः । असरं । पराकात् ।

न । तं । गूहंति । स्रवतः । गभीराः । हताः । इंद्रेण । पणयः । शयध्वे ॥ ४ ॥

सरमा वदति । हे पणयः तमिंद्रं दभ्यं हंतव्यमिति न वेद । न जानामि ॥ दभेरचो यत् ॥ कथं । स इंद्रो दभत् । सर्वाञ्जनान्दभति । हिमस्त्वेव ॥ दभेल्लेष्टि रूपं । वाक्कमेदादनिघातः ॥ यस्य दूतोर्दूत्यहमिदं युष्मदीयं स्थानं पराकादतिदूराद्देशादसरं प्राप्ताभूवं । इंद्रो हिंसितव्यो न भवतीत्यत्र युक्तिमाह । स्रवतः । स्रवणं स्रवः । तमाचरन्ति ॥ आचारार्थं क्लिप । तुगागमः । असि रूपं ॥ स्रवणशीला गभीरा गभीरा नयसामिंद्रं न गूहंति । न संवृण्वन्ति । नाच्छादयन्ति । किंत्वाविष्कुर्वन्ति । वयं यस्य महिम्ना समुद्रं प्रतिसरामः । तस्मादहिंस्य इत्थिनं प्रकटीकुर्वन्ति ॥ गृह संवरणे भीवादिकः ॥ तस्माद्दे पणयः यूयमिंद्रेण तादृशपराक्रमेण हताः संतः शयध्वे ॥ शीघ्रं स्वप्ने । बह्वलं कंदसीति शपो लुगभावः ॥

इमा गावः सरमे या ऐच्छः परि दिवो अंतान्सुभगे पतंती ।

कस्त एना अव सृजादयुध्युतास्माकमायुधा संति तिग्मा ॥ ५ ॥

इमाः । गावः । सरमे । याः । ऐच्छः । परि । दिवः । अंतान् । सुभगे । पतंती ।

कः । ते । एनाः । अव । सृजात् । अयुध्वी । उत । अस्माकं । आयुधा । संति । तिग्मा ॥ ५ ॥

कुवाः पणयः प्रब्रूचुः । हे सुभगे शोभनसीभाग्यवति हे सरमे दिवो शुभोक्त्यान्तात्पर्यतान्परि पतंती कुत्र गावस्तिष्ठतीति परितो गच्छंती त्वमिमाः परिदृष्टमाना या गावः ॥ सुव्यत्ययः ॥ गा ऐच्छः कामयसे ता एना गास्ते त्वदीयः कोऽयुध्ययुद्धाव सृजात् । अस्मात्पर्वतादवसृजेत् । विनिर्गमयेत् ॥ सृजेल्लेष्टि रूपं । अयुध्वी युधेः क्ताप्रत्यये स्नात्वाद्यश्चेति निपातितः । नञ्समासत्वाच्चबादेशाभावः । नञः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ उतापि चास्माकं तिग्मा तीक्ष्णान्यायुधायुधानि संति । तस्मादस्माभिर्युद्धमकृत्वा को नाम गा आहरति ॥ ॥ ५ ॥

असेन्या वः पणयो वचांस्यनिषत्थास्तन्वः संतु पापीः ।

अधृष्टो व एतवा अस्तु पंथा बृहस्पतिर्व उभया न मृळात् ॥ ६ ॥

असेन्या । वः । पणयः । वचांसि । अनिषत्थाः । तन्वः । संतु । पापीः ।

अधृष्टः । वः । एतवै । अस्तु । पंथाः । बृहस्पतिः । वः । उभया । न । मृळात् ॥ ६ ॥

सा तान्निराह । हे पणयः वो युष्माकं वचांसि पूर्वोक्तानि वचनान्यसेन्यासेन्यानि । सेनाह्वाणि न भवन्ति ॥ सेनाशब्दात्तदहंतीत्यर्थे कंदसि चेति यत्प्रत्ययः । नञा समासः । ययतोश्चातदर्थे । पा० ६. २. १५६. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥ तथा तन्वो युष्मदीयानि शरीराख्यनिषत्था इप्सर्हाणि न संतु पराक्रमराहित्येन ॥ पूर्ववत्प्रत्ययः । और्गुणः । पा० ६. ४. १४६. । इति गुणः । स्वरश्च तादृक् ॥ यतः पापीः पापयुक्तानि खलु ॥ कंदसीवनिपावितीप्रत्ययः । जसः शः ॥ किंच वो युष्मदीयः पंथा मार्ग एतवै गंतुमधृष्टोऽसमर्थोऽस्तु ॥ इण गतावित्यस्य तुमर्थे तवैप्रत्ययः । तवै चांतश्च युगपत् । पा० ६. २. ५१. । इति धातोः प्रथमस्य च युगपदुदात्तत्वं । तत्र हेतुमाह । वो युष्मदीयानुभयोभयविधान्पूर्वोक्तास्तन्वो देहान्बृहस्पतिरिंद्रप्रेरितो न मृळात् । न मुखयतु । किंतु बाधेत ॥ मृड मुखने । लेख्यङागमः ॥

अयं निधिः सरमे अद्रिबुध्नो गोभिरश्वेभिर्वसुभिर्नृष्टः ।

रक्षन्ति तं पणयो ये सुगोपा रेकु पदमलं कमा जगंथ ॥ ७ ॥

अयं । निऽधिः । सरमे । अद्रिऽबुधः । गोभिः । अश्वेभिः । वसुऽभिः । निऽञ्चुष्टः ।
रक्षन्ति । तं । पणयः । ये । सुऽगोपाः । रेकु । पदं । अलंकं । आ । जगंथ ॥ ७ ॥

ते पुनराहुः । हे सरमे अयं निधिरक्षदीयः कोशोऽद्रिबुधः ॥ बन्ध बंधने । बंधिर्बन्धुधी च । उ० ३. ५. ।
इति नप्रत्ययो बुध इत्यादेशः ॥ अद्रिर्बन्धको यस्य तादृशः । तथाहृतैर्गोभिरश्वेभिरश्वेषु वसुभिरात्मीयेर्धनेषु
न्युष्टो नितरां प्राप्तो भवति ॥ ऋषी गती । ऋप्रत्यये श्रीदितो निष्ठायांमितीट्प्रतिषेधः । गतिरन्तर इति
गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ सुगोपाः ॥ गुप् रक्षणे । आयप्रत्ययांतात्क्रियातोलोपयलोपी ॥ सुष्टु गोपायितारो ये
पणयस्तेऽसुरास्तं निधिं रक्षन्ति । पालयन्ति । रेकु ॥ रेक शंकायां । श्रीणादिक उपत्ययः ॥ शंकितं गोभिः
शब्दायमानं पदमस्माभिः पालितं स्थानमलंकं व्यर्थमेवा जगंथ । आगतवत्यसि ॥ गमेर्लिट् रूपं ॥

एह गमन्नुषयः सोमशिता अयास्यो अंगिरसो नवग्वाः ।

त एतमूर्वं वि भजंत गोनामथैतद्वचः पणयो वमन्ति ॥ ८ ॥

आ । इह । गमन् । ऋषयः । सोमऽशिताः । अयास्यः । अंगिरसः । नवऽग्वाः ।

ते । एतं । ऊर्वं । वि । भजंत । गोनां । अथ । एतत् । वचः । पणयः । वमन् । इत् ॥ ८ ॥

सरमा पुनः प्रत्युवाच । हे पणयः सोमशिताः सोमेन तीक्ष्णीकृताः सोमपानेन मत्ताः ॥ शिञ् निशाने ।
कर्मणि ऋप्रत्ययः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ तादृशा नवग्वा नवगतयः । यद्वा । अंगिरसां
सत्त्वमासीनानां मध्यं केचन नवसु माः स्वर्धातिष्ठन् ते नवग्वाः । अनेन दृश्या अप्युपलक्ष्यते । उभयविधास्ते
ऽंगिरस ऋषयः तेषां प्रथमोऽथास्य एतन्नामा च त एत इह युष्मदीये स्थान आ गमन् । आगच्छेयुः ॥
गमेर्कंदसि लुङ्लङ्लिट् इति सार्वकालिको लुङ् । लुटित्वाङ्गिरः ॥ आगत्य च ते गोनां ॥ गोः पादांत इति
च्छंदसि लुङागमः ॥ गवामूर्वं तं समूहं वि भजंत । विभागं कुर्युः ॥ अत्रापि पूर्ववत्सार्वकालिको लुङ् ॥ अधानंतरं
पणयो यूयमेतद्वचः पूर्वं यद्वार्थमागतामीति यद्वाक्यमवोचत तद्वाक्यं तदा वमन्निदमंतः परित्यजंत एव भवथ ॥
वमु उन्निरणे । शतरि सुपां मुनुगिति जसो लुक् । नुमागमः । संयोगांतस्त्र लोपः । यद्वा । लङि रूपं ।
स्वरच्छांदसः ॥

एवा च त्वं सरम आजगंथ प्रबाधिता सहसा दैव्येन ।

स्वसारं त्वा कृण्वै मा पुनर्गा अप ते गवां सुभगे भजाम ॥ ९ ॥

एव । च । त्वं । सरमे । आऽजगंथं । प्रऽबाधिता । सहसा । दैव्येन ।

स्वसारं । त्वा । कृण्वै । मा । पुनः । गाः । अप । ते । गवां । सुऽभगे । भजाम ॥ ९ ॥

तयैवमुक्ते सति पणयः प्रणयवाक्यमाहुः । हे सरमे त्वं दैव्येन देवसंबन्धिना सहसा बलेन प्रबाधिता यथा
तथा बलपुरं प्राप्य तत्र स्थिता गा दृष्ट्वा पुनरागच्छन्ति तेन प्रपीडिता त्वमेवं चेदाजगंथ आगतवत्यसि ॥
चशब्दश्चेदर्थः । निपातैर्यद्यदिहृतिंति तिङो निष्ठाताभावः । गमेर्लिट् थलि रूपं । सह सुपेत्यच सहेति योगवि-
भागात्समासः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निष्ठातः । लिट्स्वरः ॥ तर्हि त्वा त्वां स्वसारं भगिनीं कृण्वै ।
करवै । समूहापेक्षैकवचनं । त्वं तु पुनर्मा गाः । इंद्रादीन्मा गच्छ । अपि तर्हि हे सुभगे सरमे ते त्वदीयानां
गवां समूहं पर्वतादपगमय भजाम । त्वं च वयं च विभजाम । विभागं करवामेत्यर्थः ॥

नाहं वेद भ्रातृत्वं नो स्वसृत्वमिंद्रो विदुरंगिरसश्च घोराः ।

गोक्तामा मे अच्छदयन्यदायमपातं इत पणयो वरीयः ॥ १० ॥

न। अहं। वेद। भ्रातृऽत्वं। नो इति। स्वसृऽत्वं। इंद्रः। विदुः। अंगिरसः। च। घोराः।
गोऽकामाः। मे। अच्छदयन्। यत्। आयँ। अप। अतः। इत्। पणयः। वरीयः ॥ १० ॥

सा तान्मत्याचष्टे। हे पणयः अहं भ्रातृत्वं न वेद। न जानामि। तथा स्वसृत्वं च नो वेद। नैव जानामि।
के जानन्ति। तानाह। इंद्रो घोराः शत्रूणां भयंकरा अंगिरसश्च विदुः। जानन्ति। किंचास्मात्स्थानादहं
यद्यदायं इंद्रादीन्प्राप्त्वं ॥ अयं पयं गतौ। लङ्ङि रूपं ॥ तदा मे मदीया गोकामा युष्माभिरपहता गाः काम-
यमाना इंद्रादयं अच्छदयन्। युष्मदीयं स्थानमाच्छादयन्ति ॥ छद् अपवारणे ॥ अतः कारणाच्च पणयः
वरीय उन्नतरं गवां वृन्दं परित्यज्यपित। अन्यत्स्थानं प्रति गच्छत। यद्वा। वरीयः प्रभूतमतिदूरं देशं गच्छत ॥
इत्। इण गतौ। लोटि रूपं। वरीयः। उन्नशब्दादीयसुनि प्रियस्थिरित्यादिना वरादेशः ॥

दूरमित पणयो वरीय उन्नावो यंतु मिनतीर्चतेन।

बृहस्पतिर्या अविंदन्निगूः सोमो यावाणं ऋषयश्च विप्राः ॥ ११ ॥

दूरं। इत्। पणयः। वरीयः। उत्। गावः। यंतु। मिनतीः। ऋतेन।

बृहस्पतिः। याः। अविंदन्। निऽगूः। सोमः। यावाणः। ऋषयः। च। विप्राः ॥ ११ ॥

हे पणयः यूयं वरीय उन्नतरं दूरं दूरदेशमित। गच्छत। युष्माभिरपहता गाव ऋतेन सखेन मिनती-
र्मिनत्यो द्वारस्थ पिपायकं पर्वतं हिंसत्यो विदारयन्त्य उन्नतु। तस्मादुन्नच्छन्तु। यद्वा। मिनतीः ॥ व्यत्ययेन
कर्मणि शतु ॥ मीयमाना युष्माभिर्वाध्यमानास्ता गावः ॥ सुख्यत्ययः ॥ गा ऋतेन स्तुतिभिर्गतव्येनेद्रेण
सहायेन बृहस्पत्यादय उन्नतु। पर्वतादुन्नमयन्तु। निगूढा नितरां स्थापिता या गा बृहस्पतिरविंदन् लप्स्यते
तथा सोमसदभिषवकारिणो यावाणश्च विप्रा मेधाविन ऋषयोऽंगिरसश्च लप्स्यन्ते ॥ विदुः लाभे तौदा-
दिकः। तस्माच्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति भविष्यदर्थे लङ्। शे मुचादीनामिति नुमागमः ॥ ६ ॥

तेऽवदन्निति सप्तर्चं दशमं सूक्तं। जुहर्नाम ब्रह्मवादिन्यृषिः। ब्रह्मपुत्र ऊर्ध्वनाभा नाम वा। षष्ठीसप्तम्या-
वनपुर्भा। शिष्टाः पंच विपुमः। विश्वे देवा देवता। तथा चानुक्रांतं। तेऽवदन्सप्त जुहर्ब्रह्मजाया ब्राह्मो
वोर्ध्वनाभा वैश्वदेवं द्यनुपुवंतमिति ॥ गतो विनियोगः ॥

तेऽवदन्प्रथमा ब्रह्मकिल्बिषेऽकूपारः सलिलो मातरिश्वा।

वीरुहंरास्तप उग्रो मयोभूरापो देवीः प्रथमजा ऋतेन ॥ १ ॥

ते। अवदन्। प्रथमाः। ब्रह्मऽकिल्बिषे। अकूपारः। सलिलः। मातरिश्वा।

वीरुऽहंराः। तपः। उग्रः। मयःऽभूः। आपः। देवीः। प्रथमऽजाः। ऋतेन ॥ १ ॥

अवेतिहासमाचक्षते। जुहुरिति वापाम। सा ब्रह्मणो जाया च। बृहस्पतिर्वाचस्यतिस्वाबृहस्पतेर्जुहर्नाम
भार्या बभूव। कदाचिदस्य किल्बिषमस्या दौर्भाग्यरूपिणासांचक्रे। अत एव स एनां पर्यत्यासीत्। अनंतर-
मादित्यादयो देवा मिथो विचार्येनामकिल्बिषां छत्वा पुनर्बृहस्पतये प्रादुरिति। तदत्र वर्ण्यते। प्रथमा
मुखास्ते देवा ब्रह्मकिल्बिषे ॥ षष्ठीसमासः। समासस्वरः ॥ ब्रह्मणो बृहस्पतेः किल्बिषे पापे जुहर्दौर्भाग्यरूपे
विषयेऽवदन्। निष्कृत्युपायमवोचन् ॥ वकारपरत्वाद्वा प्रकृतिभावाभावः ॥ के ते। अकूपारः। अत्र यास्कः।
आदित्योऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति दूरपारः। नि० ४. १८. इति। अकृत्स्नितपारो महागतिररादित्यः
सलिलोऽद्भुतता वक्ष्यो मातरिश्वा वायुवीरुहंराः ॥ हरतेरमुनि रूपं हर इति ॥ हरति विनाशयति
तमांसीति हरस्तेजः। प्रभूततेजस्तः। तपः ॥ तृतीयायाः सुः ॥ तपसा तापनेनोद्य उन्नूषोऽभिर्मयोभूः सुखस्य
भाषयिता सोमो देवीर्देव्य आपः। कीदृशः। ऋतेन सत्यभूतेन ब्रह्मणा प्रथमजा आदित एवोत्पादिताः। एत
उपायमुक्त्वा प्रायश्चित्तमप्यकारयन्निति भावः ॥

सोमो राजा प्रथमो ब्रह्मजायां पुनः प्रायच्छदहणीयमानः ।

अन्वर्तिता वरुणो मित्र आसीद्गृहीतो हस्तगृह्या निनाय ॥ २ ॥

सोमः । राजा । प्रथमः । ब्रह्मऽजायां । पुनरिति । प्र । अयच्छत् । अहणीयमानः ।

अनुऽअर्तिता । वरुणः । मित्रः । आसीत् । अग्निः । होता । हस्तऽगृह्य । आ । निनाय ॥ २ ॥

प्रथमो मुख्यः सोमो राजाहणीयमाणः । पापापगमनेनालज्जमानः संक्षामेनामकिञ्चिदं ब्रह्मजायां पुनर्बृहस्पतये प्रायच्छत् । ततो वरुणोऽन्वर्तिता ॥ ऋतिः सोमो धातुर्घृणायां वर्तते । तस्य तृचि रूपं ॥ सोम-
मनुमोदयितासीत् । सर्वथा स्वं परिगृहाणेति दयामकार्षीत् । तथा मित्रश्च । अन्तरं होता देवानामाह्वाता
मनुष्याणां होमनिष्पादको वाग्निर्हस्तगृह्य तां हस्ते गृहीत्वा निनाय । आनेयीत् । प्रादादित्यर्थः ॥ हस्तगृह्य ।
नित्यं हस्ते पाणावुपयमने । पा० १. ४. ७७. इति हस्तशब्दस्य गतिसंज्ञायां ग्रहिणा समासे व्यप् । एकारलो-
पश्चादसः । यद्वा । हस्तशब्दात्परस्य गृह्णश्चादसीं समासव्यापी ॥

हस्तेनैव ग्राह्य आधिरस्या ब्रह्मजायेयमिति चेदवोचन् ।

न दूताय प्रत्ये तस्य एषा तथा राष्ट्रं गुपितं क्षत्रियस्य ॥ ३ ॥

हस्तेन । एव । ग्राह्यः । आऽधिः । अस्याः । ब्रह्मऽजाया । इयं । इति । च । इत् । अवोचन् ।

न । दूताय । प्रऽत्ये । तस्ये । एषा । तथा । राष्ट्रं । गुपितं । क्षत्रियस्य ॥ ३ ॥

देवा बृहस्पतिमूचुः । हे बृहस्पते अस्मा आधिः । आधीयन्त आभरणान्वित्रेत्याधिः शरीरं ॥ उपसर्गे घोः
किः । पा० ३. ३. ९०. इति क्प्रत्ययः ॥ अस्याः शरीरं हस्तेनैव ग्राह्यो गृहीतव्यमेव । पुनस्ते देवा इदानीमियं
ब्रह्मजायेत्येवावोचन् । अवादिषुः ॥ चशब्दश्चेदर्थः । अत एव निपातैर्यदिहतेति तिङो निघाताभावः । ब्रूञ्
व्यक्तायां वाचि । लुङि भ्रुवो वचिः । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङिति ज्ञेयदेशः । वच उमित्युभागमः । अङाग-
मस्वरः । इदवधारणे ॥ एषा ब्रह्मजाया पुरा प्रत्ये ॥ हि गतां वृद्धां च । कर्मस्थीणादिकः क्तिप् । तुगभाव-
श्चादसः । ङिद्वचने संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वान्नुणाभावः । उदात्तस्वरितयोरेण इति सुपः स्वरितत्वं ॥
प्रहिताय त्वया भार्यान्वेषणार्थं प्रेषिताय दूताय तथा न तस्ये । स्वात्मानं न प्रकाशयति ॥ तिष्ठतेर्लिटि
प्रकाशनस्येयाख्ययोश्च । पा० १. ३. २३. इत्यात्मनेपदं । साधहुङ्स्थाशपां । पा० १. ४. ३४. इति दूतस्य संप्रदा-
नसंज्ञा ॥ तत्र दृष्टान्तः । यथा क्षत्रियस्य राज्ञो गुपितं रक्षितं राष्ट्रं राज्यं शचवे यथा न प्रकाशयति तद्वदसी
दीर्भाग्ययुक्ततया तस्मै स्वात्मानं न प्रकाशितवती । इदानीं तु तद्ग्राह्येन प्रकाशमानियं ब्रह्मजायेत्येवमुचन् ॥

देवा एतस्यामवदन्त पूर्वं सप्तऋषयस्तपसे ये निषेदुः ।

भीमा जाया ब्राह्मणस्योपनीता दुर्धा दधाति परमे व्योमन् ॥ ४ ॥

देवाः । एतस्यां । अवदन्त । पूर्वं । सप्तऽऋषयः । तपसे । ये । निऽसेदुः ।

भीमा । जाया । ब्राह्मणस्य । उपऽनीता । दुऽधां । दधाति । परमे । विऽव्योमन् ॥ ४ ॥

पूर्वं चिरंतना देवा आदित्यादय एतस्यां विषयेऽवदन्त । इयं पापरहितेत्यवादिषुः । तथा ये सप्तर्षयः ॥
समासस्वरः ॥ सप्तसंख्याका ऋषयस्तपसे तपश्चरणाय निषेदुः निषणा बभूवुः । सदेर्लिटि रूपं । उपसर्गेण
समासः । यद्योगादनिघातः ॥ तेऽप्यवादिषुः । ततो भीमा शत्रुरूपाणां पापानां भयंकारी मुकृतवत्येषा आया
ब्राह्मणस्य बृहस्पतेरुपनीता । समीपे देवैः स्थापिता ॥ णीञ् प्रापणे । कर्मणि क्तः । गतिरन्तर इति गतिः
प्रकृतिस्वरत्वं ॥ तथा हि । तपःप्रभावो दुर्धा दुर्धानामपि परमे व्योमन् व्योमन्युत्तमे स्थाने दधाति । विदधाति
खनु । तस्मादेनामपि देवतापरिग्रहरूपस्योमहिमा बृहस्पतेरंतिके स्थापयति ॥

ब्रह्मचारी चरति वेविषद्विषः स देवानां भवत्येकमंगं ।

तेन जायामन्वविन्दबृहस्पतिः सोमेन नीतां जुह्वं न देवाः ॥ ५ ॥

ब्रह्मऽचारी । चरति । वेविषत् । विषः । सः । देवानां । भवति । एकं । अंगं ।

तेन । जायां । अन्व । अविन्दत् । बृहस्पतिः । सोमेन । नीतां । जुह्वं । न । देवाः ॥ ५ ॥

एवं स्वपतिर्मात्मनोऽस्मिन्निति जुह्वः परोक्षतया वदति । हे देवाः पूर्वं स ब्रह्मचारी जायाभावेन ब्रह्मचारी चरति । अत एव विषः सर्वेषु यज्ञेषु व्याप्नोति देवान्वेविषत् स्तुतिभिर्हविर्भिद्य व्याप्नुवन् देवानामेकमंगं भवति । जायापती यज्ञस्य द्वे अंगे खलु ॥ वेविषत् । विषु व्याप्ती जीहोत्यादिकः । निजां चयाणां गुणः स्त्री । पा० ७. ४. ७५. । इत्यभ्यासस्य गुणः । शतुर्नाभ्यस्ताच्छतुरिति शुभाग्रमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ तेन देवानां परिचरणेन बृहस्पतिर्जायां जुह्वनामिकां मामन्वविन्दत् । अनुगम्यात्मनोऽस्मिन् । नशब्द उपमार्थे । पूर्वं यथा सोमेन नीतां सोमो ददन्नधर्वाय । ऋ० १०. ८५. ४९. । इत्यादिक्रमेण नीतां जुह्वं जुह्वं यथा लब्धवान् तद्वदिदानीमपि ॥ जुह्वं । ऊ दानादनयोः । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति क्लिप् । जुहोर्तेर्देवेति द्विवचनं दीर्घश्च । उदात्तयणो ह्रस्वर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते नोद्धात्वोरिति प्रतिषेध उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं ॥

पुनर्वै देवा अददुः पुनर्मनुष्या उत । राजानः सत्यं कृण्वाना ब्रह्मजायां पुनर्ददुः ॥ ६ ॥

पुनः । वै । देवाः । अददुः । पुनः । मनुष्याः । उत । राजानः । सत्यं । कृण्वानाः । ब्रह्म

ऽजायां । पुनः । ददुः ॥ ६ ॥

जामहेतुमाह । देवा ब्रह्मजायां जुह्वं बृहस्पतये पुनर्ददुः । विशब्दः प्रमद्विवाची । उताप्यर्थे । मनुष्या अपि पुनर्ददुः । एवं देवमनुष्यैः कृतं दानं सत्यं यथार्थं कृण्वानाः कृणाणां राजानोऽपि पुनस्तस्मै ददुः । एवमव्यवहार्यनिमित्तं पापमपि व्यनाशयन्निति भावः ॥

पुनर्दायं ब्रह्मजायां कृत्वी देवैर्निकिल्बिषं । ऊर्जं पृथिव्या भक्तायोरुगायमुपासते ॥ ७ ॥

पुनःऽदायं । ब्रह्मऽजायां । कृत्वी । देवैः । निऽकिल्बिषं । ऊर्जं । पृथिव्याः । भक्ताय ।

उरुऽगायं । उप । आसते ॥ ७ ॥

देवैः ॥ मुपां मुपो भवन्तीति जसस्तृतीयादेशः ॥ देवा निकिल्बिष ॥ अर्थाभावेऽव्ययीभावः । समासस्वरः ॥ तस्याः किल्बिषाभावं कृत्वी ॥ स्त्रात्वाद्यस्येति निपातितः ॥ कृत्वा ब्रह्मजायां ब्रह्मणो बृहस्पतेर्भार्या पुनर्दाय पुनर्दत्त्वा ॥ पुनश्चनसोऽस्कंदसि गतिसंज्ञा वक्तव्येति । पा० १. ४. ६०. २. । पुनःशब्दस्य गतिसंज्ञायां समासव्ययी । न व्यपि । पा० ६. ४. ६०. । इतीत्यप्रतिषेधः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ पृथिव्या ऊर्जं रसभूतमन्नं हवीरूपं भक्ताय । त्वो यक् । पा० ७. १. ४७. । इति यगागमः ॥ भक्ता विभज्योरुगायं बह्वकीर्तिं बह्वभिः स्तोतव्यं वा बार्हस्पत्यं यज्ञमुपासते । सेवन्ते ॥ ७ ॥

समिद्ध इत्येकादशर्चमेकादशं मूक्तं त्रिपुभं । भार्गवो जमदग्निर्हविषः । तस्य पुत्रो रामो वा यः परशुराम इति प्रख्यातः । आप्रीमूक्तमिदं । अतः समिदाद्याः सतनूनपातो नराशंसवर्जिताः प्रत्युच्चं देवताः । तथा चानुक्रांतं । समिद्ध एकादश जमदग्निस्तत्पुत्रो वा राम आप्रिय इति ॥ पर्णां जामदग्न्यानामिदमाप्रीमूक्तं यद्वाविशेषेण सर्वेषां । सूचितं च । समिद्धो अथेति सर्वेषां यथार्थं वा । आ० ३. २. । इति ॥ अप्रिचयनांभूते प्राजापत्ये पर्णां सर्वेषां नित्यमिदमाप्रीमूक्तं । सूचितं च । प्राजापत्ये तु जामदग्न्यः सर्वेषां । आ० ३. २. । इति ॥

समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातवेदः ।

आ च वह मित्रमहश्चिकित्वान्वं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥ १ ॥

संऽइद्धः । अद्य । मनुषः । दुरोणे । देवः । देवान् । यजसि । जातऽवेदः ।

आ । च । वह । मित्रऽमहः । चिकित्वान् । त्वं । दूतः । कविः । असि । प्रऽचेताः ॥ १ ॥

हे जातवेदो जातप्रज्ञापे देवः स्वतेजसा दीप्यमानस्त्वं मनुषो मनुष्यस्य यष्टुर्दुरोणे । गृहनामेतत् । दुरवण आयासेन रक्षितव्ये गृहेऽवास्मिन्कर्मणि समिद्धः सम्यक्प्रज्वालितः सन् देवानिन्द्रादीन्यजसि । हविर्भेः पुञ्य ॥ समिद्धः । इन्धो दीप्तो । कर्मणि क्त श्रौदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ हे मित्रमहः सुखस्रोतुलक्षणत्वेन मित्रभूतानां स्रोतूणां पूजयितः तैः पूज्यमान वापि चिकित्वांसीः कृताः सुतोः प्रजानन् चेतमावान्वा त्वमस्यदीये यज्ञं देवाना वह च । आप्रापय ॥ वह प्रापणे । लोटि रूपं । चवायोगे प्रथमेति न निघातः ॥ तथा कविः कान्तप्रज्ञः अत एव प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानस्त्वं दूतो देवानां हविष्प्रापणेन हितकारी भवसि ॥

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्मध्वा समंजन्स्वदया मुजिहू ।

मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृधन्देवचा च कृणुह्यध्वरं नः ॥ २ ॥

तनूऽनपात् । पथः । ऋतस्य । यानान् । मध्वा । संऽअंजन् । स्वदय । मुऽजिहू ।

मन्मानि । धीभिः । उत । यज्ञं । ऋधन् । देवऽचा । च । कृणुहि । अध्वरं । नः ॥ २ ॥

हे तनूनपात् । नपादित्यन्तरापथनामधेयं । गीरञ्च तनुरुच्यते तता अस्त्रां भोगाः बीरादय इति । तस्याः पयो जायते पयस आञ्चं तस्मादपिः । यद्वा । अन्तरिक्षे तता आपस्तन्वः ताभ्य ओषध्यादयः तेभ्यो ऽप्रिरति । एवंरूपं हे मुजिहू शोभनज्वाल यद्वा । जिह्वेति वाङ्माम । शोभनवाग्ने ऋतस्य यज्ञस्य यानान्फलप्राप्तिहेतुन्यथो मार्गान्हविरास्यान्मध्वा मदकरेण रसेन यद्वा वारजनितेन रसेन समंजन् सम्यग्दीपयन् स्वदय । स्वादयस्व । स्वादूकृष्ट ॥ स्वद आस्वादने । णिष्पुपधावृद्धभावश्चादंसः ॥ किञ्च मन्मानि । मन्यतेरर्च-तिकर्मणः । मननीयान्यस्यदभिप्रतानि स्रोत्राणि धीभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वीतापि च यज्ञं यजनीयं हविश्च ऋधन् समृद्धानि कुर्वन् नोऽस्यदीयमध्वरं यज्ञं देवचा देवेषु कृणुहि । कृष्ट ॥ देवशब्दादिवमनुष्येत्यादिना सप्तम्यर्थे वाप्रत्ययः ॥

आजुह्वान ईड्यो वंद्यश्चा यास्यमे वसुभिः सजोषाः ।

त्वं देवानामसि यहु होता स एनान्यक्षीषितो यजीयान् ॥ ३ ॥

आऽजुह्वानः । ईड्यः । वंद्यः । च । आ । याहि । अग्ने । वसुऽभिः । सऽजोषाः ।

त्वं । देवानां । असि । यहु । होता । सः । एनान् । यक्षि । इषितः । यजीयान् ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वमस्यत्वमकर्मणा याहि । आगच्छ । कीदृशः । आजुह्वानो देवानामाह्वाता ॥ ऊ दानादनयोः जीहोत्यादिकः । अभ्यसस्वरः ॥ ईड्यः । ईडिरधेषणाकर्मा । अध्येष्यः प्रार्थ्यमानः वंद्यः स्रोतव्यः वसुभिर्देवैः सजोषाः सह प्रीयमाणः । आगत्य च हे यहु । महन्नामेतत् । हे महन् स त्वं देव देवानां होताह्वातासि । ततो यजीयान् ॥ यष्टृशब्दादीयसुनि तुरिष्ठमेयःस्विति तुषो लोपः ॥ यष्टृतरः स त्वमिषितोऽस्माभिरर्धेषितः प्रार्थितः सन्नेतान्देवान्यक्षि । यज । हविषा पूजय ॥

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अये अह्ना ।

युं प्रथते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनं ॥ ४ ॥

प्राचीनं । बर्हिः । प्रदिशा । पृथिव्याः । वस्तीः । अस्याः । वृज्यते । अये । अहौ ।
वि । ऊं इति । प्रथते । विस्तरं । वरीयः । देवेभ्यः । अदितये । स्योनं ॥ ४ ॥

यदिदं प्राचीनं प्रागंचितं प्राङ्मुखं बर्हिरस्ति तदिदं पृथिव्या वेदिलक्षणाया वस्तीः ॥ वस आच्छादने । तुन्प्रत्ययः । चतुर्थ्यर्थे बङ्गलं कंदसीति षष्ठी । यद्वा । भावलक्षणे तोमुन द्रष्टव्यः ॥ वसनायाच्छादनार्थमङ्गामधि पूर्वाक्षि प्रदिशा प्रकर्षेण दिशमानेन मंत्रेणास्याः प्राच्या दिशो वृज्यते । स्तूयते । आह्रियते । तथा च निगमः । त आ वहति कवयः पुरस्तादित्यादि । तच्चाहृतं वरीय उन्नतरं बर्हिर्वितरं विस्तीर्णतरं यथा भवति तथा वि प्रथते । विविधमेव वेद्यां प्रस्तुतं भवति । तथा देवेभ्योऽदितये वेदिलक्षणाधि पृथिव्यै च स्योनं सुखकरं भवति । विस्तीर्णे बर्हिषि देवाः सुखं निषीदन्ति ॥

व्यचस्वतीरुर्विया वि अयंतां पतिभ्यो न जनयः शुभमानाः ।

देवींश्चारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः ॥ ५ ॥

व्यचस्वतीः । उर्विया । वि । अयंतां । पतिभ्यः । न । जनयः । शुभमानाः ।

देवीः । द्वारः । बृहतीः । विश्वंऽइन्वाः । देवेभ्यः । भवत । सुप्रऽअयनाः ॥ ५ ॥

व्यचस्वतीः । व्यचो व्यापनं । तद्वत्यः ॥ वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ता द्वारदेवता उर्विया ॥ उरश्चब्दा-
नृतीयेकवचन इयाडियाञीकाराणामुपसंख्यानं । पा० ७. १. ३९. १. । इतीयादेशः ॥ उरत्वेन वि अयंतां ।
विशेषेणाश्रिता भवन्तु । तत्र दृष्टान्तः । पतिभ्यो न यथा पतीनामर्थाय संभोगकाले शुभमानाः शोभमाना
जनयो जाया विश्रयन्ति तद्वदस्मिन्कर्मणि विश्रयंतां । हे बृहतीर्महत्यो हे विश्वमिन्वाः ॥ इविः प्रीणनार्थः ।
तस्मात्कर्मस्थुपपदेऽण । इदित्वात्तुम् । तत्पुरुषे कृति बङ्गलमित्यत्र बङ्गलवचनाद्वितीयाया अप्यलुक् ॥ सर्वस्य
प्रीणयित्री हे द्वारो देवीद्वाराभिमानिन्यो हे देव्यः यूयं देवेभ्यो देवानामर्थाय सुप्रायणाः सुप्रगमनाः
सुविवृता भवत ॥ ॥ ८ ॥

आ सुष्वयंती यजते उपाके उषासानक्ता सदतां नि योनौ ।

दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्ने अधि श्रियं शुक्रपिशं दधाने ॥ ६ ॥

आ । सुष्वयंती इति । यजते इति । उपाके इति । उषासानक्ता । सदतां । नि । योनौ ।

दिव्ये इति । योषणे इति । बृहती इति । सुरुक्ने इति सुऽरुक्ने । अधि । श्रियं ।

शुक्रऽपिशं । दधाने इति ॥ ६ ॥

सुष्वयंती ॥ अय पय गती । शतर्युपसर्गस्य सोर्द्ध्वचनं क्वांदसं ॥ सुष्वयंती गच्छंती । यद्वा ॥ स्वपिष्वंतस्य
वर्णलोपः ॥ सुष्वापयंती । यजते यष्ट्ये उपाके उपक्रान्ति उषासानक्तोषस्य नक्तं च ॥ इदं उषासोषसः । पा० ६.
३. ३१. । इत्युषासादेशः । देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिसंरत्नं ॥ अहोरात्रदेव्यो योनावस्मिन्व्य-
स्थाने नि नितरां नियमेन वा सदतां । आसीदतां । सदेर्भुङि लृदित्वाक्षिरङ् । कीदृशे । दिव्ये दिवि भवे
योषणे योषिताविव प्रीणयित्री । यद्वा । योषणे समिते परस्परतोऽविविक्ते । बृहती गुणीर्महती सुरुक्ने
शोभनदीप्ति ॥ इक्षं । रोचतेर्मकप्रत्यये कुत्वे च कृते रूपं ॥ शुक्रपिशं शोचमानरूपां श्रियमधि दधाने अधिकं
धारयंती ॥

देव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञं मनुषो यजध्वे ।

प्रचोदयंता विदथेषु कारू प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशंता ॥ ७ ॥

दे॒व्या । हो॒ता॒रा । प्र॒थ॒मा । सु॒ऽवा॒चा । मि॒मा॒ना । य॒ज्ञं । म॒नु॒षः । य॒ज॒ध्वै ।

प्र॒ऽचो॒द॒य॒न्ता । वि॒द॒धेषु । का॒रू इति । प्र॒ची॒नं । ज्योतिः । प्र॒ऽदि॒शा । दि॒श॒न्ता ॥ ७ ॥

दे॒व्या ॥ दे॒वा॒श्च॒ज॒भा॒विति॒ य॒ज॒प्रत्ययः ॥ दे॒वसं॒ब॒न्धिनी॒ हो॒ता॒री हो॒मनि॒ष्पाद॒कौ हो॒तृना॒मका॒व॒ग्न्यादि॒त्या-
व॒क्षि॒न्य॒ज्ञ आ॒सी॒द॒तां । की॒दृशी । प्र॒थ॒मा म॒नु॒ष्य॒होतुः पु॒र्वभा॒विनी॒ सु॒वा॒चा शो॒भन॒लो॒त्री म॒नु॒षो म॒नु॒ष्यस्य
सर्व॒स्य य॒ष्ट्य॒ज॒ध्वै या॒गनि॒वृत्त॒ये ॥ य॒ज्ञेऽमु॒मर्थे॒ श॒ध्वै॒प्रत्ययः ॥ य॒ज्ञं मि॒मा॒ना निर्मि॒मा॒नावृ॒त्पाद॒य॒न्ती । वि॒द॒धेषु ।
वि॒द॒ध्व॒र्च॒त्वि॒जः स्व॒स्व॒कर्मा॒णीति॒ वि॒द॒धा य॒ज्ञाः । ते॒ष्वृ॒त्वि॒जो य॒ज॒मा॒नांश्च प्र॒चो॒द॒य॒न्ता प्रेर॒य॒न्ती का॒रू स्तु॒तीनां
कर्ता॒री प्रा॒ची॒नं पु॒र्व॒स्यां दि॒शि य॒ष्टव्य॒त्वेन॒ स्थि॒तमा॒ह॒वनी॒या॒स्यं ज्योतिः॒ प्र॒दि॒शा प्र॒कृ॒ष्टे॒नो॒प॒दि॒ष्टमार्गे॒ण य॒द्वा
प्र॒दि॒श॒माने॒न म॒न्त्रेण॒ दि॒श॒न्ता निर्व॒ह॒न्ती ॥

आ नो॒ य॒ज्ञं भा॒रती॒ तू॒यमे॒त्वि॒ष्ठा म॒नु॒ष्वदि॒ह चे॒त॒य॒न्ती ।

ति॒स्रो दे॒वीर्ब॒र्हिरे॒दं स्यो॒नं सर॒स्वती॒ स्व॒प॒सः स॒द॒न्तु ॥ ८ ॥

आ । नः । य॒ज्ञं । भा॒रती॒ । तू॒यं । ए॒तु । इ॒ष्ठा । म॒नु॒ष्वत् । इ॒ह । चे॒त॒य॒न्ती ।

ति॒स्रः । दे॒वीः । ब॒र्हिः । आ । इ॒दं । स्यो॒नं । सर॒स्वती॒ । सु॒ऽअ॒प॒सः । स॒द॒न्तु ॥ ८ ॥

भा॒रती । भ॒रत॒ आ॒दि॒त्यः । तस्य॒ स्व॒भु॒ता दी॒प्तिः ॥ तस्ये॒दमि॒त्यर्थं॒ ज॒त्मादि॒त्वाद् अ॒ । पा० ४. १. ८६. । टि॒ड्ढा-
ण॒प्रि॒ति ङी॒ष ॥ नो॒ऽस्य॒दी॒यं य॒ज्ञं तू॒यं चि॒प्रमे॒तु । आ॒गच्छ॒तु । त॒था म॒नु॒ष्व॒अ॒नु॒ष्यो य॒धेदं॒ म॒या क॒र्त॒व्यमि॒ति
जा॒नाति॒ तद॒क्षे॒त॒य॒न्ती जा॒नती॒ष्ठा दे॒वी चे॒हा॒सि॒स्त्व॒कर्म॒ण्य॒गच्छ॒तु । त॒था सर॒स्वती॒ च । स्व॒प॒सः सु॒कर्मा॒णः । अ॒प
इति॒ कर्म॒नाम ॥ आ॒प्नो॒ते॒रमु॒न्या॒पः क॒र्मा॒ख्यायां॒ ह्र॒स्वः । ब॒ङ्ग॒व्री॒हा॒वा॒बु॒दा॒त्तं ब्र॒ह्म॒द॒सी॒त्यु॒त्तर॒प॒दा॒बु॒दा॒त्तत्वं ॥
ए॒ता॒सि॒स्रो दे॒वीर्दे॒व्यः स्यो॒नं सु॒ख॒कर॒मि॒दं ब॒र्हि॒रि॒मं य॒ज्ञमा॒ स॒द॒न्तु । आ॒सी॒द॒न्तु । प्रा॒प्नु॒व॒न्तु ॥ स॒दे॒ल्लो॒टि सी॒दा-
दे॒शाभा॒व॒च्छा॒द॒मः ॥

त्वा॒ष्टस्य॒ प॒शोर्व॒पायां॒ य इ॒मे इ॒त्ये॒षानु॒वा॒क्या । सू॒चितं॒ च । य इ॒मे द्या॒वापृ॒थि॒वी ज॒नि॒त्री त॒न्नसु॒री॒प॒म॒ध
पोष॒यि॒तु । आ० ३. ८ । इति ॥

य इ॒मे द्या॒वापृ॒थि॒वी ज॒नि॒त्री रू॒पैर॒पि॒श॒ङ्गु॒व॒नानि॒ वि॒श्वा ।

तम॒द्य हो॒तरि॒षि॒तो य॒जी॒या॒न्दे॒वं त्व॒ष्टा॒रमि॒ह य॒सि वि॒द्वान् ॥ ९ ॥

यः । इ॒मे इति॒ । द्या॒वापृ॒थि॒वी इति॒ । ज॒नि॒त्री इति॒ । रू॒पैः । अ॒पि॒श॒त् । भु॒व॒नानि॒ । वि॒श्वा ।

तं । अ॒द्य । हो॒तः । इ॒षि॒तः । य॒जी॒यान् । दे॒वं । त्व॒ष्टा॒रं । इ॒ह । य॒सि॒ । वि॒द्वान् ॥ ९ ॥

यस्त्व॒ष्टा दे॒वो ज॒नि॒त्री वि॒श्वस्य॒ ज॒न॒यि॒त्र्या॒वि॒मे द्या॒वापृ॒थि॒वी ॥ द्वे दि॒वो द्या॒वेति॒ द्या॒वादे॒शः । आ॒बु॒-
दा॒त्तः । पृ॒थि॒वी॒शब्दो ङी॒ष॒त॒त्वेना॒तो॒दा॒त्तः । दे॒वता॒द्वे चे॒ति पु॒र्वो॒त्तर॒प॒दयोः प्र॒कृति॒स्वर॒त्वं ॥ द्या॒वापृ॒थि॒वी
रू॒पैर्दे॒वति॒र्यङ्म॒नु॒ष्या॒द्या॒कारै॒र॒पि॒श॒त् रू॒पव॒त्या॒वक॒रोत् ॥ पि॒श॒ अव॒यवे॒ ती॒दा॒दि॒कः । शे॒ मु॒चा॒दी॒नामि॒ति
नु॒मा॒गमः ॥ त॒था वि॒श्वा सर्वा॒णि भु॒व॒नानि॒ भूत॒जा॒तानि॒ रू॒पयु॒क्तान्य॒करोत् ॥ हे हो॒तः य॒जी॒यान्य॒ष्टमो॒ वि॒द्वान्
सर्वं॒ जा॒नं॒स्त्वमि॒षि॒तोऽस्मा॒भिर॒ध्ये॒यितः॒ प्रार्थि॒तः स॒न्नि॒हा॒सि॒स्त्व॒कर्म॒ण्य॒या॒सि॒न्दि॒ने तं त्व॒ष्टा॒रं दे॒वं य॒सि । स्तु॒तिभि॒-
र्ह॒विर्भि॒वो य॒ज । पु॒त्रय ॥

उ॒पा॒व॒सृ॒ज॒ त्म॒न्या॒ समं॒ज॒न्दे॒वानां॒ पाथं॒ च॒तु॒था ह॒वींषि॒ ।

व॒न॒स्प॒तिः श॒मि॒ता दे॒वो अ॒ग्निः स्व॒द॒न्तु ह॒व्यं म॒धु॒ना घृ॒तेन॑ ॥ १० ॥

उपऽअवसृज । तन्या । संऽअंजन् । देवानां । पाथः । ऋतुऽथा । हवींषि ।
वनस्पतिः । शमिता । देवः । अग्निः । स्वदंतु । हव्यं । मधुना । घृतेन ॥ १० ॥

हे वनस्पते यूप तन्या ॥ आत्मशब्दस्य तृतीयैकवचने यादेशः । मन्वेष्वाद्यादेरात्मन इत्थाकारलोपः ॥
आत्मनैवर्तुथर्तावृत्ती प्राप्ते काले देवानामर्थाय पाथः पशुलक्षणमन्नमन्यानि च हवींषि समंजनं सम्यग्ब्रह्मजीकु-
र्वन्नुपावसृज । उपागम्य प्रयच्छ ॥ गतिर्गती । पा० ८. १. ७०. । इति गतेर्निघातः ॥ किंच वनस्पतिर्योऽयं यूपः
शमितैतन्नामको देवः यद्वा शमिचोऽग्निर्देवो दीप्यमान आहवनीयाख्योऽग्निश्चैते च यो मधुना मधुरेण
घृतेन । यद्वा । मधुनोदकेन प्रोचणोपनयनादिगतेन घृतेन च । हव्यं हवनयोग्यं स्वदंतु । स्वादं कुर्वंतु ॥

सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः ।

अस्य होतुः प्रदिश्यतस्य वाचि स्वाहाकृतं हविरदंतु देवाः ॥ ११ ॥

सद्यः । जातः । वि । अग्निमीत । यज्ञं । अग्निः । देवानां । अभवत् । पुरऽगाः ।

अस्य । होतुः । प्रऽदिशि । ऋतस्य । वाचि । स्वाहाऽकृतं । हविः । अदंतु । देवाः ॥ ११ ॥

अयमग्निः सद्यस्तदानीमेव जातो जायमान एव यज्ञं व्यमिमीत । विशेषेण निर्मिमीत । उत्पादयति ॥
माह् माने शब्दे च जाहोत्यादिकः ॥ अत एवायमग्निर्देवानां पुरोगाः प्रथमगामी मुख्योऽभवत् ॥ गमेर्विद-
प्रत्यय आत्वे च कृते रूपं ॥ ततः प्रदिशि प्रकृष्टायां दिशि प्राच्यामृतस्वाहवनीयात्मनागतस्यास्य होतुर्होमनि-
ष्पादकस्यापेर्वाचि । अत्र वागाश्रय आस्यं लक्ष्यते । वाचास्य स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण प्रणिप्तं हविः सर्वे देवा
अदंतु । भक्षयंतु । इदं सूक्तं यास्तेन सम्यग्भ्रूयाधि । नि० ८. ५-२१. । तद्वचनसंधीयतां ॥ ॥ ९ ॥

मनीषिण इति दशचं द्वादशं सूक्तं वैरूपस्याद्वादप्रस्यायं वैश्वभूमिद्रं । तथा चानुक्रम्यते । मनीषिणो
दशाद्वादप्र इति ॥ गतो विनियोगः ॥

मनीषिणः प्र भरध्वं मनीषां यथायथा मतयः संति नृणां ।

इंद्रं सत्यैरेरयामा कृतेभिः स हि वीरो गिर्वणस्युर्विदानः ॥ १ ॥

मनीषिणः । प्र । भरध्वं । मनीषां । यथाऽयथा । मतयः । संति । नृणां ।

इंद्रं । सत्यैः । आ । ईरयाम । कृतेभिः । सः । हि । वीरः । गिर्वणस्युः । विदानः ॥ १ ॥

हे मनीषिणः स्तोतारः मनीषां मनस ईश्वित्रीं स्तुतिमिन्द्राय प्र भरध्वं । कुर्वत । नृणां कर्मनेतृणां युष्माकं
यथायथा मतयः संति भवन्ति तथा बुद्धनुसारेण स्तुतिं कुर्वध्वं । वयं च कृतेभिः कृतेः सत्यैर्यथार्थभूतैः स्तोत्रै-
रिन्द्रमेरयाम । यज्ञं प्रत्यागमयाम ॥ ईर गतौ । खंतस्य स्तोत्रं ॥ हि यतो विदानो ज्ञानानः समर्थः स इंद्रो
गिर्वणस्युः । गीर्भिवन्ति संभजंत इति गीर्वणसः स्तोतारः ॥ वनतेरसुनि रूपं । उपपदस्य दीर्घाभावश्चादसः ।
तदन्तात्कथं । क्वाच्छंदसीत्तुप्रत्ययः ॥ स्तोतृत्कामयमानः खलु । अतस्तमभिष्टुत ॥

ऋतस्य हि सदसो धीतिरद्यौत्सं गार्ह्यो वृषभो गोभिरानट् ।

उदतिष्ठन्नविषेणा रवेण महान्ति चित्सं विव्याच रजसि ॥ २ ॥

ऋतस्य । हि । सदसः । धीतिः । अद्यौत् । सं । गार्ह्यः । वृषभः । गोभिः । आनट् ।

उत् । अतिष्ठत् । तविषेण । रवेण । महान्ति । चित् । सं । विव्याच । रजसि ॥ २ ॥

अतस्त्रोदकस्य सदसः स्थानस्यांतरिचस्य धीतिर्धारकः स इंद्रोऽर्थात् । बोतते । प्रकाशते । हि प्रसिद्धो ॥
 युत दीप्ती । लुङि युञ्जो लुङीति परस्मैपदं । त्रिर्लुक् छांदसः । हलन्तलक्षणा वृद्धिरपि ॥ यद्वा । अर्थात् ।
 तादृश इंद्रो यच्चमभिगच्छति ॥ यु अभिगमे आदादिकः । लङ् । उतो वृद्धिर्लुकि हलीति वृद्धिः ॥ गार्ष्टेयः ।
 सकृत्प्रसूता धेनुर्गृष्टिः । तस्या अपत्यं वृषभो गोभिः समानत् । संव्याप्नोति । तथैषोऽपि सर्वं स्वमहिम्ना
 व्याप्नोति । तथा तविषेण । महत्तामितत् । महता रवेण शब्देनोदतिष्ठत् । उच्छ्रित उन्नतोऽभवत् । अत एव
 महांति चिन्महांत्यपि रजांस्युदकानि भुवनानि वा सं विव्याच । संव्याप्नोति ॥

इंद्रः किल् अत्युत्तमस्य वेद स हि जिष्णुः पथिकृतसूर्याय ।

आन्मेनां कृण्वन्नच्युतो भुवद्गोः पतिर्दिवः सन्जा अप्रतीतः ॥३॥

इंद्रः । किल् । अत्युत्तमस्य । वेद । सः । हि । जिष्णुः । पथिकृत । सूर्याय ।

आत् । मेनां । कृण्वन् । अच्युतः । भुवत् । गोः । पतिः । दिवः । सन्जा । अप्रतिऽइतः ॥३॥

अस्यासदीयस्य स्तोत्रस्य श्रुत्येव ग्रवणयेंद्रः किंन्द्र एव वेद । जानाति । स हि स ए । जिष्णुः श्रवणां
 जयशीलः सूर्याय पथिकृतार्गकर्ता भवति । किंचाच्युतः शत्रुभिरगंतव्यो वृषणश्च मेनामात्मानं कृण्वन् कुर्वन्
 इंद्र आत् । आगच्छत्यसदीयं यज्ञं । मेनाभवो वृषणश्च सुकतो । अ० ५. ५१-५३ । इति मन्त्रांतरं ॥ अस गति-
 दीप्त्यादानेषु भावादिकः । --- दिवो बुलोकस्य च पतिर्भुवत् । अभूत् ॥ भवतेर्लिट् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

इंद्रो महा महतो अर्णवस्य व्रतामिनादंगिरोभिर्गुणानः ।

पुरुणि चिन्नि तताना रजांसि दाधार यो धरुणं सत्यताता ॥४॥

इंद्रः । महा । महतः । अर्णवस्य । व्रता । अमिनात् । अंगिरःऽभिः । गुणानः ।

पुरुणि । चित् । नि । ततान् । रजांसि । दाधार । यः । धरुणं । सत्यऽताता ॥४॥

इंद्रोऽंगिरोभिर्द्धिभिर्गुणानः सूयमानः सन् महतोऽर्णवस्य ॥ अर्णसः सलोपश्च । का० ५. २. १०९. ३. ।
 इति वप्रत्ययः ॥ उदकवतो मेघस्य व्रता व्रतानि कर्माणि मद्वा स्वमहिम्नैवामिनात् । अहिंसीत् ॥ मीङ् हिं-
 सायां । लङि मीनातिर्निगम इति वृत्तः ॥ ततः पुरुणि चिद्वह्नयेव रजांस्युदकानि नि ततान् । मीचीनान्य-
 करोत् । य इंद्रः सत्यताता सत्यैर्देवैस्तते । यद्वा । सत्यशब्दादपि स्वार्थिकस्तातिल् द्रष्टव्यः । सत्ये । बुलोकै
 धरुणं धारकं वलं दाधार आधारयत् ॥

इंद्रो दिवः प्रतिमानं पृथिव्या विश्वा वेद सर्वना हन्ति शुष्णं ।

महीं चिद्ग्रामातनोत्सूर्येण चास्कंभं चित्कंभनेन स्कभीयान् ॥५॥

इंद्रः । दिवः । प्रतिऽमानं । पृथिव्याः । विश्वा । वेद । सर्वना । हन्ति । शुष्णं ।

महीं । चित् । द्यां । आ । अतनोत् । सूर्येण । चास्कंभं । चित् । स्कंभनेन । स्कभीयान् ॥५॥

दिवो बुलोकस्य पृथिव्याश्च प्रतिमानं महत्त्वेन प्रतिनिधिरिन्द्रो विश्वा सर्वाणि सवना सवनानि वेद ।
 सोमपानार्थं जानाति । शुष्णं सर्वस्य शोषकमेतन्नामानमसुरं इति ॥ वाक्यभेदादनिघातः ॥ अपि च महीं
 विश्वहृतीमपि द्यां सूर्येणातनोत् । सर्वत्र प्रकाशयुक्तामकरोत् । स्कभीयान् स्कंभयितृणां मध्ये श्रेष्ठः स स्कंभनेन
 चिन्निरोधनसाधनेन सामर्थ्येनैव चास्कंभं । बुलोकमवच्छिन्नमकरोत् ॥ स्कंभिः सीचो धातुः । लिटि तुजादीना-
 मिति दीर्घः । चित्कंभनेत्यत्र संहितायां सलोपः । उत्पूर्वस्य संभेदः स्थासंभोः । पा० ८. ६१. इति सलोप
 उक्तः । चित्पूर्वस्य स्कंभेरपि भवति च्छंदोविषयत्वात् ॥ १०॥

वज्रेण हि वृत्रहा वृत्रमस्तरदेवस्य शूशुवानस्य मायाः ।

वि धृष्णो अत्र धृषता जघंषाथामवो मघवन्बाह्वीजाः ॥ ६ ॥

वज्रेण । हि । वृत्रहा । वृत्रं । अस्तः । अदेवस्य । शूशुवानस्य । मायाः ।

वि । धृष्णो इति । अत्र । धृषता । जघंष । अथ । अभवः । मघवन् । बाहुः । औजाः ॥ ६ ॥

हे इंद्र वृत्रहा वृत्रस्य हंता वज्रेण वृत्रमस्तः । असृणाः । अवधीः ॥ सृणातेर्लङि बाहुलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । सिपि गुणः । हियोगादनिघातः ॥ अनंतरं हे धृष्णो धर्षणशील त्वमदेवस्याद्योतमानस्य शूशुवानस्य स्वबलेन वर्धमानस्य तस्य माया धृषता समर्थेन वज्रेणात्रास्मिभ्काल एव वि जघंष । विनाशितवानसि ॥ हंतेर्लिटि थल्यभ्यासाच्चेति कृत्वं ॥ अथ हे मघवन्धनवसिंद्र बाह्वीजा भुजबलवानभवः ॥

सचंत यदुषसः सूर्येण चित्रामस्य केतवो रामविंदन् ।

आ यन्नक्षत्रं ददृशे दिवो न पुनर्यतो नकिरद्वा नु वेद ॥ ७ ॥

सचंत । यत् । उषसः । सूर्येण । चित्रां । अस्य । केतवः । रां । अविंदन् ।

आ । यत् । नक्षत्रं । ददृशे । दिवः । न । पुनः । यतः । नकिः । अद्वा । नु । वेद ॥ ७ ॥

यद्यदोषस उपःकालाः सूर्येण सूर्यात्मकेन्द्रेण सचंत संगच्छंते ॥ सच समवाये भौवादिकः ॥ तदानीमस्य स्वभूताः केतवः सर्वस्य प्रज्ञापका रश्मयश्चित्रां नामावली रां रायं त्रियमविंदन् । असमंतं । पुनरुदयानंतरं यद्यदा दिवो नक्षत्रं न ददृशे न दृश्यते ॥ दृशेः कर्मणि लिट् । यद्योगादनिघातः ॥ तदानीं यतः ॥ एणः शचंतस्य शसि शतुरनुमो नवजादी इति विभक्तैरुदात्तत्वं ॥ सर्वत्र गच्छतोऽस्य रश्मीन्नकिर्णं कश्चित्नु वेद । जानाति । एतदद्वा सत्यमेव ॥

दूरं किल प्रथमा जग्मुरासामिंद्रस्य याः प्रसवे ससुरापः ।

क्व स्विदयं क्व बुध आसामापो मध्यं क्व वो नूनमंतः ॥ ८ ॥

दूरं । किल । प्रथमाः । जग्मुः । आसां । इंद्रस्य । याः । प्रऽसवे । ससुः । आपः ।

क्व । स्वित् । अयं । क्व । बुधः । आसां । आपः । मध्यं । क्व । वः । नूनं । अंतः ॥ ८ ॥

आसामपां मध्ये प्रथमाः प्रथमगामिन्यस्ता आपो दूरं किल जग्मुः । दूरमेव गताः । या आप इंद्रस्य प्रसवे प्रेरणे ॥ यू प्रेरणे । जवसर्वा चेति वक्तव्यं । पा० ३. ३. ५६. ४. । इत्यवपवादेऽच् । थायघञ्ताजबिचकाणामित्युत्तरपदातोदात्तत्वं ॥ तस्याज्ञायां ससुः । सरंति । गच्छंति खलु । अथ प्रत्यक्षतः । हे आपः आसां युष्माकमयं क्व स्वित् । कुत्र वर्तते । बुधो मूलं च क्व । तथा वो युष्माकं मध्यं च क्व नूनमिदानीं युष्माकमंतोऽवसानं च क्व । सर्वगतत्वादिनिर्णायमानगमना आसन्नित्यर्थः ॥ क्व । किञ्चिदात् सप्रत्यये किमोऽदित्यप्रत्ययः । क्वातीति क्वादेशः । तित्स्वरितः । अंतः । अमेर्गत्वर्थस्यासिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययः ॥

सृजः सिंधूरहिना जयसानां आदिदेताः प्र विविज्जे ज्वेन ।

मुमुक्षमाणा उत या मुमुचेऽधेदेता न रमंते नितिक्ताः ॥ ९ ॥

सृजः । सिंधून् । अहिना । जयसानान् । आत् । इत् । एताः । प्र । विविज्जे । ज्वेन ।

मुमुक्षमाणाः । उत । याः । मुमुचे । अधे । इत् । एताः । न । रमंते । निऽतिक्ताः ॥ ९ ॥

हे इंद्र अहिनाहंतयेन वृत्रेण मेघेन वा जयसानान् ॥ यस्य अदने । अनुदात्तत् । कंदसि लिटः कानच् ॥

यस्ताः सिंधून् खंदमाना अपः क्वचः । अक्वचः । निरगमयः । आदित् । इद्वधारसी । अनंतरमेवेता आपो
क्वेन वेगेन प्र विविक्ते । सर्वचात्यंतं चलिता बभूवुः ॥ ओविजी मयचलनयोः । उदात्तेत् । लिटीरयो रे
। पा० ६. ४. ७६. । इतीरयो रेआदेशः ॥ उतापि च मुमुक्षमाणा इंद्रेण मोचयितुमिच्छमाणा या आपो मुमुक्षे
इंद्रेण मोचिता अभूवन् ॥ मुचिः कर्मणि लिट् ॥ अधेदन्तरमेव नितिता नितरां शुद्धा आपो न रमन्ते । एकत्र
न क्रीडन्ते । किंतु सर्वत्र गमनशीला इत्यर्थः ॥

स॒ध्रीचीः सिंधुमु॒शतीरि॑वायन्स॒नाज्जार॑ आ॒रितः॑ पू॒र्भिदा॑सां ।

अस्त॒मा ते॒ पार्थि॑वा॒ वसू॑न्यस्मे जग्मुः॒ सूनृ॑ता इ॒द्र पूर्वीः॑ ॥ १० ॥

स॒ध्रीचीः । सिंधुं । उ॒शतीःऽइव । आ॒यन् । स॒नात् । जा॒रः । आ॒रितः । पूःऽभित् । आ॒सां ।

अस्त॑ । आ । ते । पार्थि॑वा । वसू॑नि । अ॒स्मे इति॑ । जग्मुः । सूनृ॑ताः । इ॒द्र । पूर्वीः ॥ १० ॥

सध्रीचीः ॥ सहस्र सध्रिरिति सध्रीत्यादेशः । अंचतेत्योपसंख्यानमिति ङीष् । अलोपदीर्घौ । वा कंदसीति
पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ सहांचनाः सहगमना आपः सिंधुं समुद्रं भर्तारमायन् । आगच्छन् । तत्र दृष्टांतः । उशतीरिव
यथा कामयमानाः स्त्रियः स्वपतिमभिगच्छन्ति तद्वत् । जारः शत्रूणां वारयिता पूर्भिदिंद्रः सनाक्षिरादेवासा-
मपामारितः प्रेरकत्वेन स्वामी भवति । हे इंद्र अस्मै अस्माकं स्वभूतानि पार्थिवा पार्थिवानि वसूनि धनव-
न्मोचयितृणि हवींषि पूर्वीर्बह्व्यः सूनृता वाचः स्तुतिलक्षणाश्च ते त्वदीयमस्तं गृहमा जग्मुः । आगच्छन्तु । यद्वा ।
अस्मादीयाः स्तुतयस्ते गृहं गच्छन्तु । अस्माकं गृहं त्वदीयानि पार्थिवानि धनान्यभिगच्छन्तु ॥ गमेच्छंदसि सार्व-
कालिको लिट् ॥ ॥ ११ ॥

इंद्र पिबेति दशर्चं त्रयोदशं मूक्तं त्रैष्टुभमिंद्रं नभःप्रभेदनो नाम विरूपगोत्र ऋषिः । तथा चानुक्रम्यते ।
इंद्र पिब नभःप्रभेदन इति ॥ गतो विनियोगः ॥

इ॒द्र पिब॑ प्र॒तिकामं॑ सु॒तस्य॑ प्रा॒तःसा॒वस्त॒व हि॑ पू॒र्वपी॑तिः ।

ह॒र्षस्व॒ हंत॑वे॒ शूर॒ शबू॑नु॒कथे॑भि॒ष्टे वी॒र्या॑ इ॒ प्र ब्र॑वाम ॥ १ ॥

इ॒द्र । पिब॑ । प्र॒तिऽका॑मं । सु॒तस्य॑ । प्रा॒तःऽसा॒वः । त॒व । हि॑ । पू॒र्वऽपी॑तिः ।

ह॒र्षस्व॑ । हंत॑वे । शूर॒ । शबू॑न् । उ॒कथे॑भिः । ते॒ । वी॒र्या॑ । प्र॑ । ब्र॒वा॑म ॥ १ ॥

हे इंद्र त्वं प्रतिकामं ये ये कामान्तांस्तान्प्रति ॥ अन्वयीभावसमासः । तस्य स्वरः ॥ यथेच्छं सुतस्याभिषुतस्य
यो भागलुभ्यं दातव्यस्तं पिब ॥ आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादिनिघातः ॥ प्रातःसावः प्रातःसवने
ऽभिषूयमाणः सोमस्तव हि । तृतीयार्धे षष्ठी । त्वयैव पूर्वपीतिः प्रथमत एव पातव्यः । यद्वा । प्रातःसावः ।
सप्तम्याः सुः । प्रातःसवने तवैव प्रथमपानं खलु । ऐंद्रवायव्यहे ह्यादित एवेन्द्रः पिबति ॥ तत्पुरुषे दासीभा-
रादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा । बज्रब्रीहिः ॥ ततो हे शूर समर्थं त्वं शबूहंतवे हंतुं हर्षस्व । हृष्टो भव ।
अथ ते त्वदीयानि वीर्या वृबहन्नादिलक्षणाणि वीर्याण्युक्थेभिश्चकथैः शस्त्रैः प्र ब्रवाम । प्रकर्षेण वदाम ॥

यस्ते॒ रथो॒ मन॑सो॒ जवी॑यानेंद्र तेन॑ सोम॒पेया॑य याहि ।

तूय॒मा ते॒ हर॑यः॒ प्र द्र॑वंतु॒ येभिर्या॑सि॒ वृष॑भिर्मंद॒मानः॑ ॥ २ ॥

यः । ते॒ । रथः॑ । मन॑सः । जवी॑यान् । आ । इ॒द्र । तेन॑ । सोम॒ऽपेया॑य । या॒हि ।

तूयं॑ । आ । ते॒ । हर॑यः । प्र॑ । द्र॒वंतु॑ । येभिः॑ । या॒सि । वृष॑ऽभिः । मंद॑मानः ॥ २ ॥

हे इंद्र मनसोऽपि जवीयानतिशयेन गता ते त्वदीयो यो रथोऽस्ति तेन रथेन सोमपेयायास्तदीयं

सोमं पातुमा याहि । आगच्छ ॥ पा पाने । भावेऽचो यत् । ईदतीतीत्वं । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । क्वदुत्तर-
पदप्रकृतित्स्वरत्वं ॥ तथा ते त्वदीया हरयो रथे संयुक्ता अश्वास्तूयं क्षिप्रमाभिमुख्येन प्र द्रवन्तु । प्रगच्छन्तु ।
वृषभिः सेतृभिर्धैर्यैरश्वैर्मदमानो मोदमानः सन् यासि गच्छसि । हरी इन्द्रस्येति वचनादिन्द्रस्य दावेवा-
श्वाविति न चोदनीयं आ त्वा सहस्रमा शतमित्यादिनिगमांतरे दर्शनात् । अ० ८. १. २४. ॥

हरित्वता वर्चसा सूर्यस्य श्रेष्ठै रूपास्तन्वं स्पर्शयस्व ।

अस्माभिरिन्द्र सखिभिर्हुवानः संधीचीनो मादयस्वा निषद्य ॥ ३ ॥

हरित्वता । वर्चसा । सूर्यस्य । श्रेष्ठैः । रूपैः । तन्वं । स्पर्शयस्व ।

अस्माभिः । इन्द्र । सखिऽभिः । हुवानः । संधीचीनः । मादयस्व । निऽसद्य ॥ ३ ॥

हे इन्द्र हरित्वता ॥ हरिच्छब्दान्तुपो इय इति वत्वं ॥ हरिद्वर्णयुक्तेन सूर्यस्य वर्चसा तेजसा तत्सदृशीः
श्रेष्ठैः प्रशस्तमैरात्मीयै रूपास्तन्वमात्मीयं शरीरं मदीयं वा । यद्वा । ताघत इति तनूर्यज्ञः । तं स्पर्शयस्व ।
तेजोयुक्तं कुरु । किंच संधीचीनः ॥ विभाषांचेरदिकिस्त्वयामिति खप्रत्ययः ॥ मरुद्भिः सहांचनस्त्वं सखिभिः
सखिभूनेरस्माभिर्हुवान आहूयमानः सन्निषद्य यज्ञे निषण्णो भूत्वा मादयस्व । सोमपानेन हृष्टो भव ॥

यस्य त्यक्त्वा महिमानं मदेष्विमे मही रोदसी नाविविक्तां ।

तदोक्त्वा आ हरिभिरिन्द्र युक्तैः प्रियेभिर्याहि प्रियमन्नमच्छ ॥ ४ ॥

यस्य । त्यत् । ते । महिमानं । मदेषु । इमे इति । मही इति । रोदसी इति । न । अविविक्तां ।

तत् । ओक्त्वा । आ । हरिऽभिः । इन्द्र । युक्तैः । प्रियेभिः । याहि । प्रियं । अन्नं । अच्छ ॥ ४ ॥

हे इन्द्र इमे मही महत्यां रोदसी द्यावापृथिव्या यस्य ते तव सोमपानेन जनितेषु मदेषु संभूतं त्यक्तं
महिमानं नाविविक्तां न पृथक्कृतः किंतु यस्य महिष्येव तिष्ठतः ॥ विचिर पृथग्भावि जाह्नोत्यादिकः । लङि
संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यभ्यासस्य गुणाभावः । यद्योगादनिघातः ॥ प्रियेभिः प्रियतमै रथे युक्ताहरिभिरथैः
प्रियं प्रीणनकरमन्नं सोमलक्षणमच्छाभिलक्ष्य तदोकोऽस्मदीयं यज्ञमदनमा याहि । आगच्छ ॥

यस्य शश्वत्पपिवाँ इन्द्र शन्नूननानुकृत्या रण्या चकथं ।

स ते पुरंधिं तविषीमियति स ते मदाय सुत इन्द्र सोमः ॥ ५ ॥

यस्य । शश्वत् । पपिऽवान । इन्द्र । शन्नून । अन्ननुऽकृत्या । रण्या । चकथं ।

सः । ते । पुरंऽधि । तविषीं । इयति । सः । ते । मदाय । सुतः । इन्द्र । सोमः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र पपिवान ॥ पिवतेः कृसां वस्त्रकाजाहसामितीडागमः ॥ सोमं पीतवास्त्वमनानुकृत्यानुकरणरहितेन
सकृत्प्रहरिण शत्रुहननसमर्थेन रण्या सांयुगीनेनायुधिण ॥ रणशब्दात्माध्वर्थे प्राग्व्यतीयो यत् ॥ यस्य यजमा-
नस्य शत्रून्शश्वद्वज्रवारं चकथं हतवानसि ॥ कृत्वा हिंसायां । लिटि यलि यद्योगादनिघाते लिट्स्वरः ॥ स यष्टा
ते त्वदर्थं तविषीं महतीं पुरंधिं बह्वीं सुतिमियति । प्रेरयति ॥ अ गतीं जाह्नोत्यादिकः । अतिपिपथोरित्य-
भ्यासस्यत्वं । अभ्यासस्यासवर्ण इतीयङ् ॥ हे इन्द्र सुतोऽभिपुतः स सोमस्ते मदाय समर्थो भवति । यद्वा । स
यष्टा सुतः सोमः । सुब्यत्ययः । अभिपुतं सोमं त्वन्मदाय प्रेरयति ॥ ॥ १० ॥

इदं ते पाचं सनविहमिन्द्र पिवा सोममेना शतक्रतो ।

पूर्णे आहावो मंदिरस्य मध्वो यं विश्व इदंभिर्हयति देवाः ॥ ६ ॥

इ॒दं । ते । पा॒त्रं । स॒नऽवि॒त्तं । इ॒दं । पि॒वं । सो॒मं । ए॒ना । श॒त॒क्र॒तो इति॑ श॒तऽक्र॒तो ।
पू॒र्णः । आ॒ऽहा॒वः । म॒दि॒रस्य॑ । म॒ध्वः । यं । वि॒श्वे । इ॒त् । अ॒भिऽह॑र्यति । दे॒वाः ॥ ६ ॥

हे इ॒दं ते त्वदर्थं पात्रं चमसादिकं सनवित्तं । अस्मामिधिरादेव लब्धं ॥ विदुः लाभे । कर्मणि निष्ठा ॥ हे शतक्रतो बह्वर्कमन्त्रिद्वैतेन पात्रेण सोमं पिव । यतो मदिरस्य मदकरस्य मध्वो मधुनः सोमस्याहावः पानस्थानीयपात्रविशेषः पूर्णः पूरितोऽभूत् ॥ द्वेज् संधायां । निपानमाहावः । पा० ३. ३. ७४. । इति निपातितः । स्तुतिभिराह्वयमाना देवा अत्र सोमं पिबन्तीति । थायादिस्वरः । यमिद्यमाहावमेव विश्वे सर्वे देवा अभिहर्यन्ति । अभिकामयन्ते ॥ हर्य गतिकांत्योः भौवादिकः । यद्योगात्तिङो निघाताभाव तिङि चोदात्तवतीति गतिर्निघातः ॥

वि हि त्वामि॒दं पु॒रु॒धा ज॒ना॒सो हि॒तप्र॑यसो वृष॒भ॒ ह॑र्यन्ते ।
अ॒स्माकं॑ ते॒ मधु॑म॒त्तमा॒नी॒मा भु॒वन्त्सर्व॑ना॒ तेषु॑ ह॒र्य ॥ ७ ॥
वि । हि । त्वां । इ॒दं । पु॒रु॒धा । ज॒ना॒सः । हि॒तऽप्र॑यसः । वृष॒भ॒ । ह॑र्यन्ते ।
अ॒स्माकं॑ । ते । मधु॑म॒त्तमा॒नि । इ॒मा । भु॒वन् । स॒र्वना॑ । तेषु॑ ह॒र्ये ॥ ७ ॥

हे इ॒दं वृष॒भ कामा॑नां वर्षक हितप्रयसः । प्रय इत्यज्ञानाम प्रीणनकारित्वात् । संभृतहविष्का जनासो जनाः पुरुधा बह्वधा । हिरवधारणे । त्वामेव वि ह॑र्यन्ते । विविधमाह्वयन्ति ॥ द्वेज् संधायां । निसमुपविभ्यो ङ इत्यात्मनेपदं ॥ अस्माकं स्वभूतानीमेमानि सवना सवनानि ते त्वदर्थं मधुमत्तमान्यतिशयेन सोमवन्ति भुवन् । अभवन् । तस्मात्त्वं तेषु सवनेषु हर्य । सोमान्कामयस्व ॥

प्र त इ॒दं पू॒र्याणि॑ प्र नू॒नं वी॒र्या॑ वोचं प्रथ॒मा कृ॑तानि ।
स॒ती॒नम॑न्युर॒श्रया॑यो अ॒द्रिं सु॒वेद॑नाम॒कृ॒णो ब्र॑ह्म॒णे गां ॥ ८ ॥
प्र । ते । इ॒दं । पू॒र्याणि॑ । प्र । नू॒नं । वी॒र्या॑ । वो॒चं । प्र॒थ॒मा । कृ॑तानि ।
स॒ती॒नऽम॑न्युः । अ॒श्रय॑थयः । अ॒द्रिं । सु॒वेद॑नां । अ॒कृ॒णोः । ब्र॑ह्म॒णे । गां ॥ ८ ॥

हे इ॒दं ते त्वदी॒यानि॑ प्रथमादितः कृतानि पूर्याणि पुरातनानि च वीर्या वीर्याणि नूनमिदानीं प्र वोचं । प्रकीर्णं वदामि । एकः प्रशब्दः पूरणः ॥ वोचं । लुङि ब्रुवो वचिः । त्रुरङ् ॥ कानि तानि । सतीनमन्युः । सतीनमित्युदकनाम । उदकाभिवर्षणबुद्धियुक्तस्त्वमद्रिं मेघमश्रयथः । वज्रेणाहिंसीः । ब्रह्मणे बृहस्पतये गां पर्णिभिरपहतां सुवेदनां सुषु ज्ञापनीयामकृणोः । अकरोरित्यादीनि ॥

नि षु सी॒द ग॒णप॑ते ग॒णेषु॑ त्वामाहुर्विप्र॒तमं॑ क॒वी॒नां ।
न ऋ॒ते त्वत्क्रि॑यते किं च॒नारे॑ म॒हाम॑र्कं म॒घव॑ञ्चि॒चम॑र्च ॥ ९ ॥
नि । सु । सी॒द । ग॒णऽप॑ते । ग॒णेषु॑ । त्वां । आ॒हुः । वि॒प्रऽत॑मं । क॒वी॒नां ।
न । ऋ॒ते । त्वत् । क्रि॒यते॑ । किं । च॒न । आ॒रे । म॒हां । अ॒र्कं । म॒घऽव॑न् । चि॒चं । अ॒र्च ॥ ९ ॥

हे गणपते त्वं गणेषु स्तोतृगणेषु सु सुषु नि वीद । स्तुतिश्रवणार्थं निषखो भव । यतः कवीनां क्रांतप्रज्ञानां मध्ये त्वा त्वां विप्रतममतिशयेन मेधाविनमित्याहुः । किंच त्वदृते ॥ अन्यारादितरर्ते । पा० २. ३. २९. । इति पंचमी ॥ त्वां वर्जयित्वा किं चन कर्मरि दूरे समीपे वा न क्रियते । तस्मान्निषीद । ततो हे मघवन्धनवन्निद्रमहां महान्तमर्कमर्चनीयमस्मदीयं चिबृत्पंचदशदिलक्षणं सोमं चिचं नानारूपं कृत्वार्च । पूजय । विधेहि ॥ अर्चं पूजायां भौवादिकः ॥

अभिख्या नो मघवन्नाधमानान्सखे बोधि वसुपते सखीनां ।

रणं कृधि रणकृत्सत्यशुष्मभक्ते चिदा भजा राये अस्मान् ॥१०॥

अभिख्या । नः । मघवन् । नाधमानान् । सखे । बोधि । वसुपते । सखीनां ।

रणं । कृधि । रणकृत् । सत्यशुष्म । अभक्ते । चित् । आ । भज । राये । अस्मान् ॥१०॥

हे मघवन्धनवन्निद्र नाधमानान् ॥ नाधु नाधु याज्ञोपतापैश्वर्याशीःषु भीवादिकः । अनुदात्तः ॥ याच-
मानाज्ञोऽस्मानभिख्याभिख्यापनेन तेजसा युक्ताम्बुह । प्रसिद्धान्वा कुरु । हे सखे धनदानेन हे वसुपते वसूनां
स्वामिन् त्वं सखीनां स्तोत्रेण सखिभूतानामस्माकं स्वभूतानि स्तोत्राणि बोधि । बुध्यस्व ॥ बुध अवगमने
भीवादिकः । लोटि च्छांदसः शपो लुक् । कंदस्युभयथेति हेरार्धधातुकत्वेनाङित्वादङितथेति हेर्धिभावः ।
अत एव गुणः । सार्वधातुकत्वेन ङित्वादतोदात्तत्वं । वर्णलोपश्छांदसः ॥ हे रणकृच्छुभिः सह युद्धकर्तः अत
एव हे सत्यशुष्म यथार्थबलोपेत त्वं रणं कृधि । कुरु । शत्रुञ्जहि ॥ करोतेल्लोटि शुशुभृत्पृष्ठवृभ्यश्छंदसीति
हेर्धिः ॥ किंचाभक्ते चिदसंभजनीये स्थानेऽप्यस्मान्राये धनाया भजा । भागिनः कुरु । ह्यचोऽतस्तिङ् इति
संहितायां दीर्घः ॥ ॥१३॥ ॥९॥

दशमेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र तमस्येति दशर्चं प्रथमं सूक्तमैन्द्रं । शतप्रभेदनो नाम वैरूप अग्निः ।
अंथा चिष्टुप् शिष्टा जगत्स्यः । तथा चानुक्रांतं । तमस्य शतप्रभेदनस्त्रिपुवंतमिति ॥ दशरात्रस्याष्टमेऽहनि
मरुत्वतीय एतत्सूक्तं । सूचितं च । तमस्य द्यावापृथिवी मह्यं इंद्रो नृवदिति मरुत्वतीयं । आ० ८. ७. इति ॥

तमस्य द्यावापृथिवी सचेतसा विश्वेभिर्देवैरनु शुष्ममावतां ।

यदैकृण्वानो महिमानमिन्द्रियं पीत्वी सोमस्य क्रतुमाँ अवर्धत ॥१॥

तं । अस्य । द्यावापृथिवी इति । सचेतसा । विश्वेभिः । देवैः । अनु । शुष्मं । आवतां ।

यत् । ऐत् । कृण्वानः । महिमानं । इंद्रियं । पीत्वी । सोमस्य । क्रतुमान् । अवर्धत ॥१॥

सचेतसा सह चेतयंती द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्या विश्वेभिः सर्वेदेवैः सहास्य ॥ अन्वादेशेऽशा-
देशोऽनुदात्तः । पा० ७. ४. ३०. ॥ एतस्मिंद्रस्य तं शुष्मं शत्रूणां शोषकं बलमन्वावतां । रक्षतां । तस्य बलं
पूर्वमस्मान्नचतु पश्चादेते अपि रक्षतामिति भावः ॥ अवतेर्लुङ् । कृण्वानो वृत्रवधादिकं कुर्वाणः स महिमान-
मिन्द्रियमिन्द्रस्यात्मनः पर्याप्तं वीर्यं च यद्यदेत प्राप्नोत् ॥ इण गतौ आदादिकः । आडजादीनामित्याहागमः ॥
तदा क्रतुमान्कर्मवान् स सोमस्य पीत्वी सोमं पीत्वावर्धत ॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा ।
चतुर्थ्यर्थे बज्जलं कंदसीति षष्ठी । पीत्वी । स्वात्त्यादयथेति निपातितः ॥

तमस्य विष्णुर्महिमानमोजसांशुं दधन्वान्मधुनो वि रप्सते ।

देवेभिरिंद्रो मघवा स्यावभिर्वृचं जघन्वाँ अभवद्धरेण्यः ॥२॥

तं । अस्य । विष्णुः । महिमानं । ओजसा । अंशुं । दधन्वान् । मधुनः । वि । रप्सते ।

देवेभिः । इंद्रः । मघवा । स्यावभिः । वृचं । जघन्वान् । अभवत् । वरेण्यः ॥२॥

विष्णुरितन्नामकः । व्याप्तो यज्ञो वा । मधुनो मदकरस्य सोमस्यांशुं जताखंडं दधन्वान् प्रेरयन् ॥
धवेर्गत्यर्थस्य क्लृप्ताविदित्वाद्भुमागमे कृते बलि लोपः ॥ ओजसा स्ववीर्येण संजातमस्मिंद्रस्य तं महिमानं वि
रप्सते । विविधं शब्दयति । स्मृति । मघवा धनवान् स्यावभिः ॥ यातिरातो मर्निमिति क्लृप्ति ॥ सहगंतु-
भिर्देवेभिर्देवैर्मरुत्तश्च वृचं जघन्वान् हतवानिंद्रो वरेण्यः सर्वैर्वरणीयः संभजनीयोऽभवत् ॥

वृत्रेण यदहिना बिभ्रदायुधा समस्थिथा युधये शंसमाविदे ।

विश्वे ते अत्र मरुतः सह त्मनावर्धन्व्य महिमानमिन्द्रियं ॥ ३ ॥

वृत्रेण । यत् । अहिना । बिभ्रत् । आयुधा । संऽअस्थिथाः । युधये । शंसं । आऽविदे ।

विश्वे । ते । अत्र । मरुतः । सह । त्मना । अवर्धन् । उय । महिमानं । इन्द्रियं ॥ ३ ॥

युधये योधनायायुधायुधानि वज्रादीनि बिभ्रद्वारयन्तिद्रस्त्वं यद्यदाहिनाहंत्येन वृत्रेण समस्थिथाः सहास्थाः ॥ तिष्ठतेर्नुङि समवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदं । स्थाञ्चोरिञ्चेति सिचः कित्त्वमिकारश्चांतादेशः । इत्स्वादंगादिति सिचो लोपः । यथोगादनिघातः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः ॥ तदाविदे ॥ कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः ॥ तत्र वृत्रवधादिकं वीर्यं प्रज्ञापयितुं शंसं । अशंसं । शस्तीरहं सीमि ॥ शन्सु कृता । लङ् । वाक्यभेदादनिघातः ॥ किंच हे उयोर्गुणबल अचास्मिन्काल एव ते त्वदीयं महिमानमिन्द्रियं वीर्यं च विश्वे सर्वे मरुतस्तन्नात्मना सहेवावर्धन् ॥ वर्णलोपश्छांदसः ॥ अवर्धयन् । मरुतो हीन्द्रस्य वीर्यं भवति ॥

जज्ञान एव व्यबाधत स्पृधः प्रापश्यद्भीरो अभि पौंस्यं रणं ।

अवृश्चदद्रिमव सस्यदः सृजदस्तभ्रात्ताकं स्वपस्यया पृथुं ॥ ४ ॥

जज्ञानः । एव । वि । व्यबाधत । स्पृधः । प्र । अपश्यत् । वीरः । अभि । पौंस्यं । रणं ।

अवृश्चत् । अद्रि । अव । संऽस्यदः । सृजत् । अस्तभ्रात् । नाकं । सुऽअपस्यया । पृथुं ॥ ४ ॥

स इन्द्रो जज्ञान एव ॥ अनी प्रादुर्भावे । छांदसस्य लिटः कानच् ॥ जायमान एव स्पृधः शत्रून्व्यबाधत । अत्यर्थमपीडयत् ॥ स्पृधः । स्पर्ध संघर्षे । कृप् । अपस्पृधेयामिति निपातनेनैकत्र संप्रसारणदर्शनादत्रापि भवति ॥ अत एव वीरः समर्थः स रणं संग्राममभिलक्ष्य पीडयमात्मोयं बलं प्रापश्यत् । अस्मैतावद्बलमिति प्रकर्षेण पश्यति । जानाति । किंचाद्रि मेघमवृश्चत् । वर्षणार्थमच्छिनत् । अनंतरं सस्यदः ॥ स्यन्दू प्रस्रवणे । कृप् । शसि नलोपः ॥ सह स्यंदमाना अपोऽव सृजत । अवापुष्वमसृजत । निरगमयत् । तथा स पृथुं महान्तं नाकं दुर्लोकं स्वपस्यया ॥ मुप आत्मनः क्वच् । अ प्रत्ययादिति स्त्रियामप्रत्ययः ॥ शोभनकर्मैक्यास्तभ्रात् । निरुद्धमकरोत् ॥ स्तभिः सांचो धातुः ॥

आदिंद्रः सचा तविषीरपत्यत वरीयो द्यावापृथिवी व्यबाधत ।

अवाभरद्भूषितो वज्रमायसं शेवं मित्राय वरुणाय दाशुषे ॥ ५ ॥

आत् । इंद्रः । सचा । तविषीः । अपत्यत् । वरीयः । द्यावापृथिवी इति । व्यबाधत ।

अव । अभरत् । धूषितः । वज्रं । आयसं । शेवं । मित्राय । वरुणाय । दाशुषे ॥ ५ ॥

आदिपि च स इन्द्रस्त्विषीमंहतीः सेनाः सचा सहेवापत्यत । अगच्छत् ॥ पदं गती दैवादिकः । वर्णव्यत्ययः ॥ यद्वा । पत्यत इत्यश्चर्यकर्मा । सेनानामीष्टे । तासामीश्वरोऽभवदित्यर्थः । स एव द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी वरीयः ॥ तृतीयायाः सुः ॥ उरुतरेण महिम्नाबाधत । तयोः रंतः स्थिताऽशत्रून्वधोदित्यर्थः । धूषितः शत्रुवधे प्रगल्भः सत्रायसमयोमयं वज्रमवाभरत् । अधारयत् । किमर्थं । मित्राय वरुणाय दाशुषे हविर्दत्तवते यज्जने च शेवं सुखं कर्तुं ॥ ॥ १४ ॥

इंद्रस्याच तविषीभ्यो विरप्शिनं ऋघायतो अरंहयंत मन्यवे ।

वृत्रं यदुयो अवृश्चदोजसापो बिभ्रतं तमसा परीवृतं ॥ ६ ॥

इंद्रस्य । अत्र । तविषीभ्यः । वि॒ऽर॒प्ति॒नः । ऋ॒घा॒य॒तः । अ॒रं॒ह॒य॒त । म॒न्य॒वे ।

वृ॒चं । यत् । उ॒यः । वि । अ॒वृ॒श्चत् । ओ॒ज॒सा । अ॒पः । वि॒भ्र॒तं । त॒म॒सा । प॒रि॒ऽवृ॒तं ॥ ६ ॥

अत्रास्मिन्काल एव विरप्तिनो महतो विविधं शब्दायमानस्य वर्धयतः शशुम्हंसत इन्द्रस्य तविषीभ्यः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । बलानां मन्यवे प्रख्यापनायारंहयंत । आपो निरगच्छन् । रहिर्गत्यर्थः । उय उग्रुणः सोऽप उदकानि विभ्रतं धारयंत तमसा परीवृतं परितो वेष्टितं । वृणोतिः कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति स्वरः । संहितायामुपसर्गस्य घञि । पा० ६. ३. १२२. इति दीर्घः ॥ तं वृचं यदास्मिन्काल ओजसा स्ववीर्येण अवृचत् अत्यर्थमवधीत् ॥

या वी॒र्या॒णि प्र॒थ॒मानि॒ क॒र्त्वा म॒हि॒त्वेभि॒र्य॒त॒मानौ॒ समी॒यतुः ।

ध्वा॒तं त॒मोऽव॒ द॒ध्व॒से ह॒त इ॒न्द्रो म॒हा पू॒र्व॒हू॒ताव॒प॒त्यत ॥ ७ ॥

या । वी॒र्या॒णि । प्र॒थ॒मानि॒ । क॒र्त्वा । म॒हि॒त्वेभिः । य॒त॒मानौ । सं॒ऽई॒यतुः ।

ध्वा॒तं । त॒मः । अ॒व । द॒ध्व॒से । ह॒ते । इ॒न्द्रः । म॒हा । पू॒र्व॒ऽहू॒तौ । अ॒प॒त्यत ॥ ७ ॥

महित्वेभिर्महनीयैः स्वबलैर्यतमानौ युद्धाय प्रयत्नं कुर्वताविद्ववृत्री प्रथमानि पूर्वभावीनि कर्त्वा ॥ कृत्यार्थे त्वन्प्रत्ययः ॥ कर्त्तव्यानि यानि वीर्याणि समीयतुः संयोजयामासतुः ॥ इण गतो । लिटि दीर्घ इणः क्तितीति दीर्घः ॥ तयोर्मध्य इन्द्रेण वृचे हते सति ध्वातमतिनिविडं तमोऽव दध्वसे । अवध्वसं विनष्टमभूत् ॥ ध्वसेर्निट् । कित्वात्तलोपः ॥ इन्द्रसु महा स्वमहिम्ना पूर्वहूतौ प्रथमाह्वानेऽपत्यत । अगच्छत् । शूराणां मध्येऽयमेव प्रथममाह्वयमानोऽभवदित्यर्थः ॥

वि॒श्वे दे॒वासो॒ अध॒ वृ॒ष्ण्यानि॒ तेऽव॒र्धय॒न्सोम॑व॒त्या व॒च॒स्यया॑ ।

र॒हं वृ॒चम॒हि॒मिन्द्र॑स्य॒ ह॒न्म॒ना॒ग्नि॒र्न ज॑मै॒स्तृ॒ष्वन्म॑माव॒यत् ॥ ८ ॥

वि॒श्वे । दे॒वासः । अध॒ । वृ॒ष्ण्यानि॒ । ते । अ॒व॒र्धय॒न् । सोम॑ऽव॒त्या । व॒च॒स्यया॑ ।

र॒हं । वृ॒चं । अ॒हिं । इ॒न्द्रस्य॒ । ह॒न्म॒ना । अ॒ग्निः । न । ज॑मैः । तृ॒षु । अ॒न्म॑ । आ॒व॒यत् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र अध वृचहनानंतरं विश्वे देवासो देवा ऋत्विजः सोमवत्या सोमयुक्तया वचस्यया सुतीक्ष्णया ते त्वदीयानि वृष्ण्यानि बलान्यवर्धयन् । वर्धयति । इन्द्रस्य हन्मना हननसाधनेन वज्रेण रहं ॥ रध हिंसासं-
राध्योः ॥ हिंसितमहिं वृचमपामावरकं मेघं तृषु शीघ्रमन्नमावयत् । अभक्षयत् । तज्जन्विगोदकेन संपादितमन्नं जनोऽभक्षयदित्यर्थः । आवयतिरत्तिकर्मा । तत्र दृष्टांतः । अपिर्न यथापिर्जमैरात्मीयैर्दैतैरन्नं भक्षयति तद्वत् ॥

भूरि॒ दक्षे॑भिर्वच॒नेभि॒र्ऋ॒क्क॒भिः स॒ख्येभिः॑ स॒ख्यानि॒ प्र वो॑चत ।

इ॒न्द्रो धु॒निं च॒ चु॒मु॒रिं च॒ दं॒भय॑ञ्छु॒डाम॑न॒स्या ऋ॒णु॒ते द॒भीत॑ये ॥ ९ ॥

भूरि॒ । दक्षे॑भिः । व॒च॒नेभिः॑ । ऋ॒क्क॒ऽभिः । स॒ख्येभिः॑ । स॒ख्यानि॒ । प्र । वो॑च॒त् ।

इ॒न्द्रः । धु॒निं । च॒ । चु॒मु॒रिं । च॒ । दं॒भय॑न् । अ॒डाऽम॑न॒स्या । ऋ॒णु॒ते । द॒भीत॑ये ॥ ९ ॥

हे सोतारः दक्षेभिर्वचनेभिर्ऋक्कभिः ॥ कंदसीर्वानपाविति वानिप्रत्ययः । अयस्मयादित्वेन भत्वाज्ज-
त्वाभावः । पदत्वात्कुत्वं । का० १. ४. २० ॥ मंचयुक्तैः सख्येभिः ॥ तदर्हतीत्यर्थे कंदसि चेति यत्प्रत्ययः ॥ सख्य-
रिन्द्रस्य योग्यैर्वचनेभिर्वचनैः सोचैः सख्यानि सुत्यसोतुलक्षणान्यभिलक्ष्य भूरि बज्रवारमिन्द्रं प्र वोचत ।
प्रब्रूत । अभिष्टुत । इन्द्रसु दभीतय एतन्नामकाय राजर्षये धुनिं च चुमुरिं चैतन्नामकौ द्वावसुरौ दंभयन्

हिंस्रश्चासन्नखा ॥ मनःशब्दात्कष्य ॥ अज्ञायुक्तया मनस इच्छया गृणुते । युष्माभिः कृतानि शोचाणि गृणोति ॥

त्वं पु॒रु॒षा॒या भ॒रा॒ स्व॒ध्या॒ येभि॒र्म॒सै॒ नि॒व॒च॒नानि॒ शंस॑न् ।

सु॒गेभि॒र्वि॒श्वा॒ दुरि॒ता॒ तरे॑म॒ वि॒दो॒ षु॒ ए॒ उ॒र्वि॒या॒ गा॒ध॒म॒द्य ॥ १० ॥

त्वं । पु॒रु॒णि॒ । आ॒ । भ॒र॒ । सु॒ऽअ॒ध्या॒ । येभिः॑ । म॒सै॒ । नि॒ऽव॒च॒नानि॑ । शंस॑न् ।

सु॒ऽगेभिः॑ । वि॒श्वा॒ । दुः॒ऽइ॒ता॒ । तरे॑म॒ । वि॒दो॒ इति॑ । सु॒ । नः॑ । उ॒र्वि॒या॒ । गा॒धं॒ । अ॒द्य ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं स्वध्या स्वध्यानि शोभनाद्युक्तानि पुरुणि बहूनि धनानि मह्यमा भर । आहर । प्रयच्छ । निवचनानि नितरां वक्तव्यानि शोचाणि शंसन्नहं येभिर्धनैर्मसै । मन्यति रर्चतिकर्मा । देवान्पूजयानि तानि देहि ॥ मन्यतेर्लेटि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । सिष्यडागमः । सिपः पितृनामुदात्तत्वादातुस्वरः ॥ सुगेभिः सुष्ठु गंत्येक्षिर्धनेः शोचिर्वा विद्या सर्वाणि दुरिता दुरितानि पापानि तरेम । हे इन्द्र अद्यास्मिन्कर्मणि गाधं यध्यमानं क्रियमाणं नोऽस्मदीयं शोचमुर्धियोस्त्विन बङ्गमानेन सु सुष्ठु विदो । विद उ । जानीहोव ॥ ॥ १५ ॥

घर्मेति दशर्चं द्वितीयं मृत्तं । सध्रिर्नाम वैरूप ऋषिः । तपसः पुत्रो घर्मो वा । चतुर्थी जगती । शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । घर्मा सध्रिस्तापसो वा घर्मो वैश्वदेवं चतुर्थी जगतीति ॥ गतो विनियोगः ॥

घ॒र्मा॒ सम॑न्ता॒ चि॒वृतं॒ व्या॒प॒तु॒स्तयो॒र्जु॒ष्टिं॒ मा॒त॒रि॒श्वा॒ ज॒गाम॑ ।

दि॒व॒स्प॒यो॒ दि॒धि॒षा॒णा॒ अ॒वे॒ष॒न्वि॒दु॒दे॒वाः॒ स॒ह॒सा॒मा॒न॒म॒कै॑ ॥ १ ॥

घ॒र्मा॒ । सं॒ऽअ॒न्ता॒ । चि॒ऽवृ॒तं॒ । वि॒ । आ॒प॒तुः॒ । तयोः॑ । जु॒ष्टिं॒ । मा॒त॒रि॒श्वा॒ । ज॒गाम॑ ।

दि॒वः॒ । प॒यः॒ । दि॒धि॒षा॒णाः॒ । अ॒वे॒ष॒न् । वि॒दुः॒ । दे॒वाः॒ । स॒ह॒ऽसा॒मानं॑ । अ॒कै॑ ॥ १ ॥

समन्ता समन्ती संख्याप्रदिगन्ती घर्मा ॥ घृ चरणदीप्त्योः ॥ घर्मो दीप्यमानावगन्त्यादित्यौ चिवृतं । त्रयो वा इमे चिवृतो नोकाः । ए० आ० १. १. २ । इत्याम्नात् । त्रैलोक्यं व्यापतुः । स्वतंत्रोभिर्थाप्रवर्ती । मातरिश्वांतरिक्षे वर्तमानो वायुमयोरग्न्यादित्ययोर्जुष्टिं प्रीतिं जगाम । गतवान् । यदा सहसामानं । सामशब्द उपपन्नचक्रः । वेदत्रयतेजःसहितं । सर्वं तेजः सामरूपं ह शश्वदित्याम्नात् । ईदृशमर्कमर्चनीयं सूर्यं देवा दीप्यमानाः स्वरस्मयो विदुः विविदुः लेभिरे प्रापुः तदा दिधिषाणा लोकधारणशीलास्ते दिवो युलोकस्य संबंधि पय उदकमवेषन् । व्याप्रवतः । वर्षरित्यर्थः ॥ दिवस्य इत्यत्र षष्ठाः पतिपुत्रेति सत्त्वं । दिधिषाणाः । धिष धारणे । चानम् । शपः स्युः । यद्वा । धि धारणे । सनंतस्य चानम् । अञ्जनगमां सनीति दीर्घाभावः ऋदंसः ॥ यद्वा । समन्ती संगती घर्मो स्वयं दीप्यमानो जीवेश्वरो चिवृतं सत्त्वरजसमोगुणात्मिकां मायां व्यापतुः । नियंतृनियंतव्यभावेन मातरिश्वा परमात्मा तयोर्जुष्टिं संभोक्तव्यपदार्थैः संजातां प्रीतिं जगाम । गतवान् । तं परमात्मानं वेदमयमिमं सूर्यमिति देवा जानन्ति ॥

ति॒स्रो॒ दे॒ष्ट्राय॑ नि॒र्जृ॒ंती॒रुपा॑सते दी॒र्घ॒श्रु॒तो॒ वि॒ हि॒ जा॒नन्ति॑ व॒ह्नयः॑ ।

तासां॑ नि॒ चि॒क्षुः॒ क॒वयो॑ नि॒दानं॑ परै॒षु॒ या॒ गुह्ये॑षु॒ व्र॒तेषु॑ ॥ २ ॥

ति॒स्रः॑ । दे॒ष्ट्राय॑ । निः॒ऽजृ॒ंतीः॑ । उप॑ । आ॒स॒ते॒ । दी॒र्घ॒ऽश्रु॒तः॑ । वि॒ । हि॒ । जा॒नन्ति॑ । व॒ह्नयः॑ ।

तासां॑ । नि॒ । चि॒क्षुः॒ । क॒वयः॑ । नि॒ऽदानं॑ । परै॒षु॒ । याः॑ । गुह्ये॑षु॒ । व्र॒तेषु॑ ॥ २ ॥

निर्जृंतीः । पृथिवीनामेतत् । अनेनेतरलोकानुपपन्नयेति । तत्राधिष्ठितास्त्रिस्रोऽग्न्यादिदेवता देष्ट्राय हविषां

प्रदानायोपासते । यजमाना उपासनं कुर्वते । ततो दीर्घश्रुतः प्रभूतकीर्तयो बह्व्यो जगतः प्रापिकासा देवता वि जानन्ति । एतैः कृतामुपासनां मन्वत एव । यद्वा । निश्च्यतीति । निःशेषेणर्क्षति गच्छतीति निश्च्यतयः । तास्मिन्ः ऋष्टिस्थितिसंहतीर्देष्टायात्मनः कर्मभोगदानायोपासते ते दीर्घश्रुतो दीर्घं संसरि मृण्वन्तो मन्तव्यदृ-
क्षादिपदार्थं जानन्तः । मन्चदृष्ट्यादिरूपमजानन्त इत्यर्थः । अत एव बह्व्यः संसारस्य वोढारस्ता न जानन्ति । कवयः क्रांतदर्शिनस्तु तासां सृष्ट्यादीनामग्न्यादीनां वा निदानं मूलकारणं परमात्मानं नि चिक्वुः । नितरां चिन्वन्ति जानन्ति । परेषूत्कृष्टेषु वा गुह्येषु वा गोप्तव्येषु कर्मसु यमनियमादिषु व्रतेषु याः प्रवृत्तयः सन्ति तासां निदानं नि चिक्वुः । जानन्ति ॥ चिञ् चयने । लिटि विभाषांचिरित्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्णादेशः । यद्वा । चायतेर्लिटि चायः की । पा० ६. १. ३५. । इति ऋदसि कीत्यादेशः ॥

चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते ।

तस्यां सुपर्णा वृषणा नि षेदतुर्यच देवा दधिरे भागधेयं ॥ ३ ॥

चतुःकपर्दा । युवतिः । सुपेशाः । घृतप्रतीका । वयुनानि । वस्ते ।

तस्यां । सुपर्णा । वृषणा । नि । सेदतुः । यच । देवाः । दधिरे । भागधेयं ॥ ३ ॥

चतुष्कपर्दा चतुष्कोणा युवतिः स्त्रीरूपा सुपेशाः शोभनालंकारा घृतप्रतीका घृतप्रमुखहविष्कृतादृशी वेदिर्वयुनानि ज्ञातव्यानि पदार्थजातानि कर्माणि स्तोत्राणि वा वस्ते । आच्छादयति । तस्यां वेद्यां वृषणा वृषणी हविषां वर्धितारी सुपर्णा सुपर्णी सुपतनी जायापती यजमानब्रह्मणा वा नि षेदतुः । निषर्णा भवतः । यच यस्यां वेद्यां देवा अन्यादयो भागधेयं । स्वार्थिको धेयप्रत्ययः । स्वस्वभागं हविर्दधिरे । धारयति ॥ यद्वा । चतुष्कपर्दा नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्रित्वारः कपर्दस्थानीया यस्याः सा युवतिस्तरुणी नित्या घृतप्रतीका दीप्यमानवर्णावयवैर्षोपनिषदी वाग्वयुनानि ज्ञानानि वस्ते । आच्छादयति । तस्या वाचि सुपर्णा सुपर्णा ओषपरमात्मानां निषर्णा भवतः । यच ॥ इतराभ्योऽपि दृश्यन्त इति तृतीयायै चल्प्रप्रत्ययः ॥ यया वाचा देवा भागं धारयन्ति ॥

एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश स इदं विश्वं भुवनं वि चष्टे ।

तं पाकेन मनसापश्यमन्तितस्तं माता रेळ्हि स उं रेळ्हि मातरं ॥ ४ ॥

एकः । सुपर्णः । सः । समुद्रं । आ । विवेश । सः । इदं । विश्वं । भुवनं । वि । चष्टे ।

तं । पाकेन । मनसा । अपश्यं । अन्तितः । तं । माता । रेळ्हि । सः । उं इति । रेळ्हि ।

मातरं ॥ ४ ॥

एकः सर्वकार्येष्वसहायः सुपर्णः सुपतनो मध्यमस्थानो देवः समुद्रमन्तरिक्षमा विवेश । आविशति । आविश्य च स इदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं वि चष्टे । अनुयाह्यतयाभिपश्यति । तमेवंप्रपं देवं पाकेन परिपक्वेन मनसातितः समीपेऽहमपश्यं । अदर्शं । किंच मातोदकानां निर्मात्री माध्यामिका वाक् तां रेळ्हि । आस्वादयति । उपजीवनमात्रमत्र लक्ष्यते । स उ स खलु मातरं वाचं रेळ्हि । लिटि । तामेवोपजीवति ॥ लिट् आस्वादेन ॥ यद्वा । सुपर्णः पञ्चवाहिराधारसंचारिकः प्राणवायुः परमात्मा वा समुद्रं । समुद्रवंत्यापो ऽस्यादिति समुद्रमन्तरिक्षं । यद्वा । समुद्रं सर्वतो गमनं । तच्छीलं प्रपंचजातमाविष्टवान् । छद्वा तदेवानुप्रा-
विशत । तं आ० ८. ६. । इति श्रुतेः । वायुपक्षे वाय्वादिरूपेणा विवेश । स इदं विश्वं सर्वं लोकं वि चष्टे । विश्वेण ख्यापयति । सति हि प्राणे परमात्मनि वा जीवन्तः पुरुषा लोकं विख्यातं कुर्वन्ति । तं देवमुपासको ऽहं पाकेन परिपक्वज्ञानेन मनसातितः ॥ अंतिकशब्दात्तसिः । अंतिकस्य तसि कादिलोपो भवत्याद्युदात्तत्वं च । पा० ६. ४. १४९. ८. । इति कादिलोपः ॥ अंतिके समीपे स्वहृदयेऽपश्यं । तं प्राणं माता वाचेळ्हि । वाक् प्राणेऽन्तर्भवतीत्यर्थः । स्वापि हि वाग्वापारो न दृश्यते प्राणवापारस्तु दृश्यत इति ॥

सुप॒र्णं वि॒प्राः क॒वयो॒ वचो॑भिरेकं॒ संतं॑ बहुधा कल्पयन्ति ।

छंदांसि च दध॑तो अध्व॒रेषु॒ यहा॑न्सोमस्य मिमते॒ द्वाद॑श ॥ ५ ॥

सु॒ऽप॒र्णं । वि॒प्राः । क॒वयः॑ । वचः॑ऽभिः । एकं॑ । संतं॑ । बहु॒धा । क॒ल्पय॑न्ति ।

छंदांसि । च । दध॑तः । अध्व॒रेषु॒ । यहा॑न् । सोम॒स्य । मि॒मते॑ । द्वाद॑श ॥ ५ ॥

विप्रा मेधाविनः कवयः क्रांतप्रज्ञा मनुष्याः सुपर्णं सुपतनमेकं संतं परमात्मानं वचोभिः स्तुतिस्तत्त्वैर्वच-
निर्बहुधा बहुप्रकारं कल्पयन्ति । कुर्वन्ति । किंच त एव कवयोऽध्वरेषु यज्ञेषु छंदांसि गायत्र्यादीनि सप्त
छंदांसि दधतः स्तोत्रशस्त्रादिना धारयन्तो द्वादशसंख्याकान्सोमस्य यहान् ग्रहणसाधनानि पात्राण्युपांश्व-
तर्यामादीनि मिमते । निर्मिमते ॥ यहान् । गृह्यत एभिरिति यहाः । ग्रहवृद्धिनिश्चिगमयेति करणेऽप्यत्ययः ।
सोमस्येति कर्मेणि षष्ठी । द्वादशैत्यत्र संख्या । पा० ६. २. ३५. इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ १६ ॥

षट्त्रिं॒शांश्च॑ च॒तुरः॑ कल्पयन्त॒छंदांसि॑ च दध॑त आद्वाद॒शं ।

य॒ज्ञं वि॒माय॑ क॒वयो॒ मनी॑ष ऋक्सा॒माभ्यां॑ प्र रथं॑ वर्तयन्ति ॥ ६ ॥

षट्॑ऽत्रिं॒शान् । च । च॒तुरः॑ । क॒ल्पय॑न्तः । छंदांसि । च । दध॑तः । आ॒ऽद्वाद॒शं ।

य॒ज्ञं । वि॒ऽमाय॑ । क॒वयः॑ । म॒नी॒षा । ऋक्॑ऽसा॒माभ्यां॑ । प्र । रथं॑ । वर्त॑यन्ति ॥ ६ ॥

पूर्वं सामान्येन यज्ञग्रहानुक्तेदानां सर्वग्रहादिपूर्वको यज्ञोऽभिधीयते । षट्त्रिंशान् । द्वावुपांश्वतर्यामौ ।
ऐन्द्रवायवाद्यस्त्रयो द्विदवत्यग्रहाः । द्वौ शुक्रामंथिनी । आययण उक्थो ध्रुवयेति त्रयः । चतुग्रहा द्वादश ।
ऐन्द्रापो वैश्वदेवश्च द्वा । त्रयो मरुत्वतीयाः । एको महेंद्रः । आदित्यसावित्री द्वौ । वैश्वदेवः पालीवतो
हारिद्योजन इति त्रयो ग्रहाः । एवं षट्त्रिंशद्भवन्ति । अत्यपिष्टोमे पूर्वं षट्त्रिंशद्ग्रहा द्वावंश्वदार्थी दधियहः
षोडशीति चेति चत्वारः । एतांश्चत्वारिंशत्संख्याकान्यहान्कल्पयन्तः सोमेन पूरयन्तः । किंचाद्वादशं ॥ आङ्ग्या-
दाभिर्विध्योः । पा० २. १. १३. इत्यव्ययीभावसमासः । तस्य स्वरः ॥ द्वादशसंख्याकप्रउगादिशस्त्रसमाप्तिपर्यन्तं
छंदांसि गायत्र्यादीनि दधतः संतः शस्त्रादिरूपेण धारयन्तः कवयो मनीषा ॥ तृतीयाया आकारः ॥
मनीषया बुद्धिं यज्ञं विमाय निर्माय रथं । रमन्त्येति रथो यज्ञः । तं रथं यज्ञमृक्सामाभ्यां प्र वर्तयन्ति ।
प्रकर्षेण संपादयन्ति ॥ चतुर इत्यत्र चतुरः शसीत्यन्तोदात्तत्वं ॥

चतुर्द॑शान्ये म॒हि॒मानो॑ अस्य॒ तं धीरा॑ वा॒चा प्र ण॑यन्ति स॒प्त ।

आ॒प्रा॒नं ती॒र्थं क॒ इह॑ प्र वो॒च॒त्येन॑ प॒था प्र॒पिब॑न्ते सु॒तस्य॑ ॥ ७ ॥

चतुः॑ऽद॒श । अ॒न्ये । म॒हि॒मानः॑ । अ॒स्य । तं । धी॒राः । वा॒चा । प्र । न॒य॑न्ति । स॒प्त ।

आ॒प्रा॒नं । ती॒र्थं । कः । इह॑ । प्र । वो॒च॒त् । येन॑ । प॒था । प्र॒ऽपिब॑न्ते । सु॒तस्य॑ ॥ ७ ॥

अस्य यज्ञरूपस्य परमात्मनोऽन्ये चतुर्दश चतुर्दशसंख्याका महिमानो विभूतयो भवन्ति । तं यज्ञं सप्त
सप्तसंख्याका धीरा धीमन्तो होत्रादयो वाचा शस्त्ररूपया प्र णयन्ति । प्रकर्षेण नयन्ति । आप्रानं ॥ आप्
व्याप्ता । ताच्छीर्लिके चान्निश व्यत्ययेन विकरणस्य व्यत्ययः ॥ व्यापनशीलं तीर्थं पापोत्तारणसमर्थं चात्वालो-
त्करमध्यदेशमिहास्मिन्यज्ञे कः प्र वोचत् । को वक्ति । न कोऽपीत्यर्थः । येन पथा येन यज्ञमार्गेण सुतस्वा-
भिषुतं सोमं प्रपिबन्ते देवा अतिशयेन पिबन्ति ॥ पा पाने । पात्रेत्यादिना पिबादेशः । व्यत्ययेनात्मनेपदं ।
उपसर्गेण समासः । यद्योगादनिघाते तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः ॥

सहस्रधा पंचदशान्युक्था यावद्द्यावापृथिवी तावदित्तत् ।

सहस्रधा महिमानः सहस्रं यावद्ब्रह्म विष्टितं तावती वाक् ॥ ८ ॥

सहस्रधा । पंचऽदशानि । उक्था । यावत् । द्यावापृथिवी इति । तावत् । इत् । तत् ।

सहस्रधा । महिमानः । सहस्रं । यावत् । ब्रह्म । विऽस्थितं । तावती । वाक् ॥ ८ ॥

सहस्रधा सहस्रसंख्याकेषु ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतेषु देहेषु पंचदशानि चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् प्राण इत्येतानि पंच । तदाधारत्वेन मातापित्रोः सकाशादागतानि पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशरूपाणि भूतानि मिलितानि दश । एवं पंचदशसंख्याकान्युक्थान्युत्कृष्टान्यंगानि विद्यते प्राणिदेहेषु जातेषु । द्यावापृथिवी ॥ षष्ठीद्विवचनस्य सुपां मुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ द्यावापृथिव्योर्यावद्यत्परिमाणमस्ति तावदित्तत्परिमाणमेवात्माधिष्ठितं प्राणिदेहजातं भवति ॥ यावत्तावच्छब्दयोर्यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुपि । पा० ५. २. ३९. । आ सर्वनाम्नः । पा० ६. ३. ९१. । इति दीर्घः ॥ किंच सहस्रधा सहस्रसंख्याकेषु सहस्रं महिमानः सहस्रसंख्याका महान्तो व्यवहारविशेषा भवन्ति । प्रतिविषयं प्रतिलक्षणं दर्शनश्रवणादिव्यवहारनिष्पत्तेः ॥ सहस्रधित्वत्र विधार्थे धाप्रत्ययः । ब्रह्म जगत्कारणं वस्तु यावज्जगत्तावधिप्राणिदेहरूपेण यावत्परिमाणं भूत्वा विष्टितं विशेषेण स्थितं वाक् तावती तत्परिमाणं भवति । एकैकस्याभिधेयार्थस्त्रिकैकनामपेक्षणात् । अन्यत्रापि श्रूयते । सर्वाणि रूपाणि विचिंत्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्त इति । सहस्रधा पंचदशान्युक्थेति पंच हि दशतो भवन्तीत्यादिकमारण्यकमत्रानुसंधेयं । ऐ० आ० १. ३. ८. ॥

कण्ठं दसां योगमा वेद धीरः को धिष्ण्यां प्रति वाचं पपाद ।

कमृत्विजामष्टमं शूरमाहुर्हरी इन्द्रस्य नि चिकाय कः स्वित् ॥ ९ ॥

कः । कंठं दसां । योगं । आ । वेद । धीरः । कः । धिष्ण्यां । प्रति । वाचं । पपाद ।

कं । कमृत्विजां । अष्टमं । शूरं । आहुः । हरी इति । इन्द्रस्य । नि । चिकाय । कः । स्वित् ॥ ९ ॥

धीरो धीमान् को मानुषकण्ठं दसां गायत्र्यादीनां योगं स्तुतशस्त्रात्मना नियोगमा वेद । आज्ञाणाति । को वा धिष्ण्यां । धिष्ण्यानि होत्रादीनां सप्त स्थानानि । तदहं वाचं प्रति पपाद । प्रतिपादयति । करोति । किंचत्व्विजां होत्रादीनां सप्तानामष्टममष्टसंख्यापूरकं शूरं स्वतंत्रं कमाहुः । वदन्ति । कः स्वित कः खल्विन्द्रस्य हरी चक्षुषामरूपो द्वावर्था । चक्षुषाम् वा इन्द्रस्य हरी इत्याम्नायते । तादृशा हरी नि चिकाय । नितरां पूजयति । जानाति । वेदिता प्रतिपादयिताष्टसंख्यापूरकस्य देवस्य ज्ञाता वा परमात्मनोऽन्यो नास्तीत्यर्थः ॥

भूम्या अंतं पर्येके चरन्ति रथस्य धूर्षु युक्तासो अस्युः ।

अमस्य दायं वि भजन्त्येभ्यो यदा यमो भवन्ति हर्म्ये हितः ॥ १० ॥

भूम्याः । अंतं । परि । एके । चरन्ति । रथस्य । धूः सु । युक्तासः । अस्युः ।

अमस्य । दायं । वि । भजन्ति । एभ्यः । यदा । यमः । भवन्ति । हर्म्ये । हितः ॥ १० ॥

एके केचनाद्या भूम्याः पृथिव्याः । अनेन द्युलोकोऽप्युपलक्ष्यते । द्युलोकस्य चांतं पर्यंतं परि चरन्ति । तदानीं सर्वत आगच्छन्ति । तदा च तेऽद्या रथस्य धूर्षु युगादिभोरपु युक्तासो युक्ताः संतोऽस्युः । तिष्ठन्ति । एभ्योऽप्येभ्यः अमस्य दायं ॥ दो अवखंडने । घञ् । कर्धात्वत् इत्यंतोदात्तत्वं ॥ अमस्य नाशकं घामादिकं वि भजन्ति । देवाः प्रयच्छन्ति । यदा यस्मिन्काले यमो नियन्ता सूर्यो हर्म्ये हर्म्यस्थानीये रथे हितो निहितो भवति । तदैते भजन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

चित्र इति नवर्चं तृतीयं मृक्तामायेयं । उपलुतो नाम वृष्टिहव्यपुत्र ऋषिः । अष्टमी चित्रम् । नवमी

शक्नोतीति । आदितः सप्त जगत्पतेः । तथा चानुक्रांतं । चित्र इत्येव वार्ष्टिहव्य उपस्तुत आमेयं जागतं चिदुप्युक्तं-
तमिति ॥ प्रातरनुवाकाधिनशस्त्रयोर्जागते कंदसीदं सूक्तं । सूचितं च । चित्र इच्छिशोर्वसुं न चित्रमहसमिति
जागतं । आ० ४. १३. इति ॥

चित्र इच्छिशोस्तृणस्य वक्षथो न यो मातरावप्येति धातवे ।

अनूधा यदि जीजनदधा च नु ववक्ष सद्यो महि दूत्यं चरन् ॥ १ ॥

चित्रः । इत् । शिशोः । तृणस्य । वक्षथः । न । यः । मातरौ । अपिऽएति । धातवे ।

अनूधाः । यदि । जीजनत् । अध । च । नु । ववक्ष । सद्यः । महि । दूत्यं । चरन् ॥ १ ॥

शिशोः शिशुभूतस्य अत एव तृणस्य नूतनस्यापिर्वक्षथः ॥ वक्षेराणादिकोऽथप्रत्ययः ॥ हविर्वहनं चित्र
इदार्थभूतमेव यो जातोऽपिमातरौ सर्वस्य निर्मात्र्यौ मातृपितृभूते यावापृथिव्यावरण्या वा धातवे
नाथेति ॥ धेत् पाने । तुमर्थे त्वन्प्रत्ययः ॥ पानायपि न गच्छति ॥ इण् गर्तो । लक्ष्यपसंगेण समासः । तिङ्
चोदास्तवतीति गतेर्निघातः ॥ अनुधाः ॥ गज्वज्जरीहिः । समासांतस्यानङः । म्रियामिष्टत्वाद्ब्रानङभावः
। पा० ५. ४. १३१. । प्रत्येकावचयैकवचनं ॥ ऊधोरहितोऽयं लोकोऽसी लोकयैनमपि यदि जीजनत् अजी-
जनत् अजनयत् । तर्हि सनपानाय न गच्छतीति युक्तं । तथा न भवति । किंतु यावापृथिव्यौ सर्वेषां कामदुघे
खलु । तथापि न याति । तस्मादस्य हविर्वहनं चित्रं । अध चोत्पत्त्यनंतरमेव त्वद्यास्मिन्दिने सद्यस्तदानीमेव
शीघ्रं महि महदूत्यं ॥ दूतस्य भागकर्मणी इति कर्मणि यत्प्रत्ययः ॥ दूतकर्म चरन् ववक्ष । देवान्प्रति
हवींषि वहति ॥

अग्निर्ह नाम धायि दन्पस्तमः सं यो वना युवते भस्मना दत्ता ।

अभिप्रमुरा जुह्वा स्वध्वर इनो न प्रोथमानो यवसे वृषा ॥ २ ॥

अग्निः । ह । नाम । धायि । दन् । अपःऽतमः । सं । यः । वना । युवते । भस्मना । दत्ता ।

अभिऽप्रमुरा । जुह्वा । सुऽअध्वरः । इनः । न । प्रोथमानः । यवसे । वृषा ॥ २ ॥

अपस्तमः ॥ अपःशब्दस्यांतोदात्तत्वेन मत्वर्थो लुप्त इति ज्ञायते । अन्यथापः कर्माख्यायामित्यमुनि कृत
आबुदात्तत्वमेव स्यात् ॥ अपस्वितमः कर्मवत्तमोऽपिर्नाम ॥ तृतीयाया लुक् ॥ नाम्ना नमयितृणा हविषा
सोचिष वा धायि । यजमानेधार्यते खलु । यतो दन् यष्टृणां धनदाता ॥ उदात्र दाने । हेतो कंदसुभयर्थेति
शतुरार्धधातुकत्वेनाकारलोपः । अत एव शपोऽसंभवः ॥ योऽपिर्मस्मना भामकेन प्रकाशकेन तेजसा दत्ता
दंतं च वना वनान्यरस्थानि सं युवते संयुनक्ति । संदहतीति यावत् ॥ यु मिश्रणामिश्रणयोः । व्यत्ययेन शः ।
आत्मनेपदं च । दत्ता । दंतशब्दस्य पह्नित्वादिना दन्नावः । ऊडिदमिति विभक्तेराबुदात्तत्वं ॥ किंचाभिप्र-
मुरा ॥ मूर्क्षा मोहसमुच्छाययोः । अस्मात्किपि राक्षोप इति ककारलोपः । मुर संवेष्टन इत्यस्माद्वा क्विप् ।
कृदुत्तरपदप्रकृतित्वात् ॥ अभितः समुच्चितेनोद्यतेन यद्वा सर्वतो हविर्भिः संवेष्टितेन जुह्वितत्नामकेन पात्रवि-
शेषेण स्वध्वरः शोभनयज्ञोऽपिरदनीये हविषि चरतीति शेषः । तच्च दृष्टांतः । इनो न समर्थः प्रोथमानः
पर्याप्तः पुष्टांगो वृषा यवसे न यथा वृषभो घासादिषु चरति ॥

तं वो विं न दुषदं देवमंधस इंदुं प्रोथंतं प्रवपंतमर्णवं ।

आसा वह्निं न शेचिषा विरग्निनं महिव्रतं न सरजंतमध्वनः ॥ ३ ॥

तं । वः । विं । न । दुऽसदं । देवं । अंधसः । इंदुं । प्रोथंतं । प्रऽवपंतं । अर्णवं ।

आसा । वह्निं । न । शेचिषा । विऽरग्निनं । महिऽव्रतं । न । सरजंतं । अध्वनः ॥ ३ ॥

हे सोतारः वो यूयं तमपिमभिष्टुत । कीदृशं । विं न पणिमिव द्रुषदं । द्रुषुषः । अरणिलक्षणे वृषे
सीदंतं देवं व्योतमानं अधस इबुं स्तोतृणामन्नस्य क्लेदयितारं प्रापयितारं ॥ उंदेरिचादेः । उ० १. १३. । इत्युप्र-
त्ययः । निदित्वगुत्तेराबुदात्तत्वं ॥ प्रीयंतं शब्दायमानं प्रवपंतमत्यर्थं वनानां दाहकं अर्णवं ॥ अर्णसः सलो-
पश्चेति मत्वर्थीयो वः ॥ अर्णा प्रासाऊतिरित्यादिक्रमेणोदकवंतं आसा ॥ आस्यशब्दस्य पह्नित्यादिनासन्ना-
देशः । वर्णलोपम्कांदसः ॥ आस्येन वह्निं हविषां वोढारं । यद्वा । आसा । अंतिकनार्मेतत् । देवानां समीपे
हविषां प्रापकं । वह्ने दृष्टान्तः । वह्निं न । वह्निर्वा अग्न्यान् । तै० ब्रा० १. ८. २. ५. । इति श्रवणादनङ्गाहमिव
वह्ने समर्थं शोचिषा स्वदीप्त्या विरप्तिम् । महन्नामेतत् । महान्तं महिषतं न महाकर्माणमादित्यमिवाध्वनः
सरजंतं । मार्गान्सह युगपदेव रंजयंतं । एवंगुणमपिमभिष्टुत ॥ सरजंतं । रन्ज रागे । रंजेः शतरि रंजेच्च । पा०
६. ४. २६. । इति गलोपे सहस्य समावि च कृते रूपं ॥ यद्वा । सरतीति सरः । सरस्योदकस्य जनयितारं ॥
जनेस्तप्रत्यये कृते रूपमिति वा । व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः ॥

वि यस्य ते जयसानस्याजर धक्षोर्न वाताः परि संत्यच्युताः ।

आ रखासो युयुधयो न सत्वनं चितं नशंत प्र शिषंत इष्टये ॥ ४ ॥

वि । यस्य । ते । जयसानस्य । अजर । धक्षोः । न । वाताः । परि । संति । अच्युताः ।

आ । रखासः । युयुधयः । न । सत्वनं । चितं । नशंत । प्र । शिषंतः । इष्टये ॥ ४ ॥

हे अजर जरारहिताये जयसानस्य ॥ अयतिर्गत्वर्थः । बाहुलकादस्मादप्यमानचप्रत्ययः ॥ गमनशीलस्य
धक्षोः ॥ दहेः सन् । द्विवचनप्रकरणे क्दंसि वेति वक्तव्यं । का० ६. १. ८. १. । इति द्विवचनाभावः । तदंतादुप्र-
त्ययः । अरण्यदहनेच्छोर्यस्य ते तव स्वभूता अच्युताः शत्रुभिरच्यवनीयाः प्रभावा वाता न वायव इव वि परि
संति सर्वतो विशेषण वर्तते ॥ संति । अक्षेर्लट् । यद्योगादनिघातः ॥ युयुधयो न ॥ युधेः क्तिन्प्रत्ययः ॥ योद्यार
इव रखासः शीघ्रं गंतारः शब्दायमाना वर्त्विज इष्टये यागाय प्र शिषंतः प्रकर्षेण सिषंतः सिपासंतः संभक्तु-
मिच्छंतः सत्वनं बलवंतं चितं चिध्वाहवनीयादिषु स्थानेषु ततं विस्मृतं त्वामा भगंत । मुतिभिर्हविर्भिश्च
व्याप्नुवति । आङ्पूर्वो नशिर्वाप्तिकर्मा । आक्षान् आनडिति व्याप्तिकर्मसु पाठात् ॥

स इदग्निः कण्वतमः कण्वसखार्यः परस्यांतरस्य तरुषः ।

अग्निः पातु गृणतो अग्निः सूरीनभिर्देदातु तेषामवो नः ॥ ५ ॥

सः । इत् । अग्निः । कण्वऽतमः । कण्वऽसखा । अर्यः । परस्य । अंतरस्य । तरुषः ।

अग्निः । पातु । गृणतः । अग्निः । सूरीन् । अग्निः । देदातु । तेषां । अवः । नः ॥ ५ ॥

कण्वतमः ॥ कण्वतेः शब्दार्थादशिप्रुषीत्यादिना क्तिन्प्रत्ययः ॥ अतिशयेन स्तोता अत एव कण्वसखा ॥
वज्रवीहित्वात्समासांतोदात्ताभावः ॥ कण्वाः स्तोतारः सखायो यस्य स तादृशोऽर्यः ॥ स्वामिन्यंतोदात्तत्वं
वक्तव्यं । पा० ३. १. १०३. १. । इत्यंतोदात्तत्वं ॥ स्वामी सर्वस्वेश्वरः स इत स एवाग्निः परस्य च प्रकृष्टस्य च
वाह्यस्यांतरस्यावहितस्य समीपे वर्तमानस्य शत्रोस्तक्षस्तारयिता विनाशयिता भवति । सोऽपिगृणतः
स्तोतृन्स्नान्पातु । रक्षतु ॥ गृ शब्दे क्र्यादिकः । शत्रुनुमो नयजादी इति विभक्त्येदात्तत्वं ॥ तथा सूरीन् ॥
पृ प्रेरणे ॥ हविषां प्रेरयितृन्स्नान्नक्षतु । किंच तेषामेषां नोऽस्माकमवो रक्षणमन्नं वापिर्देदातु । प्रय-
च्छतु ॥ ॥ १८ ॥

वाजितंमाय सख्यसे सुपिथ्य तृषु चवानो अनु जातवेदसे ।

अनुद्रे चिद्यो धृषता वरं सते महितंमाय धन्वनेदविष्यते ॥ ६ ॥

वाजिन्ऽतमाय । सहस्रे । सुऽपिच्य । तृषु । च्यवानः । अनु । जातऽवेदसे ।

अनुदे । चित् । यः । धृषता । वर । सते । महिन्ऽतमाय । धन्वना । इत् । अविच्यते ॥ ६ ॥

हे सुपिच्य । पितुरागतः पिच्यः ॥ पितुर्यञ्च । पा० ४. ३. ७९. । इति यत्प्रत्ययः ॥ शोभनपिच्य हे अये वाजि-
तमायातिशयेनाज्ञवतेऽत्यंतं बलवते वा ॥ नाहस्येति गुडागमः ॥ सहस्रे सहीयसे शत्रूणामतिशयेनामिभविषे
जातवेदसे जातप्रज्ञाय तुभं त्वां सोतुं तृषु क्षिप्रमनु च्यवानः सुतिभिरनुगत उद्युक्तोऽस्मि ॥ क्रियार्थोपपदस्य
च कर्मणीति जातवेदःशब्दस्य चतुर्थी । सहस्रे । सहस्विञ्शब्दादीयसुनि विद्यतोर्बुगितीयसुन ईकारसो-
पच्छांदसः ॥ अनुदे चिदुदकवर्जिते स्थाने । आपदीत्यर्थः । शत्रुभिः संजातायामापदि धृषता शत्रुधर्षणसमर्थेन
धन्वनेदात्म्येन धनुषैवाविच्यते पालकाय सते भुण्वे ॥ शत्रुनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ महितमाय पुञ्यत-
माय दातृतमाय वा ईदृशायाप्रये योऽहं वरं वरणीयं हविः प्रयच्छामि सोऽहं सुतिमपि तस्मै करो-
मीत्यर्थः ॥

एवाग्निर्मतैः सह सूरिभिर्वसुं एवे सहसः सूनरो नृभिः ।

मित्रासो न ये सुधिता ऋतायवो द्यावो न द्युक्षैरभि संति मानुषान् ॥ ७ ॥

एव । अग्निः । मतैः । सह । सूरिभिः । वसुः । स्तवे । सहसः । सूनरः । नृभिः ।

मित्रासः । न । ये । सुधिताः । ऋतयवः । द्यावः । न । द्युक्षैः । अभि । संति । मानुषान् ॥ ७ ॥

सहसो बलस्य सूनरः सुष्ठु प्रेरकः । यद्वा । सूनरित्यस्य वर्णव्यत्ययः । सूनरः सूनः । बलेन मध्यमानत्वान्तस्य
पुञ्च । अपिर्नृभिः कर्मनेतृभिर्मतैर्मनुष्यैः सह सूरिभिर्विद्वद्भिरस्मामिर्वसु धनमभिलक्ष्यैवेवं स्तवे । स्तूयते ॥ वसु एव
इत्यत्र संहितायां पूर्वपदादिति षत्वं ॥ मित्रासो न मुहद इव सुधिताः सुहिताः सुगताः ॥ दधातेर्निष्ठायां सुधित-
वमुधितेति निपातितः । सुधितार्थास्तुत्यर्था इति काशिकायामुक्तं ॥ ऋतायवो यज्ञं कामयमानाः ॥ न च्छं-
दस्यपुत्रस्येति दीर्घत्वयोः प्रतिषेधः ॥ ईदृशा ये सूरयो द्यावो न द्योतमाना इव द्युक्षैः । द्युक्षं द्योततेत्यंशो वाञ्छं
वा । नि० ५. ५. । इति यास्कः । अपिप्रदसैर्बलैरात्मीयैर्यशोभिर्वा मानुषाञ्चाचवाञ्जानानि संति अभिभवन्ति ॥
यदृक्तयोगादनिघातः ॥

उजो नपात्सहसावन्निति त्वोपस्तुतस्य वंदते वृषा वाक् ।

त्वां स्तोषाम त्वया सुवीरा द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥ ८ ॥

उजः । नपात् । सहसाऽवन् । इति । त्वा । उपऽस्तुतस्य । वंदते । वृषा । वाक् ।

त्वां । स्तोषाम । त्वया । सुवीराः । द्राघीयः । आयुः । प्रऽतरं । दधानाः ॥ ८ ॥

उजो नपात् । नपादित्यपत्यनाम । अन्नस्य पुत्र । अन्नं वा आज्यमिति अवशान्तेन प्रवृध्यमानत्वात् । बलस्य
वा पुत्र ॥ सुवामंचिते परांगवत्स्वर इत्यूर्ज इत्यस्य परांगवद्भावेनामंचितत्वं आमंचितस्य चेति षाष्ठिकमाशु-
दात्तत्वं ॥ हे सहसावन् सहस्विन्नये त्वा त्वामित्येवमुपस्तुतस्यैतन्नामकस्यैर्वैमं वृषा इविषां वर्षेयित्री तैः
संहिता वाक् सुतिर्वंदते । स्तौति ॥ वृषा । इगुपधश्चेति कः । अजायतष्टाप् ॥ किंच वयं त्वां स्तोषाम । स्तवाम ॥
स्तौतिर्बैव्यडागमः ॥ ततस्त्वया सुवीराः शोभनपुत्राः स्याम । द्राघीयो दीर्घतममायुर्जीवनं प्रतरमत्यर्थं दधाना
धारयंतो भवेम ॥

इति त्वामे वृष्टिहव्यस्य पुत्रा उपस्तुतास् ऋषयोऽवोचन् ।

तांश्च पाहि गृणतश्च सूरिन्वषड्वषठित्यूर्ध्वासो अनक्षन्मो नम इत्यूर्ध्वासो अन-
क्षन् ॥ ९ ॥

इति । त्वा । अग्ने । वृष्टिऽहव्यस्य । पुत्राः । उपऽस्तुतासः । ऋषयः । अ॒वो॒चन् ।
तान् । च । पा॒हि । गृ॒णतः । च । सू॒रीन् । व॒षट् । व॒षट् । इति । ऊ॒र्ध्वासः । अ॒न॒क्षन् ।
नमः । नमः । इति । ऊ॒र्ध्वासः । अ॒न॒क्षन् ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वा त्वामित्येवमुक्तप्रकारेण वृष्टिहव्यस्यैतन्नामकस्यैव पुत्रा उपस्तुतास उपस्तुता एतदभिधाना
ऋषयः सूक्तद्रष्टारोऽवोचन् । अभ्यष्टुवन् । तानृषींश्च त्वं पाहि । रच ॥ चवायोगे प्रथमेति न निघातः ॥ तथा
गृणतः स्तोतृन् सूरीन्विदुषश्च पाहि । वषट् वषडिति मन्त्रेणोर्ध्वासो हविष्प्रदानार्थमूर्ध्वमुखहस्ताः संतोऽनक्षन् ।
व्याप्नुवन् । नक्षतिर्वाप्तिकर्मा । नमो नम इत्येवमूर्ध्वासः स्तोतृमुद्युक्ता अनक्षन् । य उक्तगुणास्तानुभयविधान्यष्टुन्
स्तोतृन्यालय ॥ ॥ १९ ॥

पिबेति नवर्चं चतुर्थं मूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रं । स्थूरनाम्नः पुत्रोऽप्रियुताख्य ऋषिरप्रियुपाख्यो वा । तथा
चानुक्रम्यते । पिब स्थूरोऽप्रियुतोऽप्रियूपो वेति ॥ गतो विनियोगः ॥

पि॒वा सोमं॑ मह॒त इन्द्रि॑याय॒ पि॒वा वृ॒त्राय॑ ह॒तवे॑ श॒विष्ठ॑ ।
पि॒ब रा॒ये श॒वसे॑ हू॒यमा॑नः॒ पि॒ब म॒ध्वंस्तृ॑पदिन्द्रा वृ॒षस्व ॥ १ ॥
पि॒ब । सोमं॑ । म॒हते॑ । इन्द्रि॑याय॒ । पि॒ब । वृ॒त्राय॑ । ह॒तवे॑ । श॒विष्ठ॑ ।
पि॒ब । रा॒ये । श॒वसे॑ । हू॒यमा॑नः । पि॒ब । म॒ध्वः । तृ॒पत् । इन्द्र॑ । आ । वृ॒षस्व ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं महते प्रभूतायिन्द्रियायिन्द्रस्यात्मनो जुष्टाय वीर्याय सोममस्माभिर्दीयमानं पिब ॥ इन्द्रियमिन्द्र-
लिङ्गेत्यादिनेन्द्रियशब्दो यजन्तत्वेन निपातितः ॥ हे शविष्ठातिशयेन प्रवृद्ध वृत्राय हतवे वृत्रं हंतुं सोमं पिब ॥
क्रियायहणं कर्तव्यमिति वृत्रस्य संप्रदानत्वं ॥ तथा हूयमानोऽस्माभिराहूयमानस्त्वं राये धनाय ॥ ऊडिदमि-
त्यादिना विभक्तेश्चदात्तत्वं ॥ शवसेऽन्नाय । धनान्नयोः प्रदानाय सोमं पिब । मध्वो मदकरान्सर्वांस्तो
मान्पिब ॥ वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घाभावः । अनंतरं हे इन्द्र तृपत्तृप्तो भवन्ना वृषस्व । अस्मदभिलषिता-
न्यासिंच । ददस्व ॥ तृपत् । तुभ्य तृप्तां तांदादिकः । अनित्यमागमशासनमिति शुभभावः ॥

अ॒स्य पि॒ब क्षु॒मतः॑ प्र॒स्थित॑स्येन्द्र॒ सोम॑स्य॒ वर॑मा सु॒तस्य॑ ।
स्व॒स्ति॒दा मन॑सा मा॒द्यस्वा॒वाची॑नो रे॒वते॑ सौ॒भगा॑य ॥ २ ॥
अ॒स्य । पि॒ब । क्षु॒मतः॑ । प्र॒स्थित॑स्य । इन्द्र॑ । सोम॑स्य । वरं॑ । आ । सु॒तस्य॑ ।
स्व॒स्ति॒दाः । मन॑सा । मा॒द्यस्व॒ । अ॒वा॒चीनः॑ । रे॒वते॑ । सौ॒भगा॑य ॥ २ ॥

हे इन्द्र क्षुमतः क्षुतियुक्तस्य यद्वा हवीरूपावतः प्रस्थितस्य हविर्धानादुत्तरवेदिं प्रति प्रस्थापितस्य
सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य वरं वरणीयं त्वदीयं भागमाभिमुख्येन पिब ॥ प्रस्थितस्य । तिष्ठतेः कर्मणि निष्ठा ।
गतिरनंतरं इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ ततः स्वस्तिदाः कल्याणस्य दाता त्वं मनसांतःकरणेन माद्यस्व । इष्टो
भव । यद्वा । अस्मानपि हृष्टान्जुह्व । तदेवोच्यते । रेवते धनवते सौभगाय सौभाग्याय तदस्मभ्यं दातुमर्वाचीनो
ऽभिमुखांचनो भव ॥ विभाषांचिरदिक्स्त्रियामिति खः । रायिशब्दात्तृपत्कंदसीर इति वत्त्वं । रयेर्मतां
वज्रलमिति संप्रसारणं । पूर्वरूपत्वे गुणः । सौभगाय । उन्नावादिषु सुभग मंत्र इति पठ्यते । तस्योत्तरपदस्य
ह्रस्वगेति वृद्धिर्नेष्यते सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वात् । त्रित्स्वरेशाद्युदात्तत्वं ॥

म॒म॒हं॑ त्वा दि॒व्यः सोमं॑ इन्द्र॒ म॒म॒हं॑ यः सू॒यते॑ पा॒र्थिवेषु॑ ।
म॒म॒हं॑ येन॒ वरि॑वश्च॒कर्थं॑ म॒म॒हं॑ येन॒ निरि॑णासि॒ शत्रू॑न् ॥ ३ ॥

मम॑त्तु । त्वा॒ । दि॒व्यः । सोमः॑ । इं॒द्र । म॒म॑त्तु । यः । सू॒यते॑ । पा॒र्थिवेषु॑ ।

म॒म॑त्तु । येन॑ । वरि॑वः । च॒कर्त्त॑ । म॒म॑त्तु । येन॑ । नि॒ऽरि॒णासि॑ । श॒बून् ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वा त्वां दिव्यो दिवि भवः सोमो ममत्तु । आत्मीयकलाप्रदानेन मादयतु । देवा ह्यपरपक्षे सोमस्य कलां पिबन्ति ॥ मदेर्लोष्टि व्यत्ययेन युः । भीष्मोत्यादिना । पा० ६. १. १९२. । पितः पूर्वस्वोदात्तत्वं ॥ तथा पार्थिवेषु पृथिव्यां भवेषु देवयजनेषु यः सोमोऽस्माभिः सूयते अभिषूयते सोऽप्यस्माभिर्दत्तो ममत्तु । त्वां हर्षयतु । येन सोमेन वरिवो वरणीयं धनं चकर्त्त कृतवानसि स च ममत्तु ॥ करोतेर्लिट् । यद्योगादनिघाते लिट्स्वरः ॥ किंच येन शत्रुन्निरिणासि निर्गमयसि । सोऽपि ममत्तु । त्वां मादयतु ॥ रिणासि । री गतिरिषणयोः क्रयादिः । प्वादीनां ङस्त्वत्वं ॥

आ॒ द्वि॒वर्ही॑ अ॒मिनो॑ या॒न्वि॒द्रो॒ वृषा॑ हरि॒भ्यां॒ परि॑षि॒क्तम॑धः ।

ग॒व्या सु॒तस्य॑ प्र॒भृतस्य॑ म॒ध्वः स॒त्रा खेदा॑मरु॒णहा॑ वृष॒स्व ॥ ४ ॥

आ॒ । द्वि॒ऽवर्हीः॑ । अ॒मिनः॑ । या॒तु । इं॒द्रः । वृषा॑ । हरि॒ऽभ्यां॑ । परि॒ऽसि॒क्तं । अ॑धः ।

ग॒वि । आ॒ । सु॒तस्य॑ । प्र॒ऽभृतस्य॑ । म॒ध्वः । स॒त्रा । खेदा॑ । अ॒रु॒णऽहा॑ । आ॒ । वृष॒स्व ॥ ४ ॥

द्विवर्ही द्वयोर्लोकयोः परिवृढः । यद्वा । द्वाभ्यां सुतशस्ताभ्यां वर्धनीयः ॥ वृहर्वर्धनार्थस्य कर्तरि कर्मणि वासुन् ॥ अमिनः । अमर्तेर्गत्यर्थादीणादिक इन्च । सर्वत्र गन्ता । यद्वा । कात्यर्थात् । सर्वैः काम्यमानः । अत एव वृषाभिन्नपितानां वर्धक इंद्रः परिषिक्तं वसतीवरीभिः परितः सितकमधोऽस्मदीयं सोमलक्षणमन्नं प्रति हरिभ्यामेतन्नामकाभ्यामश्वभ्यां सहा यातु । आगच्छतु । अथ प्रत्ययः । हे इंद्र अरुणहा । अरुणाः शत्रवः । तेषां हन्ता ॥ अर्तेरीणादिक उशन । वज्रत्वं छंदसीति हन्तेः कृिप् ॥ सत्रा । सप्तम्या उादेशः । अस्मदीये सन्ने यज्ञे गव्यान्नुहे चर्मणि सुतस्याभिषुतस्य प्रभृतस्य पानेषु प्रहृतस्य ॥ हयहोर्मः ॥ इंद्रस्य मध्वो मदकरस्य सोमस्य पानेन हृष्टः सन् खेदां खिद्यमानानां शत्रूणामुत्थित्तय आभिसुख्येन वृषस्व । वृष इवाचर । वृषशब्दादाचारार्थे कृिप् । व्यत्ययेनात्मनेपदं । खेदां । खिद्य दैन्ये । कर्मणि घञत्तस्यामि गुडागमाभावश्छांदसः ॥

नि॒ ति॒ग्मानि॑ आ॒शय॑न् आ॒श्या॒न्यव॑ स्थि॒रा त॑नुहि या॒तु॒जूनां॑ ।

उ॒याय॑ ते॒ सहो॑ ब॒लं द॒दामि॑ प्र॒तीत्या॑ श॒बून्वि॒ग॒देषु॑ वृ॒श्च ॥ ५ ॥

नि॒ । ति॒ग्मानि॑ । आ॒शय॑न् । आ॒श्या॒नि । अ॒व । स्थि॒रा । त॑नुहि । या॒तु॒ऽजूनां॑ ।

उ॒याय॑ । ते॒ । सहः॑ । ब॒लं । द॒दामि॑ । प्र॒ति॒ऽइत्य॑ । श॒बून् । वि॒ऽग॒देषु॑ । वृ॒श्च ॥ ५ ॥

हे इंद्र आश्यानि प्रकाश्यानि तिग्मानि तीक्ष्णान्यायुधानि नितरां आशयन् प्रकाशयन् ॥ आशु दीप्ती ॥ स त्वं यातुजूनां ॥ जु इति सौत्रो धातुः । आजभासेत्यत्र जवतेर्दीर्घः । का० ३. २. १७७. १. । कृिषेति कृिप् । दीर्घस्यामि गुडागमश्छांदसः ॥ यातुधानानां स्थिरा स्थिराणि दृढान्यपि शरीराण्येव तनुहि । अवस्तान्तनुभूतान्यातय । उयायोर्गुणबलाय ते तुभ्यं सहः शत्रुसहनसमर्थं बलं बलहेतुकं हविर्ददामि । अहं प्रयच्छामि । ततो विगदेषु । विविधं गर्दति शब्दायते ॥ गर्देर्घञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कः ॥ शत्रून्प्रतीत्य प्रतिगम्य प्रतिकूलं गत्वा वृश्च । तांस्किंङि ॥ ओत्रश्चु केदने तौदादिकस्य लोट् ॥ ॥ २० ॥

अ॒यं इं॒द्र त॑नुहि अ॒वा॒स्यो॒जः स्थि॒रेव॑ ध॒न्व॒नो॒ऽभि॒मा॒तीः ।

अ॒स्म॒द्य॒वावृ॑धानः स॒हो॒भिर॑नि॒भृष्ट॑स्त्वं वावृ॒धस्व ॥ ६ ॥

वि । अर्यः । इन्द्र । तनुहि । अवांसि । ओजः । स्थिराऽइव । धन्वनः । अभिऽमातीः ।
अस्मद्यक् । ववृधानः । सहऽभिः । अग्निऽभृष्टः । तन्व । ववृधस्व ॥ ६ ॥

हे इन्द्र अर्यः स्वामी त्वं अवांसिनाम् । अथ इत्यन्ननाम । अस्मभ्यं वि तनुहि । विस्तारय । प्रयच्छ ॥ तनोति-
लौक्युतस्य प्रत्ययाच्छंदसि वाचपनं । पा० ६. ४. १०६. १. । इति हेतुगभावः ॥ तथाभिमातीः । अभितो मातिर्मानं
येषां तेऽभिमातयः शब्दः । तान्प्रत्योज आत्मीयं वीर्यं स्थिरैव स्थिरास्तेव धन्वनो धनुषि च विस्तारय । तैः
शत्रुघ्नीहीत्यर्थः । अपि चास्मद्यगस्मदभिमुखापनः ॥ विष्वग्देवयोश्च टेरग्रंचतावित्यग्रादेशः । पा० ६. ३. ९२. ।
अद्विसध्योरतोदात्तत्वेन निपातनात् । पा० ६. ३. ९५. १. । उदात्तस्वरितचोर्येण इति धातोरकारस्त्रागुदात्तस्य
स्वरितत्वं ॥ सहोभिरात्मीयैर्बलिर्वावृधानः प्रवृद्धः अत एवानिभृष्टः शत्रुभिरपरिभवनीयस्त्वं तन्वमात्मीयं शरीरं
वावृधस्व । वर्धय । यद्वा । तन्वं । तन्वत इति तनूर्यज्ञः । तं वर्धय । त्वदागमनेन हि यज्ञो वर्धते ॥

इदं हविर्मघवन्तुभ्यं रातं प्रति सम्राऊहृणानो गृभाय ।

तुभ्यं सुतो मघवन्तुभ्यं पक्कोऽङ्गीन्द्र पिब च प्रस्थितस्य ॥ ७ ॥

इदं । हविः । मघऽवन् । तुभ्यं । रातं । प्रति । संऽराट् । अहृणानः । गृभाय ।

तुभ्यं । सुतः । मघऽवन् । तुभ्यं । पक्कः । अङ्घ्रि । इन्द्र । पिब । च । प्रऽस्थितस्य ॥ ७ ॥

हे मघवन्मघवन् सम्राट् सम्यग्राजमान सर्वेषामीश्वरेति वा इदं सोमादिलक्षणं रातमस्माभिर्दत्तं हविर्हे
इन्द्र तुभ्यमहृणानोऽङ्घ्रिन् प्रति गृभाय । प्रतिगृहाण ॥ यहेल्लोति आप्रत्ययस्य च्छंदसि शायज्येति शाय-
जादेशः । हृग्रहोमं इति भः । संनिपातपरिभाषाया अन्वित्यत्वाद्भर्लुक् ॥ हे मघवन् तुभ्यमेवायं सोमः सुतः ॥
उच्य च । पा० ६. १. २१२. । इत्याद्युदात्तत्वं ॥ तुभ्यमेवायं पुरोडाशादिः पक्कः । हे इन्द्र तं पुरोडाशमङ्घ्रि ।
मघय । किंच प्रस्थितस्य हविर्धानादुत्तरवेदिं प्रति प्रस्थापितं सोमं पिब ॥ वाक्यभेदादग्निघातः । यद्वा ।
आमन्वितस्यावित्यमानत्वेन तिङ् उत्तरत्वादिनिघातः ॥

अङ्गीन्द्रिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषि चनो दधिष्व पचतोत सोमं ।

प्रयस्वन्तः प्रति हर्यामसि त्वा सत्याः संतु यजमानस्य कामाः ॥ ८ ॥

अङ्घ्रि । इत् । इन्द्र । प्रऽस्थिता । इमा । हवींषि । चनः । दधिष्व । पचता । उत । सोमं ।

प्रयस्वन्तः । प्रति । हर्यामसि । त्वा । सत्याः । संतु । यजमानस्य । कामाः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र प्रस्थिता प्रस्थितान्युत्तरवेदिं प्रतीमेमानि ॥ उभयत्र डादेशः ॥ हवींष्यङीत । इद्वधारणे ।
मघयैव । चनः । चन इत्यन्ननाम । तद्दधिष्व । धारय । उदरे प्रक्षिप ॥ दधातेल्लोति च्छंदसुभययेति चास
आर्धधातुकत्वादिङागमः ॥ पचता पचतानि सवनोयपुरोडाशादीनि च धारय ॥ पचेर्मृदुग्रीत्यादिना
कर्मण्यतश्चप्रत्ययः ॥ उतापि च सोमं पिब । ततः प्रयस्वन्तः । प्रीणयतीति प्रयोऽन्नं । तेन तद्वतः संतस्त्वा त्वां
प्रति हर्यामसि । हर्यामः । कामयामहे धनादीनि । हर्यतिः प्रेषाकर्मा । इदं तो मसिः ॥ तस्यावजमानस्य
यागं कुर्वाणस्य कामा धनादिविषया अभिलाषाः सत्या यथार्थाः संतु ॥ पुङ्खजोः शानन् । पा० ३. २. १२८. ।
इति यज्ञेः शानन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः ॥

प्रेद्राग्निभ्यां सुवचस्यामियमि सिंधाविव प्रेरयं नावमर्कः ।

अयो इव परि चरन्ति देवा ये अस्मभ्यं धनदा उद्भिदश्च ॥ ९ ॥

प्र । इन्द्राग्निऽभ्यां । सुऽवचस्यां । इयमि । सिंधौऽइव । प्र । ईरयं । नावै । अर्केः ।

अयाऽऽइव । परि । चरन्ति । देवाः । ये । अस्मभ्यं । धनऽदाः । उतऽभिदः । च ॥ ९ ॥

इन्द्राग्निभ्यां देवाभ्यां सुवचस्यां ॥ इन्द्रसि चेति यत्प्रत्ययः ॥ सुवचनाहीं क्षुतिमहं प्रेयमि । प्रेरयामि ॥ अ गती जीहोत्यादिकः । अतिपिपत्योश्चैत्यभ्यासस्त्वत्वं । देवताद्वे चेतीन्द्राग्न्योश्चभयपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते नोत्तरपदेऽनुदात्तादाविति प्रतिषेधः ॥ सिंधाविव सिंधी नद्यां यथा नावं प्रेरयन्ति तद्वद्वैरर्चनीयमिचैः सहितां क्षुतिं प्रेरयं । प्रावादिषं ॥ ईर गती । स्वतस्य लङ्गुत्तमस्यामादेशः ॥ क्षुतास्ते देवा अया इव । अयन्ति कर्मकरणार्थं गच्छन्तीत्यया अत्विजः कर्मकरा वा । तद्वत्परि चरन्ति । अस्मान्धनादिदानेन पूजयन्ति । ये देवा अस्मभ्यं धनदा धनस्य दातार उद्भिदोऽस्मच्छ्रूणामुद्भेत्तारश्च ये सन्ति ॥ २१ ॥

न वा इति नवचं पंचमं सूक्तं । भिक्षुर्नामांगिरसश्च विधुः । प्रथमाद्वितीये जगत्वी शिष्टाः सप्त त्रिष्टुभः । अथ धनस्यान्नस्य च दानं सूयते । अतस्तद्देवत्वमिदं । तथा चानुक्रांतं । न वा उ भिक्षुर्धनान्नदानप्रशंसायै जगत्वाविति ॥ गतो विनियोगः ॥

न वा उ देवाः सुधमिद्वधं ददुस्तार्शितमुप गच्छन्ति मृत्यवः ।

उतो रयिः पूणतो नोप दस्यत्युतापूणन्मर्दितारं न विंदते ॥ १ ॥

न । वै । ऊं इति । देवाः । सुधं । इत् । वधं । ददुः । उत । आशितं । उप । गच्छन्ति । मृत्यवः ।

उतो इति । रयिः । पूणतः । न । उप । दस्यति । उत । अपूणन । मर्दितारं । न । विंदते ॥ १ ॥

भिक्षुः प्रथमं व्यतिरेकमुखिनान्नदानं प्रशंसति । देवा वै देवाः खलु सर्वेषां सुधं न ददुः । न प्रायच्छन् । किंतु वधमिद्वधमेव दत्तवतः । एतादृशीं वधरूपां सुधमन्नदानेन यः शमयति स दाता खलु । उ इति पुराणः । योऽदत्त्वा भुंक्ते तमाशितं भुञ्जानं पुरुषमपि मृत्यवो मरणान्युप गच्छन्ति । समीपे याति ॥ आशितः कर्ता । पा० ६. १. २०७. । इत्याद्युदात्तत्वं ॥ सुधाक्षीनां भोक्तृणां च मरणं समानं । किं दानेन धननाशरूपेण । अत आह । उतो । उतशब्दोऽप्यर्थः । पूणतः प्रयच्छतः पुरुषस्य रयिर्धनं नोप दस्यति । नोपचीयते ॥ दसु उपचये देवादिकः । पूण दाने तौदादिकः । तस्य श्रवतस्य शत्रुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तेराद्युदात्तत्वं ॥ दानप्रशंगेनादातारं दूषयति । अपूणन्नप्रयच्छन् पुरुषस्तु मर्दितारमात्मनः सुखयितारं न विंदते । न कुत्रापि लभते । इह बंधवोऽप्रदानान्न सुखयन्ति देवा अपि हविष्प्रदानाभावात् ॥

य आधाय चकमानाय पित्वोऽन्नवान्सन्नफितायोपजग्मुषे ।

स्थिरं मनः कृणुते सेवते पुरोतो चित्स मर्दितारं न विंदते ॥ २ ॥

यः । आधाय । चकमानाय । पित्वः । अन्नऽवान् । सन् । रफिताय । उपऽजग्मुषे ।

स्थिरं । मनः । कृणुते । सेवते । पुरा । उतो इति । चित् । सः । मर्दितारं । न । विंदते ॥ २ ॥

यः पुरुषः स्वयमन्नवानप्याधाय । आधायतिऽसावित्याधो दुर्बलः । तस्मै पित्वः पितृनन्नानि चकमानाय । चकमानः कांतिकर्मा । रफिताय । रफतिर्हिंसार्थः । दारिद्र्येण हिंसितायोपजग्मुषे गृहं प्रत्यागतायातिशयेन मन आत्मीयमंतःकरणमदाने स्थिरं कृणुते कुर्वते । मनःस्थिरकरणेन तं क्लेशयतीत्यर्थः ॥ कृणुते । क्वचि हिंसाकरणयोः । धिन्विक्कण्योरश्चेत्युप्रत्ययः । करोतिर्वा व्यत्ययेन झुः । विकरणस्वरः सति शिष्टोऽपि लसार्वाधानुक्त्वरं न बाधते । म० ६. १. १५८. ११. । इति लसार्वाधानुक्त्वरः । न केवलं क्लेशकरणं अपि तु पुरा तस्य पुरसादेव सेवते भोगान् । सोऽपि मर्दितारमात्मनः सुखयितारं न विंदते । न कुत्रापि लभते ॥

स इहो॒जो यो गृह॒वे ददा॒न्यन्न॑कामाय॒ चर॑ते कृ॒णाय॑ ।

अ॒रम॑स्मै भवति॒ याम॑हूता उ॒ताप॒रीषु॑ कृ॒णुते॒ सखा॑यं ॥ ३ ॥

सः । इत् । भो॒जः । यः । गृह॒वे । ददा॑ति । अ॒न्न॑कामाय । चर॑ते । कृ॒णाय॑ ।

अ॒रं । अ॒स्मै । भ॒वति॒ । याम॑हूतौ । उ॒त । अ॒प॒रीषु॑ । कृ॒णुते॒ । सखा॑यं ॥ ३ ॥

अन्वयमुखेन प्रशंसति । स इत् स एव भोजो दाता खलु यो गृहवे ॥ यद्देर्भृगुश्चादित्वात् । उ० १. ३८. । कृप्रत्ययः ॥ प्रतिग्रहीचेऽन्नकामायात्रं याचमानाय चरते गृहमागतवते कृणाय दारिद्र्येणीतादृशायातिथयेऽन्नं ददाति प्रयच्छति ॥ अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ यामहूतौ । यामा गंतारो देवाः ॥ अथ यातिरर्तिसु-मुञ्जत् । उ० १. १३९. । इत्यादिना मन्त्रप्रत्ययः ॥ त आह्वयतेऽचेति यामहूतिर्यज्ञः । तस्मिन्नस्त्री दाचे फलमरमलं पर्याप्तं भवति । कामप्रदानं भवतीत्यर्थः । उतापि चापरीषु ॥ केवलमामकेति ङीप् । पा० ४. १. ३०. ॥ अन्यासु शात्रवीषु सेनासु सखायं कृणुते । तद्वदाचरतीत्यर्थः । तस्य सर्वे सखाय एव न शत्रव इत्यर्थः ॥

न स सखा॒ यो न ददा॑ति॒ सख्ये॑ स॒चा॒भुवे॑ स॒चमा॑नाय पि॒त्रः ।

अ॒पा॒स्मात्प्रेया॑न्न तदो॒क्तो अ॒स्ति पृ॑णंत॒मन्य॑मरणं चिदिच्छेत् ॥ ४ ॥

न । सः । सखा॑ । यः । न । ददा॑ति । स॒ख्ये॑ । स॒चा॒भुवे॑ । स॒चमा॑नाय । पि॒त्रः ।

अ॒प॒। अ॒स्मात् । प्र॒। इ॒यात् । न॒। तत् । अ॒ोक्तः । अ॒स्ति । पृ॒णंतं॑ । अ॒न्यं । अ॒रणं॑ । चि॒त् । इ॒च्छेत् ॥ ४ ॥

व्यतिरेकेण निंदामाह । स पुरुषः सखा न भवति यः पुरुषः सचाभुवे सर्वदा सहभवन्शीलाय सचमानाय सेवमानायोपसर्जनीभूताय सख्ये सखिजनाय पितृः पितृनत्नानि न ददाति न प्रयच्छति । स सुहृन्न भवतीत्यर्थः । अस्माददानुः सख्युः सोऽपि प्रेयात् । अपगच्छेत् । यद्येनं परित्यज्य गच्छेत् ॥ इण गतौ । लिङि यामुट् ॥ तर्हि तदोक्तो निवासः सदनं नास्ति । न भवति । सदनं हि बंधुभिः परिवृतं । स गतः पुरुषः पृणंतमन्नादिकं प्रयच्छंतमन्यमरणं चिदर्थं स्वामिनमेवेच्छेत् । कामयेत ॥

पृ॒णीया॑दिन्नाध॒मानाय॑ तव्या॒न्द्राघी॑यांस॒मनु॑ पश्येत् पंथां ।

ओ हि व॑र्तते॒ रथ्ये॑व च॒क्रान्य॑मन्यमुप॒ तिष्ठ॑न्त॒ रायः॑ ॥ ५ ॥

पृ॒णीयात् । इत् । नाध॑मानाय । तव्या॒न् । द्राघी॑यांसं । अ॒नु॒ । प॒श्येत् । पंथां॑ ।

ओ इति॑ । हि । व॑र्तते । रथ्या॑ऽइव । च॒क्रा । अ॒न्यं॑ऽअ॒न्यं । उ॒प॒ । ति॒ष्ठन्त॑ । रायः॑ ॥ ५ ॥

धनवंतं पुरुषं दाने प्रेरयति । तव्यांस्तवीयान्धनैरतिशयेन प्रवृद्धः पुरुषो नाधमानाय याचमानायातिथये पृणीयादित् । धनानि दद्यादेव ॥ पू पालनपूरणयोः क्र्यादिः । प्वादीनां ऋस्वः ॥ यदि दद्यात् द्राघीयांसं ॥ दीर्घशब्दादीयमुनि प्रियस्थिरित्यादिना द्राघीत्यादेशः ॥ दीर्घतमं पंथां पंथानं मुक्तमार्गमनु पश्येत् । अनुपश्येत् ॥ व्यत्ययेनात्मनेपदं । तत्र कारणमाह । रायो धनान्यो हि । आ उ । आवर्तते खलु । एकत्र न तिष्ठतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । रथ्येव यथा रथ्यानि ॥ रथायत् । पा० ४. ३. १२१. । इति तस्मैदमित्यर्थे यत् । रथसंबन्धीनि चक्राण्युपर्यधोभावेनावर्तते तद्वदावृत्तिमेव दर्शयति । अन्यमन्यं पुरुषं धनान्युप तिष्ठन्त । उपतिष्ठन्त । समवेतानि भवन्ति ॥ उपाहेवपूजासंगतिकरयेति । का० १. ३. २५. १. । आत्मनेपदं ॥ तस्माद्वनानि देधानीति भावः ॥ ॥ २२ ॥

मोघ॒मन्नं॑ वि॒न्दते॒ अ॒प्रचे॑ताः स॒त्यं ब्र॑वीमि व॒ध इ॒त्स त॑स्य ।

ना॒र्य॒मणं॑ पु॒ष्यति॒ नो स॒खायं॑ के॒वला॒घो भ॑वति के॒वला॒दी ॥ ६ ॥

मोघं । अन्नं । विन्दते । अप्र० चेताः । सत्यं । ब्रवीमि । वधः । इत् । सः । तस्य ।

न । अर्यमणं । पुष्यति । नो इति । सखायं । केवल० अयः । भवति । केवल० आदी ॥ ६ ॥

अदातारं दूषयति । अप्रचेता अप्रकृष्टज्ञानः दाने चेतो मनो यस्य न भवति स मोघं व्यर्थमेवान्नं विन्दते । लभते ॥ विदुः लाभे तीदादिकः । शे मुखादीनामिति गुमागमः ॥ इदं सत्त्वं यथार्थमेवेति ब्रवीमि । अद्विरहं वदामि । न केवलं व्यर्थं किंतु तस्य पुष्यस्य स वध इदध एवान्नं परामृशतः ॥ तच्छब्दस्य वधसामानाधिकरण्यात्पुंलिङ्गता । यथा शेरणावित्त्वत् । पा० १. ३. ६७. । यत्कर्म स एव कीर्तितं ॥ अथवा स निरर्थको वध एव यः पुष्योऽर्यमणं । उपलक्षणमिदं । सर्वान्देवानर्यमादीन् पुष्यति हविष्प्रदानेन न पोषयति नो नापि सखायं समानस्थानमभ्यागतमतिथिं मित्रवर्गं च न पोषयति ॥ पुष्य पुष्टी देवादिकः । यच्छब्दाध्याहारोदनिघातः ॥ अत एव केवलादी ॥ अदेः सुप्यजाती । पा० ३. २. ७८. । इति शिनिः । अत उपधालक्षणा वृद्धिः ॥ केवलमसाक्षिकमन्नं भुञ्जानः स केवलाद्यो भवति । केवलपापवान्भवति । अधमेव केवलं तस्य शिष्यते । ऐहिकामुष्मिकमिति । तस्यायथाकथंचिद्वातव्यमित्यभिप्रायः ॥

कृषन्निष्फालं आशितं कृणोति यन्न्ध्वानमपं वृक्ते चरित्रैः ।

वदन्ब्रह्मावदतो वनीयान्पृणन्नापिरपृणंतमभि स्यात् ॥ ७ ॥

कृषन् । इत् । फालः । आशितं । कृणोति । यन् । अन्ध्वानं । अपं । वृक्ते । चरित्रैः ।

वदन् । ब्रह्मा । अवदतः । वनीयान् । पृणन् । आपिः । अपृणंतं । अभि । स्यात् ॥ ७ ॥

कृषन् कृषिं कुर्वन्फाल आशितं कर्षकं भोक्तारं कृणोति । करोति । तथाध्वानं मार्गं यन् ॥ इणः शतरि गुमागमः ॥ गच्छन्पुरुषश्चरित्रैरात्मीयैर्गमनैरपं वृक्ते । स्वामिनो धनमावर्जयति । वृजो वर्जने आदादिकः । अनुदात्तेत् ॥ वदन्शास्त्रार्थं ब्रूवाणो ब्रह्मा ब्राह्मणोऽवदतः शास्त्रार्थमब्रूवानाज्जनादनीयान् । संभक्तुमतः प्रियकरो भवति ॥ वनतेलृजंतस्येयमुनि तुरिष्ठमेयःस्विति तृचो लोपः ॥ ते यथा स्वकर्मणि प्रवर्तमानाः परेषामुपकारकाः तथा पृणन् दाता पुष्योऽपृणंतमदातारं जनमभ्यभिलक्ष्यापिः स्यात् । बंधुर्भवेत् ॥

एकपाद्भूयो द्विपदो वि चक्रमे द्विपात्त्रिपादमभ्येति पश्चात् ।

चतुष्पादेति द्विपदामभिस्वरे संपश्यन्पंक्तीरुपतिष्ठमानः ॥ ८ ॥

एक० पात् । भूयः । द्वि० पदः । वि । चक्रमे । द्वि० पात् । त्रि० पादं । अभि । एति । पश्चात् ।

चतुः० पात् । एति । द्वि० पदां । अभि० स्वरे । सं० पश्यन् । पंक्तीः । उप० तिष्ठमानः ॥ ८ ॥

अत्र पादशब्दो भागवचनः । एकपादेकभागधनः पुरुषो द्विपदो द्विगुणधनस्य मार्गं भूयः ॥ तृतीयायाः सुः ॥ भूयसा कालेन वि चक्रमे । विविधं गच्छति ॥ वेः पादविहरणे । पा० १. ३. ४१. । इत्यात्मनेपदं ॥ तथा द्विपात्पुरुषस्त्रिपादं त्रिभागधनं पुरुषं पश्चादभ्येति । अभिगच्छति । चतुष्पाच्चतुर्भागधनस्य द्विपदां । बहुवचनादेकपादादय उपलक्ष्यते । एकपादधनादीनां पंक्तीरभिस्वरेऽभिगमने संपश्यन् सम्यगीक्षमाणः सन्नुपतिष्ठमान एति । गच्छमानो भवति । अन्योन्यापेक्षया सर्वं उक्तमाधमाः । तस्मात्स्वमहमेव धनवानिति न मन्येः किंत्वितिथिभ्यो धनानि ददस्वेत्यर्थः ॥

समौ चिद्धस्तौ न समं विविष्टः संमातरौ चिन्न समं दुहाते ।

यमयोश्चिन्न समा वीर्याणि ज्ञाती चित्संतौ न समं पृणीतः ॥ ९ ॥

स॒मौ । चि॒त् । ह॒स्तौ । न । स॒मं । वि॒वि॒ष्टः । सं॒ऽमा॒तरा । चि॒त् । न । स॒मं । दु॒हा॒ते॒ इति॑ ।
य॒मयोः॑ । चि॒त् । न । स॒मा । वी॒र्या॑णि । ज्ञा॒ती इति॑ । चि॒त् । सं॒तौ । न । स॒मं । पृ॒णी॒तः ॥ ९ ॥

अतिथिभ्यो धनमप्रयच्छन्नपि मम धाता दास्यतीति चेत् तच्च हेतुमाह । समौ चिद्वस्तौ समावपि समं समानं न विविष्टः । कार्यं न व्याप्नोतः ॥ विष्णु व्याप्नो जीहोत्यादिकः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादभ्यासस्य गुणाभावः ॥ तथा संमातरा वत्सस्य मातरौ धेनू समे अपि समं समानं पयो न दुहति । यमयोश्चित् सहजातयोः पुत्रयोरपि समा समानि वीर्याणि न संति । तस्माज्ज्ञाती चिदेकस्मिन्कुले संतौ जातावपि समं न पृणीतः । न प्रयच्छतः । तस्माद्यस्य धनमस्ति स एव दद्यादित्यर्थः ॥ ॥ २३ ॥

अपे हंसीति नवर्चं षष्ठं सूक्तममहोयुगोचस्योद्भवस्यार्थं गायत्रं । रश्मिहाभिर्देवता । तथा चानुकम्यते । अपे हंस्युद्भव आमहीयव आपेयं राक्षोघ्नं गायत्रं त्विति ॥ मध्यमानेऽपावजायमान इदमनुवक्तव्यं । सूचितं च । अजायमाने स्वेतस्मिन्नेवावसानेऽपे हंसि न्यचिणमिति सूक्तमावधेयम् । आ० २. १६. इति । प्रातरनुवाका-
श्चिन्नशस्त्रयोरपि गायत्रे कंदसीदं सूक्तं । सूचितं च । अपे हंस्यपिं हिनवतु नः । आ० ४. १३. इति ॥ दशमे
ऽहनि धिष्ण्यांगाराभिर्विहरण आद्या जया । सूचितं च । परि त्वामे पुरं वयमिच्छेतस्याः स्थानेऽपे हंसि
न्यचिणं । आ० ८. १२. इति ॥

अ॒पे हंसि॑ न्य॒चि॒णं दी॒द्यन्म॒र्येष्व॑ । स्वे क्ष॒ये शु॒चि॒व्रत॑ ॥ १ ॥

अ॒पे । हंसि॑ । नि । अ॒चि॒णं । दी॒द्यत् । म॒र्येषु॑ । आ । स्वे । क्ष॒ये । शु॒चि॒ऽव्रत॑ ॥ १ ॥

हे शुचिव्रत पुतकर्मन् दीप्यमानतेजस्क हे अपे अचिणमन्तारं शत्रुं तमोरूपं नितरां हंसि । विनाशय ॥
आमंचितस्याविव्यमानत्वेन पादादित्वादनघातः ॥ किं कुर्वन् । मर्येषु मर्येषु यत्र मानेष्वभिमुख्येन दीयत्
कर्मसिद्धयर्थं प्रकाशमानः । दीदतिर्दीपिकर्मा । तथा स आत्मीये षये निवासभूत आहवनीयादिस्थाने
दीप्यमानः ॥ षयो निवासि । पा० ६. १. २०१. इत्याद्युदात्तत्वं ॥

उ॒त्तिष्ठ॑सि॒ स्वाहु॑तो घृ॒तानि॑ प्र॒ति मो॒दसे॑ । य॒त्त्वा सु॒चः स॒म॒स्थिर॑न् ॥ २ ॥

उ॒त् । ति॒ष्ठसि॑ । सु॒ऽआ॒हुतः॑ । घृ॒तानि॑ । प्र॒ति । मो॒दसे॑ । य॒त् । त्वा । सु॒चः । सं॒ऽअ॒स्थिर॑न् ॥ २ ॥

हे अपे स्वाहुतोऽस्माभिः सुहाह्वयमानः सन्नुत्तिष्ठसि । अरणीभ्यामुन्नतो भव ॥ ऊर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदा-
भावः । पा० १. ३. २४. ॥ उन्नत्य च घृतानि घृतेन सहितान्यस्माभिर्दीयमानानि हवींषि प्रति मोदसे । हृष्टो भव ॥
मुद हवीं भीवादिकः । अनुदात्तेत् ॥ यद्यदा त्वा त्वां सुचो जुहादीनि पात्राणि समस्थिरन् संगतान्यभवन् ॥
समवप्रविभ्यः स्त इति लुङ्यात्मनेपदं । स्थाघ्वोरिरञ्जेति सिचः कित्त्वमिकारश्चांतादेशः । इत्स्वादंगादिति सिचो
लोपः । व्यत्ययेन झस्व रन् । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः ॥

स आ॒हुतो॑ वि रो॒चते॑ ऽमि॒री॒ऽऽन्यो गि॒रा । सु॒चा प्र॒तीक॑मज्यते ॥ ३ ॥

सः । आ॒ऽहु॒तः । वि । रो॒च॒ते । अ॒मिः । ई॒ऽऽन्यः । गि॒रा । सु॒चा । प्र॒तीकं॑ । अ॒ज्य॒ते ॥ ३ ॥

आहुत आभिमुख्येन ऊतः ॥ गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरः ॥ गिरा स्तुतिरक्षणया वाचैकेन्यः
स्रोतव्यः सोऽपिर्वि रोचते । अत्यर्थं दीप्यते । तथा प्रतीकं सर्वेषां देवानां पूर्वमेव सुचा घृतसहितयाज्यते ।
सिच्यते ॥

घृ॒तेना॒मिः स॒मज्य॑ते मधु॒प्रतीक॑ आ॒हुतः॑ । रोच॑मानो वि॒भाव॑सुः ॥ ४ ॥

घृ॒तेन॑ । अ॒मिः । सं । अ॒ज्य॒ते । मधु॑ऽप्रतीकः । आ॒ऽहु॒तः । रोच॑मानः । वि॒भाऽव॑सुः ॥ ४ ॥

अपिर्धुतेन हविषा समग्रति । सम्यक् सितो भवति । कीदृशः । मधुप्रतीको घृतप्रयुक्तावयवः आकृतः
स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा रोचमानो दीप्यमानः विभावसुः स्वदीप्या सर्वमाच्छादयन् । यद्वा । दीप्तिरेव धनं
यस्य सः ॥

अप्रोर्धामे होतुरतिरिक्तोक्त्ये जरमाणः समिध्यसे इत्यगुरुपलृचः । सूचितं च । जराबोध तद्विविद्ध
जरमाणः समिध्यसे । आ० ९. ११. इति ॥

जरमाणः समिध्यसे देवेभ्यो हव्यवाहन । तं त्वा हवंत मर्त्याः ॥ ५ ॥

जरमाणः । सं । इध्यसे । देवेभ्यः । हव्यऽवाहन । तं । त्वा । हवंत । मर्त्याः ॥ ५ ॥

हे हव्यवाहन हव्यानां प्रापयितः ॥ हव्येऽनंतःपाद । पा० ३. २. ६६. इति ऋगुट् । जरमाणः स्तोतृभिः
सूयमानः । जरतिः स्तुतिकर्मा । स त्वं देवेभ्यो देवार्थं समिध्यसे । हविर्भिः सम्यग्दीप्यसे । तं तादृशं त्वा त्वां
मर्त्या मनुष्येषु साधवो यजमाना हवंत । आह्वयन्ति ॥ इत्यतेर्लङ् वङ्गलं कृदसीति संप्रसारण ॥ ॥ २४ ॥

तं मर्ता अमर्त्यं घृतेनाग्निं संपर्यत । अदाभ्यं गृहपतिं ॥ ६ ॥

तं । मर्ताः । अमर्त्यं । घृतेन । अग्निं । संपर्यत । अदाभ्यं । गृहपतिं ॥ ६ ॥

हे मर्ता ऋत्विजः अमर्त्यं मनुष्यधर्मरहितमग्निं घृतेन हविषा संपर्यत । परिचरत ॥ सपरशब्दः कंडादिः ॥
कीदृशं । अदाभ्यं कैश्यदप्यहंसं ॥ दमेसेति वक्तव्यं । पा० ३. १. १२४. ३. इति श्यत् ॥ गृहपतिं गृहस्य स्वामिनं
यजमानरूपं ॥ पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

अदाभ्येन शोचिषाम्रे रक्षस्त्वं दह । गोपा ऋतस्य दीदिहि ॥ ७ ॥

अदाभ्येन । शोचिषा । अग्ने । रक्षः । त्वं । दह । गोपाः । ऋतस्य । दीदिहि ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वमदाभ्येनाहिंसेन शोचिषा तेजसा रक्षः । आतावेकवचनं । सर्वान्नाचसान्दह । विनाशय ।
किंचित्स्य यज्ञस्य गोपा गोपायिता सन् दीदिहि । दीप्यस्व ॥

स त्वमग्ने प्रतीकेन प्रत्योष यातुधान्यः । उरुक्षयेषु दीद्यत् ॥ ८ ॥

सः । त्वं । अग्ने । प्रतीकेन । प्रति । ओष । यातुऽधान्यः । उरुऽक्षयेषु । दीद्यत् ॥ ८ ॥

हे अग्ने स त्वं प्रतीकेन त्वदवयवभूतेन तेजसा यातुधान्यो यातुधानी राक्षसीः प्रत्योष । प्रतिकूलं दह ॥
उष दाहे भीवादिकः । लोटि हेर्नुक् । जातेरस्त्रोविषयात् । पा० ४. १. ६३. इति यातुधानशब्दस्य ङीष् ।
उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं ॥ किं कुर्वन् । उरुक्षयेषु विस्तीर्णेषु निवासेष्वाहवनीयादिषु दीद्यद्दी-
प्यमानः ॥

तं त्वा गीर्भिरुक्षया हव्यवाहं समीधरे । यजिष्ठं मानुषे जने ॥ ९ ॥

तं । त्वा । गीऽभिः । उरुऽक्षयाः । हव्यऽवाहं । सं । ईधरे । यजिष्ठं । मानुषे । जने ॥ ९ ॥

हे अग्ने उरुक्षया वङ्गनिवासा यजमाना हव्यवाहं हविषां वोढारं मानुषे मनुष्यसंबन्धिनि जने जनमक्षे
यजिष्ठं यष्टृतमं तं त्वा त्वा गीर्भः स्तुतिभिस्तत्सहितैर्हविर्भिः समीधरे । सम्यग्दीपयन् ॥ इधेर्लिटीधमव-
तिभ्यां चेति कित्त्वि नलोपः ॥ ॥ २५ ॥

इति वा इति त्रयोदशर्चं सप्तमं सूक्तं गायत्रं । इंद्रो लवरूपमाख्याय सोमपानं कुर्वन् तदानीमृषिभिः
बृष्टः सन् स्वात्मानमनेन सूक्तेनास्तावीत् । अतो लवरूपपात्र इंद्र ऋषिः । स एव देवता । तथा चानुक्रम्यते ।
इति वै सप्तोर्गेंद्रो लव आत्मानं तुष्टावेति ॥ गतो विनियोगः ॥

इति वा इति मे मनो गामश्च सनुयामिति । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १ ॥

इति। वै। इति। मे। मनः। गां। अश्च। सनुयां। इति। कुवित्। सोमस्य। अपां। इति ॥ १ ॥

इति वा इति खल्वित्येवंप्रकारेण मे मदीयं मनो वर्तते । तं प्रकारं दर्शयति । गामश्च च सनुयां सोतृभ्यः प्रयच्छामि ॥ षण्णु दाने तानादिकः ॥ इतिशब्दो हेतुः । यस्मात् कुविद्वज्ज्वारं सोमस्य सोममपां पीतवानस्मि ॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति सोमस्य संप्रदानसंज्ञा । चतुर्थ्यर्थे वज्रमिति षष्ठी । पा पाणि । जुहि नाति-
स्तेति सिचो लुक् । कुविद्योगादनिघातः ॥

प्र वाता इव दोधत उन्मा पीता अयंसत । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ २ ॥

प्र। वाताः। इव। दोधतः। उन्मा। पीताः। अयंसतः। कुवित्। सोमस्य। अपां। इति ॥ २ ॥

दोधतो भृशं कंपयमाना वाता इव वायवो यथा वृक्षादीण्यच्छन्ते तद्वत्पीताः सोमा मा मां प्रकर्ष्योद-
यंसत । उवच्छन्ते ॥ यमेर्लुङि समुदाहृभ्यो यमोऽयंधे । पा० १. ३. ७५. । इत्यात्मनेपदं ॥ यस्माद्वज्ज्वारं
सोममपां ॥

उन्मा पीता अयंसत रथमश्वा इवाश्वः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ३ ॥

उन्मा। पीताः। अयंसतः। रथं। अश्वाः। इव। आश्वः। कुवित्। सोमस्य। अपां। इति ॥ ३ ॥

पीताः सोमा मामुदयंसत । उवच्छन्ते । तत्र दृष्टान्तः । रथमश्वा इव यथाश्वः क्षिप्रगामिनो गमनेन
व्याघ्रा वाश्वा रथमुन्नमयन्ति तद्वत् ॥

उप मा मतिरस्थित वात्रा पुत्रमिव प्रियं । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ४ ॥

उप। मा। मतिः। अस्थितः। वात्रा। पुत्रं। इव। प्रियं। कुवित्। सोमस्य। अपां। इति ॥ ४ ॥

मतिः सोतृभिः क्रियमाणा स्तुतिर्मा मामुपास्थित । संयोजयति ॥ उपादेवपूजासंगतिकरणेत्यात्मनेपदं ॥
कथमिव । वात्रा पुत्रमिव यथा वात्रा शब्दायमाना धेनुः प्रियं पुत्रं वत्सं संगच्छति तद्वत् ॥

अहं तष्टेव वंधुरं पर्यचामि हृदा मतिं । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ५ ॥

अहं। तष्टां। इव। वंधुरं। परि। अचामि। हृदा। मतिं। कुवित्। सोमस्य। अपां। इति ॥ ५ ॥

तष्टेव तत्रा यथा वंधुरं सारथिनिवासस्थानं । तद्वान्वोपलक्ष्यते । तत्स्थानं रथं वा साधुकरोति तद्वदहं
मतिं स्तुतिं हृदात्मीयेन मनसा पर्यचामि । साधुकरणाय परिगच्छामि ॥

नृहि मे अक्षिपच्चनाच्छांस्तुः पंच कृष्टयः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ६ ॥

नृहि। मे। अक्षिपत्। चन। अच्छांस्तुः। पंच। कृष्टयः। कुवित्। सोमस्य।

अपां। इति ॥ ६ ॥

चनेति निपातसमुदायोऽप्यर्थः । पंच कृष्टयोऽपि निषादपंचमाश्वत्वारो वर्णाः पंच जनाः । यद्वा । देवम-
नुष्यादयः । मे मदीयमक्षिपच्चनुःपतनं दृष्टिसंचारं नञ्छांस्तुः । न ह्यपवृत्तंति । न हि द्रष्टुर्दृष्टिर्परिस्त्रीपो
विद्यत इति हि श्रुतेः । शत० १४. ७. १. २३. ॥ छदि अपवारणे । घुरादीनामिति वा स्तंत्वाद्वाच्यं यस्माच्च जुहि
हन्तंलक्षणा वृद्धिः । पा० ७. २. ३. ॥ यस्माद्वज्ज्वारं सोममपां ॥ ॥ २६ ॥

न॒हि मे॒ रोद॑सी उ॒भे अ॒न्यं प॒क्षं च॒न प्र॒ति । कु॒वित्सो॒मस्यापा॒मिति॑ ॥ ७ ॥
 न॒हि । मे॒ । रोद॑सी इति । उ॒भे इति॑ । अ॒न्यं । प॒क्षं । च॒न । प्र॒ति । कु॒वित् । सोम॑स्य ।
 अपा॑ । इति ॥ ७ ॥

उभे रोदसी बाबापृथिवी मे मदीयमन्यं पक्षं चन पक्षमपि प्रति समाने न भवतः ॥

अ॒भि द्यां म॒हिना॑ भु॒वम॒भी॒ऽमां पृ॒थि॒वीं म॒हीं । कु॒वित्सो॒मस्यापा॒मिति॑ ॥ ८ ॥
 अ॒भि । द्यां । म॒हिना॑ । भु॒वं । अ॒भि । इ॒मां । पृ॒थि॒वीं । म॒हीं । कु॒वित् । सोम॑स्य ।
 अपा॑ । इति ॥ ८ ॥

उक्तमर्थं प्रतिपादयति । महिना महिन्नात्मीयेन द्यां बुलोकमभि भुवं । अभिभवामि । तथा महीं महती-
 मिमां पृथिवीं स्वमहिन्नाभि भवामि ॥ भवतेर्लङि च्छांदसो विकरणस्य लुक् । भुसुपोस्तिङीति गुणे प्रतिषिद्ध
 उक्तादेशः ॥

हंता॒हं पृ॒थि॒वीमि॒मां नि द॑धानी॒ह वे॒ह वा । कु॒वित्सो॒मस्यापा॒मिति॑ ॥ ९ ॥
 हंत॑ । अ॒हं । पृ॒थि॒वीं । इ॒मां । नि । द॒धानि॑ । इ॒ह । वा । इ॒ह । वा । कु॒वित् । सोम॑स्य ।
 अपा॑ । इति ॥ ९ ॥

इति संभावनायामनुज्ञायां वा । संभावयाम्येतदनुज्ञानामि वा । किं तत् । अहमिमां पृथिवीमिह
 वांतरिक्षे नि दधानि । इह वा बुलोक इति हस्तेन निर्दिशति ॥ दधातेर्लोङि मेर्निः ॥

ओष॑मि॒त्पृ॒थि॒वीम॒हं ज॒घना॑नी॒ह वे॒ह वा । कु॒वित्सो॒मस्यापा॒मिति॑ ॥ १० ॥
 ओष॑ । इत् । पृ॒थि॒वीं । अ॒हं । ज॒घना॑नि । इ॒ह । वा । इ॒ह । वा । कु॒वित् । सोम॑स्य ।
 अपा॑ । इति ॥ १० ॥

अहं पृथिवीमभिलक्ष्योषं स्वतेजसा तापकमादित्यमिह वांतरिक्ष इह वा बुलोके जघनानि । भृशं याप-
 यानि । इदिति पुरतः ॥ हतेर्गत्वर्थस्य यङ्मुगंतस्य लोटि शपो लुगभावश्छांदसः ॥

दि॒वि मे॒ अ॒न्यः प॒क्षो॒ऽधो अ॒न्यम॑ची॒कृषं । कु॒वित्सो॒मस्यापा॒मिति॑ ॥ ११ ॥
 दि॒वि । मे॒ । अ॒न्यः । प॒क्षः । अ॒धः । अ॒न्यं । अ॒ची॒कृषं । कु॒वित् । सोम॑स्य । अपा॑ ।
 इति ॥ ११ ॥

मे मदीयोऽन्यः पक्षो दिवि बुलोके स्थापितः । अधः ॥ पूर्वाधरावराणामसीत्वादिनासिप्रत्ययः । प्रकृते-
 रधादेशश्च ॥ अधस्तात्पृथिव्यामन्यं पक्षमचीकृषं । अकार्षं ॥ कृष विलेखने । संतस्य लुङि चङि नित्यं क्छांदसि
 । पा० ७. ४. ८. । इत्यृकारादेशः ॥ विलेखनं नामोत्पादनं । उदपादयं । आस्थापयमित्यर्थः ॥

अ॒हम॑स्मि॒ महाम॑हो॒ऽभि॒न॒भ्यमु॒दी॒षितः॑ । कु॒वित्सो॒मस्यापा॒मिति॑ ॥ १२ ॥
 अ॒हं । अ॒स्मि । म॒हा॒ऽम॒हः । अ॒भि॒ऽन॒भ्यं । उ॒त्ऽऽ॒षितः॑ । कु॒वित् । सोम॑स्य ।
 अपा॑ । इति ॥ १२ ॥

अभिन्नं नामी मध्यस्थाने भवं नभ्यमंतरिक्षं । उगवादिभ्यो यत् । पा० ५. १. २. । इति यत्राख्यः । तथैव पाठाग्रभादेशश्च । लक्षणेनाभिप्रती अभिमुखे । पा० २. १. १४. । इत्यथधीभावसमासस्वरः ॥ अंतरिक्षमभ्युदीपित उन्नतः सूर्यात्माहं महामहोऽस्मि । महतामपि महानस्मि । यद्वा । महत्प्रभूतं महदीप्ती यस्मि । प्रभूतते-जस्कोऽस्मि ॥ आत्महत इत्याख्यं ॥

गृहो याम्यरंकृतो देवेभ्यो हव्यवाहनः । कुवित्सोमस्यापा॒मिति ॥ १३ ॥

गृहः । यामि । अरंऽकृतः । देवेभ्यः । हव्यऽवाहनः । कुवित् । सोमस्य । अपा॒ ।

इति ॥ १३ ॥

गृहो हविषां यहीतारंकृतो यजमानैरन्वंकृतोऽहं देवेभ्य इन्द्रादिभ्यो हव्यवाहनो हविषां वोढा प्रापयि-ताग्न्यात्मा सन्यामि । हवींषि प्रापयामि ॥ या प्रापणे । लट् । हव्येऽन्तःपादमिति वहेर्च्युट् । जित्वादाषु-दात्तः । समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ इति यस्मात्कुविद्वज्ज्वारं सोमस्य सोममपां पीतवानस्मि । तस्मादे-तान्यकार्षमितीन्द्रः स्वात्मानमेवास्तावीत् ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीयतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्यविर-चिते नाधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

तत्राष्टमाष्टके षष्ठाध्यायं व्याख्याय सप्तमाध्याय आरभ्यते । दशममंडलस्य दशमेऽनुवाके मुक्तसप्तकं व्याख्यातं । तदिदं नवचर्ममष्टमं सूक्तमथर्वणः पुत्रस्य बृहद्विषयायै त्रैष्टुभमैन्द्रं । तथा चानुक्रांतं । तदिदं वा-थर्वणो बृहद्विष इति ॥ चातुर्विंशिकेऽहनि निष्केवत्य इदं सूक्तं । सूचितं च । तदिदासेति च पुरस्तात्सूक्तस्य शंसित । आ० ७. ३. । इति ॥ व्योमविश्वदेवसुत्पंचशारदीयेष्वथैकाहैष्विदमेव निष्केवत्यनिविज्ञानं । सूचितं च । एतेषां त्रयाणां कथा शुभा तदिदासेति मध्यंदिनः । आ० ९. ८. । इति ॥ राशिमरायाख्ययोर्काहयोरपीदं निष्केव-त्यनिविज्ञानं । सूचितं च । राशिमराययोश्च कथाशुभीयतदिदासीये । आ० ९. ८. । इति ॥ महाव्रते निष्केवत्ये-ऽप्येतत्सूक्तं । तथैव पंचमारण्यके शौनकेन सूचितं । तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं तां सु ते कीर्तिं मघवन्महत्वा । ए० आ० ५. १. ६. । इति ॥

तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृमणः ।

सद्यो जज्ञानो नि रिणति शचूननु यं विश्वे मदंत्यूमाः ॥ १ ॥

तत् । इत् । आस । भुवनेषु । ज्येष्ठं । यतः । जज्ञे । उग्रः । त्वेषऽनृमणः ।

सद्यः । जज्ञानः । नि । रिणति । शचून् । अन्तु । यं । विश्वे । मदंति । ऊमाः ॥ १ ॥

तज्जगत्कारणत्वेन सर्ववेदांतप्रसिद्धं । इच्छब्दोऽवधारणे । भुवनेषु ॥ भू सत्तायां ॥ सत्सु पृथिव्यादिषु लोकेषु मध्ये जगत्कारणं ब्रह्मैव ज्येष्ठं प्रशस्ततममास । बभूव । तस्य परमार्थत्वात् तद्व्यतिरिक्तानां व्यावहारि-कत्वाच्च । यद्वा । ज्येष्ठं वृद्धतमं जगत्कारणत्वेन सर्वेषामादिभूतं बभूव ॥ अस्तेर्लिटि क्दस्वमुच्येति सार्वधातु-कत्वादस्तेभ्यः । पा० २. ४. ५२. । इति भूभावाभावः । यद्वा । वृद्धं तदेव ब्रह्म स्वप्रकाशतयास । दिदीपे ॥ अथ

गतिदीप्त्यादानेषु । अस्माकिति रूपं ॥ यत उपादानभूतायस्माद्वृत्तय उय उद्गूर्णस्त्वेष्वनृत्तः प्रदीप्तबलः
सूर्यात्मक इन्द्रो जज्ञे जातो बभूव । श्रूयते हि । चक्षोः सूर्यो अजायत । अ० १०. ९०. १३. । इति । सूर्याचंद्रमसौ
धाता यथापूर्वमकल्पयत् । अ० १०. १९०. ३. । इति च ॥ जनिकर्तुः प्रकृतिः । पा० १. ४. ३०. । इति प्रकृतिरपा-
दानसंज्ञायां यत इति पंचमी । अनेर्लिटि गमहनेत्यादिनोपधालोपः । द्विर्वचनेऽचीति तस्य स्थानिवद्भावा-
द्विर्वचनादि । यदृक्तास्त्रित्वमिति निघातप्रतिषेधः ॥ स च जज्ञानो जायमान एव सद्यः शीघ्रं शत्रुञ्ज्ञातयि-
तृक्षदेहादीन्नाशयामि रिणाति । निहिनक्ति । यद्वा । उपासकानां पापरूपाञ्शत्रुनिहति । तथा च ब्राह्मणं ।
सद्यो ह्येष जातः पाप्मानमपाहृत । ए० आ० १. ३. ४. । इति ॥ जज्ञान इति अनेर्लिटि कानचि रूपमेतत् ।
रिणाति । री गतिरेषणयोः क्रयादिः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥ विश्वे सर्व ऊमाः । अवंति रचंतीत्युमाः
प्राणिनः ॥ अवतेरीणादिको मन्त्रप्रत्ययः । ज्वरत्वेरेत्यादिना वकारोपधयोः स्थान ऊट् ॥ सर्वे प्राणिनो यं
सूर्यात्मकमुद्यंतमिन्द्रमनुलक्ष्य मदर्थमुदगात्तदर्थमुदगादिति मदंति ह्वयंति ॥ मदी हर्षे । व्यत्ययेन शप् ॥ तथा
च ब्राह्मणं । भूतानि वै विश्व ऊमास्त एनमनुमदंयुदगादुदगादिति । ए० आ० १. ३. ४. । इति । तैत्तिरीयकं
च । तस्मात्सर्व एव मन्यंते मां प्रत्युदगादितोति । यद्वा । यं सुत्यादिभिर्माद्यंतमनु पश्यात्सर्वे प्राणिनोऽभोष्ट-
प्राप्त्या ह्वयंति ॥ अनुर्लक्षणे । पा० १. ४. ८४. । इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वात्कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीया ॥ स
इन्द्रो जज्ञे इत्यन्वयः ॥

वावृधानः शर्वसा भूर्योजाः शत्रुदोसाय भियसं दधाति ।

अव्यनञ्च व्यनञ्च सस्त्रि सं ते नवंत प्रभृता मर्देषु ॥२॥

ववृधानः । शर्वसा । भूरिऽओजाः । शत्रुः । दासाय । भियसं । दधाति ।

अविऽअनत् । च । विऽअनत् । च । सस्त्रि । सं । ते । नवंत । प्रऽभृता । मर्देषु ॥२॥

शर्वसा बलेन ववृधानो वर्धमानः अत एव भूर्योजा बह्वबलः शत्रुः शातयित्तेन्द्रो दासायोपक्षयकारिणे
शत्रवे भियसं भीतिं दधाति । विदधाति । करोति । अव्यनत् । विविधमनिति श्वसितोति व्यनत् प्राणवज्जंगमं ।
तद्विलक्षणमव्यनत् स्थावरं । तदुभयमपि सस्त्रि संज्ञातमिन्द्रेण सम्यक्करोधितं भवति ॥ ज्ञातेरादृगमहन इति
व्यत्ययेन कर्मणि किन्प्रत्ययः ॥ यद्वा ॥ अंतर्णेतस्यार्थात्कर्तृर्येव किन् ॥ वृथ्यादिना सम्यक् स्थापयिता शोधयिता
भवति ॥ न लोकाव्ययेति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥ शिष्टः पादः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र ते तव मर्देषु हर्षेषु
हविषा सुत्या च जातेषु सत्सु प्रभृता प्रभृतानि प्रकर्षेण धृतानि पोषितानि वा सर्वाणि भूतजातानि सं
नवंत । संगच्छंते । स्तोतुं हवीषि च दातुं समूहीभवन्तीत्यर्थः । नवतिर्गतिकर्मा ॥ प्रभृता । विभर्तेः कर्मणि
निष्ठा । शिश्कंदसि बह्वलमिति श्लोपः । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

त्वे क्रतुमपि वृजंति विश्वे द्वियेदेते त्रिर्भवन्त्यूमाः ।

स्वादोः स्वादीयः स्वादुनां सृजा समदः सु मधु मधुनाभि यौधीः ॥३॥

त्वे इति । क्रतुं । अपि । वृजंति । विश्वे । द्विः । यत् । एते । त्रिः । भवन्ति । ऊमाः ।

स्वादोः । स्वादीयः । स्वादुनां । सृज । सं । अदः । सु । मधु । मधुना । अभि । यौधीः ॥३॥

हे इन्द्र त्वे त्वयि ॥ सुपां सुलुगिति सप्तम्येकवचनस्य श्रेष्ठादेशः ॥ विश्वे सर्वे यजमानाः क्रतुमनुष्ठेयं कर्म
वृजंति । समापयंति । अपिशब्दो ब्राह्मणोक्तसर्वभूतानां सर्वमनसां समुच्चयार्थः । सर्वाणि पृथिव्यादीनि भूतानि
सर्वेषां प्राणिनां मनांसि सर्वे यज्ञकृतवज्र व्याप्ते त्वत्वेन यजमानैः परिसमाप्यंत इत्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं ।
त्वयीमानि सर्वाणि भूतानि सर्वाणि मनांसि सर्वे क्रतवोऽपि वृजंतीत्येव तदाह । ए० आ० १. ३. ४. । इति ।
यद्यस्मादेत ऊमास्तर्पकाः ॥ अवतेस्तर्पणार्थादीणादिको मन्त्रप्रत्ययः । ज्वरत्वेरेत्यादिना वकारोपधयोऽकट् ॥
इदृशा यजमानाः पूर्वमेकाकिनः संतः पश्चाद्विद्विवारं स्त्रीरूपेण पुंरूपेण च जाताः संतः पुनरपत्विज सार्धं

चिचिचिवारं जन्ममाजो भवन्ति । एक एवात्मा स्त्रीपुरुषेण जायते । अर्धो वा एष आत्मनो व्यत्यज्यतीति श्रुतिः । पुरोऽप्यात्मेव । आत्मा वै पुत्रनामासि । शत० १४. ९. ४. २६. । इति श्रुतिः । यत एषमेतेऽभिवृद्धा भवन्ति ततोऽवमन्यते त्वष्टेवानुष्ठितं सर्वं कर्म परिसमापयन्तीति । तथा च ब्राह्मणं । द्यौं वै संती मिथुनी प्रजायेते प्रजास्मि । ऐ० आ० १. ३. ४. । इति । हे इंद्र त्वं स्वादोः प्रियानृहधनादेरपि स्वादीयः स्वादुतरं प्रियतरमपत्वं स्वादुना स्वादुभूतेन मिथुनेन मातापितात्मकेन सं खज । संयोजय । यद्वा । स्वादुना भावेनोत्पन्नं तदपत्वंमपि संयोजय । एतदेवाह । अदस्तादपत्वं मधु मधुरं मधुना मदहेतुना मिथुनांतरेण पीबेष्ट वा सु सुहृभि योधीः । अभियोधय । अभितः क्रीडय ॥ धातूनामनेकार्थत्वाद्युध्यतिरत्र क्रीडार्थे वर्तते ॥ मिथुनं वै स्वादु प्रजा स्वादु । ऐ० आ० १. ३. ४. । इत्यादि ब्राह्मणमवानुसंधेयं ॥

इति चिद्धि त्वा धना जयंतं मदेमदे अनुमदंति विप्राः ।

ओजीयो धृष्णो स्थिरमा तनुष्व मा त्वा दभन्यातुधानां दुरेवाः ॥ ४ ॥

इति । चित् । हि । त्वा । धना । जयंतं । मदेऽमदे । अनुऽमदंति । विप्राः ।

ओजीयः । धृष्णो इति । स्थिरं । आ । तनुष्व । मा । त्वा । दभन् । यातुऽधानाः । दुऽएवाः ॥ ४ ॥

इति चिच्छिवमेव खलु हे इंद्र मदे मदे सोमपानजन्ये हृष्ये सति धना शत्रुधनानि जयंतं जयेन प्राप्तुवंतं त्वामनु पश्चात् ॥ लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वं ॥ विप्रा मेधाविनः सोतारो मदंति हृष्यति यद्वा त्वामनुमदंति अनुक्रमेण सुवन्ति । मदतिः स्तुतिकर्मा ॥ हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥ हे धृष्णो शत्रूणां धर्षयितरिंद्र ॥ असिगृधिधृषिषिपेः क्लुः ॥ ओजीयः ॥ ओजस्विशब्दादीयमुनि विभक्तोर्लुगिति विनो लुक् । टेरिति टिलोपः ॥ बलवत्तरं अत एव स्थिरं दृढं धनमा तनुष्व । अभितोऽस्मदर्थं विस्तारय । त्वा त्वां च मा दभन् मा हिंसंतु दुरेवा दुर्गतयो यातुधाना राक्षसाः ॥

त्वया वयं शशस्त्रहे रणेषु प्रपश्यंतो युधेन्यानि भूरि ।

चोदयामि त आयुधा वचोभिः सं ते शिशामि ब्रह्मणा वयांसि ॥ ५ ॥

त्वया । वयं । शशस्त्रहे । रणेषु । प्रऽपश्यंतः । युधेन्यानि । भूरि ।

चोदयामि । ते । आयुधा । वचःऽभिः । सं । ते । शिशामि । ब्रह्मणा । वयांसि ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वयानुगृहीता वयं रणेषु संयामेषु शशस्त्रहे । भृशं शत्रुञ्ज्ञातयामः ॥ शद्रु शतने । अस्त्राव्यक्तं त्वहिकृच्छ्रकंदस्त्रुभयथेत्यार्धधातुकत्वादतोलोपयलोपा ॥ किं कुर्वतः । युधेन्यानि योधनार्हाणि ॥ कृत्यार्थे तवैक्येन्यत्वन इति युधेरर्हार्थे केन्यप्रत्ययः ॥ भूरि बह्वनि बह्वलानि ॥ सुपां मुनुगिति शसो लुक् ॥ प्रपश्यंतः प्रकर्षेण जानंतः । अपि च ते तवायुधायुधान्यायोधनसाधनानि वज्रादीनि ॥ शस्त्रकंदसि बह्वलमिति श्लोपः ॥ वचोभिः स्तुतिभिश्चोदयामि । शत्रुन्मति प्रेरयामि । ते त्वदर्थं ब्रह्मणा मंत्रेण स्तुतिरूपेण सहितानि वयांसि । अन्ननामेतत् । हविर्लक्षणाव्यन्नानि सं शिशामि । सम्यपिशामि । संस्कारोमीत्यर्थः ॥ शो तनूकरणि । क्रांदसो विकरणश्च झुः । बह्वलं कंदसीत्यभ्यासस्त्येत्वं ॥ ॥ १ ॥

स्तुषेय्यं पुरुवर्षसमृभ्वमिनतममाश्रमाश्रानां ।

आ दर्षते शर्वसा सप्त दानून्प्र साक्षते प्रतिमानानि भूरि ॥ ६ ॥

स्तुषेय्यं । पुरुऽवर्षसं । ऋभ्वं । इनऽतमं । आश्रं । आश्रानां ।

आ । दर्षते । शर्वसा । सप्त । दानून् । प्र । साक्षते । प्रतिऽमानानि । भूरि ॥ ६ ॥

सुषेखं सोतखं ॥ सुवः क्सेख्यम्कंदसि । उ० ३. ९९. । इत्थीणादिकः क्सेख्यप्रत्ययः ॥ पुष्वर्पसं बज्ररूपम्-
भ्यमुष भासमानमुषभूतं वेनतममतिशयेनेश्वरमाप्त्यानामाप्त्यानां मध्य आप्त्यमाप्त्यं एवंभूतमिंद्रं सौमीति
शेषः । य इंद्रः शवसा बभेन सप्त सप्तसंख्याकान्दानुन्दागवान्वृचनमुचिकुयवादीना दधते आदृणाति हिगसि ॥
दू विदारणे । अस्माद्धेति व्यत्ययेनात्मनेपदं । नेटोऽडाटावित्यडागमः । सिञ्जलमिति सिप् ॥ तथा प्रतिमा-
नान्यसुराणां प्रतिरूपाणि भूरि भूरीणि बह्वन्यसुरबलानि प्र साचते य इंद्रः प्रसहते । यद्वा । बह्वनि
प्रतिमानान्यसुराणां स्थानानि प्र साचते प्राप्नोति । साचतिराप्नोतिकर्मेति यास्कः । नि० ११. २१. ॥ षड्
अभिभवे । नेत्यडागमः । सिञ्जलमिति सिप् । टत्वकत्वयत्वानि । क्हांदसो दीर्घः ॥

नि तहधिषेऽवरं परं च यस्मिन्नाविथावसा दुरोणे ।

आ मातरां स्थापयसे जिगत्सू अत इतोषि कर्वरा पुरूणि ॥ ७ ॥

नि । तत् । दधिषे । अवरं । परं । च । यस्मिन् । आविथ । अवसा । दुरोणे ।

आ । मातरां । स्थापयसे । जिगत्सू इति । अतः । इतोषि । कर्वरा । पुरूणि ॥ ७ ॥

तत्तस्मिन्वज्रमानस्य गृहेऽवरमल्पं भीमं धनं परमुत्कृष्टं दिवि भवं धनं च हे इंद्र त्वं नि दधिषे ।
निदधासि । निक्षिपसि । यस्मिन्दुरोणे गृहेऽवसा । अन्नगामेतत् । तर्पकेणान्नैर्न ऋषिर्लक्षणेनाविथ अवसि
तृप्यसि ॥ अवतेसृप्यर्थाक्कंदसि लुङ्लङ्लिट इति सार्वकानिको लिट् । अत आदेरित्यभ्यासस्यात्वं । यदुक्ता-
स्मिन्मिति निघातप्रतिषेधः ॥ अपि च मातरा सकलस्य भूतजातस्य निर्मात्यां द्यावापृथिव्यां जिगत्सू गमन-
शीले इतस्ततः प्रचलन्त्यावा स्थापयसे । स्वकीये स्थानेऽवस्थापयसि । नैश्चन्नेन यथावतिष्ठेति तथा करोषीत्यर्थः ।
विष्णुस्तंभं पृथिवीमुत द्यामिति निगमांतरं । अ० १०. ८९. ४. । हे इंद्र अतः कारणात्पुरूणि बह्वनि कर्वरा ।
कर्मगामेतत् । कर्वराणि ॥ शस्त्रकंदसि बज्रलमिति श्लोपः ॥ कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि चेतोषि ।
प्राप्नोषि ॥ इण गर्ता । व्यत्ययेन युः ॥

इमा ब्रह्म बृहद्विो विवक्तींद्राय शूषमग्रियः स्वर्षाः ।

महो गोचस्य क्षयति स्वराजो दुरश्च विश्वा अवृणोदप स्वाः ॥ ८ ॥

इमा । ब्रह्म । बृहत् । दिवः । विवक्ति । इंद्राय । शूषं । अग्रियः । स्वः । साः ।

महः । गोचस्य । क्षयति । स्वराजः । दुरः । च । विश्वाः । अवृणोत् । अप । स्वाः ॥ ८ ॥

बृहद्विो अघिरिमेमानि ब्रह्म ब्रह्मणींद्राय शूषं सुखं यथा भवति तथा विवक्ति । प्रब्रवीतीत्यात्मन एव
परोक्षनिर्देशः ॥ वच परिभाषणे आदादिकः । क्हांदसः शपः सुः । बज्रत्वं कंदसीत्यभ्यासस्त्वत्वं ॥ अघिर्वि-
शेष्यते । अग्रियोऽग्रे भवः । अघीणां प्रमुखः अष्ट इत्यर्थः ॥ घच्छी च । पा० ४. ४. ११७. । इत्ययं शब्दाश्चकार्षे
घञ् ॥ स्वर्षाः स्वर्गस्य संभक्ता । यद्वा । स्वरादित्य इंद्रः । असौ वा आदित्य इंद्र इति श्रुत्यंतरात् । तस्य
संभक्ता सेवक इत्यर्थः ॥ वन घण संभक्ता । जनसनखनक्रमगमो विट् । विट्पुनरनुनासिकस्यादित्यात्वं ।
सन्तोरेण इति षत्वं ॥ य इंद्रो महो महतो गोचस्य पर्वतस्य वलेनासुरेण गवां पिधानार्थं निहितस्य स्वराजः
स्वयमेव राजमानस्य ॥ क्रियायह्वयं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये षष्ठी ॥ इंद्रं पर्वतं क्षयति अपग-
मयति ॥ चि क्षये भौवादिकः ॥ यद्वा ॥ गोशब्दात्समूहार्थं इति चकत्वचञ् । पा० ४. २. ५१. । इति चप्रत्ययः ॥
गोचस्य गोसमूहस्य महो महतः स्वराजः स्वयमेव राजमानस्य य इंद्रः क्षयति इंष्टे । क्षयतिरेश्वर्यकर्मा ॥
स्वशब्दोपपदाद्वाजतेः सत्सूक्ष्मेति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ दुरश्च बिलद्वाराणि च विश्वाः सर्वाः स्वा
बलासुरस्य स्वभूता अपावृणोत् । अपगतावरणा अकरोत् । उद्घाटितवानित्यर्थः । यद्वा । दुरश्चापावृणोत्
विश्वाः सर्वाः स्वाः स्वभूता गा बिलमध्ये वर्तमाना अलमतेति शेषः । एवंभूतो य इंद्रस्तस्या इंद्राय विव-
क्तीत्यन्वयः ॥

ए॒वा म॒हान्बृ॒हद्वि॒वो अथ॒र्वावो॑च॒त्स्वां त॒न्वमि॑न्द्रमे॒व ।

स्वसा॑रो मा॒तरि॒भ्वरी॑रि॒प्रा हि॒न्वन्ति॑ च॒ शर्व॑सा वर्ध॒यँति॑ च ॥ ९ ॥

ए॒व । म॒हान् । बृ॒हत् । दि॒वः । अथ॒र्वा । अ॒वो॑चत् । स्वां । त॒न्व । इ॒न्द्र । ए॒व ।

स्वसा॑रः । मा॒त॒रि॒भ्वरीः । अ॒रि॒प्राः । हि॒न्वन्ति॑ । च । शर्व॑सा । वर्ध॒यँति॑ । च ॥ ९ ॥

महागुणैरधिकोऽथर्वा । उपचाराज्जन्ये जनकशब्दः । अथर्वणः पुत्रो बृहद्विवाख्य ऋषिर्देवेषु मध्य इन्द्रमेव प्रति स्वामात्मीयां तन्वं विसृतां स्तुतिमेवमवोचत् । प्रोक्तवान् ॥ वचेर्बुधस्यतिवक्त्रोत्थादिना श्रुरङ्गा-
देशः । वच उमित्युमागमः । पादादित्वात् निहन्यते ॥ अपि चैगर्मेवेन्द्रं मातरिभ्वरीमातरि सकलस्य भूतजातस्य निर्मात्र्यां भूमौ भवन्त्यो वर्तमानाः ॥ भवतेरन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वनिष । वनो र चेति ङीष्प्रकौ । असि वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । पृषोदरादित्वाद्गर्णलोपः ॥ अरिप्रा अपापाः स्वसारः स्वयमेव सरन्त्यः परस्परं भगिन्यो वा गंगाद्या नद्यो हिन्वन्ति । यागसाधनत्वेन प्रीणयन्ति ॥ द्विविः प्रीणनार्थः । भौवादिकः । अत्ययेन शः । इदित्वात्सुम् । यद्वा । हि गतीं वृद्धौ च । स्वादिभ्यः सुः ॥ वृथ्यर्थं तमिन्द्रमुपगच्छन्ति । गत्वा च शर्वसा यागजन्येन बलेन तं वर्धयन्ति च ॥ २ ॥

हिरण्यगर्भं इति दशर्चं नवमं मूलं प्रजापतिपुत्रस्य हिरण्यगर्भाख्यस्यार्थं वैष्णवं । कश्चाभिधेयः प्रजा-
पतिर्देवता । तथा चानुक्रांतं । हिरण्यगर्भो दश हिरण्यगर्भः प्रजापत्यः कायमिति ॥ गतः मूलविनियोगः ॥
प्रजापत्यस्य पशोर्जपापुरोडाशहविषां क्रमेणादितस्तिस्रोऽनुवाक्यास्ततस्तिस्रो याज्याः । सूचितं च । हिरण्यगर्भः
समवर्तताय इति षट् प्रजापत्याः । आ० ३. ८. । इति ॥ वरुणप्रघासेषु कायस्य हविषो हिरण्यगर्भं इत्येषा
याज्या । सूचितं च । कया नयित्वा आ सुवहिरण्यगर्भः समवर्तताय इति प्रतिप्रस्थाता वाजिने तृतीयः । आ०
२. १७. । इति ॥

हि॒र॒ण्य॒ग॒र्भः॑ स॒म॒व॒र्त॒ताये॑ भू॒तस्य॑ जा॒तः प॒तिरे॒क आ॑सीत् ।

स दा॑धार पृथि॒वीं द्या॑मु॒तेमां॑ कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषां॑ वि॒धेम ॥ १ ॥

हि॒र॒ण्य॒ऽग॒र्भः॑ । सं । अ॒व॒र्त॒त । अ॒ये । भू॒तस्य॑ । जा॒तः । प॒तिः । ए॒कः । आ॑सीत् ।

सः । दा॑धार । पृथि॒वीं । द्यां । उ॒त । इ॒मां । कस्मै॑ । दे॒वाय॑ । ह॒विषां॑ । वि॒धेम ॥ १ ॥

हिरण्यगर्भो हिरण्यमयस्यांङस्य गर्भभूतः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः । तथा च तैत्तिरीयकं । प्रजापतिर्वै हिरण्य-
गर्भः प्रजापतेरनुरूपत्वाय । तै० सं० ५. ५. १. २. । इति । यद्वा । हिरण्यमयोऽङो गर्भवत्स्योदरे वर्तते सोऽसी
सूवात्मा हिरण्यगर्भं इत्युच्यते । अये प्रपंचोत्पत्तेः प्राक् समवर्तत । मायाध्यक्षात्मिष्ठोः परमात्मनः सका-
शात्मजजायत । यद्यपि परमात्मेव हिरण्यगर्भः तथापि तदुपाधिभूतानां वियदादीनां मुक्ताभूतानां ब्रह्मण
उत्पत्तस्तदुपाहितोऽप्युत्पन्न इत्युच्यते । स च जातो जातमात्र एवैकोऽद्वितीयः सन् भूतस्य विकारजातस्य
ब्रह्मांडादेः सर्वस्य जगतः पतिरीश्वर आसीत् । न केवलं पतिरासीदेव अपि तर्हि स हिरण्यगर्भः पृथिवीं
विस्रोतां वा दिवमुतापि चेमामस्माभिर्दृश्यमानां पुरोवर्तिनीमिमां भूमिं । यद्वा । पृथिवीत्यंतरिक्षनाम ।
अंतरिक्षं दिवं भूमिं च दाधार । धारयति ॥ कंदसि लुङ्लङ्लिट इति सार्वकालिको लिट् । तुजादित्वा-
दभ्यासदीर्घः ॥ कस्मै । अत्र किंशब्दोऽनिर्जातस्वरूपत्वात्प्रजापतौ वर्तते । यद्वा । कथ्यर्थं कामयत इति कः ।
कमेडप्रत्ययः ॥ यद्वा । कं सुखं । तद्रूपत्वात्क इत्युच्यते । अथवेद्रेण पृष्ठः प्रजापतिर्मदीयं महत्त्वं तुभ्यं प्रदायाहं
कः कीदृशः स्थामित्युक्तवान् । स इन्द्रः प्रत्युचि यदीदं ब्रवीष्यहं कः स्थामिति तदेव त्वं भवेति । अतः कारणात्क
इति प्रजापतिराख्यायति । इन्द्रो वै वृचं हत्वा सर्वा विजितीर्विजित्वाब्रवीदित्यादिकं ब्राह्मणमभ्यानुसंधेयं
। ऐ० ब्रा० ३. २१. ॥ यदासी किंशब्दस्तदा सर्वनामत्वात्स्वभावः सिद्धः । यदा तु यौगिकस्तदा अत्ययेनेति
द्रष्टव्यं । सविकाच इति प्राप्तस्य न गोचरस्तावद्येति प्रतिषेधः । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मशः संप्रदान-

त्वाद्युर्ध्वी ॥ कं प्रजापतिं देवाय देवं दानादिगुणयुक्तं हविषा प्राजापत्यस्य पशोर्वपारूपेणैककपालात्मकेन पुरोडाशेन वा विधेम । वयमुत्विजः परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्मा ॥

य आत्मदा बलदा यस्य विश्वं उपासते प्रशिषं यस्य देवाः ।

यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ २ ॥

यः । आत्मऽदाः । बलऽदाः । यस्य । विश्वे । उपऽआसते । प्रऽशिषं । यस्य । देवाः ।

यस्य । छाया । अमृतं । यस्य । मृत्युः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ २ ॥

यः प्रजापतिरात्मदा आत्मनां दाता । आत्मनो हि सर्वे तस्मात्परमात्मन उत्पद्यते । यथाग्नेः सकाशाद्विष्कलिङ्गा जायते तद्वत् । यद्वा । आत्मनां शोधयिता ॥ देप् शोधने । आतो मर्निन्निति विच ॥ बलदा बलस्य च दाता शोधयिता वा । यस्य च प्रशिषं प्रकृष्टं शासनमाज्ञां विश्वे सर्वे प्राणिन उपासते प्रार्थयन्ते सेवन्ते वा ॥ शासु अनुशिष्टी । शास इत् । पा० ६. ४. ३४. । इत्युपधाया इत्वं । शासिवसिषसीनां चेति यत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतित्त्वरत्वं । आसिरनुदानेत्वात्समावधातुकागुदान्तत्वे धातुस्वरः । तिङ् चोदात्तवतीति गतिरनुदान्ता ॥ तथा देवा अपि यस्य प्रशासनमुपासते । अपि चामृतममृतत्वं । भावप्रधानो निर्देशः । यद्वा । अमृतं । मरणं नास्त्यस्मिन्नित्यमृतं सुधा ॥ बङ्गव्रीहौ नञो जरमरगिचमुता इत्युत्तरपदादुदान्तत्वं ॥ तदपि यस्य प्रजापतेः स्वाया कायैव वर्तते भवति । मृत्युर्यमस्य प्राणापहारी काष्ठेव भवति । तस्मै कस्मै देवायैत्यादि समानं पूर्वेण हविषा पुरोडाशात्मनेति तु विशेषः ॥

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राज जगतो बभूव ।

य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ३ ॥

यः । प्राणतः । निऽमिषतः । महिऽत्वा । एकः । इत् । राजा । जगतः । बभूव ।

यः । ईशे । अस्य । द्विऽपदः । चतुऽपदः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ३ ॥

यो हिरण्यगर्भः प्राणतः प्रत्यसतः ॥ अत्र प्राणने आदादिकः । शत्रुर्गुप्त इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ निमिषतोऽक्षिपत्प्रचलनं कुर्वतः ॥ अत्रापि पूर्ववद्विभक्तिरुदात्ता ॥ जगतो जंगमस्य प्राणिजातस्य महित्वा महत्त्वेन ॥ मुपां मुलुगिति तृतीयाया आकारः ॥ माहात्म्येनैक इद्वितीय एव सन्नाजा बभूव ईश्वरो भवति ॥ भवतेर्णलि न्नीति प्रत्ययात्पूर्वस्वोदात्तत्वं ॥ अस्य परिदृश्यमानस्य द्विपदो पादद्वययुक्तस्य मनुष्यादेश्चतुष्पदो गवाश्चादेश्च यः प्रजापतिरीशे ईष्टे ॥ ईश ऐश्वर्ये आदादिकोऽनुदान्तत्वं । लोपस्त आत्मनेपदेऽपि तलोपः । अनुदान्तेत्वात्समावधातुकागुदान्तत्वे धातुस्वरः । अस्य । ऊडिदमितीदमो विभक्तिरुदात्ता । द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् । संख्यामुपुर्वस्येति पादशब्दस्यान्त्यलोपः समासांतः । असंज्ञायां पादः पदिति पञ्जावः । द्वित्रिभ्यां पाह्नित्येकादेश्विहृतस्यान्यत्वादुत्तरपदांतोदात्तत्वं । स्वरवर्जमेषैव चतुष्पद इत्यत्रापि प्रक्रिया । बङ्गव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतित्त्वरः । पूर्वपदं च्रः संख्यायाः । फि० २. ५. । इत्याद्युदात्तत्वं । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति विसर्जनीयस्य यत्वं ॥ ईदृशो यः प्रजापतिस्तस्मै कस्मा इत्यादि मुबोधं हविषा हृदयायात्मनेत्ययमत्र विशेषः ॥

यस्येमे हिमवंतो महित्वा यस्य समुद्रं रसया सहाहुः ।

यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ४ ॥

यस्य । इमे । हिमऽवंतः । महिऽत्वा । यस्य । समुद्रं । रसया । सह । आहुः ।

यस्य । इमाः । प्रऽदिशः । यस्य । बाहू इति । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ४ ॥

हिमा अस्मिन्संतोति हिमवान् । तेन वज्रवचनान्तेन सर्वे पर्वता लब्धन्ते । यथा ह्यग्निर्गो गच्छन्तीति । हिमवन्तो हिमवदुपलक्षिता इमे दृश्यमानाः सर्वे पर्वता यस्य प्रजापतेर्महत्वा महत्त्वं माहात्म्यमैश्वर्यमित्याहुः । तेन सृष्टत्वात्तद्रूपेणावस्थानाद्वा । तथा रसया । रसो जलं । तद्वतो रसा नदी ॥ अग्निआदित्वादच् ॥ जाता-
वेकवचनं । रसाभिर्नदीभिः सह समुद्रं । पूर्ववदेकवचनं । सर्वान्समुद्रान्यस्य महाभाग्यमित्याहुः कथयन्ति
सृष्ट्यभिज्ञाः । यस्य चेमाः प्रदिशः प्राच्यारंभा आपेय्याद्याः कोणदिश ईशानांता वा । तथा बाह्व । वचनव्य-
त्ययः । बाह्वो भुजाः । भुजवत्प्राधान्ययुक्ताः प्रदिशस्य यस्य स्वभूताः । तस्मै कक्षा इत्यादि समानं पूर्वेण ॥

येन द्यौरुया पृथिवी च दृष्ट्वा येन स्वः स्तभितं येन नाकः ।

यो अंतरिक्षे रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ५ ॥

येन । द्यौः । उया । पृथिवी । च । दृष्ट्वा । येन । स्व । रिति स्वः । स्तभितं । येन । नाकः ।

यः । अंतरिक्षे । रजसः । विमानः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ५ ॥

येन प्रजापतिना द्यौरंतरिक्षमुद्योन्नो विविषागहनरूपं वा । पृथिवी भूमिश्च दृष्ट्वा येन स्थिरीकृता । स्वः
स्वर्गश्च येन स्तभितं स्तब्धं कृतं । यथाधो न पतति तथोपर्यवस्थापितमित्यर्थः ॥ यसितस्तभितस्तभितेति
निपात्यते ॥ तथा नाक आदित्यश्च येनांतरिक्षे स्तभितः । यथांतरिक्षे रजस उदकस्य विमानो निर्माता । तस्मै
कक्षा इत्यादि गतं ॥ ३ ॥

यं क्रंदसी अवसा तस्तभाने अभ्येक्षेतां मनसा रेजमाने ।

यत्राधि सूर उदितो विभाति कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ६ ॥

यं । क्रंदसी इति । अवसा । तस्तभाने इति । अभि । ऐक्षेतां । मनसा । रेजमाने इति ।

यत्र । अधि । सूरः । उत उदितः । विभाति । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ६ ॥

क्रंदितवाज्रोदितवाननयोः प्रजापतिरिति क्रंदसी द्यावापृथिव्यां श्रूयते हि । यदरोदीत्तदनयो रोदस्त्वं
। तै० ब्रा० २. २. ९. ४. इति । ते अवसा रक्षणेन हेतुना लोकस्य रक्षणार्थं तस्तभाने प्रजापतिना सृष्टे लब्धस्यैवं
सत्यां यं प्रजापतिं मनसा बुद्ध्यार्षेक्षेतां आवयोर्महत्त्वमनेनेत्यभ्यपेक्षितां ॥ इच्च दर्शने । लब्धत्वादित्यादाद्यु-
दात्तत्वं ॥ कीदृशी द्यावापृथिव्यां । रेजमाने राजमाने दीप्यमाने ॥ आकारस्य व्यत्ययनत्वं । अदुपदेशात्सर्व-
धातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वा । लिटः कानच । फणां च सप्तानां । पा० ६. ४. १२५. इत्येत्वाभ्यासलोपी ।
क्रंदसुभययोरिति सार्वधातुकत्वाच्छ्रप् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ यत्राधि यस्मिन्नाधारभूतं प्रजापती
सूरः सूर्य उदित उदयं प्राप्तः सन् विभाति प्रकाशते ॥ उत्पूर्वादेतेः कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं ॥ तस्मै कक्षा इत्यादि मुञ्चानं ॥

आपो ह बृहतीर्विश्वमायन्गर्भं दधाना जनयन्तीरग्निं ।

ततो देवानां समवर्ततामुरेकः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ७ ॥

आपः । ह । यत् । बृहतीः । विश्वं । आयन । गर्भं । दधानाः । जनयन्तीः । अग्निं ।

ततः । देवानां । सं । अवर्तत । असुः । एकः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ७ ॥

बृहतीर्बृहत्यो महत्यः ॥ असि वा क्रंदसीति पूर्वसर्वादीर्घः । बृहत्बृहतीरुपसंख्यानमिति ङीप् उदात्तत्वं ॥
अग्निं । उपलक्षणमेतत् । अग्न्युपलक्षितं सर्वं विद्यदादिभूतजातं जनयन्तीर्जनयत्यः तदर्थं गर्भं हिरण्यमयांङ्गस्य
गर्भभूतं प्रजापतिं दधाना धारयत्य आपो हाप एव विश्वमायन् सर्वं जगद्वाप्नुवन् यथाज्ञात् तत्तत्कक्षादेतोर्दि-

वानां देवादीनां सर्वेषां प्राणिनामसुः प्राणभूत एकः प्रजापतिः समवर्तत । समजायत । यद्वा । यद्यं गर्भं दधाना आपो विश्वात्मनावस्थिताः ततो गर्भभूताप्रजापतेर्देवादीनां प्राणात्मको वायुरजायत । अथवा । यत् ॥ लिंगवचनयोर्व्यत्ययः ॥ उक्तलक्षणा या आपो विश्वमावृत्य स्थिताः ततस्ताभ्योऽद्भ्यः सकाशादेकोऽद्वितीयोऽसुः प्राणात्मकः प्रजापतिः समवर्तत । निश्चक्राम । तस्मै कक्षा इत्यादि गतं ॥

यश्चिदापो महिना पर्यपश्यद्दक्षं दधाना जनयंतीर्यज्ञं ।

यो देवेष्वधि देव एक आसीत्कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ८ ॥

यः । चित् । आपः । महिना । परिऽअपश्यत् । दक्षं । दधानाः । जनयंतीः । यज्ञं ।

यः । देवेषु । अधि । देवः । एकः । आसीत् । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ८ ॥

यच्च यज्ञोपलक्षितं विकारजातं जनयंतोरुत्पादयंतीः तदर्थं दक्षं प्रपंचात्मना वर्धिष्णुं प्रजापतिमात्मनि दधाना धारयित्रीः ॥ दधातंहैंतां शानच । अश्वस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ ईदृशीरापः । व्यत्ययेन प्रथमा । अपः प्रलयकालीना महिना महिम्ना ॥ क्वांदसो मलोपः ॥ स्वमाहात्म्येन यस्य प्रजापतिः पर्यपश्यत् परितो दृष्टवान् यस्य देवेष्वधि देवेषु मध्ये देवस्तेषामपीश्वरः सन्निकोऽद्वितीय आसीत् भवति । अस्मैऽक्वांदसो लङ् । अस्मिन्मिचोऽपुङ् । पा० ७. ३. ९६. । इतोडागमः ॥ तस्मै कक्षा इत्यादि गतं ॥

मा नो हिंसीज्जनिता यः पृथिव्या यो वा दिवं सत्यधर्मा ज्ञानं ।

यश्चापश्चंद्रा बृहतीर्जज्ञान् कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ९ ॥

मा । नः । हिंसीत् । जनिता । यः । पृथिव्याः । यः । वा । दिवं । सत्यधर्मा । ज्ञानं ।

यः । च । अपः । चंद्राः । बृहतीः । ज्ञानं । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ९ ॥

स प्रजापतिर्नोऽस्मात्मा हिंसीत् । मा बाधतां । यः पृथिव्या भुमेर्जनिता जनयिता सृष्टा ॥ जनिता मंत्र इति णिन्लोपो निपात्यते । उदात्तयणो हन्पूर्वादिति पृथिवीशब्दाद्विभक्तैरुदात्तत्वं ॥ यो वा यस्य सत्यधर्मा सत्यमवितथं धर्मं जगतो धारणं यस्य स तादृशः प्रजापतिर्दिवमंतरिक्षोपलक्षितान्सर्वाङ्गोकाज्ञान जनयामास ॥ जनी प्रादुर्भावे । णिचि वृद्धां जनोऽपुङ्कसुरजः । धा० १९. ६३ ६७. । इति मित्वान्नितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । ततो निव्यमंत्रे । पा० ३. १. ३५. । इति निषेधादात्मत्वयाभावे तिपो णिचि वृद्धां नितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥ यस्य बृहतीर्महतोश्चंद्रा आह्लादिनीरप उदकानि जज्ञान जनयामास ॥ ऊडिदमित्यादिनाप्यब्दादुत्तरस्य शस उदात्तत्वं ॥ तस्मै कक्षा इत्यादि गतं ॥

इळादधाख्य इथ्यने प्राजापत्यस्य हविषः प्रजापत इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च । प्राजापत्य इळादधः प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः । आ० २. १४. । इति ॥ केशनखकीटादिभिर्दुष्टानि हवींष्यनघैवाप्सु प्रक्षिपेत् । सूत्रितं च । अपोऽभ्यवहरिद्युः प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः । आ० ३. १०. । इति ॥ चोलादिकर्मस्वेषा होमार्था । सूत्रितं च । तेषां पुरस्तात्तस आज्याहुतीर्जुह्यादप आयूंषि पवस इति तिसृभिः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च । आ० गृ० १. ४. ४. । इति ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां ॥ १० ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां ॥ १० ॥

हे प्रजापति त्वत् त्वत्तोऽन्यः कश्चिदेतानीदानो वर्तमानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि ॥ शेऽहसि बज्रसमिति शैलोपः ॥ जातानि प्रथमविकारभांजि ता तानि सर्वाणि भूतजातानि न परि बभूव । न परिगृह्णाति । न व्याप्नोति । त्वमेवैतानि परिगृह्य स्रष्टुं शक्नोषीति भावः । परिपूर्वो भवतिः परिग्रहार्थः । वयं च यत्कामा यत्फलं कामयमानास्ते तुभ्यं जुजमः हवींषि प्रयच्छामः तत्फलं नोऽस्माकमसु । भवतु । तथा वयं च रयीणां धनानां पतय ईश्वराः स्याम । भवेम ॥ नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥ ॥ ४ ॥

वसुं नेत्यष्टर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठपुत्रस्य चित्रमहस आर्षमापेयं । आद्यापंचमी त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्स्यः । तथा चानुक्रांतं । वसुं नाष्टौ चित्रमहा वासिष्ठ आपेयं आगतमाद्यां पंचमीं वर्तते इति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्नशस्त्रयो-
रापेये कर्ता आगते वंदसीदं सूक्तं । सूचितं च । वसुं न चित्रमहसमिति जागतं । आ० ४. १३. इति ॥

वसुं न चित्रमहसं गृणीषे वामं शेवमतिथिमद्विषेण्यं ।

स रासते ऋरुधो विश्वधायसोऽग्निर्होता गृहपतिः सुवीर्यं ॥ १ ॥

वसुं । न । चित्रमहसं । गृणीषे । वामं । शेवं । अतिथिं । अद्विषेण्यं ।

सः । रासते । ऋरुधः । विश्वधायसः । अग्निः । होता । गृहपतिः । सुवीर्यं ॥ १ ॥

वसुं न वासकं सूर्यमिव चित्रमहसं चायनीयतेजस्कमपिं गृणीषे । गृणे । स्तौमि ॥ गृ शब्दे कैयादिकः । पुष्यत्ययः । प्वादित्वाद्भूतः ॥ यद्वा । चित्रमहसमिति प्रथमार्थे द्वितीया । नेति संप्रत्यर्थः । संप्रति वासकमपिमहं चित्रमहाः स्तौमि । कीदृशं । वामं वननीयं शेवं सुखकरमतिथिमतिथिवत्पूज्यं यद्वा हविर्वहनाय सततगामिनं अद्विषेण्यं द्वेष्यरहितं । द्विषेः कृत्यार्थे त्वेकेनिति केन्यप्रत्ययः । नत्रा बज्रप्रीहो नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतो-
दात्तत्वं ॥ सोऽपिः ऋरुधः शोकस्य रोधायित्रीर्निवारयित्रीर्विश्वधायसः क्षीरप्रदानादिना विश्वं सर्वं जगद्धारयंतोर्गाः सुवीर्यं शोभनवीर्यं च रासते । यजमानेभ्यो ददाति ॥ रा दाने । अस्माज्जेट् । नेत्यडागमः । सिञ्चज्जलमिति सिप । व्यत्येनात्मनेपदं । विश्वशब्दोपधाद्भातेर्वहिहाधाञ्भ्य इत्यमुन् । णिदित्यनुवृत्तरातो युक्तिरिति युक् । मरुदृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । कीदृशोऽपिः । होता देवानामाहुता होमनिष्पादको वा गृहपतिर्यजमानगृहाणामीश्वरः ॥ गेहे कः । पा० ३. १. १४४. इति यहेः कप्रत्ययः । यहिज्येत्यादिना संप्रसारणं । पत्याविश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शोभनं वीर्यं यस्येति बज्रप्रीहो वीरवीर्यं चेत्युत्तरप-
दाद्युदात्तत्वं ॥

जुषाणो अग्ने प्रति हर्य मे वचो विश्वानि विद्वान्वयुनानि सुक्रतो ।

घृतनिर्णिग्ब्रह्मणे गातुमेरय तव देवा अजनयन्ननु व्रतं ॥ २ ॥

जुषाणः । अग्ने । प्रति । हर्य । मे । वचः । विश्वानि । विद्वान् । वयुनानि । सुक्रतो
इति सुऽक्रतो ।

घृतनिर्निक् । ब्रह्मणे । गातुं । आ । इरय । तव । देवाः । अजनयन् । अन्नं । व्रतं ॥ २ ॥

हे अग्ने जुषाणः प्रीयमाणस्त्वं मे मम वचो वचनं स्तोत्रं प्रति हर्य । कामयस्व ॥ हर्य गतिकांत्योः ॥ तथा हे सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा त्वं विश्वानि सर्वाणि वयुनानि । ज्ञाननामेतत् इह ज्ञातव्ये वर्तते । ज्ञातव्यानर्थजातानि विद्वान्ज्ञानवर्तसे ॥ हेतां शत्रुप्रत्ययः ॥ यतो जानासि ततो हेतोर्मद्वचनं कामयस्वत्यर्थः । हे घृतनिर्णिग्घृतेनाज्येन निर्णिग्ज्यमान पुण्यमाणशरीर ॥ णिजिर् शौचपोषणयोः ॥ यद्वा । निर्णिगिति रूपनाम । दीप्तरूपापि ब्रह्मणे ब्राह्मणाय यजमानाय गातुं गातव्यं ज्ञातव्यं वा यज्ञमेरय । आगमय । तव व्रतं त्वदीयं यज्ञकर्मणु पश्चाद्देवा इन्द्रादयः सर्वेऽजनयन् । यजमानाय फलानि जनयति । अतस्त्वदीयं यज्ञं यजमानाय प्रापयेत्यर्थः ॥ लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वं । व्रतमिति कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीया । अनेर्ब्र-
ताच्छांदसी ल्ह । जनोवृद्धकपूरजोऽमंताश्चेति मित्वाव्यितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

सप्र धामानि परियन्नमर्त्यो दाशहाशुषे सुकृते मामहस्व ।

सुवीरेण रयिणामि स्वाभुवा यस्त आनट् समिधा तं जुषस्व ॥ ३ ॥

सप्र । धामानि । परिऽयन् । अमर्त्यः । दाशत् । दाशुषे । सुऽकृते । ममहस्व ।

सुऽवीरेण । रयिणा । अग्ने । सुऽआभुवा । यः । ते । आनट् । संऽइधा । तं । जुषस्व ॥ ३ ॥

हे अग्ने सप्र सप्रसंख्याकानि धामानि स्थानानि पृथिव्यादिलोकालोकानि परियन् परितो गच्छन्नमर्त्यो मरणधर्मरहितस्त्वं यो यजमानः पुरोडाशादीनि हवीषि दाशत प्रयच्छति तस्मै दाशुषे दत्तवते सुकृते सुष्ठु यागं कृतवते मामहस्व । अपेक्षितं धनं ददस्व । महतिर्दानकर्मा ॥ सुकर्मपापत्यादिना सुपूर्वात्कृत्रो भूते काले कृत्वि ॥ यद्य यजमानः समिधा समिधनसाधनेधनेन हे अग्ने ते त्वामागट् प्राप्नोति ॥ नशतिर्गतिकर्मा । अस्माच्छांदासो लङ् । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । कंदस्यपि दृश्यत इत्याडागमः । अग्नेतेवो व्यत्ययेन अम् ॥ तं यजमानं सुवीरेण । शोभनवीराः पुत्रा यस्त ॥ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ तादृशेन स्वाभुवा सुष्टा समंताम्बूष्णना वर्धिष्णुना रयिणा धनेन दातव्येन सार्धं जुषस्व ॥

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरोहितं हविष्मत् ईळते सप्र वाजिनं ।

शृण्वंतमग्निं घृतपृष्ठमुक्ष्णं पृणतं देवं पृणते सुवीर्यं ॥ ४ ॥

यज्ञस्य । केतुं । प्रथमं । पुरऽहितं । हविष्मत् । ईळते । सप्र । वाजिनं ।

शृण्वंतं । अग्निं । घृतऽपृष्ठं । उक्ष्णं । पृणतं । देवं । पृणते । सुऽवीर्यं ॥ ४ ॥

यज्ञस्य यागस्य केतुं प्रज्ञापकं प्रथमं सर्वेषु देवेषु मुख्यं प्रथमस्थानं वा पुरोहितं पुरतो हितकारिणं । यद्वा । पुरस्तात्पूर्वस्थां दिश्याहवनीयरूपेण निहितं ॥ पूर्वाधरेत्यादिना पूर्वशब्दादसिः प्रत्ययः । तत्संनियोगेन प्रकृतं पुरादेश्च । तद्वितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञायां पुरोऽव्ययमिति गतिसंज्ञा । धाञः कर्मणि निष्ठा । दधातिर्हः । ततः समासे गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ वाजिनं बलवंतमन्नवंतं वा शृण्वंतमस्मत्सुतोः श्रोत्रेण जानंतं घृतपृष्ठं दीपपृष्ठं दीप्रांगमुक्षणं यागद्वारेण वृष्टेः संभक्तारं यद्वा सेचनसमर्थं युवानं पृणते हविर्भिः प्रोणयति यजमानाय ॥ पृण प्रोणने तदादिकः । शतुरनुम इति विभक्तिश्चदात्तत्वं । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्यो ॥ हविर्भिः प्रोणयंतं यजमानं धनैः प्रोणयंतं । यद्वा । पृणतिर्दानकर्मा । हवीषि ददते यजमानाय पृणतं धनानि प्रयच्छंतं । सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं देवं द्योतमानं दानादिगुणयुक्तं वा एवंगुणविशिष्टमग्निं हविष्मंतो हविर्भिर्युक्ताः सप्र होतृप्रमुखा वषट्कर्तार ईळते । सुवति ॥ ईड सुतो आदादिकः ॥

त्वं दूतः प्रथमो वरेण्यः स हूयमानो अमृताय मत्स्व ।

त्वां मर्जयन्मरुतो दाशुषो गृहे त्वां स्तोमेभिर्भृगवो वि रुरुचुः ॥ ५ ॥

त्वं । दूतः । प्रथमः । वरेण्यः । सः । हूयमानः । अमृताय । मत्स्व ।

त्वां । मर्जयन् । मरुतः । दाशुषः । गृहे । त्वां । स्तोमेभिः । भृगवः । वि । रुरुचुः ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं दूतो देवानां दूतकर्मणि नियुक्तः प्रथमो मुख्यः प्रथितः प्रख्यातो वा वरेण्यः संभजनीयश्चासि । स त्वममृतायामरणाय तदर्थं नोऽस्माभिर्हूयमानो हविषा तर्प्यमाणो वा सन् मत्स्व । तृप्यस्व ॥ मदी हृषे । छांदसो विकरणस्य लुक् ॥ अपि च त्वां मध्यमस्थाने वैद्युतरूपेण वर्तमानं मरुतस्तत्त्वा देवगणा मर्जयन् । मार्जयति । अलंकुर्वति । तथा दाशुषो हवीषि दत्तवतो यजमानस्य गृहे स्तोमेभिः स्तोमैः स्तोत्रैर्भृगवो भृगुगोत्रा

। यद्यत्त्वां वि बभूवुः । विशेषेण दीपयन्ति ॥ भृगुशब्दादुत्तरस्य तद्धितस्याचिभृगुकृत्सेत्यादिना । पा० २. ४. ६५. । बभूवुः लुक् । बभूवुः । बभू दीप्ता । अस्माच्छांदसो लिट् ॥ ॥ ५ ॥

इषं दुहन्त्सु दुग्धां विश्वधा यसं यज्ञप्रिये यजमानाय सुक्रतो ।

अग्ने घृतसुस्त्रिर्जुतानि दीद्यद्वर्तियं यज्ञं परियन्त्सु क्रतूयसे ॥ ६ ॥

इषं दुहन् । सुऽदुग्धां । विश्वऽधायसं । यज्ञऽप्रिये । यजमानाय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।

अग्ने । घृतऽसुः । त्रिः । जृतानि । दीद्यत् । वर्तिः । यज्ञं । परिऽयन् । सुक्रतुऽयसे ॥ ६ ॥

हे सुक्रतो सुकर्मन् शोभनप्रज्ञ वागे यज्ञप्रिये यज्ञैर्हविर्भिर्देवान्नीणयित्रे यजमानाय विश्वधा यसं विश्वस्य सर्वस्य धारयित्रीं सुदुग्धां दोरधुं सुशक्तां यज्ञरूपिणीं गामिषमिष्यमाणं यागफलरूपं पयो दुहन् चारयन् तथा घृतसुघृतेनाज्येन प्रस्नातः ॥ स्नातिरीणादिकः कुप्रत्ययः ॥ यद्वा । घृतो दीप्तः सुः सानुः समुच्छ्रितो ज्वालासमूहो यस्य स तथोक्तः ॥ पदादिषु मांस्युत्सूनामुपसंख्यानं । पा० ६. १. ६३. १ । इति सानुशब्दस्य स्नुभावः । बह्व्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ईदृशस्त्वं त्रिस्त्रिवारमावृत्तान्यृतानि सत्यभुतानि पृथिव्यादीनि चीणि स्थानानि यद्वा गार्हपत्यादीनि स्थानानि दीद्यद्दीपयन्वर्तिः सर्वं यज्ञगृहं सर्वमनुष्ठीयमानं यागं च परियन् परितो गच्छन् तत्तद्वज्रगृहं तं तं यज्ञं च प्राप्नुवन् सुक्रतूयसे । शोभनं कर्तुं यज्ञमात्मन इच्छसि । यद्वा । शोभनः क्रतुर्यस्यासौ सुक्रतुर्यजमानः । स इवाचरसि । स यथा सम्यगनुष्ठानि प्रवर्तते एवं त्वमपि स्वयमेव यागस्य सम्यपिप्यत्यर्थं प्रवर्तस इत्यर्थः ॥

त्वामिदस्या उषसो व्युष्टिषु दृतं कृण्वाना अयजन्त मानुषाः ।

त्वां देवा महयाय्याय वावृधुराज्यमग्ने निमृजन्तो अध्वरे ॥ ७ ॥

त्वां । इत् । अस्याः । उषसः । विऽउष्टिषु । दृतं । कृण्वानाः । अयजन्त । मानुषाः ।

त्वां । देवाः । महयाय्याय । ववृधुः । आज्यं । अग्ने । निऽमृजन्तः । अध्वरे ॥ ७ ॥

अस्या इदानीं दृश्यमानाया उषसो व्युष्टिषु विवासनेषु प्रभातेषु सत्सु हे अग्ने त्वामित्यमेव देवानां दृतं कृण्वानाः कुर्वाणा मानुषा मनुष्या अयजन्त । यजन्ति । सर्वदेवात्मकं त्वामेव यजन्तीत्यर्थः । तथा देवा अपि त्वा महयाय्याय पूजये ॥ मह पूजायां । अस्मादीणादिको भाव आस्यप्रत्ययः ॥ आत्मनः पूजार्थं वावृधुः । वर्धयन्ति । किं कुर्वन्तः । अध्वरे । ध्वरो हिंसानिमित्तः प्रत्यवायः । तद्ब्रूहि तयाग आज्यं । उपलक्षणमतत । आज्योपलक्षितं सर्वं हविर्निमृजन्तस्त्वयि निमार्जयन्तः । प्रक्षिपन्त इत्यर्थः ॥

नि त्वा वसिष्ठा अहन्त वाजिनं गृणन्तो अग्ने विदथेषु वेधसः ।

रायस्पोषं यजमानेषु धारय यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

नि । त्वा । वसिष्ठाः । अहन्त । वाजिनं । गृणन्तः । अग्ने । विदथेषु । वेधसः ।

रायः । पोषं । यजमानेषु । धारय । यूयं । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

हे अग्ने विदथेषु । विदत्यस्मिन्पृथग्व्यादेवानिति विदथो यज्ञः । तेषु वेधसः कर्मणा विधातारो गृणन्तः सुवन्तो वसिष्ठा वसिष्ठपुत्रा ऋषयो वाजिनमन्नवंतं बलवंतं वा त्वां न्यहन्त । नितरामाहुयन् । अस्माद्विपूर्वा ॥ हेनो लुङि निसमुपविभ्यो ह् इत्यात्मनेपदं । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्या । पा० ३. १. ५४. । इति चुरङादेशः । वसिष्ठशब्दाद्विहितस्यापत्त्यर्थप्रत्ययस्याचिभृगुकृत्सेत्यादिना बभूवुः लुक् ॥ स त्वं यजमानेष्वस्मासु रायो धनस्य पोषं पुष्टं धारय । अवस्थापय ॥ ऊडिदमित्यादिना रैशब्दात्पृथ्या उदात्तत्वं । षष्ठ्याः पतिपुर्नेति विसर्जनीयस्य सत्त्वं । गतमन्यत् । एकस्मिन्नर्थप्रां पूजार्थं बह्ववचनं ॥ ॥ ६ ॥

अयं वेन इत्यष्टवमेकादशं सूक्तं भार्गवस्य वेनस्यायं वैष्टुमं । वेनो देवता । तथा चानुक्रांतं । अयं वेनो वेन्यमिति ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टव आद्यानुवक्तव्या । सूचितं । स्रक् द्रप्सस्यायं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः । आ० ४. ६. । इति ॥ वेनदेवशस्त्रेऽपिषा धाव्या । सूचितं च । तन्नत्रथमयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः । आ० ५. १८. । इति ॥

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने ।

इममपां संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभीं रिहन्ति ॥ १ ॥

अयं । वेनः । चोदयत् । पृश्निऽगर्भाः । ज्योतिःऽजरायुः । रजसः । विऽमाने ।

इमं । अपां । संऽगमे । सूर्यस्य । शिशुं । न । विप्राः । मतिऽभिः । रिहन्ति ॥ १ ॥

वेनः कांत एतत्संज्ञो मध्यस्थानो देवो ज्योतिर्जरायुः । ज्योतिर्योतमानो मेघो जरायुः । उदरे गर्भो वेन वेष्टितोऽवतिष्ठति तज्जरायु । तदिव वेष्टको यस्य स तथोक्तः । मेघमध्ये गर्भवदवस्थित इत्यर्थः । विमाने । विमीयते निर्मीयतेऽस्मिन्नाप इति विमानमंतरिक्षं । रजस उदकस्य निर्मातर्यंतरिक्षे स्थितः सन्नयं वेनः पृश्निगर्भाः । पृश्निरादित्यः । तस्य गर्भभूताः । यद्वा पृश्नयः सप्तोज्ज्वलवर्णाः सूर्यरश्मयः । तेषां गर्भभूता अंतरिक्षस्था अपश्चोदयत् । पृथिवीं प्रति प्रेरयति । अपामुदकानामातरिक्ष्याणां सूर्यस्य च संगमे संगमने ऽंतरिक्षे स्थितमिमं वेनं विप्रा मेधाविनः स्तोतारो मतिभिः स्तुतिभी रिहन्ति । रिहतिरचंतिकर्मा । अचंति । पूजयन्ति । सुवंतोत्यर्थः । शिशुं न । यथा बालं पुत्र मातापित्रावा बांधवाः स्तुतिपदैरुपलालयन्ति तद्वत् ॥

तस्मिन्नेवाभिष्टवे समुद्रादूर्मिमितिषा । मृज्यते हि । समुद्रादूर्मिमुदियति वेनो द्रप्सः समुद्रमभि यज्जिगाति । आ० ४. ७. । इति ॥

समुद्रादूर्मिमुदियति वेनो नभोजाः पृष्ठं हर्यतस्य दर्शि ।

चतस्य सानावधिं विष्टपि भ्राट् समानं योनिमभ्यनूषत व्राः ॥ २ ॥

समुद्रात् । ऊर्मिं । उत् । इयति । वेनः । नभःऽजाः । पृष्ठं । हर्यतस्य । दर्शि ।

चतस्य । सानौ । अधि । विष्टपि । भ्राट् । समानं । योनिं । अभि । अनूषत । व्राः ॥ २ ॥

समुद्रवंत्यस्मादाप इति समुद्रमंतरिक्षं । तस्मादूर्मिं जलसमूहमयं वेन उदियति । उन्नमयति । अधः पातयतीत्यर्थः । कीदृशः । नभोजाः । नभस्याकाशे - - - । इमं वेनमभि शब्दायते ॥ नु सुता । कुटादिः । क्वांसो लुङ् ॥

समानं पूर्वीरभि वावशानास्तिष्ठन्वत्सस्य मातरः सनीकाः ।

चतस्य सानावधिं चक्रमाणा रिहन्ति मध्वो अमृतस्य वाणीः ॥ ३ ॥

समानं । पूर्वीः । अभि । वावशानाः । तिष्ठन् । वत्सस्य । मातरः । सऽनीकाः ।

चतस्य । सानौ । अधि । चक्रमाणाः । रिहन्ति । मध्वः । अमृतस्य । वाणीः ॥ ३ ॥

पूर्वीर्बह्वः समानं वेनस्यात्मनश्च साधारणं स्थानं प्राप्याभि वावशाना अभितः शब्दायमानाः । यद्वा । तमेव वेनमभिकामयमानाः । वत्सस्य वत्सस्थानोद्यस्य वैद्युतापेर्मातरो मातृभूताः सनीकाः समाननिजव्या एवविधा आंतरिक्ष्या आपस्तिष्ठन् । तिष्ठन्ति । अपि वर्तस्वोदकस्य सानावधि सानौ समुच्छितेऽंतरिक्षस्थाने चक्रमाणाः प्रवर्तमाना मध्वो मधुरस्वामृतस्योदकस्य वाणीर्वायव्यः शब्दा रिहन्ति । इमं वेनमर्चति । अलंकुर्वतीत्यर्थः ॥

जानंतो रूपमकृपंत विप्रा मृगस्य घोषं महिषस्य हि गमन् ।

ऋतेन यंतो अधि सिंधुमस्युर्विदग्धर्वो अमृतानि नाम ॥४॥

जानंतः । रूपं । अकृपंत । विप्राः । मृगस्य । घोषं । महिषस्य । हि । गमन् ।

ऋतेन । यंतः । अधि । सिंधुं । अस्युः । विदत् । गंधर्वः । अमृतानि । नाम ॥४॥

विप्रा मेधाविनः सोतारोऽस्य वेनस्य रूपं जानंतोऽकृपंत । सुवंति । कृपतिः स्तुतिकर्मा । कथमस्य रूपं जानन्तीत्यत आह । मृगस्यान्विषणीयस्य महिषस्य । महन्नामैतत् । महतो वेनस्य घोषं गर्जितलक्षणं मेघस्य शब्दं हि यस्माद्गमन् अभिगच्छन्ति अतस्तदीयं रूपं जानन्तीत्यर्थः ॥ गमेच्छांदसे लिटि बहुलं कंदसीति शपो लुक् । गमहनेत्युपधालोपः । बहुलं कंदस्यमाज्योगेऽपीत्यडभावः ॥ अपि चर्तेन मत्स्यभुतेन सोवेण यज्ञेन वा यंतस्तं वेनं गच्छंतः प्राप्नुवंतो जनाः सिंधुं स्तंदनशीलं जलसमूहमध्यस्थः । अधितिष्ठति । तेषां स वेनो वृष्टिं करोतीत्यर्थः । तत्र किं कारणमिति चेत् यतोऽयं गंधर्वो गवामुदकानां धर्ता वेनोऽमृतान्यमरणहेतुभूतानि नाम । उदकनामैतत् । नमनशीलान्युदकानि विदत् वेद जानाति । तस्य वशे वर्तत इत्यर्थः । अतस्तद्भक्तानां वृष्टिः सुलभा ॥

अप्सरा जारमुपसिष्मियाणा योषा विभर्ति परमे व्योमन् ।

चरत्प्रियस्य योनिषु प्रियः सन्सीदत्पक्षे हिरण्यये स वेनः ॥५॥

अप्सराः । जारं । उपऽसिष्मियाणा । योषा । विभर्ति । परमे । विऽव्योमन् ।

चरत् । प्रियस्य । योनिषु । प्रियः । सन् । सीदत् । पक्षे । हिरण्यये । सः । वेनः ॥५॥

अप्सरा अपां सारयिष्यसु क्रीडार्थं सरन्ती वोपसिष्मियाणा कांतममीपमुपगच्छिष्यसन्ती ॥ स्निग्ध ईष्यसने । कंदसो लिट् । तस्य लिटः कानज्वेति कानच ॥ ईदृशी योषा स्त्री विद्युद्रूपा जारमपां जारयितारं । यद्वा । जार उपपतिः । स इव प्रियं । इमं वेनं परम उत्कृष्टं व्योमन् व्योमन्यंतरिक्षे विभर्ति । पोषयति । धारयति वा । यथा काचिद्रूपवती योषिज्जारमुपगम्येप्यसन्ती तं निर्जले स्थले पुष्पाति तद्वदनेन वेनेन विद्युद्रूपत इत्यर्थः । प्रियस्यास्य वेनस्य योनिषु स्थानेषु चरत् । विद्युद्रूपा योषिचरति गच्छति । अभिसारिकावृत्त्या स्वयमेव गच्छति । स च वेनः प्रियोऽस्या अनुकूलतमः सन् हिरण्यये हिरण्यमये हिरण्यमयवद्भास्वरे हितरमणीयरूपे वा पक्ष आत्मनः पक्षभूते मेघे सीदत् । सीदति । तया सहोपविशति ॥ ॥७॥

अभिष्टवे नाके सुपर्णमित्येषा । सूचितं च । नाके सुपर्णमुप यत्पतंतमिति समाप्य प्रणवेनोपविशति । आ० ४. ७. इति ॥

नाके सुपर्णमुप यत्पतंतं हृदा वेनंतो अभ्यचक्षत त्वा ।

हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतं यमस्य योनौ शकुनं भुरग्युं ॥६॥

नाके । सुऽपर्णे । उप । यत् । पतंतं । हृदा । वेनंतः । अभि । अभ्यचक्षत । त्वा ।

हिरण्यऽपक्षं । वरुणस्य । दूतं । यमस्य । योनौ । शकुनं । भुरग्युं ॥६॥

हे वेन त्वा त्वां हृदा हृदयेन मनसा वेनंतः कामयमानाः सोतारो नाकेऽंतरिक्षे यद्यदाभ्यचक्षत अभिपश्यन्ति तदानीं त्वमुप आगच्छसीति शेषः । कथंभूतं । सुपर्णं शोभनपतनं पतंतमंतरिक्षे गच्छंतं हिरण्यपक्षं हिरण्यमाभां पक्षाभ्यामुपेतं वरुणस्य जलाभिमानिनी देवस्य दूतं चारं यमस्य नियामकस्य वैशुतापिर्योनी स्थानेऽंतरिक्षे शकुनं पक्षरूपेण वर्तमानं भुरग्युं भर्तारं । यद्वा । वृष्टिप्रदानादिना सर्वस्य जगतः पोषकं । भुरग्युं धारणपोषणयोः । कङ्गादिः । अस्मादीयादिक उग्रत्ययः ॥

ऊर्ध्वो गंधर्वो अधि नाके अस्यात्प्रत्यङ् चिवा विभ्रदस्यायुधानि ।

वसानो अत्कं सुरभिं दृशे कं स्वर्णं नाम जनत प्रियाणि ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वः । गंधर्वः । अधि । नाके । अस्यात् । प्रत्यङ् । चिवा । विभ्रत् । अस्य । आयुधानि ।

वसानः । अत्कं । सुरभिं । दृशे । कं । स्वः । न । नाम । जनत । प्रियाणि ॥ ७ ॥

ऊर्ध्व उपरिदेशे वर्तमानो गंधर्वो गवामुदकानां धर्ता । गवि गन धृञो व इति गोशब्दोपपदाङ्गुभधारण इत्यस्मादप्रत्यय उपपदस्य गभावश्च ॥ ईदृशो वेनः प्रत्यङ्मुखात्प्रत्ययचनोऽभिमुखः सन्नाकेऽर्धंतरिक्षेऽस्मात् । तिष्ठति । किं कुर्वन् । अस्यात्मनः स्वभूतानि चिवा चिवाणि चायनीयान्याश्चर्यभूतानि वायुधानि विभ्रद्वारयन् ॥ विभ्रतेः शतरि भृञामिदित्यभ्यासस्थित्वं । नाभ्यस्ताक्तुरिति नुम्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ तथा सुरभिं शोभनमत्कमात्मीयं व्याप्तं रूपं वसानः सर्वत्राच्छादयन् । किमर्थं । दृशे दर्शनार्थं ॥ दृशे विख्ये चेति केप्रत्ययांतो निपात्यते ॥ कमिति पूरणः । तच्च दृष्टांतः । स्वर्णं । स्वः शोभनारण आदित्यः । स यथात्मीयं रूपं दर्शनाय सर्वत्राच्छादयति तद्वत् । तदनंतरं नाम नामानि नमनशीलान्युदकानि प्रियाणि सर्वेषामनुकूलानि जनत । जनयति । वृष्टिमुत्पादयतीत्यर्थः ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे द्रप्सः समुद्रमित्येषा । सूचितं च । द्रप्सः समुद्रमभि यज्जिगाति सखे सखायमभ्या ववृत्स्व । आ० ४. ७. इति ॥

द्रप्सः समुद्रमभि यज्जिगाति पश्यन्गृध्रस्य चक्षसा विधर्मन् ।

भानुः शुक्रेण शोचिषा चकानस्तृतीये चक्रे रजसि प्रियाणि ॥ ८ ॥

द्रप्सः । समुद्रं । अभि । यत् । जिगाति । पश्यन् । गृध्रस्य । चक्षसा । विधर्मन् ।

भानुः । शुक्रेण । शोचिषा । चकानः । तृतीये । चक्रे । रजसि । प्रियाणि ॥ ८ ॥

विधर्मन्विधर्मणि विधारकेऽतरिक्षे स्थितो द्रप्सो द्रवणशीलः । यद्वा । द्रप्सा उदकविंदवः । तद्वान् ॥ अर्शआदिवाद्वा ॥ गृध्रस्य गृध्रो रसानभिकांक्षतः सूर्यस्य चक्षसा तेजसा पश्यन् प्रकाशमानो वेनो यद्यदा समुद्रं समुद्रगशीलं मेघमभि जिगाति अभिगच्छति तदानीं भानुः सूर्यः शुक्रेण शुभ्रेण शोचिषा तेजसा तृतीये रजसि लोके चकानो दीप्यमानः प्रियाणि सर्वेषामभीष्टान्युदकानि चक्रे । करोति ॥ ८ ॥

इमं नो अग्र इति नवर्चं द्वादशं मृक्तं । द्वितीयाद्याभिसिद्धभिरभिर्च्यभिर्भूत्वा स्वात्मानं देवतारूपिणमस्तीत् । अतस्तासां स एवर्षिर्देवता च । शिष्टाभिरप्रिवर्णसोमा अजुवन् । अतस्तासां षणां तच्छेषयः । आयापेयी । नवमीन्द्रदेवता । शिष्टासु चतसृषु लिंगोक्तदेवता । सप्तमी जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । इमं नो नविंश्रुत्तमा निहवोऽप्रिवर्णसोमानामायापेयी तिस्रश्चापेरात्मस्तवः शिष्टा यथानिपातं सप्तमी जगतीति ॥ गतो विनियोगः ॥

इमं नो अग्र उप यज्ञमेहि पंचयामं चिवृतं सप्ततंतुं ।

असौ हव्यवाकृत नः पुरोगा ज्योगेव दीर्घं तम आशयिष्ठाः ॥ १ ॥

इमं । नः । अग्रे । उप । यज्ञं । आ । इहि । पंचयामं । चिवृतं । सप्ततंतुं ।

असः । हव्यवाट । उत । नः । पुरः । गाः । ज्योक् । एव । दीर्घं । तमः । आ । अशयिष्ठाः ॥ १ ॥

भ्रातृषु हविर्वहनेषु मृतेषु मरणभीत्या कृतपलायनं गुहायां निगूढमभिगम्यादाः सूक्तद्रष्टार ऋषयो जयाकृतयन् । हे अग्ने नोऽस्माकमिमं यज्ञमुपेहि । उपागच्छ । प्राप्नुहि । मा पलायिष्ठाः । कीदृशं । पंचयामं

यजमानपंचमैर्हविर्भिर्नियमितं । यद्वा । धानाकरंभादिभिः पंचभिर्हविर्भिः पंचभिः प्रयाजिषा प्राप्तं । चिबुतं पाकयज्ञहविर्विज्ञसोमयज्ञभेदेन सवनचयात्मना वा चिगुणं सप्ततंतुं सप्त तंतवस्तनितारः कर्मेणां विस्तारयितारो होत्राद्याः सप्त वषट्कर्तारो यस्य । यद्वा । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्त्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरापोऽप्रोर्धाम इति सप्तधा विस्तीर्यमाणं । ईदृशं यज्ञमुपगत्य चानंतरं नोऽस्माकं हव्यबाहुव्यानां हविषां वोढासः । भव ॥ अस्तेर्लेख्यडागमः ॥ उतापि च नोऽस्माकं पुरोगाः पुरतो गन्ता भव ॥ जनसनखनक्रमगमो विद् । विद्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं ॥ ज्योक् चिरकालमेवास्मान्परित्यज्य दीर्घं तमो महदंधकारं गुहायामाश्रयिष्ठाः । आस्थाय शयनमकार्षीः । इत ऊर्ध्वं तस्मात्स्थानादस्मानागच्छेत्यर्थः ॥

अदेवाद्देवः प्रचता गुहा यन्प्रपश्यमानो अमृतत्वमेमि ।

शिवं यत्संतमशिवो जहामि स्वात्सख्यादरणीं नाभिमेमि ॥२॥

अदेवात् । देवः । प्रऽचता । गुहा । यत् । प्रऽपश्यमानः । अमृतऽत्वं । एमि ।

शिवं । यत् । संतं । अशिवः । जहामि । स्वात् । सख्यात् । अरणीं । नाभिं । एमि ॥२॥

अदेवाददेवनशीलानुहा गुहायां वर्तमानात् ॥ सुपं मुमुर्गिति सप्तम्या लुक् ॥ प्रचता देवानां प्रयाजनेन हेतुना यन् निर्गच्छन् देवो देवनशीलोऽहं प्रपश्यमानो देवैर्मदर्थं कल्पितं प्रयाजानुयाजादिलक्षणं हविर्भागं प्रपश्यमानो निरीक्षमाणः सप्तमृतत्वमेमि । मरणधर्मराहित्यं देवत्वं प्राप्नोमि ॥ दृशेय्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ हविर्वहनाज्ञीतः पलायितोऽबादिषु स्थानेषु निगूढः पुनर्देवैर्हविर्वहनाय प्रार्थ्यमानस्तैर्देवेन हविषाहं देवत्वं प्राप्तवानस्मीत्यर्थः । यद्यप्यहं गुहातो निर्गत्य प्रकाशमानः सञ्जोभनं यज्ञं निवर्तयामि तथापि शिवं शोभनं संतं भवतं यज्ञमशिवोऽशोभनरूपोऽप्रकाशमानः सन् यद्यस्मिन्समाप्तिकाले जहामि परित्यजामि तदानीं नाभिं नहनशीलां बंधनशीलामरणीमश्रुत्यमेव स्वात्सख्यादात्मीयात्सखित्वाच्चिरकालमश्रुत्पोऽहं तच्च न्यवात्समिति स्नेहवशादेमि । प्राप्नोमि ॥

पश्यन्नन्यस्या अतिथिं वयाया ऋतस्य धाम वि मिमे पुरूणि ।

शंसामि पित्रे असुराय शेवंमयज्ञियाद्यज्ञियं भागमेमि ॥३॥

पश्यन् । अन्यस्याः । अतिथिं । वयायाः । ऋतस्य । धाम । वि । मिमे । पुरूणि ।

शंसामि । पित्रे । असुराय । शेवं । अयज्ञियात् । यज्ञियं । भागं । एमि ॥३॥

मम स्थानभूता या पृथिवी ततोऽन्यस्या वयाया गंतव्याया दिवः संबंधिनमतिथिं सततगामिनं मृत्युं पश्यन्नामन् मृत्युस्य गतिमनुवृत्त्य वसंतादिकाल ऋतस्य यज्ञस्य धाम धामानि शरीराणि पुरूणि बहूनि वि मिमे । निमिमे । निष्पादयामि । ततः पित्रे पितृभूताय बुल्लोकवर्तिने देवजनायामुराय शत्रुघ्नपशुकुशलाय शेवं सुखमुद्दिश्य होता भुत्वाहमुक्त्यानि शंसामि । यत् एवं तस्मात्कारणादयज्ञियाद्यज्ञानर्हात्प्रदेशाभिर्गत्य यज्ञियं यज्ञार्हं वेदिलक्षणं भूभागं हविर्लक्षणं वैमि । प्राप्नोमि ॥ यज्ञशब्दादर्हायै यज्ञत्वैर्गम्यां घस्रभाबिति घप्रत्ययः ॥

वह्नीः समा अकरमंतरस्मिन्निद्रं वृणानः पितरं जहामि ।

अग्निः सोमो वरुणस्ते च्यवंते पर्यावर्द्राष्टं तदवाम्यायन् ॥४॥

वह्नीः । समाः । अकरं । अंतः । अस्मिन् । इन्द्रं । वृणानः । पितरं । जहामि ।

अग्निः । सोमः । वरुणः । ते । च्यवंते । परिऽआवर्त्तं । राष्ट्रं । तत् । अवा । मि । आऽयन् ॥४॥

अस्मिन्वेदिलक्षणस्थाने वह्नीः समाः संचत्सरानकरं । अकार्षे । चिरकालं न्यवात्सं । तर्चेन्द्रं वृणानः

संभजमानः पितरमुत्पादकमरक्षात्मकं वहामि । परित्वजामि । यदा त्वहं देवेभ्यो निर्गत्य गुहायां निगूढः तदा ते देवा अपिः सोमो वरुणश्च अयते । राष्ट्राम्भ्युता अभवन् । एकस्याप्यपेर्हविर्वोदितरूपेण देवतात्मना च पृथक्तात्परोक्षनिर्देशः । आयन् पुनरगच्छत्तहं यद्वाग्रमसुरिरपहतं पर्यावर्तं पर्यावर्तमानं मदभिमुखं पुनरावर्तमानं तद्वाग्रं राज्यं यच्चभूमिमवामि । असुरेभ्यो रक्षामि । पर्यावर्तं ॥ उपरुष्टाद्वृत्तेरन्येभ्योऽपि वृश्चंत इति विष् । रात्स्येति नियमात्संयोगांतस्थेति लोपाभावः ॥

निर्माया उ त्वे असुरा अभूवन्त्वं च मा वरुण कामयासे ।

अृतेन राजन्ननृतं विविंचन्मम राष्ट्रस्याधिपत्यमेहि ॥ ५ ॥

निःऽमायाः । उं इति । त्वे । असुराः । अभूवन् । त्वं । च । मा । वरुण । कामयासे ।

अृतेन । राजन् । अनृतं । विऽविंचन् । मम । राष्ट्रस्य । अधिऽपत्यं । आ । इहि ॥ ५ ॥

त्वे तेऽसुरा मध्यपावागते सति निर्माया मायारहिता अभूवन् । आसुर्यः सर्वा माया मया दग्धा आसन्नित्यर्थः । हे वरुण त्वं च ॥ अयं चशब्दश्चेदर्थे वर्तमानश्चक्षिति निपातांतरं । अनेन द्युक्तत्वात्कामयास इति तिङ्मिभक्तिर्निपातैर्यद्यद्वर्ततेति निघातप्रतिषेधः । पा० ८. १. ३०. ॥ हे वरुण त्वं चेत्वा कामयासे मां कामयेथाः तर्हि हे राजन्नीश्वर अृतेन सत्येनास्मदीयेन कर्मणानृतममत्यभुतं मायामयमामुर चरित्वं विविंचन् पृथक्पूर्वपक्षपसारयन् मम राष्ट्रस्य मया यत्साधितं राज्यं तस्याधिपत्यमधिपतित्वमीश्वरत्वमेहि । प्राप्नुहि ॥ ५ ॥

इदं स्वरिदमिदास वाममयं प्रकाश उर्वैतरिषं ।

हनाव वृचं निरेहि सोम हविष्ठा संतं हविषा यजाम ॥ ६ ॥

इदं । स्वं । इदं । इत् । आस । वामं । अयं । प्रऽकाशः । उरु । अंतर्लिषं ।

हनाव । वृचं । निऽएहि । सोम । हविः । त्वा । संतं । हविषा । यजाम ॥ ६ ॥

इयमृगपेर्वरुणस्य वा वाक्यं । हे सोम इदं स्वरयं बुलोकः यद्वायं शोभनारणः सूर्य इदमिदमिदमेव वामं वननीयमास । वभूव । इदंशब्देन प्रकृतं स्वं परामृश्यते । अयं च प्रकाशः प्रकाशस्याधारभूत उरु विशीर्णमिदमंतरिषं हे सोम एतत्सर्वं पश्य । अत एवास्मिन्समय आवां वृचं हनाव । हिनसाव । तदर्थं निरेहि । निष्कम्यागच्छ । हविः संतं कृताकूपेण हविर्भवंतं देवतात्मनं त्वां हविषा चरुपुरोडाशादिना वयं यजाम ॥

कविः कवित्वा दिवि रूपमासजदप्रभृती वरुणो निरपः सृजत् ।

क्षेमं कृत्वा ना जनयो न सिंधवस्ता अस्य वरुणं शुचयो भरिभति ॥ ७ ॥

कविः । कविऽत्वा । दिवि । रूपं । आ । असृजत् । अप्रऽभृती । वरुणः । निः । अपः । सृजत् ।

क्षेमं । कृत्वा नाः । जनयः । न । सिंधवः । ताः । अस्य । वरुणं । शुचयः । भरिभति ॥ ७ ॥

कविः क्रांतदर्शी मित्रः कवित्वा कवित्वेन ॥ सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः ॥ क्रांतदर्शनेन दिवि बुलुके रूपमात्मीयं तेज आसृजत् । आसृजं करोति ॥ यज संगे । अस्माकञ्चि शपि दंशसंजज्वंजां शपि । पा० ६. ४. २५. ॥ इति ग्लोपः ॥ अप्रभृत्यप्रभृत्या ॥ सुपां सुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदोर्घः ॥ अप्रभृणुनात्येनैव यत्नेन वरुणो मेघादपो निः कृजत् । निरगमयत् । वरुणेन विरुष्टास्ता आपः सिंधवः खंदनशीला नद्यो भूत्वा जनयो न जाया इव यथा जायाः पत्युः क्षेमकारिण्यो भवंति तथा क्षेमं कुर्वाणा जगतो रक्षणं कुर्वाणाः शुचयः शुद्धा दीप्यमाना वास्य वरुणस्य वरुणं शुक्लं भास्वरूपं भरिभति । भृशं बिभति धारयति ॥ दाधर्त्यादिसूत्रे भरिभदिति निपातनाद्विभर्तेर्यङ्लुक्प्रभासस्य जश्वाभावः ॥

ता अस्य ज्येष्ठमिन्द्रियं संचते ता ईमा स्तेति स्वधया मदंतीः ।

ता ई विशो न राजानं वृणाना बीभत्सुवो अप वृचादतिष्ठन् ॥ ८ ॥

ताः । अस्य । ज्येष्ठं । इन्द्रियं । संचते । ताः । ई । आ । स्तेति । स्वधया । मदंतीः ।

ताः । ई । विशः । न । राजानं । वृणानाः । बीभत्सुवः । अप । वृचात् । अतिष्ठन् ॥ ८ ॥

ताः पूर्वोक्ता वृष्टा आपोऽस्य वरुणस्य ज्येष्ठं वृक्षतममिन्द्रियं वीर्यं संचते । समवयंति । संभजते । धारयन्तीत्यर्थः । आपो वरुणस्य पत्न्य आसन्निति श्रुतेः । स्वधया । अन्ननामेतत् । हविर्लक्षणेनाग्नेन मदंतीमादंतीः । यद्वा । व्रीह्यावुत्पादनद्वारेण हविषा मादयंतीः । ता अप ईमयं वरुण आ स्तेति । अभिगच्छति ॥ चि निवासगत्योः । छांदसो विकरणस्य लुक् ॥ ताश्चमेनं वरुणं विशो न विशः प्रजा यथा राजानं स्वामिनं संभजते तथा वृणानाः संभजमाना बीभत्सुवो भयेन कंपमानाः । यद्वा । बद्धा वृक्षेणावृताः सत्वः । तस्मिन्हते सति तस्माद्वृचादपातिष्ठन् । अपक्रम्य तच्च तच्चावतिष्ठते ॥ बध बंधन इत्यस्माद्वातोर्मान्बधदाभ्याम्भ्यः । पा० ३. १. ६. । इति सन् अभ्यासस्य च दीर्घः । सनाशंसमिध उरित्युप्रत्ययः । जसि छांदस उवडादेशः ॥

बीभत्सूनां सयुजं हंसमाहुरपां दिव्यानां सख्ये चरंतं ।

अनुष्टुभमनु चर्चूर्यमाणमिंद्रं नि चिक्युः कवयो मनीषा ॥ ९ ॥

बीभत्सूनां । सऽयुजं । हंसं । आहुः । अपां । दिव्यानां । सख्ये । चरंतं ।

अनुऽस्तुभं । अनु । चर्चूर्यमाणं । इंद्रं । नि । चिक्युः । कवयः । मनीषा ॥ ९ ॥

बीभत्सूनां कंपमानावयवानां यद्वा मेघेन बद्धानां । हंति गच्छतीति हंसः सूर्यः । तं सयुजं सखायमाहुः । ब्रह्मवादिनः कथयंति । एतदेवाह । दिव्यानां दिवि भवानामांतरिक्षाणामपां सख्ये सखित्वे चरंतं वर्तमानं । अनुष्टुभमनुष्टोभनीयं स्तोतव्यं । यद्वा । अनुष्टुप्शब्देन तत्संबद्धो यागः स्तुतिर्वा लक्ष्यते । अनुष्टुप्संबद्धं यागमनुष्टुप्छंदसा युक्तं स्तुतिविशेषं वा । अनुलक्ष्य चर्चूर्यमाणं पुनःपुनश्चरंतं गच्छंतं ॥ चरतेर्यद्भुत्यरस्यातः । पा० ७. ४. ८८. । इत्यभ्यासादुत्तरस्याकारस्थोत्वं । चरफलोश्च । पा० ७. ४. ८७. । इति नृकि प्राप्ति व्यत्ययेनाभ्यासस्य वगागमः ॥ एवंगुणविशिष्टमिंद्रं कवयः क्रांतदंशिन् ऋषयो मनीषा मनीषया मुत्या नि चिक्युः । पुजयंति । यद्वा । मनीषा बुद्ध्या नि चिक्युः । जानंति ॥ मनीषाशब्दास्तृतीयायाः सुपां सुनुगिति लुक् । चायु पुजानि-शामनयोरित्यस्माच्छांदसे लिटि चायः की । पा० ६. १. ३५. । इति प्रकृतेः कीभावः । एरंकाच इति यण ॥ १० ॥

अहमित्यष्टवं त्रयोदशं सूक्तं । अंभृणस्य महर्षेर्दुहिता वाङ्मात्री ब्रह्मविदुषी स्वात्मानमर्कात । अतः सर्षिः । सक्षित्मुखात्मकः सर्वगतः परमात्मा देवता । तेन ह्येषा तादात्म्यमनुभवन्ती सर्वजगद्वृषेण सर्वस्याधिष्ठानत्वेन चाहमेव सर्वं भवामीति स्वात्मानं स्तौति । द्वितीया जगती शिष्टाः सप्त विष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । अहमष्टौ वागांभृणी तुष्टावात्मानं द्वितीया जगतीति ॥ गतो विनियोगः ॥

अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदैवैः ।

अहं मिचावरुणोभा विभर्म्यहमिंद्राग्नी अहमश्विनोभा ॥ १ ॥

अहं । रुद्रेभिः । वसुऽभिः । चरामि । अहं । आदित्यैः । उत । विश्वऽदैवैः ।

अहं । मिचावरुणा । उभा । विभर्मि । अहं । इंद्राग्नी इति । अहं । अश्विना । उभा ॥ १ ॥

अहं सूक्तस्य द्रष्ट्री वागांभृणी यद्वह्म जगत्कारणं तद्रूपा भवन्ती रुद्रेभी रुद्रेरिकादशभिः । इत्वंभावे तृतीया । तदात्मना चरामि । एवं वसुभिरित्वादी तत्तदात्मना चरामीति योज्यं । तथा मिचावरुणा मिचं

च वषणं च ॥ सुपां सुसुगिति द्वितीयाया आकारः ॥ उभोभावहमेव ब्रह्मीभुता बिभर्मि । धारयामि । इंद्राग्नी
अप्यहमेव धारयामि । उभोभावश्चिनाश्चिनावप्यहमेव धारयामि । मयि हि सर्वं अगच्छुक्ती रजतमिवाध्यस्तं
सहृष्यते । माया च अगदाकारेण विवर्तते । तादृश्या मायाया आधारत्वेनासंगस्यापि ब्रह्मण उक्तस्य
सर्वस्वोत्पत्तिः ॥

अहं सोममाह्नसं बिभर्म्यहं त्वष्टारमुत पूषणं भगं ।

अहं दधामि द्रविणं हविष्मते सुप्राव्ये यजमानाय सुन्वते ॥२॥

अहं । सोमं । आह्नसं । बिभर्मि । अहं । त्वष्टारं । उत । पूषणं । भगं ।

अहं । दधामि । द्रविणं । हविष्मते । सुप्रऽअव्ये । यजमानाय । सुन्वते ॥२॥

आह्नसमाहृतव्यमभिषोतव्यं सोमं यद्वा शत्रुणामाहृतारं दिवि वर्तमानं देवतात्मानं सोममहमेव बि-
भर्मि । तथा त्वष्टारमुतापि च पूषणं भगं चाहमेव बिभर्मि । तथा हविष्मते हविर्भिर्युक्ताय सुप्राव्ये शोभनं
हविर्देवानां प्रापयिषे तर्पयिषे ॥ अवतेक्षर्पणार्थादवितृप्ततन्त्रिभ्य ईः । उ० ३. १५८. । इतोकारप्रत्ययः । चतुर्थे-
कवचने यष्नुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तश्चेति सुपः स्वरितत्वं ॥ सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते ॥ शतुरनुम
इति चतुर्था उदात्तत्वं ॥ ईदृश्या यजमानाय द्रविणं धनं यागफलरूपमहमेव धारयामि । एतच्च ब्रह्मणः
फलदातृत्वं फलमत उपपत्तेः । ३. २. ३८. । इत्यधिकरणे भगवता भाष्यकारेण समर्थितं ॥

अहं राष्ट्रीं संगमनीं वसूनां चिकितुषीं प्रथमा यज्ञियांनां ।

तां मां देवा व्यदधुः पुरुचा भूरिस्थाचां भूर्यावेशयंतीं ॥३॥

अहं । राष्ट्रीं । संऽगमनीं । वसूनां । चिकितुषीं । प्रथमा । यज्ञियांनां ।

तां । मां । देवाः । वि । व्यदधुः । पुरुऽचा । भूरिऽस्थाचां । भूरि । आऽवेशयंतीं ॥३॥

अहं राष्ट्री । ईश्वरनामैतत् । सर्वस्य अगत ईश्वरी । तथा वसूनां धनानां संगमनी संगमयिष्युपासकानां
प्रापयिषी । चिकितुषी यत्साक्षात्कर्तव्यं परं ब्रह्म तज्ज्ञातवती स्वात्मतया साक्षात्कृतवती । अत एव यज्ञि-
यानां यज्ञार्हाणां प्रथमा मुख्या । धैवगुणविशिष्टाहं तां मां भूरिस्थाचां बह्वभिषिन् प्रपंचात्मनावतिष्ठमानां
भूरि भूरीणि बह्वनि भुतजातान्यावेशयंतीं जीवमवेनात्मानं प्रवेशयंतीं ईदृशीं मां पुरुचा बह्वेषु देशेषु
व्यदधुः । देवा विदधति । कुर्वति । उक्तप्रकारेण वैश्वरूप्येणावस्थानात् । यदात्कुर्वति तत्सर्वं मामेव कुर्वतीत्यर्थः ॥

मया सो अन्नमन्ति यो विपश्यन्ति यः प्राणिति य ईं शृणोत्युक्तं ।

अमंतवो मां त उप क्षियन्ति श्रुधि श्रुत अद्विवं ते वदामि ॥४॥

मया । सः । अन्नं । अन्ति । यः । विऽपश्यन्ति । यः । प्राणिति । यः । ईं । शृणोति । उक्तं ।

अमंतवः । मां । ते । उप । क्षियन्ति । श्रुधि । श्रुत । अद्विऽवं । ते । वदामि ॥४॥

योऽन्नमन्ति स भोक्तृशक्तिरूपया मयैवान्नमन्ति । यश्च विपश्यति । आलोकयतीत्यर्थः । यश्च प्राणिति
श्वासोच्छ्वासादिव्यापारं करोति सोऽपि मयैव । यश्चोक्तं शृणोति ॥ श्रु अवणे । श्रुवः शृ चेति श्रुधातोः
शृमावः ॥ य ईदृशीमंतरीमिरूपेण स्थितां मां न जानन्ति तेऽमंतवोऽमन्यमाना अजानन्त उप क्षियन्ति ।
उपक्षीणाः संसारेण हीना भवन्ति ॥ मनैरीणादिकसुप्रत्ययः । नञ्समासे व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । यद्वा । मावे
तुप्रत्ययः । ततो बह्वीही नञ्शुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । माममंतवो मद्विषयज्ञानरहिता इत्यर्थः ॥ हे
श्रुत विश्रुत सखे श्रुधि । मया वक्ष्यमाणं शृणु ॥ कांदसो विकरणस्य लुक् । श्रुश्रुपृष्ठवृश्च इति हेर्धिभावः ॥

किं तच्छ्रोतव्यं । अजिवं । अजिः अजा । तथा युक्तं । अजायन्तेन लभ्यमित्यर्थः । अदंतरोक्षपसर्गवद्वृत्तिरिष्यते । पा० १. ४. ५७. २. । इति अक्वद्व्योपसर्गवद्वर्तमानत्वादुपसर्गे घोः किरिति किप्रत्ययः । मत्वर्थाद्यो वः ॥ ईदृशं ब्रह्मात्मकं वस्तु ते तुभ्यं वदामि । उपदिशामि ॥

अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः ।

यं कामये तंतमुयं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधां ॥ ५ ॥

अहं । एव । स्वयं । इदं । वदामि । जुष्टं । देवेभिः । उत । मानुषेभिः ।

यं । कामये । तंतं । उयं । कृणोमि । तं । ब्रह्माणं । तं । अमृषिं । तं । सुऽमेधां ॥ ५ ॥

अहं स्वयमेवेदं वस्तु ब्रह्मात्मकं वदामि । उपदिशामि । देवेभिर्देवैरिन्द्रादिभिरपि जुष्टं श्रेयितं । उतापि च मानुषेभिर्मनुष्यैरपि जुष्टं । ईदृक्स्वत्वात्तिकाहं कामये यं पुरुषं रक्षितुमहं वाङ्मां तं तं पुरुषमुयं कृणोमि । सर्वेभ्योऽधिकं करोमि । तमेव ब्रह्माणं स्रष्टारं करोमि । तमेवर्षिमतीन्द्रियार्थदर्शिनं करोमि । तमेव सुमेधां शोभनप्रज्ञं च करोमि ॥ १११ ॥

अहं रुद्राय धनुरा तनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हंतवा उ ।

अहं जनाय समदं कृणोम्यहं द्यावापृथिवी आ विवेश ॥ ६ ॥

अहं । रुद्राय । धनुः । आ । तनोमि । ब्रह्मऽद्विषे । शरवे । हंतवै । ऊं इति ।

अहं । जनाय । सऽमदं । कृणोमि । अहं । द्यावापृथिवी इति । आ । विवेश ॥ ६ ॥

पुरा त्रिपुरविजयसमये रुद्राय रुद्रस्य । पृथ्वे चतुर्थी । महादेवस्य धनुश्चापमहमा तनोमि । ज्ययाततं करोमि । किमर्थं । ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणानां स्रष्टारं शरवे शब्दं हिंसकं त्रिपुरनिवासनमसुरं हंतवै हंतुं हिंसितुं ॥ हंतुस्तुमर्थे सेसेनिति तवैप्रत्ययः । अंतश्च तवै युगपदिद्व्याद्यंतयोर्युगपदुदात्तत्वं । मृ हिंसायामित्यस्माक्कृत्स्नस्त्रिहीत्यादिनोप्रत्ययः । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ उशब्दः पुरकः । अहमेव समदं । समानं मादंत्यस्त्रित्ति समत्संयामः । स्तोतृजनार्थं शनुमिः सह संयाममहमेव कृणोमि । करोमि । तथा द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं चांतर्धामितयाहमेवा विवेश । प्रविष्टवती ॥

अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन्मम योनिरप्स्वंतः समुद्रे ।

ततो वि तिष्ठे भुवनानु विश्वोत्तमं द्यां वर्ष्मणोप स्पृशामि ॥ ७ ॥

अहं । सुवे । पितरं । अस्य । मूर्धन् । मम । योनिः । अपऽसु । अंतरिति । समुद्रे ।

ततः । वि । तिष्ठे । भुवना । अनु । विश्वा । उत । अमूं । द्यां । वर्ष्मणा । उप । स्पृशामि ॥ ७ ॥

र्वाः पितेति श्रुतेः पिता र्वाः । पितरं द्विवचनं सुवे । प्रसुवे । जनयामि । आत्मन आकाशः संभूतः । तै० आ० ८. १. । इति श्रुतेः । कुचेति तदाह । अस्य परमात्मनो मूर्धन्मूर्धन्यपरि । कारणभूते तस्मिन् विद्यदादिकार्यजातं सर्वं वर्तते तंतुषु पट इव । मम च योनिः कारणं समुद्रे । समुद्रवत्पञ्चाङ्गुतजातानीति समुद्रः परमात्मा । तस्मिन्नुप व्यापनशीलासु धीवृत्तिष्वंतर्मध्ये यद्वत्तत्त्वं चैतन्यं तन्मम कारणमित्यर्थः । यत ईदृग्भूताहमस्मि ततो हेतोर्विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातान्यनु प्रविश्यामि वि तिष्ठे । विविधं व्याप्य तिष्ठामि ॥ समवप्रविश्यामि इत्यात्मनेपदं ॥ उतापि चामूं द्यां विप्रकृष्टदेशेऽवस्थितं स्वर्गलोकं । उपलब्धमेतत् । एतदुपलब्धितं कृत्वा विकारजातं वर्ष्मणा कारणभूतेन मायात्मकेन मदीयेन देहेनोप स्पृशामि । यदा । अस्य भुनोक्तस्य मूर्धन्मूर्धन्यपर्यहं पितरमाकाशं सुवे । समुद्रे जलधावप्सूदकेष्वंतर्मध्ये मम योनिः

कारणभूतोऽमृणाश्च ऋषिर्वर्तते । यद्वा । समुद्रेऽन्तरिक्षेऽप्स्वम्मेषु देवशरीरेषु मम कारणभूतं ब्रह्म चैतन्यं वर्तते । ततोऽहं कारणात्मिका सती सर्वाणि भुवनानि व्याप्नोमि । अन्यत्समानं ॥

अहमेव वात इव प्र वाम्यारभमाणा भुवनानि विश्वा ।

परो दिवा पर एना पृथिव्यैतावती महिना सं बभूव ॥ ८ ॥

अहं । एव । वातः । इव । प्र । वामि । आऽरभमाणा । भुवनानि । विश्वा ।

परः । दिवा । परः । एना । पृथिव्या । एतावती । महिना । सं । बभूव ॥ ८ ॥

विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि कार्यारभमाणा कारणरूपेणोत्पादयन्त्यहमेव परेणा-
नधिष्ठिता स्वयमेव प्र वामि । प्रवर्ते । वात इव यथा वातः परेणाप्रितः सन् स्वेच्छयेव प्रवाति तद्वत् ।
उक्तं सर्वं निगमयति । परो दिवा । पर इति सकारांतं परस्तादित्यर्थं वर्तते यथाध इत्यधस्तादर्थं । तद्योगे
च तृतीया सर्वत्र दृश्यते । दिव आकाशस्य परस्तात् । एना पृथिव्या ॥ द्वितीयाटीः स्वेन इतीदम एनादेशः ॥
अस्याः पृथिव्याः परः परस्तात् । यावापृथिव्योद्भादानमुपलक्षणं । एतदुपलक्षिताः सर्वाद्विकारजातात्परस्ता-
दूर्तमानासंगोदासीनकूटस्थब्रह्मचैतन्यरूपाहं महिना महिचैतावती सं बभूव । एतच्छब्देभ्योक्तं सर्वं परामृश्यते ।
एतत्परिमाणमस्याः ॥ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे । पा० ५. २. ३९. इति वनुप । आ सर्वत्र च इत्यात्वं ॥ सर्वजगदा-
त्मनाहं संभूतास्मि ॥ महच्छब्दादिमन्त्रिच टेरिति टिलोपः । ततः तृतीयायामुदात्तनिवृत्तिस्वरिण तस्या
उदात्तत्वं । ङांदसो मलोपः ॥ ॥ १२ ॥

न तमित्यष्टर्चं चतुर्दशं सूक्तं शिलूषपुत्रस्य कुत्सलवर्हिषस्यार्थं वामदेवपुत्रस्यांहोमुक्ताब्जो वा । वैश्वदेवं ।
अष्टमो चिष्टुप शिष्टा उपरिष्ठाद्वृहत् । अष्टकदादशकवत्युपरिष्ठाद्वृहती । अंत्येदुपरिष्ठाद्वृहती । अनु० ७. ४. ।
इति हि तल्लक्षणं । तथा चानुक्रांतं । न तं शिलूषः कुत्सलवर्हिषो वामदेवो वांहोमुखैश्च देवमुपरिष्ठाद्वार्हतमंत्वा
चिष्टुविति ॥ गतो विनियोगः ॥

न तमंहो न दुरितं देवासो अष्ट मर्त्यं ।

सज्जोषसो यमर्यमा मिचो नयंति वरुणो अति द्विषः ॥ १ ॥

न । तं । अहं । न । दुः । इतं । देवासः । अष्ट । मर्त्यं ।

सऽज्जोषसः । यं । अर्यमा । मिचः । नयंति । वरुणः । अति । द्विषः ॥ १ ॥

हे देवासो देवाः ॥ आज्ञासेरमुक् ॥ तं मर्त्यं मनुष्यमंहः पापं दुरितं तत्फलरूपं दुर्गमनं च नाष्ट । न
प्राप्नोति ॥ अश्रेष्ठांदसे लुङि सलो सलोति सिचो लोपः । अइभावश्चांदसः ॥ अरीन्निचकतीत्यर्यमा
प्रमीतिस्त्रायको देवो मिचः पापानां निवारयिता देवो वरुणः । एते त्रयो देवाः सज्जोषसः संगताः समानं
प्रीयमाणा वा भवंतो द्विषो द्वेष्टुश्चब्रूवन्ति क्रम्य यं सोतारं नयन्त्यभिमतं देशं प्रापयंति तं नाष्टेत्यन्वयः ॥

तद्धि वयं वृणीमहे वरुण मिचार्यमन् ।

येना निरंहंसो यूयं पाथ नेथा च मर्त्यमति द्विषः ॥ २ ॥

तत् । हि । वयं । वृणीमहे । वरुण । मिच । अर्यमन् ।

येन । निः । अहंसः । यूयं । पाथ । नेथ । च । मर्त्यं । अति । द्विषः ॥ २ ॥

हिरवधारणे । तद्धि तदेव रक्षणं वयं वृणीमहे । प्रार्थयामहे ॥ सति शिष्टोऽपि विकरणास्व स्वरौ
असर्वभातुस्वरं न बाधते । म० ६. १. १५८. ११. इति वचनात्किञ्च एव स्वरः शिष्यते । हि चेति निघात-

प्रतिषेधः ॥ हे वरुण हे मित्र हे अर्यमन् येन रक्षणेन मर्त्यं सोतारमंहसः पापाभूयं निः पाप निःश्रेयस रक्षय ॥ पा रक्षणे आदादिकः । यदृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः ॥ येन च रक्षणेन मर्त्यं मनुष्यं सोतारं द्विषोऽति नेष अतीत्य नयथ अभीष्टं प्रापयथ तदृणीमह इत्यन्वयः ॥ नयतेऽकांदसः शपो लुक् ॥

ते नूनं नोऽयमूतये वरुणो मित्रो अर्यमा ।

नयिष्या उ नो नेषणि पर्षिष्या उ नः पर्षयति द्विषः ॥३॥

ते । नूनं । नः । अर्यं । ऊतये । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

नयिष्याः । ऊं इति । नः । नेषणि । पर्षिष्याः । ऊं इति । नः । पर्षणि । अति । द्विषः ॥३॥

अयं वरुणो मित्रश्चर्यमा च देवा नोऽस्माकमूतये रक्षणाय नूनमवश्यं भवतु । नेषणि नेतव्ये विषये हे वरुणादयः यूयं नोऽस्मान्नयिष्याः । नयत ॥ वचनव्यत्ययः । यद्वा । प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनं । कांदसो लुक् ॥ उशब्दः समुच्चये पदपूरणार्थो वा । पर्षणि पारयितव्ये विषये नोऽस्मान्द्विषोऽति पर्षिष्याः । अतिपारयथ ॥ नयिष्या इतिवत्प्रक्रिया ॥

यूयं विश्वं परि पाथ वरुणो मित्रो अर्यमा ।

युष्माकं शर्मणि प्रिये स्याम सुप्रणीतयोऽति द्विषः ॥४॥

यूयं । विश्वं । परि । पाथ । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

युष्माकं । शर्मणि । प्रिये । स्याम । सुऽप्रनीतयः । अति । द्विषः ॥४॥

हे देवा वरुणादयः यूयं विश्वं सर्वं जगत्परि पाथ । परितो रक्षय । हे सुप्रणीतयः शोभनप्रणयना मित्रादयः युष्माकं युष्मदीये युष्माभिर्दत्ते प्रियेऽनुकूले वेद्ये शर्मणि मुखे वयं स्याम । भवेम । द्विषो द्वेष्टृश्चाति क्रामेम ॥

आदित्यासो अति सिधो वरुणो मित्रो अर्यमा ।

उग्रं मरुद्भी रुद्रं हुवेमेद्रमग्निं स्वस्तयेऽति द्विषः ॥५॥

आदित्यासः । अति । सिधः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

उग्रं । मरुत्ऽभिः । रुद्रं । हुवेम । इंद्रं । अग्निं । स्वस्तये । अति । द्विषः ॥५॥

आदित्यासोऽदितेः पुत्रा वरुणादयो देवाः सिधो हिंसकाऽशत्रुनस्मानिति नयंतु । मरुद्भिः पुत्रैः सहित-मुग्रमुन्नतेजसं रुद्रमिन्द्रमग्निं च स्वस्तये चेमाय ऊवेम । आऊयेमहि ॥ ऊयतेरागीर्निदिः बज्रं कंदसीति संप्रसारणं । लिङ्माश्लिष्यङ् ॥ आरुतास्तेऽस्मान्द्विषो द्वेष्टृनति नयंतु ॥

नेतार ऊ षु एस्तिरो वरुणो मित्रो अर्यमा ।

अति विश्वानि दुरिता राजानश्चर्षणीनामति द्विषः ॥६॥

नेतारः । ऊं इति । सु । नः । तिरः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

अति । विश्वानि । दुःऽइता । राजानः । चर्षणीनां । अति । द्विषः ॥६॥

नेतारो नयनकृशलाः ॥ नयतेः साधुकारिणि तुम् ॥ वरुणादयो देवा नोऽस्माकं पापानि सु सुष्ठु तिरस्तिरोधानमदर्शनं नयंतु । उ इति पूरणः । चर्षणीनां मनुष्याणां राजानः स्वामिनो वरुणादयो देवा

विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि दुर्गमनानि पापफलरूपाण्यस्मानति नयंतु । द्विषो द्वेष्टृञ्चानुञ्चाति नयंतु ॥ नामन्यतरस्यामिति चर्षणिशब्दात्परस्य नाम उदात्तत्वं ॥

शुनमस्मभ्यंमृतये वरुणो मित्रो अर्यमा ।

शर्मं यच्छंतु सप्रथं आदित्यासो यदीमहे अति द्विषः ॥ ७ ॥

शुनं । अस्मभ्यं । ऊतये । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

शर्मं । यच्छंतु । सऽप्रथः । आदित्यासः । यत् । ईमहे । अति । द्विषः ॥ ७ ॥

वहणादयो देवा ऊतये रक्षायै शुनं सुखमस्मभ्यं स्तोतुभ्यः प्रयच्छंतु । तथादित्यासोऽदितेः पुत्रास्ते सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं शर्मं मुखं च यच्छंतु । अस्मभ्यं ददंतु । यच्छर्म वयमीमहे याचामहे । द्विषञ्चाति नयंतु ॥

यथा ह त्वहंसवो गौर्यं चित्पदि पिताममुंचता यजत्राः ।

एवो ष्वस्मनुंचता व्यंहः प्र तार्यमे प्रतरं न आयुः ॥ ८ ॥

यथा । ह । त्यत् । वसवः । गौर्यं । चित् । पदि । सितां । अमुंचत । यजत्राः ।

एवो इति । सु । अस्मत् । मुंचत । वि । अंहः । प्र । तारि । अमे । प्रऽतरं । नः । आयुः ॥ ८ ॥

हे वसवो वासका हे यजत्रा यागार्हा मित्रादयो देवाः ॥ अमिनवीत्यादिना । उ० ३. १०५. । यजेरत्र-
न्मत्ययः ॥ त्यत ते प्रसिद्धा यूयं ॥ सुपां मुनुगिति विभक्त्यर्मुक् ॥ यथा ह यथा खलु पदि पादे सितां वहां ॥
पह्नित्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः । ऊडिदंपदादीत्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वं । पित्र बंधन इत्यस्मान्निष्ठा ॥
ईदृशीं गार्थं गारो गारवर्णा सोमकयणीं गां ॥ पित्रारादिभ्यश्चेति ङीष् । अमि पूर्वं इत्यत्र वा कंदसीत्यनु-
वर्तनात्पूर्वरूपस्य पूर्वसवर्णदीर्घस्य चाभावे यण । उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्वानुदात्तस्य स्वरितत्वं ॥
ईदृशीं गाममुंचत यथा खलु यूयं विश्वावसोर्गंधर्वाभ्योचितवतः एवो एवमेवास्मदस्मन्तोऽहः पापं मुषु वि
मुंचत । विज्ञेययत । हे अमे नोऽस्माकमायुर्जीवनं प्रतरं प्र तारि । प्रकर्षेण त्वया प्रवर्धतां । प्रपूर्वस्वरितवर्ध-
नार्थः ॥ प्रशब्दान्तरण्यमु च कंदसीत्यमुप्रत्ययः ॥ ॥ १३ ॥

रात्रीत्यष्टर्चं पंचदशं सूक्तं सोमरिपुत्रस्य कुशिकस्यार्धं । यद्वा । भारद्वाजस्य सुता रात्र्याख्यास्य सूक्तस्य-
र्धिका । गायत्रं रात्रिदेवताकं । तथा चानुक्रांतं । रात्री कुशिकः सोमरो रात्रिर्वा भारद्वाजी रात्रिस्तवं
गायत्रमिति ॥ दुःस्वप्नदर्शनं उपोषितेन कर्वा पायसेन होतव्यं । तत्रैतत्सूक्तं करणत्वेन विनियुक्तं । तथा
चारण्यके श्रूयते । स यद्येतषां किंचित्पञ्चेदुपोष पायसं स्थालीपाकं अपर्यित्वा रात्रीसूक्तेन प्रत्यूचं ऊत्वा
। ऐ० आ० ३. २. ४. इति ॥

रात्री व्यख्यदायती पुरुचा देव्यस्सभिः । विश्वा अधि श्रियोऽधित ॥ १ ॥

रात्री । वि । अख्यत् । आऽयती । पुरुऽचा । देवी । अस्सभिः । विश्वाः । अधि ।

श्रियः । अधित ॥ १ ॥

आयत्यागच्छंती ॥ आहपूर्वदेतेः शतर्यदादित्वाच्छपो लुक् । इणो यस्मिति यणादेशः । उगितश्चेति
ङीप् । शतुरनुम इति नया उदात्तत्वं ॥ अर्वाभिरंजकैस्तेजोभिः प्रकाशमानैर्नक्षत्रैः ॥ कंदस्यपि दृश्यत इत्यचि-
शब्दस्यानङादेशः ॥ यद्वा । अर्वाभिरंजकैस्तेजोभिः । पुरुचा वज्रपु देशेषु देवी देवनशीला ॥ देवमनुष्यपुरुषपु-
रुषमर्त्येभ्य इत्यादिना पुरुशब्दात्सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः ॥ रात्रीयं रात्रिदेवता व्यख्यत् । विचष्टे । विशेष्टेण पश्यति ॥
रात्रेस्त्राजसाविति ङीप् । ख्यातिस्कांदसे लुङ्यस्यतिवक्तीत्यादिना ज्ञैरङादेशः ॥ अपि येषा विश्वाः सर्वाः

अयः शोभा अधधित । अधधारयति ॥ दधातेर्बुद्धिं स्वाध्वोरिच्छेतीत्वं । सिषः क्षिप्तं । इत्यादंगादिति सिचो लोपः ॥

ओर्वेप्रा अमर्त्या निवतो देव्युषं वतः । ज्योतिषा बाधते तमः ॥ २ ॥

आ । उरु । अप्राः । अमर्त्या । निऽवतः । देवी । उत्ऽवतः । ज्योतिषा । बाधते । तमः ॥ २ ॥

अमर्त्या मरणरहिता देवी देवनशीला रात्रिर्बुध विस्तीर्णमंतरिक्षमाप्राः । प्रथमतस्तमसापूरयति ॥ प्रा पूरणे आदादिकः । लङि व्यत्ययेन मध्यमः ॥ तथा निवतो नीचीनाङ्गतागुह्यादीमुदत उत्थितान्बुधादींश्च स्वकीयेन तेजसावृणोति । तदनंतरं तत्तमोऽधकारं ज्योतिषा ग्रहणश्चादिदृष्टेण तेजसा बाधते । पीडयति ॥

निरु स्वसारमस्कृतोषसं देव्यायती । अपेदु हासते तमः ॥ ३ ॥

निः । ऊं इति । स्वसारं । अकृत । उषसं । देवी । आऽयती । अप । इत् । ऊं इति । हासते । तमः ॥ ३ ॥

आयत्यागच्छती देवी देवनशीला रात्रिः स्वसारं भगिनीमुषसं निरकृत । निष्करोति । प्रकाशेन संस्करोति । निवर्तयतीत्यर्थः । तस्यामुषसि जातायां नैशं तमोऽपेदासते । अपेव गच्छति ॥ ओहाङ् गती । लेव्यडागमः । सिद्धङलमिति सिप् ॥

सा नो अद्य यस्या वयं नि ते यामन्नविक्षमहि । वृक्षे न वसति वयः ॥ ४ ॥

सा । नः । अद्य । यस्याः । वयं । नि । ते । यामन् । अविक्षमहि । वृक्षे । न । वसति । वयः ॥ ४ ॥

अद्यास्मिन्काले नोऽस्माकं सा रात्रिदेवता प्रसीदतु यस्या रात्रेर्यामन्यामनि प्राप्तां सत्वां वयं न्यविक्षमहि निविशामहे मुखेन गृह आस्महे ॥ विशेर्लङि नेर्विशः । पा० १. ३. १७. । इत्यात्मनेपदं । क्वांसः शपो लुक् ॥ तच्च दृष्टांतः । वयः पक्षिणो वृक्षे न यथा वृक्षे नीडाश्रये वसति रात्रीं निवासं कुर्वति तथा निवसाम इत्यर्थः ॥

नि यामासो अविक्षत नि पृंहतो नि पक्षिणः । नि श्येनासंश्चिदर्थिनः ॥ ५ ॥

नि । यामासः । अविक्षत । नि । पत्ऽवतः । नि । पक्षिणः । नि । श्येनासः । चित् । अर्थिनः ॥ ५ ॥

यामासो यामाः । अत्र यामशब्दो जनसमूहे वर्तते यथा याम आगत इति । सर्वे जना न्यविक्षत । तस्यां रात्रावागतायां निविशते । शिरते ॥ निपूर्वादिशतेः क्वांसं लुङि पूर्ववदात्मनेपदं । शल इगुपधादिनटः क्सः । पा० ३. १. ४५. । क्सस्याचि । पा० ७. ३. ७०. । इत्यकारलोपः ॥ तथा पृंहतः पादयुक्ता गवाश्चादयश्च निविशते । तथा पक्षिणः पक्षोपेताश्च निविशते । अर्थिनः । अर्तैरर्थो गमनं । शीघ्रगमनयुक्ताः श्येनासश्चिच्छीना अपि तस्यां रात्र्यां निविशते । एषा रात्रिः सर्वाणि भूतजातान्यहनि संचरिण आंतानि स्वयमागत्य मुखयतीत्यर्थः ॥

यावया वृक्षं वृक्षं यवय स्तेनमूर्म्ये । अथा नः सुतरा भव ॥ ६ ॥

यवय । वृक्षं । वृक्षं । यवय । स्तेनं । ऊर्म्ये । अथ । नः । सुतरा । भव ॥ ६ ॥

हे ऊर्म्ये । रात्रिनामैतत् । रात्रे वृक्षं वृक्षस्य स्त्रियं वृक्षं चास्मान्निंसंतं यवय । अस्मत्तः पृथङ्बुध । अस्मा-
न्बाधितुं यथा न प्राप्नोति तथा । स्तेनं तस्करं च यवय । अस्मत्तो वियोजय । अयानंतरं नोऽस्माकं सुतरा
मुखेन तरणीया जेमकरी भव ॥

उप मा पेपिंशुमः कृष्णं व्यक्तमस्थित । उप ऋणेव यातय ॥ ७ ॥

उप॑ । मा॒ । पेपि॑ शत् । तमः॑ । कृ॒ष्णं । वि॒ऽअ॒क्ष॑त्तं । अ॒स्थि॒त॒ । उप॑ः । ऋ॒णा॒ऽइ॒व । या॒त॒य॒ ॥ ७ ॥

पेपिशमृशं पिंशत् सर्ववसुष्वास्त्रिष्टं तमोऽधकारं कृष्णं कृष्णवर्णं व्यक्तं विशेषेण स्वभासा सर्वस्वाजक
स्यष्टक्यं वा ईदृशं निशं तमो मामुपास्त्रित । उपागच्छत् ॥ संगतकरण आत्मनिपदं ॥ हे उष उपोदेवते
त्वमुत्तेवर्णीमीव तत्तमो यातय । अपगमय । स्रोतृणामृणानि यथा धनप्रदानेनापाकरोषि तथा तमो
ऽप्यपसारयेत्स्वर्चः ॥

उपं ते गा इवाकरं वृणीष्व दुहितर्दिवः । रात्रिं स्तोमं न जिग्युषे ॥८॥

उप॑ । ते॒ । गाः॑ऽइ॒व । आ॑ । अ॒क॒रं । वृ॒णी॒ष्व । दु॒हि॒तः । दि॒वः । रा॒त्रि॑ । स्तो॒मै॑ ।
न । जि॒ग्यु॒षे ॥ ८ ॥

हे रात्रि रात्रिदेवते ते त्वां गा इव पयसो दोग्ध्रीर्धेनूरिवोपेत्याकरं । स्तुतिभग्भमुखीकरोमि ॥
 करोतिच्छांदसे जुष्टि छमुदृष्टिभ्य इति त्रिरुक्तादेशः ॥ दिवो दुहित्यौतमानस्य सूर्यस्य पुंश्चि यद्वा दिवसस्य
 तनये ॥ परमपि च्छांदसि । पा० २. १. २. ६. । इति परस्य षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंजितांगवद्वावात्यद्वयसमुदायस्या-
 ष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥ त्वत्प्रसादाज्जिग्युषे शब्ज्जिग्युषो मम स्तोमं न स्तोत्रमिव हविरापि वृणीष्व । त्वं
 भजस्व ॥ अयतेर्निटः क्लृप् । सन्निटोर्जेरित्यभासादुत्तरस्य जकारस्तु कृत्वं । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी ।
 वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं ॥ ॥ १४ ॥

ममाप इति नवर्चं षोडशं सूक्तमांगिरसस्य विहव्यस्यार्थं वैश्वदेवं । अंत्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । अनुक्तम्यते हि । ममापे नव विहव्यो वैश्वदेवं जगत्वंतमिति ॥ संसवे निमित्तभूते वैश्वदेवसूक्तस्य पुरस्तादेतच्छ्रयः । सूत्रितं च । ममापे वर्च इति वैश्वदेवसूक्तस्यापि वेतेष्वेव निविदो दध्यात् । आ० ६. ६. इति ॥ समावर्तनेऽनेन सूक्तम सिष्णासुना प्रत्यूचं समिदाधातव्या । सूत्रितं च । ममापे वर्च इति प्रत्यूचं समिधोऽभ्यादध्यात् । आ० गृ० ३ ९. २. इति ॥

ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु वयं त्वंधानास्तन्वं पुषेम ।

मह्यं नमंतां प्रदिशश्चतस्रस्त्वयार्ध्यक्षेण पृतना जयेम ॥१॥

मम॑ । अग्ने॑ । वर्चः॑ । वि॒ऽह॒वेषु॑ । अस्तु॑ । वयं॑ । त्वा । इ॒न्धा॒नाः । त॒न्व । पु॒षे॒म ।

मह्यं । नमंतां । प्रऽदिशः । चतस्रः । त्वया । अग्निंऽअक्षेण । पृतनाः । जयेम् ॥ १ ॥

हे अपि । विविधमाह्वयते येषु मूरा इति विहवाः संयामाः । यद्वा । विविधं यागार्थं देवा आह्वयन्त एष्विति विहवा यज्ञाः ॥ ३३. संप्रसारणं च न्यभुपविषु । पा० ३. ३. ७२ । इत्यधिकरणेऽपि संप्रसारणं च । याथादिनोत्तरपदांतीदान्तत्वं ॥ संयामेषु यज्ञेषु वा वर्चो दीप्तिस्त्वदनुग्रहात्मनाम् । भवतु । वयं च त्वा त्वामिंधानाः समिद्धिर्दीपयन्तस्तत्त्वं तव शरीरं पुषेम । हविर्भिवर्धयेम ॥ इंधिः शानचि असोरस्त्रोप उदान्तनि-
वृत्तिस्त्रेण शानचि आद्युदान्तत्वे प्राप्ति विभाषा वेष्टिंधानयोः । पा० ६. १. २१५ । इत्याद्युदान्तत्वं ॥ तत्त्वं पुषेम ॥ पुषेर्लिङि लिङ्प्राशिष्यङ् ॥ अपि च मह्यं मदर्थं ॥ ऊयि चेत्यस्मद् आद्युदान्तत्वं ॥ चतस्रः प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः । तद्वासिनो जना इत्यर्थः । नमन्तां । स्वत एव प्रक्रीमन्वन्तु । नमतेः कर्मकर्तरि लोटि न दुहन्तु न-
मामिति यकप्रतिषेधः ॥ स्वयास्माभिर्हविभिः प्रबर्धितेनाध्यक्षेणैव सता पुतनाः शत्रुसेना जयेम । अभिभवेम ॥

मम देवा विहवे संतु सर्व इन्द्रवंतो मरुतो विष्णुरग्निः ।

ममांतरिक्षमुल्लोकमस्तु मह्यं वातः पवतां कामैश्चस्मिन् ॥२॥

मम । देवाः । विऽह्वे । संतु । सर्वे । इंद्रऽवंतः । मरुतः । विष्णुः । अग्निः ।

मम । अंतरिक्षं । उरुऽलोकं । अस्तु । मह्यं । वातः । पवतां । कामे । अस्मिन् ॥ २ ॥

सर्वे देवा विह्वे संयामे यज्ञे वा मम संतु । ममेव साधका भवन्तु । के पुनस्ते । इंद्रवंत इंद्रेण युक्ता मरुतो विष्णुरग्निश्च । तथांतरिक्षं ममोरलोकं विस्तीर्णप्रकाशकमस्तु ॥ लोह दृग्ने । भावे घञ् । लोक आलोकः प्रकाशः । उरुर्लोको यस्मिन् बज्रवीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ अपि चास्मिन्कामे कामयितव्ये फले निमित्तभूते सति वातो वायुः पवतां । अनुगुणं प्रवातु ॥ पुङ् पवने भावादिकः । ऊडिदमित्यादिनेदमः सप्तम्या उदात्तत्वं ॥

मयि देवा द्रविणमा यजन्तां मय्याशीरस्तु मयि देवहूतिः ।

दैव्या होतारो वनुषन्त पूर्वेऽरिष्टाः स्याम तन्वा सुवीराः ॥ ३ ॥

मयि । देवाः । द्रविणं । आ । यजन्तां । मयि । आऽशीः । अस्तु । मयि । देवऽहूतिः ।

दैव्याः । होतारः । वनुषन्त । पूर्वे । अरिष्टाः । स्याम । तन्वा । सुऽवीराः ॥ ३ ॥

देवाः सर्वे द्रविणं धनं मयि स्तोत्रया यजन्तां । गमयन्तु । मह्यं ददत्वित्यर्थः । तथाशीराशंसनीयं यज्ञफलं च मध्येवासु । देवानां हृतिराह्वानमस्मिन्निति देवहृतिर्यज्ञः । स च मय्यस्तु । अपि च देवानामिमे दैव्याः ॥ देवाद्यज्ञाविति यञ् ॥ तादृशा होतारः साधुहोमनिष्पादका मदीया ऋत्विजः पूर्वेऽन्यदीयेभ्य ऋत्विग्भ्यः प्रथमभाविनः संतो वनुषन्त । देवान्सभजन्तां ॥ वनतेऽस्कांदसे लडि व्यत्ययो बज्रलमिति त्रयो विकरणा उपप्रत्ययः सिप्शर्पो च । अडभावस्कांदसः ॥ वयं च तन्वा शरीरेणारिष्टा अहिंसिताः सुवीराः सुपुत्राय स्याम । भवेम ॥ वीरवीर्यौ चतुत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

मह्यं यजन्तु मम यानि हव्याकूतिः सत्या मनसो मे अस्तु ।

एनो मा नि गां कतमच्चनाहं विश्वे देवासो अधि वोचता नः ॥ ४ ॥

मह्यं । यजन्तु । मम । यानि । हव्या । आऽकूतिः । सत्या । मनसः । मे । अस्तु ।

एनः । मा । नि । गां । कतमत् । चन । अहं । विश्वे । देवासः । अधि । वोचत । नः ॥ ४ ॥

मह्यं मदर्थं यजन्तु । ऋत्विजो देवान्हविर्भिर्यजन्तु । यद्वा । पथ्यर्थे चतुर्थी । मह्यं मदीया ऋत्विज इत्यर्थः । मम स्वभूतानि हव्यानि यानि हवीषि चरुपुरोडाशादीनि संति तैर्हविर्भिरित्यर्थः । तथा मे मनस आकूतिः संकल्पगमनीष्टस्य प्रार्थनं सत्या यथार्थमस्तु । अपि चाहं कतमच्चन किमप्येनः पापं मा नि गा । मा निचत निरुष्टतरं वा गच्छेयं । पापं मा कार्षमत्यर्थः ॥ एतेर्माडि लुङीणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थिति सिचो लुक् ॥ अपि च हे विश्वे सर्वे देवासो देवाः यूयं नोऽस्माकमधि वोचत । विवादेषु पक्षपातेन व्रत ॥ वक्तव्योऽटि व्यत्ययेनाट् । वच उमित्युमागमः ॥

देवीः षड्वीरुरु नः कृणोत विश्वे देवास इह वीरयध्वं ।

मा हास्महि प्रजया मा तनूभिर्मा रधाम द्विषते सोम राजन् ॥ ५ ॥

देवीः । षट् । उर्वीः । उरु । नः । कृणोत । विश्वे । देवासः । इह । वीरयध्वं ।

मा । हास्महि । प्रऽजया । मा । तनूभिः । मा । रधाम । द्विषते । सोम । राजन् ॥ ५ ॥

हे षड्वीरुः षट्संख्याका उर्वर्यः । एताश्चान्यचान्नायते । षण्मोर्वीरंहसः पातु बीजं पृथिवी चाहश्च रावि-

स्थापन्धीषधयश्चेति । ईदृशो हे देवीर्देव्यः ॥ असि वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । नामञ्चिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमित्यस्त्राविद्यमानत्वनिषेधेन षड्वीरित्यनयोरामञ्चितयोः पदात्परत्वादाष्टमिकमामञ्चितानुदात्तत्वं ॥ ता यूयमुष विसीर्णं धनं नोऽस्माकं कृणोत । कुर्वत ॥ रुवि हिंसाकरणायोः । धिन्विह्वयोरश्चेत्युप्रत्ययः । तप्तनप्तनयनाश्चेति तस्य तबादेशः ॥ हे विश्वे सर्वे देवासो देवाः यूयं चेहास्मिन्धने प्राप्तये विषये वीरयध्वं । विक्रामयत । तथा वयं तद्वनं लभेमहि । तथा वीर्यवंतो यूयं प्रयच्छध्वमित्यर्थः ॥ वीर विक्रांता ॥ अपि च प्रजया पुत्रादिरूपया मा हास्महि । वयं मा परित्यजेमहि । मा च तनुभिः शरीरेः स्थज्येमहि । अस्मान्कदाचिदपि पुत्रादयः शरीराणि च मा परित्यागुरित्यर्थः ॥ आहाक् त्यागे । अस्मात्कर्मणि लुङि चिण्वद्वावाभावे रूपमेतत् ॥ तथा हे राजन्नाजमान यद्वास्माकं स्वामिन् हे सोम द्विषतेऽप्रीतिं कुर्वते ॥ द्विषः शतर्यदादित्वाच्छपो लुक् । शत्रुरनुम इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । पक्ष्ये चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी ॥ द्विषतः शत्रोर्मा रधाम । मा वशं प्राप्नुयाम । तथा त्वं कुर्वित्यर्थः । रथ्यतिवशगमन इति यास्कः । नि० ६. ३२ । यद्वा । द्विषते शब्दे तदर्थं मा रधाम । परिपक्ता इनगाहो मा भुम । रध हिंसासंराध्योः । संराद्धिः पाक इति तद्वृत्तिः । माङि लुङि पुषादित्वाच्चैरडादेशः ॥ १५ ॥

अग्ने म॒न्युं प्रति॒नुद॒न्परे॑षा॒मद॑ब्धो गो॒पाः परि॑ पाहि न॒स्त्वं ।

प्र॒त्यंचो॑ यंतु नि॒गुतः॑ पुन॒स्तेऽमै॑षां चि॒त्तं प्र॒बुधां॑ वि ने॒शत् ॥ ६ ॥

अग्ने । म॒न्युं । प्रति॒ऽनुद॒न । परे॑षां । अद॑ब्धः । गो॒पाः । परि॑ । पा॒हि । नः॒ । त्वं ।

प्र॒त्यंचः॑ । यंतु । नि॒ऽगुतः॑ । पुन॒रिति॑ । ते । अ॒मा । ए॒षां । चि॒त्तं । प्र॒बुधां॑ । वि । ने॒शत् ॥ ६ ॥

हे अग्ने परेषां शत्रूणां मन्युं क्रोधं प्रतिनुदन् पतिमुखं प्रेरयंस्तिरस्कुर्वन्नदब्धः केनाप्यहिसितो गोपा गोपायिता ॥ गुपु रक्षण इत्यस्मादायप्रत्ययांतात्क्रिपि वेरपृक्तस्य लोपात्पूर्वं वलि लोपे रूपमेतत् ॥ ईदृशस्त्वं नोऽस्मान्परि पाहि । परितः सर्वतो रक्ष । ते शत्रवः प्रत्यंचः प्रत्यंचतः प्रतिनिवर्तमाना निगुतः ॥ गुडः अत्यन्ते शब्दे । अस्मात्क्रिपि तुक् ॥ भयेन गन्नदरूपमव्यक्तं शब्दं नितरां कुर्वतः पुनर्यंतु । स्वकीयं स्थानं पुनर्गच्छंतु । अपि च प्रबुधां प्रबुध्यमानानामितेषां शत्रूणां चित्तं ज्ञानसाधनं मनोऽमा सह युगपदेव वि नेशत् । विनश्यतु ॥ प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनं । णश्च अदर्शन इत्यस्माच्छांदसो लुङ् । पुषादित्वाच्चैरडादेशः । नशिमन्योरनित्यत्वं वक्तव्यं । पा० ६. ४. १२०. ५ । इत्यकारस्यैत्वं ॥

धा॒ता धा॒तृणां॑ भुव॑नस्य॒ यस्पति॑र्दे॒वं चा॒तारं॑मभिमातिषा॒हं ।

इ॒मं य॒ज्ञम॒श्विनो॒भा बृ॒हस्पति॑र्दे॒वाः पा॑ंतु यज॑मानं न्य॒र्थात् ॥ ७ ॥

धा॒ता । धा॒तृणां॑ । भुव॑नस्य । यः । पतिः । दे॒वं । चा॒तारं॑ । अ॒भि॒मा॒ति॒ऽस॒हं ।

इ॒मं । य॒ज्ञं । अ॒श्विना॑ । उ॒भा । बृ॒हस्पतिः॑ । दे॒वाः । पा॑ंतु । यज॑मानं । नि॒ऽअ॒र्थात् ॥ ७ ॥

धातृणां स्रष्टृणामपि धाता स्रष्टा भुवनस्य कृत्स्नस्य भुतजातस्य य इन्द्रः सविता वा पतिः पालयिता तं देवं देवनशीलं चातारं सर्वेभ्यो भयेभ्यः पालयितारमभिमातिषाहमभिमातीनां शत्रूणां सोढारमभिभवितारं एवंगुणविशिष्टमिन्द्रं सवितारं वा स्तौमीति शेषः ॥ यह अभिभवे । कंदसि सह इति खिप्रप्रत्ययः । छांदसं विभक्त्युदात्तत्वं ॥ उभोभावश्चिनां बृहस्पतिश्चेतत्प्रमुखाः सर्वे देवा इमं यज्ञमनुष्ठीयमानं यजमानं च न्यर्थात्सि कृष्टादर्थोत्पापात् । यद्वा । अर्थस्य प्रयोजनस्याभावी न्यर्थः । तस्मात्पांतु । रक्षंतु । सफलं कुर्वत्वित्यर्थः ॥ जेरनिधाने । पा० ६. २. १९२. १ । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

उ॒रु॒व्यचा॑ नो महिषः श॒र्मं यंसद॑स्मिन्हवे॒ पुरु॑हूतः पुरु॒शुः ।

स नः॑ प्र॒जायै॑ हर्यश्च मृ॒ळये॑द् मा नो॑ रीरिषो॒ मा परा॑ दाः ॥ ८ ॥

उरुऽव्यचाः । नः । महिषः । शर्म । यंसत् । अस्मिन् । हवे । पुरुऽहूतः । पुरुऽसुः ।
सः । नः । प्रऽजायै । हरिऽअश्व । मृक्य । इंद्र । मा । नः । रिरिषः । मा । परा । दाः ॥ ८ ॥

उरुव्यचा विलीर्णव्यापनो महिषो महान्यूज्यो वा पुरुहूतो बह्मभिर्यजमानैराहूतः पुरुषुर्बहुनिवासः ॥
क्षयतेर्मितद्रादिभ्य उपसंख्यानं । पा० ३. २. १८०. १. इति दुप्रत्ययः ॥ यद्वा । पुरुभिर्बहुभिः शब्दमानः
सूयमानः ॥ पूर्ववदुप्रत्ययः । औणादिके कर्मणि क्तिपि वानित्यमागमशासनमिति तुगभावः ॥ ईदृश ईद्री
ऽस्मिन्हवे यज्ञे । हयतेऽस्मिन्हवीषीति हवो यज्ञः ॥ जुहोतेरधिकरणेऽपि ॥ यद्वा । अस्मिन्हवे त्वद्विषय आह्वाने ॥
भावेऽनुपसर्गस्थिति ह्यतेरपि संप्रसारणं च ॥ नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यंसत् । यच्छतु । ददात्वित्यर्थः ॥ यमेलेव्य-
डागमः । सिञ्जलमिति सिप ॥ हे हर्यश्व हरी अश्वी यस्य तादृश हे इंद्र स त्वं नोऽस्माकं प्रजायै । द्वितीयाथै
चतुर्थी । प्रजां पुत्रपौत्रादिकां मृक्य । सुखय । नोऽस्मान्मा रीरिषः । मा हिंसोः । मा च परा दाः । परादानं
परित्यागः । मा परित्याचीरित्यर्थः ॥

ये नः सपत्ना अप ते भवंत्विद्राग्निभ्यामव बाधामहे तान् ।

वसवो रुद्रा आदित्या उपरिस्पर्शं मोयं चेत्तारमधिराजमक्रन् ॥ ९ ॥

ये । नः । सऽपत्नाः । अप । ते । भवंतु । इंद्राग्निऽभ्यां । अव । बाधामहे । तान् ।

वसवः । रुद्राः । आदित्याः । उपरिऽस्पर्शं । मा । उयं । चेत्तारं । अधिऽराजं । अक्रन् ॥ ९ ॥

नोऽस्माकं ये सपत्नाः शत्रवस्तेऽपि भवंतु । अपगता भवंतु । स्वस्थानादपगताः प्रच्युता भवंतु । तान्सपत्ना-
निद्राग्निभ्यां हविर्भिः स्तुत्या च प्रसन्नाभ्यामनुगृहीता वयमव बाधामहे । निकृष्टतरं विनाशायामः । अपि च
वसवो रुद्रा आदित्याश्च मा मामुपरिस्पर्शमुन्नतपदस्य संप्रष्टारं सर्वेभ्यः अष्टमक्रन् । कुर्वंतु । तद्योगमुन्नतधनं
चेत्तारं चेतितारं ॥ छांदस इडभावः ॥ सर्वस्य ज्ञातारमधिराजं सर्वेषामधीश्वरं च मां कुर्वंतु ॥ करोतिच्छांदसे
लुङि मंत्रे घसेत्यादिना त्रैलुक् ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १० ॥

एकादशेऽनुवाके त्रयोविंशतिसंख्यानि सूक्तानि । तत्र नासदासीदिति सप्रचुरं प्रथमं सूक्तं त्रैलुक् । परमेष्ठी
नाम प्रजापतिर्हविषः । वियदादिभावानां सृष्टिस्थितिप्रलयादीनामपि प्रतिपाद्यत्वात्तेषां कर्ता परमात्मा
देवता । तथा चानुक्तांतं । नासत्सप्त प्रजापतिः परमेष्ठी भाववृत्तं त्विति ॥ गतो विनियोगः ॥

नासदासीन्नो सदासीन्नदानीं नासीद्रजो नो योमा परो यत् ।

किमावरीवः कुह कस्य शर्मन्नभः किमासीद्गहनं गभीरं ॥ १ ॥

न । असत् । आसीत् । नो इति । सत् । आसीत् । तदानीं । न । आसीत् । रजः ।

नो इति । विऽओम । परः । यत् ।

किं । आ । अवरीवरिति । कुह । कस्य । शर्मन् । अंभः । किं । आसीत् । गहनं । गभीरं ॥ १ ॥

तपसस्तपह्निनाजायतैकमित्यादिनाये सृष्टिः प्रतिपादयिष्यते । अधुना ततः प्रागवस्था निरस्तसमस्तप्रपंचा
या प्रलयावस्था सा निरूप्यते । तदानीं प्रलयदशायामवस्थितं यदस्य जगतो मूलकारणं तदसच्छविषाण-
वन्निरुपाख्यं नासीत् । न हि तादृशात्कारणादस्य सतो जगत उत्पत्तिः संभवति । तथा नो सन्नैव सदात्म-
वत्सत्त्वेन निर्वाच्यमासीत् । यद्यपि सदसदात्मकं प्रत्येकं विलक्षणं भवति तथापि भावाभावयोः सहावस्थान-
मपि संभवति । कुतस्तयोस्तादात्म्यमिति उभयविलक्षणमनिर्वाच्यमेवासीदित्यर्थः । ननु नो सदिति पारमार्थि-
कसत्त्वस्य निषेधः । तर्ह्यात्मनोऽप्यनिर्वाच्यत्वप्रसंगः । अथोच्यते । न । आनीदवातमिति तस्य सत्त्वमये वक्ष्यते
परिशेषात्मायाया एवात्र सत्त्वं निषिध्यत इति । एवमपि तदानीमिति विशेषणार्थकं व्यवहारदशायामपि

तस्याः पारमार्थिकसत्त्वाभावात् । अथ व्यावहारिकसतां पृथिव्यादीनां भावानां विद्यमानत्वात् कथं नो सदिति निषेधः । तच्चाह । नासीद्वा इत्यादि । लोका रज्जुस्युच्यते । नि० ४. १९. । इति यास्कः । अथ च सामान्यपेक्षमेकवचनं । व्योम्नो वक्ष्यमाणत्वात्तस्याधस्तनाः पातालादयः पृथिव्यन्ता नासन्नित्यर्थः । तथा व्योमांतरिक्षं तदपि नो नैवासीत् । पर इति सकारांतं परस्तादित्यर्थे वर्तते । परशब्दाच्छांदसोऽस्मादित्यर्थे ऽसिप्रत्ययः ॥ परो व्योम्नः परस्तादुपरिदेशे दुर्लोकप्रभृतिसत्यलोकांतं यदस्ति तदपि नासीदित्यर्थः । अनेन चतुर्दशभुवनगर्भं ब्रह्मांडं स्वरूपेण निषिद्धं भवति । अथ तदावरकत्वेन पुराणेषु प्रसिद्धानि यानि विद्यदादिभूतानि तेषामवस्थाप्रदेशं तदावरणनिमित्तं चावेपमुखेन क्रमेण निषेधयति किमावरीवरिति । किमावरणीयं तत्त्वमावरकभूतजातमावरीवः । अत्यंतमावृणुयात् । आचार्याभावात्तदावरकमपि नासीदित्यर्थः ॥ वृणोतिर्यङ्मुगंताच्छांदसे लङि तिपि रूपमेतत् ॥ यद्वा । किमिति प्रथमैव । किं तत्त्वमावरकमावृणुयात् । आचार्याभावादात्रियमाणवत्तदपि स्वरूपेण नासीदित्यर्थः । आवृण्वत्तत्तत्त्वं कुह कुच देशेऽवस्थायावृणोति । आधारभूतस्मादृशो देशोऽपि नासीदित्यर्थः ॥ किंशब्दात्सप्तम्यर्थे इप्रत्ययः । कु तिहोः । पा० ७. २. १०४. । इति प्रकृतेः क्तादेशः ॥ कस्य शर्मन् कस्य वा भोक्तृर्जीवस्य शर्मणि मुखदुःखसाक्षात्कारलक्षणे वा निमित्तभूते सति तदावरकं तत्त्वमावृणुयात् । जीवानामुपभोगार्था हि खटिः । तस्यां हि सत्यां ब्रह्मांडस्य भूतैरावरणं प्रलयदशायां च भोक्तारो जीवा उपाधिविलयात्प्रलीना इति कस्य कश्चिदपि भोक्तः न समवतीत्यावरणस्य निमित्ताभावादपि तत्र घटत इत्यर्थः । एतेन भोग्यप्रपंचवज्रोक्तप्रपंचोऽपि तदानीं नासीदित्युक्तं भवति ॥ किंशब्दादुत्तरस्य ऊसः सवेकाश्च इति प्राप्तस्योदात्तस्य न गौश्चन्माववर्णेति प्रतिषेधः । मुपां मुलुगिति शर्मणः सप्तम्या लुक् ॥ यद्यपि सावरणस्य ब्रह्मांडस्य निषेधेन तदंतर्गतमप्यन्यमपि निराकृतं तथाप्यापो वा इदमग्रे सलिलमासीत् । ति० सं० ७. १. ५. १. । इत्यादिश्रुत्या कश्चिदपां सञ्जावमाश्रित । तं प्रत्याचष्टेऽभः किमासीदिति । गहनं दुष्प्रवेशं गभीरं दुःखस्थानमत्यगाधं ईदृशमभः किमासीत् । तदपि नैवासीदित्यर्थः । श्रुतिस्त्ववांतरप्रलयविषया ॥

न मृत्युरासीद्मृतं न तर्हि न रात्र्या अहं आसीत्प्रकेतः ।

आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किं चनासं ॥२॥

न । मृत्युः । आसीत् । अमृतं । न । तर्हि । न । रात्र्याः । अहः । आसीत् । प्रऽकेतः ।

आनीत् । अवातं । स्वधया । तत् । एकं । तस्मात् । ह । अन्यत् । न । परः । किं ।

चन । आस ॥२॥

ननुक्तस्य प्रतिसंहारस्य संहर्षपेक्षत्वात् स एव संहर्ता मृत्युर्विद्यत इत्यत आह । न मृत्युरासीदिति । ननु यदि स नासीत् तर्हि तदभावकृतममृतममरणं प्राणिनामवस्थानं तदानीमपि स्यात् तच्चाह । अमृतं न तर्हीति । तर्हि तस्मिन्प्रतिहारसमये । अयं भावः । सर्वेषां प्राणिनां परिपक्वं भोगहेतुभूतं सर्वं कर्म यदोपभुक्तमासीत् तदा भोगाभावात्प्रियोजनमिदं जगदिति परमेश्वरस्य मनसि संजिहीर्षा जायते । तथैव स मृत्युः सर्वं जगत्संहरत इति किमनेन मृत्युना संहर्ता तदभावकृतं वा कथममरणं स्यादिति । एतदेवाभिप्रेत्य कठैरास्मायते । यस्य ब्रह्म च चत्रं चोभे भवत ओदणं । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः । क० उ० २. २५. । इति । नन्वेतस्य सर्वस्याधिकरणभूतः कालो विद्यत इत्यत आह । न रात्र्या इति । न रात्र्या अहश्च प्रकेतः प्रज्ञानमासीत् । तत्रैतुभूतयोः सूर्याचंद्रमसोरभावात् । एतेनाहोरात्रनिषेधेन तदात्मको मासर्तुसंवत्सरप्रभृतिकः सर्वः कालः प्रत्याख्यातः । कथं तर्हि नो सदासीत्तदानीमिति कालवाची प्रत्ययः । उपचारादिति ब्रूमः । यथेदानींतननिषेधस्य कालोऽवच्छेदकस्तथा मायापि तदवच्छेदहेतुरित्यवच्छेदकत्वसाध्येनाकालेऽपि कालवाची प्रत्ययः । यद्वादिष्य ब्रह्मणः परमार्थसत्त्वमग्रे वक्ष्यत इति तदिदानीं दर्शयत्वानीदिति । तत्सकलविदांतप्रसिद्धं ब्रह्मतत्त्वमासीत् । प्राणितवत् । नन्वेवं प्राणनकर्तृर्जीवभावापन्नस्यैव ब्रह्मणः सत्त्वं स्यात् न विवक्षितस्य निष्पाधिकस्य ब्रह्मणः । अप्राणो ह्यमनाः शुद्ध इति तस्य प्राणसंबंधाभावात् तच्चाहानीदवातमिति । अयमाश्रयः । आनीदित्यत्र धात्वर्थक्रिया तत्कर्ता तस्य च भूतकालसंबंध इति चयोऽर्थाः प्रतीयन्ते । तत्र

समुदायो न विधीयते यथापेयोऽष्टाकपाल इति येन ब्रह्मणः सत्त्वं न स्यात् । किं तद्वर्जितेन कर्तृत्वमनूय
भूतकालसत्तालक्षणो गुणो विधीयते दध्ना जुहोतीति वाक्यांतरविहितापिहोक्तानुवादेन तत्र गुणविधानं ।
तत्राप्यनेन कर्तृत्वविशिष्टस्य न पूर्वकालसत्ता विधीयते तन्निवेधानुपपत्तिप्रसंगात् अतोऽनेन कर्तृत्वेनेदानीत-
नेनोपलक्षितं यन्निरूपाधिकं परं ब्रह्म तस्यैव भूतकालसत्ता विधीयत इति न कश्चिद्दोष इति । नन्वीदृशस्य
ब्रह्मणो मायया सह संबंधासंभवात्सांख्याभिमतता स्वतंत्रा सद्रूपा सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका मूलप्रकृतिरेवाभि-
मतेति कथं नो सदिति निषेधः । तत्राह स्वधयेति । स्वस्मिन्धीयते ध्रियत आश्रित्य वर्तत इति स्वधा माया ।
तथा तद्ब्रह्मैकमविभागापन्नमासीत् ॥ सहयुक्तेऽप्रधाने । पा० २. ३. १८. । इति तृतीया सहशब्दयोगाभावेऽपि
सहार्थयोगे भवति वृद्धो यूना । पा० १. २. ६५. । इति निपातनाङ्गिगात् ॥ अत्र प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां तस्याः स्वातंत्र्यं
निवार्यते । यद्यप्यसंगस्य ब्रह्मणस्तथा सह संबंधो न संभवति तथापि तस्मिन्नविषया तत्स्वरूपमिव संबंधो
ऽप्यध्यस्यते यथा शुक्तिकायां रजतस्य । एतेन सद्रूपत्वमपि तस्याः प्रत्याख्यातं । ननु यदि माया ब्रह्मणा
सहाविभागापन्ना तर्हि तस्या अनिर्वाच्यत्वाद्वृह्मणोऽपि तत्प्रसंग इति कथं तस्य सत्त्वमुक्तमानीदवातमिति ।
ब्रह्मणो वा सत्त्वात्तस्या अपि सत्त्वप्रसंग इति कथं नो सदासीदिति सत्त्वप्रतिषेधः । भवं । अयुक्तिदृष्टीक्याव-
भासेऽपि युक्त्या विविच्य मायांशस्यानिर्वाच्यत्वं ब्रह्मणः सत्त्वं च प्रतिपादितं । ननु दृग्दृश्याविति द्वावेव
पदार्थावानीदवातं स्वधयेति तौ चेदंगीक्रियेते तत्किमपरमवशिष्यते यन्नासीद्रज इत्यादिना प्रतिषिध्येत
तत्राह तस्मादिति । तस्माद् तस्मात्स्वस्य पूर्वोक्ताभ्यामासहिताद्वृह्मणोऽन्यत्किं चन किमपि वस्तु भूतभीतिकारकं
जगन्नास । न बभूव ॥ कंदस्युभयथेति लिटः सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूभावाभावः ॥ ननु तदानीमन्यस्य सत्त्वनिषेधो
न शक्यः । असत्त्वे चाप्रसक्तत्वात् निषेधोपयोग इत्यत आह पर इति । परः परस्तात्सृष्टेरूर्ध्वं वर्तमानमिदं
जगत्तदानीं न बभूवेत्यर्थः । अन्यथोक्तरीत्या क्वचिदपि निषेधो न स्यादिति भावः ॥

तमं आसीत्तमसा गूळ्हमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदं ।

तुच्छयेनाभ्वपिहितं यदासीत्तपसस्तन्महिनाजयितकं ॥ ३ ॥

तमः । आसीत् । तमसा । गूळ्हं । अग्रे । अप्रऽकेतं । सलिलं । सर्वं । आः । इदं ।

तुच्छयेन । आभु । अपिऽहितं । यत् । आसीत् । तपसः । तत् । महिना । अजायत् । एकं ॥ ३ ॥

ननुक्तप्रकरणे यदि पूर्वमिदं जगन्नासीत्कथं तर्हि तस्य जन्म । जायमानस्य जनिक्रियायां कर्तृत्वेन कार-
कत्वात् कारकं च कारणावांतरविशेष इति कारकस्य सतो नियतपूर्वक्षणवर्तित्वस्यावशंभावात् । अथैतद्दोष-
परिजिहीर्षया जनिक्रियायाः प्रागपि तद्विद्यत इत्युच्यते । कथं तस्य जन्म । अत आह । तमसा गूळ्हमय
इति । अग्रे दृष्टेः प्राक् प्रलयदशायां भूतभीतिकं सर्वं जगत्तमसा गूळ्हं । यथा नैशं तमः सर्वपदार्थजातमा-
वृणोति तद्वत् । आत्मतत्त्वस्यावरकत्वात्मायापरसंज्ञं भावरूपाज्ञानमत्र तम इत्युच्यते । तेन तमसा निगूढं
संवृतं कारणभूतेन तेनाच्छादितं भवति । आच्छादकात्तस्मात्तमसो नामरूपाभ्यां यदाविर्भवनं तदेव तस्य
जन्मेत्युच्यते । एतेन कारणावस्थायामसदेव कार्यमुत्पद्यत इत्यसद्वादिनोऽसत्कार्यवादिनो ये मन्यन्ते ते प्रत्या-
ख्याताः । ननु कारणे तमसि तज्जगदात्मकं कार्यं विद्यते चेत् कथं नासीद्रज इत्यादिनिषेधः । तत्राह तम
आसीदिति । तमो भावरूपाज्ञानं मूलकारणं । तद्रूपता तदात्मनां । यतः सर्वं जगत्प्राक् तम आसीदती
निषिध्यत इत्यर्थः । नन्वावरकत्वादावरकं तमः कर्तुं आवायत्वाज्जगत्कर्म । कथं तयोः कर्मकर्त्रोस्तादात्म्यं ।
तत्राह । अप्रकेतमिति । अप्रकेतमप्रज्ञायमानं । अयमर्थः । यद्यपि जगत्तमसस्य कर्मकर्तृभावी यौक्तिको
विद्यते तथापि व्यवहारदशायामिव तस्यां दशायां नामरूपाभ्यां विस्पष्टं न ज्ञायत इति तादात्म्यवर्णनं ।
अत एव मनुजा स्मर्यते । आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणं । अप्रतर्क्यमनिर्देशं प्रमुपमिव सर्वतः । मनु० १. ५. ।
इति । कुतो वा न प्रज्ञायते तत्राह । सलिलं ॥ सल गती । औणादिक इलच ॥ इदं दृश्यमानं सर्वं जगत्सलिलं
कारणेन संगतमविभागापन्नमाः । आसीत् ॥ अक्षैर्लङ्घितं बज्रं कंदसीतीडमिव हृत्पद्माभ्य इति तिलोपे
तिथ्यनक्षेः । पा० ८. २. ७३. । इति पर्युदासाहकाराभावः ॥ यद्वा सलिलमिति क्षुप्रोपमं । सलिलमिव । यथा
क्षीरेणाविभागापन्नं नीरं दुर्विज्ञानं तथा तमसाविभागापन्नं जगत्तं शक्यविज्ञानमित्यर्थः । ननु विविधविधि-

चक्षुःप्रभृतयः प्रपञ्चस्य कथमतिगुच्छेन तमसा चोरेण गीरस्त्रिवाभिभवः । तथा तमोऽपि चोरवत्तुल्यवदित्वे-
बोध्यते । तर्हि दुर्बलस्य जगतः सर्गसमयेऽपि गीरवत्संभव इत्यत आह । तुच्छेनेति । आ समंताद्भवतीत्यामु
तुच्छेन ॥ झांदसो यकारोपजनः ॥ तुच्छेन तुच्छकल्पनेन सदसद्विलक्षण्येन भावरूपाज्ञानेनापिहितं झादित-
मासीत् ॥ दधातेः कर्मणि निष्ठा । दधातेर्हि । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्नं ॥ एकमेकीभूतं कारणेन
तमसाविभागतां प्राप्तमपि तत्कार्यजातं तपसः स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपस्य महिना माहात्म्येनाजायत । उत्पन्नं ।
तपसः स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपत्वं चान्यवान्नायते । यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । सु० उ० १. १. ९. इति ॥

कामस्तदये समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।

सतो बंधुमसति निरविन्दहृदि प्रतीषा कवयो मनीषा ॥४॥

कामः । तत् । अये । सं । अवर्तत । अधि । मनसः । रेतः । प्रथमं । यत् । आसीत् ।

सतः । बंधुं । असति । निः । अविन्दन् । हृदि । प्रतिऽइत्थं । कवयः । मनीषा ॥४॥

ननुक्तरीत्या यदीश्वरस्य पर्यालोचनं जगतः पुनस्तत्पक्षी कारणं तदेव किंनिबन्धनमित्यत आह कामस्तदय
इति । अयेऽस्य विकारजातस्य छष्टेः प्रागवस्थायां परमेश्वरस्य मनसि कामः समवर्तत । सम्यग्जायत ।
सिद्धिर्जा जातित्वर्थः । ईश्वरस्य सिद्धिर्जा वा किहेतुकेत्यत आह मनस इति । मनसोऽतःकरणस्य संबंधि
वासनाश्रेयेण मायायां विलीनेऽतःकरणे समवेतं । सामान्यपिच्छमेकवचनं । सर्वप्राप्यतःकरणेषु समवेत-
मित्यर्थः । एतेनात्मनो गुणाधारत्वं प्रत्याख्यातं । तादृशं रेतो भाविनः प्रपञ्चस्य बीजभूतं प्रथममतीते कल्पे
प्राणिभिः कृतं पुण्यात्मकं कर्म यद्यतः कारणात्सृष्टिसमय आसीत् अभवत् । भूषु वर्धिष्यत्वजायत परिपक्वं सत्फ-
लोष्णुखमासीदित्यर्थः । तत्ततो हेतोः फलप्रदस्य सर्वसाक्षिणः कर्माध्यक्षस्य परमेश्वरस्य मनसि सिद्धिर्जाजाय-
तेत्यर्थः । तस्यां च जातायां स्रष्टव्यं पर्यालोच्य ततः सर्वं जगत्सृजति । तथा चान्नायते । सोऽकामयत वज्रः
स्यां प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वेदं सर्वमसृजत यदिदं किंच । ति० आ० ८. ६. इति श्रुत्यात्मनेत्यमव-
गमितीर्धे विद्वदनुभवमप्यनुयाहकत्वेन प्रमाणयति सत इति । सतः सत्त्वेनेदानीमनुभूयमानस्य सर्वस्य जगतो
बंधुं बंधकं हेतुभूतं कल्पांतरं प्राप्यनुष्ठितं कर्मसमूहं कवयः क्रांतदर्शना अतीतानागतवर्तमानाभिज्ञा योगिनो
हृदि हृदये निरुद्धया मनीषा मनीषया बुद्ध्या ॥ सुपां सुनुगिति तृतीयाया लुक् ॥ प्रतीष्य विचार्य ॥ अन्येषा-
मपीति साहित्यिको दीर्घः ॥ असति सद्विलक्षणेऽव्याकृते कारणे निरविन्दन् । निष्कृष्यात्मनं । विविध्या-
जानन्नित्यर्थः ॥

तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषामधः स्विदासीदुपरि स्विदासीत् ।

रेतोधा आसन्महिमानं आसन्स्वधा अवस्तात्प्रयतिः परस्तात् ॥५॥

तिरश्चीनः । विस्तृतः । रश्मिः । एषां । अधः । स्विन् । आसीत् । उपरि । स्विन् ।

आसीत् ।

रेतःऽधाः । आसन् । महिमानं । आसन् । स्वधा । अवस्तात् । प्रयतिः । परस्तात् ॥५॥

एवमविद्याकामकर्मणि छष्टेहेतुत्वेनोक्तानि । अधुना तेषां स्वकार्यजनने श्रेष्ठ्यं प्रतिपादयति । येन नासदा-
सीदित्यविद्या प्रतिपादिता यच्च कामस्तदय इति कामो मनसो रेतः प्रथमं यदासीदिति यत्कर्मेषामविद्या-
कामकर्मणां विद्यदादिभूतजातानि स्रजतां रश्मी रश्मिसदृशो यथा सूर्यरश्मिद्वयानंतरं निमेषमात्रेण
युगपत्सर्वं जगद्ग्रामेति तथा शीघ्रं सर्वं व्याप्नुवन् यः कार्यवर्गो विततो विस्तृत आसीत् । स्विदासीदिति
वक्ष्यमाणमपि संबध्यते ॥ विचार्यमाणानां । पा० ८. २. ९७. इति श्रुतः । तत्रोदात्त इत्यनुवृत्तेः स चोदात्तः ।
स्विदिति वितर्के ॥ स कार्यवर्गः प्रथमतः किं तिरश्चीनस्त्यर्थगवस्थितो मध्ये स्थित आसीत् किंवाधोऽधस्ता-
दासीत् । अहोस्विदुपर्युपरिष्ठात्किमासीत् ॥ उपरि स्विदासीदिति च । पा० ८. २. १०२. इत्यनुदात्तः श्रुतः ॥

आत्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरपिः । तै० आ० ८. १. । इत्यादिकया पंचमीश्रुत्वा तत उत्रातारं ततो होतारमिति वत्क्रमप्रतिपत्ती सत्यामपि विद्युत्प्रकाशवत्सर्गस्य शीघ्रव्यापनेन तस्य क्रमस्य दुर्लभत्वादेतिषु त्रिषु स्थानेषु प्राप्यं कुचेति विचार्यते । एवं नाम शीघ्रं सर्वतो दिशु सर्गो निष्पन्न इत्यर्थः । एतदेव विभजति । सृष्टिषु कार्येषु मध्ये केचिद्वावा रेतोधा रेतसो बीजभूतस्य कर्मणो विधातारः कर्तारो भोक्तारश्च जीवा आसन् अन्ये भावा महिमानः ॥ स्वार्थिक इमनिच् ॥ महान्तो वियदादयो भोग्या आसन् । एवं मायासहितः परमेश्वरः सर्वं जगत्सृष्ट्वा स्वयं चानुप्रविश्य भोक्तृभोग्यादिरूपेण विभागं कृतवानित्यर्थः । अयमेवार्थकीर्तिरीयके तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । तै० आ० ८. ६. । इत्यारभ्य प्रतिपाद्यते । तत्र च भोक्तृभोग्ययोर्मध्ये स्वधा । अन्नना-
मेतत् । भोग्यप्रपञ्चोऽवस्तादवरो निरुद्ध आसीत् । प्रयतिः प्रयतिता भोक्ता परस्तात्पर उत्कृष्ट आसीत् । भोग्यप्रपञ्चं भोक्तृप्रपञ्चस्य शेषभूतं कृतवानित्यर्थः ॥ विभाषा परावराभ्यां । पा० ५. ३. २९. । इति प्रथमार्थेऽस्तातिः । अस्ताति च । पा० ५. ३. ४०. । इत्यवरशब्दस्यावादेशः । अवस्तादिति संहितायामोवाचवादि-
त्वात्प्रकृतिभावः ॥

को अद्वा वेद क इह प्र वोचत्कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः ।

अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आवभूव ॥ ६ ॥

कः । अद्वा । वेद । कः । इह । प्र । वोचत् । कुतः । आऽजाता । कुतः । इयं । विऽसृष्टिः ।

अर्वाक् । देवाः । अस्य । विऽसर्जनेन । अथ । कः । वेद । यतः । आऽवभूव ॥ ६ ॥

एवं भोक्तृभोग्यरूपेण सृष्टिः संयहेण प्रतिपादिता । एतावद्वा इदमन्नं धीवानादयः सोम एवान्नमपिरन्नाद इतिवत् । अथेदानीं सा सृष्टिर्दुर्विज्ञानेति न विसरेणाभिहितेत्याह । को अद्वेति । कः पुरुषोऽद्वा पारमार्थ्येन वेद । जानाति । को वेदास्मिन्नैके प्र वोचत । प्रब्रूयात् । इयं दृश्यमाना विस्फुटिर्विविधा भूतभौतिकभोक्तृ-
भोग्यादिरूपेण ब्रह्मप्रकारा सृष्टिः कुतः कस्मादुपादानकारणात् कुतः कस्माच्च निमित्तकारणादाजाता । समन्ताज्जाता । प्रादुर्भूता । एतदुभयं सम्यक्को वेद को वा विसरेण वक्तुं शक्नुयादित्यर्थः । ननु देवा अजानंतः । सर्वज्ञास्ते ज्ञास्यंति वक्तुं च शक्नुवंतीत्यत आह । अर्वागिति । देवाश्चास्य जगतो विसर्जनेन वियदादिभूतोत्पत्त्यन्तरं विविधं यज्ञातिकं सर्जनं सृष्टिस्तेनार्वागर्वाचीनाः कृताः । भूतसृष्टेः पश्चाज्जाता इत्यर्थः । तथाविधास्ते कथं स्वोत्पत्तेः पूर्वकालीनां सृष्टिं जानीयुः । अजानंतो वा कथं प्रब्रूयुः । उक्तं दुर्वि-
ज्ञानत्वं निर्गमयति । अथैवं सति देवा अपि न जानन्ति किल । तद्व्यतिरिक्तः को नाम मनुष्यादिवेदं तज्जग-
त्कारणं जानाति यतः कारणात्कृत्स्नं जगदावभूव अजायत ॥

इयं विसृष्टिर्यत आवभूव यदि वा दधे यदि वा न ।

यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्तो अंग वेद यदि वा न वेद ॥ ७ ॥

इयं । विऽसृष्टिः । यतः । आऽवभूव । यदि । वा । दधे । यदि । वा । न ।

यः । अस्य । अधिऽअक्षः । परमे । विऽव्योमन् । सः । अंग । वेद । यदि । वा । न । वेद ॥ ७ ॥

उक्तप्रकारेण यथेदं जगत्सर्जनं दुर्विज्ञानं एवं सृष्टं तज्जगद्गर्धरमपीत्याह । इयमिति । यत उपादानभू-
तात्परमात्मन इयं विस्फुटिर्विविधा गिरिनदीसमुद्रादिरूपेण विचित्रा सृष्टिरावभूव आजाता सोऽपि किल यदि वा दधे धारयति यदि वा न धारयति । एवं च को नामान्यो धर्तुं शक्नुयात् । यदि धारयेदीश्वर एव धारयेन्नान्य इत्यर्थः । एतेन कार्यस्य धारयितुत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मण उपादानकारणत्वमुक्तं भवति । तथा च पारमार्थं सूचं । प्रकृतित्वं प्रतिष्ठादृष्टान्तानुपरोधात् । वेदां १. ४. २३. । इति । यद्वा । अनेनार्धर्चेन पूर्वोक्तं सृष्टिर्दुर्विज्ञानत्वमेव दृढयति । को वेदेत्यनुवर्तते । इयं विविधा सृष्टिर्यत आवभूव आ समन्तादजायतेति को वेद । न कोऽपि । नास्त्येव जगतो जगद् कदाचिदानीदृशं जगदिति बहवो धाता भवन्त्यपि । यतः ॥ अनिकर्तुः

प्रकृतिः । पा० १. ४. ३०. । इत्युपादानसंज्ञायां पंचम्यास्तसिन् ॥ यस्मात्परमात्मन उपादानभूतादावभूव तं परमात्मानं को वेद । न कोऽपि । प्रकृतितः परमाणुभ्यो वा जगज्जन्तेति हि बहवो भ्राताः । तथा स एवोपादानभूतः परमात्मा स्वयमेव निमित्तभूतोऽपि सन् यदि वा दधे विदध इदं जगत्सर्वं यदि वा न ससर्ज । असंदिग्धे संदिग्धवचनमेतच्छास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युरिति यथा । स एव विदधे । तं को वेद । अजानंतोऽपि बहवो जडात्प्रधानादकर्तृकमेवेदं जगत्स्वयमजायतेति विपरीतं प्रतिपन्ना विदधतो विधानमजानंतोऽपि । स एवोपादानभूत इत्यपि को वेद । न कोऽपि । उपादानादन्यस्तस्य ऐश्वर्यो विदध इति हि बहवः प्रतिपन्नाः । देवा अपि यत्र जानंति तद्वर्षाद्योनानामेवां तत्परिज्ञाने कैव कथेत्यर्थः । यद्येवं जगत्सृष्टिरत्यंतदुरवबोधना तर्हि सा प्रमाणपद्धतिमध्यास इत्याशङ्क्य तत्तद्भावा ऐश्वर्यो वेदं प्रमाणयति । यो अस्त्विति । अस्य भूतर्मातृकात्मकस्य जगतो योऽध्यक्ष ईश्वरः परम उत्कृष्टे सत्यभूते व्योमन् व्योमन्याकाश आकाशवन्निर्मले स्वप्रकाशे । यद्वा ॥ अवतैस्तर्पणार्थादन्येभ्योऽपि दृष्टं इति मनिन् । नेदृशि कृतीतीटप्रतिषेधः । जरत्खरत्वादिना वकारोपधयोक्तुः । सप्तम्या लुक् । न ङिसंबुद्धोरिति नलोपप्रतिषेधः ॥ व्योमनि विशेषेण तुम्हे । निरतिशयानन्दस्वरूप इत्यर्थः । यद्वा । अवतिर्गत्यर्थः । व्योमनि विशेषेण गंतव्ये । देशकालवस्तुभिरपरिच्छिन्न इत्यर्थः । अथवा । अवतिर्ज्ञानार्थः । व्योमनि विशेषेण ज्ञातरि विशिष्टज्ञानात्मनि । ईदृशि स्वात्मनि प्रतिष्ठितः । श्रूयते हि सन्त्कुमारनारदयोः संवादे । स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि । कृ० उ० ७. २४. १. इति । ईदृशो यः परमेश्वरः सो अंग । अंगेति प्रसिद्धो । सोऽपि नाम वेद जानाति । यदि वा न वेद न जानाति । को नामान्यो जानीयात् । सर्वज्ञ ईश्वर एव तां सृष्टिं जानीयात् नान्य इत्यर्थः ॥ ११७ ॥

यो यज्ञ इति सप्तर्चं द्वितीयं मूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य गङ्गाव्यवस्थायां । आद्या जगतो शिष्टास्त्रिष्टुभः । अत्रापि यज्ञादीनां केषांचिद्भावाणां सृष्टिः प्रतिपाद्यते । अतः स्रष्टव्यत्वेन प्रधानभूतो योऽर्थः सैव देवता । तत्कर्ता प्रजापतिरेव देवता । तथा चानुक्तां । यो यज्ञो यज्ञः प्राजापत्यो जगत्यायेति ॥ गतो विनियोगः ॥

यो यज्ञो विश्वतस्तंतुभिस्तुत एकशतं देवकर्मभिरायतः ।

इमे वयंति पितरो य आययुः प्र वयाप वयेत्यासते तते ॥ १ ॥

यः । यज्ञः । विश्वतः । तंतुऽभिः । ततः । एकऽशतं । देवऽकर्मभिः । आऽयतः ।

इमे । वयंति । पितरः । ये । आऽययुः । प्र । वय । अप । वय । इति । आसते । तते ॥ १ ॥

तंतुभिस्तंतुभिर्विस्तारयितुंभिर्विषयदादिभूतैर्यः सर्गात्मको यज्ञो विश्वतः सर्वतस्ततो विसृतः । तथैकशतं । एकं च शतं चैकशतं ॥ संख्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ एकोत्तरशतमित्यर्थः । ब्रह्मा येषु शतसंख्येष्व्वात्म्यसंवत्सरिषु जीवति तदभिप्रायेणात्र शतसंख्या । जीवता तेन प्रजापतिना सार्धमैकशतमित्युच्यते । यथा शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्य आत्मैकशत इति । अत्यंतसंयोगे द्वितीया । ब्रह्मणः शतसंवत्सरपर्यंतं देवकर्मभिर्देवानुद्दिश्य भोक्तृभिः कृतेः कर्मभिरायतः । दीर्घोभूतः । तावत्कालावस्थायी । एवमायामविस्तारवान् । - - । पितरः पालकाः प्रजापतेः प्राणभूता विश्वरूपजो देवा वयंति । निर्मिमते । ये देवा आययुः स्रष्टव्यं सर्वं जगत्स्ववयनेन व्यापुः । अपि च प्र वयाप वयेति । प्रवाणं नाम प्रकृष्टस्य चेतनस्य भोक्तृप्रपंचस्य सर्जनं । अपवानं नामापकृष्टस्य निष्कृष्टाचेतनस्य भोग्यप्रपंचस्य सर्जनं ॥ वेत्त तंतुसंताने । समुच्चयेऽन्यतरस्यां । पा० ३. ४. ३. इति लोट् । तस्य लोटो हिस्वावित्यनुवृत्तिर्हरादेशः । शङ्गुणायादेशः । अतो हरिति लुक् ॥ प्र वयाप वयेति वयंतः प्रवाणमपवानं च कुर्वत इत्यर्थः । एवंभूताः संतसे विश्वरूपजस्ते विसृते सत्यलोक आसते । प्राणरूपेण प्रजापतिमुपासते ॥ यद्वा । ज्योतिष्टोमादिर्यज्ञ एवरूपकत्वेन पटात्मना वर्धते । यो यज्ञो ज्योतिष्टोमादिस्तंतुभिस्तंतुस्थानीधिरपिष्टोमात्मपिष्टोमादिसंस्थाभिर्देः सप्तभिर्भुक्तोभिर्वा सर्वतो विश्वतस्ततो विसृतः । तथैकशतं । तृतीयार्थं प्रथमा । एकाधिकेनापिचयनेन युक्तिर्देवकर्मभिर्गवामयनप्रभृतिकैर्विश्वरूपजामयनां तैरेकाहादिस्त्रात्मकैर्वायतो दीर्घोभूत एवमायतो विस्तारवान्यज्ञात्मकोऽयं पटः प्रजापतिना स्रष्टः । तं पटं पितरोऽस्माकं पितृभूता इमेऽगिरसो वयंति । तस्य पटस्य प्राचीनतंतुस्थानीयानि सुतशस्त्राणि प्र वय त्वं कुक्ष्य अप वय

तिरक्षीनतंतुस्थानीयानि यजूषि त्वं कुर्विषिवं परस्परं नियुञ्जाना आसते । नियुञ्जति ॥ एवं विसृतस्य यज्ञस्य प्रजापतेः सकाशादुत्पत्तिरुत्तरया प्रतिपाद्यते ॥

पुमौ॑ एनं॑ तनुत॑ उत्कृ॑ण॒न्ति पुमा॑न्वि त॒न्ने अ॒धि ना॒कै अ॒स्मिन् ।

इ॒मे म॒यू॒खा॒ उप॑ सेदु॒ः सदः॑ सामा॑नि चक्रु॑स्त॒सरा॑ण्योत॒वे ॥२॥

पुमा॑न् । ए॒नं । त॒नुते॑ । उ॒त् । कृ॑ण॒न्ति । पुमा॑न् । वि॒ । त॒न्ने । अ॒धि । ना॒कै । अ॒स्मिन् ।

इ॒मे । म॒यू॒खाः । उ॒प॑ । से॒दुः । ऊं इति॑ । स॒दः । सामा॑नि । च॒क्रुः । त॒सरा॑णि । ओ॒त॒वे ॥२॥

पुमान् पुष्य आदिपुष्यः प्रजापतिरेनं यज्ञं तनुते । विस्तारयति । खट्ववानित्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं । स प्रजापतिर्यज्ञमतनुत तमाहरत्तेनायजतेति । प्रजापतिर्यज्ञमखजत यज्ञं खट्वमनु ब्रह्मचवे अखज्येतामिति च । ऐ० ब्रा० ५. ३२. ७. १०. । स एव पुमान् खट्वं तं यज्ञमुत्कृणन्ति । उद्वेष्टयति ॥ छती वेष्टने रौधादिकः ॥ स एव पुमान् प्रजापतिरस्मिन्भूलोके नाके । अकं दुःखं नास्त्यस्मिन्निति नाकः स्वर्गलोकः ॥ मध्याह्नपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः ॥ तत्र च वि तन्ने । इमं यज्ञं विस्तारयति । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । तनोतिर्लिटि तनिपत्योस्कंदसीत्युपधालोपः । तस्य स्थानिवद्भावाद्भिर्वचनं ॥ मयूखा रश्मिभूतास्तस्य प्रजापतेः प्राणात्मका इमे विश्वसृजो देवाः सदः सदनं देवयजनस्थानमुप सेदुः । विश्वसर्जनहेतुभूतं विश्वसृजामयनाख्यं यज्ञं कर्तुमुपसीदति । उपसद्य च सामानि रयंतरादीन्येतवे वयनाय यज्ञाख्यं वस्त्रमोतुं तसराणि तिर्यक्सराणि तिर-
चीनसूत्राणि चक्रुः ॥

कासी॑त्प्र॒मा प्र॑ति॒मा किं॑ नि॒दान॑माज्यं॒ किमा॑सीत्परि॒धिः क॑ आसीत् ।

छंदः॑ किमा॑सीत्प्रउ॒गं किमु॑कथं॒ यद्दे॒वा दे॒वमय॑जंत॒ विश्वे॑ ॥३॥

का॑ । आ॒सीत् । प्र॒ऽमा । प्र॑ति॒ऽमा । किं॑ । नि॒ऽदानं॑ । आ॒ज्यं॑ । किं॑ । आ॒सीत् । परि॒ऽधिः ।

कः॑ । आ॒सीत् ।

छंदः॑ । किं॑ । आ॒सीत् । प्रउ॒गं । किं॑ । उ॒कथं॑ । यत् । दे॒वाः । दे॒वं । अ॒यजंत॑ । विश्वे॑ ॥३॥

विश्वसर्जनोपायत्वेन प्रजापतिना खट्वे यज्ञे विश्वस्य सृष्टारो विश्वसृजो देवा विश्वसर्जनाय तं यज्ञमन्व-
तिष्ठन् । तस्मिन्समये जगतोऽनुत्पत्तेर्जगदंतःपातिनो यागोपकरणभूताः पदार्थाः कथमासन्नित्यनया प्रश्नः
क्रियते । यद्यदा विश्वे सर्वे साध्या देवा देवं प्रजापतिमयजंत तदानीं तस्य यज्ञस्य प्रमा प्रमाणमित्यन्ता का
कथंभूतासीत् । तथा प्रतिमा हविष्प्रतियोगित्वेन मीयते निर्मोयत इति प्रतिमा देवता । सा च तस्य यज्ञस्य
कासीत् । तथा निदानमादिकारणं यागेऽप्रवृत्तस्य प्रवर्तकं फलं किमासीत् । तथाज्यं घृतमेतदुपलक्षितं
हविर्वा तस्य यज्ञस्य किमासीत् । तथा परिधिः । परितो धीयंत इति त्रयः परिधयो बाहुमात्राः पलाशा-
दिवृषजन्त्याः ॥ परिपूर्वाहधातंरूपसर्गे घोः किरिति किप्रत्ययः । सामान्यापिष्टमेकवचनं ॥ परिधयः क
आसन्नित्यर्थः । तथा तस्य यज्ञस्य गायत्र्यादिकं छंदः किमासीत् । तथा प्रउगमुकथं । उपलक्षणमेतत् । आज्य-
प्रउगादीन्युक्त्यानि शस्त्राणि वा कान्यासन् । एतेषु प्रश्नेषु त्रयाणामुत्तरं वृत्तेनाह ॥

अ॒ग्नेगी॒य॒अ॒भ॒वत्स॒यु॒ग्वो॒ष्णि॒हया॑ स॒वि॒ता सं ब॑भूव ।

अ॒नु॒ष्टु॒भा॒ सोम॑ उ॒कथै॑र्मह॒स्वान्बृ॒हस्प॑तैर्बृ॒हती॑ वाच॑मावत् ॥४॥

अ॒ग्नेः । गा॒य॒त्री । अ॒भ॒वत् । स॒ऽयु॒ग्वो॒ । उ॒ष्णि॒हया॑ । स॒वि॒ता । सं । ब॒भूव॑ ।

अ॒नु॒ऽस्तु॒भा॒ । सोमः॑ । उ॒कथैः॑ । मह॒स्वान् । बृ॒हस्प॑तैः । बृ॒हती॑ । वाचं॑ । आ॒वत् ॥४॥

सयुग्मा सहयुक्तापिः सहायभूता गायत्र्यभवत् । यष्टव्यात्प्रजापतेर्मुखादजायत । देवतासु मध्येऽपिस्कंदःसु

गायत्री सोमाव्यजायेतामित्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकं । प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत तमपिर्देवतान्वच्छज्यत गायत्री कंदः । तै० सं० ७. १. १. ४. । इति । उष्णिहयोष्णिक्कंदसा सह सविता देवः सं बभूव । तस्मात्प्रजापतेर्जज्ञे ॥ टापं चापि हलन्तानामिति वचनादुष्णिहशब्दाद्वाट् ॥ तथा महस्वाक्षेजस्वी सोम उक्थिः सुतशस्त्रिरनुभानुष्टुप्कंदसा च सार्धं तस्मादेव प्रजापतेरजायत । तथा बृहस्पतेर्देवस्य वाधं वाक्मं बृहतीकंद आवत् । अरक्षत् । अगच्छद्वा । बृहत्या सार्धं बृहस्पतिरपि तस्मात्प्रजापतेर्जज्ञे इत्यर्थः ॥

विराणिमिचावरुणयोरभिश्चरिंद्रस्य त्रिष्टुबिह भागो अहः ।

विश्वान्देवाज्जगत्या विवेश तेन चाकूपे ऋषयो मनुष्याः ॥ ५ ॥

विऽराट् । मिचावरुणयोः । अभिऽश्रीः । इंद्रस्य । त्रिऽस्तुप् । इह । भागः । अहः ।

विश्वान् । देवान् । जगती । आ । विवेश् । तेन । चाकूपे । ऋषयः । मनुष्याः ॥ ५ ॥

अपि च मिचावरुणयोर्देवयोर्विराट्कंदोऽभिश्चरि । अभिश्रिता । आश्रितासीत् । विराजा सह मिचाव रणावपि प्रजापतेः सकाशादजायेतामित्यर्थः । इहास्मिन्यज्ञेऽग्नौः सवनवयुरूपस्य भागो पृथग्दिनसवनाख्यो ऽशस्त्रिष्टुप्कंदश्चंद्रस्याभिश्चरणीयावासां । ताविद्रश्च प्रजापतेः सकाशादजायतेत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकं । उरसो बाह्व्यां पंचदशं निरमिमीत तमिंद्रो देवतान्वच्छज्यत तत्र त्रिष्टुप्कंदो बृहत्साम । तै० सं० ७. १. १. ४. । इति । तथा विश्वान्सर्वान्देवाज्जगतीकंद आ विवेश् । प्रविष्टवती । विश्वे देवा जगती च प्रजापतेरजायतेत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकं । तं विश्वे देवा देवता अन्वच्छज्यंत जगती कंदो वैरूपं साम । तै० सं० ७. १. १. ५. । इति । उक्तेन प्रकारेण प्रतिमा कासीत कंदः किमासीत प्रउगं किमुक्थमिति त्रयाणामुत्तरं जातं । आज्यं किमासीत परिधिः क आसीदित्यनयोत्तरं पुष्यमुक्ते द्रष्टव्यं । तत्र ह्येवमास्त्रायते । देवा यज्ञमतन्वत वसंतो अस्यासी- दाज्यं योष्म इध्मः शरद्विः । ऋ० १०. ९०. ६. । सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः । ऋ० १०. ९०. १५. । इति । अयमर्थः । सर्वरसोत्पादको वसंतस्तस्य जगत्सर्जनसाधनस्य यज्ञस्याज्यमासीत् । आज्यदध्यादिभी रसैः सार्धं तादृशो वसंतोऽजायतेत्यर्थः । सर्वरसानां शोषको योष्म ऋतुरिध्म आसीत् । मुक्तेः काष्ठैः सार्धं योष्मो ऽजायतेत्यर्थः । पच्यमानग्रीहियुक्तः शरद्वृत्तस्य यज्ञस्य हविरासीत् । सप्त च्छंदांसि त्रिः सप्तैकविंशतिधा भुक्त्वाष्टादश समिधस्त्रयः परिधयश्चासन । कासीत्प्रमा प्रतिमा किं निदानमित्यनयोरपि प्रश्नयोरप्येवमुत्तरं पूर्वं विश्वसृजोऽमृताः शतं वर्षसहस्राणि दीक्षिताः सत्त्वमासतेति एतेन वै विश्वसृज इदं विश्वमसृजंतेति च तैत्तिरीयके । तै० ब्रा० ३. १२. ९. २. ८. । समास्त्रायते । अतस्तस्य यज्ञस्य सहस्रसंवत्सरपरिमितः कालः प्रमाणं । विश्वस्य जगतः सर्जनमादिकारणं प्रवर्तकं फलमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यदा विश्वसृजो देवा देवं प्रजापति विश्वसृजामयनाख्येन यमिनायजन् तदोक्ताः सर्वयागोपकाराः प्रजापतेः सकाशादजायतेति । यतोऽग्न्यादि- देवताभिः सह गायत्र्यादीनि सप्त च्छंदांसि जातानि अतो हेतोस्तेषां कंदसामग्न्यादयो देवता इति । कंदो- विक्षितो मुच्यते च । अपिः सविता सोमो बृहस्पतिर्मिचावरुणाविंद्रो विश्वे देवा देवताः । पिं० ३. ६३. । इति । एवं प्राजापत्यो यज्ञोऽनुष्ठितः । तेन यज्ञेनर्षयो मनुष्याश्च चाकूपे । चकूपिरे । कूप्राः खष्टा आसन् ॥ कूपेः कर्मणि लिटीरयोरिति रेआदेशः । कूपो रो लः । पा० ८. २. १८. । इति लृत् । तुजादित्वाद्भ्यासदीर्घः ॥ तेनैव यज्ञेन सर्वं जगदसृजमित्यर्थः ॥

चाकूपे तेन ऋषयो मनुष्या यज्ञे जाते पितरो नः पुराणे ।

पश्यन्मन्ये मनसा चक्षसा तान्य इमं यज्ञमयजंत पूर्वे ॥ ६ ॥

चाकूपे । तेन । ऋषयः । मनुष्याः । यज्ञे । जाते । पितरः । नः । पुराणे ।

पश्यन् । मन्ये । मनसा । चक्षसा । तान् । ये । इमं । यज्ञं । अयजंत । पूर्वे ॥ ६ ॥

पुराणे चिरंतनेऽस्मिन्वे जाते विश्वसृष्टिर्देवैः सम्यगनुष्ठिते सति तेन यज्ञेनर्षयो मनुष्या नोऽस्माकं पितरः पूर्वपुरुषाश्च चाकूरे । अकल्प्यंत । असृज्यंत । इममीदृशं यज्ञं ये पूर्वं साध्या देवाः प्रजापतेः प्राणभूता अयजंत अन्वतिष्ठन् तान्देवान्माणात्मना सर्वत्र वर्तमानांश्चक्षसा दर्शनहेतुना मनसा पञ्चज्ञानमन्त्रे । तानेव विश्वसृष्टृन्देवान् स्तौमि । मन्वातिरर्चतिकर्मा ॥

सहस्रोमाः सहस्रदस आवृतः सहप्रमा ऋषयः सप्त दैव्याः ।

पूर्वेषां पंथांमनुदृश्य धीरा अन्वालेभिरे रथ्यो न रश्मीन् ॥ ७ ॥

सहस्रोमाः । सहस्रदसः । आवृतः । सहप्रमाः । ऋषयः । सप्त । दैव्याः ।

पूर्वेषां । पंथां । अनुदृश्यं । धीराः । अनुआलेभिरे । रथ्यः । न । रश्मीन् ॥ ७ ॥

स्तौमिः त्रिवृत्पंचदशादिभिः सह वर्तमानाः सहस्रोमाः सहस्रदसो गायत्र्यादिभिश्चंदोभिः सह वर्तमाना आवृत आवर्तमानाः सहप्रमाः । प्रमातिः प्रमा यज्ञस्येयत्तापरिज्ञानं । तेन सह वर्तमाना देवा देवस्य प्रजापतेः संबंधिनः यद्वा देवानां यष्ट्यानां संबंधिन ऋषयो द्रष्टारः सप्तसंख्याकाः शीर्षस्थाः । यद्वा । मरीचिप्रमुखाः सप्तर्षयो होत्रादयः सप्त वषट्कर्तारो वा । एवंविधा एते पूर्वेषां पूर्वपुरुषाणामंगिरःप्रभृतीनां विश्वसृजं देवानां वा पंथां पंथानमनुष्ठानमार्गमनुदृश्य क्रमेण ज्ञात्वा धीरा धीमंतः संतोऽन्वालेभिरे । अनुक्रमेणारब्धवंतः । यागानुष्ठाने प्रवृत्ता इत्यर्थः । रथ्यो न यथा रथिनो रथेन युक्ता रथस्य नेतारः सुता रश्मीन् अग्नियोजनार्थान्प्रग्रहान् सम्यग्रथस्य नयनाय हस्तेनान्वारभते । अन्वारभ्य च सम्यक् तं रथं प्रवर्तयति एवमेतेऽप्यनुष्ठानमार्गं श्रुतितोऽवगम्य सम्यगन्वतिष्ठन्तित्यर्थः ॥ ॥ १८ ॥

अप प्राच इति सप्तचं तृतीयं सूक्तं कक्षीवतः पुत्रस्य मुकीर्तेरार्थं । चतुर्थ्यनुष्टुप शिष्टाः षट् त्रिष्टुभः । चतुर्थीपंचम्यावश्चिदेवत्ये शिष्टा ऐंशः । तथा चानुक्रांतं । अप प्राचः मुकीर्तिः कक्षीवतो मध्येऽनुष्टुप्सोक्तता चाश्विन्याविति ॥ षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिन् उक्थयस्व एतत्सूक्तं । सूचितं च । मुकीर्तिं ब्राह्मणाच्छंसो वृषा-कपिं च पंक्तिशंसं । आ० ८. ४. इति ॥ चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवने मैत्रावरुणस्याप प्राच इत्येषारं-भणीया कक्षप्रगाथानंतरं शंसनीया । सूचितं च । कक्षतः प्रगाथा अप प्राच इंद्र विश्वं अमित्रान् । आ० ७. ४. इति ॥ अहर्गणेष्वपि द्वितीयादिष्वहःसु तस्यैव तस्मिन्नेव शस्त्र आरंभणीया । सूचितं च । आरंभणीयाः पर्यासात्कक्षतोऽहरहः शस्यानीति होत्रका द्वितीयादिष्वहः । आ० ७. १. इति ॥

अप प्राच इंद्र विश्वं अमित्रानपापांचो अभिभूते नुदस्व ।

अपोदीचो अप शूराधराच उरौ यथा तव शर्मन्मदेम ॥ १ ॥

अप । प्राचः । इंद्र । विश्वान् । अमित्रान् । अप । अपांचः । अभिभूते । नुदस्व ।

अप । उदीचः । अप । शूर । अधराचः । उरौ । यथा । तव । शर्मन् । मदेम ॥ १ ॥

हे इंद्र प्राचः प्रमुखमंचतः प्राग्देशे वर्तमानान् । अमित्रः पूर्वभागे वर्तमानानित्यर्थः ॥ प्रपूर्वादंचतेर्द्धत्व-गित्यादिना क्लिन् । अनदितामिति नलोपः । शस्यच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । अग्निगंतोऽचती वप्रत्यये । पा० ६. २. ५२. इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ तादृशान्विश्वान्सर्वानामित्राश्विनप नुदस्व । अमित्रोऽपगमय । तथा हे अभिभूते शत्रूणामभिभवितरिंद्र अपाचोऽपमुखमंचतः पृष्ठभागे वर्तमानान्सर्वोऽश्विनप नुदस्व । अपि चोदीच ऊर्ध्वमंचत उपरिवर्तमानान् ॥ उत्पूर्वादंचतेः पूर्ववत्क्लियुद् ईदित्यचतेरकारस्थेकारः । पूर्ववत्स्वरः ॥ तथाविधानपि शत्रून्प नुदस्व । तथा हे शूर शौर्यवर्तिंद्र अधराचोऽधरदेशमधोभागमंचत-स्याधमनानपि शत्रून्प नुदस्व ॥ अधरशब्दोपपदादंचतेः शसि पूर्ववत्प्रक्रिया । चाविति पूर्वपदस्थांतोदात्तः ॥ उरौ विसीर्णे तव संबंधिनि त्वया दत्ते शर्मन्शर्मणि गृहे सुखे वा यथा वयं मदेम निरूपद्रवाः संतो इथिम तथा त्वं सर्वत्र वर्तमानान्सर्वदीयाऽश्विनान्वाशयेत्यर्थः ॥

कुविदंग यवमंतो यव चिद्यथा दांत्यनुपूर्वं विदूय ।

इहेहिषां कृणुहि भोजनानि ये बहिषो नमोवृक्तिं न जग्मुः ॥ २ ॥

कुवित् अंग । यवऽमंतः । यव । चित् । यथा । दांति । अनुऽपूर्वं । विऽदूय ।

इहऽइह । एषां । कृणुहि । भोजनानि । ये । बहिषः । नमःऽवृक्तिं । न । जग्मुः ॥ २ ॥

अंग हे इन्द्र यवमंतो यवादिधान्ययुक्ताः कर्षका यवं चित् । उपलक्षणमेतत् । यवगोधुमादीननुपूर्वं यो यो धान्यविशेषः प्रथमं पच्यते तेनानुपूर्व्येण विदूय पृथक्कृत्य यथा कुविद्वज्जम् दांति नृनंति । दाप लवने आदादिकः । विपूर्वाभातिर्नपि युज्जुवोर्दोर्घस्कंदसि । पा० ६. ४. ५८. । इति दीर्घः ॥ एवमिहेहास्मिन्नास्मिन्देशे सर्वस्मिन्निषां यजमानानां भोजनानि । धननामेतत् । भोगसाधनानि धनानि कृणुहि । कृष । यस्मिन्यस्मिन्देशे यज्ञनमयेषितं तदनुगुणं प्रयच्छेत्पर्यः ॥ उतश्च प्रत्ययाच्छंदसि वावचनं । पा० ६. ४. १०६. १. । इति हेतुगभावः ॥ एषामित्युक्तं के पुनरिम इत्यत आह । ये यजमाना बहिषो यज्ञस्य नमोवृक्तिं नमगो हविर्लक्षणस्याज्ञस्य नमस्कारात्मकस्य सोचस्य वा वर्जनमकरणं न जग्मुः न प्राप्नुवन्ति किंतु सर्वदा हविर्नर्जयन्ति स्मृतिभिः स्मृयन्ति च । एषां कृणुहीत्यन्वयः ॥

नहि स्थूर्युतथा यातमस्ति नोत श्रवो विविदे संगमेषु ।

गथ्यंत इद्रं सख्याय विप्रा अश्वयंतो वृषणं वाजयंतः ॥ ३ ॥

नहि । स्थूरि । अतुऽथा । यातं । अस्ति । न । उत । श्रवः । विविदे । संऽगमेषु ।

गथ्यंतः । इद्रं । सख्याय । विप्राः । अश्वऽयंतः । वृषणं । वाजयंतः ॥ ३ ॥

एकेन धुर्येण युक्तमनः स्थूरीत्युच्यते । अतुथर्तो यथास्मिन्काले प्राप्तव्यं तद्योग्यकाले स्थूर्यनो यातं तं देशं प्राप्तं न ह्यस्ति । न हि भवति । एकेन धुर्येण युक्तः शकटः शीघ्रं गंतव्यं न प्राप्नोतीत्यर्थः । उतापि च संगमेषु संयामेषु श्रवोऽसं यशो वा न विविदे । न लभते । इन्द्रस्तूक्तविलक्षणः । वृषणं वर्षितारं तमिन्द्रं गन्तव्यं गा इच्छन्तो विप्रा मेधाविनो वयं सख्याय सखिकर्मण आह्वयाम इति शेषः । कथंभूताः । अश्वयंतोऽश्वानयात्मन इच्छंतः वाजयंतोऽस्रकामा बलकामाश्च ॥

सीचामस्यां सुरायहाणां पुरोनुवाक्या युवमितेषा । सूचितं च । युवं सुराममश्विनेति यहाणां पुरोनुवाक्या । आ० ३. ९. । इति ॥

युवं सुराममश्विना नमुचावामुरे सचा । विपिपाणा शुभस्पती इद्रं कर्मस्वावतं ॥ ४ ॥

युवं । सुरामं । अश्विना । नमुचौ । आसुरे । सचा । विऽपिपाणा । शुभः । पती इति ।

इद्रं । कर्मऽसु । आवतं ॥ ४ ॥

हे अश्विनाश्विनी हे शुभस्पती उदकस्य शोभनालंकारस्य वा पती पालयितारी सुरामं मुपु रमणसाधनमिद्रं हविर्विपिपाणा विशेषेण पीतवती युवं युवां सचा संतो संगतावामुरेऽमुरपुत्रे नमुचावितत्संज्ञेऽसुरे इतये सति कर्मसु योधनकर्मस्विन्द्रमावतं । अरक्षतं ॥ विपिपाणा । पा पान इत्यस्माद्धितः कानच् । बज्जलं कंदसीतभ्यासख्यत्वं । शुभस्पती इति मुबामंचित इति षष्ठ्यंतस्य परांगवज्ञावात्षष्ठ्यामंचितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदानत्वं ॥

पूर्वोक्तानामेष यहाणां पुत्रमितेति याज्या । सूचितं च । पुत्रमिव पितरावश्विनीभेति याज्या । आ० ३. ९. । इति ॥

पुत्रमिव पितरावश्विनोभेद्रावधुः काव्यैर्दंसनाभिः ।

यत्सुरामं व्यपिबः शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥ ५ ॥

पुत्रं ऽ इव । पितरौ । अश्विना । उभा । इंद्र । आवधुः । काव्यैः । दंसनाभिः ।

यत् । सुराम । वि । अपिबः । शचीभिः । सरस्वती । त्वा । मघऽ वन् । अभिष्णक् ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वां पितरौ मातापितरौ पुत्रमिव ॥ पिता माता । पा० १. २. ७०. । इति पितुः शेषः ॥ उभोभाव-
श्विनौ काव्यैः प्रशस्यैर्दंसनाभिरात्मीयैः कर्मभिरावधुः ॥ मध्यमो व्यत्ययेन ॥ आवतुः । ररचतुः । त्वं च सुरामं
मुखेन रमणसाधनं हविर्यवदा शचीभिः शक्तिभिः सार्धं व्यपिबः विशेषेण पीतवानसि तदा हे मघवन्ध-
नवमिन्द्र सरस्वती देवी त्वा त्वामभिष्णक् । उपासेवत ॥ भिष्णक् उपसेवायां । कंङ्गादिः । क्वांदसो यगभावः ।
लङि वज्रत्वं क्वांदसीति शपो लुक् । हल्ङ्याब्ध्य इति लोपः ॥

इंद्रः सुचामा स्ववाँ अवीभिः सुमृळीको भवतु विश्ववेदाः ।

बाधतां द्वेषो अभयं कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ६ ॥

इंद्रः । सुऽ चामा । स्वऽ वान् । अवऽ अभिः । सुऽ मृळीकः । भवतु । विश्वऽ वेदाः ।

बाधतां । द्वेषः । अभयं । कृणोतु । सुऽ वीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ ६ ॥

तस्य वयं सुमती यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ।

स सुचामा स्ववाँ इंद्रो अस्मे आराद्धिद्वेषः सनुतयुयोतु ॥ ७ ॥

तस्य । वयं । सुऽ मती । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ।

सः । सुऽ चामा । स्वऽ वान् । इंद्रः । अस्मे इति । आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोतु ॥ ७ ॥

चातारमिन्द्रमित्यस्मिन्वर्गे । ४. ७. ३२. । व्याख्याते । अचरार्थं लु । सुचाता धनवान् सर्वस्य वेदितेन्द्रो रक्षणीः
सुष्ठु सुखयिता भवतु शत्रूंश्च हिनस्तु भयराहित्यं च करोत्वस्माकं । अतो वयं शोभनवीर्योपेतस्य धनस्य
स्वामिनो भवेमेति ॥ सप्रम्या लु । तस्य यज्ञार्हस्येन्द्रस्यानुग्रहबुद्धौ भजनीये सौमनस्ये च वयं विषयभृता भवं ।
सुष्ठु चाता धनवान् स इंद्रोऽस्मत्तो दूरदेशे द्वेष्टनंतधानं योजयत्विति ॥ ॥ १९ ॥

ईजानमिति सप्तर्चं चतुर्थं मृतं नृमेधपुत्रस्य शकपुत्रस्यार्थं मित्रावरुणदेवताकं । आद्या तु त्रिंशोक्तमुभय-
श्विदेवताका न्यकुसारिणी द्वितीयद्वादशकत्र्यष्टकवती । द्वितीयाषष्ठी प्रसारपंक्ती द्विद्वादशकष्टकवती ।
सप्तमी महासतोबृहती त्र्यष्टकद्विद्वादशकवती । शिष्टास्त्रिंशो विराड्रूपा एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्चेति लक्षण-
चिताः । तथा चानुक्रांतं । ईजानं शकपुत्रो नर्मिधो मित्रावरुणं न्यकुसारिण्याया त्रिंशोक्तदेवतांश्च महासतो-
बृहत्पुपाद्योपांश्च प्रसारपंक्ती शेषा विराड्रूपा इति ॥ गतो विनियोगः ॥

ईजानमिद्यौगूर्तावसुरीजानं भूमिरभि प्रभूषणि ।

ईजानं देवावश्विनावभि सुचैरवर्धतां ॥ १ ॥

ईजानं । इत् । द्यौः । गूर्तऽ वसुः । ईजानं । भूमिः । अभि । प्रऽ भूषणि ।

ईजानं । देवौ । अश्विनौ । अभि । सुचैः । अवर्धतां ॥ १ ॥

गूर्तवसुः । गूर्तमुद्यतं स्तोतृभ्यो दानाय हस्ते धृतं वसु धनं यस्माः सा तथोक्ता ॥ गुरी उद्यमने । निष्ठा ।

श्रीदितो निष्ठाधामितीदृप्रतिषेधः । नसत्तानपत्तेत्यादिना निपातनान्निष्ठानत्वाभावः । अन्येषामपीति सांहि-
तिको दीर्घः । बज्रब्रीहौ पुर्वपदप्रकृतित्वरत्वं ॥ ईदृशी र्याद्युल्लोकाभिमानिनी देवतेजानमिवक्षिरिष्टवतमेव
पुरुषमभिवर्धयति ॥ यजेर्निटः कानच् । वचिस्वपीति संप्रसारणे द्विवचनं ॥ तथा भुमिश्च प्रभुषणि प्रभवने
यद्वा प्रकृष्टभुषणेऽङ्कारि निमित्तभुते सतीजानमभिवर्धयति । अपि च देवा दानादिगुणयुक्तावस्थिनावीजान-
मिष्टवतं पुरुषं मुद्बिर्धनेरभ्यवर्धतां । अभिवर्धयतः ॥ वृधरंतर्भावितण्यथाक्कांदसो लङ् ॥

ता वां मित्रावरुणा धारयन्तिती मुषुमेधितत्वता यजामसि ।

युवोः क्राणाय सख्यैरभि प्याम रक्षसः ॥ २ ॥

ता । वां । मित्रावरुणा । धारयन्तिती इति धारयत् ऽक्षिती । सुऽसुम्ना । इषितत्वता ।
यजामसि ।

युवोः । क्राणाय । सख्यैः । अभि । स्याम । रक्षसः ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणा धारयन्तिती प्रियमाणभूमिका । यद्वा । क्षितिर्गति मनुष्यनाम । हवीषि धारयतः
क्षितयो मनुष्या ययोः स्वभूतास्तथाविधा । सुपुम्ना सुपुम्नी सुपुम्ना सुपुम्नी वा ता ॥ वां युवामिषितत्वते-
षितत्वेन ॥ तृतीर्थकवचने क्कांदसस्तकारोपजनः । यद्वा । भावप्रत्ययात् । त्पुनरपि भावप्रत्ययो विकरणद्वयवत् ॥
इषितव्यत्वेन प्राप्तव्यत्वेन । हेती तृतीया । यतो युवां देवेषु मध्ये प्राप्तव्या ततो हेतोर्धजामसि । हविर्भिर्यजामः ॥
इदंतो मसीति मस इकारागमः । एवं च युवोर्युवयोः सख्यैः सखित्वैः ॥ सख्युर्यः ॥ क्राणाय कुर्वते यजमानाय ॥
करोतिः शानचि क्कांदसो विकरणस्य लुक् । तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ यजमानार्थं रक्षसो यज्ञस्य बाधकान्नाक्षसानभि
प्याम । अभिवेमे ॥ उपसर्गप्रादुर्भा । पा० ८. ३. ८७. । इत्यस्तेः सकारस्य षत्वं ॥

अधा चिन्नु यद्धिषामहे वामभि प्रियं रेक्णः पत्यमानाः ।

दृद्धाँ वा यत्पुण्यति रेक्णः सम्भारन्नकिरस्य मघानि ॥ ३ ॥

अध । चित् । नु । यत् । दिधिषामहे । वां । अभि । प्रियं । रेक्णः । पत्यमानाः ।

दृद्धान् । वा । यत् । पुण्यति । रेक्णः । सं । उं इति । आरन् । नकिः । अस्य । मघानि ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणा वां युवाभ्यां युवयोरर्थं यद्यदा दिधिषामहे हवीषि धारयामः । यद्वा ॥ धिष शब्दे ॥
वां युवां लुमहे । अधा चिदन्तरमेव नु चिप्रं प्रियमभौष्टं रेक्णः । धननामितत् । धनमभि पत्यमाना अभि-
पतंतोऽभिप्राप्तुवंतो भवामः । दृद्धान् दृदिवान् ॥ ददातिर्निटः क्रमुः । कंदस्युभयधेति वसोः सार्वधातुकत्वाक्का-
भ्यस्तयोरात् इत्यकारलोपः । अत एवडभावश्च । मंहितायां नकारस्य दीर्घादटि समानपाद इति ह्रस्वं ।
आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः ॥ वाशब्दश्चाथं । हवीषि दत्तवांश्च यद्यो यजमानो रेक्णो धनं
पुण्यति वर्धयति अस्य दत्तवतो यजमानस्य मघानि धनानि नकिः समारन् । नैवापगच्छति । किन्तु तमेव
सर्वदा भजति । समित्येतदपेत्यतस्याथं । उ इति पूरणः ॥ अतश्क्कांदसे लुङि सतिशास्त्यतिभ्यश्चेति त्रिरडादेशः ।
चदृशोऽङि गुणः । पा० ७. ४. १६. ॥

असावन्यो अमुर मूयत् द्यौस्त्वं विश्वेषां वरुणासि राजा ।

मूर्धा रथस्य चाकन्नैतावतैनसांतकध्रुक ॥ ४ ॥

असौ । अन्यः । अमुर । मूयत् । द्यौः । त्वं । विश्वेषां । वरुण । असि । राजा ।

मूर्धा । रथस्य । चाकन् । न । एतावता । एनसा । अंतकऽध्रुक ॥ ४ ॥

हे असुर तमसः क्षेपक । यद्वा । असवः प्राणाः । तान्ददाति मनुष्येभ्यः स्वीदयेन प्रयच्छतीत्यसुरः । ईदृश हे मित्र द्यौर्दुर्लभो देवनशीलादितिर्वाच्यः ॥ सुपां सुनुगिति द्वितीयायाः स्वादेशः ॥ वरुणापेक्षयाम्यमसावसुं नभसि दृश्यमानं त्वां मूयत । असूत ॥ षूङ् प्राणिप्रमवे । क्वांसोऽडभावः ॥ हे वरुण त्वं च विश्वेषां सर्वेषां प्राणिनां राजासि । ईश्वरो भवसि । तादृशयोर्युवयो रथस्य मूर्धा शिरश्चाकन । अस्मद्यज्ञं कामयते । यद्वा । रथस्य रहणशीलस्य यज्ञस्य मूर्धा न मूर्धेव प्रधानः सोमश्चाकन । युवां कामयते ॥ कन दीप्तिकांतिगतिषु । अस्माद्यङ्गुलुगंताक्वांसो लङ् ॥ यत एवमतः कारणादंतकध्रुगंतकस्य हननशीलस्य राक्षसादयर्मस्यैव वा द्रोग्धा ॥ द्रुह निघांसायां । सत्सूद्विपेत्यादिना क्तिप् । वा द्रुहमुहणुहण्णिहं । पा० ८. २. ३३. । इति घत्वं । भष्मावः ॥ ईदृशः स यज्ञ एतावर्तनसेयत्परिमाणेनापि पापलेशनापि न युज्यते ॥

अस्मिन्स्वेऽतच्छकपूत एनो हिते मित्रे निगंतान्हन्ति वीरान् ।

अवोर्वा यद्वातनूष्ववः प्रियासु यज्ञियास्वर्वा ॥ ५ ॥

अस्मिन् । सु । एतत् । शकऽपूते । एनः । हिते । मित्रे । निऽगंतान् । हन्ति । वीरान् ।

अवोः । वा । यत् । धात् । तनूषु । अवः । प्रियासु । यज्ञियासु । अर्वा ॥ ५ ॥

योऽयं शकपुताख्य ऋषिरस्मिन्शकपुते स्थितमेतदेनः पापं शत्रूणां पापकरमायुधं वा मित्रे देवे हिते हिताचरणपरेऽनुकूलं सति निगताग्नितंतव्यान्हननार्थं नियमेन प्राप्तव्यान्वीराञ्शत्रोः पुत्रादीन् सु मुष्टु हन्ति । हिनस्ति । अस्मिन्नृषौ समवेतं यत्पापं तन्मित्रस्य प्रसादेन तदीयेषु शत्रुषु स्वकार्यं दुःखं जनयतीत्यर्थः ॥ निग तान् । निपूर्वाङ्गमेः कर्मणि निष्ठा । गतिरनन्तर इति गतः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ कंदत्यत आह । अवोर्हविर्भस्मर्पयतुः ॥ अयं रक्षाणादिक उपप्रत्ययः ॥ तस्य यजमानस्य यज्ञियासु यज्ञाहंशु क्रियासु तनूषु शरीरेष्वर्वाभिगता मित्रो वरुणो वा यद्यदावो रचणं धात दधाति निदधाति स्थापयति । यद्वा । यदार्वाभिगता स ऋषिरवितूरक्षितुर्मित्रस्य वरुणस्य वा यागाहंशु प्रियासु तनूषु शरीरेष्ववो हविर्भस्मर्पयतुः धात धारयति । तदानीं मित्रे वरुणे चानुकूलं सति तदेनो वीरान्हन्तीत्यर्थः ॥

युवोर्हि मातादितिर्विचेतसा द्यौर्न भूमिः पयसा पुपुतनि ।

अव प्रिया दिदिष्टन सूरौ निनिक्त रश्मिभिः ॥ ६ ॥

युवोः । हि । माता । अदितिः । विऽचेतसा । द्यौः । न । भूमिः । पयसा । पुपुतनि ।

अव । प्रिया । दिदिष्टन । सूरः । निनिक्त । रश्मिभिः ॥ ६ ॥

हे विचेतसा विशिष्टज्ञाना मित्रावरुणा युवोर्हि युवयोः खलु माता जनन्यादितिरदीनाखंडनीया वा भवति । सैव भूमिः । इयं वा अदितिरिति श्रुतः । द्यौर्न यथा दुर्लोकः पयसा वृथ्युदकेन सर्वं जगत्पुनरिति एवमेवा सा भूमिः पयसात्कीयेन रसेन हविरात्मना परिणतेन पुपुतनि परिपवने यजमानानां पापस्य शोधने हेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ पुतशब्दादाचरि क्तिवंतादीणादिकः कनिप्रत्ययः । क्वांसं द्विवचनं ॥ तौ युवामतिदिष्ट्य यूयं प्रिया प्रियाणि धनान्यव दिदिष्टन । अवाङ्मुखमस्मदभिमुखं दिशत । दत्त ॥ दिश अतिसर्जनं । अस्मात्क्षोडि क्वांसः शपः श्रुः । तप्तनप्तनयनाश्रुति तशब्दस्य तनादेशः ॥ अपि च सूरः सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैर्निनिक्त । अस्माञ्शोधयत पोषयत वा ॥ णिजिर् शीचपोषणयोः जाहोत्यादिकः । संचापूर्वको विधिरनित्य इति निज्जां चयाणा । पा० ७. ४. ७५. । इत्यभ्यासस्य गुणो न क्रियते ॥

युवं ह्यप्रराजावसीदतं तिष्ठद्वयं न धूर्ध्वं वनर्षदं ।

ता नः कणूकयंतीर्नृमेधस्तत्रे अंहसः सुमेधस्तत्रे अंहसः ॥ ७ ॥

युवं । हि । अ॒म्रऽरा॒ज्ञौ । असी॑दतं । तिष्ठ॑त । रथं । न । धृः॑ऽसदं । व॒नऽसदं ।

ताः । नः । क॒णूकऽय॑न्तीः । नृ॑ऽमेधः । त॒त्रे । अ॒हंसः । सु॑ऽमेधः । त॒त्रे । अ॒हंसः ॥ ७ ॥

हे मित्रावरुणा युवं हि युवां खल्वमराजावप्रमा कर्मणा प्रवर्षणप्रकाशनादिना राजमानां दीप्यमानां संतावसोदतं । स्वकीये स्थानं निपीदयः । आसाथ ॥ अम्र इति कर्मनाम । कर्माख्यायां ह्रस्वो नुङ् वा । उ० ४ २०७ । इत्यामोतिरमुन तस्य नुडागमो धातोर्ह्रस्वश्च । तस्मिन्नुपपदं राजतेः मत्सूद्विपेत्यादिना कृिप । पीवोपवसनादीनां कंदसि लोपो वक्तव्यः । म० ६ ३. १०९. ६ । इत्यप्रसः सकारलोपः ॥ तां मित्रावरुणां कणूकयन्तीः । कणतिः शब्दार्थः । कणनमाक्रोशरूपं शब्दनमिच्छतीस्ताः प्रसिद्धाः शात्रवीः प्रजा अभिमवितु । न संप्रत्यर्थे । संप्रति रथं तिष्ठत । अभितिष्ठतां ॥ तिष्ठतर्लेव्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनं ॥ कीदृशं रथं । धूर्पदं धुर्यथयोर्वहनदेशे सीदतं वनपदं वनपदानिषु कीडार्थं निपीदतं । यदा । वनमित्युदकनाम । समुद्रमध्ये हि वरुणो निवसति । वनं समुद्रादके निपीदतं । उभयत्रापि पूर्ववत्कृिप । वनसदमित्यत्र क्कादसः साहितिको रलोपजनः । हे मित्रावरुणा युवाभ्यां नृमधो मम पिताहमः पापात्तत्रे । ररत्ने । रचितो वभुव ॥ ऋडः पाप्मन इत्यस्मात्कर्मणि लिट् ॥ यद्वा । उपचाराज्जन्ये जनकशब्दः । नृमधस्य पुत्रः पावपुतोऽहं पापाद्युवाभ्यां तत्रे । रचितोऽस्मि । नृमधोऽस्योऽपि नुयज्ञो यजमानाऽहः पापात्तत्रे । युवाभ्यामिवारच्यत ॥ भोचार्थानां । पा० १. ४. २५ । इत्यहसोऽपादानसंज्ञा ॥ ॥ २०१ ॥

प्रो प्विति सप्तर्चं पंचमं मृक्तं पिजवनपुत्रस्य मुद्राम आपर्भित् । आद्यमृचः शाक्ररः । पट्पंचाशदचरी शक्ररी । द्वितीयमृचो महापाक्तः । पठ्पृका महापंक्तः । सप्तमो णिपुप । तथा चानुक्रातं । प्रो प मुद्राः पिजवनः शाक्ररमहापांक्तावाद्यां तृचावंत्या त्रिष्टुविति ॥ पोळुशिगमस्त्र आद्यमृचः शंसनीयः । मृचितं च । चिकट्रकेषु महिषो यवाशिरं प्रो प्वस्मै पुरोऽथमिति तृचावातिच्छदसां । आ० ६ २ । इति ॥ महाव्रते माध्यदिनमयने ब्रह्मगन्धेऽनुरूपतृचस्य प्रो प्वस्मा इत्येका । तथैव पंचमारण्यके मृचितं च । प्रो प्वस्मै पुरोरथमित्यतोऽनुरूपः । ऐ० आ० ५. १. १ । इति ॥

प्रो प्वस्मै पुरोरथमिंद्राय शृषमर्चत ।

अ॒भीके॑ चिदु॒ लोक॑कृ॒त्संगे॑ स॒मत्सु॑ वृ॒त्रहा॑स्माकं वो॒धि चो॒दिता॑ नभ॑तामन्य॒केषां॑
ज्या॒का अ॒धि ध॒न्व॑सु ॥ १ ॥

प्रो इति । सु । अ॒स्मै । पुरः॑ऽरथं । इं॒द्राय॑ । शृ॒षं । अ॒र्चत॑ ।

अ॒भीके॑ । चि॒त् । ऊं इति॑ । लो॒कऽकृ॑त् । सं॒ऽगे । स॒मत॑ऽसु । वृ॒त्रऽहा॑ । अ॒स्माकं॑ ।
वो॒धि । चो॒दिता॑ । नभ॑तां । अ॒न्य॒केषां॑ । ज्या॒काः । अ॒धि । ध॒न्व॑ऽसु ॥ १ ॥

अस्मा इन्द्राय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अस्मिंद्रस्य पुरोरथं रथस्य पुरः पुरतः ॥ पुरोऽव्ययमिति गतित्वाव्रति-समासः ॥ रथस्यागतो वर्तमानं शृष वनं सु प्रो अर्चत । हे सोतारः सुष्ठु प्रपूजयत । प्र उ इति निपातसमुदायः प्रो इति ॥ ओदिति प्रगृह्यमंज्ञं ॥ इंद्रो विश्रयते । समत्सु । समानं माद्यत्यर्चति समदः संयामाः ॥ श्रीणादिकोऽधिकरणे कृिप । समानस्य च्छंदसीति सभावः ॥ समत्सु संयामेषु संगे संगमनीये शत्रुबले ॥ डोऽन्यत्रापि दृश्यते । पा० ३. २. ४८ । इति गमडः ॥ अभीके चिदभ्यर्थेऽपि निकटं प्राप्तेऽपि केशकेष्ववस्थाया-मपि लोककृत्स्थितिस्तत्र पलायिता स्थित्वा वृत्रहा वृचाणामावरकाणां हंता एवंविधः स इंद्रोऽस्माकं सोतृणां चोदिता धनानां प्रेरिता सम्बोधि । अस्माभिः कृतानि परिचरणानि बुध्यतां ॥ बुधिष्कादसे नुडि दीपजन-बुध्यादिना कर्तारं त्रिंशणादेशः । बह्वलं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः ॥ अपि चान्यकेषां कुत्सितानामन्येषां शत्रूणामधि धन्वसु धनुःप्वधिरोपिता ज्याकाः कुत्सिता ज्या नभंतां । हिंस्यंतां । नश्यंतु ॥ व्याशब्दात्कुत्सायां प्रागिवात्कः । पा० ५. ३. ७०. ७४ । नभ तुभ हिसायां क्रियादिकः । व्यत्ययेन शप् ॥

त्वं सिंधूरवासृजोऽधराचो अहन्निहि ।

अशत्रुर्दि जज्ञिषे विश्वं पुष्यसि वार्यं तं त्वा परि प्वजामहे नभंतामन्यकेषां ज्याका
अधि धन्वसु ॥ २ ॥

त्वं । सिंधून् । अवं । असृजः । अधराचः । अहन् । अहिं ।

अशत्रुः । इंद्र । जज्ञिषे । विश्वं । पुष्यसि । वार्यं । तं । त्वा । परि । स्वजामहे । नभंतां ।
अन्यकेषां । ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥ २ ॥

हे इंद्र सिंधून् खंदनशीलाञ्जलपूरानधराचोऽधरमधोमुखमंचतो गंतूनवास्त्रजः । मेघान्निरगमयः ।
यतस्त्वमहिमंतरिक्षे गतं मेघमहन् हतवानसि । यद्वा । अहिमागत्य हंतारं सर्वस्य जगत आवरकं वृषमसुर-
महन् हतवानसि । अतो हे इंद्र त्वमशत्रुः शत्रुरहितो जज्ञिषे । जायसे ॥ न संति शत्रवोऽस्येति ब्रह्मब्रीहो
नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । जनेर्लिटि गमहनेत्यादिनोपधालोपः । द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावाद्द्वि-
र्वचनं ॥ तथा विश्वं सर्वं वार्यं वरणीयं संभजनीयं धनं पुष्यसि । वर्धयसि ॥ वृद्धं संभक्ता । अहलोर्णत् ।
इंडवंदवृषंसकुहां ण्यत इत्याद्युदात्तत्वं ॥ तादृशं त्वां परि प्वजामहे । हविर्भिः स्तुतिभिश्चालिङ्गनं कुर्मः ।
वशीकुर्म इत्यर्थः ॥ प्वज्ज परिप्वंजि । दंशसंजप्वंजां शपि । पा० ६. ४. २५. । इत्यनुनासिकलोपः ॥

वि षु विश्वा अरातयोऽर्यो नशंत नो धियः ।

अस्तासि शत्रवे वधं यो न इंद्र जिघांसति या ते रातिर्दिर्वसु नभंतामन्यकेषां
ज्याका अधि धन्वसु ॥ ३ ॥

वि । सु । विश्वाः । अरातयः । अर्यः । नशंत । नः । धियः ।

अस्ता । असि । शत्रवे । वधं । यः । नः । इंद्र । जिघांसति । या । ते । रातिः । दिर्वसु ।
नभंतां । अन्यकेषां । ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥ ३ ॥

विश्वाः सर्वा अरातयोऽरात्र्योऽर्योऽभिरात्र्यो नोऽस्माकं शत्रुभूताः प्रजाः सु मुषु वि नशंत । विनश्यंतु ।
हे इंद्र त्वदर्थं धियः कर्माणि स्तुतयो वा प्रवर्ततां । हे इंद्र यो नोऽस्माञ्जिघांसति हंतुमिच्छति ॥ हन्तेः
सन्त्यञ्जनगमां सनीति दीर्घः । अभ्यासाच्चेति कुत्वं ॥ तस्मै शत्रवे वधं हननसाधनमायुधमस्तासि । जेप्ता
भवसि ॥ असु जेपणे । ताच्छीलिकस्तृण ॥ ते तव या रातिर्धनप्रदानहेतुर्हेस्तः ॥ रा दानं । करणे क्तिन् । मंत्रे
वृषेपचमनविदभूवीरा उदात्त इति क्तिन् उदात्तत्वं ॥ सा रातिर्वसु धनं दिर्वसु । अस्त्रभ्यं दाता भवतु ॥
आदृगमहन् इति ददातिः किप्रत्ययः । न लोकाव्यर्थात् वसुशब्दात्पक्ष्यभावः ॥ सिद्धमन्यत ॥

यो न इंद्राभितो जनो वृकायुरादिदेशति ।

अधस्पदं तमी कृधि विवाधो असि सासहिर्नभंतामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ ४ ॥
यः । नः । इंद्र । अभितः । जनः । वृकऽयुः । आऽदिदेशति ।

अधऽस्पदं । तं । इंद्र । कृधि । विऽवाधः । असि । सासहिः । नभंतां । अन्यकेषां । ज्याकाः ।
अधि । धन्वऽसु ॥ ४ ॥

हे इंद्र यो जनो वृकायुः । वृको हिंसकोऽरस्यश्चा स्तेनो वा । स इवाचरन्नोऽस्मानभितः सर्वत आदि-

देशति अभिलक्ष्यायुधान्यतिष्ठजति ॥ दिशतेर्लेख्यङागमः । क्वांदसः शपः युः । नाभ्यस्तस्याचि पितीत्यत्र बङ्गलं
क्वंदसीति वक्तव्यमिति वचनात्प्रतिषेधाभावे लघूपधगुणः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ तमीं तमिमं
जनमधस्यदं पादस्याधस्ताद्वर्तमानं ह्यधि । कुरु ॥ करोतेऽक्वांदसो विकरणस्य लुक् । श्रुशृणुपृच्छवृश्च इति
हेर्धिः ॥ यतस्त्वं विबाधो विशेषेण बाधिता शत्रूणां सासहिरभिभविता चासि । सिद्धः शेषः ॥

यो न इंद्राभिदासति सनाभिर्यश्च निष्ठ्यः ।

अव तस्य बलं तिर महीव द्यौरध त्मना नभंतामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ ५ ॥

यः । नः । इंद्र । अभिऽदासति । सऽनाभिः । यः । च । निष्ठ्यः ।

अव । तस्य । बलं । तिर । महीऽइव । द्यौः । अधि । त्मना । नभंतां । अन्यकेषां ।

ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥ ५ ॥

हे इंद्र यः सनाभिः समानजन्मा शत्रूनांऽस्मानभिदासति उपक्षयति यश्च नस्थो निरुष्टजन्मास्मानुप-
क्षयति ॥ जातार्थे निरुष्टवाचिनो निःशब्दादव्ययात्तप । पा० ४. २. १०४. । ह्रस्वात्तार्थो तादृशः । पा० ८. ३. १०१ ।
इति पत्वं ॥ अधानंतरमेव महीव द्यौर्महती द्यौरिव विस्तृतं तस्य शत्रोर्वत्वं त्मनात्मना ॥ मंत्रेष्वाद्यादेरात्मन
इत्याकारलोपः ॥ स्वयमेवाव तिर । जहि । अवतिरन्निर्वधकमा । गतमन्यत् ॥

वयमिंद्र त्वायवः सखित्वमा रभामहे ।

ऋतस्य नः पथा नयाति विश्वानि दुरिता नभंतामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ ६ ॥

वयं । इंद्र । त्वायवः । सखिऽत्वं । आ । रभामहे ।

ऋतस्य । नः । पथा । नय । अति । विश्वानि । दुःऽइता । नभंतां । अन्यकेषां ।

ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वायवस्त्वामात्मन इच्छंतो वयं सखित्वं सखिकर्म यज्ञात्मकमा रभामहे । उपक्रमामहे । ऋतस्य
सत्यस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण ॥ भस्य टेर्लोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरिण तृतीयाया उदात्तत्वं ॥ विश्वानि सर्वाणि
दुरिता दुरितानि दुर्गमनानि पापानि तत्फलानि च नोऽस्मानति नय । अतिपारय । गतमन्यत् ॥

अस्मभ्यं सु त्वमिंद्र तां शिष्टा या दोहते प्रति वरं जरित्रे ।

अच्छिद्रोभी पीपयद्यथा नः सहस्रधारा पयसा मही गौः ॥ ७ ॥

अस्मभ्यं । सु । त्वं । इंद्र । तां । शिष्टा । या । दोहते । प्रति । वरं । जरित्रे ।

अच्छिद्रऽउभी । पीपयत् । यथा । नः । सहस्रऽधारा । पयसा । मही । गौः ॥ ७ ॥

हे इंद्र त्वं तां गामस्मभ्यं स्तोतृभ्यः सु शिष्टा । प्रदेहि । शिष्टतिर्दानकर्म । या गौर्जरित्रे स्तोत्रे वरं वरणीयं
पयः प्रति दोहते प्रतिदिनं भैरतयेण दुग्धे ॥ दुहेर्बङ्गलं क्वंदसीति शपो लुगभावः । अदुपदेशाज्जसर्वधातुका-
नुदात्तत्वे शपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वरः शिष्यते । वरं । वृञ् वरण इत्यस्माद्बहुवृद्धिनिश्चिगमश्चेति
कर्मस्थान ॥ सा प्रप्ता गौरच्छिद्रोभी निविडोधस्का अत एव सहस्रधारा बङ्गभिः क्षीरधाराभिर्हपेता मही
महती सती यथा नोऽस्मान्ययसा क्षीरेण पीपयत् प्रवर्धयेत् तथा तां कुर्वति शेषः ॥ औप्यायी वृद्धौ ।
क्वांताक्वांदसो लुङ् । व्यत्ययेन धातोः पीभावः । अडभावःक्वांदसः ॥ २१ ॥

उभे यदिति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तं । युवनाश्वपुत्रस्य मांधातुरार्थं । पूर्वेल्लेख्यधर्चसहितायाः सप्तम्यास्तु गोधा

नाम ब्रह्मवादिनृषिः । सप्तमी पंक्तिः । शिष्टाः षष्ठ्युक्ता महापंक्तयः । इन्द्रो देवता । तथा चागुक्तांत । उभे यन्माधाता यौवनाश्वो महापंक्तं पंक्तिरत्या तामध्यधी गोधापश्वदिति ॥ गतः मृक्तविनियोगः ॥ चातुर्विंशके ऽहनि माध्यंदिने ऽक्तावाकस्यावसृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । मृत्तितं च । उभे यदिन्द्र रोदसी अथ यत्नं शतक्रतो । आ० ७. ४. इति ॥

उभे यदिन्द्र रोदसी आपप्रायोषा इव ।

महांतं त्वा महीनां समाजं चर्षणीनां देवी जनिच्यजीजनद्भद्रा जनिच्यजीजनत् ॥ १ ॥

उभे इति । यत् । इन्द्र । रोदसी इति । आपप्रायं । उषाऽइव ।

महांतं । त्वा । महीनां । समाजं । चर्षणीनां । देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा ।

जनित्री । अजीजनत् ॥ १ ॥

हे इन्द्र उभे रोदसी व्यावापृषिर्वा यद्यन्वमापप्राय तेजसाप्रथयसि आपुरयसि ॥ प्रा पुरणे आदादिकः । क्वांदसो लिट् ॥ उषा इव यथोषाः स्वभासा सर्वे जगदापुरयति तद्वत् । तं महीनां महतां देवानामपि महान्तमधिकं चर्षणीनां मनुष्याणामपि सम्राजमीश्वरमिन्द्रं त्वा त्वां देवी देवनशीला जनिच्यदितिरजीजनत् । अजीजनत् ॥ जनैर्ण्यतालुडि चडि रूपमेतत् ॥ यस्मादप्या जनित्रीदृशं पुत्रमजीजनत् अतः कारणात्सा भद्रा कन्याणी प्रशस्ता जाता ॥ जनैर्ण्यतात्साधुकारिणि तृण । जनिता मंत्र इतीडादां णिलोपो निपात्यते । अन्तेभ्य इति ङीप् ॥

अव स्म दुर्हणायतो मर्तस्य तनुहि स्थिरं ।

अधस्पदं तमो कृधि यो अस्माँ आदिदेशति देवी जनिच्यजीजनद्भद्रा जनिच्य-
जीजनत् ॥ २ ॥

अव । स्म । दुःहनायतः । मर्तस्य । तनुहि । स्थिरं ।

अधऽस्पदं । तं । इ । कृधि । यः । अस्मान् । आऽदिदेशति । देवी । जनित्री । अजीजनत् ।

भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ २ ॥

दुर्हणायतो दुःखप्रदं हननमाचरतो मर्तस्य मनुष्यस्य शत्रोः स्थिरं दृढ बलमव तनुहि । अवततं नीचीनं कुरु । अति पुरकः । तं शत्रुमीमनमधस्पदं पादयोरधस्ताद्वर्तमानं कृधि । कुरु । यः शत्रुरस्मानादिदेशति जिघांसति । समानमन्वत् ॥

अव त्या बृहतीरिषो विश्वश्चंद्रा अमित्रहन ।

शचीभिः शक्र धूनुहीन्द्र विश्वाभिरुतिभिर्देवी जनिच्यजीजनद्भद्रा जनिच्यजीज-
नत् ॥ ३ ॥

अव । त्याः । बृहतीः । इषः । विश्वश्चंद्राः । अमित्रहन् ।

शचीभिः । शक्र । धूनुहि । इन्द्र । विश्वाभिः । उतिभिः । देवी । जनित्री । अजीजनत् ।

भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ ३ ॥

हे अमित्रहन्मित्रघातां शत्रूणां हन्तृं शक्रं शचीभिरात्मीयाभिः शक्तिभिरात्मीयैः कर्मभिर्वा त्यास्ताः

प्रसिद्धा बृहतीर्महतीः ॥ बृहन्महतीरुपसंख्यानमिति डीप उदात्तत्वं ॥ विश्वसुद्राः । विश्वानि सर्वाणि चंद्राणि
हिरण्यानि यामां तादृशीः ॥ इत्स्वास्त्रोत्तरपदे मंत्र इति मुडागमः । वज्रवीही विश्वं संचायामिति पूर्व-
पदांतोदात्तत्वं ॥ एवंभूता इषोऽन्नां विश्वाभिः सर्वाभिरुतिभी रक्षाभिः सार्धमव धनुहि । अस्मास्ववायुत्वं
कंपय । अस्मदभिमुखं गर्भयत्यर्थः । गतमन्यत ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनेऽक्कावाकस्याव यन्त्वमिति तृचो वैकान्त्यकोऽनुरूपः । सूत्रं तु सूक्तादा-
वुदाहृतं ॥

अव यत्त्वं गतक्रतुविंदु विश्वानि धूनुषे ।

रयिं न मुन्वते सचा सहस्रिणीभिरुतिभिर्देवी जनिच्यजीजनद्भद्रा जनिच्यजीज-
नत् ॥४॥

अव । यत् । त्वं । गतक्रतो इति गतऽक्रतो । इंद्र । विश्वानि । धूनुषे ।

रयिं । न । मुन्वते । सचा । सहस्रिणीभिः । उतिऽभिः । देवी । जनिच्यो । अजीजनत् ।
भद्रा । जनिच्यो । अजीजनत् ॥४॥

हे गतक्रतो वज्रकर्मन् वज्रप्रज्ञ विंदु मुन्वते सोमाभिपवं कृषते ॥ मुनोत्तर्पटः शत्रु । इन्द्रोः सार्वधातुक
इति यण । शत्रुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥ इंद्रशरणं यजमानाय दद्यात् त्वं विश्वानि व्याप्तान्यन्नानि वाव
धूनुषे अभिगमयसि । ददासीत्यर्थः । तदा रयिं न रयिं च पुत्ररूपं धनं च सहस्रिणीभिः सहस्रसंख्यायुक्ताभि-
रुतिभी रक्षाभिः सचा सह प्रदेहि । गतमन्यत ॥

अव स्वेदा इवाभितो विष्वक्पतंतु दिद्यवः ।

दूर्वाया इव तंतवो व्यस्मदेतु दुर्मतिर्देवी जनिच्यजीजनद्भद्रा जनिच्यजीजनत् ॥५॥

अव । स्वेदाऽइव । अभितः । विष्वक् । पतंतु । दिद्यवः ।

दूर्वायाऽइव । तंतवः । वि । अस्मत् । एतु । दुऽमतिः । देवी । जनिच्यो । अजीजनत् ।
भद्रा । जनिच्यो । अजीजनत् ॥५॥

स्वेदा इव गात्रात्स्वेदिवदेव इवाभितः सर्वतो दिद्यवो द्योतमानान्यायुधानींद्रस्य दीप्तयो वा विष्वक्पा-
नामुखा अव पतंतु । निपतंतु । दूर्वाया इव तंतवः । यथा दूर्वाकांडा वज्रशः प्ररोहन्ति एवं वज्रशो विलुता
दृश्यन्ते । दुर्मतिर्दुष्टाभिसंधिः शत्रुरस्मदस्मत्तो वेतु । दिद्यता गच्छतु । गतमन्यत ॥

दीर्घं ह्यंकुशं यथा शक्तिं विभर्षि मंतुमः ।

पूर्वेण मघवन्पदाजो वयां यथा यमो देवी जनिच्यजीजनद्भद्रा जनिच्यजीजनत् ॥६॥

दीर्घं । हि । अंकुशं । यथा । शक्तिं । विभर्षि । मंतुऽमः ।

पूर्वेण । मघऽवन् । पदा । अजः । वयां । यथा । यमः । देवी । जनिच्यो । अजीजनत् ।
भद्रा । जनिच्यो । अजीजनत् ॥६॥

दीर्घमायतमंकुशं सृणिं यथा विभर्षि एवमायतां शक्तिं हे मंतुमः । मंतुञ्जीनं । तद्वन् ॥ मनुषसो हरिति
संबुद्धौ नकारस्य कत्वं ॥ इंद्रशेन्द्र विभर्षि । धारयसि ॥ दुभृज धारणपोषणयोः जीहोत्यादिकः । यौ

भृशमिदित्यभ्यासस्थित्वं ॥ हे मघवन्धनवन्निद्रं यथा पूर्वेण देहस्य पूर्वभागे वर्तमानेन पदा पादेनाजम्कानो
वयां शाखामाकर्षति तथा पूर्वोक्तया शक्त्याकृष्य यमः । शत्रून्त्रियच्छसि ॥ यमेनेत्यङ्गागमः । बङ्गलं हृदसीति
शपो लुक् ॥ गतमन्यत् ॥

नकिर्देवा मिनीमसि नकिरा योपयामसि मंचश्रुत्यं चरामसि ।

पक्षेभिरपिकक्षेभिरचाभि सं रभामहे ॥ ७ ॥

नकिः । देवाः । मिनीमसि । नकिः । आ । योपयामसि । मंचश्रुत्यं । चरामसि ।

पक्षेभिः । अपिऽकक्षेभिः । अच । अभि । सं । रभामहे ॥ ७ ॥

हे देवा इन्द्रादयः युष्मद्विषये नकिर्मिनीमसि । न किमपि हिंस्रः ॥ मीङ् हिंसायां क्रियादिकः । मीनाति-
निगम इति ह्रस्वः । इदं तो मसिः ॥ आकारः समुच्चये । नकिर्न किंच योपयामसि । योपयामः । अगनुष्ठानेन
विमोहयामः ॥ युप विमोहने ॥ किंतिर्हि मंचश्रुत्यं मंचेण स्मार्यं श्रुती विधवाक्ये प्रतिपाद्यं युष्मद्विषयं कर्म
तच्चरामसि । आचरामः । अगुतिष्ठामः । अपि च पक्षेभिः पक्षैः पक्षस्थानीयैः सुतशस्त्रैरपिकक्षेभिः । अपिकक्षो
नाम बाह्योर्मध्यभागः । यक्षस्यापिकक्षभूतैर्हविर्भिरचास्त्रिन्यच्चेऽभितः सर्वतो युष्मान्सं रभामहे । सम्यगवल-
बामहे ॥ ॥ २२ ॥

यस्मिन्निति यस्मिन् सप्तमं सूक्तं यमगोत्रस्य कुमारस्यायं । आनुष्टुभं यमदेवत्वं । तथा चानुक्तांतं । यस्मिन्कु-
मारो यामायनो याममानुष्टुभं त्विति ॥

यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे देवैः संपिबते यमः ।

अचा नो विशपतिः पिता पुराणं अनु वेनति ॥ १ ॥

यस्मिन् । वृक्षे । सुऽपलाशे । देवैः । संऽपिबते । यमः ।

अच । नः । विशपतिः । पिता । पुराणान् । अनु । वेनति ॥ १ ॥

वृक्षे । सुप्तोपममेतत् । वृक्षवत्सुपलाशे शोभनपलाशोपेति शोभनोद्यानसहिते । यद्वा । शोभनपर्वोपेति
वृक्षे । तादृशस्य वृक्षस्य मूलं यथोप्यजनिताग्रमापमोदनेन सुखकरं भवति तद्वत्सुखकरं यस्मिन्स्थाने देवैः
परिजनभूतैर्यमो नियंता वैवस्वतः संपिबते सह भुंक्ते । पिबतीत्यर्थः । विशपतिर्विशं प्रजानामधिपतिः पिता
नः ॥ व्यत्ययेन बङ्गवचनं ॥ मम चचिक्रेमसो जनको वाजश्रवसोऽत्रास्त्रिन्यमस्य स्थाने पुराणान्पुरातनानच
चिरकालं निवसतः पितृननु तेषां पश्चात्तत्समीपे निवसत्वयमिति वेनति । मां कामयते । नचिकेता नाम
कुमारो वाजश्रवसेन पित्रा यमलोकं प्रस्थापितः सन् यमं दृष्ट्वा प्रसाद्य पुनरपीमं लोकमावगम । अयमर्थ
इदमादिकैर्मंत्रैः प्रतिपाद्यते । यद्वा । कुमारो नाम नचिकेतसोऽन्यः कश्चिदृषिः । यच्छतीति यम आदित्यः ।
तमनेन मृक्तेन तुष्टाव । सुपलाशे वृक्ष इव यस्मिञ्शोभने स्थाने यम आदित्यो देवैः । दीव्यंतीति देवा ररमयः ।
तैः संपिबते संगच्छते ॥ उपसर्गवशात्पिबतिरच गत्यर्थः । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ अचास्मिन्स्थाने स्थितो विशपति-
र्विशं प्रजानां प्रकाशनप्रवर्धणादिना पालयिता प्राणात्मना सर्वेषां जनकः स आदित्यः पुराणांश्चिरंतना-
न्तोतृन्नोऽस्मानपि वेनति । अनुयाह्यत्वेन कामयते । यद्वा । अच स्थाने स्थिताज्ञोऽस्माकं पुराणान्पूर्वपुष्पवाननु
वेनति । अनुक्रमेण कामयते ॥

पुराणं अनुवेनंतं चरंतं पापयामुया । असूयन्नभ्यचाकशं तस्मा अस्यूहयं पुनः ॥ २ ॥

पुराणान् । अनुऽवेनंतं । चरंतं । पापया । अमुया । असूयन् । अभि । अचाकशं ।

तस्मै । अस्यूहयं । पुनरिति ॥ २ ॥

पुराणान्पुरातनान्पितृनुवेनंतं मामनुगतं कामयमानममुयाख्या पापया निरुष्टया बुद्ध्या सह चरंतं
वर्तमानं पितरं वाज्रश्रवसममृयन् सुखेन जीवंतं मां मृत्युसमीपं प्रेहीत्युक्तवानिति मानसेनोपतपिन युक्तः सन्
प्रथममभ्यचाकशं । अयं पञ्चतिकर्मा । अभ्यपश्यं ॥ असुज मानस उपतपि । कंडादिः ॥ पुनः पञ्चात्तस्मा
असृहयं । पितुराज्ञया तं मृत्युं प्राप्तुमैच्छं ॥ स्पृह ईप्सायां । चुरादिरदंतः । स्पृहेरोप्सतः । पा० १. ४. ३६. ।
इति संप्रदानसंज्ञायां तच्छब्दास्तुर्थो ॥ यद्वा । पुराणांश्चरंतमान्स्त्रोतृन्पूर्वपुरुषान्पितृन्वानुवेनंतमनुक्रमेण
कामयमानं चरंतमुदयास्तमयाभ्यां दिवि परिवर्तमानमनया पापया निरुष्टया स्त्रोतुमसमर्थया बुद्ध्यामृयन् ।
गुणेषु दोषाविष्करणममृया । परकीयगुणेषु दृषणान्याविष्कुर्वन्नभ्यचाकशं । अयमपि कश्चिदिति सामान्यरूपे-
णाभ्यपश्यं । इदानीं तु पुनस्तस्यादित्यस्य माहात्म्यं जानंस्तस्मा असृहयं । तमेवादित्यं स्तुतिभिः परिचरणात्मकैः
कर्मभिश्च प्राप्तुमैच्छं ॥

यं कुमारं नवं रथमचक्रं मनसाकृणोः । एकैषं विश्वतः प्रांचमपश्यन्नधि तिष्ठसि ॥३॥
यं । कुमारं । नवं । रथं । अचक्रं । मनसा । अकृणोः । एकैऽईषं । विश्वतः । प्रांचं ।
अपश्यन् । अधि । तिष्ठसि ॥३॥

नचिकेतःसंज्ञं कुमारं यमोऽनयोत्तरया च प्रलोभयति । हे कुमार नवमभिनवमितः पूर्वमदृष्टं । अभिन-
वत्वमेव व्यनक्ति । अचक्रं चक्ररहितं तमेकैषमेकैषा यस्य तादृशं तथापि विश्वतः नवंतः प्रांचं प्रकर्षणांचंतं
गच्छंतं यं रथं मनसाकृणोर्मत्समीपं प्रतिगमनायाध्यवसायात्मकमीदृशं यं रथमकरोः कृत्वा चापश्यन् कर्तव्या-
कर्तव्यभागमजानन्नधि तिष्ठसि । रथमारोहसि । यद्वा । स्त्रोताः कुमारस्यमृषिमादित्यः प्रत्यक्षः सन्
देहात्मनोर्विवेकं बोधयति । हे कुमारपे चक्ररहितमेकैषं । एकः प्राण ईषास्थानीयो यस्य । ईदृशमभिनवं
सर्वतो गच्छंतं शरीरात्मकं यं रथं मनसांतःकरणेनाकृणोः अकरोः । संकल्पात्मकेन मनसा हि कामो जायते ।
सत्यां हि कामनायां पुण्यापुण्यात्मकं कर्म क्रियते । तेन च भोगप्रदानायेदं शरीरमारभ्यत इति परंपरया
मनसः शरीरनिष्पादकत्वं । तं शरीरात्मकं रथमपश्यन्नजानन् ॥ लक्षणहेत्वोः । पा० ३. २. १२६. । इति हेतो
शतुप्रत्ययः ॥ मत्स्वरूपापरिज्ञानाद्वेतोरधितिष्ठसि । भोगायतनत्वेन स्वीकरोषि ॥

यं कुमारं प्रावर्तयो रथं विप्रेभ्यस्परि । तं सामानु प्रावर्तत समितो नाभ्याहितं ॥४॥
यं । कुमारं । प्र । अवर्तयः । रथं । विप्रेभ्यः । परि । तं । सामं । अनु । प्र । अवर्तत ।
सं । इतः । नावि । आऽहितं ॥४॥

हे कुमार नचिकेतः यं पूर्वाक्तमधिष्ठितं रथं प्रावर्तयः मत्समीपं प्रत्यगमयो विप्रेभ्यो मेधाविभ्यः पर्युपरि
भुल्लोके वर्तमानानां मेधाविनां बांधवानामुपरिष्ठात् । अंतरिक्ष इत्यर्थः ॥ पंचम्याः परावध्यर्थ इति विसर्ज-
नीयस्य सत्त्वं ॥ तं रथं साम पित्रा कृतं सात्वतं यमसमीपं गत्वमेव त्वया वक्तव्यमिति प्रत्यागमनकारणमु-
पायोपदेशनमनु प्रावर्तत । इतोऽस्माज्जोकादन्वगच्छत् । कथंभूतं । नावि नावत्तरणसाधनायां बुद्धौ समाहितं
सम्यग्धृतं । यद्वा । हे कुमारपे यं शरीरात्मकं रथमधिष्ठितं प्रावर्तयः संसारे प्रवर्तितवानसि मेधाविनां मध्ये
तं रथमनु साम । उपलक्षणमेतत् । ऋक्सामादिसाध्यं स्त्रोत्रं नावि नावत्तरयिष्यां वाचि वेदात्मिकायां
समाहितं सम्यक्प्रतिपादत्वेन हितं कर्म चेतोऽस्माज्जोकात्प्रावर्तत । प्रवृत्तमभूत् । इत्यमात्मस्वरूपापरिज्ञानेन
शरीरबन्धनं तेन कर्तव्यं व्यवहारजातं चोक्तं । अथ तु सत्यज्ञानादिस्वरूपमकर्तारं परमात्मानं यदि स्वात्मतया
साक्षात्करोति तदोक्तं न संभवतीत्यभिप्रायः ॥

कः कुमारमजनयद्रथं को निरवर्तयत् । कः स्वित्तद्व नो ब्रूयादनुदेयी यथाभवत् ॥५॥
कः । कुमारं । अजनयत् । रथं । कः । निः । अवर्तयत् । कः । स्वित् । तत् । अद्य ।
नः । ब्रूयात् । अनुऽदेयी । यथा । अभवत् ॥५॥

कः पुरुष इमं कुमारमजनयत् । अधिषेपि किंशब्दः । ईदृशं बालं यमसमीपं प्रहिण्वन् कथं पिता समीचीनः स्यात् । तत्तावदास्तां । को वा पुरुषोऽस्य बालस्य यमसमीपं प्रतिगमनाय तं रथं निरवर्तयत् । निर्वर्तितवान् । सोऽपि सुखं इत्यर्थः । यथा येन प्रकारेणायं कुमारोऽनुदेव्यनुदातव्योऽभवत् भवति तत्तदनुगुणं वचनमुपायकथनेमवास्मिन्काले नोऽस्माकं कः स्वित् को नाम ब्रूयात् । अभिदध्यात् । प्रथमं यमसमीपं गत्वा पश्चात्ततो निर्गमनोपायं ब्रुवन्नपि न प्राज्ञ इत्यर्थः । अथवा । कुमाराख्य ऋषिरात्मनः सर्वात्म्यमवगच्छन् स्वव्यतिरिक्तस्यान्यस्यासंभवं किंशब्देनाक्षेपवाचिना दर्शयति । कुमारं मां कः पिताजनयत् । न कोऽपि । अजो नित्यः शाश्वतः । क० उ० २. १८. । इति श्रुत्युक्तरूपोऽहं भवामि । कश्च शरीरात्मकं रथं निरवर्तयत् । निर्वर्तयति । मद्वातिरिक्तस्य निर्वर्तयितुरभावात् तथा निर्वर्त्यस्यान्यस्यासंभवाच्च । अवास्मिन्काले सर्वात्म्यानुभवदशायां तं तं प्रकारं कः स्वित्को नाम नोऽस्माकं ब्रूयात् यथा येन प्रकारेणानुदेव्यनुदातव्या मद्वातिरिक्तान्यपदार्थसत्ताभवत् भवति । स प्रकारोऽपि दुर्वचन इत्यर्थः ॥

यथाभवदनुदेयी ततो अयमजायत । पुरस्ताद्बुध आतंतः पश्चान्निरयणं कृतं ॥ ६ ॥

यथा । अभवत् । अनुदेयी । ततः । अयं । अजायत । पुरस्तात् । बुधः । आतंतः ।

पश्चात् । निः । अयनं । कृतं ॥ ६ ॥

अनुदेव्यनुदातव्यो यथा येन प्रकारेण पितरमनुलक्ष्यायं कुमारो यमेन दत्तोऽभवत् भवति तथा ततस्तस्माद्वाजश्रवसात्पितुरयं यमसमीपं गच्छति वचनस्याग्रतो वर्तमानं नचिकेतसा यमेन सह वदितव्यं तं वै प्रवसंतं गंतासीति होवाचेत्यादिकं । तै० ता० ३. ११. ८. २. । ब्राह्मणांतरोक्तमजायत । प्रादुरभवत् । पितोपदिष्टवानित्यर्थः । पुरस्तात्ततः पूर्वं बुध उक्तस्यायस्य मूलभुतं यमस्य गृहं प्रतिगच्छति वचनमाततः । अति-विस्तृतमासीत् । अतस्तदशक्यपरिहारमिति पश्चात्क्रोधं परित्यज्य निरयणं तस्मादमान्निर्गमनोपायं कृतं । पित्राचरितं । यद्वा । अनुदेव्यात्मानमनु दातव्यात्मस्वरूपव्यतिरिक्तान्यपदार्थसत्ता यथाभवत् भवति तदनुगुणं ततस्तस्मात्वायाविशिष्टादात्मनोऽयं स्रष्टव्यस्य विकारजातस्यायं मनस्तत्त्वं सिद्धशाकारणमजायत । उदपद्यत । पुरस्तात्सृष्टेः प्रागवस्थायां बुधो मूलमव्याकृतं मायात्मकं कारणमेवाततः । आ समंतात्ततं विस्तृतमासीत् । पश्चात्तमस उत्पत्त्यनंतरं निरयणं तन्नतानां कार्याणां तस्मात्कारणान्निर्गमनं घटपटादिभेदेन स्वरूपान्भवं कृतं । ब्रह्मणा निर्मितं । तथा मृद्विकारो घटादिर्मृदोऽन्यो न भवति । आदित्यानुयहाद्वह्यभावं प्राप्तस्य मम विकारः प्रपंचो मदन्यो न भवतीति व्यतिरिक्तस्य पित्रादेराक्षेपः पूर्वोक्तः समर्थितः ॥

इदं यमस्य सादनं देवमानं यदुच्यते ।

इयमस्य धम्यते नाळीरयं गोभिः परिष्कृतः ॥ ७ ॥

इदं । यमस्य । सादनं । देवऽमानं । यत् । उच्यते ।

इयं । अस्य । धम्यते । नाळीः । अयं । गोऽभिः । परिऽकृतः ॥ ७ ॥

इदं यमस्य नियंतुरादित्यस्य वैवस्वतस्य वा सादनं स्थानं ॥ छांदसः सांहितिको दीर्घः ॥ यत्सादनं देवमानं देवैर्निर्मितमित्युच्यते सर्वेष्वभिधीयते । यद्वा । देवानां रश्मिनां निर्माणसाधनमिति गीयते । अस्य यमस्य प्रीणनायं नाळीर्वाद्यविशेषो वेणुर्धम्यते । वाद्यते । यद्वा । नाळीति वाङ्माम । इयं स्तुतिरूपा वागस्य प्रीणनाय धम्यते । उच्चार्यते । एवं सत्ययं यमो गीर्भिः स्तुतिभिः परिष्कृतः । असंक्रतोऽभूत् ॥ संपर्युषेभ्य इति मुडागमः । परिनिविभ्य इति षत्वं । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ २३ ॥

केशीति सप्रचमष्टमं सूक्तमपिसूर्यवायुदेवताकं । वातरश्मपुत्रा जूतिवातजूतिप्रभृतयः प्रत्यृचं क्रमेणर्षयः । तथा चानुकांतं । केशी मुनयो वातरश्मना जूतिर्वातजूतिर्विप्रजूतिर्गुणाणकः करिकृत एतश्च अष्टमृगक्षिकर्षाः केशिर्नामिति ॥ गतो विनियोगः ॥

केश्य॑मिं केशी॒ वि॒षं केशी॒ बि॒भर्ति॒ रोद॑सी ।

केशी॒ विश्वं॑ स्व॒र्दृ॒शे केशी॒दं ज्योति॑रुच्यते ॥ १ ॥

केशी॒ । अ॒मिं । केशी॒ । वि॒षं । केशी॒ । बि॒भर्ति॒ । रोद॑सी॒ इति॑ ।

केशी॒ । विश्वं॑ । स्वः॑ । दृ॒शे । केशी॒ । इ॒दं । ज्योतिः॑ । उ॒च्यते॑ ॥ १ ॥

केशाः केशस्थानीया रश्मयः । तद्वतः केशिनोऽपिर्वायुः सूर्यश्च । एते चयः सूर्यन्ते । केशी रश्मिभिर्युक्तः प्रकाशमानो वा सूर्योऽपि बिभर्ति । हविर्भिः पोषयति । धारयति वा । कालविशेषे ह्यपिः पोषणाय हीमः । स च कालविशेषः सूर्यगत्यधीन इति सूर्य एव बिभर्तीत्युच्यते । तथा विषं । उदकनामेतत् । उदकं रश्मिभिर्धर्मसमय आहतमयमेव केशी बिभर्ति विसृष्टं । तथा रोदसी व्यावापुषिव्यावययमेव बिभर्ति । अपि च विश्वं व्याप्तं स्वः सर्वं जगद्दृशे दर्शनायायमेव केशी करोति । प्रकाशयतीत्यर्थः । इत्थंमहानुभावः केशो को नामेत्यत आह । इदं दृश्यमाणं मंडलस्थं यज्ज्योतिरिदमेव केशीत्युच्यते । नान्य इत्यर्थः ॥

मुन॑यो॒ वात॑रशनाः पि॒शंगा॑ वस॒ते म॒ला ।

वा॒तस्या॑नु॒ ध्राजि॑ यंति॒ यद्दे॒वासो॒ अवि॑क्षत ॥ २ ॥

मुन॑यः । वा॒तऽर॒शनाः॑ । पि॒शंगा॑ । व॒स॒ते । म॒ला ।

वा॒तस्य॑ । अ॒नु । ध्राजि॑ । यंति॒ । यद् । दे॒वासः॑ । अ॒वि॒क्षत॑ ॥ २ ॥

वातरशना वातरशनस्य पुत्रा मुनयोऽतीन्द्रियार्थदर्शिनो जूतिवातजूतिप्रभृतयः पिशंगा पिशंगानि कपिलवर्णानि मला मलिनानि वस्त्ररूपाणि वासांसि वसते । आच्छादयन्ति ॥ वस आच्छादने आदादिकः ॥ ईदृशास्ते यद्यदा देवासो देवास्तपसो महिम्ना दीप्यमानाः संतोऽविक्षत देवतास्वरूपं प्राविशन् ॥ विशेषरुद्धिं शूल इगुपधादण्डः क्तः । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ तदा ते वातस्य वायोध्राजिं गतिमनु यन्ति । अनुगच्छन्ति । प्राणोपासनया प्राणरूपिणो वायुभावं प्रपन्ना इत्यर्थः ॥

उन्म॑दिता॒ मौने॑येन॒ वाताँ॑ आ त॒स्थिमा॒ व॒यं ।

शरी॑रे॒दुस्माकं॑ यूयं म॒र्तासो॑ अ॒भि प॑श्यथ ॥ ३ ॥

उत्त॑ऽमदिताः । मौने॑येन । वा॒ता॒न् । आ । त॒स्थि॒म् । व॒यं ।

शरी॑रा । इत् । अ॒स्माकं॑ । यू॒यं । म॒र्ता॒सः॑ । अ॒भि । प॒श्य॒थ ॥ ३ ॥

मौनेयेन मुनिभावेन लौकिकसर्वव्यवहारविसर्जनेनोन्मदिता उन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्तः । यद्वा । उत्कृष्टं मदं हर्षं प्राप्ताः । वयं वातान्वायूनस्त्राभिर्हपास्यमानानां तस्थिम । आस्थितवन्तः । हे मर्तासो मनुष्याः अस्माकं शरीरेच्छरीरास्तेव यूयं केवलमभि पश्यथ । नास्मान् । यतो वयं नीरूपेण वायुना सायुज्यं प्राप्ताः ॥

अ॒न्तरि॑क्षेण॒ प॒त॒ति॒ विश्वा॑ रू॒पाव॑चाक॒शत् ।

मुनि॑र्दे॒वस्य॑दे॒वस्य॑ सौ॒क॒त्याय॑ स॒खा हि॑तः ॥ ४ ॥

अ॒न्तरि॑क्षेण॒ । प॒त॒ति॒ । विश्वा॑ । रू॒पा । अ॒व॒ऽचाक॑शत् ।

मुनिः॑ । दे॒वस्य॑ऽदे॒वस्य॑ । सौ॒क॒त्याय॑ । स॒खा । हि॑तः ॥ ४ ॥

मुनिरस्त्रर्चो द्रष्टा वृषाणक अर्षिर्वातरूपतां सूर्यात्मतां वा तत्तदुपासनया प्राप्तः सन्नन्तरिक्षेणाकाशेन

पतति । गच्छति । किं कुर्वन् । विश्वा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि रूपमाणानि पदार्थजातान्यवचाकशब्दभि-
पञ्चन स्वतेजसा दर्शयन् । तथा देवस्य देवस्य ॥ नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनं । अनुदात्तं चेति परस्माद्वेदित-
स्यानुदात्तत्वं ॥ सर्वस्यापि देवस्य सखा सखिभूतः अत एव सीकृत्याय । सुष्ठु देवानुद्दिश्य क्रियमाणं यागात्मकं
कर्म मुकृतं । तस्य भावाय सम्यगनुष्ठापनाय हितः । निहितः स्थापितो भवति ॥

वातस्याश्वो वायोः सखाश्वो देवेषितो मुनिः ।

उभौ समुद्रावा स्येति यश्च पूर्वं उतापरः ॥ ५ ॥

वातस्य । अश्वः । वायोः । सखा । अश्वो इति । देवऽईषितः । मुनिः ।

उभौ । समुद्रौ । आ । स्येति । यः । च । पूर्वः । उत । अपरः ॥ ५ ॥

वातस्य वायोर्यतिरिवाश्वो व्याघ्रः । यद्वा । वायोरशिता भोक्ता । वायुरेव तस्याहार इत्यर्थः । अत एव
वायोः सखा मित्रभूतः अथो अपि च देवेषितो देवेन द्योतमानेन वायुना मूर्त्येण वेषितः प्राप्तः ॥ तृतीया
कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ईदृशो मुनिः करिकृताख्य ऋषिरुक्तप्रकरेण वायुरूपः मूर्त्यरूपो वा समुभौ
समुद्रावुद्धौ आ चेति । अभिगच्छति ॥ चि निवासगत्योः । क्वांसो विकरणस्य लुक् ॥ कौ ती समुद्रौ । यस्य
पूर्वः समुद्रः । उतशब्दश्चार्थः । यश्चापरः समुद्रः ॥

अप्सरसां गंधर्वाणां मृगाणां चरणे चरन् ।

केशी केतस्य विद्वान्सखा स्वादुर्मदितमः ॥ ६ ॥

अप्सरसां । गंधर्वाणां । मृगाणां । चरणे । चरन् ।

केशी । केतस्य । विद्वान् । सखा । स्वादुः । मदिनऽतमः ॥ ६ ॥

अप्सरसां देवस्त्रीणां गंधर्वाणां चरणे संचारभूते दिव्यंतरिक्षे च तथा मृगाणां सिंहादीनां संचारस्थले
पृथिव्यां चरन् व्याप्य संचरन्केशप्रियायुः मूर्त्यो वा केतस्य ज्ञातव्यस्य सर्वस्यार्थजातस्य विद्वान् यद्वा ज्ञातव्यस्या-
स्वर्षरेतश्च सखा विद्वान्विशिषात्सर्वं जानन् स्वादुः स्वादयिता रसयिता सर्वस्य रसस्योत्पादकः अत एव
मदितमो मादयितुमो भवति ॥ नाड्येति मुडागमः ॥

वायुरस्मा उपामंथत्पिनष्टि स्मा कुनंनमा ।

केशी विषस्य पात्रेण यदुद्रेणापिबत्सह ॥ ७ ॥

वायुः । अस्मै । उप । अमंथत् । पिनष्टि । स्म । कुनंनमा ।

केशी । विषस्य । पात्रेण । यत् । रुद्रेण । अपिबत् । सह ॥ ७ ॥

केशी रश्मिभिर्युक्तः सूर्यो रुद्रेण रुद्रपुत्रेण मरुत्तणेन । यद्वा । रुद्रो वा एष यदग्निः । तै० सं० ५. ४. ३. १ ।
इति श्रवणाद्रुद्रो वैद्युताग्निः । तेन सह वर्तमानो विषस्य । उदकनामैतत् ॥ क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः
संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये षष्ठी ॥ विषमुदकं पात्रेण पानसाधनेन रश्मिजालेन यद्यदापिबत् पिबति तदास्त्री केशिने
वायुरूपमंथत् । भुगतं सर्वं रसमुपमथ्नाति । यद्वा । यदापिबत् पीतवान्भवति तदा सूर्यमंडले घनीभूतमस्य
तदुदकं वायुरूपमथ्नाति । मंथनेन वैद्युतापिनालोडयति । तथा कुनंनमा कुत्सितमपि भृशं नमयिषी स्वयं
नमयितुमशक्या स्वतंत्रा माध्यमिका वाक् पिनष्टि स्म । यथाधलात्स्ववति तथा चूर्णीकरोति । स्मेति
प्रसिद्धौ ॥ कृपूर्वात्प्रमथतेः पचाद्यच्च यङोऽचि चेति यङो लुक् । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥ २४ ॥

उत देवा इति मप्रर्चं नवमं सूक्तमानुष्टुभं वैश्वदेवं भरद्वाजकश्यपगोतमात्रिविश्वामित्रजमदग्निवसिष्ठा इति
क्रमेण प्रष्टव्यमृषयः । तथा चानुक्रांतं । उत देवाः सप्रर्षय एकर्चा वैश्वदेवमिति ॥ गतो विनियोगः ॥

उ॒त दे॒वा अ॒व॒हि॒तं दे॒वा उ॒न्न॒य॒था पु॒नः । उ॒ता ग॑श्च॒क्रु॒ष्व दे॒वा दे॒वा जी॒व॒य॒था पु॒नः ॥ १ ॥
 उ॒त । दे॒वाः । अ॒व॒ऽहि॒तं । दे॒वाः । उ॒त् । न॒य॒थ॒ । पु॒न॒रि॒ति॒ । उ॒त । आ॒गः । च॒क्रु॒ष्व ।
 दे॒वाः । दे॒वाः । जी॒व॒य॒थ॒ । पु॒न॒रि॒ति॒ ॥ १ ॥

उतापि च हे देवाः अवहितमुन्नयथ । उतापि च हे देवाः आगोऽपराधं चक्रुष्व कृतवन्तं मां तस्मादागसो रचत । हे देवाः रक्षित्वा च पुनः पञ्चाज्जीवयथ । चिरजीविनं कुरुत ॥

द्वावि॒मौ वा॒ता वा॒त आ॒ सि॒न्धो॒रा प॒रा॒व॒तः ।
 द॒क्षं ते अ॒न्य आ॒ वा॒तु॒ परा॒न्यो वा॒तु॒ यद्र॑पः ॥ २ ॥
 द्वौ । इ॒मौ । वा॒ता । वा॒तः । आ॒ । सि॒न्धोः । आ॒ । प॒रा॒ऽव॒तः ।
 द॒क्षं । ते॒ । अ॒न्यः । आ॒ । वा॒तु॒ । प॒रा॒ । अ॒न्यः । वा॒तु॒ । यत् । र॑पः ॥ २ ॥

इमौ दृश्यमानौ द्वौ वाता पुरोवातः पश्चाद्वातश्चा सिन्धोरा समुद्रात् । मर्यादायामाकारः । यद्वा परावतः समुद्रादपि यो दूरदेशम् देशमवधीकृत्य वानः । गच्छतः ॥ वा गतिगन्धन्धोः आदादिकः ॥ तयोर्वातयोरन्य एको हे स्रोतः ते तव दक्षं बलमा वातु । आगमयतु । अन्यश्च त्वदीयं यद्रपः पापं तत्परा वातु । परागमयतु ॥

आ॒ वा॒त वा॒हि भे॒ष॒जं वि॒ वा॒त वा॒हि॒ यद्र॑पः । त्वं हि वि॒श्वभे॒ष॒जो दे॒वानां॑ दू॒त ई॒य॒से ॥ ३ ॥
 आ॒ । वा॒त । वा॒हि॒ । भे॒ष॒जं । वि॒ । वा॒त । वा॒हि॒ । यत् । र॑पः । त्वं । हि । वि॒श्वऽभे॒ष॒जः ।
 दे॒वानां॑ । दू॒तः । ई॒य॒से ॥ ३ ॥

हे वात भेषजं मुखं व्याध्युपशमनमौषधं वा वाहि । आगमय । हे वात यद्रपोऽस्मदीयं पापं तद्वि वाहि । विगमय । अस्मत्तो विशेषय । त्वं हि खलु देवानां दूतो विश्वभेषजः । विश्वानि भेषजानि यस्मिन् ॥ बह्व्रीर्ही विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥ ईदृशश्च सज्जीयसे । सततं गच्छसि ॥ ईह गतीं देवादिकः । शनो नित्वात् झित्वादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

आ॒ त्वा॒ग॒मं श॑न्ता॒तिभि॒रथो॑ अ॒रि॒ष्टता॑तिभिः ।
 द॒क्षं ते भ॒द्र॒माभा॑र्षे॒ परा॒ य॒क्ष्मं सु॒वामि॑ ते ॥ ४ ॥
 आ॒ । त्वा॒ । अ॒ग॒मं । श॑न्ता॒तिऽभिः । अ॒थो॒ इति॑ । अ॒रि॒ष्टता॑तिभिः ।
 द॒क्षं । ते॒ । भ॒द्रं । आ॒ । अ॒भा॑र्षे॒ । प॒रा॒ । य॒क्ष्मं । सु॒वा॒मि॒ । ते॒ ॥ ४ ॥

हे स्रोतः त्वा त्वां शन्तातिभिः मुखकैरथो अपि चारिष्टतातिभिरहिंसाकैश्च रक्षणीरागमं । आगतवानस्मि ॥ शिवशमरिष्टस्य करे । पा० ४. ४. १४३. । इत्युभयत्र तातिल्लप्रत्ययः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥ अपि च भद्रं कच्चाणं ते तव दक्षं बलमाभाष्ये । आहार्ष्ये । वायुसकाशादानैषं । तथा ते तव यक्ष्मं रोगं च परा सुवामि । विनाशयामि ॥

चा॒यंता॒मि॒ह दे॒वास्त्रा॑यंतां म॒रुतां॑ ग॒णः ।
 चा॒यंतां॑ वि॒श्वा भू॒तानि॑ यथा॒यम॑र॒पा अ॒सन्त् ॥ ५ ॥

चाय॑तां । इ॒ह । दे॒वाः । चाय॑तां । म॒रुता॑ । गु॒णः ।

चाय॑तां । वि॒श्वा । भू॒तानि॑ । यथा॑ । अ॒यं । अ॒र॒पाः । अ॒सत् ॥ ५ ॥

इहास्मिन्देशे सर्वे देवास्त्रायतां । अस्मान्पालयतां । तथा मरुतां गुणः संघः स चायतां । विश्वानि सर्वाण्यन्यानि च भूतानि भूतजातानि चायतां । अस्मान्नक्षन्तु । यथायमस्मदीयः शरीरादिररपा असत् पापरहितो भवति तथेत्यर्थः ॥ रप इति पापनाम । नञा बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अस्तेर्लैव्यङ्गागमः । यावदथाभ्यां । पा० घ. १. ३६. इति निघाताभावः ॥

आप॑ इ॒द्वा उ॑ भेष॒जीरापो॑ अमीव॒चात॑नीः ।

आपः॑ सर्व॑स्य भेष॒जीस्तास्ते॑ कृ॒ण्वंतु॑ भेष॒जं ॥ ६ ॥

आपः॑ । इत् । वै । उ॒ं इति॑ । भेष॒जीः । आपः॑ । अमीव॒ऽचात॑नीः ।

आपः॑ । सर्व॑स्य । भेष॒जीः । ताः । ते । कृ॒ण्वंतु॑ । भेष॒जं ॥ ६ ॥

आप इद्वा आप एव खलु भेषजीर्भेषजभूताः । स्नानपानादिना सुखहेतवः । यद्वा । ओषधिरूपेण परिणता रोगोपशमनहेतवो भवन्ति ॥ केवलमामकेत्यादिना । पा० ४. १. ३०. । भेषजशब्दाद्डीप् । उदात्तनिवृत्तिस्त्रेण ङीप् उदात्तत्वं । असि वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ॥ यत एवमतः कारणादापोऽमीवचातनीरमीवचातन्यो रोगाणां नाशयित्र्यो भवन्ति । चातयतिर्बोधकम् । किंचापः सर्वस्य प्राणिजातस्य भेषजीर्भेषजभूता भवन्ति न कतिपयस्य । तास्तथाविधा आपस्ते तव भेषजं कृण्वंतु । कुर्वंतु ॥

हस्ता॑भ्यां दश॑शाखाभ्यां जि॒ह्वा वा॒चः पु॒रोग॑वी ।

अ॒नाम॑यित्नुभ्यां॑ त्वा॒ ताभ्यां॑ त्वोप॑ स्पृशामसि ॥ ७ ॥

हस्ता॑भ्यां । दश॑ऽशाखाभ्यां । जि॒ह्वा । वा॒चः । पु॒रःऽग॑वी ।

अ॒नाम॑यित्नुऽभ्यां॑ । त्वा॒ । ताभ्यां॑ । त्वा॒ । उप॑ । स्पृशाम॒सि ॥ ७ ॥

दशशाखाभ्यां दशांगुलयः शाखाभूता ययोः तादृशाभ्यां प्रजापतेर्हस्ताभ्यां रुज्यमाना जिह्वा रसना वाचः शब्दस्य पुरोगवी पुरतो गंची जाता । यच्च यच्च शब्दस्तच्च सर्वच्च तस्य शब्दस्योच्चारणाय पुरतो व्याप्रियत इत्यर्थः । अनामयित्नुभ्यां सम्यगारोग्यहेतुभ्यां ताभ्यां हस्ताभ्यां हे स्त्रोतः त्वा त्वामुप स्पृशामसि । उपस्पृशामः ॥ इदंतो मसिः । त्विति पुनरुक्तिः पादपूरणार्था ॥ ॥ २५ ॥

तव त्व इति षड्रुचं दशमं सूक्तमुदनाम्नः पुत्रस्यांगाख्यस्यार्थं जागतमिन्द्रं । तथा चानुक्रांतं । तव त्वे षड्रुचं श्रीरवो जागतमिति ॥ गतो विनियोगः ॥

तव॑ त्य इ॒न्द्र स॒ख्येषु॑ वह॒य च॒तं म॑न्वा॒ना व्य॑द॒र्दि॒रु॒र्वलं॑ ।

यचा॑ दश॒स्यन्नु॒षसो॑ रि॒णन्न॒पः कु॒त्साय॑ म॒न्मन्न॒ह्यश्च॑ दंस॒यः ॥ १ ॥

तव॑ । त्ये । इ॒न्द्र । स॒ख्येषु॑ । वह॒यः । च॒तं । म॑न्वा॒नाः । वि । अ॒द॒र्दि॒रुः । व॒लं ।

यचा॑ । द॒श॒स्यन् । उ॒षसः॑ । रि॒णन् । अ॒पः । कु॒त्साय॑ । म॒न्मन् । अ॒ह्यः । च॒ । दंस॒यः ॥ १ ॥

हे इन्द्र तव सख्येषु सखित्वेषु सत्सु ते ते प्रसिद्धा बहुयो वोढारो हविषां सुतीनां वा अत एवर्तं यज्ञं मन्वाना अवबुध्यमाना अंगिरसो वक्त्रं गवामपहर्तारमेतत्संज्ञकमसुरं व्यदर्दिषः । अत्यर्थं व्यदारयन् ॥ दृ विदारणे । अस्माद्यद्गुगताङ्गु । सिञ्जन्तीति श्रेर्जुः । जुसि चेति गुणः । व्यत्ययेनेत्वं ॥ अपि च यच्च

यस्मिन्नास्ति मन्त्रं मन्त्रानि कोचि सति कुत्साय महर्षये उषस उषःकालान्वृत्तेणावृतत्वात्पूर्वमसत्रायांस्तदपनो-
दनेन दशस्त्रमयच्छन् तथापो वृत्तेणावृतान्युदकानि च रिणंसस्त्रान्निर्गमयन्वर्तसे ॥ री गतिरिषण्योः क्रिया-
दिकः । प्यादीनां ह्रस्वत्वं ॥ तदानीमहोऽर्हवृचस्य च दंसयः कर्माणि वितथान्यासन्नित्यर्थः ॥

अवांसृजः प्रस्वः श्वचयो गिरीनुदाज उस्मा अपिबो मधु प्रियं ।

अवर्धयो वनिनो अस्य दंससा शुशोच सूर्यं चृतजातया गिरा ॥ २ ॥

अव । असृजः । प्रऽस्वः । श्वचयः । गिरीन् । उत् । आजः । उस्माः । अपिबः । मधु । प्रियं ।

अवर्धयः । वनिनः । अस्य । दंससा । शुशोच । सूर्यः । चृतऽजातया । गिरा ॥ २ ॥

हे इंद्र प्रस्वः । प्रसूतिर्जन्म । तद्देतुभृता अपोऽवास्वजः । आवरकास्मेघादधः पातितवानसि । तथा
गिरीन्पर्वतान्वलेन गोमतो बिलस्य पिधानाय निहिताञ्श्वचयः । अमेत्सोरित्यर्थः ॥ अचि गता । अस्त्राण्यं-
तास्त्रि वज्रं छंदस्यमाद्योगेऽपीत्यङ्भावः । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मादेशा वक्तव्याः । पा० ८. १. १८.
५. । इति वचनात्पूर्वपदस्यासमानवाक्यगतत्वेनास्य तिङ्कृतिङ् इति निघाताभावः ॥ तथा वलासुरेण बिले
निहिता उस्मा गाः पर्वतभेदानंतरमुदाजः । उदगमयः । ततः पयोदध्याश्यादिकं प्रियमनुकूलं मधु मधुरं
हविरपिबः । पीतवानसि । यद्वा । अयणसाधनासु तासु गोष्वागतासु यत्रमानैः प्रियमभेष्टं मधु सोमात्मक-
मपिबः । पिबसि । तथा वनिनो वनसंबद्धान्वृक्षान् । यद्वा । वनमित्युदकनाम । तद्युक्तान्समुद्रान् । अवर्धयः ।
वृष्टिप्रदानेन वर्धयसि । चृतजातया । चृतं यज्ञं । तदर्थं जातं जन्म यस्याः तया गिरा वेदात्मिकया वाचा
सूयमाणस्यास्त्रेण दंससा कर्मणावृण्वतो वृचादेरपि नोदनात्मकेन सूर्यः शुशोच । नभसि प्रदिदीपि । यद्वा ।
चृतजातया गिरिति सूर्यस्यैव विशेषणं । चथोरूपया वाचा प्रदीप्यत इत्यर्थः । अग्निः पूर्वोक्ते दिवि देव ईयत
इत्यादिकं तैत्तिरीयकमचानुसंधेयं । तै० ब्रा० ३. १२. ९. १. ॥ शुशोचेत्यस्य पदात्परत्वेऽपि पादादित्वादपादादा-
विति पर्युदासस्यानुवृत्तेर्निघाताभावः ॥

वि सूर्यो मध्ये अमुचद्रथं दिवो विदहासाय प्रतिमान्मार्यः ।

दृहानि पिप्रोरसुरस्य मायिन इंद्रो व्यास्यच्चकृवाँ चृजिश्चना ॥ ३ ॥

वि । सूर्यः । मध्ये । अमुचत् । रथं । दिवः । विदत् । दासाय । प्रतिऽमानं । आर्यः ।

दृहानि । पिप्रोः । असुरस्य । मायिनः । इंद्रः । वि । आस्यत् । चकृऽवान् । चृजिश्चना ॥ ३ ॥

दिवो बुलोकस्य मध्ये सूर्य आदित्यो रथं प्रस्थानाय अमुचत् । विमुक्तवान् ॥ मुचेर्नुङि लृदित्वाक्षैरङ्गा-
देशः ॥ कदेति चेत् उच्यते । यदायोऽभिन्न इंद्रो दासाधीपक्षपयिचे वृचादये प्रतिमानं प्रतिष्ठति प्रतीकारं
विदत् वेत्ति जानाति । अलभत वा । अपि च मायिनो मायाविनः ॥ मायाशब्दस्य ब्रीह्यादिषु पाठाद्ब्रीह्या-
दिभ्यश्चेतीतिप्रत्ययः ॥ पिप्रोरितन्नाम्नोऽसुरस्य दृहानि दृहानि स्थिराणि पुराणि बलानि वर्जिश्चना राजर्षिणा
चक्रवान् सख्यं कुर्वन्निंद्रो व्यास्यत् । व्यसिपत् । विविधमाचिप्तवान् । व्यनीनश्दित्यर्थः ॥ असु क्षेपणे ॥

अनाधृष्टानि धृषितो व्यास्यन्निधीरदेवाँ अमृणत्यास्यः ।

मासेव सूर्यो वसु पुयमा ददे गृणानः शन्नूरमृणाद्विरुक्नता ॥ ४ ॥

अनाधृष्टानि । धृषितः । वि । आस्यत् । निऽधीन् । अदेवान् । अमृणत् । अयास्यः ।

मासाऽइव । सूर्यः । वसु । पुयं । आ । ददे । गृणानः । शन्नून् । अमृणत् । विरुक्नता ॥ ४ ॥

धृषितः शत्रूणां धर्षयिता प्रगल्भ इंद्रोऽनाधृष्टानीतः पूर्वं शत्रुभिरप्रधृष्टान्यबाधितान्सुरबलानि व्यास्यत् ।

व्याप्तिप्रदान् । तथायास्योऽयासनीयश्चालयितुमशक्यः । यद्वा । अयास्योऽगिराः । स्तोतृवाचिना शब्देन स्तुत्यो
लभ्यते । अयास्येनर्षिणा स्तुत्य इन्द्रो निधीनसुरैर्निहितान्धनसमूहान् यद्वा निधातृत्वितरां बलानां धारयितृण-
देवान्देवविरोधिनोऽसुरानमृणत् । अहिंसीत् ॥ मृण हिंसायां तौदादिकः ॥ अपि च सूर्यो मासेव मासेनेव ॥
पद्दत्तित्यादिना मासशब्दस्य मास्भावः ॥ स यथा मासविशेषेण भीमान्नसानादत्ते तथा पुर्यमसुराणां पुरि
भवं ॥ भवे कंदसीति यत् । हलि चेति दीर्घस्य न भक्तुं कुरां । पा० ८. २. ७९. इति प्रतिषेधः । यतोऽनाथ
इत्याद्युदात्तत्वं ॥ ईदृशं वसु धनमा ददे । आदत्ते स्म ॥ आडो दोऽनास्यविहरण इत्यात्मनेपदं ॥ तथा गुणानः
स्तोतृभिः स्तूयमानः सन् ॥ व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ शत्रून्नातयितृणमुरान्विष्कृता विरोचमानेन
वज्रेणाशृणात् । अहिंसीत् ॥

अयुङ्क्षसेनो विभ्वा विभिंदता दाशंवृचहा तुज्यानि तेजते ।

इंद्रस्य वज्रादविभेदभिस्त्रयः प्राक्रामच्छुधूरजहादुषा अनः ॥ ५ ॥

अयुङ्क्षसेनः । विऽभ्वा । विऽभिंदता । दाशत् । वृचऽहा । तुज्यानि । तेजते ।

इंद्रस्य । वज्रात् । अविभेत् । अभिऽस्त्रयः । प्र । अक्रामत् । शुंधूः । अजहात् । उषाः ।

अनः ॥ ५ ॥

विभ्वा विभुना व्याप्तेन विभिंदता विदारयता एवंविधनापि परकीयवलेनायुङ्क्षसेनोऽप्रहतसेनः । यद्वा ।
विभ्वा विभुर्वाप्तो विभिंदता शत्रुबलानि विदारयता वज्रेण । वृचहा वृचं हतवान् एवंविध इन्द्रो दाशत् ।
दाशति । स्तोतृभ्यो धनं प्रयच्छति ॥ दाशु दानि । लेख्यडागमः ॥ तथा तुज्यानि प्रियाणि शत्रुबलानि तेजते ।
तनुकरोति । अल्पीकरोति ॥ तिज निशानि ॥ यद्वा । शत्रुभ्रति प्रियाण्यायुधानि तेजते । निशति । तीक्ष्णी-
करोति । ईदृशंस्त्रिंश्याभिस्त्रयोऽभितो हिंसकाद्वज्रात्सर्वं शत्रुजातमविभेत् । भीतिं प्राप्नोत् । एवमसुरांश्चिद्रेण
निरस्तेषु शुंधूः शोधयितादित्यः प्राक्रामत् । जगत्प्रकाशनाय गंतुं प्रक्रांतवान् । उषा उपोदेवता चानः
स्वकीयं शकटं रथमजहात् । गंतुं पर्यत्यजत् ॥ ओहाक् त्यागि ॥

एता त्या ते श्रुत्यानि केवला यदेक एकमकुणोरयज्ञं ।

मासां विधानमदधा अधि द्यवि त्वया विभिन्नं भरति प्रधिं पिता ॥ ६ ॥

एता । त्या । ते । श्रुत्यानि । केवला । यत् । एकः । एकं । अकुणोः । अयज्ञं ।

मासां । विऽधानं । अद्धाः । अधि । द्यवि । त्वया । विऽभिन्नं । भरति । प्रऽधिं । पिता ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वा तानि ते तव त्वदीयानि वीर्यकर्माण्येतान्येव केवला केवलानि श्रुत्यानि श्रोतव्यानि
स्तुत्यर्हाणि । नान्यदीयानि । कानि पुनस्तानि । एकोऽसहायस्त्वमेकं प्रधानभूतमयज्ञं यज्ञरहितमसुरमकुणोः
अहिंसोरिति यदेतदकं कर्म ॥ कृवि हिंसाकरणयोः । अत्र हिंसार्थः । इदित्वात्सुम । धिन्विहृण्वोरश्चेत्युप्रत्ययो
ऽकारांतादेशश्च । तस्य लोपे सति स्थानिवद्भावाद्वाच्यधुपधुणाभावः ॥ तथा मासां मासानां ॥ पद्दत्तित्यादिना
मासशब्दस्य मास्भावः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ मासानां विधानं विधातारं कर्तारं सूर्यमधि
द्यवि द्युलोक उपर्यदधाः । अधारयः ॥ विपुर्वाद्वातिः कृत्यल्युटो वङ्गलमिति कर्तारि ल्युट् । इदमपरं कर्म ।
तथा पिता पालको द्युलोको विभिन्नं विदारितं वृचद्विभक्तं प्रधिं रथचक्रस्य पार्श्वं । पार्श्वफलके प्रधी
इत्युच्यते । ईदृशं सूर्यरथसंबन्धिनं प्रधिमन्येधारयितुमशक्यं त्वयैव भरति । धारयति । इदमपरं कर्म ।
एतत्प्रभृतीनि त्वया कृतानि कर्माणि परिणामसाधारणानि सर्वदाम्नातव्यानीत्यर्थः ॥ ॥ २६ ॥

सूर्यरथमरिति षडुचमेकादशं सूक्तं त्रैदुभं । विश्वावसुर्नाम गंधर्व ऋषिः । स च पूर्वेण तृचेन सवितारं
स्तुतवान् उत्तरेण स्वात्मानं । अतः प्रथमतृचस्य सविता देवता द्वितीयस्य गंधर्वः । तथा चागुक्रांतं । सूर्यर-
थमर्देवगंधर्वो विश्वावसुरात्मानमस्मात्पूर्वार्धं सवितारमिति ॥ गतो विनियोगः ॥

सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्सविता ज्योतिरुदयाँ अजस्रं ।

तस्य पूषा प्रसवे याति विद्वान्संपश्यन्विश्वं भुवनानि गोपाः ॥ १ ॥

सूर्यऽरश्मिः । हरिऽकेशः । पुरस्तात् । सविता । ज्योतिः । उत । अयान् । अजस्रं ।

तस्य । पूषा । प्रऽसवे । याति । विद्वान् । संऽपश्यन् । विश्वं । भुवनानि । गोपाः ॥ १ ॥

सूर्यरश्मिः । उषसः प्रादुर्भावानंतरं सूर्यस्योदयात्पूर्वं यः कालस्तस्य कालस्याभिमानो देवः सवितेत्युच्यते । सूर्यरश्मिः सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य रश्मिरेव रश्मिर्यस्य स तथोक्तः हरिकेशः हरयो हरणशीला हरितवर्णा वा केशाः केशस्थानीयाः प्रकाशमाना वा दीपयो यस्य ईदृशः सविता सर्वस्य प्रेरको देवः पुरस्तात्पूर्वखां दिश्यजस्रमनवरतं ज्योतिस्तेज उदयान् । उद्याति । उद्गमयति ॥ यातिरंतर्भावितव्यर्थाच्छांदसो लङ् । व्यत्ययेन बङ्गवचनं । संहितायां दीर्घादटि समानपाद् इति नकारस्य खल्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः ॥ तस्य सवितुः प्रसवे प्रेरणेऽनुज्ञायां सत्यां विद्वाञ्ज्ञानन्योपा गोपायिता रक्षिता पूषा पोषको देव आदित्यो याति । नभसि गच्छति । किं कुर्वन् । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भुगजातानि संपश्यन् सम्यक् प्रकाशयन् ॥

नृचक्षा एष दिवो मध्यं आस्ते आपप्रिवान्रोदसी अंतरिक्षं ।

स विश्वाचीरभि चष्टे घृताचीरंतरा पूर्वमपरं च केतुं ॥ २ ॥

नृऽचक्षाः । एषः । दिवः । मध्ये । आस्ते । आपप्रिऽवान् । रोदसी इति । अंतरिक्षं ।

सः । विश्वाचीः । अभि । चष्टे । घृताचीः । अंतरा । पूर्वं । अपरं । च । केतुं ॥ २ ॥

नृचक्षा नृग्रन्थान्पश्यन् यद्वा नृभिर्नेतृमी रश्मिभिः प्रकाशमान एष सविता दिवो दुर्लोकस्य मध्यं आस्ते । निपीदति । किं कुर्वन् । रोदसी व्यावापृथिव्यावंतरिक्षं चापप्रिवान् स्वतेजसापुरयन् ॥ प्रा पूरणे । आस्माच्छांदसो लिट् । क्रमुयति तस्य क्रमुरादेशः । वस्त्रेकाजाह्नसामितोडागमः ॥ स देवो विश्वाचीर्विश्वमंचंतीः सर्वव्यापिनोः प्राच्यादिमहादिशोऽभि चष्टे । प्रकाशयति । तथा घृताचीर्घृतं दीपं रूपमंचंतीरापेख्यादिविदिश्य प्रकाशयति ॥ अंचतेः क्लिंतादंचतेद्योपसंख्यानमिति ङीप् । ततो भसंज्ञायामच इत्याकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वे प्राप्तिं चावति पूर्वस्याच उदात्तत्वं ॥ तथा पूर्वं पूर्वभागं केतुं प्रज्ञापनीयमपरं पृष्ठभागं चांतरांतरालं चाभि चष्टे । प्रकाशयति ॥

रायो बुध्नः संगमनो वसूनां विश्वा रूपाभि चष्टे शचीभिः ।

देव इव सविता सत्यधर्मंद्रो न तस्थौ समरे धनानां ॥ ३ ॥

रायः । बुध्नः । संऽगमनः । वसूनां । विश्वा । रूपा । अभि । चष्टे । शचीभिः ।

देवऽइव । सविता । सत्यऽधर्मा । इंद्रः । न । तस्थौ । संऽअरे । धनानां ॥ ३ ॥

रायो धनस्य बुध्नो बंधको मूलभूतो वा ॥ ऊडिदमित्यादिना रेशब्दाद्विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ तथा वसूनां धनानां संगमनः संगमयिता प्रापयिता ईदृशः सविता शचीभिर्दोषिभिर्विश्वा रूपा सर्वाणि रूपाणि निरूपणीयानि पदार्थजातान्यभि चष्टे । अभिपश्यति । प्रकाशयति । अपि च देव इवायं सविता सावको देवः सत्यधर्मा सत्यमवितथं धर्मं धारणं धारणहेतुभूतं कर्म वा यस्य तादृशो भवति । तथेन्द्रो भेन्द्र इव धनानां समरे संग्रामे सम्यक्प्रापणे तस्थौ । अयं सवितोयुक्तः संस्तिष्ठति ॥

विश्वावसुं सोम गंधर्वमापो ददृशुषीस्तदृतेना व्यायन् ।

तदन्ववैदिद्रो ररहाण आसां परि सूर्यस्य परिधीरपश्यत् ॥४॥

विश्वऽवसुं । सोम । गंधर्वः । आपः । ददृशुषीः । तत् । ऋतेन । वि । आ । यन् ।

तत् । अनुऽअवैत् । इंद्रः । ररहाणः । आसां । परि । सूर्यस्य । परिऽधीन् । अपश्यत् ॥४॥

हे सोम त्वया सहितं गंधर्वं गीतरूपां गां शब्दं धारयन्तं विश्वावसुमेतत्संज्ञं मां ॥ उत्तरत्र तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः ॥ यदापो वसतीवर्याख्या ददृशुषीः दृष्टवत्यः ॥ दृशेर्लिटः क्लृप्ः । उगितश्चेति ङीप् । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णादीर्घः ॥ तत्तदानीमृतेन यज्ञेन हेतुना व्यायन् । विविधमगच्छन्वृजनाः । तन्नमनमासामपां ररहाणो गमयितेन्द्रोऽन्ववैत् । अन्वबुध्यत । बुद्ध्वा च कुच यज्ञः प्रवृत्त इति सूर्यस्य परिधीन्परितो धीयमानान्माद्यादिदिविभागान्पर्यपश्यत् । परितो दृष्टवान् ॥

विश्वावसुरभि तन्नो गृणातु दिव्यो गंधर्वो रजसो विमानः ।

यज्ञा घा सत्यमुत यन्न विन्न धियो हिन्वानो धिय इन्नो अय्याः ॥५॥

विश्वऽवसुः । अभि । तत् । नः । गृणातु । दिव्यः । गंधर्वः । रजसः । विऽमानः ।

यत् । वा । घा । सत्यं । उत । यत् । न । विन्न । धियः । हिन्वानः । धियः । इत् । नः । अय्याः ॥५॥

विश्वावसुर्गंधर्वो नोऽस्माकं तदभि गृणातु । अभिसुखं ब्रवीतु ॥ गृ शब्दे क्रेयादिकः । प्वादित्वाङ्गुस्त्रः ॥ कीदृशः । दिव्यो दिवि भवः तथा रजस उदकस्य विमानो निर्माता । किं पुनस्तत् । यद्वा घ यस्त खलु सत्यमवितथं यथार्थफलं कर्मजातं । उतशब्दस्यार्थः । यस्त न विन्न न जानीमः तदुभयं ब्रवीत्वित्यर्थः ॥ अचि तुगुघेत्यादिना घशब्दस्य साहितिको दीर्घः ॥ शिष्टः पादः प्रत्यक्षकृतः । हे विश्वावसो धियः कर्माणि हिन्वानः सोमेन प्रवर्धयन् ॥ हि गती वृद्धी च ॥ यद्वा । धियः सुतोर्हिन्वानः प्राप्नुवन्तोऽस्माकं धिय इत्कर्माण्येव वृद्धीरेव वाक्याः । रत्न ॥

सस्त्रिमविन्द्वरणे नदीनामपावृणोद्दुरो अशमव्रजानां ।

प्रासां गंधर्वो अमृतानि वोचदिद्रो दक्षं परि जानादहीनां ॥६॥

सस्त्रिं । अविन्दत् । चरणे । नदीनां । अप । अवृणोत् । दुरः । अशमऽव्रजानां ।

प्र । आसां । गंधर्वः । अमृतानि । वोचत् । इंद्रः । दक्षं । परि । जानात् । अहीनां ॥६॥

सस्त्रिमद्भिः संस्नातं प्रकर्षेण सर्वस्य जगतः स्नापयितारं मेघं ॥ स्ना शीचे । आदृगमहन इति किन्प्रत्ययः । लिङ्ङ्वावाहिवर्चनं ॥ नदीनां शब्दकारिणीनामपां चरणे संचरणस्थानेऽंतरिक्षेऽविन्दत् । इंद्रोऽलभत । लब्ध्वा चाशमव्रजानां । अशमा व्याप्तो मेघः । तत्र व्रजंतीनां । यद्वा । मेघो व्रजो गोष्ठं निवासस्थानं यासां तादृशीनां । अपां दुरो द्वाराणि मेघान्निर्गमनप्रदेशानपावृणोत् । अपावृतवान् । यद्वा । अशमसु शिक्वासु व्रजंतीनां गच्छंतीनां व्याप्तगमनानां वा नदीनां गंगायमुनादीनां चरणे संचरणे प्रवहणनिमित्तभूते सति तदर्थमिन्द्रः सस्त्रिं मेघमविन्दत् । अलभत । लब्ध्वा चांतर्गतानामपां निर्गमसाधनानि मेघस्य दुरो द्वाराण्यपावृणोत् । अपावृतवान् । तथासां नदीनाममृतान्यमरणसाधकान्युदकानि गंधर्वो गोर्वक्षस्य धर्ता विश्वावसुरूपेण वर्तमान इंद्रः प्र वोचत् । प्रब्रवीति । प्रबोद्धमनुजानाति । तथा दक्षं । दक्षत्युदकं प्रयच्छतीति दक्षो वर्षणसमर्थो मेघः । तादृशं मेघमहीनां मेघानां मध्ये परि जानात् । परितः सर्वतो जानाति ॥ ज्ञा अवबोधने । लेखडागमः । ज्ञाजनेर्जति जादेशः ॥ २७ ॥

अपि तवेति षड्वचं द्वादशं सूक्तं । पावकगुणविशिष्टोऽग्निर्हविः । शुद्धापिदेवता । आद्या विष्टारपंक्तिरष्ट-
कद्विद्वादशाष्टकवती । अथ तिस्रः सतोवृहत्तोऽयुजौ जागती । अनु० ८. ४. इति लक्षणोपेताः । पंचम्युपरि-
ष्टाज्योतिः । षष्ठी चिष्टुप । तथा चानुक्रांतं । अपि तवाग्निः पावक आग्नेयं विष्टारपंक्तिस्तिस्रः सतोवृहत्त्य
उपरिष्टाज्योतिरिति ॥ महाम्रत आपिमावतशस्त्र इदं सूक्तं स्तोत्रियानुरूपार्थं । तद्यव पंचमारख्यके सूचितं
। ऐ० आ० ५. ३. २. ॥

अग्ने तव अग्नौ वयो महि भ्राजंते अर्चयो विभावसो ।

बृहन्नानो शर्वसा वाजमुकथ्यं दधासि दाग्नुषे कवे ॥ १ ॥

अग्ने । तव । अग्नौ । वयः । महि । भ्राजंते । अर्चयः । विभावसो इति विभाऽवसो ।

बृहन्नानो इति बृहन्ऽभानो । शर्वसा । वाजं । उकथ्यं । दधासि । दाग्नुषे । कवे ॥ १ ॥

हे अग्ने तव वयोऽन्नं अग्नौ अवः अग्नौयं प्रशस्यं । हविरात्मकस्य तस्य मंचसंस्कृतत्वेन प्रशस्तत्वात् । अग्नेषु
मध्ये तवेवाहं श्रेष्ठमित्यर्थः । हे विभावसो । विशिष्टा दीप्तिर्विभा । सैव वसुधेनं यस्य तादृशमे अर्चयो
दीप्तयो महि महद्बलं भ्राजंते । दीप्ते । भ्राज् दीप्ती । अनुदानेत् । मीवादिकः ॥ हे बृहन्नानो प्राददीप्ते
कवे क्रांतदर्शित्वे एवमहानुभावस्त्वं शर्वसा बलेनोपेतमुकथ्यं प्रशस्यं । यद्वा । उक्तो २. ३. । तद्योग्यं वाजमन्नं
दाग्नुषे हवीषि दत्तवते यजमानाय दधासि । ददासि । प्रयच्छसि ॥

पावकवर्चाः शुक्रवर्चा अनूनवर्चा उदियर्षि भानुना ।

पुत्रो मातरा विचरन्नुपावसि पृणक्षि रोदसी उभे ॥ २ ॥

पावकऽवर्चाः । शुक्रऽवर्चाः । अनूनऽवर्चाः । उत । इयर्षि । भानुना ।

पुत्रः । मातरा । विऽचरन् । उप । अवसि । पृणक्षि । रोदसी इति । उभे इति ॥ २ ॥

पावकवर्चाः शोधकदीप्तिः शुक्रवर्चा निर्मलतेजस्कोऽनूनवर्चाः संपूर्णतेजस्कः । हे अग्ने ईदृशस्त्वं भानुना
तेजसोदियर्षि । उदच्छसि ॥ च्छ स्र गती औहोत्यादिकः । अर्तिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्थेत्वं ॥ स त्वं पुत्रः सन् मातरा
मातृभूते अरख्यौ विचरन् यागावसाने विशेषेण प्राप्नुवन्नुपावसि । उपगतात्यजमानाश्चसि । तथोभे रोदसी
दावापृथिव्या पृणक्षि । संयोजयसि । हविषा बुलोकं वृध्यमं लोकं च पूरयसोत्यर्थः ॥ पृची संपर्के रौधादिकः ॥

ऊर्जो नपाज्जातवेदः सुशस्तिभिर्मंदस्व धीतिभिर्हितः ।

त्वे इषः सं दधुर्भूरिवर्षसश्चिचोतयो वामजाताः ॥ ३ ॥

ऊर्जः । नपात् । जातऽवेदः । सुशस्तिऽभिः । मंदस्व । धीतिऽभिः । हितः ।

त्वे इति । इषः । सं । दधुः । भूरिवर्षसः । चिचऽऊतयः । वामऽजाताः ॥ ३ ॥

हे ऊर्जो नपादूर्जोऽन्नस्य पार्थिवस्यारख्यादेः पुत्र हे जातवेदो जातानां वेदितरपे सुशस्तिभिरस्त्राभिः
क्रियमासीर्मंदस्व । मोदस्व । तथा धीतिभिः कर्मभिरस्त्राभिः क्रियमासीरपिहोवादिभिः कर्मभिर्हितः सुहित-
सृष्टो भव । अपि च भूरिवर्षसः । वर्ष इति रूपनाम । बहुविधरूपाश्चिचोतयः चिचा विचिचोतिसृष्टिर्यासां
तास्तथोक्ता वामजाताः वामं वननीयं जातं जन्म यासां तादृशीरिषोऽन्नानि हविर्लक्षणाणि त्वे त्वत्वे च सं
दधुः । संदधति । सम्यग्बुद्धिं यजमानाः । यद्वा । भूरिवर्षस इत्यादिकं कर्तृविशेषणं । तदानीं चिचोतय
इत्यस्य विचिचरणा इति धीज्यं ॥

इरज्यन्त्रे प्रथयस्व जंतुभिर्ऽस्मे रायो अमर्त्य ।

स दर्शतस्य वपुषो वि राजसि पृणक्षि सानसिं क्रतुं ॥४॥

इरज्यन् । अग्ने । प्रथयस्व । जंतुऽभिः । अस्मे इति । रायः । अमर्त्य ।

सः । दर्शतस्य । वपुषः । वि । राजसि । पृणक्षि । सानसिं । क्रतुं ॥४॥

हे अग्ने जंतुभिर्जातैः शत्रुभिः सहैरज्यन्तीर्यन् स्वर्धा कुर्वन् ॥ इरज् ईर्यायां । कंडादिः ॥ यद्वा । इरज्यतिरे-
श्वर्यकर्मा । जंतुभिर्जायमानैराह्मीयैस्तेजोभिरिरज्यन्तीश्वरो भवन् । हे अमर्त्य मरणरहिताग्ने अस्मै अस्माकं ॥
सुपां सुलुगिति षष्ठाः श्रेष्ठादेशः ॥ रायो धनानि प्रथयस्व । विस्तारय ॥ रयिश्चन्द्राक्छः स्थाने व्यत्ययेन
जस् । शसो वा व्यत्ययेनोडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं न क्रियते ॥ स त्वं दर्शतस्य दर्शनीयस्य वपुषस्तेजोमयस्य
शरीरस्य वि राजसि । तृतीयाद्यै षष्ठी वा । ईदृशेन शरीरेण विशेषेण दीप्यसे । यद्वा । राजतिरेश्वर्यकर्मा
वपुर्गति च रूपनाम । दर्शनीयेन रूपेण वि राजसि । विशेषेणेशिषे । अत एव सानसिं संभजनीयं क्रतुं कर्म
पृणक्षि । अस्माभिः संपर्चयसि । फलेन वा संयोजयसि ॥

इष्कर्तारं मध्वरस्य प्रचेतसं क्षयंतं राधसो महः ।

रातिं वामस्य सुभगां महीमिषं दधासि सानसिं रयिं ॥५॥

इष्कर्तारं । अध्वरस्य । प्रचेतसं । क्षयंतं । राधसः । महः ।

रातिं । वामस्य । सुऽभगां । महीं । इषं । दधासि । सानसिं । रयिं ॥५॥

इष्कर्तारं निष्कर्तारं ॥ छांदसो वर्णलोपः ॥ अध्वरस्य यज्ञस्य निष्कर्तारं संस्कर्तारं प्रचेतसं प्रकृष्टज्ञानं
महो महतो राधसो धनस्य क्षयंतमीश्वरं । क्षयतिरेश्वर्यकर्मा । वामस्य वननीयस्य धनस्य रातिं दातारं ॥
रातेः कर्तरि क्तिच् ॥ ईदृशं त्वां सुम इति शेषः । स त्वं सुभगां सीमाग्योपेतां महीं महतीमिषमन्नं सानसिं
संभक्त्यं रयिं धनं च दधासि । स्तोतृभ्यो ददासि ॥

ऋतावानं महिषं विश्वदर्शतमग्निं सुम्नाय दधिरे पुरो जनाः ।

श्रुत्कर्णे सप्रथस्तमं त्वा गिरा दैव्यं मानुषा युगा ॥६॥

ऋतऽवानं । महिषं । विश्वऽदर्शतं । अग्निं । सुम्नाय । दधिरे । पुरः । जनाः ।

श्रुत्ऽकर्णे । सप्रथऽस्तमं । त्वा । गिरा । दैव्यं । मानुषा । युगा ॥६॥

ऋतावानं सत्यवतं यज्ञवतं वा ॥ छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् ॥ महिषं महान्तं पुत्र्यं वा विश्व-
दर्शतं विश्वैः सर्वदर्शनीयं । यद्वा । विश्वं दर्शनं यस्य ॥ वज्रव्रीहीं विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥
ईदृशमग्निं सुम्नाय सुम्नार्थं जना ऋत्विग्यजमानरूपाः पुरो दधिरे । पुरो दधते । सर्वकर्मभ्यः पुरस्ताद्वारयन्ति ।
यद्वा । पुरः पुरस्तात्पूर्वस्थां दिश्याहवनीयरूपेण धारयन्ति । पुरोऽधर्चः प्रत्यक्षकृतः । अपि च हे अग्ने श्रुत्कर्णं
श्रुत् स्तुतोः सम्यक् शृण्वन्कर्णेः श्रोत्रिन्द्रियं यस्य तादृशं सप्रथस्तममतिशयेन प्रख्यातं यद्वा सर्वतो विस्तार्यमाणं
दैव्यं देवानां हविर्वोदृत्वेन संबन्धिनं ईदृशं त्वा त्वां मानुषा मानुषाणि मनोरपत्न्यानि युगा युगानि युगजानि
पत्नीयजमानरूपाणि गिरा स्तुत्या क्षुवन्तीति शेषः ॥ ॥२८॥

अग्न इति षडृचं त्रयोदशं सूक्तं । तापसगुणविशिष्टस्याग्नेरार्थं वैश्वदेवमानुषं । तथा चानुक्रांतं । अग्ने
ऽच्छाप्तिस्तापसो वैश्वदेवमानुषं हीति ॥ गतो विनियोगः ॥

अग्ने॒ अ॒च्छा॒ वदे॒ह नः॑ प्र॒त्यङ्गः॑ सु॒मना॑ भव ।

प्र नो॑ य॒च्छ वि॒शस्य॑ते ध॒न॒दा अ॒सि न॒स्त्वं ॥ १ ॥

अग्ने॑ । अ॒च्छ । व॒द । इ॒ह । नः॑ । प्र॒त्यङ् । नः॑ । सु॒ऽमनाः॑ । भ॒व ।

प्र । नः॑ । य॒च्छ । वि॒शः । प॒ते । ध॒न॒ऽदाः । अ॒सि । नः॑ । त्वं ॥ १ ॥

हे अग्ने इहास्मिन्देशे नोऽस्मानच्छ वद । आभिमुख्येन प्रियं ब्रूहि । तथा प्रत्यङ्गोऽस्मान्प्रत्यङ्गं सुमनाः शोभनमनस्को भव । हे विशस्यते यजमानलक्षणायाः प्रजायाः पालयितः नोऽस्माभ्यं प्र यच्छ धनानि प्रदेहि यतस्त्वं नोऽस्माकं धनदा असि धनानां दाता भवसि ॥

प्र नो॑ य॒च्छत्व॑र्य॒मा प्र भगः॑ प्र बृ॒हस्पतिः॑ ।

प्र दे॒वाः प्रोत॑ सूनृ॒ता रा॒यो दे॒वी द॑दातु नः ॥ २ ॥

प्र । नः॑ । य॒च्छतु॑ । अ॒र्य॒मा । प्र । भ॒गः । प्र । बृ॒हस्पतिः॑ ।

प्र । दे॒वाः । प्र । उ॒त । सूनृ॒ता । रा॒यः । दे॒वी । द॑दातु । नः॑ ॥ २ ॥

अर्यमादीनां नियन्तार्याणां निर्माता वैतत्संज्ञो देवो नोऽस्माभ्यं प्र यच्छतु धनं । तथा भग एतत्संज्ञको देवश्च प्रयच्छतु । बृहस्पतिश्च प्रयच्छतु । सर्वे देवाश्च प्रयच्छतु । उतऽपि च सूनृता प्रियसत्यवायूपा देवी देवनशीला सरस्वती रायो धनानि नोऽस्माभ्यं प्र ददातु ॥ ऊडिदमित्यादिना रायो विभक्तिरुदात्ता ॥

सोमं॑ रा॒जान॒मव॑सेऽग्निं गी॒र्भिर्ह॑वामहे ।

आ॒दि॒त्यान्वि॑ष्णुं सू॒र्यं ब्र॒ह्माणं॑ च॒ बृह॑स्पतिं ॥ ३ ॥

सोमं॑ । रा॒जा॒नं । अ॒व॒से । अ॒ग्निं । गीः॑ऽभिः । ह॒वा॒म॒हे ।

आ॒दि॒त्यान् । वि॑ष्णुं । सू॒र्यं । ब्र॒ह्माणं॑ । च॒ । बृह॑स्पतिं ॥ ३ ॥

राजानं राजमानमोश्चरं वा सोममग्निं च गीर्भिः स्तुतिभिरवसे रक्षणार्थं हवामहे । आहुयामहे । तथा-दित्यानदितेः पुत्रान् मित्रादीन् विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं प्रजापतिं बृहस्पतिं च रक्षणार्थमाहुयामहे ॥

इ॒न्द्रवा॒यू बृह॑स्पतिं सु॒हवे॒ह ह॑वामहे । यथा॑ नः॑ स॒र्व इ॒ज्जनः॑ स॒ंगत्यां॑ सु॒मना॑ अ॒सत् ॥ ४ ॥

इ॒न्द्रवा॒यू इति॑ । बृह॑स्पतिं । सु॒ऽह॒वा । इ॒ह । ह॒वा॒म॒हे । यथा॑ । नः॑ । स॒र्वः । इत् । ज॒नः॑ ।

संऽग॑त्यां । सु॒ऽमनाः॑ । अ॒सत् ॥ ४ ॥

इन्द्रश्च वायुश्चन्द्रवायू ॥ उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० ६. ३. २६. १. । इत्यानङः प्रतिषेधः । नोत्तरपदेऽनुदात्तादाविति देवताद्वे चेति प्राप्तस्थोभयपदप्रकृतिस्वरस्य निषेधः । समासस्थित्यन्तोदात्तत्वं ॥ बृहस्पतिं बृहतां देवानां पालकं ॥ तद्बृहतोः करपत्योः । पा० ६. १. १५७.* । इति सुट्त्वलोपी । वनस्यत्यादित्वा-दुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ सुहवा सुहवी मुहानाविन्द्रवायू बृहस्पतिं चेहास्मिन्कर्मणि हवामहे । आहुयामहे । यथा नोऽस्माकं सर्व इत् सर्व एव जनः संगत्यां संगमने धनस्य प्राप्ती सुमना असत् शोभनमनस्को भवेत् तथाहुयामह इत्यर्थः ॥ अक्षेर्लेख्यडागमः ॥

अ॒र्य॒मणं॑ बृह॑स्पति॒मिन्द्रं॑ दा॒नाय॑ चोदय ।

वा॒तं वि॑ष्णुं सर॑स्वतीं स॒वितारं॑ च वा॒जिनं॑ ॥ ५ ॥

अ॒र्य॒म॒णं । बृ॒ह॒स्प॒तिं । इ॒न्द्रं । दा॒नाय॑ । चो॒द॒य ।

वा॒तं । वि॒ष्णुं । सर॑स्वतीं । स॒वि॒ता॒रं । च । वा॒जिनं॑ ॥ ५ ॥

हे सोतः अर्यमादीन् देवान् दानाय धनप्रदानाय चोदय । सुत्या प्रेरय । तथा वातं वायुं विष्णुं सरस्वतीं वाजिनमन्नवंतं बलवंतं वा सवितारं च दानाय प्रेरय ॥

त्वं नो॑ अ॒ग्ने अ॒ग्निभि॑र्ब्रह्म॒ यज्ञं॑ च॒ वर्ध॑य । त्वं नो॑ दे॒वता॑तये रा॒यो दा॒नाय॑ चोद॒य ॥ ६ ॥

त्वं । नः । अ॒ग्ने । अ॒ग्निऽभिः । ब्रह्म॑ । य॒ज्ञं । च । वर्ध॑य । त्वं । नः । दे॒वऽता॑तये । रा॒यः ।

दा॒नाय॑ । चो॒द॒य ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वमग्निस्त्वद्विभूतिभूतैरन्यैरग्निभिः सार्धं नोऽस्माकं ब्रह्म स्तोत्रं यज्ञं च वर्धय । तथा त्वं नोऽस्माकं देवतातये । यज्ञनामैतत् । यागार्थं रायो धनस्य दानाय प्रदानाय चोदय । दातृन्प्रेरय ॥ २९ ॥

अयमप्य इत्यष्टचं चतुर्दशं सूक्तमायेयं । शार्ङ्ग इति पञ्चविंशेऽप्यस्याख्या । शार्ङ्गजातयो जरितुप्रभृतयश्चत्वारश्चतुर्णां वृचानां क्रमेण द्रष्टारः । आदितो द्वे जगत्प्रा । अथ चतस्रस्त्रिष्टुभः । ततो द्वे अनुष्टुभा । तथा चानुक्रांतं । अयमष्टौ वृचाः शार्ङ्गा जरिता द्रोणः सारिरुक्तः संवमित्रश्चापेयमावे जगत्प्रा चतस्रश्च त्रिष्टुभ इति ॥ गतो विनियोगः ॥

अ॒र्यम॑ग्ने ज॒रि॒ता॒ त्वे अ॒भू॒दपि॑ स॒हसः॑ सू॒नो न॒ह्य॒न्यद॑स्त्यायं ।

भ॒द्रं हि॑ श॒र्मं चि॒व॒रू॒थम॑स्ति॒ त आ॒रे हिंसा॑ना॒मप॑ दि॒द्युमा॑ कृ॒धि ॥ ७ ॥

अ॒र्यं । अ॒ग्ने । ज॒रि॒ता । त्वे॑ इति॑ । अ॒भू॒त् । अपि॑ । स॒हसः॑ । सू॒नो॒ इति॑ । न॒हि । अ॒न्यत् ।

अ॒स्ति । आ॒यं ।

भ॒द्रं । हि॑ । श॒र्मं । चि॒व॒रू॒थं । अ॒स्ति । ते॒ । आ॒रे । हिंसा॑ना॒ं । अप॑ । दि॒द्युं । आ॑ । कृ॒धि ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वे त्वयि ॥ सुपां मुनुगिति सप्तम्याः श्रेष्ठादेशः ॥ अयमृषर्जरिता स्तोताभूदपि । अपिशब्दः संभावनायां । इदानीं स्तोतृत्वेन संभाव्यते । तच्च कारणमाह । हे सहसः सूनो बलस्य पुत्र त्वत्तोऽन्यदाय्यमाप्तव्यं नह्यस्ति । न खलु विद्यते । अतः प्राप्तव्यं त्वमेव सुत्या प्राप्नोमि । भद्रं कल्याणं चिवरूथं दुःखत्रयस्य निवारकं शर्म सुखं हि यस्मात्ते तवास्ति विद्यते । अथवा शोभनं चिवरूथं त्रिभुमिकं गृहं तवास्ति हि । अतो हिंसानां हिंस्यमानानामस्माकमरि दूरे दिद्युं दीप्यमानामात्मीयां ज्वालामपा कृधि । अपाकुर्व । निवारय ॥ करोतिष्कांदसो विकरणस्य लुक् । शुश्रूषुपृक्तवृथ इति हर्धभावः ॥

प्र॒व॒त्तै अ॒ग्ने ज॒नि॒मा पि॒तू॒यतः॑ सा॒चीव॑ वि॒श्वा भु॒व॒ना न्यू॑जसे ।

प्र स॒प्रयः॑ प्र स॒निष॑न्त नो॒ धियः॑ पु॒रश्च॑रन्ति प॒शु॒पा इ॒व त्म॑ना ॥ २ ॥

प्रऽव॒त् । ते॒ । अ॒ग्ने । ज॒नि॒म । पि॒तुऽय॑तः । सा॒चीऽइ॒व । वि॒श्वा । भु॒व॒ना । नि॒ । न्यू॑जसे ।

प्र । स॒प्रयः॑ । प्र । स॒निष॑न्त । नः । धि॒यः । पु॒रः । च॒रन्ति॑ । प॒शु॒पाऽइ॒व । त्म॑ना ॥ २ ॥

हे अग्ने पितूयतः पितुमन्नं भक्ष्यमिच्छतस्ते तव जनिम वक्ष्य प्रादुर्भावं प्रवत्प्रकृष्टमुत्कृष्टं भवति ॥ उपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थे इति वतिः ॥ स त्वं साचीव सचिव इव विश्वा विश्वानि व्याप्तानि भुवनानि भूतजातानि न्यूजसे । प्रसाधयसि । वशीकरोषीत्यर्थः । सप्रयः सर्पणशीला नोऽस्माकं धियः सुतयस्यादृशं त्वां प्र सनिषन्त ।

प्रकर्षेण संभजते । एकः प्रशब्दः पूरकः । यद्वा । सप्तयः । लुप्तोपममेतत् । सर्पणशीला अस्या यथाजिं प्रकर्षेण संभजते तथाक्षदीया धिय इत्यर्थः । अनंतरं पुरस्तात् पुरस्तात् त्रिणात्रिणा स्वयमेव चरन्ति । व्याप्य वर्तते । पशुपा इव यथा पशूनां पालका गोपालाः पालयितव्यानां पुरस्तात्संचरन्ति तद्वत् ॥

उ॒त वा उ॒ परि वृ॒णस्त्रि॒ ब॒प्स॒हो॒र॒म् उ॒ल॒प॒स्य स्व॒धावः ।

उ॒त खि॒ल्या उ॒र्वरा॑णां भ॒वन्ति॒ मा ते हे॒तिं त॒विषीं॑ चु॒कु॒धाम ॥३॥

उ॒त । वै । उं॒ इति॑ । परि॑ । वृ॒णस्त्रि॒ । ब॒प्स॒त् । ब॒होः । अ॒ग्ने । उ॒ल॒प॒स्य । स्व॒धा॒ऽवः ।

उ॒त । खि॒ल्याः । उ॒र्वरा॑णां । भ॒वन्ति॒ । मा । ते । हे॒तिं । त॒विषीं॑ । चु॒कु॒धाम ॥३॥

हे स्वधावो दीप्तिमन्त्रे बप्सद्बह्व ॥ मस भर्त्सनदीप्त्योः जीहोत्यादिकः । शतरि घस्मिभसोर्हलि च । पा० ६. ४. १००. । इत्युपधालोपः । नाभ्यस्ताच्छतरिति नुमः प्रतिषेधः ॥ बहोर्बहुलस्योलपस्य तुलजातस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ सर्वं वनमुत वा अपि खलु परि वृणस्त्रि । परिवर्जयसि । विनाशयसि । उ इति पूरकः । उतापि चोर्वराणां । सस्याद्या भूमय उर्वराः । तासां संबंधिनः प्रदेशाः खिल्याः खिल्पाः प्राणिभिर्गंतुं योग्या भवन्ति । खया दग्धा इति शेषः । तविषीं महतीं ते तव हेतिं हनन्हेतुभृतां ज्वालां मा चुकुधाम । मा क्रोधयाम । अपि तु स्तुतिभिः प्रसाधयाम ॥ ऊतिपूतीत्यादिना हतः कृत्वि हेतिरित्यतोदात्तो निपात्यते । चुकुधामेति कुधेर्ष्यतामुक्तिं चङि रूपं ॥

यदुद्धतो नि॒वतो॒ यासि॒ ब॒प्स॒त्पृथ॑गेषि प्रग॒र्धिनी॑व॒ सेना ।

य॒दा ते॒ वातो॑ अ॒नुवा॑ति शोचि॒र्वप्रे॑व॒ श्मश्रुं॑ व॒पसि॒ प्र भूमं॑ ॥४॥

यत् । उ॒त्ऽव॒तः । नि॒ऽव॒तः । या॒सि । ब॒प्स॒त् । पृथ॑क् । ए॒षि । प्र॒ग॒र्धिनी॑ऽइव॒ सेना॑ ।

य॒दा । ते । वा॒तः । अ॒नु॒ऽवा॒ति । शो॒चिः । व॒प्राऽइव॑ । श्म॒श्रु । व॒प॒सि । प्र । भूमं॑ ॥४॥

यद्यदोद्धत उन्नतानुच्छितान् निवतो नीचीनांस्तदगुल्यादीन् हे अग्ने बप्सद्बह्वयासि प्राप्नोषि तदानीं बह्वीभिर्ज्वालाभिः पृथग्विभिन्नः सन्नेषि । गच्छसि । तत्र दृष्टांतः । प्रगर्धिनीव सेना ॥ गृध्र अभिकांक्षायां ॥ परराष्ट्रं गच्छतो राज्ञः सेना तत्रत्यं धनजातमभिकांक्षमाणेतस्ततः संघशो गच्छति तद्वत् । वातो वायुश्च ते तव शोचिः दीप्तिं यदा यस्मिन्कालेऽनुवाति अनुगुणं प्रवर्तते तदा श्मश्रु । श्म शरीरं । तत्र श्रितं स्थितं केशरोमादिकं वस्त्रेव यथा वप्रा नापितो वपति मुंडयति तथा भूम भूमिं प्र वपसि । प्रकर्षेण मुंडयसि । सर्वं वनं निःशेषेण दहसीत्यर्थः ॥

प्रत्य॑स्य॒ श्रेण॑यो ददृ॒श्च॒ एकं॑ नि॒यानं॑ ब॒हवो॑ रथा॑सः ।

बा॒हू यद॑मे अ॒नुम॑र्मृ॒जानो॑ न्य॒ङ्कु॒त्ताना॑म॒न्वेषि॑ भूमिं ॥५॥

प्रति॑ । अ॒स्य॒ । श्रेण॑यः । द॒दृ॒श्च॒ । एकं॑ । नि॒ऽया॒नं । ब॒हवः॑ । रथा॑सः ।

बा॒हू इति॑ । यत् । अ॒ग्ने । अ॒नु॒ऽम॑र्मृ॒जानः॑ । न्य॒ङ् । उ॒त्ता॒नां । अ॒नु॒ऽए॒षि । भूमिं॑ ॥५॥

अस्यापेर्दहतः श्रेणयो ज्वालापंक्तयः प्रति ददृश्चे । प्रतिदृश्यते । --- । तद्वत् । अत्र सामर्थ्यादुपमानप्रतीतिः । हे अग्ने बाहू । तृतीयाथे प्रथमा । बाहुभ्यां बाहुस्थानीयेर्ज्वालासमूहेरनुमर्मृजानः सर्वं वनं मृजश्शोध्यन् । दहसित्यर्थः । न्यङ् न्यङ्ग प्रह्वीभवन्नुत्तानामूर्ध्वाभिमुखां भूमिं यदादन्वेषि अनुगच्छसि तदानीमस्य श्रेणयो ददृश्च इत्यन्वयः ॥

उत्ते शुष्मां जिहतामुत्ते अर्चिरुत्ते अग्ने शशमानस्य वाजाः ।

उच्छ्वस्व नि नम वर्धमान आ त्वाद्य विश्वे वसवः सदंतु ॥ ६ ॥

उत् । ते । शुष्माः । जिहता । उत् । ते । अर्चिः । उत् । ते । अग्ने । शशमानस्य । वाजाः ।

उत् । श्वस्व । नि । नम । वर्धमानः । आ । त्वा । अद्य । विश्वे । वसवः । सदंतु ॥ ६ ॥

हे अग्ने ते तव शुष्माः शोषका ज्वाला उज्जिहता । उच्छ्वस्तु । तथा ते तवाचिर्दीप्तिश्चोन्नच्छतु । शशमानस्य स्तयमानस्य । यद्वा ॥ शश झुतगती । अस्मात्ताच्छीलिकश्चानय । तस्य सार्वधातुकत्वे सति लसार्वधातुकत्वाभावाच्चित इत्यतोदात्तत्वमेव शिष्यते ॥ शशमानस्य सर्वे वनमभिक्रम्य शीघ्रं गच्छतः । तव वाजा वेगा हे अग्ने उज्जिहता । स त्वं वर्धमानः सन्नुच्छ्वस्व । वन उन्नच्छस्व ॥ अचि गती भीवादिकः । इदित्वाप्तुम् ॥ तथा नि नम । प्रह्रीभव । उन्नतं वृक्षादिकं प्राप्योच्छितो भव । अवनतं गुल्मादिकं प्राप्यावनतो भवेत्यर्थः । ईदृशं त्वा त्वामद्यास्मिन्काले विश्वे सर्वे वसवो वासयितारो रश्मयो देवा वा सदंतु । आसीदंतु । प्राप्तुवंतु ॥ सदेत्यथ्येन सीदादेशाभावः । शपि प्राप्ति व्यत्ययेनाह्वा कर्तव्यः ॥

अपामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनं । अन्यं कृणुष्वेतः पंथां तेन याहि वशां अनु ॥ ७ ॥

अपां । इदं । निऽन्ययनं । समुद्रस्य । निऽवेशनं । अन्यं । कृणुष्व । इतः । पंथां ।

तेन । याहि । वशान् । अनु ॥ ७ ॥

इत्थं खांडववनस्य दाहि प्रवृत्तमपि जरितृप्रभृतयः स्वाग्नौ रक्षणकामास्तुष्टुः । इदानीं च संवमित्रः स्वनिवासभूमेर्दहनाभावायापेरन्यत्र गमनं प्रार्थयति । इदमस्मदीयं निवासस्थानमपामुद्रकानां न्ययनं । नियति मितरां गच्छत्यस्मिन्निति न्ययनं हृदः । तथा समुद्रस्योदधेः निवेशनं गृहं । यथा हृदः समुद्रस्य स्थानं च यथा दग्धं न शक्यते तथा दाहयोग्यं न भवत्वित्यर्थः । इतोऽस्मादस्मदीयात्स्थानादन्यं पंथां पंथानं मार्गं हे अग्ने कृणुष्व । कुरुष्व । तेन पथा वशाननु यथाकामं याहि । गच्छ ॥

आयने ते परायणे दूर्वा रोहंतु पुष्पिणीः । हृदाश्च पुंडरीकाणि समुद्रस्य गृहा इमे ॥ ८ ॥

आऽअयने । ते । पराऽअयने । दूर्वाः । रोहंतु । पुष्पिणीः । हृदाः । च । पुंडरीकाणि ।

समुद्रस्य । गृहाः । इमे ॥ ८ ॥

अनयापि स्वनिवासस्य दाहानर्हता प्रतिपाद्यते । हे अग्ने ते तवायन आगमने परायणे परागमने वा सत्त्वस्थां निवासभूमौ पुष्पिणीः पुष्पवत्यो दूर्वा रोहंतु । प्ररोहंतु । तथा हृदा अशोष्योदका जलाशयाश्च भवंतु पुंडरीकाणि पद्मानि च तेषु हृदेषु जायतां । किं ब्रूना । समुद्रस्य जलधरिमेऽस्मिन्निवासप्रदेशे गृहा आश्रयभूता भवंतु । यथा समुद्रावासभूमिः कदाचिदपि न दह्यते एवं कदाचिदप्यस्मत्स्थानं न दह्यतामित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । दूर्वाकांडप्ररोहणप्रार्थनेन स्वाश्रयस्य शीतलत्वं हृदप्रार्थनेन तृणोपशमनकारणस्य जलस्य सत्त्वं पुंडरीकसंज्ञावप्रार्थनेनोपभोग्यस्य फलादेः सत्ता समुद्रगृहत्वप्रार्थनेन दाहानर्हता चेत्येतत्सर्वं प्रतिपाद्यत इति ॥ ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीयतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं अगत ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

दशमे मंडले एकादशेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि व्याहृतानि । त्वं चिदिति षड्रचं पंचदशं सूक्तं संख्यपुत्र-
स्त्राचिरार्थमानुष्टुभमन्त्रिदेवताकं । तथा चानुक्रांतं । त्वं षट् सांख्योऽत्रिराश्विनमिति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्र-
योराणुष्टुभे कंदसीदं सूक्तं । सूत्र्यते हि । आ नो विश्वाभिस्यं चिदचिमित्यानुष्टुभं । आ० ४. १५. । इति ॥

त्वं चिदचिमृतजुरमर्थमश्वं न यातवे । कक्षीवैतं यदी पुनरथं न कृणुथो नव ॥१॥

त्वं । चित् । अश्वं । अमृतऽजुरं । अर्थं । अश्वं । न । यातवे । कक्षीवैतं । यदि । पुनरिति ।

रथं । न । कृणुथः । नव ॥१॥

हे अश्विनी शतद्वारे पीडायंबगृहेऽसुरेः प्रसिप्तो बह्वांगो योऽत्रिरस्ति त्वं चित्तमप्यचिमृतजुरं । अतं
क्षीबं यज्जो वा । तेन जीर्यतं । सर्वदा युवयोः परिचरणशीलमित्यर्थः ॥ जीर्यतेः क्षिपि बह्वलं कंदसीत्युत्वं ॥
यद्वा । अतः प्राप्तिनासुरकृतोपद्रवेण ज्वरितं दग्धं ॥ ज्वर रोगे । ज्वरस्वेत्यादिना दकारस्योपधायाश्च
स्यान् कट् । जूरी हिंसागत्योरित्यस्यादा क्षिप् । अग्नयोः पक्षयोऽङ्कादसो ह्रस्वः ॥ इदृशं तमचिमर्थमर्थनीयं
प्राप्तव्यं यातवे गंतुं युवां कृतवर्ता । तत्र दृष्टांतः । अश्वं न । यथाश्वो बंधनाद्विमुक्तः सञ्जिघ्रं गच्छति एवम-
यमपि युवयोः प्रसादादसुरकृतादुपद्रवजाताद्विमुच्यमानो यथास्यान्मगच्छदित्यर्थः ॥ या प्रापण इत्यस्या-
नुमर्थे संसेनिति तवेन्प्रत्ययः ॥ यदि । अपि चेत्यर्थः । कक्षीवैतं । कक्ष्या रज्जुरश्चस्य । तद्वतं । आसंदीवदधीव-
दित्यादी निपातनात्संप्रसारणं ॥ दीर्घतमसः पुत्रमुशिकप्रभृतमृधिं मंदबुद्धिं संतं युवां पुनर्नवं पुनरभिनवप्रज्ञं
कृणुथः । अकृणुतं । अकृष्टं । रथं न । यथा कश्चिच्छिल्पी जीर्णं रथं पुनरभिनवं करोति तद्वत् ॥ क्वि
हिंसाकरणयोश्च । इदित्वाप्तुम् । लङर्थे व्यत्ययेन कट् । धिन्विह्यव्योरश्चेत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेनाकारांता-
देशश्च । तस्मातो लोपे सति स्यान्निवह्नावाह्नधूपधगुणाभावः । सति शिष्टोऽपि विकरणस्वरौ लसार्धधातुकस्वरं
न बाधते । म० ६. १. १५८. ११. । इति वचनात्तिङ् एव स्वरः शिष्यते । निपातैर्यद्यदिहृतेति निघातप्रतिषेधः ॥

त्वं चिदश्वं न वाजिनमरेणवो यमत्नंत ।

दृळ्हं यंथिं न वि ष्यंतमत्रिं यविष्ठमा रजः ॥२॥

त्वं । चित् । अश्वं । न । वाजिनं । अरेणवः । यं । अत्नंत ।

दृळ्हं । यंथिं । न । वि । म्यंतं । अत्रिं । यविष्ठं । आ । रजः ॥२॥

अरेणवोऽहिंस्यमानाः प्रबला असुरा वाजिनं वेगवंतमश्वं नाश्वमिव यमचिमत्नंत अतन्वत बद्धमकृषत ॥
तनोतिर्बुद्धिं तनिपत्योऽकंदसीत्युपधालोपः ॥ त्वं चित्तं चात्रिं यविष्ठं युवतमं कुतेर्मिअयितुतमं वा रजः ॥
रजंत्वस्मिज्जना इति रजो भूलोकः ॥ रज इमं लोकमामि हे अश्विनी वि ष्यतं । व्यमुंचतं । दृढं स्त्रिरतरं
यंथिं न यंथिमिव । यथा कश्चित्तादृशं यंथिमयत्वेन विमुंचति तथा युवां तमुषिमसुरकृताद्वधनाकोषितवं-
तावित्यर्थः ॥ स्वतमिति योऽतकर्मणीत्यस्याङ्गि श्रय्येतः श्रणीत्योकारलोपे रूपं । क्कादसोऽङ्भावः ॥ यद्वा ।
अत्रिं मां बंधाद्वि ष्यतं विमुंचतमित्यविरसुरैर्बद्धः सप्तश्विनी प्रार्थयते ॥

नरा दंसिष्ठावचये शुभ्रा सिषासतं धियः ।

अथा हि वां दिवो नरा पुनः स्तोमो न विशसे ॥३॥

नरा । दंसिष्ठौ । अचये । शुभ्रा । सिषासतं । धियः ।

अथं । हि । वां । दिवः । नरा । पुनरिति । स्तोमः । न । विशसे ॥३॥

हे नरा नरी नेतारी हे दंसिष्टी दर्शनीयतमौ शुभा शोभमानी ईदृशी हे अश्विनी अचय अचये मर्ह्यं धियः कर्माणि बुद्धीर्वा सिषासतं । दातुमिच्छतं ॥ षणु दाणे ॥ यद्वा । अचय इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अचैर्मम धियः स्तुतिः कर्माणि वा सिषासतं । संभक्तुमिच्छतं । सेवेयामित्यर्थः ॥ वन पण संभक्ती । अस्मात्समतेः सनीतेर्वा सनि सनीवन्तर्धेति विकल्पनादिङभावे जनसनखनामित्यालं । शुभेत्यस्यामन्त्रितस्यामन्त्रितं पूर्वमचि-
द्व्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वेन पादादित्वात्तिङ्गुतिङ् इति निघाताभावः । अदुपदेशात्सार्ध-
धातुकाशुदत्तत्वे सनो नित्त्वादाशुदात्तत्वं ॥ अथा ह्यन्तरमेव दिवः । दीव्यतीति स्तौतीति स्तौः स्तोता । तस्य मम स्तोमो न । नशब्दस्यार्थे । स्तोत्रं च हे नरा नेतारावश्विनी वां युवां पुनर्विशसे । पुनरेवाद्यापि विशेषेण शंसितुं प्रभवतीति शेषः ॥

चित्ते तद्वां सुराधसा रातिः सुमतिरश्विना ।

आ यन्नः सदर्ने पृथौ समने पर्षथो नरा ॥४॥

चित्ते । तत् । वां । सुऽराधसा । रातिः । सुऽमतिः । अश्विना ।

आ । यत् । नः । सदर्ने । पृथौ । समने । पर्षथः । नरा ॥४॥

हे सुराधसा शोभनदानावश्विना हे अश्विनी सुमतिः शोभना स्तुतिरस्यदीया रातिर्हविर्दानं च तत्तस्मात्कारणाद्वां युवयोश्चिते ज्ञानाय भवति ॥ चित्ती संज्ञाने । अस्मात्संपदादिनक्षत्रो भावे क्लिप । सावेकाश्च इति विभक्त्यदात्तत्वं ॥ यद्यस्मात्कारणात्सदर्ने यज्ञगृहे पृथौ विस्तीर्णे समने यज्ञे नोऽस्मान् हे नरा नेतारावा पर्षथः आपूरयथः अभितो रचथो वा तस्माद्युवामस्यदीयं परिचरणं ज्ञातवन्तावित्यनुमीमहे ॥ पू पालनपूर-
णयोरित्यस्माद्धेति सिद्धञ्जलमिति सिप । ततः शप ॥

युवं भुज्युं समुद्र आ रजसः पार ईखितं । यातमच्छा पतचिभिर्नासत्या सातये कृतं ॥५॥

युवं । भुज्युं । समुद्रे । आ । रजसः । पारे । ईखितं । यातं । अच्छ । पतचिभिः ।

नासत्या । सातये । कृतं ॥५॥

हे अश्विनी युवं युवां समुद्र उदधी निमग्नं रजस उदकस्य पारे प्रांति तरंगसमूह ईखितं डोलायितं एवंभूतं भुज्युं तुयपुत्रमच्छामि पतचिभिः पक्षोपेतैर्नौविशेषैः सहा यातं । आगतवन्तौ स्तः । आगत्य च हे नासत्या सत्यस्य नेतारी सत्यस्वभावी वा हे अश्विनी सातये युवयोः संभजनाय समर्थं कृतं । पुनर्युवानं कुरुतं ॥ करोतेर्लङि च्छांदसो विकरणस्य लृक् । अस्त्वभावश्च ॥

आ वां सुखैः शंयू इव मंहिष्ठा विश्ववेदसा ।

समस्मे भूषतं नरोत्सं न पिप्युषीरिषः ॥६॥

आ । वां । सुखैः । शंयू इवेति शंयूऽइव । मंहिष्ठा । विश्वऽवेदसा ।

सं । अस्मे इति । भूषतं । नरा । उत्सं । न । पिप्युषीः । इषः ॥६॥

हे विश्ववेदसा सर्वज्ञी सर्वधनी वा हे नरा नेतारी वां युवां शंयू इव सुखयुक्ता राजानाविव मंहिष्ठा दातृत्मावतिशयेन पूज्या वा संती सुखैरसम्भवं दातव्यैः सुखैः सार्धमा । उपसर्गश्रुतेर्योग्याक्रियाध्याहारः । आगच्छतं । यद्वा । उपसर्गस्य भूषतमित्यनेन संबन्धः । मंहिष्ठेत्यपि संबोधनं । हे मंहिष्ठा दातृत्मावुक्तगुणाव-
श्विनी वां युवां सुखैः सार्धं शंयू इवास्ते अस्मान् सम्यगा भूषतं । अभिप्राप्तुतं ॥ भू प्राप्ती । अस्माद्धेति व्यात्येन सिप्तापौ ॥ यद्वा ॥ भूष अलंकरि ॥ आ समन्तात्सम्यग्भूषतं । अलंकृतं । पिप्युषीः प्रवृद्धानीष इत्यमा-
यानि पयांसुत्सं न गोरुध इव । यथा बज्रमिः पथीमिच्छोऽलंकृतं सङ्गृह्यते अस्मान्येव बज्रमिधैर्निरन्तरं-

तमित्यर्थः ॥ पिप्युषीरिति प्यायतेर्बिन्दः क्रसुः । लिङ्गकोशेति पीभावः । असि वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ यद्वा । उत्सः प्रवाहो यथा पिप्युषीर्वृक्षानीषोऽन्त्यलं करोति तद्वत् ॥ ॥ १ ॥

अयं हीति षडृचं षोडशं सूक्तं तार्क्ष्यपुत्रस्य सुपर्णस्यार्थं यमगोत्रस्योर्ध्वकृश्रणस्य वा । आद्या गायत्री द्वितीया बृहती तृतीयाचतुर्थ्यौ गायत्री पंचमी सतोबृहती षष्ठी विष्टारपंक्तिरष्टकविंशद्वाद्वाष्टकवती । अनादेशपरिभाषयेद्गो देवता । तथा चानुकांतं । अयं हि तार्क्ष्यपुत्रः सुपर्णो यामायनो वोर्ध्वकृश्रणो गायत्री बृहती गायत्री सतोबृहती विष्टारपंक्तिरिति ॥ गतो विनियोगः ॥

अयं हि ते अमर्त्य इंदुरत्यो न पत्यते । दक्षो विश्वायुर्वेधसे ॥ १ ॥

अयं । हि । ते । अमर्त्यः । इंदुः । अत्यः । न । पत्यते । दक्षः । विश्वऽआयुः । वेधसे ॥ १ ॥

हे इंद्र वेधसे विधात्रे ते तुभ्यं त्वदर्धममर्त्यो मरणरहितोऽमृतत्वप्रापकोऽयं ह्ययं खल्विंदुः सोमोऽत्यो न सततगाम्यश्च इव पत्यते । गच्छति । यद्वा । पत्यतिरेत्यर्थकर्म । तव स्वभूतोऽयं सोमो वेधसे विधानाय मदस्य कारणायेष्टे । कीदृश इंदुः । दक्षः प्रवृद्धो बलहेतुर्वा विश्वायुर्वेधैः सर्वैरेतव्यः प्राप्तव्यः । यद्वा । विशेषणामायुर्जीवनहेतुः । अथवा । आयुरित्यन्ननाम । सर्वैश्चरपुरोडाशादिभिरन्निर्हविर्भिरपेतः ॥

अयमस्मासु काव्यं ऋभुर्वज्रो दास्वते । अयं बिभर्त्यूर्ध्वकृश्रणं मदमृभुर्न कृत्यं मदं ॥ २ ॥

अयं । अस्मासु । काव्यः । ऋभुः । वज्रः । दास्वते । अयं । बिभर्ति । ऊर्ध्वऽकृश्रणं ।

मदं । ऋभुः । न । कृत्यं । मदं ॥ २ ॥

अस्मासु सोतृषु काव्यः सुत्योऽयमिंद्र ऋभुर्दोषः सन्दास्वते दानयुक्ताय यजमानाय वज्रः शत्रूणां वर्जको भवति । यद्वा । दास्वत इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अस्मासु दास्वते दानवत इंद्रस्य वज्रः कुलिशं ऋभुश्च भासमानो भवति । अपि चायमूर्ध्वकृश्रणमुन्नततैश्चमेतत्संज्ञं वा यामायनमृषिं मदं सोतारं बिभर्ति । पोषयति । तथर्भुर्न सीधन्वनः । पुत्राणामाद्य ऋभुः । स इव कृत्यं कर्मणां कर्तारं अत एव मदं मोदयितारं यजमानं बिभर्ति ॥

घृषुः श्येनाय कृत्वंन आसु स्वासु वंसंगः । अवं दीधेदहीश्रुवः ॥ ३ ॥

घृषुः । श्येनाय । कृत्वंने । आसु । स्वासु । वंसंगः । अवं । दीधेत् । अहीश्रुवः ॥ ३ ॥

घृषुर्घर्षयिता दीप्तो वा स्वासु स्वकीयास्वासु यजमानलक्षणासु प्रजासु वंसगो वननीयगतिः एवंभूत इंद्रः कृत्येन कर्मणां कर्त्रे ॥ करोतिरेत्येभ्योऽपि दृश्यंत इति क्कानिप् ॥ श्येनाय सुपर्णाय तार्क्ष्यपुत्राय मह्यमृषये ऽहीश्रुवोऽहीनव्यापनानहीनवृद्धीन्वास्वदीयान्पुत्रादीनव दीधेत् । दीपयतु ॥ दीधीर् दीप्तिदेवनयोः । अस्माच्छांसे लिङ्गि व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ यद्वा । हे इंद्र त्वदीयः सोमो घृष्यादिगुणयुक्तः सन् दीपयत इति योज्यं ॥

यं सुपर्णः परावतः श्येनस्य पुत्र आभरत् । शतचक्रं योऽह्यो वर्तनिः ॥ ४ ॥

यं । सुऽपर्णः । पराऽवतः । श्येनस्य । पुत्रः । आ । अभरत् । शतऽचक्रं । यः । अह्यः ।

वर्तनिः ॥ ४ ॥

श्येनस्य तार्क्ष्यस्य पुत्रस्तनयः सुपर्णो यं सोमं परावतः परागताह्वराद्युलोकादाभरत् आहरत् । कीदृशं । शतचक्रं । शतमिति वज्रनाम । वज्रधनस्य कर्तारं ॥ मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । पा० ३. २. ५. २. ॥ यद्वा । शतकरणसाधनं । वज्रयागनिष्पादनमित्यर्थः ॥ घञर्थे कविधानं । पा० ३. ३. ५८. ४. ॥ इति कप्रत्ययः । कृञादीनां के । का० ६. १. १२. १. ॥ इति द्विवचनं । यः सोमोऽह्योऽहेर्वृत्रस्य वर्तनिर्वर्तयिता प्रेरयिता । यद्वा ॥ अह मती ॥ अह्यो अंत्यो वर्तनिर्मार्गभूतः । एना वय इति वक्ष्यमाणेनैकवाक्यता ॥

यं ते श्येनश्चारुमवृकं पदाभरदरुणं मानमंधसः ।

एना वयो वि तार्यायुर्जीवसे एना जागार बंधुता ॥ ५ ॥

यं ते । श्येनः । चारुं । अवृकं । पदा । आ । अभरत् । अरुणं । मानं । अंधसः ।

एना । वयः । वि । तारि । आयुः । जीवसे । एना । जागार । बंधुता ॥ ५ ॥

हे इंद्र ते तुभ्यं त्वदर्थं श्येनः सुपर्णः पक्षिराजं सोमं पदा । वचनव्यत्ययः । पञ्चामाभरत् युक्तीकादाहरत् । दिवं सुपर्णो गत्वाय सोमं वज्रिण आभरत् । अ० ८. १००. ८. । इति निगमांतरं । कीदृशं । चारुं शोभनं अवृकं बाधकरहितं अरुणमारोचमानमरुणवर्णं वा अंधसोऽज्ञस्य मानं यागद्वारा निर्मातारं । एतेनानेन सोमेन तुभ्यं दीयमानेन वयोऽन्नं जीवसे जीवनायायुर्जीवितं च वि तारि । प्रादायि । तथैतेनैव सोमेन बंधुता बंधुसमूहो जागार । जाग्रत्प्रबुद्धः सन्वर्तते ॥ आगतेर्लेटि च्छंदसि वेति वक्तव्यं । पा० ६. १. ८. १. । इति द्विषचनाभावः ॥

एवा तदिंद्र इंदुना देवेषु चिद्धारयाते महि त्यजः ।

क्रत्वा वयो वि तार्यायुः सुक्रतो क्रत्वायमस्मदा सुतः ॥ ६ ॥

एव । तत् । इंद्रः । इंदुना । देवेषु । चित् । धारयाते । महि । त्यजः ।

क्रत्वा । वयः । वि । तारि । आयुः । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । क्रत्वा । अयं । अस्मत् ।

आ । सुतः ॥ ६ ॥

एवैवसुक्तेन प्रकारेण तत्तेनेंदुना सोमेन तुष्यमिंद्रो देवेषु चिद्विवेक्षामु च महि महत्तयजसो जो दुःखस्य वर्जयितुं रक्षणं वा धारयाते । धारयति । शिष्टः प्रत्यक्षकृतः । हे सुक्रतो शोभनकर्ममिंद्र क्रत्वा क्रतुनास्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा प्रीतेन त्वया वयोऽन्नमायुर्जीवनं च वि तारि । अस्मभ्यं प्रादायि । योऽयमिंद्रः क्रत्वा कर्मणा प्रज्ञानेन वास्यदस्माभिरा सुतोऽभिषुतः । यद्वा । अस्मदस्मत्स्वदाभिमुखेन सुतः प्रेरितः । तेनेंदुनेत्यन्वयः ॥ ॥ २ ॥

इमामिति षड्वचं सप्तदशं सूक्तमिंद्रास्या आर्थं । षष्ठी पंक्तिः शिष्टा अनुष्टुभः । अनेन सूक्तेन सप्तत्या बाधनं प्रतिपाद्यते । अत एव सूक्तजपादिना सप्तत्या विनाशो भवति । अतस्तद्वैवताकमिदं । तथा चागुक्तांतं । इमामिंद्राण्युपनिषत्सप्तपत्नीबाधनमायुष्टुभं तु पंक्त्यंतमिति ॥ अस्य सूक्तस्य विनियोगो भगवतापस्तम्बेन कश्चिंश्चित्सप्तपत्नीघ्नप्रयोगविशेषे दर्शितः । चिःसप्तैर्यवैः पाठां परिकिरति यदि वाक्ष्यसि षड्वात्वा निष्कीणामि यदि सौम्यसि सोमात्वा निष्कीणामीति । श्रोभूत उत्तरयोत्याप्योत्तराभिस्तस्यभिरभिमंज्योत्तरया प्रतिच्छ्वां हस्तयोरावध्य श्रव्याकाले बाहुभ्यां भर्तारं परिगृह्णीयादुपधानलिंगया । वक्ष्यो भवति । सप्तपत्नीबाधनं च । आप० गृ० ९. ५-८. । इति । अयमर्थः । आद्यया पाठा नामौषधिः खातव्या । ततस्तस्यभिरौषधेरभिमंज्यं । षड्वावद्धा सौषधिर्यथा भर्तारं सृशति तथा तस्य भर्तुराखिंजनमिति ॥

इमां खनाम्योषधिं वीरुधं बलवत्तमां ।

यया सपत्नीं बाधते यया संविदते पतिं ॥ १ ॥

इमां । खनामि । औषधिं । वीरुधं । बलवत्ऽतमां ।

यया । सऽपत्नीं । बाधते । यया । संऽविदते । पतिं ॥ १ ॥

इमामौषधिं पाठायां वीरुधं जताकृपां बलवत्तमां स्वकार्यकरणेऽतिशयेन बलवतीं खनामि । उन्मूल-

यामि । यद्यौषध्या सपत्नीं । समान एकः पतिर्यस्याः सा सपत्नी । तामेवा वधूर्वाधते हि नस्ति । यया च पतिं भर्तारं संबिन्दते सम्यगसाधारणेन सभते ॥

उत्तानपत्ने सुभगे देवजूते सहस्वति । सपत्नीं मे परां धमं पतिं मे केवलं कुरु ॥ २ ॥
उत्तानऽपत्ने । सुऽभगे । देवऽजूते । सहस्वति । सऽपत्नीं । मे । परां । धमं । पतिं ।
मे । केवलं । कुरु ॥ २ ॥

हे उत्तानपत्ने उत्तानान्बर्ध्मुखानि पर्याणि यत्राणि यस्याः तादृशि हे सुभगे सौभाग्यहेतुभूते हे देवजूते देवेन सद्भा प्रेरिते हे सहस्रत्यभिभवनवति ईदृशि हे पाठे मे मम सपत्नीं स्त्रियं परां धम । परागमय । धमतिर्गतिवर्मा । पतिं च मे ममैव केवलमसाधारणं कुरु ॥

उत्तराहमुत्तर उत्तरेदुत्तराभ्यः । अथा सपत्नी या ममाधरा साधराभ्यः ॥ ३ ॥
उत्ऽउत्तरा । अहं । उत्ऽउत्तरे । उत्ऽउत्तरा । इत् । उत्ऽउत्तराभ्यः । अथ । सऽपत्नीं ।
या । मम । अधरा । सा । अधराभ्यः ॥ ३ ॥

हे उत्तर उत्कृष्टतरे पाठे अहमुत्तरोत्कृष्टतरा भूयासं । उत्तराभ्यो लोके या उत्कृष्टतराः संति ताभ्यो ऽप्यहमुत्तरोत्कृष्टतरेव त्वत्प्रसादान्नवेयं । अथानन्तरं मम या सपत्नी साधराभ्यो निष्ठराभ्योऽप्यधरा निष्ठ-
एतरा भवतु ॥

नृस्यस्या नाम गृभ्णामि नो अस्मिन्नमते जने ।
परामेव परावतं सपत्नीं गमयामसि ॥ ४ ॥
नहि । अस्याः । नाम । गृभ्णामि । नो इति । अस्मिन् । रमते । जने ।
परां । एव । पराऽवतं । सऽपत्नीं । गमयामसि ॥ ४ ॥

अस्याः सपत्न्या नाम संज्ञामपि नहि गृभ्णामि । नैव गृह्णामि । उत्तारयामि । नो खलु काचिदस्मिन्नने सपत्न्याख्ये रमते । क्रीडति । अपि च तां सपत्नीं परां परावतमेवातिशयेन दूरदेशमेव गमयामसि । प्रापयामः । अतिशयेन भर्ता वियोजयाम इत्यर्थः ॥

अहमस्मि सहमानाद्य त्वमसि सासहिः ।
उभे सहस्वती भूत्वी सपत्नीं मे सहावहै ॥ ५ ॥
अहं । अस्मि । सहमाना । अथ । त्वं । असि । ससहिः ।
उभे इति । सहस्वती इति । भूत्वी । सऽपत्नीं । मे । सहावहै ॥ ५ ॥

हे औषधि अहं त्वत्प्रसादात्सहमानास्मि । सपत्न्या अभिमविषी भवामि । अद्यापि च त्वमपि सास-
हिरसि । तस्या अभिमविषी भवसि । आवासुभे अपि सहस्वती अभिमविष्यौ भूत्वी भूत्वा मे मम सपत्नीं
सहावहै । अभिमवाम ॥

उप तेऽधां सहमानामभि त्वाधां सहीयसा ।
मामनु प्र ते मनो वत्सं गौरिव धावतु पथा वारिव धावतु ॥ ६ ॥

उप॑ । ते॒ । अ॒धां॑ । स॒ह॒मा॒नां॑ । अ॒भि॒ । त्वा॒ । अ॒धां॑ । स॒ही॒य॒सा॒ ।

मां॑ । अ॒नु॑ । प्र॒ । ते॒ । म॒नः॑ । व॒त्सं॑ । गौः॑ ऽइ॒व । धा॒व॒तु॒ । प॒था॒ । वाः॑ ऽइ॒व । धा॒व॒तु॒ ॥ ६ ॥

हे पते ते तव सहमानां सपत्न्या अभिभवित्रीमिमामोषधिसुपाधां । शिरस उपधाधनं करोमि । सहीय-
साभिभवितुरेण तेनोपधानेन स्वामभ्यधां । अभितो धारयामि । ते तव भर्तुर्मनो मामनुलक्ष्य प्र धावतु ।
प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छतु । तव निदर्शनद्वयमुच्यते । गौरिव यथा गौरवत्सं शीघ्रं गच्छति पथा निज्जेन मार्गेण
वारिव वारुदकं यथा स्वभावतो गच्छति तद्वत् । अनेन निदर्शनद्वयेनीत्सुक्यातिशयः स्वाभाविकत्वं च
प्रतिपाद्यते ॥ ॥ ३ ॥

अरण्यानीति षड्वचमष्टादशं सूक्तमिरंमदपुत्रस्य देवमुनिरार्षं । महदरक्षामरण्यानी । तद्विवताकं । आनुष्टुभं ।
तथा आनुक्तांतं । अरण्यान्वीरंमदो देवमुनिररण्यानीं तुष्टावेति ॥ गतो विनियोगः ॥

अ॒र॒ण्य॒ान्य॒र॒ण्य॒ान्य॒सौ॒ या॒ प्रे॒व॒ न॒श॒य॑सि ।

क॒था॒ या॒मं॑ न॒ पृ॒च्छ॒सि॒ न॒ त्वा॒ भी॒रि॒व॒ वि॒द॒ती॑ ३ ॥ १ ॥

अ॒र॒ण्य॒ानि॒ । अ॒र॒ण्य॒ानि॒ । अ॒सौ॒ । या॒ । प्र॑ ऽइ॒व । न॒श॒य॑सि ।

क॒था॒ । या॒मं॑ । न॒ । पृ॒च्छ॒सि॒ । न॒ । त्वा॒ । भीः॑ ऽइ॒व । वि॒द॒ती॑ ३ ॥ १ ॥

हे अरण्यानि । अरण्यस्य पालयित्री काचिदधिदेवतारण्यानीति नैबृक्ताः । विद्याकरणास्तु हिमारण्ययो-
र्महत्त्वे । पा० ४. १. ४९. १. । इत्यरण्यस्य महत्त्वे ङीष्ं स्मरन्ति । अरण्याधिदेवते अरण्यानि कांताराणि प्रति
यासी त्वं प्रेव नशयसि । इवः संप्रत्यर्थे । नशतिः प्राप्तिकर्मा ॥ अत्र व्यत्ययेन अन् ॥ संप्रति रचयामि प्राप्नोषि ।
यद्वा । निर्जने देशे वर्तमानस्वाम्नष्टेव प्रतीयसे । सा त्वं कथा कथं यामं न पृच्छसि । निर्जने ऽरण्ये कथं रमसे ।
नूनं त्वा त्वां भीर्भयं न विंदति । न लभते किं । वित्तकं भुतः । इवः संप्रत्यर्थे परिभयार्थे वा । अत्र निबृक्तं ।
अरण्यान्यरण्यस्य पत्न्यरण्यमपार्णं भवति यामादरमणं भवतीति वा । अरण्यानीत्येनामामंभयते । यासावर-
ण्यानि वनानि पराधीव नशयसि कथं यामं न पृच्छसि न त्वा भीर्विंदतीवेतीव परिभयार्थे वा । नि०
९. ३०. । इति ॥

वृ॒षा॒र॒वा॒य॒ व॒द॒ते॒ यदु॒पा॒व॑न्ति चि॒च्छि॒कः॒ ।

आ॒घा॒टि॒भि॒रि॒व॒ धा॒व॒य॑न्त॒र॒ण्य॒ानि॒म॑ही॒य॒ते ॥ २ ॥

वृ॒ष॒ ऽर॒वा॒य॒ । व॒द॒ते॒ । यत् । उ॒प॒ ऽअ॒व॑न्ति । चि॒च्छि॒कः॒ ।

आ॒घा॒टि॒भिः॑ ऽइ॒व । धा॒व॒य॑न् । अ॒र॒ण्य॒ानिः॒ । म॑ही॒य॒ते ॥ २ ॥

वृषारवाय । वृषा सेचनसमर्थो रवः शब्दो यस्य सूक्ष्मजंतुविशेषस्य क्षिप्र्याख्यस्य स तथोक्तः । कटुकशब्द-
वानित्यर्थः । तस्मै वृषारवाख्याय वदते चीचीशब्दं कुर्वते चिच्छिकसीचीशब्दं कुर्वन्नग्नौ जंतुर्यदोपावति
वृषारवाय स्वशब्दस्य प्रत्युत्तररूपेण चीचीशब्दकारिणोपगच्छति । उपेत्य पालयति वा । तत्र दृष्टांतः । आघा-
टिभिरिव । आघाटयो घाटलिकाः कांडवीणाः । तामिर्धावयन्निषादादिसप्तस्वराणि शोधयन्नायक इव ।
तदारण्यानिः सारण्यानी महीयते । पूज्यते ॥ इंद्रवज्ज्येत्यादिना ङीष् । पा० ४. १. ४९. । तत्संनियोजनानु-
गागमः । कांडसो ब्रह्मः । अत एव इत्युच्चादिसुलोपाभावः ॥

उ॒त॒ गा॒वं॒ इ॒वा॒दं॒त्यु॒त॒ वे॒श॒मे॒व॒ दृ॒श्य॒ते॒ । उ॒तो॒ अ॒र॒ण्य॒ानिः॒ सा॒यं॑ श॒क॒टी॒रि॒व॒ स॒र्ज॑ति ॥ ३ ॥

उ॒त॒ । गा॒वं॒ ऽइ॒व । अ॒दं॒ति॒ । उ॒त॒ । वे॒श॒म॑ ऽइ॒व । दृ॒श्य॒ते॒ । उ॒तो॒ इति॑ । अ॒र॒ण्य॒ानिः॒ ।

सा॒यं॑ । श॒क॒टीः॑ ऽइ॒व । स॒र्ज॑ति ॥ ३ ॥

उतापि च गाव इव गवयाद्या मृगा अस्यामरण्यान्यामदन्ति । तृणादिकं भक्षयन्ति । उतापि च लतागु-
ल्मादिकं वेरमेव गृह्णन्ति वृक्षते । उतो अपि चारण्यानिरियमरण्यानी सायं सायंकाले । इषः संप्रत्यर्थे ।
संप्रति शकटीः शकटाण् दार्याद्याहरणायागतान्सर्जति । विसर्जयति । यद्वा । शकटीः सर्जतीव वृक्षते । अहनि
महदरक्षं शकटीभिः प्राप्य सर्वे जना अरक्षे चतं काष्ठादिकं शकटीष्वधारोप्य सायंकाले तस्मान्निर्गच्छति ।
तदभिप्रायेणेदं वचनं ॥

गामंगैष आ ह्रयति दार्वंगैषो अपावधीत् ।

वसन्नरण्यान्यां सायमक्रुक्षदिति मन्यते ॥ ४ ॥

गां । अंग । एषः । आ । ह्रयति । दारु । अंग । एषः । अप । अवधीत् ।

वसन् । अरण्यान्यां । सायं । अक्रुक्षत् । इति । मन्यते ॥ ४ ॥

अंग हे अरण्यानि एष त्वदधिष्ठिते महारक्षे संप्रति वर्तमानो गामा ह्रयति । एष चान्यो दारु काष्ठम-
पावधीत् । अपहृति । तथा सायं सायंकाले रात्रावरण्यान्यां महारक्षे निवसन्ननुषो नानाविधं पक्षिमृगा-
दिकं शब्दं शृण्वन् अक्रुक्षत् कश्चित्स्फुरादिराक्रोशतीति भीतः सम्मन्यते । वृध्यते ॥

न वा अरण्यानि हैन्यन्यश्चेन्नाभिगच्छति ।

स्वादोः फलस्य जग्ध्वाय यथाकामं नि पद्यते ॥ ५ ॥

न । वै । अरण्यानिः । हन्ति । अन्यः । च । इत् । न । अभिऽगच्छति ।

स्वादोः । फलस्य । जग्ध्वाय । यथाऽकामं । नि । पद्यते ॥ ५ ॥

न वै न खल्वरण्यानिररण्यानी हन्ति । तत्र निवसन्तं हिनस्ति । यद्यन्यो व्याघ्रचीरादिर्नाभिगच्छति ।
तर्हि स्वादो रसवत आम्नादेः फलस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । फलं जग्ध्वाय भक्षयित्वा तत्र निवसन्नुषो यथाकामं
यथेच्छं नि पद्यते । निगच्छति । वर्तते ॥ आम्नादेऽदो जग्ध्वन्ति किति । पा० २. ४. ३६. । इति जग्ध्वादेशः ।
त्को यक् । पा० ७. १. ४७. । इति यक् ॥

आंजनगंधिं सुरभिं बहूनामकृषीवलां ।

प्राहं मृगाणां मातरं मरण्यानिमशंसिषं ॥ ६ ॥

आंजनऽगंधिं । सुरभिं । बहुऽअन्नां । अकृषिऽवलां ।

प्र । अहं । मृगाणां । मातरं । अरण्यानि । अशंसिषं ॥ ६ ॥

आंजनगंधिं । आंजनस्नेहमांजनं कसूर्यादि । तस्य गंध इव गंधो यस्यास्तादृशी ॥ उपमानाच्च । पा०
५. ४. १३७. । इति गंधस्नेहतादेशः ॥ अत एव सुरभिं सौरभ्योपितां बहुभ्रां बहुभिरन्नैरदनीथिः फलमूलादि-
भिर्वेतामकृषीवलां । कृषिरेषामस्तीति कृषीवलाः कर्षकाः ॥ रजःकृषीत्यादिना । पा० ५. २. ११२. । वलच् ।
वले । पा० ६. ३. ११८. । इति दीर्घः ॥ तैर्वियुक्तां तादृशीं मृगाणां मातरं जनयित्रीमरण्यानिमरण्यानीमहं
प्राशंसिषं । उक्तेन प्रकारेण सुतबाणस्मि ॥ ४ ॥

अत्त इति पंचममेकोनविंशं सूक्तं शिरीषपुत्रस्य सुवेदस्य आर्षं पंचमी त्रिष्टुप् शिष्टा जनत्वः । इन्द्रो देवता ।
अनुकम्यते हि । अत्ते पंच सुवेदाः शिरीषस्त्रिष्टुबन्तमिति । तृतीये रात्रिपर्याये प्रशस्तुः शस्त्र इदं सूक्तं । सूचितं
च । अत्ते दधामीदं त्वत्पात्रमिन्द्रपानमिति याज्वा । आ० ६. ४. । इति ॥

अस्ने दधामि प्रथमाय मन्यवेऽहन्यवृचं नयै विवेरपः ।

उभे यत्त्वा भवतो रोदसी अनु रेजते शुष्मात्पृथिवी चिदद्रिवः ॥१॥

अत् । ते । दधामि । प्रथमाय । मन्यवे । अहन् । यत् । वृचं । नयै । विवेः । अपः ।

उभे इति । यत् । त्वा । भवतः । रोदसी इति । अनु । रेजते । शुष्मात् । पृथिवी । चित् ।

अद्रिऽवः ॥१॥

हे इंद्र ते तव मन्यवे कोपाय तेजसे वा प्रथमाय मुख्याय अदधामि । अज्ञा नामादरातिशयः । तद्विषयं करोमि । यद्येन मन्युना त्वं वृचमावरकमसुरं मेघं वा गर्धं नेतव्यमहन् अवधीः हत्वा च तनावृता अप उदकानि च विवेः इमं लोकं प्रत्यागमयः । तस्मै मन्यवे इत्यन्वयः । यद्यदोभे रोदसी बाबापृथिवी त्वा त्वामनुवृत्त भवतः वर्तते । त्वद्धीने अभूतामित्यर्थः । तदानीं पृथिवी चित् । पृथिवीत्यंतरिक्षनाम । प्रचितं विस्तीर्णमंतरिक्षमपि हे अद्रिवो वज्रवज्जिंद्र शुष्मात्त्वदीयाद्रलाद्रिजते । कंपते ॥

त्वं मायाभिरनवद्य मायिनं अवस्यता मनसा वृचमर्दयः ।

त्वामिन्नरो वृणते गविष्टिषु त्वां विश्वासु हव्यास्विष्टिषु ॥२॥

त्वं । मायाभिः । अनवद्य । मायिनं । अवस्यता । मनसा । वृचं । अर्दयः ।

त्वां । इत् । नरः । वृणते । गोऽर्द्विष्टिषु । त्वां । विश्वासु । हव्यासु । इष्टिषु ॥२॥

हे अनवद्यावद्यरहित प्रशस्तेंद्र त्वं मायिनं मायाविनं वृचं मायाभिर्वचनाभिर्बुद्धिविशेषैर्वा अवस्यता अवः श्रवणीयं यशोऽसं वेच्छता मनसा र्दयः । अहिंसीः । अपि च नरो नेतारोऽनिरसस्त्वामित्यामेव गविष्टिषु गवां पशुभिरपहतानामेषणेषु प्रापणेषु विषयभूतेषु वृणते । संभजते । तथा विश्वासु सर्वासु हव्यास्वाह्वातव्यासु प्रार्थनीयास्विष्टिषु यागक्रियासु त्वामेव वृणते ॥

एषु चाकंधि पुरुहूत सूरिषु वृधासो ये मघवन्नान्शुर्मघं ।

अर्चंति तोके तनये परिष्टिषु मेधसाता वाजिनमर्हये धने ॥३॥

आ । एषु । चाकंधि । पुरुहूत । सूरिषु । वृधासः । ये । मघऽवन् । आनःशुः । मघं ।

अर्चंति । तोके । तनये । परिष्टिषु । मेधऽसाता । वाजिनं । अर्हये । धने ॥३॥

हे पुरुहूतेंद्र एषु सूरिष्व्वा चाकंधि । अत्यर्थमभिदीप्यस्व । अभिकामयस्व ॥ कमी दीप्तिकांतिततिषु । अस्माच्चर्करीतमेतत् ॥ हे मघवन्मघवज्जिंद्र ये सूरयो वृधासस्त्वत्प्रसादाद्धर्मानाः संतो मघं धनमानशुः प्राप्नुवन्ति । अपि च मेधसाता मेधसार्ता यज्ञे वाजिनं बलवंतमन्नवंतं वेज्रनवंतं वा त्वां येऽर्चंति पूजयन्ति तोके पुत्रे तनये तत्पुत्रे परिष्टिषु परित इष्यमाणेष्वन्येष्वपि फलेष्वह्वयेऽलम्ब्याकरे धने च । एतेषु निमित्तेषु सत्सु त्वामेव श्रुत्यादिभिः पूजयन्तीत्यर्थः ॥

स इच्छु रायः सुभृतस्य चाकनन्मदं यो अस्य रंह्यं चिकेतति ।

त्वावृधो मघवन्दाश्वधरो मछू स वाजं भरते धना नृभिः ॥४॥

सः । इत् । नु । रायः । सुऽभृतस्य । चाकनन् । मदं । यः । अस्य । रंह्यं । चिकेतति ।

त्वाऽवृधः । मघऽवन् । दाश्वऽश्वधरः । मछू । सः । वाजं । भरते । धना । नृऽभिः ॥४॥

स इत् स एव सोता सुमुतस्य सुषु संपादितस्य राधो धनस्य । द्वितीयार्धे वही । ईदृशं धनं नु चिप्रं चाकनत् । कामयते । समत इत्यर्थः । रंछं । रंहो वेगः । तदर्हमस्त्रेन्द्रस्य मदं सोमपाणयन्त्वं हर्षं यः सोता चिकेतति सुतिपदैर्जीनाति । हे मघवन् त्वावुधस्त्वया वर्धितो दासध्वरो दत्तयज्ञो यजमानो नृभिर्नैर्नृभिर्ध्व-
त्विग्भिर्भृविर्वा धना धनानि चाकनत्तं च मधु शीघ्रं भरते । संपादयति ॥

त्वं शर्धीय महिना गृणान उरु कृधि मघवञ्छग्धि रायः ।

त्वं नो मिचो वरुणो न मायी पित्वो न दस्म दयसे विभक्ता ॥५॥

त्वं । शर्धीय । महिना । गृणानः । उरु । कृधि । मघऽवन् । शग्धि । रायः ।

त्वं । नः । मिचः । वरुणः । न । मायी । पित्वः । न । दस्म । दयसे । विऽभक्ता ॥५॥

हे इन्द्र त्वं महिना महता सोत्रेण गृणानः सुयमानः सञ्जर्धीय शर्धं बलमुब कृधि । विस्तीर्णं कृष । हे मघवन् राधो धनानि च शग्धि । अस्मभ्यं प्रयच्छ । हे दत्ता दर्शनीयेन्द्र विभक्ता विशेषेण धनानां माकयिता त्वं मिचो वरुणो न मिचवद्वरणवत् मायी प्रज्ञायुक्तः सन्नोऽस्मभ्यं । नः संप्रत्यर्थे । संप्रति पित्वोऽज्ञानि दयसे । प्रयच्छसि ॥ ॥५॥

मुष्वाणास इति पंचर्धं विंशं सूक्तं वेनपुत्रस्य पृथोरायं वैदुभमेन्द्र । अनुक्रांतं च । मुष्वाणासः पृथुर्वेन्य इति ॥ गतो विनियोगः ॥

मुष्वाणास इन्द्र स्तुमसि त्वा ससवांसश्च तुविनृम्ण वाजं ।

आ नो भर सुवितं यस्य चाकन्मना तना सनुयाम त्वोताः ॥१॥

मुस्वानासः । इन्द्र । स्तुमसि । त्वा । ससऽवांसः । च । तुविऽनृम्ण । वाजं ।

आ । नः । भर । सुवितं । यस्य । चाकन् । तना । तना । सनुयाम । त्वाऽऊताः ॥१॥

हे इन्द्र मुष्वाणासः सोममभिपुतवन्तो वयं त्वां स्तुमसि । स्तुमः । हे तुविनृम्ण बहुलधन वाजं चक्षुरोडा-
शादिलक्षणमन्नं ससवांसः संभक्तवन्तस्य वयं त्वां स्तुमः । यत एवमतो हेतोर्नोऽस्मभ्यं सुवितं सुषु प्राप्तव्यं शोभनं धनमा भर । आहर । प्रयच्छ । यद्वा । यस्य यज्ञमतिप्रियत्वेन चाकन् त्वं कामयसे तद्वनमा भरेत्यर्थः । वयं च स्तोतास्त्वया रचिताः संतस्तना । धनमाभितत् । विस्मृतानि धनानि त्वनात्मना स्वयमेवान्वनैरपेक्षणीय सनुयाम । तव प्रसादात्तमेहि ॥

चृष्वस्वमिन्द्र शूर जातो दासीर्विशः सूर्येण सत्याः ।

गुहा हितं गुह्यं गूळ्मप्सु विभ्रमसि प्रस्रवणे न सोमं ॥२॥

चृष्वः । त्वं । इन्द्र । शूर । जातः । दासीः । विशः । सूर्येण । सत्याः ।

गुहा । हितं । गुह्यं । गूळ्मं । अप्सु । विभ्रमसि । प्रऽस्रवणे । न । सोमं ॥२॥

हे शूर शौर्यवन्निन्द्र अश्वो महान्दर्शनीयो वा त्वं जातो जातमात्र एव दासीः । उपचयकारिणी दासा चसुराः । तत्संबन्धिनीर्विशः प्रजाः सूर्येण सूर्यात्मना सत्याः । अभ्यभवः । तथा गुहा गुहायां हितं निहितं अत एव गुह्यमदृशं वलाख्यामसुरमप्सुदकेषु गूळं निगूळं कुयवाख्यं च त्वमभिभूतवानसि । वयमपि प्रस्रवणे प्रवर्षणे वति । नः संप्रत्यर्थे । संप्रति सोमं विभ्रमसि । त्वदर्थं विभ्रमः । धारयामः ॥

अ॒र्यो वा॒ गि॒रो अ॒भ्यर्च॑ वि॒द्वानृषी॑णां॒ विप्रः॑ सु॒म॒तिं च॒कानः॑ ।

ते स्या॒म॒ ये र॒णय॑न्त॒ सोमै॑रे॒नोत॒ तुभ्य॑ र॒घोऽह्म॑ भ॒क्षीः ॥ ३ ॥

अ॒र्यः । वा । गि॒रः । अ॒भि । अ॒र्च॑ । वि॒द्वान् । ऋ॒षी॑णां । वि॒प्रः । सु॒ऽम॒तिं । च॒कानः॑ ।

ते । स्या॒म॒ । ये । र॒णय॑न्त॒ । सोमैः॑ । ए॒ना । उ॒त । तुभ्य॑ । र॒घ॒ऽअ॒ह्म॑ । भ॒क्षीः ॥ ३ ॥

विप्रो मेधावृषीणां मंचदृशिनां सुमतिं सुदृतिं चकानः कामयमानो विद्वाज्जानतर्व्यो वा स्वामी च भवन् हे इंद्र ईदृशस्त्वं गिरः सोतृण सुतीर्वाभ्यर्च । सम्यक्सुतमित्यभिपूजय । अपि च ते वयं स्याम भवेम ये सोमैस्त्वां रणयन्त रमयन्ति । उतापि च हे रघोऽह्म रथैरभ्युद्यमान ॥ आ ऊढ श्रीढः । रथेन श्रीढो रघोढः । श्रीमाङ्गीच । पा० ६. १. २५. । इति पररूपं ॥ ईदृशेन्द्र भवेर्भेषणीधैश्चरपुरोडाशादिभिः सार्धमेनेमानि सोबाणि तुभ्यं त्वदर्थं क्रियन्ते ॥

इ॒मा ब्र॒ह्मे॒द्र॒ तुभ्य॑ शंसि॒ दा नृ॒भ्यो नृ॒णां शूर॑ श॒वः॑ ।

तेभि॑र्भव॒ सकृ॑तु॒र्येषु॑ चा॒कन्तु॑ चा॒यस्व॒ गृण॑त॒ उ॒त स्ती॑न् ॥ ४ ॥

इ॒मा । ब्र॒ह्म॒ । इं॒द्र॒ । तुभ्य॑ । श॒ंसि॒ । दाः । नृ॒ऽभ्यः॑ । नृ॒णां । शूर॑ । श॒वः॑ ।

तेभिः॑ । भ॒व॒ । स॒ऽकृ॒तुः । ये॒षु॒ । चा॒कन् । उ॒त । चा॒यस्व॒ । गृ॒णतः॑ । उ॒त । स्ती॑न् ॥ ४ ॥

हे इंद्र त्वदर्थमिनेमानि पुरोवर्तीनि ब्रह्म ब्रह्माणि परिपुढानि सोबाणि शंसि । अशंसिषत । शस्सन्ते ॥ शंसेऽष्टांदसे कर्मणि लुङि व्यत्ययेनेकवचनं ॥ हे शूर शौर्यवन्तिंद्र त्वं नृणां मनुष्याणां मध्ये नृभ्यः सुत्यादेर्नृभ्यः शवो वचं दाः । देहि । अपि च तेभिः सकृतुः समानकर्मा समानप्रज्ञो वा भव येषु सोतृषु चाकन् हविरादि कामयसे ॥ कन दीप्तिकांतिततिषु । अस्माद्भुजुमंताच्छांदसे लङि सिपि रूपमेतत् । कमेर्वा पूर्ववत् । सिपि मो नो धातोरिति जत्व ॥ उतापि च गृणतः सोतृंस्वायस्व । पाजय । उतापि च स्तीन् ॥ स्थायतेरेतद्रूपं ॥ संधीभूय स्थितान्यजमानानपि चायस्व ॥

श्रु॒धी ह॒र्वमि॑न्द्र॒ शूर॑ पृथ्वा॒ उ॒त स्त॒वसे॒ वे॒न्यस्या॒कैः॑ ।

आ॒ यस्ते॒ योनिं॑ घृ॒तव॑न्त॒मस्वा॒रु॒र्मिर्न॑ नि॒क्षैर्द्र॒वय॑न्त॒ वज्राः॑ ॥ ५ ॥

श्रु॒धि । ह॒र्व॑ । इं॒द्र॒ । शूर॑ । पृथ्वाः॑ । उ॒त । स्त॒व॒से॒ । वे॒न्यस्य॑ । अ॒कैः॑ ।

आ॒ । यः । ते॒ । योनिं॑ । घृ॒त॒ऽव॑न्त॒ । अ॒स्वाः॑ । ऊ॒र्मिः॑ । न । नि॒क्षैः॑ । द्र॒व॒य॑न्त॒ । वज्राः॑ ॥ ५ ॥

हे शूरेंद्र पृथ्वाः पृथोर्ह्येर्मम हवमाङ्गानं श्रुधि । शृणु । उतापि च वेन्यस्य वेनपुत्रस्य ममाकैर्मैः शवसे । सुयसे ॥ यकि प्राप्ति व्यत्ययेन शप् ॥ यः सोता घृतवन्तमुदकवन्तं ते तव योनिं निवासभूमिमास्वाः अभ्यस्वार्षीत अभ्यष्टीत् ॥ स्तृ शब्दोपतापयोः । अस्माद्भुजि तिपि वज्रं वंदसीतीडभावे हस्त्यादिलोपे च रात्सत्येति सलोपः ॥ यद्वा । घृतवन्तमाज्यादिना हविषोपेतं योनिं । गृह्णामेतत् । यच्चगृहं प्राप्य ते त्वां योऽभिष्टीति तस्य वेन्यस्याकैरित्यन्वयः । अपि च वज्रा वज्राणः ॥ वचेरथेभ्योऽपि वृश्चंत इति वनिप् । अंत्यविकारः षांदसः । जसि पृषोदरादित्वाद्धर्षलोपः ॥ अन्येऽपि सर्वे सोतारो निक्षैः प्रवणीर्मार्गेरुर्मिर्नोदकसंघ इव द्रवयन्त । सुतिभिस्त्वामेवाभिद्रवन्ति । अभिगच्छन्ति ॥ ६ ॥

सविता यचैरिति पंचर्चमेकाविंशं सूक्तं हिरण्यरूपपुत्रस्यार्धत आर्धं वैष्टुभं सवितुदेवत्वं । अगुक्रांतं च । सवितार्चगैरण्यरूपः साविचमिति ॥ गतो विनियोगः ॥

सविता यंचैः पृथिवीमरम्णादस्कंभने सविता द्यामदृहत् ।

अश्वमिवाधुक्षुनिमंतरिक्षमतूर्ते बह्वं सविता समुद्रं ॥ १ ॥

सविता । यंचैः । पृथिवीं । अरम्णात् । अस्कंभने । सविता । द्यां । अदृहत् ।

अश्वं ऽइव । अधुक्षत् । धुनिं । अंतरिक्षं । अतूर्ते । बह्वं । सविता । समुद्रं ॥ १ ॥

सविता सर्वस्य प्रसविता प्रेरको मध्यमस्थानो देवः सोऽयं यंचैर्यमनसाधनेर्वृष्टिप्रदानादिभिरुपाधिर्वाय-
वीधिः पार्थिवी पृथिवीं प्रचितां भूमिमरम्णात् । अरमयत् । सुखेनावस्थापयति । तथा स एव सवितास्कंभने ।
पतनप्रतिबंधकमाश्वं वनं स्कंभनं । तद्रूपेति खल्वे द्यां युक्तोक्तमप्यदृहत् । दृढीकृतवान् । यथाधो न पतति
तथास्त्रीधरेवोपाधिरवस्थापितवानित्यर्थः । अश्वमिव धुनिं कंपयितव्यं कंपयितारं वांतरिक्षमंतरा चांतं
मध्यमस्थानगतमतूर्ते केनाप्यहंसितेऽस्वरमाणे वा नभसि वायवीधिः पार्थिवं समुद्रं मेघमयमेव सविता-
धुक्षत् । उदकानि दोग्धि । यद्वा । अंतरिक्षमिति सप्तम्यर्थे प्रथमा । अतूर्तेऽंतरिक्षे बह्वं समुदितारं धुनिं
कंपनीयं मेघमश्वमिवाधुक्षत् । सविता क्लेशयति ॥ धुष संदीपनक्लेशनजीवनेषु ॥ यथा शिक्षकोऽश्वं क्लेशयत्येवं
वर्षणाय मेघं क्लेशयतीत्यर्थः । अथ निबृत्तं । सविता यंचैः पृथिवीमरमयदनारंभेऽंतरिक्षं सविता द्यामदृ-
हदश्वमिवाधुक्षुनिमंतरिक्षे मेघं बह्वमतूर्ते बह्वमतूर्ण इति वास्वरमाण इति वा सविता समुदितारं । नि०
१०. ३२. इति ॥

यचा समुद्रः स्कंभितो व्यौनदपां नपात्सविता तस्य वेद ।

अतो भूरत आ उत्थितं रजोऽतो द्यावापृथिवी अंप्रथेतां ॥ २ ॥

यच । समुद्रः । स्कंभितः । वि । व्यौनत् । अपां । नपात् । सविता । तस्य । वेद् ।

अतः । भूः । अतः । आः । उत्थितं । रजः । अतः । द्यावापृथिवी इति । अंप्रथेतां ॥ २ ॥

यच यस्मिन्तरिक्षे समुद्रः समुदनशीलो मेघः स्कंभितः स्कंभितो वायुपार्थिवः सन् व्यौनत् विशिष्येण
भूमिमुगति उदकेः क्लेशयति ॥ उन्दी क्लेशने । अस्माच्छांदसे लङि रूपमेतत् ॥ हे अपां नपात्तमध्यमस्थानं वैकु-
तापि तव संबंधी सविता प्रेरको देवस्यस्य तत्स्थानं वेद् । वेत्ति । जानाति । अतोऽस्मादेव सवितुर्भूमिरासीत् ।
अत एवोत्थितमूर्ध्वमेव स्थितं रजोऽंतरिक्षमाः । आसीत् । अजायत ॥ अक्षेर्भुक्ति ब्रह्मं छंदसीतीदभावः ।
हस्त्याभ्य इति लोपः ॥ अतोऽस्मादेव सवितुर्द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावप्रथेतां । विसीर्ये अथभूतां ॥

पश्चेदमन्यदभवद्यजचममर्त्यस्य भुवनस्य भूना ।

सुपर्णो अंग सवितुर्गुरुत्मान्पूर्वो जातः स उ अस्यानु धर्म ॥ ३ ॥

पश्चा । इदं । अन्यत् । अभवत् । यजचं । अमर्त्यस्य । भुवनस्य । भूना ।

सुऽपर्णः । अंग । सवितुः । गुरुत्मान् । पूर्वः । जातः । सः । ऊं इति । अस्य । अनु । धर्म ॥ ३ ॥

अन्यत्सवितुर्वातरिक्तमिदं देवतांतरं पश्चा पश्चात् ॥ पश्च पश्चा च च्छंदसि । पा० ५. ३. ३३. इति निपा-
त्यते ॥ सवितुर्प्रेरणांतरमेघ यजचं यष्टकमभवत् । केन साधनेन । अमर्त्यस्य मरणरहितस्य भुवनस्य लोकस्य
स्वर्गाख्यस्य संबंधिना भूना भूतेन स्वर्ग उत्पत्तेन सोमेनेत्यर्थः । यद्वा । अमर्त्यस्य भुवनस्य संबंधीदं देवतांतरं
भूना भूक्षा ब्रह्मेण युक्तं यष्टकमभवत् । कुत इत्यत आह । हे अंग सोतः सुपर्णः शोभनपतनो ब्रह्मास्तोम-
स्यापहर्ता तार्क्ष्यः सवितुः प्रेरकादस्माद्देवात्पूर्वः प्रथमभावी सज्जातः । अतो हेतोः सुपर्णो गुरुत्मानस्य
सवितुर्धर्मं धारणमनुकृत्य वर्तते । सवितुर्प्रेरणाधीनत्वात्सर्ववर्तनीनां सोमाहरणमपि तदधीनमिति सवितुर्प्रेर-
णानंतरमेघ सर्वे सोमयागाः प्रवर्तन्त इत्यर्थः । उ इति पूरकः ॥

गाव इव यामं यूयुधिरिवाश्वान्वाश्वेव वत्सं सुमना दुहाना ।

पतिरिव जायामभि नो न्येतु धर्ता दिवः सविता विश्ववारः ॥४॥

गावःऽइव। यामं। यूयुधिःऽइव। अश्वान्। वाश्वःऽइव। वत्सं। सुऽमनाः। दुहाना ।

पतिःऽइव। जायां। अभि। नः। नि। एतु। धर्ता। दिवः। सविता। विश्वऽवारः ॥४॥

गाव इव यथारथे संचरन्तो गावो यामं शीघ्रमभिगच्छन्ति । यूयुधिरिव यथा च युद्धार्थमश्वानभिगच्छन्ति ॥ युध संप्रहरि । आदृगमहनजनेत्यचोत्सर्गस्कंदसि । पा० ३. २. १७१. २. । इति वचनात्किमत्ययः । छांदसं साहितिकमभ्यासदीर्घत्वं । सुमनाः शोभनमनस्का दुहाना दोग्ध्री बद्धपयस्का वाश्वेव हंभारवात्मकं शब्दं कुर्वन्ती गौर्यथात्मीयं वत्समभिगच्छन्ति । पतिरिव यथा भर्ता जायां स्वभार्या शीघ्रमभिगच्छन्ति एवमेव सविता नोऽस्मात्प्रत्येतु । नितरामभिगच्छतु । कीदृशः । दिवो बुलोकस्य धर्ता धारयितावस्थापयिता वा अत एव विश्ववारः सर्वैर्वरणीयः ॥

हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा त्वांगिरसो जुह्वे वाजं अस्मिन् ।

एवा त्वार्चन्नवसे वंदमानः सोमस्येवांशुं प्रति जागराहं ॥५॥

हिरण्यऽस्तूपः । सवितः । यथा । त्वा । आंगिरसः । जुह्वे । वाजं । अस्मिन् ।

एव। त्वा। अर्चन्। अवसे। वंदमानः। सोमस्यऽइव। अंशुं। प्रति। जागर। अहं ॥५॥

हे सवितः प्रेरक त्वा त्वामांगिरसोऽंगिरसः पुत्रो हिरण्यस्तूपो मम पितास्मिन्वाजेऽग्ने निमित्तभूते सति यथा जुह्वे आहृतवान् एवैवमर्चयेत्तत्संज्ञोऽहं त्वा त्वामवसेऽवनाय रक्षणार्थं वंदमानः सुवन् आहूयामीति शेषः । आहूय च सोमस्येवांशुं यथा सोमलतां प्रति यजमाना जायति यागपर्यंतं तद्रूपे प्रबुद्धा वर्तते तथाहं त्वत्परिचर्यां प्रति जागर । जागर्मि ॥ जागर्तेर्ण्युत्तमैकवचने रूपं ॥ अत्र निवृत्तं । हिरण्यस्तूपो हिरण्यमयस्तूपो हिरण्यमयः स्तूपोऽस्तेति वा । स्तूपः स्थापयतेः संघातः । सवितर्यथा त्वांगिरसो जुह्वे वाजेऽग्नेऽस्मिन्नेव त्वार्चन्नवनाय वंदमानः सोमस्येवांशुं प्रतिजागर्म्यहं । नि० १०. ३३. । इति ॥ ॥७॥

समिद्ध इति पंचर्चं द्वाविंश सूक्तं वसिष्ठपुत्रस्य मृळीकस्यार्षमायेयं । चतुर्थीपंचम्यावुपरिष्ठाज्ज्योतिषी विद्वाद्दशाष्टकवत्पौ । अक्षरब्यूहेन चतुर्थी जगती वा । शिष्टा बृहत्पः । तथा चानुक्रांतं । समिद्धो मृळीको वासिष्ठ आयेयं बार्हतमन्त्रे उपरिष्ठाज्ज्योतिषी जगत्पुपांत्वा वेति ॥ गतो विनियोगः ॥

समिद्धश्चित्समिध्यसे देवेभ्यो हव्यवाहन ।

आदित्यै रुद्रैर्वसुभिर्न आ गहि मृळीकाय न आ गहि ॥१॥

संऽइद्धः । चित् । सं । इध्यसे । देवेभ्यः । हव्यऽवाहन ।

आदित्यैः । रुद्रैः । वसुऽभिः । नः । आ । गहि । मृळीकाय । नः । आ । गहि ॥१॥

हे हव्यवाहन हव्यानां हविषां वोढरूपे समिद्धचित् संदीप्तोऽपि देवेभ्यो यागार्थं समिध्यसे । पुनरशु-
त्वग्निमः समिद्धिः संदीप्यसे । स त्वमादित्यैरादित्यादिभिस्त्रिमिर्गणैः सार्धं नोऽस्माना गहि । आगच्छ । तथा
नोऽस्माकं मृळीकाय सुखाय तदर्थमप्या गहि । यद्वा । मृळीकायितत्संघाय नो मङ्गमृषये श्रेयांसि
कर्तुमागच्छ ॥

इमं यज्ञमिदं वचो जुजुषाण उपागहि ।

मर्तासस्त्वा समिधान हवामहे मृळीकाय हवामहे ॥२॥

इ॒मं । य॒ज्ञं । इ॒दं । व॒चः । जु॒जु॒षा॒णः । उ॒प॒ऽआ॒ग॒हि ।

म॒र्ता॒सः । त्वा॒ । सं॒ऽइ॒धा॒न॒ । ह॒वा॒म॒हे । मृ॒ळी॒काय॑ । ह॒वा॒म॒हे ॥ २ ॥

हे अपि इममक्षामिः क्रियमाणं पुरोवर्तिनं यच्चमिदं वचः श्रोत्रं च जुजुषाणः शिवमान उपागहि । उपागच्छ । हे समिधान समिध्यमान मर्तासो मर्ता मनुष्यास्त्वा त्वां हवामहे । आह्वयामहे । मृळीकाय सुखायितत्संज्ञाय वर्षये त्वामेवाह्वयामहे ॥

त्वामु॑ जा॒तवे॑द॒सं वि॒श्ववा॑रं गृ॒णे धि॒या ।

अ॒ग्ने दे॒वाँ आ॒ वह॒ नः प्रि॒यव्र॑तान्मृ॒ळी॒काय॑ प्रि॒यव्र॑तान् ॥ ३ ॥

त्वां । उं॒ इति॑ । जा॒तऽवे॑द॒सं । वि॒श्वऽवा॑रं । गृ॒णे । धि॒या ।

अ॒ग्ने । दे॒वान् । आ॒ । वह॒ । नः । प्रि॒यऽव्र॑तान् । मृ॒ळी॒काय॑ । प्रि॒यऽव्र॑तान् ॥ ३ ॥

हे अपि विश्ववारं विश्विः सर्वैर्वरणीयं जातवेदसं जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा त्वामु त्वामेव धिया स्तुत्वा गृणे । शौमि ॥ गृ शब्दे क्रियादिक् । प्वादित्वाद्भुक् । प्रियव्रतान् प्रियाणि व्रतानि कर्माणि येषां तादृशान्देवानोऽहर्दर्थमा वह । आनय । अस्मत्पक्षं प्रापय । मृळीकाय सुखार्थमेतत्संज्ञाय वा मद्यं प्रियव्रतांस्तामेवावह ॥

अ॒ग्निर्दे॒वो दे॒वाना॑म॒भवत्पु॑रोहि॒तोऽग्निं॑ म॒नुष्या॑ऽऽर्ष॒यः॒ समी॑धिरे ।

अ॒ग्निं म॒हो ध॑न॒साता॑व॒हं हु॒वे मृ॒ळी॒कं ध॑न॒सात॑ये ॥ ४ ॥

अ॒ग्निः । दे॒वः । दे॒वानाँ॑ । अ॒भवत् । पु॒रऽहि॑तः । अ॒ग्निं । म॒नुष्याः॑ । अ॒र्ष॒यः । सं । ई॒धिरे॑ ।

अ॒ग्निं । म॒हः । ध॑न॒ऽसा॒तौ । अ॒हं । हु॒वे । मृ॒ळी॒कं । ध॑न॒ऽसा॒तये॑ ॥ ४ ॥

देवो दानादिगुणयुक्तोऽग्निर्देवानामन्येषां पुरोहितः पुरस्ताद्धृतोऽभवत् । यद्वा । पुरोहितवद्वितकार्य-भवत् । यत एवमतः कारणात्तमेवापिमृषयोऽतीन्द्रियार्थदर्शिनो मनुष्या मानवा यजमानाः समीधिरे । संदीपयन्ति । अपि च तमग्निं महो महतो धनसातौ धनस्य संभवने निमित्तभूतेऽहं हुवे । आहुये ॥ विशेष-णसापेक्षस्यापि धनशब्दस्य क्हांदसः समासः ॥ यद्वा । महतो यागस्य कर्तारमपिमित्थर्थः । धनस्य सातये धनज्ञाभार्थं मृळीकं सुखमेतत्संज्ञं वा मां सोऽग्निः करोत्वित्थर्थः ॥

अ॒ग्निर॒क्षिं॒ भर॒द्वाजं॒ गवि॑ष्ठिरं॒ प्राव॑न्नः॒ कर्णं॑ च॒सद॑स्युमा॒हवे॑ ।

अ॒ग्निं व॑सि॒ष्ठो ह॑वते पु॒रोहि॑तो मृ॒ळी॒काय॑ पु॒रोहि॑तः ॥ ५ ॥

अ॒ग्निः । अ॒क्षिं॒ । भर॒त्ऽवा॑जं । गवि॑ष्ठिरं । प्र॒ । आ॒वत् । नः । क॒र्णं॑ । च॒सद॑स्युं । आ॒ऽह॒वे ।

अ॒ग्निं । व॑सि॒ष्ठः । ह॒वते॑ । पु॒रऽहि॑तः । मृ॒ळी॒काय॑ । पु॒रऽहि॑तः ॥ ५ ॥

अक्षिं भरद्वाजं गविष्ठिरं कर्णं चसदस्युं च नोऽक्षानाहवे संयामेऽयमग्निः प्रावत् । प्ररचतु । पुरोहितः पुरोहितवद्वितकारी मम पिता वसिष्ठ अग्निरग्निं हवते । स्तुतिभिराहुयति । स चाहुतो मृळीकाय सुखार्थमेतत्संज्ञाय वा मद्यं पुरोहितः पुरोधा देवानां पुरःस्थापयिता भवतु ॥ ५ ॥

अहयेति पंचर्षं चयोविंशं सूक्तमानुष्टुभं अह्यादेवत्वं । कामगोत्रजा अह्या नामर्षिका । तथा चानुक्रम्यते । अह्या अह्या कामायनी अह्यमानुष्टुभं त्विति ॥ लैंगिको विनियोगः ॥

अ॒ङ्ग्या॒ग्निः॒ समि॑ध्यते अ॒ङ्ग्या॒ हूय॑ते ह॒विः ।

अ॒ङ्गां॒ भग॑स्य मूर्ध॒नि वच॑सा वे॒द्याम॑सि ॥१॥

अ॒ङ्ग्या॒ । अ॒ग्निः । सं । इ॒ध्यते । अ॒ङ्ग्या॒ । हूय॑ते । ह॒विः ।

अ॒ङ्गां । भग॑स्य । मूर्ध॒नि । वच॑सा । आ । वे॒द्याम॑सि ॥१॥

पुरुषगतोऽभिलाषविशेषः अङ्गा । तथा अङ्ग्यापिर्गाहपत्यादिः समिध्यते । संदीप्यते । यदा हि पुरुषे अङ्गापिगोचर आदरातिशयो जायते तदैव पुरुषोऽमीन्द्रजालयति नान्यदा । अङ्ग्यैव हविः पुरोडाशादि-हविष हूयते । आहवनीये प्रचिप्यते । यद्वा । अथ सूक्तस्य द्रष्टा अङ्गाख्ययापिः समिध्यते । अङ्गामुक्तलक्षणायाः अङ्गाया अभिमानिदेवतां भगस्य भजनीयस्य धनस्य मूर्धनि प्रधानभूते स्थानेऽवस्थितां वचसा वचनेन स्तोत्रेणा वेद्यामसि । अभितः प्रख्यापयामः ॥ इदंते मसिः ॥

प्रि॒यं अ॒ङ्गे द॑दतः प्रि॒यं अ॒ङ्गे दि॑दासतः । प्रि॒यं भो॒जेषु॑ यज्ज॑स्वि॒दं म॑ उ॒दितं॑ कृ॒धि ॥१॥

प्रि॒यं । अ॒ङ्गे । द॑दतः । प्रि॒यं । अ॒ङ्गे । दि॑दासतः । प्रि॒यं । भो॒जेषु॑ । यज्ज॑ऽसु । इ॒दं । मे ।

उ॒दितं॑ । कृ॒धि ॥२॥

हे अङ्गे ददतश्च पुरोडाशादीनि प्रयच्छतो यजमानस्य प्रियमभीष्टफलं कुरु । दिदासतो दातुमिच्छतश्च हे अङ्गे प्रियं कुरु । मे मम संबंधिषु भोजेषु भोक्तृषु भोगार्थिषु यज्यसु कृतयज्ञेषु जनेषु चेदमुदितमुक्तं प्रियं कृधि । कुरु ॥

यथा॑ दे॒वा अ॒सुरे॑षु अ॒ङ्गामु॑येषु च॒क्रिरे॑ । ए॒वं भो॒जेषु॑ यज्ज॑स्व॒स्माक॑मु॒दितं॑ कृ॒धि ॥३॥

यथा॑ । दे॒वाः । अ॒सुरे॑षु । अ॒ङ्गां । उ॒येषु॑ । च॒क्रिरे॑ । ए॒वं । भो॒जेषु॑ । यज्ज॑ऽसु । अ॒स्माक॑ ।

उ॒दितं॑ । कृ॒धि ॥३॥

देवा इन्द्रादयोऽसुरेषून्मूर्ध्वलेषु यथा अङ्गां चक्रिरे अवशमिमे हंतव्या इत्यादरातिशयं कृतवन्तः एवं अङ्गावसु भोजेषु भोक्तृषु भोगार्थिषु यज्यसु यष्टृष्वस्माकमस्मात्संबन्धिषु तेषूदितं तैरुक्तं प्रार्थितं फलजातं कृधि । कुरु ॥

अ॒ङ्गां दे॒वा यज॑माना वा॒युगो॑पा उ॒पास॑ते ।

अ॒ङ्गां हृ॒दय्य॑या॒कूत्या॑ अ॒ङ्ग्या॒ वि॒दन्ते॒ वसु॑ ॥४॥

अ॒ङ्गां । दे॒वाः । यज॑मानाः । वा॒युऽगो॑पाः । उ॒प । आ॒स॑ते ।

अ॒ङ्गां । हृ॒दय्य॑या । आ॒ऽकू॒त्या । अ॒ङ्ग्या॒ । वि॒दन्ते॒ । वसु॑ ॥४॥

देवा यजमाना मनुष्याश्च वायुगोपा वायुगोपा रचिता येषां ते तावृक्षाः संतः अङ्गां देवीमुपासते । प्रार्थयन्ते । हृदय्यया । हृदये भवा इदं दद्या । तथाविधयाकूत्या संकल्परूपया क्रियया अङ्गानेव परिचरन्ति सर्वे जनाः । कुत इत्यत आह । यतः कारणाच्छ्रद्धया हेतुभूतया वसु धनं विदन्ते लभन्ते अङ्गावाप्नोतः । तत इत्यर्थः ॥

अ॒ङ्गां प्रा॒तर्ह॑वामहे अ॒ङ्गां म॒ध्यंदि॑नं परि ।

अ॒ङ्गां सूर्य॑स्य नि॒मुचि॑ अ॒ङ्गे अ॒ङ्गाप॑येह नः ॥५॥

अ॒ङ्गां । प्रा॒तः । ह॒वाम॒हे । अ॒ङ्गां । म॒ध्मंदि॒नं । परि॑ ।

अ॒ङ्गां । सू॒र्यस्य॑ । नि॒ऽमुचि॑ । अ॒ङ्गे । अ॒त् । धा॒पय॑ । इ॒ह । नः॑ ॥ ५ ॥

अङ्गां देवीं प्रातः पूर्वाह्ने हवामहे । तथा मध्यंदिनं परि ॥ लक्षणे परेः कर्मप्रवचनीयत्वं ॥ मध्यंदिनं परिलक्ष्य । मध्यंदिन इत्यर्थः । मध्याह्नेऽपि तां अहामाहुयामहे । सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य निमुच्यस्त-
मयवेलायां सायंसमयेऽपि तामेव अहामाहुयामहे । ईदृशेषु हे अङ्गे नोऽस्मानिह लोके कर्मणि वा अज्ञापय ।
अज्ञावतः कुब ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ११ ॥

वाद्देशेऽनुवाके चत्वारिंशत्सूक्तानि । तच्च शास इत्येति पञ्चत्वं प्रथमं सूक्तं शासनाच्च आर्षमानुषभेन्द्रं ।
अनुक्तांतं च । शासः शासो भारद्वाज इति ॥ युवाय संनद्धं राजानमनेनेषेत । तथा च सूचितं । अथैनमन्वी-
क्षताप्रतिरथशाससौपर्णेः । आ० गृ० ३. १२. १३. । इति ॥

शा॒स इ॒त्या म॒हौ अ॒स्यमि॒चखा॒दो अ॒ङ्गुतः॑ ।

न यस्य॑ ह॒न्यते॒ सखा॒ न जी॒यते॒ कदा॑ च॒न ॥ १ ॥

शा॒सः । इ॒त्या । म॒हान् । अ॒सि । अ॒मि॒चऽखा॒दः । अ॒ङ्गुतः॑ ।

न । यस्य॑ । ह॒न्यते॒ । सखा॑ । न । जी॒यते॒ । कदा॑ । च॒न ॥ १ ॥

शासस्तत्संज्ञोऽहमित्येत्यमनेन वक्ष्यमाणप्रकारिणेंद्रं सौमीति शेषः । हे इन्द्र त्वं महौ असि । सर्वेभ्यो
ऽधिको भवसि । अमिचखादोऽमिचखाणां शत्रूणां खादिता विनाशयिता अत एवाङ्गुत आश्चर्यभूतश्च भवसीति ।
यस्मिन्द्रस्य सखा मिचभूतः पुरुषः कदा चन कदाचिदपि न हन्यते न हिंस्यते न जीयते न च शत्रुभिः पराजितो
भवति स त्वं महौ असित्यन्वयः ॥

स्व॒स्ति॒दा वि॒शस्पति॑र्वृ॒चहा वि॑मृ॒धो व॒शी ।

वृ॒षेन्द्रः॑ पु॒र ए॒तु नः॑ सोम॒पा अ॒भयं॑करः ॥ २ ॥

स्व॒स्ति॒ऽदाः । वि॒शः । पतिः॑ । वृ॒चऽहा । वि॒ऽमृ॒धः । व॒शी ।

वृ॒षा । इ॒न्द्रः । पु॒रः । ए॒तु । नः॑ । सोम॒ऽपाः । अ॒भयं॑ऽकरः ॥ २ ॥

स्वस्तिदाः स्वस्तेरविनाशस्य दाता विशस्पतिः सर्वस्याः प्रजायाः पालयिता वृचहा वृचखाणां शत्रूणां हन्ता
विमृधः संयामकारी वशी वशीकर्ता वृषा वर्धिता कामाणां सोमपाः सोमस्य पाता एवंविध इन्द्रोऽभयं करो
ऽभयस्य भयराहित्यस्य कर्ता सन्नोऽस्माकं पुर एतु । पुरतो गच्छतु ॥

वि र॒क्षो वि मृ॒धो जहि॑ वि वृ॒चस्य॑ ह॒नू रुज॑ ।

वि म॒न्युमि॑न्द्र वृ॒चह॒न्मि॒चस्या॒भि॒दास॑तः ॥ ३ ॥

वि । र॒क्षः । वि । मृ॒धः । जहि॑ । वि । वृ॒चस्य॑ । ह॒नू इति॑ । रुज॑ ।

वि । म॒न्युं । इ॒न्द्र । वृ॒चऽह॒न् । अ॒मि॒चस्य॑ । अ॒भि॒ऽदास॑तः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र रक्षो राक्षसजातं वि जहि । विनाशय । मृधः संयामकारिणः शत्रून् वि जहि । वृचस्यावरकस्या-
सुरस्य हनू कपोलप्रांती वि रुज । विशेषेण मपौ कुब । हे वृचहमिन्द्र अभिदासतोऽस्मानुपचयतो मिचस्य
शत्रोर्मन्युं क्रोधमपि विनाशय ॥

वि न इद्वेति वैमृधस्य हविषोऽनुवाक्या । सूचितं च । वि न इन्द्र मृधो जहि मृगो न भीमः कुचरो
गिरिष्ठाः । आ० २. १०. । इति ॥

वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः ।

यो अस्माँ अभिदासत्यधरं गमया तमः ॥४॥

वि । नः । इन्द्र । मृधः । जहि । नीचा । यच्छ । पृतन्यतः ।

यः । अस्मान् । अभिदासति । अधरं । गमय । तमः ॥४॥

हे इन्द्र गोऽस्माकं मृधः संयामकारिणः शत्रून्वि जहि । विनाशय । तथा पृतन्यतः पृतनाः सेना आत्मन इच्छतो युयुत्समानानपि नीचा यच्छ । नीचीनमवाशुखं यच्छ । गमय । यः शत्रुरस्मानभिदासति अभित उपचपयति तमधरं निहृष्टं तमोऽधकारं मरणलक्षणं गमय । प्रापय ॥

अपेन्द्र द्विषतो मनोऽप जिज्यासतो वधं ।

वि मन्योः शर्म यच्छ वरीयो यवया वधं ॥५॥

अप । इन्द्र । द्विषतः । मनः । अप । जिज्यासतः । वधं ।

वि । मन्योः । शर्म । यच्छ । वरीयः । यवय । वधं ॥५॥

हे इन्द्र द्विषतो द्वेषुः शत्रोर्मनोऽप जहि । जिज्यासतोऽस्माकं वयोहानिमिच्छतश्च वधं हननसाधनमायुधं चाप जहि । मन्योः शत्रुसंबन्धिनः क्रोधास्त्रास्त्राश्च । वरीय उत्तरं शर्म सुखं विशेषेण यच्छ । देहि । वधं शत्रुकृतं हननं च यवय । अस्मात्तः पृथक्कुरु ॥ ॥ १० ॥

ईखयंतीरिति पंचमं गायत्रिमैत्रं द्वितीयं सूक्तं । देवानां स्वस्वभूता इन्द्रमातरो नामर्षिकाः । तथा चानु-
क्रांतं । ईखयंतीर्देवजामय इन्द्रमातरो गायत्रिमिति ॥ द्वितीये पर्याये प्रशासुः शस्त्र इदं सूक्तं । सुचितं च ।
ईखयंतीरहं दां पाता सुतं । आ० ६. ४. इति ॥ महाव्रतेऽपि प्रातःसवनिके ब्रह्मशस्त्र एतत्सूक्तं ॥

ईखयंतीरपस्युव इन्द्रं जातमुपासते । भेजानासः सुवीर्यं ॥१॥

ईखयंतीः । अपस्युवः । इन्द्रं । जातं । उप । आसते । भेजानासः । सुवीर्यं ॥१॥

ईखयंतीर्गच्छत्यः सुखादिभिरिन्द्रं प्राप्नुवत्योऽपस्युवोऽपः कर्मात्मन इच्छत्य इन्द्रमातरोऽस्य सूक्तस्य द्रष्टो जातं प्रादुर्भूतमिन्द्रमुपासते । परिचरन्ति । सुवीर्यं शोभनवीर्यपितं धनं च भेजानासः । तस्मादिन्द्रात्संभ-
क्तवत्यो भवन्ति ॥

त्वमिन्द्र बलादधि सहसो जात ओजसः । त्वं वृषन्वृषेदसि ॥२॥

त्वं । इन्द्र । बलात् । अधि । सहसः । जातः । ओजसः । त्वं । वृषन् । वृषा । इत् ।

असि ॥२॥

हे इन्द्र त्वं सहसः परेषामभिमानुकाद्वलादधि जातोऽसि । अधिः पंचम्यर्षानुवादकः । वृषादिवधहेतुभू-
ताद्वलाद्धेतोस्त्वं प्रख्यातो भवसीत्यर्थः । अपि औजसः । औजो नाम बलहेतु इदयगतं धैर्यं । तस्मादपि त्वं
जातोऽसि । हे वृषन्वर्षितः त्वं वृषेदसि । कामानां वर्षितैव भवसि ॥

त्वमिन्द्रासि वृचहा व्यन्तरिक्षमतिरः । उद्यमस्तथा ओजसा ॥३॥

त्वं । इन्द्र । असि । वृचहा । व्यन्तरिक्षं । अतिरः । उत् । द्यां । अस्तथाः ।

ओजसा ॥३॥

हे इंद्र त्वं वृषहासि । शत्रूणां हंता भवसि । अंतरिक्षं मध्यमस्थानं च व्यतिरः । आवारकापनोदनेन प्रावर्धयः । यां शुक्लोकं चीजसा बलेनोदसभाः । ऊर्ध्वमस्तंभीः । यथाधी न पतति तथोपर्यवस्थापितवानित्यर्थः ॥

त्वमिंद्र सजोषसमर्के बिभर्षि बाहोः । वज्रं शिशान् ओजसा ॥४॥

त्वं । इंद्र । सजोषसं । अर्के । बिभर्षि । बाहोः । वज्रं । शिशानः । ओजसा ॥४॥

हे इंद्र त्वं सजोषसं सह प्रीयमाणमर्कं सुतं वज्रमात्मीयमायुधमोजसा बलेन शिशानो निशंस्तीक्ष्णीकुर्वन्बाहोर्हस्तयोर्बिभर्षि । धारयसि शत्रूणां वधार्थं ॥

त्वमिंद्राभिभूरसि विश्वा जातान्योजसा । स विश्वा भुव आभवः ॥५॥

त्वं । इंद्र । अभिभूः । असि । विश्वा । जातानि । ओजसा । सः । विश्वाः । भुवः ।

आ । अभवः ॥५॥

हे इंद्र त्वं विश्वा सर्वाणि जातानि जनिमंति भूतान्योजसा बलेनाभिभूरभिभविता भवसि । तथा स तादृशस्त्वं विश्वा भुवः सर्वा भूमीः प्राप्तव्यानि सर्वाण्यपि स्थानान्याभवः । अभितः प्राप्तेः ॥ ५॥ प्राप्ती ॥ ॥११॥

सोम इति पंचर्चं तृतीयं मूक्तमानुषुभं । विवस्वतो दुहिता यम्युषिः । अयिमाणां यजमानादीनां वर्तनमत्र प्रतिपादयति । अतस्तद्देवताकमिदं । तथा चानुक्रांतं । सोमो दग्धो भाववृत्तमानुषुभं त्विति ॥ प्रतोपस्थान एतत्सूक्तं । सूचितं च । सोम एकैभ्य उरूणसावसुतुपा उदुंबली । आ० ६. १०. । इति ॥

सोम एकैभ्यः पवते घृतमेक उपसते ।

येभ्यो मधु प्रधावन्ति तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥१॥

सोमः । एकैभ्यः । पवते । घृतं । एकै । उप । आसते ।

येभ्यः । मधु । प्रधावन्ति । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥१॥

एकैभ्यः केश्याश्रित्यतृभ्यः सोमः पवते । उपभोगाय कुल्यारूपेण प्रवहति । एषां गोचजाः सामानि ब्रह्मयज्ञसमयेऽधीयते । श्रूयते हि । यत्सामानि सोम एभ्यः पवत इति । एकैभ्ये पितरो घृतमाज्यमुपासते । उपगच्छति । उपभुजत इत्यर्थः । एषां पुत्रादयो यजूषि ब्रह्मयज्ञकालेऽधीयते । श्रुतिश्च भवति । यद्यजुषि घृतस्य कुल्या इति । येभ्यः पितृभ्यः । तादृष्यं चतुर्थी । उपभोगार्थं मधु चीद्रं प्रधावति प्रवाहरूपेण शीघ्रं गच्छति । य आथर्वणां चान्त्रह्ययज्ञार्थमधीयते तेषां पितृभ्यः कुल्या प्रवहति । तथा चास्मायते । यदाथर्वणांगिरसो मधोः कुल्या इति । तांश्चिदेव तान्पूर्वोक्तान्सर्वानेव हे प्रेत त्वं प्रत्यपि गच्छतात् । अपिगच्छ । प्राप्नुहि ॥

तपसा ये अनाधृष्यास्तपसा ये स्वर्ययुः ।

तपो ये चक्रिरे महस्तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥२॥

तपसा । ये । अनाधृष्याः । तपसा । ये । स्वं । ययुः ।

तपः । ये । चक्रिरे । महः । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥२॥

ये जनास्तपसा कृच्छ्रचांद्रायणादिना युक्ताः संतोऽनाधृष्याः पापैरप्रधृष्या भवन्ति । ये च तपसा यागादिक्रियेण साधनेन स्वर्ययुः स्वर्गं यांति प्राप्नुवन्ति । ये च महो महत्तपोऽनैर्दुष्करं राजसूयाश्वमेधादिकं हिरण्यगर्भाबुपासनं वा चक्रिरे कुर्वन्ति एतेषु प्रवर्तन्ते तेषु लोकेषु । तांश्चित्तानेव तपस्विनो हे प्रेत अपिगच्छ ॥

ये युध्यन्ते प्रधनेषु शूरासो ये तनूत्यजः ।

ये वा सहस्रदक्षिणास्तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥३॥

ये । युध्यन्ते । प्रधनेषु । शूरासः । ये । तनूत्यजः ।

ये । वा । सहस्रदक्षिणाः । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥३॥

प्रधनेषु । प्रकीर्णान्यस्त्रिन्धनानि भवन्तीति प्रधनाः संघामाः । तेषु शूरासः शौर्यवन्तो ये युध्यन्ते शत्रून्तप्रहरन्ति । ये च तनूत्यजः शरीराणां तत्र त्यक्तारो भवन्ति । ये वा ये च सहस्रदक्षिणाः सहस्रदक्षिणांस्तूनां नृ-
ष्टितवन्तः । तान्सर्वानेव त्वमपि गच्छ । येषूत्तमेषु लोकेषु ते निवसन्ति तं लोकं प्राप्नुहीत्यर्थः ॥

ये चित्पूर्वं ऋतसापं ऋतावान् ऋतावृधः ।

पितृन्तपस्वतो यम् तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥४॥

ये । चित् । पूर्वं । ऋतसापः । ऋतवान् । ऋतावृधः ।

पितृन् । तपस्वतः । यम् । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥४॥

ये चित् च पूर्वं पूर्वपक्षया ऋतसापं ऋतं सत्यं यज्ञं वा सृशंतः ऋत एवर्तवान् ऋतेन युक्ता ऋतावृध
ऋतस्य वर्धकाश्च भवन्ति तपस्वतस्तपसा युक्तास्तानेव पितृन् हे यम् नियत त्वमपि गच्छ ॥

सहस्रणीथाः कवयो ये गोपायन्ति सूर्ये ।

ऋषीन्तपस्वतो यम् तपोजाँ अपि गच्छतात् ॥५॥

सहस्रनीथाः । कवयः । ये । गोपायन्ति । सूर्ये ।

ऋषीन् । तपस्वतः । यम् । तपः । जान् । अपि । गच्छतात् ॥५॥

सहस्रनीथाः सहस्रनयनाः कवयः क्रांतदर्शिनो ये सूर्यममुमादित्यं गोपायन्ति रचन्ति तपस्वतस्तपसा
युक्तास्तपोजाँस्तपसः सकाशदेवोत्पन्नांस्तानृषीन् हे यम् नियत त्वमपि गच्छ ॥ १२ ॥

अरायीति पंचर्चं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजपुत्रस्य शिरिबिठस्यार्यमानुष्टुभं । जपहोमादिभरिदं सूक्तमग्नी
नाशकरं । तत्राद्योपांखयोस्तादृशोऽर्थ एव देवता । द्वितीयातृतीये ब्राह्मणस्यथे । पंचमी वैश्वदेवी । अगुक्त्व्यति
हि । अरायि शिरिबिठो भारद्वाजोऽल्लक्ष्मीघ्नं द्वितीयातृतीये ब्राह्मणस्यथे अथवा वैश्वदेवीति ॥ गतो
विनियोगः ॥

अरायि काणे विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे ।

शिरिबिठस्य सत्त्वभिस्तेभिष्ट्वा चातयामसि ॥१॥

अरायि । काणे । विऽकटे । गिरिं । गच्छ । सदान्वे ।

शिरिबिठस्य । सत्त्वभिः । तेभिः । त्वा । चातयामसि ॥१॥

हे अराय्यदायिनि दानविरोधिनि हे काणे कुत्सितशब्दकारिणि कुत्सितदर्शने वा हे विकटे पिङ्गतगमने
विक्रतानि वा हे सदान्वे सदानीगुवे सर्वदाक्रोशकारिणि दुर्भिक्षादिदेशे गिरिं पर्वतं निर्जनदेशं गच्छ ।
अस्माक्या बाधिष्ठाः । शिरिबिठस्य । बिठमंतरिचं । शौर्येति बिठेऽंतरिच इति शिरिबिठो मेघः । तस्य
सत्यभिरंतर्वर्तमानैरुदकैस्तेभिस्त्वैस्त्वा त्वां चातयामसि । चातयामः । विनाशयामः । यद्वा । शिरिबिठस्तीत-

तस्यैकस्य भरद्वाजपुत्रस्य तेभिस्तीरनुष्ठितैः सत्वभिः कर्मभिर्हे अलक्षि त्वां विनाशयामः । इतस्त्वमेव शीघ्रं गिरिं गच्छ ॥

चक्षो इतश्चक्षामुतः सर्वा भूणान्यारूषी ।

अराय्यं ब्रह्मणस्पते तीक्ष्णं शृंगोदृषन्निहि ॥ २ ॥

चक्षो इति । इतः । चक्ष्वा । अमुतः । सर्वा । भूणानि । आरूषी ।

अराय्यं । ब्रह्मणः । पते । तीक्ष्णं ऽशृंग । उत् ऽचृषन् । इहि ॥ २ ॥

सालक्ष्मीरितोऽस्माद्वोकाश्चक्षो चक्षेवास्माभिर्नाशितैवामुतोऽमुष्मादपि लोकाश्चक्षता हिंसिता भवतु । यास्तस्मीः सर्वा सर्वाणि भूणानि गर्भजातानि सर्वासामोषधीनामंकुराणि या दुर्भिक्षाधिदेवताकथाहंवी भवति अराय्यं दानविरोधिनीं तां हे ब्रह्मणस्पते मंत्रपालयितुं देव हे तीक्ष्णशृंग तीक्ष्णतेजस्क उदृषन्निहि त्वां विनाशयामि ॥ गच्छ ॥

अदो यद्दासु स्रवते सिंधोः पारि अंपूरुषं । तदा रभस्व दुर्हणो तेन गच्छ परस्तरं ॥ ३ ॥

अदः । यत् । दासु । स्रवते । सिंधोः । पारि । अपूरुषं । तत् । आ । रभस्व । दुर्हनो इति दुःऽहनो । तेन । गच्छ । परः ऽतरं ॥ ३ ॥

अदो विप्रकष्टदेशे वर्तमानमपूरुषं निर्माचा पुरुषेण रहितं यद्दासु दासुमयं पुरुषोत्तमाख्यं देवताशरीरं सिंधोः पारि समुद्रतीरे स्रवते जलस्योपरि वर्तते तद्दासु हे दुर्हणो दुःखेन हननीय केनापि हंतुमशक्य हे स्रोतः आ रभस्व । आलंबस्व । उपास्वत्यर्थः । तेन दासुमयेण देवेनोपास्यमानेन परस्तरमतिशयेन तरणीय-मुत्कृष्टं वैष्णवं लोकं गच्छ ॥ अपर आह । हे दुर्हणो दुःखेन हननीये दुष्टहनुयुक्ते वा हे अलक्षि सिंधोः पारि समुद्रतीरप्रांतेऽपूरुषं पुरुषैर्जनैर्वियुक्तमदोऽस्मत्तो द्वारे देशे वर्तमान यद्दासु दासुमयी नोः स्रवते तद्दासु रभस्व । परिगृहाण । गृहीत्वा च तेन दासुणा परस्तरमतिशयेन तरणीयं ब्रह्मणस्पतिना प्रेरिता सती द्वीपांतरं गच्छ ॥

षष्ठेऽहनि तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छिशस्त्रे यद्वा प्राचीरखिषा । सूचितं च । कपृन्नरो यद्वा प्राचीरजगंतेति चेति । आ० ८. ३. इति ॥

यद्वा प्राचीरजगंतोरो मंडूरधाणिकीः । हता इंद्रस्य शचवः सर्वे बुधुदयाशवः ॥ ४ ॥

यत् । ह । प्राचीः । अजगंत । उरः । मंडूर ऽधाणिकीः । हताः । इंद्रस्य । शचवः । सर्वे । बुधुदयाशवः ॥ ४ ॥

हे मंडूरधाणिकीमंडूरवत्कुत्सितशब्दकारिण्यो मंदनस्य धनस्य धारयित्र्यो वालकस्यः उरः ॥ उर्वो हिंसार्थः । अस्मात्किपि राक्षोप इति वलोपः । ततो जसि रूपमेतत् ॥ हिंसित्र्यो यूयं प्राचीः प्रकर्षणांचत्यः प्रकष्टगमनाः सत्यो यद्वा यदा खल्वजगंत अगच्छत ॥ गमेर्लङि मध्यमवङ्गवचने क्वांसः शपः सुः । तप्तगमनय नाद्येति तस्य तनवादेशः । अत एव कित्वाभावादनुनासिकलोपो न भवति ॥ तदानीमेव सर्व इंद्रस्य शचवो बुधुदयाशवः । यांति गच्छंतीति याः । अशुवत इत्याशवः । याश्च त आशवश्च याशवः । बुधुदवयातारो व्यापनशीलाश्च संतो हता नष्टा आसन् ॥

परीमे गार्मनेषत पर्यग्निमहृषत । देवेष्वंक्रत श्रवः क इमाँ आ दधर्षति ॥ ५ ॥

परि । इमे । गां । अनेषत । परि । अग्निं । अहृषत । देवेषु । अंक्रत । श्रवः । कः । इमान् । आ । दधर्षति ॥ ५ ॥

इमे विश्वे देवा गां । जात्यभिप्रायमेकवचनं । पणिभिरपहृताः सर्वा देवगवीः पर्यनेषत । पर्यनेषन् । यद्वृत्तं-
गिरसः परिप्रापयन् । ततोऽग्निं च पर्यहृषत । परितो बहरन् । यागार्थं तच्च तच्च गार्हपत्यादिरूपेण स्थापि-
तवन् इत्यर्थः । एवं कृत्वा देवेषु यष्टव्येष्विन्द्रादिषु अथोऽन्नमकृत । अकृत्यत । कः शत्रुरसुरादिरिमान्विश्वाद्देवाना
दधर्षति । अभिभवितुं शक्नोति । न कश्चिदित्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

अग्निं ह्रिन्वन्तु न इति पंचर्चं पंचमं सूक्तमग्निपुत्रस्य केतुनाम्न आर्यं गायत्रमाययं । तथा चानुक्रांतं । अग्निं
केतुरापेय आपेयं गायत्रमिति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्नाश्रयोर्गायत्रे कंदसीदं शस्त्रं । सूचितं च । अग्निं ह्रिन्वन्तु
नः प्रापये वाचमिति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥

अग्निं ह्रिन्वन्तु नो धियः सप्तिमांशुमिवाजिषु । तेन जेष्म धनंधनं ॥ १ ॥

अग्निं ह्रिन्वन्तु नः । धियः । सप्तिं । आंशुं ऽईव । आजिषु । तेन । जेष्म । धनं ऽधनं ॥ १ ॥

नोऽस्माकं धियः कर्माणि सुतयो वाग्निं ह्रिन्वन्तु । प्रेरयन्तु । यागार्थमुद्योजयन्तु वर्धयन्तु वा ॥ हि गतो
वृद्धौ च ॥ तच्च दृष्टान्तः । आजिषु संयामेष्वाशुमिव यथाशुं शीघ्रगामिनं सप्तिं सयणशीलमश्वं योजारः प्रेरयन्ति
तद्वत् । तेनाग्निना धनंधनं सर्वं धनं जेष्म । वयं जयेम ॥

यया गा आकरामहे सेनयाग्ने तवोत्या । तां नो ह्रिन्व मघत्तये ॥ २ ॥

यया । गाः । आऽकरामहे । सेनया । अग्ने । तव । जत्या । तां । नः । ह्रिन्व । मघत्तये ॥ २ ॥

हे अग्ने सेनयेनेन सह वर्तमानया सेनारूपया वा यया तवोत्या रक्षया गा आकरामहे अभिमुख्येन
कुर्महे । लभामहे इत्यर्थः । तामूतिं नोऽस्मान्ह्रिन्व । गमय । किमर्थं । मघत्तये धनस्य दानार्थं । अस्माकं धन-
लाभायेत्यर्थः ॥

अभिप्रविकेषूक्येषु प्रशालुः शस्त्र आपे स्थूरमिति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूचितं च । आ ते वत्सो
मनो यमदापे स्थूरं रयिं भर । आ० ७. ८. इति ॥

आग्ने स्थूरं रयिं भर पृथुं गोमंतमश्विनं । अङ्घ्रि खं वर्तया पणिं ॥ ३ ॥

आ । अग्ने । स्थूरं । रयिं । भर । पृथुं । गोऽमंतं । अश्विनं । अङ्घ्रि । खं । वर्तय । पणिं ॥ ३ ॥

हे अग्ने स्थूरं स्थूलं वृद्धं पृथुं विस्तीर्णं गोमंतं गोभिर्युक्तमश्विनमश्वोपेतं रयिं धनमा भर । अस्त्रभ्रमाहर ।
प्रयच्छ । खमंतरिचमङ्घ्रि । वृथुदकैः सिंच । यद्वा । आत्मीयैस्तेजोभिर्व्यजय । प्रकाशय । पणिं वणिजमदाता-
रमसुरं वा वर्तय । इतो निर्गमय । यद्वा । दाने प्रवर्तय ॥

अग्ने नक्षत्रमजरमा सूर्यं रोहयो दिवि । दधज्ज्योतिर्जनेभ्यः ॥ ४ ॥

अग्ने । नक्षत्रं । अजरं । आ । सूर्यं । रोहयः । दिवि । दधत् । ज्योतिः । जनेभ्यः ॥ ४ ॥

हे अग्ने नक्षत्रं । नक्षति सततं गच्छतीति नक्षत्रः ॥ नक्षि गतो । अग्निगच्छीत्यादिनाचन्त्ययः ॥ सततं
गतारमजरं जरारहितं सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यं दिव्यंतरिण आ रोहयः । उपर्यवस्थितवानसि । यद्वा ।
नक्षत्रं कृत्तिकादिकं सूर्यं च दिव्यारोहयः । किं कुर्वन् । जनेभ्यः सर्वेभ्यः प्राणिभ्यो व्यवहारार्थं ज्योतिः प्रकाशं
दधद्विदधत् कुर्वन् । यथा सर्वेषां प्रकाशो भवति तथोन्नते देशे सूर्यमगमय इत्यर्थः ॥

अग्ने केतुर्विशामसि प्रेष्टः श्रेष्ठं उपस्थसत् । बोधां स्तोत्रे वयो दधत् ॥ ५ ॥

अग्ने । केतुः । विशां । असि । प्रेष्टः । श्रेष्ठः । उपस्थऽसत् । बोधं । स्तोत्रे । वयः ।

दधत् ॥ ५ ॥

हे अपि विशां प्रजानां यवमानानां केतुः केतयितासि । ज्ञापयिता भवसि । अत एव प्रेष्ठः प्रियतमः श्रेष्ठः प्रशस्तमस्य भवसि । स त्वमुपस्थसदुपस्थाने यज्ञगृहे निषीदन्बोध । अस्मदीयं स्तोत्रमवगच्छ । किं कुर्वन् । स्तोत्रे सुवते जनाय वयोऽन्नं दधद्विदधत कुर्वन् प्रयच्छन् ॥ १४ ॥

इमा नु कमिति पंचर्चं षष्ठं मूक्तमप्यपुत्रस्य भुवनस्थार्थं भुवनपुत्रस्य साधनसंज्ञस्य वा वैश्वदेवं । सर्वा द्विपदास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्तांतं । इमा नु भुवन आप्यः साधनो वा भौवनो वैश्वदेवं द्विपदं त्रिष्टुभमिति ॥ दशरात्रस्य द्वितीये कंदोमे वैश्वदेवशस्ते वैश्वदेवान्निविहानात्पूर्वमिदं शंसनीयं । सूचितं च । आ याहि वनसेमा नु कं बभुरेक इति द्विपदामुक्ताणि । आ० ८. ७. इति ॥ षष्ठेऽहनि तृतीये सवने ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थ्यशस्त्र आयाजृषः स्तोत्रियः । ततो द्वे अनुकूपार्थं । सूचितं च । ब्राह्मणाच्छंसिन इमा नु कं भुवना सीषधामेति पंच । आ० ८. ३. इति ॥

इमा नु कं भुवना सीषधामेद्रंश्च विश्वे च देवाः ॥ १ ॥

इमा । नु । कं । भुवना । सीषधाम । इंद्रः । च । विश्वे । च । देवाः ॥ १ ॥

इमेमानि प्रदृश्यमानानि भुवना भुवनानि नु क्षिप्रं सीषधाम । साधयामः । वशीकर्मः । कमिति पूरकः । यदा । इमानि सर्वाणि भूतजातान्यस्मभ्यं कं सुखं सीषधाम । साधयंतु ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ इंद्रश्च विश्वे सर्वेऽन्ये देवाश्च सुखा प्रीता इममर्थं साधयंतु ॥

यज्ञं च नस्तन्वं च प्रजां चादित्यैरिंद्रः सह चीकृपाति ॥ २ ॥

यज्ञं । च । नः । तन्वं । च । प्रजां । च । आदित्यैः । इंद्रः । सह । चीकृपाति ॥ २ ॥

गोऽस्माकं यज्ञं ज्योतिष्टोमादिकं यागं तन्वं शरीरं च प्रजां पुत्रादिकां चादित्यैरदितिपुत्रैरन्येर्देवैः सह वर्तमान इंद्रश्चीकृपाति । कल्पयंतु । यज्ञादिकं स्वव्यापारसमर्थं करोतु ॥

आदित्यैरिंद्रः सगणो मरुद्भिरस्माकं भूत्वविता तनूनां ॥ ३ ॥

आदित्यैः । इंद्रः । सगणः । मरुत्ऽभिः । अस्माकं । भूतु । अविता । तनूनां ॥ ३ ॥

आदित्यैरदितिपुत्रैर्मित्रादिभिर्मरुद्भिश्च सगणः सहित इंद्रोऽस्माकं तनूनां शरीराणां तनयानां वाविता भूतु । रचिता भवतु ॥

हत्वाय देवा असुरान्यदायन्देवा देवत्वमभिरक्षमाणाः ॥ ४ ॥

हत्वाय । देवाः । असुरान् । यत् । आयन् । देवाः । देवऽत्वं । अभिऽरक्षमाणाः ॥ ४ ॥

देवा इंद्रादयोऽसुरान्नेमृत्वृचादीन्हत्वाय हत्वा विनाशयदायन् आगच्छन् स्वकीयं स्थानं प्राप्तुवन् तदानीं ते देवा देवत्वमात्मीयममृतत्वमभिरक्षमाणा अभितः सर्वतो रक्षन्तोऽभूवन् । बाधकाभावात्सर्वत्र प्रख्यापितवन्त इत्यर्थः ॥

प्रत्यंचमर्कमनयञ्छचीभिरादित्स्वधामिषिरां पर्यपश्यन् ॥ ५ ॥

प्रत्यंचं । अर्कं । अनयन् । शचीभिः । आत् । इत् । स्वधां । इषिरां । परि । अपश्यन् ॥ ५ ॥

शचीभिः कर्मभिः परिचरणात्मकैः सार्धमर्कमर्चनसाधनं स्तोत्रं प्रत्यंचमिंद्रादीन्प्रत्यंचदनयन् । स्तोतारः प्रापयन् । यदेवं आदिदन्तरेमेवेषिरां गमनशीलं स्वधां वृष्युदकं पर्यपश्यन् । सर्वे जनाः परितः पश्यन्ति । यदा । इषिरामेषणीयां स्वधां । अन्ननामेतत् । हविर्लक्षणमन्नं सर्वे देवाः परिपश्यन्ति ॥ १५ ॥

सूर्य इति पञ्चमं सप्तमं सूक्तं सूर्यपुत्रस्य चक्षुःसंज्ञस्यार्थं सूर्यदेवत्वं गायत्रं । तथा चानुक्तांतं । सूर्यो नक्षत्रः सौर्यः सौर्यं गायत्रमिति ॥ आश्विनशस्त्रे सूर्योदयादुत्तरकाले सौर्यकांड इदं सूक्तं । सूचितं च । सूर्यो नो दिव उदु त्वं जातवेदसमिति नव । आ० ६. ५. इति ॥ दर्शपूर्णमासयोः सुगादापनात्पूर्वभाविनि अपि सूर्यो न इत्येषा । सूचितं च । सूर्यो नो दिवस्यातु नमो महश्चो नमो अर्भकेभ्यः । आ० १. ४. इति ॥

सूर्यो नो दिवस्पातु वातो अंतरिक्षात् । अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः ॥ १ ॥

सूर्यः । नः । दिवः । पातु । वातः । अंतरिक्षात् । अग्निः । नः । पार्थिवेभ्यः ॥ १ ॥

सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः शोभनीयो वा देवो दिवो ब्रह्मलोकवर्तिनो जगत्तोऽस्मान्पातु । रश्मि । वातो वायुश्चांतरिक्षात्प्रस्थानगताद्वाधकादस्मान्नश्नु । तथा पृथिवीस्थानोऽग्निश्च पार्थिवेभ्यः पृथिव्यां वर्तमानेभ्यः शत्रुभ्यो नोऽस्मान्नश्नु ॥

जोषा सवितर्यस्य ते हरः शतं सवाँ अर्हेति । पाहि नो दिद्युतः पतंत्याः ॥ २ ॥

जोष । सवितः । यस्य । ते । हरः । शतं । सवान् । अर्हेति । पाहि । नः । दिद्युतः ।

पतंत्याः ॥ २ ॥

हे सवितः सर्वस्य प्रेरक सूर्य जोष । अस्मात्सुत्यादिकं सेवस्व । यस्य ते तव हरो रसहरणशीलं तेजः शतं सवान्ब्रह्मन्मन्त्र्यर्हेति योग्यं भवति । यद्वा । प्रकाशनादिद्वारा पूजयति । स त्वं नोऽस्मान्पतंत्या निपतंत्याः शत्रुभिरस्मासु क्षिप्यमाणाया दिद्युतः । वज्रनामितत । द्योतमानायाः शक्तेरायुधात्पाहि । रश्मि ॥

चक्षुर्नो देवः सविता चक्षुर्न उत पर्वतः । चक्षुर्धाता दधातु नः ॥ ३ ॥

चक्षुः । नः । देवः । सविता । चक्षुः । नः । उत । पर्वतः । चक्षुः । धाता । दधातु ।

नः ॥ ३ ॥

सविता प्रेरको देवो नोऽस्माकं चक्षुः प्रकाशकमिन्द्रियमिन्द्रियानुयाहकं तेजो वा दधातु । उतापि च पर्वत इन्द्रसहचरः पर्वताख्योऽपि देवो नोऽस्माकं चक्षुर्दधातु । धाता सर्वस्य विधातादित्यानामन्यतमश्च नोऽस्माकं चक्षुर्विदधातु ॥

चक्षुर्नो धेहि चक्षुषे चक्षुर्विख्यै तनूभ्यः । सं चेदं वि च पश्येम ॥ ४ ॥

चक्षुः । नः । धेहि । चक्षुषे । चक्षुः । विख्यै । तनूभ्यः । सं । च । इदं । वि । च ।

पश्येम ॥ ४ ॥

नोऽस्माकं चक्षुषे रूपोपलब्धिकारणार्थेन्द्रियाय चक्षुः प्रकाशकं तदानुयाहकं तेजो हे सूर्य धेहि । विधेहि । कुरु । यद्वा ॥ न इति व्यत्ययेन बहुवचनं ॥ चक्षुषे चक्षुःसंज्ञाय नो मह्यं चक्षुरिन्द्रियं वा तेजो वा हे सूर्य धेहि । प्रयच्छ । तनूभ्योऽस्माकं शरीरेभ्यस्तनयेभ्यो वा विख्यै विख्यानाय प्रकाशनाय चक्षुस्त्वदीयं प्रकाशं विधेहि । यत एवं तस्मात्कारणात्त्वदीयेन तेजसा वयं चेदं सर्वं जगत्सं पश्येम । सम्यग्द्रष्टारो भवेम । वि पश्येम च । विविधं च सविशेषं द्रष्टारो भवेम ॥

सुसंदृशं त्वा वयं प्रति पश्येम सूर्य । वि पश्येम नृचक्षुसः ॥ ५ ॥

सुसंदृशं । त्वा । वयं । प्रति । पश्येम । सूर्य । वि । पश्येम । नृचक्षुसः ॥ ५ ॥

हे सूर्य सुसंदृशं सुष्ठु संद्रष्टारं त्वा त्वां वयं प्रति पश्येम । प्रत्येकं द्रष्टारो मृयास्य । तथा नृचक्षुसो

नृभिर्मनुष्यैरस्माभिर्द्रष्टव्यान्पदार्थान्वि पश्येम । विद्रष्टारो भवेम । यद्वा । नृचक्षो नृणां शत्रुमनुष्याणां हिंसकाः संतो वयं विशिष्टज्ञाना भवेम ॥ ॥ १६ ॥

उदसाविति षडृचमष्टमं सूक्तमानुष्टुभं । पुलोमतनया शची स्वात्मानमनेनासीत् । अतः सेवर्षिः सैव देवता । तथा चानुक्रांतं । उदसौ षट् पीलोमी शच्यात्मानं गुष्टावानुष्टुभमिति ॥ विनियोगो लिंगादवगंतव्यः ॥ आप-संबन्धु सपत्नीनांशने सूर्योपस्थान इदं सूक्तं विनियुक्तवान् । सूच्यते हि । एतेनैव कामेनोत्तरेणानुवाकेन सदा-दित्यमुपतिष्ठते । आप० गृ० ९. ९. इति । अचैतेनेति प्रकृतं सपत्नीबाधनं परामृश्यते ॥

उदसौ सूर्यो अगादुदयं मामको भगः ।

अहं तद्विद्वला पतिमभ्यसाक्षि विषासहिः ॥ १ ॥

उत् । असौ । सूर्यः । अगात् । उत् । अयं । मामकः । भगः ।

अहं । तत् । विद्वला । पतिं । अभि । असाक्षि । विऽससहिः ॥ १ ॥

असौ पुलोकस्थः सूर्य उदगात् । उदयं प्राप्तवान् । मामको मदीयो भगो भवनीयोऽरामिन्द्रश्च सूर्यात्म-नोदगात् । यद्वा । मामको भगो मदीयमिदं सीमाभ्यमुदगात् । तदुद्यतं सूर्यस्य तेजो विद्वला ज्ञातवती यद्वा पतिं भर्तारं विद्वला ज्ञातवत्यहं विषासहिर्विशेषिणाभिभविवी सत्यभ्यसाक्षि । अभ्यभूवं : सपत्नीरिति शेषः ॥ सहितेरभिभवार्थस्य नुष्टुतद्रूपं ॥ यद्वा । विषासहिः सपत्नीनामभिभविवी सती पतिमभ्यसाक्षि । भर्तारम-प्यभ्यभूवं । यथा मध्येव वशीकृतश्चिरं वर्तते तथाकार्षमित्यर्थः ॥

अहं केतुरहं मूर्धाहमुया विवाचनी । ममेदनु क्रतुं पतिः सेहानाया उपाचरेत् ॥ २ ॥

अहं । केतुः । अहं । मूर्धा । अहं । उया । विऽवाचनी । मम । इत् । अनु । क्रतुं ।

पतिः । सेहानायाः । उपऽआचरेत् ॥ २ ॥

अहं केतुः केतयिषो सर्वस्य ज्ञात्री भवामि । अहं मूर्धा सर्वेष्ववयवेषु शिर इव प्रधानभूता च भवामि । अहमुपोद्गुणी सती विवाचनी विशेषेण पतिं वाचयिषी भवामि । क्रोधाविष्टमपि पतिं मयि सर्वदा प्रियव-चनयुक्तं करोमीत्यर्थः । सेहानायाः सपत्नीनामभिभविवी ममेकमेव क्रतुं कर्म बुद्धिं वानुलस्य पतिः पालयिता भर्तोपाचरेत् । उपासक्रेत् । नान्यासां पत्नीनां ॥

मम पुत्राः शत्रुहणोऽथो मे दुहिता विराट् ।

उताहमस्मि संजया पत्यौ मे श्लोक उत्तमः ॥ ३ ॥

मम । पुत्राः । शत्रुऽहनः । अथो इति । मे । दुहिता । विऽराट् ।

उत् । अहं । अस्मि । संऽजया । पत्यौ । मे । श्लोकः । उत्तमः ॥ ३ ॥

ममेव पुत्रास्तनयाः शत्रुहणः शत्रूणां सपत्नीनां हंतारो भवन्ति । अथो अपि च मे मदीया दुहिता पुत्री विराड्विशेषेण राजमाना भवति । उतापि चाहं संजया सम्यग्ज्ञेयी सपत्नीनामस्मि । ता अभिभवामि । अतो हेतोः पत्नी भर्तरीन्द्रे मे मम श्लोक उपश्लोकनीयं यश्च उत्तम उन्नततममतिशयेनोत्कृष्टं विद्यते ॥

येनेद्रो हविषा कृत्यर्भवद्भ्युत्पुत्तमः । इदं तदक्रि देवा असपत्ना किलभुवं ॥ ४ ॥

येन । इद्रः । हविषा । कृत्वी । अभवत् । द्युप्ती । उत्तमः । इदं । तत् । अक्रि । देवाः ।

असपत्ना । किल । अभुवं ॥ ४ ॥

येन हविषेन्द्रो मम मर्ता ह्यस्मी कर्मणां कर्ताभवत् भवति । तथा युष्मी । युष्मं योतमानं यशोऽसं वा । तद्वानुत्तम उत्कृष्टतमश्च येन हविषा भवति । हे देवाः सोतार अस्विजः तदिदं हविरग्नि । अकारि । अथा-
र्थिभिर्भवन्निः क्रियतां । यद्वा । हे यष्टव्य देवाः तदिदं हविरग्नयहमपि ॥ करोतेर्जुनीटि मंषे घसेति शुर्जुक् ॥
अत एव कारणादहमसपत्नी किञ्च शत्रुरहिता खल्वभुवं । अभूवं ॥ क्वांदसो ब्रह्मः ॥

असपत्ना सपत्नी गी जयँत्यभिभूवरी ।

आवृक्षमन्यासां वर्चो राधो अस्थेयसामिव ॥ ५ ॥

असपत्ना । सपत्नीऽगी । जयँती । अभिऽभूवरी ।

आ । आवृक्षं । अन्यासां । वर्चः । राधः । अस्थेयसांऽइव ॥ ५ ॥

असपत्नाशत्रुका भवामि । कुत इत्यत आह । सपत्नी शत्रूणां हन्त्री अत एव जयँती जयं प्राप्नुवत्यभिभूव-
र्यभिभवती ॥ भवतेरन्येभ्योऽपि वृक्षंत इति क्लृप् । वनो र चिति ऊर्जिणी ॥ ईदृशहमन्यासां सपत्नीनां
वर्चस्तेजो राधो धनं चावृक्षं । आ समंतादवृक्षं । आवृक्षिषं । अक्लिदं ॥ वृक्षेर्जुद्धूदित्वादिङभावे संयोगादित्येपि
क्वांदसं संप्रसारणं ॥ तच्च वृष्टांतः । अस्थेयसामिवास्थिरतराणां शत्रूणां यथा धनमप्रयत्नेन वृक्ष्यते तथेत्यर्थः ॥
स्थिरशब्दादीयमुनि प्रियस्थिरेत्यादिना स्यादेशः ॥

समजैषमिमा अहं सपत्नी गभिभूवरी ।

यथाहमस्य वीरस्य विराजानि जनस्य च ॥ ६ ॥

सं । अजैषं । इमाः । अहं । सऽपत्नीः । अभिऽभूवरी ।

यथा । अहं । अस्य । वीरस्य । विराजानि । जनस्य । च ॥ ६ ॥

अभिभूवर्यभिभवत्यहमिमाः सपत्नीः समजैषं । सम्यग्भूवं । यथा येन प्रकारेणाहमस्य वीरस्यैव
तदीयपरिजनस्य च विराजानि विशेषेण राजमाना भवानि । तथा समजैषमित्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

तीव्रस्येति पंचर्षं नवमं सूक्तं वैश्वामित्रस्य पूरणस्यार्थं वैपुभमेन्द्रं । तथा चानुक्रांतं । तीव्रस्य पंच पूरणो
वैश्वामित्र इति ॥ तीव्रसोमाख्य एकाह इदं निष्केवव्यनिविहानं । सूत्रितं च । कस्य वीरसोमस्याभिवयस इति
मध्यंदिनः । आ० ९. ७. इति ॥ महाव्रतेऽपि माध्यंदिने सवने ब्रह्मशस्त्रेऽध्यतसूक्तं । तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं ।
तीव्रस्याभिवयसो अस्य पाहीति माध्यंदिने । ऐ० आ० ५. १. १. इति ॥

तीव्रस्याभिवयसो अस्य पाहि सर्वरथा वि हरी इह मुंच ।

इंद्र मा त्वा यजमानासो अन्ये नि रीरमन्तुभ्यमिमे सुतासः ॥ १ ॥

तीव्रस्य । अभिऽवयसः । अस्य । पाहि । सर्वऽरथा । वि । हरी इति । इह । मुंच ।

इंद्र । मा । त्वा । यजमानासः । अन्ये । नि । रीरमन् । तुभ्यं । इमे । सुतासः ॥ १ ॥

तीव्रस्य तीक्ष्णस्य चिप्रमंदकरस्याभिवयसः । वय इत्यन्ननाम । अभिगतं चरुपुरोडाशाद्यन्नं यस्य तादृश-
स्यास्य सोमस्य ॥ क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये षष्ठी ॥ ईदृशं सोमं हे इंद्र पाहि । पिब ॥
पिबतेऽक्वांदसः शपो जुक् ॥ तदर्थं सर्वरथा सरणशीलरथा हरी अथाविहासिन्यश्चगृहे वि मुंच । रथाद्विष्टज ।
हे इंद्र अस्मत्तोऽन्ये यजमानासो यजमानास्त्वा त्वां मा नि रीरमन् । नितरां मा रमयंतु । वयमेव रमयाम
इत्यर्थः । तत्सुभ्यं त्वदर्थमेव सुतासः सुता अभिपुता इमे प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानाः सोमा वर्तन्ते ॥

तुभ्यं सुतास्तुभ्यमु सोत्वासस्त्वां गिरः श्वाच्या आ ह्वयन्ति ।

इंद्रेमद्य सर्वनं जुषाणो विश्वस्य विद्वाँ इह पाहि सोमं ॥ २ ॥

तुभ्यं । सुताः । तुभ्यं । ऊं इति । सोत्वासः । त्वां । गिरः । श्वाच्याः । आ । ह्वयन्ति ।

इंद्रं । इदं । अद्य । सर्वनं । जुषाणः । विश्वस्य । विद्वान् । इह । पाहि । सोमं ॥ २ ॥

हे इंद्र तुभ्यं त्वदर्थमेव सुता अभिषुताः सर्वे सोमाः सोत्वास इतः परमभिषोतव्याश्च तुभ्यमु त्वदर्थमेव ॥ सुनोतिः कृत्यार्थं तवैकेनिति त्वन्प्रत्ययः ॥ श्वाच्याः शु आशु शीघ्रमतंत्यः प्रवर्तमाना गिरः सुतिरूपा वाचश्च स्वामेवा ह्वयन्ति । आक्रोशयन्ति । हे इंद्र अद्यास्मिन्काल इदं सवनं प्रातः सवनादिकं जुषाणः सेवमानो विश्वस्य सर्वस्य विद्वान्ज्ञाता त्वमिहास्मिन्ने सोमं पाहि । पिब ॥

य उशता मनसा सोममस्मै सर्वहृदा देवकामः सुनोति ।

न गा इंद्रस्तस्य परा ददाति प्रशस्तमिच्छारुमस्मै कृणोति ॥ ३ ॥

यः । उशता । मनसा । सोमं । अस्मै । सर्वहृदा । देवकामः । सुनोति ।

न । गाः । इंद्रः । तस्य । परा । ददाति । प्रशस्तं । इत् । चारुं । अस्मै । कृणोति ॥ ३ ॥

य उशता कामयमानेन सर्वहृदा । सर्वमविकलं हृदयं यस्य । यद्वा । सर्वेषामृत्विजां हृदयेन । सामर्थ्यान्-
त्यर्थो लक्ष्यते । हृदयवता मनसास्मा इंद्राय देवकामो देवमिंद्रं कामयमानो यजमानः सोमं सुनोति अभिषु-
णोति । इंद्रस्तस्य यजमानस्य गा न परा ददाति । परादानं विनाशः । न विनाशयति । अस्मै यजमानाय
चारुं शोभनं अत एव प्रशस्तं । इदित्यवधारणे । प्रशंसनीयमेव धनं कृणोति । करोति ॥

अनुस्पष्टो भवत्येषो अस्य यो अस्मै रेवान्न सुनोति सोमं ।

निररन्तौ मघवा तं दधाति ब्रह्मद्विषो हंत्यनानुदिष्टः ॥ ४ ॥

अनुऽस्पष्टः । भवति । एषः । अस्य । यः । अस्मै । रेवान् । न । सुनोति । सोमं ।

निः । अरन्तौ । मघवा । तं । दधाति । ब्रह्मद्विषः । हन्ति । अननुऽदिष्टः ॥ ४ ॥

अस्य यजमानस्येव इंद्रोऽनुस्पष्टो दृष्टिगोचरो भवति यो रेवान्धनवानस्मा इंद्राय सोमं सुनोति अभिषु-
णोति । मघवा धनोपेत इंद्रस्तं यजमानमरन्तौ हस्ते निर्दधाति भयान्निरुष्य धारयति रक्षिता सन् धृत्वा
चाननुदिष्टेनानुक्तोऽप्रार्थित एव सन्नब्रह्मद्विषो ब्राह्मणद्वेष्टृन्शत्रून् हन्ति । हिनस्ति ॥

शुनासीरीये पर्वणीद्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालमित्यस्याश्चायंत इत्येषा याज्या । इंद्रो वा
शुन इति वैकल्पिकस्यापि हविष इयमेव याज्या । सूचितं च । अश्वायंतो गव्यंतो वाजयंतः शुनं ऊवेम मघवा-
नमिंद्रं । आ० २. २०. इति ॥

अश्वायंतो गव्यंतो वाजयंतो हवामहे त्वोपगंतवा उं ।

आभूषंतस्ते सुमतौ नवायां वयमिंद्र त्वा शुनं हुवेम ॥ ५ ॥

अश्वऽयंतः । गव्यंतः । वाजयंतः । हवामहे । त्वा । उपऽगंतवै । ऊं इति ।

आऽभूषंतः । ते । सुऽमतौ । नवायां । वयं । इंद्र । त्वा । शुनं । हुवेम ॥ ५ ॥

अश्वायंतोऽश्वानिच्छंतः ॥ कष्यश्वाघस्यात् । पा० ७. ४. ३७. इत्यात्वं ॥ गव्यंतो गा आत्मन इच्छंतः ॥ वांतो

यि प्रत्यय इत्यवादेशः ॥ वाजयंतोऽभीन्वाजनेन शूर्पादिना प्रज्वलयंतः ॥ वा गतिगंधनयोः। णिचि वो विधूजने। पा० ७. ३. ३८.। इति जुगागमः। अस्माच्छतयदुपदेशास्तसर्वधातुकस्वरिणानुदात्तत्वे शपश्च पित्वादनुदात्तत्वे ततो णिच एव स्वरः शिष्यते ॥ अपर आह। वाजमन्त्रमात्मन इच्छंत इति। तदानीमवयवाभावस्वरौ क्वांद्सी द्रष्टव्यौ। एवंभूता वयं हे इंद्र त्वामुपगतवा उपगतुं प्राप्तुं हवामहे। आहुयामहे ॥ गमेक्षुमर्थं सेसेनिति तवैप्रत्ययः। गतिसमासे तवै चांतश्च युगपदिति गतेः प्रकृतस्वरत्वमुत्तरपदस्यांतोदात्तत्वं ॥ उ इति पूरकः। हे इंद्र ते तव नवायामभिनवायां प्रशस्तायां सुमती शोभनबुद्धावाभूयंत आ समंताद्भवंतो वर्तमानाः। यद्वा। आ समंताद्भूषयंतोऽलंकुर्वंतस्तवानुग्रहबुद्धौ वर्तमाना वयं शुनं सुखकरं त्वां ऊवेम। आहुयेम ॥ ॥ १८ ॥

मुंचामीति पंचमं दशमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य यक्ष्मणाशनाख्यस्यार्थं। अंत्यानुष्टुप् शिष्टास्तिष्टुभः। अनादेशे लिङ्गो देवता। तथा चानुकांतं। मुंचामि प्राजापत्यो यक्ष्मणाशनो राजयत्समंत्यानुष्टुबिति ॥ हृदयरोगप्रमुखस्य व्याधिराजतस्योपशमनार्थमनेन सूक्तेन होतव्यं। सूच्यते हि। व्याधितस्यातुरस्य यक्ष्मगृहीतस्य वा षष्ठाऽऽतिशब्दमुंचामि त्वा हविषा जीवनाय कमित्येतेन। आ० गृ० ३. ६. ४.। इति ॥

मुंचामि त्वा हविषा जीवनाय कमज्ञातयक्ष्मादुत राजयक्ष्मात् ।

याहिर्जग्याह यदि वैतदेनं तस्या इंद्राग्नी प्र मुमुक्तमेनं ॥ १ ॥

मुंचामि। त्वा। हविषा। जीवनाय। कं। अज्ञातयक्ष्मात्। उत। राजयक्ष्मात्।

याहिः। जग्याह। यदि। वा। एतत्। एनं। तस्याः। इंद्राग्नी इति। प्र। मुमुक्तं। एनं ॥ १ ॥

हे यक्ष्मभिभूत हविषानेन चक्षणा साधनेन होमेन त्वा त्वामज्ञातयक्ष्मात्। अयमेतत्संज्ञ इत्यप्रज्ञातः शरीरगतो रोगोऽज्ञातयक्ष्मः। तादृशाद्रोगामुंचामि। विक्षेपयामि। किमर्थं। जीवनाय कं जीवनार्थं। इह लोके चिरकालावस्थानार्थमित्यर्थः। कमिति पूरकः। उतापि च राजयक्ष्मात्। यक्ष्मणां राजा यक्ष्मारोगो राजयक्ष्मः॥ राजदंतादित्वादुपसर्जनस्य परनिपातः। पा० २. २. ३१.॥ तस्मादपि त्वां मुंचामि। यदि वा यदि चैतदेतस्मिन्समय एनं व्याधितं पुरुषं याहिर्यहणशीला ग्रहरूपा देवता जग्याह गृहीतवती तस्या देवतायाः सकाशादे इंद्राग्नी एनं प्र मुमुक्तं। प्रमोचयतं ॥

यदि क्षितायुर्यदि वा परेतो यदि मृत्योरंतिकं नीत एव ।

तमा हरामि निर्जृतेरुपस्थादस्पर्धमेनं शतशरदाय ॥ २ ॥

यदि। क्षितयुः। यदि। वा। पराऽइतः। यदि। मृत्योः। अंतिकं। निऽइतः। एव।

तं। आ। हरामि। निऽजृतेः। उपऽस्थात्। अस्पर्धं। एनं। शतऽशरदाय ॥ २ ॥

यदि स रोगयस्तः क्षितायुः क्षीणायुर्भवति यदि वा परेतोऽस्मात्लोकात्परागतो भवति यदि च मृत्योर्वैवस्वतस्त्रांतिकं निकटं नीतो जितरां प्राप्त एव भवति एवंभूतमपि तं पुरुषं निर्जृतेः पापदेवताया आयुषः चयकारिण्या उपस्थादुपस्थानादा हरामि। आनाययामि। आवर्तयामि। आहत्य चैनं शतशरदाय शतसंवत्सरजीवनार्थमस्पर्धं। प्रबलं करोमि ॥ सृ प्रीतिवलनयोः ॥

सहस्राक्षेण शतशरदेन शतायुषा हविषाहार्धमेनं ।

शतं यथेमं शरदो नयातीदो विश्वस्य दुरितस्य पारं ॥ ३ ॥

सहस्रऽअक्षेणं। शतऽशरदेन। शतऽआयुषा। हविषा। आ। अहार्धं। एनं।

शतं। यथा। इमं। शरदः। नयाति। इंद्रः। विश्वस्य। दुःऽइतस्यं। पारं ॥ ३ ॥

सहस्रमिति बज्रनाम । सहस्रमचीणि चक्षुषि यस्य हविषः फलत्वेन विद्यन्ते तत्सहस्राक्षं ॥ बज्रग्रीही सकथ्यशीरिति षच् समासतः ॥ शरदः संबंधी शरदः संवत्सरः । शतं शरदा यस्य तत्तथोक्तं ॥ बज्रग्रीही पूर्वपदप्रकृतित्वात् ॥ अत एव शतायुषा शतसंवत्सरपरिमितमायुर्जीवनं फलभूतं यस्य तादृशेन हविषा । यद्वा । सहस्राक्ष इन्द्रः । तेन शतशरदेन शरदां संवत्सराणां शतस्य दातृत्वेन संबंधिना कर्त्ता शतायुषा हविषा करणभूतेन । एनं यक्षगृहीतमाहार्यं । रोगादनैषं । यथा येन प्रकारेणैवं पुरुषं शतं शरदः संवत्सरान् ॥ अत्यंतसंयोगे द्वितीया ॥ एतावतं कालमिन्द्रो विश्वस्य सर्वस्य दुरितस्य दुःखस्य पारमवसानं दुःखराहित्यं नयति नयेत् तथाहार्षमित्यर्थः ॥

शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमन्ताञ्छतमु वसन्तान् ।

शतमिन्द्राग्नी सविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषेन पुनर्दुः ॥४॥

शतं । जीव । शरदः । वर्धमानः । शतं । हेमन्तान् । शतं । ऊं इति । वसन्तान् ।

शतं । इन्द्राग्नी इति । सविता । बृहस्पतिः । शतऽश्यायुषा । हविषा । इमं । पुनः । दुः ॥४॥

हे यक्षद्विमुक्त वर्धमानोऽहरहरभिवृद्धिं प्राप्नुवस्व शतं शरदः शतसंख्याकाः-शरदृतुञ्जीव । प्राणा-
न्धारय ॥ पूर्वपदत्यंतसंयोगे द्वितीया ॥ शतं हेमन्तान् हेमन्तर्तुञ्च जीव शतं तसन्तान् । उद्गच्छः समुच्चये । अपि
चन्द्रापी इन्द्रश्चापि सविता प्रेरको देवस्य बृहस्पतिर्बृहत् । देवानां पालयिता देवस्य शतायुषा शतसंवत्सरप-
रिमितस्यायुषो हेतुभूतेन हविषा तर्प्यमाणाः संत इमं जनं पुनर्दुः । पुनरस्यभ्यं प्रादुः ॥

आहार्षं त्वाविदं त्वा पुनरागाः पुनर्नव ।

सर्वांग सर्वे ते चक्षुः सर्वमायुश्च तेऽविदं ॥५॥

आ । आहार्षं । त्वा । अविदं । त्वा । पुनः । आ । अगाः । पुनःऽनव ।

सर्वेऽअंग । सर्वे । ते । चक्षुः । सर्वे । आयुः । च । ते । अविदं ॥५॥

हे व्याधिगृहीत त्वा त्वामाहार्षं । मृत्योः सकाशादाहृतवानस्मि । अत एव त्वा त्वामविदं । अलप्सि । हे
पुनर्नव पुनरभिनव पुनरागाः । पुनरस्यत्समीपमागच्छ । हे सर्वांग सर्वैरविकलैरंगैरुपेत ते तव सर्वे चक्षुः ।
उपलक्षणमेतत् । इन्द्रियवर्गं सकलमविदं । लब्धवानस्मि । ते तवायुर्जीवनं च सर्वं संपूर्णमविदं ॥ १९॥

ब्रह्मणाप्रिरिति षडृचमेकादशं मृक्तमानुष्टुभं । ब्रह्मपुत्रो रक्षोहा नामर्षिः । अपप्रसवसमाधानरूपस्य
गर्भरक्षणस्य प्रतिपाद्यत्वात्तद्वैषताकमिदं । अनुक्रांतं च । ब्रह्मणा षड् ब्राह्मो रक्षोहा गर्भसंस्त्रावे प्राद्यश्चित्त-
मानुष्टुभं हीति ॥ विनियोगो लिंगादवगंतव्यः ॥

ब्रह्मणाग्निः संविदानो रक्षोहा बाधतामितः ।

अमीवा यस्ते गर्भं दुर्णामा योनिमाशये ॥१॥

ब्रह्मणा । अग्निः । संऽविदानः । रक्षःऽहा । बाधतां । इतः ।

अमीवा । यः । ते । गर्भं । दुःऽनामा । योनिं । आऽशये ॥१॥

ब्रह्मणा मंत्रेण सह संविदान ऐकमत्यं प्राप्तो रक्षोहा रक्षसां हन्तामिरितोऽस्मात्स्थानाद्वाचसादिकं
बाधतां । हिनक्षु । यो राक्षसोऽमीवा रोगरूपः संस्त्रे तव गर्भमाशये आशिते ॥ लोपक्ष आत्मनेपदेध्विति
तत्लोपः ॥ हंतुं प्राप्नोति । दुर्णामार्शआख्यो रोगः । तद्रूपः सन् यस्य ते तव योनिं रेतस आधानं गर्भस्थान-
माशिते तं बाधतामित्यन्वयः ॥

यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये ।

अग्निष्टं ब्रह्मणा सह निष्कव्यादमनीनशत् ॥ २ ॥

यः । ते । गर्भः । अमीवा । दुः । नामा । योनिः । आशये ।

अग्निः । तं । ब्रह्मणा । सह । निः । कव्यः । अदं । अनीनशत् ॥ २ ॥

गतः पूर्वोऽर्धर्चः । तं कव्यादं मांसाशिनं राक्षसादिकं ब्रह्मणा सहितोऽग्निर्भिः शेषेणानीनशत् । नाशयतु ॥

यस्ते हन्ति पतयंतं निषत्सुं यः सरीसृपं ।

जातं यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ३ ॥

यः । ते । हन्ति । पतयंतं । निः । सत्सुं । यः । सरीसृपं ।

जातं । यः । ते । जिघांसति । तं । इतः । नाशयामसि ॥ ३ ॥

हे योषित् ते तव गर्भाशये पतयंतं पतंतं रेतोरूपेण गच्छंतं तदनंतरं तच्च निषत्सुं निषीदंतं च गर्भं यो राक्षसादिर्हन्ति हिनस्ति ततो मासत्रयादूर्ध्वं प्राप्तसर्पावयवं सरीसृपं सर्पणशीलं च गर्भं यो हन्ति जातं दशमु मासेषूपत्पन्नं ते तव शिशुं यो राक्षसादिर्जिघांसति हंतुमिच्छति तमितः स्नानान्नाशयामसि । नाशयामः ॥

यस्त ऊरु विहरत्यंतरा दंपती शये ।

योनिं यो अंतरारेळि तमितो नाशयामसि ॥ ४ ॥

यः । ते । ऊरु इति । विः । हरति । अंतरा । दंपती इति दं । पती । शये ।

योनिः । यः । अंतः । आरेळि । तं । इतः । नाशयामसि ॥ ४ ॥

हे योषित् ते तवोर् ऊरु पादमूली यो राक्षसादिर्विहरति गर्भघाताय विधिष्टी करोति दंपती अंतरा जायापत्योर्मध्ये गर्भहृणकार्थं यद्य शये शेते यद्य योनिमंतः प्रविश्वारेळि निषिक्तं रेतो जिह्नुयात्तादयति । भक्षयतीत्यर्थः ॥ लिह आस्वादने आदादिकः । कपिलकादित्वाञ्जत्वविकल्पः ॥ तं सर्वमितो नाशयामः ॥

यस्त्वा भ्राता पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा निपद्यते ।

प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ५ ॥

यः । त्वा । भ्राता । पतिः । भूत्वा । जारः । भूत्वा । निः । पद्यते ।

प्रजां । यः । ते । जिघांसति । तं । इतः । नाशयामसि ॥ ५ ॥

हे योषित् यो राक्षसो भ्राता भ्रातृरूपो भूत्वा पतिर्भूतृरूपो वा भूत्वा त्वं निपद्यते अभिगच्छति । अथवा जार उपपतिरूपो वा भूत्वाभिगच्छति । एवंभूतो यो राक्षसादिके तव प्रजां जिघांसति हंतुमिच्छति । स्पष्टमन्यत् ॥

यस्त्वा स्वप्नेन तमसा मोहयित्वा निपद्यते ।

प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ६ ॥

यः । त्वा । स्वप्नेन । तमसा । मोहयित्वा । निऽपद्यते ।

प्रजां । यः । ते । जिघांसति । तं । इतः । नाशयामसि ॥ ६ ॥

हे योषित यो राक्षसादिः स्वप्नेन स्वप्नावस्थया तमसा निद्रया त्वा त्वां मोहयित्वा मूढतां प्राप्य निपद्यते गर्भघाताय गच्छति । अन्यत्रतं ॥ ॥ २० ॥

अक्षीभ्यामिति षड्वचं दादशं सूक्तमानुष्टुभं । कक्षपगोचोत्पन्नो विवृहा नामर्षिः । यक्ष्मनाशनप्रतिपाद्यत्वा-
त्तद्वैवतात्कं कृत्स्नं सूक्तं । अनुक्तांतं च । अक्षीभ्यां विवृहा काक्षपो यक्ष्मप्रमिति ॥ लेगिको विनिधोगः ॥

अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां छुबुकादधि ।

यक्ष्मं शीर्षण्यं मस्तिष्काज्जिह्वाया वि वृहामि ते ॥ १ ॥

अक्षीभ्यां । ते । नासिकाभ्यां । कर्णाभ्यां । छुबुकात् । अधि ।

यक्ष्मं । शीर्षण्यं । मस्तिष्कात् । जिह्वायाः । वि । वृहामि । ते ॥ १ ॥

हे यक्ष्मगृहीत ते तवाक्षीभ्यां चक्षुर्भ्यां यक्ष्मरोगं वि वृहामि । उद्धारयामि । विशेष्यामीत्यर्थः ॥ ई च द्विवचन इत्यक्षिण्यस्यकारांतादेशः । स चोदात्तः ॥ तथा नासिकाभ्यां घ्राणेन्द्रियाद्यश्च कर्णाभ्यां श्रोत्राभ्यां च छुबुकाच्चुबुकादोष्ठस्याधःप्रदेशाश्च । अधिरण्यर्थकः । अपि च शीर्षण्यं । शिरसि भवो रोगः शीर्षण्यः ॥ भवे कंदसीति यत् । ये च तद्धिते । पा० ६. १. ६१. इति शिरसः शीर्षणादेशः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृति-
भावः ॥ ईदृशं यक्ष्मं रोगं ते तव मस्तिष्कात् । शिरसोऽंतरवस्थितो मांसविशेषो मस्तिष्कः । तस्माज्जिह्वाया
रसनायाश्च सकाशाद् वि वृहामि । उद्धारयामि । पृथक्करोमीत्यर्थः ॥ वृह उच्यमन इति धातुः ॥

यीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनूक्यात् ।

यक्ष्मं दोषण्यं मंसाभ्यां बाहुभ्यां वि वृहामि ते ॥ २ ॥

यीवाभ्यः । ते । उष्णिहाभ्यः । कीकसाभ्यः । अनूक्यात् ।

यक्ष्मं । दोषण्यं । मंसाभ्यां । बाहुभ्यां । वि । वृहामि । ते ॥ २ ॥

हे व्याधिगृहीत उष्णिहाभ्य ऊर्ध्वाभिमुखं स्निग्धाभ्य उत्क्राताभ्यो वा स्नायुभ्यो यीवाभ्यो गलगताभ्यो
धमतीभ्यस्ते तव यक्ष्मं वि वृहामि । तथा कीकसाभ्योऽस्थिभ्योऽनूक्यादस्थिसंधेयं यक्ष्मं वि वृहामि ॥ उच
समवाये । अनुच्यते समवेयत इत्यस्थूः संधिरनूक्यः । ऋहलोर्णत् । चजोः कु घिष्यतीरिति कुत्वं । तित्स्वरितः ॥
अपि च दोष्णोर्भवं दोषण्यं ॥ पूर्ववदति पक्ष्मित्यादिना दोःशब्दस्य दोषणादेशः । पूर्ववत्प्रकृतिभावः ॥ तमपि
यक्ष्मं रोगं ते तवामंसाभ्यां बाहुभ्यां च वि वृहामि । हस्तयोर्ऊर्ध्वभागवत्सावधोभागां बाहु ॥

आंचेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठोर्हृदयादधि ।

यक्ष्मं मतंस्त्राभ्यां यक्रः प्राशिभ्यो वि वृहामि ते ॥ ३ ॥

आंचेभ्यः । ते । गुदाभ्यः । वनिष्ठोः । हृदयात् । अधि ।

यक्ष्मं । मतंस्त्राभ्यां । यक्रः । प्राशिभ्यः । वि । वृहामि । ते ॥ ३ ॥

हे यक्ष्माभिभूत ते तवांचेभ्यः । आंचं पुरीतदन्नपानयोराधानभूतं । तत्संबन्धिभ्यः स्नायुभ्यो गुदाभ्यः यामि-
नाडीभिरन्नरसः समानवायुना धातुषु नीयते ताभ्यो नाडीभ्यश्च सकाशाद्यक्ष्मं वि वृहामि । तथा वनिष्ठोः
स्त्रिविरांचाहृदयादधि हृत्पुंडरीकाच्च यक्ष्मं वि वृहामि । अपि च ते तव मतंस्त्राभ्यां । मतंस्त्री पार्श्वयोर्वर्तमा-

नावासफलाकृती वृद्धौ । ताभ्यां यत्नः । हृदयसमीपे वर्तमानः कालमांसविशेषो यत्नः । तस्माच्च ॥ पद्भि-
त्यादिना यत्नच्छब्दस्य यत्नत्वादेशः ॥ ज्ञाशिभ्योऽन्वेभ्योऽपि लोमस्त्रीहादिसंज्ञेभ्यश्च मांसेभ्यश्च यत्नं रोगं वि
वृहामि । उत्तिष्ठामि ॥

ऊरुभ्यां ते अष्टीवद्भ्यां पार्णिभ्यां प्रपदाभ्यां ।
यत्नं ओणिभ्यां भासदाङ्गंससो वि वृहामि ते ॥४॥
ऊरुऽभ्यां । ते । अष्टीवत्ऽभ्यां । पार्णिऽभ्यां । प्रऽपदाभ्यां ।
यत्नं । ओणिऽभ्यां । भासदात् । भंससः । वि । वृहामि । ते ॥४॥

हे वृण ते तवोरुभ्यामष्टीवद्भ्यां जानुभ्यां च यत्नं वि वृहामि । तथा पार्णिभ्यां पादस्त्रापरभागाभ्यां
प्रपदाभ्यां पादाग्रभागां च यत्नं वि वृहामि । अपि च ओणिभ्यां अङ्घनाभ्यां च यत्नं वि वृहामि । तथा
भासदात् । भसत्कटिप्रदेशः । तत्संबन्धाङ्गंससो भासमानात्पायोस्ते तव यत्नं वि वृहामि ॥

मेहनाडनंकरणांलोमभ्यस्ते नखेभ्यः ।
यत्नं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं वि वृहामि ते ॥५॥
मेहनात् । वनऽकरणात् । लोमऽभ्यः । ते । नखेभ्यः ।
यत्नं । सर्वस्मात् । आत्मनः । तं । इदं । वि । वृहामि । ते ॥५॥

वनंकरणात् । वनमुदकं शरीरं । तत्क्रियते विस्त्रज्यते येन तद्वनंकरणं । तस्मान्मेहनामेहनास्ते तव
लोमभ्यो नखेभ्यश्च यत्नं वि वृहामि । किं वज्रना । इदमिदानीं तं यत्नं सर्वस्मादात्मनः कृत्वादेव ते तव
शरीराद्धि वृहामि ॥

अंगादंगाल्लोस्त्रोस्त्रो जातं पर्वणिपर्वणि ।
यत्नं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं वि वृहामि ते ॥६॥
अंगात्ऽअंगात् । लोस्त्रःऽलोस्त्रः । जातं । पर्वणिऽपर्वणि ।
यत्नं । सर्वस्मात् । आत्मनः । तं । इदं । वि । वृहामि । ते ॥६॥

अंगादंगात् सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यो लोस्त्रो लोस्त्रः सर्वेभ्यो लोमभ्यश्च पर्वणि पर्वण्यवयवानां संधौ जातमुत्पन्नं
यत्नं वि वृहामि । अन्यद्गतं ॥ ॥२९॥

अपेहीति पंचर्चं त्रयोदशं सूक्तं । आंगिरसस्य प्रचेतस आर्षं । तृतीया चिष्टुष पंचमी पंक्तिः । दुःस्वप्ननाशनं
देवता । तथा जानुक्रांतं । अपेहि पंच प्रचेता दुःस्वप्नघ्नं पंक्त्यंतं चिष्टुष्मध्यमिति ॥ शैंगिको विनियोगः ॥

अपेहि मनसस्पतेऽपं क्राम परश्चर ।
परो निःशृत्या आ चक्ष्व बहुधा जीवतो मनः ॥१॥
अप । इहि । मनसः । पते । अप । क्राम । परः । चर ।
परः । निःऽशृत्यै । आ । चक्ष्व । बहुधा । जीवतः । मनः ॥१॥

हे मनसस्यते स्वप्नावच्छस्य मनसः स्वामिन् दुःस्वप्नाधिदेव अपेहि । अपमच्छ । स्वप्नावच्छावतो मत्तो

निर्गच्छ । निर्गच्छ चाप क्राम । देशान्तरं गंतुं पादौ विधिप । दूरदेशं गच्छेत्पर्यः । अपक्रम्य च परः परस्ता-
द्विप्रकृष्टे देशे चर । यथेच्छं वर्तस्व । अपि च निर्गच्छेति पापदेवतायै परः परस्ताद्वर्तमानाया आ चत्त्व । वयं
न बाधनीया इति प्रब्रूहि । जीवतो मम मनो बद्ध्वा बद्धप्रकारं भवति । भोक्तव्येषु बद्धेषु विषयेषु सुखं
सद्वर्तते । अतस्तद्विनाशकं दुःस्वप्नदर्शनं नश्यत्वित्यर्थः ॥

भद्रं वै वरं वृणते भद्रं युजंति दक्षिणं । भद्रं वैवस्वते चक्षुर्वहुचा जीवतो मनः ॥ २ ॥
भद्रं । वै । वरं । वृणते । भद्रं । युजंति । दक्षिणं । भद्रं । वैवस्वते । चक्षुः । बहुऽचा ।
जीवतः । मनः ॥ २ ॥

भद्रं वै शोभनमेव वरं वरणीयं दुःस्वप्नविनाशरूपं फलं वृणते । सर्वे जनाः प्रार्थयन्ति । दक्षिणं प्रवृद्धं भद्रं
शोभनं तत्फलं युजंति । प्राप्नुवन्ति च । वैवस्वते विवस्वतः पुत्रे यमे विषये भद्रं शोभनमेव चक्षुर्दर्शनमहं
प्रार्थये । दुःस्वप्नाधिदेवो वैवस्वतोऽस्मान्मा बाधतां । भद्रमेव दर्शनमिह लोकेऽवस्थानजक्षणं करोत्वित्यर्थः ।
बद्ध्वा बद्धेषु हि विषयेषु जीवतो मम मनो वर्तते ॥

यदाशसा निःशसाभिःशसोपारिम जायतो यत्स्वपंतः ।
अग्निर्विश्वान्यप दुष्कृतान्यजुष्टान्यारे अस्मदधातु ॥ ३ ॥
यत् । आऽशसा । निःऽशसा । अभिऽशसा । उपऽआग्निम । जायतः । यत् । स्वपंतः ।
अग्निः । विश्वानि । अप । दुःऽकृतानि । अजुष्टानि । आरे । अस्मत् । दधातु ॥ ३ ॥

यदुष्कृतमाशसाशंसनेनाभिलाषेण जायतो जागरणावस्थायां वर्तमाना वयमुपारिम उपगतवन्तः स्म यच्च
स्वपंतः स्वप्नावस्थां प्राप्ता उपगतवन्तः स्म । तथा निःशसा निःशंसनेन निर्गताभिलाषिणाभिःशसाभिःशसाभिः
लाषेण च कारणेनावस्थाद्वये यदुष्कृतमुपागच्छेम । तानि विश्वानि सर्वाण्यजुष्टान्यसेव्यान्यप्रियाणि वा
दुष्कृतानि दुष्कर्मण्यपिरस्मदरेऽस्मत्तो दूरदेशेऽप दधातु । अपकृष्य स्थापयतु ॥

यदिंद्र ब्रह्मणस्पतेऽभिद्रोहं चरामसि । प्रचेता न आंगिरसो द्विषतां पातंहसः ॥ ४ ॥
यत् । इंद्र । ब्रह्मणः । पते । अभिऽद्रोहं । चरामसि । प्रऽचेताः । नः । आंगिरसः ।
द्विषतां । पातु । अंहसः ॥ ४ ॥

हे इंद्र हे ब्रह्मणस्पते युवयोर्विषये यदभिद्रोहमभितो द्रोहं पापं दुःस्वप्नकारणं चरामसि आचरामः
कुर्मः तस्मादभिद्रोहादस्मान्नष्टमिति शेषः । अपि चांगिरसोऽंगिरोभिः सोतृभिः सर्वांधवः प्रचेताः प्रकृष्ट-
ज्ञानो वरुणश्च द्विषतां द्वेष्टुणामंहसस्तत्कर्तृकादस्मद्विषयात्पापान्नोऽस्मान्पातु । रक्षतु । यद्वा ॥ विभक्तित्वव्ययः ॥
आंगिरसमंगिरोगोचं प्रचेतसमृषिं नः ॥ वचनव्यव्ययः ॥ मां द्विषतामंहसः पातु । प्रकृतत्वादिंद्र इति गम्यते ॥

अजैष्माद्यासंनाम चाभूमानागसो वयं ।
जायत्स्वप्नः संकल्पः पापो यं द्विषस्तं स ऋच्छतु यो नो द्वेष्टि तमृच्छतु ॥ ५ ॥
अजैष्म । अद्य । असंनाम । च । अभूम् । अनागसः । वयं ।
जायत्स्वप्नः । संऽकल्पः । पापः । यं । द्विषः । तं । सः । ऋच्छतु । यः । नः । द्वेष्टि ।
तं । ऋच्छतु ॥ ५ ॥

अद्यास्मिन्कालेऽजैष्म । जितव्यानि सर्वाणि जितवन्तोऽभूम दुःस्वप्नस्य नष्टत्वात् । तदनंतरमसनाम च । संभक्तव्यानि च समभजाम । तथा वयमनागसोऽनपराधाश्चाभूम । आद्यत्सवप्नावस्थयोः संबन्धी पापः पापक-
लरूपः स संकल्पो दुःस्वप्नाध्यवसायो यं शत्रुं वयं द्विषः तमृच्छतु । प्राप्नोतु । यस्य नोऽस्माद्विष्टि तमृच्छतु ।
प्राप्नोतु ॥ ॥ २२ ॥

देवा इति पंचर्चं चतुर्दशं सूक्तं निर्वर्त्तितपुत्रस्य कपोताख्यस्यार्थं वैष्टुभं वैश्वदेवं । तथा चागुक्तांतं । देवा
नैर्वर्त्ततः कपोतः कपोतोपहर्ता प्रायश्चित्तं वैश्वदेवमिति ॥ कपोतो यदि गृहं प्रविशेत् तदानेन सूक्तेन होतव्यं ।
सूत्र्यते हि । कपोतश्चेदगारमुपहृत्यादगुपतेद्वा देवाः कपोत इति प्रत्युचं जुहुयाज्जपेद्वा । आ० गृ० ३. ७. ७. इति ॥

देवाः कपोत इषितो यदिच्छन्दूतो निर्वर्त्तत्या इदमाजगाम ।

तस्मा अर्चाम कृण्वाम निष्कृतिं शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १ ॥

देवाः । कपोतः । इषितः । यत् । इच्छन् । दूतः । निःऽर्चत्याः । इदं । आऽजगाम ।

तस्मै । अर्चाम । कृण्वाम । निःऽकृतिं । शं । नः । अस्तु । द्विऽपदे । शं । चतुःऽपदे ॥ १ ॥

हे देवाः इषितः प्राप्नो निर्वर्त्तत्याः पापदेवताया दूतोऽगुचरः कपोतो यद्वाधनमिच्छन्नभिलषन्निदमस्मादीयं
गृहमाजगाम प्राप्नोत तस्मै बाधनाय तद्वाधननिवृत्त्यर्थमर्चाम । युष्मान्हविषा पूजयाम । ततो निष्कृतिं
कपोतप्रवेशजन्यस्य दोषस्य परिहृतिं कृण्वाम । अनेन हविर्दानेन करवाम । अतो नोऽस्माक द्विपदे पुत्राय
शं सुखमस्तु चतुष्पदे गवाश्चप्रभृतये च शं सुखमस्तु ॥

शिवः कपोत इषितो नो अस्त्वनगा देवाः शकुनो गृहेषु ।

अग्निर्हि विप्रो जुषतां हविर्नः परि हेतिः पक्षिणी नो वृणक्तु ॥ २ ॥

शिवः । कपोतः । इषितः । नः । अस्तु । अनागाः । देवाः । शकुनः । गृहेषु ।

अग्निः । हि । विप्रः । जुषतां । हविः । नः । परि । हेतिः । पक्षिणी । नः । वृणक्तु ॥ २ ॥

हे देवाः नोऽस्माकं गृहेष्विषितः कपोताख्यः शकुनः पक्षी शिवः सुखकरोऽनागा अपापहेतुश्चास्तु । हि
यस्माद्विप्रो मेधाव्यभिर्नोऽस्माकं हविर्युष्मभ्यं परिकल्पितं जुषतां जुषते अतो युष्मत्प्रसादात्पक्षिणी पक्षीपेता
हेतिर्हननहेतुः कपोतो नोऽस्मान्परि वृणक्तु । अस्मान्परित्यजतु । मा बाधतामित्यर्थः ॥

हेतिः पक्षिणी न दंभात्यस्मान्नाष्ट्यां पदं कृणुते अग्निधाने ।

शं नो गोभ्यश्च पुरुषेभ्यश्चास्तु मा नो हिंसीदिह देवाः कपोतः ॥ ३ ॥

हेतिः । पक्षिणी । न । दंभाति । अस्मान् । आष्ट्यां । पदं । कृणुते । अग्निऽधाने ।

शं । नः । गोभ्यः । च । पुरुषेभ्यः । च । अस्तु । मा । नः । हिंसीत् । इह । देवाः । कपोतः ॥ ३ ॥

पक्षिणी पक्षीपेता हेतिर्हननहेतुः कपोतोऽस्मान् दंभाति । न हिनस्तु । आष्ट्यां व्याप्रायामरक्ष्यान्याम-
प्रिधाने अग्निर्निधीयतेऽस्मिन्नित्यपिसहिते प्रदेशे पदं स्थानं कृणुते । करोति । तत्रैव प्रदेशे निवसत्वित्यर्थः ।
यद्वा । अग्नेत्यस्मिन्नित्याग्नी पचनशाला । तस्यां । अग्निधाने यत्र पचनाग्निर्निधीयते तस्मिन्प्रदेशे पदं पादनि-
धानं कृणुते । करोति । तद्देतुको बाधो नोऽस्माकं न भवत्वित्यर्थः । अपि च नोऽस्माकं गोभ्यश्च पुरुषेभ्यश्च
शं सुखं शंसनीयानां दीषाणां शान्तिर्वास्तु । भवतु । हे देवाः इहास्मिगृहे कपोतो नोऽस्मान्मा हिंसीत् ।
युष्मदनुग्रहात्मा बाधतां ॥

यदुलूको वदति मोघमेतद्यत्कपोतः पदमग्नौ कृणोति ।

यस्य दूतः प्रहित एष एतत्तस्मै यमाय नमो अस्तु मृत्यवे ॥४॥

यत् । उलूकः । वदति । मोघं । एतत् । यत् । कपोतः । पदं । अग्नौ । कृणोति ।

यस्य । दूतः । प्रहितः । एषः । एतत् । तस्मै । यमाय । नमः । अस्तु । मृत्यवे ॥४॥

उलूको घूकसंज्ञः पक्षी यदशोभनं वदति ब्रवीति आत्मीयेन शब्देन सूचयति एतन्मोघं निष्फलमस्तु । कपोतश्चापावपिमति गृहमध्ये यत्पदं कृणोति करोति एतदपि मोघं निर्वोर्यमस्तु । प्रहितः प्रेषित एष कपोतो यस्य स्वामिनो दूतोऽनुचरो भवति तस्मै नाम मृत्यवे मारयित्रे यमायैतन्नमः प्रणामोऽस्तु । भवतु ॥

अृचा कपोतं नुदत प्रणोदमिषं मदंतः परि गां नयध्वं ।

संयोपयंतो दुरितानि विश्वा हित्वा न ऊर्जे प्र पतात्पतिष्ठः ॥५॥

अृचा । कपोतं । नुदत । प्रणोदं । इषं । मदंतः । परि । गां । नयध्वं ।

संयोपयंतः । दुःइतानि । विश्वा । हित्वा । नः । ऊर्जे । प्र । पतात् । पतिष्ठः ॥५॥

हे देवाः अृचा मंत्रेण सूयमानाः संतो यूयं प्रणोदं प्रकर्षेण नोदर्नायं वहिष्कर्तव्यं कपोतं पक्षिणं नुदत । अस्मान्बृहत्प्रेरयत । निर्गमयत । तथा मदंतोऽस्माभिर्देतैर्हविर्भिर्माद्यत इधमन्नं गां च परि णयध्वं । परितोऽस्मभ्यं प्रापयत । किं कुर्वंतः । विश्वा सर्वाणि दुरितानि कपोतोपहतिजन्यानि दोषजातानि संयोपयंतोऽदृश्यानि कुर्वंतः । अपि च पतिष्ठोऽतिशयेन पतितः शीघ्रोत्पातकः कपोतो नोऽस्माकमूर्जमन्नं हित्वा परित्यज्य प्र पतात् । प्रकर्षेण पततु । पचाभ्यामुत्पततु ॥ ॥२३॥

अृषभमिति पंचर्चं पंचदशं मुक्तं वैराजस्य शाक्तरस्य वर्षमाख्यस्यार्धं पंचमी षडष्टका महापंक्तिः । सपत्न-
नाशनरूपोऽर्थो देवता । तथा चानुक्रांतं । अृषभमुपभो वैराजः शाक्तरौ वा सपत्नघ्नमानुष्टुभं महापंक्त्यंत-
मिति ॥ प्रयाणसमये --- जपेत् । सूचितं च । अृषभं मा समानानामित्यभिक्रामन् । आ० गृ० २. ६. १३. इति ॥

अृषभं मां समानानां सपत्नानां विषासहिं ।

हंतारं शत्रूणां कुधि विराजं गोपतिं गवां ॥१॥

अृषभं । मा । समानानां । सपत्नानां । विऽसहिं ।

हंतारं । शत्रूणां । कुधि । विऽराजं । गोऽपतिं । गवां ॥१॥

हे सपत्ननाशनाभिमानिन्द्र मा मां समानानां सदृशानामस्तकुलीनानां मध्य अृषभमृषभवत्प्रशस्तं
कुधि । कुह । तथा सपत्नानां शत्रूणां विषासहिं विशेषेणाभिभवितारं कुह । येऽस्तकुल एव जाता अस्माक-
मेवानिष्टमाचरन्ति ते सपत्नाः । अपि च शत्रूणामन्येषामपि शातयितृणां वैरिणां हंतारं हिंसितारं कुधि ।
कुह । तथा विराजं विशेषेण राजमानं गोपतिं गोस्वामिनं च मां कुह । न केवलमेकस्या एव गोः पतिं अपि
तु सर्वास्वामित्वाह गवामिति ॥

अहमस्मि सपत्नहेंद्र इवारिष्टो अक्षतः ।

अधः सपत्ना मे पदोरिमे सर्वे अभिष्टिताः ॥२॥

अहं । अस्मि । सपत्नऽहा । इंद्रऽइव । अरिष्टः । अक्षतः ।

अधः । सपत्नाः । मे । पदोः । इमे । सर्वे । अभिऽस्थिताः ॥२॥

अहं सपत्न्या सपत्न्यां शत्रूणां हन्तास्मि । भवामि । इन्द्र इवेन्द्रो यथा केनाप्यहिंसितो भवति तथाहमप्य-
रिष्टोऽहिंसितोऽक्षतोऽव्रणश्च भवामि । इमे वृक्षमाणाः सर्वे सपत्ना मे मम पदोः पादयोरधोऽधस्तादभि-
ष्ठिता आक्रान्ता भवन्तु ॥

अत्रैव वोऽपि नह्याम्युभे आर्त्नी इव ज्यया ।

वाचस्पते नि षेधेमान्यथा मदधरं वदान् ॥३॥

अत्र । एव । वः । अपि । नह्यामि । उभे इति । आर्त्नी इवेत्यार्त्नीऽइव । ज्यया ।

वाचः । पते । नि । सेध । इमान् । यथा । मत् । अधरं । वदान् ॥३॥

हे सपत्नाः यत्र देशे यूयं निवसथ अत्रैवास्मिन्नेव देशे वो युष्मानपि नह्यामि । अपिनह्याम्याशैर्बद्धात्करोमि
ज्यया मीर्यात्नी इव । यथा हे धनुषः कोटी दृढं बध्यते तथेत्यर्थः । हे वाचस्पते वाचः शब्दस्य पालयितृव
इमान्सपत्नान्नि षेध । प्रतिषेध । यथा येन प्रकारेण मयन्तोऽधरं निष्कृष्टतरं वदान् वदन्ति तथा निरुद्धवाचः
कुर्वित्यर्थः ॥

अभिभूरहमागमं विश्वकर्मणे धासा ।

आ वञ्चिहमा वो व्रतमा वोऽहं समितिं ददे ॥४॥

अभिऽभूः । अहं । आ । अगमं । विश्वऽकर्मणे । धासा ।

आ । वः । चित्तं । आ । वः । व्रतं । आ । वः । अहं । संऽइति । ददे ॥४॥

हे सपत्नाः अभिभूरभिभविताहं विश्वकर्मणे सर्वकर्मक्षमेण धासा धारकेण तेजसा बलेन वा सार्धमागमं ।
आगतवानस्मि । अतो वो युष्माकं चित्तं मन आ ददे । गृह्णामि । मनोगतं धैर्यं हरामीत्यर्थः । वो युष्माकं
व्रतं कर्म चाहमा ददे । वो युष्मदीयो यः समितिः संग्रामः तं चाहमा ददे । अपहरामि ॥

योगक्षेमं व आदायाहं भूयासमुत्तम आ वो मूर्धानमक्रमीं ।

अधस्पदान्म उद्वदत मंडूका इवोदकान्मंडूका उदकादिव ॥५॥

योगऽक्षेमं । वः । आऽदाय । अहं । भूयासं । उत्तमः । आ । वः । मूर्धानं । अक्रमीं ।

अधऽस्पदान् । मे । उत् । वदत । मंडूकाऽइव । उदकात् । मंडूकाः । उदकात्ऽइव ॥५॥

हे सपत्नाः वो युष्माकं योगक्षेमं । अप्राप्तस्य धनस्य प्राप्तिर्योगः । प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः । तदुभयमादाय
युष्मन्तो गृहीत्वाहमुत्तमः श्रेष्ठो भूयासं । ततो वो युष्माकं मूर्धानं शिर आक्रमीं । आक्रमिषं । पादेनाधिति-
ष्ठामि ॥ क्रमेणुञ्जामी मय् । पा० ७. १. ४०. । इट ईटीति सिचो लोपः ॥ अनंतरं मे ममाधस्यदात्पादस्याधस्ता-
द्वर्तमाना यूयमुद्वदत । उच्चैराक्रोशत । उदकादृष्टिजलाद्धः प्रदेशे वर्तमाना मंडूका इव । यथा ते भृशमाक्रो-
शन्ति तथोद्वदतेत्यर्थः । मंडूका उदकादिवेति पुनरुक्तिरादराया ॥ ॥२४॥

तुभ्येदमिति चतुर्च्चं षोडशं सूक्तं विश्वामित्रजमदग्न्योरार्षं जागतमिन्द्रं । सोमस्य राज्ञ इत्येषा तृतीया
वरुणविधाचनुमतिधातुसोमबृहस्पतीतिबिंशोक्तदेवताका । तथा चानुक्रान्तं । तुभ्येदं चतुष्कं विश्वामित्रजमदग्नी
जागतं तृतीया बिंशोक्तदेवता वेति । पञ्च इन्द्र एव देवतान्ये तु निपातमाज इति वाग्ज्येष्ठस्यार्थः ॥ गतो
विनियोगः ॥

तुभ्येदमिन्द्र परि धिच्यते मधु त्वं सुतस्य कलशस्य राजसि ।

त्वं रयिं पुरुवीरामु नस्कृधि त्वं तपः परितप्ताजयः स्वः ॥१॥

तुभ्यं । इदं । इन्द्र । परि । सिच्यते । मधु । त्वं । सुतस्य । कलशस्य । राजसि ।
 त्वं । रयिं । पुरुऽवीरा । ऊं इति । नः । कृधि । त्वं । तपः । परिऽतप्य । अजयः ।
 स्वपरिति स्वः ॥ १ ॥

हे इन्द्र इदं मधु सोमलक्षणं तुभ्यं त्वदर्थं परि सिच्यते । आहवनीये प्रसिच्यते । त्वमेव सुतस्याभिपुतस्य कलशस्य द्रोणकलशावस्थितस्य सोमस्य राजसि । ईशिषि । राजतिरैश्वर्यकर्मा । स त्वं नोऽस्माकं पुरुषवीरां वज्रपुत्रं रयिं धनं कृधि । कुह । उशब्दः पूरकः । यद्वा । अवधारणे । वज्रपुत्रोपेतमेव धनं कुह नः केवलमित्यर्थः । तथा त्वं तपः शतसंख्याश्वमेधलक्षणं परितप्यानुष्ठाय स्वः स्वर्गमजयः । जितवानसि ॥

स्वर्जितं महि मंदानमंधसो हवामहे परि शक्रं सुतां उपं ।
 इमं नो यज्ञमिह बोध्या गहि स्पृधो जयंतं मघवानमीमहे ॥ २ ॥
 स्वऽजितं । महि । मंदानं । अंधसः । हवामहे । परि । शक्रं । सुतान् । उपं ।
 इमं । नः । यज्ञं । इह । बोधि । आ । गहि । स्पृधः । जयंतं । मघऽवानं । इमहे ॥ २ ॥

उक्तप्रकारेण स्वर्गस्य जेतारं महि महांतमंधसोऽन्नस्य सोमस्य पानेन मंदानं मोदमानं हयंतं शक्रं सर्वकार्येषु शक्तमिन्द्रं सुतानुपाभिपुतान्सोमान्प्रति परि हवामहे । परित आहुयामहे । हे इन्द्र इत्यमाह्वयमानस्त्वं नोऽस्माकमिमं यज्ञमिहास्मिन्यज्ञे बोधि । बुध्यस्व । बुद्ध्या चा गहि । आगच्छ । स्पृधः सार्धमानाः शत्रुसेना जयंतमभिभवंतं मघवानं धनवतं त्वामीमहे । अर्पितानि धनानि याचामहे ॥

सोमस्य राज्ञो वरुणस्य धर्मेणि बृहस्पतेरनुमत्या उ शर्मेणि ।
 तवाहमद्य मघवचुपस्तुतौ धातुर्विधातः कलशौ अभक्षयं ॥ ३ ॥
 सोमस्य । राज्ञः । वरुणस्य । धर्मेणि । बृहस्पतेः । अनुऽमत्याः । ऊं इति । शर्मेणि ।
 तव । अहं । अद्य । मघऽवन् । उपऽस्तुतौ । धातः । विधातरिति विऽधातः ।
 कलशान् । अभक्षयं ॥ ३ ॥

राज्ञो राजमानस्य सोमस्य वरुणस्य च संबंधिनि धर्मेणि धारके यज्ञे वर्तमानस्तथा बृहस्पतेरनुमत्याः संबंधिनि शर्मेणि शरणे यज्ञगृहे वर्तमानोऽहं हे मघवस्त्रिंश्रु तवोपस्तुतौ स्तोत्रेऽवेदानीं प्रवृत्तोऽस्मि । हे धातर्हे एतत्संज्ञक देव हे विधातरितत्संज्ञक देव युवाभ्यामनुज्ञातः कलशान्कलशस्थान्कृतशिश्टान्सोमानमक्षयं । भक्षितवानस्मि ॥

प्रसूतो भक्षमकरं चरावपि स्तोमं चेमं प्रथमः सूरिरुन्मृजे ।
 सुते सातेन यद्यागमं वां प्रति विश्वामित्रजमदग्नी दमे ॥ ४ ॥
 प्रऽसूतः । भक्षं । अकरं । चरौ । अपि । स्तोमं । च । इमं । प्रथमः । सूरिः । उत । मृजे ।
 सुते । सातेन । यदि । आ । अगमं । वां । प्रति । विश्वामित्रजमदग्नी इति । दमे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र प्रसूतस्त्वया प्रेरितोऽहं चरौ चरणीये चक्षणा वा युक्ते यज्ञे भक्षमपि भक्षणीयं चर्वादि हविषाकरं । त्वदर्थमकारं । प्रथमो मुख्यः सूरिः स्तोताहमिमं स्तोमं स्तोत्रं च त्वदर्थमुन्मृजे । उन्मार्ज्मि । संस्कारोमि । उच्चारयामीत्यर्थः । इदानीमिन्द्रोऽंतरात्मारूपः सन् सूक्तस्य द्रष्टारानुषी संवीथ्य ब्रूते । हे विश्वामित्रजमदग्नी

वां युवां प्रति दमे यज्ञगृहे सुतेऽभिषुते सोमे सति सातेन संभक्तयेन धनेन सार्धं यदि यदा यस्मिन्काले
ऽहमागमं आगच्छामि तदा युवां स्तोत्रं कुरुतमित्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

वातस्येति चतुर्द्ध्वं सप्तदशं सूक्तं वातगोचस्थानिलाख्यस्यार्धं वैष्टुभं वायुदेवताकं । तथा चानुक्रांतं ।
वातस्थानिलो वातायनो वायव्यमिति ॥ गतो विनियोगः ॥

वातस्य नु महिमानं रथस्य रुजन्नेति स्तनयन्नस्य घोषः ।

दिविऽस्पृग्यान्यरुणानि कृण्वन्नुतो एति पृथिव्या रेणुमस्यन् ॥ १ ॥

वातस्य । नु । महिमानं । रथस्य । रुजन् । एति । स्तनयन् । अस्य । घोषः ।

दिविऽस्पृक् । याति । अरुणानि । कृण्वन् । उतो इति । एति । पृथिव्या । रेणुं । अस्यन् ॥ १ ॥

वातस्य वायो रथस्य रंहणशीलस्य महिमानं माहात्म्यं नु क्षिप्रं प्रप्रवीमि । अस्य वायोर्घोषः शब्दः
स्तनयन् गिरिगङ्गादिषु विविधं शब्दमुत्पादयन्नृजन् सर्वं स्थावरजंगमजातं भञ्जयेति । गच्छति । स च
वायुर्दिविस्पृग्दिवमाकाशं स्पृशन् व्याप्नुवन्नरुणान्यरुणवर्णानि विह्वलरूपाणि दिगंतराणि कृण्वन्कुर्वन्त्याति ।
प्राप्नोति । उतो अपि च पृथिव्या भूमे रेणुं पांसुमस्यन् गृहीत्वा सर्वत्र विक्षिपयेति । गच्छति । अत एवारुणानि
कृण्वन्निवृत्तं ॥

सं प्रेरते अनु वातस्य विष्टा ऐनं गच्छन्ति समनं न योषाः ।

ताभिः सयुक्सरथं देव ईयतेऽस्य विश्वस्य भुवनस्य राजा ॥ २ ॥

सं । प्र । ईरते । अनु । वातस्य । विऽस्थाः । आ । ऐनं । गच्छन्ति । समनं । न । योषाः ।

ताभिः । सऽयुक् । सऽरथं । देवः । ईयते । अस्य । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा ॥ २ ॥

विष्टा विशिषेणावस्थिताः पर्वताद्या वातस्य वायोरनुगुणं सं प्रेरते । संप्रगच्छन्ति । यदभिमुखो वायुर्वर्तते
तदभिमुखाः प्रकंपंत इत्यर्थः । समनं न संग्राममिवैनं वायुं योषा अश्वयोषितो वडवा आ गच्छति । ताभिर्व-
डवाभिः स्वयुक् स्वयमेव युज्यमानं सरथं समानमेकं रथमाह्वय देवो दीप्यमानो वायुरीयते । गच्छति ॥
ईड् गर्ता ॥ अस्य विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य द्वितीयविकारभाजो भूतजातस्य राजा स्वामी भवति । यद्वा ।
समनं धृष्टं पुरुषं योषाः कामिन्य इव एवं वायुं तद्गुल्मादिरूपाः स्त्रियोऽभिगच्छन्ति । ताभिः सरथं सहरथं
देव ईयत इति ॥

अंतरिक्षे पथिभिरीयमानो न नि विंशते कतमच्चनाहः ।

अपां सखा प्रथमजा ऋतावा कं स्विज्जातः कुत आ बभूव ॥ ३ ॥

अंतरिक्षे । पथिऽभिः । ईयमानः । न । नि । विंशते । कतमत् । चन । अहरिति ।

अपां । सखा । प्रथमऽजाः । ऋतऽवा । कं । स्वित् । जातः । कुतः । आ । बभूव ॥ ३ ॥

अंतरिक्षे नभसि विद्यमानैः पथिभिर्मार्गैरीयमानो गच्छन्वायुः कतमच्चनाहरेकमपि दिनं न नि विंशते ।
नोपविशति । किंतु सर्वदैव गच्छति ॥ नेर्विशः । पा० १. ३. १७. । इत्यात्मनेपदं ॥ अपि चापामुदकानां सखा ।
वायुर्वं वृष्ट्या ईश इति श्रुतेः । प्रथमजाः सर्वेभ्यः प्राणिभ्यः पूर्वोत्पन्न एवर्तावा सत्यवान् एवंभूतो वायुः क्त
स्वित कुच खलु देशे जात उत्पन्नः कुतः कस्माच्च देशातिप्रकस्या बभूव । इदं सर्वं जगद्व्याप्नोत् । सर्वदा सर्वत्र
वर्तमानत्वादस्योत्पत्तिर्व्याप्तिप्रकारश्च न केनापि ज्ञातुं शक्यत इत्यर्थः ॥

आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथावशं चरति देव एषः ।

घोषा इदस्य शृण्वरे न रूपं तस्मै वाताय हविषा विधेम ॥४॥

आत्मा । देवानां । भुवनस्य । गर्भः । यथाऽवशं । चरति । देवः । एषः ।

घोषाः । इत् । अस्य । शृण्वरे । न । रूपं । तस्मै । वाताय । हविषा । विधेम ॥४॥

अयं वायुर्देवानामिन्द्रादीनामप्यात्मा जीवरूपेण तेष्ववस्थानाद्भुवनस्यापि भूतजातस्य गर्भो गर्भवत्प्राण-
रूपेणांतर्वर्तमान एष ईदृशो देवो यथावशं यथाकामं यथेच्छं चरति । वर्तते । अनिवारितगतिः सन्
क्वचिच्छीघ्रं गच्छति क्वचिच्छनैर्गतिः कुतश्चिच्छरीरान्निष्क्रामत्यन्यत्र शरीरं प्रविशतीत्येवं यथेच्छं वर्तते
इत्यर्थः । अस्य वायोरागच्छतो घोषा इच्छब्दा एव शृण्वरे । श्रूयंते । रूपं स्वरूपं तु न दृश्यते नीरूपत्वात् ।
अदृग्विषयत्वेन शब्देनैवानुमीयत इत्यर्थः । तस्मै वाताय वायवे हविषा चरुपुरोडाशादिलक्षणेन विधेम ।
परिचरेम ॥ ॥२६॥

मयोभूरिति चतुर्ध्वजमष्टादशं मूक्तं कक्षीवद्भोवस्य शबरस्वार्थं वैष्टुभं गोदेवत्वं । अनुक्रांतं च । मयोभूः
शबरः कक्षीवतो गर्वामिति ॥ घासाय वनं प्रतिष्ठमाना गा आदितां द्वाभ्यामभिमन्त्रणीयाः । सूत्रितं च ।
गाः प्रतिष्ठमाना अनुमन्त्रयेत मयोभूर्वातो अभि वातूसा इति द्वाभ्यां । आ० गृ० २. १०. ५ । इति ॥

मयोभूर्वातो अभि वातूसा ऊर्जस्वतीरोषधीरा रिशंतां ।

पीवस्वतीजीवधन्याः पिबन्त्ववसायं पडन्ते रुद्र मृळ ॥१॥

मयःऽभूः । वातः । अभि । वातु । उसाः । ऊर्जस्वतीः । ओषधीः । आ । रिशंतां ।

पीवस्वतीः । जीवऽधन्याः । पिबन्तु । अवसायं । पत्ऽवते । रुद्र । मृळ ॥१॥

वातो वायुर्मयोभूः मुखस्य भाषयिता सन्नुसा गा अभि वातु । अभिगच्छतु । तास्य गाव ऊर्जस्वती
रसवतीरोषधीर्बलवन्ति तृणान्या रिशंतां । अभितः स्वादयन्तु । तथा पीवस्वतीः प्रवृद्धा जीवधन्या जीवानां
प्राणयित्रोरपस्य पिबन्तु । हे रुद्र ज्वरादिरोगस्य प्रेरणेन संहर्तृदेव पडते पादयुक्तायावसायान्नाय गोरूपाय
मृळ । उपदयां कुरु । मा बाधस्वेत्यर्थः ॥

याः सरूपा विरूपा एकरूपा यासामग्निरिष्ट्या नामानि वेद ।

या अंगिरसस्तपसेह चक्रुस्ताभ्यः पर्जन्य महि शर्म यच्छ ॥२॥

याः । सऽरूपाः । विऽरूपाः । एकऽरूपाः । यासां । अग्निः । इष्ट्या । नामानि । वेद ।

याः । अंगिरसः । तपसा । इह । चक्रुः । ताभ्यः । पर्जन्य । महि । शर्म । यच्छ ॥२॥

या गावः सरूपाः समानरूपा यास्य विरूपा विभिन्नरूपा याश्चैकरूपा एकेनैव वर्णेनोपेता यासां च
गवां नामानोडि रंतेऽदित इत्यादीनीष्ट्या यागेन हेतुनापि वेद जानाति यास्य गा अंगिरस ऋषयस्तपसा
पशुप्राप्तिसाधनेन चित्रायागादिलक्षणेनेहास्मिन्नोक्ते चक्रुः कृतवन्तः ताभ्यः सर्वाभ्यो गोभ्यो हे पर्जन्य महि
महच्छर्मं सुखं यच्छ । प्रदेहि ॥

द्वाभ्यां सायं गृहमागच्छतीर्गा अनुमन्त्रयेत । सूत्र्यते हि । या देवेषु तन्वमैरयतेति च सूक्तशेषं । आगावी-
यमेके । आ० गृ० २. १०. ६-७ । इति ॥

या देवेषु तन्वमैरयन्त यासां सोमो विश्वा रूपाणि वेद ।

ता अस्मभ्यं पर्यसा पिबन्मानाः प्रजावतीरिन्द्र गोष्ठे रिरीहि ॥३॥

याः । देवेषु । तन्वं । ऐरयंत । यासां । सोमः । विश्वा । रूपाणि । वेद ।

ताः । अस्मभ्यं । पयसा । पिबमानाः । प्रजाऽवतीः । इंद्र । गोऽस्ये । रिरिहि ॥ ३ ॥

या गावो देवेषु यष्टिषु तन्वमात्मीयं शरीरमैरयंत हवीरूपेण प्रेरयन्ति यासां च गवां विश्वा सर्वाणि रूपाणि रूपमाणानि क्षीरादीनि अयणद्रव्याणि सोमो वेद जानाति अस्मभ्यमस्मदर्थं पयसा क्षीरेण पिबमाना वर्धमानाः अत एव प्रजावतीः प्रजाभिर्वर्ततेऽपेतास्ता गा हे इंद्र गोष्ठेऽस्मदीये रिरिहि । गमय ॥ ते गतिरेषणयोः । क्वांदसो विकरणस्य स्युः ॥

प्रजापतिर्मह्यमेता रराणो विश्वेदेवैः पितृभिः संविदानः ।

शिवाः सतीरूपं नो गोष्ठमाकस्तासां वयं प्रजया सं सदेम ॥ ४ ॥

प्रजाऽपतिः । मह्यं । एताः । रराणः । विश्वैः । देवैः । पितृऽभिः । संऽविदानः ।

शिवाः । सतीः । उप । नः । गोऽस्यं । आ । अकरित्यकः । तासां । वयं । प्रऽजया ।

सं । सदेम ॥ ४ ॥

प्रजापतिर्विधाता मह्यं स्तोत्र एता गा रराणः प्रयच्छन् ॥ रातिर्यत्ययेन शानच् । क्वांदसः शपः स्युः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ विश्वैः सर्वेदेवैः पितृभिश्च संविदान ऐकमत्यं गतः सञ्जिवाः सतीः कल्याणीर्भवन्तीर्गा नोऽस्माकं गोष्ठं व्रजमुप गोष्ठममोपेऽकः । करोतु । तासां गवां प्रजया संतानेन वयं सं सदेम । संगच्छेमहि ॥ सदेराशिषि लिङि लिङ्याशिष्यङ् ॥ २७ ॥

विभाडिति चतुर्ध्वचमेकीनविंशं सृक्तं सूर्यपुत्रस्य विभाट्संज्ञकस्याप्यं सूर्यदेवत्वं । आर्दो तिप्तो अगत्यः । द्वाष्टकद्विद्वादशकपत्यासारपंक्तिश्चतुर्थी । तथा चानुक्रांतं । विभाड्विभाट् सौर्यः सौर्यं जागतमासारपंत्यंतमिति ॥ विपुवति निष्केवत्य आद्यसृचः स्तोत्रियः । सृचितं च । विभाड्वृहत्पिबतु सोम्यं मधु नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इति स्तोत्रियानुरूपं । आ० ८. ६. इति ॥ वाजपेयेऽतिरिक्तोक्तस्य विभाडित्थेषां शस्त्रे याज्या । मृज्यते हि । विभाड्वृहत्पिबतु सोम्यं मध्विति याज्या तस्य गवां शतानां । आ० ९. ९. इति ॥

विभाड्वृहत्पिबतु सोम्यं मध्वायुर्दधद्यज्ञपतावविहृतं ।

वातजूतो यो अभिरक्षति त्मनां प्रजाः पुपोष पुरुधा वि राजति ॥ १ ॥

विऽभाट् । बृहत् । पिबतु । सोम्यं । मधु । आयुः । दधत् । यज्ञऽपतौ । अविऽहुतं ।

वातऽजूतः । यः । अभिऽरक्षति । त्मनां । प्रऽजाः । पुपोष । पुरुधा । वि । राजति ॥ १ ॥

विभाड्विभाजमानो विशेषेण दीप्यमानः सूर्यो बृहन्महत्परिवृढं सोम्यं सोममयं मधु पिबतु । किं कुर्वन् । यज्ञपतौ यजमानेऽविहृतमकुटिलमायुर्दधत् कुर्वन् । यः सूर्यो वातजूतो वातिन महावायुना प्रेर्यमाणः संस्तनात्मना स्वयमेवाभिरक्षति सर्वं जगदभियश्न्यालयति । राशिचक्रस्य वायुप्रयत्नात्सूर्यस्यापि तत्प्रयत्नं । स सूर्यः प्रजाः पुपोष । वृथादिप्रदानेन पोषयति । पुरुधा बह्वधा वि राजति । विशेषेण दीप्यते च ॥

विभाड्वृहत्सुभृतं वाजसातमं धर्मन्दिबो धरुणैः सत्यमर्पितं ।

अमित्रहा वृत्रहा दस्युहंतं ज्योतिर्जज्ञे अमुरहा सपत्नहा ॥ २ ॥

विऽभाट् । बृहत् । सुऽभृतं । वाजऽसातमं । धर्मन् । दिवः । धरुणैः । सत्यं । अर्पितं ।

अमित्रऽहा । वृत्रऽहा । दस्युहन्ऽतमं । ज्योतिः । जज्ञे । अमुरऽहा । सपत्नऽहा ॥ २ ॥

विभ्राद्विभ्राजमानं बृहत्प्रीढं सुभृतं सुपुष्टं वाजसातमं वाजस्त्रास्रस्य बलस्य वा दातुतमं धर्मन्धर्मणि वायुना धारयितव्ये दिवो बुलोकस्य धरणे धारके सूर्यमंडलेऽर्पितं निक्षिप्तं सत्यमविनश्वरममिचहामिचा-
णामप्रियाणां हंतु वृषहा वृषाणामावृण्वतां हंतु दस्युहंतं दस्यूनामुपवचयितृणां हंतुतममसुरहामसुराणां जेमृणां
घातकं सपत्नहा सपत्नानां सहजशत्रूणामपि घातकं ईदृग्भूतं ज्योतिः सौरं तेजो जज्ञे । प्रादुर्भवति ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं विश्वजिह्वनजिदुच्यते बृहत् ।

विश्वभ्राड्भ्राजो महि सूर्यो दृश उरु पप्रथे सह ओजो अच्युतं ॥३॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिः । उत्तमं । विश्वजित् । धनजित् । उच्यते । बृहत् ।

विश्वभ्राट् । भ्राजः । महि । सूर्यः । दृशे । उरु । पप्रथे । सहः । ओजः । अच्युतं ॥३॥

इदं सौरं तेजः श्रेष्ठं प्रशस्ततमं ज्योतिषामन्येषां ग्रहनक्षत्रादीनामपि ज्योतिः प्रकाशकं अत एवोत्त-
ममुत्कृष्टं विश्वजिह्वस्य सर्वस्य जेतु धनजिह्वनस्य च जेतु बृहत्प्रभुतमुच्यते । एवंगुणविशिष्टमिति सर्वैरभि-
धीयते । अपि च विश्वभ्राद्विभ्राजस्य प्रकाशयिता भ्राजो भ्राजमानो महि महासूर्यो दृशे दशनाद्योऽव विस्तीर्णं
सहस्रमसोऽभिभवित्च्युतं च्युतिरहितमविनाशमोजसोऽजोरूपं बलं पप्रथे । विस्तारयति ।

विभ्राजज्योतिषा स्वर्गच्छो रोचनं दिवः ।

येनेमा विश्वा भुवनान्याभृता विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ॥४॥

विभ्राजन् । ज्योतिषा । स्वः । अगच्छः । रोचनं । दिवः ।

येन । इमा । विश्वा । भुवनानि । आभृता । विश्वकर्मणा । विश्वदेव्यवता ॥४॥

हे सूर्य ज्योतिषा तेजसा स्वः सर्वं जगद्विभ्राजन्विभ्राजयन्दिवः संबन्धि रोचनं स्थानमगच्छः । प्राप्नोः ।
विश्वकर्मणा सर्वव्यापारहेतुना विश्वदेव्यावता । विश्वेषां देवानां हितो यागादिविश्वदेव्यः । तद्वता येन
सारेण तेजसेमेमानि परिदृश्यमानानि विश्वा सर्वाणि भुवनान्युदकानि भौमान्याभृता धर्मकाल आभृतानि
भवन्ति । यद्वा । सर्वाणि भूतजातान्याभृता समन्ताद्भृतानि पोषितानि भवन्ति । तेन ज्योतिषेत्वन्वयः ॥ २८ ॥

त्वं त्वमिति चतुर्चर्चं विंशं मूलं भृगुपुत्रश्चेदस्यार्थं गायत्र्यमैन्द्रं । अनुक्रांतं च । त्वं त्वमितो भार्गवो गाय-
त्रमिति ॥ गतो विनियोगः ॥

त्वं त्वमिततो रथमिन्द्रं प्रावः सुतावतः । अश्रृणोः सोमिनो हवँ ॥१॥

त्वं । त्वं । इतः । रथं । इन्द्रं । प्र । आवः । सुतवतः । अश्रृणोः । सोमिनः । हवँ ॥१॥

हे इन्द्र सुतावतः सुतेनाभिषुतेन सोमेन युक्तस्तेत इतस्य ॥ सुपां सुलुगिति डससत् ॥ एतत्संज्ञस्वर्षेत्स्यं तं
प्रसिद्धं रथं प्रावः । प्रारब्धः । सोमिनः सोमयुक्तस्य मम हवमाह्वानमश्रृणोः । शृणु ॥

त्वं मखस्य दोधतः शिरोऽव त्वचो भरः । अगच्छः सोमिनो गृहं ॥२॥

त्वं । मखस्य । दोधतः । शिरः । अव । त्वचः । भरः । अगच्छः । सोमिनः । गृहं ॥२॥

हे इन्द्र त्वं मखस्य यज्ञस्य दोधतः कंपमानस्य देवेभ्यः पलायमानस्य शिरः प्रवर्त्यरूपं त्वचस्त्वगुपलब्धि-
ताच्छरीरादव भरः । अवयुत्वं पृथक्कृत्य हतवानसि । देवेभ्यो निष्क्रांतस्य पुष्पाकारस्य धन्विनी यज्ञस्य शिर
इन्द्रो वसिष्ठेण ज्याघातनद्वारा पुरा चिच्छेद । तदभिप्रायेणेदमुक्तं । श्रूयते हि । तस्मिन्नेन्द्रो वसिष्ठेण
धनुर्धामच्छिन्नद्रुद्रस्य त्वेव धनुरार्तिः शिर उत्पिपेव स प्रवर्ग्योऽभवदिति । स त्वं सोमिनः सोमवती मम
गृहमगच्छः । आगच्छ ॥

त्वं त्यमिन्द्र मर्त्यमास्त्रबुधाय वेन्यं । मुहुः अथा मनस्यवे ॥३॥

त्वं । त्यं । इन्द्र । मर्त्यं । आस्त्रऽबुधाय । वेन्यं । मुहुः । अथाः । मनस्यवे ॥३॥

हे इन्द्र त्वं त्वं तं मर्त्यं मनुष्यं वेन्यं वेनस्य पुत्रं पृथुमास्त्रबुधाय । अस्त्रबुधो नाम कश्चित् । तस्य पुत्राय मनस्यवे मननीयं स्तोत्रमिच्छते मुहुः शश्वच्छाः । अहिंसिः । वशमनय इत्यर्थः ॥

त्वं त्यमिन्द्र सूर्यं पश्चा संतं पुरस्कृधि । देवानां चित्तिरो वशं ॥४॥

त्वं । त्यं । इन्द्र । सूर्यं । पश्चा । संतं । पुरः । कृधि । देवानां । चित् । तिरः । वशं ॥४॥

हे इन्द्र त्वं त्वं सूर्यमस्तसमये पश्चा पश्चात्संतं भवंतं पुरः परेबुद्धयकाले पुरस्तात्कृधि । करोषि ॥ लकार-व्यत्ययः ॥ कीदृशं । देवानां चिद्देवानामपि तिरस्तिरोहितं तैरपि कृतं गत इति दुर्विज्ञातं वशं कांतं ॥ ॥२९॥

आ याहीति चतुर्ऋचमेकविंशं सूक्तमांगिरसस्य संवर्तस्यार्धमुषोदेवताकं । चतस्रोऽपि विंशतिका द्विपदा विराजः । तथा चानुकांतं । आ याहि संवर्त उपस्यं द्विपदमिति ॥ प्रथमे कंदोमे वैश्वदेवसूक्तात्पूर्वमिदं सुक्तं । सूचितं च । आ याहि वनसेमा नु कं बभुरेक इति द्विपदासूक्तानि । आ० ८. ७. इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्किलबल एतत् । तथैव पंचमारण्यके सूचितं । ऐ० आ० ५. २. २. ॥

आ याहि वनसा सह गावः सचंत वर्तनिं यदूधभिः ॥१॥

आ । याहि । वनसा । सह । गावः । सचंत । वर्तनिं । यत् । ऊधऽभिः ॥१॥

हे उपः वनसा वननीयेन तेजसा धनेन सार्धमा याहि । आगच्छ । गाव उपसो वाहनभूता वर्तनिं रथं सचंत । सेवन्ते । अतस्तेन रथेनायाहीत्यर्थः । यदा गाव ऊधभिरुपलक्षिताः प्रभूताः । पीना इत्यर्थः । ता गाव इति संबंधः ॥

आ याहि वस्या धिया मंहिष्ठो जारयन्मखः सुदानुभिः ॥२॥

आ । याहि । वस्या । धिया । मंहिष्ठः । जारयत्ऽमखः । सुदानुऽभिः ॥२॥

हे उपः वस्या प्रशस्तया धियानुग्रहबुद्ध्या कर्मणा सुत्या वा सार्धमा याहि । आगच्छ । स चोषःकालः सुदानुभिः शोभनदानैर्दातुभिः पुरुषैर्मंहिष्ठो धनानां दातृतमः अत एव जारयन्मखः समापययश्च भवति ॥

पितृभृतो न तंतुमित्सुदानवः प्रति दध्मो यजामसि ॥३॥

पितृऽभृतः । न । तंतुं । इत् । सुऽदानवः । प्रति । दध्मः । यजामसि ॥३॥

पितृभृतो नाम्नस्य भर्तार इव सुदानवः शोभनदाना वयं तंतुमित्तंतुं विस्तीर्णमिव प्रति दध्मः । उपसं प्रत्युपायनरूपेण धारयामः । तेन च यज्ञेन तामुपसं यजामसि ॥

दशमेऽहनि प्रातरनुवाक उपस्ये क्रतावुषो भद्रेभिरित्यस्याः स्थान उपा अप स्वमुखिण्या । सूचितं च । उपा अप स्वमुखम इति प्रच्छो द्विपदां चिरुष्ये । आ० ८. १२. इति ॥

उषा अप स्वमुखमः सं वर्तयति वर्तनिं सुजातता ॥४॥

उषाः । अप । स्वमुखः । तमः । सं । वर्तयति । वर्तनिं । सुऽजातता ॥४॥

इयमुषाः स्वमुखिण्या रात्रेः संबंधि तमोऽंधकारमप सं वर्तयति । आत्मीयेन तेजसापगमयति । सुजातता सुजातत्वमात्मनः सुप्रजातत्वं च वर्तनिं रथं प्रापयति ॥ ॥३०॥

आ त्विति षड्वचं द्वाविंशं सूक्तमांगिरसस्य ध्रुवस्वार्थमानुष्टुभं । अभिषिक्तस्य राज्ञः स्तुतिरूपोऽर्थो देवता ।
तथा चानुक्रांतं । आ त्वा षड् ध्रुवो राज्ञः स्तुतिस्त्वानुष्टुभं त्विति ॥ राज्ञो युद्धाय संग्रहनेऽनेन सूक्तेनाभि
मंत्र्यं पुरोधसा कर्तव्यं । सूचितं च । आ त्वाहार्धमंतरैधीति पञ्चाद्रथस्यावस्थाय । आ० गृ० ३. १२. २. इति ॥

आ त्वाहार्धमंतरैधि ध्रुवस्तिष्ठाविंचाचलिः ।

विशंस्त्वा सर्वा वांछंतु मा त्वद्राष्ट्रमधि भ्रशत् ॥ १ ॥

आ । त्वा । अहार्धे । अंतः । एधि । ध्रुवः । तिष्ठ । अविंऽचाचलिः ।

विशः । त्वा । सर्वाः । वांछंतु । मा । त्वत् । राष्ट्रं । अधि । भ्रशत् ॥ १ ॥

हे राजन् त्वा त्वामाहार्धे । अस्मद्राष्ट्रस्य स्वामित्वेन निषे । स त्वमंतरस्मासु मध्य एधि । स्वामी भव ।
ध्रुवो नित्यः मन्त्रविचाचलिरतिशयेन चलनरहित एव संस्तिष्ठ । राष्ट्रमधितिष्ठ । सर्वेऽपि विशः प्रजास्त्वां
वांछंतु । अयमेवास्माकं राजास्त्विति कामयंतु ॥ वाञ्छि इच्छायां ॥ त्वत् त्वत्तः सकाशादाष्ट्रं राज्यं माधि
भ्रशत् । मा भ्रश्यतु । मा वियुक्तं भवतु ॥ भ्रष्टु अधःपतने ॥

इहैवेधि मापं चोष्टाः पर्वत इवाविंचाचलिः ।

इंद्र इवेह ध्रुवस्तिष्ठेह राष्ट्रमु धारय ॥ २ ॥

इह । एव । एधि । मा । अपं । चोष्टाः । पर्वतःऽइव । अविंऽचाचलिः ।

इंद्रःऽइव । इह । ध्रुवः । तिष्ठ । इह । राष्ट्रं । ऊं इति । धारय ॥ २ ॥

हे राजन् इहास्मिन्नैव राज्य एधि । स्वामित्वेन सर्वदा वर्तमानो भव । मापं चोष्टाः । अपच्युतो मा
भुः । मापगमः । पर्वत इव यथा पर्वतो नैश्वल्येनार्वातिष्ठते एवमविचाचलिश्चलनरहितो भव । इंद्र इव यथा
स्वर्ग इंद्रः एवमिह लोके त्वं ध्रुवस्तिष्ठ । स्थिरो भव । राष्ट्रमु राष्ट्रं चेह लोके धारय । स्वे स्वे कर्मण्यवस्थापय ॥

इममिंद्रो अदीधरद्भुवं ध्रुवेण हविषा ।

तस्मै सोमो अधि ब्रवत्तस्मा उ ब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥

इमं । इंद्रः । अदीधरत् । ध्रुवं । ध्रुवेण । हविषा ।

तस्मै । सोमः । अधि । ब्रवत् । तस्मै । ऊं इति । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ३ ॥

इममभिषिक्तं ध्रुवेण स्थिरेण हविषा तर्पमाण इंद्रो ध्रुवं स्थिरमदीधरत् । धारयतु । सोमश्च तस्मै
राज्ञेऽधि ब्रवत् । अधिब्रवीतु । मदीयोऽयमिति पक्षपातवचनं करोतु । तस्मा उ तस्मा एव ब्रह्मणस्पतिर्मंत्र्यस्य
पालको देवश्चाधिब्रवीतु ॥

ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवासः पर्वता इमे ।

ध्रुवं विश्वमिदं जगद्भुवो राजा विश्वमयं ॥ ४ ॥

ध्रुवा । द्यौः । ध्रुवा । पृथिवी । ध्रुवासः । पर्वताः । इमे ।

ध्रुवं । विश्वं । इदं । जगत् । ध्रुवः । राजा । विश्वं । अयं ॥ ४ ॥

द्यौर्ध्रुवा स्थिरा भवति । पृथिवी च ध्रुवा स्थिरा भवति । इमे दृश्यमानाः पर्वता महीधराश्च ध्रुवासः

स्थिराः । इदं विश्वं सर्वं जगद्वुवं स्थिरं भवति । एवमेवायं विश्वं प्रजानां राजा स्वामी सन् ध्रुवः
स्थिरो भवतु ॥

ध्रुवं ते राजा वरुणो ध्रुवं देवो बृहस्पतिः ।

ध्रुवं त इन्द्रश्चाग्निश्च राष्ट्रं धारयतां ध्रुवं ॥ ५ ॥

ध्रुवं । ते । राजा । वरुणः । ध्रुवं । देवः । बृहस्पतिः ।

ध्रुवं । ते । इन्द्रः । च । अग्निः । च । राष्ट्रं । धारयतां । ध्रुवं ॥ ५ ॥

हे राजन् ते तव राष्ट्रं राजा राजमानो वरुणो ध्रुवं स्थिरं धारयतु । देवो दानादिगुणयुक्तो बृहस्प-
तिर्ध्रुवं धारयतु । इन्द्रश्चाग्निश्चोभावपि ते तव राष्ट्रं ध्रुवं स्थिरं धारयतां । इन्द्राग्न्योश्चमयोरपेक्षया ध्रुवशब्दस्य
द्विः प्रयोगः ॥

ध्रुवं ध्रुवेण हविषाभि सोमं मृशामसि ।

अथो त इन्द्रः केवलीर्विशो बलिहृतस्करत् ॥ ६ ॥

ध्रुवं । ध्रुवेण । हविषा । अभि । सोमं । मृशामसि ।

अथो इति । ते । इन्द्रः । केवलीः । विशः । बलिऽहृतः । करत् ॥ ६ ॥

ध्रुवेण स्थिरेण हविषा पुरोडाशादिना युक्तं ध्रुवं स्थिरं सोममभि मृशामसि । अभिमृशामः । देवताम-
भिलक्ष्य यागार्थं वयमृत्विजः संस्पृशामः । अथो अधानंतरमेवेन्द्रो विशः प्रजासो तवैव केवलीरसाधारणाः
सतीर्बलिहृतः करस्य प्रदायीः करत् । करोतु ॥ ३१ ॥

अभीवर्तेनेति पंचर्चं त्रयोविंशं सूक्तमांगिरसस्याभीवर्ताख्यस्यार्चमानुष्टुभं । पूर्ववद्राजसुतिर्देवता । तथा
चागुक्तांतं । अभीवर्तेन पंचाभीवर्त इति ॥ पुरोहित इदं सूक्तं राजानं युद्धाय हतसंनहं वाचयति । सूच्यते
हि । अथैनं सारयमाणमुपाचक्ष्याभीवर्तं वाचयति । आ० गृ० ३. १२. १२. इति ॥

अभीवर्तेन हविषा येनेन्द्रो अभिवावृते । तेनास्मान्ब्रह्मणस्पते ऽभि राष्ट्राय वर्तय ॥ १ ॥

अभिऽवर्तेन । हविषा । येन । इन्द्रः । अभिऽववृते । तेन । अस्मान् । ब्रह्मणः । पते ।

अभि । राष्ट्राय । वर्तय ॥ १ ॥

अभीवर्तेन । अभिगच्छत्यनेनेत्यभीवर्तः ॥ करणे घञ् । याथादिस्थिरेणोत्तरपदांतोदात्तत्वं । उपसर्गस्य
घञ्यमनुष्ये बङ्गलं । पा० ६. ३. १२२. इति दीर्घः ॥ ईदृशेन येन हविषा साधनेनेन्द्रोऽभिववृते सर्वमभिजगाम
तेन हविषेष्टवतोऽस्मान् हे ब्रह्मणस्पते राष्ट्राय राज्यं प्राप्तुमभि वर्तय । अभिगमय ॥

अभिवृत्य सपत्नान् अभि या नो अरातयः । अभि पृतन्यंतं तिष्ठाभि यो न इरस्यति ॥ २ ॥

अभिऽवृत्य । सऽपत्नान् । अभि । याः । नः । अरातयः । अभि । पृतन्यंतं । तिष्ठ ।

अभि । यः । नः । इरस्यति ॥ २ ॥

अभि त्वा देवः सविताभि सोमो अवीवृतत् ।

अभि त्वा विश्वा भूतान्यभीवर्तो यथासंसि ॥ ३ ॥

अ॒भि । त्वा । दे॒वः । स॒वि॒ता । अ॒भि । सोमः । अ॒वी॒वृ॒त॒त् ।

अ॒भि । त्वा । वि॒ष्वा । भू॒तानि॑ । अ॒भिऽव॒र्तः । यथा॑ । असंसि ॥ ३ ॥

हे राजन् देवो दानादिगुणयुक्तः सविता त्वा त्वामभवीवृतत् । अभिवर्तयतु । अभिगमयतु राष्ट्रं । सोमस्याभिवर्तयतु । विष्वा विस्वानि सर्वाद्यापि भूतानि पृथिव्यादीनि त्वामभि वर्तयंतु । यथा येन प्रकारेण त्वमभीषतोऽसि अभितः सर्वत्र वर्तमानो भवसि ॥ अस्मिन्कांदसः शपो लुगभावः ॥

येनेंद्रो ह॒विषा॑ कृ॒ष्यभ॑वद्गु॒ह्यसु॑त॒मः । इ॒दं तद॑क्रि दे॒वा अस॑प॒त्नः किला॑भुव॑ ॥ ४ ॥

येन॑ । इ॒ंद्रः । ह॒विषा॑ । कृ॒त्वी । अ॒भ॒वत् । यु॒ष्मी । उ॒त्ऽत॒मः । इ॒दं । तत् । अ॒क्रि॒ । दे॒वाः ।
अ॒स॒प॒त्नः । किला॑ । अ॒भु॒वं ॥ ४ ॥

येन हविषास्याभिर्दत्तेन माषादिद्रुः कृत्वी वृत्रवधादेः कर्मणः कर्ताभवत् युष्मी । युष्मं शीततेर्यशो वाचं वा । तद्वाचं अत एवोत्तम उत्कृष्टतमस्याभवत् तदिदं हविर्हे देवाः अक्रि । अकारि । यद्वा । अहमकार्यं । अत एवाहमसपत्नः किलाभुवं । शत्रुरहितोऽप्यभवं खलु ॥

अ॒स॒प॒त्नः स॑प॒त्नहा॒भिरा॑ष्ट्रो वि॒षास॒हिः ।

यथा॑हमे॒षां भू॒तानां॑ वि॒राजा॑नि॒ जन॑स्य च ॥ ५ ॥

अ॒स॒प॒त्नः । स॒प॒त्नऽहा॑ । अ॒भिऽरा॑ष्ट्रः । वि॒ऽस॒स॒हिः ।

यथा॑ । अ॒हं । ए॒षां । भू॒तानां॑ । वि॒ऽरा॑जा॒नि । जन॑स्य । च ॥ ५ ॥

सपत्नहा सपत्नानां शत्रूणां हंता अत एवासपत्नः शत्रुरहितोऽहमभूवं । अभिराष्ट्रोऽभितराष्ट्रः प्राप्तराज्यः सन् विषासहिः शत्रूणां विशेषेणाभिभविता चाभुवं । यथा येन प्रकारेणाहमेषां वृक्षमानानां सर्वेषां भूतानां प्राणिनां जनस्य च सेवकस्त्वामात्मादेव विराजानि यथेश्वरो भवानि तथा सपत्नहा विषासहिश्चाभुवमित्यर्थः ॥ ॥ ३२ ॥

प्र व इति चतुर्ध्वं चतुर्विंशं सूक्तं गायत्रं । अर्बुदस्य सर्पयः पुत्र ऊर्ध्वयावा नामर्थः । सोमाभिषवार्था यावाणो देवता । तथा चानुक्तांतं । प्र वस्तुष्कमूर्ध्वयावार्बुदिर्याव्योऽसौ प्रायश्चित्ति ॥ यावसोच एतसूक्तं । सूचितं च । आ व अंजसे प्र वो यावाण इति सूक्तयोः । आ० ५. १२. इति । यद्वा । इदमेकमेव सूक्तं यावसोचं । सूच्यते हि । प्र वो यावाण इत्येक उक्तं सर्पणं । आ० ५. १२. इति ॥

प्र वो॑ या॒वाणः स॒वि॒ता दे॒वः सु॑व॒तु ध॒र्म॑णा । धूर्षु॑ यु॒ज्यध्वं॑ सु॒नुत॑ ॥ १ ॥

प्र । वः । या॒वा॒णः । स॒वि॒ता । दे॒वः । सु॑व॒तु । ध॒र्म॑णा । धूःऽसु । यु॒ज्यध्वं॑ । सु॒नुत॑ ॥ १ ॥

हे यावाणः सोमाभिषवार्थाः यावाणाः वो युष्मान्सविता प्रेरको देवो धर्मणात्मीयेन धारणेन कर्मणा प्र सुवतु । अभिषवार्थं प्रेरयतु ॥ धू प्रेरणे तीदादिकः ॥ यूयं च धूर्ध्वभिषवस्थानेषु प्राच्यादिमहादिषु युज्यध्वं । युक्ता भवत । अनंतरं सुनुत । अभिषुयुत सोमं ॥

या॒वा॒णो अ॒पं दु॒च्छुना॑मप॒ सेधत॑ दु॒र्म॑तिं । उ॒साः क॑र्त॒न भे॒षजं॑ ॥ २ ॥

या॒वा॒णः । अ॒पं । दु॒च्छुना॑ । अ॒पं । से॒धत॑ । दुःऽम॑तिं । उ॒साः । क॑र्त॒न । भे॒षजं॑ ॥ २ ॥

हे यावाणः दुच्छुनां दुःखकारिणीं शत्रुभूतां प्रजामप सेधत । अस्वप्नोऽपगमयत ॥ विधु गत्वां ॥ तथा

दुर्मतिं दुष्टाभिसंधिं चाप सेधत । भेषजं सुखमस्माकं यथा भवति तथोक्ता गाः कर्तन । कुर्वत ॥ करोति-
च्छांदसो विकरणस्य लुक् । तप्तनप्तनघनाच्चेति तनवादेशः ॥

यावाण उपरेष्वामहीयन्ते सजोषसः । वृष्णे दधतो वृष्ण्यं ॥ ३ ॥

यावाणः । उपरेषु । आ । महीयन्ते । सजोषसः । वृष्णे । दधतः । वृष्ण्यं ॥ ३ ॥

यावाणो दित्ववस्थिताः पाषाणाः सजोषसः सह प्रीयमाणाः संगताः संतो वोपरेषु । उपरो नामाभि-
पवाय चतुर्णां यावणां मध्ये स्थापितो विसृतः पाषाणः । प्रदेशपेक्षं बह्वचनं । उपरस्य प्रातेषु महीयन्ते ।
प्रकाशन्ते । आकारः पूरणः । किं कुर्वन्ते । वृष्णे वर्षित्रे सोमाय वृष्ण्यं वीर्यं दधतः प्रयच्छन्तः ॥

यावाणः सविता नु वो देवः सुवतु धर्मणा । यजमानाय सुवन्ते ॥ ४ ॥

यावाणः । सविता । नु । वः । देवः । सुवतु । धर्मणा । यजमानाय । सुवन्ते ॥ ४ ॥

देवो दानादिगुणयुक्तः सविता हे यावाणः वो युष्मान्धर्मणात्मीयेन धारणेन नु क्षिप्रं सुवतु । अभिषवे
प्रेरयतु । किमर्थं । सुवन्ते सोमाभिपवं कुर्वन्ते यजमानाय यजमानार्थं । तस्य यागनिष्पत्तय इत्यर्थः ॥ ॥ ३३ ॥

प्र सुनव इति चतुर्ध्वं पंचविंशं मुक्तं । ऋभुपुत्रः सूनुर्नामर्षिः । द्वितीया गायत्री श्रिष्टास्तिस्रोऽनुष्टुभः ।
आद्यर्भुदेवत्या श्रिष्टा आपेक्ष्यः । तथा चानुक्रांतं । प्र सुनवः सूनुरर्भव आपेयमानुष्टुभं द्वितीया गायत्र्याद्या-
र्भवीति ॥ गतो विनियोगः ॥

प्र सुनवः ऋभूणां बृहन्नवंत वृजना । क्षामा ये विश्वधायसोऽश्रन्धेनुं न मातरं ॥ १ ॥

प्र । सुनवः । ऋभूणां । बृहत् । न्वन्त । वृजना । क्षाम । ये । विश्वधायसः । अश्रन् ।
धेनुं । न । मातरं ॥ १ ॥

सुनव एतत्संज्ञा ऋभूणां । ऋभुर्विभ्वा वाज इति त्रयाणामपि प्रथमेन अपदेशः । तेषां पुत्रा बृहत्प्रभृतं
वृजना । संयामनामैतत् । वृजनं संयामं प्र नवंत । नवतिर्गतिकर्मा । प्रगच्छन्ति । प्रकर्षेण गच्छन्ति । प्रकृष्टग
मनेन जयो लब्धते । तत्र शत्रुघ्नयन्तीत्यर्थः । सूनुर्नामर्षिरात्मानमेव परोक्षेण निरदिशत् । एकस्मिन्नापि पुत्रार्थं
बह्वचनं । य ऋभवो विश्वधायसो विश्वस्य धारकाः क्षाम भूमिमश्नन् व्याप्नुवन् ॥ अग्रे व्याप्ता । व्यत्ययेन
ज्ञा ॥ धेनुं न । धेनुः प्रीणयित्री गीः । तामिव तेषामृभूणामित्यन्वयः । यद्वा । सूर्यरश्मयोऽष्टुभव उच्यन्ते । य
उक्त भासमानाः सूर्यरश्मयो विश्वधायसो विश्वं सर्वं रसं धयन्तः पिबन्तः । यद्वा । वृष्ट्यादिप्रदानेन सर्वस्य
धारकाः । एवंभूताः संतः क्षाम भूमिमश्नन् अमुंजत तदीयं सर्वं रसमपिबन् । तत्र दृष्टान्तः । मातरं जननीं
धेनुं पयस्विनीं गां यथा वत्सः पिबति तथा । य ऋभवोऽश्रन्ति तेषामृभूणामित्यन्वयः ॥

अग्निप्रणयने प्र देवमिति तृचोऽनुवक्तव्यः । सूचितं च । प्रेषितोऽग्निप्रणयनीयाः प्रतिपद्यन्ते प्र देवं देव्या
धिधेति तिस्रः । आ० २. १७. । इति ॥

प्र देवं देव्या धिया भरता जातवेदसं । हव्या नो वक्षदानुषक् ॥ २ ॥

प्र । देवं । देव्या । धिया । भरत । जातवेदसं । हव्या । नः । वक्षत् । आनुषक् ॥ २ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः देवं दानादिगुणयुक्तं जातवेदसं जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वेदमग्निं प्र
भरत । प्रकर्षेण हरत । यद्वा । प्रांच नयत । केन साधनेनेति तदाह । देव्या दीप्तया धिया प्रज्ञया कर्मणा
वा । यद्वा । एषा सहयोगि तृतीया । देव्या धिया युक्तं । किं प्रयोजनमिति चेत् । नोऽस्माकं हव्या हव्यानि
हवीष्यानुषगानुपूर्व्यादनुक्रमेण वक्षत । अयमग्निर्वहेत् । देवान्प्रापयेत् ॥ वहर्लेटि सिद्धल्लमिति सिध ॥

अयमु य प्र देवयुर्होता यज्ञाय नीयते ।

रथो न योरभीवृतो घृणीवाञ्चेतति त्मना ॥३॥

अयं । ऊं इति । स्यः । प्र । देवऽयुः । होता । यज्ञाय । नीयते ।

रथः । न । योः । अभिऽवृतः । घृणिऽवान । चेतति । त्मना ॥३॥

अयमु अयमेव स्य सोऽपि देवयुर्देवान्यष्टमिच्छन्भवति ॥ देवशब्दात्काचि न च्छंदस्यपुत्रेतीत्यदीर्घयोः प्रतिषेधः ॥ अयमेव होता देवानामाहुता । अयमेव यज्ञाय यागार्थं प्र णीयते । आहवनीयदेशं प्रति प्रकर्षेण नीयते । अपि च रथो रंहणशीलः सूर्यो रथवान्वा ॥ क्वांदसो मत्वर्थीयस्य लोपः ॥ स यथा घृणीवान्द्रीप्रिमान् तद्वद्दीप्तो योर्मिश्रयिता हविषां देवः संगमयिता ॥ र्यातिरन्यभ्योऽपि दृश्यंत इति विच ॥ अभीवृत ऋत्विग्यजमानैरावेष्टितः ॥ वृणोतिः कर्मण्यन्येषामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ एवंभूतोऽपि मत्तनात्मना स्वयमेव चेतति । सम्यग्देवान्यष्टुं जानाति ॥ मंचेष्वाद्यादेरात्मन इत्याकारलोपः ॥

अयमग्निरुत्थत्यमृतादिव जन्मनः । सहसश्चित्सहीयान्देवो जीवातवे कृतः ॥४॥

अयं । अग्निः । उरुत्थति । अमृतात्ऽइव । जन्मनः । सहसः । चित् । सहीयान् ।

देवः । जीवातवे । कृतः ॥४॥

अयमग्निरमृतादमरणादेवनिमित्ताद्भयादिव जन्मनो जायमानात्मनुत्थनिमित्ताद्भयादुत्थत्यति । तस्मा द्रुहति । उरुत्थती रक्षाकमेति यास्कः । नि० ५. २३. ॥ भाववाचिनोऽमृतशब्दस्य नञा वङ्ग्रीहो नञो जरमर- मित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । भीचार्यानां । पा० १. ४. २५. । इत्यपादानसंज्ञा ॥ अपि चायं देवः सहसश्चित् ॥ सह इति वलनाम । तस्मादुत्तरस्य मत्वर्थीयस्य वङ्गलं क्वांदसीति लुक् ॥ चित्छन्दोऽर्थः । सहस्वतो वलवतो ऽपि सहीयान वलवत्तरः ॥ सहस्विशब्दादीयमुनि विस्मृतोरिति विनो लुक् । टेरिति टिलोपः ॥ एवंभूतो देवो जीवातवे जीवनहेतवे यागाय कृतः । ब्रह्मणा सृष्टः ॥ ॥३४॥

पतंगमिति तुचं षाड्गुणं मुक्तं प्रजापतिपुत्रस्य पतंगस्यार्थं । आद्या जगती ततस्त्रिष्टुभा । मायामेदस्य प्रतिपाद्यत्वात्तदेवत्यमिदं मुक्तं । अनुक्रांतं च । पतंगं तुचं पतंगः प्राजापत्यो मायामेदं जगत्यादीति ॥ प्रवर्ग्यं ऽभिष्टव आद्ये ऋचां । मुचितं च । पतंगमक्तममुरस्य मायया यो नः सनुत्यः । आ० ४. ६. । इति ॥

पतंगमक्तममुरस्य मायया हृदा पश्यन्ति मनसा विपश्चितः ।

समुद्रे अंतः कवयो वि चक्षते मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः ॥१॥

पतंगं । अक्तं । अमुरस्य । मायया । हृदा । पश्यन्ति । मनसा । विपऽचितः ।

समुद्रे । अंतरिति । कवयः । वि । चक्षते । मरीचीनां । पदं । इच्छन्ति । वेधसः ॥१॥

अमुरस्यासनकुशलस्य सर्वोपाधिविहीनस्य परब्रह्मणः संबन्धिन्या मायया त्रिगुणात्मिकयाक्तं व्यक्तम- भिव्यक्तं । यद्वा । मायेति प्रज्ञानाम् । प्रज्ञया संबद्धं सर्वज्ञं पतंगं । पतति गच्छतीति पतंगः सूर्यः । तं विपश्चितो विद्वांसो हृदा हृत्स्थेन ॥ तात्पर्यात्ताच्छब्दं ॥ हृदि निरुद्धेन मनसा पश्यन्ति । जानन्ति । कवयः क्रांतदर्शिनस्ते समुद्रे । समुद्रवन्त्यस्माद्रश्मय इति समुद्रं सूर्यमंडलं । तस्मिन्नंतर्मध्ये वि चक्षते । विपश्यन्ति । मंडलान्तर्वर्तिनं हिरण्यमयं पुरुषमपि जानन्तीत्यर्थः । य एवं वेधसो विधातार उक्तप्रकारेण सूर्योपासनस्य कर्तारः ते मरीचीनां रश्मीनां पदं स्थानं सूर्यमंडलमिच्छन्ति । अभिलषन्ति । तदुपासनया प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यद्वा । माययाक्तं जीवरूपेणामिव्यक्तमात्मानं विपश्चितो वेदांताभिज्ञा हृत्स्थेनांतर्मुखेन मनसा पतंगं । पतति व्याप्नोतीति पतंगः परमात्मा । तं पश्यन्ति । उपाधिपरित्यागेन जीवात्मनः परमात्मना तादात्म्यं साक्षात्कु-

र्तन्तीत्यर्थः । अपि च ते कवयः क्रांतदर्शिना वेदांताभिज्ञाः समुद्रे । समुद्रं वल्लभाङ्गतामीति समुद्रः परमात्मा । तस्मिन्निष्ठानभूतैस्तर्मध्ये सर्वं दृश्यजातमध्यस्तत्वेन वि चरति । विपञ्चतीति । अतो दृग्भ्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वाद्देवस्य विधातारस्य मरीचीनां वृत्तिज्ञानानां पदमधिष्ठानभूतं सच्चित्सुखात्मकं यत्परं ब्रह्म तदेवेच्छति । तन्नावप्राप्तिनेष कामयन्ति ॥

वाग्देवस्य पशौ पतंगो वाचमिति पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूचितं च । यद्वाग्देवविचेतनानि पतंगो वाचं मनसा बिभर्ति । आ० ३. ८. इति ॥

पतंगो वाचं मनसा बिभर्ति तां गंधर्वोऽवदद्गर्भे अंतः ।

तां द्योतमानां स्वयं मनीषामृतस्य पदे कवयो नि पांति ॥ २ ॥

पतंगः । वाचं । मनसा । बिभर्ति । तां । गंधर्वः । अवदत् । गर्भे । अंतरिति ।

तां । द्योतमानां । स्वयं । मनीषां । अमृतस्य । पदे । कवयः । नि । पांति ॥ २ ॥

पतंगः सूर्यो वाचं त्रयीरूपां मनसा प्रज्ञया बिभर्ति । धारयति । श्रूयते हि । अग्निः पूर्वाह्णं दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अहः सामवेदेनास्तमये महीयते वेदैरशुन्यस्त्रिभिरिति सूर्यः । तै० ब्रा० ३. १२. ९. १. इति । तामेव वाचं गर्भे शरीरस्य मध्ये वर्तमानो गंधर्वः । गाः शब्दान्धारयतीति गंधर्वः प्राणवायुः । अंतर्मध्येऽवदत् । वदति । प्रेरयति । मातृसूरसि चरब्धं जनयति स्वरं । शि० ७. इति स्मरणात् । द्योतमानां स्वयं स्वर्गमयित्रीं स्वर्गाय हितां वा मनीषां मनस ईशित्रीं तां त्रयीरूपां वाचमृतस्य यज्ञस्य सत्यभूतस्य सूर्यस्य वा पदे स्थाने कवयो मेधाविनश्च कवयो नि पांति । अध्यापनेन नितरां रचन्ति । यद्वा । पतंगः सर्वोपाधिभूत्यो व्याघ्रः परमात्मा । स खट्वादी वाचं मनसा बिभर्ति । कानि कानि स्रष्टव्यामीति पर्यालोचनेन मनसा सकलार्थप्रतिपादकं वेदं परामृष्टवानित्यर्थः । स्मर्यते हि । वेदशब्देभ्य एवादी निर्गमे स महेश्वर इति । गर्भे हिरण्यस्य ब्रह्मादेस्तर्तमानो गंधर्वो हिरण्यगर्भस्तां वाचमवदत् । प्रथममुच्चारितवान् । द्योतमानत्वादिगुणविशिष्टां तां वाचं कवयः क्रांतदर्शिना देवा अतस्य सत्यस्य ब्रह्मणः पदे स्थाने नि पांति । निभूतं रचन्ति ॥

प्रवर्त्येऽभिष्टवेऽपञ्चं गोपामिष्टेषा । सूचितं च । अपञ्चं गोपामनिपद्यमानं सक्त्रं द्रप्सस्य । आ० ४. ६. इति ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परां च पृथिभिश्चरंतं ।

स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान् आ वरीवर्ति भुवनेष्वंतः ॥ ३ ॥

अपश्यं । गोपां । अनिऽपद्यमानं । आ । च । परां । च । पृथिऽभिः । चरंतं ।

सः । सध्रीचीः । सः । विषूचीः । वसानः । आ । वरीवर्ति । भुवनेषु । अंतरिति ॥ ३ ॥

आख्यातेयमस्यवामीयभूते । अ० १. १६४. ३१. गोपां गोपायितारमादित्यमपञ्चं । अज्ञासिधं । एष हि सर्वाणि भूतजाताव्युदयास्तमयादिकर्मणा गोपायति । कीदृशं । अनिपद्यमानमुक्षिगच्छंतं । न ह्यसौ कदाचिन्नीचीः पश्यते । पृथिभिराकाशमार्गेः पूर्वाह्ण आ चरंतमस्मानभिलक्ष्य गच्छंतं सायंसमये परा चरंतं पराङ्मुखं गच्छंतं । प्रकारद्वयसमुच्चयार्थं चशब्दौ । स सूर्यः सध्रीचीः सहांचन्तीः विषूचीर्विविधं पृथक्पृथगंचन्तीः स्वस्व-व्यापाराय गच्छन्तीः । प्राच्याया महादिशः सध्रीच्यो विषूच्यः कोणदिशः । वसानः स्वभासाच्छादयन् प्रकाशयन्भुवनेषु लोकेष्वंतर्मध्य आ वरीवर्ति । पुनःपुनश्चक्षुषं गच्छन्नावर्तते । यद्वा । गोपां शरीरस्य गोपायितारमनिपद्यमानमविनाशिनमविपन्नमा च परां चाभिमुखेन च पराङ्मुखेन च पृथिभिर्नाडीलक्षणीर्मा-र्गैश्चरंतं शरीरे वर्तमानं प्राणमपञ्चं । अहमदर्शं ॥ ३५ ॥

त्वमू ध्विति तृचं सप्तविंशं सूक्तं तार्क्ष्यपुत्रस्वारिष्टनेमिरार्थं वैद्युमं तार्क्ष्यदेवताकं । तथा चानुक्रांतं । त्वमू स्वारिष्टनेमिसार्क्ष्यसार्क्ष्यमिति ॥ अहर्गणेषु द्वितीयादिस्वहःसु निष्क्रियसूक्तानां पुरस्तादिदं सूक्तं शंसनीयं ।

सूचितं च । त्वमू षु वाजिनं देवजुतमिति तार्क्ष्यमये निजिवक्ष्यसूक्तानां । आ० ७. १. इति ॥ विपुवति तु निजिवक्ष्यसूक्तानामन्त एव तत्सूक्तं । सूच्यते हि । त्वमू ध्वितीह तार्क्ष्यमन्ततः । आ० ८. ६. इति ॥ महाप्रतेऽपि निजिवक्ष्य एतत् । तथैव पंचमारण्ये सूच्यते । ऐ० आ० ५. ३. १. ॥

त्यमू षु वाजिनं देवजुतं सहावानं तरुतारं रथानां ।

अरिष्टनेमिं पृतनाजमांशुं स्वस्तये तार्क्ष्यमिहा हुवेम ॥ १ ॥

त्यं । ऊं इति । सु । वाजिनं । देवऽजुतं । सहऽवानं । तरुतारं । रथानां ।

अरिष्टऽनेमिं । पृतनाजं । आंशुं । स्वस्तये । तार्क्ष्यं । इह । हुवेम ॥ १ ॥

त्यमु तं प्रसिद्धमेव तार्क्ष्यं वृक्षपुत्रं सुपर्णं ॥ वृक्षाद्यत्र । गर्गादिः ॥ स्वस्तये चेमायेहास्मिन्कर्मणि हुवेम । भृशमाहुयेमहि ॥ बह्वक्षं ब्रह्मसीति ह्रयतिः संप्रसारणं । लिङ्गाशिष्यश्च । यद्वा । प्रार्थनायां लिङ्गि व्यत्ययेन शः ॥ कीदृशं । वाजिनं बलवन्तमन्नवन्तं वा देवजुतं देविः सोमाहरणार्थं प्रेरितं ॥ जु इति गत्यर्थः सीचो धातुः । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ यद्वा । देविः प्रीयमाणं तर्प्यमाणं । यदाह यास्कः । जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा देवजुतं देवप्रीतं वा । नि० १०. २८. इति । सहावानं बहुस्वंतं बलवन्तमभि-
भवन्तं वा अत एव रथानामन्यदीयानां तरुतारं संयामे जेतारं । यद्वा । रंहरणशीला इमे लोका रथाः । तास्मोमाहरणसमये शीघ्रं तरीतारं । श्रूयते हि । एष हीमाङ्गीकान्तवत् तरीतीति । ऐ० ब्रा० ४. २०. ॥ तरतेऽसृचि यसितस्तमितेऽद्यादावुडागमो निपात्यते । पा० ७. २. ३४. ॥ अरिष्टनेमिमहिंसितरथं । यद्वा । नेमिर्नमनशीलमा-
युधं । अहिंसितायुधं । अथवा । उपचाराज्जनके अन्यशब्दः । अरिष्टनेमेर्मम जनकं । पृतनाजं पृतनानां शत्रुसेनानां प्राजितारं प्रगमयितारं जेतारं वा ॥ अज गतिचेपणयोः । अस्मात्क्रिप । वलादावाधधातुके विकल्प इष्यते । का० २. ४. ५६. २. इति वचनाद्वीभावभावः । अयतेर्वः उप्रत्ययः ॥ आंशुं शीघ्रगामिनं ॥

इंद्रस्येव रातिमाजोहुवानाः स्वस्तये नार्वमिवा रुहेम ।

उर्वी न पृथ्वी बहुले गभीरे मा वामेतौ मा परेतौ रिषाम ॥ २ ॥

इंद्रस्यऽइव । रातिं । आऽजोहुवानाः । स्वस्तये । नार्वंऽइव । आ । रुहेम ।

उर्वी इति । न । पृथ्वी इति । बहुले इति । गभीरे इति । मा । वां । आऽइतौ ।

मा । पराऽइतौ । रिषाम ॥ २ ॥

इंद्रस्येव तार्क्ष्यस्य रातिं दानमाजोहुवानाः पुनःपुनराहुयन्तो वयं स्वस्तयेऽविनाशाय नावमिव नीर्यथा दुरवगाहं समुद्रं तारयति तथा दुःखस्य तारयित्रीं तामा रुहेम । आरूढा भूयास ॥ बहेराशीर्लिङ्गि लिङ्गाशिष्यश्च ॥ हे उर्वी उर्वीं विस्तीर्णं हे पृथ्वी पृथिवी प्रयति विख्याते हे बह्वले अगते गभीरे गांभीर्योपेते ईदृशी हे वावापृथिव्या । गशब्दः संप्रत्यये । संप्रति वां युवयोः संबंधिन्येतां तार्क्ष्यस्यागमे परेतौ परागमने च वयं मा रिषाम । हिंसिता मा भूम ॥ आहुपराभ्यामुत्तरस्थेणो भावे क्तिन् । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

सद्यश्चिद्यः शर्वसा पंच कृष्टीः सूर्ये इव ज्योतिषापस्ततान् ।

सहस्रसाः शतसा अस्य रंहिर्न स्मा वरन्ते युवतिं न शयी ॥ ३ ॥

सद्यः । चित् । यः । शर्वसा । पंच । कृष्टीः । सूर्येऽइव । ज्योतिषा । अपः । ततान् ।

सहस्रऽसाः । शतऽसाः । अस्य । रंहिः । न । स्म । वरन्ते । युवतिं । न । शयी ॥ ३ ॥

यद्विद्योऽपि तार्क्ष्यः सद्यः शीघ्रं श्वसात्मीयेन बलेनाप उदकान्यमृतलक्षणाणि ततान विस्तारितवान् सूर्य इव यथा सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यो ज्योतिषात्मीयेन तेजसा वर्धतावपो विस्तारयति तद्वत् । ऋष्टयो मनुष्याः । पंच ऋष्टीः पंचविधान्ऋष्टीन्मनुष्यान्प्रति । निषादपंचमांश्चतुरो वर्णानित्यर्थः । अस्य तार्क्ष्यस्य रंहिर्गतिः सहस्रसाः सहस्रसंख्यस्य धनस्य दात्री संभक्ती वा भवति । तथा शतसाः शतस्य च दात्री संभक्ती वा भवति ॥ सन्तः सन्तोतेवा जनसनखनेति विट् । विट्पुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं ॥ न स न खल्वीदृशीं तार्क्ष्यस्य ते गतिं वरंते । के च न वारयंति । तच्च दृष्टान्तः । शर्या शरकांडमयीमिषुं धनुषो मुक्तां युषति न लक्ष्येण मिथ्रीभवतीमिव । सा यथा दुर्निवारा तथैषा कैश्चिदपि वारयितुमशक्नोत्यर्थः । अत्र निरुक्तं । सद्योऽपि यः श्वसा बलेन तनोत्यपः सूर्य इव ज्योतिषा पंच मनुष्यजातानि सहस्रसामिनी शतसामिन्यस्य सा गतिर्न सैनानां वारयंति प्रयुवतीमिव शरमयीमिषुं । नि० १०. २९. इति ॥ ॥ ३६ ॥

उत्तिष्ठतेति तुचमष्टाविंशं सूक्तमैन्द्रं । आद्यानुष्टुप् शिष्टे त्रिष्टुभी । उशीनरपुत्रः शिविर्नाम राजा प्रथमाया ऋषिः । काशीनामधिपतिः प्रतर्दनो नाम द्वितीयायाः । रोहिदश्चपुत्रो वसुमना नाम तृतीयायाः । तथा चानुक्रांतं । उत्तिष्ठतैकर्वाः शिविराशीनरः काशिराजः प्रतर्दनो रोहिदश्चो वसुमना आद्यानुष्टुप्बिति ॥ दधिघर्म आद्या वक्तव्या । सूचितं च । होतवर्दस्वेत्युक्त उत्तिष्ठताव पश्यतेत्याह । आ० ५. १३. इति ॥

उत्तिष्ठताव पश्यतेद्रस्य भागमृत्वियं । यदि आतो जुहोतन यद्यथातो ममत्तन ॥ १ ॥
उत् । तिष्ठत् । अत्र । पश्यत् । इन्द्रस्य । भागं । ऋत्वियं । यदि । आतः । जुहोतन ।
यदि । अथातः । ममत्तन ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः उत्तिष्ठत । आसनादूर्ध्वमुत्तिष्ठत । नोपविशत ॥ ऊर्ध्वकर्मत्वादात्मनपदाभावः । पा० १. ३. २४. ॥ उत्थायर्त्विग्यमुतां वसंतादिकाले भवमिन्द्रस्य भागं भजनोर, दधिघर्मं पच्यमानमव पश्यत । निरीक्षध्वं ॥ ऋतुशब्दाद्भवार्थे कंदांस घस । सिति चेति पदसंज्ञया भसंज्ञाया बाधादोर्गुणाभावः । भजः कर्मणि घञतो भागशब्दः । कर्षात्वं इत्यतोदात्तत्वं ॥ यदि स भागः आतः पक्नः तर्हि जुहोतन । इन्द्रार्थमयी जुहोत ॥ तप्तनप्तनयनाश्चेति तस्य तनवादेशः । भीहीत्यादिना । पा० ६. १. १९० । पिति प्रत्ययान्तपूर्वस्योदात्तत्वं ॥ यद्यथातोऽपक्नः तर्हि ममत्तन । मावत । यद्वा । सुतिभिर्मोदयत ॥ अत्र तेनैव सूत्रेण तनवादेशः ॥

तस्यैव दधिघर्मस्य आतं हविरित्येपानुवाक्या । सूचितं च । आतं हविरित्युक्तः आतं हविरित्यन्वाह । आ० ५. १३. इति ॥

आतं हविरो ध्विदृ प्र याहि जगाम सूरौ अध्वनो विमध्यं ।

परि त्वासते निधिभिः सखायः कुलपा न ब्राजपतिं चरंतं ॥ २ ॥

आतं । हविः । ओ इति । सु । इन्द्र । प्र । याहि । जगाम । सूरः । अध्वनः । विमध्यं ।

परि । त्वा । आसते । निधिभिः । सखायः । कुलपाः । न । ब्राजपतिं । चरंतं ॥ २ ॥

हे इन्द्र हविर्दधिघर्माख्यं त्वदीयं आतं । पक्नं ॥ श्रीञ् पाक इत्यस्मात्त्रिष्ठायापस्पृधेयामित्यादां आभावो निपात्यते ॥ ओ आ उ सु मुषु प्र याहि । प्रकीर्षेण शीघ्रमागच्छ । सूरः सूर्योऽध्वनो गंतव्यस्य मार्गस्य विमध्यं विकलमध्यमोषद्वनं मध्यभागं जगाम । गतवान् । तव यागार्थं मध्याह्ने जात इत्यर्थः । सखायः समानख्याना ऋत्विजश्च निधिभिर्निर्हितैरभिन्यासादितैः सोमैः सार्धं त्वा त्वां पर्यासते । पर्यासते । तच्च दृष्टान्तः । कुलपा न कुलस्य वंशस्य रत्नकाः पुत्रा यथा ब्राजपतिं । ब्राजा गंतव्या गृहाः । तेषां पतिं चरंतं गच्छंतमुपासते तथेत्यर्थः ॥ ब्रज गती । अस्मात्कर्मणि घञ् । अजिब्रज्योश्च । पा० ७. ३. ६०. इति कुत्वनिषेधः । कर्षात्वं इत्यतोदात्तत्वे पठ्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तस्यैव दधिघर्मस्य आतं मन्य इत्येषा याज्या । सूच्यते हि । आतं मन्य ऊधनि आतमपाविति यजति । आ० ५. १३. इति ॥

आ॒तं म॒न्य ऊ॒र्धनि आ॒तम॒ग्री सु॒आतं म॒न्ये त॒दृतं नवी॑यः ।

मा॒र्ध्य॑दि॒नस्य॒ स॒व॒नस्य॒ द॒ध्नः पि॒बेद् व॒ज्रिन्पुरु॑कृ॒ज्जुषा॒णः ॥३॥

आ॒तं । म॒न्ये । ऊ॒र्धनि । आ॒तं । अ॒ग्री । सु॒ऽआतं । म॒न्ये । तत् । ज्ञृ॒तं । नवी॑यः ।

मा॒र्ध्य॑दि॒नस्य । स॒व॒नस्य । द॒ध्नः । पि॒ब । इ॒न्द्र । व॒ज्रिन् । पुरु॑ऽकृ॒त् । जुषा॒णः ॥३॥

ऊर्धनि गोरुधस्वितर्द्धधर्ममाख्यं हविः पयोरूपेण आतं पक्कमिति मन्ये । जानि । पुनश्च दुरधं पयोऽप्रावपि आतं पक्कं । इदानीं दध्यवस्थमयर्धा पच्यते । अतः सुआतं सुपक्कमिति मन्ये । जानि । अत एतद्विच्युतं सत्यभृतं नवीयो नवतरं प्रत्ययतरं भवति । हे वज्रिन् वज्रवन हे पुरुकृद्भक्तर्मकदिन्द्र जुषाणः प्रीयमाणस्त्वं माध्यंदिनस्य मध्यंदिनं भवस्य सवनस्य सोमस्य संबंधिनो दध्नः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ दधिघर्माख्यं हविः पिब ॥ ॥३७॥

प्र ससाहिषे इति तृचमेकोनविंशं मृत्तमिन्द्रपुत्रस्य जयस्यार्थं वैष्टभेन्द्रं । तथा चानुज्ञानं । प्र ससाहिषे जय ऐन्द्र इति ॥ गतः मृत्तविनियोगः ॥ दर्श इन्द्रस्य हविषः प्र ससाहिषे इत्येषा याज्या । मूचितं च । प्र ससाहिषे पुरुहूतं शत्रुन् मह्यं इन्द्रो य ओजसा । आ० १. ६. इति ॥ एकादशिन ऐन्द्रं नगां पुरोडाशस्थियमेव याज्या । मूचितं च । प्र ससाहिषे पुरुहूतं शत्रुन्वस्मदे वाजिभिश्च प्रणतः । आ० ८. ७. इति ॥ देवमुवां हविषीन्द्रस्थियमेवानुवाक्या । मूचितं च । प्र ससाहिषे पुरुहूतं शत्रुन्भुवस्त्वमिन्द्रं ब्रह्मणा महान् । आ० ४. ११. इति ॥

प्र स॒साहि॒षे पुरु॑हू॒त श॒त्रुञ्ज्येष्ठ॑स्ते शु॒ष्मं इ॒ह रा॒तिर॑स्तु ।

इ॒न्द्रा भ॒र द॒क्षिणे॒ना व॒सूनि॒ पतिः॑ सि॒धूना॑म॒सि रे॒वती॑नां ॥१॥

प्र । स॒स॒हि॒षे । पुरु॑ऽहू॒त । श॒त्रून् । ज्येष्ठः । ते । शु॒ष्मः । इ॒ह । रा॒तिः । अ॒स्तु ।

इ॒न्द्र । आ । भ॒र । द॒क्षिणे॒न । व॒सूनि॒ । पतिः॑ । सि॒धूनां । अ॒सि । रे॒वती॑नां ॥१॥

हे पुरुहूतं बह्मभिराहृतं शत्रुन्वैरिणः प्र ससाहिषे । प्रकर्षेणाभिभवसि । ते तव शुष्मः शोषकं बलं ज्येष्ठः प्रशस्यतमं वृद्धतमं वा भवति । इहास्मिन्कर्मणि रातिस्तव दानमस्तु । अस्मभ्यं भवतु । तदर्थं हे इन्द्र दक्षिणेन हस्तेन वसूनि धनान्या भर । आहर । आनय । त्वरेवतीनां रयिमतीनां बह्मधनानां सिधूनां खंदनशीलानां नदीनां पतिरसि । स्वामी भवसि ॥ रयिशब्दाद्वस्तुपि रयिमतीं बह्मलमिति संप्रसारणं । कंदसीर इति मत्पुपो त्वं । रेशब्दाच्चैति तस्योदात्तत्वं ॥

वैमृधस्य हविषो मृगो नेत्येषा याज्या । मूचितं च । वि न इन्द्र मृधो जहि मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । आ० २. १०. इति ॥

मृ॒गो न भी॑मः कु॒चरो गि॒रिष्ठाः प॒राव॑त॒ आ ज॑गं॒था प॑र॒स्याः ।

मृ॒कं सं॒शाय॑ प॒विमि॑न्द्र ति॒ग्मं वि श॑चू॒न्ता॒ल्लि वि मृ॒धो नु॑दस्व ॥२॥

मृ॒गः । न । भी॑मः । कु॒चरः । गि॒रिऽस्थाः । प॒राऽव॑तः । आ । ज॑गं॒थ । प॑र॒स्याः ।

मृ॒कं । सं॒ऽशाय॑ । प॒विं । इ॒न्द्र । ति॒ग्मं । वि । श॑चू॒न् । ता॒ल्लि । वि । मृ॒धः । नु॑दस्व ॥२॥

कुचरः कुत्सितचरणो गिरिष्ठाः पर्वतनिवासी मृगो न सिंह इव हे इन्द्र त्वं भीमो भयंकरोऽसि । स त्वं परस्याः परावतोऽतिशयेन दूराद्युलोकादा जगंथ । आगच्छ ॥ गमेष्वांदसे लिटि क्रादिनियमप्राप्तस्यैत उपदेशोऽस्त्वतः । पा० ७. २. ६२. इति प्रतिषेधः ॥ आगत्य च सूकं सरणशीलं तिग्मं तीक्ष्णं पविं वज्रं संशाय सम्यक् तीक्ष्णोक्त्य शत्रून्सदीयान्वैरिणो हे इन्द्र तेन वज्रेण वि ताल्लि । विशेषेण ताडय । विनाशयेत्यर्थः ॥

तड आघाति । अस्माज्जोति ष्यंताद्रूपमेतत् ॥ तथा मृधः संधामोयुक्तान्युत्सूनन्यापि वि नुदस्य । विष्टेवेण तिरस्कर ॥

इंद्रं सृचमभि वाममोजोऽजायथा वृषभ चर्षणीनां ।

अपानुदो जनममिचयंतं मुहं देवेभ्यो अकृणोरु लोकं ॥ ३ ॥

इंद्रं । सृचं । अभि । वामं । ओजः । अजायथाः । वृषभ । चर्षणीनां ।

अप । अनुदः । जनं । अमिचऽयंतं । मुहं । देवेभ्यः । अकृणोः । ऊं इति । लोकं ॥ ३ ॥

हे इंद्रं चचं चतात्रायकं वामं वननीयमोजो बलमभिलक्ष्याजायथाः । उत्पन्नोऽसि । हे वृषभ कामानां वर्धितः चर्षणीनां मनुष्याणामस्माकं ॥ नामन्यतरस्वामिति नाम उदात्तत्वं ॥ अमिचयंतं । अमिचः शत्रुः । स इवाचरंतं जनमपानुदः । अपागमयः । देवेभ्योऽहं विस्तीर्णं लोकं स्वर्गाख्यमकृणोः । अकार्षीः । उग्रशब्दः समुच्चये ॥ ॥ ३८ ॥

प्रथ इति तृचं चिंशं सूक्तं वैश्वदेवं चैष्टुभं । वासिष्ठः प्रथसंज्ञ चषिः प्रथमायाः । भारद्वाजः सप्रथाख्य चषिर्द्वितीयायाः । सूर्यपुत्रो घर्म चषिसृतीयायाः । तथा चानुक्रांतं । प्रथश्चैर्चाः प्रथो वासिष्ठः सप्रथो भारद्वाजो घर्मः सौर्यो वैश्वदेवमिति । प्रथश्चैर्भिष्टव एतत्सूक्तं । सूचितं च । गणानां त्वा प्रथस्य यस्य । आ० ४. ६. इति ॥

प्रथश्च यस्य सप्रथश्च नामानुष्टुभस्य हविषो हविर्यत् ।

धातुर्द्युतानात्सवितुश्च विष्णो रथंतरमा जभार वसिष्ठः ॥ १ ॥

प्रथः । च । यस्य । सऽप्रथः । च । नाम । आनुऽस्तुभस्य । हविषः । हविः । यत् ।

धातुः । द्युतानात् । सवितुः । च । विष्णोः । रथंऽतरं । आ । जभार । वसिष्ठः ॥ १ ॥

यस्य वसिष्ठस्य प्रथो नाम पुत्रो यस्य भरद्वाजस्य सप्रथो नाम पुत्रः तयोर्मध्ये वसिष्ठ आनुष्टुभस्यानु-पुष्कंदसा युक्तस्य हविषो घर्माख्यस्य यज्ञविर्हविष्वापादकं रथंतरं । रथरंहःसाधनं साम तद्रथंतरं । धातुर्धा-तुसंज्ञाद्देवाद्युतानाद्युतमानात्सवितुश्च विष्णोश्चा जभार । आजहार । हतवान् ॥ हयहोर्म इति भत्वं । रथशब्दोपपदात्तरतिः संज्ञायां भृतवृजीति खच् । अश्वर्द्धिपदजंतस्त्विति सुभागमः ॥

अविंदन्ते अतिहितं यदासीद्यज्ञस्य धाम परमं गुहा यत् ।

धातुर्द्युतानात्सवितुश्च विष्णोर्भरद्वाजो बृहदा चक्रे अग्नेः ॥ २ ॥

अविंदन् । ते । अतिऽहितं । यत् । आसीत् । यज्ञस्य । धाम । परमं । गुहा । यत् ।

धातुः । द्युतानात् । सवितुः । च । विष्णोः । भरत्ऽवाजः । बृहत् । आ । चक्रे । अग्नेः ॥ २ ॥

ते धात्रादयस्तदविंदन् अलभंत यद्बृहत्सामाख्यं घर्मस्य हविषः संस्कारकमतिहितं तिरोहितमासीत् । यस्य बृहत्साम यज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः परममुत्कृष्टं धाम धारकं शरीरभूतं वा गुहा गुहायामस्यदादिविषये निहितमासीत् तत्ते धात्रादयोऽलभंत । तेभ्योऽप्येष सकाशात्तद्बृहत्साम भरद्वाज चषिरा चक्रे । आभिमुख्येन हतवान् । आहृतवानित्यर्थः ॥

तेऽविदन्मनसा दीधाना यजुः ष्कन्नं प्रथमं देवयानं ।

धातुर्द्युतानात्सवितुश्च विष्णोरा सूर्यादभरण्यर्ममेते ॥ ३ ॥

ते । अविन्दन् । मनसा । दीधानाः । यजुः । स्कन्नं । प्रथमं । देवऽयानं ।

धातुः । द्युतानात् । सवितुः । च । विष्णोः । आ । सूर्यात् । अभरन् । घर्मे । एते ॥ ३ ॥

ते धावाद्यो दीधाना दीप्यमानाः संतो मनसा बुद्ध्याविन्दन् । अलभन्त । किं तत् । यजुर्यागसाधनं स्कन्नं स्कन्दनीयमासेचनीयं प्रवृज्जनसाधनं प्रथमं मुख्यं देवयानं देवानां प्राप्तिसाधनं घर्मे । एवं धावादिभिः प्रथममुपलब्धं तं घर्मे धातुर्वीतमानात्सवितुर्विष्णोः सूर्याच्चैतच्छ्रुत्वा अभरन् । आहरन् । आनीतवन्त इत्यर्थः ॥ ॥ ३० ॥

बृहस्पतिरिति तृचमेकविंशं सूक्तं बृहस्पतिदेवत्वं त्रैष्टुभं । बृहस्पतिपुत्रस्तपुर्मूर्धा नामर्षिः । तथा चानुक्रांतं । बृहस्पतिस्तपुर्मूर्धा बार्हस्पत्यो बार्हस्पत्यमिति ॥ गतो विनियोगः ॥

बृहस्पतिर्नयतु दुर्गहा तिरः पुनर्नेषदघशंसाय मन्म ।

क्षिपदशस्तिमपं दुर्मतिं हन्त्रथा कर्द्यजमानाय शं योः ॥ १ ॥

बृहस्पतिः । नयतु । दुःगहा । तिरः । पुनः । नेषत् । अघऽशंसाय । मन्म ।

क्षिपत् । अशस्तिं । अपं । दुःमतिं । हन् । अथ । कर्त्तु । यजमानाय । शं । योः ॥ १ ॥

बृहस्पतिर्बृहतां देवानां पतिः पालयिता ॥ तद्ब्रह्मणोः करपत्योश्चोर्देवतयोः मुद् तलोपश्च । म० ६. १. १५७. । इति मुडागमस्तलोपश्च । उभे वगस्त्यादिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतस्वरत्वं ॥ दुर्गहा दुर्गमनानां हंता स देवस्तिरो नयतु । तिरस्कर्तव्यानि पापान्यपसाग्यतु । अघशंसायास्त्राकमनर्थमाशंसमानाय पुरुषाय मन्म । मन्मर्तर्दीप्तिकर्मणो मन्म । दीप्तिमायुधं पुनर्नेषत् । नयतु ॥ नयतेर्नेच्यडागमः । सिद्धञ्जलमिति सिप् ॥ अपि चाशस्तिमयशस्विनं शत्रुं क्षिपत् । अस्मत्तः प्रेरयतु । दुर्मतिं दुर्वृत्तिं चाप हन् । अपहन्तु । अधानंतरं शं रोगाणां शमनं योर्भयानां धावनं च करत् ॥

नराशंसो नोऽवतु प्रयाजे शं नो अस्त्वनुयाजो हवेषु ।

क्षिपदशस्तिमपं दुर्मतिं हन्त्रथा कर्द्यजमानाय शं योः ॥ २ ॥

नराशंसः । नः । अवतु । प्रऽयाजे ॥ शं । नः । अस्तु । अनुऽयाजः । हवेषु ।

क्षिपत् । अशस्तिं । अपं । दुःमतिं । हन् । अथ । कर्त्तु । यजमानाय । शं । योः ॥ २ ॥

पंचसु प्रयाजेषु द्वितीयः प्रयाजो नराशंसदेवताकः । तस्मिन्प्रयाजे देवताभूतो नराशंसो नरैः शंसनीयो ऽपिनोऽस्मानवतु । रक्षतु । हवेष्वह्निषु सत्स्वनुयाजः । त्रयोऽनुयाजाः । द्वितीयोऽनुयाजो नराशंसः । तस्यानुयाजस्य देवताभूतो नराशंसोऽपिच नोऽस्माकं शं सुखकरोऽस्तु । बृहस्पतिश्चाशस्तिं क्षिपदित्यादि पूर्ववत् ॥

तपुर्मूर्धा तपतु रक्षसो ये ब्रह्मद्विषः शरवे हन्तवा उं ।

क्षिपदशस्तिमपं दुर्मतिं हन्त्रथा कर्द्यजमानाय शं योः ॥ ३ ॥

तपुःऽमूर्धा । तपतु । रक्षसः । ये । ब्रह्मऽद्विषः । शरवे । हन्तवै । उं इति ।

क्षिपत् । अशस्तिं । अपं । दुःमतिं । हन् । अथ । कर्त्तु । यजमानाय । शं । योः ॥ ३ ॥

तपुर्मूर्धा तापकशिरस्को बृहस्पती रक्षसो ये ब्रह्मद्विषो ब्राह्मणद्वेष्टारो राक्षसाः तान्नाशसांक्षपतु । तापयतु । दहत्वित्यर्थः । किमर्थं । शरवे शरं हिंसकं रक्षसामधिपतिं हन्तवै हन्तुं । अनुचरान्पूर्वं नाशयतु

पचादेनमपि नाशयत्वित्यर्थः ॥ सृ हिंसायामित्यस्याच्छृत्स्निहीत्यादिनोप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराबुदात्तत्वं । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । हृतेस्तुमर्थे सेसेनिति तवैप्रत्ययः । अंतश्च तवै युगपदित्या-
द्यंतयोर्युगपदुदात्तत्वं । उग्रब्दः पुरकः ॥ ४० ॥

अपश्यमिति तृचं दाचिंशं सूक्तं त्रैष्टुभं । प्रजापतिपुत्रः प्रजावान्नामर्षिः । ऋचः क्रमेण यजमानपत्नीहोतृ-
णामाशिषः प्रतिपादिकाः । अतस्तद्देवताकाः । तथा चागुक्तांतं । अपश्यं प्रजावान्प्राजापत्योऽन्वृचं यजमानप-
त्नीहोचाशिष इति ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टव एतत्सूक्तं । सूच्यते हि । अपश्यं त्वेत्येतस्याद्यया यजमानमीक्षते द्वितीयया
पत्नीं तृतीययात्मानं । आ० ४. ६. इति ॥

अपश्यं त्वा मनसा चेकितानं तपसो जातं तपसो विभूतं ।

इह प्रजामिह रयिं रराणः प्र जायस्व प्रजया पुत्रकाम ॥ १ ॥

अपश्यं । त्वा । मनसा । चेकितानं । तपसः । जातं । तपसः । विऽभूतं ।

इह । प्रऽजां । इह । रयिं । रराणः । प्र । जायस्व । प्रऽजया । पुत्रऽकाम ॥ १ ॥

हे यजमान त्वा त्वां मनसा बुद्ध्यापश्यं । अदर्शं । कीदृशं । चेकितानं कर्माणि भृशं जानंतं तपसो दीक्षा-
रूपाव्रताज्जातं पुनस्तपन्नं यद्वा जकांतरागुधितात्सुहृतादुत्पन्नं तपसोऽनुष्ठीयमानायज्ञाद्वेतोर्विभूतं व्याप्तं
सर्वत्र प्रख्यातं । हे पुत्रकाम पुत्राङ्कामयमान स त्वमिहास्त्रिंश्लोके प्रजां पुत्रपीत्रादिरूपां रराणो रमयन्
रयिं धनमिहास्त्रिंश्लोके रमयन् प्रजया प्रजनेन प्र जायस्व । पुत्रादिरूपेणोत्पद्यस्व । प्रजा उत्पादयेत्यर्थः ॥

अपश्यं त्वा मनसा दीध्यानां स्वायां तनू ऋत्ये नाधमानां ।

उप मामुच्चा युवतिर्बभूयाः प्र जायस्व प्रजया पुत्रकामे ॥ २ ॥

अपश्यं । त्वा । मनसा । दीध्यानां । स्वायां । तनू इति । ऋत्ये । नाधमानां ।

उप । मां । उच्चा । युवतिः । बभूयाः । प्र । जायस्व । प्रजया । पुत्रऽकामे ॥ २ ॥

हे पति दीध्यानां दीप्यमानां स्वायामात्मीयायां तनू तन्वां शरीर ऋत्ये । ऋतुकाले भवं गर्भधारणरूपं
कर्मत्वित्यं । तस्मिन्निमित्तभूतं नाधमानां भर्तृरूपगमनं याचमानां त्वा त्वां मनसापश्यं । अट्टाचं । हे पुत्रकामे
पुत्राङ्कामयमाने मामुप मत्समीपं प्राप्य सा त्वमुच्चोच्चैर्भृशं युवतिस्तक्षणी बभूयाः । भूयाः ॥ कदस्युभयथेत्या-
शीर्लिङः सार्वधातुकात्वाच्छप् । तस्य च्छांदसः झुः । अजित्यपि व्यत्ययेन भवन्तरः । पा० ७. ४. ७३ । इत्यभ्या-
सस्यात्वं । युवतिर्भूत्वा च प्रजया प्रजनेन प्र जायस्व । पुत्रान्प्रसृज्य ॥ जनी प्रादुर्भावे । श्यनि ज्ञाजनीर्जति
जादंशः ॥

अहं गर्भमदधामोषधीष्वहं विश्वेषु भुवनेष्वंतः ।

अहं प्रजा अजनयं पृथिव्यामहं जनिभ्यो अपरीषु पुत्रान् ॥ ३ ॥

अहं । गर्भे । अदधां । ओषधीषु । अहं । विश्वेषु । भुवनेषु । अंतरिति ।

अहं । प्रऽजाः । अजनयं । पृथिव्यां । अहं । जनिऽभ्यः । अपरीषु । पुत्रान् ॥ ३ ॥

अहं होताषधीषु शाब्वादिषु फलार्थं गर्भमदधां । धारयामि । विश्वेषु सर्वेष्वन्येष्वपि भुवनेषु भूतजातिष्वं-
तर्मध्येऽहमेव गर्भं धारयामि । तथा पृथिव्यां भूम्यां प्रजाः सर्वात्मगुणानहमजनयं । जनयामि । जनिभ्यो
जायाभ्योऽपरीष्वन्यास्वपि स्त्रीषु पुत्रानहमजनयं । जनयामि । मत्माद्येन यागेन सर्वस्योत्पत्तेरहं सर्वजनहे-
तुर्भवामीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

विष्णुरिति तृचं चयस्त्रिंशं सूक्तमानुष्टुभं । गर्भाणां त्वष्टा नामयिः प्रजापतिपुत्रो विष्णुर्वा । लिंगोक्ता विष्णुत्वष्टृप्रजापतिसिनीवाक्नीसरस्वत्यश्चिन् इति देवताः । तथा चानुक्रांतं । विष्णुस्त्वष्टा गर्भकर्ता विष्णुर्वा प्रजापत्यो गर्भार्थाशीर्लिंगोक्तदेवतमानुष्टुभमिति ॥ लिंगिको विनियोगः ॥

विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु ।

आ सिंचतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥ १ ॥

विष्णुः । योनिं । कल्पयतु । त्वष्टा । रूपाणि । पिंशतु ।

आ । सिंचतु । प्रजापतिः । धाता । गर्भं । दधातु । ते ॥ १ ॥

विष्णुर्योपको देवो योनिं गर्भाधानस्थानं कल्पयतु । करोतु । त्वष्टा तनुकर्मैतत्संज्ञको देवश्च रूपाणि निरूपकाणि स्त्रीलुपंस्त्राभिव्यञ्जकानि चिद्भानि पिंशतु । अवयवीकरोतु ॥ पिश अवयवे । मुचादित्वाप्तुम् ॥ एवं प्रकृतायां योन्यां प्रजापती रेत आ सिंचतु । निपिंचतु । स्रजस्त्रित्यर्थः । धाता प्रारको देवो हे जाये ते तव गर्भं गर्भरूपेण परिणतं तद्वेतो दधातु । तत्रैव धारयतु । सावपातापप्रसवा मा भूवन्नित्यर्थः ॥

गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि सरस्वति ।

गर्भं ते अश्विनौ देवावा धत्ता पुष्करस्रजा ॥ २ ॥

गर्भं । धेहि । सिनीवालि । गर्भं । धेहि । सरस्वति ।

गर्भं । ते । अश्विनौ । देवौ । आ । धत्ता । पुष्करऽस्रजा ॥ २ ॥

हे सिनीवालेतत्संज्ञे देवि गर्भं धेहि । निमित्तं गर्भं धारय । हे सरस्वति त्वं च निमित्तं गर्भं धारय । हे जाये पुष्करस्रजा पुष्करमालिनी स्वर्णकमलाभरणावश्विनौ देवौ ते तव गर्भमा धत्ता । प्रक्षिपतां । कुरुतामित्यर्थः ॥

हिरण्ययी अरणी यं निर्मथतो अश्विनौ ।

तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतवे ॥ ३ ॥

हिरण्ययी इति । अरणी इति । यं । निःसंमथतः । अश्विनौ ।

तं । ते । गर्भं । हवामहे । दशमे । मासि । सूतवे ॥ ३ ॥

हिरण्ययी हिरण्यमध्यावरणी यं गर्भमुद्दिश्याश्विनाश्विनौ देवौ निर्मथतः निर्मथितवन्तौ हे जाये ते तुभ्यं त्वदर्थं तं गर्भं हवामहे । आहुयामहे । दशमे मासि सूतवे प्रसोतुं ॥ पद्मिन्त्यादिना मासशब्दस्य मास्भावः । सूतेत्युत्पत्त्ये सेसेनिति तवेन्द्रत्यर्थः ॥ ४२ ॥

महीति तृचं चतुस्त्रिंशं सूक्तं वरुणपुत्रस्य सत्यधृतेरार्थं गायत्रमादित्यदेवताकं । तथा चानुक्रांतं । महि सत्यधृतिवर्षाणरादित्यं स्वस्त्ययनं गायत्रं वा इति ॥ धनलिप्सया प्रवसंतं शिष्यमाचार्योऽनेन सूक्तेनाभिमं-चयते । सूच्यते हि । महि चीणमित्यनुमन्त्रैवमतिदृष्टस्य न कुतश्चिद्वयं भवतीति विज्ञायते । आ० गृ० ३. १०. ७. ८. इति ॥

महि चीणामवोऽस्तु द्युक्षं मिचस्यार्यम्णः । दुराधर्षं वरुणस्य ॥ १ ॥

महि । चीणां । अवः । अस्तु । द्युक्षं । मिचस्य । अर्यम्णः । दुःस्राधर्षं । वरुणस्य ॥ १ ॥

बीजां चयाणां मित्रस्वार्यम्णां वरुणस्य च कुचं दीप्तं अत एव दुराधर्ममर्थेर्वितुं बाधितुमशक्यं महि
महद्वो रचणमस्माकमसु । बीजामित्यपि च्छंदसि दृश्यत इति वचनात् । का० ७. १. ५३. १ । चयादेशाभावः ।
नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥

न॒हि ते॒षाम॒मा च॒न ना॒ध्वंसु॒ वार॒णेषु॑ । ई॒शे रि॒पुर॒घशंसः॑ ॥२॥

न॒हि । ते॒षां । अ॒मा । च॒न । न । अ॒ध्वंसु॑ । वार॒णेषु॑ । ई॒शे । रि॒पुः । अ॒घऽशंसः॑ ॥२॥

अमेति गृहनाम । अमा चन गृहेष्वपि तेषां वरुणमित्रार्यम्णां तदनुगृहीतानां स्तोत्राणां बाधशंसो
ऽघमनर्थमाशंसमानो रिपुः शत्रुर्न हीशे । न खलु हिंसितुमीष्टे ॥ लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तस्योपः । अनुदा-
त्तेत्वाङ्गसार्वधातुकाऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ॥ तथाध्वंसु मार्गेषु वारणेषु यत्र पुरुषा निवारयन्ते तेषु च
स्थानेषु शत्रुर्निवारयितुं नेष्टे ॥

यस्मै॑ पु॒चासो॒ अदि॒तेः प्र जी॒वसे॒ मर्त्या॑य । ज्योति॒र्यच्छ॑त्यज॒स्रं ॥३॥

यस्मै॑ । पु॒चासः॑ । अ॒दि॒तेः । प्र । जी॒वसे॑ । मर्त्या॑य । ज्योति॒ः । यच्छ॑ति । अज॒स्रं ॥३॥

अदितेरदीनाया देवमातुः पुचासः पुचा मित्रादयो यस्यै मर्त्याय मनुष्याय स्तोत्रेऽजस्रमविच्छिन्नं
ज्योतिस्तोजो जीवसे जीवितुं प्रयच्छन्ति तस्य शत्रुर्नेश्वर इत्यर्थः ॥ ॥४३॥

वात इति तृचं पंचत्रिंशं सूक्तं वातगोचस्योक्तस्यार्थं गायत्रं वायुदेवताकं । तथा चानुक्रांतं । वातो
वातायन उलो वायव्यमिति ॥ गतो विनियोगः ॥

वा॒त आ वा॒तु भे॒षजं॑ श॒म्भु म॒यो॒भु नो॑ ह॒दे । प्र ए॒ण आ॒यू॒षि ता॒रिषत् ॥१॥

वा॒तः । आ । वा॒तु । भे॒षजं॑ । श॒म्भु । म॒यः॒भु । नः॑ । ह॒दे । प्र । नः॑ । आ॒यू॒षि ।

ता॒रिषत् ॥१॥

वातो वायुर्नोऽस्माकं हृदे हृदयाय भेषजमीषधमुदकं वा वातु । आगमयतु । कीदृग्भुतं । शम्भु रोगशमनस्य
भावयितु मयोभु सुखस्य च भार्वाधतु । अपि च नोऽस्माकमायूषि प्र तारिषत् । प्रवर्धयतु ॥

उ॒त वा॒त पि॒तासि॑ न उ॒त भ्रा॒तो॒त नः॑ सखा॑ । स नो जी॒वा॒तवे॑ कृ॒धि ॥२॥

उ॒त । वा॒त । पि॒ता । अ॒सि । नः॑ । उ॒त । भ्रा॒ता । उ॒त । नः॑ । सखा॑ । सः । नः॑ ।

जी॒वा॒तवे॑ । कृ॒धि ॥२॥

उतापि च हे वात त्वं नोऽस्माकं पितासि । उत्पादको भवसि । उतापि च भ्राता भवसि । उतापि च
नोऽस्माकं सखा समानस्थानो मित्रभूतश्च भवसि । स त्वं नोऽस्माङ्जीवातवे जीवनहंतवे यागाय कृधि । कृध
करोतिच्छंदसो विकरणस्य लुक् । श्रुगृणुपृकृवृभ्य इति हेर्धिः ॥

यद॒दो वा॒त ते गृ॒हे॒ऽमृत॑स्य नि॒धिर्हि॒तः । ततो॑ नो दे॒हि जी॒वसे॑ ॥३॥

यत् । अ॒दः । वा॒त । ते॒ । गृ॒हे । अ॒मृत॑स्य । नि॒धः । हि॒तः । ततः॑ । नः॑ । दे॒हि ।

जी॒वसे॑ ॥३॥

हे वात वायो ते तव गृहे स्थाने यददो योऽसावमृतस्यामरणस्य निधिर्निषेपो हितः स्थापितो वर्तते
ततस्तस्मान्निधेराहत्यामृतत्वं जीवसे नोऽस्माकं जीवनाय देहि । प्रयच्छ ॥ ॥४४॥

प्रापय इति पंचवर्षं वटुंशं सूक्तं । अपिः पुषस्य वत्सस्त्रार्षं गायत्रमापेयं । तथा चानुक्रांतं । प्रापये पंचापेयो वत्स आपेयं त्विति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्नशस्तयोगायवे कंदसीदमादिके द्वे सूक्ते । सूच्यते हि । प्रापये वाचमिति सूक्ते इमां मे अपि समिधं । आ० ४. १३. । इति ॥ दशरात्रस्य नवमेऽह्न्यापिमाहृत इदं जातवेदसं निविष्टानं । सूचितं च । मरुतो यस्य हि प्रापये वाचमित्यापिमाहृतं । आ० ८. ११. । इति ॥

प्रापये वाचमीरय वृषभाय क्षितीनां । स नः पर्षदति द्विषः ॥ १ ॥

प्र । अपये । वाचं । ईरय । वृषभाय । क्षितीनां । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ १ ॥

हे सोतः अपये सुतिरूपां वाचं प्रेरय । उच्चारय । कथंभूताय । क्षितीनां मनुष्याणां यजमानानां वृषभाय कामानां वर्षिषे । किं प्रयोजनमिति चेत् । सोऽपिनोऽस्मान्द्विषो द्वेष्टनति पर्षत् । अतिपारयेत् ॥

यः परस्याः परावतस्तिरो धन्वातिरोचते । स नः पर्षदति द्विषः ॥ २ ॥

यः । परस्याः । पराऽवतः । तिरः । धन्व । अतिऽरोचते । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ २ ॥

योऽपिः परस्याः परावतोऽतिशयिताहूरदेशान्तिरः । प्राप्तनामितत् । प्राप्तसंबंधं धन्व मरुभूमिं जलवर्जितं देशमतिरोचते अतिक्रम्य प्रज्वलति । यद्वा । धन्वांतरिचं । अत्रांतरिचं तिरस्तिर्यगतिरोचते भृशं प्रकाशयते । गतमन्यत् ॥

यो रक्षांसि निजूर्वति वृषां शुक्रेण शेचिषा । स नः पर्षदति द्विषः ॥ ३ ॥

यः । रक्षांसि । निऽजूर्वति । वृषां । शुक्रेण । शेचिषा । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ ३ ॥

वृषा वर्षिता योऽपिः शुक्रेण निर्मलेन शुभ्रवर्णेन वा शेचिषा तेजसा रक्षांसि यज्ञस्य हंतृणि निजूर्वति निहिनस्ति । जूर्वी हिंसार्थः । गतमन्यत् ॥

यो विश्वाभि विपश्यति भुवना सं च पश्यति । स नः पर्षदति द्विषः ॥ ४ ॥

यः । विश्वा । अभि । विऽपश्यति । भुवना । सं । च । पश्यति । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ ४ ॥

योऽपिः सूर्यरूपेण विश्वा विश्वानि सर्वाणि भूतजातान्यभिमुखं विपश्यति विशेषेण तेजसा प्रेक्षते । प्रकाशयतीत्यर्थः । भुवना भुवनानि भूतजातानि सं पश्यति च सम्यग्जानाति च । अन्यत्सिद्धं ॥

यो अस्य पारे रजसः शुक्रो अग्निरजायत । स नः पर्षदति द्विषः ॥ ५ ॥

यः । अस्य । पारे । रजसः । शुक्रः । अग्निः । अजायत । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ ५ ॥

अस्य रजसो लोकस्यांतरिचस्य पार उपरिदेशे शुक्रः शुभ्रवर्णो योऽग्निर्विषुदात्मना सूर्यात्मना वाजायत प्रादुर्भवति स नोऽस्मान्द्विषो द्वेष्टनति पर्षत् । अतिपारयेत् ॥ ४५ ॥

प्र नूनमिति तृचं सप्तचिंशं सूक्तं । अपिपुषस्य श्वेनस्त्रार्षं गायत्रं जातवेदोऽपिदेवता । तथा चानुक्रांतं । प्र नूनं तृचमापेयः श्वेनो जातवेदस्त्विति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्नशस्तयोगायवे विनियोगः ॥

प्र नूनं जातवेदसमश्वं हिनोत वाजिनं । इदं नो बहिरासदे ॥ १ ॥

प्र । नूनं । जातवेदसं । अश्वं । हिनोत । वाजिनं । इदं । नः । बहिः । आसदे ॥ १ ॥

जातवेदसं जातानां वेदितारं जातधनादिकं वाश्वं कर्मभिर्व्याप्तुवन्तं वाजिनमवन्तं हे ऋत्विग्वजमानाः नूनमवश्वं प्र हिनोत । प्रवर्धयत । यद्वा । अश्वमिव क्षुतिभिः प्रेरयत ॥ हि गतौ वृद्धौ च । अस्माज्जोति तशब्दस्य तप्तनप्तनयनाद्येति तवादेशः ॥ किमर्थं । नोऽस्माकमिदं बहिरासीर्णमासद् आसत्तुं प्राप्तुं । बहिरासीदित्यर्थः ॥ सदेः कृत्यार्थे तवैकनिति केन्रत्ययः ॥

अस्य प्र जातवेदसो विप्रवीरस्य मीळुषः । महीमियमिं सुष्टुतिं ॥ २ ॥

अस्य । प्र । जातवेदसः । विप्रवीरस्य । मीळुषः । मही । इयमिं । सुऽस्तुतिं ॥ २ ॥

जातवेदसो जातानां वेदितुर्विप्रवीरस्य । विप्रा मेधाविनो यजमाना वीराः पुत्रा यस्य । तादृशस्य मीळुषः सेतुरस्यापिर्मही महतीं सुष्टुतिं शोभनां क्षुतिं प्रेयमिं । प्रेरयामि ॥ अ गतौ जाहोत्यादिकः । अतिपिपत्योश्चैत्यभ्यासस्थित्वं ॥

या रुचो जातवेदसो देवचा हव्यवाहनीः । ताभिर्नो यज्ञमिन्वतु ॥ ३ ॥

याः । रुचः । जातवेदसः । देवचा । हव्यवाहनीः । ताभिः । नः । यज्ञं । इन्वतु ॥ ३ ॥

जातवेदसोऽपेया रुचो रोचमानाः कालीकरालीप्रभृतयः सप्त जिह्वा देवचा देवान्प्रति ॥ देवमनुष्यपुरुषमर्त्येभ्य इत्यादिना द्वितीयाये चाप्रत्ययः ॥ हव्यवाहनीर्हव्यानां हविषां वोद्धवः प्रापयिष्यो भवन्ति ॥ वा कंदसीति जसि पूर्वसर्वर्णदीर्घः ॥ ताभिर्जिह्वाभिर्नोऽस्माकं यज्ञं यागसाधनं हविरिन्वतु । देवान्प्रापयतु ॥ हवि व्याप्नोति । इदित्वाप्तुम् ॥ ॥ ४६ ॥

आयं गौरिति तृचमष्टाविंशं सूक्तं गायत्रं । सारपराक्षी नामर्षिका । सैव देवता सूर्यो वेति । तथा चानुक्रांतं । आयं गौः सारपराक्ष्यात्मदेवतं सौर्यं वेति ॥ अविवाक्तेऽहनि मानसयह एतत्सूक्तं शंसनीयं । सूचितं च । आयं गौः पृश्निरक्रमीदित्युपांशु तिस्रः पराचीः शम्वा । आ० ८. १३ । इति ॥

आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः । पितरं च प्रयन्स्वः ॥ १ ॥

आ । अयं । गौः । पृश्निः । अक्रमीत् । असदत् । मातरं । पुरः । पितरं । च । प्रयन् । ॥ १ ॥

स्वपरिति स्वः ॥ १ ॥

गौर्गमनशीलः पृश्निः प्राष्टवर्णः प्राप्ततेजा अयं सूर्य आक्रमीत् । आक्रांतवान् । उदयाचलं प्राप्तवानित्यर्थः । आक्रम्य च पुरः पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशि मातरं सर्वभूतजातस्य निर्मात्रीं पृथिवीमसदत् । आसीदति । प्राप्नोति ॥ सदेः कंदसो लुङ् । इदित्वाक्षेरडादेशः ॥ ततः पितरं पालकं युलोकां चशब्दादंतरिक्षं च प्रयन् प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छन् स्वः स्वर्गः शोभनगमनो भवति । यद्वा । पितरं स्वर्गलोकं प्रयन्वर्तते ॥

अंतरि रति रोचनास्य प्राणादपानती । अख्यन्महिषो दिवं ॥ २ ॥

अंतरिति । चरति । रोचना । अस्य । प्राणात् । अपऽअनती । वि । अख्यत् । ॥ २ ॥

महिषः । दिवं ॥ २ ॥

अस्य सूर्यस्य रोचना रोचमाना दीप्तिरन्तः शरीरमध्ये मुख्यप्राणात्मना चरति । वर्तते । किं कुर्वती । प्राणादपानती । मुख्यप्राणस्य प्राणाद्याः पंच वृत्तयः । तत्र प्राणनं नाडीभिर्बद्धं वायोर्निर्गमनं । तथाविधा-

प्राणात्माजनादनंतरमपानती । अपानं नाडीभिरवायुं वायोर्नयनं । तत्कुर्वती ॥ अपपूर्वादनितेर्बटः शतृ । अदादित्वाच्छपो जुक् । उगितश्चेति ऊप् । शतुरनुम इति नया उदात्तत्वं ॥ यद्वा । चंतर्वावापृथिव्योर्मध्येऽस्य सूर्यस्य रोचना रोचमाना दीप्तिश्चरति । गच्छति ॥ यच्च दीप्ती । अनुदात्ततश्च ह्लादेरिति युष् ॥ किं कुर्वती । प्राणात्माजनादुदयानंतरमपानती सायंसमयेऽसं गच्छती । ईदृश्या दीप्त्या युक्तः । अत एव महिषो महान्मूर्धो दिवमंतरिक्षमुदयास्तमययोर्मध्ये ब्रह्मात् । विचष्टे । प्रकाशयति ॥ महेरविमहोष्टिषच । उ० १. ४६. । इत्थीयादिकष्टिषचप्रत्ययः । चष्टिः स्थाश्च । ह्वांसि लुब्धस्थितिवक्तीत्यादिना क्षुरकादेशः ॥

चिंशङ्गाम वि राजति वाक्पतंगाय धीयते । प्रति वस्तोरहं द्युभिः ॥ ३ ॥

चिंशत् । धाम । वि । राजति । वाक् । पतंगाय । धीयते । प्रति । वस्तोः । अहं । द्युभिः ॥ ३ ॥

चिंशङ्गाम धामानि स्थानानि ॥ वचनव्यत्ययः ॥ वस्तोर्वासरस्याहोरात्रस्यावयवभूतानि । अहश्चन्द्रोऽवधारणे । द्युभिः सूर्यस्य दीप्तिभिरिव वि राजति । विराजते । विशेषेण दीप्यते ॥ व्यत्ययेनैकवचनं ॥ मुहूर्तान्यत्र धामान्युच्यन्ते । पंचदश रात्रिः पंचदशाहः । पतंगाय । पतति गच्छतीति पतंगः सूर्यः । तस्मै भुतिरूपा वाक् प्रति धीयते । प्रतिमुखं स्तोतुभ्यः क्षियते । यद्वा । वस्तोरहं चिंशङ्गामानि । चटिकाभिप्रायमेतत् । चिंशङ्गटिकाः ॥ अत्यंतसंयोगे द्वितीया ॥ एतावंतं कालं द्युभिर्दीप्तिभिरसी सूर्यो वि राजति । विशेषेण दीप्यते । तस्मिंश्च समये वाक् त्रयीरूपा तस्मै सूर्यरूपाय पतंगाय प्रति धीयते । प्रतिमुखं ध्यायते । स्तूयते सूर्यः सर्वत इत्यर्थः । स्तूयते हि । अग्निः पूर्वाह्निं दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह इत्यादि । ति० ब्रा० ३. १२. ९. १. ॥ यदा लिङं सूक्तं सारंपरास्था आत्मस्तुतिः तदा सूर्यात्मना स्तूयत इत्यवगंतव्यं ॥ ४७ ॥

अतमिति तृचमेकोनवत्वारिंशं सूक्तं मधुच्छंदसः पुत्रस्याधमर्षणस्त्वर्षमानुष्टुभं । रात्र्यादीनां भावानां कृष्यादिप्रतिपादकत्वात्तादृश्य एवार्थो देवता । तथा चानुक्तांतं । अतं माधुच्छंदसोऽधमर्षणो भाववृत्तमानुष्टुभं त्विति ॥ लिंगादिनियोगोऽवगंतव्यः ॥

अतं च सत्यं चाभीष्टात्तपसोऽध्यजायत । ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥ १ ॥

अतं च सत्यं चाभीष्टात्तपसोऽध्यजायत । ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥ १ ॥

अतमिति सत्यनाम । अतं मानसं यथार्थसंकल्पनं सत्यं वाचिकं यथार्थभाषणं । चकाराभ्यामन्वदपि शास्त्रीयं धर्मजातं समुक्षीयते । तत्सर्वमभीष्टादभितप्ताद्वृत्त्या पुरा कथ्यर्थे कृतात्तपसोऽधि । अध्यपर्यर्थे । उपर्यजायत । उदपयत । तपसास्वेदं सर्वमसृजत । ति० आ० ८. ६. । इति श्रुतिः । तपश्चात्र सष्ट्यपर्यालोचनलक्षणं । यस्य ज्ञानमयं तपः । मुं० उ० १. १. ९. । इति श्रुत्यंतरात् ॥ अभिपूर्वादिभिः कर्मणि निष्ठा । श्रीदितो निष्ठायामितीदृप्रतिषेधः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । स्वरितो वानुदात्ते पदादावित्येकादेशः स्वर्यते ॥ यद्वा । अभीष्टादभितः प्रकाशमानात्परमात्मनो मायाधिष्ठानरूपापादानभूतादृतं सत्यं चाजायत ॥ जनिकर्तुः प्रकृतिः । पा० १. ४. ३०. । इति प्रकृतेरपादानसंज्ञा ॥ तत्तत्सत्त्वादेवेश्वराद्वाची । उपलक्षणमेतद्द्वौऽपि । अहश्च रात्रिश्चाजायत ॥ रात्रिश्चाजसाविति ऊप् ॥ तत्तत्सत्त्वादेवेश्वरादर्णवोऽर्णवोदकेन युक्तः समुद्रश्चाजायत । समुद्रश्चन्द्रोऽंतरिक्षोदध्योः साधारण इत्यभिमतार्थस्य प्रकाशनायार्णवशब्देन विशेष्यते ॥ अर्णवः सलोपश्च । का० ५. २. १०९. ३. । इति मत्वर्थोचो वप्रत्ययः सलोपश्च ॥

समुद्रादर्णवादिं संवत्सरो अजायत ।

अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी ॥ २ ॥

समुद्रादर्णवादिं संवत्सरो अजायत ।

अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी ॥ २ ॥

अर्थात्समुद्रात्पृष्ठादधूर्ध्वं संवत्सरः संवत्सरोपलक्षितः सर्वः कालोऽजायत । श्रूयते हि । सर्वे निमेषा
अक्षरे विद्युतः पुरुषादधि कला मुहूर्ताः काष्ठाश्च । ति० आ० १०. १. २. । इति । स चेत्सरोऽहोरात्राक्षितपुष्प-
क्षितानि सर्वाणि भूतानि विदधत् कुर्वन् स्रजम् ॥ अथस्नानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । ततः समासि छन्दोत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं ॥ मिषतो निमिषादियुक्तस्य विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य वशी स्वामी भूत्वा वर्तते ॥

सूर्याचंद्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चांतरिक्षमथो स्वः ॥ ३ ॥

सूर्याचंद्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चांतरिक्षमथो स्वः ॥ ३ ॥

सूर्याचंद्रमसौ कालस्य ध्वजभूतौ दिवं च पृथिवीं चांतरिक्षं च इत्थं त्रिभुवनं स्वः । स्वःशब्दः मुखवाची ।
दिवो विशेषणं । मुखरूपां दिवं । तदेतत्सर्वं धाता विधाता यथा पूर्वं पूर्वस्मिन्कालेऽकल्पयत् दृष्टवान् तथै-
वागामिन्यपि कल्पे कल्पयिष्यतीत्यर्थः ॥ ॥ ४८ ॥

संसमिति चतुर्ध्वं चत्वारिंशं सूक्तं संवननस्थार्थं । समानो मंत्र इति तृतीया त्रिष्टुप् शिष्टाक्षिष्योऽनुष्टुभः ।
प्रथमाया अपिर्देवता । शिष्टानां संज्ञानं । अनुक्रम्यते च । संसं चतुष्कं संवननः संज्ञानमावापियी तृतीया त्रिष्टुप्
तृतीया त्रिष्टुप् । आनुष्टुभं त्विति पूर्वमुक्तत्वादवशिष्टानामनुष्टुप्त्वं ॥ सूक्तविनियोगो लेखिकः ॥

संसमिधुवसे वृषन्नग्ने विश्वान्यर्य आ । इच्छस्पदे समिध्यसे स नो वसून्वा भर ॥ १ ॥

संससं । इत् । युवसे । वृषन् । अग्ने । विश्वानि । अर्यः । आ । इच्छः । पदे । सं ।

इध्यसे । सः । नः । वसूनि । आ । भर ॥ १ ॥

हे वृषन्कामानां वर्षितरये अर्य इच्छरत्त्वं ॥ अर्यः स्वामिवैश्वर्योः । पा० ३. १. १०३. । इति यत्प्रत्ययांतो
निपातितः । अर्यः स्वाम्याख्यायां । फि० १. १८. । इत्थतोदात्तत्वं ॥ स त्वं विश्वानि सर्वाणि भूतजातानि संसं ॥
प्रसमुपोदः पादपुरणे । पा० ८. १. ६. । इति समो द्विवचनं ॥ इच्छब्दोऽवधारणे । आ समंतात्सं युवसे । मि-
अयसि । देवेषु मध्ये त्वमेव सर्वाणि भूतजातानि वैश्वानरात्मना व्याप्नोषि । इत्थर्थः । किंचेच्छ इडायाः
पृथिव्याः पदे स्थान उत्तरवेदिनक्षणे । एतद्वा इच्छायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिः । ए० ब्रा० १. २८. । इति ब्राह्मणं ।
तत्र त्वं समिध्यसे । अत्विग्भिः संदीप्यसे । स तादृशत्वं नोऽस्माकं वसूनि धनान्या भर । आह्वर ॥

सं गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानतां ।

देवा भागं यथा पूर्वं संजानाना उपसंते ॥ २ ॥

सं । गच्छध्वं । सं । वदध्वं । सं । वः । मनांसि । जानतां ।

देवाः । भागं । यथा । पूर्वं । संऽजानानाः । उपऽसंते ॥ २ ॥

हे सोतारः यूयं सं गच्छध्वं । संगताः संभूता भवत ॥ समो गम्यृक्षीत्यादिना गमेरात्मनेपदं ॥ तथा सं
वदध्वं । सह वदत । परस्परं विरोधं परित्यज्यैकविधमेव वाक्यं ब्रूतेति यावत् ॥ व्यक्तवाचां समुच्चारणे
। पा० १. ३. ४८. । इति वदेरात्मनेपदं ॥ वो युष्माकं मनांसि सं जानतां । समानमेकरूपमेवार्थमवगच्छन्तु ॥
संप्रतिभ्यामनाध्याने । पा० १. ३. ४६. । इति जानातेरात्मनेपदं ॥ यथा पूर्वं पुरातना देवाः संजानाना ऐकमत्यं
प्राप्ता हविर्भाषमुपासते यथास्वं स्वीकुर्वन्ति तथा यूयमपि वैमत्यं परित्यज्य धनं स्वीकुर्वन्ति शेषः ॥

समानो मंत्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्रमेघां ।

समानं मंत्रमभि मंत्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि ॥ ३ ॥

स॒मा॒नः । म॒न्त्रः । सं॒ऽइति॑ । स॒मा॒नी । स॒मा॒नं । म॒नः । स॒ह । चि॒त्तं । ए॒षां ।
स॒मा॒नं । म॒न्त्रं । अ॒भि । म॒न्त्रे॒ । वः । स॒मा॒नेन॑ । वः । ह॒विषा॑ । जु॒होमि॑ ॥ ३ ॥

पूर्वीऽर्धर्चः परोक्षकृतः उत्तरः प्रत्यक्षकृतः । एषामेकस्मिन्कर्मणि सह प्रवृत्तानामृत्विजां सोतृणां वा मन्त्रः स्तुतिः शस्त्रावात्मका गुप्तभाषणं वा समान एकविधोऽसु । तथा समितिः प्राप्तिरपि समान्येकरूपासु ॥ केवलमामकेत्यादिना समानशब्दाद्गीष् । उदात्तनिवृत्तिस्त्रिण जीष् उदात्तत्वं ॥ तथा मनो मननसाधनमन्तःकरणं चैषां समानमेकविधमप्यसु । चित्तं विचारजं ज्ञानं तथा सह सहितं परस्परस्वीकार्यैकैकीभूतमसु । अहं च वो युष्माकं समानमेकविधं मन्त्रमभि मन्त्रये । एकविधाय संस्करोमि । तथा वो युष्माकं स्वभूतेन समानेन साधारणेन हविषा चक्षुःपुरोडाशादिनाहं जुहोमि ॥ तृतीया च होम्बुदसि । पा० २. ३. ३. । इति कर्मणि कारके तृतीया ॥ वषट्कारेण हविः प्रक्षेपयामीत्यर्थः ॥

स॒मा॒नी व॒ आकू॑तिः स॒मा॒ना हृद॑यानि वः ।
स॒मा॒नम॑स्तु वो॒ मनो॑ यथा॒ वः सु॑स॒हास॑ति ॥ ४ ॥
स॒मा॒नी । वः । आ॒ऽकू॑तिः । स॒मा॒ना । हृद॑यानि । वः ।
स॒मा॒नं । अ॒स्तु । वः । म॒नः । यथा॑ । वः । सु॒ऽस॒ह । अ॒स॑ति ॥ ४ ॥

हे अस्त्विग्यजमानाः वो युष्माकमाकूतिः संकल्पोऽध्ववसायः समान्येकविधोऽसु । तथा वो युष्माकं हृदयानि समानान्येकविधानि संतु । तथा वो युष्माकं मनोऽन्तःकरणं । प्रत्येकापेक्षयैकवचनं । तदपि समानमसु । यथा वो युष्माकं सुसह शोभनं साहित्यमसति भवति तथा समानमस्त्वित्यन्वयः ॥ अस्तेर्लटि वज्रलं कंदसोति शपो लुगभावः ॥ ४९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थोऽस्तुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे अक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः संपूर्णः ॥

शर्मण्यदेशजातेन श्रीगोतीर्थनिवासिना ।
मोक्षमूलरभट्टेन भाष्यमिदं विशोधितं ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ कल्याणं भूयात् ॥

APPENDIX.

THE
KHILAS OF THE RIG-VEDA.

REMARKS.

SOME of the MSS. of the *Samhitâ*-text contain a number of hymns, or sometimes single verses, which are not explained by *Sâyana*, and did not form part of what the *Brâhmanas* consider the canonical text of the *Rig-veda*. They are called 'Khila' and in some MSS. 'Parisishṭa,' or 'Padasishṭa.' I have never met with them in the *Pada*-text of the *Rig-veda*, and some of the *Samhitâ* MSS. also omit them. Still, some of them may claim a considerable antiquity; and though they are not included in the index of the hymns ascribed to *Kâtyâyana*, there can be no doubt that they were known to *Kâtyâyana*'s predecessor, *Saunaka*, who was the author of several *Anukramanîs* to the *Rig-veda*. He mentions the *Khilas* in general in the introduction to his *Anuvâka-anukramanî*:

एकैकमनुवाकं तु खिलानि ब्राह्मणानि च । संवत्सरे संवत्सरे पठेदहरहः शुचिः ॥

Again, in the third verse of the same *Anukramanî*, between the 13th and 14th *Anuvâka* of the first *Mandala*, *Saunaka* states distinctly that he does not enumerate the *Khailika Anuvâkas*:

खिलिष्वानामनादेशोऽखिलं संयेऽनुवाकानां । यस्तु चर्चायते वेदे तस्य संख्येति न श्रुतिः ॥¹

Where the number of the *Anuvâkas*, of the *Sûktas*, the *Vargas*, the verses, the metres, and of the single words in the *Rig-veda* is given by *Saunaka* (the words amount to 153,826), the *Khilas* are never taken into account. But the very fact that they were not counted by *Saunaka*, and that he himself says so, shows that they existed in his time. The number of hymns in the *Sâkala-sâkhâ* is 1017, but, as *Saunaka* says, exclusive of the *Khilas*: सहस्रमेतत्सूक्तानां निश्चितं खिलि-
वेर्विना दश सप्त च पठन्ति. The *Bâshkala-sâkhâ*, according to *Saunaka*, contained eight hymns more, but again, as he says, exclusive of *Khilas*: एतत्सहस्रं दश सप्त चैव षष्टा-
वतो वाक्पञ्चमेऽधिकानि । ताम्पारणे शाकले शिशिरीये² वदन्ति शिष्टा न खिलेषु विप्राः ॥ Another proof of the antiquity of these *Khila*-hymns consists in their being quoted in the *Nirukta*³. In *Pânini* the *Khilas* are not mentioned except in the *Ganapâtha*.

¹ This is the original reading, which has afterwards been changed into खिलिष्वानामनादेशोऽनुवाकाना-
मिह श्रुतः. The commentary adds, अतोऽनोत्तर-
चापि खिलवर्गमनुव्यत इति भावः । In *Saunaka*'s

Ârshânuakramanî the *Khilas* seem to have been mentioned.

² शिशिरीया इति पठंस्वये ।

³ Cf. Roth, *Abhandlungen*, p. 31.

Some of the verses which are Khilas in the Rig-veda¹ occur in the text of the *Âtharvāna*. In the *Vāgasaneyi-samhitā* several entire *Adhyāyas* are called Khila (XXVI-XXXV), and even in the latest works of the Vaidik period, in the *Âranyakas* and *Upanishads*, some portions are still marked as apocryphal. The 7th and 8th *Adhyāyas* of the *Bṛihadâraṇyaka* are called Khila and *Parisishṭa* in the commentary (p. 948, ed. Roer), and the whole *Yāgyñiki Upanishad* is called by the same name. In the epic poem of the *Mahābhārata* the *Harivamśa* is reckoned as a Khila.

The Khilas generally occur at the end of *Mandalas* and *Anuvākas*, not of *Ashtakas* and *Adhyāyas*—another proof of the early date of their insertion.

For the text of the Khilas I have used, besides the *Samhitā MSS.* (S 1. S 2. S 3. S 4), my own MS. of *Parisishṭas*, which I call P. This MS. begins: *त्रीनशेषाय नमः ॥ प्रथमाष्टके श्रुत्वा ॥ द्वितीयाष्टके पंचमाध्याये संवत्सरे ॥ मा विभिर्न* etc. It ends: *ग्रन्थो चतुर्दशे चतुष्पदे ॥ १ ॥ इति परिशिष्टानि संपूर्णानि ॥ ॥ संवत् १९१५ माघे माघे द्वादश्यां इंदुबाहुरे तद्विनि संपूर्ण ॥* I have also quoted the more important readings of Prof. Aufrecht's edition (A), and of *Rāgarāma Sāstri* and *Sivarāma Sāstri's* edition (R), where the *Parisishṭas* are printed as an appendix to the eighth *Ashtaka*.

The accents are given in some of the MSS., while in others they are omitted. But even where they are given, as in P, they are mostly placed at random, and have therefore as a rule been omitted in this reprint. The text, too, is often corrupt, and has been restored as best it could be, from our MSS., without attempting any conjectural emendations.

॥ अथ खैलिकानि सूक्तानि ॥

१.

शनैश्चित्सूर्येण आदित्येन सहीयसा ।

अहं यशस्विनां यशो विद्यारूपाय ददे ॥ १ ॥

उद्यन्नद्य वि^१ नो भज पिता पुत्रेभ्यो यथा ।

दीर्घायुत्वस्य हेशिषे तस्य नो देहि^२ सूर्य ॥ २ ॥

उद्यंतं ना मित्रमह आरोहंतं विचक्षण ।

पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं ॥ ३ ॥

1. This Khila is given at the end of the ninth *Anuvāka* of the first *Mandala* (Rv. I. 50), in S 3. It is counted as the 9th *Varga*, but in order to adjust the numbers the 20th *Varga* is counted twice. It does

not occur in S 1. S 2. S 4, nor in MSS. Bodl. Wilson, 429. 435, 443, nor in P and R.

^१ वि A. मि S 3.

^२ देहि TBr. III. 7, 6, 22. A. अहि S 3.

२.

मा बिभेर्न मरिष्यसि परि त्वा पामि सर्वतः ।
 घनेन हन्मि वृश्चिकमहं^१ दंडेनागतं ॥१॥
 आदित्यरषवेगेन विष्णुबाहुबलेन^२ च ।
 गरुडपक्षनिपातेन भूमिं गच्छ महायशः ॥२॥
 गरुडस्य जातमाचेण चयो लोकाः प्रकंपिताः ।
 प्रकंपिता मही सर्वा सशैलवनकानना ॥३॥^३
 गगनं^४ नष्टचंद्रार्कं ज्योतिषं न प्रकाशते ।
 देवता भयभीताश्च^५ मारुतो न स्रवायति मारुतो न स्रवायत्यो नमः^६ ॥४॥
 भोः^७ सर्पे भद्रं भद्रं ते दूरं गच्छ महायशः^८ ।
 जनमेजयस्य^९ यज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर ॥५॥
 आस्तीकवचनं श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्तते ।
 शतधा भिद्यते मूर्ध्नि शिंशवृक्षफलं यथा ॥६॥^{१०}
 यो जरत्कारुणा जातो^{११} जरत्कन्यां महायशः^{१२} ।
 तस्य सर्पाप^{१३} भद्रं ते भूमिं^{१४} गच्छ महायशः ॥७॥^{१५}
 असितिं चार्थसिद्धिं च सुनीतिं चापि यः स्मरेत् ।
 दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति सर्पभयं हरेत्^{१६} ॥८॥^{१७}
 अगस्तिर्माधवश्चैव मुचुकुंदो महामुनिः ।
 कपिलो मुनिरास्तीकः पंचैते सुखशायिनः ॥९॥

2. Khila found at the end of the first Mandala, in S1. S3. S4. It is not given in S2, nor in MSS. Bodl. Wilson 429, 435.

¹ For 'महं' R reads 'महि'. Cf. Av. X. 4. 9.

² For 'विष्णुबाहु' S4 and P read 'विष्णोर्बाहु'.

³ इति पदशिष्टं S4, which gives only these three verses.

⁴ गगनं A. ⁵ मयविषया S3. A.

⁶ मारुतो न स्रवायत्यो नमः deest in S3.

⁷ भो without Visarga, MSS.

⁸ महायशः P. R. महाविषाः S1. S3. महा-विष A. ⁹ जनमेजयस्य S3. A.

¹⁰ Verses 5 and 6 occur Mahābhārata I. 2190:

सर्पापसर्पं भद्रं ते गच्छ सर्पं महाविष ।

जनमेजयस्य यज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर ॥

VOL. IV.

आस्तीकस्य वचः श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्तते ।

शतधा भिद्यते मूर्ध्नि शिंशवृक्षफलं यथा ॥

¹¹ P has जरत्कारुणाज्जातो, another MS. has जन-त्कारुणाज्जातो.

¹² Cf. Mahābhārata I. 2188:

यो जरत्कारुणा जातो जरत्कारुणी महायशः ।

¹³ सर्पाप P. सर्पापि R. One MS. has सर्पाऽपि.

¹⁴ भूमिं P. दूरं R, and one MS.

¹⁵ This and the following verses (7 to 10) occur only in P. R gives our verse 7 as verse 8, and our verse 10 as verse 7. The other two verses are not given in R.

¹⁶ One MS. has भवेत्.

¹⁷ Cf. Mahābhārata I. 2189:

असितं चार्थिमनंतं च सुनीचं चापि यः स्मरेत् ।

दिवा वा यदि रात्रौ वा नास्ति सर्पभयं भवेत् ॥

3 X

नर्मदायै नमः प्रातर्नर्मदायै नमो निशि ।
नमोऽस्तु नर्मदे तुभ्यं त्राहि मां विषसर्पतः ॥१०॥

३.

भद्रं वद दक्षिणतो भद्रमुत्तरतो वद ।
भद्रं पुरस्ताच्चो वद भद्रं पश्चात्कपिंजल^१ ॥१॥
भद्रं वद पुचैर्भद्रं वद गृहेषु च ।
भद्रमस्माकं वद भद्रं नो अभयं वद ॥२॥
भद्रमधस्ताच्चो वद भद्रमुपरिष्टाच्चो वद ।
भद्रंभद्रं न ज्ञा वद भद्रं नः सर्वतो वद ॥३॥
असपत्नं पुरस्ताच्चः शिवं दक्षिणतस्कृधि ।
अभयं सततं पश्चाद्भद्रमुत्तरतो गृहे ॥४॥
यौवनानि महयसि जिग्युषामिव दुंदुभिः ।
शकुंतक प्रदक्षिणं शतपचाभि नो वद ॥५॥
आवदंस्त्वं शकुने भद्रमा वद तूष्णीमासीनः सुमतिं चिकिद्भि नः ।
यदुत्पतन्वदसि कर्करिर्यथा^२ बृहद्वदेम विदधे सुवीराः ॥६॥

४.

जागर्षि त्वं भुवने जातवेदो जागर्षि यच्च यजते हविष्मान् ।
इदं हविः अहधानो जुहोमि तेन पासि गुह्यं नाम गोनां^१ ॥१॥

५.

सूक्तांते नृणान्यमावरण्ये वोदकेऽपि वा ।

3. This Khila occurs at the end of the second Mandala. It is given in S1. S3. S4. Wilson 435. P, the sixth verse (= Rv. II. 43. 3) only in S1. S2 and Wilson 429 have not got it, but S2 adds after Varga 12, पदशिष्टं, a word occurring so frequently in the MSS. instead of परिशिष्टं that I am almost inclined to take it as a synonym of Parisishta. It might mean what is left out in the Pada. The verses 1, 2, 5, 6 occur Kausika-sūtra 46, 54.

¹ कपिंजल S3. This verse occurs Nir. IX. 5. Cf. Roth, Abhandlungen, p. 32, and Notes on Nir. l.c.

² On Karkari, see Stenzler, Indische Studien, II. 159.

4. This verse is given at the end of hymn V. 44 in S1. S2. S3. S4. also in P. Wilson 439 has परिशिष्टं । जागर्षि गोनां ॥ It is not in Wilson 436.

¹ Cf. Rv. V. 3. 3.

5. P has तुतीयाध्याये । प्र ये वसुधा^२. R says चतुर्थाष्टकस्य तुतीयाध्याये तुतीयवर्षाति ह्यर्धं परिशिष्टं । The Samhitā MSS. have no Khila after V. 49. But see Khila 12.

यत्सृष्टैरध्ययनं^१ तदधीतं सृष्टानि भव ते भव ॥ १ ॥
वापीकूपतडागानां समुद्रं गच्छ स्वाहायिं गच्छ स्वाहा^२ ॥ २ ॥

६.

स्वस्त्ययेनं ताक्ष्यमरिष्टनेमिं महद्भूतं^१ वायसं देवतानां ।
असुरघ्नमिन्द्रसखं समत्सु बृहद्यशो नावमिवा रुहेम ॥ १ ॥
अंहोमुचंमांगिरसं गयं च स्वस्त्याचेयं मनसा च ताक्ष्यं ।
प्रयतपाणिः शरणं प्र पद्ये स्वस्ति संवाधेष्वभयं^२ नो अस्तु ॥ २ ॥

७.

वर्धंतु ते विभावरि दिवो अभस्यं विद्युतः ।
रोहंतु सर्वबीजान्यव ब्रह्मद्विषो जहि ॥ १ ॥

८.

॥ श्रीसूक्तं ॥

हिरण्यवर्णो हरिणीं सुवर्णैरजतस्रजां^१ ।
चंद्रां हिरण्यमयीं लक्ष्मीं जातवेदो म आ वह^२ ॥ १ ॥

अस्मार्थः । हे जातवेदः । जानाति वेदं । जातप्रज्ञो वा । जाते जाते विद्यत इति वा । हे अग्नि त्वं हिर-
ण्यवर्णो हिरण्यस्य सुवर्णस्य वर्षः कान्तिसदृशो यस्यास्तां । हरिणो हरितवर्णो । हरिणीरूपधरां वा ।
बीर्धत्वा हरिणीरूपमरक्षे संचचार इति देवीपुराणाच्च । सुवर्णैरजतस्रजां सुवर्णस्य रजतस्य च पुष्पाणि
सुवर्णानि रजतानि तेषां स्रज् मासा यस्यास्तां । स्रजसाहचर्यात् पुष्पाणीत्यवगम्यते । पुष्पासाहचरात् पुष्पे फले
सुक् । आपं चैव हस्तानामित्याय । यदा सुवर्णैरजतविक्रतमृशसां । सुप्तु वर्षो यस्य तत्सुवर्णं यद्रजतं तत्पुष्प-
स्रजां^३ । तद्विक्रतमृशसां वा । चंद्रां चंद्रवत्प्रकाशमानां । तद्रूपेणावस्थितां वा । हिरण्यमयीं हिरण्यस्वरूपां । हिर-
ण्यविद्युदां वा । लक्ष्मीं लक्षयवतीं । लक्ष्मीर्लोभादा लक्ष्यादेत्यादिनिबन्तात् । नि० ४. १० । एवंरूपां अयं मे
मह्यं महर्षमा वह । आह्वय । अपिदेवहोतृत्वादाह्वानं तदधीनमिति भावः । अपिर्वै देवानां होतेति श्रुतिः ॥ १ ॥

^१ One MS. has यत्सृष्टैर०.

^२ अपिं गच्छ स्वाहा deest in R.

6. This Khila is given at the end of V. 51 in the Samhitā MSS. It is also in P. R. A.

^१ महाभूतं A.

^२ A adds च.

7. This verse is given in the Samhitā MSS. at the end of hymn V. 84, also in P. R. A.

8. The Śrisūkta is given at the end of the fifth Mandala in the Samhitā MSS. (In S 3 the leaf containing it is bound after the sixth Adhyāya.) It is also

in P. R. A. As Dr. Hall has been so fortunate as to discover a commentary on this Khila, I reprint the same, as published by him in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, vol. xxviii. p. 121. The commentary is ascribed to Vidyādhara, to Vidyāśūtra Mahesvara, and to Vidyāśaṣya Svāmin. Dr. Hall adds, loc. cit., some valuable extracts and remarks bearing on the character of this peculiar hymn.

^१ स्रजम् A.

^२ म आ वह P. R. ममा वह Samhitā MSS. and A.

^३ Something wanting in this sentence.

तां म॒ आ वह॑ जातवेदो ल॒क्ष्मीमन॑पगा॒मिनीं^१ ।

यस्यां॑ हिरण्यं वि॒देयं॑ गाम॒श्वं पु॑रुषान॒हं ॥ २ ॥

अस्यार्थः । हे जातवेदः अपि त्वमनपगामिनीमपनमनरहितामनपाधिनीमित्त्वर्थः । तां वक्ष्यमास्तस्य सखा लक्ष्मीं मे मन्त्रमा वह । आह्वय । यस्यां श्रीदेव्यामावाहितायां सखां हिरण्यं सुवर्णं वा धेनुमश्वं वाणिज्यं पुष्यान् पुषपीचमिषदासभूतानहं विदेयं प्राप्तुयां ॥ २ ॥

अ॒श्वपूर्वा^२ र॒थम॒ध्यां ह॒स्तिना॑दप्र॒बोधिनीं^३ ।

अ॒श्रियं॑ दे॒वीमुप॑ ह॒ये श्री॒र्मा दे॒वी जुषतां^४ ॥ ३ ॥

अस्यार्थः । अश्वपूर्वामश्याः पूर्वं पुरोगा यस्यास्तां । अश्ववाचपूर्वामश्वः पूर्णा परिपूर्वामिति केचित् । रथमध्यां रथा मध्ये यस्यास्तां । हस्तिनादप्रबोधिनीं हस्तिनां नवानां नादेन बृंहितेन प्रबोधिनीं प्रकर्षेण आपयिषीं । देवीं देवगणीनां । द्योतनगणीनां वा । अश्रियं अश्रयणीयां । सेनारूपां वा । उप ह्ये समीपं प्रत्याह्वये । एतादृशी देवी श्रीर्मा मां जुषतां सेवतां ॥ ३ ॥

कां॒सोऽस्मि॒तां^५ हिर॑ण्यप्रा॒कारा॑मा॒र्द्रा ज्वल॑तीं तृ॒प्तां त॑र्पय॒तीं ।

प॒द्मेऽस्थि॒तां प॒द्मव॑र्णी॒ तामि॒होप॑ ह॒ये अ॒श्रियं॑ ॥ ४ ॥

अस्यार्थः । कां वाङ्मनसयोरगोचरां दुर्निरूपस्वरूपामित्वर्थः । ब्रह्मरूपां वा । को ह वै नाम प्रजापतिरिति श्रुतंतरात् । क इति ब्रह्मणो नामेति पुराणाश्च । सोऽस्मितां । आ ईषदा समन्तादुन्नतं यत् क्षितं हास्यं तदुत्तां । उपात्यलोपरकांदसः । हिरण्यप्राकारां हिरण्यस्य सुवर्णस्य प्राकार आकरणं यस्यास्तां । हिरण्यप्रकट आकार आकृतिर्यस्यास्तामिति वा । आर्द्रा क्षिप्तां क्षीरोदधिचत्पन्नत्वात् । ब्रह्मरूपां वा । ब्रह्मण्योऽचामूर्धन्यस्वरादिः । आर्द्रया ब्रह्म इत्यादी तथा दर्शनात् । अश्वद्वाराजसकं । ज्वलतीं प्रकाशमानां । तृप्तां प्रीतामपि च तर्पयतीं भक्तान् मनोरथिरिति शेषः । पद्मेऽस्थितां कमले निवसामासीनां । पद्मवर्णी कमलवर्णी । तामिति प्रसिद्धां अश्रियमिहोप ह्वये समीपं प्रत्याह्वये ॥ ४ ॥

च॒ंद्रां प्र॑भा॒सां य॒शसा॑ ज्वल॑तीं अ॒श्रियं॑ लो॒के दे॒वजु॑ष्टामु॒दारां॑ ।

तां प॒द्मिनीं॑मीं^६ श॒रणं॑ प्र^७ प॒द्मेऽल॒क्ष्मीमे॑ न॒श्रयतां॑ त्वां वृ॒णोमि॑^८ ॥ ५ ॥ १ ॥

अस्यार्थः । अथ प्र पद्य इत्यस्मान्तरमहंशब्दप्रवेपः प्रामादिकः । चंद्रां चंद्रवत् प्रकाशमानां । प्रभासां प्रकृष्टा भाः कांतियस्यास्तां । आप्यं वेवेत्याप । यशसा कीर्त्या ज्वलतीं प्रकाशमानां । लोके स्वर्गोके देवजुष्टां देवेरिंद्रादिर्बुष्टां सेवितां । प्रीतां वा । उदारां वदान्यां प्रगल्भां वा । पद्मिनीं पद्मसतारूपां । पद्माकारां वा । ईमिति निपातोऽनर्थकः । मिताचरेष्वनर्थकाः कमीमिदिति यास्कवचनात् । नि० १. ९. । ईकारवाच्यां वा । तां अश्रियं लोक इह लोके शरणं रचिषीं प्र पद्ये प्रपन्नोऽस्मि । अहमिति शेषः । अतो हे श्रीः मे ममास्तस्मिन् श्रीर्नश्रयतां नाशं प्राप्नोतु । एतादृशीं त्वां वृणोमि । अंतर्भावितस्त्वर्थात् । वृणे शरणस्त्वेन स्वीकृत्ये ॥ ५ ॥ वर्गः १ ॥

आ॒दि॒त्यव॑र्णे॒ तप॒सोऽधि॑ जा॒तो वन॒स्पति॒स्तव॑ वृ॒क्षोऽथ॑ बि॒त्त्वः ।

तस्य॑ फ॒लानि॒ तप॒सा नु॑दंतु॒ या अ॑न्तरा^९ या॒श्च बा॒ह्या अ॑ल॒क्ष्मीः ॥ ६ ॥

^१ लक्ष्मीमनपगामिनीं Samhitā MSS. and P.

^२ अश्वपूर्वा P. R. अश्वपूर्वा Samhitā MSS. and A.

^३ प्रबोधिनीम् P. R. प्रमोदिनीम् Samhitā MSS. and A.

^४ देवीर्बु P. S. 4.

^५ S 4 accentuates कांसोऽस्मितां.

^६ पद्मिनीं S 1. 2. 3. 4. A. पद्मिनीं P.

^७ शरणमहं प्र S 2. S 3. P.

^८ वृणि P. R.

^९ या अन्तरा A. माया अन्तरा S 1. Hall (but the commentary mentions no मा). मायांतरा S 2. 3. 4. P. ममांतरा R.

वृषोऽधितः परमपि पूर्वकृतं वाञ्छन्कात् । आदित्यवर्षे आदित्यस्य सूर्यस्य वर्षं एवं वर्षो यस्यासस्याः संबोधनं हे श्रीः तव तपसः नियमाद्वैतोर्वनस्यतिः । अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्यतयः क्षुता इति मानव-
क्षरणात् । मनु० १. ४७. । विस्रः विस्रनामको वृषो द्रुमोऽधिजातः प्रादुर्भूतः । तत्करादिति शेषः ।
कात्यायनः । विस्रो लक्ष्म्याः करेऽभवदिति वामनपुराणात् । अथेत्यनन्तरं तस्य विस्रस्य फलानि प्रकृतानि
शलाढुकाणि तपसा त्वत्तपसा त्वद्गुणहेतुत्वर्थः । अन्तरा अन्तरिन्द्रियसंबन्धिनो यावद्वाद्या बहिरिन्द्रियसं-
बन्धिन्यस्या अलक्ष्मीरभियो गुदंतु अपगुदंतु निवारयन्तित्यर्थः ॥ ६ ॥

उपैतु मां देवसखः कीर्तिञ्च मणिना सह ।

प्रादुर्भूतोऽस्मि^१ राष्ट्रेऽस्मिन्कीर्तिमृद्धिं^२ ददातु मे ॥ ७ ॥

अस्यार्थः । हे श्रीः देवसखः देवो महादेवसख सखा कुबेरः । कीर्तिञ्च कीर्त्यभिमानिनी दक्षकन्या देवता ।
कुबेरकोशशाखा वा । सा च मणिना चिंतामणिना मणिमद्भिण कोशाध्यक्षेण सह सार्धमुपेतु उपगच्छतु ।
अहमस्मिन् राष्ट्रे जनपदे प्रादुर्भूतोऽस्मि । उत्पन्नोऽस्मि । संगत्य कीर्तिं यशः कोशं वा अर्द्धिं सर्ववसुसमृद्धिं मे
महां ददातु यच्छतु ॥ ७ ॥

क्षुत्पिपासामलां ज्येष्ठामलक्ष्मीं^३ नाशयाम्यहं ।

अभूतिमसंमृद्धिं च सर्वं^४ निर्णुद मे गृहात् ॥ ८ ॥

अस्यार्थः । क्षुत्पिपासामलामशनतृष्णामक्षिणात्मिकां । ज्येष्ठां वृद्धां श्रीप्रागुत्पन्नमित्यर्थः । अलक्ष्मीमश्रियमहं
नाशयामि नाशं प्रापयामि । हे श्रीः त्वमभूतिमसंपत्तिं तथा सर्वमसमृद्धिमनमिवृद्धिं मे मम गृहात् गेहात्
निर्णुद निवारय ॥ ८ ॥

गंधद्वारां दुराधर्षो नित्यपुष्टां करीषिणीं ।

ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोप ह्वये श्रियं ॥ ९ ॥

अस्यार्थः । गंधो घ्राणयाहो गुणो दारं लक्षणं यस्यास्तां । दुराधर्षो केनापि धर्षयितुमशक्तां । नित्यपुष्टां
नित्यं निरन्तरं सखादिभिः पुष्टां समृद्धां । करीषिणीं करीषः शुष्कगोमयादिसद्वर्ता गवाक्षादिबज्रपुष्पसमृ-
द्धामिति यावत् । सर्वभूतानां सर्वप्राणिनामीश्वरीमधिष्ठात्री । आधारभूता वा । तां मूर्त्त्यां श्रियमिह लोके
उप ह्वये उपाह्वये समीपं प्रत्याह्वये ॥ ९ ॥

मनसः काममाकूतिं वाचः सत्यमशीमहि ।

पशूनां रूपमन्नस्य^५ मयि श्रीः श्रयतां यशः ॥ १० ॥ २ ॥^६

अस्यार्थः । हे श्रीः मनसः कामं मनोऽभिलाषं । आकूतिं संकल्पं च । वाचः वागिन्द्रियस्य सत्यं यावार्थं ।
पशूनां गोमहिषादीनां रूपं वीरादि । अन्नस्य । अस्तीत्यन्नं । तस्मादनीयस्य यवप्रीत्यादे रूपं भक्ष्यादिष-
तुर्विधं चाशीमहि लभेमहि । श्रीः संपत्तिः यशः कीर्तिञ्च मयि श्रयतां । आश्रयतां ॥ १० ॥ वर्गः २ ॥

^१ भूतोऽस्मि P. A. भूतोऽसु S2. R. भूतोऽसु S3. ना° R. *मला ज्येष्ठा अलक्ष्मीर्ना° P.

भूतोऽस्मि S1. S4.

^४ सर्वा S1. 2. 3. 4. P. Cf. TÂ. X. 66.

^२ अर्द्धिं P. वृद्धिं S1. 2. 3. 4. A.

^५ रूपमन्नस्य S1. S2. S4.

^३ क्षुत्पिपासामला ज्येष्ठा अलक्ष्मीर्ना° S1. 2. 3. A.

^६ VS. XXXIX. 4; TBr. II. 4, 6, 6.

*मला ज्येष्ठा अलक्ष्मीर्ना° S4. *मला ज्येष्ठामलक्ष्मीं

कर्दमेनप्रजा भूता मयि संभव^१ कर्दम ।

श्रियं वासय मे कुले^२ मातरं पद्ममालिनीं ॥ ११ ॥

अस्यार्थः । कर्दमेन कर्दमाख्येन पुत्रेण प्रकृष्टा वा अपत्यं यस्याः सा सुपुत्रित्वार्थः । जामपत्यमिति शास्त्र-
वचनात् । नि० ३. ६. । भूता । अभवत् । जतः हे कर्दम त्रीपुत्र त्वं मयि महीयन्गृहे संभव संभव । पद्ममालिनीं
कमलमालाधारिणीं मातरं तव जननीं श्रियं मे मम कुले वंशे वासय निवासय ॥ ११ ॥

आपः सृजंतु^३ स्निग्धानि चिक्लीत^४ वस मे गृहे ।

नि च^५ देवीं मातरं श्रियं वासय मे कुले ॥ १२ ॥

अस्यार्थः । आपः जलामिमानिभ्यो देवताः । स्निग्धानि स्नेहयुक्तानि कार्याणि कर्तुं । उत्पादयंतु । आपां
स्नेहगुणवत्त्वादिति भावः । हे चिक्लीत चिक्लीताख्य त्रीपुत्र मे मम गृहे बहे वस निवस । च अपि च देवीं
मातरं श्रियं मे मम कुले वंशे नि वासय संवासय ॥ १२ ॥

आर्द्रा पुष्करिणीं^६ पुष्टिं^७ पिंगलां पद्ममालिनीं ।

चंद्रां हिरण्यमीं लक्ष्मीं जातवेदो म आ वह^८ ॥ १३ ॥

अस्यार्थः । आर्द्रामार्द्राणां । पुष्करिणीमभिवेकोयुक्तां दिग्गजमुंडयेति भावः । पुष्करशब्दो गजमुंडाय-
वाचकः । पद्ममालिनीं पद्मवतीं । पद्मवतारूपां वा । पुष्टिं पुष्टिमिमालिनीं । पुष्टिरूपां वा । पुष्टिरूपेण
संस्थितेति मार्कण्डेयवचनात् । पिंगलां पिंगलवर्णां । पद्ममालिनीमित्यादि सिद्धमन्यत् ॥ १३ ॥

आर्द्रा यःकरिणीं यष्टिं^९ सुवर्णां हेममालिनीं ।

सूर्या हिरण्यमीं लक्ष्मीं जातवेदो म आ वह ॥ १४ ॥

अस्यार्थः । आर्द्रामार्द्राणां । यःकरिणीं यष्टिकरां वेपहस्तामित्यर्थः । टिलोपपक्षादसः । तद्वतीं दंडका-
रिणीं वा । दंडकरां वा । यष्टिं दंडरूपां । सुवर्णां शोभनवर्णां । हेममालिनीं हेमविकृतमणिमृगलादिमा-
लावतीं । सूर्या सूर्यवत् प्रकाशमानां । तद्वतां वा । सिद्धमन्यत् ॥ १४ ॥

तां म आ वह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीं^{१०} ।

यस्यां हिरण्यं प्रभूतं^{११} गावो दास्योऽश्वान्विदेयं पुरुषानहं ॥ १५ ॥ ३ ॥

अस्यार्थः । प्रभूतं मूयिष्ठं । गावः गाः । दास्यः परिवारिकाः । उभयत्र ग्रस । इयमृक् द्वितीयया अच्चा
वाख्याता । अर्थ इयान् विशेषः ॥ १५ ॥ वर्गः ३ ॥ ॥ इति त्रीसूक्तमाख्यं समाप्तं ॥

यः शुचिः प्रयतो भूत्वा जुहुयादाज्यमन्वहं ।

श्रियः^{१२} पंचदशर्चं च श्रीकामः सततं जपेत् ॥ १६ ॥

^१ संभव P. R. संभव S I. 2. 3. 4. A.

^२ गृहे S I.

^३ सृजंतु S 2. 3. 4. P. सृजति S I.

^४ नी च S 2. S 4. P.

^५ यःकरिणीं S 2. S 3. यःकरि S 4 sec. m.

यःकरि S 4 pr. m.

^६ पुष्टिं P. A. यष्टिं S I. 2. 4.

^७ ममा वह S I. 2. 3. 4. The same in the next verse.

^८ यःकरिणीं यष्टिं P. पुष्करिणीं यष्टिं A. यःक-
रिणीयष्टिं R. पुष्करिणीं पुष्टिं S I. 2. 4. पुष्करिणीं
पुष्टिं S 3.

^९ Verse 14 precedes 13 in S I. 2. 3. 4. A.

^{१०} ममप S I. 2. 4. P.

^{११} प्रभूतिं S I. ३.

^{१२} सूक्तं S 4. R. Dr. Hall.

पद्मानने पद्मजरु^१ पद्माक्षि^२ पद्मसंभवे ।
 तन्मे भजसि पद्माक्षि^३ येन सौख्यं लभाम्यहं ॥१७॥
 अश्वदायी गोदायी धनदायी^४ महाधने ।
 धनं मे जुषतां^५ देवि^६ सर्वकामांश्च देहि मे ॥१८॥
 पुत्रपौत्रधनं धान्यं हस्त्यश्वादिगवे रथं^७ ।
 प्रजानां भवसी^८ माता आयुष्मन्तं करोतु मे^९ ॥१९॥
 धनमग्निर्धनं वायुर्धनं सूर्यो धनं वसुः ।
 धनमिन्द्रो बृहस्पतिर्वरुणं धनमश्रुते^{१०} ॥२०॥४॥
 वैनतेय सोमं पिब सोमं पिबतु वृत्रहा ।
 सोमं धनस्य सोमिनो मह्यं^{११} ददातु सोमिनः ॥२१॥
 न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ।
 भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां श्रीसूक्तं जपेत् ॥२२॥
 सरसिजनिलये सरोजहस्ते धवलतरां^{१२} शुभगंधमाल्यशोभे^{१३} ।
 भगवति हरिवल्लभे मनोज्ञे त्रिभुवनभूतिकरि^{१४} प्र सीद मह्यं ॥२३॥
 विष्णुपत्नीं क्षमां देवीं माधवीं माधवप्रियां ।
 विष्णोः प्रियसखीं देवीं^{१५} नमाम्यच्युतवल्लभां ॥२४॥
 महालक्ष्मी^{१६} च विद्महे विष्णुपत्नी^{१७} च धीमहि ।
 तन्नो लक्ष्मीः^{१८} प्र चोदयात् ॥२५॥
 पद्मानने^{१९} पद्मिनि पद्मपत्रे पद्मप्रिये^{२०} पद्मदलायताक्षि^{२१} ।
 विश्वप्रिये विश्वमनोनुकूले तत्पादपद्मं हृदि^{२२} सं नि धत्स्व ॥२६॥
 आनन्दः कर्दमश्रीतश्चिक्लीत^{२३} इव विश्रुतः^{२४} ।

^१ पद्मजरु S2, S4. पद्मजरु S3. P. R. A.

^२ पद्माक्षी S2, S4. P. R. ^३ पद्माक्षी S4. P.

^४ अश्वदायी गोदायी धनदायी S2, S4. अश्वदायी
च गोदायी धनदायी P. अश्वदायी गोदायी धनदायी
R. A. ^५ क्षमां P. Dr. Hall.

^६ देवी A. देवीं S1, S2, S4. P.

^७ हस्त्यश्वादिगवे रथः A. ^८ भवसि S3.

^९ करोम्यहं S1. करोतु मां A.

^{१०} वरुणं धनमश्रुते S1. वरुणं धनमश्रिता S3, S4.
P. वरुणं धनमश्रु मे R. वरुणो धनमश्रिता A.

^{११} मह्यं S2. मिहं S1. ^{१२} धवलतरा Dr. Hall.

^{१३} शुभगंधमाल्यशोभे P. शुभगंधमाल्यशुभे R.

^{१४} भूतिकरि R.

^{१५} लक्ष्मीं प्रियसखीं देवीं S3. लक्ष्मीप्रियसखीं देवीं
S4. लक्ष्मीप्रियसखीदेवीं R.

^{१६} महादेवि R.

^{१७} पत्नी R.

^{१८} लक्ष्मिः S4. लक्ष्मि S3.

^{१९} पद्माक्षिने S3.

^{२०} पद्मानने S4.

^{२१} अक्षी P.

^{२२} मयि S3. R.

^{२३} आनन्दः कर्दमः श्रीतश्चिक्लीत S4. आनन्दकर्दम-
श्रीतश्चिक्लीत S3.

^{२४} विश्रुतः S4. विश्रिताः P.

क्षुषयः श्रियपुत्राश्च श्रीदेवीदेवताः श्रिया^१ ॥२७॥
 श्रीवर्चस्वमायुधमारोग्यमाविधात्पवमानं^२ महीयते ।
 धान्यं धनं^३ पशुं बहुपुत्रलाभं शतसंवत्सरं दीर्घमायुः ॥२८॥
 क्षुण्णरोगादि दारिद्र्यं^४ पापक्षुदपमृत्यवः ।
 भयः^५ शोकमनस्तापा नश्यंतु मम सर्वदा ॥२९॥५॥^६

९.

विश्वेश्वर विरूपाक्ष विश्वरूप सदाशिव ।
 शरणं भव भूतेश करुणा कर शंकर ॥१॥
 हर शंभो महादेव विश्वेशामरवल्लभ ।
 शिव शंकर सर्वात्मनीलकंठ नमोऽस्तु ते ॥२॥
 मृत्युञ्जयाय रुद्राय नीलकंठाय शंभवे ।
 अमृतेशाय शर्वाय श्रीमहादेवाय ते नमः ॥३॥
 एतानि शिवनामानि यः पठेन्नियतः सकृत् ।
 नास्ति मृत्युभयं तस्य पापरोगादि किञ्चन ॥४॥

१०.

यज्ञेशाच्युत गोविंद माधवानंत केशव ।
 कृष्ण विष्णो हृषीकेश वासुदेव नमोऽस्तु ते ॥१॥
 कृष्णाय गोपिनाथाय चक्रिणे मुरवैरिणे ।
 अमृतेशाय गोपाय गोविंदाय नमो नमः ॥२॥
 एतान्यनंतनामानि मंडलांते (सदा) पठेत् ॥३॥

^१ Instead of देवताः श्रिया, S 4 has only देवताः, Dr. Hall's reprint देवता only. In S 3 the second line is left out.

^२ *मावहात्पवमानं S 2. *माविधाकुममानं S 4. *माविधाच् शुभमानं Dr. Hall. *माविधाच्छोभमानं R. ^३ धनं धान्यं S 1. S 2. S 4. R.

^४ दारिद्र्यं S 3. ^५ रोगशोक S 3.

^६ Verses 16 to 29 are given in this order according to P. S 4 and Dr. Hall's reprint. The last verse is omitted in S 4. In S 1 and S 2 after 23 only verse 28 follows, all the others are omitted. In S 3 after verse 23 there follows 26, 24, 25, 27, 29, 28.

9 and 10. These verses, addressed to Siva and

Vishnu respectively, are given in S 3 on the margin of the leaf containing the Srisūkta. One MS. at Saugor has the following lines after the Srisūkta :

वासनाद् वासुदेवोऽसि वासितं ते वनप्रचयं ।
 सर्वभूतनिवासोऽसि वासुदेव नमोऽस्तु ते ॥
 दय सप्त च नामानि मंडलांतेषु यः पठेत् ।
 स शिवस्य पदं मत्वा शिवलोके महीयते ॥

Kullūka, in his commentary on Manu III. 232, explains शिवानि by श्रीसूक्तशिवसंख्यादीनि; and it is not unlikely, therefore, that he knew the Srisūkta as followed by some verses addressed to Siva. Compare also Medhātīthi on Manu I. c., शिवानि श्रीसूक्तमहावा-
 निकादीनि.

११.

चक्षुश्च श्रोत्रं च मनश्च वाक् प्राणापानौ देह इदं शरीरं ।
 हौ प्रत्यंचावनुलोमौ विसर्गावेतं तं मन्ये दशयन्मुत्सं ॥ १ ॥
 उरश्च पृष्ठश्च^१ करौ च बाहू जंघे चोरु उदरं शिरश्च ।
 रोमाणि^२ मांसं रुधिरास्थिमज्जमेतच्छरीरं जलबुबुदोपमं ॥ २ ॥^३
 भुवौ ललाटे च तथा च कर्णौ हनू^४ कपोलौ ह्रुबुकस्तथा च ।
 ओष्ठौ च दंताश्च तथैव जिह्वा मे तच्छरीरं^५ मुखरत्नकोशं ॥ ३ ॥

१२.

यत्सृणैरध्ययनं तदधीतं स्तृणानि भवते भव ।^१
 वापीकूपतडागानां समुद्रं गच्छ स्वाहा ॥ १ ॥
 सूक्तानि स्तृणान्यग्रा^२ ॥ २ ॥

१३.

शंवतीः पारयन्त्येते तं^१ पृच्छन्ति वचो युजा ।
 अभ्यारं तं^२ यमाकेतुं य एवेदमिति ब्रवत्^३ ॥ १ ॥
 भासाकेतुं पुरुस्पृहं^४ भारतीर्ब्रह्मवर्धनीः ।
 संजानाना मही माता य एवेदमिति ब्रवत् ॥ २ ॥
 इन्द्रस्तं किं विभुं प्रभुं भानुनेयं सरस्वती^५ ।
 येन सूर्यमरोचयद्येनेमे रोदसी उभे ॥ ३ ॥
 जुषस्वामे अंगिरः काखं मेध्यातिथिं ।
 मा त्वा सोमस्य बर्बृहत्सुतस्य मधुमत्तमः ॥ ४ ॥

11. This Khila occurs at the end of Rv. VI. 44 (Ashtaka IV. 7, 20) in S1, S2, S3, but not in S4. P has only the first two verses.

^१ उरश्च पृष्ठश्च S2. गच्छश्च पृष्ठश्च P. उरश्च पृष्ठश्च R.

^२ रोमाणि S3. A.

^३ The order of these two verses is inverted in S3 and P.

^४ हनूः S1.

^५ जिह्वा एतत्सुमुखं A.

12. This verse is found at the end of Rv. VI. 48 in S1 and S4 only. See also Khila 5.

^१ यत्सृणैरध्ययनं तदधीति स्तृणानि भवते भव S1.
 यत्सृणैरध्ययनं तदधीतं स्तृणानि भवतेव S4.

VOL. IV.

^२ तृणान्य S4.

13. This Khila occurs in the fifth Ashtaka, in S2 at the end of the third Adhyāya (after Rv. VII. 35), in S4 at the beginning of the fourth Adhyāya (before Rv. VII. 36), in S1 it is put at the beginning of the hymn VII. 35 (end of 27th Varga). It is not in S3. P has चय पंचमाष्टके तृतीयाध्यायानि. It the same. A has important various readings in this Khila.

^१ पृच्छन्ति तं S1. S2. पृच्छन्ति तं P.

^२ अभ्यारं सं S1.

^३ ब्रवन् S4. R.

^४ परिसुतं S2. S4. R.

^५ सरस्वती S4. P. R.

त्वमग्ने अंगिरः शोचस्व देववीतमः ।

आ शंतम शंतमाभिरभिष्टिभिः शान्तिं^१ स्वस्तिमकुर्वत ॥५॥

शं नः कनिक्रदद्देवः पर्जन्यो अभि वर्धतु ।

शं नो द्यावापृथिवी शं प्रजाभ्यः शं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे ॥६॥

१४.

स्वप्नः स्वप्नाधिकरणे सर्वे नि ध्वापया जनं ।

आसूर्यमन्यान्स्वापयद्भू^१ जायियादहं ॥१॥

अजगरो नाम सर्पः सर्पिरविषो महान् ।

तस्मिहि सर्पः सुधितस्तेन त्वा स्वापयामसि ॥२॥

सर्पः सर्पो अजगरः सर्पिरविषो महान् ।

यस्य शुष्कास्तिंधवस्तस्य^२ गाधमशीमहि ॥३॥

काळिको नाम सर्पो नवनागसहस्रबळः ।

यमुनहृदे ह सो जातो^३ यो नारायणवाहनः ॥४॥

यदि काळिकदूतस्य यदि काःकाळिकाङ्गयं^३ ।

जन्मभूमिमतिक्रान्तो^४ निर्विषो याति काळिकः ॥५॥

आ याहीन्द्र पथिभिरीकितेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व ।

तृप्तां जुहुर्मातुळस्येव^५ योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिव ॥६॥

यशस्करं बलवंतं प्रभुत्वं तमेव राजाधिपतिर्बभूव ।

संकीर्णनागाश्वपतिर्नराणां सुमंगल्यं सततं दीर्घमायुः ॥७॥

कर्कोटको नाम सर्पो यो दृष्टीविष उच्यते ।

तस्य सर्पस्य सर्पत्वं तस्मै सर्प नमोऽस्तु ते ॥८॥

येऽदो रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु ।

तेषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥९॥^६

नमो अस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।

^१ शान्तिं स्व० S4. P. शान्तिः स्व० R.

14. This Khila is given in the Samhitā MSS. at the end of the third Anuvāka (Rv. VII. 55). S2 says परिशिष्टवर्गः at the end. P has चतुर्धाधायि। अमी-वहायुःकृति ॥

^१ ०॥१ MSS. A reads स्वापयद्भुवं with Av. IV. 5, 7.

^२ तस्य सर्पास्तिंधवस्तस्य P. R.

^३ काकाळिकाङ्गयात् S2. S3. काकाळिकाङ्गयं S1. काःकाळिकाङ्गयात् P. R. S4.

^४ भूमिपरिक्रान्तो S1. A.

^५ जुहुर्मा० S4. Wilson 431. P. R. See Nir. XIV. 31.

^६ This verse is only in S2. Cf. TS. IV. 2, 8, 3.

ये अंतरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्वेभ्यो नमः ॥१०॥^१
 उग्रायुधा[ः] प्रमत्तिन[ः] प्रवीरा मायाविनो बलिनो मिच्छमानाः ।
 ये देवा असुरान्पराभवन्तांस्त्वं वज्रेण मघवन्नि वारय ॥११॥^२

१५.

यस्य व्रतं पशवो यन्ति सर्वे यस्य व्रतमुपतिष्ठन्त आपः ।
 यस्य व्रते पुष्टिपतिर्निविष्टस्तं सरस्वन्तमवसे हुवेम ॥१॥

१६.

उपस्रवद^१ मंडूकि वर्षमा वद तादुरि ।
 मध्ये ह्रदस्य प्रवस्व^२ निगृह्य^३ चतुरः पदः ॥१॥

१७.

पावमानीः स्वस्त्ययनीः सुदुघा हि घृतश्रुतः ।
 ऋषिभिः संभृतो रसो ब्राह्मणेष्वाभृतं हितं ॥१॥
 पावमानीर्दिशन्तु न^१ इमं लोकमथो अमुं ।
 कामान्समर्धयन्तु नो देवैर्देवीः^२ समाहिताः ॥२॥
 येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदा ।
 तेन सहस्रधारेण^३ पावमान्यः पुनन्तु मां ॥३॥
 प्राजापत्यं पवित्रं शतोद्यामं हिरण्यमयं ।
 तेन ब्रह्मविदो वयं पूतं ब्रह्म पुनीमहे ॥४॥
 इंद्रः सुनीती^४ सह मा^५ पुनातु सोमः स्वस्त्या वरुणः समीच्या ।
 यमो राजा प्रमृणाभिः पुनातु मा^५ जातवेदा मोर्जयन्त्या^६ पुनातु ॥५॥

^१ This verse is given in S2. S4. P. R.^२ This verse is only in S2.

15. This Khila is given by Aufrecht as occurring at the end of Rv. VII. 96. It is not in our MSS., nor in R.

16. This Khila is given in the MSS. at the end of Rv. VII. 103. क ई० पंचमाष्टके षष्ठाध्याये गोमायुरदा० P. Cf. Av. IV. 15, 14; Nir. IX. 7.

^१ उपस्रवत S2. P.^२ प्रवस्व S4. R.^३ निगृह्य S4. A.

17. This Khila is given after hymn IX. 67, at the

end of the third Anuvāka. It is wanting in S1. In S2 a lacuna begins after the leaf which contained the greater part of the Khila. The other MSS. give the Khila with many variations in the arrangement of the verses. Some of the verses occur Sv. II. 5, 2, 8, 3-6, others TBr. I. 4, 8, 4-6. S3 begins चय पदशिष्टं and ends इति पदशिष्टं समाप्तं.

^१ म P.^२ देवैर्देवीः S4.^३ सहस्रधारेण S4.^४ पुनीती P. पुनीही R.^५ मां P.^६ मोर्जयन्त्या S4. P. R. ऊर्जयन्त्या A.

ऋषयस्तु तपस्तेषुः सर्वे स्वर्गजिगीषवः ।

तपसस्तपसोऽयं तु पावमानीर्क्षोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥ १ ॥

यन्मे गर्भे वसतः पापमुयं यज्जायमानस्य च किञ्चिदन्यत् ।

जातस्य च यच्चापि च वर्धतो मे तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ७ ॥

मातापिचोर्यन्न कृतं वचो मे यत्स्यावरं जंगममावभूव ।

विश्वस्य तत्प्रहृषितं वचो मे तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ८ ॥

गोघ्नात्तस्करत्वात्स्त्रीवधाद्यच्च किल्बिषं^१ ।

पापकं च चरणेभ्यस्तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ९ ॥

ब्रह्मवधात्सुरापानात्स्वर्णस्तेयादृषलीगमनमैथुनसंगमात्^२ ।

गुरोर्दाराभिगमनाच्च^३ तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ १० ॥

बालघ्नान्मातृपितृवधाद्भूमितस्करात्सर्ववर्णगमनमैथुनसंगमात् ।

पापेभ्यश्च प्रतियहात्सद्यः प्रहरति सर्वदुष्कृतं तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ ११ ॥

अमंचमन्नं यत्किञ्चिद्भूयते च हुताशने ।

संवत्सरकृतं पापं तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ १२ ॥

क्रयविक्रयाद्योनिदोषाद्भक्षान्नोज्यात्प्रतियहात् ।

असंभोजनाच्चापि नृशंसं तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ १३ ॥

दुर्यष्टं दुरधीतं पापं यच्चाज्ञानतोऽकृतं ।

अयाजिताश्वासंयाज्यास्तत्पावमानीभिरहं पुनामि ॥ १४ ॥

ऋतस्य योनयोऽमृतस्य धाम विश्वा देवेभ्यः पुण्यगंधाः ।

ता न आपः प्र वहंतु पापं श्रुद्धा गच्छामि सुकृतामु लोकं तत्पावमानीभिरहं

पुनामि ॥ १५ ॥ २ ॥

पावमानीः स्वस्त्ययनीर्योभिर्गच्छति नांदनं ।

पुण्यांश्च भक्षान्भक्षयत्यमृतत्वं च गच्छति ॥ १६ ॥

पावमानं^४ पितृन्देवान्ध्यायेद्यश्च^५ सरस्वतीं ।

ऋषींस्तस्योप वर्ते^६ तत्क्षीरं सर्पिर्मधूदकं ॥ १७ ॥

पावमानं परं ब्रह्म श्रुक्तं ज्योतिः सनातनं ।

^१ The metre is frequently wrong, but might easily be mended here by reading गोघ्नत्वात्तस्करत्वाच्च. In the next verses, too, the metre is corrupt.

^२ वृषळिगमनं S 4. P. R.

^३ दाराद्विगं S 4. P. दाराधिगं R.

^४ पावमानीः P. पावमानीं R.

^५ ध्यायेद्यश्च P. ध्यायेद्यश्च S 4.

^६ पितृस्तस्योप वर्ते S 4. पितृस्तस्योप वर्ते R.

पितृस्तस्योप तिष्ठे^१ तत्क्षीरं सर्पिर्मधूदकं ॥१८॥
 पावमानं परं ब्रह्म ये पठन्ति मनीषिणः ।
 सप्तजन्मा^२ भवेद्विप्रो धनाढ्यो वेदपारगाः ॥१९॥
 दशोत्तरायुश्चैव^३ पावमानीः शतानि षट् ।
 एतज्जुह्वपेन्मन्त्रं घोरं मृत्युभयं^४ हरेत् ॥२०॥३॥

१८.

इलैव^१ वामनु^२ वक्तां घृतेन यस्याः पदे^३ पुनते देवयन्तः ।
 घृतपदी शक्करी सोमपृष्ठोप^४ यज्ञमस्थित वैश्वदेवी ॥१॥
 वैश्वदेवी पुनती देव्या गाह्यस्यामिमा बह्व्यस्तन्वो वीतपृष्ठाः ।
 तया मदन्तः सधमादेषु वयं स्याम पतयो रयीणां ॥२॥

१९.

यच्च तत्परमं पदं विष्णोर्लोके महीयते ।
 देवैः सुकृतकर्मभिस्तच्च माममृतं कृधीन्द्रायेंदो परि स्रव ॥१॥
 यच्च तत्परमाय्यं^१ भूतानामधिपतिः^२ ।
 भावभावी^३ च यो गीश्च^४ तच्च माममृतं कृधीन्द्रायेंदो परि स्रव ॥२॥
 यच्च लोकास्तनूत्यजाः श्रद्धया तपसा जिताः ।
 तेजश्च यच्च ब्रह्म^५ च तच्च माममृतं कृधीन्द्रायेंदो परि स्रव ॥३॥
 यच्च देवा महात्मानः सेंद्राश्च मरुद्गणाः^६ ।
 ब्रह्मा^७ च यच्च विष्णुश्च तच्च माममृतं कृधीन्द्रायेंदो परि स्रव ॥४॥^८
 यच्च गंगा च यमुना यच्च प्राची सरस्वती ।
 यच्च सोमेश्वरो देवस्तच्च माममृतं कृधीन्द्रायेंदो परि स्रव ॥५॥^९

^१ चयीस्तस्योप वर्ते S4. चयीस्तस्योप तिष्ठे R.^२ सप्त जन्म S4. P. R. A. ^३ षष्ट्याश्चैव S4. P. R. A.^४ घोरमृ° S4. P. R.

18. This Khila is given after Rv. IX. 86 in S3 and Wilson 438. It is not in S1, S2, S4, P and Wilson 432, nor in R and A.

^१ इलैव Wilson 438.^२ वामजु S3.^३ पदेषु न Wilson 438.^४ पृष्ठो Wilson 438.

19. This Khila is given at the end of the ninth Mantra. It is not in S4. पंचमाध्याये मंडलानि P.

^१ परमाय्यं S1. Wilson 438 ^२ माय्यं S2. P.^३ भूतानामधिपतिं S1. R. देवानामधिपतिं S2.भूतानामधिपति A. ^४ भावभावि S2. A.^५ च योगी च P. चयो गीश्च A.^६ ब्रह्मा S1. P. ^७ समस्तजनाः S2. ^८ ब्रह्म S2.^९ The order of verses 3 and 4 is inverted in P.^{१०} In S2 and S3 hymn IX. 114 is repeated after this verse. Wilson 438 has only verses 1, 2, 5. S1 places verse 2 after verse 4. Deest in Wilson 432. S2 gives only verses 5, 1, 2 (in this order).

२०.

समुषीस्तदपसो दिवा नक्तं च समुषीः ।
वरैर्यक्रतूरहमा देवीरवंसे हुवे ॥१॥

२१.

सितासिते सरिते^१ यच संगथे^२ तच्चाप्नुतासो दिवमुत्पतन्ति ।
ये वै तन्वं^१ वि सृजन्ति धीरास्ते जनासो अमृतत्वं भजन्ते ॥१॥

२२.

अविधवा भव वर्षाणि शतं सायं तु सुव्रता ।
तेजस्वी च यशस्वी च धर्मपत्नी पतिव्रता ॥१॥
जनयद्बहुपुत्राणि मा च दुःखं लभेत्कचित् ।
भर्ता ते सोमपा नित्यं भवेद्धर्मपरायणः ॥२॥
अष्टपुत्रा भव त्वं च सुभगा च पतिव्रता ।
भर्तुष्वैव पितुर्भ्रातुर्हृदयानंदिनी^१ सदा ॥३॥
इंद्रस्य तु यथेन्द्राणी श्रीधरस्य यथा श्रियां ।
शंकरस्य यथा गौरी तर्कतुरपि भर्तरि ॥४॥
अभेर्यथानुसूया स्याद्वसिष्ठस्याप्यरुंधती ।
कौशिकस्य यथा सती तथा त्वमपि भर्तरि ॥५॥
ध्रुवैधि प्रोथा मयि मह्यं त्वादाबृहस्पतिः ।
मया पत्या प्रजावती सं जीव शरदः शतं ॥६॥

२३.

असौ या सेना मरुतः परेषामभ्येति न ओजसा स्पर्धमाना ।
तां गूह्यत तमसापव्रतेन यथामीषामन्यो^१ अन्यं न जानात् ॥१॥
अंधा अमिचा भवताशीर्षाणा अहय इव ।
तेषां वो अग्निदग्धानामग्निमूळानामिन्द्रो हंतु वरंवरं ॥२॥

20. This verse is given after Rv. X. 9 in S 1. 2. 3. 4. It is not in P and R. Cf. Av. VI. 23. 1.

21. This verse is inserted after Rv. X. 75, 5 in S 1. S 2. S 4. | तृतीयाध्याये इमं मे वने P. The same verse occurs in the Mantrasamhitā (p. 107^b of my MS.).

^१ सरितो S 1.

^२ संगते S 4. P.

22. This Khila occurs at the end of Rv. X. 85, after the third Adhyāya of the eighth Ashṭaka. Cf. Weber, Indische Studien, V. 194.

^१ गन्दनी S 4.

23. This Khila occurs at the end of Rv. X. 103. Cf. Av. III. 2, 6. ^१ यथामीषाऽन्यो S 4. R.

२४.

हविभिरेके स्वरितः सचंते सुत्वंत एके सवनेषु सोमान् ।
शचीर्मदंत उत दक्षिणाभिर्नेज्जिह्वायंत्यो नरकं पताम ॥ १ ॥

२५.

॥ राचीसूक्तं ॥

आ राचि पार्थिवं रजः पितुरप्रायि^१ धामभिः ।
दिवः सदांसि बृहती वि तिष्ठस आ त्वेषं वर्तते तमः ॥ १ ॥
ये ते राचि^२ नृचक्षसो युक्तासो नवतिर्नव ।
अशीतिः संत्वष्टा^३ उत्तो ते सप्त सप्ततिः^४ ॥ २ ॥
राचीं प्र पद्ये जननीं सर्वभूतनिवेशनीं ।
भद्रां भगवतीं कृष्णां विश्वस्य जगतो निशां^५ ॥ ३ ॥
संवेशनीं संयमनीं^६ यह्नक्षचमालिनीं^७ ।
प्रपन्नोऽहं शिवां राचीं भद्रे पारमशीमहि भद्रे पारमशीमह्यो नमः ॥ ४ ॥
स्तोषामि प्रयतो देवीं शरण्यां बह्वृचप्रियां ।
सहस्रसंमितां दुर्गां जातवेदसे सुनवाम सोमं ॥ ५ ॥^८
शान्त्यर्थे तद्विजातीनामृषिभिः सोमपाश्रिताः^९ ।
ऋग्वेदे त्वं समुत्पन्नारातीयतो नि दहाति वेदः ॥ ६ ॥
ये त्वां देवि^{१०} प्रपद्यन्ति^{११} ब्राह्मणा हव्यवाहनीं ।
अविद्या बहुविद्या वा सा^{१२} नः पर्वदति दुर्गाणि विश्वा ॥ ७ ॥
अग्निवर्णी^{१३} शुभां सौम्यां कीर्तयिष्यन्ति ये द्विजाः ।
तां तारयन्ति^{१४} दुर्गाणि नावेव सिंधुं दुरितान्यग्निः ॥ ८ ॥^{१५}

24. This verse is given in R, and said to occur after Rv. X. 106 : ऋषसाष्टकस्य षष्ठाध्याये द्वितीयवर्जंति इत्यनेका ऋक् पद्यति. It is not in our MSS.

25. This Khila occurs at the end of Rv. X. 127. It has been printed and discussed in Muir's Sanskrit Texts, vol. iv. p. 498.

१ पितुरः प्रायि S1. पितरप्रायु S2. पितुरः प्रायु S4. पितरः प्रायु P. R. See VS. XXXIV. 32; Av. XIX. 47. 1; Nir. IX. 29.

२ राची S1. S2. S4. P. R.

३ संत्वष्टा Av. XIX. 47. 3.

४ सप्ततीः S2. S4. P. R. सप्तति S1.

५ दिशां S1. S4. P.

६ संयमिनीं P. R.

७ गृह S1. S2. S4. P.

८ Verses 5 to 8 are wanting in S1.

९ समुपाश्रिताः S4.

१० देव P.

११ पद्यन्ति ?

१२ स S4. P. R. A.

१३ ये अग्निवर्णी S2. S4. P. R.

१४ तांस्ता ?

१५ In Wilson 445 portions of a Durgāstava are here inserted.

दुर्गेषु विषमे घोरे संयामे रिपुसंकटे ।

अग्निचोरनिपातेषु सर्वयहनिवारिणि सर्वयहनिवारिण्यो नमः^१ ॥९॥

दुर्गेषु विषमेषु त्वं संयामेषु वनेषु च ।

मोहयित्वा प्र पद्यते तेषां मे अभयं कृणु^२ तेषां मे अभयं कृण्वो नमः^३ ॥१०॥

केशिनीं सर्वभूतानां पंचमीति च नाम च ।

सा मां समा निशा देवी सर्वतः परि रक्षतु सर्वतः परि रक्षत्वो नमः ॥११॥

तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्तीं वैरोचनीं कर्मफलेषु जुष्टां ।

दुर्गा देवीं शरणमहं प्र पद्ये सुतरसि तरसे नमः सुतरसि तरसे नमः ॥१२॥

दुर्गा दुर्गेषु स्थानेषु शं नो देवीरभिष्टये ।

य इमं दुर्गास्तवं पुण्यं^४ राक्षीराक्षी सदा पठेत्^५ ॥१३॥

राक्षिः कुशिकः सीमरो राक्षिस्तवो गायत्री ।^६

राक्षीसूक्तं जपेन्नित्यं तत्काल उप पद्यते ॥१४॥

२६.

अर्वाचमिन्द्रममुतो हवामहे यो गोजिह्वनजिदश्वजिह्वः ।

इमं नो यज्ञं विहवे जुषस्वास्य कुर्मो^१ हरिवो मेदिनं त्वा ॥१॥

२७.

आयुष्यं वर्चस्यं रायस्पोषमौन्नदं ।^१

इदं हिरण्यं वर्चस्वज्जीवाया विशतादु मां^२ ॥१॥

उच्चैर्वाजि पृतनाषाद् सभासाहं धनंजयं ।

सर्वाः समया ऋद्धयो हिरण्येऽस्मिन्समाहिताः ॥२॥

^१ अग्निचोरनिपातेषु दुष्टयहनिवारणे S4. P. ग्रेण S2. ०षु सर्वयहनिवारणे A. अग्निचोरनिपाते च सर्वयहनिवारणे दुष्टयहनिवारण्यो नमः R. ^२ त्वां ?

^३ कृणु and कृण्वो नमः S4. P. R. A. Verses 10 and 11 wanting in S1.

^४ पुण्यं P. ^५ राक्षीसूक्तं जपेत्सदा S1.

^६ राक्षिः कुशिकः सीमरो राक्षिस्तवो गायत्री P. राक्षि कुशिकं सीमरो राक्षिर्वा मारुताजी राक्षिस्तवं गायत्रं S1. राक्षिः कुशिकसीमरो राक्षिस्तवो गायत्री S2. S4. See Anukr. Rv. X. 127.

26. This verse is given in S4 at the end of Rv. X. 128. Other MSS. give it as the first verse of the next Khila. In S4, however, it is distinctly separated: मेदिनं त्वा ॥ सूक्तं ॥ १६ ॥ आयुष्यं etc. See TS. IV. 7. 14. 4; TBr. II. 4. 3. 2; Av. V. 3. 11.

^१ कुर्मो S4. P. R. A.

27. This Khila follows immediately after the preceding verse, at the end of the tenth Anuvāka.

^१ Cf. Āsvalāyanaśākhokta-mantrasamhitā (Bodl. MS. Walker 144), p. 133.

^२ विशतादिमां S4. P. R. See VS. XXXIV. 50.

शुनमहं हिरण्यस्य पितुर्नामेव^१ जयभ ।
 तेन मां सूर्यत्वचमकरं पूरुषु प्रियं^२ ॥३॥
 सम्राजं च विराजं चाभिष्टिर्या च मे ध्रुवा ।
 लक्ष्मी राष्ट्रस्य या मुखे तया मामिन्द्र सं सृज ॥४॥
 अग्नेः प्रजातं परि यद्विरण्यममृतं यज्ञे अधि मर्त्येषु ।
 य एनवेद स इदेनमर्हति^३ जरामृत्युर्भवति यो विभर्ति ॥५॥१॥
 यवेद राजा वरुणो यदु देवी सरस्वती ।
 इन्द्रो यद्वृषहा वेद तन्मे वर्चस आयुषे ॥६॥^४
 न तद्रक्षांसि न पिशाचाश्चरन्ति देवानामोजः प्रथमजं खेदतत् ।
 यो विभर्ति दाक्षायणाहिरण्यं^५ स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु कृणुते
 दीर्घमायुः ॥७॥
 यदावधन्दाक्षायणा हिरण्यं शतानीकाय सुमनस्यमानाः^६ ।
 तन्न आ^७ बध्नामि शतशारदायायुष्माञ्जरदष्टिर्यथासत्^८ ॥८॥
 घृतादुक्षुप्तं^९ मधुमत्सुवर्णं धनंजयं धरुणं धारयिष्णु ।
 ऋणक्सपन्नादधरांश्च^{१०} कृण्वदा रोह मां महते सौभगाय ॥९॥
 प्रियं मा कुरु देवेषु प्रियं राजसु मा कुरु ।
 प्रियं विश्वेषु गोत्रेषु^{११} मयि धेहि रुचा रुचं ॥१०॥
 अग्निर्येन विराजति सूर्यो येन विराजति ।
 विराज्जेन विराजति तेनास्मान्ब्रह्मणस्पते विराज समिधं कुरु ॥११^{१२}॥२॥

२८.

हिमस्य त्वा जरायुणा शाले^१ परि व्ययामसि ।

^१ हिरण्यस्यपितुर्नामेव S2. S4. P. R.

^२ पूरुषप्रियं P.

^३ इदेनमर्हति P. इदेनमर्हति S1. इवेदमर्हति S4.

इदेनमर्हति A. See Av. XIX. 26, 1.

^४ Of. Av. V. 25, 6; XIX. 26, 4.

^५ दाक्षायणं हिरण्यं Av. I. 35, 2. VS. XXXIV 51.

^६ आना S4. P. R.

^७ तन्न आ S1. VS. XXXIV. 52. तन्ने Av. I. 35, 1.

तदा A.

^८ यथासत् S1. यथा or यथा S4 (not clear). यथासं VS. I. c.

^९ घृतादुक्षुप्तं S2. S4. P. R. घृतदुक्षुप्तं S1.

^{१०} सपत्नान्ध A. Av. V. 28, 14; XIX. 33, 2

^{११} गोत्रेषु S1 S2. P. R.

^{१२} रुचार्थः S4. Instead of this verse S1 repeats the verse चर्वाचमिन्द्र etc.

28. This Khila is given in S2 and S4 after Rv X. 142, at the end of the seventh Adhyāya. In P it follows after the 25th Khila: उप पश्यति ॥१॥ उज्ज्वलाहुं • पि-
 शंसुष्टि • यथा ॥ हिमस्य त्वा etc. In R it is joined
 with Khila 25, and given as verses 15 to 25.

^१ जरायुणापि S2.

उत ह्रदो हि नो भुवोऽभिर्देदातु^१ भेषजं ।
 शीतह्रदो^२ हि नो भुवोऽभिर्देदातु^३ भेषजं ॥१॥
 अंतिकाममिमजनयदुर्वादः^४ शिशुरागमत्^५ ।
 अजातपुत्रपक्षाया हृदयं मम दूयते^६ ॥२॥
 विपुलं वनं ब्रह्माकाशं चर जातवेदः कामाय ।
 मां च^७ रक्ष पुत्रांश्च शरणमभूत्तव ॥३॥
 पिंगाक्ष लोहितयीव कृष्णवर्णं नमोऽस्तु ते ।
 अस्माद्धि बर्ह स्योनां^८ सागरस्योर्मयी यथा ॥४॥
 इंद्रः^९ क्षत्रं ददातु वरुणमभि धिंचतु ।
 शत्रवो निधनं यांतु जयस्त्वं^{१०} ब्रह्मतेजसा ॥५॥
 कपिलजटीं सर्वभक्षं चाग्निं प्रत्यक्षदैवतं ।
 वरुणं च वशाम्यये मम पुत्रांश्च रक्षतु मम पुत्रांश्च रक्षत्वो नमः ॥६॥
 सायं वर्षशतं जीव पिव खाद च मोद च ।
 दुःखितांश्च^{११} द्विजांश्चैव प्रजां च पशु पालय ॥७॥
 यावदादित्यस्तपति यावद्भ्राजति चंद्रमाः ।
 यावद्वायुः प्रवायति^{१२} तावज्जीव जया जय^{१३} ॥८॥
 येन केन प्रकारेण को वीनामनु^{१४} जीवति ।
 परेषामुपकारार्थं यज्जीवति स जीवति ।
 एतां वैश्वानरीं सर्वदेव^{१५} नमोऽस्तु ते ॥९॥
 न चोरभयं न च सर्पभयं न च व्याघ्रभयं न च मृत्युभयं ।
 यस्यापमृत्युर्न^{१६} च मृत्युः स सर्वं लभते स सर्वं जयते^{१७} ॥१०॥

^१ भवोपि° S4. तुवोपि° P. मिथोपि° R.

^२ शिशितह्रदो S4. P. शीतह्रदा A.

^३ भवोपि° S4. मिथोपि° R. See Av. VI. 106, 3; VS XVII. 5; TS. IV. 6, 1, 1.

^४ अरदुर्वादः S2. अजनयदुर्वासः S4. अजनपूर्वा-
दः P. अजनयदुर्वादः R. अजनयदुर्वारः A.

^५ शिशुरागमत् S2. R. Lacuna in P from शिशु° to
कामाय.

^६ धूयते S2. द्रयते S4. ^७ मांश्च S2. S4.

^८ अस्मानिबर्हस्योनां S2. अस्मानिबर्हस्योनां P.
अस्मानिबर्हस्योनां R. अस्मानि बर्हस्योनां A.

^९ इंद्र S2. इंद्र S4 P R

^{१०} जयस्त्वं S2 S4 P R जय त्वं A जयस्त्व !

^{११} दुःखितांश्च S4 दुःखितांत P. °तां R.

^{१२} प्रवायति S4.

^{१३} तावज्जीव जया जय twice in S4

^{१४} वीनामनु S4. हि नाम न R. वीनामनु A.

^{१५} वैश्वानरं सर्वदेव S2. वैश्वानरं देवं सर्वदेवं P.
In R this Pāda is put after the last verse.

^{१६} यस्यापि मृ° S4.

^{१७} स सर्वं लभते स सर्वं जयते R. सर्वं लभते सर्वं
जयते S4. P. The other MSS. do not give this verse.

२९. . .

॥ मेधासूक्तं ॥

मेधा^१ मलयमंगिरसो मेधां सप्त ऋषयो ददुः ।
 मेधामिन्द्रश्चाग्निश्च मेधां धाता ददातु ते^२ ॥१॥
 मेधां ते^३ बरुणो राजा मेधां देवी सरस्वती ।
 मेधां ते^४ अश्विनौ देवावा धत्तां पुष्करस्रजा ॥२॥
 या मेधा अप्सरासु^५ गंधर्वेषु च यन्मनः ।
 दैवी या मानुषी मेधा^६ सा माया^७ विशतादिमां ॥३॥
 यन्मे नोक्तं तद्रमतां^८ शक्यं यदनुब्रुवे^९ ।
 निशामतं नि शामहै मयि व्रतं सह ब्रह्मणा सं गमेमहि^{१०} ॥४॥
 शरीरं मे विचक्षण वाङ्मे मधुमद्गुहां^{११} ।
 अवृद्धमहमसौ^{१२} सूर्यो ब्रह्मणानीं स्थ श्रुतं मे मा प्र हासीः^{१३} ॥५॥
 मेधां देवीं मनसा^{१४} रेजमानां गंधर्वजुष्टां प्रति नो जुषस्व ।
 मह्यं मेधां वद मह्यं श्रियं वद मेधावी^{१५} भूयासमजराजरिणुः^{१६} ॥६॥
 सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यं । सनिं मेधामयासिषं ॥७॥^{१७}
 यां मेधां देवगणाः पितरश्चोपासते ।
 तथा मामद्य मेधयाप्रे मेधाविनं कुरु^{१८} ॥८॥

29. This Khila occurs after Rv. X. 151, at the end of the eleventh Anuvāka.

^१ मेधा S4. P. R.

^२ दधातु ते S4. ददातु मे P. A, and Āsv. Mantrasamhitā (Bodl. MS. Walker 144), p. 154.

^३ मे S4. A.

^४ मे A. Cf. TĀ. X. 40; VS. XXXII. 15; Mantrasamhitā (MS. meum), p. 35^a; Āsv.-Grihy. I. 15, 2; Pār.-Grihy. II. 4, 8; Mantrabrahmana I. 5, 9 (= Gobhila II. 7, 21); Āpastamba-Mantrapāṭha II. 4, 5; Hiranyakesi-Grihy. I. 6, 4; 8, 4.

^५ अप्सरासो S2. अप्सरेषु S4.

^६ युमा S4.

^७ मामा etc. R. मेधा विशतादु मां A. मामा विशतादिह Āpastamba-Mantrapāṭha II. 4, 6. See TĀ. X. 41; Hiranyakesi-Grihy. I. 8, 4.

^८ तद्रमतां S4. R. प्रद्र° S2.

^९ °द्रवे S4.

^{१०} निशामतं निशामहै मयि व्रतं सह व्रतेषु भूयासं ब्रह्मणा सं गमेमहि S2. निशामतं निशामयि मयि व्रतं सह प्रियेण भूयासं व्र° etc. S4. R. The text is given from P.

^{११} मधुमद्गुहा S2. °मद्गुहा S4. °मद्गुहां P. मधु-मत्तमा TĀ. VII. 4, 1. Cf. Pār.-Grihy. III. 16.

^{१२} अवृत्तम° S4.

^{१३} हासीत् S4. P.

^{१४} देवीमनसो P. देवीं समनसां R.

^{१५} मेधावि S4.

^{१६} °जरिणु S4. R.

^{१७} VS. XXXII. 13; Rv. I. 18, 6.

^{१८} तथा मामद्य मेधया मे मेधाविनं कुरु S2. तथा मामद्यमेधया मे मेधाविनयं कुरु S4. तथा मा मेधया मेधाविनं कुरु P. See Av. VI. 108, 4; VS. XXXII. 14.

मेधाव्यहं सुमनाः^१ सुप्रतीकः श्रद्धामनाः सत्यमतिः सुशेवः^२ ।
महायश धारयिष्णुः प्रवक्ता भूयासमर्ये^३ स्वधया प्रयोगे ॥९॥^४

३०.

नेजमेष परा पत सुपुत्रः पुनरा पत ।
अस्यै मे पुत्रकामायै गर्भमा धेहि यः पुमान् ॥१॥
यथेयं पृथिवी मस्युत्ताना गर्भमादधे ।
एवं तं गर्भमा धेहि दशमे मासि सूतवे ॥२॥
विष्णोः श्रेष्ठेन रूपेणास्यां नार्यौ गवीन्यां ।
पुमांसं^१ पुत्राना धेहि दशमे मासि सूतवे ॥३॥

३१.

अनीकवन्तमूतयेऽग्निं गीर्भिर्हवामहे ।
स नः पर्षदति द्विषः ॥१॥

३२.

संज्ञानमुशनावदत्संज्ञानं वरुणोऽवदत् ।
संज्ञानमिन्द्रश्चामिश्च संज्ञानं सवितावदत् ॥१॥
संज्ञानं वः स्वेभ्यः^१ संज्ञानमरणेभ्यः ।
संज्ञानमश्विना युवमिहास्मासु नि यच्छतं ॥२॥
यत्कक्षीवान्संवन्नो^२ पुत्रो अंगिरसामवे^३ ।
तेन नोऽद्य विश्वे देवाः सं प्रियां समजीजनन् ॥३॥

^१ ०हं समनाः S4. मेधाव्यसंगणः P. ०हं सुमनः R.

^२ ०मनाः सत्यमुपः सु^० S4. ०मनास्त्वप्रमतिं सुवीरः P.

^३ प्रवक्ता भूयासमर्ये S2. प्रवक्ता भूयासमर्ये P.

^४ R adds the following verse, possibly a Khila belonging to Rv. X. 163:

नाशयित्री पक्षाशस्त्रावधसौपथिकामसु ।
अथोत तस्व यक्षाणां पापारोयनाशिनी ॥

30. This Khila occurs after Rv. X. 184. Cf. Âsv.-Grihy. I. 14, 3; Rîgvidhâna IV, 23; Av. V. 25, 2; 10; Mantrasamhitâ (MS. Walker 144), p. 131; Âpastamba-Mantrapâtha I. 13, 5 to 7.

^१ दृशास्त्रां P.

31. This Khila is given at the end of Rv. X. 187.

But P says: प्र नूनमिति सूक्ताति, i. e. after hymn 188. R: षट्चत्वारिंशद्वर्मानंतरमियमेका षट् पठ्यते In S4, the 46th Varga ends after hymn 187, Khila 30 being counted as Varga 43.

32. This Khila occurs at the end of the Samhitâ. It is not given in S4.

^१ वस्वेभ्यः P. वस्वेभ्यः R. नः स्वेभ्यः A. Cf. TBr. II. 4, 4, 6; Av. VII. 52, 1.

^२ ०वासंवन्नो P. ०वासंवन्नं R. ०वासंवन्नं A.

^३ ०सा मवेत् R. Âsv. Mantrasamhitâ (MS. Walker 144), p. 178. ०सामवेत् A.

सं वो मनांसि जानतां समाकूतिर्मन्त्रामसि^१ ।
 असौ यो विमना जनस्तं समावर्तयामसि ॥४॥^२
 तच्छंयोरा वृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये ।
 दैवी स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः ।
 ऊर्ध्वं जिगातु भेषजं शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥५॥^३
 ॥ इति खैलिकानि संपूर्णानि ॥

^१ गमामसि Av. III. 8, 5.

^२ R inserts here nine more verses

^३ TBr. III. 5, 11; TS. II. 6, 10, 2; TĀ. I. 9, 7.

ABBREVIATIONS USED IN THE REFERENCES.

अथ०	Atharva-veda Samhitâ.	ते० प्रा०	Taittirîya Prâtisâkhya.
अनु०	Sarvânukramanî Paribhâshâ.	ते० ब्रा०	Taittirîya Brâhmana.
अनु० सू०	Sarvânukramanî on Rig-veda, Mandala . , Sûkta . .	ते० सं०	Taittirîya Samhitâ.
अम०	Amarakosha.	धा०	Dhâtupâtha, ed. Westergaard.
आ०	Âsvalâyana's Srauta-sûtra.	नि०	Yâska's Nirukta, ed. Roth.
आ० गृ०	Âsvalâyana's Grihya-sûtra.	नृ० ता०	Nrisimha Tâpanîya Upanishad.
आ० प०	Âpastamba's Paribhâshâsûtrâni, M. M. in Zeitschrift der Deutschen Morgenl. Gesellschaft, vol. ix. pp. xliii seqq.	ने०	Naighantuka, ed. Roth.
आप०	Âpastambîya Srauta-sûtra.	परा०	Parâsara Dharmaśāstra.
आप० गृ०	Âpastambîya Grihya-sûtra.	परि०	Nâgogîbhata's Paribhâshendusekhara, ed. Kielhorn. Bombay, 1868 ¹ .
आर्य०	The Âryabhaṭīya, edited by Dr. H. Kern. Leiden, 1874.	पा०	Pânini ¹ .
उ०	Unâdi-sûtras, ed. Aufrecht. Bonn, 1859.	पि०	Piṅgala's Khandaḥ-sûtra, ed. Weber, Indische Studien, vol. viii.
ऋ० and ऋमे०	Rig-veda.	पू० मी०	Gaimini's Mîmâṃsâ-darsana.
ऋवि०	Rigvidhâna, ed. R. Meyer. Berlin, 1878.	फि०	Sanjana's Phit sūtra, ed. Kielhorn. Leipzig, 1866.
ऐ० आ०	Aitareya Âranyaka.	बृ०	Bṛihad-devatâ (Adhyâya and Sloka), MS.
ऐ० ब्रा०	Aitareya Brâhmana.	बृ० उ०	Bṛihad Âranyaka Upanishad.
क० उ०	Kaṭha Upanishad.	स०	Mahâbhâshya, ed. Kielhorn ¹ .
का०	Kâsikâ ¹ .	मनु०	Manu Smṛiti.
का० उ०	Kaushîtaki-Brâhmana Upanishad.	मु० उ०	Mundaka Upanishad.
कां० उ०	Khândogya Upanishad.	मे० उ०	Maitri Upanishad.
जी० न्या०	Gaiminîya Nyâya-mâlâ-vistara, ed. Goldstûcker. London, 1878.	वा० सं०	Vâgasaneyi Samhitâ.
तां०	Tândya Mahâ-Brâhmana.	वेदा०	Bâdarâyana's Vedânta-sûtras.
ते० आ०	Taittirîya Âranyaka.	शत० (ब्रा०)	Satapatha Brâhmana.
		शि०	Pâninîya Śikshâ for Rig-veda (Sloka), Indische Studien, vol. iv. pp. 360 seqq.
			Svetâsvatara Upanishad.

¹ Vârttikas have been referred to by पा० with four figures, giving the Sûtra in Pânini and the number of the Vârttika in Kielhorn's edition of the Mahâbhâshya. स० has been used instead of पा० when Sâyana does not quote the Vârttika itself, but Patañjali's note on it. * When a Vârttika does not occur in the Mahâbhâshya, but in the Kâsikâ only, it has been referred to by का० with four figures. This does not mean that Sâyana had just this or that book in his mind, but is only meant to facilitate the finding of a quotation. When references are given to the Paribhâshendusekhara, this does not mean that Sâyana knew this book, but that the passage referred to will help to explain Sâyana's meaning. A few grammatical quotations have not been found either in the Mahâbhâshya or in the Kâsikâ. In these cases the Sûtra of Pânini has been given with an * after it. They will be found in the Siddhânta Kaumudî or in the Ganapâtha, etc.

CORRIGENDA.

VOLUME I.

- Varietas Lectionis, p. 39. l. 15. Read सक्ताशास्त्रि for ण्दि
P. 202. last line. Read मादयाध्वै
P. 204. l. 4. Read प्राप्यानि with the MSS., and see Pân. VIII. 4, 30. (But Rv. Bh. X, 89, 6, all MSS. give प्राप्यमायः.)
P. 388. l. 7. Read बयं ।
P. 777. l. 26. Read सिंधुर्नाम

VOLUME II.

- Varietas Lectionis, p. 8, to p. 142. l. 23 (III. 4, 11). Not only P 2 and P 3, but also the other Samhitâ and Pada MSS. read आस्ताँ with the udâtta on the first syllable. See RV. VII. 2, 11.
Varietas Lectionis, p. 61. l. 20. Read 'Sâyana mistook कृत for कृतः.'
P. 230. l. 18. Read निष्ठा° for निःष्ठा°
P. 481. l. 12. Read देवीनां for देवानां. The MS. Ca has देवानां, but see Rv. Bh. I. 113, 15, and VI. 28, 3; Âsv. VI. 14, 17.
P. 487. l. 28, and p. 879. last line. Read द्यावापृथिव्यं for °पृथिवीयं. This is the reading of the Sâyana MSS., though the Anukr. has °पृथिवीयं.
P. 578. l. 31. Read उर्ष । वः । आ । ईषे । See Rv. I. 186, 4.
P. 589. l. 13. Read ते° आ° for ते° ऐ°
P. 626. l. 20. Read अविऽमिः ।

VOLUME III.

- Varietas Lectionis, p. 14. l. 11. Read 'P. 213. l. 16. (103, 7.)'
P. 116. l. 15. Read एतानि ।
P. 767. l. 2. Read सांयामिकास्त्रि for संया°. See Pân. IV. 4, 103.

VOLUME IV.

- Varietas Lectionis, p. 20. l. 9 (to X. 60, 7). See also the extract from the Brihaddevatâ in M. M. Hymns of the Gaupâyanas, Journal of the Royal Asiatic Society, N. S. vol. ii (1866), p. 445.
P. 33. l. 6. Read सदा नूतन° for यदा । नूतन°

